

महर्षि कृष्णद्वैपायन वेदव्यासप्रणीत

श्रीमहाभारत

शुद्ध गुजराती भाषान्तर

भाग पहलो

आदिपर्व अने सभापर्व

सरस्वती साहित्य वर्धक कार्यालय

स्थान: अमदावाद अने मुंबई-२

आते भागना ३, छत्रीस

* ओ३म् *

११

११ क (१)

पुस्तक की संख्या.....

पुस्तकालय-पडिजका-संख्या.....

पुस्तक पर सर्व प्रकार की निशानियां लगाना वर्जित है।

कोई महाशय १५ दिन से अधिक देर तक पुस्तक अपने

पास नहीं रख सकता। अधिक देर तक रखने के लिये

पुनः आज्ञा प्राप्त करनी चाहिये।

संस्कृत प्रमाणीकरण ११८२-११८३

12065

११
११

CHL 1973
Initial

महर्षि कृष्णद्वैपायन वेदव्यासप्रणीत

श्रीमहाभारत

शुद्ध गुजराती भाषांतर

भाग पहिलो

आदिपर्व અને સભાપર્વ

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય માટે

માનકંકૈં શાસ્ત્રી કરુણાશંકર માનુશંકર મુ. વલસાડ

સંપાદક અને પ્રકાશક: બિશુ-અશંકાનંદ

સ્થળ: અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨

સમગ્ર મહાભારતની આવૃત્તિ પહેલી, પૃષ્ઠસંખ્યા ૫૨૦૦, સંવત ૧૯૮૩

પહેલા ભાગની આવૃત્તિ બીજી-પ્રત ૨૦૦૦-ઈ. સ. ૧૯૨૭

સાતે ભાગના ૩, છત્રીસ, માર્ગ વ્યય બુદ્ધો.

“ सर्वे एक प्रकाशक संस्थाने स्वाधीन ते. ”

अमदावादभां सस्तुं साहित्य मुद्रणालयभां
लिखु-अण्डानंदना प्रणयथी मुद्रित

भक्तवत्सल भगवान श्रीकृष्ण-श्याम मुरारी.

यदा यदाहि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मं संस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥

आ लळावत्सल ललवान लले, वणी ज्ञान-कर्मना योग सले.

प्रभुआन-गीता-अंसी मधुरी! सुणी, स्वधर्म लही, परधर्म त्यले.

ભારતસાવિત્રી-સ્તોત્ર

(આ મહાભારતમાંથી લેવાયું છે.)

માતાપિતૃ સહસ્રાણિ પુત્રદાર શતાનિ ચ ।

સંસારેષ્વનુભૂતાનિ યાન્તિ યાસ્યન્તિ ચાપરે ॥૧॥

હર્ષસ્થાન સહસ્રાણિ ભયસ્થાન શતાનિ ચ ।

દિવસે દિવસે મૂઢમાવિશન્તિ ન પાણ્ડતમ્ ॥૨॥

અનંત સંસારમાં મનુષ્યને હજારો માતાઓ તથા પિતાઓનો અને સેંકડો સ્ત્રીપુત્રાદિનો અનુભવ થયેલો છે; વર્તમાનકાળમાં થઈ રહ્યો છે; અને ભવિષ્યમાં પણ થશે. આ જગતમાં હર્ષનાં પણ હજારો સ્થાન છે અને ભયનાં પણ સેંકડો સ્થાન છે; પરંતુ મૂઢ મનુષ્યોમાંજ તે દિવસાનુદિવસ પગપેસારો કરે છે; જ્ઞાની મનુષ્યોમાં નહિ, ૧-૨

ઊર્ધ્વ વાહુર્વિરૌમ્યેષ નાત્ર કશ્ચિત્ શૃણોતિ મે ।

ધર્માદર્થશ્ચ કામશ્ચ સ કિમર્થ ન સેવ્યતે ॥૩॥

(મહર્ષિ વ્યાસ મુનિ કહે છે કે,) મારા બાહુઓ ઉંચા કરીને હું પોકાર કરું છું તોપણ આ લોકમાં મારું કંઈક સાંભળતુંજ નથી. તે એ કે, " હે માનવો ! ધર્મ-થીજ અર્થ અને ભોગની પ્રાપ્તિ થાય છે, છતાં પણ તમે શામાટે ધર્મનું સેવન કરતા નથી ? " ૩

ન જાતુ કામાન્ન ભયાન્ન લોભાત્ ધર્મં ત્યજેજીવિતસ્યાપિ હેતોઃ ।

ધર્મો નિત્યઃ સુખદુઃસ્વે ત્વનિત્યે । જીવો નિત્યો હેતુરસ્યત્વનિત્યઃ ॥૪॥

કામ, ભય, લોભ અથવા જીવિત માટે પણ કદી તમારે ધર્મનો ત્યાગ કરવો નહિ. કેમકે ધર્મ નિત્ય છે અને સુખદુઃખ તો અનિત્ય છે; તથા જીવ નિત્ય છે અને સંસારના કારણરૂપ જીવનાં શરીરાદિ તો અનિત્ય છે. ૪

इमां भारतसावित्रीं प्रातरुत्थाय यः पठेत् ।

स भारतफलं प्राप्य परं ब्रह्माधिगच्छति ॥५॥

જે પુરુષ આ ભારતસાવિત્રીનું નિત્ય પ્રાતઃકાળે પઠન કરે છે, તે ભારતના જ્ઞાને પ્રાપ્ત કરીને પરિણામે પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. ૫

પરાક્રમની મૂર્તિ અર્જુન અને પરમ યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ

વડીલો અને બંધુઓ વગેરેને યુદ્ધસ્થળમાં ઉભેલા નેઈ અર્જુનને એટલી બધી લાગણી થઈ આવી કે તે હથિયાર નીચે મૂકી દઈને બેસી ગયો અને શ્રીકૃષ્ણપ્રત્યે કહ્યું કે, હે પ્રભો ! અત્યારે મારો ક્ષત્રિસ્વભાવ દબાઈ ગયો છે, મારે માફ જેમાં શ્રેય હોય તે મને કહો. હું આપનો શિષ્ય છું, આપને શરણ છું, મને માર્ગ બતાવો. સારે ભગવાને કહ્યું કે, હે પાર્થ ! યદ્યેચ્છાથી પ્રાપ્ત થયેલું આ ધર્મયુદ્ધ તારે મારે સ્વર્ગના ખુલ્લા દરવાજા જેવું છે. આવું યુદ્ધ ભાગ્યશાળીનેજ પ્રાપ્ત થાય છે. ને એમાં હણીપણ તો સ્વર્ગને પામીશ, અને કુળના નાશને બચાવીશ. મારે હે ભગવાન ! યુદ્ધમાટે ખડો થઈ જા.

શ્રીકૃષ્ણાર્પણ

મીઠ્ઠમદ્રોણતટા જયદ્રથજલા ગાંધારનીલોપલા ।
 શલ્યગ્રાહવતી કૃપેણ વહની કર્ણેન વેલાકુલા ॥
 અશ્વત્થામાવિકર્ણઘોરમકરા દુર્યોધનાવર્તિની ।
 સોત્તીર્ણાં સ્વલુ પાંડવૈ રણનદી કૈવર્તકઃ કેશવઃ ॥

ભીષ્મ અને દ્રોણરૂપી કિનારાઓવાળી, જયદ્રથરૂપી જળવાળી, શકુનીરૂપી નીલ પથ્થરવાળી, શલ્યરૂપી ઝુડવાળી, કૃપાચાર્યરૂપી પ્રવાહવાળી, કર્ણરૂપી મોઝાંવાળી, અશ્વત્થામા અને વિકર્ણરૂપી ભયાનક મગરમચ્છવાળી, અને દુર્યોધનરૂપી ધુમરીવાળી એવી મહાભારતરૂપી યુદ્ધનદીને ભગવાન કેશવરૂપી સુકાનીવડેજ પાંડવો તરી ગયા હતા.

સર્વોપનિષદો ગાવો દોઘ્વા ગોપાલનન્દનઃ ।

પાર્થો વત્સઃ સુધીર્ભોક્તા દુગ્ધં ગીતામૃતં મહત્ ॥

પ્રપન્નપારિજાતાય તોત્રવેત્રૈકપાણયે । જ્ઞાનમુદ્રાય કૃષ્ણાય ગીતામૃતદુહે નમઃ ॥

વસુદેવસુતં દેવં કંસચાણૂરમર્દનમ્ । દેવકીપરમાનંદં કૃષ્ણં વંદે જગદ્ગુરુમ્ ॥

સર્વ ઉપનિષદોરૂપી ગાવો છે; ગીતામૃતરૂપી ઉત્તમ દૂધ છે; ગોપાલનંદન શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તેના દોહનાર છે; અર્જુનરૂપી વત્સ છે; અને સહસ્રબુદ્ધિવાળા પુરુષો તેના ભોક્તા (પીનારા) છે. શરણ થનારને કલ્પવૃક્ષ પેરે ઇચ્છિત ફળ આપનારા, એક હાથમાં ચાબુક ધારણ કરનારા, જ્ઞાનમુદ્રાથી યુક્ત અને ગીતામૃતરૂપી અમૃતનું દોહન કરનારા એવા હે શ્રીકૃષ્ણ ! આપને નમસ્કાર હો. વસુદેવના પુત્ર, દિવ્ય રૂપવાળા, કંસ અને ચાણૂર દેવોનો નાશ કરનારા અને દેવકીને પરમ આનંદ આપનારા એવા હે શ્રીકૃષ્ણ ! હે જગદ્ગુરો ! આપને વંદન કરું છું.

કાયેન વાચા મનસેન્દ્રિયૈર્વા બુદ્ધ્યાત્મના વા પ્રકૃતેઃ સ્વભાવાત્ ।

કરોમિ યદ્યત્સકલં પરસ્મૈ નારાયણાયેતિ સમર્પયામિ ॥

કાયાથી, વાણીથી, મનથી, ઇન્દ્રિયોથી, બુદ્ધિથી, આત્માથી કિંવા પ્રકૃતિના સ્વભાવથી હું જે કંઈ કરું; તે આપ નારાયણના ચરણકમળમાં સમર્પણ કરું છું.

सत्यरूप परमात्मानुं ध्यान

॥ सत्यं परं धीमहि ॥

जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञः स्वराट् ।
तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यत्सूरयः ॥
तेजोवारिमृदां यथाविनिमयो यत्र त्रिसर्गो मृषा ।
धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहि ॥

(श्रीमद् ભાગવતનો સર્વથી પહેલો શ્લોક)

જે પરમેશ્વરથી આ જગતનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય થાય છે; ઘડામાં માટી અને અલંકારોમાં સુવર્ણની પેઠે જે પરમેશ્વર કાર્યરૂપ જગતમાં કારણરૂપે વ્યાપી રહેલા પણ છે; અને એ મિથ્યા જગતથી પર-ત્રેષ-અલગ-જૂદા પણ છે; જે પરમેશ્વર જ્ઞાનરૂપ અને સ્વયંપ્રકાશ છે; જેનો અર્થ જાણવામાં મહાબુદ્ધિમાનો પણ મોહ પામે છે એવા વેદને જે પરમેશ્વરે આદિકવિ બ્રહ્માના મનમાં અંતર્યામીરૂપે પ્રકાશ કર્યા છે; જેમ સૂર્યનાં કિરણોવિષે બ્રાંતિથી દેખાતું ઝાંઝવાનું પાણી સાચું નથી તોપણ સૂર્યનાં કિરણોની સત્તાથી તે સાચા જવું ભાસે છે; અને જેમ સ્થિર પાણીમાં બ્રાંતિથી 'આ કાચ છે' એવી બુદ્ધિ થાય છે તે સાચી નથી તોપણ તે પાણીની સત્તાથી સાચી હોય તેમ ભાસે છે; તથા જેમ કાચના વિષે બ્રાંતિથી 'આ પાણી છે' એવી બુદ્ધિ થાય છે તે પણ સાચી નહિ છતાં કાચની સત્તાથી સાચા ભાસે છે; તેમ જે અધિષ્ઠાન પરમેશ્વરના વિષે તમોણુના કાર્યરૂપ પંચભૂતની સૃષ્ટિ અને સત્વ-ગુણના કાર્યરૂપ દેવતાઓની સૃષ્ટિ કદિપત અને અસત્યરૂપ હોવા છતાં, જે પરમાત્માની સત્તાથી તે સાચી હોય તેમ ભાસે છે; જે પરમેશ્વરે પોતાના જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશથી માયારૂપ કપટને ટાળી નાખ્યું છે; અને જે પરમેશ્વરનો ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન-કાળમાં તથા જન્યત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ, એ ત્રણે અવસ્થામાં નાશ નથી; એવા સત્યસ્વરૂપ તથા સર્વથી પર (ત્રેષ) પરમાત્માનું અમે ધ્યાન કરીએ છીએ.

સ્તવન, વંદન, શરણતા અને પ્રાર્થનાત્મક

મંગલાચરણ

ઐકારં વિંદુસંયુક્તં નિત્યં ધ્યાયંતિ યોગિનઃ ।

કામદં મોક્ષદં ચૈવ ઐકારાય નમો નમઃ ॥

ખિંદુસહિત ઐકાર—(જે પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું સર્વથી હું હું અને સર્વો-પરિ નામ છે) જેનું યોગીપુરુષો નિત્ય ધ્યાન કરે છે અને જે કામ તથા મોક્ષના દાતા છે; તે પરબ્રહ્મ ઐકારને વારંવાર નમસ્કાર કરે છે.

સર્વદા સર્વકાર્યેષુ નાસ્તિ તેષામમંગલમ્ ।

યેષાં હૃદિસ્થો ભગવાન્ મંગલાયતનો હરિઃ ॥

સર્વ મંગલોના ભંડાર (અને ઉદ્ધાર દાતા) એવા ભગવાન શ્રીહરિ, જે કોઈ મનુષ્યના હૃદયમાં (દર્શન, સ્મરણ કે કથા-કીર્તનાદિદ્વારા) વિરાજમાન હોય છે; તેનું સર્વદા અને સર્વ કાર્યોમાં અમંગલ તો થતું જ નથી—અર્થાત્ મંગલજ થાય છે. x

નમોઽસ્ત્વનંતાય સહસ્રમૂર્તયે સહસ્રપાદાક્ષિશિરોરુવાહવે ।

સહસ્રનામ્ને પુરુષાય શાશ્વતે સહસ્રકોટી યુગધારિણે નમઃ ॥

અંતરહિત, હજારો સ્વરૂપવાળા અને હજારો ચરણ, નેત્ર, મસ્તક, સાથજ તથા બાહુવાળા એવા આપ પરમાત્માને નમસ્કાર હો. હજારો નામવાળા અને સહસ્ર કોટી યુગોને ધારણ કરનારા એવા આપ શાશ્વત પરમાત્માને નમસ્કાર હો.

x આમાં તલમાત્ર પણ અતિશયોક્તિ નથી; પરંતુ પરમાત્માના મહિમા અને આત્માને ભક્તિ-અનુસંધાવિના માત્ર શ્રીકૃષ્ણ શરણ મમ કે એકાદ સ્તોત્ર-ભજન બોલી જવાથી અથવા દેવસ્થાને જઈ આવવાથી કલ્યાણ થઈ જાય; અથવા તો સાધનચતુષ્ટયરૂપી દિવ્ય સંપત્તિ મેળવ્યાવિના માત્ર અહં બ્રહ્માસ્મિ કે વિચારસાગર પાંચી જવાથી જીવનમુક્તિ જતી જવાય અને 'હમકો કયા ભગતા હૈ' એવું નબી જાય, એવું જરાપણ સમજવાનું નથી.

યં બ્રહ્માવરુણેંદ્રરુદ્રમરુતઃ સ્તુન્વંતિ દિવ્યૈઃ સ્તવૈ-
વૈદૈઃ સાંગપદક્રમોપનિષદૈર્ગાયંતિ યં સામગાઃ ।
ધ્યાનાવસ્થિત તદ્ગતેન મનસા પશ્યંતિ યં યોગિનો
યસ્યાંતં ન વિદુઃ સુરાસુરગણા દેવાય તસ્મૈ નમઃ ॥

બ્રહ્મા, વરુણ, ઈંદ્ર, રુદ્ર અને મરુત્ (વાયુ) વગેરે દેવતાઓ જમની દિવ્ય સ્તોત્રોવડે સ્તુતિ કરે છે; સામવેદનું ગાન કરનારા મુનિઓ અંગો, પદ, ક્રમ અને ઉપનિષદોસહિત વેદોવડે જમની સ્તુતિ ગાય છે; ધ્યાનમાં સ્થિર થયેલા યોગીઓ તેમાં ગયેલા ચિત્તવડે જમનાં દર્શન કરે છે; અને દેવો તેમજ અસુરો જમના પારને પામી શકતા નથી; એવા આપ પરમાત્મદેવને અનેકાનેક નમસ્કાર હો.

અસિતગિરિ સમં સ્યાત્ કજ્જલં સિંધુપાત્રે
સુરતરુવરશાખા લેખિની પત્રમુર્વી ।
લિખતિ યદિ ગૃહીત્વા શારદા સર્વકાલં
તદપિ તવ ગુણાનામીશ પારં ન યાતિ ॥

મહાસાગરરૂપી ખડીઓ હોય; નીલગિરિ પર્વત જટલું કાગળ હોય; શ્રેષ્ઠ કંદપ-વૃક્ષની ડાળીની કલમ હોય; પૃથ્વીરૂપી કાગળ હોય અને એને અહીંને સરસ્વતી પોતે સર્વકાળ લખ્યા કરે; તોપણ હે નાથ! આપના મહાન ગુણોનો પાર આવે તેમ નથી.

સત્યવ્રતં સત્યપરં ત્રિસત્યં સત્યસ્ય યોનિં નિહિતં ચ સત્યે ।
સત્યસ્ય સત્યં ઋતસત્યનેત્રં સત્યાત્મકં ત્વાં શરણં પ્રપદ્યે ॥

હે સત્યસંકંપ! હે સત્યથી પણ શ્રેષ્ઠ! હે ત્રણે કાળમાં સત્યસ્વરૂપ! હે સત્યના અખૂટ ભંડાર અને મહાન ઝરા સ્વરૂપ! હે સત્યમાં વસી રહેલા! હે સત્યના પણ સત્યસ્વરૂપ! હે ઋત અને સત્યરૂપી નેત્રોવાળા! અને હે સત્યના પણ આત્મા એવા પરમાત્મદેવ! હું આપને શરણે આવ્યો છું.

ત્વમેવ માતા ચ પિતા ત્વમેવ ત્વમેવ બંધુશ્ચ સખા ત્વમેવ ।
ત્વમેવ વિદ્યા દ્રવિણં ત્વમેવ ત્વમેવ સર્વં મમ દેવદેવ ॥

હે દેવતાઓના પણ દેવતા! મારાં માતા પણ તમે છો ને પિતા પણ તમે છો; બંધુ પણ તમે છો ને સખા પણ તમે છો; મારે વિદ્યા પણ તમે છો ને દ્રવ્ય પણ તમે છો; વધારે શું કહું! મારે તો સર્વ કંઈ તમેજ છો.

કાयेન વાચા મનસેન્દ્રિયૈર્વા બુદ્ધ્યાત્મના વા પ્રકૃતેઃ સ્વભાવાત્ ।
કરોમિ યદ્યત્સકલં પરસ્મૈ નારાયણાયેતિ સમર્પયામિ ॥

કાયાથી, વાણીથી, મનથી, ઈન્દ્રિયોથી, બુદ્ધિથી, આત્માથી કિંવા પ્રકૃતિના સ્વભાવથી હું જે કંઈ કરું; તે આપ નારાયણના ચરણકમળમાં સમર્પણ કરું છું.

યં શૈવાઃ સમુપાસતે શિવ ઇતિ બ્રહ્મેતિ વેદાન્તિનો ।
વૌદ્ધા બુદ્ધ ઇતિ પ્રમાણપટ્વઃ કર્તેતિ નૈયાયિકાઃ ॥
અર્હન્નિત્યથ જૈનશાસનરતાઃ કર્મેતિ મીમાંસકાઃ ।
સોઽયં નો વિદધાતુ વાંચ્છિત ફલં ત્રૈલોક્યનાથો હરિઃ ॥

જે પરમાત્માને શિવના ઉપાસકો 'શિવ' નામથી, વેદાન્તીઓ 'બ્રહ્મ' નામથી, બૌદ્ધો 'બુદ્ધ' નામથી, પ્રમાણકુશળ નૈયાયિકો 'કર્તા' નામથી, જૈનશાસનપ્રેમીઓ 'અર્હન' (અરિહંત) નામથી અને મીમાંસકો 'કર્મ' નામથી ઉપાસે છે; એવા તે ત્રિલોકીના નાથ શ્રીહરિ અમને મનવાંચ્છિત ફળ આપજો.*

અજાતપક્ષા ઇવ માતરં સ્વગાઃ સ્તન્યં યથા વત્સતરાઃ ક્ષુધાર્તાઃ ।
પ્રિયં પ્રિયેવાપ્યુષિતં વિષળ્ણા મનોઽરવિંદાક્ષ દિદૃક્ષતે ત્વામ્ ॥

હે કમળનેત્ર પ્રભો ! જેમ પક્ષીઓનાં પાંખો આબ્યા વિનાનાં બચ્ચાં પોતાની માતાને જોવા ઇચ્છે છે; બહુજ ક્ષુધાર્તા વત્સો જેમ સ્તનમાંથી દૂધ ઇચ્છે છે; અને જેમ વિયોગી સ્ત્રી પરદેશ ગયેલા પતિને આવેલા જોવા ઇચ્છે છે; તેવીજ આતુરતાથી મારું મન સદાસર્વદા આપને ઇચ્છે એવી કૃપા કરો.

સર્વેઽન્ન સુખિનઃ સન્તુ સર્વે સન્તુ નિરામયાઃ ।

સર્વે ભદ્રાણિ પશ્યન્તુ મા કશ્ચિદ્ દુઃસ્વમાપ્નુયાત્ ॥

આ જગતમાં સર્વ પ્રાણીપદાર્થ સુખી થાઓ; સર્વ કષ્ટ વિકારરહિત થાઓ; સર્વ કષ્ટ કલ્યાણને જીઓ-પાઓ અને કષ્ટને કાંઈપણ દુઃખ થાઓ નહિ.

* વાંચનાર ! પરમાત્માનાં આ નામોમાં મુસ્લીમોના અલ્લાહ, પારસીઓના અહુર્મઝ અને ખ્રિસ્તીઓના ઝોડ, એ વગેરે નામો પણ ઉમેરી લેવા જોવાં છે. કેમકે એ પણ તે પરમાત્માનાંજ નામ હોવાથી એ નામોદારા પણ પરમાત્માને ઉપાસીને અનેકાનેક માનવો પરમાત્મદર્શી અને કૃતકૃત્ય બન્યાં છે. જૂદા જૂદા ધર્મસંપ્રદાયવાળાઓને લડાની મારવાવાળા તો પેલા-તે તે ધર્મ-સંપ્રદાયના બંદેખાંમાં અપતા પોતાં પડિતોજ હોય છે; કે જેઓ ત્રિવિધ તાપને બદલે છ પ્રકારના તાપથી તપતા હોય છે. માટે હવે તો સૌ કોઈએ બીજાઓ ઉપરાંત એવાઓથી પણ એવી જાનને એકબીજા વચ્ચે બંધુભાવ વધે, એવુંજ કરવું જોઈએ.

वैदिक प्रार्थना

ॐ अग्रे नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।

युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेम ॥

हे प्रकाशस्वरूप परमात्मन् ! हे अमारां सर्व कर्मोना ज्ञाता प्रभो ! अमे आपने वारंवार नमस्कार करीने प्रार्थीये छीये हे, आप अमने सदाये शुभ मार्गे दारवये तथा अशुभ अने पापना मार्गथी दूर राखये.

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेमहि देवहितं यदायुः ॥

हे परमेश्वर ! अेवी कृपा करो हे अमे आपना साया भक्त यधने सदाये ज्ञानथी पवित्र शब्दो सांखणीये; नेत्रोथी सुअकर दश्यो जेधये; तथा आपनी कृपाथी अणवान अंगोवाणा यधने सदा आपनी स्तुति करीये अने दीर्घायु भोगवीये.

आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायताम्, आ राष्ट्रे राजन्यः शूरद्वय्योऽतिव्याधीमहारथो जायताम्, दोग्ध्रीधेनुर्वोढा नड्वा नाशुःसप्तिः पुरन्धिर्योषा, जिष्णू रथेष्ठाः, सभेयो युवास्य यजमानस्य वीरो जायताम् । निकामे निकामे नः पर्जन्यो वर्षतु, फलवत्यो न ओषधयः पच्यन्तां, योगक्षेमो नः कल्पताम् ॥

हे प्रभो ! आ विशाण देशमां ब्रह्मवर्चसवाणा (तेजस्वी अने ब्रह्मवेत्ता) ब्राह्मणो उत्पन्न थाये; अस्त्र ने शस्त्रविद्यामां निपुण, दुष्टानुं दमन करनारा, निर्क्षय अने महाअणवान वीर क्षत्रीयो उत्पन्न थाये; दूध आपनारी गाये, भारवाही अणदो, शीघ्रगामी घोडाये, व्यवहारकुशल स्त्रीयो अने शत्रुअने छतनारा महारथी विजयी पुरुषो उत्पन्न थाये; यजमानानां धर वीर पुत्रोथी भरपूर थाये; आवश्यकता प्रमाणे वृष्टि थाये; उत्तम प्रणाने आपनार वृक्षादि औषधिया पादो; अने अमे सर्वानुं योगक्षेम (अप्राप्तनी प्राप्ति अने प्राप्तिनुं रक्षण) थाये.

ॐ द्यौः शान्तिरन्तरिक्षं शान्तिः पृथिवी शान्तिरापः

शान्तिरोषधयः शान्तिः सर्वं शान्तिः शान्तिस्त्रेः शान्तिः

सामाशान्तिरेधि—ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिर्ब्रह्म शान्तिः॥

हे 'ॐ' नामवाणा प्रभो ! आकाश शांत थाये; अंतरिक्ष शांत थाये; पृथ्वी शांत थाये; जल शांत थाये; औषधिया (वनस्पतिया) शांत थाये; सर्व प्राणीपदार्थ शांत थाये; सर्वत्र शांति थाये—शांति थाये; हे ॐ प्रभो ! शांति थाये, शांति थाये, शांति थाये; हे ब्रह्म ! शांति थाये.

આપણને મહાભારત અને રામાયણ જેવો અનુપમ વારસો આપી જનારા

મહર્ષિઓને સ્મરણાંજલિ

નારાયણં નમસ્કૃત્ય નરં ચૈવ નરોત્તમમ્ ।

દેવીં સરસ્વતીં ચૈવ તતો જયમુદીરયેત્ ॥

અનંત પ્રભાંડાધિપતિ શ્રીમન્નારાયણને, પોતાના ચારિત્રબળવડે ભગવાનના પોતાનાજ મુખથી પાંડવાનાં ધનંજયઃ અર્થાત્ ‘પાંડવોમાં અર્જુન હું છું’ એવું સાંભળવાને ભાગ્યશાળી થએલા ધનુર્ધારી અર્જુનને, તથા ઉત્તમ નરોમાં પણ પરમોત્તમ (અને અધર્મીઓનો નાશ, ધર્મનું સ્થાપન તથા સાધુજનોનું રક્ષણ કરનારા) એવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને, અને સુવિધાનાં પ્રેરક એવાં શ્રી સરસ્વતી દેવીને નમસ્કાર કરીનેજ મહાભારતરૂપી જયગ્રંથનો આરંભ કરવો.*

લૌકિકાનાં હિ સાધૂનામર્થં વાગનુવર્તતે ।

ઋષીનાં પુનરાધ્યાનાં વાચમર્થોઽનુધાવતિ ॥

* મહર્ષિ વ્યાસ ભગવાન આપણને આવી પરમ હિતાવહ સૂચના કરી ગયા છે; તેનું પરિપાલન પ્રત્યેક પાંડક અને વક્તા કરતા હશે અને કરશેજ; પરંતુ એ ઉપરાંત આપણને રામાયણ અને મહાભારતોદિ અપૂર્વ ગ્રંથો વારસામાં આપી જવાવાળા એ પ્રાતઃસ્મરણીય મહર્ષિઓનું પણ આપણે સ્તવન-સ્મરણ કરવું જોઈએ. કેમકે એથી કૃતમતાના દોષમાંથી છૂટવા ઉપરાંત ઉન્નતિપ્રદ શુભ સંસ્કારોને જગાડવા-વધારવામાં તથા અનેકવિધ અવદશાઓમાંથી બચવા-છૂટવામાં આપણને ખડું સારી સહાયતા મળે છે. બ્રાહ્મણ-સંતાનો પોતાના આવા આવા પૂર્વજોનાં નામ, કામ, સમજણ, આદેશ, ઇત્યાદિ મહાન વારસાને બૂઝી જઈ જાણ વિપયોની અને વિપયી માનવોની ઉપાસના પાછળ મંડી ગયા; તેથીજ તેમને ઘણાકોને શત્રો, પાખંડીઓ અને રખડતા ભીખારીઓના જેવા નિષિદ્ધ ધર્મા આદરવા પડ્યા છે. હજી પણ સવળે રસતે વગાય તો તક છે. કેમકે જે પરમાત્મદર્શી મહર્ષિઓએ મહાભારત અને રામાયણને વારસામાં આપીને હિંદુસંતાનોને અત્યારસુધી આટલા પ્રમાણમાં પણ હિંદુપણમાં ટકાવી રાખ્યા છે; તે હિંદુબનિ અત્યારે પણ (જો એ બુદ્ધિવો પોતાનાં પૂર્વજોની નીતિરીતિ પકડતા ચાલે તો) તેમને અન્ન-વંદનાદિવડે તો ખનતા પ્રકારે વધારેજ સત્કારશે. માટે એ મહાન પૂર્વજોનાં નામકામાદિનાં સ્મરણ-વંદન અને અનુસરણ સમગ્ર બ્રહ્મસંતાનોએ તો અવશ્ય સાચા રૂપરંગથી ચાલુ કરી દઈ દિવ-સાનુદિવસ વધારતાજ ચાલવું જોઈએ. એ મહર્ષિઓનાં સ્મરણ-સ્તવનાદિ માટે જુઓ આપણને શ્લોક પણ કેવા મનોહર અને લાલિત્યપૂર્ણ મળ્યા છે, કે જેના ભાવભર્યા ઉપ-યોગથી આપણું હૃદય પવિત્ર અને સુસંસ્કૃત થયાવિના રહેજ નહિ !

લૌકિક વિદ્વાનો ગમે તેવા સાધુસ્વભાવી હોય તો પણ તેમની વાણી તો (તે ગમે તેટલી છટાવાળી હોય તો પણ તેમની આંતરિક વૃત્તિ તો લૌકિક ઈચ્છાવાળી જ હોવાને લીધે) લૌકિક પદાર્થોને (અને પદાર્થોના લૌકિક માલીકાને) જ અનુસરે છે—અર્થાત્ ઇચ્છે છે, યાચે છે, તાચે રહે છે; ત્યારે (આ તરફ પરમાત્મદર્શી એવા વ્યાસ—વાલ્મીકી) ઋષિઓની વાણીને તો ઉચ્ચ લૌકિક પદાર્થો (અને તેની સાથે તે તે પદાર્થવાળાઓ પણ) અનુસરે છે—અર્થાત્ તેમની વાણીને આધીન રહે છે. તાત્પર્ય કે પરમાત્મદર્શી પૂર્ણકામ કવિઓ, અને લૌકિક વિષયેચ્છુ કવિઓની યોગ્યતા અને કથન—કવન વચ્ચે આસમાનજમીન જેટલો તફાવત હોય છે.

તમૃષિં મનુષ્યલોકપ્રવેશવિશ્રામશાશ્વિનં વાચામ્ ।

સુરલોકાદવતારપ્રાન્તરસ્વેદચ્છિદં વન્દે ॥

સરસ્વતીને દેવલોકમાંથી માનવલોકમાં અવતરતાં થયેલા ખેદને છેદવાવાળા, અને સરસ્વતી દેવી મનુષ્યલોકમાં આવ્યા પછી આ જગતમાં તેને વિશ્રામ આપવાવાળા વૃક્ષરૂપ બનેલા, એવા તે (વ્યાસ—વાલ્મીકી સર્વ) ઋષિજનોને હું વંદના કરું છું.

મહર્ષિ વ્યાસ ભગવાન પ્રત્યે—

શ્રવણાન્જલિપુટપેયં વિરચિતવાન્ભારતાલ્યમમૃતં યઃ ।

તમહમરાગમતૃષ્ણં કૃષ્ણદ્વૈપાયનં વન્દે ॥

કર્ણરૂપી અંજલિવડે પીવાલાયક ભારત નામનું અમૃત જમણે રચ્યું છે, એવા રાગરહિત અને તૃષ્ણારહિત ભગવાન કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસને હું વંદના કરું છું.

નમઃ સર્વવિદે તસ્મૈ વ્યાસાય કવિવેદસે ।

ચક્રે પુણ્યં સરસ્વત્યા યો વર્ષમિવ ભારતમ્ ॥

જમણે આ ભરતખંડને પોતાની અદ્ભુત સરસ્વતીવડે (ઉદ્ધારક વિધાનાં જ્ઞાન, દાન અને પ્રચાર કરીને, તથા સદાકાળ કામ આપે એવા અત્યંત હિતકારક ગ્રંથો રચી આપી જઈને) પવિત્ર કર્યો છે; એવા તે સર્વજ્ઞ અને કવિઓના વિધાતા મહર્ષિ વ્યાસ ભગવાનને અનેકાનેક નમસ્કાર કરું છું.

નમોઽસ્તુ તે વ્યાસ વિશાલબુદ્ધે ફુલારવિંદાય તપત્રનેત્ર ।

યેન ત્વયા ભારતતૈલપૂર્ણઃ પ્રજ્વાલિતો જ્ઞાનમયઃ પ્રદીપઃ ॥*

* આ તેમજ આગળના સર્વથી પહેલા શ્લોક સિવાયના બધા શ્લોક ‘સુભાષિત—રત્ન ભાંડગાર’માંથી લેવાયા છે. ઈશ્વરેચ્છા તો એ ગ્રંથ પણ અત્ર તરફથી નીકળે ખરો.

હે વિશાળ બુદ્ધિવાળા અને ખીલેલા કમળ જેવાં પ્રકૃષ્ઠ નેત્રવાળા વ્યાસ ભગ-
વાન! આપણે જમણે મહાભારતરૂપી પાત્રમાં (અનેકવિધ ચરિત્રો અને ધર્મોરૂપી)
તેલ પૂરીને (અમો સામાન્ય માનવોને વ્યવહારપરમાર્થના દહન માગે) યથાવત્
સૂઝાડે એવો) જે અદ્ભુત ગીતારૂપી જ્ઞાનદીપક પ્રકટાવ્યો છે; તેને માટે આપને
અમારા અનેકાનેક નમસ્કાર હો.

અચતુર્વદનો બ્રહ્મા દ્વિવાહુરપરો હરિઃ ।

અમાલલોચનઃ શંભુર્ભગવાન્વાદરાયણઃ ॥

હે વાદરાયણ વ્યાસમુનિ! આપ ચાર મુખવાળા નથી તો પણ ખીજ બ્રહ્મા છો; બે
હાથવાળા છો તો પણ ખીજ ચતુર્ભુજ શ્રીહરિ છો; અને કપાળ ઉપર ત્રીજું નેત્ર નથી
તો પણ આપ ખીજ શંકર છો.

વ્યાસગિરાં નિર્યાસં સારં વિશ્વસ્ય ભારતં વંદે ।

ભૂષણતયૈવ સંજ્ઞાં યદાક્રિતાં ભારતી વહતિ ॥

આપ વ્યાસમુનિની દિવ્ય વાણીના ભંડાર તથા ઝરારૂપ અને વિશ્વમાં સર્વ
વેદશાસ્ત્રાદિના સારભૂત એવા શ્રીમહાભારતને હું નમસ્કાર કરું છું. કારણકે તે અંબના
નામ ઉપરથી અંકિત કરાયેલા પોતાના 'ભારતી' એવા નામને સરસ્વતી દેવી, એક
ઉત્તમ આભૂષણતરીકે ધારણ કરે છે.

આદિકવિ-મહર્ષિ વાલ્મીકિ પ્રત્યે:-

કવીન્દું નૌમિ વાલ્મીકિં યસ્ય રામાયણીં કથામ્ ।

ચંદ્રિકામિવ ચિન્વન્તિ ચકોરા દ્વ સાધવઃ ॥

ચંકાર પક્ષીઓ જેમ ચંદ્રિકાને શોધે, તેમ સાધુપુરુષો જેની રચેલી શ્રીરામકથાને
(રામાયણને) આતુરતાપૂર્વક શોધ્યા કરે છે અને જે કવિઓમાં ચંદ્રસમાન છે;
એવા આદિકવિ મહર્ષિ વાલ્મીકિને હું નમસ્કાર કરું છું.

સદૂષણાપિ નિર્દોષા સઘરાપ સુકામલા ।

નમસ્તસ્મૈ કૃતા યેન રમ્યા રામાયણી કથા ॥

દૂષણવાળી છતાં પણ નિર્દોષ અને ખરવાળી છતાં પણ સુકામળ* એવી મનોહર
રામાયણ કથા જેમણે રચી છે; એવા તે કવિકૃષ્ણગુરુ મહર્ષિ વાલ્મીકિને હું નમસ્કાર કરું છું.

* અહીં દેખીતી રીતે તો વિરોધાભાસ અલંકાર થાય છે; પણ તેનો ઉંડો અર્થ
એ છે કે, સદૂષણા એટલે કે દૂષણ નામક રાક્ષસની કથા એમાં છે, તો પણ રામાયણ
નિર્દોષ છે; તથા સઘરા એટલે ખર નામક રાક્ષસની કથા એમાં છે તો પણ રામાયણ
કામળ છે. આ અર્થ જાણ્યા પછી એ વિરોધ રહેતો નથી. "સુભાષિતરત્નભાન્ડાગાર"માંથી

**યોગીંદ્રશ્ચન્દસાં સ્ષ્ટા રામાયણમહાકવિઃ ।
વર્ત્મીકજન્મા જયતિ પ્રાચ્યઃ પ્રાચેતસો મુનિઃ ॥**

યોગીંદ્રના ઇંદ્ર, છંદોના સર્વથી પહેલા સ્ત્રજનાર, રામાયણના કર્તા મહાકવિ, પ્રાચીન એવા પ્રચેતાના પુત્ર, તથા શરીરપર વદ્મીક—એટલે માટીનો રાફડો—જમી ગયો ત્યાં સુધી ધ્યાનનિષ્ઠા સેવીને મહર્ષિપદને જન્માવનારા (પ્રાપ્ત કરનારા) એવા મહામુનિ વાદ્મીકિ (તેમની રામાયણરૂપી રચનાદ્વારા હજી પણ સર્વત્ર) જય જયકાર પામે છે.

**સતિ કાકુત્સ્થકુલોન્નતિકારિણિ રામાયણેઽપિ કિં કાવ્યમ્ ।
રોહતિ કુલ્યા ગંગાપૂરે કિં બહુરસે વહતિ ॥**

રાધવકુળની ઉન્નતિને પ્રકાશિત કરવાવાળું રામાયણ કાવ્ય હયાત છતાં આ સંસારમાં અન્ય કાવ્યની શી જરૂર છે ? જ્યાં ઘણા જળવાળું ગંગાનું પૂર વહી રહ્યું હોય, ત્યાં પછી અન્ય નાની નદીને વહેવાનું શું પ્રયોજન ? x

x સમજી સમાજસેવકો ! બીજાની પ્રકારની લોકસેવા તમે અજ્ઞવતા હો, તેને માટે જેવી તમારી મરજી; પણ એવા મદત્ત્વપૂર્ણ ગ્રંથો જપાવી જોટ આપને પણ તમે પૂરા પાડી શકો એવી સગવડો ઉભી કરો; અને એથી પણ બહુ વધારે અગત્યની વાત તો એ છે કે, રામાયણ અને મહાભારતને લગતી કથાઓ, કલાણીઓ, નિબંધમાળાઓ અને વ્યાખ્યાનમાળાઓ પણ ખુબખુબ જગાવો અને ફેલાવો. વળી આવા મહાપરોપકારી ઋષિમુનિઓ, અને તેમણે વર્ણવેલા મહાત્મા-વીરાત્માદિના સંબંધમાં જ્યંતિઓને લગતા પણ જગજગસ્ત મેળાઓ તથા અગત્યના પ્રસંગોને લગતા નાટ્યપ્રયોગો પણ સાર્વજનિક અને ટીકટીકવગરના જલસાઓરૂપે ભરો-ભરાવો; તો તમારો પોતાનો યશ (અને તમે તેને માટે પણ પૂર્ણ નિષ્કામ હો તોપણ) એથી પણ વધારે મદત્ત્વનો આન્તરિક લાભ) પણ ફેટલો બધો પ્રાપ્ત થાય! જે સેવાસમિતિઓ અને સેવકમંડળો માટે ભાગે ધર્મિકાનાંજ છોકરાંને—અને તે પણ સરકારીયુંજ શિક્ષણ શીખવવા માટે યોજવા—ચલવવામાં આવે છે; તેમને પણ પ્રભુ એને બદલે આવાં તેવાં અનેકવિધ કામો યોજવા ચલવવાનું સૂઝાડે; અને નિરાધાર અનાથોમાંથી દલકા માનવો પાકતા હોય તેને બદલે તેમનામાંથી સમાજસેવકો અને ઉત્તમ કામદારો પકવવાની શક્તિ અને યોજના તેમના મનમાં ઉપજાવે; તથા દીર્ઘિર્મી રાજસ આગેવાનોના પંજમાંથી તેમને છોડવીને એવાં એવાં અનેકવિધ દિવ્યાતિદિવ્ય કાર્યોમાં કતીધર્તી કે નિમિત્તભૂત બનવાની તેમને અતિગતિ આપે; કે જેથી ભારતભૂમિની તળસ્પર્શી સેવાઓ અજ્ઞવાઈને ભારતવાસીઓનો દુઃખદારિદ્ર્યમાંથી વહેલો છૂટકો થાય, એજ પ્રાર્થના.

श्रीपरमेश्वरस्तोत्रम् ।

जगदीश ! सुधीश ! भवेश ! विभो ! परमेश ! परात्पर पूत ! पितः ॥
 प्रणतं पतितं हततत्त्वजनं जनतारण तारय तापितकम् ॥१॥
 गुणहीनसुदीनमलीनमतिं त्वयि पातरि दातरि चापरतिम् ॥
 तमसा रजसावृतवृत्तमिमं ॥ जन० ॥२॥ मम जीवनमीनमिमं
 पतितं मरुघोरभुवीह सुवीहमहो ॥ करुणाब्धिचलोर्मिजलानयनं
 ॥ जन० ॥३॥ भववारण ! कारण कर्मततौ भवसिंधुजले शिव
 मग्नमतः ॥ करुणाञ्च समर्प्य तरिं त्वरितं ॥ जन० ॥४॥ अतिनाश्य
 जनुर्मम पुण्यरुचे ! दुरितौघभरैः परिपूर्णभुवः ॥ सुजघन्यमगण्य-
 मपुण्यरुचिं ॥ जन० ॥५॥ भवकारक ! तारकहारक हे भवता-
 रक पातकदारक हे ॥ हर शङ्कर किंकरकर्मचयं ॥ जन० ॥६॥
 तृषितश्चित्तमस्मि सुधां हितमेऽच्युत ! चिन्मय ! देहि वदान्यवर ॥
 अतिमोहवशेन विनष्टकृतं ॥ जनतारण तारय तापितकम् ॥७॥
 प्रणमामि नमामि नमामि जनं भवजन्मकृतिप्रणिसूदनकम् ॥
 गुणहीनमनन्तामितं शरणं जनतारण तारय तापितकम् ॥८॥

श्रीस्तवपञ्चकस्तोत्रम् ।

नमस्ते सते सर्वलोकाश्रयाय नमस्ते चिते विश्वरूपात्मकाय ॥
 नमोऽद्वैततत्त्वाय मुक्तिप्रदाय नमो ब्रह्मणे व्यापिने निर्गुणाय ॥१॥
 त्वमेकं शरण्यं त्वमेकं वरेण्यं त्वमेकं जगत्कारणम् विश्वरूपम् ॥
 त्वमेकं जगत्कर्तृपातृप्रहर्तृ त्वमेकं परं निश्चलं निर्विकल्पम् ॥२॥
 भयानां भयं भीषणं भीषणानां गतिः प्राणिनां पावनं पावनानाम् ॥
 महोच्चैःपदानां नियन्तृ त्वमेकं परेषां परं रक्षणं रक्षणानाम् ॥३॥
 परेश ! प्रभो ! सर्वरूपाविनाशिन्ननिर्देश्य सर्वेन्द्रियागम्य सत्य ॥
 अचिन्त्याक्षर ! व्यापकाव्यक्ततत्त्वाजपाभासकाधीश ! पायादपायात्
 त्वदेकं स्मरामस्त्वदेकं भजामस्त्वदेकं जगत्साक्षिरूपं नमामः ॥
 सदेकं विधानं निरालम्बमीशं भवाम्भोधिपोतं शरण्यं ब्रजामः ॥५॥

પરમેશ્વરસ્તોત્રનો અર્થ

હે પ્રભો ! હે જગદીશ ! હે જ્ઞાનીઓના પણ ઇશ ! હે સંસારના સ્વામી ! હે સર્વવ્યાપક ! હે પરમેશ્વર ! હે પરાત્પર ! (પરથી પણ પર !) હે પવિત્ર ! હે પિતા ! હું પતિત (પાપી) અને તત્ત્વજ્ઞાનથી રહિત આપને પ્રણામ કરું છું. હે જનતારણ ! (મનુષ્યોને તારનાર) મને તાપમાં તપી રહેલાને તારો. (૧) હું ગુણહીન, ઘણો જ દીન તથા મલિન મતિવાળો છું. આપ દાતાર અને પાલનકર્તા છો, છતાં પણ મારી મતિ આપનામાં આસક્ત રહેતી નથી. મારી વૃત્તિઓ હમેશાં તમોગુણ તથા રજોગુણથી ઘેરાયેલી રહે છે, માટે હે જગતને તારનાર પ્રભુ ! માંડે બહુ તપી રહેલાનું રક્ષણ કરો. (૨) અહો ! માંડે જીવન આ સંસારરૂપી મહાઘોર મરુભૂમિમાં માછલાંની પેઠે દુઃખી થઈ પડેલું છે. આપ આપના કરુણારૂપી સમુદ્રની લહરિવડે તેનાપર જળસિંચન કરી હે જનતારણ ! મને તપી રહેલાને તારો. (૩) હે ભવતારણ ! (સંસારમાં ડૂબવા ન દેનાર !) આપજ આ જગતરૂપી કર્મવિસ્તારના કારણરૂપ છો. હે કલ્યાણરૂપ ! ભવસાગરના જળમાં રળી રહેલા એવા મારા દુઃખી જીવને નાવ આપી મારો એમાંથી ઉદ્ધાર કરો. (૪) હે જનતારણ ! હે પવિત્ર બુદ્ધિવાળા ! મારો ફરીથી જન્મ ન થાય એમ કરી પાપોના પ્રવાહરૂપી ભારથી પરિપૂર્ણ થયેલી આ પૃથ્વીમાંથી અતિ અધમ, નજીવા, પાપબુદ્ધિવાળા અને તપી રહેલા એવા મારા જીવને ઉદ્ધાર કરો. (૫) હે સંસારના કર્તા ! હે તારક ! હે નરકના દુઃખોનો નાશ કરનાર ! હે સંસારમાંથી તારનાર ! હે પાપોનો નાશ કરનાર ! હે કલ્યાણ કરનાર ! હે જનતારણ ! તપી રહેલા આ દાસના સર્વ કર્મોના સમૂહનો નાશ કરી ઉદ્ધાર કરો. (૬) હે અચ્યુત ? હે ચિન્મય ! હે વર દેનારઓમાં શ્રેષ્ઠ ! હું તૃણાતુર થયેલો છું, માટે મને જ્ઞાનરૂપી અમૃત આપો; અત્યંત મોહને વશ થઈને મેં મારા સર્વ કર્તવ્ય કર્મોનો નાશ કરેલો છે; માટે મને તપી ગયેલાને તારો. (૭) હે જનતારણ ! હું આપને પ્રણામ કરું છું, હું આપને નમસ્કાર કરું છું, નમસ્કાર કરું છું; આપ સંસારના જન્મ તથા કર્મોનો નાશ કરનાર, નિર્ગુણ અને અનંત છો, હું અત્યંત સંતાપિત થઈને આપને શરણે આવેલો છું, માટે આપ મને તારો (૮).

શ્રીસ્તવપંચકસ્તોત્રનો અર્થ

સત્યસ્વરૂપ અને સર્વ લોકોના આશ્રયભૂત હે પ્રભો ! આપને નમસ્કાર હો. જ્ઞાનસ્વરૂપ અને વિશ્વના આત્મારૂપ આપને નમસ્કાર હો. અદ્વૈતતત્ત્વસ્વરૂપ અને મોક્ષ આપનાર એવા આપને હું નમસ્કાર કરું છું, સર્વવ્યાપક અને નિર્ગુણ પ્રહારરૂપ આપને નમસ્કાર કરું છું. (૧) હે પરમાત્મન ! તમેજ સર્વના આધારરૂપ છો, તમેજ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છો, તમેજ જગતનું કારણ અને વિશ્વરૂપ છો. આ જગતના ઉત્પન્ન કરનાર, પાલન કરનાર અને સંહાર કરનાર તમેજ છો; તથા તમેજ સર્વથી પર, નિશ્ચળ અને નિર્વિકલરૂપ છો. (૨) હે પ્રભો ! આપ સર્વ ભયના પણ ભયરૂપ અને ભીષણના પણ ભીષણરૂપ છો. આપ પ્રાણીમાત્રના ગતિસ્વરૂપ અને પવિત્રને પણ અધિક પવિત્ર કરનાર છો. આપજ સર્વોત્તમ પદના નિયંતા, પરથી પણ પર અને રક્ષકોના પણ રક્ષક છો. (૩) હે પરમેશ્વર ! હે પ્રભો ! આપ સર્વ રૂપોમાં અવિનાશીરૂપ, વર્ણુવી શકાય નહિ એવા, સર્વ ઈંદ્રિયોથી જાણી શકાઓ નહિ એવા અને સત્યસ્વરૂપ છો. આપ ચિંતવી શકાઓ નહિ એવા અક્ષર, સર્વવ્યાપક, અવ્યક્ત તત્ત્વરૂપ અને અજ્ઞાપા મંત્રનો ભાસ કરાવનાર છો આપ સંકટમાંથી માંડે રક્ષણ કરો. (૪) હું એક આપનુંજ સ્મરણ અને આપનુંજ ભજન કરું છું અને હે જગતના સાક્ષીરૂપ ! આપનેજ નમસ્કાર કરું છું. આપજ સત્ત્વરૂપ, આશ્રયસ્વરૂપ, અવલંબનરહિત, ઈશ્વર અને સંસારસાગરમાંથી તરવાને આશ્રય કરવા યોગ્ય નૌકાસ્વરૂપ હોવાથી હું આપનેજ શરણ થયો છું. (૫)

મહાભારતમાહાત્મ્ય*

પારાશર્યવચઃ સરોજમમલં ગીતાર્થ ગંધોત્કટં । નાનાઋચાનકકેસરં હરિકથા સંબોધના વોધિતમ્
લોકે સજ્જનવટ્પદૈરહરહઃ પેપીયમાનં મુદા । ભૂયાદ્ધારત પંકજં કલિમલપ્રધ્વાંસિ નઃ શ્રેયસે ॥

પરાશરના પુત્ર મહર્ષિ વ્યાસદેવના વાણીરૂપી સરોવરમાં ઉગેલું આ મહાભારતરૂપી
કમળ, કે જે ગીતાર્થરૂપી ઉત્કટ (તીવ્ર) સુગંધવાળું છે; જે નાના પ્રકારનાં આખ્યાનો-
રૂપી ફેસરવાળું છે; જે હરિકથાના ઉપદેશવડે પ્રદુલ્લયયેલું છે; જે કળિકાળનાં પાપરૂપી મળનો
વિનાશ કરવાવાળું છે; સજ્જનરૂપી ભ્રમરો આ લોકમાં જેના રસનું નિરંતર આનંદ-
પૂર્વક પાન કર્યા કરે છે; તે (શ્રીમદ્ મહાભારત ગ્રંથ) સદાય અમારું કલ્યાણ કરનારું થાઓ.

યત્ર વિષ્ણુકથા દિવ્યાઃ શ્રુતયશ્ચ સનાતનાઃ । તચ્છ્રોતવ્યં મનુષ્યેણ પરં પદમિહેચ્છતા ॥

શ્રૂયતાં સિંહનાદોઽયમૃષેસ્તસ્ય મહાત્મનઃ । અષ્ટાદશ પુરાણાનાં કર્તુર્વેદમહોદધેઃ ॥

આ લોકમાં જે મનુષ્ય પરમપદને ઇચ્છતો હોય તેણે, જેમાં ભગવાન વિષ્ણુની દિવ્ય
કથાઓ વર્ણવી છે અને જેમાં સનાતન શ્રુતિઓનું પ્રતિપાદન કરેલું છે, એવું આ મહાભારત
સાંભળવું યોગ્ય છે. અઠાર પુરાણોના સ્પષ્ટા અને જ્ઞાનના મહાસાગરરૂપ મહાત્મા વેદવ્યાસ
ઋષિનો આ સિંહનાદ છે કે, "તમે નિત્ય મહાભારતનું શ્રવણ કરો."

ધર્મશાસ્ત્રમિદં પુણ્યમર્થશાસ્ત્રમિદં પરમ્ । મોક્ષશાસ્ત્રમિદં પ્રોક્તં વ્યાસેનામિતબુદ્ધિના ॥

ભારતં સર્વશાસ્ત્રાણામુત્તમં ભરતર્ષભ । સંપ્રત્યાચક્ષતે ચેદં તથા શ્રોષ્યન્તિ ચાપરે ॥

અમાપ બુદ્ધિવાળા ભગવાન વ્યાસે કહેલું આ મહાભારત પવિત્ર ધર્મશાસ્ત્ર છે; ઉત્તમ
અર્થશાસ્ત્ર છે અને પરમ મોક્ષશાસ્ત્ર પણ છે. હે ભરતશ્રેષ્ઠ! સર્વ શાસ્ત્રોમાં મહાભારત આવું
ઉત્તમ હોવાથીજ સાંપ્રતમાં વિદ્વાનો તેનું વાંચન-શ્રવણ કરે છે અને હવે પછી પણ કરશે.

યોધીતે ભારતં પુણ્યં બ્રાહ્મણો નિયતવ્રતઃ । ચતુરો વાર્ષિકાન્માસાન્સર્વપાપૈઃ પ્રમુચ્યતે ॥

કુરુણાં પ્રથિતં વંશં કીર્તયન્સતતં શુચિઃ । વંશમાપ્નોતિ વિપુલં લોકે પૂજ્યતમો ભવેત્ ॥

જે બ્રાહ્મણ નિયમિત વ્રતપાલન કરતો થકો ચાતુર્માસ્યમાં પવિત્ર ભારતનો પાઠ કરે
છે, તે સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે. જે પુરુષ પવિત્ર થઈને કુરુના પ્રસિદ્ધ વંશને નિરંતર
વાંચે છે; તેનો વંશ બહોળો વિસ્તાર પામે છે અને લોકોમાં અત્યંત પૂજ્ય થાય છે.

અનાગતશ્ચ મોક્ષશ્ચ કૃષ્ણદ્વૈપાયનઃ પ્રભુઃ । સંદર્ભ ભારતસ્યાસ્ય કૃતવાન્ધર્મકામ્યયા ॥

ધર્મે ચાર્થે ચ કામે ચ મોક્ષે ચ ભરતર્ષભ । યદિહાસ્તિ તદન્યત્ર યન્નેહાસ્તિ ન કુત્રચિત્ ॥

દ્વીર્વદ્દષ્ટિવાળા અને મોક્ષસ્વરૂપ એવા ભગવાન વેદવ્યાસે કેવળ ધર્મનીજ કામનાથી આ
મહાભારતની રચના કરી છે. હે ભરતશ્રેષ્ઠ! ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ-આ ચાર પુરુષાર્થો-
ના સંબંધમાં આ મહાભારતમાં જે કંઈ કહ્યું છે, તેજ બીજાં શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે; અને જે
આમાં કહ્યું નથી તે બીજાં ક્યાંય પણ કહેલું નથી.

* આ માહાત્મ્ય મોટે ભાગે મહાભારતમાંનાજ શ્લોક અને શ્લોકાર્થો ઉપરથી યોજાયું છે.

एतत्पवित्रं परमेतद्धर्मनिदर्शनम् । एतत्सर्वगुणोपेतं श्रोतव्यं भूतिमिच्छता ॥

कायिकं वाचिकं चैव मनसा समुपार्जितम् । तत्सर्वं नाशमायाति तमः सूर्योदये यथा ॥

આ મહાભારત પરમ પવિત્ર છે, ધર્મને દર્શાવનારું છે અને સર્વ ગુણોથી સંપન્ન છે; માટે કદયાણુને ઈચ્છનારા માણસે આનું વાંચન-શ્રવણ અવશ્ય કરવું જોઈએ. કેમકે એથી કાયિક, વાચિક તથા માનસિક સર્વ પાપો, સૂર્યોદયથી જન્મ અંધકાર નાશ પામે તેમ નાશ પામે છે.

य इदं मानवो लोके पुण्यार्थे ब्राह्मणाञ्छुचीन् । श्रावयेत् महापुण्यं तस्य धर्मः सनातनः ॥

महाभारतमाख्यानं क्षितिं गां च सरस्वतीम् । ब्राह्मणान् केशवं चैव कीर्तयन्नावसीदति ॥

જે મનુષ્ય મહાપુણ્યરૂપ આ ઇતિહાસ પુણ્યને માટે પવિત્ર બ્રાહ્મણોને શ્રવણ કરાવશે, તેને સનાતન ધર્મ પ્રાપ્ત થશે. મહાભારતના આખ્યાનનું, પૃથ્વીનું, ગાયનું, સરસ્વતીનું, બ્રહ્મવેત્તાઓનું તથા શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનનું કીર્તન કરનારો મનુષ્ય કદી નાશ પામતો નથી.

गृणोति श्रावयेद्वापि सततं चैव यो नरः । सर्वपापविनिर्मुक्तो वैष्णवं पदमाप्नुयात् ॥

पितृनुद्धरते सर्वानेकादशसमुद्भवान् । आत्मानं ससुतं चैव स्त्रियं च भरतर्षभ ॥

જે પુરુષ નિત્યપ્રતિ મહાભારત સાંભળે છે કેવા સંભળાવે છે, તે સર્વ પાપથી મુક્ત થઈને વિષ્ણુના પદને પામે છે; એટલુંજ નહિ પણ હે ભરતશ્રેષ્ઠ! તે પુરુષ પોતાની અગિયાર પેઢીના પિતૃઓનો, તથા પુત્ર અને સ્ત્રીસહિત પોતાનો પણ ઉદ્ધાર કરે છે.

यथा समुद्रो भगवान्यथा मेरुर्महान्गिरिः । उभौ ख्यातौ रत्ननिधी तथा भारतमुच्यते ॥

न तां स्वर्गगतिं प्राप्य तुष्टिं प्राप्नोति मानवः । यां श्रुत्वैव महापुण्यमितिहासमुपाश्रुते ॥

જેમ એશ્વર્યવાન સમુદ્ર અને મહાપર્વત મેરુ એ બંને રત્નનિધિતરીકે પ્રખ્યાત છે; તેમ આ મહાભારત પણ રત્નોના ભંડારતરીકે પ્રસિદ્ધ છે. મનુષ્યને આ મહાપુણ્યરૂપ ઇતિહાસ વાંચવા-સાંભળવાથી જોવા સંતોષ થાય છે, તેવો સંતોષ સ્વર્ગપ્રાપ્તિથી પણ થતો નથી.

शरीरेण कृतं पापं वाचा च मनसैव च । सर्वं संत्यजति क्षिप्रं य इदं गृणुयान्नरः ॥

भरतानां महज्जन्म गृण्वतामनसूयताम् । नास्ति व्याधिभयं तेषां परलोकभयं कुतः ॥

જે મનુષ્ય આ મહાભારત વાંચે કે સાંભળે છે; તે મન, વાણી અને કાયાવડે કરાયેલાં સર્વ પાપોને ઝટ તજ દે છે. જે મનુષ્ય ઈર્ષ્યારહિત થઈને ભરતવંશીઓનાં મહાન ચરિત્ર વાંચે-સાંભળે છે, તેને વ્યાધિનોજ ભય નથી; તો પછી પરલોકનો તો ભયજ ક્યાંથી!

इदं हि वेदैः समितं पवित्रमपि चोत्तमम् । श्राव्यं श्रुतिमुखं चैव पावनं शीलवर्धनम् ॥

य इदं भारतं राजन्वाचकाय प्रयच्छति । तेन सर्वा मही दत्ता भवेत्सागरमेखला ॥

આ મહાભારત વેદતુલ્ય છે; ઉત્તમ છે; પરમ પવિત્ર છે; સાંભળવા યોગ્ય છે; કર્ણપ્રિય છે અને શુભ આચરણને વધારનાર છે. માટે હે રાજન્! જે મનુષ્ય આ ભારતનો ગ્રંથ વાંચનારને આપે છે; તેને સમુદ્રપર્યંતની સમગ્ર પૃથ્વી દાન કર્યાનું કૃણ મળે છે.

अष्टादश पुराणानि धर्मशास्त्राणि सर्वशः । वेदाः सांगास्तथैकत्र भारतं चैकतःस्थितम् ॥

महत्त्वाद्भारवत्त्वाच्च महाभारतमुच्यते । निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते

એક તરફ અઠાર પુરાણો, સર્વ ધર્મશાસ્ત્રો તથા અંગોસહિત વેદો હોય, અને બીજી તરફ એકલું મહાભારત હોય; તો પણ તે તેઓની બરાબરી કરી શકે છે. કેમકે આ ગ્રંથ અત્યંત મહત્વવાળો અને રહસ્યરૂપી અસાધારણ ભાર-વજનવાળો છે તેથી પણ એ 'મહાભારત' કહેવાય છે. જે પુરુષ મહાભારતના તે રહસ્યને જાણે છે, તે સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે.

जयो नामेतिहासोऽयं श्रोतव्यो मोक्षमिच्छता । ब्राह्मणेन च राज्ञा च गर्भिण्या चैव योषिता ॥
स्वर्गकामो लभेत्स्वर्गं जयकामो लभेज्जयम् । गर्भिणी लभते पुत्रं कन्यां वा बहुभागिनीम् ॥

'જય' નામનો આ ઇતિહાસ, મોક્ષની ઈચ્છા રાખનારે, બ્રાહ્મણે, રાજાએ તથા ગર્ભિણી સ્ત્રીએ તો અવશ્ય સાંભળવો યોગ્ય છે. કેમકે એનું શ્રવણ કરવાથી સ્વર્ગની ઈચ્છાવાળો સ્વર્ગને, જયની ઇચ્છાવાળો જયને અને ગર્ભિણી સ્ત્રી પુત્રને કિંવા મહાભાગ્યશાળી કન્યાને પામે છે.

योगो शतं कनकशृंगमयं ददाति विप्राय वेदविदुषे सुबहुश्रुताय ।

पुण्यां च भारतकथां सततं शृणोति तुल्यं फलं भवति तस्य च तस्य चैव ॥

વેદને જાણનારા એવા બહુશ્રુત બ્રાહ્મણને એક માણસ સુવર્ણનાં શીંગડાંવાળી સો ગાયો આપે, અને બીજો નિત્ય પવિત્ર ભારતકથા વાંચે-સાંભળે, તો તેથી તે બંનેને સમાન ફળ મળે છે.

कार्णवेदमिमं सर्वं शृणुयाद्यः समाहितः । ब्रह्महत्यादि पापानां कोटिस्तस्य विनश्यति ॥

पुत्राः शुश्रूषवः सन्ति प्रेक्ष्याश्च प्रियकारिणः । भरतानां महज्जन्म महाभारतमुच्यते ॥

વેદવ્યાસે રચેલા આ પાંચમા વેદરૂપ મહાભારતનું જે પુરુષ એકાગ્રચિત્તે શ્રવણકરે છે, તેનાં બ્રહ્મહત્યાદિ ઠોટી પાપ નાશ પામે છે. વળી આ ઇતિહાસને સાંભળનારા પુત્રો માતા-પિતાની સેવા કરનારા, અને સેવકો સ્વામીનું પ્રિય કરનારા થાય છે. એમાં મહાન ભારતવંશીઓનાં ચરિત્ર વર્ણવ્યાં છે તેથી પણ તે મહાભારત કહેવાય છે.

देवा राजर्षयो ह्यत्र पुण्या ब्रह्मर्षयस्तथा । कीर्त्यन्ते धूतपाप्मानः कीर्त्यते केशवस्तथा ॥

भगवांश्चापि देवेशो यत्र देवी च कीर्त्यते । अनेकजननो यत्र कार्तिकेयस्य संभवः ॥

આ મહાભારતમાં પાપરહિત દેવતાઓ, મહાન રાજર્ષિઓ અને પુણ્યસ્વરૂપ બ્રહ્મર્ષિઓનું વર્ણન કરેલું છે; કેશવનું ચરિત્ર વર્ણવેલું છે; ભગવાન મહાદેવ તથા દેવી પાર્વતીનું વર્ણન કરેલું છે; અને અનેક માતાઓથી જન્મેલા કાર્તિકેયનો પણ જન્મ વર્ણવેલો છે. બ્રાહ્મણનાં ગવાં ચૈવ માહાત્મ્યં યત્ર કીર્ત્યતે । સર્વ શ્રુતિસમૂહોયં શ્રોતવ્યો ધર્મબુદ્ધિભિઃ ॥ મુચ્યતે સર્વપાપેભ્યો રાહુણા ચન્દ્રમા યથા । જયો નામેતિહાસોયં શ્રોતવ્યો વિજિગીષુણા ॥

વળી આ ઇતિહાસમાં બ્રાહ્મણો અને ગાયોનું માહાત્મ્ય કહેલું છે; તથા આ મહાભારત સર્વ શ્રુતિઓના સમૂહરૂપ છે, માટે ધર્મબુદ્ધિવાળાઓએ પણ એ અવશ્ય વાંચવું-સાંભળવું જોઈએ. વિજયની ઇચ્છાવાળાએ આ જય નામનો ઇતિહાસ અવશ્ય સાંભળવો જોઈએ. કેમકે એથી તે-જન્મ રાહુથી ચંદ્ર મુક્ત થાય તેની પેઠે-સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે.

अस्मिन्नर्थश्च कामश्च निखिलेनोपदेक्ष्यते । इतिहासे महापुण्यं बुद्धिश्च परिनैष्ठिकी ॥

भारतं शृणुयान्नित्यं भारतं परिकीर्तयेत् । भारतं भवने यस्य तस्य हस्तगतो जयः ॥

આ મહાપુણ્યદાયક ઇતિહાસમાં અર્થ અને કામનો એવો સંપૂર્ણ ઉપદેશ છે કે

જેથી તેને વાંચનાર-સાંભળનારની બુદ્ધિ પરમાત્મામાં પણ નિષ્ઠાવાળી થાય છે. માટે સમજી માણસે તો મહાભારતનું વાંચન-શ્રવણ કિંવા કથા-કીર્તન નિત્ય પ્રતિ કરવું જોઈએ. જને જેર મહાભારતનું કથન-શ્રવણ થાય છે, તેને જય પણ હસ્તગતજ છે.

પુણ્યોયમિતિહાસાખ્યઃ પવિત્રં ચેદમુત્તમમ્ । કૃષ્ણેન મુનિના વિપ્રનિર્મિતં સત્યવાદિના ॥
સર્વજ્ઞેન વિધિજ્ઞેન ધર્મજ્ઞાનવતા સતા । અતીન્દ્રિયેણ શુચિના તપસા ભાવિતાત્મના ॥
ऐश्वर्यैर्वर्तता चैव सांख्ययोगवता तथा । नैकतंत्र विबुद्धेन दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ॥
कीर्तिं प्रथयता लोके पांडवानां महात्मनाम् । अन्येषां क्षत्रियाणां च भूरिद्राविणतेजसाम् ॥

હે બ્રાહ્મણ! કૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસમુનિ, જે સત્યવાદી, સર્વજ્ઞ, દૈવજ્ઞ, ધર્મજ્ઞ, સત્પુરુષ, ઇન્દ્રિયાતીત પદાર્થોને જોનારા, પવિત્ર, તપવડે શુદ્ધ ચિત્તવાળા, ઐશ્વર્યમાં સ્થિતિવાળા, જ્ઞાન-નિષ્ઠ, યોગનિષ્ઠ, અનેક શાસ્ત્રોના ઉત્તમ જ્ઞાતા અને દિવ્ય દૃષ્ટિથી જોઈને મહાત્મા પાંડવો તથા બીજા મહાતેજસ્વી ક્ષત્રિયોની કીર્તિને જગતમાં પ્રસિદ્ધ કરનારા છે; તેમણે આ મહાભારત નામનો પુણ્યમય પવિત્ર ઇતિહાસ રચ્યો છે, અને તેથી તે આવો ઉત્તમ થયો છે.

अष्टादशपुराणानां श्रवणाद्यत्फलं भवेत् । तत्फलं समवाप्नोति वैष्णवो नात्र संशयः ॥
स्त्रियश्च पुरुषाश्चैव वैष्णवं पदमाप्नुयुः । स्त्रीभिश्च पुत्रकामाभिः श्रोतव्यं वैष्णवं यशः ॥

અઠારે પુરાણોના શ્રવણથી જે ફળ થાય છે, તેટલુંજ ફળ મહાભારતના શ્રવણથી વૈષ્ણવને પ્રાપ્ત થાય છે, એમાં સંશય નથી. સ્ત્રીઓ તેમજ પુરુષો ભારતના શ્રવણથી વૈષ્ણવપણાને પામે છે. પુત્રેચ્છવાળી સ્ત્રીઓએ તો વિષ્ણુના યશસ્વ મહાભારત અવશ્યશ્રવણ કરવું.

नरेण धर्मकामेन सर्वः श्रोतव्य इत्यपि । निखिलेनेतिहासोयं ततः सिद्धिमवाप्नुयात् ॥
शृण्वन्श्राद्धः पुण्यशीलः श्रावयंश्चेदमद्भुतम् । नरः फलमवाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः॥

ધર્મ ઈત્યાદિની કામનાવાળા પુરુષે તો આ સમગ્ર ઇતિહાસ સાંભળવો જોઈએ. કમઠે તેથી તેને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. જે મનુષ્ય પુણ્યશીલ અને શ્રદ્ધાવાન થઈને આ અદ્ભુત ઇતિહાસ શ્રવણ કરે છે અને શ્રવણ કરાવે છે, તે બંને રાજસૂય યજ્ઞ અને અશ્વમેધ યજ્ઞનાં ફળને પ્રાપ્ત થાય છે.

त्रिभिर्वर्षैर्लब्धकामः कृष्णद्वैपायनो मुनिः । नित्योत्थितः शुचिः शक्तो महाभारतमादितः ॥
तपो नियममास्थाय कृतमेतन्महर्षिणा । तस्मान्नियमसंयुक्तैः श्रोतव्यं ब्राह्मणैरिदम् ॥

કૃષ્ણદ્વૈપાયન મુનિ પવિત્રતાથી આ મહાભારતને ત્રણ વર્ષના નિત્ય ઉદ્યોગવડે રચીને પૂર્ણ મનોરથવાળા થયા હતા. મહર્ષિ વ્યાસે આ મહાભારત તપ અને નિયમ ધારણ કરીને રચ્યું હતું; માટે બ્રાહ્મણોએ પણ એને નિયમયુક્ત થઈને વાંચવું-સાંભળવું જોઈએ.

महीं विजयते राजा शत्रूंश्चापि पराजयेत् । इदं पुंसवनं श्रेष्ठमिदं स्वस्त्ययनं महत् ॥
महिषीयुवराजाभ्यां श्रोतव्यं बहुशस्तथा । वीरं जनयते पुत्रं कन्यां वा राज्यभागिनीम् ॥

આ ઇતિહાસ શ્રવણ કરવાથી રાજા પૃથ્વીનો વિજય કરે છે અને શત્રુઓનો પરાજય કરે છે. વળી એથી શ્રેષ્ઠ પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે અને મહાન કન્યા પણ થાય છે. આ ઇતિહાસ રાજા-મહિષીએ યુવરાજસહિત વારંવાર સાંભળવો જોઈએ; કારણ કે તેથી તેને પેટ વીરપુત્ર જન્મે છે, અને કન્યા જન્મે તો તે રાજાની રાણી થાય છે.

યથેદં શ્રાવયેદ્વિદ્વાન્સદા પર્વણિ પર્વણિ । ધૃતપાપ્મા જિતસ્વર્ગો બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥
યથેદં શ્રાવયેચ્છ્રાદ્ધે બ્રાહ્મણાન્પાદમંતતઃ । અક્ષય્યમન્નપાનં વૈ પિતૃસ્તસ્યોપનિષ્ઠતે ॥

જે વિદ્વાન પુરુષ હમેશાં પ્રત્યેક પર્વના દિવસે આતુ શ્રવણ કરાવે છે, તે પાપરહિત અને સ્વર્ગને જીતનારો થઈને બ્રહ્મદશાને પ્રાપ્ત થાય છે. જે પુરુષ શ્રાદ્ધપ્રસંગે બ્રહ્મવેત્તાઓના ચરણ સમીપમાં આ સંવાદનું શ્રવણ કરાવે છે, તેના પિતૃઓ પણ અખૂટ અન્ન-પાન પામે છે.

इतिहासमिमं पुण्यं महार्थं वेदसंमितम् । व्यासोक्तं श्रूयते येन कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः ॥

स नरः सर्वकामांश्च कीर्तिं प्राप्येह शौनक । गच्छेत्परमिकां सिद्धिमत्र मे नास्ति संशयः ॥

હે શૌનક ! જે મનુષ્ય વ્યાસે કહેલા, મહાન અર્થવાળા અને વેદતુલ્ય આ પવિત્ર ઇતિ-હાસનું શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ (બ્રહ્મવેત્તા) પાસેથી શ્રવણ કરે છે; તે આ લોકમાં સર્વ કામના-ઓને તથા કીર્તિને મેળવી અંતે ઉત્તમ સિદ્ધિને પામે છે, એમાં મને કંઈ પણ સંશય નથી.

श्रावयेत् ब्राह्मणाश्चछ्राद्वे यथैनं पादमन्ततः । अक्षय्यं तस्य तच्छ्राद्धमुपावर्तेत्पितृनिह ॥

भारतं परमं पुण्यं भारते विविधाः कथाः । भारतं सेव्यते देवैर्भारतं परमं पदम् ॥

જે ઠાઠ શ્રાદ્ધના અંતમાં ભારતનું એક પાદ પણ બ્રાહ્મણોને સંભળાવે, તેનું શ્રાદ્ધ તેના પિતૃઓને અક્ષય થઈને પ્રાપ્ત થાય છે. મહાભારત પરમ પુણ્યદાયક છે; ઇમકે તેમાં વિવિધ પ્રકારની કથાઓ છે. વળી દેવતાઓ પણ મહાભારતનું સેવન કરે છે; ઇમકે તે પરમપદને આપનાર છે.

भारतं सर्वशास्त्राणामुत्तमं भरतर्षभ । भारतात्प्राप्यते मोक्षस्तत्त्वमेतद्वीमि तत् ॥

एवमेतन्महाराज नात्र कार्या विचारणा । श्रद्धधानेन वैभाव्यमेवमाह गुरुर्मम ॥

હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! હું તને સત્ય કહું છું કે, સર્વ શાસ્ત્રોમાં મહાભારત ઉત્તમ છે અને તેના શ્રવણમનનથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. હે મહારાજ ! આ પ્રમાણે મેં જે કહ્યું, તે તેમજ છે. એમાં કંઈ વિચાર કરવા જેવું નથી. મારા ગુરુએ પણ મને એમજ કહ્યું છે કે, મનુષ્યે મહાભારત ઉપર અવશ્ય શ્રદ્ધાળુ થવું.

वेदे रामायणे पुण्ये भारते भरतर्षभ । आदौ चांति च मध्ये च हरिः सर्वत्र गीयते ॥

હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! વેદ, રામાયણ અને પવિત્ર મહાભારત, એ સર્વમાં આદિ, મધ્ય તથા અંતમાં શ્રી હરિનું જ કીર્તન કરવામાં આવ્યું છે.

भारतश्रवणे राजन् पारणे च नृपोत्तम । सदा यत्नवता भाव्यं श्रेयस्तु परिमिच्छता ॥

आकर्ण्य भक्त्या सततं जयाख्यं भारतं महत् । श्रीश्चकीर्तिस्तथा विद्या भवंति सहिताः सदा ॥

હે ઉત્તમ રાજા ! ઉત્તમ કલ્યાણને ઈચ્છનારા પ્રત્યેક પુરુષે ભારતનું શ્રવણ કરવામાં તથા તેનું પારાયણ કરવામાં નિત્ય યતનથી રહેવું. (ઈમકે) 'જય' નામના આ મહાભારત-નું જે ભક્તિપૂર્વક નિત્ય શ્રવણ કરે છે, તેને સદા વિદ્યાસહિત લક્ષ્મી અને કીર્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

મહાભારતના खर्च तथा मूल्यनी गणना

આ મહાભારતના સાતે ભાગમાં મળીને રાયલ અષ્ટપત્રી દરમાં રૂ. ૬૫૬, ૧/૨ ચિત્રસંખ્યા ૩૦, પાકાં પૂકાં અને પ્રતસંખ્યા ૨૦૦૦ * માટે ખર્ચ તથા મૂલ્યની ગણના (બેટ-બિગાડ-૧૩-૧૦૫૬૮) દરેક દરમાંદી રૂ. ૫૩, તેની વિગત છે:- કાગળો ના રૂ. ૧૬૧૧, કપોડ તથા છપાઈવળાઈના રૂ. ૨૦, મહાભારત માટે ખાસ વધારાનું મકાનભાડું તથા લોકડાના ધોડા વગેરે અદલ રૂ. ૪, અનુવાદ, પ્રદર્શન, અંથસંગ્રહ અને દેખરેખ વગેરેનો અંથ અદાર પડતાં સુધીનો ખર્ચ રૂ. ૧૨૧૧. ૧૧૨૭૦) પાકાં પૂકાં, અક્ષર, કવર, સામાન્ય પેકીંગ તથા ચિત્રોની ખાખતમાં નવાં ચિત્ર-ખસોડ-કાગળ-છપાઈ વગેરેના મળીને સો પ્રત દીઠ રૂ. ૭૦) મુજબ કુલ પ્રત રૂ. ૧૬૧૦૦ અદલ. ૧૦૦૦) 'મહાભારતચિત્રાવલિ' ની અંકેક પ્રત મહાભારત સાથે અપાવાના ખર્ચ અદલ.

૪૭૦૩૮) કુલ રકમ

બીજી તરફ સાત ભાગમાં નીકળેલા આ અંથની છાપેલી કિંમત રૂ. ૩૬, એમાંથી વેચાઈ રહેતાં સુધીનો સર્વ પ્રકારનો વહિવટી ખર્ચ (પગાર, ભાડાં, કમીશન, વીમો, મુસાફરી, જાહેર ખર્ચ વગેરે) ચાકુ ધારણ મુજબ રૂ. ૩૫ છે આના બાદ કરતાં જે નક્કી રકમ થાય; તેને પ્રત ૨૦૦૦ સાથે ગુણવાથી જે રકમ થશે; તે ઉપરાંત સરવાળા કરતાં જે હજાર જેટલી ઓછી જાણશે. ખર્ચના આટલા વધારાનું ધારણ, પાંદસંખ્યામાં જે ચારસોડનો ઉમેરો થયો તે છે. મહાભારત સાથે મહાભારતચિત્રાવલિની અંકેક જૂદી પ્રત આપવાની ફરજ તો હતીજ નહિ. એટલે એનો ખર્ચ તો અચાવી પણ શકાય; પણ તેની ઉપકારકતાના ખ્યાલ ઉપરાંત તેનો સદુપયોગ વધારે પ્રમાણમાં થવાની આશા જન્મી ચૂકેલી હોવાથી તેમ બની શક્યું નથી.

આદિ અને સભાપર્વની પ્રતો પહેલી આવૃત્તિમાંની ઘણીખરી ખર્ચ ચૂકેલી, એટલે "મહાભારતનાં આ વખતનાં કેટલાંક ગ્રાહકો તે ભાગ આ વખતે નહિ લે" એવી સમજણથી તેની છસો પ્રત ઓછી છપાવી હતી; પરંતુ એવા નહિ લેનારા તો પરિણામે પૂરા સો પણ નીકળ્યા નથી. આથી એ ખૂટતી પ્રતો પણ બ્યારે ત્યારે ફરીથી છપાવવી પડીને તેનો પ્રેસખર્ચ પણ ખાડારૂપ જ થવાનો.

અંથરેખા હશે તો મહાભારતની સત્વર અપવથી, વધારાની પ્રતોથી તથા બીજી કરકસરથી કદાચ એ ખાડો પણ પૂરાઈ જશે; પરંતુ ઉપલી ચિત્રાવલિવિષેની આશા પૂરી થવાનું તો પાંદક ભાઈબહેનો ઉપર છે. તે આશા એજ છે, તેઓ મહાભારતચિત્રાવલિમાંનાં ચિત્રો જોવા-વાંચવાનો લાભ માત્ર ખોતેજ લઈને નહિ અટકતાં, પોતાનાં તેમજ મિત્ર-પડોશીનાં નાનાંમોટાં સર્વને તેનો લાભ આપવાની તરફી ઉઠાવે. આનું નામ માનવસેવા અને ઉત્તમ સેવા એટલા માટે કહી શકાય છે, ઉત્તમ પુરુષોનાં ચિત્રોની સાથે તેમના જ્ઞાનચારિત્રની પણ ટુંકે માહિતી મળી જવાથી આખાતટક-સર્વ કાંઈના હૃદયમાં શુભ સંસ્કારોને જગવા-ખીલવાની તક મળી જાય છે; તથા એની સાથે તેઓ આ વાત પણ જાણતા ચાલે છે કે, સાધુચરિત્રવાળા ગૃહસ્થ, તેમજ ઉચ્ચકક્ષા વિરક્ત આ સંસારમાં કેવા કેવા અને કેટલા પ્રકારના હોય છે; તથા તેઓ કયો કયો રીતે અને કેટલા અધા લોકહિતકારી નિવડે છે. વળી એ પરમોત્તમ માનવો કેવું બોલે છે; કેવું આચરે છે; એ વગેરે પણ તેમને રસ અને શિક્ષણપૂર્વક જાણવા મળે છે.

મહર્ષિ રામકૃષ્ણ પરમહંસ રૂ. ૩૫ ચિત્રોવિષે કહે છે કે:-

" સાધુ મહાત્માઓનાં ચિત્ર ધરમાં રાખવાથી ઘણો લાભ છે. સવારમાં ઉઠીને ગમે તેવા માણસનું મોં ન જોતાં એવા મહાત્માઓનું દર્શન કરવું એ બહુજ ઉત્તમ છે. "

† એમાં એવડા છપાઈ તથા મોંઘા કાગળ વગેરે અદલ આટલીપરવાળા જે દરમાને અદલે ચાર દરમાં સાત ભાગમાંની સાત કાપેલી અદલ એક દરમાનો દોઢ દરમો, એમ કુલ અઠી દરમા વધુ ગણાયલા છે.

* આ અંથની પ્રત ૨૩૦૦+૩૦૦ છપાવા છતાં આ પ્રમાણે ૨૦૦૦+૩૦૦ ની ગણના એટલા માટે અપાઈ છે કે, આ અંથ છપાવા પૂર્વે એટલીજ પ્રતની ગણના કરાઈ હતી.

† કાગળો ૫૫ રૂ. ૧૦૦ થોડાક અડધાથી ઘણું સાત દરમાંમાં ૪૮ રૂ. ૧૦૦ થોડાક વધારાયા છે.

આ ગ્રંથના મૂલ્યાદિવિષે સમજુત

ક-આ ગ્રંથના મૂલ્યવિષે કોઇને ઉપલક્ષ્ય દૃષ્ટિથી એમ કાગે કે, આ સંસ્થાએ ચાલુ સાલમાં જ એ પ્રકારની રામાયણો પ્રસિદ્ધ કરી, તેના કરતાં આ મહાભારતનું કદ બહુ તો ચારગણું થાય. છતાં તેનું મૂલ્ય છગણું સાચી રખાયું હશે? ઉપર અપાયલી ગણના, વાસ્તીકિ રામાયણની હાલની આવૃત્તિમાં અપાયલી ગણના સાથે ધ્યાનપૂર્વક સરખાવી જોવાથી તો એનાં કારણો સમજાવજા; પરંતુ તે સર્વ કોઇને સહજે સમજાય તે સાર અહીં જણાવવાનું કે:-

૧-અત્ર તરફથી હાલ પ્રસિદ્ધ થયેલી બન્ને રામાયણોમાં જે કાગળો વપરાયા છે, તેના કરતાં આ મહાભારતના ગ્રંથમાં તે વધારે વજનના-અને તેથી વધારે કિંમતના-વપરાયા છે.

૨-વાસ્તીકિ રામાયણ કરતાં મહાભારતનું કદ ચારગણું છે, પણ તેના ભાગે ચારને બદલે સાત બંધાવાથી બંધાવખર્ચ વધારે આવ્યો છે.

૩-રામાયણો પુનરાવૃત્તિતરીકે છપાવાથી, તેમજ સામાન્ય મકાનમાં તેનો સમાવેશ થવાથી ભાષાન્તરનો તેમજ વધારાના મકાનભાડાનો ખાસ ખર્ચ તેને માટે કરવાનો હતો નહિ. ત્યારે મહાભારતની આ આવૃત્તિ ઉપર એ બંને પ્રકારના ખર્ચ ચઢ્યા છે.

૪-કોઈપણ પુસ્તકની ચાર હજાર પ્રત છપાવતાં દર પ્રતે જે લાગત આવે, તેના કરતાં જે હજાર પ્રત છપાવાથી વધુ લાગત આવે છે.

અ-કોઈ એમ પૂછે કે, રામાયણ કરતાં મહાભારતમાં ચિત્રાનું પ્રમાણ ઓછું છે, તે બદલ પણ મૂલ્ય ઓછું આવતું જોઈએ ને? તો તે વિષે જણાવવાનું કે, મહાભારતનાં ચિત્ર અને બીજાં ધણાંખરાં નવાંજ કરાવાયાં છે, તેટલું તેનું પ્રમાણ રામાયણની બાબતમાં ન હતું. વળી રામાયણની બાબતમાં ચિત્ર ખાતે જે ખાસ ખર્ચ થયેલો તે (બન્ને રામાયણો મળીને) આઠ હજાર પ્રત ઉપર ફળવાઈ ગયેલો, ત્યારે મહાભારતમાં તો તે બે હજાર પ્રતો ઉપર ફળવાયો છે.

ગ-કેટલાક સજ્જનોને ઉપલક્ષ્ય દૃષ્ટિથી એમ પણ કાગણું સંલલિત છે કે, મહાભારતનું મૂલ્ય અગાઉ બારેક વર્ષપર કાંદેલી યોજનામાં રૂ. ૧૧) રાખેલું, અને આ વખતે રૂ. ૩૧) રખાયું તે બહુ ગણાય. એકવાર એક જાણીતા ન્યાયાધીશ મહોદયે સામાન્ય સૂચનારૂપે એને મળતો ભાવ દર્શાવેલો, તે ઉપરથી ઉપલી કલ્પના ઉપજતાં જણાવવાનું કે, બીજા અનેક ચીજો પેઠે કાગળ, છપાઈ, બંધાવખર્ચ વગેરે પણ અમુક અંશે મોંઘાંજ હજીસુધી રહ્યાં છે. જેમકે:-

૧-કાગળોનું મૂલ્ય આગળ કરતાં ચારપાંચગણું થઈ ગયેલું તેમાંનું બેવડું તો હજી પણ છે.

૨-વહીવટી માણસોના વધેલા પગાર અત્ર તરફથી ઘટાડી ચકાય તેમ નથી.

૩-મહાભારતની આગલી યોજના વખતે આ સંસ્થાનું સ્થળ અમદાવાદમાં રૂ. ૧૫)ના માસિક ભાડાવાળું હોઇને તે પછી રૂ. ૨૫) વાળું લેવાયું હતું; પરંતુ એ પછી લગાઇની મોંઘાવટ વધી જતાં એજ મકાનનું ભાડું રૂ. ૧૦૦)ની હદે પહોંચી ચૂક્યું છે, અને હજી તેમાં કંઈપણ ઘટાડો થતો નથી.

૪-એજ પ્રમાણે ભાષાન્તર અને પૂઠાં વગેરેમાં પણ આગળ કરતાં બેવડાથી પણ વધુ ખર્ચ આવે છે.

૫-આગલી યોજના વખતે ચિત્રામાટે તેમજ ચિત્રાવલિમાટે તથા બંધાઈ, કવર, અસ્તર, એ વગેરેની હાલના જેટલી મજબૂતી માટે વિચાર ન હતો; અને તેથી એવી બાબતોનો ખર્ચ પણ આ વખતે મોટે ભાગે નવોજ ઉમેરાયો છે.

૬-છપાઈખર્ચ પણ વચમાં આગળ કરતાં ચારગણો વધી ગયેલો, તે ઘટીને અન્ય પ્રેસોમાં તો ઘરામી ઘટી જવાથી હવે માત્ર બેવડોજ હોવાનું સાંભળ્યું છે; પરંતુ આ સંસ્થાના પ્રેસમાં જે પ્રકારનું કામ થયું જોઈએ, તેને લઈને એવો ઘટાડો થઈ શકતો નથી. એકમાત્ર કંપાનમાં (બીજાં જોઈવવામાં) કંઈક ઘટે તેમ જણાયું. તેમાં પણ ૨૫ ટકા તો હજી નથીજ ઘટી શક્યા.

અ-પણ ત્યારે મૂલ્ય ૩૧) છતાં આ મહાભારતને સરતું કેવી રીતે ગણાય? એનું સાદું સીધું કારણ 'મોંઘાવટ' છે; કે જેને લઈને અમદાવાદવાળું આગળું મહાભારત ૨૦ ને બદલે

૨૨-૨

વાંચનાર વગેરેને ખાસ સૂચના

૫૦ થી વેચાતું હતું; અને શુજરાતી પ્રેસનું ૨૯ ને બદલે ૭૫ થી વેચાતું હતું.* આટલી હદીકતથી સરતાપણાવિષે યથાવત્, ખ્યાલ હરકોઈને આવી રહેશે. આપા રોટલાના ખાત્યા આરોઠને તો સાક્ષાત્ પ્રભુ પણ સમજાવી શકે નહિ; અને એક રીતે તેમનું વિરોધી વર્તન આ સેવકને તો લાભદાયકજ થાય છે; એટલે એ ખાતે કંઈ કહેવાપણું નથી.

જ-આ મહાભારત જેવા શ્રેષ્ઠ ગ્રંથને સોનેરી નામવાળાં પૂઠાં કેમ નથી કરાવ્યાં? વાત એવી છે કે, એ બદલ અર્થ કાંઈ ભારે આવી જતો નથી; પણ એમાં વિલાયતી કાપડ તથા સોનાના વિલાયતી વરખ ઉપરાંત ઇંડાં પણ બાઈડરને વાપરવાં પડે છે. સોનેરીને બદલે સાદા નામવાળાં હોય તોપણ બાઈ કરતાં તો વિલાયતી કપડાનાં પૂઠાં મુંઢરજ લાગે છે; પરંતુ એવા બહારના લપકા તરફ જોવું, એના કરતાં ગરીબ લાંછબહેનોની ગરીબાઈ તરફ જોવું એ વળી ઘણુંજ વધારે સુંદર છે.

છ-કિંમતના ધોરણવિષે આગળ ૧૯૭૨ સુંધીના રિપોર્ટમાં જે વિચાર અને ધોરણ દર્શાવાયલાં તે હજીપણ કાયમ હોવાથી જણાવવાનું કે, ધર્મ-નીતિનાં પુસ્તકો તો ખરું જોતાં તેના વાંચનની જિજ્ઞાસાનેજ મૂલ્યરૂપે ગણીને અપાવાં જોઈએ; અને જેઓ ઉત્તમ વાંચનના લાભ ન સમજતા હોય તેમને આકર્ષક ઉપાયોથી પણ તે રસ્તે વાળવા જોઈએ. આવા પ્રકારે અમેરિકા જેવા સમૃદ્ધ અને શિક્ષિત દેશમાં આવશ્યક હોય તો પછી હિંદ જેવા અતિ અજ્ઞાન અને યુરોપ-અમેરિકા કરતાં રૂપિયે એક આની જેટલી પણ આવક વગરના દેશ માટે તો તે અત્યંત આવશ્યક કહી શકાય. પરંતુ અમેરિકાવાસી શ્રીમાનોના જેવી દેશ, કાળ, ઉપાય અને પાત્રાદિને લગતી સાચી સમજણ અને ઉદારતા આ દેશના શ્રીમાનો તથા ધીમાનોમાં પ્રવર્તે નહિ; અથવા તો પરમાત્મા કૃપા કરીને બીજને કાંઈ રસ્તો કહાડે નહિ, સાંસુધી વિનામૂલ્યની વાત તો રહી; પરંતુ કાળજ-છપાઈ જોગા મૂલ્યે પણ સારાં પુસ્તકો કહાડી શકાવાં અશક્ય હતાં. આવા સંયોગો-માં કાંઈજ ન થાય તેના કરતાં કાંઈ પણ થાય તો હીક; એમ સમજીને નોકર, બહેરખબર, શુક્રમેચરકમીશન, મકાનભાડું, લેખનસત્કાર વગેરે દરેક પ્રકારનો અર્થ પુસ્તકોની લાગતમાંજ ગણી લઈને કામ ચલવવું પડ્યું છે.

દશેક વર્ષપર લખેલું તે આજે પણ લખીશું કે:-“સમય આવ્યે એવા પણ વિદ્વાનો, સમાજ-સેવકો અને સંસ્થાઓ નીકળી આવશે કે જેઓ જૂઠા જૂઠા ઉપકારક વિષયના અનેક ઉત્તમોત્તમ ગ્રંથ રચી-રચાવીને, તથા ખોટ ખમીને પણ આ ખાતા કરતાં અર્ધી અને પા કિંમતે અથવા વિનામૂલ્યે પણ ફેલાવશે; અને એ તેમજ અન્ય વિવિધ પ્રકારોદારા મનુષ્યોમાં એવા ઉચ્ચતમ સંસ્કારો ફેલાવશે, કે જેના આગળ આ સંસ્થાનું કાર્ય વિસાતમાં રહેશે નહિ. કૃપાળુ પ્રભુ એવા સમય સત્વર આપે!”

વાંચનાર વગેરેને ખાસ સૂચના

૧-સાતમાંના પ્રત્યેક ભાગમાં શુદ્ધિપત્ર અપાયલું જણાશે. આ તેમજ હરકોઈ પુસ્તકમાં શુદ્ધિ-પત્ર મુજબ પ્રથમ સુધારી લીધા પછીજ તે વાંચવું જોઈએ. વળી શુદ્ધિપત્રમાં જણાવ્યા ઉપરાંત પણ આત્રા, હસ્ત, દીર્ઘ વગેરે ઉરી ગયેલું જણાય, તો તે પણ સુધારી લેવું જોઈએ.

૨-આ ગ્રંથમાંના અનુવાદ તેમજ અન્ય લેખો વગેરેમાં અનુભવી સજ્જનોને ખાસ મુલ્યૂક, ન્યૂનતા વગેરે જણાય તે બનતાં સુધી યથાશક્ય સુધારણા સાથે લખી મોકલવા વિનંતિ છે, કે જેથી ભવિષ્યમાં સુગમતાથી તેનો સદુપયોગ થઈ શકે.

૩-આ સર્વ ભાગોમાં વપરાયેલા સ્વદેશી કાગળો મજબૂતીમાં વિલાયતી કરતાં વધુ હોવા છતાં ભાવમાં સરખાજ છે. આને પણ જેટલા લીસા અને ઘોળા કરાવવા હોય તેટલા કરાવી

* આ વિષે એક યુરો ખબર પણ આપવી જોઈએ કે, અત્ર તરફનું મહાભારત નીકળવું કરતાં એ મહા-ભારતો પણ હજી અનુક્રમે ૩૫ ને ૫૦ થી વેચાય છે.

શકાય; પરંતુ એથી વાંચનારની આંખને નુકસાન થાય છે. આ કાગળને કોઈ હલકા કે સસ્તા માની લે નહિ તે સારૂ આ લખ્યું છે.

૪—અગાઉથી પૈસા ભરી આ મહાભારતના ગ્રાહક થનાર માટે કેટલાક માસ સુધી રૂ. ૨૮ (અને સો કે વધુ પ્રતના ગ્રાહક થનાર માટે રૂ. ૨૭) રખાયા હતા; તથા એ પછી કડકે કડકે સમય લંબાયાથી સં. ૧૯૮૩ના શ્રાવણ સુધીને માટે રૂ. ૩૦; અને એ પછી એવાજ કારણસર સમય લંબાવીને ૧૯૮૪ ની વસંતપંચમી સુધી તૈયાર મહાભારતના રૂ. ૩૨) રખાયા છે. એમાં મુંબઈના લેનાર માટે માર્ગખર્ચ જોગો રૂ. ૧) વધુ લેવાય છે.

૫—આ સંસ્થાનું કમીશનનું ધોરણ હાલ આ પ્રમાણે છે:—અમદાવાદના કાર્યાલયમાંથી રૂ. ૨૫) થી વધુનાં પુસ્તકો લેનાર માટે ૧૨૧૧ ટકા અને ૧૦૦ કે વધુનાં લેનાર માટે ૧૫ ટકા છે. એટલી રકમનાં પુસ્તકોની સાથેજ મહાભારતની એક પણ પ્રત લેવાઈ હોય, તો તેમાંથી પણ એટલાજ ટકા કપાત થશે. એકલું મહાભારતજ લેનારે તો કમમાં કમ ત્રણ પ્રત લીધી હશે તોજ ૧૨૧૧ ટકા કપાશે; અને દશ પ્રત એકસાથે લીધી હશે તોજ ૧૫ ટકા કપાશે.

૬—મુંબઈમાં પણ ઉપર જણાવેલી રકમ અને પ્રત ઉપર કમીશન અપાશે; પરંતુ ૧૨૧૧ ને બદલે ૬૧ ટકા, તથા ૧૫ ટકાને બદલે દોઢ આનો અપાય છે.

૭—કિશ્કાયતી કિંમતમાંથી કાંઈ પણ કમીશન કપાતું નથી.

૮—આમાં અપાયેલાં ચિત્ર એકજ ચિત્રકારના હાથનાં નહિ હોવાથી સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોનારને તેમાં એકબીજા વચ્ચે તેની તેજ વ્યક્તિના ચહેરા વગેરેમાં જરાતરા ફેરફાર જણાય તો તે સ્વાભાવિક છે.

૯—આ મહાભારત કે રામાયણને લગતાં એકલાં ચિત્રોજ લેવાં હોય તેમને માટે તેવી પણ ચોપડીઓ આ સંસ્થામાંથી મળશે. તેનું નામ “મહાભારતચિત્રાવલિ” તેમજ “રામાયણ-ચિત્રાવલિ” છે. રામાયણચિત્રાવલિમાં ચિત્રોની સંખ્યા ૩૬ છે; અને મહાભારતચિત્રાવલિમાં ૨૬ ચિત્રો ઉપરાંત સ્તુતિ વગેરે અપાયું છે. આથીજ મૂલ્ય દરેકનું સરખું ગાજી છે. બનતાં સુધી પાકાં પૂઠાંવાળી પણ તે તૈયાર કરાવાઈને શુભારે રૂ. ૧) માં અપાશે.

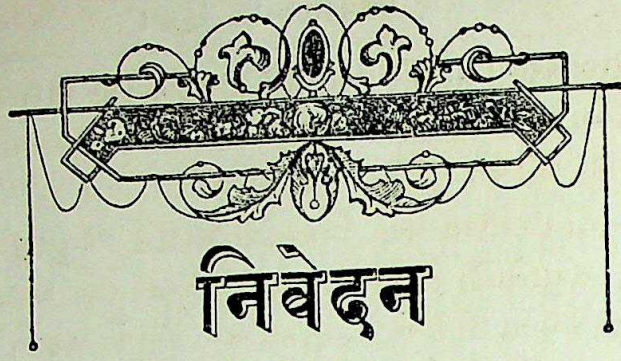
૧૦—રામાયણ તેમજ મહાભારતમાંનાં થોડાંક બહારનાં ચિત્રો સિવાયનાં બાકીનાં આ સંસ્થાનાં પોતાનાં હોવાથી તેમાંનાં જે પણ ચિત્રો વહેંચવા કારવવા લેનાર માટે મૂલ્યની વિગત:—

૧ થી ૧૦ પ્રતસુધી.....	દર પ્રત દીઠ.....	છ પાઈ
૧૧ થી ૫૦ ”	”	ચાર પાઈ
૫૧ થી ૧૦૦ ”	”	ત્રણ પાઈ
૧૦૧ થી ૫૦૦ ”	”	અઢી પાઈ
૫૦૧ થી વધુ પ્રતો માટે	”	જે પાઈ

૧૧—આ પછીના પૃષ્ઠ ૩૨-૩૧ માં જે પ્રકીર્ણ વિષયોની અનુક્રમણિકા અપાઈ છે; તેમાં મહાભારતમાહાત્મ્ય અને પ્રકાશકનું નિવેદનવાળી લીટીઓ વચ્ચે નીચે મુજબ ઉમેરી લેવું:—

વિષય	પૃષ્ઠાંક
મહાભારતના ખર્ચ તથા મૂલ્યની ગણના	૨૨
આ ગ્રંથના મૂલ્યાદિવિષે સમજુત	૨૨-૧
વાંચનાર વગેરેને ખાસ સૂચના	૨૨-૨
મફત કે ઓછા મૂલ્યે માગનારને વિનંતિ	૩૨-૪૦-ક
એક બુકસેલરનો બળાપો અને તેનો રદીયો... ..	૩૨-૪૦-ખ

૧૨—એ પછી એજ પૃષ્ઠ ૩૨-૩૧ ના બીજા કોલમની છટ્ટી તથા સાતમી લીટીમાં જે નામો છપાયાં છે, તેને બદલે દેશભક્ત લાલા હંસરાજ, તથા પંડિત નરદેવ શાસ્ત્રી વેદતીર્થ, એ નામો જોઈએ.

ભારતવર્ષમાં મહાભારતના નામથી કોઈકેજ હિંદુ-આર્ય અન્નણ્યો હશે. આ ગ્રંથ રચાયો ત્યારથી માંડીને અઘાપિસુધીનાં હજારો વર્ષદરમિયાન હિંદુજાતિમાં જે જે પ્રાચીન ગ્રંથો અતિ આકર્ષક, માર્ગદર્શક અને ઉપકારક ગણાતા આવ્યા છે; તેમાં મહાભારત ગ્રંથ પણ સદા પ્રથમ શ્રેણીમાંજ રહ્યો છે અને રહેશે.

જનસમાજના પુણ્ય અને પરમાત્મદેવની કૃપાથી આજે તેનું આ ગુજરાતી ભાષાંતર સાત ભાગોમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે.* એ સાત ભાગમાંનો આ પહેલો ભાગ હોઈને એમાં આદિ અને સભાપર્વનો સમાવેશ છે.

મહાભારતરૂપી જે મહાસાગરના એક સ્વરૂપ અંશરૂપ 'શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા' જગત-ભરના વિદ્વાનોને પોતાના અલૌકિક જ્ઞાનગૌરવથી ચક્રિત કરી રહી છે; જે મહાસાગરમાંથી એ ઉપરાંત બીજાં પણ એવાં એવાં અનુપમ રત્નો હિંદુજાતિને પ્રાપ્ત થયાં છે કે જે નિત્યપ્રતિ લક્ષ્યાવધિ અધિકારીજનોનાં હૃદયને જ્ઞાનભક્તિના અનેરા પ્રકાશથી અજવાળી રહ્યાં છે; જે મહોદધિના એક અગત્યના ખંડરૂપ "શાંતિપર્વ" માં લહેરાઈ રહેલું ધર્મામૃત તેમાં નિમજ્જન કરનારાં હજારો ધર્મજિજ્ઞાસુ હૃદયોને શાંત, પવિત્ર અને ચારે પદાર્થને પાત્ર બનાવતું આવ્યું છે; જે મહાન ગ્રંથનો અદ્ભુત પ્રકાશ સહસ્રો વર્ષથી આર્ય નૃપતિઓની પરંપરાને રાજધર્મ અને વીરત્વના ઉત્તમોત્તમ આદર્શ દર્શાવતો આવ્યો છે; જે મહાન ગ્રંથની ઓજસ્વી કથાઓએ શતાવધિ નૃપતિઓને અને લક્ષ્યાવધિ ક્ષત્રિયોને પ્રભાવિત કરી વીરત્વના પરમહિતાવહ ધર્મપથે પળાવ્યા છે; જે મહાગ્રંથના પ્રભાવે વિકટ સમયે પણ પ્રતાપ, ગુરુ ગોવિંદ અને શિવાજી ઇત્યાદિ મહાવીરોમાં આર્યત્વની રક્ષામાટે અપૂર્વ ચેતના અને અદ્ભુત પરાક્રમ પ્રેરીને તેમને અપાર બળશાળી શત્રુદળોસામે અડગભાવે ઉભા રાખ્યા છે; જે

* એ સાત ભાગોમાં આવેલાં પર્વ, ચિત્ર તથા પૃષ્ઠોની વિગત નીચે મુજબ છે:-

ભાગ	પર્વોનાં નામ	ચિત્રસંખ્યા	પૃષ્ઠસંખ્યા
પહેલો ...	આદિ અને સભાપર્વ ...	૧૧ ...	૯૩૬
બીજો ...	વન અને વિરાટપર્વ ...	૯ ...	૭૦૪
ત્રીજો ...	ઉદ્યોગ અને ભીષ્મપર્વ ...	૬ ...	૮૪૮
ચોથો ...	દ્રોણપર્વ ...	૦ ...	૪૬૮
પાંચમો ...	કર્ણ, શલ્ય, સૌપ્તિક અને સ્ત્રીપર્વ ...	૦ ...	૫૪૪
છઠ્ઠો ...	શાન્તિપર્વ ...	૪ ...	૯૨૮
સાતમો ...	અનુશાસન, આશ્વમેધિક, મૌસલ, મહા-પ્રસ્થાનિક અને સ્વર્ગારોહણપર્વ ...	૦ ...	૭૭૬
		કુલ સંખ્યા	૩૦ ... ૫૨૦૪

ચિત્રો મૂળે ૨૮ છે; પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન વધારે મહત્વનાં પાત્ર હોવાથી તેમનાં ચિત્ર મહાભારતની શરૂઆતમાં આ પહેલા ભાગમાં પણ આપાયાં છે.

મહાન ગ્રંથની જ્વલંત પ્રેરણાઓથી પ્રેરાઈને લક્ષ્યાવધિ ક્ષાત્રકુળદીપક વીરાત્માઓએ આ નશ્વર જગતપ્રત્યેનાં મોહ-મમતા મૂકી દઈ પોતાનાં પ્રચંડ શરીરોને પ્રકુલવદને સ્વધર્મપાલનના મહાયજ્ઞમાં હોમી દીધાં છે; અને દેવ-દુર્લભ એવી વીરગતિને પ્રાપ્ત કરી છે; જે મહાન ગ્રંથ ભારતવર્ષની વર્તમાન દીનહીન દશામાં પણ વિદ્વાનથી માંડીને ખેડુતસુધીનાં અને રાજાથી માંડીને રંકપર્યંતનાં હિંદુ સંતાનોને, તેમના જગતભરને ધ્રુજવનારા આર્ય પૂર્વજોનાં સ્મરણ આપવાવાળા સ્મારકસ્તંભરૂપે ઉભો છે; કે જે મહાન સ્તંભમાં દેવર્ષિ, ધ્રુવર્ષિ, રાજર્ષિ અને ચારે વર્ણાશ્રમના અનેકાનેક મહાત્માઓનાં ચરિત્રરૂપી મહામણિઓ શોભી રહેલા છે; અને જે મણિઓ હજી પણ વ્યવહાર તેમજ પરમાર્થના પંથને પ્રકાશવા-દર્શાવવાવાળો અપૂર્વ પ્રકાશ, તેમના અનેકવિધ પ્રોત્સાહક અનુભવો અને જ્વલંત ઉપદેશોરૂપે આપી રહ્યા છે; આવો આ આર્યોનાં આદર્શભૂત જ્ઞાનચારિત્રોથી શોભી રહેલો મહાભારત નામક મહાન ગ્રંથ, પોતાના સમગ્ર સ્વરૂપમાં અને ભારતની પ્રત્યેક ભાષામાં પ્રચલિત થાય; પ્રત્યેક આર્યહિંદુના ગૃહને સુશોભિત કરે; આબાલવૃદ્ધને ઉચ્ચાતિઉચ્ચ પ્રેરણાઓ આપ્યા કરે; ઉન્નતિપરાયણ રાખ્યા કરે; અને તેમ થાય તેટલા સાડ તે સ્વલ્પ મૂલ્યે ખહાર પડે, એવું કેાણ નહિ ઇચ્છે ?

જેનું નામજ “મહાભારત” છે; જેના રચનાર મહર્ષિ વ્યાસ ભગવાન છે; જેના સૂત્રધાર યોગેશ્વર કૃષ્ણ ભગવાન છે; જેમાં બાણાવળી અર્જુન, દઢપ્રતિજ્ઞ ભીષ્મપિતામહ, મહાનીતિજ્ઞ વિદુર, ધર્માવતાર યુધિષ્ઠિર, ગદાધારી ભીમ, યુદ્ધવિશારદ દ્રોણ, મહાન દાતા કર્ણ, મહાસતી ગાન્ધારી અને વીરાંગના દ્રૌપદી વગેરે જેવાં અસામાન્ય અને પ્રાતઃસ્મરણીય પાત્ર છે; તેમાં અન્ય પણ એક એકથી ચઢી જાય એવા અનેકાનેક રાજા-મહારાજા, રથી-મહારથી, વીર-મહાવીર અને સતી-મહાસતીઓના અપૂર્વ શૌર્ય-પરાક્રમોનાં વર્ણન તથા અનેકાનેક ઋષિમુનિ અને અવતારાદિનાં ગુણગાન છે. જેમકે નર ને નારાયણ, વ્યાસ ને વાલ્મીકિ, યાજ્ઞવલ્ક્ય ને ભૃગુ, સનતસુજાત ને અષ્ટાવક, વિષ્ણુ ને મહાદેવ, મૈત્રેય ને અંગિરા, સુહોત્ર ને ઉશીનર, અભિમન્યુ ને બલરામ, ગાલવ ને માંડૂક્ય, કપિલ ને વિશ્વામિત્ર, સગર ને ભગીરથ, શ્રીરામ ને હનુમાન, સત્યભામા ને સુભદ્રા, સીતા ને વિદુલા, ભરત ને પૃથુ, દીલીપ ને યયાતિ, માંડવ્ય ને પરાશર, મંદોદરી ને પાર્વતી, માન્ધાતા ને જનક, ગાર્ગી ને સુલભા, બજલી ને તુલાધાર, મનુ ને બૃહસ્પતિ, બલિ ને પ્રહ્લાદ, સેનજિત ને ઇક્ષ્વાકુ, ઋષભ ને વામદેવ, પર્વત ને શુકાચાર્ય, દમયંતી ને સાવિત્રી, અસિત ને દેવલ, દ્રોણ ને કૃપાચાર્ય, વસિષ્ઠ ને પરશુરામ, શુકદેવ ને નારદ, હર્વાસા ને દત્તાત્રેય, રંતિદેવ ને શિષિ, વિદુર ને સંજય, ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.

જે ઇતિહાસ ગ્રંથ એવા એવા અનેકાનેક રાજર્ષિ ને ધ્રુવર્ષિ, દેવર્ષિ ને મહર્ષિ, ગૃહસ્થ ને વાનપ્રસ્થ, યોગી ને મહાયોગી, સાધક ને સિદ્ધ, દાતા ને ધર્માત્મા, જ્ઞાની ને ભક્તાત્મા, તેમજ જિજ્ઞાસુ અને મુક્તાત્માઓનાં મનોહર નામો અને અલૌકિક કામોથી ભરપૂર હોઈને જેમાંનાં થોડાં પણ નામો-કામોનું નિત્યપ્રતિ પ્રાતઃકાળે શ્રવણ-કીર્તન કરવામાં આવે, અથવા તો ભાવભક્તિથી સ્મરણ-ચિંતન કરવામાં આવે, તો તેથી માણસના હૃદયમાં કલ્યાણકારી સંસ્કારો અવશ્ય જાગી ઉઠે, અને ખીલી ઉઠે તેમ છે; અને તેના પરિણામે જ્ઞાનચારિત્ર (એટલે કે આચાર વિચાર ને ઉચ્ચાર, અથવા તો મન વાણી ને ક્રિયા) પણ પાત્રતા કે ગ્રહણશક્તિના પ્રમાણમાં પવિત્ર અને ઉન્નત થઈ શકે તેમ છે; તેવા મહાન ગ્રંથનું પઠન-પાઠન પ્રત્યેક હિંદુ-સંતાને નિત્યપ્રતિ કરવું જ જોઈએ.

આ મહાભારતરૂપી મહાલયમાં એવાં એવાં અનેકાનેક ઐતિહાસિક ચરિત્રચિત્રોને એવી

સૂક્ષ્મ અને અજળ કળાથી ચીતરવામાં આવ્યાં છે, કે જાણે તે જીવતાં જંગતાં તેજસ્વી માન-
વો પેઠે આપણી નજર સામેજ ઊભી-આચરી રહ્યાં હોય એવોજ ભાસ સ્થળે સ્થળે થઈ
આવે છે. આવા મહાન ગ્રંથને માટે આ સેવકને તો કોઈ પણ એકાદ બે ટુંકી અને બંધબેસતી
ઉપમાઓ જડી નહિ, કે જેનાથી સંતોષ વળે. આથી એણે તો પછી નીચે પ્રમાણે લખી દીધું
છે. પણ એમાં, હ્રસ્વ-દીર્ઘ-માત્રા-ની કળા; એ જાણે સેવકની બલા!

ધર્મતાણું મહાભારત ક્ષેત્ર, અધર્મનું નાશક કુરુક્ષેત્ર;
ત્રિદેવનું દેવાલય લહો, સર્વેશ્વરનું મહાલય કહો.
એમાં ઉત્તમ પાત્ર અપાર, જ્ઞાન-ચરિત્ર તણા અંબાર;
ધર્મ નીતિમય બહુ આરસા, પૂર્વજના મોંઘા વારસા.
જ્યાં ત્યાં હરિને હરિના મિત્ર, ધર્મ-નીતિમય રસબસ ચિત્ર;
કંઈએક મહારથીનાં ચિત્ર, કંઈએક શત્રુ-મિત્ર વિચીત્ર.
મહાવીરો મહાસતી અનેક, ચરિત્ર કેવાં કેવા ટેક;
કેવા સુંદર શ્રેષ્ઠ વિચાર, વળી કેવા ઉન્નત આચાર.
વ્યાસ વર્ણવે પ્રભુના હૂત, લખતા ગણેશ સમ શિવસૂત;
લૂંટાવે રત્નોની ખાણ, દ્યો કોઈ માનવતાની દહાણ.
ભરીયા શાસ્ત્રતણા ભંડાર, સર્વ રસોના રસ આગાર;
સદ્ગુણના આપે બહુ સાર, અવગુણના ટાળે સૌ ભાર.
કંઈ આદર્શ, અનેક ઉપાય, પરામર્શ ઋષિજનથી થાય;
સર્વ કળાઓની કળ ત્યાંય, સર્વ બળોનું બળ એ માંદા.
દ્યો, દ્યો, ભાઈ કોઈ દુઃખની દવા! મોક્ષધામની માણો હવા;
મૂળ કથા સાથે બહુ કથા, વર્ણી નહિ ભારતમાં વૃથા.
સાધુ સંતની ગલી જણાય, અધર્મનાં ત્યાં ગળાં કપાય;
સદ્ગુણનો જ્યાં ચળકે છરો, અવગુણનો ત્યાં ઝટપટ મરો.
કાર્ય કરે જ્યાં દેવી હૂત, નહિ ત્યાં જૂઠું પ્રપંચી તૂત;
જ્ઞાન ચરિત્ર તણા આરસા, મહર્ષિના માનો વારસા.
મહાભારત મહાસૂત્રજ ગણો, શુભ આચાર-વિચારે વણો;
શુદ્ધિ બુદ્ધિનાં પહેરો વસ્ત્ર, એ છે શત્રુવિનાશક શસ્ત્ર.
વસ્ત્ર-શસ્ત્ર એ જેને દેહ, સર્વ સ્થળે વંદાયે તેહ;
શુદ્ધ ચિતે સેવે જન જેહ, જે ધારે તે કરશે એહ.
ભારત વસ્ત્ર-શસ્ત્રનું વહાણ, પહેરો ને લૂંટાવો દહાણ;
ભદ્ર બ્રાહ્મણ પકડો એ કામ, ગજવો પૂર્વજનાં ગુણનામ.
ભક્ત, શૂર કે દાતા બનો, એવાં કાર્ય, કથન, બહુ કરો;
કીર્તન કથા બધોબધ થાય, હરિહરની સૌ પામે સ્હાય.
જો એ મહા માત્રા સેવાય, જરૂર કંઈના કંઈક બનાય;
સૌ વર્ણાશ્રમ જાગી જાય, અનેક વીર ને મુનિ જણાય.
ક્ષત્રાણી પ્રસવે મહાવીર, ભદ્ર બ્રાહ્મણ પણ પાકે ધીર;
અવળી સમજણ નાખો કુવે, શિખા-સૂત્ર હાવે બહુ રૂવે.
'વસુવિના નર પશુ' નવ કહો, મહાધન જ્ઞાન-ચરિત્રે લહો;
કલદારોના ભક્ત ન બનો, સગરો-સાગરો સાચાં ધનો.

ત્યારે અંતરશત્રુ જાય, બાહ્યશત્રુ પછી આપ પળાય;
 ગુરુ-ચેલા ને મુરીદ-પીર, ખોઈ બેઠા અંતરનાં હીર.
 'ધર્મ' નથી ખૂડવાનો કુવો, છૂત છાતને 'ધર્મ' ન રૂવો;
 સુધર્મ કદી અલડાય ન મિત્ર, ગંગાપેરે કરે પવિત્ર.
 ઉચ્ચ ધર્મ તો અગ્નિ ગણાય, નીચ જનો પણ પવિત્ર થાય;
 સર્વ ધર્મમાં મુનિ જન વસે, પોતાં પંડિત મન વિષ વસે.
 અંત્યજ ને મુસ્લીમો જેહ, રાખો ડાળે જમણે તેહ;
 બાહ્ય શત્રુઓથી શું થાય, બકરી થઈને લાગી જાય.
 પછી જુઓ ધન કેવાં ધપે, બળ બુદ્ધિ કેવાં મધમધે;
 નછી દુર્યોધન છે જવો, જગમાં જશ ભારતનો થવો.
 નિમિત્ત જેને થાવું હોય, ભારત ગ્રંથ જરૂર જોય;
 જેને ફેરવવું છે ભાગ્ય, જરૂર લે તે એવા લાગ.
 મહાભારત રામાયણ જેહ, સર્વ ગુરુના ગુરુની દેહ;
 રામાયણને રૂઢિયે ધરો, મહાભારતમય બુદ્ધિ કરો.
 મહાભારત પકવે મહાવીર, રામાયણ પય પાય સુધીર;
 શ્રેયપ્રેયની^x એ બે બાણ, યોગક્ષેમવાહકનાં* વહાણ.
 ભારતમાં પૂર્વજ ગુણગાન, ભારત લગ્યાત્માનાં દાન;
 ભારત લગ્ય ગુણોનાં ગ્રામ, ભારત પરમ તીર્થનાં ધામ.
 વેદોમાં એ પંચમ વેદ, સર્વ શાસ્ત્રના આપે લેદ;
 ચરિત્રમય મહાસાગર એહ, જ્ઞાન રત્ન-રત્નાકર તેહ.
 સારામૃત ભરી દહાણી કહો, ઋષિમુનિદત્ત લહાણી લહો;
 એને શી ઉપમા દેવાય, બસ એ 'મહાભારત' કહેવાય.
 સૌ ઉપમા એ ગુરુ શીખવે, એને કોણ કંઈ ઉપમા દિયે;
 પ્રભુકૃપાની વૃષ્ટિ એહ, નમો કર્મ-મન-વાણી-દેહ.
 ભારતમાં જે દેશે ધ્યાન, શ્રવણ-નમનથી દેશે માન;
 જશે અવગુણ, વૃથાભિમાન, મળશે બહુ સદ્ગુણ ને જ્ઞાન.
 સર્વેશ્વરની થાશે સહાય, રાજ-પાટ સૌ તુચ્છ જણાય;
 મહર્ષિઓના સુણો અવાજ, સાગર તરવા સેવો જહાજ.
 શુભ રસ્તે જ્યાં રહે સુકાન, પશુ પણ દેવ બનેજ નિદાન;
 હરિ પણ દે દે નિજપદ દાન, સર્વ સંતની એવી સાન.

પરંતુ આટલું લખીને પણ એમજ લાગ્યું કે, સાક્ષાત્ સરસ્વતી પણ કદાચ જે મહાભારત અને રામાયણનાં યથાવત્ ગુણગાન કરી શકે નહિ; ત્યાં પછી ભિક્ષુનું તો ગળુંજ કેટલું? આથી આ સેવકે તો પાછું નીચે પ્રમાણે પણ કયું છે.

આદિપર્વના પહેલા અધ્યાયમાં મહાભારતના માહાત્મ્ય જેવું કેટલુંક છે; પરંતુ આગળ બીજા ભાગોમાં તે એનાથી પણ વધારે સરસ જણાયું. આથી એમ લાગ્યું કે આમ ને આમ જો

^x શ્રેય એટલે અલૌકિક અથવા પારમાર્થિક હિત, અને પ્રેય એટલે લૌકિક હિત. મોક્ષ અને મોગ, એ શબ્દોમાં પણ એજ ભાવ છે.

* યોગ એટલે ઇષ્ટ વસ્તુપદાર્થની પ્રાપ્તિ; અને ક્ષેમ એટલે પ્રાપ્ત પદાર્થની રક્ષા. 'યોગક્ષેમવાહક' એટલે પોતાને શરણ થનારના યોગક્ષેમનું વહન કરનાર સર્વજ્ઞ-સર્વશક્ત-ભક્તવત્સલ શ્રીહરિ.

મહાભારતનું એકાદ અલગજ માહાત્મ્ય યોજાય તો તે હરકોઈને હરવળતે વાંચવું-સાંભળવું વધારે સુગમ થાય. આથી પછી મહાભારતમાં જ્યાં જ્યાં એ પ્રકારની સામગ્રી જણાય, ત્યાં ત્યાંથી તે એકત્ર કરાઈ. પછી એમાંથી જે જે શ્લોક-શ્લોકાર્થ વધારે મહત્વના જણાયા તે તે યથા મતિ ગોઠવીને 'મહાભારતમાહાત્મ્ય' એવા મથાળા નીચે આની પૂર્વનાં પૃષ્ઠોમાં ભાવાર્થ સહિત અપાયા છે. એકાદ એ શ્લોક એમાં બહારના પણ છે. એ ઉપરાંત બીજી પણ જે જે શ્લોકાત્મક બાબતો પાઠક ભાઈબહેનો માટે નિત્યોપયોગી લાગી, તે પણ મહાભારતમાંથી તથા અન્ય ગ્રંથોમાંથી લઈને ભારતસાવિત્રીસ્તોત્ર, શ્રીકૃષ્ણાર્પણ, સત્યરૂપ પરમાત્માનું ધ્યાન, મંગલાચરણ, વૈદિક પ્રાર્થના, મહર્ષિઓને સ્મરણાંજલિ, પરમેશ્વરસ્તોત્ર તથા શ્રીસ્તવપંચકસ્તોત્ર, એવાં મથાળાં નીચે (આની પહેલાંનાં પૃષ્ઠ ૩ થી ૧૬ સુધીમાં) અપાઈ છે. આશા છે કે પાઠક ભાઈબહેનોને પણ એ ગમશે, અને તેનો વારંવાર ઉપયોગ કરશે-કરાવશે.

એ પછીનાં છએક પૃષ્ઠમાં આ ગ્રંથ સંબંધી હિસાબ, ખુલાસા, સૂચનાઓ, વગેરે જુદાં જુદાં મથાળાં નીચે અપાયું છે. એ તેમજ ઉપર જણાવેલી બાબતો ઉપરાંત આ નિવેદન પછી જે જે બાબતો અપાઈ છે; તે સર્વની વિગત નીચે પ્રમાણે છે.

લેખનું મથાળું	પૃષ્ઠાંક
૧-ભારતસાવિત્રી-સ્તોત્ર	૩
૨-શ્રીકૃષ્ણાર્પણ	૫
૩-સત્યરૂપ પરમાત્માનું ધ્યાન	૬
૪-મંગલાચરણ	૭
૫-વૈદિક પ્રાર્થના	૧૦
૬-મહર્ષિઓને સ્મરણાંજલિ	૧૧
૭-શ્રી પરમેશ્વરસ્તોત્ર તથા શ્રી સ્તવપંચકસ્તોત્ર	૧૫
૮-મહાભારતમાહાત્મ્ય	૧૭
૯-મહાભારતના ખર્ચ તથા મૂલ્યની ગણના	૨૨
૧૦-આ ગ્રંથના મૂલ્યાદિ વિષે સમજૂત	૨૨-૧
૧૧-વાંચનાર વગેરેને ખાસ સૂચના	૨૨-૨
૧૨-મફત કે ઓછા મૂલ્યે માગનારને વિનતિ	૩૨-૪૦-ક
૧૩-એક બુકસેલરનો બળાપો અને તેનો રદીયો	૩૨-૪૦-ખ
૧૪-નિવેદન (આ લેખ પોતેજ)	૨૩
૧૫-પ્રકીર્ણ વિષયોની અને ચિત્રોની અનુક્રમણિકા તથા તેનું શુદ્ધિપત્ર ૩૨-૩૧, ૩૨-૩૨	
૧૬-આદિ અને સમાપર્વની અનુક્રમણિકા	૩૨-૩૩
૧૭-આદિ અને સમાપર્વનું શુદ્ધિપત્ર	૩૨-૩૬
૧૮-ભિક્ષુની ભલામણ અને માગણી	૩૨-૬
૧૯-મહાભારતના આ પ્રકાશનનું વૃત્તાંત	૩૨-૧૬
૨૦-સદ્ગત શાસ્ત્રી કરુણાશંકર ભાતુશંકર	૩૨-૨૫
૨૧-મહાભારતવિષે બિદ્ધાનોના મનનીય વિચાર	
૧-લોકમાન્ય તિલક મહારાજના વિચાર	૩૨-૪૧
૨-પંડિત રામજીલાલ શર્માના વિચાર... ..	૩૨-૪૪
૩-પંડિત જયગોપાલ વિદ્યાભંડારના વિચાર	૩૨-૪૬
૪-ઈન્ડિયન પ્રેસ (પ્રયાગ) તરફના વિચાર	૩૨-૪૭
૫-પંડિત ઈશ્વરીપ્રસાદ શર્માના વિચાર	૩૨-૪૯
૬-મહાત્મા ગાંધીજીના વિચાર	૩૨-૪૯

૭-દેશહિતનિરત લાલા હંસરાજજીના વિચાર ...	...	...	...	૩૨-૫૦
૮-પંડિત નરદેવશાસ્ત્રી વેદતીર્થના વિચાર ...	...	...	...	૩૨-૫૦-ક
૯-પ્રોફેસર દાવરના વિચાર ...	...	...	...	૩૨-૫૧
૧૦-કવિરાજ ન્હાનાલાલના વિચાર ...	...	...	...	૩૨-૫૧
૧૧-જગતવંદ્ય વિવેકાનંદજીના વિચાર ...	...	...	...	૩૨-૫૧
૨૨-મહાભારતવિષે ખાસ જાણવાજેવી હકીકતો				
૧-શ્રીયુત ચિંતામણુ વિ. વૈદ્યના કેટલાક વિચારો	...	...	...	૩૩
૨-શ્રીયુત રામદેવજીના કેટલાક વિચાર	...	...	...	૫૨
૩-કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના વિચાર	...	...	...	૫૫
૪-સ્વ. સાધુચરિત નારાયણ હેમચંદ્રના વિચાર	...	...	...	૬૦
૫-સાહિત્યસમ્રાટ બંકિમચંદ્રના વિચાર	...	...	...	૬૨
૨૩-શું દ્રૌપદીને પાંચ પતિ હતા ?	...	...	...	૬૬
૨૪-પંડિત રાજરામની ભૂમિકા	...	...	...	૧૧૦
૨૫-શાસ્ત્રી કરુણાશંકરજીની ભૂમિકા	...	...	...	૧૨૦
૨૬-મહાભારતનાં પાત્રો	...	...	...	૧૫૬
૨૭-મહાભારતની સમાલોચના	...	...	...	૧૭૬

ઉપલા પૈકી આ નિવેદન પછીની કેટલીક બાબતોવિષે કહેવાનું છે:-

ભિક્ષુની ભલામણ અને માગણી—આ સંસ્થા તરફથી ચાલુ સાલે બહાર પડેલી તુલસીકૃત અને વાલ્મીકિ રામાયણનાં નિવેદનોમાં જે જે ભલામણ, ભિક્ષા વગેરે વિષે લખાયું છે; તે આમાં પણ ઉપયોગી સમજીને આ મથાળા નીચે અપાયું છે.

મહાભારતના આ પ્રકાશનનું વૃત્તાંત—અત્ર તરફથી સંવત ૧૯૬૪ માં એક ચોપાનિયાદ્વારા જે જે લોકોપયોગી ગ્રંથો સ્વરૂપ મૂલ્યે પ્રસારવા જેવા જાણવાયલા, તેમાં મહાભારતનું પણ નામ હતું; પરંતુ કામ થવાનો આધાર તો જરૂરી સાધનસંયોગ ઉપર હતો. પછી એવિષે ક્યારે અને કેવી રીતે આ મહાભારતની યોજના શરૂ થઈ; શાથી પડી મૂકાઈ; ફરી પાછી તે કેવી રીતે શરૂ થઈ અને હાલના રૂપમાં પાર પડી; એ વગેરે હકીકત આ મથાળાનીચે અપાઈ છે.

સદ્ગત શાસ્ત્રી કરુણાશંકર ભાનુશંકર—મહાભારતના આ પહેલા અનુવાદક હોઈને વલસાડનિવાસી વે. શા. સં. શાસ્ત્રી મોતીરામ કલ્યાણજીના હાથે લખાયલા તેમના વૃત્તાંત ઉપરથી આ ચરિત્ર યોજાયું છે. પ્રથમ તો લોકોના સારા નશીબે એ સુયોગ્ય અને ભાવિક ભૂદેવનો યોગ થયેલો જણાયો; પણ પાછળથી એ નશીબ એવું પોણું નીકળ્યું કે મહાભારતનું અનુવાદન ત્રીજા ભાગનું (ભીષ્મપર્વસુધીનું) તેમના હાથે તૈયાર થયું; તેવામાંજ તેમને કોઈ દેવહૃત ઉપાડી ગયો ! એઓ કેવા વિદ્વાન હતા; મહાભારતપ્રત્યે એમનો કેવો પ્રેમ હતો; સેવાવૃત્તિ કેવી હતી; કેવી રીતે તેમનો મેળાપ થયો; એ વગેરે હકીકત આ લેખમાં અપાઈ છે.

શાસ્ત્રી કરુણાશંકરજીની ભૂમિકા—આ ભૂમિકા આ પછીનાં પૃષ્ઠ ૧૨૦ થી ૧૫૫ સુધીમાં અપાયલી હોઈને સદ્ગત શાસ્ત્રીજીએ તે સંવત ૧૯૭૧-૭૨ માં તૈયાર કરી હતી. એમાં એમણે જે જે મુદ્દાઓ ઉપર લખ્યું છે તેમાં—જે તેઓ હયાત હોત તો—અત્યાર સુધીમાં સાધન અને માહિતીમાં ઘણો વધારો થવાથી—તેમણે પુષ્કળ શોધન વગેરે કરીને એ લેખ હજી વધારે ઉપયોગી બનાવ્યો હોત.

મહાભારતનાં પાત્રો—આ લેખ પણ સદ્ગત કરુણાશંકરજીના હાથનો હોઈને એમાં યોગ્યરૂપે અપાયલી એજ વિષયને લગતી હકીકતો નડિયાદનિવાસી શ્રીયુત રતિપતિરામના

“સંક્ષિપ્ત મહાભારત”માંથી લેવાઈ છે.*

ઉપલી બાબતો ઉપરાંત અન્ય પણ જે જે વિદ્વાનોએ મહાભારતનાં ગુણગાન વગેરેથી ચોતાની કલમને પુનિત કરેલી જણાઈ, તેમાંનું પણ પાઠક બંધુઓની સેવામાં જે જે રજુ કરવા જેવું લાગ્યું તે તે આ પહેલા ગ્રંથ સાથે જોડવામાં આવ્યું છે. વિશેષમાં એ વિષે કહેવાનું કે:-

‘શું દ્રૌપદીને પાંચ પતિ હતા ?’ એ શીર્ષક લેખ, લાંબો છતાં પણ ખાસ વાંચવા-વિચારવા જેવો છે; તેથીજ લેવાયો છે. શ્રીયુત મગનલાલ માણેકલાલ ઝવેરીએ એ લેખ કેવી લાગણી અને મહેનતથી તૈયાર કર્યો છે; એ વાત વાંચનારને તેના વાંચનથી આપોઆપ સમજાઈ જશે. એ લેખ સંવત ૧૯૭૨ માં તેમણે પુસ્તકાકારે છપાવેલો તે ઉપરથી એ લેવાયો છે. એ લેખ તૈયાર કરવામાં હેતુ તેમણે “એક પ્રાચીન હિંદુ સતીના ઉજ્જવલ ચારિત્ર્યપરનું લાંછન દૂર કરવાનો પ્રયત્ન” લખ્યો છે; તે હેતુ અને પ્રયત્ન કેવો પ્રશંસનીય છે; અને એમાં તેઓ કેટલા સફળ થયા છે, તે વાંચનારને તરતજ સમજાઈ જશે.

શ્રીયુત ચિંતામણુ વિનાયક વૈદ્યના કેટલાક વિચારો-આ સમર્થ વિદ્વાન મહાભારતના ઉંડા અભ્યાસી હોઈને મરાઠીમાં એક ઉત્તમ અનુવાદ પણ તૈયાર કરી પ્રસિદ્ધ કરાવી ચૂક્યા છે. એ ઉપરાંત એ મહોદયે મહાભારતના દશમા ભાગતરીકે મહાભારતના ઉપ-સંહારવિષેનો મરાઠી ગ્રંથ તૈયાર કરીને સંવત ૧૯૭૪માં પ્રસિદ્ધ કરાવ્યો હતો. એ ભાગ પાછળ તો તેમણે ઘણોજ પરિશ્રમ કરેલો જણાય છે. x એમણે મહાભારતવિષે એક અંગ્રેજી પુસ્તક છપાવેલું; તે ઉપરથી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ ‘મહાભારતની સમાલોચના’ નામક ચોપડી પ્રસિદ્ધ કરી હતી. એમાંના કેટલાક ઉતારા આ મથાળા નીચે અપાયા છે.

‘મહાભારતની સમાલોચના’ને લગતો જે લાંબો વિષય પૃષ્ઠ ૧૭૯ થી ૩૧૨ સુધીમાં અપાયો છે, તેના મૂળલેખક શ્રીપાદ દામોદર સાતવળેકર છે. એમના તરફથી દોઢ-બે વર્ષ-પર હિંદીમાં નીકળેલા “મહાભારતની સમાલોચના” ના બન્ને ભાગોનો એ અનુવાદ છે. તેમની એ સમાલોચનાને મહાભારતને વાંચવા-સમજવાની આંખ પણ કહી શકાય, ને પ્રાચીન સમયના ઐતિહાસિક ઉર્જાણુ-ઉંડાણમાં ઉડવા-ઉતરવાની પાંખ પણ કહી શકાય. એમાંથી જે ઉત્તમ આંખ અને પાંખ પ્રાપ્ત થાય છે, તેના પ્રતાપે મહાભારતમાં વર્ણવેલી અનેક ચિત્રવિચિત્ર બાબતો સમજવી સુગમ થાય તેમ છે. શ્રીમાન સાતવળેકરજીની સૂક્ષ્મ બુદ્ધિએ એ દ્વારા મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રકાશ નાખેલો હોવાથી એને સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર અથવા તો દેવતાઈ જ્ઞાનસ પણ કહી શકાય. સાતવળેકરજીના એ બંને ભાગ અનેકવાર વાંચવા છતાં એમાંથી પડ્યું મૂકવા જેવું જણાયું નહિ તેથીજ એમાંનું બધું લખાણ લેવાયું છે. આશા છે કે, સમજી વાંચનાર ભાઈબહેનો એ લાંબો લેખ પણ એકવાર પૂરેપૂરો વાંચી જશે.

એઓ એક સંસ્કૃત પંડિત અને મહારાષ્ટ્રીય વિદ્વાન હોવા સાથે હિંદીના પણ પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન છે. ‘મહાભારત’ ગ્રંથ એઓ અત્યારે મૂળ તથા હિંદી ભાષાન્તરસહિત માસિક પત્રરૂપે પ્રસિદ્ધ કરી રહ્યા છે. એ પૂરેપૂરા સચિત્ર મહાભારતનું મૂલ્ય, પ્રથમથી નાણાં ભરનાર માટે તેમણે રૂ. ૫૦) રાખ્યું છે. નવીન ભાષાંતર, નવાં ચિત્ર અને બીજા અનેક પ્રકારના ખર્ચ તરફ જોતાં એમણે એ કાર્ય કેવા શ્રમથી અને નિઃસ્વાર્થ ભાવથી ઉઠાવ્યું છે, એ તો તેમણે રાખેલી

* એ ગ્રંથ એમણે શ્રમ અને કાળજીપૂર્વક તૈયાર કરેલો હોઈને તેનું કદ ૬૧૧×૧૦, પૃષ્ઠ ૩૭૦, મૂલ્ય ૪૧, પ્રકાશક શ્રીયુત જીવનલાલ અમરશી મહેતા-ટે. પીરમશરોડ, અમદાવાદ.

x એ પુસ્તકનું નામ ‘શ્રીમન્મહાભારતાચેં મરાઠી સુરસ ભાષાંતરચા ઉપસંહાર’ છે; પ્રકાશક બાલકૃષ્ણ પાંડુરંગ ઠંકર, મળવાનું સ્થળ ચિપળુજીકર આણિ મંડળી, બુધવાર પેઠ, પૂના છે. એનું હિંદીમાં ભાષાન્તર રૂ. ૬) થી મળવાનું સ્થળ ઈન્ડિયન પ્રેસ-મું. પ્રયાગ, એ પ્રમાણે છે.

કિંમતજ કહી આપે છે. માત્ર મહાભારતજ નહિ, પરંતુ હિંદી તેમજ મરાઠી ભાષામાં મહત્ત્વના વિષયો ઉપર ઉંડા અભ્યાસ અને આયાસપૂર્વક તેઓ ઉત્તમ માસિકો પ્રસિદ્ધ કરી રહ્યા છે. આવી વિદ્વતા, શ્રમશીલતા, વિચારણા, શોધક વૃત્તિ, સાદાઈ અને કશા પણ ડોળદમામ વગર કામ કર્યે જનારા, એમના જેવા દેવદૂતસમા વિદ્વાન આ તરફ તો પાકે ત્યારે ખરા !*

લોકમાન્ય તિલક મહારાજના વિચાર:—આ મથાળાવાળી બાબત તિલક મહારાજે લખેલી, ‘ભારતીય યુદ્ધ’ નામક મરાઠી પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાંથી લીધી છે. માત્ર મહારાષ્ટ્રનાજ નહિ, પરંતુ સમગ્ર ભારતના તિલકરૂપે શોભનાર સ્વનામધન્ય તિલક મહારાજનું નામ ગુજરાતમાં કેને અજ્ઞાત હોય ! મહાભારતના તો એ નિત્યના પાઠક, રસરહસ્યનું પાન કરનાર અને બને તેટલું વધારે અમલમાં મૂકી બતાવનાર રાષ્ટ્રગુરુ હતા. જે પણ વિષય હાથમાં લે, તેમાં એ બને તેટલા ઉંડા અભ્યાસી અને એકનિષ્ઠ રહેતા. જે પુરુષ એવા—દેશદેશાની અંગત માહિતીપૂર્વક લોકહિતના ઉંડા વિચારક અને પાયાભૂત પ્રવૃત્તિધારક હોય; જે પુરુષ, જગતભરમાં જેના જોટા નહિ એવા ગ્રંથોના રચનાર, સર્વ અગ્રેસરો કરતાં સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ ધરાવનાર અને ગીતાને સમયાનુસાર કમયોગરૂપે ચોખ્ખો તેના પ્રચારમાટે પણ શ્રમ અને ધનવ્યય ઉઠાવનારા હોય; જે પુરુષ ‘કેસરી’ જેવા ઉપયોગી અને અત્યંત સ્વદેષ મૂલ્યવાળા વર્તમાનપત્રના પ્રયોજક, પ્રવર્તક અને તેને નિર્ધન મહારાષ્ટ્રમાં ઘરોઘરનો પ્રીતિપાત્ર સલાહકાર બનાવનાર હોય; સરકારની વધારે વિલક્ષણ નીતિ છતાં પણ જે પુરુષ ચોખ્ખો ચોખ્ખું કહી દેનાર, દેશહિતાર્થે સજા સહનાર અને તેમ કરીને ‘કેસરી’ તેમજ ‘તિલક’ નામને શોભાવનાર તથા અન્ય પ્રકારે પણ ભારતવાસીઓમાં લોકસેવાનો નમુનો બની બાણનાર હોય; એવા ભવ્ય રાષ્ટ્રસેવક તો ભારતવર્ષમાં એકમાત્ર નરકેસરી તિલક મહારાજજ હતા. એમનું જીવન એક આ મુદ્દો પણ સ્પષ્ટ સૂચવી રહ્યું છે કે, અસામાન્ય રાષ્ટ્રસેવક નીવડવા ઈચ્છનારે પોતાના ઋષિમુનિઓ અને મહાત્મા-વીરાત્માઓનાં કથન-વર્તનને તો સર્વથી પ્રથમ અને સારી પેઠે શીખવાં-શીખવવાં જોઈએ. વેદ, મહાભારત, ગીતા અને રામાયણાદિ મહત્ત્વપૂર્ણ ગ્રંથો ઉપરાંત રાજર્ષિ શિવાજી મહારાજ, અને તેમના ગુરુદેવ રામદાસ જેવા બ્રહ્મર્ષિના આદર્શભૂત આચારવિચારો એમણે કેટલા ઉંડાણથી સમજી લીધા હશે, તે એ ઉપરથી પણ સમજશે કે મહારાષ્ટ્રમાં ગણપતિના તહેવારો, કેસરતી અખાડા અને શિવજયંતિ વગેરે મહત્ત્વપૂર્ણ કાર્યોના તેઓ ઉંડા વિચારક સાથે પ્રચારક પણ બની શક્યા હતા. એમની પણ જીવતાં જીવત જન્મતિથિ દરવર્ષે ધામધૂમથી ઉજવવા-ફેલાવવા માગનારા મિત્રો, નોકરો, આશ્રિતો વગેરે મજ્યાજ હશે; પરંતુ

* એ મહોદયનું સ્થળ ‘સ્વાધ્યાય મંડળ’ મુકામ ઝોંધ, જલ્દો સતારા છે. એ મંડળના આત્મા તેઓ છે. તેમના તરફથી હિંદીમાં નીકળતા માસિકનું નામ વૈદિક ધર્મ છે; તથા મરાઠી માસિકનું નામ પુરુષાર્થ છે. જેમને વેદ, યોગ, ભક્તિ, આરોગ્ય, ઇલાહિના સંબંધમાં મહત્ત્વના લેખો વાંચવા હોય, તેમણે એ માસિકોના જરૂર ગ્રાહક થવું જોઈએ. ‘વૈદિક ધર્મ’ની હિંદી ભાષા બહુજ સરજ અને ગુજરાતી પાઠકોથી સમજી શકાય તેવી છે. મહાભારતના મૂળ શ્લોકોમાં ઋષિમુનિઓએ જે અપાર વિદ્વતા અને અતિ ઉન્નત હૃદય ઠાલવ્યાં છે; તેની મજા માણવા ઉપરાંત જેમને ભારતમૈયાની રાષ્ટ્રભાષા-હિંદી-નું પણ આસ્વાદન લેવું હોય, તેમણે તો આર્થિક અગવડ હોય તો અત્ર તરફનું આ મહાભારત લેવાનું બંધ રાખીને પણ એજ સ્થળનું મહાભારત ખરીદવું જોઈએ. મૂલ્ય એનું રૂ. ૫૦) રખાયું છે, તે તરતને માટે અને પ્રથમથી પૈસા ભરી દેનાર માટે છે. માટે એતા ઇચ્છુકે સત્વર ગ્રાહક થવું જોઈએ. એ મહાભારતના નીકળેલા અંકો તરતજ મળી જઈ બાકીના નીકળશે તેમ તેમ મળશે. પાછળથી એની કિંમત ઘણું કરીને ૭૫) ઠરાવેલી યાદ છે. માટે ઇચ્છા હોય તેમણે તરતજ એ ઠેકાણે લખીને જોઈતી હકીકત મેળવવી.

આ નરકેસરી તેથી કુલાઈ જાય, તથા વધારે માન લેવામાટે-ઉપર ઉપરની ના, ને અંદર હાની મા! એવું કરવાવાળા ખુબાખુબ કીર્તિપ્રેમી ન હતા. કોઈ પણ ખાખતમાં અંતરના અભાવસૂચક સાચા નકાર તો જુદીજ જાતના હોઈને તેનું પાલન પણ થયા વિના રહેતુંજ નથી. તિલક મહારાજનું જીવનવૃત્તાંત ગુજરાતવાસીઓએ પણ અનેક પ્રકારે જાણવા-સમજવા જેવું છે. x

મહાભારતવિષેના વિચારસંગ્રહમાં લોકમાન્ય ઉપરાંત કવિસમ્રાટ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, મૉ ગાંધીજી, પંડિત રામજીલાલ શર્મા, પંડિત જયગોપાલ વિદ્યાલંકાર, લોકહિતનિરત લાલા હંસરાજજી, પંડિત નરદેવશાસ્ત્રી, પ્રૌઢ દાવર, કવિરાજ ન્હાનાલાલ, જગતવંદ્ય વિવેકાનંદજી, ઇન્ડિયન પ્રેસ પ્રયાગ, પંડિત રાજરામ, પંડિત ઇશ્વરીપ્રસાદ શર્મા, શ્રીયુત રામદેવજી અને સાધુચરિત નારાયણ હેમચંદ્ર, એમના વિચારો અપાયા છે; તે પણ વાંચવાવિચારવા જેવા છે.

દુકંમાં એજ કહેવાનું કે, આ ઉપયોગી લખાણોવાળાં ચારસો પૃષ્ઠ વાંચ્યા-સાંભળ્યા વિનાજ મહાભારતનું વાચન-શ્રવણ આદરવું, એહવે તો વગર આંખે હિંદના સ્વર્ગ-કાશ્મીરમાં વિચરવા જેવું જાણવું. એ લેખો માત્ર મહાભારત વાંચવા પૂર્વેજ નહિ, પરંતુ વાંચી રહ્યા પછી પણ ક્રમમાં ક્રમ એકવાર વાંચવા-સાંભળવા જોઈએ. વધારાનાં આ ચારસોક પૃષ્ઠ પાછળ સમય, શ્રમ અને ખર્ચ તદ્દન વધારાનો અને અણુધાર્યો હોવા છતાં તે થવા દીધો છે; તે ઉપરથી પણ એ લેખોની અગત્ય પાઠક અંધુઓના ધ્યાનમાં આવી જઈને એકવાર તો એમાંનો એકે એક લેખ વાંચશેજ; તથા એમાંના જે જે વિચારો વધારે અગત્યના અને ઉપકારક લાગે તેને તેઓ ખીજાઓમાં પણ પ્રચલિત કરવા ચૂકશે નહિ. અલખત્ત, જેમ બધા પાઠકો એકજ કક્ષાવાળા હોતા નથી; તેમ લેખો પણ બધા એકસરખા મહત્ત્વના હોતા નથી; અને હોય તોપણ તે સર્વ કોઈને તો તેવા લાગેજ નહિ.

ઉપલા લેખો પૈકી જે જે ગુજરાતીમાં લખાયલા હતા, તે તો લગભગ જેમના તેમ લેવાયા છે અને બાકીના લેખો સ્વતંત્રાનુવાદરૂપે લેવાયા છે. એ સર્વ લેખોના લેખક તેમજ પ્રકાશક મહાશયોનો આ સ્થળે હૃદયપૂર્વક ઉપકાર માનવામાં આવે છે.

મહાભારત ગ્રંથ સમૂળગો વાંચે-સાંભળે નહિ, તેના કરતાં તો ભલે જે કોઈ નવલકથાની પેઠે જેમ તેમ વાંચી-સાંભળી જાય તે પણ સારું છે; પરંતુ એ ખાખતમાં વિદ્વાનોના હિતાવહ વિચાર અને સલાહસૂચનાદિ વાંચ્યા-સાંભળ્યા પછીજ જેઓ મહાભારતને મનનપૂર્વક વાંચે-સાંભળે, તેમને માટે તે અનેકગુણ લાભદાયક નિવડે, એ પણ સ્પષ્ટજ છે.

મહાભારતરૂપી મહાલયના આંતરિક ભાગમાં યોજના, રચના, હેતુ, રહસ્ય, વ્યવસ્થા, ઉપકારકતા, ઉપયોગ તથા ચારિત્રચિત્રો અને આખ્યાનપ્રતિભાઓ વગેરે જે જે રહેલાં છે તે વિષે; તેમજ એ મહાલયનાં ઓસરી, આંગણાં અને ખાગખગીયા વગેરે બાહ્ય ભાગોવિષે પણ પાઠક અંધુએ જો પ્રથમથીજ માહિતી મેળવી લીધી હોય; તથા મહાલયની આંતરજાળ રચનામાં વપરાયલી કળા-કુશળતા અને ઉપકારકતા વગેરે ઝીણવટથી જોવા-સમજવા સારું તેણે ઉપયોગી ચશમાં પણ પહેરી લીધાં હોય; તો તો એ તમામ દશ્ય-રહસ્ય તેને એવાં સારૂ દેખાય-સમજાય; અને તેના પરિણામે જ્ઞાન-ચારિત્ર, સુખ-સામર્થ્ય અને આનંદ-ઉત્સાહ પણ એટલાં બધાં જાગવા-ખીલવા પામે, કે કહેવાની વાતજ નહિ.

એકાદ ગામડીઓ વગર પૂછયેગાછયે વડોદરાના રાજમહેલના આંગણામાં ઘુસી જાય

x એમનું એ ચરિત્ર મરાઠીમાં કેટલાક ભાગોમાં નીકળેલું છે. પૂનાના 'કેસરી' કાર્યાલયમાં તે મળશે. એક ભાગ હિંદીમાં પણ નીકળ્યો છે. એનું નામ લોકમાન્ય તિલક કા ચરિત્ર, પૃષ્ઠ ૮૫૦, ભૂમિકા લખનાર દેશભક્ત માલવીયજી, મૂલ્ય ૪) અને ટેકાણું અરણ્યોદય પ્રેસ, થાણા-મુંબઈ છે.

તો ચોક્કિદાર તો વળી બહુ તો (જે તે દયાળુ હોય તો) બાગબગીચામાંનાં ઝાડ-ખીડ જોવા દે; પરંતુ તે છતાં પણ તે તેને 'ગામડીઓ ગમાર' તો જરૂર જ વધારે. અસ્તુ: એ તો થવું હોય તે થાય; પરંતુ એ ગામડીઓ તો એ બાગબગીચાનાં દશ્યથી ખુશ ખુશ થઈ જઈને ઘડીભર એ સ્થાનને સ્વર્ગધામની પણ ઉપમા આપી દે. આ પ્રમાણે તેને સુખલાલ તો ઘડીભર મળેજ; પણ એમ નહિ કરતાં જો તે એ મહેલની બાહ્યાંતર રચના, યોજના, દશ્ય, વસવાટ, વહીવટ, દેશકાળ, રીતભાત, રાજ, રાજકુટુંબ, વહીવટદાર, નોકરચાકર ઇત્યાદિવિષે પ્રથમથીજ જરૂરી માહિતી મેળવી ચૂક્યો હોય અને તે પછીજ તે સ્થળમાં પ્રવેશ્યો હોય; તો તો વળી એને ઘણું ઘણું જોવા-સમજવાનું અને મોટમોટાં માનવો સાથે હળવામળવાનું પણ મળી જાય; અને તેથી એને સારા સારા સ્થાયી લાલ પણ મળીજ જાય.

એકાદ પત્રાવળીનેજ દયો. ભલે એ પત્રાવળીમાં કોઈ પરમ કુશળ રસોઈઆની વાનીઓ પીરસાઈ હોય; અને તેની સાથે કોઈ કુશળ પીરસણીઆએ તેમાંની પ્રત્યેક વાનીના જૂદા જૂદા સ્વાદ, ગુણ, ખાવાના ક્રમ અને લાભાલાભ વગેરે પણ બતાવ્યા હોય; છતાં પણ જો તે ગામડીઓ તેના તરફ ધ્યાન નહિ આપતાં જે પણ હાથમાં આવે તે મોઢામાં મૂક્યો જાય; તો તો પછી તેનીજ મૂર્ખતા કે બીજું કંઈ! ન કરે નારાયણ ને મીઠામરચાનીજ ઢગલીઓ પ્રાથમિક કોળીઆરૂપે તેના મુખમાં પહોંચી જાય; તો તો તે બિચારો “ બહુ આ હાળુ રાજ શ્યાબ્યનું ખાવાનું !” એણે તો મારીને મોઢુંજ બગાડી નાંછ્યું !” એમ કહીને નાસી જાય તોપણ નવાઈ નથી.

માટે પુનઃ પણ કહેવાનું કે, પાઠકબંધુને એવું ન થતાં મહાભારતરૂપી આ અતિઉપકારક ગ્રંથનો લાભ તેમને વધારે ઉંડાણથી, વધારે પ્રમાણમાં અને વધારે સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થાય; એટલાજ સાડ ઉપરોક્ત માહાત્મ્ય અને લેખો વગેરે અપાયું છે; અને તેથી કરીને વાંચનારે પણ એમાંનો એકેએક લેખ વાંચ્યાવિના મૂકવો નહિ.

વાંચનાર બંધુ! આ પ્રમાણે જે ચારસોક પૃષ્ઠનો થોડકો આમાં આ સેવકે ઉમેરી લીધો છે, તેમાં તેનું પોતાનું તો ‘મુસાભાઈનું વા ને પાણી’ જેવુંજ હોઈને મુદામાલ તો સિખારીવેડાથીજ યોજાયો છે. મહાનુભાવો અને વિદ્વાનોના વિચારોમાંથી જે પણ ઠીકઠાક જેવું લાગ્યું તે પ્રથમ તો કોળીમાં ભરી લેવાયું; અને પછી તેમાંથી તાછી તાછીને જે જે વાનીઓ તમારે માટે કંઈપણ વધારે ઠીક લાગી તેજ આ પત્રાવળીઓમાં (પૃષ્ઠોમાં) પીરસાઈ છે.

મહાભારતનું ભાષાન્તર, તેમજ ઉપર જણાવેલા લેખોની મળીને જે હજારો પત્રાવળીઓ તૈયાર થઈ, તે દરેક પત્રાવળીને પાછી એકની અનેક બનાવી દેવા માટે છાપખાનામાં અપાઈ ગઈ; અને અપાયા પછી પ્રેસના ભૂત-ભૂતેશ્વરાદિએ પણ તેના ઉપર (સં. ૧૯૮૨ ના શિયાળાથી માંડીને આ ભાદ્રપદ સુધીનાં) પોણાએ વર્ષસુધી યંત્ર, મંત્ર, તંત્ર વગેરે એવાં તો ચાલુ કરી લીધાં કે જેથી (તેમજ વિદ્યુત ભવાનીની શક્તિ-ભક્તિ તો પ્રથમથીજ પ્રાપ્ત હતી તેથી) એ દરેકે દરેક પત્રાવળીમાંથી એકની અનેક બની ગઈ ! છાપખાનું સંસ્થાનું રહ્યું, તેથીજ આ કાર્ય આ પ્રકારે ઉકલી શક્યું; અને આ મહાભારતરૂપી મહાવાટિકાઓ એકમાંથી અઢી હજાર જેટલી બની ગઈ ! આ પ્રમાણે તૈયાર થયા પછી એ પ્રત્યેક મહાવાટિકાને પાછી સાત સાત ઉપવાટિકાઓમાં (સાત ભાગોમાં) વહેંચી નાંખાઈ છે; અને તેથી એ ઉપવાટિકાઓની સંખ્યા તો ખાસી અઠાર હજાર પહોંચી ગઈ છે. એ પેટાવાટિકાઓમાં જો કે ગોઠવાઈ છે તો સરાસરી સાતસો-સાડીસાતસો પત્રાવળીઓ (પૃષ્ઠસંખ્યા); પરંતુ તે દરેક પત્રાવળીને એમાં એવી રીતે એક ઉપર એક ગુંથી લેવાઈ છે, કે જેથી એટલી બધી પત્રાવળીઓ છતાં પણ તેમાંથી જમવાનું તો એકીવેળાએ એકજ માનવથી બની શકવાનું !

હા, એક બીજો રસ્તો છે ખરો. તે એ કે, એકાદ સારા અવાજવાળો પીરસણીઓ યોજવા-

માં આંચો હોય; તો તે પોતાની ચક્ષુચાંચદ્વારા એક તરફથી વિવિધ પ્રકારની વાનીઓ મનરૂપી મોટા બોચીઆમાં ઝપાટાબંધ ભરતો ચાલે; ને બીજી તરફથી ઘાંટારૂપી મજબૂત સૂંઢદ્વારા એવી તો સફાઈથી પીરસતો ચાલે; કે જેથી એકી વેળાએ સાતસો તો શું પણ સાત કે સત્તર હજાર જેટલી પણ જ્ઞાનલિક્ષુઓની જમાત જામી ગઈ હોય તો તેટલાને પણ તેમાંની દરેકે દરેક વાની, તુરતાતુરત એકની અનેકરૂપે નિવડતી ચાલી એક સાથે દશેદિશામાં પહોંચતી ચાલે ! વળી એથી કરીને આનંદાસ્વાદ પણ એમાંથી જરા સરખો ઘટવા નહિ પામતાં એ ભવ્ય લિક્ષુઓના મનૈક્યને લીધે ઉલટો વધારેજ આવ્યા કરે !! હા, એટલું ખરું કે, એ વિશાળ શ્રોતા-સમાજ સુખ-શાંતિથી તથા ઐક્યપૂર્વક એસવા-જમવાવાળો હોવો જોઈએ. વળી દરેક ઇચ્છુકે પોતાના કર્ણ-કટોરાઓ પણ તે જ્ઞાનામૃતના પ્રવાહ તરફ, તથા જબરદસ્ત પીરસણીઆની વાણીરૂપી સૂંઢ તરફ એવા એકાગ્ર ચિત્તે ધરી રાખવા જોઈએ, કે જેથી તે દ્વારા પીરસાતું કથામૃત અને તેની સાથે જોડાયલી બીજી પણ જ્ઞાનચારિત્રવર્ધક વાનીઓ તે કટોરામાં જઈ પડતાંજ પાછી ત્યાંથી બોલ-દડાપેરે નાચતી ફૂદતી સીધેસીધી હૃદયમંદિરમાંજ પધારી જાય !

આ પ્રમાણે જો આ પત્રાવળીઓનો લાભ કોઈ લઈ જાણે-અર્થાત એમાંની અતિ હિતાવહ વાનીઓને જે કોઈ ખરા મનથી કર્ણપાત્રદ્વારા આરોગે, અને બીજા કાનદ્વારા કહાડી નહિ નાખતાં અંદર મનબુદ્ધિ સુધી પહોંચી જવા દે; તો તો વળી એમાં એવો જાદુઈ ચમત્કાર છે કે આ સમગ્ર સંસારને તપાવી રહેલા ત્રિવિધ તાપ તો તેના તનમનમાં ટકવાજ પામે નહિ ! એટલુંજ નહિ પણ જો તીવ્ર ઇચ્છા હોય તો તો પછી તે પ્રબળ શત્રુજી પણ સદાનેજ માટે પલાયન થઈ જાય, અને એમ થયું એટલે તો પછી આ પવિત્ર પત્રાવળીઓનો તે ભાવિક ભોક્તા પણ સદાનેમાટે તૃપ્તાત્મા, શાન્તાત્મા, સિદ્ધાત્મા, સર્વાત્મા અને નરનો નારાયણ સુદ્ધાં બની જાય !

વાંચનાર બંધુ ! તમારાં અને તમારા પૂર્વજોનાં કોઈ પુણ્યપ્રતાપેજ તે દયાના અમાપ સાગર શ્રીહરિએ આવા પ્રકારની ભાતભાતની પત્રાવળીઓ અને વાડી મહાવાડીઓ તમારે માટે તૈયાર કરાવી છે. એને તૈયાર કરનારા પણ કેવા ? એ તો રહ્યા વ્યાસ અને વાલ્મીકિ જેવા યોગેશ્વર મહર્ષિઓ. એમણે આપ સર્વ માટે આવી જે જ્ઞાનચારિત્રવર્ધક અને તુષ્ટિપુષ્ટિદાયક ઉત્તમોત્તમ પત્રાવળીઓ બનાવી છે; તે એવી તો કાળજીથી, યોગશક્તિથી અને કળાકૌશલ્યથી તેમણે બનાવી છે કે જેથી કરીને તે સાક્ષાત્ પ્રભુની પોતાનીજ પ્રસાદીરૂપ બની રહી છે !

આવી અનુપમ પત્રાવળીઓના એ મૂળ પ્રણેતાઓ જાદુગર પણ જબરાજ હોવા જોઈએ. કેમકે જે પણ પત્રાવળી પીરસાઈ ગઈ તે બહુજ સ્વાદિષ્ટ બનવા ઉપરાંત ખુબીદાર પણ એવી બની રહી છે, કે તેને જ્યાંસુધી ફાડી તોડીને ફેંકી દેવામાં આવે નહિ, ત્યાંસુધી ગમે ત્યારે અને ગમે તેટલી વાર તથા ગમે તેટલી પેઢીઓ સુધી તેમાંનાં માલપાણી કઢાયા કરે તોપણ, ન તો તેમાંની કોઈ વાની તલમાત્ર ઓછી થાય; કે ન તો જરા સરખો સ્વાદ ઓછો થાય ! અરે ઓછું થવાની વાત તો રહી, પણ એમાંની હરકોઈ અથવા ગમે તેટલી પત્રાવળીઓને પુનઃ પણ એકની અનેક બનાવવી હોય; અને પાછી તેમાંથી પણ એકની અનેક-એમ ગમે તેટલી વાર ગમે તેટલી સંખ્યામાં બનાવવી હોય, તો તેમ પણ બન્યાજ કરે ! હા, એમાં જડેશ્વર (ધનકુબેર) એવા ગૌરદેવ (યૂરોપીયન) કૃત એકાદ વિશાળ કાયાવાળો અને ઠઠ વિલાયતથી આવી પહોં-ચેલો કાળા ભૂત જેવો રાક્ષસ પણ તંત્રમંત્રથી સાધી લેવો જોઈએ; તથા તેની સાથે એકાદ-એ શરીરધારી ભૂતો, પાંચપંદર ફૂતો અને એકાદ ફૂત-ભૂતેશ્વરને પણ એવા પ્રકારના સાધી લેવા જોઈએ કે જે જંત્રમંત્રને તંત્રના હુન્નરમાં પ્રવીણ અને લીન તથા નિયમિત રહે એવા હોય. વાંચનાર લાઈબ્રેરો ! આ પ્રમાણે જે પણ આકાર પ્રકારથી આ સાત સાત ઉપવાટિકાઓ-

વાળી મહાભારતરૂપી અનેકાનેક મહાવાટિકાઓ શ્રીહરિએ તમારે માટે તૈયાર કરાવી છે, તેનો લાભ તમે જોડો. પણ લેવાય તેટલો ઔષધવાટિકા કરતાં પણ વધુ મહત્ત્વની વાટિકા સમજીને સારીપેઠે તથા સાચા મનથી લેજો; અને બીજાઓ પણ લે તેમ કરજો; તથા પુનઃ પણ ધ્યાનમાં રાખજો કે, એમાં (મહાભારત અને રામાયણમાં) પીરસાયેલી વાનીઓને પકાવનાર પાકશાસ્ત્રી (રસોધ્યા) એવા તો રસાયનશાસ્ત્રી અને રસસિદ્ધો માંહેલા હતા કે જે સિદ્ધાત્મઓના કહેવા મુજબ જે કોઈ માનવ ચાલે, તે આ ને આજ જન્મમાં મહોટા પદપર મહલે તેમ છે. અર્થાત્ એમની ઉચ્ચતમ નીતિરીતિને અનુસરનારા માનવનાં સર્વ દુઃખદારિદ્રોને સદાકાળને માટે પલાયન થઈ જઈનાશજ પામવું પડે છે. એ પ્રાતઃસ્મરણીય વ્યાસ ભગવાન અને મહર્ષિ વાલ્મીકિના અપૂર્વ જ્ઞાનચારિત્રમાંથી ઉદ્ભવેલી મહાભારત ને રામાયણરૂપી પત્રાવળીઓ એવી તો પ્રયોગ-સિદ્ધ અને રાસાયનિકવાનીઓથી ભરપૂર છે કે જેવી વાનીઓ અને પત્રાવળીઓ જગતભરમાં કોઈથી પણ બનાવી શકાઈ નથી અને બનવાની પણ નથી.

હવે આ પત્રાવળીઓના રસેશ્વર પ્રણેતાઓ જેમ બ્રાહ્મણ છે; તેમ એમાંની દેવભાષામય દિવ્ય વાનીઓને હાલના જમાનાને બંધબેસતી બનાવવાવાળા-ગુર્જર ભાષામાં ફેરવી આપનારા પણ બ્રાહ્મણપુત્રોજ છે. તેમના હાથની આ ભાષાંતરરૂપી રસોધ બ્રાહ્મણીઆ હોવા ઉપરાંત સદાને માટે તાજ તાજ ને આભડછેટથી તો પ્રથમથીજ મુક્ત છે. જેથી આશા છે કે, જ્ઞાન-ચારિત્રના ભોજનેશ્વ્ર પ્રત્યેક પાઠકને તે જરૂર ભાવશે. પછી તો સાચી ભુખ સાથે; સાચા સુખા-નંદના વેષે ભૂતપેરે વળગી પડેલા દુઃખાનંદ સાથે; અને અનિત્ય જડ તથા દુઃખરૂપ પદાર્થો સાથે બંધાયેલી નિત્યબુદ્ધિ, ચેતનબુદ્ધિ અને સુખબુદ્ધિરૂપી કુબુદ્ધિ સાથે જેને જેવી લેણાદેણી !

પાઠકબંધુ ! આ પ્રમાણે આ મહાભારતરૂપી મહાવાટિકા જે પણ રૂપરંગમાં તમારી આગળ રજુ કરાઈ છે; તેને માટે જો કંઈ પણ થોડોઘણો ઉપકાર માનવાની વૃત્તિ તમને થઈ આવે, તો સર્વથી પ્રથમ તો તેના આદ્યપ્રણેતા એવા તે તમારા પૂર્વજ ઋષિમુનિઓનોજ માનજો. અને તેથી પણ આગળની હેઠઝોફિસ સુધી પહોંચી શકો તેમ હો, તો તો તે અકથ્ય મહિમાવાળા પરમાત્મદેવને પણ અનેકાનેક પ્રણતિપૂર્વક અપાય તેટલો યશ આપજો, કે જે દેવાધિદેવના એકેક રૂંવાટામાં અનેકાનેક ઋષિમુનિઓ વસતાથકા સચ્ચિદાનંદમય મહાપદને માણી રહેલા છે.

પરંતુ એ તો ઋષિમુનિઓની પેલી તરફની વાત થઈ. જેમની દષ્ટિ ત્યાંસુધી પહોંચી શકે, તેમને તો આ સેવકનાં અનેકાનેક નમન-વંદન છે. પરંતુ આ કળિકાળમાં તો કોઈ વિરલ માનવનીજ દષ્ટિ ત્યાંસુધી પહોંચી શકે તેવું હોઈને ઘણાખરાઓની દષ્ટિ તો આ દશ્ય પદાર્થો તરફજ હોય છે. માટે એવા સજ્જનોને પણ સૂચવવાનું કે, તે પરમ પિતાને અથવા મહાન ઋષિમુનિઓને બદલે કોઈ વર્તમાન યુગનાજ માનવોને આ મહાભારતપ્રકાશનનો યશ આપવો હોય, તો તો તે મહાભારતની આગલી ગુજરાતી આવૃત્તિના અમદાવાદનિવાસી અનુવાદક-પ્રકાશકને, તથા તે કામમાં સહાયક બનવાનું સૌભાગ્ય ધરાવનાર સદ્ગત ભાઈશંકર ન્હાનાભાઈને આપવો જોઈએ. (કેમકે તેમણે મહાભારત કહાડ્યા પછીજ અન્ય પ્રકાશકની વૃત્તિ તે તરફ ગઈ હતી.) એઓ પછી એ યશ સદ્ગત ઈશ્વરામ સૂર્યરામ અને તેમના અનુવાદકોને આપવો જોઈએ. (કેમકે એ બંને સ્થળેથી નીકળેલાં ગુજરાતી ભાષાન્તરો જોવાથીજ મહાભારતનો વિશેષ ખ્યાલ આ સેવકને આવ્યો હતો.) અને તે પછી પણ આ સેવકને તો બાબુપરજ રહેવા દઈને અત્ર તરફના અનુવાદક બન્ને વિદ્વાન સજ્જનોને-સદ્ગત શાસ્ત્રી કરુણાશંકરજી તથા વિદ્યમાન શાસ્ત્રી ગિરિજાશંકર મયાશંકરને* યશભાગી ગણવા જોઈએ.

* એ સિવાય આ મહાભારત છાપવામાં નીચેના સજ્જનો તરફથી કેટલેક અંશે આર્થિક સગવડ મળી છે, તે પણ અહીં યાદ કરવું જોઈએ કે:-

નિવેદન

૩૨-૨

કેમકે એવી દેવભાષા મહામહેનતે ભણેલા, તથા અનુવાદકળામાં પ્રવીણ ભૂદેવો આવી મળ્યા તોજ આવા ભાષાંતરરૂપે આ ગ્રંથ નીકળી શક્યો છે.

સંભવ છે કે, આમ છતાં પણ કોઈ પાઠક આ સેવકને યશભાગી બનાવવા માગે. માટે હવે આ મહાભારતપ્રકાશનમાં તેણે કાંઈ આપ્યું છે કે ઉલટું લીધું છે, તે પણ કહી દઉં છું. પેલા મુસાભાઈને તો નાત જમાડવામાં “વા ને પાણી” પણ કદાચ તેમના ઘરનાં હશે; પણ આ ભિખારી ભાઈને તો ઘરજ નહિ, ત્યાં ‘ઘરનું’ તો હોયજ શું ! એનો તો ઘરખાર ઉપરાંત હવાપાણી ઉપરનો પણ બધો હક્ક ખુચવી લેવાયો છે; અને તેમ કરીને પેલા મહાન ચારે પોતાનું કહેવું સત્ય કરી બતાવ્યું છે કે, “જેના ઉપર હું વધારે કૃપાકરું છું, તેનું સર્વસ્વ બાહ્યધન લઈ લઉં છું” માટે આ સેવકથી તો હવે ‘તેરા પુણ્ય તેરે દ્વાર’ એટલુંજ કહી શકાય તેમ છે. આ કહેવું વધારે માન મેળવવા માટે નથી, પણ સાચી વાત કહીને બ્રાંતિ ભાગવા માટે છે. કેમકે તમો તરફ આ મહાભારત પહોંચી જતાં સુધીમાં તેનાથી જો કાંઈપણ અન્યું હોય, તો તેથી કરીને તેને તો ઉલટું તમારી સેવાનિમિત્તે સમયનો સદ્વ્યય કરવાનું સદ્ભાગ્યજ મળ્યું છે. માટે એ બદલ એને તો ઉલટો તમારો, તમારા પુણ્યોદયનો અને તે વિશ્વનિયંતાનો આભારજ માનવાનો છે. હા, તમારી વધારે અગત્યની સેવા થવામાં તેને તેની એક કમનશીબી હજી પણ નડ્યાજ કરે છે. તે એ કે, તેને સ્વ-પર ઉભય માટે જે નીતિ-રીતિ અધિક હિતાવહ સમજાઈ-અનુભવાઈ છે; તેનીજ પાછળ મંડી પડવાને બદલે તે તેના કરતાં આ ઉતરતી અને સ્વપ્રકૃતિવિરુદ્ધની બાબતમાં બધો સમય ગાળી રહ્યો છે !

હવે ખામીઓવિષે પણ બે શબ્દો કહેવાના છે. તે એ કે, ખુદ પ્રભુસિવાયની સર્વ કોઈ કૃતિ-વ્યક્તિઓમાં ખામી તો કોઈ ને કોઈ રૂપે હોય છેજ; તેમ આ પ્રકાશનમાં પણ હોઈ શકે. પરંતુ એ બદલ જો આ સેવકનેજ અપયશ આપવાનું કોઈ પાઠકને મન થઈ જાય; તો તેમને પણ વિનંતિ છે કે પ્રથમ તો તેમણે તેમના પોતાના પાલિત-પોષિત પાપાસુરનેજ એ ઇનામ આપી દેવું ઘટે છે. x અને પછી જરા વધારે ડાહ્યા બનીને એને બદલે તેમના પેલા દુબળા પાતળા બની ગયેલા પુણ્યદેવનેજ પાળી પોષીને એવો તો પ્રબળ અને રાતો માતો બનાવી દેવો, કે જેથી તે પેલા આગળ પાછળ ભરાઈ બેઠેલા બળવાન પાપાસુરોનો તો બસ ઘાણજ કાઢી નાખે ! અને તેમ થયું એટલે તો પછી જોઈ લેજો કે શ્રીહરિ એવા એવા સુયોગ્ય યોગેશ્વરોને સમાજસેવામાં નિયુક્ત કરી દેશે, કે જેથી પાઠક ભાઈઓ, તેમના પૂર્વજો, અને ભવિષ્યની પણ અનેક પેઢીના વંશવારસો સુદ્ધાં તમારા ઉપર ખુશ ખુશ થઈ જવાના અને તમારાં ઉપરાઉપરી ગુણગાન કર્યા કરવાના !! જો તમે આ સેવકનું આ પ્રકારનું કાંઈ પણ

કલકત્તાની જીવણલાલ કંપનીવાળા શેઠ જીવણલાલ મોતીચંદ, કે જેમના તરફથી જ્યારે પણ જરૂર પડે ત્યારે ત્યારે શ. દશહમ્મર સુધીની રકમ આ સંસ્થાને ઉછી દાખલ અપાતી રહે છે; તેનો આ બાબતમાં પણ ઉપયોગ થયો છે. આઠસોક ગ્રાહક તરફનાં નાણાં કે જે મ્હોટેભાગે મહાભારત જાપાવવા માંડ્યા પછી મળ્યાં છે; તોપણ તે કોઈ ને કોઈ રીતે ઉપયોગીજ થયાં છે. એમાં લાયબ્રેરીઓ વગેરેનાં ત્રણસોક ગ્રાહક વડોદરાની સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીવાળા શ્રીયુત મોતીભાઈ નરસિંહભાઈ અમીનની પ્રેરણાથી તથા વડોદરાની ‘પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળી’ દ્વારા મળ્યાં છે.

x આ સેવક અવગુણસાગર હોવાથી અપયશપાત્ર તો અનેક રીતે છેજ. છતાં આવી બાબતમાં તે એટલા માટેજ પોતાને માથે અપયશ નથી લેવા ઇચ્છતો કે, તેના તનમનમાં પૂરતી લાયકાત નહિ છતાં સર્વેશ્વરે તેનેજ આવી મહત્ત્વની બાબતમાં નિમિત્ત તરીકે યોજ્યો, તે જો તમારાં પુણ્ય ઉત્તમ હોત તો યોજત નહિ, અને કોઈ યોગ્ય માનવનેજ તેણે પસંદ કર્યો હોત. પરંતુ હે ભાઈ ! હજી પણ પુણ્યબળ ખીસવો તો તક કાંઈ બાક નથી. તમારે માટે ને તમારા વંશજો માટે હજી પણ અનંતકાળ બાકી છે.

કામકાજ બળવશો તો તો આ મેલોઘેલો લિલ્લુ તમને પોતાના મહેરબાન-કદરદાન સમજશે. માત્ર શેર અન્નથીજ કાંઈ તેને તમે રાજી રાજી કરી નાખવાના નથી, કે જેથી તમે તેની પાસે “અન્નદાતા” પણાનું મદિરાપાન એક છાંટો પણ ચાખી શકે! એવી તેવી બાહ્ય બાબતોમાં તો તે “એક રોટી લુંગા, ને દો ગાલી દુંગા” એવા અછલના એથમીરો માંહેલો એક છે. વાંચનાર! એક બીજી વાત પણ પાછો ફરીથી કહી લઉં છું. તે એ કે, આરોગ્યને આ નિયમ તો તમે જાણતાજ હશે કે, પ્રથમ થોડુંક આદુ-લવણ અને પછી થોડાક ડોળીઆ દાળભાતના લીધા હોય, તોજ પછી પત્રાવળીમાંનાં માલમિષ્ટાન્ન વધારે રોચક પાચક નીવડે છે. માટે મહાભારત વાંચવા પહેલાં દરવખતે કૃષ્ણાર્પણ, મંગલાચરણ, વૈદિક પ્રાર્થના, મહર્ષિ-એને સ્મરણાંજલિ, પરમેશ્વરસ્તોત્ર, સ્તવપંચક, મહાભારતમાહાત્મ્ય, પરમાત્મધ્યાન, ભારત-સાવિત્રી, એમાંનું પણ થોડુંઘણું રોજ રોજ વાંચજો-સાંભળજોજ. કેમકે તે તમારા ચિત્તમાં સંસ્કારસંવર્ધન તથા શુચિ-રુચિ અધિકાધિક ઉપજાવશે. અને તે પછી બીજા લેખાદિમાંનું પણ થોડુંઘણું પ્રાથમિક અપૂષણ જેવું સમજીને વાંચતા-સાંભળતાજ રહેજો. હરહમેશ એવો તેવો પ્રાથમિક વિધિ કર્યા પછીજ મહાભારતરૂપી મુદ્દામ માલપાણી ઉડાવવાનું રાખજો. વળી એ સ્તોત્રસ્તવનાદિમાંનું બનેતેટલું તમે કંઠસ્થ પણ કરી લઈને ભાવભક્તિપૂર્વક ગાતા સંભળાવતા રહેશો, તો તો વળી તમારા જેવુંબીજું દાતા-લોકતા પણ કોણ! કેમકે એકવાર એવી વસ્તુ મગજમાં ભરી લેવાઈ, એટલે તો પછી તે ગમે ત્યારે અને ગમે તેટલી વાર તથા ગમે તેટલી મોટી પંગતને એકી વેળાએ જમવા-પીરસવાની તમને સાવ સુગમતા થઈ રહેવાની!

નાણું તો તમે આ સંસ્થાને આ પત્રાવળી બદલ માત્ર એકજ વાર અને તે પણ માત્ર કાગડી, છાપનાર, મકાનદાર, વ્યવસ્થા કરનાર, વેચનાર, જાહેરાત છાપનાર અને વેચનાર સાટનાર વગેરેને વહેંચી આપવા માટે આપો છો.* પરંતુ તેના બદલામાં આ આંતરિક લોજનનાં માલપાણીથી ભરપૂર એવી પાંચહજાર જેટલી પત્રાવળીઓ તમને એવા પ્રકારની પ્રાપ્ત થાય છે કે જેમાંની દરેકે દરેક તમારે માટે સદા સર્વત્ર તાજ નેતાજીજ રહેવાની! વળી એની સાથે, તે સાત પેઢીસુધી કામ આપે એવી પાકી રસોઈથી ભરપૂર હોઈને વિવિધ વાનીઓથી મહેકી રહેલી છે. આ પત્રાવળીઓ અને મહાવાટિકાઓ કાંઈ તમારે માટે માત્ર બે પાંચ વર્ષ સાડ તૈયાર કરાઈ નથી. પણ એ તો તમારી સાત પેઢી સુધી પણ પહોંચી શકે એટલામાટે, અને જોઈએ તો રોજરોજ ને ઘડીએ ઘડીએ પણ માલપાણીના હાંડા ટોપલા કાઢી આખ્યા કરે એવી અજબ પ્રકારની જાદુઈ વસ્તુતરીકે ચોળાયલી છે. માટે વધારે નહિ તો રોજ રોજ ઘડી બે

* પોતાના તનમનધન ઉપર મહેરબાની કરીને જો કોઈ સમજી માનવો, (કોઈપણ બાબતમાં આ સેવક ઉપર ગુરુપણું ચલવવાનું નહિ રાખતાં) માત્ર વહિવટી વ્યય અને દેખરેખ ઉપાડી લે, તો તો આ સંસ્થાના હાલના મૂલ્ય કરતાં અર્ધોઅર્ધ પણ મૂલ્ય ઘટી જાય; અને હજી ધર્મ-નીતિવર્ધક વાંચનનો ઘણો વધારે પ્રચાર થાય તેમ છે. વળી એ સાથે કાગળ, છપાઈ વગેરેનો પણ જોજો ઉપાડી લેનારા નીકળી આવે, તો તો વળી આવા ગ્રંથો નામમાત્રની-આની એઆની જેટલી-કિંમતે પણ તે શામાટે લોકોને ન મળે! પણ એ તો ભાઈ પરધર્મી મીશનરીઓ હિંદુમતિના ટાંગા ભાગવા માટે જે જે રીતે જે જે યત્ન કરી રહ્યા છે, તે તે બાબતો જોવા-સમજવા જેટલી આપણા વર્તમાન રાષ્ટ્રસેવકોમાં લાગણી ને અછલ જ્યારે આવવાની હોય, ધનવાનોનું યુજ્યપ્રાપ્તિનું અસામાન્ય નશીબ જ્યારે ખુત્તવાનું હોય અને સાથે સામાન્ય વાંચકોનું પણ પાનીયું ફરવાનું હોય, ત્યારનીજ વાત છે!! અત્યારે તો આ સેવકને પણ સામાન્ય વાંચનારાઓ કરતાં અનેકગણા સેવાપાત્ર એવા અભણ-અનાથ અને ગરીબ ગામડીઆઓનીજ સેવાના વિચારો બહુ આવ્યા કરે છે. હા, અવકાશ મળે તોયે પાંડે તો એવું તેવું કરવાની દાનતજ નથી. બહુ તો માત્ર ગુરુધંટાલની પેઠે વાતોનાંજ વડાં કર્યા કરે, એવો અવગુણનો સાગર અને ગાંડપણની ગાગર જેવો તે છે.

ઘડી પણ આ મહાભારત-વાટિકામાંથી ધર્મનીતિમય સુવાસ-ઉદ્વાસ તથા સાચી ઉન્નતિદાયક મીઠી તીખી વાનીઓ રોજરોજ જરાતરા પણ જમતાજ રહેજો. ભગવાન તમારું ભલું કરે !

પણ વળી માલની જોડે 'પાણી' શબ્દની શી જરૂર ? પાણી એટલે પેલું છાંટો-પાણી કહેવાય છે તે તો નહિ ને ? હા ભાઈ, એના જેવું પણ કંઈક ખરૂં જ. કેમકે એમાં પણ નિશો તો જરૂર રહેલો છે. હા, એ નિશો કાંઈ સ્થૂળ મદિરા પેઠે દુઃખદારિદ્રના દરિયામાં કે ધનવૈભવજન્ય મોહમદિરાના નર્કાગારમાં ડૂબાવે એવો નથી. એ તો એ દુષ્ટ સ્થળોમાંથી ઉદ્ધાર કરીને તમને સત્ય ઉન્નતિના શિખર તરફ ખેંચવાવાળો, ઇચ્છે તેને વિમાન કરતાં પણ વધુ ત્વરાવાળાં વૈરાગ્ય અને અભ્યાસરૂપી પૈડાંપર આરૂઢ કરવાવાળો, તીવ્ર મોક્ષેચ્છારૂપી જોરાવર શક્તિ-સ્પીરીટ ધરાવનારો અને કોઈ જીવતાજગતા પરમાત્મદર્શીને શોધાવનારો કે ખેંચી લાવનારો પણ નિવડે; એવા ધર્મનીતિના અદ્ભુત નિશાવાળો છાંટોપાણી એ મહાભારતરૂપી મહાપાત્રમાં ભરેલો છે. શ્રવણમનનદ્વારા વારંવાર પીવાયા કરતી જ્ઞાનાનંદમય મદિરાની સાથે એ અનુપમ નિશો તો સદા જોડાયેલોજ રહેવાનો. એ સોમરસ તમારે કદાચ આખો દહાડો પીધા કરવો હશે, તો તેમાં પણ આ મહાધિકૃત અડોલ-અખોલ સમન્વિષ્ણુ સાતે ગ્રંથ તમારી સેવામાટે એકપગે તૈયાર સમજવા ! તમારે જ્યારે પણ, જેટલો પણ અને જેટલી પણ વાર તે છાંટોપાણી લેવો હોય, તેટલો લીધાજ કરજો. પરંતુ હા, એની પણ પહેલાં પેલાં અતિ ઉદાર રામાયણમૈયાના હૃદયપાત્રમાં ઉભરાયા કરતો પેલો જ્ઞાનચારિત્રનો ડબલ નિશો આપી દેનારો, અને લોભમોહાદિ પ્રબળ શત્રુઓનું જડમૂળમાંથી સત્યાનાશ કાઢી નાખવાવાળો જે અજબ જેવો છાંટોપાણી, તે પણ તમે ચાખ્યો છે ને ? ન ચાખ્યો હોય તો તે તો વળી જરૂર જરૂર તથા બને તેટલો વધારે વધારે ચાખતા-ઉડાવતા રહેજો. એમ જ્યાં રામાયણ અને મહાભારતરૂપી ગંગાયમુનાનો જોગ જામ્યો; કે પછી તો તમારા હૃદયક્ષેત્રમાં ત્રીજાં સરસ્વતી મૈયાનો-બ્રહ્મવિદ્યાનો-પણ ઉદ્ભવ આપોઆપ પણ થઈ આવવાનોજ ! અને એમ જ્યાં ત્રિપુટીનું ઐક્ય થયું, ત્યાં પછી તમારાં સર્વ પ્રકારનાં દુઃખદારિદ્ર અને દૈન્યરૂપી ત્રિપુટીને સદાને માટે ભાગીજ જવું પડવાનું ! ભગવાન તમારું ભલું કરે !

હે વાંચનાર ભાઈ-બહેનોના અંતર્યામી ! હે ભક્તજનોના દુશ્મનોની (દુઃખ, દારિદ્ર્ય, દૌર્બલ્ય અને દુર્ગુણરૂપી) ચંડાળચોકડીનું મર્દન કરનારા જનાર્દન ! આપ અને આપના હરિજનોના ગુણગાનથી ભરપૂર એવા આ મહાભારતને આપેજ સર્વ સંયોગ-પ્રયોગ ત્રેરીને પ્રસિદ્ધ કરવા-કરાવવાની કૃપા કરી છે; તો તેની સાથે આપ સર્વેશ્વરને અનેકાનેક પ્રણતિપૂર્વક એ પણ પ્રાર્થના છે કે, વાંચનાર-સાંભળનાર ભાઈબહેનો વગેરે અમો સર્વના હૃદયમાં, આપના પોતાના તેમજ આપના જનોના ગુણમાહાત્મ્યનું સદાય શ્રવણ-સ્મરણ થયા કરે; આપને તથા આપના જનોને અનેકાનેક નમનવંદન થયા કરે અને ભાવભક્તિ જાગ્યા-જામ્યા કરે એવી પણ કૃપા અમો સર્વપર વર્ષાવતાજ રહેજો; તથા આપ જે અપાર કૃપા વર્ષાવી રહ્યા છો તેનું અમો સર્વને અધિકાધિક ભાન કરાવતા રહેજો; કે જેથી તેનો અધિકાધિક લાભ લેવાની અમો સર્વમાં શુદ્ધિ-ખુદ્ધિ આવે. હે કરુણાનિધિ પરમપિતા ! આપ એવા સમર્થ છો કે:-

मूकं करोति वाचालं पंगुं लंघयते गिरिम् । यत्कृपा तमहं वंदे परमानंदमाधवम् ॥

અર્થાત જેમની કૃપા મુંગાને પણ બોલતો કરે છે; અને પાંગળાને પણ પર્વતો ઓળંગાવે છે. માટે આપ સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ પરમાનંદ માધવને અનેકાનેક વંદન હો. હરિ ॐ તત્સત્

શ્રીકૃષ્ણજન્મશાસ્ત્રી
સંવત ૧૯૮૩

દેહભાવે મેલો, ઘેલો, ઇત્યાદિ અનેક અવગુણોનો સાગર
ભિક્ષુ:-અખંડાનંદના સર્વને જયસચ્ચિદાનંદ

મિશુની મહામણ અને માગણી*

રામાયણ, મહાભારત, વેદ, ઉપનિષદ, હરિવંશ, ભાગવત, દર્શનશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર અને વૈદકશાસ્ત્ર વગેરેને લગતા ઋષિમુનિકૃત ગ્રંથો, એ અમૂલ્ય વસ્તુ હોવા છતાં પણ શ્રીહરિએ કૃપા કરીને તે આપણેમાટે આ યંત્રયુગમાં એટલા બધા સુલભ કરી દીધા છે કે જે તેમને માટે આપણા ગૃહસ્થાશ્રમીઓમાં પાણીના જેટલું (રોજના એ ચાર પૈસા જેટલું) પણ ખર્ચવાની ઇચ્છા પ્રગટે; અથવા અકિંચન પ્રભુપ્રેમીઓમાં વગરપૈસે પણ મેળવવાની તીવ્રચ્છા ઉદ્ભવીને તે ધનવાનોપ્રત્યે નહિ તો પ્રભુપ્રત્યે પણ ઉંડા હૃદયથી પ્રાર્થના કરાવે; તો તેમને પણ એવા સહગ્રંથ શ્રીહરિ કોઈ પણ પ્રકારે મોકલેજ મોકલે. આમ કોઈ પણ પ્રકારે આવો ગ્રંથરૂપી સન્મિત્ર એક વાર મેળવ્યો, એટલે તો પછી તે આપણો એવો વંશદાર સાથી અને આજ્ઞાકિત અનુચર બની રહેવાનો કે જન્મારાસુધી ન તો કાંઈ પગાર માગે કે ન તો કાંઈ અન્નપાણી માગે ! તેને બધાં પણ બેસાડીએ ત્યાં સમાધિનિષ્ઠ મુનિ પેરે અડગભાવે બેસી રહે; બ્યારે પણ પૂછીએ ત્યારે આપણા પૂજ્ય પૂર્વજોની, પ્રાતઃસ્મરણીય અવતારોની અને મોટા મોટા ઋષિમુનિઓની તથા વીરવીરાંગનાઓની અત્યંત સુખકારક અને હિતાવહ એવી જ્ઞાનચારિત્રવર્ધક વાતો તેને જેવી પણ મનોરંજક અને અસરકારક વાણીમાં સોંપાયતી હોય તેવીજ આબેહુબ, મનોરંજક, અસરકારક અને અક્ષરશઃ સંભળાવવા માંડે ! વળી સત્યસુખનો માર્ગ પૂછીએ ત્યારે તે પણ જુગજૂના નેગીઓનીજ કૃતિ અને વાણીમાં કહી સંભળાવે; અને માર્ગદર્શક દિવ્ય દીપકનું કે ભોમીઆ મશાલચીતું કામ લેવું હોય ત્યારે તેને માટે પણ ક્ષણમાત્રનીયે ઢીલવિના તૈયાર !

આવા ઋષિમુનિકૃત ગ્રંથો એ ખરૂં જોતાં તો સાક્ષાત્ શ્રીહરિનાજ સંદેશવાહક-કાસદરૂપે છે. કેમકે પરમાત્મદેવનીજ પ્રેરણાનુસાર દ્રષ્ટા મહર્ષિઓએ એ અક્ષરરેહો રચેલા છે; અને તેમ હોવાથીજ તે હિંદુજાતિનો અમૂલ્ય ખજાનો, માર્ગદર્શક ભોમીઓ અને વ્યવહારપરમાર્થ ઉભયને દર્શાવવાવાળો જ્વલંત દીપક બની રહેલો છે; તથા સૃષ્ટિ હયાત હશે ત્યાંસુધી પણ તે તેવોજ રહેશે. હા, છતાં ખજાને પણ આપણે પાખંડી ગુરુવંટાલો અને કીર્તિપ્રેમી, વાણિજ્યકુશળ કે એક આંખવાળા આગેવાનોનાજ ફંદામાં ફસી રહીએ; અને એ અનુપમ ખજાનો સ્વરૂપ પણ ખર્ચ કે શ્રમથી કાઢવા-મોગરવા ઇચ્છીએ નહિ; ત્યાંસુધી તો સાક્ષાત્ શ્રીહરિ પણ આપણા કપાળમાં લખાયેલી દુઃખદારિદ્રી બેઠીઓ તોડવાને અશક્તજ રહેશે. કારણ કે જે જ્ઞાનચારિત્રવર્ધક ગ્રંથો સાક્ષાત્ શ્રીહરિનાજ ઉપદેશરૂપ હોય; જે ગ્રંથો વાલ્મીકિ અને વ્યાસ ઇં જેવા મહર્ષિઓએ પરમાત્માથીજ પ્રેરાઈને આપણને અનુપમ વારસારૂપે રચી આપ્યા હોય; અને જે ગ્રંથો આપણી હિંદુ સંતાનોની સેવા બજાવવાને એક પગે ટાંપી રહ્યા હોય; છતાં પણ જે આપણે તેનો લાભ લેવા ઇચ્છીએ નહિ; તો તો પછી હજી પણ આપણે ‘અકર્મીના પડિયા કાણા’ની પેઠે કર્મના ફૂટેલાજ રહેવાના ! અત્યારસુધી તો થયું તે થયું, પણ હવે તો જરૂર જાગે. નહિ તો આપણું હિંદુત્વ અને હિંદુસ્તાન, આપણા પોતાના અને આડંબરી ધર્મગુરુઓના તથા મિથ્યાભિમાની અગ્રેસરોના અધુરા જ્ઞાન-ચારિત્ર અને દુર્બળ તન-મનના પ્રતાપે હવે દુઃખ અને અધોગતિના એવા તો ઉંડા મહાસાગરમાં ગારત થઈ જશે કે પછી સદાકાળને માટે સત્યાનાશજ ગયું જાણજે !! માટે હવે તો આપણે આપણા હાલના બેઠેખાંઓના ગુણગાનનાં થોથાં, પ્રેમલા-પ્રેમલીનાં પોથાં તથા રઢિયાળી રાતોના રાગડા ત્યજી દધને આપણા તનમાં ને મનમાં મિત્રરૂપે ધુસી બેઠેલા અજ્ઞાન અને અવગુણરૂપી શત્રુઓનેજ ઓળખવાનું તથા દૂર કરવાનું શીખો; અને એ બાબતમાં આપણને તથા અન્ય સર્વને મોટી મદદ મળે તેટલા સારૂ રોજરોજ ઉંડા હૃદયથી પ્રભુપ્રાર્થના કરવા ઉપરાંત ઈશ્વરી પ્રકાશથી ભરપૂર ગ્રંથોના નિલપાઈ, સ્વાધ્યાય અને બને તેટલું અનુસરણ પણ કરવા કરાવવા તરફ ધ્યાન આપો. વળી કુળ, કુટુંબ, સગાંવહાલાં, નાતજાત અને સર્વ હિંદુ ભાઈબહેનોમાં તેની ભેટ-લહાણી કરવા કરાવવા

* આ લેખ અત્ર તરફની વાલ્મીકિરામાયણના નિવેદનમાંથી જરૂરી ફેરફાર સાથે લીધો છે.

તરફ પણ અધિકાધિક ધ્યાન આપો; કે જેથી તમારું, તમારી સંતતિનું, તમારી હિંદુગતિનું અને તમારા શત્રુઓનું પણ કલ્યાણજ થાય !

મહાભારત અને રામાયણનું નામ આપણા દેશમાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છતાં પણ તેની અસામાન્ય મહત્તા અને ઉપકારકતાનો ખ્યાલ થોડાજ માણસોને હોય છે. વળી સ્વાર્થસાધુ ગૌરગો તરફના ગોટપીટીઆ શિક્ષણથી રંગાયેલો વર્ગ તો એવા ગ્રંથોને ગપસપ જેવા ગણી કાઢીને મોટે ભાજે તેનાથી દૂરજ રહે છે. એટલુંજ નહિ પણ જેમ કોઈ એક એકડા ધુંટલું છોકરું એકાદ સમ્રાટના ધનવૈભવની આંકણી કરવા બેસે; અથવા તો એકાદ કાચલીવડે અમાપ મહાસાગરનું પાણી માપવા બેસે; તેમ કોઈ કોઈ તો વળી એમાંનાં અતિ અસામાન્ય, મહાન, પરમ પવિત્ર અને પ્રાતઃસ્મરણીય પાત્રોને રસ્તે જનારાં સામાન્ય માનવ જેવાંજ સમજી લઈને તેમના અમાપ જ્ઞાનચારિત્ર્યને પોતાના ક્ષુધક-વેંતીઆ જ્ઞાનચારિત્ર્યવડે માપવા બેસે છે અને તેમનામાં ખામીઓ પણ શોધવા-દર્શાવવા મંડી પડે છે ! માટે આ કારણથી પણ સમર્થ વિચારકો અને અભ્યાસીઓએ આ પ્રાચીન ગ્રંથોની મહત્તા અને ઉપકારકતાનાં મુક્તકંઠે ગુણગાન કર્યું છે, તે આ પછીનાં પૃષ્ઠોમાં જોડવામાં આવ્યાં છે.

વાંચનાર માનવબંધુ ! આવા અતિ ઉપકારક ગ્રંથો પરમાત્માએ પોતેજ મહાન ઋષિમુનિઓના હૃદયમાં રહીને લખાવેલા સમજાવે અને તે બદલ એ મહાન દ્રષ્ટાઓનો અને મહાન પ્રભુનો નિત્યપ્રતિ ઉંડા હૃદયથી આભાર માનવા ઉપરાંત એ હાથ જોડીને તેમના શ્રીચરણમાં નમસ્કાર પણ કરતા રહેજો. કેમકે આવાં સ્મરણવંદનથી તમારાં હૃદય અને વર્તન અધિકાધિક ઉચ્ચગામી થતાં ચાલશે અને સચ્ચિદાનંદ શ્રીહરિની તમને કૃપા અને સહાયતા પ્રાપ્ત થશે.

હા, એટલું ખરું કે, તે આભાર મોઢાના શબ્દોવડે માનવા ઉપરાંત શુભ કૃતિઓથી પણ માનવો જોઈએ. કેમકે એમ કરવાથીજ પરમાત્મદેવની કૃપા મેળવી શકાય તેમ છે. આ શુભ કૃતિ કેવી સમજણ અને ઉદારતાથી થવી જોઈએ; તે વિષે પણ આપણા વંદનીય ઋષિમુનિઓનાં વચન-વર્તન કહે છે કે:-**યોડયં નિજપરો વેત્તિ ગણના લઘુચેતસામ્ । ઉદારચરિતાનાં તુ વસુધૈવ કુટુંબકમ્ ॥** અર્થાત્ સાંકડા મનવાળાજ ‘આ મારું’ અને ‘આ પારકું’ એમ સમજે છે. ઉદાર ચરિત્રવાળા તો આખા જગતને કુટુંબરૂપે માને છે. માટે હે ભાઈઓ અને બહેનો ! એટલું વિશાળ તમારું હૃદય નજ થયેલું હોય, તો પછી નીચેની વાત તો ધ્યાનમાં લેજોજ લેજો.

જો દયાસાગર પ્રભુ પાસે અધિકાધિક દયા પામવી હોય, તો તમારું હૃદયપાત્ર એટલું પણ મોટું રાખશો, તેટલા પ્રમાણમાં તે પણ અવશ્ય પામી શકશો. માટે હે ભાઈ ! વધારે નહિ તો તમારાં કુટુંબી, પડોશી અને સગાંસંબંધીઓને પણ આપણા પ્રભુસાક્ષાત્કારને પામેલા ઋષિઓએ સર્વ કોઈના લલા માટે રચી આપેલી પરમપાવની કથાઓ રોજ ધડી બે ધડી પણ નિત્યપ્રતિ વાંચવા-સંભળાવવાનો લાભ મળે તેમ કરજોજ કરજો. કેમકે એ કથાઓ આપણા મહાન પૂર્વજો, અવતારો અને પ્રાતઃસ્મરણીય વીર વીરાંગનાઓને લગતી છે; અને આપણા હૃદયને જ્ઞાનચારિત્રના રંગમાં રમાડીને નિર્મળ તથા પવિત્ર બનાવનારી છે. આવી ઉત્તમ કથાઓમાં વર્ણવાયેલાં ઉત્તમ જ્ઞાનચારિત્રની કદર, ઈચ્છા અને પ્રાપ્તિ કરવાની જરૂર પ્રત્યેક શ્રોતા અને વક્તાને પોતાના પંડ માટે પણ થોડીઘણી જણાશેજ. કોઈપણ માનવ એવું તો નજ માની રાખે કે, અમારા જેવાંથી તે કાંઈ એ કથાઓમાં વર્ણવેલા પાત્ર જેવા થયાય ! અહીં તો એ વિષે લખવું પણ કેટલું ! ટુંકામાં એજ કે, જે પણ માનવો સાચા મનથી જેવું પણ થવા કે મેળવવા ધારે, જેવું પણ વિચારે, જેવું પણ પ્રાર્થે, તેવું તેઓ પણ જરૂરજ પામી શકે છે અને તેવાં જરૂર બની શકે છે. માટે હે પુરુષ રામ ! હે સીતામૈયાનાં વારસ સ્ત્રી-માતા ! હે ઋષિમુનિઓનાં શુભ સંતાન ! તમારા પૂર્વજોના ગુણ ગાવા-સંભળવામાં જરા બની તો જુઓ ગુસ્તાન ! હે બહેન અને ભાઈ ! જરા સાધી તો જુઓ એ આપણા સમર્થ પૂર્વજો સાથેની સાચી સગાઈ ! આર્યત્વ અને હિંદુત્વનાં મુકુટમણિ અને ઋષિમુનિનાં પણ હૃદય હરી લેનાર એવા તેમના ગુણચારિત્રના ઉત્તમ વારસાને મેળવવા તરફ જો તમારું કાંઈ પણ ધ્યાન હોય; તમારા પૂર્વજોપ્રત્યે કાંઈ પણ માન હોય; પોતાને અને પોતાના ઘર, કુટુંબ ઇત્યાદિ ઉન્નત કરવા-કરાવવા તરફ કાંઈ પણ તાન હોય; સાચી ઉન્નતિ અને સાચા સુખનું કાંઈ પણ ભાન હોય; તો તો જરૂર તમે આ મહાભારત અને રામાયણરૂપી રત્નખાણમાંથી તે સત્ય-સુખપ્રદ વારસાને શોધજો-સાધજો અને-માણજો-માણાવજો.

શ્રીમહાભારત અને રામાયણ વાંચી-વંચાવીને, ગાંધ-ગવરાવીને અને સાંભળી-સંભળાવીને તમારાં રામેશમમાં-અણુએ અણુમાં સાચું આર્યત્વ-હિંદુત્વ-જાગી ઉઠે, અને તે ધરનાં તેમજ બહારનાં માનવોમાં રેલાય; વાણીવર્તનમાં વર્તાય તથા ગરીબમાં ગરીબ અલણામાં પણ તે દેલાય તેમ કરજોજ કરજો. આ મેલાધેલા લિશ્તુની તમારાપ્રત્યે એજ મુખ્ય લિક્ષા છે. ભારતવાસી ટહેવાયા છતાં તમે શું એક યાચક-લિક્ષાર્થી-ને પાડો વાળશો? ટુકડામાંથી પણ ટુકડો આપ્યા વિના એક લિક્ષુને પાછો કાઢવાથી તો તે તમારું-ગૃહસ્થાશ્રમીનું-એકદું કરી રાખેલું પુણ્ય પોતાની સાથે લેતો જાય છે, એ તો ખબરજ હશે; પણ ધીરજ રાખજો. આ લિક્ષુ કાંઈ ગાંડા ગુરુનો ચેલો નથી કે અનંત ઐશ્વર્યના સાગર શ્રીહરિએ સર્વ કોઈ માટે તથા સદાકાળ માટે ખુંદલું રાખી મૂકેલું દિવ્ય સંપત્તિનું સુલભ સદાવ્રત મેળવવાનું મૂકી દધેને તમારા દૂબળા પાતળા પુણ્યને લઈ જાય! એ તો ઉપલી લિક્ષા તમોપ્રત્યે એટલાજ માટે યાચે છે, કે જેથી તમને પોતાને પણ એ અખૂટ અને સર્વોપરિ ખજાનો જ્ઞાત થાય, મેળવવાનો યત્ન સેવાય અને પ્રાપ્ત પણ થાય. વળી એટલુંજ નહિ પણ અલારે તમે સુખને નામે દુઃખનેજ જે અધિકાધિક ધચ્છી તથા સેવી રહ્યા હો; તે તમારી ભૂત એવી તો ભાગી જાય કે જેથી સાચું સુખ શું છે અને ક્યાં છે, તે પણ તમને સત્તર સમજાય; અને દુઃખમાત્રની આત્યંતિકા નિવૃત્તિપૂર્વક પરમ સચ્ચિદાનંદમય અક્ષરધામની-મોક્ષપદની સદાસર્વદા માટે પ્રાપ્તિ થાય.

પણ લિક્ષુ તો ખોળામાં માગે-ઝાળીમાં માગે-પાત્રમાં માગે! અતાવ તે તારી પાસે છે ?

સજ્જન મિત્ર! જરૂર જાણજો કે, તમારા પોતામાં અને સર્વ કોઈમાં જે હૃદય છે, તેજ આ લિક્ષુની ઝાળીઓ છે-પાત્રો છે-ખોળા છે. કેમ, હવે તો તેમાં કાંઈ સારું સારું ચપરી-મૂડી નાખવાની મહેરબાની કરશો ને! જગદીશ્વર તમને જ્યારે રોજરોજ સાંઠ સાંઠ ઘડી જેટલી અમૂલ્ય બક્ષિસ આપે જાય છે; તેના નોકર સૂર્ય, ચંદ્ર, પ્રકાશ ઇત્યંતરથી પણ તમને પ્રાણુતત્ત્વની, અન્ન પકવાન્નની અને જળ, વાયુ વગેરેની અસાધારણ પ્રમાણમાં રોજ રોજ મદદ મળ્યે જાય છે; તો શું એ ૬૦ ઘડીમાંથી રૂપિયે આની-અર્ધી આની જેટલો બે-ચાર ઘડી સમય, પણ આ યાચકની તમારે ત્યાં મૂકી રાખેલી ઝાળીઓમાં જ્ઞાનચારિત્રામૃત સિંચવા ખાતે નહિ આપી શકો! અમારા અલારના જાણીતા દેશસેવકો તો-ઈશ્વરે જેમને માત્ર નિમિત્તભૂતજ બનાવી રાખેલા છે એવા બાહ્યશત્રુઓ તરફ અને બાહ્યધનનીજ તરફ ભાળી રહ્યા છે. આંતરશત્રુઓ તરફ, આંતરિક વ્યાધિઓ તરફ અને તે સર્વનાં મૂળ-ખીજ-રૂપ એવા અજ્ઞાન તથા વિપરીત જ્ઞાનસુધી તો તેમની બુદ્ધિ પહોંચી વળે અને આચરણમાં ઉતરે ત્યારની વાત ત્યારે! ખીજું ગમે તેમ હોય, પણ એવા આગેવાનો અને ધર્મગુરુઓના હૃદયમાંથી સ્વાર્થકુશળતા અને ઉપલક યોગ્યતાઓ તથા યોજનાઓ ધખાયનમઃજ થાય; અને તેને ઠેકાણે આંતરિક શત્રુને સંહારવાવાળાં સાચે-સાચાંજ ક્ષાત્રબળ અને બ્રહ્મબળનાં તેજસ્-ઓજસ્ સત્તર જાગી ઉઠે તોજ દહાડો વળે. ‘મોટાભા’ પણનાં મિથ્યાભિમાન દેશને દબાવતાં-ભમાવતાં-અટકીને હવે તો જ્ઞાન-ચારિત્રના ઉંડા મહા-સાગરમાં ડૂળી મરે તોજ સારું થાય. પ્રભુ હવે એવી તેવી પણ આશા-ઉમેદ આપીજ રહ્યા છે. કેમકે ઈશ્વરી કૃપાના કામળ અંકુરસમા રામલક્ષ્મણ જેવા બાળક લાલોના અને વ્યાસ-વસિષ્ઠ-નારદ-વિશ્વામિત્ર અને શુક-જનક જેવા ભાત્રિ ઉપકારક ગૃહી-ત્યાગીઓના ચળકતા ચહેરાઓ હવે ઉગતા-ખીલતા હોય એવું પણ કોઈ કોઈ સ્થળે દેખાય છેજ. પ્રભુ કરે ને વર્તમાન સમાજ-સેવકો પણ પ્રથમ પોતાને પરમાત્મદર્શી બનાવે, કે જે મૂળભૂત યોગ્યતા આવે તોજ તેઓમાં દેશદેશના જડમૂળસુધી અને આબાદ ઉપાયો સુધી પહોંચી જવાનું સાચું બળ આવી શકે તેમ છે.

વાંચનારપ્રત્યે પુનઃ પણ એજ કહેવાનું કે, તમે પણ તમારી આસપાસનાં બાળક, સ્ત્રી, વૃદ્ધ, અલણ વગેરેને મહાભારત અને રામાયણ જેવા ધર્મગ્રંથ રોજ રોજ થોડે થોડે પણ બનતા પ્રકારે વાંચી સંભળાવશો, તો તેમનામાં ધર્મનીતિના ઉચ્ચ સંસ્કારો પડવા સાથે તમારું પોતાનું પણ ધણું ધણું ભલું થશે; અને કોઈવાર પવિત્ર પ્રેરણારૂપી વિજળી ઝલકતાં નજરોનજર પણ તે પુણ્યનો ઢગલો જોઈને તમે આશ્ચર્ય પામશો.

પણ ભાઈ! કદાચ એટલું પણ કરવું ન બને કે ન રુચે, તો આમાંનાં ચિત્રો અને તેની નીચેની થોડી થોડી લીટીઓ તો જરૂર ઐરાંઝાકરાં વગેરેને અતાવજો સંભળાવજો; અને તે ઉપર-થી માણસે શું બોધ લેવો ઘટે, શું કરવું ઘટે, શું બોધ લેવું ઘટે, તે વગેરે પણ સમજાવવા તરફી

લેજો. શું આ લિલ્હુને આવા પ્રકારની-૬૦ ધડીમાંથી છેવટ ધડી જે ધડીની-પચીસમા પચાસમા ભાગની-પણ લિલ્હુ નહિ આપો? પ્રભુ તમારું કલ્યાણ કરે!

હે વાંચનાર ભાઈબહેનો! ઉપલી બાજતમાં એટલું જરાતરા તો શું, પણ જો તમે ધારી આદરી બેસો તો તમે એટલું બધું કરી શકો-આપી શકો-કે જેથી શ્રીહરિનું સર્વસ્વ તેના બદલામાં પામી શકો; અને સાક્ષાત્ શ્રીહરિના જમણા હાથ જેવા પરાપકારી પણ બની શકો એમાં સંશય નથી. માટે અમારાથી શું બને? એવું જરાપણ ધારતા નહિ. બુઝો, જરા કાન દબને સાંભળો. તે પરમપિતા અને જગદંબા મૈયા વદી રહ્યાં છે કે:-“ હે ભારતમેયાનાં પુત્રપુત્રીઓ! તમારી સહાયમાટે અમે સદાકાળ તમારી પૂરે એકપગે ખડાં છીએ. અમેએ તમારેમાટે અને સર્વ કોઈને માટે સર્વ પ્રકારના ઐશ્વર્યનાં અને સંપૂર્ણ જ્ઞાન-ચારિત્રનાં સદાવ્રત સદાને માટે ખુલાં રાખ્યાં છે. દુઃખજ એ છે કે, અમે પાસે આટઆટલી અખૂટ સંપત્તિ છતાં પણ તેના ઇચ્છુક-યાચક તો હજારો-લાખોમાં માત્ર કોઈકજ હોય છે! માટે અમારું માનો તો હજી પણ જાગો, ઉઠો, અને તમારાં અમે તરફનાં બારીબારણાંને-અમારી છેક નજીકમાં આવેલા તમારા હૃદયદ્વારને-તરતજ સાફ સુતરાં અને ખુલાં કરી નાખો! તમે અત્યારસુધી વગરસમજ્યે એ દ્વાર નાહકનાં વાસી રાખ્યાં છે; તે જો હવે પણ તમે કંઈક સમજી થયા હો તો તરતજ ચારે તરફથી ખોલી નાખો; કે જેથી અમારા જ્ઞાનચારિત્ર્યરૂપી પ્રકાશને તમે સારી પેઢે પામી શકો; અંધકારને લીધે ઘૂસી ગયેલાં ચામાચીટીયાં, કીટીમંકાડી, સાપવીંછી વગેરે આપોઆપજ ભાગી જાય; આંતરિક આરોગ્યની પવિત્રતા વધતી જાય; અને અમારો સાક્ષાત્કાર સાધી સચ્ચિદાનંદમય બનાય!! હે બંધુ અને બહેન! જો આ સર્વ સમજવા-આચરવા જેટલું જોર તમને તમારામાં ન દેખાતું હોય, તો પછી અંદર અંધારામાં રહીને પણ જરા અમે તરફ ચિત્ત તો ફેરવો! અને જરા સાચા ભાવથી તો પોકારો! એટલે એટલું કળ-બળ તો તમારાં હૃદયકપાટ બંધ છતાં પણ અમે મોકલી આપીશું, કે જેથી કરીને તમે તમારાં બારણાં ઝટ ખોલી શકો; અંધકાર વગેરેને તગડી શકો તથા પરમ સત્યનો પ્રકાશ પામી અમારાં પણ દર્શન મેળવી શકો! માટે જરા અમે તરફ સાચા મનથી વળી બુઝો અને પછી જોઈ લ્યો કે તમારે માટે અમારી પાસે કેવું કેવું અને કેટકેટલું અખૂટ ઐશ્વર્ય ભરેલું છે! તમે આ પણ સાંભળ્યુંજ હશેકે, ખુદા મહેરમાન તો બંદા પહેલવાન! અર્થાત્ ધર્મ, અર્થ કામ અને મોક્ષ, એમાંનું જે કાંઈ પૂર્ણ વિશ્વાસથી અને હક્કદાવાપૂર્વક તથા અનન્ય-ભાવથી અમારી પાસે જે કોઈ યાચે છે; તે સર્વ કાંઈ અવશ્યમેવ મેળવી શકે તેમ છે. બુઝો, ગીતામાં હું દુઃખીજનોને તથા દુનિયાઈ પદાર્થના પ્રેમીઓને પણ-જો તેઓ મહારાજ યાચક બની રહે તો-મારા ભક્તમાંજ ગણું છું. શું તમારી પાસે તીવ્ર ઇચ્છા પણ નથી? જો ના હોય તો તે પણ માગી લ્યો ને! તે પણ મળશેજ!! માટે ભાઈ મારા! આવું તેવું પણ સમજી જાણો, માગી જાણો અને મેળવી જાણો!”

પરંતુ સાચા જિજ્ઞાસુ-મોક્ષાર્થીને માટે મહાન ઋષિમુનિઓ નીચેની પણ એક ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી વાત સૂચવી ગયા છે કે:-

અભિમાનં સુરાપાનં ગૌરવં ઘોર રૌરવં । પ્રતિષ્ઠા સુકરી વિષ્ઠા ત્રિણીં ત્યક્ત્વા સુખી ભવેત્ ॥

અર્થાત્ મોક્ષજિજ્ઞાસુએ તો હું આવો છું, તેવો છું, અમુક છું, તમુક છું, એવા અભિમાનને મદિ-રાપાનજ સમજવું; ગૌરવને ઘોર રૌરવ નરક સમજવું; અને લોકપ્રતિષ્ઠા-લોકકીર્તિને શ્વાનવિષ્ઠા સમજવી. આ પ્રમાણે એ ત્રણે લૌકિક પદાર્થોને પ્રભુના માર્ગમાં અંતરાય નાખનારા સમજીને માનવ જ્યારે એનો ત્યાગ કરે છે; ત્યારેજ તે સાચું જ્ઞાન, શ્રેષ્ઠ બળ અને અટલ-અનુપમ સુખ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. હા, આ જગતમાં એવા પરમ સત્યના પ્રેમી તથા અનાત્મ વસ્તુસ્થિતિના વિરક્ત માનવ તો હજારો લાખોમાં કોઈકજ હોય છે; અને એવું હોવાથીજ સાચા સંતોએ સામાન્ય જન-વર્ગને ‘દિવાની દુનિયા’ કહી છે. દિવાનાપણું એનું નામ કે કંઈકનું કંઈક ભાસે, કંઈકનું કંઈક બોલે. આમ હોવાથીજ લાખો-કરોડો માનવો ગમે તેટલી સ્તુતિ કે નિંદા કરે, તોપણ ઘણે ભાગે તે સાચી માહિતી અને સમજણવિનાનું તથા મોટે ભાગે દેનોત્રાદની જડ થાળીઓના શબ્દો જેવુંજ હોવાથી તેને વજન આપીને તેનો ઉત્તર આપવા જેવું, કેહવી-શોક કરવા જેવું હોતું નથી.

એક સંત પુરુષ કીકળ કહી ગયા છે કે:—

નારાયણ તું કર્મ કર, કહા કરેંગે કૂડ; સ્તુતિ નિંદા જગત કી, દાનોં કે સીર ઘૂડ.

ઋષિમુનિઓના ગ્રંથોમાં તેમનો જે સીધો અને આડકતરો ઉપદેશ સમાયલો છે; તથા અતેકાનેક ઋષિ, મુનિ, રાજર્ષિ, ભક્ત અને વીરાત્માઓનાં જે ચરિત્ર અપાયલાં છે; તેને માટે આટલું તો જરૂર વાંચનાર-સંભળનારના ધ્યાનમાં રહે કે, એમાં લોકોને હરામના રોટલા ખાવા-વાળા ગંજેરી-ભંજેરી કે પાનતમાકુ ખાઈ પટિયાં પાડવાવાળા ખાવા ખનાવવાનો જરા પણ હેતુ નથી. હેતુ માત્ર એજ છે કે, ચાર વર્ણ કે ચાર આશ્રમ પૈકી જેને જે પણ માફક હોય, પ્રાપ્ત હોય, કે અનવું હોય; તે માત્ર ઉપર ઉપરથી નહિ બનતાં જેવો બહાર તેવોજ અંદર અને અંદર તેવોજ બહાર બનીને રહે. વધુ ન બને તો એકાદ પગથિયું તો તે જરૂર ચડે. અર્થાત્ પામર કોટીનો-એટલે કે ધર્મનીતિવગરનો-હોય તો વિપચી કોટીનો, એટલે કે ધર્મ અને નીતિપૂર્વક મેળવવા-ભોગવવાવાળો બને; વિપચી હોય તો વારંવાર જન્મમરણ અને સંયોગવિયોગ વગેરેનાં દુઃખ જેથી સદાને માટે દૂર થઈ જઈ પરમ સચ્ચિદાનંદપદની પ્રાપ્તિ થાય એવા મોક્ષપદનો જિજ્ઞાસુ (મોક્ષેચ્છુ) બને; અને મોક્ષેચ્છુ હોય તો જીવન્મુક્ત, એટલે કે પ્રાણીમાત્રનો સર્વોપરિ સેવક બને.

રામાયણ અને મહાભારતની વિશેષતાજ એ છે કે, પ્રત્યેક વર્ણ, પ્રત્યેક આશ્રમ અને પ્રત્યેક કક્ષાવાળા માનવની નિષ્ઠા અને કર્મ કેવાં હોય છે તથા તેનાં કેવાં પરિણામ આવે છે; ઉન્નતિ-પરાયણ માનવો કેવા ઉત્તમ લાભ મેળવે છે અને કનિષ્ઠ કોટીના માનવો કેવી દુર્દશા પામે છે; નીતિ એટલે શું અને અનીતિ એટલે શું; ધર્મ એટલે શું અને અધર્મ એટલે શું; કરવા જેવું શું અને ન કરવા જેવું શું; પ્રાપ્ત કરવા જેવું શું અને તજવા જેવું શું; બંધ એટલે શું અને મોક્ષ એટલે શું; સદ્ગુણ એટલે શું અને દુર્ગુણ એટલે શું; એવી એવી સર્વ બાબતોનાં ચિત્ર એમાં આવે છે; અને તે પણ માત્ર ઉપદેશવાક્યોથી નહિ, પરંતુ તે તે પ્રકારના થઈ ગયેલા માનવોનાં જીવતાં જગતાં શબ્દચિત્રોરૂપે એમાં મહર્ષિઓએ એવાં તો સરસ ચિત્રી બતાવ્યાં છે, કે જેથી શ્રોતા-વક્તાઓ ઉપર તેની આગાહ અસર થાય અને તેઓ અધોગતિના માર્ગ છોડી દઈ સત્ય ઉન્નતિ તરફ વળે.

જેમકે એક ઉત્તમોત્તમ કુટુંબ કેવું હોઈ શકે? પિતા અને માતા, પતિ અને પત્ની, ભાઈ અને ભોળાઈ, ગુરુ અને સેવક, ઇત્યાદિ પાત્રો ગૃહસ્થાશ્રમમાં કેવાં ઉત્તમ હોવાં શક્ય અને આવશ્યક છે? તે વિષે તે તે પ્રત્યેક પાત્રનાં ઉત્તમોત્તમ શબ્દચિત્ર શ્રી મહાભારત અને રામકથા-દ્વારા અપાયેલાં છે.

હે વાંચનાર બંધુ! આવા મહત્ત્વના ગ્રંથ વાંચવા-સંભળવાની ઇચ્છા કેાને ન થાય! પરંતુ દેશની દશા અત્યારે એવી થઈ પડી છે કે ઇચ્છા ગમે તેટલી હોય પણ અર્ચની સગવડ હોય નહિ એવા પણ અતેકાનેક સજ્જનો હોય છે; અને એવું હોવાથી ઉદારાત્માઓમાટે તો એ પણ પરા-પકાર કરવાની એક ઘણીજ સરસ તક છે. માટે જે પણ સજ્જનોના હૃદયમાં આવા ઉત્તમ ધર્મ-ગ્રંથોને દાન, ભેટ કે લઘાણીતરીકે આપવા અપાવવાની અને પોતાની લક્ષ્મી તેમજ જીવિને સફળ કરવાની હોંશ પ્રકટે; જે પણ સજ્જનોને ધન મેળવવામાં રહેલાં અનેક પાપ અને નર્કને ઘોતા રહેવાની ડાંઘપણ અક્કલ રહેલી હોય; અને જેમના મનમાં ધન, ધામ ઈન્દ્રિયાં ત્યાં પડ્યું મૂકીને માત્ર પ્રપંચનીજ પોટલીસહિત નર્કધામમાં સીધાવી જવાને બદલે દાનપુણ્યની પોટલીઓ અગાઉથીજ મોકલી આપવાની, અને પછી બ્યારે પણ શરીરમાંથી નીકળવું પડે ત્યારે સુખપૂર્વક અને સીધેસીધું સ્વર્ગધામમાંજ જઈ વસાય એવી ગોઠવણ અત્યારથીજ કરી રાખવી હોય; એવા જીવિમાનોનેજ માટે આ સલાહ-સૂચના સમજવી. જેઓ ‘મુખમે’ રામ બગલમે’ છુરી’ એના જેવા સેતાનના સરદાર હોય; જેઓ ઘોળે દિવસે ધન લૂંટી રહ્યા હોય; જેઓ પરદેશી લૂંટારાઓને દલાલી, નોકરી, વેપાર, વગેરેરૂપે મદદ કરી રહ્યા હોય; તેઓ તો જ્યાંસુધી એકવાર નર્કવાસમાં પહોંચી જઈને દીર્ઘકાળસુધી ધગધગતી અગ્નિજાળામાં શેકાયા કરવાનો લાભ (!) અનુભવે નહિ; ત્યાંસુધી સાક્ષાત્ બ્રહ્માનું પણ સંભળે તેમ નથી, પછી આ લખનાર જેવા અવગુણસાગરનું તો સંભળેજ કોણ! આપણા નિર્ધન દેશમાં અત્યારે ગમે તેટલાં દુઃખદારિદ્ર વરસી રહ્યાં હોય અને પરાપકારની ગમે તેટલી ઉત્તમ તકો પડેલી હોય; છતાં પણ જેઓને તે તકોનો લાભ લેવાની ઇચ્છા ન ઉદ્ભવતી હોય, તેમને માટે તો એજ કહી શકાય કે ભગવાન તેમના ઉપર દયા કરે!

પ્રિય વાંચનાર! સંભવ છે કે, તું પોતે પણ નિર્ધન હોય. પરંતુ એથી ધનદાન ન કરી

શકે તો સમયદાન તો કરી શકે ખરેતે ! માટે એ રસ્તે પણ આ ગ્રંથો અલણ તેમજ ભણેલા મજુરો, ખેડૂતો, અત્યંતે અને બાળકોને તથા યુવકો અને વૃદ્ધોને વાંચી સંભળાવવાનો માર્ગ તારેમાટે તો બહુજ સરસ છે. કેમકે આ પ્રકારનું કામ તો સેંકડો-હજારો ને લાખોના દાનથી પણ વધારે મહત્વનું છે. વળી એથી તો તારે માટે એક પંથ ને દો કાજ જેવું થશે. એક તો એથી કરીને બીજાઓનાં હૃદયોમાં ઉત્તમ સંસ્કારો રોપવા-સીંચવાનું શ્રેય મળે છે; અને બીજું એ કે, એમ કરનારનું પોતાનું હૃદય તો વળી શ્રોતાઓ કરતાં પણ વધારે સંસ્કારી અને પવિત્ર બનતું ચાલે છે. હા, એ કામ નિષ્કામલાવથી બજાવવું જોઈએ, એટલું તો ખરુંજ.

ધનધામનાં લોભલાલચ, માનવહૃદયને પાપપ્રપંચમાં પણ એવાં ડૂબાવી દે છે; ધર્મનીતિથી એવાં તો ભ્રષ્ટ કરી મૂકે છે; કે તેમના હૃદયમાં સાચી લાગણી, સાચી દયા, સાચી સત્યની ભૂખ, સાચું સત્ય-પાલન, સાચી સરળતા કે પોતાની ઓછપને કબૂલ કરવા જેટલું હૃદયબળ તેનામાં રહેવાજ પામતું નથી. વળી તે અવગુણોને સહગુણ માનીને એવાજ મિત્રો અને નોકરો શોધી લે છે કે જેથી કરીને તે મોટરે ચઢીને કે પાપરૂપી ભારે પૈડાતળે ચગદાઈ પીસાઈને સીધેસીધો રૌરવ નરકમાંજ સીધાવી જાય ! અત્યંત, પામરો પણ કાંઈ એટલા બધા નીચ હોતા નથી. હિંદુભૂમિમાં અવતરવાને લીધે પણ મરણ અને નરકના ભાવિ ભય કોઈ કોઈવાર તેમને પણ સતાવી જાય; એટલી યોગ્યતા તો ઘણાખરા પામરોમાં પણ રહેલીજ હોય છે; અને તેથી કરીને તેમને પણ જો કોઈ જાપરે ચઢાવનાર, નામ કોટરાવનાર કે મોટાભા બનાવનાર વગેરે મળી જાય; તો તો વળી થોડુંધણું ધન પણ આપેજ આપે ! જેઓ આવી રીતે લોકકીર્તિ માટે પણ થોડુંધણું ખર્ચી શકે છે; તેમનું હૃદય પણ પૂરું નહિ તો અર્ધપૂર્ણ પણ જો વિષયી કોટીનું હોય; અને આની બેઆની જેટલું પણ જિજ્ઞાસુ કોટીનું હોય; તો તો તેવાઓને પણ ઋષિમુનિઓનાં ઉત્તમોત્તમ જીવનકથન પસંદ પડ્યા વિના રહેતાંજ નથી. વળી કેટલાકોને તો તે એટલાં બધાં ગમી જાય છે કે જેથી કરીને તેમનું જીવન દિવસાનુદિવસ ફેરવાતું ચાલીને પરમ ઉન્નત પણ બની રહે છે !

ઉપલી સમજણથીજ આ સંસ્થાદ્વારા મુખ્યત્વે ધર્મનીતિના ગ્રંથો નીકળે છે અને ઉપર જે બે કાવ્ય-વચન ટાંકેલાં છે, તે પણ એવાજ સજ્જનોમાટે છે. માટે તે ઉપરથી કોઈએ એમ ન સમજવું કે, પોતાની પ્રતિષ્ઠા-ગૌરવ-નામના-કે કીર્તિને ખાતર પણ જેઓ દાનપુણ્ય-લોકસેવા-રાષ્ટ્રસેવા ઈત્યાદિ કરતા હોય, તેમનો વિરોધ કે હલકાઈ કરવાનો અહીં જરાપણ ઉદ્દેશ છે. ઉદ્દેશ જો કાંઈ પણ હોય તો તે એજ છે કે, તેઓ જે કાંઈ રૂઠું કરતા હોય તે વધારે સમજણથી, વધારે કાળજીથી અને વધારે આવડતથી વિચારે તથા આચરે; અને જેઓ ભારતવાસીઓપર જામી ગયેલાં દુઃખનાં અનેકવિધ ઝાડ-કે જેની ઉપર પત્ર, પુષ્પ અને ફળ પણ ફાલી રહ્યાં છે; તેનેજ-ઉપર ઉપરનાં અનિષ્ટોનેજ-માત્ર ચૂંટી નાખવા પાછળ મંડી પડ્યા હોય; તેઓ તેજ મહેનતનો અને તેજ ઉચ્ચ વૃત્તિનો ઉપયોગ તે વૃક્ષોનાં જડમૂળનેજ ખોદી કાઢવા પાછળ કરે !

અસંગશસ્ત્રેણ દઢેન હિત્વા !

કોઈ એમ કહે કે, રામાયણ અને મહાભારત ઇત્યાદિ મહાન ગ્રંથો દેશમાં વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ ભારતવાસીઓની દુર્દશા કેમ શરૂ થઈ અને અત્યાર સુધી કેમ ટકી રહી છે ? ઉત્તર સ્પષ્ટજ છે કે, એવા ગ્રંથોમાં દર્શાવેલા અનુભવસિદ્ધ આચારવિચાર (જ્ઞાન-ચારિત્ર્ય) ઘટતાં ચાલવાનુંજ એ પરિણામ છે. ઘરમાં પુષ્કળ ખજાનો હોવા છતાં પણ તેનાથી અજ્ઞાત મનુષ્ય “અન્ન, અન્ન” કરતો મરી જાય; અથવા તો તે ખજાનાનો દુરુપયોગ કરીને કોઈ એ કરતાં પણ ખૂરે મોતે મરે; તો તેમાં પણ એ ખજાનાનો દોષ તો નજ કહી શકાય; એવુંજ આર્થગ્રંથોવિષે પણ સમજવું. પરંતુ તેની સાથે આ વાત પણ ભૂલવાની નથી કે, ઘટ્ટી ઘટ્ટીને પણ એ જ્ઞાન-ચારિત્ર્ય જેટલા પ્રમાણમાં કાયમ રહી શક્યાં છે; તે પણ એ મહાન આર્થગ્રંથોનો અને પૂર્વજોનો જ પ્રતાપ છે. એમના પ્રતાપેજ ભારતવર્ષ ભારતવર્ષતરીકે અને હિંદુજાતિ હિંદુતરીકે અત્યાર સુધી હયાતી ધરાવી શક્યાં છે; અને નહિ તો અન્ય અનેક પ્રાચીન પ્રજાઓની પેઠે હિંદુજાતિ પણ નામચૂંત બનીને આજે મુસલમાન કે ખ્રિસ્તીપદનેજ શોભાવતી હોત !

અફસોસની વાત છે કે, અન્ય કેટલીક ઉપકારક બાબતોની પેઠે રામાયણ, મહાભારત, ઓખાહરણ વગેરેની કથાઓ પણ અનેક પ્રકારના લલિત રાગોમાં ગવાતી સાંભળવાનું ભારતવાસી-

ઝોમાં ઝોઝું થતું ચાલે છે અને તેથી તેવી કથાઓ લલકારીને ગાઇ સંભળાવનારા સુયોગ્ય ઇતસાહી વ્યાસદેવતાઓ પણ ઘટતાજ ચાલે છે.

એજ પ્રમાણે આપણા પ્રાતઃસ્મરણીય સંતમહાત્મા અને કવિવરોનાં રચેલાં અનેક પ્રકારનાં જ્ઞાનચારિત્ર્યવર્ધક આખ્યાન, ભજન, ઘોળ, ગરબી, ગરબા, રેખતા વગેરેને પણ અસરકારક રીતે ગાઇ સંભળાવનારી વ્યક્તિઓ તથા ભજનમંડળીઓ દિવસાનુદિવસ ઘટતીજ ચાલે છે; અને જે જાય છે તેની જગ્યા મોટે ભાગે ખાલીજ રહે છે.

જંબુસર તાલુકાના સારોદ ગામમાં આજથી ૭૫-૧૦૦ વર્ષ પર એક કદાવર અને બળવાન ખંધાવાળા ભટ્ટજી હતા. તેઓ ઝોખાહરણની કથા, પગે ધુધરા અને કેડે નરઘાં ખાંધીને તેના લલિત રાગોમાં એવી તો સરસ રીતે ગાતા, કે શ્રોતાઓ ચિત્રવત્ બની રહેતા અને તેમનાં હૃદય આનંદ તથા ઉત્સાહથી ઉછળી રહેતાં.

એજ ગામમાં વહોરા પટેલોમાં “સુલેમાન ભગત” તો હમણાંજ થઇ ગયા. આ લખનારને નાનપણથી અનેક વ્યાસોના મુખથી કથાવાર્તાઓ શ્રવણ કરવાનું સૌભાગ્ય મળ્યા કરેલું; પણ એજ ઝોખાહરણ કે ગિરધરકૃત રામાયણ જ્યારે સુલેમાન ભગત એક હાથમાં તંબુરે અને બીજા હાથમાં મંજીરા લઇને તથા એક તરફ નરઘાં વગાડનારને અને બીજી તરફ સારંગીવાળા ભરથરી-ને સાથે બેસાડીને પોતાના પહાડી રાગથી ગાતા, ત્યારે તો હૃદય વળતી! એ લેહ, એ હલક, એ જોશ અને એ અસર અજબજ હતી. ભગત પોતે પણ તે ગાતા ગાતા આમતેમ ડોલ્યા કરે અને શ્રોતાઓ પણ ડોલ્યા કરે! હિંદુઓનાં ઘર અને દેવમંદિરમાં તો એમનાં કથાકીર્તન થતાંજ; પરંતુ મુસલમાન કોમથી વસેલા મહોલ્લામાં અને એજ કોમના એક પટેલના મહોટા મેડા ઉપર પણ એ ભગતની ઝોખાહરણ વગેરેની કથા એવીજ છટાથી ચાલતી અને ત્યાં પ્રાયઃ એજ કોમના શ્રોતા એટલા બધા એકઠા થતા કે પગ મૂકવાની પણ જગ્યા રહે નહીં !

એજ ગામમાં ભંગીની કોમમાં ‘ભોજીઓ’ કરીને એક ઉંચો પડછંદ અને મજબૂત ખંધાનો વૃદ્ધ હતો. એ માણસ રાત્રે જ્યારે વાર્તા માંડતો, ત્યારે વચમાં વારંવાર જોસમાં આવીને ઉભો થઇ જાય, અને જાણે તે પોતેજ તે વાર્તાનું કોઈ એક અસામાન્ય પાત્ર હોય એવોજ મુસ્લીમ શ્રોતાઓને પણ ભાસ થઇ આવી તેઓનાં હૃદય રસથી તરબોળ બની જાય !

દશેક વર્ષ પર અમદાવાદમાં સાધુચરિત ગણેશ ગોપાળ પંડિતના મકાન પાસે સસ્તા સાહિત્ય-નું કાર્યાલય હતું ત્યારે તેમને ત્યાં કોઈ આઘેડ વચના બારોડ ઉતરેલા. એક રાત્રે કાર્યાલયમાં આવીને તેમણે એ ત્રણ કલાક સુધી એક વાર્તા સંભળાવી હતી. શી વર્ણનશક્તિ અને શી રસ જમાવવાની ખુબી ! વાર્તામાં વચ્ચે પ્રસંગ આવતાં એકવાર તેમણે એક હોકારો કરેલો, તે તો જીંદગીસુધી ભૂલાય તેમ નથી. ‘આલના ગાલ છૂટે’ એવી ઉપમા કવિજનો આવા ભટ્ટ ચારણાદિ કથાવાર્તા કહેનારાઓના હોકારોને આપે એમાં જરાપણ નવાઈ નથી.

એજ પ્રમાણે ભીમની વાત કહેતી વખતે ભીમના ભાવમાં આવી જાય; સહદેવની વાત કરતાં સહદેવ જેવાંજ જણાઇ રહે; અર્જુનની વાત આવતાં અર્જુનનોજ ભાસ કરાવે; ધર્મરાજનો પ્રસંગ આવતાં ધર્મમૂર્તિજ બની રહે; અને હનુમાન, રાવણ, કુંભકર્ણ, લક્ષ્મણ, શંખરી વગેરેના પ્રસંગ ચાલતાં તેવા તેવા પણ ભાવ દર્શાવવામાં કમાલ કરે; તેમજ રોજ રોજ નવી નવી અસરકારક વાર્તાઓથી ધર્મનીતિનો બોધ પણ એવો સરસ આપે, તથા સાથે સાથે હસાવે પણ એટલાબધા કે કહેવાની વાતજ નહિ ! એવા એવા અનેકવિધ ખુબીઓવાળા વ્યાસદેવતાઓની કથાઓ સાંભળવાની જે મઝા પૂર્વાશ્રમમાં છેવટસુધી મળેલી, તે ભૂલી ભૂલાય એવી નથી. પણ હવે તો એ વાતો ૪૦-૪૫ વર્ષ જેટલી જૂની થઇ ગઇ !

પરંતુ ઈશ્વરકૃપાથી હજી પણ, બહુ નહિ તો કોઇ કોઇ પણ એવા અસામાન્ય વાર્તાકારો, કથાકારો, કીર્તનકારો વગેરે હયાત હશેજ; અને તેઓ છે ત્યાંસુધીજ તેમના હૃન્નરને ઉત્તેજ અનેક વ્યક્તિઓમાં પ્રચલિત કરીને મરતો અટકાવવાની તક છે. એવી પ્રત્યેક વ્યક્તિ ભારતનું મોંઘું ધન છે. દેશનું ધણુયે ગયું તેમ એ ધન પણ જતું રહેશે, તો ફરી તેને ઉપજાવવું મુશ્કેલ છે. આવા બાહોશ કથાકારો, કીર્તનકારો, વાર્તાકારો, પુરાણીઓ, ભાટચારણો, ભગતો, વ્યાસદેવો, ધરબારી બાવાઓ, ભરથરીઓ, કાપડીઓ, વગેરેનો પણ દિવસાનુદિવસ ઘટાડોજ થતો ચાલે છે;

અને જે જે હોશિયાર માણસો જાય છે તેમનું સ્થાન ખાલીજ રહે છે. અનેક પ્રયત્નોવડે જામેલી અને સેંકડો-હજારો વર્ષસુધી ઉપકારક થતી આવીને હિંદુજાતિને જડમૂળથી ઉખડી જતી અટકાવી શકનારી હિંદુસંસ્કૃતિનાં આ સાધન અભારે તો મોટે ભાગે દીનદીન સ્થિતિમાં અને જડમૂળથી ઉખડી જવાની તૈયારીમાંજ છે; પણ આગલા સમયમાં જ્યારે તે પોતાના ઉન્નત સ્વરૂપમાં હશે ત્યારે તો કેવી અદ્ભુત અસર અને જગૃતિ રાખનારાં હશે, તથા લડાઇ વખતે કેટલું બધું જોસ જગાડી જાણનારાં હશે; તેની તો વાતજ શી કરવી? આજે તો એમાં દશાંશ જેટલી પણ યોગ્યતા અને ઉપકારકતા રહેલી ન ગણાય. પરંતુ એવાં એવાં પણ એ સાધનોમાંથી સારી સારી વ્યક્તિઓને શોધી, ઉત્તેજીને તથા સૂચવી કેળવીને ઉત્તતિપ્રદ દિવ્ય સંસ્કારોથી તરબોળ બનાવવામાં આવે; અને જો તેમનો યોગ્ય લાભ લેવામાં આવે; તથા તેમની સંખ્યા વધે તેમ કરીને જનસમૂહને છૂટથી તેમનો લાભ આપવામાં આવે; તો તો દેશની નષ્ટ થવા બેઠેલી એ શુભ સંસ્કૃતિમાં કાંઈ ને કાંઈ ચેતન પૂરાતુંજ રહે અને ખાદી ઉપરાન્ત ઉચ્ચ મુરદી વગેરે પણ જે જે પ્રચલિત કરવું હોય તેમાં એવા માનવો કેટલા બધા ઉપયોગી થાય; અને તેની સાથે એ લોકો પોતે પણ પોતાને ખરનાં જ્ઞાન, ચારિત્ર્ય, કળા અને ઉપકારકતામાં ક્રમે ક્રમે કેટલાં બધાં ખીલતાં-ખુલતાં ચાલે એ શું દેશહિત માટે ઓછી અગત્યનો, ઓછો વિચારણીય અને ઓછો આચરણીય પ્રશ્ન છે? હવે આગળ કરતાં તો ઉંચીજ કક્ષાના સમાજ સેવકો દેખાય છે; પરંતુ જ્યાં પહોંચવું છે, અને તેમાં જેટલું બાકી છે; તે જોતાં તો તેમના આચારવિચારો હજી પણ આગળ વધવાની ખાસ જરૂર છે; તે દર્શાવવાજ આટલું અહીં લખ્યું છે.

લોકરુચિને વશ બની રાષ્ટ્રીયતાના નામ નીચે પણ ગોટપીટીઆ ગોખણપટ્ટીવાળી શાળાઓ ચલવીને લાખોની ખરખાદી કરવી અને દેશમાંના ગરીબોનાં લોહી અનેક પ્રકારે પીવાવાળા લોકોની સંખ્યા તથા આવડતને વધાર્યા જવી; એના કરતાં તો ઉપર જણાવ્યા જેવી વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓને ખીલવીને દેશના ખરા આધારરૂપ સ્ત્રીવર્ગ, ખેડુતો, અંત્યજો તેમજ ખીજા નિરાધાર, ગરીબ અને અજ્ઞાન લોકોનીજ સંગીન સેવા બજાવવામાં રાષ્ટ્રનું સાચું અને સંગીન હિત રહેલું છે. સમજીએએ હવે તો એવાંજ કાર્યોની પાછળ ધનના ઢગ અને સુયોગ્ય સેવાભાવી જીવનો અર્પણ કરવાં-કરાવવાં ઘટે છે.

ભારતમાતાને સાચો સપૂત બંકિમચાચુ કે જે આર્યસંસ્કૃતિનો મહાન અભ્યાસી અને હિમાયતી હતો; વર્તમાનયુગનો જ્ઞાનચારિત્ર્યસંપન્ન મહાવિદ્વાન હતો; જેનું રોમેરોમ દેશદાઝથી ફફડી રહેલું હતું અને જેના પછી દેશમાં તેનો જોરો પાક્યો નથી એવો એ અસામાન્ય સાહિત્યસેવક હતો. આનંદમઠ તથા કૃષ્ણચરિત્રાદિ જેવા અનેકાનેક પ્રેરક ગ્રંથોનો તથા ‘વદેમાતરમ્’ જેવા રાષ્ટ્રીય ગીતોનો જે પ્રણેતા હતો; એવો સમર્થ સાહિત્યસમ્રાટ પણ એવા શિક્ષણ અને શિક્ષિતો-વિષે કહે છે કે:-“લખતાં-વાંચતાં આવડે તેજ શિક્ષિત અને ન આવડે તે અશિક્ષિત; એવું જરા પણ સમજતા નહિ. પાઠશાળાઓ અને નિશાળોમાં લણ્યાવિના પણ જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થઈ શકે છે. આપણા દેશમાં પૂર્વે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના જે કેટલાક ખાસ માર્ગો હતા; તે આજે લુપ્તપ્રાય થઈ ગયા છે. ‘કથા’ અને ‘હરિકીર્તન’ એ પૂર્વકાળે જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો એક મુખ્ય ઉપાય હતો. પ્રાચીન સન્નારીઓ કથાકારોના મુખથી પુરાણ તથા ઇતિહાસની વાતો સાંભળતી અને તેથી કરીને પુરાણ-ઇતિહાસમાં જ્ઞાનનો જે ઉત્તમ ભંડાર છુપાયેલો છે, તે તેમની પાસે ખુલ્લો થઈ જતો. અત્યારના આપણા સુશિક્ષિત ગણતા યુવકો કરતાં પણ અનેક વિષયો પૂર્વકાળની સન્નારીઓ બહુ સારી રીતે સમજી શકતી હતી. ભોગવિલાસમાંજ જીવનની સાર્થકતા સમજાવનારી, કાળા મોંવાળી આ વીસમી સદીએ તો એક હાથમાં તોપ-બંદુક અને બીજા હાથમાં કળ-કારખાનાંઓને ધારણ કરીને સેંકડો શિક્ષિત, અર્ધશિક્ષિત તથા અશિક્ષિત યુવકોને ધર્મસંસ્કારથી ભ્રષ્ટ્ર કર્યાં છે.”

પોતાનું નામ પણ ન લખી જાણનારા પ્રાતઃસ્મરણીય ભગવાન રામકૃષ્ણ પરમહંસ, જીવપતિ શિવાજી અને મહાન અકબર જેવાઓ જે અસામાન્ય જ્ઞાનચારિત્ર્ય અને શરીરબળ ધરાવતા હતા; તે સર્વ ક્યાંથી આવેલું? આર્યસંસ્કૃતિનાં એ સમયના અક્ષરજ્ઞાનની બહારનાં ઉત્તમ સાધનો-નોજ એ સર્વ પ્રતાપ હતા.

વળી એ સાધનોનો લાભ માત્ર રાજાઓનાંજ છોકરાંને મળે એવું ન હતું. એ લાભ તો સર્વ

કામને મળી શકતો. પ્રથમ તો એ લાલ, પરમ આસ્તિક, બળવાન અને સદ્ગુણી માતાપિતાના આચાર, વિચાર, ઉછેર અને ગૃહશિક્ષણમાંથીજ મળી રહેતો. અને તે પછી એ લાલ ગામમાંના જ્ઞાન-ચારિત્ર્યસંપન્ન કુળપુરોહિત, ભાટ, ચારણ, શાસ્ત્રી, પુરાણી, ધર્માચાર્ય, મહંત, યાત્રાળુ, પંડિતો, મંડળેશ્વરો, સંતસાધુઓ, પરમકર્સો તેમજ અતિથિઅભ્યાગતો પાસેથી પણ સહજે સહજે મળ્યા કરતો હતો. વારતહેવારોની ઉજવણીઓ, મેળાઓ અને યાત્રાએ નીકળતા સંઘો પણ એ બાબતમાં બહુજ મદદગાર થતા હતા.

એવે એવે પ્રકારે જનસમાજમાં સ્ત્રીઓ, બાળકો, વૃદ્ધો, યુવકો, ખેડુતો તેમજ ગરીબગુરબાં વગેરે તમામ વર્ગો જ્યારે જ્ઞાનચારિત્ર્યવર્ધક આર્યસંસ્કૃતિથી પોપાયા કરતા; ત્યારે મનુષ્યો કેવાં સુખી, સદ્ગુણી અને બળવાન રહેતાં ! તેઓ આખું આયુષ્ય ધર્મનીતિથી તથા સુખસંપત્તિપૂર્વક ગુજરતાં; અને ગરાસીઆઓમાં તો શું પણ ગામના ભંગી સુદ્ધાંમાં એવું બળ અને આરોગ્ય રહેતું કે અલારના આપણા લાણીગણીને કુરકુરીઆં પેદા કરી જાણનારા પાંચ-દશ યુવકો પણ તેવા એકને પહોંચી શકે નહિ !

આ વાત તો આજે પણ પુષ્કળ માણસો જાણે છે કે, આજથી પચાસ અને સો વર્ષ પહેલાં દેશમાં આજના જેટલું દારિદ્ર્ય, દુષ્કાંડ, મોંઘારત, તનમનની દુર્બળતા, કુસંપ, ઝેરવેર, સ્વાર્થ-પરાયણતા, વિદ્વાસિતા, જીવપ્રપંચ અને લોભલાલચ વગેરે ન હતાં; અને એના સામા છેડાની સંપત્તિ, સુખશાન્તિ, સુકાળ, સંપ, હેતુપ્રીત, ઉદારતા, સાદાઈ, પરોપકાર, સરળતા, સહાનુભૂતિ, આસ્તિકતા વગેરે હાલના કરતાં ઘણાં વધારે હતાં. એ સમયે એવી સ્થિતિ હોવાનું મુખ્ય કારણ એજ હતું કે ઉપર જણાવેલા પ્રકારોદ્ધારા લોકોને જ્ઞાનચારિત્ર્યનું શિક્ષણ ખૂબ છૂટથી તથા સ્વાભાવિક રીતે મળ્યા કરતું હતું. આજે આપણે નાના કે મોટા પ્રત્યેક ગામમાં બ્રાહ્મણોને, ભટ્ટ ચારણોને તેમજ મઠમંદિરવાળાઓને જે ગામગરાસો પળતા જોઈએ છીએ; તે સર્વ એવા ઉચ્ચ કક્ષ અને નિઃસ્પૃહ લોકશિક્ષકોના ચરણમાં કદરદાન રાજકર્તાઓ, ધનિકો તથા ગામલોકોદ્ધારા તેમના ગુણચારિત્ર્ય અને ઉપકારકતા ઉપર એવારી નંખાયેલાં હતાં. આજે તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ તો એ જ્ઞાનચારિત્ર્ય પણ બોધ બેદ છે અને તેની પાછળ પાછળ તેમની જમીનજગીરો પણ બોવાતી ચાલી છે !!

પરંતુ આ સર્વ છતાં પણ ઉપર જણાવ્યું તેમ હજી પણ એ વર્ગોને સચેત અને સુસંસ્કૃત કરીને સમાજસેવામાં ઉપયોગી બનાવી શકાય તેમ છે; અને માનવસમાજ પોતે તંગી વેડીને પણ પોતાના એવા સુયોગ્ય સહાયકોને રોટલો આપી શકે તેમ છે. એમાં પણ જે અનેક બાળકો, માતાપિતા કે પાત્રકપોષકવિનાનાં હોઈને જે તે પ્રકારે જીવન ગાળતાં હોય તેમનીજ સેવા અને સુશિક્ષણનું કાર્ય તેમનાજ જેવી નિર્ધનતા વગેરે સ્વીકારીને સર્વભાવથી આચરવામાં આવે તો 'કારીગરનો છોકરો સહેજે કારીગર બને છે' તેમ જ્ઞાનચારિત્ર્યસંપન્ન શિક્ષક-રક્ષકના પોતાના શિક્ષણ અને આચરણ ઉપરથી ધારણા મુજબના જ્ઞાનચારિત્ર્યસંપન્ન, મજબૂત અને સેવાવૃત્તિવાળા સમાજસેવકો તેમનામાંથી અવશ્ય સારા પ્રમાણમાં ઉપજી આવે, એમાં નવાઈ નથી. રાષ્ટ્રસેવાની સાચી દાનતવાળા અને પંડતું ભાન ભૂલી તેની પાછળ મચી પડનારા સજ્જનોમાંટે શું આ બોધી આકર્ષક તક છે ! જે ન્યાપાં નિરાધારો મોટે ભાગે તો દેશને માટે કષ્ટકારક, ચોર, ભામટા, જુકા, ભીખારી, વ્યભિચારી, પાખંડી, ઠગ અને હરામી ભેખધારીજ બની જવાનાં; તેમનામાંથી ઉત્તમ સમાજસેવકો બનાવવાનું કામ કેટલું બધું શક્ય અને મહત્ત્વનું છે ?

લૌકિક સ્વાર્થ અને સંગ્રહવૃત્તિને દૂર કરી પ્રભુનેજ સર્વસ્વ માની શકનારા જ્ઞાન-ચારિત્ર્યસંપન્ન થોડાક સજ્જનો પણ જો સર્વભાવે એકનિષ્ઠાથી અને સતતપણે ઉપર જણાવ્યા જેવી એકાદ સંસ્થા જમાવવા ઇચ્છે; તો હાલની શ્રીમંતસેવી તથા લૂંટારાવર્ધક અનેક શાળા-પાઠશાળાઓ અને બોર્ડિંગો જે વિદ્યાતક કાર્ય બજાવી રહી છે; તેને બદલે સમાજના સત્ય હિતની દિશામાં અસાધારણ પરિણામ આપ્યાવિના રહેજ નહિ. આવા કૃષિપ્રાધાન્ય દેશમાં એવા કામમાંટે લૂંટારા ધનિકોની પાસે ભીખ માગી તેમને મોટા ભા બનાવવાનું કામ પણ જ્યાંસુધી કુશળ કૃષિકાર બનવામાં આવે નહિ, ત્યાંસુધી બજાવવુંજ પડે. ઉચ્ચ ભાવનાવાળા, આસ્તિક અને પરિશ્રમી સમાજસેવકને પ્રભુ આવી બાબતો માટે પણ કોઈને કોઈ માર્ગ બોલી આપેજ. દેશનો ઉદય હવે કોઈ પણ પ્રકારે થવો અનિવાર્ય હોવાથી સાચી લાગણીવાળા અને સંયમી નરદેવતાઓને

માટે કાંઈ ને કાંઈ ઉકેલ પોતાની ઉચ્ચ ભાવનાઓ પાર પડે એવા મળીજ આવે. હા, ઉચ્ચ સિદ્ધાંતો-ને ખાતર પડે અકિંચનતામાં અને જરૂર પડે તો ભૂખમાં પણ સુખ માનવા જેટલું જ્ઞાનચારિત્ર્ય તેમનામાં હોવુંજ જોઈએ.

જગતકર્તાને જે કાંઈ કરવું છે, તે તો થવાનુંજ છે. માત્ર જેમનું પરમ ભાગ્ય હશે તેઓજ તેમાં હથિયારરૂપે બની શકશે; અને આત્મોન્નતિ કે પરમ યશ જેમાંનું જે પણ જોઈતું હશે; તેના ભાગી થશે.

હે સર્વત્ર રમી રહેલા પરમ પ્રભો ! સર્વપર આપની અધિકાધિક કૃપા ઉતારજો અને આપનાં પડદે રાખેલાં દિવ્ય રત્નોને પણ હવે લોકસેવામાં વાપરજો; કે જેમના જ્ઞાનચારિત્ર્યનો પ્રતાપ જોઈને સર્વ કોઈ પોતાના અંતઃકરણમાં રહેલા મૂળ શત્રુઓની સામે તથા અયોગ્ય રૂઢિચિંતન, માંહે-માંહેનાં કલેશ-કુસંપ ઇત્યાદિ શત્રુઓ સામે પણ લડવા માંડે; જગતના સર્વ ધર્મો અને માનવોમાં એક્યપ્રદાયક રહસ્યો પ્રવર્તે, રાગદ્વેષ, મિથ્યાભિમાન અને અકલનાં બારદાનોની દોરવણીમાંથી જનસમાજ સત્વર છૂટે; અને પરમ ધ્યેયને પામી ચૂકેલા એવા સાચા ચિકિત્સક પુરુષોત્તમોનીજ દોરવણી તેમને સત્વર પ્રાપ્ત થાય. વાંચનાર ! તમે પણ રોજ આવી પ્રાર્થના કરશો તો તમારું અને તમારા વંશવારસોનું પણ એથી વધારે વહેલું અને વધારે પ્રમાણમાં ભલું થશે.

આ પછીનાં પૃષ્ઠોમાં જે જે લેખો તેમજ ઉતારા જેમના અને જેમાંથી લીધા છે, તે પ્રત્યેકનાં નામ બનતાંબુધી તે તે સ્થળે આપેલાંજ છે. અહીં એ તમામ લેખકો તથા તેના પ્રકાશકોનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માની આ લેખ સમાપ્ત કરીએ છીએ. હરિઃ ૐ તત્સત્

સંવત ૧૯૮૩-શ્રાવણ માસ

ભિક્ષુ-અખંડાનંદ

મહાભારતના આ પ્રકાશનનું વૃત્તાન્ત

આ સંસ્થા તરફથી સંવત ૧૯૬૪ માં એક ચોપાનીયાદ્વારા જે જે લોકોપયોગી ગ્રંથો સ્વરૂપ મૂલ્યે ફેલાવવા જેવા જણાવાયલા, તેમાં પણ મહાભારતનું નામ હતુંજ; પરંતુ કામ થવાનો આધાર તો જરૂરી સાધન-સંયોગ એકત્ર થવા ઉપર હતો.

એ પછી એ વિષે ક્યારે ક્યારે અને શું શું થયું; તથા કેવી રીતે આ મહાભારતની યોજના શરૂ થઈ; શાથી પડી મૂકાઈ; વળી પાછી તે કેવી રીતે શરૂ થઈ અને હાલના રૂપમાં પાર પડી; એ વગેરે હકીકત (આ સંસ્થા તરફથી બહાર પડેલા શાન્તિપર્વની આગલી આવૃત્તિ, આદિ-સભાપર્વની પહેલી આવૃત્તિ, તથા આદિ-સભાપર્વની આ નવી આવૃત્તિ, એ પુસ્તકોનાં નિવેદનાદિ ઉપરથી જરૂરી સુધારા-વધારા સાથે) આ નીચે અપાઈ છે.

આ સંસ્થા તરફથી સંવત ૧૯૭૦માં જે શાન્તિપર્વ સાક્ષરવર્ચ છોટાલાલ નિર્ભયરામ ભટ્ટના ગુજરાતી ભાષાંતરવાળું પ્રસિદ્ધ થયેલું; તેના (ભાદ્રપદ ૧૯૭૦ ના) નિવેદનમાં થોડાક સામાન્ય ઉદ્દેશ પછી આ વિષે જણાવાયું હતું કે:-

“ગુર્જરપ્રજ્ઞ અભાર અગાઉ એ ગુજરાતી ભાષાંતરો મેળવવાને ભાગ્યશાળી થઈ ચૂકી છે. એમાંના પ્રથમ પ્રયાસનું માન રા. રા. ભાઈશંકર નાનાભાઈ સોલીસીટર અને સ્વર્ગસ્થ શ્રીયુત મણિશંકર મહાનંદ ભટ્ટ એમણે મેળવ્યું છે. એમના તરફથી અમદાવાદમાં માસિક ચોપાનિયાના રૂપમાં “ભારતાર્થ-પ્રકાશ” ની શરૂઆત થઈને સંવત ૧૯૩૩ થી ૧૯૪૮ સુધીમાં ૧૪ ગ્રંથોરૂપે આખું મહાભારત ૩૪૦)ની કિંમતથી પાંચકા(આ લીટીમાં છે તેવા) અક્ષરમાં પ્રકટ થયું હતું. એમાં ઉક્ત ગૃહસ્થો-માંના પહેલા સહાયક હતા અને બીજા પ્રકાશક હતા.”

“ઉપલું મહાભારત સં. ૧૯૫૯ના વર્ષસુધી તો પૂરેપૂરું મળી શકતું હતું. એ પછી એ ગ્રંથ મળતો અંધ થાય તે પૂર્વે “ગુજરાતી”વાળા શ્રીયુત ઈચ્છારામ સૂર્યરામ દેશાઈની કુશળ દષ્ટિ એ કાર્યપ્રત્યે જન્યૂત થઈ. તેમના તરફથી આ આખો ગ્રંથ ત્રણ ભાગમાં ૩૩૦)ની કિંમતે (અને પ્રથમથી ગ્રાહક થઈ બધી કિંમત પ્રથમથી આપે તેને રા. રપ)થી પૂરો પાડવાની યોજના પ્રસિદ્ધ થઈ. અં પૈકી પ્રથમ ભાગ સંવત ૧૯૬૧માં અને બીજો ભાગ ૧૯૬૭માં પ્રકટ થઈ ચૂક્યો છે. છેલ્લો ત્રીજો ભાગ કે જેમાં ‘શાન્તિપર્વ’ તથા તે પછીનાં પર્વ આવનાર છે, તે હવે પછી નીકળનાર છે.”

“પરંતુ રાં ઈચ્છારામભાઈની એ સેવા હજી તો પૂર્ણ થઈ નથી તે પહેલાંજ ગુજરાતના સુભાગ્ય-યોગે એમ બન્યું કે પ્રથમ જણાવાયલા રાં મણિશંકર મહાનંદવાળા મહાભારતમાંના જે થોડાક ભાગો ખૂટ્યા હતા; તે ભાગો ફરીથી છપાવી સમગ્ર મહાભારત સં. ૧૯૬૮ માં રા. ૧૨)માં અપાયું! આ ફરી છપાયલા ભાગોના મુખપૃષ્ઠપર રાં રાં ભાઈશંકર ન્દાનાભાઈનું નામ જે કે પ્રથમની પેઠે સહાયકતરીકે જ છપાયલું છે, પણ ખરું જોતાં તેમાં સર્વ કાર્ય અને ઉદારતા તેમનાંજ છે.”

“આ પ્રમાણે સમગ્ર મહાભારત જે કે સ્વરૂપ મૂલ્યે નીકળ્યું ખરું; પરંતુ તે રીતે જે બસો ત્રણસો સેટ તૈયાર થયા, તે સપાટાબંધ ઉપડી ગયાથી, સ્વરૂપ મૂલ્યથીજ ખરીદી શકે એવા બીજા અનેક સંજ્ઞાનો નિરાશ થાય અને ‘બીજી રીતે નહિ તો આવી સસ્તા સાહિત્યની સંસ્થાદ્વારા પણ આ ગ્રંથ સસ્તી કિંમતે પૂરો પાડવાનું કાર્ય ચાલુ થાય તો ફીક’ એવી ભાવના સેંકડો હૃદયોમાં બળપૂર્વક ઉદ્ભવે એ સ્વાભાવિકજ છે.”

“આવી અનેક ભાવનાઓ અને સહસ્રાવધિ વાચકજનોના સુભાગ્યયોગે આ યોજના હાથ ધરાઈ તેના પ્ર-થમ ફળરૂપ આ ગ્રંથ ગુર્જર વાચકતનુઓમાં વિરાજિત પરમાત્મદેવના ચરણકમળમાં સપ્રેમ સાદર થાય છે.”

“સંવત ૧૯૬૪માં આ સંસ્થા તરફથી વહેંચવામાં આવેલી ‘સસ્તા વાંચનની સૂચના’ના નાના ચોપા-નિયામાં, સ્વરૂપ મૂલ્યે પ્રકટ કરવા યોગ્ય જણાવેલા કેટલાએક ઉપયુક્ત ગ્રંથોમાંનો સર્વથી મોટો ગ્રંથ (મહાભારત) પ્રકટ કરવાનું કાર્ય પણ આ પ્રમાણે આ સંસ્થાનેજ હાથે શરૂ થશે અને સંસ્થાનું કામ-

ચલાઉ હેતુવાળું કાર્ય આટલો સમય લાંબાઈ આટલી હદ સુધી પહોંચશે; એમ કોણ કહી શકે તેમ હતું? માત્ર એ ત્રણ વર્ષમાં જે કાંઈ બને તે બળવીને વિદ્વાન અને ધનિકવર્ગને સસ્તા સાહિત્યની દિશાનું સૂચન કરવા પૂરતાજ હેતુ અને રુચિથી આ કાર્યની શરૂઆત થઈ હતી. સ્વપ્રકૃતિમાટે તેમજ જનવર્ગમાટે અન્ય જે સંયોગો અધિક ઉપકારક સમજાયલા; તે સંયોગોથી દૂર રહેવું પડી, જડતાપ્રધાન પ્રકૃતિવડે આ કાર્યમાં આટલી હદસુધી ટકી રહેવાનું અસંભવિત છતાં જેમ તેમ પણ તે ચાલુ રહ્યું; અને શનૈઃ શનૈઃ સમય અને કાર્યની મર્યાદા લાંબાતી જઈ આટલી હદસુધી પહોંચી; એમાં વાચકવર્ગે જે ખરી રીતે કોઈનો પણ ઉપકાર માનવાનો હોય તો તે સર્વસત્તાધીશ પ્રભુનો અને વાચકવર્ગના પોતાના પુણ્યોદયનોજ છે.”

“પ્રથમ તો માત્ર ‘શાંતિપર્વ’જ પ્રકટ કરવાનો વિચાર હતો; અને તે કેટલાંક વર્ષથી ચાલતો હતો. સંયોગોની અનુકૂળતા થતાં એ વિચાર ચાલુ વર્ષમાં અમલમાં મૂકાયો; પરંતુ ગ્રંથ છપાઈ રહેવાપૂર્વેજ ‘આટલું તેમ તેટલું’ એ ન્યાયે આખા મહાભારતના વિચારે જોર પકડ્યું અને મહાત્મા તુલસીદાસે કથેલા ‘**नहीं विद्या नहीं बाहुबल**’ એવા આ સેવકનો કાર્યની મહત્તા અને સ્વપ્રકૃતિની નિર્બળતા વચ્ચેના અંતરનો વિચાર અનેક સમયની પેઠે આ સમયે પણ તે બળવતી પ્રેરણા આગળ બાજુ મૂકાઈ જઈને આખા મહાભારતની યોજનાનું સ્વરૂપ ‘વિવિધ ગ્રંથમાળા’માં અપાયું.”

“આ ગ્રંથ(શાંતિપર્વ)માંના ત્રણે ભાગોને અંતે આપેલા શ્લોકમાં જણાવ્યું છે તેમ આ પર્વનો અનુવાદ વર્તમાનમાં ‘કેળવણી’ માસિકના સુયોગ્ય સંપાદક અને પ્રતિષ્ઠિત સાક્ષર શ્રીયુત છોટાલાલ નિર્ભયરામ ભટ્ટ એમણે તૈયાર કરેલો છે. એ અનુવાદ પ્રકટ કરવાની સંમતિ રા. રા. ભાઈશંકર નાના-ભાઈ સોલીસીટર જે. પી. એમના તરફથી પૂર્ણ નિષ્કામભાવે મળવા બદલ તેઓશ્રીનો આ સ્થળે સપ્રેમ આભાર માનવામાં આવે છે.”

“આ અનુવાદમાં શ્લોકોના અંક દાખલ કરવાનું તથા બનતું સંશોધન કરવાનું અને છેવટનાં પ્રશ્ન જોવાનું કાર્ય અમદાવાદનિવાસી શાસ્ત્રીજી નરહરિ મગનલાલ શર્મા કે જેઓ વડોદરા રાજ્યની ‘પુરાણભૂષણ’ની પદવી ધરાવે છે, તેમને સોંપવામાં આવ્યું હતું. તેમણે ‘રાજધર્મ’ વિભાગમાંના શ્લોકાંક મુરાદાબાદમાં પ્રકટ થયેલી મહાભારતની પ્રતને આધારે લખ્યા છે; અને તે ઉપરાંત આ ભાષાંતરમાં જે જે શ્લોક વધારાના જણાયા તેના ભાષાંતરના આદિ અંતમાં () આવું ચિહ્ન મૂકેલું છે. આ પછી આપદ્ધર્મ અને મોક્ષધર્મવાળા વિભાગોમાં આપેલા શ્લોકાંક મુખ્યમાં નીલકંઠી ટીકાસહિત નીકળેલા મહાભારતને અનુસરીને આપ્યા છે; જેમ કરવા સમયે કોઈ કોઈ શ્લોક વધારાના અથવા રહી ગયેલા જણાયા તેનું પણ ભાષાંતર આમાં ઉમેર્યું છે. આ ગ્રંથમાં જે ટિપ્પણો સંશોધકે ઉમેર્યાં છે, તેને અંતે ‘સંશોધક’ એવું ચિહ્ન છે, એવા ચિહ્નવિનાનાં ટિપ્પણ હોય તે મૂળ આવૃત્તિમાંનાં સમજવાં.”

“શ્લોકોના અંક ઉપરાંત વાચકોની સુગમતા અર્થે દરેક અધ્યાયપર અધ્યાયના અંકનાં તેમજ તેમાંના વિષયને દર્શાવનારાં મથાળાં તેમજ ગ્રંથની શરૂઆતમાં તમામ અધ્યાયોની લાંબાણ અનુક્રમણિકા પણ આમાં ઉમેરાયેલી જણાશે.”

“ઉપલી બાજુમાં તેમજ ભાષાંતર અધિક સરળ અને સ્પષ્ટ બને તેવું સંશોધન કરવામાં ઉક્ત શાસ્ત્રીજીએ જે શ્રમ લીધો છે, તે જોતાં અત્યંત મનુષ્યને તો એમજ લાગે કે, આ નવીનજ ભાષાંતર છે; એટલુંજ નહિ પણ આટલા સંશોધન પછી તેને ‘નવીન ભાષાંતર’માં અપાવતાં પણ કોઈ રોકી શકે તેમ નહોતું; પરંતુ કાર્યમાં જેનો જેટલો અંશ હોય તેનો યશ તેનેજ આપવામાં મળતો અંતરનો આતંદ શુભાવીને કેટલાકોની પેઠે તેવી બાહ્યકીર્તિ મેળવવાનું અદ્ભુત (!)કૌશલ્ય વર્તમાન સંશોધક અને પ્રકાશકના ભાગ્યમાં લખાયેલું નહિ એટલે શું કરવું!”

“આવાં કાર્યોપર જેમ જેમ અધિક વ્યયનો, સમયનો અને શ્રમનો વ્યય કરવામાં આવે, તેમ તેમ તે અધિક ઉત્તમતાવાળાં બને એ તો સ્પષ્ટજ છે; અને તેથી એ દૃષ્ટિએ જોતાં તો જગતમાંનું કોઈપણ કાર્ય કાંઈ ને કાંઈ દોષ કે ન્યૂનતાવાળુંજ જણાઈ રહે તેમ છે. બીજા હાથપર તેનાથી ઉત્તરતા પદાર્થ વા કાર્યની સાથે સરખાવતાં તેજ કાર્ય ‘ચઢતું’ લાગે એ પણ સ્વાભાવિક છે. આથી આ ભાષાંતરમાટે પણ એટલુંજ કહીશું કે, પ્રાપ્ત સંયોગાનુસાર તે બને તેટલા સારા રૂપમાં અનુવાદિત અને મુદ્રિત કરાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે; અને વિશેષ યોગ્યતાવાળી તૈયારી જે કોઈ વિદ્વાન વા ધનવાન

કરી કરાવી આપશે, તો બહુ ઉપકાર સાથે પુનરાવૃત્તિ વખતે તેનો ઉપયોગ કરીશું અને જો તે પોતેજ બહાર પાડશે તો એથીએ વધુ ઉપકૃત થઈશું.”

“શાન્તિપર્વના કોઈ કોઈ અધ્યાયમાં કપટનીતિ ઇત્યાદિની બાબતો આવેલી હોય, તેને પણ ઉત્તમતરીકે માની લેવાની ભૂલ ન થઈ જાય, તેની વાંચકે બહુ સાવચેતી રાખવાની છે. આવું તેવું જો કોઈ આવે તેને અર્થભેદની, પ્રસંગભેદની કે અધિકારભેદની ખેંચાતાણુ કરીને બંધબેસતું કરવા મથવું તેના કરતાં વધુ સારું તો અમને એજ લાગે છે કે, ગ્રંથને રચાયા પછીનાં હજારો વર્ષમાં અનેક કારણોસર તેમાં કાઢઘાલ થવાનો જો સંભવ છે; તેજ કારણુ એમાં હોવું જોઈએ.” ઓમ તત્સત્

શાન્તિપર્વની પહેલી આવૃત્તિ પછી છ વર્ષે—એટલે કે સંવત ૧૯૭૬માં—આદિ અને સભાપર્વની પહેલી આવૃત્તિ (હાલમાં આ સાત ભાગના પેટામાં પ્રસિદ્ધ થયેલી એની બીજી આવૃત્તિમાં છે તેજ ભાષાંતરવાળી) પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. એના નિવેદનમાં શાન્તિપર્વની પ્રથમાવૃત્તિના નિવેદનમાંના ઉપલા પૈકી ઘણા ખરા ખેરા આખ્યા પછી વિશેષમાં જણાવાયું હતું કે:—

“સસ્તા સાહિત્યની મનોમય કલ્પના સં ૧૯૬૪ના વર્ષમાં “સસ્તા સાહિત્યની સૂચના”ના ચોપાનિયાનું રૂપ લઈ ફેલાઈ, તેમાં સસ્તા ફેલાવવા યોગ્ય પુસ્તકોની ટીપમાં મહાભારતનું નામ આવેલું ઘણાકોને યાદજ હશે.”

“સં. ૧૯૬૬ના અરસામાં શાસ્ત્રી કરુણાશંકરજીનો મેળાપ થતાં તેમણે મહાભારતવિષે પોતાના મનમાં વર્ષોથી ગુંચવાયા કરતા વિચારો દર્શાવ્યા. તેમનો મહાભારત ઉપરનો સહભાવ, તેના ઉત્તમ ભાષાંતરવિષેની ભાવના અને તેવું ભાષાંતર કરી શકવાની યોગ્યતા તથા તત્પરતા જોઈ આનંદ થયો. થોડુંક ભાષાંતર તેમણે કર્યું પણ હતું; પરંતુ પ્રસિદ્ધ કરવાની મુશ્કેલીઓના ખ્યાલથી પાછળથી તે બંધ રાખ્યું હતું.”

“સસ્તા સાહિત્યનું કાર્ય અને સાધનો એ સમયે સ્વદેષ અને અનિર્ણિત હોવાથી, એક સાચા દિલના આક્ષણ આગળ રજુ કરવા જેવી જો નિર્ણિત વાત એ વખતે જણાઈ તે રજુ કરાઈ કે, ‘તમારે કરવાનું’ હોય તે તમે તો કરીજ નાઓ, બાકીનું કુદરત (પ્રભુની પ્રભુતા) પોતે કરી લેશે.’

“એ પછી સં ૧૯૬૯ માં ઉપરોક્ત શાંતિપર્વ છાપવા અપાયું. એમાં અનેકવિધ ઉમદા ઉપદેશો સમાયલા હોવાથી તેમજ અમદાવાદમાં નીકળેલા મહાભારતમાંના અન્ય ભાગોની અપેક્ષાએ ઉત્તમ અને તૈયાર ઉપયોગમાં આવે તેમ હોવાથી એ સમયે માત્ર એજ પર્વ પ્રસિદ્ધ કરવાનો વિચાર થયેલો હતો.”

“પરંતુ એ ‘શાંતિપર્વ’ પૂરું છપાઈ રહે તે પૂર્વેજ આખા મહાભારતનો વિચાર પણ નક્કી થયો અને જાહેરાત અપાઈ. એ જાહેરાતમાં મહાભારતના કુલ ભાગ ચાર, કુલ પૃષ્ઠ પોણાચાર હજાર અને મૂલ્ય રૂ. ૧૨) તથા શાંતિપર્વની સાથે રૂ. ૧) અનામત ભરનારને માટે રૂ. ૧૦) જણાવાયું હતું. મહાભારતના એક પંકાએલા બંગાળી ભાષાંતર ઉપરથી ગુજરાતી ભાષાંતર સારા રૂપમાં થઈ શકશે એવી માહિતી મળવા ઉપરથી ધારેલું કે ભાષાંતર થોડા ખર્ચે થઈ શકી ત્રણ-ચાર વર્ષમાં સર્વ ભાગો છપાઈ જશે.”

“શાસ્ત્રી કરુણાશંકરજીનો મેળાપ થયા પછી ચાર પાંચ વર્ષે શાંતિપર્વ તથા ઉપલી યોજના બહાર પડી; અને તેથી તે દરમિયાન શાસ્ત્રીજી સાથેનો પ્રસંગ તો ભૂલાઈજ ગયો હતો.” એ પછી નડિયાદમાં અનાથાશ્રમના મેળાવડાપ્રસંગે શાસ્ત્રીજીનો ફરીથી મેળાપ થતાં તે યાદદાસ્ત તાજ થઈ. એ પછી તેમની પાસેનું ભાષાંતર જોવા મંગાવ્યું અને ભાષાંતરોના બીજા પણ નમુના તથા આધારો ભેગા કર્યા. પરિણામે શાસ્ત્રીજીનું ભાષાંતર ઉત્તમ જણાતાં બની શકે તેટલા ભાગો તૈયાર કરી આપવાનું તેમને સોંપાયું.”

“એ દરમિયાન એમ પણ સમજાયું કે, મહાભારતનું કદ પોણાચારને બદલે પોણાપાંચ હજાર પૃષ્ઠનું થશે. જેથી આગલી યોજનામાં સુધારો કરીને તેના ભાગ છ, પૂઠાં પાકાં, અને મૂલ્ય ૧૬) તથા ૧૨) કરવા વિષેની જાહેરાત વિવિધ ગ્રંથમાળામાં અપાઈ. એમાં શાસ્ત્રીજીને ભાષાંતરનું કાર્ય સોંપાયાની ખબરસાથે એમ પણ જણાવાયું હતું કે, ‘આ ભાષાંતર અન્ય હરકોઈ ગુજરાતી ભાષાંતરને ટક્કર મારે તેવું થવાનું પ્રથમથીજ કહેવા કરતાં માત્ર એટલુંજ જણાવીશું કે, અન્ય ભાષાંતર કરતાં ઉત્તરનું તો તે નહિજ થાય.’”

“ઉપલા શબ્દો લખાયા પછી આજ ત્રણ ચાર વર્ષે એ ભાષાંતર બહાર પડે છે. સહગત શાસ્ત્રીજીના પરિશ્રમની વલના કરવાનું અને ઉપલામાંની કોઈ ભાવના સફળ થઈ છે કે કેમ, તે દર્શાવવાનું હામ પક્ષપાતરહિત વિદ્વાનોનું છે.”

“મહાભારતના યુદ્ધનો અને ગ્રંથરચનાનો સમય, ભિન્ન ભિન્ન શ્લોકસંખ્યાવાળી તેની આવૃત્તિઓ

વગેરે બાબતોના સંબંધમાં શાસ્ત્રી કરુણાશંકરજીએ એક ઉપોદ્ઘાત લખ્યો હતો; પરંતુ દિવસાનુ-દિવસ પ્રાચીન બાબતોનો જે ઉડો અભ્યાસ અને શોધખોળ ખાસ અભ્યાસીઓ તરફથી થતાં ચાલે છે; તેમજ થોડા વખતપર પૂનામાં મળેલી પરિષદમાં મહાભારતની સચિત્ર અને સંશોધિત આવૃત્તિ કાઢવા થયેલી યોજનાને પરિણામે આ વિષય ઉપર જે વધુ અજવાળું પડવાનો સંભવ છે; તેથી કરીને એ વિષય યોજવાનું મહાભારતનો છેલ્લો ભાગ નીકળે ત્યાંસુધી મુલતવી રાખવાનું ઉચિત સમજવામાં આવ્યું છે.* દરમિયાન એ વિષયના શોખીન ગુજરાતી પાઠકવર્ગને માટે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી બહાર પડેલું “મહાભારતની સમાલોચના” વાળું પુસ્તક હીક ઉપયોગી થાય તેમ છે.”

“આ પહેલો ભાગ પૂરો થતાં સુધીનું દરેક છેલ્લી વારનું પ્રૂફ શાસ્ત્રી કરુણાશંકરજીએ પોતેજ જોયેલું હોય આ સાથે જોડેલું શુદ્ધિપત્ર પણ તેમણે પોતેજ તૈયાર કરેલું છે.”

“લડાઈની શરૂઆતમાં કાગળોના ભાવ સવાયા-દોઢા થયા ને વધુ મોંઘારત થાય તેમ લાગ્યું; જેથી રામાયણને તેમજ મહાભારતના બે ભાગને પહેાંચી રહે તેટલા કાગળો લઈ રાખવામાં આવ્યા. પરંતુ લડાઈનાં કારણોથી દિવસે દિવસે છપાવવાની અગવડ વધવાથી આ પહેલો ભાગ છપાવામાંજ ઘણો સમય લાગ્યો અને રામાયણ પણ અધવચન અટકેલું હતું. બીજી તરફ વિવિધ ગ્રંથમાળામાટે કાગળો ત્રણચારગણી કિંમતે લેવા પડી તેનું લવાજમ વધારવું પડે તેમ હતું; એટલે પછી ઉપલા કાગળોમાંના જે કાંઈ શિલક હતા તે સર્વનો ઉપયોગ તેનો બદલો કરીને એ માળામાંજ કરાયો.”

“આ પ્રથમ ભાગ જે કે બેએક વર્ષ અગાઉ છપાઈ ચૂકેલો હોઈને માત્ર આસપાસનુંજ થોડુંક છપાવવાનું બાકી હતું; પરંતુ મોંઘારત વગેરેનો ઉકેલ આવે અને મહાભારતની યોજના ઘટતા ફેરફાર સાથે એ ભાગમાંજ રજુ થઈ આગળ વધે તેમ કરવાની ધારણાથી એ ભાગ અત્યારસુધી રાખી મૂકાયો હતો.”

“હવે લડાઈ મટી અને કાગળોના ભાવ ઘટ્યા છે; તોપણ હજી તે ત્રણગણા તો કાયમજ છે. વળી છપાઈબંધાઈના ખર્ચો તો લડાઈ મટ્યા પછી ઉલટા ઘણાજ વધ્યા છે. આ સર્વનો ઉપાય જે થોડીઘણી કિંમત વધારી લેવાથીજ થઈ શકેતો હોત તો જૂદી વાત હતી; પરંતુ છપાવવામાં મોંઘારત સાથે ભીડ, અનિયમિતતા ઇત્યાદિ અગવડો પણ એવી વધી છે કે, અધુરી રામાયણ હજી પૂરી થઈ શકતી નથી. વિવિધ ગ્રંથમાળાનું સામાન્ય અને નિયમિત કાર્ય એક વર્ષ પાછળ પડી ગયું છે; અને ‘ચરિત્રમાળા’ જેવી ઉપકારક માળા બંધ પડી છે તે ચાલુ કરી શકાતી નથી. આવા સંયોગોમાં પાંચ હજાર પૃષ્ઠના મહાભારતની યોજનાને તો કેમજ આગળ વધારી શકાય? વળી કરુણાશંકરજીનો દૈલાસવાસ થવાથી મહાભારતના ભાષાંતરનું કામ પણ હજી અર્ધોઅર્ધ બાકી છે અને તેમના જેવા કોઈ સુયોગ્ય, ઉત્સાહી વિદ્વાન મળી આવશે; ત્યારેજ તે આગળ વધી શકશે.”

“આ અને બીજાં કારણોનો ઉપાય સંસ્થાનું સુયોગ્ય યત્ર ગોઠવાઈ સારા પાયા ઉપર સ્વતંત્ર પ્રેસ નીકળવામાંજ રહેલો હોવાથી હાલ બેએક વર્ષ સુધી તો કિંમત વધારી લઈને પણ મહાભારતની યોજના આગળ વધી શકે તેમ લાગતું નથી. તેથી આ ભાગને હવે વધુ ન રોકી રાખતાં મહાભારતની કશી યોજનાસિવાયજ બહાર પાડી દેવાનું અને અગાઉ મહાભારતપેટે અનામત દાખલ લેવાયેલો એકેક રૂપિયો પાછો આપી દેવાનું યોગ્ય ધારવામાં આવ્યું છે. ઉપલી સુગમતા થઈને મહાભારતની યોજના યોગ્ય ફેરફારપૂર્વક આગળ વધતાં ‘શાંતિપર્વ’ તથા ‘આદિ અને સભાપર્વ’ ખરીદી ચૂકલાઓને તે ગ્રંથો કરી વાર લેવાની ફરજ ન પડે એવીજ ગોઠવણ રખાશે.” સર્વાત્માના સ્મરણપૂર્વક ઓમ તત્સત્

મહાભારતના હાલ એકસાથે નીકળેલા સાતે ભાગના પેટામાં જે ‘શાંતિપર્વ’ નવા ભાષાન્તર સાથે પ્રસિદ્ધ થાય છે; તેને બીજી આવૃત્તિ અહીં એટલા માટે કહી છે કે અત્ર તરફથી જુના ભાષાંતર સાથે શાંતિપર્વ એકવાર નીકળેલું; તેને પણ ગણનામાં લેવું જોઈયે.

શાંતિપર્વની એ હાલની આવૃત્તિના નિવેદનમાં મહાભારતના ભાષાન્તર ઇત્યાદિવિષે જે જણાવેલું છે તેમાંની પણ જરૂરી હકીકત અહીં ઉતારીશું.

“મહામહિમાવંતા મહાભારતના એક અગત્યના ખંડરૂપ આ ‘શાંતિપર્વ’ હોઈને તેમાં રાજધર્મ, આપદધર્મ અને મોક્ષધર્મના પેટામાં ચારે વર્ણ અને ચારે આશ્રમના સામાન્ય

* એ ઉપોદ્ઘાત આ આવૃત્તિમાં પૃષ્ઠ ૧૨૦થી ૧૫૫ સુધી “સદ્ગત શાસ્ત્રી કરુણાશંકરજીની ભૂમિકા” એવા મથાળા નીચે અપાઈ ચૂક્યો છે.

ધર્મ, વિશેષ ધર્મ, મુખ્ય ધર્મ, ગૌણ ધર્મ ઇત્યાદિ અનેક સ્થળે, અનેક રીતે અને વિસ્તારપૂર્વક ધર્મ, વિશેષ ધર્મ, મુખ્ય ધર્મ, ગૌણ ધર્મ ઇત્યાદિ અનેક સ્થળે, અનેક રીતે અને વિસ્તારપૂર્વક સમજાવેલું છે. મહાભારતના સમયની તેમજ પ્રાચીન સમયની અનેકાનેક હકીકતો, ચર્ચાઓ, કથાઓ, અનુભવો, સંવાદો અને વર્ણનો વગેરે એમાં એવી સુંદર અને અસરકારક રીતે અપાયાં છે કે જેથી કરીને ધર્મજિજ્ઞાસુઓમાટે તો આ એકલા શાંતિપર્વને પણ ધર્મરૂપી અમૃતનો સાગર કહી શકાય. આવા ધર્મસિંધુમાં જે કોઈ જ્ઞાનચારિત્ર્યની ધ્વજાપૂર્વક ડૂબકી મારી નાણે, તેને તો તેના તળીઆમાં એવાં એવાં દિવ્ય અને મનોહર રત્નો જણાઈ આવે, કે જેને આન્તર-બાહ્ય પ્રદેશમાં-અર્થાત્ આચારવિચારમાં-ધારણ કરવાથી પછી આ અસાર સંસારસમુદ્રમાં ડૂબી નહિ જવાતાં સુખપૂર્વક તર્યા કરાય; બ્રાન્તિરૂપી ભૂતપિશાચ વિષયરૂપી વિષ પાયા કરી ખારા જળ પેરે તેની તૃણા વધાર્યે જતાં હોય છે; તેને બદલે સત્યસુખદાયક અને જ્ઞાનચારિત્ર્યવર્ધક ધર્મનૃતનાજ ઘુંટડા પીવાતા ચાલે; અને તેના પરિણામે સાધનચતુષ્ટયરૂપી દિવ્ય સંપત્તિસંપન્ન કોઈ દેવસમો દયાળુ નાવિક પણ જરૂર શોધાય અને જડી જાય; કે જેની મહાયથી આ અસાર સંસારરૂપી મહાસાગરને કિનારે ઝટ પહોંચી જવાઈ જવતાં જવતજ તે સચ્ચિદાનંદ પરમાત્માને પમાય, અને ‘હરિ કરતાં હરિજન વધે’ એવા જીવનમુક્ત પણ બની શકાય.”

“ધર્મજિજ્ઞાસુઓ માટે ‘શાંતિપર્વ’ આવું ઉપકારક હોવાથી પ્રથમ તો માત્ર એ એકજ પર્વ પ્રસિદ્ધ કરવા વિચાર ઉપજ્યો હતો. આથી અમદાવાદમાં અગાઉ સદ્ગત શ્રીમાન ભાઈશંકર સોલીસીટરની મહાયથી મહાભારતના પેટામાં શાંતિપર્વની જે ત્રણ આવૃત્તિઓ નીકળેલી; અને જેનું ભાષાંતર સાક્ષરવર્ચ શ્રી છોટાલાલ નિર્ભયરામના હાથથી તૈયાર થયેલું હોઈ તત્રપ્રકાશિત મહાભારતનાં અન્ય પર્વો કરતાં ચઢીઆતું જણાયેલું, તેને માટે ઘટતી પરવાનગી લેવામાં આવી હતી; તથા પુષ્કળ સંશોધનાદિ કરાવીને અત્ર તરફથી તેની ચોથી આવૃત્તિ (સં. ૧૯૭૦ માં) પ્રસિદ્ધ કરાઈ હતી.”

“પરંતુ એ પછી શાંતિપર્વની એ આવૃત્તિ ખલાસ થાય તે પહેલાંજ મહાભારતનું નવું અને વધારે સાંઈ ભાષાંતર તૈયાર કરાવવાનો સુયોગ મળી આવ્યો, અને તેને અંગે શાંતિપર્વનું ભાષાંતર પણ વધારે સાંઈ તૈયાર થવાની આશા બંધાઈ; અને તેથી એ આવૃત્તિ ખૂટ્યા પછી પણ તેનું નવુંજ ભાષાંતર છપાવવાની વલણ રહ્યા કરી.”

“આવી રીતે આ બાબતમાં પ્રથમ તો જનવર્ગના કિસ્મતે કંઈક જોર કરેલું જણાયું; પરંતુ પાછળથી એમાં પણ તત્કાળ માટે તો ‘દરિદ્રાણાં મનોરથાઃ’ અથવા ‘અકર્મીના પડિયા કાણા’ જેવુંજ જણાયું. પેલો દેવ જેવો બ્રાહ્મણપુત્ર (શાસ્ત્રીજી કરુણાશંકર ભાનુશંકર) કે જે ‘મહે-નતમાં કાંઈ કસર ન કરે, (અને તે છતાં પણ) બદલાની આશા નવ ધરે’ એવો દૈવી પ્રકૃતિ-વાળો હોઈને પૂર્ણ ઉત્સાહથી ભાષાંતરકાર્ય ચલવ્યે જતો હતો; તે અર્ધુ પણ તૈયાર કરવા પામે તે પહેલાંજ નશ્વર દેહ તજ કૈલાસવાસી થયો !x પરમાત્મા તેના પુણ્યાત્માને અધિકાધિક

x “આ પ્રમાણે એ શાસ્ત્રીજી સદ્ગત થયા અને શાંતિપર્વની માગણી તો નરીજ હતી, એટલે પાછું તેનું તેજ ભાષાંતર પુનઃ પ્રસિદ્ધ કરવાના વિચારો આવેલા; પરંતુ એવામાં ઈશ્વરકૃપાથી આભેદુજ એજ ભાષાંતર (પાંચમી આવૃત્તિરૂપે) એક પ્રકાશકદ્વારા પ્રસિદ્ધ થયેલું જણાયું હતું.”

“જો કે એ આવૃત્તિ તેમણે નાના અક્ષરમાં અને રૂ. સાડાઅગીઆરની કિંમતે કાઢી હતી; અને જે ભાષાંતર ઉપર જણાવ્યું તેમ આ સંસ્થાએ સદ્ગત ભાઈશંકર મહોદયની લેખિત પરવાનગી લઈને તથા ખર્ચ-પૂર્વક સંશોધન કરાવીને (ચોથી આવૃત્તિરૂપે) છપાવેલું, તેજ ભાષાંતર આ સંસ્થાને પૂછ્યાવિના અક્ષરશઃ છપાવી દીધું હતું; તથા અત્ર તરફની એ (ચોથી) આવૃત્તિના સુખપૃષ્ઠમાં સંશોધકતરીકે શાસ્ત્રી નરહરિ શર્માનું નામ અપાયેલું તે, તેમજ નિવેદનમાં જરૂરી હકીકત અપાયેલી, તેમાંનું પણ કશુંજ નહિ લેતાં તેમણે ઉલટું એવાજ ભાવનું છાપી મારેલું કે, એ પુસ્તકના સર્વ હક તેમને સ્વાધીન છે ! માની લઈએ કે, સ્વઃ ભાઈશંકર મહોદયે આ સંસ્થા ઉપરાંત તેમને પણ પરવાનગી આપી હોય; પરંતુ તેઓ સ્વપ્રકાશિત ત્રીજી આવૃત્તિને બદલે આ સંસ્થાએ ખાસ ખર્ચ અને સંશોધનાદિપૂર્વક જે ચોથી આવૃત્તિ છપાવેલી તે મુજબ છાપવાની પરવાનગી આ સંસ્થાની નાણ બહાર આપી દે એવા ભોળા તો હતાજ નહિ.”

“આવી વિલક્ષણ નીતિપૂર્વક એ આવૃત્તિ એ બંધુએ પ્રસિદ્ધ કર્યા પછી વળી એકવાર કોણ નાણે કેવી સમજણથી એક પત્ર પણ એવા ભાવનો મોકલેલો કે, એ પુસ્તક આ સંસ્થાએ છપાવવું નહિ !”

“અરુ. એવું તેલું થવા છતાં પણ આ સેવકને ન તો મેળવેલી પરવાનગી ખાતલ ગયેલી લાગી; કે ન તો

ઉન્નતિ અર્પી સચ્ચિદાનંદપદે સ્થાપે, એવી પ્રભુપ્રાર્થના સાથે પ્રત્યેક વાંચનારને વિનતિ છે કે તેઓ પણ તેમના એક સુયોગ્ય હિતકારીતરીકે એ દેવ બ્રાહ્મણ માટેની આ પ્રભુપ્રાર્થના (આ વાંચતી વખતે એ મિનિટ રોકાઈને) તેઓ ઉંડા હૃદયપૂર્વક અવશ્ય કરે. જણાવવા જરૂર નથી કે આ પ્રકારની પ્રાર્થનાઓમાં પ્રાર્થના કરનારનું પોતાનું પણ હિત સમાયલું છે.”

“આમ થવાથી પછી સામાન્ય દૃષ્ટિથી તો આ સેવકે અન્ય સારા અનુવાદકની શોધ કરવી જ નોંધતી હતી; પરંતુ એ દૃષ્ટિથી શોધવા-સાધવા જેવા અન્ય પણ પ્રસંગોએ એવું તેવું બની શકેલું નહિ, તેમ આ પ્રસંગે પણ નજ બની શક્યું. એક તો અન્ય સહગ્રંથોના અને પુનરાવૃત્તિઓના તૈયાર સંયોગોને સેવવા આડે વખત મળે નહિ; અને બીજી તરફ શ્રદ્ધામૈયા પણ એવું જ કહ્યા કરે કે:- ‘ગાંડા, પાછો પેલી વાત અને પ્રભુની કબુલાત ભૂલી ગયો? ડાહ્યો થઈને મહત્ત્વના સંયોગમાટે તો નિર્ણય અને પ્રયત્ન, બધું તે સર્વપ્રેરક સર્વેશ્વરને જ સોંપતો રહે; અને તું તો તેના તરફથી જે કાંઈ સાધન-સંયોગ આપોઆપ પ્રેરાઈ આવે તેને જ રૂટે પ્રકારે પહોંચી વળાય તેમ કર; એટલે એવા થોડા કાર્યને પણ તે ભકતવત્સલ ભગવાન હજારોગણું માની લેશે.’ આથી આ સેવકથી પણ, મહાભારત જેવા મહાન ગ્રંથના અનુવાદનમાટે ટોષ ટોષ સજ્જનો આપોઆપ આવી મળે, તેમને-તેમનું નમુના દાખલ કાર્ય કાંઈપણ ઉતરતા જેવું જણાતાં-નાજ કહી દેવાતી. જેવું પણ મળી આવે તેવું ચલાવી લેવું હોત, તો તો સદગત ભાષાશંકર નાનાભાઈ બધા ભાષાંતરની રજ આપવાને તૈયાર હતા; અને વર્તમાન પેટાચુગ માટે એ ભાષાંતર છેક સામાન્ય હોવા છતાં પણ તે કિંમતમાં તો યુજરાતી પ્રેસની તે સમયની કિંમત (રૂ. ૨૫-૩૦) કરતાં અર્ધાંજ કિંમતે અપાય તેમ હતું, એટલે તે પણ ખપી તો જાતજ; x પરંતુ સસ્તાની સાથે સાંડું હોવાની સમજણ પણ પાયામાં જ પડી ચૂકેલી, એટલે સારા અનુવાદક મળી આવતાં સુધી બીજાં પવેં ભેગું શાંતિપર્વનું ભાષાંતર પણ અનેક વર્ષ સુધી અદરજ રહ્યું. એ પછી ઈશ્વરકૃપાથી આજથી ત્રણેક વર્ષ પર જ્યારે બીજો એક સંસ્કૃતજ બ્રાહ્મણપુત્ર (શાસ્ત્રી ગિરિનજાંકર મયાશંકર) લગભગ કેલાસવાસી શાસ્ત્રીજીના જેવી જ યોગ્યતા અને કાળજીવાળો આવી મળ્યો; ત્યારે જ એ મહાભારતના બાકી રહેલા કાર્યભેગું શાંતિપર્વનું પણ ભાષાંતર આવા રૂપે તૈયાર થવા પામ્યું અને આજે આ ગ્રંથરૂપે બહાર પડ્યું.”

“હવે મહાભારતના સાત ગ્રંથો સાથે આ શાંતિપર્વની પ્રતો છપાવા ઉપરાંત વધારે પ્રતો પણ છપાઈ છે; એટલે એકલો એ ભાગ લેનારાની જાણ માટે જણાવવાનું કે:-”

“મહાભારતના એકંદર કદના શુમારે પાંચમા ભાગ જેટલું આ પુસ્તક હોવા છતાં તેનું મૂલ્ય રૂ. ૩૬)ને ફાળે સાત રૂપિયા નહિ રખાતાં, માત્ર પાંચજ રૂપિયા શાથી રખાયું? હકીકત એવી છે કે, -ભાષાંતર, નવાં ચિત્ર, કંપોઝ, શોધન વગેરેનો ખાસ ખર્ચ મહાભારતના આખા સેંદ ઉપર ચઢી ચૂકેલો હોવાથી, છુટક માગણીના સંભવ પર શાંતિપર્વની જે વધુ પ્રતો છપાઈ તેના ઉપર ચઢ્યો નથી.”

સર્વ સંપત્તિઓના સાગર અને અતિ ઉદાર દાતા એવા પરમાત્મદેવના સ્મરણપૂર્વક ॐ તત્સત્

અમદાવાદ
સંવત ૧૯૮૩-જ્યેષ્ઠ માસ

}

લીં અવગુણસાગર લિખુ-અખંદાનંદના યથાયોગ્ય

વગરફોં વકીલ બેરિસ્ટર મળે તેવું છતાં કોર્ટ ચઢી નાદ ઉતારવાની શુદ્ધિ જાગી. એટલું જ નહિ પણ ઉંડા વિચાર પછી પ્રભુએ સાદેસાદી એવી જ શુદ્ધિપ્રસાદી આપી કે, ‘જે ધર્મગ્રંથ ખલાસ થઈ જવાથી મળી શકતો નહિ, તે ગ્રંથ એ પ્રકાશકે કોઈ પણ રીતે ને કિંમતે કાઢ્યો તે ઠીકજ કયું’ છે. કેમકે જેઓને તેની તત્કાળમાં જરૂર હોય અને એટલા ખર્ચની સગવડ હોય, તેઓ માટે તો એટલી કિંમતવાળી એ આવૃત્તિ પણ ઉપકારકજ ગણાય. વળી અમદાવાદવાળા ભાષાંતર સાથે એ પ્રકાશકને હાથે શાંતિપર્વનું એ સંશોધિત ભાષાંતર અપારો તે પણ તેટલે અંશે વધારેજ લોકહિતાવહ થશે.’ આવી શુદ્ધિ ઉપજવાથી થયું એમ કે, જે કારણથી એ ગ્રંથ એના એ રૂપમાં છપાવવાની ઉતાવળ પેકેટી તે પણ અમુક સમય માટે દૂર થઈ; અને નવા સારા ભાષાંતરમાટે વધારે મોંઘું થાય તેની પણ ફિકર જઈ !”

x “કેમકે એ સમયે સસ્તાપણા વગેરેને લીધે અત્ર તરફથી એ ગ્રંથ રૂ. ૧૬ માં અને પ્રથમથી ગ્રાહક થનાર માટે ૧૨૫ માં કહાડવાની યોજના હતી.”

સ્વધર્મનિષ્ઠ સદ્ગત શાસ્ત્રીજી કરુણાશંકર માનુશંકર.

મહાભારતના મહાપ્રેમી, પરમ પ્રવીણ અને ભીષ્મપર્વ સુધીના વિદ્વાન અનુવાદક.

જન્મ, સં. ૧૯૨૯ ના અષાઢ કૃષ્ણ ૧૧.

દેહાવસાન, સં. ૧૯૭૪ ની (વજ્રયાદશમી).

સદ્ગત શાસ્ત્રી કરુણાશંકર ભાનુશંકર

સસ્તા સાહિત્યની સંસ્થાને લેખન, અનુવાદન, છપાઈ, બંધાઈ તેમજ કાર્યાલયની અંદરની વિવિધ કામગીરીને યોગે અનેક વ્યક્તિઓ સાથે પ્રસંગ પડે છે; પરંતુ તેમાં કાર્યની યોગ્યતા ઉપરાંત નિર્વ્યસની, સદ્ગુણી અને કાંઈક પણ સેવાવૃત્તિવાળા માણસો સાથેજ આ સંસ્થાને મેળ આવી-ટકી શકે છે; અને ખાસ શોધ કરવાનું નહિ બની શકવા છતાં પણ ઋષિમુનિઓની પદરજના પ્રતાપે તથા જનસમાજના સહભાગ્યયોગે મોડે વહેલે “જૈસેકુ તૈસા” યાને ભાવના મુજબની કાંઈ ને કાંઈ વ્યક્તિઓ મળી પણ આવે છેજ.

મહાભારત અને રામાયણના કામમાટે પણ એવોજ સુયોગ મળી આવ્યો હતો. એ અસામાન્ય ગ્રંથોનાં ભાષાંતરમાટે જે સારી આવડતસાથે ઉદાર અને સાધુચરિત વિદ્વાનોની જરૂર હતી; તે શાસ્ત્રી કરુણાશંકરજી અને પુરાણભૂષણ નરહરિશર્મા મળી આવતાં પૂરી પડી હતી. એ બન્ને ગૃહસ્થાશ્રમી અને શ્રમોપજીવી છતાં આ સંસ્થા સાથેના કાર્યમાં કદી પણ અર્થલોભ તેમણે દાખવ્યો નથી. કાર્યના પરિણામે જે કાંઈ સામાન્ય પુરસ્કાર અપાયેલો તેના કરતાં અર્ધોપર્ધોજ પુરસ્કાર આપવાનો યોગ કાર્ય સોંપાવા સમયે હતો, તે પ્રથમથીજ વિદિત કરાયેલો; ત્યારે એ દરેક સાધુવૃત્તિવાળાએ એમજ કહેલું કે, અમારો પ્રધાન હેતુ પૈસાનો નહિ પણ જનસેવાનોજ છે.

સંવત ૧૯૬૩ ના અરસામાં શાસ્ત્રી કરુણાશંકરજીને એક સ્વામીસાથે વાતચીત કરતા જોયેલા, ત્યારથીજ તેમની સાદાઈ, સરળતા અને આવા કામમાટેની યોગ્યતાવિષે આ લખનારને સહભાવ બંધાયો હતો અને પ્રસ્તુત કાર્યના યોગે પરિચય વધતાં એ સહભાવ વધતોજ ગયો હતો. વિદ્યાની સાથે વિનય, સુશીલતા અને પરાપકારવૃત્તિનો સુયોગ તેમનામાં થયેલો હતો. ખુશામતિયાઓ પાસેથી પૈસાના બળે ખરીદાયેલાં પુણ્યનાં પોકળ પોટલાંવડે વૈતરણી પાર કરી હડહડતાં પાપપ્રપંચોની સજ્જમાંથી પ્રભુને છેતરી છટકી જવાની અને પળેપળની તથા રતીએ રતી પાપપુણ્યની નોંધ રાખનાર ધર્મરાજને પણ થોડી લાંચ આપી દઈ સ્વર્ગનાં સુખ મેળવવા જવાની, તથા દુરાશામાં ડૂબકાં ખાઈ રહેલા એવા બિચારા અક્કલના ઓથમીર ધનવાનોના ધરની દહાડામાં દશવાર યાત્રા કરવાની લોલુપતા, એ સાચા બ્રાહ્મણમાં ન હતી.

આ ભાષાંતરનું કાર્ય તેમણે પોતાથી બની શકતી દરેક કાળજી, ધીરજ અને શ્રમપૂર્વક બજાવ્યું છે. પોતાનું ભાષાંતર ઉત્તમ હોવાની ખાત્રી કરવામાટે દરેક અધ્યાયના ભાષાંતરને તેઓ અન્ય ગુજરાતી તેમજ બીજી ભાષાનાં ભાષાંતરો સાથે સરખાવી જોઈ આત્મસંતોષ ન થાય ત્યાંસુધી જંપતા નહિ. તેમના કાર્યને કાંઈ ખોટી રીતે ઉતારી પાડવા માગે તો તે સમયે તેનો જડખાતોડ ઉત્તર આપવા માટે કામ લાગવા સાર, અન્ય ભાષાંતરોમાં જે મુદ્દામ ભૂલો અને ગોટાળા તેમને જણાઈ આવતા તેની પણ નોંધ કરી લેવાનું તેઓ ચૂકતા નહિ. શાસ્ત્રી કરુણાશંકરજીના દેહાવસાન પછી તેઓના જીવનચરિત્રનું ચોપાનિયું સં. ૧૯૭૫ માં શાસ્ત્રી મોતીરામ કલ્યાણજીના હાથે બહાર પડેલું; તેમાંથી સારાંશરૂપ કેટલાક ઉતારા થોડાક સંશોધન સાથે નીચે આપી આ વિષય સમાપ્ત કરીશું.

“સદ્ગત વે. શા. સં. શાસ્ત્રી કરુણાશંકરજીનો જન્મ વલસાડ ગામમાં સંવત ૧૮૨૯ ના અષાઢ કૃષ્ણ ૧૧ અને બુધવારે થયો હતો. તેઓ શુક્લ યજુર્વેદની માધ્યંદિનીય શાખાના ચાતુર્વેદીય મોઢ બ્રાહ્મણ હતા. તેમના પૂર્વજો પણ સંસ્કૃત વિદ્યામાં સારા નિપુણ હતા. એમના પિતામહ નિર્ભયરામ શાસ્ત્રી વ્યાકરણ, ધર્મશાસ્ત્ર, પુરાણ અને મંત્રશાસ્ત્રના અપૂર્વ વિદ્વાન હતા; તેમજ ભક્તિમય જીવન ગાળનારા હતા. એમને શ્રીમદ્ભાગવત ઉપર અત્યંત પ્રેમ હતો, જેને લઈને એમણે ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવા પહેલાં મંગલાચરણતરીકે ઈશ્વરાર્પણ બુદ્ધિથી કાંઈની પાસેથી કંઈપણ યાચના કર્યાવગર શ્રીમદ્ભાગવતનાં અષ્ટોત્તરશત પારાયણો કર્યાં હતાં. નરભેરામ શાસ્ત્રીના પુત્ર અને કે. શાસ્ત્રીજીના પિતા ભાનુશંકર શાસ્ત્રી પણ “આકરે પદ્મરાગણાં જન્મ કાચમણે: કુત:-મા-ણેકની ખાણમાંથી કાચ નીકળે નહિ,” એ ન્યાયે સારા વિદ્વાન અને ઈશ્વરપરાયણ હતા. આવા સંતર્કમંનિષ્ઠ અને વિદ્વાન પિતાની દેખરેખ નીચે કે. શાસ્ત્રી કરુણાશંકરજીનું આલ્યજીવન સારી આ. ૨ ગ

રીતે પસાર થયું. એક વિદ્વાન કહે છે કે, 'નીતિ અને આચારની ખરેખરી પાઠશાળા તો પોતાનું ધરજ છે.' જેઓને ધરની પાઠશાળામાં માતા અને પિતા૨૫ શિક્ષકોદ્વારા નીતિ અને આચારનું શિક્ષણ નથી મળતું, તેઓને બહારની કૌલેજે અથવા પાઠશાળાઓ વર્ષોસુધી ભણાવવા છતાં પણ નીતિમાન અને ચારિત્રશીલ બનાવી શકતી નથી."

"કે. શાસ્ત્રીજીએ ૧૧ વર્ષની ટુંક વયમાં ગુજરાતી ચોથા ધોરણની પરીક્ષા પસાર કરી ૧૨ વર્ષથી સંસ્કૃત શિક્ષણની શરૂઆત કરી. એ સમયમાં કે. શાસ્ત્રીજીના પિતા ભાનુશંકર શાસ્ત્રી થાણામાં જીવનનિર્વાહમાટે રહેતા હતા, જેને લઈને કે. શાસ્ત્રીજી થાણાથી દરરોજ મુંબઈ આવતા થાણામાં જીવનનિર્વાહમાટે રહેતા હતા, જેને લઈને કે. શાસ્ત્રીજી થાણાથી દરરોજ મુંબઈ આવતા અને વે. શા. સં. શંભુનાથ શાસ્ત્રી પાસે અધ્યયન કરતા. પાછળથી મુંબઈમાં ગુલાલવાડીમાંજ એક ધરમાં બીજા વિદ્યાર્થીઓની સાથે રહેવાનું રાખીને સારી રીતે અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. લગભગ એક વરસ જેટલો સમય મુંબઈમાં રહીને ૧૩ વર્ષની ઉંમરે તેઓ વડોદરા ગયા. એ સમયે વડોદરાના અન્ય ધણા સારા વિદ્વાનોનું આશ્રયસ્થાન હતું. સંસ્કૃત વિશ્વવિદ્યાલયતરીકે વડોદરાનરેશની પાઠશાળા ગણાતી હતી. હિંદુસ્તાનમાંથી સારા સારા વિદ્વાનો પ્રતિવર્ષ વડોદરા રાજ્યધાનીમાં પરીક્ષા આપવા માટે આવતા અને બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો વડોદરાના પંડિતોની પણ પરીક્ષા લઈ જતા, તેમજ વડોદરાના વિદ્યાર્થીઓનાં અંતઃકરણમાં મહત્વાકાંક્ષાનું બીજરોપણ કરી જતા હતા."

"કે. શાસ્ત્રી કરુણાશંકરજીએ વડોદરામાં વે. શા. સં. નર્મદાશંકર શાસ્ત્રી પાસે અધ્યયન શરૂ કર્યું. ત્યાં પોતાની શીઘ્રગ્રાહક શક્તિથી તથા ભણવામાં અત્યંત ખંતથી ત્યાંના છાત્રોમાં પ્રથમ પંક્તિએ રહીને ગુરુકૃપા સાથે થોડાંજ વર્ષમાં વ્યાકરણ અને સાહિત્યના જ્ઞાન સાથે જ્યોતિષ અને વૈદકત્વ પણ સારું ઉંચું જ્ઞાન મેળવ્યું. પંદર વર્ષની ઉંમરે એમણે નડીઆદમાં એમના પિતાશ્રીની દેખરેખ નીચે શ્રીધરી ટીકાસમેત ભાગવતની સમ્પાદ કરી. કે. શાસ્ત્રીજીએ આખી જીંદગીમાં સમ્પાદકપ્રસંગે ચૂર્ણિકાનો સ્પર્શ પણ કર્યો ન હતો. કે. શાસ્ત્રીજીને સંગીત ઉપર નાની ઉંમરથીજ પ્રેમ હતો તેને લઈને અવકાશના સમયમાં હરિકીર્તન શીખવાનો વિચાર કર્યો અને વડોદરાના એક પ્રસિદ્ધ દક્ષિણી જુવાને ત્યાં શીખવાનો આરંભ કર્યો. કેટલોક વખત ગયા પછી એમને દક્ષિણાત્ય શિક્ષણપદ્ધતિ મંદ ગતિવાળી જણાઈ. એમને જે સા-રી-ગ-મો તૈયાર કરવાને અપાતી તેને માટે દશથી તે બાર દિવસનું નિયમિત અંધન હતું. એક દિવસે કે. શાસ્ત્રીજીએ એ જુવાશ્રીને જણાવ્યું કે, 'આપની શિક્ષણપદ્ધતિ બીજા કેટલાક શીખનારા માટે ઠીક હશે, પણ ચાંચળ વિદ્યાર્થીને તો તે કંટાળાભરી થઈ પડે છે. મારે માટે સમયનું અંધન કાઢી નાખો તો ઠીક થાય. હું બાર દિવસનો અભ્યાસ આપને ત્રણ દિવસમાં તૈયાર કરી આપીશ; અને એ ઉપરથી આપને ખાત્રી થાય કે ખરોખર આવડ્યું છે, તોજ આગળ શીખવજો.' એમ છતાંપણ જુવાશ્રીએ તો સાફ એમજ જણાવી દીધું કે, 'બાર દિવસથી ઓછા દિવસમાં એક સા-રી-ગ-મ તૈયાર થઈ શકેજ નહિ.' આ કારણથી કીર્તન શીખવાનો વ્યવસાય શાસ્ત્રીજીએ ત્યાંથીજ પડતો મૂક્યો; અને મરાઠી ભાષાનાં કીર્તનતરંગિણી વગેરે પુસ્તકો ખરીદીને ઘેરજ વાંચવા માંડ્યાં. અભ્યાસ કરવાની ખુદ્દિથી વખતોવખત મંદિરોમાં પણ હરિકીર્તનો સાંભળવાને જતા. તે વખતે હરિકીર્તન તથા વૈદ્યક, એ બે બાબતોદ્વારા જીવનતંત્ર ચલાવવાનો એમનો વિચાર હતો."

"કે. શાસ્ત્રીજીને દક્ષિણી કીર્તનોમાં એક બાબતની ઉણપ જણાઈ. દક્ષિણી કીર્તનોમાં ભક્તિને પ્રાધાન્ય આપેલું જેવામાં આવે છે; અને તે યોગ્ય છતાં પણ તેમાં સામાન્ય નીતિ કે જે ભક્તતરીકેના જીવનમાં તથા ગૃહસ્થાશ્રમી શ્રોતાઓના જીવનમાં આવશ્યક અને પ્રથમ ગ્રાહ્ય હોવી જોઈએ, તેનું મિશ્રણ ઓછું જણાયું. એ ઓછાપણું દૂર કરવાના હેતુથી ગુજરાતીમાં તેમણે સ્વતંત્ર રીતે લક્ષ્મણશક્તિ, પ્રહલાદ અને અભિમન્યુ, એમ ત્રણ આખ્યાનો રચીને તૈયાર કર્યાં. ખરેખર, "કવિ જન્મે છે, પંડિતો થાય છે!" એ કહેવત સાચીજ છે. એક પ્રસંગે એમના વિદ્યાગુરુ શાસ્ત્રીજી નર્મદાશંકરભાઈને એ આખ્યાનો બતાવ્યાં અને પોતાનો ઉદ્દેશ જણાવ્યો. ગુરુજીની આજ્ઞા થઈ કે, "એ આખ્યાનો સારાં અને કવિતા પ્રાસાદિક છે, પણ માફ કરજો મારીને પંડિતાઈથી ભ્રષ્ટ કરનાર આ જંદ છોડી દો તો સાફ." એમણે તે કબૂલ કર્યું. એ સમયમાં એમને બીજાં શાસ્ત્રો કરતાં સાહિત્યશાસ્ત્ર તરફ વધારે પક્ષપાત હતો. સંસ્કૃત નાટકો જેટલાં તેમની જાણમાં આવ્યાં તે લગ-

લગ બધાં અવલોકનશુદ્ધિથી તેમણે વાંચી લીધાં. એએને ખાસ કરીને ભવભૂતિની કવિતા ઉપર વધારે પક્ષપાત હતો. જે અરસામાં સ્વ. મણિલાલજી ઉત્તરરામચરિતનું ભાષાંતર બહાર પડ્યું, ત્યારે પક્ષપાત હતો. જે અરસામાં સ્વ. મણિલાલજી ઉત્તરરામચરિતનું ભાષાંતર બહાર પડ્યું, તેજ વખતે એમણે મહાવીરચરિતનું ભાષાંતર કરવાની શરૂઆત કરી અને છ માસમાં પૂર્ણ કરી નાખ્યું. ગુજરાતી નાટકોના દરેક અંગમાં એમને અનોખિય જણાતું. તેઓ કહેતા કે, નાટ્ય-શાસ્ત્ર તો દુનિયાની અનીતિને મટાડનારું મીઠું ઔષધ છે; પરંતુ ચિકિત્સકો સારા નથી. એ પછી સાક્ષી તો દુનિયાની અનીતિને મટાડનારું મીઠું ઔષધ છે; પરંતુ ચિકિત્સકો સારા નથી. એ પછી વખત જતાં તેમને સાહિત્ય તરફનો પ્રેમ ઓછો થયો અને તેની જગ્યાએ તત્ત્વજ્ઞાન સ્થાપન થયું. આગળ જતાં તેઓ જ્યારે જીવનતંત્ર માટે નડીઆદમાં સ્થાયી નિવાસ કરીને રહ્યા, ત્યારે સ્વ. મનઃસુખરામ સૂર્યરામના ખાસ આશ્રયથી રહેલા નિર્મળ પંડિત ગોવિંદસિંહ (ગંડાસાધુ) પાસે તેમણે ન્યાય અને વેદાંતનું વિશેષ અધ્યયન કર્યું; અને ત્યારથી તેમને વેદાંત અત્યંત પ્રિય થઈ પડ્યું. એઓ જ્યારે જ્યારે બહારગામ જતા, ત્યારે ત્યારે એમની પોટલીમાં બ્રહ્મક્ષેત્ર બાંધવાની ખાસ આશા ધરતાં માણસોને તેમણે આપી રાખી હતી.”

“સંવત ૧૮૪૩ ના વર્ષથી એમના પિતાશ્રીનું રહેવું નડીઆદમાં થયું, ત્યારથી કે. શાસ્ત્રીજી કેટલોક સમય નડીઆદમાં રહેતા અને કેટલોક સમય વડોદરામાં રહેતા. ગૃહવ્યવહાર સાચવવાની એમની એટલી બધી યોગ્યતા જણાઈ હતી, કે જેથી ૧૫ વર્ષની વયમાં પૈસાનો સર્વ વહીવટ પિતા તરફથી એમના હાથમાં મૂકાયો હતો. સંવત ૧૮૫૨ માં જ્યારે પિતાશ્રીનો કૈલાસવાસ થયો, ત્યારે વડોદરાને છેલ્લા પ્રણામ કરીને તેમણે નડીઆદમાં સ્થાયી નિવાસ કર્યો. આ વખતે કે. શાસ્ત્રીજીનું વય ૨૩ વર્ષનું હતું.”

“નડીઆદ એ ગુજરાતી સાક્ષરરત્નોની ખાણ છે. સ્વ. મણિલાલ, સ્વ. બાલાશંકર, સ્વ. ગોવર્ધનરામ વગેરે અગ્રગણ્ય વિદ્વાનોથી ઉભરાઈ જતા નડીઆદમાં સ્થાયી નિવાસ નક્કી કરીને વિદ્યા ઉપર નૈસર્ગિક પ્રેમ હોવાના કારણે સ્વ. પ્રો. મણિલાલભાઈની પડોશમાં રહેવું પસંદ કર્યું. થોડા દિવસના પરિચયથી સ્વ. મણિલાલભાઈ સાથે કે. શાસ્ત્રીજીનો સ્નેહ બંધાયો. વખત જતાં નડીઆદનાં નાગર કુટુંબોમાં એમની ખ્યાતિ પ્રસરી અને સ્વ. શ્રીયુત ગોવર્ધનરામભાઈએ પોતાના ઘરમાં એમની કથાપ્રવચન માટે યોજના કરી. પાછળથી સ્વ. ગોવર્ધનરામ તથા રા. રા. શ્રીયુત નરહરરામભાઈએ બંધાવેલા શ્રીનાથજીના મંદિરમાં એમનું શાસ્ત્રપ્રવચન થતું હતું; તેમજ અમદાવાદી ચૌટાની નજીક મોઢ વાણીયાની ધર્મશાળામાં નિલકથા માટે યોજના થઈ હતી. અધ્યયનકાળમાં વૈદ્ય થવાની ઉમેદ હતી તેને પડતી મૂકીને તેમણે કથાકારતરીકેનું કાર્ય સ્વીકાર્યું અને છેવટસુધી ચાલુ રાખ્યું.”

“તેમની પ્રવચન કરવાની શક્તિ એવી અપૂર્વ હતી કે જેને લઈને બાળકથી આરંભી વૃદ્ધપર્યંતના શ્રોતાઓને કઠિન બાબત પણ સરળતાથી સમજાવી દઈ એકસરખો આનંદ ઉત્પન્ન કરતા હતા. એમની પ્રવચનશક્તિમાટે કહેવાય છે કે, ગયા ૫૦ વર્ષમાં એમના જેવા પ્રવચન કરનાર શાસ્ત્રી નડીઆદને મળ્યા નથી અને નજીકના ભવિષ્યમાં મળવાની પણ આશા ઓછી રખાય છે. એમના હાથમાં ગમે તેવો કંઈક વેદાન્ત વગેરેનો ગ્રંથ મૂકતાં તેના ઉપર એઓ ઉત્તમ પ્રવચન કરી સારા સારા વિદ્વાનોને પણ આનંદમગ્ન કરી દેતા હતા. એમણે નિત્યકથામાટે ત્રણ ગ્રંથો ખાસ પસંદ કર્યા હતા. કર્મયોગ અને કર્મવીરતાથી ભરપૂર મહાભારત; જ્ઞાનયોગ અથવા અધ્યાત્મવિદ્યાનો સર્વોપરિગ્રંથ યોગવાસિષ્ઠ; અને ભક્તિયોગથી ઉભરાતો ગ્રંથ શ્રીમદ્ભાગવત. સુભાગ્યે એમની કથાના શ્રોતાઓ પ્રેમધેલા ન હતા; તેમજ શાસ્ત્રીજી પણ અધ્યાત્મવિદ્યા ઉપર અતુરાગ રાખનારા હતા. એમનું ચોક્કસ માનવું હતું કે, મહાભારત જેવો ગ્રંથ સંસ્કૃત વાક્યમાં બીજો હોજ નહિ. યુગ-પ્રવાહને લઈને ભવિષ્યકાળના બીજા વ્યાસમુનિ ઉત્પન્ન થઈને બીજું કાંઈક એવું કરશે તોજ થશે.”

“કેટલાક વ્યાસોનું કહેવું થાય છે કે, ‘જેના ઘરમાં મહાભારત વંચાય તેના ઘરમાં છ મહિનામાં કોઈપણ જાતનું અનિષ્ટ પરિણામ થાય.’ આ કિંવદન્તિને મિથ્યા બતાવવામાટે ત્રણ જગ્યાએ શાસ્ત્રીજીએ મહાભારતની કથા કરીને સ્વાર્થસાધુ વ્યાસજીઓની કિંવદન્તિમાં કેટલું પોકળ છે, તે લોકોને સ્પષ્ટ બતાવી આપ્યું હતું. એઓ કહેતા કે, ‘ભગવદ્ગીતા અને શાંતિપર્વ તેમજ અનુ-શાસનપર્વ જેવાં અમૂલ્ય રત્નોનો ભંડાર વેદવ્યાસે પ્રજના ઉદ્ધારમાટેજ નિર્માણ કર્યો છે. જેના

“મહાભારતના સંબંધમાં એઓ પ્રસંગોપાત નીચે મુજબના ઉદ્ઘારો કાઢતા હતા:—“ ભરત-ખંડનો ધાર્મિક અધઃપાત દૂર કરીને આર્યજ્યોતિ ફેલાવવાની શક્તિ મહાભારતમાંજ છે. સંપૂર્ણ જ્ઞાનના જમાનામાં વેદોએ અને ઉપનિષદોએ જે કામ કર્યું હતું, તે કામ ચાલુ રાખવામાટે વેદોનાજ વિસ્તારરૂપે મહાભારતની સંપૂર્ણ યોગ્યતા છે. જે જ્ઞાન આખી દુનિયામાંના ખીજા કોઈ પણ પુસ્તકમાં નથી, તે જ્ઞાન મહાભારતમાં છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો કેવળ નીતિશાસ્ત્રનીજ ચાવીથી સંસારવ્યવહારની ગુચ્ચવણીના કમાડને ઉઘાડી શકતા નથી, ત્યારે મૌન અથવા શબ્દછળનુંજ અવલંબન કરે છે; તેવા પ્રસંગોમાં મહાભારત તો એક સાચા હિતેચ્છુ મિત્રની પેઠે યોગ્ય રસ્તો બતાવે છે. રાજ, રંક, પુરુષ, સ્ત્રી, બાળક, યોગી, ભોગી, સ્વાર્થી, પરમાર્થી, રાજયોગી કે કર્મયોગી ગમે તે હોય; પણ મહાભારતમાં તેઓને મનમાનતી વાનીઓનો આસ્વાદ મળીજ આવે છે, માટે દરેક હિંદુના ઘરમાં મહાભારત હોવુંજ જોઈએ.” ”

“ભકતોના યોગક્ષેમની ચિંતા રાખનારા શ્રીકૃષ્ણે અસ્પાવધિકાળમાંજ સમાનધર્મી અથવા વિશેષધર્મી સ્વામીશ્રી અખંડાનંદજીના પ્રગ્નપતિત્વથી સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક મંડળ ઉત્પન્ન કર્યું. એક પ્રસંગે ઉક્ત મંડળના પ્રગ્નપતિ અને સૂત્રધાર સ્વામી અખંડાનંદજી સાથે કે. શાસ્ત્રીજીને નડીઆદમાં મેળાપ થયો. અનુદ્રૂળ સંગમ થતાં મહાભારતનો પ્રસંગ નીકળ્યો. પ્રેમી અને ઉત્સાહી દેખકના પ્રસ્તાવને અંતઃકરણપૂર્વક અનુમોદન મળ્યું. ધરેધરમાં મહાભારત ફેલાવવાની ઇચ્છા રાખનારા શાસ્ત્રીજીને અનાયાસે પોતાની ઇચ્છાને પાર પાડે એવા સમાનધર્મી સ્વામી શ્રી અખંડાનંદજીનો સમાગમ નિઃસીમ આનંદ આપનારો થઈ પડ્યો. એ સમાગમના ફળતરીકે મહાભારતનો પ્રથમ ભાગ પણ આર્યપ્રજ્ઞના હાથમાં ગયેલો જેવાને સમયના દુર્દૈવે શાસ્ત્રીજી વિદ્યમાન રહ્યા નથી, એ શોચનીય છે; અને નિરૂપાયે કહેવું પડે છે કે, કાલાય તસ્મૈ નમઃ—તે કાળને નમસ્કાર હો.”

“કે. શાસ્ત્રીજીનું લગ્ન વલસાડમાંજ શુક્લ મયારામ આદિત્યરામને ત્યાં થયું હતું. એમનાં પત્નીનું નામ કાશીબહેન હતું. અ. સૌ. કાશીબહેન અત્યંત સરળ સ્વભાવનાં અને ગૃહકાર્યમાંજ તત્પર રહેનારાં હતાં. એમને લેખન-વાચનની સામાન્ય કૌશલ્યો મળી હતી, છતાં ગૃહિણીતરીકેનું સાચું વર્તન ચલાવવાની અદ્ભુત શક્તિ એમનામાં હતી. સંસ્કૃત ભણનારા વિદ્યાર્થીઓ તરફ માતા અથવા બહેન કરતાં પણ વધારે પ્રેમ તે રાખતાં હતાં; જે પ્રેમને, ભણીને પોતાને ધંધે લાગી ગયેલા નહીંઆદ્ય સંસ્કૃત પાઠશાળાના વિદ્યાર્થીઓ હજી પણ યાદ કરે છે.”

“કેં શાસ્ત્રીજીથી નાના એક ભાઈ અંબાશંકર યુવાવસ્થામાંજ મરણ પામ્યા હતા. હાલમાં એમનાથી નાના બે ભાઈઓ છે, તે પૈકી રા. વે. શા. સં. શાસ્ત્રી નર્મદાશંકર સંસ્કૃતમાં સારા

વિદ્વાન છે અને નડીઆદના ત્રિપાઠી કુટુંબ વગેરે ગૃહસ્થ કુટુંબોમાં સારી પ્રતિષ્ઠા સાથે મુંબઈમાં જીવનતંત્ર ચલાવે છે. એમનાથી નાનાભાઈ વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર આયુર્વેદના ધણા સારા વિદ્વાન છે, સાહિત્યનું પણ સાફ જ્ઞાન ધરાવે છે તે વલસાડ ગામમાંજ ‘શ્રીગદગંજન’ નામનું ઔષધાલય ચલાવે છે. કે. શાસ્ત્રીજીનો બ્રાતૃપ્રેમ આદર્શભૂત હતો. કે. શાસ્ત્રીજીનામાં પિતૃકૃત્ય, માતૃકૃત્ય અને બંધુકૃત્ય, એ ત્રિપુટીનો અપૂર્વ સંયોગ હતો; જેથી મર્યાદા, પરસ્પર પ્રેમ અને શાન્તિ એમના ઘરમાં એકસાથે ચાલતાં હતાં. એમના કુટુંબના એવા ઉત્તમ વ્યવહારને જોનારના મનમાં અપૂર્વ આનંદ થયા વગર રહેતો ન હતો.”

“સં. ૧૯૭૦માં તેમનાં પત્નીનો દેહ પડ્યા પછી તેમણે એજ નિશ્ચય કર્યો કે, પ્રભુની મરજી મને જન્મજન્મમાંથી છોડવાનીજ છે; માટે હવે તો જેમ અને તેમ એકાંતવાસ રાખી વૃત્તિને લોકહિતનાં કાર્યો તરફ પ્રેરવી એ પ્રેયસ્કર છે. એમ ધારીને સારી જેવી કમાણીની જરાપણ દરકાર ન કરતાં સંવત ૧૯૭૧માં તેમણે નડીઆદ છોડ્યું અને પોતાના વતન વલસાડમાં થોડા માસ રહીને એમના ભાઈ રા. નર્મદાશંકર શાસ્ત્રીના આગ્રહથી મુંબઈ ગયા. મુંબઈ જઈને મહાભારતનું ભાષાંતર ઝપાટાખંધ કરવાનો વ્યવસાય ચલાવ્યો. એ પ્રસંગે જ્ઞાતિહિતનાં કાર્યો તરફ નજર દોડાવી. જ્ઞાતિની ઉન્નતિમાટે બીજા અનેક પ્રયત્નો એમને નકામા જણાયા અને કેળવણીની વૃદ્ધિ કરવી એજ ખરો રસ્તો છે, એમ નિશ્ચય થતાં એમણે મુંબઈમાં વસતા ઉત્સાહી મોઢ જ્ઞાતિબંધુઓને એકઠા કર્યા. પોતાનો મતોરથ નિવેદન કરી બંધાની અનુમતિ મેળવી “શ્રી મોઢ બ્રાહ્મણ વિદ્યોત્તેજક સભા” સ્થાપન કરી. આ સભામાટે એઓ ઘણીજ લાગણી ધરાવતા હતા, જેથી બીજાં કાર્યો છોડી દઈ સભાનું કામ પહેલું કરતા. લાગલાગટ ત્રણ વરસસુધી તેઓ એ સભાના ઉપપ્રમુખ ચુંટાયા હતા અને એમનું આયુષ્ય જો લંબાયું હોત તો હજી પણ કેટલાંએક વર્ષો સુધી એઓજ તે જગ્યાપર કાયમ રહેત. કે. શાસ્ત્રીજીના પવિત્ર હસ્તે સ્થાપન કરાયેલું આ મંડળ કેવા સંગીન પાયા ઉપર વિદ્યોત્તેજનનું કાર્ય કરી રહ્યું છે, તે આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈ રહ્યા છીએ.”

“કે. શાસ્ત્રીજીને વર્તમાનપત્રો વાંચવાનો શોખ પણ સારો હતો. દરરોજ બપોરે એક કલાક નિયમિત રીતે લાયબ્રેરીમાં જતા. વલસાડમાં “શ્રી વિદ્યામૃતવર્ષિણી” નામની ફ્રી લાયબ્રેરી હોત ચાલે છે, તેનું બીજરોપણ કે. શાસ્ત્રીજીનાજ વિચારનું પરિણામ હતું. વલસાડમાં “શ્રીવિદ્યામૃતવર્ષિણી સંસ્કૃત પાઠશાળા” જે હોત સારી સ્થિતિમાં ચાલે છે, તેની ઉન્નતિમાટે કે. શાસ્ત્રીજી ઘણીજ ઉકટ અભિલાષા ધરાવી વખતોવખત યોગ્ય સલાહ આપતા હતા. કે. શાસ્ત્રીજીનો વિચાર એ પાઠશાળાને સનાતન સુરુકુળના રૂપમાં મૂકવાનો હતો અને એ કામમાટે શરૂઆતમાં ૧૦ લાખ રૂપિયા એકઠા કરવાની ધારણા રાખીને કાચી યોજના પણ તેમણે તૈયાર કરી હતી.”

“કર્મકાંડની સુધારણા અને જનસમાજને કર્મકાંડ ઉપર અભિરુચિ ઉત્પન્ન કરાવવાના હેતુથી કે. શાસ્ત્રીજીએ “શ્રીત્રેયઃસાધક યજ્ઞમંડળ” ની સ્થાપના કરી વલસાડથી નડીઆદસુધીના પ્રસિદ્ધ કર્મકાંડીઓ તથા કેટલાક શાસ્ત્રીઓને એકઠા કર્યા હતા. પ્રતિવર્ષ એ મંડળના સભાસદોએ સારા તીર્થમાં એકઠા થઈ એક યજ્ઞ કરવો, યજ્ઞનો ખર્ચ મંડળના સભાસદોએજ કરવો; અન્ય ગૃહસ્થો તરફથી યાચનાસિવાય દ્રવ્ય આવી મળે તો તેને સંસ્કૃતવિદ્યાના ઉત્તેજનમાટે વાપરવું; કર્મકાંડની પદ્ધતિની સુધારણા અને આવશ્યકતા ઉપર વ્યાખ્યાનો આપવાં; આ પ્રધાન નિયમો રાખી શરૂઆત કરી હતી. એ મંડળ નવ વર્ષથી પોતાનું કાર્ય સારી રીતે અદ્યપિ કરી રહ્યું છે. કે. શાસ્ત્રીજી મુંબઈમાં થોડો સમય રહી પછી વલસાડ ગયા. વલસાડમાં પોતાની માલિકીનું ‘શ્રીરામચંદ્રજીનું મંદિર’ છે, તેના માળ ઉપર પોતાનો નિવાસ રાખ્યો. રહેઠાણનું “રામનિવાસ” એવું નામ રાખ્યું અને શારદા બાલમંદિરમ્ નામની પોતાની લાયબ્રેરી પણ ત્યાંજ રાખી. ફક્ત ભોજન કરવા ઘેર જતા, બાકીનો આખો સમય રામનિવાસમાંજ જતો હતો. શાંત અને પ્રસન્ન મુખાકૃતિ, પાતળું પણ ભરાઉ અને ગૌર શરીર, સદો પહેરવેશ, એક તકીઓ અને એક ગાદી, સામે એક પેટી કે જે લેખનપીઠતરીકે પણ વપરાતી હતી, ઉપાધિવગરનું શાંતિભર્યું વર્તન, મધુર ભાષણ, આ બધાનો એવો સુંદર સંયોગ તેમનામાં હતો. કે. શાસ્ત્રીજીના અવધાનપિ મૃત્યુપિ મૃત્યુનિ મૂર્ખા, યસ્તુ ક્રિયા-

વાન પુરુષઃ સ વિદ્વાન્-અર્થાત્ શાસ્ત્રો ભણીને પણ તેને આચારમાં ન મૂકનારાઓ મૂર્ખાજ છે; જે શાસ્ત્રાનુસાર આચાર પાળે છે, તેજ વિદ્વાન કહેવાય છે.”

“આધુનિક સુધારાસંઘે એઓ કહેતા હતા કે, આર્યપ્રજનનું આર્યત્વથી પતન ઘણાજ વેગથી થવા લાગ્યું છે. એ પતનના વેગને વચમાંથી અટકાવવાનો પ્રયત્ન મિથ્યા જાય છે અને જશે. છેક છેલ્લે પગથીએ ગયા પછીજ પાછો ચઢવાનો આરંભ થશે. સુધારા શબ્દનો અર્થ તેઓ “વિદ્યાના કવરમાં છુપાવેલું જળકપટ” એવો કરતા. હાલમાં એવી શોચનીય સ્થિતિ ઉભી થઈ છે કે, ઇંગ્લીશ ભણેલાઓ સંસ્કૃત વિદ્વાનોને ‘હાઇકલાસ બેગર’ એટલે કે ઉંચા દરજ્જાના ભિખારી ગણે છે; અને બ્રાહ્મણો ઇંગ્રેજ ભણનારને ‘પતિત’ ગણે છે, પરંતુ આ બંને સ્થિતિને એઓ ધિક્કારતા હતા. એઓ કહેતા કે, બંને પક્ષના કહેવામાં સત્યાંશ છે અને તેનો નિકાલ પણ આવી જાય તેમ છે; પણ મુશ્કેલી એજ છે કે, બંને વચ્ચેની લાગણી દરરોજ છેડી થતી જાય છે, એટલે હાલ તુરત કંઈ બને એવું નથી.”

“ઓગણીસ દિવસોસુધી ઇન્ડિયન એજના મંદવાડ ભોગવ્યા પછી વીસમે દિવસે ૧૯૭૪ ના આશ્વિન શુક્લ ૧૦ (વિજયાદશમી)ને સોમવારે રાત્રે ૯ વાગે ૪૬ વર્ષની વયે એ ઉદારાત્માએ આ અનિત્ય સંસારમાં પોતાની પુણ્ય પવિત્ર યાત્રા સમાપ્ત કરી પરલોકપ્રત્યે પ્રયાણ કર્યું હતું.”

“આ પ્રમાણે શાસ્ત્રીજીનું સ્થૂલશરીર જો કે ગયું છે, તોપણ બે મોટા ભાગ છપાય તેટલું મહાભારતનું જે ભાષાંતર તેઓ તૈયાર કરી ગયા છે; અને તે તેમણે એવી કાળજીથી અને એવી સંસ્થાને માટે કર્યું છે, કે જેથી ઇશ્વરેચ્છા તો તે સહસ્રાવધિ ગ્રંથોની અનેક આવૃત્તિઓરૂપે પરિણમતું રહીને પોતાના સુયોગ્ય લેખકના કીર્તિદેહને ગુજરાતના ગામેગામમાં અમર રાખશે.” કહ્યું છે કે:

उपेयुषामपि दिवं सन्निवन्धविधायिना । माऽस्त एव निरातंकं कान्तं शब्दमयं वपुः ॥

અર્થાત્—ઉદાત્ત નિબંધના પ્રણેતાઓ સ્વર્ગમાં જવા છતાં પણ તેઓનું નિર્દિષ્ટ રમણીય શબ્દશરીર આ લોકમાં નિરંતર જીવંતજ રહે છે.”

વિદ્યાન્નતિ માટે સદ્ગત શાસ્ત્રીજીના ઉદ્દગારો

(રાગ-સારંગ, સોરઠ અથવા કોઈ પણ)

- વિદ્યાન્નતિ સર્વોન્નતિનું હો, સાધન શ્રેષ્ઠ ગણાય;
એ વીણ અન્ય સાધન સર્વે, તે અદ્ય સ્વદ્ય ગણાય. ૧
- વિદ્યા-ધનને ચોર ન લૂટે, નહિ રાજા નહિ અન્ય;
વ્યય કરતાં એ નિત્ય વધે છે, તેથી એ છે સ્વતાંત્ર. ૨
- યુરોપ, અમેરિકા, દેશ જાપાન એ, વિદ્યાથી શિખરે ગવાય;
વિદ્યા વીણ દેશેા અદ્યાપિ, પાદાકાંતજ થાય. ૩
- ભારત આપણો દેશ હજી પણ, ગણના-ગણ્ય રહ્યો;
તે સૌ વૃદ્ધ મહર્ષિઓનાં, વિદ્યાધનથી લાહો. ૪
- વ્યાસ, વસિષ્ઠ, વાલ્મીકિ મનુ ને, ગૌતમ, કપિલ, કણ્ણવ;
અમર વાણીથી અમર થયા છે, જગમાં પામી માન. ૫
- (માટે) વિષમ ભાવ તણ ઐક્ય ગ્રહી લે, સોત્સાહી થઈ તાત;
વિદ્યા વલ્લરી આલવાલ મહી, ચુલુક સિંચો પળવાર. ૬
- ધૃતિ-આસન, ભક્તિ-જલ, આદર-અમૃતભોજન બ્રાત;
ગ્રહણ કરો આ શારદ ગૃહનું, થાઓ સૌ રળીઆત. ૭

શ્રુતમાગના પ્રકીર્ણ વિષયોની અનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠાંક
ભારતસાવિત્રી-સ્તોત્ર	૩
શ્રીકૃષ્ણાર્પણ	૫
સત્યરૂપ પરમાત્માનું ધ્યાન	૬
મંગલાચરણ	૭
વૈદિક પ્રાર્થના	૧૦
મહર્ષિઓને સ્મરણાંજલિ	૧૧
શ્રીપરમેશ્વરસ્તોત્ર	૧૫
શ્રીસ્તવપંચકસ્તોત્ર	૧૫
શ્રીપરમેશ્વરસ્તોત્રનો અર્થ	૧૬
શ્રીસ્તવપંચકસ્તોત્રનો અર્થ	૧૬
મહાભારતમાહાત્મ્ય	૧૭
પ્રકાશકનું નિવેદન... ..	૨૩
ભિક્ષુની ભલામણ અને માગણી ... ૩૨—૬	
મહાભારતના આ પ્રકાશનનું વૃત્તાંત ૩૨-૧૬	
સદ્ગત શાસ્ત્રી કરુણાશંકર ભાનુશંકર ૩૨-૨૫	
મહાભારતવિષે વિદ્વાનોના મનનીય વિચાર	
૧-લોકમાન્ય તિલક મહારાજના વિચાર ૩૨-૪૧	
૨-શ્રીમાન રામજીલાલ શર્માના વિચાર ૩૨-૪૪	
૩-પંડિત જયગોપાલ વિદ્યાભંડારનાવિચાર૩૨-૪૬	

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૪-ઈન્ડીયન પ્રેસ (પ્રયાગ) તરફના વિચાર ૩૨-૪૭	
૫-પંડિત ઈશ્વરીપ્રસાદ શર્માના વિચાર ૩૨-૪૯	
૬-મહાત્મા ગાંધીજીના વિચાર ૩૨-૪૯	
૭-શ્રીમાન પાંડુરંગ વામન કાણેના વિચાર ૩૨-૫૦	
૮-શ્રીયુત કાલેલકરના વિચાર ૩૨-૫૦	
૯-પ્રોફેસર દાવરના વિચાર ૩૨-૫૧	
૧૦-કવિરાજ ન્હાનાલાલના વિચાર ... ૩૨-૫૧	
૧૧-જગતવંદ્યસ્વામી વિવેકાનંદજીનાવિચાર૩૨-૫૧	
મહાભારતવિષે ખાસ જાણવા જેવી હકીકતો	
૧-ચિંતામણ વિ. વૈદ્યનાકેટલાક વિચારો ૩૩	
૨-શ્રીયુત રામદેવજીના કેટલાક વિચારો... ૫૨	
૩-કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના વિચાર... ૫૫	
૪-નારાયણ હેમચંદ્રના વિચારો... .. ૬૦	
૫-સાહિત્યસમ્રાટ બંકિમચંદ્રના વિચારો ૬૨	
શું દ્રૌપદીને પાંચ પતિ હતા ? ... ૬૬	
પંડિત રાજરામની ભૂમિકા ૧૧૦	
શાસ્ત્રી કરુણાશંકરજીની ભૂમિકા ... ૧૨૦	
મહાભારતનાં પાત્રો ૧૫૬	
મહાભારતની સમાલોચના ૧૭૯	

ચિત્રોની અનુક્રમણિકા

ચિત્રાંક	ચિત્રનું નામ	પૃષ્ઠાંક
૧-આદિ અને સભાપર્વ		
૧	ભક્તવત્સલ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ	૩
૨	અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણ	૪
૩	શાસ્ત્રી કરુણાશંકર ભાનુશંકર ... ૩૨-૨૫	
૪	વ્યાસ-ગણેશનું મહાભારતલેખન ... ૧	
૫	જન્મેજયની સભામાં ભારતકથા ... ૧૧૩	
૬	સિંહણને હઠાવી દેનારો નિઝર 'ભરત' ૧૪૬	
૭	દેવવ્રતની ભીષ્મપ્રતિજ્ઞા... .. ૧૬૯	
૮	કૃવામાં પડેલી મોઘ દ્રોણચુરુએ કાઢવી ૨૫૫	
૯	સભાસમક્ષ રાજકુમારોની પરીક્ષા ... ૨૬૩	
૧૦	દ્રૌપદીવસ્ત્રાહરણ ૫૩૯	
૧૧	જરાસંધ અને ભીમનું મધ્યયુદ્ધ ... ૪૭૨	
૨-વન અને વિરાટપર્વ		
૧૨	નળરાજનું દમયંતીને છોડી જવું ... ૧૨૦	
૧૩	ગંગાવતરણ ૨૧૧	
૧૪	શિબિ અને સુહોત્રનો સમાગમ ... ૩૭૬	
૧૫	શિબિરાજની દેવોએ કરેલી પરીક્ષા... ૩૭૮	
૧૬	મહાતપસ્વી મુહુર્ણનું દુર્વાસા જેવાની પરીક્ષામાં પાસ થવું ૪૮૦	

ચિત્રાંક	ચિત્રનું નામ	પૃષ્ઠાંક
૧૭	મુહુર્ણની સ્વર્ગસુખ પ્રત્યે નિરપૃહતા ૪૮૨	
૧૮	યમદેવતા અને ભગવતી સાવિત્રી ... ૫૪૩	
૧૯	રાજા કર્ણની અપૂર્વ દાનવીરતા ... ૫૬૩	
૨૦	વિરાટસભામાં ગુપ્તવેશે પાંડવપ્રવેશ ... ૫૬૬	
૩-ઉદ્યોગ અને ભીષ્મપર્વ		
૨૧	શ્રીકૃષ્ણ પાસે અર્જુન અને દુર્યોધને સહાયમાટે માગણી કરવી ... ૧૦	
૨૨	ધૃતરાષ્ટ્રને સનતસુજ્ઞતનો ઉત્તમ ઉપદેશ ૮૪	
૨૩	રાજસભામાં શ્રીકૃષ્ણની અપૂર્વ વિદિ ૨૫૮	
૨૪	પરાક્રમની મૂર્તિ અર્જુન અને પરમ યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ ૪૦૯	
૨૫	ભીષ્મ અને ભગવાન ૬૬૭	
૨૬	ખાણશય્યાપર પિતામહ ભીષ્મ ... ૮૩૨	
૬-શાંતિપર્વ		
૨૭	ભક્તવત્સલ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ... ૩	
૨૮	યુધિષ્ઠિરનો રાજ્યાભિષેક ૮૯	
૨૯	ધ્યાનમગ્ન શ્રીકૃષ્ણને યુધિષ્ઠિરનું શિષ્યત્વ ૯૫	
૩૦	ભીષ્મનું પ્રભુસ્તવન ને પ્રભુની સહાયતા ૯૭	

प्रकीर्ण विषयानुं शुद्धिपत्र

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
३७	१४-१५	पामाणिक	प्रामाणिक
३८	१८	धलियिउ	धलियउ
४२	३६	अतिहासिक	अतिहासिक
५६	२७	यारत्र	यरित्र
६६	आ पृष्ठ	तथा ६८-७०-७२-७४-७६-७८-८०-८२-८४-८६-८८-९०-९२-९४-९६-९८-१००-१०२-१०४-१०६-१०८ એ દરેક પૃષ્ઠમાં પહેલી લીટીમાં બીજા શબ્દો છે તેને બદલે 'શું દ્રૌપદીને પાંચ પતિ હતા ?' એવું લખવું.	
૬૭	૧૯	ધણીક	ધણીક
૧૧૫	૩૪	પ્રક્ષેપ	પ્રક્ષેપ
૧૧૬	૨૧	જમિનિ	જૈમિનિ
૧૨૯	૪	તાં પહેલાં	થતાં પહેલાં
૧૫૮	૨૫	શકત	શકતા
૧૬૪	૭	સર્વે	સર્વે
૧૬૭	૫	સમ્રાટસુખની	સમ્રાટસુખની
૧૬૮	૨૦	શૌર્યપૂર્વક	શૌર્યપૂર્વક
૧૭૪	૪૩	કવણન	ભ્રમણ
૧૯૩	૧	મહાભારત રચનાર ભગવાન શ્રીવેદવ્યાસ	મહાભારતમાં વધારે થયો છે કે નહિ ?
૧૯૫	૧	”	”
૧૯૯	૭	ઉચ્ચશ્રવાણના	ઉચ્ચશ્રવાણના
૨૦૬	૧૩	एवं	एनं
૨૧૯	૧૯	માતા “કેકયી”	માતા “કૈકસી”
૨૨૭	૧૫	दुर्मेधे	दुर्मेधे
૨૨૮	૨૪	मोक्षाय	मोक्षाय
૨૩૫	૪	स्त्वन्यन्तोऽन्यं	स्त्वन्योऽन्यं
૨૪૪	૧૬	विषे	એ વિષે
૨૪૬	૨૬	दौशल्याहीनताञ्	दौशल्याहीनताञ्
૨૪૭	૨૮	नागोऽश्वसेनः	नागोऽश्वसेनः
૨૫૦	૨૭	પ રણામ	પરિણામ
૨૫૬	૧૭	अथ	अर्थ
૨૬૩	૧૯	देवत्व	देवत्व
૨૬૫	૨૮	सर्व	सर्वश्रेष्ठ
૨૬૯	૧૨	सन्धवाणा	सैन्धवाणा

આદિ અને સમાપર્વની અનુક્રમણિકા

આદિપર્વ

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠાંક	અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧	અનુક્રમણિકા પર્વ-કથાપ્રસ્તાવ	૩	૨૮	ગરુડ અમૃત લેવા જતાં ક્ષુધાશાંતિને માટે નિષાદ પ્રદેશમાં ગયો ... ૭૦	
૨	પર્વસંગ્રહ પર્વ-સમંતપંચકનું વર્ણન, અક્ષૌહિણીની ગણના, પર્વસૂચિ અને ભારતપ્રશંસા ... ૧૮		૨૯	હાથીને તથા કાચબાને લઇને ભક્ષણ કરવા ગરુડ મેરુ પર્વતપર ગયો. ... ૭૧	
૩	પૌષ્ય પર્વ-જનમેજયને શાપ, ઉદાલક વગેરેની પરીક્ષા, ઉત્તંક તથા પૌષ્યનું ચરિત્ર ... ૩૨		૩૦	ગરુડની તૃપ્તિ અને દેવોએ કરેલું અમૃતનું રક્ષણ ... ૭૩	
	પૌલોમ પર્વ		૩૧	ગરુડની ઉત્પત્તિનાં કારણ ... ૭૬	
૪	કથાપ્રવેશ ... ૪૬		૩૨	અમૃતને માટે ગરુડ અને દેવાનું યુદ્ધ ... ૭૭	
૫	ભૃગુનો વંશ અને પુલોમા રાક્ષસ તથા અગ્નિનો સંવાદ ... ૪૬		૩૩	ગરુડ અમૃત લઇને નીકળ્યો ... ૭૮	
૬	ચ્યવનની ઉત્પત્તિ અને અગ્નિને શાપ ૪૮		૩૪	ગરુડે સર્પોની આગળ અમૃત મૂક્યું અને વિનતાને દાસીપણાથી મુક્ત કરી ૮૦	
૭	અગ્નિનો શાપથી છૂટકો ... ૪૯		૩૫	સર્પોનાં નામો ... ૮૧	
૮	રુરુનું ચરિત્ર-પ્રમદરાને સર્પદંશ ... ૫૦		૩૬	શેષનું ચરિત્ર ... ૮૨	
૯	પ્રમદરાનું પુનરજન્મ ... ૫૧		૩૭	વાસુકિ વગેરે સર્પોના વિચારો ... ૮૩	
૧૦	રુરુ અને કુંડુભનો સંવાદ ... ૫૨		૩૮	એલાપત્ર નાગનાં વચન ... ૮૫	
૧૧	કુંડુભની શાપથી મુક્તિ ... ૫૩		૩૯	જરતકારુની શોધ ... ૮૬	
૧૨	સર્પસત્રની પ્રસ્તાવના ... ૫૪		૪૦	જરતકારુચરિત્ર તથા પરિક્ષિત રાજાનું ઉપાખ્યાન ... ૮૬	
	આસ્તીક પર્વ		૪૧	પરિક્ષિત રાજાને શાપ ... ૮૮	
૧૩	જરતકારુ અને તેના પિતૃઓનો સંવાદ ૫૪		૪૨	શાપની સૂચના, રાજાએ લીધેલા ઉપાયો અને કાશ્યપ તથા તક્ષકનો સમાગમ ... ૯૦	
૧૪	વાસુકિની બહેન સાથે જરતકારુનાં લગ્ન ૫૬		૪૩	રાજાને સર્પદંશ ... ૯૧	
૧૫	સર્પોને માતાએ આપેલા શાપનો પ્રસ્તાવ ૫૭		૪૪	જનમેજયને રાજ્યાભિષેક ... ૯૩	
૧૬	સર્પોદિની ઉત્પત્તિ ... ૫૭		૪૫	જરતકારુને પિતૃઓનું દર્શન ... ૯૪	
૧૭	અમૃતને માટે સમુદ્રમથનનો નિશ્ચય ૫૮		૪૬	વાસુકિને જરતકારુ ઋષિનો સમાગમ ૯૫	
૧૮	સમુદ્રમથન અને રત્નોની ઉત્પત્તિ ... ૫૯		૪૭	જરતકારુનાં લગ્ન અને ફરી તેનું વનમાં જવું ... ૯૬	
૧૯	અમૃતને માટે યુદ્ધ અને દૈત્યોનો પરાજય ૬૧		૪૮	આસ્તીકની ઉત્પત્તિ ... ૯૮	
૨૦	સર્પોને શાપ ... ૬૩		૪૯	જનમેજય રાજાએ પોતાના પિતાના મૃત્યુનું વૃત્તાંત મંત્રીઓને પૂછ્યું. ૯૯	
૨૧	ઉચ્ચૈઃશ્રવા ઘોડાને જોવા નીકળેલી કદ્રૂ તથા વિનતાએ જોયેલા મહાસમુદ્રનું વર્ણન ... ૬૪		૫૦	જનમેજય અને મંત્રીઓનો સંવાદ તથા સર્પસત્રની પ્રતિજ્ઞા ... ૧૦૧	
૨૨	બન્ને બહેનો સમુદ્રને ઓળંગી ગઇ ... ૬૫		૫૧	સર્પસત્રનો આરંભ ... ૧૦૩	
૨૩	ગરુડની ઉત્પત્તિ અને તેની દેવોએ કરેલી સ્તુતિ ... ૬૫		૫૨	સર્પોનો હોમ ... ૧૦૪	
૨૪	સૂર્યની ઉગ્રતા શાંત કરવા અરુણ સાચિ થયો. ... ૬૭		૫૩	તક્ષક ઈંદ્રને શરણે ગયો અને વાસુકિએ સર્પસત્રથી બચવા માટે પોતાની બહેનની પ્રાર્થના કરી. ... ૧૦૪	
૨૫	કદ્રૂએ ઈંદ્રની સ્તુતિ કરી. ... ૬૮				
૨૬	ઈંદ્રે વરસાદ વરસાવ્યો ... ૬૯				
૨૭	ગરુડે દાસપણાથી છૂટવાનો ઉપાય પૂછ્યો ૬૯				

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૫૪	સર્પસત્રમાં આસ્તીકનું જવું	...૧૦૬
૫૫	આસ્તીકે કરેલી સ્તુતિ	... ૧૦૭
૫૬	રાજ્યે આસ્તીકને વર આપ્યો.	...૧૦૮
૫૭	કેટલાક સર્પોનાં નામો	... ૧૧૦
૫૮	સર્પોએ આસ્તીકને આપેલું વરદાન	૧૧૧

અંશાવતરણ પર્વ

૫૯	મહાભારતની કથા કહેવા શૌનકની પ્રેરણા	... ૧૧૩
૬૦	વ્યાસે મહાભારતની કથા કહેવા વૈશંપાયનને આજ્ઞા કરી.	... ૧૧૩
૬૧	કૌરવો તથા પાંડવોની વચ્ચે ભેદ અને યુદ્ધનું કારણ અથવા સંક્ષિપ્ત ભારત	... ૧૧૪
૬૨	મહાભારતનું માહાત્મ્ય	... ૧૧૭
૬૩	વ્યાસાદિની ઉત્પત્તિ	... ૧૧૯
૬૪	પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા બ્રહ્માએ દેવો-ને અંશોથી અવતરવા આજ્ઞા કરી.	... ૧૨૪

સંસવપર્વ

૬૫	દક્ષકન્યાની સંતતિ	... ૧૨૬
૬૬	વિધિસૃષ્ટિ	... ૧૨૮
૬૭	રાજ્ય વગેરેની ઉત્પત્તિ-અથવા અં-શાવતરણ	... ૧૩૧
૬૮	દુષ્યંતરાજના રાજ્યનું વર્ણન	... ૧૩૭
૬૯	દુષ્યંતની મૃગયાનું વર્ણન	... ૧૩૮
૭૦	કણ્વઋષિના આશ્રમમાં દુષ્યંતનો પ્રવેશ	... ૧૩૯
૭૧	શકુંતલાની જન્મકથા	... ૧૪૨
૭૨	શકુંતલાની જન્મકથા (ચાલુ)	... ૧૪૪
૭૩	દુષ્યંતની સાથે શકુંતલાનો ગાંધર્વ-વિવાહ	... ૧૪૫
૭૪	દુષ્યંત તથા શકુંતલાનો સંવાદ અને ભરતનો રાજ્યાભિષેક	... ૧૪૬
૭૫	યયાતિરાજનું આખ્યાન	... ૧૫૨
૭૬	કચને સંજીવિની વિદ્યા પ્રાપ્ત થઇ	... ૧૫૫
૭૭	કચ તથા દેવયાનીના પરસ્પર શાપ અને કચનું દેવલોકમાં પ્રયાણ	... ૧૫૮
૭૮	દેવયાની અને શર્મિષ્ઠા વચ્ચે વિરોધ	૧૬૦
૭૯	શુકાચાર્ય અને દેવયાનીનો સંવાદ	... ૧૬૨
૮૦	શર્મિષ્ઠા દેવયાનીની દાસી થવા ક-બૂલ થઇ	... ૧૬૨
૮૧	યયાતિરાજની સાથે દેવયાનીનાં લગ્ન	૧૬૪
૮૨	દેવયાનીને તથા શર્મિષ્ઠાને પુત્રો થયા.	૧૬૭
૮૩	યયાતિરાજ શાપથી વૃદ્ધ થયો.	... ૧૬૮

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૮૪	પૂરુએ રાજની વૃદ્ધતા ગ્રહણ કરી	... ૧૭૦
૮૫	પૂરુનો રાજ્યાભિષેક તથા યયાતિનું વનગમન	... ૧૭૨
૮૬	યયાતિનું સ્વર્ગગમન	... ૧૭૪
૮૭	યયાતિએ પૂરુને કરેલા ઉપદેશનું ઇદ્રની પાસે કથન	... ૧૭૫
૮૮	યયાતિનું સ્વર્ગમાંથી સત્પુરુષોમાં પડવું	૧૭૫
૮૯	યયાતિએ કરેલું પરલોકનું તથા પો-તાના પતનનું વર્ણન	... ૧૭૬
૯૦	યયાતિચરિત્ર-પુનર્જન્માદિનો વિચાર	૧૭૮
૯૧	યયાતિચરિત્ર-આશ્રમધર્મો	... ૧૮૧
૯૨	રાજ્યોએ પોતાનાં પુણ્યથી યયા-તિને સ્વર્ગમાં જવા માટે કરેલી પ્રાર્થના	... ૧૮૩
૯૩	યયાતિરાજને પુનઃ સ્વર્ગપ્રાપ્તિ	... ૧૮૪
૯૪	પૂરુના વંશનું વર્ણન	... ૧૮૬
૯૫	પૂરુના વંશનું વિશિષ્ટ વર્ણન	... ૧૮૯
૯૬	શાંતનુરાજનું ઉપાખ્યાન	... ૧૯૩
૯૭	શાંતનુરાજને ગંગાનો મેળાપ	... ૧૯૪
૯૮	ભીષ્મની ઉત્પત્તિ	... ૧૯૬
૯૯	વસુઓને થયેલા શાપનું વર્ણન	... ૧૯૭
૧૦૦	ભીષ્મની પ્રતિજ્ઞા તથા શાંતનુને સ-લવતીની પ્રાપ્તિ	... ૧૯૯
૧૦૧	ચિત્રાંગદાનું મૃત્યુ અને વિચિત્રવીર્ય-ને રાજ્યપ્રાપ્તિ	... ૨૦૩
૧૦૨	કાશિરાજની કન્યાઓનું હરણ અને વિચિત્રવીર્યનું મરણ	... ૨૦૪
૧૦૩	વંશવૃદ્ધિને માટે સલવતી તથા ભીષ્મ-નો સંવાદ	... ૨૦૭
૧૦૪	ભીષ્મે કહેલી દીર્ઘતમાની કથા	... ૨૦૮
૧૦૫	વંશવૃદ્ધિમાટે સલવતીનો પ્રયત્ન	... ૨૧૨
૧૦૬	ધૃતરાષ્ટ્ર, પાંડુ તથા વિદુરની ઉત્પત્તિ	૨૧૪
૧૦૭	માંડવ્યઋષિનું ઉપાખ્યાન	... ૨૧૫
૧૦૮	માંડવ્યઋષિનું ઉપાખ્યાન (ચાલુ)	... ૨૧૬
૧૦૯	પાંડુનો રાજ્યાભિષેક	... ૨૧૭
૧૧૦	ધૃતરાષ્ટ્રનાં ગાંધારી સાથે લગ્ન	... ૨૧૯
૧૧૧	કર્ણની ઉત્પત્તિ	... ૨૨૦
૧૧૨	કુંતીની સાથે પાંડુનાં લગ્ન	... ૨૨૧
૧૧૩	પાંડુનાં માદ્રીસાથે લગ્ન તથા દ્વિગ્વિજય	૨૨૨
૧૧૪	પાંડુનો અરણ્યનિવાસ તથા વિદુર-નાં લગ્ન	... ૨૨૪
૧૧૫	ધૃતરાષ્ટ્રને ત્યાં પ્રજેતપત્તિ	... ૨૨૪

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૧૬	દુઃશલાના જન્મની કથા ...	૨૨૬
૧૧૭	ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોનાં નામો તથા તેઓ- નાં લગ્ન ...	૨૨૭
૧૧૮	પાંડુરાજને શાપ ...	૨૨૮
૧૧૯	પાંડુરાજએ કરેલો નિત્યને માટે વનનિવાસ ...	૨૨૯
૧૨૦	પુત્રોત્પત્તિની આવશ્યકતા અને કુંતી- ને પાંડુની પ્રેરણા ...	૨૩૨
૧૨૧	કુંતીએ કહેલું યુપિતાશ્વ રાજનું ઉપાખ્યાન ...	૨૩૪
૧૨૨	કુંતીને પુત્રોત્પત્તિમાટે આજ્ઞા ...	૨૩૫
૧૨૩	યુધિષ્ઠિર, ભીમસેન તથા અર્જુનની ઉત્પત્તિ ...	૨૩૭
૧૨૪	નકુલ તથા સહદેવની ઉત્પત્તિ ...	૨૪૦
૧૨૫	પાંડુરાજનું મૃત્યુ અને માદ્રીનું સતી થવું ...	૨૪૨
૧૨૬	પાંડવો હસ્તિનાપુર આવ્યા. ...	૨૪૩
૧૨૭	પાંડુ તથા માદ્રીના ઉત્તરસંસ્કાર ...	૨૪૫
૧૨૮	દુર્યોધને ભીમસેનને વિષ ખવરાવ્યું અને ભીમે નાગલોકમાં જઈને દિવ્ય રસ પીધો. ...	૨૪૬
૧૨૯	ભીમસેન નાગલોકમાંથી પાછો આવ્યો, દુર્યોધને ફરી તેને ઝેર ખવરાવ્યું અને કુમારોનો કૃપાચાર્યની પાસે અભ્યાસ ...	૨૪૯
૧૩૦	કૃપાચાર્યજન્મ, દ્રોણજન્મ તથા દ્રો- ણને પરશુરામ પાસેથી અસ્ત્રપ્રાપ્તિ ...	૨૫૧
૧૩૧	દ્રોણાચાર્ય અને ભીમનો સમાગમ ...	૨૫૩
૧૩૨	દ્રોણાચાર્યે કુમારોને શિક્ષણ આપ્યું તથા પ્રાથમિક પરીક્ષા લીધી. ...	૨૫૭
૧૩૩	અર્જુને નિશાન પાડ્યું તથા દ્રોણને મગરથી છોડાવ્યા અને દ્રોણે અર્જુ- નને બ્રહ્માસ્ત્ર આપ્યું... ...	૨૬૦
૧૩૪	કુમારોની મહાન પરીક્ષા ...	૨૬૧
૧૩૫	અર્જુનની પરીક્ષા ...	૨૬૩
૧૩૬	કર્ણ તથા અર્જુનના દ્વંદ્વયુદ્ધની તૈ- યારી અને કર્ણને રાજ્યાભિષેક ...	૨૬૫
૧૩૭	કર્ણપ્રત્યે આક્ષેપ, તેનો ખચાવ અને રંગવિસર્જન ...	૨૬૭
૧૩૮	દ્રુપદનો પરાજય અથવા અર્જુને આ- પેલી ગુરુદક્ષિણા ...	૨૬૮
૧૩૯	પાંડવોના પરાક્રમથી ધૃતરાષ્ટ્રને ચિંતા ...	૨૭૧

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૪૦	કલ્પિકની રાજનીતિ-કાપટ્યશિક્ષણ જતુશૃંગ પર્વ	૨૭૨
૧૪૧	પાંડવોના ઉપર દુર્યોધનની ઇર્ષ્યા ...	૨૭૭
૧૪૨	પાંડવોને હસ્તિનાપુરમાંથી કાઢવાની યોજના... ...	૨૭૯
૧૪૩	પાંડવોનું વારણાવત નગરપ્રત્યે પ્રયાણ ...	૨૮૦
૧૪૪	દુર્યોધને પુરોચનને લાક્ષાગૃહ બાંધવા મોકલ્યો... ...	૨૮૧
૧૪૫	યુધિષ્ઠિરને વિદુરની સૂચના અને પાંડ- વોનું વારણાવત પહોંચવું ...	૨૮૨
૧૪૬	લાક્ષાગૃહમાં પાંડવોનો નિવાસ અને તે સંબંધમાં યુધિષ્ઠિર તથા ભીમ- નો સંવાદ ...	૨૮૪
૧૪૭	લાક્ષાગૃહમાં સુરંગ ખોદાવી ...	૨૮૬
૧૪૮	લાક્ષાગૃહનો દાહ અને પાંડવોનું ત્યાંથી નાસી છૂટવું ...	૨૮૭
૧૪૯	પાંડવો ગંગા ઉતરી આગળ ચાલ્યા. ...	૨૮૮
૧૫૦	પાંડવોનો વનમાં પ્રવેશ ...	૨૮૯
૧૫૧	હિડિંબવનમાં ભીમસેન પાણી લઈ આવ્યો. ...	૨૯૦

હિડિંબવન પર્વ

૧૫૨	ભીમસેન તથા હિડિંબાનો સંવાદ...	૨૯૨
૧૫૩	હિડિંબરાક્ષસસાથે ભીમસેનનું યુદ્ધ...	૨૯૪
૧૫૪	હિડિંબવન ...	૨૯૬
૧૫૫	ધૃતરાષ્ટ્રની ઉત્પત્તિ ...	૨૯૮
૧૫૬	વ્યાસનાં દર્શન તથા એકચક્રમાં નિવાસ... ...	૩૦૦

બકવન પર્વ

૧૫૭	બ્રાહ્મણની ચિંતા ...	૩૦૧
૧૫૮	બ્રાહ્મણીનાં વચન ...	૩૦૩
૧૫૯	બ્રાહ્મણની કન્યા તથા પુત્રનાં વચન ...	૩૦૫
૧૬૦	કુંતીનો પ્રશ્ન અને બ્રાહ્મણનો ઉત્તર ...	૩૦૬
૧૬૧	બ્રાહ્મણનું આશ્વાસન અને ભીમસેન કરેલો બકવનનો અંગીકાર ...	૩૦૭
૧૬૨	યુધિષ્ઠિર તથા કુંતીનો સંવાદ ...	૩૦૮
૧૬૩	ભીમસેન અને બકાસુરનું યુદ્ધ ...	૩૧૦
૧૬૪	બકાસુરનો વધ તથા લોકોનો આનંદ ...	૩૧૧

ચૈત્રરથ પર્વ

૧૬૫	દ્રુપદનાં સંતાનોની ઉત્પત્તિનો પ્રશ્ન...	૩૧૨
૧૬૬	દ્રૌપદીસંભવકથા અથવા દ્રુપદ- મદમદન ...	૩૧૩
૧૬૭	દ્રૌપદીની ઉત્પત્તિ ...	૩૧૪

૩૨-૩૬

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૬૮	દ્રુપદના નગરમાં જવાનો પાંડવોનો નિશ્ચય ... ૩૧૭	૩૧૭
૧૬૯	દ્રૌપદીના પૂર્વજન્મની કથા... ૩૧૭	૩૧૭
૧૭૦	ચિત્રરથગંધર્વનો પરાજય ... ૩૧૮	૩૧૮
૧૭૧	તપત્યુપાખ્યાન ... ૩૨૨	૩૨૨
૧૭૨	સંવરણ અને તપતીનો સંવાપ ... ૩૨૪	૩૨૪
૧૭૩	સંવરણનાં તપતી સાથે લગ્ન... ૩૨૫	૩૨૫
૧૭૪	વસિષ્ઠચરિત્ર-પુરોહિત કરવાની પાંડવોને ગંધર્વની સૂચના ... ૩૨૭	૩૨૭
૧૭૫	ક્ષત્રિયજળથી બ્રહ્મજળની શ્રેષ્ઠતા જોઈ વિશ્વામિત્ર બ્રાહ્મણ થયા. ... ૩૨૮	૩૨૮
૧૭૬	વસિષ્ઠચરિત્ર-કલ્માષપાદ રાજાની કથા ૩૩૧	૩૩૧
૧૭૭	સૌદાસિને વસિષ્ઠે પુત્ર આપ્યો. ... ૩૩૩	૩૩૩
૧૭૮	વસિષ્ઠે કહેલું ઔર્વના ઉપાખ્યાન ... ૩૩૫	૩૩૫
૧૭૯	ઔર્વોપાખ્યાન-ઔર્વના ક્રોધનું વારણ ૩૩૬	૩૩૬
૧૮૦	ઔર્વના ક્રોધની શાંતિ અને વડવામુખ અગ્નિની ઉત્પત્તિ ... ૩૩૭	૩૩૭
૧૮૧	પરાશરનો રાક્ષસયજ્ઞ... ૩૩૯	૩૩૯
૧૮૨	કલ્માષપાદરાજાની સ્ત્રીમાં વસિષ્ઠને પુત્ર ઉત્પન્ન કરવાનું કારણ ... ૩૪૦	૩૪૦
૧૮૩	પાંડવોએ ધૌમ્યઋષિને પુરોહિત કર્યા. ૩૪૧	૩૪૧
સ્વયંવર પર્વ		
૧૮૪	પાંચાલદેશમાં જતાં બ્રાહ્મણોસાથે વાર્તા ૩૪૨	૩૪૨
૧૮૫	રંગમંડપનું વર્ણન અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ને સંભળાવેલી પ્રતિજ્ઞા..... ૩૪૩	૩૪૩
૧૮૬	ધૃષ્ટદ્યુમ્ને દ્રૌપદીને રાજ્યો ઓળખાવ્યા... ૩૪૪	૩૪૪
૧૮૭	રાજ્યો નિશાન પાડવામાં નિષ્ફળ નિવડ્યા. ... ૩૪૫	૩૪૫
૧૮૮	અર્જુને નિશાન પાડી દ્રૌપદી મેળવી. ૩૪૭	૩૪૭
૧૮૯	રાજ્યોનો દ્રુપદનાપર ક્રોધ ... ૩૪૮	૩૪૮
૧૯૦	અર્જુન તથા ભીમસેનનું પરાક્રમ અને વિજય ... ૩૫૦	૩૫૦
૧૯૧	પાંડવોના મુકામમાં રામ-કૃષ્ણ ... ૩૫૨	૩૫૨
૧૯૨	ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પાંડવોની તપાસ કરીને પાછો ગયો. ... ૩૫૩	૩૫૩
વૈવાહિક પર્વ		
૧૯૩	દ્રુપદરાજાએ પાંડવોની પાસે પુરોહિત મોકલ્યો. ... ૩૫૪	૩૫૪
૧૯૪	પાંડવોની પરીક્ષા ... ૩૫૬	૩૫૬
૧૯૫	પાંચ પતિસાથે દ્રૌપદીના લગ્નના વિચારમાં વ્યાસનું આગમન... ૩૫૭	૩૫૭

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૯૬	વ્યાસમુનિએ સર્વેનો અભિપ્રાય લીધો. ૩૫૯	૩૫૯
૧૯૭	પાંચ ઇંદ્રનું ઉપાખ્યાન અથવા પાંડવો તથા દ્રૌપદીની પૂર્વકથા ... ૩૬૦	૩૬૦
૧૯૮	દ્રૌપદીનાં પાંડવોની સાથે લગ્ન ... ૩૬૩	૩૬૩
૧૯૯	દ્રૌપદીને કુંતીમાતાનો આશીર્વાદ તથા શ્રીકૃષ્ણનું મોસાળું ... ૩૬૪	૩૬૪
વિદુરાગમન રાજ્યલંભ પર્વ		
૨૦૦	વિદુરે ધૃતરાષ્ટ્રને પાંડવોની ખબર જણાવી... ૩૬૫	૩૬૫
૨૦૧	પાંડવોના વિનાશને માટે દુર્યોધનના વિચારો ... ૩૬૮	૩૬૮
૨૦૨	કર્ણનો યુદ્ધ કરવા ઉપદેશ... ૩૬૯	૩૬૯
૨૦૩	ભીષ્મનો ઉપદેશ ... ૩૭૦	૩૭૦
૨૦૪	દ્રોણે પાંડવોને બોલાવવા આપેલો અભિપ્રાય અને તેમાં કર્ણનો વિરોધ ૩૭૧	૩૭૧
૨૦૫	વિદુરનો ઉપદેશ ... ૩૭૨	૩૭૨
૨૦૬	વિદુરજીને ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડવોને લેવા મોકલ્યા... ૩૭૪	૩૭૪
૨૦૭	પાંડવો હસ્તિનાપુરમાં આવ્યા અને સાંથી ઇંદ્રપ્રસ્થમાં રહેવા ગયા. ... ૩૭૫	૩૭૫
૨૦૮	દ્રૌપદીના સંબંધમાં વ્યવસ્થા કરવા માટે નારદમુનિનો ઉપદેશ ... ૩૭૭	૩૭૭
૨૦૯	સુંદ અને ઉપસુંદનું આખ્યાન-તેમને બ્રહ્માનું વરદાન ... ૩૭૯	૩૭૯
૨૧૦	સુંદ અને ઉપસુંદનું આખ્યાન-દ્વિગ્વિજય ... ૩૮૦	૩૮૦
૨૧૧	સુંદ અને ઉપસુંદનું ઉપાખ્યાન-બ્રહ્માએ તિલોત્તમાને મોકલી ... ૩૮૨	૩૮૨
૨૧૨	સુંદ અને ઉપસુંદનું આખ્યાન-ખતેનું મૃત્યુ-પાંડવોનો ઠરાવ... ૩૮૩	૩૮૩
અર્જુનવનવાસ પર્વ		
૨૧૩	અર્જુનને વનવાસ ... ૩૮૫	૩૮૫
૨૧૪	અર્જુન અને ઉલૂપીનો સમાગમ ... ૩૮૬	૩૮૬
૨૧૫	અર્જુનનાં ચિત્રાંગદ સાથે લગ્ન ... ૩૮૮	૩૮૮
૨૧૬	અર્જુને વર્ગા અપ્સરાને શાપથી મુક્ત કરી. ... ૩૮૯	૩૮૯
૨૧૭	ખીજ અપ્સરાઓનો ઉદ્ધાર... ૩૯૦	૩૯૦
૨૧૮	અર્જુન દ્વારકામાં ... ૩૯૨	૩૯૨
સુભદ્રાહરણ પર્વ		
૨૧૯	અર્જુન સુભદ્રાને જોઈ મોહિત થયો. ૩૯૩	૩૯૩
૨૨૦	સુભદ્રાહરણ અને યાદવોનો તથા બલદેવનો ક્રોધ ... ૩૯૪	૩૯૪

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠાંક
	હરણાહરણ પર્વ	
૨૨૨	સુભદ્રાથી અભિમન્યુ તથા દ્રૌપદીથી પાંચ પુત્રો ઉત્પન્ન થયા...	૩૯૬
	ખાંડવદાહ પર્વ	
૨૨૨	યમુનાતીરે શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનની આગળ બ્રાહ્મણના રૂપમાં અગ્નિ	૪૦૦
૨૨૩	અગ્નિનો પરાભવ	૪૦૨
૨૨૪	અર્જુન અને અગ્નિનો સંવાદ	૪૦૫
૨૨૫	અર્જુનને તથા શ્રીકૃષ્ણને યુદ્ધ- સાહિત્યની પ્રાપ્તિ	૪૦૬
૨૨૬	ખાંડવવનનો દાહ અને ઈંદ્રનો ટોપ	૪૦૮

સમાપર્વ

	સભાક્રિયા પર્વ	
૧	શ્રીકૃષ્ણે મયદાનવને સભા કરી આપવા આજ્ઞા કરી તથા સભાસ્થાનનો નિર્ણય	૪૨૫
૨	શ્રીકૃષ્ણ દ્વારકા ગયા.	૪૨૭
૩	મયદાનવે સભા તૈયાર કરી.	૪૨૮
૪	સભામાં પ્રવેશ અને ધર્મરાજની પ્રભુતા	૪૩૦
	લોકપાલસભાખ્યાન પર્વ	
૫	નારદમુનિ આવ્યા અને તેમણે યુધિ- ષ્ઠિરને પ્રશ્નોદ્વારા રાજધર્મનો ઉપ- દેશ કર્યો.	૪૩૨
૬	યુધિષ્ઠિરને દૈવીસભાઓ જાણવાની ઇચ્છા	૪૪૦
૭	ઈંદ્રની સભાનું વર્ણન	૪૪૧
૮	યમરાજની સભાનું વર્ણન	૪૪૨
૯	વરુણની સભાનું વર્ણન	૪૪૪
૧૦	કુબેરની સભાનું વર્ણન	૪૪૫
૧૧	બ્રહ્માની સભાનું વર્ણન	૪૪૭
૧૨	નારદજીએ પાંડુરાજનો સંદેશો કહ્યો...	૪૪૯
	રાજસૂયારંભ પર્વ	
૧૩	શ્રીકૃષ્ણનું આગમન	૪૫૧
૧૪	શ્રીકૃષ્ણનાં વચન	૪૫૩
૧૫	યુધિષ્ઠિરાદિનાં વચનો	૪૫૬
૧૬	જરાસંધના વધનો વિચાર	૪૫૮
૧૭	જરાસંધની ઉત્પત્તિનું વર્ણન	૪૫૯
૧૮	જરા રાક્ષસીનું આત્મકથન તથા જરાસંધનું નામકરણ	૪૬૧

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૨૨૭	ઇંદ્રાદિ દેવોની સાથે શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનનું યુદ્ધ ...	૪૦૯
	મયદર્શન પર્વ	
૨૨૮	દેવોનો પરાભવ, ખાંડવદાહ અને મયદાનવનું રક્ષણ	૪૧૧
૨૨૯	શાર્ંગકોનું ઉપાખ્યાન-મંદપાસે કરેલી અગ્નિની સ્તુતિ...	૪૧૩
૨૩૦	જરિતાનો વિલાપ...	૪૧૫
૨૩૧	શાર્ંગકોનું હલાપણ...	૪૧૬
૨૩૨	શાર્ંગકોએ કરેલી અગ્નિની સ્તુતિ અને તેઓનો ખ્યાવ	૪૧૭
૨૩૩	શાર્ંગકોપાખ્યાન-સર્વેનો સમાગમ	૪૧૯
૨૩૪	ઈંદ્રનું વરપ્રદાન	૪૨૧

૧૯	જરાસંધની પ્રશંસા	૪૬૨
----	------------------	-----

જરાસંધવધ પર્વ

૨૦	જરાસંધના વધને માટે નિશ્ચય કરીને શ્રીકૃષ્ણ, અર્જુન તથા ભીમસેન મગધ દેશમાં જવા નીકળ્યા.	૪૬૪
૨૧	શ્રીકૃષ્ણ તથા જરાસંધનો સંવાદ	૪૬૫
૨૨	જરાસંધની યુદ્ધને માટે તૈયારી	૪૬૮
૨૩	ભીમસેનની સાથે જરાસંધનું યુદ્ધ તથા જરાસંધને થયેલો શ્રમ	૪૭૦
૨૪	જરાસંધનો વધ	૪૭૧

દિગ્વિજય પર્વ

૨૫	દિગ્વિજયનું સંક્ષેપથી વર્ણન	૪૭૪
૨૬	અર્જુનના દિગ્વિજયમાં ભગદત્તનો પરાજય	૪૭૫
૨૭	અર્જુને કરેલો અનેક દેશોનો વિજય	૪૭૬
૨૮	અર્જુનદિગ્વિજયની સમાપ્તિ	૪૭૭
૨૯	ભીમસેનનો દિગ્વિજય	૪૭૮
૩૦	ભીમના દિગ્વિજયની સમાપ્તિ	૪૭૯
૩૧	સહદેવનો દિગ્વિજય	૪૮૦
૩૨	નકુલનો દિગ્વિજય	૪૮૩

રાજસૂય પર્વ

૩૩	રાજસૂયની દીક્ષા	૪૮૪
૩૪	રાજસૂય યજ્ઞમાં રાજાઓનું આગમન	૪૮૬
૩૫	યજ્ઞક્રિયા તથા કાર્યવ્યવસ્થા	૪૮૭

અર્ધાભિહરણ પર્વ

૩૬	શ્રીકૃષ્ણનું અર્ધપૂજન	૪૮૮
૩૭	શિશુપાલનો ક્રોધ	૪૯૦

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૩૮	ભીષ્મનાં વાક્યો...	...૪૯૧
૩૯	અર્ધાભિહરણની સમાપ્તિ	...૪૯૩
શિશુપાલવધ પર્વ		
૪૦	ભીષ્મે યુધિષ્ઠિરરાજનું આશ્વાસન કર્યું	૪૯૪
૪૧	શિશુપાલનાં વાક્યો	...૪૯૫
૪૨	ભીમસેનનો ક્રોધ	...૪૯૭
૪૩	શિશુપાલની જન્મકથા	...૪૯૮
૪૪	ભીષ્મનાં તથા શિશુપાલનાં વાક્યો	...૪૯૯
૪૫	શિશુપાલનો વધ	...૫૦૧
દ્યુત પર્વ		
૪૬	વ્યાસનું સૂચન અને ધર્મરાજની પ્રતિજ્ઞા	...૫૦૫
૪૭	દુર્યોધનને ઉત્પન્ન થયેલો સંતાપ	...૫૦૬
૪૮	શકુનિએ દુર્યોધનનું કરેલું આશ્વાસન	૫૦૮
૪૯	દુર્યોધને ધૃતરાષ્ટ્રને પોતાનો અભિ-પ્રાય જણાવ્યો	...૫૦૯
૫૦	દ્યુતને માટે ધૃતરાષ્ટ્રનો નિષેધ અને દુર્યોધનનો ખળાપો	...૫૧૨
૫૧	ધૃતરાષ્ટ્રની આગળ દુર્યોધને કરેલું યજ્ઞની ભેટાનું વર્ણન	...૫૧૪
૫૨	યજ્ઞની ભેટાનું વર્ણન (ચાલુ)	...૫૧૬
૫૩	યજ્ઞના ઐશ્વર્યનું વર્ણન	...૫૧૮
૫૪	ધૃતરાષ્ટ્રનો દુર્યોધનને ઉપદેશ	...૫૧૯
૫૫	દુર્યોધનનો પ્રલાપ	...૫૨૦
૫૬	દ્યુત રમવાની ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે હા પડાવી	...૫૨૧
૫૭	યુધિષ્ઠિરને તેડી લાવવા માટે વિદુરને આજ્ઞા	...૫૨૨

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૫૮	યુધિષ્ઠિરરાજ સભામાં આવ્યા	...૫૨૩
૫૯	યુધિષ્ઠિર અને શકુનિનો સંવાદ	...૫૨૫
૬૦	દ્યુતનો આરંભ	...૫૨૬
૬૧	કૌરવો અને પાંડવોનું દ્યુત	...૫૨૭
૬૨	વિદુરનાં હિતવચન	...૫૨૮
૬૩	વિદુરનાં હિતવચન (ચાલુ)	...૫૩૦
૬૪	દુર્યોધનનાં દુર્વાક્યો અને વિદુરનો હિતોપદેશ	...૫૩૧
૬૫	દ્રૌપદીપર્યંત હારી જવું	...૫૩૨
૬૬	વિદુરનાં હિતવાક્યો	...૫૩૫
૬૭	દ્રૌપદીને સભામાં ખેંચી આણી તથા દ્રૌપદીનો પ્રશ્ન	...૫૩૬
૬૮	દ્રૌપદીવસ્ત્રાહરણ	...૫૩૯
૬૯	ભીષ્મનાં વાક્યો	...૫૪૫
૭૦	ભીમસેનનાં વચન	...૫૪૬
૭૧	દ્રૌપદીને વરદાન	...૫૪૭
૭૨	ભીમસેનનો ક્રોધ	...૫૪૯
૭૩	પાંડવોનું ઇંદ્રપ્રસ્થ તરફ પ્રયાણ	...૫૫૦
અનુદ્યુત પર્વ		
૭૪	યુધિષ્ઠિરને દ્યુત રમવા પાછા ખોજાવ્યા	૫૫૨
૭૫	ગાંધારીનાં વચનો	...૫૫૩
૭૬	યુધિષ્ઠિરનો ફરી પરાજય	...૫૫૪
૭૭	પાંડવોની પ્રતિજ્ઞા	...૫૫૫
૭૮	પાંડવોનું વનગમન	...૫૫૮
૭૯	કુંતીનો વિલાપ	...૫૫૯
૮૦	વિદુર, ધૃતરાષ્ટ્ર અને દ્રોણનાં વાક્યો	૫૬૧
૮૧	ધૃતરાષ્ટ્ર અને સંજયનો સંવાદ	...૫૬૩

આદિ અને સમાપર્વનું શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	વિ. પં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
		આસ મુધારવા યોગ્ય અશુદ્ધિઓ	
૧૯	૨ ૮	ત્રણ	પાંચ
૩૫	૧ ૪	છે,	છો,
૬૫	૨ ૩૦	૧૪	૧-૪
૫૫	૫૪૨	ભે ૧૧ મો	૧૩ મો
૮૬		અધ્યાયારંભે જરાતકારુની	જરાતકારુની
૧૦૦	૧ ૧૭	મહાશયસ્વી	મહાશયસ્વી
૧૧૩	૫૪૨	ભે આંજા	આંજા
૧૩૩	૧ ૨૯	આક	આક
૧૩૬	૨ ૬	ઉતારડી	ઉતરડી
૧૪૭	૧ ૩૧	કરાવ્યે.	કરાવ્યો.
૧૫૮		અધ્યાયારંભે અધ્યાય	અધ્યાય
૧૬૭	૨ ૧૩	પુત્રીની	પુત્રીને
૧૭૮	૧ ૨૦	રહા,	રહા
૧૮૨	૨ ૨૭	ઉત્તરયાયત	ઉત્તરયાયાત
"	"	આખ્યાનમાં	આખ્યાનમાં
૧૮૭	૧ ૧૬	યંશ	યશ
૨૦૯	૧ ૩૬	અને લસણના	લસણના
૨૧૪	૧ ૧૭	કરશે.	કરશે.
૨૩૯	૧ ૨	તાર	તારા
૨૪૭	૧ ૧૦	હતા.	હતો.
૨૫૦	૧ ૧૨	ધેરે	ધેર
૨૭૨	૧ ૧૪	ખ્યતિ	ખ્યાતિ
૨૯૨	૨ ૨૫	ઈશ્વ	ઈશ્વર
૨૯૩	૧ ૨૭	પૂર્વક	પૂર્વક
૩૦૧	૧ ૧૦	દ્વિપાયના	દ્વિપાયન
૩૦૧	૨ ૩૦	હિડિંબ	હિડિંબવધ
૩૩૦	૧ ૧૯	સાટથી	સોટાથી
૩૫૪	૨ ૩૨	ચાલા	ચાલતો
૩૭૨	૧ ૨૮	લોભનો લોભી	લોભીનો લોભ
૩૮૦	૧ ૨૬	તાવાજ્ઞાપયાતાં	તાવાજ્ઞાપયતાં
૩૮૯		અધ્યાયારંભે સુક્ત	સુક્ત
૩૯૦	૧ ૯	નાપ	તાપ
૪૩૩	૧ ૨૪	આશ્રય	આશ્રય
૪૪૧		અધ્યાયારંભે લણુન	લણુન
૪૪૧	૧ ૧૯	સમપ્રમા	સમપ્રમા
૪૮૬	૨ ૨૬-૨૭	રાજ-રાજસૂય	રાજસૂય
૪૯૬	૨ ૩૫	ધણાં છે વતો	ધણાં વતો

પૃ.	વિ. પં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫૩૯		અધ્યાયારંભે દ્રૌપદી	દ્રૌપદી
૫૪૩	૫૪૨	ભે ૬૯ મો	૬૮ મો
૫૪૭	૨ ૧૫	ભીમ	ભીમ
		અક્ષરો ભાગવા તૂટવાથી થયેલી અશુદ્ધિઓ	
૯	૨ ૨૩	શિષ્યોને	શિષ્યોને
૧૩	૧ ૧	જ્યની	વિંજ્યની
૧૪	૧ ૨૨	યોદ્ધાએઆ જુનને	યોદ્ધાએ
		અર્જુનને	અર્જુનને
૧૫	૨ ૧૦	મણિરાહત	મણિરહિત
૧૭	૨ ૩૬	એમ	એમાં
૧૮	૨ ૩	વર્ણાશ્રમાવહિત	વર્ણાશ્રમવિહિત
૨૦	૨ ૩૯	આભમન્યુ	અભિમન્યુ
૨૩	૨ ૧૮	ઘતસમુદ્રમાં	ઘૂતસમુદ્રમાં
૨૪	૨ ૩	પ્રાપ્ત	પ્રાપ્તિ
૨૭	૨ ૩૧	સારથિપણામાં	સારથિપણામાં
૨૮	૧ ૧૪	અભિષેકક્રિયા	અભિષેકક્રિયા
૨૮	૨ ૨૬	સાત્યાક	સાત્યકિ
૨૮	૨ ૨૯	ધૃષ્ટદ્યુમ્નના	ધૃષ્ટદ્યુમ્નના
૨૯	૧ ૧૦	ચારત્ર	ચરિત્ર
૩૩	૧ ૧૩	આરુણ	આરુણિ
૩૩	૧ ૧૮	નાહ	નહિ
૪૯	૧ ૫	છટવા	છૂટવા
૫૦	૨ ૧૫	પાપરાહત	પાપરહિત
૬૩	૨ ૨૮	પવ	પર્વ
૬૫	૨ ૧૫	ગામઓ	ઉર્મિઓ
૬૯	૨ ૨૮	અર્થજ્ઞાનને	અર્થજ્ઞાનને
૬૯	૨ ૩૦	કર્મનો	કર્મનો
૭૭	૧ ૩૧	હથિયારો	હથિયારો
૮૧	૧ ૨૬	નાહ	નહિ
૮૬	૨ ૧૪	જેવ ચન	જે વચન
૮૯	૨ ૩૩	મ ભારતમાં	મહાભારતમાં
૧૦૧	૧ ૨૪	પ્રાઢ	પ્રૌઢ
૧૦૩	૧ ૧	શંગીને	શંગીને
૧૦૮	૧ ૩૧	યથાયોગ્યા	યથાયોગ્ય
૧૧૧		અધ્યાયારંભે સર્પે એ	સર્પોએ
૧૧૬	૧ ૧૧	તેથ	તેથી
૧૧૯	૨ ૭	અંશાવ રણ	અંશાવતરણ
૧૨૫	૨ ૨૬	વાણિયાઓ	વાણિયાઓ

પૃષ્ઠ	વિ.	પં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૨૫	૨	૨૭	મહાપઓને	મહર્ષિઓને
૧૨૬	૨	૮	શત્રુને	શત્રુને
૧૨૬	૨	૧૫	કરવા	કરવા
૧૨૬	૫	૧૨	સમવપર્વ	સંમવપર્વ
૧૨૯	૨	૧૮	ધ્રુવનો	ધ્રુવનો
૧૩૩	૧	૧૪	સિંહકાએ	સિંહિકાએ
૧૩૪	૨	૨૭	વિવંશત	વિવિંશતિ
૧૩૬	૨	૨૩	પૃથ્વીમ	પૃથ્વીમાં
૧૪૨	૨	૩	પુત્ર	પુત્રી
૧૫૦	૨	૩૮	સાહત	સહિત
૧૫૪	૨	૩	ક્રોધ	ક્રોધ
૧૫૮	૧	૧૩	માહમા	મહિમા
૧૬૦	૨	૧૯	નાહ	નહિ
૧૬૧	૧	૨૨	શામળા	શર્મિષ્ઠા
૧૬૨	૧	૮	સારથ	સારથિ
૧૬૨	૧	૧૨	આપાત્તમાં	આપત્તિમાં
૧૬૯	૧	૧૮	રાજાપથી	રાજર્ષિથી
૧૭૫	૨	૨૬	અદિ	આદિ
૧૭૫	૨	૨૮	અધ્યય	અધ્યાય
૧૭૯	૧	૮	ભામ	ભૌમ
૧૭૯	૧	૩૯	વનસ્પતય	વનસ્પતય
૨૨૩	૧	૩૦	શત્રુઓને	શત્રુઓને
૨૩૦	૨	૧૨	અલક્ષ્યનકરીને	અવલક્ષ્યનકરીને
૨૩૦	૨	૩૩	ભણ્ય	ભણ્યા
૨૩૦	૨	૩૯	મટે	માટે
૨૩૨	૨	૨૭	છટ્યો	છટ્યો
૨૩૩	૧	૧૦	છટાપ	છટાપ
૨૩૪	૨	૭	સંવદ	સંવાદ
૨૪૫	૨	૨૦	ત	તે
૨૫૦	૧	૧૯	કચું.	કચું.
૨૬૭	૧	૧૬	આધરથને	અધિરથને
૨૭૧	૧	૧૯	દુમત્સેનન	દુમત્સેનના
૨૭૪	૨	૨૫	નાહ	નહિ
૨૮૩	૧	૧૫	યથર્થ	યથાર્થ
૨૮૩	૨	૧૯	અર્થ	અર્થ
૨૮૮	૨	૧૨	જગુહુ	જગુહુ
૨૯૦	૨	૭	છટી	છટી
૨૯૫	૨	૨૬	હિડિંબ	હિડિંબ
૨૯૫	૨	૩૭	આપ્રય	અપ્રિય
૩૦૪	૨	૩૩	વાય	વાહ્ય

પૃષ્ઠ	વિ.	પં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૦૫	૨	૩૫-૩૬	થવાથ	થવાથી
૩૧૪	૧	૮	શ્રષ્ઠ	શ્રેષ્ઠ
૩૧૭	૧	૨૬	પાંડેવણુ	પાંડવેણુ
૩૨૭	૨	૧૮	શ્રષ્ઠ	શ્રેષ્ઠ
૩૩૮	૧	૮	ત	તે
૩૪૧	૧	૨૭	ધામ્ય	ધૌમ્ય
૩૪૧	૨	૯	વનન	વનનાં
૩૪૩	૨	૩૩	દુપ	દુપદ
૩૪૯	૧	૧	શ્રતિવચનો	શ્રુતિવચનો
૩૫૭	૨	૪	હાથયારો	હથિયારો
૩૬૦	૨	૧૨	પ્રાદ	પ્રૌઢ
૩૬૧	૨	૫	જવા	ઘ્રજવા
૩૬૪	૨	૭-૮	માહમાવાળી	મહિમાવાળી
૩૬૮	૧	૨	સન્ય	સૈન્ય
૩૭૦	૧	૩૧	પાંડવે ના	પાંડવોના
૩૮૯	૨	૨૧	પવાંતગત	પર્વાંતર્ગત
૩૯૯	૧	૨૦	શત્રુઓ	શત્રુઓ
૩૯૯	૧	૩૩	થત	થતા
૪૦૦	૧	૪	ધામ્ય	ધૌમ્ય
૪૦૮	૧	૩૧	છટ્યાં	છટ્યાં
૪૨૫	૦	૧૮	સયુજ્ય	સાયુજ્ય
૪૨૬	૨	૩૭	પવ	પર્વ
૪૩૯	૧	૧૨	સંગાતમાં	સંગતિમાં
૪૬૧	૧	૩૩-૩૪	ધરોમ	ધરોમાં
૪૬૪	૧	૨	પાતતી	પતિતા
૪૬૫	૨	૩૩	મુનનો	મુનિનો
૪૬૬	૧	૧૮	પ્રાદ	પ્રૌઢ
૪૭૧	૧	૨૬	તબને	તેબને
૪૭૭	૧	૧૦	વર્ચિવાન	વીર્યવાન
૪૮૯	૨	૩૮	બુદ્ધિવડે	બુદ્ધિવડે
૪૯૧	૧	૧૩	અન	અને
૪૯૪	૨	૩૦	મુનિએ	મુનિએ
૪૯૫	૧	૬	વહ્નીભિર્માર્ચિય	વહ્નીભિર્માર્ચય
૪૯૫	૨	૨૬	બેધને	બોધને
૫૦૬	૧	૨૨	સય	સત્ય
૫૧૯	૨	૭	ઘતપર્વ	ઘટપર્વ
૫૨૫	૧	૧૦	બેઠ	બેઠા
૫૨૮	૨	૨૫	ઘતપર્વ	ઘટપર્વ
૫૩૦	૨	૧૦	ઘતના	ઘૂતના
૫૩૫	૨	૧૯	હાથયાર	હથિયાર
૫૪૩	૫	૬૯	મે	ફે

મફત કે ઓછા મૂલ્યે માગનારને વિનતિ

આ સંસ્થાનાં પુસ્તકો માટે ઉપલા પ્રકારની માગણીઓ હજી આવ્યા કરતી હોવાથી જણાવવાનું કે:- આ સંસ્થામાં વગર કિંમતે કે નિર્ણિત કરતાં ઓછી કિંમતે પુસ્તકો આપવાનાં સાધન, સગવડ કે રિવાજ નથી. કોઇવાર કોઇ સંજ્ઞન તરફથી આર્થિક સગવડ આવી પડવાથી જ્યારે કોઇ અમુક પુસ્તક હરકોઈ માગનારને આપવાના સંયોગો ઉભા થાય છે, ત્યારે તે પ્રકાર પ્રથમથી જ જાહેર કરી દેવાય છે; માટે જ્યાંસુધી એવું જાહેર કરાયું હોય નહિ, ત્યાંસુધી કોઇએ પણ એવી માગણી કરવી જોઈએ નહિ. આ સિવાય કોઇ કોઇ વાર અલ્પ-સ્વલ્પ આર્થિક સગવડ નીકળી આવતાં તેમાંથી તો માત્ર એટલું જ બચી શકે છે કે, ખાસ અમુક કોટી અને અમુક સ્થિતિવાળાને જ અમુક તમુક આપવાનું હોય છે; પરંતુ એવે પ્રસંગે પણ એવા પ્રકારનાં યોગ્ય પાત્રોને શોધી શોધાવીને વગર માગ્યેજ અપાય છે, અને માગવા આવનાર કે પત્રથી માગનારને તો શબ્દથી કે અનુત્તરથી નકારજ આપવાનો હોય છે. કોઇવાર કોઇને વગરમાગ્યે કાંઇ અપાયું હોય તે ઉપરથી તે પોતાની લાયકાત કે હક્ક જુદાજ પ્રકારનાં કલ્પી લઇને એમ પણ માને છે કે, હવે તો આપણી આવા પ્રકારની સેવા આ સંસ્થાએ ઉઠાવી છે, અને તેથી જ્યારે જે પણ જોઇતું હશે તેની જરાપણ રુચિ દર્શાવીશું એટલે આપશેજ. કેટલાક માનવો વધારે સમજી હોવાથી તેઓ પોતે તો એવું સમજી લેતા નથી; પણ તે નહિ તો તેમને અપાયલું જોઇ સાંભળીને બીજા સામાન્ય માનવો તો અનેક માગવા આવે છે; અને જ્યારે નકાર સાંભળે છે, ત્યારે તે બિચારા મનમાં ગાળો દેતા દેતા ચાલ્યા જાય છે!

આગળ નાગપુરની જેલમાં ગયેલા બંધુઓ માટે કેટલાંક પુસ્તકો અંતર્યામીની આજ્ઞાથી વગર-મૂલ્યે અપાયલાં તે ઉપરથી અનેક સમજી માનવોને પણ માગવાની વૃત્તિ થઇ આવી હતી. ધનવાનો પાસે તો ભલે સમાજસેવકો માગી શકે; પણ આ સંસ્થા કેવી નીતિરીતિથી ચલવાતી હોય, અને માત્ર અનભિક્ષુ હોવાથી ધનવાનોને દાતાપણનો દારૂ પાવા જવા જેટલી રુચિ ધરાવતો હોય નહિ, તેથી કરીને કોઇએ પણ તેની ગુનેહગારીનો બદલો સામી માગણીરૂપે નહિ વાળતાં ક્ષમાજ આપવી જોઈએ.

જેઓ આ સેવકને ધનવાન કે સંસ્થાનો માલીક માનવાના ભ્રમમાં પડવાથી કે બીજી કોઇ સમજણથી, પોતામાટે કે પોતાની સંસ્થામાટે કે બીજા કોઇ માટે મુક્ત કે ઓછા મૂલ્યે મેળવવાની આશા રાખતા હોય, તેમને વિનતિ છે કે:-“માત્ર ઇચ્છાનેજ ધર્મગ્રંથની કિંમતરૂપે સમજવી જોઈએ” એવી આ સેવકની હજી પણ પાકી માન્યતા છે; પરંતુ તેવી માગણીઓ પૂરી પાડવા પાછળ લાખો કરોડોની સગવડ જોઈએ તે આ સંસ્થા ધરાવતી નથી. આ સંસ્થાની મદદ તો માત્ર પુસ્તકોની કિંમતમાં જે કાંઇ સસ્તાપણું લાવી શકાય, તે લાવવામાં સમજવાની છે; અને એ રીતે જે કાંઇ કિંમત ખર્ચવાની રહી, તેટલી પણ સગવડ જેમની પાસે ન હોય તેમણે તો પછી તે આ સ્થળેથી માગવાને બદલે ધનવાન ગૃહસ્થો પાસે અથવા તો પોતે જે રાષ્ટ્ર-સેવકોની આગેવાની નીચે કે રાષ્ટ્રીય ફંડની રાહત નીચે દેશસેવા બજાવતા હોય ત્યાંજ માગવી જોઈએ. આ સેવકને જે પણ સંયોગો વચ્ચે જે કાંઇ કરવાનું હોય તે વર્ણવી બતાવવું, તેના કરતાં “મજબીયૂસ” “લૂંટારો” “દશલાખનો માલીક થઇ બેઠેલો” તેમજ એથી પણ ખરાબ ગાળો ને બળાપા માટે આ સેવક ના નહિ પાડે.

જેમને ધન પણ ન હોય અને માગવાની વૃત્તિ પણ ન હોય અને ધર્મગ્રંથની પુષ્કળ ભૂખ હોય, તેવાઓનેજ માટે આ સેવકનું કહેવું છે કે, માત્ર વાંચવાની ઇચ્છાનેજ કિંમતરૂપે ગણીને સદ્ગ્રંથો મળવા જોઈએ; પરંતુ એ તો જ્યાંસુધી તેવાં કામો કરવાને ધનવાન ઉદારાત્માઓ જરૂર જોગા નીકળી આવે નહિ, અને જ્યાંસુધી ધનવાનોનું એવી ઉત્તમ અને અતિ અગત્યની બાબતો તરફ વિશેષ લક્ષ દોરવીને લાખો રૂપિયા તે ખાતે ખર્ચાવનારા અસામાન્ય રાષ્ટ્રસેવકો નીકળી આવીને એવી તેવી લોકહિતાવહ યોજનાઓ વિશાળ પાયા ઉપર જારી કરે-કરાવે નહિ, ત્યાંસુધી ગ્રંથેચ્છુ-ઓએ તેમ થવા માટે શુભેચ્છા અને પ્રમુખપ્રાર્થનાજ કરીને સંતોષ માનવાનો છે. સાચા દિલની પ્રભુ-પ્રાર્થનામાં જે બળ છે, તે બીજા કશામાં નથી.

લી. અવગુણસાગર ભિક્ષુ-અખંડાનંદ

एक बुकसेलरनो बळापो अने तेनो रदीयो*

“अत्र तरङ्गथी १९७०मां नीकजेला “शांतिपर्व” मां रा. छो. न. लक्ष्मणां लापांतर अनंतुं संशोधन करावीने छपावेलुं होवानी हकीकत अे ग्रंथना निवेदनमां जणुवाववा उपरांत अेक साधारण मनुष्य पणु जेध शके तेवी रीते अे ग्रंथना मुअपृष्ठपर पणु ते आअत स्पष्ट जणुवेधी हती; अने महाभारतना आझीना सर्व लागोनं लापांतर अनुभवनी शास्त्रीने हाथे नवुं तैयार थतुं होवानी वात पणु १९७० ना आसो मासमां छपायला “विविध ग्रंथमाणा ” ना पुस्तक वगेरेमां प्रसिद्ध थर् यूकी हती. छतां मुंअर्धना ‘गुजराती’ पत्रवाणाअे पोताना धरना छापामां १९७१ ना वैशाख मासना त्रणु अंकांमां अेवी मतलअनी छेक जुडी वातो छपी हती के, शांतिपर्वनुं लापांतर नवुं कडीने नूतुं आपवामां आव्युं छे, अने आ तेनी योथी आवृत्ति होवानी वात पणु जोटी छे; तथा आआ महाभारतनुं लापांतर अे अमदावादवाणुं आपवामां आवनार छे ! आ संस्थानो हेतु कोधने पणु नुकसान करवानो नहि छतां, दोकहितार्थे सारा ग्रंथेने सस्ता करवा जतां कोर्ध अमली-त्रमली किंमते वेयनारने तेथी कांघ नुकसान थतुं होय, अथवा पोताना धंधानो मार्ग जरा अदबवो पडतो होय, तो मात्र तेठला-नेज आतर आवुं दोकहितनुं कार्य कोधअे न करवुं अेम तो अनेज नहि. आ संस्थाअे प्रसिद्ध करेला अने करवा धारेला श्रीमद्भागवत, योगवासिष्ठ, महाभारत, रामायण, ज्ञानेश्वरी भगवद्गीता, गीताना गुटका, पंचदशी, वगेरे ग्रंथे अे प्रेस तरङ्गथी मनगमती किंमते प्रसिद्ध थर् यूकेला होधने आ संस्थाना कार्यने लीधे ते ग्रंथेनुं वेयाणु धरी जवाथी कांघ नहि तो दर वर्षनी दशेक हजरनी पेदाश ते प्रेसवाणानी गुम थयेवी होवी जेधअे. आथी ते पत्रकारनुं हेत आ संस्थाअे हेतलुं अंधुं उल्लाध जतुं हशे, अे वात प्रत्येक सज्जन सहलाधथी कल्पी शके तेम छे. हदयना आ उंडा जणापाना कारणथी उपर जणुअ्युं तेम शांतिपर्व अने महाभारतनी आअतमां छेक निराधार अने अनावडी जुडाणुं देलाववा उपरांत येन केन प्रकारेण हलकी लापा वगेरे सहजप्राप्त हथियारोने उपयोग पणु पोताना धरना छापामां तेमणे ठीक कर्यो हतो. वणी शांतिपर्वमांका डेटलाक अरा अर्थेने जोटा अताववानी अने जे अर्थ अथवा शब्दो तेमां लभेअान न हता ते तेमां लभेअा छे अेम दर्शाववानी अडादुरी पणु अे लेजेमां ठीक करी अताववामां आवी हती !”

“जमे तेवा अजडाट के आक्षेपो थया करे छतां ते तरङ्ग लक्ष्य न आपतां मुंजे मोढे अने ते कार्य कर्यो जवुं, अने छेवटे जनसमान अेवाअोथी उंधा विचारोअे यही जधने सेवानो लाल देवाथी विमुअ थाय तो ते उपरथी “लजुं थयुं लांगी जंनण, सुजे लजुं श्रीगोपाण”नी पेडे परमात्मदेवे पोता तरङ्ग विशेष अलिमुअ अताववानी कृपा करेवी समजने तेमां रहेला स्वपरना अधिक हितने मोटे अहोभाग्य मानवुं; आ धोरणु सस्ता साहित्यनी प्रवृत्तिनी शर-आतमांज जणुवेळुं छे, जेथी कोध कोध सज्जनोनी सूयना छतां वर्तमानपत्रांमां जुडासा-अे आपवा जेतलुं वजन अेवाअेने आपवुं; अथवा अेवाअोनी साथे तेवा अनीने अेकनी अे जोपडी अतावनी के सरकार दरबारो स्वाद यंपाडी मद उतारवो; अेमांनुं कांघपणु करवामां आव्युं न हतुं.”

“आम छतां डेटलाक सज्जनोथी अे पत्रकारने अेवो द्वेष अने हडडतुं जुडाणुं सहन न थर् शकवाथी हिंदुस्थान, आर्यप्रकाश तथा वडोदरा वर्तमानमां तेमणे तेना रदीया छपाव्या हता.”

“आ प्रमाणे आ कार्य थर् यूकयुंज हतुं; अेटले पछी अे रदीया वगेरे आ संस्थाना वायडो पणु वांचे अने आ संस्थाना शांतिपर्व के महाभारत आअत जेमने कांघ संशय पेडो होय ते दर थाय, अेवा हेतुथी “विविध ग्रंथमाणा” ना पणु मा पुस्तकमां “गुजरातीना जणापानो रदीयो” अेवा मथाना नीचे अे उत्तरो १९७१ ना अषाढ मासमां प्रसिद्ध करवामां आव्या हता. आहक न होय तेवाअो मोटे तेनी केडीक छुटी प्रतो पणु छपाववामां आवी हती.”

*आ हकीकत आ संस्था तरङ्गथी नीकजेला १९७२ सुधीना अडेवाल उपरथी सहज सुधारा साथे लीधी छे.

મહાભારતવિષે વિદ્વાનોના મનનીય વિચાર

૧-લોકમાન્ય તિલક મહારાજના વિચાર*

આજ લગભગ એ હજાર વર્ષથી જે મહાભારતના આધારે ભારતવર્ષના સર્વ પ્રાંતોના કવિ, પુરાણી, કીર્તનકાર વગેરે પોતાનાં કાવ્ય, કથા અને કીર્તન રસપૂર્વક કરતા આવ્યા છે; તે એક એવો ગ્રંથ છે કે જે હિમાલયથી કન્યાકુમારી સુધી અને સિંધુથી તે અલ્મપુત્રા સુધીના પ્રાચીનકાળના છપ્પને દેશોમાં આખાલ્લદ્ધ-સર્વ કોઇને એકસરખો પ્રિય થયેલો છે. જે કે રામકથા પણ ભારત-કથાના જેટલીજ ભારતવર્ષમાં લોકપ્રિય છે; પરંતુ રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ તો મહાભારતનીજ યોગ્યતા વધારે છે એમાં સંદેહ નથી. કારણ એ છે કે, રાષ્ટ્રના લોકોના વ્યવહારમાં રોજ રોજ જે અનેક પ્રકારના પ્રસંગો ઉભા થયા કરે છે અને તેમને જે જે સંકટોમાંથી પાર પડવું પડે છે; અથવા તો જે જે વિદ્વેષો અને સુખદુઃખોનો તેમને અનુભવ કરવો પડે છે; તે બંધીજ બાળતોનું મહાભારતમાં યથાર્થ વર્ણન સમાયલું છે. વળી એટલુંજ નહિ પણ એવા અનેકવિધ પ્રસંગો આવતાં મનુષ્યમાત્ર પોતાનું કેવું વર્તન રાખે કે જેથી આ લોક અને પરલોકમાં પણ તેનું કલ્યાણ થાય; આપણા પૂર્વજો એવે પ્રસંગે કેવું વર્તન રાખતા; એવે પ્રસંગે અમારો ધર્મ શું છે, નીતિ શું છે અને એ બંનેનું તારતમ્ય વિચારીને તેનો અમારે વ્યવહારમાં કેવી રીતે અમલ કરવાનો છે; લૌકિક સુખ-સાધન કરતાં પારલૌકિક સુખ-સાધન ક્યારે અને કેવી રીતે વધારે મહત્ત્વનાં હોય છે; એકબીજા વચ્ચે એ સાધનોનો કેવો સંબંધ છે અને તેમના વચ્ચેનો વિરોધ કેવી રીતે દૂર કરી શકાય છે; એ વગેરે અનેક મહત્ત્વના પ્રશ્નોનો ઉકેલ, આ ગ્રંથમાં લગવાન વેદવ્યાસે પોતાની સાહજિક અને સરળ ભાષામાં, પ્રાસાદિક વાણીમાં અને નાનું બાળક પણ સમજી શકે એવાં મનોરંજક ઉદાહરણોના રૂપમાં અત્યંત સુંદર અને માર્મિક રીતે આપ્યો છે. એ ઉપરાંત આ ગ્રંથની વિશેષ ખુબી તો એ છે કે, તે પંચતંત્રની પેઠે કલ્પિત કથાઓથી ભરપૂર નથી; અથવા મનુસ્મૃતિ કે યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિની પેઠે કેવળ ધર્મવિષયક આજ્ઞાઓ કે ચર્યાઓથી ભરપૂર નથી કે જેથી તે આખાલ્લ-વૃંદની સામાન્ય સમજણમાં ઝટ ઉતરે નહિ. મહાભારત ગ્રંથ તો પ્રાચીન ભારતના ઇતિહાસનેજ આધારે રચાયેલો હોઇને પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેને 'ઇતિહાસ' તરીકે પણ વર્ણવેલો છે. હવે અર્વાચીન ઇતિહાસકારોને પણ દૃઢ વિશ્વાસ એકો છે કે, ભીષ્મ, યુધિષ્ઠિર, ભીમ, અર્જુન, શ્રીકૃષ્ણ, દુર્યોધન વગેરે જે આ આર્ષ મહાકાવ્યના નાયક, ઉપનાયક કે પ્રતિનાયક છે; તે પણ બધા કપોલ-કલ્પિત નથી પણ ઐતિહાસિક પુરુષો છે.

દ્વાપરયુગ પૂરો થઇ કળિયુગની શરૂઆત થાય તે પહેલાં-અર્થાત્ ભારતવર્ષ અત્યંત વૈભવવાળી અને ઉજ્જવળ સ્થિતિએ પહોંચ્યા પછી ન્યારથી તેની ઉતરતી દશાનાં પૂર્વલક્ષણ દેખાવા લાગ્યાં; તેજ સમયે એ મહાપુરુષોએ આર્યાવર્ત દેશને પવિત્ર કર્યો હતો. કારણકે તેમનાં ચરિત્ર એટલાં ઉદાત્ત, બોધપ્રદ અને મનોરંજક હતાં કે તે ઉપરથી મોટે ભાગે એમજ લાગે છે કે, આ કળિયુગના આરંભમાં

* મરાઠી " ભારતીય યુદ્ધ " માં લોકમાન્યે સંવત ૧૮૭૦ માં લખેલી પ્રસ્તાવનામાંથી સ્વતંત્રાનુવાદ

પુરુષેશ્વરે એ મહાપુરુષોને એટલાજ માટે ખાસ ધરાદાપૂર્વક ઉત્પન્ન કર્યા હતા કે એ સમય પછી ભારતવર્ષની જે દુર્દશા થવાની હતી તે થવા છતાં પણ (જેમ જગતમાંથી અન્ય પ્રજાઓનાં નામ-નિશાન ઉપડી ગયાં છે તેમ-આર્યપ્રજા અને તેનો સર્વોત્તમ આર્ય ધર્મ પણ જડમૂળમાંથી ઉપડી જાય નહિ; અને “ભાગ્યું ભાગ્યું તોયે ભર્ય” ની પેઠે કાંઈ પણ તેનું સાચું ખીજ-મૂળ-જળવાયલું રહીને) ભારતવર્ષના (થોડા ઘણા પણ) લોકો ધર્માચરણમાં પ્રવૃત્ત રહી શકે.

ભગવાન વેદવ્યાસની વાણી કાવ્યદષ્ટિએ તો રસભરી છેજ; પરંતુ તેની સાથે એ વાણીરૂપી કુંદનમાં જે હીરા જડેલા છે તે પણ તેજસ્વિતાદિ ગુણોમાં કાંઈ જેવા તેવા નથી. આજ કારણથી મહાભારત ગ્રંથ અને તેના નાયક-ઉપનાયક વગેરે મહાપુરુષો, તેમને હજારો વર્ષ વીતી જવા છતાં પણ આર્યભૂમિનાં આખાલવૃદ્ધ સ્ત્રીપુરુષોના હૃદયમાં પ્રિયજ થતા આગ્યા છે.

ટુંકમાં કહીએ તો મહાભારત એ એક અત્યુત્તમ રાષ્ટ્રીય ગ્રંથ છે. આર્યભૂમિના અતિશ્રેષ્ઠ મહાકવિએ પોતાની પ્રાસાદિક વાણીથી તે રચ્યો છે અને તેના નાયક અમારા પૂર્વજોમાં પણ મહાપુરુષ ગણાયલા હોવાથી અમને વર્તમાન આર્યલોકોને પણ એ રાષ્ટ્રીય ગ્રંથ સ્વભાવ-થીજ અત્યંત પ્રિય લાગે એમાં નવાઈ નથી. કેમકે એ ગ્રંથ અત્યુર્વિધ પુરુષાર્થને સાધ્ય કરવામાં અમને સેંકડો-હજારો-વર્ષોથી અચૂક માર્ગદર્શક થતો આવ્યો છે. ખીજાં પણ રાષ્ટ્રોમાં પ્રાચીન કાળમાં આ જાતના ગ્રંથો રચાયા હશે; પરંતુ અમને મહાભારતનાં કથાનકોમાં જેવું પોતાપણું લાગે છે; તેવું અન્ય દેશોના કથાગ્રંથોમાં નથી લાગતું. પૃથ્વી ઉપર ભાગીરથી કરતાં પણ વધારે મોટી અનેક નદીઓ છે; પણ જેમણે આર્યભૂમિમાં જન્મ લીધો છે, તે મનુષ્યોમાટે તો ગંગા જેવી પવિત્ર ખીજ કોઈ પણ નદી નથી. રાષ્ટ્રીય ગ્રંથનું પણ એજ પ્રમાણે સમજ લેવું. આજ સુધીમાં આ આર્યભૂમિમાં આર્યધર્મસિવાયના અનેક ધર્મો આવ્યા છે અને તેથી આખા દેશના લોકોના ધર્મવિચારોમાં ઝાઝા ભેદ પડી ગયા છે; પરંતુ તે છતાં પણ ભારતના ભિન્ન ભિન્ન પ્રાંતોમાં આર્ય-ધર્મના અનુયાયીઓનો સમાજ અત્યારે પણ જે ધર્મનીતિના વિચારોથી તથા વ્યાવહારિક તત્ત્વોથી બંધાયેલો છે; તે તત્ત્વ, તે નીતિ અને તે ધર્મ ઇત્યાદિનું મૂળ મહાભારતમાંજ મળી આવે છે.

ભારતવર્ષના દક્ષિણી પ્રાંતોની દ્રાવિડી ભાષા છોડી દૃઢએ તો ખીજ પ્રાંતોનો ભાષાભેદ ઘણે ભાગે મહાભારતના ગ્રંથકાળ પછીજ વધારે ફેલાયો હશે, એવો ભાષાશાસ્ત્રીઓનો સામાન્ય મત છે. કોઈ પૂછે કે, મહાભારત સેતુબંધ રામેશ્વરથી હિમાલયસુધી સૌને માટે એકસરખોજ પ્રમાણભૂત કેમ મનાય છે? તો તેનું કારણ એ છે કે, પાંડવોનો કાળ એ ભારતવર્ષના ભાગ્યોદયનો કાળ હતો. ભારતખંડની બહારના પરાક્રમી દેશોના લોકો સાથે તે સમયે વૈદિક ધર્મીઓનો સંબંધ ચાલુ હતો અને તે સમયનાં તમામ સભ્ય રાષ્ટ્રોમાં ભારતવર્ષને અગ્રસ્થાન મળેલું હતું. એ સમયની નીતિ, એ સમયનો ધર્મ, એ સમયનું વ્યવહારશાસ્ત્ર અને એ સમયના અવતારી મહાપુરુષોનાં ચરિત્ર, તે સમયના પણ જગતભરનાં સર્વ રાષ્ટ્રોમાં સર્વમાન્ય થઈ પડે; તોપછી તે ખુદ ભારતવર્ષમાં-અને તે પણ તેમના પછીના ઉત્તરતા કાળમાં-તે સર્વમાન્ય અને શિરસાવંધ થાય, એમાં તો આશ્ચર્યજ શું છે!

અસ્તુ. ઇતિહાસ કિંવા તત્ત્વજ્ઞાનતરીકે અથવા પ્રાચીન શાસ્ત્રીય પરિભાષા મુજબ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ, એ ચારે પુરુષાર્થનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવનારતરીકે પણ આ ગ્રંથનાં જેટલાં વખાણ કરીએ તેટલાં ઓછાં છે. ભારતભૂમિમાં ચારે તરફ જે હિંદુસમાજ યા આર્યસમાજ ફેલાયેલો છે; તેના જીવાત્માતરીકે આ ગ્રંથને ગણીએ તો તેમાં પણ જરાયે અતિશયોક્તિ નથી. અમારામાંથી અનેક જાતના માણસો અનેક કારણોથી તેનું અધ્યયન અને અધ્યાપન હળુસુધી કરતા આવ્યાં છે. કાલિદાસ જેવા કવિઓએ પોતાની અસૌકિક કવિતાશક્તિને માટે જે કથાનકોને પ્રમાણભૂત ગણીને લીધાં છે, તેમાંનાં પણ કેટલાંક કથાનકો આ ‘રત્નનિધિ’માંનાંજ છે. ઉત્તરભારતવર્ષના ભાટોએ રાજપૂતાનાના રાજપૂત વીરોની શરતાને પાનો ચઢાવવા માટે આજ ત્રૈલોક્યચિંતામણિ મહાભારતનો ઉપયોગ કર્યો છે; અને અર્વાચીન ધર્મશાસ્ત્રકારોએ તથા રાજનીતિજ્ઞોએ પણ ધર્મ, નીતિ અને વ્યવહારનાં લોકોપયોગી સમર્પક પ્રમાણો અને વચનો આ સર્વોપજીવી ભંડારમાંથીજ ઉદ્ધૃત કરેલાં છે. તત્ત્વજ્ઞાન તરફ જોઈએ તો તેને માટે પણ ગરાબર એજ ન્યાય લાગુ પડે છે. તાર્પર્ય કે, આ ગ્રંથને ‘પાંચમો વેદ’ કહેવામાં આવે છે તે પણ તદ્દનજ ચોચ છે. વ્યાસે પોતેજ આ ગ્રંથવિષે કહ્યું છે કે, “જે આમાં છે તેજ

અધા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં છે અને જે આમાં નથી તે ક્યાંય પણ નથી. "x તેમનું આ કથન કંઈ અતિશયોક્તિભર્યું નથી. ભારતવર્ષમાં નાનાં બાળક-બાળકીઓના કામળ ચિત્તથી લઇને અનુભવથી ઘડાયેલા વૃદ્ધોનાં ચિત્ત સુધી, સૌ કોઈ ઉપર જે ગ્રંથે આજસુધી સચોટ અસર પાડી છે; તેના કર્તાનાં બુદ્ધિવૈભવ, પ્રતિભા અને સામર્થ્ય કેટલાં અઘોરિક હોવાં જોઈએ તે વિશેષ સમજાવવાની જરૂર નથી. તદ્દન અર્વાચીન કાળમાં-અર્થાત્ શ્રી શિવાજી મહારાજના સમયમાં (આજથી થોડાંક સૈકાં પૂર્વે) જે દેશાન્નતિ, રાષ્ટ્રોન્નતિ અને ધર્મોન્નતિ થયેલી; તેમાં પણ એજ ગ્રંથ કારણરૂપ થયેલો છે. પેશ્વાઈમાં પણ ધર્મ, વ્યવહાર તથા રાજનીતિ શીખવવામાં અમારા તરફ (મહારાષ્ટ્ર પ્રાંતમાં) એજ ગ્રંથનો ઉપયોગ કરતા હતા. ધર્મવિષયમાં સર્વમાન્ય થઈ ચૂકેલી શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા પણ મૂળે તો મહાભારતમાંનીજ છે ને ! બારમી સદીના અરસામાં જે ધર્મજગૃતિ થયેલી તેમાં પણ તેનુંજ ભાષાંતર કારણભૂત થયું હતું. આથી કહી શકાય છે કે, ભારતવર્ષમાં ઉન્નત પુરુષાર્થનાં બીજ સદૈવ કાયમ રાખી, પ્રસંગાનુસાર તે બીજોમાંથી યોગ્ય અંકુર ઉત્પન્ન કરવાની બાબતમાં આ મહાભારત નામક રાષ્ટ્રીય ગ્રંથજ સંસ્કૃત અથવા પ્રાકૃત ભાષાંતરદ્વારા કારણભૂત થયો છે. શરૂઆતમાં અંગ્રેજીમાં પણ-અર્થાત્ જ્યાંસુધી આપણા દેશમાં પૂર્વ-પરંપરા થોડીઘણી પણ ચાલુ હતી ત્યાંસુધી-આ મહાભારતમાંનીજ કથાઓ ઐતિહાસિક હકીકતોના રૂપમાં છોકરાંને ભણાવતા હતા; પણ એ રિવાજ હવે બંધ થતો જાય છે. જ્યાં મોડી અક્ષરો તરફજ દુર્લભ છે ત્યાં પછી પાંડવોની અતિ ઉપકારક હકીકતોને જાણવા-માનવાની કે શીખવા-શીખવવાની તો કોનેજ પડી હોય ? પરિણામ તેનું એજ આવ્યું છે કે, જે સાધારણ વાતો અથવા ધર્મનીતિનાં તત્ત્વો, સ્વરાજ્યના સમયમાં નાનાં બાળકો સુધી પણ (વગર ખર્ચે પહોંચી જતાં અને તે તેમને) અનાયાસે સમજાઈ જતાં; તેજ તત્ત્વો અને તેજ વાતો આજે એક પણ વિદ્યાર્થીને (જે તે પુષ્કળ પૈસા ખર્ચીને કોલેજમાં જાય, અને જઈને પણ બીજા ભાષાતરીકે જે સંસ્કૃતને પસંદ કરે; અને ભણવા માંડ્યા પછી પણ જે તેના પાઠ્યપુસ્તકમાં ક્યાંક તે પ્રાચીન પૂર્વજોની અસામાન્ય વાતો કે તત્ત્વોનો ઉલ્લેખ તેના વાંચવામાં આવી જઈ કાંઈપણ જિજ્ઞાસા જાગવા પામે; તોજ તેને પોતાના ખૂટપાટલૂની ગુરુદેવને) પૂછવાનું મન થાય કે, "સાહેબ ! આ તત્ત્વો અને આ વાતો મૂળે કયા દેશનાં હશે અને કયા ગ્રંથમાંનાં હશે ?" આજના કોલેજીયન વિદ્યાર્થીને કાં તો આમ છોકરો અજાણ્યાની પેઠે પૂછવું પડે છે; અથવા તો એકાદ શબ્દકોષમાંથી જોળી કાઢીને યાદ કરવું પડે છે !

ભારતવર્ષમાં અત્યારે જ્યારે એક તરફ રાષ્ટ્રીય એકતા પ્રાપ્ત કરવા માટે જેટલાં પણ સાધન મળી આવે તેટલાં જોળી કાઢવાને આપણે તત્પર થયા છીએ; ત્યારે બીજા તરફ અત્યંત અફસોસની વાત છે કે, જે રાષ્ટ્રીય ગ્રંથનો આજે સેંકડો-હજારો વર્ષથી હિંદુસમાજને સંગઠિત કરવા પાછળ અત્યુત્તમ ઉપયોગ થતો આવેલો; તેની આપણા આજના નવજીવાનોજ અવગણના કરી રહ્યા છે ! આવી સ્થિતિમાં આ તરફ કેટલાક સમયથી આ ગ્રંથના અનુવાદો, તેમજ સંક્ષિપ્ત ગદ્ય-પદ્ય ગ્રંથો એજ હેતુથી પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યા છે, કે જેથી ઉપર્યુક્ત શોચનીય સ્થિતિ કંઈક અંશે પણ દૂર થાય; પોતાના પૂર્વજોના વૈભવ, શરતા, ઉદાત્ત વિચાર અને મહત્તા નવી પ્રજાના મનમાં યોગ્ય સમયે ઉતારાય; મહાભારત જેવા રાષ્ટ્રીય ગ્રંથપ્રત્યે તેમના મનમાં આદરભાવ પેદા થાય; અને તેદ્વારા તેઓ પોતાનાં આચરણ સુધારી દેશકલ્યાણ સાધવાને તત્પર થાય. x x x x

તાત્પર્ય એ છે કે, ઘણા વિદ્વાન અને દેશહિતેષીઓનું ધ્યાન હવે એ તરફ દોરાયું છે કે, સ્વરાજ્યના સમયે નાનાં બાળકોને જે રીતે મોડી અક્ષર બતાવીને કે બીજા કોઈ રીતે-અર્થાત્ કથા પુરાણ વગેરે સંભળાવીને-આ ગ્રંથની અને તેમાંનાં પાત્રોની ઓળખાણ સહજમાં કરાવાતી; તેમ આ સમયમાં પણ-અર્થાત્ જ્યારે સાર્વજનિક શિક્ષણમાટે પાઠશાળાઓ સ્થપાઈ ચૂકી છે, તેવા સમયમાં પણ-નાનાં નાનાં બાળક સુદ્ધાંતે આ ગ્રંથનો સારી પેઠે પરિચય કરાવવો જોઈએ. x x x

પૂના, આશ્વિન શુક્લ ૧૦,
શકે ૧૮૨૬. વિ. સં. ૧૯૭૦

બાલ ગંગાધર તિલક

૨-પંડિત રામજીલાલ શર્માના વિચાર*

જે જાતિ પાસે પોતાનો પુરાણો ઇતિહાસ નથી; જે જાતિ પાસે તેના પૂર્વજોનાં મહત્ત્વપૂર્ણ ચરિત્રોનો સંગ્રહ નથી; અને જે જાતિ પાસે પોતાના મહાન પૂર્વજોની કીર્તિને યાદ કરાવનારો કોઈ ગ્રંથ નથી; તે જાતિ મુડદાલજ બને છે-રહે છે અને તે સમ્ય સંસારમાં કદી પણ મસ્તક ઉંચું કરી શકતી નથી.

હિંદુજાતિને માટે મહાગૌરવની વાત છે કે, તેની પાસે પૂર્વજોનો કોષ વિદ્યમાન છે; તેની પાસે કર્મવીર પૂર્વજોની સાચી કહાણીઓ મોબૂદ છે; તેની પાસે તેનો સાચો ઇતિહાસ-પૂરો નહિ. તો કેટલાક સમયનો પણ-હયાત છે; અને છે તે પણ જેવા તેવા રૂપમાં નથી, પરંતુ ઉન્નત જીવનને અને તેના સાધનભૂત ઉચ્ચ ભાવનાઓ તથા ઔદાર્યોદિ દિવ્ય ગુણોને જગાડી દે એવા જ્વલંત રૂપમાં હયાત છે. વાંચનાર બંધુ! તમે જાણો છો કે, એ કયો ગ્રંથ છે? એ ગ્રંથ તે આ મહાભારત છે.

જે જાતિ પાસે આ મહાભારત જેવો જગતભરમાં જોડાવગરનો અનુપમ ગ્રંથ હયાત હોય; તે કદી પણ પડતી દશામાં રહી શકે નહિ. જે જાતિ પાસે પોતાના પૂર્વજોનાં એવાં તેજસ્વી, સ્ફૂર્તિદાયક અને અનુકરણીય વીરચરિત્રો હોય; તેનું નામ સમ્ય જાતિઓની શ્રેણીમાંથી પાતલ રહી શકે નહિ. પરંતુ ત્યારે એ ઉપરથી તો અહીં એજ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે કે, મહાભારત જેવો ગ્રંથ હયાત હોવા છતાંપણ આજે હિંદુજાતિ કર્તવ્યબ્રષ્ટ કેમ થતી જાય છે? ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, બાલમ્હાર્યારી ભીષ્મપિતામહ, મહાયોદ્ધો અર્જુન, મહાબલી ભીમ, ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર, મહા-પંડિત સહદેવ, મહાનીતિજ વિદુર, મહાપરાક્રમી કર્ણ અને યુદ્ધવિશારદ દ્રોણાચાર્ય આદિ મહાત્માઓની અનેકાનેક વીરકથાઓ ધરાવનારો મહાભારત ગ્રંથ મોબૂદ છતાં પણ આજે હિંદુજાતિ શામાટે દુર્ગતિમાં ડૂબી રહી છે? ગીતા જેવું અમૃતમય શિક્ષણ હયાત હોવા છતાં હજી પણ હિંદુ-જાતિ પોતાના પૂર્વજોનાં નામ ઉપર શામાટે કલંક લગાડી રહી છે?

કારણ એનું માત્ર એજ છે કે, હિંદુજાતિએ મહાભારત ગ્રંથ વાંચવો-સાંભળવો છોડી દીધો છે; અને પોતાના પૂર્વજોની અનુકરણીય ગુણગાથાએનું ગાન બંધ કરી દીધું છે. આથીજ હિંદુજાતિ-માંથી પોતાના પૂર્વજોનું જ્ઞાન-ગૌરવ એમનું થઈ ગયું છે. એને તો હવે એટલી પણ ખબર નથી રહી કે, એને ત્યાં કેવા કેવા રાજનૈતિક, ધાર્મિક, વીર, પરાક્રમી, પ્રભુદર્શી, નિર્લેપ, વિરક્ત અને સાહસિક મનુષ્યો થઈ ગયા છે? પોતાના મહાન પૂર્વજોનું મહત્ત્વ ભૂલી જવાથીજ આજે હિંદુજાતિ બીજાઓની મદદ માટે તલસ્યા કરે છે; અને વિદેશીઓના કેટલાક ઉપલક્ષ્યા ગુણો ઉપર મુગ્ધ બની જઈ તેમનેજ કુશળ રાજનૈતિક, મહાપરાક્રમી અને સાહસિક માની બેસે છે!

વસ્તુસ્થિતિ આવી થઈ પડેલી હોવાથી અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે હવે તો પ્રત્યેક હિંદુએ મહાભારતની કથા અવશ્યમેવ જાણવી જોઈએ. પરંતુ વર્તમાન કળિકાળનો સમય મહાકઠિન હોવાથી હિંદુજાતિમાં બીજા હલકા વાચનનો જેટલો પ્રચાર થાય છે તેટલો અને મહાભારતનો જેટલો પ્રચાર થવો જોઈએ તેટલો થતો નથી.

કથા કહેવા-સાંભળવાનો પ્રચાર આપણા દેશમાં પહેલાં થોડો થયો હતો તેટલો પણ હવે તે રહ્યો નથી; અને બહુજ દુઃખની વાત છે કે, હવે એ પ્રથા છેકજ નાશ પામતી ચાલે છે!! એવી કથાઓ સર્વ કોઈના હિતમાટે એટલી બધી ઉપકારક થાય છે કે એનાવડે તો દરેકદરેક કોટીના લોકો ધણીજ સહેલાઈથી અને અનેક પ્રકારનું ઉત્તમોત્તમ શિક્ષણ મેળવી શકે છે. ભારતવર્ષમાં અગાઉ જ્યારે આ પ્રથાનો સર્વ જગાએ પ્રચાર હતો; ત્યારે લગભગ બધાંજ માણસો પોતાના પૂર્વજોનો મહિમા જાણતાં હતાં અને તેમના હૃદયમાં પૂર્વજોનું ગૌરવ પણ ટકી રહ્યું હતું. પણ કરાલ કાળની કુટિલ ગતિથી એ બધી વાતો હવે તો છેકજ લુપ્તપ્રાય થતી ગઈ છે અને થતી જાય છે.

કથાની એ પરમોપયોગી પ્રથાને (હવે આપણે સવેજાન ચેતી જઈએ-હજી “ભાગ્યું ભાગ્યું” તોયે ભર્યું” હયાત છે તે ધ્યાનનમઃ ન થઈ જાય ત્યાંસુધીમાં) ઝટપટ પાછી સજીવન કરી દેવી જોઈએ.

*એ મહોદયે સં. ૧૯૭૪ માં મહાભારતના સારાંશરૂપે પ્રસિદ્ધ કરેલા શાળોપયોગી ‘હિંદી મહાભારત’ ના નિવેદનમાંથી આ સ્વતંત્રાનુવાદરૂપે લીધું છે. એ પુસ્તકની પૃષ્ઠસંખ્યા ૪૫૦, લેખક સુપ્રસિદ્ધ સાક્ષર રામનરેશ ત્રિપાઠી, કદ ૭ાX૫ા, મૂલ્ય ૧) ટેકાણું હિન્દી પ્રેસ-પ્રયાગ.

મહાભારત જેવા લાભદાયક ગ્રંથની કથા જો કોઈ સુયોગ્ય વક્તા પાસેથી સાંભળવાની મળે; તો તેથી સર્વ કોટીનાં આબાલવૃદ્ધ સ્ત્રીપુરુષો સહેલાઈથી તેનો લાભ ઉઠાવી શકે તેમ છે; અને શું ભણેલા કે શું અભણ, બધા લોકો મહાભારતની કથા સાંભળીને તેનો મર્મ પણ સમજી શકે તેમ છે; તેમાંથી ઉત્તમોત્તમ શિક્ષણ મેળવી શકે તેમ છે; અને પોતાના હૃદયમાં પોતાના પૂર્વજોના ગુણ-ગૌરવની સ્થાપના કરી શકે તેમ છે.

x

x

x

અમે હવે જોઈએ છીએ કે, જેમ રામાયણનો પ્રચાર (ગંગાચરિત્ર તરફના પ્રદેશમાં) ઘેરઘેર થઈ ગયો છે; તેમ મહાભારતની કથાનો પ્રચાર પણ ઘેરઘેર થઈ જાય. કેમકે પ્રત્યેક મનુષ્ય આ લાભદાયક કથાનો મર્મ સમજે એવા પ્રયત્નની ધણીજ આવશ્યકતા છે. ભારતવાસીઓમાં હાલમાં કંઈક એવીજ ભાવનાઓ (અને તેમને અધોગતિના છેક જ ઉંડા ખાડામાં નાખી દઈ સદાને માટે સત્યાનાશ કાઢી નાખે એવી અવળીજ બુદ્ધિ) પેદા થવા લાગી છે; અને તેથી કરીને તેઓ પોતાના પ્રાચીન ગુણગૌરવને જડમૂળથી વિસરી જવા લાગેલા સાદ જણાય છે. હિંદુજાતિ એજ કારણથી આજે મૃગતૃષ્ણામાં આમથી તેમ ભટક્યા કરે છે; સૂર્યના પ્રકાશને તજી કેરોસીન અને વિજળીના તેજદાર દીવાઓથી પોતાનાં નેત્રાનું તેજ ગુમાવી રહી છે; પારસમણિ તજીને પથ્થર-કંકર પાછળજ ગાંડી ગમાર અને કંગાલની સરદાર બનવા મથી રહી છે; પોતાનાં પ્રાચીન જ્વાહીરો વિદેશમાં સિધાવી જઈને ત્યાં તે કોટીના મૂલ્યે વેચાઈ જતાં સગી નજરે જોવા-વાંચવા છતાં પણ પોતાને મોટા નસીબદાર સમજીને પશ્ચિમના બનાવટી રતનાભાસો પાછળજ તે વધારે ને વધારે લટું થતી ચાલે છે; અને અમૃતમય શિક્ષણથી ઉભરાતી રામાયણ અને મહાભારતની સાચી કથાઓ નહિ વાંચતાં પ્રેમલા-પ્રેમસીઓની કલ્પિત કહાણીઓમાંજ લગતી લગાવીને અધોગતિમાં ડૂબતી ચાલે છે!

શું આનો કોઈ ઉપાયજ નથી, કે જેથી હિંદુજાતિ ફરીથી પોતાના પૂર્વજોને માર્ગે ચાલવા લાગે? અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તો હજી પણ જો તેમના હાથમાં, તેમના પૂર્વજોના મહત્ત્વ અને ગુણગૌરવથી ભરપૂર એવા મહાભારત અને રામાયણના ગ્રંથ આપવામાં આવે; અને જો તેમાં વર્ણવાયેલી તેમના પૂર્વજોની વીર કહાણીઓ તેમના વાંચવા-સાંભળવામાં આવે; તો હજી પણ તેમનો બચાવ થઈતો સંભવ છે. અત્યારે એથી વધારે સારો અને સુગમ ઉપાય દેશોન્નતિમાટે બીજો કોઈ પણ નથી. જો હવે આ પ્રમાણે નહિ કરવામાં આવે, તો પછી ભારતવાસી હિંદુ-આર્યોમાં માથું ઉંચું કરવાના ઉચ્ચ અભિલાષો કદીપણ જાગવાના નથી.*

x

x

x

x

રામજીલાલ શર્મા

* આ શું જેવી તેવી તક છે? જેવી તેવી રાષ્ટ્રસેવા છે? જેવી તેવી સમાજસુધારણા છે? જેવો તેવો લાભ છે? જનસમાજને તો એવી તેવી બાબતોની પરવાજ નથી; પરંતુ હાલના સમાજ-સુધારકો અને રાષ્ટ્ર-સેવકોની પણ (ગુજરાતમાં તો) હજીસુધી એટલી ઉંડી ગતિ મતિ જણાતી નથી; તો પછી બીજાની તો વાતજ શી? તેઓ એટલા બધા ગાંડા તો થોડાજ છે, કે જેથી પોતાનાં ચરિત્રો અને ગુણગાનોની મોહ-મમતા ત્યજી દઈને તે સ્વધર્મ પહોંચી ગયેલા જુનાપુરાણ પૂર્વજોનાં ગુણચારિત્ર ગવરાવવા-ફેલાવવાનું, ગોટપીટીયા ભણતર ભણાવગરના કથાકારોને વધારવા-સત્કારવાનું અને તે મહાન પૂર્વજોની જયંતિઓ તથા રામાયણ-મહા-ભારતની કથાઓ તેમજ સસાહો સ્થળે સ્થળે ફેલાવી ગળવીને તે પૂર્વજોના ઉત્તમોત્તમ આચારવિચારો અને નામો તથા કામોને જગાડવાનું કામ પોતાનેજ હાથે કરે! અને તેમ કરીને તેઓ પોતાને હાથેજ પોતાને તેમના કરતાં ઝાંખા દેખાડવાનો ધંધો આદરે!! દેશ કાલે ડૂબતો હોય તો આજ ભલે ડૂબે; પણ પોતાના પંડનીજ પ્રતિષ્ઠા, લોકપૂજન, ઈશ્વર સાચવવા વધારવાનું મૂકીને તે સ્વધર્મ પહોંચી ગયેલા મૃત પૂર્વજોનાં ગુણચારિત્ર (તે ગમે તેટલાં પ્રાણદાયક હોય તોપણ) ગાવા-ગવરાવવાનું તેમને પરવડેજ કેમ! કારણકે એવું તેવું કરવા કરાવવા જતાં ન કરે નારાયણ ને કદાચ કોઈ કોઈ તેજસ્વી માનવોજ પાકી આવ્યા; તો તો પછી એ ગિયારા બેડાંઓનાં નામ, કામ અને જયંતિઓ આ સંસારમાંથી ઉપડીજ જાય ને! પણ અહ્યાભાઈ! આ સેવક પોતેજ એવાં તેવાં કામો કરવા કરાવવાનું છાડીને આમ શામાટે બીજાની વાત કરતો હશે? કારણ એજ કે, તે મેલોધેસો અને અવગુણોનો સાગર છે.

૩-પંડિત જયગોપાલ વિદ્યાભંડારના વિચાર*

મહાભારત ગ્રંથની પ્રશંસા કરવી; એ તો સૂર્ય દેખાડવા માટે દીવો ધરવા જેવું છે. જો હું એ વિષે ટુંકમાં કંઈ કહેવા માગું તો તો એટલુંજ કહું કે, જે હિંદુ સંતાને મહાભારતને વાંચ્યું કે સાંભળ્યું નથી; તે ગમે તો સંસારમાંની સર્વ વિદ્યાઓ ભણી ચૂક્યો હોય તોપણ કશુંયે નથી ભણ્યો એમજ સમજવું; અને જેણે મહાભારત વાંચ્યું-વિચાર્યું છે તથા પોતાના હૃદય-મંદિરમાં ધારણ કર્યું છે; તેને ખીલું કોઈપણ પુસ્તક વાંચવાવિચારવાની જરૂર નથી.

સમુદ્રમાં જેમ હીરા, મોતી, છીપ, શંખ, પરવાળાં વગેરે અનેક પ્રકારની સંપત્તિઓ ભરી પડી છે; તેમ મહાભારતરૂપી વિચારસાગરમાં પણ જેના વડે ચારે પદાર્થ પ્રાપ્ત થાય, એવાં જ્ઞાન-ચારિત્રવર્ધક હીરાંરત્નો સર્વ પ્રકારનાં ભર્યાં પડ્યાં છે. x

ધર્મનીતિ, રાજનીતિ, માનવી સભ્યતા, દુષ્ટકર્મોનું પરિણામ, પુણ્યોનું ફળ, સંસારના આરંભથી મહાભારતના સમયસુધીના રાજ-મહારાજાઓના ઇતિહાસ, તેમનાં વીરત્વ તથા વૈરાગ્ય વગેરે સર્વ પ્રકારના આચાર તથા વિચાર આ મહાભારતમાંથી મળી આવવાના.

મારી તો એટલે સુધી ખાતરી છે કે, આખા ભારતવર્ષમાં-એટલુંજ નહિ પણ સમસ્ત સંસાર-માં મળીને પણ-હાલમાં જેટલું પણ સાહિત્ય દેખાય છે; તે ગમે તો હિંદી, ઉર્દૂ, અંગ્રેજી, ફ્રેંચ, જર્મન, અરબી, ફારસી, જાપાની કે ગમે તે ભાષામાં હોય; તોપણ તે સર્વનો મૂળ આધાર તો મહાભારતજ છે.

સાચી વાત તો એ છે કે, મહાભારત એ અમારી આર્યજાતિની રાષ્ટ્રીય સંપત્તિ છે; અને જ્યાં-સુધી તે અમારી પાસે છે, ત્યાંસુધી આર્યજાતિ કદીપણ નષ્ટ થવાની નથી. હજારો વર્ષોથી પીડાતી અને વિદેશી રાજ્યકર્તાઓથી કચરાતી આ જાતિ હજી પણ નાબુદ થઈ નથી તેનું કોઈ પણ ખાસ કારણ હોય તો તે એકમાત્ર રામાયણ અને મહાભારતજ છે. આ સંસારસમુદ્રને તરી જવા માટે મહામુનિ વ્યાસદેવજીએ ખરેખર મહાભારતરૂપી એક જળરદસ્ત વહાણજ બનાવી આપ્યું છે.

મારું કામ અત્રે મહાભારતની સમાલોચના કરવાનું નથી; પરંતુ માત્ર એટલુંજ દર્શાવવાનું છે કે, આર્ય સંતાનોએ મહાભારતને વાંચવા-સમજવાની અને તેને અનુસરતી વર્તણૂક બનાવવાની જરૂર શામાટે છે ?

પાઠકબંધુ! મહાભારતકાળમાં આર્યજાતિ સમસ્ત સંસારમાં રાજ્ય કરતી હતી, એ તો તમને મહાભારત વાંચવાથી તરતજ સમજાઈ જશે. કૌરવ અને પાંડવોના યુદ્ધમાં ભારતના સઘળા પ્રાંતોના રાજમહારાજાઓ એકત્ર થવા ઉપરાંત ચીનનો રાજા પણ આવે છે; અમેરિકા(પાતાલ)નો રાજા પણ આવે છે અને હરિવર્ષ(યૂરોપ)ની સેનાઓ પણ એમાં એકત્ર થાય છે! વળી કાબૂલ, કંદહાર, શક અને ફણ (ફારસ) ઇત્યાદિના પણ લડવૈયાઓ ત્યાં એકત્ર થાય છે; અને એ સર્વને લીધે કુરુક્ષેત્રનું મેદાન તો જાણે સંસારની સમસ્ત જાતિઓના યોદ્ધાઓની એક અપૂર્વ પ્રદર્શિની જેવીજ બની રહે છે!! આર્યજાતિના આટલા બધા અભ્યુદય અને ઐશ્વર્યનું જે કોઈપણ ખાસ કારણ હોય તો તે એકમાત્ર આપણા પ્રાચીન આર્યોની સભ્યતા, મનોબળ અને શરીરબળની શ્રેષ્ઠતામાંજ હતું; અને એ શ્રેષ્ઠતાઓનાં કારણ તેમનાં **બ્રહ્મચર્ય, આત્મજ્ઞાન, વેદાભ્યાસ અને ઉત્તમોત્તમ ભાવનાઓમાંજ** રહેલાં હતાં. મહાભારતમાં એ સર્વ બાબતોને વ્યાખ્યાઓ અને ઉપદેશોરૂપે

* એમણે મહાભારતના સારાંશરૂપે હિંદીમાં સંવત ૧૯૮૨ માં પ્રસિદ્ધ કરેલ “સચિત્ર મહાભારત” માંની ભૂમિકામાંથી આ વિચારો સ્વતંત્રાનુવાદરૂપે લીધા છે. એ પુસ્તક મળવાનું ઠેકાણું “બુકસેલર શામદાસ બંધવા” છે. શહેલમી દરવાજા, મુ. લાહોર. એ પ્રમાણે છે.

x એને લૌકિક હીરાંરત્નોની ઉપમાં આપવી, એ પણ તેને ઉતારી પાડવા જેવું છે; કેમકે લૌકિક હીરાંરત્નો કરતાં સોગણું-હજારગણું-કે લાખગણું એનું મૂલ્ય કહીએ તોપણ આજુ પડે. લૌકિક હીરાંરત્નોનો હુંગર જેટલો ઢગલો બદલાઈએ આપીએ તોપણ એકાદ સાચા મહાપુરુષને ખરીદી શકાય નહિ; અને જે લૌકિક હીરાંરત્નોને ધારણ કરવાથી ધારણ કરનારાંઓનાં દેહાભિમાન વધી જાય તેની તો કિંમત ગણવી ઘટે કે તુકસાની ગણવી ઘટે? અને કિંમતજ ગણવાની હોય તોપણ આંતરિક દૈવી સંપત્તિ આગળ તો તે ચપટી ધૂળ જેટલી પણ ક્યાં થવાની છે ! !

વર્ણવવાને બદલે સાચા બનેલા બનાવોદ્વારા વર્ણવી છે; અને તે પણ એવી ઉત્તમ શૈલીથી વર્ણવી છે કે જાણે અત્યારે આપણી નજર સામેજ એ બનાવો બની રહ્યા હોય એવો આપણને લાસ થઈ આવે છે. મહાભારતમાં આપણા પૂર્વજોનાં ચરિત્રચિત્રોને આ પ્રમાણે બહુજ તાદ્દશ્ય રીતે આલેખવામાં આવ્યાં છે.

માત્ર બ્રહ્મચર્યનેજ લ્યો. પિતામહ ભીષ્મ પોતાના પિતાને પ્રસન્ન કરવાને ખાતર આજન્મ બ્રહ્મચારી રહે છે; રાજગાદીના હક્કનો રાજપુત્રીથી ત્યાગ કરે છે; એકસોપચીસ વર્ષની વયે પણ એવું પ્રખર-પ્રબળ યુદ્ધ કરે છે કે પાંડવી સેનાના છઠ્ઠા છૂટી જાય છે; અને સ્ત્રીજનતિને ધર્મ-શાસ્ત્રે અવધ્ય કહેલી હોવાથી તેમજ શિખંડીનો ચહેરો સ્ત્રી જેવો હોવાથી-અથવા તો પૂર્વજન્મમાં તે સ્ત્રી હોવાથી-ધર્મજ્ઞ ભીષ્મપિતા પોતે આદર્શ બળવાન છતાં પણ તેના ઉપર હાથ ચડાવવાને બદલે તેને હાથે મરવાનુંજ પસંદ કરે છે ! વળી પોતે ઉત્તરાયણસમયેજ દેહ છોડવાનું ઉત્તમ માનતા હોવાથી તે સમય આવતાં સુધી-મહીનાઓ સુધી-બાણશય્યા ઉપરજ પડ્યા રહે છે; અને તે છતાં પણ દુઃખનો એક પણ ઉચ્ચાર તેમણે કર્યો નથી ! વળી ઓશીકું કર્યું તે પણ બાણનું કર્યું અને પ્રાણ તન્યા તે પણ સ્વેચ્છાએ તન્યા !!

વાંચનાર બંધુ ! તારા પૂર્વજ આર્યોમાં આટલું બધું આત્મિક અને શારીરિક બળ હતું અને આર્યોને તેમના એ ઉભય પ્રકારના બળપરાક્રમેજ આ સમગ્ર સંસારના સ્વામી બનાવી દીધા હતા.*

બાલમાતા સ્ટ્રીટ લાહોર સં-૧૯૮૨

જયગોપાલ

૪-ઈડિયન પ્રેસ (પ્રયાગ) તરફના વિચાર

મહાભારતમાં જે શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે; વ્યવહારની બાબતમાં જેવો ઉપદેશ અપાયો છે; અને જે કામોથી દૂર રહેવાની શિખામણ અપાઈ છે; તેને માન્ય કરવાથી ઘણા માણસો શૂરવીર થયા છે; ઘણાઓને અધ્યાત્મ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે; અને ઘણાઓએ એવાં કામ કર્યાં છે કે જેથી તેઓ જગતપૂજ્ય થઈ શક્યા છે. આ હકીકત જોતાં મહાભારતને સાચા ધનનો ખજાનો કહે છે તે વાત પણ ખોટી નથી; તો પછી એવી તે કયી બાબત હોય કે જે એમાં સમાયલી હોય નહિ ? એમાં બધા જટિલ અને ફૂટ પ્રશ્નોનું સમાધાન કરેલું છે અને કઠિનમાં કઠિન ગુચ્ચવણો ઉકેલવાનો માર્ગ દર્શાવેલો છે. જે હિંદુઓ એમાંના ઉપદેશનું બરાબર પાલન કરે તો તેમનાં સઘળાં દુઃખ-દારિદ્ર્ય દૂર થઈ જાય; વિપત્તિઓ ટળી જાય અને તેમના સૌભાગ્યસૂર્યનો ઉદય થાય એમાં આશ્ચર્ય નથી.

પણ મહાભારતના એ અમૂલ્ય ઉપદેશો સામાન્ય જનતાને પહોંચી શકે કેવી રીતે ? કેમકે મહાભારતરૂપી ખજાનો ઉપર સંસ્કૃત ભાષાનો એવો જબરદસ્ત પહેરો છે કે જે પહેરો વટાવી જવાનો અધિકાર માત્ર પાંડિતોનેજ છે. વળી એ પણ સ્પષ્ટજ છે કે, સંસ્કૃત જાણનારાઓની સંખ્યા બહુજ થોડી હોવાથી; અને તેથી કિંમત પણ સંસ્કૃત મહાભારતની વધારે હોવાથી સંસ્કૃતદ્વારા તો તેના ઉપદેશ જનતાને પ્રાપ્ત થઈ શકતા નથી. આ પ્રમાણે એ ઉપદેશો પ્રાપ્ત નહિ થવાથી, અને તેને લીધે આપણામાં મનોબળ અને ચારિત્રબળ ઘટી જવાથી આપણે બહુજ દીનહીન થઈ ગયા છીએ; એ મહાદુઃખની વાત છે. જે ગ્રંથમાં વર્ણવેલા ઉપદેશો સ્વીકારવાથી અને આચરવાથી

* કોઈ આડીં એમ પૂછે કે, હવે કાંઈ એવું બળ ઓછુંજ આવે તેમ છે ? તો જણાવવાનું કે, તે બળજે છેજ કોને અને લગની લાગી છે પણ કોને ? લગની વેપારી અગ્રેસરોને લાગી છે દેશને લૂંટવા-લૂંટાવવાની, લૂંટવા લાગવાની અને બહુ તો કોઈ કોઈને લગની લાગે છે દેશભરને આવરી બેઠેલાં દુઃખદારિદ્ર્યનાં અનેકવિધ વૃક્ષોમાંથી એકાદ પાંદડુંજ તોડવા બેસી જઈને તેમાંજ મોટો દેશોદ્ધાર થઈ જવાનો ડોળ અને ઉપદેશ કરવાની ! વળી ઋષિમુનિઓનાં શિક્ષણ શીખવા-શીખવવાની અને પાળવા-પળાવવાની, તથા હજારો અનાથ સંતાનોનાં તનમનને વજ જેવાં બનાવીને તેમાંથી દેશના સાચા સપૂતોનીકળે તેમ કરવાની તો પડી છેજ કોને !! દીન-દુઃખી અને અનાથો ભલે કાલે મરતાં હોય તો આજ મરે; પણ લોકોમાંથી લાખો ઉધરાવીને એવાં તેવાંઓની સેવામાં વાપરવા કરતાં ન ખર્ચે ધનિકપુત્રોને અતિમૂર્ત બનાવવા પાછળ, કે જેથી કરીને ઝટાઝટ પોતાની છબીઓ, સમાઓ અને જયંતિઓ ચાલુ થઈ પોતાના અનિત્ય શરીરનું નામ આ જગતભરમાં અમર થઈ જાય !

તે તે માનવોનો દુઃખકલેશમાંથી ઉદ્ધાર થયો; સુખદાયક જ્ઞાનચારિત્ર પ્રાપ્ત થયું; અને તેમનાં નામ સંસારમાં પ્રખ્યાત થઇ ગયાં; એવા અતિ ઉપકારક ઉપદેશો આપણા દેશમાં મોજુદ છતાં આપણે તેનો લાભ ઉઠાવી શકતા નથી; તો તો પછી ધન-ધાન્યના છતાં ભંડારે અપવાસી રહેવા જેવીજ વાત એ તો થઇ ને!!

કાંઈ પૂછે કે, મહાભારતમાં શું છે? તો તેને ટુંકા ઉત્તર તો એજ આપી શકાય કે, એ મહા-પુરાણમાં સર્વ કંઈ છે. જે એમાં છે, તેજ બીજે મળી શકે છે; અને જે એમાં નથી તે ક્યાંય પણ મળવું અસંભવિત છે. મહાભારતમાં રાજ્યોના વંશનું વર્ણન છે; તેમનો અદ્ભુત કીર્તિ-કલાપ છે; તેમની ભૂલોનું પણ વર્ણન છે અને તે ભૂલોને સુધારવાના ઉપાય પણ દર્શાવેલા છે. વળી એમાં ઋષિઓની કથાઓ છે; તેમની તપશ્ચર્યાઓનાં વર્ણન છે; તેથી થતા વિશ્વહિતના ઉદ્દેશ છે; અને જે જે ઋષિઓ તપોભ્રષ્ટ થયેલા તેનાં પણ કારણો દર્શાવેલાં છે. આ પ્રમાણે એક સામાન્ય માનવ પણ સાધનાદ્વારા પ્રયત્ન કરતો કરતો કેવી રીતે શ્રેષ્ઠ માનવ થઇ શકે છે, તે એમાં દર્શાવેલું છે; તેની સાથે એ પણ દર્શાવ્યું છે કે, ગમે એવો મહાખળવાન માનવ હોય તોપણ જો તે વિવેકભ્રષ્ટ હોય કે થાય, તો તે પણ કેવી દુર્દશાને પ્રાપ્ત થાય છે; તથા તેની પાસે બળ, વીર્ય, બુદ્ધિ, ધન, પ્રભુતા, રાજ્ય, ભાષ, ભાંડુ, સ્વજન, પરિવાર વગેરે ગમે તેટલું હોય તોપણ તેમાંનું કાંઈપણ તેની રક્ષા કરી શકતું નથી. આવા સત્ય સિદ્ધાંતોને સાખીત કરનારા ખનાવોનાં અનેક જીવતાં જંગલમાં વર્ણવેલાં મહાભારતમાં છે. વળી અનેક પ્રકારનાં તપોવન, ઉપવન, સરોવર, નદીઓ, પર્વતો, વન, આકાશ, પાતાળ તથા સર્વ પ્રકારનાં લોકોનાં અને ભવનોનાં વર્ણન એમાં આબેહુબ છે. એમાંથી તમને નવલકથાની મઝા, ઇતિહાસનો આનંદ તથા નાટક અને કાવ્યની પણ રસિકતા પ્રાપ્ત થશે. નીતિના ઉપદેશ, કુટિલ નીતિની ચાલખાજી, રાજનીતિના દાવપેચ, જીવરહિત નિર્મળ વ્યવહારના ઉપદેશ, લોકો સાથે વર્તવાની રીતિ, વૃદ્ધો-વડીલોને તુચ્છ માનવાનાં અને સ્ત્રીઓનો અનાદર કરવાનાં માઠાં પરિણામ, એ વગેરે મહાભારતમાં બહુજ ખુબીથી દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

આ ગ્રંથમાં જ્યાં યુદ્ધની ચર્ચા ચાલતી જોશે, ત્યાં તેનો પણ તમને પૂર્ણ ઉત્કર્ષ થયેલો દેખાશે; તથા સર્વ જાતનાં હથિયારો, અસ્ત્રશસ્ત્રો, સ્વારીઓ અને સેનાઓનાં પણ આબેહુબ વર્ણન દેખાશે. જ્યાં મહાવિદ્વાનો વર્ણન વાંચશે, ત્યાં તમને કુસ્તીના જાત જાતના દાવપેચ પ્રાપ્ત થશે. જ્યાં ચાલાકીનું વર્ણન વાંચશે, ત્યાં તેનું પણ એવું વર્ણન મળશે કે જે વાંચીને તમે દિગ્ધ થઈ જશો. એમાં તમે તીર્થોનાં માહાત્મ્ય જોશો; તીર્થયાત્રા કરવાના લાભ જોશો; અને કયી યાત્રામાં તથા કયા અનુષ્ઠાનમાં શી શી હરકતો છે તે પણ યથાવત્ આલેખાયલું જોશે. ક્યાંક આપ એમાં દિગ્વિજય થતો જોશે તો ક્યાંક યજ્ઞસમારંભ થતો જોશે. ક્યાંક વિચિત્ર સભામંડપ બંધાયેલો જોશે તો ક્યાંક દાનભોજનાદિનો અપૂર્વ મહોત્સવ ચાલતો જોશે. એમાં તમને જે સ્થળે અનેક પુણ્યકાર્ય જોવા મળશે; ત્યાં કેટલીક એવી વાતો પણ દેખાશે કે જે જોઈને તમને દુઃખ પણ ઉપજશે અને દુરાચારીઓ ઉપર બહુ ક્રોધ ઉપજશે; પરંતુ છેવટે એ સર્વનું પરિણામ જોશે, ત્યારે તમને આનંદ પણ અપાર થશે. કેમકે તમે જોશો કે, છેવટે તો અધર્મની હાર અને ધર્મનીજ જીત થઇ છે; અસત્ય ઉપર સત્યનોજ વિજય થયો છે અને અનીતિને નીતિએજ હાર ખવડાવી છે. ધર્મમાં આવી જઈને કે અશ્વર્યના મદમાં જકડી જઈને જેમણે સાધુ માણસોને સતાવ્યાં; અધર્મથી યુદ્ધ કરીને નિર્દોષ બાળકો પણ મારી નાખ્યાં અને નિરપરાધી સ્ત્રીઓની આબરૂ લીધી; તેમની પોતાની પણ આખરે એટલી બધી સતાવણી અને બેઆબરૂ થઇ કે તેમની પાછળ તેમનું નામ લેનાર પણ રહેવા પામ્યું નહિ!

આવા આ મહાન ગ્રંથને વાંચવાથી મનુષ્યને દુરાચારથી દૂર રહી સદાચારી થવાનું શિક્ષણ મળશે; અધર્મથી દૂર રહી ધર્મમાં થવાનો ઉપદેશ મળશે; અને બીજાઓનાં ગળાં રહેશીને મેળવાતા આ નાશવંત અશ્વર્યને મેળવવા-ભોગવવાનું જવા દઈને સાદું-સીધું અને સરળ જીવનજ સ્વીકારવા-ગાળવાનો ઉત્સાહ મળશે. આ એક એવો અસામાન્ય ગ્રંથ છે કે જેને વાંચવામાં તમારો જીવ સારીપેઠે પરાવાશે અને તેની સાથે જાતજાતના ઉપદેશ તો મક્કમાંજ મળશે. વળી આમાં એવી તો એક પણ વાતજ નથી કે જે તમારું તલમાત્ર પણ નુકસાન કરે. કેમકે એમાં જે કંઈ છે તે એવુંજ છે કે તેનાથી તમારું ભલુંજ થવાનું; અને અહિત તો થવાનુંજ નહિ.

મહાભારતના રચનાર પોતે પણ ભારતવાસીજ હતા, એટલે તેમણે તેમાં ભારતવાસીઓના ચારિત્રનાં અને સ્વભાવનાં વર્ણન આમેદ્દખ આપ્યાં છે. વળી ભારતીય નીતિરીતિના ગુણ-દોષ ઉપર પણ એમાં અસરકારક ચર્ચાઓ અને વિવેચનો છે; અને ભારતનાં નદ-નદી, પહાડ, મેદાન, જંગલ અને પશુપક્ષીઓનાં પણ અસામાન્ય વર્ણન છે. આવા દરેક પ્રકારની વિશેષતા ધરાવવા-વાળા મહાભારત ગ્રંથના ભારતીય ભાષાઓમાં અનુવાદ થાય, એમાં તો કાંઈ મોટી વાતજ નથી; પણ મોટી વાત તો એ છે કે, જગતની સઘળી ઉત્તત ભાષાઓમાં આપણું મહાભારત છપાઈ ચૂકે છે !

૫-પંડિત ઈશ્વરીપ્રસાદ શર્માના વિચાર

મહાભારતમાં સર્વ રસોનો યથાર્થાને સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. શૃંગારથી તે વૈરાગ્ય-સુધીના બધા રસોનું એમાં એવું સુંદર મિલન થયું છે કે ભારતના પ્રાચીન વીરોની આ પવિત્ર કથા બહુજ મનમોહક, હૃદયગ્રાહી અને પ્રભાવશાળી બની રહી છે; અને તેથી કરીને અત્યંત પ્રાચીન કાળથી અઘાપિપર્યંતના બધા પંડિતોનો એજ મત છે કે, જે કંઈ મહાભારતમાં છે તેજ બીજે સ્થળે જોવામાં આવે છે; અને જે તેમાં નથી તે ક્યાંય પણ નથી. x x x x વાત પણ ખરી છે કે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર, એ ચારે વર્ણના લોકોએ જાણુવા જેવાં શિક્ષણ એમાં ભરેલાં છે. પ્રાચીનકાળથી મોટા-મોટા કવિઓ, મહાકવિઓ અને નાટકકારો મહાભારતના આધારથીજ અનેકાનેક કાવ્ય, મહાકાવ્ય અને નાટકો લખતા આવ્યા છે; અને તે છતાં પણ હજુસુધી એ ભંડાર ખાલીજ થતો નથી ! આજે પણ એ અખૂટ ભંડારમાંથી ભારતની જૂદી જૂદી ભાષાઓના કવિઓ અને લેખકોને અનેક પ્રકારની સામગ્રી મળ્યા કરે છે; અને એનેજ આધારે તેઓ પોતાની પ્રતિભાનો વિકાસ કર્યા કરે છે. આથીજ લોકો કહે છે કે, ઉચ્ચ કોટિના કવિઓમાં જે કંઈ કાવ્ય-કુશળતા અને રચનાના ચમકારાદેખાય છે, તે બધું ભગવાન કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસનુંજ ઉચ્છિષ્ટ છે.

મહાભારતના એકેએક પાત્રનું ચરિત્ર અદ્ભુત છે. એ બાબતનું નિરીક્ષણ કરવાથી આપણને આપણા દેશ અને સમાજની હજારો વર્ષ પહેલાંની અવસ્થાનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. એ સમયનો વર્ણાશ્રમ ધર્મ કેવો હતો અને તે વખતના ક્ષત્રિયો કેવા શૂરવીર, પરાક્રમી અને સત્યસંકલ્પ હતા; એ સર્વ આપણા લક્ષમાં આવી જાય છે. અને તેથી આ ગ્રંથ વાંચીને આપણા પૂર્વજોનાં ઉત્તમ ચરિત્રોથી પરિચિત થવું એ પ્રત્યેક હિંદુનું-નહિ નહિ, પ્રત્યેક ભારતવાસીનું-મુખ્ય કર્તવ્ય છે.

ભીષ્મપિતામહની અતૈકિક પિતૃભક્તિ, શ્રીકૃષ્ણની વિવક્ષણ રાજનીતિ, યુધિષ્ઠિરની પ્રશંસા-પાત્ર સત્યનિષ્ઠા તથા દ્રોણ, દુર્યોધન, કર્ણ, અર્જુન અને ભીમ વગેરે વીરોની અદ્ભુત વીરત્વપૂર્ણ કથાઓ વાંચીને કયા ભારતવાસીના મુરદાલ પ્રાણોમાં પણ નવજીવનનો સંચાર નહિ થાય ? પોતાના પૂર્વજોના ગૌરવનું સ્મરણ કરીને ગર્વથી કોની છાતી નહિ ફૂલી ઉઠે ? માટે જો આપણને આપણા ભૂત-કાળના મહત્ત્વનું યથાર્થ ચિત્ર જોવાની અભિલાષા હોય તો આપણે મહાભારત જરૂર વાંચવું જોઈએ. જો સંસારના એ મહાવીરોની વીરકથા વાંચીને આપણા મુરદાલ પ્રાણોમાં નવીન સંજીવની શક્તિ ભરવાની ઈચ્છા હોય તો મહાભારતનો પાઠ અવશ્ય કરવો જોઈએ; અને સત્ય વાત તો એ છે કે, જેણે મહાભારત નથી વાંચ્યું તેનું ભારતવાસી હોવાનું વ્યર્થ છે.

૬-મહાત્મા ગાંધીજીના વિચાર

મેં આ પહેલાં 'મહાભારત' નો સંપૂર્ણ ગ્રંથ વાંચ્યો ન હતો. કાંઈ કાંઈવાર થોડું થોડું જોયું હોય તે જૂદી વાત. મેં તો ઉલટો તેની વિરુદ્ધમાંજ મત બાંધી દીધો હતો કે, એમાં મારપીટ, લડાઈ અને ઝઘડાઓની કહાણીઓ હશે; અને એવાં લાંબાં વર્ણન હશે કે મારાથી વાંચી પણ નહિ શકાય અથવા હું વાંચવા બેસીશ તો મને નિદ્રાજ આવશે ! એથી કરીને મહાભારતનાં છ હજાર પાનાંનાં મોટાં પોથી જોઈને પ્રથમ તો હું ગભરાયો હતો. પરંતુ પછી જ્યારે મેં તેને વાંચવું શરૂ કર્યું, ત્યારે તો પછી અમુક ભાગસિવાય એ એટલું બધું મનમોહક થઈ પડ્યું; એમાં એટલી બધી હલે લાગી ગઈ કે એકવાર શરૂ કર્યા પછી એ ગ્રંથ પૂરો કરવાને હું અધીરોજ બની ગયો અને એ સંપૂર્ણ વાંચી રહ્યા પછી એ વિષેના મારા પહેલાંના ખ્યાલો મોટાં થયાં.

ये ग्रंथ में बार महीनामां (यरोडा जेलमां) पूरा कथो तयारे मने लाग्युं के, आ महाभारतने कांछ उपमा आपवी होय तो ते गण्यो-गांध्यां सुंदर नवाहीरानी ऐकाद तिज्जेरीनी न आपी शकाय पणु अमूल्य रत्नानी ऐकाद अणूट आणु साथेज तेने सरभावी शकाय; के जे आणुने जेम जेम वधु ने वधु उड़ी जोदीये तेम तेम तेमांथी किंमती नवाहीर वधु ने वधुज नीकणतां जय.

७-देशहितनिरत दादा हंसराजजीना विचार

(पंडित संतरामजीये लपेदा 'सचित्र महाभारत' पुस्तकनी सूचिकांमांथी)

महाभारत ऐक जडा ही अद्भुत और विचित्र ग्रंथ है. इसमें जिन घटनाओं का वर्णन है वे भारत के सभ्य प्रांतों से संबंध रखती हैं; और भारत की प्रसिद्ध कथाओं में से कांछ ही ऐसी होगी जिसका भीज इस ग्रंथ में न पाया जाता हो. धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष संबंधी जितने उपदेश इस ग्रंथ में विस्तृत रूप से लिखिए हैं, वैसे संसार की किसी पुस्तक में भी दिखाए नहीं देते. समाज की रक्षा, स्थिति और उन्नति के जे उपाय वर्णन किये गये हैं अथवा जे उच्च आदर्श व्यक्तियों और समष्टियों के सामने रखे गये हैं, उनकी तुलना कठिनाता से ही किसी अन्य पुस्तक के अंतर्गत होगी.

महाभारत का प्रभाव भारतवर्षपर महान है. अंधकार के समय में जय विद्या का दास इस देश में हो गया था, तब भी महाभारत लोगों की दृष्टि से ओजस नहीं हुआ था. प्रत्येक माता-पिता अपने संतान के मने का इसकी कथाओं से प्रसन्न करते हुये उनके आत्माओं को धर्म, शौर्य, ज्ञान और उत्साह से रंजित करते थे. सहस्रो पंडित नगरों और ग्रामों में घूमते हुये रात्रि के समय वृद्धों, युवकों, कुमार और कुमारियों के हृदयों और भस्तिष्ठों का अपनी कथाओं से आर्द्र और प्रकाशित करते थे. इस कथा की रीति से हिंदू जनता के अंदर ऐकता, समानता, नित्य और सहानुभूति के भाव उत्पन्न होने से नति अवधान जनाए जाती थी. महाभारत जैसा प्रभावशाली ग्रंथ हमारे पूर्वजों के हाथ में ऐक तीक्ष्ण शस्त्र था, और उन्होंने अपने इस शस्त्र का उपयोग उत्तमरीति से किया था. हिंदू नति जड़ी ही पुरानी नति है. उसके जवन में अनेक घटनाओं ने अपना मुंड दिखाया है. उन घटनाओं का सुझाने और नति और धर्म की रक्षा के लिये हमारी नति के महापुरुषों का अनेक उपाय जतने पडे हैं. जैसा प्रतीत होता है कि नति की विशेष आपत्तियों का दूर करने के लिये देश की विद्वत् सभाओं और राजमंडलों ने समय की आवश्यकतानुसार महाभारत में परिवर्तन किया. दुर्घटनायें तभी दूर हो सकती हैं कि जय नति के अंदर उनका जतनेवासे विरोधाभाव उत्पन्न किये जवें. हमारे राज्यों, महाराज्यों और पंडितों ने शुद्ध भाव से इस महापुस्तक में अधिक न्यून करके कथाओं द्वारा विशेष भावों का प्रचार और संचार हिंदू नति में किया. परंतु जिन्होंने महाभारत में परिवर्तन किये, उन सभके भाव शुद्ध नहीं थे. जय जडुत से मतमतान्तरों और संप्रदायों के द्वैलने से हिंदू नति के बिन्न बिन्न विभागों में परस्पर कलह और द्वेष द्वैल गया, तब संप्रदायी पंडितों ने इस कथाग्रंथ का अपने विचारों का सहारा और प्रमाण जनाकर इसमें जडुत कुछ हस्तक्षेप किया. आजकल पुस्तकों में हस्तक्षेप करना कठिन है; क्योंकि मुद्रणयंत्र मौजूद है. जे पुस्तक ऐक बार छप जाती है, उसमें न्यूनताधिक होना असंभव है. परंतु जय हस्तक्षेप से ही पुस्तक प्रस्तुत किये जाते थे, तब तो प्रत्येक लेखक के लिये सुगम था कि वह अपनी ओर से कुछ श्लोक जनाकर पुस्तक में लिख दें; और आगे के लिये जे पुस्तकें लिखी जवें वे इन श्लोकों का मूल पुस्तक का भाग समझ कर मूल पुस्तक में संमिश्रित कर दें. ज्ञात होता है कि महाभारत में पूर्वोक्त दोनों कारणों से जडुत-सा प्रक्षिप्त भाग मौजूद है.

इस प्रक्षिप्त भाग में इस प्रकार के भी विचार वर्तमान हैं कि जे श्रुति और शुद्धि के विरुद्ध हैं. जैसे विचारों के प्रचार से हिंदू नति का हानि पहुंचती रही और अधिक हानि पहुंचने की संभावना है. पापी लोग अपने पतित आचरणों पर लज्जित होने के स्थान में महाभारत के पतित विचारों का आसरा लेकर अपनी लज्जा का छिपाने की चेष्टा करते हैं. इसी प्रकार के विचारों ने

તત્વદર્શી, આત્મદર્શી, વિદ્યાસંપન્ન, યોગી, શૂરવીર, દૃઢસંકલ્પ, એસે મહાન આત્મા કૃષ્ણ કે ભોગ-
વિલાસ મેં રત કામાતુર સ્વરૂપ મેં હિંદૂન્નતિ કે સામને પ્રગટ કિયા હૈ. ઇસ લિયે પરમ આવ-
શ્યક હૈ કિ મહાભારત કેા ઉસકે અપને અસલી સ્વરૂપ મેં લોગોં કે સામને પ્રકાશિત કિયા જાવે.

લાહૌર
તા-૨૨-જનવરી ૧૯૨૫

હંસરાજ

૮-પંડિત નરદેવશાસ્ત્રી વેદતીર્થના વિચાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના સમયનું ભારતવર્ષ

(કલકત્તાના “હિંદુપ્રેસ” ના હાલમાંજ નીકળેલા શ્રીકૃષ્ણાંક ઉપરથી અનુદિત)

ધન્યભાગ્ય છે પવિત્ર ભારત-ભૂમિનાં કે જ્યાં અનંતકાળથી સમયે સમયે મર્યાદા-પુરુષોત્તમ માર્ગદર્શક મહાપુરુષો ઉત્પન્ન થતા રહ્યા છે, કે જેમને માર્ગે ચાલીને સંસાર સુખ-શાંતિનું ધામ ખતી શકે તેમ છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ એવાજ અવતારી પુરુષોમાંના છે. તેમની ગીતાએ તેમને અને તેમની સાથે આ ભારત-ભૂમિને પણ અજર-અમર બનાવી દીધી છે. આજે જન્માષ્ટમીનો પવિત્ર દિવસ છે. મહાકવિ કાલિદાસના કથનાનુસાર “મયો હિ લોકાશ્ચુદયાય તાદૃશામ્ ।” આવી વિભૂતિનો જન્મ લોક-કલ્યાણ અથવા લોકોત્થતિનેજ માટે થાય છે. લોકસંપ્રદના ઉપદેશ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો ઉપદેશ લોકોત્થતિના કારણરૂપ ન થાય એ તો બનેજ કેમ ? આજે અમે આ જન્માષ્ટમીના પ્રસંગે કૃષ્ણ ભગવાનના સમયના ભારતવર્ષ ઉપર દૃષ્ટિ ફેરવીએ તો તે એક સમયોચિત કાર્યજ થશે. ચાલો, પાઠક ! આપણે તે સમયના ભારતવર્ષ ઉપર દૃષ્ટિ ફેરવીએ.

સ્વરાજ્ય અને સામ્રાજ્ય

એ સમયે ભારત-ભૂમિ ઉપર તો ભારતીય રાજ-મહારાજઓનું સ્વરાજ્ય તો હતુંજ, પરંતુ એ બળવાન સ્વરાજ્યને લીધે સમસ્ત ભૂમંડળ ઉપર પણ આર્ય રાજઓનું સામ્રાજ્ય હતું. આર્યજાતિની સભ્યતા એ સમયે સર્વશ્રેષ્ઠ સભ્યતા ગણાતી હતી. ભારતીય રાજમહારાજઓ ભલે આપસમાં દ્વેષ રાખતા હતા; પરંતુ પ્રજાને માટે તો તેઓ એકસરખા સુખદાતા હતા. મગધદેશના જરાસંધને, યેદિદેશના શિશુપાલને અને હસ્તિનાપુરના દુર્યોધનને ખરાબ દર્શાવવામાં આવે છે; પરંતુ એ રાજાઓ એકબીજા રાજ સાથે વેર રાખતા હતા, અને પ્રજાને તો પુત્ર પ્રમાણે પાળતા હતા. રાજાઓને રાજાઓ માટેજ ફરિયાદ હતી, પરંતુ પ્રજાને પોતાના રાજાવિષે કંઈ પણ શંકા રહેતી નહિ. કંઈ કૃષ્ણથી ડરતો હતો, તેણે તેમને દુઃખ દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ તે પોતાની પ્રજાની દૃષ્ટિમાં કોઈ પણ રીતે નુકસાનકારક ગણાયો નથી. એ સમયે રાજ-મહારાજઓ શરદ્ગતિમાં ચઢાઈઓ કરતા હતા. શત્રુ હારી જતાં અથવા મૃત્યુ પામતાં તેનું રાજ્ય છીનવી લઈ પોતાના રાજ્યમાં જોડી દેવાની શૃદ્ધિ નહોતી. તેઓ શરણાગતને છોડી દેતા હતા અને જો તે યુદ્ધમાં હારી જાય તોપણ થોડીજ ખંડણી લઈને તેને છોડી દેતા હતા; અથવા તો યુદ્ધમાં મરાયા બાદ તેના પુત્ર વગેરેને રાજ્યગાદીએ બેસાડીને પાછા ફરતા હતા. અશ્વમેધ યજ્ઞમાં પૃથ્વી ઉપર પરિભ્રમણ કરવાને થોડો છૂટો મૂકાતો હતો. જેનો થોડો અટકાયતસિવાય પૃથ્વીપ્રદક્ષિણા કરીને પાછો આવતો, તેનું સમસ્ત પૃથ્વી ઉપર સામ્રાજ્ય ગણાતું હતું.

એ સમયે પ્રજાને પોતાનો સ્વતંત્ર અભિપ્રાય પ્રકટ કરવાનો પૂર્ણ અધિકાર હતો. આમ સ્વતંત્ર મત ધરાવવાને ખાતર રાજ-મહારાજઓએ કદી પણ પ્રજાને સતાવી નથી. શાસનપદ્ધતિ રાજસત્તાક હતી; પરંતુ આજકાલની કહેવાતી પ્રજાસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિ કરતાં તો તે અત્યંત શ્રેષ્ઠ હતી. રાજ-મહારાજઓ હાલની પેઢે સીધેસીધું નહિ પણ વિદ્યાસભા, રાજસભા અને ધર્મસભાદ્વારા રાજ્ય કરતા હતા. એ સભાઓમાં જનતાના સાચા પ્રતિનિધિતરીકે વિદ્વાન બ્રાહ્મણો, સંન્યાસીઓ અને ઋષિમુનિઓ સભ્યતરીકે વિરાજતા હતા. રાજાઓ પણ ઋષિ-મુનિઓના શાપ અને ધાકથી એવા તો ધૂજતા કે કોઈપણ અગત્યનું કામ તેમની સાથે મુસલત કરીને જિલ્લાય કરતાજ નહિ.

પ્રજ્ઞ

પ્રજ્ઞ સર્વ પ્રકારે સુખી હતી તથા રાજદંડના ભયથી પોતપોતાનાં વર્ણાનુરૂપ કાર્યોમાં તત્પર રહેતી હતી. તેના ઉપર સ્વધર્મરક્ષક અને પોષક રાજ્યપદ્ધતિ હોવાથી પ્રજ્ઞમાં જીન, કપટ અને દંભનું નામ સરખું ન હતું. રાજ્યો પ્રજ્ઞ પાસેથી આવકનો જોડો અથવા ચોથો ભાગ લેતા હતા, પરંતુ આજકાલના જેવા કરોની અતિશયતા નહોતી. રાજ આજકાલના રાજ્યોની પેઠે વેપાર કરતા ન હતા. આજકાલ તો આપણા રાજ્યકર્તાઓ પક્કા વેપારી છે. એટલે પ્રજ્ઞનો ભાગ રાજના ભંડારમાં જ ભય છે અને પ્રજ્ઞ ભૂખે મરે છે. રાજ અને પ્રજ્ઞનો એકજ ધર્મ હતો; તેથી બન્ને પરસ્પર એક જેવાજ લાગતા હતા. દેશની સંપત્તિ એ સમયે હાલની પેઠે સાત સમુદ્ર પાર ચાલી જતી નહોતી; પરંતુ વિદ્યા, કળાકૌશલ્ય, વેપાર વગેરેની વૃદ્ધિ થવાથી ભારતવર્ષ સમસ્ત સંસારનું કેન્દ્ર બની રહ્યો હતો. આજે તો આપણે માથે સંપૂર્ણ વિદેશી, વિધર્મી અને તેથી અસ્વાભાવિક રાજ્ય-શાસન-પદ્ધતિનું ચક્ર જોરથી ઘુમી રહેલું છે; અને તેથી સ્વધર્મ અને સ્વરાજ્ય બન્ને નાશ થઈ ગયાં છે, એટલે પછી પ્રજ્ઞ તો સુખી હોયજ શી રીતે?

સ્વશિક્ષણ

સ્વરાજ્યને લીધે એ સમયે ભારતવર્ષજ સ્વશિક્ષણનું કેન્દ્ર હતો. સમસ્ત સંસારના લોકો અહીં આવીને ચારિત્ર-શિક્ષણ લઈને સ્વદેશ જતા હતા. અહીં વેદવેદાંગોનું શિક્ષણ અપાતું હતું. અહીંનું તત્ત્વજ્ઞાન પણ એટલું બધું ઉત્તમ થયેલું હતું કે સમસ્ત સંસારના વિદ્વાનો અહીં આવીને આપણા ગુરુઓને ચરણે પડતા હતા.

एतद्देश-प्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः।स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः॥ (મનુ)

આ પ્રમાણે અહીં અઢારે વિદ્યા અને યોસક કળાઓનું સામ્રાજ્ય તો હતુંજ, પરંતુ એ ઉપરાંત બ્રહ્મવિદ્યા અને આત્મવિદ્યાના પણ શિક્ષકો ભારતવર્ષસિવાય બીજે ક્યાંય મળતા નહિ. આ પ્રમાણે એ સમયે આર્યજાતિની સભ્યતા સમસ્ત સંસારને સુખશાંતિ આપનારી અને સર્વશ્રેષ્ઠ હતી. અહીંના ઋષિમુનિઓ દેશદેશાન્તરોમાં જઈને સ્વશિક્ષણ અને સ્વધર્મનો પ્રચાર કરતા હતા; શિક્ષણ મંદિર આપણામાં આવતું; અને જ્ઞાન-વિક્રય નિંદાસ્પદ ગણાતો હતો.

શિક્ષણ પૂર્ણ થતાં સુધી વિદ્યાર્થીઓએ બ્રહ્મચારી રહેવું પડતું હતું. અધ્યયન સમાપ્ત થયા પછી તો કોઈ કોઈક જન્મપર્યંત નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી રહેતા હતા; અને બાકીના ક્રમાનુસાર ગૃહસ્થ અને વાનપ્રસ્થ આશ્રમોમાં રહીને તે પછીજ સંસારનો ત્યાગ કરીને નિવૃત્તિમાર્ગ ગ્રહણ કરતા હતા. આજકાલ વિદેશી અને વિધર્મીઓ તરફની અસ્વાભાવિક શિક્ષણપદ્ધતિથી આપણા દેશના નવજુવાનોની જે દુર્ગતિ થઈ રહી છે, તે આપણે પ્રતિદિન સગી આંખે જોઈએ છીએ. આપણા નવજુવાનોનાં હૃદય અને મગજ બન્ને વિદેશી અને વિધર્મી થઈ ગયાં છે. અને તેનું હાનિકારક પરિણામ એ આવ્યું છે કે, તેમનામાંથી સ્વાવજનન અને સ્વાભિમાન હુમપ્રાય થઈ ગયાં છે. તેઓ સદાયે પરાવજની થઈને પોતાને દીન, હીન અને પરાંનીન માની બેઠા છે, અને હોય છે પણ એવાજ.

તે પ્રાચીન સમયે ભારત સ્વશિક્ષણને પોષતું હતું. પોતાનુંજ રાજ્ય અને પોતાનુંજ કામ હતું તેથીજ સ્વતંત્રતાનું સામ્રાજ્ય હતું. બ્રાહ્મણ નિર્લિંગજન રહીને વિદ્યાદાન આપતા હતા; ક્ષત્રિયો રાજકાજ કરતા હતા; વૈશ્યો વેપાર કરતા હતા; અને શૂદ્રો સેવા-ભાવમાં તત્પર રહેતા હતા. આથીજ સ્વધર્મ અને સ્વરાજ્યનો રથ બહુ ઉત્તમ રીતે ચાલતો હતો. આજકાલ તો આ સ્વધર્મ-નાશક અને સ્વરાજ્ય-વિરોધી રાજ્યમાં બધું એથી ઉલટું અને ઉંધુંજ થઈ રહ્યું છે. આજે તો બધાજ બ્રાહ્મણ, બધાજ ક્ષત્રિય, બધાજ વૈશ્ય અને બધાજ શૂદ્ર ! કોઈ પ્રકારની કશી વ્યવસ્થાજ રહી નથી !

આચાર-વ્યવહાર

ઉપરોક્ત સમયે પ્રજ્ઞના આચાર અને વ્યવહાર સર્વશ્રેષ્ઠ હતા. રાજદંડ જોરથી ઘૂમ્યા કરતો હતો. લોકો ધર્મ-કર્મમાં પ્રવૃત્ત રહેતા હતા. ધર્મમાં વિશ્વાસ, ધર્મશ્રદ્ધા અને આસ્તિક બુદ્ધિને લીધે પરસ્પર દ્રેષ ઓછો હતો. દ્રેષભાવ હોઈજ શી રીતે શકે ? જેમને ધર્મીય ન્યાય, કર્મદ્વિજ અને પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતમાં દૃઢ વિશ્વાસ હોય, તેઓ સ્વકર્તવ્યપાલનમાં તત્પર કેમ ન રહે ? પોતપોતાના વર્ણ અને આશ્રમમાં રહેતા થકા તેઓ સુખપૂર્વક શુભ ગણતા હતા. એ વખતે બાળ-

વિવાહ જેવી કુપ્રથાઓ તો હતીજ નહિ. લોકો હજુપુજી રહેતા અને તેમનાં સંતાન પણ બળવાન થતાં હતાં. જે કે પ્રજાનો ધર્મ વૈદિક હતો, છતાં પણ નાસ્તિક, લોકાયતિક વગેરે વિલક્ષણ માન્યતાવાળાઓ પણ નિર્ભયતાથી રહેતા હતા. કુળધર્મ, જાતિધર્મ, દેશધર્મ એ સર્વનો ખ્યાલ રાખીને રાજ-મહારાજાઓએવી ઉત્તમતાથી શાસનચક્ર ચલાવતા હતા કે જેથી રાજ-પ્રજા બન્ને સુખી રહેતાં હતાં.

વિજ્ઞાન

વિજ્ઞાનમાં તો એ સમયના ભારતવાસીઓ હાલના પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનવેત્તાઓ કરતાં હજારોગણા આગળ વધેલા હતા. તેઓ વિમાન બનાવવાનું જાણતા હતા અને તેના ઉપર સુખપૂર્વક મુસાફરી કરતા હતા. શસ્ત્રાસ્ત્ર બનાવવામાં, ચલાવવામાં, ફેંકવામાં અને તેને ઇચ્છાનુસાર રોકવામાં તેઓ સિદ્ધહસ્ત હતા. અનેક પ્રકારના રથ બનાવવામાં અને વાહન યોજવામાં તેઓ અત્યંત કુશળ હતા. તેમના પહેરવેશ ઉપરથી અમે કહી શકીએ છીએ કે, તે વખતના જેવાં વિવિધ પ્રકારનાં સુંદર વસ્ત્રો તો હાલમાં કોઈકનાજ નસીબમાં હોય! તેમનાં આભૂષણ ઉપરથી માલમ પડે છે કે, સમસ્ત સંસારનાં ઉચ્ચ કોટિનાં રત્નો આપણા પૂર્વજોના ભંડારમાં હતાં. તેમનાં વાહન પણ અપૂર્વ હતાં. સારાંશ કે જળ, સ્થળ અને આકાશમાં પણ તેઓની ગતિ હતી. મહાભારતના યોદ્ધાઓ, તેમનાં વાહનો, તેમના પહેરવેશો, તેમના શણગારો અને તેમનાં અસ્ત્ર-શસ્ત્રોનાં વર્ણન વાંચવાથી અમારી વાતોને ટેકો મળે છે. વાસ્તુવિદ્યામાં તેઓ કેટલા નિપુણ હતા તે મયાસુરની બનાવેલી સભાનું વર્ણન વાંચવાથી સમજાય છે. કેવી અપૂર્વ એ સભા! વાસ્તુવિદ્યાની પરાકાષ્ઠાનાં તેમાં દર્શન થશે; એટલુંજ નહિ પણ દુર્યોધનને પાંડવોનો ભય લાગ્યો ત્યારે તે એક તળાવમાં જળની વચ્ચે આનંદપૂર્વક સૂઈ ગયો હતો! આ જાતની જળસ્થંભન વિદ્યા તો હજુ સુધી પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનીઓના પણ ખ્યાલમાં નથી આવી. કેટલું કેટલું લખી શકાય! એ સમયના લોકોના આચાર, વ્યવહાર અને વિજ્ઞાન વગેરે અપૂર્વજ હતાં.

રાજનીતિ

આણશ્યા ઉપર પડેલા ભીષ્મ પિતામહે યુધિષ્ઠિર વગેરેને જે ઉપદેશ આપ્યો અને જે અપૂર્વતાથી રાજધર્મનું વર્ણન કર્યું; તેની ઉપમા સમસ્ત સંસારમાં ક્યાંયે મળે તેમ નથી. એવા રાજધર્મના ઉપદેશ હાલમાં કોણ જાણે છે?

यदिहास्ति तदन्वयत्र, यन्नेहास्ति न तत्कचित्।

અસ ઉપલા ઋષિવાક્ય પ્રમાણે એટલુંજ કહેવું પૂરતું છે કે, જે કાંઈ આ મહાભારતમાં કહેલું છે, તેનુંજ ઉચ્છિષ્ટ સર્વ જગાએ છે; અને જે વાત આમાં નથી તે સમસ્ત સંસારમાં ક્યાંયે મળી શકશે નહિ. આપણો ધર્મ, રાજધર્મ, યુદ્ધધર્મ, આચાર, વિચાર, વ્યવહાર, વિદ્યા, કળા, વિજ્ઞાન, નીતિ અને રાજનીતિ એમાંથી કોનું કોનું અને શું શું વર્ણન કરીએ?

હાલમાં તો આપણા રાજ્યકર્તાઓને-તેમનાથી જૂદા પ્રકારનાં ધર્મ-કર્મ, જૂદા હિત-સંબંધ અને જૂદી સંસ્કૃતિ ધરાવતી પ્રજાના કલ્યાણની કંઈજ ચિંતા નથી, અને હોય તોપણ તે નામ-માત્રનીજ છે. તેઓ તો અમારા મહાભારતના એક નીતિના આચાર્ય કણ્ઠિકની નીતિ પ્રમાણે વર્તી રહ્યા છે. કણ્ઠિકનો મત એવો છે કે, પ્રથમ તો કોઈને કંઈ આશાજ આપવી નહિ; અને આપી તો તેમાં કોઈને કોઈ બહાનાં બતાવીને વિલંબ કર્યા કરવો. અને ત્યાંસુધી તો વૃક્ષે ફૂલવુંજ નહિ; ફૂલવું તો સહજે ફળવું નહિ અને ફળવું તોપણ એટલે ઉંચે ફળવું કે જેથી લેનારના હાથમાં થોડાંજ ફળ આવે! વળી એ થોડાં ફળો પણ પોતાની મેળે તો કદી ગરવાનાંજ નહિ!! જ્યારે પાંડવોના હૃત ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે અર્ધું રાજ્ય માગવા સંબંધી સંદેશો લાવ્યો, ત્યારે કણ્ઠિકે ધૃતરાષ્ટ્રને ઉપલીજ વાત સમજાવી હતી. આપણા વર્તમાન રાજકર્તા “આશાં કાલવર્તી કુર્યાત્” એ પ્રમાણે બરાબર કણ્ઠિકનાજ રાંહ ઉપર ચાલે છે. આપણને અયોગ્યજ જાણતા રહીને તથા આશામાં ને આશામાંજ રાખ્યા કરીને તેમણે ખાસ્સાં પચાસ વર્ષ ગાળી નાખ્યાં! અને એ પછી કંઈક આપવા લાગ્યા તેમાં પણ કેટલી બધી અડચણો!!! અમારીજ વસ્તુ અમને સોંપવામાં જ્યારે આવી દશા છે, તો પછી કદાચ પોતાનીજ કોઈ વસ્તુ આપવાની હોત તો તો કોણ જાણે શું શું કરત! અસ્તુ. આ પ્રમાણે સિંહાવસોકન કરવાથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના સમયમાં ભારતવર્ષની કેવી સ્થિતિ

હતી, તે સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. માત્ર તેના જોનાર જોઈએ.

ભગવાન કૃષ્ણચંદ્રે પોતાના લોકસંગ્રહદ્વારા સમસ્ત સંસારને કર્મયોગમાં જોડાઈ રહેવાનો જે ઉપદેશ આપેલો છે; તે સમસ્ત સંસારને માટે મહાપ્રલય સુધી દીવાદાંડીરૂપ થશે. તે ઉપદેશ કેવો છે? તે નિવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિનો મધ્યમ માર્ગ છે. સંસારમાં રહીને સંસારનાં કામ કરવા છતાં પણ કેવી રીતે તેના દોષોથી અલિપ્ત રહીને મોક્ષ-સુખ મેળવી શકાય તેજ દર્શાવવાનો ગીતાનો ઉદ્દેશ છે. ભારતવર્ષનું સર્વ કાંઈ ભલે જાતું રહે, પણ તેની ગીતા અને તેનો કૃષ્ણ ન જાય, એટલે ખસ! કેમકે:—યત્ર ધર્મસ્તત્ર કૃષ્ણઃ યતઃ કૃષ્ણસ્તતો જયઃ ॥

અથવા તો—યત્ર કૃષ્ણસ્તત્ર ધર્મઃ યતો ધર્મસ્તતો જયઃ ॥

૯—પ્રોફેસર દાવરના વિચાર

મહાભારત આધ્યાત્મિક પુસ્તકતરીકે પણ અદ્વિતીય છે. મહાભારત એ માત્ર મહાકાવ્યજ નથી, પણ ‘એન્સાઇક્લોપીડીયા’ (એટલે કે વિશ્વકોષ) પણ છે; કેમકે તેમાં દરેક વિષયને લગતું જ્ઞાન સમાયલું છે. વળી મહાભારત એ મહાકાવ્ય નહિ પણ વિરાટકાવ્ય છે. હોમરને ઇલીયડ લખવામાં પાંચ-દશ વર્ષ ગયાં, પણ મહાભારત લખવામાં તો (ભારતવાસીઓને) ૩૦૦૦ વર્ષો ગયાં છે. સંસ્કૃત સાહિત્યના જગીયામાં રામાયણ અને મહાભારત એ એક કલ્પવૃક્ષસમાન છે; કારણ કે એમાંથી જે પણ માગો તે મળશે. રામાયણ અને મહાભારતમાંના રામ અને કૃષ્ણ, એ માત્ર પુસ્તકોમાંજ રહેલી વ્યક્તિઓ નથી, પણ હિંદીઓના હૃદયમાં રહેલી જીવંતીજગતી પ્રતિમાઓ છે. પવિત્ર બાઇબલ કે જે (પાશ્ચાત્ય) પ્રજાઓનું પુસ્તક કહેવાય છે, તે પણ જૂદાં જૂદાં ૬૬ પુસ્તકોનું બનેલું છે.

૧૦—કવિરાજ ન્હાનાલાલના વિચાર

રામાયણ અને મહાભારતની ભાષાશૈલી એ ભરતખંડની ભાષાશૈલી છે. હિંદની ભાષાશૈલી યુરોપ સમજી શકશે નહિ. યુરોપ હમેશાં પોતાનાંજ ચશ્માંથી જુએ છે. રામાયણ અને મહાભારતનાં અગાધ જળ માપવાના એ વામનજીના પ્રયાસ હજી સફળ થયા નથી. મહાભારત અને રામાયણ એ સાગરસમા છે. સાગરની આબુબાબુના દેશ-પ્રદેશો નહિ બતાવે તો સાગરનું ચિત્ર અધુરુંજ રહેશે. આડકથાઓ સાગરની આબુબાબુના દેશપ્રદેશો સમાન છે. x x x સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મહાભારત અને રામાયણ એ ઇતિહાસ છે, મહાકાવ્ય નથી. શિશુપાલવધ વગેરે મહાકાવ્યો છે ખરાં, પરંતુ સારામાં સારું મહાકાવ્ય પણ એ મહાભારત કે રામાયણની સરખામણીમાં ઉભું રહી શકે તેમ નથી. મહાભારતનાં બે પર્વથી કાલિદાસે જગવિખ્યાત શાકુંતલ લખ્યું. એક પર્વ-નળાખ્યાનમાંથી ગુજરાતનો મહાકવિ પ્રેમાનંદ જન્મ્યો. સર્જન પૂર્વે કીધું, તેનું પૃથક્કરણ પશ્ચિમે કીધું છે. ઇલીયડ અને મહાભારત વચ્ચે જમીન અને આસ્માનનો ભેદ છે.

૧૧—જગતવંદ્ય સ્વામી વિવેકાનંદજીના વિચાર

“આ વીરસપ્રધાન મહાભારત કાવ્યનાં શતાવધિ પાત્રો તથા રામાયણનાં પાત્રો, એ તો હજારો વર્ષથી ચાલ્યો આવતો સમગ્ર હિંદુ પ્રજાનો પ્રિય વારસો છે. તેમના ધર્મવિચારો તથા નૈતિક કલ્પનાઓનો પાયો એમાંજ રહેલો છે. કેમકે ખરું જોતાં રામાયણ અને મહાભારતના પ્રાચીન ગ્રંથો તો આર્યજીવન તથા આર્યબુદ્ધિવિષે માહિતી આપનારા ઉત્તમ જ્ઞાનકોષો પણ છે. પૂજ્ય ઋષિમુનિઓએ એમાં એવી આદર્શભૂત સંસ્કૃતિ આલેખી છે કે જેને માટે હિંદુજાતિ ઉપરાંત સમગ્ર માનવજાતિને પણ હવે તીવ્ર આકાંક્ષા ઉત્પન્ન થશે.

મહાભારતવિષે સ્વાસ જાળવાજેવી હકીકતો

૧-સમર્થવિદ્વાન શ્રીચિંતામણુ વિનાયક વૈદ્યના કેટલાક વિચારો*

મહાકાવ્યતરીકે મહાભારત

“ ખરેખર, ‘ મહાભારત ’ એ શબ્દથીજ વિશાળ અને અત્યંત વૈવિધ્યવાળી એવી કોઈ વસ્તુનો ખ્યાલ આપણને આવે છે; પણ કવિત્વના દૃષ્ટિબિંદુથી મહાભારતમાં વિષયની કેટલી વિશાળતા અને વિવિધતા છે, તેનું ભાન ઘણા થોડાનેજ હોય છે. કાવ્યરચનાને અનુકૂળ પ્રસંગો મહાભારતમાં એટલા સંખ્યાબંધ અને એટલા વૈવિધ્યભર્યા છે કે અર્વાચીન સંસ્કૃત કવિઓએ જે કોઈ રસભર્યા પ્રસંગનું નિરૂપણ કર્યું હશે, તે સર્વનું ખીજ મહાભારતમાંથી જડી આવ્યાવગર ભાગ્યેજ રહેશે. સૌતિ જાતે પોતાના ગ્રંથની શરૂઆતમાં અભિમાનપૂર્વક કહે છે કે:—“એક વિશાળ વટવૃક્ષની પેઠે મહાભારત એ સઘળા અર્વાચીન કવિઓનું આશ્રયસ્થાન છે.” એ અમર ઝરણામાંથી અનેક કવિઓએ સુધારસનું પાન કર્યું છે અને નવું ચેતન મેળવ્યું છે.”

“ મહાભારતના જુદા જુદા અને વૈવિધ્યભર્યા પ્રસંગો એકજ વાર્તાના રૂપમાં એવી સારી રીતે ગ્રથિત થયા છે કે એથી વધારે ભવ્ય અને સુયોજિત વસ્તુ(પ્લોટ)ની કલ્પના કરવી અશક્ય છે. મને ઘણીવાર એવો વિચાર આવ્યો છે કે, મહાભારતની કથા જો ઐતિહાસિક ન હોય તો ખચીત એ કથાની ઉત્પત્તિ જેનાથી થઈ તે કલ્પના શેક્સપિયરના કરતાં પણ વધારે કૃણદ્રૂપ હોવી જોઈએ. પાત્રોની વિવિધતા અને સ્વાભાવિકતા જેટલી શેક્સપિયરનાં નાટકોમાં જોવામાં આવે છે તેટલીજ મહાભારતમાં પણ જોવામાં આવે છે; પણ આશ્ચર્યની વાત એ છે કે, મહાભારતમાં એકજ વસ્તુ(પ્લોટ)ની અંદર આટલાં બધાં પાત્રોને એકઠાં કરવામાં આવ્યાં છે ! શેક્સપિયરે અનેક નાટકો રચીને જે દર્શાવ્યું તે વ્યાસે એકજ વિશાળ વસ્તુવડે દર્શાવ્યું છે. વસ્તુનાં અંગો વિશાળ હોવા છતાં ગજરાજનાં અવયવોની પેઠે એક સુખદ અને સુંદર શરીરમાં તેની ઘટના થઈ છે.”

“ એ તો જાણીતી વાત છે કે, મહાભારતના અમુક પ્રસંગો ઉપરથી પાછલા સંસ્કૃત કવિઓને મહાકાવ્યો તથા નાટકોને માટે અનુકૂળ વિષયો જડી આવ્યા છે. એ પણ જાણીતી વાત છે કે, હાલના કથાકારો એ વિશાળ ગ્રંથમાંથી અમુક છૂટક છૂટક પ્રસંગો લઈને તે ઉપરથી કલાકોના કલાકો સુધી પહોંચે એવી કથાઓ ચલાવે છે; પણ એ જાણીતી વાત નથી કે, મહાભારતની કથા મોટી અને સુગ્રથિત છે, એટલુંજ નહિ પણ એનો હજી વિશેષ વિસ્તાર થવાને માટે અવકાશ રહે છે. ખરેખર, મહાભારતનું યુદ્ધ એ મુખ્ય વિષયને કવિએ પોતાનાં મનશ્ચક્ષુ આગળ હમેશાં રાખ્યો છે અને વિસ્તાર કરવાની લાલચને વશ થઈને એ બહુ આડો ચાલ્યો ગયો નથી. ”

x

x

x

x

x

x

“ પેરેડાઈસ લોસ્ટનો વિષય અને મહાભારતનો વિષય એ બેની સરખામણી કરી શકાય એમ નથી; પણ હોમરના ‘ ઇલિયડ ’ નો વિષય અને ‘ મહાભારત ’ નો વિષય એ બેની સરખામણી સારી રીતે થઈ શકે એમ છે. ‘ ઇલિયડ ’ એ જેમ ગ્રીસની પ્રજાનું મહાકાવ્ય હતું, તેમ

* ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીદ્વારા અનુવાદરૂપે નીકળેલા “ મહાભારતની સમાલોચના ” નામે પુસ્તકમાંથી આ ઉતારા લીધા છે.

‘મહાભારત’ એ હિંદુસ્તાનની પ્રજાનું મહાકાવ્ય હતું અને હજી પણ છે. હિંદુસ્તાનની પ્રજાને લગતી વંશાવલી, દંતકથાઓ અને પ્રાચીન તત્ત્વવિદ્યાનો મહાન સંગ્રહ એ ગ્રંથમાં થયેલો છે. ”

x

x

x

x

પુરુષપાત્રો

“ જે પાત્રોનાં ઉચ્ચ પરાક્રમે અને પ્રૌઢ વિચારો મહાભારતમાં ઘણી અસરકારક રીતે વર્ણવવામાં આવ્યાં છે, તે પાત્રોની યોગ્ય પ્રશંસા કરવાને માટે શબ્દો આપણને શોધ્યા જડતા નથી. શ્રીકૃષ્ણસિવાય યુધિષ્ઠિર, ભીમ, અર્જુન, કર્ણ, દ્રૌપદી, દ્રોણ અને ભીષ્મપિતામહ એ સઘળાં પાત્રો મહત્તા અને નીતિમત્તાના આદર્શતરીકે ગણાયાં છે અને હસ્તમેશાંજ ગણાતાં રહેશે. કર્તવ્યના પાલનને અર્થે જેમાં આત્માનું અર્પણ કરવું પડતું હોય એવાં કૃત્યો કરવાનું પ્રેરક બળ હિંદુસ્તાનની આર્યપ્રજાને એ પાત્રોવડે કરીને હસ્તમેશાં મળતું રહ્યું છે. દુર્યોધન જેવા પાત્રમાં પણ કંઈક અનેરું સૌન્દર્ય અને પ્રતાપ જેવામાં આવે છે. એનો અડગ નિશ્ચય, મૃત્યુ અને રાજ્યસુંકટ એ બેની વચ્ચેનો અધકચરો કોઈ પણ માર્ગ ન સ્વીકારવો એવો એનો ઉચ્ચાભિલાષ, એનું નિરૂપણ કવિએ ઘણી અસરકારક રીતે કર્યું છે; અને એમાંથી નવોજ ઉપદેશ આપણાથી તારવી કઢાય છે. પાત્રલેખનના કાર્યમાં હોમર અને મિલ્ટનના કરતાં પણ મહાભારતના કવિનું ચઢિયાતાપણું જણાય આવે છે. ”

x

x

x

x

x

x

સ્ત્રીપાત્રો

“ મહાભારતનાં સ્ત્રીપાત્રો પણ ઇલિયડનાં સ્ત્રીપાત્રો કરતાં ચઢિયાતાં જણાય છે. હેલન અને એન્ડ્રોમેશ પણ દ્રૌપદીની સાથે સ્પર્ધા કરી શકે એમ નથી. દ્રૌપદીના પાત્રદ્વારા મહાભારતનાં રચનારે સ્ત્રીસ્વભાવની ઉચ્ચતાનું આપણને એવું સચોટ ભાન કરાવ્યું છે કે એવા પાત્રની યોગ્ય પ્રશંસા કરવાને માટે શબ્દો આપણને શોધ્યા જડતા નથી. દ્રૌપદી એ એક સાધ્વી સ્ત્રી છે. આત્મગૌરવનું ભાન એ કદી ગુમાવતી નથી. મોટામાં મોટી વિપત્તિઓને પ્રસંગે પણ એ પોતાનો મિબજ ખોતી નથી. માણસના જ્યાલમાં પણ ન આવી શકે એવી એ પવિત્ર અને નિર્મળ છે, તે છતાં એનામાં માનુષીપણું પણ છે. ઘણી વાર ચર્ચા કરતી વખતે સ્ત્રીના જેવું વિકારીપણું અને અભાગ્ય એનામાં જણાય છે. ઘણી વાર અમુક આખતમાં એ મમત કરે છે, તે એના પતિઓને પણ કબૂલ રાખવાની ફરજ પડે છે; તોપણ એ હલકી નથી. હેક્ટર જેવી રીતે પોતાની સ્ત્રીને ધરધંધાનેજ યોગ્ય ગણે છે, તેવી રીતે દ્રૌપદીને તુચ્છ ગણી શકાય એમ નથી હોતું. એ એક રજપૂતાણી છે. રજપૂતનું શૌર્ય અને મનોબળ એના વદન ઉપર બળહળી રહ્યું છે. રે! કીચક અને જયદ્રથ જેવા માણસો એને પકડીને એના ઉપર બળાત્કાર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તે વખતે એક રજપૂતાણીને શોભે તેવા જુસ્સાથી એ તેઓને એવો ધક્કો લગાવે છે કે તેઓ પૃથ્વી ઉપર ગબડી પડે છે. એની સમયસૂચકતા પણ એવી છે કે પુરુષોમાં જો એવી સમયસૂચકતા હોય તો તેનું તેઓને અભિમાન આવ્યાવગર રહે નહિ. ઉદાહરણતરીકે, સ્વયંવર વખતે ધનુષ્ય ખેંચવાને માટે કર્ણ ઉભો થાય છે, તે વખતે ‘હું એક સારથિની સાથે પરણવા ઇચ્છતી નથી’ એવું કહેતાં એને જરા પણ વિલંબ થતો નથી; અને ‘પાસાની રમત વખતે તું હોડમાં અપાઈ છે’ એવું જ્યારે એને કહેવામાં આવે છે, ત્યારે એ એવો પ્રશ્ન ઉઠાવે છે કે જેથી દુર્યોધનના દરબારીઓ ઘણા ગુંચવણમાં પડી જાય છે. સૌથી વધારે તો, સ્વયંવરમાં એ અર્જુનને પ્રાપ્ત થઈ તે વખતે ગરીબ પ્રાદ્વાણના વેષમાં ઉભેલા અર્જુનના સુખદુઃખની સહચારિણી થવાનો એનો

ઉદાર સંકલ્પ, અને લાંબા વખતના વનવાસ વખતે પાંડવોની સાથે રહેવાની એની સંપૂર્ણ ઈચ્છા, એ સઘળા સંજોગોમાં ધીરજ અને સન્તોષવૃત્તિ રાખીને એકસરખી ભક્તિથી પતિની સાથે રહેવાની પ્રેરણા, હિંદુ સ્ત્રીઓને શોભે તેમ, એના હૃદયમાં નિરંતર રહ્યાં કરેલ છે. ”

“કુન્તી એ મહાભારતનું એક બીજું પ્રતાપી સ્ત્રીપાત્ર છે. પાંડવો પોતાની સ્ત્રીને લઈને આર વર્ષના વનવાસને માટે જાય છે, તે વખતે કુન્તીમાતા જો કે વિદુરના ઘરમાં રહે છે, તો પણ કૃષ્ણની સાથે પોતાના પુત્રોને જે સંદેશો એ મોકલાવે છે તે ખરેખરે રજપૂતોની રીત પ્રમાણેનો છે; અને યુદ્ધ કરવાને માટે તેઓમાં પ્રબળ ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરે એવો છે. ‘વિજય મેળવો અથવા મરણ પામે’ એવી ઈચ્છા એ પોતાના પુત્રોની આગળ પ્રકટ કરે છે. આ પ્રમાણે એ પોતાના પુત્રોને લડવાને માટે ઉશ્કેરે છે, પણ તે પોતાના સ્વાર્થને માટે નથી. પાંડવોને જ્યારે વિજય મળે છે અને તેઓ રાજ્યાસન પર બેસે છે, ત્યારે કુન્તી તેઓને છોડીને ધૃતરાષ્ટ્રની સાથે વનમાં જાય છે; અને એ આંધળા ડોસાની સેવા બળવતાં બળવતાં આખરે મરણ પામે છે. એ જાય છે તે વખતે ભીમ એને ઘણું વીનવે છે કે, “તમે અમારી સાથે રહો અને તમારી શિખામણ પ્રમાણે ચાલ્યાનું અમને જે ફળ મળ્યું છે, તે તમે પણ અમારી સાથે રહીને લોગવવા લાગો.” પણ એ ચોખ્ખો જવાબ આપે છે કે:—“મારા પતિના વખતમાં મેં ઘણાએ લોગ લોગવ્યા છે. હવે મને લોગની ઈચ્છા નથી. યુદ્ધ કરવાની શિખામણ મેં તમને આપી, યુદ્ધ કરવાને માટે મેં તમને ઉશ્કેર્યા તેનું કારણ એટલું જ હતું કે, તમે ભીખ માગો એવું હું ઈચ્છતી નહોતી.” છૂટા પડતી વખતની એની છેલ્લી શિખામણ સુવર્ણના અક્ષરથી નોંધી રાખવા જેવી છે:—

“ધર્મ તરફ તમારી મતિ રાખો. બુદ્ધિ હસ્તેશાં ઉદાર રાખો.” (ધર્મે તે ધીયતાં બુદ્ધિ-ર્મનસ્તે મહદસ્તુ ચ) આખા મહાભારતનો સાર આ એક પંક્તિમાં આવી જાય છે. ”

“મહાભારતનાં સ્ત્રીપાત્રો સાધારણ સ્ત્રીઓના કરતાં ઘણાં ચઢિયાતાં છે; પણ જે માનવી-પણાનું તત્ત્વ અન્યત્ર આપણા જોવામાં આવે છે, તે તેઓમાં પણ છેજ. જે વખતે અર્જુન પોતાની દ્વિતીય ભાર્યા સુભદ્રાને ઇદ્રપ્રસ્થમાં લાવે છે, તે વખતે દ્રૌપદી એક સચોટ દષ્ટાંતવડે પોતાનો ઈર્ષ્યાભાવ પ્રકટ કરે છે. તે કહે છે કે:—“પહેલી ગાંઠ ગમે તેવી સખત અને મજબૂત હોય તોપણ તેની પાછળ બીજી ગાંઠ આવે એટલે તે ઢીલી પડ્યા વગર રહે નહિ.” યુદ્ધના મેદાનમાં કર્ણને જીતે છે તેની સાથેજ કુન્તીને મૂર્છા આવે છે. કૌરવોની સામે ચઢાઈ કરવાને માટે ઉત્તરાનો ભાઈ જે વખતે જાય છે, તે વખતે ઉત્તરા અર્જુનને એની સાથે રહેવાનું કહે છે; અને “મારી ઢીંગલીઓને માટે સારા સારા વસ્ત્રના કકડા લેતા આવજો” એવી વિનંતિ કરે છે, પણ કૌરવોની મોટી સેનાઓ પોતાના ભાઈને હરાવશે એવી શંકા પણ ઉત્તરાના મનમાં ખીલકુલ નથી આવતી. સ્ત્રીજાતિની નિર્મળતા સૂચવનારા આવા આવા પ્રસંગો કવિએ પોતાના ગ્રંથમાં દાખલ કર્યા છે, તેને લીધે મહાભારતનાં સ્ત્રીપાત્રો તરફ આપણને વિશેષ પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે. ”

દેવપાત્રો

“પુરુષપાત્રો અને સ્ત્રીપાત્રો ઉપરાંત દેવતાઈ પાત્રો પણ મહાભારતમાં આવે છે. એ પાત્રો ખરેખરાં દેવતાઈ છે; ઇલિયડનાં દેવતાઈ પાત્રોની પેઠે હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે એવાં નથી. સાધારણ રીતે એવું કહેવામાં આવે છે કે, મહાકાવ્યની ગંભીર અને પ્રૌઢ રચનામાં હાસ્યરસનાં ચિત્રોને માટે ઝાઝો અવકાશ રહેતો નથી; છતાં ઇલિયડની અંદર જો કે ઘણું હાસ્યરસનાં ચિત્રો હોય તો તે ઓલિપ્સ પર્વત ઉપરના દેવતાઓ વિશેનાં છે. સ્વર્ગના દેવતાઓ પૃથ્વી ઉપરના

બનાવોને માટે તકરાર કરે છે. ઘણા ક્ષુદ્ર હેતુથી પ્રેરાઈને માનવીઓને મદદ કરવામાં તેઓ અત્યંત ધૂનભરેલી વર્તાણુંકે રાખે છે. રે! સૌથી સમર્થ દેવતા જ્યુપિટર તે પણ અમુક અમુક પક્ષપાત ધરાવનારી પોતાની સ્ત્રી જ્યુનોના અભ્યાગી ઘણી વાર વ્યથા બની જાય છે અને કોઈ કોઈ વખત તો એ સ્ત્રીને માર મારવાની ધમકી પણ એને આપવી પડે છે. મહાભારતના દેવતાઓ ઘણી બાબતમાં ગ્રીકલોકોના દેવતાઓ જેવા છે; પણ તેઓના ઉચ્ચ સ્થાનક ઉપરથી કવિ તેઓને કદી પદભ્રષ્ટ કરતા નથી. કવિતામાં ઘણી અસરકારક રીતે એ પાત્રોને એ દાખલ કરે છે અને એમ કરીને કાવ્યનાં પાત્રોના વૈવિધ્યમાં વધારો કરે છે. માનવીઓની બાબતમાં વ્યાસના દેવતાઓ ક્વચિતજ વચ્ચે પડે છે. જો કદી પણ તેઓ વચ્ચે પડતા હોય તો તેઓ પોતાનું વર્તન દેવતાઓના જેવું રાખે છે, સ્વાર્થી માનવીઓના જેવું વર્તન તેઓ નથી રાખતા. આનું એક ઉદાહરણ આપણે આપીશું. યુદ્ધમાં કર્ણ ન જીતી શકાય એવો છે, એમ અર્જુનને ન લાગે એટલા-માટે કર્ણનું કુદરતી બખ્તર, જે એના જન્મની સાથેજ ઉત્પન્ન થયું હતું, તે લઈ લેવાને માટે ઇંદ્રને કર્ણની પાસે જતો વર્ણવવામાં આવ્યો છે. કર્ણ બ્રાહ્મણોને કોઈ પણ વસ્તુની નાજ ન કહે એવો દાતા ગણાતો હતો, તેથી બ્રાહ્મણોનો વેષ લઈને ઇંદ્ર કર્ણની પાસે આવે છે; અને “તમારૂં બખ્તર મને આપો” એમ કહે છે. એ ઉદાર માણસ ઇંદ્રને ઓળખે છે, છતાં પોતાનું બખ્તર એ તેને આપે છે. આ ઠેકાણે “ઇંદ્ર એ બખ્તર લઈને છાનોમાનો ચાલતો થયો” એવું વર્ણન મહાભારતમાં નથી આવ્યું, પણ દેવતાને શોભે તેવી રીતનું વર્તન રાખતો એ દર્શાવવામાં આવ્યો છે. કર્ણના ઉપર એ પ્રસન્ન થાય છે અને દેવતા તરીકે એ કર્ણને વરદાન આપવાનું કહે છે. કર્ણ એવું વરદાન માગે છે કે, “એક મર્ત્યની વિરુદ્ધ વાપરી શકાય એવું અમોઘ આયુધ મને આપો.” પછી, એ આયુધ કદાચ અર્જુનની વિરુદ્ધ વાપરવામાં આવે તેની દરકાર ન રાખતાં ઇંદ્ર એ આયુધ એને આપે છે. વળી, અર્જુન સ્વર્ગમાં અથવા ઇંદ્રની દરબારમાં જાય છે ત્યાં એને શિવનાં દર્શન થાય છે, અને શિવ એના ઉપર પ્રસન્ન થાય છે. એ બનાવ-જેનો ભારવિષે પોતાના “કિરાતાન્ત્રીય”નામના મહાકાવ્યમાં વિસ્તાર કર્યો છે-તેનું ચિત્ર મહાભારતમાં થોડીક સુરમ્ય રેખાઓવડેજ ચિતરવામાં આવ્યું છે; અને એમાં સ્વર્ગનાં પાત્રોનું વર્તન માનવીઓના જેવું નહિ, પણ દેવતાઓના જેવું દર્શાવવામાં આવ્યું છે.”

સંવાદો અને ભાષણો

“વ્યાસ પોતાનાં પાત્રોને કેવી રીતે બીલવે છે, એની કથા કેવી રીતે આગળ વધે છે, એ સવાલ તરફ હવે આપણે વળીશું. આનોદે મહાકાવ્ય(એપીક પોએમ)નું જે લક્ષણ આવ્યું છે, તેમાંનો અમુક ભાગ આ સ્થળે આપણે પાછો સ્મરણમાં આણીશું. “સંવાદો, સ્વગત ભાષણો અને વર્ણનો એ ત્રણના મિશ્રણવડે કરીને મહાકાવ્યનો વિકાસ થયો જાય છે.” મહાભારતના ગ્રંથમાં મહાકાવ્યનાં બીજાં લક્ષણો જેવાં મજબૂત જેવામાં આવે છે, તેવુંજ આ લક્ષણ પણ જેવામાં આવે છે. મહાભારતમાં સંવાદો ઘણા ઉત્તમ હોય છે. ખરેખર, સંવાદો-માંજ એ કાવ્યનું ખાસ બળ રહેલું છે. ઈલિયડ અને પેરેડાઈસ લોસ્ટની પેઠે આ કાવ્યનાં સઘળાં ભાષણો સુચોજિત, વક્તૃત્વભર્યાં અને જીવંત હોય છે અને જૂદાં જૂદાં પાત્રોને મુખેથી જે ભાષણો કરાવવામાં આવ્યાં છે તે તે પાત્રોના મુખમાં શોભે એવાં છે. અમુક સંવાદો સ-વિસ્તાર આપવા એવું આ સ્થળે બની શકે એમ નથી, એટલે કેટલાંક ઉત્તમ ભાષણોનું સૂચન કરીનેજ આપણે અટકવું પડશે. આદિપર્વમાં ધનુર્વિદ્યાના જ્ઞાનની પરીક્ષા વખતે દુર્યોધન, કર્ણ, અર્જુન અને ભીમ એ ચારની વચ્ચે ચાલેલો સંવાદ; સભાપર્વમાં જે સંવાદને અંતે કૃષ્ણે સુદર્શન ચક્ર ફેંકીને શિશુપાળનો નાશ કર્યો તે શિશુપાળ અને ભીષ્મનો સંવાદ; વનપર્વ-

માં પ્રપંચની સામે પ્રપંચ વાપરવાની સલાહ દ્રૌપદી તરફથી જેમાં આપવામાં આવે છે તે; યુધિષ્ઠિર, ભીમ અને દ્રૌપદીનો સંવાદ; દ્રોણપર્વમાં દ્રોણ જે વખતે પોતાનો ખચાવ કરવાને અસમર્થ હતો તે વખતે ધૃષ્ટદ્યુમ્ને એનો વધ કર્યો ત્યારપછી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, સાલ્યકિ, અર્જુન અને યુધિષ્ઠિર એ ચારની વચ્ચે ચાલેલો સંવાદ, એ ખાસ ગણાવવા જેવા છે. ઉભય પક્ષની વચ્ચે સલાહ કરાવવાના હેતુથી કૃષ્ણ જાય છે અને કૌરવોની આગળ જે ભાષણ કરે છે તે સાહિત્યનો ઉત્તમ નમુનો છે; અને એ એકજ નમુનો સમર્થ ભાષણની કદપના કરવાની વ્યાસની અદ્ભુત શક્તિનો ખ્યાલ વાચકને ઘણી સારી રીતે આપી શકશે. કૃષ્ણનાં ઉત્કૃષ્ટ ભાષણોનું એક ખીજું ઉદાહરણ કર્ણપર્વમાંથી મળી આવે છે. કર્ણની સાથે લડવાને માટે અર્જુન આગળ વધે છે તે વખતે અર્જુનનું પ્રોત્સાહન કરવાને માટે કૃષ્ણ જે ભાષણ ચલાવે છે, તે ઘણું છટાદાર અને અસરકારક છે. આ અને આવાં અનેકાનેક ભાષણો મહાભારતના કાવ્યમાં કાંઈક જુદીજ રમ્યતા આણે છે અને એ કાવ્યને જાણે નાટકના જેવું બનાવી દે છે. ”

“નિર્ભયપણું” એ મહાભારતની અંદરનાં ભાષણોનું એક ખાસ લક્ષણ છે. સામા માણસ-ને મોઢે પોતાના અભિપ્રાય હિંમતથી કહી સંભળાવે એવા નિખાલસ હૃદયનાં અને પામાણિક માણસોનાં વચનો એ ગ્રંથમાં પ્રકટ કરાયેલાં છે. ઉદાહરણતરીકે, દુર્યોધન જ્યારે જ્યારે કંઈ પણ ખોટું કૃત્ય કરે છે, ત્યારે ત્યારે વિદુર તેને સખ્તમાં સખ્ત શબ્દોમાં ઠપકો આપવાનું કદી ચૂકતો નથી; પણ વિદુરને માટે તો કદાચ એમ પણ કહી શકાય કે, એની પદવી અને એનું સગ-પણ એવી રીતનાં હતાં કે એ વધારે છૂટથી બોલે તો પણ એને કંઈ હાનિ થાય નહિ. શકુંતલા-ને એવું કંઈ નિર્ભયતાનું કારણ નહોતું, છતાં વ્યાસની શકુંતલા એ કાળીદાસની શકુંતલાથી તદ્દન જુદીજ છે. એ ગ્રામ્યબાળા નિખાલસ હૃદયની, હિંમતવાન અને સદ્ગુણના ગૌરવને સમજનારી છે. ભરસલા વચ્ચે દુષ્યંત રાજાએ જ્યારે એને એમ કહ્યું કે, “મેં તને કદી જોઈજ નથી, તો તારી સાથે પરણ્યો તો ક્યાંથીજ હોઈ?” ત્યારે એણે જવાબ આપ્યો કે:- “સત્યને માટે તમને માન નથી, તો તમારા જેવાની સોખત મારે જોઈતી નથી. પતિ અથવા પુત્રના કરતાં પણ સત્ય એ વધારે કિંમતી વસ્તુ છે.” કાલિદાસના પ્રખ્યાત નાટકની કુમળી નાયિકાની પેઠે એ મૂર્છા પામતી નથી, પણ એ ચીઠવાઈને દરબારમાંથી જતી રહે છે.”

“કર્ણપર્વમાં” શલ્ય અને કર્ણની વચ્ચેનો સંવાદ તે મહાભારતનાં પાત્રો કેવાં છૂટથી બોલે છે, તેનું એક ખીજું ઉદાહરણ છે. અમુક ઉપદેશ આપવાના હેતુથી હંસ અને કાગડાની જે પાર્તા કહેવામાં આવી છે, તે ઘણી સરસ અને વાંચવા લાયક છે. ખરેખર વ્યાસે પોતાનાં પાત્રો-ને મુખેથી નીતિનો ઉંચામાં ઉંચો ઉપદેશ ઘણી ખુબીદાર રીતે અપાવ્યો છે; અને સત્યતા, સરળતા, સ્વાભિમાન, કર્તવ્યપરાયણતા, ઉદારતા, આત્મસંયમ વગેરેની આવશ્યકતાવિષે અસંખ્ય ઉપદેશો અને દષ્ટાંતો એના ગ્રંથમાંથી મળી આવે છે. માત્ર એકજ સદ્ગુણ-દેશાભિમાન-વિષે એ ગ્રંથમાં કંઈ પણ કહેવામાં આવ્યું નથી. “ઇલિયડ” નાં કેટલાંક ભાષણોમાં દેશાભિમાનનું જોર સંપૂર્ણ જોવામાં આવે છે, ત્યારે અહીં તેનો સંપૂર્ણ અભાવ છે. આમ હોવાનું કારણ ઘણું ખરૂં એ હશે કે પશ્ચિમના દેશોમાં રાજકીય મહત્તા વધારવાને જરૂરના દેશાભિમાનાદિ જે જે સદ્ગુણોનો વિકાસ થયો હતો તે હિંદુસ્તાનના આર્યલોકોમાં નહોતો થયો, અથવા કદાચ એમ પણ હોય કે એકજ કુટુંબના બે પક્ષની વચ્ચેનું યુદ્ધ એ વિષયજ એવો છે કે તેમાં દેશાભિમાનના ઉદ્ગારોને માટે કંઈ પણ પ્રસંગ આવે નહિ.”

“હવે આપણે સ્વગત ભાષણો તરફ વળીએ. સંસ્કૃત કવિઓએ નાટકો સિવાય ખીજી રચનાઓમાં સ્વગત ભાષણોનો ઝાઝો ઉપયોગ કર્યો જણાતો નથી. નાટકોનાં “સ્વગત” પણ ઘણાં ટુંકાં હોય છે અને તેમાં મહત્વની ખુબી જોવામાં આવતી નથી. રણક્ષેત્રમાં જખમી

થઈને પડેલો દુર્યોધન જે વિલાપ કરે છે, તેને જો 'સ્વગત ભાષણ' માં ન ગણીએ તો આખા મહાભારતમાં એક પણ સ્વગત ભાષણ આવતું જ નથી, એમ આપણાથી કહી શકાશે. અમારા વિચાર પ્રમાણે, 'સ્વગત ભાષણ' એ કંઈક અકુદરતી વસ્તુ છે. માણસ કેટલીક વાર મોટેથી વિચાર કરે એ બનવા જોગ છે; પણ મનમાં વિચાર ચાલતા હોય તે વખતે એક અખંડ અને જુસ્સાદાર ભાષણ અપાઈ જાય એવું તો ઘણા થોડાને જ બનતું હશે. કદાચ કોઈને પણ નહિ બનતું હોય, પણ એ બાબતમાં અમે કોઈ પણ રીતની ચર્ચામાં ઉતરવા માગતા નથી. મહાભારતમાં સ્વગત ભાષણો બીલકુલ નથી એટલી વાત નોંધીને જ અમે સંતોષ માનીશું. ”

યુદ્ધનાં વર્ણનો

“વર્ણનની બાબતમાં મહાભારતના કવિનું સામર્થ્ય હોમર અથવા મિલ્ટનના જેટલું જ જોવામાં આવે છે. એની વાર્તા કહેવાની રીતમાં હસ્તમેશાં જુસ્સો અને સ્પષ્ટતા જોવામાં આવે છે; અને એનાં વર્ણનો ઘણાં ખરાં યથાર્થ અને પ્રૌઢ હોય છે. યુદ્ધનાં સવિસ્તર વર્ણન આપવામાં તો વ્યાસની શક્તિ ખરેખરી અદ્ભુત જ છે. મહાભારતનાં છૂટાં છૂટાં દ્રંદ્રયુદ્ધોનાં જે વર્ણનો આપવામાં આવ્યાં છે, તેના સંબંધમાં કદાચ કોઈને એવી ટીકા કરવાનું મન થાય કે એ વર્ણનોમાં પુનરુક્તિ ઘણી છે; ‘ફલાણા લડવૈયાએ પ્રતિપક્ષીના સામે આટલાં અસ્ત્ર ફેંક્યાં એટલે તેણે પાછાં આટલાં અસ્ત્ર સામાં ફેંક્યાં’ એવી રીતે દ્રંદ્રયુદ્ધોનાં વર્ણન આપવામાં આવ્યાં છે; અને એવાં ને એવાં વર્ણનો ફરી ફરીને આવે એટલે વાંચકને સ્વાભાવિક રીતે કંટાળો આવ્યા વગર રહે નહિ. ઇલિયડમાં પણ એવી જ રીતનાં વર્ણનો આવે છે, અને તેથી પણ આપણને જરા કંટાળો આવે છે; પણ જે સમયે એવી રીતનાં અસ્ત્રો એ જ યુદ્ધનું મુખ્ય સાધન હતું અને જે સમયે રણસંગ્રામમાં ઉભય પક્ષના સરદારોની વચ્ચે દ્રંદ્રયુદ્ધો જ વધારે જોવામાં આવતાં, તે સમયનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ આપણા ચિત્તમાં આપણે રાખવો જોઈએ. મહાભારતમાં યુદ્ધનાં જે વર્ણનો જોવામાં આવે છે, તેમાં પણ કવિ તરફથી જે વિવિધ પ્રકારનાં ચિત્રો ચીતરવામાં આવ્યાં છે અને જુસ્સાદાર રીતે તેનાં જે વર્ણનો આપવામાં આવ્યાં છે તે ખરેખર આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવાં છે. ઇલિયડની પેઠે મહાભારતની, ખાસ કરીને એના યુદ્ધવિભાગની કથાથી શ્રોતાજનોના હૃદયમાં શૌર્યની લાગણી ઉછળવા માંડે છે; અને શિવાજીમાં જે પરાક્રમીપણું આવ્યું હતું, તે આ કથાના શ્રવણથી આવ્યું હતું એ વાત સર્વ કોઈની જાણીતી છે.”

બીજાં કેટલાંક વર્ણનો

“સુદૃષ્ટિસૌંદર્યનાં વર્ણનોની બાબતમાં મહાભારતનું કાવ્ય રામાયણના કરતાં કંઈક ઉતરતું જણાય છે. આખા ગ્રંથમાં એવી રીતનાં વર્ણનો ઘણાં થોડાં જ જોવામાં આવે છે; પણ વનપર્વમાં હિમાલયનું વર્ણન એવી રીતનું છે કે ખરફથી ઢંકાયેલા હિંદુસ્તાનની ઉત્તર તરફના એ પ્રદેશને જેણે નજરો નજર જોયો હોય અથવા જેણે એ પ્રદેશમાં જ નિવાસ કર્યો હોય તેના તરફથી એ વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે એવું આપણને લાગે છે. પર્વત ઉપરથી પડતા ખરફના ઢગલાઓમાં પાંડવો અને દ્રૌપદી ફસાઈ ગયાં હતાં તેનું વર્ણન એવું આજે હું છે કે, હાલના વખતમાં પણ ખરફના તોફાનમાં મેલગાડી કેટલીકવાર સપડાઈ જાય છે અને માણસોના જનને પણ હાનિ પહોંચે છે તેના જેવા તોફાનનો અહેવાલ આપણે ન્યૂસ્પેપરમાંથી જ વાંચતા હોઈએ એવું આપણને લાગે છે; પણ ગંધમાદન પર્વતનું જે વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે તે જો કે ઘણું સુંદર અને સંપૂર્ણ છે, તોપણ તેમાં કેટલીક વિગતો સૌતિએ પોતાની ગાંઠની ઉમેરેલી જણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, પર્વતને શોભાવનારાં વૃક્ષોમાં તાલવૃક્ષોનું પણ કથન કરવામાં આવ્યું છે. આવી રીતનાં કથનો આજે સર્વ વસ્તુસ્થિતિનો આધાર નહિ હોય, પણ

કલ્પનાનો આશ્રય લેવાયો હશે એમ લાગે છે.”

“માણસોનાં વર્ણન આપવામાં મહાભારતની શૈલી નિર્મળ અને બુદ્ધિસાદાર જણાય છે. શ્રીસૌંદર્યનાં વર્ણનોમાં પાછલા સમયના સંસ્કૃત કવિઓના જેવી વિષયપરાયણતા મહાભારતમાં જોવામાં આવતી નથી. દ્યુતકીડાને પ્રસંગે દ્રૌપદીને હોડમાં મૂકતી વખતે યુધિષ્ઠિર તેનું જે વર્ણન આપે છે, તે આવી રીતનાં વર્ણનોનો એક ઉત્તમ નમુનો છે:—

નૈવ હસ્વા ન મહતી ન કૃશા નાપિ રોહિણી । નીલકુંચિતકેશી ચ તયા દીવ્યામહં ત્વયા ॥
શારદોત્પલપત્રાક્ષ્યા શારદોત્પલગંધયા । શારદોત્પલસેવિન્યા રૂપેણ શ્રીસમાનયા ॥
તથૈવ સ્યાદાનૃશંસ્યાત્તથા સ્યાદ્રૂપસંપદા । તથા સ્વાચ્છીલસંપત્યા યામિચ્છેત્પુરુષઃસ્ત્રિયમ્ ॥
ચરમં સંવિશતિ યા પ્રથમં પ્રતિબુદ્ધયતે । આગોવાલાવિપાલેભ્યઃ સર્વં વેદ કૃતાકૃતમ્ ॥
તથૈવવિધયા રાજન્ પાંચાલ્યાઽહં સુમધ્યમા । ગ્લહં દીવ્યામિ ચાર્વંગ્યા દ્રૌપદ્યાહંત સૌંબલ ॥

અર્થાત્ ઠીંગણી પણ નહીં અને ઊંચી પણ નહીં, સુક્ષ્મી પણ નહીં અને જાડી પણ નહીં, કાળા અને વાંકડિયા વાળવાળી દ્રૌપદીને હું હોડમાં મૂકું છું. શરદઋતુના કમળપત્રના જેવી આંખવાળી, શરદઋતુના કમળના જેવી ગંધવાળી, શરદઋતુના કમળને સેવનારી અને લક્ષ્મીના જેવી કાન્તિવાળી, સૌજન્યમાં, રૂપસંપત્તિમાં અને શીલસંપત્તિમાં કોઈ પણ પુરુષ પોતાની સ્ત્રીને જેવી હોવાનું ઇચ્છે તેવી, પતિના સૂઝ ગયા પછી સૂઝે અને પતિના ઉઠતા પહેલાં ઉઠે એવી, ગોવાળથી માંડી મોટા અધિકારીઓ સુધીનાં મનુષ્યોનાં સર્વ કાર્યોને જાણનારી, પાતળી કમ્બરવાળી અને સુંદર અવયવોવાળી દ્રૌપદીને હું હોડમાં મૂકું છું.”

“કીચક જેવા વિષાયાસક્ત પાત્રને મુખેથી કવિએ દ્રૌપદીના સૌન્દર્યની જે પ્રશંસા કરાવી છે, તે પણ જેટલી ધારવામાં આવે તેટલી મલિન નથી. જૃહત્તલાના અથવા વ્યંડળના વેષમાં છુપાયલા અર્જુનનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે, તે પણ ઘણુંજ સુંદર અને સાચું છે; અને ભીષ્મ તથા દ્રોણ એ બેઉ લડવૈયાઓ યુદ્ધમાં જાય છે તથા આદિપર્વમાં બીજાઓની સાથે સ્પર્ધામાં ઉતરવાની કણ તૈયારી કરે છે, તે વર્ણનો પણ એવાંજ છે. આ સમ્બન્ધમાં ઉદાહરણ તરીકે આટલાજ દાખલાઓ બસ થશે.”

ભાષા અને છંદરચના

“મહાભારતમાં વપરાયેલા છંદ અને મહાભારતની ભાષા એ એક પ્રશ્ન વિચારવાનો હવે બાકી રહે છે. મહાભારતનું કાવ્ય મોટે ભાગે અનુષ્ટુભ્ છંદમાં રચાયેલું છે. એમાં ઉપજાતિ છંદ પણ ઘણી વખત વાપરવામાં આવ્યો છે. સંસ્કૃત ભાષામાં મહાકાવ્યની અંદર ઘણું ખરૂં એ બે છંદોનોજ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. જે જાણીતાં મહાકાવ્યો છે, તે સઘળાં મોટે ભાગે એ બેજ છંદોમાં રચાયેલાં છે; અને વચમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણેજ બીજા છંદો વાપરવામાં આવ્યા છે. પુરાણ, ઉપપુરાણ તેમજ વિદ્યાકળાના ગ્રંથો એ સઘળાંમાંજ અનુષ્ટુભ્ છંદનો ઉપયોગ થતો હોવાને લીધે એ છંદનું ગૌરવ ઘટી ગયું છે. એ છંદ અતિશય વપરાશમાં આવી ચુકેલો અને સહેલો હોય એવું આપણને લાગે છે; પણ આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે સમર્થ કવિઓ તરફથી એ છંદનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, ત્યારે એના પ્રતાપ તથા સામર્થ્યમાં બીલકુલ ઘટાડો થયેલો જણાતો નથી. કાલિદાસે ‘રઘુવંશ’ નામનું કાવ્ય રચ્યું છે તેનો પહેલો અને ચોથો સર્ગ અનુષ્ટુભ્ છંદમાંજ રચાયેલો છે, છતાં તે અતિ ઉત્તમ ગણાય છે. એક હ્રસ્વ અને એક દીર્ઘ એવા બંને અક્ષરના પદવાળા અંગ્રેજી છંદો(લંબીક)ની પેઠે અનુષ્ટુભ્ છંદ જોકે સઘળાં વીરચરિત કાવ્યોમાં અને મહાકાવ્યોમાં સાધારણ રીતે વાપરવામાં આવે છે, સોપણ અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત એ બેઉ ભાષામાં કાવ્યનો

રચનાર ખરેખરો કવિ છે કે માત્ર જોડકણું જોડનારો છે તેના ઉપરજ કાવ્યના ગૌરવની વધઘટનો આધાર રહે છે.”

“ મહાભારતની ભાષા પણ ગૌરવયુક્ત અને મહાકાવ્યને શોભે એવી છે. એનાં મુખ્ય લક્ષણો ત્રણ જોવામાં આવે છે. સરળતા, પ્રૌઢતા અને શુદ્ધતા. સરળતા અને પ્રૌઢતા એ બેઉ સાથે જોવામાં આવે એવું તો ખરેખર કવચિતજ બને છે. વધારે અર્વાચીન મહાકાવ્યોમાં વાણીતું ગૌરવ જોવામાં આવે છે ખરું, પણ એ ગૌરવ આણવાને માટે સ્પષ્ટાર્થતાનો ભોગ આપવામાં આવેલો જણાયા વગર રહેતો નથી. એ કાવ્યોની વાણીના શ્રવણમાત્રથી આપણને આનન્દની પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ અર્થસમજતાં પહેલાં દરેક દરેક અક્ષર આગળ થંભીને વિચાર કરવાની આપણને જરૂર પડે છે. મહાભારતની ભાષા આવી રીતની નથી. પાછલા સમયનાં પુરાણો એ સરળતાની ખામતમાં કદાચ મહાભારતના કરતાં પણ ચઢી જાય એવાં હશે; પણ તેમાં કેટલીકવાર ઘણીજ અશુદ્ધ ભાષા વપરાયલી છે અને એવા અશુદ્ધ પ્રયોગોના સંખ્યામાં સ્થળે સ્થળે ટીકાકારોને પણ “આ આર્ષ પ્રયોગ છે” એવી રીતનો ખચાવ કરવાની જરૂર પડી છે. વળી એ પુરાણોની ભાષા પણ પ્રૌઢ અથવા ગૌરવયુક્ત નથી. વાતચીતમાં વપરાતી ભાષા ઉપર કાણુ ધરાવનારા એક સમર્થ લેખકની છાપ મહાભારતની ભાષા ઉપર ચોક્કસ પડેલી જોવામાં આવે છે. મિલ્ટન કવિના સંખ્યામાં આનોર્લડે જણાવ્યું છે કે, મિલ્ટનની ભાષા વૈષમ્યવાળી હોવા છતાં-વિષયના ગૌરવની સાથે એ ભાષાના ગૌરવમાં પણ વધારો-ઘટાડો થતો જાય છે તોપણ-એનું અંગ્રેજી શુદ્ધ અને દૂષણ વગરનું નથી હોતું; અંગ્રેજી લખાણોમાં લેટિન અને ગ્રીક શબ્દો, રે ! લેટિન અને ગ્રીક વાક્યરચનાઓ પણ એ ઘૂંટથી દાખલ કરે છે. હું ધારું છું કે મહાભારતની ભાષા જો કે, “પેરેડાઇસ લોસ્ટ” ની ભાષા જેવી ગૌરવયુક્ત નથી, તોપણ શુદ્ધતાની ખામતમાં એ ભાષા “પેરેડાઇસ લોસ્ટ” ના કરતાં ચઢિયાતી છે.”

“ મહાભારતની ભાષાનું સૌંદર્ય સમજવાની જો કોઈની પણ ઈચ્છા હોય તો તેણે “ભગવદ્ગીતા” વાંચવી જોઈએ. ગીતાને વિષે કવિએ પોતે કહ્યું છે તે પ્રમાણે આખા મહાભારતનું અમૃત અને સર્વસ્વ એ કવિતામાં આવી જાય છે. મહાભારતની જે ઉંચામાં ઉંચી ફિલસુફી તેનો ઉપદેશ એમાં આપવામાં આવ્યો છે; એટલુંજ નહિ પણ કવિને સંસ્કૃત ભાષા ઉપર કેટલો કાળુ છે, તે પણ એ કવિતા ઉપરથી ચોક્કસ જણાઈ આવે છે. વૈદિક સમય પછીના એટલે શુદ્ધ સંસ્કૃત સાહિત્યના આખા પ્રદેશમાં એવો એક પણ ગ્રંથ નથી કે જે ભાષાની સરળતામાં, વાણીની મીઠાશમાં અને શૈલીની પ્રૌઢતા તથા રુચિરતામાં ભગવદ્ગીતાની બરોબરી કરી શકે. એ ઉત્તમ ગીતના શબ્દો અને વાક્યો ખરેખર શુદ્ધ સુવર્ણના બનેલા છે; કારણ કે એ કદમાં નાનાં, વજનદાર અને તેજસ્વી છે.”

નીતિનો ઉપદેશ

“ મહાકાવ્યમાં કંઈ નીતિનો ઉપદેશ સમાયલો હોવોજ જોઈએ એમ નથી; પણ મહાભારતમાંથી એવો ઉપદેશ ચોક્કસ નીકળી શકે છે. એ ઉપદેશ આખા વિશાળ પટમાં ફેલાઈને સઘળા તંતુઓને સાથે રાખનારા સૂત્રના જેવો છે. એ ઉપદેશ કયો છે તેના તર્ક કરવાની જરૂર પડે એવું કવિએ રાખ્યું નથી. કવિએ જાતેજ એ ઉપદેશ આપણને કહ્યો છે. દરેક સ્થિતિમાં ગમે તેવા વિપત્તિના પ્રસંગમાં પણ, ધર્મને વળગી રહેવું એવો ઉપદેશ મહાભારતમાં સ્થળે સ્થળે આપવામાં આવ્યો છે. “ધર્મ” એટલે “ઈશ્વર પ્રત્યેનાં તથા માનવી પ્રત્યેનાં આપણાં સઘળાં કર્તવ્યો.” એવો ધર્મનો અર્થ આપણે કરી શકીએ. મહાભારતને

* આ પાંચે શ્લોક અમી અગતિ મહાભારતમહાત્મ્ય માં અથ સાથે અપાયા છે.

એ વાત ખરી છે; પણ એવી સ્થિતિ જ્યાં આગળ ન હોય ત્યાં આગળ એ માન્યતાઓ અને એ ઇતિહાસગ્રંથો ઉપર આધાર ન રાખવાનું કંઈ પણ કારણ નથી. મહાભારત એ કાવ્ય નવલકથા તરીકે નહિ, પણ ઇતિહાસ તરીકે રચાયેલું છે; તેથી જ્યાંસુધી વિરુદ્ધની મજબૂત દલીલો આપણી આગળ ન આવે ત્યાંસુધી મહાભારતની અંદર જણાવેલા પાંડવો અને તેમના શત્રુઓ ખરેખરા થઈ ગયા હતા; અને જે પરાક્રમે તેઓનાં કરેલાં વર્ણવવામાં આવ્યાં છે તે તેઓએ ખરેખરાં કર્યાં હતાં એમજ આપણે માનવું જોઈએ.”

“આ નિર્ણયની વિરુદ્ધમાં જે નાસ્તિકપક્ષની દલીલો આપવામાં આવે છે, તે કેટલીક વાર લગાર વગરવિચારી (વિચારરહિત) હોય છે. આપણે જરા વિચાર કરીશું તો જણાશે કે, એજ સમયના અથવા તો એની પછીના સમયના વૈદિક સાહિત્યમાં પાંડવોવિષે કંઈ કથન કરવામાં આવેલું જણાતું નથી એટલીજ વાત ઉપરથી કંઈ પણ અનુમાન નીકળી શકે એમ નથી. એ સાહિત્યમાં એવી રીતનું કથન થવું જરૂરનું હતું એ વિશેષ વાત જ્યાંસુધી સિદ્ધ થઈ શકી નથી, ત્યાંસુધી પાંડવોવિષે કથન ન કરાયાની હકીકત એકલી અકિંચિત્કર છે. આપણે લગાર વધારે ઉત્કટ ઉદાહરણ લઈએ તો પાર-ડી-બર્ગની લડાઈ થઈ તે વખતે સેંકડો પુસ્તકો રચાયાં હતાં અને ત્યાર પછી પણ રચાયાં છે; પણ તેમાંનાં ઘણાંખરાં પુસ્તકોમાં, લૉર્ડ રૉબર્ટ્સ અથવા લૉર્ડ ક્રિચનર, જે નિઃસંશય આધુનિક સમયના મોટામાં મોટા વીર નરો છે, તેના વિષે કંઈ પણ કથન કરવામાં આવ્યું નથી. રે! એ લડાઈવિષે પણ કંઈ કહેવામાં આવ્યું નથી; પણ એ પુસ્તકમાં લૉર્ડ રૉબર્ટ્સ અથવા લૉર્ડ ક્રિચનરનું નામ ખીલકુલ આવતું નથી તેટલા ઉપરથી એમ કહેવું કે એ વીર નરો કદી પણ થયાજ નહોતા એ તો તદ્દન મૂર્ખાઈભરેલુંજ કહેવાય. મરાઠાઓ અને અફઘાનોની વચ્ચે પાણિપતની મોટી લડાઈ થઈ ત્યાર પછી મરાઠી, અંગ્રેજી વગેરે ભાષાઓમાં ઘણાંએ પુસ્તકો લખાયાં અને ઘણીએ કવિતાઓ બનાવાઈ; પણ દરેક પુસ્તકમાં અથવા દરેક કવિતામાં એ લડાઈ વિષે અથવા એ લડાઈના અગ્રણીઓવિષે સૂચન કરવામાં આવ્યું હોય એવી આશા રાખવી એજ હાસ્યજનક છે. પાણિપતની લડાઈ પછી રચાયેલા અમુક પુસ્તકમાં સદાશિવરાવ ભાઉ અથવા જંકેજી સિંઘિયાનું નામ ખીલકુલ ન જોવામાં આવતું હોય તેટલા ઉપરથી એ માણસો કદી થયાજ નહોતા, એવું અનુમાન કોઈ કરે તો તે ભૂલભરેલુંજ કહેવાય. આ ઉત્કટ ઉદાહરણો ઉપરથી, નાસ્તિકપક્ષની દલીલો કેવી હસનીય થાય છે, તે જણાઈ આવશે. ઉપર જે પુસ્તકોવિષે આપણે કહ્યું તે પુસ્તકો બોઅર લોકોનો અથવા મરાઠાઓનો ઇતિહાસ આપવાના ખાસ હેતુથી તેજ વખતે અથવા ત્યારપછીથી રચાયેલાં હોત તો વાત જૂદી હતી, કારણ કે એવા ઇતિહાસગ્રંથોમાં તો સ્વાભાવિક રીતે એ બનાવો અને એ બનાવોમાં ભાગ લેનારા માણસોવિષે કથન કરાયેલું હોવુંજ જોઈએ. હવે એ તો જાણીતી વાત છે કે વેદના સાહિત્યમાં સાધારણ રીતે ધર્મક્રિયાઓની સમજૂતી અને કોઈ કોઈ વખત ક્રિસ્તુશ્રીના તથા અધ્યાત્મવિદ્યાના સિદ્ધાંતો આપવામાં આવ્યા હોય છે. એમાં ઇતિહાસવિષેના ઉલ્લેખો કવચિતજ; અને તે પણ ઉદાહરણ તરીકેજ કરાયેલા હોય છે. જે કોઈ બનાવો બન્યા હોય અને જે કોઈ માણસો થઈ ગયાં હોય તે સઘળાંઓનેજ વૈદિક ગ્રંથોના ઉદાહરણમાં આપવામાં આવ્યાં હોય એ કદી ધારી શકાય એવું નથી. અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તો મહાભારતની લડાઈવિષે અથવા પાંડવોવિષે એ ગ્રંથોમાં કંઈ પણ કથવામાં નથી આવ્યું એટલા ઉપરથી એ લડાઈ થઈજ નહોતી અથવા પાંડવો થયાજ નહોતા એવું અનુમાન તર્કશાસ્ત્ર પ્રમાણે ખીલકુલ નીકળી શકતું નથી; કારણકે મહાભારતમાંથી જે અતિહાસિક પ્રમાણો આપણને મળી આવ્યાં છે તેના પ્રામાણ્યને શિથિલ કરી શકે એવાં પ્રબળ કારણો આપણને ઉપલબ્ધ થતાં નથી.”

“પણ એ ઉપરાંત, પાંડવો ખરેખરા થઈ ગયા નહોતા એ વિચારની વિરુદ્ધ બીજી પણ મજબૂત દલીલો છે. પોતાના ગ્રંથની મૂળ આવૃત્તિમાં મિ. દત્તે એવો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો કે, મહાભારતનું યુદ્ધ ખરેખર થયું હતું, પણ પાંડવો એ માત્ર અમુક સદ્ગુણોનાં જ મૂર્ત સ્વરૂપો છે અને કવિકલ્પનાવડે એ પાત્રો પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યાં હતાં; પરંતુ મહાભારતની અંદરજ પાંડવોનાં જીવનચરિત્રસંબંધી કેટલીક હકીકત છે, તે આ સિદ્ધાંતની સાથે બંધોસતી આવતી નથી. ઉદાહરણ તરીકે પાંચે ભાઈઓના સંબંધમાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે, તેઓ એકજ સ્ત્રી(દ્રૌપદી)ને પરણ્યા હતા. હવે હિંદુસ્તાનના આર્યલોકોમાં અનેક પતિઓને પરણવાનો રિવાજ કદી પણ હતો નહિ. વેદસમયના ઋષિઓ એમજ કહેતા કે, “યજ્ઞનો એકજ રજ્જુ અનેક સ્થાણુઓની આસપાસ વીંટળાઈ શકે નહિ, તેજ પ્રમાણે એકજ સ્ત્રી અનેક પુરુષોને પરણી શકે નહિ.” જોકે તેઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે એકજ સ્ત્રી-જુની આસપાસ યજ્ઞનાં અનેક રજ્જુઓ વીંટળાઈ શકાય, તે પ્રમાણે એકજ પુરુષ અનેક સ્ત્રીઓને પરણી શકે. ત્યારે સદ્ગુણનાં મૂર્તસ્વરૂપો તરીકે પાછળથી દાખલ કરવામાં આવેલાં આ પાત્રોને સદ્વર્તન વિષેના આર્ય વિચારોથી તદ્દન ઉલટી રીતે વર્તતાં શામાટે દર્શાવવામાં આવ્યાં? મહાભારતની અંદરજ આ પ્રમાણેનું વર્તન સાધારણ કરતાં જૂદી રીતનું હતું, એ વાત સ્વીકારવામાં આવી છે; અને એ વર્તનના બચાવમાં જૂદે જૂદે સ્થળે જૂદા જૂદા ખુલાસાઓ આપવામાં આવેલા આપણે સ્પષ્ટ જોઈએ છીએ. વળી દ્રૌપદીનું અપમાન થયલું તેનું વેર લેવાને માટે યુદ્ધમાં દુઃશાસનને મારીને તેનું રુધિરપાન કરતો ભીમને વર્ણવવામાં આવ્યો છે. આ જંગલી વર્તણૂક પણ દરેક માણસના સદ્વર્તનવિષેના સામાન્ય વિચારથી તદ્દન ઉલટી છે; અને પાછલા સમયના કલ્પિત વીરોમાં કવિએ આવાં લક્ષણનું આરોપણ કર્યું હોય એ વાત માની શકાય એવી નથી. ખરેખર, એક પાછલું પ્રકરણ, જે પાછળથી ઘુસાડી દેવામાં આવેલું હોય એવું ચોખ્ખું જણાઈ આવે છે, તેમાં ભીમનો બચાવ કરવાના ઉદ્દેશથી એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે, ભીમે કંઈ ખરેખર રુધિરપાન કર્યું નહોતું; પણ રુધિરપાન કરતો હોય એવો દેખાવ માત્ર કર્યો હતો. આ અને બીજા કેટલાક નાના નાના પ્રસંગો ઉપરથી અમને તો એમજ જણાય છે કે, પાંડવો એ કલ્પનાજન્ય નહિ પણ ખરેખરા થઈ ગયેલા વીર નરો હતા. આ સંબંધમાં કદાચ એવી રીતની દલીલ કરવામાં આવશે કે જે વખતે હિંદુસ્તાનના આર્યલોકોમાં અનેક પતિઓને પરણવાનો રિવાજ હતો અને જે વખતે મનુષ્યના રુધિરનું પાન કરવું એમાં કંઈ ત્રાસદાયક ગણાતું નહિ તે વખતના વિચારોનું ચિત્ર આ સ્થળે આપવામાં આવ્યું છે. આ તર્કની સત્યતાવિષે ઘણો સંશય રહે છે, છતાં એ તર્કને જો આપણે સત્યતરીકે સ્વીકારીએ તો આટલું તો કબૂલ કરવું પડશે કે જે સમયે એવા વિચારો અસ્તિત્વમાં હશે તે સમય ખરેખર ઘણોજ પ્રાચીન હોવો જોઈએ. આ તર્કથી ‘પાંડવો ખરેખરા થઈ ગયા હતા’ એ વાત કબૂલ કરવામાં આવે છે એમ ન ગણીએ, તોપણ એ વાત કબૂલ કરવામાં આવતી હોય તેના કરતાં કંઈ વધારે સાંકે પરિણામ તો નથીજ આવતું એમ તો કહેવું પડશે.”

“હજી કદાચ કોઈને એમ લાગશે કે વૈદિક સમયના પાછલા ગ્રંથોમાં મહાભારત જેવી વિશાળ અને વ્યાપક રચનાના નાયકોવિષે કંઈ પણ કથન કરવામાં ન આવ્યું હોય એ વાત ચોક્કસ બાધકર્તા નહિ હોય, તોપણ ઘણો વહેમ ઉત્પન્ન કરે એવી તો છેજ. એવો વિચાર કરનારાઓને અમારો જવાબ એ છે કે, પ્રથમ વિભાગમાં જણાવી ગયા તે પ્રમાણે મહાભારતનો ગ્રંથ હાલ જેવો છે તેવો અસલ નહોતો. ગ્રાહ્યગ્રંથોમાં અભ્યાસના વિષયતરીકે ઇતિહાસગ્રંથોને ગણાવ્યા છે તેવા અનેક પ્રયોગોમાં એક એ હતો. સૌતિએ એ ગ્રંથને જેવો

વિશાળ બનાવી દીધો છે તેવો એ પ્રથમ નહોતો; અને યુદ્ધના પ્રસંગોને ધર્મનો અને દંત-કથાનો રંગ લાગેલો હાલના કાવ્યમાં જેવો જેવામાં આવે છે, તેવો એ વખતે જેવામાં આવતો નહોતો. બ્રાહ્મણ ગ્રંથો જે વખતે રચાયા તે વખતે કૃષ્ણની પૂજા હજી આરંભદશામાંજ હતી અને મિત્રેસ્થનિસના વખતમાં એ પૂજાનો પ્રચાર જેટલો વધી ગયો હતો તેટલો એ વખતે વધી ગયેલો જેવામાં આવતો નહોતો. આ કારણથી જેને અતિશયોક્તિનો અલંકાર પહેરાવવામાં આવ્યો નહોતો અને જેને ધર્મવિચારોનો રંગ લાગ્યો નહોતો, તે મહાયુદ્ધના ઐતિહાસિક પ્રસંગોના સમ્બન્ધમાં બ્રાહ્મણકાળના ઋષિઓએ પોતાના ગ્રંથોમાં કથન કર્યું ન હોય તેમાં કંઈ પણ અસંભવિત નથી. મહાભારતના યુદ્ધવિષેજ બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં કોઈ પણ સ્થળે કથન કરવામાં આવ્યું નથી, તે છતાં એ યુદ્ધ થયું હતું એ વાત તો સર્વ કોઈ કબૂલ રાખે છે, ત્યારે એ યુદ્ધના અગ્રણીઓવિષે કથન કરવામાં ન આવ્યું હોય તે ઉપરથી એ અગ્રણીઓ થઈ ગયાજ નહોતા એમ માની લેવાનું શું કારણ છે, તે સમજી શકાતું નથી. ”

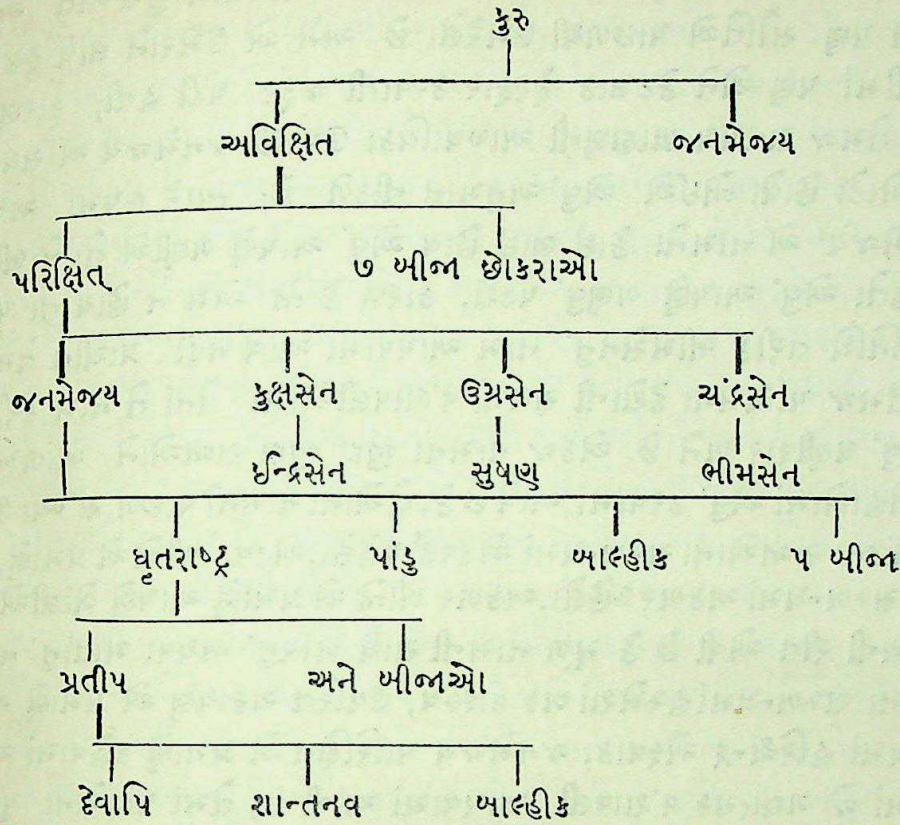
જનમેજય કોણ હતો?

“હવે આપણે મહાભારતના યુદ્ધમાં જનમેજયે ભાગ લીધો હતો કે નહિ? એ ખીજા પ્રશ્ન તરફ વળીએ. આ વિષય સમ્બન્ધી કંઈક વિવેચન અમે આગલા પ્રકરણમાં કરી ગયા છીએ, પણ એ આખા વિષયની સમગ્ર ચર્ચા અહીં એકજ સ્થળે કરવામાં આવશે તો તે ભૂલભરેલું કહેવાશે નહિ. વેળરનો અભિપ્રાય એવો છે કે, આ જનમેજય કોણ હતો એ પ્રશ્નના સમ્બન્ધમાં મહાભારતમાં ઘણો ગોટાળો છે. કેટલીક વખતે એને પાંડવોના પૂર્વજ-તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો છે. વળી એને અર્જુનના પૌત્ર પરિક્ષિતનો પુત્ર પણ કહેવામાં આવ્યો છે. શતપથ બ્રાહ્મણના ૧૩મા કાંડમાં એક જનમેજય પારિક્ષિતનું નામ આવે છે. એ સ્થળે એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે, ઇન્દ્રોત દેવાપિ શૌનક એ ઋષિની મદદથી જનમેજયે અશ્વમેધ નામનો યજ્ઞ કર્યો અને એ યજ્ઞ કરીને બ્રહ્મહત્યાના દોષમાંથી એ તદ્દન મુક્ત થયો. આ ઉપરથી એવું અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે કે, જનમેજય એ નામનો એકજ માણસ હતો, તે અર્જુનનો પ્રપૌત્ર હતો અને જે દોષમાંથી એ મુક્ત થયો તે દોષ મહાભારતના યુદ્ધનો હતો. ”

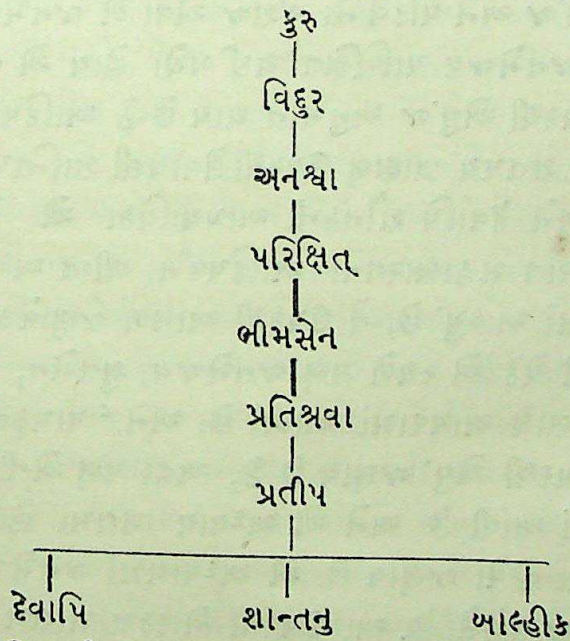
“પારિક્ષિત જનમેજય એ મહાભારતના વીર પુરુષો(પાંડવો)નો પૂર્વજ હતો કે વંશજ હતો તેના સંબંધમાં મહાભારતમાં કંઈક ગોટાળો છે, એ વાત નિઃસંશય ખરી છે. આ પુસ્તકના પ્રથમ વિભાગમાં આપણે દર્શાવી ગયા છીએ તે પ્રમાણે મહાભારતના છેલ્લા પ્રકાશક સૌતિએ પુનરુક્તિ કરીને અને પોતાના સમયની ઝીણી ઝીણી ઐતિહાસિક હકીકતોને એકજ સ્થળે એકઠી કરીને વૈશંપાયનના ભારતમાં ઘણો ઉમેરો કર્યો છે. આદિપર્વના ૯૪ મા અધ્યાયમાં પાંડવોની વંશાવલી છંદોબદ્ધ રચનાવડે આપવામાં આવી છે; અને એની પછીનોજ અધ્યાય ગદ્યમાં છે તેમાં એજ વંશાવલી પાછી આપવામાં આવી છે. આ સ્થળે, ઉપર જણાવી ગયા તે પ્રમાણે એવું અનુમાન થાય છે કે છંદોબદ્ધ રચનાવાળો ૯૪ મો અધ્યાય સૌતિ તરફથી પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યો છે; કારણ કે બેઉ વંશાવલીઓમાં કેટલોક તફાવત છે અને કુરુથી તે શાંતનુ સુધીના વંશજો બેઉમાં નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવ્યા છે:-

+ એ ગુજરાતી પુસ્તકનું નામ ‘મહાભારતની સમાલોચના’ છે. મૂલ્ય ૦.૧૧, પૃષ્ઠ-સંખ્યા ૨૫૦, અને મળવાનું સ્થાન ગુજરાત વર્તમાનપત્ર-અમદાવાદ છે.

અધ્યાય ૯૪

અધ્યાય ૯૫

૯૫ માં અધ્યાય ઉપરથી ખુલ્લું જણાય છે કે, પાંડવોના પૂર્વજોમાં એક “જનમેજય” થઈ ગયો હતો, પણ કોઈ “પારિક્ષિત જનમેજય” નહોતો. કદાચ આપણને એવું કહેવામાં આવશે કે પારિક્ષિતને ભીમસેન સિવાય ખીળ છોકરાઓ પણ હોય અને તેમાંનો એક જનમેજય હોય એ ધનવા જોગ છે. વળી એવું પણ ઉમેરી શકાય એમ છે કે, ધન્વ્રેત દેવાપિ શૌનકની મદદવડે કરીને જનમેજય પારિક્ષિત બ્રહ્મહત્યાના પાપમાંથી કેવી રીતે મુક્ત થયો તે હકીકત શાન્તિપર્વના ૧૫૦મા અધ્યાયમાં ભીષ્મે યુધિષ્ઠિરને કહી સંભળાવી છે. આ ઉપરથી ઉપલી ધારણાને ઘણી મજબૂતી મળે છે. એ સ્થળે જ જનમેજય પારિક્ષિતવિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે, તે નિઃસંશય ભીષ્મ અને યુધિષ્ઠિર એ એક જ પૂર્વજ હોવાનો જોઈએ; પણ

એવું જણાય છે કે, શતપથ બ્રાહ્મણમાં આપેલી આખ્યાયિકાની સાથે સુસંગતિ આણવાને માટે આ અધ્યાય પણ સૌતિએ પાછળથી ઉમેરેલો છે અને એ ઉમેરાને લીધે ૯૪મા અધ્યાયની વંશાવલીમાં પણ એને કેટલાક ફેરફાર કરવાની જરૂર પડી હતી; કારણ કે આ અધ્યાય ઉપરથી, તેમજ શતપથ બ્રાહ્મણની આખ્યાયિકા ઉપરથી જનમેજય એ સઘળા ભાઈઓમાં વધારે મોટો હોવો જોઈએ એવું અનુમાન નીકળે છે; ત્યારે ૯૫મા અધ્યાયમાં ભીમસેનને ‘જનમેજય’ એ નામનો કોઈ ભાઈ હોય એવું આપણે ગણીએ તો તે ભીમસેનના કરતાં નાનો હતો એવું આપણે ગણવું પડશે, કારણ કે જો એમ ન હોય તો પારિક્ષિના ત કુટુંબના પ્રતિનિધિ તરીકે ભીમસેનનું નામ આપવામાં આવે નહીં. પ્રાચીન તેમજ અત્યંત પ્રાચીન, પૂર્વના તેમજ પશ્ચિમના દેશોની સઘળી વંશાવલીઓમાં તેનાં તે નામ ફરી ફરીને જોવામાં આવે એવું ઘણીવાર બને છે. એકજ નામના જુદા જુદા રાજાઓને ઓળખાવવાને માટે હાલના ઇતિહાસોમાં એવું કરવામાં આવે છે કે, તેઓના નામની પાછળ સંજ્યા ઉમેરવામાં આવે છે. ઇંગ્લાંડના રાજાઓના સમ્બન્ધમાં એડવર્ડ પહેલો, એડવર્ડ બીજો એ પ્રમાણે, દિલ્હીના શહેનશાહના સમ્બન્ધમાં અકબર પહેલો, અકબર બીજો એ પ્રમાણે આપણે બોલીએ છીએ; પણ વૈદિક સાહિત્યની રીત એવી છે કે મૂળ નામની સાથે બાપનું અથવા માતાનું નામ પણ ઉમેરવું. ઋષિઓના સમ્બન્ધમાં હરિશ્ચન્દ્ર એકવાક, જનમેજય પારિક્ષિત એ પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે. ૯૫ મા અધ્યાયમાં જે ગદ્યાત્મક વંશાવલી આપવામાં આવી છે, તેમાં પાંડવોના પૂર્વજોમાં એક જનમેજયને અને એક પારિક્ષિતને પણ ગણાવ્યો છે; પણ એ જનમેજય પારિક્ષિતનો પુત્ર નહોતો. પાંડવોનો પૂર્વજ અને પાંડવોનો વંશજ એવા બે જનમેજય પારિક્ષિત થઈ ગયા હોય, તેના કરતાં એકજ ‘જનમેજય પારિક્ષિત’ થઈ ગયો હોય એ વધારે સંભવિત જણાય છે. આ સઘળી દલીલો ઉપરથી એવુંજ અનુમાન થાય છે કે આદિપર્વના ૯૪મા અધ્યાયની ગદ્યાત્મક વંશાવલી તેમજ શતપથ બ્રાહ્મણ ઉપરથી લેવાયેલી શાન્તિપર્વના ૧૫૦મા અધ્યાયની જનમેજય પારિક્ષિત અને દેવાપિ શૌનકની આખ્યાયિકા એ બેઉ સૌતિએ પાછળથી ઘુસાડી દીધેલાં છે. એ ઉપરાંત મહાભારતના આદિપર્વના બીજા અધ્યાયમાં પણ જનમેજય પારિક્ષિતવિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે, તે ઉપરથી આગળ જણાવેલા વિચારને વિશેષ ટેકો મળે છે. શતપથ બ્રાહ્મણની પેઠે એ સ્થળે પણ જનમેજય, શ્રુતસેન, ઉગ્રસેન અને ભીમસેન એ ચારે ભાઈઓનાં નામ સાથે આપવામાં આવ્યાં છે; અને “પાપકૃત્ય” એ શબ્દ પણ વાપરવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરથી એવું જણાય છે કે, અહીં પણ એની એજ શતપથ બ્રાહ્મણની આખ્યાયિકા આપવામાં આવી છે અને એ અધ્યાય ગદ્યમાં હોવાથી કોઈ જૂના ઇતિહાસનો અવશેષ હોય તેના જેવો જણાય છે. એ અધ્યાયમાં જનમેજયને અર્જુનનો પૂર્વજ નહીં પણ ચોખ્ખો પ્રપૌત્રજ કહેલો છે. આ ઉપરથી ચોક્કસ માલમ પડે છે કે, ‘જનમેજય પારિક્ષિત’ એકજ હતો અને તે મહાભારતના વીરનરોનો વંશજ થતો હતો; પણ મહાભારતના જનમેજયના સમ્બન્ધમાં ગોટાળો છે એ વાત કબૂલ કરીએ તો પણ જે બ્રહ્મહત્યાના પાપમાંથી જનમેજય મુક્ત થયો, તે પાપ મહાભારતની લડાઈ સાથે કંઈ પણ સમ્બન્ધ ધરાવતું હતું એવું આપણાથી શા આધારે કહી શકાશે? બ્રહ્મહત્યાવિષે જરા કથન કરવામાં આવેલું તે ઉપરથી તૂટી પડીને મહાયુદ્ધનો દોષ એના માથા ઉપર મૂકવો એ વાસ્તવિક જણાતું નથી. જનમેજયે જે હત્યા કરી હતી તે કયી એના સમ્બન્ધમાં શતપથ બ્રાહ્મણમાંથી આપણને કંઈ પણ સૂચના મળી શકતી નથી. શાન્તિપર્વના ૧૫૦ મા અધ્યાયમાં, આ વૈદિક આખ્યાયિકા ફરીથી આપવામાં આવી છે. આ આખ્યાયિકા એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે, જનમેજય-

ને હથે અચાનક પ્રાદ્ધાણની હત્યા થઈ હતી. આદિપર્વના બીજા અધ્યાયમાં એજ 'જનમે-જય પારિક્ષિત' વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે, તે ઉપરથી એણે કરેલું પાપ કેવા પ્રકારનું હતું તેનો નિર્ણય કરવાનું કંઈ પણ સાધન આપણને મળી શકતું નથી. મહાભારતમાં જે યુદ્ધનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે, તે ઉપરથી તો યુદ્ધમાં એકજ પ્રાદ્ધાણનું-એકલા દ્રોણનું મૃત્યુ થયું જણાય છે. દ્રોણ એ પ્રાદ્ધાણના કરતાં લઠવેયો વધારે હતો, અને સામા પક્ષના સરદાર તરીકે બીજાઓની હત્યા કરવાને એ આવ્યો હતો; એટલે એને મારવો એમાં કોઈ પણ રીતનું પાપ નહોતું. ધર્મશાસ્ત્રનો નિર્ણય આ બાબતમાં ખુલ્લો છે, અને મહાભારતની અંદરજ એ નિર્ણય ઘણીવાર જણાવવામાં આવ્યો છે. શતપથ પ્રાદ્ધાણમાં કંઈક પ્રદ્ધાણ-વિષે કથન કરવામાં આવ્યું તેટલા ઉપરથી એ પાપની ગંભીરતા વધારી દઈને મહાભારતના યુદ્ધની સાથે એની એકતા કરી દેવી એ કેવી રીતે બની શકે તે અમારાથી સમજી શકાતું નથી."

"વૈદિક સાહિત્યગ્રંથોમાં એક બીજો ફકરો છે, તેના ઉપરથી પણ ઘણાં ભૂલભરેલાં અનુમાનો કાઢવામાં આવ્યાં છે. શતપથ પ્રાદ્ધાણના બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં ચર્યાપ્રસંગે યાજ્ઞવલ્ક્યને એનો પ્રતિપક્ષી પૂછે છે કે, 'પારિક્ષિતો (પરિક્ષિતના છોકરાઓ) ક્યાં હતા?' આ પ્રશ્નના જવાબમાં યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે કે:-'અશ્વમેધ કરનારાઓ સઘળા જ્યાં જાય છે ત્યાં.'"

"આ ઉપરથી વેબર એવું અનુમાન કરે છે કે, "એ વખતે પારિક્ષિતોનો સમૂળગો વિનાશ થયો હશે, છતાં તેઓનું જીવન અને તેઓનો વિનાશ એ લોકોની સ્મૃતિમાં હજી તાજાં હશે અને એ સમ્બન્ધમાં લોકોને કુતૂહલ રહેતું હશે." વળી એક બીજે ઠેકાણે એણે કહ્યું છે કે, "શતપથ પ્રાદ્ધાણના છેલ્લા ભાગ ઉપરથી એવું જણાય છે કે જનમેજય પારિક્ષિતનું સ્મરણ હજી લોકોને તાજું હશે અને એના તથા એના વંશના ઉદય તથા અસ્તની હકીકત હજી તેઓના ચિત્તમાંથી ખસી નહીં હોય." હવે બૃહદારણ્યક ઉપનિષદના જે ફકરાવિષે ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે તેમાં એવું કંઈ જણાતું નથી, કે જે ઉપરથી પારિક્ષિતના છોકરાઓનો અધ:પાત થયો અથવા તો એ અધ:પાત ઘણો ભયંકર હતો એવું અનુમાન નીકળી શકે. આપણે કબૂલ કરીએ કે પ્રશ્ન તથા ઉત્તર એ બેઉ ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે, પ્રશ્ન કરનારના મનમાં પારિક્ષિતના પુત્રે કરેલી પ્રદ્ધાણનો વિચાર હોવાને લીધે એ પુત્રો ત્યાં ગયા હશે કે કેમ તે વિષે શંકા ઉત્પન્ન થઈ હશે, તોપણ વ્યાવહારિક દષ્ટિએ પારિક્ષિતોનો અધ:પાત થયો હતો એવું અનુમાન કરવાને માટે આપણી પાસે શો આધાર છે? શું પારિક્ષિતોનો યુદ્ધમાં પરાજય થયો હતો એવું ધારવામાં આવે છે? એ સમ્બન્ધમાં વેબરેજ પાછળથી એવું અનુમાન કર્યું છે કે, "પારિક્ષિતો એ મહાભારતની લડાઈના આગેવાન હતા અને પ્રપંચ તથા પાપને લીધે (તેઓનો અધ:પાત થયો નહોતો પણ) તેઓને વિજય મળ્યો હતો." અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે વેબરના આગલા અનુમાનને માટે કંઈ પણ આધાર નથી, એટલુંજ નહીં પણ પાછલા ભાગમાં એણે પોતે જે કહ્યું છે તેનાથી એ અનુમાન વિરુદ્ધ જાય છે. વળી આખો ફકરો એણે બરાબર તંપાસ્યો જણાતો નથી, કારણ કે ઉત્તરમાં આગળ જણાવવામાં આવ્યું છે કે:-

'ત્યાં કે જ્યાં સઘળા અશ્વમેધ કરનારાઓ જાય છે, એટલે મક્ષિકાની પાંખ જેવી અથવા અશ્વની આણી જેવી નાની જગ્યા જ્યાં આગળ છે, તે દુનિયાની પેલી તરફ.....'"

"આ ફકરાનો ખરેખરો ભાવાર્થ તો ભાગ્ય ઉપરથી સમજાય છે તે પ્રમાણે એવો છે કે અધ્યાત્મવિદ્યાથી એક ઋષિ જ્યાં જઈ શકે ત્યાંજ અશ્વમેધ કર્યાથી પણ જઈ શકાય છે. પારિક્ષિતોએ કંઈ પાપ કર્યું હશે, તોપણ તે પાપવિષે પ્રશ્ન કરનારના મનમાં ઘણુંખરું વિચાર પાળી નહીં આવ્યો હોય."

“આ પ્રકરણનો સાર હવે આપણે દુકામાં કહી જઈશું. બનેલા બનાવોનો ઇતિહાસ આપવો એ વૈદિક સાહિત્ય ગ્રંથોનો ઉદ્દેશ નથી એટલે એ ગ્રંથોમાં પાંડવોવિષે અથવા મહાભારતના યુદ્ધવિષે કથન કરવામાં ન આવ્યું હોય તેટલા ઉપરથી પાંડવો કદી થયાજ નહોતા. અથવા મહાભારતની લડાઈ કદી થઈજ નહોતી એવું અનુમાન થઈ શકતું નથી; અને તેઓનાં અથવા મહાભારતની લડાઈ કદી થઈજ નહોતી એવું અનુમાન થઈ શકતું નથી; અને તેઓનાં જે કર્મો ગણાવવામાં આવ્યા છે તે ઉપરથી પણ તેઓની ઉત્પત્તિ કવિકલ્પનાથીજ થઈ હોય એમ જણાતું નથી. વળી, શતપથ બ્રાહ્મણમાં જનમેજય પારિક્ષિત અને એની બ્રહ્મહત્યાવિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે, તોપણ એ બ્રહ્મહત્યા તે મહાભારતના યુદ્ધનો દોષ હતો એવું માનવાને માટે કોઈ પણ રીતનો આધાર નથી. એવું જો માનવાનું હોત તો એ બ્રહ્મહત્યા કેવી રીતની હતી તેના સમ્બન્ધમાં કંઈક વચનો શતપથ બ્રાહ્મણમાં ઘણું ખરું ઉમેરવામાં આવ્યા હોત. વળી પારિક્ષિતોનો વ્યવહારદષ્ટિએ કંઈપણ અધઃપાત થયો હોય એવું પણ જણાતું નથી. એથી ઉલટું તેઓએ જે મોટા મોટા અશ્વમેધો કર્યા હતા તેને લીધે તેઓનું સ્મરણ કરવામાં આવતું હતું; અને તેઓએ અશ્વમેધ કર્યા હતા એ ઉપરથીજ માલમ પડે છે કે તેઓની સંપત્તિનો સૂર્ય પૂરેપૂરો ઉદય થવા પામ્યો હતો.”

“આ પ્રમાણે પાંડવો ખરેખરાથઈ ગયા હતા અને મહાભારતના યુદ્ધમાં ભાગ લેનારા એ (જનમેજય નહીં) પણ પાંડવોજ હતા.”

			x	x	x
x	x	x	x	x	x

પાંડવોના પૂર્વજો

“મનુની પુત્રી ધૃતિ અને ચન્દ્રથી જેઓ ઉત્પન્ન થયલા કહેવાય છે, તે ચન્દ્રવંશી ક્ષત્રિયોમાં સૌથી પહેલો નામાંકિત રાજા પુરૂરવા નામનો હતો. પુરૂરવા અને ઉર્વશી નામની એક સ્વર્ગની અપ્સરા એ બેની વચ્ચેના પ્રેમવિષે ઋગ્વેદમાં કથન કરાયલું છે; અને કાલિદાસે પોતાના “વિક્રમોર્વશીય” નામના સુવિખ્યાત નાટકવડે કરીને એ બેઉના પ્રેમને અમર કર્યો છે. એજ વંશનો બીજો પ્રખ્યાત રાજા ‘યયાતિ’ હતો. યયાતિ અને એની બે રાણીઓ દેવયાની અને શર્મિષ્ઠાનું આખ્યાન એ મહાભારતનાં અત્યંત રસદાયી આખ્યાનોમાંનું એક છે; અને એ આખ્યાન આ સ્થળે સવિસ્તર આપવા જેવું છે. ચન્દ્રવંશના ક્ષત્રિયો સિંધુ નદીની પેલી તરફ રાજ્ય કરતા હતા એમ જણાય છે; કારણ કે અસુરો, જે ઇરાનના આર્ય લોકો હતા એવું યથાર્થ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે, તેના રાજા વૃષપર્વાનો મુલક યયાતિના મુલકની નજીકમાં હતો એવું આ આખ્યાનમાં જણાવવામાં આવ્યું છે. શર્મિષ્ઠા એ ઇરાનના રાજા (વૃષપર્વા)ની પુત્રી હતી, અને દેવયાની એ એના ગુરુ શુકની પુત્રી હતી. એ બેઉ કન્યાઓ એક વખતે વનમાં ફરવાને માટે નીકળી પડી અને તેઓ એક કૂવા આગળ નહાવાને ગઈ. એ વખતે ભૂલમાં તેઓનાં વસ્ત્ર અદલબદલ થઈ ગયાં. બ્રાહ્મણની પુત્રી (દેવયાની) જરા ગુમાની હતી, તેણે રાજકુંવરી તે બંને પોતાની લોંડીજ હોય એવી રીતે તેને ગાળો દીધી. તે ઉપરથી રાજકુંવરી (શર્મિષ્ઠા)એ ચીઠવાઈને તેને હડસેલો માર્યો અને કૂવામાં ફેંકી દીધી. યયાતિ ત્યાં આગળ અકસ્માત્ આવી પહોંચ્યો અને દેવયાનીની ચીસો એના સાંભળવામાં આવ્યાથી એણે કૂવા આગળ આવીને દેવયાનીને કૂવામાંથી બહાર કાઢી. આ ઉપકારના બદલામાં દેવયાનીએ એની સાથે પરણવાની ખુશી ખતલાવી અને દેવયાનીના પિતાની સંમતિ સાથે યયાતિ અને દેવયાનીનાં લગ્ન થયાં. પોતાની સખી (શર્મિષ્ઠા)એ પોતાનું જે અપમાન કર્યું હતું, તેનું વેર લેવાનું હજી દેવયાનીને બાકી હતું; તેથી દાસીતરીકેનું કામ કરવાને માટે એણે શર્મિષ્ઠાના પિતા વૃષપર્વાની પાસેથી શર્મિષ્ઠાની માગણી દીધી. વૃષપર્વાનો કંઈ ઉપાય

નહોતો; એટલે દેવયાનીની આ અપમાનભરેલી માગણી પણ તેને કબૂલ કરવી પડી, અને જે છોકરીએ અપરાધ કર્યો હતો તેને એણે આ પરણેલાં બેડાંને સ્વાધીન કરી દીધી. ”

“દેવયાનીએ આ છોકરીને યયાતિના રાજમહેલમાં અનેક વર્ષો સુધી પૂરી રાખી, પણ એ છોકરીને ખોતે જે શિક્ષા કીધી હતી તેજ તેને ઉલટી લાલદાઈ થઈ પડશે એવો ખ્યાલ દેવયાનીના સ્વપ્નમાં પણ નહોતો આવ્યો. એક દિવસે તે સૂતી હતી એવામાં ખોતાના પતિના જેવાજ રૂપવાળા છોકરાએના આવવાથી તે એકાએક ઝબકી ઉઠી; અને તપાસ કરતાં તેને માલમ પડ્યું કે, એ છોકરાએ યયાતિના હતા અને તે શર્મિષ્ઠાને ખેડે અવતર્યા હતા. આ સમાચાર સાંભળીને તેને ઘણો ક્રોધ ચઢ્યો અને ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં ખોતાના પિતા પાસે જઈને પતિના આ અપરાધનું વેર લેવાની તેણે માગણી કીધી. શુક્રાચાર્યે એ રાજાને એવો શાપ દીધો કે, “તને અકાળે વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થશે !” આ પ્રમાણે દેવયાનીએ ખોતાની મૂર્ખાઈ-વડે કરીને ખોતાની શત્રુને નુકસાન કરવા જતાં ખોતાની જાતનેજ નુકસાન કર્યું; અને આખરે ખોતાના પિતાની પાસેથીજ ખોતાને માગી લેવું પડ્યું કે, “આ શાપની ઉગ્રતા તમે ઓછી કરો !” આ ઉપરથી શુક્રાચાર્યે ઉમેર્યું કે, “એ વૃદ્ધાવસ્થા અન્ય કોઈ લેવાને રાજ હોય તો તેને આપી શકાશે.” હવે યયાતિએ ખોતાના છોકરાએને વારાફરતી પૂછ્યું કે, “તમે મારી વૃદ્ધાવસ્થા સ્વીકારશો ?” પણ પૂરુસિવાય એકે એક છોકરાએ તેમ કરવાની ના કહી. પૂરુની પાસેથી મેળવેલા યૌવનવડે કરીને યયાતિએ અનેક વર્ષો સુધી આ જગતની મોજમજાઓ ભોગવી. આખરે એને લાગ્યું કે:—

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्णवर्त्मैव भूय एवाभिवर्धते ॥
यत्पृथिव्यां त्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः । नालमेकस्य तत्सर्वमिति मत्वा शमं व्रजेत् ॥

અર્થાત્—ઇષ્ટ વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ થવાથી ઇચ્છાનો અંત આવતો નથી, પણ અસિમાં ઘૂતાદિ પદાર્થો પડવાથી જેવી રીતે અસિ વધારે પ્રદીપ્ત થાય છે, તેવી રીતે ઇચ્છાઓ પણ વધારે ને વધારે પ્રદીપ્ત થાય છે. આ જગતનું સઘળું સુવર્ણ, સઘળું અન્ન, સઘળી સ્ત્રીઓ એક માણસને બસ થતાં નથી; માટે ઇચ્છાઓને અંકુશમાં રાખીને સંતોષ ધરવો ભેદ છે. ”

“યયાતિએ ખોતાના છોકરા પૂરુને બોલાવ્યો, તેને તેનું યૌવન પાછું આપી દીધું. ખોતાનું ઘડપણ તેને આખ્યું હતું તે તેની પાસેથી લઈ લીધું અને પ્રાચીન હિંદુસ્તાનના સઘળા પ્રતિષ્ઠિત રાજાઓની પેઠે એણે પણ ખોતાની બે રાણીઓને સાથે લઈને વનમાં નિવાસ કીધો. પૂરુએ ખોતાનો પુત્રધર્મ યથાર્થ બજાવ્યો તેના બદલામાં એણે તેને આશીર્વાદ આપ્યો; અને ‘રાજ્યનો અમલ તારાજ વંશમાં રહેશે’ એ પ્રમાણે તેને કહ્યું.”

“યયાતિના આખ્યાનમાંથી જે ઉત્તમ ઉપદેશ નીકળે છે, તેને લીધે એ આખ્યાન ઘણું સુંદર લાગે છે; પણ તે સિવાય ઇતિહાસની દૃષ્ટિથી પણ એ આખ્યાન ઘણું ઉપયોગી છે. પ્રથમ તો આપણે જોઈએ કે, એ વખતે ચન્દ્રવંશના આર્યલોકો સિંધુનદીની પેલી તરફ વસતા હતા. ખીન્ડુ, એ વખતે બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય એ બેઉ વર્ણોની વચ્ચે લક્ષ્યવહાર એ ઘણી સાધારણ વસ્તુ ગણાતી હતી. ત્રીન્ડુ એ કે, યયાતિને યદુ, તુર્વસુ, દ્રુહ્યુ, પૂરુ અને અનુ, એ પ્રમાણે પાંચ છોકરાઓ હતા. યદુના વંશને તે યાદવો, તુર્વસુના વંશને તે યવનો, દ્રુહ્યુના વંશને તે ભોજલોકો, પૂરુના વંશને તે પૌરવો (અથવા પાછળથી વપરાયેલું નામ કહીએ તો “ભરતો”) અને અનુના વંશને તે મલ્લેચ્છ લોકો. આ પ્રમાણે યયાતિ એ અનેક પ્રજાઓનો પૂર્વજ હતો એવું આ આખ્યાનમાં જણાવવામાં આવ્યું છે. એમાંની યાદવ, ભોજ અને પૌરવ એ ત્રણ પ્રજાઓ હિંદુસ્તાનમાં હાબલ થઈ હતી; અને ચોથી યવનોની પ્રજા તે

“ભરતના વંશજોમાં એક હસ્તી કરીને રાજા હતો, તેણે ગંગાનદીના પશ્ચિમના કિનારા ઉપર હસ્તિનાપુર સ્થાપ્યું અને એ હસ્તિનાપુર તે એક નવા દેશની રાજધાનીતરીકે ગણાયું. ભરતલોકો હવે પંજાબથી હર્યક્ષને માટે ખસીને ગંગાનદી આગળ આવી રહ્યા હોય એમ જણાય છે, અને હસ્તીના પ્રપૌત્ર કુરુએ ગંગા અને યમુના નદીના ઉપલા પ્રવાહોની વચ્ચેના તેમજ દિલ્હીની ઉત્તરે અને યમુનાનદીની પશ્ચિમે આવેલા ક્ષણદ્રૂપ મેદાનને ‘કુરુક્ષેત્ર’ એવું નામ આપ્યું. કુરુ લોકો હવે ઘણી સારી સ્થિતિમાં આવ્યા અને તેઓ તથા ગંગાનદીના પૂર્વમાં અને જરાક દક્ષિણ તરફ વસનારા પંચાલ લોકો એ બેઉને બ્રાહ્મણ્યનામાં ઘણા સુધરેલા તથા પ્રતાપી કહેવામાં આવ્યા છે.”

“આ રસાળ અને સમૃદ્ધિમાન ભૂમિ ઉપર કુરુવંશના જે રાજાઓએ પાછળથી રાજ્ય કીધું હતું, તેઓને અમે અગાઉ ગણાવી ગયા છીએ. આ સ્થળે એ વંશની હકીકત શાન્તનુ રાજાથી શરૂ કરીને આપણે આગળ ચલાવીશું. શાન્તનુ રાજાને ગંગાનદીથી ભીષ્મ નામનો પુત્ર જન્મ્યો હતો. એ ભીષ્મ તે મહાભારતનું એક ઘણુંજ અસાધારણ પાત્ર છે. એ પુત્રનો જન્મ થયા પછી ગંગાનદીએ શાન્તનુ રાજાનો ત્યાગ કર્યો. ત્યારપછી સત્યવતી નામની માછીની કન્યા સાથે શાન્તનુ રાજાને પ્રેમ થયો; પણ સત્યવતીએ કહ્યું કે, ‘મારો જે પુત્ર થાય તેને રાજ્ય મળે એવું તમે વચન આપો તોજ હું તમારી સાથે પરણું.’ શાન્તનુ રાજા આ શરત કબૂલ કરીને ભીષ્મનો રાજગાદી ઉપરનો હક છીનવી લેવા રાજી નહોતો; પણ ભીષ્મે પોતેજ પોતાના બાપને ગુંચવણમાંથી મુક્ત કર્યો અને રાજગાદી ઉપરનો પોતાનો હક્ક એણે છોડી દીધો; એટલુંજ નહિ પણ સત્યવતી અને તેને જે પુત્રો થાય તેની સાથે વિગ્રહ કરે એવી પ્રજા ઉત્પન્ન થવાનો સંભવજ ન રહે એટલા માટે પરણવુંજ નહિ એવી એણે દઢ પ્રતિજ્ઞા લીધી. આ પ્રતિજ્ઞા છેક છેલ્લી ઘડી સુધી એણે બરાબર પાળી અને એના સ્વાર્થત્યાગ તથા ધર્મબુદ્ધિને લીધે એણે એવી ઉજ્જવળ કીર્તિ સંપાદન કરી કે હજી પણ હિંદુસ્તાનના લોકો એના નામનો ઉચ્ચાર ઘણાજ માનપૂર્વક કરે છે.”

“સત્યવતીથી શાન્તનુને જે પુત્ર થયા તેમાંનો એક બચપણમાં મરી ગયો. કુરુઓના રાજાની પદવી શાન્તનુ પછી એના પુત્ર વિચિત્રવીર્યને મળી. કાશીના રાજાની પાસેથી અંબિકા અને અંબાલિકા એ બે સ્ત્રીઓને ભીષ્મ ભેરણુલમથી લઇ આવ્યો હતો, તે બેઉની સાથે ભીષ્મે વિચિત્રવીર્યનાં લગ્ન કર્યાં; તોપણ તે અપુત્ર મરણ પામ્યો. સત્યવતીનાં શાન્તનુની સાથે લગ્ન થયાં ત્યાર પહેલાં એને પરાશરમુનિથી એક પુત્રનો જન્મ થયો હતો. એ પુત્ર તે બીજો કેઇ નહિ પણ મહાભારતનો રચનાર અને વેદોની વ્યવસ્થા કરનાર વ્યાસ પોતે હતો.”

“હવે ભીષ્મની સંમતિથી સત્યવતીએ વ્યાસને પોતાના સાવકા ભાઈ (વિચિત્રવીર્ય)ની વિધવાઓથી પુત્રો ઉત્પન્ન કરવાનું કહ્યું અને એ પ્રમાણે નિયોગથી વિચિત્રવીર્યને ધૃતરાષ્ટ્ર અને પાંડુ એ બે પુત્રોનો જન્મ થયો. એક ‘દાસી’ ને પેટે વ્યાસનો એક ત્રીજો પુત્ર વિદુર જન્મ્યો હતો. ધૃતરાષ્ટ્ર આંધળો હતો, તેથી કેટલાક સમય સુધી પાંડુએ રાજ્ય ચલાવ્યું. પછી પાંડુરાજાએ અરણ્યમાં નિવાસ કીધો અને આખરે તે અરણ્યમાંજ મરણ પામ્યો. ધૃતરાષ્ટ્રને વિષે એવું જણાવવામાં આવે છે કે, એની સ્ત્રી ગાંધારી એટલે ગાંધારના રાજાની પુત્રી હતી. તેનાથી એને સો પુત્રો થયા હતા. તેમાંના દુર્યોધન અને દુઃશાસન એ બે મુખ્ય હતા. પાંડવો અથવા પાંડુના પુત્રોની સાથે મહાભારતનું યુદ્ધ જેઓએ કર્યું હતું તે આ હતા. પાંડુરાજાથી પાંડવોની ઉત્પત્તિ થઇ હતી. તેનું તથા બીજું રસિક અને હૃદયદ્રાવક વર્ણન મહાભારતમાં આપવામાં આવેલ છે.”

૨-સમર્થ અભ્યાસી શ્રીયુત રામદેવજીના કેટલાક વિચારો

કાંગડી ગુરુકુળના સુયોગ્ય અધ્યાપક શ્રીયુત રામદેવજીએ “ભારતવર્ષ કા ઇતિહાસ” નામે એક અતિ ઉપયોગી પુસ્તક રામાયણ, મહાભારત તેમજ અન્ય કંઈએક પ્રાચીન ગ્રંથો અને ભારતના પ્રાચીન ઇતિહાસવિષે યુરોપીય વિદ્વાનોને હાથે લખાયેલાં પુસ્તકોના ઉંડા અભ્યાસ પછી લખેલું છે. એ પુસ્તકમાં જણાવેલી કેટલીક હકીકતો આસ મહત્વની હોવાથી વાચકોના મનનને માટે તેમનાજ શબ્દોમાં નીચે આપીએ છીએ.

શું પ્રાચીન આર્યો ઐતિહાસિક વિદ્યાથી અજાત હતા ?

પશ્ચિમના કંઈએક ઇતિહાસવેત્તાઓ કહે છે કે, પ્રાચીન આર્યો ઐતિહાસિક વિદ્યાથી અજાત હતા. આ લાંછનનો ઉત્તર આપતાં પ્રોફેસર રામદેવજી ઉપલા ગ્રંથમાં લખે છે કે:-

“વાસ્તવ મેં યદિ યહ લાંછન ઠીક હો તો હમે માનના પડેગા કિ હમારે પુરુષો (પૂર્વજ) કેવલ અર્ધસભ્ય થે; ક્યોંકિ કેવલ દો હિ અવસ્થાઓ મેં કોઈ નેશન વા જાતિ ઐતિહાસિક જ્ઞાન સે શન્ય હો સકતી હૈ:-

(૧) કિ ઉસકે નેતાં ને કોઈ એસે કાર્ય ન કિયે હો જિસે ઉનકી સંતતિ અભિમાન-યુક્ત સ્મરણ કર સકે.

(૨) કિ ઉસકે નેતા અપની સંતતિ કેા ઐતિહાસિક શિક્ષા કે લાભોં સે અવગત કર ઉનમેં દેશભક્તિ કે ભાવોં કેા ઉત્તેજિત કરને કી આવશ્યકતા સે અનભિજા હોં.

પહલી અવસ્થા તો હો હી નહીં સકતી; ક્યોંકિ યહ પ્રસિદ્ધ હૈ કિ, પ્રાચીન આર્યાવર્ત મેં રેખાગણિત, બીજગણિત, જ્યોતિષ તથા પદાર્થવિજ્ઞાન મહોન્નતિ કેા પહુંચે હુએ થે. વૈદ્યક-સંબંધી આશ્ચર્યજનક અન્વેષણ હો ચૂકે થે. અધ્યાત્મ-વિદ્યા ઉન્નતિ કે શિખરપર વિરાજમાન થી. પ્રજાતંત્ર-શાસનપ્રણાલી કેા પ્રચાર કિયા ગયા થા તથા ચક્રવર્તી સામ્રાજ્ય ભી સંસ્થાપિત હો ચૂકા થા. અતએવ યહ સિદ્ધ નહીં હો સકતા કિ પ્રાચીન આર્યોં કે કાર્ય એસે ન થે જો ઉનકે સંતાન કે ઉચ્ચ ભાવોં કેા ઉત્તેજિત કરતે ઔર ઉનકી ઉન્નતિ મેં સહાયક હો સકતે. વાસ્તવ મેં ઉનકે કાર્ય તો કેવલ ભારત હી નહીં પ્રત્યુત સર્વ સંસાર કેા ઉન્નતિ કે માર્ગપર ચલને કેા આદેશ કરતે હૈ.

દ્વિતીયાવસ્થા ભી સંઘટિત નહીં હોતી; ક્યોંકિ જબ હમ પ્રાચીન ઔર નવીન સંસ્કૃત સાહિત્ય કી આલોચના કરતે હૈં તો ઉસે ઇતિહાસ કે ગુણવર્ણન સે ભરપૂર પાતે હૈં.”

એ પછી ઉપલી બાબતમાં સ્થાલીપુલાકન્યાયે કેટલાંક ઉદાહરણો અથર્વવેદ, ગૃહ્યસૂત્ર, છંદોગ્ય, મહાભાષ્ય, વ્યાકરણ, કાદંબરી, મહાભારત વગેરેમાંથી આપીને; તેમજ ઇતિહાસની લેખનકળા ભારતવર્ષની ૬૪ કળાઓમાંની એક કળાતરીકે ગણાતી તેનું પ્રમાણ આપીને પ્રોફેસર રામદેવજી લખે છે કે:-

“ઈન ઉદાહરણોં સે ભક્તી ભાંતિ વિદિત હોતા હૈ કિ પ્રાચીન આર્ય, ઇતિહાસ કેા એક પ્રકાર કેા વિજ્ઞાન ઔર ધર્માર્થ-કામ-મોક્ષ કી પ્રાપ્તિ મેં સહાયક માનતે થે. એવં ઉસકી સહાયતા સે અપને અનેક કાવ્યોં કેા શિક્ષાપ્રદ તથા મનોરંજક બનાયા કરતે થે; ભલા, જિસ ઇતિહાસ કી વિદ્યમાનતા કી સાક્ષી નારદ, સનત્કુમાર, પતંજલિ પ્રભૃતિ સ્પષ્ટ શબ્દોં મેં દેરહે હૈં ઉસકે જ્ઞાતા ભારત મેં ન હુએ હોં, યહ કેસે સંભવ હો સકતા હૈં! એવં ભારતીય સાહિત્ય મેં ઐતિહાસિક સાહિત્ય કી અવિદ્યમાનતા કોઈ કેસે સિદ્ધ કર સકતા હૈં?

જબ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત યહ હોતા હૈ કિ યદિ પ્રાચીન આર્ય લોગ ઇતિહાસ કે લાભોં સે

परिचित थे तो इस समय कारणकार्य शृंखला रूप समस्त भारत का इतिहास क्यों नहीं मिलता, जिसमें तिथिवार सण घटनाओं का सविस्तर वर्णन हो ? भिदे कैसे ? जिस समय मुसलमानी मत से असंमत भारतसन्तान को वशीभूत करने की ज़ात चेष्टा की जाती थी, जिस समय सड़सों पुरुषों से उनकी पत्नीयां और ब्राताओं से लक्षियां छीनी जाती थीं, उसी काल आभ-अर्थात् सर्वजनवध की आज्ञा प्रचलित होती थी, उस समय कुरान के प्रतिद्वंद्वी भारतीय ग्रंथ लला कैसे भय सकते थे ? उद्वान्तापुरी का प्राचीन विश्वविद्यालय महाराज महापाल के समय महोन्नति को प्राप्त था, जिसमें अन्यान्य प्रकार के विद्यार्थियों के अतिरिक्त डीनायन संप्रदाय के १०००-अधिक सड़स जौद्ध साधु तथा महायन संप्रदाय के ५०००-पांच सड़स जौद्ध साधु शिक्षा ग्रहण कर रहे थे। उसके महान पुस्तकालय को, उसमें ग्राहणों तथा जौद्धों के ग्रन्थ लरे पड़े थे, १२०२ ईसवी में अभतियार भिल्ल के सेनापति मुहम्मद गिनकासीम ने जला दिया और उक्त साधुओं को मार डाला। ऐसी दुर्घटनाओं कितनी हुई इसका पता कौन लगा सकता है ? (वर्तमान संस्कृत ग्रंथों में अनेक ऐसे ग्रंथों के नाम आते हैं जिनका इस समय कहीं भी पता नहीं लगता। इसका कारण क्या ? यही कि अनेक भारतीय ग्रंथ मुसलमानी धर्माभि में लस हो गये।) जण आर्य्यजति पर यह विपत्ति पड़ी तो उसके नेताओं ने यह सोचा कि इतिहासादि साधारण ग्रंथ तो फिर भी बन सकते हैं; परंतु यदि वेदों, उपनिषदों तथा दर्शनादि शास्त्रों का नाश हो गया तो न केवल आर्य्य जति ही विनष्ट हो जायगी, प्रत्युत संसारमात्र की आत्मिक, मानसिक तथा सामाजिक उन्नतियों में बाधा पड़ेगी। अतएव वह वेदोपनिषद् दर्शनादि कतिपय ग्रंथों को कंठस्थ करने लगे, जिससे आर्य्यों के सैकड़ों ग्रंथ भय गये; परन्तु सड़सों परमोपयोगी ग्रंथों की रक्षा न हो सकी। वेदों की ८०० से भी अधिक शाखाओं का नाश हो गया। धनुर्वेद, आयुर्वेद और शिल्पविद्या, इतिहासादि के सैकड़ों ग्रंथ विधुस हो गये; तथापि मानना पड़ेगा की हमारे पुरुषाओं ने उस घोर विपत्ति के समय भी बुद्धिमत्ता से काम किया। यदि आज इस गिरि हुई अवस्था में भी भारतसन्तान का कुछ मान्य योरोप तथा अमेरिकादि देशों में है, तो इसका कारण केवल यही है कि गौतम, कृष्ण, पतंजलि और व्यास की पूज्य सत्य संसार में होती है।

परंतु क्या सारी इतिहास की पुस्तकों का नाश हो गया ? नहीं, इस समय भी काश्मीर का इतिहास मिलता है जिसका नाम राजतरंगिणी है; जिसके कर्ता कदहन के विषय में डॉक्टर स्टार्थन नामक प्रसिद्ध ऐतिहासिक मानता है कि कदहन इतिहास के सच्चे अर्थों को जानता था। और मि० जे. ए. एस. आश्रय प्रकट करता है कि जिस समय योरोप में वास्तविक ऐतिहासिक बुद्धि का विकास भी नहीं हुआ था, उस समय भारत में कदहन सरीखा इतिहासवेत्ता कैसे उत्पन्न हो गया ? कदहन का कार्य अद्भुत और धोवोद्युशन थियरी-अर्थात् विकासविचार के नियमों में आबद्ध नहीं होता।

सोचने की बात है कि महाराज विक्रमादित्य की बारहवीं शताब्दी में, जण कि भारत का अधःपतन हो रहा था, कदहन सरीखे इतिहासवेत्ता उत्पन्न हो सकते थे; तो उस समय, जण कि भारत उन्नति के शिखरपर विराजमान था, इस देश में कितने और कैसे ऐसे ऐतिहासिक विज्ञानी उत्पन्न हुये होंगे ! कदहन लिखते हैं कि राजतरंगिणी लिखने के पूर्व मैंने ११-ग्यारह ऐतिहासिकों के पुस्तकों को अवलोकन किया; परन्तु शोक! महाशोक ! कि मुसलमानों की कृपा से उनमें से एक का भी कहीं पता नहीं मिलता।

प्राचीन आर्यों की तो कथा ही कथा है, उनकी पतित संतति भी ऐतिहासिक घटनाओं को स्मृत वा अंकित रखना आवश्यक समझती थी। जिस समय भारत में डाडाकार मचा हुआ था और आर्यों की लिखित पुस्तकों को मुसद्मान नष्ट कर रहे थे, उस समय देश के शेष भाग और आर्य सामयिक ऐतिहासिक घटनाओं का वर्णन लिखने की अपेक्षा कंठस्थ रखना समुचित समझ कर प्रसिद्ध प्रसिद्ध घटनाओं को अपनी स्मृति में रखने लगे। यही कारण है कि सुप्रसिद्ध निष्पक्ष ऐतिहासिक डॉ. मंडाकर जगन्नाथजी की धर्मास लिखने लगे तब उक्त आर्य तथा भागों से उन्हें तिथिवार उन सभ्य ऐतिहासिक घटनाओं का हीक हीक पता मिल गया, जिन्हें उन्होंने अपने सुप्रतिष्ठित धर्मास राजस्थान में अंकित कर रखा है। भरहटों की शक्ति जगन्नाथ प्रकट हुई और मुसद्मानी अत्याचार का सामना भारतीय सङ्घता के साथ करने लगी, तब पुस्तकों के नाश का लय कुछ न्यून हुआ और भरहटे महाराज शिवराज (सेवा) तथा पेशवाओं के राज्यसमय का वृत्तांत भरहटी भाषा में लेखन कर रहे लगे; जो अब तक विद्यमान है।

जो पक्षपातीयक कहते हैं कि प्राचीन आर्यों को ऐतिहासिक विद्या का ज्ञान न था, वह यह बतावे कि अणुलङ्घन ने जो भारत का धर्मास लिखा है उसकी सामग्री उसने कहाँ से एकत्रित की? यदि ऐतिहासिक विद्या का ज्ञान ही न था तो महाराज अशोक अपने राज्यसमय की घटनाओं को तिथिवार पर्वतों की शिखरों पर कैसे लिखवाया करते थे? क्या समालोचक मंडाकर ने कभी चीनी यात्री ह्युनसैन के भारतभ्रमणवृत्तांत को ध्यानपूर्वक पढ़ा है? ह्युनसैन स्पष्ट शब्दों में लिखते हैं:—“घटनाओं को लेखन करने के लिये प्रत्येक प्रदेश में एक राजपुरुष होता था, जिसका कार्य यह था कि घटनाओं का वृत्तांत लिखता रहे। उनके लेखों का नाम नीलोपिच (नीलपत्र) वा नीलकोष था। इन लेखों में सुघटनाओं तथा दुर्घटनाओं सभी वर्णित होती थी; एवं देश की आपत्ति तथा सौभाग्यसूचक घटनाओं सभ्य विद्यमान रहती थी।” आजकल भी योरोपीय देशों में राज्य-प्रबन्ध के लिये प्रत्येक विभाग से जलु जुकस—अर्थात् नीलपत्रियां निकलती हैं; जिनके आधारपर ही आधुनिक ऐतिहासिक धर्मास लिखा करते हैं। भारतीय नीलपत्र तथा योरोपीय जलु जुकस इन दोनों नामों में जो साम्य है, वह वर्तमान ऐतिहासिकों के मन में नाना प्रकार की कल्पनाओं उत्पन्न कर रही है। क्या यह असंभव है कि योरोपीयनों ने जलु जुकस लिखने की प्रणाली नीलपत्र के निर्माण से ही सीधी ली? संस्कृत भाषा में ऐतिहासिक काव्यों की विद्यमानता सिद्ध कर रही है कि प्राचीन आर्यों में धर्मास पर कई पुस्तकें लिखी गई थीं। यदि नहीं लिखी गई थीं तो कवि कालिदास ने रघुवंश लिखने के लिये ऐतिहासिक सामग्री कहाँ से एकत्रित की थी? और पुराणों में जो वंशावलि या ही कहें उनका ज्ञान पुराण के कर्तव्यों को कहाँ से हुआ? कई काव्यों के पढ़ने से ज्ञान होता है कि एक समय इस देश के विद्यालयों में धर्मास बड़ी भांति पढ़ाया जाता था; एवं धर्मास के अनेक ग्रंथ उपस्थित थे। उपस्थित में जगन्नाथ लिखता है कि जगन्नाथ महाराज हर्ष का चित्त उद्भास हुआ करता था, तब वह धर्मास सुना करते थे। पुनः वही कवि अपनी पुस्तक कादम्बरी में लिखता है कि राजा ने अपने पुत्र के लिये गुरुकुल भुलवाया और उसमें विद्वान् विद्वानों के अध्यापकों के साथ धर्मास का अध्यापक भी नियुक्त किया। यदि धर्मास थे ही नहीं तो अध्यापक लोग राजकुमार को धर्मास कैसे पढ़ाते थे? रामायण और महाभारत दो महान् ऐतिहासिक काव्य हैं जो समय (भारतवर्ष में)

પૂર્વોક્ત પ્રમાણોં સે યહી પરિણામ નિકલતા હૈ કિ પ્રાચીન ઐતિહાસિક વિજ્ઞાન કે બનતે થે, ઉન્હોંને ઇતિહાસ કી કઇ પુસ્તકેં લિખી, જિનમેં સે બહુતેરાં કા મુસદ્દામની રાજ્ય કે સમય નાશ હો ગયા; તથાપિ જો પુસ્તકેં બચી હુઇ હૈં વહ પ્રાચીનાચર્યોં કે ઐતિહાસિક વિજ્ઞાનપ્રદર્શન મેં કમ્પાસ કા કામ દે રહી હૈં; ઔર સિદ્ધ કરતી હૈં કિ આધુનિક વિજ્ઞાનવિદ્ઘ ઇતિહાસ લિખને મેં જીસ શૈલિ કા અવલમ્બન કરતે હૈં વહ વિધિ લી પ્રાચીન આચર્ય ઐતિહાસિકોં કે જ્ઞાત થી.”

૩-કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના વિચાર^x

આ બીજી શ્રેણીના સામાન્ય કવિઓનેજ “મહાકવિ” કહી શકાય. સમગ્ર દેશ અથવા સમગ્ર જાતિની સરસ્વતી આવીને આવા કવિનો આશ્રય લે છે; અને જનસમાજ તેમના ગ્રંથો-વડે પોતાનો માર્ગ નક્કી કરી તદ્દનુસાર ગતિ કરતો જણાઈ રહે છે. આવા મહાકવિઓની

* કવિવરે “રામાયણી કથા” નામના અંગાળી પુસ્તકની ભૂમિકાએ ધરવી સન ૧૯૦૪ માં લખેલા લેખનો આ ભાવાર્થ છે.

રચનાને કોઇએક વ્યક્તિવિશેષની રચના કહેવા જેવી નથી હોતી. એમની કાવ્યરચના તો એવા વિશાળ વટવૃક્ષની ઉપમાને લાયક હોય છે, કે જે વૃક્ષ પોતાના જન્મસ્થાનની ચારે તરફ આવેલી ભૂમિને પોતાની વિસ્તૃત છાયાનો લાલ આપે છે. શકુંતલા અને કુમારસંભવ કાવ્યોમાં કવિ કાલિદાસની નિપુણતાનો સારો પરિચય આપણને મળે છે, એ નિઃસંદેહ છે; પરંતુ રામાયણ અને મહાભારત એ તો ભારતવર્ષને પુણ્યસલિલા ગંગા અને પર્વતરાજ હિમાલયની સમાન પૂજનીય બની રહેલાં છે.

આપણા દેશમાં જેમ રામાયણ અને મહાભારત એ મહત્ત્વપૂર્ણ ગ્રંથો છે, તેમ પ્રાચીન ગ્રીસ અને રોમમાં 'ઇલિયડ' અને 'ઑનીડ' ગ્રંથો મહત્ત્વપૂર્ણ હતા. એ ગ્રંથો સમસ્ત ગ્રીસ અને રોમના હૃદયપદ્મમાંથી ઉત્પન્ન થયા અને તેણે તેમના હૃદયપદ્મમાં સ્થાન મેળવ્યું. કવિ હોમર અને વર્જિલે પોતપોતાના સમગ્ર દેશ અને કાળના કંઠમાં એ કાવ્યોદ્વારા પોતપોતાની ભાષાકૃપ પુષ્પમાળા પહેરાવી હતી. જેમ મેળામાં અને ઉત્સવોમાં દૂર દૂરથી આવનારાં મનુષ્યોદ્વારા ત્યાં સાંભળેલી અવનવી વાતો લોકો ત્યાંથી વેરાઈ જતાં સર્વત્ર ફેલાઈ જાય છે, તેમ હોમર અને વર્જિલનાં વાક્યો પણ પોતપોતાના પ્રદેશોમાં એક છેડેથી બીજા છેડાસુધી ફેલાઈ જઈને ત્યાંના લોકોમાં ચિરકાળસુધી ગાજી રહ્યાં હતાં.

કોઈ આધુનિક કાવ્યમાં એટલી બધી વ્યાપકતા નથી જોવામાં આવતી. કવિ મિલ્ટનના 'પેરેડાઈઝ લોસ્ટ' નામક ગ્રંથમાં ભાષાની ઉત્કૃષ્ટતા, છંદોની મહત્તા અને રસની ગંભીરતાની કમી નથી; તોપણ એ ગ્રંથ સમગ્ર દેશનું ધન નથી, કેવળ પુસ્તકાલયોની શોભાનીજ સામગ્રી માત્ર છે.

આથી એવાં પ્રાચીન કાવ્યોને એક જૂદીજ શ્રેણીમાં મૂકવાં જોઈએ. પ્રાચીનકાળમાં એ કાવ્યો દેવતાઓ અને દૈત્યોની માફક વિશાલકાય હતાં; પરંતુ વર્તમાન સમયમાં એ પ્રકારનાં કાવ્યો લુપ્ત થઈ ગયાં છે.

પ્રાચીન આર્યસભ્યતાની એક શાખા યુરોપ તરફ ગઈ હતી અને બીજી ભારતવર્ષ તરફ આવી હતી. એ શાખાઓથી યુરોપ અને ભારત બન્ને સ્થાનોમાં પોતપોતાનાં બળે મહાકાવ્યોની ઉત્પત્તિ થઈ. એ મહાકાવ્યોવડેજ એ બંને શાખાઓના પ્રાચીન ઇતિહાસ અને સંગીતની રક્ષા થતી રહી છે.

હું ભારતવાસી હોવાથી ગ્રીસ અને રોમની બાબતમાં મારાથી નિશ્ચયપૂર્વક ન કહી શકાય કે, એ દેશો પોતાનાં એ બન્ને મહાકાવ્યોદ્વારા પોતાની સર્વ પ્રકૃતિને પ્રકટ કરવામાં સફળ થયા છે કે નહિ; પરંતુ એ તો નિશ્ચય છે કે, ભારતવર્ષે તો રામાયણ અને મહાભારતદ્વારા તેમ કરવામાં કશુંજ બાકી નથી રાખ્યું.

એજ કારણથી સૈકાંઓ ઉપર સૈકાં વહી જવા છતાં પણ ભારતવર્ષમાં રામાયણ અને મહાભારતનો પ્રચાર-પ્રવાહ જરા પણ સૂકાયો નથી. ઘેરે ઘેર અને ગામે ગામે તેનો નિત્ય પાઠ થાય છે; અને વાણીયાની હુકાન તથા રખેવાળ ભૈયનજીથી માંડીને તે ઠેઠ રાજાના મહેલ-પર્યંત સર્વત્ર તેનો એકસરખો આદર થાય છે. ધન્ય છે તે બન્ને મહાકવિઓને કે હજારો વર્ષ વહી જવા છતાં પણ જેમની વાણીની શીતળ-મંદ-સુગંધલહરિઓ, હજીસુધી પણ ભારતવાસીઓનાં ગૃહદ્વારોમાં અને કરોડો નરનારીઓનાં હૃદયદ્વારોમાં પ્રતિદિવસ સુખ અને શાંતિ તથા ભક્તિ અને શક્તિ અર્પણ કરતી રહીને અતિપ્રાચીન સમયની જ્ઞાનચારિત્રમયી સુંદર સૌરભથી તરાવટ આપી રહી છે !

આમ હોવાથી રામાયણ અને મહાભારતને દેવતાઓના કાવ્યો કહેવાં ન જોઈએ; પરંતુ

તે ઇતિહાસ પણ છે. અલબત્ત, તે કાંઈ સમય અથવા ઘટનાઓના ઇતિહાસ નથી; કેમકે ઘટનાઓના ઇતિહાસ તો અમુક સમયનું જ અવલંબન કરે છે, પરંતુ રામાયણ અને મહાભારત તો ભારતવર્ષના ચિરકાળના ઇતિહાસ છે. બીજા ઇતિહાસો સમય સમયપર ફેરવાતા રહે છે, પરંતુ આ ઉભય ઇતિહાસમાં કાંઈપણ પરિવર્તન નથી થતું. ભારતવર્ષની જે સાધના, જે આરાધના અને જે સંકલ્પ છે; તેનો જ ઇતિહાસ આ બન્ને મહાકાવ્યોરૂપી રાજપ્રાસાદના ચિરકાલરૂપી રાજસિંહાસનપર સમ્રાટસમેા વિરાજે છે.

આ કારણથીજ મહાભારત અને રામાયણની સમાલોચનાનો આદર્શ અન્ય કાવ્યોની સમાલોચનાના આદર્શથી ભિન્ન હોવો જોઈએ. રામનું ચરિત્ર ઉચ્ચ હતું કે નીચ અને લક્ષ્મણનું ચરિત્ર સાફ લાગે છે કે નહિ, એટલીજ સમાલોચના પૂરતી નથી. એ ગ્રંથોની સમાલોચના કરનારને તો શાંત થઈને શ્રદ્ધાપૂર્વક વિચાર કરવો જોઈશે કે, સમસ્ત ભારતવર્ષ સહસ્રો વર્ષોથી એ મહાન ગ્રંથોને કયા ભાવથી ગ્રહણ કરતો આવ્યો છે. અમે ગમે તેવા મોટા સમાલોચક હોઈએ, તોપણ જો એક સમગ્ર પ્રાચીન દેશના ઇતિહાસપ્રવાહિત સમસ્ત કાળના વિચારો આગળ અમારું શિર નજ ઝુકતું હોય, તોપછી તેવી ધૃષ્ટતા લજ્જાનોજ વિષય છે.

રામાયણમાં ભારતવર્ષ શું સંદેશો આપે છે? રામાયણમાં ભારતવર્ષે કયા આદર્શને મહાન સમજીને સ્વીકાર્યો છે? એજ આ સમયે અમારે માટે સવિનય વિચાર કરવાનો વિષય છે.

સામાન્ય લોકોની એવી સમજ છે કે, વીરરસપ્રધાન કાવ્યોનું જ નામ “એપિક” છે. જે દેશ અને જે કાળમાં વીરરસનું ગૌરવ પ્રધાનપદે રહ્યું હોય, તે દેશ અને તે કાળમાં મહાકાવ્ય પણ અવશ્ય વીરરસથી પૂર્ણ હોઈ શકે. રામાયણમાં પણ કાંઈ યુદ્ધનો ટોટો નથી. વળી સામર્થ્ય પણ રામમાં કાંઈ સામાન્ય પ્રકારનું ન હતું અને તોપણ રામાયણમાં જે રસ પ્રધાન છે, તે વીરરસ નથી. રામાયણમાંથી બાહુબળનું પ્રાધાન્ય દોષિત નથી થતું. તેમના યુદ્ધની ઘટનાઓજ તેના વર્ણનનો મુખ્ય વિષય નથી. વળી દેવતાઓની અવતારલીલાને લઈનેજ આ કાવ્યરચના થઈ હોય, એવું પણ નથી. કવિ વાલ્મીકિની સમક્ષ રામચંદ્ર એક “અવતાર” નહિ; પરંતુ મનુષ્યજ છે, એ વાતને તો પંડિત લોકો પ્રમાણ માનશેજ. આ વિષયમાં પંડિતાઈ દેખાડવાનું પ્રયોજન નહિ હોઈને સંક્ષેપમાં કેવળ એટલુંજ કહી દેવું અમે ઉચિત સમજીએ છીએ કે, જો કવિએ રામાયણમાં નર-ચરિત્રનું વર્ણન ન કરતાં દેવ-ચરિત્રનુંજ વર્ણન કર્યું હોત તો તેથી રામાયણનું ગૌરવ ઘણું ખરું નષ્ટ થયું હોત. રામચરિત્રનો મહિમા એ કારણથી છે કે, તે મનુષ્યચરિત્રથી પર-ભિન્ન નથી. રામાયણમાં એવા સદ્ગુણોથી પૂર્ણ પુરુષની કથા છે, કે જેવા સદ્ગુણોથી વિભૂષિત નાયકની કવિને પોતાના કાવ્યને માટે આવશ્યકતા હતી. બાલકાંડના પ્રથમ સર્ગમાં વાલ્મીકિ નારદને અનેક ગુણો કહી બતાવીને તેવા સર્વસદ્ગુણસંપન્ન નાયકનું નામ પૂછે છે કે:—“સમગ્રા રૂપિણી લક્ષ્મીઃ કિમેકં સંશ્રિતા નરમ્—અર્થાત્ કયા એકજ પુરુષનો લક્ષ્મીએ પોતાનાં સમગ્ર રૂપોસહિત આશ્રય લીધો છે?” ત્યારે નારદ મુનિ કહે છે કે:—

देवेष्वपि न पश्यामि कश्चिदेभिर्गुणैर्युतम् । श्रूयतां तु गुणैरेभि यो युक्तो नरचन्द्रमाः ॥

અર્થાત્ “એ સર્વ ગુણોથી સંપન્ન હોય એવી વ્યક્તિ તો દેવતાઓમાં પણ નથી; પરંતુ હા, મનુષ્યોમાં એક રામ સર્વ સદ્ગુણોથી સંયુક્ત પુરુષ છે.” આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, રામાયણ એ રામચંદ્ર નામક નરચંદ્રમાનીજ કથા છે. તે કાંઈ અવતાર કે દેવતાની કથા નથી. રામાયણમાં કાંઈ દેવતાઓએ નીચા ઉતરીને પોતાને મનુષ્ય નથી બનાવ્યા; પરંતુ મનુષ્યોજ પોતાના સદ્ગુણોવડે દેવ બની ગયેલા તેમાં માલમ પડે છે. કવિએ મનુષ્યોના ઉત્તમ આદર્શની સ્થાપના કરવા માટેજ આ મહાકાવ્યની રચના કરેલી છે; અને તેથીજ

ત્યારથી માંડીને આજપર્યંત ભારતવાસીઓ મનુષ્યના એ આદર્શ ચરિત્રવર્ણનનો આગ્રહ પૂર્વક પાઠ કરતા આવ્યા છે.

રામાયણમાં એક મોટી વિશેષતા એ છે કે, તેમાં એકજ ગૃહકુટુંબની કથાને પુષ્કળ વિસ્તારથી દર્શાવી છે. પિતા પુત્રમાં, બંધુ બંધુમાં અને પતિ પત્નીમાં જે ધર્મનું બંધન હોય છે; જે પ્રીતિ અને ભક્તિનો તેઓ વચ્ચે સંબંધ હોય છે, તેને રામાયણે એટલું બધું મહત્ત્વ આપ્યું છે તથા તે સંબંધો એટલી ઉચ્ચતાથી તેમાં દર્શાવવામાં આવ્યા છે, કે જેથી તે ગ્રંથ સહજપણેજ મહાકાવ્યને યોગ્ય બની ગયો છે. અન્ય મહાકાવ્યોનું ગૌરવ પ્રાયઃ તેમાંનાં શત્રુદમન, દેશજય અને જે પ્રબળ વિરોધી પક્ષોના પરસ્પરમાં રક્તપાત આદિ ઘટાનાઓનાં વર્ણનને લીધે હોય છે; પરંતુ રામાયણના મહિમાએ કાંઈ રામ અને રાવણના યુદ્ધનો આશ્રય લીધો નથી. એ યુદ્ધઘટનાનું વર્ણન તો તેમાં કેવળ રામ અને સીતાના ઉજ્જવલ દામ્પત્ય-પ્રેમનું દર્શન કરાવવાને માટેજ ઉપલક્ષરૂપે છે. રામાયણમાં કેવળ બતાવવામાં આવ્યું છે કે, પુત્રને માટે પિતૃઆજ્ઞાનું પાલન, ભાઈઓમાટે ભાઈનો આત્મત્યાગ, પત્નીનું પતિવ્રત, પતિનું પત્નીવ્રત અને પ્રબળપ્રત્યે રાજનું કર્તવ્ય-એ કેટલી ઉંચી હદ સુધી હોઈ શકે છે ! કોઈ પણ દેશના મહાકાવ્યમાં આ પ્રમાણે વ્યક્તિવિશેષના ધરની વાતોને આટલા વિસ્તારથી વર્ણવવાનું યોગ્ય સમજવામાં નથી આવ્યું. આ ઉપરથી કેવળ કવિનોજ પરિચય આપણને નથી મળતો; પરંતુ સમગ્ર ભારતવર્ષનો પરિચય મળે છે. એ ઉપરથી આપણને જણાઈ આવે છે કે, ભારતવર્ષમાં ગૃહ અને ગૃહધર્મ કેટલાં બધાં ઉચ્ચ સમજવામાં આવ્યાં છે ! આ મહાકાવ્ય એ વાત પણ સ્પષ્ટતાથી સિદ્ધ કરે છે કે, અમારા દેશમાં ગૃહસ્થાશ્રમનું સ્થાન પણ કેટલું ઉચ્ચ છે. ગૃહસ્થાશ્રમ એ અમારાં પોતાનાંજ સુખ અને સગવડને માટે નથી; પરંતુ તે સર્વ સમાજને ધારણ કરવાવાળો છે અને મનુષ્યને યથાર્થ બનાવનારો છે. ગૃહસ્થાશ્રમને ભારતવર્ષીય સમાજની જડ સમજવી જોઈએ અને રામાયણ તેજ ગૃહસ્થાશ્રમના મહત્ત્વને દર્શાવી રહેલું મહાકાવ્ય છે. ગૃહસ્થાશ્રમધર્મને, રામાયણે સત્યપાલનને ખાતર પુત્રવિયોગ અને વનવાસ વગેરેનાં કષ્ટોમાં નાખીને વિશેષ ગૌરવપ્રદાન કર્યો છે. કેંકેયી અને મંથરાની કુમંત્રણાના કઠિન આઘાતોવડે અયોધ્યાનું રાજગૃહ ઉજ્જડ જેવું થઈ જવા છતાં પણ આ ગૃહસ્થધર્મની હુલેદ દબતાને રામાયણ ઘોષિત કરી રહી છે. રામાયણે શારીરિક શક્તિને નહિ, વિજયની અભિલાષાને નહિ, રાજનૈતિક મહત્ત્વને નહિ; પરંતુ શાંતિયુક્ત ગૃહધર્મનેજ કરુણાનાં અશ્રુઓથી ભીંજવીને સર્વોચ્ચ સિંહાસનપર વિરાજમાન કર્યો છે.

શ્રદ્ધાહીન પાઠકો કહે છે કે, આ પ્રકારનું ચરિત્રવર્ણન અતિશયોક્તિમાં ફેરવાઈ જાય છે; પરંતુ એવા કથન ઉપરથી આ વાત સિદ્ધ નથી થતી કે, કયી જગ્યાએથી યથાર્થ સીમાનું અને કયી જગ્યાએથી કલ્પનાની સીમાનું ઉલ્લંઘન થવાથી કાવ્યકલા અતિશયોક્તિપૂર્ણ થઈ જાય છે.

જે વિદેશી સમાલોચકોએ કહ્યું છે કે, ‘રામાયણમાં ચરિત્રવર્ણન અતિપ્રાકૃત છે.’ તેમને અમે એટલુંજ કહીશું કે, એ વાત પોતપોતાની પ્રકૃતિ ઉપર આધાર રાખે છે. અમુક ખાસ પ્રકૃતિને લઈને એકને માટે જે વાત અતિપ્રાકૃત (અસ્વાભાવિક) છે, તેજ વસ્તુ અન્ય ખાસ પ્રકૃતિવાળા બીજાને માટે પ્રાકૃત (સ્વાભાવિક) હોય છે. જે જગ્યાએ જે આદર્શ પ્રચલિત હોય, તે આદર્શને જે અતિમાત્રામાં અંકિત કરવામાં આવે તો તેને ત્યાંના લોક ગ્રહણ કરી શકશે નહિ. અમે અમારા કાનવડે થાક્યાસિવાય કેટલું સાંભળી શકીએ, તેની હદ હોય છે. કાંઈ એમ નથી હોતું કે, કોઈ ગમે તેટલું બોલ્યાજ કરે અને તે બધું અમે સાંભળી યાદ રાખી શકીએ. અમારી સાંભળવાની શક્તિ ઉપરાંત કોઈ પોતાના મોટા ઘાંટાથી અમારા કાન બહાર થઈ જાય એવું બોલે, તોપણ અમુક હદની ઉપરાંત અમારા કાન તેના શબ્દોને

નહિજ ગ્રહણ કરે. કાવ્યમાં સમાયેલા ચરિત્ર અને ભાવો, પાઠકના અંતરમાં જાગવા-પ્રવે-
શવાના સંબંધમાં પણ જોજ પ્રમાણે સમજવાનું છે. “આટલી વીસો કે તેટલી વીસો” એમ
વીસો કરતાં વધુ ઉચ્ચ સંખ્યાને સમજી ન શકે એવો માણસ લાખ-કરોડની સંખ્યાજ ન
સમજી શકે, તેવુંજ આમાં પણ છે. જો આ વાત સત્ય છે, તો આ વાત હજારો વર્ષથી પ્ર-
માણિત થઈ ચૂકી છે કે, રામાયણની કથા ભારતવર્ષને માટે કોઈપણ અંશમાં અતિશયો-
ક્તિપૂર્ણ નથી.

રામાયણથી ભારતવર્ષનાં આબાલવૃદ્ધ નરનારીઓએ અને ઉચ્ચનીચ સર્વ લોકોએ
કેવળ શિક્ષણજ નથી મેળવ્યું; પરંતુ આનંદ પણ પ્રાપ્ત કર્યો છે. તેઓ તે કથાને કેવળ શિ-
રોધાર્ય કરીનેજ રહ્યા નથી; પણ પોતાના હૃદયમાં પણ તેમણે તેને સ્થાન આપ્યું છે. રા-
માયણ એ કેવળ તેમનું ધર્મશાસ્ત્રજ નથી; પરંતુ કાવ્ય પણ છે. રામચંદ્ર અમારે માટે કેવળ
દેવતાજ નથી; પણ તેની સાથે મનુષ્ય પણ છે. તેજ પ્રમાણે રામાયણપર અમારી માત્ર
ભક્તિજ નથી, પરંતુ તેની સાથે તેના ઉપર અમારી પ્રીતિ પણ છે. જો આ મહાગ્રંથની
કવિતા દૂર દેશમાં વસતા કોઈ કલ્પનાપ્રસૂત લોકોની સામગ્રી હોઈને ભારતવર્ષને માટે તે
અહીં આવી હોત અથવા તો તે અમારા સમાજ-સંસારમાં વ્યાવહારિક ઉપકારક ન થઈ
રહી હોત તો રામ અને રામાયણના સંબંધમાં ઉપયુક્ત વાતો અમે કહી શકત નહિ.

જો વિદેશી સમાલોચક પોતાના દેશનાં મહાકાવ્યોના આદર્શને સામે રાખીને રામા-
યણ જેવા મહાકાવ્યને અતિપ્રાકૃત યા અસ્વાભાવિક ગણે, તો તેથી તેના દેશના મુકાબલા-
માં ભારતવર્ષની ઉલટી એક બીજી વિશેષતાજ પ્રસ્ફુટિત થાય છે કે, રામાયણમાંથી ભારત-
વર્ષે જે ઈચ્છ્યું તે મેળવ્યું છે.

રામાયણ અને ગાહાભારત બંનેને અમે વિશેષતઃ એવાજ ભાવથી જોતા આવ્યા છીએ.
એમાંના સરલ અનુબૃપ છંદોમાં ભારતવર્ષનું હજારો વર્ષનું હૃદય સજીવ રૂપથી ધડકી રહ્યું છે.

પાઠક! રામાયણને કેવળ કવિનું કાવ્ય નહિ સમજતાં “ભારતવર્ષની રામાયણ” સમજી-
ને તેનો આદર કરજે. એમ કરવાથીજ રામાયણદ્વારા ભારતવર્ષને અને ભારતવર્ષદ્વારા રામા-
યણને ઠીકઠીક સમજી શકાશે. સાથે દરેકે આ વાત પણ રમરણમાં રાખવી કે, ભારતવર્ષની
ઇચ્છા કોઈએક ગૌરવભરી ઐતિહાસિક કથાને સાંભળવાની ન હતી; તેને તો મનુષ્યના
પરિપૂર્ણ આદર્શ ચારત્રની કથા સાંભળવી હતી અને રામાયણદ્વારા આજપર્યંત તેવીજ કથા
અડગ શ્રદ્ધાથી તથા અતિ આનંદથી સમગ્ર દેશ સાંભળતો આવ્યો છે.

ભારતવાસીઓની માનવચરિત્રની પરિપૂર્ણતા ઉપર બહુજ શ્રદ્ધા અને આહના છે.
તેમણે એવા ઉત્તમ ચરિત્રને સત્યથી તેમજ શક્યતાથી વિપરીત સમજીને કદીપણ તેના પ્રત્યે
અશ્રદ્ધા કે અવજ્ઞા કરી નથી; તેમણે તો એને પૂર્ણ સત્ય અને શક્ય સમજીનેજ તેનો સ્વીકાર
કરેલો છે, અને તેમાંથી હિત તથા આનંદ પણ ઘણો મેળવ્યો છે. જગદ્ગુરુ ભારત-
વર્ષની પરિપૂર્ણતાયુક્ત આદર્શની આકાંક્ષાને રામાયણવડે ઉદ્દ્યોધિત કરીને તેમજ તૃપ્ત કરીને
રામાયણના મહાકવિએ ભારતવર્ષના ભક્તિપૂર્ણ આધ્યાત્મિક હૃદયને સદાને માટે ખરીદી
લીધું છે-જીતી લીધું છે.

જે (પાશ્ચાત્ય) જાતિ અપૂર્ણ સત્યને પ્રાધાન્ય આપે છે; જે પ્રજા અવિરત શ્રમથી
ભૌતિક સત્ય અને સુખની શોધમાં મગી રહે છે; જે પ્રજા કવિતાને માત્ર પ્રકૃતિનું પ્રતિબિંબ-
જ સમજે છે; તે પ્રજા સંસારમાં અવશ્યમેવ અનેક ભૌતિક કાર્યો કરે છે, અને તે બાબતમાં
તે સફળ મનોરથવાળી પણ થાય છે. તેના એવા યત્ન અને સફળતામાટે નિઃસંદેહ સમગ્ર

માનવજાતિ તેની ઋણી છે; પરંતુ બીજી તરફ જોઈએ તો જેમણે કહ્યું છે કે, “મૂર્ખેવ સુખં મૂર્ખાત્વેવ વિજિજ્ઞાસિતવ્યઃ અર્થાત્ તે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા એજ ખરું સુખ છે; અને તે પરમાત્માજ વિશેષ જાણવા-માનવા યોગ્ય છે.” જેમણે માનવચરિત્રની પરિપૂર્ણતાને સાચવી રાખવામાટે તથા તે પૂર્ણતાનાં સર્વ અંગ-પ્રત્યંગોના સૌંદર્યની યથેષ્ટ રક્ષા કરવાને માટે, તેમજ સર્વ પ્રકારના વિરોધને શાંત કરવામાટે સાધના કરી છે, તેનું ઋણ પણ કોઈ કાળે સંસારથી વાળી શકાય તેમ નથી. જેમ ધૂળ અને ધૂમાડાથી ભરેલા એકાદ કારખાનાનાં દ્વાર બંધ કરી દઈ અહારની સ્વચ્છ હવા પેસતી અટકાવવામાં આવે તો તેમાંનાં માણસોનો દમ ગુંગળાઈ જઈને તેઓ મરી જાય છે; તેમ જો અમે અમારાં હૃદયરૂપી ગૃહોમાં એવા અનુપમ ઉપદેશ અને સ્વરૂપજ્ઞાનને આવતું બંધ કરી દઈશું-અર્થાત્ તેને ભૂલી જઈશું, તો માનવ સભ્યતા, ગુંગળાઈ જતા માણસની પેઠે પળે પળે પીડિત થઈને સદાને માટે આ સંસારથી વિદાય થઈ જશે. રામાયણ ચિરકાળથી અનુપમ જ્ઞાનચારિત્રનાં અખંડ અમૃતપિપાસુઓનો આપણને પરિચય કરાવતી આવી છે. એમાં જે ભ્રાતૃભાવ, જે સત્યપરાયણતા, જે પતિ-પત્નીવ્રત અને જે જ્ઞાન-ભક્તિ વર્ણવેલાં છે, તેનાપ્રત્યે જો આપણે આપણી સરળ શ્રદ્ધા અને આંતરિક ભક્તિને કાયમ રાખી શકીએ, તો આપણાં હૃદયરૂપી ઘર કે કારખાનાંઓમાં મહાન આધ્યાત્મિક સમુદ્રની નિર્મળ વાસુદેવરિઓ પ્રવેશતી રહી હૃદયેશાં આપણને સુખ આપ્યા કરશે.

૪-સ્વર્ગસ્થ શ્રી નારાયણ હેમચંદ્રના વિચારો

પોતાના પ્રાચીન મહિમાનું અભિમાન કરી શકે તેવો દેશ ભરતખંડ છે. જે દેશે રામાયણ અને મહાભારતને જન્મ આપ્યો છે, તે દેશ કાવ્ય-વિષયમાં શું ગૌરવ કરી ન શકે? રામાયણના જેવા સરળ, મધુર, ઉચ્ચ ભાવ તથા ઉચ્ચ વર્ણનોવાળાં હિતોપદેશપરિપૂર્ણ વીરરસ કાવ્ય પૃથ્વી ઉપર અતિ અદ્ય જોવામાં આવે છે. વાદ્મીકિએ પોતાના ગ્રંથવિષે જે ભવિષ્ય-વાણી કહી હતી તે સાર્થક થયેલી જોવામાં આવે છે.

यावत् स्थास्यन्ति गिरयः सरितश्च महीतलेः। तावत् रामायणकथा लोकेषु प्रचरिष्यति ॥

અર્થાત્—“જ્યાંસુધી પહાડો અને નદીઓ પૃથ્વીમાં રહેશે ત્યાંસુધી રામાયણની કથા લોકોમાં પ્રચાર પામતી રહેશે.”

હિંદુસ્તાનમાં વાદ્મીકિને અતિ માન આપવામાં આવે છે, તેમજ યુરોપખંડમાં પણ તેનો આદર ઘણો થાય છે. મહાભારત નર્મદાકિનારા ઉપરના કબીરવડ પ્રમાણે વિશાળ છે. કબીરવડની શાખા તથા જટા માટીમાં રોપાઈને ફરી મૂળીયાં થયાં છે. તે દરેકે જેમ એક આડમાં વણાઈને કુંજની અંદર કુંજે બનાવી છે, તે પ્રમાણે મહાભારતની કથાઓમાં બીજી કથાઓ જોવામાં આવે છે. જેમ સુરમ્ય સ્થાનમાં ફર્યાથી શરીર શીતળ થાય છે, તેમ અમૃત-સમાન મહાભારતની કથાઓ વાંચ્યાથી તથા સાંભળ્યાથી પ્રાણ-મન શીતળ થાય છે. જે ભારતવર્ષે વરાહમિહિર, બ્રહ્મમુખી, આર્યભટ્ટ, ભાસ્કરાચાર્ય વગેરેને જન્મ આપ્યો, તે જ્યોતિઃશાસ્ત્રના નૈપુણ્ય વિષયમાં શું ગૌરવ કરી શકે નહિ? આર્યભટ્ટે કહ્યું છે કે, ‘ચલા પૃથ્વી સ્થિરા માતિ-પૃથ્વી ચાલે છે; પરંતુ સ્થિર જોવામાં આવે છે.’ હવે વિચાર કરો કે કોપર્નિકસના પહેલાં કેટલા દિવસ અગાઉ આર્યભટ્ટે એ વાત કહી છે? ભાસ્કરાચાર્યે કહ્યું છે કે, ‘આકૃષ્ટ શક્તિશ્ર મહીયત્ તયા પ્રાશિષ્યતે તત્ તયા ધાર્યતે-પૃથ્વીની આકર્ષણશક્તિ છે, જેનાથી ઉપર સ્થાપિત થાય છે તે પાછો ધારણ કરે છે.’ આથી જણાય છે કે, મધ્યાકર્ષણના નિયમની ભાસ્કરાચાર્યને માહીતિ હતી. દશ યુગવાની નીચે એ સર્વાર્થજ્ઞ મુનિ મૂળે છે, તે યુરોપીયનો આર-

બોની પાસેથી શીખ્યા એમ કહે છે; પરંતુ આરબો પોતાના ગ્રંથમાં લખે છે કે, “હોકમાઅલ હિંદ” એટલે હિંદુસ્તાનનાં જ્ઞાનીઓની પાસેથી અમે શીખ્યા છીએ. જે ભારતવર્ષે કપિલ, કણ્ણક, ગૌતમ, વ્યાસ ઇત્યાદિને જન્મ આપ્યો છે, તે દર્શનવિષયની ઉત્પત્તિને માટે શ્રેષ્ઠ નથી? ગ્રીકદર્શન ભારતવર્ષના દર્શનનું પ્રતિબિંબમાત્ર છે. પિથાગોરસ વગેરે ગ્રીક દર્શનિકો ભારતવર્ષમાં આવ્યા હતા, તેનાં પ્રમાણો મળે છે.

ઘણાકો ધારે છે કે, હિંદુઓનાં પુરાણ તથા કર્મકાંડ વગરકામનાં છે; પરંતુ લાંડનમાંના પ્રશિયાના માજી રાજકર્તા સિવિલિયન બુનસેને એક પ્રસંગે કહ્યું હતું કે, “હિંદુસ્તાનના આર્યોનાં કર્મકાંડ અને પુરાણોમાંથી ઘણુંક માર્મિક તત્ત્વ નીકળી શકે છે. વૈદવિદ્યા પણ હિંદુઓ પાસેથી આરબો શીખ્યા હતા અને તેમની પાસેથી યુરોપીયનો શીખ્યા એનાં પુષ્કળ પ્રમાણો મળે છે; એટલુંજ નહિ પણ ત્રિકલાદિ* વનસ્પતિનાં નામસુદ્ધાં આરબીગ્રંથોમાં છે. જલચિકિત્સાના વિષયમાં પણ પ્રાચીન હિંદુઓ અબ્બાસ્યા નહોતા; તે ઋગ્વેદના નીચેના મંત્રથી જાણવામાં આવે છે:—‘અપ્સ્વન્તરમમૃત અપ્સુયેષજં આપો માના પ્રજાસ્તથે—પાણીમાંજ અમૃત છે, પાણીમાંજ ઔષધ છે, પાણીજ આપણે માટે ઉત્તમ છે.’ તેઓ ‘હોમિયોપેથિક’ એટલે સમ સમવિધાયક ડૉક્ટરીની રીત કેટલેક અંશે જાણતા હતા તેનાં પણ પ્રમાણ મળે છે. “વિપ્રસ્ય વિપ્રમૌષધં” આ વાક્ય તેનું પ્રમાણ આપે છે.”

પ્રાચીન હિંદુઓ કેવળ વિદ્વાન હતા; એટલુંજ નહિ પણ તેઓ ઘણા બહાદુર યોદ્ધા તથા વહાણ ચલાવવામાં કુશળ હતા. સુદ્ધમાંનાં તેઓનાં ઘણાં પરાક્રમે વિષે ગ્રીક વગેરે દેશના ગ્રંથો સાક્ષી આપે છે. તેમણે ઘણા દેશોપર વિજય પણ મેળવ્યા હતા. રઘુવંશમાં લખેલું છે કે, રઘુરાજાએ ઇરાનનો જય કર્યો હતો. કાશ્મિરની રાજતરંગિણી ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે, કાશ્મિરના રાજા લલિતાદિત્યે તુર્કસ્તાન, બલખ, બુખારા ઇત્યાદિ દેશ જીત્યા હતા; વહાણોમાં બેસીને તેઓ દૂર દેશોમાં જતા હતા તેનાં પ્રમાણો મળ્યાં છે. સુમાત્રા, જાવા, માંડલે, સોકોત્રા ઇત્યાદિ બેટોમાં હિંદુઓનું રહેઠાણ હતું. માંડલેમાં હાલ પણ મરણાદિક સામાજિક રીતિમાં રામાયણ, મહાભારત વગેરે સંસ્કૃત કાવ્ય—છંદ વગેરે જોવામાં આવે છે. જેમ હાલ ઇંગ્લાંડના લોકો પૃથ્વીના સઘળા દેશોમાં ધર્મ તથા સુધારાનો વિસ્તાર કરે છે, તેમ ખૌદ્ધધર્મના ઉદયની વેળાએ હિંદુઓ તથા ખૌદ્ધૌ એશિયા, યુરોપ તથા અમેરિકાસુધી મોટી મહેનત કરીને ધર્મ તથા સુધારાનો પ્રચાર કરતા હતા. સિંહલના મહાવંશ નામના ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે, બંગાળી રાજકુમાર વિજયસિંહને તેના પિતાએ દેશવટો દેવાથી પાંચસો માણસોની સાથે તે સમુદ્રમાર્ગે નીકળ્યો હતો; તેનું વહાણ દરિયામાં ડૂબ્યાથી સમુદ્રના તરંગમાં તણાતાં તણાતાં તેઓ સિંહલદ્વીપની ખાડીમાં આવી પહોંચ્યા અને ત્યાંના વતનીઓને તાબે કરીને ત્યાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. વિજયના વંશજોએ એ બેટમાં અંગ્રેજોના આવ્યાસુધી રાજ્ય ચલાવ્યું હતું. તેઓના વંશની ઉપાધિ સિંહ હતી, તેથી એ બેટનું નામ સિંહલદ્વીપ પડ્યું. સમુદ્રના તરંગથી તણાતો જ્યારે વિજયસિંહ સિંહલદ્વીપની ખાડીમાં આવ્યો, ત્યારે ત્યાંની એટલે તાંબાના રંગની રેતી ઉપર તેનો હાથ પડવાથી એ દ્વીપનું નામ તામ્રપાણિ પણ પડ્યું હતું. આ હકીકતને સિંહલદ્વીપના માજી ગવર્નર સર ઇમર્સન ટેનેન્ટના બનાવેલા સિંહલદ્વીપના વર્ણનથી તથા ફાહિયાન નામના ચીની મુસાફરના લેખથી પુષ્ટિ મળે છે. ક્રૅટન સ્પીનાઇકે જેણે નીલનદીનું ઉત્પત્તિસ્થાન શોધવાનો યત્ન કર્યો હતો, તે પોતાની દરરોજની નોંધમાં લખે છે કે, પદ્મપુરાણમાં લખેલી કાલીનદીની ઉત્પત્તિની સાથે નીલનદીના ઉત્પત્તિ-

* હરડાં, બહેડાં અને આંબળાં

સ્થાનનું વર્ણન એકસરખું મળતું આવે છે. પ્રાચીન મિસરદેશમાં હિંદુઓના પૌરાણિક ધર્મના ઐક્યથી સિદ્ધ થાય છે કે, મિસર દેશમાં હિંદુઓનું ગમન થતું હતું. ઉપર જણાવેલું ઐક્ય એટલું તો નિકટ છે કે, નેપોલિયનના યુદ્ધસમયે જે સિપાઈઓ આપણા દેશમાંથી મિસરમાં ગયા હતા, તેઓએ ત્યાંનાં પ્રાચીન મંદિરોમાંનાં દેવ-દેવીઓને પોતાના દેશના જેવા જાણીને તેમની પૂજા કરી હતી. નોનસ નામે મિસર દેશનો ગ્રીક કવિ કહી ગયો છે કે, ખ્રિસ્તી શકના બીજા તથા ત્રીજા સૈકામાં હિંદુઓનાં વહાણો મિસરમાં તથા બીજા મુલકમાં વેપારને માટે જતાં હતાં. હાલ પણ વાણિયા, ભાટિયા વગેરે હિંદુઓનાં વહાણો આફ્રિકાના પૂર્વભાગમાં વેપારને માટે જાય છે. ઇ. સ. ની પૂર્વે ૬૦ વરસ ઉપર કેટલાક હિંદુ ખારવાનાં વહાણો ડૂબી ગયાથી તેઓ જર્મનીની ખાડીમાં તણાતા નીકળ્યા હતા, ત્યાંથી તેઓને રોમનગરમાં મોકલવામાં આવ્યા હતા. ડૉક્ટર રાજેન્દ્રલાલ મિત્રે સિદ્ધ કર્યું છે કે, એક વખતે બૌદ્ધધર્મ નરમોચના દેશમાં ચાલતો હતો. તે વળી કહે છે કે, એક વેળા યુરોપમાં રુદ્રની ઉપાસના ચાલતી હતી. રટલેન્ડ, રટાહડેમ, રસાહિસ્ત્રન ઇત્યાદિ શહેરનાં નામ તેનાં પ્રમાણરૂપ છે. સ્કૉટલેન્ડનો હાઈલેન્ડ પ્રદેશ જ્યારે જંગલી અવસ્થામાં હતો, ત્યારે ત્યાં વાલટચાન નામની એક ક્રિયા થતી હતી. તેઓ એક અશિક્ષિત કરીને પ્રજ્વલિત અગ્નિના ઉપર માખણ તથા જવ ઇત્યાદિ અન્ન નાખીને “અમને ઘોડો આપો, અમને ધન આપો,” વગેરે પ્રાર્થના કરતા હતા. એ ક્રિયા ઋગ્વેદમાં લખેલા હોમ જેવી છે; તેથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે, ઋગ્વેદનો ધર્મ ત્યાં એક વખતે ચાલતો હતો. આશરે ૧૫ વર્ષ ઉપર ‘મેકમિલનસ મેગઝીન’ નામના લંડનમાં નીકળતા ચોપાનિયામાં “પિર દેશના આર્યો” આવા મથાળાથી એક નિબંધ પ્રકટ થયો છે. તેમાં સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે કે, હિંદુસ્તાનના આર્યો અમેરિકામાંના પિરદેશસુધી ગયા હતા. આનરેબલ પિવેલસ નામના યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના એક પ્રતિષ્ઠિત પુરુષે મધ્ય અમેરિકામાં ફરીને નક્કી કર્યું છે કે, ઘણા પ્રાચીનકાળમાં ત્યાં ભારતવર્ષીય આર્યો આવતા જતા હતા. હાલમાં ચીનના એક ગ્રંથમાં જેવામાં આવ્યું છે કે, કેટલાક બૌદ્ધધર્મપ્રચારક પણ અમેરિકામાં ગયા હતા.

૫-સાહિત્યસમ્રાટ્ સ્વ. બંકિમચંદ્ર છત્રજીના વિચારો

(આ વિચારો સસ્તા સાહિત્યના ‘બંકિમનિબંધમાળા’ માંથી લીધા છે.)

દ્રૌપદીના ચરિત્રની સમાલોચના અમે દશ વર્ષ પહેલાં ‘બંગદર્શન’માં કરી હતી; અને ત્યાં અમે બીજા આર્યસ્ત્રીઓનાં ચરિત્રો કરતાં દ્રૌપદીના ચરિત્રમાં જે મહાન તફાવત છે, તે યથાશક્તિ બતાવેલ હતો; પરંતુ દ્રૌપદીના ચરિત્રમાં કેંદ્રરૂપે જે ઉચ્ચ તત્ત્વ રહેલું છે, તે તેમાં કહેલ નથી.

આપણા યુરોપી વિદ્વાનો દ્રૌપદીસંબંધે શું કહે છે? તેઓ કહે છે કે, “ભારતવાસીઓ બર્બરનાતિના છે; તેમનામાં અનેક ભાઈઓ વચ્ચે એક સ્ત્રી પરણવાની પદ્ધતિ પૂર્વકાળે પ્રચલિત હોયને પાંચ પાંડવોવચ્ચે એકજ પત્ની હતી!” આ પાશ્ચાત્ય પંડિતો કશું સમજતા હોય કે ન હોય તોપણ આપણા દેશવિષે ગમે તેવું બોલી દેવાને અટ તૈયાર થાય છે!

યુરોપીય વિદ્વાનો આપણા દેશના પ્રાચીન ગ્રંથોને કેવા સમજે છે? તે બાબતમાં અમે અત્યારે કંઈક કહીએ છીએ.

અમને ખાતરી છે કે, સંસ્કૃત સાહિત્યવિષે તેમણે જે લખ્યું છે; તેમણે વેદ, સ્મૃતિ, કાવ્ય, દર્શન, પુરાણ, ઇતિહાસ વગેરેનાં ભાષાંતરો, ટીકાઓ કે સમાલોચનાઓ વગેરે જે જે લખ્યું છે; તેને વાંચવા જેવું મહાપાપ સાહિત્યની સૃષ્ટિમાં બીજું કંઈ નથી અને આપણી મૂ-

ખંતાને જાહેર કરનારો એવો સહેલો માર્ગ પણ બીજો કોઈ નથી. હાલ પણ અનેક ભારતવાસીઓ તેમના ગ્રંથો વાંચતા હોવાથી તેઓને જાગૃત કરવા માટેજ આ અપ્રાસંગિક જેવી વાત અમે અહીં લખી છે.

આપણા સંસ્કૃત ગ્રંથોની સંખ્યા અગણિત છે; એમાંથી જેટલા ગ્રંથોનો પત્તો મળ્યો છે, તે સિવાય બીજા પણ નૂતન નૂતન અનેક ગ્રંથો પ્રકાશમાં આવતા જાય છે. સંસ્કૃત ગ્રંથોને મુકાબલે યૂરોપીય ગ્રંથોને મૂકી શકાય તેમ નથી. જેમ હાથીને મુકાબલે નાનો ગુર્જી કૂતરો, જેમ ગંગા, ગોદાવરી અને સિંધુને મુકાબલે પેલું ગ્રીક કવિઓનું વહાલું પર્વતનું અરણ્ય; તેમ મહાભારત અને રામાયણને મુકાબલે યૂરોપના કાવ્યગ્રંથો સમજવા. વેદોની સંહિતાઓ બ્રાહ્મણો, આરણ્યકો, ઉપનિષદો, ગૃહ્યસૂત્રો, શ્રૌત્રસૂત્રો, ધર્મસૂત્રો અને દર્શનો, તે સર્વ ઉપરનાં તેનાં ભાષ્યો, તેની ટીકાઓ, પુરાણો, ઇતિહાસો, સ્મૃતિઓ, કાવ્યો, અલંકારગ્રંથો, વ્યાકરણ, ગણિત, જ્યોતિષ, કોષો ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના સંસ્કૃત ગ્રંથો આજે પણ ભારતવર્ષમાં જળવાઈ રહેલા છે. આ બધા લિપિબદ્ધ, અપાર પ્રાચીન ગ્રંથસમુદ્રમાં કોઈ સ્થળે ઘુણાક્ષરન્યાયે પણ એવું લખેલું નથી કે પ્રાચીન આર્યોમાં સ્ત્રીઓ બહુ પતિ કરતી ! છતાં પાશ્ચાત્ય પંડિતો એક દ્રૌપદીને પાંચ પતિ હોવાની કથા સાંભળી સિદ્ધાંત કરે છે કે, “પ્રાચીન ભારતવાસીઓમાં સ્ત્રીઓમાં બહુ પતિનો રિવાજ પ્રચલિત હતો !” આ જાતિનો એક પંડિત (ફર્ગ્યુસન સાહેબ) કોઈ ભાગેલા મંદિરની કોતરણીમાં વસ્ત્રવિનાની સ્ત્રીની મૂર્તિ જોઈને કહે છે કે, “પ્રાચીન ભારતવાસી આર્ય સ્ત્રીઓ લૂગડાં પહેરતી નહિ ! સીતા, સાવિત્રી, દ્રૌપદી, દમયંતી ઇત્યાદિ આર્ય સ્ત્રીઓ સસરો, સાસુ, પતિ, માતા, ભાઈ-ભાંડુ વગેરે બધાંની પાસે નસાવસ્થામાં હરફર કરતી !” આથીજ અમે કહીએ છીએ તે ખોટું નથી કે, “આવા પંડિતોના અનુવાદો વાંચવા જેવું મહાન પાતક સાહિત્યસંસારમાં બીજું કોઈ પણ નથી.”

ત્યારે દ્રૌપદીના પાંચ ધણીનું તાત્પર્ય શું ? એ વાતનો નિશ્ચય કરતાં પહેલાં એ વિચાર કરવાનો છે કે આ વાત તે ઐતિહાસિક છે કે કવિની કલ્પનામાત્ર છે ? ખરેખર દ્રૌપદીને પાંચ સ્વામી હતા કે માત્ર કવિની તે કલ્પનાજ છે ? અન્ય લેખમાં અમે સ્વીકાર કરેલો છે કે, મહાભારતને કેટલોક ઐતિહાસિક આધાર છે; પરંતુ તેની બધી કથા ઐતિહાસિક છે, એવું સિદ્ધ થતું નથી. એમાં સ્પષ્ટ રીતે પ્રક્ષિપ્ત ભાગ છે, એ વાત તો સ્વતઃસિદ્ધ છે; પણ દ્રૌપદીનું ચરિત્ર પ્રક્ષિપ્ત કહેવાય નહિ. દ્રૌપદીને લઈનેજ મૂળ મહાભારત છે, ત્યારે શું દ્રૌપદી યુધિષ્ઠિરની પટ્ટરાણી હતી ? એમ ન હોય તો તેને ઐતિહાસિક ગણી શી રીતે સ્વીકારી હશે ? તે શું પાંચ પાંડવોની રાણી હશે ?

દ્રૌપદીના પાંચ પતિસિવાય ભારતવર્ષના કોઈ પણ ગ્રંથમાં, આર્યોમાં સ્ત્રીઓના બહુ પતિના રિવાજનું દર્શન થતું નથી. સ્ત્રી વિધવા છતાં બીજો વિવાહ કરતી એવું પ્રમાણ મળી શકશે; પરંતુ કોઈ વખતે કોઈ સ્ત્રી અનેક પતિની સ્ત્રી થઈ હોય, એવું પ્રમાણ મળી શકતું નથી. કોઈના દેખવામાં આવ્યું કે ભોગજેગે કોઈ માણસને અકેક હાથે છ છ આંગળાં હોય, એટલે તેણે બન્ને હાથે મળીને બાર આંગળીઓ જોઈ હોય; વળી ક્યાંક કોઈ સ્ત્રીને આંધળું છોકરું અવતર્યું હોય, આવું કોઈ કોઈ દષ્ટાંત જોઈ કાંઈ એવો સિદ્ધાંત કરી શકાય નહિ કે, “મનુષ્યજાતિને હાથે બાર આંગળાં છે; અને મનુષ્ય આંધળાંજ જન્મે છે.” તેમજ માત્ર દ્રૌપદીના પાંચ પતિ જોઈ સિદ્ધાંત બાંધી શકાય નહિ કે, પૂર્વકાળમાં આર્યસ્ત્રીઓમાં બહુ પતિનો રિવાજ પ્રચલિત હતો. વળી મહાભારતમાં સ્પષ્ટજ છે કે, એવો રિવાજ હતોજ નહિ;

ત્યારે દ્રૌપદીસંબંધે આવો અઘોર વ્યાપાર કેમ બન્યો ? તેની હકીકત સમજાવવા માટે મહાભારતકારે પૂર્વજન્મે બનેલી અનેક જાતની અસંભવિત વાતોની ત્યાં ગોઠવણ કરી છે. સમાજમાં ક્યાંય બનેલું ન હોય તેવું અત્યંત નવું અયોગ્ય આચરણ કોઈ કરે તો તે અત્યંત લોકનિંદાનું કારણ બને, એમાં સંદેહ નથી; તો સમાજમાં ન હોય એવો રિવાજ (એક સ્ત્રીને બહુ પતિનો રિવાજ) પાંડવો જેવા લોકપ્રસિદ્ધ રાજપુરુષોમાં થવાની સંભાવના નથી, એટલે કોઈ કવિએ એ કથા કોઈએક તત્ત્વને સ્પષ્ટ કરવા ઘડી કાઢેલી છે, એમાં નવાઈ નથી.

ઘડી કાઢેલી કથાના જેવાં તેમાં અનેક લક્ષણો છે. દ્રૌપદીને પાંચ પતિથી એક એકજ ઔરસ પુત્ર થયો હતો. કોઈને પણ બે ત્રણ ઔરસ પુત્રો થયા નહિ ! ઔરસ કન્યાઓ થઈ નહિ; અને ઔરસ સંતતિમાં ઓછાવધતાપણું થયું નહિ ! વળી એ પાંચે પુત્રોમાંથી કોઈ રાજ્યાધિકારી થયું નહિ ! તે બધાય એકસાથે અશ્વત્થામાને હાથે મરણ પામ્યા. વળી તેમાંના કોઈનું પણ ક્યાંય કશું કાર્ય જોવાતું નથી. કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાં બધા એકસાથે આવી યુદ્ધ કરી એકી વખતે ચાલ્યા ગયા છે. બીજે પક્ષે જોઈએ તો અભિમન્યુ, ઘટોત્કચ, બભ્રુવાહન વગેરેનાં કાર્યો વર્ણવેલાં હોઈને તેઓ જીવતા જેવા છે.

કોઈ પૂછશે કે, દ્રૌપદીના પાંચ પતિની વાત ઘડી કાઢેલી હોય અને દ્રૌપદી માત્ર એક યુધિષ્ઠિરનીજ રાણી હોય તો બીજા ચાર પાંડવો અવિવાહિત હતા ? એનો ઉત્તર ખરે કઠિન છે.

ભીમ અને અર્જુનનો તો બીજે સ્થળે વિવાહ થયો હતો એ આપણે જાણીએ છીએ; પરંતુ નકુળ તથા સહદેવનો બીજે સ્થળે વિવાહ થયો હોય એવી કથા મહાભારતમાં મળતી નથી, x પણ તે નથી મળતી તે પરથીજ એવો સિદ્ધાંત થાય નહિ કે તેમનો બીજે સ્થળે વિવાહ થયો ન હતો. મહાભારતમાં મુખ્યત્વે પહેલા ત્રણ પાંડવો અર્થાત્ યુધિષ્ઠિર, ભીમ અને અર્જુનનું જ ચરિત્ર છે. છેલ્લા બે પાંડવો તેમની છાયામાત્ર હોઈને કેવળ તેમની સાથે રહીને કામ કરતા દેખાય છે, તેમનો અન્ય વિવાહ થયો હોય તોપણ, તેનું ખાસ પ્રયોજન નહિ હોવાથી મહાભારતકાર તેમને છોડી પણ દઈ શકે.

જો દ્રૌપદીના પાંચ પતિની વાત કવિનીજ કલ્પના સમજીએ તો શા હેતુએ કવિએ આવી વિસ્મયકારક કલ્પનાનો આશરો લીધો હોય ! કોઈ ગૂઢ અભિપ્રાય ન હોય તો આવા કુટીલ પંથે કવિ જાણ શામાટે ? એમાં તેનો અભિપ્રાય શો ? તેનું નિગૂઢ તત્ત્વ આપણે વિચારીએ.

એ તત્ત્વ વિચારતાં પહેલાં કોઈ ચતુર અને શ્રદ્ધાળુ માણસનું એક વચન અમે ટાંકીએ છીએ. એ વચન અમે પ્રગટ કરેલા કૃષ્ણચરિત્રને ઉદ્દેશીને એક વિક્રાને કહેલું છે.

“શ્રીકૃષ્ણે મનુષ્યશરીર ધારણ કરીને આ લોકમાં આચરણ કર્યું છે,” આ વાતનો અમે પણ સ્વીકાર કરીએ છીએ; પરંતુ મહાભારત રચ્યા પહેલાંથીજ શ્રીકૃષ્ણને અમાનુષી ઈશ્વરી શક્તિવાળા લોકો માનતા હતા, તે પણ પ્રમાણવાળું જણાય છે. અમને સમજાય છે કે, મહાભારત રચવામાં રચનારના મનમાં કર્મકાંડનું વિવેચન, વેદનું વિવેચન વગેરે અનેક ઉદ્દેશો હોવા છતાં અર્જુન અને સુભદ્રાને નમુનેદાર સ્ત્રીપુરુષરૂપે વર્ણવવાં એ પણ તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ જણાય છે. વળી “ઈશ્વરમાં અચળ ભક્તિ અને દૃઢ વિશ્વાસ એજ આદર્શ પુરુષોનું સ્વાભાવિક બળ છે;” તે પણ દેખાડવા માટે નરોત્તમ શ્રીકૃષ્ણને મહાભારતમાં ગુંથી તેમની ઈશ્વરી શક્તિને મૂર્તિમાન કરવાનો પ્રયાસ કરેલો છે. એવી ઈશ્વરી શક્તિ કોઈ માનુષી પાત્રમાં કોઈ

x સસ્તા સાહિત્ય તરફના મહાભારતના છેવટના સાતમા ભાગમાં પૃષ્ઠ ૬૨૭ માંથી તો એમજ જણાય છે કે, એ દરેક ભાઈને પણ પત્ની હતી.

કવિથી કદી ધારણ કરાવાય નહિ. આદિકવિ વાલ્મીકિએ પણ એવી ઇશ્વરી શક્તિ રામમાં દર્શાવવા યત્ન કર્યો નથી. મહાભારતકારે તેવો પ્રયત્ન કર્યો છે, અને તેમાં યથાશક્તિ સફળતા પણ મેળવી છે. આથીજ મહાભારતનો ગ્રંથ પાંચમા વેદને નામે ગણાયો છે. આ ઇશ્વરી શક્તિનું નામ “નિર્લેપતા” છે. શ્રીકૃષ્ણ મનુષ્યરૂપે નિર્લેપ છે.

આ નિર્લેપતા તે વૈરાગ્ય નહિ. અમે એનો મર્મ જે સમજીએ છીએ તે ગીતાનો એક શ્લોક ઉતારી સમજાવીએ છીએ.

રાગદ્વેષવિયુક્તૈસ્તુ વિષયાનિદ્રિયૈશ્ચરન્ । આત્મવશ્યૈર્વિધેયાત્મા પ્રસાદમધિગચ્છતિ ॥

(ગીતા અ. ૨ શ્લો. ૬૪)

“રાગદ્વેષરહિત અને મનને વશ થયેલી ઇન્દ્રિયોદ્વારા વિષયોના ઉપભોગ કરતો સંયતાત્મા પુરુષ શાંતિ મેળવે છે.”

આ રીતે નિર્લેપતા અથવા અનાસક્તિ સ્પષ્ટ દર્શાવવામાટે હિંદુ શાસ્ત્રકારોએ એવી યુક્તિ ગ્રહણ કરી છે, કે નિર્લેપ અથવા અનાસક્ત પાત્રને ઇન્દ્રિયોના ઘણાક વિષયોમાં વિટે છે; એટલાજ માટે મહાભારત પછીના પુરાણલેખકોએ નિર્લેપ શ્રીકૃષ્ણને અગણિત સુંદરીઓ વચ્ચે ગોઠવેલ છે, અને તે માટેજ તાંત્રિકોના સાધનક્રમમાં બધી ઇન્દ્રિયભોગ્ય વસ્તુઓનો ઉપયોગ ગોઠવેલો છે. જેઓ એ તમામમાંથી યથેચ્છ ગતિ કરીને પણ તેમાં આસક્તિવાન થાય નહિ, તેજ નિર્લેપ કહેવાય. દ્રૌપદીને બહુ સ્વામી પણ એટલાજ માટે કંદરૂપેલા છે. “દ્રૌપદી સ્ત્રીજાતિમાં ધર્મની મૂર્તિ છે; અને તેને આસક્તિવિનાની ચીતરવી” એ કવિનો ઉદ્દેશ હોવાથી તેને તેવી ચીતરી છે, તેથીજ ગણિકાની પેઠે બહારથી પાંચ પુરુષોએ વિંટાયેલી છતાં પણ દ્રૌપદી સાધ્વી છે. પાતિવ્રત્યની આ પરાકાષ્ઠા છે. દ્રૌપદીની નજરે પાંચ પતિ પણ એકજ પતિરૂપ છે. ઉપાસનાની માત્ર એકજ વસ્તુ છે, અને ધર્માચરણનું એ એકજ અભિન્ન લક્ષ્ય છે. જેમ સ્વાભાવિક ધર્માત્માની પાસે અનેક દેવો પણ માત્ર એક ઇશ્વર છે, તેમ આસક્તિરહિત દ્રૌપદી પાસે પાંચ સ્વામી પણ ધર્માચરણનું માત્ર એકજ સ્થળ છે. તેને તેઓમાં પક્ષાપક્ષ કે ભેદભેદ નથી. તે પોતાના ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મમાં નિષ્કામ, નિશ્ચળ અને નિર્લેપ હોઈને કર્તાવ્યકર્મમાં તત્પર છે. એજ દ્રૌપદીચરિત્રમાં રહેલી ખરેખરી ખુબી છે. આવો ધર્મ બહુજ મુશ્કેલ હોવાથી મહાભારતકારે મહાપ્રસ્થાન પર્વમાં તે દર્શાવેલ પણ છે. ત્યાં લખ્યું છે કે, દ્રૌપદીને અર્જુન ભણી જરાક પક્ષપાત હતો. તેના પાપે તે સશરીર સ્વર્ગારોહણ કરી શકી નહિ અને રસ્તામાં સૌથી પ્રથમ મરણ પામી!

હવે સમજી શકાશે કે, “દ્રૌપદીને તેના પાંચ પતિના પેટનો માત્ર એક એક પુત્રજ શામાટે?” હિંદુશાસ્ત્ર પ્રમાણે તો પુત્રોની ઉત્પત્તિ ધર્મરૂપ છે, ગૃહસ્થાશ્રમીઓએ તેમાં અપ્રીતિ બતાવવી એ અધર્મ છે. પુત્ર ઉત્પન્ન થતાં વિવાહની સફળતા છે, ન થતાં ધર્મ અધુરો રહે છે; પરંતુ ધર્મનું જે પ્રયોજન તે એક પુત્રથીજ સિદ્ધ થાય છે, એકથી વધારે પુત્રોની ઉત્પત્તિ ધર્મકાર્યમાં નિષ્પ્રયોજન હોઈ ઇન્દ્રિયતૃપ્તિનુંજ પરિણામ છે. જોવાય છે કે દ્રૌપદી ઇન્દ્રિયસુખ માટે નિર્લેપ હતી. ધર્મનું પ્રયોજન સિદ્ધ થતાં સ્વામીઓ સાથેનો તેનો ઇન્દ્રિયસંબંધ બંધ પડ્યો હતો. સ્વામીના ધર્મકાર્યમાટે દ્રૌપદીએ એક એક પુત્ર બધા સ્વામીથી ગર્ભમાં ધારણ કર્યો હતો, પણ તે પછી નિર્લેપતાને લીધે બીજાં સંતાનો તેણે ગર્ભમાં ધારણ કર્યાં ન હતાં. કવિની કલ્પનાનું આ તાત્પર્ય છે.

આ બધી કથાનું તાત્પર્ય સાંભળી કોઈ સમજે કે, “જે સ્ત્રી અનાસક્તિ ધર્મ ગ્રહણ કરે, તે પાંચ છ પુરુષોને પણ સ્વામીરૂપે વરી શકે” તો તેમ સમજવાનું નથી. આ કથાનું આ. ૫

તાત્પર્ય એટલુંજ છે કે, “ જેની ચિત્તશુદ્ધિ થઇ છે તે મહાપાપમાં પડે તોપણ પાપ તેને સ્પર્શ કરી શકે નહિ. દ્રૌપદીના અદષ્ટમાં જે હતું તે બન્યું. સ્ત્રીઓને માટે એવું મહાપાપ બીજું કશુંજ નથી; પરંતુ દ્રૌપદીની ચિત્તશુદ્ધિ થઇ હતી, એટલેજ તે મહાપાપમાં પણ ધર્મમાં વિજયવતી થઇ હતી. ”

દ્રૌપદી ધર્મબળને લીધે અત્યંત દર્પવાળી હતી; તેનો એ દર્પ કદી કદી ધર્મને ઓળંગી જતો! એ દર્પની સાથે એના ઇન્દ્રિયજન્યને કશેજ વિરોધ ન હતો; પરંતુ તેનામાં નિષ્કામ ધર્મ અર્થાત્ અંગો સાથે સંપૂર્ણતાને પામ્યો હતો કે નહિ? તે જૂદી વાત છે.

શું દ્રૌપદીને પાંચ પતિ હતા? *

આ લેખની જન્મકથા તથા લેખકના બે બોલ

ઇ. સ. ૧૯૧૩ ના મે માસમાં જ્યારે આ લેખક લાહોર ગયો, ત્યારે તેના હાથમાં લાલા સુખરામદાસ ચૌહાણવિખિત આ લેખના વિષયનું એક નાનું પુસ્તક આબું. પુસ્તક વાંચતાં તે ગમ્યું અને બીજેજ દિવસે તેના કર્તાને મળી કેટલાક ફેરફાર સાથે તેનો અનુવાદ કરવાની પરવાનગી માગી. તેમને બતાવવામાં આવેલી કેટલીક ત્રુટિઓ કબૂલ કરતાં લાલા સુખરામદાસજીએ પૂર્ણ નિઃસ્વાર્થતાથી તે પવિત્ર માગણી મંજૂર કરી; એટલુંજ નહિ પણ પોતાના પુસ્તકનું ખંડન કરનારને તેમણે જે રૂ. ૫૦૦) નું ઇનામ આપવાનું જાહેર કર્યું હતું; તે ઇનામ પોતાની તરફથી આ લેખકના પુસ્તક સાડ પણ આપવાની તેમણે ઉદારતા બતાવી.

મુખ્ય આવી આ લેખકે તે ભાષાંતર જોઈતા ફેરફાર કરી, તયાર કર્યું; અને તેના પ્રકાશનની જાહેરબાજી પણ છપાવી, પરંતુ લાલાજીના પુસ્તકમાં એક ખાસ જે ખામી હતી તે દૂર કરવાની જરૂર જણાઈ. તે ખામી એ હતી કે લાલાજીએ માત્ર મહાભારતનાં જુદાં જુદાં ભાષાંતરોપરથીજ બધી મદાર બાંધેલી; અને મૂળ સંસ્કૃત બે-ચાર શ્લોકો આપેલા તે પણ અશુદ્ધ અને સ્થાને-અસ્થાને હતા.* તે ખામી દૂર કરવા લેખકે મુરાદાબાદની રામકૃષ્ણ કું. નું હિંદી તથા અંગ્રેજી ભાષાંતર સાથેનું મૂળ આખું મહાભારત તેમજ બીજું પણ એક મહાભારત મંગાવ્યું, પણ તેથીયે સંતોષ થયો નહિ; કારણ કે તેમાંના શ્લોકોપર તથા અનુવાદપર બહુ આધાર રાખી શકાય તેમ નહોતું. આથી એનું પ્રકાશન બોળાં પડ્યું.

પરંતુ સમય પોતાનું કાર્ય કરતો હતો. એક દિવસ આ લેખકના એક મિત્રે બાળાઓને બોધદાયક થઈ પડે તેવું કાંઈક લખાણ છપાવવા ધાર્યું. તેની અસલ પ્રતમાં અન્ય સતીઓનાં નામો લેશું દ્રૌપદીનું નામ પણ હતું; પરંતુ અન્ય એક સતીનું નામ નાખી તેણે દ્રૌપદીનું નામ કાઢી નાખ્યું, અને કારણ પૂછતાં તેના પંચપતિત્વને લીધે તેના સતીત્વ તરફ શંકા બતાવી. આથી આ લેખકની ભાવના પાછી જાગ્રત થઈ અને તેણે પાછું એ કામ હાથ ધર્યું; કારણ કે મૂળ તો રામાયણ અને મહાભારતપર આ લેખકનો પ્રેમ વિશેષ, અને બીજું આ પ્રસંગથી તેના મનમાં વધુ ચટપટી લાગી. લાલા સુખરામદાસના પ્રસંગમાં પણ એમજ

* આજ નામની એક ચોપડી શ્રીયુત મગનલાલ માણેકલાલ ઝવેરીએ તૈયાર કરીને ઇ. સ. ૧૯૧૬ માં પ્રસિદ્ધ કરેલી તેના આ ઉતારો છે.

* એનું કારણ એ જણાયું કે, લાલાજીએ એ પુસ્તક ઉર્દુમાં લખી કાઢ પાસે હિંદીમાં તેનો અનુવાદ કરાવેલો અને તેથી એવી ભૂલો રહી ગયેલી.

અનેહું. તે “ રાજપૂત ગેઝેટ ” નામના એક ઉર્દુ પત્રના સંપાદક છે. આથી એક પ્રસંગે ઇટાલિયાની મૌલવી મહમદહુસેન આઝદે તેમની વિરુદ્ધ જ્યારે એવું લખી મહેલું માર્યું કે, “ રાજપૂતોની નીતિ અને સભ્યતાનો ખ્યાલ કરવો હોય તો દ્રૌપદી અને પાંડવોનો ઇતિહાસ જુઓ. ” ત્યારે ઉક્ત લાલાજીને બહુ લાગી આવ્યું અને તેમણે સંશોધન કરી સૌથી પ્રથમ દ્રૌપદીને નિષ્કલંકિત બહિર કરી તથા પોતાના પુસ્તકનું ખંડન કરનારને રૂ. ૫૦૦) ઇનામના આપવાનું બહિર કર્યું; જેનો લાભ લેવા બીજું કોઈ તો ઠીક, પણ ખુદ ઉક્ત મૌલવીએ પણ આજ દિનસુધી હિંમત કરી નથી ! મતલબ કે, ઘણીવાર આવા આકસ્મિક પ્રસંગોથી ઘણાં સારાં પરિણામ આવે છે; અને આ લેખનું પ્રકાશન પણ, ઉપર કહ્યા મુજબ તેવાજ એક પ્રસંગને અભારી છે. નવાઈ માત્ર એટલીજ લાગે છે કે મહાભારતાદિ ગ્રંથોમાંથી મળી આવતા નિયોગનો ઉલ્લેખ કરવા સારૂ જ્યારે બિચારા સ્વામી દયાનંદની પીઠ—તેના સ્વધામ સિધાવ્યા બાદ પણ—લાલ કરવા, કહેવાતા સનાતન હિંદુ ધર્માભિમાનીઓ ચૂકતા નથી; ત્યારે સદીઓ થઈ જવા છતાં, અને દુનિયાની કોઈ પણ સુધરેલી પ્રજાના—ખાસ કરીને આર્યોના—ઇતિહાસમાંથી એના જેવું એકે ઉદાહરણ ન મળવા છતાં, કોઈ ધર્મચુસ્ત હિંદુનું દ્રૌપદીના આ કહેવાતા પંચપતિત્વ તરફ લક્ષજ ગયું નથી !

ઇ. સ. ૧૮૧૫ ના એપ્રિલમાં ઉપર કહેલા સંજોગો વચ્ચે પાછું એ કામ હાથ ધર્યું; અને “ મરાઠી ગ્રંથ સંગ્રહાલય ” માંથી રા. કાશીનાથ વામન શાસ્ત્રી લેલે કૃત મરાઠી અનુવાદસહિત મૂળ મહાભારતનું આદિપર્વ લાવી ખાસ દષ્ટિથી એ પ્રસંગનું વાંચન શરૂ કર્યું. તે વાંચતાં ઘણુંક નવી દલીલો સૂઝી, તેથી તૈયાર કરેલું લાષાંતર આખું રદ કર્યું; અને છેક નવેસરથી, નવી પદ્ધતિથી, લખવા માંડ્યું. તેમ કરવાનું બીજું એક કારણ એ હતું કે, આજ લેખકના પ્રથમ પુસ્તક (અનુવાદ) “ રામાયણનું રહસ્ય ” ની સમાલોચના કરતાં સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન શ્રીયુત કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ “ સત્ય ” માસિકદ્વારા એવી સૂચના કરી હતી કે, નવા વિચારો રજુ કરનારાં પુસ્તકો, બંકિમબાબુએ પોતાના “ કૃષ્ણચરિત્ર ” માં કર્યું છે તેમ, અમુક નિયમો પ્રથમ નક્કી કરી, લખવાં. એ કિંમતી સૂચના લક્ષમાં આણી આ લેખની ઇમારતનો ખજાન બંકિમબાબુના ખજાનમુજબજ ચિતર્યો; અને મજકુર બાબુએ સ્વીકારેલાજ બે નિયમો પાયાતરીકે લીધા. જો કે આ લેખક તે નિયમોનું યથાર્થ પાલન નહિ કરી શક્યો હોય, તોપણ નિયમોરૂપી એ પાટાઓપરથી દલીલોરૂપી ટ્રેનોને દોડાવવી તેને બહુ સહેલી થઈ પડી છે; અને તે સારૂ મુરખી કૃષ્ણલાલનો તેમની મહત્ત્વની સૂચના સારૂ ઉપકાર માનતાં અન્ય લેખકોને પણ એજ પદ્ધતિએ કામ લેવાની તે ભલામણ કરે છે.

મૂળ પુસ્તકે આ લેખકના હૃદયમાં પ્રસ્તુત વિષયનું બીજ રોપ્યું, તે સિવાય તે પુસ્તકનું આ લેખ સાથે વધુ સગપણ નથી, એની ખાત્રી તો જેમણે એ હિંદી પુસ્તક જોયું હશે, અથવા મંગાવીને જોશે, તેમને થયાવિના રહેશે નહિ. એક પ્રકરણ તો શું, પણ એકે પેરે-ગ્રાફ પણ મૂળ હિંદી પુસ્તકમાંથી જેમનો તેમ ઉતારવામાં આવ્યો નથી; તોપણ લાલા સુખરામદાસજીએ ખતાવેલી કૃપા સારૂ આ લેખક તેમનો ઓછો અભારી નથી.

આ લેખ પ્રકટ કરવાપૂર્વે આ લેખકે રામાયણ—મહાભારતાદિના સમર્થ વિદ્વાન રા. બા. ચિંતામણરાવ વિનાયક વૈદ્ય જોડે કેટલોક પત્રવ્યવહાર કરેલો. તેમનો મત જોડે આ લેખકના મતની વિરુદ્ધ પડ્યો છે ખરો, છતાં તેમના મતનું નિરીક્ષણ પ્રસ્તુત લેખમાં કેટલોક સ્થળે કરવાનો તેથી લાભ મળ્યો છે. રા. બા. વૈદ્યે પોતાના અમૂલ્ય સમયનો ભોગ આપી આ લેખકના પત્રોના વિસ્તારપૂર્વક ઉત્તર આપવાની જે કૃપા કરી છે, તેને સારૂ તે તેમનો ખુબી છે. આ તકે જણાવવાને શોક થાય છે કે, મહાભારતના મહારાષ્ટ્રીય ખાસ અભ્યાસી,

“ કેસરી ” પત્રના એક ઉપતંત્રી, રા. દત્તાત્રય ગોવિંદ લિમચે બી. એ. તથા આ લેખકના મિત્ર, સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન અને સંશોધક—રા. વ્યંબક ગુરુનાથ કાળે, પોતાના જ્ઞાનનો લાભ આ વિષયમાં આ લેખકને આપ્યા પૂર્વેજ આ દુનિયા છોડી ગયા છે. રા. કાળેની જોડીનો વિદ્વાન અને દીર્ઘપરિશ્રમી આખા મહારાષ્ટ્રમાં હાલ જણાતો નથી, એટલુંજ તેમને વાસ્તે કહેવું બસ થશે. હિંદની અંદર આવાં રત્નોને સાહિત્યસેવાથી પોતાનું ગુજરાન ચલાવવાની નિશ્ચિંતતા હોતી નથી, એ દેશની એક કમનસીબી છે; નહિ તો રા. કાળે તરફથી સાહિત્ય-સેવાનો ઘણોજ વધારે મોટો ફાળો મળી શક્યો હોત.

આ વિષે-એક સિવાય-કોઈ ગુર્જર વિદ્વાનનો મત જાણવાનો આ લેખકે પ્રયત્ન કર્યો નથી; કારણ કે કમનસીબે પ્રથમ તો ગુજરાતી વિદ્વાનોમાં પ્રાયઃ સંશોધકવૃત્તિનો અને સ્વતંત્ર વિચારકલ્પના આંધવાનો અભાવ જણાઈ આવે છે; અને બીજું, રામાયણ-મહાભારત જેવાં પ્રાચીન ઐતિહાસિક ગ્રંથોનું વાંચન-પરિશીલન કરવાનું તેઓ પ્રાયઃ ઉચિત ધારતા નથી; તેમ જ એકજ ગુર્જર વિદ્વાનને પત્ર લખ્યો હતો, તેમણે પણ ઉત્તર વાળવાનું ઉચિત ધાર્યું નથી! આશા છે કે અન્ય ગુર્જર વિદ્વાનો, પોતાને આવી તસ્દી ન આપવા બદલ રાજી થશે તથા આ પ્રમાદ અને સ્પષ્ટોક્તિ સારૂ, પોતાની તરફ જોઈ, ભવિષ્યમાં કેવળ ભાષાની નજીવી આબતો સાથે હોળી રમવામાંજ કર્તાવ્યની ઇતિશ્રી ન માનતાં આ લેખકપર ક્રોધાગ્નિની વર્ષા કરવાનું ઉચિત ધારશે નહિ. આશા છે કે કોઈ ગુર્જર વિદ્વાનને અન્યાય થયો હોય તો તે પોતાની મેળે બહાર આવી, આ વિષયપર વિશેષ અજવાળું નાખી, લેખકને તથા વાંચક પ્રબંને ઉપકૃત કરશે.

x x x x x

આ લેખનો વિષય નવીન છે અને તેનો લેખક પણ સ્વતંત્ર લેખરચના કરવામાં નવીન છે. આથી સંભવિત છે કે એમાં અનેક દોષો રહી ગયા હશે, પણ તે તરફ દુર્લક્ષ કરી, લેખના આશયપર નજર રાખી, એ વાંચવાની દરેક વાંચકને નમ્ર પ્રાર્થના છે.

વાંચકોના કરકમળમાં ઉપલી હકીકત તથા વિનિતિ સાથે આ લેખ સ્થાન લે છે. તેને પ્રેમ અને ગૌરવથી છાતીસરસો લગાડવો કે દુરાચર હથીયા બીજે કારણે તેનો તિરસ્કાર કરવો, એનો અધિકાર તો હિંદુ વાચકોમ્યઃ હિન્દુ મમ | *

द्रौपदी तस्मिन् प्रियादनामुं

હે ભારતવર્ષીય આર્યજનો !

મહાભારત ગ્રંથ ત્રેવડા સ્વરૂપનો છે:- (૧) ઐતિહાસિક, (૨) ધાર્મિક અને (૩) સાંસારિક. જનસમાજની નીતરીતિપર એની બહુ લાગવગ છે; કારણકે આર્યપ્રજ્ઞના જીવનમાંની નાનામાં નાની પણ કોઈ બાબત એવી નહિ જણાય, કે જેનો ધર્મની સાથે કાંઈ સંબંધ નહિ હોય! આથી ઉપર જણાવેલી ત્રણે રીતે મારે આજનો મારો કેસ લડવાનો છે. એ ગ્રંથ અતિ મહત્ત્વનો અને અતિ વિસ્તારવાળો હોવાથી, તેમજ આર્યપ્રજ્ઞની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનું એ એક ઐતિહાસિક કાવ્ય હોવાથી, તેના અમુક ખાસ પ્રસંગો પ્રથમ છૂટા છૂટા લેવાય તો સારું, એમ જણી આજે મેં તેમાંનો એક પ્રસંગ હાથ ધર્યો છે. હૃદયર અતુલ્લભતા આપશે તો બીજા પ્રસંગો હાથ ધરવા વિચાર છે. વળી મારી એવી દૃઢ માન્યતા થઈ ગઈ છે કે મહારાજ સુયો-

* સૂચના:-આ લેખમાં જ્યાં જ્યાં આદિપર્વનો ઉલ્લેખ હોય તે તે શ્લોક અને સંખ્યા લેલે શાસ્ત્રીવાળા મહાભારતનાં સમજવાં; તથા અન્ય પર્વોનો ઉલ્લેખ હોય તે મુરાદાખ્યાદવાળી રામકૃષ્ણ કું' ના મહાભારતનાં સમજવાં.

ધનને ચીતરવામાં આવ્યો છે, તેટલો તે નીચ કે કુકર્મી નહોતો; કારણ કે દુશ્મનને બને તેટલો કાળો ચીતરવાનો તો મનુષ્ય-સ્વભાવજ પડી ગયો છે ! ઇશ્વર-ઇચ્છા હશે તો મહારાજ સુયોધનની પણ વક્રીલાત કરવા આપનો આ નમ્ર સેવક પોતાની બધી દલીલો સાથે કોઈ દિવસ આપની સમક્ષ ઉભો રહેશે !

ઇતિહાસ એક સાક્ષીદાર છે અને સાક્ષીદારના સંબંધથી મહાભારત ગ્રંથ આર્ય જનતાના ન્યાયાસનસમક્ષ ઉભો રહી આજ કેટલીક શતાબ્દિઓથી—જેમ શ્રીમદ્ભાગવત શ્રીકૃષ્ણ-ગાંધારી વિરુદ્ધ ગોપીઓ સાથેના વ્યસિચાર આદિ કલંકની સાક્ષી આપે જાય છે તેમ—સતી દ્રૌપદી સામે પંચપતિત્વની સાક્ષી આપે જાય છે; અને ‘બાપ-દાદાના વખતથી એવું જ મનાતું આવ્યું છે’ એવો વિચાર મનમાં આણી એ વિષયપર ખાસ વિચાર કરવાની કોઈ તસ્દી લેતું નથી; તેમ શાસ્ત્રદષ્ટિએ પણ કોઈએ એ ચમત્કારિક વાતનું નિરીક્ષણ કર્યું નથી; કારણ કે તેમ કરતાં તો, અપરોક્ષ રીતે, શાસ્ત્રાદ્ રુદિર્વિલીયસી નો સિદ્ધાંત છેક નિરૂપસાહિત કરે છે—જે કે અહુપતિત્વની બાબતમાં તો રૂઢિદેવીની જય પણ જણાતી નથી !

આર્યસંતાનો ! આજે હું આપ સમક્ષ સતી દ્રૌપદીના વક્રીલાતરીકે, પંચપતિત્વની બાબતનું વક્રીલાતનામું લઈ ઉભો રહું છું; અને આપનું લક્ષ એ અતિ અગત્યની બાબત-પર ખેંચવા આવું છું. આપને આ કેસમાં સદસ્યોનું અથવા અર્વાચીન ભાષામાં કહેતાં ‘જ્યૂરી’નું કામ કરવા સાફ આવાહન કરેલું છે; પરંતુ આજે મારે આપની સાથે જરા વધુ છુટ લેવાની જરૂર પડશે. જો કે હું જે બાબત આપને જણાવનાર છું, તે બાબતથી આપ અજાણ તો નથીજ; છતાં તે તાજી કરવાની મને અત્યંત જરૂર જણાય છે. મારે આપને માત્ર મહાત્મા વિદુરે ટાંકેલા તે શબ્દો યાદ દેવડાવવાના છે, કે જે તેણે કૌરવોની દૂતસભામાં પ્રહલાદપુત્ર વિરોચન અને સુધન્વાનું આખ્યાન કહી ટાંક્યા હતા. તે શબ્દો મહાત્મા કશ્યપજીની અમૃત-પ્રસાદી છે, અને તે આ છે:—“ જે કોઈ જાણવા છતાં પ્રશ્નનો ઉત્તર ન આપે, તેનો આત્મા વરુણના સહસ્રપાશોથી બંધાય જાય છે; આથી જે સત્યવાદી છે, તે સદૈવ સત્યજ કહી દે છે.....(અને ન્યાયાસનપર બેસી ખોટું બોલવાથી જેટલું પાપ થાય છે તેટલું બીજી કોઈ રીતે થતું નથી.)

જે સભામાં ધર્મની વાતને અધર્મની વાતોથી ભળતીજ તરફ ઘસડી લઈ જવામાં આવે છે, તે સભાના સભાજનો પાપના ભાગી થાય છે; એટલુંજ નહિ પણ ખોટી વાતને ખોટી ન કહેવાના કારણસર સભાપતિને અર્ધું, અપરાધીને પા અને આપ જેવા સદસ્યોને પણ પા પાપ લાગે છે.” આ કશ્યપવચનો પણ આપની ધ્યાન બહાર તો નહિજ હોય.+

આ પૂર્વેના સર્વે સદસ્યોએ ન્યાયની ખરી રીત છોડી, સાક્ષીદારની ઉલટતપાસ (કૌસ-એકઝામીનેશન) ન કરતાં કેવળ આંખો મીંચીને સાક્ષીદારે જે કાંઈ કહ્યું તે બ્રહ્મ-વાક્ય સમજી દ્રૌપદી અને પાંડવોપર પંચપતિત્વ અને સન્મિલિત સ્ત્રી કરવાના આરોપો મૂક્યા છે. સાક્ષીને શું ? તેને એકવાર બબર પડે કે તેની ઉલટતપાસ થનાર નથી, તો તે નિર્ભય થઈ જેમ કાવે તેમ ઠોકવા મંડી પડે ! સાક્ષીઓના ધર્મ જણાવતાં કશ્યપ મહામુનિ-એ એજ પ્રસંગે કહ્યું છે કે, “જે સાક્ષી થઈને દૂધ અને દહીં બેઉમાં પગ રાખી ચથાર્થ કહેતો નથી, તેનો આત્મા પણ વરુણના સહસ્ર પાશોથી બંધ થઈ જાય છે.” એ નિયમે જોતાં નીચે જે ચાર-પાંચ ઉદાહરણો આપ્યાં છે, તેથી જણાશે કે સાક્ષીઓ કેવા પ્રકારની જુબાની આપી ગયા છે; તેમજ તેપરથી, ‘મને ઘોર અન્યાય થયો છે’ એમ જે માફ કુળ કહે છે, તેની

સત્યાસત્યતા પણ આપને પ્રતીત થશે. વળી એથી એવા સાક્ષીઓપર ખીલકુલ ભરોસો ન રાખવાનું પણ આપને સલામતીભર્યું લાગશે. આ 'દોષલા' (જે ઉ બાબુનું કહેવાવાળા) સાક્ષીઓ શું કહે છે, તે હવે જુઓ:—

ખાંડવવન બાળ્યા પછી ૬૫ વર્ષ^૧ મહાભારતનું યુદ્ધ થયું એ પણ ખરું; અને તે ૩૩ વર્ષ^૨ થયું એ પણ ખરું! પાંડવોએ અજ્ઞાતવાસમાં જતાં શમીવૃક્ષપર પોતાનાં શસ્ત્રો રાખ્યાં અને લોકોનો ઉપસર્ગ ન થાય તે સારૂ ઝાડપર એક પ્રેત બાંધ્યું એ પણ ખરું; અને પ્રેત ન બાંધતાં હથિયારોનો ગાંસડોજ એવી રીતે બાંધ્યો કે તે પ્રેત જેવો દેખાય એ પણ ખરું!^૩ નકુળ અને દ્રૌપદી કાળાં અને ભીમ ગોરો એ પણ ખરું; અને ભીમ કાળો તથા નકુળ-દ્રૌપદી ગોરાં એ પણ ખરું! અને અર્જુનના રંગ તો ઘડીયે ઘડીયે પલટે છે! કદાચ તેથીજ તેણે અર્જુન અને કૃષ્ણ એવાં બે નામ રાખ્યાં હશે! ભીમે દુઃશાસનને મારી તેનું લોહી પીધું એ પણ ખરું, અને લોહી પીધાનો ભાવ ભજવ્યો એ પણ ખરું!

કહો, ત્યારે શું આવા સાક્ષીઓપર તમે જરાયે ભરોસો રાખી શકશો? વળી છેક ખોટાં સાક્ષીઓની તો ગણના આપણે કરીજ નથી! મારે આપને ફરી જણાવવું જોઈએ કે સદસ્ય હોવાને લીધે આપનાપર મોટી જવાબદારી રહેલી છે; કારણ કે આજના કેસપર કેવળ દ્રૌપદીનીજ નહિ, પણ સર્વે પાંડવો અને તેમની માતાનો તથા તેદ્વારા આખી ક્ષત્રિય વ્રજ, તેને લીધે બધા પ્રાચીન આર્યો અને એકંદરે આખી પ્રાચીન સભ્યતાની લાજનો સવાલ અવલંબી રહેલો છે. આથી કોઈ પણ વ્યક્તિ કે બનાવની શરમમાં અંખવાઈ ન જતાં જે ખરું જણાય તેજ કહેવાની આપની ફરજ આપ વિચારશો. વળી આપના ચુકાદાપર આર્ય-સાહિત્યનો ભાવિ આયુષ્યક્રમ અવલંબી રહેલો હોવાથી સાહિત્ય સ્વતંત્ર અને કેવળ સત્યાનુજીવી રહે કે પરતંત્ર અને સત્તાનુભવી રહે તેનો પણ નિર્ણય થવાનો છે. ઇતિહાસ-શાસ્ત્રનું જીવિત પણ તેપર અવલંબિત છે.

અહીં મારે એક બીજી વાત પણ જણાવવી જોઈએ. કોર્ટમાં સાક્ષીને જેમ તેના ધર્મ-ગ્રંથના સોગંદ સાચેસાચીજ હકીકત કહી દેવા સારૂ આપવામાં આવે છે, તેમ વકીલને સાચીજ બાબતની વકીલાત કરવાના અને ન્યાયાધીશને સાચોજ ચુકાદો આપવાના સોગંદ આપવામાં આવતા નથી. ન્યાયાધીશ અને વકીલને માત્ર આટલીજ સગવડ નથી, પણ તેઓ પક્ષકારોવિષે ગમે તેવા કટાક્ષો કરે, તો તેમને તેમ કરતાં અટકાવનારી 'ઇન્ડિયન પીનલ કોડ'ની કોઈ કલમ નથી! સોગનપર ખોટી જુબાની આપવા સારૂ સાક્ષીઓપર કેસ માંડવામાં આવ્યા હશે, તેમને શિક્ષા પણ કરવામાં આવી હશે; પરંતુ ખોટી વકીલાત કરવાસારૂ વકીલોને કે ખોટા ચુકાદા આપવા સારૂ ન્યાયાધીશોને કંઈપણ શિક્ષા થયેલી સાંભળવામાં નથી આવી! વકીલો અને ન્યાયાધીશોના આ વિશેષ લાભને હાનિ પહોંચાડવાના હેતુથી નહિ, પણ આ કેસના ખરાપણની વિશેષ સાંખિતી દાખલ, હું એક વકીલતરીકે ખોટી ફરિયાદ લાવવાનો અને પ્રતિપક્ષને ખોટી રીતે ઉતારી પાડવાનો મારો હક્ક પણ આ તકે ત્યજ દઈ, મારા અન્ય વ્યવસાયબંધુઓથી વિરુદ્ધ રીતે સોગંદ લઈ કહું છું કે, પૂર્ણ તપાસને અંતે મને જે ખરું જણાયું છે અને અંતઃકરણપૂર્વક જેને હું ખરું માનું છું, તેનોજ ચુકાદો આજે હું આપની પાસે માગવા આવ્યો છું.

૧ પાર્થ: पंच च षष्टि च वर्षाणि श्वेतवाहनः (एतत् धनुः आधारयत्)॥(विराट पर्व, ४३)

૨ त्रयस्त्रिंशत् समाः सूत खांडवेऽग्निमतर्पयत्। (उद्योग पर्व, ५२)

૩ विराट पर्व-५ ४ विराट पर्व-४३

કલેક્ટર. ઇ.	x	x	x	x
x	x	x	x	x

ਦ੍ਰੋਪਦੀਨੋ ਵਡੀਲ

હાલનું મહાભારત

“ વૃદ્ધ ભરતખંડની ભૂમિ, માનુષતાનું પારણું, તને વંદન છે ! સેંકડો વર્ષના નિર્દય ઉપદ્રવો પણ જેને વિસ્મરણની ધૂળ નીચે દાટી શક્યા નથી, એવી પૂજ્ય અને સમર્થ પાલક માતા, તને પ્રણામ છે ! અર્ધા વા સત્યતાની, પ્રેમની, કવિતાની અને શાસ્ત્રની પિતૃભૂમિ, તને નમન છે ! તારા ભૂતકાળનો મહિમા પાશ્ચાત્ય દેશોના ભવિષ્યમાં પણ સજીવન થાઓ ! ”
(લુઈ જેકોલિયટ)

यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्कचित् ।

“ જે અહીં હશે તે બીજે પણ હશે, જે અહીં નથી તે બીજે પણ નથી ! ” (મહાભારત)

હાલ આપણને જે મહાભારત મળી આવે છે, તેમાં વ્યાસલિખિત માત્ર ૬૬ તથા વૈશં-પાયન અને સૌતિ વગેરેલિખિત ૩૬ ભાગ છે, એમ સઘળા વિદ્વાનો-જે કે કયા કયા ભાગો પ્રક્ષિપ્ત છે, એ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાતું નથી^૧ છતાં-એકમતે કબૂલ કરે છે.

મહાભારતના આદિપર્વના બીજા અધ્યાયનું નામ ‘પર્વસંગ્રહાધ્યાય’ છે. મહાભારત-માં જે જે બાબતનું યાન કરવામાં આવ્યું છે અથવા જેને વિષે લખવામાં આવ્યું છે, તે સર્વેનો ટુંક સાર એ અધ્યાયમાં છે. તેને મહાભારતનું સૂચિપત્ર અથવા અનુક્રમણિકા (ટેબલ ઓફ કન્ટેન્ટ્સ) કહીએ તો ચાલે. નાનામાં નાના વિષયની પણ એમાં ગણતરી થયેલી છે; માટે જો કોઈ મોટો, મહત્ત્વનો વિષય એમાં ગણ્યાવિનાનો રહી જાય, તો તે પાછળથી ઉમેરાયેલો જાણવો. દાખલાતરીકે, અશ્વમેધપર્વમાં અનુગીતા અને ગ્રાહ્યગીતા પર્વાધ્યાય છે. એ બન્ને ઘણી મહત્ત્વની બાબતો છે; કારણ કે એમાં છત્રીસ અધ્યાય રોકાયેલા છે, પણ પર્વસંગ્રહા-ધ્યાયમાં તેનો જરાપણ ઇશારો નથી; માટે એવું કહી શકાય કે અનુગીતા અને ગ્રાહ્યગીતા એ બન્ને મૂળ ગ્રંથમાં નહોતાં.

વળી અનુક્રમણિકાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે, મહાભારતમાં એક લાખ શ્લોક છે; તેમ કયા પર્વમાં કેટલા શ્લોક છે, તે પર્વસંગ્રહાધ્યાયમાં જણાવેલું છે. એ મુજબ, ખિલહરિવંશના બારહબ્જર શ્લોક ન ગણતાં, કલકત્તા પ્રત મુજબ આખા મહાભારતના ૮૪૮૩૬ શ્લોક થાય છે.^૨ ૨૦ અં વૈદ્ય પોતાના અંગ્રેજી પુસ્તકમાં મહાભારતની મુંબઈની પ્રતમાં હાલ જેટલા શ્લોકો પર્વાવાર મળી આવે છે, તેની જે યાદી આપી છે તે પરથી જણાય છે કે, (ખિલહરિવં-શના ૧૨૫૮૦ બાદ કરતાં) કુલ ૮૩૨૪૬ શ્લોક મળી આવે છે. મતલબ કે, લાખ શ્લોકનો સરવાળો થતો નથી; તેથી બાકી પૂરી કરી આપવા સારૂ પર્વાધ્યાયસંગ્રહકાર જણાવે છે કે, “એ રીતે ૧૮ પર્વ લખાયાં છે. ત્યારપછી હરિવંશ ને ભવિષ્યપર્વ લખાયાં, અને મોટા મોટાઓએ હરિવંશ-ના શ્લોકોની ગણતરી બાર હબ્જરની કરી છે.” પર્વસંગ્રહાધ્યાયમાં હરિવંશવિષે એથી વિશેષ

૧ રા. બ. ચિંતામણુરાવ વિનાયક વૈદ્ય, આ લેખકપરના એક પત્રમાં એ વિષે પોતાનો એવો મત જાહેર કરે છે કે, આપણા હાલના આચારવિચારોથી વિરુદ્ધ જે વાતો જણાય છે, તે અસલ મહાભારતનો ભાગ છે; અને હાલના વિચારોને અનુકૂળ જે વાતો છે, તે સઘળું પાછલું ઉમેરણ છે. દાખલાતરીકે દ્રૌપદીને પાંચ પતિ હતા, એ બીના અસલ ભાગની છે અને તેથી સત્ય છે, એમ તેમનું માનવું છે. આપણે ગળે એ ઘુંટડો ભાગ્યેજ ઉતરી શકશે; કારણકે પ્રાચીન આર્યો કાંઈ પાપાણયુગના (સ્ટોન-એજના) નહોતા-તેઓ દુનિયાની કોઈ પણ પ્રજા કરતાં તેવખતે વધુ આગળ વધેલા હતા.

૨ પણ બંકિમબાણુના કૃષ્ણચરિત્રમાં જૂદાં જૂદાં પર્વોના શ્લોકોની જે સંખ્યા આપી છે, તેનો સરવાળો કરતાં તો ૮૮૮૪૦ શ્લોક થાય છે. આથીજ એ શ્લોકોનો જે સરવાળો તે બાણુએ ૮૪૮૩૬ નો આપ્યો છે, તેની આગળ તેના વિદ્વાન અનુવાદકે પ્રશ્નચિન્હ મેલ્યું હશે !

કશું લખેલું નથી. એ મુજબ ગણતાં ૯૬૮૩૬ શ્લોક થાય;^૧ પણ બંકિમબાબુની ગણતરી મુજબ જુમલે ૧૦૭૩૯૦ અને રા. બ. વૈદ્યની ગણતરી મુજબ ૯૫૮૨૬ શ્લોક થાય છે. આથી બંકિમબાબુ કહે છે કે, મહાભારતમાં કદી પણ લાખ શ્લોકો હતાજ નહિ; પણ વૈદ્ય કહે છે કે એક લાખની સંખ્યા તો આશરે લખી હોવી જોઈએ; કારણ કે સૌતિના કહેવા મુજબ ૯૬૮૩૬ ની તે સંખ્યા હોવી જોઈએ અને તેમાંયે મુંબઈની પ્રતમાં તો ૯૫૮૨૬ છે, એટલે ૧૦૧૦ શ્લોક સૌતિની ગણતરી કરતાંયે ઉલટા ઓછા છે.

પણ બુદ્ધ અનુક્રમણિકાધ્યાયને પણ ‘એન્ડાર્જ’ કરવામાં આવ્યો છે; કારણ કે બંકિમબાબુના લખવા મુજબ એ અધ્યાયના ૧૦૨ માં^૨ શ્લોકમાં કહ્યું છે કે, “ વ્યાસદેવે દોઢસો શ્લોકવાળી અનુક્રમણિકા લખી છે; ” પરંતુ હાલના મહાભારતના એજ અધ્યાયમાં ૨૭૨ શ્લોક જોવામાં આવે છે, એટલે કે પર્વસંગ્રહાધ્યાય લખાયા પછી પણ અનુક્રમણિકામાં ૧૨૨ શ્લોક વધી ગયા છે !

મહાભારતનું શરૂઆતનું ઉપાખ્યાન છોડી દેતાં તેમાં ૨૪૦૦૦ શ્લોક છે. એ શ્લોક વેદવ્યાસે પોતાની જાતે પોતાના પુત્ર શુકદેવને શીખવેલા. મહાભારતમાં લખ્યું છે કે, “પ્રથમ આ ભારતરૂપી સંહિતા વ્યાસજીએ ચોવીસ હજાર શ્લોકોની કરી અને પછી મહાત્મા પુરુષોનાં આખ્યાન લખ્યાં છે, તેથી એ ભારત એક લાખ શ્લોકનું થયું. વળી પર્વસંહિત વૃત્તાંતોની અનુક્રમણિકા વાસ્તે દોઢસો શ્લોક ખીજ કર્યા. આવી રીતે એ ભારતની રચના કરીને વ્યાસજીએ પોતાના પુત્ર શુકદેવજીને લણાવ્યું ને ખીજ કેટલાક યોગ્ય શિષ્યોને પણ શીખવ્યું.”^૩ હવે વૈશંપાયન શુકદેવ પાસે એ શીખેલા તેથી કુદરતી રીતેજ જનમેજયની પાસે પણ એજ કદના મહાભારતની કથા થયેલી; માટે આદિમહાભારત એટલાજ શ્લોકોનું જાણવું.^૪

હવે વૈશંપાયને જનમેજય આગળ કહેલું તે ભારતાખ્યાન ઉગ્રશ્રવાએ નૈમિષારણ્યમાં શૌનકાદિ ઋષિઓને કહેલું; પણ પર્વાધ્યાયસંગ્રહકાર એ સંગ્રહ ઉગ્રશ્રવાએ કહી સંભળાવ્યો હોય તેમ લખે છે, તેથી વૈશંપાયનનાં એ વચન હોય નહિ; માટે એ ભાગ આદિ એટલે વૈશંપાયનના મહાભારતનો પણ નહિ. અનુક્રમણિકાધ્યાયમાં લખ્યું છે કે, ‘કોઈ ભારતનો આરંભ પહેલેથી, કોઈ આસ્તિકપર્વથી તો કોઈ ઉપરિચર રાજાના આખ્યાનથી કરે છે.’^૫ માટે જ્યારે ઉગ્રશ્રવા એ ગ્રંથ ઋષિઓને સંભળાવતા હતા, ત્યારે પર્વસંગ્રહાધ્યાય તો શું, પણ અનુક્રમણિકાધ્યાયના ૧૫૦ શ્લોક બાદ કરતાં શરૂઆતના બાસઠ અધ્યાય પણ તેમાં નહિ હોય; અને તે સઘળાજ પાછળથી ઉમેરાયેલા હોવા જોઈએ.^૬ એ અધ્યાય જોતાંજ એવો વિચાર આવે છે કે, ભવિષ્યમાં ધીમે ધીમે મહાભારતમાં ઘણો ભાગ ઉમેરાતો જશે એમ ધારી તેનો

૧ પણ રા. બ. ચિંતામણરાવ વૈદ્યે પોતાના ‘ ધી રીડલ ઓફ ધી મહાભારત ’ નામના પુસ્તકના ‘એપેન્ડીક્સ’ માં મહાભારતમાં લખ્યા મુજબની આ સંખ્યાઓનો સરવાળો જો કે ૯૬૮૩૬ નો મૂક્યો છે, છતાં ખરી રીતે તો તે ૯૬૮૫૩ થાય છે.

૨ તતોઽધ્યર્દ્ધશતં મૂયઃ સંક્ષેપં કૃતવાનૃષિઃ।અનુક્રમણિકાધ્યાયં વૃત્તાન્તાનાં સપર્વગામ્ ॥
૩ ચતુર્વિંશતિસાહસ્રીં ચક્રે ભારતસંહિતામ્ ॥ વગેરે વગેરે (આદિપર્વ-અં ૧૦૧, ૧૦૩)

૪ રા. બ. વૈદ્યે પોતાનાં ‘ રીડલ ઓફ ધી મહાભારત ’ નામના પુસ્તકની પૂરવણીમાં કયા કયા ભાગો પ્રક્ષિપ્ત હોવા સંભવે છે તે, તેમજ તેજ પુસ્તકના ચોથા અધ્યાયમાં જૂદાં જૂદાં નવ કારણો આપી મહાભારતનું કદ આટલું કેમ વધ્યું તે, સવિસ્તર ખતાવી આપ્યું છે.

૫ આદિપર્વ-અં ૧૧ શ્લો ૧૦ પર

૬ કારણકે ૬૩ માં અધ્યાયમાં મહાભારતનાં વખાણ અને તેની રચનાસંબંધી કંઈક હેવાલ આપેલો છે, જે માત્ર ગ્રંથની શરૂઆતમાંજ હોવો જોઈએ.

અટકાવ કરવામાટેજ અનુક્રમણિકાધ્યાય પછી કોઈએ પર્વસંગ્રહાધ્યાય રચી કાઢ્યો છે; અને તેથી એવું અનુમાન થઈ શકે છે કે, પર્વસંગ્રહાધ્યાય રચાયા પહેલાં પણ મહાભારતમાં નવી વાતો દાખલ થઈ ચૂકેલી !

વળી વ્યાસ અને વૈશંપાયનની રચનાસુધી મહાભારતનાં કેવળ એક સો નાનાં નાનાં પર્વો હતાં, અને સૌતિ પણ તે કબૂલ કરે છે. સૌતિએ તે મોટાં કરી ભારતના અઢાર મોટા વિભાગ કર્યા અને તેને પણ 'પર્વ'નુંજ નામાભિધાન કર્યું. આદિપર્વના પ્રથમાધ્યાયમાં પર્વોની જે યાદી આપેલી છે, તેની સંખ્યાનો સરવાળો કરતાં પણ તે સો કરતાં વધી જાય છે; આથી પણ એ સ્પષ્ટ જણાય છે કે, વૈશંપાયનના ભારતને સૌતિએ મોટું કર્યું હતું.

વળી મહાભારતમાં કેટલાક પ્રશ્નો રાજ જનમેજય પૂછે છે ને વૈશંપાયન તેના ઉત્તર આપે છે. એ બધું અસલ મહાભારતમાં હોવું શક્ય નથી. મતલબ કે, એક ઇતિહાસતરીકે વ્યાસે ભારતની અસલ રચના કરેલી અને "જય" નામ આપેલું.^૧ મહાભારતના મંગલાચરણના પ્રથમ શ્લોકમાંજ એ નામનો ઉલ્લેખ છે.^૨ છેલ્લા પર્વમાં પણ એજ નામ અપાયેલું આપણે જોઈએ છીએ. વ્યાસે રાતદિવસ મહેનત કરી એની રચના ત્રણ વર્ષમાં કરી, એમ મહાભારતમાં લખ્યું છે. આને આપણે મહાભારતની પ્રથમ આવૃત્તિ કહીશું.

વ્યાસે એ રચના પોતાના પાંચ શિષ્યોને શીખવી. તેમનાં નામ સુમંતુ, જૈમિની, પૈલ, વૈશંપાયન અને શુક (વ્યાસનો પુત્ર) હતાં. જુદા મહાભારતમાં લખ્યું છે કે, આ દરેકે ત્યારબાદ પોતપોતાનું ભારત રચ્યું. આશ્વાલયને આ પાંચેને 'ભારતાચાર્ય' કહ્યા છે. આથી એમ માનવાનું કારણ રહે છે કે, વૈશંપાયનાદિએ જે રચના કરી તે 'ભારત' કહેવાતી. 'જય' માંથી 'ભારત' માં પરિવૃત્ત થયેલી આ આવૃત્તિને આપણે બીજી આવૃત્તિ કહીશું.

હવે આપણે ત્રીજી-છેલ્લી-આવૃત્તિની તપાસ કરીએ. તેનો રચનાર સૌતિ હતો; કારણ કે મહાભારતમાં તે પોતેજ કહે છે કે, "હે ઋષિગણ! મેં ભારત એક લાખ શ્લોકમાં કહી સંભળાવ્યું છે. આ દુનિયામાં વૈશંપાયને તે સૌથી પ્રથમ કહી સંભળાવેલું."^૩ 'ભારત' મટીને ઘણુંકરી 'મહાભારત' નું નામ આપનાર પણ એજ હોવો જોઈએ. આશ્વાલયને 'ભારત' અને 'મહાભારત' જૂદાં ગણ્યાં છે, તો આપણે વૈશંપાયનની કૃતિને 'ભારત' અને સૌતિની કૃતિને 'મહાભારત' ગણીશું. તો ખોટું નહિ કહેવાય; કારણકે સૌતિએ પોતે કહ્યું છે કે, 'ભારત' ને તેનું મોટું વજન અને કદ જોઈ તેને 'મહાભારત' નામ આપ્યું છે.^૪

પણ બીજા ગ્રંથો કરતાં મહાભારતમાં કાલ્પનિક વૃત્તાંતો વિશેષ છે, તેનાં કેટલાંક ખાસ કારણો છે. દરેક જગ્યાએ ઇતિહાસના વર્ણનમાં ખોટા વૃત્તાંતો ઘુસી જવાનાં એ કારણો હોય છે. એક તો લોકો જે કંઈ કહે તેનાપર અધવિશ્વાસ રાખી લેખક તેનેજ ખરું માની લઈ પોતાના પુસ્તકમાં દાખલ કરે તે; અને બીજું, એક લેખકની કૃતિ રચાઈ બહાર પડે ને તેનો પ્રચાર થાય ત્યારપછી પાછળથી થનારા બીજા લેખકો પોતાના લેખ તે આગલા લેખમાં પોતાના નામવિના દાખલ કરી દે તે. આમાંના પહેલા સળખને લીધે દરેક દેશના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં કાલ્પનિક વાતો દાખલ થઈ ગઈ છે અને મહાભારતમાં પણ તેવું બન્યું છે. બીજા સળખની હસ્તિ આર્યાવર્ત્તસિવાય બીજા દેશોમાં ન હોવાથી તે દેશોના ઇતિહાસો પર તેણે એટલી બધી અસર નથી કરી; પરંતુ મહાભારતમાં તો તેણે વિશેષ રીતે પોતાનું પ્રાબલ્ય બતાવ્યું છે અને તેમ થવાનાં ત્રણ કારણો છે.

૧ જયો નામેતિહાસોડયમ્ । ૨ તતો જયમુદીરયેત્ । ૩ આદિપર્વ, અ૦ ૧, ૧૦૭

૪ મહત્વાત્મારવત્વાચ મહાભારતભુવ્યતે

પ્રથમ કારણ એ છે કે, બીજા બધા દેશોમાં જેવો ઇતિહાસ રચાયો કે તરત તેને લખી લેતા. એવા લખેલા ગ્રંથોમાં પારકા લેખકને પોતાનો લેખ ઘુસાડી દેવો સહેલો પડતો નથી; કારણકે તેવા પ્રસંગમાં એક નકલપરથી બીજી નકલની શુદ્ધાશુદ્ધિ નક્કી થતી હોવાથી ઝટ પકડાઈ જવાનો ભય રહે છે. આગળના વખતમાં ભરતખંડમાં આખો ગ્રંથ રચાયો કે તેનો પ્રચાર મોઢે મોઢે થતો અને લખવાની કળાની આવડત છતાં ગુરુ શિષ્યને શીખવે અને તે બીજાને શીખવે, એમ બધું મોઢે મોઢેજ ચાલતું. આથી અંદર અંદર નવીન રચના દાખલ કરી દેવાનું બહુ સરળ થઈ પડતું.

બીજું કારણ એ છે કે, આપણા લોકોમાં જેટલું પ્રિય તથા ગૌરવવાળું પુસ્તક મહાભારત થઈ પડ્યું છે, તેટલું કોઈપણ ઇતિહાસનું પુસ્તક ગ્રીસ કે રોમમાં થઈ પડેલું નથી; અને તેથી જેટલી ઇચ્છા ભરતખંડના લેખકોને પોતાનો લેખ તેમાં દાખલ કરી દેવાની હોય તેટલી તે દેશના લેખકોમાં સ્વાભાવિક રીતેજ હોય નહિ.

ત્રીજું કારણ એ છે કે, પાશ્ચાત્ય દેશોના લેખકો યશ અથવા એવીજ બીજી કોઈ રીતની ખ્યાતિ હાંસલ કરવાની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરી શક્યા નથી અને તેથી હમેશાં પોતાની કૃતિ પોતાનેજ નામે ઓળખાવવાનો તેમનો ઉદ્દેશ રહેતો. પારકાની કૃતિમાં પોતાની કૃતિ ઘુસાડી દઈ પોતાના નામનો લોપ કરી નાખવાની તેમને ઇચ્છાજ થતી નહોતી; પણ ભરતખંડના નિઃસ્વાર્થ અને નિષ્કામ બ્રાહ્મણો તો યશના ભૂખ્યા હતાજ નહિ ! તેઓ તો કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે ના ઉપાસક હતા ! આ દેશમાં એવા ઘણા ગ્રંથો છે કે જેના બનાવનારાઓનાં નામ હજુસુધી પણ કોઈ જાણતું નથી ! આવા લેખકોએ મહાભારત જેવા લોકપ્રિય ગ્રંથમારફતે પોતાની કૃતિ પણ લોકોમાં વિશેષ ફેલાય એવા વિચારથી તે ગ્રંથમાં પોતાના લેખ દાખલ કરી દીધા હોવા જોઈએ.^૧

વળી વ્યાસે જ્યારે બહુ સ્વતંત્રપણે લખ્યું છે,^૨ ત્યારે ત્યારપછીના લેખકોએ પોતાના માન્ય દેવનું માહાત્મ્ય વધારવા અનેક ફેરફારો કર્યા છે. મહાભારતમાં આ મુજબ, ઝીણી નજરે જોતાં, કૃષ્ણ અને શિવવાદીઓના વિવાદના ઘણા દાખલા જડી આવે છે. એ સર્વે ભાગો

૧ રાજ ભોજના રાજ્યમાં વ્યાસજીને નામે માર્કંડેય અને શિવપુરાણ કોઈએ બનાવેલાં, જેની રાજ ભોજને ખખર પડતાં તેણે તે લેખકના હાથ કપાવી નાખી રાજ્યમાં ઢેઢેરો પીટાવેલો કે, “ દરેક પોતાની રચના પોતાનેજ નામે પ્રસિદ્ધ કરવી, પ્રાચીન ઋષિઓને નામે નહિ. ”

૨ વ્યાસની નિષ્પક્ષતાનાં એક બે ઉદાહરણો આપણે લઈશું. યાદવોનો જ્યારે પરસ્પરમાં લડવાથી નાશ થાય છે, ત્યારે અર્જુન દ્વારકાં આવી શ્રીકૃષ્ણની સ્ત્રીઓને હસ્તિનાપુર લઈ જવા પ્રયાણ કરે છે; પણ રસ્તામાં રાત્રી માણસો તેનાપર હુમલો કરે છે અને અર્જુનના કબજામાંથી ઘણીક સ્ત્રીઓ લઈ જાય છે. આ ઠેકાણે વ્યાસ સ્પષ્ટ કહે છે કે, “ કેટલીક સ્ત્રીઓ તો પોતાની મરજીથીજ ચાલી ગઈ ! ” (મૌસલપર્વ-૭, પદ જુઓ) કૃષ્ણની મનાતી સેંકડો સ્ત્રીઓમાંથી કેટલીક અસંતુષ્ટ હશે, તેથી તેઓ પોતાની મરજીથીજ રાત્રી લોકો જોડે નીકળી ગઈ હશે, તેનો કવિએ સામાન્ય રીતે સ્વતંત્રતાથીજ ઉલ્લેખ કર્યો છે. વળી દુર્યોધન જ્યારે ભીમની ગદાથી ધાયલ થઈ પડે છે અને કૃષ્ણનાં દુર્યોધનોનો જવાબ પોતાના બચાવમાં આપે છે, સારે કવિ કહે છે કે, “ દેવતાઓએ તે મરણુતોલ થયેલા દુર્યોધનપર પુષ્પવૃષ્ટિ કરી અને ત્યાં ઉભેલા બધા-કૃષ્ણ પણ-અંખવાળા પડી ગયા ! ” મતલબ કે વ્યાસે કૃષ્ણની પણ શરમ રાખી નથી; સઘળું સ્વતંત્રતાપૂર્વક લખ્યું છે. જો એમ ન હોત, તો પહેલા ઉદાહરણમાં ખાસ કૃષ્ણની સ્ત્રીઓનો ઉલ્લેખ તે કરત નહિ; અને બીજામાં ખુદ કૃષ્ણ દુર્યોધનનાં જે કર્મો વખોડી કાઢેલાં તે કર્મોના કરનારપર તે દેવતાઓ પાસે પુષ્પવૃષ્ટિ કરાવી કૃષ્ણને ‘મોંઘા’ પાડવાનું પસંદ કરેલું નહિ.

કે જેનાં અનેક ખુદ્ધાં ઉદાહરણો અનુશાસન પર્વમાંથી મળી આવે છે, તે કૃષ્ણ અને શિવની ઉપાસનાનું પરિણામ જ્યારે બહુ વધેલું હશે ત્યારે ઉમેરાયેલા હોવા જોઈએ. મહાભારત રચાયું તે વખતે અને ત્યારપછી પણ થોડો વખતસુધી, એ જ ઉપાસના પૈકી એકેનું બહુ જોર નહોતું. જેમ જેમ જોર વધતું ગયું, તેમ તેમ ઝગડો વધતો ગયો અને મહાભારતનું કદ પણ વધતું ગયું ! આ રીતે મહાભારત એ બન્ને પક્ષનો ‘શાસ્ત્રાર્થ હાલ’ બન્યો ! શિવ-માર્ગીઓ શિવનું અને વિષ્ણુમાર્ગીઓ વિષ્ણુ અને કૃષ્ણનું માહાત્મ્ય વધે એવી રચના સપાટા-અંધ ગોઠવી ઘાલવા લાગ્યા.

ઉપરાંત વામમાર્ગીઓએ પણ પોતાના હાથમાં આવેલી તક પોતાના હંમેશના રિવાજ મુજબ જવા દીધી લાગતી નથી. સુદેષ્ણા ક્રીચકને ‘પર્વ’ ને દિને માંસમદાદિ લઈ સૈરંધ્રીને મોકલવાનું કહે છે; આથી એ ‘પર્વ’ પ્રાયઃ વામમાર્ગીઓનું હશે.^૧ વળી સંધિ સાડ પાંડવો પાસે ગયેલો સંજય અંધ ધૃતરાષ્ટ્રની પાસે જઈ કૃષ્ણાનું કેમ અને ક્યાં બેઠા હતા તેનું વર્ણન આપતાં કહે છે કે, “ ખૂબ મધ પીને બેઠેલા તેઓમાંથી કૃષ્ણ તો પોતાના બેઉ પગ અર્જુનના ખોળામાં નાખી બેઠેલા, પણ અર્જુન તો એક પગ દ્રૌપદીના ખોળામાં તથા એક સત્યભામાના ખોળામાં નાખી બેઠેલો હતો ! ”^૨

આવી આવી નિષ્પ્રયોજન અને દુરાચારની વાતો વેદવિજ્ઞ જનોની ‘કરેકટર’ સાથે અંધબેસ્તી આવતી નથી, તેથી તે બીજાની ઉમેરેલી હોવી જોઈએ; અને તે ‘બીજા’ તે કોઈ નહિ, પણ પ્રાયઃ મહા દુરાચાર ફેલાવનાર વામમાર્ગીઓજ હોવા જોઈએ. મતલબ કે, આપણે માટે એમની પ્રસાદી પણ મહાભારતમાં ઉપલબ્ધ છે !

વળી મહાભારતને ‘પાંચમો વેદ’ બનાવવાને સાડ પણ લેખકોને થોડી ખટપટ કરવી પડી નથી ! તેમ કરવા માટે મહાભારતમાં અનેક વિષયોનું તેમને ઉમેરણ કરવું પડ્યું છે; અને એમ કરી સ્ત્રી તથા શૂદ્રોને-કે જેમને વેદ લાણવા કે સાંભળવાનો અધિકાર નથી એમ મનાય છે, તેમને-પણ સાધારણ નૈતિક જ્ઞાનની પ્રાપ્તિની સગવડ કરી આપી છે;^૩ તેમજ આજ સખબને લીધે સારીમાઠી બધી વાતો એમાં દાખલ થઈ ગઈ છે. શાંતિપર્વ અને અનુશાસન-પર્વનો ઘણો ભાગ, લીળમપર્વનો શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાવાળો, વનપર્વનો માર્કંડેય સમશ્યાવાળો અને ઉદ્યોગપર્વનો પ્રબળર પર્વાધ્યાયવાળો ભાગ-એ સઘળું આ સમયમાં રચાયેલું લાગે છે. હાલમાં એક મહારાષ્ટ્રીય વિદ્વાને શોધ કરી એવું સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે, મૂળ ભગવદ્ગીતા આશરે એંશી શ્લોકની હતી. આથી આ સમયમાં પુષ્કળ ઉમેરણ થયું હોવું જોઈએ.

વળી બૌદ્ધધર્મની પછી બ્રાહ્મણોએ પોતાના ધર્મમાં અહિંસા આદિનું તત્ત્વ વધારી તેની જે નવી આવૃત્તિ કરી, તેની પણ અસર તેને થયાવિના રહી નથી. એ બધું થઈ મહા-ભારત હાલની સ્થિતિએ ઇસ્વી સન પૂર્વે ત્રીજીથી પહેલા સૈકાની વચ્ચે તૈયાર થઈ રહેલું.

પણ જો કે મહાભારતમાં આટલું બધું ઉમેરણ થયું છે ખરું, છતાં તેના કદનું પ્રમાણ જોતાં તેના લેખકોએ જે ચતુરાઈથી કામ લીધું છે તે અભિનંદનીયજ છે. આટલા મોટા

૧ વિરાટપર્વ, અં ૧૫ શ્લો ૫. રા. રા. મણિશંકર ગોવિંદજી વૈદ્યે પોતાના “ પાંડવકૌરવ ” નામના પુસ્તકમાં આ ‘પર્વ’ નો અર્થ-“ ચૌદશ વગેરેનો દિવસ ” કર્યો છે, કે જે દિવસ દેવી-લક્ષ્મીનો પર્વ-દિવસ મનાય છે.

૨ ઉદ્યોગપર્વ, અં ૫૮ શ્લો ૩-૭

૩ સ્ત્રીશુદ્ધિજવંધૂનામ ત્રયી ન શ્રુતિગોચરા । કર્મશ્રેયાસિ મૂઢાનાં શ્રેય એવં ભવેદિહ ।
इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतम् ॥

મહાભારતમાં સૌતિ માત્ર એક બે ઠેકાણેજ પકડાઈ જાય છે. ભીષ્મપર્વમાં જ્યાં ધર્મરાજ કૃષ્ણને નિરૂત્સાહિત કરવાનું ઉદ્યોગ (પર્વ)માં આપેલું પોતાનું વચન પાળવા શક્યને યાદ દેવડાવે છે ત્યાં, અને અશ્વમેધપર્વના ૬૬ મા અધ્યાયમાં કુંતી “ઐશિકા(પર્વ)માં” ઉત્તરાયુત્રને જીવતો કરવાનું આપેલું વચન પાળવાની કૃષ્ણને યાદ દેવડાવે છે ત્યાં. આ પર્વોનો સંબંધ અસલ બીનામાં હોઈ શકે નહિ એ દેખીતું છે, અને તેથી એ બધું પ્રક્ષિપ્ત છે એમ માનવું સકારણ છે.

કુંડમાં, હાલનું મહાભારત તે ‘જય’ નામના વ્યાસના કાવ્યને વૈશંપાયને મોટું કરી ‘ભારત’ નામ આપ્યા બાદ તેની સુધારાવધારા તથા ભૂમિકા અને અનુક્રમણિકા સાથેની સૌતિએ કરેલી નવીન રચના તથા કેટલાક અન્ય લેખકોનો મંતવ્ય-સંગ્રહ છે; અને તેથી દેખીતી રીતેજ તેમાંનું કેટલુંક અસલ ન હોવાથી માનવા યોગ્ય નથી.

પૂર્વવૃત્તાંત

પાંચાલોનો રાજા દ્રુપદ અને કૌરવપાંડવોના ગુરુ દ્રોણ-એ બેઉ સહાધ્યાયી હતા. ગુરુ-કુળ છોડ્યા પછી, પોતાના પિતા પૃથત્ના મૃત્યુબાદ, દ્રુપદ રાજ થયો; અને ભરદ્વાજપુત્ર, પરશુરામશિષ્ય, ધનુર્વિદ્યાધુરંધર દ્રોણ, પોતાના પિતાની ઇચ્છાથી કૃપાચાર્યની બહેન કૃપી જોડે લગ્ન કરી ગરીબીમાં રહેવા લાગ્યો. થોડાક સમયે કૃપીથી અશ્વત્થામા નામનો એક પુત્ર પ્રસવ્યો. બાદ એક સમયે દ્રોણ પોતાની સ્ત્રી તથા પુત્રસહિત જ્યારે એક નગરમાં રહેતો હતો, ત્યારે શ્રીમંતોનાં બાળકોને દૂધ પીતાં જોઈ અશ્વત્થામાએ પણ પોતાના પિતા પાસે આવી રડતાં રડતાં દૂધ પીવા માગ્યું; પરંતુ તે બિચારા નિર્ધન બ્રાહ્મણપાસે ગાય ક્યાંથી હોય? તેમ તે વખતમાં મીઠું, રાંધેલું અન્ન, દહીં, દૂધ, મધ, તેલ, ઘી, તલ, માંસ, ફળ, મૂળીયાં, શાકભાજી, લાલ વસ્ત્ર, સર્વ સુવાસ અને ગોળ કોઈ વેચતું નહિ;+ તેથી ગાય રાખ્યા સિવાય અન્ય કોઈ પણ પ્રકારે દૂધ મળવું અશક્ય હતું. આથી ગૌદાન કરનાર કોઈ ધર્માત્માની શોધમાં તે નગરમાં દ્રોણ પુષ્કળ રખડ્યો; પણ તેવું કોઈ મળ્યું નહિ, તેથી તેણે પોતાની સ્ત્રીને થોડાક લોટમાં પાણી ભેળવી દૂધ જેવું કરી અશ્વત્થામાને આપવા જણાવ્યું. તે પી બાલક અશ્વત્થામા પોતાનું ઇચ્છિત મળવાથી ‘મેં ગાયનું દૂધ પીધું’ એમ વારંવાર બોલતો બોલતો આનંદથી નાચવા લાગ્યો! એ જોઈ દ્રોણને પોતાના દારિદ્ર્યથી બહુજ લાગી આવ્યું. આથી સુદામા જેમ કૃષ્ણ પાસે ગયો હતો, તેમ દ્રોણ પાંચાલરાજા દ્રુપદ-કે જેની સાથે તેને ગુરુકુળમાં બહુ દોસ્તી હતી-પાસે દ્રવ્યચાચના કરવા ગયો, કે જેથી પોતાના કુટુંબનો નિર્વાહ સારી રીતે ચાલી શકે. દ્રુપદને મહેલે જઈ દ્વારપાળસાથે તેણે સંદેશો કહેવડાવ્યો કે, ‘તમારો મિત્ર દ્રોણ આવ્યો છે;’ પરંતુ રાજ્યમદથી મત્ત થયેલા રાજા માબાપને પણ ભૂલી જાય છે, તો બિચારા દ્રોણ જેવા એક દરિદ્રી બ્રાહ્મણ મિત્રની તો વાતજ શી? રાજાએ કહેવડાવ્યું:—“હે બ્રાહ્મણ! તારું અને મારું મિત્રત્વ સંભવતુંજ નથી. દરિદ્રી મનુષ્ય શ્રીમંતનો, મૂર્ખ વિદ્વાનનો અને કાયર શૂરાનો કદીપણ મિત્ર હોઈ શકે નહિ; તે પ્રમાણે જે પોતે રાજા ન હોય તે રાજાનોયે મિત્ર હોઈ શકે નહિ!” ઉદ્વેગપણથી ઉચ્ચારાયેલાં દ્રુપદનાં આ વાક્યોથી દ્રોણને ઘણો ક્રોધ ચઢ્યો; પરંતુ કંઈપણ બોલ્યાવિના તે ત્યાંથી નીકળી કુરુજંગલ દેશમાંથી પ્રવાસ કરતો કરતો હસ્તિનાપુર પાસે આવી અટક્યો.

તે દિવસે પાંડવકૌરવો હસ્તિનાપુરની બહારના મેદાનમાં ગીદ્દીદંડા રમતા હતા. રમત

+ અવિક્રેયં લવણં પક્વમન્નં દધિ ક્ષીરં મધુ તૈલં ઘૃતં ચ । તિલા માંસંફલમૂલ્લાનિ
શાકં રક્તં વાસઃ સર્વગન્ધા ગુહાશ્ચ ॥

રસપર ચઢતાં કમનસીબે ગીદ્દી એક સુઝા પણ ઉંડા ફૂવામાં જઈ પડી. તે કાઢવાના તેમણે બહુ પ્રયત્ન કર્યા, પણ નીકળી નહિ. આથી લાચાર થઈ એકળીજાનું મોં તાકતા તેઓ ઉભા હતા, એટલામાં ત્યાંથી પસાર થતા દ્રોણે એ બનાવ જોઈ “કૌરવવંશ તથા ક્ષત્રિયજાતિમાં ઉત્પન્ન થવા છતાં અને અસ્ત્રવિદ્યા શીખવા છતાં આટલી ગીદ્દીયે ફૂવામાંથી તમે કાઢી શકતા નથી, તેથી તમારી શીખેલી સર્વ વિદ્યા વ્યર્થ છે” આમ કહી તે ગીદ્દી તેઓને કાઢી આપી. આથી ખુશ થઈ તે રાજપુત્રો દ્રોણને ભીષ્મપિતામહ પાસે લઈ ગયા, જેમણે તેની પાંડવકૌરવોના અસ્ત્રવિદ્યાના શિક્ષકતરીકે નિમણૂક કરી.

સર્વ શિષ્યોને યથાર્થ વિદ્યાદાન આપ્યા બાદ દ્રોણે ગુરુદક્ષિણાતરીકે પોતાના શિષ્યો પાસે પાંચાલદેશપર સ્વારી કરી રાજા દ્રુપદને જીવતો પકડી લાવવાની માગણી કરી, જે અર્જુનને પૂરી કરી. બંધીવાન થયેલા રાજા દ્રુપદને ત્યારબાદ દ્રોણાચાર્યે અશ્વિવેષના આશ્રમમાંની દોસ્તીની વાતો યાદ દેવડાવી, “જેની પાસે રાજ્ય નથી તે રાજાનો મિત્ર હોઈ શકતો નથી” એ દ્રુપદનાંજ વેણ તેને પાછાં સંભળાવ્યાં; અને તેના મિત્ર થવાસાડ તેના રાજ્યમાંથી અર્ધું-ગંગાની ઉત્તર તરફનો પ્રદેશ-પોતે રાખી, બાકીનું રાજ્ય તેને પાછું આપી કહ્યું કે:- “હવે આપણે જેઉ રાજ થયા, તેથી હવે આપણ વચ્ચે મિત્રતા થવામાં કંઈજ હરકત નથી!” રાજા દ્રુપદ આથી બહુજ શર્મિદો થઈ એનું વેર લેવાનો, તથા પોતાને પકડનાર મહાપરાક્રમી અર્જુન સાથે નિકટ સંબંધમાં આવવાનો વિચાર કરતો કરતો પોતાના નગરમાં ગયો; અને યાજ્ઞ નામના ઋષિ પાસે પુત્રકામેષ્ટિ યજ્ઞ કરાવ્યો, જેથી તેને એક પુત્ર અને એક પુત્રીની પ્રાપ્તિ થઈ, જેમનાં નામ અનુક્રમે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને કૃષ્ણ રાખવામાં આવ્યાં.

બીજા બાળુ રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે શસ્ત્રવિદ્યામાં પારંગત થયેલા પુત્રોની યોગ્યતા જોઈ સર્વેમાં વડિલ યુધિષ્ઠિરને યુવરાજપદ આપ્યું. પાંડવોએ ચારે દિશાઓના અનેક રાજાઓને જીતી પુષ્કળ દ્રવ્ય આણ્યું અને પ્રજામાં પણ તેઓ બહુ પ્રિય થઈ પડ્યા. આથી પરાક્રમ, સાહસ, શૌર્ય ઇત્યાદિ ગુણોમાં કૌરવો કરતાં પાંડવોજ શ્રેષ્ઠ થતા જાય છે અને પોતાના પુત્રો પછાત પડી જાય છે; એ જોઈ આંધળા ધૃતરાષ્ટ્રને બહુ લાગી આવ્યું અને તેના મનમાં પાપબુદ્ધિ ઉપજી, તેથી પાંડવોને ઉતારી પાડી કૌરવોની વાહવાહ થાય તેવા કયા ઉપાયો યોજવા, તેની સલાહ લેવા સાડ તેણે કણિક નામના કુટિલ રાજનીતિશાસ્ત્રપારંગત એક બ્રાહ્મણને બોલાવ્યો. બાદ ‘વારણાવત નગરમાં એક મોટો ઉત્સવ થનાર છે અને તે નગર પણ જોવા જેવું છે’ વગેરે કહી ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડવોને કુંતીસહ તે ઉત્સવમાં જવાની આજ્ઞા કરી. વડિલોની આજ્ઞાનું કદીપણ ઉદ્વેગન ન કરનાર યુધિષ્ઠિરને જોકે એમાં કાંઈ કપટ તો જણાયું, પણ માત્ર ધૃતરાષ્ટ્રનું માન રાખવા તે સર્વે વારણાવત જવા ઉપડ્યા, કે જ્યાં પુરોચન નામના પોતાના એક વિશ્વાસુ મંત્રી પાસે દુર્યોધને જલદી સળગી ઉઠે તેવાં લાકડાં અને બીજા જાળાજાહી પદાર્થોનો એક મહેલ અગાઉથી તૈયાર કરાવી રાખ્યો હતો. પાંડવોને વળાવવા જતાં પેદુરકાકાએ તેમને સ્વેચ્છ લાષામાં “અલોહ (લોખંડવિનાનાં) શસ્ત્રોથી સાવધ રહેજો, અને વનનાશક તથા હિમનાશક પદાર્થ (અગ્નિ) થી કોલ્હા પ્રમાણે (જમીનમાં લોંચડ ખોદી) પોતાનું રક્ષણ કરજો” આમ કહી ચેતવી દીધા. આથી પાંડવોએ વિદુરે મોકલેલા એક વિશ્વાસુ માણસ પાસે છેક અરણ્યમાં જઈ શકાય તેવું એક લોંચડ ખોદાવ્યું; અને એક દિવસ રાત્રે, મહેલને આગ લગાડી, તેમાં પુરોચનને હોમી-તેના ટાંટીયા તેનાજ ગળામાં ઘાલી-પેઓ ચાલી નીકળ્યા; અને અરણ્યમાંના બીજા દ્વારથી બહાર નીકળી પડ્યા. પણ હસ્તિનાપુરમાં તેમની પીનાશી બાકે મિહુર સિંચાય, બીજા સઘળાઓએ ખૂબ શોક

કર્યો અને રાજકુળને છાજે તેવી રીતે પાંડવોની ઉત્તરક્રિયા પણ કરવામાં આવી ! પણ જનસમાજ-માં કૌરવોની હુષ્ટ દાનત જણાઈ ગઈ.

વનમાં નીકળી પડ્યા પછી ભીમસેને હિડિંબ રાક્ષસને મારી પોતાના પર મોહિત થયેલી તેની બહેન હિડિંબા જોડે ગાંધર્વલક્ષ્મ કર્યું. આથી તેને એક પુત્રની પ્રાપ્તિ થઈ, જેનું નામ 'ઘટોત્કચ' રાખવામાં આવ્યું. બાદ પાંડવો એકચક્રા નગરીમાં આવી રહેવા લાગ્યા, જ્યાં ભીમે બકાસુર નામના એક રાક્ષસને માર્યો. ત્યાં થોડોક સમય રહ્યાબાદ તેમને દ્રુપદ-રાજાને ત્યાંના સ્વયંવરની ખબર મળતાં તે ત્યાં ગયા.

રાજા દ્રુપદે દ્રૌપદીનો આ સ્વયંવર-જેમ નળને શોધી કાઢવા દમયંતીનો કરવામાં આવ્યો હતો તેમ-કડક શરત કરી મહાપરાક્રમી અર્જુનનેજ શોધી કાઢવા રચ્યો હતો; કારણ કે તેની ઇચ્છા તેની વેરેજ કૃષ્ણા આપવાની હતી, પણ પાંડવોનું અસ્તિત્વ નક્કી ન હોવાથી; તેમજ અર્જુન વેરેજ પોતાની કન્યા આપવાનો જે પ્રથમથીજ વિચાર હતો તો પછી સ્વયંવર રચી અન્ય રાજાઓનું અપમાન શા સારૂ કર્યું, એવો પાછળથી અન્ય રાજાઓ વાંધો દેશે એમ યોગ્ય વિચાર કરીનેજ, તેણે પોતાની એ ઇચ્છા કોઈ આગળ જાહેર કરી નહોતી; પરંતુ સ્વયંવરની જે શરત તેણે રાખી હતી તે એવીજ હતી કે જે ઘણુંખરૂં અર્જુનસિવાય બીજા કોઈથી પૂરી પડે નહિ.

કથા

ઉપર પ્રમાણે લાક્ષાગૃહમાંથી જીવંત નીકળેલા પાંડવો જ્યારે ગુપ્તપણે એકચક્રા નગરીમાં રહેતા હતા, ત્યારે સત્યવતીપુત્ર વેદવ્યાસ તેમને મળવા આવ્યા. ધર્મ અને અર્થને અનુરૂપ કેટલુંક ભાષણ તથા નાના પ્રકારની આશ્ચર્યકારક કથાઓ કહ્યાબાદ તે મહર્ષિએ પાંડવોપ્રત્યે કહ્યું કે:—“તપોવનમાં એક મહર્ષિની કન્યા હતી. કૃશ ઉદર, ઉત્કૃષ્ટ કૃમર અને ઉત્તમ ભમરોથી યુક્ત તે કન્યા જોકે સર્વગુણસંપન્ન હતી, છતાં પોતાના કર્મથી ભાગ્યહીન હતી; તેથી રૂપવતી હોવા છતાં તેને પતિ મળ્યો નહિ. આથી દુઃખિત થઈ તે કન્યાએ પતિ સારૂ તપશ્ચર્યાનો આરંભ કર્યો અને ઉગ્ર તપશ્ચર્યાથી શંકરને સંતુષ્ટ કર્યા. શંકરે વર માગવાનું કહેતાં ‘સર્વગુણસંપન્ન પતિ મને જોઈએ છે’ એમ તેણે પુનઃ પુનઃ પાંચવાર કહ્યું. આથી ‘તને પાંચ પતિ થશે’ એમ શંકરે તેને કહ્યું; પરંતુ તે સાંભળી તે ઋષિપુત્રીએ કહ્યું:—‘હિ પ્રભુ! હે દેવ! આપના પ્રસાદથી એક પતિ પ્રાપ્ત કરવાની મારી ઇચ્છા છે;’ પણ “‘પતિ આપો’ એ મુજબ તે પાંચવાર મને કહેવાથી બીજા જન્મમાં તને પાંચ પતિ પ્રાપ્ત થશે,” એમ શંકરે તેને કહ્યું. તે દેવરૂપી કન્યા દ્રુપદકુળમાં ઉત્પન્ન થઈ છે અને જેને કોઈ રીતે નામ મેલી શકાય નહિ એવી તે પૃથત્રાજાની નાતીયણ કૃષ્ણા તમારી પત્ની ઠરી ચૂકી છે; માટે હે બલાઘ્ન પાંડવો! તમે પાંચાલનગરમાં હવે નિવાસ કરો. તેને પ્રાપ્ત કરી લેતાં તમે સુખી થશો, એમાં સંશય નથી.”

શ્રીમદ્ વેદવ્યાસનાં ઉપલાં વચન સાંભળી દ્રુપદરાજાના સ્વયંવરમાં જવાને ઉદ્યત થયેલા તે પાંડવો ધૌમ્યમુનિને પોતાના પુરોહિત નીમી, તે નિમણૂકથા જાણે પોતાને દ્રૌપદી મળીજ ગઈ હોય એવા આનંદિત થઈ, પાંચાલનગર તરફ કુચ કરવા લાગ્યા.^૨ જતાં જતાં રસ્તામાં વેદવ્યાસનો પુનઃ મેળાપ થયો, જેમની પાસેથી આશિષ પ્રાપ્ત કરી પ્રાણણીએ પણ તેમને પોતાની સાથે દ્રૌપદી-સ્વયંવરમાં આવવા આગ્રહ કર્યો. એ મુજબ પાંચાલનગરમાં જઈ તે નગર તથા લોકસમુદાય એકઠો થવાના સ્થાનનું અવલોકન કરી તેમણે

૧ આદિપર્વ, અં. ૧૭૧

એક કુંભારની ઝુંપડીમાં પોતાનો ઉતારો રાખ્યો.^૧

ખીજી બાજુ સ્વયંવરની ખબર સાંભળી દેશદેશાંતરના રાજાઓ, બ્રાહ્મણો અને પ્રેક્ષકો આવી પાટનગર કાંપિલ્યમાં એકઠા થવા લાગ્યા. એ રીતે જ્યાં રત્નાદિનું વિપુલ દાન થતું હતું અને નટાદિ આવી પોતપોતાની ચાલાકી બતાવી પ્રેક્ષકોનું મનોરંજન કરતા હતા, એવો તે મંડપ દિવસે દિવસે વૃદ્ધિંગત થતા જનસમાજથી સુશોભિત થવા લાગ્યો. આવો ઉત્સવ લાગટ પંદર દિવસપર્યંત થયાબાદ સોળમે દિવસે દ્રુપદકન્યા ઉત્તમ વસ્ત્રાભૂષણોથી સજ્જ થઈ, હાથમાં સુવર્ણમાળા લઈ સભામાં આવી.

આ પ્રમાણે સ્વયંવરને દિવસે સર્વ સમાજ એકઠો થતાં રાજા દ્રુપદના પુરોહિતે હવન કર્યો અને અગ્નિનું સંતર્પણ કર્યું; તેમજ બ્રાહ્મણો પાસે સ્વસ્તિવાચન કરાવ્યું.^૨ ત્યારબાદ સર્વ વાદો બંધ થતાં યુવરાજ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન હમેશના રિવાજ મુજબ પોતાની બહેન દ્રૌપદીને લઈને સભામાં આવ્યો અને સર્વેને ઉદ્દેશીને બોલ્યો કે:—

“હિ ભૂપતિઓ ! મારે લાષણુ શ્રવણ કરો. અત્રે આ ધનુષ્ય અને બાણ પડેલાં છે, તે લઈ અંતરિક્ષમાં પરિભ્રમણ કરનારા આ યંત્રના છિદ્રમાંથી તમે તીક્ષ્ણ અને ગગનસંચારી પાંચ બાણોથી નિશાન મારો; કારણ કે જે કુલીન, રૂપવાન અને બળવાન પુરુષ એ મહા-ત્કર્મ કરશે, તેની મારી બહેન કૃષ્ણા આજે ભાર્યા થશે.”^૩

નૃપતિઓ પ્રત્યે ઉપલું વેણુ ઉચ્ચાર્યા બાદ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને સ્વયંવરમાં બેઠેલા સર્વે રાજાઓનાં નામ, ગોત્ર અને પરાક્રમ દ્રૌપદીને કહી સંભળાવ્યાં અને લક્ષ્યવેધ કરનાર જોડે વરવાની સૂચના આપી.

હાજર થયેલા રાજાઓમાંથી કેટલાક એક પછી એક ઉઠવા લાગ્યા, પણ સ્વયંવરની શરત પૂરી ન કરી શકવાથી નિરાશ થઈ પાછા બેઠા. આખરે કણ્વે ઉઠ્યો. તે ધનુષ્ય પણ વાળી શક્યો, અને તેનાપર શર પણ સાંધી શક્યો. આથી તે શરત પૂરી કરી શકશે એવું વ્યાજખી રીતે કદવી ‘હું સૂતપુત્રને વરનાર નથી’ એમ કહી તેણે તેને પાછો કાઢ્યો. આ અરસામાં સર્વે રાજાઓ એકીઠશે દ્રૌપદી તરફ જોઈ રહ્યા હતા અને પાંચે પાંડવો પણ તેને જોઈ મદન-બાણથી ઘાયલ થયા હતા,^૪ તેથી બ્રાહ્મણવર્ગમાં બેઠેલા તેઓને જો કે શ્રીકૃષ્ણ ઓળખી શક્યા, પણ તેઓ તેમને જોઈ શક્યા નહિ. આખરે અર્જુને એ મહાપરાક્રમ કરવાનો વિચાર કર્યો અને બ્રાહ્મણગણની આશિષ મેળવી તે આગળ વધ્યો. ઇશ્વરકૃપાથી સ્વયંવરની વિકટ શરત તે પૂરી કરી શક્યો.

બ્રાહ્મણગત અને દ્રુપદપક્ષીય જનોમાં આથી આનંદ પ્રસરી રહ્યો, વાદો મોટે સ્વરે વાગવા લાગ્યાં, ચોતરફથી પુષ્પવૃષ્ટિ થવા લાગી, ભાટપુરાણિકો સ્તુતિ કરવા લાગ્યા અને આખો બ્રાહ્મણસમુદાય જયસૂચક ધ્વનની માફક પોતાનાં વસ્ત્રો ફરકાવવા લાગ્યો; પણ જેમ શ્રીકૃષ્ણને અર્ધ્ય આપતી વખતે શિશુપાલાદિ રાજાઓ ઇર્ષ્યાથી વિરુદ્ધ પડ્યા હતા, તેમજ હતાશ થયેલા ક્ષત્રિય રાજાઓ બ્રાહ્મણવર્ગમાંના એક પુરુષે શરત પૂરી કરવાથી પોતાનું અપમાન થયેલું સમજી હાહાકાર કરવા લાગ્યા. આ મુજબની ગરબડ સભામાં ચાલતાં ‘ધર્મ-નિષ્ઠામાં શ્રેષ્ઠ’ યુધિષ્ઠિર ‘પુરુષશ્રેષ્ઠ’ નકુલસહદેવ સાથે સત્વર ઘેર ચાલતા થયા.^૫

૧ તે તુ દૃષ્ટ્વા પુરં તત્ત્વ સ્કન્ધાવારં ચ પાણ્ડવાઃ । કુંભકારસ્ય શાલાયાં નિવાસં ચક્રિરે તદા ॥

(આદિપર્વ, અં ૧૮૭, શ્લો ૬)

૨ આદિપર્વ, અં ૧૮૭, ૨૯-૩૧ ૩ આદિપર્વ, અં ૧૮૭, ૩૬, ૩૭

૪ આદિપર્વ, અં ૧૮૮, ૧૧, ૧૨ ૫ આદિપર્વ, અં ૧૮૦, ૨૫, ૨૬

રાજાઓમાં દ્રેષ ઉત્પન્ન થયેલો જાણી, અને વેધ કરનાર અર્જુનને જોઈ, આનંદિત થયેલા દ્રુપદરાજાએ પોતાના સૈન્યસહિત અર્જુનને મદદ કરવાનો વિચાર કર્યો.

આ તરફ વેધ થતાં જ દ્રૌપદી આનંદિત થઈ અને શુભ વસ્ત્ર તથા પુષ્પમાળા લઈને અર્જુનસમીપ આવી. અર્જુનને તેનો સ્વીકાર કર્યો; અને બ્રાહ્મણોની સ્તુતિને પાત્ર થયેલો તે, ત્યારબાદ રંગસભામાંથી બહાર નીકળ્યો. તેની પાછળ પાછળ તેની પત્ની પણ નીકળી.^૧

આ પ્રમાણે તેમને બહાર નીકળતાં જોઈ પ્રથમથી જ દ્રેષામિત્રી બની ઉઠેલા રાજાઓ પોતાનું અપમાન થયેલું મानी પરસ્પર કહેવા લાગ્યા કે, “ઉત્તમ પ્રકારે સત્કાર કરી અને ઉત્તમોત્તમ અન્ન જમાડી દ્રુપદે આપણું નાક કાપ્યું છે. શું દેવસમુદાય માફક લેગા થયેલા આ નૃપસભામાંથી એકે રાજા તેને પસંદ નહિ પડ્યો કે એક બ્રાહ્મણને તે પોતાની કન્યા લઈ જવા દે છે ? બ્રાહ્મણોને સ્વયંવરનો અધિકાર નથી; સ્વયંવર તો ક્ષત્રિયોનો જ હોય. વારૂ, જો કન્યા પોતે જ કોઈ રાજાને પસંદ ન કરતી હોય, તો આપણે તેને અગ્નિમાં નાખી દઈએ અને આપણા રાજ્યમાં ચાલતા થઈએ !”

આ મુજબ વિચાર કરી સર્વે રાજાઓ દ્રુપદનો વધ કરવા તેના પર ધસ્યા, પણ આયુધો-સાથે પોતાની તરફ ધસી આવતા સર્વે રાજાઓને જોઈ ભયભીત થયેલો તે રાજા બ્રાહ્મણોની ‘કાળી ગાય’ બની ગયો ! પરંતુ ભીમાર્જુન તેમની સમક્ષ ગયા અને રાજાઓ સાથે યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થઈ રહેલા તે દ્વિજશ્રેષ્ઠોને માત્ર પ્રેક્ષકતરીકે ઉભા રહેવાનું કહી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. અન્ય સાધારણ રાજાઓને મહાત કર્યાબાદ કર્ણ અને અર્જુન તેમજ શલ્ય અને ભીમની જોડીઓ સામસામે આવી ઉભી રહી. બંનેનું તુમુલ યુદ્ધ થતાં સર્વે રાજાઓ લેગા મળ્યા અને એ મહાપરાક્રમી બ્રાહ્મણો કયા કુળના અને કયા દેશના છે, તેની શોધ કરવાનો વિચાર કરી થોડો સમય યુદ્ધ બંધ રખાવ્યું. એટલામાં ભીમાર્જુનને તેમના અતુલ પરાક્રમથી ઝોળાળી ગયેલા શ્રીકૃષ્ણે વચમાં પડી યુદ્ધ બંધ રખાવી ‘દ્રૌપદી ધર્મથી જ લક્ષ્યભેદક વીરને પ્રાપ્ત થઈ છે’^૨ એવો નિર્ણય કરી રાજાઓનું સાંત્વન કર્યું; અને તે સર્વે રાજાઓ પોતપોતાને ઠેકાણે ચાલતા થયા, તેમજ અન્ય લોકો પણ ‘બ્રાહ્મણોએ પાંચાલરાજાની કન્યા વરી’ અને આજની રંગસભામાં “બ્રાહ્મણોની જીત થઈ” એમ બોલતા બોલતા વિદાય થયા.^૩ અત્યંત આનંદમાં આવી ગયેલા બ્રાહ્મણસમુદાયમાંથી ભીમાર્જુન માંડમાંડ પોતાનો રસ્તો કાઢી શક્યા. યુદ્ધથી જખમી થયેલા તેઓ પૂર્ણિમાના ચંદ્ર-સૂર્ય પ્રમાણે શોભવા લાગ્યા. દ્રુપદપુત્રી પણ તેમની પાછળ તેમને ઉતારે જવા લાગી.

બીજી બાજુ ભિક્ષા માગી પાછા ફરવાનો સમય થવા છતાં પુત્રો આવ્યા નહિ, તેથી કુંતીને ફિકર થવા લાગી કે, “રખેને કૌરવોએ કે મહાભયંકર અને હીર્ષદ્રેષી માયાવી રાક્ષસોએ તેમનો વધ તો કર્યો નહિ હોય ? અરેરે ! મહાત્મા વ્યાસમુનિનો મત પણ ખોટો જ નિવડ્યોને !” વાત્સલ્યભાવથી વ્યાસ થયેલી કુંતી આ મુજબ ચિંતાતુર હતી, એટલામાં અપરાહુનકાળ સમાપ્ત થવાના સુમારમાં મેઘથી ઘેરાયેલા સૂર્ય પ્રમાણે બ્રાહ્મણોથી ઘેરાયેલો અર્જુન તે ઠેકાણે, તે કુંભારના ઘરમાં દાખલ થયો.^૪

કુંભારની કર્મશાળામાં (કામ કરવાની જગ્યાએ) આ મુજબ પહોંચતાંવાર તે મહાપરાક્રમી કુંતીપુત્રો ભીમાર્જુન કુંતીસમીપ ગયા, અને અત્યંત આનંદિત થયેલા તે પુરુષ-શ્રેષ્ઠોએ ભિક્ષાતરીકે તે દ્રૌપદીને જ માતાપ્રતિ નિવેદિત કરી !^૫ તેમજ ગુંપડીમાં બેઠેલી

૧ આદિપર્વ-અ. ૧૯૦, ૨૮

૨ આદિપર્વ-અ. ૧૯૨, ૩૮

૩ આદિપર્વ-અ. ૧૯૨, ૪૦

૪ આદિપર્વ-અ. ૧૯૨, ૪૫-૪૭

૫ આદિપર્વ-અ. ૧૯૩, ૧

આ. ૬

તે કુંતીએ પણ દૃષ્ટિએ પડવાની ટાટ ન જોતાં “ સર્વે વહેંચી દ્યો ” કહ્યું; પણ દ્રૌપદી-
ને જોતાં તેને પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો કે, “ અરેરે! મેં આ કેવું અનર્થકારક વેણ ઉચ્ચાર્યું ? ”
આદ્ય ચિંતાકાંત થયેલી તે અધર્મભીરુ કુંતી અતિશય આનંદિત થયેલી તે દ્રૌપદીનો હાથ
પકડી યુધિષ્ઠિર પાસે ગઈ અને બોલી કે:—“ હે પુત્ર ! આ દ્રુપદરાજની કન્યા તારા કનિષ્ઠ
અંધુઓએ મારી સામે નિવેદિત કરી; પણ પ્રમાદને લીધે મારા મોંમાંથી (રોજની માફક)
એમ નીકળી ગયું કે, ‘ સર્વે જણા વહેંચી દ્યો. ’ આથી મારે ભાષણ પણ અસત્ય ન થાય
અને પાંચાલકન્યા દ્રૌપદીને પાતક પણ ન લાગે, એવો કાંઈ ઉપાય તું બતાવ. ”

ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે આથી અર્જુનને કહ્યું કે, “ તેં દ્રૌપદીને સ્વયંવરમાં જીતી છે, તો તારી
સાથેજ પાણિગ્રહણ કરવાથી તે શોભનાર છે; માટે અસિ પ્રજ્વલિત કરી તું એનું યથાવિધિ
પાણિગ્રહણ કર. ” ત્યારે અર્જુનને કહ્યું કે, “ પ્રથમ આપનો, બાદ ભીમસેનનો, પછી મારો
અને ત્યારબાદ નકુલસહદેવનો વિવાહ થવો યોગ્ય છે; માટે આપેજ એ કન્યાનું પાણિગ્રહણ
કરવું જોઈએ અને ત્યારબાદ ભીમસેનનો, મારો અને નકુલસહદેવનો વિવાહ અનુક્રમે
થવો જોઈએ. મારો તો આ મત છે; પણ આ પ્રસંગે ધર્માનુરૂપ, યશસ્કારક પાંચાલરાજ
દ્રુપદને પણ જે હિતાવહ હોય, તે વિચાર કરીને કરો અને અમને યોગ્ય આજ્ઞા આપો; કારણ
કે અમે સર્વે આપની આજ્ઞામાં છીએ. ”

અર્જુનનું આવું ભાષણ સાંભળી સર્વે પાંડવોએ પોતાની નજર દ્રૌપદી તરફ ફેંકી અને
આમતેમ જોતી તે ભાગ્યવતી દ્રૌપદીને જોતાં સર્વ પાંડવોએ એકબીજા સામું જોયું અને તે
સર્વેનું મન તેના પર ચોંટયું. સારાંશ કે, દ્રૌપદીને જોતાંવેત તે સર્વ અપરિમિત વીર્ય-
વાન પાંડવોમાં સર્વ ઇદ્રિયોના ક્ષોભકારી મદનનો પ્રાદુર્ભાવ થયો; કારણ દ્રૌપદી-
નું સ્વરૂપ બહુ કામોદીપક હોવાથી પ્રાણીમાત્રનું ચિત્ત વેધી નાખનારું હતું !^૧

તેમની આવી મુદ્રાઓ જોઈ તથા તેમનો મનોરથ જાણી, યુધિષ્ઠિરને વ્યાસવચનનું સ્મરણ
થયું. આથી દ્રૌપદી જેને પ્રાપ્ત થશે તેના બીજા પાંડવો શત્રુ થશે, એ ભયથી તે ધર્મરાજ
પોતાના અંધુઓપ્રતિ કહેવા લાગ્યા કે, “ આ કલ્યાણી દ્રૌપદી આપણા સર્વની ભાર્યા થશે. ”^૨
જ્યેષ્ઠબ્રાતાનું તે ભાષણ લક્ષમાં લઈ ઉદાર અંતઃકરણથી યુક્ત તે સર્વ પાંડુપુત્રો તેજ વાતનો
મનમાં વિચાર કરતા કરતા સ્તબ્ધ થઈ રહ્યા. એટલામાં શ્રીકૃષ્ણબળદેવ કુંભારની તે કર્મશાળા-
માં કે જ્યાં પાંડવો બેઠા હતા ત્યાં આવ્યા અને પોતાની ઓળખાણ આપી પરસ્પર અભિ-
વંદન-નંદન કરી, હાસ્યપૂર્વક સુખદુઃખની બે વાતો કરી વિદાય થયા.

પાંચાલરાજપુત્ર દુષ્ટદુષ્મ કુંભારગૃહે જવા નીકળેલા ભીમાર્જુનની પાછળ પાછળ
ગયો હતો અને કોઈની પણ નજરે ન પડતાં, પૂર્ણતઃ સાવચેત રહી, તે કુંભારના ઘરમાં
પાંડવોની પાસેજ છુપાઈ બેઠો હતો.^૩

સાયંકાળે ભીમાર્જુન તથા નકુલસહદેવ ભિક્ષા માગી લાવ્યા; અને યુધિષ્ઠિરને
અર્પણ કરી. ભોજનનો સમય થતાં કુંતીએ દ્રૌપદીને પ્રથમ દેવતાઓને બલિ તથા બ્રાહ્મણો-
ને ભિક્ષા આપવાનું કહ્યું; અને પછી અન્નના અન્ય અપેક્ષકોને આપ્યા બાદ શેષ રહેલા-
માંથી બે ભાગ કરી એક ભીમને (કારણ કે તે ખૂબ ખાતો હતો !) અને એક બીજા બધાને
સરખે હિસ્સે આપવા કહ્યું. ભોજન થતાં સહદેવ ભૂમિપર દર્ભશય્યા તૈયાર કરી અને તે પર
પોતાનાં વસ્ત્ર પાથરી તે સર્વ વીરો દક્ષિણ તરફનું માથું કરી સૂતા; કુંતી તેમને તકીયે
લાગીને (માથા આગળ) સૂતી; અને જાણે પાંડવોના પગ મૂકવા સાડા એક તકીયોજ હોય

નહિ, તેમ દ્રૌપદી તેમના પગ આગળ સૂતી ! તે રાજપુત્રીને એ પ્રકારે ભૂમિપર (ખાટલા-પર નહિ) સૂવું પડવા છતાં તેણે જેમ પાંડવોનું અશુભ કર્યું નહિ, તેમજ પોતાના મનમાં પણ જરાયે ખોટું આણ્યું નહિ; અને અન્નાર્થે ત્યાં મળેલા ઇતર સર્વ મનુષ્યોએ પણ દ્રૌપદીને ત્યાં બેઠેલી (?) અવલોકી !^૧ આ મુજબ શય્યાધીન થતાં તે પાંડવોએ સેનાપતિને યોગ્ય એવી અદ્ભુત વાતો કરવા માંડી, જે બધી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને સાંભળી.

પાંડવોની તે ઇત્યંભૂત હકીકત અને તેમણે રાત્રે આપસઆપસમાં કરેલી વાતો, એ સર્વે પૂર્ણપણે દ્રુપદરાજને નિવેદિત કરવા સારૂ રાજપુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ત્યાંથી સત્વર નીકળી દ્રુપદ પાસે ગયો. તુરંતજ પાંડવોને ઓળખેલા ન હોવાથી ખિન્ન થઈ બેઠેલા મહાત્મા પાંચાલ-રાજ દ્રુપદે તેને મત્સ્યવેધ કરનાર કોણ અને કયા કુળનો છે, તે પૂછ્યું; જેના ઉત્તરમાં ધૃષ્ટદ્યુમ્ને ભીમાર્જુનની કુંભારને ઘેર પહોંચવાની, ત્યાં પાસેપાસેજ બેઠેલા ત્રણ પુરુષો તથા તેમની માતાને જોયાની, કૃષ્ણાને ત્યાંજ મૂકી ભિક્ષાટનાર્થે ચાર પાંડવોના નીકળી ગયાની, ત્યાંથી પાછા આવતાં ભોજન કર્યાની, સૂવાની તથા પરસ્પર ક્ષત્રિયોચિત સંભાષણની વાત દ્રુપદને કહી; અને અમિદાહમાંથી પાંડવો મુક્ત થયાની કિંવદંતિ ખરી હોઈ, તે સઘળા પાંડવોજ હોવા જોઈએ, એવી પોતે બાંધેલી અટકળ પણ કહી.

બાદ આનંદિત થયેલા તે દ્રુપદે તેઓ પાંડવોજ છે કે કેમ, તેની વધુ તપાસ કરવા પોતાના પુરોહિતને મોકલ્યો; જેણે યુધિષ્ઠિરને તેની જાતિ, કુળ આદિ પોતાને કહેવા કહ્યું અને વધુમાં ઉમેર્યું કે, “ પાંડુરાજ અને દ્રુપદરાજમાં ગાઢ મૈત્રી હતી અને ‘ આ મારી કન્યા કૃષ્ણાને હું કુરુકુલોત્પન્ન પાંડુને વહુતરીકે આપીશ ’ એવો તેનો મનોદય હતો. વળી દ્રુપદના મનમાં એવી ઇચ્છા ઘોળાયા કરે છે કે, ‘ વિશાળ અને દીર્ઘબાહુથી યુક્ત અર્જુન જો ધર્મતઃ આ મારી કન્યા પ્રાપ્ત કરી લે, તો તે માંડે એક મોટું હિત કર્યા સમાનજ છે. ’ ”^૨

આ મુજબ દ્રુપદરાજનો સંદેશો કહી વિનયપૂર્વક બેઠેલા તે પુરોહિત તરફ ધર્મરાજને જોયું અને ભીમસેનને તેનું પાદપૂજન કરવા આજ્ઞા કરી. તેમ થતાં યુધિષ્ઠિરે તે પુરોહિતને કહ્યું:— “ ક્ષાત્રધર્મને ઉચિત રીતિનું અવલંબન કરી પાંચાલરાજને પોતાની કન્યા સ્વયંવરમાં મેલી હતી—માત્ર ઇચ્છાથીજ તેમ કર્યું નહોતું. વળી તેની પુત્રીએ પણ તે વાત માન્ય કરી હતી. તેમ કરવામાં તેણે જાતિ, કુળ, શીલ કે ગોત્ર, એમાંના કશાની પણ અપેક્ષા રાખેલી નહોતી—માત્ર ધનુષ્ય સજ્જ કરી લક્ષલેદ કરવાની શરતેજ તે આપવાનું જાહેર કર્યું હતું; અને તે મુજબ રાજઓના સમુદાયમાં તેને આ મહાત્માએ (અર્જુનને) જીતી છે. આથી દ્રુપદરાજને હવે ચિંતાતુર થવાનું કશું કારણ દેખાતું નથી, પણ દ્રુપદરાજનો એ (અર્જુનને કન્યા આપવાનો) મનોરથ પણ સિદ્ધ થશે. વળી એ રાજકન્યાના સ્વરૂપનું ઉત્તમ પ્રકારે સાર્થક થયેલ હું માનું છું; કારણ કે તે ધનુષ્યને તે પ્રકારે પ્રત્યંચા ચઢાવવાનું કામ દુર્બળ મનુષ્યથી થવું શક્ય નથી અને અસ્ત્રવિદ્યામાં નિપુણ ન હોય એવા અને હીન કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલાથી તે લક્ષ્ય પૃથ્વીપર પાડવું અશક્યજ હતું. આથી કન્યા સારૂ દ્રુપદે કાળજી કરવી જોઈતી નથી. વળી (દ્રુપદની ઇચ્છા ન હોય તોપણ) તે લક્ષ્યલેદ વ્યર્થ કરવાની (લક્ષ્યવેધ કરનારને હરાવવાની) આજે પૃથ્વીમાં એક પણ પુરુષની છાતી ચાલનાર નથી. ”

એટલામાં ભોજન તૈયાર હોવાની ખબર દ્રુપદનો એક માણસ લાવ્યો; અને સર્વ કર્મ આટોપી, દ્રુપદને ઘેર ભોજન કરી, ત્યાંજ દ્રૌપદીનું પાણિગ્રહણ કરવાનું સૂચવ્યું. આથી આવેલા તે પુરોહિતને આગળથી મોકલી દઈ પાંડવો દ્રુપદે મોકલેલા વિશાળ અને કિંમતી રથોપર સ્વાર

થઈ દ્રુપદને ત્યાં જવા લાગ્યા, અને કુંતી તથા દ્રૌપદી પણ એક રથમાં બેસીને ગયાં.

બીજી બાજુ પુરોહિતના મુખમાંથી નીકળેલાં વચન સાંભળી દ્રુપદરાજએ પાંડવોની જાતિ આદિ નક્કી કરવા નાના પ્રકારની ચીજો એકઠી કરી. દ્રુપદને મહેલે પહોંચતાં કુંતી અને દ્રૌપદી અંતઃપુરમાં ગયાં; અને પાંડવો પાદપીઠોથી (પગ મૂકવા સારૂ રાખેલી ચોપાઈઓથી) યુક્ત એવા સર્વોત્કૃષ્ટ અને મહામૂલ્યવાન સિંહાસનપર બીલકુલ વિસ્મિત ન થતાં બેઠા. બાદ ઉજ્જવલ વેષ ધારણ કરેલાં દાસ-દાસીઓ અને પીરસણીઆઓએ સોનારૂપાનાં પાત્રોમાં ઉત્તમ પ્રકારનાં ખાદ્યપેય લાવીને પીરસ્યાં. આ પ્રમાણે ભોજનવિધિ સમાપ્ત કરી પાંડવો બીજી વસ્તુઓ તરફ દુર્લક્ષ કરી સંગ્રામ-સામગ્રી નિહાળવા ગયા, જેથી દ્રુપદાદિએ તેઓ રાજ-કુમારજ હોવા જોઈએ, એવું ખાત્રીપૂર્વક માન્યું.

બાદ યુધિષ્ઠિરને પાસે બોલાવી દ્રુપદે તેનાં વર્ણુ, કુળ આદિસંબંધી હકીકત પોતાને કહેવા વિનંત્યું; જેનો સ્વીકાર કરી યુધિષ્ઠિરે સર્વ પાંડવોને એક પછી એક તેમનાં નામથી ઓળખાવ્યા, જે સાંભળી દ્રુપદને આનંદાશ્રુ આવ્યાં. ત્યારબાદ દ્રુપદના પૂછવાથી લાક્ષાગૃહની હકીકત જણાવી પાંડવો દ્રુપદના ભવ્ય વાડામાં ગયા. ત્યાં દ્રુપદે અર્જુનને પોતાના કુળધર્મ મુજબ યથાવિધિ દ્રૌપદીનું પાણિયકણ કરવા કહ્યું.

એ પરથી યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે:-“ હે રાજા! મારે પણ વિવાહ કરવો છે.” દ્રુપદે ઉત્તર દીધો:-“ તો તું એનું પાણિયકણ કર; અથવા તારા બંધુઓ પૈકી જેને તારે આપવી હોય તેને કૃષ્ણા આપ. ” યુધિષ્ઠિરે ઉત્તરમાં જણાવ્યું:-“ તે અમે સર્વેની રાણી થશે, અને મારી માતા પણ પૂર્વે એમ બોલી ગઈ છે. વિશેષ, હું અને ભીમસેન-એ બેઉ હજી અવિવાહિત છીએ; અને રત્નસમાન તારી કન્યા અર્જુનને જીતી છે. રત્નનો ઉપલોગ સર્વેએ કરવો, એવો અમારો સંકેત છે; અને તે સંકેત છોડવાની અમારી ઇચ્છા નથી! આથી ધર્મથીજ આ તારી કન્યા કૃષ્ણા અમે સર્વેની પત્ની થશે, માટે અગ્નિસમીપ સર્વ સાથેજ એનું પાણિયકણ થવા દે.”^૧

આથી દ્રુપદે કહ્યું:-“ હે કુરુનંદન! એક પુરુષને ઘણી સ્ત્રીઓ કરવાનું કહેલું છે, પણ એક સ્ત્રીને અનેક પતિ (થયેલા) કોઈ પણ ઠેકાણે સાંભળ્યા નથી. હે કુંતીપુત્ર! તારી આવી બુદ્ધિ કેમ થઈ? શિષ્ટાચાર અને શ્રુતિથી વિરુદ્ધ (જઈ) આવો અધર્મ કરવો તને ઉચિત નથી.”^૨

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું:-“હે મહારાજ! ધર્મ બહુ સૂક્ષ્મ છે. અમારામાં તેની ગતિ જાણવાનું સામર્થ્ય નથી. પૂર્વકાલીન લોક જે માર્ગે ગયા તેજ માર્ગે અમે પણ જઈશું. મારી વાણીથી અસત્યોચ્ચારણ કદી થયું નથી અને અધર્મ તરફ મારી મતિ પણ નથી. મારી માતા એમજ કહે છે અને મારો પણ એજ મનોરથ છે. હે રાજા! એ નિશ્ચિત ધર્મ છે; માટે ચિંતા ન કરતાં તથા મનમાં (કોઈ પ્રકારની) શંકા ન આણતાં તેનું આચરણ કર.”^૩

આથી આખરે વળતે દિને દ્રુપદે યુધિષ્ઠિર, કુંતી તથા પોતાના પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્નને એ બાબતનો નક્કી વિચાર કરી પોતાને જણાવવાનું કહ્યું, એટલામાં વ્યાસમુનિ ત્યાં પધાર્યા.

દ્રુપદે તેમને પ્રશ્ન કર્યો કે:-“અનેક પુરુષોએ એકજ પત્ની કરવાથી સંકર કેમ ન થાય? તે સર્વ આપ મને યથાસ્થિત કહો.” આથી વ્યાસે કહ્યું કે:-“ (અતિગહન હોવાથી શાસ્ત્રીય) કપટથી ગ્રસ્ત અને તેથી શિષ્ટાચાર અને શ્રુતિથી વિરુદ્ધ આ (બહુપતિત્વ) ધર્મવિષે જેના જે મત હોય તે (તેણે કહેવા) સાંભળવાની મારી ઇચ્છા છે.”^૪

આથી દ્રુપદે કહ્યું:—“શિષ્ટાચાર અને શ્રુતિથી વિરુદ્ધનો આ મને અધર્મ લાગે છે; કારણ કે અનેકની એક પત્ની કોઈ ઠેકાણે હોતી નથી. પૂર્વકાલીન મહાત્માઓએ આ ધર્મનું અવલંબન કર્યું નથી અને વિદ્વાનોએ અધર્માચરણ કરવું કદી પણ ઉચિત નથી. આથી યુધિષ્ઠિરના કહેવા મુજબ વર્તવાને હું રાજી નથી, કારણ કે આ ધર્મ મને સદા સર્વકાળ સંશયિતજ લાગનારો છે.”

ધૃષ્ટદ્યુમ્ને કહ્યું:—“પોતે સદાચરણી હોય એવો જ્યેષ્ઠ બ્રાતા કનિષ્ઠ બ્રાતાની ભાર્યા સાથે સમાગમ કેમ કરે? ધર્મની સૂક્ષ્મ ગતિને લીધે અમે એક યા બીજી બાબુનો નિશ્ચય કરવાને અસમર્થ છીએ.”

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું:—“મારી વાણીએ અનૃતનો ઉચ્ચાર કર્યો નથી અને અધર્મ તરફ મારી મતિ વળતી નથી. આથી આ બાબતમાં મારો મત અનુકૂળ હોવાથી એ કોઈ પણ પ્રકારે અધર્મ નથી. જટિલા નામક ગૌતમીએ સાત ઋષિ જોડે તથા મુનિથી ઉત્પન્ન થયેલી વૃક્ષકન્યાએ પણ ‘પ્રચેત:’ સંજ્ઞક દશ ભાઈઓ જોડે સમાગમ કર્યાની કથા પુરાણમાં છે. વળી ગુરુતું કહેવું ધર્માનુસારજ હોય છે; અને સર્વ ગુરુઓમાં માતા શ્રેષ્ઠ ગુરુ છે, તથા ‘ભિક્ષા મુજબ સર્વ જણ મળી ઉપભોગ દ્યો’ એવા શબ્દ તે માતાના મોઢામાંથી પણ નીકળ્યા છે, તેથી એ વાત સર્વોત્કૃષ્ટ ધર્મ છે, એમ હું માનું છું.”

કુંતીએ કહ્યું:—“ધર્માનુચરણ કરનારા યુધિષ્ઠિરે જે મુજબ કહ્યું તે મુજબજ એ ખરું છે; અને અનૃતની મને બહુજ બીક લાગે છે, માટે હું અનૃતમાંથી કેમ મુક્ત થઈશ?”

વ્યાસે કહ્યું:—“હે ભદ્રે! તું અનૃતથી મુક્ત થઈશ, કારણ કે એ સનાતન ધર્મ છે. હે પાંચાલરાજા! ધર્મરાજના કહેવા મુજબ આ નિઃસંશય ધર્મ છે. હવે એ કેવી રીતે વિહિત અને સનાતન છે, તે હું સર્વને કહીશ નહિ, માત્ર તનેજ કહીશ.”

એમ કહી વ્યાસ દ્રુપદનો હાથ પકડી અંદર લઈ ગયા અને તેને તે સનાતન અને વિહિત ધર્મની આ કથાઓ કહી:—

“હે રાજા! પૂર્વે નૈમિષારણ્યમાં દેવોએ સત્ર કરવા માંડ્યો હતો, ત્યારે સૂર્યપુત્ર યમે તે સત્રમાં શામિત્રકર્મ (એટલે પશુઓનો ઘાત કરવાનું કર્મ) સ્વીકારવાથી કાલાનુક્રમણ થયું, જેથી મરણમાંથી મુક્ત થયેલી પ્રજા પુષ્કળજ વધી ગઈ! આથી ઇંદ્રાદિ દેવોને ભય પ્રાપ્ત થતાં તેઓ બ્રહ્મા પાસે ગયા. બ્રહ્માએ તેમને શાંત પાડી કહ્યું કે, “સત્રમાંથી મુક્ત થતાં યમ પોતાનું ચઢી ગયેલું બધું કામ પતાવી નાખશે.” આ સાંભળી દેવોનો જ્યાં યજ્ઞ ચાલતો હતો ત્યાં ઇંદ્રાદિ જઈ બેઠા; એટલામાં તેમને એક કમળ ભાગીરથીમાં દેખાયું, જે જોઈ તેઓ આશ્ચર્ય પામ્યા. ઇંદ્ર તપાસ કરવા ગયો, તો તેને દેખાયું કે, ગંગાના ઉગમસ્થાને એક સ્ત્રી પાણી સાફ ગંગામાં ઉતરી રહતી હતી; અને રહતાં રહતાં પાણીમાં તેનાં જેઃ અશ્રુ/બંદ પડતાં હતાં તે એકાએક સુવર્ણકમળ થઈ જતાં હતાં. ઇંદ્રે તેની પાસે જઈ રહવાનું કારણ પૂછતાં તેણે તેને પોતાની પાછળ આવવા જણાવ્યું. આ મુજબ તે સ્ત્રીની પાછળ જતાં પાસેજ હિમાલય પર્વતપર એક તરુણ સ્ત્રી જોડે એક રૂપવાન તરુણ (કે જે શંકર હતા તે) ને ઘૂત રમતાં જોયા. પોતે કોણ અને કેવો સત્તાધારી છે તે, તે તરુણ પુરુષને કહેવા છતાં પણ જ્યારે તેણે તેને કંઈ દાદ આપી નહિ, ત્યારે ઇંદ્ર ક્રુદ્ધ થયો. આ જોઈ શંકર હસ્યા અને ઘૂતકીડા ખલાસ થતાં તેણે ઇંદ્રને એક ગુહાનું દ્વાર ખોલવા જણાવ્યું, કે જેની અંદર બીજા તેના જેવાજ ચાર ઇંદ્રો હતા. ઇંદ્ર આથી ભયભીત થયો કે, રખેને મારી પણ એવીજ સ્થિતિ થાય! રુદ્રે કહ્યું કે, “પ્રથમતઃ તેં મારું અપમાન કર્યું, તેથી તું પણ આ ગુહામાં દાખલ થા.” આ સાંભળી ઇંદ્ર

ગર્વગલિત થઈ ગયો. ઇંદ્રે ક્ષમા ચાહી, પણ શંકરે કહ્યું કે:—“તમે સઘળા મનુષ્યજન્મ લઈ પૃથ્વીપર અવતરશો અને મહાપરાક્રમ કરશો. બાદ પાછા ઇંદ્રલોકને પ્રાપ્ત થશો.” પૂર્વે દ્રો-એ કહ્યું:—“જલદી છૂટકો થવો જ્યાંથી મુશ્કેલ છે, એવા મનુષ્યલોકમાં અમે જઈશું તો ખરા; પણ યમ, ધર્મ, વાયુ, ઇંદ્ર અને અશ્વિનીકુમાર, એ દેવોએ અમારી માતાને ગર્ભધાન કરવું, કે જેથી દિવ્ય અસ્ત્રોથી ત્યાંનાં મનુષ્યો જોડે યુદ્ધ કરી અમે પુનરપિ ઇંદ્રલોકને પ્રાપ્ત થઈએ.” આ સાંભળી ગાદીપરના ઇંદ્રે કહ્યું કે:—“(આ ચાર જોડે) મારા વીર્યથી ઉત્પન્ન થયેલો એવો મારો એક અંશભૂત પુરુષ હું આપીશ.” આ મુજબ નક્કી કર્યા બાદ શંકરે તે સુંદર અને સ્વર્ગની લક્ષ્મીસમાન રડતી સ્ત્રીને મનુષ્યલોકમાં તેમની સ્ત્રી નીમી. બાદ બધાને લઈને શંકર નારાયણ પાસે ગયા અને પોતાના શાપને તેમનું અનુમોદન મેળવ્યું. નારાયણે પણ પોતાની શક્તિરૂપ એક સદૈવ અને એક કાળો એમ બે વાળ ઉખાડી યાદવ-કુળમાં દેવકી અને રોહિણીના ગર્ભમાં પ્રવિષ્ટ કર્યા, જે બલરામ અને કૃષ્ણરૂપે અવતર્યા. આ મુજબ પૂર્વના ચાર ઇંદ્રો તે ચાર પાંડવો અને ઇંદ્રના અંશરૂપ પાંચમે તે અર્જુન, એમ પૂર્વના ઇંદ્રો તે આ પાંચ પાંડવો છે; અને પેલી રડતી સ્ત્રી તે તારી પુત્રી દ્રૌપદી છે.”

આ પ્રમાણે કહ્યા પછી અત્યંત અદ્ભુત વરદાન આપી વ્યાસે દ્રુપદને દિવ્ય દષ્ટિ આપી, કે જેથી તે પાંચે પાંડવોને તેમના મૂળ ઇંદ્રના રૂપમાં જોઈ શક્યો !

એ મુજબ એક વાત કહ્યા બાદ વ્યાસે બીજી વાત કહી:—“તપોવનમાં એક રૂપવતી ઋષિકન્યા હતી, પણ તેને પતિ પ્રાપ્ત થતો નહોતો; તેથી ઉગ્ર તપ કરી તેણે શંકરને રીઝવ્યા, અને “સર્વગુણસંપન્ન પતિની મને ઇચ્છા છે” એમ પાંચ વાર તેણે તેને કહ્યું. આથી ખુશ થયેલા શંકરે પાંચ વર થવાનું વરદાન આપ્યું. તે કન્યાએ એકજ પતિની અપીલ કરી, પણ અંતઃકરણમાં પ્રસન્ન થયેલા તે દેવાધિદેવે પુનરાપ શુભ ભાષણ કરી તેને કહ્યું કે:—“પતિ આપો, પતિ આપો, એમ કહી તે પાંચવાર મારી પ્રાર્થના કરી તેથી હવે તને પાંચજ પતિ થશે. હે ભદ્રે ! તારૂં દૃઢ્યાણ થાઓ ! તને બીજો દેહ પ્રાપ્ત થતાં એ બધું સિદ્ધિ પામશે.” આ મુજબ હે દ્રુપદ ! આ તારી દેવરૂપી કન્યા ઉત્પન્ન થઈ છે, અને ઈશ્વરી સંકેતથીજ તે પાંચેની પત્ની ઠરેલી છે; માટે હવે તને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ કર.”

દ્રુપદે કહ્યું:—“હે મુનિ ! હવે મારો સંશય દૂર થયો. મેં પ્રથમ આ વાત જાણી નહોતી; તેથીજ મારી પુત્રીનો એકજ પતિ સાથે સંબંધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો; પણ ખરેખર દૈવ આગળ કોઈનું કંઈ ચાલતું નથી, માટે દૈવવિહિત જે હોય તેજ કરવું યોગ્ય છે. દૈવનો સંબંધ ટાળવો અશક્ય છે, અને તે ટાળવા સાડ આ જન્મે કરેલા કર્મથી કંઈજ સિદ્ધ થતું નથી. જુઓ કે, કન્યાને એક ઉત્કૃષ્ટ પતિ મેળવી આપવાના ઉદ્દેશથી મેં જે શરત કરી તેજ અનેક પતિ મેળવી આપવાના કારણભૂત થઈ પડી ! પ્રત્યક્ષ શંકરે જ્યારે એવું વરદાન આપ્યું છે, ત્યારે ધર્મ હો કે અધર્મ હો, તોપણ એમાં મારો અપરાધ નથી; માટે દ્રૌપદીને જેમ રુચે તેમ કરે.”

બાદ વ્યાસે ધર્મરાજને પ્રથમ દ્રૌપદીનું પાણિગ્રહણ કરવા આજ્ઞા કરી; અને તે મુજબ ધૌમ્યમુનિએ હવન કરી યુધિષ્ઠિર સાથે દ્રૌપદીની ગાંઠ બાંધી આપી. ત્યારબાદ બીજે, ત્રીજે, ચોથે અને પાંચમે દિને, અનુક્રમે બાકીના પાંડવોએ તેનું પાણિગ્રહણ કર્યું. વૈશંપાયન અત્રે કહે છે કે, વ્યાસે તેને એક અદ્ભુત કથા એ કહી હતી કે, દ્રૌપદી દરરોજ એકેક પાંડવ સાથે લગ્ન કર્યા બાદ કુમારી થઈ જતી હતી !

બસ, આટલીજ કથા જોડે આપણને સાંસનું હોવાથી મહાભારત આપવાની જરૂર નથી.

શું કુંતીએ ખરેખર 'સર્વે સમેત્ય મુંક્ત' કહ્યું હતું ?

કુંતી એક દૃઢ સંકલ્પવાળી શૂર સ્ત્રી હતી. કુરુક્ષેત્રની લડાઈપૂર્વે કૃષ્ણસાથે પોતાના પુત્રોને તે જ સંદેશો મોકલે છે, તે એક વીર ક્ષત્રિયાણીને છાને તેવોજ છે. તે કૃષ્ણને કહે છે:—“અરે ! સંધિ કરવાનો આ કાળ નથી. પાંડવોને કહેજે કે, અપમાન થવાથી જેને રાગદ્વેષ આવતો નથી તે ખરો ક્ષત્રિયજ નથી. કુલક્ષય થવાની બીકે સ્વસ્થ બેસી રહી અથવા નિરાશ થઈ નીચ સ્થિતિમાં રહેશો નહિ; સાપની ઝેરી દાઢ ઉખાડી નાખતાં મૃત્યુ થાય તો બહેતર, પણ કુતરાને મોતે મરશો નહિ. શત્રુએ કરેલું અપમાન, તિરસ્કાર અને છળનો ભાર ગધેડા પ્રમાણે સહન કરવો એ ક્ષત્રિયોનો ધર્મ નથી. ડૂબવાનો કે પડવાનો પ્રસંગ આવે તોપણ શત્રુની કમરને પાકી બાથ ભીડી તેમ કરવું. યોગ્ય પ્રસંગ હોવા છતાં, જીવવાની આશાએ કે બીકે, જે ક્ષત્રિય પોતાનું તેજ બતાવતો નથી તે ક્ષત્રિય નહિ, પણ ચોર છે. ક્ષત્રિયે શેરડીની માફક શત્રુની સામે કકડા થઈ જવું, પણ વળવું (નમવું) નહિ. x જે આશયથી એક ક્ષત્રિય વીરસ્ત્રી પોતાના પુત્રને જન્મ આપે છે, તે આશા પૂર્ણ કરવાનો આજ સમય છે; માટે આ વખતે જો લોકોના કહેવા પર આધાર રાખી સ્વકર્તવ્ય કરવામાં ચૂકશો તો હું તમારો સર્વથેવ ત્યાગ કરીશ. પ્રસંગ આવતાં ક્ષત્રિયે પોતાના પ્રાણની પણ પરવા કરવી જોઈએ નહિ.” અર્થાત્ કુંતી એક બહુ પાણીદાર સ્ત્રી હતી. તે પોતાનો ધર્મ યથાર્થ જાણતી; આથી યુદ્ધ પૂરું થયા બાદ અને પાંડવો ગાદીપર બેસતાં જ્યારે ધૃતરાષ્ટ્ર યાત્રાએ નીકળી પડે છે, ત્યારે તે વૃદ્ધ અંધ માણસની સેવા કરી પોતાનો ધર્મ બજાવવાનું વ્યાજબી ધારી કુંતી પણ તેની સાથે નીકળી પડે છે—ન તો હાલની સ્ત્રીઓની માફક પોતાના પુત્રોને રાજ્ય કરતા બેવાની તે ઇચ્છા રાખે છે, ન તેમના વૈભવનું સુખ માણવાની ! જ્યારે તે આ મુજબ યાત્રાએ જવા નીકળે છે, ત્યારે ભીમ તેને તેણે કૃષ્ણની સાથે મોકલેલા સંદેશાનું ફળ લોગવવા (અર્થાત્ પાંડવોનો રાજ્યવૈભવ લોગવવા) સાડ રહેવાનો આગ્રહ કરે છે; પણ એ વીર સ્ત્રી દૃઢતાથી ઉત્તર આપે છે કે:—“મેં મારા પતિના વખતમાં બહુ સુખ લોગવ્યું છે. મેં તમને યુદ્ધ કરવાની સલાહ એટલાજ સાડ આપેલી કે મારે તમને ભીખ માગતા બેવા પડે નહિ.” છેલ્લે યાત્રાએ જતાં, તે પોતાના પુત્રોને ઉપદેશ આપે છે કે:—“સત્યને માર્ગે ચાલજો અને મનોવૃત્તિઓ હમેશાં ઉદાર રાખજો.” આખા મહાભારતના સારરૂપજ ઉપલું વાડ્ય છે, એમ કહીએ તો ચાલે. કુંતીના સ્વભાવ—પરિચર્યાયે આપણે આટલું જોયું; અને ખાત્રી કરી કે, તે વીર સ્ત્રી હમેશાં સત્યનેજ ચાહનારી અને મહાતેજસ્વી સ્વભાવની હતી.

પ્રથમ તો આ પ્રસંગમાં ખુદ મહાભારતના કથનાનુસાર કુંતી બહુ ‘અધર્મભીરુ’ હતી એ સિદ્ધ થાય છે; તેમજ તેનો પશ્ચાત્તાપ આપણી માન્યતાને ટેકો આપે છે. આવું છતાં દ્રૌપદીના વિવાહસંબંધી જે વાદવિવાદ થાય છે, તેમાંની સઘળી બાબતો તરફ તે દુર્લક્ષ્ય કરે છે—એકે શબ્દ બોલતી નથી, માત્ર યુધિષ્ઠિરની હામાં હા ભેળવે છે, એ એક ખુબી છે. આપણે એ ભૂલવું જોઈતું નથી કે, પાંચાલનગરીમાં આવવાનો પાંડવોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ કેવળ દ્રૌપદી મેળવવાનોજ હતો. વ્યાસે બતાવેલી આશા, આપેલો આશીર્વાદ તથા ખાત્રી, દુષ્ટપુત્રીના શાંકરવરદાનને પરિણામે પાંચ પતિવિષેની કહેલી હકીકત, ધૌમ્યના પુરોહિત થવાથી ખુદ દ્રૌપદીજ મળ્યા જેટલો તેમને થયેલો આનંદ, લોકસમુદાય મળવાના સ્થાનનું અવલોકન કરી તેમણે લીધેલો કુંભારને ઘેર ઉતારો વગેરે બાબતો એ વાતની પુષ્ટિમાં આપણને ઉપલબ્ધ છે; તેમજ દુષ્ટદરાજાને ત્યાં પંદર દિવસસુધી આગંતુકોના સન્માનાર્થ જે

x અપ્યપર્વાણિ મજ્ઞેત ન નમેતેહ કસ્યચિત્ ।

ઉત્સવ થયો હતો તેમાં પણ તેમની હાજરી તેમના એજ એકમાત્ર હેતુની ખાત્રી આપે છે.

હવે કુંતીને જ્યારે ફિકર થાય છે ત્યારે સોળમો-એટલે સ્વયંવર સારૂ નિશ્ચિત-દિવસ આવે છે; અને પાંડવોએ સ્વયંવરમાં જઈ અર્જુનને લક્ષ્યવેધ કર્યો છે અને રાજાઓના દિલમાં મત્સર ઉત્પન્ન થવાથી તે લડવા ઉદ્યત થતાં યુધિષ્ઠિર નકુલ-સહદેવ જેડે ‘ગચ્છંતિ’ કરી જઈ મંડપમાંથી કોઈ ઓળખી લે નહિ તે સારૂ સત્વર ઘેર આવી ખેસે છે. આથી કુંતી સારી રીતે જાણતી હોવી જોઈએ કે તેના પુત્રો લિક્ષાર્થે નહિ પણ સ્વયંવરમાં ગયા હતા; અને તેથીજ તે ફિકર કરે છે કે, સ્વયંવરમાં ઓળખાઈ જતાં કદાચ “કૌરવો અથવા (તેમના મદદગાર) દ્રૌપદી માયાવી રાક્ષસોએ તો (કારણ કે પુલોચન નામના લાક્ષાગૃહ બાંધનાર રાક્ષસને તેમણે ખાળી નાખ્યો હતો) પાંડવોનો વધ કર્યો નહિ હોય?” એટલુંજ નહિ પણ તે વિચારે છે કે, “ત્યારે શું મહાત્મા વ્યાસમુનિનો મત પણ ખોટોજ પડ્યો ને!” આથી પણ સ્પષ્ટ રીતે એ સાબીત થાય છે કે, પાંડવો લિક્ષાર્થે નહિ પણ દ્રૌપદી અર્થેજ સ્વયંવરમાં ગયા હતા. એ વાતથી કુંતી સુપરિચિત હતી-અર્થાત્ લિક્ષાની વાત ખોટી છે, કારણ કે ‘વ્યાસનો મત’ તો દ્રૌપદી મેળવવાવિષે મળ્યો હતો, લિક્ષા મેળવવાવિષે નહિ!

વળી યુધિષ્ઠિરાદિ ત્રણ પાંડવો સ્વયંવરમાંથી નીકળી ભીમાર્જુનની અગાઉજ ઘેર આવ્યા હતા, તેમણે પણ બધી હકીકતથી કુંતીને વાકેફ કરીજ હોવી જોઈએ; અને ત્યાર પછીજ કુંતીને ઉપલી ફિકર થવા લાગી હોવી જોઈએ, કારણ કે સ્વયંવરમંડપ આગળ ભીમાર્જુન તે વખતે દ્રેષથી ઘેરાયેલા રાજાઓ જેડે યુદ્ધ કરતા હતા.

વળી અર્જુન ઘેર આવ્યો ત્યારે ‘મેઘથી ઘેરાયેલા સૂર્ય પ્રમાણે બ્રાહ્મણોથી ઘેરાયેલો’ હતો;^૧ અને તેથી કુદરતી રીતેજ આનંદમગ્ન બ્રાહ્મણોનો કંઈક કોલાહલ થવાથી ફિકર યા આનંદને લીધે કુંતીએ તે તરફ જરૂર નજર નાખી હોવી જોઈએ.

વળી કુંભારના ઘરનો જ્યાં ઉલ્લેખ આવે છે, ત્યાં મૂળ મહાભારતમાં યજ્ઞશાલા અને કર્મશાલા એમ બે જૂદા જૂદા શબ્દો વાપરવામાં આવેલા જણાય છે; અને તેથી એમ પણ જણાય છે કે, વધુમાં વધુ બે ઓરડાવાળા આ કુંભારના ઘરમાંના અંદરના ઓરડામાં-કર્મ-શાળામાં-પાંડવો ઉતર્યા હોવા જોઈએ. હવે જો ભીમે તુરત દોડતો આવી માતાને વધામણી ન કહી હોય અને કુંતી બહારના ઓરડામાં પોતાના પુત્રને બેવડી આશિષ (એક તો રાજાઓ જેડેના યુદ્ધમાં જીતવાની અને બીજી દ્રૌપદી જીતવાની) આપવા નયે આવી હોય, અને ભીમાર્જુને લિક્ષાતરીકે દ્રૌપદીને રજુ કરી હોય, તોપણ પરાક્રમી અને આનંદિત ભીમાર્જુને કુંભારના ઘરમાંની કર્મશાલામાં આવીને કુંતીસમીપ દ્રૌપદીને રજુ કરી હતી.^૩ અર્થાત્ કુંતી તે વખતે બીજા કોઈ અંદરના ઓરડામાં નહોતી અને તેથી તેનું ‘સર્વે સમેત્ય સુંક્ત કહેવું’ કેવળ બનાવટી જણાય છે; કારણ કે પોતાની સમક્ષ આવેલી ચીજ તરફ દુર્લક્ષ કરી કોઈપણ કંઈ બોલાવિના કંઈ બોલેજ નહિ.

૧ અનાગચ્છત્સુ પુત્રેષુ મૈક્ષ્યકાલેભિગચ્છતિ । ધાર્તરાષ્ટ્રૈર્હતા ન સ્યુર્વિજ્ઞાય કુરુપુજ્જવઃ ॥ ૪૪ ॥

માયાન્વિતૈર્વા રક્ષોભિઃ સુચોરૈર્દૃઢવૈરિભિઃ । વિપરીતં મતં જાતં વ્યાસસ્યાપિ મહાત્મનઃ ॥ ૪૫ ॥

(આદિપર્વ, અં ૧૯૨)

૨ મહત્વયાપરાજિતુ વતૈઃ સૂર્ય ઇવાવૃતઃ । બ્રાહ્મણૈઃ પ્રવિશત્તત્ર જિજ્ઞુર્માર્ગવેદમતત્ ॥ ૪૭ ॥

(આદિપર્વ, અં ૧૯૨)

૩ ગત્વા તુ તાં માર્ગવકર્મશાલાં પાર્યો પૃથ્યાં પ્રાપ્ય મહાનુભાવૌ ।

તાં યાજ્ઞસેર્તાં પરમપ્રતીતૌ મિદેવધાવેદયતાં મહાગ્રીપાશા (આદિપર્વ, અં ૧૯૩)

અર્થાત્ લિક્ષાએ ગયાની અને લિક્ષામાં દ્રૌપદી મેળવ્યાનું કુંતીને કહ્યાની વાતો અસત્ય છે. કુંતી પોતાના પુત્રો સ્વયંવરમાં ગયા હતા તે વાતથી સુપરિચિત હતી; અને તેથી તેણે પોતાની સમીપ ઉભેલી અનન્ય સૌંદર્યની મૂર્તિ દ્રૌપદીને જોઈ ‘પાંચે વહેંચી દ્યો’ એવું કહેલું સંભવતું નથી.

હવે આપણે બીજી રીતે વિચાર કરીએ. ખુદ મહાભારતપરથી જણાય છે કે, પ્રાયઃ યુધિષ્ઠિર જેમ યુદ્ધમાં, તેમજ લિક્ષાર્થે પણ જતા નહિ. ચાર નાના પાંડવો લિક્ષા માગી લાવી તેની સમીપ મૂકતા; અને કુંતી તે લિક્ષાને વિધિસર તૈયાર કરી ‘અર્ધામાં રામ ને અર્ધામાં ગામ’ ને ન્યાયે અર્ધું ભીમને અને બાકીના અર્ધામાંથી સર્વેને વહેંચી આપતી. આથી જ્યારે સ્વયંવર વખતે યુધિષ્ઠિર પણ ઘરની બહાર પડ્યા હતા તો, તે લિક્ષા માગવા ને પ્રાયઃ જતા ન હોવાથી, કુંતીને લિક્ષાની કલ્પના આવવી શક્ય નથી. પાંડવો લિક્ષા માગી યુધિષ્ઠિર સમક્ષ રજુ કરતા હોવાથી^૧ દ્રૌપદીને લિક્ષાતરીકે ઓળખાવવી હોય તોપણ તે યુધિષ્ઠિર પાસે જાત-કે જે ઘરમાંજ બેઠા હતા-કુંતી પાસે નહિ. ધારો કે યુધિષ્ઠિર સર્વ વાતથી વાકેફ હોવાથી તેની પાસે ન જતાં કુંતી પાસે જવાની વાતને આપણે માનીએ; તોપણ કુંતી સહસા ‘તમે બધા વહેંચી દ્યો’ કહે નહિ, કારણ કે જો તેમ થાય તો તેનું પોતાનું શું? તેણે કાંઈ એકાદશી કે બીજું કાંઈ વ્રત તે દિને લીધું હોય એમ પણ લાગતું નથી; કેમકે સાંજે પાંડવો જ્યારે પાછા લિક્ષા માગવા જાય છે ત્યારે તે લિક્ષામાંથી પોતે પણ ખાય છે. આથી પણ એ સિદ્ધ થાય છે કે, કુંતી ‘સર્વે વહેંચી દ્યો’ એવું બોલી હોય એ બીલકુલ સંભવતું નથી.

ઉપરાંત વીર ભીમસેન મશ્કરો હતો ખરો, અર્જુન નહિ. આથી ભીમ દ્રૌપદીને લિક્ષાતરીકે કદાચ ઓળખાવે; પણ અર્જુન તો કદીપણ તેને પોતાની અનુમતિ આપેજ નહિ, એમ તેની આખી ‘કંરેકટર’નો અભ્યાસ કરતાં જણાય છે.

જો કે ‘આપણે પાંચે એને પરણીશું’ એ યુધિષ્ઠિરનાં વેણ સાંભળી સર્વે પાંડવો તે વખતે ‘સ્તબ્ધ’ થઈ જાય છે ખરા, છતાં ત્યારબાદ લિક્ષાએ જતાં, રાત્રે સૂતી વખતે કે બીજે દિને પણ, એ (મહાભારતનાજ શબ્દમાં કહેતાં) ‘અમાનુષ’ ભાવિ વિવાહસંબંધી કાંઈપણ ચર્ચા તેઓ કરતા નથી; તેમજ સૂતી વખતસુધી કુંતી પણ એ વિષે જરાયે ચિંતાતુર જણાતી નથી.

ઉપરાંત ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, કે જે પાંડવોની બરાબર પાછળ સ્વયંવરમાંથી નીકળ્યો હતો તથા તેમની છેક લગોલગ છુપાઈને બધું જોતો હતો, તે એમાંની કોઈ વાતનું કશું વર્ણન કેમ દ્રુપદ આગળ કરતો નથી? તેને એ બધી વાતની બરાબર હોવી જોઈએ, તેમજ પાંડવોનાં નામો પણ તેણે સાંભળ્યાં હોવાં જોઈએ; કારણકે કુંતીએ ભોજનસમયે દ્રૌપદી આગળ બધા પાંડવોનાં નામ દીધેલાં, તેમ તે પરસ્પરની તેમની વાતોમાં પણ લેવાયાં હશે.

આથી જો એ વાત ખરી હોત, તો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન જેવો માણસ દ્રુપદને તે કહ્યાવિના રહેજ નહિ; અને તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, દ્રૌપદી લિક્ષાતરીકે ઓળખાયેલીજ નહિ, તેમ કુંતીએ ‘સર્વે વહેંચી દ્યો’ એમ પણ કહેલુંજ નહિ.^૨

૧ આદિપર્વ-અ. ૧૮૪, ૩

૨ રા. બ. વૈદ્ય પણ એ વિષે લખે છે કે:—“કુંતીથી ભૂતમાં બોલાઈ ગયેલા શબ્દોનું આટલી હદસુધી પાલન કરવામાં આવે તે, તેમજ તેના મોંમાંથી જે શબ્દો ઉચ્ચારાવવામાં આવ્યા છે તે, કાંઈપણ માની શકે તેમ નથી. લિક્ષા ધણું કરી દાણાની હોય અને દાણો ભાઈઓ વહેંચી લે તે પૂર્વે રંધાવો જોઈએ. એ સંબંધી બીજા પણ ખુલાસાઓ મહાભારતમાં આપેલા છે, પણ તેથી તેટલાજ લૂકા છે.”

શું દ્રૌપદીના પૂર્વ-જન્મની વ્યાસકથિત બે વાતો તથા યુધિષ્ઠિરે જાતમી અને વાક્ષીનાં આપેલાં બે ઉદાહરણો વિશ્વસનીય છે ?

મહામુનિ સત્યની મૂર્તિ શ્રીમદ્ વેદવ્યાસે દ્રૌપદીના પૂર્વજન્મની જે બે કથાઓ કહેલી છે-એક શંકરના વરદાનવાળી તથા બીજી પાંચ ઇંદ્રવાળી, તેની સત્યાસત્યતાનો આપણે અત્રે વિચાર કરીએ.

શંકરના વરદાનવાળી કથામાં આપણને નીચલી શંકાઓ પેદા થાય છે:—

૧-શું શંકર જેવા દેવ પોતાના ભક્તને શુભ વરદાનને બદલે આવો (એકને બદલે પાંચ પતિનો) શાપરૂપ વર આપે ખરા ? તેમજ પોતાનો ભક્ત સ્પષ્ટ કહે કે, ' મારે તો એકજ પતિ જોઈએ છે ' છતાં તેને તેની ઇચ્છાવિરુદ્ધ, તેની લાંબી તપશ્ચર્યાની બિલકુલ પરવા કર્યાબિના, પાંચજ પતિ આપે-તેનો કશો અનુગ્રહ ન કરે-એ સંભવનીય છે ?

૨-શું દ્રૌપદી એકજ સાથે પાંચવાર પતિની યાચના કરે ખરી ? અને ધારે કે કોઈ માણસ પાસે સાપ (એકજ) જતો હોય ત્યારે ગભરાટમાં આપણે તેને કહીએ કે, ' સાપ, સાપ, સાપ, સાપ ! ' તે મુજબ દ્રૌપદીએ ઉતાવળમાં અને યોગ્ય વરની બહુ ઇંતેજાર હોવાથી એકદમ તેમ કહ્યું હોય, તોપણ શું શંકર જેવા સર્વજ્ઞ અને દેવોના પણ દેવ તેટલું સમજવાને અસમર્થ હતા ? વળી શું તે મુનિકન્યા બિચારી પતિ મેળવીને કોઈપર જીવન ગુજારવા માગતી હતી, કે જેથી કુલકર્ણને ઇંદ્રાસનને બદલે તેની ખુરી દાનતને લીધે નિંદ્રાસન અપાયેલું કહેવાય છે, તેમ તે મુનિકન્યાની જોલવામાં થયેલી કહેવાતી ભૂલનો શંકર આવો લાભ ઉઠાવે ?

૩-દ્રૌપદીએ પોતાના ચાલુ જન્મ સાડ પતિ માગ્યો હતો, તો શંકર બીજા જન્મ સાડ શા વાસ્તે આપે છે ? શું ત્યારે ચાલુ જન્મમાં તેણે કુંવારીજ રહેવું ?

૪-શું શંકરે આપેલો એ વર મહાભારતમાં લખ્યા મુજબ શંકર તરફથી ' અંતઃકરણમાં પ્રસન્ન થઈ, ' ' શુભ ભાષણ ' દ્વારા અને મુનિકન્યાનું ' કલ્યાણ થવા ' અપાયેલો કહી પણ કહી શકાય ખરો ?

પાંચ ઇંદ્રવાળી બીજી કથાનો હવે આપણે વિચાર કરીએ. એમાં નીચલી શંકાઓ પેદા થાય છે:—

૧-માયારૂપી સ્ત્રી શા કારણસર રડતી હતી ?

૨-જળ સાડ ગયેલી તે સ્ત્રીને ગંગામાં ઉતરવાનું પ્રયોજન શું ? શું કિનારાપરથી જળ ન લઈ શકાત ?

૩-શું તે સ્ત્રીનાં અશ્રુબિંદુ ગંગાજળમાં પડતાં તેનાં સુવર્ણકમળ થઈ જવાં સંભવિત છે ?

૪-ઇંદ્ર જેવો દેવ કૈલાસપર્વતપર સ્થાયી વાસ કરનાર તરીકે ઓળખાતા શંકરને ન ઓળખી શકે, એ શું સંભવનીય છે ?

૫-શું ઇંદ્રસમાન દેવ બ્રહ્માને બદલે પોતાને આખા ' જગતનો અધિષ્ઠાતા ' તથા ' પ્રભુ ' કહી, ખોટું બોલી, શંકરને પોતાની ઓળખાણ કરાવે ? તેમ આવી અભિમાનજનક ખોટી ઓળખાણ કરાવવાનું તેને પ્રયોજન પણ શું ?

૬-માયારૂપી તે સ્ત્રીનો ઇંદ્રને કૈલાસપર્વતપર લઈ જવાનો શો હેતુ હતો ?

૭-સર્વ દેવોમાંથી કેવળ ' શૂર ઇંદ્રેજ ' જ્યારે તે રડતી સ્ત્રી પાસે જવાની હિંમત કરી, તો શું ' ચંદ્ર, વરુણ, કુબેર, સાધ્ય, રુદ્ર, વસુ, અશ્વિનિકુમાર ' આદિ દેવો શૂર નહોતા ? શા સાડે

૧ રુદ્ર એટલે પણ શંકર, આથી જો ઇંદ્ર ઇંદ્રાદિ જોડે યજ્ઞમાં રોકાયેલો હોય તો શંકર કૈલાસપર્વતપર ક્યાંથી યજ્ઞમાં ભાગ લેતો. પૂત્રશ્રીશ્રી

તેઓમાંથી પણ કેાઈ ઇંદ્ર જોડે ન ગયું?

૮-તે સ્ત્રીના શા ગુન્હાને લીધે તેને મનુષ્ય-જન્મમાં પાંચેની સામાન્ય પત્ની શંકરે નિર્માણ કરી?

૯-કેટલાકે કહે છે કે, હિમાલયના વતની પાંડવોની જાતિમાં સ્ત્રીઓની અછતને લીધેજ પાંડવોએ એક દ્રૌપદી જોડે વિવાહ કરેલો; પણ જ્યારે ખુદ શંકરેજ પાંચ ઇંદ્રોને સારૂ એક માયારૂપી સામાન્ય પત્ની નીમી, તો શું પૃથ્વીની પ્રજાની માફકજ દેવોમાં પણ સ્ત્રીઓનો દુષ્કાળ હતો?

૧૦-શંકરે કરેલો આ બધો વરઘોડો નારાયણ પાસે 'કન્દર્મ' કરાવવા જવાની તેમને શી જરૂર હતી? શું ભોળા શંકર જે સેંકડો વરદાનો આપતા (જેમાં કેટલાંક તો ગાંડાઘેલાંજ હોતાં) તેમાં કદીએ તેમણે નારાયણની અનુમતિ લીધી હોય, એમ જણાય છે ખંડ?

૧૧-યમ, ઇંદ્ર, વરુણ, શંકર આદિ જેવી કેાઈ ખાસ વ્યક્તિઓ હોવી સંભવિત નથી. આપણા મનાતા પૌરાણિક દેવો, એ કેવળ એક કવિકલ્પનાજ જણાય છે! એક ઇશ્વરનું તે જૂદે જૂદે પ્રકારે કરેલું વર્ણનમાત્ર છે. વળી તે દેવો કંઈ દેહધારી હોવા સંભવતા નથી. જો તેમજ હોય તો જેમ યજ્ઞમાં યમના રોકાઈ જવાથી દુનિયાનાં મૃત્યુ બંધ થઈ ગયાં; તેમજ દરેક દેવના એ રીતે એક ગૌણ કામમાં રોકાવાથી તેમનું મુખ્ય કામ બંધ પડી જાય. આપણે શ્રદ્ધાપૂર્વક સાંભળીએ છીએ કે, ઇશ્વરના અવતારો થવા છતાં તેમનું કામ કદી પણ અટક્યું નથી; તો યમનું કામ તેના યજ્ઞમાંના રોકાણને લીધે અટક્યું, એમ વ્યાસ કહે છે તે આપણે કેમ માનીએ? જો માનીએ તો આપણે જોઈએ છીએ કે, એકનો ઘાટ ઘડીને યમ નવરો પડતો નહિ હોય ત્યાં તો તેને બીજાને પોતાને સદને પહોંચાડવાનો હોય છે! અરે, ઘણીકવાર તો દુનિયામાં એકજ સાથે તેને અનેકને મૃત્યુ પમાડવાં પડે છે, તો તેનો ખુલાસો શો?

૧૨-આથી યજ્ઞમાં યમના રોકાણને લીધે મૃત્યુ બંધ થતાં બ્રહ્મા પાસે ક્ષરિયાદ કરવા જનાર દેવોમાં ઇંદ્ર ઉપરાંત જ્યારે અંદ્ર, વરુણ અને ખુદ રુદ્રનો પણ ઉલ્લેખ છે, તો તો જગતમાં અંધકારજ વ્યાપી રહેવો જોઈએ! વળી વરુણને તો એવી ક્ષરિયાદ-યમની ગેરહાજરીની-કરવા જવાનું કશું કારણજ નહોતું; કારણકે જો તે પોતે ચાહે તો પોતાની ગતિ બંધ કરી જગતનાં પ્રાણીઓનો પળવારમાં વિનાશ કરી શકે! બિચારાં પ્રાણીઓ શ્વાસસારૂ જોઈતી 'ઑકસીજન' હવાજ ક્યાંથી લાવે?

૧૩-રુદ્ર અને ઇંદ્ર અનેક પ્રસંગોમાં અને ખાસ આજ પ્રસંગમાં, પરસ્પરના પરિચયમાં આવ્યા છતાં ઇંદ્ર શંકરને ઓળખી શકતો નથી; અને શંકર પણ જાણે તેને ન ઓળખતા હોય, તેમ ઇંદ્ર તેમની આગળ પોતાનું 'ઇંદ્રોડકશન' (પોતાને 'જગતનો પ્રભુ' જણાવી) કરાવે છે, એ શું સંભવિત લાગે છે?

૧૪-દેવ નિર્વિકારી, નિરંજન નિરાકાર છે. આથી તેમને દેહ હોવો સંભવતો નથી; અને દેહ ન હોય તો પછી તેમને હાથ, પગ, મોં, માથું કે વાળ પણ હોવાં સંભવિત નથી; તેમજ તેમને જરા કે મરણ પણ હોવું સંભવિત નથી. જો જરા (વૃદ્ધાવસ્થા) આવતી હોય, તોજ માથાના વાળ સફેદ થાય; પણ તેથી વિપરીત સ્થિતિમાં હોતાં નારાયણને વળી કાળા અને ઘોળા વાળ શા?

૧૫-ધારો કે કૃષ્ણનો જન્મ નારાયણના કાળા વાળથી થયેલો અને બલરામનો સફેદ વાળથી થયેલો, તો એકજ નારાયણના આ બે વાળથી થયેલી ઉત્પત્તિમાં કૃષ્ણજ ઇશ્વરાવતાર મનાયા ને બલરામ નહિ, તેનું કારણ શું?

૧૬-જો દ્રૌપદી આ મુજબ મુનિકન્યા અને માયાનો અવતાર હતી અને બલરામ નારાયણના વાળમાંથી પેદા થયા હતા, તો ખુદ મહાભારતમાં જ બીજે સ્થળે દ્રૌપદીને ઇંદ્રપત્ની શયીના અવતારતરીકે અને બલરામને શેષપુત્રતરીકે શા સારૂ ઓળખાવવામાં આવ્યાં છે?

૧૭-ધારો કે વ્યાસકથિત દ્રૌપદીવિષેની આ બે વાતો ખરી હોય (એમાંની શંકરના વરદાનવાળી તો તેમણે પ્રથમથી જ પાંડવોને કહી દીધી હતી), તો તેમણે દ્રુપદને તે પ્રથમથી જ કેમ ન જણાવી ને ઉલટા બધાના વિચાર જાણવા માગ્યા? તેમ યુધિષ્ઠિરે પણ ખુદ વ્યાસનો જ હવાલો આપી 'હું જે બોલું છું તે સાચું જ હોય છે' વગેરે આત્મપ્રતિષ્ઠાત્મક વચનો કહેવા કરતાં એ વાતનો સ્કેટ કેમ ન કર્યો?

હવે આપણે એ બેઉ વાતોના સામાન્ય મુદ્દાપર વિચાર કરીએ:—

પ્રથમ તો દ્રુપદને ખાનગીમાં લઈ જઈને એ વાતો કહેવાની જરૂર શી હતી? જાહેરમાં કેમ કહી નહિ?

બીજું, એક વાતથી જ વ્યાસે ખસ કેમ ન કર્યું, કે જેથી બે પરસ્પર વિરોધી વાતો દ્રુપદને કહેવાની વ્યાસને ફરજ પડી? જે લોળી મુનિપુત્રીએ શુભ ઇચ્છાથી, ખાસ લક્ષિત કરી, પાંચ વાર વર માગ્યો કહેવાય છે, તેને પાંચ પતિરૂપી શિક્ષા થાય અને વ્યાસ જેવા મહાત્મા એકનો એક જ હેતુ સિદ્ધ કરવા બે તદ્દન જૂદી અને પરસ્પર વિરોધી વાતો કહે તેમને કાંઈ શિક્ષા ન થાય, એ તો મહાદેવનો વિચિત્ર ન્યાય જ કહેવાય! કોર્ટમાં જો મુદતના કાયદા-સંબંધી ભાષણ કરતાં કોઈ વકીલ માત્ર પુનરુક્તિ કરી એમ કહે કે, “લોલકવાળાં ઘડિયાળ, ખાલકમાનવાળાં ઘડિયાળ, રેતીનાં ઘડિયાળ, ઘટિકાપાત્રો અને છાયાયત્રોથી કાલગણના કરી શકાય છે!” તો ન્યાયાધીશ કદાચ તે ભદ્રંભદ્ર વકીલને કોર્ટનો વધુ સમય ખરબાદ કરવાની તેને તક ન આપી, તુરંત જ બેસાડી દે! પણ એક જ ચીજવિષે પરસ્પર વિરુદ્ધ બે વાતો કહેવા છતાં દ્રુપદરાજા વ્યાસને પાંચ ઇંદ્રોનાં દર્શન પોતાને થાય ત્યાંસુધી થોભે છે, એ ઘણું નવાઈ જેવું છે! બિચારો દ્રુપદ પણ કાંઈ અજબજાલો લોળો માણસ હશે, અને કદાચ તેથી જ વ્યાસે તેને એકલાને બોલાવી ભમાવવાનું વાજબી ધાર્યું હશે!!

અર્થાત્ એ બેઉ કથાઓ કેવળ બનાવટી છે, અને વ્યાસ જેવા મહાવિદ્વાનો એવી બનાવટી તથા ખોટી કથાઓ કહે, એ બીલકુલ સંભવતું નથી. એ વાર્તાની રચના કોઈ ચુસ્ત વૈષ્ણવે શિવનું માહાત્મ્ય ઘટાડવા જ ઉભી કરેલી લાગે છે; કારણ કે આ કથામાં તે મુનિકન્યાને પાંચ પતિનું વિચિત્ર વરદાન અને ઇંદ્રોને શિવ પાસે વિનાપરાધ શાપ અપાવ્યા બાદ નારાયણ પાસે બધો કેસ રીપોર્ટ કરાવે છે તથા શિવને દૂત જેવી રમત રમતા અને વિનાકારણ ક્રોધ કરતા તથા અન્યાયી ઠેરવે છે; તેમજ બીજી કથામાં વિનાકારણે તે બિચારી ભક્ત મુનિકન્યાને આશીર્વાદના રૂપમાં શિવ પાસે શાપ અપાવી, એવા દેવને ન પૂજવાની આડકતરી રીતે ભલામણ કરે છે! એ સિવાય એ કથાઓમાં બીજું કશું તત્ત્વ જણાતું નથી!!^૧

હવે યુધિષ્ઠિરે આપેલાં બે પ્રાચીન ઉદાહરણોનો-ગૌતમી અને વાક્ષીનો-આપણે વિચાર કરીએ:—

૧-જો યુધિષ્ઠિરના કહેવા મુજબ પુરાણમાં^૨ બહુપતિત્વના એવા બે દાખલા કહેલા

૧ રા. બ. વૈદ્ય પણ ‘ધી રીડલ ઑફ ધી મહાભારત’ નામના પોતાના પુસ્તકમાં એ વાર્તાઓને પ્રક્ષિપ્ત જ માને છે.

૨ અત્રે ‘પુરાણ’ શબ્દનો અર્થ હાલનાં પુરાણોનો લેવામાં આવ્યો નથી, પણ જૂના ઇતિહાસના અર્થમાં જ લેવામાં આવ્યો છે.

હતા તો તે પુરાણને સારી રીતે જાણનાર વેદવ્યાસથી તો નિદાન તે અજાણ્યા હોવા સંભ-
વતાજ નથી. હવે જો ખરેખરજ એવા કોઈ દાખલા પુરાણમાં હોત, તો ઉપલા સંભોગો
વચ્ચે વ્યાસ તેનું પ્રમાણ તુરત આપત. નિદાન યુધિષ્ઠિરે તે આખ્યા બાદ તે ખરા હોવાનું
જણાવત અને બીજાઓના મત શા છે, તે જાણવાની ઇચ્છા કરત નહિ; તેમજ દ્રુપદને ઉંધું-
ચતું સમજાવત નહિ.

૨-જો એ જો દાખલાઓ ખરા હોત, તો દ્રુપદ, કુંતી, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને વ્યાસાદિ વૃદ્ધ
તેમજ જાણકારો તેનો તુરત સ્વીકાર કરત; પણ તેમ થતું નથી. એ જો દાખલાઓ તરફ કોઈ
લક્ષ્ય આપતું જણાતું નથી ! એટલુંજ નહિ પણ જ્યારે યુધિષ્ઠિર કહે છે કે, “ પૂર્વકાલીન
લોક જે માર્ગે ગયા તેજ માર્ગે અમે પણ જઈશું. ” ત્યારે દ્રુપદ ઉલટું કહે છે કે, “ પૂર્વ-
કાલીન મહાત્માઓએ એ ધર્મનું અવલંબન કર્યું નથી ! ”^૨

૩-જો એ જો દાખલાઓને કંઈપણ ઐતિહાસિક પુષ્ટિ હોત, તો વ્યાસને દ્રૌપદીના
પૂર્વજન્મની કથાસંબંધી આડાંઅવળાં પાટીઆં ગોઠવવાં પડ્યાં ન હોત; અને દિવ્ય
દષ્ટિ આપી દ્રુપદને પાંડવોને પાંચ ઇંદ્રોતરીકે-જો કે તેઓ યમ, ધર્મ, વાયુ, ઇંદ્ર અને અ-
શ્વિનીકુમારથી ઉત્પન્ન થયા હતા-ઓળખાવવા પડ્યા ન હોત.

૪-જો ખરેજ એ દાખલા પુરાણમાં હોત તો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તથા દ્રુપદ કદીપણ આટલા આડા
પડ્યા ન હોત; અને આખરે વ્યાસની વાત કબૂલ કરવા છતાં પણ તે અસંતુષ્ટ હૃદયે, ધર્મા-
ધર્મનો સવાલ શંકરને માથે નાખી, કર્મની ગહન ગતિપર નિઃશ્વાસ છોડત નહિ.

આથી જણાય છે કે, વ્યાસે કહેલી દ્રૌપદીના જન્મવિષેની એ કથાઓ તથા ધર્મે
આપેલાં બહુપતિત્વનાં એ ઉદાહરણો કેવળ બનાવટી છે; અને તે વ્યાસ તથા ધર્મની કંઈકટર-
ની વિરુદ્ધ જતાં હોવાથી પાછલી બનાવટનાં-પ્રક્ષિપ્ત-છે, એમાં કશો સંશય નથી.

બહુપતિત્વ શું આર્યોમાં કદીયે પ્રચલિત હતું ?

બહુપતિત્વનો ચાલ આર્યોમાં-અને ખાસ કરી મહાભારતના સમયમાં-પ્રચલિત હતો
કે નહિ, એ જાણવું પણ બહુ અગત્યનું અને આપણા વિષયપર બહુ અજવાળું નાખનારું
છે. આપણે તેનો એ પ્રકારે વિચાર કરીશું:- (૧) મહાભારતની કથાપરથી, (૨) શાસ્ત્રાસા અને
વિદ્વાનોના મતથી. પ્રથમ આપણે કથાપરથી એની તપાસ કરીએ.

પ્રથમ તો જો એ રિવાજ પ્રચલિત હોત તો દ્રુપદ યુધિષ્ઠિરને એમ કહેતજ નહિ કે,
“એક પુરુષને અનેક સ્ત્રીઓ કરવાનું કહેલું છે, પરંતુ એક સ્ત્રીને અનેક પતિ કોઈપણ ઠેકાણે
સાંભળ્યા નથી. હે કુંતીપુત્ર ! તારી આવી બુદ્ધિ કેમ થઈ ? શિષ્ટાચાર અને શ્રુતિથી વિરુદ્ધ
એ અધર્મ કરવો તને ઉચિત નથી.”^૩ અને ધૃષ્ટદ્યુમ્નનું એમ કહેવું થાત નહિ કે, “એક

૧ પૂર્વેષામાનુપૂર્વ્યેણ યાતં વર્તમાનુયામહે ।

(આદિપર્વ-અં ૧૯૭, ૨૯)

પણ આનો અર્થ રા. બ. વૈદે ‘કુટુંબપ્રથા’ ફેમીલી કર્ટમ કર્યો છે; અને તેમનું માનવું
એવું છે કે, યુધિષ્ઠિરે એમ કહ્યું છે કે “હે દ્રુપદ ! એ અમારા કુળની પ્રથા છે;” પણ ઉપલા
શ્લોકનો તેમણે કરેલો એ અર્થ યોગ્ય નથી, એ કહેવાની જરૂર નથી.

૨ ન ચાપ્યાચારિતઃ પૂર્વેરયં ધર્મો મહાત્માભિઃ ।

(આદિપર્વ-અં ૧૯૮, ૮)

૩ एकस्य बह्व्यो विहिता महिष्यः कुरुनंदन। नैकस्य बहवा पुंसः श्रूयन्ते पतयः क्वचित् ॥
लोकवेदविरुद्धं त्वं ना धर्मः धर्मविच्छुचिः । कर्तुमर्हसि कौन्तेय कस्मात्ते बुद्धिरीदृशी ॥

(આદિપર્વ-અં ૧૯૭, શ્લો ૨૭-૨૮)

સદાચારી જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા પોતાના કનિષ્ઠ ભ્રાતાની ભાર્યા સાથે કેવી રીતે ગમન કરી શકે ?”^૧ તેમજ વ્યાસના સમજાવ્યા છતાં દ્રુપદનું કેવળ વ્યાસવચન, શાંકરવરદાન તથા દૈવગતિપરજ આધાર રાખી, ધર્માધર્મનો નિર્ણય કરવાનું છોડી દઈ, કર્મને દોષ દઈ પાંચ પાંડવોને દ્રૌપદી આપવા ઉદ્ધત થવું,^૨ એ બધું સ્પષ્ટ રીતે બતાવી આપે છે કે મહાભારતના સમયમાં બહુપતિત્વનો રિવાજ પ્રચલિત નહોતો-હોત તો આટલા બધા શાસ્ત્રાર્થની જરૂર પડત નહિ.

ઘણાક પાશ્ચાત્ય લેખકોનું અને તેમના પડછાયાથી કેટલાક આપણા વિદ્વાનોનું પણ એવું માનવું છે કે, “પાંડવો મૂળ હિમાલયવાસી હતા તેથી તથા, જેમ હાલમાં પણ હિમાલયના કેટલાક પ્રદેશોમાં બહુપતિત્વની છુટ છે તેમ, અને એ છુટ સુપ્રસિદ્ધ પાશ્ચાત્ય લેખક લોસનના કહેવા મુજબ કન્યાની અછતને લીધે હોવાથી, પાંડવો બધા મળી એક દ્રૌપદીને વરે તો તેમાં કશી વિચિત્રતા નથી;” પરંતુ હાલ પણ પૃથ્વીના જે જે પ્રદેશોમાં એ રિવાજ ચાલુ છે, તેમાં આર્યોની વસ્તી નથી-એ રિવાજ અનાર્ય પ્રજામાં જ ચાલુ છે, એ ભૂલવું જોઈતું નથી. પ્રખ્યાત બંગાલી લેખક બાણુ રોમેશચંદ્ર દત્ત, કે જેમણે હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસનો ખાસ અભ્યાસ કરી તે વિષે ઘણું મનનીય લખ્યું છે, તે શું લખે છે તે જોઈએ:-

“હિમાલયની કેટલીક પહાડી જાતોમાં અને ટીબેટમાં બહુપતિત્વનો રિવાજ આજે પણ પ્રચલિત છે ખરો, છતાં હિંદના આર્યોમાં તો તે કદીપણ પ્રચલિત નહોતો. દ્રૌપદીના પાંચ પતિની વિચિત્ર વાતોનું ખરું રહસ્ય અજ્ઞાત છે; કારણ કે આર્યોના કાયદા વગેરેમાં તેનો સ્પષ્ટ નિષેધ કરેલો છે અને પ્રાચીન કે અર્વાચીન આર્યસાહિત્યમાં પણ એને કોઈ ઠેકાણે પુષ્ટિ આપવામાં આવી નથી. મહાભારતની એ કથા એવી એકજ કથા છે, કે જેમાં બહુપતિત્વની છુટ જણાતી હોય, પણ તેના જેવી બીજી કોઈ કથા હિંદુ સાહિત્ય કે દંતકથાઓમાં હસ્તિ ધરાવતી નથી.”

આ મુજબ મહાભારત અને રામાયણને ઐતિહાસિક ગ્રંથ નહિ પણ માત્ર વીરરસપૂર્ણ કાવ્યજ માનનાર રોમેશબાણુ પણ આપણને સ્પષ્ટ કહે છે કે, બહુપતિત્વનો કોઈ દાખલો હિંદી આર્યજાતિના પ્રાચીન કે અર્વાચીન ઇતિહાસમાંથી આપણને ઉપલબ્ધ થતો નથી; અને એમ કહી તે અનુમાન બાંધી તેજ ઠેકાણે લખે છે કે, ભીમ હિડંબા જોડે તથા અર્જુન પાછળથી સુભદ્રા જોડે પરણેલો હોવાથી દ્રૌપદી યુધિષ્ઠિર જોડે પરણી હોવી જોઈએ. ^૩ દત્ત બાણુનો દ્રૌપદીને યુધિષ્ઠિરની સ્ત્રી કલ્પવાનો પ્રયત્ન ભૂલભરેલો છે, એ ‘સમાલોચના’ વાળો ભાગ વાંચવાથી વાંચકોને સ્પષ્ટ થશે; છતાં આથી એટલું તો સ્પષ્ટ થયું છે કે રોમેશબાણુને પણ એમ લાગ્યું હતું કે, ‘દ્રૌપદીને માત્ર એકજ પતિ હતો, પાંચ નહિ.’

પણ હવે જો (રા. રા. વૈદ્ય આદિપર્વ, અ. ૧૯૭ ના ૨૯મા શ્લોકના^૪ કરેલા અર્થ મુજબ^૫) યુધિષ્ઠિરની એ ‘કુટુંબપ્રથા’ હતી એમ માનીએ, તો એ શ્લોકના અર્થની તાણા-તાણ કરવા કરતાં યુધિષ્ઠિરના કુટુંબમાં તેના પૂર્વજોએ લીમીટેડ કંપની કાઢી એક સ્ત્રી સાથે સર્વેએ મળી વિવાહ કર્યો હતો એ જાણવું અગત્યનું થઈ પડશે; અને જ્યાંસુધી આપણને તેના પૂરાવા આપવામાં આવે નહિ, ત્યાંસુધી તેની સત્યતા આપણે સ્વીકારી શકીએ નહિ.

૧ યવીયસઃ કથં માર્યાં જ્યેષ્ઠો ભ્રાતા દ્વિજર્ષમ । બ્રહ્મન્સમભિવર્તેત સદ્વૃત્તઃ સંસ્તપોધન ॥
(આદિપર્વ-અ. ૧૯૮, શ્લોક ૧૦)

૨ યદિ જૈવં વિહિતઃ શંકરેણ ધર્માધર્મો વા નાત્ર મમાપરાધઃ । (આદિપર્વ-અ. ૧૯૮, શ્લોક ૪)

૩ ‘ધી રામાયણ એન્ડ ધી મહાભારત કન્વેન્શન ઇન્ડિયન ઇંગ્લીશ વર્સ’ પૃ. ૨૨૪

૪ સૂક્તમો ધર્મો મહારાજ નાસ્ય વિદ્વો વયં ગતિમ્ । પૂર્વેષામાનુપૂર્વેણ યાતં વર્તમાનુયામહૈ ॥

૫ જુઓ ‘ધી રીડલ એન્ડ ધી મહાભારત’ પૃ. ૧૨૩

એક લેખકે તો એવી વિચિત્ર દલીલ કરી છે કે, “માતૃલકન્યા પરણવાનો જેમ શાસ્ત્રોમાં નિષેધ છે, છતાં મહાભારતના કાળમાં તેવાં લગ્નો થતાં અને હજુ પણ ઘણી હિંદુ જાતિઓમાં થાય છે; તેમજ એકથી વધુ પતિ કરવાનો શાસ્ત્રોમાં નિષેધ હોવા છતાં તે કરવામાં આવતાં હશે !” પરંતુ આપણે જોઈએ છીએ કે પારસી, મુસલમાન, યૂરોપીયન અને મરાઠા તેમજ બીજા જે હિંદુ જાતોમાં મામાફેઈનામાં પરણવાનો આજે પણ રિવાજ છે, તે જાતિઓમાં પણ બહુપતિત્વનો રિવાજ—કે તેના જેટલોજ અનીતિકારક લાગતો બીજો કોઈ રિવાજ—પ્રચલિત નથી. એમ તો શાસ્ત્રોની અંદર કાંદા—લસણ ખાવાની પણ મનાઈ છે અને ગોમાંસ ખાવાની પણ મનાઈ છે; તો શું તેથી એમ ઠરે છે કે કાંદાલસણ ખાનાર હિંદુ ગોમાંસ ખાવામાંયે બાધ ન ગણે? નહિજ. હિંદુમાં તો શું પણ આખી દુનિયાની સુધરેલી પ્રજામાં આજે પણ બહુ પતિત્વનાં ઉદાહરણોનો કેરો દુષ્કાળજ જણાય છે !

વળી એ પણ વિચારવા જેવું છે કે, જે સમયે માત્ર મનથી એક અમુક પુરુષને વરી ચુકનાર કન્યાને તેના ઇચ્છિત વર જોડે—તેને હરણ કરનાર પણ પરણવા દેતા;^૧ તેમજ સો કોરવોને સ્ત્રીઓ મળે, તેમના પુત્રોને સ્ત્રીઓ મળે, ખુદ પાંડવોને બીજી સ્ત્રીઓ મળે (અને તેમાંયે અર્જુનને તો અનેક) અને શ્રીકૃષ્ણ ૧૬૧૦૮ સ્ત્રીઓના પતિ ગણાય, તેમજ ગમે તે વર્ણની કન્યા લાવવાની ક્ષત્રિયોને છુટ હોય, તે વખતે શું કન્યાઓની અછતની અને તેને લીધે બહુપતિત્વની છુટ હોવી માની શકાય તેમ છે ?

વળી મહાભારતના સમયમાં સતી થવાનો રિવાજ પ્રચલિત હતો; આથી જો બહુ પતિવાળી એક સ્ત્રીના ઘણીઓમાંથી એક કમનસીબે ગત થાય, તો તેણે તેની સાથે સતી થવું; અને કન્યાની અછતને લીધે જો એ રિવાજ ચાલુ હોય તો તે અછતમાં ઉમેરો કરવો, કે અન્ય જીવિત ભર્તારોના સુખને સારૂ અને અછત ઓછી કરવા સારૂ જીવતા રહેવું ? સતી થવાનો અને બહુપતિત્વનો રિવાજ—એ બે રિવાજો અને બહુપતિત્વનો રિવાજ, એ પરસ્પર એકબીજાના એવા તો કદા દુશ્મનો છે કે તેમનું એકજ ઘરમાં અસ્તિત્વ હોવું સંભવતું નથી.

આલો, હવે આપણે શાસ્ત્રનાં એક—બે પ્રમાણો તથા એક—બે વિદ્વાનોના એ વિષેના મત જાણવાની કોશીશ કરીએ.

મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે:—“સાધ્વી સ્ત્રીને એકજ પતિ હોય છે;” તેમજ ભાઈની સ્ત્રીપ્રત્યે—નો ધર્મ સમજાવતાં તેમાં લખ્યું છે કે, “મોટાભાઈની સ્ત્રીને નાનાભાઈએ ગુરુપત્નીસમાન અને નાનાભાઈની સ્ત્રીને મોટાભાઈએ પુત્રવધૂસમાન જાણવી.”^૨

વળી એકવાર કન્યાદાનનો સંકલ્પ કરી આપેલી કન્યાને બીજા વેરે આપવાથી જે દોષ પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું વર્ણન કરતાં એ જગન્માન્ય પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે:—

“ચતુર માણસે પોતાની કન્યાનું દાન કોઈ એકને આપ્યું હોય તો પછી તેજ કન્યાનું દાન બીજાને ન આપવું.”^૩

આ મુજબ એકને આપેલી કન્યા મનુના સમયમાં પણ શિષ્ટ પુરુષો બીજાને દેતા નહિ;^૪

^૧ લીખે અંબા, અંબિકા અને અંબાલિકાનું વિચિત્રવીર્યને સારૂ હરણ કરેલું; છતાં અંબાએ પોતે બીજાને ચાહે છે એમ જણાવવાથી લીખે તેને છોડી દીધેલી.

^૨ આતૃજ્યેષ્ઠસ્ય માર્યા યા ગુરુપત્ન્યનુજસ્ય સાયવયિસસ્તુ યા માર્યાસ્તુષા જ્યેષ્ઠસ્ય સા સ્મૃતા ૫૭

^૩ ન દત્વા કસ્યચિત્કન્યાં પુનર્દયાદિચક્ષણઃ ૥ ૭૧ ॥

^૪ એતદ્વુ ન પરે ચક્રર્નાપરે જાતુ સાધવઃ । યદન્યસ્ય પ્રતિજ્ઞાય પુનરન્યસ્ય દીયતે ॥૯૧॥

(મનુસ્મૃતિ અ. ૯)

અને તેથી અર્જુનની દ્રૌપદી બીજા પાંડવોને પણ અપાય એ સંભવિત નથી.

પણ દ્રૌપદીના પંચપતિત્વની શંકા કાંઈ આપણનેજ ઉપજે છે એમ નથી. તેનો વિચાર અત્યારપૂર્વે પણ થયેલો છે. ચાલો આપણે તે જોઈએ અને નક્કી કરીએ કે, બહુપતિત્વનો સ્થાન આર્યોમાં કદીયે પ્રચલિત નહોતો.

શંકરાચાર્યનો સહયોગી કુમારિદ્ધ ભટ્ટ હતો. તેણે ‘મીમાંસાદર્શન’ના ભાષ્યની વ્યાખ્યાના એક પ્રસંગમાં, કે જ્યાં એવી શંકા કરવામાં આવી છે કે ‘રાજા પાંડુના પુત્રોને પાંચ વચ્ચે એકજ સ્ત્રી કેમ હતી?’ એ વાતનો નિષેધ કરતાં જણાવ્યું છે કે, ‘તે કેવળ અર્જુનની સ્ત્રી હતી અને પાંચેની તો માત્ર એથીજ કહેવાઈ કે પાંચે બંધુઓમાં કોઈ પ્રકારનો ભેદભાવ નહોતો—દ્રૌપદી બધાપર યોગ્ય પ્રેમ રાખી વર્તતી; અને તેથીજ પાંડવોમાં ક્ષાટકુટ પાંડવોને અવસર ન મળવાને લીધે, કુટીલો શોકથી હાથ ધસતા હતા અને શત્રુઓ દુઃખિત જણાતા હતા.’^૧

દ્રૌપદીના પંચપતિત્વની વાત બંકિમબાબુને ગળે ઉતરી હોય એમ પણ લાગતું નથી! કારણ કે તે લખે છે કે, “જો કે લોસન તો પાંચાલ દેશમાં વસતી પાંચ જાતોનું એકીકરણ તે પાંચાલી, એમ કરી દ્રૌપદી નામનું કોઈ માણસજ થઈ ગયું હોય એ વાતજ ઉડાવી દે છે; છતાં યજ્ઞના અગ્નિમાંથી દ્રુપદને એ કન્યા મળી આવી અથવા તો એના પાંચ પતિ હતા એ વાત તો આપણાથી પણ કબૂલ થઈ શકતી નથી.”^૨

ખુદ મહાભારતમાંયે એ વિવાહને ‘દેવધટિત અમાનુષ વિવાહ’ જણાવેલો છે;^૩ અને મહાભારતના પર્વસંગ્રહાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે, ‘વ્યાસે ૧૫૦ શ્લોકથી અનુક્રમણિકાધ્યાયમાં આખા મહાભારતનું સંક્ષિપ્ત વૃત્તાંત આપ્યું છે;’ પણ તેમાંયે આપણને ‘અર્જુને દ્રૌપદી સ્વયંવરમાં મેળવી’^૪ એટલુંજ વૃત્તાંત જણાય છે, એથી વિશેષ તેમાં કશું નથી; માટે જો પાંચ પતિવાળી વાત સત્ય હોત, તો જરૂર તેનો એમાં ઉલ્લેખ હોત એમ બંકિમબાબુ કહે છે, પરંતુ ખુદ એ અધ્યાયમાં પણ ઉમેરણ થયેલું હોવાથી જો મહાભારતની બીજી પ્રતોમાં તેવો ફેરવાયેલો ઉલ્લેખ મળી આવે તો નવાઈ નથી.

આ એક ઠેકાણે મહાભારતનો એ પાછલો લેખક સુધારોવધારો કરતાં કેવો ભૂલી જાય છે તે જુઓ:—વિદુરાગમન પર્વની શરૂઆતમાં લખ્યું છે કે, “પ્રાહ્મણોએ દ્રૌપદી મેળવી એવું જણ્યાબાદ સર્વે રાજાઓએ આશ્ચર્ય સાથે વિશ્વાસુ રૂપે તરફથી સાંભળ્યું કે, તે પ્રાહ્મણો તો પાંડવો હતા કે જેમણે દ્રૌપદી જીતી.” આવું છતાં તેમાંથી કોઈ પાંડવોના વિવાહ પ્રસંગે હાજર થતું નથી એ નવાઈ જેવું છે, પણ તેઓ પોતાને ગામ પાછા ત્યારેજ જાય છે કે જ્યારે તેઓ પાકે પાચે દ્રૌપદીનો વિવાહ પાંડવો જોડે થઈ ગયેલો સાંભળે છે; પરંતુ એની પછીનાજ શ્લોકમાં સુધારવાનું જણે બાકી ન રહી ગયું હોય એમ જણાય છે. કારણ ત્યાં લખ્યું છે કે, “દ્રૌપદીએ અર્જુનને વર્યો, એવું અવલોકન કરતાંવેંત દુર્યોધન ખુશી થઈ સર્વે કૌરવોસાથે પાછો ફર્યો.”^૫ હવે કૌરવો પાછા હસ્તિનાપુર જઈ પહોંચે ત્યાર અગાઉ તો

૧ જુઓ તત્ત્વતાર્કિક, અધ્યાય ૧, પાદ ૩, સૂત્ર ૭, પરતી ટીકા:—

અથવા નાયર્જુનસ્યૈવ કેવલસ્ય મવિષ્યતિ । સાધારણ પ્રસિદ્ધિસ્તુ નિદ્રિછદ્રત્વાય દર્શિતા ॥

૨ જુઓ કૃ. મો. ઝવેરીનું “શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર,” પ્રથમાવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૧૮૩

૩ દ્રૌપદ્યા દેવવિહિતો વિવાહશ્ચાપ્યમાનુષ: ।

(આદિપર્વ—અં ૨, ૧૭)

૪ સમવાયેતતો રાજાં કન્યાં મર્ત્તસ્વયંવરામ્પ્રાપ્તયાનર્જુનઃ કૃષ્ણાં કૃત્વા કર્મ સુદુષ્કરમ્ ॥

(“શ્રી કૃષ્ણચરિત્ર,” પ્રથમાવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૧૮૩)

૫ આદિપર્વ—અં ૨૦૨, ૬, ૧૦

પાંડવોએ દ્રૌપદી વર્યાની ખબર વિદુરને મળી ચૂકી હતી. આથી દુર્યોધનને પણ તેવીજ ખબર મળી હોવી જોઈએ; તોપણ બધા પાંડવોના ઉલ્લેખને બદલે અત્રે માત્ર અર્જુનનોજ ઉલ્લેખ કેમ છે ? એ સ્પષ્ટ બતાવે છે કે, બહુપતિત્વનો રિવાજ આર્યોમાં કદીપણ પ્રચલિત નહોતો; તેમજ એ બહુપતિત્વની વાત વિદ્વાનોની દૃષ્ટિમાં માન્ય નથી, મહાભારતનાં પાત્રોના સ્વભાવની સાથે તે અંધબેસતી આવતી નથી, તેમ ખુદ મહાભારતથી પણ એ ખરાબર સિદ્ધ થઈ શકતી નથી.

સમાલોચના

“ હિંદુ લોકોના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં લખેલો જેવો સુંદર, ઉત્તમ અને પૂર્ણ આદર્શ બતાવવામાં આવેલો છે, તેનાથી વધારે સારો આદર્શ આખી દુનિયાના કોઈપણ ધર્મમાં બતાવવામાં આવ્યો નથી.”
એની બીસંટ

કથાનો ભાગ આટલા વિસ્તારથી આપવાનું પ્રયોજન એ હતું કે, તેમાંની મુખ્ય મુખ્ય બીતાઓ વાંચકના મનમાં પ્રથમથીજ ખરાબર ઠસે અને તેમાંથી વળી અમુક શબ્દો કાળા ટાઈપમાં મેલવાથી તો વધારે સ્પષ્ટરીતે સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરી તે પોતેજ તર્ક દોડાવી શકે. અત્રે એ કથાના એ કાળા ટાઈપવાળા ભાગપર મુખ્યત્વે કરીને વિવેચન કરવામાં આવશે. કથાના ભાગનું એ વિવેચન અત્રે પ્રથમ આપી, ત્યારબાદ અર્જુન-દ્રૌપદીના જીવનની અન્ય ઘટનાઓપર વિચાર કરતાં શું જણાય છે તે આપ્યું છે. એ મુજબ બેઉ રીતે એ પ્રશ્નપર વિચાર કરવામાં આવેલો છે. કુંતીના ‘સર્વે વહેંચી દયો’ એ વચનપર એક જૂદા પ્રકરણદ્વારા વિવેચન થઈ ગયું છે; તેમજ વ્યાસ અને યુધિષ્ઠિરે (એટલે કે એવા પૂજ્ય પવિત્ર મહાત્માઓના નામથી કોઈ વામમાર્ગી જેવાએ) મારેલી ગપોપર તથા બહુપતિત્વનો રિવાજ મહાભારતના સમયમાં પ્રચલિત હતો કે નહિ તેપર પણ, આથી એ બાબતોનું વિવેચન અત્રેથી ગાળ્યું છે. ચાલો, એ સિવાયના કથાભાગપર હવે આપણે તર્કવિતર્ક કરીએ.

તર્ક કરવો એ પાપ નથી-બુદ્ધિની ખીલવણી સારૂ ઉલટું તે પરમ આવશ્યક છે. મહાભારતના સમયમાં જો કે તર્કની નિંદા થવા લાગી હતી, છતાં તેનું કારણ તર્કની જાળમાં સપડાતાં ઈશ્વરપર પણ અશ્રદ્ધા ઉપજવાનો દેખાતો ભયજ હતો. તર્કથી કંઈપણ નિશ્ચિત ઠરી શકતું નહિ. આજ એક તાર્કિક ઠરાવે તે કાલે બીજો તોડી નાખે, એવું થતું; અને તેથી કેટલાક તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ એમ ઠરાવ્યું કે તર્કપર વિશેષ આધાર રાખવો નહિ. આવું છતાં તર્કને ખીલકુલજ ઉડાવી દેવામાં આવતો નહોતો. ‘જે વસ્તુઓ અચિંત્ય છે તે તર્કની કસોટીએ ચઢાવવી નહિ, ^૧ એવી મર્યાદા ઠરી; અને સાથે સાથે એવો નિશ્ચય પણ થયો કે, ‘શ્રુતિમાં કહેલા સિદ્ધાંતો વિરુદ્ધ જો તર્ક જાય તો તેને ત્યાજ્ય સમજવો; અને શ્રુતિને જો તર્ક સંમત હોય તે સાદર ગ્રહણ કરવો.’ આથી એવું અનુમાન કાઢવાને હરકત નથી કે, ‘સપ્રમાણ અને શ્રદ્ધાયુક્ત તર્કવિરુદ્ધ વ્યાસનો કશો વાંધો નહોતો.’ ^૨

અને જ્યારે શ્રુતિવિહિત અને શ્રદ્ધાયુક્ત તર્ક કરવાની વ્યાસ પણ આપણને છૂટ આપે છે, ત્યારે તે છૂટનો લાભ ન લેવાની મૂર્ખાઈ આપણે કરવી જોઈતી નથી. દ્રૌપદીને અનેક પતિ નહિ પણ એકજ હતો, એમ સિદ્ધ કરવાની કોશીશ કરવી જેટલી શ્રુતિસ્મૃતિવિહિત છે તેટલીજ શ્રદ્ધાયુક્ત પણ છે. આથી આપણા આજના પ્રયત્નને ખુદ વ્યાસનો પણ ટેકો છે, એમ માનીએ તો ખોટું નહિ ગણાય.

બે કથાઓ ફરી એકવાર !

કથાની શરૂઆતમાંજ આપણે એટલું તો જોઈ ગયા, કે વ્યાસે દ્રૌપદીવિષે જે બે કથાઓ

૧ અચિન્ત્યા: સ્વલુપે માવા ન તાંસ્તર્કેણ યોજયેત્ ।

(ભીષ્મપર્વ-અં ૫, ૧૧)

૨ જુઓ આજ લેખકે *સમયીન ભારત* ગુરુપ્રાચીન Collection, Haridwar

કહેલી કહેવાય છે, તેમાંની એક તો તેમણે પાંડવોને એકચક્રા નગરીમાં જ કહી સંભળાવી હતી અને તેમને દ્રુપદના દરબારમાં જવા પ્રેર્યા હતા. જો કે વ્યાસને મહાભારતમાં ચીતરવામાં આવ્યા છે, તેવા તે ત્રિકાલજ્ઞાની હતા કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવાનાં આપણી પાસે કશાં સાધનો નથી, તેમ તે અત્રે બહુ જરૂરનું નથી; છતાં એટલું તો ચોક્કસ છે કે, જો તે ખાત્રીથી તેવાજ મનાતા હોત તો પાંડવોને સભામાંથી આવતાં વાર થતાં કુંતીના મનમાં ઉભી થયેલી સહેજસાજ શંકા પણ ઉભી થાત નહિ; અને તે એમ વિચારત નહિ કે, ‘અરેરે શું વ્યાસનો મત પણ ખોટોજ નિવડયોને?’ તેમજ વ્યાસની દ્રૌપદીના પૂર્વજન્મમાંની પાંચ પતિવાળી કથા સાંભળ્યા છતાં તે પોતાના સર્વે સમેત્ય મુક્ત શબ્દોને ‘અશ્લીલ’ કહેત નહિ તથા આટલો પરતાવોયે કરત નહિ; અને તેમ થતાં ખુદ મહાભારતની શરૂઆતમાં દ્રૌપદીના વિવાહને જે ‘દેવધટિત’ અને ‘અમાનુષ’નું વિશેષણ આપવામાં આવ્યું છે, તે પણ અપાત નહિ. ઉપરાંત ત્રિકાલજ્ઞાની હોવાથી વ્યાસ અન્યોના મત જાણવા માગત નહિ અને પોતેજ પોતાના જ્ઞાનથી જાણેલી વાત કહી દઈને હું કે પતાવત, પણ તેમ થતું નથી. તો શું કુંતી, પાંડવો અને વ્યાસની મળી એક સોનેરી ટોળી ઉભી થઈ હતી, કે જેણે ખરી બીના જાણવા છતાં દ્રુપદાદિ જોડે આટલો બધો નકામો વાદવિવાદ કરી, છેક છેવટે અને તે પણ એકલા દ્રુપદનેજ પેલી બનાવટી બે કથાઓ કહી; અને દિવ્ય દષ્ટિ આપી પાંડવોનું ‘પૂર્વજન્મનું’ ઇંદ્રત્વ બતાવ્યું? નહિજ. વ્યાસે કહેલી બીજી કથામાં પૂર્વેના ઇંદ્રો “યમ, ધર્મ, વાયુ, ઇંદ્ર અને અશ્વિનીકુમાર” ના વીર્યથી મનુષ્યલોકમાં ઉત્પન્ન થવાની પોતાની ઇચ્છા બતાવે છે; અને એ દેવો પોતાની માતાને ગર્ભાધાન કરે, એમ શંકર પાસે માગી લે છે. હવે જો ઉપલા પાંચ દેવોથી પાંચ પાંડવોની ઉત્પત્તિ માનીએ તો કણ્વનું શું? કેમ કહેશે કે કણ્વનો આની સાથે કેશો સંબંધ નથી, કારણકે એમ તો એ ઇંદ્રોના અવતારરૂપ પાંડવોની માતાને બીજા પણ અનેક પુત્રો થયા હોય તેમાં તેમને શું? પણ એની સંગતિ ખેસતી નથી. કારણ પ્રથમ તો કણ્વ પણ દેવપુત્ર હતો અને તેની ઉત્પત્તિ સૂર્યથી કહેવાય છે; બીજું, જો પાંચ દેવોના વીર્યથીજ પાંચ પાંડવોના રૂપમાં પાંચ ઇંદ્રોની ઉત્પત્તિ થઈ હોય તો અશ્વિનીકુમાર તો બે હોવાથી સંખ્યા છની થઈ જાય! વળી એ પાંચમા ઇંદ્રનો પણ ઉલ્લેખ હોવાથી શું ઇંદ્રદેવ માતૃગામી હતો?

વળી જે વ્યાસ પ્રથમ એમ કહે કે “શિષ્ટાચાર અને શ્રુતિથી વિરુદ્ધ* આ (બહુપતિત્વ) ધર્મવિષે જેનો જે મત હોય તે જણાવો,” તેજ વ્યાસ પાછળથી એમ કહે કે “એ સનાતન અને નિઃસંશય ધર્મ છે,”^૧ એ પણ ઓછું બેહુદું નથી.

લક્ષ્મ્યા અગાઉ દ્રૌપદી અર્જુનની પત્નીતરીકે

લોકસમુદાય એકઠો થવાના સ્થાનનું અવલોકન કરી પાંડવોના કુંભારને ઘેર રહેવા તથા લાગટ પંદર દિવસ સુધી દ્રુપદના સભામંડપમાં જે ઉત્સવ થતો હતો તેમાં હાજરી આપવા આદ્ર સોળમે દિવસે જ્યારે સ્વયંવર રચાયો; ત્યારે ધૃષ્ટદ્યુમ્ને કહ્યું કે, “જે....લક્ષ્યવેધ કરશે તેની મારી બહેન કૃષ્ણા ‘આજે’ ભાર્યા થશે.”^૨ એ મુજબ વેધ કરવામાં જ્યારે બીજા રાજાઓ નિષ્ફળ નીવડે છે, ત્યારે અર્જુન તે કામ પાર પાડે છે; અને સભામંડપની બહાર જતાં તેની

* અસ્મિન્ધર્મે વિપ્રલબ્ધે લોકવેદવિરોધકે । यस्य यस्य मतं यद्यच्छेत्तुमिच्छामि तस्य तत् ॥

(આદિપર્વ-અં ૧૮૮, ૬)

૧ અનૃતાન્મોક્ષસે મદ્રે ધર્મશ્ચૈષ સનાતનઃ ॥ યથાયં વિહિતો ધર્મો યતશ્ચાયં સનાતનઃ ।

યથા ચ પ્રાહ કૌન્તેયસ્તથા ધર્મો ન સંશયઃ ॥

(આદિપર્વ-અં ૧૮૮-૧૯, ૨૦)

૨ एतन्महत्कर्म करोति यो धै कुलेन रूपेण बलेन युक्तः ।

तस्याद्य भार्या भगिनी समेषां कृष्णा भविषीति ॥ (આદિપર્વ-અં ૧૮૮, ૩૭)

શું દ્રૌપદીને પાંચ પતિ હતા ?

૯૨

પત્ની^૧ પણ તેની પાછળ પાછળ જાય છે. ત્યારબાદ મત્સરપ્રેરિત રાજાએ જ્યારે તેની સાથે યુદ્ધ કરે છે, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે, “અર્જુને દ્રૌપદી ધર્મથીજ પ્રાપ્ત કરી છે.”^૨ અર્થાત્ લક્ષ્મીવિધિ ન થઈ હોત તોયે દ્રૌપદી, સર્વાનુમતે અર્જુનની પત્ની અને તેથી ભીમ તથા યુધિષ્ઠિરની પુત્રી અને નકુલ-સહદેવની માતાસમાન ઠરી ચૂકી હતી. આથી સર્વે પાંડવો સભામાં ‘મદનબાણથી ઘાયલ’ થયા તેમાં દોષ ન ગણાય; તોપણ અર્જુને દ્રૌપદી મેળવ્યા બાદ, અને તે તેની પત્નીતરીકે ઉપર મુજબ સર્વાનુમતે સ્વીકારાઈ ગયા બાદ, સર્વે પાંડવોનું પુનઃ ‘ઘાયલ’ થવું-કે જેથી બાંધવોના સ્નેહમાં વિશ્લેષ પડવાની ભીતિથી યુધિષ્ઠિરને પાંચે પાંડવો જોડે દ્રૌપદીનાં લગ્ન કરવા પ્રેરાવું પડે-^૩ એ તો કેવળ અધર્મયુક્ત ગણાય !

વચગાળેનો માર્ગ

પાંચે પાંડવોને દ્રૌપદીરૂપી લિક્ષા વહેંચી લેવાની પ્રમાદયુક્ત આજ્ઞા કરી કુંતી પસ્તાય છે અને યુધિષ્ઠિર પાસે જઈ કહે છે કે, “મારૂં ભાષણ પણ મિથ્યા ન થાય તથા પાંચાલ-કન્યા દ્રૌપદીને પાતક પણ ન લાગે, એવો કાંઈ ઉપાય તું બતાવ.” પણ પાંચેનો વિવાહ તેની સાથે થવો જોઈએ, એવો ચુકાદો ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર આપી દે છે ! ન તો તે માતા કુંતીને તેના પ્રમાદ સાડું ઠપકો આપે છે, કે ન તેના કહેવા મુજબ કોઈ વચલો માર્ગ શોધી કાઢવાની કોશીશ કરે છે ! !

પાંચક કહેશે કે પુત્ર માતાને શી રીતે ઠપકો આપી શકે ? અને વળી બે પરસ્પર વિરુદ્ધ વાતોમાંથી વચલો માર્ગ પણ કેમ શોધી શકે ? પણ ખુદ મહાભારતજ આપણને તેવા પ્રકારનાં ઉદાહરણો પૂરાં પાડે છે. જ્યારે કુંતી ગ્રાહ્યપુત્રને બદલે ભીમસેનને રાક્ષસ બકાસુર પાસે મોકલે છે, ત્યારે એજ યુધિષ્ઠિર એજ માતા કુંતીને કેવો ઠપકો આપે છે અને તે વખતે તેમનું ગ્રાહ્ય-પતિપાલકત્વ કયાં લોપ થઈ જાય છે, તે જુઓ. તે કહે છે:—

“હે માતા ! આવું ભયંકર અને દુર્ઘટ સાહસ તેં કેમ કર્યું ? સાધુજન પુત્રનો પરિત્યાગ કરવો પ્રશસ્ત માનતા નથી. આથી બીજાના પુત્ર સાડું તું પોતાના પુત્રનો ત્યાગ કરવાનું શા સારૂં મનમાં આણે છે ? ખરેખર, તું પુત્રત્યાગ કરતી હોવાથી વ્યવહારને અને શાસ્ત્રને ઉલ્લંઘીને ચાલે છે. જેના પરાક્રમથી આપણે સઘળાં નિશ્ચિંત છીએ અને જેણે આપણને દરેક મુશ્કેલીમાંથી બચાવ્યાં છે, એવા મહાબળવાન ભીમસેનનો ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય તેં કયો વિચાર મનમાં આણી કર્યો ? ખરેખર, દુઃખથી ત્રાસ પામવાને લીધે તારી બુદ્ધિને ભ્રંશ તો નથી થયો ? ”^૪

અર્થાત્ યથાસમયે, યથાર્થ રૂપમાં, યુધિષ્ઠિર કુંતીને ઠપકો આપી શકતા હવે આપણે વચલા માર્ગનો દાખલો લઈએ:—

મહાભારતના છેલ્લા મહાન યુદ્ધમાં કર્ણ સાથે લડતાં એકવાર તેનાં બાણોથી ઘાયલ થઈ રાજા યુધિષ્ઠિર પોતાના શિબિરમાં પાછા ફર્યા. આ બખર સાંભળી કૃષ્ણાર્જુન રણભૂમિ છોડી તેમને જોવા આવ્યા. તેમને જોઈ, તે કર્ણને મારીને આવ્યા હશે એમ કહી, યુધિષ્ઠિર આનંદિત થયા અને કર્ણનો વધ કેવા પ્રકારે થયો તે જાણવાની તેમણે ઇચ્છા કરી. આથી અર્જુને કહ્યું કે, “હજી તો તેની સાથે યુદ્ધ શરૂ કરવાનું છે. તમે તેનાં બાણથી ઘાયલ થઈ તંબુમાં પાછા ફર્યા છો એમ સાંભળી, કર્ણને ત્યાંજ છોડી, અમે અત્રે આવ્યા છીએ. તમે

૧ રંગાન્નિરકામદચિન્ત્યકર્મા પત્ન્યા તથા ચાપ્યનુગમ્યમાનઃ ॥ (આદિપર્વ-અ. ૧૬૦, ૨૮)

૨ નિવારયામાસ મહીપતીસ્તાન્ધર્મેણ લઙ્ઘેત્યનુનીય સર્વાન્ ॥ (આદિપર્વ-અ. ૧૬૨, ૩૮)

૩ આદિપર્વ-અ. ૧૬૩, ૧૨૮

મને આશીર્વાદ આપી યુદ્ધ-ચમત્કાર જોવા પધારો, કારણ કે હું તેનો આજેજ વધ કરનાર છું.”

આથી અત્યંત દુઃખિત તથા ક્રોધિત થઈ રાજા યુધિષ્ઠિરે અર્જુનની ખૂબ નિર્ભત્સના કરી અને તેના ગાંડિવધનુષ્યને પણ ધિક્કાર્યું. આ સાંભળી અર્જુને તુરત પોતાની તરવાર મ્યાનમાંથી ખેંચી કાઢી અને તે યુધિષ્ઠિરપ્રત્યે ધસ્યો, પણ કૃષ્ણે ચેતી જઈ તેને અટકાવ્યો. આમ કરવાનું કારણ પૂછતાં અર્જુને કહ્યું કે, “ગાંડિવધનુષ્યના નિંદકનો વધ કરવાની મારી પ્રતિજ્ઞા છે, તેથી તેના નિંદક ધર્મરાજનો મારે વધ કરવો જોઈએ.” આથી કૃષ્ણે અર્જુનને બહુ બોધ આપ્યો, જે તેને રુચ્યો તો ખરો; પરંતુ પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ પણ ન થાય અને બ્રાતૃવધ પણ ન કરવો પડે, એવો કોઈ વચગાળોનો માર્ગ શોધી કાઢવાનું તેણે કૃષ્ણને કહ્યું. તેથી કૃષ્ણે કહ્યું:—“વડિલોને તું કાર કરવો તથા તેમને અપમાનાસ્પદ વેણુ કહેવાં એ તેમનો વધ કર્યા બરાબરજ છે;^૧ માટે તું યુધિષ્ઠિરનો ઉપમર્દ કર, કે જેથી બ્રાતૃવધ તથા પ્રતિજ્ઞાભંગ એ બેઉ પાતકમાંથી મુક્ત થઈશ.” અર્જુને તેમ કયું તો ખરું, પણ મોટાભાઈપ્રત્યે એવી વર્તણૂક ચલાવવાથી તેને બહુ ખેદ થયો અને તે આપઘાત કરવા પ્રવૃત્ત થયો ! આથી કૃષ્ણે કહ્યું:—“બ્રાતૃવધ કરતાં પણ આત્મહત્યાનું પાતક અધિક ઘોર છે, માટે તારે આત્મહત્યાજ જો કરવી હોય તો તારે પોતાને મોઢે તારાં વખાણુ કર; કારણ કે આત્મશ્લાઘા કરનારને આત્મહત્યાનું પાતક લાગે છે, એવું શાસ્ત્રનું વચન છે.” આથી અર્જુને ગાંડિવધનુષ્ય હાથમાં લઈ પોતાનાં ખૂબ વખાણુ કર્યાં !

કર્ણ-પર્વમાંની આ બીનામાં કૃષ્ણે લંડાવેલી આ સુંદર યુક્તિ જેવી કોઈ યુક્તિ શોધી કાઢી યુધિષ્ઠિરે, આજબી રીતે તો, પોતાની માતાની આજ્ઞાનું પાલન કરવું જોઈતું હતું; પણ તેમને પોતાને પણ દ્રૌપદીની બહુ ઈચ્છા હતી તેથી કે કોણ જાણે કેમ, તે બિચારા એવી તસ્દી લેવાની જરૂરજ જોતા નથી !

પડદો ખૂલ્યો !

‘પૂર્વવૃત્તાંત’ માં આપણે જોઈ ગયા તેમ રાજા યુધિષ્ઠિરનો વિચાર દ્રૌપદી અર્જુન વેરેજ આપવાનો હતો. દ્રુપદનો પુરોહિત પણ પાંડવો પાસે આવીને તેમજ કહે છે અને દ્રૌપદીનું પાણિગ્રહણ કરવાનું પણ અર્જુનનેજ કહેવામાં આવે છે. મતલબ કે, અર્જુનનેજ દ્રૌપદી આપવાનો દ્રુપદનો વિચાર હતો અને તે મુજબજ સ્વયંવરમાં થતાં તે અંતિ આનાંદત થયો હતો. આથી પાંચે પાંડવોએ દ્રૌપદીને સામાન્ય પત્ની બનાવવાની યુધિષ્ઠિરની કહેવાતી ઈચ્છા તથા તેનું અન્ય પાંડવોની માફક દ્રૌપદીને જોઈને મદનબાણથી ઘાયલ થવું એ જેમ અધર્મયુક્ત હતું, તેમ વડિલ બંધુનાં આવાં વિચિત્ર વેણુ સાંભળી સર્વે પાંડવોનું ‘સ્તબ્ધ’ થઈ જવું ઉચિત હતું; પણ મુલતવી રહેલી એ વાતનો સફેદ દ્રુપદ લક્ષનું મુફૂર્ત કાઢી અર્જુનને દ્રૌપદીનું પાણિગ્રહણ કરવા કહે છે ત્યાંસુધી ઉઘડતોજ નથી ! જ્યારે ગળે પાણી આવે છે, ત્યારે યુધિષ્ઠિરરાજ કહે છે કે, “મમાપિ દારસંબંધઃ કાર્યસ્તાવ વિજ્ઞાપતે^૨—મારે પણ વિવાહ કરવો છે !” આથી દ્રુપદ કહે છે કે, “તો તું એનું પાણિગ્રહણ કર; અથવા તારા બંધુઓ પૈકી જેને તારે કૃષ્ણા આપવી હોય તેને આપ.”

અત્રે ધર્મ કે દ્રુપદનું આવું કહેવું બીલકુલ સંભવતું નથી, કારણકે ધર્મરાજ મહા-અધર્મભીરુ અને સત્યાચરણી હતા. તેમના શત્રુઓ પણ—ખુદ દુર્યોધન પણ—તેમને ‘ઈંદ્રતુલ્ય’ અને ‘ધર્માત્મા’ કહેતા;^૩ અને પોતાના સ્વાર્થની વાતનો પણ નિકાલ કરવાનું તેમના પર છોડતા.

૧ ગુરુણામવમાનો હિ વધ્વ હત્યમિધીયતે ।

૨ આદિપર્વ—અ. ૧૯૭, ૨૧

૩ ધર્મેસ્થિતો ધર્મસુતો મહાત્મા સ્વયં જોઈને કૃષ્ણાદિવનનકલ્પા (સભાપર્વ—અ. ૬૬, ૫)

આથી તેમનામાં પોતાની પુત્રીસમાન દ્રૌપદીને જોઈને મદનનો પ્રાદુર્ભાવ થવો શક્ય નથી, અને તેથી તે સર્વે પાંડવો જોડે દ્રૌપદીને વરાવવાની ઇચ્છા કરે નહિ તથા પોતે પણ નિર્લજ્જતાથી પોતાના વિવાહની વાત કરે નહિ; કારણ કે દ્રૌપદીપર તેમનો કશો હક્ક નહોતો, એ તે સારી રીતે જાણતા હતા.

વળી બીજા કોઈને વાસ્તે કન્યાનું હરણ કરવામાં આવતું ખરું, અને તે મુજબ ભીષ્મે અંબા, અંબિકા અને અંબાલિકાનું વિચિત્રવીર્ય સારૂ કરેલું પણ ખરું; પરંતુ અર્જુનની માફક પોતાની બહાદુરીથી જીતેલી કન્યા ‘દ્રાન્શ્વર’ થયેલી દુનિયાના કોઈપણ ઇતિહાસમાં આપણે જોઈ નથી, તેમ કોઈપણ સદાચરણી શૂરવીર ક્ષત્રિય અને તે પણ વડિલ અને વિશેષતઃ વડિલબંધુ, એવી રીતે બીજાની જીતેલી ચીજની આકાંક્ષા રાખે નહિ; તેમજ યુધિષ્ઠિરાદિ પાંડવોને કન્યા મળવી પણ કાંઈ મુશ્કેલ નહોતી.

દ્રુપદની જીભાની

દ્રુપદ પ્રથમ તો પોતાની પુત્રીને પાંચ પતિ કરવા દેવાની ઘસીને નાજ પાડે છે, એમ કથા વાંચતાં સ્પષ્ટ જણાય છે; પરંતુ વ્યાસે તેને દ્રૌપદીના પૂર્વજન્મની જે કથાઓ કહ્યા પછી અને તેને દિવ્ય દષ્ટિ આપી પાંડવોનું અસલ ઇંદ્રરૂપ બતાવ્યા પછી પણ, તેને પૂર્ણ સંતોષ થયેલો જણાતો નથી; કારણ કે વ્યાસની ગપો સાંભળ્યા પછી તે કહે છે કે:—

“હે મહર્ષિ! મેં પ્રથમ આપની પાસેથી એ વાત સાંભળી નહોતી તેથીજ પાંચ પાંડવોને તે ન આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો; પણ દેવતાઓના ઠરાવની કદી પણ કોઈ ઉપેક્ષા કરી શકતું નથી. આથી પ્રથમથી ઠરાવેલા વિધાન અનુસારજ હું કર્તવ્ય-નિશ્ચય કરું છું. ભાગ્યની વાત પલટી શકતી નથી અને પુરુષાર્થથી કાંઈ થઈ શકતું નથી — જીઓ કે એક વરને સારૂ (મત્સ્યવેધ) લક્ષ્ય રચ્યો હતો, તેજ હવે પાંચને વાસ્તે નિશ્ચિત થયો! કૃષ્ણાએ આગલા જન્મમાં ‘મને વર આપો’ એમ પાંચ વાર કહ્યું હતું, અને તેથી શંકરે પણ તેને પાંચ પતિ આપ્યા હતા. (આથી આપણને એમ માનવાનું કારણ છે કે, દ્રુપદે મહાદેવવાળી આ એકલીજ વાત સાંભળી હશે અને બીજી વાત તો વળી એ પછીનું ઉમેરણ હશે; કારણકે નહિ તો દ્રુપદ તેનોયે ઉલ્લેખ કર્યા વિના રહેત નહિ.) તો એ વાતનો સારાસાર વિચાર તેજ જાણે. જ્યારે ખુદ શંકરેજ એવું વિધાન કર્યું છે અને પાંચનેજ વાસ્તે કૃષ્ણા સરજાઈ છે, ત્યારે ધર્મ હો કે અધર્મ હો, મને કાંઈ દોષ લાગી શકતો નથી. કૃષ્ણા જો તેમની પત્ની નિર્માઈજ છે, તો હું શું કરીશ? માટે હવે દ્રૌપદીને જેમ રુચે તેમ તે કરે.”^૧ આના પર કશી ટીકાની જરૂર જણાતી નથી.

કુંતીની જીભાની

વ્યાસસમક્ષ પોતપોતાનો મત રજૂ કરતાં, યુધિષ્ઠિરના વચનને પુષ્ટિ આપતાં કુંતી કહે છે કે:—“ધર્માનુચરણ કરનારા યુધિષ્ઠિરે જે કહ્યું તે ખરું છે. અનૃતની મને બહુજ બીક લાગે છે, માટે હું અનૃતમાંથી કેમ મુક્ત થઈશ?” આથી જણાય છે કે, ખુદ કુંતીને પણ યુધિષ્ઠિરની વાતનો વિશ્વાસ નથી; અને તે દુરાગ્રહી બની પોતાની ભૂલ તથા વચગાળેનો માર્ગ શોધી કાઢવાની યુધિષ્ઠિરને આપેલી આજ્ઞા કદી બતાવતી નથી. બીજું યુધિષ્ઠિરે જે દાખલાઓ અને પોતાની બધી દલીલો આપવા છતાં પણ તેને સંતોષ થતો જણાતો નથી અને અધર્મની બહુ બીક રહે છે. વ્યાસના પાછળથી કહેવા મુજબ જો એ “સનાતન ધર્મ” હોત તો, અને પોતાના પુત્ર યુધિષ્ઠિરે આપેલા પુરાણમાંના જે દાખલા તથા અન્ય યુક્તિઓને તે ખરી માનતી હોત તો, તે આટલી બધી ચિંતાતુર રહેતજ નહિ.

^૧ यदि चैवं विहितः शंकरेण धर्माधर्मौ वा नात्र ममापराधः ।

गृहान्त्वमे विधिवत्पाणिमस्या यथोपजोषं विहितैषां हि कृष्णा ॥ (आदिपर्व-अ० २००, ४)

વિવાહ વખતે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તથા દ્રૌપદીની સ્થિતિ

ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પોતાના પિતાને પાંડવોના આશ્રમમાં શું શું જોયું તેનો જે વૃત્તાંત કહે છે, તેમાં એ ખાસ અગત્યની વાતો તે કહેતો નથી, એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે:—(૧) કુંતીના દ્રૌપદીવિષેના વચનની; (૨) કૃષ્ણના ત્યાં આગમનની. જે તેણે કુંતીનું વચન સાંભળ્યું હોત, તો જરૂર તે તેનું વર્ણન દ્રુપદ આગળ કરત; અને કૃષ્ણના આગમનની વાત પણ કર્યાવિના રહેત નહિ, કારણ તેના પરથી તો તે પાંડવોને ઓળખી શકત. એ જે વાતો એવી હતી કે જે ધૃષ્ટદ્યુમ્ને જે દ્રુપદને જણાવી હોત તો તેની સોચે સો ટકા ખાત્રી થઈ જત કે, સ્વયંવરમાં જીત મેળવનાર બ્રાહ્મણો પાંડવોજ હતા. આથી જેમ દ્રુપદને પુરોહિત મોકલવાની અને જૂદી જૂદી ચીજો મેલી તેમનો વર્ણ જાણવાની જરૂર રહેત નહિ; તેમજ જે કૃષ્ણને કુંતીના વચનની વાતની ખબર હોત તો તે વચગાળેનો કોઈ સુંદર માર્ગ—યુધિષ્ઠિર અને અર્જુનની બાબતમાં શોધી કાઢ્યો હોતો તેવો—જરૂર શોધી કાઢત; પણ અહીં તો હાજરજવાળી અને મહાબુદ્ધિવાન દ્રૌપદીના તથા કૃષ્ણના મોઢાને ભારતનો લેખક ‘એરટાઇટ’ બંધ કરી દે છે !! સ્વયંવર તો દ્રૌપદીની સંમતિથી દ્રુપદ રચે છે, અને પાછળથી પાંચ પતિની વાત સાંભળ્યાબાદ પણ પાંડવોને દ્રૌપદીની સંમતિ મુજબ પરણવાનું કહે છે; પણ મહાભારતકાર તેના લક્ષસંબંધી વિવાહ વખતે કે તે સંબંધી બીજી વાતચિતમાં, ભૂલેચૂકે પણ, દ્રૌપદીને પોતાનો મત જાહેર કરવાની તક આપતા નથી, એ એક નવાઈ છે !

વળી શું એ સંભવિત છે કે ભીષ્મ જેવા યોદ્ધાની સામે જ્યારે અંખા જેવીને પોતાના મનની વાત કહેવાનું ધૈર્ય રહે, અને જે દ્રૌપદી ભરસલામાં અર્જુનને પરણવા સાડ લક્ષ્યલેદ કરવા ઉદ્યત થયેલા કર્ણને નાહં વર્યામિ સૂતમ્ કહી નીચે બેસાડી દે; તથા કીચક, વિરાટ—સલા અને કૌરવોની ઘૂતસલામાં જઈ પૂર્ણ હિંમતથી તેઓ આગળ દલીલ કરી તેમને અધર્મી ઠરાવી શકે, તે બીરબલ જેવી હાજરજવાળી અને વીર દ્રૌપદી પોતાના જીવનના આવા મહત્ત્વના પ્રશ્નવિષે, દ્રુપદના “દ્રૌપદીને રચે તેમ કરે” એમ કહેવા છતાં—કાંઈ ન બોલે ? મહાભારતના એ લેખકે આ પ્રસંગે દ્રુપદને ધૃષ્ટદ્યુમ્નની સલાહ લેવામાંથીયે મુક્ત રાખ્યો છે, એ પાંચ પાંડવો જેડેના લક્ષસંબંધી હકીકત જે ખરી માનીએ તોયે અજાયબ જેવું લાગે છે.

યુધિષ્ઠિરની જીબાનીની તપાસ

મહાભારતના એ લેખકે બિચારા યુધિષ્ઠિરની ખરી મદીપક્ષીત તો તેમની જીબાનીમાં કરી છે. તેમની પાસે તેમણે જે જીબાની અપાવી છે, તે એટલી તો લંગડીલૂડી અને તેમની કેરેક્ટરની વિરુદ્ધ જનારી છે, કે તે પરથી એ લેખકનું પોતાનું પોત તુરત પ્રકાશી ઉઠે છે ! ચાલો, આપણે હવે તેમની તપાસ કરી સત્યાસત્યનો વધુ નિર્ણય કરીએ.

આપણે જોયું કે, પ્રથમ યુધિષ્ઠિર પોતાના એકલાનાજ વિવાહની વાત કરે છે, પણ હવે તે બીજી પટકી ખાય છે અને પોતાની સાથે ભીમસેનને પણ લે છે ! હવે તે કહે છે કે:— “મારો અને ભીમસેનનો પણ વિવાહ હજી થવાનો છે !” અને ત્રીજી પટકી ખાઈ તે એમ કહે છે કે, “તે અમ સર્વેની રાણી થશે અને મારી માતા પણ પૂર્વે એમ બોલી ગઈ છે.” કુંતીએ ભૂલમાં એમ કહ્યું હતું એ વાતને, તેમજ વચગાળાનો માર્ગ શોધી કાઢવાની વાતને, તે આખી ને આખીજ ગળી જાય છે !

જ્યારે દ્રુપદ યુધિષ્ઠિરને કહે છે કે, “એક પુરુષને ઘણી સ્ત્રીઓ કરવાનું તો કહેલું છે, પણ એક સ્ત્રીને અનેક પતિ કોઈપણ ઠેકાણે સાંભળ્યા નથી; તો હે કુંતીપુત્ર ! તારી આવી બુદ્ધિ કેમ થઈ ? શિષ્ટાચાર તથા શ્રુતિથી વિરુદ્ધ જઈ એ અધર્મ કરવો તને ઉચિત નથી;”

અને વ્યાસને તે એમ કહે છે કે:—“શિષ્ટાચાર અને શ્રુતિથી વિરુદ્ધનો આ મને અધર્મ લાગે છે, કારણ કે પૂર્વકાલીન મહાત્માઓએ આ ધર્મનું અવલંબન કર્યું નથી;” વગેરે. ત્યારે યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:—“હે મહારાજ ! ધર્મ બહુ સૂક્ષ્મ છે. આપણામાં તેની ગતિ જાણવાનું સામર્થ્ય નથી. પૂર્વકાલીન લોક જે માર્ગે ગયા તેજ માર્ગે અમે પણ જઈશું. મારી વાણીથી અસત્યોચ્ચારણ કદી થયું નથી અને અધર્મ તરફ મારી મતિ પણ નથી. મારી માતાનું એવુંજ કહેવું છે અને મારો પણ એજ મનોરથ છે. એ નિશ્ચિત ધર્મ હોવાથી, હે રાજા ! મનમાં કોઈપણ પ્રકારની શંકા ન આણતાં તું અમને દ્રૌપદી પરણાવ !” વધુમાં તે કહે છે કે:—“આ જાબતમાં મારું મતાનુકુલ્ય હોવાથી એ કોઈપણ પ્રકારે અધર્મ નથી;” અને પછી પેલા ગૌતમી અને વાક્ષીનાં પોતાનાં બે ‘પેટ’ ઉદાહરણો આપે છે—કે જેની ન તો વ્યાસને, ન દ્રુપદ જેવા વૃદ્ધને પણ કશી ખબર છે—તથા કહે છે કે, “વળી સર્વ ગુરુઓમાં શ્રેષ્ઠ જે માતા તેનું પણ એવું વચન છે, તેથી એ વાત સર્વોત્કૃષ્ટ ધર્મ છે !”

અર્થાત્ યુધિષ્ઠિર જે કહે તે શ્રુતિનું વચન અને તેને માન આપવાની ભલામણ કરનાર પણ બુદ્ધ યુધિષ્ઠિરજ ! અન્ય વૃદ્ધો જે દાખલા જાણે નહિ તે ધર્મરાજ જાણે; અને પૂર્વકાલીન લોકોનો માર્ગ પણ તેમનેજ ખબર ! વ્યાસ—દ્રુપદાદિવૃદ્ધોને તેની કશી ખબરજ નહિ ! તે કહે તે શાસ્ત્રવચન. તેમની મતિ અધર્મ તરફ જાય નહિ (જે કે પોતાના નાના બંધુની ભાર્યા-પ્રતિ જાય ખરી !), અને તેથી તે જે કહે તે “સર્વોત્કૃષ્ટ ધર્મ !” અહીં તે કબૂલ કરે છે કે, અમારી માતાએ પણ તેમ કહ્યું છે, પણ પ્રમાદથી (ભૂલમાં)—જાણી જોઈને નહિ—એ વાત તે ઉડાવે છે ! દ્રૌપદીને જોઈને ગાંડા બની ગયેલા આ x x x x રાજપુત કેવળ પોતાનોજ કકકો ખરો કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે; અને જે આત્માપ્રશંસા આત્મઘાતરૂપ મનાતી, તેનોજ આશ્રય લે છે ! ન તો તે એકે દલીલ રજુ કરે છે, ન શાસ્ત્રાધાર ! તેમના હૃદયરૂપી ‘રેકર્ડ’માં (ચુડીમાં) તેમણે અમુક શબ્દો ચઢાવેલા છે અને તેથી તેના તેજ તેમના મુખરૂપી ‘ફિનોગ્રાફ’માંથી નીકળ્યા કરે છે ! એ પોપટજી માત્ર એટલુંજ જોલી શકે છે કે:—“હું કદી જૂઠું જોલતો નથી, મારી જીભથી કદી તેવું જોલાતું નથી, હું અધર્મ કરતો નથી ને મારું મન પણ અધર્મ તરફ વળતું નથી; માટે આ જાબતમાં મારું મતાનુકુલ્ય હોવાથી એમાં કોઈપણ પ્રકારનો અધર્મ નથી, એ સર્વોત્કૃષ્ટ સનાતન ધર્મ છે !” બસ, આજ તેમની સંગીનમાં સંગીન દલીલ ! ન્યાયાસનપર બેઠેલો ન્યાયાધીશ એક સાક્ષીની આવી જુબાનીને કેટલું વજન આપે, તેનો વિચાર વાંચકોએજ કરવાનો છે; ને તે પરથી આ વાતની સત્યાસત્યતાનો પણ નિર્ણય કરવાનો છે.

હવે એકચક્રા નગરીમાંજ વ્યાસે દ્રૌપદી-જન્મ અને તેના ભાવિ પાંચ પતિની હકીકત પાંડવોને કહેલી હોવાથી પ્રથમ તો આ બધા લાંબા પુરાણની કશી જરૂરજ નહોતી. પાંડવ-પક્ષે તુરત તેનો હવાલો આપી દેવો હતો અને વાત ટુંકી કરવી હતી. વળી જ્યારે દ્રૌપદીના પૂર્વજન્મના બનાવથીજ તેને પાંચ પતિ પ્રાપ્ત થયા હતા તોપણ તે “સનાતન ધર્મ” ક્યાંથી થયો ? તે તો માત્ર એક અપવાદજ થયો અને તે પણ દેવોના દેવ મહાદેવના વિચિત્ર વરદાનને પરિણામેજ !

મહાભારતનો એ બનાવટી લેખક વળી યુધિષ્ઠિરને મોઢે એમ કહેવડાવે છે કે:—“રત્નનો ઉપભોગ સર્વેએ મળીને કરવો એવો અમારો સંકેત છે અને તે સંકેત છોડવાની અમારી ઇચ્છા નથી. આથી ધર્મથીજ આ તારી કન્યા કૃષ્ણા અમારી પત્ની થશે !” (જાણે દ્રુપદપુત્રી પણ જડ રત્નજ હોય નહિ !) એક નજીવી ભૂલને લીધે કેટલો હસાચડ જણાય છે તે જુઓ.

યુધિષ્ઠિરનાં વચન અને સંકેત એજ જાણે શાસ્ત્ર અને ધર્મ હોય નહિ, તેમ ધર્મરાજ કહે છે કે:—“ધર્મથીજ કૃષ્ણા અમારી પત્ની થશે!” કુંતીની ભૂલ સુધારી દ્રૌપદીને પાતકમુક્ત કરવાની ‘દંદ્રતુલ્ય ધર્માવતાર’ ધર્મની આ કોશીશ કેટલે અંશે માતાની આજ્ઞા તથા શાસ્ત્રાજ્ઞાનું પાલન કરનારી છે, તેનો વાંચકેજ વિચાર કરી જોવો !

દુઃકમાં, જેમ સત્યવાદી ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર એવું નીચ કામ કરે નહિ; તેમજ મહા-પરાક્રમી ભીમસેન, કે જેનાં તો વળી ગાંધર્વલક્ષ્મણ હિડંબા જેડે થઈ ગયાં હતાં, તે પણ કદી એવું કામ કરે નહિ. યુધિષ્ઠિર જેમ અધર્મથી સ્વર્ગનું રાજ્ય પણ મળે તો લેવા ના પાડે, તેમ ભીમસેન પણ એવા ખાયલાપણાથી મળેલી કશી ચીજ લેવી પસંદ કરે નહિ. વળી નકુલ-સહદેવ પણ એછા પરાક્રમી નહોતા; અને કોઈ પણ પાંડવ કામી નહોતો. મતલબ કે દ્રૌપદીપ્રત્યે પાંડવોમાં મદનનો પ્રાદુર્ભાવ થવો ન તો સંભવનીય છે, ન યુધિષ્ઠિર જેવા ધર્માત્મા એવું કોઈ વેળુ ઉચ્ચારે, ન વ્યાસ જેવા આવા હલકા પ્રકારની વાતો કહે, ન દ્રુપદ તે માને !

અને ઉપલી માન્યતાપર આવવાને આપણને આપણે નિશ્ચિત કરેલા બેઉ નિયમોનો આધાર છે; કારણકે યુધિષ્ઠિરાદિ પાંડવો કે જેઓ હિમાલયની શીતળ પવિત્ર ટેકરીપર સુંદર વાયુ અને ઋષિઆશ્રમોના સુંદર વાતાવરણમાં, યથાર્થ બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળી રહેલા, તેમજ વિદ્યાસંપન્ન, ધીમાન, રૂપગુણયુક્ત અને બહાદુર રજપૂતો હતા, તેમને કામી કહેવા એ ભીષ્મ જેવા શુદ્ધ બ્રહ્મચારીને અભિચારી કહેવા જેવું છે; અને પ્રક્ષિપ્ત જાણવાના આપણા નિશ્ચિત નિયમો મુજબ ભીષ્મને અભિચારી બતાવ્યો હોય તે વાત જેમ ખોટી માનવી, તેમજ પાંડવોવિષેની આ વાત પણ—તેમની આખી જીંદગીના બનાવોથી એ વિરુદ્ધ જતી હોવાથી—ખોટી માનવી; કારણ કે પાંડવોની ધર્મયુક્ત અને શુદ્ધ ‘કરેકટર’ થી એ વાત વિરુદ્ધ જાય છે અને તેથી દેખીતી રીતેજ તે બધી ખોટી અને બનાવટી છે, તેમ વ્યાસ જેવા લેખક એવું પરસ્પર વિરુદ્ધ લખેય નહિ.

વળી મહાભારતના જેવા મહાન ગ્રંથમાં, કે જેનો આદર્શજ સત્ય તથા ધર્મનો છે, અને તેથીજ જેના મૂળ પાત્ર યુધિષ્ઠિરને ‘ધર્મ’ નામના પિતાથી ઉત્પન્ન કરી ધર્મરાજનું પદ આપવામાં આવ્યું છે, તેમની આખી ‘કરેકટર’ ધર્મમયજ ચિતરી છે, તેમાં અસલ આવી વાત હોવી શક્ય નથી; અને ધર્મના સ્વભાવથી પણ તે વિરુદ્ધ જતી હોવાથી સિદ્ધાંતતરીકે લીધેલા આપણા બેઉ નિયમોથી તે ઉલટી છે, અને તેથી બનાવટી ઠરે છે.

શિશુપાલ અને દુર્યોધન વિરુદ્ધ દ્રૌપદી

હવે આપણે બીજી દૃષ્ટિથી વિચાર કરીએ. જ્યારે પાંડવકૌરવો પોતાની વિદ્યાનો પરિચય દ્રૌણગુરુ આદિને આપે છે અને અર્જુનના કરેલા સર્વે પ્રકારો કર્ણ કરી દેખાડે છે, તેમજ દુર્યોધન તેને અંગદેશનું રાજ્ય આપે છે; ત્યારે કર્ણને નીચ વર્ણનો કહેનાર પાંડવોને જે દુર્યોધન એમ કહે કે, “તમારી ઉત્પત્તિ પણ કેમ થઈ છે તે હું જાણું છું”^૧ (અર્થાત્ નિયોગથી) તે દુર્યોધનનો, બીજી અનેક વખતે અને ખાસ કરી રાજસૂયયજ્ઞ વખતે જળને બદલે સ્થળ, ને સ્થળને બદલે જળ દેખાતાં પાંડવો ઉપહાસ કરે, તે છતાં તે દ્રૌપદીના પંચપતિત્વ-વિષે કંઈ બોલે નહિ, એ સંભવતું નથી; તેમજ શિશુપાલ જેવો રાજા જે ભીષ્મની નિંદા કરતાં વિચિત્રવીર્યની સ્ત્રીઓના નિયોગનું મહેલું મારવા ચૂકે નહિ^૨ (આથી આપણને માનવાનું કારણ મળે છે કે નિયોગ તરફ જનસમાજમાં, ખુદ મહાભારતના કાળમાંયે, કંઈક અરુચિ

૧ ભવતાં ચ યથા જન્મ તદપ્યાગમિતં મયા ।

(આદિપર્વ—અ૦ ૧૩૯, ૧૬)

૨ દારયોર્યસ્ય ચાન્યેન મિષતઃ પ્રાજ્ઞમાનિનઃ ।

(સભાપર્વ—અ૦ ૪૧, ૨૪)

ઉત્પન્ન થઈ હતી ખરી) તે, સહદેવાદિ પાંડવોએ યજ્ઞ વખતે તિરસ્કારનાં વચન કહેવા છતાં તેમની ઉક્ત બાબતસર નિંદા કરવા ચૂકે નહિ; પણ દુર્યોધન તો ઉલટો દ્રૌપદીને ‘અનિન્દિતા’ કહે છે,^૧ એટલુંજ નહિ પણ પાંડવોને દાસ્યમાંથી છોડાવનારી તે બાણે પુરુષજ હોય નહિ, તેમ તેનાસિવાય તેને પાંડવપક્ષમાં કોઈ પુરુષજ-કૃષ્ણ કે પ્રત્યક્ષ અર્જુન પણ-દેખાતો નથી !

પાંડવોની બીજી સ્ત્રીઓ

વળી દ્રૌપદી ઉપરાંત પાંડવોને બીજી સ્ત્રીઓ પણ હતી,^૨ એ સર્વે જોડે પાંડવોએ પોતાની ચઢતી સ્થિતિમાં, એટલે કે જ્યારે ઇંદ્રપ્રસ્થમાં રાજ્ય કરતા હતા ત્યારે, લક્ષ કર્યા હોવાં જોઈએ. જો કે તેમના લગ્નની ક્રિયાનો કે ભારે દબદબાનો ઉલ્લેખ કોઈ સ્થળે આવતો નથી, છતાં સાધારણ રીતે મહાભારતના લેખકનું લક્ષ્ય યુદ્ધજ જણાતું હોવાથી તેમણે એવી બાબતો-ને વિસ્તારી ન હોય એ સર્વથા શક્ય છે. બીજું તો ઠીક, પણ દુર્યોધનનાં પુત્રપુત્રીના નામનો ઉલ્લેખ આવવા છતાં ખુદ તેની સ્ત્રીના નામનો (તે ભાનુમતીના નામથી જો કે ઓળખાય છે છતાં) ઉલ્લેખ આખા મહાભારતમાં કોઈપણ સ્થળે આવતો નથી, એ એનું એક જીવંત ઉદાહરણ છે. મતલબ કે, (યુદ્ધ થવાનાં કારણોમાત્રનેજ લક્ષ્યતરીકે રાખવાથી) માત્ર મુખ્ય મુખ્ય બાબતોનોજ વ્યાસાદિએ ઉલ્લેખ કર્યો છે.

અર્જુન અને દ્રૌપદીનો પરસ્પર સંબંધ

હવે આપણે અર્જુન તથા દ્રૌપદીનો પરસ્પર સંબંધ કેવો હતો તથા અન્ય પાંડવો સાથેના દ્રૌપદીના સંબંધ કરતાં અર્જુન સાથેના સંબંધમાં વિશેષ શું હતું, તેનો વિચાર કરીએ. વસંતઋતુમાં જ્યારે કૃષ્ણાર્જુન પાંડવપ્રસ્થ વનમાં ગયા હતા, ત્યારે સુભદ્રા જોડે દ્રૌપદી પણ અર્જુન સાથે ગઈ હતી. બીજા કોઈ પાંડવ જોડે દ્રૌપદી આ રીતે ગઈ હોય એવો ઉલ્લેખ આખા મહાભારતમાં કોઈપણ ઠેકાણે નથી.

વળી સુભદ્રા સાથે લક્ષ કરી અર્જુન જ્યારે દ્રૌપદી પાસે આવે છે, ત્યારે દ્રૌપદી તેને કહે છે:—“હે કુંતીપુત્ર ! જા, જ્યાં યાદવકન્યા સુભદ્રા હોય ત્યાંજ જા; કારણ, ભારો ગમે તેટલો મજબૂત બાંધ્યો હોય તોપણ તેનો પ્રથમ બંધ તો શિથિલ થવાનોજ.”^૩ આથી અર્જુન સુભદ્રાને દ્રૌપદી પાસે મોકલે છે, જ્યાં જઈ દ્રૌપદીને વંદન કરી તે કહે છે કે, “હે બહેન ! હું તમારી દાસી છું.”^૪ પાંડવોની બીજી કોઈ સ્ત્રીને સુભદ્રાએ આમ કહ્યું હોય એમ જણાતું નથી. કોઈ કહેશે કે, દ્રૌપદી સર્વેની સ્ત્રી હોવાથી અને વડિલ હોવાથી તેને એમ કહ્યું હશે, તો તે પણ યુક્તિસંગત જણાતું નથી; કારણ બીજો કોઈ પાંડવ બીજી સ્ત્રી પરણી આવતાં દ્રૌપદી તેને (અર્જુનને માયું તેવું) મહેણું મારતી નથી.

વળી અર્જુન જ્યારે ઇંદ્ર પાસે શસ્ત્રવિદ્યા શીખવા જાય છે, ત્યારે તેના ભાવિ વિરહથી હઃખિત થયેલી દ્રૌપદી જે શબ્દો ઉચ્ચારે છે, તેપણ ઘણા અર્થસૂચક છે. તે કહે છે કે, “તમારા વિયોગનું હઃખ મને દુર્યોધને સભામાં કહેલાં દુર્વચનોથી પણ વધારે સાલે છે. તમારા બંધુઓ તમારાં પરાક્રમોની કથાને વારંવાર યાદ કરી આનંદથી રહો. તમારો ઘણા દિન-પર્યંતનો વિયોગ હઃસહ જણાશે; કારણ કે અમારા ભોગ, ધન, જીવન, મરણ, રાજ્ય અને ઐશ્વર્ય, એ સઘળું તમારેજ આધારે છે.”^૫ અર્થાત્ ભીમસેનની બહાદુરીની પૂરતી ખાત્રી

^૧ ન વૈ મોક્ષસ્તદા વોડભૂત્ વિના કૃષ્ણામનિન્દિતાં । સાનોદાસ્યે રાંગાંપન્નાન્ મોચયામાસ પાર્ષતી ॥

^૨ આશ્રમવાસિક પર્વ-અ. ૨૫, ૯-૧૪

^૩ તત્રૈવ ગચ્છ કૌતેય યત્ર સા સાત્વતાત્મજા । સુબદ્ધસ્યાપિ ભારસ્ય પૂર્વવન્ધઃ શ્લથાયતે ॥

^૪ આદિપર્વ-અ. ૨૨૩, ૨૩

^૫ વનપર્વ-અ. ૩૭, ૨૬-૩૧

હોવા છતાં કુદરતી રીતેજ તે પોતાના ધણીપરજ પોતાના તેમજ પોતાના જેઠદિયરેના જીવન-મરણનો આધાર રાખે છે; એટલુંજ નહિ પણ તેનું ભારેમાં ભારે દુઃખ જે દુર્યોધનનાં કુવચનો, કે જે તેનાજેવી તેજસ્વી સ્ત્રીને અતિ અસહ્ય હતાં-તેના કરતાં પણ તેને અર્જુનનો વિયોગ દુઃસહ લાગે છે. (જે તે પાંચેની સંમિલિત સ્ત્રી હોત તો તે તેમ લાગત નહિ.) વળી તે એટલુંજ કહી અટકતી નથી. અર્જુનની ગેરહાજરીમાં પણ તેનાં વખાણ થાય અને પોતાને તેનો વિયોગ એછો સાહે તે સારૂ આર્યસ્ત્રીની કુદરતી ભાવના મુજબ, અન્ય પાંડવો અર્જુનનાં યશોગુણ ગાતા રહે એવું તે ઇચ્છે છે ! દુઃકમાં તેના જીવનના સર્વ સુખનો આધાર તે પોતાના સ્વામી અર્જુનપરજ વ્યાજબી રીતે રાખે છે. આથી જણાય છે કે, દ્રૌપદીનો પતિ અર્જુન હોવો જોઈએ.

તેમજ સંધિ કરવાને મોકલેલો સંજય ધૃતરાષ્ટ્રની પાસે વામમાર્ગી જેવી જે એક ગપ મારે છે, તેથી પણ જણાય છે કે દ્રૌપદી અર્જુન પાસેજ ખાનગીમાં રહેતી.^૧ સંજયના તે ગલીચ શબ્દો આ છે:—

“કૃષ્ણાર્જુનને આવો સંદેશો કહેવા હું એક દિવસ જનાનામાં, કે જ્યાં નકુલ, સહદેવ કે અભિમન્યુ સુદાં જતો નહિ, ત્યાં ગયો. ત્યાં કેવળ ચાર જણ હતા. કૃષ્ણ, અર્જુન, સત્યભામા અને દ્રૌપદી. કૃષ્ણાર્જુન ‘પીધેલા’ હતા ! અર્જુનના ખોળામાં કૃષ્ણે પોતાના બેઉ પગ મેલ્યા હતા, પણ અર્જુને તો પોતાનો એક પગ સત્યભામા(કૃષ્ણની સ્ત્રી)ના ખોળામાં અને એક દ્રૌપદીના ખોળામાં મેલ્યો હતો !”

અર્થાત્ આ ગપમાં પણ દ્રૌપદી સાથે અર્જુનનેજ મૂક્યો છે. વળી સહદેવ તો ખાસ નાના દિયરતરીકે જણાય છે. વનવાસ જવા જ્યારે પાંડવો નીકળે છે, ત્યારે દ્રૌપદીની સગવડ સાચવવાનું કામ બીજા બંધાને છોડી કુંતી તેને સોંપે છે;^૨ એટલુંજ નહિ પણ તે તેને પાછો વળવાનું પણ કહે છે.^૩ આ બેઉ કામ સૌથી નાના પુત્રને અને સૌથી નાના દિયરનેજ શોભે તેવાં છે.

દૂતમાં દ્રૌપદી

હવે આપણે દૂતમાં જઈએ. જ્યારે યુધિષ્ઠિર સર્વે હારી ગયા, ત્યારે તેમણે બીટમાં દ્રૌપદીને મૂકી; તેથી જરૂર તેના પર યુધિષ્ઠિરનો બહુ સારો હક્ક હોવો જોઈએ, એમ કોઈ કહેશે; પણ તેનો ઉત્તર એ છે કે, જ્યારે જુગારીઓ હારી જાય છે ત્યારે તેમના ચિત્તની સ્થિતિ સ્થિર હોતી નથી ને તેમને સારાસાર વિચાર રહેતો નથી. યુધિષ્ઠિરની એવી વિપરીત સ્થિતિ તો હતીજ. તેમાં વળી તે પોતાનું દ્રવ્યજ નહિ પણ બંધુઓ અને પોતાને પણ હારી ચૂક્યા હતા; અને શત્રુનીએ પાંડવોની બીજી કોઈ સ્ત્રીનું નામ ન લેતાં દ્રૌપદીનેજ બીટમાં મેલવાની દરખાસ્ત મૂકી, કારણ કે પાછળથી ખુદ ધૃતરાષ્ટ્રના કહેવા મુજબ તે સર્વે કૌરવપાંડવોની વહુઓમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ સતી અને પતિવ્રતા હતી.^૪ હવે જ્યારે પ્રતિપક્ષીએ તેની દરખાસ્ત મૂકી, ત્યારે પાંડવોને દાસત્વમાંથી છોડવી લેવાની ઇચ્છાથી, તેમજ તે વખતના ક્ષાત્રધર્માનુસાર દૂતમાં પાછું ન હોવાની પ્રથાથી,^૫ તેમણે દ્રૌપદીના ઉત્તમ સદ્ગુણનું વર્ણન કરી તેને ‘દાવપર મેલવી બહુ દુઃખની વાત છે પણ આખરે તેનેય મેલું છું’,^૬ એમ કહી લાચારીએ દાવપર મેલેલી; મતલબ કે, ગભરાયેલા ધર્મરાજે કેવળ પાંડવોના છુટકારા સારૂ આ કઠિન શરત પણ

૧ ઉદ્યોગપર્વ-અં ૫૯, ૩-૭ ૨ વનપર્વ-અં ૭૮, ૮ ૩ વનપર્વ-અં ૭૮, ૨૮

૪ ત્વં હિ સર્વં સ્તુષાણાં મે શ્રેયસાં ધર્મચારિણી। (સભાપર્વ-અં ૭૦, ૩૪)

૫ યુધિષ્ઠિર કહે છે:-આહુતોઽહં ન નિવર્તે કદાચિત્તદાહિતં શાશ્વતં વૈ વ્રતં મે।

(સભાપર્વ-અં ૫૮, ૧૬)

૬ સભાપર્વ-૬૪, ૩૯

મંજુર કરેલી. ન્યારે માણસ ગભરાયેલો હોય છે, ત્યારે તે પોતાની શુદ્ધિ ગુમાવી દે છે; (અને ખુદ એ દૂતપ્રસંગમાં, વિકર્ણ પણ સભાને બીજા શબ્દોમાં એમજ કહે છે.) અને ન્યારે તે પોતાની શુદ્ધિ ગુમાવી દે છે, ત્યારે તે જે કામ કરે છે તેને વાસ્તે તે તેટલો જોખમદાર નથી ગણાતો કે જેટલો તે શુદ્ધિમાં હોય ત્યારે ગણાય. આથીજ અગત્યનાં લખતોમાં એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે કે, ‘આ લખાણ હું મારી પૂર્ણ અક્કલહોંશીઆરીમાં કરું છું’ અને તે વિષે વળી એક કે વધુ સાક્ષીની સહી પણ લેવામાં આવે છે. શુદ્ધિ પૂરતી ન હોય તે વખતનાં ‘વીલ’ પણ જેમ રદ ગણાય છે, તેમ તેવી સ્થિતિમાં એક ખુનીએ કરેલા ખૂનને સારૂ પણ તેને ફાંસીની શિક્ષા થતી નથી. ન્યાયની અદાલતોની આ વ્યાજબી માન્યતા છે, અને તેથી અધર્મભીરુ યુધિષ્ઠિર બેશુદ્ધિમાં શકુનીએ દ્રૌપદી સારૂ કરેલો પ્રસ્તાવ કબૂલ રાખે તો તેમનું તે કામ કેવળ ગફલતીભરેલુંજ કહી શકાય. આથી ધર્મરાજે આવી ગાફેલ સ્થિતિમાં તેવી શરત કબૂલ કરેલી; અને નહિ કે તેનાપર પોતાનો સ્વામીતરીકેનો હક્ક હતો તેથી. કારણ કે, જો તે પાંચેની સ્ત્રી હોત, તો તો તેને દાવમાં મેલવામાં ધર્મે બહુ ખોટું કયું નહોતું; કેમકે તેનાપર તેમનો પણ અધિકાર હતો, પણ અહીં તેમ નહોતું. કારણ, ભીમસેન કહે છે કે, “હો યુધિષ્ઠિર! કાશીના રાજા આદિએ જે જે ધનરત્નાદિ આપણને આપ્યું હતું તે, તેમજ સર્વે વાહન, શસ્ત્ર, રાજ્ય અને અમને બધાને તેમજ આપને પણ જુગારમાં જીતાયેલાં જોતાં મને ક્રોધ ચઢ્યો નહોતો, કારણ કે આપ તે સર્વના માલિક હતા, પણ દ્રૌપદીને દાવપર લગાડવામાં તમે તમારી મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કયું છે”;^૧ અર્થાત્ તમે જેના સ્વામી નહોતા, જેનાપર તમારો કશો હક્ક નહોતો, તેને તમે દાવપર લગાડી છે. મતલબ કે, ભીમનાં વચન સ્પષ્ટ કરે છે કે, ધર્મરાજ દ્રૌપદીના સ્વામી નહોતા. દ્રૌપદી અર્જુનની સ્ત્રી હોવાથી અને મર્યાદાને લીધે અર્જુનથી ખોલી ન શકાય તેથી, બહાદુર ભીમસેન અર્જુન તરફથી ખોલ્યો હતો. અર્થાત્ અર્જુન તે વખતે લોહીનો ઘુંટડો પીને બેસી રહ્યો હતો—માત્ર મોટાભાઈની સામે ખોલાય નહિ તેટલાજ સારૂ ખોલ્યો નહોતો; એટલુંજ નહિ પણ ભીમને પણ ખોલતાં તેણે વાર્યો હતો.

સૈરંધ્રી અને જૃહન્નલા

હવે આપણે બીજો એક પૂરાવો લઈએ. વનવાસમાંથી નિવૃત્ત થઈ પાંડવો વિરાટરાજાને ત્યાં જઈને ગુપ્તવાસનું એક વર્ષ વીતાવવા રહે છે; ત્યારે બીજા બંધુઓ પુરુષતરીકેજ ઓળખાઈને કરાય તેવાં જૂદાં જૂદાં કામો સ્વીકારી લે છે, પણ અર્જુન તેમ કરતો નથી. તે જૃહન્નલા બને છે અને દ્રૌપદી પણ વિરાટરાજાની રાણી સુદેષણાનું દાસીપદ સ્વીકારે છે. હવે આપણે વિચાર કરીએ કે, જો દ્રૌપદી પાંચેની સ્ત્રી હોત, તો કંઈ નહિ તો તે સહેલાઈથી યુધિષ્ઠિર, કે જે વિરાટસભામાં સારા હોદ્દાપર નીમાયા હતા, તેમને ઘેર રહી શકત. તેમ કરવામાં દ્રૌપદીને દાસી બનવું પડત નહિ; એટલુંજ નહિ પણ દાસીપણના દુઃખથી, દાસીપણ જેણે કદી કયું નથી તેવી દ્રૌપદી કદાચ અકળાઈને ગુપ્તવાસનો ભેદ ખોલી દે; અને તેથી પાંચ વર્ષ વનવાસ જવું પડે, અથવા કોઈની તેનાપર કુદૃષ્ટિ થાય તો વિનાકારણ ખટપટ થાય, એવો તેને દાસી બનાવવામાં જે ઉલટો ભય સમાયેલો હતો, તે પણ ન રહેત. જો તેને યુધિષ્ઠિરને ઘેર રાખવામાં આવી હોત, તો એ પણ એક લાભ હતો કે, તે જો સાધારણ દુઃખથી કંટાળત તો યુધિષ્ઠિર તેને ઘેર કંઈ શકત; તેમજ તેના દિયરો તથા ભીમસેન પણ

^૧ કાશીનો રાજા ભીમસેનનો સસરા થતો હતો, તેથી ભીમ પોતાના અધિકારમાંના દ્રવ્યની પાત પ્રથમ કરે છે. તેનો વિવાહ કાશીરાજાની પુત્રી ગંધના સાથે, યુધિષ્ઠિર તથા સહદેવનો મદ્રદેશની રાજપુત્રીઓ જોડે અને નકુલનો અંદેરીની રાજકન્યા જોડે થયો હતો. (સભાપર્વ—અ. ૦. ૬૭, ૨-૪)

તેને મળી જઈ શકત, કારણ કે યુધિષ્ઠિરનું પદ એ કામને સર્વથા શોભે તેવું હતું; પણ આવું છતાં તેને દાસી બનાવવામાં આવે છે તે ખાસ હેતુપૂર્વકજ હોવું જોઈએ અને તે હેતુ એજ હોઈ શકે કે દ્રૌપદીને નપુંસક અર્જુન-તેના પતિ-ને મળવામાં કોઈ રીતની મુશ્કેલી આવે નહિ. તેઓ પરસ્પર એકબીજાને પૂર્ણ છુટથી મળી શકે અને ખુદ અર્જુન તેને ધૈર્ય દઈ શકે તથા દ્રૌપદીનો પતિવ્રત ધર્મ પણ સ્થિત રહે. જો એમ ન કરવામાં આવત, તો સંભવ હતો કે ભીમસેન જેવા આકળા સ્વભાવની દ્રૌપદી, પોતાનું દુઃખ કોઈ પાસે પણ રડવાનું ઠેકાણું ન રહેતાં કદાચ કંઈ સાહસ કરી મૂકત, કે જેથી પાંડવોના નસીબમાં પાછો વનવાસ આવીને ઉભો રહેત અને કૌરવોને ખુશી ઉપજત.

મતલબ કે, દ્રૌપદી માત્ર અર્જુનનીજ સ્ત્રી હતી અને તે તેના જ્યેષ્ઠાને પિતાવત અને દિયરોને પુત્રવત પાળતી હોવાથીજ, તેમજ સર્વે સાંસારિક કર્મોથી સુપરિચિત અને ખુદ્ધિવાન હોવાથી, તથા આવકબચકનો હિસાબ પણ તે રાખી શકતી તેથી, બધાંને વધુ પ્રિય થઈ પડી હતી અને પ્રમુખપદ ભોગવી શકતી હતી. એજ જો તેનો ઘોર અપરાધ ગણી તેને પાંચેની સ્ત્રી ઠરાવવામાં આવે તો ભલે, બાકી તો બીજો કોઈ તે બચારીનો એવો અપરાધ થયો નથી, કે જેનું આવું ઘોર પ્રાર્થાશ્રિત તેને ભોગવવું પડે !

ચાલો, હવે આપણે સામાન્ય દૃષ્ટિથી વિચાર કરીએ. બધી ધાંધલનું કારણ તથા તે ધાંધલના કરનારને શોધી કાઢવાની કોશીશ કરીએ; અને આ સમાલોચનાને સર્વ રીતે અર્થાનુરૂપ બનાવવા મથીએ.

આરોપી કોણ ?

અત્રે પ્રથમ આપણને આપણા નિયમો પાછા યાદ કરવાની જરૂર છે, કે જે નિયમોને આધારે આપણે આ પુસ્તકના વિષયની સત્યાસત્યતા ઠરાવવા નીકળ્યા છીએ. એ બે નિયમો ટુંકમાં આ છે:-(૧) પરસ્પર વિરુદ્ધ બે વાતો જણાય; અથવા એક માણસનો જે સ્વભાવ નિશ્ચિત હોય તેની વિરુદ્ધ જે જણાય, તે પ્રક્ષિપ્ત અને બનાવટી જાણવું. એ રીતે વ્યાસે કહેલી બે કથાઓ એકબીજાથી વિરુદ્ધ જણાય છે, તેમજ તે વખતના અન્ય સંજોગો જોતાં પણ તે આપણી ધ્યાનમાં બેસતી નથી, તેથી તે આખી પ્રક્ષિપ્ત છે; અને એ પાયાપર રચેલી બહુપતિ-ત્વરૂપી આખી ઇમારત પણ દેખીતી રીતેજ પ્રક્ષિપ્ત છે. (૨) એ કથામાંનું બધું વર્ણન મહાભારતના અન્ય પ્રસંગોમાં એ પાત્રોના ગુણકર્મસ્વભાવનું જે વર્ણન આવે છે તેથી છેક જૂઠું-ઉલટું-જ જણાઈ આવે છે, અને વ્યાસ જેવો લેખક એવી મૂર્ખાઈ કરે નહિ; તેમજ એક માણસ એકજ વખતે સદાચરણી તથા વિષયલપટ હોઈ શકે નહિ. હવે આપણા આ બે નિયમાનુસાર એ આખી કથા પ્રક્ષિપ્ત તથા બનાવટી છે અને તેથી માનનીય નથી. આથી જો કે આપણા નિયમોની રૂએ તો એ કથાને અર્ધઅર્ધ મળીજ જાય છે, પણ એ ખોટું બીજ કંઈવા પ્રકારના લેખકોએ અને શી ધારણાથી વાળ્યું હશે તેનો વિચાર પણ આપણે કરવો જોઈએ. ચાલો, આપણે તે દિશામાં આપણો રથ ફેરવીએ:—

ત્યારે દ્રૌપદીને પાંચ પાંડવોની પત્ની ઠરાવવાનું પાછલા લેખકોને પ્રયોજન શું હતું ? એ એક પ્રશ્ન હવે આપણી સામે રહ્યો. પરમસતી, સાધ્વી, દ્રૌપદી માત્ર એકજ પતિની ભાર્યા હતી અને તે પાંડવો પૈકી વચલા અર્જુનનીજ હતી, તે આપણે અનેક રીતે જોઈ ગયા. દ્રૌપદીને પાંચ પાંડવોની પત્ની ઠરાવવાનાં ત્રણ કારણો સંભવે છે:-(૧) વામમાળીઓનો શાસ્ત્ર-ગ્રંથો અને અન્ય ઐતિહાસિક ગ્રંથોની માફક દેખીતી રીતેજ મહાભારતમાં પણ લાગેલો હોય; (૨) અને તેથી ભૂલ ખાઈને, તેમજ બીજી કેટલીક સાદી વાતોથી ખોટે રસ્તે દ્વારાઈને

અન્ય લેખકોએ પણ કરેલું તેનું અનુકરણ; તથા (૩) અદ્ભુત રસના શોખીન લેખકોને પોતાને પ્રિય પાત્રોમાં અદ્ભુતતા અને ચમત્કાર લાવવાની પડેલી ટેવ.

વામમાર્ગના સિદ્ધાંતો એટલા તો પ્રસિદ્ધ છે કે તે વિષે અત્રે વિવેચન કરવાની બીલકુલ જરૂર નથી. તે વિષે ટુંકમાં એટલું જ કહેવું બસ થશે કે, સર્વ પ્રકારની અનીતિ અને દુરાચાર, એ વામમાર્ગના પરમ સિદ્ધાંત ! બ્રહ્માએ પોતાની પુત્રીપર આસક્ત થવું, વિષ્ણુએ બલધરની પતિવ્રતા સ્ત્રી વૃંદાનું સતીત્વ બ્રષ્ટ કરવું, મહાદેવે ઋષિપત્નીઓ અને સુદર્શનની સ્ત્રી સાથે અનુચિત વ્યવહાર કરવો, ઇંદ્રે ગૌતમની સ્ત્રી અહલ્યાનું પતિવ્રત નષ્ટ કરવું, ચંદ્રમાએ પોતાના ગુરુ બૃહસ્પતિની સ્ત્રી સાથે સમાગમ કરવો અને બૃહસ્પતિએ પોતાના મોટાભાઈની વહુ સાથે પ્રસંગ કરવો; એ અને એવીજ બીજી જે બાબતો આપણા માન્ય ગ્રંથોમાં જણાય છે, તે એમનીજ પ્રસાદી બાબતી !

બીજા અને ત્રીજા મુદ્દાઓનું વિવેચન આપણે લેશું જ કરીશું. કથાના ભાગમાં આપણે જોઈ ગયા કે, સ્વયંવરમાં લેગા મળેલા લોકો જ્યારે એક બ્રાહ્મણે (અર્જુને) દ્રૌપદી મેળવી એમ જુએ છે, ત્યારે એવું કહેતા કહેતા વીખરાય છે કે, “બ્રાહ્મણોએ પાંચાલરાજાની કન્યા વરી અને આજની સભામાં તેમની જીત થઈ.”^૧ હવે જો એ વાક્યમાં સહેજ શાબ્દિક ફેરફાર કરી આપણે એમ કહીએ કે, “પાંડવોએ પાંચાલકન્યા વરી તથા આજની સભામાં તેમની જીત થઈ;” અને તેથી એમ કહીએ કે એવા સામાન્ય ઉલ્લેખથી પાછલા લેખકો ગેરસ્તે દોરાયેલા હશે, તેથી તેમણે દ્રૌપદીને બધેજ પાંચ પતિવાળી ઠાકી બેસાડી હશે, તો શું આપણે ભૂલ કરી કહેવાશે ? નહિજ; કારણ કે “બ્રાહ્મણોએ દ્રૌપદી વરી” એમાં જેમ બધા બ્રાહ્મણો લેગા મળી કાંઈ એક દ્રૌપદીને વરતા નથી એ દેખીતું છે, તેમજ “પાંડવોએ દ્રૌપદી વરી” માં કાંઈ બધા પાંડવો તેને પરણ્યા એવું સમજવું જોઈતું નથી; પણ વિચારની તેટલી ઉંડાઈએ નહિ ઉતરવાથી, અથવા ખાસ અનીતિ ફેલાવવા કોઈએ આવા એકાદ સામાન્ય વચનને લઈને દ્રૌપદીને પાંચ પતિવાળી ઠેરવી દીધી હોવી જોઈએ.

અદ્ભુત રસના શોખીન લેખકોએ પણ મહાભારતની અંદર પોતાનો હાથ પૂર્ણ રીતે અજમાવવામાં કસર રાખી નથી. ખુદ દ્રૌપદીની તેમણે કરેલી યજ્ઞની વેદિમાંથી ઉત્પત્તિ-કે જેને અંકિમખાણુ પણ હસી કાઢે છે-આપણે તેના એક દાખલાતરીકે અત્રે લઈશું તો બસ થશે; કારણ કે એવાં તો બીજાં અનેક ઉદાહરણો મહાભારતમાંથી જડી આવશે. આવા કોઈ લહેરી લાલાએ દ્રૌપદીના આદર્શ ચરિત્રથી મોહિત થઈ તેમાં અદ્ભુતતા લાવવા અનેક ફેરફારો કર્યા હશે અને તેમાં દ્રૌપદીના જન્મ તથા વિવાહસંબંધી કથાઓ પણ રચી કાઢી દાખલ કરી દીધી હશે. પરમાત્માના સાક્ષાત્ અવતાર ગણાતા અને પૃથ્વીમાંથી અધર્મને દૂર કરવા તથા ધર્મની સ્થાપના કરવાજ જેમણે અવતાર લીધેલો અને જે પોતે કહે છે કે, ‘મોટાઓનું જોઈ નાનાઓ ચાલે છે-યજ્ઞદાચરતિ શ્રેષ્ઠસ્તત્તદેવેતરોજનઃ’ (શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા) એવા ખુદ શ્રીકૃષ્ણનેજ આ લેખકો જ્યારે ગોપીઓ જોડે વ્યભિચાર કરતા તથા ૧૬૧૦૮ પત્નીઓવાળા ચિતરવા ચૂક્યા નથી, તોપણ બિચારી દ્રૌપદીની તે શી વિસાત ! હિંદુ પ્રજા આથી દેખીતી રીતેજ બહુ ચમત્કારપ્રિય થઈ ગયેલી જણાય તો નવાઈ નથી; અને તેથીજ હાલ પણ કોઈ સાધુસંતની પરીક્ષા કરવી હોય તો તેને વિષે કોઈ અદ્ભુત વાત સંભળાય નહિ, કે તેનો કોઈ ‘ચમત્કાર’ જણાય નહિ, ત્યાંસુધી તેનાપર પૂર્ણ શ્રદ્ધાયુક્ત ભક્તિ રાખી શકાતી નથી !

^૧ વૃત્તો બ્રહ્મત્તરો રજ્ઞઃ પાંચાલી બ્રાહ્મણૈર્વૃતા । इति ब्रुवन्तः प्रथयुर्ये तत्रासन्समागताः ॥

(આદિપર્વ-અ. ૧૯૨, ૪૦)

મહાભારતમાં વામમાર્ગીઓનો હાથ અબળાયો રહ્યો નથી, તે આ પુસ્તકમાં એક-બે ઠેકાણે નમુનાતરીકે બતાવવામાં આવેલું છેજ. બાકી રહ્યા પ્રાચીન મહાન આર્યોના જીવન-માં કાંઈ અદ્ભુતતાનો અંશ બતાવવાના શોખીન લેખકો; અને તેમનો હાથ પણ આખા મહાભારતમાં ઠેર ઠેર નંજરે પડે છે, તથા વ્યાસ મહારાજનાં દર્શન પણ તેથીજ જ્યાં ત્યાં અતિ સુલભ થઈ પડ્યાં છે ! આ રીતે વામમાર્ગીઓ, ખોટે રસ્તે દોરવાયેલાઓ અને આવા અદ્ભુત રસના શોખીન લેખકોની લેગી કૃતિનું ફળ દ્રૌપદીનું પંચપતિત્વ સંભવે છે તથા ભાવિકો અને અજ્ઞાનીઓએ અંધશ્રદ્ધાથી તેનું અનુકરણ કરેલું જણાય છે.

પંડિત રાજારામની ભૂમિકા

(લાહોરની ડી૦ એ૦ વી૦ કૉલેજના અધ્યાપક પંડિત રાજારામ તરફથી ઈ૦ સ૦ ૧૯૧૪માં છપાવા શરૂ થયેલા સારભૂત અને સૂટક મહાભારત સાથેની તેમની ભૂમિકાનો અનુવાદ)

મહાભારતનો વિષય

મહાભારતનો મુખ્ય વિષય તો વીર પાંડવોનો ઉદય, કૌરવ પાંડવોનો સંગ્રામ, પાંડવોને રાજ્ય મળવું અને તેમના રાજ્યશાસનનું વર્ણન કરવાનો છે. પણ તેના કવિ એક વેદપારંગત મહાત્મા તેમજ ધર્મસંસ્થાપક મુનિ છે; તેથી તેની સાથે સાથે, પ્રસંગોપાત ધર્મ, નીતિ, રાજ્યશાસન અને તત્ત્વ-જ્ઞાનનાં પણ, તેઓ એવાં સરસ અને ઉચ્ચ પ્રકારનાં વર્ણન કરી દે છે કે વાંચનારને પોતાના હૃદય-માં કોઈ નવાજ પ્રકાશનો અનુભવ થાય છે; તેનું હૃદય વિશાળ બની જાય છે; અને તે શુંનો શુંય બની જાય છે. આજે જગતભરના વિદ્વાનોમાં પરમ આદરણીય થઈ પડેલી ગીતા, તે પણ આ મહાભારતનોજ એક મહત્ત્વનો ભાગ છે. જે ઉદ્દેશથી પ્રસંગવશાત્ એવા મહત્ત્વપૂર્ણ ઉપદેશ અપાયા છે, તેજ ઉદ્દેશથી રાજર્ષિઓ અને બ્રહ્મર્ષિઓનાં માનવજીવનમાં ઉંડો પ્રભાવ પાડનારાં અનેક ઉપાખ્યાનો પણ પ્રસંગોપાત લખાયાં છે. આ પ્રકારે મહાભારતમાં આર્યજાતિનું પ્રાચીન જીવન અને તેના મહત્ત્વપૂર્ણ ઉપદેશો આ ગ્રંથમાં ભર્યાં પડ્યા છે; અને તેથીજ આ ગ્રંથ મનુષ્યના જીવન ઉપર ઉંડી અસર નિપજાવે છે; અને ગ્રંથની મનોહરતા તથા ઉપકારકતાને અનેકગણી વધારી મૂકે છે. આવું મહત્ત્વપૂર્ણ મહાભારત હોવાથી તેનું પરિશીલન પ્રત્યેક મનુષ્ય માટે-અને તેમાં પણ આર્યજાતિ માટે-તો ઘણુંજ ઉપકારક છે.

મહાભારતના કર્તા અને તેની રચનાનો સમય

મહાભારતના કર્તા શ્રી વેદવ્યાસ છે. તેઓએ મહાભારતનું યુદ્ધ પોતાની સગી નંજરે જોયું હતું. યુદ્ધબાદ અઠાર વર્ષ પછી, ધૃતરાષ્ટ્રના પરલોકગમન બાદ શ્રી વેદવ્યાસજીએ લગાતાર ત્રણ વર્ષના મહાપરિશ્રમે મહાભારત ગ્રંથ રચ્યો હતો.

મહાભારતમાં થયેલો ઉમેરો અને તેનાં કારણો

પોતાના જમાનાનો મહામુનિએ લખેલો ઇતિહાસ સર્વથા વિશ્વાસપાત્ર હોવો જોઈએ અને મને વિશ્વાસ છે કે તે તેમજ છે. સત્ય અને સાદાઈને ચાહનારી આર્યજાતિ જૂઠું અને બનાવટથી રીઝાતી નહોતી; પણ આર્યજાતિ રાજ્યબળ, ધર્મબળ અને વિદ્યાબળમાં મહાભારત પહેલાં ઉત્તરોત્તર શક્તિ કરતી ચાલી હતી તે ભારતીય યુદ્ધ પછી તેવી ન રહી. ઉલટું આગળ વધવાને બદલે તેની પડતી થતી ચાલી, ઉન્નતિની જગાએ અવનતિ ચાલી આવી. આર્યજાતિમાં પ્રમાદે ઘર ઘાલ્યું, બહારથી તેના ઉપર હુમલા થયા અને અંદરથી ધર્મ ઉપર હુમલા થયા. આ આક્રમણોમાં પણ આ જાતિમાં એવા એવા મહાપુરુષો ઉત્પન્ન થતા રહ્યા કે જેમણે આ હુમલાઓને સારી પેઠે રોક્યા, એટલુંજ નહિ પણ સામી ચઢાઈઓ પણ કરી; તથાપિ આ સમસ્ત જાતિએ એકત્ર થઈને પોતાની ગયેલી શક્તિ પાછી મેળવવાનો એક પણ પ્રયત્ન લારથી તે આજસુધી કર્યો નથી; અને તેથી કરીને તેણે સમષ્ટિ સ્વરૂપે પોતાનું પુરાણ ગૌરવ હણાવ્યું છે.

આ પડતીના સમયમાં સૌથી મોટી હાનિ તો આર્યજાતિના બુદ્ધિબળની થઈ; ક્ષત્રિય થઈ અને વિદ્યાધ્યયનના નિયમો બહુજ દીવા થઈ ગયા. આ પ્રમાણે જ્યારે સામાન્ય જનતા વિદ્યાહીન થઈ ગઈ એટલે તેનું બુદ્ધિબળ પણ ઘટી ગયું.

હવે ઇતિહાસ કહેનારા અને સાંભળનારાઓમાં એવો ભેદ તો રહ્યાજ કરે છે કે, બુદ્ધિમાનોને તો સાચાજ ઇતિહાસમાં રસ પડે છે અને અલ્પ બુદ્ધિવાળાઓને કલ્પિત અને અદ્ભુત ઘટનાઓનાં વર્ણનમાં રસ પડે છે. બાળકોને પણ આથીજ કલ્પિત કહાણીઓ પસંદ પડે છે, અને તેમનાથી જરા વધુ બુદ્ધિવાળાં મોટી ઉંમરનાં માણસોને પણ સાચા ઇતિહાસને બદલે કલ્પિત અદ્ભુત કથાઓનું ગમે છે. આવી નૈસર્ગિક રુચિને લીધે બુદ્ધિબળ ઘટવાની સાથે સાથે આર્યોએ સત્ય પ્રત્યેનો રસ પણ ખોયો અને અદ્ભુત ઘટનાઓનેજ પસંદ કરવા લાગ્યા. એવા સમયમાં ખનાવટી અદ્ભુત કથાઓ કહેનારા કવિઓ વખણાવા લાગ્યા. તેજ કાળમાં આ પ્રાચીન સત્ય ઘટનાઓમાં પણ અલ્પ બુદ્ધિવાળા શ્રોતાઓની રુચિ મુજબની રસિકતા લાવવા માટે કલ્પિત અને અદ્ભુત ઘટનાઓનો ઉમેરો થવા લાગ્યો.

મહાભારતનો ઇતિહાસ પણ આવા ઉમેરાથી ખચવા પામ્યો નહિ. તેનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ એથી વધારે શું હોઈ શકે ! મહાભારતના આદિપર્વના બીજા અધ્યાયમાં જે દરેક પર્વની અધ્યાયસંખ્યા અને શ્લોકસંખ્યા આપેલી છે, તેથી પણ હવે વધારે જોવામાં આવે છે. તેમાં આદિપર્વના ૨૨૭ અધ્યાય કહ્યા છે, પણ હાલમાં ૨૩૪ છે. સભાપર્વના ૭૮ અધ્યાય કહ્યા છે, પણ હાલમાં ૮૧ છે, વગેરે. વળી યાદ રાખવું જોઈએ કે આ બીજા અધ્યાયમાંજ દરેક અધ્યાય અને શ્લોક ગણાવ્યા છે. તે અધ્યાય પણ વ્યાસકૃત નથી, પરંતુ મહાભારતમાં ભેળસેળ થતી જોઈ, આગળ ઉપર તેમ થતું અટકાવવાને માટે પાછળથી કોઈએ રચેલા છે; તોપણ એ કેટલા શોકની વાત છે કે આ અધ્યાય હોવા છતાં પણ મનસ્વી લેખકોએ બીજી પણ ભેળસેળ કરીજ નાખી. એમ લાગે છે કે આલોચના કરનારા નહિ રહેવાથી તેમજ ગ્રંથોમાં જેટલી વધારે અદ્ભુત વાતોની ભેળસેળ કરીશું તેટલા અમારી પ્રશંસા કરનારા વધશે, આવું ધારીને તેઓ મનમાની ભેળસેળ કરતા ચાલ્યા હશે. છતાં હજુએ આ ભેળસેળમાં પહેલાંનો સાચો ઇતિહાસ છુપાયેલો છે; તેમજ ક્યાંક ક્યાંક સ્પષ્ટ-અલંકારના પડદા પાછળ છુપાયેલો છે. અલ્પબુદ્ધિ લોકોને પ્રસન્ન કરવા સાર ધણી ખરી નવી ઘટનાઓ માત્ર નામોનાજ આધાર ઉપર પણ રચાઈ છે. અમે અમારો આશય સ્પષ્ટ કરવા માટે અત્રે સંક્ષેપમાં ઉદાહરણ ટાંકીએ છીએ:-

આદિપર્વ અધ્યાય ૧૨૮, ૧૨૯ માં લખ્યું છે કે, કૌરવ અને પાંડવ જળક્રીડા કરવા માટે ગંગાતટે ગયા. ત્યાં દુર્યોધને ભીમને ભોજનમાં ઝેર આપ્યું, તે ઝેરની અસરથી તે ગંગાતટે બેશુદ્ધ થઈ ગયો ત્યારે દુર્યોધને તેને ગંગામાં ફેંકી દીધો, તે જળની નીચે નાગલોકમાં ચાલ્યો ગયો, ત્યાં નાગોએ તેને કરડી ખાધો, તેથી તેને ઝેર ઉતરી ગયું અને તેને લાન આવ્યું. તે નાગોને મારવા લાગ્યો, નાગો નાસીને પોતાના રાજ પાસે ગયા, નાગરાજે આવીને તેને ઓળખ્યો કે આ તો મારા દૌહિત્રનો દૌહિત્ર એટલે ભીમસેન છે. તેણે તેને રસ પા્યો અને આઠમે દિવસે તેને શુદ્ધ સ્નાન તથા વિપનાશક ઔષધિઓવાળું ભોજન કરાવીને તેને પોતાને ઘેર પહોંચાડ્યો, વગેરે. અત્રે એક સાવધાન ઇતિહાસવેત્તા આગળ મહામુશ્કેલી ઉભી થાય છે. તે પાણી નીચે પાતાળમાં કે પાણીમાં એવો લોક માની શકતો નથી કે જ્યાં નાગોની વસ્તી હોય અને પાણીમાં આઠ દિવસ કોઈ જીવતો રહી શકે.

વળી જો તે નાગોને ડંખનારા સર્પ માને તો તેઓને ભીમસાથેનો સગાઈનો સંબંધ માની શકતો નથી, ભીમ સાથે વાતો કરવી ઇત્યાદિ માની શકતો નથી; અને જો કોઈ તેમને મનુષ્ય-જાતિ માને છે, તોપણ તેઓનું ભીમને ડંખવું વગેરે માની શકતો નથી. એ સાચું છે કે અહીં ભેળવણીએ સાચા ઇતિહાસને અંધારામાં રાખ્યો છે. સાચો ઇતિહાસ એટલો છે કે વિષ ચઢવાથી ભીમ બેશુદ્ધ થઈને પડ્યો હતો, એટલામાં ત્યાં નાગરાજ આવ્યા. તેમણે ભીમને ઓળખ્યો કે આ તો મારા દૌહિત્રનો દૌહિત્ર છે. તેઓ તેને ઉપડાવીને પોતાને ઘેર લઈ ગયા, તેની સારવાર કરી અને આઠમે દિવસે આરોગ્યસ્થાન કરાવીને તેને ઘેર મોકલ્યો. હવે આ નાગ કાણુ હતા અને નાગરાજ કાણુ હતા ? નાગ તો નાગવંશી સુત્રિય હતા અને નાગરાજ તેમના સરદાર હતા.

આ સરદારનો દૌહિત્ર યદુવંશી શરસેન હતા. પહેલાં શરસેનનો દૌહિત્ર ભીમસેન તો હતોજ; કેમકે કુંતી શરસેનની કન્યા હતી. નાગવંશને તક્ષવંશ પણ કહેતા હતા. તેમના રાજમહારાજ-ઓનાં ઉપનામ તક્ષ, તક્ષક વા વાસુકિ કહેવાતાં હતાં અને એવાંજ નામોથી તેઓ ઓળખાતા. જેમકે મિથિલાના રાજાઓ જનકના ઉપનામથી ઓળખાતા હતા. નાગવંશીઓ ભારતવર્ષમાં પણ અનેક જગ્યાએ રહેતા હતા, પણ તેમનું સ્વતંત્ર રાજ્ય અફઘાનિસ્થાન અને તેનાથી પેટી તરફ પણ દૂરસુધી હતું, તથા તેની રાજધાની તક્ષખંડમાં (હાલનું પ્રસિદ્ધ તાશકંદ) હતી અને તક્ષશિલા (રાવલપિંડી પાસે) સુધી તેના રાજ્યની હદ હતી; પણ તેમની વસ્તી ભારતમાં પણ કેટલેય ઠેકાણે હતી. તેમના સરદાર પણ તક્ષ અથવા વાસુકિ કહેવાતા હતા. ભારત સાથે જ્યારે નાગવંશીઓને સંબંધ ન રહ્યો અને અહીં અવિદ્યા ફેલાઈ ગઈ, ત્યારે તેમનાં અદ્ભુત વર્ણન કરવાને માટે કવિઓએ તેમને સાપોનાં રૂપક આપ્યાં; તથા સાપ દરમાં રહે છે, એટલે પૃથ્વીમાં નાગલોકની કલ્પના કરી અને ત્યાં જ્યાં માટે ગંગામાં ડૂબકી મારીને કે દર ફેડીને નીચે જવાની કલ્પના કરી; અને તેમનાં અને તેમની કન્યાઓનાં દિવ્ય માનુષી રૂપોની પણ કલ્પના કરી. આ રીતે નવલકથાઓને પણ વેગળી મૂકે તેની વધુ લોકપ્રિય અદ્ભુત વાર્તાઓ તૈયાર થઈ; અને એ મેળવણીમાં હજી પણ સત્ય ઇતિહાસ તો જેમનો તેમ મળી આવે છે, તેનો ઉલ્લેખ પણ યોગ્ય સ્થળે કર્યો છે. આ તો મેળવણીનું ઉદાહરણ આપ્યું. બીજું રૂપકનું ઉદાહરણ મહાભારતની આ કથામાં છે કે પરિક્ષિતને તક્ષક કરડ્યો હતો, તેનો બદલો લેવાને માટે પરિક્ષિતના પુત્ર જન્મેજયે સર્પસત્ર કર્યો, તેમાં તેણે નાગોને હોમી દીધા અને તે તક્ષકને પણ વાસુકીના દૌહિત્ર આસ્તીકઋષિ વચ્ચે ન પડ્યા હોત તો હોમી દેત. આ વૃત્તાન્ત બરાબર એવા રૂપમાં વર્ણવેલો છે કે જાણે એક યજ્ઞના હવનકુંડમાં આવી પડીને સર્પ બળતા ન હોય ! આ રૂપકને પડે નાગવંશીઓએ પરીક્ષિતને મારવો અને ત્યારબાદ જન્મેજયે પિતાનો બદલો લેવા માટે તેમના ઉપર ચઢાઈ કરવી, તક્ષશિલા જીતવી તથા નાગોને યુદ્ધમાં મારતાં મારતાં આગળ વધવું અને અંતે આસ્તીકઋષિએ વચ્ચે પડીને સુલેહ કરાવવી, આ ઇતિહાસ એમાં છુપાયેલો છે.

ત્રીજું, નામ ઉપરથી ઇતિહાસ ઓળખાતું ઉદાહરણ, જેમકે મહાભારત આદિપર્વ પ્રથમ અધ્યાયની સમાપ્તિમાં લખ્યું છે કે:-

एकतश्चतुरो वेदा भारतं चैतदेकतः । २७१।

पुरा किल सुरैः सर्वैः समेत्य तुलया धृतम् । २७२।

महत्वाद् भारवत्त्वाच्च महाभारतमुच्यते । २७४। (આદિ. અ. ૧)

અર્થાત:-પૂર્વકાળમાં દેવતાઓએ એકત્ર થઈને ત્રાજવાનાં એક પક્ષમાં ચારે વેદ અને બીજા-માં મહાભારત મૂક્યું. મહાભારત મોટું અને ભારવાળું હોવાથી મહાભારત કહેવાય છે, એટલે કે ત્યારથી તેને લોકો મહાભારત કહે છે. હવે સાધારણ બુદ્ધિવાળાઓ માટે તો એ પણ એક મનોરંજક વાત છે, પણ એ કોઈ ઇતિહાસ નથી. દેવતાઓએ વેદો અને મહાભારતને નથી તો ત્રાજવામાં તોળ્યાં કે નથી ભાર વધવાને લીધે તેનું નામ મહાભારત પડ્યું. આ રીતેજ ગરુડ, સુપર્ણ, વગેરે અનેક શબ્દોને આધારે કેટલીએ અદ્ભુત કથાઓ રચાઈ છે. જે કે કોઈ કોઈવાર એવું પણ હોય છે કે કોઈ બનાવના સ્મરણમાં કોઈ નામ પાડેલાં હોય છે; પણ નામ પડ્યા પછી તેનો આધાર લઈને બનાવો કલ્પવામાં આવ્યા તેમાં, અને મૂળ બનાવો વચ્ચે જે ભેદ રહેલો છે, તેને સમજવામાં સાવધાનીની પણ પુષ્કળ જરૂર છે.

સાચા ઇતિહાસની શોધ

મહાભારતમાં મેળવણીનાં કારણ અને પ્રકાર ઉપર બતાવી દીધા છે. હવે આર્યજાતિએ તેના ઉંડાણમાં ઉતરીને એક સાચો ઇતિહાસ તૈયાર કરવાની આવશ્યકતા છે, કે જે તેની અંદર સ્પષ્ટ મોજુદ છે; તોપણ હજીસુધી આ તરફ કોઈએ ધ્યાન આપ્યું નથી. મહાભારતનાં હિંદી, ઉર્દુ,

* જુઓ “ તક્ષશિલાં પ્રત્યમિતસ્યે, તં ચ દેશં વશે સ્થાપયમાસ ” (મહાભારત આદિપર્વ, ૩-૨૦) જન્મેજયે તક્ષશિલા ઉપર ચઢાઈ કરી અને તે દેશને પોતાનો બનાવેલો.

અંગ્રેજ વગેરેમાં ભાષાંતર પણ થયાં છે અને સ્વતંત્ર ગ્રંથો પણ લખાયા છે; પરંતુ ગમે તો તેમને સ્વયં નહિ હોય કે પછી તેઓ કરીજ ન શક્યા હોય ! પણ તેઓમાંથી કોઈએ પણ આ તરફ જરા પણ ધ્યાન આપ્યું નથી. હા, કેટલાકોએ કાપડૂપ તો કરી છે, પણ ઇતિહાસથી અનભિસ હોવાથી તેમની મનસ્વી કાપડૂપ ઉલટી હાસ્યજનક થઈ પડી છે; કેમકે સાચા ઇતિહાસ ઉપર તેનાથી કશો પણ પ્રકાશ પડ્યો નથી.*

કેટલાક સમય પહેલાં બનાવટી વાતોમાં રસીયા થયેલા લોકોને સાચી વાતો ગમતી નહોતી તેથી તેની માગણી પણ થઈ નહોતી, પણ ઈશ્વરની કૃપાથી હવે ફરીથી અમારી જાતિના લોકોને પોતાનો પ્રાચીન ઇતિહાસ જાણવાની તીવ્ર ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ છે; અને હવે સાચો ઇતિહાસ લખવાની સામગ્રી પણ ખૂબ એકઠી થઈ ગઈ છે.

તેથી મેં હવે એક જૂદુંજ પણ આવશ્યક કાર્ય શરૂ કર્યું છે. એમાં કેટલોક ખીનજરૂરી ભાગ છોડી દીધો છે; પણ મહાભારતનો મુખ્ય ઇતિહાસ તેમાં બધોય છે, ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો સમગ્રો ઉપદેશ છે, અને ઉત્તમોત્તમ શ્લોકો ઉપર + આવું ચિહ્ન આપેલું છે. પ્રાસંગિક ઐતિહાસિક કથાઓ પણ યથાસ્થાને રાખેલી છે; અને કેટલીક ઐતિહાસિક વાતો પુરાણોમાંથી પણ લઈને ટિપ્પણીઓમાં આપી છે, તેથી વાંચનારનું ઐતિહાસિક જ્ઞાન વધારે વિસ્તૃત થશે.

મહાભારતમાં અસલ અને પ્રક્ષેપનો નિર્ણય

ઉપર જે કંઈ લખવામાં આવ્યું છે, તે ઉપરથી મેં સિદ્ધ કર્યું છે કે, આ વર્તમાન મહાભારતમાં અસલી ભારત પણ છે અને ક્ષેપક પણ છે. હવે તેમાં અસલી ભારત કેટલું છે અને ક્ષેપક કેટલું છે, તે જૂદું પાડવાનું છે. એ વિચારતાં પહેલાં સૌથી પ્રથમ એક યુક્તિ જાણી લેવી જોઈએ કે, ભારતગ્રંથની રચના કરીને વ્યાસજીએ પ્રથમ પોતાના પુત્ર શુક અને યોગ્ય શિષ્ય વૈશંપાયન, સુમન્તુ, જૈમિનિ અને પૈન્ડને શીખવ્યું હતું. તે પછી અર્જુનના પ્રપૌત્ર જન્મેજયે સર્પસત્ર (યુદ્ધમાં નાગોનો નાશ) કર્યો તે વખતે વ્યાસરચિત ભારત વૈશંપાયને જન્મેજયને સંભળાવ્યું હતું. ભારત સંભળતાં સંભળતાં જન્મેજય વચ્ચે વચ્ચે કેટલીક વાતો પૂછતા હતા, તેના જવાબ વૈશંપાયન આપતા હતા. આ પ્રમાણે જન્મેજયે પૂછેલી બાબતો અને તેના વૈશંપાયને આપેલા જવાબ એ બધુંયે વર્તમાન મહાભારતમાં માલૂમ પડે છે. હવે એ તો સ્પષ્ટ છે કે, આ પ્રશ્નોત્તર અસલ ગ્રંથમાં નહોતા, પણ પાછળથી તેમાં જોડાયા છે; કેમકે અસલ ગ્રંથ રચાયો તે સમયે તો જન્મેજયનો જન્મ પણ નહોતો થયો. પછી વૈશંપાયને જન્મેજયને મહાભારત સંભળાવ્યું હતું. ત્યાં લોમહર્ષણુનો પુત્ર ઉગ્રથ્રવા (સૌતિ) પણ હતો. તે આ યુદ્ધવૃત્તાંત સંભળી કુરુક્ષેત્રની રણભૂમિ જોતો જોતો નૈમિષારણ્યમાં ગયો. ત્યાં શૌનક વગેરે ઋષિઓએ કહેતાં ઉગ્રથ્રવાએ તેમને વૈશંપાયન પાસેથી પોતે સંભળેલું તે બધું સંભળાવ્યું. અહીં પણ શૌનકે કેટલીક નવી વાતો પૂછી, તેના જવાબ ઉગ્રથ્રવાએ આપ્યા. તે પ્રશ્નોત્તર પણ વર્તમાન મહાભારતમાં મળી આવે છે; એટલુંજ નહિ પણ ઉગ્રથ્રવાની ઉપરોક્ત કથા પણ મળી આવે છે. હવે એ સ્પષ્ટ છે કે, આ પ્રશ્નોત્તર અને આ કથા વ્યાસરચિત મહાભારતનો ભાગ નથી, પણ તે કોઈએ તેમાં પાછળથી ઘુસાડેલું છે. આ દૃષ્ટિએ આદિપર્વના પહેલા ૬૦ અધ્યાય તો સ્પષ્ટ પ્રક્ષિપ્ત ઠરે છે; કેમકે ત્યાંસુધી શૌનક અને ઉગ્રથ્રવાના અલગજ પ્રશ્નોત્તર છે. જન્મેજય અને વૈશંપાયનના પ્રશ્નોત્તર શરૂ પણ થયા નથી, અને આ ભાગ છે પણ અત્યુક્તિ અને સ્પષ્ટોચી ભરચક. હા, તેમાં એક અનુક્રમણિકાધ્યાય કેટલુંક પ્રક્ષિપ્ત બાદ કરતાં અસલી હોઈ શકે ખરો. અધ્યાય ૬૦ માં પછી પણ વ્યાસની ઉત્પત્તિ અને ભારત રચવા વગેરેની કથાઓ મોટે ભાગે પાછળથીજ ભેળસેળ થયેલી છે અને તેથી તેમાં ઐતિહાસિક દોષ પણ છે. અધ્યાય ૯૩માં યુધિષ્ઠિરના પૂર્વજોની વંશાવલી આપી છે અને પાછી ૯૪ માં પણ આપી છે. એક તો બે વાર વંશાવલી આપવી એજ પુનરુક્તિ છે, બીજું આ વંશાવલીઓ પરસ્પર વિરુદ્ધ પણ છે. આવું પરસ્પર વિરુદ્ધ કથન અને તે પણ જોડેનાજ અધ્યાયમાં હોય, એવું

* મૂળ પુરાણોમાં પણ ઘણી ઐતિહાસિક ઉપયોગી બાબતો હતી; પરંતુ તેને પણ પાછળથી થયેલી મેળવણીએ અધારામાં નાખી દીધી છે, છતાં પણ શોધખોળ કરવાથી ઘણીખરી ઐતિહાસિક બાબતો મળી આવે છે. મેં ઐતિહાસિક બાબતોમાં તેમાંથી મહદંશે એકત્રીય કરીને એક જગ્યાએ વ્યાખ્યાનપૂર્ણ રીતે વિશેષ માન્ય રાખ્યું છે. આ. ૮

કોઇપણ યોગ્ય કવિની કૃતિમાં હોઇ શકે નહિ. વળી એક બાબુ વંશાવલીઓમાં લખ્યું છે કે, રાજા હસ્તીએ હસ્તીનાપુર વસાવ્યું હતું, કે જે ભરતથી કેટલીક પેઢીઓ પછી થયો હતો; ત્યારે બીજી બાબુ અધ્યાય ૭માં ભરતના પિતા દુષ્યંતની રાજધાની પણ હસ્તીનાપુર ખતાવેલી છે. આ વગેરે બાબતો તેના પ્રક્ષેપને સ્પષ્ટ કરે છે. આથી એ પણ ખુલ્લું થાય છે કે, વર્તમાન મહાભારતમાં ક્ષેપક ભાગ પણ ખૂબ છે.

હવે જોવાનું એ છે કે, અસલી ભારત કેટલું છે ? તેનો ઉત્તર વર્તમાન મહાભારતમાં મોળુદ છે. જેમકે:—

चतुर्विंशति साहस्रीं चक्रे भारत संहिताम् ॥ १।१। १०२ ॥

उपाख्यानैर्विना तावद् भारतं प्रोच्यते बुधै । ततोऽध्यर्धशतं भूयः संक्षेपं कृतवानृषिः ॥ १०३ ॥

अनुक्रमणिकाध्यायं वृत्तान्तानां सपर्वणाम् । इदं द्वैपायनः पूर्वं पुत्रमध्यापयच्छुक्रम् ॥ १०४ ॥

ततोऽन्येभ्योऽनुस्मेभ्यः शिष्येभ्यो प्रददौ विभुः ॥ १०५ ॥

અર્થાત્ વ્યાસે પહેલાં ૨૪૦૦૦ (શ્લોકો)ની ભારતસંહિતા બનાવી જે ઉપાખ્યાનોવિનાની હતી, તેનેજ બુદ્ધિમાનો ભારત કહે છે. ત્યારબાદ ઋષિએ ૧૫૦ શ્લોકમાં ફરીથી સંક્ષેપ કર્યો છે. જે પર્વોસમેત સર્વ વૃત્તાંતોનો અનુક્રમણિકાધ્યાય છે, તે (ભારત) વ્યાસે પહેલાં પોતાના પુત્ર શુકને ભણાવ્યું અને તે પછી તે બીજા યોગ્ય શિષ્યોને શીખવ્યું.

વ્યાસે રચેલું અને પોતાના પુત્ર તથા શિષ્યોને ભણાવેલું ભારત આ પ્રમાણે ૨૪ હજાર શ્લોકનું છે અને એથી વધારાનો બધોજ ભાગ ક્ષેપકતરીકે છે.

પ્રથમ થઈ શકે છે કે, ૨૪૦૦૦ શ્લોક કહ્યા છે એ વાત બરાબર, પણ અન્યત્ર એક લાખ શ્લોક પણ કહ્યા છે તેનું શું ? તેનો ઉત્તર એ છે કે, બ્યારે ઉપરનાં પ્રમાણોથી સ્પષ્ટ છે કે ૨૪૦૦૦ જ શ્લોક વ્યાસે બનાવીને પુત્ર અને શિષ્યોને ભણાવ્યા, તો તેની વિરુદ્ધનું કથન શી રીતે માનવું ? મહાભારતમાં પ્રક્ષેપક મળી મળીને બ્યારે ગ્રંથ ઘણોજ મોટો થઈ ગયો, ત્યારે એક લાખ શ્લોકવાળી વાત પાછળથી બનાવેલી છે. વળી જે રીતે એ વાત કહેલી છે, તે ઉપરથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે, ૨૪૦૦૦ વ્યાસકૃત શ્લોક ઉપરાંતનો ભાગ બનાવટી-છે. જેમકે:—

षष्टिं शत सहस्राणि चकारान्यांस संहिताम् । १।१। १०५ त्रिंशच्छत सहस्रं च देवलोकं प्रतिष्ठितम् । पितृपञ्चदश प्रोक्तं गन्धर्वेषु चतुर्दश । १०६ । एकं शतसहस्रं तु मानुषेषु प्रतिष्ठितम् ॥ १०७ ॥

અર્થાત્-પછીથી તેમણે સાઠલાખ શ્લોકોની બીજી સંહિતા (૨૪૦૦૦ શ્લોકોવાળી કરતાં બહુી એક બીજી સંહિતા) બનાવી. તેમાંથી ત્રીસલાખ દેવલોકમાં વંચાય છે, પંદરલાખ પિતૃલોકમાં, ચૌદલાખ ગંધર્વલોકમાં અને બાકીના માત્ર એક લાખજ મનુષ્યલોકમાં વંચાય છે.

આ પ્રમાણે જે એકલાખવાળી વાત જે સ્પષ્ટમાં કહેવાયલી છે, તે વિશ્વાસપાત્ર હોઈ શકે નહિ. વળી અહીં એક બીજી સંહિતા બનાવ્યાનું લખ્યું છે, ચાર સંહિતાઓ બનાવ્યાનું નથી લખ્યું. વળી જો તે એકજ સંહિતા ચાર લોકોમાં વહેંચાઈ ગઈ હોય તો તો પછી બધાને અધુરો-જ ગ્રંથ મળ્યો હોય, અને આપણને તો એટલો અધુરો મળ્યો હોય કે માત્ર સાઠમોજ ભાગ ! પરંતુ આપણને જે ગ્રંથ પ્રાપ્ત છે તે ઠાંઠ ખંડિત નથી; પણ મૂળકથા પૂરી છે અને પ્રાસંગિક ઉપાખ્યાન પણ થોડાં નથી. અત્રે “બીજી સંહિતા” કહીને એ શ્લોકોમાં પણ ૨૪૦૦૦ વાળી સંહિતાનું અસ્તિત્વ સ્વીકાર્યું છે; પણ ૨૪ હજાર શ્લોકવાળીમાં ૬૦ લાખવાળીનું અસ્તિત્વ સ્વીકારેલું નથી અને તેજ ૨૪ હજારવાળીજ સંહિતા રચીને પુત્ર અને શિષ્યોને તે ભણાવ્યાનું લખ્યું છે, તેથી ચોવીસહજાર શ્લોકજ અસલી હરે છે.

કથાપર્વમાં કેટલા શ્લોક છે એ પર્વસંગ્રહાધ્યાય (આદિપર્વ અ. ૨)માં લખેલું છે. તે પ્રમાણે ૧૮ પર્વોની શ્લોકસંખ્યા આ પ્રમાણે થાય છે:—આદિપર્વ ૮૮૮૪+સભાપર્વ ૨૫૧૧+વનપર્વ ૧૧૬૬૪+વિરાટપર્વ ૨૦૫૦+ઉદ્યોગપર્વ ૬૬૯૮+ભીષ્મપર્વ ૫૮૮૪+દ્રોણપર્વ ૮૯૦૯+કર્ણપર્વ ૪૯૬૪+શલ્યપર્વ ૩૨૨૦+સૌપ્તિકપર્વ ૮૭૦+સ્ત્રીપર્વ ૭૭૫+શાંતિપર્વ ૧૪૭૩+અનુશાસનપર્વ ૮૦૦૦+આશ્વમેધિકપર્વ ૩૩૨૦+આશ્વવેદિકપર્વ ૧૯૫૦+સૌપ્તિકપર્વ ૮૭૦+પ્રાશ્નિકપર્વ ૩૨૦+સ્વર્ગા-

શોભણપર્વ ૨૦૯=કુલ ૮૪૮૩૬. આ સંખ્યા અઢારે પર્વોની છે. આથી એક લાખ શ્લોક પૂરા નથી થતા; તેથી પર્વસંગ્રહકારે લખ્યું છે કે:-

અષ્ટાદશૈવમુક્તાનિ પર્વાણ્યેતાન્યશેષતઃ । ૭૮ । શિલેષુ હરિવંશશ્ચ ભવિષ્યં ચ પ્રકીર્તિતમ્ ।
દશશ્લોક સહસ્રાણિ વિંશચ્છલોક શતાનિ ચ । ૭૯ । શિલેષુ હરિવંશે ચ સમાખ્યાતાનિ
મહર્ષિણા ૮૦ ।

અર્થાત-આ રીતે અઢાર પર્વ વિસ્તારપૂર્વક કહ્યાં છે. ખિલો(પરિશિષ્ટો)માં હરિવંશ અને ભવિષ્ય કહેવામાં આવ્યું છે. મહર્ષિએ હરિવંશમાં બારહત્તર શ્લોક રચ્યા હતા. એટલે ૧૮ પર્વની શ્લોકસંખ્યા ૮૪૮૩૬+હરિવંશ ૧૨૦૦૦=૯૬૮૩૬ શ્લોક થયા. ખ્યાલમાં રાખવું જોઈએ કે, પર્વસંગ્રહાધ્યાયમાં હરિવંશની આથી વિશેષ ચર્ચા કરેલી ક્યાંય નથી. હરિવંશને મેળવતાં પણ પૂરા એક લાખ ન થયા. જો કે તેમાં ઉગ્રથ્રવાએ શૌનકાદિને કહેલા તથા જનમેજય અને વૈશંપાયન વચ્ચે જે પ્રશ્નોત્તર થયા તેના બધાંયે શ્લોકોનો સમાવેશ છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે, મહાભારતની વૃદ્ધિ થતી જોઈને એક લાખ શ્લોકવાળી વાત પાછળથી ઉમેરાઈ છે; અને પર્વસંગ્રહાધ્યાયમાં જે સંખ્યા અપાઈ છે, તે પણ પાછળની છે. એજ પર્વસંગ્રહાધ્યાયમાં એકવાર પહેલાં પર્વોવિષેનું વર્ણન કર્યું છે, તેમાં પર્વોની અધ્યાયસંખ્યા અને શ્લોકસંખ્યા આપી નથી. ત્યારબાદ ફરીથી પર્વોના વિષય વિસ્તારપૂર્વક કહેવા શરૂ કર્યાં છે. તે વખતે તેમાં આ અધ્યાયસંખ્યા અને શ્લોકસંખ્યા આપેલી છે. આથી પણ સ્પષ્ટ છે કે, મહાભારતમાં પ્રસંગ થતા જોઈને આગળ ઉપર પ્રસંગ થતા રોકવામાટે કોઈએ પોતાના સમયમાં આ સંખ્યા નક્કી કરી દીધી છે. પર્વસંગ્રહાધ્યાય મહાભારતના રચનારે નથી બનાવ્યો, એ વાત આથી સ્પષ્ટ થાય છે. મહાભારતમાં જ લખ્યું છે કે, વૈશંપાયને જનમેજયને મહાભારત સંભળાવ્યું; અને ઉગ્રથ્રવાએ નૈમિષારણ્યમાં શૌનક વગેરે ઋષિઓને સંભળાવ્યું; પણ આ અધ્યાય જનમેજય અને વૈશંપાયનના સંવાદથી ઘણો પહેલાં ઉગ્રથ્રવાએ કહેલો છે અને સ્વયં પર્વસંગ્રહકારે પણ તેને ઉગ્રથ્રવાએજ કહેલો દર્શાવ્યો છે. મહાભારત આદિપર્વ અધ્યાય ૧ શ્લોક પર માં એમ પણ કહ્યું છે કે:-

“મન્વાદિ ભારતં કેચિદાસ્તીકાદિ તથા પરે । તથોપરિચરાચન્યે વિપ્રાઃ સમ્યગધીયતે ॥”

અર્થાત-કેટલાક વિદ્વાનો ભારતને ‘મનુ’ના પ્રકરણથી, કેટલાક આસ્તીકના પ્રકરણથી અને કેટલાક ઉપરિચરના પ્રકરણથી ધ્યાનપૂર્વક વાંચે છે.

ઉપરિચરનો આ વૃત્તાંત ૬૩ માં અધ્યાયથી શરૂ થાય છે. એટલે જો ઘણા પ્રાચીન કાળમાં જ (જેનું પ્રકરણ વર્તમાન ભારતમાં જ છે) પહેલાં ફર અધ્યાય ભારતમાં નહોતા ગણાતા તો આ ખીજા અધ્યાયનું તો કોણ કહી શકે ? પણ હવે તો વર્તમાન મહાભારતમાં આ પર્વસંગ્રહની સંખ્યામાં પણ ફેર પડી ગયો છે. તેમાં હરિવંશના ૧૨૦૦૦ શ્લોક કહેલા છે, પણ હવે ૧૬૩૭૪ શ્લોક છે. હમણાંજ ઉપર લખી ચૂક્યા છીએ કે, ૧૫૦ શ્લોકની અનુક્રમણિકા વ્યાસે બનાવી, પણ હાલમાં તો એ અનુક્રમણિકાધ્યાયમાં ૨૭૫ શ્લોક છે. આ વગેરે સ્પષ્ટ પ્રમાણો મોજુદ હોવાથી એ તો નિઃસંદેહ વાત છે કે, અસલ મહાભારત ૨૪ હજાર શ્લોકનું છે; અને તેમાં પ્રક્ષપ થતાં થતાં તે એટલું બધું વધી ગયું છે કે ખાણમાંની મિશ્રિત સુવર્ણ ધાતુની પેઠે અસલ મહાભારત, તેમાં ભળેલા ઉમેરાને લીધે એવું સેજમેજ થઈ ગયું છે કે, તે વગર મહેનતે તેનાથી જૂઠું પાડી શકાય તેમ નથી. x

x (પ્રશ્ન) મહાભારત (૧-૧-૮૧)માં એમ પણ કહ્યું છે કે, અષ્ટૌ શ્લોકસહસ્રાણ્યષ્ટૌ શ્લોક શતાનિ ચ । અહં વેદ્મિ શુકો વેત્તિ સંજયો વેત્તિ વા નવા ॥ ૮૮૦૦ શ્લોક હું જાણું છું અને શુક જાણે છે. સંજય કદાચ જાણતા હોય કે નયે જાણતા હોય. આ રીતે ૮૮૦૦ શ્લોકજ અસલી કેમ ન માનવા ? (ઉત્તર) આમાં મહાભારતની શ્લોકસંખ્યા નથી કહી, પણ મહાભારતમાંના ફર શ્લોકોની સંખ્યા કહેલી છે. જેમકે, એની આગળના શ્લોકમાં કહ્યું છે કે તચ્છલોક કૂટમચાપિ ગ્રથિતં સુદૃઢં મુને । મેતું ન શક્યતે યસ્ય ગૂઢત્વાત્ પ્રથિતસ્ય ચ—હે મુને ! તે ફર શ્લોકો હજુ પણ આ ગ્રંથમાં મોજુદ છે કે જેના શબ્દ-ય ધણા ગૂઢ હોવાથી સમજ શકાતા નથી, તેથી એ કથન ગૂઢ શ્લોકોની સંખ્યા દર્શાવે છે; નહિ કે બચાવ શ્લોકોની સંખ્યા. આથી ૨૪૦૦૦ની સાથે વિરોધ નથી થતો, પરંતુ એ પણ અત્યુક્તિ છે. ગૂઢ શ્લોકો છે તો જરૂર, પણ તે આટલી મોટી સંખ્યામાં નહિ.

આ ઇતિહાસનું નામ અને તેનું પરિણામ

મહાભારતના પહેલા પર્વના ૬૨મા અધ્યાયના ૨૦ માં શ્લોક માં લખ્યું છે કે, જયો નામે-
તિહાસોડ્યં શ્રોતવ્યો વિજિગીષુણા-અર્થાત્ વિજય ઇચ્છનારા(રાજા)એ આ જય નામના ઇતિ-
હાસનું શ્રવણ કરવું જોઈએ. વળી સ્વર્ગારોહણ પર્વના પાંચમા અધ્યાયના ૪૬મા શ્લોકમાં
કહ્યું છે કે, “જયો નામેતિહાસોડ્યં શ્રોતવ્યો મોક્ષમિચ્છતા” મોક્ષાર્થીએ જય નામનો આ ઇ-
તિહાસ સાંભળવો જોઈએ. ભારતના આરંભમાં જે શ્લોકો આપેલા છે અને કથા વાંચનારા જે
વાંચ્યા પછી કથાની શરૂઆત કરે છે, તેને અંતે કહ્યું છે કે ‘તતો જયમુદીરયેત્’ ત્યારબાદ ‘જય’
કહ્યો. આ પ્રમાણેથી સિદ્ધ થાય છે કે, આ ઇતિહાસનું આદિનામ ‘જય’ છે, એટલે વ્યાસરચિત
ભારતનું નામ ‘જય’ હતું. આથી એ પણ સંભવિત લાગે છે કે પાંડવોની વિજયપ્રાપ્તિ સુધીનો
ઇતિહાસ તેમાં હતો. વળી આદિપર્વ અધ્યાય ૬૩ માં એમ પણ લખ્યું છે કે:-

वेदानध्यापयामास महाभारतपञ्चमान् । सुमन्तुं जैमिनिं पैलं शुक्रं चैव स्वमात्मजम् ॥८९॥
प्रभुर्वरिष्ठो वरदो वैशम्पायनमेव च । संहितास्तैः पृथक्त्वेन भारतस्य प्रकाशिताः ॥९०॥

અર્થાત્ ભગવાન વ્યાસે ચાર વેદ અને પાંચમું મહાભારત, સુમંતુ, જૈમિનિ, પૈલ અને પોતાના
પુત્ર શુકને તેમજ વૈશંપાયનને ભણાવ્યું હતું. તેમણે પાછળથી પોતપોતાની અલગ અલગ ભારત-
સંહિતાઓ પ્રકટ કરી.

આથી સમજાય છે કે, વ્યાસરચિત ભારતસંહિતામાં બીજા નવા ભારત ઇતિહાસ
અને ઉપદેશો વધારીને તેમના શિષ્યોએ પોતપોતાની જૂદી જૂદી ભારતસંહિતાઓ
પ્રગટ કરી. આશ્વલાયન ગૃહ્યસૂત્રમાં લખ્યું છે કે, સુમન્તુ-જૈમિનિ-વૈશંપાયન-પૈલ સૂત્ર-ભારત-
મહાભારત ધર્માચાર્યાઃ । (વ્યાસના શિષ્ય) સુમંતુ, જૈમિનિ, વૈશંપાયન અને પૈલ સૂત્ર, ભારત,
મહાભારત અને ધર્મના આચાર્યો છે; અને તેથી સુમંતુ સૂત્રકાર, જૈમિનિ ભારતકાર, વૈશંપાયન
મહાભારતકાર અને પૈલ ધર્મસૂત્રકાર ઠરે છે. આથી બે વાત સિદ્ધ થાય છે કે, ભારતના બે ગ્રંથ
જૂદા જૂદા છે; એક ભારત અને બીજું મહાભારત. ભારત જૈમિનિપ્રકાશિત અને મહાભારત
વૈશંપાયનપ્રકાશિત. એટલે વ્યાસે રચેલો જે જય ઇતિહાસ હતો તેમાં પોતા તરફથી બીજા નવા
ઇતિહાસ અને ઉપદેશો જોડીને જૈમિનિએ ભારત અને વૈશંપાયને મહાભારત પ્રકટ કર્યું; તેથી
આ મહાભારત વૈશંપાયને પ્રકટ કરેલી ભારતસંહિતા છે, કે જે રાજા જનમેજયને સંભળાવેલી
અને પાછળથી કેટલીક વધી હતી. એટલે આમાં ૨૪૦૦૦ વ્યાસરચિત અને કેટલાક વૈશંપાયને
રચેલા શ્લોકો છે અને કેટલાક પાછળથી પ્રક્ષિપ્ત થયેલા છે; તેથી જેટલો ભાગ વ્યાસે રચેલો છે
તેમાં નિઃસંશય સાચો ઇતિહાસ છે, અને જે વૈશંપાયને રચેલો છે, તેમાં પણ સાચા ઇતિહાસનીજ
સંભાવના છે; પરંતુ ત્યારપછીની મેળવણી અદ્ભુત ઘટનાઓની છે, જેમાં ઘણે ભાગે રૂપકતા
પડ્યા પાછળ કેટલોક સાચો ઇતિહાસ પણ છે. આપણે તે ઇતિહાસનું પણ શોધન કરવું જોઈએ;
માટે અત્રે બીજી ચર્ચાસિવાય કેવળ અનાવશ્યક ભાગ છોડી દઈને આખો ગ્રંથ છાપીએ છીએ.*

મહાભારતનું યુદ્ધ ક્યારે થયું ?

મહાભારતનું યુદ્ધ ક્યારે થયું ? તેના ઉત્તરમાં હજુ વિદ્વાનો એકમત થઈ શક્યા નથી અને
ન્યાંસુધી કેાઈ ચોક્કસ પ્રમાણ ન મળે ત્યાંસુધી સૌ પોતપોતાનાં જૂદાં જૂદાં અનુમાન કરતાજ
રહેશે; તેથી અમને એ બધા મતો વાચકસમક્ષ રજુ કરવા યોગ્ય લાગે છે.

(૧) પહેલો પક્ષ એમ કહે છે કે, મહાભારતનું યુદ્ધ દ્વાપરના અંતમાં થયું. યુદ્ધ થયા બાદ
કલિયુગ શરૂ થયો તેનું પ્રમાણ આ છે:-

यास्मिन् कृष्णो दिवं यातस्तस्मिन्नेव तदाहनि । प्रतिपन्नं कलियुगं (विष्णुपुराण अंश ૪,
અં ૨૪, શ્લો ૪૦)

અર્થાત્-જે દિવસે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સ્વર્ગમાં ગયા, તેજ દિવસે કલિયુગ શરૂ થયો.

* એ ગ્રંથનું નામ ‘સટીક મહાભારત’ (યોગકે પં. રાજરામ) અને મળવાનું ટેકાણું મેનેજર
આર્થ ગ્રંથાવલિ, મુ. લાહોર છે.

આની પહેલાં ૩૫ મા સ્લોકમાં પણ એવું જ લખ્યું છે. ભાગવત સ્કંધ ૧૨, અ. ૨, સ્લોક ૨૯માં શ્રીકૃષ્ણના સ્વર્ગારોહણ પછી જ કલિ પ્રવૃત્ત થયો એમ કહેલું છે.

“વિષ્ણોર્ભગવતો માનુઃ કૃષ્ણાચ્ચોડસૌ દિવં ગતઃ।તદાડવિશત્ કલિલોકે પાપે ચદ્ રમતે જનઃ॥”

તે કલિયુગ વર્ષ આજે સંવત ૧૯૭૧ અથવા ઇ. સ. ૧૯૧૪ માં ૫૦૧૫ છે, તેનાથી

ચોડાજ સમય પહેલાં યુદ્ધનો સમય હોવો જોઈએ.

(૨) બીજો પક્ષ કહે છે કે, એથી પહેલાં નહિ પણ એજ સમય યુદ્ધનો છે. જેમકે મહાભારત ગદ્યાપર્વમાં ભીમ-દુર્યોધનના યુદ્ધ પછી કોપાયમાન થયેલા બળરામને સમજાવતાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે:—“પ્રાપ્તં કલિયુગં વિદ્ધિઃ-અર્થાત્ કલિયુગને શરૂ થયેલો જાણો.” આ પક્ષનાં સમર્થક પ્રમાણો:—

“આસન્ મવાસુ મુનયઃ શાસતિ પૃથિવીં યુધિષ્ઠિરે નૃપતૌ।ષટ્ત્વિક્રપચ્ચદ્વિયુતઃ શક-કાલસ્તસ્ય રાજશ્ચ ॥” (બૃહત્સંહિતા ૧૩-૩) જે વખતે રાજા યુધિષ્ઠિર પૃથ્વીનું રાજ્ય કરતા હતા તે વખતે સપ્તર્ષિ મંધાનક્ષત્રમાં હતા અને તે રાજાને ૨૫-૨૬ મે વર્ષે શકકાળ શરૂ થયો.

અહીંનો શક શબ્દ વિવાદાસ્પદ છે, પરંતુ એ પક્ષમાં પ્રમાણો આપનારાઓનો એ આશય છે કે અહીં શકકાળ શબ્દનો અભિપ્રાય શાક્યસિંહ ગૌતમખ્રુદ્ધના સંવતથી છે; અને ગૌતમખ્રુદ્ધ ઇસ્વીસન પૂર્વે ૬૨૩માં જન્મ્યા અને ૮૦ વર્ષ જીવતા રહ્યા હતા. તેમનો સંવત તેમના ૫૦મા વર્ષથી ચાલુ થયો-અર્થાત્ ૬૨૩ માંથી ૪૯ બાદ કરતાં ઇ. સ. પૂર્વે ૫૭૪ થી ગૌતમ સંવત શરૂ થયો; એટલે યુધિષ્ઠિરથી ખ્રુદ્ધસુધી ૨૫૨૬+ખ્રુદ્ધ સંવતથી ઇસ્વીસન સુધી ૫૭૪+ ઇસ્વીસન ૧૯૧૪=૫૦૧૪ વર્ષ થયાં. એજ કલિયુગનો સમય છે.

અકબરના વખતમાં પણ યુધિષ્ઠિરનો એજ સમય નિશ્ચિત થયો હતો. જેમકે આઘને અકબરી પૃષ્ઠ ૨૬૯ કલકત્તા પ્રેસમાં ૧૮૬૭માં છપાવેલી પ્રતમાં લખ્યું છે કે, “કળીયુગ એસતાંજ પહેલો રાજા યુધિષ્ઠિર થયો હતો. વિક્રમસંવત શરૂ થતાં સુધીમાં યુધિષ્ઠિરને ૩૦૪૪ વર્ષ વીતી ગયાં હતાં; એટલે ૩૦૪૪+ વિક્રમસંવત ૧૯૭૧=૫૦૧૫ વર્ષ થયાં.

યૂતાની એલચી મેગેસ્ટિનિસ કે જે ચંદ્રગુપ્તના દરબારમાં રહ્યો હતો, તેના લેખ તથા અલક્ષેન્દ્ર(અલેક્ઝાન્ડર)ની સાથે આવેલા બીજા યૂતાની લેખકોના લેખોના આધારે યૂતાની ઇતિહાસકોએ ભારતીય રાજાઓવિષે નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે.

“દાયોનીસસના સમયથી સંદ્રાકોત્તસ (ચંદ્રગુપ્ત) સુધી ભારતીય ૧૫૩ રાજાઓ અને ૬૦૪૨ વર્ષની ગણતરી થતી હતી; પરંતુ આ સમયમાં ત્રણવાર પ્રજાતંત્રશાસન પણ સ્થપાઈ ચૂક્યું હતું. ભારતીય ઇતિહાસ આપણને એમ પણ બતાવે છે કે, દાયોનીસસ હરકિલ્લપથી ૧૫ પેઢી પહેલાં થઈ ચૂક્યો હતો. મથુરા અને કલીઓબારા એ બે મોટાં નગર જેમના તાબામાં છે, તે શરસેની લોકો એ હરકિલ્લપને ખૂબ માનપૂર્વક યાદ કરે છે.”

અહીં હરકિલ્લપ એટલે હરિ કૃષ્ણ, તે આપણા કૃષ્ણ મહારાજ છે, કે જેમનો શરસેની લોકો સાથે સંબંધ છે અને જેઓ મથુરાના અધિપતિ કહેવાયા છે. એ શરસેન તે શ્રીકૃષ્ણના પિતા વસુદેવના પિતા હતા.

ઉપલા લેખમાં દાયોનીસસથી ચંદ્રગુપ્ત સુધી ૬૦૪૨ વર્ષ અને ૧૫૩ રાજા, ત્રણ વારના પ્રજાતંત્ર રાજ્ય સુદ્ધાં ગણેલા છે; અને કહ્યું છે કે, દાયોનીસસ કૃષ્ણથી પંદર પેઢી પહેલાં થઈ ગયો હતો. એટલે ૧૫૩-૧૫=૧૩૮ રાજા કૃષ્ણથી ચંદ્રગુપ્ત સુધીમાં થયા. હવે આમાંથી દરેક રાજાનો રાજ્યકાળ વીસ વર્ષનોજ ગણાય, તોપણ ૧૩૮×૨૦=૨૭૬૦ વર્ષ શ્રીકૃષ્ણથી ચંદ્રગુપ્ત સુધીમાં થયાં. ચંદ્રગુપ્ત ઇ.સ. પૂ. ૩૧૨ માં હયાત હતો, એટલે ૨૭૬૦+૩૧૨=૩૦૭૨ વર્ષ થાય છે; અને એ ૩૦૭૨ વર્ષમાં ઇ.સ. ૧૯૧૪ નો આંકડો ઉમેરતાં કુલ ૪૯૮૬ વર્ષ થયાં. એટલે યૂતાનીઓના લેખને અનુસરીને મહાભારતના યુદ્ધને ૪૯૮૬ વર્ષ થયાં અને ભારતીય જ્યોતિષીઓને અનુસરીને ૫૦૧૫ વર્ષ થયાં. આ બંને સમયમાં ફક્ત ૨૯ વર્ષનો ફેર છે. તેનું કારણ એ છે કે, ૧૩૮ રાજાઓનો શાસનકાળ ૨૦ વર્ષને હિસાબે ૨૭૬૦ વર્ષનો કાઢયો છે, તે કાળ ૨૦ વર્ષ ને અઢી મહીના પણ હોઈ શકે છે.*

* આ પ્રમાણમાં એ ત્રુટિ છે કે, એ ૨૦ વર્ષની સરેરાશ ૧૩૮ રાજાઓની ગણી છે; તેજ પહેલાં ૧૫

(૩) ત્રીજો પક્ષ—રાજતરંગિણીમાં કહેલે લખ્યું છે કે, યુધિષ્ઠિરનું રાજ્ય કલિયુગનાં ૬૫૩ વર્ષ વીત્યા પછી શરૂ થાય છે. આ પક્ષ પણ આજ પ્રમાણે ઉપર આધાર રાખે છે કે:-

“આસન્ મઘાસુ મુનયઃ શાસતિ રાજ્યં યુધિષ્ઠિરે નૃપતૌષ્ઠદ્વિકયુતઃ શક કાલસ્તસ્ય રાજશ્ચા”

અર્થાત્—રાજા યુધિષ્ઠિરના શાસનકાળમાં સપ્તર્ષિ મઘા નક્ષત્રોમાં હતા અને ૨૫૨૬ એ તે રાજાનો સમય છે, કે જે સમય શકકાળનો અર્થાત્ શાલિવાહન સંવતનો છે.

હવે એ શક પહેલાં યુધિષ્ઠિર સંવત ૨૫૨૬+શકકાળ ૧૮૩૫=૪૩૬૧ વર્ષ યુધિષ્ઠિરને થયાં. તેને કલિનાં વીતેલાં વર્ષ ૫૦૧૪માંથી બાદ કરવામાં આવે તો ૬૫૩ થયાં. દેવના આંધવકાર હર-પતિ ઠાકુરે પણ લખ્યું છે કે:-

“શાકો નવાદ્રીન્દુ કુશાનુયુક્તઃ કલેર્મવત્યદ્વગ્નો વ્યતીતઃ.”

કલિયુગનાં ૩૧૭૯ વર્ષ વીત્યા પછી શક સંવત શરૂ થાય છે. શક સંવતસુધી યુધિષ્ઠિરનાં વર્ષ ૨૫૨૬ થાય છે. એટલે ૩૧૭૯-૨૫૨૬=૬૫૩ થયાં.

(૪) ચોથો પક્ષ—ઉપરના પ્રમાણમાં એમ લખ્યું છે કે, યુધિષ્ઠિરના સમયમાં સપ્તર્ષિ મઘા નક્ષત્રોમાં હતા અને સપ્તર્ષિ દરેક નક્ષત્રમાં ૧૦૦ વર્ષ રહે છે. જેમકે વિષ્ણુપુરાણ (૯૪-૨૪-૩૩, ૩૪) માં લખ્યું છે કે:-

“સપ્તર્ષિણાં ચ યૌ પૂર્વો દૃશ્યતે ઉદિતૌ દિવિ । તયોસ્તુ મધ્યનક્ષત્રં દૃશ્યતે યત્ સમં નિશિ ।

તેન સપ્તર્ષયો યુક્તાસ્તિષ્ઠન્ત્યદ્ શતં નૃણામ્ ।”

અર્થાત્—સપ્તર્ષિઓમાંથી જે પહેલાં એ તારા આકાશમાં ઉગેલા દેખાય છે, તેમનાથી સમાન અંતરે વચમાં જે નક્ષત્રો દેખાય છે તેમની સાથે સપ્તર્ષિ સો વર્ષ રહે છે.

ભાગવત સ્કંધ ૧૨ અધ્યાય ૨ માં પણ એવું જ લખ્યું છે. દરેક યુગનો આરંભ અશ્વિની નક્ષત્રથી થાય છે અને મધ્યનક્ષત્ર અશ્વિનીથી દશમું છે; એટલે કલિનાં ૯૦૦ વર્ષ વીત્યા પછી સપ્તર્ષિ મઘામાં ગયા, તેથી કલિનાં ૯૦૦ વર્ષ વીતી ચૂક્યા પછી યુધિષ્ઠિરનો સમય શરૂ થાય છે. x

(૫) પાંચમો પક્ષ—વિષ્ણુપુરાણ (૪-૨૪-૩૪)માં નીચે પ્રમાણે જણાય છે કે:-

તે તુ પરિક્ષિતે કાલે મઘાસ્માસન્ દ્વિજોત્તમ । તદા પ્રવૃત્તશ્ચ કલિર્દ્વાદશાદ્ શતાત્મકઃ

અર્થાત્—તે (સપ્તર્ષિ) પરિક્ષિતના સમયમાં મધ્યનક્ષત્રમાં હતા, ત્યારે કલિનાં ૧૨૦૦ વર્ષ વીતી ગયાં હતાં. પરિક્ષિત યુધિષ્ઠિરનો ઉત્તરાધિકારી હતો, તેથી કલિનાં વર્ષના આરંભ સૈકામાં યુધિષ્ઠિર થયાં.

(૬) છઠ્ઠો પક્ષ એવો છે કે, ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ થી વધારે વર્ષ પહેલાં યુધિષ્ઠિર થયાં. એનું પ્રમાણ વિષ્ણુપુરાણ ૪-૨૪-૩૨ માં આ પ્રમાણે છે:-

“યાવત્ પરિક્ષિતો જન્મ યાવન્નન્દાભિષેચનમ્ । પતદ્વર્ષ સહસ્રં તુ જ્ઞેયં પञ્ચદશોત્તરમ્ ॥”

રાજાએ પણ લાગુ ગણીએ તો તેમનો શાસનકાળ માત્ર ૩૦૦ વર્ષ થાય છે. જે વધારેમાં વધારે ૩૦ વર્ષ માની લઈએ તો ૪૫૦ થાય છે. વચ્ચે જે પ્રજાતંત્ર રાજ્ય ચાલ્યું તેને માટે ૨૫૪ નથી કહ્યું કે, તે કૃષ્ણની પહેલાં કે પછી ચાલ્યું. પહેલાં પણ હોઈ શકે, પાછળથી પણ હોઈ શકે અથવા કોઈ પહેલું અને કોઈ પછી એમ પણ હોઈ શકે છે; પણ જે પહેલાં જ માનીએ તો પણ એક પ્રજાતંત્ર રાજ્યનો સમય ૩૦૦ અને બીજાનો ૧૨૦ આપેલા છે, ત્રીજાનો નથી આપ્યો. જે વધુમાં વધુ તેનાં પણ ૩૦૦ વર્ષ માની લઈએ તો ૪૫૦+૩૦૦+૧૨૦+૩૦૦=૧૧૭૦ વર્ષ થાય છે. એમાં ૨૭૮૯ હમરેતાં હટાવવા થાય છે. ૬૦૪૨ પૂરાં થતાં નથી.

x ૧, ૨, ૩, ૪ પક્ષોના મતે શ્રીકૃષ્ણના સ્વર્ગારોહણ પછી કલિની શરૂઆત દર્શાવનારાં વચ્ચેનાં એ હેતુ છે કે, કલિનો પ્રભાવ સ્વર્ગારોહણ પછી થયો. જે કે-કલિ પહેલેથી શરૂ થયો હતો. વિષ્ણુપુરાણમાં કહ્યું છે કે:-

યાવત્ સ પાદ પદ્માભ્યાં પસ્પર્શે માંવસુન્ધરામાતાવત્ પૃથિવી પરિવંમે સમર્થો નામવત્ કલિઃ ॥

અર્થાત્—જ્યાંસુધી તેઓ (શ્રીકૃષ્ણ) પોતાનાં ચરણકમળથી આ ભૂમિને સ્પર્શ કરતા રહ્યા ત્યાંસુધી કલિ પૃથ્વીને ચડી શક્યો ન હતો. માસમીમાંસામાં બ્રહ્મપુરાણમાંથી નીચે પ્રમાણે ટાંકેલું છે કે:-

“અથ માદ્રપદે માસિ કૃષ્ણાષ્ટમ્યાં કલૌ યુગે । અષ્ટાધિશતિતમે જાતઃ કૃષ્ણૌડસૌ દેવકીસુતઃ ॥”

અર્થાત્—અઠાવીસમા કલિયુગમાં ભાદરવા વદી આઠમને દિવસે દેવકીપુત્ર શ્રીકૃષ્ણ જન્મ્યા.

÷ આ પક્ષમાં યુગની

અર્થાત-પરિક્ષિતના જન્મથી નંદના રાજ્યાભિષેકસુધી ૧૦૧૫ વર્ષ ગણવાં જોઈએ.
નંદોત્તું રાજ્ય ૧૦૦ વર્ષ રહ્યું. જેમકે એજ અધ્યાયમાં લખ્યું છે કે:-

મહાપદ્મઃ તત્પુત્રાશ્ચ એકં વર્ષશતમવનિપતયો મચિષ્યન્તિ । નવૈવ તાન્ નંદાન્ કૌટિલ્યો
બ્રાહ્મણઃ સમુદ્ધરિષ્યતિ ॥ તેષામભાવે મૌર્યાશ્ચ પૃથિવીં મોક્ષ્યન્તિ । કૌટિલ્ય એવ ચંદ્રગુપ્તં
રાજ્યે મિવેક્ષ્યતિ ॥

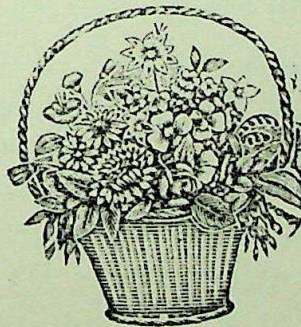
અર્થાત-મહાપદ્મ (પહેલો નંદ) અને તેનો પુત્ર ૧૦૦ વર્ષ રાજ્ય કરશે, તે નંદોને ચાણક્ય
બ્રાહ્મણ ઉખાડી નાખશે, તેના નાશ પછી મૌર્યરાજાઓ પૃથ્વીનું રાજ્ય કરશે, ચાણક્યજ ચંદ્ર-
ગુપ્તને રાજ્યાભિષેક કરશે.

હવે ચંદ્રગુપ્તને ઇ. સ. પૂ. ૩૧૫ માં રાજ્યગાદી મળી હતી; એટલે સિદ્ધ થયું કે, ૧૦૧૫ +
૧૦૦+૩૧૫=ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૩૦માં યુધિષ્ઠિર હતા.

(૧) વિષ્ણુ અને ભાગવત પુરાણમાં એ પણ લખ્યું છે કે, જ્યારે સપ્તર્ષિ પૂર્વાષાઢામાં પહોંચી
જશે, ત્યારે નંદોત્તું રાજ્ય થશે. મગધથી પૂર્વાષાઢા દશમું નક્ષત્ર છે અને સપ્તર્ષિ ૧૦૦ વર્ષ એક
નક્ષત્રમાં રહે છે. આથી યુધિષ્ઠિરથી નંદરાજ્ય સુધીનાં હજાર વર્ષ નક્કી થાય છે.

(૨) મગધના ઇતિહાસને આધારે યુધિષ્ઠિરથી બુદ્ધદેવ સુધીમાં ૩૫ રાજાઓએ રાજ્ય કર્યું,
તેમાંથી દરેકના રાજ્યની ૨૧ સરેરાશ માનીને $૩૫ \times ૨૧ = ૭૩૫$ એમાં બુદ્ધની જન્મતિથિ ઇ. સ. ૫૬૭
પૂર્વે ૬૬૭ નો આંકડો ઉમેરતાં એકંદરે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૨ નો સમય યુધિષ્ઠિરના સમયતરીકે
સિદ્ધ થાય છે.*

આવો મતભેદ છે. આથી ઓછો સમય માનનારા પણ છે, પણ હવે વર્તમાન ઇતિહાસકોમાં
તેમના મતને પોષનાર કોઈ રહ્યું નથી.

* વિષ્ણુપુરાણ ૪-૨૩-૨૪ અનુસાર મગધનો રાજા જરાસંધ (જે યુધિષ્ઠિરનો સમકાલીન હતો) તેનાથી
લઈને ૨૩ બાહ્યદ્રેથરાજ ૧૦૦૦ વર્ષ, ૫ પ્રહોતરાજ ૧૦૦ વર્ષ, ૧૦ શેશુનાગ રાજા ૩૬૨ અને નૌનન્દ ૧૦૦
વર્ષ રાજ્ય કરતા રહ્યા. આ પ્રમાણે ચંદ્રગુપ્તસુધી ૪૮ રાજા અને ૧૫૬૨ વર્ષ થાય છે.

સદ્ગત શાસ્ત્રી કરુણાશંકરજીની ભૂમિકા

મહાભારતની મહત્તા

ધર્મે ચાર્થે ચ કામે ચ મોક્ષે ચ ભરતર્ષભ ।

યદિહાસ્તિ તદન્યત્ર યન્નેહાસ્તિ ન તત્કચિત્ ॥(મહાભારત ૧-૬૨-૫૩)

ભાવાર્થ:—હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષના સંબંધમાં જે જે બાબતો આ મહાભારત ગ્રંથમાં સમાયલી છે, તેજ અન્ય ગ્રંથોમાં હોય છે; અને જે આમાં હોતું નથી તે અન્ય ક્યાંય પણ હોતું નથી.

ભારતવર્ષમાં મહાભારત, એ સારસ્વત નંદનવનનું ધર્મ, અર્થ, કામ તથા મોક્ષરૂપી વિવિધ ક્ષેત્રો આપનારું કલ્પવૃક્ષ છે; જ્ઞાનાબ્ધિનો ઉદ્ઘાસક ચંદ્ર છે; કથારત્નોનો રત્નાકર છે; રસસમૂહનું રસાયન છે; ધર્મોત્પત્તિનું અક્ષય ક્ષેત્ર છે; આનંદનો ઉદ્ધિ છે; મહાપુરુષોનું અક્ષયશરીર છે; અજ્ઞાનાંધકારમાં ડૂબેલાં મનુષ્યોને પ્રકાશ આપનાર સૂર્ય છે અને ભવાટવીના ભટકણમાં વિશ્વાસપાત્ર ભોમિયો છે. એટલુંજ નહિ પણ એ ગ્રંથને જેટલાં પણ શુભ વિશેષણો આપીએ તેટલાંને માટે એ પાત્ર છે. ભારતવર્ષની આર્યપ્રજાને ચાલુ સ્થિતિમાં પણ અભિમાન લેવા જેવો પ્રાચીન મહર્ષિઓ તરફથી શાસ્ત્રસંપત્તિનો જે અમૂલ્ય વારસો મળેલો છે; તેમાં “મહાભારત” એ વિવિધ પ્રભા પ્રસારતો હૃદયાહ્વાદક મહામણિ છે. આર્યપ્રજાના આચાર-વિચાર-વ્યવહાર અને ધર્મનું રહસ્ય, અર્થશાસ્ત્ર, નિયામક કામશાસ્ત્ર, વર્ણાશ્રમના સામાન્ય ધર્મ અને વિશેષ ધર્મ, સ્ત્રીધર્મ, પિતાપુત્ર-પતિ-પત્ની-ગુરુશિષ્ય-રાજાપ્રજા વગેરેના પરસ્પર ધર્મ, રાજનીતિ, સામાન્ય નીતિ, કપટનીતિ, યુદ્ધકળા, યુદ્ધસમયમાં નગરાદિની વ્યવસ્થા, વિવિધ કૌશલ્ય, સૃષ્ટિસૌંદર્ય, અધ્યાત્મજ્ઞાન અને સર્વનિયામક પરમેશ્વરનું નિરૂપણ, ઇલાદિ સર્વ વિષયોને એકજ ગ્રંથમાં જેવા હોય તો તે મહાભારતમાં મળશે; અને એજ હેતુથી એક મહોક્તિ પ્રસરી રહી છે કે, ‘યન્ન ભારતે તન્ન ભારતે’—અર્થાત્ ‘જે ભારતગ્રંથમાં નથી, તે ભરતખંડમાં પણ નથી.’ મહાભારત જેકે વીરરસપ્રધાન કાવ્ય છે, તથાપિ એમાં ધત્તર રસોની પણ એટલી ખંધી રેલછેલ છે, કે એમાંનો કોઈપણ ભાગ વાંચવા માંડતાં રસિક હૃદયને તે છોડવો ગમતો નથી. ખરેખર, મહાભારત વિવિધ જ્ઞાનસમૃદ્ધિથી સમૃદ્ધ છે અને તેથીજ એણે પોતાનાં ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપોથી વિદ્વાનોને તેમ નિરક્ષરોને, નાગરિકોને તેમ ગ્રામ્યોને, બાળકોને તેમ વૃદ્ધોને અને સ્ત્રીઓને તેમ પુરુષોને પોતા તરફ આકર્ષ્યાં છે. કોઈપણ સ્થાન એવું ભાગ્યેજ નીકળશે, કે જ્યાં તેના નામને અથવા તેમાંના એકાદ પ્રસંગને પણ જાણનાર કોઈ ન નીકળે ! આપણા ભારતવર્ષના લોકો એના તરફ પ્રીતિ-મમતા રાખે એમાં નવાઈ નથી; પરંતુ માત્ર ઇતિહાસ જોળનારા પાશ્વિમાત્ય પાંડિતોને પણ આ ગ્રંથે એવી ભુરજી નાખી છે, કે જેને લીધે તેઓ એ ગ્રંથની પાછળ અનેક મંથનો કરી ગયા છે, કરી રહ્યા છે અને કરશે. એક યૂરોપીયન પાંડિતે કોઈએ મહાભારતની યોગ્યતાના સંબંધમાં પ્રશ્ન કરતાં તેણે કહ્યું છે કે, ‘એ ગ્રંથ એવો ઉત્કૃષ્ટ છે કે, મને એ ભારતના બદલામાં ભારત (દેશ) આપે તોપણ હું ભારત (ગ્રંથ) છોડું નહિ !’

મહાભારત રહસ્યજ્ઞાનથી ભરપૂર છે.

મહાભારતમાં સતતસુખત, અંધૂપાખ્યાન, અનુગીતા, મોક્ષધર્મ, વિષ્ણુસહસ્રનામ આદિ પાવન કરનારા અનેક રહસ્યજ્ઞાનના ભંડારો સમાયેલા છે તેથી પણ એ ગ્રંથ મહાપૂજ્ય છે. રે ! બીજી બાજતો બાબુ રાખીને માત્ર એમાંના એક ભગવદ્ગીતા નામના રહસ્યપૂર્ણ પર્વવિભાગ તરફ દૃષ્ટિ કરીએ, તોપણ એ ગ્રંથનું ગૌરવ સહજે ધ્યાનમાં આવે તેમ છે. જેના ઉપર લિન્નલિન્ન લાખાઓમાં અનેકાનેક રહસ્યભરી ટીકાઓ લખાઈ છે, લખાય છે અને લખાશે; તેમ છતાં પણ જેના રહસ્યનો પાર આવ્યો નથી અને આવનાર પણ નથી; જેના ઉપર અનેક વ્યાખ્યાતાઓ વર્ષોનાં વર્ષોસુધી વ્યાખ્યાનો કર્યા કરે છે, તોપણ જેમાંથી કંઈ ને કંઈ નવું નવું રહસ્ય નીકળ્યાજ કરે છે; જે પ્રસ્થાન-ત્રયમાંનું એક પ્રસ્થાન છે; શંકરાચાર્યોદિ અનેક આચાર્યોએ જેના ઉપર લખ્યો રચેલાં છે; પ્રમાણે આપવામાં લાખ્યકારો જેનો સ્મૃતિ નામથી ઉપયોગ કરે છે; જેનું વાક્ય મહાપ્રમાણુ-રૂપ ગણાય છે; જે ગ્રંથ લખ્યો મનુષ્યોનાં મન ઉપર ગૌરવની છાપ પાડી રહેલો છે; જે કર્મ, ઉપાસના તથા જ્ઞાનના ખરા રહસ્યને સમજાવે છે; અને જેણે અસંખ્ય જ્ઞાનેચ્છુઓને પોતાની મોહિતી લગાડી રાખી છે; તે ભગવદ્ગીતારૂપી અનુપમ ગ્રંથ પણ મહાભારતરૂપી રત્નહારના મધ્ય-પદકના સ્થાનમાં શોભી રહેલો હોઈને એ એકજ ગ્રંથ મહાભારતનું ગૌરવ સૂચવવાને પૂરતો છે.

મુખ્ય પર્વો અને પેટા પર્વો

મહાર્ષિ કૃષ્ણદ્વેપાયને કલિના આરંભમાં દેશ, કાલ, ધર્મ તથા આયુષ્ય આદિની ગંભીર સ્થિતિ જોઈને, પરમ કૃપાથી સર્વના કલ્યાણને માટે આ ગ્રંથ નિર્મ્યો છે. આ ગ્રંથ જનમેજય-રાજના સર્પસત્રમાં તે રાજના પૂછવાથી, મહર્ષિ વ્યાસની આજ્ઞા થતાં વૈશંપાયનમુનિએ સો પર્વ-વિભાગથી સંભળાવ્યો હતો. તે પછી સૌતિ ઉગ્રશ્રવાએ તે સો પર્વોને અંતર્ગત રાખી નીચે જણાવેલાં મુખ્ય મુખ્ય અઠાર પર્વરૂપે નૈમિષારણ્યવાસી શૌનકાદિ ઋષિઓને સંભળાવ્યો હતો.

૧ આદિપર્વ ૨ સભાપર્વ ૩ વનપર્વ ૪ વિરાટપર્વ ૫ ઉદ્યોગપર્વ ૬ ભીષ્મપર્વ ૭ દ્રોણપર્વ ૮ કર્ણપર્વ ૯ શલ્યપર્વ ૧૦ સૌપ્તિકપર્વ ૧૧ સ્ત્રીપર્વ ૧૨ શાંતિપર્વ ૧૩ અનુશાસનપર્વ ૧૪ અશ્વ-મેધપર્વ ૧૫ આશ્રમવાસપર્વ ૧૬ મૌસત્રપર્વ ૧૭ મહાપ્રસ્થાનિકપર્વ ૧૮ સ્વર્ગારોહણપર્વ.

મહાભારતમાં પેટા પર્વોની સંખ્યા ૧૦૦ની કહી છે; તે ઉપલબ્ધ છાપેલી પ્રતોમાં નીચે પ્રમાણે છે:—

૧-આદિ પર્વ			
૧ અનુક્રમણિકા પર્વ	૧૧ ચૈત્રરથ પર્વ	૨૧ લોકપાલસભાખ્યાન પર્વ	૨
૨ પર્વસંગ્રહ પર્વ	૧૨ સ્વયંવર પર્વ	૨૨ રાજસૂયારંભ પર્વ	૩
૩ પૌષ્ય પર્વ	૧૩ વૈવાહિક પર્વ	૨૩ જરાસંઘવધ પર્વ	૪
૪ પૌલોમ પર્વ	૧૪ વિદુરાગમન રાજ્ય-લંભપર્વ	૨૪ દિગ્વિજય પર્વ	૫
૫ આસ્તીક પર્વ	૧૫ અર્જુનવનવાસ પર્વ	૨૫ રાજસૂય પર્વ	૬
૬ અંશાવતરણ પર્વ	૧૬ સુભદ્રાહરણ પર્વ	૨૬ અર્ધાભિહરણ પર્વ	૭
૭ સંભવ પર્વ	૧૭ હરણાહરણ પર્વ	૨૭ શિશુપાલવધ પર્વ	૮
૮ જતુગૃહ પર્વ	૧૮ ખાંડવદાહ પર્વ	૨૮ દૂત પર્વ	૯
૯ હિડિંબવધ પર્વ	૧૯ મયદર્શન પર્વ	૨૯ અનુદૂત પર્વ	૧૦
૧૦ બકવધ પર્વ			
	૨-સભા પર્વ	૩-વન પર્વ	
	૨૦ સભાક્રિયા પર્વ	૩૦ અરણ્ય પર્વ	૧

૧૨૨

સદ્ગત શાસ્ત્રી કરુણાશંકરજીની ભૂમિકા

૩૧ કિર્મીરવધ પર્વ	૨	૫૯ પ્રમગર પર્વ	૩	૧૧-સ્ત્રી પર્વ	
૩૨ અર્જુનાભિગમન પર્વ	૩	૬૦ સનત્સુખત પર્વ	૪	૮૫ જયપ્રદાનિક પર્વ	૧
૩૩ કૈરાત પર્વ	૪	૬૧ યાનસંધિ પર્વ	૫	૮૬ સ્ત્રીવિદ્યાપ પર્વ	૨
૩૪ ઇંદ્રલોકાભિગમન પર્વ	૫	૬૨ ભગવદ્દાન પર્વ	૬	૮૭ શ્રાદ્ધ પર્વ	૩
૩૫ નયોપાખ્યાન પર્વ	૬	૬૩ સેનાનિર્ધાણ પર્વ	૭	૧૨-શાન્તિ પર્વ	
૩૬ તીર્થયાત્રા પર્વ	૭	૬૪ ઉલૂકફતાગમન પર્વ	૮	૮૮ રાજધર્મ પર્વ	૧
૩૭ જટાસુરવધ પર્વ	૮	૬૫ રથાતિરથસંખ્યાન પર્વ	૯	૮૯ આપદ્ધર્મ પર્વ	૨
૩૮ યદ્યુધ્ધ પર્વ	૯	૬૬ અંબોપાખ્યાન પર્વ	૧૦	૯૦ મોક્ષધર્મ પર્વ	૩
૩૯ નિવાતકવચ્યુદ્ધ પર્વ	૧૦	૬-ભીષ્મ પર્વ		૧૩-અનુશાસન પર્વ	
૪૦ આજગર પર્વ	૧૧	૬૭ જંબૂખંડવિનિર્માણ પર્વ	૧	૯૧ દાનધર્મ પર્વ	૧
૪૧ માર્કંડેયસમાસ્યા પર્વ	૧૨	૬૮ ભૂમિ પર્વ	૨	૯૨ ભીષ્મસ્વર્ગારોહણ પર્વ	૨
૪૨ દ્રૌપદીસત્યભામા- સંવાદ પર્વ	૧૩	૬૯ ભગવદ્ગીતા પર્વ	૩	૧૪-અશ્વમેધ પર્વ	
૪૩ ઘોષયાત્રા પર્વ	૧૪	૭૦ ભીષ્મવધ પર્વ	૪	૯૩ આશ્વમેધિક પર્વ	૧
૪૪ મૃગસ્વમોહભવ પર્વ	૧૫	૭-દ્રોણ પર્વ		૯૪ અનુગીતા પર્વ	૨
૪૫ વ્રીહદ્રૌણિક પર્વ	૧૬	૭૧ દ્રોણભિષેક પર્વ	૧	૧૫-આશ્રમવાસ પર્વ	
૪૬ દ્રૌપદીહરણ પર્વ	૧૭	૭૨ સંશક્તકવધ પર્વ	૨	૯૫ આશ્રમવાસ પર્વ	૧
૪૭ જયદ્રથવિમોક્ષણ પર્વ	૧૮	૭૩ અભિમન્યુવધ પર્વ	૩	૯૬ પુત્રદર્શન પર્વ	૨
૪૮ રામોપાખ્યાન પર્વ	૧૯	૭૪ પ્રતિજ્ઞા પર્વ	૪	૯૭ નારદાગમન પર્વ	૩
૪૯ પતિવ્રતામાહાત્મ્ય પર્વ	૨૦	૭૫ જયદ્રથવધ પર્વ	૫	૧૬-મૌસલ પર્વ	
૫૦ કુંડલાહરણ પર્વ	૨૧	૭૬ ઘટોતકચવધ પર્વ	૬	૯૮ મૌસલ પર્વ	૧
૫૧ આરણ્ય પર્વ	૨૨	૭૭ દ્રોણવધ પર્વ	૭	૧૭-મહાપ્રસ્થાનિક પર્વ	
૪-વિરાટ પર્વ		૭૮ નારાયણાશ્વમેધ પર્વ	૮	૯૯ મહાપ્રસ્થાન પર્વ	૧
૫૨ પાંડવપ્રવેશ પર્વ	૧	૮-કર્ણ પર્વ		૧૮-સ્વર્ગારોહણ પર્વ	
૫૩ સમયપાત્રન પર્વ	૨	૭૯ કર્ણ પર્વ	૧	૧૦૦ સ્વર્ગારોહણ પર્વ	૧
૫૪ કીચકવધ પર્વ	૩	૯-શલ્ય પર્વ		આ રીતે મહાભારતમાં કુલ	
૫૫ ગોહરણ પર્વ	૪	૮૦ શલ્યવધ પર્વ	૧	૧૦૦ પર્વ હોવા ઉપરાંત હરિ-	
૫૬ વૈવાહિક પર્વ	૫	૮૧ હૃદયપ્રવેશ પર્વ	૨	વંશમાં નીચલાં ત્રણ પર્વો છે.	
૫-ઉદ્યોગ પર્વ		૮૨ ગદાયુદ્ધ પર્વ	૩	૧૯-હરિવંશ પર્વ	
૫૭ સેનાદ્યોગ પર્વ	૧	૧૦-સૌમિક પર્વ		૧ હરિવંશ પર્વ	
૫૮ સંજયયાન પર્વ	૨	૮૩ સૌમિક પર્વ	૧	૨ વિષ્ણુ પર્વ	
		૮૪ ઐષીક પર્વ	૨	૩ ભવિષ્ય પર્વ	

આ પ્રમાણે જો હરિવંશ પર્વને પણ મહાભારતમાં ગણીએ તો વ્યાસોક્ત સંખ્યા કરતાં ત્રણ પર્વો વધે છે.

ઉક્ત સંખ્યા કરતાં વધઘટ

વ્યાસજીએ પર્વો, અંતર્પર્વો, અધ્યાયો તથા શ્લોકોની ગણના આદિપર્વના પર્વસંગ્રહાધ્યાય નામના ખીખ અધ્યાયમાં આપેલી છે; પરંતુ તે સાંપ્રતમાં મળતા મહાભારતની સાથે મળતી આવતી નથી, તેને લીધે કેટલાએક ભારતમાં વધારોઘટાડો થયેલો માને છે. તે સંબંધમાં વિચાર કરવાની અતુલ્યતાને સાર અહીં નીચકંઠે ગણાવેલી અંતર્પર્વોની સંખ્યા, વ્યાસોક્ત પર્વો, અંતર્પર્વો, અધ્યાયો તથા શ્લોકોની સંખ્યા અને ઉપરના મહાભારતમાં આપેલી સંખ્યાનું કોષ્ટક આપ્યું છે.

સહગત શાસ્ત્રી કરણાશંકરજીની ભૂમિકા

૧૨૩

કોષ્ટક

મુખ્ય પર્વો	ઉપલબ્ધ પર્વ વિભાગ	નીલકંઠોક્ત એ રીતના પર્વ † વિભાગ ‡	* વ્યાસોક્ત અધ્યાય-સંખ્યા	ઉપલબ્ધ અધ્યાય-સંખ્યા	વ્યાસોક્ત શ્લોકસંખ્યા	ઉપલબ્ધ મહાભારતની શ્લોકસંખ્યા	
૧ આદિ	૧૯	૧૯	૧૮	૨૨૭	૨૩૪	૮૮૮૪	૮૬૨૩
૨ સભા	૧૦	૯	૯	૭૮	૮૧	૨૫૧૧	૨૭૧૨
૩ વન	૨૨	૧૬	૧૬	૨૬૯	૩૧૫	૧૧૬૬૪	૧૧૮૫૯
૪ વિરાટ	૫	૪	૪	૬૭	૭૨	૨૦૫૦	૨૨૭૨
૫ ઉદ્યોગ	૧૦	૧૧	૧૧	૧૮૬	૧૯૬	૬૬૯૮	૬૬૧૪
૬ ભીષ્મ	૪	૫	૫	૧૧૭	૧૨૨	૫૮૮૪	૫૮૬૯
૭ દ્રોણ	૮	૮	૮	૧૭૦	૨૦૨	૮૯૦૯	૯૬૪૨
૮ કર્ણ	૧	૧	૧	૬૯	૯૬	૪૯૬૪	૫૦૧૩
૯ શલ્ય	૩	૪	૪	૫૯	૬૫	૩૨૨૦	૩૬૨૮
૧૦ સૌમિક	૨	૩	૩	૧૮	૧૮	૮૭૦	૮૦૩
૧૧ સ્ત્રી	૩	૫	૫	૨૭	૨૭	૭૭૫	૮૨૫
૧૨ શાંતિ	૩	૪	૪	૩૨૯	૩૬૫	૧૪૭૩૨	૧૩૭૭૧
૧૩ અનુશાસન	૨	૧	૧	૧૪૬	૧૬૮	૮૦૦૦	૭૭૦૧
૧૪ અશ્વમેધ	૨	૨	૨	૧૦૩	૯૨	૩૩૨૦	૨૮૪૬
૧૫ આશ્રમવાસ	૩	૩	૩	૪૨	૩૯	૧૫૦૬	૧૦૮૮
૧૬ મૌસલ	૧	૧	૧	૮	૮	૩૨૦	૨૮૭
૧૭ મહાપ્રસ્થાનિક	૧	૧	૧	૩	૩	૩૨૦	૧૧૦
૧૮ સ્વર્ગારોહણ	૧	૧	૧	૫	+ ૫	૨૦૯	૨૧૫
૧૯ હરિવંશ	૩	૨	૩	લખ્યા નથી	૩૧૮	૧૨૦૦૦	૧૬૦૮૦
૧૯	૧૦૩	૧૦૦	૧૦૦	૧૯૨૩	૨૪૨૬	૯૬૮૩૬	૯૯૯૫૮

† પાં નીલકંઠે આદિ પર્વના અં ૨ ના શ્લોક ૩૯૬ ની ટીકામાં આપેલો આ પર્વગણનાનો શ્લોક આ પ્રમાણે છે:—“ આદિ ધ્યાન ૧૯ સભાધનં ૯ વનચયં ૧૬ વૈરાટમ્ ૪ યોગયુક્ ૧૧ મીઠમદ્રોણમ્ ૫ જં ૮ ચ કર્ણકુ ૧ તથા શલ્યેમ્ ૪ સૌપ્તમ્ ૩ મ્ । સ્ત્રીશં ૫ શાંતિમ્ ૪ દાનધર્મકુ ૧ હયેજ્યારા ૨ શ્રમાવાસગં ૩ કં ૧ કં ૧ મૌસલપ્રાનયોર્દ્યુગતિકં ૧ વંશેશ્વ ૨ મેતચ્છતં ॥ ” આ વરુચિની પરિભાષા પ્રમાણે અંકગણનાની પરિપાટી છે. ખીજા અધ્યાયમાં પર્વસંખ્યા આને અનુસરીને આપી છે.

‡ આ પર્વગણનાનો શ્લોક અં ૨ ના શ્લોક ૮૫ ની ટીકામાં આ પ્રમાણે છે:—“ પર્વાજિ-ઘૃ ૧૮ લંક ૯ નૃપ ૧૬ વાર્ધી ૪ ટ્ ૧૧ ધી ૫ મૈ ૮ ક ૧ કેટ્ ૪ ત્રિ ૩ ધી: ૫ । વાર્ધી ૪ ન્દુ ૧ દ્વિ ૨ ત્રિ ૩ મૂ ૧ મૂ ૧ મૂ ૧ ગ્રામા ૩ શ્વેતિ શતક્રમાત્ ॥ ”

* આસમુનિએ આ અધ્યાયોની અને શ્લોકોની ગણના, આદિ પર્વના અધ્યાય ખીજાના શ્લોક ૧૩૧થી તે ૩૭૬મા શ્લોક સુધીમાં આપી છે.
+ આમાં પાંચ અધ્યાય પછી મહાભારતની સમાપ્તિ છે. તે પછી એક હરિવંશોક્ત શ્રવણવિધિનો અધ્યાય આપેલો છે. તેની ગણતરી હરિવંશખાતે થઈ ૯૯૪ થી ૧૦૦૦ સુધી ગણવામાં આવી છે. આમાં ગણ્યા નથી.

મહાભારતમાં શ્લોકોનો વધારો થયો નથી, પણ ઘટાડો થયો છે.

ઉપર આપેલા કોષ્ટક ઉપરથી જણાશે કે, વ્યાસોક્ત અધ્યાયો કરતાં હમણાં ઉપલબ્ધ થતા સંખ્યમાં છપાયેલા મહાભારતમાં ૫૦૩ અધ્યાયો વધારે જોવામાં આવે છે. તેમાં વ્યાસજીએ પોતાની અધ્યાયગણનામાં હરિવંશના ૩૧૮ અધ્યાયોની ગણતરી કરી નથી; અને આપણે તે કોષ્ટકમાં ગણી લીધા છે, એટલે તે બાદ કરતાં ૧૮૫ અધ્યાયો વધે છે. ભલે તે વધે, પરંતુ શ્લોકોની સંખ્યા મળતી હોય તો કોઈ પંડિતમન્યોના પ્રતાપથી થયેલું તે અધ્યાયોનું ન્યૂનાધિક્ય અકિંચિત્કર છે; કારણકે જેમ કોઈ પાંચશેર પાંચશેરની આઠ ધડીઓથી મળુ અન્ન તોલે, અથવા કોઈ દશશેર દશશેરની ચાર ધડીઓથી મળુ અન્ન તોલે, તો તેમાં કાંઈ ખોટું નથી; પણ ચાલીસ શેરમાં ન્યૂનાધિક કરે તોજ તે વિવાદાસ્પદ થઈ પડે. તેજ પ્રમાણે અહીં પણ કોઈ પંડિતમન્યને કોઈ અધ્યાયમાં વધારે શ્લોકો લાગ્યા હોય અથવા પ્રસંગાંતર થતું લાગ્યું હોય અને તેણે તે અધ્યાયનો વિભાગ પાડ્યો હોય, તો તેથી કંઈ મહાન અનિષ્ટ થતું નથી. અનિષ્ટ તો ત્યારે થયેલું ગણાય, કે જ્યારે તેમાં સ્વાર્થસાધુઓએ નવા શ્લોકો દાખલ કરી દબને ગ્રંથ વધારી દીધો હોય !

હવે એ શ્લોકોમાં તેમ થયું છે કે નહિ, તેનો આપણે વિચાર કરીશું. વ્યાસજીએ ગણાવેલી શ્લોકોની સંખ્યા કરતાં મહાભારતની છાપેલી પ્રતમાં ૩૧૨૨ શ્લોકોનો વધારો જોવામાં આવે છે. તેમાં વ્યાસજીએ હરિવંશના ૧૨૦૦૦ જ શ્લોકો ગણાવેલા છે અને ઉપલબ્ધ હરિવંશમાં ૧૬૦૮૦ શ્લોકો છે, એટલે ૪૦૮૦ શ્લોકો હરિવંશના વધે છે. એ વધારાના સંખ્યામાં પંડિતવર્ધ નીલકંઠે આદિપર્વના અં ૨ ના શ્લોક ૩૭૯ ની ટીકામાં ખુલાસો કર્યો છે, તે પાઠકોની નજરમાટે અહીં આપું છું. હરિવંશમાં ખીન્ન આખ્યાતો છે; તેમ છતાં હરિવંશ અને ભવિષ્ય પર્વ અવશ્ય અપેક્ષિત છે, એ જણાવવા 'વિલેષુ હરિવંશશ્ચ ભવિષ્યં ચ પ્રકીર્તિતમ્' (આદિ ૨, શ્લોક ૩૭૯) આ શ્લોકમાં એ બે પર્વનાંજ નામો આપ્યાં છે; અને તે બે પર્વનાંજ ૧૨૦૦૦ શ્લોકોની સંખ્યા ગણાવી છે. (હરિવંશમાં એક ત્રીજું વિષ્ણુપર્વ છે, એ સ્મરણમાં રાખવું.) અર્થાત્ આખા ગ્રંથની શ્લોકસંખ્યા ગણાવી નથી, કારણ કે એ સંપૂર્ણ ગ્રંથમાં અધિક શ્લોકો જોવામાં આવે છે. વળી હરિવંશમાં બાર હજારજ શ્લોકો માનીએ છીએ, તો તેટલાથી લાખ શ્લોકની પૂર્તિ થતી નથી; અને ઉપર પ્રમાણે સ્વીકારવાથી એ લાખ શ્લોકની પૂર્તિ થઈ શકે છે. તે આ પ્રમાણે કે, વ્યાસજીએ ગણાવેલા શ્લોકોની સંખ્યા ૯૬૨૧૬, કૈલાસયાત્રાસહિત પુષ્કર પ્રાદુર્ભાવાદિ હરિવંશના ઉત્તરવિભાગના ચાર હજારથી કંઈક ઓછા શ્લોકો, અને તે પછી ઋષિએ ફરી દોઢસો શ્લોકનું સંક્ષિપ્ત ભારત કર્યું તે દોઢસો શ્લોક મળીને એક લાખ અને દોઢસો શ્લોકોની પૂર્તિ થાય છે.

પંડિત નીલકંઠે વ્યાસોક્ત શ્લોકસંખ્યા ૯૬૨૧૬ ગણી છે, પણ તે શ્લોકોની સંખ્યા ૯૬૮૩૬ની થાય છે. જે કે એમણે ૧૫૦ શ્લોકો નૂદા ગણ્યા છે, એટલે તે ઉમેરતાં એમના શ્લોકો ૯૬૩૬૬ થાય છે; તોપણ મૂળ વ્યાસોક્ત ગણના કરતાં એમની ગણનામાં ૪૭૦ શ્લોકો ઓછા થાય છે. કોઈ ભૂલને લીધે આમ થયું હોયું જોઈએ.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે હરિવંશમાં પણ વ્યાસની ગણનાવિનાના શ્લોકો જેટલા-એટલે કે ૪૦૮૦ શ્લોકો વધે ત્યાંસુધી તો શ્લોકોમાં ઉમેરો થયેલો ગણાય નહિ. ઉલટું અહીં મળતી પ્રતમાં તો ૩૧૨૨ શ્લોકોજ વધેલા જણાય છે. આથી ઉમેરાની વાત તો ક્યાંયે ગઈ પણ મૂળમાંજ ૯૫૮ શ્લોકોની ખોટ આવે છે. હવે એ શ્લોકો ક્યાં જતા રહ્યા તે વાત જતી કરવા છતાં આપણે એટલો તો નિશ્ચય કરી શક્યા છીએ કે, મૂળ લાખ શ્લોકના ગ્રંથમાં ઉમેરો થયો નથી, પણ તેમાંથી શ્લોકો ઓછા થયા છે. કેમકે અત્યારે ઉપલબ્ધ છાપેલા ભારતમાં હરિવંશ સાથે ૯૯૯૫૮ શ્લોકો મળતા હોવાથી લાખ શ્લોકમાં ૪૨ ઓછા રહે છે. જૂદીજૂદી પ્રતોની સંખ્યાઓ જોતાં તેમાં થોડાથોડા શ્લોકોનું ન્યૂનાધિક્ય જણાય છે; પરંતુ કેટલેક ઠેકાણે દોઢ દોઢ શ્લોકે આંકડાઓ મૂકેલા છે, તેથી તેમ થયું હોય એમ લાગે છે.

આ રીતે શ્લોકોની એકંદર સંખ્યામાં વધારો થતો નથી, એટલે અંતર્ધર્વો અને અધ્યાયોનું ન્યૂનાધિક્યપણું હાનિકારક થતું નથી. તાત્પર્ય કે મૂળમાં ઉમેરો થયો નથી પણ તેમાંથી કેટલાક શ્લોકો ઓછા થયા છે.

બુદ્ધિવાદીઓનું મંતવ્ય

કેટલાએક બુદ્ધિવાદીઓ પોતાની બુદ્ધિમાં (તર્કમાં) ન ઉતરે તેવી પ્રાચીન ઇતિહાસ તથા પુરાણોની દૈવી સામર્થ્યથી ભરેલી કથાઓને ખોટી કહે છે; ત્યારે કેટલાએક તેવી કથાઓને માનુષી ભાવમાં મૂકવામાટે તેનાં રૂપકો ઘડવા મંડી પડે છે! વળી કેટલાએક તો ચમત્કારપ્રિય મનુષ્યોએ તે પાછળથી ધુસારી દીધેલી છે, એમ માને છે. એ બુદ્ધિવાદીઓનાં એવાં મંતવ્યોનાં કારણો અને તેની સત્યાસત્યતાનો અહીં થોડો વિચાર કરીશું, તો તે અસ્થાને ગણાશે નહિ.

પ્રમાણો

કોઇપણ વસ્તુની યથાર્થ સ્થિતિ જાણવામાટે પ્રમાણોની અપેક્ષા રહે છે. પ્રમાણો ચાર છે-પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને શાબ્દ. કેટલાએક અર્થોપત્તિ અને અનુપપત્તિ નામનાં બે અધિક પ્રમાણોની સાથે છ પ્રમાણો માને છે. તે પ્રમાણોમાંનાં પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શાબ્દ આ ત્રણ પ્રમાણો મુખ્ય છે, એટલે અહીં તે સંબંધીજ વિચાર કરીશું.

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ

નાસ્તિક ચાર્વાકમતાનુયાયીઓ માત્ર પ્રત્યક્ષ(ઈન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન)નેજ પ્રમાણ માને છે. તેઓ બીજાં અનુમાન, આગમ(શાસ્ત્ર) વગેરે પ્રમાણોને માનતા નથી; તેથી તેઓએ પ્રત્યક્ષને અનુસરીને કેટલાંએક સૂત્રો પણ નિર્મેલાં છે કે જે સૂત્રો તેમના ઉદયકાળમાં તદનુયાયીઓમાં મહાસૂત્ર-રૂપે વપરાતાં હતાં. તેમાંનાં થોડાં સૂત્રો તેઓનું મંતવ્ય દર્શાવવા તથા પૂર્વે પણ શાસ્ત્રોના તથા ધર્મના પ્રધાતકો હતા તે જણાવવા અહીં આપું છું:-“સૂત્રો ન ધર્મોશ્ચરેત્ । અષ્ટફલત્વાત્ । સાંશયિકત્વાચ્ચ । વરમદ્ય કપોતઃ શ્વો મયૂરાત્ । કોહ્યવાલિશો હસ્તગતં પરગતં કુર્યાત્ । શાસ્ત્રોક્ત ધર્મોતું આચરણ કરવું નહિ, કારણ કે તેવા ધર્મોતું આચરણ કરીને પછીથી ફળની ઈચ્છા રાખવી પડે છે-અર્થાત્ તત્કાળ ફળ મળતું નથી; તેમજ તે ફળ સંશયગ્રસ્ત પણ છે, માટે કાલે મોર મળતો હોય તેના કરતાં આજે હાથમાં રહેલો કપોત શ્રેષ્ઠ છે. કયો ડાહ્યો મનુષ્ય પોતાના હાથમાં રહેલું ધન પારકાના હાથમાં જવા દે?” ઇત્યાદિ વાદો કરીને તેઓ પોતે ભમતા હતા અને બીજાઓને ભમાવતા હતા; એટલુંજ નહિ પણ તેઓ તો સર્વવ્યાપક ચૈતન્ય જે જીવ-ભાવથી દેહોને પ્રવર્તાવે છે તેને પણ માનતા નહિ; પરંતુ જેમ કાથો, ચૂનો અને પાન મળવાથી લાલ રંગ થાય છે, જેમ અન્નાદિક હોવાથી તેમાં માદક ગુણ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમજ પૃથ્વી, જળ, તેજ અને વાયુએ ચારના યોગ્ય સંયોગથી દેહ, ઇન્દ્રિયો વગેરેની પ્રવૃત્તિ થાય છે, એવું માનતા હતા.

અનુમાન પ્રમાણ

આવો તેઓનો પ્રત્યક્ષવાદ કેટલાકોને અનુકૂળ જણાયો નહિ. કારણ તેમણે વિચાર્યું કે, જો દેહવ્યતિરિક્ત ચૈતન્ય ન હોય તો પુનર્જન્મ પણ ગણાય નહિ અને તેમ થાય તો તત્કાળ ઉત્પન્ન થયેલું વછેરું ધાવવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે, એમાં શો હેતુ? કારણ કે સંસ્કારવિના તેવી પ્રવૃત્તિ એ પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ છે. આમ માનીને તેઓએ બીજું ‘અનુમાન’ નામનું પ્રમાણ સ્વીકાર્યું અને તેવડે તેઓએ સિદ્ધ કર્યું કે, ‘કોઇપણ પ્રવૃત્તિ અનુભવપૂર્વક હોય છે. આપણી પ્રવૃત્તિની પેઠે, તેમની-આ સ્તનપાન કરનારાં વછેરાંની પ્રવૃત્તિ પણ અનુભવપૂર્વકજ છે.’ આ રીતે તેઓએ પ્રત્યક્ષ અને પ્રત્યક્ષોપજીવી અનુમાન (પ્રત્યક્ષ છે મૂત્ર જેનું-અર્થાત્ પ્રથમ ધૂમવાળા અગ્નિને જોયો હોય તોજ પછીથી પર્વત ઉપર ધુમાડો જોઈને પર્વત વહ્નિવાળો છે, ધૂમવાળો છે, માટે એવું અનુમાન કરી શકાય છે તેથી) એ બે પ્રમાણો સ્વીકાર્યાં.

શાબ્દ પ્રમાણ

પરંતુ આસ્તિકોને માત્ર એ બે પ્રમાણોથી ઈશ્વરની અને પરલોક આદિની સિદ્ધિ થઈ નહિ. કારણ કે પ્રત્યક્ષ હોય ત્યાંજ અનુમાન ચાલી શકે છે, અપ્રત્યક્ષ વસ્તુમાં અનુમાન ચાલી શકતું નથી; અને ઈશ્વરાદિક અગોચર ભાવો જાણવાની આવશ્યકતા તો જણાઈ. કેમકે શુભાશુભ કર્મોનાં ફળ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે; પણ જડ કર્મો સ્વતંત્ર રીતે ફળ આપવા સમર્થ થતાં નથી. એટલે તેનાથી ઇતર સર્વ કર્મોને સંચાલન કરનાર તથા ફળદાતા કોઈ હોવોજ જોઈએ આવો વિચાર ઉપસ્થિત થયો. ભગવાન વ્યાસે બ્રહ્મસૂત્રમાં દર્શાવ્યું છે કે-**ફલમત ઉપપત્તે** । ૩।૨। ૩૮ । અર્થાત્ ઈશ્વરથી જીવોને કર્મનું ફળ ઉત્પન્ન થાય છે; કેવળ કર્મથી ફળ ઉત્પન્ન થતું નથી. કારણ કે

જૈનન્યમય ઇશ્વરનુંજ ફલોત્પાદકપણું ધરી શકે છે; પરંતુ જડકર્મનું સ્વતંત્રતાથી ફલોત્પાદકપણું ધરી શકતું નથી. વળી ‘કર્માધ્યક્ષસ્સર્વભૂતાધિવાસઃ’ એ શ્રુતિમાં ઇશ્વરનું કર્માધ્યક્ષપણું કહેલું છે—અર્થાત્ ઇશ્વરજ કર્માનુરૂપ ફળદાતા છે. આ ફળદાતાની ઉપાસના કરવા—તેમનું જ્ઞાન થવા આગલાં બે પ્રમાણો સ્વતંત્ર રીતે ઉપયોગી થયાં નહિ તેથી, તેમજ અધિક શુભાશુભ કર્મથી પ્રાપ્ત થતા સ્વર્ગ તથા નરકાદિ લોકો અને તે નાશવંત લોકોથી મુક્ત થઈને અવિનાશી પદની પ્રાપ્તિના સાધનનું જ્ઞાન પ્રદત્ત થવા માટે તેઓને શાસ્ત્ર (આગમ-શાસ્ત્ર) પ્રમાણની જરૂર પડી. કારણ કે ત્યાં પ્રત્યક્ષ તથા અનુમાન પહોંચી શકતાં નથી. તે નરકાદિ લોકો છે અને એમાં શાસ્ત્રજ પ્રમાણભૂત છે. જેમકે શ્રુતિ ભગવતી કથે છે કે, ‘વૈવસ્વતં સજ્જમનં જનનાં—પાપીઓને યમલોકમાં જવું પડે છે’ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ; તેમજ ‘સ્મરન્તિ ચ’ (અહસૂત્ર ૩-૧-૧૪)—સ્મૃતિકારો પણ દુષ્કર્મીઓને નરકલોકની પ્રાપ્તિ પ્રતિપાદન કરે છે; અને ‘કૃતાત્યયેડનુશયવાન્ દૃષ્ટ સ્મૃતિશ્ચાં યથેત્તમનેવં ચ’ (અહસૂત્ર ૩-૧-૮) ‘સ્વર્ગોદ્દેશથી કરેલાં પુણ્યનો નાશ થતાં પુણ્યાત્મા અહીંથી જે માર્ગે સ્વર્ગલોકમાં ગયો હોય તે માર્ગથી અથવા અન્ય માર્ગથી ભોગ કરતાં બાકી રહેલાં સંચિત કર્મોની સાથે ભૂલોકમાં આવે છે’ ઇત્યાદિથી આ લોક-પરલોકનું ગમનાગમન તથા તેના હેતુઓ શાસ્ત્રપ્રમાણથીજ મળે છે. વળી મુક્તિને માટે પણ ‘અતોડનંતેન તથા હિ લિઙ્ગમ્’ (અહસૂત્ર અ. ૩-૨-૨૬) જીવ તથા અજ્ઞાના અભેદ સાક્ષાત્કારવડે જીવોપાધિભૂત અવિદ્યાની નિવૃત્તિ પછી શુદ્ધ જીવ અતંત એવા અહમી સાથે અભિન્ન થઈ જાય છે—મિથ્યાભૂત ભેદ ત્યજીને અત્યંત અભેદ પામે છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે:—‘બ્રહ્મવિદ્ બ્રહ્મૈવ ભવતિ—બ્રહ્મ જાણે તે અહમજ થાય છે.’ ‘બ્રહ્મવિદાન્નોતિ પરમ્—અહમવેત્તા પરમપદને પામે છે’

નુસ્તા તર્કો અપ્રતિષ્ઠિત છે.

આવા પરોક્ષ ભાવોમાં પ્રત્યક્ષ તથા અનુમાન (તર્ક) પહોંચતાં નથી; પરંતુ ત્યાં તો શાસ્ત્ર પ્રમાણજ મુખ્ય છે અને તેથીજ ભગવાન વ્યાસે કહ્યું છે કે:—‘તર્કપ્રતિષ્ઠાનાત્’ (અહસૂત્ર અ. ૨-૧-૧૧) તર્કો—અનુમાનો કેટલીક જગ્યાએ મિથ્યા થાય છે, માટે તે અપ્રમાણરૂપ છે. વળી એજ સૂત્રના ભાષ્યમાં ભગવાન શંકરાચાર્ય લખે છે કે:—‘इतश्च नागमगम्येऽर्थे केवलेन तर्केण प्रत्यवस्थातव्यम् । यस्मान्निरागमाः पुरुषोत्प्रेक्षामात्र निवन्धनास्तर्का अप्रतिष्ठिता भवन्ति ॥’ આ ઉપરથી શાસ્ત્રગમ્ય જે પદાર્થ છે તેમાં કેવળ તર્કથીજ સ્થિતિ કરવી નહિ; કારણ કે આગમ(શાસ્ત્ર)ને ન અનુસરનારા અને માત્ર પુરુષોની કલ્પનાથીજ બંધાયેલા તર્કો અપ્રતિષ્ઠિત થાય છે.

બુદ્ધિગમ્ય ન થવાથી વસ્તુસ્થિતિ પલટાતી નથી.

આ રીતેજ શાસ્ત્રપ્રમાણને છોડીને અથવા શાસ્ત્રના ઐચ્છિક અર્થો કરીને જેઓ પોતાનાં તર્કબળથી પુરાતન ધર્મગ્રંથોમાં સંદેહો ઉપસ્થિત કરે છે; તેઓના તે તર્કજન્ય સંદેહો પ્રતિષ્ઠાપાત્ર નથી. કોઈ કહેશે કે, ‘તેવીવાતો અમારી બુદ્ધિમાં ઉતરતી નથી, તેથી અમે તેને કેવી રીતે માનીએ?’ તેઓએ જાણવું જોઈએ કે, નાના બાળકની આગળ કોઈ અધ્યાત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરે અને તે બાળકની બુદ્ધિમાં ન ઉતરે, તથા તે તેને મિથ્યા કહે, તેથી શું તે અધ્યાત્મજ્ઞાન મિથ્યા થઈ જાય? નહિજ. એથી તો તેજ ઉલટો આવબુદ્ધિનો ગણાય. બુદ્ધિમાં ઉતરવા ન ઉતરવાથી કોઈ રીતે વસ્તુની સ્થિતિ પલટાઈ જતી નથી. જોનારની દૃષ્ટિના ભેદથી જે વસ્તુસ્થિતિ બદલાઈ જતી હોય તો તો દોરડી પણ સર્પ થઈ જાય! રે! અહમ પણ કાયમને માટે જગનભાવ પામી જાય! પરંતુ તેમ નહિ થતાં, તેવા વિવર્તો તો તેના જોનારનેજ બાધક થઈ પડે છે. સંશયદૃષ્ટિથી જોનારો સંશયમાંજ ગોથાં ખાયા કરે છે; કારણકે તેને વસ્તુતત્ત્વ ન જણાતાં સંશયોજ જણાયા કરે છે અને તેવાઓને માટે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે કે, ‘સંશયત્મા વિનશ્યતિ—અર્થાત્ સંશયગ્રસ્ત વિનાશ પામે છે—સ્વાર્થથી ભ્રષ્ટ થાય છે.’ આપણે એક સુપ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંત લ્યો કે, આપણા દેશમાં જ્યારે રેલ્વે, તાર, વિદ્યુતનાં યંત્રો, તારનાં દોરડાંવિનાના સંદેશાઓ વગેરે ન હતાં, ત્યારે કોઈ આપણને કહે કે, ‘થૂરોપમાં તો વાહનોવિના ગાડીઓ ચાલે છે, તારમાંથી સંદેશાઓ જાય છે, વિજળાથી દીવાઓ ચાય છે અને વગરદોરડાંથી આકાશમાર્ગે સંદેશાઓ પહોંચે છે; તો આપણે તેને કહીશું કે, એ વાત ખોટી છે; કારણ કે એ ધ્યાનમાં ઉતરતી નથી.’ શું આપણા કહેવાથી તે વસ્તુઓ

જોડી થઈ જશે? નહિજ. પૂર્વે જે વાત આપણી બુદ્ધિમાં ઉતરતી ન હતી તથા વિસ્મયજનક લાગતી હતી, તેજ વસ્તુઓનો આજે આપણે આશ્ચર્યરહિત થઈને યથેચ્છ ઉપયોગ કરીએ છીએ. તેનું કારણ એજ છે કે, તે વસ્તુઓની પ્રાપ્તિને માટે તદ્દનરૂપ ઉદ્યોગ થયો એટલે તે અતર્કિત વસ્તુઓ પણ તર્કમાં આવી અને તે ઉપયોગમાં પણ લેવાઈ.

તે રીતેજ પ્રાચીન ઇતિહાસાદિક ગ્રંથોમાં વર્ણવેલી અદ્ભુત શક્તિઓને જેઓ શ્રદ્ધાથી નથી જોતા; તેમજ તે સમજવા જેટલી યોગ્યતા પણ ધરાવતા નથી તેઓ ભલે તેને મિથ્યા કહે અથવા તેનાં રૂપકો ગોઠવે; પરંતુ તેથી તે દૈવી શક્તિઓનું અસ્તિત્વ મિથ્યા થઈ જતું નથી. જેમ કોઈ પર્વતના શિખર ઉપરથી આવીને તે શિખર ઉપર રહેલા સુંદર નગરનું વર્ણન, જે પર્વત ઉપર ન ચઢી શકનારો હોય તેની આગળ કરે અને તે વર્ણનને તેવોજ સાંભળનારો જોડું કહે; તો તેથી શું તે વાત કહેનારો અથવા તે નગર જોડું ઠરે છે? નહિજ. ઉલટો તેજ હાસ્યાસ્પદ થાય છે; માટે તેમ ન થવા સારૂ ઉત્તમ માર્ગ એજ છે કે, તેણેજ કોઈપણ ઉપાયથી પર્વત ઉપર ચઢીને તે નગરને પ્રત્યક્ષ કરવું જોઈએ. આમ કરવાથીજ તેવો પ્રત્યક્ષ કરનારો જે કહે છે તે પ્રમાણભૂત મનાય છે; તેમજ દૈવી શક્તિઓને મિથ્યા કહેનારોએ પણ તેવી શક્તિ મેળવવી જોઈએ; અથવા તેવી શક્તિ ન મેળવાય તો વ્યાસાદિ મહર્ષિઓની પેઠે તપોનિષ્ઠ તથા જ્ઞાનપરાયણ થવું જોઈએ; કે જેથી તેવા મહર્ષિઓના આશય સમજવાની શક્તિ આવે. અર્જુનને શ્રીહરિનું વિશ્વરૂપ જોવામાટે ચર્મચક્ષુઓ કામ આવે તેમ ન હતી, તેથીજ શ્રીકૃષ્ણે ‘દિવ્યં દદામિ તે ચક્ષુઃ.’ કહીને તેને દિવ્ય દષ્ટિ આપી હતી; તેજ પ્રમાણે દૈવી શક્તિઓ સમજવામાટે પણ દૈવી બુદ્ધિજ ઉપયોગી થાય, અને માનુષી મંદ બુદ્ધિ તો ગભરાઈજ જાય. અને એ હેતુથીજ કહ્યું છે કે:-

અર્ચિત્યાઃ સ્વલુપે ભાવા ન તાંસ્તર્કેણ સાધયેત્ । ના પ્રતિષ્ઠિત તર્કેણ ગંભીરાર્થસ્ય નિશ્ચયઃ ॥

અર્થાત્ જે અર્ચિત્ય ભાવો છે તેને તર્કથી સાધવા નહિ. કારણકે માત્ર અપ્રતિષ્ઠિત તર્કવડેજ કાંઈ ગંભીર અર્થનો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી.

શ્રદ્ધાપૂર્વક શાસ્ત્રપરિશીલન કરવામાં આવે તોજ વસ્તુતત્ત્વ સમજાય છે.

આગળ જણાવ્યા પ્રમાણેની યોગ્યતા સંપાદન કરવામાટે જે પોતાની શક્તિ ન હોય તો શ્રદ્ધા રાખીનેજ મહર્ષિપ્રોક્ત ઉત્તમ ગ્રંથોનું શ્રવણમનન કરવું, એમાંથી રુચે તેજ ગ્રહણ કરવું અને ઇતર વાત પડતી મૂકવી; પરંતુ ‘ન બુદ્ધિમેદં જનયેત્’ એટલું ભગવદ્વાક્ય હમેશ યાદ રાખીને શ્રદ્ધાશીલ જનોના હૃદયમાં શંકાનાં બીજ તો વાવવાંજ નહિ. કારણ કે ધાર્મિક ગ્રંથોનું મુખ્ય અવલંબન શ્રદ્ધાજ છે; અને શ્રદ્ધાજોએજ તેના રસને-રહસ્યને પ્રાપ્ત થાય છે. વળી એવાઓને તો એમાં કંઈ અસંભવિત પણ જણાતું નથી; કારણ કે સર્વશક્તિમાન ઇશ્વર સર્વત્ર સભર રહેલો હોવાથી તે જ્યાં જ્યાં અધિકઅલિકઅભિવ્યક્ત થયો હોય ત્યાંત્યાં અધિક શક્તિઓ જણાય એમાં કંઈજ નવાઈનથી. એવા શ્રદ્ધાજુ ભકતો તો એમજ કહેશે કે, ‘દેવસ્ય માયયા સ્પૃષ્ટાઃ યે કેચિદસદાશ્રિતાઃ । મિચ્છતે ધીર્નિતદ્વાવયૈરાત્મન્યુન્નાત્મનો હરૌ ॥’ (ઉદ્ભવ વાક્ય) અર્થાત્ આત્મરૂપ હરિમાં અર્પેલા મનવાળા ભકતોની બુદ્ધિ, ઇશ્વરની માયાથી સ્પર્શાયેલા અને મિથ્યા વસ્તુના આશ્રયવાળા પુરુષોનાં વાક્યોથી ભેદાતીજ નથી.

મહાભારતની ત્રણ આવૃત્તિ

કેટલાએક મહાભારતની ત્રણ આવૃત્તિઓ થઈ છે, એમ માને છે. પહેલી વ્યાસોક્ત ચોવીસ હજાર શ્લોકની. તેમાં તેઓ પ્રમાણ આપે છે કે, ‘ચતુર્વિંશતિ સાહસ્ત્રીં ચક્રે ભારતસંહિતામ્ । વ્યાસે ચોવીસહજાર શ્લોકની ભારતસંહિતા કરી.’ બીજી આવૃત્તિ વૈશંપાયન અને જનમેજયના સંવાદરૂપથી; અને ત્રીજી આવૃત્તિ સૌતિ તથા શૌનકના સંવાદરૂપથી, કે જે અત્યારે ઉપલબ્ધ થતા મહાભારતના નામથી જોળખાય છે. આ પાછળની બે આવૃત્તિઓ વ્યાસનિર્મિત નથી. તેમાં એ કારણ આપે છે કે, એ પાછળથી થયેલા સંવાદોને વ્યાસમુનિ પ્રથમથી પોતાના ગ્રંથમાં શી રીતે સ્થાન આપી શકે? વળી સૌતિની આવૃત્તિ તો ઈ. સ. પૂર્વે બસે વર્ષ ઉપરજ તૈયાર થઈ છે, ઇત્યાદિ.

ભારતની ચાર કૃતિ

એ એમનાં મંતવ્ય ઉપર આપણે વિચાર કરીએ. એમાં પ્રથમ ‘ચતુર્વિંશતિ સાહસ્ત્રીં’ એ શ્લોક જે સ્થાનમાં આપેલો છે તેની આશુબાળુના શ્લોકોનો સંબંધ જોઈએ. આદિપર્વના પ્રથમ અધ્યાયમાં એ શ્લોકો આ રીતે આપેલા છે:-

इदं शतसहस्रं तु लोकानां पुण्यकर्मणाम् । उपाख्यानैः सह ज्ञेयमाद्यं भारतमुत्तमम्
चतुर्विंशतीसाहस्रीं चक्रे भारतसंहिताम् ॥ १-१-१०२ ॥ उपाख्यानैर्विना तावद्भारतं प्रोच्यते
बुधैः । ततोऽध्यर्धशतं भूयः संक्षेपं कृतवानृषिः ॥ ३ ॥ अनुक्रमणिकाध्यायं वृत्तांतानां सपर्वणाम् ।
इदं द्वैपायनः पूर्वं पुत्रमध्यापयच्छुक्रम् ॥ ४ ॥ ततोऽन्येभ्योऽनुरूपेभ्यः शिष्येभ्यः प्रददौ विभुः ।
षष्टिशतसहस्राणि चकारान्यां ससंहिताम् ॥ ५ ॥ त्रिंशच्छत सहस्रं च देवलोके प्रतिष्ठितम् ।
पित्र्ये पंचदश प्रोक्तं गंधर्वेषु चतुर्दश ॥ ६ ॥ एकं शतसहस्रं तु मानुषेषु प्रतिष्ठितम् ।
नारदो श्रावयद्देवा नासितो देवलः पितृन् ॥ ७ ॥ गंधर्वपक्षरक्षांसि श्रावयामास वै शुक्रः ।
अस्मिंस्तु मानुषे लोके वैशंपायन उक्तवान् ॥ ८ ॥ शिष्यो व्यासस्य धर्मात्मा सर्ववेदविदांवरः ।
एकं शतसहस्रं तु मयोक्तं वै निबोधत ॥ १०९ ॥

ભાવાર્થ:- (સૌતિ કહે છે કે,) “આ પુણ્યકર્મવાળા લોકોનાં ઉપાખ્યાનોની સાથે એક લાખ શ્લોકનું ઉત્તમ આદિભારત છે, એમ તમે જાણો. વ્યાસે ઉપાખ્યાનોવિના ચોવીસ હજાર શ્લોકની ભારતસંહિતા કરી હતી અને વિદ્વાનો તેટલાને ભારત કહે છે. તે પછી ઋષિએ ફરી સંક્ષેપ કરીને દોઢસો શ્લોકનો પર્વો સાથે વૃત્તાંતોનો એક અનુક્રમણિકાધ્યાય કર્યો. દ્વૈપાયને આ ભારત પ્રથમ પોતાના પુત્ર શુકદેવને લણાવ્યું. તે પછી તે સમર્થ ઋષિએ બીજા યોગ્ય શિષ્યોને લણાવ્યું. વળી વ્યાસ મહર્ષિએ સાઠલાખ શ્લોકની એક બીજી ભારતસંહિતા કરી. તેમાંથી ત્રીસલાખ શ્લોકો નારદે દેવલોકમાં કહ્યા અને તે ત્યાંજ રહ્યા. અસિતદેવે પિતૃઓને પંદર લાખ શ્લોક સંભળાવ્યા; શુકદેવે ગંધર્વ, યક્ષ આદિને ચૌદલાખ શ્લોક સંભળાવ્યા અને આ મનુષ્યલોકમાં વ્યાસના ધર્માત્મા તથા સર્વ વેદવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા શિષ્ય વૈશંપાયને એક લાખ શ્લોક કહ્યા. તે વૈશંપાયનોક્ત ભારત હું કહું છું, તેને તમે યથાર્થ શ્રવણ કરો.”

સમન્વય

ઉપર આપેલા શ્લોકોથી વિદિત થયું હશે કે, વ્યાસ મહર્ષિએ માત્ર ચોવીસ હજાર શ્લોક-નુંજ ભારત કર્યું ન હતું; પરંતુ તેમણે લાખ શ્લોકની, ચોવીસ હજાર શ્લોકની, દોઢસો શ્લોકની અને સાઠલાખ શ્લોકની એમ જૂદી જૂદી ચાર ભારત સંહિતાઓ કરી હતી. તેમાં સાઠલાખ શ્લોકની ભારત સંહિતામાંથી આપણા લોકમાં માત્ર એક લાખ શ્લોકજ રહ્યા છે, તેથી તે ઓગણસાઠ લાખ શ્લોકોનો આપણે વિચાર કરવાનો રહેતો નથી. વળી જે એ સાઠલાખ શ્લોકો કહ્યા, તે પણ પ્રથમના લાખ શ્લોકો મેળવીનેજ કહેલા હોવા જોઈએ; કારણકે તેમ ન હોય તો પૂર્વોક્ત લાખ શ્લોકો અને આ સાઠ લાખમાંના લાખ શ્લોકો મળીને આપણા લોકમાં બે લાખ શ્લોકનું એક ભારત મળવું જોઈએ અથવા લાખ લાખ શ્લોકનાં બે મળવાં જોઈએ; પરંતુ તે મળતાં નથી. તે ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે, તે લાખ શ્લોકની સાથેજ સાઠ લાખ શ્લોક-વાળી ભારત સંહિતા થઈ. તેમાંના એક લાખ શ્લોકો જે પ્રથમ જણાવેલા છે, તેજ આપણે હાં રહ્યા છે. હવે ચોવીસહજાર શ્લોકવાળી ભારત સંહિતાનો વિચાર કરીએ, તો તે ભારત જેમ મોટો મહેલ રચવાનો હોય ત્યારે પ્રથમ તેનું સામાન્ય સ્વરૂપ ઉભું કરવું પડે છે; જેમ મોટી વાર્તા લખવી હોય ત્યારે તેનું પૂર્વસ્વરૂપ લખવું પડે છે; તેમજ તે માત્ર ભરતવંશીઓના ઇતિહાસનું બીજાં આખ્યાનો તથા ઉપાખ્યાનોવિનાનું સ્વરૂપ ઘડેલું ગણાય. તે ચોવીસ હજાર શ્લોક જેટલું ભારત ભગવાન વ્યાસના મનમાં તૈયાર થયું, એટલે તેમણે ભરતવંશીઓનાં ચરિત્રા-ની સાથે ધર્મ, અર્થ, કામ તથા મોક્ષપ્રતિપાદક અનેક આખ્યાનો તથા ઉપાખ્યાનો આદિ ઉમેરીને એક લાખ શ્લોક જેટલું પૂર તૈયાર કર્યું; અને તેમાંજ ચોવીસહજાર શ્લોકો અંતર્ભાવ પામી ગયા. કારણ કે તે ચોવીસહજાર શ્લોકવાળું ભારત આપણા જોવામાં આવતું નથી તેમજ તેનું કોઈ ગ્રંથમાં વર્ણન પણ આવતું નથી. આથી તે લાખ શ્લોકોમાંજ સમાઈ ગયેલું ગણાય. તે પછી એ ગ્રંથનું યથાર્થ જંધારણ રહેવા માટે વ્યાસજીએ દોઢસો શ્લોકનો અનુક્રમણિકાધ્યાય કર્યો અને તેને પણ પ્રથમાધ્યાયમાં મેળવી દીધો. એટલે આપણને જે ભારત અત્યારે ઉપલબ્ધ છે, તેનું સ્વરૂપ તૈયાર થયું. આ રીતે ‘ચતુર્વિંશતી સાહસ્રી’ એ મુદ્દાનો વિચાર કરતાં આપણે એ જોયું કે, કૃષ્ણદ્વૈપાયન મુનિએ માત્ર ચોવીસહજારજ શ્લોકોનો ગ્રંથ કર્યો નથી.

વ્યાસે ત્રિકાલજ્ઞતાથી મહાભારત નિર્મ્યું છે.

હવે વૈશંપાયન તથા જનમેજયના સંવાદોને અને સૌતિ તથા શૌનકના સંવાદોને તે સંવાદો તાં પહેલાં વ્યાસમુનિ પોતાના ગ્રંથમાં દેવી રીતે આપી શકે ? એ મુદ્દા ઉપર વિચાર કરીએ. એ સંબંધમાં શ્રદ્ધાળુ જનોને માટે લાંબો પરિશ્રમ કરવો પડે તેમ નથી, કારણકે તેઓને તો વ્યાસમુનિનું સ્વરૂપ સમજતાંજ તે સર્વ શક્ય લાગે તેમ છે. માટે વ્યાસમુનિને ઇતિહાસ તથા પુરાણોમાં દેવા વર્ણવ્યા છે તે આપણે જોઈએ. પુરાણોમાં વ્યાસજીને ભગવાનના અવતાર ગણેલા છે. તતઃ સત્તદશે જાતઃ સત્યવત્યાં પરાશરાત્ । ચક્રે વેદતરોઃ શાખા દૃષ્ટાપુંસોઽલ્પમેધસઃ ॥ (જુઓ શ્રીમદ્ભાગવત ૧-૩-૨૧) તે પછી ભગવાન સત્તરમા અવતારમાં પરાશરથી સત્યવતીમાં ઉત્પન્ન થયા અને તેમણે પુરુષોને અલ્પબુદ્ધિવાળા જોઈને વેદવૃક્ષની શાખાઓ કરી. વળી જાતઃ પરાશરાદ્યોગી વાસદેવ્યાં કલયા હરેઃ । (ભાગવત-૧-૪-૧૪) યોગી વ્યાસ શ્રીહરિની કલાવડે વસુની કન્યા સત્યવતીમાં પરાશરથી ઉત્પન્ન થયા. વ્યાસો નારાયણો હરિઃ । વ્યાસ પોતે શ્રી હરિ નારાયણ છે. ઇલાદિ વાક્યો પુરાણોમાં પુષ્કળ મળશે. મહાભારતમાં પણ તેવાં માહાત્મ્યસૂચક અનેક વાક્યો છે, તેમાંથી અહીં એક-એ શ્લોક ઉતારવામાં આવે છે:-

જાતમાત્રશ્ચ યઃ સદ્ય દૃષ્ટ્યા દેહમવીવૃંધત્ । વેદાંશ્ચાધિજગે સાંગાન્સોતિહાસાન્મહાયશઃ ॥
વિવ્યાસૈકં ચતુર્ધાંયો વેદં વેદવિદાંવરઃ । પરાવરજ્ઞો વ્રહ્મર્ષિઃ કવિઃ સત્યવ્રતઃ શુચિઃ ॥૧૫૦૩-૫

અર્થાત-જેમણે ઉત્પન્ન થતાં તુરંતજ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે દેહ વધારી દીધો હતો અને જે મહાયશસ્વી પોતે ઇતિહાસની સાથે અંગોસહિત વેદો લખી ગયા હતા; વળી વેદવેતાઓમાં શ્રેષ્ઠ, નિરુપાધિક તથા સોપાધિક બ્રહ્મને જાણુનરા, કવિ, ત્રિકાળવેતા, સત્ય સંકલ્પવાળા અને પવિત્ર એવા તે બ્રહ્મર્ષિએ એક વેદના (ચાતુર્થોત્તરિક કર્મને માટે) ચાર વિભાગ કર્યાં.

આ પ્રકારનાં અદ્ભુત દૈવી સામર્થ્યવાળા, ત્રિકાલજ્ઞ અને ભગવદાવતારરૂપ શ્રીકૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસ, તે સંવાદો થતાં પહેલાં પણ પોતાના ભવિષ્યજ્ઞાનથી તે સંવાદો સાથેનું મહાભારત નિર્માણ કરે એમાં આશ્ચર્ય જેવું શું છે ? ઇશશક્તિમાં શ્રદ્ધા રાખનારાઓને તો તેમાં કંઈ નવાઈ લાગતી નથી, તેમ સંશય પણ ઉદ્ભવતો નથી, એટલે તેવાઓને માટે આટલું કહેવું એ પણ પૂરતું છે. પરંતુ પોતાને અનુકૂળ લાગતાં વચનેને પ્રમાણુતરીકે લેનારા અને પ્રતિકૂળ લાગતાં વચનેને પાછળથી ધુસાડી દીધેલાં કહેનારા, તેમજ મનુષ્યદેહ ધારણ કરનારા ઇશ્વરાંશોમાં પણ દૈવી સામર્થ્યોને ન માનનારા, એવાઓને એક વર્ગ છે. માટે એવાઓનાં મંતવ્યોને એપ શ્રદ્ધાળુ હૃદયોમાં દાખલ થઈને કંઈ અનિષ્ટ ન કરે એટલા સાર એ વિષે આટલું અહીં લખ્યું છે. વળી પૂર્વકાળના મહાવિદ્વાન ટીકાકારો પોતે જે ગ્રંથની ટીકા કરતા હોય તે ગ્રંથમાં જે લખ્યું હોય તેનો સમન્વય કરવામાંજ પોતાનું પાંડિત્ય વિચારતા હતા. તેઓની દૃષ્ટિમાં કોઈ મહાન અશુદ્ધ પ્રયોગ જોવામાં આવે અને તેનો સમન્વય થાય તેમ ન હોય તો ત્યાં તેઓ મધુર શબ્દોમાં 'આર્ષોઽયં પ્રયોગઃ' આ પ્રયોગ ઋષિકૃત છે, ઇત્યાદિ કહીને આગળ ચાલતા; પરંતુ હવેના સુધરેલા ગ્રંથનિરીક્ષકો તો કોઈ જૂઠાંજ ચશ્માં ચઢાવીને ગ્રંથોનું નિરીક્ષણ કરે છે, એટલે તેઓની દૃષ્ટિને પ્રાચીન ગ્રંથોમાં અનેકાનેક ચ્યુતિઓ દેખા દે છે; અને તે જોતાંજ તેઓ સંહારાત્મનો પ્રયોગ કરીને ગ્રંથનું ગૌરવ, તેના ઉપર લોકોની શ્રદ્ધા, ગ્રંથની યોગ્યતા, આદિનો વિચાર ન કરતાં તેનું ખંડન કરવા મંડી પડે છે. જો કે તેવો એકે ગ્રંથ લખવાની પોતાની શક્તિ ન હોય તે વાત જૂદી છે. તેવા દોષ-સૂચકોથી ધાર્મિક શ્રદ્ધાળુઓને ખ્યાવવા એ પણ મંડનધર્મનો હેતુ છે.

બીજી રીતે વિચાર

હવે આપણે, ભારત નિર્માણ કરતાં લાગેલા સમયનો, વ્યાસમુનિની કવનશક્તિનો, ભારતમાં આવેલાં તત્ત્વોનો અને તેના લેખનને માટે મહાસમર્થ લેખકની અપેક્ષાનો વિચાર કરીશું તો તેથી પણ સહજ સમજાશે કે, વ્યાસજીએ માત્ર ચોવીસહજાર શ્લોકોજ કર્યા નથી, પણ સંપૂર્ણ મહાભારત કર્યું છે. મહાભારતની રચનાનો સમય આપતાં વૈશંપાયન કહે છે કે:-

ત્રિભિર્વૈષેઃ સદોત્થાયી કૃષ્ણદ્વૈપાયનો મુનિઃ । મહાભારતમાખ્યાનં કૃતવાનિદમપ્લુતમ્ ॥

કૃષ્ણદ્વૈપાયન મુનિએ નિત્ય ઉદ્યોગપરાયણ રહીને ત્રણ વર્ષે આ અદ્ભુત મહાભારત આખ્યાન કર્યું છે. વાંચક જોશે કે, જે વ્યાસજીની કવિતા રચવાની અને બોલવાની શીઘ્રતા, શુદ્ધિપતિ શ્રીગણેશજીની પ્રવાહબંધ વહેતી લેખિનીને પણ થકવી નાખતી હતી; તે વ્યાસજીને માત્ર ચોવીસહજાર શ્લોક કરવા માટે ત્રણ ત્રણ વર્ષ અને તેમાં પણ સતત પ્રવૃત્તિની શી અપેક્ષા હોય? નજ હોય. આ એક કારણથી સિદ્ધ થાય છે કે, એ લક્ષ્યલોકાત્મક ગ્રંથ વ્યાસનિર્મિતજ છે.

ભારતલેખનપ્રસંગ

હવે બીજાં કારણો તપાસવાને માટે એ આખો ભારતલેખનપ્રસંગ અહીં ઉતારીએ છીએ:-
તપસા ब्रह्मचर्येण व्यस्य वेदं सनातनम् । इतिहासमिमं चक्रे पुण्यं सत्यवतीसुतः । (મ૦ ૧-૧-૫૪)
तदाख्यान वरिष्ठं स कृत्वा द्वैपायनः प्रभुः । कथमध्यापयानीह शिष्यानित्यन्वर्चितयत् ॥
(મ૦ ૧-૧-૫૫)

સત્યવતીના પુત્ર વ્યાસજીએ તપશ્ચર્યા અને બ્રહ્મચર્યપૂર્વક સનાતન વેદનો વિભાગ કરીને આ પવિત્ર ઇતિહાસ કર્યો છે. પ્રભુ દ્વૈપાયન એ ઉત્તમ આખ્યાન કરીને ચિંતન કરવા લાગ્યા કે, હવે હું આ ગ્રંથ શિષ્યોને કેવી રીતે ભણાવું? વ્યાસજીના એ ચિંતનને જાણીને લોકગુરુ બ્રહ્મા પોતે તેમને પ્રસન્ન કરવા અને લોકોના હિતની કામનાથી ત્યાં આવ્યા. તેમને જોઈને સર્વ મુનિગણોથી વિંટાયેલા વ્યાસજી વિસ્મિત થઈ, પ્રણામ કરી, હાથ જોડીને ઉભા રહ્યા અને તેમણે બ્રહ્મદેવને આસન આપ્યું. તે ઉત્તમ આસન ઉપર બેઠેલા બ્રહ્માની પ્રદક્ષિણા કરીને તે આસન પાસે વ્યાસ ઉભા રહ્યા. પછી પરમેષ્ઠી બ્રહ્માએ આજ્ઞા કરી એટલે શુદ્ધ સ્મિતવાળા વ્યાસ પ્રસન્ન થઈને આસન પાસે બેઠા અને તે મહાતેજસ્વી પરમેષ્ઠી બ્રહ્માને કહેવા લાગ્યા કે, 'ભગવન! મેં સર્વોત્કૃષ્ટ કાવ્ય રચ્યું છે. હે બ્રહ્મા! એ ગ્રંથમાં મેં વેદોનું રહસ્ય, વેદનાં અંગો, ઉપનિષદો, વેદોનો વિસ્તાર અને બીજું જે કંઈ વેદમાં છે તે; વળી ઇતિહાસો, પુરાણો, સૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાનકાળની સ્થિતિ; જરા, મૃત્યુ, ભય, વ્યાધિ, અસ્તિત્વ અને વિનાશિતાનો નિશ્ચય; વિવિધ ધર્મનાં તથા આશ્રમોનાં લક્ષણ, ચારે વર્ણોના ધર્મ અને પુરાણોનું સમગ્ર તાત્પર્ય; તપ, બ્રહ્મચર્ય, પૃથ્વી, સૂર્ય, ગ્રહ, નક્ષત્ર, તારા તથા યુગોનું પ્રમાણ; ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અધ્યાત્મશાસ્ત્ર, ન્યાય, શિક્ષા, ચિકિત્સા, દાન, અંતર્યામીનું માહાત્મ્ય, કર્માનુરૂપ દિવ્ય અથવા માનુષ જન્મ, પવિત્ર તીર્થો, દેશો, નદીઓ, પર્વતો,

* પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં આપેલાં દેશોનાં નામોનાં અર્વાચીન નામો ઉપયોગી જાણી એક ચોપાનીઆના આધાર ઉપરથી આપ્યાં છે.

નૈષધ-અંગાલ	ગાંધાર-કંદહાર	હણુ-તિબેટ
પાંચાલ-પંજાબ	બાલ્હિક-અર્ધસ્તાન	મેદપાટ-મેવાડ
મરુ-મારવાડ	સિંધુ-સિંધ	ગૌડ-અંગાળાનો ભાગ
કિરાત-સુન્દા (ઉત્તર)	માલવ-માળવા	કેરલ-(મલબાર) ગોવા
કાન્યકુબ્જ-કનેજ	મલ્લિકાપ-મલબાર	દ્રવિડ-ત્રાવણકોર વગેરે
કોસલ-અયોધ્યા, લખનૌ	અંગ-અંગાળ	અવંતી-માળવા (ઈંદોર)
પારસિક-ઇરાન	મૈથિલ-ગોરખ પ્રાંત	પાનાટ-પ્રયાગ પ્રદેશ
પાંડ-મદ્રાસ પ્રદેશ	સૌવીર-સિંધભાગ	અંગ-બિહાર
મલ્લ-કાનપુર	વિદર્ભ-વરાડ	ભોજકટ-કચ્છ
દશર્ણ-દારકાપ્રદેશ	ચૈલ-પૂર્વહિંદુસ્થાન	કુંતલ-કલબુર્ગા
ભદ્ર-મિસર	જલંદર-પંજાબનો દક્ષિણભાગ	ટંકણ-કુર્ગ
ભોજ-કાશીપ્રદેશ	કાંબોજ-રોહિલખંડ	સૌરાષ્ટ્ર-સોરઠ
દ્રાવીડ-મદ્રાસ	કલિંગ-ઓડિયા	નૈધુવ-દિલ્લી નજીકનો પ્રદેશ
પુલિન્દ-અલ્હિયસ્તાન	આનર્ત-દારકા	ચોલ-તંજાવર
કામરૂપ-આસામ	આંધ્ર-તૈલંગણ	ગુર્જર-ગુજરાત
અર્ધર-આર્ધરી-આફ્રિકા	શરસેન-મથુરા નજીકનો પ્રદેશ	કુરુ-આગ્રા વગેરે
કેકય-કાબૂલ	મૈથિલ-ગોરખપુરપ્રાંત	વંગ-અંગાળ
	મગધ-ગયા પ્રદેશ	કરલાટ-કોકણ (ખાનદેશ)

વનો, સાગરો, દિવ્ય નગરો, કિલ્લાઓ તથા વ્યૂહરચનાઓ, સિન્ન સિન્ન ડોરીના મનુષ્યોની સંભા-
વણુપદ્ધતિઓ, નીતિશાસ્ત્ર અને સર્વવ્યાપક અન્નનું પણ નિરૂપણ કર્યું છે; પરંતુ પૃથ્વીમાં મને
એનો કોઈ લેખક જડતો નથી.'

બ્રહ્મા બોલ્યા:—'તમે રહસ્યજ્ઞાનવેત્તા હોવાથી હું તમને તપસ્વી અને શ્રેષ્ઠ મુનિસમૂહો કરતાં
અતિશય શ્રેષ્ઠ માનું છું. જન્મથી આરંભીને તમારી વેદવાદિની સહ વાણીને હું જાણું છું.
તમે તમારા ગ્રંથને કાવ્ય કહ્યું, માટે તે કાવ્ય કહેવાશે. જેમ બીજા ત્રણ આશ્રમે ગૃહસ્થાશ્રમ કરતાં
ચઢી જાય નહિ, તેમ આ તમારા કાવ્યથી ચઢ્યાતું કાવ્ય કરવા કવિઓ સમર્થ થશે નહિ.
હવે હે મુને! તમે તમારા કાવ્યને લખવા માટે, ગણપતિનું સ્મરણ કરો.'

સૌતિ કહે છે:—આ પ્રમાણે વ્યાસજીને કહીને બ્રહ્મા પોતાના સ્થાનમાં ગયા. તે પછી સહ-
વતીના પુત્ર વ્યાસે ગણપતિનું સ્મરણ કર્યું. સ્મરણ કરતાંજ ભકતેચ્છાપૂરક વિધ્નેશ ગણપતિ
જ્યાં વ્યાસજી બેઠા હતા ત્યાં આવ્યા. હે નિષ્પાપ શૌનક! પૂજા કર્યા પછી તથા બેઠા પછી વ્યાસ-
જીએ તેમને કહ્યું કે, 'હે ગણનાયક! મેં મનમાં તૈયાર કરેલા આ ભારતને હું પોતે બોલું છું
અને તેના તમે લેખક થાઓ.'

આ સાંભળીને ગણપતિએ કહ્યું કે, 'લખતાં લખતાં મારી કલમ એક ક્ષણ પણ અટકે નહિ
તેમ તમે લખાવતા હો તો હું ભારતનો લેખક થાઉં.' ત્યારે વ્યાસે પણ તે દેવને કહ્યું કે, 'તમારે
સમજ્યાવિના કદાપિ લખવું નહિ.' પછી ઐ(ભલે)એમ કહીને ગણપતિ લેખક થયા.

તે પછી વ્યાસ મુનિ કુતૂહલથી ગ્રંથની ગૂઢ રચના કરવા લાગ્યા. તે શ્લોકોના સંખ્યામાં
દ્વિપાદનમુનિએ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક આ પ્રમાણે કહ્યું છે કે:—'અષ્ટૌ શ્લોકસહસ્રાણિ અષ્ટૌ શ્લોક શતાનિ ચ ।
અહં વેદ્મિ શુક્રો વેત્તિ સંજયો વેત્તિ વા ન વા ॥ ભારતના આદ્યજ્ઞ અને આદ્યો શ્લોકોને
હું સમજું છું અને શુક સમજે છે. સંજય તેને સમજે છે કે નહિ તે સંશયજ છે.'

હે મુનિ! તે દૃઢ રચનાવાળા દૃઢ શ્લોકોમાં ગૂઢ અર્થ હોવાથી શમ્ભાદિ પ્રમાણોનો આશ્રય
કરતાં પણ અદ્યાપિ તેના અર્થો ખુદ્ધા થતા નથી. અહો, સર્વજ્ઞ એવા ગણપતિ પણ તેવા શ્લોકોનો
ક્ષણભર વિચાર કરતા બેસી રહેતા હતા અને એટલામાં વ્યાસજી પણ બીજા ઘણા શ્લોકો રચી કાઢતા હતા.

તાત્પર્ય

મહાભારતના શરૂ ભાગમાં આપેલા ભારતલેખનના પ્રસંગ ઉપરથી પણ સમજાય છે કે,
વ્યાસજીએ મનમાં નિર્મેલો એ ગ્રંથ ઘણોજ મોટો હોવો જોઈએ. જો તેમ ન હોય તો એવા
સમર્થને સામાન્ય લઘુ ગ્રંથમાટે લેખકની ચિંતા કરવી પડે નહિ; બ્રહ્માને આવવું પડે નહિ અને
શ્રી ગણેશજીને લેખક પણ થવું પડે નહિ. માટે ઉપર જણાવેલા સર્વ સંયોગો જોતાં તેમજ એ
ગ્રંથમાં સમાવેલા વિષયોનું ગૌરવ જોતાં એ ગ્રંથ ઘણોજ મોટો હોવો જોઈએ. વળી ગણપતિની
સહસ્રાટ ચાત્રતી કલમને પહોંચી વળવામાટે તેમને વિચારમાં નાખવા વ્યાસજીએ ઠામ ઠામ દૃઢ
શ્લોકો નાખ્યા છે અને તેની ગણના પોતેજ આદ્યજ્ઞ અને આદ્યો શ્લોકોની કરી છે. જો
ચોવીસ હજાર શ્લોકની ભારતસંહિતામાં તેટલા દૃઢ શ્લોકો આવે તો તે વજ્ર જેવી દુર્ભેદજ થઈ
પડે. આ હેતુ તેમજ તેવા દેવાધિદેવ ગણપતિની કલમને પૂરી પડે તેવી કવનશક્તિ અને ગ્રંથ-
નિર્માણનો ત્રણ વર્ષ જેટલો લાંબો સમય અને તેમાં પણ સતત પ્રવૃત્તિ, આ સર્વ જોતાં એ
નિશ્ચિત થાય છે કે, તે ત્રણ વર્ષે તૈયાર કરેલી ગણપતિ પાસે લખાવેલી ભારતસંહિતા ચોવીસ
હજારનીજ નહિ, પણ વ્યાસે ત્રિકાલગ્નપણથી નિર્મેલી સંપૂર્ણ મહાભારતસંહિતાજ છે.

વૈશંપાયને અને સૌતીએ પુસ્તકવિના મુખથીજ કથન કર્યું છે.

આ રીતે વ્યાસના અનાગતદર્શીપણના વિચારથી તો સરલ ખુલાસો થઈ જાય છે અને
મહાભારતની એકજ આવૃત્તિ સિદ્ધ થાય છે; પરંતુ આ વાત જોએને ગળે ન ઉતરતી હોય તેઓને
માટે એક જૂઠોજ વિચાર કરીએ. પાંડવોના અવસાન પછી વ્યાસે ભારત નિમ્ન્યું હતું તથા વૈશં-
પાયને જન્મમેજયના સર્પસત્રમાં પ્રથમ મહાભારત કહ્યું હતું તે આ શ્લોકો ઉપરથી સમજાય છે:—
તેષુ જાતેષુ વૃદ્ધેષુ ગતેષુ પરમાં ગતિમ । અબ્રવીદ્ધારતં લોકે માનુષેઽસ્મિન્મહાનૃષિઃ ।
જનમેજયેન પૃથઃ સન્ બ્રાહ્મણૈશ્ચ સદસસઃ ॥ ૬૧ ॥

સ સદસ્યૈઃ સહાસીનઃ શ્રાવયામાસ ભારતમ્ ॥૯૮॥ કર્માતરેષુ યજ્ઞસ્ય ચોદ્યમાનઃ પુનઃ પુનઃ ।
તેઓ (ધૃતરાષ્ટ્રાદિકો) ઉત્પન્ન થઈને તથા (પુત્રપૌત્રાદિ રૂપથી) વૃદ્ધિ પામીને મૃત્યુ પામ્યા. તે પછી
મહર્ષિ વ્યાસે આ મતુષ્યલોકમાં ભારત કહ્યું. જનમેજય અને બીજા હજારો બ્રાહ્મણોના પૂછવાથી
વ્યાસે પાસે બેઠેલા પોતાના શિષ્ય વૈશંપાયનને ભારતીય કથા કહેવા આજ્ઞા કરી અને યજ્ઞકર્મના
અવકાશ વખતે વારંવાર પ્રેરણા થવાથી વૈશંપાયનને સભાસદોની સાથે બેસીને ભારતશ્રવણ કરાવ્યું.

આ ઉપરથી જણાય છે કે, વ્યાસજીએ માનસિક ભારત પણ પાંડવોના સ્વધામગમન પછી
પરિક્ષિતના સમયમાં કરીને તે શિષ્યોને સંભળાવ્યું હતું; અને તે ભારત જનમેજયના સર્પસત્ર-
સમયેજ લોકમાં પ્રથમ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું, એ વખતે વૈશંપાયન પુસ્તક લઈને વાંચ્યું. અથવા
વ્યાસજીએ પુસ્તક આપ્યું એવું કંઈ નથી; પરંતુ એમાં ફક્ત કથન કરવાની આજ્ઞાજ જોવામાં
આવે છે. વળી વૈશંપાયનને આગળ કહ્યું છે કે, 'શ્રુણુ રાજન્પુરા સસ્યગ્ મયાદ્વૈપાયનાચ્છ્રુતમ્ ।
હે રાજા! પૂર્વે મેં દ્વૈપાયનથી સારી રીતે સાંભળેલું છે તેને તમે સાંભળો.' આ ઉપરથી તે મુખ-
પાઠથીજ સાંભળેલું સમજાય છે, ગ્રંથ લખાયેલો નહિ. પછી ભારતનું બીજું વ્યાખ્યાન સૌતિએ
શૌનકાદિની આગળ કર્યું. તેણે પણ કહ્યું છે કે:—

‘કૃષ્ણદ્વૈપાયન પ્રોક્તાઃ સુપુણ્યાઃવિવિધાઃ કથાઃ કથિતાશ્ચાપિ વિધિવદ્યા વૈશંપાયનેન વૈ ॥
શ્રુત્વાડહંતા વિચિત્રાર્થા મહાભારત સંશ્રિતાઃ ૧-૧-૧૧। વહુનિ સંપરિક્રમ્ય તીર્થાન્યાયતનાનિ ચ ।
...ગતવાનસ્મિ તં દેશં યુદ્ધં યત્રામવત્પુરા । ... દિદશુરાગતસ્તસ્માત્સમીપં ભવતામિહ ॥

અર્થાત્ કૃષ્ણદ્વૈપાયને કહેલી અતિશય પુણ્યજનક વિવિધ કથાઓ, જે વૈશંપાયને વિધિપૂર્વક
કથન કરી હતી તે વિચિત્ર અર્થવાળી મહાભારતસંબંધી કથાઓને શ્રવણ કરીને હું ઘણાં ઘણાં
તીર્થો તથા મંદિરોમાં ફરતો ફરતો પૂર્વે જ્યાં યુદ્ધ થયું હતું તે દુરુક્ષેત્રમાં ગયો હતો. ત્યાંથી હું
આપનાં દર્શનની ઇચ્છાથી આપની પાસે અહીં આવ્યો છું.

અહીં સૌતિએ પણ હું શ્રવણ કરીને આવ્યો છું, એમ કહ્યું છે. ગ્રંથનો ઇસારો સરખોએ કર્યો
નથી. ‘કૃષ્ણદ્વૈપાયને કહેલી અને વૈશંપાયને કથન કરેલી’ આ ઉપરથી તે વખતે મહાભારત મોઢે
રાખીનેજ કથન કરવાનો વ્યવહાર ચાલુ હશે, એમ સમજાય છે. હવે એ ગ્રંથ ત્રણ વર્ષ જેટલે
સમયે નિર્માણ કરીને ગણપતિ પાસે લખાવ્યો, એ સમય સૌતિના મુખની કથા થઈ ગયા પછીનો
હોય એમ માનવામાં અને તેમાંજ શ્રીકૃષ્ણદ્વૈપાયન મુનિએ વૈશંપાયન તથા જનમેજયના અને
સૌતિ તથા નૈમિષવાસીઓના સંવાદો તથા શ્રીગણેશજીનો લેખનપ્રસંગ સમાવ્યો હોય એમ માનવા-
માં પણ કંઈ બાધ આવતો નથી; કારણકે વ્યાસજીએ શિષ્યોને ભારત સંભળાવ્યું, તે પછી થોડેજ
સમયે વૈશંપાયને જનમેજયના સર્પસત્રમાં કથા કહી અને તે પછી થોડાજ સમયમાં સૌતિએ
નૈમિષારણ્યનિવાસી ઋષિઓને ભારતકથા સંભળાવી. વૈશંપાયનની કથા અને સૌતિની કથા
બહુ સમયે નહિ થઈ હોય, એમ આપણને ઉપરના શ્લોકોથી સમજાય છે. વળી શ્રીમદ્-
ભાગવતમાં શૌનકે કહ્યું છે કે:—‘કલિમાગતમાજ્ઞાય ક્ષેત્રેડસ્મિન્વૈષ્ણવે વયમ્ । આસીનાદીર્ઘસત્રેણ
કથાયાં સક્ષણા હરેઃ ॥૧૧।૧૨।૧૩॥ અમે કલિયુગને આવેલો જાણીને આ વિષ્ણુના ક્ષેત્રમાં દીર્ઘ-
સત્રનો આરંભ કરીને હરિની કથા શ્રવણ કરવા સાવકાશ બેઠા છીએ.’ આથી જણાય છે કે કલિના
આરંભમાંજ એટલે પરિક્ષિતના સમયમાંજ ઋષિઓ નૈમિષારણ્યમાં બેઠા હતા અને જનમેજયના
સર્પસત્રમાં ભારતની કથા સાંભળીને સૌતિએ ત્યાં જઈ એ કથા સંભળાવી; એટલે સમય પણ
પાસે પાસેનોજ લાગે છે. તે બંને કથાઓ થઈ ગયા પછી મહાભારત ગ્રંથરૂપથી રહે અને બ્રાહ્મ-
ણાદિક વર્ણો તેનો લાભ લે એ ઇચ્છાથી શ્રીકૃષ્ણદ્વૈપાયને બ્રહ્માની આજ્ઞાથી ગણપતિને બોલાવીને
તે ગ્રંથ લખાવ્યો હોય એમ માનો અથવા તે કથાઓ થતાં પહેલાં અનાગતદર્શીપણથી લખાવ્યો
હોય એમ માનો; પરંતુ મહાભારત કૃષ્ણદ્વૈપાયનવિરચિતજ છે, એમાં સંશય નથી.

ભારતની પાંચ સહિતાઓનો ભ્રમ

કેટલાએક નીચેના શ્લોકો ઉપરથી ભારતની પાંચ સહિતાઓ માને છે. તે શ્લોકો આ પ્રમાણે
છે:—વેદાનધ્યાપયામાસ મહાભારત પંચમાન્ । સુમંતું જૌમિર્નિ પૈલં શુકં ચેવ સ્વમાત્મજમ્ ॥
પ્રભુર્વરિષ્ઠો વરદો વૈશંપાયનમેવ ચ । સંહિતાસ્તૈઃ પૃથક્કલેન ભારતસ્ય પ્રકાશિતાઃ ॥૧-૬૩, ૮૯-૯૦॥

તેઓ આ શ્લોકોનો આ પ્રમાણે અર્થ કરે છે:—“શ્રેષ્ઠ તથા વરદાયક પ્રભુ વ્યાસે ચાર વેદ અને પાંચમો વેદ મહાભારત તે સુમંતુને, જૈમિનિને, પૈત્રને, પોતાના પુત્ર શુક્રદેવને તથા વૈશંપાયનને ભણાવ્યા અને તેઓએ ભારતની જૂદી જૂદી સંહિતાઓ પ્રકટ કરી.”

આવો અર્થ કરવો વાસ્તવિક નથી; કારણ કે તેમાંના એકેની સંહિતા હમણાં આપણને મળતી નથી તેમજ તેનું નામ પણ સંભળાતું નથી. માત્ર એક જૈમિનિકૃત પાંડવાશ્વમેધ મળે છે; (આ અશ્વમેધ ભારતના અશ્વમેધ કરતાં બહુ ચમત્કૃતિવાળો છે.) પરંતુ જૈમિનિએ આખી ભારતસંહિતા રચી હતી કે નહિ તે સંશયજન છે. હા, એક એવી કિંવદંતિ ચાલે છે કે, “ન્યારે વ્યાસજીએ મહાભારત રચ્યું ત્યારે જૈમિનિએ પણ મહાભારતની રચના કરી હતી. તે તૈયાર થતાં તેમણે પોતાના ગુરુ શ્રીવ્યાસને તે દેખાડ્યું. ગુરુએ તે ચમત્કૃતિવિશિષ્ટ મહાભારતને જોઈને પોતાના શિષ્યને કહ્યું કે, ‘કાં તો આ જગતમાં માંડે ભારત રહે કે કાં તો તારું ભારત રહે; પણ એ ભારત રહેવાં ન જોઈએ.’ ત્યારે ગુરુભક્ત શિષ્યે પોતાના ભારતનો કંઈક અંશ રહેવા દઈને બાકીનો ડૂંબાડવા કહ્યું અને ગુરુઆજ્ઞાથી તેમ કરતાં અશ્વમેધ માત્ર બાકી રહ્યો છે.”

આ વાત ઉપર કેટલો વિશ્વાસ મૂકવો તે વાચકની ઇચ્છા ઉપર રાખીને આપણે પ્રસ્તુત વિચાર કરીએ. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કોઈનીએ ભારતસંહિતા મળતી નથી; તેથી ઉપલા અર્થ કરતાં પંડિત નીલકંઠની ટીકામાં આપેલો અર્થ વધારે બંધબેસતો સમજાય છે. ટીકાકાર લખે છે કે ‘ભારતસ્ય મૂલભૂતા: સંહિતા મંત્રબ્રાહ્મણરૂપા વેદા: તૈ: સુમંતુ પ્રશ્રુતિભિ: પ્રકાશિતા इद-मस्यमूलमिदमस्य મૂલમિતિ સ્પષ્ટીકૃતાસ્તેન પ્રત્યક્ષેવદમૂલમેતદિતિ ભાવ: ॥ અર્થ:—તે સુમંતુ પ્રશ્રુતિએ ભારતની મૂળભૂત સંહિતા—મંત્રબ્રાહ્મણરૂપ વેદો પ્રકાશિત કર્યા—અર્થાત્ આ વસ્તુનું આ મૂળ છે—આનું આ મૂળ છે, એ રીતે સ્પષ્ટ કર્યા; તેથી આ ભારત પ્રત્યક્ષ વેદમૂલક છે એ અભિપ્રાય છે. ભારત વેદમૂલક છે એ સંબંધમાં ટેકારૂપ વ્યાસપ્રતિ નારદજીનું ભાગવતમાં આ પ્રમાણેનું વચન છે:—‘ભારતવ્યપદેશેન હ્યાસ્નાયાર્થશ્ચદર્શિત: । તમે ભારતના બહાનાવડે વેદનો અર્થ દેખાડ્યો છે. આ ઉપરથી પણ ટીકાકારનો અર્થ વાસ્તવિક લાગે છે. વળી આ પ્રમાણે અર્થ કરવાથી ભારતની ભિન્ન ભિન્ન સંહિતાઓનો વિમર્શ પણ કરવો પડતો નથી.

કેટલાએકને આશ્વસાયન ગૃહસૂત્રની ઉક્તિથી પણ ઉપસો ભ્રમ થાય છે. ત્યાં કહ્યું છે કે, સુમન્તુ જૈમિનિ વૈશંપાયન પૈલ સૂત્ર ભારત મહાભારત ધર્માચાર્યા અર્થ:—સુમંતુ, જૈમિનિ, વૈશંપાયન અને પૈલ, એ અનુક્રમે સૂત્ર, ભારત, મહાભારત અને ધર્મના આચાર્યો છે. આથી જૂદી જૂદી સંહિતાઓનો ભ્રમ થાય છે; પણ તે થવો ન જોઈએ. કારણ કે મૂળમાં તેવી સંહિતાઓનાં અભિધાન કર્યાં નથી, પણ મૂળમાં તો સૂત્રાચાર્ય, ભારતાચાર્ય ઇત્યાદિ ઉપનામ દર્શાવવા જેવું કથન છે. આ ઉપરથી ભારતની ભિન્ન ભિન્ન સંહિતાઓ સિદ્ધ થતી નથી.

ઐતિહાસિકતાસંબંધી શંકાનું સમાધાન

આર્યોવર્તના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં મહાભારત અને વાલ્મીકિ રામાયણ એ બે ગ્રંથોનેજ ઇતિહાસ એવી સંજ્ઞા છે. મહાભારતનો એ ગ્રંથમાંજ વારંવાર ઇતિહાસ નામથી વ્યવહાર કર્યો છે; અને કવચિત્ કવચિત્ એને પુરાણ, કાવ્ય, આખ્યાન એવાં નામો પણ આપેલાં જોવામાં આવે છે. ખરી રીતે મહાભારત તે બધાં નામોને માટે પાત્ર છે. વ્યાસમુનિએ મહાભારતમાં જે ભિન્ન ભિન્ન તત્ત્વોની ફૂલગુથણી કરી છે, તે જોઈને કેટલાએક યુરોપીય પંડિતોને એમાંના કૌરવ-પાંડવો ઐતિહાસિક હશે કે તે વ્યાસમુનિનાં કલ્પિત પાત્રોજ હશે? એવો સંશય ઉપસ્થિત થાય છે; એટલુંજ નહિ પણ કવિએ તે પાછળથી કલ્પીને દાખલ કરેલા છે, એવું પણ તેઓ કહે છે—અર્થાત્ મહાભારતની ઐતિહાસિકતાવિષે શંકા કરે છે.

તેઓના આ સંશયની નિવૃત્તિને માટે એજ ઉત્તર છે કે, જે પાત્રો ઐતિહાસિક ન હોય, કિંતુ કેવળ કવિકલ્પિતજ હોય, તે પાત્રોને બીજા ગ્રંથકર્તાઓ પોતાના ગ્રંથમાં ભાગ્યેજ સ્થાન આપે; પરંતુ પાંડવાદિ પાત્રો તો એવાં છે કે મહાભારત લખાયા પછીનાં પુરાણોમાં તથા સાહિત્યના ગ્રંથોમાં પણ તેઓનાં નામો તથા તેમનાં અનેકાનેક વર્ણનો પણ જોવામાં આવે છે. ન્યોતિપશાસ્ત્રમાં પણ ‘શપ્તમી વૃત્તિવાં ગુપ્તિષ્ટર નૃપતાં’ ઇત્યાદિ નામો જોવામાં આવે છે.

વળી વ્યાકરણચાર્ય પાણિનિનાં સૂત્રોમાં પણ ‘વાસુદેવાર્જુનાશ્યાંવુન્’ (૪-૩-૯૮) ઇત્યાદિ ભારતીય પાત્રોનાં નામો જોવામાં આવે છે. આ કરતાં પાંડવોની ઐતિહાસિકતા માટે ખીજી શી સાબીતી જોઈએ ? જોએ માત્ર હાલના નિશાળિયાઓના જ ઇતિહાસ જોવો ઇતિહાસ જોવા ઇચ્છતા હોય અને જોએને ભારતીય પ્રાચીન ગ્રંથપ્રણાલીનો પરિચય ન હોય, તેઓ આવા અનેક વિષયોથી ભરપૂર રામાયણ અને મહાભારત જોવા ગ્રંથોની ઐતિહાસિકતાના સંબંધમાં શંકા ધરાવે તો તે જૂઠી વાત છે. આપી સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસનું તો એજ સ્વરૂપ છે કે, ‘ધર્માર્થકામમોક્ષાણામુપદેશસમન્વિતમ્ । પૂર્વવૃત્તકથાયુક્તમિતિહાસં પ્રચક્ષતે ॥’ અર્થાત્ ધર્મ, અર્થ, કામ તથા મોક્ષના ઉપદેશથી યુક્ત અને પૂર્વે થઈ ગયેલા વૃત્તાંતોની કથાથી યુક્ત હોય તેને ઇતિહાસ કહેવામાં આવે છે.’

પુરાણતરીકે મહાભારત

મહાભારતને પુરાણનું પણ નામ આપેલું છે. જુઓ, ૧-૧-૧૭ ‘દ્વૈપાયનેન યત્પ્રોક્તં પુરાણં પરમર્ષિણા ।’ ‘ઈતિહાસમિમં વિપ્રાઃ પુરાણં પરિચક્ષતે ।’ ૧-૧૨ ‘શ્રાવ્યાણામુત્તમં ચેદં પુરાણમ્પિ સંસ્તુતમ્ ।’ ૧-૬૨ આ રીતે એને કેટલીકવાર પુરાણ કહેલું છે. પુરાણનું લક્ષણ-સર્ગશ્ચ પ્રતિસર્ગશ્ચ વંશમન્વંતરાણિ ચ । વંશાનુચરિતં ચૈવ પુરાણં પંચલક્ષણમ્ ॥ (અક્ષવૈવર્ત પુરાણ) સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, સૃષ્ટિનો લય, વંશાવલિ, મન્વંતરો અને વંશાનું ચરિત્ર, આ પાંચ લક્ષણો જેમાં હોય છે; તે પુરાણ કહેવાય છે. આ લક્ષણો પણ મહાભારતમાં જોવામાં આવે છે અને તેથી એને પુરાણ કહેવામાં પણ બાધ આવતો નથી.

મહાભારત કાવ્ય

વળી મહાભારતને વ્યાસમુનિએ પોતેજ કાવ્ય એવું નામ આપેલું છે. જુઓ-‘કૃતં મયેદં મગવન્ કાવ્યં પરમપૂજિતમ્ (૧-૧-૬૧) અર્થાત્ હે ભગવન્ ! મેં આ સર્વોત્કૃષ્ટ કાવ્ય રચ્યું છે.’ અક્ષાએ પણ કહ્યું છે કે, ‘ત્વયા ચ કાવ્યમિત્યુક્તં તરમાત્કાવ્યં ભવિષ્યતિ । (૧-૧-૭૨) તેં એને કાવ્ય કહ્યું, માટે એ કાવ્ય કહેવાશે.’ સાહિત્યદર્પણકારે કાવ્યનું ટુંકું લક્ષણ બાંધ્યું છે કે, ‘વાક્યં રસાત્મકં કાવ્યં-રસાત્મક વાક્ય તે કાવ્ય.’ આ લક્ષણ પ્રમાણે મહાભારત તો રસના પૂરથી ભરપૂર છે, એટલે એ કાવ્ય-મહાકાવ્ય કહેવાય તો તેમાં પણ વિચારણીય કંઈ નથી.

મહાભારતમાં સાંપ્રદાયિક તર્વો

મહાભારતમાં શિવ, શક્તિ, વિષ્ણુ, સૂર્ય, પ્રકૃતિ તથા દેવોની સ્તુતિ, ઉપાસના વગેરે જોવામાં આવે છે. તે જોઈને કેટલાએક કહે છે કે, “તે શૈવ, શક્તિ, વૈષ્ણવ વગેરે સંપ્રદાયપ્રવર્તકોએ ‘મહાભારતમાં પણ પોતાના સંપ્રદાયનું મૂળ છે’ એ દર્શાવવા પાછળથી ઉમેરી દીધાં છે.”

હવે એ સંબંધમાં આપણે એઓનેજ પૂછીશું કે, તમે પ્રાચીન ઇતિહાસ અથવા પુરાણનો કોઈ પણ ગ્રંથ એવો જોયો છે, કે જેમાં એકજ વિષય વર્ણવીને તે મહાગ્રંથની સમાપ્ત કરી હોય ? ઉત્તરમાં નકારજ મળશે. ખરી રીતે પ્રાચીન ગ્રંથોની એવીજ પદ્ધતિ છે. તે સર્વજ્ઞ મહર્ષિઓ જાણતા હતા કે, ત્રિગુણાત્મક સૃષ્ટિમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિના લોકો છે, તેથી તેઓને એક બ્રહ્મની અથવા એક સાત્વિક દેવનીજ ઉપાસના કહીશું તો તેટલાથી તેઓનું મન તેમાં જોડાશે નહિ. માટે જૂઠા જૂઠા ગુણોથી ભિન્નિત સ્વભાવવાળા લોકોની કોઈ પણ ઉપાસનાદ્વારા પરમાત્મામાં પ્રવૃત્તિ થાય એ ઉદ્દેશ રાખીનેજ તેઓએ ભિન્ન ભિન્ન રૂપોથી ઇશ્વરનું વર્ણન કરેલું છે; પરંતુ તેનું પરમ તાત્પર્ય તો ક્રમે કરીને પરમાત્માની ભક્તિ-તેનું જ્ઞાન, એમાંજ પારસમાપ્ત થાય છે. વળી આ માર્ગ નવો પણ નથી, પરંતુ પરંપરાગત છે. કહ્યું છે કે, “આકાશાત્પતિતં તોયં સમુદ્રં પ્રતિગચ્છતિ । સર્વદેવનમસ્કારઃ કેશવં પ્રતિગચ્છતિ ॥ જેમ આકાશમાંથી પડેલું મેઘનું જળ સમુદ્રમાં જાય છે, તેમ સર્વ દેવને કરેલા નમસ્કાર કેશવપ્રત્યેજ જાય છે.” શ્રીકૃષ્ણ પોતે પણ કહે છે કે, “મમ વર્ત્માનુવર્તેતે મનુષ્યાઃ પાર્થ સર્વશઃ । હે પાર્થ ! મનુષ્યો કોઈ પણ દેવનું આરાધન કરતાં મારા માર્ગનેજ અનુસરે છે-અર્થાત્ માર્ગજ આરાધન કરે છે.” આવા ઉદ્દેશથીજ વ્યાસાદિક મહર્ષિઓએ પોતાના ગ્રંથોમાં અનેક દેવદેવીઓનાં આરાધનો વર્ણવેલાં છે. વળી એટલુંજ નહિ પણ વિચારશીલ તરવાનવેષીઓને તેનું અર્થ તાત્પર્ય સમજાય એટલા માટે જે ગ્રંથમાં વિષ્ણુની મહત્તા વર્ણવી હોય છે, તેવીજ બીજી શિવની મહત્તા પણ વર્ણવી હોય છે. તાત્પર્ય કે,

મિન્ન મિન્ન ઉપાધિઓથીજ ભગવદ્વરો મિન્ન મિન્ન છે. તે ઉપાધિઓના સાગપૂર્વક અભિ-
ગેષામના એજ લક્ષ્ય છે.

પ્રાચીન મહર્ષિઓ 'માત્ર ઇતિહાસ જાળવી રાખવો' એટલામાં જ કર્તવ્યની પરિસ્થિતિ મા-
નતા નહિ. કારણકે તેઓ ઐહિક લાલ્ચિક ભાવો કરતાં કોઈ ચિરંતન ભાવોને જ અધિક ઉપકારક
જોતા હતા-જાણતા હતા, અને તેથી તેઓ પોતે જ ઐહિક જાળમાં વધારે આસક્ત થતા નહિ; તે પછી
તેમાં બીજાઓને શામાટે ગ્રંથવી મારે ? નહિજ. તેવા પરમકૃપાળુઓનો તો એ જ હેતુ હોય છે
કે, અનેક પ્રકૃતિઓને રચે તેવા છૂટવાના-પરમ શ્રેય પ્રાપ્ત કરવાના-માર્ગો દર્શાવવા. આવા ઉદ્દેશથી
લખાયેલા ગ્રંથોમાં આપણે માત્ર ઐતિહાસિક તરવો જ જોવા જમ્યે; અને તે વિના તેમાં બીજું
કંઈ ન હોય એમ ધારીએ, તે કેમ બને ?

વળી વ્યાસ મહર્ષિએ મહાભારતની રચના કરી તેનું કારણ દર્શાવતાં વૈશંપાયન કહે છે કે:-
 ‘ધન્યં યશસ્યમાયુષ્યં પુણ્યં સ્વર્ગ્યં તથૈવ ચ । કૃષ્ણદ્વૈપાયનેનેદં કૃતં પુણ્યચિકીર્ષુણા ॥
 કીર્તિં પ્રથયતા લોકે પાંડુબાનાં મહાત્મનાસ્ । અન્યેષાં ક્ષત્રિયાણાં ચ ભૂરિદ્રવિળતેજસામ્ ॥
 (૧-૬૨-૨૭, ૨૮)

પુણ્ય કરવાની ઈચ્છાવાળા કૃષ્ણદ્વૈપાયન મુનિએ મહાત્મા પાંડવોની તથા બીજા પુષ્કળ વૈભવ અને તેજવાળા ક્ષત્રિયોની કીર્તિ જગતમાં વિસ્તારવા માટે આ ધનદાયક, યશસ્કર, આયુષ્યવર્ધક, પ્રફલકારક અને સ્વર્ગદાયક એવું મહાભારત રચ્યું છે.

ઉપર આપેલા શ્લોકોમાં ભારતની યોગ્યતા અને નિર્માણના જે હેતુઓ આવી જાય છે; તેમાં જે હેતુઓ ખુદ્દા જણાય છે. એક પુણ્ય કરવાની ઇચ્છા અને ખીન્ને પાંડવોની તથા ક્ષત્રિયોની કીર્તિનો વિસ્તાર. પુણ્ય કરવાની ઇચ્છા કંઈ કોઈનો વૃત્તાંત લખવાથી પૂર્ણ થતી નથી; પરંતુ તે ઇતર દીનદુઃખી પ્રાણીઓનો ઉદ્ધાર કરવાથી અથવા તેવો માર્ગ દર્શાવવાથી થાય છે. મહાભારતમાં જેટલા ધર્મ, ભક્તિ તથા જ્ઞાનપ્રધાન વિષયો આવ્યા છે; તે સર્વનો એ હેતુના પેટામાં સમાવેશ થઈ જાય છે. પાંડવોદિકાની કીર્તિમાં ઐતિહાસિક હેતુ છે; અને તે હેતુ પણ તેવા આદર્શ પુરુષોનું જીવન લોકોની આગળ ધરી 'યુધિષ્ઠિરાદિના જેવું વર્તન રાખવું', દુર્યોધનાદિના જેવું નહિ' એવા મહાન ઉદ્દેશથી ચરિતાર્થ થાય છે. તાત્પર્ય કે, મહર્ષિઓના ગ્રંથોમાં માત્ર ઇતિહાસજ આવે નહિ; પરંતુ તેમાં પરમતત્ત્વદર્શક સાધનો પણ ગુંથી દીધેલાં હોય છે.

કવિતાના ભેદથી કર્તાના ભેદની કલ્પના

કેટલાએક કવિતાપરીક્ષકો કહે છે કે, ભારતના શ્લોકોની રચના જૂદા જૂદા પ્રકારની છે. એમાં કેટલાક શ્લોકો સરસ-વાર્તા કરતા હોયએ તેવા-છે અને કેટલાએક કિલ્લ છે; માટે એ કવિતાના ભેદથી તેના કર્તાઓ પણ જુદા જુદા હોવા નેમએ.

તેનો ઉત્તર એ છે કે, વ્યાસજીએ પોતેજ કહ્યું છે કે, આઠ હજાર અને આઠસો શ્લોકોને હું સમજું છું તથા શુદ્ધ સમજે છે—અર્થાત્ તે શ્લોકો એવા કિલ્લ છે કે તેને બીજાઓ સમજી શકતા નથી. વ્યાસજીએ તેવા દૃઢ શ્લોકો શામાટે કર્યા હતા તે આપણે ભારતક્ષેત્રનપ્રસંગમાં પાછળ જોઈ ગયા છીએ એટલે ફરી તે કહેવા જરૂર નથી. બીજું જે પ્રસંગની કવિતા હોય તેને માટે તેવા અનુકૂળ સંયોગો મળવાથી જેવી કવિતા થાય તેવી પ્રતિકૂળ સંયોગોમાં થતી નથી, એ સુકવિઓને વિદિતજ છે. સંયોગની અનુકૂળતા અથવા પ્રતિકૂળતા એ પણ કવિતાનાં સ્વરૂપબંધારણમાં યોગ્ય ભાગ ભજવે છે. વ્યાસજીનો કવિતાક્ષેત્રનનો સંયોગ કેવો હતો તે સુવિદિતજ છે; તેમ છતાં એ કવિતાઓ રસાત્મક, સરલ તથા ભાવપૂર્ણ છે એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી. વળી વૃત્તોની ફેરફારી એ તો પ્રસંગને યથાર્થ રૂપમાં દીપાવવાનું એક અંગ છે તથા કવિચાતુર્ય છે, એટલે જે ભિન્ન કર્તાઓ માનવામાં આવે છે, તે યોગ્ય નથી; તેમજ અનુબદ્ધ છંદ લખનારો બીજા ઉપજાતિ આદિ છંદો ન લખે એમ પણ માનવા જેવું નથી. તાત્પર્ય કે કવિતાના ભેદથી કર્તાનો ભેદ કદપણ એ કદપનાજ છે.

અંધ પ્રચારની શૈલી

महाभारतमां अथ अथैव श्लोकेषु 'मन्त्रादि भाषातं केचिदास्तीकादि तथा परे ।

તથોપરિચરાદ્યન્યે વિપ્રાઃ સમ્યગધીયતે ॥ ૧-૧-૫૨ કેટલાએક વિપ્રો 'નારાયણં નમસ્કૃત્ય' અથવા 'ૐ નમો ભગવતે વાસુદેવાય' એ મનુ-મંત્રથી આરંભીને, બીજા કેટલાએક આસ્તીકના આખ્યાનથી આરંભીને અને કેટલાએક ઉપરિચર વસુના આખ્યાનથી આરંભીને ભારતને સારી રીતે ભણે છે.

આ શ્લોક ઉપરથી કેટલાએક એને ભારતની ત્રણ આવૃત્તિઓના આરંભ માને છે; પરંતુ એટલા ઉપરથી ભારતની ત્રણ આવૃત્તિઓ સિદ્ધ થતી નથી. એ ઉપરથી તો એ ગ્રંથ જ્યારે મોઢે મોઢે ભણાતો હશે, ત્યારે જે બ્રાહ્મણોને જ્યાંથી ઉપયુક્ત ભાગ લાગ્યો ત્યાંથી તે ભણવાનો અથવા વ્યાખ્યાનનો આરંભ કરતા હશે, એમ સમજાય છે. જે બીજાઓના કહેવા પ્રમાણે એને સૌતિ, વૈશંપાયન અને વ્યાસની ત્રણ આવૃત્તિઓના આરંભ માનીએ, તો તે ઘટ્ટી શકતા નથી; કારણકે સૌતિએ 'जनमेजयस्य राजर्षेः' એ નવમા શ્લોકથી બોલવાનો આરંભ કર્યો છે, વૈશંપાયને અધ્યાય ૬૧ માં 'गुरवे प्राङ् नमस्कृत्य' એ આઠશ્લોકથી આરંભ કર્યો છે અને વ્યાસનો આરંભ તો જણાતો જ નથી; એટલે માને કે તેમણે 'નારાયણં નમસ્કૃત્ય' એ આઠશ્લોકથી જ આરંભ કર્યો છે અને તેથી આખો ગ્રંથ તેમનો જ કહેવો હરે છે.

ખરી રીતે તે સમયે બ્રાહ્મણસમાજમાં એ ગ્રંથનો કેવી રીતે ઉપયોગ થતો હતો તે દર્શાવવાનો એમાં હેતુ છે, અને તે એના પછીના શ્લોકથી વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. તે શ્લોક આ પ્રમાણે છે:—'विविधं संहिताज्ञानं दीपयन्ति मनीषिणः । व्याख्यातुं कुशलः केचिद्ग्रन्थान्धारयितुं परे ॥ ૧-૧-૫૩ ॥' અર્થાત્ બુદ્ધિમાનો એ ભારતસંહિતાના જ્ઞાનને વિવિધ રીતે પ્રકાશિત કરે છે, કેટલાએક વ્યાખ્યાન કરવામાં કુશળ છે, ત્યારે બીજા કેટલાએક ગ્રંથને ધારણ કરવામાં—ધ્યાનમાં રાખવામાં કુશળ છે. આથી સમજશે કે, એમાં તે સમયનો ગ્રંથપ્રચાર વર્ણવેલો છે.

ભારતમાં પુનરુક્તિ

મહાભારતમાં જરતકારનું આખ્યાન, પરિક્ષિતશાપાખ્યાન, લાક્ષાલવનદાહ વગેરે કેટલીક કથાઓ અખમેવાર આવે છે. જે કે તેમાં સંક્ષેપ તથા વિસ્તાર રહેલો છે, તોપણ કેટલાએકને તેમાં પુનરુક્તિ તથા તે પુનરુક્તિ કરનારા બીજા લેખકોનો ગંધ આવે છે. પરંતુ એ સંબંધમાં આગળથી જ ખરું સમાધાન ભારતમાં આપી દીધેલું છે કે, 'विस्तीर्यैतन्महज्ज्ञानमृषिः संक्षिप्य चाब्रवीत् । इष्टं हि विदुषां लोके समाप्त व्यास धारणम् ॥ ૧.૧.૫૧ ॥' વ્યાસ ઋષિએ આ મહાન જ્ઞાનને વિસ્તારીને તથા સંક્ષેપથી કહ્યું છે. કારણ કે લોકમાં વિદ્વાનોને સંક્ષેપથી તથા વિસ્તારથી લક્ષ્યમાં રાખવું ઇષ્ટ છે. આ હેતુથી જ એ કથાઓ એવડાયેલી છે તે અન્યાન્ય કર્તાઓ તરફથી ઉમેરાયેલી નથી. કેમકે જે તેઓને તેમ ઉમેરવાની શક્તિ હોય તો તેવા વિદ્વાનોને પુનરુક્તિ કેમ ન જણાય? અને જણાય ત્યારે તે પ્રથમની આખ્યાયિકાને કાઢી કેમ ન નાખે? વળી નવા નવા લેખકો તરફથી જે ભારતમાં ચાલુ ઉમેરણો થયાં હોય તો તેવી અનેક પ્રતો પણ મળવી જોઈએ. તે મળતી નથી અને મળવા સંભવે નથી. કારણ કે તે વખતે છાપખાનાં ન હતાં. છાપખાનાંના સમયમાં કંઈ નવું ઉમેરણ કર્યું હોય તો તે એકદમ હજાર બે હજાર પ્રતોમાં દાખલ થઈને કેટલેક સમયે ખરું જોવા પડે; પરંતુ તે વખતે તો લેખી ગ્રંથો હતા, એટલે તેમાં એકનું ઉમેરણ બીજાને શામાટે દાખલ કરે? અને તેને બીજાઓ માન્ય પણ કેમ ગણે? આ ઉપરથી તે સમયે લખનારાઓની ભૂલ વિના બીજાં નવાં ડહાપણો ઉમેરાવાં અશક્ય લાગે છે. વળી તે વખતે એક વિદ્વન્માન્ય ગ્રંથ લખાયો કે તેની જૂદા જૂદા દેશોમાં અનેક પ્રતો થઈ જતી હતી, એટલે એક પ્રતમાં ઉમેરણ કરવાથી કોઈ રીતે ભદ્ર થાય નહિ એવું માઈ માનવું છે.

કૌરવપાંડવનું યુદ્ધ કે કૌરવપાંચાલનું?

કૌરવપાંડવનાં યુદ્ધને કેટલાએક કૌરવ તથા પાંચાલનું યુદ્ધ કહે છે. તેમ કહેવામાં તેઓ એ કારણ આપે છે કે, 'दुर्योधनादिका दुरुवंशीयाः હતા અને પાંડવો પણ દુરુવંશીઓ હતા, એટલે કૌરવ નામમાં જ તે બંધાનો સમાવેશ થઈ જાય છે. જે તે યુદ્ધ તેઓ વચ્ચે થયું હોત તો ખરી રીતે ધાર્તરાષ્ટ્રો અને પાંડવોનું યુદ્ધ એમ કહેત. વળી દ્રોણ, બીષ્મ, કૃપાચાર્ય વગેરેનો દુરતરાષ્ટ્ર ના પુત્રો જેડે જેટલો સ્નેહ તથા સંબંધ હોતો, તેટલો જ પાંડવોની જેડે પણ હોતો. તેથી તેઓ

દુર્યોધનનો પક્ષ લઇને પાંડવોનું બગાડવા ઉભા થાય નહિ. આ ઉપરથી તે કૌરવો અને પાંચાલોનું યુદ્ધ હતું; કારણકે દ્રોણના આશ્રય હેઠળ કૌરવોએ દ્રુપદનો પરાજય કર્યો હતો તેથી તેઓએ ચઢાઈ કરી હોય અને તેમાં પાંડવોએ પોતાના સસરાને મદદ કરી હોય એ બનવા યોગ્ય છે! ઇત્યાદિ.

આ કથન ઉપર આપણે વિચાર કરીએ. પૂર્વે પાંચાલરાજ દ્રુપદને અને કુરુવંશીઓને શત્રુતા હતી નહિ; પરંતુ દ્રોણાચાર્યને અને દ્રુપદને મિત્રકલહમાં શત્રુતા થઈ હતી; અને તે કારણથી દ્રુપદનો પરાભવ કરવા દ્રોણાચાર્ય કુરુકુલના કુમારો પાસે યુરુદ્ધક્ષિણામાં દ્રુપદને બાંધીને પોતાને સ્વાધીન કરવો એવી માગણી કરી હતી. કુમારોએ તે દક્ષિણા આપવા હા કહી અને દ્રોણાચાર્યના પ્રમુખપણા હેઠળ દ્રુપદના ઉપર ચઢાઈ કરી. પરંતુ બીજા કુમારો પરાભવ પામ્યા ત્યારે છેવટે અર્જુનને પોતાના ત્રણ ભાઈઓની સાથે જઈ, યુદ્ધ કરી દ્રુપદને બાંધી આવ્યો અને દ્રોણાચાર્યને સ્વાધીન કર્યો. તે વખતથી દ્રુપદને દ્રોણાચાર્યના ઉપર પૂર્ણ વૈર ભરાયું અને તે કારણથી તેણે દ્રોણાચાર્યને મારવા અગ્નિકુંડમાંથી ધૃષ્ટદ્યુમ્નને ઉત્પન્ન કર્યો. આ વૃત્તાંત ઉપરથી એ જણાશે કે, કૌરવોને અને દ્રુપદને વેર ન હતું, પણ તે દ્રોણાચાર્યની સાથે હતું અને તે પણ ઉદાર હતું. કારણકે દ્રોણાચાર્યે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પોતાને મારવા ઉત્પન્ન થયો છે એવું જાણતાં છતાં પણ તેને ધનુર્વેદ ભણાવ્યો હતો. દ્રુપદના પરાભવમાં કુરુવંશી કુમારોનોજ હાથ હતો અને તેમાં પણ ખાસ કરીને પાંડવોએજ એ પરાજય કર્યો હતો; એટલે દ્રોણાચાર્ય તથા પાંડવોના ઉપર એ વૈર વાળવાની દ્રુપદની ઇચ્છા હોઈ શકે. (જે કે દ્રુપદને પાંડવો ઉપર વૈર ન હતું, કારણકે જો તેમ હોય તો તે પોતાની પુત્રીને માટે અર્જુનને મેળવવા કરેલો પ્રતિજ્ઞાસ્વયંવર કરે નહિ.) તેમાં પાંડવો તો દ્રુપદના જામાતા થયા એટલે એ વૈર માત્ર દ્રોણાચાર્ય ઉપરજ રહ્યું. હવે એ વૈર વાળવા જો પાંચાલોએ ચઢાઈ કરી હોય તો તેને માટે કોઈ નવું ભારતજ રચવું પડે અથવા કોઈ નૂતન વ્યાસજીના મનમાં એ ભારત હોય તો તેઓ જાણે. બાકી મહાભારતમાં તો જ્યારે પાંડવોનાં તેર વર્ષ પૂરાં થયાં, સુલેહની સર્વ કોશીશો વ્યર્થ ગઈ અને પાંડવો રણભૂમિ ઉપર યુદ્ધ કરવા આવ્યા, સારેજ પાંચાલો પોતાના જામાતાઓને મહાય કરવા આવ્યા; અને જે રીતે બીજા રાજાઓ લડ્યા તેમ તેઓએ પણ યુદ્ધ કર્યું. તેમાં જેણે જેણે જેને જેને મારવા પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તથા જેનાં જેનાં મૃત્યુમાં જે જે નિમિત્તભૂત હતા તેઓએ તેનો તેનો વિનાશ કર્યો. વળી ધૃષ્ટદ્યુમ્નને પાંડવોએ સેનાપતિ કર્યો હતો તેમાં ‘સેનાપતિ કેને કરવો?’ એ ઉદ્યોગપર્વમાં થયેલા વિમર્શપ્રસંગમાં, ધૃષ્ટદ્યુમ્નની અધિક યોગ્યતા જોઈનેજ તેને સેનાપતિપદ આપવામાં અધિક મત મળ્યા હતા અને આ કારણથી તે સેનાપતિ નિમાયો હતો.

આ ઉપરથી તો એ કૌરવો અને પાંચાલોનું યુદ્ધ ઠરતું નથી.

હવે કૌરવોનું યુદ્ધ અથવા ધાર્તરાષ્ટ્રો અને પાંડવોનું યુદ્ધ એમ કેમ ન કહ્યું? અને કૌરવ-પાંડવોનું યુદ્ધ કેમ કહ્યું? તે તપાસીએ. જો કે બંધા કુરુવંશીઓ હતા એટલે તેઓ કૌરવોજ કહેવાય; પરંતુ આ ભાઈઓ ભાઈનું યુદ્ધ હતું, તેથી ‘કૌરવોનું યુદ્ધ’ એટલુંજ કહેતાં ‘કેની સાથે?’ એ પ્રશ્ન ઉભો રહે છે. આ એક કારણથી, અને દુર્યોધનના પક્ષમાં બાલિકા, સોમદત્ત, ભૂરિશ્રવા, ભીષ્મ પ્રભૃતિ ઘણા કુરુવંશીઓ યુદ્ધ કરનારા હતા; જ્યારે પાંડવોના તરફ એ વંશના માત્ર તેઓજ હતા. તેથી ધાર્તરાષ્ટ્રો ન કહેતાં એક તરફ કૌરવો અને બીજી તરફ કૌરવો છતાં વિશિષ્ટતાથી ઓળખાવવા માટે પાંડવો કહ્યા એમાં શો બાધ આવે છે કે જેથી ભારતોક્ત વસ્તુસ્થિતિનું ઉદ્ધાન કરીને પાંચાલોસુધી ધાવન કરવું પડે છે?

વળી ભીષ્માદિકો ન્યાયી તથા ધર્મપરાયણ હતા અને તેઓને ધાર્તરાષ્ટ્રો તથા પાંડવો સમાન હતા; છતાં તેઓએ શામાટે ધાર્તરાષ્ટ્રોનો પક્ષ લીધો? એના ખુલાસામાં તે સઘળાએ યુદ્ધને ઓખરે યુધિષ્ઠિર જ્યારે પોતાને વંદન કરવા આવ્યા તે વખતે જે વચન કહેલું છે તેજ પૂરતું છે. તે વચન આ પ્રમાણે છે:—‘**अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् । इति सत्यं महाराज बद्धारम्भयेन कौरवैः ॥** (ભી. ૧૯-૪૧) અર્થાત્ હે મહારાજ! પુરુષ અર્થનો દાસ છે, અર્થ કોઈનો દાસ નથી, આ સત્ય છે. મને કૌરવોએ અર્થથી બાંધી લીધો છે. આ વચન તે પ્રત્યેકે કહ્યું છે અને તેથી તેઓ દુર્યોધનના પક્ષમાં શામાટે રહ્યા હતા, એ સમજાય છે. ઉપલી વિચારણાથી એ યુદ્ધ કૌરવપાંચાલનું નહિ પણ કૌરવપાંડવનું હોય છે.

મહાભારત ઉપર આવી જાતની અનેક શંકાઓ કરાય છે, પણ તેનો એ ગ્રંથથીજ ખુલાસો થઈ જાય છે, એટલે હવે આપણે એ વિષય છોડીને કૌરવપાંડવોનું યુદ્ધ ક્યારે થયું હતું? એ વિવાદાસ્પદ વિષય ઉપર આવીએ.

કૌરવપાંડવોનું યુદ્ધ ક્યારે થયું હતું ?

એ ક્ષત્રિયવિનાશક યુદ્ધ કેટલાં વર્ષ ઉપર થયું હતું ? એ સંબંધમાં અનેક વિદ્વાનોના ભિન્ન ભિન્ન મત છે. એક વિદ્વાન મહાભારતમાં આપેલી નક્ષત્રો અને ગ્રહોની સ્થિતિ ઉપરથી ગણતરી કરીને એ યુદ્ધ આજથી લગભગ ૭૦૦૦ વર્ષ ઉપર થયું હતું, એમ કહે છે. તે મહાભારતનાં ઉદ્યોગપર્વ, ભીષ્મપર્વ વગેરેમાં આપેલાં નક્ષત્રોમાંથી કેટલાંક નક્ષત્રોને સાયન તથા કેટલાંકને નિરયન માનીને આશરા પડતી રીતે મહાભારતના યુદ્ધસમયે મહાવિષ્ણુવ પુનર્વસુની નજીકમાં હતું, એટલે હમણાં જ્યાં છે ત્યાંથી લગભગ ૯૫ અંશ જેટલું દૂર હતું એમ સૂચવે છે; એ મહાવિષ્ણુવ અથવા અયન ૭૨ વર્ષે લગભગ એક અંશ જેટલી ગતિ કરે છે એવું એમનું માનવું છે; પણ એ સંબંધમાં જૂઠા જૂઠા મત છે. જેમકે:-સૂર્યસિદ્ધાન્તી અયનની વાર્ષિક ગતિ ૫૪ વિકલા માને છે. હિપાર્કસ ૮૫ વર્ષે ૧ અંશ અને ટોલેમી ૧૦૦ વર્ષે એક અંશ ગતિ માને છે. એ વિના પણ એમાં મતાંતરો છે; પણ ઉપલા વિદ્વાનને હિસાબે ૯૫ અંશને ૭૨ થી ગુણીએ તો ૬૮૪૦ વર્ષ એ યુદ્ધસમયને થવા જાય છે; પરંતુ એમાં પણ સાયન નક્ષત્રો ક્યાં છે તથા નિરયન ક્યાં છે તે આશરા પડતી રીતે કલ્પિત હોવાથી અને તે રીતે મહાવિષ્ણુવની સ્થિતિ પણ આશરા પડતી હોવાથી, (કારણકે તે મહાભારતમાં સ્પષ્ટ જણાવેલ નથી) તથા અયનચલનમાં પણ મતભેદ હોવાથી એ મત પણ સર્વમાન્ય જણાતો નથી.

વળી કેટલાએક વિદ્વાનો એ યુદ્ધને ઇ. સ. પૂર્વે ૧૨૦૦થી ૧૫૦૦ સુધીમાં થયેલું માને છે; જેમકે તેઓ વિષ્ણુપુરાણદિને અનુકૂળ લાગતો ભાગ લઈને એ અનુમાન ઉપર આવ્યા છે. એમાંનો થોડો ભાગ જોઈએ. ‘યાવત્ પરિક્ષિતોજન્મ યાવન્નન્દાભિષેચનમ્ । एतद्वर्ष सहस्रन्तु ज्ञेयं पञ्चदशोत्तरम् ॥ (અંશ ૪-૨૪-૩૨) અર્થાત્ પરિક્ષિતના જન્મથી આરંભી નન્દના અભિષેકસુધીમાં એકહજાર ને પંદર વર્ષ જાણવાં.’ આ વિષ્ણુપુરાણના શ્લોકમાં કહેલાં ૧૦૧૫ વર્ષમાં નંદ અને તેના વંશ-જોના રાજ્યનાં ૧૦૦ વર્ષ કે જે બીજા એક શ્લોકમાં કહ્યાં છે, તે મેળવતાં ૧૧૧૫ વર્ષ થાય છે. વળી બીજી રીતે ગણતરી કરવા વિષ્ણુપુરાણના ચોથા અંશના ૨૪ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે, “સપ્તર્ષિમાંના જે એ તારા આકાશમાં પ્રથમ ઉદય પામેલા જણાય છે, તેની મધ્યે સમસૂત્રમાં જે નક્ષત્ર રાત્રે જણાય છે તે એક એક નક્ષત્રની જોડે સપ્તર્ષિઓ મનુષ્યનાં સો સો વર્ષ સુધી રહે છે. તે પરિક્ષિતના વખતમાં મધ્યા નક્ષત્રમાં હતા, સારથી દેવનાં આરસેં વર્ષના કલિને આરંભ થયો છે. એ મહર્ષિઓ ન્યારે પૂર્વાષાઢા નક્ષત્રપ્રત્યેજશ્ચ, સારે નન્દથી આરંભીને કલિ વૃદ્ધિ પામશે.” ઉપલા શ્લોકો શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ છે. એ શ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ઋષિઓ એક એક નક્ષત્ર ઉપર સો સો વર્ષ રહે છે. તે સપ્તર્ષિઓ પરિક્ષિતના સમયમાં મધ્યામાં હતા અને નંદના સમયમાં પૂર્વાષાઢામાં આવે છે. પૂર્વાષાઢા નક્ષત્ર મધ્યાથી અગિયારમું નક્ષત્ર છે, એટલે ત્યાંસુધી ગતિ કરતાં ૧૦૦૦ વર્ષ થાય અને તેમાં નંદનાં સો ઉમેરતાં ૧૧૦૦ થાય; એટલે પૂર્વોક્ત ૧૧૧૫ વર્ષ જોડે એનો મેળ મળી રહે છે. પછી ચાણક્ય નામનો બ્રાહ્મણ નવનન્દનું ઉન્મૂલન કરીને મૌર્યવંશના ચંદ્રગુપ્તને રાજ્ય આપે છે. તે પછી અર્વાચીન ઇતિહાસનો આશ્રય કરીને, ચંદ્રગુપ્ત ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૫ વર્ષ ઉપર ગાદી ઉપર આવ્યો હતો એમ ઠેરવી પૂર્વોક્ત ૧૧૧૫ ને ૩૧૫ સાથે મેળવી ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૩૦ વર્ષ ઉપર ભારતીય યુદ્ધ થયું હતું, એમ તેઓ જણાવે છે.

ઉપલી ગણતરીમાં ૧૧૧૫ વર્ષને માટે પુરાણોનાં ભવિષ્યકથન ઉપર આધાર રખાય છે; અને બાકીના સમયને માટે તે પુરાણોમાં જણાવેલા સમયની ઉપેક્ષા કરીને અર્વાચીન ઇતિહાસ તરફ ધાવન થાય છે, એ યોગ્ય નથી. કારણ કે જે પુરાણના ભવિષ્યકથન ઉપર આધાર રાખીને ૧૧૧૫ વર્ષ લેવાય છે, તેમાંજ આગળ રાજાઓની અને તેનાં રાજ્યવર્ષોની પરિગણના છે, તેની ઉપેક્ષા કરવી ઉચિત નથી. શ્રીમદ્ભાગવતમાં નવનન્દના પછી એ ગાદીએ આવેલા રાજાઓ અને તેનાં વર્ષો આ પ્રમાણે ગણાવ્યાં છે:-

કેટલા રાજાઓ	કયા વંશના	કેટલાં વર્ષ રાજ્ય કર્યું
	પૂર્વોક્ત	૧૧૧૫
૧૦	મૌર્યવંશના	૧૩૭
૧૦	શુંગવંશના	૧૧૨
૪	કાણ્વાયન	૩૪૫
૩૦	આંધ્ર નતિના	૪૫૬
૧૬૫	આભીરાદિ	૧૦૯૯
૧૧	મૌનવંશના	૩૦૦
	ભૂતનંદાદિ	૧૦૬
૨૩૦		૩૬૭૦

આ રીતે એ મગધદેશની ગાદી ઉપર ૩૬૭૦ વર્ષશુધી રાજ્ય કરનારા રાજાઓ ગણાવેલા છે. તેની ઉપેક્ષા કરીને કાલગણના કરવી તે ખરેખરી રીતે અન્યાય ગણાય; તેમજ વિષ્ણુપુરાણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પરિક્ષિતના સમયમાં સપ્તર્ષિઓ મધા નક્ષત્રમાં હતા અને તેઓ સો વર્ષ એક નક્ષત્રથી બીજા નક્ષત્રમાં ગતિ કરે છે, એ આધાર ઉપર વિચાર કરીએ છીએ તો પણ તેટલાં વર્ષ થતાં નથી. કારણ કે જ્યોતિષીઓ અત્યારે તે સપ્તર્ષિઓ ઉત્તરાશ્વિની નક્ષત્રમાં છે એમ કહે છે. એ ઉપરથી સત્તાવીસ નક્ષત્રનાં સત્તાવીસો વર્ષ અને મધાથી એક નક્ષત્ર છોડીને બીજું ઉત્તરાશ્વિની આવે છે, એટલે યુદ્ધને ઓગણત્રીસો વર્ષ થવા જાય છે. પણ તે સર્વ મતથી વિરુદ્ધ હોવાથી સત્તાવીસો વર્ષનું ફરી એક નક્ષત્રચક્ર મૂકવું જોઈએ અને તેમ કરતાં યુદ્ધને ૫૫૦૦ વર્ષ થઈ જાય છે. અર્થાત્ એ ગણતરીથી પણ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૩૦ ની ગણના વિરુદ્ધ જાય છે. વળી વિષ્ણુપુરાણનો પરિક્ષિતના વખતથી કલિનો આરંભ સૂચવતો શ્લોક-કે જે આપણે આગળ જોઈશું-તેનાથી તેમજ રાજતરંગિણી, બૃહત્સંહિતા અને અન્ય પ્રમાણોથી પણ એ ગણના વિરુદ્ધ હોવાથી તે પ્રમાણભૂત નથી.

હવે રાજતરંગિણીનો કર્તા કલ્હણ કે જે ઈ. સ.ના ૧૧મા સૈકામાં થઈ ગયેલો મનાય છે, તેણે પાંડવોનો સમય આપતાં લખ્યું છે કે, શતેષુ ષટ્ષુ સાર્ધેષુ ત્ર્યધિકેષુ ચ ભૂતલે । કલેગર્તેષુ વર્ષાણામભૂવન્ કુરુપાંડવાઃ ॥ આ શ્લોકમાં કલિનાં ૬૫૩ વર્ષ ગયાં ત્યારે કૌરવપાંડવો વિદ્યમાન હતા એમ જણાવ્યું છે. વળી વરાહમિહિર કે જે શકના બીજા સૈકામાં થઈ ગયેલો મનાય છે; તેના બૃહત્સંહિતા નામના ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે, આસન્મદ્યાસુ મુનયઃ શાસતિ પૃથિવીં યુધિષ્ઠિરે નૃપ-તૌ । ષડ્દિકપંચદ્વિયુતઃ શકકાલસ્તસ્ય રાજર્ષેઃ ॥ (અ. ૧૩-૩) અર્થાત્ યુધિષ્ઠિરરાજા પૃથ્વીપર રાજ્ય કરતા હતા, ત્યારે સપ્તર્ષિઓ મધાનક્ષત્રમાં હતા. તે રાજર્ષિનો શકકાલ ૨૫૨૬ વર્ષનો ગણાય છે. ઉપસ્થિત અર્થ આવો; છતાં કેટલાએક એ શ્લોકના અર્થમાં આટલો ફેરફાર કરે છે કે, તે રાજર્ષિનો કાલ ૨૫૨૬ યુક્ત શકકાલ છે-અર્થાત્ ૨૫૨૬માં ચાલુ વર્ષનો શક ૧૮૩૭ ઉમેરતાં ૪૩૬૩ વર્ષ થાય છે. તેને ગત કાલે ૫૦૧૬માંથી બાદ કરતાં ૬૫૩ આવે છે. આ ઉપરથી ૬૫૩ વર્ષ ગયાં, ત્યારે યુધિષ્ઠિર વિદ્યમાન હતા એમ કહે છે. રાજતરંગિણીકારે પણ પોતાના વચનના સમર્થનમાં આ પ્રમાણ આપ્યું છે.

પરંતુ તે વિષ્ણુપુરાણ તથા અન્ય પુરાણોમાં જણાવ્યા કરતાં વિરુદ્ધ છે, માટે શ્રદ્ધા રાખવા યોગ્ય નથી. ત્યાં કહ્યું છે કે:- 'તે તુ પારિક્ષિતે કાલે મદ્યાસ્વાસન્ દ્વિજોત્તમ । તદા પ્રવૃત્તશ્ચકલિ-ર્દ્વાદશાન્દ શતાત્મકઃ । (અં. ૪-અં. ૨૪-શ્લો. ૦૩૪) અર્થાત્ હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! તે સપ્તર્ષિઓ પરિક્ષિતના સમયમાં મધામાં હતા અને ત્યારથી બારસે વર્ષના કલિનો આરંભ થયો છે.' આવાં પરિક્ષિતના સમયથી કલિનો આરંભ સૂચવનારાં ઘણાં વાક્યો છે; તે ન ગણતાં કલિનાં ૬૫૩ વર્ષ ગયા પછી પાંડવોને હયાત માનવા એ તો વિરુદ્ધજ લાગે છે.

ખરી રીતે કલિના આરંભસમયનો નિશ્ચય કરવો અથવા ભારતીય યુદ્ધસમયનો નિશ્ચય કરવો એ બંને એકજ વાત છે; કારણકે યુદ્ધસમયથીજ કલિનો આરંભ છે અને પરિક્ષિતનો જન્મ પણ ત્યારેજ છે. હવે એ સમયકાળની ચર્ચા કરીએ તો જોઈએ. મધ્યર ભીમસેને દુર્યોધનની સાથજ-

માં ગદા મારીને તેને પાડ્યો, તે વખતે બલરામ કોપી ઉઠ્યા અને તે હલ લઈને ભીમના તરફ ઉછળ્યા. ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે તેમને શાંત કરતાં કહ્યું છે કે, ‘પ્રાપ્તં કલિયુગં વિદ્ધિ પ્રતિજ્ઞાં પાંડવસ્ય ચ । (શલ્ય ૬૦-૨૫) કલિયુગ પ્રાપ્ત થયો છે તેને અને ભીમસેનની પ્રતિજ્ઞાને લક્ષમાં લ્યો.’ આ રીતે શ્રીકૃષ્ણનાં વાક્યથી યુદ્ધસમયે કલિયુગનો આરંભ થયેલો સમજાય છે. વળી આદિપર્વમાં કહ્યું છે કે, ‘અન્તરે ચૈવ સંપ્રાપ્તે કલિદ્વાપરયોરમૂત્ । સ્યમંતપંચકે યુદ્ધં કુરુપાંડવસેનયોઃ ॥ (આ. ૨-૧૩) કલિ તથા દ્વાપરયુગનો સંધિકાળ આવ્યો, ત્યારે સ્યમંતપંચક ક્ષેત્રમાં કૌરવ અને પાંડવની સેના વચ્ચે યુદ્ધ થયું હતું.’ તેમજ શ્રીમદ્ ભાગવતમાં ‘કલિનાઽધર્મમિત્રેણ દષ્ટ્વા સ્પૃષ્ટાઃ પ્રજા મુવિ । (સ્કં ૧-૧૫) અધર્મના મિત્ર કલિવડે પૃથ્વીમાં પ્રજાનો સંબંધ થયેલો જોઈને પાંડવોએ પ્રયાણ કર્યું.’ આ રીતે પુરાણાદિ ગ્રંથોમાં મહાભારતના યુદ્ધસમયથીજ કલિનો આરંભ મનાયેલો છે, એમાં સંશય નથી.

હવે એ કલિનાં વર્ષ કેટલાં ગયાં તેની ગણનાનો નિશ્ચય થાય, એટલે એ યુદ્ધ આજથી કેટલાં વર્ષ ઉપર થયું હતું તે સમજી શકાશે. વરાહમિહિર ‘પંચસિદ્ધાન્તિકા’ નામના ગ્રંથમાં ગત-કલિ, સંવત અને શકની ગણતરી એકજ શ્લોકમાં આ પ્રમાણે આપે છે:- ‘કૃતયુગામ્બર વન્દિમિરુ-જ્જિતો ગતકલિઃ કિલવિક્રમવત્સરાઃ શરહુતાશનચંદ્ર વિયોજિતા ભવતિ શાક ર્હ ક્ષિતિમંડલે । એટલે કે ગતકલિના વર્ષમાંથી ૩૦૪૪ બાદ કરીએ એટલે વિક્રમ સંવત્સર આવે અને તે વિક્રમ વર્ષમાંથી ૧૩૫ બાદ કરીએ એટલે શાલિવાહનનો શકકાલ આવે.’ અર્થાત્ વિક્રમ વર્ષમાં ૩૦૪૪ ઉમેરીએ એટલે ગતકલિ વર્ષ આવે. દષ્ટાંત-વિક્રમ સંવત્સર ૧૯૭૨માં ૩૦૪૪ ઉમેરીએ તો આ વર્ષ સુધીમાં ૫૦૧૬ વર્ષ કલિનાં વીતી ગયેલાં ગણાય. આ ૩૦૪૪ વર્ષ કલિનાં ગયાં તે પછી વિક્રમ સંવત્સરનો આરંભ થયો; એ વાત સર્વ ખગોળશાસ્ત્રીઓને સંમત છે અને તેવાં ઘણાં વાક્યો મળી આવે છે. કેટલાએક જ્યોતિષીઓ તો આ ૩૦૪૪ વર્ષને યુગ્મિષ્ઠિરનો શક ગણીને તેમને ‘યુગ્મિષ્ઠિરો વિક્રમશાલિવાહનો’ એ શ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આદિશકકર્તાતરીકે માને છે.

આ રીતે કલિના આરંભવર્ષનો નિર્ણય થતાં કૌરવપાંડવના યુદ્ધનો સમય પણ નિર્ણય થઈ જાય છે-અર્થાત્ આજથી ૫૦૧૬ વર્ષ ઉપર એ મહાધોર યુદ્ધ થયું હતું.:

પાંડવોનાં વનવાસનાં તેર વર્ષ ક્યારે પૂરાં થયાં ?

કૌરવપાંડવોના છૂતનો સમય મહાભારતમાં જણાવ્યો નથી, છતાં ટીકાકાર પં ૦ નીલકંઠ લોકાચારને લઈને તે વિજયાદશમી જણાવે છે. પાંડવો વિરાટરાજાને ત્યાં તેરમું વર્ષ પૂરું કરીને ગોત્રહણપ્રસંગે પ્રગટ થયા હતા. એ ગોત્રહણપ્રસંગમાં ‘આદાર્તુંગાઃ શુશર્માઽથ કૃષ્ણપક્ષસ્ય સપ્તમીમ્ । અપરે દિવસે સર્વે રાજન્સંભૂય કૌરવાઃ । અષ્ટમ્યાં તે ન્યગૃહ્ણંત ગોકુલાનિ સહસ્રશઃ ॥ (વિરાટ ૩૭-૨૭) શુશર્મા કૃષ્ણપક્ષની સાતમે ગાયો લેવા આવ્યો હતો અને બીજો દિવસે એટલે આઠમે સંઘના કૌરવોએ એકલા મળીને હજારો ગાયોનાં ટોળાંને કબજે કર્યાં.’ ઉપલા શ્લોકમાં પક્ષ તથા તિથિ જણાવ્યાં છે, પરંતુ માસ જણાવ્યો નથી તેથી તે ઉપર વિવિધ કલ્પનાઓ ઉદ્ભવે છે. ટીકાકાર તે ચૈત્રવદ સપ્તમી હતી એમ લખે છે; તો કેટલાએક જ્યેષ્ઠ વદ સપ્તમી કહે છે; પરંતુ તે વૈશાખ વદ સપ્તમી હોવી જોઈએ. કારણ કે સૌરમાનનાં તેર વર્ષમાં ચાંદ્રમાન પ્રમાણે પાંચ માસ, બે દિવસ અને બીજો થોડો સમય વધે છે. હવે આસો સુદ દશમીએ વનમાં નીકળેલા પાંડવોને સૌરમાન પ્રમાણે તે દિવસે તેર વર્ષ પૂરાં થતાં હોય, તો તેમાંથી ચાંદ્રમાન પ્રમાણે પાંચ માસ બાદ કરતાં વૈશાખ સુદ દશમીએ તેર વર્ષ પૂરાં થાય છે; એટલે પ્રકટ થવામાં જો ચૈત્ર વદ સપ્તમી લઈએ છીએ તો તેરમા વર્ષમાં અઢાર દિવસ ઓછા રહે છે. આ ઉપરથી એમજ માનવું ઠીક લાગે છે કે ‘પાંડવો વૈશાખ વદ સાતમ તથા આઠમે ગોત્રહણપ્રસંગમાં લડવા ગયા અને નવમીએ પ્રકટ થયા.’ વળી કેટલાક લોકો પાંડવો વિજયાદશમી ઉપર પ્રકટ થયા હતા એવું પણ માને છે તે પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે ગોત્રહણ-

* યુગ્મિષ્ઠિરના પાંચ હજાર વર્ષ ઉપર થઈ ગયા હતા એ સંબંધમાં વિશેષ ખાતરી કરવાની ઈચ્છા રાખનારે ‘સસ્તુ’ સાહિત્ય વર્ગક કાર્યાલય’ તરફથી પ્રકટ થયેલા ઈડકૃત રાજસ્થાનના પ્રથમ ભાગની બલદેવપ્રસાદ મિશ્રકૃત પ્રસ્તાવનામાં રાજ્યનાં વર્ષ, માસ તથા દિવસની ગણના સાથે આપેલી યુગ્મિષ્ઠિરથી વિક્રમાદિ સુધીની સૂચિ જોવી.

પ્રસંગમાં કહ્યું છે કે:— ‘અદેશિકા મહારણ્યે ગ્રીષ્મે શત્રુવશં ગતાઃ । આપણે સ્વદેશ ત્યજીને મહાન અરણ્યમાં તાપના દિવસમાં શત્રુને તાપે પડ્યા છીએ. ’ એના ઉપર ટીકાકાર લખે છે કે, ગ્રીષ્મે ધર્મકાલે વસંતે इत्यर्थः । इतः षण्मासानंतरं युद्धारंभस्य शरदि दृष्टत्वात् । ગ્રીષ્મ એટલે તાપનો સમય—વસંતઋતુ લેવી; કારણકે આ પછી છ મહીને શરદઋતુમાં યુદ્ધનો આરંભ જણાય છે. વળી પાંડવો આંદ્રમાનની ગણતરી પ્રમાણે તેર વર્ષ પૂરાં કરીનેજ ગોત્રહણપ્રસંગમાં પ્રકટ થયા હતા; તેમ છતાં સૌરગણના પ્રમાણે તેર વર્ષ પૂરાં થતાં પહેલાં પાંડવો બહાર દેખાયા, તેથી દુર્યોધન પાંડવોને ફરી વનવાસ કાઢવા હરખાયો હતો; પરંતુ ભીષ્મપિતામહે પ્રતિજ્ઞામાં આંદ્ર-વર્ષ ગણાય છે અને તે પાંડવોએ પૂરાં કર્યાં છે, એમ કહીને તેની ભૂલ ભાગી હતી. ઉપલાં એ કારણથી પાંડવો વિજયાદશમીએ બહાર પડ્યા હતા, એ વાત અસિદ્ધ ઠરે છે.

શ્રીકૃષ્ણ વિષ્ટિ કરવા ક્યારે ગયા?

તે પછી પાંચ માસમાં સૈન્યાદિક તૈયાર થતાં શ્રીકૃષ્ણ વિષ્ટિ કરવા હસ્તિનાપુર ગયા. તેઓ કૌમુદે માસિ રેવત્યાં શરદંતે હિમાગમે । (ઉદ્યોગ ૦ ૮૩-૭) અર્થાત્ શરદઋતુના અંતમાં અને હેમંતના આરંભમાં, કાર્તિકમાસમાં જે દિવસે રેવતીનક્ષત્ર હતું તે દિવસે ગયા હતા. સામાન્યતઃ એવો નિયમ છે કે, જે નામનો માસ હોય છે તે નામનું નક્ષત્ર તે માસની પૂર્ણિમાએ આવે છે. એ રીતે કાર્તિકપૂર્ણિમાએ કૃતિકાનક્ષત્ર હોવું જોઈએ અને તેમ ગણતાં કાર્તિક સુદ બારસે રેવતીનક્ષત્ર આવે. આ ઉપરથી શ્રીકૃષ્ણ કાર્તિક સુદ બારસે હસ્તિનાપુર ગયા હતા, એમ જણાય છે. અને ત્યાંથી પુષ્યનક્ષત્રમાં એટલે નવમે દિવસે પાછા ઉપવૃત્ત્યમાં પાંડવો પાસે આવ્યા હતા; તે તિથિ વદ પંચમી હોવા સંભવ છે. કારણ કે શ્રીકૃષ્ણે હસ્તિનાપુરથી નીકળતી વખતે કહ્યુંને સમજવતાં તેન સમજ્યો, ત્યારે તેને કહ્યું છે કે, ‘સપ્તમાઞ્ચપિ દિવસાદમાવાસ્યા ભવિષ્યતિ । સંગ્રામો યુજ્યતાં તસ્યાં તામાહુઃ શક્રદેવતામ્ ॥ (ઉદ્યોગ ૦ ૧૪૨-૧૮) અર્થાત્—‘આજથી સાત દિવસ ઉપર આઠમે દિવસે અમાવાસ્યા આવશે. તે દિવસે સંગ્રામની યોજના કરો. તે દહાડે જ્યેષ્ઠાનક્ષત્ર હોવાથી તે ઇંદ્ર-દેવત્ય કહેવાય છે. ’ આ ઉપરથી તે પક્ષ તેર દિવસનો હતો, એટલે તેરમે દિવસે અમાવાસ્યા હતી એમ સમજાય છે. એવું તેર દિવસનું પખવાડિયું ઉત્પાતસૂચક મનાતું હતું અને તેથીજ આશ્ચર્ય-સાથે સંજયે કહ્યું છે કે, ‘ચતુર્દશીં પંચદશીં ભૂતપૂર્વાં ચ ષોડશીમ્ । इमां तु नाभिजानेऽहम-માવાસ્યાં ત્રયોદશીમ્ ॥ (ભીષ્મ ૦ ૩-૩૨) પખવાડિયાને ચૌદમે દિવસે, પંદરમે દિવસે અથવા સો-ળમે દિવસે અમાવાસ્યા આવે છે; પરંતુ આમ તેરમે દિવસે અમાવાસ્યા આવશે, એવું હું જાણતો ન હતો. ’ વળી અધુરામાં પૂરું તે તેરમે દિવસે ગ્રહણ પણ હતું તે આ ઉપરથી સમજાય છે કે:— ‘ચંદ્રાદિત્યાવુભૌ ઘસ્તાવેકાઘ્ના હિ ત્રયોદશીમ્ । અપર્વણિ ગ્રહં યાતૌ પ્રજા સંશયમિચ્છતઃ ॥ (ભીષ્મ ૦ ૩-૨૮) અર્થાત્ પક્ષને તેરમે દિવસે ચંદ્ર ને સૂર્ય બન્નેનું એકજ દિવસે ગ્રહણ થયું છે. પ્રજાનો નાશ ઇચ્છતા તેઓ લોકમાં અપ્રસિદ્ધ પર્વમાં ગ્રહણ પામ્યા છે. ’ અમાવાસ્યાએ ચંદ્ર અને સૂર્ય એકજ રાશિમાં હોય છે, એટલે સૂર્યના ગ્રહણની સાથે ચંદ્રનું ગ્રહણ પણ વર્ણવેલું લાગે છે. ઉપરના વાક્યથી તેરમે દિવસે અમાવાસ્યા હતી અને તેની આગળના આઠમા દિવસે—એટલે કે પંચમીએ—શ્રીકૃષ્ણ ઉપવૃત્ત્યમાં પાછા ફર્યા હતા, એમ જણાય છે. વળી એ પક્ષમાં જેમ તિથિક્ષય હતો તેમ નક્ષત્રનો પણ ક્ષય થયો હોય, એમ સમજાય છે. જો તેમ ન હોય તો પુષ્યથી અગિયારમું જ્યેષ્ઠાનક્ષત્ર આઠમે દિવસે—એટલે કે અમાવાસ્યાએ—આવે નહિ; અને શ્રીકૃષ્ણે તે દિવસે જ્યેષ્ઠા નક્ષત્ર છે એમ કહ્યું છે, તે તેઓ કહેત નહિ.

સૈન્યનિર્યાણ

હવે જે દિવસે શ્રીકૃષ્ણ ઉપવૃત્ત્યમાં પહોંચ્યા તેજ રાત્રે પાંડવોએ તેમની સાથે મસલત કરી હતી; એમ નીચેના શ્લોકોથી સમજાય છે:— ‘પાંડવા આતરઃ પંચ ભાનાવસ્તંગતે સતિ । સંધ્યામુપા-સ્ય ધ્યાયંતસ્તમેવ ગતમાનસાઃ । આનાય્ય કૃષ્ણં દાશાર્હ પુનર્મત્રગમંત્રયન્ ॥ (ઉ. ૧૪૭-૩-૪) અર્થાત્ પાંડુપુત્ર પાંચે ભ્રાતાઓ સૂર્ય અસ્તાચ્છતરફ ગયો, ત્યારે સંધ્યા કરીને તેજ સંબંધમાં એકાઠ થઈને ચિંતા કરતા દશાર્હકુલોત્પન્ન શ્રીકૃષ્ણને બોલાવીને ફરી વિચાર કરવા લાગ્યા. ’ એ વિચારને અતે યુદ્ધ કર્યાવિના કાર્યાસિદ્ધિ થશે નહિ એવું જ્યારે તેઓને સમજાયું, ત્યારે તેઓ તેજ વખતે સેનાપતિ વગેરેની ગોઠવણ કરીને કુરુક્ષેત્રમાં જવા દેવાર થયા. એ અરસામાં બલરામે કહ્યું કે:—

માં ગદા મારીને તેને પાડ્યો, તે વખતે બલરામ કોપી ઉઠ્યા અને તે હલ લઈને ભીમના તરફ ઉછળ્યા. ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે તેમને શાંત કરતાં કહ્યું છે કે, 'પ્રાપ્ત કલિયુગં વિદ્ધિ પ્રતિજ્ઞાં પાંડવસ્ય ચ । (શલ્ય ૬૦-૨૫) કલિયુગ પ્રાપ્ત થયો છે તેને અને ભીમસેનની પ્રતિજ્ઞાને લક્ષમાં લ્યો.' આ રીતે શ્રીકૃષ્ણનાં વાક્યથી યુદ્ધસમયે કલિયુગનો આરંભ થયેલો સમજાય છે. વળી આદિપર્વમાં કહ્યું છે કે, 'અન્તરે ચૈવ સંપ્રાપ્તે કલિદ્વાપરયોરમૂત । સ્યમંતપંચકે યુદ્ધં કુરુપાંડવસેનયોઃ ॥ (આ. ૨-૧૩) કલિ તથા દ્વાપરયુગનો સંધિકાળ આવ્યો, ત્યારે સ્યમંતપંચક ક્ષેત્રમાં કૌરવ અને પાંડવની સેના વચ્ચે યુદ્ધ થયું હતું.' તેમજ શ્રીમદ્ ભાગવતમાં 'કલિનાડ્યર્મમિત્રેણ દૃષ્ટ્વા સ્પૃષ્ઠાઃ પ્રજા ભુવિ । (સ્કં ૧-૧૫) અધર્મના મિત્ર કલિવડે પૃથ્વીમાં પ્રજાનો સંબંધ થયેલો જોઈને પાંડવોએ પ્રયાણ કર્યું.' આ રીતે પુરાણાદિ ગ્રંથોમાં મહાભારતના યુદ્ધસમયથીજ કલિનો આરંભ મનાયેલો છે, એમાં સંશય નથી.

હવે એ કલિનાં વર્ષ કેટલાં ગયાં તેની ગણનાનો નિશ્ચય થાય, એટલે એ યુદ્ધ આજથી કેટલાં વર્ષ ઉપર થયું હતું તે સમજી શકાશે. વરાહમિહિર 'પંચસિદ્ધાંતિકા' નામના ગ્રંથમાં ગત-કલિ, સંવત અને શકની ગણતરી એકજ શ્લોકમાં આ પ્રમાણે આપે છે:- 'કૃતયુગામ્બર વન્દિમિરુ-જ્ઞિતો ગતકલિઃ કલિવિક્રમવત્સરાઃ શરદુતાશનચંદ્ર વિયોજિતા ભવતિ શાક ર્હ ક્ષિતિમંડલે । એટલે કે ગતકલિના વર્ષમાંથી ૩૦૪૪ બાદ કરીએ એટલે વિક્રમ સંવત્સર આવે અને તે વિક્રમ વર્ષમાંથી ૧૩૫ બાદ કરીએ એટલે શાલિવાહનનો શકકાલ આવે.' અર્થાત્ વિક્રમ વર્ષમાં ૩૦૪૪ ઉમેરીએ એટલે ગતકલિ વર્ષ આવે. દૃષ્ટાંત-વિક્રમ સંવત્સર ૧૯૭૨માં ૩૦૪૪ ઉમેરીએ તો આ વર્ષ સુધીમાં ૫૦૧૬ વર્ષ કલિનાં વીતી ગયેલાં ગણાય. આ ૩૦૪૪ વર્ષ કલિનાં ગયાં તે પછી વિક્રમ સંવત્સરનો આરંભ થયો; એ વાત સર્વ ખગોળશાસ્ત્રીઓને સંમત છે અને તેવાં ધણાં વાક્યો મળી આવે છે. કેટલાએક જ્યોતિષીઓ તો આ ૩૦૪૪ વર્ષને યુધિષ્ઠિરનો શક ગણીને તેમને 'યુધિષ્ઠિરો વિક્રમશાલિવાહનો' એ શ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આદિશકકર્તાતરીકે માને છે.

આ રીતે કલિના આરંભવર્ષનો નિર્ણય થતાં કૌરવપાંડવના યુદ્ધનો સમય પણ નિર્ણય થઈ જાય છે-અર્થાત્ આજથી ૫૦૧૬ વર્ષ ઉપર એ મહાયોદ્ધ યુદ્ધ થયું હતું.*

પાંડવોનાં વનવાસનાં તેર વર્ષ ક્યારે પૂરાં થયાં ?

કૌરવપાંડવોના ઘૂતનો સમય મહાભારતમાં જણાવ્યો નથી, છતાં ટીકાકાર પં ૦ નીકકંઠ લોકાચારને લઈને તે વિજયાદશમી જણાવે છે. પાંડવો વિરાટરાજાને ત્યાં તેરમું વર્ષ પૂરું કરીને ગોત્રહણ-પ્રસંગે પ્રગટ થયા હતા. એ ગોત્રહણપ્રસંગમાં 'આદાતુંગાઃ શુશર્માડથ કૃષ્ણપક્ષસ્ય સત્તમીમ્ । અપરે દિવસે સર્વે રાજન્સંભૂય કૌરવાઃ । અષ્ટમ્યાં તે ન્યગૃહ્ણંત ગોકુલાનિ સહસ્રશઃ ॥ (વિરાટ ૩૭-૨૭) શુશર્મા કૃષ્ણપક્ષની સાતમે ગાયો લેવા આવ્યો હતો અને બીજો દિવસે એટલે આઠમે સંઘળા કૌરવોએ એકઠા મળીને હજારો ગાયોનાં ટોળાંને કબજે કર્યાં.' ઉપલા શ્લોકમાં પક્ષ તથા તિથિ જણાવ્યાં છે, પરંતુ માસ જણાવ્યો નથી તેથી તે ઉપર વિવિધ કલ્પનાઓ ઉદ્ભવે છે. ટીકાકાર તે ચૈત્રવદ સપ્તમી હતી એમ લખે છે; તો કેટલાએક જ્યેષ્ઠ વદ સપ્તમી કહે છે; પરંતુ તે વૈશાખ વદ સપ્તમી હોવી જોઈએ. કારણ કે સૌરમાનનાં તેર વર્ષમાં ચાંદ્રમાન પ્રમાણે પાંચ માસ, બે દિવસ અને બીજો થોડો સમય વધે છે. હવે આસો સુદ દશમીએ વનમાં નીકળેલા પાંડવોને સૌરમાન પ્રમાણે તે દિવસે તેર વર્ષ પૂરાં થતાં હોય, તો તેમાંથી ચાંદ્રમાન પ્રમાણે પાંચ માસ બાદ કરતાં વૈશાખ સુદ દશમીએ તેર વર્ષ પૂરાં થાય છે; એટલે પ્રકટ થવામાં જો ચૈત્ર વદ સપ્તમી લઈએ છીએ તો તેરમા વર્ષમાં અઢાર દિવસ ઓછા રહે છે. આ ઉપરથી એમજ માનવું ઠીક લાગે છે કે 'પાંડવો વૈશાખ વદ સાતમ તથા આઠમે ગોત્રહણપ્રસંગમાં લડવા ગયા અને નવમીએ પ્રકટ થયા.' વળી કેટલાક લોકો પાંડવો વિજયાદશમી ઉપર પ્રકટ થયા હતા એવું પણ માને છે તે પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે ગોત્રહણ-

* યુધિષ્ઠિરાજ પાંચ હજાર વર્ષ ઉપર થઈ ગયા હતા એ સંબંધમાં વિશેષ ખાતરી કરવાની ઈચ્છા રાખનારે 'સસ્તુ' સાહિત્ય વર્ષક કાર્યાલય' તરફથી પ્રકટ થયેલા ટાંકટ રાજસ્થાનના પ્રથમ ભાગની બલદેવપ્રસાદ મિશ્રકૃત પ્રસ્તાવનામાં રાજ્યનાં વર્ષ, માસ તથા દિવસની ગણના સાથે આગેલી યુધિષ્ઠિરથી વિક્રમાદિ સુધીની સૂચિ જોવી.

પ્રસંગમાં કહ્યું છે કે:— ‘અદેશિકા મહારણ્યે ગ્રીષ્મે શત્રુવશં ગતાઃ । આપણે સ્વદેશ લજીને મહાન અરણ્યમાં તાપના દિવસમાં શત્રુને તાબે પડ્યા છીએ. ’ એના ઉપર ટીકાકાર લખે છે કે, ગ્રીષ્મે ધર્મકાલે વસંતે इत्यर्थः । इतः षण्मासानंतरं युद्धारंभस्य शरदि दृष्टत्वात् । ગ્રીષ્મ એટલે તાપનો સમય—વસંતઋતુ લેવી; કારણકે આ પછી છ મહીને શરદઋતુમાં યુદ્ધનો આરંભ જણાય છે. વળી પાંડવો ચાંદ્રમાનની ગણતરી પ્રમાણે તેર વર્ષ પૂરાં કરીનેજ ગોત્રહણપ્રસંગમાં પ્રકટ થયા હતા; તેમ છતાં સૌરગણના પ્રમાણે તેર વર્ષ પૂરાં થતાં પહેલાં પાંડવો બહાર દેખાયા, તેથી દુર્યોધન પાંડવોને ફરી વનવાસ કાઢવા હરખાયો હતો; પરંતુ ભીષ્મપિતામહે પ્રતિજ્ઞામાં ચાંદ્ર-વર્ષ ગણાય છે અને તે પાંડવોએ પૂરાં કર્યાં છે, એમ કહીને તેની ભૂલ ભાગી હતી. ઉપલાં એ કારણથી પાંડવો વિજયાદશમીએ બહાર પડ્યા હતા, એ વાત અસિદ્ધ દરે છે.

શ્રીકૃષ્ણ વિષ્ટિ કરવા ક્યારે ગયા?

તે પછી પાંચ માસમાં સૈન્યાદિક તૈયાર થતાં શ્રીકૃષ્ણ વિષ્ટિ કરવા હસ્તિનાપુર ગયા. તેઓ કૌમુદે માસિ રેવત્યાં શરદંતે હિમાગમે । (ઉદ્યોગ ૮૩-૭) અર્થાત્ શરદઋતુના અંતમાં અને હેમંતના આરંભમાં, કાર્તિકમાસમાં જે દિવસે રેવતીનક્ષત્ર હતું તે દિવસે ગયા હતા. સામાન્યતઃ એવો નિયમ છે કે, જે નામનો માસ હોય છે તે નામનું નક્ષત્ર તે માસની પૂર્ણિમાએ આવે છે. એ રીતે કાર્તિકપૂર્ણિમાએ કૃતિકાનક્ષત્ર હોવું જોઈએ અને તેમ ગણતાં કાર્તિક સુદ બારસે રેવતીનક્ષત્ર આવે. આ ઉપરથી શ્રીકૃષ્ણ કાર્તિક સુદ બારસે હસ્તિનાપુર ગયા હતા, એમ જણાય છે. અને ત્યાંથી પુષ્યનક્ષત્રમાં એટલે નવમે દિવસે પાછા ઉપપ્લવ્યમાં પાંડવો પાસે આવ્યા હતા; તે તિથિ વદ પંચમી હોવા સંભવ છે. કારણ કે શ્રીકૃષ્ણે હસ્તિનાપુરથી નીકળતી વખતે કહ્યુંને સમજવતાં તે ન સમજ્યો, ત્યારે તેને કહ્યું છે કે, ‘સપ્તમાઞ્ચપિ દિવસાદમાવાસ્યા ભવિષ્યતિ । સંગ્રામો યુજ્યતાં તસ્યાં તામાહુઃ શક્રદેવતામ્ ॥ (ઉદ્યોગ ૧૪૨-૧૮) અર્થાત્—‘આજથી સાત દિવસ ઉપર આઠમે દિવસે અમાવાસ્યા આવશે. તે દિવસે સંગ્રામની યોજના કરો. તે દહાડે જ્યેષ્ઠાનક્ષત્ર હોવાથી તે ઇંદ્ર-દેવત્ય કહેવાય છે. ’ આ ઉપરથી તે પક્ષ તેર દિવસનો હતો, એટલે તેરમે દિવસે અમાવાસ્યા હતી એમ સમજાય છે. એવું તેર દિવસનું પખવાડિયું ઉત્પાતસૂચક મનાતું હતું અને તેથીજ આશ્ચર્ય-સાથે સંજયે કહ્યું છે કે, ‘ચતુર્દશીં પંચદશીં ભૂતપૂર્વાં ચ ષોડશીમ્ । इमां तु नाभिजानेऽहम-માવાસ્યાં ત્રયોદશીમ્ ॥ (ભીષ્મ ૩-૩૨) પખવાડિયાને ચૌદમે દિવસે, પંદરમે દિવસે અથવા સો-ળમે દિવસે અમાવાસ્યા આવે છે; પરંતુ આમ તેરમે દિવસે અમાવાસ્યા આવશે, એવું હું જાણતો ન હતો. ’ વળી અધુરામાં પૂરું તે તેરમે દિવસે ગ્રહણ પણ હતું તે આ ઉપરથી સમજાય છે કે:— ‘ચંદ્રાદિત્યાવુભૌ ગ્રસ્તાવેકાઙ્ગા હિ ત્રયોદશીમ્ । अपर्वणि ग्रहं यातौ प्रजा संशयमिच्छतः ॥ (ભીષ્મ ૩-૨૮) અર્થાત્ પક્ષને તેરમે દિવસે ચંદ્ર ને સૂર્ય બન્નેનું એકજ દિવસે ગ્રહણ થયું છે. પ્રજાનો નાશ ઇચ્છતા તેઓ લોકમાં અપ્રસિદ્ધ પર્વમાં ગ્રહણ પામ્યા છે. ’ અમાવાસ્યાએ ચંદ્ર અને સૂર્ય એકજ રાશિમાં હોય છે, એટલે સૂર્યના ગ્રહણની સાથે ચંદ્રનું ગ્રહણ પણ વર્ણવેલું લાગે છે. ઉપરના વાક્યથી તેરમે દિવસે અમાવાસ્યા હતી અને તેની આગળના આઠમા દિવસે—એટલે કે પંચમીએ—શ્રીકૃષ્ણ ઉપપ્લવ્યમાં પાછા ફર્યા હતા, એમ જણાય છે. વળી એ પક્ષમાં જેમ તિથિક્ષય હતો તેમ નક્ષત્રનો પણ ક્ષય થયો હોય, એમ સમજાય છે. જો તેમ ન હોય તો પુષ્યથી અગિયારમું જ્યેષ્ઠાનક્ષત્ર આઠમે દિવસે—એટલે કે અમાવાસ્યાએ—આવે નહિ; અને શ્રીકૃષ્ણે તે દિવસે જ્યેષ્ઠા નક્ષત્ર છે એમ કહ્યું છે, તે તેઓ કહેત નહિ.

સૈન્યનિર્યાણ

હવે જે દિવસે શ્રીકૃષ્ણ ઉપપ્લવ્યમાં પહોંચ્યા તેજ રાત્રે પાંડવોએ તેમની સાથે મસલત કરી હતી; એમ નીચેના શ્લોકોથી સમજાય છે:— ‘પાંડવા આતરઃ પંચ માનાવસ્તંગતે સતિ । સંધ્યામુપા-સ્ય ધ્યાયંતસ્તમેવ ગતમાનસાઃ । આનાય્ય કૃષ્ણં દાશાર્હે પુનર્મંત્રમંત્રયન્ ॥ (ઉ. ૧૪૭-૩-૪) અર્થાત્ પાંડુપુત્ર પાંચે બ્રાતાઓ સૂર્ય અસ્તાવ્યક્તરફ ગયો, ત્યારે સંધ્યા કરીને તેજ સંબંધમાં એકાદ્ર થઈને ચિંતા કરતા દશાર્હકુલોત્પન્ન શ્રીકૃષ્ણને બોલાવીને ફરી વિચાર કરવા લાગ્યા. ’ એ વિચારને અંતે યુદ્ધ કર્યાવિના કાર્યસિદ્ધિ થશે નહિ એવું જ્યારે તેઓને સમજાયું, ત્યારે તેઓ તેજ વખતે સેનાપતિ વગેરેની ગોઠવણ કરીને પુરોહિતોમાં જગદ્ગુરુ શ્રીકૃષ્ણને આજ્ઞા આપી, એ આસામાં બલરામે કહ્યું કે:—

पुद्गारंभनो द्विषस

કૌરવપાંડવોનું યુદ્ધ દશ દિવસ ભીષ્મના, પાંચ દિવસ દ્રોણના, એ કર્ણના, અર્જુનો શલ્યનો અને અર્જુનો દિવસ દુર્યોધનનો એમ કરીને અઠાર દિવસ ચાલ્યું હતું, એ નિર્વિવાદ છે. હવે બલરામ યુદ્ધને છેલ્લે દિવસે આપ્યા અને તે દિવસે શ્રવણ નક્ષત્ર હતું. તેની પાછળ અઠાર નક્ષત્રોની ગણતરી કરતાં મૃગશીર્ષ નક્ષત્ર આવે છે કે જે નક્ષત્ર સામાન્યતઃ માર્ગશીર્ષ માસની પૂર્ણિમાએ આવતું જોવાયે; અને એ ગણતરીથી જ કેટલાએક એ પૂનમને યુદ્ધનો આરંભદિવસ માને છે તથા તે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરે છે; પરંતુ પાંચ નીલકંઠ ભારતસાવિત્રીનું પ્રમાણ આપીને યુદ્ધારંભનો દિવસ ત્રયોદશી ઉપરાંત ચતુર્દશીનો માને છે. તે વચન આ પ્રમાણે છે:—‘હેમંતે પ્રથમે માસિ શુક્ર-પક્ષે ત્રયોદશી । પ્રવૃત્તં ભારતં યુદ્ધં નક્ષત્રે ચમદૈવતે ॥ હેમંતઋતુના પ્રથમ એટલે માર્ગશીર્ષ માસમાં શુક્રપક્ષની ત્રયોદશીએ ચમદૈવત નક્ષત્રમાં ભારતવંશીઓનું યુદ્ધ શરૂ થયું.’ એ શ્લોકમાં ટીકાકાર એટલી વ્યવસ્થા કરે છે કે, ત્રયોદશી ચતુર્દશી ભેગી લેવી અને ચમદૈવત નક્ષત્ર ભરણી છે, તે ન લેતાં યુગ્મદૈવત મૃગશીર્ષ નક્ષત્ર જ લેવું. મૃગશીર્ષનું પૂર્વદક્ષ શુક્રદૈવત્ય છે અને ઉત્તર-દક્ષ બુધદૈવત્ય છે; એટલે તે ચમ-યુગ્મ દૈવત્ય ગણાય છે. મૃગશીર્ષ નક્ષત્ર લેવામાં તેઓ કારણ આપે છે કે, શ્રવણ નક્ષત્રથી પૂર્વે મૃગશીર્ષ ૧૮મું નક્ષત્ર છે અને ભરણી ૨૧ મું નક્ષત્ર છે; એટલે યુદ્ધારંભને દિવસે ભરણી લેતાં અઠાર દિવસમાં ત્રણ નક્ષત્રના ક્ષયની કલ્પના કરવી તે યોગ્ય નથી; માટે મૃગશીર્ષ નક્ષત્ર લેવું અને તે માર્ગશીર્ષ માસની ચતુર્દશીએ આવી શકે. આ રીતે માર્ગશીર્ષની ચતુર્દશીએ યુદ્ધારંભ ગણવો. વળી તે ગ્રંથમાં દશમે અને પંદરમે દિવસે પડેલા ભીષ્મ તથા દ્રોણની પતનતિથિઓ માર્ગશીર્ષ કૃષ્ણ અષ્ટમી અને ત્રયોદશી આપી છે. એ ઉપરથી પણ યુદ્ધારંભની તિથિ ચતુર્દશી સિદ્ધ થાય છે. વળી પુણ્યમાં સૈન્ય નીકળ્યું અને મૃગશીર્ષને દિવસે યુદ્ધનો આરંભ થયો, તેની વચ્ચેનાં ૨૩ નક્ષત્રોના દિવસોમાં ઉભય પક્ષે નિવાસની અને યુદ્ધ વગેરેની તૈયારીઓ કરી એમ સમજવું. કેટલાએક ‘મઘાવિષયગઃ સોમસ્તાદિનં સંપ્રપદ્યતે । તે દિવસે ચંદ્ર મધ્યનક્ષત્રમાં હતો.’ આ ભીષ્મપર્વના સંન્યવાક્ય ઉપરથી ધાર્તીકી અમાત્યસ્યા પહેલાં પાંચ દિવસ ઉપર યુદ્ધારંભ થયો.

હતો એમ માને છે; પરંતુ તેથી યુદ્ધની સમાપ્તિને દિવસે રેવતી નક્ષત્ર આવે છે એટલે બલરામનાં હું શ્રવણ નક્ષત્રમાં પાછો આવ્યો છું” એ વાક્યનો, ખેતાડીસ દિવસનો તથા ભારતસાવિત્રીનાં વચનનો વિરોધ આવે છે. આથી ટીકાકાર ‘મઘાવિષયગઃ’ એ ‘લોકનો અર્થ’ કરતાં લખે છે કે, ‘મઘાવિષયગઃ’ એ વાક્ય ભીષ્મપર્વના ઉપક્રમરૂપ છે અને ‘અવળે પુનરાગતઃ’ એ શય્યપર્વનું ઉપસંહારરૂપ વાક્ય છે. તેમાં ઉપસંહારવચન નિર્ણયરૂપ હોય છે; માટે તેને અનુસરીને ઉપક્રમ વાક્યનો અર્થ કરવો જોઈએ; અને એ રીતે ‘મઘાવિષયગઃ સોમઃ’ એનો અર્થ અહીં મઘા શબ્દથી તેના સહચારી પિતૃઓ લેવા. શ્રુતિ પણ કહે છે કે, ‘મઘાનક્ષત્રં પિતરો દેવતેતિ-અર્થાત્ મઘાનક્ષત્રના પિતૃઓ દેવતા છે.’ એ ઉપરથી યુદ્ધમાં મરણ પામેલાઓને ઉત્તમ દેહ આપવામાટે તે વખતે ચંદ્ર પિતૃઓની સન્નિધિમાં હતો. મઘાનક્ષત્રમાં હતો નહિ, પણ મૃગનક્ષત્રમાંજ હતો. આ રીતે ઉપર જણાવેલા વિરોધનો પરિહાર થઈ જાય છે.

વળી મઘામાં યુદ્ધનો આરંભ માનવાથી બીજી પણ એક અઘટના દશ્ય થાય છે કે, પુષ્યનક્ષત્રમાં બંને પક્ષનાં સૈન્યે કુરુક્ષેત્ર તરફ પ્રયાણ કર્યું અને વચ્ચે એકજ દિવસ બાદ કરતાં બીજેજ દિવસે મઘાનક્ષત્રમાં યુદ્ધનો આરંભ થાય એ અસંભવિત લાગે છે. કારણકે તેઓએ ત્યાં ગયા પછીજ હસ્તિનાપુર કરતાં પણ સુંદર છાવણીઓ વગેરેની રચના કરી હતી; અને તે એક દિવસમાં બનવી અશક્ય છે.

કયા મુખ્ય યોદ્ધાઓ કયા દિવસે પડ્યા ?

આ ઉપરથી સમજાય છે કે, યુદ્ધારંભ કાર્તિક શુક્લ ચતુર્દશીએ મૃગશીર્ષ નક્ષત્રમાં થયો હતો. માર્ગશીર્ષ કૃષ્ણ અષ્ટમીએ ભીષ્મ પડ્યા; એકાદશીએ અભિમન્યુ મરાયો; આરશે જયદ્રથ હણાયો; તેજ દિવસે રાત્રિયુદ્ધ થયું અને તેમાં ઘટોત્કચ પડ્યો; ત્રયોદશીએ દ્રોણ પડ્યા; અમાસે કર્ણ પડ્યો અને પોષ સુદ પડવાએ શય્ય તથા દુર્યોધન પડ્યા; તેજ રાત્રે અવધ્યમાએ પાંડવોની છાવણીમાં યોદ્ધાઓનો સંહાર વાળ્યો અને મળસ્કે દુર્યોધને પ્રાણ છોડ્યા. આ રીતે એ અઢાર દિવસના યુદ્ધની સમાપ્તિ થાય છે; અને તેમાં પાંડવપક્ષના પાંચ પાંડવો, સાત્યકિ, શ્રીકૃષ્ણ તથા યુયુત્સુ, એ આઠ યોદ્ધાઓ અને દુર્યોધનના પક્ષના કૃપાચાર્ય, કૃતવર્મા અને અશ્વત્થામા, એ ત્રણ મળીને અગિયાર યોદ્ધાઓજ બચે છે. એ યુદ્ધમાં અઢાર x અક્ષૌહિણી સેના એકઠી થઈ હતી અને તે સર્વનો સંહાર વળી ગયો હતો. જો કે પાંડવો વિજય પામ્યા હતા; છતાં યુધિષ્ઠિરનજ મુખમાંથી ‘જયોડયમજગાકારો મગવન્પ્રતિમાતિ મે ! હે ભગવન્ ! આ જય મને પરાજય જેવોજ લાગે છે.’ એવાં વાક્યો નીકળ્યા કરતાં હતાં. ખરેખર ! સંધિથી મેળવેલો પદાર્થ તેજ પદાર્થ છે, લડાઈથી મેળવેલા પદાર્થ તે પદાર્થ નથી. આ બલરામનાં વચન સત્ય છે.

રાજ્યાભિષેક

યુદ્ધની સમાપ્તિ પછી મહાત્મા પાંડવો એક માસસુધી શુદ્ધિ તથા ધાર્મિક ક્રિયાને માટે નગરજ્યોત્સવ રહ્યા હતા, તે આ શ્લોકથી સમજાય છે:- ‘તત્ર તે સુમહાત્માનો ન્યવસન્પાંડુનંદનાઃ । શૌચં નિર્વર્તયિષ્યન્તો માસમાત્રં વહિઃ પુરાત્ ॥’ (શાંતિ ૧-૨) પછી શ્રીકૃષ્ણાદિના સમન્નવવાથી યુધિષ્ઠિરે ઠાઠમાઠ સાથે નગરમાં પ્રવેશ કર્યો અને ત્યાં શ્રીકૃષ્ણને હાથે યુધિષ્ઠિરને રાજ્યાભિષેક થયો.

ભીષ્મનિર્વાણ

હવે ભીષ્મનો નિર્વાણસમય જોઈએ, કે જે ઘણો વિવાદાસ્પદ છે. યુધિષ્ઠિરરાજ ભીષ્મપિતામહ પાસે નાનાવિધ ધર્મો શ્રવણ કરીને તેમની આજ્ઞાથી પાછા હસ્તિનાપુર આવ્યા હતા. તે ફરી જે દિવસે ભીષ્મ નિર્વાણ પામવાના હતા, તે દિવસે પાછા સર્વને લઈને કુરુક્ષેત્રમાં ગયેલા છે. એ વાત આ શ્લોકથી સમજાય છે:- ‘ઉષિત્વા શર્વરી શ્રીમાન્ પંચાશત્ર-

x ૧૨૫, ૧ હાથી, ૫ પદાતિ અને ૩ ઘોડા એટલાને એક પત્તિ કહે છે.

૩ પત્તિનું ૧ સેનામુખ	૩ ગણુની ૧ વાહિની	૩ ચમૂની ૧ અનીકિની
૩ સેનામુખનો ૧ ગુદ્મ	૩ વાહિનીની ૧ પૃતના	૧૦ અનીકિનીની ૧ અક્ષૌહિણી
૩ ગુદ્મનો ૧ ગણુ	૩ પૃતનાની ૧ ચમૂ	

હાથીઓ, ૨૧૮૭૦ રથો, ૬૫૬૧૦ ઘોડાઓ અને ૧૦૯૩૫૦ પદાતિઓ હોય છે.

ગરોત્તમે । समयं कौरवाग्र्यस्य सस्मार पुरुषर्षभः ॥ सानिर्ययौगजपुराद्यानकैः परिवारितः ।
 दृष्ट्वा निवृत्तमादित्यं प्रवृत्तं चोत्तरायणं ॥ (અનુ. ૧૬૭-૫-૬) અર્થાત્ શ્રીમાન યુધિષ્ઠિરે ઉત્તમ નગરમાં
 પચાસ રાત્રિઓ રહ્યા પછી કુરુક્ષેત્રમાં શ્રેષ્ઠ એવા ભીષ્મના નિર્વાણસમયનું સ્મરણ કર્યું. પછી તે પુરુષ-
 શ્રેષ્ઠ, સૂર્યને દક્ષિણાયનથી નિવૃત્ત થયેલા અને ઉત્તરાયણમાં પ્રવૃત્ત થયેલા જોઈને, વાહનોથી વિ-
 ટાઈ હસ્તિનાપુરથી કુરુક્ષેત્રમાં જવા નીકળ્યા. 'ઉપલા શ્લોકમાં યુધિષ્ઠિરરાજ પચાસ રાત્રિઓ
 નગરમાં રહ્યા, અને તે પછીજ ભીષ્મના નિર્વાણપ્રસંગ ઉપર કુરુક્ષેત્રમાં ગયા હતા, એમ જણાવ્યું છે.
 પરંતુ એનાથી વિરુદ્ધ બીજાં ભીષ્મોક્ત વચન છે, તે હવે જોઈએ. યુધિષ્ઠિર કુરુક્ષેત્રમાં ગયા ત્યારે
 ભીષ્મે તેમને કહ્યું છે કે:— 'अष्टपंचाशतं राज्यः शयानस्याद्यमे गताः । शरेषु निशिताग्नेषु
 यथा वर्ष शतं तथा ॥ माघोऽयं समनुप्राप्तो मासः सौम्यो युधिष्ठिर । त्रिभागशेषः पक्षोऽ
 यं शुक्रो भवितुमर्हति ॥ (અનુ. ૧૬૭-૨૭, ૨૮) અર્થાત્ ત્રીણાં અણિયાંવાળાં બાણો ઉપર સૂતાં
 આજે મને ૫૮ રાત્રિઓ વીતી ગઈ છે; પરંતુ તે મને સો વર્ષ જેવી લાગી છે. હે યુધિષ્ઠિર !
 આ સૌમ્ય (ચાંદ્ર) માઘમાસ આવ્યો છે. આ શુકલપક્ષ ત્રણ ભાગ શેષ રહેલો હોવો જોઈએ. '
 આવો ઉપલા શ્લોકોનો અર્થ છે; પરંતુ એ રીતે ભીષ્મપતન પછી અઠાવન દિવસ ગણતાં
 ત્રિભાગશેષ શુકલપક્ષ આવતો નથી. ભીષ્મ માર્ગશીર્ષ કૃષ્ણ અષ્ટમીએ પડ્યા હતા, ત્યારથી
 અઠાવન દિવસ ગણતાં એ પક્ષના ૭ દિવસ, પૌષના ૩૦ દિવસ અને માઘમાસના ૨૧ દિવસ
 લેવાથી ૫૮ દિવસ પૂરા થાય છે; એટલે વચ્ચે થયેલી તિથિઓની વધઘટ ન ગણીએ તો માઘ વદ
 છઠ આવે છે; અને તિથિની વધઘટ થઈ હોય તો એક એ તિથિ આગળપાછળ આવે છે; પણ શુકલ-
 પક્ષ આવતો નથી. ઉપલા શ્લોકમાં શુકલપક્ષ લીધેલો છે અને તે દેવયાનમાં 'અગ્નિઝ્યોતિરહઃ
 શુક્રઃ' એ ગણના પ્રમાણે અપેક્ષિત છે. વળી જે ઉત્તરાયણને માટે દેહ ટકાવે, તે કૃષ્ણપક્ષમાં
 શામાટે દેહ છોડે ?

ટીકાકાર એ શ્લોકની ટીકામાં લખે છે કે, 'માસના ચાર ભાગ કરતાં એક ભાગમાં સાડા-
 સાત દિવસ આવે છે, એટલે અષ્ટમીનું અર્ધ પૂરું ન થઈ જતાં અષ્ટમીનો પ્રથમ ભાગ હોવાથી
 માસના સાડાસાત દિવસ જઈ ત્રિભાગ શેષમાસ રહે છે, તેથી અષ્ટમી આવે છે.' આ રીતે
 ત્રિભાગ શેષ પક્ષ ન લેતાં ત્રિભાગ શેષ માસ લઈ તેઓ શુકલપક્ષની અષ્ટમીનું અર્ધ લે છે; છતાં
 પણ એ રીતે ગણતાંએ અઠાવન દિવસ થતા નથી અને તે એમને સ્મરણમાં રહે છે તેથી
 તેઓ બીજી જગાએ એ શ્લોકની બીજી વ્યવસ્થા કરે છે કે, 'अष्टपंचाशतं राज्यः तत्र अशतं
 शतहीनं यथास्यात्तथा अष्टपंच अष्टपंचाशद्रात्रयो व्यतीता इति व्याख्येयम् । तेन द्विच-
 त्वारिंशद्रात्रयो व्यतीता इत्यर्थः तथाच पौषकृष्णाष्टमीतो माघशुक्ल पंचम्यां तावतो दिन-
 संख्या पूर्वते । पक्षस्य च तृतीयो भागो गतो भवति, तत्राप्येक तिथिक्षयात्पंचम्याः द्विचत्वा-
 रिंशत्तमत्वं ज्ञेयं ॥' અર્થ:—સોમાંથી અઠાવન બાદ કરતાં રહેતી બેતાલીશ રાત્રિઓ વ્યતીત થઈ
 એવું 'અષ્ટપંચાશત્' નું વ્યાખ્યાન કરવું. એ રીતે માર્ગશીર્ષ કૃષ્ણ અષ્ટમીથી માઘશુકલ પંચમી
 સુધી ગણતાં બેતાળીશ રાત્રિઓ વીતી જાય છે અને પક્ષનો પણ ત્રીજો ભાગ જાય છે. વળી એમાં પણ
 એક તિથિનો ક્ષય લેતાં પાંચમ બેતાળીસમી આવે છે, એમ સમજવું. મૂળટીકામાં પૌષ પૂર્ણિમાનંત
 માસ ગણનાથી આપેલો છે.

ઉપલી રીતે વ્યવસ્થા થવાથી બધું સુગમ થઈ જાય છે; પરંતુ 'उषित्वा शर्वरीः श्रीमान्'
 એ આ પ્રકરણમાં પ્રથમ આપેલા શ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરરાજ હસ્તિનાપુરમાં પચાસ
 રાત્રિઓ રહ્યા પછી ભીષ્મનિર્વાણને દિવસે કુરુક્ષેત્રમાં ગયા હતા; એ શ્લોકનો સંબંધ એસતો નથી.
 ખરી રીતે જોતાં એ શ્લોકનો સંબંધ લાગવો પણ અશક્ય છે. કારણકે યુદ્ધ થયા પછી રાજ
 એક માસ બહાર રહ્યા હતા. પછી ભીષ્મ પાસે કુરુક્ષેત્રમાં ગયા હતા. સાંથી આવ્યા પછી એ
 શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે તેઓ પચાસ રાત્રિઓ નગરમાં રહીને ભીષ્મનિર્વાણ ઉપર પાછા જાય એટલે
 ભીષ્મપતનને લગભગ સો રાત્રિઓ થવા જાય અને તે બધાં વચનોથી વિરુદ્ધ ગણાય. વળી એ
 શ્લોક ઉપર ટીકાકારે કંઈ ખુલાસો કર્યો નથી તે જોતાં પણ એ શ્લોકને કાઢી ગૂઢાર્થરૂપ માનીને
 રહેવા દઈએ તો ટીકાકારની વ્યવસ્થા પ્રમાણે માઘ શુકલ પંચમીએજ ભીષ્મ નિર્વાણ પામ્યા ગણાય.

પરિક્ષિતજન્મ

ભીષ્મના નિર્વાણ પછી યુધિષ્ઠિરરાજ્યએ પાપનિવૃત્તિને માટે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હતો. તે યજ્ઞને માટે પાંડવો હિમાલય ઉપર દ્રવ્ય લેવા ગયા હતા, તેજ અરસામાં અભિમન્યુની સ્ત્રી ઉત્તરા-એ સાતમે માસે મૃતબાળક પરિક્ષિતને જન્મ આપ્યો હતો; અને એ રીતે પાંડવોનો વંશાંકુર નાશ પામતો હતો, પરંતુ તે વખતે અશ્વમેધને માટે આવેલા શ્રીકૃષ્ણે પોતાના પ્રભાવથી તે બાળકને જીવાડ્યો હતો. તે પછી યુધિષ્ઠિરે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો.

ધૃતરાષ્ટ્રાદિનું અવસાન

ધૃતરાષ્ટ્રરાજ યુધિષ્ઠિરના રાજ્યકાળમાં પંદર વર્ષસુધી હસ્તિનાપુરમાં રહ્યા હતા. તે પછી તેઓ ગાંધારી, કુંતી, વિદુર તથા સંજય સાથે કુરુક્ષેત્રમાં જઈને રહ્યા હતા. તેઓને ગયાને એક વર્ષ થયા પછી યુધિષ્ઠિરરાજ પોતાના ભાઈઓ તથા સર્વે સ્ત્રી આદિ પરિજનોને લઈને તેમને મળવા કુરુક્ષેત્રમાં ગયા હતા. તેજ સમયે વિદુરનો અંશ ધર્મરાજમાં મળી જઈ વિદુરે દેહ ત્યજ્યો હતો. પાંડવો ત્યાં એક માસસુધી રહ્યા હતા, એ અરસામાં વ્યાસમુનિએ સર્વને યુદ્ધમાં મરણ પામેલાનાં દર્શન કરાવ્યાં હતાં અને વિધવા સ્ત્રીઓને પોતપોતાના પતિલોકમાં જવાની તક આપી હતી, જેનો લાભ લઈને ધૃતરાષ્ટ્રની પુત્રવધૂઓ વગેરે સ્ત્રીઓએ ગંગામાં દેહત્યાગ કર્યો હતો. એ વખતે યુદ્ધ થયાને સોળ વર્ષ થયાં હતાં તે ગાંધારીએ વ્યાસને કહેલાં નીચેનાં વચનથી સમજાય છે:—
'**षोडशेमानि वर्षानि गतानि मुनिपुंगव । अस्य राज्ञो हतान्पुत्रान् शोचतो न शमो विभो ॥**'
(આશ્રમ ૦ ૨૯, ૩૮). ત્યાંથી યુધિષ્ઠિર હસ્તિનાપુરમાં આવ્યા. તે પછી એ વર્ષે નારદમુનિએ આવીને 'ધૃતરાષ્ટ્રાદિ કુરુક્ષેત્રમાંથી ગંગાદ્વાર ગયા અને ત્યાં અગ્નિહોત્રના અગ્નિથી અરણ્યમાં પ્રકટેલા દાવાગ્નિમાં ગાંધારી તથા કુંતીની સાથે દગ્ધ થઈ ગયા' એ સમાચાર યુધિષ્ઠિરને કહ્યા. 'एवं वर्षा-
ण्यतीतानि धृतराष्ट्रस्य धीमतः । वनवासे तथा त्रिणि नगरे दशपंच च ॥ (આશ્રમ ૦ ૩૯, ૨૫)
અર્થાત્ આ રીતે યુદ્ધ પછી બુદ્ધિમાન ધૃતરાષ્ટ્રનાં નગરમાં પંદર વર્ષ અને વનવાસમાં ત્રણ વર્ષ એમ અઢાર વર્ષ વીસાં હતાં.'

યુધિષ્ઠિરનો રાજ્યકાળ તથા સ્વર્ગારોહણ

તે પછી યુધિષ્ઠિરરાજ્યએ અઢાર વર્ષ રાજ્ય કરેલું એમ આ વચનથી સમજાય છે. 'षट् त्रिंशत्तय संप्राप्ते वर्षे कौरववंदनः । ददर्श विपरीतानि निमित्तानि युधिष्ठिरः ॥ (મૌ ૦ ૧, ૧) અર્થાત્ છત્રીસમું વર્ષ આવતાં કુરુવંદન યુધિષ્ઠિરે વિપરીત નિમિત્તો જોયાં.' તેજ વખતે યદુ-વંશનો સંહાર વળ્યો હતો; શ્રીકૃષ્ણે તથા બલરામે દેહ ત્યજ્યા હતા અને અર્જુન કાપ્યા લોકોથી માન-ભંગ પામીને હસ્તિનાપુર આવ્યો હતો. તે પછી તુરંતજ યુધિષ્ઠિરે ૩૬ વર્ષની વયના પરિક્ષિતનો હસ્તિનાપુરની ગાદીએ રાજ્યાભિષેક કર્યો અને શ્રીકૃષ્ણના પ્રપૌત્ર વજ્રને ઇંદ્રપ્રસ્થની ગાદીએ બે-સાડયો; અને તેઓએ સર્વ પરિગ્રહનો ત્યાગ કરીને હિમાલય ઉપર દેહત્યાગને માટે મહાપ્રયાણ કર્યું. તેમની પાછળ તેમના ચાર ભાઈઓ તથા દ્રૌપદી પણ ગયાં અને તે સર્વે પુણ્યધામ પામ્યાં.

પાંડવોની ઉમ્મર

પાંડવોની ઉમ્મરના સંબંધમાં મહાભારતમાં કંઈપણ જણાવ્યું નથી, એટલે તે સંબંધી કલ્પના-ઓજ ચાલે છે; પરંતુ શ્રીમદ્ ભાગવતમાં શ્રીકૃષ્ણની ઉમ્મર જણાવેલી છે, તે ઉપરથી પાંડવોની ઉમ્મર નીચે પ્રમાણે કલ્પી શકાય. શ્રીકૃષ્ણ યુધિષ્ઠિરથી તથા ભીમસેનથી વયે નાના હતા અને અર્જુનની સમાન વયના હતા, એ એમની સાથેના પાંડવોના પ્રણામાદિ વ્યવહારથી સ્પષ્ટ થાય છે. શ્રીકૃષ્ણની ઉમ્મર શ્રીમદ્ભાગવતમાં આ પ્રમાણે કહી છે:—**'यदुवंशेऽवतीर्णस्य भवतः पुरुषोत्तम । शरच्छतं व्यतीयाय पंचविंशधिकं प्रभो ॥** (સ્કં ૦ ૧૧-૬-૨૫) અર્થાત્ હે પુરુષોત્તમ ! હે પ્રભો ! યદુ-વંશમાં અવતરેલા આપને ૧૨૫ શરદ્ઋતુઓ—અર્થાત્ વર્ષો—વીતી ગયાં છે.' શ્રીકૃષ્ણને સ્વધામગમનને માટે પ્રાર્થના કરવા આવેલા બ્રહ્મદેવનું આ વચન છે. આ વચન પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણનું વય અવસાન-સમયે ૧૨૫ વર્ષનું ગણીએ, તો એક એક વર્ષને અંતરે ઉત્પન્ન થયેલા પાંડવોનું વય અનુક્રમે ૧૨૭, ૧૨૬, ૧૨૫, ૧૨૪ અને ૧૨૩ આવે. એ ઉપરથી અર્જુનનાં ૧૨૫ વર્ષમાંથી રાજ્યકાળનાં ૩૬ વર્ષ બાદ કરતાં યુદ્ધનો સમય ૮૯મે વર્ષે આવે. તે પછી ૧૩ વર્ષ વનવાસનાં બાદ કરતાં ૭૬મે આ. ૧૦

વર્ષે ઘટપ્રસંગ આવે; અને તે પછી વિરાટપર્વમાં ગાંડીવધનુષ્યધારણના પ્રસંગમાં અર્જુને ઉત્તરને કહ્યું છે કે, 'પાર્થ: પંચ ચ ષષ્ટિં ચ વર્ષાણિ શ્વેતવાહન:।' (વિં ૪૩-૬) અર્થાત્ શ્વેત ઘોડાવાળા અર્જુને એ ધનુષ્યને ૬૫ વર્ષ ધારણ કર્યું છે. એ ૬૫ વર્ષ ખાંડવદાહપ્રસંગે ધનુષ્ય મળ્યા પછી થયાં નથી, એમ માનીને ટીકાકાર વર્ષ શબ્દનો અર્થ પ્રમાણે આપીને 'વૃષ્ટિ' એવો કરે છે; અને તે વૃષ્ટિ એક સંવત્સરમાં બે વખત એટલે એક દક્ષિણાયનમાં તથા એક ઉત્તરાયણમાં થાય છે; અને તેથીજ અગ્નિહોત્રમાં બે નવાનન-ઘણ્ટિઓ કરવામાં આવે છે. આ રીતે વર્ષ શબ્દનો વૃષ્ટિ એવો અર્થ કરીને તે સંવત્સરમાં બે વાર થાય છે; એટલે ૩૨૧ સંવત્સરમાં ૬૫ વર્ષ-અથવા વૃષ્ટિ થાય એમ ગણીને 'પાર્થે ૩૨૧ વર્ષ ગાંડીવ ધારણ કર્યું હતું' એવી વ્યવસ્થા કરે છે. એ રીતે ૩૨૧ વર્ષ લઈ તેમાંથી વનવાસનાં ૧૩ વર્ષ બાદ કરતાં ૧૯૮ વર્ષ રહે છે, તેને પૂર્વોક્ત ૭૬ વર્ષમાંથી બાદ કરતાં ૧૨૨ વર્ષ ખાંડવદાહપ્રસંગે આવે અને ખાંડવદાહ થતાં પહેલાં અર્જુને ૧૨ વર્ષ તીર્થયાત્રા કરી છે, તે ૧૨ વર્ષ ૧૨૨માંથી કાઢી નાખતાં અર્જુનનાં ૪૪૧ વર્ષ વિદ્યાધ્યયન, લાક્ષાગૃહમાંથી નાકા પછીનો વનવાસ, રાજ્યસ્થાપન, વિજય વગેરેમાં જાય. આ પ્રમાણે ગણના કરતાં ખાંડવોની ઉંમર તથા તેમાંના પ્રસંગો ઉપર પ્રમાણે આવે છે. એમાં અસંભવિત જોવા કંઈ નથી. કારણકે જ્યારે અર્વાચીન સમયમાં પણ કેટલાંએક મનુષ્યો લગભગ સો વર્ષ આયુષ્ય ભોગવે છે, ત્યારે આજથી પાંચ હજાર વર્ષ પૂર્વે એટલું આયુષ્ય ભોગવે તેમાં શું આશ્ચર્ય!

કેટલાંએક 'અર્જુને ૨૦મે વર્ષે ખાંડવદાહ કર્યો' એમ કહે છે. તે પછી ૩૩ વર્ષે યુદ્ધ અને પછી ૩૬ વર્ષ તેણે રાજ્ય કર્યું. એ મળીને અર્જુનની ૮૯ વર્ષની ઉંમર કલ્પે છે. ટીકાકારે પણ ધનુષ્યધારણનાં ૩૨૧ વર્ષની વ્યવસ્થા કરતાં ૧૨ વર્ષ તીર્થયાત્રા, ૧૩ વર્ષ વનવાસ અને ૭૬ વર્ષ ખાંડવો મળીને ૩૨૧ વર્ષ કલાં છે; પરંતુ ઇંદ્રપ્રસ્થના રાજ્યસ્થાપન પછી અર્જુન ૧૨ વર્ષ તીર્થયાત્રા કરી આવ્યો તે બાદ ખાંડવદાહનો પ્રસંગ અને તેમાં ધનુષ્યની પ્રાપ્તિ થયેલી છે. અર્જુન સુભદ્રાને લઈને તીર્થયાત્રાનો સમય પૂરો કરી હસ્તિનાપુર આવ્યો, તે પછી પહેરામણી આપવા આવેલા યાદવો પાછા ગયા અને શ્રીકૃષ્ણ ઇંદ્રપ્રસ્થમાંજ રહ્યા હતા. આ પછી અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણે અગ્નિને ખાંડવવન બાળવા આપ્યું છે, એ તે પ્રસંગ જોવાથી સમજાય છે.

આ રીતે ખાંડવોની ઉંમરના સંબંધમાં અનેક કલ્પનાઓ થાય છે, વસ્તુતઃત્વ અવ્યક્ત છે.

વંશાવલિ

ખાંડવો ચંદ્રવંશી હતા. તેઓની વંશાવલિ મહાભારતના આદિપર્વના ૯૪ મા તથા ૯૫ મા અધ્યાયમાં આપેલી છે. તેમાં ૯૫ મા અધ્યાયની વિસ્તૃત છે. તેમાંથી સીધો વંશ ચલાવનારા એક એકનું નામ લઈ અહીં નીચે તે વંશાવલિ આપી છે. *

૧ નારાયણ	
૨ બ્રહ્મા	
સૂર્યવંશ	ચંદ્રવંશ
૩ મરીચિ	૩ અત્રિ
૪ કશ્યપ	૪ ચંદ્ર
૫ વિવસ્વાન (સૂર્ય)	૫ બુધ-પત્ની ઇલા
૬ વૈવસ્વત (મનુ)	૬ પુરુરવા
૭ ઇલા (સુદ્યુમ્ન)	૭ આયુષ્

ઉપલા બે વંશ પૈકી ચંદ્રવંશની વધુ વંશાવળી આ પ્રમાણે છે:-

૮ નહુષ ૯ યયાતિ ૧૦ પૂરુ (એનાથી 'પૌરવ' કહેવાયા) ૧૧ જનમેજય ૧૨ પ્રાચિન્વાન ૧૩ સંયાતિ ૧૪ અહંયાતિ ૧૫ સાર્વભૌમ ૧૬ જયત્સેન ૧૭ અવાચીન ૧૮ અરિહ ૧૯ મહાભૌમ ૨૦ અયુતનાયી ૨૧ અક્રોધન ૨૨ દેવાતિથિ ૨૩ અરિહ ૨૪ ઋક્ષ ૨૫ મતિનાર ૨૬ તંસુ ૨૭ ઇલિન

* એ અધ્યાયમાં દક્ષની પુત્રી અદિતિ, તેનો પુત્ર વિવસ્વાન, તેનો પુત્ર વૈવસ્વત મનુ, તેની પુત્રી ઇલા અને ઇલાનો પુત્ર પુરુરવા એ રીતે વંશકથન છે; પરંતુ તેનો યથાર્થ સંબંધ જણાવવા મેં અહીં પુરુરવા સુધીનાં ખીન્ન સ્થાનમાં જણાવેલાં નામેો મૂક્યાં છે.

શાસ્ત્રી કરુણાશંકરજી

૨૮ દુષ્યંત ૨૯ ભરત (એનાથી ભારત કહેવાય છે) ૩૦ ભુમન્યુ ૩૧ સુહોત્ર ૩૨ હસ્તી (એણે હસ્તિનાપુર સ્થાપ્યું) ૩૩ વિક્રાંત ૩૪ અજમીઠ ૩૫ સંવરણ ૩૬ કુરુ ૩૭ વિદુર ૩૮ અનશ્વા ૩૯ પરીક્ષિત ૪૦ ભીમસેન ૪૧ પ્રતિવ્રત ૪૨ પ્રતીપ ૪૩ શાંતનુ ૪૪ વિચિત્રવીર્ય ૪૫ ધૃતરાષ્ટ્ર તથા પાંડુ ૪૬ ધૃતરાષ્ટ્રના દુર્યોધનાદિ, અને પાંડુના યુધિષ્ઠિરાદિ પાંડવો. આ રીતે પાંડવો આદિ-નારાયણથી ૪૬ માં આવે છે; પણ પૂર્વના રાજાઓ મહાતપસ્વી તથા યોગસિદ્ધ હતા એટલે એ વંશ પાંડવોસુધી આવતાં અનેક યુગો વહી ગયેલા હોવા જોઈએ. પૂર્વોક્ત વૈવસ્વત મનુનો આ ૨૮ મો કવિયુગ ચાલે છે.*

* ઉપલી વંશાવળી પાંડવો સુધીની છે. એ પછીની વંશાવળીઓ સસ્તા સાહિત્ય તરફથી નીકળેલા રાજસ્થાનના ઇતિહાસ-ગ્રંથ ૧ માંથી આ નીચે અહીંથી માંડીને પૃષ્ઠ ૧૫૦ સુધીમાં ટીપણીરૂપે આપી છે.

લિખુ-અખંડાનંદ

પાંડવ રાજાઓની વંશાવલી—શ્રીમન્મહારાજાધિરાજ યુધિષ્ઠિરથી લઈને ત્રીસ પેઢી સુધી તેમના વંશજોએ નીચે જણાવેલા સમય સુધી અર્થાત ૧૭૭૦ વર્ષ ૧૧ માસ અને ૧૦ દિવસ સુધી દિલ્હીમાં રાજ્ય કર્યું.

શાસનકાલ				શાસનકાલ					
ક્રમાંક	રાજરાજેશ્વરોનાં નામ	વર્ષ	માસ	દિન	ક્રમાંક	રાજરાજેશ્વરોનાં નામ	વર્ષ	માસ	દિન
૧	મહારાજ યુધિષ્ઠિર	૩૬	૮	૨૫	૧૬	સુચિરથ	૪૨	૧૧	૨
૨	રાજા પરીક્ષિત	૬૦	૦	૦	૧૭	સૂરસેન (દ્વિતીય)	૫૮	૧૦	૮
૩	જનમેજય	૮૪	૭	૨૩	૧૮	પર્વતસેન	૫૬	૬	૧૦
૪	અશ્વમેધ	૮૨	૮	૨૨	૧૯	મેઘાત્રી	૫૨	૧૦	૧૦
૫	રામ (દ્વિતીય)	૮૮	૨	૮	૨૦	સોનતીર	૫૦	૮	૨૧
૬	છત્રમલ	૮૧	૧૧	૨૭	૨૧	ભીમદેવ	૪૭	૯	૨૦
૭	ચિત્રરથ	૭૫	૩	૧૮	૨૨	નૃહરિદેવ	૪૫	૧૧	૨૩
૮	દુષ્ટશૈલ્ય	૭૨	૧૦	૨૪	૨૩	પૂર્ણમલ	૪૪	૮	૭
૯	ઉગ્રસેન	૭૮	૭	૨૧	૨૪	કરદવી	૪૪	૧૦	૮
૧૦	સૂરસેન	૮૦	૯	૨૧	૨૫	અલમિક	૫૦	૧૧	૮
૧૧	ભુવનપતિ	૬૯	૫	૫	૨૬	ઉદયપાલ	૩૮	૯	૦
૧૨	રણુજીત	૬૫	૧૦	૪	૨૭	દુવનપાલ	૪૦	૧૦	૨૬
૧૩	ઋક્ષક	૬૪	૭	૪	૨૮	દમાત	૩૨	૦	૦
૧૪	સુખદેવ	૬૨	૦	૨૪	૨૯	ભીમપાલ	૫૮	૫	૮
૧૫	નરહરિદેવ	૫૧	૧૦	૨	૩૦	ક્ષેમક	૪૮	૧૧	૨૧

એ પછીના દિલ્હીના આર્ય રાજાઓની વંશાવલી-રાજા ક્ષેમકનો પ્રધાન વિશ્રવા ક્ષેમકને મારી નાખીને પોતે રાજા થયો. ચૌદ પેઢીઓ સુધી તેના વંશમાં ૫૦૦ વર્ષ ૩ માસ અને ૧૭ દિન સુધી રાજ્ય રહ્યું.

ક્રમાંક	રાજાઓનાં નામ	શાસનકાલ			ક્રમાંક	રાજાઓનાં નામ	શાસનકાલ		
		વર્ષ	માસ	દિન			વર્ષ	માસ	દિન
૧	વિશ્રવા	૧૭	૩	૨૯	૮	કદ્રુત	૪૨	૯	૨૪
૨	પુરસેની	૪૨	૮	૨૧	૯	સન્નજ	૩૨	૨	૧૪
૩	વીરસેની	૫૨	૧૦	૭	૧૦	અમરચૂડ	૨૭	૩	૧૬
૪	અનંગશાથી	૪૭	૮	૨૩	૧૧	અમીપાલ	૨૨	૧૧	૨૫
૫	હરિજીત	૩૫	૯	૧૭	૧૨	દશરથ	૨૫	૪	૧૨
૬	પરમસેની	૪૪	૨	૨૩	૧૩	વીરસાલ	૩૧	૮	૧૧
૭	સુખપાતાલ	૩૦	૨	૨૧	૧૪	વીરસાલસેન	૪૭	૦	૧૪

ટીકાકાર નીલકંઠ

મહાભારતનાં કેટલાંક સ્થાનો ધણાં કઠિન છે. તે સ્થાનના સ્ત્રોકો મોટા વિદ્વાનોની શુદ્ધિને પણ વિભ્રમમાં નાખી દે અને વિચારમગ્ન કરી દે તેવા છે. એવા કઠિન સ્ત્રોકોરૂપી દુર્ભેદ ખડકોવાળા મહાભારતરૂપી સમુદ્રનો પાર મેળવવા માટે જેમ જેમ અધિક ટીકાઓ મળે, તેમ તેમ વધારે સુગમતા

એ પછી રાજા વીરસાલસેનને વીરમહા અમાયે મારી નાખ્યો, અને પોતે રાજા થયો. સોળ પેઢી સુધી ૪૪૫ વર્ષ ૫ માસ અને ૩ દિન સુધી તેના વંશજોએ રાજ્ય કર્યું.

ક્રમાંક	રાજાઓનાં નામ	શાસનકાલ			ક્રમાંક	રાજાઓનાં નામ	શાસનકાલ		
		વર્ષ	માસ	દિન			વર્ષ	માસ	દિન
૧	વીરમહા	૩૫	૧૦	૮	૯	તેજપાલ	૨૮	૧૧	૧૦
૨	અન્નિતસિંહ	૨૭	૭	૧૬	૧૦	માણિકચંદ્ર	૩૭	૭	૨૧
૩	સર્વદત્ત	૨૮	૩	૧૦	૧૧	કામસેની	૪૨	૫	૧૦
૪	ભુવનપતિ	૧૫	૪	૧૦	૧૨	શત્રુમર્દન	૮	૧૧	૧૩
૫	વીરસેન	૨૧	૨	૧૩	૧૩	જીવનલોક	૨૮	૯	૧૭
૬	મહીપાલ	૪૦	૮	૭	૧૪	હરિરાવ	૨૬	૧૦	૨૬
૭	શત્રુસાલ	૨૬	૪	૩	૧૫	વીરસેન (દ્વિતીય)	૩૫	૨	૨૦
૮	સંઘરાજ	૧૭	૨	૧૦	૧૬	આદિત્યકેતુ	૨૩	૧૧	૧૩

એ પછી રાજા આદિત્યકેતુને પ્રયાગના ધન્વર નામના રાજાએ મારી નાખીને રાજ્ય કર્યું. એના વંશજ ૯ પેઢીસુધી ૩૭૪ વર્ષ ૧૧ માસ ૨૬ દિન સુધી શાસક રહ્યા.

ક્રમાંક	રાજાઓનાં નામ	શાસનકાલ			ક્રમાંક	રાજાઓનાં નામ	શાસનકાલ		
		વર્ષ	માસ	દિન			વર્ષ	માસ	દિન
૧	ધન્વર	૪૨	૭	૨૪	૬	જીવનરાજ	૪૫	૨	૫
૨	મહર્ષી	૪૧	૨	૨૯	૭	રુદ્રસેન	૪૭	૪	૨૮
૩	સનરચ્ચી	૫૦	૧૦	૧૯	૮	આરીલક	૫૨	૧૦	૮
૪	મહાયુદ્ધ	૩૦	૩	૮	૯	રાજપાલ	૩૬	...	...
૫	દુરનાથ	૨૮	૫	૨૫	...	...	...	...	...

એ પછી રાજા રાજપાલને તેના સામન્ત મહાનપાલે મારી નાખીને ચૌદ વર્ષપર્યંત રાજ્ય કર્યું. એ પછી રાજા મહાનપાલ ઉપર અવન્તિકા (ઉજ્જૈન)ના મહારાજા વિક્રમાદિત્યે ચઢાઈ કરી અને યુદ્ધભૂમિમાં તેનો વધ કરીને પોતે ૯૩ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું. એ પછી શાલિવાહનના એક ઉમરાવ સમુદ્રપાલે રાજા વિક્રમાદિત્યને મારી નાખ્યો અને પોતે રાજા થયો. તેના વંશજોએ ૧૬ પેઢી અર્થાત્ ૩૭૨ વર્ષ ૪ માસ અને ૨૭ દિન સુધી રાજ્ય કર્યું.

ક્રમાંક	રાજાઓનાં નામ	શાસનકાલ			ક્રમાંક	રાજાઓનાં નામ	શાસનકાલ		
		વર્ષ	માસ	દિન			વર્ષ	માસ	દિન
૧	સમુદ્રપાલ	૫૪	૨	૨૦	૯	અમૃતપાલ	૩૬	૧૦	૧૩
૨	ચન્દ્રપાલ	૩૬	૫	૪	૧૦	બલીપાલ	૧૨	૫	૨૭
૩	સાહાયપાલ	૧૧	૪	૧૧	૧૧	મહીપાલ	૧૩	૮	૪
૪	દેવપાલ	૨૭	૧	૨૮	૧૨	હરીપાલ	૧૪	૮	૪
૫	નરસિંહપાલ	૧૮	૦	૨૦	૧૩	શીશપાલ*	૧૧	૧૦	૧૩
૬	સામપાલ	૨૭	૧	૧૭	૧૪	મદનપાલ	૧૭	૧૦	૧૯
૭	રથુપાલ	૨૨	૩	૨૫	૧૫	કર્મપાલ	૧૬	૨	૨
૮	ગોવિંદપાલ	૨૭	૧	૧૭	૧૬	વિક્રમપાલ	૨૪	૧૧	૧૩

* કોઈ કોઈ ઇતિહાસકાર એને લીમપાલ પણ કહે છે.

થાય એ સ્વાભાવિકજ છે. મહાભારત ઉપર અનેક ટીકાઓ થઈ હશે; પરંતુ હમણાં તો પંડિત નીલકંઠે ચતુર્ધરની 'ભારતભાવદીપ' નામની ટીકાજ આખા ભારતવર્ષમાં એક અતિ ઉત્તમ ટીકા તરીકે ઉપલબ્ધ થાય છે. ખુશીની વાત છે કે, હમણાંજ 'ગુજરાતી'ના અધિપતિ તરફથી નીલકંઠની ટીકા સાથે આઠ ટીકાવાળું ભારતનું વિરાટપર્વ છપાઈને બહાર પડ્યું છે. જો એ રીતે આખા મહાભારત ઉપરની ટીકાઓ છપાઈને બહાર પડશે, તો તે ખરેખર એક આદરણીય કાર્ય ગણાશે.

પં. નીલકંઠે પોતાની ટીકામાં 'રત્નગર્ભ' નામના કોઈ ટીકાકારનું તથા 'ગાણેશી' નામની ટીકાનું નામ આપીને મહાભારતનાં આખ્યાનોનાં તાત્પર્યસૂચક શ્લોકો આપેલા છે. એ ઉપરથી સમજાય છે કે, રત્નગર્ભ અને ગણેશ નામના પંડિતોએ પણ એ ગ્રંથ ઉપર ટીકાઓ કરેલી હશે. પં. નીલકંઠે 'ભાવદીપ' લખતાં કેટલો પરિશ્રમ તથા શોધ કર્યો છે, તે તેના મહાભારતની ટીકાના આરંભમાં આપેલા એ શ્લોકો ઉપરથી સમજાય છે; તથા તેના સમયમાં ખીજી ટીકાઓ હશે એમ પણ એજ ઉપરથી જણાય છે. તે શ્લોકો આ પ્રમાણે છે:— 'વહ્નસમાહૃત્ય વિભિન્ન દેશ્યાન કોશાન્વિનિશ્ચત્ય ચ પાઠમગ્રયમ્ । પ્રાચાં ગુરુણામનુસૃત્ય વાચમારમ્ભ્યતે ભારતભાવદીપઃ ॥ ટીકાંતરાગ્નીંદુરવિપ્રમાણિ વાહ્યાર્થરત્નાનિ ચ કાસયંતુ । અંતર્નિગૂઢાર્થચપ્રકાશે દીપઃ ક્ષમો ભારતમંદિરેડસ્મિન્ ॥' ભાવાર્થ:—ભિન્ન

એ પછી પશ્ચિમના રાજા મહુખચન્દ્ર રાજા વિક્રમપાલપર ચઢાઈ કરીને યુદ્ધમાં તેના સંહાર કર્યો અને રાજ્યાધિકાર લીધો. દશ પેઢી અર્થાત્ ૧૯૧ વર્ષ ૧ માસ અને ૧૬ દિન સુધી તેના વંશમાં રાજ્ય રહ્યું.

ક્રમાંક	રાજાઓનાં નામ	શાસનકાલ			ક્રમાંક	રાજાઓનાં નામ	શાસનકાલ		
		વર્ષ	માસ	દિન			વર્ષ	માસ	દિન
૧	મહુખચન્દ્ર	૫૪	૨	૧૦	૬	કલ્યાણચન્દ્ર	૧૦	૫	૪
૨	વિક્રમચન્દ્ર	૧૨	૭	૧૨	૭	ભીમચન્દ્ર	૧૬	૨	૯
૩	અમીચન્દ્ર x	૧૦	૦	૫	૮	લોકચન્દ્ર	૨૬	૩	૨૨
૪	રામચન્દ્ર	૧૩	૧૧	૮	૯	ગોવિંદચન્દ્ર	૩૧	૭	૧૨
૫	હરિચન્દ્ર	૧૪	૯	૨૪	૧૦	રાણી પદ્માવતી (ગોવિંદચન્દ્રની રાણી)	૧	૦	૦

રાણી પદ્માવતીને પુત્ર હતો નહિ. તેનું મરણ થતાં દરબારીઓએ મસલત કરીને હરિપ્રેમ નામના વૈરાગીને ગાદીપર બેસાડ્યો; અને તે શાસન કરવા લાગ્યો. ચાર પેઢી સુધી અર્થાત્ ૫૦ વર્ષ ૨૧ દિન તેના વંશમાં રાજ્ય રહ્યું.

ક્રમાંક	રાજાઓનાં નામ	શાસનકાલ			ક્રમાંક	રાજાઓનાં નામ	શાસનકાલ		
		વર્ષ	માસ	દિન			વર્ષ	માસ	દિન
૧	હરિપ્રેમ	૭	૫	૧૬	૩	ગોપાલપ્રેમ	૧૫	૭	૨૮
૨	ગોવિંદપ્રેમ	૨૦	૨	૮	૪	મહાખાહુ	૬	૮	૨૯

એ પછી રાજા મહાખાહુ રાજ્યનો પરિત્યાગ કરીને વનમાં તપ કરવા ચાલ્યો ગયો. ખંગાલના રાજા આધીસેને એ વાત સાંભળતાંજ સૈન્યસાથે ધન્દ્રપ્રસ્થમાં આવીને તે રાજ્ય લઈ લીધું. ચાર પેઢી અર્થાત્ ૧૫૧ વર્ષ ૧૧ માસ અને ૨ દિન પર્યંત એના વંશજોએ રાજ્ય કર્યું.

ક્રમાંક	રાજાઓનાં નામ	શાસનકાલ			ક્રમાંક	રાજાઓનાં નામ	શાસનકાલ		
		વર્ષ	માસ	દિન			વર્ષ	માસ	દિન
૧	આધીસેન	૧૮	૫	૨૧	૭	કલ્યાણસેન	૪	૮	૨૧
૨	વિજાપલસેન	૧૨	૪	૨	૮	હરીસેન	૧૨	૦	૨૫
૩	કેશવસેન	૧૫	૭	૧૨	૯	ક્ષેમસેન	૮	૧૧	૧૫
૪	માધસેન	૧૨	૪	૨	૧૦	નારાયણસેન	૨	૨	૨૯
૫	મયૂરસેન	૨૦	૧૧	૨૭	૧૧	લક્ષ્મીસેન	૨૬	૧૦	૦
૬	ભીમસેન	૫	૧૦	૯	૧૨	દામોદરસેન	૧૧	૫	૧૯

x કોઈ કોઈ આને માનકરુંદે માન્ય કરે છે.

ભિન્ન દેશના ઘણા કોષો એકઠા કરીને, મુખ્ય પાઠનો નિશ્ચય કરીને તથા પ્રાચીન ગુરુઓની વાણીને અનુસરીને આ ભારતભાવદીપનો આરંભ કરાય છે. સૂર્યચંદ્રના જેવી કાંતિવાળી ખીજ ટીકાઓ બાહ્ય અર્થરૂપી રત્નોને ભલે પ્રકાશિત કરે; પરંતુ આ ભારતમંદિરમાં અત્યંત ગૂઢ રહેલા અર્થ-સમૂહને પ્રકાશિત કરવામાં આ ભારતભાવદીપજ સમર્થ છે. .

આ ઉપરથી નીલકંઠની ટીકા બહુ વિચારપૂર્વક થઈ છે તથા તેના સમયમાં ખીજ ટીકાએ પ્રચલિત હતી એમ પણ સમજાય છે. x પં. નીલકંઠ દક્ષિણદેશના હતા તથા તે પેશ્વાઈ વખતે રાજ્યાશ્રિત પંડિત હતા, એમ કિંવદંતિ ઉપરથી સમજાય છે. તે શ્રીધર સ્વામીની પછી થયા હતા, એમ સભાપર્વના ૪૧ મા અધ્યાયના પ્રથમ શ્લોકની ટીકા ઉપરથી જણાય છે. તે લખે છે કે, 'અતएव श्रीमद्भागवतेऽपि हरिर्निदाग्रंथः स्तुतिपरत्वेनैव व्याख्यातः श्रीधरस्वामिभिः।' આ રીતે શ્રીમદ્-ભાગવતના ટીકાકાર શ્રીધરસ્વામીના ઉલ્લેખથી નીલકંઠ તેમની પછી થયા હતા એ સ્પષ્ટ થાય છે. શ્રીધરસ્વામીને થઈ ગયાને આશરે ચારસો વર્ષ થયાં હશે. તે પછી નીલકંઠ થયા છે. વળી ભગવદ્-ગીતાના ખીજ અધ્યાયની સમાપ્તિમાં પં. નીલકંઠ લખે છે કે:—'अस्याध्यायस्वार्थः संगृहीतो मधुसूदनश्रीपादैः।' આ રીતે એ ગીતાના ટીકાકાર મધુસૂદન સરસ્વતીના ઉલ્લેખ કરે છે. એ ઉપરથી પં. નીલકંઠ તેના પછી થયા હતા એ નિઃસંશય છે. મધુસૂદન શાકે ૧૬૦૦ની સાલમાં હતા, એમ મનાય છે. પં. નીલકંઠના પિતાનું નામ 'ગોવિંદસૂરિસૂનો' એમ લખવાથી ગોવિંદ હતું એમ

રાજા દમોદરસેને પોતાના દરબારીઓને બહુજ કષ્ટ આપ્યું. દીપસિંહ નામના એક ઉમરાવે સેનાને મેળવી લઈને રાજાને લડાઈમાં મારી નાખ્યો; અને તે રાજ્ય કરવા લાગ્યો. છ પેઢીસુધી અર્થાત્ ૧૦૭ વર્ષ ૬ માસ અને ૨૨ દિન સુધી તેના વંશમાં રાજ્ય રહ્યું.

ક્રમાંક	રાજાઓનાં નામ	શાસનકાલ			ક્રમાંક	રાજાઓનાં નામ	શાસનકાલ		
		વર્ષ	માસ	દિન			વર્ષ	માસ	દિન
૧	દીપસિંહ	૧૭	૧	૨૬	૪	નરસિંહ	૪૫	૦	૧૫
૨	રાજસિંહ	૧૪	૫	૦	૫	હરિસિંહ	૧૩	૨	૨૬
૩	રણસિંહ	૯	૮	૧૧	૬	જીવનસિંહ	૮	૦	૧

રાજા જીવનસિંહે પોતાની બધી સેનાને આવશ્યક કાર્યને માટે ઉત્તરદિશામાં મોકલી આપી. વિરાટના રાજા પૃથ્વીરાજ ચૌહાણે એ ખબર જાણતાંજ ઈન્દ્રપ્રસ્થપર ચઢાઈ કરી. યુદ્ધમાં જીવનસિંહ વીરગતિને પ્રાપ્ત થયો; અને પછી પૃથ્વીરાજ દિલ્હીનું રાજ્ય કરવા લાગ્યો. પાંચ પેઢી અર્થાત્ ૮૬ વર્ષ અને ૨૦ દિનપર્યંત તેના વંશમાં રાજ્ય રહ્યું.

ક્રમાંક	રાજાઓનાં નામ	શાસનકાલ			ક્રમાંક	રાજાઓનાં નામ	શાસનકાલ		
		વર્ષ	માસ	દિન			વર્ષ	માસ	દિન
૧	પૃથ્વીરાજ	૧૨	૨	૧૯	૪	ઉદયપાલ	૧૧	૭	૩
૨	અભયપાલ	૧૪	૫	૧૭	૫	યશપાલ	૩૬	૪	૨૭
૩	દુર્જનપાલ	૧૧	૪	૧૪					

આ પ્રકારે ૪૧૫૭ વર્ષ ૯ માસ અને ૧૪ દિન સુધી ઇન્દ્રપ્રસ્થનું રાજ્ય આર્ય રાજાઓના અધિકારમાં રહ્યું. શાહજુદીન ગોરીએ સર્વ પહેલાં રાજા યશપાલપર ચઢાઈ કરી અને તેને પકડીને ૧૨૪૯ વિક્રમાબ્દમાં પ્રયાગમાં કેદી બનાવ્યો તથા પોતે દિલ્હીનું રાજ્ય કરવા લાગ્યો. ૫૩ પેઢી અર્થાત્ ૭૪૫ વર્ષ ૧ માસ અને ૧૭ દિનપર્યંત યવન શાસકોને હાથ રાજ્યની આગડોર રહી. એ પછી બ્રિટિશ સરકારનું શાસન શરૂ થયું.*

* અંગ્રેજ ઇતિહાસલેખકોએ લખ્યું છે કે, સન ૧૧૯૩ માં કનોજના રાજા જયચંદના ઉચ્છેદનાથી શાહજુદીન ગોરીએ ખીજવાર પૃથ્વીરાજ ઉપર ચઢાઈ કરી અને તેને યુદ્ધમાં મારી નાખ્યો. ચંદ બિરદાઈ કહે છે કે, પૃથ્વીરાજને કેદી બનાવીને મહરમદ ગોરી તેને ગિઝની લઈ ગયો. તેની આંખો ફોડી નખાવી કેદખાનામાં તેને ઘણું દુઃખ દીધું. ચંદ કવિ કોઈ પણ ઉપાયે ગિઝની પહોંચ્યો અને મહરમદ ગોરીના દરબારમાં દાખલ થયો. તેણે પૃથ્વીરાજની શબ્દવેધી બાણ ચલાવવાની કળાની ખૂબ પ્રશંસા કરી અને બાદશાહે કુતલકવચ થઈને તેને બંદીખાનામાંથી દરબારમાં બોલાવ્યો. ચંદના કરેલા સંકેત પ્રમાણે પૃથ્વીરાજે શાહજુદીનને મારી નાખ્યો તથા પરસ્પર ખડ્ગમહાર કરીને એકબીજાને પૃથ્વીરાજ અને એકસાથે પરલોકમાં સિધાવ્યા.

જણાય છે. તે ચતુર્ધર નામની અવટંકવાળા વિપ્રકુળમાં જન્મ્યા હતા. તેમના મુખ્ય ગુરુ સર્વશાસ્ત્ર-
નિષ્ણાત લક્ષ્મણાચાર્ય હતા, એમ તેમના પુત્ર પુત્ર કથનથી જણાય છે. વળી તે નારાયણ તથા
ધીરેશ નામના એ વિદ્વાન પૂર્વપુરુષોને હરિ તથા હરણે માનીને નમે છે. પં. નીલકંઠ ચતુર્ધર
સર્વ શાસ્ત્રમાં નિપુણ હતા, એમ તેમની ટીકા ઉપરથી સમજાય છે. તે વેદાંતના તથા મીમાંસાના
અસાધારણ પંડિત હતા. તેમને ભૂગોળ તથા ખગોળસંબંધી પ્રાચીન જ્ઞાન હોવા સાથે અર્વાચીન વિચારો-
નું પણ જ્ઞાન હતું, એ તેમના ભીષ્મપર્વમાં આવેલા ભૂગોળવર્ણનના પ્રસંગ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. તેમણે
આખા મહાભારત ઉપર તથા તેના શેષ ભાગરૂપ હરિવંશ ઉપર પણ સંપૂર્ણ ટીકા લખી છે. પં. નીલ-
કંઠની ટીકા કેટલી યોગ્ય છે તે એ ઉપરથી સમજાશે કે, જેમ સૂર્યનો ઉદય થતાં તારાઓ અદૃશ્ય
થઈ જાય; તેમ પં. નીલકંઠની ટીકા બહાર પડતાંજ બીજી ટીકાઓ અદૃશ્ય થઈ ગઈ છે. એમણે
ટીકામાં કેટલો પરિશ્રમ કર્યો છે, તે એમની ભગવદ્ગીતા ઉપરની અતિવિસ્તૃત ટીકા જેવાથી
સમજાય છે. વળી અશ્વિનીકુમારની સ્તુતિ, મ્હેન્દ્ર ભાપાના શ્લોકો, સનતસુન્નતનો ઉપદેશ, મોક્ષધર્મ તથા
અનુગીતા જેવાં કઠિન સ્થાનો ઉપર જે એ ટીકા ન હોય, તે તેમાંના કેટલાક શ્લોકો તો સમજવા
પણ દુર્લભ થઈ પડે. વળી મહાભારતમાં કેટલાક દૂટ શ્લોકો છે. તેમાંના અતિક્લિષ્ટ એ શ્લોકોનો
અહીં નમુનો આપું છું.

नदीज लंकेशवनारिकेतुर्नगाब्हयो नाम नगारिसूनुः ।

एषोऽंगनावेपथ्वः किरीटी जित्वाऽवयं नेष्यति चाद्यगावः॥ (विंशत्यर्ध अ० ३६-१०)

गोकर्णा सुमुखी कृतेन इष्टुणा गोपुत्र संप्रेषिता

गोशब्दात्मज भूषणं सुविहितं सुव्यक्तगोऽसुप्रभम् ।

दृष्ट्वा गोगतकं जहार मुकुटं गोशब्द गोपूरि वै

गोकर्णासनमर्दनश्च न ययावप्राप्य मृत्योर्वशम् ॥ (कर्णपर्व अ० ६०-४२)

પ્રથમ શ્લોકમાં દ્રોણાચાર્યે અર્જુનનું વર્ણન કરતાં ભીષ્મને દુર્યોધનનું રક્ષણ કરવા કહ્યું છે; અને બીજા શ્લોકમાં ગો શબ્દના બ્હૂદા બ્હૂદા અર્થ છે. તેમાં કર્ણે અર્જુનના વધને માટે મૂકેલા બાણે અર્જુનના મુકુટમાત્રનું છેદન કર્યું એ કહેલું છે. જો કે આવા ફૂટ શ્લોકો ઘણા નથી, પણ કઠિન શ્લોકો ઘણા છે; અને તે ઉપર ટીકા ન હોય તો અર્થ કરવો મુશ્કેલ થઈ પડે એ નિઃસંશય છે. પં० નીલકંઠે પોતાને સહેલા લાગવાથી કે શાથી પણ કેટલાએક શ્લોકોની ટીકા કરી નથી, એટલે તેવા શ્લોકો ઉપર વ્યાખ્યાતાઓ પોતપોતાના મનરૂપી તુરંગો યથેષ્ટ દોડાવી મૂકે છે ! પં० નીલકંઠ મહાસમર્થ પંડિત હતા એ નિઃસંશય છે; અને તે, ભાષાંતરમાં તેમની ટીકામાંથી આપેલાં ટિપ્પણો ઉપરથી સુવ્યક્ત થશે. તેમણે દેવીભાગવત ઉપર પણ ટીકા લખી છે તથા વેદાંતનો એક ‘વેદાંતક’ નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે. વળી જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં પણ ‘નીલકંઠી’ નામનો ગ્રંથ જેવામાં આવે છે. ખરેખર! વિદ્વદ્ગર નીલકંઠે નિઃસ્વાર્થપણાથી અસાધારણ શ્રમ ઉઠાવી સંપૂર્ણ મહાભારત ઉપર ટીકા કરીને ભારતવર્ષની પ્રગ્મ ઉપર અપ્રતિમ ઉપકાર કર્યો છે.

સૌતિ પ્રાહ્મણ્ય હતો.

સૌતિ બ્રાહ્મણ હતો. એમ નૈમિષારણ્યનિવાસી ઋષિઓની આગળ મહાભારત સંભળાવનારો સૌતિ બ્રાહ્મણ હતો, એમ પં. નીલકંઠ પોતાની આદિપર્વના ચોથા અધ્યાયની ટીકામાં પ્રતિપાદન કરે છે. તેનો એ અભિપ્રાય છે કે, “**બ્રાહ્મણ્યાં ક્ષત્રિયાત્સૂતઃ**—બ્રાહ્મણીમાં ક્ષત્રિયથી ઉત્પન્ન થયેલો તે સૂત કહેવાય.” આવો સ્મૃતિમાં કહેલો વિશેષમજ્જન્મા તે જાતિ સૂત કહેવાય છે; અને તેવા સંજય, અધિરથ વગેરેને સમજવા. તેઓની જીવિકા સારથ્યકર્મથી અથવા પુરાતન રાજ્યોનાં શૌર્ય, ઔદાર્ય આદિ વર્ણન કરીને સ્વામીને પ્રોત્સાહન આપવાથી ચાલે છે અને તેથીજ તે પૌરાણિક નામથી કહેવાય છે. ઉપશ્રવ તો સૌતિ—સૂતપુત્ર હતો, જાતિસૂત ન હતો. તે સૂતને માટે પુરાણાંતરમાં કહ્યું છે કે, ‘**અગ્નિકુંડ સમુદ્ભૂત સૂત નિર્મલમાનસ**—હે અગ્નિકુંડમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા નિર્મલ મનવાળા સૂત!’ આવું શૌનકેનું વચન છે. વળી ‘**અગ્નિજો રોમહર્ષણઃ**—રોમહર્ષણ અગ્નિથી

* મારી પાસે આજથી ત્રણસો વર્ષ ઉપર લખાયેલા મહાભારતનો થોડો ભાગ છે; પણ તેના ઉપર એકે ટીકા નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

શાસ્ત્રી કરોણાશંકરજી

ઉત્પન્ન થયો હતો. આ રીતે અગ્નિકુંડથી ઉત્પન્ન થયેલા સૂતને બ્રાહ્મણના સંકલ્પવડે બ્રહ્મા-સનની યોગ્યતા આવી હતી. જેમ અગ્નિકુંડથી ઉત્પન્ન થયેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્નને સંકલ્પબળથી ક્ષત્રિયત્વ આપ્યું હતું તેમ. વળી બ્રહ્માસન મળવું તે વૈશંપાયન, શાંતવ્રત, માર્કંડેયાદિના સમાનને તથા તેઓની જાતિવાળાનેજ મળી શકે, હીનજાતિવાળાને મળે નહિ; તેમજ મહાત્મા શૌનકાદિકે હીનથી પરમ રહસ્ય ગ્રહણ કરે નહિ, કારણ કે 'ન હીનતઃ પરમમ્યાદદીત—હીનજાતિવાળાથી પરમતત્ત્વ ગ્રહણ કરવું નહિ' આવો નિષેધ છે. જે 'નીચથી પણ ઉત્તમ વિદ્યા ગ્રહણ કરવી' એવું વચન છે, તે આપત્સમયને માટે છે. વળી સૌતિમાં બ્રાહ્મણત્વનો સંકલ્પ હતો તેથીજ અવરામે પણ બ્રહ્મહત્યાનિવૃત્તિને માટે વ્રત કર્યું હતું. રામહર્ષણુને સૂત કહેવામાં આવતો હતો તે કથા વક્તાઓના સમભાવથીજ, જાતિસૂતતરીકે નહિ. આ ઉપરથી પુરાણશ્રવણની ધૃષ્ટિ-વાળાએ બ્રાહ્મણ પાસેજ પુરાણ શ્રવણ કરવું, હીન પાસે નહિ, એ પણ દ્વિતિ થાય છે. વળી પૌરાણિક પદ પણ જાતિસૂતને માટે નહિ પણ પુરાણ ભણનારા બ્રાહ્મણને માટે સમજવું." ઉપર પ્રમાણે પં. નીલકંઠે ઉગ્રશ્રવા સૌતિને બ્રાહ્મણ ઠરાવવા શાસ્ત્રાર્થ કરેલો છે. અસ્તુ.

નારાયણ નમસ્કૃત્ય એ શ્લોકની પુનરાવૃત્તિ

મહાભારતમાં 'નારાયણ નમસ્કૃત્ય' એ શ્લોક પ્રત્યેક પર્વના આરંભમાં મૂકેલો જોવામાં આવે છે. તેનું તાત્પર્ય એ જણાય છે કે, આ ગ્રંથમાં નરાવતાર અર્જુન અને નારાયણાવતાર શ્રીકૃષ્ણ, એ બેજ મુખ્ય નાયકો છે. મહાભારત તે બંનેના ચરિત્રોથી તથા ગુણોથી ભરપૂર છે, અને તેજ સર્વ કલ્યાણના ધામરૂપ છે; તેથી નરનારાયણપ્રત્યે નમસ્કાર સૂચવતો એ શ્લોક વારંવાર આરંભમાં મૂક્યો હોય. વળી નર અને નારાયણ (જીવ અને ઈશ) તે બંને નરોત્તમપદવાચ્ય બ્રહ્મરૂપ છે; તથા એ પ્રત્યેક પર્વનો મુખ્ય વિષય છે, એમ સૂચવવાને પણ એ શ્લોક મૂકવામાં આવ્યો હોય.

જય

ઉપલાજ શ્લોકમાં 'જય' એવું નામ ગ્રંથને આપેલું છે. જે કે અષ્ટાદશ પુરાણ આદિ ધણા ગ્રંથો જય નામથી વ્યવહારાય છે; પરંતુ મહાભારત તો જય નામને માટે સહેતુક પાત્ર છે. 'જય' એવી અઢારની સંજ્ઞા છે. વાલ્મીકિ રામાયણના શીકાકારે ગ્રંથના શ્લોકમાં વધારોગ્રાટો ન થાય એ હેતુથી પ્રત્યેક અધ્યાયની શીકાને છેડે એ અક્ષરજન્ય સંખ્યાનો ઉપયોગ કર્યો છે. અમુક અક્ષર કયી સંખ્યાવાચક લેવા એને માટે આ પ્રમાણે એક શ્લોક છે:—કાદયોંકાષ્ટાદયોંકાઃ પાઞ્ચાઃ પંચ પ્રકીર્તિતાઃ । પાદયોષ્ઠૌચ્ચનો પૂર્ણે વિજ્ઞેયાઃ સ્વરશાસ્ત્રકે ॥ (સમરસાર) કથી ઝ સુધીના અક્ષરો અનુક્રમે ૧ થી ૯ સુધીની સંખ્યાના વાચક છે, ૮ થી ૧૬ સુધીના અક્ષરો પણ ૧ થી ૯ સુધીની સંખ્યાના વાચક છે, ૫ થી ૮ સુધીના અક્ષરો ૧ થી ૫ સુધીની સંખ્યાના વાચક છે, ૫ થી ૯ સુધીના આઠ અક્ષરો ૧ થી ૮ સુધીની સંખ્યાના વાચક છે અને ઝ તથા ન એ બે પૂર્ણ-વાચક છે—અર્થાત્ ક એ એક, ખ એ બે, એ પ્રમાણે સંખ્યાના સ્થાનમાં અક્ષરો લેવા. લાંબી સંખ્યા પણ અક્ષરોથીજ કહી શકાય. એ ઉદ્દેશથી પ્રત્યેક અક્ષરોને અમુક સંખ્યાવાચક ગણ્યા છે. કયો અક્ષર કયી સંખ્યાવાચક છે, એ સુલભતાથી જાણવા કોષ્ટક નીચે પ્રમાણે છે:—

સંખ્યા	વાચક અક્ષરો	સંખ્યા	વાચક અક્ષરો
૧	ક ટ પ ય	૬	ચ ત પ
૨	ખ ઠ ડ ર	૭	છ થ સ
૩	ગ ડ બ લ	૮	જ દ હ
૪	ધ ઢ લ વ	૯	ઝ ઘ
૫	ઙ ણ મ શ	૦	અ ન

આ પ્રમાણેની ગણનાનો ક્રમ જૈમિનિસૂત્રમાં તથા લઘુ આર્યસિદ્ધાંતમાં પણ આપ્યો છે.

ઉપલી રીતે જોતાં જય એમાંનો 'જ' ૮ ની સંખ્યાવાચક છે અને 'ય' ૧ ની સંખ્યાવાચક છે. સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં અકોની વામગતિ લેવામાં આવે છે. તે રીતે પહેલો ૧ ને પછી ૮ લેતાં ૧૮ ની સંખ્યા થાય છે. તે ૧૮ ની સંખ્યા જયનો અર્થ સૂચવે છે અને જય એટલે ૧૮ ની સંખ્યા થાય છે. એ જયસૂચક ૧૮ નો મેળ મહાભારતમાં આમ જોવામાં આવે છે. મહાભારતમાં મુખ્ય પર્વ ૧૮ છે;

અન્ને પક્ષની સેના ૧૮ અક્ષૌહિણી છે; તેઓની વચ્ચે ૧૮ દિવસ યુદ્ધ ચાલ્યું હતું; યુદ્ધ પછી ધૃત-
રાષ્ટ્રેરાજ ૧૮ વર્ષ જીવ્યો હતો; તે પછી યુધિષ્ઠિરે ૧૮ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું; એ ગ્રંથમાં આવેલી
જ્ઞાનમયી ભગવદ્ગીતા ૧૮ અધ્યાયની છે અને ગ્રંથમાં આ મંગળાચરણના શ્લોકની પણ ૧૮ આ-
વૃત્તિ થઈ છે. વળી કથાના સારાંશમાં પણ ધર્મનો જય છે. આ રીતે આ ગ્રંથમાં 'જય' નો
અનુસ્યૂત પ્રયોગ જોવામાં આવે છે. જેમ વાલ્મીકિરામાયણના પ્રત્યેક હનર શ્લોકના આરંભમાં
ગાયત્રીના અનુક્રમે એક એક અક્ષરથી આરંભ કરાયો છે અને એ રીતે ગાયત્રીના ૨૪ અક્ષર
જોડવી, ચોવીસહજર શ્લોકો કરી રામાયણ મોક્ષદા ગાયત્રીરૂપ છે, એમ સંકેતથી જણાવ્યું છે; તેમ
આ ગ્રંથમાં પણ જય (૧૮) નો વારંવાર પ્રયોગ કરી સાંકેતિક રીતે એ ગ્રંથને જય-સંસાર જીતનારો
સૂચવ્યો છે. આ રીતે એ ગ્રંથનું 'જય' નામ અર્થસૂચક લાગે છે.

મહાભારત ગ્રંથ રત્નોત્તર રત્નાકર છે !

મહાભારત ગ્રંથ એવો રત્નોત્તર રત્નાકર છે કે એમાંથી સેંકડો સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત ગ્રંથો તથા
છૂટક ગદ્યપદ્યાત્મક લેખોરૂપી રત્નો પ્રકટ થયાં છે; અને હજી પણ પ્રકટ થતાં રહેશે. સંસ્કૃતમાં
ઉત્તમ ગણાતાં ત્રણ મહાકાવ્યો કિરાતાર્જુનીય, નૈપથ અને માદ્રકવિકૃત શિશુપાલવંધ, એ મહા-
ભારતનીજ વિભૂતિ છે. વળી ચમ્પૂભારત, નલચમ્પૂ, ધનંજય વિજયવ્યાયોગ, વેણીસંહાર, પ્રચંડ
પાંડવ, શાકુંતલ, સાવિત્રીચરિત્ર, સુભદ્રાહરણ, સૌગન્ધિકાહરણ ઇત્યાદિ ચમ્પૂ, વ્યાયોગ, નાટક-
નાટિકા આદિ ઘણા ગ્રંથો મહાભારત ઉપરથીજ થયેલા છે. ભારતની કથાનાં પ્રાકૃતમાં અનેક
કાવ્યો રચાયાં છે અને તે આર્યાવર્તની પ્રજાઓ હોંસે હોંસે ગાય છે. ગુર્જરભાષામાં માણસદેવ નવી
નવી કવિતાઓ જોડી લોકોને રસોહાલવ થાય, તે રીતે કેટલીએક સ્વતંત્ર કલ્પનાઓનું ઉમેરણ કરીને
તથા પોતાની ઇચ્છામાં આવે તે રીતે પાત્રોનાં સ્વરૂપ બાંધીને, હામ હામ માણ હોકી ભારતનું ડિ-
ડિમ વગાડ્યા જાય છે. જો કે તેઓની કથા ભેળસેળ સાથે થાય છે, પરંતુ તેઓ પણ ધન્યવાદને પાત્ર
છે; કારણ કે મહાભારત મૂળ ગ્રંથને માટે લોકોમાં કંઈ વિલક્ષણ વહેમ પેસી ગયો છે અને તે
વહેમનું મૂળકારણ નિર્બળ મનનાં સ્ત્રીપુરુષો છે. એટલે મૂળગ્રંથની ખુબી ન અનુભવનારાં મનુ-
ષ્યોને તેઓ ભારતની જેવી તેવી કથાથી પણ ભોમિયા રાખી ઘેર ઘેર બળીયા ભીમનું તથા બાણા-
વળી અર્જુનનું સ્મરણ કરાવે છે અને ભારતીય પાત્રોની તથા મહર્ષિ વ્યાસની વિજયપતાકા
ફરફરાવે છે, એ પણ પ્રસંશાપાત્ર છે.

મહાભારતસંબંધી વહેમ

હવે એ વહેમના સંબંધમાં આપણે વિચાર કરીશું. મહાભારત ગ્રંથ ઘણો મોટો છે; તથા
તેમાં કેટલાક લાગો એવા ગૌરવાન્વિત છે, કે જેનું વ્યાખ્યાન કરતાં ઘણો લાંબો સમય પણ ઓછો
પડે છે. આથી ગ્રંથના સાધારણ વ્યાખ્યાનમાં પણ લગભગ પાંચ વર્ષ જેટલો સમય નીકળી જાય
છે. આ નશ્વર જગતમાં એવી અનશ્વરતા ક્યાંથી આવે, કે જેથી પાંચ વર્ષ જેટલા સમયમાં કોઈ
ન મરે? અથવા કંઈ વિપરીત પ્રસંગ ઉપસ્થિત ન થાય? થાય એજ સંભવિત છે; એટલે તેનું પ-
રિણામ એ આવે છે કે, વહેમી મનુષ્યો દીર્ઘ વિચાર ન કરતાં વંચાતા મહાભારતનીજ ઉપર તે દોષનો
ભાર નાખી દે છે. વળી બીજો કંઈ મહાભારત વંચાય અને તેટલા સમયમાં ત્યાં પણ કંઈ અનિષ્ટ
થયું હોય, એટલે તો વહેમી વાત ચાલી પડી સમજવી ! 'બાપ ! એ તો ભારતની મારજીડની
કથાજ એવી છે ! અમુકને ત્યાં ભારત વંચાયું ત્યારે અમુક મરી ગયું હતું અને અમુકને ત્યાં
વંચાયું ત્યારે અમુક થયું હતું; ' આ રીતે સોએ સહસ્ર થતી થતી અને એક દેશમાંથી બીજો
જતી જતી તે વહેમજનન નિર્બળ મનુષ્યોના મનમાં સળગ બની બેસે છે; અને તેના અવરોધથી
સળગ મનનાં મનુષ્યો પણ અટકે છે. મેં જોયું છે કે, કેટલાએક ગૃહસ્થો ઉપલા કારણથીજ
મહાભારતશ્રવણની ઇચ્છા મનમાંજ રહી જઈને મૃત્યુને વશ થઈ ગયાં છે. વહેમ એ વસ્તુજ એવી
છે કે તે લોકોને પણ ભૂત બનાવે છે અને દેવ જેવાને પણ પિશાચના રૂપમાં દેખાડે છે !

હવે પ્રારબ્ધ ફેરવવા અથવા આયુષ્ય હુંકું કરવા કોઈ સમર્થ થાય છે કે કેમ? એ વિ-
ચારીએ. પ્રારબ્ધને માટે તો 'પ્રારબ્ધ મોગતો નશ્યેત' એ ખૂંટી મારેલીજ છે. છૂટેલાં બાણ જેવું
પ્રારબ્ધ કોઈથી ફેરવાતું નથી અને પુનઃપ્રાપ્તિનું જીવનમુક્તિના દેહ પણ ટકી રહે છે; એટલે તે

અવશ્ય ભોગથીજ નષ્ટ થાય છે. હવે આયુષ્યના સંબંધમાં જોઈએ તો કહું છું કે, 'આયુઃ કર્મ ચ વિત્તં ચ વિદ્યા નિધનમેવ ચ । પંચૈતાન્યપિ સૃજ્યંતે ગર્ભસ્થસ્યૈવ દેહિનઃ ॥' અર્થાત્ આયુષ્ય, કરવાનાં કર્મ, ધન, વિદ્યા અને મરણનું કારણ; આ પાંચ બાબતો, પ્રાણી ગર્ભમાં હોય છે ત્યારથીજ સરળ છે-નિર્માય છે. ' આ રીતે પ્રાણી ગર્ભમાં હોય, ત્યારથીજ નિર્માયેલું આયુષ્ય તથા મૃત્યુનું કારણ, મહાભારત શ્રવણ કરવાથી અથવા વાંચવાથી ફેરવાઈ જાય, એ માન્યામાં આવે છે? નહિજ. વળી આયુષ્યનું બંધારણ શ્વાસગણના ઉપર છે; એટલે કોઈ કહેશે કે, વીરરસપ્રધાન કથા શ્રવણ કરવાથી શ્વાસ જલદી નીકળી વહેલા પૂરા થઈ જાય! તેનો ઉત્તર એ છે કે, જેવી મહાભારતમાં વીરરસપ્રધાન કથા છે તેવીજ તેમાં પરમ શાંતિ આપનારી કથાઓની પણ ખોટ નથી. એટલે જલદી નીકળી ગયેલા શ્વાસ ફરી ધીરે ધીરે ચાલવાથી સમસંખ્યામાં આવી જશે અને ભારતના કથન-શ્રવણથી મૃત્યુનો પ્રસંગ આવશે નહિ. વળી મહાભારત શ્રવણ કરવાથીજ જો મૃત્યુ અથવા કંઈ અનિષ્ટ થતું હોય, તો મહાભારતને નહિ સાંભળનારાંઓ તો સર્વ વિદ્વેષથી નિર્મુક્ત થઈ અમર રહેવાં જોઈએ; પરંતુ તેવું ક્યાંય જોવામાં આવતું નથી. મહાભારતનું નામ પણ જાણે નહિ, એવાં ઘણાં મનુષ્યો દુઃખમાં સળટે છે અને મરે છે. આ ઉપરથી દરેકને સમજાશેજ કે, મહાભારતનું શ્રવણ વિદ્વેષકારક નથી, પણ પોતાનાં કર્મોજ વિદ્વેષકારક આપવામાં હેતુભૂત છે. મહાભારતનું શ્રવણ-પઠન જો વિદ્વેષકારક હોય તો એ ગ્રંથ સંપૂર્ણ લખાયજ નહિ તથા એના ટીકાકાર સંપૂર્ણ ગ્રંથ ઉપર ટીકા લખી શકેજ નહિ. વળી સર્વજ્ઞ ભગવાન વ્યાસ તેવા વિદ્વંસ ગ્રંથને નિર્મે પણ નહિ. તે દયાળુ હતા. તેમના ઉપર વિશ્વાસ મૂકીને પણ મહાભારતના શ્રવણ તથા વાચનથી વિમુખ થવું ન જોઈએ. મોટા મોટા પંડિતો પણ મહાભારતને જ્ઞાનનો ભંડાર ગણે છે અને શિષ્યોને ઉપદેશ છે કે, 'મહાભારત વાંચ્યાવિના જીવંતી ચરિતાર્થ થતી નથી; માટે મહાભારત અવશ્ય વાંચજો.' મહાભારત અનિષ્ટકારક તો નથી, પણ મહાપુણ્યદાયક અને ચતુર્વિધ પુરુષાર્થદાયક છે. એ મહર્ષિ વ્યાસના વચનથી સમજી શકાય છે. તેમાંનો અહીં એકજ શ્લોક આપી વિશેષ માહાત્મ્ય જોવા ઇચ્છનારાને એ ગ્રંથના આદિપર્વના પહેલા તથા બીજા અધ્યાયનું છેવટ તથા બાસઠમો અધ્યાય જોવા સૂચવું છું. 'ઈદં હિ વેદૈઃ સમિતં પવિત્રમપિ ચોત્તમમ્ । ધન્યં યશસ્યમાયુષ્યં શ્રોતવ્યં નિયતાત્મભિઃ ॥' આ મહાભારત વેદોની તુલ્ય છે, પવિત્ર છે, ઉત્તમ છે; અને ધન, યશ તથા આયુષ્ય આપનારું છે, માટે એને નિયત મનવાળા મનુષ્યોએ સાંભળવું. ' તાત્પર્ય કે, મહાભારતસંબંધી વહેમ મિથ્યા છે, માટે ચિત્ત દૃઢ રાખી તથા અવશ્ય ભાવિ મિથ્યા થતું નથી, એમ સમજી આવા ઉત્તમ ગ્રંથથી વિમુખ થવું નહિ.

ભાષાંતરના સંબંધમાં કિંચિત્ કથન

મહાભારત ગ્રંથની કથા એટલી બધી રસિક તથા નવનવીન ભાવોથી ભરેલી છે, કે માત્ર એ એકલા ગ્રંથનુંજ વ્યાખ્યાન પુનઃ પુનઃ કરવામાં આવે, તોપણ તેથી વક્તાને અથવા શ્રોતાને કંટાળો આવતો નથી, પણ ઉલટો રસ વધ્યાજ જાય છે. મને નડિયાદમાં એ ગ્રંથના કથનનો લાંબો પ્રસંગ મળ્યો હતો. તે વખતે મને એમાંનાં રહસ્યો જોઈને એવો ભાવ ઉદ્ભવ્યો કે, 'આ મહાભારત ગ્રંથને જોઈને કોઈ પણ કારણે સુવક્તાના મુખથી શ્રવણ કરી શકતા નથી, તેવા ગુર્જર બંધુઓને આ ગ્રંથનું અધિક વિવેચનસહિત મૂળગ્રંથાનુરૂપ ભાષાંતર સસ્તી કિંમતે આપવામાં આવે, તો એ ગ્રંથનો લાભ સાક્ષાત્ અથવા પરંપરાથી ઘણાંઓ લઈ શકે.' આ સંકલ્પ દૃઢ થયો અને એ ઉદ્દેશથી ભાષાંતરનો આરંભ કર્યો; પરંતુ તેની સાથે એ વિચાર પણ આવ્યો કે, એવા મોટા ગ્રંથને બહાર પાડતાં થતો વ્યય તથા તેને માટે જોઈતો સમય અને તેવા ભાષાંતરનું કામ, એ બધું એકલે હાથે કેવી રીતે પાર પડશે? થોડું ભાષાંતર થયું હતું એટલામાં નિઃસ્વાર્થ વૃત્તિથી સસ્તું અને સાદું સાહિત્ય ફેલાવી તે દ્વારા લોકકલ્યાણરૂપી યોગ આદરી એટલા યોગી અખંડાનંદજીનું નડિયાદ આવવું થયું. તેમને મેં મારો ઉદ્દેશ જણાવ્યો અને તેમના કાર્યાલય તરફથી ગ્રંથ તૈયાર થયે બહાર મૂકવામાં આવે, એવી મેં ઇચ્છા જણાવી. તેમણે ઉદ્દેશની પ્રશંસા કરી અને 'અમે હાલ મહાભારત છપાવવાની યોજનાનો વિચાર કર્યો નથી' એવું જણાવ્યું; તથા તે સાથે કહ્યું કે, 'તમે તમારું કાર્ય કર્યાં જાઓ. ઉદ્દેશ શુભ છે, તો ઇશ્વર સહાયક પણ મેળવી આપશે.'

ખરેખર તેમજ બન્યું! આદિપર્વની સામાન્ય પ્રત તૈયાર થઈ અને તેની શુદ્ધ પ્રત કરવા માંડી, એટલામાં કોઈ કાર્યપ્રસંગે ફરી સ્વામીજીનું નડિયાદ આવતું થયું; પણ મેં આશ્ચર્ય સાથે જોયું કે, તે વખતે તેમણે મહાભારતના શાંતિપર્વનું શ્રીયુત છોટાલાલ નિર્ભયરામ ભટ્ટકૃત ભાષાંતર સં-શોધન કરાવીને બહાર પણ પાડી દીધું હતું! હું એમના તરફથી નિરાશ તો થયો, પણ એજ અરસામાં એમણે ચીટી લખીને માંડે તૈયાર થયેલું ભાષાંતર જોવા મંગાવી લીધું અને તેને બીજા ભાષાંતરના નમુનાઓ સાથે મેળવી પસંદ કરીને તે છપાવવાનો સ્વીકાર કર્યો. આ રીતે મારો ચિંતા-ભાર દૂર થયો તથા મારી ઇચ્છાનુરૂપ તે લોકોને સસ્તા મૂલ્યમાં મળશે, એમ જાણી હું પ્રસન્ન થયો અને ભાષાંતરનું કામ આગળ ચલાવવા માંડ્યું.

આ ભાષાંતરને રસિક તથા ઉપકારક બનાવવા તરફ બનતી કાળજી રાખી છે અને રહેશે. મૂળગ્રંથને અનુસરીનેજ ભાષાંતર કરાયું છે, પણ કોઈ સ્થાનમાં મૂળગ્રંથનો આશય સમજાવવા થોડી છૂટ લીધી છે અને તે પણ ટીકાકારના આશયને અનુસરીને છે. મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથના શ્લોકો સાથે ભાષાંતર મેળવવાની મગવડમાટે શ્લોકાંકો પણ આપ્યા છે. વળી ટીકાકાર પં નીલકંઠે ટીકામાં આપેલાં કેટલાંક વિવેચનોને, શાસ્ત્રાર્થોને તથા આધ્યાત્મિક અર્થોને બહોળા પ્રમાણમાં ટિપ્પણીમાં આપ્યા છે; તેમજ આખ્યાનો તથા પેટાપર્વોના તાત્પર્યસૂચક શ્લોકો, કે જે નીલકંઠના, રત્નગર્ભના તથા ગાણેશી ટીકાના મળ્યા છે, તે પણ ટિપ્પણીમાં અર્થ સાથે આપ્યા છે. કેટલેક ઠેકાણે મૂળ ભાગને દૃઢ કરતી શ્રુતિઓ પણ આપી છે. આ રીતે આ ગ્રંથને ઉપયોગી કરવામાં ખાસ ધ્યાન આપ્યું છે; અને આ પ્રમાણે આ આખો ગ્રંથ બનતાંસુધી એકજ હાથે લખાઈ વર્ષો વર્ષો એક એક ભાગરૂપે બહાર પડે એવી ઇચ્છા છે; પરંતુ તે ઇશ્વરેચ્છાને આધીન છે. ભાષાંતર કરવામાં ઘણું ધ્યાન આપવામાં આવે છે; તેમ છતાં તેમાં ભુદ્ધિભ્રમથી અથવા દષ્ટિભ્રમથી દોષો રહી જાય, તો તે પણ સંભવિત છે; કારણકે સર્વજ્ઞ એક ઇશ્વરજ છે. વળી પ્રેસમાં પણ કેટલીક ભૂલો થઈ જાય છે; માટે વિદ્વાન્જનો તેવા દોષોને ક્ષમ્ય ગણશે, એમ હું માનું છું. આ ઠેકાણે હું કલ્યાણમૂર્તિ અખંડાનંદજીનો ખાસ આભાર માનું છું; કારણકે તેમણે મને ચિંતાભારથી નિર્મુક્ત કરી સત્કારભારથી આભારી કર્યો છે.

ઉપસંહાર

આર્યાવર્તના સર્વ ગ્રંથોમાં મહાભારત મહાન ગ્રંથ છે અને તે આર્યપ્રજાને હૃદયંગમ થઈ પડ્યો છે. કંઈ પણ મહત્તા દર્શાવવાની હોય છે ત્યારે લોકો બીજાં દૃષ્ટાંત ન આપતાં ‘આ તો મહાભારત કામ છે’ ‘મહાભારત વાત છે’ ‘મહાભારત સાહસ છે’ એ રીતે મહાભારતનું દૃષ્ટાંત આપે છે; તે ઉપરથીજ એની મહત્તા કળી શકાય છે. ખરેખર! મહર્ષિ વ્યાસે, અજ્ઞાનાંધકારવડે અંધ બનવાથી સંસારમાં અથડાતા લોકોનાં જ્ઞાનાંજનની શળીથી નેત્ર ઉઘાડવા આ મહાભારત નિમ્યું છે. જેમ સૂર્યથી અંધકાર નષ્ટ થાય છે; તેમ ધર્મ, અર્થ, કામ તથા મોક્ષરૂપી ચતુર્વિધ પુરુષાર્થના સંક્ષિપ્ત અને વિસ્તૃત વર્ણનવાળા મહાભારતરૂપી સૂર્યથી તેમણે મનુષ્યોનું અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર નષ્ટ કર્યું છે; તથા ભારતરૂપી પૂર્ણચંદ્રવડે શ્રુતિ ચંદ્રિકાનો કાશ કરીને મનુષ્યની ભુદ્ધિરૂપી કુમુદનો વિકાસ કર્યો છે. આ ગ્રંથની એજ મહાન યોગ્યતા છે કે, અનેક વિદ્વાનો એ ગ્રંથનાજ વિભાગો લઈ કાવ્ય કરીને કવિઓ થયા છે તથા અનેક વ્યાખ્યાતાઓ એના વિભાગોને સભામાં વર્ણવીને વક્તાઓ કહેવાયા છે. પૂર્વના વિદ્વાનો એ ગ્રંથનું વ્યાખ્યાન કરતા હતા, હમણાં પણ કરે છે; અને ન્યાસુધી એ ગ્રંથ ભૂમંડળ ઉપર રહેશે, ત્યાંસુધી વિદ્વાનો એ કલ્પદ્રુમનો પરિત્યાગ કરશે નહિ. એજ ભગવાન વ્યાસની સદ્ગતતા! એજ પાંડવોનું અમરત્વ! અને એજ ગ્રંથનો મહાન જય! છેવટે મહાભારતનું મહાવાક્ય-યતો ધર્મસ્તતઃ કૃણો યતો કૃણસ્તતો-

જયઃ ॥ યાદ કરીને ॐ તત્સત્
 ડવેરબાગ, મુંબઈ
 સં. ૧૯૭૨, પોપશુકલ પંચમી

શાસ્ત્રી કરુણાશંકર ભાવુશંકર વલસાડકર

મહાભારતનાં પાત્રો

(આ વિષય પણ સદ્ગત શાસ્ત્રી કરુણાશંકરજીએ તૈયાર કરેલો છે. પરંતુ એ વિષય નડીયાદ-નિવાસી શ્રીયુત રતિપતિરામ ઉદયરામ પંડ્યા, બી. એ. ના ઇ. સ. ૧૯૨૫માં નીકળેલા 'સંક્ષિપ્ત મહાભારત'માં પ્રસ્તાવનાના પેટામાં અપાયેલો તે પણ ખાસ વાંચવા-સમજવા જેવો જણાયો; તેથી સદ્ગત શાસ્ત્રીજીના દરેક પાત્રના વર્ણન નીચે તેજ પાત્રનું શ્રીયુત પંડ્યા મહોદયનું વર્ણન પણ ટીપ્પણીરૂપે લોકહિતાર્થે આપવામાં આવ્યું છે. એમાં જે થોડુંક અંગ્રેજી લખાણ હતું તેજ નથી લીધું. આશા છે કે આ લેખ પણ સર્વ ટીપ્પણીઓસહિત પાઠક ખંધુઓ પૂરા ધ્યાનથી વાંચશે.)

(ભિક્ષુ-અખંડાનંદ)

કૌરવપાંડવના ચરિત્રનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન આદિપર્વના પહેલા અધ્યાયમાં તથા એજ પર્વના એકસદ-મા અધ્યાયમાં આપેલું છે; તેમજ આખા મહાભારતનો સંક્ષેપ પણ એજ પર્વના બીજા અધ્યાયમાં આપેલો છે, એટલે તે અહીં ન આપતાં હવે આપણે મહાભારતનાં પાત્રોની વિવિધતા જોઈએ.

વ્યાસ ભગવાને મહાભારતમાં પુષ્કળ પાત્રો વર્ણવ્યાં છે; પરંતુ તેઓનું એવું સાવધાનીથી વર્ણન કરેલું છે, કે તેમાં સંકરતા ન આવતાં પ્રત્યેક પાત્રોનો ભેદ પ્રત્યક્ષ તરી આવે છે. એ અંથમાં પાંચ પાંડવો, દ્રૌપદી, શ્રીકૃષ્ણ, દુર્યોધન, કર્ણ, ભીષ્મ, દ્રોણ, વિદુર, કૃપાચાર્ય, શકુનિ, ધૃતરાષ્ટ્ર, કુંતી, ગાંધારી, અશ્વત્થામા, દુઃશાસન, સાત્યકિ, અભિમન્યુ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિખંડી, શલ્ય ઇત્યાદિ અનેક પાત્રો જોવામાં આવે છે.

યુધિષ્ઠિર

પાંડવોમાં યુધિષ્ઠિર મોટા હતા, તેથી તે રાજ્યાધિકારી હતા. તે ધર્મના અંશથી અવતરેલા હોવાથી સાક્ષાત્ ધર્મમૂર્તિજ હતા. કરોડો વિપત્તિ પડતાં પણ તે કદાપિ ધર્મથી ચલિત થતા નહિ. તે ક્ષમાશીલ, ધીર, ગંભીર, ઉદાત્ત તથા આત્મવચન પાળવામાં તત્પર હતા. છૂતસભામાં દુર્યોધને કપટી શકુનિદ્વારા કપટ કરીને તેમને હરાવ્યા તથા તેમની ધર્મપત્નીને ભરસભામાં ઘસડી આણીને તેનું વસ્ત્ર ખેંચી અપમાન કર્યું, કે જે વખતે સ્વરૂપ આજ્ઞા કરતાંજ ભીમસેન તેઓનો ચૂરો કરવા તૈયાર હતો; તેમ છતાં યુધિષ્ઠિરે તેમ કરવા ઇચ્છા સરખીએ કરી નહિ! એજ તેમની ધાર્મિકતાની, ધૈર્યની તથા ક્ષમાની પરાકાષ્ઠા ગણાય. તે અન્નતશત્રુ તથા પરમદયાળુ હતા. દુર્યોધન હમેશાં તેમનો દ્રેષ કયાં કરતો હતો તથા તેમને મહાશત્રુરૂપે જોતો હતો; તથાપિ યુધિષ્ઠિર તેના તરફ દયાની નજરથીજ જોતા હતા. દુર્યોધન દુર્દશામાં પડેલા પાંડવોને પોતાનો અતુલ વૈભવદેખાડી બાળવામાટે ઘોષયાત્રાના નિમિત્તથી દ્વૈતવનમાં ગયો હતો. તે વખતે તે અભિમાનીનો મદ ઉતારી ચિત્રસેન ગંધર્વે તેને અંતઃપુરની સ્ત્રીઓ તથા યોદ્ધાઓની સાથે કેદ કરીને ત્યાંથી પોતાના સ્થાનમાં લઇ જવા માંડ્યો. આ વાતની યુધિષ્ઠિરને ખબર પડી, એટલે તેમણે તુરત ભીમસેનને તથા અર્જુનને મોકલી તેઓને છોડાવી આણ્યા. તે પછી યુધિષ્ઠિરે તે દુરાત્માને ખેં મીઠા શબ્દોમાંજ ઇપકો આપી ત્યાંથી વિદાય કર્યો. કેવી અન્નત-શત્રુતા! વળી એજ અરસામાં જયદ્રથે પાંડવો શિકાર કરવા ગયા હતા તે વખતે વનમાંથી દ્રૌપદીને હરણ કરી ત્યાંથી પલાયન કર્યું; પણ એટલામાં પાંડવો આવી પહોંચ્યા અને તેઓએ જયદ્રથને ક-બજે કર્યો. તે વખતે ભીમસેને તેને ભારે શિક્ષા કરવા માંડી; પરંતુ અન્નતશત્રુ એવાદયાળુ યુધિષ્ઠિરે તેને ભીમસેનના સપાટામાંથી છોડાવી વિદાય કર્યો. આ ખે દાખલાઓજ એમની દયા, ક્ષમા તથા અન્નતશત્રુતાને માટે પૂરતા છે. જો તેમ ન હોય તો હાથમાં આવેલા શત્રુને ખીજે ટ્રાણુ જતો કરે? યુધિષ્ઠિર દ્રૌપદી તથા ભાઈઓની સાથે જંગલમાં અનેક કષ્ટો ભોગવતા હતા, તે વખતે તેમને ભી-મસેને 'તેર દિવસનો વનવાસ તેજ તેર સંવત્સરનો ગણાય' ઇત્યાદિ કહીને યુદ્ધને માટે ઉશ્કેર્યો, દ્રૌપ-દીએ પણ તેમાં ઉત્તેજન આપ્યું; પરંતુ ધર્મમાં જલ કરવાની ઇચ્છા ન કરતાં યુધિષ્ઠિર પોતાના વચનથી ડગ્યા ન હતા, એ પણ તેમની ધર્મપ્રીતિ સૂચવે છે. વળી ધૃતરાષ્ટ્રરાજ પુત્રપ્રીતિથી હૃદયમાં અર્ધ જતા હતા, તોપણ તેને ધર્મમાં ધોળા પગે ચાલવાનું યુધિષ્ઠિરનાં ઉત્તરોત્કર્ષક વખત રડતા હતા

તથા તેમને વખાણતા હતા. આ પ્રમાણે શત્રુઓ પણ તેમનાં વખાણ કરતા એજ તેમની યોગ્યતાનો પૂરાવો છે. યુધિષ્ઠિરમાં વડીલોપ્રત્યે પણ ભક્તિ અલૌકિક હતી અને તે એમના ચરિત્રમાં વારં-વાર સ્પષ્ટ જણાય છે. જ્યારે ધૃતરાષ્ટ્રે તેમને ખીજ વખત ઘૂત રમવા બોલાવ્યા; ત્યારે યુધિષ્ઠિર ઘૂતને વાર સ્પષ્ટ જણાવતા હતા અને પોતાની ઇચ્છા ન હતી તોપણ વડીલની આજ્ઞાને માન આપીને પાછા આવ્યા હતા. વળી યુદ્ધારંભસમયે પણ યુધિષ્ઠિર સામા પક્ષમાં રહેલા ભીષ્માદિક વડીલોના પ્રતિ દ્રેષ ન કરતાં જેમ દેવાભિવંદન કરવા જન્ય તેમ મૌન ધારણ કરીને ત્યાં જઈ તેઓને પગે પડ્યા હતા ! કેવી અનુપમ ભક્તિ ! !

યુધિષ્ઠિર તપસ્વી, ધર્મપ્રિય, સરલ પ્રકૃતિના, નિર્મલસર, મદ, માન, મોહ, દંભ, કામ તથા ક્રોધથી રહિત, દેવબ્રાહ્મણના પૂજક, સત્યવાદી, સૌમ્ય, પ્રજનનું પુત્રની પેઠે પાલન કરનારા, સમભાવ-વાળા, વત્સલ, મહાવિદ્વાન, જ્ઞાની, બ્રાહ્મણોના કૃપાપાત્ર તથા શ્રીકૃષ્ણના પરમ ભક્ત હતા. તે શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપને યથાર્થ સમજતા હતા અને તેથી તેમને કૃષ્ણના ઉપર સંપૂર્ણ ભરોસો હતો. તે શ્રીકૃષ્ણનાં વચનને કોઈવાર ઉથાપતા નહિ. આવા તેમના નિર્મળ આદર્શરૂપ જીવનમાં પણ એક સ્વલ્પ કલંક આવી ગયું છે. જ્યારે ગુરુ દ્રોણાચાર્ય સામાન્ય મનુષ્યો ઉપર પણ અસ્ત્રનો પ્રયોગ કરી જીવપર આવીને લડતા હતા, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે, “આ બ્રાહ્મણ અધર્મયુદ્ધ કરે છે, માટે તમે હજારોના જીવ બચાવવા ખાતર ‘અશ્વત્થામા મરાયો’ એમ કહો.” એટલામાં ભીમે અશ્વત્થામા નામનો હાથી માર્યો અને દ્રોણે પૂછ્યું, એટલે યુધિષ્ઠિરે શ્રીકૃષ્ણના વચનથી તથા કંઈક વિજયલોભથી અસ્પષ્ટ રીતે કહ્યું કે: ‘હતઃ કુંજર इत्युत्’ તેમાં ‘હતઃ-મરાયો’ એ સ્પષ્ટ અને ‘કુંજર’ અસ્પષ્ટ સંભ-ળાયું. (‘નરો વા કુંજરો વા’ એવું મહાભારતમાં નથી.) યુધિષ્ઠિરના આખા જીવનમાં માત્ર આટલુંજ કલંક દેખાય છે. જે કે તેમાં સર્વનિયંતાની આજ્ઞા તથા હજારોનો બચાવ જેતાં તે ક્ષમ્ય ગણાય; તથાપિ શુદ્ધમાં સ્વલ્પ ડાઘ પણ દેખાઈ આવે.

યુધિષ્ઠિર શસ્ત્રાસ્ત્રના જ્ઞાતા હતા. કેટલીક વખત ધનુષ્ય લઈને યુદ્ધમાં ધૂમતા હતા અને શ્રીકૃષ્ણ જેડે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા રાખનારા શત્રુ જેવા સમર્થ યોદ્ધાને પણ હણ્યો હતો; તથાપિ અર્જુન અને ભીમસેન જેવા બે સમર્થ યોદ્ધાઓ હમેશાં તેમની સાથે હોવાથી તેમને એ પ્રસંગ ઝાઝો આવતો નહિ. તેમને પાછળથી બૃહદશ્વ પાસેથી ઘૂતવિદ્યા પ્રાપ્ત થઈ હતી. તેમના રાજ્યકાર્યથી પ્રજા સંતુષ્ટ હતી અને તેથીજ હજી પણ સારું રાજ્ય ‘ધર્મરાજ્ય’ કહેવાય છે.

યુધિષ્ઠિર વર્ણે શુદ્ધ સુવર્ણના જેવા ગૌર, શરીરે ઉંચા અને કદાવર, લાંબી નાસિકાવાળા તથા વિશાળ અને લાંબાં નેત્રવાળા હતા. તેમનો જન્મ આશ્વિન શુક્લ પંચમીએ મધ્યાહ્નસમયે થયો હતો. તે દિવસે સૂર્ય તુલારાશિમાં અને ચંદ્ર જ્યેષ્ઠા નક્ષત્રમાં હતો.

હવે આપણે તેમના સૌજન્યનો એકજ દાખલો આપી તે ગુણનિધિનું વર્ણન બંધ કરીએ. જ્યારે પાંડવો મહાપ્રસ્થાન કરી હિમાલય ઉપર ગયા; દ્રૌપદી, સહદેવ, નકુલ, અર્જુન તથા ભીમસેન અનુક્રમે એક પછી એક પતન પામ્યાં અને એકલા યુધિષ્ઠિર તથા તેમની સાથે ચાલતો દૂતરો એજ આગળ ચાલ્યા; પરંતુ એટલામાં તો ઇંદ્ર પોતેજ રથ લઈને ત્યાં આવ્યા અને યુધિષ્ઠિરને તેમાં બેસી સ્વર્ગમાં આવવા કહ્યું; ત્યારે સ્વજનવત્સલ યુધિષ્ઠિરે ઇંદ્રને કહ્યું કે, ‘હું મારા ભાઈઓને તથા દ્રૌપદીને છોડીને સ્વર્ગમાં નહિ આવું, માટે તમે તેઓને પણ સાથે લ્યો.’

ઇંદ્રે કહ્યું:—‘તું તેઓને સ્વર્ગમાં જોઈશ. તેઓ દેહ છોડીને સ્વર્ગમાં ગયાં છે અને તું સદેહે સ્વર્ગમાં ચાલ.’

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું:—‘આ દૂતરો મારો ભક્ત છે, તેથી તે પણ મારી સાથે સ્વર્ગમાં આવવો જોઈએ.’

ઇંદ્રે કહ્યું:—‘તું દેવપણું, મારી સમાનતા, સમગ્ર ઐશ્વર્ય, મહાન સિદ્ધિ અને સ્વર્ગસુખને પ્રાપ્ત થયો છે; માટે તું આ અપવિત્ર દૂતરાને છોડી દે, એમાં કંઈ નિર્દયતા નથી.’

ત્યારે યુધિષ્ઠિર બોલ્યા કે:—‘અનાર્યમાર્યેણ સહસ્રનેત્ર શક્યં કર્તું દુષ્કરમેતદાર્ય । મા મે શ્રિયા સંગમનં તયાસ્તુ યસ્યાઃ કૃતે ભક્તજનં ત્યજેયમ્ ॥ (સ્વં ૧૭-૩-૮) અર્થાત્ હે સહસ્રનેત્ર ! હે આર્ય ! હું આર્ય છું. મારાથી એવું અનાર્ય કર્મ કરાશે નહિ. જે ઐશ્વર્યને માટે મારે ભક્તજનનો ત્યાગ કરવો પડે, તે ઐશ્વર્યનો ભલે મને સમાગમ ન થાય !’ શી ભક્તવત્સલતા ! કેવી આર્યતા ! x

x યુધિષ્ઠિર—અવહારમાં રહીને ન પાળી શકાય તેવા મહાગુણો—સત્ય અને ધર્મની સૂક્ષ્મતમ

ભીમસેન

ભીમસેન યુધિષ્ઠિરથી નાનો અને બીજા ભાઈઓથી મોટો હતો. તે વાયુના અંશથી ઉત્પન્ન થયો હતો, તેથી વાયુના જેવો બળવાન હતો. તે અને દુર્યોધન એકે દિવસે જન્મ્યા હતા. ભીમસેન બલોન્મત્ત, સાહસિક, રણકર્કશ, ક્રોધી, શૂરો તથા નિર્ભય હતો. 'ભય' એ શબ્દ તેના હૃદયકોષમાંથી હમેશને માટે ખોવાઈ ગયેલો હતો. તે શત્રુઓની સાથે બળથી જ કામ લેવા ઈચ્છતો. દેવ, અસુર ભાવનાને વિવેકપૂર્વક પોતાના જીવનમાં પ્રત્યક્ષ ઉતારનાર આખા મહાભારતમાં શ્રીકૃષ્ણ નહિ, ભીષ્મ નહિ, પણ અન્નતશત્રુ ધર્મરાજ પોતે જ હતા. અતિવિકટ પ્રસંગોમાં પણ સત્ય અને ધર્મનો ત્યાગ તેઓ કરી શક્યા નહોતા. દ્રૌપદીની લાજ લેવાતી હતી અને ભીમસેન પોતાના ઉપર વચનપ્રહાર કરી રહ્યો હતો, છતાં એકનિષ્ઠાથી મુંગે મોઢે પોતાનો ધર્મ સાચવી બેસી રહેનાર અને મનમાં લેશપણ વ્યથા ન પામનાર યુધિષ્ઠિર એકલા જ હતા. દ્રોણાચાર્યના વધપ્રસંગે અસત્ય બોલવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં ધર્મરાજનું દિલ કચવાયું, અને અસત્ય બોલતે બોલતે પણ તેમની નિર્દોષિએ તો સત્યનો જ ઉચ્ચાર કર્યો.

ઉપર્યુક્ત મહાન સદ્ગુણોને જીવનમાં એકરસ કરી દેનાર યુધિષ્ઠિર યોદ્ધાતરીકે તદન નિષ્ફળ થયા હતા. યુધિષ્ઠિર શબ્દ સાર્થક થયો નહોતો. યુદ્ધમાં ઘણે પ્રસંગે તેમને પાછા હાલું પડ્યું હતું. માત્ર શત્રુને તેમણે માર્યો હતો. અદાર દિવસના મહાન ભયંકર યુદ્ધમાં યુધિષ્ઠિરે કેવળ તટસ્થતાનો જ આશ્રય લીધો હતો. ડગલે ડગલે ધર્મ જોનારને દારુણ યુદ્ધપ્રસંગે તટકાળ બુદ્ધિ જ્યાં વાપરવી પડે, ત્યાં આ ધર્મ છે કે અધર્મ છે, એમ વિચાર કરવા ઉભા રહે કેમ પાલવે? આથી જ યુધિષ્ઠિર યોદ્ધાતરીકે મહાભારતમાં વર્ણવાયા નથી. આદર્શ ગુણોની મૂર્તિરૂપ યુધિષ્ઠિરે સદ્ગુણોથી જ મહાભારતમાં પોતાના વ્યક્તિત્વનું તેજ પ્રસરાવ્યું હતું. તેમની ઘૂત-આસક્તિ એ તેમનો મોટામાં મોટો દુર્ગુણ હતો. યુધિષ્ઠિર જેવા ધર્મવિત્માં પણ આવો દુષ્ટ દુર્ગુણ હોવાથી આપણને એમ લાગી આવે છે કે સર્વોંશે સંપૂર્ણ મનુષ્ય સંભવી શકતો જ નથી. મનુષ્ય-જીવન અપૂર્ણ છે, એમ આપણને લાન થાય છે. સામાન્ય મનુષ્યો જે દુર્ગુણોથી દૂર રહે છે, તેવા દુર્ગુણો ન સમજાય તેવી રીતે મહાન વ્યક્તિઓમાં જણાય છે, અને આવી મહાન વ્યક્તિઓ એવા દુર્ગુણોથી પોતાનો અધઃપાત જીએ છે; છતાં પણ જ્યારે તેમનો ત્યાગ કરવાનું સામર્થ્ય બતાવી શકત નથી, ત્યારે આપણાથી નિઃશ્વાસ સાથે એમ બોલી જવાય છે કે 'સર્વથા દૈવ શ્રેષ્ઠ છે.'

યુધિષ્ઠિરની ઘૂત-આસક્તિથી પાંડવો અને દ્રૌપદીને અસહ્ય દુઃખ સહેવું પડ્યું હતું; વસ્તુતઃ મહાભારતનું યુદ્ધ યુધિષ્ઠિરના ઘૂત-અનુરાગને લીધે જ ઉદ્ભવ્યું હતું. વિદુર અને ભીષ્મ જેવાએ સમજાવ્યા છતાં પણ ઘૂત-આશ્વાસને ધર્મ સમજી યુધિષ્ઠિર દુર્યોધનની કપટગતિમાં ફસાયા. મહાન પુરુષો ભૂલ પણ મહાન કરે છે, અને તેમનાં દુઃખો પણ મહાન હોય છે.

દુર્યોધન રાજનીતિ ("ડીપ્લોમસી")માં કુશળ હતો ત્યારે યુધિષ્ઠિર રાજ્યનીતિ ("સ્ટેટસમેન-શીપ")માં કુશળ હતા. અંધ ધૃતરાષ્ટ્રના કલામાં રહેવું, એ રાજ્યનીતિ જ હતી. પાંડવો નાના હતા, તેમને કોઈની ઓથ હતી નહિ, આવે સમયે ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞાનો ભંગ કરી સ્વતંત્રતા મેળવવી, એટલે પાંડવોએ પોતાનો જ ક્ષય કરવો. આ સત્ય યુધિષ્ઠિર સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી જોઈ શક્યા હતા અને તેથી જ તેઓ વારે વારે ભીમસેનનાં કૃત્યોને નિંદતા હતા. યુદ્ધમાં પહેલું બાણ છૂટતાં પહેલાં જ યુધિષ્ઠિર ભીષ્મ, દ્રોણાચાર્ય અને કૃપાચાર્યને મળવા અને તેમનો આશીર્વાદ મેળવવા પગે ચાલીને ગયા. તેમનું આ કૃત્ય પણ દીર્ઘદષ્ટિ અને રાજ્યનીતિનું ઉત્તમ દષ્ટાંત છે.

અતિ ભોળપણથી યુધિષ્ઠિરનું જીવન ઝાંખું પડી ગયું હતું. સદો કરવાની ટેવ હોવાથી દુર્યોધનની સાથે ગદાયુદ્ધ કરવાના પ્રસંગે પણ યુધિષ્ઠિરે સદો જ કર્યો હતો. "હે વીર! હું ફરી તને તારી ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવાની રજા આપું છું. અમારામાંથી એકને તું હણીશ તો તને રાજ્ય મળશે, નહિ તો તું સ્વર્ગ મેળવીશ." અર્જુન અને ભીમસેનસિવાય દુર્યોધન બીજા ત્રણે ભાઈઓને પૂરો તેડો તેવો હતો. આટલેસુધી ધીરજ રાખનાર શ્રીકૃષ્ણને યુધિષ્ઠિરના વચનથી ક્રોધ ચઢ્યો. તેમને લાગ્યું કે, હાથમાં આવેલી બાજી યુધિષ્ઠિર ગુમાવી દેશે. આખો સાગર તરી જનાર પાંડવો ખાખોચિયામાં જ ફૂંચી જશે. તેમણે ચીઢાધને કહ્યું કે, "પાંડુ અને કુંતીના પુત્રો રાજ્ય ભોગવવાને સરખાયા જ નથી. તેમણે તો વનમાં રહેવું અને ભીષ્મ માગી પોતાનું પૂરું કરવું!"

અથવા મનુષ્ય, કોઈને તે ગણકારતો પણ નહિ; ને બીજાને કદાપિ વશ પણ થતો નહિ. ફક્ત તેના સાહસી મન ઉપર યુધિષ્ઠિરનીજ આજ્ઞાનો અને અર્જુનનીજ બુદ્ધિનો પ્રભાવ પડતો હતો; અને તેથી જેમ તેલ રેડતાં ઉછળતો સમુદ્ર શાંત પડે, તેમ તે નરમ થઈ જતો હતો. તે વારંવાર અર્જુનને કહેતો કે:-
 ‘किं नु शक्यं मया कर्तुं यद्राजा सततं घृणी त्वं च बालिशया बुद्ध्या सदैवास्मान्प्रवाधसे (વ.૨૭૨-૮)
 રાજા હમેશ દયાળુ છે અને તું બાલિશબુદ્ધિથી સદૈવ અમને રોકે છે, એટલે હું શું કરી શકું?’
 આ કારણથીજ યુદ્ધ એટલા સમય સુધી લંબાયું હતું; નહિ તો ભીમે ક્યારનીએ હોળી કરી દીધી હોત! તેને શ્રીકૃષ્ણના ઉપર પણ માનવૃત્તિ હતી. જ્યારે કંઈ વિચારણા ચાલતી હોય, તે વખતે ભીમસેન પોતાના સ્વભાવાનુરૂપ અભિપ્રાય આપતો; એટલે શ્રીકૃષ્ણ ‘ધણું ખાનારાની બુદ્ધિ મંત્રમાં ગ્રાહ્ય ન હોય’ ઇત્યાદિ કહીને તેને ચીદવતા હતા, તોપણ તે કૃષ્ણની સામે થતો નહિ; પણ પોતાની દલીલ આગળ ચલાવે જતો હતો. તે દ્રૌપદીનો આધાર હતો. ધણી વખત દ્રૌપદીનો અને તેનો મત એક થઈ જતો હતો. વળી ભીમસેન કોઈ કોઈવાર પંડિતામલરેલાં દૃષ્ટાંતો આપીને ક્રોધના આવેગમાં આવી ગયેલી દ્રૌપદીને શાંત કરતો પણ જણાય છે. કેટલાએક તેને વિદ્વંસક જેવો વર્ણવે છે, પણ મહાભારતમાં તે કોઈ સ્થાનમાં તેવા રૂપથી દેખાતો નથી. એ તો ઉલટો વીર યોદ્ધારૂપે જ જણાય છે. તેણે પોતે સ્વીકારેલું કામ તે કોઈપણ અંતરાયને ન ગણતાં અવશ્ય પાર ઉતારતો હતો. ભીમસેન ધનુર્યુદ્ધ, અગ્નિયુદ્ધ, વૃક્ષયુદ્ધ, પાપાણ્યુદ્ધ, મલ્લયુદ્ધ વગેરે યુદ્ધો કરતો હતો. કર્ણ જેવા સમર્થ યોદ્ધાને પણ તેણે ધનુર્યુદ્ધમાં કેટલીકવાર નસાવ્યો હતો; પણ ગદાયુદ્ધ તો તે પોતાનું જ કહેવડાવતો હતો. મહાયુદ્ધમાં તે ગદા લઈને હાથીઓના સૈન્યમાં વારંવાર ધૂમતો દેખાય છે. યુધિષ્ઠિરને તેના બળ ઉપર ધણો વિશ્વાસ હતો, તેમજ તે પોતે બ્રાતાઓને વારંવાર સહાય પણ કરતો હતો. વળી રાક્ષસો મારવા એ તો ખાસ તેનોજ ભાગ હતો, દુઃશાસનરુધિરપાન એ તેની બીભત્સ ઉદ્દંડતાની પરિસીમા છે. તેનામાં એકહજાર હાથીનું બળ હતું, તેને ખાવા પણ બહુ જોઈતું હતું, તેમ તેનો પાકશાસ્ત્ર ઉપર પણ સારો કાણુ હતો. નાનપણમાં પણ તે દુર્યોધનને તથા તેના અંધુઓને રમતગમતમાં બહુ રંજાડતો હતો અને ત્યારથીજ દુર્યોધનના મનમાં વૈરનું પ્રથમ બીજ રોપાયું હતું. ભીમસેન ‘બળ આગળ અસાધ્ય જેવું કંઈ જ નથી’ એમ માની યુદ્ધમાં ઉદ્ધત બની જતો; અને કોઈને પણ નમ્યું આપતો નહિ. દ્રોણાચાર્યના મરણ પછી કુપિત થયેલા અશ્વત્થામાએ પાંડવોની સર્વ સેનાના સંહારને માટે નારાયણાસ્ત્રનો પ્રયોગ કર્યો હતો; તે વખતે શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનના હાથમાંથી ધનુષ્યબાણ મૂકાવી તેને લઈ રથમાંથી ઉતરી પડ્યા અને સર્વ સૈનિકોને પણ તેમ કરવા કહેતાં તે બધાઓ શસ્ત્રાસ્ત્ર મૂકી દઈ જમીન ઉપર ઉભા રહ્યા. આમ કરવાનું કારણ એ હતું કે, એ અસ્ત્રની સામે કોઈપણ અસ્ત્ર ચાલતું નહિ; એટલુંજ નહિ પણ જ્યાંસુધી યોદ્ધાના હાથમાં હથિયાર હોય ત્યાંસુધીજ તે તેને બાળી મૂકવા માટે તેની પાસે આવતું હતું. આ વાત ભીમના ઉદ્દામ મનને રચી નહિ-શત્રુની સામે હથિયાર છોડી ઉભા રહેવું એ તેને નાનમલરેલું લાગ્યું; એટલે તે તો સામર્થ્યાનુસાર સામાં બાણો મૂકીનેજ યત્ન કરવા લાગ્યો. તે વખતે બધેથી પાછો ફરેલો નારાયણાસ્ત્રનો અગ્નિ ભીમની આબુબાબુએ ફરી વળ્યો. શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન તેની પાસે દોડી ગયા અને તેને બહુ વિનવ્યો; પરંતુ તેણે તેઓનું કહેવું માન્યું નહિ અને તે અગ્નિની જ્વાળામાં પણ પોતાનું બળ અજમાવ્યેજ ગયો. છેવટે શ્રીકૃષ્ણે બાથમાં ઘાસીને તે અગ્નિની જ્વાળામાંથી તેને ખેંચી કાઢ્યો તથા તેનાં હથિયાર ખુંચાવી લીધાં, અને ત્યારેજ નારાયણાસ્ત્ર શાંત પડ્યું!! ખરેખર! ‘ભાંગી જઈ પણ નમું નહિ’ એ ભીમની નીતિ હતી. તેના હૃદયમાં નિર્માયેલું વૈરપટલ સહસા દૂર થતું નહિ. યુદ્ધ થઈ ગયા પછી રાજ્યકાળમાં યુધિષ્ઠિરની સખ્ત આજ્ઞા હતી કે, ધૃતરાષ્ટ્ર-રાજાનું કોઈએ પણ અપ્રિય કરવું નહિ; તેમ છતાં ભીમસેન ધૃતરાષ્ટ્ર સાંભળે તેમ પૂર્વવૈર સૂચવનારા શબ્દો બોલ્યા કરતો હતો. તે તપાવેલા સુવર્ણના જેવો શુદ્ધ ગૌર, શરીરે સ્થૂળ, ગજરાજના જેવી ચાલવાળો, પુષ્ટ તથા વિશાળ ખભાવાળો, ભરાવદાર ગર્દનવાળો, વંક દૃષ્ટિથી જોનારો અને લાંબા સ્થૂળ બાહુવાળો હતો.x

* ભીમસેન—અતિ સાહસિક ક્ષાત્રબળની મૂર્તિસમો ભીમસેન આખા મહાભારતમાં પ્રતાપી વ્યક્તિતરીકે પ્રકાશે છે. તેને શ્રીકૃષ્ણની યુક્તિપ્રયાત્નઓ ગમતી નહોતી. વ્યવહારવિરુદ્ધ ધર્મરાજના-

અર્જુન

અર્જુન બધા બ્રાતાઓમાં વચેટ હતો તથા શ્રીકૃષ્ણનો સમવયસ્ક હતો. તે ઇંદ્રથી ઉત્પન્ન થયેલો અને નર ભગવાનનો અવતાર ગણાતો હતો. અર્જુન શરવીર છતાં દયાળુ, ધીર, ઉદાત્ત, વિદ્વાન, બુદ્ધિમાન, શસ્ત્રાસ્ત્રમાં એક્કો, પ્રૌઢ, ક્ષમાશીલ, દુષ્ટર્મથી પરાક્રમ્ય રહેનારો, ચાલાક, ચતુર, વિલાસી છતાં નિતેન્દ્રિય, દૃઢપ્રતિજ્ઞ, સત્યથી ન ડગનારો, ગુરુપ્રિય તથા પ્રજાપ્રિય હતો. પાંડવપક્ષનો તે મુખ્ય યોદ્ધો હતો. પ્રભાવમાં તે શ્રીકૃષ્ણથી ખીજે નંબરેજ દેખા દે છે. સદેહે સ્વર્ગ-ગમન તથા દેવોનો સહવાસ તેના ચરિત્રમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે. તે શત્રુઓની સામે સામર્થ્યાનુસાર માનુષી શસ્ત્રોનોજ પ્રયોગ કરતો હતો. જોકે તેની પાસે દૈવી અસ્ત્રો હતાં, છતાં તે તેનો ઉપયોગ અસ્ત્ર-જ્ઞાની સામેજ કરતો હતો. તેણે શંકરને પ્રસન્ન કરીને મેળવેલાં પાશુપતાસ્ત્રનો મહાન ભારતીય યુદ્ધમાં પણ ઉપયોગ કર્યો જણાતો નથી. અર્જુન પોતાની ધનુર્વિદ્યાના મદમાં કેાઇપણ ધનુર્ધારીને ગણકારતો નહિ. તેણે સંગીતવિદ્યા ચિત્રસેન ગંધર્વરાજ પાસે શીખીને તેમાં ઉત્તમ નૈપુણ્ય મેળવ્યું

ની ધર્મની વાતો તેની બુદ્ધિમાં ખુબી શકતી નહોતી. ‘પહેલો ધા રાણાનો’ એ સૂત્ર તેના જીવનની નસેનસમાં વ્યાપી રહેલું હતું. મરણભયથી ડરીને ભીમસેન પાછો હડયો હોય એવું એક પણ સ્થળે આખા મહાભારતમાંથી મળી આવતું નથી. હિડિંબ, બક વગેરે રાક્ષસો સામે જવામાં તેને લેશપણ ભીતિ થઈ નહોતી. હનુમાન પોતાના કરતાં અત્યંત બળવાન હોવા છતાં તેમની સાથે આથ ભીડવા તે તૈયાર થયો. યક્ષો અને કિન્નરો સાથે પણ તેણે ચાહોમ કરીને ઝુકાવ્યું. તેના અવિચારી સાહસથી યુધિષ્ઠિરને ઘણીવાર વિમાસણ કરવી પડી હતી; પણ વાસુદેવની સહાયથી દરેક સાહસમાંથી ભીમસેન બચી ગયો હતો.

જન્મથીજ ભીમસેનમાં કૌરવોપ્રતિ વૈરવૃત્તિ ઉદ્ભવેલી હતી. મહાભારત યુદ્ધનાં ખીજ વાવનાર ભીમસેન હતો. બાળપણથી કૌરવોને તે હેરાન કરતો અને પ્રસંગ આવ્યે દુર્યોધન આદિને સખ્ત પ્રહાર કરવા પણ ચૂકતો નહિ. કૌરવો તરફ તેની તીવ્ર વૈરવૃત્તિનો સાક્ષાત્કાર દુઃશાસનના રુધિરપાન સમયેજ થયો. કૌરવોને ખરેખરો ભય અર્જુનનો નહોતો, પણ ભીમસેનના નામથીજ તેઓ ત્રાસતા. ભીમસેનને લીધેજ પાંડવોને વનવાસમાં કૌરવો તરફથી ઝાઝો ત્રાસ થયો નહોતો. ભીમસેનજ કૌરવભાઇઓના નાશનું કારણ થઈ પડ્યો. ગદા તેવું શસ્ત્ર હતું અને ગદાયુદ્ધમાંજ ભીમસેન જેટલો ફાવ્યો, તેટલો ખીજ કશામાં ફાવ્યો નહોતો. મહાભારતના યુદ્ધમાં ધનુષ્યબાણથી લડતાં લડતાં આખરે ધનુષ્યબાણ લજી દઈ રથમાંથી નીચે ઉતરી કાં તો પોતાના બાહુથી અથવા ગદાથી તે યુદ્ધ કરવા મંડી પડતો. ‘જ્યાં ડાહ્યા જતાં ડરે ત્યાં મૂર્ખાઓ ફૂદી પડે છે,’ એ ભીમસેનને ઘણીવાર લાગુ પડી જાય છે.

ભયંકર અને દુષ્ટકર કર્મો કરનાર ભીમસેનના હૃદયમાંથી ક્રોમળ લાગણીઓનો નાશ નહોતો થયો. પોતાના ઉપર વારે વારે આવી પડતી ભયંકર આપત્તિઓમાંથી છૂટવાને પાંચાલી ભીમસેન તરફજ દષ્ટિ નાખતી હતી. અર્જુન પાંચાલીને પ્રિય હતો, પણ એ માનિની ક્ષત્રિયાણીના દિલની ઉછળતી લાગણીઓને સંતોષ આપનાર ભીમસેનજ હતો. ભીમસેન ન હોત, તો પાંચાલીનું સર્વસ્વ નાશ પામ્યું હોત. અર્જુનથી દ્રૌપદીના અભિલાષો પૂરા ન પાડી શકાત. દ્રૌપદીને પ્રિય લાગેલાં દિવ્ય કમળો લેવા ભીમસેનજ સાહસ આદર્યું હતું. પોતાને અપમાન આપનાર ક્રોધક ‘આજરાંત્રે મરવોજ ન્નેછએ’ એ દ્રૌપદીનો અભિલાષ ભીમસેને પૂર્ણ કર્યો હતો. ભરસલા વચ્ચે રજસ્વલાની સ્થિતિમાં ઘસડી લાવનાર દુઃશાસનને રણભૂમિ ઉપર મારી નાખી તેવું રુધિરપાન કરી દ્રૌપદીને ભીમસેને એકલાએજ સંતોષ આપ્યો હતો. દ્રૌપદીના ક્રોમળ સ્નેહને લીધે ભીમસેન આથીયે વધારે શું ન કરી શક્યો હોત ?

આટલું અથાગ બળ હોવા છતાંયે ભીમસેને યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞા કદાપિ ઉથાપી નહોતી, એ તેનો મોટામાં મોટો ગુણ હતો. યુધિષ્ઠિરની ધર્મવૃત્તિ તરફ કેટલીક વાર ભીમસેને અણુગમો દર્શાવ્યો હતો, ક્રોધમાં યુધિષ્ઠિરને ઘણીવાર ન કહેવાનાં વચનો કહ્યાં હતાં, આમ છતાંયે ખાર વર્ષનો વનવાસ ભીમસેને મુંગે મોઢે સ્વીકાર્યો. વનવાસમાં યુધિષ્ઠિરની લાગણી દુઃખાય તેવું એકપણ કૃત્ય ભીમસેને કયું નહોતું.

હતું. શ્રીકૃષ્ણ તેને પોતાનો સખા માનતા હતા તથા તેનું પ્રિય કરવા હમેશાં યત્ન કરતા હતા. જ્યાં-
હતું. શ્રીકૃષ્ણ ભૂમંડળ ઉપર રહ્યા, ત્યાંસુધી અર્જુનના ભાલમાં સર્વત્ર વિજયજ નિર્માયેલો હતો. તે
સુધી શ્રીકૃષ્ણ ભૂમંડળ ઉપર રહ્યા, ત્યાંસુધી અર્જુનના ભાલમાં સર્વત્ર વિજયજ નિર્માયેલો હતો. તે
કર્ણની પેઠે ક્યાંય પરાક્રમ્ય થઈને નાસતો જોવામાં આવતો નથી. ત્રિપુરહંતા મહાદેવને પણ યુદ્ધ-
માં પ્રસન્ન કરનારો અને દેવોને પણ હંકારનારો અર્જુન, શ્રીકૃષ્ણના સ્વધામગમન પછી માત્ર
એકજવાર લૂંટારાઓથી પરાજિત થતો જણાય છે. તે વખતે તેનું દૈવી બળ હીન થયેલું છે. વિરાટને
ત્યાંના ગોહરણપ્રસંગે અર્જુન એકલોજ ભીષ્મ, દ્રોણાચાર્ય, કર્ણ આદિ સમસ્ત કૌરવી યોદ્ધાઓની
સામે યુદ્ધ કરી તેઓને પરાક્રમ્ય કરે છે, એ તેના પરાક્રમની પરાકાષ્ટાજ ગણાય. તે નિડર હતો,
શૂરવીર હતો; છતાં કાંઈને નિરર્થક સતાવતો નહિ. તેની વડીલો તરફની ભક્તિ પણ સખળ હતી
અને તેને લીધે તે યુદ્ધમાં જ્યારે જ્યારે ભીષ્મ, દ્રોણાચાર્ય વગેરે ગુરુજનોની સામે યુદ્ધ કરતો હતો, ત્યારે
ત્યારે તેની ભક્તિ તેના ધનુષ્યને દીલું કરી નાખતી હતી; પરંતુ તે વખતે યોગેન્દ્ર શ્રીકૃષ્ણ તેની કળ
મરડીને તેને પાછા સતેજ કરતા હતા. અર્જુનનાં સકારણ દશ નામો નીચે પ્રમાણે હતાં:—તે સર્વ
દેશોમાંથી ધન જીતતો હતો તેથી ‘ધનંજય’ કહેવાતો હતો; યુદ્ધમાંથી વિજય કર્યાંવિના પાછો ફરતો
નહિ તેથી ‘વિજય’ કહેવાતો હતો; તેના રથે ઘોળા ઘોડા જોડાતા હતા તેથી તે ‘શ્વેતવાહન’ કહેવાતો
હતો; ઉત્તરાશ્વની નક્ષત્રમાં જન્મ્યો હતો તેથી ‘દ્વાશ્વિન’ કહેવાતો હતો; દાનવોની સાથે યુદ્ધપ્રસ-
ંગમાં જતાં ઇંદ્રે પોતાને હાથે તેને કિરીટ પહેરાવ્યો હતો તેથી તે ‘કિરીટી’ કહેવાતો હતો; યુદ્ધમાં
કદાપિ ખીભત્સ કર્મ કરતો નહિ તેથી તે ‘ખીભત્સુ’ કહેવાતો હતો; બન્ને હાથથી ધનુષ્ય ખેંચી શ-
કતો હતો તેથી ‘સવ્યસાચી’ કહેવાતો હતો; શુદ્ધ કર્મ કરતો હોવાથી ‘અર્જુન’ કહેવાતો હતો; જય-
શીલ હોવાથી ‘જિજ્ઞુ’ કહેવાતો હતો અને વર્ણે કૃષ્ણ હોવાથી અથવા આકર્ષક અને મનોહર હોવાથી
‘કૃષ્ણ’ કહેવાતો હતો. કર્ણ તેનો હમેશનો પ્રતિપક્ષી હતો; કારણકે કર્ણ માની હોવાથી અદ્વિતીય
ધનુર્ધારીની કીર્તિ અર્જુન ખાટી જાય તે તેને ખીલકુલ પાલવતું ન હતું, અને તેથી તે તેની સ્પર્ધા
કર્યો કરતો હતો. અર્જુનનું પરાક્રમ સાંભળીને ધૃતરાષ્ટ્રની ઉંઘ હીન થઈ હતી અને દુર્યોધન કાવા-
દાવા કરવા મંડી પડતો હતો. ખરેખર ! અર્જુન સદ્ગુણસંપન્ન દિવ્ય યોદ્ધો હતો. તે શરીરે શ્યામ,
તેજસ્વી, મનોહર, મત્ત ગજેન્દ્રના જેવા દેખાવાળો, સિંહના જેવા ઉન્નત ખલાવાળો, વિલાસપૂર્વક
ગમન કરતા હાથીના જેવી ચાલવાળો અને કમળપત્રના જેવાં વિશાળ નેત્રવાળો હતો. x

x અર્જુન—કેવળ બળની નક્કર મૂર્તિ જેવા ભીમસેન કરતાં, મૃદુતા અને વિવેકયુક્ત
બળને લીધે અર્જુન મહાભારતમાં વિશેષ શોભે છે. યુદ્ધમાં અર્જુન કરતાં ભીમસેને વધારે સાહસ
ખેડ્યું હતું, વધારે શૌર્ય દાખવ્યું હતું; છતાં તેના આચારમાં નહોતી સભ્યતા, નહોતો વિવેક કે
નહોતું ગાંભીર્ય. અર્જુન પ્રતિભાશાળી હતો. તેનાં આચરણોમાં સભ્યતા અને ગાંભીર્ય જણાઈ
આવતાં હતાં. વ્યાયામથી કસાયેલાં ભરાવદાર અંગોને લીધે તેનું મેઘશ્યામ શરીર સુંદર લાગતું
હશે, દ્રૌપદી જેવી માનિની સુંદરીને વશ કરે તેવું સુંદર હશે, એમ જણાય છે. પાંડવોના પ્રાણ-
રૂપ અર્જુને મહાભારતના સમયમાં પણ નરના અવતાર હોવાનું ગૌરવ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. વ્યાસનું
સર્વોત્તમ પાત્ર અર્જુન હતો. બળમાં—નક્કર બળમાં—અર્જુન કરતાં ભીમસેન અધિક હતો, પણ
વ્યવહારમાં એકલું બળ ક્યાં કામ લાગે છે ? આ વ્યાવહારિક સત્યને લીધે ભીમસેન કરતાં પણ
મહાભારતનું આકર્ષક પાત્ર અર્જુન મનાય છે. ભીમસેનમાં બળ હતું, પણ બળસાથે વિવેક-
શૂન્યતા હતી. અર્જુને બળ સાથે વિવેક વાપર્યો. દ્રૌપદીના પાંચે પુત્રોને રાત્રે ઉંઘમાં મારી નાખ-
નાર અશ્વત્થામાની પાછળ એના બળનો વિચાર કર્યાંવિના કેવળ પોતાનાજ બાહુબળ ઉપર
વિશ્વાસ રાખી ભીમસેન વેગથી ધસ્યો. શ્રીકૃષ્ણ અશ્વત્થામાનું બળ સમજતા હતા, તેથી તેમણે
અર્જુન સાથે જઈ ભીમસેનને બચાવ્યો હતો. યુદ્ધમાં અશ્વત્થામાએ નારાયણાસ્ત્ર ફેંક્યું, ત્યારે
અર્જુને હાથપણ વાપરી નારાયણાસ્ત્રની અસરમાંથી બચી જવાને પોતાનાં અસ્ત્રો ધરણી ઉપર
મૂકી દીધાં. આવા દારુણ પ્રસંગે પણ શસ્ત્રો ન ત્યજી દેવાનો દુરાચલ ભીમસેને રાખ્યો હતો.
ગીતામૃતનું પાન કરવાનો અધિકારી શ્રીકૃષ્ણે પાંચે પાંડવોમાંથી એકલા અર્જુનનેજ માન્યો
હતો; અને તેના બધા સંશયો દૂર કરી કર્મમાં—ક્ષત્રિયને પ્રાપ્ત થયેલા કર્મમાં—પ્રવૃત્ત થવાને તેને
પ્રેર્યો હતો. ગીતાજ્ઞાન મેળવ્યા છતાં પણ ભીષ્મ, દ્રોણાચાર્ય અને અશ્વત્થામા સાથે અર્જુને મૃદુ યુદ્ધ
કર્યું હતું; તેથી ચીઢાઈ, યુદ્ધમાં શસ્ત્ર ન ધરવાની પ્રતિજ્ઞા કર્યાં છતાં પણ શ્રીકૃષ્ણ ચક્ર ઉપાડી
આ. ૧૧

નકુલ

નકુલ માદ્રીના મોટા પુત્ર તથા પાંડવોમાં ચોથો હતો. તે બહુ રૂપાળો હતો અને તેથી તેને પોતાના રૂપનો ગર્વ હતો. તે ઇતર હથિયારો લઇને લડતો હતો; છતાં ખર્જયુદ્ધ ધણું સાફ કરી શકતો હતો અને તેથી તેણે ખર્જયુદ્ધમાં અશ્વત્થામા જેવા સમર્થ યોદ્ધાને પણ હરાવ્યો હતો. તે મોટા ભાઈઓની આજ્ઞાને અનુસરનાર, વિલાસી અને મોજી સ્વભાવનો હતો તથા અશ્વવિદ્યામાં નિપુણ હતો. જો કે નકુલ અને સહદેવ બંને યુધિષ્ઠિરાદિના ઔરમાન ભાઈ હતા, તથાપિ તેઓમાં કામરીતે ઔરમાયાપણનો સંબંધ જણાતો ન હતો. ઉલટા તેઓ નકુલસહદેવની બહુ કાળજી રાખતા હતા તથા તેઓને લાડ લડાવતા હતા. તેની કાંતિ સુવર્ણના જેવી હતી. તેનાં નેત્ર આછાં રક્તવર્ણાં હતાં. તેના ખભા સિંહના જેવા પુષ્ટ હતા અને તેના બાહુ મહાપ્રચંડ હતા. તેણે દુર્યોધનના ધણુ ભાઈઓનો સંહાર વાળ્યો હતો.

સહદેવ

સહદેવ સર્વમાં નાનો હતો. તે તથા નકુલ અશ્વિનીકુમારથી ઉત્પન્ન થયા હતા. તે જ્ઞાની, વિદ્વાન, શાસ્ત્રો, સ્વરૂપવાન તથા સર્વ બંધુઓને પ્રિય હતો; તેમ છતાં તે કુંતીને તો પોતાના પ્રાણથી પણ અધિક વહાલો હતો. પાંડવો વનમાં જવા નીકળ્યા તે વખતે કુંતીએ વિલાપ કરતાં સહદેવને કહ્યું હતું કે:—“બેટા! તારા બંધુઓ જવલંત સત્યવ્રત પાળવાના હોય તો તેઓને જવા દે; પણ તું તો અહીંજ રહીને મારું રક્ષણ કરી પુણ્ય સંપાદન કર. તું મને પ્રાણથી પણ અધિક વહાલો છે.” વળી કુંતીએ સહદેવની કાળજી રાખવા દ્રૌપદીને ખાસ ભલામણ કરી હતી; તેમજ સહદેવનો કુંતી ઉપર પણ અસાધારણ પ્રેમ હતો. ધૃતરાષ્ટ્ર સાથે કુંતી અરણ્યવાસ કરવા ગયાં હતાં અને ત્યાં એક વર્ષે સર્વે પાંડવો મળવા ગયા હતા, તે વખતે સહદેવ કુંતીથી છૂટો પડતાં બાળકની પેઠે રડ્યો હતો એમ જણાય છે. સહદેવ ગાય-બળદસંબંધી વિદ્યામાં નિપુણ હતો. તેણે શકુની જેવા બળવાન યોદ્ધાને મારીને પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરી હતી. x

બે વાર ભીષ્મ સામે ધાયા હતા. વિચારશીલ અર્જુન યુદ્ધમાં વારે વારે લાગણીવશ થતો હોવાથી-જ શ્રીકૃષ્ણ તેને વારંવાર પ્રોત્સાહન આપતા હતા. ઘણીવાર એમ લાગી આવ્યાવિના નથી રહેતું કે, જો પાંડવોને શ્રીકૃષ્ણ જેવો સહાયકર્તા ન હોત, તો મહાભારતના યુદ્ધનું પરિણામ કદાચ બીજુંજ આવ્યું હોત. કૌરવપક્ષમાંથી ભીષ્મ, દ્રોણાચાર્ય આદિ જેમ જેમ નાશ પામતા ગયા, તેમ તેમ દુર્યોધન નિઃશ્વાસ મૂકી એજ કહેતો કે, “પુરુષાર્થ સર્વથા નકામો છે. દેવ એકલુંજ બલવત્તર છે.” દુર્યોધને પુરુષાર્થ કર્યામાં કાંઈ બાકી રાખી નહોતી, છતાં યત્ર યોગેશ્વરઃ ક્રુષ્ણો યત્ર પાર્થો ધનુર્ધરઃ । તત્ર શ્રીર્વિજયોર્મૂર્તિઃ એ દેવના સૂત્રને દુર્યોધન જૂઠું પાડી ન શક્યો. પોતાના વહાલા પુત્ર અભિમન્યુને હણાયો સાંભળી, જયદ્રથને મારવાની પ્રતિજ્ઞા કરી અર્જુને યુદ્ધમાં જે સ્વભાવ અને કૌશલ્ય દાખવ્યાં હતાં તે એની સહજ પ્રકૃતિ હતી, અને તેથીજ શ્રીકૃષ્ણને કહેવું પડ્યું હતું કે, પ્રકૃતિસ્ત્વાં નિયોક્ષ્યતિ । શ્રીકૃષ્ણની સલાહથી વિજય પામતો અર્જુન મહાભારતમાં ગૌરવહીણ બને છે. પ્રાપ્તધર્મ વિસારી લાગણીવશ થયાનુંજ આ પરિણામ છે.

ભીમસેન પાંચાલીનો રક્ષક હતો, પણ અર્જુન તો પાંચાલીનો કાન્ત હતો. અર્જુનને ક્રિયાવાન કરનાર દ્રૌપદીજ હતી. દ્રુપદાત્મજને રંજિત કરવાને અર્જુને અનેક દુઃખો સહન કર્યાં હતાં. યાજ્ઞસેનીને દુઃશાસને કરેલા અપમાનનો પ્રતિકાર શોધવા પાંચાલીનો પ્રેયો અર્જુન દિવ્યાસ્ત્ર મેળવવાને હિમાલયમાં કૈલાસ ઉપર ગયો હતો.

x નકુલસહદેવ—માદ્રીના બે પુત્રો અશ્વિનીકુમારથી ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી સુકુમાર અને સુંદર હતા. તેમણે કુંતીને માદ્રીને સ્થાનેજ ગણી હતી, અને પિતાને સ્થાને યુધિષ્ઠિરાદિ ત્રણ બ્રાતાઓને ગણ્યા હતા. તેમણે યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞાને કદી પણ ઉથાપી નહોતી, તેમ યુધિષ્ઠિર, ભીમસેન અને અર્જુન એ બે ભાઈઓની સવિશેષ સંભાળ રાખતા. વનવાસમાં બે નાના ભાઈઓ થાકી જાય, ચારે ભીમસેન તેમને ઉપાડી લેતો; કુંતી પણ પોતાના પુત્રોની પેઠેજ તેમને ગણતી. કુંતીપુત્રોની સામે તેમને લાંબેરી દુર્યોધને પાંડવો ભાઈઓમાં વિશેષ પડાવવા યત્ન કર્યો

દ્રૌપદી

દ્રૌપદી તે પ્રાતઃસ્મરણીય સતીશિરોમણિઓમાંની એક છે. દ્રૌપદી પ્રગલ્ભ, ચતુર, રાજ્યકાર્ય તથા ગૃહકાર્યમાં નિપુણ, બોલવામાં પ્રૌઢ, સૌંદર્યસંપન્ન, પતિપ્રાણા, નિર, મહત્વાકાંક્ષાવાળી, સ્વજનપ્રેમી, ઉદાર તથા બીજાના ઉપર પોતાના પ્રભાવની છાપ પાડનારી વીરાંગના હતી. સ્વયંવર-સમયે કર્ણે ધનુષ્ય ચઢાવવા માંડ્યું, તે વખતે ભરસલામાં તેણે કર્ણે અટકી બંધ તે રીતે સમયે કર્ણે ધનુષ્ય ચઢાવવા માંડ્યું, તે વખતે ભરસલામાં તેણે કર્ણે અટકી બંધ તે રીતે પ્રૌઢતાથી કહ્યું હતું કે, 'હું સૂતપુત્રને વરીશ નહિ.' વળી દૂતસલામાં ઘસડી આણી ત્યારે ત્યાં તેણે નિરતાથી પ્રશ્ન કર્યો કે, 'યુધિષ્ઠિર પોતે હાર્યા પછી મને પણમાં મૂકી શકે કે નહિ?' જે પ્રશ્ન સાંભળીને ભીષ્માદિક પણ ઉત્તર ન આપતાં વિચારમગ્ન થઇ ગયા હતા. આ તેની પરમ પ્રગલ્ભતા હતી. દ્રૌપદી પોતાના પાતિવ્રત્યબળથી હમેશાં મગર રહેતી હતી અને તે બળથીજ તેણે જ્યોત્સ્વને અને કીચકને એકેક ધક્કામાં ગબડાવી દીધા હતા. તે રાજકીય વિચારોમાં પણ વિદ્વાનોને જાણે તેવો ભાગ લેતી વારંવાર જણાય છે. વળી તે રાજ્યનાં તથા ગૃહનાં નાનાંથી મોટાં સુધી પ્રત્યેક કાર્યોની સૂક્ષ્મ રીતે દેખરેખ રાખતી હતી. તેને કોઇપણ કાર્ય અજ્ઞાત રહેતું નહિ, એ વાત તેની પાસે પતિવશીકરણ શીખવા આવેલી સત્યભામાને આપેલા તેના ઉત્તરમાંથી પ્રત્યક્ષ થાય છે. તે પોતાના આયુર્યથી તથા પ્રેમથી પાંચે પાંડવોને અધીન કરી શકી હતી. જે કે તેને પાંચે પાંડવો ઉપર પ્રેમ હતો, તથાપિ તે અર્જુનની પત્નીતરીકે અધિક ગર્વિષ્ઠ રહેતી હતી. તેને ક્રોધ તથા ઈર્ષ્યા થતાં ખરાં, પણ તે તેને કાબુમાં રાખી શકતી હતી. દ્રૌપદી પોતાનું ધાર્યું કરવામાં પોતાની યુક્તિથી વારંવાર ફાવતી હતી. જે કાર્યમાં ધર્મવિરોધ ન હોય અને સાહસ જેવું ન હોય, તેવું કાર્ય તે યુધિષ્ઠિરદ્વારા કરાવતી હતી; પણ જેમાં યુધિષ્ઠિર સંમતિ આપે તેમ ન હોય તેવું સાહસી કાર્ય, તે પરભાયુર્ ભીમસેન પાસે કરાવી લેતી હતી. ભીમસેનના હૃદયપટ ઉપર દ્રૌપદીની એવી છાપ બેસી ગઇ હતી કે જેથી તે દ્રૌપદીના વચનને ઉઘાડી શકતો ન હતો. એ કુબેરના સરોવરમાંથી સૌગંધિક કમળ લાવવાનો પ્રસંગ, કીચકવધનો પ્રસંગ, અશ્વત્થામાનો મણિ લાવવાનો પ્રસંગ વગેરેમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે. પાંચે પાંડવો તેના તરફ પ્રેમ તથા મહામાનથી જોતા હતા અને તેનું કદાપિ અપ્રિય કરતા નહિ. તે શ્રીકૃષ્ણની સખી હતી, શ્રીકૃષ્ણને અંતરની વાતો કહેતી હતી અને તેમની મારફતે પોતાના ઇષ્ટ કાર્યો કરી લેતી હતી. વડીલવર્ગ પણ તેના તરફ માનથી જોતો હતો. દુઃખ પડતાં રડીકંઠીને સમય કાઢનારી સતીઓ મળશે; પણ દુઃખની સામે થઇ તેને દૂર કરનારી વીર સતી તો દ્રૌપદીજ છે. તે ઘણી ઉંચી પણ નહિ તેમ કીંગણી પણ નહિ, ઘણી પાતળી પણ નહિ તેમ જાડી પણ નહિ-અર્થાત્ સમાન સુશોભિત શરીરવાળી હતી. તેના વાળ કાળા, લાંબા તથા વાંકડીયા હતા. તેનાં નેત્ર શરદ્ધતુના કમળ જેવાં વિશાળ તથા પ્રકૃષ્ઠિત હતાં. તેની ડેડ સિંહના જેવી પાતળી હતી. તેનું મુખ કમળના જેવું સૌંદર્યપૂર્ણ હતું; તેની વાણી ઘણી મધુર હતી અને તેના શરીરમાંથી કમળના જેવો સુગંધ નીકળતો હતો. એકંદરે તે સર્વાંગ-સુંદર હતી. તે વેદીમાંથી પ્રકટેલી લક્ષ્મીની અંશભૂતા હતી અને તેથી તે સાક્ષાત્ મૂર્તિમતી લક્ષ્મી જેવીજ જણાતી હતી. x

હતો; પણ નકુલસહદેવ કુંતીપુત્રોની આજ્ઞા સંપૂર્ણ વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધાથી પાળતા. વનવાસનાં દુઃખો તે બે ભાઈઓએ કુંતીપુત્રોની માફક સહ્યાં હતાં. મહાભારતમાં આ બે ભાઈઓ ઘણા દેખાવડા ચીતરવામાં આવ્યા છે. સહદેવે યુદ્ધમાં ક્ષત્રિયવટ બતાવી શકુનિને મારી નાખ્યો હતો. દ્રૌપદીના આ બે નાનકડા ભરથાર દ્રૌપદીના કરતાં બહુ મોટી ઉમ્મરના તો નહિજ હોય. દ્રૌપદી તેમના સૌંદર્ય ઉપર મુગ્ધ બની હતી. વનવાસમાં માતાના વાતસલ્યથી અને ભાવથી તે બેનું જતન તેણે કર્યું હતું. પોતાની આંખ આગળથી તે બંનેને તેણે દૂર કર્યાં નહોતા.

“રાજસત્તાનું” સ્વરૂપ માદ્રી, તેને દિવ્ય વૈદ્ય અશ્વિનીદેવના જોડાએ બે પુત્રો આપ્યા. એક સુંદરતાનું સ્વરૂપ નકુલ, અન્ય પ્રાણતાનું સ્વરૂપ સહદેવ. વૈદ્ય દેવોની કૃપાનાં ફળ શરીરની સુંદરતા અને શરીરનું આરોગ્યપોષણ એ બે છે.”

(સરસ્વતીચંદ્ર ભા. ૪ થો)

x દ્રૌપદી-કેવળ પતિનેજ વશ રહેવું અને પોતાની સ્વતંત્રતાને પડવો નજ પાડવો, એવી પ્રાચીન સતીત્વની ભાવના નહોતી. પ્રાચીન આર્યોએ સ્ત્રીઓના સ્વાતંત્ર્યને નષ્ટ કરી દીધું હતું,

શ્રીકૃષ્ણ

પૂર્ણપુરુષોત્તમાવતાર શ્રીકૃષ્ણ, પાંડવોના મામાના પુત્ર થતા હતા. તે પાંડવોના મુખ્ય નેતા તથા પાંડવોના જ્વલંત પ્રભાવના અને તેઓની કીર્તિના આધારભૂત હતા. મહાભારતરૂપી દેહનો આત્મા શ્રીકૃષ્ણ છે. જો તે એક પાત્ર ઉપાડી લેવામાં આવે તો મહાભારત એક નિશ્ચેતન્ય ખોળયા જેવું જ થઈ પડે. તેમણે ભારતીય યુદ્ધમાં હથિયાર લઈને યુદ્ધ કર્યું નથી, તથાપિ તે પાંડવીય સર્વે યોદ્ધાઓનાં આયુધોમાં તથા હૃદયોમાં વેગ આપનારા હતા. પાંડવો વનવાસ કરવા ગયા તે

એમ કહેનાર કેવળ એકપક્ષીજ ન્યાય તોળે છે. પ્રાચીન આર્ય સમાજનો અભ્યાસ કરનારને એટલું ચોક્કસ સમજશે કે, પ્રાચીન આર્યોએ સ્ત્રીપુરુષનાં કર્તવ્યક્ષેત્રો ભિન્ન ભિન્ન રાખી તેમને સીમાથી મર્યાદિત રાખ્યાં હતાં. સ્ત્રી કે પુરુષ પોતાનાં કર્તવ્યોમાં તદ્દન સ્વતંત્ર હતાં. હાલની દૃષ્ટિએ આ મર્યાદા પ્રાચીન સમાજના દોષતરીકે મનાઈ જવા સંભવ છે. પ્રાચીન સમાજની આ વ્યવસ્થામાં જેટલી ઝડપથી આપણે દોષ નીહાળ્યો છે, તેટલી ઝડપથી તે દોષનિવારણના માર્ગો આપણે શોધી શકીએ તેમ છે. જો કે મારી સાથે ઘણા સંમત થશે કે, પાશ્ચાત્ય પ્રજાના સંસ્કારોની અસર આપણા ઉપર થયાને લીધેજ આપણી પુરાતન વ્યવસ્થામાં આપણને દોષ-બુદ્ધિ ઉદ્ભવી છે. પાશ્ચાત્ય પ્રજાની વ્યવસ્થામાં સ્ત્રીપુરુષનાં કર્તવ્યક્ષેત્રોને મર્યાદિત રાખવામાં આવ્યાં નથી. આ વ્યવસ્થા હજી અખતરાઈપણ છે. હજી તો તેમણે આ વ્યવસ્થાનો સારો લાભ મેળવ્યો નથી, ઉલટું તેના દોષોનાં પુરાણો વારંવારે સાંભળવામાં તથા વાંચવામાં આવે છે. આમ અખતરાઈપ સ્વીકારાયેલાં પાશ્ચાત્ય પ્રજાનાં કર્તવ્યક્ષેત્રોને સ્વીકારવામાં આપણી પ્રાચીન વ્યવસ્થામાં દોષબુદ્ધિ રાખવી, એમાં નથી સ્વદેશભિમાન, નથી સ્વાભિમાન કે નથી સ્વોન્નતિ !

રાંકડાં, પતિનો પડ્યો બોલ ઝીલતાં સીતા જેવાં સતી, અને બોલે બોલમાં લોહી ઉછાળતી પાંચે પતિને પણ વશ રાખવાનું અભિમાન રાખનારી સ્વાતંત્ર્યની મૂર્તિસમી શુદ્ધ દ્વિત્રિયાણી દ્રૌપદી જેવી સતી, એ પ્રાચીન સતીત્વનાં તુલાયંત્રનાં બે પદલાં છે. સતી સ્ત્રી થવું એ કેવળ સ્ત્રીની અંતરેચ્છા અને અંતરપ્રેમ ઉપરજ આધાર રાખતું હતું, સતી સ્ત્રી થવાની આર્ય સમાજે કોઈને ફરજ પાડી નહોતી. ફરજ પાડ્યે સતી થનારની મહત્તા ક્યાંસુધી ટકે ? સ્ત્રીની સ્વતંત્રતાને માન્ય રાખનાર આર્ય સમાજ સતી સ્ત્રી થવાની ફરજ દરેક સ્ત્રીને માથે નાખે એ સંભવિત નથી. સતી સ્ત્રી થવાની સૂચના આર્ય સમાજે પોતાનાં શાસ્ત્રોદારા કરી હતી. જો ફરજ પાડવામાં આવી હોત તો સીતા, દ્રૌપદી, સાવિત્રી, સુકન્યા જેવી ગણીગાંડી સતીઓની મહત્તા સમાજે કેમ સ્વીકારી હોત ?

દ્રૌપદી પાંડવોને શક્તિ અને પ્રેરણા અર્પતી હતી. જો પાંડવો પાંચાક્ષીને ન પરણ્યા હોત, તો તેમનો ઇતિહાસ કદાચ જૂદીજ રીતે લખાયો હોત. મહાભારતના યુદ્ધમાં ભીમસેનના બાહુબળથી, અર્જુનની અસ્ત્રવિદ્યાથી અને શ્રીકૃષ્ણની દીર્ઘદૃષ્ટિથી જેટલો વિજય પ્રાપ્ત નહોતો થયો, તેટલો વિજય, દ્રૌપદીના ક્રોધ અને ત્રિષણ્ણયુક્ત દૃષ્ટિપાતથી પ્રાપ્ત થયો હોત. કૌરવોને સમજાવવા વિષ્ટિ માટે વાસુદેવને જવા યુધિષ્ઠિરે વિનંતિ કરી, ત્યારે ભીમસેનસુદ્ધાં બધા પાંડવોએ તેમાં સંમતિ આપી હતી. છેવટે પાંચ ગામડાં લઈ સંતોષ ખતાવી દારુણ યુદ્ધનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત ન થાય, એવી પ્રબળ ઇચ્છા જ્યારે પાંચે ભાઈઓએ દર્શાવી, ત્યારે પાંડવોની-ખાસ કરીને ભીમસેન અને અર્જુનની-આવી નપુંસકતા જોઈ દ્રૌપદી અકળાઈ ગઈ, તેની આંખમાં નિરાશાનાં આંસુ આવ્યાં; પાંડવોની નિર્બળતા હવે તેને સાલવા લાગી. કેશવની શક્તિવિશે તેની ખાત્રી હતી; તેથી જો શ્રીકૃષ્ણ ધારણે તો સલાહ કરાવી શકશે અને દુઃશાસને કરેલા અપમાનનો બદલો લેવાશે નહિ, એમ તેને લાગવા માંડ્યું. તેવું મુખ લેવાઈ ગયું, તેની આંખમાંથી ક્રોધાગ્નિની ઉગ્ર જ્વાળાઓ નીકળવા લાગી. એક ક્ષણમાં તેણે મનમાં નિશ્ચય કરી લીધો. હવે તેની મુખાકૃતિ તપેલા સુવર્ણ જેવી દેખાવા લાગી. તેનાં અંગો ધ્રુજવા લાગ્યાં. આંખમાં આંસુ લાવી તેણે શ્રીકૃષ્ણને સંબોધી પોતાને થયેલા અન્યાયની વાત કહી સંભળાવી.

પોતાનો કેશકલાપ હાથમાં ઝાલી શ્રીકૃષ્ણને દેખાડતાં આંખમાં આંસુ સાથે દ્રૌપદીએ કહ્યું:-
“હે પુંડરીકાક્ષ ! દુઃશાસનને હાથે ખેંચાયેલો કેશપાશ આ રહ્યો જુઓ, જુઓ ! કેવી રીતે તેણે ખેંચ્યો હતો ! સંધિ કરવા જતાં તમારે મારા કેશપાશને વિસારવો ન ઘટે. હે કૃષ્ણ ! કદાચ

વખતથી દુર્યોધને પોતાની રાજનીતિથી, લક્ષ્મીથી તથા માનથી સર્વે રાજાઓને તથા યોદ્ધાઓને વશ કરી લીધા હતા; અને એ રીતે તે દહમૂલ થયા હતા. તેવા સમર્થ શત્રુની સામે સાધનરહિત પાંડવોને સાધન-સંપત્તિ ખતાવવામાં તથા તેઓને વિજય અપાવવામાં શ્રીકૃષ્ણનો જ સમર્થ હાથ હતો. વળી એટલું જ નહિ પણ તેઓની માંહેમાંહેની ક્ષાટ્કૃતમાં પણ તે સંધિકારક થઈ પડતા હતા. જ્યારે યુધિષ્ઠિર કર્ણથી પરાભવ પામીને તથા ક્ષતવિક્ષત થઈને છાવણીમાં જતા રહ્યા, ત્યારે સંશયકાને મારીને ભીમસેન અને અર્જુન દીનતાને લીધે સંધિની ઇચ્છા રાખતા હશે, તો મારા વૃદ્ધ પિતા તેમના મહારથી પુત્રોસહિત, અને અભિમન્યુને આગળ કરી મારા મહાપરાક્રમી પાંચ પુત્રો કૌરવો સાથે યુદ્ધ કરશે. હે કૃષ્ણ! જ્યાંસુધી પાપી દુઃશાસનનો હાથ ધસીને કપાઈ ગયેલો તથા લોહી અને ઘૂળથી ખરડાયેલો હું નહિ જોઉં, ત્યાંસુધી મારા દિલમાં શાંતિ થવાની નથી. મારા હૃદયમાં ક્રોધની આગ સળગી છે, વેર લેવાને માટે તેર તેર વર્ષો સુધી મેં વાટ જોઈ છે, હવે તમને બધાંને ધર્મનો વિચાર આવે છે; પણ તે દુષ્ટોનાં વચનો તીવ્ર જોવાં મારા હૃદયમાં પેસી ગયાં છે અને મને પીડા આપે છે." દ્રૌપદીનાં આ વચનોની સચોટ અસર થઈ; અને શ્રીકૃષ્ણે નીતિની દૃષ્ટિએ જ વિશ્લિ કરવા જવાનું સ્વીકાર્યું.

દૂતમાં બીજાવાર હાથો પછી પાંડવોને વનવાસ મળ્યો, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ તેમને મળવાને વનમાં આવ્યા હતા, તે વખતે સભામાં પોતાને થયેલા અપમાનનો ઉલ્લેખ કરતાં દ્રૌપદીએ શ્રીકૃષ્ણને સચોટ શબ્દોમાં પોતાનાં વીતકો કહી સંભળાવ્યાં હતાં. પાંડવોને માર્મિક વચનો કહી તેણે તેમનો તિરસ્કાર કર્યો હતો. દ્રૌપદીના દિલમાં એકજ વાત સાલતી હતી તે એજ કે, પોતાને મળેલા અપમાનનું વેર લેવું. વેર તેની નસેનસમાં વ્યાપી ગયું હતું. દ્રૌપદીની પ્રત્યેક વાણીમાં વેરભાવ વિશેષ પ્રકટ થતો હતો. વીરરસથી ઉભરાઈ જતી પાંચાલીના યોગ્ય પતિ થતાં યુધિષ્ઠિરને ન આવડ્યું. દ્રૌપદીની રસવૃત્તિનો પોષક હોવા છતાં અર્જુન એની અંતઃવૃત્તિને સંતોષી શક્યો નહોતો. યાજ્ઞસેનીની પ્રજ્વલિત અંતરેચ્છાને સંતોષે, શાંત કરે, તેવો માત્ર ભીમસેન જ હતો. દુઃશાસને ચીર ખેંચ્યાં અને દુર્યોધને દ્રૌપદીને પોતાની સાથળ દેખાડી, ત્યારે તે બંનેને નિર્દય રીતે હણી નાખવાની ક્રૂર પ્રતિજ્ઞા ભીમસેનને લીધી હતી. પોતાના વહાલા પુત્ર અભિમન્યુનો વધ સાંભળીને અર્જુનને જેવો ક્રોધ ચઢ્યો હતો, તેવો ક્રોધ પાંચાલીના હડહડતા અપમાનસમયે તેને ઉદ્ભવ્યો નહોતો, એટલી અર્જુનના પ્રેમભાવમાં ઉણપ હતી. યાજ્ઞસેનીના સળગતા આત્માની દાઝ હોલવનાર માત્ર ભીમસેન હતો.

પાંચાલીના દુભાયેલા અંતરાત્માની શાંતિ કરનાર ભીમસેન હતો, તોપણ દ્રૌપદીના પ્રેમપિયૂષનો પ્રવાહ અર્જુન તરફ વિશેષ વહેતો હતો. એના વીરહૃદયને સંતોષનાર ભીમસેન હતો, છતાં એના રસિક અને મુગ્ધ હૃદયકમળની બીડાઈ ગયેલી પાંખડીઓને ધીરે ધીરે વિકસાવવાનું કાર્ય એકલો અર્જુન જાણતો હતો. માદ્રીપુત્રો દેખાવડા હતા, પણ વયમાં લગભગ સમોવડીઆ હોવાથી દ્રૌપદીની રસવૃત્તિ એમનાથી સંતોષાય તેમ નહોતી. કામ-ક્રોધ આદિ વિકારો પાંચલીને સ્વાધીન હતા. એ ઇચ્છતી ત્યારે ક્રોધ કે દયા દર્શાવી શકતી હતી. એનો સત્તાધારી ગર્વ યુધિષ્ઠિરના શાંત અને ધર્મધર્મના વિચારમાં લીન થયેલા આત્માને બે ઘડી કંપાવી મૂકતો.

સીતા અને દ્રૌપદી એ બેના વનવાસમાં આસમાન-જમીનનો ફેર છે. રામના વનવાસમાં સીતાનું સાહચર્ય કેવળ ગૌણ લાગે છે, પણ પાંડવોના વનવાસમાં દ્રૌપદીનું સાહચર્ય પ્રાધાન્ય ભોગવે છે. દ્રૌપદીના સત્તાધારી ગર્વને તોડી પાડવા વિધિએ તેને મહાન કષ્ટ-યજ્ઞોમાં હોમી હતી, પણ તેનો ગર્વ આગળ જવાને બદલે જેમ જેમ તેને દુઃખ પડ્યું, તેમ તેમ તે વધારે સંગઠિત થતો ગયો. તેના કાંઈક આવા ગર્વથીજ દ્રૌપદી પાંચે પાંડવો ઉપર રાજ્ય ચલાવતી હતી. પાંડવો પાંચાલી ઉપર મમતા રાખતા હતા, છતાં દરેકને તે પોતાના ઓજસથી આંજી દેતી. એનો પ્રતાપી સ્વભાવ કદાચ પાંડવોને સાલ્યો હશે, પણ એને તરછોડવાનું મન કોઈને થતું નહોતું. કૃષ્ણ આવી પ્રતાપી હોવા છતાં પોતાના મનથી પતિને લેશ પણ હીણા ગણતી નહોતી; એટલું જ નહિ, પણ કેટલીકવાર પોતાની મનોવૃત્તિને સંયમમાં રાખી પોતાની ઇચ્છાવિરુદ્ધ થયેલાં પાંડવોનાં કૃત્યોમાં તેણે સંમતિ આપી હતી. વિરાટરાજના દરબારમાં પ્રચ્છન્ન રહેતી વખતે તે સૈરંધ્રીતરીકે રહેવા આવી, અને આવું હીણું સ્થાન લેતાં તે લેશપણ ઓસંગાઈ નહિ. પાંચાલીના સતીત્વની આ અરેખરી કસોટી હતી. પાંચ પતિને પરણનાર પાંચાલી પાંચેને એક મનિસમાન લેખીને તેમનેજ

આવેલા અર્જુન શ્રીકૃષ્ણસાથે યુધિષ્ઠિરની ખબર જોવા છાવણીમાં ગયો. યુધિષ્ઠિરે કર્ણને માર્યા-વિના આવેલા અર્જુનનો ક્રોધાવેશથી તિરસ્કાર કરીને તેને ગાંડીવધનુષ્ય બીજને આપી દેવા જેવું અસહ્ય કટુ વચન કહ્યું. તે વખતેજ તેવું કહેનારનો શિરચ્છેદ કરવાની પ્રતિજ્ઞાવાળા અર્જુને યુધિષ્ઠિરનો શિરચ્છેદ કરવા તરવાર ખેંચી. શ્રીકૃષ્ણે ધર્મનું માર્મિક સ્વરૂપ સમજાવી તેને તેમ કરતે શકી દીધો; અને 'અપમાન વધતુલ્ય ગણાય છે' એવું જણાવી તેને તેમ કરવા પ્રેર્યો. અર્જુને યુધિષ્ઠિરને અનેક કટુ વચનો સાંભળાવ્યાં; પરંતુ પછી વડીલની અવજ્ઞાજન્ય પાતકથી મુક્ત થવા અર્જુને તે તરવાર પોતાનાજ કંઠ ઉપર ચલાવવા તૈયારી કરી. ફરી શ્રીકૃષ્ણે ઉપદેશ કરી 'આત્મ-સ્તુતિ એ આત્મવધતુલ્ય છે,' એવું જણાવી તેની પાસે આત્મશ્લાધા કરાવી તેને શાંત પાડ્યો; પણ અર્જુનનાં કડવાં વચન સાંભળીને યુધિષ્ઠિર ત્યાંથી અરણ્યમાં જવા નાહા. એ વખતે શ્રીકૃષ્ણે તેમને પગમાં પહીને ખાખ્યા અને બારીક સમયનું ભાન કરાવી સર્વને શાંત પાડી દીધા. શાંત થયેલા યુધિષ્ઠિરે તથા અર્જુને પરસ્પરનું વૈમનસ્ય દૂર કરી શ્રીકૃષ્ણનો આભાર માન્યો અને અર્જુન યુધિષ્ઠિરની આગળ કર્ણવધની પ્રતિજ્ઞા કરીને ત્યાંથી યુદ્ધ કરવા નીકળ્યો. આવા વિષમ પ્રસંગમાં શ્રીકૃષ્ણમાં બુદ્ધિ-ચાતુર્યનો અને ઉંડા ધર્મજ્ઞાનનો અભાવ હોત તો કેવું પરિણામ આવત ? તે સહજે કલ્પી શકાય તેમ છે. વળી શ્રીકૃષ્ણે યુદ્ધારંભસમયે ગુરુજનોને સામે ઉભેલા જોઈને અર્જુનને થયેલા મોહપ્રસંગમાં તત્ત્વોપદેશ કરીને, દ્રોણવધપ્રસંગે સાત્યકિ અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન વચ્ચે ઝરતા ક્રોધાગ્નિને શાંત પાડીને, જયદ્રથના વધપ્રસંગમાં અનેક યુક્તિપ્રયુક્તિઓના પ્રયોગથી અર્જુનની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરાવીને; તથા યુદ્ધાંતમાં બલદેવને, ગાંધારીને અને ધૃતરાષ્ટ્રને શાંત પાડીને પોતાનું અહભુત બુદ્ધિકૌશલ્ય પ્રકટ કર્યું છે અને પાંડવોનું નાવ વિષમ ખડકોમાં થઈને પાર પહોંચાડ્યું છે. જો એવા એવા પ્રસંગોમાં પાંડવપક્ષમાં શ્રીકૃષ્ણ ન હોત તો પાંડવોનો વિજય દુર્લભજ હતો.

શ્રીકૃષ્ણનો પ્રભાવ રાજમહારાજ તથા ઋષિઓ આદિ સર્વ ઉપર પડતો હતો. કોઈ તેમનું અપમાન કરતા નહિ અને કરતા તો તેઓ કંસ, શિશુપાલ, દુર્યોધનાદિની પેઠે નાશ પામતા હતા. કારણ કે તેમની કૃપા તથા ક્રોધ બન્ને નિષ્ફળ જતાં નહિ. શ્રીકૃષ્ણ શસ્ત્રાસ્ત્રમાં નિપુણ, શૂરવીર, સહવાદી, નિર્દોષ, માનમોહથી રહિત, જિતેન્દ્રિય, શરણાગતવત્સલ, પરમ જ્ઞાની, વિદ્વાન, યોગી, દયાળુ, ધર્મરહસ્યના જ્ઞાતા, ટુંકામાં કહીએ તો તે સર્વગુણસંપન્ન હતા. તે જે જે ભૂમિકામાં રહીને કાર્ય કરતા હતા, તે તે કાર્ય અદ્વિતીયપણાથી કરી દેખાડતા હતા. તેમને અગમ્ય જેવું કાંઈજ હતું નહિ, એ તેમનાં વિવિધ ચરિત્રાથી વ્યક્ત થાય છે. તેમનું શરીર દોષમાત્રથી રહિત અને ત્રિલોકમોહન હતું. તેમનું ચરિત્ર અનેક ગદ્યપદ્યાત્મક વાણીને હજીસુધી શોભાવી રહ્યું છે અને રહેશે; તથા તેમની પ્રતિમા હામ હામ અનેકોપચારથી પૂજાઈ રહી છે, એજ તેમની પ્રભુતા ! એજ તેમની સર્વેશ્વરતાનો વિજય ! x

સ્વાધીન રહે, એ એના સતીત્વને જાળવું હતું. સતી-ધર્મમાં તેણે કદીયે પ્રમાદ કર્યો નહોતો.

વનવાસમાં દુપદતનયાએ પાંડવોની માતા જેવું વર્તન રાખ્યું હતું. પાંડવોને કુંતીની ખોટ પણ જણાતી નહોતી. ખાસ કરીને નકુળસહદેવને-પોતાના લાડકા નાનકડા કંથોને તેણે કદીયે આંખથી વેગળા કર્યા નહોતા. તેનામાં માતાનું વાત્સલ્ય, કાન્તાનો પ્રણય અને સખીનાં સૌખ્ય ઉભરાતાં હતાં.

x શ્રીકૃષ્ણ—પાંચલજર વર્ષથી હિંદના લાખ્ખો અને કરોડોના પ્રભુ મનાયેલા શ્રીકૃષ્ણ મહાભારતમાં યુદ્ધપ્રસંગે અર્જુનના સારથિતરીકે વિશેષ દર્શન દે છે. તેમના જીવનનો ઘણો કાળ મહાભારતની વસ્તુની બહારનો હોવાથી મહાભારતમાં તેનો ઉલ્લેખ નથી. ગોપીઓ સાથે તેમનો સંબંધ, રુકિમણીવિવાહ, સત્યભામાનો પ્રસંગ અને એવા બીજા અગત્યના પ્રસંગો મહાભારતમાં દૃષ્ટિગોચર થતા નથી. મહાભારતમાં તો શ્રીકૃષ્ણ નિપુણ તત્ત્વવેત્તા, મહાયોગી, વ્યવહારકુશળ અને નીઝર યોદ્ધાતરીકે આલેખાયા છે. જ્યાં ધર્મ અને અધર્મનો સંશય ઉપસ્થિત થતો, ત્યાં એક ધાથી બે કડકા કરનાર શ્રીકૃષ્ણે વ્યવહારોપયોગી માર્ગ સૂચવ્યો હતો. સાધ્ય સાધવામાં ધર્મધર્મનો વિવેક દૂર કરી, તાત્કાલિક ફલપ્રાપ્તિ માટે સુગમ સાધનોનો ઉપયોગ કરવા-માં કેશવ લગારે ઓસંગ

કુંતીમાતા

કુંતીમાતા શાણાં, વિચારશીલ, સ્વધર્મ પાળનારાં, દયાળુ અને સમયોચિત વર્તનવાળાં હતાં. પાંડુરાજના મરણ પછી તે પુત્રાના રક્ષણને માટે જીવ્યાં હતાં. છેવટે પુત્રાને રાજ્યપ્રાપ્તિને માટે ઉત્તેજ રાજ્ય મળ્યા પછી પુત્રના સમાધિસુખની પણ સ્પર્ધા લજી દઇને તે ગુરુજનની શુશ્રૂષા તથા તપ કરવા જંગલમાં ચાલ્યાં ગયાં હતાં; એ તેમની ધાર્મિકતાનો અદ્ભુત પૂરાવો છે.

અભિમન્યુ

અભિમન્યુ અર્જુનના જેવો લડવૈયો હતો. તે શૂરવીર, નિડર અને શસ્ત્રાસ્ત્રમાં કુશળ હતો. અર્જુન સંશયક યોદ્ધાઓને મારવા ગયો તે દિવસે દ્રોણગુરુએ નિર્માણ કરેલા ચક્રવ્યૂહમાં તે નિર્ભયતાથી પેડો હતો અને અનેક યોદ્ધાઓને મારી, હંદ્રાવીને ઠેઠ વ્યૂહના મધ્યસુધી પહોંચ્યો હતો. સાં તેને ઘણા મહારથીઓએ મળીને અધર્મથી મારી નાખ્યો હતો. તે શ્રીકૃષ્ણને તથા અર્જુનને ખુબજ વહાલો હતો. પાંડવોનો વંશ પણ તેનાથીજ આગળ ચાલ્યો છે.

વધ કરાવ્યો, સમાધિસ્થ દ્રોણાચાર્યનું શિર કપાવી નખાવ્યું, કાળનો નિર્ણય કરવામાં ભૂલાવામાં નાખી જ્યદ્રથનો નાશ કરાવ્યો, કાદવમાં ખુંપી ગયેલા રથચક્રને કાઢવાનો શ્રમ લેતા કર્ણનો નાશ કરાવી નાખ્યો અને ભીમસેનને સૂચના કરી દુર્યોધનની સાથળો ભાગી નખાવી, એ બધા પ્રસંગે ગોવિંદે તાત્કાલિક ક્ષણપ્રાપ્તિ થાય, તેવો માર્ગ લીધો હતો. શઠની સાથે શઠ થવું, એ ન્યાયે શ્રીકૃષ્ણે યુદ્ધમાં કૌરવો તરફ વર્તન ચલાવ્યું હતું.

શ્રીકૃષ્ણ નારાયણનો અવતાર હતા, એ સત્ય મહાભારતમાં સૌથી પ્રથમ કોઈને સમજાવ્યું હોય, તો તે ભીષ્મ હતા. શ્રીકૃષ્ણની શક્તિને ભીષ્મ સારી પેઠે ઓળખી ગયા હતા. યુદ્ધના ત્રીજા દિવસે અર્જુનને મૃદુ યુદ્ધ કરતો જોઈ, કેશવ હાથમાં ચક્ર લઈ ભીષ્મને મારવા દોડ્યા. સારે ભીષ્મ બોલ્યા કે, “હે કેશવ! આવો, આવો, આવો. હે ચક્રપાણિ! તમને મારા નમસ્કાર છે, મને પકડીને રથમાંથી નીચે નાખી દો. તમે મને મારી નાખશો, તો અહીં તેમજ પરલોકમાં મને ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત થશે.” વળી નવમા દિવસે જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ હાથમાં ચક્ર લઈ ભીષ્મને મારવા ધાયા, સારે ભીષ્મે કહ્યું, “આવો, આવો, પુંડરીકાક્ષ! હે દેવ! તમને મારા નમસ્કાર છે. હે માધવ! મને હમણાંજ મારી નાખો, ને રથમાંથી હેઠે નાખી દો. સંગ્રામમાં તમારે હાથે મૃત્યુ પામવાથી, હે દેવ! મારી સહગતિજ થશે. તમે મને કૃતાર્થ કીધો છે. હે ગોવિંદ! મને મારો, હું તમારો દાસ છું.” દ્રૌપદી, યુધિષ્ઠિર, વિદુર અને કર્ણ પણ શ્રીકૃષ્ણના ઐશ્વર્યને સમજી ગયાં હતાં. દુર્યોધન શ્રીકૃષ્ણને માયાવી ગણી કાઢતો હતો.

પાંડવો શ્રીકૃષ્ણને અનન્ય ભક્તિભાવથી જોતા હતા. તેમની સલાહવિના તેઓ કોઈ પણ દિવસ મહાન કાર્ય આરંભતા નહોતા. વાસુદેવ પણ પાંડવો ઉપર અપાર સ્નેહ રાખતા હતા. યુધિષ્ઠિરના ભોળપણને લીધે પાંડવો તેમજ દ્રૌપદી દુઃખી થતાં હતાં, એ શ્રીકૃષ્ણની ધ્યાનબહાર નહોતું. ખરું જોતાં મહાભારતનું યુદ્ધ યુધિષ્ઠિરના ભોળપણનુંજ પરિણામ હતું.

ભગવદ્ગીતાના તત્ત્વજ્ઞાનનો અધિકારી પાંચે પાંડવોમાં માત્ર અર્જુનજ હતો. કૃષ્ણે અર્જુનને ગીતામૃતનું પાન કરાવ્યું. કર્મ શું અને અકર્મ શું, આમ કિંકર્તવ્યમૂઠ થયેલા અર્જુનને ક્ષત્રિય-ધર્મનો સાચો બોધ કર્યા પછી મનુષ્યમાત્રનો સાચો ધર્મ કયો સંભવે છે, તે વાત શ્રીકૃષ્ણે ભાર દઈને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહી. કોઈને એમ સંદેહ ઉપજે કે, યુદ્ધ-ભૂમિ ઉપર અર્જુનને આટલી મોટી અષ્ટાદશાધ્યાયી ગીતા શ્રીકૃષ્ણે સંભળાવી હોય, એ સંભવતું નથી. આ સંદેહ અસ્થાને છે. સંસ્કૃત ભાષાનો તે સમય હતો; કહેનાર અને સાંભળનાર બંને સુપાત્ર, બુદ્ધિશાળી અને કુશાગ્ર-બુદ્ધિના હતા. વળી અત્યારે પણ અષ્ટાદશાધ્યાયી ગીતાનો મુખપાઠ કરનારાઓને વધારેમાં વધારે સવા કલાક જેટલો સમય લાગે છે. આ ગણતરી ધ્યાનમાં લેતાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન વચ્ચે થયેલો સંવાદ અર્ધા કલાકમાં સમાપ્ત થાય એ સંભવતિ છે. સમરાંગણમાં યુદ્ધને માટે તૈયાર થઈ ગોઠવાઈ ગયા પછી પણ આટલો સમય તો સહેજે મળી શકે. ભગવદ્ગીતા અસારે જે સ્વરૂપમાં આપણને મળી આવી છે, તેજ સ્વરૂપમાં કદાચ તેને મૂળ મહાભારતકારે નહિ આલેખી હોય છતાં

સાત્યકિ

સાત્યકિ યાદવ, અર્જુનનો શિષ્ય તથા ભક્ત હતો. તે શ્રીકૃષ્ણનો પ્રીતિપાત્ર, વિદ્વાન, ધાર્મિક, ચતુર, પ્રભાવશાળી, શસ્ત્રાસ્ત્રમાં નિપુણ, સમયજ્ઞ અને અર્જુનનું પ્રિય કરવા હમેશાં તત્પર રહેતો હતો.

ધૃષ્ટદ્યુમ્ન

ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પાંડવોનો સાળો અને શુભેચ્છક હતો. તે દ્રોણવધને માટે કવચ, હથિયાર તથા રથની સાથે અશ્વિકુંડમાંથી ઉત્પન્ન થયો હતો. તેણે મહાયુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્યને મારી પોતાના પિતાનું વૈર વાળ્યું હતું. તે શૂરવીર, રણધીર, શસ્ત્રાસ્ત્રસંપન્ન, બુદ્ધિમાન અને કૃતજ્ઞ હતો. પાંડવોની સાત અક્ષૌહિણી સેનાનું મુખ્ય સેનાપતિપદ તેને આપ્યું હતું અને તે તેણે યુદ્ધના છેલ્લા દિવસસુધા જાળવી રાખ્યું હતું.

ઘટોત્કચ

ભીમસેનથી હિડિંબામાં ઉત્પન્ન થયેલો રાક્ષસ ઘટોત્કચ મહાપરાક્રમી અને માયાબળથી સંપન્ન હતો. તેણે પાંડવોને તીર્થયાત્રાના પ્રસંગમાં ઘણી મદદ કરી હતી અને છેવટે ચૌદમા દિવસના રાત્રિ-યુદ્ધમાં કૌરવી યોદ્ધાઓને ગભરાવી નાખી રંગરાખ્યો હતો. કર્ણે અર્જુનને મારવામાટે રાખી મૂકેલી અમોઘ શક્તિનો ભોગ થઈ પડીને તેણે અર્જુનને ખચાવ્યો હતો. તે રાક્ષસી યોનિમાં ઉત્પન્ન થયો હતો; છતાં કૃતજ્ઞ અને એકનિષ્ઠ સ્વામીભક્ત હતો.

પાંડવપક્ષનાં પ્રકીર્ણ પાત્રો

આ વિના પાંડવપક્ષના મહાયોદ્ધાઓમાં વિરાટરાજ, તેનો પુત્ર, દુપદરાજ, શિખંડી, ધૃષ્ટકેતુ, જયત્સેન, પાંડ્યરાજ તથા ખીજ કેટલાએક વીર પુરુષો હતા. તેઓ પાંડવોના પક્ષમાં રહીને શાયર્પૂર્વક લડ્યા હતા અને છેવટે વીરહોહને પામી ગયા હતા.

તેમાં પ્રતિપાદન કરેલા સિદ્ધાંતો મૂળને આધારે સચવાઈ રહ્યા હોય એમ લાગે છે. ગીતાનો મૂળ સિદ્ધાંત ‘કર્મ કરો અને ફળ મળશે’ એજ છે. ઠોકર વાગે તેને લોહી નીકળે, એ જોટલું સ્પષ્ટ છે. તેટલોજ સ્પષ્ટ સંબંધ કર્મ અને ફળ એ બે વચ્ચે છે. આદર્શ સિદ્ધાંતોને વળગી રહેવા કરતાં જીવનમાં જે કાળે જે પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય, તે કાળે તે પ્રસંગને અનુકૂળ વર્તન રાખવું, એ ગીતાનો ખીજો સિદ્ધાંત છે. વડિલો, ગુરુ, ખાંધવો એ બધા તરફ સ્નેહભાવ રાખવો એ આદર્શ સિદ્ધાંત પણ રણાંગણમાં એ બધા શત્રુના રૂપમાં સામે આવીને ઉભા રહે, ચારે સાચા ક્ષત્રિયે તો તેમની સામે યુદ્ધ કરવું જ ઘટે, એ એનો નતિધર્મ; અને આદર્શને વેગળો મૂકી વ્યવહાર પાળવો એ મનુષ્યનો મુખ્ય ધર્મ. શ્રીકૃષ્ણે ઠોકી ઠોકીને અર્જુનને કહ્યું કે, “ભાઈ! યુદ્ધ કરવું એ અત્યારે તારો ધર્મ છે. આ પિતામહ, આ ગુરુ, આ ભાઈઓ, એ વિચાર અત્યારે તારે કરવાનો નથી. તારે તો યુદ્ધ કરવું. યુદ્ધમાં જય થશે કે પરાજય થશે, તેનો પણ તું વિચાર કરીશ નહિ; કારણ યત્ન કરવો એ તારા હાથમાં છે. યત્ન કર્યાનું શું ફળ મળશે, તેનો વિચાર કરવાનો પણ તને અધિકાર નથી.” ફળનું સ્વરૂપ સંદિગ્ધ હોવાને લીધે કર્મ કરનાર ઉત્સાહી મનુષ્ય ફળ ઉપરજ દષ્ટિ રાખીને જે કર્મ આરંભે તો તેનામાંથી ઉત્સાહ, સાહસ, દૈર્ય અને શક્તિ મંદ પડી જાય છે. મનુષ્યનું જીવન આમ નષ્ટપ્રાય થઈ જાય છે; માટેજ ફળ ઉપર દષ્ટિ નહિ રાખતાં કેવળ કર્મ તરફજ દષ્ટિ રાખવા શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને સૂચવ્યું હતું.

મહાભારતમાં પ્રત્યક્ષ થતી શ્રીકૃષ્ણની કેટલીક ચમત્કૃતિઓને કેટલાક સંશયની દષ્ટિએ નિહાળે છે. પાંચાલીનાં ચીર તેમણે પૂર્યાં, અર્જુનને વિરાટ સ્વરૂપનું દર્શન કરાવ્યું, વિષ્ણુસમયે ધૃતરાષ્ટ્રની સલામાં પણ તેમણે ચમત્કાર દેખાડ્યો હતો, નારાયણાસ્ત્ર ને બ્રહ્માસ્ત્રની અસરમાંથી અર્જુનને ખચાવ્યો હતો. આવા આવા ચમત્કારોમાં સંશય રાખવા જેવું કશું નથી. જે ઈશ્વરના અસ્તિત્વમાં અને તેના અવતારમાં આપણી માન્યતા હોય, તો શ્રીકૃષ્ણ અવતારી પુરુષ હતા, એટલાથીજ બધા સંશયોનો નિર્ણય થઈ જાય છે.

દુર્યોધન

પાંડવોનો કદો શત્રુ તથા કલિનો અંશાવતાર દુર્યોધન, અંધ દૃતરાષ્ટ્રનો મોટો પુત્ર હતો. તે રાજ્યલોભી, અહંકારી, ઇર્ષ્યાખેર, કાવાદાવાથી ભરેલો, ઝનુની, અયોગ્ય મહત્વાકાંક્ષાવાળો, દંભી, નફટ, ગુરુજનની આજ્ઞામાં ન રહેનારો, આપવડાઈ હાંકનારો અને પોતાની ઇચ્છાવિરુદ્ધ વર્તનારા શુભેચ્છકને પણ શત્રુની દૃષ્ટિથી જોનારો હતો. તેનામાં સદગુણો પણ હતા; પરંતુ તે ગુણો દુર્ગુણોનું સામ્રાજ્ય વધી જતાં બીજાઓના પણ સંહારકર્તા થઈ પડ્યા હતા. તે રાજનીતિમાં નિપુણ હતો. ધન તથા માનથી બીજાઓને પોતાના કરી લેવાની તેનામાં આવડત હતી અને તે કારણથીજ તે ભીષ્મ, દ્રોણાચાર્ય આદિ જેઓ પાંડવોના તરફ સમભાવથી જોતા હતા તેમને પણ પોતાના પક્ષમાં યુદ્ધ કરવા યોગ્ય શક્યો હતા. માત્ર સાધુ પુરુષ ધર્માવતાર વિદુરજી તેના ધનલોભમાં ફસાયા ન હતા, અને તેથીજ દુર્યોધન હમેશાં તેમને પોતાની આજી ઉચલાવી નાખનારા શત્રુતરીકે જ જોતો હતો. યુદ્ધ-સમયે પણ તે તટસ્થ રહ્યા હતા. દુર્યોધને પોતાના રાજ્યકાળમાં પ્રજાને અને માંડલિક રાજાઓને પ્રસન્ન રાખ્યા હતા; પરંતુ તેનો મુખ્ય હેતુ એજ સમગ્રય છે કે, કોઈ રીતે કોઈ અસંતુષ્ટ થતાં પાંડવો ફાવી જાય નહિ. તે ભીમસેનને પોતાનો કદો દુશ્મન માનતો હતો; પરંતુ તેના સામર્થ્ય આગળ તેનું કાંઈ પણ ચાલતું ન હતું. દુર્યોધન ધનુર્વેદાદિ શસ્ત્રવિદ્યા દ્રોણાચાર્યપાસે લણ્યો હતો, તેથી તે ઈતર આયુધોવડે પણ યુદ્ધ કરતો હતો; પરંતુ ગદાયુદ્ધમાં તો વળી ઘણોજ કુશળ હતો. તે અને ભીમસેન બન્ને બલરામની પાસે ગદાયુદ્ધ શીખ્યા હતા, પણ ભીમસેનના શારીરિક બળ આગળ તે નિર્બળ બની જતો હતો અને તેથી તે કર્તવ્યાકર્તવ્ય ભૂલી જઈને નૃશંસ કર્મ કરવા મંડી પડતો હતો. તે બીજાનાં છિદ્રો ખોળતો પણ પોતાનાં છિદ્રો જોતો નહિ; અને જ્યારે કોઈ તેને તે દેખાડતા, ત્યારે તે તેની અવજા કરતો હતો. આ હેતુથીજ તે જન્મસુધી વૈરાગ્યને શાંત કરી શક્યો ન હતો. આખા જીવનસુધી તે પાંડવોને પોતાના સત્રાટ્પદમાં વિદ્વંસ માનીને પાંડવોનાંજ સ્વપ્ને જોયા કરતો હતો; અને તેઓને કેવી રીતે ઉખેડી નખાય તેનીજ કોશીશ કર્યા કરતો હતો. આ વૈરપક્ષની દીક્ષા લઈને તેણે તેના અગ્નિમાંજ ભારતમાતાનાં રત્નરૂપ પુત્રોને હોમ્યા, હોમાન્યા તથા છેવટે પોતે પણ વીરની પેઠે યુદ્ધ કરી સો બ્રાતાઓની સાથે હોમાઈ જઈને ભારતભૂમિને નિસ્તેજ કરી મૂકી ! ખરેખર ! બીજાનું અનિષ્ટ ઇચ્છનાર પોતાનું કે બીજાનું કોઈનું પણ ઇષ્ટ સાધી શકતો નથી; અને અનેક જમાનાસુધી ઉલટો પોતાની અપકીર્તિજ મૂકી જાય છે. x

x દુર્યોધન—દૈવ શ્રેષ્ઠ કે પુરુષાર્થ ? આ પ્રશ્ન જેને ઉપસ્થિત થતો હોય તેણે દુર્યોધનનું દૃષ્ટાંત જોવું. પુરુષાર્થ ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખનાર અને દૈવને લેશ પણ ન ગણકારનાર દુર્યોધન આખરે દૈવથીજ હણાયો. ભીષ્મ, દ્રોણાચાર્ય, કૃપાચાર્ય જેવા બળવાન મહારથીઓને, પાંડવો તરફ તેમનો પક્ષપાત હતો છતાંયે પોતાના પક્ષમાં રાખવાનો સફળ પ્રયાસ દુર્યોધનનોજ હતો. તેની રાજનીતિને લીધેજ વીર, વૃદ્ધ અને સારાસારનો વિવેક સમજનારા ભીષ્મ જેવા યોદ્ધાઓ દુર્યોધનના અન્યાયી પક્ષમાં ઠેઠ સુધી રહ્યા અને લડતાં મરાયા. જેમ જેમ દુર્યોધન હારતો ગયો, તેમ તેમ 'પુરુષાર્થ' નકામો છે, દૈવ સર્વથા શ્રેષ્ઠ છે' એમ તેને લાગતું હતું. દુર્યોધનનું જીવન તપાસનાર હરકોઈને પણ એમ લાગ્યાવિના નજ રહે.

મહાભારત વાંચનારને પાંડવો તરફ પક્ષપાત થાય છે. જો મહાભારતકારે આવી વલણ ન લીધી હોત, તો દુર્યોધન કુશળ રાજનીતિજ્ઞતરીકે શ્રેષ્ઠ હતો, એમાં લગારે સંશય નથી. પિત્રાધ-ઓમાં દ્વેષ અનાદિકાળથી ચાલતો આવેલો હોય તેની તીવ્ર કટુતા હજી પણ જેવી ને તેવી જળવાઈ રહી છે. પાંડવોને તે જન્મથીજ ધિક્કારતો હતો. કર્ણ અને અર્જુન તેમજ દુર્યોધન અને ભીમસેન આ બંને વચ્ચે બાળપણથીજ ઇર્ષ્યા, દ્વેષ અને વેર ઉદ્ભવ્યાં હતાં. દુર્યોધનનો દ્વેષ, એટલી સીમા સુધી પહોંચી ગયો હતો કે પાંડવોને તસુપૂર પૃથ્વી આપવી નહિ, એવો તેણે સંકલ્પ કર્યો હતો. પોતાના જીવતાં તો તેણે પાંડવોને ખરેખર તસુપૂર ભૂમિ આપી નહોતી. એના દેહમાં પ્રાણ હતા ત્યાંસુધી એણે પાંડવોને જંપવા દીધા નહોતા.

ભીષ્મ અને દ્રોણાચાર્યને જોકે એણે પોતાના પક્ષમાં રાખી યુદ્ધમાં પાંડવો સામે લડાવ્યા હતા, છતાં દુર્યોધનને તેમના ઉપર વિશ્વાસ નહોતો. તેણે અનેકવાર ભીષ્મ તથા દ્રોણાચાર્યને મહેણાં મારી

ભીષ્મપિતામહ

શાંતનુથી ગંગામાં ઉત્પન્ન થયેલા વસુઓના અંશાવતાર ભીષ્મ જળહળતી દિગંત કીર્તિના ધામરૂપ છે. તે દૃઢ પ્રતિજ્ઞાવાળા, ધર્મમૂર્તિ, સત્યવાદી, વિદ્વાન, પ્રૌઢ, રાજ્યનીતિજ્ઞ, ઉદાર, જિતેન્દ્રિય, ગુણુજ્ઞ, સલાહકાર તથા સમભાવવાળા હતા. તેમણે પિતૃભક્તિથી પિતાના સંતોષને માટે પોતે રાજ્યાધિકારી છતાં રાજ્યનો ત્યાગ કર્યો હતો અને અખંડ બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળ્યું હતું. તેમની એ ભીષણ પ્રતિજ્ઞા અનુપમજ છે. તે યુદ્ધમાં પણ અદ્વિતીય હતા. તેમણે ક્ષત્રિયસંહારક પરશુરામની સાથે ત્રેવીસ દિવસસુધી અજિત યુદ્ધ કર્યું હતું અને છેવટે દેવાજાથીજ તે યુદ્ધ અંધ કરવામાં આવ્યું હતું. તે દુર્યોધનને વારંવાર સત્ય ઉપદેશ કરતા હતા; પરંતુ દુર્યોધન તે માનતો ન હતો. તેમણે પાંડવો સાથે સમાધાન કરવા દુર્યોધનને બહુ બહુ સમજાવ્યો; પણ તે ન સમજતાં જ્યારે યુદ્ધ કરવાનો જ નિશ્ચય થયો, ત્યારે પોતે દુર્યોધનના રાજ્યકાળમાં તેના અપૂર્વ માનસાથે રહેલા હોવાથી તેનાજ સેનાપતિતરીકે યુદ્ધભૂમિમાં આવ્યા; અને તેમણે ‘પુરુષ અર્થનો દાસ છે, અર્થ કોઈનો દાસ નથી’ આ રીતે યુધિષ્ઠિરને પોતાની સત્ય સ્થિતિ કહી દીધી. પછી વૃદ્ધ છતાં પણ તેમણે તરુણ યોદ્ધાની પેઠે દશ દિવસસુધી રણમાં ધૂમી રણુરંગ રાખ્યો; તથાપિ તે પાંડવોનેજ સત્યના પક્ષી માનીને તેમનુંજ શુભ ઇચ્છતા હતા તથા અંતે તેઓનોજ વિજય થનાર છે એમ માનતા હતા. તે વૃદ્ધનો બાણપ્રહાર બહુજ તીવ્ર થઈ પડતો હતો અને તેથી તેમણે શ્રીકૃષ્ણ પાસે પણ ચક્ર પકડાવ્યું હતું. આ તેમની અદ્ભુત શક્તિનો જ્વલંત નમુનો છે.

ભીષ્મપિતામહ પરમ ધર્મજ્ઞ તથા તત્ત્વજ્ઞાની હતા. તેમનું તે જ્ઞાન તેમની સાથેજ નષ્ટ ન થઈ જાય પણ આ લોકમાં જળવાઈ રહે, એ હેતુથી યુદ્ધ થઈ રહ્યા પછી શ્રીકૃષ્ણ યુધિષ્ઠિરને લઈને કુરુક્ષેત્રમાં જ્યાં બાણશય્યા ઉપર ભીષ્મ પડ્યા હતા ત્યાં ગયા હતા. તે સમય શ્રીકૃષ્ણની પ્રેરણાથી તથા યુધિષ્ઠિરની ઇચ્છાથી મહાત્મા ગાંધેયે રાજધર્મ, દાનધર્મ, આપત્તધર્મ અને મોક્ષધર્મ અનેક દૃષ્ટાંતો સાથે હૃદયંગમ થાય તે રીતે ઉપદેશ્યા હતા; કે જે અનુપમ ઉપદેશથી મહાભારતનો લગભગ ચતુર્થાંશ જેટલો શાંતિપર્વ તથા અનુશાસન પર્વ નામનો ભાગ ભરેલો છે. તેમનું એ અક્ષય શરીર હજી પણ અક્ષયજ રહેલું છે. x

કહી સંભળાવ્યું હતું કે, ‘તમે મારા આશ્રય નીચે પોષાયા છો, છતાં તમે પાંડવો તરફ પક્ષપાત રાખી યુદ્ધ કરો છો.’ ભીષ્મ-દ્રોણચાર્યને દુર્યોધનના આવા સ્વભાવથી ખોટું લાગ્યું હતું. દુર્યોધન વારે વારે કર્ણનાં વખાણ કરતો, ને તેના વડેજ યુદ્ધ જીતાશે, એમ કહી ચૂક્યો હતો.

દુર્યોધન જીભે મીઠો હતો. શલ્યને કર્ણનો સારથિ દુર્યોધનની મીઠી જીભજ ખનાવી શકી; એની મધુર વાણીવડેજ અશ્વત્થામા અને કર્ણ વચ્ચે થયેલું વાગ્યુદ્ધ શમ્યું હતું. દુર્યોધનની અમૃત-સમી વાણીથી ભોળવાઈ ધૃતરાષ્ટ્ર તેના કાર્યમાં હાજીહાજ ભણતો. પોતાના ભાણેજોને સજી ઈર્ષ શલ્ય દુર્યોધનના પક્ષમાં ભળ્યો, એ દુર્યોધનની રાજનીતિને લીધેજ બન્યું.

x ભીષ્મ—વસિષ્ઠઋષિની ઘેનુનું હરણ કરનાર આઠ વસુઓ ઋષિના શાપથી શરમીંદા થઈ મનુષ્યયોનિમાં કોને ત્યાં અવતાર લેવો એના વિચારમાં હતા, તેટલામાં તેમણે શાંતનુરાજને પરણવા જતાં ગંગાજી મળ્યાં. વસુઓને મળેલા શાપનો વૃત્તાંત જાણી ગંગાજી ખિન્ન થયાં, પણ વસુઓનું ભણું કરવાની ઇચ્છાથી આઠે વસુઓને પોતાને ત્યાં અવતાર લેવાની તેમણે સૂચના કરી. તેમણે વસુઓને ખાત્રી આપી કે, મનુષ્યયોનિમાં જન્મ થતાંજ તેઓ શાપ-મુક્ત થશે. માત્ર ઘો નામના વસુને પોતાના પુત્રતરીકે રાખી લેવાની તેમણે ઇચ્છા દર્શાવી. ગંગાજીની આ સૂચના-નુસાર આઠે વસુઓએ વારાફરતી શાંતનુ રાજને ત્યાં અવતાર લીધો. ગંગાજીએ તેમને જન્મતાંજ જળશાયી કરી શાપમુક્ત કરી દીધા. માત્ર ઘો નામના વસુને તેમણે પુત્રતરીકે રહેવા દીધો અને તેનું નામ દેવવ્રત પાડ્યું.

મત્સ્યગંધાથી મોહ પામી ભાન ભૂલેલા શાંતનુ રાજની ઉદાસીનતા જોઈ દેવવ્રતે યુક્તિથી પિતાના દુઃખનું કારણ જાણી લીધું. મત્સ્યગંધાના પિતા પાસે જઈ દુઃસાધ્ય પ્રતિજ્ઞા લઈ તેમણે પોતાને ત્યાં અપરમાનું સ્થાપન કર્યું. આમરણાંત બ્રહ્મચર્ય પાલન કરવાની પ્રતિજ્ઞાને લીધે દેવવ્રત પછીથી ‘ભીષ્મ’ નામથી ઓળખાવા લાગ્યા. એવું કહેવાય છે કે, પિતાને મનમોહના મળી, તેથી

ગુરુ દ્રોણાચાર્ય

ભરદ્વાજના પુત્ર દ્રોણાચાર્ય દારિદ્ર્યથી પીડાઈને કુટુંબ સાથે પોતાના મિત્ર દ્રુપદને ત્યાં ગયા હતા; પરંતુ દ્રુપદે તેમની મૈત્રી સ્વીકારવા ના કહીને તેમનું અપમાન કર્યું. દ્રોણાચાર્યને તે હાડોહાડ વ્યાપી ગયું, પણ બોલાવિના મનમાં જ વૈર વાળવાનો સંકલ્પ કરી તે ત્યાંથી હસ્તિનાપુરમાં આવ્યા. ત્યાં તેમણે કુરુવંશી કુમારોને તથા ઇતર રાજકુમારોને ધનુર્વિદ્યા શીખવી તૈયાર કર્યા અને તેઓની પાસે ગુરુ-દક્ષિણામાં દ્રુપદને બાંધી લાવવાની માગણી કરી. પ્રતાપી અર્જુનને તે કાર્ય કર્યું અને દ્રોણગુરુને દ્રુપદનું અર્ધું રાજ્ય આપ્યું. એ રીતે તેનું અર્ધું રાજ્ય લઈ તેઓ શાંત પડ્યા. આ તેમના અદ્ભુત પ્રભાવનો નમુનો છે. જો કે તેમણે ઘણા વિદ્યાર્થીઓને પોતાની શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યા શીખવી હતી, પરંતુ તેઓમાંથી અર્જુનને તેમની વિદ્યાનો ખરો રહસ્યજ્ઞ હતો. અર્જુનને પોતાની ચાલાકીથી તથા ગુરુભક્તિથી ગુરુનું ચિત્ત હરી લીધું હતું; અને તેથી જ દ્રોણાચાર્ય જે બ્રહ્માસ્ત્ર પોતાના પુત્રને પણ આપતાં આનાકાની કરતા હતા તે બ્રહ્માસ્ત્ર તેમણે પૂરેપૂરી ખુશીથી અર્જુનને આપ્યું હતું. દુર્યોધનના રાજ્યકાળમાં તેના તરફથી મળેલા સન્માનનો તેમણે યુદ્ધમાં તેના પક્ષમાં રહી પાંચ દિવસ સેનાપતિતરીકે રણમાં ધૂમી બદલો વાળ્યો હતો. એ પાંચ દિવસનું યુદ્ધ ઘણું ભયંકર તથા અવનવું નિવડ્યું હતું,

પિતાએ ઉમળકાથી પુત્રને વરદાન આપ્યું કે, 'તું ઇચ્છીશ ત્યારેજ તારું મરણ થશે.' આમરણાંત અસ્ખલિત બ્રહ્મચર્યના પાલનથી આવો અલભ્ય લાભ થાય તેમાં નવાઈ પણ શી હોય!

ભીષ્મે પરશુરામ પાસેથી ધનુર્વિદ્યા સંપાદન કરી હતી. એકવીસ વાર નક્ષત્રી પૃથ્વી કરનાર જન્મદગ્ધિના શિષ્ય ભીષ્મ પણ દુર્ધર્ષ અને અપ્રતિમ યોદ્ધા હતા. શાલ્વ અને કાશિરાજ સાથે એકીવખતે બાથ લીડી તેમને હરાવનાર ભીષ્મ અજ્ઞેય મનાવા લાગ્યા. ભીષ્મ કૌરવપક્ષનું કવચ હતા.

કૌરવપક્ષનું રક્ષણ ભીષ્મને લીધેજ થતું હતું, એમ કહેવામાં લેશ પણ અતિશયોક્તિ નથી. મહાભારતના અઢાર દિવસના સંગ્રામમાં દશ દિવસ સુધી તો ભીષ્મેજ યુદ્ધ કર્યું હતું. નારાયણના અવતાર મનાતા શ્રીકૃષ્ણની નિઃશસ્ત્ર રહેવાની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરાવનાર ભીષ્મ હતા. ભીષ્મે એ વાર કૃષ્ણ પાસે રથચક્ર ઉપડાવ્યું હતું. મહાભારતના યુદ્ધસમયે લગભગ ૧૩૫ વર્ષની વયે ભીષ્મ જ્યારે ધવાઈને બાણશય્યામાં પડ્યા, ત્યારે પિતાના વરદાનને લીધે એકદમ તે મૃત્યુવશ ન થયા. ઉત્તરાયણના સૂર્ય થતાંસુધી તેમણે પ્રાણવાયુને રોકી રાખ્યો.

રાજ્યતંત્રની અંદર રહીને રૈયતવર્ગનો પ્રત્યેક જણ પોતાના સ્વતંત્ર વિચારોને અમલમાં મૂકી શકતો નથી; રાજ્યપતિ જે કાંઈ કરે, તે બધું યોગ્યજ હોય, એમ પણ બનતું નથી; તેમ છતાં પ્રજાવર્ગ જ્યાંસુધી અમુક શાસનને સ્વીકારે, ત્યાંસુધી તે શાસનનાં કાર્યોને સામાન્ય રીતે અનુકૂળ થઈ જવું અને તેમાં સહાય કરવી, એ પ્રજાવર્ગનો સ્પષ્ટ ધર્મ છે. કૌરવોનો પક્ષ અન્યાયી હતો અને તે વાત ભીષ્મ જાણતા હતા; છતાં તેમણે કૌરવોને સહાય કરી તથા પાંડવોની સામે યુદ્ધ કર્યું. ભીષ્મનું આવું વર્તન મહાભારતકારનેયે નથી રુચ્યું; તેથી ભીષ્મના મુખમાંથી એમણે વચનો કહાવ્યાં છે કે:—

अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित्। इति सत्यं महाराज वद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवेः॥ (ભીષ્મ ૭)

અર્થાત—“પુરુષ અર્થનો દાસ છે, પણ અર્થ કાઢનારે દાસ નથી. હે મહારાજ! આ સત્ય છે. ખરેખર, કૌરવોએ મને અર્થથી બાંધી લીધો છે.”

આમ છતાંયે ભીષ્મનું દિલ સ્વાભાવિક રીતે પાંડવો તરફ આકર્ષાતું હતું. તેમણે ઘણી વાર દુર્યોધનને પાંડવો તરફ મમતા રાખવા સમજાવ્યો હતો, છતાં દુર્યોધને ઘણી વાર અપમાનથી પિતામહની અવગણના કરી હતી. ‘કૌરવોમાં રહેવું ને પાંડવોનો જય ઇચ્છવો’ એ પ્રચલિત લોકોક્તિ ભીષ્મના આવા વર્તનને લીધેજ ઉદ્ભવી લાગે છે.

શ્રીકૃષ્ણને નારાયણના અવતારતરીકે પ્રથમ ભીષ્મેજ ઓળખ્યા હતા. રાજસૂય યજ્ઞમાં અર્ધ્યપ્રદાનસમયે શિશુપાલ આદિ બળવાન નરેન્દ્રોના આક્ષેપો સહી લઈને પણ ભીષ્મે શ્રી-વાસુદેવને પ્રથમ અર્ધ્ય આપવાની યુધિષ્ઠિરને સૂચના કરી. યુદ્ધસમયે હાથમાં ચક્ર લઈ પોતાની સામે ધસી આવતા શ્રીકૃષ્ણને હાથે મરણ પામવા ભીષ્મ ઉત્કંઠિત થયા હતા. બાણશય્યા ઉપર રહે રહે પણ ભીષ્મ વારે વારે જનાર્દનની સ્તુતિ કરતા હતા.

દ્રોણાચાર્ય યુદ્ધમાં અહ્ભુત પરાક્રમ કરતા હતા; પરંતુ અર્જુન સામે આવી વિનય દેખાડતો, એટલે તે આધાપાછા થઈ જતા હતા. એજ પ્રેમનું પ્રાબલ્ય! તે અહ્ભુત પરાક્રમ કરી અનેક યોદ્ધાઓને હણી છેવટે અશ્વત્થામાને મરેલો જાણીને તથા ઋષિઓના ગુપ્તસંકેતથી હથિયાર ત્યજ દધને સમાધિસ્થ થયા; અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ને તેમનો શિરચ્છેદ કરીને પૂર્વવૈર વાળ્યું. દ્રોણગુરુ શમદમ-સંપન્ન, તપસ્વી, નિડર, સત્ય તથા સ્પષ્ટ બોલનારા, અદ્વિતીય શસ્ત્રાસ્ત્રવેતા, સર્વ વિદ્યામાં કુશળ, પ્રભાવશાળી, શિક્ષણકળામાં નિપુણ, રાજનીતિના જ્ઞાતા અને અહ્ભુત પરાક્રમી હતા. તેમને યુદ્ધ પ્રિય ન હતું, તથાપિ તે દુરાગ્રહી દુર્યોધનને ત્યજ શક્યા નહિ. તેઓ યુદ્ધમાં તેના તરફથી યથાસામર્થ્ય લડ્યા; પણ જ્ય તો પાંડવોનોજ ધ્વજતા હતા. તેઓ પ્રભાવશાળી આચાર્ય-તરીકે પોતાનું નામ અમર કરી ગયા છે. x

અશ્વત્થામા

દ્રોણગુરુનો પુત્ર અશ્વત્થામા ધનુર્વેદજ્ઞ, સમર્થ, બ્રાહ્મ તથા ક્ષાત્રતેજધી સંપન્ન અને વિદ્વાન છતાં સાહસી તથા ક્રોધી પણ હોતો. તે દુર્યોધનનો મિત્ર બનીને તેને અનુકૂળ રહેતો હોતો. તેનામાં ક્ષમાશક્તિ ન હોવાથી તેણે દ્રોણાચાર્યના આપેલા બ્રહ્માસ્ત્રનો દુરપયોગ કરી કુરુવંશના ક્ષયનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત કર્યો હતો. વળી યુદ્ધને છેલ્લે દિવસે તેણે પોતાના રાજા દુર્યોધનને પડેલો જોઈ, રાત્રે પાંડવોની છાવણીમાં અતિ દુષ્ટ કર્મ કર્યું હતું; અને તેથી તેને શ્રીકૃષ્ણે તથા વ્યાસે ત્રણ હજાર વર્ષસુધી નિર્જન અરણ્યમાં એકલવાયા રહેવાનો તથા દેહમાંથી પડેલી દુર્ગંધ નીકળવાનો શાપ આપ્યો હતો. એ પણ કૌરવપક્ષના અચેલા ત્રણ યોદ્ધાઓમાંનો એક હતો.

બ્રહ્મચર્ય, દીર્ઘ આયુષ્ય, અનુભવ અને ઉંડા અભ્યાસને લીધે ભીષ્મનું જ્ઞાન અગાધ હતું. શાન્તિપર્વમાં જ્ઞાનની મંજૂષાઓમાં અનુભવ, તત્ત્વજ્ઞાન અને મનુષ્યધર્મોનાં ગહન વચનો છલકાઈ જતાં દેખાય છે. યુદ્ધભૂમિ ઉપર વૃદ્ધ ભીષ્મ જેટલા ઉત્સાહથી ધૂમ્યા હતા, તેટલાજ ઉત્સાહથી તેમણે યુધિષ્ઠિરને શાન્તિનો પાઠ પઢાવવા યત્ન કર્યો હતો.

“પિતામહ એ પુરાણ અનુભવની મૂર્તિ છે. એમનું જ્ઞાન, એમની નીતિ અને એમના સદ્ગુણોમાં આ દેશની આશા છે, પણ અધર્મનો રાજનય જ્યારે તેને અધર્મના યુદ્ધમાં આગળ કરશે, ત્યારે યોગેશ્વર કૃષ્ણ પ્રતિજ્ઞા મૂકી શસ્ત્ર ધરશે અને ક્રિયાવાન અર્જુનને ધૃષ્ટતર કરશે, અને કન્યાના શરીરમાંથી પુરુષશરીરરૂપે પ્રકટ થયેલા શિખંડીને આગળ કરી વિચિત્ર વ્યૂહ રચશે. શિખંડીના સામા પિતામહ મનસ્વિતાથી અસ્ત્રપ્રહાર નહિ કરે અને શિખંડીની પાછળથી આવતાં બાણોને વશ થશે.....પિતામહ પડ્યા પછી પણ જીવે છે. સાત્ત્વિક વૃત્તિવાળા સુપાત્ર ધર્મમૂર્તિ યુધિષ્ઠિર પાસે શ્રીકૃષ્ણ યોગેશ્વર પિતામહના આટલા આયુષ્યનો પરમ લાભ લેવડાવે છે.”

(સરસ્વતીચંદ્ર, ભા. ૪ થો)

x દ્રોણાચાર્ય અને અશ્વત્થામા—પવનથી ઉડી જતા વસ્ત્રને લેવા જવા પ્રયત્ન કરતી ધૃતાચી અપ્સરાને વિવસ્ત્રા જોઈ, નદીને તીરે સૂર્યને અર્ધ્ય આપતા ભરદ્વાજઋષિનું ચિત્ત કામવિકારથી આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયું. કામવ્યાકુળતા ખેહદ વધી જવાને લીધે ઋષિનું વીર્ય સ્ખલિત થઈ ગયું. તે વીર્યને તેમણે દ્રોણ નામના પાત્રમાં ઝીલી લીધું; ને તેમાંથી જે બાળકનો જન્મ થયો, તેનું નામ દ્રોણ પાડવામાં આવ્યું. મહાભારતકાર દ્રોણના જન્મસંબંધે આમ ઉલ્લેખ કરે છે. સ્ત્રી-રજવિના એકલા પુરુષ-વીર્યથી બાળક ઉત્પન્ન થઈ શકે નહિ, એ સુપ્રજનનશાસ્ત્રનો નિયમ છે. એ નિયમ વિરુદ્ધ વેદવ્યાસે દ્રોણનો જન્મ વર્ણવવામાં શો ઉદ્દેશ રાખ્યો હશે, એ સમજાતું નથી.

અમાનૃક દ્રોણની બાલ્યાવસ્થા અને યુવાવસ્થા ઘણી રંક હતી. તેમણે પરશુરામ પાસેથી દિવ્ય અસ્ત્રવિદ્યા સંપાદન કરી હતી. અગ્નિવેશ નામના ઋષિને ત્યાં અભ્યાસ કરતાં તેમને બાલ્યાવસ્થામાં દ્રુપદની સાથે મિત્રાચારી થઈ હતી. ગુરુને ત્યાં શ્રીકૃષ્ણ અને સુદામાના જેવાજ આ બે જણા મિત્રો થઈ રહ્યા હતા. મિત્રાચારીના પ્રસંગમાં દ્રુપદે દ્રોણને ભવિષ્યમાં પોતાને રાજ્ય મળ્યા પછીથી સારો લાભ આપવાની આશા આપી હતી. અને મિત્રો ગુરુને ત્યાંથી છૂટા પડ્યા અને દ્રુપદ રાજ થયો. દ્રોણ એટલા બધા ગરીબ દશામાં હતા કે પોતાના પુત્ર અશ્વત્થામાને બાળપણમાં દૂધ આપવાને ગાયનું માધન પાડે ત્યાં દેવાથી, અને દૂધને માટે અશ્વત્થામાએ

કૃપાચાર્ય

શિકાર કરવા નીકળેલા શાંતનુરાજને એ બાળકોને નિરાધાર જોઈને કૃપાથી લીધાં અને તેથી તેઓનાં નામ કૃપ તથા કૃપી પાડ્યાં. તે પછી શરદાનક્ષત્રિ કે જે નિરંતર ધનુષ્યબાણ સાથે જ વિહાર કર્યા કરતા હતા, તેમણે આવીને કૃપાચાર્યનાં ગોત્રાદિક કહ્યાં તથા સંસ્કાર કરીને તેમને ધનુર્વેદાદિ વિદ્યા ભણાવી. એ કૃપાચાર્યજ કુમારોના પ્રથમ ગુરુ હતા. તેમણે જ તેઓને ધનુર્વેદાદિ વિદ્યા પણ શીખવી હતી; પરંતુ ઉન્મત્ત થઈ ગયેલા કુમારો ઉપર યથાર્થ છાપ પાડે એવા તેજસ્વી ગુરુની જરૂર હોવાથી ભીષ્મપિતામહે દ્રોણાચાર્યનો મેળાપ થતાં તેમને રાખી લીધા હતા. કૃપાચાર્ય સૌમ્ય પ્રકૃતિના, વિદ્વાન, સત્યવક્તા, ભીષ્મ તથા દ્રોણાચાર્યની શુદ્ધિને અનુસરનારા, યુદ્ધનિપુણ અને રાજ્યાશ્રિત હતા. તેમણે પણ યથાસામર્થ્ય યુદ્ધમાં ભાગ લીધો હતો. કૌરવપક્ષના બચેલા ત્રણ મહાયોદ્ધામાંના તે એક હતા. તે જનમેજયના સમયસુધી વિદ્યમાન હતા.

બાળહૃદ લીધેલી હોવાથી, દ્રોણે પાણીમાં લોટ મેળવી તેને દૂધનું રૂપ આપી અશ્વત્થામાને આપ્યું હતું. પોતાની રંક દશાનાં રૂઢ પુત્રને ભોગવવાં પડે છે, તેમ વિચાર આવતાં દ્રોણની આંખમાં આંસુ આંચ્યાં. તેમને દુપદ સાંભર્યો. દુપદ આ વખતે રાજ્ય થયો હતો. તેથી દ્રોણ દુપદના રાજ્યમાં આવવા નીકળ્યા; પણ રાજ્ય થયા પછી દુપદનો સખાભાવ મેળો પડી ગયો હતો એટલે કાટાંતૂટાં લૂગડાંમાં આવેલા દ્રોણનો તેણે તિરસ્કાર કર્યો. દ્રોણને ઘણું માઠું લાગ્યું, પણ પોતે એકલા હોવાથી તે વખતે કંઈ કરી શક્યા નહિ.

દ્રોણ કૃપાચાર્યની બહેન કૃપી વેરે પરણ્યા હતા. કૃપાચાર્ય કૌરવોને ત્યાં રહેતા હતા. પાંડવ-કૌરવો એક દિવસ રમત રમતા હતા, ત્યાં યોગ્યમત્કૃતિથી દ્રોણે પાંડવકૌરવોની પ્રીતિ મેળવી. ભીષ્મને ખબર થતાં તેમણે દ્રોણને પાંડવકૌરવોના ગુરુતરીકે નીમ્યા. દ્રોણગુરુએ પાંડવકૌરવોને અસ્ત્ર-વિદ્યા સંપૂર્ણ શીખવી. પોતાના પુત્ર અશ્વત્થામા કરતાં પણ તેમનો પ્રેમ અર્જુન તરફ વિશેષ હતો, અને તેથી તેને ઘણી ગુપ્ત વિદ્યાઓ શીખવી હતી.

ક્ષત્રિયોના સંસર્ગમાં આવીને અને કૌરવોના દરબારની ખટપટોનો પટ લાગ્યાથી દ્રોણાચાર્ય કેવળ બ્રાહ્મણ રહી શક્યા નહિ, તેમનામાં ક્ષાત્રતેજનાં કિરણોનો પ્રકાશ થવા માંડ્યો હતો. કૌરવ-પાંડવોને અસ્ત્રવિદ્યા શીખવી, ગુરુદક્ષિણામાં તેમણે દુપદનો પરાભવ કરવાની યાચના કરી. એકલો અર્જુન આ યાચનાને સફળ કરી શક્યો. પાંડવો ઉપર કૌરવો અત્યાચાર કરતા હતા, તેથી દ્રોણાચાર્યનો અંતરાત્મા વિદીર્ણ થઈ જતો હતો. દુર્યોધનના આભારતળે દબાયેલા-ચંપાયેલા હોવાથી દ્રોણાચાર્ય પ્રત્યક્ષ રીતે દુર્યોધનના પક્ષમાં રહ્યા, છતાં પરાક્ષ રીતે પાંડવોનો જ વિજય ઇચ્છતા હતા. શ્રીકૃષ્ણને ઈશ્વરાવતારતરીકે પ્રથમ ભીષ્મે અને પછી દ્રોણાચાર્યે જ ઓળખ્યા હતા. તેમની તો દૃઢ માન્યતા હતી કે, **યતો ધર્મસ્તતઃ કૃષ્ણો યતઃ કૃષ્ણસ્તતો જયઃ ॥** (દ્રોણ પર્વ) યુદ્ધારંભે યુધિષ્ઠિરને આમ કહીને જ તેમણે તેમને આશ્વાસન આપ્યું હતું.

યુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્ય દુર્ધર્ષ હતા. જ્યાંસુધી દ્રોણાચાર્ય હતા ત્યાંસુધી પાંડવો વિજય પ્રાપ્ત કરી શક્યા નહોતા. અર્જુન સાથે તેઓ મૃદુ યુદ્ધ કરતા અને તેથી જ અર્જુન જયદ્રથને મારવા શક્તિમાન થયો હતો. ભીષ્મના કરતાં દ્રોણાચાર્ય જ્યારે સેનાધિપતિ થયા, ત્યારે કૌરવપક્ષે પાંડવપક્ષ ઉપર સચોટ ઘા કર્યો હતા. અભિમન્યુ, ઘટોત્કચ વગેરે યોદ્ધાઓ દ્રોણાચાર્યના સમયમાં જ મરાયા હતા. જ્યારે કેમે કર્યા દ્રોણાચાર્ય મર્યા નહિ, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણના સંકેતથી ભીમે અશ્વત્થામા નામના હાથીનો નાશ કરી નાખ્યો અને સૈન્યમાં ખૂબ ઉડાડી કે, “અશ્વત્થામા મરાયો.” પુત્રના મરણનો સંશય પડવાથી દ્રોણાચાર્યે યુધિષ્ઠિરનાં વચનો ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો; ત્યારે યુધિષ્ઠિર અવ્યક્તમત્રવીદ્રાજન્હતઃ **કુંજર** **ઇત્યુત ॥** “પુત્ર મુઓ એ સમાચારથી ક્ષત્રિય જ્યાં અસ્ત્ર લગ્ને નહિ, ત્યાં તે બ્રાહ્મણ દ્રોણાચાર્યે ત્યજ્યાં. યુદ્ધકાળે અનેક ઋષિઓ રણક્ષેત્રમાં આવ્યા અને અધર્મને અર્થે કરવા માંડેલું યુદ્ધ પડતું મૂકવા દ્રોણાચાર્યને સૂચના કરી. એ ઋષિઓની સૂચનાએ દ્રોણાચાર્યનું હૃદય કંપાવ્યું. એ અવસ્થાએ શીર્ણ કરેલા બ્રહ્મવૃક્ષને ધૂષ્ટધુમ્ને તોડી પાડ્યું..... ધૂષ્ટતાવાળા પ્રકાશવાળો ધષ્ટધુમ્ન ક્ષત્રિયના ઘરમાં પ્રકટ થયો, તે બ્રાહ્મણત્વનો દુરુપયોગ કરનાર ગુરુજનને હણવા માટે.” (સરસ્વતીચંદ્ર, ભાગ ૪ થો) ભીષ્મની માફક દ્રોણાચાર્યને પણ દુર્યોધનનો અન્યાય માલ્યો હતો. તેમણે દુર્યોધનને પાંડવો

વિદુરજી

ધર્માવતાર વિદુર સાધુપુરુષ હતા. તેમને ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો તથા પાંડુના પુત્રો સમાન હતા; તેમ છતાં જ્યારે દુરાત્મા દુર્યોધને પાંડવોના વિનાશને માટે પ્રપંચો રચવા માંડ્યા, ત્યારે તે દુર્યોધનનાં કાવતરાંઓથી પાંડવોને બચાવવા તેમના સલાહકાર થઈ પડ્યા હતા. તે ભવિષ્યવેત્તાની પેઠે ભાવિ પરિણામ પણ કહેતા હતા અને તેમના કહેવા પ્રમાણે જ ફળ પ્રત્યક્ષ થતું હતું. દુર્યોધનના જન્મસમયે તેને ગધેડાની પેઠે ભૂંકતો સાંભળી વિદુરે તેને કુરુકુળસંહારના મૂળરૂપ જણાવી ત્યજ દેવા કહ્યું હતું; પણ પુત્રપ્રિય ધૃતરાષ્ટ્ર તેમ કરી શક્યા ન હતા. વિદુર બહુ સ્પષ્ટવક્તા હતા. તે દુર્યોધનના, તેના મળતીઆઓના તથા ધૃતરાષ્ટ્રના દોષો પણ તેઓની સમક્ષજ સંભળાવી દેતા હતા, સદુપદેશ આપતા હતા, અને શુભેચ્છા પણ રાખતા હતા; પણ તે દુર્યોધનને પાલવતું નહિ. તે ચીઢાધ જમને વિદુરનું અપમાન કરતો હતો તથા તેમને શત્રુ લેખતો હતો. વિદુર તેવી સ્થિતિમાં સુખને ખાતર પડી રહ્યા ન હતા; પરંતુ તેમને ધૃતરાષ્ટ્રના ઉપર અપૂર્વ અંધુપ્રેમ હતો, એટલે તેમનીજ સેવાનિમિત્તે તે ત્યાં પડી રહેતા હતા. છેવટે જ્યારે ધૃતરાષ્ટ્ર વનમાં ગયા, ત્યારે પણ તે તેમની સાથે વનમાં ગયા હતા અને ત્યાંજ તેમણે દેહ છોડ્યો હતો. તે પાંડવોના પરમ શુભેચ્છક, ધર્મના પક્ષકાર, વિદ્વાન, વિવેકી, ચતુર, નિતેન્દ્રિય, નીતિજ્ઞ તથા ઉત્તમ ઉપદેષ્ટા હતા. તેમની વિદુરનીતિ ઉત્તમ તત્ત્વોથી ભરેલી છે અને પ્રેમથી વંચાય છે. તે શ્રીકૃષ્ણના પરમ ભક્ત હતા અને તેથીજ વિષ્ટિ કરવા આવેલા શ્રીકૃષ્ણ ધૃતરાષ્ટ્રને ત્યાં મુકામ ન કરતાં વિદુરને ત્યાં ઉતર્યા હતા. એ હેતુથી લોકો કૃષ્ણચરિત્રમાં, દુર્યોધનના સમ્રાટવૈભવ આગળ વિદુરના અલ્પવૈભવને ભાજતું રૂપક આપી હજીસુધી વિદુરની ભાજ ગાય છે. તે અધર્મીઓનો પક્ષ કરી યુદ્ધમાં ઉતર્યા ન હતા. વિદુર પોતાની ધાર્મિકતાથી તથા સાધુતાથી અમર થઈ ગયા છે અને મહાભારતનાં પૃથોને દીપાવી ગયા છે.

કર્ણ

સૂર્યથી કુંતીની કુમારાવસ્થામાં ઉત્પન્ન થયેલો પણ ત્યજ દેવાથી અવિરથ નામના સૂતે ઉછેરેલો તથા તેનો પુત્ર ગણાતો કર્ણ, કૌરવપક્ષમાં અર્જુનના જેવો ધનુર્વેદજ્ઞ હતો. દુર્યોધનને અર્જુનનું પરાક્રમ જોઈને બહુ ગભરાટ થતો હતો; પરંતુ પરીક્ષાસમયે જ્યારે કર્ણે આવીને અર્જુનના જેવું પરાક્રમ કરી દેખાડ્યું, ત્યારથી તે તેને પોતાનો મિત્ર કરીને તથા તેને અંગદેશનું રાજ્ય આપીને પોતાને નિર્ભય માનતો હતો. ખરી રીતે કર્ણના આશ્રયથી નિર્ભય થવાને લીધેજ દુર્યોધને વૈરાગ્યને છેવટસુધી શાંત કર્યો ન હતો. દ્રોણગુરુ, કૃપાચાર્ય તથા ભીષ્મપિતામહના ઉપર દુર્યોધનને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ ન હતો. તે તેઓને ઉભયપક્ષી માનતો હતો, પણ કર્ણને તો પોતાનોજ ગણતો; એટલુંજ નહિ પરંતુ તે અર્જુનને અવશ્ય મારશે, એવો નિશ્ચય બાંધી બેઠો

સાથે દ્રેષ ન કરવા ધણો સમજાવ્યો, છતાં કર્ણની સલાહથી દુર્યોધન વારે વારે ગુરુનો તિરસ્કાર કરતો. આથી દુર્યોધનને સલાહ આપવાનું દ્રોણાચાર્યે ત્યજ દીધું.

દ્રોણાચાર્ય અને કૃપીનો પુત્ર અશ્વત્થામા ધણી નીચ ખુદ્ધિનો હતો. ધનુર્વિદ્યામાં પ્રવીણ, વિદ્વાન અને બળવાન હોવા છતાં તેનામાં આભિજ્ઞાનનો અભાવ હતો. સુસંસ્કારવિના તેણે વિદ્યાનો દુર-પયોગ કર્યો. “બ્રાહ્મણ વૈરનો પ્રેર્યો શું શું અનિષ્ટ અને અધર્મ કર્મ કરી બેસે તે જાણતું હોય તો અશ્વત્થામાનાં કર્મો જોવાં. સાક્ષરા વિપરીતા રાક્ષસા ભવન્તિ તેનું એ દૃષ્ટાંત છે.” (સરસ્વતીચંદ્ર, ભાગ ૪ થો) તેણે પિતાનું વેર લેવાને પાંડવો સામે નારાયણાસ્ત્રનો ઉપયોગ કર્યો. પાંડવોના ઉદ્ધતા બાળકોનો તથા પાંચાલોનો તેણે રાત્રિએ સંહાર કરી નાખ્યો. દુર્યોધનનું પ્રિય કરવાની તીવ્ર ઈચ્છામાં અંધ થવાથી તેણે પાંડવોના વંશનો નાશ કરવાને ઉત્તરાના ગર્ભ ઉપર બ્રહ્માસ્ત્રનો પ્રયોગ કર્યો. આમ નિરાધાર અને બાળહત્યાનું પાપ અશ્વત્થામાને લાગ્યું હતું. અર્જુનને હંફાવવા જેટલું અશ્વત્થામામાં બળ હતું. તેણે ધર્મથી યુદ્ધ કર્યું હોત, તો એનો સંહાર કરવાનું પાંડવોને ભારે થઈ પડત; પણ એના અધર્મેજ તેને નિસ્તેજ બનાવી દીધો. “દુષ્ટ અશ્વત્થામાને શિક્ષા એટલીજ થઈ કે તેના મસ્તકનો મણિ લઈ લેવામાં આવ્યો અને મસ્તકમણિહીન ચિરંજીવ થઈ આજસુધી જગતના શૂન્ય દેશોમાં એ કવણુન કર્યો કરે છે. (સરસ્વતીચંદ્ર, ભાગ ૪ થો)

* दानेश्वरी

જીતી શક્તિ કે કેમ, તે શંકાસ્પદ છે. અર્જુન વિચારશીલ હતો, પણ કર્ણ સાહસિક હતો. યુદ્ધમાં વિચારશીલ કરતાં સાહસિકને કાવવાની ધણી તક મળે છે. સાહસિક સ્વભાવને લીધે કૃતાંત જેવા પરશુરામ

શકુનિ

દુર્યોધનનો મામે શકુનિ, કપટકળામાં નિપુણ હતો. તે દુર્યોધનનો સલાહકાર હતો, દુર્યોધનની દુર્વાસનાઓને પ્રથમ તો તે રોકવા યત્ન કરતો; પણ પછી ભાણેજના આગ્રહને તામે થઈ તેને મદદ પણ કરતો હતો તથા દુર્યોધનની સાથે રહીને ધૃતરાષ્ટ્રને ઉંધા પાટા બાંધવામાં સામેલ થતો હતો. યુદ્ધરૂપી મહાઅનર્થનું કારણ ઘૂત ગણીએ તો તેનું કારણ મામે શકુનિ હતો. તેણે યુધિષ્ઠિરને ઘૂતમાં કેવળ કપટથી જ હરાવ્યા હતા; પણ યુદ્ધમાં તેની કપટકળા કામ લાગી નહિ અને તે છેવટે સહદેવને હાથે મરાયો તથા કપટીતરીકેનું નામ મૂકતો ગયો.

ધૃતરાષ્ટ્ર

અંધરાજ ધૃતરાષ્ટ્ર અહુશ્રુત હતો. તે કૃત્યાકૃત્યને સમજતો હતો, પણ કાનનો કાચો હતો. તે રાજકાર્યમાં ભીષ્મ, દ્રોણાચાર્ય, વિદુર અને કૃપાચાર્યની સલાહ લેતો હતો; તેમજ તે પાંડવોના સંબંધમાં પણ તેવીજ રીતે સલાહ લેતો હતો. કેટલીક વખતે તે પાંડવોને પણ અનુકૂળ થઈ

પાસે બ્રાહ્મણ બની કર્ણે દિવ્યાસ્ત્ર વિદ્યા સંપાદન કરી હતી. કર્ણનું કૌશલ્ય, બુદ્ધિ અને બળ જોઈ પરશુરામ તેના ઉપર ઘણા પ્રસન્ન થયા હતા. જ્યારે તેમણે એમ જાણ્યું કે, કર્ણ બ્રાહ્મણ નહિ પણ ક્ષત્રિય છે, ત્યારે પોતાની વંચના થયાથી તેમને ક્રોધ ચઢ્યો હતો; છતાં કર્ણની બુદ્ધિથી મુગ્ધ બનેલા હોવાથી પરશુરામે કર્ણને શાપની સાથેજ આશીર્વાદ પણ આપ્યો હતો. ‘મારી આગળ અર્જુન શી વિસાતમાં ?’ એ કર્ણનો ખ્યાલ જો કે ગર્વયુક્ત હતો, તોપણ અસ્થાને નહોતો.

સૂર્યનો પુત્ર કર્ણ કુંતીની કૌમાર્યવસ્થામાં જન્મેલો હોવાથી કુંતીએ તેને ત્યજ દીધો હતો, એટલે રાધા નામની દાસીએ તેને ઉછેર્યો હતો. કુંતીના આવા આચરણથી કર્ણ મરણપર્યંત સૂતપુત્ર કહેવાયો. શ્રીકૃષ્ણે જ્યારે તેને તેનાં સાચાં માળાપવિષે ચોખ્ખી વાત કરી, ત્યારે કર્ણને કુંતી ઉપર તિરસ્કાર આવી ગયો. પોતાના હૃદયકા સ્થાનનું કારણ કુંતી પોતેજ છે, જાણી તેને ઘણુંજ લાગી આવ્યું. તેણે શ્રીકૃષ્ણને મોઢે એ સંબંધે શોચ કર્યો. પોતે સૂતપુત્ર હોવાથી ભરસલામાં દ્રૌપદીએ સ્વયંવરસમયે તેનું અપમાન કર્યું હતું, તે તેના દિલમાં સાલતું હતું. કુંતીના આચરણથી તેના તરફ તિરસ્કાર આવ્યા છતાં, જ્યારે કુંતીએ કર્ણને બોલાવ્યો, ત્યારે માતાને પુત્ર વચન આપે, તેમ તેણે કુંતીને વચન આપ્યું હતું કે, ‘યુદ્ધમાં અર્જુનસિવાય પાંડવોમાંથી કોઈને પણ હું મારી નાખીશ નહિ.’ પાંડવો તો પાંચના પાંચજ રહેશે, એની એણે કુંતીને ખાત્રી આપી હતી. તેણે પોતાનું આ વચન પાળ્યું હતું. જ્યદ્રથનું મરણ થયું તે દિવસે ભીમ-સેન કર્ણના સપાટામાં આવી ગયો હતો, પણ કુંતીને આપેલું વચન સંભારીને કર્ણે તેને જીવતો જવા દીધો હતો.

કર્ણની દાનવૃત્તિ મહાભારતમાં સવિશેષ આકર્ષક બને છે. તે કવચ અને કુંડળ સાથે જન્મેલો હતો; અને અર્જુનનું-પોતાના પુત્રનું-ભણું કરવાની ઇચ્છાથી ઈંદ્રે તેનાં કવચકુંડળ લઈ લેવા બ્રાહ્મણનું રૂપ ધરી તેની પાસે આવવા નીકળ્યો. સૂર્યે પોતાના પુત્ર કર્ણને ચેતાવ્યો હતો કે, એની પાસે જ્યાંસુધી કવચકુંડળ છે, ત્યાંસુધી તેનું મૃત્યુ થનાર નથી. વળી ઇંદ્રે એને છેતરીને કવચકુંડળ લેવા આવનાર છે, એમ પણ તેને કહ્યું; ત્યારે દાનવીર કર્ણે કહ્યું કે, ‘મારાં અહોભાગ્ય કે મારે ઘેર ઇંદ્ર જેવો યાચક આવશે. પ્રાણુતે પણ હું ના તો નહિજ કહું.’ જ્યારે કર્ણનો આવો દૃઢ આગ્રહ દીડો, ત્યારે સૂર્યે તેને સૂચ્યું કે, ‘ઇંદ્ર પાસેથી તું અમોઘ શક્તિ બદલામાં માગી લેજે.’ કર્ણે તે પ્રમાણે શક્તિ મેળવી હતી. જ્યાંસુધી કર્ણ પાસે એ શક્તિ હતી, ત્યાંસુધી શ્રીકૃષ્ણે ડહાપણ વાપરી અર્જુનને કર્ણની સામે યુદ્ધ કરવા પ્રેર્યો નહોતો. ઘટોતકચ ઉપર જ્યારે એ શક્તિ વપરાઈ, ત્યાર પછીજ અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણ કર્ણની સામે યુદ્ધ કરવા લઈ ગયા હતા.

ગર્વથી ગળાઈ ગયેલા કર્ણનું બળ નંકામું હતું, એમ ભીષ્મપિતામહ સમજી ગયા હતા. કર્ણની શક્તિવિષે તેમનો સારો અભિપ્રાય હતો, પણ ગર્વને લીધેજ તેનો નાશ થશે એમ પિતામહ તેને વારંવાર કહેતા. ગર્વમાં દુર્યોધન કે કર્ણ એ બેમાંથી કોણ ચઢે, તે કહેવું મુશ્કેલ હતું. કર્ણના બળ ઉપર વિશ્વાસ હોવાથીજ દુર્યોધને યુદ્ધ આરંભ્યું હતું, પણ કર્ણઉપર વિશ્વાસ અને તેનું બળ તેને કામ ન લાગ્યાં તે નજ લાગ્યાં ! !

જતો; પરંતુ જ્યારે દુર્યોધનનો કોઈ દુષ્કાર્ય કરવામાં આવેલો જોતો, ત્યારે તેનું હૃદય પુત્રપ્રીતિથી અંધ થઈ જતું અને તે કર્તવ્યાકર્તવ્યને ભૂલી જઈ તથા વિદુરાદિની સલાહને પણ ન ગણકારી, દુર્યોધનનેજ અનુસરી જતો હતો. તે ઉપર ઉપરથી પાંડવોના સંબંધમાં ઠીક ઠીક બોલતો; પણ દુર્યોધનના ઉંડાણમાં રહેલી આખા રાજ્યની લોભી વાસના તેને દુર્યોધનના પક્ષમાં અનુકૂળ કરી તેના હૃદયના ઉંડાણમાં રહેલી આખા રાજ્યની લોભી વાસના તેને દુર્યોધનના પક્ષમાં અનુકૂળ કરી દેતી હતી. આંધળો રાજા છેવટે મોહવશ થઈને દુષ્કર્મમાં પણ સંમતિ આપતો હતો, પણ પાછળથી ગભરાતો હતો અને પોતે તે કૃત્યથી નિરાળો હોય તેવો દેખાવા યત્ન કરતો હતો. સર્વસંહારક મહા અનર્થના હેતુરૂપ ધૃતરાષ્ટ્રને ગણીએ તો તેમાં ખોટું કંઈ નથી; કારણકે ભીષ્મ, વિદુર પ્રભૃતિના ઉપદેશ માની લઈને પ્રથમથીજ ને તેણે દુર્યોધનને કબજે કર્યો હોત તો આ અનર્થનો પ્રસંગ આવત નહિ; પણ તેમ કરવામાં તેને પુત્રપ્રીતિ તથા ઉંડો રાજ્યલોભ આધક થઈ પડ્યાં હતાં. તે ઘણાજ બળવાન હતો. દુર્યોધનના મરણ પછી તેણે ભીષ્મને ભેટવા બોલાવ્યો, પણ મહાચતુરશિરોમણિ શ્રીકૃષ્ણ તેનો ભાવ સમજી ગયા અને તેમણે ભીષ્મસેનને બદલે એક લોભાંડની ભીષ્મસેનના જેવી જાડી પ્રતિમા તેની બાથમાં આપી. ધૃતરાષ્ટ્રે તેને બાથમાં ધાલી દબાવીને ચૂર્ણ કરી નાખી. આવું તેનું શરીરસામર્થ્ય હતું ! તે અસ્થિર વિચારનો હતો, વિદુરવિના તેને ચાલતું ન હતું. તે તેને પૂછતો, તેનું કહેવું સાંભળતો; પણ તે પ્રમાણે ચાલતો નહિ અને તેજ આ યુદ્ધરૂપી મહાન અનર્થનું કારણ હતો. x

x ધૃતરાષ્ટ્ર-પુત્રપ્રેમને લીધે કુળનો સંહાર થવા દેનાર ધૃતરાષ્ટ્ર જેમ આંખે અંધ હતો, તેમ વિવેકશૂન્ય હતો. તેના જીવનમાં કેટલીક એવી ક્ષણો આવતી કે પાંડુના પુત્રો તરફ તેને મમતા ઉત્પન્ન થતી હતી; પણ આવો મમત ઝાઝો સમય ટકી શકતો નહોતો. કાંઈક એવીજ સારી ક્ષણોમાં તેણે દ્રૌપદીને વસ્ત્ર-હરણનો પ્રસંગ પતી ગયા બાદ સભામાં વરદાન માગવા કહ્યું હતું. દુર્યોધનની દુષ્ટતા ધૃતરાષ્ટ્ર નહોતો જાણતો, એમ નહોતું. વારે વારે તે દુર્યોધનને મંદબુદ્ધિ, દુર્વિનોત વગેરેથી સંબોધતો. વળી દ્રોણાચાર્ય, ભીષ્મ અને વિદુરે તેને ખૂબ ચેતાવ્યો હતો. દુર્યોધનનાથી કુલ-ક્ષય થતો અટકાવવા વિદુરે ધૃતરાષ્ટ્રને ઘણો સમજાવ્યો હતો, છતાં દુર્યોધનને તે કાંઈ કહી શક્યો નહોતો. ગુણઅવગુણ જોયાવિના પુત્ર ઉપર અંધ વાતસલ્યભાવ રાખનાર પિતાની જે દશા થાય, તેજ દશા ધૃતરાષ્ટ્રની થઈ. પોતાની સમક્ષ સો પુત્રોને ઘણી ભયંકર રીતે મૃત્યુવશ થતાં તેણે જોયા, અને સો પુત્રોનો પિતા મરતી વખતે તો અપુત્રજ રહ્યો !

પાંડવોપ્રતિ દુર્યોધન પ્રત્યક્ષ અસૂચાભાવ રાખતો, પણ ધૃતરાષ્ટ્રને પરોક્ષ રીતે પાંડવોની તરફ ઈર્ષ્યા હતી. બાળક પાંડવોની કાર્તિ વધતી જોઈને કલ્પિકને બોલાવી ધૃતરાષ્ટ્રે મંત્ર સાંધ્યો. દુર્યોધન પાંડવોની સાથે ઘૂત રમવાને માટે ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞા લેવા આવ્યો, ત્યારે દુર્યોધને જેટલું પાંડવોવિરુદ્ધ કહ્યું, તે બધું દીર્ઘદષ્ટિ વાપર્યાવિના ધૃતરાષ્ટ્રે માની લીધું. આ સમયે વિદુરે તેને ઘણો સમજાવ્યો, ત્યારે ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું કે, “હું, ભીષ્મ ને તું આ બધા છીએ, વળી દૈવેજ ઘૂત નિર્માણ કર્યું છે; એટલે આપણાથી કાંઈ થઈ શકવાનું નથી. હે વિદુર ! મારા વ્યવસાયને નિંદવાની જરૂર નથી; કારણ આમાં હું દૈવનેજ બળવાન ગણું છું, તેનાથીજ આ બધું થાય છે.” કેવળ દૈવનુંજ અવલંબન કરનારની મૂર્તિરૂપ ધૃતરાષ્ટ્ર હતો. જે કાંઈ અનિષ્ટ થયું તે બધું દૈવથીજ થયું, એમ તેણે માન્યું હતું; અને તેની આ માન્યતાને લીધે દુર્યોધનને તે અનિષ્ટ કાર્યોમાંથી અટકાવી શક્યો નહોતો. ઘૂતસમયે જ્યારે યુધિષ્ઠિરે દ્રૌપદીને હોડમાં મૂકી, ત્યારે આખી સભા સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. રાજાએ તે ઘણો શોક થયો. ભીષ્મ, દ્રોણાચાર્ય અને કૃપાચાર્યને શરીરે પરસેવો થઈ ગયો. વિદુર બે હાથે માથું ઝાલીને મરણતુલ્ય થઈ ભૂમિ ઉપર બેસી પડ્યા.....પણ ધૃતરાષ્ટ્ર તો અત્યંત ખુશી થયો; અને વારે વારે પૂછવા લાગ્યો કે, “કોણ જીત્યું ? કોણ જીત્યું ?” ધૃતરાષ્ટ્રમાં આથી વધારે અધમતા બીજી કયી સંભવે ? “ધૃતરાષ્ટ્ર વંશ વધારનાર છે, તેને વત્સલતાનો ભય છે. દુર્યોધનની દુર્નીતિનું ભવિષ્ય તેના જન્મપ્રસંગે ધૃતરાષ્ટ્રને જાણવામાં આવ્યું હતું. દ્રૌપદીવસ્ત્રહરણના પ્રસંગે તેણે તે પુત્રની દુષ્ટતા પ્રત્યક્ષ કરી. શ્રીકૃષ્ણ યુદ્ધપ્રસંગ અટકાવવા પાંડવો પાસેથી આવ્યા ત્યારે પણ તેમજ થયું. ત્રણે પ્રસંગે જૂદા જૂદા મહાત્માઓએ ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું કે, તારા પુત્રનો નાશ કરવો અને કંઈ નહિ તો ત્યાગ આ. ૧૨

ગાન્ધારી

ધૃતરાષ્ટ્રની પત્ની ગાંધારી પંડિતા, કર્તવ્યાકર્તવ્યના વિવેકવાળા, અને થોડીક ક્રોધી છતાં પણ મહાન સતીશિરોમણિ હતી. તેણે પોતાનાં લગ્ન અંધપતિની સાથે થવાનાં છે, એ સાંભળતાંજ ‘મારે તેમનો દ્વેષ કરવો પડે નહિ’ એ હેતુથી તેણે પ્રથમથીજ પોતાની આંખે પાટો બાંધી લીધો હતો અને તે હમેશ રાખ્યો હતો; એ સમઘર્મિણી સતીના સતીત્વનું ગૌરવ છે. તે દુર્યોધનને અનિષ્ટકારક માનતી હતી અને દુર્યોધનના છંદને અનુસરતા પોતાના પતિને ગૌરવ સાથે તેમ કરવા ના પાડી ખરું સ્વરૂપ સમજાવતી હતી; તથાપિ આંધળો રાજા તેનું કહેવું માનતો નહિ. તે સત્યની હિમાયતી હતી તથા શાપ અને અનુગ્રહને માટે સમર્થ હતી. યુદ્ધપ્રસંગે દુર્યોધને પોતાને વિજય મળે તેવો આશીર્વાદ આપવા તેને રોજ રોજ કહ્યું હતું; પરંતુ ધર્માપ્રિય ગાંધારી ‘યતો ધર્મસ્તતો જયઃ-ન્યાં ધર્મ હશે ત્યાં જય થશે,’ એજ ઉત્તર આપતી હતી. તેનો પાતિત્રયપ્રભાવ એવો તેજસ્વી હતો કે, યુદ્ધ થઈ રહેતાં યુધિષ્ઠિરને પ્રથમ તેના ક્રોધનો તથા શાપનો ડર લાગ્યો હતો; અને તેથી તેમણે તુરત તેને શાંત કરવા શ્રીકૃષ્ણને મોકલ્યા હતા. તેમ છતાં ગાંધારીએ શ્રીકૃષ્ણનેજ કર્તાકારવતા માની ‘તમે તમારા કુળના પણ આ રીતે સંહારક થશો’ ઇત્યાદિ શાપ આપ્યો હતો. શ્રીકૃષ્ણે તેને અનુમોદન આપ્યું. તે સાધ્વી સ્ત્રી પોતાના પતિની સાથેજ રાજ્યમાં તથા વનમાં રહી, અને અંતે તેની સાથેજ દેહ ત્યજી પરલોકમાં ગઈ. આનું તેનું ઉજ્જવલ સતીત્વ હતું.

દુઃશાસન

દુર્યોધનનો નાનો ભાઈ દુઃશાસન ખારીલો, સાહસી, ઉદ્ધત, બળવાન અને શરો હતો. તે દુર્યોધનની ઇચ્છાને તાબે રહેનારો તેનો ભક્ત હતો. દ્રૌપદીના કેશોનું આકર્ષણ તથા તેનું વસ્ત્રહરણ, એ તેના ઉદ્ધત તથા નિર્લજ્જ કાર્યના નમુના છે. તે ધનુર્યુદ્ધ તથા ગદાયુદ્ધ સાફ કરતો હતો. ભીમસેને તેને રણભૂમિમાં પાડી તેની છાતી ઉપર આક્રમણ કરીને જ્યારે પૂછ્યું કે:—‘બોલ, કયે હાથે દ્રૌપદીના પવિત્ર કેશ પકડ્યા હતા?’ ત્યારે દુઃશાસને નિડર ધૃષ્ટતાથી પોતાનો હાથ દેખાડતાં ઉત્તર આપ્યો હતો કે, ‘अयं करिकराकारः पीनस्तनविमर्दनः। गोसहस्रप्रदाता च क्षत्रियांतकरः करः॥’ પુષ્ટ સ્તનને મર્દન કરનારો, હજારો ગાયો આપનારો અને ક્ષત્રિયોનો અંત કરનારો એવો આજ તે હસ્તિની સૂંઢના જેવો હાથ છે!’ ભીમસેને તરતજ તે હાથ ખેંચીને ઉખાડી નાખ્યો અને તેની છાતી ચીરી વીર પુરુષોની વચ્ચે તેનું રુધિરપાન કરીને પોતાની આગવી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરી હતી.

કૌરવપક્ષનાં પ્રકીર્ણ પાત્રો

આ વીર યોદ્ધાઓવિના કૌરવપક્ષમાં રાજા ભગદત્ત, ભૂરિશ્રવા, મદ્રદેશનો રાજા શલ્ય, કૃતવર્મા યાદવ, જયદ્રથ, સુદક્ષિણ, નીલ, ઉજ્જવિનીના રાજા, દુર્યોધનના ભાઈઓ, કર્ણનો પુત્ર વૃષસેન આદિ ઘણા યોદ્ધાઓ હતા; અને તેઓ દુર્યોધનના ઈર્ષ્યાપ્રિયી પ્રકટેલા રણયજ્ઞમાં હોમાઈ ગયા હતા. આટલાં બધાં પાત્રોની વિવિધતા એકજ ગ્રંથમાં સુગ્રથિત કરીને, શ્રીકૃષ્ણદ્વિપાયનમુનિએ, પોતાનું અદ્ભુત કલાવિધાન પ્રકટ કર્યું છે, એમાં જરાએ સંશય નથી.

તો કરવોજ, એ તારો રાજધર્મ છે; પણ એકે પ્રસંગે વસવ પિતા તે ઉપદેશ માની શક્યો નહિ. પાંડવપક્ષનો વિરોધ કરનાર દુષ્ટ પુત્રને શાસન કરવામાં જે પિતાની વતસલતા આડે આવશે, તે ધૃતરાષ્ટ્રની દુર્દશા પામશે.”

(સરસ્વતીચંદ્ર, ભાગ ૪ થો)

વૃદ્ધાવસ્થામાં હોવા છતાંયે ભીમસેનની લોભાની ભૂતિને કચડી નાખવાનું બળ ધૃતરાષ્ટ્રમાં હતું. વળી સંજય તેને જેમ જેમ યુદ્ધની વાત સાંભળાવતો હતો, તેમ તેમ જાણે યુવાન યોદ્ધો હોય, તેમ ધૃતરાષ્ટ્રનું વીર રક્ત ઉછળતું હતું. પાંડવોનું અનિષ્ટ સાંભળી મનમાં મલકાતો અને કૌરવપક્ષનું અનિષ્ટ સાંભળતાં ઉદ્વિગ્ન થઈ જતો ધૃતરાષ્ટ્ર જે અંધ ન હોત, તો કદાચ મહાભારતના યુદ્ધમાં તેણે યથાશક્તિ ભાગ લીધો હોત અને ભીષ્મની પેઠે ધૃતરાષ્ટ્ર ડોસો પણ પાંડવોની સામે પૂર્ણ પડતો. In the Gurukul Kangri Collection, Haridwar

મહાભારતની સમાલોચના

(વિદ્વદ્વ્યં શ્રીપાદ દામોદર સાતવલેકરજીના ઉપસાળ
નામના પુસ્તકના બંને ભાગોનો અનુવાદ)

૧-મહાભારત વાંચવાથી થતા લાભ

(૧) મહાભારતમાં પાંડવોના સમયનો તેમજ પાંડવોની પહેલાંના સમયનો ઇતિહાસ હોવા સાથે પાંડવોની પછીના સમયનો પણ થોડો ઘણો ઇતિહાસ છે. અર્વાચીનકાળના સનાતન વૈદિકધર્મી ભારતવાસીઓ મહાભારતકાળના પંચજનોનાજ વંશજો હોવાથી તેમણે પોતાના પૂર્વજોનો ઇતિહાસ વાંચવો અને તેનું મનન કરવું ખાસ જરૂરનું છે, એટલુંજ નહિ પણ એ તેઓનું કર્તવ્ય છે.

(૨) જ્ઞાનીઓ કહે છે કે, “ જેમને પ્રાચીન ઇતિહાસ નથી તેમને માટે ભવિષ્યમાં કંઈજ આશા નથી. ” ભારતવાસીઓને તો પ્રાચીન ઇતિહાસ છે, કેવળ ઇતિહાસજ નહિ પરંતુ દિગ્વિજયી, પ્રતિભાપૂર્ણ અને તેજસ્વી ઇતિહાસ હોવાથી ભારતવાસીઓના ભાગ્યમાં સૌભાગ્યના દિવસો પણ આવશે, એ તો નિઃશંક વાત છે. પણ એને માટે ભારતવાસીઓએ પોતાના પૂર્વજોના ભાગ્યશાળી અને પ્રતાપપૂર્ણ ઇતિહાસનું વાચન અને મનન પણ કરવુંજ જોઈએ. કેવળ ઇતિહાસના અસ્તિત્વથીજ કામ નહિ ચાલે, પરંતુ એ ઇતિહાસનું જેટલું પણ વાચન-મનન થશે તેટલાજ પ્રમાણમાં લાભ થવાનો સંભવ છે; અને એવું હોવાથી આ દિગ્વિજયનો પ્રતાપપૂર્ણ ઇતિહાસ પ્રત્યેક ભારતવાસીની સન્મુખ આવે તેમ થવું જોઈએ.

(૩) આ “ મહાભારત ” ઇતિહાસ હોવા છતાંયે “કાવ્ય” રૂપે લખાયેલો હોવાથી હરેક કક્ષાના માણસો તેનું વાચન કરી શકે છે. જનસમાજમાં લોકોની અનેક શ્રેણીઓ હોય છે અને દરેક શ્રેણીના લોકોની રુચિ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની હોય છે. એકને જે ગમે છે તે બીજાને નથી ગમતું; પરંતુ આ કાવ્યમય ઇતિહાસ તો એવા રૂપમાં લખાયો છે કે તેમાંથી પ્રત્યેક જાતનો માણસ રસાસ્વાદ લઈ શકે છે. આસ્તિક ભગવદ્ભક્ત તેમાં ભક્તિમાર્ગ જોઈ શકે છે; વેદાંતી તેમાંથી અંતરાત્માનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે; તર્કવાદી નૈયાયિક તેમાં યુક્તિવાદ જોઈ શકે છે; શાસ્ત્રજિજ્ઞાસુ તેમાંથી અનેક શાસ્ત્રોના સિદ્ધાંતો સમજી શકે છે; ઇતિહાસના અભ્યાસકને માટે તેમાં વિશાળ ક્ષેત્ર પડેલું છે; રાજદારી કુશળ માણસ તેમાં રાજનીતિ જોઈ શકે છે; વીરત્વપ્રેમીને તેમાં વીરત્વ દેખાય છે; ગૃહસ્થાશ્રમીને તેમાંથી ગૃહસ્થજીવનનાં દષ્ટાંત મળી શકે છે અને બ્રહ્મચારીને આદર્શ બ્રહ્મચારીઓનાં દષ્ટાંત મળી શકે છે. તાત્પર્ય એ છે કે, જેની જેવી પણ જિજ્ઞાસા હોય, તેવી હકીકતો અને પ્રેરણાઓ તે મહાભારતમાંથી જરૂર મેળવી શકે છે. આ મહાભારતનો ગ્રંથ આવો અપૂર્વ કાવ્યમય ઇતિહાસ છે.

(૪) સંભવ છે કે, અર્વાચીન જીવનકલહમાં આવશ્યક એવી કેટલીક બાબતોનો ઉલ્લેખ આ મહાભારતમાં નહિ હોય; પરંતુ મહાભારતમાં એટલી બધી બાબતોનાં વર્ણન છે કે, તેમાંથી આ સમયમાં પણ આપણને અનેકાનેક બોધ મળી શકે છે અને આપણા લોકોમાં મહાભારતનું જો યોગ્ય મનન થતું રહે તો આ સમયમાં પણ આપણા ભારત-વર્ષમાં ‘ નવીન જીવન ’ આવી શકે-જાગી શકે તેમ છે. આ કારણથી મહાભારતના મનનથી આ સમયમાં પણ અનેક લાભો થાય તેમ છે.

(૫) આ કેવળ ઇતિહાસજ હોત, તો તે ક્યારનોયે જૂનો થઈ ગયો હોત; પરંતુ આ તો “ ઐતિહાસિક કાવ્ય ” અથવા “ કાવ્યમય ઇતિહાસ ” છે, તેથી તે જૂનો હોવા છતાંયે હમેશાં નવીન જેવોજ રહ્યો છે અને તેથીજ દરેક સમયમાં આ ગ્રંથથી મહત્વપૂર્ણ બોધ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. આપણા જીવનમાં જેટલી અવસ્થાઓ હોય છે, તેથી કેટલાયેગણી અવસ્થાઓનું વર્ણન આ ગ્રંથમાં છે, એટલે પ્રત્યેક મનુષ્ય પ્રત્યેક અવસ્થામાં આ ગ્રંથના મનનથી બોધ ગ્રહણ કરી શકે છે.

(૬) મહાભારતકાળમાં ભારતવર્ષની ધાર્મિક, રાજનૈતિક, સામાજિક, આર્થિક, ઔદ્યોગિક તથા અન્ય પ્રકારની પરિસ્થિતિ કેવી હતી, તેનું ઉત્તમ ચિત્ર મહાભારતમાં હોવાથી તેના મનનથી અને તેની સાથે આપણી આજની દશાની તુલના કરવાથી જણાય છે કે, ગયાં પાંચ હજાર વર્ષોમાં આપણી ઉન્નતિ થઈ કે પડતી થઈ? એ બાબતનું જ્ઞાન થવાથી આપણને ભવિષ્યમાં કયો માર્ગ અને તે કેવી રીતે લેવો જોઈએ, તેનું પણ ઉત્તમ રીતે નિરાકરણ થઈ શકે છે. ઇતિહાસના મનનથી આ મહત્વનો લાભ થાય છે.

(૭) ભારતવર્ષની હિંદુજાતિમાં જે અનંત ભેદો છે, તેમાં એકતા થવી અત્યંત આવશ્યક છે. વિવિધ ભેદ હોવા છતાં પણ આપસમાં એકતા કરવાનો પ્રત્યક્ષ, ક્ષણદાયી અને ઉત્તમ ઉપાય મહાભારતમાં જેવો બતાવેલો છે, તેવો બીજા કોઈ પણ ગ્રંથમાં બતાવાયો નથી. તેથી કાશ્મીરથી તે કન્યાકુમારીસુધી અને સિંધથી તે બ્રહ્મદેશસુધી સમસ્ત ભારતખંડમાં એકતા કરાવનારો આ રાષ્ટ્રીય ગ્રંથ છે અને તેથીજ તેનો પાઠ પ્રત્યેક ઘરમાં હરહમેશ થવાની જરૂર છે.

(૮) જે રીતે આજકાલના ભારતવાસીઓનો બીજી જાતિઓ સાથે વિવિધ પ્રકારનો સંબંધ બંધાયો છે, તેવોજ પાંડવોના સમયમાં પણ અનેક દેશની જાતિઓ સાથે ભારતવાસીઓને ગાઢ સંબંધ હતો. પ્રાચીનકાળના ભારતવાસીઓએ બીજી જાતિઓ સાથે જે વર્તાવ કર્યો હતો, તે જોઈને આપણે આ સમયમાં પણ આપણેમાટે યોગ્ય બોધપાઠ લઈ શકીએ તેમ છીએ અને આગળ વધી શકીએ તેમ છીએ. આ દષ્ટિએ પણ મહાભારતનો પાઠ કરવાથી આપણને ઘણોજ લાભ થાય તેમ છે.

(૯) મહાભારતનું સૌથી પ્રાચીન નામ ‘ જય ’ એટલા માટે છે કે તેમાં આર્યોના દ્વિજિજ્ઞયનો ઉત્તમોત્તમ ઇતિહાસ સમાયેલો છે. સાધારણ ઇતિહાસ પણ બોધપ્રદ હોય છે, તો પછી વિજ્ઞયનો તેજસ્વી ઇતિહાસ તો નિઃસંદેહજ ઉત્સાહવર્ધક હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી. મહાભારત ગ્રંથ એવાજ ઉત્સાહ અને શૌર્ય-વીર્ય વગેરે વીરગુણોને ઉત્તેજિત કરવાવાળો છે; અને તેમ હોવાથી આ પરતંત્રતાના સમયમાં પણ આ ગ્રંથના પાઠથી અને મનનથી આર્યજાતિનો ત્વરાથી પુનરુદ્ધાર થઈ શકે તેમ છે.

(૧૦) મહાભારતમાં જાતીય, સામાજિક અને ધાર્મિક ઉન્નતિ તથા પ્રગતિનો જે ઇતિહાસ પ્રાપ્ત થાય છે, તે વાંચવાથી ધાર્મિક ભાવનાની ઉત્તમ વિશુદ્ધિ થાય છે; અને તેના મનનથી મનના સંકુચિત ભાવો દૂર થઈને ઉદારતા આવે છે. આજકાલ આપણા ધાર્મિક ભાવો બહુજ સંકુચિત બની ગયેલા હોવાથી તેને અધિક ઉદાર અને વિશાળ કરવામાટે મહાભારતનું વાચન-મનન ઘણુંજ ઉપયોગી થઈ શકે તેમ છે.

(૧૧) આપણા સનાતન આર્યધર્મના મૂળ આધારભૂત ‘વેદ’ છે. એ વેદગ્રંથનો અર્થ સમજવાને માટે બ્રાહ્મણાદિ ગ્રંથો પછી મહાભારત ગ્રંથની મદદ મળી શકે છે. મહાભારતમાં સ્થળે સ્થળે વેદમંત્રોનાં “કૂટસ્થળ” બોલી બોલીને બતાવેલાં છે. કેટલીયે જગ્યાએ વૈદિક રૂપકાલંકારની કથાઓનાં વર્ણન કરેલાં છે; કેટલાંયે સૂક્તોનાં સૂક્ત અને

મંત્રોના મંત્રો સ્તોત્રરૂપે આપેલા છે; અને કેટલીયે જગ્યાએ અન્યાન્ય યુક્તિઓથી વેદ-મંત્રોના અર્થ જોલીને બતાવવામાં આવ્યા છે. આમ હોવાથી જે માણસ ધર્મજ્ઞાનની ઇચ્છાથી વેદાધ્યયન કરી રહ્યો હોય, તેને પણ મહાભારતના મનનથી પુષ્કળ લાભ થાય છે, કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, વેદના અર્થનો નિરધાર કરવાનાં જે અનેક સાધનો મોજુદ છે, તેમાં મહાભારત પણ અગત્યનું સાધન છે; અને તેથી એ દષ્ટિએ પણ મહાભારતનું મનન બહુજ ઉપયોગી છે.

(૧૨) મહાભારતમાં અનંત શાસ્ત્રોનો ઉલ્લેખ છે. તે સમયના ઋષિમુનિઓ અને અન્યાન્ય વિદ્વાનો કેટકેટલા પ્રકારની વિદ્યાઓની ઉન્નતિમાટે પોતાનાં જીવન સમર્પણ કરતા હતા, તેનો ઘણોજ સરસ ખ્યાલ મહાભારત વાંચવાથી મળે છે. તેની તુલના આજકાલની આપણી વિદ્યા સાથે કરીએ તો તરતજ સમજાઈ જાય છે કે, આપણું વિદ્યાક્ષેત્ર ઘણુંજ નાનકડું થઈ ગયું છે. જો કે આ સમયમાં પણ બીજા દેશોમાં તો વિદ્યાનું ક્ષેત્ર ઘણુંજ વિસ્તાર પામી રહ્યું છે, પરંતુ આપણે ભારતવાસીઓ માટે તો વિદ્યાક્ષેત્રની વ્યાપકતા અત્યારે દિનપ્રતિદિન ઘટતીજ ચાલે છે; માટે આવી સ્થિતિમાં આપણે ભારતવાસીઓએ તો હવે પોતાના પ્રાચીન પૂર્વજોના જેવો વિદ્યાપ્રેમ તથા ચારિત્રપ્રેમ સારી પેઠે વધારવો જોઈએ અને ખાસ પ્રયત્નપૂર્વક પોતાનું વિદ્યાક્ષેત્ર તથા કાર્યક્ષેત્ર બહુજ વિશાળ કરવું જોઈએ.

(૧૩) મહાભારતકાળના આર્યોના દિગ્વિજયનું ક્ષેત્ર સમગ્ર ભૂમંડળ હતું. જેટલા પણ દેશો તેમની જાણમાં હતા, ત્યાં ત્યાં તેઓ પહોંચી ગયા હતા અને દિગ્વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો. કેઈપણ સ્થળે તેમનો “વિજયી ધ્વજ” અટક્યો ન હતો. આ સમયમાં આપણી દશા એથી ઉલટીજ છે. અત્યારે તો આપણને બીજા દેશોમાં પેસવા જેટલો પણ અધિકાર નથી. અત્યારે તો આપણું કાર્યક્ષેત્ર નોકરીસિવાય કશું પણ નથી. આવી વિપરીત દશામાં પણ પાંડવોના દિગ્વિજયનો ઇતિહાસ, આપણા કાર્યક્ષેત્રને વિસ્તૃત કરવાની દિશા જરૂર બતાવી શકે તેમ છે; અને તેમ હોવાથી આ પદ્ધતિ દશાને દૂર કરવામાં પણ મહાભારતના પાઠથી અત્યંત લાભ થાય તેમ છે.

(૧૪) જે ગ્રંથમાં જેટલાં ‘આદર્શ જીવનચરિત્ર’ હોય છે, તેટલો તે ગ્રંથ વધુ ઉપકારક નિવડે છે. કાવ્યમય ઐતિહાસિક ગ્રંથની ઉત્તમતાની એજ કસોટી છે; અને એ દષ્ટિએ તો આ મહાભારત “આદર્શ જીવનો” ની વિશાળ ખાણ છે, એમ કહેવામાં જરાયે અતિશયોક્તિ નથી. કેમકે એમાં સેંકડો મહાપુરુષોનાં આદર્શ જીવન એવાં ઉચ્ચ કોટિનાં છે કે જે દષ્ટિસમક્ષ રાખવાથી મનુષ્યમાત્રનો ઉદ્ધાર થઈ શકે તેમ છે. આ કારણથી પણ આ મહાભારતનો પાઠ પ્રત્યેક ભારતવાસીએ કરવો જરૂરનો છે. ભીષ્મપિતામહનું આદર્શ બ્રહ્મચર્ય, શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનું રાજનીતિકૌશલ્ય, અર્જુનનું શૌર્ય, કર્ણનું ઔદાર્ય, ધર્મરાજનું ધર્માચરણ વગેરે એવા અનેક આદર્શવાળા પુરુષો મહાભારતમાં છે, કે જેમની હકીકતો આપણા રાષ્ટ્રોદ્ધારના કાર્યમાં બહુજ સહાયક થાય તેમ છે; પરંતુ એ બધું તો ત્યારેજ થઈ શકે કે જ્યારે મહાભારતના વાચન-મનનનો સાર્વાત્રિક પ્રચાર થાય. માટે આ દષ્ટિએ પણ આપણા લોકોમાં આ ગ્રંથનો પ્રચાર અને ઉપયોગ પુષ્કળ થવાની જરૂર છે.

(૧૫) પ્રત્યેક સનાતન ધર્માભિમાની આર્ય-હિંદુના અંતઃકરણમાં મહાભારતવિષે આદરભાવ છે. ધર્મના વિષયમાં વેદની પછી મહાભારતજ પ્રમાણગ્રંથ ગણાય છે. તેને પાંચમો વેદ પણ એજ કારણથી કહે છે. ચાર વેદ પ્રસિદ્ધ છે અને પાંચમો વેદ તે આ મહાભારતજ છે. જે ગ્રંથની અઘાપિપર્યંત એટલી બધી ચોખ્ખતા મનાય છે તેનું પઠન આપણા

દેશમાં વધતું ચાલે, તો તેથી દેશને કેટલો બધો લાભ થાય તેમ છે, તેનો અનુભવ તો વાંચનાર પોતે જાણે તેને વાંચીને કરી શકે તેમ છે. નિઃસંદેહ તેના વાચન-પઠનથી મનુષ્ય ઉચ્ચ મનોભૂમિકામાં પહોંચી જાય છે, માટે મહાભારતના પાઠનો જેટલો પણ બની શકે તેટલો વધારે પ્રચાર કરવો એ પ્રત્યેક સમજી માનવનું કર્તવ્ય છે.

મહાભારતના પાઠથી અનંત લાભ થાય તેમ છે. આર્યોનાં જીવનોને ઉન્નતિની દિશા તરફ ઝોક આપવાનું સામર્થ્ય મહાભારત ગ્રંથમાં છે, તેના પાઠથી થતા લાભોનો અત્રે થોડોક ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. મહાત્મા ગાંધી, લોકમાન્ય તિલક અને બીજા અનેક આ સૈકાના મહાન નેતાઓએ પણ “મહાભારતના પાઠથી આર્યોનું રાષ્ટ્રીય જીવન ઓજસ્વી અને તેજસ્વી થઈ શકે તેમ છે” એવું એકમતે જાહેર કર્યું છે; આથી આ વિષયમાં વધારે લખવાની જરૂર નથી. જે કોઈ માણસ મહાભારતને વાંચશે તેજ માણસ તેની ખરી મહત્તા સમજી શકશે.

૨-મહાભારત ગ્રંથ સર્વ શાસ્ત્રોનો સારસંગ્રહ છે.

“વેદની દષ્ટિએ ગાથાઓના અર્થ નક્કી કરવા” એ સ્વાધ્યાય મંડળનો આઠમો ઉદ્દેશ વાચકો જાણે છે. ઇતિહાસ, પુરાણ અને બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં અનેકવિધ ગાથાઓ મોજુદ છે. તેના બરાબર સ્પષ્ટ અર્થ કરવાનો પ્રયત્ન અદ્યાપિપર્યંત કોઈએ કરેલો જણાતો નથી, એટલે એ વિષે પ્રયત્ન કરવો ખાસ જરૂરનો છે.

ગાથાઓનો વિચાર અમે કેટલાંયે વર્ષોસુધી કર્યો છે અને તેની તુલના વેદમંત્રો સાથે પણ કરી જોઈ છે. એ ઉપરથી અમને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે, વેદમંત્રોના આધારે ગાથાઓના જે અર્થ થશે, તેજ તેના બરાબર અર્થો હશે; તેથી તેના સાચા અર્થો પ્રકટ કરવામાટે વેદમંત્રો સાથે ગાથાઓની તુલના કરવી અત્યંત આવશ્યક છે.

પુરાણ અને ઉપપુરાણ એ ગ્રંથો બહુજ મોટા છે. તે એટલા મોટા છે કે એક માણસ તે પૂરા વાંચી પણ નહિ શકે; અને તેથી પુરાણોમાંની સર્વ કથાઓની તુલના વેદસાથે કરવી અને તે ‘વૈદિક છે કે નહિ’ એ વાતનો નિર્ણય કરવો, એ પણ તેને માટે લગભગ અશક્ય છે. કેટલાક વિદ્વાનો કલમને એકે સપાટે બધી પૌરાણિક કથાઓને ‘ગપ’ ઠરાવી દે છે, તો કેટલાક સજ્જનો તે કથાઓને સત્ય માને છે; પરંતુ યોગ્ય પ્રમાણસિવાય કોઈ પણ કથાને સત્ય કે અસત્ય માનવી અથવા ગપ ગણી કાઢવી એ તદ્દન અયોગ્ય છે. ઉદાહરણતરીકે ચંદ્રની કથા લેઓ. “ચંદ્ર, તારા અથવા રોહિણી નામની એક સ્ત્રીના સંબંધમાં આવવાથી તેમના સંભોગથી બુધની ઉત્પત્તિ થઈ.” અત્રે વિસ્તૃત કથા આપવાની જરૂર નથી, કેમકે તે કથાનો પૂરો સંબંધ બતાવવાની અહીં જરૂર નથી; પરંતુ ઉદાહરણ માટેજ એ કથાનો સંબંધ બતાવવાનો છે. કેટલાક લોકો કહેશે કે ચંદ્ર, રોહિણી અને બુધ, એ તો ગ્રહ તથા તારા હોવાથી તેમનું લગ્ન થઈ શકે નહિ, અને તેથી એ તો ‘ગપ’ છે. આ દષ્ટિએ સાચેજ એ ગપજ છે; કેમકે એ તો ગ્રહ અને તારા હોવાથી આપણા હાલના માનવસમાજમાં થાય છે તેવી રીતે તેમનું લગ્ન થયું પણ ન હતું-અને થઈ પણ શકે નહિ, એ વાત સાધારણ માણસો પણ જાણે છે. અને લોકો તે જાણે છે, એવી સંભવતઃ લેખકને પણ ખબર હોવી જોઈએ; છતાં પણ એવું કેમ લખ્યું હશે?

આ પ્રશ્નનો વિચાર શાસ્ત્રોક્ત યુક્તિપુરઃસર કરવો જોઈએ અને તેનેજ માટે વિશેષ અભ્યાસની આવશ્યકતા છે. ઉપરની કથામાં તારા અથવા રોહિણી તથા ચંદ્ર અને બુધની ‘યુક્તિ’ નું વર્ણન છે. યજુર્વેદમાં આ યુક્તિનો એટલો કે તેનો એક સરીમાંનો નિવાસકાળ નક્કી

કરી શકાય તેમ છે. અર્થાત્ કથામાં વર્ણવેલી એ વાત કેવળ ગપ નથી, પરંતુ જ્યોતિષને લગતી એક તદ્દન સાચી વાત છે. આ રીતે કથાનું મૂળસ્વરૂપ જોવાથી અનેક શંકાઓ દૂર થાય છે, તેથી કથાઓ અને ગાથાઓનાં મૂળ સ્વરૂપ જોવા-જાણવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે.

‘પુરાણ’ ગ્રંથોમાં બહુ જૂનામાં જૂની કથાઓનો સંગ્રહ થયો છે અને તેના કરતાં અર્વાચીન એવી ઐતિહાસિક કથાઓનો સંગ્રહ રામાયણ અને મહાભારત નામના ‘ઇતિહાસ ગ્રંથો’માં કરવામાં આવ્યો છે. સંગ્રહની દૃષ્ટિએ પુરાણોમાં ‘અગ્નિપુરાણ’ અને ઇતિહાસોમાં ‘મહાભારત’ શ્રેષ્ઠ ગ્રંથ છે.

આજકાલ જે પ્રમાણે ‘વિશ્વકોષ’ અર્થાત્ સારગ્રંથ બનાવવામાં આવે છે; તેજ પ્રમાણે પ્રાચીન ઋષિ મુનિઓના બનાવેલા એ ‘વિશ્વગ્રંથો’ છે. સર્વથી પ્રાચીન આર્યોનો વિશ્વકોષ “અગ્નિપુરાણ” હતો, અને ત્યારબાદ તૈયાર થયેલો વિશ્વકોષ તે “મહાભારત” છે. “વિશ્વકોષ” તેજ ગ્રંથ થઈ શકે છે, કે જે ગ્રંથમાં તે સમયસુધીનાં બનેલા સર્વ ગ્રંથોનો સાર આવી જાય છે. એજ રીતે આ મહાભારત પણ વિશ્વકોષ છે; કેમકે તેમાં તે સમયસુધીના સર્વ ગ્રંથોનો સાર મોજુદ છે. જુઓ:-

भूतस्थानानि सर्वाणि रहस्यं त्रिविधं च यत् । वेदा योगः सविज्ञानो धर्मार्थः काम एव च ॥
धर्मार्थकामयुक्तानि शास्त्राणि विविधानि च । लोकयात्राविधानं च सर्वे तद्दृष्टवानृषिः ॥
इतिहासाः सवैयाख्या विविधाः श्रुतयोऽपि च । इह सर्वमनुक्रांतमुक्तं ग्रंथस्य लक्षणम् ॥
(મહાભારત-આદિપર્વ અ. ૧, શ્લોક ૪૮-૪૯-૫૦)

અર્થાત્-સર્વ ભૂતોનાં સ્થાન, વિવિધ પ્રકારનાં સર્વ રહસ્યો, વેદ, યોગશાસ્ત્ર, વિજ્ઞાન, ધર્મશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર, લોકયાત્રાસંગ્રહી વિવિધ* શાસ્ત્રો, ઇતિહાસ, કથા વગેરે સર્વ બાબતોનું જ્ઞાન આ મહાભારતમાં સંગ્રહિત છે.

ઉપર જણાવેલું બધુંજ જ્ઞાન એમાં ભરેલું છે, એજ આ મહાભારતનું ખાસ લક્ષણ છે. સંપૂર્ણ જ્ઞાન-અર્થાત્ તેના લેખકના સમયનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન તેમાં એકઠું કરવામાં આવ્યું છે, એ વાત મહાભારતના લેખકેજ પોતે કહી છે. વળી વધુ પણ જુઓ:-

कृतं मयेदं भगवन् काव्यं परमपूजितम् ॥ ६१ ॥
ब्रह्मन्वेदरहस्यं च यच्चान्यत्स्थापितं मया । सांगोपनिषदां चैव वेदानां विस्तरक्रिया ॥ ६२ ॥
इतिहासपुराणानामुन्मेषं निर्मितं च यत् । भूतं भव्यं भविष्यं च त्रिविधं कालसंज्ञितम् ॥ ६३ ॥
जरामृत्युभयव्याधिभावभावविनिश्चयः । विविधस्य च धर्मस्य ह्याश्रमाणां च लक्षणम् ॥ ६४ ॥
चातुर्वर्ण्यविधानं च पुराणानां च सर्वशः । तपसो ब्रह्मचर्यस्य पृथिव्याश्चंद्रसूर्ययोः ॥ ६५ ॥
ग्रहनक्षत्रताराणां प्रमाणं च युगैः सह । ऋचो यजूंषि सामानि वेदाध्यात्मं तथैव च ॥ ६६ ॥
न्याय शिक्षा चिकित्सा च दानं पाशुपतं तथा । हेतुनैव समं जन्म दिव्यमानुषसंज्ञितम् ॥ ६७ ॥
तीर्थानां चैव पुण्यानां दिशानां चैव कीर्तनम् । नदीनां पर्वतानां च वनानां सागरस्य च ॥ ६८ ॥
पुराणां चैव दिव्यानां कल्पानां युद्धकौशलम् । वाक्यजातिविशेषाश्च लोकयात्राक्रमश्च यः ॥ ६९ ॥
यच्चापि सर्वगं वस्तु तच्चैव प्रतिपादितम् ॥ ७० ॥
(મહાભારત-આદિપર્વ અ. ૧)

અર્થાત્-મેં આ ભારતરૂપી એક અપૂર્વ કાવ્ય રચ્યું છે. તેમાં નીચે પ્રમાણેના વિષયો છે:-વેદોત્તું રહસ્ય; ઉપનિષદોત્તું તત્ત્વ; અંગ-ઉપાંગોની વ્યાખ્યા; ઇતિહાસ અને પુરાણોના વિકાસ; ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન એ ત્રણે કાળનું નિરૂપણ; વૃદ્ધાવસ્થા, મૃત્યુ, ભય, વ્યાધિ, ભાવ, અભાવ વગેરેનો વિચાર; ત્રિવિધ ધર્મ અને આશ્રમનાં લક્ષણ; ચારે વર્ણોના ધર્મ; પુરાણોમાં કહેલા આચાર; તપસ્યા અને બ્રહ્મચર્યનાં વર્ણન; પૃથ્વી, સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્ર,

* મીમાંસા, કોકશાસ્ત્ર, કામદંડી નીતિ વગેરે

તારા તથા ચારે યુગોનાં પ્રમાણ; ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અધ્યાત્મ આદિનો વિચાર; ન્યાય, શિક્ષા, ચિકિત્સા, દાન તથા પાશુપત આદિ મતોનો વિચાર; દિવ્ય જન્મ અને મનુષ્યજન્મનો વિચાર; પુણ્ય, તીર્થ, દિશા, નદી, પર્વત, વન, સાગર, દિવ્ય નગર વગેરેનાં વર્ણન તથા સર્વવ્યાપક આત્માનું વર્ણન કરેલું છે.

આ ભગવાન વ્યાસજીનું કથન વિચાર કરવા જેવું છે. મહાભારતના સ્વરૂપના એ વર્ણનમાં તેમણે “મેં કૌરવ-પાંડવોની કથા લખી છે” એમ કહ્યું નથી; પણ એવું કહ્યું છે કે, આ અપૂર્વ કાવ્યમાં આટલાં વિવિધ શાસ્ત્રોનું વર્ણન કરેલું છે. તેનું સ્પષ્ટ તાત્પર્ય એ છે કે, આ ગ્રંથમાં વિવિધ શાસ્ત્રોના સંગ્રહની વાત મુખ્ય છે, અને વિશિષ્ટ રાજાઓનાં વૃત્તાંતની વાત ગૌણ છે. અથવા એમ પણ કહી શકાય કે, કૌરવ-પાંડવોના કાવ્યમય ઇતિહાસનિમિત્તે આ મહાભારતમાં વિવિધ શાસ્ત્રોજ કહેવામાં આવ્યાં છે. જે વાચક મહાભારતનો અભ્યાસ કરતી વખતે આ મુખ્ય વાત બરાબર ધ્યાનમાં રાખશે તોજ તે અભ્યાસથી વધારેમાં વધારે લાભ મેળવી શકશે. અર્થાત્:-

(૧) મહાભારત એક અપૂર્વ કાવ્યગ્રંથ છે; (૨) કૌરવપાંડવોના ઇતિહાસનિમિત્તે તેમાં વિવિધ શાસ્ત્રોનું પણ વર્ણન છે; (૩) પૂર્વોક્ત વેદાદિ શાસ્ત્રોનો સંગ્રહ કરવો એ પણ આ ગ્રંથનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે અને (૪) આ ઉદ્દેશને અનુસરીને તેમાં વેદાદિ શાસ્ત્રોથી માંડીને બીજાં જે જે શાસ્ત્ર મહાભારતકાળમાં મોબુદ હતાં, તેનો પણ સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે.

અર્થાત્-આ ગ્રંથ વાસ્તવિક રીતે એક કાવ્યરૂપ સારગ્રંથ, વિશ્વકોષ (એનસાઇક્લોપીડિયા), સારસંગ્રહ અને સર્વશાસ્ત્રસારસંગ્રહ પણ છે. આ પ્રમાણે તેમાં બીજાં શાસ્ત્રોની સાથે સાથે ઇતિહાસ પણ છે. મહાભારત ગ્રંથની આ વિશેષતા વાચકોએ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. વ્યાસ ભગવાનની અન્ય પ્રતિજ્ઞા પણ અત્રે જોવા જેવી છે કે:-

ભારત વ્યપદેશેન હ્યામ્નાયાર્થશ્ચ દર્શિતઃ । (શ્રી ભાગવત ૧-૪-૨૮)

અર્થાત્-ભારતને બહાને વેદનાજ અર્થ પ્રદર્શિત કરેલા છે. વળી વધારેમાં બુઝો કે:-

સ્ત્રીશૂદ્રદ્વિજવંધૂનાં ત્રયી ન શ્રુતિગોચરા । કર્મશ્રેયસિ મૂઢાનાં શ્રેય એવં ભવેદિહ ॥

इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतम् । (શ્રી ભાગવત ૧-૪-૨૫)

અર્થાત્-“સ્ત્રી, શૂદ્ર અને દ્વિજવંધુ-એટલે કે મૂઢદ્વિજ, એ લોકો વેદશ્રુતિનો અર્થ નથી સમજી શકતા; તેથી એ મૂઢ માનવોને શ્રેય (કલ્યાણ) પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય મળી જાય એ હેતુથી વ્યાસમુનિએ ભારત નામનું આખ્યાન રચ્યું છે. એટલે કે જે મૂઢ મનુષ્યો પ્રત્યક્ષ વેદમંત્ર વાંચીને અર્થ નથી સમજી શકતા, તેમને વેદોક્ત સનાતન ધર્મનું જ્ઞાન આપવા માટે મહાભારતની રચના કરવામાં આવી છે; અને તેથી કરીને તેમાં ભારતની કથાના નિમિત્તે વેદનો અર્થજ પ્રકટ કરેલો છે.” વળી વધારેમાં બુઝો કે:-

एवं जन्मानि कर्माणि ह्यकर्तुरजनस्य च । वर्णयन्ति स्म कवयो वेदगुह्यानि हृत्पतेः ॥

(શ્રી ભાગવત ૧-૪-૩૫)

અર્થાત્-અકર્તા અજન્મા આત્માનાં કર્મ અને જન્મ કે જે વેદમાં ગુપ્ત રહેલાં છે, તેનુંજ કવિજનો કથાઓને બહાને વર્ણન કરે છે.

ઇત્યાદિ પ્રકારે (૧) અજન્મા અને અકર્તા આત્માનાં જન્મ અને કર્મોનાં વૃત્તાંત વિવિધ કથાઓમાં જોવામાં આવે છે, તે ગુપ્ત રીતે વેદમંત્રોમાં છે. (૨) આ વેદનાં તત્ત્વના અલંકારોમાં ફેરફાર કરીને અજ્ઞાન લોકોને સારી રીતે જ્ઞાન આપવા માટે કથાઓની રચના વિવિધ પ્રકારે

કરવામાં આવેલી છે. (૩) તાત્પર્ય એ છે કે, વેદનાજ અર્થ ભારતમાં કયાઓને બહાને બતાવ્યા છે.

પૂર્વોક્ત મહાભારતના વર્ણનમાં પણ “વેદ વગેરે શાસ્ત્રોના તત્ત્વનો વિચાર આ ગ્રંથમાં કરવામાં આવ્યો છે” એ વાત આવી ગયેલી છે, તેનું અનુસંધાન અહીં કરવું જોઈએ. અસ્તુ. આ રીતે વેદનો આશય તથા અન્યાન્ય શાસ્ત્રો અને મત-મતાંતરોનો સાર આ મહાભારતમાં છે, એ વાત અહીં સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

વાંચનાર જો મહાભારતને મનનપૂર્વક વાંચશે, તો તેને સેંકડો વિદ્યાઓ અને શાસ્ત્રોના સાર સ્થળે સ્થળે દેખાઈ આવશે. કોઈ ને કોઈ કથાનું મિષ આગળ કરીને તેમાં કોઈ ને કોઈ શાસ્ત્રનો સાર બતાવેલો છે. આ પ્રમાણે જેમાં કાવ્યમય ઇતિહાસ અને આટલાં બધાં વિવિધ શાસ્ત્રોનો સંગ્રહ એકત્ર કરવામાં આવ્યો હોય એવો આ એકજ અપૂર્વ ગ્રંથ છે; કેમકે તેની તુલના બીજા કોઈપણ મનુષ્યરચિત ગ્રંથ સાથે થઈ શકે તેમ નથી. જે સમયે આ અપૂર્વ ગ્રંથ રચાયો હતો, તે સમયે પણ તેની અપૂર્વતાનો અનુભવ વિદ્વાનોએ યોગ્ય રીતે કરેલો હતો. જુઓ:-

અજ્ઞાનતિમિરાંધસ્ય લોકસ્ય તુ વિચંચતઃ । જ્ઞાનાજ્ઞનશલાકાભેર્નેત્રોન્મીલનકારકમ્ ॥
ધર્માર્થકામમોક્ષાર્થૈઃ સમાસવ્યાસકીર્તનૈઃ । તથા ભારતસૂર્યેણ નૃણાં વિનિહિતં તમઃ ॥
પુરાણપૂર્ણચંદ્રેણ શ્રુતિજ્યોત્સ્નાઃ પ્રકાશિતાઃ । નૃબુદ્ધિકૈરવાણાં ચ કૃતમેતત્પ્રકાશનમ્ ॥
ઈતિહાસપ્રદીપેન મોહાવરણઘાતિના । લોકગર્ભમૃદ્ધં કૃત્સ્નં યથાવત્સંપ્રકાશિતમ્ ॥

(મહાભારત, આદિપર્વ અં ૧, શ્લોક ૮૪-૮૫-૮૬-૮૭)

અર્થાત્-અજ્ઞાની લોકોનું અજ્ઞાન દૂર કરીને આ મહાભારતરૂપી અંજનવડે જનતાનું જ્ઞાનનેત્ર ખોલી દેવામાં આવ્યું છે ! એમાં વ્યાસે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષને વિસ્તારપૂર્વક તેમ સંક્ષેપમાં પણ વર્ણવેલા હોવાથી તે ભારતરૂપી સૂર્યે માનવોનો અંધકાર દૂર કર્યો છે. પુરાણરૂપી પૂર્ણચંદ્રના ઉદયથી-એટલે કે ભારતગ્રંથરૂપી ચંદ્રનો ઉદય થવાથીજ શ્રુતિરૂપી ચાંદની પ્રગટ થઈ અને મનુષ્યોની બુદ્ધિરૂપી કમળો પ્રસન્ન થઈ ગયાં ! મોહરૂપી આવરણનો નાશ કરનારા આ મહાભારતરૂપી ઇતિહાસપ્રદીપથી મનુષ્યોના આંતરિક હૃદયમંદિરમાં અત્યંત ઉત્તમ પ્રકાશ પડી ચૂક્યો છે.

આ મહાભારતવિષેનું વર્ણન કંઈ અતિશયોક્તિભર્યું નથી. મહાભારતમાં સર્વ શાસ્ત્રોનો સાર હોવાથી અનેક શાસ્ત્રોના અધ્યયનનું કામ આ એક મહાભારતથી પણ થઈ શકે છે, એટલે તે જોતાં ઉપલું વર્ણન તદ્દન વાસ્તવિક છે. વળી પણ જુઓ કે:-

एकतश्चतुरो वेदा भारतं चैतदेकतः । पुरा किल सुरैः सर्वैः समेत्य तुलया धृतम् ॥
चतुर्भ्यः सरहस्येभ्यो वेदेभ्यो ह्यधिकं यदा । तदा प्रभृति लोकेऽस्मिन्महाभारतमुच्येत ॥
महत्त्वे च गुरुत्वे च ध्रियमाणं यतोऽधिकम् । महत्त्वाद्भारवत्त्वाच्च महाभारतमुच्यते ॥

(મહાભારત-આદિ અં ૧, શ્લોક ૨૭૧-૭૨-૭૩)

અર્થાત્-“પ્રાચીનકાળમાં સર્વે દેવતાઓએ એકઠા થઈને ત્રાજવાની એક બાબુએ ચારે વેદ અને બીજી બાબુએ મહાભારતને મૂકીને જોખતાં રહસ્યસહિત ચારે વેદો કરતાં મહાભારત ભારે થયું હતું ! તે દિવસથી લોકો તેને મહાભારત કહેવા લાગ્યા; કેમકે તે ભારેપણામાં તેમજ ગુરુપણામાં સર્વશ્રેષ્ઠ છે.”

ચારે વેદોની મળીને મંત્રસંખ્યા લગભગ વીસહજાર છે; અને આની શ્લોકસંખ્યા એક લાખની છે. અર્થાત્ શ્લોકસંખ્યામાં વેદોથી મહાભારત પાંચગણું મોટું છે અને તેથી તે વજનમાં પણ પાંચગણું હોવાનો સંભવ છે. આ ઉપરથી કોઈએ એમ ન સમજવું કે, તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ વેદો કરતાં મહાભારત શ્રેષ્ઠ છે. ઉપરના વર્ણનનું તાત્પર્ય એવું નથી. એ

વર્ણનમાં તો 'આકાર અને વજન'નીજ તુલના કરવામાં આવી છે. તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ વેદોનું મહત્ત્વ આજ મહાભારતમાં બીજી જગ્યાએ વર્ણવેલું છે, તેથી વજનની દૃષ્ટિએજ ઉપરનું વર્ણન જોવાનું છે. એમાં બીજી પણ વાત વિચારવા જેવી છે. તે એ છે કે, વેદ અને ઉપનિષદ તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ અત્યંત શ્રેષ્ઠ ગ્રંથ છે, પરંતુ તેને યથાર્થરીતે સમજનારા વિદ્વાનો હજારોમાં એકાદ જોજ હશે; પણ મહાભારતની કથાઓમાંથી બોધ લઈને સુસૂત્ર થયેલા માણસો અનેક મળી આવે છે. કેમકે તેમાં જે ધર્મશાસ્ત્રના વિષયનું પ્રતિપાદન કરેલું છે; તે અજ્ઞાની લોકો પણ સમજી શકે એવી સુગમ રીતે કરેલું છે. આ પ્રકારે એમાં ઇતિહાસની સાથે ધર્મતત્ત્વોનો બોધ પણ મળેલો હોવાથી મહાભારત વાંચવાથી નિઃસંદેહ વાચકોની અંદર "વ્યવહાર-ચાતુર્ય" આવી શકે છે, એ વિષે જુઓ કે:-

यो विद्याचतुरो वेदान्सांगोपनिषदो द्विजः । न चाख्यानामिदं विद्यान्नेव स स्याद्विचक्षणः ॥
अर्थशास्त्रमिदं प्रोक्तं धर्मशास्त्रमिदं महत् । कामशास्त्रमिदं प्रोक्तं व्यासेनाऽमितबुद्धिना ॥
श्रुत्वा त्विदमुपाख्यानं श्राव्यमन्यन्न रोचते । पुंस्कोकिलगिरं श्रुत्वा रुक्षा ध्वाक्षस्य वागिव ॥
अनात्रित्येदमाख्यानं कथा भुवि न विद्यते । आहारमनपाश्रित्य शरीरस्येव धारणम् ॥
(મહાભારત-આદિ. અ. ૨, શ્લોક ૩૮૨-૮૩-૮૪-૮૮)

અર્થાત્:-જે વિદ્વાન અંગોસહિત ચારે વેદ અને સંપૂર્ણ ઉપનિષદ જાણે છે, પરંતુ મહાભારતનું જોણે અધ્યયન નથી કર્યું તે વિચક્ષણ અર્થાત્ ચતુર નથી ગણાતો. અપાર બુદ્ધિવાળા વ્યાસદેવજીએ આ મહાભારત અર્થશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્રતરીકે રચેલું છે. જેમ કોયલનો મધુર અવાજ સાંભળ્યા પછી કોઈ કાગડાનો અવાજ સાંભળવા ઇચ્છતું નથી, તેમ મહાભારત કથાનું શ્રવણ કર્યા પછી મનુષ્યને બીજી કથા સાંભળવાની ઇચ્છા થતી નથી. જેમ ખાનપાનના આશ્રયવિના શરીર ધારણ કરી શકાતું નથી, તેમ મહાભારતના આધારવિનાનું કોઈ ઉપાખ્યાન બનેલું જણાતું નથી.

આ વર્ણન ઉપરથી પણ મહાભારતનું મહત્ત્વ તરતજ ધ્યાનમાં આવી શકે તેમ છે. વેદ અને ઉપનિષદ અવશ્ય તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથો છે, અને તેના પણ વાચન-મનનથી માણસ જ્ઞાનસંપન્ન થાય છે; પરંતુ ચતુરાર્ધ ગ્રાહ્ય કરવા માટે તો એવાજ પુરુષોનો ઇતિહાસ વાંચવો જોઈએ કે જેમણે વેદો અને ઉપનિષદોનું તત્ત્વજ્ઞાન પોતાના જીવનમાં ઉતાર્યું હોય, અને એ તત્ત્વજ્ઞાન મુજબનું જીવન ગાળવાને અંગે જેમણે વિરોધીઓ સાથે વિવિધ પ્રકારનાં યુદ્ધ ખેડ્યાં હોય. "સત્યધર્મનું પાલન કરવું જોઈએ" એવી જે વેદો અને ઉપનિષદોની આજ્ઞા છે, તેનું પાલન ધર્મરાજ અને હરિશ્ચંદ્રે કરી બતાવ્યું છે; અને વિરોધીઓ સાથે સત્યાગ્રહ કરીને પોતાનો અને સત્યનો વિજયકંઠો જગતભરમાં બજાવ્યો છે. માટે (૧) વેદની આજ્ઞાઓનો અને (૨) તેનું પાલન કરનારા સત્પુરુષોનાં જીવનચરિત્રોનો, એમ બન્ને બાબતોનો ઠીક ઠીક બોધ-પરિચય-હોય, તોજ માણસ ચતુર બની શકે છે. એજ વાત નીચેના શ્લોકમાં કહેલી છે:-

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् । विभक्त्यल्पश्रुताद्देवो माययं प्रतरिष्यति ॥

(મહા. આદિ. અ. ૧, ૨૬૭)

અર્થાત્-ઇતિહાસો અને પુરાણોથી વેદના અર્થ પ્રકાશિત કરવા જોઈએ; કેમકે અલ્પ-શ્રુત-અલ્પજ્ઞ માણસથી વેદને ભય રહે છે કે તે મારો દુરુપયોગ કરશે.+

+ વેદ, શ્રુતિઓ અને ધર્મશાસ્ત્રોનો અત્યારે ભક્તિયોગ અને જ્ઞાનયોગને બદલે કેવો દુરુપયોગ થઈ રહ્યો છે અને વામમાર્ગ જેવું પણ ચાલી રહ્યું છે, તે સમજી વાચકોથી અજ્ઞાત નથી. બધી ખરબાદીનો ઉપાય આદી દર્શાવવામાં કેવી અલ્પજ્ઞતા કે બડેખાંપણું અથવા તો લોકકીર્તિ ટકાવવાનાં કાંઈક રહેલાં છે, તે પણ સ્પષ્ટ જણાય છે. 0. ૩. ૫. ૬. ૭. ૮. ૯. ૧૦. ૧૧. ૧૨. ૧૩. ૧૪. ૧૫. ૧૬. ૧૭. ૧૮. ૧૯. ૨૦. ૨૧. ૨૨. ૨૩. ૨૪. ૨૫. ૨૬. ૨૭. ૨૮. ૨૯. ૩૦. ૩૧. ૩૨. ૩૩. ૩૪. ૩૫. ૩૬. ૩૭. ૩૮. ૩૯. ૪૦. ૪૧. ૪૨. ૪૩. ૪૪. ૪૫. ૪૬. ૪૭. ૪૮. ૪૯. ૫૦. ૫૧. ૫૨. ૫૩. ૫૪. ૫૫. ૫૬. ૫૭. ૫૮. ૫૯. ૬૦. ૬૧. ૬૨. ૬૩. ૬૪. ૬૫. ૬૬. ૬૭. ૬૮. ૬૯. ૭૦. ૭૧. ૭૨. ૭૩. ૭૪. ૭૫. ૭૬. ૭૭. ૭૮. ૭૯. ૮૦. ૮૧. ૮૨. ૮૩. ૮૪. ૮૫. ૮૬. ૮૭. ૮૮. ૮૯. ૯૦. ૯૧. ૯૨. ૯૩. ૯૪. ૯૫. ૯૬. ૯૭. ૯૮. ૯૯. ૧૦૦. ૧૦૧. ૧૦૨. ૧૦૩. ૧૦૪. ૧૦૫. ૧૦૬. ૧૦૭. ૧૦૮. ૧૦૯. ૧૧૦. ૧૧૧. ૧૧૨. ૧૧૩. ૧૧૪. ૧૧૫. ૧૧૬. ૧૧૭. ૧૧૮. ૧૧૯. ૧૨૦. ૧૨૧. ૧૨૨. ૧૨૩. ૧૨૪. ૧૨૫. ૧૨૬. ૧૨૭. ૧૨૮. ૧૨૯. ૧૩૦. ૧૩૧. ૧૩૨. ૧૩૩. ૧૩૪. ૧૩૫. ૧૩૬. ૧૩૭. ૧૩૮. ૧૩૯. ૧૪૦. ૧૪૧. ૧૪૨. ૧૪૩. ૧૪૪. ૧૪૫. ૧૪૬. ૧૪૭. ૧૪૮. ૧૪૯. ૧૫૦. ૧૫૧. ૧૫૨. ૧૫૩. ૧૫૪. ૧૫૫. ૧૫૬. ૧૫૭. ૧૫૮. ૧૫૯. ૧૬૦. ૧૬૧. ૧૬૨. ૧૬૩. ૧૬૪. ૧૬૫. ૧૬૬. ૧૬૭. ૧૬૮. ૧૬૯. ૧૭૦. ૧૭૧. ૧૭૨. ૧૭૩. ૧૭૪. ૧૭૫. ૧૭૬. ૧૭૭. ૧૭૮. ૧૭૯. ૧૮૦. ૧૮૧. ૧૮૨. ૧૮૩. ૧૮૪. ૧૮૫. ૧૮૬. ૧૮૭. ૧૮૮. ૧૮૯. ૧૯૦. ૧૯૧. ૧૯૨. ૧૯૩. ૧૯૪. ૧૯૫. ૧૯૬. ૧૯૭. ૧૯૮. ૧૯૯. ૨૦૦. ૨૦૧. ૨૦૨. ૨૦૩. ૨૦૪. ૨૦૫. ૨૦૬. ૨૦૭. ૨૦૮. ૨૦૯. ૨૧૦. ૨૧૧. ૨૧૨. ૨૧૩. ૨૧૪. ૨૧૫. ૨૧૬. ૨૧૭. ૨૧૮. ૨૧૯. ૨૨૦. ૨૨૧. ૨૨૨. ૨૨૩. ૨૨૪. ૨૨૫. ૨૨૬. ૨૨૭. ૨૨૮. ૨૨૯. ૨૩૦. ૨૩૧. ૨૩૨. ૨૩૩. ૨૩૪. ૨૩૫. ૨૩૬. ૨૩૭. ૨૩૮. ૨૩૯. ૨૪૦. ૨૪૧. ૨૪૨. ૨૪૩. ૨૪૪. ૨૪૫. ૨૪૬. ૨૪૭. ૨૪૮. ૨૪૯. ૨૫૦. ૨૫૧. ૨૫૨. ૨૫૩. ૨૫૪. ૨૫૫. ૨૫૬. ૨૫૭. ૨૫૮. ૨૫૯. ૨૬૦. ૨૬૧. ૨૬૨. ૨૬૩. ૨૬૪. ૨૬૫. ૨૬૬. ૨૬૭. ૨૬૮. ૨૬૯. ૨૭૦. ૨૭૧. ૨૭૨. ૨૭૩. ૨૭૪. ૨૭૫. ૨૭૬. ૨૭૭. ૨૭૮. ૨૭૯. ૨૮૦. ૨૮૧. ૨૮૨. ૨૮૩. ૨૮૪. ૨૮૫. ૨૮૬. ૨૮૭. ૨૮૮. ૨૮૯. ૨૯૦. ૨૯૧. ૨૯૨. ૨૯૩. ૨૯૪. ૨૯૫. ૨૯૬. ૨૯૭. ૨૯૮. ૨૯૯. ૩૦૦. ૩૦૧. ૩૦૨. ૩૦૩. ૩૦૪. ૩૦૫. ૩૦૬. ૩૦૭. ૩૦૮. ૩૦૯. ૩૧૦. ૩૧૧. ૩૧૨. ૩૧૩. ૩૧૪. ૩૧૫. ૩૧૬. ૩૧૭. ૩૧૮. ૩૧૯. ૩૨૦. ૩૨૧. ૩૨૨. ૩૨૩. ૩૨૪. ૩૨૫. ૩૨૬. ૩૨૭. ૩૨૮. ૩૨૯. ૩૩૦. ૩૩૧. ૩૩૨. ૩૩૩. ૩૩૪. ૩૩૫. ૩૩૬. ૩૩૭. ૩૩૮. ૩૩૯. ૩૪૦. ૩૪૧. ૩૪૨. ૩૪૩. ૩૪૪. ૩૪૫. ૩૪૬. ૩૪૭. ૩૪૮. ૩૪૯. ૩૫૦. ૩૫૧. ૩૫૨. ૩૫૩. ૩૫૪. ૩૫૫. ૩૫૬. ૩૫૭. ૩૫૮. ૩૫૯. ૩૬૦. ૩૬૧. ૩૬૨. ૩૬૩. ૩૬૪. ૩૬૫. ૩૬૬. ૩૬૭. ૩૬૮. ૩૬૯. ૩૭૦. ૩૭૧. ૩૭૨. ૩૭૩. ૩૭૪. ૩૭૫. ૩૭૬. ૩૭૭. ૩૭૮. ૩૭૯. ૩૮૦. ૩૮૧. ૩૮૨. ૩૮૩. ૩૮૪. ૩૮૫. ૩૮૬. ૩૮૭. ૩૮૮. ૩૮૯. ૩૯૦. ૩૯૧. ૩૯૨. ૩૯૩. ૩૯૪. ૩૯૫. ૩૯૬. ૩૯૭. ૩૯૮. ૩૯૯. ૪૦૦. ૪૦૧. ૪૦૨. ૪૦૩. ૪૦૪. ૪૦૫. ૪૦૬. ૪૦૭. ૪૦૮. ૪૦૯. ૪૧૦. ૪૧૧. ૪૧૨. ૪૧૩. ૪૧૪. ૪૧૫. ૪૧૬. ૪૧૭. ૪૧૮. ૪૧૯. ૪૨૦. ૪૨૧. ૪૨૨. ૪૨૩. ૪૨૪. ૪૨૫. ૪૨૬. ૪૨૭. ૪૨૮. ૪૨૯. ૪૩૦. ૪૩૧. ૪૩૨. ૪૩૩. ૪૩૪. ૪૩૫. ૪૩૬. ૪૩૭. ૪૩૮. ૪૩૯. ૪૪૦. ૪૪૧. ૪૪૨. ૪૪૩. ૪૪૪. ૪૪૫. ૪૪૬. ૪૪૭. ૪૪૮. ૪૪૯. ૪૫૦. ૪૫૧. ૪૫૨. ૪૫૩. ૪૫૪. ૪૫૫. ૪૫૬. ૪૫૭. ૪૫૮. ૪૫૯. ૪૬૦. ૪૬૧. ૪૬૨. ૪૬૩. ૪૬૪. ૪૬૫. ૪૬૬. ૪૬૭. ૪૬૮. ૪૬૯. ૪૭૦. ૪૭૧. ૪૭૨. ૪૭૩. ૪૭૪. ૪૭૫. ૪૭૬. ૪૭૭. ૪૭૮. ૪૭૯. ૪૮૦. ૪૮૧. ૪૮૨. ૪૮૩. ૪૮૪. ૪૮૫. ૪૮૬. ૪૮૭. ૪૮૮. ૪૮૯. ૪૯૦. ૪૯૧. ૪૯૨. ૪૯૩. ૪૯૪. ૪૯૫. ૪૯૬. ૪૯૭. ૪૯૮. ૪૯૯. ૫૦૦. ૫૦૧. ૫૦૨. ૫૦૩. ૫૦૪. ૫૦૫. ૫૦૬. ૫૦૭. ૫૦૮. ૫૦૯. ૫૧૦. ૫૧૧. ૫૧૨. ૫૧૩. ૫૧૪. ૫૧૫. ૫૧૬. ૫૧૭. ૫૧૮. ૫૧૯. ૫૨૦. ૫૨૧. ૫૨૨. ૫૨૩. ૫૨૪. ૫૨૫. ૫૨૬. ૫૨૭. ૫૨૮. ૫૨૯. ૫૩૦. ૫૩૧. ૫૩૨. ૫૩૩. ૫૩૪. ૫૩૫. ૫૩૬. ૫૩૭. ૫૩૮. ૫૩૯. ૫૪૦. ૫૪૧. ૫૪૨. ૫૪૩. ૫૪૪. ૫૪૫. ૫૪૬. ૫૪૭. ૫૪૮. ૫૪૯. ૫૫૦. ૫૫૧. ૫૫૨. ૫૫૩. ૫૫૪. ૫૫૫. ૫૫૬. ૫૫૭. ૫૫૮. ૫૫૯. ૫૬૦. ૫૬૧. ૫૬૨. ૫૬૩. ૫૬૪. ૫૬૫. ૫૬૬. ૫૬૭. ૫૬૮. ૫૬૯. ૫૭૦. ૫૭૧. ૫૭૨. ૫૭૩. ૫૭૪. ૫૭૫. ૫૭૬. ૫૭૭. ૫૭૮. ૫૭૯. ૫૮૦. ૫૮૧. ૫૮૨. ૫૮૩. ૫૮૪. ૫૮૫. ૫૮૬. ૫૮૭. ૫૮૮. ૫૮૯. ૫૯૦. ૫૯૧. ૫૯૨. ૫૯૩. ૫૯૪. ૫૯૫. ૫૯૬. ૫૯૭. ૫૯૮. ૫૯૯. ૬૦૦. ૬૦૧. ૬૦૨. ૬૦૩. ૬૦૪. ૬૦૫. ૬૦૬. ૬૦૭. ૬૦૮. ૬૦૯. ૬૧૦. ૬૧૧. ૬૧૨. ૬૧૩. ૬૧૪. ૬૧૫. ૬૧૬. ૬૧૭. ૬૧૮. ૬૧૯. ૬૨૦. ૬૨૧. ૬૨૨. ૬૨૩. ૬૨૪. ૬૨૫. ૬૨૬. ૬૨૭. ૬૨૮. ૬૨૯. ૬૩૦. ૬૩૧. ૬૩૨. ૬૩૩. ૬૩૪. ૬૩૫. ૬૩૬. ૬૩૭. ૬૩૮. ૬૩૯. ૬૪૦. ૬૪૧. ૬૪૨. ૬૪૩. ૬૪૪. ૬૪૫. ૬૪૬. ૬૪૭. ૬૪૮. ૬૪૯. ૬૫૦. ૬૫૧. ૬૫૨. ૬૫૩. ૬૫૪. ૬૫૫. ૬૫૬. ૬૫૭. ૬૫૮. ૬૫૯. ૬૬૦. ૬૬૧. ૬૬૨. ૬૬૩. ૬૬૪. ૬૬૫. ૬૬૬. ૬૬૭. ૬૬૮. ૬૬૯. ૬૭૦. ૬૭૧. ૬૭૨. ૬૭૩. ૬૭૪. ૬૭૫. ૬૭૬. ૬૭૭. ૬૭૮. ૬૭૯. ૬૮૦. ૬૮૧. ૬૮૨. ૬૮૩. ૬૮૪. ૬૮૫. ૬૮૬. ૬૮૭. ૬૮૮. ૬૮૯. ૬૯૦. ૬૯૧. ૬૯૨. ૬૯૩. ૬૯૪. ૬૯૫. ૬૯૬. ૬૯૭. ૬૯૮. ૬૯૯. ૭૦૦. ૭૦૧. ૭૦૨. ૭૦૩. ૭૦૪. ૭૦૫. ૭૦૬. ૭૦૭. ૭૦૮. ૭૦૯. ૭૧૦. ૭૧૧. ૭૧૨. ૭૧૩. ૭૧૪. ૭૧૫. ૭૧૬. ૭૧૭. ૭૧૮. ૭૧૯. ૭૨૦. ૭૨૧. ૭૨૨. ૭૨૩. ૭૨૪. ૭૨૫. ૭૨૬. ૭૨૭. ૭૨૮. ૭૨૯. ૭૩૦. ૭૩૧. ૭૩૨. ૭૩૩. ૭૩૪. ૭૩૫. ૭૩૬. ૭૩૭. ૭૩૮. ૭૩૯. ૭૪૦. ૭૪૧. ૭૪૨. ૭૪૩. ૭૪૪. ૭૪૫. ૭૪૬. ૭૪૭. ૭૪૮. ૭૪૯. ૭૫૦. ૭૫૧. ૭૫૨. ૭૫૩. ૭૫૪. ૭૫૫. ૭૫૬. ૭૫૭. ૭૫૮. ૭૫૯. ૭૬૦. ૭૬૧. ૭૬૨. ૭૬૩. ૭૬૪. ૭૬૫. ૭૬૬. ૭૬૭. ૭૬૮. ૭૬૯. ૭૭૦. ૭૭૧. ૭૭૨. ૭૭૩. ૭૭૪. ૭૭૫. ૭૭૬. ૭૭૭. ૭૭૮. ૭૭૯. ૭૮૦. ૭૮૧. ૭૮૨. ૭૮૩. ૭૮૪. ૭૮૫. ૭૮૬. ૭૮૭. ૭૮૮. ૭૮૯. ૭૯૦. ૭૯૧. ૭૯૨. ૭૯૩. ૭૯૪. ૭૯૫. ૭૯૬. ૭૯૭. ૭૯૮. ૭૯૯. ૮૦૦. ૮૦૧. ૮૦૨. ૮૦૩. ૮૦૪. ૮૦૫. ૮૦૬. ૮૦૭. ૮૦૮. ૮૦૯. ૮૧૦. ૮૧૧. ૮૧૨. ૮૧૩. ૮૧૪. ૮૧૫. ૮૧૬. ૮૧૭. ૮૧૮. ૮૧૯. ૮૨૦. ૮૨૧. ૮૨૨. ૮૨૩. ૮૨૪. ૮૨૫. ૮૨૬. ૮૨૭. ૮૨૮. ૮૨૯. ૮૩૦. ૮૩૧. ૮૩૨. ૮૩૩. ૮૩૪. ૮૩૫. ૮૩૬. ૮૩૭. ૮૩૮. ૮૩૯. ૮૪૦. ૮૪૧. ૮૪૨. ૮૪૩. ૮૪૪. ૮૪૫. ૮૪૬. ૮૪૭. ૮૪૮. ૮૪૯. ૮૫૦. ૮૫૧. ૮૫૨. ૮૫૩. ૮૫૪. ૮૫૫. ૮૫૬. ૮૫૭. ૮૫૮. ૮૫૯. ૮૬૦. ૮૬૧. ૮૬૨. ૮૬૩. ૮૬૪. ૮૬૫. ૮૬૬. ૮૬૭. ૮૬૮. ૮૬૯. ૮૭૦. ૮૭૧. ૮૭૨. ૮૭૩. ૮૭૪. ૮૭૫. ૮૭૬. ૮૭૭. ૮૭૮. ૮૭૯. ૮૮૦. ૮૮૧. ૮૮૨. ૮૮૩. ૮૮૪. ૮૮૫. ૮૮૬. ૮૮૭. ૮૮૮. ૮૮૯. ૮૯૦. ૮૯૧. ૮૯૨. ૮૯૩. ૮૯૪. ૮૯૫. ૮૯૬. ૮૯૭. ૮૯૮. ૮૯૯. ૯૦૦. ૯૦૧. ૯૦૨. ૯૦૩. ૯૦૪. ૯૦૫. ૯૦૬. ૯૦૭. ૯૦૮. ૯૦૯. ૯૧૦. ૯૧૧. ૯૧૨. ૯૧૩. ૯૧૪. ૯૧૫. ૯૧૬. ૯૧૭. ૯૧૮. ૯૧૯. ૯૨૦. ૯૨૧. ૯૨૨. ૯૨૩. ૯૨૪. ૯૨૫. ૯૨૬. ૯૨૭. ૯૨૮. ૯૨૯. ૯૩૦. ૯૩૧. ૯૩૨. ૯૩૩. ૯૩૪. ૯૩૫. ૯૩૬. ૯૩૭. ૯૩૮. ૯૩૯. ૯૪૦. ૯૪૧. ૯૪૨. ૯૪૩. ૯૪૪. ૯૪૫. ૯૪૬. ૯૪૭. ૯૪૮. ૯૪૯. ૯૫૦. ૯૫૧. ૯૫૨. ૯૫૩. ૯૫૪. ૯૫૫. ૯૫૬. ૯૫૭. ૯૫૮. ૯૫૯. ૯૬૦. ૯૬૧. ૯૬૨. ૯૬૩. ૯૬૪. ૯૬૫. ૯૬૬. ૯૬૭. ૯૬૮. ૯૬૯. ૯૭૦. ૯૭૧. ૯૭૨. ૯૭૩. ૯૭૪. ૯૭૫. ૯૭૬. ૯૭૭. ૯૭૮. ૯૭૯. ૯૮૦. ૯૮૧. ૯૮૨. ૯૮૩. ૯૮૪. ૯૮૫. ૯૮૬. ૯૮૭. ૯૮૮. ૯૮૯. ૯૯૦. ૯૯૧. ૯૯૨. ૯૯૩. ૯૯૪. ૯૯૫. ૯૯૬. ૯૯૭. ૯૯૮. ૯૯૯. ૧૦૦. ૧૦૧. ૧૦૨. ૧૦૩. ૧૦૪. ૧૦૫. ૧૦૬. ૧૦૭. ૧૦૮. ૧૦૯. ૧૧૦. ૧૧૧. ૧૧૨. ૧૧૩. ૧૧૪. ૧૧૫. ૧૧૬. ૧૧૭. ૧૧૮. ૧૧૯. ૧૨૦. ૧૨૧. ૧૨૨. ૧૨૩. ૧૨૪. ૧૨૫. ૧૨૬. ૧૨૭. ૧૨૮. ૧૨૯. ૧૩૦. ૧૩૧. ૧૩૨. ૧૩૩. ૧૩૪. ૧૩૫. ૧૩૬. ૧૩૭. ૧૩૮. ૧૩૯. ૧૪૦. ૧૪૧. ૧૪૨. ૧૪૩. ૧૪૪. ૧૪૫. ૧૪૬. ૧૪૭. ૧૪૮. ૧૪૯. ૧૫૦. ૧૫૧. ૧૫૨. ૧૫૩. ૧૫૪. ૧૫૫. ૧૫૬. ૧૫૭. ૧૫૮. ૧૫૯. ૧૬૦. ૧૬૧. ૧૬૨. ૧૬૩. ૧૬૪. ૧૬૫. ૧૬૬. ૧૬૭. ૧૬૮. ૧૬૯. ૧૭૦. ૧૭૧. ૧૭૨. ૧૭૩. ૧૭૪. ૧૭૫. ૧૭૬. ૧૭૭. ૧૭૮. ૧૭૯. ૧૮૦. ૧૮૧. ૧૮૨. ૧૮૩. ૧૮૪. ૧૮૫. ૧૮૬. ૧૮૭. ૧૮૮. ૧૮૯. ૧૯૦. ૧૯૧. ૧૯૨. ૧૯૩. ૧૯૪. ૧૯૫. ૧૯૬. ૧૯૭. ૧૯૮. ૧૯૯. ૨૦૦. ૨૦૧. ૨૦૨. ૨૦૩. ૨૦૪. ૨૦૫. ૨૦૬. ૨૦૭. ૨૦૮. ૨૦૯. ૨૧૦. ૨૧૧. ૨૧૨. ૨૧૩. ૨૧૪. ૨૧૫. ૨૧૬. ૨૧૭. ૨૧૮. ૨૧૯. ૨૨૦. ૨૨૧. ૨૨૨. ૨૨૩. ૨૨૪. ૨૨૫. ૨૨૬. ૨૨૭. ૨૨૮. ૨૨૯. ૨૩૦. ૨૩૧. ૨૩૨. ૨૩૩. ૨૩૪. ૨૩૫. ૨૩૬. ૨૩૭. ૨૩૮. ૨૩૯. ૨૪૦. ૨૪૧. ૨૪૨. ૨૪૩. ૨૪૪. ૨૪૫. ૨૪૬. ૨૪૭. ૨૪૮. ૨૪૯. ૨૫૦. ૨૫૧. ૨૫૨. ૨૫૩. ૨૫૪. ૨૫૫. ૨૫૬. ૨૫૭. ૨૫૮. ૨૫૯. ૨૬૦. ૨૬૧. ૨૬૨. ૨૬૩. ૨૬૪. ૨૬૫. ૨૬૬. ૨૬૭. ૨૬૮. ૨૬૯. ૨૭૦. ૨૭૧. ૨૭૨. ૨૭૩. ૨૭૪. ૨૭૫. ૨૭૬. ૨૭૭. ૨૭૮. ૨૭૯. ૨૮૦. ૨૮૧. ૨૮૨. ૨૮૩. ૨૮૪. ૨૮૫. ૨૮૬. ૨૮૭. ૨૮૮. ૨૮૯. ૨૯૦. ૨૯૧. ૨૯૨. ૨૯૩. ૨૯૪. ૨૯૫. ૨૯૬. ૨૯૭. ૨૯૮. ૨૯૯. ૩૦૦. ૩૦૧. ૩૦૨. ૩૦૩. ૩૦૪. ૩૦૫. ૩૦૬. ૩૦૭. ૩૦૮. ૩૦૯. ૩૧૦. ૩૧૧. ૩૧૨. ૩૧૩. ૩૧૪. ૩૧૫. ૩૧૬. ૩૧૭. ૩૧૮. ૩૧૯. ૩૨૦. ૩૨૧. ૩૨૨. ૩૨૩. ૩૨૪. ૩૨૫. ૩૨૬. ૩૨૭. ૩૨૮. ૩૨૯. ૩૩૦. ૩૩૧. ૩૩૨. ૩૩૩. ૩૩૪. ૩૩૫. ૩૩૬. ૩૩૭. ૩૩૮. ૩૩૯. ૩૪૦. ૩૪૧. ૩૪૨. ૩૪૩. ૩૪૪. ૩૪૫. ૩૪૬. ૩૪૭. ૩૪૮. ૩૪૯. ૩૫૦. ૩૫૧. ૩૫૨. ૩૫૩. ૩૫૪. ૩૫૫. ૩૫૬. ૩૫૭. ૩૫૮. ૩૫૯. ૩૬૦. ૩૬૧. ૩૬૨. ૩૬૩. ૩૬૪. ૩૬૫. ૩૬૬. ૩૬૭. ૩૬૮. ૩૬૯. ૩૭૦. ૩૭૧. ૩૭૨. ૩૭૩. ૩૭૪. ૩૭૫. ૩૭૬. ૩૭૭. ૩૭૮. ૩૭૯. ૩૮૦. ૩૮૧. ૩૮૨. ૩૮૩. ૩૮૪. ૩૮૫. ૩૮

આનું પણ એજ તાત્પર્ય છે કે, ઇતિહાસ અને પુરાણગ્રંથોમાં એવી કથાઓ છે કે જે વેદનાજ અર્થ દર્શાવવાવાળી છે. હકીકત આવી હોવાથી વેદના સાચા અર્થ જાણવામાટે ઇતિહાસો અને પુરાણોની કથાઓ જાણવી અત્યંત આવશ્યક છે; અથવા એમ પણ કહી શકાય કે, વેદના સાચા અર્થ જાણવાનાં અનેક સાધનોમાં “વેદના મૂળમંત્રો સાથે પૌરાણિક અને ઐતિહાસિક કથાઓની તુલના કરવી ” એ પણ એક (ખાસ મહત્ત્વનું) સાધન છે.

આ લેખમાળામાં અમે આગળ બતાવીશું કે, આ તુલના કેવી રીતે થઈ શકે તેમ છે અને તેથી સાચા અર્થ શોધવામાં કયી રીતે તથા કેવા સ્વરૂપમાં મદદ મળી શકે તેમ છે.

મનુષ્યે ચાર પુરુષાર્થ કરવા જરૂરના છે તથા તે ચારે પુરુષાર્થોની સિદ્ધિ બતાવનારા ઉપદેશ આ મહાભારતમાં વ્યાસદેવજીએ આપ્યા છે; તથા ઉપરના શ્લોકોમાં એથી પણ વધારે સ્પષ્ટ રૂપમાં કહેલું છે કે, મહાભારતમાં જે કથાઓ છે તેજ બીજે છે અને બીજા કોઈ પણ માનવકૃત ગ્રંથમાં એવી કોઈપણ કથા નથી કે જે મહાભારતની કથાનો આશ્રય લીધાસિવાય રચાઈ હોય. આનું સ્પષ્ટ તાત્પર્ય એજ છે કે, આ મહાભારત ગ્રંથ તે સમયનાં સર્વ શાસ્ત્રો અને વિવિધ ગ્રંથોનો એક પ્રકારનો “સારસંગ્રહ ગ્રંથ” છે; અને તેની રચનામાં સંપાદક અથવા લેખકે એવી યોજના કરી છે કે, તેમના સમયના સઘળા ગ્રંથોનું સારભૂત તત્ત્વજ્ઞાન તેમાં એકઠું થઈ જાય; તથા એવો કોઈપણ ગ્રંથ ન રહે કે જેનું સારભૂત તત્ત્વજ્ઞાન આમાં ન આવ્યું હોય. મહાભારતમાં આ પ્રકારની યોજના હોવાથી અને તેમાં તે સમયના સઘળા ગ્રંથોનો સાર આવી જતો હોવાથીજ કહેવાય છે કે:—“વ્યાસોચ્છિષ્ટં જગત્ સર્વમ્ । સમસ્ત જગત વ્યાસજીનું ઉચ્છિષ્ટજ છે”—અર્થાત્ સઘળા ગ્રંથો વ્યાસજીના ઉચ્છિષ્ટજ છે; કેમકે એવો એક પણ ગ્રંથ એ સમયે ન હતો કે જેને ભગવાન વ્યાસે આપ્યો ન હોય અને તેનો રસ પોતાના ગ્રંથમાં ઉતાર્યો ન હોય. આ રીતે વિચાર કરવાથી વાચકોને સમજશે કે, કૌરવ-પાંડવના ઇતિહાસ ઉપરાંત પણ મહાભારતની ઉપયોગિતા બહુજ છે; અને તે ઉપયોગિતા, આ ગ્રંથ એનસાઇક્લોપીડિયા અથવા સારસંગ્રહ હોવામાં છે. આજકાલના સારસંગ્રહ ગ્રંથો અને મહાભારતમાં ફેર એ છે કે, આધુનિક સારસંગ્રહ આદિથી અંતસુધી વાંચી શકાતા નથી અને આ ગ્રંથ તો રસથી ભરચક હોવાથી આનંદપૂર્વક વાંચી-સાંભળી શકાય છે.

કૌરવ-પાંડવોનો ઇતિહાસ આપતાં આપતાં વિવિધ શાસ્ત્રો અને ગ્રંથોના સાર એવી યુક્તિપૂર્વક તેમાં આપેલા છે, કે ગ્રંથ વાંચતાં વાંચતાં બીજાં પણ વિવિધ શાસ્ત્રોનો સાર, ઇરાદો કર્યાવિના પણ વાંચનારના ધ્યાનપર આવી જઈને, તે તે શાસ્ત્રોનાં રહસ્યોના પરિચયમાં તે આવી જાય છે ! વાંચનાર આ બાબતનો વિચાર જરૂર કરે અને તે ઉપરથીજ મહાભારતની કિંમત આંકવાનો પ્રયત્ન કરે.

આ મહાભારતમાં કયી કથાઓ સત્ય છે; કયી કથાઓ અલંકારરૂપ-અર્થાત્ કલ્પિત છે; બીજાં કયાં કયાં તત્ત્વો સત્ય છે અને કયાં કયાં તત્ત્વો અર્વાચીન વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિએ ખોટાં છે, તેનો પણ વિચાર કમશઃ આગળ કરવામાં આવશે. આ લેખમાં તો એટલુંજ બતાવવું છે કે, આ ગ્રંથ “સારસંગ્રહ ગ્રંથ” હોવા ઉપરાંત ઇતિહાસની દષ્ટિએ પણ તેનું ઘણુંજ મહત્ત્વ છે. પાંડવોના સમયના આર્યોની સામાજિક, રાષ્ટ્રીય તથા આર્થિક સ્થિતિ કેવી હતી, તેનું ચોક્કસ જ્ઞાન આ ગ્રંથ વાંચવાથી થાય છે. જે સમયે માણસોને કુટુંબનાં બંધન ન હતાં, ત્યારથી માંડીને ઠેઠ પાંડવોના સમયસુધીનો સામાજિક ઉન્નતિનો ઇતિહાસ મહાભારતમાં છે. અર્થાત્ ઓછામાં ઓછાં વીસહજાર વર્ષોનો સામાજિક ઉત્ક્રાંતિનો ઇતિહાસ-એટલે કે મનુષ્યોની ઉત્ક્રાંતિનો ઇતિહાસ-તેમાં છે. આટલા વિસ્તૃત સમયનો ઇતિહાસ બીજા કોઈ પણ ગ્રંથમાં નથીજ.

એ સિવાય ધર્મરાજની ધર્મનિષ્ઠા અને સત્યનિષ્ઠા; ભીમસેનની શક્તિ અને સરળ વૃત્તિ; અર્જુનનું અહ્ભુત પરાક્રમ; નકુળ-સહદેવની અધુપ્રીતિ; દ્રૌપદી, ગાંધારી વગેરે આર્ય સ્ત્રીઓનું અહ્ભુત ચરિત્ર; શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું રાજનીતિકૌશલ્ય; ભીષ્મપિતામહનું અખંડ પ્રહ્લયચર્ય અને ધર્મજ્ઞાન; ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્રપ્રેમ; દુર્યોધનની સામ્રાજ્ય વધારવાની પ્રબળ ઇચ્છા; કર્ણનું ઔદાર્ય અને સ્વાભિમાન ઇત્યાદિ મહાભારતીય પુરુષોના સ્વભાવસિદ્ધ ગુણોનું જે પ્રતિબિંબ વાચકોના મન ઉપર પડે છે, અને તેથી મનુષ્યોના સ્વભાવમાં જે અહ્ભુત ઉચ્ચતા પ્રકટે છે-બળે છે-આવે છે, તે પણ કોઈ વિલક્ષણજ મહત્ત્વ ધરાવે છે.

તાત્પર્ય એ છે કે, અનેક દષ્ટિએ જોવા છતાંયે મહાભારતના વાચન-શ્રવણથી અત્યંત લાભ થવો સ્વાભાવિક છે; અને તેથીજ વાચકોને અમે નિવેદન કરીએ છીએ કે, તેઓ આ ગ્રંથનું વાચન અને મનન અવશ્ય કરે. તે પોતે પણ તેમાંથી સારીપેઠે બોધ લે તથા પોતાનાં બાળબચ્ચાંના પણ અંતઃકરણમાં તેના સંસ્કાર સારી પેઠે પાડે.

હવે આખી લેખમાળામાં મહાભારતની કથાના બીજા પ્રસંગોવિષે અનુક્રમે વિચાર કરાશે અને તે વિચારોમાં વેદમંત્રોની સાથે મહાભારત કથાની તુલના વિવિધ પ્રકારથી થશે.

૩-મહાભારત રચનાર ભગવાન શ્રી વેદવ્યાસ

એ તો સુપ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક વાત છે કે, મહાભારતના રચનાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણદ્વૈપા-યન વેદવ્યાસજી છે; પરંતુ અહીં અમારી સમક્ષ એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે, હાલના સમયમાં જે મહાભારત મળે છે, તે બધુંયે વેદવ્યાસજીનું બનાવેલું છે કે નહિ? આ વિષયનો નિર્ણય કરવામાં નીચે લખેલું આશ્વલાયન ગૃહ્યસૂત્ર બહુજ ઉપયોગી છે.

સુમંતુ-જૈમિનિ-વૈશમ્પાયન-પૈલ-સૂત્ર-ભાષ્ય-ભારત-મહાભારત-ધર્માચાર્યાઃ (આશ્વંગૃહ્યં ૩, ૪)

આમાં (૧) “ભારતાચાર્ય” અને (૨) “મહાભારતાચાર્ય” એ બે આચાર્યોનો ઉલ્લેખ છે. આ આશ્વલાયન સૂત્રકારના મત પ્રમાણે સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ થાય છે કે, “ભારત” અને “મહા-ભારત” એ બે ગ્રંથ છે; અને તેમના લેખક આચાર્યો પણ જૂદા જૂદા છે. ભારત અને મહાભારત એ શબ્દોના અર્થથીજ જણાય છે કે, “ભારત” નામનો ગ્રંથ આકારમાં નાનો અને “મહાભારત” ગ્રંથ આકારમાં મોટો હતો-અર્થાત્ પહેલામાં શ્લોકસંખ્યા થોડી અને બીજામાં શ્લોકસંખ્યા વધારે હોવી સ્વાભાવિક છે.

આશ્વલાયનના સમયમાં “ભારત અને મહાભારત” નામના બે ઇતિહાસગ્રંથ હતા અને ઉપલા નામના બે ઇતિહાસલેખક આચાર્યોનું માન હતું. આથી એ નિઃસંશય વાત છે કે, ‘ભારત’ ગ્રંથના રચનાર અને ‘મહાભારત’ ગ્રંથના રચનાર બન્ને જૂદા જૂદા આચાર્ય છે. પહેલો ‘ભારત’ ગ્રંથ હતો, તેનો પાછળથી ‘મહાભારત’ ગ્રંથ થઈ ગયો. હવે આ વિષે મહાભારતની પણ સાક્ષી જોવી યોગ્ય છે.

વાસુદેવસ્ય માહાત્મ્યં પાંડવાનાં ચ સત્યતામ્ । દુર્વૃત્તં ધાર્તરાષ્ટ્રાણામુક્તવાન ભગવાનૃપિઃ ॥
 इदं शतसहस्रं तु श्लोकानां पुण्यकर्मणाम् । उपाख्यानेः सह ज्ञेयमाद्यं भारतमुत्तमम् ॥
 चतुर्विंशति साहस्रीं चक्रे भारतसंहिताम् । उपाख्यानेर्विना तावद्भारतं प्रोच्यते बुधैः ॥
 (મહા. આદિ. અ. ૧, શ્લોક ૧૦૦ થી ૧૦૨)

અર્થાત્-આમાં શ્રીકૃષ્ણનું માહાત્મ્ય, પાંડવોની સત્યનિષ્ઠા અને ધૃતરાષ્ટ્રપુત્રોની દુષ્ટતાનું વર્ણન કરેલું છે. ભગવાન વેદવ્યાસ ઋષિએ પુણ્યકર્મ કરનારાઓનાં ઉપાખ્યાનોસહિત એક લાખ શ્લોકોનો જે ગ્રંથ બનાવ્યો, તે આ મૂળ મહાભારત છે; અને ત્યારબાદ ચોવીસ હજાર શ્લોકોનો ગ્રંથ ઉપાખ્યાનોસહિત તેના પાછળથી લખાયેલો, નામ “ભારતસહિતા” છે.

તતોઽધ્યર્થશતં મૂયઃ સંક્ષેપં કૃતવાનૃષિઃ । અનુક્રમણિકાધ્યાયં વૃત્તાન્તાનાં સપર્વણામ્ ॥
(મહાભા. આદિ. અ. ૧, શ્લોક ૧૦૫)

અર્થાત્-પાછળથી વેદવ્યાસજીએ સધળાં પર્વ અને વૃત્તાંતોને ટુંકાવીને દોઢસો શ્લોકોમાં અનુક્રમણિકાધ્યાય રચ્યો. આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે:-

- (૧) મૂળ ભારત અથવા ઉપાખ્યાનોસહિત મહાભારતમાં ૧૦૦,૦૦૦ શ્લોક છે.
- (૨) ભારત અથવા ઉપાખ્યાનોસિવાયના ભારતગ્રંથમાં ૨૪૦૦૦ શ્લોક છે.
- (૩) સંક્ષિપ્ત ભારત અથવા અનુક્રમણિકાધ્યાયમાં ૧૫૦ શ્લોક છે.

આ રીતે પહેલો ગ્રંથ આદિભારત કિંવા મહાભારત; ત્યારબાદ બીજો ગ્રંથ ભારત; તે પછી ત્રીજો ગ્રંથ સંક્ષિપ્ત ભારત. આ ત્રણે ગ્રંથ એકજ વ્યાસદેવજીએ લખ્યા છે, એવું મહાભારતના પ્રથમ અધ્યાયમાં લખ્યું છે. આશ્વલાયન ગૃહ્યસૂત્રના કહેવા પ્રમાણે આમાં વિરોધ છે. એ વિષે સૂત્રમાં સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું છે કે, એક ‘ભારતાચાર્ય’ છે અને બીજા ‘મહાભારતાચાર્ય’ છે. પહેલા આચાર્યે ‘ભારતસંહિતા’ લખી અને બીજા આચાર્યે તેનો ‘મહાભારત ગ્રંથ’ બનાવી દીધો. આશ્વલાયન સૂત્રમાં જે નામ આવે છે, તે કાલાનુરૂપ ક્રમથીજ આવે છે- અર્થાત્ પૂર્વકાળનાં નામ પ્રથમ અને પછીના કાળનાં નામ પાછળથી આવે છે. જેથી “ ભાર-તાચાર્ય ” પ્રાચીન અને “ મહાભારતાચાર્ય ” અર્વાચીન, એમ સ્પષ્ટ રીતે સાબીત થાય છે; પરંતુ મહાભારતના પૂર્વોક્ત શ્લોકોમાં તો આથી ઉલટુંજ કહ્યું છે. પહેલું ‘આદ્યમહાભારત’, પછી ‘ભારતસંહિતા’ અને ત્યારબાદ ‘સંક્ષિપ્ત ભારત;’ પણ આ પ્રકારનું કથન ભગવાન વ્યાસનું લખેલું નહિ હોવાથી પ્રમાણવાક્ય નથી. તેથી આશ્વલાયનના આચાર્ય તર્પણનું સૂત્ર અધિક પ્રમાણભૂત છે, કેમકે તે આશ્વલાયનના સમયની પરંપરાથી ઉતરી આવેલું છે. હવે તેનો વધુ નિર્ણય કરવા પહેલાં અમે એક બીજી વાતનો અત્રે નિર્ણય કરીએ છીએ. ષષ્ઠિં શતસહસ્રાણિ ચકારાઽન્યાં સ સંહિતામ્ ॥

ત્રિંશચ્છતસહસ્રં ચ દેવલોકે પ્રતિષ્ઠિતમ્ । પિતૃયે પંચદશ પ્રોક્તં ગંધર્વેષુ ચતુર્દશ ॥
एकं शतसहस्रं तु मानुषेषु प्रतिष्ठितम् । नारदोऽश्रावयद्देवानसितो देवलः पितृन् ॥
गंधर्वयक्षरक्षांसि श्रावयामास वै शुक्रः । अस्मिन्स्तु मानुषे लोके वैशंपायन उक्तवान् ॥
(મહાભા. આદિ. અ. ૧, શ્લોક ૧૦૫ થી ૧૦૮)

અર્થાત્ (૧) સાઠલાખ શ્લોકોની બીજી એક સંહિતા તેમણે રચી હતી, (૨) તેના ત્રીસલાખ શ્લોક દેવલોકમાં (૩) પંદરલાખ પિતૃલોકમાં (૪) ચૌદલાખ ગંધર્વલોકમાં અને (૫) એકલાખ મનુષ્યલોકમાં રહ્યા છે. નારદજીએ દેવોના રાજ્યમાં; અસિત-દેવલે પિતૃઓના દેશમાં; શુકદેવે ગંધર્વ, યક્ષ અને રાક્ષસોના દેશમાં અને વૈશંપાયને આ મનુષ્યલોકમાં એ શ્લોકો કહ્યા હતા.

સંભવ છે કે ઉપલા શ્લોકો ભારતની પ્રશંસા કરવા માટે પણ લખવામાં આવ્યા હોય; પરંતુ તેમાં કોઈ ઐતિહાસિક સત્ય હશે તો તેનું તાત્પર્ય એ છે કે, ઉપલા ચાર દેશોમાં ચાર આચાર્યોએ મહાભારતનું સંપાદન-કાર્ય કર્યું હતું. (૧) પહેલાં વ્યાસદેવજીએ એ ભારત-સંહિતા રચી હતી. (૨) તેનાં ઉપાખ્યાનો સાથે વૈશંપાયને એક લાખ શ્લોકોનો ગ્રંથ બનાવીને જનમેજય રાજાને સંભળાવ્યો, તેને બીજું સંપાદન ગણીએ. (૩) તેનેજ ચૌદલાખ શ્લોકોમાં વધારીને શુકાચાર્યે ગંધર્વ, યક્ષ અને રાક્ષસોના દેશમાં ત્રીજી આવૃત્તિનું સંપાદન કર્યું. (૪) એમાં વળી એકલાખ વધુ શ્લોકો મેળવીને પંદરલાખ શ્લોકોની ચોથી આવૃત્તિ બનાવીને અસિત-દેવલકષ્ટિએ પિતૃઓના દેશમાં પ્રસિદ્ધ કરી. (૫) અને દેવર્ષિ નારદે તેનેજ ત્રીસલાખ શ્લોકોમાં બનાવીને દેવલોકમાં પાંચમી આવૃત્તિરૂપે પ્રસિદ્ધ કરી.

તિબેટ એ દેવલોક છે. પિતૃલોક માનસરોવર અને કૈલાસની આસપાસ છે. હિમાલય-નો ઢોળાવ એ ગંધર્વલોક છે. તેની નીચે યક્ષલોક, પશ્ચિમદિશામાં રાક્ષસલોક અને આ ભારતવર્ષમાં મનુષ્યલોક છે. અહીં 'લોક' શબ્દ દેશવાચક અથવા તો રાષ્ટ્રવાચક છે.

મૂળ વ્યાસનું ભારત તો ઉપાખ્યાનોસિવાય જેટલું હતું તેટલું જ છે. તે ચોવીસહજાર શ્લોકોનો ગ્રંથ છે. તેમાં ઉપાખ્યાનોની ભરતી થવાથી તેનું જ લાખ શ્લોકોનું મહાભારત ગન્યું અને તેમાં વધારે વધારે ઉપાખ્યાનો ઉમેરાવાથી પૂર્વોક્ત પાંચ સંસ્કરણરૂપે આ ગ્રંથ વધતાં વધતાં બહુજ વધી ગયો. હાલમાં તો વ્યાસકૃત "ભારતસંહિતા" ક્યાંય પણ મળતી નથી; અને શુક, અસિત-દેવલ અને નારદજીએ સંપાદન કરેલા ગ્રંથો પણ મળી શકતા નથી. સાંપ્રતમાં તો એકલાખ શ્લોકોવાળો જ ગ્રંથ મળી શકે છે. હવે જોવું એ જોઈએ કે, આ જે એકલાખ શ્લોકવાળો ગ્રંથ છે તે કોણે રચેલો છે ?

જો વ્યાસજી ભારતના મૂળ રચનાર છે, તો તેમનું નામ આશ્વલાયનના કથન પ્રમાણે "ભારતાચાર્ય" જ છે. ઉપાખ્યાનોસિવાયની ચોવીસહજાર શ્લોકોની ભારતસંહિતા તેમણે જ રચેલી છે એવું આથી સ્પષ્ટ થાય છે. ઉપાખ્યાનો મેળવીને એ જ ભારતસંહિતાનું "મહા-ભારત" થઈ ગયું; તથા તેમાં પણ ઉપર કહેલા દેશોની વિવિધ કથાઓ મેળવીને ઉપર કહેલા અન્યાન્ય ગ્રંથો સંપાદિત થયા. વ્યાસકૃત મૂળ "ભારતસંહિતા" સાથે તે ગ્રંથોનો સંબંધ નથી. તેનાં પ્રમાણ બુદ્ધિઓ:-

मन्वादि भारतं केचिदास्तीकादि तथोपरे । तथोपरिचराद्यन्ये विप्राः सम्यगधीयते ॥५२॥
(મહાં આદિં અં ૧)

અર્થાત્ (૧) કોઈ કોઈ તો "નારાયણં નમસ્કૃત્ય" એ શ્લોકથીજ (એટલેકે આદિપર્વના શ્લોક પહેલાથીજ) મહાભારતની શરૂઆત માને છે. (૨) કોઈ કોઈ આસ્તીકપર્વ (આદિપર્વ-અં ૧૩)થી મહાભારતની શરૂઆત માને છે; અને (૩) કોઈ કોઈ તો ઉપરિચર રાજની કથા (આદિપર્વ-અધ્યાય ૬૩) થી મહાભારતનો આરંભ માને છે.

પરંતુ ઉપલા શ્લોકો વ્યાસમુનિના લખેલા ન હોઈ શકે; કેમકે લેખક જાતેજ "પોતાના ગ્રંથની શરૂઆત ત્રણ સ્થળેથી લોકો માને છે" એવું કદાપિ ન લખી શકે. જો આ પહેલો અધ્યાય વ્યાસેજ લખેલો હોત તો મહાભારતની શરૂઆતનાં સ્થળોવિષેનો મતભેદ તેઓ કદાપિ ન લખત; પરંતુ મહાભારતની શરૂઆતવિષે જે શ્લોકોમાં સંદેહ બતાવેલો છે, તે છેલ્લાજ મહાભારતમાં છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, મહાભારતના શરૂઆતના અધ્યાય પાછળથી લખીને કોઈએ મેળવેલા છે; અને એજ કારણથી ઉપર આવેલા શ્લોક (આદિપર્વ-અં ૧ શ્લોક ૧૦૦ થી ૧૦૭ સુધી) કે જેમાં "એક લાખ શ્લોકોનું આદ્યમહાભારત વ્યાસે લખ્યું હતું" ઇત્યાદિ બાબતો પણ આધુનિક લેખકનીજ લખેલી જણાય છે. એ શ્લોકોમાં જે મહાભારતનાં ત્રણ પ્રારંભસ્થાન કહેલાં છે, તે નીચે પ્રમાણે છે:-

પ્રારંભ	પહેલો	આદિપર્વના અધ્યાય પહેલાના શ્લોક પહેલાથી
"	બીજો	" અધ્યાય ૧૩ માથી
"	ત્રીજો	" અધ્યાય ૬૩ માથી

જે મહાભારત આપણી પાસે આ સમયમાં છે, તે જે સમયમાં રચાયું તે સમયે પણ મહાભારતના પ્રારંભિક શ્લોકોવિષે આટલો મતભેદ હતો !! પરંતુ પ્રથમ અધ્યાયનો લેખક દગલબાજ ન હતો, તેથી તેણે તેના સમયમાં જે મતભેદ હતો, તે જેમનો તેમજ લખેલો છે. જો આજકાલના લેખકો જેવાં સ્વમતનું દરબિમાન તેનામાં હોત તો તે ત્રણ પ્રારંભિક

સ્થળોનો ઉલ્લેખ કરત નહિ. તેની આ વિશ્વાસપાત્રતા ઉપરથી હાલના લોકો પણ પુષ્કળ ઓધ લઈ શકે તેમ છે.

હવે એ ત્રણે પ્રારંભોનો પરસ્પર સંબંધ શું છે, તે જાણવું જોઈએ; અને તે માટે કથાની રચના કેવી રીતે થઈ તે પણ જોવું આવશ્યક છે. જેમકે:—

- (૧) પ્રથમ વ્યાસમુનિએ જે ભારતસંહિતા રચી તે ગણેશજીએ લખી તથા વ્યાસજીએ તે વૈશંપાયન વગેરે શિષ્યોને ભણાવી.
- (૨) એજ કથા સર્પયજ્ઞમાં વ્યાસશિષ્ય વૈશંપાયને રાજા જનમેજયને સંભળાવી અને તેજ સત્રમાં ઉગ્રશ્રવા સૂતે પણ તે સંભળી.
- (૩) એજ કથા નૈમિષારણ્યનિવાસી શૌનકાદિ ઋષિઓને ઉગ્રશ્રવા સૂતે સંભળાવી. આ પ્રમાણે એકજ ભારતકથા ત્રણે સ્થળે કહેવાઈ. કહેતી વખતે શ્રવણ કરનારાઓ જે જે શંકાઓ વચ્ચે વચ્ચે પૂછતા હતા, તેના જવાબ આપવા પણ જરૂરી હતા; એટલે પ્રત્યેક કથાશ્રવણ વખતે ગ્રંથવિસ્તાર વધતોજ ગયો.

વાસ્તવિક રીતે એ ત્રણે સંપાદકોએ આ ગ્રંથનું સંપાદન કર્યું, એમજ માનવું જોઈએ. (૧) પહેલી વખત વ્યાસદેવજીએ “ભારતસંહિતા” રચી. (૨) તેનુંજ બીજી વાર સંપાદન વૈશંપાયને કર્યું; અને તેનુંજ (૩) ત્રીજું સંપાદન ઉગ્રશ્રવા સૂતે કર્યું. એજ આ અધાનું તાત્પર્ય છે. જેમકે:—

- (૧) ભારતના પ્રથમ સંપાદક ભગવાન વ્યાસમુનિ અને તેમનો પ્રારંભ ઉપરિચર કથા અધ્યાય ૬૩ માથી
- (૨) ભારતના બીજા સંપાદક વૈશંપાયન અને તેમનો પ્રારંભ આસ્તીકકથા અધ્યાય ૧૩ માથી
- (૩) મહાભારતના ત્રીજા સંપાદક ઉગ્રશ્રવા સૂત અને એમનો પ્રારંભ અનુક્રમણિકા-ધ્યાય પહેલાથી

આટલા વર્ણનથી એજ સિદ્ધ થાય છે અને ત્રણ પ્રારંભો માનવાનું કારણ પણ એજ છે. પહેલી વ્યાસમુનિએ રચેલી ભારતસંહિતા, અને તેનુંજ બીજું નામ જય ઇતિહાસ અથવા દિગ્વિજયનો ઇતિહાસ છે. બુદ્ધો:—

जयो नामेतिहासोऽयं श्रोतव्यो विजिगीषुणा । महीं विजयते राजा शत्रूंश्चापि पराजयेत् ॥

(મહા. આદિ. અ. ૬૨ શ્લોક ૨૦)

અર્થાત્—આ ઇતિહાસનું નામ જય છે. જય ઇચ્છનારા માનવોએ તેનું શ્રવણ કરવું જોઈએ. એ સંભળવાથી રાજા પૃથ્વીનો વિજય કરી શકે છે અને શત્રુઓને હરાવી શકે છે.

વ્યાસકૃત ભારતસંહિતાનું નામ જય છે અને તેનું વર્ણન, વ્યાસકૃત ભારતનો પ્રારંભ (અ. ૬૩ થી) થવા પહેલાંજ ભૂમિકાના અધ્યાય (અ. ૬૨) માં કરેલું છે—અર્થાત્ અધ્યાય ૬૩ થી મૂળ ભારતસંહિતા કિંવા “જય ઇતિહાસ” ની શરૂઆત થયેલી છે. આ જય ઇતિહાસ વ્યાસે રચેલો છે, અને તેની શ્લોકસંખ્યા લગભગ ચોવીસહજાર હશે.

અધ્યાય ૬૨ માના અંતસુધીનો ભાગ વૈશંપાયને જનમેજય રાજાના પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં કહેલો છે, તેથી તે વૈશંપાયને સંપાદન કરેલો છે. આસ્તીકપર્વનો પ્રારંભ ૧૩મા અધ્યાયથી થાય છે અને ત્યાંથીજ વૈશંપાયનનો ભારતગ્રંથ શરૂ થાય છે. સર્પસત્ર સાથે આસ્તીક મુનિનો સંબંધ છે, તેથી તેની શરૂઆતમાં આસ્તીકની કથા હોવી આવશ્યક પણ છે.

ત્રીજી આવૃત્તિ ઉગ્રશ્રવા સૂતે સંપાદન કરેલી છે. હાલમાં જે મહાભારત છે, તેની શ્લોકસંખ્યા એક લાખ છે.

તાત્પર્ય એ છે કે, મહાભારતનું સંપાદન (૧) વ્યાસ, (૨) વૈશંપાયન અને (૩) ઉગ્રશ્રવા, એ ત્રણ વિદ્વાનોદ્વારા થયું છે. પહેલો ગ્રંથ વ્યાસકૃત ભારતસંહિતા કિંવા “જય ઇતિહાસ;” બીજો ગ્રંથ વૈશંપાયનકૃત “ભારત” અને ત્રીજો ગ્રંથ ઉગ્રશ્રવાકૃત “મહાભારત” છે. ત્રણ સંપાદકોના સમય વચ્ચે કેટલાંયે સૈંકાં વીતી ગયેલાં છે. પાંડવોના સમયમાં વ્યાસમુનિ, તેમના પછી જનમેજયના સમયમાં વૈશંપાયન અને તેમના પછી સૌતિનો સમય વિક્રમસંવતથી કેટલોક પહેલાંનો માનવો યોગ્ય છે. જો કે સૌતિ ઉગ્રશ્રવાને પણ વૈશંપાયનના સમકાલિન ગણાવેલા છે; તોપણ બુદ્ધકાળની પછીની વાતો પણ એજ મહાભારતમાં હોવાથી છેલ્લા સંપાદક, વિક્રમસંવતનો પ્રારંભ થયો તેની કંઈક પહેલાં થઈ ગયા હશે, એમજ માનવું પડે છે.

આ રીતે એકનાજ સંપાદનથી આ ગ્રંથ થયેલો નથી; પરંતુ ત્રણ કાળના ત્રણ જૂદા જૂદા સંપાદકોએ તેનું સંપાદન કર્યું છે, એ વાત અહીં સ્પષ્ટ થઈ ગઈ છે. હવે એમાં એજ કારણથી વધારો થયો છે કે નહિ અને થયો હોય તો તેનું સ્વરૂપ શું છે, તેનો વિચાર કરવો જોઈએ.

૪-મહાભારતમાં વધારો થયો છે કે નહિ ?

ઘણાં માણસો કહે છે કે, મહાભારતમાં કેટલીએ વાતો પાછળથી લેખવી દીધેલી છે, અને મનમાં આવી તેવી કેટલીએ વાતો પાછળથી ઘુસાડેલી છે; તેથી તે વિષે આ લેખમાં વિચાર કરીશું. આ નીચે આપેલું કોષ્ટક જોવાથી એ વિષે ખાત્રી થશે.

પર્વ	અનુક્રમણિકાધ્યાયમાં કહેલી શ્લોકસંખ્યા		ગોપાળ નારાયણ- વાળી પ્રત		ગણપત કૃષ્ણાજી- વાળી પ્રત		કુંભકોણમ- વાળી પ્રત	
	અં	શ્લોક	અં	શ્લોક	અં	શ્લોક	અં	શ્લોક
૧ આદિં	૨૨૭	૮૮૮૪	૨૩૪	૮૬૧૯	૨૩૪	૮૪૬૬	૨૬૦	૧૦૯૯૮
૨ સભાં	૭૮	૨૫૧૧	૮૧	૨૭૧૨	૮૧	૨૭૦૯	૧૦૩	૪૩૭૭
૩ વનં	૨૬૯	૧૧૬૬૪	૩૧૫	૧૦૪૬૪	૩૧૫	૧૧૮૫૪	૩૧૫	૧૪૦૮૧
૪ વિરાટં	૬૭	૨૦૫૦	૭૨	૨૨૭૨	૭૨	૨૩૨૭	૭૮	૩૫૭૫
૫ કિંચોગં	૧૮૬	૬૬૯૮	૧૯૬	૬૫૫૯	૧૯૬	૬૬૧૮	૧૯૬	૬૭૫૨
૬ ભીષ્મં	૧૧૭	૫૮૮૪	૧૨૨	૫૯૬૯	૧૨૨	૫૮૧૭	૧૨૨	૫૯૦૮
૭ દ્રોણં	૧૭૦	૮૯૦૯	૨૦૨	૯૫૭૨	૨૦૨	૯૫૯૩	૨૦૩	૧૦૧૨૭
૮ કર્ણં	૬૯	૪૯૬૪	૯૬	૪૯૬૪	૬૬	૪૯૮૭	૧૦૧	૪૯૮૬
૯ શલ્યં	૫૯	૩૨૨૦	૬૫	૩૬૧૮	૬૫	૩૬૦૮	૬૬	૩૫૯૪
૧૦ સૌપ્તિકં	૧૮	૮૭૦	૧૮	૮૦૩	૧૮	૮૧૦	૧૮	૮૧૫
૧૧ સ્ત્રીં	૨૭	૭૭૫	૨૭	૮૨૫	૨૭	૮૨૬	૨૭	૮૦૭
૧૨ શાંતિં	૩૨૯	૧૪૭૩૨	૩૬૫	૧૪૯૩૮	૩૬૬	૧૩૭૩૨	૩૭૫	૧૫૧૫૩
૧૩ અનુશાસનં	૧૪૬	૮૦૦૦	૧૬૮	૭૬૩૯	૧૬૯	૭૮૩૯	૨૭૪	૧૦૯૮૩
૧૪ અશ્વમેધં	૧૦૩	૩૩૨૦	૯૨	૨૭૩૬	૯૨	૨૮૫૨	૧૧૮	૪૫૪૩
૧૫ આત્રમં	૪૨	૧૫૦૬	૩૯	૨૦૮૮	૩૯	૧૦૮૫	૪૧	૧૦૯૮
૧૬ મૌસલં	૮	૩૨૦	૮	૨૮૭	૮	૨૮૭	૯	૩૦૦
૧૭ મહાપ્રસ્થાં	૩	૩૨૦	૩	૧૧૦	૩	૧૦૯	૩	૧૧૧
૧૮ સ્વર્ગારોહણં	૫	૨૦૯	૬	૩૨૦	૬	૩૦૭	૬	૩૩૭
કુલસંખ્યા	૧૯૨૩	૮૪૮૩૬	૨૧૦૯	૮૪૫૨૫	૨૦૮૧	૮૩૮૨૬	૨૩૧૫	૯૮૫૪૫
૧૯ હરિવંશ		૧૨૦૦૦	૨૬૩	૧૫૪૮૫		૧૨૦૦૦		૧૨૦૦૦
કુલસંખ્યા								૧૧૦૫૪૫

ઉપલા કોષ્ટક ઉપરથી જણાશે કે, મહાભારતની અધ્યાયસંખ્યા નીચે પ્રમાણે છે:-

૧-અનુક્રમણિકાધ્યાયમાં વર્ણવેલી અધ્યાયસંખ્યા	૧૬૨૩	અને	શ્લોકસંખ્યા	૮૪૮૩૬
૨-ગોપાળ નારાયણે છાપેલું મુંબઈ મહાભારત	૨૧૦૬	,,	,,	૮૪૫૨૫
૩-ગણપત કૃષ્ણાજીએ છાપેલું મુંબઈ મહાભારત	૨૦૮૧	,,	,,	૮૩૮૨૬
૪-કુંભકોણું પ્રકાશિત મહાભારત	૨૩૧૫	,,	,,	૬૮૫૪૫

એમાં હરિવંશની શ્લોકસંખ્યા મેળવવાથી એકંદર સંખ્યા નીચે પ્રમાણે થાય છે:-

	મહાભારત		હરિવંશ		કુલશ્લોક
૧-અનુક્રમણિકાધ્યાયવર્ણિત	૮૪૮૩૬	+	૧૨૦૦૦	=	૯૬૮૩૬
૨-ગોપાળ નારાયણે છાપેલું	૮૪૫૨૫	+	૧૫૪૮૫	=	૧૦૦૦૧૦
૩-ગણપત કૃષ્ણાજીએ "	૮૩૮૨૬	+	૧૨૦૦૦	=	૯૫૮૨૬
૪-કુંભકોણું પ્રકાશિત	૬૮૫૪૫	+	૧૨૦૦૦	=	૧૧૦૫૪૫

આ સંખ્યા જોવાથી માલમ પડે છે કે, આ સમયમાં મળતા મહાભારતના કોઈપણ પુસ્તકમાં એકલાખ શ્લોક નથી. અધ્યાયોની સંખ્યામાં વધઘટ થઈ છે; પરંતુ એ તો નિઃસંશય છે કે, એમાં જૂદા જૂદા લખનારા-નકલ કરનારા-જ કારણરૂપ છે. કેમકે એથી શ્લોકસંખ્યામાં વધારો થયો નથી; અને માત્ર અધ્યાયસંખ્યામાં વધારો થયો તેથી કાંઈ ખાસ નુકસાન નથી. લેખકોએ મોટા અધ્યાયના બંને ત્રણ ત્રણ ભાગ પાડ્યા છે, તેથી માત્ર અધ્યાયસંખ્યાજ વધી ગઈ છે, શ્લોકસંખ્યા વધી નથી.

મુંબઈમાં ગણપત કૃષ્ણાજીએ છાપેલું મહાભારતનું પુસ્તક વિશેષ પ્રમાણભૂત છે; પરંતુ તે અત્યારે મળતું જ નથી. એની પછી તેનીજ લગભગ પુનરાવૃત્તિ ગોપાળ નારાયણે છાપી છે. તેની શ્લોકસંખ્યા ઘણી રીતે અનુક્રમણિકાધ્યાય સાથે મળતી છે. કુંભકોણુંથી પ્રસિદ્ધ થયેલું મહાભારત મદ્રાસના ગ્રંથોને આધારે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. આ પુસ્તકમાં લગભગ ચૌદહજાર શ્લોક અનુક્રમણિકાધ્યાયથી વધારે છે. ઉત્તરથી દક્ષિણમાં જતાં જતાં વચ્ચે આ શ્લોકો ભળી ગયા હોય, એવું જ સ્પષ્ટ જણાય છે; અને તેથી મદ્રાસનું મહાભારત વિશ્વાસપાત્ર નથી. મુંબઈમાં છપાયેલા બંને ગ્રંથ ઘણે ભાગે થોડા ઘણા ફેરફારસિવાય એક જોવાજ છે તથા શ્લોકસંખ્યામાં પણ બહુ જૂદાપણું નથી, તેથી મુંબઈની પ્રતો વધારે પ્રમાણભૂત છે; અને મુંબઈમાં છપાયેલા ગ્રંથોની શ્લોકસંખ્યા અનુક્રમણિકાધ્યાયસાથે પણ ઘણી બાબતમાં મળતી આવે છે.

આવડા મોટા ગ્રંથમાં આટ-આટલી સહીઓ વીતી જવાથી શ્લોકસંખ્યામાં કંઈ વધઘટ થઈ પણ હોય, તો તેમાં કંઈ મહાન આશ્ચર્યની વાત નથી. હાથે લખાવાથી તથા લહિયાઓની ઓછીવત્તી યોગ્યતાને લીધે આ સંખ્યા ઓછીવત્તી થઈ ગઈ છે. ઉપરની સંખ્યા જોવાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, અનુક્રમણિકાધ્યાય રચાયા પછી, ગયાં બે હજાર વર્ષોમાં મહાભારતની કુલ શ્લોકસંખ્યામાં બિલકુલ વધારો નથી થયો; પરંતુ ઘટાડોજ થયો છે. બુઝો:-

- (૧) અનુક્રમણિકાધ્યાયમાં વર્ણવેલા કુલ શ્લોક ૮૪૮૩૬ અને ઓછા થયેલા શ્લોક ૦
- (૨) ગોપાળ નારાયણે છાપેલા કુલ શ્લોક ૮૪૫૨૫ અને ઓછા થયેલા શ્લોક ૩૧૧
- (૩) ગણપત કૃષ્ણાજીએ છાપેલા કુલ શ્લોક ૮૩૮૨૬ અને ઓછા થયેલા શ્લોક ૧૦૧૦

ઉપરનાં પુસ્તકોમાં એટલાજ શ્લોક ઓછા છે. વધવા કે ઘુસાડવાની વાત તો દૂર રહી, પરંતુ શ્લોક ઓછાજ થયા છે.

શ્લોક લખવામાં પણ કેટલીયે ભૂલો છે. કેટલાક શ્લોક ત્રણ પંક્તિના છે, તો કેટલાક

એક પંક્તિના છે. અમે એ પંક્તિઓ (લીટીઓ) ના, અર્થાત્ અનુષ્ટુપ ૩૨ અક્ષરોના છંદનો એક શ્લોક ગણીને તે પ્રમાણે લખવાનો આ પુસ્તકમાં યત્ન કર્યો; પરંતુ તેનાથી કેટલીયે ભૂલો થવા લાગી, તેથી તે પ્રયત્ન છોડીને જેમ છે, તેમજ છાપવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ પ્રયત્નને લીધે અમારા પુસ્તકમાં આદિપર્વની શ્લોકસંખ્યા ૮૭૦૬ થઈ અને અધ્યાય પણ ૨૩૬ થયા છે. x

ગોપાળ નારાયણે છાપેલા પુસ્તકમાં જેટલા શ્લોક છે, તેટલાજ આ પુસ્તકમાં છે; પરંતુ શ્લોકની ગણતરીમાં સુધારો કરવાનો પ્રયત્ન કરવા જતાં કેટલીક સંખ્યા વધી ગઈ છે. એ પંક્તિઓનો એક શ્લોક, એ રીતે ગણતરી થાય તો આ પુસ્તકમાં અનુક્રમણિકાધ્યાયની શ્લોકસંખ્યા ઠીકઠીક મળી રહેશે; પરંતુ તેમ કરવામાટે ખૂબ સમય જોઈએ અને તુલના કરવા માટે પણ કેટલાયે ગ્રંથોના પાઠ જોવા જોઈએ. એ કાર્ય મહાન પરિશ્રમ અને ખૂબ આર્થિક વ્યયનું છે.

હાલમાં ઔદ્યોગિક પ્રેરણાથી પૂનાની “ભાંડારકર પ્રાચીન વિદ્યા સંશોધક સંસ્થા” માં મહાભારતના સંશોધનનું કાર્ય ચાલુ છે. કેટલાય લાખ રૂપિયા તેમાં ખર્ચાશે. કેટલાય વિદ્વાનોને તે કાર્યમાં રોકેલા છે. પ્રત્યેક માસે હજારો રૂપિયાનો ખર્ચ થાય છે. ગયાં ચાર-પાંચ વર્ષોથી એ કાર્ય ચાલ્યા કરે છે; પરંતુ છાપવાનું કાર્ય શરૂ થવાને તો હજી કેટલાંય વર્ષ લાગશે. આથી ખાતરી થશે કે મહાભારતના સંશોધનનું કાર્ય કેટલું મહાન ખર્ચાળ છે. ઉપરના કાર્યમાટે કેટલાય લાખ રૂપિયાના ખર્ચનો અંદાજ નક્કી કરેલો છે. અમે તે ગ્રંથની રાહ જોઈએ છીએ.

એ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થતાંસુધી અમારા માર્ગદર્શક ગ્રંથો મુખ્યમંત્રીના છાપાયેલા મહાભારતના ગ્રંથો છે. તેમાં શ્લોકસંખ્યા અનુક્રમણિકાધ્યાયમાં લખેલી સંખ્યાથી ઓછી હોવાથી પ્રક્ષિપ્ત શ્લોક પણ ઘણે ભાગે નહિ આવે; અને આવશે તો પણ બહુજ ઓછા આવશે.

આમ હોવા છતાં પણ કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે કે, મહાભારતમાં બહુજ પ્રક્ષિપ્ત ભાગ છે. કેટલાય શ્લોકો પાછળથી ભેળવેલા છે અથવા બાળી ખુજીને ઘુસાડેલા છે. હવે આપણે એ બાબતનો વિચાર કરવો જોઈએ કે શું એ કહેવું સાચું છે ?

કેટલાક શ્લોકો લેખકોની ગલફતથી એમાં ઘુસી ગયા છે, એમાં તો શંકાજ નથી. આવડા મોટા ગ્રંથમાં અને આટલા લાંબા કાળમાં એમ થવું સ્વાભાવિકજ છે; પરંતુ બાળી જોઈને શ્લોકો ઘુસાડવામાં મહાન દોષ હોવાથી તેનો વિચાર અધિક સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ કરવો જોઈએ.

અમે આગળ બતાવી ગયા છીએ કે, મહાભારત “સર્વસારસંગ્રહ ગ્રંથ” (એનસાઈક્લોપીડિયા) છે. જેઓ સારસંગ્રહ ગ્રંથની રચના જાણે છે, તેઓજ મહાભારતના મહત્ત્વને સમજી શકે છે. અંગ્રેજી ભાષામાં “પ્રિટનનો સારસંગ્રહ ગ્રંથ” (એનસાઈક્લોપીડિયા પ્રિટાનિકા) છે. તેની અત્યારસુધીમાં અગીઆર આવૃત્તિઓ થઈ ચૂકી છે. પ્રથમ આવૃત્તિના સંપાદક જૂઠ્ઠા હતા અને અગીઆરમી આવૃત્તિના જૂઠ્ઠા છે. વળી વચ્ચે પણ બીજા કેટલાય સંપાદકો થયા છે. એ ૧૧ આવૃત્તિઓ પૈકી પ્રથમ વાર છપાયેલો “પ્રિટન સારસંગ્રહ ગ્રંથ” નાનો હતો; અને દર વખતે વધતાં વધતાં છેલ્લી અગીઆરમી આવૃત્તિ વખતે તો તે બહુજ વધી ગયો છે. તેમાં કેટલીયે વાતો નવી ઉમેરવામાં આવી છે અને કેટલીયે બાબતોમાં સંશોધન કરીને તેને સારા સ્વરૂપમાં રજૂ કરાઈ છે. આમ થવાને લીધે પ્રથમના અને હાલના ગ્રંથમાં જમીન-આસ્માનનો ફેર પડી ગયો છે; તોપણ સૌ લોકો કહે છે કે, આ (રિવાઈઝડ એન્ડ

x પાદ રાખવાનું છે કે, આ સમાલોચનાના મૂળલેખક શ્રીમાન શ્રીપાદ દામોદર સાતવલે-કરના સંપાદનદ્વારા ઔદ્યોગિક મહાભારત મૂળ તથા હિંદી ટીકા સાથે પ્રસિદ્ધ થાય છે, તેનેજ લગતી આ હકીકત છે. CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

એન્દાજીંડ એનસાઈકલોપીડિયા) સંશોધિત તથા સંવર્ધિત 'સારસંગ્રહ ગ્રંથ' છે. કોઈપણ તેને એમ નથી કહેતું કે, તેમાં વધારો થયો છે અથવા અમુક અમુક ઘુસાડેલું છે. સર્વ કોઈ ઉલટા એ નવીન અને સંવર્ધિતજ સારસંગ્રહ ગ્રંથને પસંદ કરે છે.

હવે આશ્ચર્યની વાત એ છે કે, જે લોકો આ અંગ્રેજી સંવર્ધિત સારસંગ્રહને પસંદ કરે છે, તેઓજ મૂળ ભારત સંહિતાની સંશોધિત અને સંવર્ધિત ત્રીજી આવૃત્તિને માટે કહે છે કે, એમાં તો ઘુસાડો થયેલો છે ! એમાં તો પ્રક્ષિપ્ત ભાગ છે !! જે 'ભારત' અને 'મહાભારત' એ "સારસંગ્રહ ગ્રંથ" છે, તોપણ તેની બીજી અને ત્રીજી આવૃત્તિ વખતે તેમાં કંઈ સુધારોવધારો થયેલો હોય તો તેમાં શો અપરાધ છે ? જે અપરાધ બ્રિટિશ સારસંગ્રહમાં નથી થતો, તે આર્યોના સારસંગ્રહમાં શી રીતે ગણવામાં આવે છે ?

સૌથી પ્રથમ વ્યાસમુનિએ "ભારતસંહિતા" કિંવા "જય" નામે એક સારસંગ્રહ ગ્રંથ રચ્યો. યુરોપના સારસંગ્રહમાં અને આમાં ભેદ એટલોજ છે કે, યુરોપના સારસંગ્રહમાં રસહીનતા હોય છે, ત્યારે આ ગ્રંથ તો કાવ્યરૂપે લખાવાથી સુરસતાથી ભરેલો છે. વળી યુરોપના ગ્રંથ કેવળ સંગ્રહની દૃષ્ટિએ લખાયા છે. કૌરવપાંડવોનો ઇતિહાસ આપતાં વ્યાસ ભગવાને પોતાના સમયનાં સઘળાં શાસ્ત્રો એમાં એવી યુક્તિપૂર્વક લખેલાં છે, કે જેથી વાંચનારનું મન પ્રસન્ન થતું ચાલવાની સાથે સાથે તેને સઘળાં શાસ્ત્રોનું અતિઉપકારક જ્ઞાન પણ મળતું ચાલે છે. ઉદાહરણતરીકે જુઓ કે, ગ્રંથકારને ભૂગોળનું વર્ણન કરવું છે, તો તેને માટે તે એક કથાપ્રસંગજ લે છે કે, અર્જુન યાત્રા કરવા ગયો; અને એ બહાને તે તે સમયનાં ગામો, નગરો, પર્વતો અને બીજાં અનેક દર્શ્યોનાં વર્ણન કરે છે. આવી જગ્યાએ અર્જુનયાત્રાનું વર્ણન, એ તો માત્ર એક આધારજ છે; મુખ્ય ઉદ્દેશ તો તે વખતના ભૂગોળવર્ણનનોજ છે. આ રીતે અનેક સ્મૃતિઓ, અનેક ધર્મો અને અનેક મતોનું વર્ણન મહાભારતમાં કરેલું છે. કોઈ જ્ઞાની પુરુષ, ધર્મરાજને અથવા બીજા કોઈને અમુક શાસ્ત્ર કે સિદ્ધાંત કહે છે; એ પ્રસંગ ઉપરથી એવું અનુમાન કરવું કે, સાચેજ ધર્મરાજને અથવા બીજા કોઈને એ વાત અવશ્ય કહેલી હતી, તો તે તદ્દન ભૂલ છે. ગ્રંથકારને તે પ્રસંગના વર્ણનના મિષથી તે વર્ણન ત્યાં કરવું ઇષ્ટ છે. જેમકે દુર્યોધન અને ભીમના ગદાયુદ્ધના પ્રસંગમાં બળરામ આવી પહોંચ્યા, અને તે વખતે બળરામની યાત્રાને બહાને સરસ્વતી વગેરે તીર્થોનું વર્ણન ત્યાં કરેલું છે. યુદ્ધપ્રસંગની દૃષ્ટિએ આ વર્ણન અપ્રાસંગિક છે; પરંતુ "સારસંગ્રહ ગ્રંથ"ની દૃષ્ટિએ તો ગ્રંથકારને માટે એટલો સંબંધ પણ પૂરતો છે. કેમકે તેમને દુર્યોધન અને ભીમના યુદ્ધનું વર્ણન કરવાનું મુખ્ય પ્રયોજન નથી, પણ બળરામના નિમિત્તે તીર્થોનું વર્ણન કરવું અધિક ઇષ્ટ છે. આથી કોઈ એમ રખે સમજે કે મહાભારતનું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ કંઈ મહત્ત્વજ નથી. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પણ મહાભારતનું મહત્ત્વ સારસંગ્રહ ગ્રંથના મહત્ત્વ જેટલુંજ છે. એ બંને બાબતોનું એકીકરણ મહાભારતમાં જેવું થયું છે, તેવું જગતભરના કોઈપણ ગ્રંથમાં થયેલું નથી. આવું હોવાથી એનું નિરીક્ષણ આપણે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પણ કરી શકીએ છીએ. આ પ્રમાણે સર્વાંગ સંપૂર્ણ હોવાથીજ આ ગ્રંથ માનવકૃત ગ્રંથોમાં અદ્વિતીય છે. આપણે મહાભારતનું આટલું સામાન્ય સ્વરૂપ ધ્યાનમાં રાખીને તેની ત્રણે આવૃત્તિઓનો નિર્ણય કરવો ઘટે છે.

૧-પ્રથમ આવૃત્તિ:-અથવા વ્યાસમુનિકૃત "ભારતસંહિતા" લગભગ ચોવીસ-હજાર શ્લોકોનો ગ્રંથ હોઈને તેનું નામ "જય ઇતિહાસ" પણ હતું. તેમાં અર્જુનના દિગ્વિજયના ઇતિહાસ સાથે તે સમયનાં શાસ્ત્રોનું પણ વર્ણન હતું અને કેટલાંક મહત્ત્વનાં આખ્યાન પણ હશે.

૨-બીજી આવૃત્તિ:—આ સંશોધિત તથા સંવર્ધિત આવૃત્તિ વૈશંપાયનકૃત હોધને તેનું નામ “ભારત” છે. એમાં ઉપાખ્યાનો તથા એમના સમયનાં શાસ્ત્રોનો પણ વધારો થયો હતો.

૩-ત્રીજી આવૃત્તિ:—એ સંશોધિત અને સંવર્ધિત આવૃત્તિ ઉગ્રશ્રવા સૌતિએ યોજેલી હોધને ‘ભારત’નું “મહાભારત” બની ગયું. વિવિધ શાસ્ત્રો તથા સેંકડો ઉપાખ્યાનો આ આવૃત્તિ-સમયે ઉમેરવામાં આવ્યાં; અને તેથી એ ગ્રંથ એક લાખ શ્લોકોનો થઈ ગયો. વિક્રમની પૂર્વે કેટલાંક સૈંકાં ઉપર આ ગ્રંથ આ પ્રકારે ત્રીજી સંસ્કરણથી સંસ્કારિત થયો.

વ્યાસમુનિના સમયમાં જે ધર્મમત તથા શાસ્ત્ર ન હતાં અને જે વૈશંપાયનના સમય-સુધીમાં બન્યાં હતાં, તે વૈશંપાયને તેમાં લેખવી દીધાં; તથા ઉગ્રશ્રવાના સમયમાં જેટલાં મત-મતાંતર અને શાસ્ત્રો હતાં, તે સર્વ તેમણે તેમાં ઉમેરીને પોતાના સમયસુધીનાં જરૂરી સંશો-ધન તથા સંવર્ધનથી એ ગ્રંથ પરિપૂર્ણ કર્યો. જે રીતે બ્રિટીશ સારસંગ્રહ ગ્રંથ (એનસાઈ-ક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકા)ની અગીઆરમી આવૃત્તિ, તે છપાતાં સુધીમાં સંપૂર્ણ કરવાનું તેના સંપાદકનું કર્તવ્ય હતું; તેમ ઉગ્રશ્રવાનું પણ કર્તવ્ય હતું કે, તેમણે તેમના સમયસુધીના સંસ્કારો ઉમેરીને “મહાભારતીય સારસંગ્રહ ગ્રંથ”ને પૂર્ણ કરવો જોઈએ. તેમને પોતાના કર્તવ્યનું પૂરેપૂરું ભાન હતું, તેથીજ તેમણે તેમના સમયસુધી તેને સંપૂર્ણ કર્યો છે. ઉગ્ર-શ્રવા પછી એવો કોઈ વિદ્વાન આ દેશમાં થયો નહિ કે જે ત્યારપછીનાં અનેક શાસ્ત્રોનો સાર તેમાં યોજી દે અને તેની ચોથી આવૃત્તિ તૈયાર કરે. ખરેખર, એ વિદ્યાહીનતાનીજ પરિ-સ્થિતિનો દોષ છે.

ઉગ્રશ્રવાના વખતમાં પરસ્પર ભિન્ન મતો આ દેશમાં પ્રચલિત હતા, તેથી તેનો સાર આપવા છતાં પણ તેની પરસ્પર ભિન્નતા દર્શાવીને તેમનું એકીકરણ કરવાનો પ્રયત્ન ઉગ્ર-શ્રવાએ કર્યો છે. ઉગ્રશ્રવાની આ કુશળતા જાણનારજ તેમની અદ્વિતીય વિદ્વત્તાને સમજી શકશે. આજ કારણથી આ મહાભારત ગ્રંથ રાષ્ટ્રીય જીવનનો આધાર અને સર્વમાન્ય ગ્રંથ મનાયો છે, કેમકે તે અનેક મતભેદો વચ્ચે પણ એકતાનોજ ઉપદેશ કરે છે.

“સારસંગ્રહ ગ્રંથ”જ રાષ્ટ્રીય મહાગ્રંથ બને છે. પ્રત્યેક દેશાભિમાની પુરુષને તેનું અભિમાન થાય છે અને તે તેમાંથી રાષ્ટ્રીયતાનું અમૃતપાન કરે છે. આ મહાભારત ગ્રંથ એવાજ પ્રકારનો છે.

આજ રીતે અગ્નિપુરાણ, ભવિષ્યપુરાણ વગેરે ગ્રંથ લખાયા હતા; પરંતુ મહાભારતના જેટલી યોગ્યતા કોઈપણ ગ્રંથમાં નથી. લોકો જે સારસંગ્રહ ગ્રંથની દૃષ્ટિએ આ ગ્રંથો તરફ જોશે તોજ તેઓ તેનું મહત્ત્વ સમજી શકશે અને તોજ તેમને ખબર પડશે કે, એમાં જે પરસ્પર વિરોધી કથનો છે, તે ઘુસાડેલાં નથી; પરંતુ અનેક પ્રકારના મતમતાંતરોનો સાર આપતાં એ બધું લખવાનું સંપાદકનું કર્તવ્યજ હતું. પ્રત્યેક સારસંગ્રહ ગ્રંથમાં એવુંજ થયા કરે છે—અર્થાત્ આ મહાભારત ગ્રંથ સંશોધિત અને સંવર્ધિત સારસંગ્રહ ગ્રંથની ત્રીજી આવૃત્તિ છે.

એમાં લેખકોના પ્રમાદથી અધ્યાયોમાં ઉલટસુલટ થઈ ગઈ છે અને શ્લોકોમાં હેરફેર થઈ ગયું છે. કેટલેક સ્થળે મેળવણી પણ થઈ હશે (જેમકે કુંભકોણમના મદ્રાસી મહા-ભારતમાં દેખાઈ આવે છે તેવી), તે બધી અદ્વપણ લેખકનાજ (ભાદુતી લહિયાઓનાજ) કારણ-થી સમજવી જોઈએ. એ વખતમાં તાડપત્રનીજ પોથીઓ બનતી હતી, એટલે એનાં પાનીયાં-ઓ ઉલટાંસુલટાં મૂકાવાથી અધ્યાય પણ આગળનો પાછળ અને પાછળનો આગળ થઈ જાય, તો તેમાં કંઈ મોટી વાત નથી. આવીજ રીતે શ્લોક વગેરેમાં હેરફેર થવાનાં કંઈએક કારણો હોઈ શકે છે. આ પ્રમાણે એક લાખ શ્લોકોનો ગ્રંથ એ હજાર વર્ષ સુધી લગભગ જેમનો તેમજ રહ્યો

અને જે કંઈ આધુનિક યુગ તે પણ બહુ થોડું જ થયું, એ ખરેખર ભારતવાસીઓને માટે બહુ ભૂષણરૂપ છે; પરંતુ યુરોપિયન લોકો તો બસ કંઈની કંઈ કલ્પનાઓ લખી મારે છે અને અમારા વિદ્વાનો પણ (જરાપણ આધુનિક પાછું જોયા વિના) તેમની જ પુનરાવૃત્તિ કર્યા કરે છે ! ખરેખર, આ ભારતવાસીઓની માનસિક પરતંત્રતાનું જ દ્યોતક છે. આપણા લોકો આદિપર્વના પહેલા ૬૨ અધ્યાય, કે જે મહાભારતની ભૂમિકારૂપ છે, તે વાંચી જોય તો તેમને સ્પષ્ટ જણાશે કે, આ એક રાષ્ટ્રીય સારસંગ્રહ ગ્રંથ છે. જ્યારે તેમને આવી કલ્પના આવશે, ત્યારે પછી તેમને પરસ્પર વિરોધી કથનોની સંગતતા સમજવામાં મુશ્કેલી નહિ નડે. એકવાર દષ્ટિકોણ બદલાય એટલું જ બસ છે. દોષ આ અનુપમ ગ્રંથમાં નથી, પણ જોનારાઓની મલિન દષ્ટિમાં છે.

જે મહાભારતથી ઉગ્રશ્રવાની વિદ્વત્તા અને બુદ્ધિકૌશલ્યનું જ્ઞાન થયું જોઈએ, તેને બદલે તેના તરફ કેટલાક લોકો વિપરીત દષ્ટિએ જોવા લાગ્યા; તેથી તેમાં તેમને પરસ્પર વિરોધજ દેખાઈ આવ્યો. આ કારણથી વાંચનાર બંધુઓને નિવેદન છે કે, તેઓ આ મહાભારત ગ્રંથને પોતાનો “રાષ્ટ્રીય મહાગ્રંથ” સમજે; જે હજાર વર્ષો પહેલાંની સ્થિતિ દર્શાવનારો “સારસંગ્રહ ગ્રંથ” છે, એમ પણ માને; અને પાંચહજાર વર્ષ પહેલાંનો રાજકીય, સામાજિક, ધાર્મિક અને ઇતિહાસનો પણ પ્રામાણિક ગ્રંથ છે, એમ સમજીનેજ તેઓ તેનું વાચન કરે. કેમકે એવી સવળી દષ્ટિ હશે તોજ તેના વાચનથી આનંદ પ્રાપ્ત થશે. આશા છે કે, વાંચનારાઓ એજ દષ્ટિથી આ અતિમહત્વપૂર્ણ મહાન ગ્રંથનું વાચન કરશે. (કે જેમ કરવાથી તેની રહેણી અને કરણીમાં મોટો ફેરફાર થઈને તેનું પોતાનું, કુળકુટુંબનું, વંશવારસનું, જ્ઞાતિબંધુઓનું, ગ્રામવાસીઓનું અને દેશબંધુઓનું પણ ઘણું જ ભડું થશે.)

૫-મહાભારતનું મહત્વ

આની પહેલાં દર્શાવાઈ ચૂકયું છે કે મુંબઈ, બંગાળા, સંયુક્ત પ્રાંત અને પંજાબના મહાભારતના ગ્રંથોમાં પ્રક્ષિપ્ત ભાગ વધારે નથી; અને જે છે તે પણ કાળ અને ગ્રંથવિસ્તારનો વિચાર કરતાં ઉપેક્ષાપાત્ર છે, એમ સાબીત થાય છે. મદ્રાસના મહાભારતમાં ફેરફાર અને પ્રક્ષેપ પણ બહુ છે, તેથી મદ્રાસી મહાભારત વિશ્વાસપાત્ર નથી. સારાંશરૂપે આટલું કહ્યા પછી એક શંકા થાય છે કે, ત્રણ જૂદા જૂદા કાળમાં ત્રણ જૂદા જૂદા વિદ્વાનોએ જેની રચના કરી છે, એવા મહાભારતમાં રચનાપદ્ધતિ સમાનજ રહી છે, એ વિષે શું પ્રમાણ છે ? આ વિષે પ્રમાણ તો એ ત્રણે સંપાદકોના મનની સમાન પ્રવૃત્તિજ છે. અદ્યાપિપર્યંત જગતમાં કેટલાય સંપાદકો થઈ ગયા; પરંતુ એવો એક પણ સંપાદક નથી કે જેણે મૂળ ગ્રંથકારના ગ્રંથને જાણી બુઝીને બગાડી નાખ્યો હોય.

યુરોપમાં સૈકાંઓ પૂર્વે તૈયાર થયેલા કોષોની સંશોધિત અને સંવર્ધિત આવૃત્તિઓ કેટલીએ છપાઈ છે; પરંતુ કોઈપણ સંપાદકે મૂળગ્રંથના સ્વરૂપમાં બગાડો કર્યો નથી. ભારત-વર્ષમાં પણ કેટલાય સંપાદકોએ મૂળ પુસ્તકને વધાર્યું છે, પણ તે એજ રીતે વધાર્યું છે. સાધારણ વિદ્વાન સંપાદક પણ પોતાની જવાબદારી સમજતા હોય છે; તો પછી મહાભારતના તો ત્રણે સંપાદકો અસાધારણ વિદ્વાન અને પોતાની જવાબદારી સમજનારા હતા. શ્રી ભગવાન વેદવ્યાસ, વૈશંપાયન અને ઉગ્રશ્રવા, એ કંઈ સાધારણ વ્યક્તિઓ ન હતા. જેઓ પોતે ગ્રંથને વાંચી શકતા નથી, અથવા તેમના કાર્યનું ગૌરવ સમજી શકતા નથી, તેઓ ભલે કાવે તેમ લખે; પરંતુ જવાબદાર વિદ્વાન તો ઉપરના ત્રણે વિદ્વાનો તરફ દોષદષ્ટિથી જોઈજ શકશે નહિ.

લગવાન વેદવ્યાસજીએ જે રીતે પહેલી ભારતસંહિતા રચી હતી, તેજ રીતે વૈશંપાયને વધારો કર્યો અને તેજ રીતે ઉગ્રશ્રવાજીએ પણ વધારો કર્યો હશે. એથી ઉલટું માનવાનું કંઈપણ કારણ નથી. તેમાં પદ્ધતિની જૂદાઈ હોત તો કોઈપણ પ્રાચીન ગ્રંથકાર, મહાભારત-વિષે શંકા કરી શકત; પરંતુ ગયાં એ-ત્રણ હજાર વર્ષોના કોઈપણ ગ્રંથકારે મહાભારતવિષે એવી શંકા નથી કરી, પણ લગભગ બધા પ્રાચીન વિદ્વાનો તેને પ્રમાણરૂપજ માનતા આવ્યા છે.

મહાભારતના સુપ્રસિદ્ધ ટીકાકાર શ્રી નીલકંઠ ચતુર્ધર જાતેજ ટીકા કરતાં લખે છે કે, “આ શ્લોક પ્રક્ષિપ્ત છે, પરંતુ આવી બાબતો બહુજ થોડી છે; અને આવડા મોટા ગ્રંથની બાબતમાં આટલા લાંબા કાળમાં એ પ્રમાણે થવું ફવાલાવિકજ છે, તેથી ઉપલી શંકા પાયાવિનાની છે.”

હવે મહાભારત એ પ્રમાણભૂત ગ્રંથ છે, એ વિષે કોઈને શંકા ન હોવી જોઈએ. જો કે આ મહાભારતમાં વર્ણવેલી કેટલીક વાતો હાલમાં વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન વધી જવાથી અપ્રામાણિક સિદ્ધ થશે તથા તર્કવૃદ્ધિ થવાને લીધે કેટલીક બાબતો આ વખતે માનવી અશક્ય થઈ પડશે; છતાં પણ એ બાબતો ગ્રંથના મહત્વને ઓછું કરતી નથી, એજ દર્શાવવાનો અહીં ઉદ્દેશ છે. આગળ વિવેચનમાં પ્રસંગોપાત એ વિષે વિચાર કરીશું. હવે આ મહાભારતની સર્વસાધારણ મહત્તાનો વિચાર કરીએ.

(ક) જૂદા જૂદા મતોનું એકીકરણ

શૈવ, વૈષ્ણવ, ગાણપત્ય વગેરે અનેક મતમતાંતરો આ દેશમાં વિક્રમ સંવત પહેલાંથીજ શરૂ થયેલા છે. તેમને આપસ આપસમાં વિલક્ષણ પ્રકારનો ઝગડો પણ હતો. તેમનું એકીકરણ કરવાનું કામ ઉગ્રશ્રવાજીનું હતું. એ કાર્ય તેમણે મહાભારતની ત્રીજી આવૃત્તિમાં ખૂબ ઉત્તમતાપૂર્વક કરી બતાવ્યું છે.

લગવજ્ઞીતામાં પણ જેમ સાંખ્યયોગ તથા કર્મ, ઉપાસના વગેરેની પણ યોગ્ય સંગતિ કરીને બધાનું એકીકરણ કરેલું છે, તેજ રીતે મહાભારતમાં પણ સ્થળે સ્થળે અનેક પ્રકારે બહુ ચાતુર્યપૂર્વક એકીકરણ કરેલું છે.

વૈષ્ણવોને વિષ્ણુની શ્રેષ્ઠતા, શૈવોને શિવજીની શ્રેષ્ઠતા તથા બીજા મતવાળાઓને પોતપોતાના પ્રિય દેવતાઓની શ્રેષ્ઠતા પ્રિય હતી; તેથીજ સમાજમાં વિવિધ પ્રકારના ઝગડા ઉભા થતા હતા. આ ઝગડાઓ શાંત પાડીને સર્વને એક ધર્મબંધનથી બાંધવાનું કામ ઉગ્રશ્રવાજીને કરવાનું હતું અને તે કાર્ય તેમણે અત્યંત ઉત્તમ રીતે કર્યું છે.

વેદમાં ઇંદ્ર, વરુણ વગેરે જૂદા જૂદા અનેક દેવતાઓ છે. તે જૂદા જૂદા દેવતાઓમાં આપક એક અભિન્ન આત્મા છે, અને તે એક અદ્વિતીય આત્માજ બીજા દેવતાઓનાં નામ ધારણ કરે છે. આ વાત વેદમાં બતાવેલી છે.

इंद्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ।

एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ॥ (ऋ. ૧-૧૬૪-૪૬)

यो नः पिता जनिता यो विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वा ।

यो देवानां नामधा एक एव ॥

(ऋ. ૧૦-૮૨-૩)

“જ્ઞાની પુરુષો એકજ સદ્વસ્તુને અનેક નામોથી વર્ણવે છે. એકજ દેવને તેઓ અગ્નિ, સૂર્ય, વરુણ, સુપર્ણ, યમ, માતરિશ્વા વગેરે કહે છે. જે આપણો પિતા, ઉત્પાદક અને બનાવનાર છે; જે સકળ જગતનો સર્વાધી છે. તે એકજ દેવ બીજા બધા દેવતાઓનાં નામ ધારણ કરે છે.”

આ મંત્રોથી દેવતાઓનો અનેકાનેકવાદ નિર્મૂળ થાય છે. વેદોમાં અનેક દેવતાઓનાં વર્ણન હોવા છતાં અમે કહીએ છીએ કે, વેદોમાં એકજ પરમાત્માની કલ્પના છે અને તેનો મુખ્ય આધાર ઉપરોક્ત મંત્રો છે. વેદોમાં એવા અનેક મંત્ર છે; અને તે બતાવે છે કે, વેદમાં ઇંદ્ર, વરુણ વગેરે અનેક દેવતાઓનાં જૂદાં જૂદાં વર્ણન હોવા છતાં પણ તે બધા દેવતાઓનાં વર્ણન ભેગાં મળીને એકજ દેવતાનું વર્ણન થાય છે. આ વૈદિક કલ્પના મહાભારતની ત્રીજી આવૃત્તિ વખતે—અર્થાત્ ઉગ્રશ્રવાજીના સમયમાં નિર્મૂળ થઈ ચૂકી હતી; અને ઘણાખરા લોકો એમજ સમજતા હતા કે, પોતપોતાનાજ દેવ સર્વશ્રેષ્ઠ છે. શૈવ શિવજીની મહત્તા અને વૈષ્ણવ વિષ્ણુની મહત્તા ગાવા લાગ્યા અને પરસ્પર મતભેદ હોવાને લીધે એકબીજાનાં માથાં પણ ફેડવા લાગ્યા. માંહોમાંહેના આ કુદ્ર મતભેદોને લીધે વિદેશી લોકો આપણા રાષ્ટ્રમાં પણ ઘુસવા લાગ્યા હતા. આ પડતીની દશાને દૂર કરીને સૌને એકતારૂપી ધર્મબંધનથી બાંધવાનું કામ ઘણુંજ મુશ્કેલ હતું, પણ તે શ્રી ઉગ્રશ્રવાજીએ ખૂબ ચતુરાઈપૂર્વક કર્યું.

ઉપર કહેલા વૈદિક સિદ્ધાંતનેજ ઉગ્રશ્રવાજીએ આધુનિક રીતે રજૂ કર્યો છે. ઉપર કહેલા વૈદિક મંત્રોનાં ઇંદ્ર, મિત્ર (સૂર્ય), વરુણ, વગેરે જૂદાં જૂદાં નામોમાં એકજ અભિન્ન ઉપાસ્ય દેવ રહેલો છે. એ જ રીતે કહ્યું છે તેજ રીતે શિવ, વિષ્ણુ વગેરે દેવતાઓની અંદર એકજ અભિન્ન ઉપાસ્ય દેવ છે; એટલુંજ નહિ પણ એ દેવો એકબીજાને લીધેજ પૂર્ણ થાય છે. શિવથી વિષ્ણુની મહત્તા અને વિષ્ણુથી શિવની મહત્તા છે; વગેરે અનેક યુક્તિપ્રયુક્તિઓથી, જૂદા જૂદા મતોની જૂદાઈ મટાડીને તેનું એકજ દર્શાવ્યું છે.

અત્રે ઉપરનું એકજ ઉદાહરણ દર્શાવ્યું છે; પરંતુ એવાં તો સંકેતો દૃષ્ટાંત મહાભારતમાં છે કે જેમાં ધર્મ, દૈવત, પંથ, મત—મતોંતર, ઉપાસના, આચાર વગેરેની ભિન્નતા દૂર કરીને સૌને એકજ સનાતન વૈદિક ધર્મના બંધને બાંધીને એકત્રિત કરવાનો પ્રયત્ન ઉગ્રશ્રવાજીએ કર્યો છે; એટલુંજ નહિ પણ મહાભારતને લીધેજ સનાતન ધર્મનો આતુર્વણ્ય સમાજ કે જે બૌદ્ધ અને જૈન વગેરેના વિવિધ હુમલાઓથી કચરાઈને જર્જરિત થઈ ગયો હતો તથા અંતર્ગત પંથભેદોને લીધે અનેક રીતે છિન્નભિન્ન થઈ ગયો હતો, તે એક “રાષ્ટ્રપુરુષ-રૂપ” અર્થાત્ એકત્ર થયો; અને એજ મહાભારતમાંથી નવજીવન મેળવીને તે પાછલા સમયમાં જીવંત તથા જાગ્રત જેવો બની રહ્યો.

ઉગ્રશ્રવાનું આ કાર્ય નિઃસંદેહ અભિનંદનને યોગ્ય છે; કેમકે જે વાત એ વખતે અશક્ય જેવી હતી, તેજ ઉગ્રશ્રવાએ કરી બતાવી છે. એ વાત જૂદી છે કે, તેમના પછી સંચાલન કરનાર કોઈ વિદ્વાન ન થયો, તેથી ફરીથી પણ ભારતવાસીઓ મતમતોંતરોના અગડામાં ઉતરી પડ્યા; પરંતુ એ ભૂલ ઉગ્રશ્રવાજીની નથી પણ તેમની પાછળનાઓની છે. અસ્તુ. આવી રીતે અને આવા ઉદ્દેશથી જેમણે ‘ભારત’ નું ‘મહાભારત’ બનાવ્યું, તેમનું પ્રશંસાપાત્ર કાર્ય હરેકે જાણવા જેવું હોઈને એને માટે તેમનું હૃદયપૂર્વક અભિનંદન કરવું જરૂરનું છે.

(ખ) સ્મૃતિ, શાસ્ત્ર અને નીતિસંગ્રહ

મહાભારતમાં અનેક નીતિશાસ્ત્રોનો સંગ્રહ છે. વિદુરનીતિ, કણ્વિકનીતિ, નારદ-નીતિ તથા અન્યાન્ય પણ અનેક નીતિઓ છે. એ પ્રત્યેક નીતિશાસ્ત્ર એક સ્વતંત્ર પુસ્તક છે અને તેનો ઉદ્દેશ પણ મહાન છે. આ બધાંજ નીતિશાસ્ત્રોનો સંગ્રહ આ મહાભારતમાં છે; અને એવું છે તેથી તેની યોગ્યતા કંઈ ઓરજ વધી ગઈ છે.

કણ્વિકનીતિ સમ્રાટોનાં સામ્રાજ્ય વધારવાનો મત પ્રદર્શિત કરે છે; અને વિદુરનીતિ ગરીબ પ્રજાના સમાન અધિકારનો સામ્યવાદ રજૂ કરે છે. આ રીતે જૂદી જૂદી નીતિઓનાં

ધ્યેય જૂદાં જૂદાં છે. એ વિવિધ ધ્યેયોવાળાં વિવિધ નીતિશાસ્ત્રોનો સંગ્રહ આ મહાભારતમાં છે, તેથી મહાભારત એ એક નીતિશાસ્ત્રોનો પણ મહાસમુદ્ર છે.

ધર્મશાસ્ત્ર અર્થાત્ સ્મૃતિશાસ્ત્ર પણ તેમાં સ્થળે સ્થળે ભરપૂર છે. સનાતન વૈદિક ધર્મનાં મૂળતત્ત્વો સ્મૃતિશાસ્ત્રમાં વ્યાવહારિકરૂપ લઇને રજુ થાય છે. શ્રુતિમાં ધર્મનાં સિદ્ધાંતિક તત્ત્વો રહેલાં હોય છે; પરંતુ તેનું વ્યાવહારિક સ્વરૂપ સ્મૃતિઓમાં રહેલું હોય છે. આવાં સ્મૃતિશાસ્ત્રોનો સંગ્રહ મહાભારતમાં હોવાથી આ મહાભારત એક મહાન ધર્મશાસ્ત્ર ગ્રંથ થયો છે, અને તેથીજ તેની યોગ્યતા સ્મૃતિશાસ્ત્રોના જેટલી માનવામાં આવે છે.

શ્રુતિ અને સ્મૃતિનો પરસ્પર સંબંધ તુલનાપૂર્વક જોવો જોઈએ, કેમકે શ્રુતિનાં સિદ્ધાંતિક તત્ત્વો સ્મૃતિવિના વ્યવહારમાં પ્રવૃત્ત થતાં નથી; અને સ્મૃતિ પણ શ્રુતિના પ્રમાણવિના નિષ્ફળ છે. આથી બન્નેની સંગતિ પણ જોવાની અત્યંત જરૂરી છે. વેદનું અધ્યયન ધર્મશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ કરનારાઓને આજ કારણથી મહાભારતની અપૂર્વ મદદ મળી શકે છે; એટલુંજ નહિ પણ જેઓ સ્મૃતિ અને મહાભારતને સાથે લીધાવિનાજ વેદનું અધ્યયન કરવાનો પ્રયત્ન કરશે, તેમના પ્રયત્નો એ બન્નેની સાથે સાથે તુલના કરનારના જેટલા સફળ નહિ થાય. તેથીજ કહ્યું કે:—ઈતિહાસપુરાણાભ્યાં વેદં સમુપવૃંદ્યયેત્ (મહા. આદિ. ૧. ૨૬૭)

“ઇતિહાસ અર્થાત્ રામાયણ, મહાભારત તથા પુરાણોથી વેદના તત્ત્વને સંવર્ધિત-પરિપુષ્ટ કરવું જોઈએ;” અને તે તો બન્નેની તુલના કરવાથીજ શક્ય થઈ શકે તેમ છે.

તાત્પર્ય કે, વેદનો મર્મ સમજવામાટે આ રીતે મહાભારતની જરૂર છે. આથી વૈદિક ધર્મનું તત્ત્વ સમજનાર વાચકો મહાભારતના વાચનથી દૂર ન ભાગે એટલુંજ અહીં દર્શાવવાનું છે.

(ગ) રાષ્ટ્રીય મહાકાવ્ય ગ્રંથ

હવે રાષ્ટ્રીય મહાકાવ્ય ગ્રંથની દૃષ્ટિએ મહાભારતનું મહત્ત્વ જોઈએ. રાષ્ટ્રીય મહાકાવ્યમાં નીચે લખેલાં લક્ષણ જરૂર હોવાં જોઈએ:—

૧-મહાકાવ્ય રાષ્ટ્રનો આદરણીય ગ્રંથ હોવો જોઈએ.

૨-રાષ્ટ્રીય મહાકાવ્યમાં પ્રતિપાદ્ય વિષય શરૂઆતથી અંતસુધી એકજ હોવો જોઈએ.

૩-આખા કાવ્યદ્વારા પ્રતિપાદન કરેલો પ્રસંગ અત્યંત મહત્ત્વપૂર્ણ અને રાષ્ટ્રીય મહત્તાવાળો હોવો જોઈએ.

૪-તે કાવ્યમાં વર્ણવેલા પુરુષ શ્રેષ્ઠ વર્ણના, ઉદારચરિત તથા ધાર્મિક દૃષ્ટિએ આદરણીય હોવા જોઈએ.

૫-ગ્રંથની ભાષા સુગમ, ગંભીર અને ભાવપૂર્ણ હોવી જોઈએ. વૃત્ત પણ સુગમ અને ઉત્તમ જોઈએ.

૬-વર્ણવેલા પ્રસંગોમાં વિવિધતા હોવી જોઈએ.

૭-ગ્રંથમાં ઉજ્જવલ યશ ફેલાવનારાં વર્ણન હોવાં જોઈએ.

૮-અંતમાં સત્યનો જય થવો જોઈએ.

૯-કથાભાગ જૂનો હોવા છતાં પણ સદાયે તેની નવીનતા ટકી રહેવી જોઈએ.

૧૦-રાષ્ટ્રનું ચારિત્ર વધારનારાં અને સહ્યતાનો આદર્શ દર્શાવનારાં મુખ્ય વર્ણનો હોવાં જોઈએ.

મહાકાવ્યનાં નીચેલાં દશ લક્ષણો હોય છે; અને એ બધાંયે આ મહાભારતમાં સમાયેલાં છે. જગતમાં જે જે રાષ્ટ્રીય મહાકાવ્ય છે, તેમાં આ દશે લક્ષણો પૂર્ણ રૂપમાં બેસતાં આવતાં

નથી; પરંતુ માત્ર મહાભારતમાં જ આ દશે લક્ષણો પૂરેપૂરાં બંધ બેસે છે. આથી જ સઘળા વિક્ષાનો આ મહાભારતને સાચું રાષ્ટ્રીય મહાકાવ્ય કહે છે, અને તેથી જ સઘળા વિક્ષાનો તેની પ્રશંસા કરે છે. જુઓ:-

- ૧-મહાભારત આ ભરતખંડમાં સર્વત્ર આદરણીય છે.
- ૨-તેમાં શરૂઆતથી તે અંતસુધી કૌરવપાંડવોનાં વર્ણન, એજ પ્રતિપાદ વિષય છે.
- ૩-કૌરવપાંડવોનો યુદ્ધપ્રસંગ એ વિષય અત્યંત રાષ્ટ્રીય મહત્ત્વનો હોઈને એજ તેનો મુખ્ય પ્રતિપાદ અને વર્ણનીય વિષય છે.
- ૪-આ કાવ્યમાં ભીષ્મપિતામહ, ધર્મરાજ, શ્રીકૃષ્ણ, અર્જુન, કર્ણ વગેરે અનેક ઉદારચરિત મહાત્માઓનું વર્ણન કર્યું છે અને તે દરેકનું જીવન આદર્શરૂપ છે.
- ૫-ગ્રંથની ભાષા સુગમ, ગંભીર અને ભાવપૂર્ણ છે. વૃત્ત પણ અત્યંત સરળ અને ઉત્કૃષ્ટ છે.
- ૬-વર્ણનોની વિવિધતા તો મહાભારતમાં ઠેર ઠેર છે.
- ૭-એમાં પાંડવોનો ઉજ્જવલ યશ ફેલાવનારાં વર્ણન છે.
- ૮-અંતમાં પાંડવોના સત્ય પક્ષનો જ વિજય દર્શાવ્યો છે.
- ૯-મહાભારતનું વર્ણન અત્યંત જૂનું હોવા છતાં આજે પણ તે નવા જેવું દેખાઈ આવે છે.
- ૧૦-ભારતવર્ષના શીલ-ચારિત્રને વધારનારો તથા આર્યસભ્યતાની રક્ષા કરવાવાળો આજ મહાભારત ગ્રંથ છે.

આ રીતે રાષ્ટ્રીય મહાકાવ્યનાં સઘળાં લક્ષણ મહાભારતમાં પૂર્ણ રીતે બંધ બેસે છે; અને તેથી ભારતવર્ષનો એ રાષ્ટ્રીય મહાકાવ્ય ગ્રંથ છે, તેમાં કંઈજ શક નથી.

આર્યોના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં ભારતીય યુદ્ધનું મહત્ત્વ ઘણુંજ છે. રાષ્ટ્રીય પ્રગતિની દૃષ્ટિએ પણ તેનું મહત્ત્વ ઘણુંજ છે, કેમકે આર્યોની વૈદિક સભ્યતા તે વખતે ઉન્નતિને શિખરે પહોંચેલી હતી. એ પછી એ સભ્યતાનું પતન શરૂ થાય છે; તે અઘાપિપર્યંત ચાલુજ રહ્યું છે. ભારતીય રાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં ભારતીય યુદ્ધના પ્રસંગ જેવો મહત્ત્વપૂર્ણ બીજો પ્રસંગજ નથી. એજ પ્રસંગ આ મહાભારતમાં મુખ્યત્વે વર્ણવેલો છે.

મહાભારતમાં બીજાં દર્શ્યો પણ એટલાં મનોરમ છે કે જે એકલાં એકલાં પણ અન્ય મહાકાવ્યોનાં વિષય બનેલાં છે. જેમકે (૧) ભારવીકવિનું કિરાતાભુનીય કાવ્ય કે જે અર્જુનને પાશુપતાસ્ત્ર મળવાના પ્રસંગનુંજ વર્ણન કરે છે. (૨) માઘકવિનું શિશુપાલવધ કાવ્ય કે જે શિશુપાલના વધના વર્ણન ઉપર રચેલું છે. (૩) શ્રીહર્ષના નૈષધકાવ્યનો વિષય, એમાં નળદમયંતીનું ચરિત્રજ છે. આ રીતે પંચમહાકાવ્યોમાંથી ત્રણ મહાકાવ્ય મહાભારત-માંનાજ થોડા વર્ણન ઉપરથી રચાયેલાં છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, મહાભારતની કાવ્યદૃષ્ટિએ પણ કેટલી ચોગ્યતા છે! અને એ એવડો મોટો ગ્રંથ છે કે જેની ઉપકથાઓને લઈને એકેક મહાકાવ્ય બની શકે તેમ છે!!!

મહાભારતનાં સ્ત્રી અને પુરુષો, ખમળ-તરુણ અને વૃદ્ધાવસ્થાઓમાં પણ પરમ આદર્શરૂપ છે. પાંડવોનો પ્રતિપક્ષી સમ્રાટ દુર્યોધન, તે પણ પોતાના સામ્રાજ્યને માટે એક આદર્શ સામ્રાજ્યવાદી (આઇડિયલ ઇમ્પીરીયાલીસ્ટ)જ છે. મહાભારતમાં વર્ણવેલી ખરાબ માં ખરાબ વ્યક્તિ પણ “સામ્રાજ્યવાદ”ની દૃષ્ટિએ આદર્શરૂપ છે; તો બીજી વ્યક્તિઓ-ભીષ્મ-પિતામહ, દ્રોણાચાર્ય, ધર્મરાજ વગેરે-પણ આદર્શરૂપ હોય, એમાં તો શંકાજ શી? દુર્યોધન-વિષે લોકોમાં બહુ ખરાબ વિચાર ફેલાયા છે; પરંતુ તેને મહાભારતમાંથી કંઈજ આધાર મળતો નથી. રાજ્ય ચલાવવું, રાજ્ય વધારવું, રાજ્યનું રક્ષણ કરવું, ધર્મયુદ્ધના નિયમ પાળવા,

વગેરે બાબતોમાં એક પણ દોષ દુર્યોધને નથી કર્યો. પ્રજાપાલનમાં પણ તેનો કંઈ દોષ ન હતો. રાજનીતિની દૃષ્ટિએ તેનું આચરણ પણ દોષિત નથી—અર્થાત્ મહાભારતની દૃષ્ટિએ તેનામાં “આદર્શ સામ્રાજ્યવાદની વીરતા” જોવી જોઈએ. એક બાબુ પૃથ્વીનું સામ્રાજ્ય અને બીજાબાબુ મૃત્યુ, તેની વચ્ચેની મધ્યમ સ્થિતિ સુયોધન સમ્રાટને (દુર્યોધન તો તેનું સાચું નામ પણ નહોતું) પસંદજ નહોતી. અસ્તુ. આ રીતે સામા પક્ષના વીરમાં પણ ઉચ્ચ આદર્શ જે મહાભારતકારે મૂક્યો છે, તેમનાં બુદ્ધિચાતુર્યનાં વર્ણન અમે શું કરી શકીએ ?

શરૂઆતથી અંતસુધીમાં બહુજ થોડા પ્રસંગોસિવાય બધાજ વર્ણનપ્રસંગો મુખ્ય કથા સાથે સંબંધ ધરાવનારા છે. મુખ્ય કથા સાથે સંબંધ ન રાખનારાં વર્ણન ઘણેભાગે ક્યાંય નથી. આવડા મોટા ગ્રંથમાં વર્ણનોનો આટલો પરસ્પર ગાઢો સંબંધ જાળવી રાખવો, એ સાચેજ કવિત્વના અદ્ભુત બળસિવાય થઈ શકે તેમ નથી.

કૌરવપાંડવોના સમયમાં જે જે નાનામોટા રાજ્યો આ ભરતખંડમાં હતા, તે બધાજ આ યુદ્ધમાં એકઠા થયા હતા. લડનારા વીરોની સંખ્યા ૧૮ અક્ષૌહિણી અર્થાત્ બાવન લાખ હતી. આ વીરોસિવાય તેમની સાથે રહેનારા નોકરચાકરો બીજા એટલાજ અથવા એથી પણ વધારે હશે. આ રીતે ભારતવર્ષના પ્રત્યેક પ્રાંતના વીરો આ યુદ્ધમાં જોડાયા હતા; તેથી આ યુદ્ધ સાથે ભારતવર્ષના પ્રત્યેક પ્રાંતનો સંબંધ હતો, અને તેથીજ આ ભારતીય યુદ્ધને રાષ્ટ્રીય મહાયુદ્ધ કહે છે. આ મહાયુદ્ધનું વર્ણન મહાભારતમાં છે, તેથી પણ તેને “રાષ્ટ્રીય ગ્રંથ” કહે છે. વળી મહાભારત એ સર્વમાન્ય રાષ્ટ્રીય ગ્રંથ હોવાનું એક મુખ્ય કારણ એ છે કે, આ યુદ્ધમાં ભારતના સઘળા પ્રાંતોના લોકોએ ભાગ લીધેલો હતો, તેથી પ્રત્યેક પ્રાંતના લોકો તે યુદ્ધની હકીકતો જાણવાને આતુર હતા; અને તે હકીકત આ મહાભારતગ્રંથ મારફતે મળતાંજ આ ગ્રંથની સર્વમાન્યતા વધી ગઈ તથા ભારતના સઘળા પ્રાંતોમાં આ ઇતિહાસ પ્રિય થઈ પડ્યો.

હાલમાં ભારતવર્ષના જૂદા જૂદા પ્રાંતોમાં જે જે વીરજાતિઓ છે, તેમના વીરપૂર્વજો મહાભારતકાળમાં ભારતીય મહાયુદ્ધમાં જોડાયા હતા; એટલે આ ઇતિહાસ તે તેમનાજ પ્રાચીન પૂર્વજોનો ઇતિહાસ છે, તેથી આ દૃષ્ટિએ આ ગ્રંથનું હાલના સમયમાં પણ રાષ્ટ્રીય મહત્ત્વ છે.

આ વિષયમાં પ્રસંગોપાત આગળ પણ અધિક વર્ણન આવનાર હોવાથી આ વિષયને અહીંજ સમાપ્ત કરીએ છીએ.

૬-છ ખૂંટીઓવાળું મહાન ચક્ર

ઘૌમ્યમુનિના ત્રીજા જ્ઞાની શિષ્ય વેદ નામના હતા. સમાવર્તન સંસ્કાર થયા પછી ગૃહસ્થાશ્રમમાં દાખલ થયા બાદ તે આચાર્ય વેદની પાસે પણ કંઈએક શિષ્યો વેદાભ્યાસ કરવા આવ્યા. તેમાં ઉત્તંક નામનો અત્યંત સદ્ગુણી શિષ્ય હતો અને તેના ઉપર પૂજનીય આચાર્યજીનો પણ અત્યંત વિશ્વાસ હતો. એક વખતે સમ્રાટ જનમેજયને ઘેર યજ્ઞકર્મ કરાવવા જતી વખતે આચાર્ય વેદજીએ પોતાના શિષ્ય ઉત્તંકને કહ્યું કે, “હે ઉત્તંક! હું ઇચ્છું છું કે, મારી ગેરહાજરીમાં મારા ઘરમાં જે કંઈ ન હોય તે તું લાવી આપજે.” આ રીતે આજ્ઞા કરીને આચાર્યજી સમ્રાટના યાજ્ઞિક કર્મમાટે ચાલ્યા ગયા.

આ વખતે બ્રહ્મચારી ઉત્તંકની પરીક્ષાનો હતો. એ પરીક્ષા નીચે પ્રમાણે લેવામાં આવી:—
એક દિવસ ગુરુના ઘરની સ્ત્રીઓએ એકઠી થઈને ઉત્તંકને બોલાવીને કહ્યું:—“ઉત્તંક! તારી ગુરુપત્ની ઋતુવાળી થઈ છે, તારા ગુરુજી પણ ઘરમાં નથી કે જેથી તેની ઋતુ ખાલી ન જાય, મારે તું તેને ઋતુવધન કરે.”

કેટલું કઠોર પ્રલોભન ! આ વખતે બ્રહ્મચારી ઉત્તંકસમક્ષ એક બાબુ સહજપ્રાપ્ત વિષય-સુખ અને બીજી બાબુ બ્રહ્મચર્યવ્રતના ભંગનું તથા વૈદિક “સપ્ત મર્યાદા” ના ઉદ્ધવનનું પાપ નજર સામે હતું. હુબળા માણસ તો આવે પ્રસંગે કદાચ ફસાઈ પણ બાત; પરંતુ ઉત્તંક ભારે તપસ્વી અને નિયમપાલનમાં દક્ષ હતો; તેથી તેણે તરતજ કહી દીધું કે, “હું સ્ત્રીઓની વાતો સાંભળી આવું કુકર્મ નહિ કરું. ઉપાધ્યાયે મને એવી આજ્ઞા નથી આપી કે, તારે કુકર્મ પણ કરવું.”

આ રીતે બ્રહ્મચારી ઉત્તંકના બ્રહ્મચર્યવ્રતની પૂર્ણ પરીક્ષા થઈ અને તે ઉત્તમ પ્રકારે આ કઠોર પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયો. આવા સદ્ગુણી બ્રહ્મચારી ઉપર કેાણુ પ્રેમ ન કરે ? આચાર્ય વેદનો પ્રેમ ઉત્તંકે આવી રીતે સંપાદન કર્યો હતો. થોડા સમય પછી ઉત્તંકનો સમાવર્તનકાળ આવ્યો. તે વખતે “ગુરુદક્ષિણા” આપવાનો વિચાર બ્રહ્મચારી ઉત્તંકે પોતાના આચાર્યને જણાવ્યો; પણ આચાર્યજી અત્યંત સત્વસંપન્ન હોવાથી ગુરુદક્ષિણા આપવાની માગણી થવા છતાં તેમણે તો તે લેવાજ ઇચ્છી નહિ, પરંતુ આચાર્યપત્ની એવાં પ્રલોભનોને જીતી શકી ન હતી.

ઘણીખરી સ્ત્રીઓ સુંદર ઘરેણાં અને સુંદર વસ્ત્રો ઉપર એટલો પ્રેમ રાખે છે કે તેના આગળ તેમને શ્રેષ્ઠ વિચારની કશીજ વિસાત હોતી નથી. હાલમાં પણ સ્વદેશી ખાદીનો પ્રચાર પુરુષોમાં કેટલોક છે; પરંતુ સ્ત્રીઓ તો વિદેશી વસ્ત્રોજ પહેરે છે ! સ્વદેશી ખાદી કરતાં વિદેશી નરમ સુંદર વસ્ત્રોનો સ્પર્શ તેમને વધારે વહાલો લાગે છે ! એવીજ અવસ્થા ઉપર કહેલાં ઉપાધ્યાયિનીની હતી; તેથી તેમણે ઉત્તંકને કહ્યું કે, “બેટા ઉત્તંક ! રાજા પૌષ્યની સ્ત્રીએ પહેરેલાં બન્ને કુંડળ માગી લાવ.”

રાણીનાં પહેરેલાં કુંડળ લાવવાં, એ બહુ ભારે કામ હતું; પરંતુ વિક્રાન પુરુષાર્થી ઉત્તંક ગભરાયો નહિ. તે પૌષ્યરાજા પાસે ગયો અને પોતાની વિક્રાતને બળે ઉપલાં કુંડળ મેળવ્યાં; તથા તે લાવીને પોતાનાં ઉપાધ્યાયિની પાસે આવવા નીકળ્યો. એટલામાં રસ્તામાં સર્પજાતિના એક નાગા સાધુએ કોઇપણ યુક્તિથી એ કુંડળ ચોરી લીધાં અને ચોરી લઈને તરતજ તે વેષધારી સાધુ નાસવા લાગ્યો. ઉત્તંક બ્રહ્મચારી તેની પાછળ પડ્યો. તે પકડાવા આવ્યો કે તરતજ તે સાધુએ વેષ બદલીને દોડવાનું શરૂ કર્યું; છતાં પણ બ્રહ્મચારીએ તો તેનો પીછોજ પકડ્યો. અંતે તેઓ બંને નાગલોકમાં પહોંચ્યા. એટલામાં તે ચોર કોઇપણ રીતે અલોપ થઈ ગયો; અને અપરિચિત દેશમાં બ્રહ્મચારી ઉત્તંક એકલો અસહાય અવસ્થામાં રહ્યો, છતાં પણ તે ગભરાયો નહિ ! ત્યાં તેણે જોયું કે, એક વિલક્ષણ ખુદી ઉપર કાળા અને ઘોળા દોરાની તાણી કરેલી છે અને બે સ્ત્રીઓ કપડાં વણે છે. તે ખુદીનું મોટું ચક્ર છ કુમારો ફેરવે છે, એક પુરુષ સૂતર ઠીકઠીક કરે છે અને તેની પાસે એક સુંદર ઘોડો પણ છે. તેનું વર્ણન બ્રહ્મચારી ઉત્તંક નીચે પ્રમાણે કરે છે:—

ત્રાંણ્યર્પિતાન્યત્ર શતાનિ મધ્યેષ્ટિશ્ચ નિત્યં ચરતિ ધ્રુવેઽસ્મિન્ ।
 ચક્રે ચતુર્વિંશતિ પર્વયોગે ષડ્ વૈ કુમારાઃ પરિવર્તયન્તિ ॥
 તંત્રં ચેદં વિશ્વરૂપે યુવત્યૌ વયતસ્તંતૂન્સતતં વર્તયંત્યૌ ।
 કૃષ્ણાન્ સિતાંશ્ચેવ વિવર્તયંત્યૌ ભૂતાન્યજસ્ત્વાં ભુવનાનિ ચૈવ ॥
 વજ્રસ્ય ભર્તા ભુવનસ્ય ગોપ્તા વૃત્રસ્ય હંતા નમુચર્નિહંતા ।
 કૃષ્ણેવસાનોવસંને મહાત્મા સત્યાનૃતેયો વિવિનક્તિ લોકે ॥
 યો વાજિનં ગર્ભમપાં પુરાણં વૈશ્વાનરં વાહનમભ્યુપૈતિ ।
 નમોઽસ્તુ તસ્મૈ જગદોશ્વરાય લોકત્રયેશાય પુરંદરાય ॥

(મહા. આદિ. અ. ૩, શ્લો. ૧૪૬ થી ૧૪૯)

ખૂંટીઓવાળા ચક્ર ઉપર બે સ્ત્રીઓ કપડું વણી રહી છે.

ભાવાર્થ કે, “એ ચોવીસ ભાગવાળા સ્થિર ચક્રમાં ત્રણસો ને સાઠ તાણા હતા. તેને છ કુમારો ફેરવતા હતા. વિશ્વરૂપિણી બન્ને યુવતીઓ આ તાણામાં ઘોળો અને કાળો વાણો નાખીને હમેશાં વસ્ત્ર વણતી વણતી સંપૂર્ણ ભૂતો અને ભુવનોને ધુમાવી રહી છે. જે મહાત્મા કાળાં વસ્ત્ર પહેરનાર, વજ્ર ધારણ કરનાર, નમુચિ અને વૃત્તનો નાશ કરનાર, ભુવનરક્ષક અને તેજસ્વી વૈશ્વાનર અશ્વત્થં વાહન કરનારા ત્રિલોકનાથ જગદીશ્વર પ્રભુ છે, તેને હું નમન કરું છું.”

આ રીતે સ્તુતિ કરતાંજ તે પુરુષે કહ્યું કે, “હે ઉત્તંક! તારે શું જોઈએ?” બ્રહ્મચારીએ કહ્યું કે, “આ સર્પજાતિ મારે વશ થાય.” પુરુષે કહ્યું કે, “આ ઘોડાનું મળદ્વાર કુંક.” ઉત્તંકે ઘોડાનું મળદ્વાર કુંકતાંજ અગ્નિ વધવા લાગ્યો; તેની ગરમીથી સર્પોનો દેશ તપી ઉઠ્યો; સર્પો ગભરાઈ ગયા અને આ રીતે ત્રાસ પામ્યા પછીજ સર્પોએ તેને કુંડળ આપ્યાં. બ્રહ્મચારીએ તે લઈને ઉપાધ્યાયિનીને આપ્યાં; અને ગુરુદક્ષિણા આપ્યા પછી તેમનો આશીર્વાદ લઈને કુંડળ ચોરાવીને આટલું દુઃખ દેનારા એવા સર્પનો તથા તેને આશ્રય આપનારી સર્પજાતિનો બદલો લેવાના ઉદ્દેશથી તે રાજા જનમેજય પાસે આવ્યો. એજ ઉત્તંકની પ્રેરણાથી પ્રેરાઈને રાજા જનમેજયે સર્પજાતિનો નાશ કરવાને માટે સર્પચક્ષ કર્યો; કેમકે જનમેજયના પિતા રાજા પરિક્ષિતનો વધ પણ એક સર્પેજ કર્યો હતો. આથી સમાનદુઃખવાળો બ્રાહ્મણ ઉત્તંક અને સમાનદુઃખવાળા રાજા જનમેજયને મિત્રતા થઈ; અને બ્રાહ્મણક્ષત્રિયોના સંયુક્ત પ્રયત્નથી આર્યજાતિને વિવિધ રીતે દુઃખ દેનારી સર્પજાતિનો નાશ કરવામાં આવ્યો. (મહાભારત ૧૦૩) આ રીતે જાતીય સંકટ દૂર કરવા માટે બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયોએ પોતાની સઘળી શક્તિ એકત્ર કરવી જોઈએ; અને તે એકત્ર શક્તિને રાષ્ટ્રહિતના કામમાં લગાવવી જોઈએ. વેદમાં પણ એમજ કહ્યું છે કે:—

यत्र ब्रह्म च क्षत्रं च सम्यं चौ चरतः सह । तं लोकं पुण्यं प्रज्ञेषं यत्र देवाः सहाग्निना ॥

(યજુ. ૨૦-૨૫)

અર્થાત્—“જે રાષ્ટ્રમાં બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયો હળીમળીને કાર્ય કરે છે, તેજ દેશ પુણ્ય-પવિત્ર (થઈ શકે છે-રહી શકે) છે.”

આર્યોમાં જ્યાંસુધી જ્ઞાની અને શૂર પુરુષો આ રીતે હળીમળીને જાતીય ઉન્નતિનાં કાર્યો કરતા હતા; ત્યાંસુધીજ આર્યજાતિની ઉન્નતિ હતી. અને જ્યારથી અંદર અંદર કૂટ થઈ અને એક ઘરના ભાઈ ભાઈજ આપસ આપસમાં લડી મરવા તૈયાર થયા; ત્યારથીજ આર્યજાતિની અધોગતિ શરૂ થઈ ગઈ છે. મહાભારતની શરૂઆતમાંજ આ એકતાની મહત્તાનો દિવ્ય ઉપદેશ મળે છે, કે જે જાતીય અને રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિ ઇચ્છનારાઓએ ખાસ યાદ રાખવાની જરૂર છે. એ બોધ નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) વિદ્યાર્થીધર્મ:—કેટલાંયે પ્રલોભન આવે તોપણ પ્રલોભનોમાં ફસી જઈને બ્રહ્મચર્ય વગેરેના સુનિયમોની ઉપેક્ષા કદાપિ ન કરવી જોઈએ.

(૨) આચાર્યધર્મ:—આચાર્ય એવા હોય કે જેઓ ગુરુદક્ષિણાનો વિચાર મનમાં પણ ન લાવે; અને શિષ્યને સંપૂર્ણ રીતે પોતાની વિદ્યા શીખવે તથા હમેશાં શિષ્યનું કલ્યાણ જ ઇચ્છે.

(૩) સ્ત્રીધર્મ:—સ્ત્રીઓના ઘરેણાંના પ્રેમથી વિદ્વાનોને પણ કેટલાં દુઃખ પડે છે, તે જોઈને સ્ત્રીઓ પણ ઘરેણાંનો પ્રેમ છોડી દે; અને વિદ્યા તથા રાષ્ટ્રપ્રેમથી સુશોભિત થઈને શ્રેષ્ઠ માતાઓ બનવાનો પ્રયત્ન કરે.

(૪) સનાતકધર્મ:—જે આચાર્ય પાસેથી વિદ્યા ગ્રહણ કરી છે, તેમને ગુરુદક્ષિણા

આપીનેજ ગુરુકૃણમાંથી મુક્ત થવું અને ગુરુવિષે સદાચે મનમાં ઉત્તમ ભક્તિભાવ રાખવો.

(૫) રાષ્ટ્રધર્મ:—પોતાના રાષ્ટ્રને સદા હુઃખ આપનારી જે કોઈ ભતિ હોય, તેને હરાવવા માટે રાષ્ટ્રના બધા લોકોએ—તેમાં પણ ખાસ કરીને જ્ઞાનીઓ અને શૂરવીરોએ તો હળી-મળીને એવો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, કે જેથી વિભતીયોના ઉપદ્રવથી ઉત્પન્ન થતાં હુઃખો દૂર થાય.

આટલો બોધ ઉપરની કથામાં સ્પષ્ટ રીતે રહેલો છે. મહાભારતના આદિપર્વના ત્રીજા અધ્યાયમાં આ કથા વાચકો વાંચશે તો તેમને ઉપરનો બોધ સ્પષ્ટ રીતે મળશે. હવે કથામાં જે વિશાળ ચક્રની વાત છે, તે ઉપર વિચાર કરીએ. તે ચક્ર, જે સ્ત્રીઓ, એક પુરુષ, ઘોડો, છ કુમાર, સૂતર અને કપડું, એ પદાર્થોનું જે વર્ણન છે, તે કયા વૈદિક અલંકારનું સૂચક છે, એ વાત અત્રે જોવાની છે. આ બાબતનું સ્પષ્ટીકરણ થવામાટે નીચે લખેલો વેદમંત્ર જુઓ:—

પુમાં એનં તનુત ઉત્કૃણતિ પુમાન્ વિતત્ને અધિ નાકે અસ્મિન્ ।

इमे मयूखा उपसेदुरु सदः सामानि चक्रुस्तसराण्योतवे ॥ (ऋ० ૧૦-૧૩૦-૨)

અર્થાત્—(પુમાન્) પુરુષ (એવં તનુતે) તેને ફેલાવે છે. (પુમાન્) પુરુષ ફરીથી (ઉત્કૃણતિ) ઢગલો કરે છે. તે (અસ્મિન્ નાકે અધિ) આ આકાશમાં પણ (વિતત્ને) વિશેષરૂપે ફેલાવે છે. (इमे मयूखाः) આ ખૂંટીઓ (सदः उप सेदुः) કાર્યની જગ્યાએ છે. (सामानि) સામાને (ओतवे) વણવા માટે (तसराणि) ઢાકડીઓ બનાવી છે.

આ મંત્રમાં સૂતર ફેલાવવું, તેનો ઢગલો કરવો, તેને એકઠું કરવું, સમગ્ર આકાશમાં સૂતરનો તાણો ફેલાવવો, આવશ્યક સ્થળે ખૂંટીઓ મારવી અને ઢાકડીઓવડે વણવાનાં કામો કરવાનું વર્ણન છે. આ ઋગ્વેદનો મંત્ર છે. ઘણે ભાગે ઋગ્વેદમાં ટુંકાણમાંજ વર્ણન થાય છે અને અથર્વવેદમાં તેનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ બતાવેલું હોય છે; માટે એવાજ વર્ણન-વાળા અથર્વવેદના મંત્રો જુઓ:—

तंत्रमेके युवती विरूपे अभ्याक्रामं वयतः षण्मयूखम् ।

ग्रान्या तंतूस्तिरते घत्ते अन्या नापवृंजाते न गमाते अंतम् ॥

तयोर्हं परिनृत्योरिव न विजानामि यतरा परस्तात् ।

पुमानेन द्वयत्युद्गृણતિ પુમાનેનંદ્વિજભારાધિ નાકે ॥ (અથર્વ૦ ૧૦-૭-૪૨, ૪૩)

(એકે) એકલી એકલી (વિ-રૂપે યુવતી) વિરુદ્ધ રૂપવાળી બે સ્ત્રીઓ (षट् मयूखं तंत्रं) છ ખૂંટીઓવાળા ખુડીની પાસે (अभ्याक्रामन्) આવે છે અને કપડું વણે છે. (अन्या) તેમાંની એક (तंतून्) સૂતર (प्रतिरते) ફેલાવે છે; અને (अन्या) બીજી (घत्ते) તેને પકડી રાખે છે. તે (न अपवृंजाते) તોડતી પણ નથી અને (अंतं न गमाते) કામ પણ પૂરું કરતી નથી. (अहं) હું (तयोः परिनृत्यंत्योः इव) તે નાચનારી જવી સ્ત્રીઓમાં (यतरा परस्तात्) કયી પહેલી છે, તે (न विजानामि) જાણતો નથી. (पुमान्) (એક) પુરુષ (एनत्) તેને (वयति) વણે છે, (पुमान्) પુરુષ (उद्गृणति) બૂદું પાડે છે, અને (नाके अधि) વિસ્તૃત આકાશમાં (एनत् विजमार) તેને ફેલાવે છે.

વાંચનાર આ મંત્રોમાં સ્પષ્ટરૂપે જોઈ શકશે કે, આ અથર્વવેદના મંત્રો કેવળ ઋગ્વેદના, ઉપર કહેલા મંત્રોનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે; એટલુંજ નહિ પણ મહાભારતમાંના પણ વર્ણનનું મૂળ વૈદિક બતાવે છે. આ મંત્રોનો વિચાર કરવાથી મહાભારતના કથનનું સ્વરૂપ નક્કી થાય છે અને મહાભારતના સ્પષ્ટીકરણથી મંત્રોના અર્થો નક્કી થાય છે. તુલનાત્મક

અભ્યાસથી આપણને આ રીતે વેદના અર્થોની શોધખોળમાં મદદ મળી શકે છે. મહાભારત અને વેદમંત્રોની તુલના કરવા પહેલાં આપણે ધીજ પણ વેદમંત્રોના અર્થ જોવાની જરૂર છે, તે અહીં પહેલા જોઈ લઈએ. પહેલાં ઉપર કહેલા મંત્રોમાં જે જે સ્ત્રીઓ કહેલી છે, તેનું સ્વરૂપ વેદમંત્રોદ્ધારા જોવું જોઈએ; માટે નીચેના મંત્રો જુઓ:—

ઉષાસાનક્તા બૃહતી બૃહંતં પયસ્વતી સુદધે શૂરમિંદ્રમ્ ।

તંતું તતં પેશસા સંવયન્તી દેવાનાં દેવ યજતઃ સુરુક્મે ॥ (યજુ. ૨-૪૧)

સાધ્વપાંસિ સનતા ન ઉક્ષિત ઉષાસાનક્તા વય્યેવ રણિતે ।

તંતું તતં સંવયન્તી સમીચી યજ્ઞસ્ય પેશઃ સુદુધે પયસ્વતી ॥ (ઋ. ૨-૩-૬)

(બૃહતી) મોટી, (પયસ્વતી) રસવાળી, (સુદુધે) ઉત્તમ દૂધ આપનારી, (સુરુક્મે) સુંદર (ઉષાસા નક્તા) ઉષા અને સાયંસંધ્યા, એ બન્ને સ્ત્રીઓ (તતં) ફેલાયેલા (તંતું) સૂતરને (પેશસા) સુંદરતાપૂર્વક (સંવયન્તી) ઉત્તમ પ્રકારે વણતી વણતી (દેવાનાં દેવ) દેવાધિદેવ શૂરવીર ઇંદ્રનું (યજતઃ) પૂજન કરે છે; તથા (નઃ) અમારાં (સાધ્વ અપાંસિ) ઉત્તમ કર્મોથી (સનતા ઉક્ષિતે) હંમેશાં સારી રીતે પૂજાયેલી (ઉષાસા નક્તા) ઉષા અને સાયંસંધ્યા, (વય્યા ઇવ) વણકરની જેમ (રણિતે) પ્રશંસિત (સુદુધે પયસ્વતી) ઉત્તમ દોહન થવાથી રસવાળી થઈને (તતં તંતું) ફેલાયેલા સૂતરથી (યજ્ઞસ્ય પેશં) યજ્ઞનું સુંદર વસ્ત્ર (સમીચી સંવયન્તી) ઉત્તમ પ્રકારે વણે છે.

આ બન્ને મંત્રોમાં “ઉષાસા નક્તા” અર્થાત્ “ઉષઃકાળ” અને “સાયંકાળ” એ બંને સમયને બે સ્ત્રીઓનું રૂપ આપીને કાવ્યમય વર્ણન કરેલું છે. “ઉષા અને નક્તા” તે બન્ને, ઉપરના મંત્રોમાં વર્ણવેલી અને મહાભારતમાં વર્ણવેલીજ સ્ત્રીઓ છે. “ઉષા સ્ત્રી” આખો દિવસ સફેદ રંગનું કપડું વણે છે અને “નક્તા સ્ત્રી” આખી રાત કાળા રંગનું કપડું વણ્યા કરે છે. એક પછી એક આવીને પોતપોતાનું કામ કરે છે, પરંતુ કોઈનું પણ કામ પૂરું થતું નથી; કેમકે દિવસ પછી રાત અને રાત પછી દિવસ આવે છે, તેથી આ કમ કદી સમાપ્ત થતો નથી અને થવાનો પણ નથી.

દિવસ અને રાતનો વખતજ ઘોળું અને કાળું વસ્ત્ર છે, એને અલંકાર માનવાથી ‘સૂર્ય’થી ઉત્પન્ન થનારા કાળનો સૂક્ષ્મભાગ સૂતર છે’, એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે. કાળરૂપી આ સૂત્ર, સૂર્યરૂપી જોળ રેંટીઆ ઉપર દેવાધિદેવ ઇંદ્ર ભગવાન કાંતે છે; અને તે સૂતરને લઈને ઉષા તથા નક્તા એ બન્ને સ્ત્રીઓ કપડું વણે છે.

“છ ખૂંટીઓવાળી ખુદી ઉપર આ વણવાનું કામ ચાલી રહ્યું છે. છ ખૂંટીઓ એટલે છ ઋતુઓનો સમય છે. એ ખૂંટીઓને ફેરવનાર છ ઋતુઓ છે; તથા જે ખુદી ઉપર આ સમયરૂપી કપડું વણાય છે, તે સંવત્સર છે. જે પુરુષ છે, તે દેવાધિદેવ ઇશ્વર છે; અને જે તેમનું વાહન ઘોડારૂપે વર્ણવ્યું છે, તે આશ્વેય તત્ત્વ છે.” આ રીતે આ સંવત્સરકાળચક્રનું વર્ણન છે. તેનો વિચાર કરવા માટે નીચેના વેદમંત્રો જોવા જરૂરના છે. તેના ઉપર વિચાર કરવાથી એ આખો અલંકાર સ્પષ્ટરીતે સમજાય છે.

દ્વાદશ પ્રધયશ્વક્રમેકં ત્રીણિ નમ્યાનિ ક ડ તત્ત્વિકેત ।

તાસિન્ત્સાકં ત્રિશતા ન શંકવોડર્પિતાઃ પૃષ્ઠિર્ન ચલાચલાસઃ ॥ (ઋ. ૧-૧૬૪-૪૮)

તત્રાહતાસ્ત્રીણિ શતાનિ શંકવઃ પૃષ્ઠિશ્ચ સ્ત્રીલા અવિચાચલા યે ॥ (અથર્વ. ૧૦-૮-૪)

બાર (પ્રધયઃ) પરિધિવાળું એક જ ચક્ર છે, ત્રણ (નમ્યાનિ) નાભીઓ છે, (કઃ) ઢાણ (તત્) તે ચક્રને (ચિકેત) બાણે છે? (તસ્મિન્) તે ચક્રમાં (સાકં) સાથે સાથે (ત્રિશતાઃ પાદિઃ) ત્રણસો સાઠ (શંકવઃ) ખીલા (અર્પિતાઃ) મળખૂત ઠોકલા છે.

(૧) એક ચક્ર-કાળચક્ર, સંવત્સર. (૨) એની ત્રણ નાભી તે ત્રણ કાળ છે; ઉનાળો, ચોમાસુ અને શિયાળો. (૩) બાર પરિધિ તે બાર મહીના છે. (૪) ત્રણસો સાઠ ખીલા, તે વર્ષના ત્રણસો સાઠ દિવસો છે. આ રીતે આ કાળચક્ર ચાલી રહ્યું છે, તેનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે:—

દ્વાદશારં ન હિ તજ્જરાય વર્વર્તિ ચક્રં પરિ ઘામૃતસ્ય ।

આ પુત્રા અગ્રે મિથુનાસો અત્ર સપ્તશતાનિ વિંશતિશ્ચ તસ્થુઃ ॥૧૧॥

પંચપાદં પિતરં દ્વાદશાકૃતિં દિવ આહુઃ પરે અર્ધે પુરીષિણમ્ ।

અથેમે અન્ય ઉપરે વિચક્ષણં સપ્તચક્રે ષડર આહુરર્પિતમ્ ॥૧૨॥

પંચારે ચક્રે પરિવર્તમાને તસ્મિન્નાતસ્થુર્ભુવનાનિ વિશ્વા ।

તસ્ય નાક્ષસ્તપ્યતે ભૂરિભારઃ સનાદેવ ન શીર્યતે સનાભિઃ ॥૧૩॥ (ઋ. ૧-૧૬૪ અ. ૯-૧૪)

(દ્વાદશારં) બાર આરાવાળું એક ચક્ર (ઋતસ્ય ઘાં) ઋતુના ઘુ લોકની (આકાશ-લોકની) ચારે તરફ (પરિ વર્વર્તિ) ફરે છે; પરંતુ (તત્) તે ચક્ર જરાય (નહિ જરાય) ક્ષીણ થતું નથી. હે (અગ્રે) તેજસ્વી દેવ ! (સપ્ત શતાનિ વિંશતિઃ) સાતસો વીસ (મિથુનાસઃ પુત્રાઃ) બેડકાં બાળકો તેમાં (આ તસ્થુઃ) રહેલાં છે.

(પંચપાદં) પાંચ પગવાળા, (દ્વાદશાકૃતિ) બાર આકૃતિઓવાળા, (દિવઃ પિતરં) ઘુલોકના પિતાને (પરે અર્ધે પુરીષિણં) બીજા અર્ધા ભાગમાં પાણી પેદા કરનાર (આહુઃ) કહે છે. (ઈમે અન્યે) આ બીજા વિદ્વાન (આહુઃ) કહે છે કે, તે (સપ્ત ચક્રે) સાત ચક્રોવાળા (ષડરે) છ આરાવાળા રથમાં (અર્પિતં) બેસે છે.

(વિશ્વા ભુવનાનિ) સમસ્ત ભૂમંડળ (તસ્મિન્ પરિવર્તમાને) તે પ્રરતાં (પંચ ચક્રે) પાંચ આરાવાળાં ચક્રમાં (આતસ્થુઃ) રહે છે. (તસ્ય) તે ચક્રનો (ભૂરિભારઃ અક્ષઃ) બહુ ભારે અક્ષ (ન તપ્યતે) તપતો નથી; (સનાભિઃ) નાભિ સાથે તે (સનાદેવ) સનાતનકાળથી કાર્ય ચલાવતાં છતાં (ન શીર્યતે) ક્ષીણ થતો નથી.

આ વર્ણન સાથે નીચે લખેલો મંત્ર જુઓ:—

યસ્યાન્માસા નિર્મિતાન્નિશદરાઃ સંવત્સરો યસ્યાન્નિર્મિતો દ્વાદશારઃ । (અ. ૪-૩૫-૪)

(યસ્માત્) જેનાથી (ત્રિંશત્ અરાઃ) ત્રીસ આરાવાળો (માસાઃ) મહીનો નક્કી થયેલો છે, તથા જેનાથી (દ્વાદશારઃ) બાર માસરૂપી આરાવાળું (સંવત્સર) વર્ષ બનાવ્યું છે.

આ મંત્રો પૂર્વોક્ત રૂપકનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે. એ મંત્રોના પદોનો આશય આ પ્રમાણે છે:—

(૧) દ્વાદશાર=બાર આરા=દ્વાદશાકૃતિ-બાર મહીના

(૨) પંચાર પંચપાદ=પાંચ ઋતુ

(૩) ષડર, ષળર=છ ઋતુ

(૪) સપ્તાર=સાત ઋતુ

(૫) ત્રિંશદર=ત્રીસ દિવસનો એક મહીનો

(૬) સપ્ત શતાનિ વિંશતિઃ મિથુનાસઃ પુત્રાઃ=સાતસો ને વીસ બેડકાં પુત્રો થયા. વર્ષના દિવસ

૩૬૦. દરેક દિવસ અને રાત એ બન્ને જોડકા પુત્રો છે, તથા આ હિસાબે વર્ષના ૭૨૦ પુત્રો થાય છે. $૩૬૦ \times ૨ = ૭૨૦$

(૭) પેરે અર્ધે પુરીષિન્=બીજા અર્ધા ભાગમાં વરસાદવાળું વર્ષ. વર્ષમાં છ માસ વરસાદ-વિનાના અને છ માસ વરસાદવાળા હોય છે. આ બધા સાંકેતિક શબ્દો જોવાથી માલૂમ પડે છે કે, આ વર્ણન સંવત્સરનું જ છે. આ વર્ણન સાથે પહેલાં કહેલા “છ ખૂંટીઓવાળા ચક્ર”નું વર્ણન જોશે તો જણાશે કે, મહાભારતનું વર્ણન આ વૈદિક મંત્રોનાજ આધારે લખાયું છે; અથવા એમ કહો કે, આ મંત્રોનો આશય સારી રીતે સમજાવવામાટેજ તે વર્ણન ત્યાં આપેલું છે. વેદમંત્રોનાજ શબ્દ લઈ લઈને ઉપલા શ્લોક મહાભારતમાં રચાયા છે, તેનો અનુભવ વાચકવર્ગજ કરી લેશે. મહાભારતનાજ શ્લોકોના શબ્દો ઉપર આપેલા મંત્રોમાં નથી. તે ઇંદ્રસૂક્તોમાં અન્યત્ર આવેલા છે, તેથી અહીં અમે વિસ્તારભયથી બધા મંત્રો આપવાનું ઉચિત ધારતા નથી.

એક વાત કે જે મહાભારતમાં વર્ણવેલી છે, પરંતુ વેદમંત્રોમાં અમારા જોવામાં આવી નહિ, તે એ કે, “છ કુમાર તે કાળચક્રને ફેરવે છે.” સંભવ છે કે કોઈ જગ્યાએ આ વાત વેદમાં હશે કે નહિ હોય; પરંતુ અમે પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ હજી મેળવી શક્યા નથી. પાઠક તેનો વધુ વિચાર કરે.

“કુમાર” શબ્દનો અર્થ સાધારણ રીતે બાળક થાય છે. તેનો અર્થ અગ્નિ પણ થાય છે. (કું પૃથ્વી આરયતિ) પૃથ્વીના ફરવામાં જે કારણભૂત હોય છે, તેને પણ કુમાર (કું+આર) કહે છે; અને એજ અર્થ અત્રે લેવાયો છે. છ ઋતુઓ, એ સંવત્સરના છ કુમારો છે; અને તેઓજ સંવત્સરના ચક્રમાં ફેરફાર કરે છે, એ તો અનુભવસિદ્ધ વાત છે.

આ રીતે અમે મહાભારતના વર્ણનની તુલના વેદની સાથેજ કરી છે. હવે આ વર્ણનનું સ્પષ્ટીકરણ ખુદ મહાભારતમાંજ આપેલું છે તે પણ જુઓ:-

ये ते स्त्रियौ धाता विधाता च ये च कृष्णाः । सिताश्च तंतवस्ते राज्यहनी यदपि तच्चक्रं द्वादशारं षड् वै कुमारः । परिवर्तयन्ति तेऽपि षड्वतः संवत्सरचक्रम् ॥ यः पुरुषः स पर्जन्यो योऽश्वः सोऽग्निः ॥
(આદિપર્વ-અં ૩ શ્લોક ૧૬૬-૬૭)

ધાતા અને વિધાતા એ બન્ને સ્ત્રીઓ છે; સફેદ અને કાળા દોરા તે દિવસ અને રાત્રિનો વળત છે; બાર આરાવાળું ચક્ર છ કુમારો ફેરવે છે, તે સંવત્સર ચક્ર છે; અને ફેરફાર કરનાર છ ઋતુઓ છે. જે પુરુષ છે તે મેઘરાજ છે તથા જે ઘોડો છે તે અગ્નિ છે.

આ કથામાં બીજી કેટલીયે આવી બાબતો છે, કે જે અત્રે અમે સ્થળસંકોચને લીધે આપી શકતા નથી; પરંતુ તેનો વિચાર પણ આ મંત્રોને વિચાર્યા પછીજ થઈ શકે. આ મહાભારતીય સ્પષ્ટીકરણમાં કહ્યું છે કે, “ધાતા અને વિધાતા” એ બે સ્ત્રીઓ છે; અને વેદમંત્રોમાં “ઉષા અને નકતા” એ બે સ્ત્રીઓનું વર્ણન છે. આ વિષે અત્રે એટલુંજ કહેવું પૂરતું છે કે, “ઉષા:કાળ અને સાયંકાળ”નું બીજું નામ અનુક્રમે “ધાતા અને વિધાતા” છે. એ શબ્દોના બીજા અર્થ થાય છે, પરંતુ આ કથાપ્રસંગમાં એના અર્થ એજ છે.

“ધાતા અને વિધાતા” નામોનો ઉપયોગ કરીને પુરાણમાં કેટલીયે કથાઓ વર્ણવેલી છે. તે કથાઓનું મૂળ વેદમાં છે, એમ “ઉષા અને નકતા” શબ્દોના પ્રયોગ જોવાથી જણાઈ આવે છે. આ લાભ આ રીતે તુલના કરવાથી મળે છે.

પરંતુ કેટલાક વાચકો પૂછશે કે, આ રીતે લખેલા સંવત્સરચક્રના વર્ણનથી અમને શો લાભ? આ વર્ણન ભલેને કોઈ વેદમાં હોય કે કોઈ બીજા ગ્રંથમાં હોય. પ્રશ્ન યોગ્ય છે, એટલે તેનો અત્રે જવાબ આપવો જોઈએ.

જે ઉપરનું વર્ણન કેવળ કાળચક્રનું જ છે, તે કાવ્ય-રસાસ્વાદ-સિવાય બીજો કોઈપણ લાભ તેનાથી થવો શક્ય નથી; પરંતુ વેદમંત્રની બાબતમાં વિશેષ ગૂઢતા રહેલી હોય છે, તેનો અનુભવ વાચકને કેટલીયે વાર થઈ ચૂક્યો છે. એ ગૂઢતા અધ્યાત્મવિષયની છે. જે વર્ણન આપણે અત્યારસુધી બાહ્યકાળવિષે જોતા હતા, તેજ હવે આંતરિક પ્રાણચક્રવિષે લાગુ પાડી જોવાથી વૈદિક ગૂઢ આશયનો ખ્યાલ આવશે. જુઓ, એકે એક પૂર્વોક્ત તત્ત્વનો અધ્યાત્મ સંબંધ કેવો છે:-

(૧) ૩૬૦ શંકુ = ૩૬૦ ખીલ = શરીરનાં ૩૬૦ હાડકાં, “અસ્થીનિ ચ હ વૈ ત્રીણિ શતાનિ ષષ્ઠિશ્ચ ।” ગર્ભ ઉપ૦ ૫ ॥ “ષષ્ઠિશ્ચ હ વૈ ત્રીણિ શતાનિ પુરુષસ્યા-સ્થીનિ ।” શત૦ બ્રા૦ ૧૦ । ૫ । ૪ । ૧૨ ॥ (મનુષ્યના શરીરમાં ૩૬૦ હાડકાં છે.)

(૨) ૭૨૦ જોડકા પુત્ર=(૩૬૦ દિવસ અને ૩૬૦ રાત્રિ મળીને ૭૨૦ પુત્રો થાય છે.) ઉપર ૩૬૦ હાડકાં દિવસની જગ્યાએજ બતાવ્યાં છે. રાત્રિની જગ્યાએ ૩૬૦ મન્મઝકેન્દ્ર ગણાય છે. “ષષ્ઠિશ્ચ હ વૈ ત્રીણિ ચ શતાનિ પુરુષસ્ય મજ્જાનઃ ।” (શત૦ બ્રા૦ ૧૦ । ૫ । ૪ । ૧૨ ॥) હાડકાં અને મન્મઝકેન્દ્રો મળીને ૭૨૦ થાય છે. ૩૬૦+૩૬૦=૭૨૦

(૩) એકચક્ર=મુખ્ય પ્રાણચક્ર

(૪) છ કુમાર=છ ઋતુ (૧) જન્મ (૨) અસ્થિતત્વ (૩) બુદ્ધિ (૪) મધ્યાવસ્થા (૫) પરિણતાવસ્થા (૬) નાશ. આ માનવજીવનની છ અવસ્થાઓ તે ઋતુ છે.

(૫) બે સ્ત્રીઓ=મતિ અને પ્રમતિ (બોધ અને પ્રતિબોધ, જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન)

(૬) કાળા અને સફેદ તંતુ=અપાન અને પ્રાણ (મારનારી અને તારનારી શક્તિ, કે જે શરીરમાં કાર્ય કરે છે.)

(૭) પુરુષ=પુરુષ, ચૈતન્ય; વૈદ્યુતશક્તિ-જીવનવિદ્યુત

(૮) અશ્વ=અગ્નિ. શરીરની ગરમી, કે જે પ્રાણના શ્વાસોચ્છવાસનેજ લીધે રહે છે. (આગળ કહેલી ઉત્તંકની કથામાં ઘોડાનું મળદ્વાર કુંકવાથી ગરમી વધી જવાનું વર્ણન આવેલું છે.) પ્રાણાયામથી શરીરમાં ગરમી વધી જાય છે, એ તે અનુભવની વાત છે.

(૯) બાર પરિધિ=દશ ઇંદ્રિયો, મન અને આત્મિક તેજ મળીને બાર વિભાગો છે. “મન એકાદશં તેજો દ્વાદશં ।” ગર્ભ ઉપ૦ ૫ ॥ “દ્વાદશાર, દ્વાદશાકૃતિ” વગેરે શબ્દોનો ભાવ એજ છે.

(૧૦) ત્રણ નાસિ=હૃદય, શિર અને કંઠસ્થાનનાં ત્રણ મુખ્ય કેન્દ્ર

(૧૧) પંચપાદ=(પંચારચક્ર) પાંચ પ્રાણીનાં કેન્દ્ર

(૧૨) ૫૩૨=૫૩૨ ચક્ર નામનું મન્મઝકેન્દ્ર કે જે કરોડમાં હોય છે.

(૧૩) સપ્તાર=બે આંખ, બે કાન, બે નાક અને એક મુખ. “સપ્તર્ષિ” વગેરે શબ્દો એનાજ બોધક છે.

બાહ્યવર્ણનમાં અને આંતરિક અધ્યાત્મવર્ણનમાં કયી રીતે એકરૂપતા જોવી જોઈએ, એ વિષે શતપથ બ્રાહ્મણમાં સ્થળે સ્થળે અનેક રીતે કહેલું છે. તેના અનુસંધાનથીજ ઉપરનું

સ્પષ્ટીકરણ આપેલું છે. વાંચનાર પણ તેના ઉપર વધુ વિચાર કરે.

અધ્યાત્મનું વર્ણન પોતાની અંદર જોવાનું હોય છે. પૂર્વોક્ત વર્ણન, આ રીતે પોતાની અંદર જોઈને પોતામાં રહેલું આંતરિક સામર્થ્ય પહેલું જાણવું જોઈએ અને યોગ વગેરેનાં સાધનોદ્વારા તેનો અનુભવ કરવો જોઈએ.

આજ કારણથી વેદ અને ઉપનિષદોમાં સ્થળે સ્થળે અધ્યાત્મ ઉપદેશ અપાયેલો છે.

આપણી અંદર પ્રાણશક્તિ કેવી રીતે કામ કરે છે, ઝેરી સાપો કેાણ છે તથા તેનો નાશ કેવી રીતે થાય છે, એ બધી બાબત અત્રે જોવી જોઈએ; પરંતુ તે સ્પષ્ટીકરણ કોઈ બીજા લેખમાં વિસ્તારપૂર્વક કરીશું.

આ લેખમાં મહાભારતની કથા અને તેનો વેદમંત્રો સાથેનો સંબંધ બતાવ્યો છે. એથી વધુ વિચાર કરવામાટે જે સાધન અત્રે રજુ કરેલાં છે; તેનો ઉપયોગ કરીને વાચકો પણ વધારે શોધ કરશે, તો તેમાંથી બહુજ મોટું કાર્ય થઈ શકે તેમ છે.

અસ્તુ. આ લેખમાળામાં કેમશઃ એજ વિચાર થતો રહેશે.

૭-લક્ષ્મસમયે રાષ્ટ્રીયતાનો વિચાર

(ક) સાર્વભૌમિક શિક્ષણ

મહાભારતનું શિક્ષણ સાર્વભૌમિક છે. આ ગ્રંથથી સામાજિક, રાજકીય, નૈતિક વગેરે સઘળા પ્રકારનું શિક્ષણ મળી શકે છે. માનવજાતિનો સામાજિક ઇતિહાસ પણ આ ગ્રંથમાં મળી આવે છે. આ ગ્રંથમાં એવી તો દૂર દૂરની વાતો મોજુદ છે, કે જે મધ્ય એશિયા, યુરોપ, અમેરિકા અને ઉત્તરધ્રુવનાં વિવિધ સ્થાનો સાથે સંબંધ રાખે છે. આ બધું વર્ણન અત્યંત મનોરંજક છે, અને આ લેખમાળામાં કેમશઃ તેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવશે.

(ખ) લોકમાન્ય તિલકનો મત

ચિરસ્મરણીય લોકમાન્ય મહાત્મા તિલક મહારાજ વારંવાર કહેતા હતા કે:—“ મહાભારત ગ્રંથ અત્યંત મહત્ત્વપૂર્ણ છે. એમાં ધર્મરાજની સત્યનિષ્ઠા, કર્ણની ઉદારતા, ભીમનું બાહુબળ, અર્જુનનું યુદ્ધકૌશલ્ય વગેરે અનેક અવર્ણનીય ગુણોવાળા વીરોનાં વર્ણન છે અને એ વીરોનાં ચરિત્ર વાંચવા જેવાં તથા મનનીય છે; છતાં પણ તે બધામાં ભીષ્મપિતામહનો દૃઢ નિશ્ચય અને શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનું રાજનીતિકૌશલ્ય, એ તો અત્યંત વિલક્ષણ મહત્ત્વનું છે. તેના આગળ બીજાઓના અન્યાન્ય ગુણો ઝાંખા પડી જાય છે; તેથી નવયુવકોને હું કહું છું કે, તેઓ મહાભારતનો અભ્યાસ જરૂરજ કરે અને ભીષ્મપિતામહનો દૃઢ નિશ્ચય તથા શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનું રાજનીતિકૌશલ્ય, પોતાનામાં વધારવાનો પ્રયત્ન કરે.” (તિલકસ્મરણ પૃ. ૧૪૭)

મહાત્મા તિલકજીએ કેટલીયે વાર મહાભારતનો અભ્યાસ કર્યો હતો અને ઘણે ભાગે તેઓ દરરોજ મહાભારતનો થોડોઘણો પાઠ કરતાજ હતા. આથી તેમના મિત્રો કહે છે કે, લોકમાન્ય તિલક મહારાજે જાતેજ મહાભારતનો વારંવાર પાઠ કરીને પોતાની સમક્ષ ભીષ્મપિતામહ અને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન એ એનેજ આદર્શતરીકે રાખ્યા હતા. એજ કારણથી લોકમાન્યજીનું જીવન પણ તેમના જેવુંજ થઈ ગયું !!

(ગ) મિશ્રિત વિવાહ

અસ્તુ. આ રીતે મહાભારતની અપૂર્વતા સર્વમાન્ય છે અને ખાસ કરીને આ ગ્રંથ નવજુવાનોએ અવશ્યજ વાંચવો જોઈએ. આ લેખમાં અમે યુવાનોપ્રત્યે એક ઉપયોગી વિચાર રજુ કરવા ઇચ્છીએ છીએ. વિદ્યા અને ધન મેળવવાની શરૂઆત કર્યાપછી યુવાનો સ્ત્રી

મેળવવાની—અર્થાત્ લક્ષ કરવાની ઇચ્છા કરે છે. આ વખતમાં તેઓ ઘણેભાગે બહારની ટાપટીપ ઉપરજ ધ્યાન આપે છે. કેટલાય યુવાનો યુરોપ અને અમેરિકા જઈને ત્યાંની યુવતીઓ સાથે પ્રેમસંબંધ પણ બાંધે છે.

આ ભતનાં વર્ણાંતર લક્ષ આજસુધીમાં કેટલાંયે થઈ ગયાં છે. કેટલાય વિદ્વાનો આવાં વર્ણાંતર લગ્નોને ખૂબ પસંદ કરે છે; પરંતુ કેટલાક તેના તરફ ધૃણાની દૃષ્ટિએ જુએ છે. આપણા પ્રાચીન ગ્રંથો આ વિષે શું કહે છે, તે આપણે આ લેખમાં જોઈશું. રામાયણ અને મહાભારતના ગ્રંથકારોની દૃષ્ટિ જેટલી દૂરજઈ શકતી તેટલી વિશાળ દૃષ્ટિ અમારી પાસે નથી, તેથી ઉપરના ગ્રંથો આ વિષે શું કહે છે તે અત્રે જોઈશું.

(ધ) ધર્મશાસ્ત્ર અને કાવ્ય

ઉપદેશો જોતી વખતે આ વાત જરૂર ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે, જૂઠા જૂઠા ગ્રંથોમાંથી ઉપદેશ લેવાની રીત પણ જૂઠી જૂઠી હોય છે. જેમકે (૧) કાયદાના ગ્રંથમાં “ચોરી કરવી નહિ” એવું લખ્યું નથી હોતું; પરંતુ ચોરી કરવાથી આટલો દંડ થશે, એમ લખ્યું હોય છે. આથી માણસ સમજે છે કે, ચોરી કરવી એ સારી વાત નથી. (૨) સ્મૃતિ અર્થાત્ ધર્મશાસ્ત્રમાં લખ્યું હોય છે કે, “ચોરી કરવી એ મહાપાપ છે.” આથી પણ એજ બોધ મળે છે. (૩) કાવ્યગ્રંથોમાં કોઈ કથાપ્રસંગથી બતાવેલું હોય છે કે, ચોરી કરવાથી અમુક ખાસ વ્યક્તિને કેટલું નુકસાન થયું. આથી પણ બોધ તો એજ મળે છે. રામાયણ અને મહાભારત એ બન્ને બહુ મોટા કાવ્યગ્રંથો હોવાથી તેમાંથી ઉપદેશ લેવાની રીતેજ બોધ લેવો જોઈએ. લક્ષ કરતી વખતે રાષ્ટ્રીયતાનો વિચાર ન કરવાથી કેવી રીતે નુકસાન—અર્થાત્ પોતાના દેશનું નુકસાન—થાય છે, એ વાત ઉપલા કાવ્યગ્રંથોમાં લખી છે. તેજ વાત આ લેખમાં રજૂ કરવાની છે; પરંતુ તે પહેલાં આ વિષે વેદમંત્રો શું કહે છે, તે જુઓ:—

(ચ) રાષ્ટ્રની સાથે સાથે આગળ વધવાનો ઉપાય

તેન ભૂતેન હવિષાયમાપ્યાયતાં પુનઃ । જાયાં યામસ્યા આવાક્ષુસ્તાં રસેનાભિ વર્ધતમ્ ॥૧॥
અભિ વર્ધતાં પયસાભિ રાષ્ટ્રેણ વર્ધતામ્ । રય્યા સહસ્રવર્ચસેમૌ રતામનુપક્ષિતૌ ॥૨॥
ત્વષ્ટા જાયામજન યત્ત્વષ્ટાસ્યૈત્વાં પતિમ્ । ત્વષ્ટા સહસ્રમાયુંષિ દીર્ઘમાયુઃ કૃણોતુ વામ્ ॥૩॥

(અથર્વ ૬-૭૮)

તે (ભૂતેન હવિષા) સુસંસ્કૃત અન્નથી આ પતિ પ્રીતી (આપ્યાયતાં) આગળ વધો. (અસ્મે) એ પતિને જ (જાયાં) પત્ની (આવાક્ષુઃ) પ્રાપ્ત થયેલી છે, (તાં) તે પત્નીને (રસેન) રસોથી—અન્નના રસોથી (અભિવર્ધતાં) પરિપુષ્ટ કરો.

(પયસા) દૂધથી (અભિવર્ધતાં) આગળ વધો. રાષ્ટ્રની સાથે (અભિવર્ધતાં) આગળ વધો, (ઈમૌ) આ બન્ને પતિ અને પત્ની અનેક પ્રકારનાં ધનધાન્યથી (અનુપક્ષિતૌ) ભરપૂર (સ્તાં) થાઓ.

(ત્વષ્ટા) ઈશ્વરે આ (જાયાં) સ્ત્રી (અજનયત્) ઉત્પન્ન કરેલી છે. (ત્વષ્ટાસ્યૈ) ઈશ્વરેજ (ત્વાં પતિમ્) તને—પતિને આ પત્ની આપી છે. (ત્વષ્ટા સહસ્રમાયુંષિ દીર્ઘમાયુઃ કૃણોતુ વામ્) ઈશ્વર હજારો શક્તિઓવાળું જીવન આપીને તમને લીંચાયું કરો.

આ દંપતીસૂક્તમાં (રાષ્ટ્રેણ અભિવર્ધતાં) સ્વરાષ્ટ્રની સાથે આગળ વધો, એવો ઉપદેશ અપાયો છે. લક્ષ થયા પછી જે આગળ વધવાનું છે તે રાષ્ટ્રની સાથે સાથે આગળ વધવાનું છે;

સ્વભૂતિ સાથે આગળ વધવાનું છે; નહિ કે લક્ષ કર્યા પછી પોતાના દેશની વિરુદ્ધ થઈને આગળ વધવાનો પ્રયત્ન કરવાનો છે. વાંચનાર આ સૂક્તના આ ઉપદેશને અર્થાત્ સ્વરાષ્ટ્ર-સ્વદેશની સાથે સાથેજ આગળ વધવાનું પૂર્ણપણે ધ્યાનમાં રાખે. હવે અમે બતાવીશું કે, વૈદિક ઉપદેશ ધ્યાનમાં નહિ રાખવાથી શું શું થઈ ગયું! વાલ્મીકિ રામાયણ સાક્ષી પૂરે છે કે:—

(૬) રામાયણની સાક્ષી

(૧) ગ્રામણી નામના ગંધર્વે પોતાની પુત્રી દેવવતીને સુકેશ નામના એક રાક્ષસ સાથે પરણાવી. આથી આગળ ઉપર સુમાલી અને માલી જાતના રાક્ષસો પેદા થયા અને તેઓ લોકમાં રાજ્ય કરવા લાગ્યા. (રામાયણ ઉત્તરકાંડ, સર્ગ ૫)

રાક્ષસો પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે ઋષિ અને દેવતાઓને સતાવવા લાગ્યા. તેમનાથી ત્રાસ પામીને ઋષિઓ અને દેવતાઓએ એકમતે વિષ્ણુની મદદ લઈને રાક્ષસોસાથે મહાન યુદ્ધ કર્યું અને બધા રાક્ષસોને પાતાળમાં નસાડી મૂક્યા. (રામાયણ ઉ૦ કાં૦, સ૦ ૬-૮)

આ રીતે મહાન યુદ્ધ કર્યા પછીજ દેવો અને ઋષિઓને શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ.

(૭) પ્રાચીન જાતિઓનાં સ્થાન

જેને હાલમાં આપણે “એસિરિયા” કહીએ છીએ, તે “અસુરલોક” છે. ત્યાં અસુર, રાક્ષસ, રક્ષ વગેરે નામના લોકો રહેતા હતા. હાલમાં જે ‘તિબેટ’ કહેવાય છે, તે ‘સુરલોક’ છે; આજ ‘ત્રિવિષ્ટપ’ છે. આ દેશમાં દેવોનું રાજ્ય હતું. હિમાલયના ઢોળાવના પ્રદેશને “ગંધર્વલોક” કહે છે. અપ્સરાઓનો—અર્થાત્ સુંદર સ્ત્રીઓનો પ્રદેશ પણ એજ છે.

અહીંથીજ તિબેટમાં તથા ભારતવર્ષમાં અપ્સરાઓ આવતી હતી અને તિબેટના દેવો તથા ભારતીય આર્યોસાથે લક્ષ કરતી હતી. હિમાલયની નીચે જે એકસરખો પ્રદેશ છે, તે “આર્યલોક” છે. તેમાં આર્યોની અથવા મનુષ્યોની વસ્તી હતી; અને દક્ષિણભારતમાં “સર્પજાતિ”ના લોક રહેતા હતા.

આ પ્રકારની કલ્પના કરવાથી મનુષ્યલોક, ગંધર્વલોક, સુરલોક, અસુરલોક અને સર્પલોક, એ દેશોનો ખ્યાલ આવશે. હાલનાં સ્થાનો અને પ્રાચીન સ્થાનોમાં થોડો ફેરફાર પણ થયો હશે; પરંતુ સાધારણ કલ્પના આવવા માટે અને રામાયણ, મહાભારત તથા બીજાં પુરાણોની કથાઓ સમજવા માટે ઉપર પ્રમાણે કરેલી કલ્પના પણ પૂરતી છે.

અસુર અને રાક્ષસ એ બળવાન, ક્રૂર, મનુષ્યભક્ષક તથા માંસાહારી હતા. સુર અને દેવ એ બુદ્ધિવાન સભ્ય તથા શાકાહારી હતા, તેઓ કમમાં કમ નરમાંસભક્ષણ તો નહોતાજ કરતા; અને ભારતવાસીઓ મુડદાલ, દુર્બળ તથા રાક્ષસોથી અને દેવોથી પણ ડરી જનારા હતા. આ સર્વસામાન્ય નિયમમાં કેટલાક અપવાદ પણ છે, અને તેથીજ ભારતીય સમ્રાટો દેવાસુર સંગ્રામમાં ઘણીવાર દેવોની મદદમાં રહેતા તથા રાક્ષસોને નસાડી મૂકતા; પરંતુ અત્યંત સ્થૂલભાવ જેવા માટે ઉપરનું વર્ણન પૂરતું છે.

રાક્ષસો પોતાની શક્તિના ગર્વ આડે દેવો અને મનુષ્યોને કશા હિસાબમાંજ ગણતા ન હતા. હાલમાં જેવી રીતે આફ્રીદી પઠાણો દુર્બળ હિંદુઓ સાથે જહાંગીરી વાપરે છે, તેનાથી પણ ભયંકર અત્યાચાર દેવો અને આર્યો ઉપર રાક્ષસો કરતા હતા. આ તે સમયની સામાજિક અને રાજકીય પરિસ્થિતિ હતી.

પહાડના ઢોળાવ ઉપરના ગંધર્વલોકો પણ બહુ પ્રબળ હતા; પરંતુ તેઓ ગાવું, વગાડવું અને નાચ્યા કરવું એજ કામધંધાવાળા “મોજલા” લોકો હતા, છતાં એમનામાં પણ ચિત્રસેન ગંધર્વ જેવા કેટલાયે વીરો બહુ પરાક્રમી હતા.

(૪) ગંધર્વી સાથે અસુરનાં લગ્ન

હવે આગળ કહેલી કથાને જરા વધારે ધ્યાનપૂર્વક જુઓ. એજ રીતે દુઃખ દેનારા સુકેશ રાક્ષસને ગ્રામણી ગંધર્વ પોતાની પુત્રી આપે છે. આ દંપતીથી થનારા સંતાન લંકાના રાજ્યનાં “જન્મસિદ્ધ વારસ” થયાં; અને લંકાનું રાજ્ય મળતાંજ એમણે ભારતવાસી આર્યો, તત્ત્વજ્ઞાની ઋષિઓ, હિમાલયના ગંધર્વો તથા તિબેટના દેવોને બહુજ દુઃખ દીધું. અંતે ઉપરની ત્રણે જાતિઓએ એકત્ર થઈને પોતાનો સંઘ બનાવીને લંકાદ્વીપના રાક્ષસોને હરાવ્યા અને તેમને પાતાળમાં નસાડી મૂક્યા, ત્યારે સઘળા રાક્ષસો લંકાથી (પાતાળમાં) અમેરિકાના મેક્સિકો નામના પ્રદેશમાં નાસી ગયા.

વિદેશી અથવા બીજા રાષ્ટ્રના માણસને પોતાની પુત્રી પરણાવવાથી આવાં દુઃખ આવી પડવાનો સંભવ છે, તેથી લગ્નવખતે પોતાની રાષ્ટ્રીયતાસાથે રહેવાનો પ્રયત્ન જરૂરજ કરવો જોઈએ. હવે બીજી કથા સાંભળો:—

(૮) અસુરકન્યા સાથે વિશ્રવાનાં લગ્ન

(૨) પાતાળમાં નાસી ગયેલા સુમાલી લોકો કંઈક નીતિપૂર્વક રાજ્ય મેળવવાના ઉદ્દેશથી આર્યાવર્તમાં બહુ ગુપ્તરીતે આવ્યા અને પોતાની સાથે પોતાની પુત્રી કૈકસીને પણ લાવ્યા. પ્રયત્નપૂર્વક તેમણે પોતાની પુત્રીનાં લગ્ન વિશ્રવાની સાથે કર્યાં અને વિશ્રવાએ પણ રાષ્ટ્રીયતાનો વિચાર ન કરતાં તે રાક્ષસકન્યાનો સ્વીકાર કર્યો. આજ કૈકસીને પેટે રાવણ, કુંભકર્ણ, શૂર્પણખા અને વિભીષણ જન્મ્યાં.

એ વખતે લંકાનું રાજ્ય રાવણના ઓરમાન ભાઈ કુબેર વૈશ્રવણના હાથમાં હતું; પણ રાવણ યુવાન થયો ત્યારે લંકાદ્વીપ ઉપર પોતાનો અધિકાર દર્શાવી કુબેરની સાથે ઝગડો કરવા લાગ્યો. પછી રાક્ષસને રાજ્ય મળ્યા પછી રાવણને લીધે આર્યાવર્ત, ગંધર્વલોક અને દેવલોકને કેટલું દુઃખ થયું અને તે બધાએ પોતાની સંઘશક્તિથી કેવી રીતે રાક્ષસોને હરાવી ભારતની સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરી, એ વાત રામાયણમાં હોઈને તે સૌ કોઈ જાણેજ છે.

આ કથામાં અનેક રાજકીય બનાવો બન્યા છે; પરંતુ અત્રે તે સંબંધી વિચાર કરવાનો અવકાશ નથી. અત્રે તો એટલુંજ જોવાનું છે કે, રાક્ષસકન્યા સાથે લગ્ન કરવાની ભૂલ વિશ્રવાએ કરવાથી જન્મથીજ રાક્ષસોનો અધિકાર ભારતીય પ્રદેશ ઉપર થયો અને જનતાને રાક્ષસોની કુટિલ નીતિને લીધે ઘણુંજ દુઃખ વેઠવું પડ્યું.

પહેલા ઉદાહરણમાં ભારતની ઉપરના ગંધર્વલોકની કોઈ પ્રતિષ્ઠિત ગંધર્વકન્યા સાથે એક શ્રેષ્ઠ રાક્ષસનું લગ્ન થયું; અને આ બીજા ઉદાહરણમાં રાક્ષસકન્યા સાથે પ્રતિષ્ઠિત આર્યનું લગ્ન થયું. બન્ને ઉદાહરણોમાં ભારતને ગુલામી મેળવીને ઘણુંજ દુઃખ વેઠવાં પડ્યાં અને મહાન યુદ્ધ પછીજ ભારતમાં સ્વતંત્ર સ્વરાજ્ય ફરીથી સ્થપાયું.

જુઓ, સાધારણ વિવાહમાં રાષ્ટ્રીયતાનો વિચાર નહિ કરવાથી કેવાં અને કેટલાં મોટાં રાષ્ટ્રીય દુઃખ ઉભાં થાય છે! તેથીજ વેદમાં કહ્યું છે કે, લગ્ન કરતી વખતે “રાષ્ટ્રની સાથે આગળ વધો.” હવે આ વિષે મહાભારતમાં શું કહે છે તે જુઓ:—

(૬) મહાભારતની સાક્ષી

આર્યપુરુષનાં સર્પકન્યાસાથે લગ્ન

(૧) જરત્કાર નિર્ધન હોવાથી તેમનું લગ્ન થતું નહોતું. કોઈપણ તેને નિર્ધનતાને લીધે કન્યા આપવા ઇચ્છતું નહિ. જરત્કારને સંતાન ઉત્પન્ન કરવાની ઉત્કટ ઇચ્છા થવાને લીધે કન્યા મેળવવા માટે તે પોતાની પત્ની કરવા લાગ્યો! ત્યારબાદ તેનું લગ્ન સર્પરાજ

વાસુકિની બહેન સાથે થયું. આથી “આસ્તીકમુનિ”નો જન્મ થયો. સર્પજાતિની સ્ત્રી અને આર્યજાતિનો પુરુષ એ બન્નેનું આ વર્ણાંતર લગ્ન થયું, અને તેમનું મિશ્ર સંતાન તે આસ્તીકમુનિ !

આર્યજાતિ ઉત્તરભારતમાં અને સર્પજાતિ દક્ષિણભારતમાં રહેતી હતી. એ બન્ને જાતિઓમાં ખૂબ વૈમનસ્ય હતું. આ વૈમનસ્ય એટલું બધું વધી ગયું હતું કે, એક વખત સર્પજાતિના કેટલાય વીરો સંન્યાસીના વેશમાં કૃષ્ણકૂલની ભેટ કરવાને બહાને સમ્રાટ પરીક્ષિતના રાજદરબારમાં ગયા અને સંધ્યાસમયે કપટથી રાજાનો વધ કર્યો ! ત્યારપછી રાજાનો વધ કરનારી સર્પજાતિનો નાશ કરવાનું આર્યજાતિએ પણ લીધું, તેનુંજ નામ મહાભારતમાં “સર્પસત્ર” કહેલું છે. આ સર્પસત્રમાં સર્પજાતિના લોકોની કતલજ કરવામાં આવી. તેમાં અનેક નાનામોટા સર્પો નષ્ટ-ભ્રષ્ટ થઈ ગયા. અંતે આસ્તીકમુનિની માતા પાસે જઈને બીજા સર્પોએ કહ્યું કે:—

तद्वत्से ब्रूहि वत्सं स्वं कुमारं वृद्धसंमतम् । समाद्य त्वं सभृत्यस्य मोक्षार्थं वेदवित्तमम् ॥
(મહા. આદિ. ૧૨૦ અ. ૫૩-૨૬)

વાસુકિએ તેની બહેનને કહ્યું કે:—“ બહેન ! હવે માફ અને મારા પરિવારનું રક્ષણ કરવામાટે વૃદ્ધસંમત વેદનિપુણ તારા બાળકપુત્રને કહે. ” પોતાના ભાઈનું આવું ભાષણ સાંભળીને સર્પની બહેને પોતાના પુત્ર આસ્તીકને બોલાવીને કહ્યું:—

अयं स कालः संप्राप्तो भयान्नखातुमर्हसि । भ्रातरं चापि मे तस्मात्त्रातुमर्हसि पावकात् ॥
(મહા. આદિ. ૧૨૦ અ. ૫૪-૧૬)

અર્થાત્—“ હે પુત્ર ! હવે મહાભયંકર સમય આવી પહોંચ્યો છે, તેથી તું અમને તેના ભયથી બચાવ, મારા ભાઈનું રક્ષણ કર. ” આથી માતાના રોડેને વશ થઈને આસ્તીકમુનિએ કહ્યું:—

अहं त्वां मोक्षयिष्यामि वासुके पन्नगोत्तम ॥ भव स्वस्थमना नाग न हि ते विद्यते भयम् । प्रयतिष्ये तथा राजन्यथा श्रेयो भविष्यति ॥ (મહા. આદિ. ૧૨૦ અ. ૫૪ શ્લોક ૧૯-૨૦)

અર્થાત્—“હે સર્પરાજ વાસુકિ ! હું સાચું કહું છું કે, તમને હું બચાવીશ. હે રાજા ! તમે શાંતચિત્તે સ્વસ્થ રહો. હવે તમારે ભય રાખવાનું કારણ નથી. હું આપણું કલ્યાણ થાય તેવો પ્રયત્ન કરીશ. ”

આ રીતે માતા તથા મામાઓને કહીને આસ્તીકમુનિ જનમેજયના સર્પસત્રમાં ગયા અને રાજસહિત સર્વ કાર્યકર્તાઓની ખૂબ પ્રશંસા કરવા લાગ્યા ! વખાણ કરવાથી રાજા પ્રસન્ન થયો અને તેમને કહ્યું કે:—“ હે મહારાજ ! જે જોઈએ તે માગી લ્યો. ”

ત્યાંના કેટલાક કાર્યકર્તાઓએ રાજાને કહ્યું કે, હજી થોડા સર્પોનો વધ કરવાનો બાકી છે, તેથી આ ગ્રાહણને મનમાન્યું વરદાન આપવું યોગ્ય નથી. ઘણેભાગે આ જ્ઞાની ગ્રાહણો બાણતાજ હશે કે, આ આસ્તીકમુનિ સર્પી અને આર્યના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલા છે, તે સંભવ છે કે આ મુનિ મહારાજ સ્તુતિ કરતાં કરતાં રાજા પાસેથી વરદાન લઈને પોતાની માતાની જાતિને બચાવશે અને અમારું આટઆટલું કર્યુંકારવું ધૂળધાણી થઈ જશે. આખરે થયું પણ એમજ. રાજાએ ઉદારભાવે વરદાન આપ્યું અને આસ્તીકે પિતાની જાતિના આર્યોનું શુભ કરવાને બદલે પોતાની માતાની જાતિના સર્પોનું કલ્યાણ કર્યું ! ! !

આ ઇતિહાસ મહાભારતમાં વાંચનાર જોઈ શકશે. કવિનો અલંકાર ખસેડીને જોતાં આમાંની આ ઐતિહાસિક બીના સ્પષ્ટરીતે દર્શાવેલ છે. આર્યજાતિને જે રીતે રાક્ષસો

તરફથી દુઃખ થતું હતું, તેજ રીતે સર્પબલિના લોકો પણ તેમને બહુ સતાવતા હતા. આ વેર એટલું બધું વધી ગયું હતું કે એક પ્રતિષ્ઠિત આર્યરાજાનો વધ સર્પબલિના “અરાજક” યુવકોએ રાજમંદિરમાં તેમજ મંત્રીઓની સમક્ષ કર્યો ! અને ઉત્તંક જેવા સાત્વિક બ્રહ્મચારીને પણ અત્યંત દુઃખ દીધું !! આથી સર્પબલિથી ક્ષત્રિયો તેમજ બ્રાહ્મણો ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારી ગયા હતા. અતે બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયોએ મળીને સર્પબલિનો પૂરેપૂરો નાશ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. આ સર્પબલિ ઉપર આર્યોના દિગ્વિજય હતો. યુદ્ધમાં સર્પબલિ સંપૂર્ણ રીતે હારેલી અને આર્યો લગભગ વિજયી થયા હતા; એટલામાં એક આસ્તીક નામના યુવક કે જે સર્પસ્ત્રી અને આર્ય પુરુષના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયા હતા; તેમણે પોતાની માતાના મોહને લીધે આર્યોના દિગ્વિજયમાં અંતરાય નાખ્યો અને આર્યોના શત્રુઓને મદદ કરી. આ ઘોર અનર્થ લગ્નસમયે જરતકાઝ્ઝે રાષ્ટ્રીયતાનો વિચાર ન કરવાથીજ થયો. આવાં અવળાં પરિણામો આવતાં હોવાથીજ વેદ કહે છે કે:—“પતિપત્ની રાષ્ટ્રીયતા સાથેજ ઉન્નત થાઓ અને લગ્નમાં રાષ્ટ્રીયતાનો વિચાર જરૂર કરો; નહિ તો રાષ્ટ્રને વિવિધ પ્રસંગોએ ક્યારે કેટલું નુકસાન વેઠવું પડશે, તેનો કંઈ હિસાબજ નહિ રહે.”

માતાની અસર સંતાન ઉપર ઘણીજ થાય છે. પિતાના કરતાં માતાનો પ્રભાવ સંતાન ઉપર વધારે પડે છે; તેથી લગ્ન કરતી વખતે રાષ્ટ્રીયતાનો વિચાર જરૂર કરવો જોઈએ. આ વિષે મહાભારતમાં આવેલું એક વધુ દષ્ટાંત જુઓ:—

(૬) આર્યરાજાનું અપ્સરાસાથે ગાંધર્વલગ્ન

(૨) રાજા વિશ્વામિત્ર સ્વર્ગપદ—અર્થાત્ સ્વર્ગનું રાજ્ય—મેળવવામાટે ઘણાજ પ્રયત્ન કરતા હતા. આર્યાવર્તના પ્રતાપી રાજાઓ તિબેટના રાજાઓ ઉપર હુમલા કર્યા કરતા હતા અને પ્રસંગોપાત તેમને મદદ પણ કરતા હતા. રાજા વિશ્વામિત્ર મંત્રવિદ્યા તથા અસ્ત્રશસ્ત્ર-વિદ્યામાં પ્રવીણ હોવાથી મહાપ્રતાપશાળી હતા અને તેમનું કાર્ય સફળ થયું હોત તો સ્વર્ગપદ—અર્થાત્ તિબેટના રાજ્યાસન ઉપર બેસવું—તેમને માટે અશક્ય નહોતું.

જે આર્યસમ્રાટ તિબેટ ઉપર ચઢાઈ કરવાની તૈયારી કરતો તેના ઉપર તિબેટનો રાજા સૌથી પ્રથમ “સ્ત્રીપ્રયોગ” ચલાવતો હતો !! ઘણેભાગે હિમાલયની સુંદર અપ્સરાઓ આર્યાવર્તમાં આવીને આર્યરાજાઓને મોહિત કરી દેતી અને ચઢાઈ કરવા નહોતી દેતી. એજ રીતે દેવાધિદેવ ઇંદ્ર મહારાજે રાજા વિશ્વામિત્ર ઉપર “સ્ત્રીપ્રયોગ” ચલાવ્યો. અપ્સરા મેનકાને આ કામમાટે મોકલી. તેનું સુંદર રૂપ જોઈને વિશ્વામિત્ર પોતાના કાર્યથી વિમુગ્ધ થયા અને તેઓ તે અપ્સરા સાથેજ ખેલવા લાગ્યા. જુઓ, સામ્રાજ્યરક્ષણમાં સ્ત્રીઓ કેવો મહત્વનો ભાગ ભજવે છે ! જાપાન તથા રશિયાના યુદ્ધ પહેલાં એજ રીતે જાપાની યુવતીઓ રશિયામાં જઈને રશિયન સરદારો સાથે પ્રણી હતી; અને ત્યાંથી તેઓ પોતાના જાપાની યુદ્ધમંત્રી સાથે શુભ સંદેશા ચલાવતી હતી ! આજ રીતે ક્રાન્સ અને જર્મનીના યુદ્ધ પહેલાં કેટલીયે જર્મન સ્ત્રીઓ જૂદા જૂદા બહાના નીચે ક્રાન્સમાં આવીને વસી હતી. એજ પ્રમાણે તિબેટના રાજાઓ પણ પોતાના રાજ્યના રક્ષણમાટે ભારતીય બળવાન આર્યરાજાઓ ઉપર “સ્ત્રીપ્રયોગ” ચલાવ્યા કરતા હતા. વીરના કઠોર શસ્ત્ર કરતાં સ્ત્રીઓના સુકોમળ બનાવટી પ્રેમનું અસ્ત્ર બહુજ પ્રભાવશાળી હોય છે, એ વાત દરેક જણ સમજી શકે તેવી હોવાથી અમારે એ વિષે વધારે લખવા જરૂર નથી.

આ રીતે વિશ્વામિત્ર મેનકાસાથે હાર્યા અને આ ગાંધર્વલગ્નથી શકુન્તલાનો જન્મ થયો. આ પણ મિશ્રસંતાનજ છે. પિતા આર્ય અને માતા ગાંધર્વી, તેમનાથી આ મિશ્રસંતાન શકુન્તલા ઉત્પન્ન થયું. મિશ્રસંતાનમાં ઘણી વાર માતાનું સૌંદર્ય વધારે ઉતરે

છે-આસ કરીને બાલિકામાં તો જરૂરજ ઉતરે છે. અપ્સરા ઠંડા પ્રદેશની હોવાથી ગૌરવર્ણની હતી, ત્યારે આર્યરાજ બદામી વર્ણના હતા. તે પિતાનો વર્ણ સ્ત્રીસંતાનમાં ન આવતાં માતાનો વર્ણ શકુંતલામાં આવવાથી શકુંતલા પણ ગૌરવર્ણની હતી. હવે તેનું વૃત્તાંત બુઝો:-

(૬) આર્યરાજનું મિશ્રિત કન્યાસાથે લગ્ન

(૩) રાજા દુષ્યંત એક સમયે મૃગયા ખેલતા ખેલતા વનમાં ખૂબ રખડવાથી ઘણાજ થાકી ગયા અને કંઈક આરામ લેવાના વિચારથી કણ્વકૃષિના આશ્રમમાં ગયા. તે વખતે આચાર્ય કણ્વ કંઈ કાર્યવશાત્ વનમાં ગયા હતા અને બે-ચાર કલાકમાં પાછા આવનાર હતા; એટલામાં દુષ્યંત ત્યાં જઈ પહોંચ્યા. બગીચામાં આચાર્યની કન્યાઓ ફૂલઝાડને પાણી સિંચતી હતી અથવા કંઈ કામ કરતી હતી. એ બધી કન્યાઓમાં શકુંતલા ગૌરવર્ણ અને સ્વરૂપવાન હોવાથી દુષ્યંતરાજાએ શકુંતલા સાથે ગાંધર્વલગ્ન કર્યું. લગ્નનું સર્વ કાર્ય સમાપ્ત કર્યા પછી આચાર્ય કણ્વનાં દર્શન કરવાનું પણ સાહસ દુષ્યંતરાજા કરી શક્યા નહિ; કેમકે તેમણે અઘટિત કાર્ય કર્યું હતું. રાજા આથી કરીને આશ્રમમાંથી ચાલ્યા ગયા.

પછીથી કણ્વ આશ્રમમાં આવી પહોંચ્યા, ત્યારે તેમને સઘળા સમાચાર મળ્યા. તેમણે ધાર્યું કે, “ક્ષત્રિયની કન્યા ક્ષત્રિય પાસે ગઈ તે ઠીકજ થયું;” કેમકે હવે બીજું કંઈ થઈ શકે તેમ ન હતું. શકુંતલા ગર્ભવતી થયેલી હોવાથી પછી તેને પુત્ર જન્મ્યો. કેટલાક સમય પછી કણ્વે શકુંતલાને રાજા પાસે મોકલી. રાજા ખૂબ શરમિંદા થઈ ગયા. લગ્નવશ થઈને તેમણે શકુંતલાસાથે ગાંધર્વલગ્ન કર્યાનો ઇન્કાર કર્યો. સાચેજ શકુંતલાનું આ ભારે અપમાન હતું. અપમાન સાથે શકુંતલા નિર્દોષ હોવા છતાંયે રાજાએ તેને “અભિચારિણી મેનકાની પુત્રી” કહીને ધિક્કારી કાઢી !! આથી અત્યંત ક્રોધાયમાન થઈને શકુંતલાએ જે ભાષણ કર્યું, તે પ્રત્યેક નવબુવાને ધ્યાનપૂર્વક વાંચવું જોઈએ.

(૭) પતિને ધમકી

રાજન્ સર્ષપમાત્રાણિ પરચ્છદ્રાણિ પશ્યસિ । આત્મનો વિલ્વમાત્રાણિ પશ્યન્નપિ ન પશ્યસિ ॥
મેનકા ત્રિદશેષ્યેવ ત્રિદશાશ્ચાનુમેનકામ્ । મમૈવોદ્રિચ્યતે જન્મ દુષ્યંત તવ જન્મનઃ ॥
ક્ષિતાવટસિ રાજેન્દ્ર અંતરિક્ષે ચરામ્યહમ્ । આવયોરંતરં પશ્ય મેરુસર્ષપયોરિવ ॥
મહેન્દ્રસ્ય કુબેરસ્ય યમસ્ય વરુણસ્ય ચ । ભવનાન્યનુસંયામિ પ્રભાવં પશ્ય મે નૃપ ॥
વિરૂપો યાવદાદર્શે નાત્મનઃ પશ્યતે મુખમ્ । મન્યતે તાવદાત્માનમન્યેભ્યો રૂપવત્તરમ્ ॥
અનૃતે ચેત્પ્રસંગસ્તે શ્રદ્ધાસિ ન ચેત્સ્વયમ્ । આત્મનો હંત ગચ્છામિ ત્વાદર્શે નાસ્તિ સંગતમ્ ॥
ત્વામૃતે ચાપિ દુષ્યંત શૈલરાજાવતંસિકામ્ । ચતુરંતામિમાસુર્વો પુત્રો મે પાલયિષ્યતિ ॥

(મહા૦ આદિ૦ અ૦ ૭૪ શ્લો૦ ૮૩ થી ૮૬, ૮૮ અને ૧૦૯-૧૦)

શકુંતલાએ કહ્યું કે:- “હે રાજન્ ! પારકો દોષ સરસવના દાણા જેટલો હોવા છતાં પણ જોઈ શકો છો; અને આપનો પોતાનો દોષ બીલા જેવો છે તે પણ જોઈ શકતા નથી ! હે દુષ્યંત ! મેનકા દેવોની પ્રેમી છે અને દેવો મેનકાના પ્રેમી છે, તેથી આપના જન્મ કરતાં મારો જન્મ શ્રેષ્ઠ કુળમાં છે. બુઝો, મેરુ અને સરસવના જેટલો આપણા બન્નેમાં ભેદ છે. આપ ધરતી ઉપર ચાલો છો અને હું અંતરિક્ષમાં ચાલું છું. મારો પ્રભાવ કેટલો છે, તે બુઝો. હું મહેન્દ્ર, કુબેર, યમ અને વરુણનાં મંદિરોમાં જઈ શકું છું. કુરૂપ માનવી જ્યાંસુધી દર્પણમાં પોતાનું મુખ નથી જોતો, ત્યાંજસુધી તે પોતાને બીજાઓના કરતાં સુંદર માન્યા કરે છે. જ્યારે તે દર્પણમાં પોતાનું મુખ ખરાબ જુએ છે, ત્યારેજ તે જોઈ શકે છે કે બીજા અને પોતાની વચ્ચે કેટલું અંતર છે. અસ્તુ. અંતમાં એટલુંજ કહેવાનું છે કે, જો આપને અસત્ય ઉપરજ પ્રેમ હોય અને આપને સત્યની પ્રતિષ્ઠા નથી હોતી, તો તો પછી હું પોતેજ

અહીંથી ચાલી જઈ છું; કેમકે આપને-સત્યદ્રેષી અને અસત્યપ્રેમીને-મળવાનું મારે કંઈ-પણ પ્રયોજન રહેતું નથી. હે દુષ્યંત! આપ નહિ સ્વીકારો તોપણ મારો આ પુત્ર શૈલરાજથી સુશોભિત એવી આ પૃથ્વીનું ચારે સમુદ્રપર્યંત રાજ્ય કરશે.”

શકુંતલાનું આ ભાષણ વિચારવા જેવું છે. પરરાજ્યની અને ખાસ કરીને વિજયી પર-રાષ્ટ્રની પુત્રી આવીજ રીતે બોલી શકે છે. એજ શકુંતલાનું ભાષણ હાલની પરિસ્થિતિમાં બોલાય તો નીચે પ્રમાણે હોઈ શકે:-

યૂરોપ અમેરિકાની ગોરી યુવતી પોતાના કાળા પતિ ઉપર ક્રોધાયમાન થઈને એમજ કહે કે:-“ઓ કાળા માણસ! તું તારા મનમાં શું સમજે છે? તું મારા ઉપર દોષ ચઢાવે છે, પણ તું તારો દોષ જોઈ શકતો નથી. મારી માતા એક એવા વિજયી દેશની રહેનારી અને મોટા મોટા હોદ્દાઓ સાથે લાગવગ ધરાવનારી છે કે, તેથી હું જ્યારે પણ ઇચ્છું ત્યારે કોઈપણ હોદ્દાવાળાને મળી શકું છું. વાઈસરોય અને ગવર્નર સાહેબોના પણ બંગલાઓમાં હું જઈ શકું છું કે જ્યાં તારો પોતાનો તો કોઈ ભાવ પણ પૂછે નહિ. તું તો પગેજ ચાલે છે પણ મારી ઇચ્છા થાય તો હું તેમની મોટરોમાં પણ ફરી શકું છું. તું સરસવસમાન કુદ્ર છે, હું પહાડીના જેવી જબરી છું. જો, તારામાં અને મારામાં આટલું બધું અંતર છે. તું તારા કાળું મોં જરા અરિસામાં તો જો! અને પછી માંડ મોં કેવું છે તે પણ જો; એટલે તરતજ તને માલમ પડશે કે, તું કેટલો રૂપહીન છે અને હું કેટલી રૂપાળી છું. માંડ કહેવું તારે નજ માનવું હોય, તો હું હમણાંજ અન્ય ઠેકાણે ચાલી જઈ છું. રખે તું મનમાં એવું ધારતો કે તારી અદ્ય મદદવિના માંડ ગુજરાન નહિ થાય! મારે મોટા હોદ્દાઓ પાસે જવું-આવવું સહજ હોવાથી મારી આજીવિકા તો હું સુગમતાથી મેળવી શકીશ. વળી તું એમ પણ રખે સમજતો કે તારી મદદવિના મારો પુત્ર અનાથ થઈ જશે. કદી નહિ, એ મારો પુત્ર હોવાને લીધે તેને મોટો હોદ્દાઓ થવું એ સહજ વાત છે. માટે ખૂબ યાદ રાખ કે, તારો ત્યાગ કરવાથી માંડ કંઈપણ બગાડવાનું નથી; પરંતુ હું તારી સાથે હોઉં તેથીજ તારા મહત્ત્વ વધી શકે તેમ છે.”

યૂરોપ-અમેરિકાની તરુણીઓ સાથે પોતાની રાષ્ટ્રીયતાનો વિચાર કર્યાસિવાય લગ્ન કરનારાઓએ શકુંતલાનું આ ભાષણ વારંવાર વાંચવું જોઈએ. અમે યૂરોપીયન પત્ની અને હિંદી પતિ વચ્ચે થયેલા કેટલાય અગડા જોયા છે. તેમની ભાષા આજ પ્રકારની હતી. કેટલીયે વાર અંતે ડરી જઈને અપમાન સહન કરીને પણ ગોરી પત્નીનું કહેવું માનવું પડતું. દુષ્યંતની બાબતમાં પણ એમજ બન્યું. કુબેર વગેરે દેવોનાં નામ સાંભળતાંજ દુષ્યંતે શકુંતલાની વાંત તરત માની લીધી અને શકુંતલાને પોતાની પટરાણી બનાવી! અર્થાત્ (સૌંદર્યના મોહમાં પડી સ્વદેશીયતાનો સિદ્ધાંત ભૂલી જવાને લીધેજ એક મોટા રાજાને હાથે પોતાની) પહેલી રાણીનો-એક આર્ય સ્ત્રીનો-અધિકાર છીનવી લેવાયો અને બીજી અનધિકારી સ્ત્રીને તે અધિકાર અપાયો! પરિણામ એનું એજ આવ્યું કે, પહેલી પટરાણીના પુત્રને બદલે રાજ્યનો અધિકારી શકુંતલાનો પુત્ર થયો! આ અન્યાય એટલાજ માટે થયો કે શકુંતલા મિશ્રજાતની પરારાષ્ટ્રીય સ્ત્રીથી જન્મેલી હતી અને સમયાનુસાર તે ગંધર્વરાજાઓદ્વારા મહારાજા દુષ્યંતને ડરાવી શકે તેમ હતી!

જુઓ, વિજયી રાષ્ટ્રની તરુણીઓ સાથે લગ્નસંબંધ બાંધવાથી કેવા કેવા અનર્થો થાય છે! જે રીતે શકુંતલાએ કહ્યું કે, હું મહાન મહાન દેવોનાં મંદિરોમાં જઈ શકું છું; તેજ વાત ઉપર કહેલા આસ્તીકમુનિની હતી તે આસ્તીકમુનિ હોવાથી જેમ જનમેજયના

યજ્ઞમાં કશા પણ અટકાવવિના જઈ શકતા હતા; તેમ મોટા મોટા સર્પરાજોનાં ઘરોમાં પણ જઈ શકતા હતા. આર્યજાતિ અને સર્પજાતિ વચ્ચે વૈર હોવા છતાં પણ આસ્તીકને કોઈ પણ રોકી શકતું નહિ. તે પિતાને લીધે આર્ય હતા અને માતાને લીધે સર્પ હતા; તેથી જ જનમેજયના યજ્ઞમાં પહોંચી જઈને તેમણે પોતાના મામાઓનું કલ્યાણ સાધ્યું અને પિતાની જાતિના લોકોના અકલ્યાણનું કારણ બન્યા !

(ત) ભેદનીતિનું સાધન.

આ રીતે મિશ્રલગ્ન કરવાથી ઘરમાં (તેમજ જાતિમાં અને દેશમાં પણ) કૂટ પડે છે; કેમકે પત્નીનું મન સ્વજાતિના કલ્યાણમાં હોવું સ્વાભાવિક છે અને તેની પાછળ તેની વિજયી જાતિનું બળ હોવાથી તેનું બળ જન્મસિદ્ધજ વધારે હોય છે. પરંતુ આ તરફ પતિની પાછળ એવું કોઈ બળ ન હોવાથી અને તે “કાળો આદમી અથવા નિગ્રો” હોવાને લીધે તેને હમેશાં લયભીતજ રહેવું પડે છે. કેટલાક આર્યરાજાઓના ઘરમાં આજ કારણે કૂટ પડ્યાનો ઇતિહાસ આપણા ગ્રંથોમાં મોજુદ છે.

(થ) આર્યરાજાનું પારસી સ્ત્રીસાથે લગ્ન

આ વિષે અહીં એકજ ઉદાહરણ જુઓ. દશરથરાજાની કૌશલ્યા, સુમિત્રા અને કૈકેયી એ ત્રણે ધર્મપત્નીઓ રામાયણમાં પ્રખ્યાત છે. યુવરાજ રામચંદ્રજીના રાજ્યાભિષેકપ્રસંગે કૈકેયી રાણીએ કેટલી મુશ્કેલી ઉભી કરી અને તેના આગ્રહથી રામચંદ્રજીને ચૌદ વર્ષ વનવાસ ભોગવવો પડ્યો, એ ઇતિહાસ સુપ્રસિદ્ધજ છે. આ કૈકેયી પણ ભારતીય આર્ય સ્ત્રી નહોતી. રાવણની માતા “કૈકેયી,” દશરથની સ્ત્રી “કૈકેયી” અને હાલના પારસીઓનાં નામોમાં ‘કૈકશ્રુ’ વગેરે નામો હોય છે. અને:—

(૧) કૈક-સી (૨) કૈકે-યી તથા (૩) કૈક-શ્રુ

આ ત્રણે નામોની શરૂઆતમાં “કૈક” એ અક્ષરોથી શરૂ થતાં નામ માત્ર પારસીઓનીજ ભાષામાં હોય છે. સંસ્કૃતમાં તો આ નામોની કંઈ વ્યુત્પત્તિજ નથી; તેથી એ તો સ્પષ્ટ વાત છે કે, કૈકેયી ભારતીય આર્યકન્યા નહોતી, પરંતુ ઈરાની-કૈકેય-દેશમાં જન્મેલી કન્યા હતી. શુદ્ધ પારસી સ્ત્રીઓની પેઠે કૈકેયી પણ કૌશલ્યા વગેરે ઘઉંવણી આર્યસ્ત્રીઓ કરતાં વિશેષ સુંદર હતી. આથીજ રાજા દશરથનો કૈકેયી તરફ વધારે પ્રેમ હતો; પરંતુ આ પરરાષ્ટ્રીય સ્ત્રીને કારણે દશરથના ઘરમાં કેટલો ઉત્પાત મચ્યો ! અંતે રાજા દશરથને એ પરરાષ્ટ્રીય સ્ત્રીનાજ પ્રતાપે પુત્રશોકમાં મરવું પડ્યું. વળી એના પ્રતાપે ધર્મપરાયણ આર્યસ્ત્રીઓને પણ (કૌશલ્યા, સુમિત્રા, લક્ષ્મણપત્ની, સીતાજી, ભરતપત્ની વગેરેને) કેટકેટલું દુઃખ ભોગવવું પડ્યું, એ પણ રામાયણમાં પ્રસિદ્ધ વાત છે. દશરથના ઘરમાં જે કૂટ કૈકેયીએ પાડી, તે કૌશલ્યા અથવા સુમિત્રાથી તો થવીજ અસંભવિત હતી; કેમકે કૈકેયીને પોતાના સૌંદર્યનું અભિમાન હતું. રાજા મારે તાબે છે; તેમની પાસે જે કામ કરાવવું હોય તે હું કરાવી શકું છું; એવો તેને વિશ્વાસ હતો. વળી પોતાની પાછળ અનેક અસુરોપાસક રાજાઓનું બળ છે, તેનું પણ તેને અભિમાન હતું. આજ કારણે કૈકેયીએ આટલું સાહસ કર્યું. ઘરમાં ફટફાટ કેવો કારણોથી અને કેવી રીતે થાય છે, તે આ ઉદાહરણમાંથી મળે છે.

વિદેશી અને પરરાષ્ટ્રીય સ્ત્રીની સાથે લગ્ન કરવાથી કેટલો બધો અનર્થ થાય છે; તેનું થોડુંક વર્ણન આ લેખમાં કરેલું છે. તે સ્ત્રી હમેશાં પોતાનાજ દેશનો વિચાર કરતી હોય છે; પુત્રને દ્વંધ પાતાં પાતાં પોતાનાજ દેશનું ગૌરવ શીખવે છે; પોતાની સાથે કોઈ કોઈ વાર તે પોતાનાં માતાપિતા પાસે પ્રણામ કરીને દાંડવત કરી આવી તે પુત્રના મનમાં માતાનાં સગાંસ-

અંધીઓ અને માતાના દેશપ્રત્યે પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે કોઈવાર માતાના દેશવાળાઓ સાથે પિતાના દેશવાળાઓને યુદ્ધ થાય, ત્યારે બહુજ સંભવિત છે—અને આપણે આસ્તીક વગેરેનાં ઉદાહરણોમાં જોયું છે—કે તે મિશ્રિત સંતાન માતાના દેશવાળાઓનું જ કલ્યાણ ઇચ્છી પિતાના દેશનું અકલ્યાણ કરવાને માટે તૈયાર થાય છે; કેમકે માતાનો પ્રભાવ સંતાન ઉપર વિશેષ રહ્યા કરે છે.

મહાભારતમાં આવાં મિશ્રલક્ષ અનેક છે; પરંતુ બધામાં વાત તો આજ છે. જ્યાં-સુધી માતાની જાતિવાળાઓને પિતાની જાતિવાળાઓ સાથે યુદ્ધ નથી થયું, ત્યાંસુધીજ તે પિતાની સાથે રહે છે, અને અનેક કાર્યો કરે છે; પણ જ્યારે ઉપર પ્રમાણે જાતિ જાતિમાં વિગ્રહ થાય છે, ત્યારે તો તે મિશ્રસંતાન માતૃજાતિનું જ કલ્યાણ કરવાને તૈયાર થાય છે. ઉદાહરણતરીકે ભીમસેનના હિડંગાથી જન્મેલા ઘટોત્કચને લ્યો. પાંડવોના ભાઈ કૌરવોની સાથેની લડાઈમાં તે પાંડવો સાથેજ રહ્યા, કેમકે તેઓ રાક્ષસજાતિના નહોતા; પરંતુ જો પાંડવોને રાક્ષસોસાથે યુદ્ધ થયું હોત, તો તો ઘટોત્કચ પાંડવોના પક્ષમાં રહેવાનો બહુજ ઓછો સંભવ હતો. આજ દષ્ટિએ મહાભારતનાં મિશ્રલક્ષનું નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ.

મહાભારતમાં જે વર્ણન છે તે સ્પષ્ટ દર્શાવે છે કે, સૌંદર્યતા વગેરેથી મોહિત થઈને પરરાષ્ટ્રની તરુણી સાથે લક્ષ કરી નાખવું, એ તો પોતાના રાષ્ટ્ર ઉપર આક્રમક લાવવા જેવું છે. વાંચનાર પણ આ ઉપર વિશેષ વિચાર કરે એવી આશા છે.

(૬) કૌરવ-પાંડવોના વૈમનસ્યનું કારણ

હવે આ પ્રસંગે કૌરવ-પાંડવોના વૈમનસ્યનું કારણ જોવા જેવું છે. ઉપરથી જોતાં તો દ્રૌપદીના છળના કારણે, તથા રાજ્યનો ભાગ ન મળવાથી કૌરવ-પાંડવોનું ઘેર યુદ્ધ થયું; પરંતુ તેનું મૂળ કારણ તેમની ઉત્પત્તિમાં અને જન્મકથામાંજ છે. રાષ્ટ્રીય યુદ્ધ વગેરે માટે બાહ્ય અને આંતરિક કારણ જૂદાં જૂદાં હોય છે. ઉદાહરણતરીકે જુઓ:—ગયા યૂરોપીય યુદ્ધનું બાહ્યકારણ તો એક નાનાશા રાજના “યુવરાજનો વધ” હતું; પરંતુ આંતરિક કારણ યૂરોપનાં જૂદાં જૂદાં રાજ્યોની વેપારની હરીફાઈ જ હતું.

આજ રીતે કૌરવ-પાંડવોના મહાયુદ્ધનું કારણ કયું છે, તે ખાસ વિચારપૂર્ણ દષ્ટિએ જોવું જોઈએ. (૧) સતી દ્રૌપદીને જીતવામાં થયેલું છળકપટ; અને (૨) રાજ્યનો અર્ધો ભાગ ન મળ્યો તે. આ બે કારણો બહાર બતાવવા માટે પૂરતાં છે; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જે આંતરિક કારણો છે, તે “ભિન્ન ભિન્ન મનોવૃત્તિનાં” છે. આ મનોવૃત્તિની વિષમતા તેમના જન્મ સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

રાજા પાંડુ અને રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર બન્ને એકજ વીર્યથી ઉત્પન્ન થયેલા ભાઈઓ હતા. વીર્યમાં કોઈપણ પ્રકારનો દોષ ન હતો, કેમકે તે શ્રીવેદવ્યાસજીનું વિશુદ્ધ વીર્ય હતું; પરંતુ ક્ષેત્ર જૂદાં હતાં અને ક્ષેત્રમાં કંઈક દોષ પણ હતો. આથીજ એક આંધળો અને બીજો પાંડુરોગી થયો હતો; છતાંપણ વીર્યની એકતા હોવાથી ધૃતરાષ્ટ્ર અને પાંડુમાં અત્યંત ઉજ્જવલ અંધપ્રેમ હતો. વીર્યની એકતાનું આ પરિણામ વાંચનાર જરૂર ધ્યાનપૂર્વક જુઓ.

ત્યારપછી ધૃતરાષ્ટ્રના વીર્યથી આર્ય સ્ત્રી ગાંધારીના ક્ષેત્રમાં સો પુત્ર થયા. તેમાં ધ્યાનમાં રાખવા જેવું એ છે કે, બધામાં એકજ વીર્યનો સંબંધ હતો.

પરંતુ પાંડવોમાં એ પ્રમાણે નથી થયેલું. જે વીર્યથી પાંડવોની ઉત્પત્તિ થઈ હતી, તે પાંડુનું નહોતું. કુંતી સાથે પાંડુ હિમાલયના પહાડોમાં રહેતો હતો. ક્ષયરોગી હોવાથી હસ્તિનાપુરમાં રહેવું તેને માટે નુકસાનકારક હતું, તથા અત્યંત રોગી હોવાથી સ્વવીર્યથી

સંતાન ઉત્પન્ન કરવાં તેને માટે અઠીક હતાં. આથી તેની રાજપૂર્વક કુંતીનો નિયોગ તિબેટ દેશના ત્રણ દેવતાઓ સાથે થયો; અને માદ્રીનો નિયોગ તેજ દેશના અશ્વિનીકુમારો સાથે થયો. આ નિયોગથી કુંતીને ત્રણ અને માદ્રીને બે સંતાન થયાં. અર્થાત્ પાંડવોની ઉત્પત્તિમાં વીર્યની જૂદાઈ કેટલી છે, તે વાંચનાર જોઈ શકશે.

તિબેટના લોકોના વીર્યથી જન્મેલા પાંડવો અને ભારતીય આર્યરાજાના ઔરસપુત્ર કૌરવો વચ્ચે વીર્યની જૂદાઈને લીધે બંધુપ્રેમ હોવો અશક્ય હતો. જો પાંડુના પોતાના જ વીર્યથી પાંડવો જન્મ્યા હોત તો ઘણેભાગે ભારતીય મહાયુદ્ધ થવું જ અસંભવિત હતું.

આમાં બીજી પણ એક વાત વિચારવા જેવી છે કે, જે વખતે પાંડવો જન્મ્યા ત્યારે તિબેટના ઇંદ્ર વગેરે દેવરાજાઓ વધુ બળવાન તેમજ વીર્યવાન હતા. તેમના વીર્યથી ઉત્પન્ન થવાને લીધે રાંગરૂપમાં પણ પાંડવોમાં વિશેષતા હોવાનો સંભવ છે; તથા વીર્યથી જે મનઃપ્રવૃત્તિ બને છે, તે પણ જૂદીજ હોય છે. જે રીતે હાલમાં વિજયી યૂરોપિયન પુરુષ અને જીતાયેલી ભારતીય સ્ત્રીથી જન્મેલાં “યુરેઝીઅન” મિશ્રસંતાન સ્વવીર્યના અભિમાનથી પોતાને “મોટા સાહેબ લોકો”માં ગણાવે છે; અને બીજા કાળા માણસો ઉપર અધિકાર ભોગવવા તૈયાર થાય છે. એજ રીતે મહાભારતમાં ભીમ અને અર્જુન એ બન્ને પાંડવો, કૌરવોને તથા બીજા કેાઈ આર્યરાજાને પણ કશા હિસાબમાંજ ગણતા નહોતા; કેમકે દેવોના વીર્ય સાથેજ આવેલી બીજાઓ કરતાં પોતાને કંઈક વિશેષ સમજવાવાળી મનોવૃત્તિ પાંડવોમાં હતી.

સાથેસાથ કૌરવો પિતાના ઔરસપુત્રો હોવાથી તેમનામાં “રાજ્યમદ” જન્મથીજ હતો. જે રીતે હાલના રાજા-રાજવાડાઓના રાજકુમારો પોતાને જન્મથીજ રાજ્યાધિકારી અને બીજા સાધારણ લોકો કરતાં “ઉચ્ચ” માને છે; બરાબર તેજ રીતે કૌરવો પણ પોતાને જન્મથીજ રાજ્યના હક્કદાર ગણતા હતા. આમાં બીજી પણ એક વાત છે કે, કૌરવો જન્મથીજ પોતાના રાજ્યમાં ઉછર્યા હતા, તેથી તેમનામાં રાજ્યમદ હતો; અને એજ કારણથી કૌરવો સામ્રાજ્યવાદી-ઈમ્પીરીયાલીસ્ટ-હતા. દુર્યોધન સામ્રાજ્ય અથવા મૃત્યુ, બેમાંથી એકનેજ પસંદ કરતો હતો. આજ કારણથી તેને વચલી સ્થિતિ પસંદ નહોતી.

પરંતુ હવે પાંડવો તરફ જુઓ. તેઓ ધાર્મિક વૃત્તિવાળા જણાઈ આવે છે. આમ કેમ બન્યું? તેનું કારણ તપાસીએ. કુંતી અને માદ્રીની સાથે પાંડુ સાધુવૃત્તિથી તપસ્વી ઋષિઓના આશ્રમોની વચમાં રહેતો હતા. તપોભૂમિમાં હમેશાં ધાર્મિક વાતાવરણ રહેતું હતું. તેની અસર કુંતી અને માદ્રીના ઉપર ખૂબજ થઈ હતી; કેમકે પુરુષ કરતાં સ્ત્રીમાં ધર્મભાવના ગ્રહણ કરવાની શક્તિ વધારે હોય છે. ધર્મ, ભીમ વગેરે પાંડવો, જન્મ્યા પછી પણ બાર વર્ષ સુધી ઋષિઆશ્રમમાંજ રહ્યા હતા. આજ કારણથી પાંડવોની નૈસર્ગિક વૃત્તિ ધર્મમાર્ગેજ વળી હતી. જેમનો બાલ્યકાળ ઋષિઆશ્રમમાં ગયો હોય તેમને રાજવૈભવ ઓછાજ ગમે છે; અને તેથી પણ પાંડવોને, રાજધાનીની સમૃદ્ધિની છાકમછોળોમાં ઉછરેલા કૌરવો સાથે મિત્રતા બમણી અસંભવિત હતી. આ પ્રમાણે મનોવૃત્તિની જૂદાઈજ કારણરૂપ હતી.

વીર્યનું પરિણામ જોવા માટે અત્રે આ વાત પણ જુઓ કે, બધા કૌરવોનો સ્વભાવ વીર્યની એકતાને લીધે લગભગ એકસરખોજ છે; પરંતુ પાંડવોના સ્વભાવમાં વિચિત્રતા છે. જુઓ:—(૧) ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરની મનોવૃત્તિ સત્યાગ્રહ તરફ, (૨) ભીમસેનનો સ્વભાવ મારવા-જીવવાનો, (૩) અર્જુનની વૃત્તિ ક્ષાત્રભાવના તરફ અને (૪) નકુળસહદેવની વૃત્તિઓ બીજા ભાઈઓને પગલે ચાલવામાટે પ્રસિદ્ધ છે. આ જૂદી જૂદી મનોવૃત્તિનું કારણ જૂદું જૂદું વીર્યજ છે. યમ-ધર્મનું ધાર્મિક વીર્ય યુધિષ્ઠિરમાં, ધાન્યદેવનું મહેલવાની વીર્ય ભીમમાં,

દેવાધિદેવ ઇંદ્રનું વીર્ય અબ્જનમાં અને ઔષધની ગોળીઓ બનાવનારા અશ્વિનીકુમારોનાં વીર્ય નકુળસહદેવમાં કાર્ય કરતાં હતાં. આ વીર્યભેદને લીધે ભિન્ન ભિન્ન મનોવૃત્તિઓ પાંડવોમાં જણાઈ આવે છે.

વીર્યની જૂદાઈ હોવા છતાં પણ એકજ માતા હોવાથી બધા પાંડવો એકઠા રહ્યા હતા; અને (કામન કાંઝ) ‘સમાન પરિસ્થિતિ’ને લીધે પણ તેઓમાં એકતા રહી હતી. અસ્તુ.

આ ઉપરથી કૌરવપાંડવોના મહાયુદ્ધનાં આંતરિક ગુપ્ત કારણો શાં શાં હતાં, તે પણ હવે વાંચનારના ખ્યાલમાં આવ્યુંજ હશે.

(ધ) કૌરવ-પાંડવોના યુદ્ધનું મૂળકારણ તો જૂદુંજ હતું.

પાંડવ

કૌરવ

- (૧) માતાપિતા વનમાં રહ્યાં હતાં.
- (૨) એક માતા અને અનેક પિતાઓથી નિ-યોગના નિયમ પ્રમાણે ઉત્પત્તિ થઈ હતી.
- (૩) જૂદાં વીર્યથી સ્વભાવભેદ અને રુચિભેદ
- (૪) ઋષિઆશ્રમોમાં બાલ્યકાળ ગાળવાને લીધે બધાની ધાર્મિક વૃત્તિ
- (૫) ન્યાયી માર્ગે ઉન્નતિ કરવાની ઇચ્છા
- (૬) નિયોગનાં સંતાન

- (૧) માતાપિતા શહેરમાં રહ્યાં હતાં.
- (૨) એકજ માતાપિતાથી ઉત્પત્તિ થઈ હતી.
- (૩) વીર્ય સમાન હોવાથી સ્વભાવમાં સમાનતા
- (૪) શહેરમાં ઉછેરલા હોવાથી ભોગવિ-લાસી વૃત્તિ
- (૫) કોઈપણ રીતે સામ્રાજ્ય વધારવાની ઇચ્છા
- (૬) પિતાનાં ઔરસ સંતાન

માતાપિતાની પરિસ્થિતિ, જન્મ વખતની પરિસ્થિતિ, બાલ્યકાળની પરિસ્થિતિ, વન અથવા શહેરમાં રહેવું, સંગત, સામાજિક અને રાજકીય બનાવો તથા પોતાનો પુરુષાર્થ, એ સૌ મળીને સ્વભાવ બંધાય છે. આ વિષે વધુ વિચાર વાચકો મહાભારત વાંચતી વખતે પણ કરે અને યોગ્ય બોધ લે.

લક્ષ કરતી વખતે “પોતાની રાષ્ટ્રીયતા સાથે આગળ વધો” એવો જે ઉપદેશ વેદોએ આપ્યો છે, તે કેટલો જરૂરનો છે; અને વીર્ય તથા ક્ષેત્રનું મહત્ત્વ માનવી સ્વભાવના બંધારણમાં કેટલું છે; તથા વીર્યભેદ અને ક્ષેત્રભેદને લીધે રાષ્ટ્રમાં કેવી કેવી આપત્તિઓ આવી પડે છે; તેવગેરે બાબતોની ખાત્રી મહાભારત વગેરે ગ્રંથોમાં વર્ણવેલી કથાઓનું ઉપર પ્રમાણે મનન કરવાથી થઈ શકે છે.

મહાભારતમાં જે ઇતિહાસ છે, તે કાવ્યમય વર્ણનમાં છે; પરંતુ વિચાર અને મનન કરવાથી કાવ્યનો પડદો દૂર કરવો સહેલો છે. એ પડદો દૂર કરવાથી તે સમયના ભારત તથા આસપાસના બીજા દેશોનો સાચો ઇતિહાસ જણાઈ આવે છે. તે સાચો ઇતિહાસજ નોવો-જાણવો જોઈએ અને તેમાંથી મળતો યોગ્ય બોધ ગ્રહણ કરવો જોઈએ.

આશા છે કે વાચકો પોતાના ગ્રંથો ઉપર ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિચાર અને મનન કરશે તથા તેમાંથી યોગ્ય બોધ લેશે અને તે પ્રમાણે આત્મસુધારણા કરશે.

૮-બકાસુરની લીલા

(ક) ભારતકાળના વિવિધ દેશો

જેઓ મહાભારતને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વાંચે છે, તેમને તરતજ સમજાય છે કે અસુર, સુર, ગંધર્વ, કિન્નર, ભૂત, આર્ય, સર્પ, વાનર, વગેરે અનેક જાતિના લોકોનો સંબંધ મહા-ભારતની કથામાં આવી ગયેલો છે. વિશેષ ચર્ચા પછી અમે એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા છીએ કે:-

(૧) “અસુરલોક” અથવા અસુરદેશ, તે હાલના બેકિટ્રયા તથા આસીરિયા છે. બેકિટ્રયા દેશમાંથી “બક” નામના અસુરો આ તરફ આવતા, તેમને તે વખતના લોકો બકાસુર કહેતા હતા. (૨) “સુરલોક” અથવા સુરો કિંવા દેવોનો પ્રદેશ, તે “ત્રિવિષ્ટપ” અર્થાત્ હાલનો તિબેટ છે. (૩) “ગંધર્વલોક” અથવા ગંધર્વજાતિને રહેવાનું સ્થાન હિમાલયના ઢોળાવનો પ્રદેશ છે. (૪) “કિન્નરલોક” ગંધર્વલોકની નીચેનાં સ્થાનોમાં છે. (૫) “ભૂતલોક” અથવા ભૂતીઆઓનું રહેઠાણ હાલનું “ભૂતાન” છે, અને તેનું નામ ‘ભૂતસ્થાન’જ છે. (૬) “આર્યલોક” તે ‘આર્યાવર્ત’જ છે. (૭) “સર્પલોક” અર્થાત્ સર્પજાતિના લોકોનું રહેઠાણ દક્ષિણભારત; અને (૮) દંડકારણ્યના કેટલાક ભાગમાં “વાનર” જાતિના લોકોનું રહેઠાણ છે. એમનું ચાક્રસ સ્થાન નક્કી કરવાનું કાર્ય ચાલુ છે, તે સમાપ્ત થતાં વાચકો સમક્ષ તેનાં ચિત્રો પણ રજુ કરીશું.

(ખ) બનાવટી મોઢાં પહેરવાની પ્રથા

અસુરલોકો નરમાંસલક્ષક, કૂર અને અત્યાચારી હતા. સુર અથવા દેવલોકો ગણ-સંસ્થા અનુસાર રહેતા હતા અને તેમનામાં ગણસૂત્રીઓનો રિવાજ હતો. ગણસંસ્થાનું વર્ણન અમે એક સ્વતંત્ર લેખમાં કરીશું. ગંધર્વલોક નાચવા, ગાવા અને વગાડવામાં કુશળ હતા. ભૂતલોકો વિવિધ પશુપક્ષીઓનાં બનાવટી મોઢાં પહેરીને ફરતા હતા, તેથી તેમને “કામ-રૂપી” કહેતા હતા. રાક્ષસો પણ આ પ્રમાણે કરતા હતા. ઘોડો, ઉંટ અને વાઘ વગેરે પશુ-ઓનાં બનાવટી મોઢાં પહેરવાં અને લોકોને ડરાવવા, એ તેમનો રોજનો ધંધો હતો. દશ મુખવાળો રાવણ પણ કદાચ પોતાના માથા ઉપર દશમુખાળું બનાવટી મોં પહેરતો હશે. ભૂતાન અને હિમાલયના કેટલાય ભાગોમાં આ રીતે બનાવટી મોં પહેરવાની રીત હાલમાં પણ પ્રચલિત છે. આ રીત મહાભારતના કાળમાં ખૂબજ પ્રચલિત હતી.

એનો ઉદ્દેશ સામાન્ય અજ્ઞાન માણસોને ડરાવવાનો હતો. હાલમાં પણ આપણા દેશ-બંધુઓજ ગોરાઓની પેઠે ખૂટ, કોટ, પાટલૂન, હુટ વગેરે પહેરીને જાતેજ પોતાને “સાહેબ લોક” જેવા દેખાડીને રેલગાડીમાં પોતાનાજ ગરીબ અને અજ્ઞાન ભાઈઓને કેટલા સતાવે છે તથા ડરાવે છે, તે તો સુપ્રસિદ્ધ વાત છે. એજ માનવસ્વભાવ પાંચહજાર વર્ષ પહેલાં ઉપર કહ્યાં તેવાં બનાવટી મુખ પહેરવામાં દેખાઈ આવતો હતો. આર્યાવર્તના અલગ લોકોને ડરાવવા અને પોતાના મનમાન્યા મનોરથ સિદ્ધ કરવા એટલાજ માટે આ પ્રમાણે થતું હતું.

આર્યલોકો રાક્ષસોની પેઠે નરમાંસલક્ષક, દેવોની પેઠે ગણસંસ્થાથી રહેનારા કે ભૂતીઆ-ઓની પેઠે બીજાને ડરાવવા માટે બનાવટી મોં પહેરનારા ન હતા; પરંતુ તેઓ રાક્ષસોનું શૌર્ય, દેવોની સભ્યતા અને ભૂતીઆઓના યુદ્ધકૌશલ્યને પોતાનાં કરી પોતાની સંપૂર્ણ ઉન્નતિ કરવામાં ચતુર હતા; પણ તે છતાં પણ સામાન્ય જનતા તો સહેજ વાતમાં ડરનાર, મુડલાલ, હુર્બળ અને અજ્ઞાનીજ હતી.

સર્પલોકો સંતાઈને હુમલો કરતા હતા અને વાનરલોકો લગભગ નાગાજ રહેતા હતા. તેઓમાંથી કેટલાક બહુ થોડાં વસ્ત્ર પહેરતા પણ ખરા. આ જાતિ હજી પણ મહેસૂર રાજ્યનાં જંગલોમાં હયાત છે. તે કપડાં આપવા છતાં પણ તેને પહેરવામાં “અધર્મ” માને છે; અને પોતાના માળા ઝાડ ઉપરજ બનાવીને રહે છે.

પાંચહજાર વર્ષ પહેલાંના સમયમાં આટલી જાતિઓ સાથે આર્યોનો રાજકીય, ધાર્મિક તથા બીજા પ્રકારનો સંબંધ હતો. એ સમયનો મનોરજક ઇતિહાસ મહાભારતમાં મળી આવે છે. હાબલાતરીકે “બકાસુર”ની કથા લ્યો. આદિપર્વના ૧૫૬ મા અધ્યાયથી ૧૬૬ મા અધ્યાયસુધીમાં આ કથા આવેલી છે; અને તે વાંચવાથી તે સમયનું સામાજિક ચિત્ર વાંચના-

રની દષ્ટિસમક્ષ રજુ થાય છે. એ કથા આ પ્રમાણે છે:-

(ગ) વેત્રકીય રાજ્ય

વેત્રકીય ગૃહ નામનું એક નાનકડું રાજ્ય અથવા નાનકડી રિયાસત ગંગા નદીને ઉત્તર-કિનારે અને હિમાલયની દક્ષિણદિશામાં હતી. આ પ્રાંત હાલના સંયુક્ત પ્રાંતમાં લખનૌની ઉત્તર દિશાએ હતો. ત્યાં એક નાનોશો દુર્બળ અને અભણ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેનું વર્ણન આ પ્રમાણે છે:-

વેત્રકીય ગૃહે રાજા નાયં નયમિહાસ્થિતઃ । ઉપાયં તં ન કુરુતે યત્નાદપિ સ મંદર્ધોઃ ॥
અનામયં જનસ્યાસ્ય યેન સ્યાદદ્ય શાશ્વતમ્ ॥ एतदर्हा वयं नूनं वसामो दुर्बलस्य ये ।
વિષયે નિત્યમુદ્વિગ્નાઃ કુરાજાનમુપાશ્રિતાઃ ॥ (મહા૦ આદિ૦ અ૦ ૧૬૨ શ્લોક ૬ થી ૧૧)

અર્થાત્-“એ સ્થાનમાં વેત્રકીય ગૃહ નામની એક જગ્યા છે. ત્યાં તે દેશનો રાજા રહે છે. તે બુદ્ધિહીન હોઇને રાજનીતિનિપુણ નથી. રાક્ષસોનો વધ કરવાને તે પોતે અસમર્થ છતાં લોકકલ્યાણને ખાતર પણ પ્રયત્નપૂર્વક કોઇ ઉપાય નથી શોધતો. અમે એ દુર્બળ અને ખરાબ રાજાને ભરોસે હમેશાં ભયભીત રહેતા છતાં તેનાજ તાબામાં રહીએ છીએ, તેથી અમે એવાં દુઃખ ભોગવવાને પાત્રજ છીએ.”

(ધ) પાંડવોનો નિવાસ

આ વેત્રકીય ગૃહ નામની નાનકડી રિયાસતમાં એકચક્રા નામની એક નગરી હતી. આ નગરીમાં એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણને ઘેર કુંતીસહિત પાંચે પાંડવો ગુપ્તવેશે રહીને વિદ્યાધ્યયન કરતા અને ભિક્ષાવૃત્તિથી નિર્વાહ કરતા હતા. દુષ્ટ દુર્યોધનની પાંડવોને લાક્ષાગૃહમાં બાળી નાખવાની યોજના પહેલેથી જાણી જઇને ગુપ્તરીતે મહાત્મા વિદુરજીની મદદ લઇ તે લાક્ષાગૃહને જાતેજ આગ લગાડીને પાંડવો સંતાતા-છુપાતા નાસી છૂટ્યા હતા; તેઓ જંગલો અને વનોમાં ભ્રમણ કરતા કરતા મહાબુદ્ધિશાળી શ્રીવ્યાસમુનિની પ્રેરણાથી આ એકચક્રા નગરીમાં આ બ્રાહ્મણને ત્યાં રહેતા હતા. સૌ કોઇ પાંડવો બળી મુઆ, એમજ માનતું હતું; પરંતુ માત્ર મહાત્મા વિદુર અને મહાબુદ્ધિમાન વ્યાસદેવ-એ બે તથા ત્રીજે વિદુરનો શિષ્ય, એ ત્રણ પાંડવોને જીવતા જાણતા હતા. જોકૌરવો પાંડવોને જીવતા જાણતા હોત, તો તો તેઓ યુક્તિપ્રયુક્તિથી તેમનો નાશ કરવાને તૈયારજ હતા; તેથી એ સમયે પાંડવોને બ્રાહ્મણવેશમાં વેદાધ્યયન અને ભિક્ષાવૃત્તિથી ગુજરો કરી એકચક્રા નગરીમાં રહેવું પડ્યું હતું. રાજકીય ઘટનાઓને લીધે મોટા મોટા માણસોને પણ વખતોવખત આ રીતે ગુપ્તવેશે રહેવાની જરૂર આવી પડે છે.

જે બ્રાહ્મણના ઘરમાં પાંડવો રહેતા હતા, તે બ્રાહ્મણના કુંતી સાથેના સંભાષણમાં ઉપલા શ્લોકો આવે છે. તે શ્લોકોમાં જે ઇતિહાસ છે, તે ઉપરથી નીચેની રાજકીય ઘટનાનો સ્પષ્ટ પતો મળે છે.

(ચ) વેત્રકીય રિયાસતનો દુર્બળ રાજા

(૧) વેત્રકીય ગૃહ નામની રિયાસતનો રાજા અત્યંત દુર્બળ, રાજનીતિ નહિ જાણનાર, જાતે રાક્ષસો સાથે યુદ્ધ કરવાને અસમર્થ, એક પણ રાક્ષસ સાથે ટક્કી રહેવાને અશક્ત તથા બીજી રિયાસતોની મદદ લઇને પણ રાક્ષસોને હરાવવાને અસમર્થ હતો.

(૨) આ રિયાસતમાં ગામે ગામ રાક્ષસો રહેતા હતા. તેઓ ગામ બહાર વન તથા બાગબગીચાઓમાં તેમનાં જુથ જમાવીને રહેતા હતા; અને જે ગામ પાસે તેઓ તેમનાં જુથ

જમાવતા હતા, તે ગામમાંથી તેમની આજીવિકા માટેના લોજનાદિ સઘળા પદાર્થો બળજબરીથી લેતા હતા; અને ન આપે તો તે ગામના લોકો ઉપર મનમાન્યા અત્યાચાર કરતા હતા.

(૩) આ રાક્ષસોને સજા કરવાનું બળ તે રિયાસતી રાજાઓમાં ન હતું. આથી સામાન્ય જનતાને પોતાના રાજાના ભય ઉપરાંત રાક્ષસોનો પણ ત્રાસ ઉમેરાયો હતો.

(૪) આથી જનતા અત્યંત દુઃખી અને ગરીબ થઈ ગઈ હતી.

જે એકચક્રા નગરીમાં પાંડવો ગુપ્તવેશે રહેતા હતા, તે નગરીની પાસેના વનમાં “બકાસુર” નામનો એક રાક્ષસ તેના વિશાળ પરિવારસાથે રહેતો હતો. તેનું વર્ણન આ પ્રમાણે છે:—
 સમીપં નગરસ્યાઽસ્ય વક્રો વસતિ રાક્ષસઃ । દૈશો જનપદસ્યાઽસ્ય પુરસ્ય ચ મદ્વાવલઃ ॥
 પુષ્પો માનુષમાંસેન દુર્બુદ્ધિઃ પુરુષાવકઃ । રક્ષત્યસુરરાટ્ નિત્યમિમં જનપદં વલી ॥
 નગરં ચૈવ દેશં ચ રક્ષોવલસમન્વિતઃ । તત્ક્રોતે પરચક્રાચ્ચ ભૂતેભ્યશ્ચ ન નો ભયમ્ ॥
 વેતનં તસ્ય વિદિતં શાલિવાહસ્ય ભોજનમ્ । મહિષૌ પુરુષશ્ચૈકો યસ્તદાદાય ગચ્છતિ ॥
 एकैकश्चापि पुरुषस्तत्प्रयच्छति भोजनम् । स वारा बहुभिर्वर्षैर्भवत्यसुक्रो नरैः ॥
 (મહા. આદિ. અ. ૧૬૨ શ્લોક ૩ થી ૭)

અર્થાત—“આ નગરની પાસે બક નામનો એક બળવાન રાક્ષસ રહે છે. તે નરભક્ષક આ નગર અને આ પ્રદેશના રાજા જેવોજ છે. મનુષ્યના માંસથી હુબુહુ, બળવાન અને હુબુ બુદ્ધિવાળો તે અસુરરાજાજ હમેશાં આ દેશનું રક્ષણ કરે છે. આ દેશ રાક્ષસી બળથી સુરક્ષિત હોવાથી તેને બીજા દેશ તરફથી અથવા કોઈ પ્રાણીઓ કે ભૂતીઆઓ તરફથી ભયનો સંભવ નથી. એક ગાડી અન્ન, જે પાડા અને તેને લઈ જનારો એક માણસ, એટલું તે રાક્ષસના લોજનને માટે વેતનરૂપે નક્કી કરેલું છે. આ દેશનો દરેક ગૃહસ્થ પોતપોતાની વારી પ્રમાણે એક દિવસના હિસાબે હમેશાં એટલું લોજન તેને પહોંચાડે છે. પ્રત્યેક ગૃહસ્થને માથે આવી કઠોર વારી ઘણાં વર્ષો પછી પાછી ફરીથી પણ આવે છે.”

આ પ્રાક્ષણના કથનથી રાક્ષસના વેતનનું સ્વરૂપ સમજાય છે તથા બીજી પણ કેટલીયે બાબતોનો પત્તો મળે છે. જેમકે:—

(૧) અસુરદેશમાંથી કેટલાય રાક્ષસો આ આયાવર્તમાં આવીને કેટલાંક ગામોમાં અથવા ગામોની બહાર રહેતા હતા.

(૨) આ અસુરોમાંના દરેક બળ પણ એટલું બધું હતું કે, તેના આગળ ગામ અને નગરોના લોકો પોતાને ઘણાજ દુર્બળ માનતા હતા.

(૩) તે વખતના ભારતવર્ષની રિયાસતોના રાજામહારાજાઓ પણ આ રાક્ષસો કરતાં પોતાને દુર્બળ માનતા હતા.

(૪) કોઈપણ રિયાસતી રાજાના નગરમાં રાક્ષસ આવીને રહે, તો તે રાજા તેને દૂર કરવાને તદ્દન અસમર્થ હતો. ઘણેભાગે રિયાસતી રાજાઓ તેને કોઈપણ રીતે અટકાવી શકતા નહિ; અને તેથી નગરવાસીઓ ઉપર તે ઘણોજ બુલ્લમ ગુજારતો હતો.

(૫) આ રાક્ષસો ગામ અને નગરોનું સર્વ પ્રકારે રક્ષણ કરવાનું કામ પોતાના ઉપર રાખતા હતા; અને તેઓમાં આ એક ગુણ પણ હતો કે, જે ગામનું રક્ષણ કરવાની જવાબદારી તેઓ પોતાને માથે લેતા હતા; તેમનું તેઓ સંપૂર્ણ રીતે રક્ષણ કરતા હતા. તે ગામ ઉપર બીજા શત્રુઓ હુમલો કરે; વાઘ, સિંહ વગેરેનો ત્રાસ બળે; ભૂતલોકો—અર્થાત્ ભૂતાની-લોકો વગેરે હુમલો કરે; એ સર્વ પ્રકારના હુમલાઓથી આ રાક્ષસો તે ગામની સંપૂર્ણ રક્ષા કરતા હતા અને શત્રુઓસાથે તેઓ બંને લડતા હતા.

આજ કારણથી તે પ્રાક્ષણ કુંતીને જે એમ કહે છે કે, આ બકાસુરને લીધે બહારના

હુંમલા વગેરેનો અમને ભય નથી; તે તેના અનુભવનીજ વાત હતી.

(છ) નગરની દુર્બળતા

(૬) આથી એમ થતું કે, નગરવાસીઓ દિનપ્રતિદિન વધારે ને વધારે દુર્બળ થતા હતા; અને તેટલાજ પ્રમાણમાં રાક્ષસો વધારે ને વધારે બળવાન થતા હતા. નગરવાસીઓ બંનેજ પોતાનું રક્ષણ કરવાનો પ્રયત્ન કરે તોજ તેઓમાં સાહસ, શૌર્ય, ધૈર્ય વગેરે ગુણો વધી શકે; પણ આ કામ તો નગરવાસીઓએ રાક્ષસોને સોંપ્યું હતું. એટલે પછી નગરવાસીઓ તેથી દિનપ્રતિદિન દુર્બળ થતા ચાલે એમાં પણ આશ્ચર્યની વાત નથી. જે કોઈ રાષ્ટ્ર અથવા રિયાસત પોતાનું રક્ષણ પોતેજ નહિ કરે અને તે કાર્ય બીજાઓને સોંપી દેશે, તો તે પણ એજ રીતે દુર્બળ થવા માંડશે, જે પ્રમાણમાં નગરવાસીઓ દુર્બળ થતા હતા, તેજ પ્રમાણમાં રાક્ષસો રક્ષક હોવા છતાં પણ અધિક બળવાન હોવાથી તથા પોતાની સ્વશક્તિમાં વિશ્વાસ હોવાથી અને નાગરિકોની નિર્બળતા પણ બળુતા હોવાથી ગામના લોકો ઉપર અત્યાચાર કરવામાં નિર્ભય થઈ જતા હતા.

(૭) આવી અવસ્થામાં રાક્ષસોના અત્યાચારોની માત્રા દિનપ્રતિદિન વધતી જાય, એ સ્વાભાવિકજ છે. નગરવાસીઓ પૂર્ણ પરાવલંબી અને રાક્ષસોના રક્ષણથી સુરક્ષિત હોવાને લીધે રાક્ષસોના અત્યાચારોની પણ સીમા નહોતી. રાક્ષસો પણ મનમાં એમજ સમજતા હતા કે, અમને અટકાવનાર હવે કોઈ નથી. આ ગામના લોકો ફક્ત અમારી દયાપરજ જીવિત ધરનારા છે. આથી તેમના તરફનો અમને કંઈજ ભય નથી.

(૮) આથી રાક્ષસોનો સ્વભાવજ એવો બંધાઈ જતો હતો કે, “જસ જેટલી મોજ ઉઠાવવી હોય તેટલી ઉઠાવો. હવે તો આપણેજ નગરના માલિક છીએ. કેમકે આ લોકો આપણને કંઈ પણ કરી શકે તેમ નથી; તેમ આ રિયાસતનો રાજા પણ આપણું કશુંજ અહિત કરી શકે તેમ નથી અને તેણે તો આત્મરક્ષણને માટે આપણેજ આશરો લેવો રહ્યો.” રાક્ષસોના આવા મનોભાવોને લીધે લોકોનાં દુઃખની કંઈ સીમાજ નહોતી.

(જ) બકાસુરનું વેતન

(૯) એથીજ એકચક્રા નગરીના રક્ષક બકાસુરે તે નગરીના લોકો પાસેથી રોજરોજ વારી પ્રમાણે પ્રત્યેક ઘરવાળા પાસેથી એક ગાડી અનાજ, બે પાડા અને એક આદમીને પગાર-તરીકે લેવાનું ઠરાવ્યું હતું. હાલના બજારભાવે આ વેતનનું મૂલ્ય નીચે પ્રમાણે થાય છે:-

૩૦ ગાડી અનાજની કિંમત રૂ. ૧૫૦૦)

૬૦ પાડાની કિંમત રૂ. ૩૦૦૦)

૩૦ મનુષ્યોના રૂ. ૧૫૦૦૦)

બકાસુરનો માસિક પગાર રૂ. ૧૬૫૦૦)

બે પાડાની એક ગાડીમાં ઓછામાં ઓછું ૫૦) રૂપિયાનું અનાજ સમાય છે; બે પાડાની કિંમત ૧૦૦) રૂપિયા છે અને માણસની કિંમત સામાન્ય રીતે પાંચસો રૂપિયા ગણીએ-અર્થાત્ બકાસુરનો રોજનો પગાર રૂ. ૬૫૦) થાય છે. આ હિસાબે તેનો માસિક પગાર હાલના બજારભાવે ૧૬૫૦૦ રૂપિયા થાય. કોઈ જગ્યાએ અનાજ, પાડા અને મનુષ્યની કિંમતમાં વધઘટ હોય છે ખરી, પરંતુ તેનો અત્રે વિચાર કરવાની જરૂર નથી.

કેટલાક કહેશે કે, તે સમયમાં અનાજ અને પાડા બહુજ સસ્તા હતા, એ વાત સાચી છે; પરંતુ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તે વખતે તેની ગમે તેટલી કિંમત ભલે હોય, પણ તેથી નાગરિકોને તો હાલના કોઈ ગામ ઉપર સાડીઓગણીસ હજારના કરના ત્રાસ જેટલોજ ત્રાસ

થતો હતો. જો હાલમાં કોઈપણ ગામને એટલા રૂપિયા આપીને પોતાનું સંરક્ષણ વેચાતું લેવું પડે, તો તે તેને જેટલું ત્રાસદાયક થશે, તેટલોજ ત્રાસ એકચક્રા નગરીના લોકોને થતો હતો.

(૪) એકચક્રા નગરીની આબાદી

(૧૦) હવે આપણે એકચક્રા નગરીની આબાદીનો વિચાર કરીએ. તેનો પણ અંદાજ ઉપલા ગ્રાહણનાજ શબ્દોથી કાઢીએ.

સ વારો बहुमिर्वर्षोर्मवत्यसुकरो नरः ॥ (મહા. આદિ. અ. ૧૬૨-૭)

“ ઘણું વર્ષો પછી પ્રત્યેક ગૃહસ્થને ત્યાં આ કઠોર વારી આવે છે.”

સંસ્કૃત ભાષામાં ઓછામાં ઓછાં ત્રણ વર્ષ માટે “વર્ષ”નો પ્રયોગ થાય, અને “बहुमिर्वर्षो” એ પ્રયોગ ઓછામાં ઓછા ત્રણથી ત્રણગણાં એટલે નવ વર્ષ માટે થવો સંભવિત છે; પરંતુ નવ-દશ વર્ષને માટે કોઈપણ માણસ “ઘણું વર્ષો” તો નથીજ કહેતો. “ઘણું વર્ષો” કહેવા માટે તો ઓછામાં ઓછાં વીસ વર્ષ વીતવાં જ જોઈએ. આ વાત બીજાં પણ પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાય છે, તે જુઓ. તે ગ્રાહણ પોતાની પત્ની સાથેના સંભાષણમાં કહે છે કે:-

क्षेमं यतस्ततो गंतुं त्वया तु ममन श्रुतम् । इह जाता विवृद्धास्मि पिता चापि ममेति वै ॥
उक्तवत्यसि दुर्मेघे याच्यमाना मयाऽस्तकृत् ॥ (મહા. આદિ. અ. ૧૫૬ શ્લોક ૨૭)

“ હે ગ્રાહણી ! આમાં અવળી મતિ તો તનેજ સૂઝી છે. મેં ઘણીએ વાર બીજે સ્થાને જવાનું કહ્યું; છતાંપણ તેં તો “આ મારું મૂળ વતન છે, હું અહીંજ જન્મ લઈને ઘરડી થઈ છું, તેને હું નહિ છોડું” એવીજ હઠ લીધા કરી છે.”

અર્થાત્ તેની સ્ત્રી ઘરડી ડોશી થઈ હતી. લગ્ન પછી તેને જે સંતાન પણ થયાં હતાં. જે દિવસે તે ગ્રાહણને લોજન દેવાની વારી આવી તે તેની પહેલીજ વારી હતી, અને પોતાની સ્ત્રીને લીધેજ તે આ ગામમાં રહ્યો હતો; નહિ તો તે ગામ છોડીને બીજે સ્થાને રહેવા જવા ઈચ્છતો હતો. સ્ત્રીનું લગ્ન કન્યાકાળમાં એટલે પંદર સોળ વર્ષની ઉંમરે થયું હશે અને આ વખતે તે સ્ત્રી ઓછામાં ઓછાં ૩૫ વર્ષની હશે-અર્થાત્ ઓછામાં ઓછાં વીસ વરસમાં ગ્રાહણને ત્યાં એક વારી આવી હતી. સંભવ છે કે એ કરતાં પણ ઘણું કાળ વીતી ગયો હશે; પરંતુ આ ગામની આબાદીનો હિસાબ કાઢવાને માટે અમે એમજ માની લઈશું કે, વીસ વરસમાં એકજ વારી આવતી હતી. દર વર્ષે ૩૬૦ દિવસના હિસાબે વીસ વરસના ૭૨૦૦ દિવસ થયા. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે તે એકચક્રા નગરીમાં ઓછામાં ઓછાં સાત-આઠ હજાર ઘર તો હશેજ; અને દરેક ઘર પુરુષ, સ્ત્રી, બે બાળક અને એક ઘરડું માણસ ગણીને કુલ પાંચ માણસની સરેરાશ ગણીએ તો આઠહજાર ઘરોનાં ગામમાં આલીસ હજારની વસ્તી હોવાનો સંભવ છે.

આલીસ હજારની વસ્તીવાળા ગામમાંથી દરમાસે સાડીઓગણીસ હજાર રૂપિયાનો માસિક પગાર રાક્ષસ લેતો હતો-અર્થાત્ દરેક માણસ દીક માસિક આઠ આના આપવા પડતા હતા. તે ઉપરાંત રાજ્યનો કર હશે તથા બીજે સ્થાનિક ખર્ચ પણ હશેજ. જે ગામ સ્વયં-સેવકોદ્ધાર પોતાનું રક્ષણ નથી કરતું, તેને આ પ્રમાણે કર આપવોજ પડે છે.

(૧૧) રોજ એક ઘેરથી લોજન મોકલવાનો નિયમ હતો. નિયમ પ્રમાણે લોજન આવું તો દીક છે, નહિ તો તે રાક્ષસ તે ઘરનું મરણમાં આવે તેમ કરતો હતો. આ રીતે તે નગરીના લોકો પોતપોતાનું લોજન મોકલીને પોતાનો ખર્ચાવ કરતા હતા. જો કોઈને ઘેર લોજન ચોગ્ય મનુષ્ય ન હોય અથવા વારીવાળો માણસ પૈસાદાર હોય, તો તે બીજા કોઈને પણ ખરીદી લઈને પોતાનું કામ ચલાવી લેતો. આથી ગ્રાહણ રડતાં રડતાં કહે છે કે:-

(૮) માણસનું વેચાણ

સોડ્યમસ્માનુપ્રાપ્તો વારઃ કુલવિનાશનઃ । મોજનં પુરુષશ્ચૈકઃ પ્રદેયં વેતનં મયા ॥
 ન ચ મે વિચતે વિત્તં સંક્રેતું પુરુષં ક્વચિત્ ॥ (મહા. આદિ. અ. ૧૬૨ શ્લોક ૧૫-૧૬)

“આજ અમારા કુળનો નાશ થવાની વારી આવી છે. રાક્ષસના લોજનના પગારરૂપે મારે એક માણસ આપવું પડશે; પણ મારી પાસે તો કોઈ પણ જગ્યાએથી માણસ ખરીદવા જેટલા પૈસાજ નથી.”

(૧૨) અર્થાત્ ધનવાનો કિંમત આપીને માણસ ખરીદી રાક્ષસના લોજનમાટે મોકલતા હતા, અને તે વખતે આ રીતે માણસો પણ વેચાતાં મળતાં હતાં ! હાલમાં લગ્નમાટે કન્યાવિક્રયની નિંદા પ્રથા કેટલાંય સ્થળોમાં છે; પરંતુ મારવામાટે માણસ તો હાલમાં કિંમત આપવા છતાંયે મળી શકશે નહિ, પણ ઉપરોક્ત ગ્રાહ્યુના કહેવાથી સમજાય છે કે, તે વખતે માણસો વેચાતાં પણ મળી શકતાં હતાં !

(૧૩) આટલા વિચારને અંતે એટલું તો નક્કી થાય છે કે, તે એકચક્રા નગરીમાં ઓછામાં ઓછી ચાલીસ હજારની વસ્તી હતી અને રોજ ઉપર પ્રમાણે પગાર તે રાક્ષસને પહોંચાડવો પડતો હતો; કારણકે ન પહોંચાડનાર ગૃહસ્થનો તે સંપૂર્ણ નાશ કરતો હતો. એક મહારાક્ષસ અને તેની સાથે બીજા નાનામોટા ત્રીસ ચાલીસ રાક્ષસોના અત્યાચાર ચાલીસ હજાર નાગરિકો ચૂપાચૂપ સહી લેતા હતા. ચાલીસ હજાર નાગરિકો બે રાક્ષસની મદદ વિના આત્મસંરક્ષણ નહોતા કરી શકતા; અને તે રાક્ષસને દૂર કરવો તે પણ તેમની શક્તિ બહાર હતું. વાંચનાર આ ઉપરથી એ નગરના લોકો કેટલા નિર્બળ હશે, તેનો તમે પણ વિચાર કરજો.

(૯) રાક્ષસના વિરોધનું ફળ

(૧૪) કોઈ કોઈવાર કેટલાક નાગરિકો તે રાક્ષસથી બચવાનો પ્રયત્ન પણ કરતા હતા; પણ એથી પરિણામે તો ઉલટી તેમની પૂરેપૂરી કમબખ્તી થતી. જુઓ:—

तद्विभोक्षाय ये केचिद्यतन्ति पुरुषाः क्वचित् । सपुत्रदारांस्तान्હत्वा तद्रक्षो भक्षयत्युत ॥

(આદિ. ૧૬૨-૮)

અર્થાત્—“જો કોઈ આથી બચવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તો તે રાક્ષસ તેનાં સ્ત્રીપુત્રાદિ બધાંયને મારી ખાય છે.” આવી તે નગરની સ્થિતિ હતી. ઉપલા નિયમમાંથી બચી જવાનો પ્રયત્ન કરવા જતાં તે રાક્ષસ ત્યાંના રાજાની કચેરીમાં ફરિયાદ નહોતો કરતો, પરંતુ તે રાજાને પૂછ્યાવિનાજ નગરમાં આવીને તે વારીવાળા ઘરનાં બધાં માણસોને મારી ખાતો; તેનાં ઘરખાર નષ્ટબ્રષ્ટ કરી નાખતો; અને આ બધા અત્યાચાર બીજા નાગરિકો જોયા કરતા. તેઓ એટલા બધા નિર્બળ હતા. જો તેમનામાં સંઘબળ હોત અને શૌર્ય, વીર્ય વગેરેના થોડા પણ ગુણ-સ્વભાવ હોત તો તે રાક્ષસને મારી હઠાવવો એ ચાલીસહજારની વસ્તીવાળા ગામને માટે જરા પણ અશક્ય ન હતું; પરંતુ સંઘશક્તિના અભાવે તે નગર એટલું બધું કમજોર થઈ ગયું હતું કે, અત્યેક માણસ પોતાનું જ કલ્યાણ સાધવામાં કુશળ રહેતો અને સૌ મળીને સંઘબળ વધારી આત્મરક્ષણની તૈયારી કરવાની અછલ કોઈનામાં પણ ન હતી.

(૧૦) મનની દુર્બળતા

ચાલીસ હજારની વસ્તીવાળું નગર અસુરદેશના એક રાક્ષસના ભયંકર અત્યાચારો સહી લે છે, અને તેની વિરુદ્ધ પોતાનો હાથ પણ ઉંચો કરતું નથી; એથી વધારે શરમની વાત તે નગરવાસીઓમાટે બીજી શી હોઈ શકે? તેજ ગ્રાહ્યુના શબ્દોમાં તે સમયની પરિસ્થિતિ જુઓ:—

ન તુ દુઃખમિદં શક્યં માનુષેણ વ્યપોહિતુમ્ ॥ (મહા. આદિ. અ. ૧૬૨ શ્લોક ૨)
 “આ દુઃખ ટાળવું એ તો મનુષ્યની શક્તિ બહાર છે.” અર્થાત્ બીજા કોઈ “રાક્ષસ”-
 ને બોલાવે અથવા કોઈ તિબેટનો “દેવ” આવે, તોજ તે રાક્ષસને દૂર કરી શકાય તેમ હતું.
 આ નગરનો કોઈપણ માણસ રાક્ષસને જીતી શકનાર નથી, એ મનોભાવ દરેક માણસના
 મનમાં રહ્યા કરતો. એજ તેના નાગરિકોની બેહદ નિર્બળતાનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે.
 આ બકાસુરનો ભીમસેને વધ કર્યો—અર્થાત્ એકજ મજબૂત માણસ તેનો નાશ કરી
 શકે તેમ હતું; પરંતુ શોકની અને સાથે સાથે શરમની વાત તો એ છે કે, ચાલીસહજારની
 વસ્તીવાળા નગરમાંથી વખત આવ્યે પાંચ દશ પહેલવાનો પણ ન નીકળી શક્યા !! તે નગર
 આટલું બધું નિર્બળ હતું, કે જેથી વધુ નિર્બળતા હોવીજ અસંભવિત છે.

(૬) શસ્ત્રાસ્ત્રોથી અનુયાયી અસુરો

ભીમસેને મહાયુદ્ધથી એટલે કુસ્તીથી બકાસુરને માર્યો, ત્યારે બકાસુરના અનુયાયીઓએ
 અથવા બકાસુરે કોઈપણ શસ્ત્ર કે અસ્ત્રનો ઉપયોગ ભીમસેને ઉપર નહોતો કર્યો. બકાસુરના
 તંબુમાં શસ્ત્રાસ્ત્ર હોત તો તેનો ઉપયોગ તેના અનુયાયીઓએ પણ પોતાનો રાજા બક મરાયો
 તે વખતે કર્યોજ હોત. અર્થાત્ આ રાક્ષસો—કમમાં કમ બકાસુર અને તેના અનુયાયીઓ—
 શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યા જાણતા ન હતા. તેઓ માત્ર શારીરિક બળ, લાઠી, પથ્થર તથા બીજાં એવાંજ
 સાધનોથી લડનારા ઘાતકી માણસો હતા. આ રીતે પચીસ ત્રીસ ઘાતકી રાક્ષસો ચાલીસ
 હજારની વસ્તીવાળા નગરવાસીઓને કેટલાંય વર્ષોથી સતાવતા હતા; અને તેઓ તેનો બિલ-
 કુલ વિરોધ કરી શક્યા ન હતા. વાચકો વિચારી શકશે કે, આવા નમાલા અને નિર્બળ નાગ-
 રિકોને જીવવાનો પણ શો અધિકાર છે ? ચાલીસ હજાર માણસોએ એકેક તણબલું પણ
 ફેંક્યું હોત તો તેની નીચે પણ તે રાક્ષસ ચગદાઈ મરત; પરંતુ સંઘશક્તિના અભાવને
 લીધેજ તે રાક્ષસ આ ગામને આટઆટલો સતાવતો હતો. ભીમસેને તેનો નાશ કર્યો અને
 તે એકચક્રા નગરીને તથા વેત્રકીય રિયાસતને રાક્ષસના ભયથી મુક્ત કરી.

જે ભયને એકજ તેજસ્વી વીર દૂર કરી શકે તેમ હતું, તેને ચાલીસહજાર ડરપોક નિ-
 ર્બળ માણસો પણ દૂર કરી શક્યા નહિ. જ્યારે ભીમસેને બકાસુરનો વધ કર્યો, ત્યારે તેના
 સઘળા અનુયાયીઓ ગભરાઈ ગયા હતા. તેનું વર્ણન આ પ્રમાણે છે:—

(૭) બકાસુરનો વધ

ततः स भग्नपाश्वर्गो नदित्वा भैरवं रवम् । शैलराजप्रतीकाशो गतासुर भवद्वकः ॥
 तेन शब्देन चित्रस्तो जनस्तस्याथ राक्षसः । निष्पपात गृहाद्राजन्सहैव परिचारिभिः ॥
 तान्भीतान्विगतज्ञानान्भीमः प्रहरतां वरः । सान्त्वयामास बलवान्समये च न्यवेदयत् ॥
 न हिंस्या मानुषा भूयो युष्माभिरिति कर्हिंचित् । हिंसतां हि वधः शीघ्रमेवमेव भवेदिति ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा तांभे रक्षांसि भारत । एवमस्त्विति तं प्राहुर्जगृहुः समयं च तम् ॥
 ततः प्रभृति रक्षांसि तत्र सौम्यानि भारत । नगरे प्रत्यदृश्यन्त नरैर्नगरवासिभिः ॥

(મહા. આદિ. અ. ૧૬૬ શ્લોક ૧ થી ૬)

અર્થાત્—“મહારાક્ષસ બકે શરીર તૂટી પડતાં બહુજ ઘોંઘાટ મચાવીને પ્રાણત્યાગ કર્યો.
 તેનાં કુટુંબીઓ તે અવાજથી ભયભીત બનીને નોકરચાકરોસહિત ઘરબહાર નીકળી પડ્યાં અને
 ભીમની પાસે આવી પહોંચ્યાં. મહાબળવાન ભીમસેને તેમને ભયભીત તથા જ્ઞાનરહિત જોઈને
 તેમને સમજાવ્યાં; અને પ્રતિજ્ઞા કરાવી કે “તમારે કોઈપણ મનુષ્યને મારવો નહિ. જો મારશો
 તો તમારે પણ તરતજ આવી રીતે મરવું પડશે.” રાક્ષસોએ વૃકોદરની આ વાત સાંભળીને
 સમજણપૂર્વક તેનો સ્વીકાર કર્યો, અને ત્યારથી તે નગરના નાગરિકો રાક્ષસોને શાંત સ્વભાવ-

વાળા જોવા લાગ્યા. ”

(૧) ભીમસેને બકાસુરનો વધ કર્યા પછી ત્યાંના બીજા રાક્ષસો કે જેમાં (દક્ષિણના મહાભારત પ્રમાણે) બકાસુરનો એક ભાઈ પણ હતો, તેઓ બધા ડરી ગયા; અને ભીમસેનને શરણે આવીને ખૂબ વિનંતિ કરવા લાગ્યા. આ વર્ણનથી જણાય છે કે, રાક્ષસો પણ બીજા માણસોની પેઠે જાતે જીવતા રહેવા ઇચ્છતા હતા. જ્યાંસુધી માણસો ડરતા હતા, ત્યાંસુધીજ તેઓ અત્યાચાર કરી શકતા હતા; પરંતુ જ્યારે માણસો પણ તેમને પડકારવાને તૈયાર થતા, ત્યારે તેઓ પણ મનુષ્યોની પેઠેજ ડરતા હતા—અર્થાત્ આ રાક્ષસો માણસના જેવાજ હતા, પણ જરા વધારે ઘાતકી હતા. તેથી એ તો સિદ્ધ વાત છે કે, ચાલીસહજારની વસ્તીના લોકોને આટલાં વર્ષોસુધી સતાવવાની કોઈ ખાસ શક્તિ તેમનામાં ન હતી; પરંતુ નગરના લોકોને અક્ષમ્ય અજ્ઞાન અને કુસંપનેજ લીધે તેઓ સતાવતા હતા.

(ત) રાક્ષસો નરમ પડ્યા

(૨) ભીમસેને તે રાક્ષસોનો સંહાર ન કર્યો, પરંતુ એક પ્રશંસનીય આર્યવીરને છાજે તેવી રીતે તે રાક્ષસોને સમજાવ્યા; અને તેમની પાસે પ્રતિજ્ઞા કરાવી કે, “હવેથી તેઓ કોઈ પણ મનુષ્યનો વધ નહિ કરે.” બધા રાક્ષસોએ ભીમસેન સન્મુખ મનુષ્યવધ નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી અને પોતાના જાન બચાવ્યા !! ભીમસેને તેમને નિશ્ચયપૂર્વક એમ પણ કહ્યું કે, જો ફરીથી તમે મનુષ્યવધ કરશો, તો તેજ વખતે તમને બધાને આવીજ રીતે મારી નાખવામાં આવશે. આ રીતે રાક્ષસોને આર્યસભ્યતા શીખવનાર ભીમસેનજ પહેલો આર્યવીર હતો. રાક્ષસો ઉપર પણ આ શિક્ષણની બહુજ અસર થઈ.

(૩) તેજ દિવસથી ત્યાંના સઘળા રાક્ષસો એવા નમ્ર થયા કે પછી શહેરમાં ફરતી વખતે તેઓ નીચે મોઢેજ ચાલવા લાગ્યા. પહેલાં તો એ રાક્ષસો શહેરમાં છાતી કાઢીને ચાલતા અને કોઈપણ માણસનું અપમાન કરતાં તેમને વિચાર પણ આવતો નહિ. કોઈ ગૃહસ્થ તેમને ઉપર જણાવેલો પગાર ચૂકવતો નહિ, તો તેનું સર્વસ્વ નષ્ટભ્રષ્ટ કરવામાં અને તેના ઘરનાં બધાં માણસોને મારી ખાવામાં તેમને જરા પણ સંકોચ થતો નહિ; પરંતુ એજ રાક્ષસો હવે એજ શહેરમાં આવતાં ડરવા લાગ્યા !! આ જબરદસ્ત ફેરફાર શાથી થયો ? માત્ર એકજ નગરવાસીની હિંમતથી ને ! જો તે શહેરમાં આવા બે—ચાર પણ ધીરવીર પુરુષો હોત તો તેમને કોઈપણ પ્રકારનું દુઃખ વેઠવું પડત નહિ; પરંતુ આ બનાવ ઉપરથી પણ તે શહેરના લોકોએ કંઈપણ બોધ લીધો નહિ. બુઝો:-

(થ) કર્તવ્યમૂઠ લોકો

तत्राऽऽजग्मुर्वकं द्रष्टुं सखीवृद्धकुमारकाः ॥ ततस्ते विस्मिताः सर्वे कर्म दृष्ट्वातिमानुषम् ।
दैवतान्यर्चयांचक्रुः सर्व एव विशांपते ॥ (મહાભ. આદિ. અ. ૧૬૬ શ્લોક ૧૨-૧૩)

“ સ્ત્રી, વૃદ્ધ, બાળક, યુવાન વગેરે સઘળા નગરવાસીઓ તે મરેલા બકરાક્ષસને જોવા માટે એકઠા થયા અને તે અમાનુષ કાર્ય જોઈને બધા આશ્ચર્યચકિત થયા. ત્યારપછી તેઓ દેવતાઓની ઉપાસના કરવા લાગ્યા.”

જોયું, બકાસુરનો વધ એક માણસેજ કરેલો જોવા છતાં તે શહેરના નમાલા લોકો અખાડા ખોલવાનો અને જાતે મદલયુદ્ધમાં પ્રવીણ થવાનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે મંદિરોમાં દેવતાઓની પૂજા કરવામાં અને ઘંટ વગાડવામાંજ મશગુલ રહ્યા ! આનંદ થતાં પોતાને મનગમતી રીતે ઈશ્વરોપાસના કોઈ ન કરે એવું કહેવાનો અમારો આશય નથી; પણ

અત્રે એટલું જ બતાવવાનું છે કે, એક બળવાન મનુષ્યે તે રાક્ષસનો વધ કરેલો નજરોનજર જોવા છતાં પણ તેમણે પોતાનું બળ અને સંઘશક્તિ વધારવાનો કંઈપણ પ્રયત્ન કર્યો નહિ. તેમણે શહેરમાં અખાડા ખોલ્યા નહિ, નવયુવકોને વ્યાયામ અને કુસ્તી શીખવી શક્તિ વધારવાને ઉત્તેજિત કર્યા નહિ; પરંતુ તેઓ પોતપોતાનાં મંદિરોમાં જઈને માત્ર પૂજાપાઠ કરવા લાગ્યા તથા તેમણે પ્રાર્થના પણ ખૂબજ કરી હશે !!

તાત્પર્ય એ છે કે, પ્રત્યક્ષ અનેલા બનાવથી લેવા જેવો બોધ ના લીધો ! જેઓ આવા કૃતવ્યશૂન્ય હોય, તેઓ શું કદી પણ આત્મરક્ષણ કરી શકશે ? કદી નહિ. તેમના ઉપર બકાસુર નહિ તો બીજો હિડિંગાસુર આવીને રાજ્ય ચલાવશે. આ બકાસુરની લીલા ઉપરથી આત્મબળ વધારવાનો બોધ દરેક નાગરિકે લેવો જોઈએ; અને પોતાનું રક્ષણ પોતે જાતેજ કરતાં શીખવું જોઈએ, એ વગેરે બાબતો સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે તેવી છે.

(૬) આ કથા ઉપરથી મળતો બોધ

બકાસુરની કથાનું નિરીક્ષણ કરવાથી તે વખતની સામાજિક સ્થિતિનું જે મનોમય ચિત્ર રજુ થાય છે, તે ઉપર આપેલું છે. એ ચિત્ર સમાધાનકારક છે કે નહિ તેનો વિચાર વાચકજ કરી લેશે. જે ન્યૂનતા પેલા નાગરિકોમાં હતી તેવી પોતામાં છે કે નહિ, તેનો પણ વાચકોએ વિચાર કરવો જોઈએ; અને જે તેવી ન્યૂનતા હોય તો તેને દૂર કરવી જોઈએ. આ પ્રાચીન કથામાંથી મુખ્યત્વે એજ બોધ લેવો જોઈએ.

વાંચનાર પૂછશે કે, હવે એ રાક્ષસો તો છે નહિ; તોપછી આપણે બળ વધારવાની શી જરૂર છે ? જેઓ હાલની પરિસ્થિતિ સમજશે અને નજર ખુલ્લી રાખીને ચારે તરફ જોશે, તેઓ તરતજ સમજી શકશે કે, હાલનું એકે એક શહેર એકચક્રા નગરીના લોકો જેટલું જ કમજોર છે. કલકત્તા જેવા દશલાખથી પણ વધારે વસ્તીવાળા મહાનગરના લોકો પણ સો-પચાસ પંચાણના તોફાન વખતે આત્મરક્ષણ કરી શકતા નથી. વળી એવડાજ મોટા મુંબઈ શહેરમાં પણ પંચાણનો ત્રાસ એટલો બધો છે કે લોકો ઘણાજ દુઃખી થાય છે; પરંતુ આ તરફથી એના ઉપાયતરીકે કરી કરીને આખરે શું કરવામાં આવે છે ? બસ, વાઘ મારવાનો એટલોજ કે વર્તમાનપત્રોમાં પંચાણો વિરુદ્ધ લેખો ચિતરી કાઢવા !! પરંતુ એ લેખોથી પંચાણોનું શું બગડવાનું છે ? મુંબઈના કેટલાય મૂર્ખ ધનવાનો હજીપણ પંચાણોથીજ પોતાના ઘરનું સંરક્ષણ સારી રીતે થાય છે, એમ માને છે; અને અંતે તેમને તેમનું ખૂબજ ખરાબ પરિણામ ભોગવવું પડે છે ! મહારાષ્ટ્રમાં પણ ઘણેભાગે નાનામોટા દરેક ગામમાં બે-ચાર પંચાણો તો રહેતાજ હોય છે, અને તેઓ લેણદેણનો ધંધો કરે છે. જે ગરીબો-ખાસ કરીને ગરીબ સ્ત્રીઓ-તેમની પાસેથી રૂપિયા લે છે, તેમને એટલાં બધાં દુઃખ ભોગવવાં પડે છે કે તેનું અત્રે વર્ણન કરવું અશક્ય છે. આ રોગ એટલેથીજ નથી અટકતો. પુનાના પેશ્વાઓનાં દેવ-મંદિરોના રખેવાળ, તે પણ પંચાણ અથવા રોહિલાજ હતા; અને પેશ્વાઓના ધુરંધર દિવાન નાના ફેડનવીસના પણ આત્મરક્ષણમાટે તેઓનેજ રાખેલા હતા, પણ એનું પણ પરિણામ શું આવતું ? એજ કે, જ્યારે એ પંચાણો આડા ફાટતા ત્યારે પેશ્વાઓ ઉપર પણ મહાન આફત આવી પડતી હતી ! પાંડવોના વખતમાં વેત્રકીય રિયાસતની એકચક્રા નગરીનું રક્ષણ અસુરદેશના રાક્ષસો કરતા હતા; તેમ પેશ્વાઓના મહેલો ઉપર પણ વિદેશી પંચાણ અને રોહિલાજ રક્ષકો હતા ! જુઓ, આ રક્ષકો ક્યાંસુધી ફેલાયેલા છે !!

જે સ્થિતિ મહારાષ્ટ્રની છે, તેવીજ લગભગ મધ્યપ્રાંત અને સંયુક્ત પ્રાંતની પણ છે. પંજાબના લોકો ઘણાજ બડાદર છે. મરંતુ સારું છે, પણ તેઓ પોતાનાં અફગાન પંચા-

હોને લીધે તેમને એટલાં બધાં દુઃખ હાલ પણ ભોગવવાં પડે છે કે તેનું વર્ણન સાંભળતાં હૃદય ફાટી જાય છે.

આ વીસમી સદીમાં સંપૂર્ણ સભ્યતા આટલી બધી વધી જવા છતાં અને અસ્પૃશ્ય આટલાં બધાં ઉચ્ચ કેટિનાં હોવા છતાં પણ પઠાણ વગેરેથી ભારતવાસીઓને હાલ પણ આટલાં બધાં દુઃખ સહેવાં પડે છે; તો આજથી હજારે વર્ષ પહેલાં જ્યારે લોકોમાં અનેક જાતની નિર્બળતાઓ હતી ત્યારે પઠાણો અને રોહિલાઓ કરતાં પણ સેંકડોગણા કૂર અને નરમાંસભક્ષક, લોહી પીનારા અસુર દેશના રાક્ષસોએ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે એકચક્રના નાગરિકોને જે દુઃખ દીધાં, તેને માટે તો હાલના ભારતવાસી નાગરિકોને પોતાના પૂર્વજોની જરા પણ હાંસી કરવાનો અધિકારજ નથી. એકચક્ર નગરીના રહેવાસીઓની પેઠેજ હાલના હિંદીઓ પોતાનાં ગામ, શહેર, પ્રાંત અને રાષ્ટ્રનું સંરક્ષણ કરવાને અશક્ત છે. ફેર માત્ર એટલોજ કે, ત્યારે તેમની પાસે ભીમ હતો અને હાલમાં આપણી પાસે કોઈ ભીમ નથી તથા અનેક પ્રકારની ફાટકુંટને લીધે આપણે છિન્નવિચ્છિન્ન થઈ ગયા છીએ! ગયાં પાંચહજાર વર્ષોમાં આત્મરક્ષણની બાબતમાં આપણે સુધર્યા છીએ કે બગડ્યા છીએ, તેનો વાચકો જરૂર વિચાર કરે અને વિચાર કરીને આ કથા ઉપરથી યોગ્ય યોધ લે, એ બહુજ જરૂરનું છે. દરેક માણસે અને દરેક કુટુંબે, ગામ, શહેર, પ્રાંત અને દેશના લોકોએ પોતાનું અને બીજાઓનું રક્ષણ કરવાની શક્તિ પોતામાં વધારવી જોઈએ. નિર્બળ રહેનારાઓને એકચક્રના નાગરિકોની પેઠેજ દુઃખ વેઠવું પડશે. બકાસુર હમેશાં સર્વ જગ્યાએ રહે છેજ. પ્રાચીન કાળમાં બકાસુર માણસોનું લોહી નજરોનજર પીતો હતો; તો હાલમાં બીજી રીતે સતાવતો હશે અને ભવિષ્યમાં વળી કોઈ જૂઠ્ઠીજ રીતે સતાવશે. સતાવવાની—દુઃખ દેવાની—રીતો જૂઠ્ઠી જૂઠ્ઠી હોય તેથી કાંઈ દુઃખની માત્રા ઓછી થતી નથી, એ વાત તો જરૂર ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. બકાસુર જનતાને શા સાડ સતાવે છે? જવાબ એટલોજ છે કે, આપણા લોકો વૈદિક ઉપદેશ પ્રમાણે આચરણ કરતા નથી. વેદનો બળ વધારવામાટેનો ઉપદેશ સુપ્રસિદ્ધજ છે, તેમાંથી નમુનાતરીકે એકજ મંત્ર નીચે આપીએ છીએ.

(ધ) વૈદિક ઉપદેશ

अहमस्मि सहमान उत्तरो नाम भूम्याम् । अभीषाडस्मि विश्वाषाडाशामाशां विषासहिः ॥

(અથર્વ ૦૧૨-૧-૫૪)

હું આ (ભૂમ્યાં) મારી માતૃભૂમિમાં (ઉત્તર: નામ) અધિક શ્રેષ્ઠ થયો છું; હું (સહમાન:) વિજયી છું; હું (અભીષાડ) સર્વ રીતે શત્રુનો પરાજય કરનારો, (વિશ્વાષાડ) સર્વત્ર વિજયી, અને (આશામાશાં) પ્રત્યેક દિશામાં (વિષાસહિ:) વિજયી છું.

અર્થાત્—જે નાગરિક આ રીતે પોતાને વિજયી થવા યોગ્ય બળવાન બનાવી શકે છે, તેજ બકાસુરને હરાવી શકે છે; અને જેઓ તેવા ન થઈ શકે તેઓ બકાસુરના પેટમાંજ હોમાઈ જશે!!

મહાભારતના કથાપ્રસંગોમાંથી રાજનીતિનું શિક્ષણ કેવી રીતે મળે છે, તે આ કથાના મનનથી વાંચનાર જોઈ શકે તેમ છે; અને તેથી નિવેદન એ છે કે, આ કથાઓને ગપ્પાં કહીને ફેંકી દેવી યોગ્ય નથી, પરંતુ મનન કરીને એ કથાઓમાંથી ઉચિત યોધજ લેવો જોઈએ.

વૈદિક ઉપદેશ પ્રમાણે નહિ ચાલવાથી એકચક્ર નગરીને કેવાં દુઃખ સહેવાં પડ્યાં હતાં અને વૈદિક ઉપદેશ પ્રમાણે પોતાનું બળ વધારનાર એકલો ભીમસેન પણ તે શહેરના નાગરિકોનું કેવી રીતે કેલ્યણ આપી શક્યો હતો, એજ બાલક આ કથામાં જોવાની છે; અને તેમાંથી

ચોગ્ય યોધ લેવાનો છે. આશા છે કે, વાચક પોતેજ એમાંથી પોતાને લાભદાયક નિવડે એવો યોધ ગ્રહણ કરશે.

૯-એકતાનો પાઠ અથવા સંગઠનનો યોધ

(ક) મહાભારત અને મહાયુદ્ધ

મહાભારતમાં મુખ્ય કથા કૌરવપાંડવોના અંદર અંદરના મહાધોર યુદ્ધની છે. તે ખૂનખાર યુદ્ધનું પરિણામ એ આગ્યું છે કે, વખતોવખત વિનોદમાં પણ “મહાભારત” શબ્દ “મહાયુદ્ધ” ને બદલે વપરાય છે ! પરંતુ એવું છતાં પણ એ તો દરેક મહાભારત વાંચનાર બાણે છેજ કે, “એકતાનો યોધ” જેટલો મહાભારતમાં અપાયો છે; તેટલો ખીજ કોઈપણ ગ્રંથમાં અપાયેલો નથી.

મહાભારતમાં કૌરવપાંડવોના કુસંપતું વર્ણન છે, પરંતુ એ કુસંપને બહાને વ્યાસ-મુનિએ “એકતાનોજ યોધ” આપ્યો છે. વેદમાં કહ્યું છે કે:-

મા ભ્રાતા ભ્રાતરં દ્વિક્ષન્મા સ્વસારમુત સ્વસા । સમ્યંચઃ સત્રતા ભૂત્વા વાચં વદત મદ્રયા ॥

(અથર્વ ૦ ૩-૩૦-૩)

અર્થાત્-“(૧)ભાઈ ભાઈમાં દ્વેષ ન કરવો,(૨)બહેનોએ આપસમાં ટંટો ન કરવો,અને(૩) તમે એકબીજા સાથે હળીમળીને, એક કાર્યમાં પરોવાઈ કલ્યાણકારક ભાવનાથી સંભાષણ કરો.”

કૌરવપાંડવોના માંહોમાંહોના વ્યવહારોમાં વેદની આ શિખામણ પળાઈ નહિ, તેથીજ ભારતીય મહાયુદ્ધનો કઠોર પ્રસંગ ઉભો થયો. આ યુદ્ધપ્રસંગ વાંચવાથી વાંચનારને એમજ થાય છે કે, આ ભાઈઓ અંદર અંદર ન લડયા હોત તોજ તેમનું અધિક કલ્યાણ થાત-અર્થાત્ “આપસમાં લડવા કરતાં એકતાજ સારી છે.”

(ખ) મહાયુદ્ધનું પરિણામ

કૌરવપાંડવના મહાયુદ્ધના પરિણામ ઉપરથી પણ એજ યોધ મળે છે. કૌરવોનો તો સમૂળો નાશજ થયો; અને જો કે પાંડવોનો વિજય થયેલો દેખાયો, તો પણ આ વિજયથી પાંડવોને કોઈપણ રીતે ફાયદો નથી થયો. એ વિજય પણ પાંડવોને માટે એક રીતે દુઃખકારકજ નિવડયો.

સમ્રાટ યુધિષ્ઠિરે છેલ્લી ઘડી સુધી શોકજ કર્યા કર્યો. અર્જુને પણ તે પછી કોઈ ખાસ પરાક્રમ નથી કયું અને ભીમની શક્તિ પણ ક્ષીણજ થતી ગઈ; તે એટલે સુધી કે અંતે ચોરોએ અર્જુનને હરાવ્યો અને સ્ત્રીઓનું પણ અપમાન થયું. ખીજ બાબુ યાદવો પણ અંદર અંદરના કુસંપ તથા દારૂના વ્યસનથી નાશ પામ્યા અને અર્જુનના દિગ્વિજયને લીધે આર્યસામ્રાજ્ય કોઈ પણ રીતે વધારે સુખી થયું નહિ.

આ ભારતીય મહાયુદ્ધમાં ભારતવર્ષના લાખો શૂરવીરો મૃત્યુ પામવાથી આ ભારત-ભૂમિ ક્ષાત્રતેજવિનાની થઈ ગઈ; અને પરદેશીઓને પ્રવેશ કરવો સરળ થઈ પડ્યો. આનાજ પ્રતાપે આ બધાં ભયંકર પરિણામો આપણે હળુસુધી ભોગવીએ છીએ. મહાયુદ્ધનું પરિણામ વીર અર્જુન બાણતોજ હતો, તેથીજ તે યુદ્ધની શરૂઆતમાં શ્રીકૃષ્ણચંદ્રને કહે છે કે:-

न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥
तस्मान्नार्हा वयं हंतुं धार्तराष्ट्रान् स्वबांधवान् । स्वजनं हि कथं हत्वा मुखिनः स्याम माधव ॥
यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः । कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥
कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् । कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥
कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः । धर्मं नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥
अधर्माभिभवात् कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलत्रियः । तस्माद्दुष्कृतं वाक्यं जायते वर्णसंकरः ॥

સંકરો નરકાયૈવ કુલદ્વાનાં કુલસ્ય ચ ॥ (ગીતા અ. ૧ શ્લો. ૩૧ અને ૩૭ થી ૪૨)

અર્થાત્ (૧) સ્વજનોને યુદ્ધમાં મારવામાં મને શ્રેય નથી દેખાતું; (૨) માટે અમારે અમારાજ કૌરવ ભાઈઓને મારી નાખવા ઉચિત નથી. હે માધવ ! સ્વજનોને મારી નાખીને અમે શી રીતે સુખી થઈશું ? (૩) લોભથી બુદ્ધિનો નાશ થયેલા તેઓને કુળના નાશ-થી લાગતા દોષ તથા મિત્રદ્રોહનું પાપ નથી દેખાતું; પણ હે જનાર્દન ! કુલનો નાશ થવાથી થતા દોષો અમને તો સ્પષ્ટ દેખાય છે, અને તેથી તે પાપથી દૂર રહેવાનો વિચાર કર્યાસિવાય અમે શી રીતે રહી શકીએ ? (૪) કુળનો નાશ થવાથી સનાતન કુળધર્મ નાશ પામે છે, અને તેથી આખું કુળ અધર્મી થાય છે. (૫) અધર્મ વધવાથી કુળની સ્ત્રીઓ પાપમાં પડે છે. (૬) સ્ત્રીઓ પાપમાં પડવાથી વર્ણસંકર પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે; અને તે વર્ણસંકરતા કુળઘાતકને તથા કુળને પણ નરકમાં લઈ જાય છે.

આ રીતે યુદ્ધના દોષો અને રાષ્ટ્ર ઉપર થનારાં ઘોર અને સ્થાયી પરિણામોનું વર્ણન વીર અર્જુન કરે છે. પ્રત્યેક મહાયુદ્ધનાં આવાંજ ભયંકર પરિણામ આવે છે. યુવાન અને કાર્ય-કુશળ પુરુષાર્થી વીરો યુદ્ધમાં મરી જાય છે અને રાષ્ટ્રમાં માત્ર બાળક, ઘરડાં અને સ્ત્રીઓ બાકી રહે છે. યુવાનોનો નાશ થવાથી તરુણ યુવાન સ્ત્રીઓ દુરાચાર તરફ વળે, એ સ્વાભાવિક-જ છે. આચારભ્રષ્ટ સ્ત્રીઓથી જે સંતાન થાય છે, તે વ્યભિચાર-દોષવાળાં હોવાથી ચારિત્ર-વાન અને ઉચ્ચ ભાવનાવાળાં નથી થતાં; તેથી મહાયુદ્ધ પછી રાષ્ટ્રનું અધઃપતનજ થાય છે, અને રાષ્ટ્રનાં ચારિત્ર, સહાચાર તથા વીર્યનો નાશ થાય છે. રાષ્ટ્રહિતની દૃષ્ટિએ આ ભયંકર અને મહાઘોર અધઃપતન છે. એ ઐતિહાસિક સત્ય, વીર અર્જુનના શબ્દોમાં ઉપર દર્શાવ્યું છે.

મહાભારતનું યુદ્ધ થયા પહેલાં જે વીર્ય, ઉત્સાહ અને પરાક્રમની શક્તિ આર્યક્ષત્રિયોમાં હતી, તે પાછલા સમયમાં ન રહી. તેનાં કારણ વાંચનાર ઉપલા વર્ણનમાં જોઈ શકશે. આટલા બધા અનર્થના પરિણામવાળું યુદ્ધ કરવામાટે પણ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન જેવા અદ્વિતીય પૂર્ણ પુરુષ અર્જુનને પ્રેરે છે, તે એટલાજ માટે કે તે મહાયુદ્ધ અપરિહાર્ય હતું. અધર્મ એટલો બધો વધ્યો હતો કે તેને પરિણામે યુદ્ધ થવું સ્વાભાવિકજ હતું. તાત્પર્ય એ છે કે, મહાયુદ્ધ અપરિહાર્ય હોય કે ગમે તેમ, પરંતુ તેનું ઘોર પરિણામ જનતાને કેટલાંયે સૈંકાંઓસુધી ભોગવવુંજ પડે છે. આથીજ શ્રેષ્ઠ પુરુષો જનતાંસુધી યુદ્ધ ન થવા દેવાનું પસંદ કરે છે. વિશાળ મનવાળા યુધિષ્ઠિર, યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ વગેરે સત્પુરુષો ઉપલું ભારતીય યુદ્ધ નહિ કરવા પોતાના તરફથી તો છેલ્લી હદસુધીના પ્રયત્નો કરી ચૂક્યા હતા; પરંતુ દુર્યોધનની ઉચ્છ્રંખલતાને લીધે યુદ્ધ કરવુંજ પડ્યું. એ વગેરેનું વર્ણન મહાભારત વાંચવાથી વાંચનાર પણ જોઈ શકશે કે, યુદ્ધનું વર્ણન કરતાં કરતાં પણ મહાભારતમાં વ્યાસદેવજીની પરમ શુદ્ધ બુદ્ધિ યુદ્ધથી નિવૃત્ત થવાનોજ ઉપદેશ કરે છે.

અર્થાત્-મહાભારત કાંઈ યુદ્ધને વધારવા માટે લખાયું નથી, પણ મહાયુદ્ધનું ભયંકર પરિણામ દર્શાવીને જનતાને યુદ્ધથી દૂરજ રાખવા માટે લખાયું છે; એ સાબીત કરનારા કથાપ્રસંગો મહાભારતમાં કેટલાય છે. અહીં તેમાંનું થોડુંક વર્ણન રજુ કરીએ છીએ.

(ગ) આપસ આપસમાં લડ્યા કરનારા બે ભાઈઓ

મહાભારત આદિ પર્વ અઢયાય ૨૯ માં નીચે લખેલી કથા આવે છે, તેનું ટુંકાણમાં તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે:-

વિભાવસુ નામે એક મહાક્રોધી મહર્ષિ હતા અને તેમને સુપ્રતીક નામનો એક તપસ્વી ભાઈ હતો. સુપ્રતીક નાનો અને વિભાવસુ મોટા હતા. નાનો ભાઈ વડીલોપાર્જિત ધન એકનાજ હાથમાં રહે તેમ ધૃત્વતો નહોતો; તેથી તે વારંવાર મોટાભાઈને મિલકત વહેંચી

નાખવાનું કહેતો હતો; પરંતુ મોટાભાઈ બહુ સમજી હતા. તે એકસંપતા રહેવાના લાભ જાણતા હતા, તેથી તે નાનાભાઈને નીચે પ્રમાણેની રીતે સમજાવતા હતા:—
 વિભાગં વહ્વો મોહાત્કર્તુમિચ્છન્તિ નિત્યશઃ તતો વિમક્તાસ્વન્યન્તોડન્યં વિક્રુધ્યન્તોડર્યમોહિતાઃ॥
 તતઃ સ્વાર્થપરાન્મૂઢાન્પૃથગ્ભૂતાન્સ્વકૈર્ધનૈઃ । વિદિત્વા ભેદયન્ત્યેતાનમિત્રા મિત્રરૂપિણઃ ॥
 વિદિત્વા ચાપરે મિત્રાનન્તરેષુ પતન્ત્યથ । મિત્રાનામતુલો નાશઃ ક્ષિપ્રમેવ પ્રવર્તતે ॥
 તસ્માદ્વિભાગં ભ્રાતૃણાં ન પ્રશંસંતિ સાધવઃ । ગુહશાસ્ત્રે નિવદ્ધાનામન્યોન્યેનામિશંકિનામ્ ॥
 નિયતું ન હિ શક્યસ્ત્વં ભેદતૌ ધનમિચ્છસિ ॥ (મહાં આદિં અ. ૨૯ શ્લોક ૧૮ થી ૨૨)
 અર્થાત્—“હે ભાઈ! ઘણા માણસો અજ્ઞાનતાને લીધે વડીલો પાત્રિત મિત્રકત વહેંચી લેવા ઇચ્છે છે; પણ ભાગ વહેંચી લેતાં જ ધન મળવાથી તેઓ વધારે ધનલોભમાં પડીને આપસઆપસ-
 માં ઝગડો કરે છે. સ્વાર્થી અને અજ્ઞાન ભાઈઓએ મિત્રકત વહેંચી લીધા પછી તરત જ શત્રુઓ તેમના મિત્ર અને શુભેચ્છક બનવાનો ડોળ કરીને તે ભાઈઓમાં વધારે વિરોધ ઉભો કરે છે; અને ભવિષ્યમાં જ્યારે તેમની વચ્ચે શત્રુતા વધી જાય છે, ત્યારે પછી એજ શત્રુઓ તેમના અવશુણુ ગાવા માંડે છે. આથી તે ભાઈઓનો સંપૂર્ણ વિનાશ થાય છે; તેથીજ સત્યુરુષો, વડીલ અને શાસ્ત્રોની આજ્ઞા ન માનનારા તથા આપસ આપસમાં લડતા ભાઈઓ જૂદા પડે તેમનાં કદી વખાણુ કરતા નથી. માટે હે ભાઈ! તું તારાજ ભાઈસાથે બગાડ કરીને ધનની ઇચ્છા રાખે છે, તે સાફ નથી.”

આ ઉપદેશ કેટલો સરસ છે! પ્રત્યેક ભાઈઓએ તે નિરંતર ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ. હાલના કચેરીઓમાં લડનારા અને વડીલોના પેટમાં હજમ થઈ જનારા ભાઈઓએ આ ઉપદેશ તેમનાં હૃદયોમાં સુવર્ણક્ષરે લખી રાખવો જોઈએ. વેદમાં કહ્યું છે કે:—

મા ભ્રાતા ભ્રાતારં દ્વિષત્ ।

(અથર્વં ૩-૩૦-૩)

અર્થાત્—“ભાઈભાઈમાં દ્વેષ ન કરવો.” આ ઉપદેશ વાચકોના મનમાં સુદૃઢ કરવા માટેજ આ કથા મહાભારતમાં આપેલી છે.

(ધ) આપસમાં ઝગડો કરવાનું પરિણામ

આ પ્રમાણે આપસમાં લડનારા ઉપલા તપસ્વી ભાઈઓ એકબીજાનો દ્વેષ કરવાથી બીજા જન્મે પશુ થયા. નાનો ભાઈ મહા જબરજસ્ત હાથી અને મોટો ભાઈ કાચબો થયો; અને કશ્યપાશ્રમ પાસેના સરોવરમાં એ બન્ને ખૂબ લડતા રહ્યા! પછી એ બન્ને લડનારા ભાઈઓને હજમ કરી જનારો ગરુડ ત્યાં આવ્યો; અને—

નલેન ગજમેકેન કૂર્મમેકેન ચાક્ષિપત્ । સમુત્પપાત ચાક્રાશં તત ઉચ્ચૈર્વિહંગમઃ ॥

(મહાં આદિં અ. ૨૯ શ્લોક ૩૮)

“તે પછી અતિ વેગવાળો તે ગરુડ તેના એક નખથી હાથીને અને બીજા નખથી કાચબાને ઉપાડીને આકાશમાં ઉડી ગયો.”

તતસ્તસ્ય ગિરેઃ શૃંગમાસ્થાય સ સ્વગોત્તમઃ । મક્ષયામાસ ગરુડસ્તાવુમૌ ગજકચ્છપૌ ॥

(મહાં આદિં અ. ૩૦ શ્લોક ૩૦)

“પછી પક્ષીરાજ ગરુડ પહાડના શિખર ઉપર બેસીને હાથી અને કાચબો એ બન્નેને ખાઈ ગયો.” આ રીતે આપસમાં લડનારા બન્ને ભાઈઓ ત્રીજાનાજ પેટમાં હજમ થઈ ગયા. અંદર અંદરના ઝગડાનું આવુંજ પરિણામ આવે છે!

જો કે ભગવાન વ્યાસદેવે આ કથા “હાથી અને કાચબા”નાં નામોથી લખી છે; તથાપિ તેની સત્યતા તો માનવસમાજમાં પણ નજરોનજર દેખાઈ આવે છે. આ કથા વાંચવાથી નીચેની બાબતો સમજાય છે:—

(૧) જે તપસ્વી ભાઈઓ ધનલોભથી આપસમાં લડતા હતા.

(૨) અંતે તેઓ પશુ થયા, અને પછી—

(૩) તેઓ બન્ને ત્રીજાના પેટમાં હજમ થયા !

આપસમાં લડનારા ભાઈઓનું આવુંજ પરિણામ આવે છે. જુઓ:—

(૧) જે ભાઈ વડીલોપાજિત મિત્રકતને ખાતર અંદર અંદર લડે છે.

(૨) કેટલા વખત પછી તેમનું મનુષ્યત્વ હણાય છે, અને તેઓ પશુની પેઠે વર્તે છે.

(૩) અંતે તેઓ બન્ને વડીલોના પેટમાં હોમાય છે અથવા ખીજી રીતે તેમનો નાશ થાય છે.

એજ સત્ય રાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં પણ એટલુંજ સાચું છે. જુઓ:—

(૧) એક દેશની જે જાતિઓ આપસમાં લડે છે.

(૨) લડતાં લડતાં તેમનો પરસ્પર વ્યવહાર મનુષ્યને છાજે તેવો નથી રહેતો અને તેઓ પશુની પેઠે વર્તવા લાગે છે. અંતે—

(૩) તે બંને આપસમાં લડનારી જાતિઓ ઉપર ત્રીજી જાતિ રાજ્ય ચલાવે છે.

(૪) તેને પરિણામે બન્ને જાતિઓ સંપૂર્ણ પરતંત્ર બને છે, અને તેથી તે બન્ને જાતિઓની પ્રતિદિન વધારે ને વધારે દુર્દશા થાય છે.

(૨) ઉપદેશ

આથી જેમ ભાઈઓએ આપસમાં લડવું યોગ્ય નથી; તેમ એક રાષ્ટ્રની જે જાતિઓએ પણ આપસમાં લડવું યોગ્ય નથી. હાલના ભારતવાસીઓને પણ આ કથામાંથી બહુજ બોધ મળે તેમ છે. આ દેશમાં અનેક જાતિઓ અને અનેક ધર્મપંથ હયાત છે. એ બધાએ એક-બીજાસાથે એકતાપૂર્વક હળીમળીને પોતાના દેશની ઉન્નતિ કરવી ઘટે છે; પરંતુ દુઃખ-પૂર્વક જોઈએ છીએ કે, તેઓ આપસમાં એકતા કરવા કરતાં લડવાનુંજ વધુ પસંદ કરે છે ! પરસ્પરના ઝગડાઓને લીધે આપણી દુર્દશા થતી જાય છે, એ પ્રત્યક્ષ હકીકત પણ તેઓ જોતા નથી. આ લોકો પોતાની પરિસ્થિતિ જુએ અને એકતાથી રહેવામાંજ પોતાનું હિત સમજે તો કેવું સાફ !

આજની પરિસ્થિતિમાં ઉપલી-ઝગડો કરનારા તપસ્વીઓની કથા અત્યંત બોધપ્રદ છે; પરંતુ આ કથામાંથી લેવા જેવો બોધ નહિ લેતાં કોઈ કહે કે આ કથામાં ઐતિહાસિક સત્ય નથી, એટલે તે એક “ગપ” છે, તો તેને તો કહેવુંજ શું ! આ કથાપ્રસંગમાં જે કહ્યું છે કે, (૧) તે જે તપસ્વી ભાઈઓ આપસમાં લડતા હતા, (૨) વડીલોપાજિત ધનને ખાતર તેઓ લડતા હતા, (૩) લડતાં લડતાં મનમાં બહુજ ખરાબ ભાવો જાગ્યા અને તેઓ મૃત્યુબાદ પણ હાથી અને કાચબો થયા; અને જે વનમાં તેઓ રહેતા હતા, ત્યાં પણ અંદર અંદર લડવા લાગ્યા. (૪) હાથીની ઉંચાઈ છ યોજન અને લંબાઈ બાર યોજન હતી અને કાચબાની ઉંચાઈ ત્રણ યોજન અને ગોળાઈ (પરિઘ) દશ યોજન હતી. (૫) આ બંને ઝગડો કરતા ભાઈઓને ગરુડે પકડીને હજમ કર્યા.

આ વાત ગપ પણ હોય, તોપણ ઉપદેશ મેળવવા જેટલી ધાર્મિક સત્યતા તો તેમાં છેજ. તે સત્ય ન સમજતાં હાથી તથા કાચબાની લંબાઈપહોળાઈના સાચાપણા ઉપર વાદવિવાદ કરવો, એ તો એજ બતાવી આપે છે કે જે કાવ્યદષ્ટિએ આ ગ્રંથ લખાયો છે, તે દષ્ટિથી કેટલાય લોકો તેને જોતા નથી. જોતા હોય તો આવી શંકાઓને સ્થાનજ નથી.

ધારો કે તે પ્રાણીઓની હાલના જેટલીજ લંબાઈ પહોળાઈ લખી હોત, તો તેનાથી શો વધારે બોધ મળત ?

ચરિત્રોના સાચાપણની ખાબતમાં જૂદી જૂદી કેટલી ખાબતો હોય છે, તે વિચારક વાચકો જાણતા જ હોય છે. શ્રીસ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીજીને નજરોનજર જોનારા હજુ પણ હયાત છે; પરંતુ તેમના જન્મસ્થાનવિષે કેટલી ચર્ચા થઈ હતી, તે તો પ્રસિદ્ધ છે. મહાત્મા દોઢમાન્ય તિલકનું જીવનચરિત્ર તેમની સાથે ૨૬ વર્ષ સુધી રહેલા સુયોગ્ય વિદ્વાને લખેલું હોવા છતાં પણ તેમાં લખેલાં વિધાનોની સત્યતાવિષે મહારાષ્ટ્રનાં વર્તમાનપત્રોમાં કેટલું હોવા છતાં પણ તેમાં લખેલાં વિધાનોની સત્યતાવિષે મહારાષ્ટ્રનાં વર્તમાનપત્રોમાં કેટલું વાચક ચાલે છે! તેજ રીતે પ્રતાપી વીર શિવાજી મહારાજનાં જે જીવનચરિત્રો છપાયાં હતાં અને હાલમાં જે પ્રસિદ્ધ થતાં જાય છે, તેમાં પણ એકબીજા વચ્ચે જમીન-આસ્માનનું અંતર છે. આ ઉપરથી સમજશે કે, હાલના ઇતિહાસમાં પણ ઐતિહાસિક સત્ય કેટલું હોય છે. જેના જે ભક્ત હોય છે, તેઓ પોતાના આરાધ્યનું ચરિત્ર અધિક ગુણસંપન્ન ચીતરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. સત્યની પરવા કર્યાસિવાય તે પોતાના આદર્શ પુરુષના દુર્ગુણોને પણ સદ્ગુણોનો રંગ ચઢાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે; તથા જેના વિષે અંતરમાં ભક્તિભાવ નથી હોતો, તેના ગુણોને પણ દુર્ગુણોનો રંગ લગાવી દે છે. આવું હાલમાં પણ થાય છે; એ વાતનો જે વિચાર કરશે, તેઓને ઐતિહાસિક સત્યવિષે તકરાર કરવાનું ખાસ પ્રયોજન રહેશે નહિ.

પરંતુ જે ગ્રંથ “કાવ્ય” લખવાના ઉદ્દેશથીજ લખાયો હોય; અને કહેવાનું તાત્પર્ય જૂઠું હોય એવી કવિએ ચોંટાળી કથામાં દશ યોજન વિસ્તારનો હાથી તથા આઠ યોજનનો કાચો લખ્યો હોય, તેનું કંઈ ખાસ મહત્ત્વ નથી. આ કથામાં રહેલું “ભાઈઓની એકતા”નું તાત્પર્ય તો ઉપર દર્શાવેલું છે, તેજ જોવું જોઈએ. કથાના ઉપલક્ષ્ય વિષય ઉપર ફેકટ વાદવિવાદ કરવો નકામો છે.

સગા ભાઈઓ પણ આપસમાં લડવાથી કેવા પશુ બને છે, તે તો લગભગ પ્રત્યેક વાચકે જોયું હશે; તથા પરસ્પરના ઝગડાથી કેવી રીતે બન્નેનો નાશ થાય છે તે પણ વાચકોના અનુભવનીજ વાત છે. વાચકે આ સત્ય જાતે સમજીને પોતાના વ્યક્તિગત, કૌટુંબિક, સંસ્કૃતિક, સામાજિક તથા ધાર્મિક જીવનમાં પણ આચારમાં ઉતારવું જોઈએ. અસ્તુ. ઉપરની કથામાંથી “એકતાનો ખોલ” મળે છે, એ તો સત્યજ છે. આ વિષે મહાભારતનો ઉપદેશ પણ અત્રે થોડોક જોઈએ.

न वै भिन्ना जातु चरन्ति धर्म । न वै सुखं प्राप्नुवन्तीह भिन्नाः ।

न वै भिन्ना गौरवं प्राप्नुवन्ति । न वै भिन्नाः प्रशमं रोचयन्ति ॥

(મહા. ઉ. ૩૬-૫૮)

“જેઓમાં પરસ્પર જૂઠાઈ-અર્થાત્ કુસંપ છે, તેઓ ધર્મમાર્ગે ચાલી શકતા નથી, સુખ તેમજ આખર મેળવી શકતા નથી, અને શાંતિ પણ ભોગવી શકતા નથી.”

અર્થાત્-જેઓ અંદર અંદર લડતા-ઝગડતા હોય છે; તેમને ધર્મ, સુખ, આખર તથા શાંતિ, એમાંનું કંઈપણ મળતું નથી. પરંતુ આપસમાં લડાઈટંટા વધારનારાઓમાં તો અધર્મ, હઃખ, બેઆખર અને અશાંતિજ ફેલાય છે; માટે બને ત્યાંસુધી આપસમાં કુસંપ ન થાય એવોજ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. વધારેમાં જુઓ કે:—

न वै तेषां स्वदत्ते पथ्यमुक्तम् । योगक्षेमं कल्पते नैव तेषाम् ।

भिन्नानां वै मनुजैर्द्र परायणम् । न विद्यते किंचिदन्यद्वિनाशात् ॥ (મહા. ઉ. ૩૬-૫૭)

“જેઓ આપસમાં ટંટોફિસાદ કરે છે, તેમને નથી તો હિતકારી ઉપદેશ પસંદ આવતો કે નથી તેમનું જીવન સારી રીતે ચાલતું.”

તાત્પર્ય એજ કે, જેઓ માંહોમાંહે ઝગડો કરે છે, તેઓનો નાશજ થાય છે. જે પણ કુળમાં, શાંતિમાં, જાતિમાં, ગામમાં કે દેશમાં એકબીજા વચ્ચે કુસંપજ રહ્યા કરે છે,

તેની ઉન્નતિ તો કદીપણ થઈ શકતીજ નથી; માટે ઉન્નતિ ઇચ્છનારાઓએ તો અંદર અંદર અગડાઓ નહિ કરતાં એકબીજા વચ્ચે સંપન્ન વધારવો જોઈએ અને વધારેમાં વધારે સંઘબળ ખીલવવું જોઈએ. આનું એક ઉદાહરણ પણ મહાભારતમાં આપેલું છે:—
 ધૂમાયંતે વ્યપેતાનિ જ્વલંતિ સહિતાનિ ચ । ધૃતરાષ્ટ્રોલ્મુકાનીવ જ્ઞાતયો ભરતર્પમ ॥

(મહા. ઉ. ૨૬-૬૦)

“ હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજા ! જે પ્રમાણે ચૂલામાં લાકડાં એકસાથેજ રાખવાથી સળગે છે, અને જૂદાં જૂદાં રાખવાથી તો ધુમાડોજ નીકળ્યા કરે છે, તેજ પ્રમાણે જ્ઞાતિઓની પણ દુર્દશાજ થાય છે. ”

તાત્પર્ય એજ કે, જે રીતે લાકડાં એકઠાં રહેવાથી સળગીને તાપ આપે છે અને જૂદાં જૂદાં રહેવાથી ધુમાડો કરે છે, તેજ પ્રમાણે જ્ઞાતિઓમાં પણ એકતા હોવાથીજ તે જાતિનું તેજ વધે છે અને સર્વ તરફ ફેલાય છે. જો એકબીજા વચ્ચે કુસંપ તથા અગડાજ થયા કરે તો તે જાતિનું તેજ નાશજ પામે છે. જાતીય ઉન્નતિનો તેમજ અવનતિનો આ નિયમ પ્રત્યેક મનુષ્યે અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ. મહાભારત આ રીતે “ જાતીય એકતાનો બોધ ” આપે છે. વળી વધારેમાં જુઓ:—

(છ) સુદ અને ઉપસુદની કથા

આર્ય લોકોના વિદ્યાભ્યાસનો ક્રમ જોવાથી જણાય છે કે, તેઓ જેમ આર્યવીરોનો ઇતિહાસ શીખતા હતા, તેમ અસુર અને રાક્ષસોનો તથા અન્યાન્ય જાતિઓનો ઇતિહાસ પણ જાણતા હતા. મહાભારતમાં રાક્ષસોની કથાઓ પણ એટલાજ માટે આપેલી છે કે, આર્યો ‘કૂપમંડુક’ નહિ રહેતાં અન્યાન્ય જાતિઓની વિદ્યાઓ પણ જાણી શકે; અને તે અધામાંથી લેવા જેવો બોધ લઈને પોતાની ઉન્નતિ કરવામાં તેનો ઉપયોગ કરે. “ એકતાના બોધ ” માં જેમ ઉપલા ક્રિસાદખેર તપસ્વીઓની કથા સમજવા જેવી છે; તેમ સુદ અને ઉપસુદની કથા પણ સમજવા જેવી છે. એ કથા નીચે પ્રમાણે છે:—

મહા અસુર હિરણ્યકશિપુના વંશમાં નિહંલ નામનો એક અસુર જન્મેલો, તેને સુદ અને ઉપસુદ નામના બે પુત્ર હતા. તેમનાં જીવન કેવાં હતાં તે જુઓ:—

સુંદોપસુંદૌ દૈત્યેન્દ્રૌ દાસૃજૌ ક્રૂરમાનસૌ ॥

તાવેકનિશ્ચયૌ દૈત્યાવેકકાર્યાર્થે સંમતૌ । નિરન્તરમવર્તેતાં સમદુઃખ સુખાવુભૌ ॥
 વિનાડ્યોન્યં ન મુંજાતે વિનાડ્યોન્યં ન જગમતુઃ । અન્યોન્યસ્ય પ્રિયકરાવન્યોન્યસ્ય પ્રિયંવદૌ ॥
 ઇવશીલસમાચારૌ દ્વિધૈવૈકં યથાકૃતૌ । તૌ વિવૃદ્ધૌ મહાવાયૌ કાર્યેષ્વર્ગ્યેકાનિશ્ચયૌ ॥
 ત્રૈલોક્યવિજયાર્થાય સમાધાયૈકનિશ્ચયમ્ ॥ (મહા. આદિ. અ. ૨૧૧, શ્લો. ૩ થી ૭)

અર્થાત્—“તે બે દૈત્યપુત્રોમાં એકનું નામ સુદ અને બીજાનું નામ ઉપસુદ હતું. તેઓ બન્ને હમેશાં એકજ વિષયમાં એકાગ્રચિત્તવાળા તથા એકજ કાર્ય કરતા રહેતા; અને એકબીજાના સુખદુઃખે પરસ્પર સુખીદુઃખી થઈને પોતાનો સમય ગાળતા હતા. બન્ને પરસ્પર પ્રિય સંભાષણ કરતા હતા તેમજ એકબીજાનાં પ્રિયકાર્ય કરતા હતા. એક ભાઈના સિવાય બીજો ભાઈ જન્મતો પણ નહિ તેમ બહાર પણ એકલો જતો નહિ. તે બે ભાઈઓના સ્વભાવ અને અવહારમાં જૂદાઈ નહિ હોવાથી તેઓ જાણે એકજ મનુષ્યના બે ભાગ ન હોય તેવુંજ લાગતું હતું ! પ્રત્યેક કામમાં એકબીજા રાખવાથી એ બન્ને બહાદૂર ભાઈઓ ક્રમે ક્રમે આગળ વધ્યા અને આખરે ત્રણે લોકને જીતી લેવા તૈયાર થયા. ”

આ રીતે તેઓ આગળ વધ્યા; તેમાં “ પરસ્પર એકતા ” એજ તેમની ઉન્નતિનું મુખ્ય કારણ છે. હવે તેમની એ એકતાનું સ્વરૂપ જુઓ.

(જ) એકતાના સાત નિયમો નીચે પ્રમાણે છે:-

- (૧) હાથ ધરાતા દરેક વિષયમાં એકમત થવું અને એકમત રહેવું
- (૨) અને ત્યાંસુધી એકજ વિષય હાથ ધરવો અને તેનીજ પાછળ એકાગ્ર-એકનિષ્ઠ-થવું
- (૩) એકજ કાર્ય, એકજ વિચારપૂર્વક અને પોતાના સર્વ સામર્થ્યથી કરવું.
- (૪) સુખ-દુઃખમાં એકબીજાના સમભાગી રહેવું
- (૫) એકબીજા સાથે મીઠા શબ્દોથી વાતચીત કરવી
- (૬) એકબીજાનું પ્રિય કાર્ય અને તેટલું વિશેષ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો
- (૭) સ્વભાવ અને વ્યવહાર એકબીજા સાથે પરસ્પર અનુકૂળ રાખવો

આ સાત બાબત ઉપરના ત્રિલોકોમાં કહેલી છે. એ પ્રમાણે વર્તવાથીજ પરસ્પર મિત્રતા વધે છે. ભાઈ ભાઈમાં, મિત્ર મિત્રમાં, બે જાતિઓમાં તથા બે રાષ્ટ્રોમાં મિત્રતા હશે તો આ સાત નિયમાનુસાર ચાલવાથીજ હશે. કેમકે એ સિવાય તે અસંભવિત છે. હાલમાં આપસ-માં લડનારા હિંદુમુસલમાન રાષ્ટ્રબંધુઓ આ સાત નિયમો યાદ રાખે અને તેને અપનાવવાનો પ્રયત્ન કરે. આ નિયમોનું પાલન કરવાથીજ આ બન્ને જાતિઓમાં એકતા થઈ શકશે. જ્યાંસુધી ઉપરના સાત નિયમોથી તદ્દન વિરુદ્ધ વર્તન રહેશે ત્યાંસુધી એકતા થશે પણ ક્યાંથી અને તે સ્થિર પણ શી રીતે રહેશે ?

ઉપરના બન્ને ભાઈ-સુન્દ અને ઉપસુન્દ-પોતાની એકતાને લીધે વીર્યવાન અને બળવાન થઈને ત્રિલોકમાં વિજય કરવા તૈયાર થયા હતા. એકબીજાને લીધે તેમનો સર્વત્ર વિજય થતો ગયો અને તેમનાં પરાક્રમેને લીધે તેમને સતાવનાર પણ કોઈ રહ્યું નહિ. બુઓ:-

ત્રિપુલોકેષુ ચદ્ મૂતં કિંચિત્સ્થાવરજંગમમ્ । સર્વસ્માન્નૌ મયં ન સ્યાદતેડ્વ્યોડ્વ્યં પિતામહ ॥
(મહા આદિ ૨૧૧-૨૫)

અર્થાત્-“અમને બન્નેને એકબીજા સિવાય આ ત્રિલોકભરમાં સ્થાવર-જંગમ વગેરે કશાથી પણ મૃત્યુનો ભય ના રહે.” એ સ્થિતિ એકબીજાની એકતાનેજ લીધે તેમણે મેળવી અને તેમનો સર્વત્ર દિગ્વિજય થયો. બુઓ:-

एवं सर्वा दिशो दैत्यौ जित्वा क्रूरेण कर्मणा । निःसपत्नौ कुरुक्षेत्रे त्रिवेशमभिचक्रतुः ॥
(મહા ૦ આદિ ૨૧૨-૨૭)

અર્થાત્-“તેઓ આ પ્રમાણે કુટિલ અને ક્રૂર કાર્યોથી બધી દિશાઓમાં વિજય મેળવી અંતે શત્રુવિનાશ થઈને કુરુક્ષેત્રમાં રહેવા લાગ્યા.”

સુન્દ અને ઉપસુન્દને આ દિગ્વિજય પ્રાપ્ત થવાનું મૂળ કારણ તેમની પરસ્પર એકતાજ છે. આર્યદેશ, ગાંધર્વદેશ અને દેવલોક વગેરે બધા દેશોને તે બન્ને ભાઈઓએ હરાવીને સમસ્ત ત્રિલોકમાં પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. આ રીતે એ દિગ્વિજયી બે ભાઈઓની તાબેદારીમાં રહેવું પડવાથી પછી તેમની વચ્ચે ઝગડો ઉભો કરવા માટે દેવોએ તિલોત્તમા નામની એક અપ્સરાને મોકલી. એનું સુંદર સ્વરૂપ જોઈને સુન્દ અને ઉપસુન્દ બન્ને જણા કામથી મોહિત થઈ ગયા; અને તે સ્ત્રીને ખાતર માંહેમાંહે લડવા લાગ્યા ! બસ ! થઈ ચૂક્યું. તેઓ વચ્ચેના એ ઝગડાનેજ લીધે પછી તેમનો નાશ થયો ! બુઓ:-

उभौ च कामसंमत्ताबुभौ प्रार्थयतश्च ताम् ॥
दक्षिणे तां करे सुभ्रूं सुंदो जग्राह पाणिना । उपसुन्दोऽपि जग्राह वामे पाणौ तिलोत्तमाम् ॥
चरप्रदानमत्तो तावौरसेन बलेन च । धनरत्नमदाभ्यां च सुरापानमदेन च ॥
सर्वैरतैर्मर्दमत्तावन्योन्यं भ्रूकुटीकृतौ । मदकामसमाविष्टौ परस्परमथोचतुः ॥

एवं तौ सहिता भूत्वा सर्वार्थेष्वेकनिश्चयौ । तिलोत्तमार्थं संकुद्धावन्योन्यमभिजग्मतुः ॥

(મહા૦ આદિ૦ ૨૧૪ શ્લો૦ ૨૨ થી ૨૬)

અર્થાત્—“તેઓ બન્ને કામાતુર થઈને તે સ્ત્રી પાસે ગયા અને બન્નેએ તેની ઈચ્છા કરી. સુંદરે તે સુંદરીનો જમણો હાથ પકડ્યો અને ઉપસુંદે તેનો ડાબો હાથ પકડ્યો. બંને વરદાનવાળા હોવાથી અભિમાની, સામર્થ્યના ધમ્મંડથી છકેલા અને ધનરત્નોના અહંકારથી ઉન્મત્ત તો હતાજ; તેમાં વળી બન્ને દારૂના અને મનોવિકારના નિશામાં ચક્રચૂર હોવાથી ગાંડા જેવાજ બન્યા હતા; એટલે પછી એકબીજા તરફ ભવાં ચઢાવી લડવા લાગ્યા. તાત્પર્ય એ છે કે, સુંદર અને ઉપસુંદ એ બન્ને ભાઈઓ એકબીજા સાથે બીજી દરેક બાબતોમાં રનેહભાવવાળા અને એકમત છતાં પણ તિલોત્તમાનેજ માટે ક્રોધાયમાન થઈ આપસમાં ઝગડો જમાવીને સંપૂર્ણ વિનાશ પામ્યા.”

આ પ્રમાણે એકબીજાની સાથેની એકતાથી બળ વધે છે અને કુસંપથી બળ ઘટે છે. આ કથા ભગવાન નારદમુનિએ પાંડવોને કહીને તેમને આપસમાં નહિ લડવાનો બોધ આપ્યો હતો. બુદ્ધો, ઋષિમુનિઓ પણ રાક્ષસોનો ઈતિહાસ વાંચતા હતા અને તેમાંથી લેવા જેવો બોધ લઈને પોતાના આર્યવીરોને તે ઉપદેશતા હતા ! અન્ય દેશોના અને અન્ય જાતિઓના ઈતિહાસ વાંચવાનું તથા શત્રુ પાસેથી પણ વિદ્યા મેળવવાનું મહત્ત્વ કેટલું બધું છે, તે આ ઉપરથી પણ પાઠક જોઈ શકશે.

અત્રે ખાસ જોવા જેવી વાત તો એ છે કે, સુંદર અને ઉપસુંદ નામના રાક્ષસોની કથા “આપસની એકતાનું પ્રતિપાદન” કરવામાટે આપેલી છે; અને મહાભારતની કથા કૌરવપાંડવોની “માંહોમાંહેની ક્ષાટકુટ” અને તેનું નુકસાનજ વર્ણવવામાટે કહેલી છે. એકતાને લીધે રાક્ષસોનું બળ કેવું વધી ગયું હતું, અને કુટને લીધે કેવો વિનાશ થયો હતો; તે ઉપરની કથાઓમાં—અર્થાત્ તપસ્વીઓની કથામાં તથા કૌરવપાંડવોની કથામાંથી સારી પેઠે જોઈ શકાય છે. કૌરવપાંડવોએ એક થઈને રાજ્ય કર્યું હોત તો તેઓ ત્રણે લોકને જીતી લેત; પરંતુ માંહોમાંહેની કુટને લીધે આર્યજાતિનો કેવો વિનાશ થયો ! આશા છે કે, અમારા વાચકો પણ એ વાત અત્રે ખાસ ધ્યાનથી ને વિચારપૂર્વક સમજી લેશે. આ વિષે એક ઉત્તમ ઉદાહરણ માર્કંડેય પુરાણમાં પણ આવેલું હોવાથી તેનો પણ સારાંશ અત્રે જોવો જોઈએ:—

(ઝ) મહિષાસુરની હકીકત

“देवासुरमभूद्युद्धं पूर्णमद्वयं पुरा । महिषेऽसुराणामधिपे देवानां च पुरंदरे ॥
तत्रासुरैर्महावीर्यैर्देवसैन्यं पराजितम् । जित्वा च सकलान्देवानिन्द्रोऽभून्महिषासुरः ॥

(માર્કંડેયપુરાણ અ. ૮૨, શ્લોક ૧-૨)

અર્થાત્—“પ્રાચીનકાળમાં દેવો અને અસુરોને સો વર્ષ સુધી યુદ્ધ ચાલ્યું. એમાં દેવોના સેનાપતિ ઇંદ્ર અને રાક્ષસોનો સેનાપતિ મહિષાસુર હતો. યુદ્ધને અંતે દેવોએ પૂરેપૂરી હાર ખાધી અને મહિષાસુર દેવોના રાજ્યનો સમ્રાટ થયો.”

પરાજય થયા પછી દેવો નાસી છૂટ્યા અને શ્રીશંકર તથા શ્રીવિષ્ણુની પાસે ગયા. દેવોએ પોતાની સંપૂર્ણ હારની હકીકત વિષ્ણુભગવાનને કહી અને તેમની સમક્ષ પોતાની શોચનીય દશાનું વર્ણન કર્યું. એ વખતે ભગવાન શંકર અને વિષ્ણુની અંદરથી એક વિલક્ષણ તેજ બહાર આવ્યું. એ દિવ્ય તેજમાં સઘળા દેવોએ પોતપોતાનાં તેજનો થોડો થોડો ભાગ ભેળવ્યો. એનું વર્ણન આ પ્રમાણે છે:—

અતુલં તત્ર તત્તેજઃ સર્વં દેવશરીરજમ્ । એકસ્યં તદભૂનારી વ્યાપ્તલોકત્રયં ત્વિષા ॥

(માર્કંડેય પુરાણ અં ૮૨-૧૨)

અર્થાત્-“ બધા દેવોનાં શરીરોમાંથી નીકળેલા તેજનું એકીકરણ થઈને એક અત્યંત તેજસ્વી સ્ત્રી ઉત્પન્ન થઈ અને તેનું તેજ ત્રણે લોકમાં ફેલાયું. ”

આ તેજોમય સ્ત્રી-દેવીએ અસુરોને હરાવીને ફરીથી દેવોનું સામ્રાજ્ય શરૂ કર્યું.

અર્થાત્-માંહોમાંહેની કુટુંબે લીધે દેવોની હાર થઈ હતી; તેજ્યારે દેવોએ પોતાના તેજ અને વીર્યનું સંગઠન કર્યું, ત્યારેજ તેમનાથી રાક્ષસો હાર્યા. ઉપરના વર્ણનમાં દરેક દેવે પોતાનો તેજસ્વી ભાગ આપ્યો તથા સઘળા દેવોના તેજોનો એક મહાન “સંઘ” થયો; અને તે સંઘે રાક્ષસોને પૂરેપૂરા હરાવ્યા. આ વર્ણનનો અલંકાર દ્વર કરવાથી કથાનું મૂળ સ્વરૂપ સ્પષ્ટ સમજાશે.

જ્યારે દેવોમાં આપસમાં એકતા ન હતી; દરેક દેવ અથવા દેવોનો પ્રત્યેક ગણ (સમૂહ) કિંવા જાતિ પોતપોતાના અભિમાનમાં મસ્ત રહી જૂદીજ રહેતી હતી, ત્યારે તેઓ રાક્ષસો સામે ટક્કીજ શકતા નહિ. છેવટે જ્યારે દેવોએ એ ક્રાંતિકુટુંબ પરિણામ પ્રત્યક્ષ જોયું અને સંઘ-બળવિના જીવવુંજ અશક્ય થઈ પડ્યું, ત્યારેજ પછી તેમણે પોતાનો એક મહાન અલેખ સંઘ રચ્યો; બધા દેવોએ પોતપોતાની પૂરેપૂરી શક્તિ વાપરી અને પોતાના રાજ્યને બચાવવાનો તનતોડ પ્રયત્ન કર્યો. એથી દેવોમાં-અર્થાત્ તિબેટ (ત્રિવિષ્ટપ્) ના રહેવાસીઓમાં મહા-સમર્થ સંઘબળ એકત્ર થતાં તેમનું બળ વધ્યું; અને તેથીજ તેઓ પાછા સ્વતંત્ર થઈ શક્યા તથા પોતાના ગયેલા સામ્રાજ્યને પાછું મેળવી શક્યા. તાત્પર્ય એ છે કે, જ્યાંસુધી માંહોમાંહે લડાઈ ટાંચાડ્યા કરશે, ત્યાંસુધી તો કૌટુંબિક સુખ કે રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિ થવી અશક્યજ છે.

દેવો અને અસુરોના સો વર્ષના યુદ્ધ (હંડેડ ઇયર્સ વૉર)ના વર્ણનમાંથી આપણને એજ મહત્ત્વનો ઉપદેશ મળે છે. માટે હવે એટલો બોધ લઈને નીચેનો વેદમંત્ર જોઈએ:-

સંગચ્છદ્ધં સંવદધ્વં સં વો મનાંસિ જાનતામ્ । દેવા ભાગં યથા પૂર્વે સંજાનાના ઉપાસતે ॥

(ઋગ્ ૧૦-૧૬૧-૨)

“ હે સર્જનો ! તમે (સંગચ્છદ્ધં) આપસમાં એકતા કરો; (સંવદધ્વં) આપસમાં ઉત્તમ ભાષણ કરો; પોતાનાં મનને સુસંસ્કારવાળાં કરો; અને જે રીતે પ્રાચીન જ્ઞાનીઓ પોતાના પ્રારબ્ધપર વિશ્વાસ રાખીને સંતુષ્ટ રહેતા હતા, તેજ રીતે તમે પણ સંતુષ્ટ રહો ” તથા-

સમાની વ આકૂતિઃ સમાના હૃદયાનિ વઃ । સમાનમસ્તુ વો મનો યથા વઃ સુ સહાસતિ ॥

(ઋગ્ ૧૦-૧૬૧-૪)

“ હે લોકો ! તમારો સંકલ્પ, તમારા હૃદયનો ભાવ, તમારું મન-અર્થાત્ તમારો સઘળો વ્યવહાર-સમાન એટલે કે સૌ સાથે હળતોમળતો થાઓ કે જેથી તમે એકતાપૂર્વક રહી શકો. ”

આ વેદનો ઉપદેશ ઉપર જણાવેલી એકતાનોજ બોધ આપે છે; અને તેજ વાચકોના મનમાં સંપૂર્ણરીતે ઠસાવવા માટે પૂર્વોક્ત ઐતિહાસિક કથાઓ તથા કાવ્યમય ઐતિહાસિક વર્ણનો કરેલાં છે. ઉપરની કથાઓ આ દષ્ટિએ વંચાય અને તપાસાય તો તો તે તે કથાઓનું રહસ્ય સહેલાઈથી સમજી શકાશે; અને મહાભારતના કાવ્યમય ઇતિહાસનું મહત્ત્વ દષ્ટિગોચર થશે.

આ લેખમાં (૧) બે તપસ્વી ભાઈઓની કથા, (૨) સુંદ અને ઉપસુંદની કથા અને (૩) મહિષાસુરના આખ્યાનનું વર્ણન ટુંકાણમાં દર્શાવ્યું છે; અને (૪) મહાભારતની કથા તો સૌને વિદિતજ છે. આ ચારે કથાઓની વિશિષ્ટતાઓ નીચે પ્રમાણે છે:-

(૧) તપસ્વી ભાઈઓની કથા:-બે તપસ્વી ભાઈઓને એકબીજા સાથે ઝગડો થયો

અ. ૧૬

અને બન્નેને ત્રીજો આવી હજમ કરી ગયો.

(૨) સુદ અને ઉપસુદની કથા:- બે રાક્ષસ ભાઈઓ માંડોમાંડે પૂર્ણ એકતાથી રહેવાથી ત્રિલોકમાં વિજયી થયા; પરંતુ એકબીજા વચ્ચે ઝગડો થતાંજ તેમનો નાશ થયો.

(૩) મહિષાસુરની કથા:- દેવોમાં આપસમાં એકતા નહોતી; તેવે વખતે અસુર દેશના રાજા મહિષાસુરે દેવોના રાજ્ય ઉપર હુમલો કરીને દેવોને હરાવ્યા. પછી દેવોએ પોતાની સંઘશક્તિ વધારીને સ્વતંત્રતા પાછી મેળવી.

(૪) પાંડવ-કૌરવોની કથા:- બે ભાઈ-કૌરવપાંડવોનો એકબીજા સાથે ઝગડો થયો અને આર્યજાતિના મુખ્ય વીરોનો નાશ થવાથી આર્યજાતિને ખૂબ નુકસાન થયું.

આ ચારે કથાઓ વાંચનાર ધ્યાનપૂર્વક વાંચશે તો તે તરતજ સમજી શકશે કે, (૧) આર્ય તપસ્વીઓમાં ઝગડો, (૨) આર્યરાજાઓમાં આપસની કુટ, અને (૩) દેવોમાં સંઘ-શક્તિનો અભાવ વગેરે બાબતો ઉપરની કથાઓમાં વર્ણવેલી છે.

સાથે સાથે (૧) અસુરો અને રાક્ષસોમાં અપૂર્વ સંઘશક્તિ, (૨) બળ અને વીર્યમાં તેમની શ્રેષ્ઠતા, અને (૩) શત્રુઆતમાં અસુરોનો ઘણેભાગે વિજય થયો, વગેરે વર્ણન છે.

પરંતુ આ ઉપરથી એ વખતના બધાજ આર્યો નકામા હતા અને બધા રાક્ષસો સારા હતા, એવું અનુમાન કરવા જેવું નથી; પણ આ વર્ણનનો ઉદ્દેશ જૂઠોજ છે. જે મહાકવિ પોતાની જાતિના ઉદ્ધાર માટે મહાકાવ્ય રચે છે, તે ખાસ હેતુથીજ કથાઓ, આખ્યાનો અને ઉપાખ્યાનોનો સંગ્રહ કરે છે. પોતાની જાતિની ઉન્નતિ શી રીતે થાય, તેમાં શા શા દોષ છે, પોતાના શત્રુઓમાં કયા કયા સહગુણો છે, તેનો વિચાર કરીનેજ કવિ પોતાનું કાવ્ય લખે છે. વિશાળ મનવાળા વ્યાસભગવાન અસાધારણ કવિ અને અલૌકિક બુદ્ધિ તથા વિદ્વત્તાવાળા હતા; અને તેથીજ તેમણે પોતાના અપૂર્વ કાવ્યમાં-અર્થાત્ આ મહાભારતમાં-વિલક્ષણ ચાતુર્યપૂર્વક કથાઓનું ગુંથણ કર્યું છે. વાંચનાર મહાભારત વાંચવાની સાથેસાથે સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ વિચાર કરતા રહેશે, તો તો તરતજ તેમને તે કાવ્યનું રહસ્ય પણ સમજાશે.

(૮) ઉન્નતિનો રાજમાર્ગ

શત્રુજાતિના કરતાં અધિક સહગુણસંપન્ન થવાય તો ઉન્નતિ થાય છે. શત્રુઓનું બળ જે ખાસ ગુણોને લીધે વધેલું હોય છે, તે ગુણો આપણામાં લાવવા જોઈએ અને વધારવા જોઈએ; તથા આપણામાં જે દુર્ગુણોને લીધે નિર્બળતા આવતી હોય તેને દૂર કરવા, એ પણ ખાસ જરૂરનું છે. આપણામાંના દુર્ગુણોને દૂર કરવાથી તથા ઘણા સહગુણો પ્રાપ્ત કરવાથીજ ઉન્નતિ થઈ શકે છે.

તેથી મહાકવિ શત્રુના ગુણોનું વર્ણન વધારે સ્પષ્ટરૂપે કરે છે કે જેથી તે ગુણોની છાપ પોતાની જાતિના લોકોના અંતઃકરણ ઉપર સ્પષ્ટરૂપે પડે; અને પોતાની જાતિ તે શુભ ગુણોને ગ્રહણ કરી ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરે. સાથે સાથે તેઓ સ્વજાતિના દુર્ગુણો પણ જરા લાંબાવીને વર્ણવે છે, કે જેથી સ્વજાતિના લોકો ‘દુર્ગુણ શું?’ તે પણ સમજે અને તે દુર્ગુણોને દૂર ફેંકી દઈ નિર્દોષ બનીને પોતાની ઉન્નતિ કરે.

શત્રુના ગુણ જોવા, તેમને અપનાવવા અને વધારવા; તથા સાથેસાથે પોતાના દોષ દૂર કરી ઉન્નતિ સાધવી, એજ ઉન્નતિનો સીધો રાજમાર્ગ છે. આ દષ્ટિએ પૂર્વોક્ત ચારે કથાઓમાં આર્યજાતિના દોષ અને અસુરજાતિના ગુણ વર્ણવેલા છે; તથા આ વર્ણનમાં કહેવાની વાત વાચકોના મનમાં ઠસી જાય તેટલા માટે તેમાં થોડીક અતિશયોક્તિ પણ કરેલી છે.

આર્યજાતિના વીર પુરુષોમાં ધૈર્ય, વીર્ય, શૌર્ય વગેરે વખાણવાલાયક ગુણોનું વર્ણન

મહાભારતમાં સર્વત્ર છે. જે આ વર્ણુન ન હોત અને કેવળ સ્વભતિના દોષોજ બતાવીને અંથ લખ્યો હોત, તો તો તે વાંચવાથી વાંચકો નિરાશજ થાત; પરંતુ મહાભારત વાંચવાથી તો અંથ લખ્યો છે. આમ થવાનું કારણ એ છે કે, સ્વભતિના દુર્ગુણ અતિશયોક્તિપૂર્વક વર્ણવ-
ઉત્સાહ વધે છે. આમ થવાનું કારણ એ છે કે, સ્વભતિની મહત્તા દર્શાવનારા ગુણોનું વર્ણન
વા છતાંયે તેને ગૌણ : સ્થાન આપેલું છે; અને સ્વભતિની મહત્તા દર્શાવનારા ગુણોનું વર્ણન
મુખ્યરૂપે કરેલું છે. આથીજ પાઠકોના મન ઉપર આ મહાભારતના વાંચનની અસર ઘણી ઉચ્ચ
અને ઉદાત્ત થાય છે. અસ્તુ.

આ લેખમાં ‘મહાભારત અંથ એકતાનો બોધ આપે છે’ એ વિષેજ લખવામાં આવ્યું
છે. પાઠકો એવી રીતે અન્યાન્ય કથાઓનો પણ વિચાર કરે અને વધુ બોધ મેળવે.

૧૦—સમ્રાટના વધની કથા

સામાન્ય રીતે આર્યધર્મશાસ્ત્રમાં “અરાજક” લોકોનો સર્વત્ર નિષેધજ કરેલો છે.
પુરાણોમાં “નાડવિષ્ણુઃ પૃથિવીપતિઃ”—અર્થાત્ “વિષ્ણુનો અંશ ન હોય તો સમ્રાટપદ મળતું
નથી” એમ કહીને રાજની શક્તિનું ઘણુંજ ગૌરવ બતાવેલું છે. જે કે આ ગૌરવવિષે પુરા-
ણોમાં સર્વત્ર લખેલું છે, છતાં પણ “રાજની શક્તિ અનિયંત્રિત” છે, એવું કોઈપણ અંથમાં
લખેલું નથી. વેદમાં પણ એમજ કહ્યું છે કે:—

રાજા રાષ્ટ્રાણાં પેશઃ ।

(ઋગ્વેદ ૭-૩૪-૧૧)

અર્થાત્—“રાજ, એ તો રાષ્ટ્રનું પોતાનું રૂપ છે—અર્થાત્ રાજ્યની પોતાનીજ સુંદરતા
છે.” આ મંત્રમાં રાજને રાષ્ટ્રના શાશ્વતરૂપે વર્ણવે છે. આવું વર્ણન હોવા છતાં પણ પુરાણો-
માં અને ઇતિહાસોમાં દુષ્ટ રાજ્યોનો સર્વત્ર નિષેધજ કરેલો છે; એટલુંજ નહિ પણ ઋષિ-
ઓએ પ્રસંગોપાત્ દુષ્ટ રાજ્યોને વધ પણ કરેલો છે. આ વિષે વેનરાજનું દષ્ટાંત સુપ્રસિદ્ધ છે.

(ક) વેનરાજનો વધ

સ્વાયંભુવ મનુના વંશમાં અંગ નામનો એક રાજા હતો. તેનો પુત્ર વેનરાજ પિતાના
મૃત્યુ પછી ગાદીએ આવ્યો. આ વેનરાજ ધર્મના નિયમોને અનુસરીને નહિ ચાલવાથી ઋષિ-
ઓએ એકઠા થઈને દર્શાવથી તેનો વધ કર્યો; અને તેનો મોટો પુત્ર નાલાયક હોવાથી તેને
રાજ્યગાદી નહિ આપતાં બીજા પુત્ર પૃથુને રાજ્યગાદીએ બેસાડ્યો. આ કથા મહાભારત,
હરિવંશ, વિષ્ણુપુરાણ, પદ્મપુરાણ વગેરેમાં વિસ્તારપૂર્વક આવે છે.

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, ઋષિમુનિઓ સમ્રાટને ઘણુંજ માન આપતા હતા;
પરંતુ જે તે નાલાયક નીકળે તો તેનો વધ પણ કરતા, અને જે રાજ્યગાદીને લાયક હોય
તેનેજ ગાદીએ બેસાડતા હતા. એજ નિયમ પ્રમાણે વેનના નાલાયક મોટા પુત્રને રાજ્યગાદી
નહિ આપતાં બીજા પુત્રને આપવામાં આવી.

નાલાયક રાજને આવી રીતે સજા કરવામાં કોઈ પણ સજ્જનને મતભેદ હોઈ શકે નહિ.
કેમકે રાજ ભલેને ગમે તે હોય, તોપણ તેને ખાસ કાર્યને ખાતરજ રાજ્યગાદીએ રાખવામાં
આવે છે; અને તે કાર્ય બળવે ત્યાંસુધીજ તે રાજ્યગાદીપર રહેશે. તે પોતાનું કર્તવ્ય તજશે
ત્યારથી તેને રાજ્યગાદીપર રહેવાનો અધિકારજ નહિ રહે. વેદમાં એજ હેતુથી રાજ્યાભિષેક-
પ્રસંગના મંત્રોમાં કહ્યું છે કે:—

ત્વાં વિશો વૃણતાં રાજ્યાય ત્વમિમાઃ પ્રદિશઃ પંચ દેવીઃ ।

વર્ષનાદૃશ્ય કકુદિ શ્રયસ્વ તતો ન ઉગ્રો વિ ભજા વસુની ॥ (અથર્વ ૦ ૩-૪-૨)

“હે રાજવ! રાજ્યને માટે (વિશઃ) પ્રબળો (ત્વાં વૃણતાં) તનેજ સ્વીકારો. પાંચ

દિશાઓમાં રહેનારી સઘળી પ્રજાઓ તારો સ્વીકાર કરે. તે પ્રજાઓની અનુમતિથીજ હું રાજ્યારોહણ કર અને (ઉગ્ર:) શૂરવીર થઈને બધી પ્રજાઓને (વસુનિ વિમજ) ધનનો ચોગ્ય હિસ્સો આપ ” તથા—

ધ્રુવાય તે સમિતિઃ કલ્પતામિહ ॥

(અર્થ ૦ ૬-૮૮-૩)

“હો રાજન્! તને કાયમ રાખવાને માટે (હવે) આ રાષ્ટ્રમાં (સમિતિઃ) રાજસભા તને મદદ કરે. ”

આ ઉપદેશ સ્પષ્ટ દર્શાવે છે કે, વૈદિક ધર્માનુસાર જનતાના મતને અનુકૂળ આલતાં સુધીજ તે રાજ રાજ્યગાદી પર રહી શકે છે; અને તે પ્રજામતથી વિરુદ્ધ આલે, ત્યારે તેને પદભ્રષ્ટ પણ કરી શકાય છે. કેટલાય આર્ય રાજાઓ આવી રીતે પ્રજાવિરોધનેજ કારણે નાશ પામ્યા હતા અને તેમનો તે નાશ પૂરેપૂરો ધર્માનુસારજ હતો.

પરંતુ આ વેનરાજનો વધ કરનારા ઋષિમુનિઓને કોઈપણ ઇતિહાસકારે “અરાજક” કહ્યા નથી. હાલ યૂરોપમાં પાશવી (જંગલી) સભ્યતા વધી જવાથી ત્યાં અરાજકતાનો પણ પંથ શરૂ થયો છે. પૂર્વોક્ત ઋષિમુનિઓનો એવો તો જરાપણ આશય ન હતો; પરંતુ તે છતાં યૂરોપના જેવાંજ અરાજકોનાં કાવત્રાં મહાભારતમાં પણ જણાય છે. આ લેખમાં હવે વિશેષ વિચાર કરીશું. જુઓ:—

(ખ) અરાજકોનું કાવત્રું

ભારતવર્ષમાં સર્પ નામની એક જાતિ રહેતી હતી, એ તો પ્રસિદ્ધ વાત છે. સર્પજાતિની સ્ત્રીઓનાં આર્યો સાથે લગ્ન થતાં હતાં, એનાં પણ અનેક ઉદાહરણ મહાભારતમાં છે. દિગ્વિજયી આર્યજાતિએ સર્પજાતિને હરાવવાથી તે લગભગ પરતંત્ર અને કંઈપણ અધિકાર વિનાની થઈ ગઈ હતી. મહાભારતના પહેલાંના કાળની આ ઘટના મહાભારત કાવ્યમાં સ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે.

સર્પજાતિની સ્ત્રીઓ આર્યપુરુષો સાથે પરણી શકતી હતી, પરંતુ આર્યસ્ત્રીઓ સર્પપુરુષો સાથે પરણતી ન હતી. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, સર્પજાતિની રાજકીય સ્થિતિ ઘણીજ ખરાબ થઈ ગઈ હતી; અને તેથીજ સર્પજાતિની સ્ત્રીઓને આર્યજાતિના પુરુષો સાથે પરણવાથી જે લાભ થતા હતા, તે આર્યસ્ત્રીઓને સર્પપુરુષો સાથે પરણવાથી નહોતા થતા.

પરતંત્ર જાતિની સ્ત્રીઓ સ્વજાતિને પરતંત્ર કરનાર દિગ્વિજયી જાતિના પુરુષો સાથે શરીરસંબંધ બાંધવામાં પોતાનું હિત માનવા લાગે, એ તો પરાજિત અને પરતંત્ર જાતિની અધોગતિની હદજ યતાવે છે. આવી સ્થિતિ થયા પછી તે પરતંત્ર પ્રજાએ કોઈપણ પ્રકારે ઉન્નતિની આશા રાખવીજ નહિ. સ્ત્રીઓમાંથી સ્વાભિમાન નાશ પામતાં જાતીયતાની કદપના પણ માતાઓનાં શુદ્ધ અંતઃકરણોમાંથી નીકળી જાય છે; અને તેમ થયું એટલે પછી તેમનાં સંતાન પણ એવાંજ સ્વાભિમાનશૂન્ય થવાનાં એમાં શંકાજ શી રાખવી ! તેથીજ પાંડવોના દિગ્વિજય પછી સર્પજાતિની જે અધોગતિ થઈ હતી, તેમાંથી તે જાતિ હજી સુધી પણ ઉઠી શકી નથી. વાંચકોએ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે, સર્પજાતિની દાસ્યવૃત્તિની આ પરાકાષ્ઠાજ હતી.

ઘણે ભાગે અરાજકો “દબાયેલી જાતિ” માંથીજ પેદા થાય છે. જ્યારે ન્યાયના અને ધર્મમાર્ગે ઉન્નતિ કરવાના સઘળા માર્ગ બંધ થઈ જાય છે, જ્યારે વિજયી લોકો દબાયેલી પ્રજાની ઉન્નતિના માર્ગો ચારેબાજુથી બંધ કરી દે છે; ત્યારે નવજનુવાનોમાં અરાજકતાનાજ વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે નવજનુવાનો વિજયી જાતિના મુખ્ય વીરો અને રાજાઓનાં ખૂન કોઈ પણ રીતે કરવાનો તૈયાર થાય છે. સર્પજાતિના અરાજક યુવકોએ પણ આ પ્રમાણે—

જ કયું અને તેમણે આર્યસમ્રાટ રાજધિરાજ પરિક્ષિતનો રાજગૃહમાં જ વધ કર્યો !!

(ગ) સમ્રાટ પરિક્ષિતનો વધ

સર્પજાતિના નવયુવકો રાજ પરિક્ષિતના દરબારમાં સંન્યાસીઓના વેશમાં દાખલ થયા. તપસ્વી સાધુ સંન્યાસીઓને આર્ય રાજાઓના મહેલોમાં જવાનો કદી પ્રતિબંધ ન હતો, તેનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે:-

જગમ તક્ષકસ્તૂર્ણ નગરં નાગસાહ્યમ્ ॥

અથ શુશ્રાવ ગચ્છન્સ તક્ષકો જગતીપતિસ્ । મંત્રૈર્ગદૈર્વિષહૈર રક્ષ્યમાણં પ્રયત્નતઃ ॥
સ ચિન્તયામાસ તદા માયાયોગેન પાર્થિવઃ । મયા વંચયિતવ્યોઽસૌ ક ઉપાયો ભવેદિતિ ॥
તતસ્તાપસરૂપેણ પ્રાહિણોત્સ ભુજંગમાન્ । ફલદર્મોદકં ગૃહ્ય રાજે નાગોઽથ તક્ષકઃ ॥

॥ તક્ષક ઉવાચ ॥

ગચ્છધ્વં યૂયમવ્યગ્રા રાજાનં કાર્યવત્તયા । ફલપુષ્પોદકં નામ પ્રતિગ્રાહયિતું નૃપસ્ ॥

॥ સૌતિ ઉવાચ ॥

તે તક્ષકસમાદિષ્ટાસ્તથા ચક્રુર્ભુજંગમાઃ । ઉપનિન્યુસ્તથા રાજે દર્માનાપઃ ફલાનિ ચ ॥
તચ્ચ સર્વે સ રાજેન્દ્રઃ પ્રતિજગ્રાહ વીર્યવાન્ । કૃત્વા તેષાં ચ કાર્યાણિ ગમ્યતામિત્યુવાચતાન્ ॥
(મહાં આદિં અં ૪૩ શ્લોક ૨૧ થી ૨૭)

અર્થાત્-“તક્ષક સર્પે હસ્તિનાપુર આવતાં રસ્તામાં સાંભળ્યું કે, રાજા અનેક રીતે સુરક્ષિત છે. ત્યારે તે વિચારવા લાગ્યો કે, હવે તો કપટથીજ રાજાને ઠગવો પડશે. ત્યારપછી તક્ષક સર્પે, તેના સાથીઓને તપસ્વીનાં રૂપ ધારણ કરી ફળ, દર્ભ તેમજ જળ વગેરે લઈને રાજા પાસે જવા કહ્યું; અને સાથેસાથે સાવધાન રહેવાની પણ સૂચના કરી કે, ગભરાઈ જશો નહિ. કોઈપણ કામને બહાને રાજા પાસે જઈને તેને ફળફૂલ તેમજ જળ આપજો. સર્પોએ તક્ષક સર્પની આજ્ઞા પ્રમાણે કયું અને રાજાને ફળફૂલ તથા જળ આપ્યાં. મહાપરાક્રમી રાજા પરિક્ષિતે તે સઘળું ગ્રહણ કર્યું અને તેમનું કાર્ય પૂરું થયા પછી તેમને જવાની આજ્ઞા આપી.”

આ શ્લોકોમાં સર્પજાતિના અરાજકોના કાવત્રાનો ઠીકઠીક પત્તો મળે છે. (૧) સર્પજાતિના કેટલાક નવયુવકો આર્ય સંન્યાસીઓના જેવો વેશ ધારણ કરે છે, (૨) રાજાને મળવાને અને આશીર્વાદ આપવાને બહાને રાજદરબારમાં જવા ધારે છે, (૩) રાજદરબારમાં આ કપટી સાધુઓ દાખલ થાય છે, (૪) આર્યરાજા તે સંન્યાસીઓ ઉપર કોઈપણ પ્રકારનો શક લાવતો નથી. પરંતુ તે સાધુઓમાંજ એક મુખ્ય “અરાજક સર્પ” હતો. બીજા કપટી સંન્યાસીઓ ફળ વગેરે રજુ કરીને ચાલ્યા ગયા, પણ તે તો ત્યાંજ ભરાઈ રહી ચોગ્ય સમયની રાહ જોવા લાગ્યો. એટલામાં સંધ્યાકાળ થવા આવ્યો અને સાયંસંધ્યોપાસન વગેરે માટે રાજદરબાર બંદ થવાની ગરબડ થઈ રહી હતી, એવામાં એકાએક તે અરાજક સર્પ આગળ આવ્યો અને તેણે સમ્રાટ પરિક્ષિતનો વધ કર્યો.

વેષયિત્વા ચ વેગેન વિનય ચ મહાસ્વનમ્ । અદશતૃથિવીપાલં તક્ષકઃ પન્નગેશ્વરઃ ॥

(મહાં આદિં અં ૪૩ શ્લોક ૩૭)

“અરાજક સર્પે સ્વશરીરથી મહારાજા પરિક્ષિતને એકદમ ઘેરી લઈને મોટીગર્જના-પૂર્વક તેને હંશ કર્યો.”

અર્થાત્-આ વધ કોઈપણ હાથચારથી નહોતો થયો, પરંતુ સમ્રાટને પૃથ્વી ઉપર પછાડીને તેનું ગળું દબાવી મારી નાખ્યો હતો. સર્પજાતિના નવયુવકોમાં આર્યરાજાઓ ઉપર એટલું બધું વેર હતું કે, તેઓ આર્યરાજાઓનાં ગળાં દાબીને અથવા પોતાનાં મુખથી કરડીને પણ તેમના બન લેવાને તૈયાર થતા હતા. એમ શામાટે થયું ? આર્યરાજાઓએ સર્પજાતિ ઉપર એવો શો ભયંકર અત્યાચાર કર્યો હતો ? તે વિચારવા જેવું છે. તે જોવા

પહેલાં એક-બે બાબતો પ્રથમ જાણવાની જરૂર છે; અને તે નીચે પ્રમાણે છે:-

(૧) રાજના સૂર્ય મંત્રીઓ

ते तथा मंत्रिणो दृष्ट्वा भोगेन परिवोष्टितम् । विषण्णवदनाः सर्वे स्मदुर्भृश दुःखिताः ॥

તં તુ નાર્ણતતઃ શ્રુત્વામંત્રિણસ્તે પ્રદુઃખઃ । (મહાભ. આદિ. ૪૪ શ્લોક ૧-૨)

“એવી રીતે રાજને ઘેરાયેલા જોઈને મંત્રીઓ ઘણા દુઃખી થઈને તથા બેદયુક્ત મોહ કરીને રડવા લાગ્યા અને પછી ગર્જનાના અવાજ સાંભળીને બધા નાસવા લાગ્યા.”

બુઝો! આ દરબારના મંત્રીઓ છે! રાજના શરીર ઉપર શત્રુનું આક્રમણ થયું છે; તે અરાજક નવયુવક રાજનું ગળું દાબી રહ્યો છે; એવું જોવા છતાં પણ તે મંત્રીઓ માત્ર રડે છે અને નાસી રહ્યા છે! કોઈ એક પણ પોતાની તલવાર તેના ઉપર ચલાવતોજ નથી. બુદ્ધિહીનતાની આથી વધારે પરાકાષ્ઠા શું હોઈ શકે? આવા દુર્બળ મંત્રીઓ હોય ત્યાં રાજ જીવતો નજ રહી શકે; અને સામ્રાજ્ય પણ વધારે ટકી શકે નહિ. પાંડવો પછી બીજા જ પેઢીએ આટલું અધઃપતન થયું હતું, તે અત્રે વિચારપૂર્વક ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ.

ઉપર પ્રમાણે સર્પજાતિના એક અરાજક નવયુવકે રાજને મુખથી કરડીને તેનો જીવ લીધો, અને પછી તે નાસી ગયો! આર્ય રાજધાનીમાં તેને કોઈએ પકડ્યો પણ નહિ, એવી વ્યવસ્થા એ સમયે હસ્તિનાપુરમાં હતી! આવી અધાધુંધી કોઈપણ રાજ્યધાનીમાં હોય તો તે સામ્રાજ્ય શી રીતે આગળ વધી શકે? કમમાં કમ જાગૃત રહીને આત્મરક્ષણ કરવાની શક્તિ તો તેનામાં જોઈએજ ને!

(૨) અરાજક કાવત્રાની ખબર

અરાજક સર્પોના કાવત્રાની રાજને સાત દિવસથી ખબર હતી; અને સમ્રાટ પોતાનું રક્ષણ પણ કરતો હતો. એવો રક્ષણનો પ્રબંધ હોવા છતાં પણ કપટી સર્પ-સંન્યાસીઓ દરબારમાં દાખલ થઈ શકે છે; રાજની પાસે જાય છે, અને તેમનામાંનો એક રાજના શરીર ઉપર હુમલો કરે છે તથા તેનો નાશ કરે છે. આ વાત ખાસ ધ્યાનપૂર્વક તપાસીશું તો ભારતીય સમ્રાટોની કૌશલ્યહીનતાજ દેખાઈ આવશે. પોતાનો વધ કરવામાટે કેટલાકે કાવત્રું કરે છે, તે જાણવા છતાં પણ સાધુ, સંન્યાસી વગેરે ગમે તેને પણ પરીક્ષા કર્યા વિના દરબારમાં દાખલ થવા દેવા, એ કૌશલ્યહીનતાજ બતાવી આપે છે.

અરાજક સર્પોના કાવત્રાની ખબર ઋષિમુનિઓના નવયુવકોને પણ હતી. એક ઋષિકુમારે પહેલેથીજ કહી દીધું હતું કે, “આજથી સાતમે દિવસે એક સર્પ આવીને પરિક્ષિત રાજનો નાશ કરશે.” બુઝો:-

तं पापमतिसंकुद्धस्तक्षक पन्नगेश्वरः । सप्तरात्रादितो नेता यमस्य सदनं प्रति ॥

द्विजानामवमन्तार कुरूणामयशस्करम् ॥ (મહાભ. આદિ. ૪૧ શ્લોક ૧૪)

અર્થાત-“ક્રોધાયમાન તક્ષકસર્પ, બ્રાહ્મણોનું અપમાન કરનાર અને કુરુકુળના કલંકરૂપ તે પાપી રાજને સાત દિવસમાં યમને ઘેર પહોંચાડશે.”

ઋષિકુમારના આ શબ્દો અરાજકોના કાવત્રાની વાત સ્પષ્ટપણે બતાવી આપે છે. નવયુવકોમાંના કેટલાએકોને આ વાતની ખબર હતી, એમ આ ઉપરથી જણાય છે. સમ્રાટના નાશનો વખત પણ લગભગ નક્કી જેવોજ હતો. ઉપલા ઋષિકુમારના શબ્દોમાં સમ્રાટ પરિક્ષિતને માટે “(૧) પાપી, (૨) બ્રાહ્મણોનું અપમાન કરનાર, અને (૩) કુરુકુળને કલંક લગાડનાર” એ ત્રણ વિશેષણો છે. એમાં પણ કંઈક ભાવ હશેજ ને! પરિક્ષિતરાજએ પોતાના પ્રશ્નનો જવાબ ન આપવાના કારણેજ એક શત્રુકે નાશના શબ્દ વાંચ્યા મૌનવ્રતવાળા તપસ્વીના

ગળામાં મરેલો સર્પ લટકાવ્યો હતો. જે રાજા પોતાના પ્રશ્નનો જવાબ ન મળવાને ખાતર-જ મૌનવ્રતધારી તપસ્વીનું આવું અપમાન કરે છે, તેને માટે બ્રાહ્મણોમાં આદરભાવ પણ ક્યાંથી જ હોય ! ઉપરોક્ત બ્રાહ્મણકુમારે પરિક્ષિતને એજ કારણથી ઉપલાં વિશેષણો લગાડ્યાં છે-અર્થાત્ પરિક્ષિતના રાજ્યમાં અરાજક નવયુવકોનાં કાવત્રાં વધી ગયાં હતાં અને બ્રાહ્મણ-સમાજમાં પણ તેના પ્રત્યેનો આદરભાવ ઓછો થયો હતો. જે કે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ તેનો અનાદર વ્યક્ત કરતા ન હતા, પણ કુમારો તો ઉપર પ્રમાણે બોલવામાં સંકોચ રાખતા ન હતા. તે વખતે આવી સ્થિતિ હતી.

ઋષિકુમારનું કહેવું તેના પિતા શમીકઋષિના જાણવામાં આવ્યું, ત્યારે તે તપસ્વીને મહાદુઃખ થયું; અને તેમણે સમ્રાટ પરિક્ષિતને પોતાનું રક્ષણ કરવાની સૂચના આપી. આ સૂચના પ્રમાણે સમ્રાટ પોતાનું રક્ષણ કરતો હતો; પરંતુ મૂર્ખ મંત્રીઓની કૌશલ્યહીનતાને લીધે ઉપર પ્રમાણે અરાજક નવયુવકથી તે માર્યો ગયો. આ રીતે સર્પજાતિના એક અરાજક નવ-યુવકે આર્યસમ્રાટ પરિક્ષિતનો નાશ કર્યો.

(છ) આ પહેલાં પણ એકવાર થયેલો પ્રયત્ન

આર્યરાજાનો વધ કરવાના પ્રયત્નો સર્પજાતિઓએ અનેકવાર કર્યા હતા. આ તેમનો છેલ્લો પ્રયત્ન હતો અને આ છેલ્લા પ્રયત્નમાં સર્પજાતિના યુવકની ઇચ્છા પૂર્ણ થઈ. આ પહેલાં જે જે પ્રયત્નો કર્યા હતા તેમાં તો તેને નિષ્ફળતાજ મળી હતી. તેનું કારણ એટલું જ છે કે, પરિક્ષિતરાજા આત્મરક્ષણ કરવા સમર્થ ન હતો, જ્યારે તેના પૂર્વજોમાં આત્મરક્ષણ કરવા ઉપરાંત સામ્રાજ્ય વધારવાની શક્તિ પણ હતી. સર્પજાતિના નવયુવકોનાં કાવત્રાં એ અગાઉ પણ ચાલુ જ હતાં; પરંતુ આર્યોની વીરતા વિશેષ હોવાથી તે અરાજકો તેમને કંઈપણ નુકસાન કરી શક્યા ન હતા. પછી જ્યારે આર્યરાજાઓમાં વીરત્વની ઉણપ અને ભોગ-વૃત્તિ પ્રાધાન્ય ભોગવવા લાગી, ત્યારેજ અરાજકો સફળ થવા પામ્યા. ઘણે ભાગે અરાજકોનાં હથિયારોના પ્રયોગ આવા દુર્બળ રાજાઓ ઉપરજ ચાલે છે. હવે ત્યાર પહેલાંનાં કાવત્રાંવિષે પણ થોડુંક વર્ણન જોવું જોઈએ.

અર્જુન અને કર્ણનું યુદ્ધ થતી વખતે એક અરાજક સર્પ-નવયુવક અર્જુનનો વધ કરવાની ઇચ્છાથી કર્ણને મદદ કરવામાટે તેની પાસે ગયો હતો અને ખાસ જાતનાં બાણો પણ તેણે વીર કર્ણને આપ્યાં હતાં. જુઓ:—

ततस्तु पातालतले शयानो । नागोऽश्वसनः कृतवैराऽर्जुनेन ॥

अथोत्पपातोऽर्जुनगतिर्जवेन । संदृश्य कर्णार्जुनयोर्विमर्दम् ॥

अयं हि कालोऽस्य दुरात्मनो वै पार्थस्य वैरप्रतियातनाय ।

संचित्य तूष्णं प्रविवेश नैव कर्णस्य राजन् शररूपधारी ॥ (કર્ણપર્વ અ. ૯૦ શ્લોક ૧૨ થી ૧૪)

અર્થાત્—“અર્જુનની સાથે વૈર કરનારો પાતાળ દેશનો સર્પજાતિનો અશ્વસન નામે એક માણસ કર્ણ અને અર્જુનનું યુદ્ધ જોઈને વેગપૂર્વક ઉપર આવ્યો. અર્જુનનો ખદલો વાળવાનો આજ ઉત્તમ સમય છે, એમ ધારીને તે કર્ણના ભાથામાં દાખલ થયો.”

આ વર્ણનથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે, અર્જુન સાથે વૈર રાખનારા સર્પો હતા. અર્જુનનો નાશ કરવાની તક મળવાની તે અરાજક સર્પો વાટ જોતા હતા. કર્ણ અને અર્જુન વચ્ચે યુદ્ધ ચાલતું જોઈને તે વખતનો લાભ લેવાનો તે અરાજક સર્પોએ નિશ્ચય કર્યો.

વાચક જોઈ શકશે કે, આ અરાજક યુવકો કેવા ચતુર હતા. તેઓ ભીષ્મ, દ્રોણ વગેરે વીરો સાથે મળી જઈને અર્જુનનો નાશ કરવા તૈયાર થયા નહિ; કેમકે તેઓ સારી રીતે

જાણતા હતા કે, ભીષ્મ, દ્રોણ વગેરે વૃદ્ધ મહારથીઓ અર્જુનનો નાશ કદી કરવાના નથી અને તેમની સાથે ભળવા જતાં પોતાનોજ નાશ થશે.

અર્જુનનો વધ કરવા કર્ણ હૃદયપૂર્વક ઇચ્છતો હતો અને કેટલાંય વર્ષોથી પ્રયત્ન કરતો હતો; તેથી તેની સાથે મળી જતાં સર્પોને મુશ્કેલી નડે તેમ ન હતું. આજ કાર્યમાટે કર્ણે વિશિષ્ટ પ્રકારનાં હથિયારો એકઠાં કર્યાં હતાં અને કૌરવો પાસે કર્ણના જેવો અર્જુનનો કદો શત્રુ કોઈજ હતો નહિ. આથી તેટલાજ વૈરવાળા સર્પયુવકો કર્ણ પાસે આવ્યા અને કર્ણ સાથે મળી જઈને અર્જુનનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. આ સર્પો અનેક પ્રકારનાં ઝેરી બાણો લાવ્યા હતા અને તે બાણો તેમણે કર્ણના ભાથામાં મૂકી દીધાં હતાં. આ બાણોથી અર્જુનનો વધ થાય એવી તેમની ઇચ્છા હતી.

તેમાંથી એક બાણ કર્ણે છોડ્યું, પરંતુ તે અર્જુનના મુકુટ ઉપર વાગ્યું. એ બાણમાં એવો મસાલો ભરેલો હતો કે તેને લીધે અર્જુનનો મુકુટજ બળી ગયો ! જુઓ:—

સ સાયકઃ કર્ણમુજપ્રસૂષો હુતાશનાર્કપ્રતિમો મહાર્હઃ ।

મહોરગઃ કૃતવૈરોડ્ઝુનેન કિરીટમાહત્ય તતો વ્યતીયાત્ ॥

તં ચાપિ દગ્ધ્વા તપનીય ચિત્રં કિરીટમાકૃપ્ય તદ્ઝુનસ્ય ।

इयेष गंतुं पुनरेव तूणं दृष्टश्च कर्णेन ततोऽब्रवीत्तम् ॥ (કર્ણપર્વ અ. ૯૦ શ્લોક ૪૩-૪૪)

“ કર્ણે છોડેલું તે બાણ અર્જુનના મુકુટમાં વાગવાથી તે મુકુટ બળી ગયો ! ” આવી જાતના ઘણાજ ઝેરી મસાલાથી તે બાણો તૈયાર કરેલાં હતાં. જો આ બાણ શરીર ઉપર વાગ્યું હોત તો શરીર પણ આ રીતે સળગીજ જાત ! અરાજક યુવકોની આ કપટનીતિ આવી ભયંકર હતી; પરંતુ આ વખતે તો અર્જુન બચ્યો. ફરીથી તે અરાજક સર્પ કર્ણની પાસે આવ્યો અને કહ્યું કે:—

मुक्तस्त्वयाऽहं त्वसमीक्ष्य कर्ण शिरोहतं यन्न मयाऽर्जुनस्य ।

समीक्ष्य मां मुंच रणत्वमाशु हंताऽस्मि शत्रुं तव चात्मनश्च ॥ (કર્ણપર્વ અ. ૯૦ શ્લોક ૪૫)

અર્થાત્—“ હે કર્ણ ! પહેલીવાર તે બરાબર તારા સિવાય બાણ છોડ્યું તેથી તે માથામાં નહિ વાગતાં મુકુટમાં વાગ્યું. હવે ફરીથી આ બાણ એવું તારીને ચલાવ, કે જેથી તારા અને મારા બન્નેના શત્રુ-અર્જુનનો વધ આબાદ રીતે થાય. ” આ ભાષણ સાંભળીને કર્ણને મહા-ક્રોધ ચઢ્યો. કર્ણ જેવા અદ્વિતીય વીરને આ યુવકે કહ્યું કે:—“ પહેલીવાર બરાબર તારા સિવાય બાણ ચલાવ્યું; હવે બરાબર તારીને ચલાવ. ” આ શબ્દો કોઈ પણ વીરને અપમાન-કારકજ લાગે; અને આત્માભિમાની કર્ણને તો તે અસહ્યજ થઈ પડ્યા. તે કઠોર શબ્દો સાંભળીને કર્ણે પૂછ્યું કે:—“ તું કોણ છે ? ” તેણે જવાબ આપ્યો કે:—

नागोऽब्रवीद्विद्धि कृतागसं मां पार्थेन मातुर्वधजातवैरम् ॥ (મહા. કર્ણ. ૯૦-૪૬)

“ મારી માતાનો વધ કરવાથી અર્જુને મારો મહા અપરાધ કર્યો છે, તેથી હું અર્જુનનો બદલો લેવા ઇચ્છું છું. ” આ સાંભળીને આત્માભિમાની વીર કર્ણ વીરગર્જનાથી બોલ્યો કે:—

न नाग कर्णोऽद्य रणे परस्य बलं समास्थाय जयं वुभूषेत् ॥ (મહા. કર્ણ. ૯૦-૪૭)

“ હે સર્પ ! વીર કર્ણ બીજાની શક્તિથી વિજય પ્રાપ્ત કરવા નથી ઇચ્છતો. ” અર્થાત્ આર્ય-જાતિના શત્રુની મદદથી કર્ણ આર્યવીરનો વિનાશ કરવા ઇચ્છતો નથી. કર્ણમાં પોતામાંજ પોતાના શત્રુને હરાવવા જેટલી તાકાત છે. કર્ણનું આવું ભાષણ સાંભળીને અરાજક સર્પ-યુવક હતાશ થઈ, કર્ણની મદદની આશા છોડી દઈને જાતેજ અર્જુનનો બદલો લેવા તત્પર થયો.

इत्येवमुक्तो युधिष्ठिरायाजः कर्णेन बोधदासहंस्त्वया नाममस्

સ્વયં પ્રાયાત્પાર્થવધાય રાજન્ કૃત્વા સ્વરૂપં વિજિઘાંસુરુઘ્રઃ ॥

તતઃ કૃષ્ણઃ પાર્થમુવાચ સંખ્યે મહોરગં કૃતવૈરં જહિ ત્વમ્ ॥ (મહા. કર્ણ. ૯૦-૪૯-૫૦)

“કર્ણુતું આપું ભાષણુ સાંભળીને તે સર્પ જાતેજ અર્જુનનો વધ કરવાની ઇચ્છાથી પોતાનું ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણુ કરીને અર્જુનના તરફ દોડ્યો. આ જોઈને શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું કે, હે અર્જુન! આ સર્પ તારા ઉપર હુમલો કરવા આવે છે, માટે તે વૈરીનો તું નાશ કર.” આટલી હદસુધી સર્પકુમારો અને અર્જુનને વૈર હતું અને આવી રીતે નવયુવકો અલો લેવામાટે પ્રયત્ન કરતા હતા; પરંતુ અર્જુન વગેરે અદ્વિતીય પ્રતાપી હોવાથી તેમની ઇચ્છા ફલિભૂત થતી નહોતી. આ રીતે અહીં પણ ઉપલા અરાજક સર્પનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો. કર્ણુ તેને મદદ કરવાની ના પાડી તેથી તે જાતેજ અર્જુન તરફ દોડ્યો, પણ અર્જુનને તેને એકજ બાણથી ચમરાજને ત્યાં મોકલી દીધો !

(જ) સર્પો અરાજક શામાટે થયા ?

પ્રશ્ન એ થાય છે કે, સર્પજાતિને આર્યરાજાઓ સાથે આટલું બધું વૈર શામાટે હતું ? આર્યરાજાઓએ સર્પજાતિ ઉપર એવા શા અત્યાચારો કર્યા હતા કે સર્પજાતિના લોકો રાજાનો વધ કરવાનો પણ પ્રયત્ન કરતા હતા ? આનો જવાબ મહાભારતના લેખકજ આપે છે:-

યોઽસૌ ત્વયા ત્વાંડેવે ચિત્રમાનું સંતર્પયાનેન ધનુર્ધરેણ ।

વિયદ્ગતો જનનીગુપ્તદેહો મર્ત્વૈકરૂપં નિહતાઽસ્ય માતા ॥

સ ઇષ તદ્વૈરમનુસ્મરન્વૈ ત્વાં પ્રાર્થયત્યાત્મવધાય નૂનમ્ । (મહા. કર્ણ. ૯૦-૫૨-૫૩)

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે, “હે અર્જુન! ખાંડવવન બાળતી વખતે તે આ સર્પની માતાનો નાશ કર્યો હતો. તે સર્પિણીનો પુત્ર આ અશ્વસેન તે વૈર યાદ કરીને જાણે પોતાનો પણ વધ કરાવવા માગતો હોય એમ જણાય છે.”

સર્પના ભાષણમાં પણ એજ વાત છે. દિગ્વિજયી અર્જુનને ખાંડવવન બાળતી વખતે જે અત્યાચારો કર્યા હતા, તેજ કારણથી સર્પજાતિ આર્યો ઉપર અને ખાસ કરીને અર્જુનના વંશજો ઉપર ઘણું વૈર રાખતી હતી. અર્જુનને ખાંડવવનમાં શું કર્યું હતું, તે પણ હવે આપણે જોઈએ. તેનો ઇતિહાસ આ પ્રમાણે છે:-

(ઝ) અર્જુનને ખાંડવવનને બાળવું

પંજબ પ્રાંતના ઇંદ્રપ્રસ્થ અને ખાંડવપ્રસ્થ નામે બે વિભાગ હતા. દિલ્હીની પાસેનો ભાગ ઇંદ્રપ્રસ્થ કહેવાતો તેમાં વસ્તી થઈ હતી અને નગરો વગેરે વસ્યાં હતાં. ખાંડવપ્રસ્થમાં એક બહુ ભારે જંગલ હતું. તેનો લગભગ બસો-ત્રણસો માઈલનો વિસ્તાર હતો. તે વખતે તે વન ઉપર તિબેટવાસી દેવસમ્રાટ ઇંદ્રનો અધિકાર હતો; અને તેના અધિકાર નીચે અસુર, દાનવ, રાક્ષસ, સર્પ વગેરે જાતિઓ ત્યાં રહેતી હતી.

અર્જુનને આર્યોની વસ્તી ત્યાં થાય તો સાફ, એવો વિચાર આવ્યો; પરંતુ ત્યાં રહેવાનું કામ સહેલું ન હતું. અસુર અને રાક્ષસો તરફથી ત્યાં અનેક પ્રકારનાં કષ્ટો થવાનો સંભવ હતો; તેથી અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણે વિચાર કરીને નક્કી કર્યું કે, આ ખાંડવવનને આગ લગાડવી. તે નિશ્ચય પ્રમાણે તેમણે તે વનને ચારે બાજુથી આગ લગાડી અને નાસી જવાના માર્ગો હતા, ત્યાં ત્યાં પોતે હથિયારબંધ સજ્જ થઈને ઉભા રહ્યા. આથી તેમાં ઘણીજ જાતિઓ બળી મરી. જેમણે પણ તેમાંથી નાસી જવાનો પ્રયત્ન કર્યો, તેઓ અર્જુન વગેરે વીરોનાં તીક્ષ્ણ બાણોથી માર્યા ગયા. આ રીતે અર્જુનને ખાંડવવનમાં રહેનારી સઘળી જાતિઓનો હૃતાપૂર્વક નાશ કર્યો હતો.

ખાંડવવન પંદર દિવસસુધી બળ્યાજ કયું, તે ઉપરથી પણ તે વનના વિસ્તારનો ખ્યાલ આવી શકશે. એવા વિશાળ વનમાં કેટલી જાતિઓનો નાશ થયો હતો તેનો કંઈ હિસાબજ નથી. તેનું વર્ણન પાંડક આદિપર્વના અંતિમ ભાગમાં જોઈ શકશે. અત્રે તેનો નમુનોજ આપીએ છીએ:-

તૌ રથાભ્યાં રથિષ્ઠેષ્ઠૌ દાવસ્યોભયતઃ સ્થિતૌ । દિશ્વ સર્વાસુ ભૂતાનાં ચક્રાતે કદનં મહત્ ॥
સમાલિંગ્ય સુતાનસ્યે પિતૃન્શ્રાતૃનથાપરે । ત્યક્તું ન શેકુઃ સ્નેહેન તત્રૈવ નિધનં ગતાઃ ॥
(મહા. આદિ. અ. ૨૨૮ શ્લોક ૧ અને ૬)

અર્થાત્-“વન બળતું હતું ત્યારે એક બાબુ અર્જુન અને બીજી બાબુ શ્રીકૃષ્ણ રહ્યા હતા અને ત્યાંનાં રહેનારાં મનુષ્યોનો નાશ કરતા હતા. કોઈએ પિતાને, કોઈએ બાળકને અને કોઈએ ભાઈને વળગીને પોતાનાં રહેવાનાં સ્થળોમાંજ પ્રાણ છોડ્યા; પણ સ્નેહવશાત્ તેઓ તેમને છોડી શક્યાં નહિ.” આ સંહારનું વર્ણન દેવોના હૃતોએ ભગવાન ઇંદ્ર પાસે નીચે પ્રમાણે કયું હતું:-

કિં ન્વિમે માનવાઃ સર્વે દહ્યન્તે ચિત્રમાનુના । કચ્ચિન્ન સંશયઃ પ્રાપ્તો લોકાનામમરેશ્વર ॥

(મહા. આદિ. ૨૨૮ શ્લોક ૧૭)

અર્થાત્-“હે ઇંદ્ર ! અગ્નિ જાણે પ્રલય કરવા તૈયાર થયો હોય તેમ તે માનવીઓને બાળવા લાગ્યો છે.” ત્યારપછી કૃષ્ણ અને અર્જુન સાથે દેવોનું યુદ્ધ થયું, દેવો સંપૂર્ણ હાર પામી તિબેટમાં નાસી ગયા અને ખાંડવપ્રસ્થ પ્રદેશ ઉપર અર્જુનનો અધિકાર થયો. આ વનમાં હજારો અનાર્ય જાતિના લોકોનો નાશ થયો અને મહામુશ્કેલીએ છ માણસો બચ્યા હતા.

તસ્મિન્વને દહ્યમાને પડમિર્ન દ્વાહ ચ । અશ્વસેનં મયં ચૈવ ચતુરઃ શાર્જ્ઞકાંસ્તથા ॥

(મહા. આદિ. અ. ૨૩૦ શ્લોક ૪૭)

અર્થાત્-“સર્પજાતિનો યુવક અશ્વસેન તથા મય નામનો અસુર (જે કુશળ એંજીનિયર હતો) અને ચાર બ્રાહ્મણપુત્ર શાર્દૂંગક, એ છ જણા બચ્યા હતા.” અશ્વસેનને ખોળામાં લઈને તેની માતાએ બચાવ્યો, પરંતુ અર્જુને તે સર્પિણી ઉપર પણ હથિયાર ચલાવ્યું અને સ્ત્રીવધ પણ કર્યો ! મયાસુર અસુરજાતિમાં મહાકુશળ એંજીનિયર હતો તેને બચાવ્યો હતો, તેથી તેણે આગળ જતાં પ્રત્યુપકારતરીકે પાંડવોને એક મહાન મહેલ તૈયાર કરી આપ્યો હતો. બીજા ચાર બ્રાહ્મણપુત્રો હતા તેથી બચ્યા હતા. બીજા સર્પ, અસુર અને રાક્ષસો કેટલા મર્યા, મરાયા અને બળી ગયા તેનો તો હિસાબજ નથી.

(૮) કેવળ સામ્રાજ્ય વધારવાના લોભનું પરણામ

પોતાનું સામ્રાજ્ય વધારવામાટે આટલી બધી કૂરતા અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણે ચલાવી; અને સંહારમાં બાળક, વૃદ્ધ, ગર્ભિણી સ્ત્રીઓ વગેરે કોઈને પણ છોડ્યાં નહિ ! આ રીતે પાંડવોએ પોતાનું રાજ્ય વધાર્યું. આજ કારણથી સર્પજાતિના નવયુવકો અરાજક બનીને અર્જુન અને તેના વંશજોનીજ પાછળ મંડ્યા રહ્યા હતા.

અશ્વસેન કણ્ઠ સાથે ભળી જઈને અર્જુનનો વધ કરવા માગતો હતો; પરંતુ અર્જુનના બાણથી તેજ મરી ગયો. ખાંડવવન બાળ્યું તે વખતે સર્પરાજ તક્ષક ખાંડવવનમાં ન હતો. કંઈક કામમાટે તે ઇંદ્રપ્રસ્થ ગયો હતો, એટલે તે બચી ગયો હતો; પરંતુ અર્જુને પોતાની જાતિનો આટલી બધી કૂરતાપૂર્વક સંહાર કર્યો હતો તે જોઈને તે તેનો કદો શત્રુ થયો. પ્રયત્ન કરવા છતાંયે અર્જુન મરાયો નહિ અને તેનો પુત્ર અભિમન્યુ નાનપણમાંજ કૌરવોને હાથે મરાયો; તેથી અર્જુનના પૌત્ર ઉપર અર્થાત્ સમ્રાટ્ પરિક્ષિત ઉપર પૂર્વોક્ત રીતે હુમલો કરીને સર્પજાતિના લોકોએ તેનો વધ કર્યો અને આ રીતે સમ્રાટનો વધ કરીને સર્પોએ અર્જુનના અત્માચારોનો બદલો લીધો.

અરાજક સર્પોનો બદલો લેવાનો પ્રયત્ન આ રીતે થયો જેવી સુધી ચાલુ રહ્યો અને

પરિક્ષિતની વખતે તેઓ સફળ થયા; પરંતુ સફળ થયા તોપણ શું ? આર્યોએ એકત્ર થઈને સર્પસત્રદ્વારા ફરી પાછો સર્પજાતિનો એવો મહાસંહાર કર્યો, કે તે પછી એ સર્પજાતિ હજીસુધી પણ માથું ઉંચું કરી શકી નથી.

આથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે, દિગ્વિજયી જાતિના વીરો હારેલી જાતિ ઉપર જે અત્યાચારો કરે છે, તેનો ખદલો અરાજક અત્યાચારોવડે લેવાનો પ્રયત્ન કરવાથી હારેલી જાતિનો ઉદ્ધાર થવાનો કદીપણ સંભવ નથી. જેઓ અરાજક અત્યાચારો કરે છે, તેમનો ઉદ્દેશ ભલેને ગમે તે હોય, પણ તેઓ પોતાના અત્યાચારોથી સ્વજાતિની ઉન્નતિ કદી પણ કરી શકતા નથી. આથી પદ્ધતિ જાતિઓએ અરાજક અત્યાચારો તરફ નહિ વળતાં બીજા અહિંસાત્મક અને અત્યાચાર સિવાયનાજ માર્ગોએ આક્રમણ કરીને સ્વજાતિની ઉન્નતિ કરવી જોઈએ.

સારાંશ એ છે કે:-(૧) દિગ્વિજયી જાતિ, દલિત જાતિ ઉપર અત્યાચાર કરે છે અને પોતાનું સામ્રાજ્ય વધારે છે; તેનેજ પરિણામે પદ્ધતિ જાતિના લોકો અરાજક થાય છે—અર્થાત્ અરાજકતાનો ગુન્હો વાસ્તવમાં પદ્ધતિ જાતિનો નથી, પણ દિગ્વિજયી જાતિની કૃસ્તાનો છે. (૨) અરાજક વૃત્તિના અત્યાચારોથી ઉન્નતિની આશા નથી; પરંતુ નુકસાનજ વધારે છે, તેથી અત્યાચારવિનાનાજ માર્ગો યોગ્ય છે.

મહાભારતમાંથી આવો બોધ મળે છે. વાંચનારે પણ તેના ઉપર વધુ વિચાર કરવો જોઈએ.

(૪) સર્પજાતિની હકીકતમાંથી લેવાની સમજણ

હવે એ સર્પજાતિ કોણ હતી તેનો પણ અત્રે વિચાર કરવો જોઈએ.

“સર્પ” શબ્દનો અર્થ “ખસ, આવો જા, આવો ઉભો રહે” એવો થાય છે. એ ક્રિયાવાચક શબ્દ છે. આર્યજાતિ તેમના તરફ ઘૃણાની દૃષ્ટિએ જોતી હતી, તેથી જેમ દિગ્વિજયી યૂરોપીયનો હાલમાં આફ્રિકામાં હિંદુઓને રસ્તાઓ ઉપર ચાલવા દેતા નથી; શહેરોમાં રહેવા દેતા નથી; ગાડીઓમાં બેસવા દેતા નથી—અર્થાત્ દરેક વખતે “આવો ઉભો રહે” એમજ કહે છે. તેજ પ્રમાણે દિગ્વિજયી આર્યલોકો પણ હલકી જાતિઓને કહેતા હતા. એ સમયના એ હલકા ગણાયલા લોકો તેજ “સર્પ” છે. આ જાતિ ઉપર કેટલો બધો અત્યાચાર થયો હતો, તેનું પણ થોડું વર્ણન આ લેખમાં ઉપર કર્યું છે.

અસ્તુ. તાત્પર્ય એ છે કે, પદ્ધતિ જાતિના લોકો સાચેજ પોતાની ઉન્નતિ કરવા ઇચ્છતા હોય તો અરાજક વૃત્તિથી અત્યાચારો કરવાથી કે કોઈ સમ્રાટનું યા અમલદારનું ખૂન કરવાથી તેમને ઉન્નતિ પ્રાપ્ત થશે નહિ. તેમણે પોતાની ઉન્નતિ કરવામાટે અત્યાચારવિનાના અહિંસાત્મક ધર્મમાર્ગોજ લેવા જોઈએ. મહાભારતમાં અરાજક સર્પોના કાવત્રાની હકીકતથી એજ બાબત સમજાવી છે. આશા છે કે, વાંચનાર બંધુઓ તેનો વિચાર કરશે અને યોગ્ય બોધ લેશે.

૧૧—મહાભારતના સમયની દેશવ્યવસ્થા*

કૌરવપાંડવોના સમયને આપણે મહાભારતકાળ ગણવો જોઈએ. મહાભારત ગ્રંથની રચનાનો સમય તો તેના પછીનોજ છે. મહાભારતકાળમાં—અર્થાત્ કૌરવપાંડવોના સમયમાં

* ભૂગોળકની વિશેષ સૂચના:-નિરુક્તાદિ ગ્રંથો જોવાથી આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક, આધિદૈવિક અને આધિયાત્મિક વગેરે પક્ષોની હયાતિ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. આધ્યાત્મિક પક્ષ આત્મા અને તેની શક્તિઓના વિચાર કરતો હતો, અને આધિભૌતિક પક્ષ એજ બાબતોને માનવ-ધર્મિકાસની દૃષ્ટિએ જોતો હતો. આધિદૈવિક પક્ષ ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારાઓમાં એજ ભાવથી જોતો

તથા ત્યાર પહેલાંના વખતમાં આ પૃથ્વી ઉપરના વિવિધ દેશોની. વ્યવસ્થા કેવી હતી, તે પણ વિચારપૂર્વક જાણવાની જરૂર છે. તે સમયની ભૂગોળનું જરાબર જ્ઞાન થાય, તે પછીજ સઘળી પૌરાણિક કથાઓનો ઇતિહાસ સમજવાનો સંભવ છે, તે વિના નહિ. એટલે આ લેખમાં એ પ્રાચીન ભૌગોલિક દેશવ્યવસ્થાનો વિચાર કરવાની ધારણા છે. દેશોનો વિચાર કરતાં સૌથી પ્રથમ “દેવલોક” નો વિચાર કરવો જરૂરી છે; કેમકે દેવલોક નક્કી થતાંજ તેના સંબંધથી અન્યાન્ય દેશોનો નિર્ણય સુગમતાથી થઈ શકશે. આથી સૌથી પ્રથમ અમે દેવલોક સંબંધે વિચાર કરીએ છીએ.

૧૨-દેવલોક અથવા ત્રિવિષ્ટપ

શબ્દકોષોમાં દેવલોકનાં આટલાં નામો છે:-સ્વર્ગલોક, અમરલોક, સ્વર્લોક, સુવરલોક, સુરલોક, ધુલોક, વૃંદારકલોક, ત્રિદિવ, ત્રિદશાલય અને ત્રિવિષ્ટપ અથવા વિષ્ટપ. આ નામોમાંથી વિષ્ટપ અથા ત્રિવિષ્ટપ શબ્દ ખાસ વિચારવા જેવો છે.

હતો; ત્યારે આધ્યાત્મિક પક્ષ કેવળ યજ્ઞ કરાવનાર (યાજક) થવામાંજ સંતોષ માનતો હતો. આ બધા પક્ષોની યોગ્યાયોગ્યતા સિદ્ધ કરવાનો અત્રે અમારો ઉદ્દેશ નથી; પરંતુ એટલું જાણવવાનું છે કે, દેવલોક વગેરેનાં સ્થાન નિર્દેશ કરવાનો જે પ્રયત્ન આ ભાગમાં કરેલો છે, તે આધિભૌતિક-અર્થાત્ માનવસમાજની દૃષ્ટિએ-ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ-જ કરેલો છે. આની શોધ ઘણીએ વધારે કરી શકાય; પરંતુ અમે એટલે દૂર સુધી જવાનો પ્રયત્ન આ લેખમાં કર્યો નથી, પણ માત્ર મહાભારતનાંજ પ્રમાણેને દૃષ્ટિસમક્ષ રાખીને આ વિચાર રજુ કરેલો છે.

ઈંદ્ર વગેરે શબ્દો આધ્યાત્મિક પક્ષમાં સૂર્ય વગેરેના સૂચક હોય એમ લાગે છે. તેજ રીતે આધિભૌતિક ઇતિહાસપક્ષમાં દેવ નામની જાતિના રાજાને જદલે પણ વપરાય છે. આ દૃષ્ટિએ આ આધિભૌતિક વિવેચન છે; અને આ વિષયોપન્યાસથી આધ્યાત્મિક વગેરે અન્યાન્ય પક્ષોનું ખંડન થતું નથી. જેઓ આ પક્ષોપન્યાસને બીજા પક્ષોનું ખંડન માનશે, તેઓ ઉપરના સઘળા પક્ષોના સમન્વયથી અજાત છે, એમજ માનવું જોઈશે.

આત્મિક ઉપાસનાદ્વારા આત્મશક્તિનો વિકાસ કરવામાટે આધ્યાત્મિક પક્ષ જોરમાં છે અને તે સઘળા પક્ષો કરતાં ઉપરજ છે. તેનાથી બીજે નંબરે આધિભૌતિક પક્ષ આવે છે; અને ત્રીજે નંબરે માનવસમાજના ભાવ દર્શાવવાથી આધિભૌતિક પક્ષ આવે છે. અર્થાત્ ત્રણેનાં ક્ષેત્ર તદ્દન જૂદાં છે; તેથી એકની ચર્ચા કરતાં બીજાનું ખંડન થયું એમ માનવું, એ પ્રાચીન વિચારપદ્ધતિથી તદ્દન વિરુદ્ધ છે.

કથાઓમાં પણ ત્રણ ભેદ છે. સૃષ્ટિરચના વગેરેની કથાઓનો સંબંધ આત્મશક્તિ સાથે છે. કેટલીક કથાઓ સૂર્ય, ચંદ્ર વગેરે સાથે પણ સંબંધ રાખે છે અને કેટલીક કેવળ માનવઇતિહાસ-તરીકેજ છે. ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાં ઉપલા ત્રણે પ્રકારની કથાઓ ભેગી થઈ ગયેલી હોવાથી માનવી કથાઓના દોષ જગત રચનારા દેવોને માથે પડે છે. જેમકે:-અહલ્યા અને ઈંદ્રની કથાવિષે. એ સંબંધને કેવળ માનવોનોજ ઇતિહાસ ગણાય, તો જગતની રચના કરનાર ઈંદ્રને તે દોષ લાગતો નથી. આ દૃષ્ટિએ કથાઓનું વર્ગીકરણ કરી સીધો માર્ગ મેળવવામાટેજ દેવ નામની માનવજાતિનાં સ્થાનોનો અત્રે નિર્દેશ કર્યો છે. આ પ્રમાણે શોધતાં શોધતાં સઘળી કથાઓ ત્રણે સ્થાનોમાં સંપૂર્ણરીતે વહેંચાઈ જશે, ત્યારેજ આ લેખનું પરિણામ વ્યક્તરૂપે વાચકોના હૃદયમાં પ્રવેશી શકશે. આશા છે કે, વાચક આ રીતે વધુ વિચારવાનો પ્રયત્ન કરશે અને આ શોધખોળમાં મદદકર્તા થશે.

સ્વાધ્યાય મંડળ
ઓંધ (૭૦-સતારા)
૧૨, ચૈત્ર-સં ૧૯૮૩

નિવેદક
શ્રીપાદ દામોદર સાતવલેકર

“ત્રિવિષ્ટપ”નું હાલનું અપભ્રંશરૂપ “તિખત” અથવા ‘તિખેટ’ છે. આ પ્રદેશ હિમાલયની ઉત્તર દિશાએ આવેલો છે. સંસ્કૃતમાં વિષ્ટપ અને ત્રિવિષ્ટપ શબ્દ એકજ અર્થમાં વપરાય છે. વિષ્ટપ શબ્દ “વિશ્” ધાતુ ઉપરથી થયેલો છે. વિશ્ ધાતુનો અર્થ અંદર જવું; પ્રવેશ કરવો, વગેરે સુપ્રસિદ્ધ છે; તેથી તેનો ધાતુ ઉપરથી નીકળતો અર્થ ‘પ્રવેશ કરવા યોગ્ય પ્રદેશ’ એવો થાય છે. તિખેટનાં દેશોની સુંદરતા અને મનોહરતાને લીધે દરેક માણસ ત્યાં દાખલ થવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તે દેશમાં જવાના ત્રણ માર્ગો છે, તે આ શબ્દોનો વિચાર કરવાથી સમજી શકાય તેમ છે. સંભવ છે કે ત્રિવિષ્ટપમાં જવાના અનેક રસ્તા હશે; પણ સઘળા માર્ગો સુગમ નથી, માત્ર ત્રણજ માર્ગ સુગમ છે. આટલુંજ એનું તાત્પર્ય સમજવા જેવું છે. હાલમાં પણ તિખેટમાં દાખલ થવાના સુગમ રસ્તા ત્રણજ છે. મનુષ્યપ્રયત્નથી હવે કદાચ વધારે રસ્તા પણ થઈ શકશે; પરંતુ જે વખતનો અમે વિચાર કરીએ છીએ, તે વખતે તો માત્ર ત્રણજ હતા; અને એટલેજ ભાવ “ત્રિ-વિષ્ટપ” શબ્દથી ધ્વનિત થાય છે.

આ ત્રિવિષ્ટપમાં અર્થાત્ સ્વર્ગલોકમાં દેવો રહેતા હતા. સંસ્કૃતમાં “લોક” શબ્દ “દેશ” અથવા “રાષ્ટ્ર” ને બદલે વપરાય છે અને તેના આ પ્રમાણે અર્થ થાય છે:—“દેવલોક” શબ્દ “દેવોનો દેશ” અથવા “દેવોનું રાષ્ટ્ર” એ અર્થમાંજ વપરાય છે. “દેવરાષ્ટ્ર” શબ્દ સંસ્કૃતમાં પણ છે તથા મહારાષ્ટ્રમાં “દેવરાષ્ટ્ર” નામની એક જાતિ પણ છે, અને તે નામનું ગામ પણ છે. સતારા જિલ્લામાં દેવરાષ્ટ્ર પોસ્ટ ઓફિસ પણ છે. આ ગામ ઉપર કહેલા દેવોના રાષ્ટ્રમાંથી આવેલા વીરોએ પ્રથમ વસાવ્યું હતું. અમે આગળ ઉપરખતાવીશું કે, આ તિખેટની દેવજાતિના લોકોએ ભારતવર્ષમાં આવીને કેટલાંય ગામ અને શહેરો વસાવ્યાં હતાં. તેમાંનું આ પણ એક ગામ છે. તિખેટમાં એ પ્રાચીનકાળમાં જે માણસો રહેતા હતા; તેઓ પોતાને “દેવ” કહેવરાવતા હતા. આ એક વાત જો બરાબર સમજાશે તો એ ઉપરથી પુરાણની ઘણીખરી કથાઓ સમજાઈ જશે.

જેમ બંગાળના લોકો પોતાને બંગાળી કહે છે અને ચીન દેશનાં લોકો ચીના કહેવાય છે; તેજ પ્રમાણે આ દેવરાષ્ટ્ર અથવા દેવલોકના રહેવાસીઓનું નામ “દેવ” હતું—અર્થાત્ તેઓ પણ મનુષ્યોજ હતા. આવી સીધી સાદી વાત પણ ઘણા માણસો ભૂલી જાય છે, અને તેથીજ મહાભારતની કેટલીક કથાઓ તેમના સમજવામાં આવતી નથી; અને કોઈ વાર લોકો અર્થનો અનર્થ કરી બેસે છે. વાચકો અસુર, દાનવ તથા રાક્ષસ વગેરેનાં વર્ણન આ લેખમાં વાંચશે; ત્યારે તેમને ખાતરી થશે કે, તેઓ પણ મનુષ્યજ હતા. પરંતુ જૂદા જૂદા દેશોમાં રહેવાથી તે જૂદી જૂદી જાતિઓનાંજ જૂદાં જૂદાં નામો તે સમયે પ્રસિદ્ધ હતાં.

પુરાણો અને ઇતિહાસોની કથાઓનું મનન કરતી વખતે કેટલાક લોકો યૌગિક અર્થને મારી મચડીને ઘુસાડી દઈ તેનું ઐતિહાસિક સત્ય નષ્ટબ્રષ્ટ કરવાનો નિંદ્ય પ્રયત્ન કરે છે. તેમના પ્રયત્નનું હલકું સ્વરૂપ પણ અમે આ લેખમાં જણાવીશું. અમે કદી પણ કહેવા માગતા નથી કે, આ દેવ વગેરે શબ્દોના યૌગિક ભાવ નથી. અમે પણ માનીએ છીએ કે, તે શબ્દોના યૌગિક અર્થ પણ થાય છે; પરંતુ તે અર્થ આધ્યાત્મિક—અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાનવિષેજ વિચાર કરવામાં ઉપયોગી છે. ઐતિહાસિક શોધખોળ વખતે તે અર્થ ઘટાવવા યોગ્ય નથી.

નિરુક્તકાર આધ્યાત્મિક અર્થની સૂચના યૌગિક અર્થદ્વારા બતાવતા હોવા છતાં ઐતિહાસિક તાત્પર્ય પણ સાથેસાથે બતાવી દે છે, તેનું પણ આજ કારણ છે. નૈરુક્ત યૌગિક અર્થો લેવા છતાં પણ તે શબ્દોના ખીન્ન સ્થળોએ પ્રકટ થતા ઐતિહાસિક વગેરે અર્થો કંઈ માર્યા જતા નથી. કહેવાનું તાત્પર્ય એટલુંજ છે કે, ઐતિહાસિક પ્રસંગોમાં દેવજાતિ-

ના માનવો તે પ્રાચીન તિબેટમાં રહેતા હતા, એવોજ અર્થ દેવો જોઈએ—અર્થાત્ તિબેટમાં રહેનારા લોકો દેવજાતિના હતા. દેવશબ્દના આધ્યાત્મિક અને યૌગિક અર્થ આ પ્રમાણે જૂઠાજ છે; પરંતુ તે અર્થો થવા છતાંપણ પ્રાચીનકાળમાં દેવજાતિના લોકો હયાત હતા, એ વાત કાંઈ એથી ઉડી જઈ શકતી નથી.

તે “દેવ” નામના લોકો ત્રિવિષ્ટપ અર્થાત્ તિબેટમાં રહેવા છતાં વખતોવખત ભારતવર્ષમાં પણ આવતા હતા અને અહીંના વીરો સાથે લડતા હતા. કોઈ વાર તેઓ અહીંના રાજાઓ સાથે મિત્રતા પણ કરતા હતા; અને અહીંની સ્ત્રીઓ સાથે શરીરસંબંધ કરીને સંતાન પણ ઉત્પન્ન કરતા હતા. વળી કોઈ કોઈ વાર તેઓ આર્યાવર્તના વીરોથી હારતા પણ હતા. તાત્પર્ય એ છે કે, જે જૂદી જૂદી માનવજાતિઓમાં જે જે સામાજિક અને રાજકીય સંબંધ હોવાનો સંભવ છે, તે સઘળો સંબંધ ભારતવાસીઓ અને ત્રિવિષ્ટપ દેશના દેવલોકો વચ્ચે પ્રાચીનકાળમાં હતો. એ વિષે કેટલાંક ઉદાહરણો પણ અમે વિસ્તારપૂર્વક આગળ આપીશું, પરંતુ માત્ર સહજ સૂચનપૂરતાં અત્રે પણ થોડાંક આપીએ છીએ:—

૧—દેવરાજ ઇંદ્રના કુંતી સાથેના શરીરસંબંધથી અર્જુનની ઉત્પત્તિ થવી.

(આદિપર્વ અં ૧૨૩, શ્લોક ૨૨-૨૫)

૨—અર્જુનનું ઇંદ્ર સાથે યુદ્ધ થતાં ઇંદ્રનો પરાલભ થવો. આ વૃત્તાન્ત ખાંડવદાહ પર્વમાં પાઠક જોઈ શકશે.

(આદિ અં ૨૨૬)

૩—દશરથરાજ દેવરાજ ઇંદ્રને મદદ કરવામાટે સ્વર્ગમાં ગયા હતા અને અસુરો સાથેના યુદ્ધમાં તેમણે દેવોના પક્ષમાં રહી યુદ્ધ કર્યું હતું.

(રામાયણ અયોધ્યાકાંડ—સર્ગ ૧૨, શ્લોક ૧૮-૧૯)

૪—અર્જુન શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યા શીખવામાટે સ્વર્ગમાંજઈ ઇંદ્રપાસે રહ્યો હતો. (વનઅં ૦૪૪-૪૫)

આ રીતે સેંકડો કથાઓ ઇતિહાસમાં તથા પુરાણગ્રંથોમાં છે; અને તે થોડાઘણા ફેરફાર સાથે તો ઘણાઓ જાણે છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, “દેવો” પણ એક જાતના મનુષ્યોજ હતા અને તેઓ તિબેટમાં રહેતા હતા. ભારતભૂમિમાં જેઓ રહેતા હતા તેઓ આર્ય કહેવાતા હતા; મનુષ્ય વગેરે પણ તેમનાંજ નામ હતાં; અને અસુર વગેરેની ભિન્ન જાતિવાળાઓ પણ મનુષ્યજ હતા. આ દેવજાતિવાળાઓ પણ મનુષ્ય હતા, એ સિદ્ધ કરવા માટે “દેવયોનિ”ના લોકોનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ.

(ક) દેવયોનિ અને તેમની દશ જાતિઓ

આ શબ્દનો અર્થ આ પ્રમાણે છે:—“દેવાઃ યોનિઃ ઉત્પત્તિસ્થાનં યેષાં તે દેવયોનયઃ” (અમર વ્યાખ્યા લઢ્દોજ દીક્ષિત) અર્થાત્ “દેવજ જેની ઉત્પત્તિમાં કારણરૂપ છે.” આ અર્થનો અંતર્ગત ભાવ એવો છે કે દેવોના પિતૃસંબંધથી આ દેવયોનિઓની ઉત્પત્તિ થઈ. આ ઉત્પત્તિ જો કે દેવોથીજ અર્થાત્ પૂર્વોક્ત દેવજાતિના પુરુષોથીજ થઈ છે; છતાં પણ દેવજાતિથી જૂદી જાતિની સ્ત્રીઓથી થઈ છે, એ ખાસ વાત અહીં યાદ રાખવી જોઈએ.

જેમ આપણા હિંદુસ્થાનમાં યૂરોપીયન પુરુષોના સંબંધથી હાલમાં હિંદી સ્ત્રીઓમાં સંતાન થાય છે; અને તે સંતાન “યૂરોઝીયન” અર્થાત્ (યૂર+એશિયન=) યૂરોપીયન અને એશીયન જાતિથી ઉત્પન્ન થયેલાં સંતાન કહેવાય છે. બરાબર તેજ પ્રમાણે દેવજાતિનો પુરુષ અને બીજી જાતિની સ્ત્રીથી થયેલાં સંતાન “દેવયોનિ” નામથી તે વખતે ઓળખાતાં હતાં. સ્વજાતિની વિવાહિત પત્નીમાં સંતાન ઉત્પન્ન કરવું, એ ધર્મની વાત છે; પરંતુ આ રીતે કામવાસનાથી ચેરાઈને હારેલા દેશની સ્ત્રીઓમાં સંતાન ઉત્પન્ન કરવાં, એ કંઈ

વખાણવા જેવી વાત નથી. આ “દેવયોનિ” નામનાં સંતાન એ વાતની સ્પષ્ટ જાહેરાત કરે છે કે, દેવજાતિના પુરુષોમાં પ્રજ્ઞચર્યનું લોકો વળુંવે છે તેટલું બધું તીવ્ર તપોબળ ન હતું. આ દેવયોનિના લોકો મિશ્રિત સંતાનો હતાં. તિબેટના દેવજાતિના પુરુષોનું વીર્ય અને તિબેટની આબુખાબુના પહાડીઓની સ્ત્રીઓના રજના મિશ્રણથી “દેવયોનિ” નામક દશ જાતિઓ ઉત્પન્ન થઈ હતી. બુઓ:-

વિદ્યાધરાપ્સરોયક્ષરક્ષો ગન્ધર્વકિન્નરા: ।

પિશાચો ગુહ્યક: સિદ્ધો ભૂતોઽમી દેવયોનય:॥ (અમર ૦ ૧-૧૧)

“વિદ્યાધર, અપ્સરસ, યક્ષ, રક્ષસ, ગંધર્વ, કિન્નર, પિશાચ, ગુહ્યક, સિદ્ધ અને ભૂત, એ દશ દેવયોનિના લોકો છે.” અર્થાત્ દેવયોનિમાં દશ જાતના લોકો ગણાય છે. પાઠક પૂછશે કે, દેવયોનિમાં દશ જાતિઓ શી રીતે પેદા થઈ? તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજવા માટે હાલની પરિસ્થિતિનોજ વિચાર કરવાની જરૂર છે. યૂરોપીયનોનું સામ્રાજ્ય લગભગ ઘણાખરા દેશોમાં છે. હિંદુસ્થાન, ઇજિપ્ત, આફ્રિકા, અરબસ્તાન, અમેરિકા વગેરે સ્થળોએ તેમનું રાજ્ય છે; અને ઘણે ભાગે આ યૂરોપીયનો જ્યાં જ્યાં વિજય કરતા જઈ પહોંચ્યા છે, ત્યાંની હલકી જાતિઓની સ્ત્રીઓસાથે સંબંધ કરીને તેમણે મિશ્રસંતાન પણ ઉત્પન્ન કર્યાં છે. દરેક જાતિની સ્ત્રીઓનાં દેશ અને જાતિ જૂદી જૂદી હોવાથી તેમનાથી ઉત્પન્ન થયેલાં મિશ્રસંતાન તેટલી જૂદી જૂદી જાતોનાં હોય એ સ્વાભાવિકજ છે. હિંદી મિશ્રસંતાન અને હળસી મિશ્રસંતાનની એક જાતિ હોતી નથી. એજ પ્રમાણે દશ જૂદી જૂદી જાતિઓની સ્ત્રીઓની સાથે દેવજાતિના પુરુષોનો શરીરસંબંધ થવાથી ઉપર પ્રમાણેની દશ “દેવયોનિ” નામની જૂદી જૂદી જાતો ઉત્પન્ન થઈ હતી. હવે તે સંબંધી બુઓ:-

૧-ભૂતજાતિ-ભૂતસ્થાન જેને હાલમાં ‘ભૂતાન’ કહે છે, તેમાં ભૂતજાતિ રહેતી હતી. આ ભૂતાન નેપાળની પૂર્વદિશાએ અને બંગાળની ઉત્તરદિશામાં તથા તિબેટની દક્ષિણદિશાએ હિમાલયના ડુંગરાઓમાં છે. ત્રિવિષ્ટપના દેવોએ આ ભૂતીઆઓને હરાવ્યા અને ત્યાં દેવજાતિના વીરો રાજ્ય કરતા હતા, તે વખતે દેવજાતિના પુરુષોથી ભૂતીઆઓની સ્ત્રીઓમાં જે મિશ્રસંતાન થયાં તે “ભૂત” નામથી પ્રસિદ્ધ થયાં. સંભવ છે કે, તે દેશના મૂળ રહેવાસીઓનું તે વખતનું નામ કંઈ જૂઠુંજ હશે; પરંતુ હાલમાં તે નામનો પત્તો લાગતો નથી. સંભવ છે કે, પુરાણોમાં વધારે શોધવામાં આવે તો ભૂતજાતિનું પ્રાચીન નામ પણ મળી આવે.

આજે પણ આ ભૂતજાતિ હયાત છે અને તેમના દેશનું નામ “ભૂતાન” છે. એ વાત તો સ્પષ્ટ છે કે, આ જાતિ દેવયોનિ-અર્થાત્ દેવજાતિના પુરુષોથી ઉત્પન્ન થઈ હતી; અને તેથી અમે કહીએ છીએ કે, ભૂતજાતિના પિતારૂપ દેવજાતિના પુરુષો પણ ભૂતજાતિના મનુષ્ય જેવાજ હોવા સ્વાભાવિક છે. ભૂતજાતિનું હાલમાં અસ્તિત્વ પણ છે, તે આ પ્રકારની ઐતિહાસિક શોધમાં ઘણુંજ સહાયક છે; એ વાત આટલા વિવેચન ઉપરથી વાચકોના ખ્યાલમાં આવી ચુકી હશે. ઉપરની દેવયોનિવાળી મિશ્રજાતોમાંથી ભૂતજાતિનો આટલો વિચાર કર્યો. હવે તેની સાથેની પિશાચ જાતિનો વિચાર કરીશું.

૨-૩-પિશાચજાતિ અને સિદ્ધજાતિ-કાશ્મીર અને અફઘાનિસ્તાનની આસપાસમાં પિશાચજાતિ રહેતી હતી. પિશાચ લોકો હાલમાં હયાત હોય તેમ લાગતું નથી; છતાં પણ પિશાચભાષા અને પિશાચભાષાના ગ્રંથો તો હયાત છે. સુપ્રસિદ્ધ “કથાસરિત્સાગર” ગ્રંથ મૂળ પિશાચભાષામાંજ લખાયો હતો; તથા બીજા અનેક ગ્રંથો પિશાચભાષામાં

લખેલા મળી આવે છે. નાટકોમાં સ્ત્રી, શૂદ્રો વગેરે પ્રાકૃત ભાષા વાપરે છે, તે પ્રાકૃત ભાષાની અનેક જાતો છે. શૌરસેની, મહારાષ્ટ્રી, અપભ્રંશ તથા પૈશાચી, એ ચાર જાતો તેમાં મુખ્ય છે. એ ચાર જાતોમાંથી પૈશાચી સૌથી હલકી જાતની છે—અર્થાત્ તે ઘણા હલકી જાતિના લોકો-થી બગડેલી બોલી છે. આથીજ નાટકોમાં પણ પ્રતિષ્ઠિત પાત્રોના મુખમાં તે બોલી મૂકાતી નથી; પરંતુ હલકી કોટીનાં મનુષ્યોમાટે યોગ્ય છે.

આથી સિદ્ધ થાય છે કે, પિશાચજાતિ એક ઘણી નીચ જાતિ હતી. તેની બોલી નાટકોમાં પણ ઉચ્ચ વર્ણના લોકો વાપરતા નથી; પરંતુ નીચ જાતિનાજ લોકો તે વાપરે છે. આ નીચ અને હલકી—પિશાચજાતિના લોકો ‘દેવયોનિ’ના લોકો છે—અર્થાત્ તેમના પિતા દેવજાતિના પુરુષ અને માતા કોઈ બીજી જાતની સ્ત્રી, એ જાતના તેઓ મિશ્રસંતાન છે.

“પિશિતં માંસં અશ્નાતિ ઇતિ પિશાચઃ ।”

અર્થાત્—“માંસ ખાનારા પિશાચ” કહેવાય છે. માંસભક્ષી—ઘોસ ખાનારા—એવા અર્થનો પિશાચ શબ્દ છે. આ શબ્દ સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે કે, જે લોકોએ એ જાતિના લોકોને એ નામ આપ્યું, તેઓ અવશ્ય માંસભક્ષી નહોતા.

ત્રિવિષ્ટપથી પશ્ચિમ અને દક્ષિણદિશાની મધ્યમાં—નૈઋત્ય દિશામાં પિશાચજાતિનું અસ્તિત્વ હતું; તેથીજ નૈઋત્ય દિશાનું આ નામ વિનાશસૂચક છે. નિર્ઋતિ શબ્દનો અર્થ સંસ્કૃત ભાષામાં ‘વિનાશ, દુઃખ, મૃત્યુ’ વગેરે પ્રકારનો થાય છે. પિશાચો, માંસભક્ષકો તથા કૂર હિંસક મનુષ્યોનું અસ્તિત્વ આ નૈઋત્યદિશામાં હોવાથી સંભવ છે કે, એ દિશાનું પણ વિનાશસૂચક નામ પડ્યું હશે. આ વિચારવાથી પણ જણાય છે કે, પિશાચ જાતિના લોકો મહાકૂર કર્મ કરનારા હતા અને એજ કારણથી લોકો તેમનાથી ડરતા હતા.

હાલ પણ એવી કૂર જાતિઓ છે અને તેમનાથી ગામડીઆ લોકો ડરે છે. તે જાતિઓનાં નામ લખવાની જરૂર નથી; કેમકે તેનો અનુભવ સૌ કોઈને છે. એજ પ્રમાણે પ્રાચીન કાળના પિશાચ લોકો ખૂબ ઘાતકી કર્મો કરનારા હતા અને તેમનાથી સઘળા લોકો દુઃખી થતા હતા. આ જાતિ દેવોના વીર્યથી ઉત્પન્ન થઈ હતી. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, દેવજાતિ પણ માણસોના જેવીજ હતી અને તે તિબેટમાં રાજ્ય કરતી હતી.

આ પિશાચના જેવાજ ગુણવાળી જાતિ “સિદ્ધ” તરીકે ઓળખાય છે, અને તે પણ “દેવયોનિ”જાતનીજ છે. સિદ્ધ શબ્દ હિંસાર્થક “સિધ્” ધાતુથી બન્યો છે. જેઓ યોગાદિ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરવાથી સિદ્ધ પુરુષ કહેવાય છે, તેઓ આ સિદ્ધ જાતિથી જૂદા પ્રકારના અને જૂદી કોટીના છે. આ દેવયોનિમાંની સિદ્ધ જાતિ પણ ઘણીજ કૂર અને હિંસક હતી. હાલમાં તે જાતિ ઘણે ભાગે નાશ પામી છે.

૪-ગંધર્વ જાતિ—વિદ્યાધર, અખસરા, યક્ષ, ગંધર્વ, કિન્નર, ગુહ્યક વગેરે પહાડી જાતિઓ હોઈને તેઓ તિબેટના દક્ષિણભાગમાં તથા ભારતવર્ષના ઉત્તરભાગમાં હિમાલયની પહાડીઓમાં રહેતી હતી. એમાં જે “ગંધર્વ” શબ્દ છે, તે ઘણે ભાગે “ગાં-ધર્વ” અર્થાત્ (ગાં) ‘પૃથ્વીનું’ (ધર્વ) ધારણ કરનાર એ શબ્દનું રૂપ લાગે છે. જે રીતે “મૂ-ધર” શબ્દ પહાડ તથા પર્વતનોપર્યાય છે, તેજ રીતે “ગાં-ધર” અથવા ગાંધર્વ, ગંધર્વ એ શબ્દો પણ પહાડના પર્યાય લાગે છે.

મૂ-ધર એટલે (ભૂમિને ધારણ કરનાર)

ગાં-ધર(ધર્વ) “ “ “ “

ગં-ધર્વ

આ સમાનતાને લીધે ઉપલી વાત અવશ્ય સૂચિત થાય છે. અપ્સરાઓને રહેવાનું સ્થાન તિબેટ અને ભારતવર્ષ વચ્ચે—અર્થાત્ હિમાલયની પહાડીઓમાં હતું, એ વાત સુપ્રસિદ્ધ છે. આ પહાડીઓમાંથી અપ્સરાઓ દેવલોકના દેશમાં પણ જતી હતી અને આ બાબત આર્યોના દેશમાં પણ આવતી હતી. પુરૂરવા—ઉર્વશી વગેરેની કથાઓમાં તેમના આવવા જવાનું જે વર્ણન છે, તે ઉપરથી આ વાત સ્પષ્ટ થાય છે.

૫-યક્ષજાતિ—ઉપરની દેવયોનિ જાતિઓમાં “યક્ષ” પણ છે. આ નામ નીચે પ્રમાણે થાય છે:—

૧-इः इव अक्षिणी यस्य । ૨-इः ह्यक्षिषु यस्य ।

અર્થાત્ (૧) કામદેવ જેવી આંખોવાળો; અથવા (૨) જેની આંખોમાં કામ છે તે. “इ” શબ્દનો અર્થ “કામદેવ, કામવિકાર, ક્રોધાદિ ભાવ, આંખોના વિકાર” વગેરે છે. કામક્રોધાદિ વિકારો પણ આંખ ઉપરથી જણાય છે. કેટલાકની આંખોમાં અસ્વાભાવિક વિકાર હોય છે—અર્થાત્ બીજાઓના જેવી તેમની આંખો નથી હોતી. પહાડી લોકોની આંખો થોડી ત્રાંસી, નાની અને જરાક વાંકી જેવી હોય છે. ચીની, જાપાની વગેરે મંગોલિયન જાતિના જેવી આંખોવાળા જ હિમાલયના પહાડી લોકો હોય છે. આ આંખોનો ભેદ ઉપરની ઉત્પત્તિદ્વારા બતાવ્યો છે.

આ લક્ષણ પણ હિમાલયની પહાડીઓમાં રહેનારાઓમાં ખેસતું આવે છે; અને એ જાતિ “દેવયોનિ” હોવાથી ત્રિવિષ્ટપના વીરોની સાથે સંબંધ રાખે છે.

ઉપલું પાંચ જાતિઓનું વર્ણન દર્શાવે છે કે, દેવજાતિ પણ તેમના જેવી મનુષ્યજાતિ જ હતી, અને ‘દેવ’ એ તો તેમનું નામ જ હતું. જગતની રચના વગેરે કરનારા દેવો સાથે તેમને કોઈપણ પ્રકારનો સંબંધ નથી.

(ખ) ગણુદેવ

દેવોનાં નામોમાં એક નામ “વૃંદારક” છે. આમાં “વૃંદ” શબ્દ સમૂહવાચક છે. સમૂહ, સંઘ, વ્યૂહ વગેરે ભાવો આ વૃંદ શબ્દમાં છે. જે ઘણા સંઘબળવાળા હોય તેઓ વૃંદારક કહેવાય છે—અર્થાત્ દેવોમાં અનેક સંઘ હતા, અને દરેક સંઘ વિલક્ષણ શક્તિ ધરાવતો હતો. એ દેવોના સંઘોમાં જેટલી એકતા હતી તેટલી તે વખતની બીજી કોઈપણ જાતિઓમાં દેખાતી ન હતી.

આ બધા દેવો ગણુશ: રહેતા હતા—અર્થાત્ એક સંઘમાં (ટોળાબંધ) રહેતા હતા; તેથીજ તેમને ગણુદેવ કહેતા હતા. દરેક ગણુના મુખીને “ગણુપતિ” કહેતા હતા. ગણુશ: અથવા સંઘશ: રહેવાનું તાત્પર્ય કે ખાનપાન, ઉપભોગ, રહેણું—સહેણું, પરણું વગેરે બધી બાબતો આ ગણુદેવો સંઘસાથેજ કરતા હતા. હાલમાં આવી બાબત કોઈપણ સ્થળે પ્રચલિત નથી, એટલે પાઠકોને પ્રત્યક્ષ બતાવાય તેમ નથી; પરંતુ કલ્પનાથીજ પ્રત્યક્ષ કરી શકાય તેમ છે. એનો બરાબર ખ્યાલ આવી શકે તેટલા માટે તેમની સાંધિક સ્ત્રીઓની કલ્પનાને પ્રથમ વિચારવી જોઈએ.

(ગ) ગણોની સ્ત્રી—ગણિકા

ગણોમાં જેઓ હોય અને તે બધાને માટે જે સ્ત્રીઓ રાખેલી હોય, તેમનાં નામ સંસ્કૃતમાં “ગણિકા, યૂથી, યૂથિકા, ગણુસ્ત્રી” વગેરે છે. એક વાત યાદ રાખવી જોઈએ કે, ગણોમાં રહેનારા પુરુષોમાટે જૂદી જૂદી સ્ત્રી નહોતી. ગણોમાં રહેનારા બધાઓ માટે કેટ-

લીક સ્ત્રીઓ રાખેલી હોય, તેનું નામ ગણિકા કહેવાય છે. ગણોની સ્ત્રી હોવાથી તેને ગણિકા, સંઘની (યૂથની) સ્ત્રી : હોવાથી યૂથી અથવા યૂથિકા, એ નામો તે સમયની દેવજાતિના લોકોની સામાજિક સ્થિતિ બતાવે છે. એ દેવજાતિના મનુષ્યો જૂઠાં જૂઠાં કુટુંબ બનાવવાની સ્થિતિમાં ન હતા, તેથી તેઓ બધા ભોગો સંઘપૂર્વક ભોગવતા હતા. દેવોનાં વર્ણનોમાં ઘણાજ થોડા દેવોનાં લક્ષ થયેલાં અને પુત્રાદિ પરિવાર થયેલા જણાય છે. ઘણેભાગે તેઓ દેવોના મુખીઓજ હતા. જેમકે અગ્નિ, ઇંદ્ર, વિષ્ણુ, મહાદેવ, વગેરે. ગણદેવો આ લોકો કરતાં જૂદી જાતના છે. દેવોના આ બે ભેદ વાચકોએ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ. ગણદેવોનું વર્ણન વાચક નીચેના શ્લોકોમાં જોઈ શકશે:—

આદિત્યવિશ્વવસવસ્તુષિતા માસ્વરાનિલાઃ ।

મહારાજિકસાધ્યાશ્ચ રુદ્રાશ્ચ ગણદેવતાઃ ॥

(અમર ૦ ૧-૧૦)

અર્થાત—“આદિત્ય, વિશ્વ, વસુ, તુષિત, ભાસ્વર, અનિલ, મહારાજિક, સાધ્ય અને રુદ્ર, એ નવ ગણદેવો છે.” જેઓ તેમનાથી જૂદી જાતના છે, તેઓ ગણદેવ નથી—અર્થાત તેઓ ધર્મપત્ની વગેરે જૂઠું રાખીને રહેતા હતા; પરંતુ ગણદેવોની રહેવાની રીત સંઘપૂર્વક હતી. આટલો ભેદ વાચકો જરૂર ખ્યાલમાં રાખે. જ્યાં સ્ત્રીઓ ઉપર પણ સંઘનોજ અધિકાર હોય છે, ત્યાં પોતાની માલિકીનું મકાન વગેરે બનાવવું, એ પણ મુશ્કેલ હોય છે; કેમકે સ્ત્રીનો એકજ પતિ સાથે સંબંધ નક્કી હોય તોજ જૂઠાં જૂઠાં કુટુંબ થવાનો સંભવ છે. જે સ્થિતિમાં સામુદાયિક જીવનજ ગાળવું પડે છે, તે સ્થિતિમાં જૂઠા કુટુંબની કલ્પના કરવી પણ કઠણ હોય છે; અને તેથી આ ગણસંસ્થા કૌટુંબિક સંસ્થાની પહેલાંની છે, એમ માનવું જોઈએ.

(ધ) ગણદેવોના ભેદ

નીચેના શ્લોકોમાં ગણદેવોના અંદર અંદરના ભેદોનું વર્ણન પણ વાચક જોઈ શકશે.

આદિત્યા દ્વાદશ પ્રોક્તા વિશ્વદેવા દશ સ્મૃતાઃ । વસવશ્ચાષ્ટ સંખ્યાતા પદ્વિંશસ્તુષિતા મતાઃ ॥
આમાસ્વરાશ્ચતુઃ પષ્ટિર્વાતાઃ પંચાશદૂનકાઃ । મહારાજિકનામાનો દ્વે શતે વિંશતિસ્તથા ॥
સાધ્યા દ્વાદશ વિખ્યાતા રુદ્રાશ્ચૈકાદશ સ્મૃતાઃ ।

આ શ્લોકોમાં ગણદેવોના આંતરિક ભેદોનું વર્ણન કરેલું છે. ખાર આદિત્ય, દશ વિશ્વદેવ, આઠ વસુ, છવીસ તુષિત, ચોસઠ આભાસ્વર, ઓગણપચાસ અનિલ (મરુત), અસોને વીસ મહારાજિક, ખાર સાધ્ય અને અગિયાર રુદ્ર, એટલા ગણદેવોના પેટા વિભાગ છે.

જેવી રીતે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રોમાં જે હજારો જાતિભેદો થયા છે, તે ઉપજાતિ તરીકે ગણાય છે; તેવાજ પ્રકારના આ ગણદેવોના પેટા ભેદ છે. વાચક અહીં પૂછશે કે, વૈદિક દેવોના આ ભેદ બતાવ્યા છે, માટે તે શબ્દો ઉપરથી દેવજાતિના તિબેટનિવાસી મનુષ્યોનું વર્ણન શી રીતે ઘટાવી શકાય? આ શંકાના જવાબમાં એટલુંજ કહેવાનું કે, દેવજાતિના જે મનુષ્યો પ્રાચીનકાળમાં હિમાલયની ઉત્તરબાજુએ તિબેટમાં રહેતા હતા, તેઓ પોતાનાં વૈદિક નામોજ રાખતા હતા. આ વિષે મનુમહારાજ પણ કહે છે કે:—

सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक्पृथक् ।

वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक्संस्थाश्च निर्ममे ॥

(મનુસ્મૃતિ ૧-૨૧)

અર્થાત—“તેમણે બધાનાં નામ તથા જૂઠાં જૂઠાં કાર્યોનાં નામ પણ વેદમાંનાજ શબ્દો મુજબ પાડ્યાં અને સંસ્થાઓ પણ તે ઉપરથીજ જૂદી જૂદી બનાવી.”

દેવજાતિ પોતાને દેવ માનવી અને પોતાના અધિકારીઓનાં નામ ઇંદ્ર, બૃહસ્પતિ

વગેરે રાખતી; તથા ઐંદ્રી, મારુતી, ગણરાજ વગેરે સંસ્થાઓ બનાવવામાં આવી, તે પણ વૈદિક શબ્દોને અનુસરીનેજ તેમણે કર્યું હતું. મનુષ્યે પણ એજ આશય ઉપરના શ્લોકોમાં વર્ણવ્યો છે. તેનું તાત્પર્ય સમજવાથી પૂર્વોક્ત દેવજાતિની વ્યવસ્થાનો ખરાખર ખ્યાલ આવી શકશે. એ. તેનું તાત્પર્ય એ છે કે, દેવજાતિના રાજ્યાધિકારીઓનાં ઈંદ્ર વગેરે નામો જોઈને ગભરાવાની અસ્તુ. તાત્પર્ય એ છે કે, દેવજાતિના સમાનતા હોવી તદ્દન સ્વાભાવિક છે. આ ગણ-કર્ષણ જરૂર નથી; કેમકે આ રીતે શબ્દોની સમાનતા હોવી તદ્દન સ્વાભાવિક છે. આ ગણ-દેવોમાં મહારાજિક ગણોના બસોવીસ લેદ છે. આ મહારાજિકોજ આગળ જતાં “મહારાષ્ટ્રિક” નામથી આર્યોના ઇતિહાસમાં સુપ્રસિદ્ધ થયા છે, કે જે મહારાષ્ટ્રિકો હાલના “મરાઠા” છે.

મહારાજિક, મહારાષ્ટ્રિક, મહારઠ્ઠા, મરહઠ્ઠા, મરાઠે, મરાઠા, આ રીતે રૂપરૂપાન્તર અર્થઘટ્ટનેજ હાલનો “મરાઠા” શબ્દ થયો છે. તિબેટની દેવજાતિની કેટલીએ જાતો ઉત્તર-ભારતમાં આવી અને ત્યાંથી દક્ષિણભારતમાં ઉતરી આવી, એ વાત પણ ઇતિહાસમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. આ રીતે જાતિઓ અનેક કારણોથી સ્થાનમાં ફેરફાર કરે છે. ઇંગ્લેંડ વગેરે દેશોમાંથી કેટલીએ જાતો અમેરિકામાં ગઈ; અને તેઓ ત્યાં રહ્યા તે વખતે તેમણે ત્યાંનાં પોતાનાં ગામ, ડુંગરા અને તળાવોનાં નામ પોતાના દેશ ઇંગ્લેંડના જેવાંજ રાખ્યાં. જેમકે:—

ઇંગ્લેંડનાં નામ

ચૉર્ક

ઇંગ્લેંડ

સાઉથ વેલ્સ

અમેરિકાનાં નામ

ન્યૂ-ચૉર્ક

ન્યૂ-ઇંગ્લેંડ

ન્યૂ-સાઉથ વેલ્સ

આ પ્રમાણે જેમ યૂરોપવાસીઓએ અમેરિકામાં પોતાનાં કેટલાંય નવાં નામ આપેલાં છે; તેમ કેટલીક જાતિઓ ભારતવર્ષમાંથી ગ્રીસમાં જઈને રહી હતી, તેમણે પણ ગામો અને સ્થળોનાં નામ ભારતવર્ષનાંજ ગામો અને સ્થળોનાં જેવાંજ પાડ્યાં હતાં.

ભારતવર્ષમાં મેરુ, સુમેરુ વગેરે પર્વતોનાં નામ તથા કુરુદેશનું નામ પણ ત્રિવિષ્ટપમાંથી ત્યાં આવી વસેલા લોકોએજ પાડેલાં છે. ઉત્તરકુરુદેશ તિબેટની ઉપર છે અને કુરુદેશ ભારતવર્ષમાં છે. આ નામો દર્શાવી આપે છે કે, એમાં એક સ્થાનનો બીજા સ્થાન સાથેનો સંબંધ, આપણે ઉપર બીજા દેશવાસીઓના વ્યવહારમાં જોયો તેવીજ જાતનો છે; કેમકે મનુષ્યસ્વભાવ ઘણેભાગે સર્વાત્ર સમાનજ હોય છે.

મહારાષ્ટ્રનાં અનેક ગામો અને જાતિવાચક નામો તેમનો દેવાદિ પ્રાચીન જાતિઓ સાથેનો સંબંધ દર્શાવી આપે છે. તેનું વર્ણન આગળ યથાયોગ્ય સ્થાને આવશે. અહીં એટલુંજ બતાવવાનું છે કે, ગણદેવોમાં જેઓ મહારાજિક ગણ હતા, તેઓમાંથી કેટલાય લોકો મહારાષ્ટ્રમાં આવી વસ્યા હતા; અથવા હાલના મરાઠાઓ દેવજાતિના મહારાજિકોજ છે, એમ કહેવું તે પણ અનુચિત નથી—અર્થાત્ ગણદેવોના મહારાજિકોજ હાલના મરાઠાઓરૂપે દેખાય છે. આ વાત સિદ્ધ કરે છે કે, દેવજાતિ મનુષ્યજાતિજ હતી; પરંતુ તે જાતિ પોતાને ‘દેવ’ કહેવડાવતી હતી.

ગણદેવોમાં મરુત છે. મરુત શબ્દની સાથે સંબંધ રાખનારા શબ્દો મર્ત, મર્ય, મર્ત્ય વગેરે છે, તે પણ મનુષ્યવાચકજ છે; તથા વેદભાષ્ય રચતાં શ્રી સાયણાચાર્યજીએ પણ લખ્યું છે કે, આ મરુત પહેલાં મનુષ્ય હતા અને પાછળથી તેઓ દેવ થયા. જુઓ:—

મર્યાસો મારકા મનુષ્યરૂપા વા મરુતઃ । પૂર્વ મનુષ્યાઃ સન્તઃ પશ્ચાત્ સુકૃતવિશેષેણ

હમરા આસન્ ॥

(ઋગ્વેદ સાંયનભાષ્ય ૧૦-૭૭-૨)

અર્થાત્—“મરુત પહેલાં મનુષ્યરૂપેજ હતા, પરંતુ વિશેષ સત્કાર્યો કરવાથી તેઓ દેવ

થયા.” સાયણાચાર્યજીના આ કથનથી સમજાય છે કે, મનુષ્યોમાંથીજ કેટલાકોને મરુત નામના ગણદેવોમાં સમાવવામાં આવ્યા હતા. મરતાંસુધી લડનારા મરુત (મર+ઉત્) કહેવાય છે. અર્થાત્ આ “મરુત” મહાશૂરવીરોનું નામ છે; અને આ જાતિની વિશેષ શૂરવીરતાને લીધેજ દેવજાતિએ તેમને અપનાવ્યા હશે—અર્થાત્ તેઓ પહેલાં ભારતવર્ષના રહેવાસી હોવાથી મનુષ્ય કહેવાતા હતા, પરંતુ પાછળથી ત્રિવિષ્ટપ(તિબેટ)માં દાખલ થવાથી તેમનો સમાવેશ ‘દેવજાતિ’ માં થવા લાગ્યો; અને તેમને દેવોના અધિકાર મળ્યા. દેવત્વ પ્રાપ્ત કરવાથી વિશેષ અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે, એ તો સ્પષ્ટજ છે. હાલમાં પણ આવા ભેદ દેખાઈ આવે છે. જેમકે:—કોઈએક હિંદી મનુષ્યને જે પુત્ર થયા હોય, તેમાંના એકનો જન્મ ભારતવર્ષમાં અને બીજાનો ઇંગ્લેંડમાં થયો હોય તો ઇંગ્લેંડમાં જન્મેલા પુત્રને તે માત્ર ત્યાં જન્મ્યો છે એટલાજ ખાતર કેટલાયે ખાસ અધિકારો અંગ્રેજી સામ્રાજ્યમાં મળે છે. એજ પ્રમાણે આ મનુષ્યજાતિના વીરો દેવોના સૈન્યમાં દાખલ થયા; દેવરાજ ઇંદ્રની ફાજમાં સદાયે રહેવા લાગ્યા; દેવજાતિના કલ્યાણને ખાતર રાક્ષસો વગેરે સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા; દેવસ્થાન—અર્થાત્ તિબેટમાં રહેવા લાગ્યા; અને ત્યાંજ તેમનાં બાળબચ્ચાં પેદા થવા લાગ્યા—અર્થાત્ દેવરાજ સાથે તેમનો હિતસંબંધ દઢ થયો, એટલે તેઓ પણ ‘દેવ’ કહેવાયા.

છેક હાલમાં પણ ભારતવાસીઓને રાષ્ટ્રસંઘ પરિષદમાં દાખલ કરવા યોગ્ય ગણ્યા છે; તેનું કારણ એજ છે કે, યૂરોપના ગત મહાયુદ્ધમાં ભારતવાસીઓ યૂરોપમાં જઈને ત્યાં અંગ્રેજોના પક્ષમાં રહીને લડ્યા હતા. એજ રીતે દેવોના પક્ષમાં રહીને તથા દેવોના શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કરીને ઘણા પ્રાચીનકાળમાં જે ભારતવાસીઓ દેવજાતિમાં દાખલ થયા હતા, તેમનું નામ મરુત છે અને તેઓ ગણદેવ છે—અર્થાત્ તેઓ પણ ત્યાં સંઘપૂર્વક રહેતા હતા.

(૨) ગણસ્ત્રીઓ

ગણદેવોનો પરિવાર અર્થાત્ સ્ત્રી વગેરે સાથે રહેવું, સંતાન વગેરે ઉત્પન્ન કરવાં, એ બધું કુટુંબની રીતે ન હતું—અર્થાત્ જે રીતે આપણા હાલના વ્યવહારોમાં એક માણસ પોતાના સ્વતંત્ર ઘરમાં રહે છે; પોતાની સ્વતંત્ર સ્ત્રી સાથે રહે છે; અને પોતાનાં સંતાન સ્વસ્ત્રીમાંજ ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ ન હતું. તાત્પર્ય કે, માણસો પોતાનું જૂઠું કુટુંબ છે એમ માનીને તેમનું ભણું કરવાનો બોલે પોતાને માથે લઈને સઘળા વ્યવહારો કરે છે; તે પ્રમાણે તે ગણદેવોમાં ન હતું. ગણસંસ્થા પ્રમાણે રહેવાનું તાત્પર્ય એજ છે કે:—

(૧) તેમને પોતાનું ઘર હોતું નથી.

(૨) પોતાની અલગ સ્ત્રી હોતી નથી.

(૩) જૂઠાં સંતાનો નથી હોતાં, કે જેથી તેમનો વંશ વધે.

(૪) તેઓ અભિમાન લઈ શકે તેવી કોઈ ખાનદાની મિલકત તેમાંના કોઈપાસે હોતી નથી.

(૫) તે બધાઓનો અધિકાર એકસરખો હોય છે. કોઈનો પણ ઉંચો કે નીચો દરજ્જો હોતો નથી.

(૬) તેમનું ભોજન, રહેવું—સહેવું, વગેરે એકઠું અને બધાનું સૈયાદંજ હોય છે.

(૭) જે કંઈ માલમિલકત હોય તે ઉપર બધાનો સરખોજ અધિકાર હોય છે.

(૮) જે કોઈ કાર્ય કરવું હોય તે પણ તેઓ બધા એકત્ર થઈને કરે છે—અર્થાત્ સંપૂર્ણ રીતે સંઘજીવન(સોશિયલ ઓર્ગેનિઝેશન)ગાળવાની પ્રથા એ દેવગણોમાં હતી.

આપણા હાલના જીવનવ્યવહારમાં અને તેમના જીવનવ્યવહારમાં આટલો ભેદ છે; તેવાત વાચકોએ સૌથી પ્રથમ બરાબર યાદ રાખવી જોઈએ. આપણું હાલનું જીવન

એ “કૌટુંબિક” (ફેમીલી લાઇફ) જીવન છે; અને તેમનું “સંઘ” (કોમ્યુનલ લાઇફ) જીવન હતું. તેમના રીતરિવાજ વગેરે વાચકોના ખ્યાલમાં ખરાબર નહિ આવે, તો તેમના ઇતિહાસની કેટલીયે વાતો સમજવી મુશ્કેલ પડશે; માટે દેવજાતિની રહેણીકરણી તથા ગણ-દેવોની રહેણીકરણી ખરાબર સમજી લેવી અત્યંત જરૂરની છે. ગણદેવોના સંઘમય જીવનનો વિચાર કરવામાં તેમની ગણસૂત્રોનો પણ વિચાર કરવો આવશ્યક છે; કેમકે તેથીજ તેમના સ્ત્રીસંઘનું ઠીકઠીક જ્ઞાન થશે. જો કે થોડાક માણસો જન્મપર્યંત બ્રહ્મચારી પણ રહેતા હશે; પરંતુ સમાજના સઘળા લોકો પૂર્ણ બ્રહ્મચર્ય પાળી શકતા નહિ હોવાથી સમાજની સુવ્યવસ્થાનેજ ખાતર પુરુષોની સાથે સ્ત્રીઓની યોજના કરવામાં આવે છે.

(છ) લક્ષ્મી પાંચ પદ્ધતિઓ

આ સ્ત્રીઓની યોજના અનેક પ્રકારે કરવામાં આવે છે. જેમકે:—

(૧) ગણસૂત્રપદ્ધતિ, (૨) સહોદરસ્ત્રીપદ્ધતિ, (૩) નિયોગપદ્ધતિ, (૪) અસ્થિરલક્ષ-પદ્ધતિ અને (૫) સ્થિરલક્ષપદ્ધતિ.

હાલ આપણા ભારતવાસીઓમાં અર્થાત્ હિંદુઓની ઉચ્ચ જાતિઓમાં “સ્થિરલક્ષ-પદ્ધતિ” પ્રચલિત છે. એ “સ્થિર લક્ષપદ્ધતિ”માં એક વાર લક્ષ કર્યા પછી તે જન્મપર્યંત સ્થિર રહે છે—અર્થાત્ જેમાંથી એકનું મૃત્યુ થતાંસુધી તે લક્ષબંધન રહે છે; અને તેમાં કોઈ પણ કારણથી કોઈ પણ પ્રકારની શિથિલતા કરી શકાતી નથી.

“અસ્થિર-લક્ષપદ્ધતિ” યૂરોપ, અમેરિકા વગેરે દેશોમાં તથા મુસલમાન રાજ્યોમાં પ્રચલિત છે.

આ પદ્ધતિની વિશેષતા એ છે કે, પતિપત્નીનો સંબંધ કોઈ વખત તૂટી પણ જાય છે. રાજ્યાધિકારીઓ સમક્ષ જઈને ‘અમે અમારાં લક્ષબંધન તોડવા ઇચ્છીએ છીએ’ એમ કહેવાથી તે વિવાહિત સ્ત્રીપુરુષ ફારગતી લઈ શકે છે; પરંતુ ઉપરની “સ્થિર લક્ષ સંસ્થા” માં તેવી છૂટ નથી. સનાતન વૈદિક ધર્મની વિશેષતા આ સ્થિર લક્ષપદ્ધતિમાંજ છે. અસ્થિર લક્ષપદ્ધતિ અને સ્થિર લક્ષપદ્ધતિમાં પરસ્પર ભેદ એટલોજ છે.

ત્રીજી “નિયોગ પદ્ધતિ” છે. એમાં અમુકજ સમયને માટે લક્ષસંબંધ થાય છે. આ સમય ઘણે ભાગે બે-ત્રણ વરસનો હશે; કેમકે સંતાન ઉત્પન્ન થતાં સુધીનીજ તેની હદ હોય છે. જો સંતાન પહેલા વર્ષમાંજ થયું તો તેટલોજ સમય અથવા તેથી વધારે વખત સુધી આ લક્ષસંબંધ રહી શકે છે; અને નક્કી કરેલો સમય પૂરો થતાં તે સંબંધ આપોઆપ તૂટી જાય છે. આ પદ્ધતિ પ્રાચીનકાળના આર્યોમાં હતી, પરંતુ હાલમાં તે કોઈ પણ દેશમાં ચાલુ નથી. પ્રાચીનકાળમાં પણ તેનો ઉપયોગ તો આપત્કાળેજ કરવામાં આવતો હતો. સાર્વાત્રિક ન હતો.

ત્યારબાદ “સહોદર પદ્ધતિ” જોવા જેવી છે. સગા ભાઈ—એટલે કે એકજ માતાથી ઉત્પન્ન થયેલા ભાઈઓ સહોદર કહેવાય છે; અને એક પિતાથી જુદી જુદી માતાને પેટ ઉત્પન્ન થયેલા ભાઈઓ સર્વીય ભાઈ (ઓરમાન ભાઈ) કહેવાય છે. આ સહોદર પદ્ધતિમાં આ બધા ભાઈઓનું ‘સૈયાઈ’ લક્ષ એક સ્ત્રી સાથે થાય છે. જેમકે, પાંચ પાંડવો દ્રૌપદીને પરણ્યા હતા. આ જાતનાં લગ્નો હાલમાં પણ હિમાલયની કેટલીક પહાડી જાતિઓમાં પ્રચલિત છે. પાંડવોના સમયમાં પણ હિમાલયની પહાડી જાતિઓમાંજ એ રિવાજ પ્રચલિત હતો અને ભારતવર્ષમાં તે કદી પણ ચાલુ થયો ન હતો. પાંડવોનો જન્મ હિમાલયના ડુંગરાઓમાં થયો હતો અને તેમની બાલ્યાવસ્થા પણ ત્યાંજ વીતી હતી, તેથીજ પાંડવોને પણ એવું ભેગું

લક્ષ કરવાની બુદ્ધિ સૂઝી; નહિ તો “સ્થિરલક્ષ” કરનારા આર્યોમાં આ પ્રમાણે “સહોદરસ્ત્રી-પદ્ધતિ”નું લક્ષ થવું અસંભવિતજ હતું.

પાંડવોના આ “સહોદર સ્ત્રીપદ્ધતિ”ના લક્ષથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે, પાંડવો અને કૌરવો નજીકના ‘સાપત્ન’ ભાઈ ન હતા. તેમનામાં કોઈપણ પ્રકારનો ભાઈનો સંબંધ હશે તો તે બહુજ દૂરનો હશે. મહાભારતમાં તેઓને પિતરાઈ ભાઈ લખ્યા છે, છતાં પણ તે યુક્તિ-પુરઃસર લાગતું નથી; કેમકે ભારતીય આર્યોમાં આ જાતનાં એકત્ર લગ્ન કરવાની પદ્ધતિ પ્રાચીનકાળમાં ન હતી, તેમ પાછળથી પણ તે ચાલુ થઈ ન હતી. ભારતીય આર્યોમાં તો માત્ર પાંડવોનાંજ આ એકત્ર લક્ષ થયાં છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, તેઓ કોઈ જૂદા પ્રાંતની જૂદી જાતિના, ખાસ કરીને હિમાલયની કોઈ પહાડી જાતિના હતા. આ વિષે વધારે વિચાર અમે આગળ લગ્નપ્રકરણમાં વિશેષ પ્રકારે કરીશું. અત્રે તેનું માત્ર દિગ્દર્શનજ કયું છે. અસ્તુ. આ રીતે અનેક ભાઈઓ વચ્ચે એક સ્ત્રી કરવાનો રિવાજ હિમાલયમાં હાલ પણ પ્રચલિત છે.

એ પછી “ગણુસ્ત્રી પદ્ધતિ” નો વિચાર કરીએ. આ ગણુના બધા પુરુષોમાટે કેટલીક સ્ત્રીઓ રાખેલી હોય છે. માની લઈએ કે, મરુદ્ગણુ અથવા મહારાજિક ગણુની પુરુષસંખ્યા પાંચસો કે હજાર છે; તો તે બધા પુરુષોમાટે બસો-ત્રણસો કે જરૂર પ્રમાણે ઓછીવત્તી સ્ત્રીઓ પણ રાખતા હતાં. તેમનાં નામ ‘ગણુસ્ત્રી’ છે. ગણુની આ સ્ત્રીઓ-અર્થાત્ ગણુના બધા પુરુષોમાટે રાખેલી જે સ્ત્રીઓ તેમનાંજ નામ ‘ગણિકા’, ‘વારસ્ત્રી’ છે. ગણિકા ગણુની સ્ત્રીને કહે છે, અને તેને ‘વારસ્ત્રી’ પણ કહે છે; કેમકે ‘વાર’ શબ્દનો અર્થ પણ ‘ગણુ’-‘સમૂહ’ વગેરે થાય છે, કે જે શબ્દો “સમુદાયની સ્ત્રી” એજ ભાવ પ્રદર્શિત કરે છે.

‘વાર’ શબ્દનો અર્થ ‘દિન’ અથવા ‘દિવસ’ પણ થાય છે. આ અર્થ લેતાં એવો અર્થ પણ નીકળશે કે, આ સ્ત્રી અમુક ગણુત્રીનાજ દિવસોમાટે-અર્થાત્ ગણુના પ્રત્યેક પુરુષમાટે મુકરર કયું હશે કે, અમુક સ્ત્રી તેની સાથે અમુક દિવસમાટે રહેશે, અને તે પછી બીજા પાસે રહેશે. જેમ દ્રૌપદી બે માસ બાર દિવસ સુધી એક એક પતિની કમપૂર્વક સેવા કરતી હતી તે પ્રમાણે; પરંતુ દ્રૌપદી ગણુસ્ત્રી ન હતી, પણ એક કુટુંબમાં જન્મેલા બધા ભાઈઓની સ્ત્રી હતી. માત્ર દિવસોની ગણુત્રીને ખાતરજ અત્રે તેનું દષ્ટાંત આપ્યું છે-અર્થાત્ ગણિકા, વારસ્ત્રી, વારયોષિતા, ગણુસ્ત્રી, વગેરે શબ્દ દેવોની ગણુસંસ્થાની રહેણીકરણી વગેરે દર્શાવી આપે છે.

હાલમાં ‘ગણિકા’ વગેરે શબ્દો વ્યભિચારિણી સ્ત્રીના અર્થમાં વપરાય છે; પરંતુ ગણુસ્ત્રીઓની સંસ્થા જ્યારે દેવોના રાજ્યમાં પ્રચલિત હતી, ત્યારે તેમાં વ્યભિચારની કલ્પના પણ ન હતી.

ઋતુસમયે મહીનામાં મુકરર તિથિઓમાંજ સ્ત્રીસંબંધ કરવો; જે સ્ત્રીના દિવસો બીજા કોઈ ગણુ સાથે મુકરર થયા હોય તે સાથે સંબંધ ન કરવો; વગેરે તેમના એવા નિયમો હતા કે જેથી તેમનામાં વ્યભિચારી ભાવો ઉત્પન્ન થતા ન હતા. પરંતુ હાલની ગણિકાઓનો વ્યવહાર તેમના કરતાં બહુ જૂદાજ પ્રકારનો હોવાથી હાલની ગણિકાઓ વ્યભિચારિણી છે, અને તે સમયની ગણુસ્ત્રીઓ વ્યભિચારિણી ન હતી. તે સિવાય કુટુંબ-સંસ્થાનો પ્રચાર થયા પછી-અર્થાત્ સ્થિરલક્ષ પદ્ધતિ ચાલુ થયા પછી વ્યભિચારની જે કલ્પના કુટુંબવાળા લોકોમાં હોય છે; તે વ્યભિચારનીજ કલ્પના બરાબર તેજ ભાવમાં ગણુસ્ત્રીવ્યવહાર, સહોદર સ્ત્રીવ્યવહાર, નિયોગવ્યવહાર અને અસ્થિર લક્ષ કરનારા સમાજોમાં ઉત્પન્ન થતી નહિ. જુઓ, આપણામાં તો એવાજ ભાવો હોય છે કે કોઈ પારકી સ્ત્રી આપણાથી મોટી હોય તો માતા, બરાબર હોય તો બહેન અને નાની હોય તો પુત્રીસમાન ગણવી. આ ભાવ આપણામાં

બહુ ઉંચો અને પવિત્ર મનાય છે; પરંતુ યૂરોપમાં તો એવા ઉચ્ચભાવોની સૌ લોકો મશ્કરીજ બહુ ઉંચો અને પવિત્ર મનાય છે; પરંતુ યૂરોપમાં તો એવા ઉચ્ચભાવોની સૌ લોકો મશ્કરીજ કરે છે અને કહે છે કે, આ વિચાર કેવા મલીન છે ! યૂરોપના એ લોકો આ ઉચ્ચ ભાવને એટલો હાસ્યાસ્પદ એટલાજ માટે માને છે કે, તેમને ત્યાં ગાંધર્વલક્ષ પદ્ધતિ અને અસ્થિરલગ્ન પદ્ધતિ ચાલુ છે. આથી તેઓ માને છે કે, પોતાનો પ્રેમસંબંધ અનેક સ્ત્રી સાથે હોઈ શકે. જેઓ પ્રત્યેક સ્ત્રી સાથે પોતાના પ્રેમસંબંધને શક્ય માનતા હોય, તેમને ઉપરના આર્થ વિચારો ક્યાંથીજ ઉચ્ચ લાગે ? પરંતુ ભારતવર્ષમાં તો સ્થિરલગ્ન પદ્ધતિ ઉચ્ચ વર્ણોમાં પ્રચલિત પણ થઈ ચૂકેલી હોઈને ભારતવાસીઓનાં લગ્ન મૃત્યુપર્યંત તૂટી શકતાંજ નથી. એકવાર લગ્ન કર્યા પછી બીજી સ્ત્રીની સાથે તેનો સંબંધજ થવો મુશ્કેલ હોય છે; અને આવી દૃઢ ભાવનાવાળા ઉચ્ચ લોકોમાંજ પોતાની સ્ત્રીસિવાયની બીજી સ્ત્રીઓ માટે લોગેચ્છાવિનાના ઉપલા ઉચ્ચ ભાવો જગત રહી શકે તેમ છે.

આ વાત અત્રે વિસ્તારપૂર્વક દર્શાવવાની જરૂર એટલાજ માટે છે કે, વાચકોના મનમાં નક્કી થઈ જાય કે, વ્યભિચાર ઉપર ઘૃણાની કટપના કૌટુંબિક લગ્નપદ્ધતિ શરૂ થયા પછીજ ઉત્પન્ન થવી સ્વાભાવિક છે, તે પહેલાં નહિ. ગણુસ્ત્રીપદ્ધતિ જે વળતે પ્રચલિત હશે, તે વળતે એક સ્ત્રી સાથે કેટલાક દિવસ સંબંધ થયા પછી બીજી સ્ત્રી સાથે પણ સંબંધ થવાનોજ હોય છે. એટલે જીવનપર્યંત એક સ્ત્રીથી સંતુષ્ટ રહેવાની ઉચ્ચ કટપના તેઓમાં પેદા થવીજ અસંભવિત છે, તેથી વ્યભિચારવિષે જે ઘૃણા જેટલી હૃદયુધી હાલ આપણામાં છે; તે ગણુસ્ત્રીપદ્ધતિના દિવસોમાં દેવજાતિના લોકોમાં તે વળતે ઉત્પન્ન થવી અસંભવિતજ હતી.

હવે અહીં કહેવાનું એ છે કે, આ ગણુદેવોની ગણુસ્ત્રીની પ્રથા તે ગણુદેવોની સાથેજ ભારતવર્ષમાં પ્રચલિત થઈ અને હાલની ગણિકાઓના વિકૃત સ્વરૂપમાં ફેરવાઈ ગઈ. અમે આ પહેલાં બતાવ્યુંજ છે કે, “મહારાજિક” નામના ગણુદેવ મધ્યભારતમાં આવી વસ્યા અને હાલમાં તેમના દેશનું નામ મહારાષ્ટ્ર અથવા મરાઠાદેશ કહેવાય છે. એજ રીતે બીજા બીજા ગણુદેવો બીજા બીજા દેશોમાં વસ્યા હતા તથા તેમની સાથે તેમની ગણુસ્ત્રીઓ પણ ત્યાં આવી હતી. તાત્પર્ય એ છે કે, ભારતવર્ષની હાલની ગણિકાઓની પ્રથા એ પ્રાચીન ગણુદેવોની પ્રથા છે. આથી માત્ર ગણુદેવજ મનુષ્ય હતા એમ નહિ, પણ સમસ્ત દેવજાતિ પણ મનુષ્યરૂપેજ હતી, એમ પણ સિદ્ધ થાય છે.

આટલા વિચાર ઉપરથી સિદ્ધ થયું કે, ગણુદેવ મનુષ્યોજ હતા તથા દેવજાતિ પણ મનુષ્યજાતિજ હતી, અને માત્ર તે જાતિનું નામજ ‘દેવ’ હતું. હવે એ ગણુદેવોમાંની અપ્સરાઓવિષે વિચાર કરીશું.

(જ) અપ્સરાઓ

ઉપર દેવયોનિઓની ગણુત્રીમાં “અપ્સરસ” શબ્દ આવ્યો છે, તેજ અપ્સરાઓ છે. દેવયોનિ, એ મિશ્રજાતિની સંતતિ હોવાવિષે પહેલાં લખાઈ ચૂક્યું છે. દેવયોનિ જાતિઓ, એ દેવજાતિના પુરુષ અને બીજી જાતિની સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થઈ હતી. અપ્સરાઓ પણ એમાંનીજ એક છે. દેવજાતિના પુરુષોનો સંબંધ કોઈ સુંદર સ્ત્રીઓ સાથે થવાથી આ સુંદરીઓની ઉત્પત્તિ થઈ. આ જાતિમાં જે પુરુષ જન્મ્યા હશે તેઓનાં નામ વિદ્યાધર વગેરે અનેક છે; અને જે સ્ત્રીઓ હતી તેમનું નામ અપ્સરા હતું. આ અપ્સરાઓ ગણુદેવોના વિલાસને ખાતર તથા બીજા બીજા દેવોના વિલાસને માટે રાખેલી હતી; તથા નાચવું, ગાવું વગેરે કામ તેમને સોંપેલું હતું. ઇંદ્રાદિ દેવોના દરબારોમાં અપ્સરાઓના નાચ થતા હતા. આ નાચનાં વર્ણન પુરાણો અને ઇતિહાસોમાં પણ પુષ્કળ છે. ઇંદ્રની સભામાં પુરુરવારાજ ગયા હતા; તેમના

સન્માનમાટે ત્યાં ઉર્વશીનો નાચ થયો હતો. એજ રીતે વિશ્વામિત્ર પણ કોઈ અપ્સરાની પાછળ ઇંદ્રસભા સુધી જઈ પહોંચ્યા હતા. અર્જુન શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યા શીખવા માટે ઇંદ્ર પાસે જઈને કેટલાંયે વર્ષ રહ્યો હતો, તે વખતે ઉર્વશી તે વીર અર્જુન ઉપર મોહિત થઈ હતી; પરંતુ અર્જુને પૂર્ણ બ્રહ્મચર્ય પાળવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો તેથી ઉર્વશીની ઇચ્છા સફળ થઈ નહિ, વગેરે અનેક કથાઓ મહાભારત આદિ ગ્રંથોમાં છે. એ ઉપરથી સમજાય છે કે, આ સુંદર અપ્સરાઓ સ્વર્ગની કામિનીઓ હતી અને તેમનો ભોગસંબંધ દેવો અને માનવો સાથે સરખા જેવોજ હતો.

એ વાત પ્રખ્યાત છે કે, દેવરાષ્ટ્રમાં-સ્વર્ગમાં-અર્થાત્ તિબેટમાં-જ્યારે સત્કર્મ કરનારા મનુષ્યો જઈ વસતા હતા, ત્યારે ત્યાં તેમને મનગમતી અપ્સરાઓ મળતી હતી. અમે આગળ ઉપર ખતાવીશું કે, યજ્ઞથી સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થવાની મૂળ કલ્પના કેવી છે અને શી રીતે તે યજ્ઞ કરનાર મનુષ્યોને સ્વર્ગમાં સ્થાન મળતું હતું. વાચક જ્યારે તે વર્ણન વાંચશે, ત્યારે તેને તે વખતની વાસ્તવિક સ્થિતિની કલ્પના ખરાબર આવી જશે; પરંતુ અહીં તો અપ્સરાઓની પ્રાપ્તિની કલ્પનાનેજ જોવી છે.

અમુક ખાસ કાર્યો કરવાથી ભારતવર્ષનાં મનુષ્યો તિબેટમાં રહેવાલાયક ગણાતાં હતાં-અર્થાત્ તેમને સ્વર્ગીય નાગરિકતાના અધિકાર (રાઈટ્સ ઓફ સિટીઝનશીપ) મળતા હતા; અને તે અધિકારોમાં સ્વર્ગીય અપ્સરાઓ સાથે સંબંધ કરવો, એ પણ એક અધિકાર હતો!!!

આથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે, દેવોના રાજ્યમાં સ્ત્રીવિષયક સ્વતંત્રતા વધારે હતી. વારસીઓ સાથે સંબંધ નહિ રાખનારા પુરુષો ભારતવર્ષમાં પવિત્ર ગણાતા હતા અને હાલમાં પણ શુદ્ધ ગણાય છે; પરંતુ દેવોના દેશમાં ગણિકાઓ સાથે અર્થાત્ અપ્સરાઓ સાથે સંબંધ રાખવો, એ પ્રતિષ્ઠાનું અને વિશેષ સભ્યતાનું ચિહ્ન ગણાતું હતું!! અપ્સરાઓ સાથે સંબંધ નહિ રાખનારો એક પણ દેવ ન હતો! એટલુંજ નહિ પણ જે ભારતવાસીઓ દેવત્વના અધિકાર મેળવી દેવોના દેશમાં રહેતા હતા, તેઓને પણ દેવોની સભ્યતાનુસાર અપ્સરાઓ સાથે વિહાર કરવો પડતો અને દેવોની સભામાં થતા અપ્સરાઓના નાચ વખતે ત્યાં હાજર રહેવું પડતું હતું! આ વિષે દેવસભાઓનાં વર્ણન મહાભારતમાં જુઓ. જે રીતે યૂરોપમાં દારૂ નહિ પીનારાઓને પણ હોટલોમાં દારૂની કિંમત ભોજનની સાથે આપવીજ પડે છે, તેમ દેવોના દેશના પ્રતિષ્ઠિત રહેવાસીઓએ અપ્સરાઓ સાથે સંબંધ રાખવોજ પડતો હતો. કેટલાક લોકો ભારતવર્ષમાં યજ્ઞ એટલાજ માટે કરતા હતા કે પોતાને દેવોના દેશમાં રહેવાનું મળે અને સ્વર્ગની અપ્સરાઓ સાથે સંબંધ કરવાનું મળે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, દેવોની સભ્યતામાં અપ્સરા વગેરેના સંબંધ તરફ હલકી દૃષ્ટિએ જોવાતું ન હતું.

(૪) રાજકારણમાં સ્ત્રીઓ

ભારતવર્ષના કેટલાય સમ્રાટો સ્વર્ગનું રાજ્ય મેળવવાનો-અર્થાત્ ઇંદ્રપદ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા, ત્યારે તેમના ઉપર ઇંદ્ર આ અપ્સરાઓનો પ્રયોગ અજમાવતો હતો; એટલે કે આ સુંદર અપ્સરાઓને ભારતવર્ષના રાજાઓને ત્યાં ભેટરૂપે મોકલતો હતો. એ સ્વર્ગીય કન્યાઓ અહીં ભારતીય રાજાઓ પાસે આવતી હતી અને તેમને મોહિત કરીને દેવરાજ્ય ઉપર ચઢાઈ કરવાના વિચારો ભૂલાવી દેતી હતી. આ રીતે વિશ્વામિત્ર વગેરે ભારતવર્ષના સમ્રાટો ઉપર સ્વર્ગકન્યાઓનો પ્રયોગ કર્યો હતો; તે કથાઓ સૌ કોઈ જાણે છે અને ઇતિહાસો તથા પુરાણોમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. સ્વર્ગની સ્ત્રીઓનું ભારતવર્ષમાં આવવું;

ભારતવર્ષના રાજાઓ સાથે રહેવું; સ્વર્ગરાજ્યના હિતને ખાતર પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરવું; અને આ પ્રમાણે આત્મસમર્પણના કાર્યમાં ભારતીય રાજાઓથી સંતાન ઉત્પન્ન કરવાં, વગેરે બાબતો સિદ્ધ કરે છે કે, જેનું નામ સ્વર્ગલોક છે તે હાલનો તિબેટજ છે; અને ત્યાંના દેવ તે માનવોનીજ 'દેવ' નામ ધારણ કરનારી જાતિ હતી તથા તેમની અપ્સરાઓ વગેરે પણ મનુષ્યોના જેવીજ રૂપાળી સ્ત્રીઓ હતી.

જેવી અપ્સરાઓ સુંદર હતી તેવીજ સુંદર ભારતવર્ષની સ્ત્રીઓ તે સમયે ન હતી, એમ માનવાનું કંઈ કારણ નથી. કેમકે જે રીતે દેવરાજ્યની અપ્સરાઓના રૂપ ઉપર ભારતવાસીઓ મુગ્ધ થતા હતા; તેવીજ રીતે ત્રિવિષ્ટપના દેવો પણ ભારતીય આર્યસ્ત્રીઓના રૂપ ઉપર મુગ્ધ થતા હતા. ઇંદ્ર પોતેજ ગૌતમની સ્ત્રી અહલ્યા ઉપર મોહિત થયો હતો; અશ્વિનીકુમાર ત્ર્યંબકપિની સ્ત્રીને જોઈને મોહિત થયા હતા; અને દમયંતીનું રૂપ જોઈને મોહિત થયેલા ઇંદ્રાદિ દેવો પણ દમયંતીના સ્વયંવરમાં આવ્યા હતા તથા દમયંતી નળરાજ સાથે લગ્ન ન કરે એવો પ્રયત્ન કરતા હતા. આ બધી માનવચેષ્ટાઓ જોઈને પ્રત્યેક વાંચનારના મનમાં એટલું તો નક્કીજ થાય તેમ છે કે, તિબેટમાં પ્રાચીનકાળમાં જે માનવજાતિ રહેતી હતી, તેનુંજ નામ 'દેવજાતિ' હતું; પરંતુ તેઓ મનુષ્યજાત હતા. જે આ સત્ય વાત સૌના મનમાં એતિહાસિકરૂપે બરાબર ઠસી જાય તો તેમના મનમાંથી દેવોવિષેનો મોહ તો સૌથી પહેલોજ નીકળી જશે. જે અનેક દેવતાઓની કથાઓ છે, તે માત્ર નામોની સમાનતાને લીધેજ જગતની રચના કરનારા દેવોની કથાઓતરીકે ગણાય છે; અને તેથીજ દેવજાતિના મનુષ્યોનાં પાપ જગતની રચના કરનારા દેવોને માથે મઠી દેવામાં આવે છે; પરંતુ દેવજાતિના મનુષ્યોમાં તથા જગતની રચના કરનારા દેવોમાં ખરૂં જોતાં માત્ર નામોની સમાનતાસિવાય બીજી કંઈ પણ સમાનતા નથી. જે આટલી સીધી વાત પણ વાચક સમજી લેશે, તો પૌરાણિક કથાઓના સંબંધમાં કેટલાયે ભ્રમો તેમના મનમાંથી દૂર થઈ જશે.

“ઇંદ્ર” શબ્દના અર્થ પરમાત્મા, જીવાત્મા, મન, જગતની રચના કરનાર દેવોનો અધિપતિ, તિબેટનિવાસી દેવજાતિનો સમ્રાટ, કોઈ પણ જાતિનો મુખી વગેરે થાય છે. આજ રીતે બીજા પણ કેટલાય દેવવાચક શબ્દોના અર્થ થાય છે; પરંતુ માત્ર તેટલાજ ઉપરથી ભ્રમમાં નહિ પડતાં કોઈ પણ કથામાં દેવવાચક શબ્દ આવે તો ત્યાં જોવું જોઈએ કે, કથા પ્રસંગ કોનો અને કયા પ્રકારનો સંબંધ દર્શાવી રહ્યો છે. આમ વિચારી જોવાથીજ સઘળી બાબતો બરાબર ખુલી જશે; અને દેવજાતિના માનવોનાં પાપ જગતની રચના કરનાર દેવોને માથે કદી નહિ ચઢાવી શકાય.

પુરાણ અને ઇતિહાસના લેખકોએ આખ્યાયિકાઓ લખતી વખતે વિભાગપૂર્વક આખ્યાયિકાઓ લખી નથી; તેથી એક નામની બધી કથાઓ એકઠી દેખાઈ આવે છે. આ વિષે ફરીથી જુઓ:—

શિવ એટલે કલ્યાણરૂપ હોવાથી પરબ્રહ્મનું નામ

” ” ” ” પરમેશ્વર ” ”

” ” ” ” જીવાત્માનું ” ”

” ” ” ” શિવસંકલ્પ મનનું ” ”

” ” માનસરોવર તથા કૈલાસના તિબેટના ભાગનો રાજ, કે જે ‘ભૂત’ નામક માનવજાતિ ઉપર રાજ્ય કરતો હતો.

” ” શિવાજી છત્રપતિ (મહારાષ્ટ્રીય રાજ્યના સંસ્થાપક)

આ બધાં સમાન નામ હોવા છતાં પણ એક અર્થનાં વાચક નથી; અને તેથી તે બધાની કથાઓ સેજલેજ કરી નહિ નાખવી જોઈએ. શિવાજી મહારાજ તદ્દન અર્વાચીન રાજા હોવાથી પુરાણોથી જૂદાજ છે; છતાં તેમની હકીકતોમાં પણ “શિવ” નામના કેટલા રાજા અને માનવોની કથાઓ સેજલેજ થયેલી છે, તે પણ એક જોવા જેવીજ વાત છે. અસ્તુ. અત્રે આ ઉપરથી એટલુંજ બતાવવાનું છે કે, તિબેટની દેવનામધારી માનવજાતિની કેટલીયે કથાઓ ઐતિહાસિક હોવાથી પુરાણો અને ઇતિહાસમાં ભળી ગઈ છે. એ બધી વાતો સિદ્ધ કરે છે કે, તિબેટનિવાસી માનવજાતિનું નાશ “દેવ” હતું; પરંતુ તેઓ મનુષ્યજ હતા, અને તેજ કારણથી ભારતીય આર્યોનો સ્વર્ગીય દેવજાતિની સ્ત્રીઓ સાથે શરીરસંબંધ થતો હતો તથા સ્વર્ગના દેવો ભારતીય આર્યસ્ત્રીઓ સાથે પણ સંબંધ કરતા હતા.

તિબેટ શીતપ્રદાન દેશ હોવાથી, અને તેમાં પણ હિમાલયના ડુંગરાઓ વિશેષ શીત-પ્રદાન હોવાને લીધે ત્યાંનાં સ્ત્રીપુરુષો ગૌરવવર્ણનાં તથા સુંદર હતાં, અને હાલમાં પણ એવાંજ છે. તિબેટના લોકો હિમાલયના ડુંગરાઓમાં રહેનારાઓના જેટલા ગૌરવર્ણના નથી, અને તેથીજ હિમાલયના ડુંગરાઓમાં સંકીર્ણ જાતિમાં ઉત્પન્ન થયેલી અગ્નિસરાઓ તિબેટના દેવજાતિના વીરોને તથા ભારતીય વીરોને મોહ પમાડે તેવી સુંદર હતી. આજ કારણથી તેઓ સ્વર્ગની ઇંદ્રસભામાં તથા ભારતીય રાજાઓનાં અંતઃપુરમાં દાખલ થઈ શકી હતી.

(૮) અસુર સ્ત્રીઓ

જેમ દેવાંગનાઓ તથા ભારતીય આર્યસ્ત્રીઓ પણ સૌંદર્યમાં એકબીજાથી ઉતરે તેમ ન હતી; તેમ અસુર સ્ત્રીઓ તથા રાક્ષસ સ્ત્રીઓ પણ સૌંદર્યમાં ઓછી ન હતી. હાલના ચિત્રકારો અસુરોના ચહેરા કઠંગા બનાવે છે, છતાં પણ ઐતિહાસિક કથાઓ જોવાથી માલમ પડે છે કે, અસુર સ્ત્રીઓ પણ ઘણી સુંદર હતી. પાંડવોના ઘરમાં કુંતીપુત્ર ભીમસેન-નું લગ્ન હિડંગા રાક્ષસી સાથે થયું હતું. મહાભારતમાં જોવાથી જણાય છે કે, આ લગ્નમાં કુંતી, ધર્મરાજ, અર્જુન વગેરેની પૂર્ણ સંમતિ હતી. જો હિડંગા રાક્ષસીનો ચહેરો કદ્રૂપો અને કઠંગો હોત, તો એમાં કુંતીની સંમતિ મળવી અસંભવિતજ હતી; કેમકે ભીમ ઉત્તમ ગૌરવર્ણનો અને સુંદર હતો. પોતાના સુંદર અને ગોરા પુત્રનું લગ્ન કદ્રૂપી, કાળી અને વિજાતિની સ્ત્રી સાથે કરવાની સંમતિ કોઈપણ માતા આપેજ નહિ. આથી સિદ્ધ વાત છે કે, હિડંગા સુંદર હતી. વાસ્તવમાં “અસુર” જાતિ હાલના પારસીઓના જેવીજ ગૌરવર્ણ અને રૂપ વગેરે ગુણોવાળી હતી. પારસીઓ “અસુરોપાસક” છે. બધી અસુરોપાસક જાતિઓ પારસીઓના જેવીજ હતી. અસુરોપાસક લોકો અસુર નામથીજ પ્રસિદ્ધ હતા. હાલના “એસિરિયા” દેશની આસપાસની જાતો પણ અસુર નામવાળી હતી.

બાણાસુરની કન્યાનું લગ્ન યાદવોને ઘેર થયું હતું, વગેરે બધી કથાઓ જોવાથી અને વિચારવાથી સમજાય છે કે, અસુરજાતિનાં સ્ત્રીપુરુષ આર્યોના જેવાંજ સુંદર અને મનુષ્યના જેવાંજ દેહધારી હતાં, તોપણ દેવોના સંબંધમાં તો શંકાજ શી હોઈ શકે? અર્થાત આ દષ્ટિએ પણ વિચાર કરવાથી માલમ પડે છે કે, અસુર, સુર વગેરે આપણા જેવા માનવીઓજ હતા અને તેમને પરસ્પર શરીરસંબંધ પણ થતા હતા.

(૯) ત્રણ જાતિઓ

મહાભારતકાળમાં અર્થાત કૌરવપાંડવોના સમયમાં આ ભૂમંડળ ઉપર ત્રણ જાતિઓ હતી. ભારતવર્ષમાં આર્યજાતિ, ત્રિવિષ્ટપ(તિબેટ)માં દેવજાતિ, અને તિબેટની પશ્ચિમે અસુર-

જાતિ રહેતી હતી. એ દરેક જાતિમાં અનેક ઉપજાતિઓનો સમાવેશ થતો હતો; પરંતુ તેનો વિચાર પાછળથી કરીશું. પહેલાં દેવજાતિની પેટાજાતિઓનો વિચાર કર્યો છે, તેજ રીતે અસુરજાતિઓ વિષે પણ આગળ વિચાર કરીશું. અહીં તો માત્ર એટલું જ જણાવવાનું છે કે, આ ત્રણે જાતિઓમાં એકબીજા સાથે યુદ્ધ થતાં હતાં; લગ્ન થતાં હતાં તથા પરસ્પર મિત્રતા કે, આ ત્રણે જાતિઓમાં એકબીજા સાથે યુદ્ધ થતાં હતાં; અને એવું હોવાથી એ બધાંને મનુષ્યજ માનવાં જોઈએ. તથા દ્રેષ વગેરે પણ થતાં હતાં; અને એવું હોવાથી એ બધાંને મનુષ્યજ માનવાં જોઈએ. હાલમાં હિંદુ, જાપાની, રૂસી, યૂરોપીયન એ બધા જૂદા જૂદા દેશના રહેવાસીઓ મનુષ્યજ છે; તેમ પ્રાચીન સમયના ભારતમાં આર્ય, તિબેટમાં દેવ અને ઇરાન વગેરે દેશોમાં પણ અસુર નામના મનુષ્યોજ રહેતા હતા. આથીજ તેઓમાં પરસ્પર લગ્ન, દ્રેષ, મિત્રતા વગેરે હાલની જેમ થયા કરતાં હતાં. આથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે, આ બધા જૂદા જૂદા જાતિના માણસોજ હતા અને કોઈપણ જાતનાં બીજાં પ્રાણી ન હતા.

(૬) ત્રણ જાતિઓની સંસ્કૃતિ

અસુરો મોટાભાઈ અને દેવો નાનાભાઈ કહેવાય છે, તેનું સ્પષ્ટ તાત્પર્ય એ છે કે, તિબેટવાસી દેવો કરતાં અસુરો પહેલાં ઉન્નતિને શિખરે પહોંચ્યા હતા. તિબેટની પશ્ચિમ-દિશામાં નાનામોટા અનેક દેશોમાં અસુરજાતિ રહેતી હતી અને તે દેવજાતિની ઉન્નતિ થયા પહેલાં ઉન્નતિને શિખરે પહોંચેલી હતી. અસુરજાતિનું રાજ્ય ભૂમંડળ ઉપર ચારે દિશાએ ફેલાયું હતું અને તેઓ સર્વ જાતના ઉપભોગો ભોગવવાને સમર્થ હતા. તેમના પછી દેવજાતિની ચઢતીકળા શરૂ થઈ. આથીજ કહેવાય છે કે, અસુર મોટા અને સુર નાના છે.

આર્યજાતિની ચઢતીકળાનો સમય તો વળી દેવજાતિના પણ પછીનો છે. મહાભારતકાળ તે આર્યજાતિના અભ્યુદયની પૂર્ણકળાનો સમય છે; કેમકે ભારતીય યુદ્ધ પછીજ આર્યજાતિની પડતી શરૂ થઈ હતી. તેથી ભારતીય યુદ્ધસમયે આર્યજાતિ ઉન્નતિના પરમ ઉચ્ચ શિખરે પહોંચેલી હતી. ભારતીય યુદ્ધ આજથી પાંચ હજાર વર્ષ પૂર્વે થયું હતું અને તે વખતે આર્યો ઉન્નતિના સર્વોચ્ચ શિખરે પહોંચેલા હતા. એ વખતે પણ દેવજાતિનું બળ પહેલાંના જેવું જણાતું નથી. દેવોનાં અસુરો સાથેનાં યુદ્ધ પણ લગભગ બંધ થયાં હતાં. નિ-વાત, કવચ, વગેરે રાક્ષસો સાથે યુદ્ધ કરવા ઇંદ્ર જાતે નહોતો ગયો, પણ આર્યવીર અર્જુને તે કાર્ય ઇંદ્રને ખાતર સિદ્ધ કર્યું હતું. ભૂતનાથ સમ્રાટ શ્રીશંકરના અર્જુન સાથેના યુદ્ધમાં બન્ને જણા લગભગ સરખાજ ઉતર્યા હતા; તથા ખાંડવન બાળતી વખતે અર્જુને ઇંદ્રની સેનાને પૂરેપૂરી હાર ખવડાવી હતી. આ રીતે તે વખતની દેવજાતિની સ્થિતિ જોતાં જણાય છે કે, તિબેટનિવાસી દેવજાતિ પણ લગભગ પડતીને રસ્તે ચડી ચૂકી હતી. અસુર વગેરે જાતિઓ ત્યાર પહેલાં પડતી દશાને પામી ચૂકી હશે. પ્રત્યેક જાતિની ચઢતી અને પડતીને ચાર-પાંચ હજાર વર્ષો લાગતાં હશે; તો આર્ય, દેવ અને અસુરજાતિઓના ઉદયસ્થાનો ઇતિહાસ એ ઓછામાં ઓછાં પંદરવીસ હજાર વર્ષોનો ઇતિહાસ હોવામાં કંઈજ શક નથી. અસુરો પછી દેવજાતિનો વિજયકાળ હતો; કેમકે દેવજાતિએ ઘણું ભાગે અસુરજાતિને હરાવીને નસાડી મૂકી હતી. આથી પણ નક્કી થાય છે કે, દેવસભ્યતા અસુરસભ્યતા પછીની છે; અને આ પહેલાં બતાવ્યું છે કે, દેવો પાસેથી જ્ઞાન, શસ્ત્ર, અસ્ત્ર વગેરે પ્રાપ્ત કરીને આર્યો આગળ વધતા હતા. આથી દેવજાતિની પછી આર્યોના વિજયનો સમય આવે છે. આર્યોના વિજયનો સમય વિક્રમ સંવત પૂર્વે પાંચહજાર વર્ષનો હતો, એ ભારતીય યુદ્ધના સમયને લીધે નક્કી થાય છે. એ પહેલાં દેવજાતિ અને તેથીયે પહેલાં અસુરજાતિના અભ્યુદયનો કાળ છે. આથી અસુરોનો અભ્યુદયકાળ કયો હશે તેનું અનુમાન કરી શકાય તેમ

છે. તેથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, જે કારણથી અસુરોપાસક પારસી તથા ધરાનની આસપાસની જાતિઓ અસુરતરીકે ઓળખાય છે, અને તેમના અંતર્ભાવો માનવજાતિના જેવાજ છે; તેજ કારણથી તેમની સાથે યુદ્ધ કરનારી અને ભારતીય આર્યોને મદદ કરનારી દેવજાતિના લોકો પણ માનવોજ હતા, એમ માનવું જોઈએ. દેવોના શત્રુ અને મિત્રોનો વિચાર કરવાથી આપણને અહીં સમજાય છે કે, દેવો પણ તેમના શત્રુઓ અને મિત્રોની પેઠેજ મનુષ્યદેહધારી હતા. હવે ગણદેવોની એક-બે વાતોનો ફરીથી વિચાર કરીશું.

(૬) ગણુરાજ

દેવોના ગણુ (સમૂહો) હતા અને દરેક ગણુનો એક એક મહાજન હતો તથા તેનું નામ ‘ગણુરાજ’ હતું. આ ગણુરાજ યા ગણુપતિને તાબે બધા ગણુો રહેતા હતા. તેની આજ્ઞા-સિવાય કોઈ ગણુ કંઈ પણ કાર્ય કરી શકતો નહિ. જે ગણુો તેની આજ્ઞાનું બરાબર પાલન કરતા હતા, તેમનાં બધાં કાર્યોમાં આ ગણુરાજ મદદ કરતો હતો; અને તેનો જે વિરોધ કરતા, તેમના કાર્યમાં તે અનેક મુશ્કેલીઓ ઉભી કરતો હતો. હાલમાં પણ એજ દેખાઈ આવે છે કે, મુખીની વિરુદ્ધ થતાં મુશ્કેલીઓ આવી પડે છે અને તેને અનુકૂળ રહેતાં બધી મુશ્કેલીઓ ફર થઈ જાય છે. આથી આ ગણુરાજનું નામ વિધ્ન-કર્તા અને વિધ્ન-હર્તા પણ છે.

દરેક કાર્યમાં તેનો પ્રથમ સત્કાર કરવો આવશ્યક હતો. એના સિવાય કોઈનું પણ કાર્ય સફળ થવું મુશ્કેલ હતું, તેથીજ ગણુરાજનો સત્કાર સૌથી પહેલો થતો હતો. હાલમાં પણ દરેક કાર્યમાં મહાજનનો સત્કાર પ્રથમ કરવો અને તેને અગ્રસ્થાન આપવું આવશ્યક છે; તેજ પ્રમાણે તે વખતમાં પણ થતું હતું.

જેમ દરેક ગણુનો એક ગણુરાજ હતો; તેમ અનેક ગણુોનો એક ગણુનાથ પણ હતો. તેનું નામ “ગણુોનો ગણુપતિ” અર્થાત્ ગણુોના સમૂહોનો પતિ હતું. ગણુરાજો આ મુખ્ય ગણુનાયકને આધીન રહેતા હતા અને પોતપોતાના ગણુોદ્ધારકાર્ય કરતા હતા. જે રીતે ક્ષેત્રમાં નાના તેમજ મોટા અધિકારીઓ હોય છે; તેજ પ્રમાણે દેવોમાં આ ગણુરાજ સંસ્થા હતી. લશ્કરી વ્યવસ્થા માત્ર લશ્કરમાંજ દેખાય છે; પરંતુ ગણુરાજ સંસ્થામાં ગણુોની જે વ્યવસ્થા હતી, તે તેમનાં સઘનાં કાર્યોમાં જળવાતી હતી અને તેથી ગણુોના હિતાહિતનાં સઘનાં કાર્ય લશ્કરી વ્યવસ્થાપૂર્વક ઉત્તમ પ્રકારે થતાં તથા કોઈને કોઈ પણ પ્રકારે વિશેષ મુશ્કેલી નડતી નહિ.

હાલમાં યુરોપનાં લશ્કરોમાં ટુકડીના જે નિયમો જોઈએ છીએ અને જે સુવ્યવસ્થા દેખાય છે, તેનું મૂળ દેવોની આ ગણુરાજ સંસ્થામાં પાઠક જોઈ શકશે.

ધંદ્રના મરુદ્ગણુો ઇતિહાસ-પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે. ઘણેભાગે એ બન્ને ગણુસેનાઓનાજ ગણુ હતા. ભૂતગણુોનું સ્થાન હાલનું “ભૂતાન” કિંવા ભૂતસ્થાન છે; અને મરુદ્ગણુોનું સ્થાન તિબેટમાં કોઈ જગ્યાએ હોવાનું અનુમાન કરી શકાય છે.

આ રીતે ગણુસંસ્થાનો વિચાર કરવાથી સમજાય છે કે, આ દેવગણુો આપણા જેવા માનવોજ હતા; પરંતુ તેમની ઉત્પત્તિ દેવજાતિથી થવાથી તેમનું નામ “દેવ” પડ્યું હતું. આટલા વિચારથી સિદ્ધ થયું કે, દેવજાતિ પણ એક મનુષ્યજાતિજ હતી. હવે બીજી જાતિઓનો વિચાર કરવા પહેલાં નાગજાતિનો વિચાર કરીશું; કેમકે આગળ ઉપર તેનો વિશેષ સંબંધ આવવાનો છે.

૧૩-નાગલોક*

આ લેખમાં “નાગલોક” કયા પ્રદેશનું નામ છે, તેનો વિચાર કરીશું.

શ્રીહર્ષકૃત નાગાનંદ નાટકમાં નીચે લખેલા લાવનું વાક્ય છે:—“હિમાલયની પાસેના પ્રાંતમાં રાજ્ય કરનારા જીમૂતકેતુ નામના વિદ્યાધરનો જીમૂતવાહન નામનો પુત્ર હતો. તે રાજ્ય મલયપર્વતના ગોકર્ણુક્ષેત્રની પાસે રહેનારા શંખપાલકુલોત્પન્ન શંખચૂડ નામના નાગનું રક્ષણ કરવા માટે તૈયાર હતો.” (નાગાનંદ-અંક ૪) અર્થાત ગોકર્ણુક્ષેત્ર તથા મલયપર્વત પાતાળદેશમાં અથવા પાતાળદેશની પાસે પશ્ચિમસમુદ્ર પાસે હતાં અને પાતાળમાં નાગલોક રહેતા હતા. આમાં “વિદ્યાધર” નામ પૂર્વોક્ત દેવચોનિ જાતિનું છે, તે જોવા જેવું છે તથા વધારેમાં જુઓ:—

તદાપાતે ચ પાતાલં ત્રાસનિર્જારરાજિલં । કૃત્સ્નમેકપદે નષ્ટં નાગલોકમન્યત ॥

(કથાસરિત્સાગર-તરંગ ૨૨)

આમાં “નાગલોક લગભગ નષ્ટપ્રાય થશે” એવું વર્ણન છે. આ નાગલોક નાગોનો પ્રદેશ જ છે. આ રીતે નાગલોકોનો નાશ થતાં જ શંખચૂડ નાગ રસાતળમાં ગયો, એ વર્ણન નીચેની લીટીમાં જોવા જેવું છે:—

વિસૃષ્ટસ્તેન ચ યયૌ શંખચૂડો રસાતલમ્ ।

(કથાસરિત્સાગર-તરંગ ૨૨)

અર્થાત-રસાતળ પણ એક પ્રદેશ હતો અને તે પાતાળદેશની પાસે હતો. વળી ગોકર્ણુ તથા મલયપર્વત પાતાળમાં, રસાતળમાં અથવા તેની પાસે હતાં. આ વાત નાગાનંદ નાટક અને કથાસરિત્સાગર અંથોથી સિદ્ધ થાય છે. નાગાનંદ નાટકનો રચનાર કવિ શ્રી હર્ષ શકે પૃષ્ઠ ૭૦ અર્થાત સંવત ૬૬૫માં હયાત હતા; તેથી અમે કહી શકીએ છીએ કે, એ સાલમાં પાતાળ અને રસાતળ શબ્દોથી ઉપલા પ્રાંતો જ ઓળખાતા હતા. એ પાતાળ અને રસાતળમાં નાગલોકો રહેતા હતા, એ ઉપરનાં પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાય છે.

નાગાનંદ નાટકના પાંચમા અંકમાં નાયકના ભાષણમાં નીચે લખેલાં વાક્યો છે:—

નાયક:-ફણિપતે શંખચૂડ ! કિમેવમાવિમ્નોઽસિ ? કિમ્ સ્થાનમિદમાગમનસ્ય ?—

સ્વશરીરેણ શરીરં તાક્ષ્યાત્પરિરક્ષિતં ત્વદીયમિદમ્ ।

નેતું યુક્તં ભવતા પાતાલતલાદપિ તલં તત્ ॥૧૧॥ (નાગાનંદ અંક ૦ ૫)

અર્થ:-“હે શંખચૂડ ! ગભરાય છે શા માટે ? અહીં આવવાનું શું પ્રયોજન છે ? તાક્ષ્ય- (ગરુડ)થી મેં તારું સંરક્ષણ કરેલું છે, હવે તું પાતાળમાંથી તળમાં જા, એજ તારે માટે યોગ્ય સ્થાન છે.”

આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, “પાતાળ” દેશ પાસે “તળ” નામનો એક ખીજો પ્રાંત છે. કવિ શ્રીહર્ષના આ શબ્દોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, ગોકર્ણુક્ષેત્ર, મલયપર્વત, પાતાળ અને તળ, એ બધાં પાસે પાસેનાં સ્થાન અને પ્રદેશો હતા. ગોકર્ણુક્ષેત્ર હાલમાં પણ હયાત છે; તેથી અમે કહી શકીએ છીએ કે, એજ સ્થળની પાસેના સઘળા પ્રદેશો પ્રાચીનકાળમાં એ નામોથી પ્રસિદ્ધ હતા.

નાગલોકોનો રાજા વાસુકિ હતો અને તેની રાજધાની ભોગવતીમાં હતી. મહાભારતના ઉદ્યોગપર્વ અં. ૧૦૯માં કહ્યું છે કે, “તક્ષક અને ઐરાવત એ નાગોથી રક્ષાયેલી તથા વાસુકિ નાગે સંભાળેલી ભોગવતી નગરી પ્રહ્લાવર્તથી દૂર દક્ષિણદિશામાં છે; અને આ ભોગવતી

* આ ‘નાગલોક’ વિષેનો લેખ ૦. ધર્મીયારસાંસોના ઉપરથી લખાયેલો છે. સાચાપણે એવું જોવા જેવું છે. મૂળલેખક

નગરીની દિશામાંજ આગળ જતાં રાવણનું રાજ્ય છે.” તાત્પર્ય એ છે કે ભોગવતી, પાતાળ, તળ, ગોકર્ણ અને મલયપર્વત એ પશ્ચિમસમુદ્ર (અરબી સમુદ્ર) પાસેના પ્રદેશોનાં નામ છે. જુઓ:-
અત્ર ભોગવતી નામ પુરી વાસુકિપાલિતા । તક્ષકેળ ચ નાગેન તથૈવૈરાવતેન ચ ॥

(મહા. ઉદ્યોગ. અ. ૧૦૯ શ્લોક ૧૯-૨૦)

અર્થાત-“આ (દક્ષિણદિશામાં) ભોગવતી નામની નગરી છે. તેનું વાસુકિ પાલન કરે છે અને તક્ષક, ઐરાવત વગેરે નાગો સંરક્ષણ કરી રહ્યા છે.”

હવે વિષ્ણુપુરાણના નીચેના શ્લોક જોવા જેવા છે:-

ભારતસ્યાસ્ય વર્ષસ્ય નવ ભેદાન્નિશામય । ઇન્દ્રદ્વીપઃ કશેરુમાંસ્તામ્રપર્ણો ગમસ્તિમાન્ ॥૬॥
નાગદ્વીપસ્તથા સૌમ્યો ગાંધર્વસ્તથ વારુણઃ । અયં તુ નવમસ્તેષાં દ્વીપઃ સાગરસંવૃતઃ ॥૭॥

(વિષ્ણુપુરાણ-અંશ ૨, અ. ૩)

અર્થાત-“ભારતવર્ષના નવ ભાગ છે, તેવિષે સાંભળો:-ઇન્દ્રદ્વીપ, કશેરુમાન, તામ્રપર્ણ, ગભસ્તિમાન, નાગદ્વીપ, સૌમ્ય, ગાંધર્વ, વારુણ અને આ સમુદ્રથી ઘેરાયેલો નવમો પ્રદેશ છે.”

આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, નાગદ્વીપ અને વારુણદ્વીપ એ ભારતવર્ષના નવ વિભાગોમાંના એ વિભાગ છે. એમાં નાગદ્વીપ એ નાગલોક છે-અર્થાત નાગ નામના મનુષ્યોનું નિવાસસ્થાન છે. તે બ્રહ્માવર્તથી બહુજ દૂર દક્ષિણદિશામાં છે તથા તેની રાજધાની ભોગવતી છે; અને તે ગોકર્ણ, મલય, પાતાળ અને તળપ્રાંતોની વચ્ચે કોઈપણ જગ્યાએ છે. આજ રીતે વારુણદ્વીપની શોધ કરવી જોઈએ.

इयं दिग्दयिता राज्ञो वरुणस्य तु गोपतेः ॥

यादसामत्र राज्येन सलिलस्य च गुप्तये । कश्यपो भगवान्देवो वरुणं स्माभ्यषेचयत् ॥

(મહા. ઉદ્યોગ. અ. ૧૧૦ શ્લોક ૧-૨)

“આ (દક્ષિણ) દિશા ગોપતિ વરુણ રાજાને પ્રિય છે. એ રાજ્ય જળચરોનું છે અને સમુદ્રનું રક્ષણ કરવા માટે તેમને યોજેલા છે. ભગવાન કશ્યપકૃષિએ વરુણનો અહીં રાજ્યાભિષેક કર્યો હતો.”

આથી સિદ્ધ થાય છે કે, વરુણલોક પણ સમુદ્ર પાસેના એક પ્રાંતનું નામ હતું અને ત્યાંનો રાજા વરુણ કહેવાતો હતો. મહાભારતના ઉદ્યોગપર્વમાં કહ્યું છે કે, નારદ માતલિને વારુણદ્વીપની વારુણ નગરીમાં થઈને નાગલોકમાં લઈ ગયા હતા.

वरुणेनाऽभ्यनुज्ञातौ नागलोकं विचरतुः । (મહા. ઉદ્યોગ. અ. ૯૮)

“વરુણની રજા મેળવીને (નારદ અને માતલિ) નાગલોકમાં ફરવા લાગ્યા.” માતલિ પોતાના દેશમાંથી પોતાની કન્યાને માટે સુયોગ્ય વર શોધવામાટે નાગલોકસુધી ગયો હતો. જુઓ:-

कन्यां शिरस्युपाधाय प्रविवेश महीतलम् । (મહા. ઉદ્યોગ. અ. ૯૭)

अहं ते सर्वमाख्यास्ये दर्शयन्वमुधातलम् । (મહા. ઉદ્યોગ. અ. ૯૮)

અર્થાત-કન્યાને માટે યોગ્ય વર શોધવામાટે માતલિ વસુધાતળ, મહીતળ, રસાતળ, વરુણલોક, નાગલોક વગેરે પ્રાંતોમાં ફરતો હતો. તેના પ્રવાસવર્ણનથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, વારુણદ્વીપની પાસેજ નાગલોક અર્થાત નાગદ્વીપ અથવા નાગલોકોનો પ્રદેશ હતો-એટલે વરુણલોક અને નાગલોક (અથવા વરુણપ્રાંત અને નાગપ્રાંત) મહીતળ અથવા વસુધાતળ નામના ભારતવર્ષના પ્રદેશમાંજ પ્રાચીન સમયમાં ગણાતા હતા; અને તેમાં વરુણલોક નાગલોકની ઉત્તરદિશામાં તથા નાગલોક વરુણલોકની દક્ષિણે હતો અને એ બન્ને દેશો પશ્ચિમસમુદ્રને કિનારે હતા. આથી જ એમ કહેવાય છે કે, વરુણ એ જળનો અધિપતિ

છે—અર્થાત પ્રાચીન દેવરાજ્યના શાસનમાં વરુણ સમુદ્રવિભાગનો અધીશ—રાજા હતો; તેથી ઉપરના શ્લોકોમાં કહ્યું છે કે, “ વરુણની રજા લઈને માતલિ વરુણદેશમાં અને નાગદેશમાં ફરતો હતો.” રાજાની રજાસિવાય પરદેશમાં દાખલ થવું અશક્ય હોય છે. હાલમાં પણ પરદેશ જવા માટે સરકારની રજા (પાસપોર્ટ) લેવીજ પડે છે. એજ વાત પ્રાચીનકાળમાં પણ હતી. આ વર્ણન ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, વરુણદેશ, નાગદેશ (વરુણલોક, નાગલોક), પાતાળ, તળ એ દેશો પશ્ચિમસમુદ્રની પાસેના છે; અને ળીજી બાબુના પ્રદેશમાં ગોકર્ણ-ક્ષેત્ર અને મલયપર્વત આવેલો છે. વળી વધારે જુઓ:—

અત્ર રાક્ષસજાત્યશ્ચ દૈત્યજાત્યશ્ચ માતલે । દિવ્યપ્રહરણાશ્ચાસન્પૂર્વદૈવતનિર્મિતાઃ ॥

અશાસ્યાનપિ શાસ્ત્યેષ રક્ષોર્વંધુષુ રાજસુ ॥ (મહાં ઉદ્યોગં અં ૯૮ શ્લોક ૧૭ અને ૨૧)

“ હે માતલે ! અહીં ઉત્તમ શસ્ત્રાસ્ત્રોવાળા રાક્ષસ અને દૈત્યજાતિના લોકો રહેતા હતા. જેના ઉપર રાજ્ય કરવું મહામુશ્કેલ છે, એવા એ રાક્ષસાદિ ઉપર પણ તેઓ રાજ્ય કરતા હતા.” શાસનનું આ વર્ણન જેવા જેવું છે. આથી એ પણ સિદ્ધ થાય છે કે, રાક્ષસ અને દૈત્ય એ બન્ને જૂદી જૂદી જાતિઓ હતી, અને તે જાતિઓ પણ આ મહીતળ નામના ભારત-વર્ષના એક પ્રાંતમાં વસતી હતી. આ મહીતળદેશ પૂર્વોક્ત પાતાળ દેશની ઉત્તરમાંજ હોવાનો સંભવ છે; કેમકે મહીતળમાં થઈનેજ માતલિ પાતાળમાં ગયો છે.

પાઠક વિચાર કરશે તો તેને સમજશે કે, આ બધું વર્ણન ભારતવર્ષના પશ્ચિમસમુદ્ર પાસેનાજ પ્રદેશનું છે. ગોકર્ણક્ષેત્ર તથા મલયગિરિ પશ્ચિમસમુદ્રની પાસેનાજ પ્રદેશમાં છે. ત્યાંથી ઉત્તરદિશામાં જતાં જતાં પશ્ચિમસમુદ્ર અને સહ્યાદ્રિની વચ્ચેનો જે પ્રદેશ છે, તેનાં આ નામ મહાભારતના પહેલાંના કાળનાં છે; એમ ઉપરનાં વર્ણનોથી સ્પષ્ટ થાય છે. ઉદ્યોગપર્વમાં કહ્યું છે કે, “ આ પુરાતન ઇતિહાસ છે.” અર્થાત્ તે પ્રાચીન સમયનો આ પુરાતન ઇતિહાસ છે. મહાભારતના સમયમાં પશ્ચિમસમુદ્રના પ્રદેશને “અપરાન્ત” “અપરાન્તક” કહેતા હતા.

સોપરાન્તેષુ તીર્થાનિ પુણ્યાન્યાયતનાનિ ચ । સર્વાણ્યેવાડનુપૂર્વેણ જગામાડમિતવિક્રમઃ ॥
(મહાં આદિં અં ૨૨૦)

અર્થાત—“ તે મહાપરાક્રમી અર્જુન અપરાન્ત દેશમાં તીર્થો અને પવિત્ર સ્થળો અનુક્રમે જોતો જોતો ફરતો હતો.”

આ પ્રવાસવર્ણનથી આપણે આ પ્રાંતોનો અનુક્રમ નક્કી કરી શકીએ તેમ છીએ.

માતલિ “મહીપૃષ્ઠ”થી (અરવલ્લી તથા વિંધ્યાચળ પર્વત ઉપરથી) “મહીતળ” માં ઉતરીને પ્રથમ તે વરુણદેશમાં ગયો.

અવગાહ્ય તુ તૌ ભૂમિસુભૌ માતલિનારદૌ । દ્વદશાતે મહાત્માનૌ લોકપાલમપાંપતિસ્ ॥

(મહાં ઉદ્યોગં અં ૯૮ શ્લોક ૬)

અર્થાત—“ માતલિ તથા નારદ એ બન્ને નીચાઈવાળી જમીન ઉપર ઉતર્યા અને જળના રાજા વરુણને તેમણે જોયા.” અહીં નીચાઈવાળી જમીનનો અર્થ પર્વતપરથી ઉતરતાં જે નીચો પ્રદેશ આવે છે, તે પ્રદેશજ છે.

પછીથી તેજ માતલિ નાગલોકની પાતાળનગરીમાં આવી પહોંચ્યો. જુઓ:—

एतच्च नागलोकस्य नाभिस्थाने स्थितं पुरम् । पातालमिति विख्यातं दैत्यदानवसेवितम् ॥

(મહાં ઉદ્યોગં અં ૯૯-૧)

અર્થાત—“ આ નાગલોકની પાતાળ નગરી છે, અને ત્યાં દૈત્ય તથા દાનવો રહે છે.”

માતલિ હવે અહીં પહોંચ્યો. પછી અહીંથી તે તે દૈત્યોના હિરણ્યપુરમાં પહોંચ્યો. જુઓ:—

હિરણ્યપુરામિત્યેતલ્લયાતં પુરવરં મહત્ । દૈત્યાનાં દાનવાનાં ચ માયાશતવિચારિણામ્ ॥

(મહા૦ ઉદ્યોગ૦ ૧૦૦-૧)

અર્થાત-“આ માયાપ્રયોગ કરનારા દૈત્ય-દાનવોનું હિરણ્યપુર છે.” અહીં સુસાક્ષરી કર્યા પછી નારદ તથા માતલિ આગળ ચાલ્યા અને પછી ત્યાંથી સુપર્ણલોકમાં ગયા. બુદ્ધિઓ:—

અયં લોકઃ સુપર્ણાનાં પક્ષિણાં પન્નગાશિનામ્ । વિક્રમે ગમને ભારે નૈષામસ્તિ પરિશ્રમઃ ॥

(મહા૦ ઉદ્યોગ૦ ૧૦૧-૧)

નારદ માતલિને સુપર્ણલોક દેખાડી કહે છે કે, “આ સુપર્ણોનો લોક એટલે દેશ છે.”

અહીં પણ તેના મનને અનુકૂળ જમાઈ નહિ મળવાથી તે રસાતળમાં ગયો. બુદ્ધિઓ:—

इदं रसातलं नाम सप्तमं पृथिवीतलम् । यत्रास्ते सुरमिर्माता गवाममृतसंभवा ॥

(મહા૦ ઉદ્યોગ૦ ૧૦૨-૧)

અર્થાત-“આ રસાતળ પૃથ્વીનું સાતમું તળ છે. અહીંની ગાયો ઉત્તમ છે.” હવે એ સ્થળે નારદ તથા માતલિ જઈ પહોંચ્યા.

રસાતળની બાબતમાં પુરાણગાથા નામક પ્રાચીન ઇતિહાસ મહાભારતના ઉદ્યોગપર્વના અધ્યાય ૧૦૨ માં નીચલા શ્લોકો જેવા જેવા છે:—

न नागलोके न स्वर्गे न विमाने त्रिविष्टपे । परिवासः सुखस्तादृक् रसातलतले यथा ।

(મહા૦ ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૧૦૨ શ્લોક ૧૫)

અર્થાત-“નાગલોકમાં, સ્વર્ગમાં અને વિમાનરૂપી ત્રિવિષ્ટપમાં પણ રસાતળતળના જેવું સુખકારક રહેઠાણ નથી.” એટલે કે રસાતળનું તળ ઘણું જ સુરમ્ય છે અને ત્યાં રહેવું એ પણ ઘણું જ સુખદાયક છે.

માતલિ જમાઈની શોધમાં હતો. તેણે રસાતળની રાજધાની ભોગવતીના ચિકુર નામના નાગના સુપુત્ર સુમુખ નામના નાગને પોતાની કન્યામાટે વરતરીકે પસંદ કર્યો. એજ ભોગવતી રસાતળની રાજધાની હતી તથા રસાતળ એ મહીતળનો એક પ્રાંત ચાને ભાગ હતો. મહીતળ અને મહીપૃષ્ઠ એ બન્ને નામ જમીન ઉપરનાં જ જણાય છે. મહીપૃષ્ઠ એટલે પર્વતનો ઉપરનો ભાગ અને મહીતળ એટલે પર્વતની તળેટીનો ભાગ (હાઇલેન્ડ અને લોલેન્ડ). સમુદ્રના જળની સપાટીથી જે પ્રદેશ ઘણો જ ઉંચો હોય તેનું નામ મહીપૃષ્ઠ (હાઇલેન્ડ) છે; તથા સમુદ્રની સપાટી જેટલી જ ઉંચી જમીન હોય તે પ્રદેશનું નામ મહીતળ (લોલેન્ડ) છે. એજ પ્રદેશનું મહાભારતકાળનું નામ “અપરાન્તક” હતું. “તળ” વાચક નામ મહાભારતથી પણ અતિ પ્રાચીનકાળનાં છે. અપરાન્તકનો અર્થ અપરસમુદ્રની પાસેનો પ્રદેશ, એવો છે; અને “અપર સમુદ્ર” એ પશ્ચિમસમુદ્રનું જ નામ છે. પર સમુદ્ર—અથવા પૂર્વસમુદ્ર, એ તેનાથી જૂદો છે. અપર સમુદ્રની પાસે અનેક ગામ અને પ્રદેશો હતા, તેથીજ પૂર્વોક્ત શ્લોકોમાં “અપરાન્તેષુ” એવો બહુવચની પ્રયોગ થયેલો છે.

રસાતળમાં નાગોની અનેક જાતો અથવા અનેક કુળ કે વંશ હતા. તેમાંના કેટલાકનાં નામ આ પ્રમાણે છે:—

वासुकिस्तक्षकश्चैव कर्कोटकधनंजयौ । कालियो नहुषश्चैव कंबलाश्वतराबुभौ ॥९॥

वाह्यकंडो मणिर्नागस्तथैवापूरणः खगः । वामनश्चैलपत्रश्च कुरुरः कुकुणस्तथा ॥१०॥

आर्यको नंदकश्चैव तथा कलशपोतकौ । कैलासकः पिंजरको नागश्चैरावतस्तथा ॥११॥

सुमनोमुखोदधिमुखः शंखो नंदोपतन्दकौ । आसः कोटरकश्चैव शिखो निष्कूरकस्तथा ॥१२॥

तित्तिरिहंस्तिभद्रश्च कुमुदो माल्यपिंडकः । द्वौ पद्मौ पुंडरीकश्च पुष्पो मुद्गरपर्णकः ॥१३॥

करवीरः पीठरकः संवृत्तो वृत्र एव च । पिंडारो विह्वपत्रश्च मषिकादः शिरीषकः ॥१४॥

વિલીપઃ શંખશર્વિશ્ચ જ્યોતિષ્કોડયાપરાજિતઃ । કૌરવ્યો ધૃતરાષ્ટ્રશ્ચ કુહુરઃ કુશકસ્તથા ॥૧૫॥
 વિરજા ધારણશ્ચૈવ સુબાહુર્મુખરો જયઃ । વધિરાન્ધૌ વિશુંડિશ્ચ વિરસઃ સુરસસ્તથા ॥૧૬॥
 એતે ચાન્યે ચ બહવઃ કશ્યપસ્યાત્મજાઃ સ્મૃતાઃ ॥૧૭॥ (મહા. ઉદ્યોગ. અ. ૧૦૩)

ઉપલામાંના દશમા શ્લોકમાં “કુકુલુ” શબ્દ છે. એજ શબ્દ ઉપરથી સંસ્કૃતમાં “કુકુલુ” “કૌકુલુ” એ શબ્દો થયેલા છે; અને મરાઠીમાં “કોકુલુ” તથા “કોકેલુ” શબ્દ પ્રચલિત છે. જે પ્રાંત મુંબઈથી ગોકુલુ સુધી લાંબો અને સહ્યાદ્રિથી પશ્ચિમસમુદ્રસુધી પહોળો છે, તેનું નામ કોકેલુ છે. ઉત્તરમાં મુંબઈ, દક્ષિણે ગોકુલુ, પશ્ચિમે પશ્ચિમસમુદ્ર તથા અરબી સમુદ્ર અને પૂર્વમાં સહ્યાદ્રિ છે, એ પ્રાંતનું નામ “કોકેલુ” છે; અને તે કોકેલુ નામ એ નાગરાજના નામ ઉપરથીજ પડેલું છે—અર્થાત પ્રાચીનકાળમાં એ નાગરાજને મહા-પરાક્રમ કર્યું હશે અથવા આ નાગરાજિના લોકોએ ખૂબ શૌર્ય દાખવ્યું હશે, તેથી તેમના રાજ્યપ્રદેશનાં નામ પણ તેમનાંજ નામથી પડ્યાં.

અપરાન્તક પ્રદેશનુંજ કોકેલુ એવું નામ છે. અર્થાત અતિપ્રાચીન નામ મહીતળ, પાતાળ, રસાતળ વગેરે “તળ” પ્રત્યયાંત હતા. મહાભારતકાળના અપરાન્તકનું હાલનું નામ કોકેલુ છે.

એજ પ્રાંતમાં નાગલોકો રહેતા હતા. તળ, અતળ, વિતળ, સુતળ, મહીતળ, રસા-તળ, તળાતળ અને પાતાળ, એ નામો એજ દેશના જૂદા જૂદા ભાગોનાં નામ છે. મહારાષ્ટ્રનાં પ્રાચીન પુસ્તકોમાં “ચૌદ તાલ કોકેલુ” દેશ છે, એવું પણ વર્ણન છે. ઉપરોક્ત સ્થાનમાં પા-તાળોનાં સાત નામ આવે છે; અને તે દરેકના અળે વિભાગ કરવાથી બરાબર ચૌદ થઈ રહે છે. એમાં મહીતળ મધ્યવિભાગ, પાતાળ સૌથી દક્ષિણવિભાગ અને અતળ સૌથી ઉત્તરનો ભાગ માનવો ઉચિત છે. “અતળ” શબ્દજ અતાવે છે કે, તે પ્રદેશ (અ-તળ) તળેટીનો નથી તેમ મહીપૃષ્ઠનો પણ નથી—અર્થાત ઉંચો પણ નથી, તેમ સમુદ્રના જેટલો નીચો પણ નથી. “પાતાળ” શબ્દ સમુદ્રની સપાટી બરાબરના પ્રદેશનું નામ છે, એમ આથી સ્પષ્ટ થાય છે. બીજાં નામો ઓછાવત્તા ઉંચાનીચા ભાગનાં છે.

કૌ

ક

લુ

સહ્યાદ્રિપર્વત-દેશ-મહીપૃષ્ઠ

અતળ

મહીતળ

પાતાળ

સમુદ્ર

આ રીતે સિદ્ધ થાય છે કે, નાગલોક તે કોકેલુ દેશનુંજ નામ છે; અને એનુંજ નામ પાતાળ છે. આ પાતાળ દેશના લોકનાજ પુત્રની સાથે સ્વર્ગના ઇંદ્રસારથિ માતલિની પુત્રીનું લગ્ન થયું હતું—અર્થાત નાગલોકો પણ મનુષ્યોજ હતા અને તિબેટના દેવો પણ મનુષ્યજ હતા. જેમ હાલમાં જાપાની અને યુરોપીય નામોથી જૂદી જૂદી જાતના અને દેશના લોકો ઓળખાય છે; તેજ પ્રમાણે તે પ્રાચીનકાળના તિબેટમાં દેવજાતિનાં મનુષ્યો, ભારતના ઉત્તરભાગમાં આર્યજાતિનાં મનુષ્યો અને આ કોકેલુમાં નાગ યાને સર્પજાતિનાં મનુષ્યો રહેતાં હતાં.

હવે ઉપરની સર્પજાતિનાં નામોનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. ઉપરના શ્લોકોમાં સર્પ-જાતિનાં કેટલાંક નામ આપેલાં છે, તેજ નામ હાલના મરાઠા ક્ષત્રિયોમાં ચાહ્યાં આવે છે. બુઓ:-

આ. ૧૮

સંસ્કૃત નામ	મહારાષ્ટ્રી નામ	મરાઠી નામ
૧ વાસુકિ	વાસુક	વાસે, ભાસે
૨ તક્ષક	તખચ	તખે, તિખે
૩ કર્કોટક	કર્કોટચ	કોકટે, ગોકટે
૪ કાલીચ	કાલીચ	કાળિયે, કાળ્યે, કાળે
૫ વામન	બામણ	બામણે
૬ કુકર		કોકરે
૭ કુકુણ		કોકણે
૮ નંદક	ણંદચ	નંદે, ણંદે
૯ કલશ	કલસ	કળશે
૧૦ પોતક	પોતચ	પોતે
૧૧ પિંજરક	પંજરચ	પિંજરે
૧૨ નાગ	નાગ	નાગ
૧૩ શંખ	સંખ	સંક
૧૪ કોટરક	કોટરચ	કુટરે
૧૫ નિષ્ક્રિક	નિષ્ક્રિચ	નિચુરે
૧૬ તિત્તિરિ		તિતરે
૧૭ મુહગર	મોગગર	મોગરે
૧૮ કરવીરક	કરવીચક	કરવે, કર્વે
૧૯ પિઠરક		પિઠરે
૨૦ દ્વિલીપ		દુળીપ, ધુળપ
૨૧ શિરીષક	શિરિષચ	શિર્ષે, શિર્કે
૨૨ શંખપાલ	(નાગાનંદ નાટકમાંથી)	સંકપાલ
૨૩ વિરજા		બિરજે
૨૪ કંબલ		કાંબળે
૨૫ મણિ		માને, મણે
૨૬ આર્યક		આડકે
૨૭ શબલ		સાબલે, સાંપળે
૨૮ સુમન		સોવને, સોને, સોમણે, સોમણ
૨૯ પિંગલ		પિંગળે
૩૦ પિંડરક		પેંઢરે
૩૧ કરવીર		કરવીરે
૩૨ બિલ્વક		બેલ્લે, બેલે
૩૩ હરિદ્રક		હળદે
૩૪ પન્નગ		પાનકે
૩૫ શ્રીવહુ		શિરવે, સુરવે
૩૬ કુઠર		કુઠરે
૩૭ કુંજર		કુંજરે

૩૮ કંઈમ

કદમ

૩૯ કંઈર

કંઈરે

આ નામોમાંથી કેટલાંક નામ મહાભારત આદિપર્વના આસ્તીક પર્વ અધ્યાય ૩૫ માંથી લીધેલાં છે; અને કેટલાંક ઉદ્યોગપર્વના પૂર્વોક્ત શ્લોકોમાંથી લીધેલાં છે.

આ રીતે નાગજાતિનાં નામો, મરાઠા ક્ષત્રિયોનાં જાતિવાચક નામો તરીકે હાલમાં પ્રસિદ્ધ છે; તેમજ વધારે શોધ કરવાથી બીજાં નામ પણ મળી શકે તેમ છે. બીજા પ્રાંતોમાં પણ આ નામોની શોધ કરવી જોઈએ.

અહીં એટલું કહેવું જરૂરનું છે કે, હાલમાં નામોની આગળ જે જાતિવાચક નામો લગાડાય છે, તેમાં ઉંડો ઇતિહાસ સમાયલો છે. પ્રાચીન નામો ઘરાઘરા શોધવામાં તે ખૂબ મદદ કરે છે. કેટલાકોનાં નામ બહુજ વિચિત્ર જણાય છે તેથી કેટલાક તે છોડી દે છે; પરંતુ તે ભૂલ છે. ઉપર પ્રમાણે તુલના કરવાથી પાંડવકાળની જાતિઓનો પત્તો લાગે છે; અને બહુજ અગત્યની ઐતિહાસિક શોધ થઈ શકે તેમ છે. આથી જાતિવાચક નામ તથા ગામનાં નામ એ બન્નેનું ઐતિહાસિક શોધની દૃષ્ટિએ બહુજ મહત્ત્વ છે; માટે તેને કોઈએ પણ નકામાં સમજવાં જોઈએ નહિ.

નાગનામ

મરાઠી નામ

નાગપતિ-નાગવર્ધ-નાગવી.....નાગવે

પર્ણપતિ-વર્ણવર્ધ-વર્ણવી.....વર્ણવે

તલકર

તળેકર

કૃષિવર

કૃષિવર

જે આ જાતિવાચક નામો અત્યારે મરાઠીમાં પ્રચલિત ન હોત, તે નાગજાતિનો પત્તો મળવો લગભગ અસંભવિતજ હતો. મહારાષ્ટ્રમાં હાલ એ નામ છે, તેથીજ અત્યારે નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય છે કે, મરાઠા ક્ષત્રિયોમાં કેટલાક નાગકુળના લોક પણ હયાત છે. આની પહેલાં અમે એ પણ બતાવી ચૂક્યા છીએ કે, ગણદેવજાતિના મહારાજિક લોક તે હાલના મરાઠા છે.

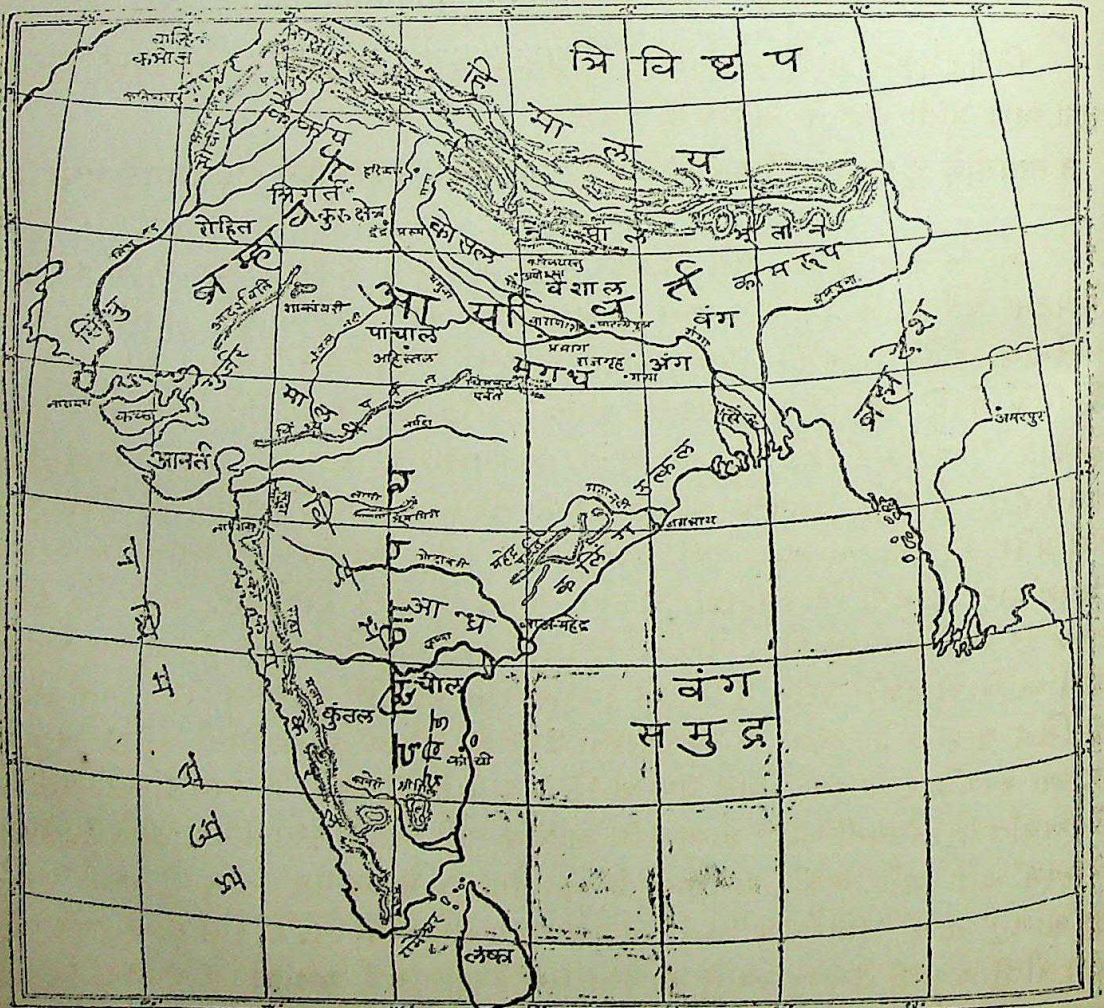
રાજતરંગિણીમાં કહ્યું છે કે, પ્રાચીનકાળના કાશ્મીરમાં નાગોનું રાજ્ય હતું. ખાંડવપ્રસ્થની દક્ષિણે તથા યમુનાનદીની દક્ષિણદિશાએ ખાંડવવનમાં નાગલોકોની વસ્તી હતી, એ હકીકત આદિપર્વના ખાંડવદાહ પર્વમાં લખેલી છે. નાગપુરમાં નાગો રહેતા હતા, તે વિષે હરિવંશમાં વર્ણન કરેલું છે-અર્થાત પાંડવોની પહેલાંના સમયમાં તથા પાંડવોના સમયમાં ભારવતર્ષમાં કોંકણ સિવાય બીજે પણ નાગોનું રાજ્ય ચાલે વસાહતો હતી. સર્પ-સત્રના કાવ્યપૂર્ણ વર્ણનથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, નાગો અને આર્યોનું ભયંકર યુદ્ધ થયું હતું; અને આર્યોએ નાગોની બહુજ ભારે કતલ ચલાવી હતી. આમ છતાં પણ કેટલાક નાગો આર્યોના મિત્ર પણ હતા, અને તેથીજ અબુનનું ઉલૂપી નામની નાગકન્યા સાથે લગ્ન થયું હતું.

તાત્પર્ય એ છે કે, નાગજાતિનું મૂળસ્થાન પાતાળદેશ-અર્થાત કોંકણ હતું; અને તેઓ ત્યાંથી ભારતવર્ષનાં બીજાં સ્થળોમાં ફેલાયા હતા, તેથીજ પાંડવાદિ આર્યવીરોએ તેમને ઉત્તરભારતમાંથી પાછા દક્ષિણભારતમાં હઠાવી કાઢ્યા હતા; અને તેમને આ પ્રકારે હઠાવી કાઢવામાટેજ નાગોનું આર્યો સાથે યુદ્ધ થયું હતું.

૧૪-નાગલોકોને દેવોની મદદ

ઉપરનાં વર્ણનોથી સમજાય છે કે, તિબેટદેશમાં દેવજાતિના મનુષ્યોનું રાજ્ય હતું.

આર્યાવર્ત દેશ અર્થાત ઉત્તરભારતમાં આર્યજાતિના મનુષ્યોનું રાજ્ય હતું અને ભારતના પશ્ચિમસમુદ્રની પાસેના કોંકણદેશમાં નાગજાતિના મનુષ્યોનું રાજ્ય હતું. આર્યોની ઉન્નતિ થયા પહેલાં લગભગ સમસ્ત ભારતવર્ષમાં નાગજાતિએ પોતાનું રાજ્ય જમાવ્યું હતું. તક્ષશિલા, ખાંડવવન વગેરે સ્થળોનાં વર્ણનો સ્પષ્ટ દર્શાવી આપે છે કે, ત્યાં નાગજાતિનું રાજ્ય હતું. ખાંડવવન ઇંદ્રપ્રસ્થ પાસે હતું અને ત્યાં નાગોનું રાજ્ય હતું. અર્જુને ખાંડવવન ખાળીને ત્યાંના નાગોનો સંહાર કર્યો, તેથીજ નાગલોકો આર્યજાતિનો વિનાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા; પરંતુ તેઓ છેલ્લી ઘડી સુધી વેર વાળી શક્યા ન હતા. એકવાર કચરાઈ ગયેલી પ્રજા ફરીથી ઉન્નત થવી અનેક કારણોથી મુશ્કેલ બની જાય છે. અર્જુન વગેરે આર્યવીરોએ નાગજાતિને એટલી બધી દબાવી દીધી હતી કે તેમનું પુનરુત્થાન થવું અશક્ય થયું. વાસુકિ, તક્ષક, અશ્વસેન વગેરે નાગજાતિના વીરો બહુજ પ્રયત્ન કરતા હતા; પરંતુ કોઈને પણ સફળતા પ્રાપ્ત થઈ નહિ. અશ્વસેને કર્ણનો આશ્રય લઈને અર્જુનનો વધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ તે ફળીભૂત થયો નહિ અને ત્યાંજ અશ્વસેનને મરવું પડ્યું. એ પછી તક્ષકે પરિક્ષિતને ગળું ઝીંધીને મારી નાખ્યો; પરંતુ તેથી તો આર્યોએ નાગોની વધુ ક્રૂરતાપૂર્વક કતલ ચલાવી. આ રીતે પરણિત નાગજાતિએ પોતાની ઉન્નતિમાટે જે જે પ્રયત્નો કર્યા તે નિષ્ફળ ગયા; અને તે અરાજકીય (એનાર્કીકલ) અત્યાચારોથી નાગજાતિનું અધઃપતનજ થતું ગયું.

જ્યારે નાગજાતિ ઉપર આર્યોનો હુમલો થયો, તે વખતે નાગોનો રાજા તક્ષક જાતેજ ઇંદ્રલોકમાં અર્થાત તિબેટમાં જઈને ઇંદ્રના મહેમાનતરીકે રહ્યો હતો. તે ત્યાં એટલાજ માટે ગયો હતો કે નાગજાતિનું રક્ષણ કરવામાં ઇંદ્ર પાસેથી મદદ મળે એવો પ્રયત્ન કરી જાવો. સર્પસત્ર-પ્રસંગે-અર્થાત સર્પજાતિની કતલ ચાલતી હતી તે વખતે આ સર્પરાજ તક્ષક ઇંદ્રને શરણે ગયો હતો અને ઇંદ્રે તેને આશ્રય પણ આપ્યો હતો; પરંતુ તેનું પણ કંઈ ચાલ્યું નહોતું. કારણકે આર્યજાતિના વીરોનાં પરાક્રમ તે સમયે ઉન્નતિને શિખરે પહોંચેલાં હતાં-અર્થાત તેઓ અદ્વિતીય હતા. આથીજ દેવરાજની મદદ મળવા છતાં નાગજાતિ આર્યોનો વાળ પણ વાંકો કરી શકી ન હતી.

આ પૂર્વઘટિહાસ અત્રે લખવાનો હેતુ એજ છે કે, તેથી દેવજાતિ, આર્યજાતિ અને સર્પજાતિ, એ બધી જાતિઓ માનવજાતિએજ હતી તે સિદ્ધ થઈ જાય. દેવો આર્યોના શત્રુ સર્પોને પણ મદદ કરતા હતા તથા મહાદેવ વગેરે ભૂતજાતિના રાજાઓએ પણ અસુરરાક્ષસોને મદદ કરીને બહુજ પ્રબળ બનાવ્યા હતા; તેથી આર્યોને ઘણાં દુઃખ ભોગવવાં પડ્યાં હતાં. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, દેવજાતિ પણ એક સ્વતંત્ર મનુષ્યજાતિ હતી અને દેવોના રાજ્યનો રાજનૈતિક સંબંધ કોઈવાર અસુરો સાથે, કોઈવાર સર્પજાતિ સાથે અને કોઈવાર આર્યો સાથે ચાલ્યા કરતો હતો; એટલે આ બધી જાતિઓ મનુષ્યરૂપેજ હતી, એમાં શંકા નથી.

(ક) સ્વર્ગદ્વાર

તિબેટ દેશને અમે સ્વર્ગતરીકે નિશ્ચિત કરેલ છે. તે સ્વર્ગમાં પણ સ્વર્ગ, ત્રિવિષ્ટપ જૂદા જૂદા પ્રાંતો હોવાનો સંભવ છે. કેમકે:-

ન નાગલોકે ન સ્વર્ગે ન વિમાને ત્રિવિષ્ટપે । પરિવાસઃ સુખસ્તાદ્ગ્ રસાતલતલે વથા ॥

(મહા. ઉદ્યોગ. ૧૦૨-૧૫)

આ શ્લોકમાં સ્વર્ગ અને ત્રિવિષ્ટપ જૂદા જૂદા દેશો હોવાનું વર્ણન છે. સંભવ છે કે તિબેટના પૂર્વભાગને ત્રિવિષ્ટપ અને પશ્ચિમભાગને સ્વર્ગ કહેતા હશે; કેમકે ગંગોત્રી, બદ્રિનાથ, બદ્રિકેદાર વગેરે સ્થાનોના ઉત્તરપ્રદેશમાં “સ્વર્ગદ્વાર” નામનું એક સ્થાન પણ છે. હિમાલયના એક શિખર ઉપર આ સ્થાન આવેલું છે. કેટલાક તેને “સ્વર્ગકપાટ” અને કેટલાક “સ્વર્ગદ્વાર” કહે છે. આ સ્થાન પ્રાચીનકાળમાં સ્વર્ગમાં દાખલ થવાનું ખાસ સ્થાન હતું. જે રીતે રાજ્યમાં દાખલ થવાના રસ્તાઓ હોય છે; તેવી રીતે દેવરાજ્યમાં પણ પ્રવેશ કરવાનો આ ખાસ નક્કી કરેલો રસ્તો હતો. એનું સ્મરણ રાખવામાટેજ હાલમાં “સ્વર્ગદ્વાર” નામથી એ સ્થાનની પવિત્રતા મનાય છે. દરેક ત્રિસ્થળીનો યાત્રી તેનું દર્શન કરેજ છે અને ઓછામાં ઓછું પોતાના જીવનમાં સ્વર્ગ નહિ તો સ્વર્ગના દ્વારનાં પણ પોતાની સગી આંખોએ દર્શન કરીને તે પોતાને કૃતકૃત્ય થયો માને છે. આ સ્વર્ગદ્વાર નામના સ્થાનથી સિદ્ધ થાય છે કે, સ્વર્ગ એ સ્વર્ગદ્વારની ઉપર છે-અર્થાત હિમાલયની ખીણ બાબુએ છે. આ સ્વર્ગદ્વાર નામના સ્થાન ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, સ્વર્ગ એ સ્વર્ગદ્વારની પેલીપાર છે-અર્થાત હિમાલયની ખીણ બાબુએ છે. આથીજ અમે અગાઉ દર્શાવી ગયા છીએ કે, તિબેટ-જ સ્વર્ગ હતો અને અહીં સમજાય છે કે, તેના પશ્ચિમભાગનું નામ “સ્વર્ગ” અને પૂર્વભાગનું નામ “ત્રિવિષ્ટપ” હતું. આ પણ સ્પષ્ટ દષ્ટિએજ નિર્દેશ કર્યો છે; કારણકે ઘણા કાળ વીતી જવાથી તેમજ સ્થાનોમાં પણ ખૂબ ફેરફાર થઈ જવાથી તે વખતના સ્વર્ગના જૂદા જૂદા પ્રાંતોનો ખ્યાલ આવવો હાલમાં લગભગ અશક્યજ છે. આમ છતાં જે પણ સૂચનો આપણને આર્ય સાહિત્યમાંથી મળી આવે છે, તે ઉપરથી પૂર્વકાળના ભૂવિભાગોની અને

તેટલી શોધ કરવી જરૂરી છે; અને તે શોધના પ્રકાશમાં તે પ્રાચીનકાળનો ઇતિહાસ વાંચવો આવશ્યક છે. આ લેખો પણ એજ દૃષ્ટિથી લખાય છે. આ રીતે સ્વર્ગના દ્વારનો પત્તો મળવાથી સ્વર્ગના માર્ગનો ખ્યાલ આવે છે. ભારતવર્ષમાંથી જેઓ સ્વર્ગમાં જતા હતા, તેઓ આ સ્વર્ગદ્વારનેજ રસ્તે થઈને જતા હતા. આગળ સ્વર્ગારોહણ પર્વમાં પાંડવોના-સ્વર્ગ-ગમનનું વર્ણન આવશે ત્યારે વાચકો જોઈ શકશે કે, પાંડવો પણ હિમાલય પર્વત ચઢીનેજ સ્વર્ગમાં ગયા હતા.

૧૫-સ્વર્ગારોહણ

સ્વર્ગારોહણ એટલે સ્વર્ગલોકમાં ચઢવું એવો છે. આ શબ્દમાં જે “આરોહણ” શબ્દ છે, તે પહાડો ઉપર ચઢવાનો ભાવ દર્શાવે છે. વૃક્ષ ઉપર આરોહણ, હાથી કે घोडा ઉપર આરોહણ, અથવા પર્વત ઉપર આરોહણ કરવું, એ શબ્દમાં નીચેના ભાગ ઉપરથી ઉંચેના ભાગમાં ચઢવાનો ભાવ વ્યક્ત થાય છે. આથી આ શબ્દ સિદ્ધ કરે છે કે, સ્વર્ગ કોઈ ઉંચાણના પ્રદેશમાં છે. આજ કારણથી તે તિબેટમાં છે, એમ અમે નક્કી કર્યું છે.

પાંડવોના સ્વર્ગારોહણની હકીકત મહાભારતને અંતે આપેલી છે, તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે તિબેટજ સ્વર્ગધામ છે. કેમકે ધર્મરાજ વગેરે જે વીરો સ્વર્ગમાં ગયા, તેઓ હસ્તિનાપુર(દિલ્હી)થી ગંગાકિનારે પહોંચ્યા-અર્થાત દિલ્હીથી ઉત્તરદિશામાં ગયા. ત્યાં ગંગામાં સ્નાન કરીને પછી ઉત્તરદિશામાં ચાલતા તેઓ સ્વર્ગમાં ગયા છે. હસ્તિનાપુરની ઉત્તરે ગંગાનદી અને ગંગાજીની ઉત્તરે હિમાલય છે; તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, સ્વર્ગ હિમાલય પર્વતની પેલી બાજુએજ છે. અર્જુન સદેહેજ મહાદેવ પાસે તથા ઇંદ્ર પાસે શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યા શીખવા ગયેલો, તે પણ ઉત્તરદિશાએજ ચાલતો ત્યાં ગયો હતો. આથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે, ભારતવર્ષની ઉત્તરદિશાએ ગંગા તથા હિમાલયની પેલી પાર સ્વર્ગધામ છે; અને એજ સ્થાનમાં ધર્મરાજ વગેરે ગયા હતા. આગળ જતાં સમ્રાટ ધર્મરાજ જ્યારે સ્વર્ગની પાસે પહોંચ્યા, ત્યારે ત્યાંના દેવો પોતપોતાના રથ વગેરે લઈને તેમનું સ્વાગત કરવા આવ્યા હતા. વળી મહાભારતના અંતિમ ભાગનું વર્ણન જોવાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, આ સંતકારની રીત પણ વિજયી પુરુષોને યોગ્યજ છે. જુઓ:-

ततः सन्नादयच्छक्रो दिवं भूर्मिं च सर्वशः । रथेनोपययौ पार्थमारोहेत्यब्रवीच्च तम् ॥

(મહા. મહાપ્રસ્થા. ૩-૧)

જ્યારે સમ્રાટ ધર્મરાજ સ્વર્ગ પાસે પહોંચ્યા, ત્યારે “ આરે દિશાઓને ગળવી મૂકતો ઇંદ્ર પોતાના રથ સાથે તેમની પાસે આવ્યો અને કહ્યું કે આપ રથમાં પધારો. ”

આ વર્ણન ભારતીય વિજયી સમ્રાટોનું સ્વાગત સ્વર્ગમાં પણ કેવી રીતે થતું હતું, તે દર્શાવી આપે છે. અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે, આ પ્રમાણે શામાટે થતું હશે ? ભારતીય વીરોનું સ્વાગત તિબેટના દેવજાતિના લોકો શામાટે કરતા હશે ? એનો જવાબ આપવા માટે આપણે સ્વર્ગધામવિષે વધારે વિચાર કરવો જોઈએ.

(ક) સ્વર્ગધામ

આ શબ્દમાં “ ધામ ” શબ્દ ખાસ મહત્વનો છે. ધામનો અર્થ “ ઘર ” (હામ) “ નિવાસસ્થાન ” “ આશ્રયસ્થાન ” વગેરે થાય છે. દેવલોકો સ્વર્ગપ્રદેશનેજ તેમનું પોતાનું સાચું ઘર માનતા હતાં. અત્રે વિચારવું જોઈએ કે, ભારતવર્ષમાં આવીને ભારે ભારે પરાક્રમો કરનારા વીર પુરુષો હિમાલયની પેલીપારના પ્રદેશમાં પોતાનું ઘર શામાટે માનતા હશે ?

કેવી સ્થિતિમાં આવી માન્યતા હોવી સંભવે છે ? એ બહુ વિચારવા જેવી વાત છે; અને તે સ્પષ્ટ થતાં ભારે ઐતિહાસિક શોધ થવાનો સંભવ છે.

ઉપરની શકાના નિવારણમાટે તથા તે અતિપ્રાચીન ઐતિહાસિક બાબત દર્શાવવાને માટે અમે એક ઉદાહરણ લઈએ છીએ. હાલમાં ઇંગ્લેંડના વીરો હિંદુસ્તાનમાં આવે છે; અહીં રાજકાર્ય કરે છે; વૃદ્ધ થતાં પેન્શન લઈને પોતાને ઘેર (હોમ) જાય છે અને જીવનનો છેલ્લો કાળ પોતાના જ દેશમાં જઈને ગાળે છે. અંગ્રેજ ન્યાંસુધી આ દેશમાં રહીને સામ્રાજ્ય ચલાવવાનું કાર્ય કરે છે; ત્યાંસુધી હિંદુસ્તાનને તે પોતાનું ઘર (હોમ) નહિ માનતાં બુદ્ધ ઇંગ્લેંડને જ હરહમેશ પોતાનું ઘર માને છે. કેટલાક મોટા મોટા અધિકારીઓ ખાસ કાર્ય કરીને જ્યારે પોતાના સ્વદેશ-ઇંગ્લેંડમાં પાછા ફરે છે, તે વખતે તેમનાં ખાસ ખાસ કાર્યોના પ્રમાણમાં તેમનો ઇંગ્લેંડના કિનારે ઉતરતાં સત્કાર કરવામાં આવે છે.

આ વાત જે અત્યારે પણ પોતાના દેશના સંબંધમાં બની રહી છે, તેનો વાચક બરાબર વિચાર કરશે, તો તે ઉપરથી તેમને પ્રાચીન સમયની વાત પણ પ્રત્યક્ષ થશે. જુઓ:-

તિબેટની દેવજાતિ અને દેવયોનિ જાતિના વીર પુરુષો એ વખતે ભારતવર્ષમાં આવતા હતા; ત્યાં શૂરવીરતા અને પરાક્રમવાળાં ખાસ ખાસ મહાન કાર્યો કરતા હતા; પોતાના સામ્રાજ્યને વિસ્તારતા હતા; વિશેષ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરતા હતા અને ઘરડા થતાં પોતાના સ્વર્ગધામ (હોમ) માં પાછા જઈને રહેતા હતા. જ્યારે એ વીર પુરુષો પોતાના સ્વર્ગધામમાં પાછા જતા હતા; ત્યારે ત્યાંના તેમના પૂર્વસંબંધીઓ, પહેલાંના ઓળખીતાઓ અથવા સ્વર્ગરાજ્યના અધિકારીઓ તેમની યોગ્યતાના પ્રમાણમાં તેમનો આદરસત્કાર કરતા હતા અને તેમને યથાયોગ્ય સ્થાને માનપૂર્વક રાખતા હતા.

ધર્મરાજ વગેરે પાંડવો હિમાલયના ડુંગરાઓમાં તિબેટનિવાસી દેવજાતિના વીરોના વીર્યથી જન્મ્યા હતા. બાદ્યાવસ્થા પણ તેમણે ત્યાં જ વીતાવી હતી. યુવાવસ્થામાં તેઓ આર્યાવર્તમાં આવ્યા હતા. આર્યાવર્તમાં આવીને એ વીરોએ અનેક પરાક્રમ કર્યા; અનેક વિજય મેળવ્યા; સામ્રાજ્ય વધાર્યું અને વૃદ્ધાવસ્થામાં પોતાના પુત્રોને રાજ્ય સોંપીને પોતે પોતાના સ્વર્ગધામમાં પાછા ચાલ્યા ગયા. આ પાછા ફરતી વખતે સ્વર્ગના દેવો માનવસમ્રાટ ધર્મરાજનું સ્વાગત કરવા હાજર થયા હતા. તિબેટનિવાસી કેટલીયે માનવજાતિઓનો ભારતવર્ષ સાથે તે સમયે કેવા પ્રકારનો સંબંધ હતો, તે એ વર્ણન સ્પષ્ટરૂપે બતાવે છે. વિજય ઇચ્છનારા, સામ્રાજ્યની ઇચ્છા કરનારા તથા યજ્ઞને ચાહનારા હિમાલયનિવાસી વીરો ભારતવર્ષમાં આવતા હતા; અને ત્યાં યુદ્ધાદિ કરીને સ્વેચ્છાનુસાર ઉપભોગો ભોગવીને વૃદ્ધાવસ્થામાં પોતાના સ્વદેશ ત્રિવિષ્ટપમાં જઈને રહેતા હતા. આથીજ કહેવાય છે કે, સ્વર્ગધામ “ભોગભૂમિ” છે, અને ભારતવર્ષ “કર્મભૂમિ” છે.

જે એજ બાબત હાલની પરિભાષામાં બોલીએ તો કહી શકાય કે, હાલમાં હિંદુસ્તાન એ અંગ્રેજોની “કર્મભૂમિ” છે, અને ઇંગ્લેંડ એ તેમની “ભોગભૂમિ” છે. અંગ્રેજો હિંદુસ્તાનમાં આવીને રાજકારભાર ચલાવે છે; અને તે કાર્યનું ફળ ઇંગ્લેંડમાં જઈને પેન્શનરૂપે ભોગવે છે. પ્રાચીનકાળમાં ભોગોની રીત કેઈ બીજી હશે, પરંતુ તે સર્વ રીતિઓનું તાત્પર્ય તો એકજ છે.

(ખ) ભારતવાસીઓની દુર્બળતા

જે તે અતિપ્રાચીનકાળના ભારતવાસીઓવિષે આપણે વિચાર કરીશું તો સમજાશે કે, તેમને તે સમયની સઘળી બાંધણી નિર્માણ જણતી હતી. જ્યારે રાવણે વરદાન માગ્યું

હતાં; ત્યારે રાક્ષસ, દેવ, પિશાચ, ભૂત વગેરેથી પોતાનું મૃત્યુ ન થાય એવું માગ્યું હતું; પણ ભારતવાસી મનુષ્યોથી પોતાનું મૃત્યુ ન થાય, એવું માગવાની તેને જરૂર લાગી ન હતી. રાક્ષસ, દેવ, પિશાચ અને ભૂત એ જાતિઓનાં સ્થાનવિષે અમે આ પહેલાં નક્કી કરીજ ચૂક્યા છીએ અને ભારતવર્ષ માનવજાતિના દેશતરીકે પ્રસિદ્ધ છે. આ ભારતવાસી માનવજાતિની દુર્બળતાને લીધે તેમના તરફથી મરણ નહિ થવાની શરત કરવી રાવણને યોગ્ય પણ લાગી ન હતી; કેમકે કોઈપણ રાક્ષસને ભારતવાસી માનવીઓ મારી શકશે, એ વાત તેના સ્વપ્નમાં પણ નહિ આવી હોય!

જ્યારે ભીમે બકાસુરનો વધ કર્યો, ત્યારે ત્યાંના લોકો કહેવા લાગ્યા કે, આ “અ-માનુષ-કર્મ” છે—અર્થાત્ ભારતવાસી મનુષ્ય એવું પરાક્રમ કરી શકેજ નહિ.

તત્રાજગ્મુર્બકં દ્રષ્ટું સર્ચીવૃદ્ધકુમારકાઃ । તતસ્તે વિસ્મિતાઃ સર્વે કર્મ દૃષ્ટાન્તિમાનુષમ્ ॥

(મહા. આદિ. ૧૬૬-૧૨)

અર્થાત્—“ત્યાં મરી ગયેલા બકરાક્ષસને જોવામાટે બાળકો, વૃદ્ધો અને સ્ત્રીઓ—અર્થાત્ બધા લોકો આવ્યા; અને એ અ-માનુષી કાર્ય જોઈને આશ્ચર્ય પામ્યા.” કેમકે બકાસુરનું દુઃખ ભારતવાસી મનુષ્યોથી ટળી શકે તેમ નથી, એવો વિચાર ત્યાંના લોકોના મનમાં દબ જામી ગયો હતો. આ વિષે નીચેનો શ્લોક જુઓ:—

ન તુ દુઃખમિદં શક્યં માનુષેણ વ્યપોહતુમ્ ।

(મહા. આદિ. ૧૬૨-૨)

અર્થાત્—“બકાસુરથી થતું આ દુઃખ ભારતવાસી મનુષ્યો દૂર કરી શકે તેમ નથી.” આ વાક્યોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, ભારતવર્ષની માનવજાતિ પોતાને બીજી જાતિઓ કરતાં બહુજ નિર્બળ માનતી હતી.

“અ-માનુષ, અતિ-માનુષ” કર્મનો અર્થ એજ છે કે, જે કાર્ય રાક્ષસ, અસુર, દેવ, ભૂત, પિશાચ વગેરે કરી શકે તેમ હતું; પરંતુ ભારતવાસી કરી શકે તેમ ન હતું. હાલમાં જે એમ કહેવાય છે કે, આ યંત્ર વગેરે બનાવવાનું કામ તો જર્મન, ફ્રેન્ચ, અમેરિકન કે અંગ્રેજ કરે તોજ થાય; હિંદુસ્તાનીઓ તો કરી શકેજ નહિ. તેમ અતિપ્રાચીનકાળમાં પણ કહેવાતું કે, આ કામ અસુર, રાક્ષસ, દેવ, પિશાચ, યક્ષ, ભૂત એ જાતિઓનાજ માનવોથી થાય, ભારતવાસી માનવી તો તે કરી શકેજ નહિ. બન્નેનું તાત્પર્ય એ છે કે, ભારતવાસીઓ નિર્બળજ હતા; અને તેથીજ તેમને કોઈ ગણત્રીમાં પણ લેવા જેવા ગણતું ન હતું. રાવણે પોતાના વરદાનમાં મનુષ્યોથી અવધ્યતા માગવાની જે ઉપેક્ષા બતાવી હતી, તેનું કારણ પણ તે સમયના મનુષ્યોની દુર્બળતાજ છે. એજ પ્રમાણે બીજા રાક્ષસોનાં ભાષણોમાંથી પણ તે સમયના ભારતવાસી માનવોની દુર્બળતાજ દેખાઈ આવે છે; પરંતુ તે બધાનો અત્રે વિચાર કરવાની કંઈજ જરૂર નથી.

પાંડવોમાં દેવોનું વીર્ય હતું, તેથી તેઓ પોતાને બીજા ભારતવાસીઓ કરતાં ઉચ્ચ માનતા હતા અને બીજાઓને હલકા ગણતા હતા. કર્ણ પણ દેવવીર્યથી ઉત્પન્ન થયેલો હોવાથી પોતાનાજ અભિમાનમાં મસ્ત હતો. આ બધા ઇતિહાસનો વિચાર કરવાથી માલૂમ પડે છે કે, ભારતવર્ષમાં પાંડવોના પૂર્વકાળમાં જોકે તેમનામાં અનેક વીરો પણ થઈ ગયા હતા, તોપણ સામાન્ય ભારતવાસી જનતાની વ્યક્તિગત શક્તિવિષે તે વખતના કોઈ પણ વિદેશી મનુષ્યના મનમાં વિશેષ માનવૃત્તિ ન હતી; અને તેથી ઉલટું ભારતીય જનતામાં રાક્ષસ, દેવ, ભૂત વગેરે તે સમયની વિદેશી જાતિઓવિષે તેમની વ્યક્તિગત શક્તિસંબંધી બહુજ ભયભર્યા ખ્યાલો ભરેલા હતા. જે કોઈ નગરમાં કોઈ રાક્ષસ, દેવ

કે ભૂતજાતિનો માણસ આવતો તો તેને કોઈ અટકાવતું નહિ. રાક્ષસો તો આ જાતિને દબાવતા હતા. ભૂતલોક અર્થાત હાલના ભૂતીઆઓ પણ તેમને ડરાવતા હતા અને દેવો પણ મનમાં આવે તે ઉપાડી જતા હતા; પરંતુ આ બધામાં દેવજાતિના લોકો ખીજાઓના જેટલું દુઃખ આપનારા ન હતા. તેઓ પોતા હૃદયવાળા હોવાથી તે વખતના મનુષ્યોને બહુ સતાવતા નહિ. આથી રાક્ષસ, અસુર, ભૂત અને પિશાચનો જેટલો ડર ભારતવાસીઓને લાગતો હતો, તેટલો દેવજાતિઓનો લાગતો નહિ; અને તેથીજ આગળ જતાં દેવજાતિ સાથે ભારતવાસીઓને મિત્રતા થઈ હતી.

તિબેટ, હિમાલય, અસુરદેશ તથા ભૂતદેશના લોકો આવીને ભારતવર્ષમાં રહેતા હતા અને પોતાનાં નાનાંમોટાં રાજ્યો પણ સ્થાપતા હતા. બાણાસુરનું રાજ્ય હાલના રામપુર રાજ્યમાં હતું. આ રામપુર સીમલા જીલ્લામાં છે. એજ પ્રમાણે મારવાડમાં ધુધુ રહેતો હતો; નાશિક અને દક્ષિણે લંકામાં રાવણ તથા તેના અનુયાયી ખર અને દૂષણે તેમનાં રાજ્ય જમાંવ્યાં હતાં; પશ્ચિમસમુદ્રને કિનારે પણ નિવાત-કવચ વગેરે ખીજા રાક્ષસો આવી વસ્યા હતા; પરંતુ શુકાચાર્ય સિવાય કોઈ પણ ભારતીય દ્વિજ અસુરોના દેશમાં જઈને પોતાનું ઘર કરીને રહ્યો ન હતો, એ પણ તે વખતના ભારતવાસીઓની નિર્બળતાજ દર્શાવે છે.

શુકાચાર્ય પણ અસુર દેશમાં જઈ વસ્યા હતા; તે કાંઈ વિજયી વીરની પેઠે નહિ પણ આચાર્ય થઈને-અર્થાત પાઠશાળાના અધ્યાપકતરીકે રહ્યા હતા. એ સિવાય વૃષપર્વાની રાજધાની કે જ્યાં શુકાચાર્ય અધ્યાપક થઈને ગયા હતા, તે સ્થાન પણ દેવોના અને ભારતવાસીઓના રાજ્યની પાસેજ હતું-અર્થાત શુકાચાર્ય પણ કાંઈ નિડર થઈને અસુરદેશમાં રહેતા ન હતા.

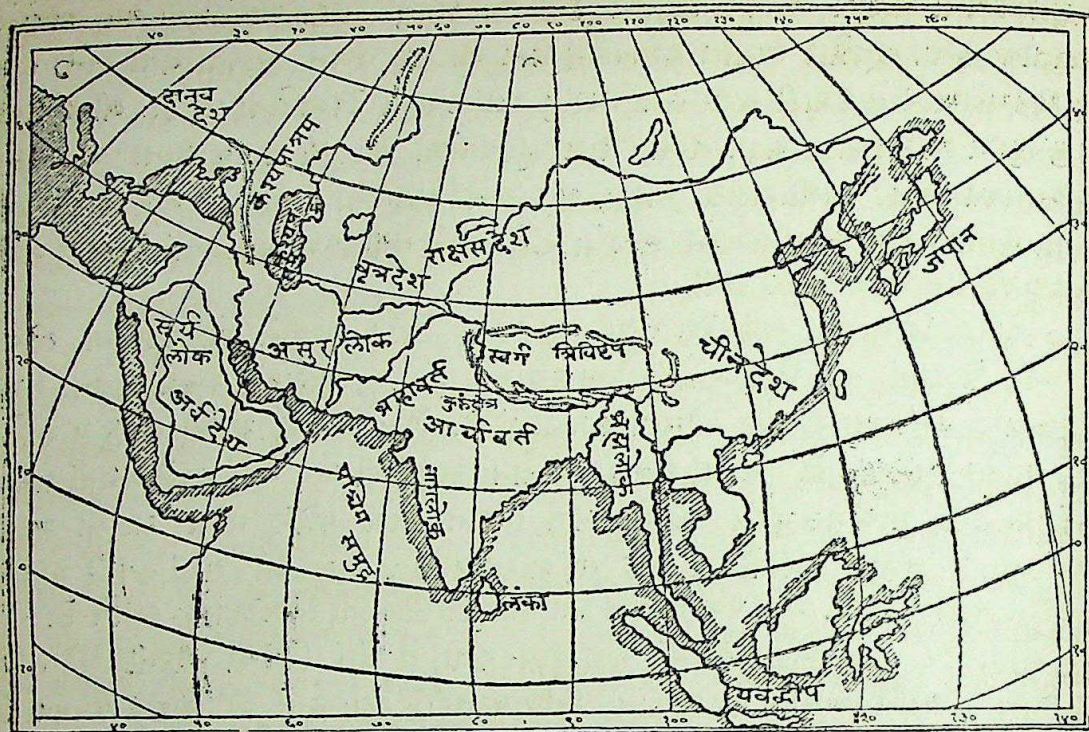
(૧) સંધ્યાકાળ થતાંજ ઘેર પાછા આવવું

(૨) ઘરથી બહુ દૂર ફરવા માટે પણ ન જવું

(૩) અસુરોના સંઘમાં એકલા ન જવું

એ વગેરે કચને માટે જે નિયમો હતા, તે દર્શાવે છે કે જે રીતે હાલમાં હિંદુસ્થાનના સરહદ પ્રદેશમાં અર્થાત અફઘાનિસ્તાનની સરહદમાં હિંદુઓ રહે છે, તે જેમ હમેશાં ભયભીત દશામાં રહે છે; તેજ પ્રમાણે શુકાચાર્ય પણ અસુરદેશમાં રહેતા હતા. શુકાચાર્યના શિષ્ય કચને વારંવાર ઘાયલ કરીને તેમજ ખીજી રીતે દુઃખ થવાથી શુકાચાર્ય દુઃખી થયા હતા; અને તેમણે અસુરોને બોલાવીને એ માટે ખૂબ ધમકાવ્યા પણ હતા; પરંતુ અસુરરાજામાં તેમનું જીવન સુરક્ષિત ન હતું, એ વાત તો એથી સિદ્ધજ થાય છે. કહેવાનું એટલુંજ છે કે, શુકાચાર્ય સિવાય ખીજા કોઈ વધારે ભારતવાસીઓ અસુરદેશમાં ગયા ન હતા; અને જેઓ ગયા હતા તેઓ પણ બ્રાહ્મણવૃત્તિથી ગયા હતા-ક્ષાત્રવૃત્તિથી નહિ. તેથી ઉલટું ભારતવર્ષમાં તો અસુરોને અનેક જાતિઓ આવીને વસી હતી અને તેઓ મનમાન્યા અત્યાચારો કરતી હતી; તથા સામાન્ય જનતા તેમની સામે થવાને અસમર્થ હતી.

જે રીતે હાલમાં અંગ્રેજ, જર્મન, ફ્રેંચ, પઠાણ, રશિયન, જાપાની, કોર્ક વગેરે લોકો હિંદુસ્તાનમાં આવીને કંઈ પણ પ્રતિબંધસિવાય સુખોપભોગ ભોગવી શકે છે; પરંતુ હિંદુસ્તાનના માણસો ઈંગ્લેંડ, જર્મની, ફ્રાન્સ, અફઘાનિસ્તાન, રૂશીઆ, જાપાન, કોર્કોનો દેશ વગેરે દેશોમાં બહુ ઓછા જાય છે; અને જેઓ જાય છે તેઓ પણ પોતાના ગૌરવપૂર્વક તે દેશોમાં રહી શકતા નથી, એજ સ્થિતિ અતિ પ્રાચીનકાળમાં-અર્થાત પાંડવોથી પ્રાચીનકાળમાં હતી. તેથી અસુર વગેરે લોકો ભારતવાસીઓને દબાવતા હતા; અને દેવો પણ તેમની પાસેથી પોતાના ઉપભોગની વસ્તુઓ લેવાની કોઈ રીત નહોતી.

કૌરવપાંડવોના પ્રાચીન પૂર્વજોમાંથી કેઈ પણ ભારતીય રાજાને અસુરોના દેશમાં જઈ ત્યાં પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનો વિચાર પણ ન આવ્યો; અને પ્રતાપી પાંડવો તથા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પણ ભારતવાસીઓનું સામ્રાજ્ય ભારતવર્ષની બહાર પણ વધે એવી કંઈજ યુક્તિ કરી નહિ. તેમની પાસે જે કંઈ યુક્તિઓ અને જે કાંઈ શૌર્ય હતું, તે ભારતવાસીઓ સાથેજ લડવાઝગડવામાં ખર્ચાઈ ગયું. ભારતવાસીઓનો અંદર અંદરનો કુસંપ પણ તેના કારણરૂપ છે અને તે કુસંપ હજીપણ ચાલ્યાજ કરે છે. કૌરવપાંડવોના પક્ષમાં રહીને લડેલા ભારતવર્ષના નાનામોટા રાજામહારાજાઓ પણ એક થઈને અને ભારતવર્ષના ઉદ્ધારને માટે માંહેમાંહેના ઝગડા મિટાવી દઈને ૧૮ અક્ષૌહિણી સૈન્ય સાથે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની નીતિ અને અર્જુન તથા કર્ણના શૌર્યનું સંગઠન કરીને જો અસુરદેશો ઉપર ચઢાઈ કરત, તો ભારતવાસીઓનો વિજયધ્વજ બહારના દેશોમાં પણ ફરફરતો હોત. પરંતુ ભારતવાસીઓએ માંહેમાંહેનાજ લડાઈટાંટાં અને કુસંપ વધારીને આપસ આપસમાં કપાઈ મરવાનુંજ આવશ્યકી હતી વર્ષ ઉપર પસંદ કર્યું હતું; અને (બહુજ દુઃખની વાત છે કે,) હજીપણ તેમને એજ વાત પસંદ છે !!

(ગ) તેનું કારણ

ભારતવાસીઓ બહાર બહુ ચોંટા જતા અને અહીંજ માંહોમાંહે લડયા કરતા હતા, તેનાં પણ કારણ શોધવાં જોઈએ. અમારા વિચાર પ્રમાણે ભારતભૂમિની આબોહવા તેના કારણ રૂપ છે. આ જમીન સારી નિપજવાળી છે; અનાજ વગેરે પુષ્કળ થાય છે; બહુ ઠંડી પડતી નથી અને ગરમ દેશ હોવાથી કપડાં ન હોય તો પણ ચાલી શકે છે. મનુષ્યોને અન્ન અને વસ્ત્ર જોઈએ. ભૂમિ રૂણરૂપ હોવાથી અન્ન પુષ્કળ છે; અને વસ્ત્ર પણ થોડા પ્રયત્નથી જોટલાં જોઈએ તેટલાં પેદા કરી શકાય તેમ છે—અર્થાત મનુષ્યને જરૂરનાં અન્ન અને વસ્ત્ર અહીં પુષ્કળ ઉત્પન્ન થતાં હોવાથી અહીંના લોકો બહાર જવાની માફક ન શું કરવા કરે! બહાર

જવાથી તેમને વધારે મળવાનું પણ શું હતું? જુઓ, દેવોનું રાજ્ય તિબેટમાં હતું, ત્યાં હમેશાં બરફ હોવાથી અનાજની પેદાશ બહુજ ઓછી હતી. ભૂતલોકોના ભૂતાનની પણ એજ દશા છે. તિબેટની પશ્ચિમે અસુરોના દેશમાં પણ ધનધાન્ય પુષ્કળ પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થતાં નહિ. તાત્પર્ય એ છે કે, અન્નવસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો જે સુખ ભારતવાસીઓને હતું; અને હાલમાં પણ મળી શકે તેમ છે, તે ભારતની ચારે બાજુના કોઈ પણ દેશમાં મળતું ન હતું. ઠંડીતું ઢુઢુ વધારે અને સુખે અન્ન ખાવા મળે નહિ, એ જે મુશ્કેલીઓ અસુરદેશોમાં તથા દેવોના દેશોમાં હતી અને ભારતવર્ષમાં ન હતી. આજ કારણથી ભારતવાસીઓ સ્વદેશમાંજ રહેતા હતા; કેમકે અહીં રહેવા છતાં પણ તેમનું યોગ્યેષ ઉત્તમ રીતે ચાલતું હતું.

પરંતુ અસુર અને સુરદેશ તરફ જુઓ. તેમના દેશમાં તેમને જોઈએ તેટલું અનાજ પણ પેદા થતું નહિ, તેમ તેમને સમાન હવાની પણ મુશ્કેલી હતી. આથી અસુર, સુર, ભૂત, પિશાચ વગેરે ભારતની ચોતરફના પ્રદેશોના માણસો ભારતવર્ષમાં આવીને વસવામાટે જેટલા આતુર હતા, તેટલા અહીંના ભારતવાસીઓ અસુરદિ દેશોમાં જવાને ઉત્સુક ન હતા.

દેશની પરિસ્થિતિનું આ કારણ છે. હાલમાં પણ ઇંગ્લેંડમાં ત્રણ માસપૂરતુંજ અનાજ પેદા થાય છે. આથી વર્ષના નવ મહીનામાટે ઇંગ્લેંડને અનાજ બહારથી લાવવું પડે છે; તેથી તેઓને એવા દેશો સાથે સંબંધ કરવાની જરૂર છે કે જ્યાંથી તેમને પુષ્કળ અનાજ મળી શકે. આ ચિંતાજ તેમને પરદેશમાં જવાની ફરજ પાડે છે અને તેવી ચિંતાના અભાવેજ ભારતવાસીઓ પોતાના દેશમાં રહે છે તથા બહાર જવાને પ્રવૃત્ત થતા નથી.

પોતાનો દેશ છોડીને જે જાતિઓ બહાર જાય છે, તેમનામાં બહાર જવાને લીધે પણ વધારે એકતા રહે છે; કેમકે સ્વદેશ છોડીને બહાર ગયા પછીજ એકતાની જરૂર અને કિંમત સમજાય છે. આથીજ બીજી જાતિઓમાં વધારે એકતા અને સદા સ્વદેશમાંજ રહેનારા ભારતવાસીઓમાં બહુજ ફાટકુટ દેખાઈ આવે છે.

વાંચનારે એમ નથી સમજવાનું કે, ઉપલા દોષો કેટલેક ભાગે ઉપરનાં કારણોથી ઉત્પન્ન થયેલા હોવા છતાં પણ તેમાં કંઈ ફેરફારજ થઈ શકે તેમ નથી. કેમકે મનુષ્યની પુરુષાર્થશક્તિ, એ તો કોઈ વિલક્ષણજ વસ્તુ છે; અને માણસે એકવાર નિશ્ચય કર્યો એટલે તો પછી તેને માટે અશક્ય હોય તે પણ શક્ય થઈ જાય છે. આ વિષેનો વિચાર કરવાનું આ સ્થાન નહિ હોવાથી આ વિષયને અહીંજ સમાપ્ત કરીશું. આ પ્રસંગ આટલા લંબાણથી એટલાજ માટે દર્શાવ્યો છે કે, ભારતવર્ષમાં ઘણા પ્રાચીનકાળથી બીજા દેશના લોકો શામાટે આવતા હતા? અને બીજા દેશોમાં નહિ જતાં કેવળ ભારતવર્ષમાંજ શામાટે આવતા હતા? તે બરાબર ખ્યાલમાં આવે. ભારતવર્ષમાં ખાધાપીધાનું જેટલું સુખ છે, તેટલું બીજા કોઈ પણ દેશમાં નથી; એ કારણ જેવું પાંચ હજાર વર્ષ ઉપર હતું, તેવુંજ હાલમાં પણ મોજુદ છે.

દેવો પણ અહીં ઉપરના કારણથી આવતા હતા; કેમકે તિબેટમાં પણ અનાજની પેદાશ બહુ ઓછી હતી. આથીજ દેવજાતિના વીરો ઇચ્છતા હતા કે, પોતાનીજ જાતિસાથે ભારતવર્ષનો સંબંધ બંધાય; અને ઉપલાંજ કારણોથી અસુર તથા રાક્ષસાદિ જાતિઓના લોકો પણ હૃદય-પૂર્વક ઇચ્છતા હતા કે ભારતવર્ષનો સંબંધ તેમની સાથે બંધાય અને ત્યાંના ઉપભોગો દેવોને નહિ મળતાં તેમને-અસુરોનેજ પ્રાપ્ત થાય. દેવ અને દાનવોનાં મહાભયંકર યુદ્ધોનું કારણ ભારતવર્ષજ હતો. જે બે જાતિઓ કોઈ પણ બહારના દેશ ઉપર પોતાનો અધિકાર જમાવવા ઇચ્છે છે; તેઓમાં યુદ્ધના પ્રસંગો ઉભા થવાનો સંભવજ છે. દેવાસુર યુદ્ધોનું આ કારણ વાચકોએ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ.

રાક્ષસો ક્રૂરતાપૂર્વક વર્તતા હતા અને દેવો વધારે સહય હોવાથી ભારતવાસીઓ સાથે ટ્રેમલર્યો વર્તાવ કરતા હતા. આ કારણથીજ ભારતવાસીઓ દેવોસાથે રહેવાનું વધારે પસંદ કરતા હતા અને રાક્ષસોની ક્રૂરતાને લીધે તેમને દૂરજ રાખવા ઇચ્છતા હતા. આજ કારણથી ભારતવાસીઓ અને દેવોને મિત્રતા બંધાઈ અને રાક્ષસોસાથે શત્રુતા થઈ.

તિબેટના તથા હિમાલયની પહાડી જાતિઓના વીરો ભારતવર્ષમાં ઉપલાં કારણથી આવતા હતા અને ભારતવર્ષ ઉપર પોતાનો અધિકાર જમાવવા ઇચ્છતા હતા. આથી ઉપરના દેશોના જે વીરો અહીં આવતા હતા, તે રાજ્યાધિકાર જમાવતા હતા અને જ્યારે પોતાને ઘેર-સ્વર્ગમાં વૃદ્ધાવસ્થામાં પાછા જતા હતા, ત્યારે ત્યાં તેમનો ખૂબ સત્કાર થતો હતો. એજ પ્રમાણે સમ્રાટ ધર્મરાજનો દેવરાજ ઇંદ્રે સત્કાર કર્યો હતો, તેનું વર્ણન ઉપર આવી ચૂક્યું છે.

(૧) દેવોનો અધિકાર

દેવોનો રાજ્યાધિકાર ભારતવર્ષના કેટલાય ભાગ ઉપર હતો. ખાંડવવનનું ઉદ્ઘાટન થયું. તેના ઉપર ઇંદ્રનો અમલ ચાલતો હતો. ખાંડવવન દિલ્હીની પાસે હોવાથી તેના ઉત્તરભાગના પ્રદેશ ઉપર તેમનો અધિકાર હશે, એ સંભવિત છે. અર્જુન વગેરે આર્યવીરોએ ઉપલા પ્રાંતો ઉપર પોતાનો અધિકાર જમાવ્યો હતો, તે ઇંદ્રના સૈન્યને હરાવીને જમાવ્યો હતો. (જુઓ ખાંડવદાહ પર્વ) આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, દેવજાતિની સાથે ભારતીય રાજાઓને પણ યુદ્ધ થતાં હતાં; પરંતુ તે યુદ્ધોનું સ્વરૂપ અસુરોસાથેનાં યુદ્ધો જેવું ન હતું. કેમકે દેવજાતિ અને આર્યજાતિ પરસ્પર મિત્રતા ઇચ્છનાર જાતિઓ હતી; જ્યારે રાક્ષસ વગેરે જાતિઓ શત્રુતા રાખનાર હતી.

આટલા વર્ણન ઉપરથી વાંચનારને સમજશેજ કે, ભારતવર્ષની બહારની સઘળી જાતિઓ ભારતવર્ષના ધાન્ય વગેરે જરૂરના પદાર્થોમાટે ભારતવર્ષ ઉપર પોતાનો અધિકાર જમાવવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી; અને તેથીજ તેઓમાં પરસ્પર યુદ્ધ થતાં હતાં; તથા એજ તેમના સાંહોમાંહેના દ્વેષનું કારણ હતું.

(૨) યજ્ઞ

દેવો અસુરોના જેટલા માયાવી (કપટનીતિવાળા) અને યુદ્ધમાં હોશિયાર ન હતા; પરંતુ તેઓ નીતિમાન અને ચતુર હતા, અને તેથી અંતે દેવોનોજ વિજય થતો હતો. તિબેટના દેવ અને ભારતના આર્યો એમના અસુર તથા રાક્ષસો વગેરે એકસરખા શત્રુ હતા. આથી દેવ અને આર્યો એ બે જાતિઓએ પરસ્પર સમન્વિત કરી લીધી હતી. એ સમન્વિત, સુલેહ અથવા સંધિપત્ર ઇતિહાસપુરાણોમાં “યજ્ઞ” ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. અહીં યજ્ઞના આધ્યાત્મિક વગેરે ભાવો છોડી દઈને કેવળ રાષ્ટ્રીય ભાવજ લેવો જોઈએ. જેને આધિભૌતિક યજ્ઞ કહી શકાય, તેજ અર્થ અહીં લેવાનો છે. આધિભૌતિક અર્થાત મનુષ્યાદિ પ્રાણીઓથી થતો યજ્ઞ; એમાં (૧) દેવોનો સત્કાર, (૨) દેવો સાથે સહકાર કરવો અર્થાત મિત્રતા બાંધવી અને (૩) દેવોનેમાટે હવિ અર્થાત અન્ન સમર્પણ કરવું, એ ત્રણ વાતો મુખ્ય હતી. યજ્ઞથીજ દેવોનો ગુજારો ચાલતો હતો; અને તેથીજ દેવોનું નામ “કતુભુજ” છે. હવે આ શબ્દનો વિચાર કરીશું.

(૩) કતુભુજ

આ શબ્દનો અર્થ (કતુ) યજ્ઞદ્વારા (ભુજ) ભોજન કરનારા દેવ એવો થાય છે. ભારતવર્ષના આર્યો જ્યારે યજ્ઞ કરતા નહિ, ત્યારે દેવો ભૂખ્યા રહેતા હતા અને યજ્ઞ થતાંજ તેમને અન્ન મળતું હતું. આ વાતો પુરાણોમાં સર્વત્ર લખેલી છે. દેવોનું નામ “કતુભુજ” એજ ભાવ બતાવે છે. તે સિવાય “યજ્ઞભુજ” “હવિભુજ” વગેરે નામો છે. તે પણ એજ ભાવ વ્યક્ત કરે છે.

અહીં શંકા થશે કે, દેવો ભોજનની બાબતમાં આટલા બધા પરાધીન શામાટે હતા? ભારતવર્ષના આર્યો યજ્ઞ કરે તોજ તેમને ભોજન મળે; અને કોઈ વર્ષ ભારતવાસી આર્યોએ યજ્ઞ ન કર્યા તો દેવોને અન્ન ન મળે, એવું કેમ? દેવો આટલા બધા પરાધીન શા માટે? શું દેવો પણ પોતાનું અન્ન બીજી કોઈ રીતે મેળવી શકતા ન હતા? કોઈ મનુષ્ય યજ્ઞ ન કરે તો દેવ શું ઉપવાસજ કરતા હતા? અથવા બીજી કોઈ રીતે પોતાનું ગુજરાન કરવાનો ઉપાય શોધતા હતા? આ બધી શંકાઓનો નિકાલ આપણે ભારતવર્ષ અને ત્રિવિષ્ટપનો પરસ્પર સંબંધ બરાબર બાણીશું ત્યારેજ થશે.

તિબેટ દેવોનું અને ભારતવર્ષ આર્યોનું સ્થાન છે, એમાં તો હવે શંકાજ થાય તેમ નથી. ભારતવર્ષ કૃષિપ્રધાન દેશ હોવાથી અને જમીન બહુ ફળદ્રુપ હોવાથી તથા સિંધુ, ગંગા, યમુના, બ્રહ્મપુત્રા વગેરે મોટી મોટી નદીઓ હોવાથી થોડી મહેનતે ઘણું અનાજ ઉત્પન્ન થવાનો અહીં સંભવ હતો અને હાલમાં પણ છે. હાલમાં યુરોપ, અમેરિકા, આસ્ટ્રેલીઆ વગેરે દેશોમાં વૈજ્ઞાનિક ઉન્નતિ ઘણીજ થઈ છે; તોપણ ભારતવર્ષજેવા ઘઉં ત્યાં પાકતા નથી. જો કે બીજા કેટલાય દેશોમાં અનાજ પેદા થાય છે; પણ ભારતવર્ષના અનાજ જેવી મીઠાશ તે બીજા દેશોના અનાજમાં નથી હોતી. આથી કેટલીક વાર એવું પણ કરવામાં આવે છે કે, આસ્ટ્રેલીઆના ખરાબ ઘઉં ભારતવર્ષમાં લાવે છે અને તેને બદલે ભારતવર્ષના ઉત્તમ ઘઉં વિલાયતમાં લઈ જાય છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, અહીં ભારતવર્ષમાં અનાજ બહુજ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે ઉત્તમ જાતનું પેદા થાય છે.

દેવજાતિની ઉન્નતિના દિવસોમાં બીજા કોઈપણ દેશમાંથી તેમને અનાજ મળવું અસંભવિત હતું; કેમકે ઉત્તર અને પશ્ચિમદિશાઓમાં જે જાતિઓ રહેતી હતી, તે બધી અસુર-રાક્ષસ જાતિઓ તિબેટનિવાસીઓની શત્રુજાતિઓ હતી. ત્યાં થોડુંઘણું અનાજ થતું હશે તોપણ શત્રુતાને લીધે તે દેવોને મળવાનો સંભવ ન હતો; પરંતુ ભારતવર્ષ સાથે એવી સ્થિતિ નહોતી. ભારતવાસી આર્યો દેવો સાથે સંબંધ રાખવા ઇચ્છતા હતા અને પોતાના બાધ પદાર્થોમાટે દેવો પણ કોઈ એવા દેશ સાથે સંબંધ રાખવા ઇચ્છતા હતા, કે જ્યાંથી પુષ્કળ અનાજ મળે; કેમકે તિબેટમાં ઘણોજ ખરફ હોવાથી પુષ્કળ અનાજ પેદા થવું અને કરવું અશક્ય હતું. કેવળ ઠંડીને લીધે ત્યાં લીલોતરી પણ બહુ થતી નથી તો પુષ્કળ અનાજ તો ક્યાંથીજ પેદા થઈ શકે? આથી દેવજાતિ પોતાના બાધ પદાર્થોમાટે બીજા દેશ ઉપર આધાર રાખતી હતી. પશ્ચિમ અને ઉત્તરદિશાઓમાં શત્રુઓનાં રાજ્ય હોવાથી ત્યાંથી તો અનાજ મળવું અશક્યજ હતું; અને તે દેશો પણ ભારતવર્ષના જેટલા અનાજ ઉત્પન્ન કરનારા ન હતા. આથીજ દેવજાતિને પોતાના ભોજનમાટે બીજા દેશ ઉપર આધાર રાખવો પડતો હતો અને ભારતવર્ષજ એક તિબેટ પાસેનો એવો દેશ હતો, કે જ્યાંથી દેવો પોતાની સંપૂર્ણ જરૂરીઆતો પ્રાપ્ત કરી શકે.

સાથોસાથ ભારતીય આર્યલોકો અથવા અહીંના ખેડુતો અસુર, રાક્ષસ, ભૂત, પિશાચ વગેરેના હુમલાઓથી ત્રાહ્ય ત્રાહ્ય પોકારી ગયા હતા; અને તેમને હાંકી કાઢવાને પોતે અસમર્થ હોવાથી અસુર વગેરેથી તેમનું રક્ષણ કરે તથા રક્ષણને બહાને ભક્ષણ ન કરી જાય તેવી જાતિ સાથે મિત્રતા કરવા આતુર હતા. આર્યોને મિત્રતરીકે એવી દેવજાતિ મળી ગઈ હતી, કે જે જાતિ અસુર વગેરેને મારી હઠાવવા સમર્થ હતી; વિશ્વાસપાત્ર હતી અને સંધિના નિયમો પ્રમાણે ચાલે તેવી હતી. આથીજ નક્કી કરેલા પદાર્થો કરજપે મળવાથી દેવજાતિ આર્યોનું રક્ષણ કરતી હતી. આ સંધિનુંજ નામ “યજ્ઞ” છે. યજ્ઞના બીજા બીજા ઘણાએ અર્થો થાય છે; પણ તેનો

અહીં કશો સંબંધ નથી. અહીં “રાષ્ટ્રાંતરીય સંધિ” (ઇન્ટરનેશનલ ટ્રિટી) ના અર્થમાં આ શબ્દનો ભાવ જોઈશું. યજ્ઞ ધાતુના અર્થ—

(૧) દેવોનો સત્કાર કરવો, (૨) દેવો સાથે સંગતિકરણ—અર્થાત્ મિત્રતા કરવી અને (૩) દાન—અર્થાત્ તેમને હવિર્દ્રવ્ય (અન્ન વગેરેના ભાગ) આપવું.

આ ત્રણ અર્થ જોઈએ. યજ્ઞમાં એ અર્થોનો મેળ બેસાડી જુઓ અને ઉપલી સ્થિતિમાં આ અર્થોની સંગતિ જુઓ, તો તેનું આધિભૌતિક તાત્પર્ય (અર્થાત્ માનવી વ્યવહારનું તાત્પર્ય) તરતજ સમજાશે. યજ્ઞમાં ઉપરની ત્રણ વાતો મુખ્ય હતી અને બીજા રીતરિવાજો ગૌણ હતા, એ વાત અહીં વિશેષ રૂપથી કહેવાની જરૂર નથી.

(જ) યજ્ઞવિરોધી રાક્ષસો

રાક્ષસો યજ્ઞનો નાશ કરતા હતા, એવું વર્ણન પુરાણોમાં અનેક સ્થળે છે. જ્યાં ઋષિઓ યજ્ઞ કરવા લાગતા હતા, ત્યાં રાક્ષસો તે યજ્ઞોનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. એનું કારણ સ્પષ્ટ છે કે, જે કાર્યમાં (૧) દેવોનો સત્કાર થતો, (૨) દેવો સાથે મિત્રતા અર્થાત્ સંધિ કરવાનો પ્રયત્ન થતો અને (૩) જે વડે દેવોને અન્ન વગેરે પુષ્કળ પદાર્થો મળવાનો સંભવ હતો; તે કાર્યો દેવોના શત્રુ અસુર, રાક્ષસ વગેરે શી રીતે ચાલવા અને વધવા દે તથા તેનો નાશ શામાટે ન કરે? દેવજાતિનું ભલું થાય એવી વાત રાક્ષસોને પસંદ પડે, એ અશક્યજ હતું; કેમકે દેવો અને અસુરોને પરસ્પર અત્યંત વૈર હતું. રાક્ષસો જાણતા હતા કે, દેવોના રાજ્યમાં પૂરતું અનાજ પેદા થતું નથી અને દેવોને અન્ન વગેરે પદાર્થો આપવામાટે આર્યો હમેશાં એવા યજ્ઞ કરે છે; તેમજ જ્યાંસુધી જોઈતું અનાજ વગેરે ત્યાંથી મળશે ત્યાંસુધી દેવો જોરાવરજ રહેશે. આથી યજ્ઞોનો નાશ કરીને દેવોને મદદ કરવાના કાર્યમાં વિદ્વ નાખવાના હેતુથી રાક્ષસો યજ્ઞનો નાશ કરવામાટે કમ્મર કસીને તૈયાર રહેતા હતા. શત્રુને મદદ મળતી બંધ કરવી, એ પણ યુદ્ધનો એક ભાગ છે અને રાક્ષસો તે બરાબર જાણતા હતા.

દેવો પણ જાણતા હતા કે, રાક્ષસો આ રીતે મળતી મદદ બંધ કરે છે, તેથી તેઓ જ્યાં પણ યજ્ઞ ચાલતા હતા ત્યાં યજ્ઞકર્તાના પક્ષમાં રહેતા અને રાક્ષસોને હરાવીને પોતાનો (હવિર્ભાગ) અન્નભાગ લેતા હતા. આ ઉપરથી યજ્ઞનો ભંગ કરવાનો રાક્ષસોનો શો હેતુ હતો તે લક્ષમાં આવશે. દેવજાતિને મળતી મદદ બંધ કરવી, એજ તેમનો મુખ્ય હેતુ હતો.

(ઝ) યજ્ઞોમાં દેવોની હાજરી

આધિભૌતિક યજ્ઞનું—અર્થાત્ માનવવ્યવહારરૂપ યજ્ઞનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજવામાટે દેવો યજ્ઞોમાં જઈને જાતે હાજર રહેતા હતા કે નહિ, તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. ગ્રાહણ વગેરે ગ્રંથોમાં અને પુરાણોમાં પણ લખ્યું છે કે, પ્રાચીનકાળમાં દેવીઓ જાતે યજ્ઞમાં આવતી હતી અને હવિર્ભાગ—અર્થાત્ અન્નભાગ જાતે લેતી હતી; પરંતુ પાછળથી તેમણે યજ્ઞમાં જાતે આવવાનું છોડી દીધું. યજ્ઞોમાં દેવોની હાજરીનાં વર્ણન મહાભારતમાં પણ કેટલીએ જગ્યાએ છે; અને બીજાં પુરાણોમાં પણ કેટલીએ જગ્યાએ છે. આ વિષે મહાભારતનું સુકન્યાનું આખ્યાન અથવા વ્યવનઋષિની કથા સમજવા જેવી છે.

(ટ) વ્યવનઋષિ

વ્યવનઋષિની કથા અથવા સુકન્યાનું આખ્યાન મહાભારતના વનપર્વમાં અધ્યાય ૧૨૧ થી ૧૨૫ સુધીમાં છે. ત્યાં આ આખ્યાન વાચક પુરેપુરું જોઈ શકશે. તેનો સારાંશ એ છે કે:—

“શર્યાતિ નામનો એક રાજા હતો. તેને સુકન્યા નામે એક કન્યા હતી. આ કન્યાએ વ્યવનઋષિનો કંઈ ગુંહો કર્યો, તેથી રાજાને બહુ દુઃખ થયું. પાછળથી રાજાએ પોતાની કન્યાનું

ચવનક્રપિ સાથે લગ્ન કરી તેને કન્યાદાનમાં આપી. આથી ચવનક્રપિ સંતોષ પામ્યા. ચવનક્રપિ ઘણા વૃદ્ધ હતા અને આ કન્યા જુવાન હતી. એક વખત દેવોના વૈદ્ય અશ્વિની-કુમારે ત્યાં આવી. તેમણે સુકન્યાને કહ્યું કે:—“વૃદ્ધ ચવનને ત્યજ દે અને અમારી સાથે લગ્ન કર.” સુકન્યાએ તે ગણકાર્યું નહિ. ત્યારબાદ વાતચીત થતાં અશ્વિનીકુમારેએ કંઈ ચિકિત્સાથી ચવનને યુવાન બનાવવાનું સ્વીકાર્યું. તેમણે પોતાની ચિકિત્સાથી ચવનને યુવાન બનાવ્યા. આ ઉપકારના બદલામાં અશ્વિનીકુમારેને યજ્ઞમાં અન્નભાગ દેવાનો પણ ચવન-ક્રપિએ સ્વીકાર કર્યો; કેમકે અત્યારસુધી અશ્વિનીકુમારેને—વૈદ્યોને—યજ્ઞમાં અન્નભાગ દેવાનો અધિકાર ન હતો. અંતે ચવનક્રપિએ યજ્ઞ કર્યો, તેમાં સઘળા દેવો આવ્યા; અને બ્યારે ચવનક્રપિ અશ્વિનીકુમારેને અન્ન આપવા લાગ્યા, ત્યારે દેવસમ્રાટ ઇંદ્રે કહ્યું કે:—

॥ ઇંદ્ર ઉવાચ ॥

उभावैतौ न सोमाहौं नासत्याविति मे मतिः । भिषजौ दिवि देवानां कर्मणा तेन नाहृतः ॥

॥ ચવન ઉવાચ ॥

महोत्साहौ महात्मानौ रूपद्रविणवित्तरौ । यौ चक्रतुर्मा मघवन्वृन्दारकमिवाऽजरम् ॥
 ऋते त्वां विबुधांश्चान्यान्कथं वै नाहृतः सवम् । अश्विनावपि देवेन्द्र देवौ विद्धि पुरन्दर ॥

॥ ઇંદ્ર ઉવાચ ॥

चिकित्सको कर्मकरौ कामरूपसमन्वितौ । लोके चरन्तौ मर्त्यानां कथं सोममिहाऽहृतः ॥

॥ લોમશ ઉવાચ ॥

एतदेव तदा वाक्यमाश्रेडयति देवराट् । अनादृत्य ततः शक्रं ग्रहं जग्राह भार्गवः ॥

॥ ઇંદ્ર ઉવાચ ॥

आभ्यामर्थाय सोमं त्वं ग्रहिष्यसि यदि स्वयम् । वज्रं ते प्रहरिष्यामि घोररूपमनुत्तमम् ॥
 एवमुक्तः स्मयन्निद्रमभिर्वाक्ष्य स भार्गवः । जग्राह विधिवत्सोममश्विभ्यामुत्तमं ग्रहम् ॥
 ततोऽसौ प्राहरद्वज्रं घोररूपं शचीपतिः । तस्य प्रहरतो बाहुं स्तંभयामास भार्गवः ॥
 (મહા ૦ વનપર્વ અં ૧૨૪, શ્લોક ૯ થી ૧૩ અને ૧૫ થી ૧૭)

ઇંદ્રે કહ્યું:—“ આ બંને અશ્વિનીકુમારો સ્વર્ગમાં દેવતાઓની દવા કરે છે, તેમને સોમ-દાન આપવું યોગ્ય નથી. ”

ચવનક્રપિએ કહ્યું:—“ હે ઇંદ્ર ! આ બંને અશ્વિનીકુમારો સમર્થ મહાત્મા, અત્યંત ઉત્સાહી તથા રૂપ અને ધનવાળા છે. તેમણે મને દેવતાઓની પેઠે વૃદ્ધાવસ્થારહિત—યુવાન કર્યો છે. હે ઇંદ્ર ! તમને અને બીજા દેવતાઓને યજ્ઞભાગ મળે અને તેમને શામાટે નહિ ? તેઓ પણ દેવતાજ છે ને ! ”

ઇંદ્રે કહ્યું:—“ હે ચવનક્રપિ ! એ બંને ચિકિત્સા કરનારાઓ ઇચ્છાનુસાર રૂપ ધારણ કરીને મનુષ્યલોકમાં ફરનારા છે, તો પછી તેઓ શી રીતે સોમને લાયક છે ? ”

લોમશ મુનિએ કહ્યું:—“ ઇંદ્ર આવચનો બીજીવાર બોલવા જતો હતો તેવામાંજ ભૃગુપુત્ર ચવને ઇંદ્રનો અનાદર કરીને અશ્વિનીકુમારેને સોમભાગ આપ્યો. ત્યારે ઇંદ્રે કહ્યું:—“ જો તમે તેમને સોમ આપશો તો હું તમારા ઉપર ભયંકર વજ્ર ચલાવીશ. ” આમ કહેવા છતાં પણ ઇંદ્ર તરફ જોઇને કંઈક હસીને ચવને અશ્વિનીકુમારેને સોમ આપ્યો. ત્યારે ઇંદ્રે ચવન-ક્રપિ ઉપર વજ્ર ચલાવ્યું; પરંતુ તેજ વખતે ચવને ઇંદ્રના હાથને સ્થિર કરી દીધો. ”

આ કથા ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, ઇંદ્રાદિ દેવ જાતેજ ભારતવર્ષમાં આવતા હતા; યજ્ઞમાં જાતેજ હાજર રહેતા હતા; પોતાના માનમરતબમાં અથવા આદરસત્કારમાં વધારે-ઘટાડો થવાથી પરસ્પર લડતા પણ હતા અને પછી પોતાને માટેનો યોગ્ય અન્નભાગ સાથે લઇને ચાલ્યા જતા હતા—અર્થાત્ જેમ આપણા મનુષ્યોનો વ્યવહાર થાય છે, તેવાજ તેમનો

વ્યવહાર તે પ્રાચીનકાળમાં ચાલતો હતો.

અશ્વિનીકુમાર વૈદ્ય હોવાથી તેઓ દરેક રોગીને ઘેર જતા હતા, તેથી તેમને યજ્ઞભાગ માટે અયોગ્ય ગણ્યા હતા; પરંતુ ચ્યવનકૃષિના પ્રયત્નથી તેમને અન્નભાગ મળવા લાગ્યો. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, કેટલાક દેવોનો યજ્ઞમાં અધિકાર ઓછો, કેટલાકનો વધારે અને કેટલાકનો ખિલકુલ ન હતો.

યજ્ઞભાગ, હવિર્ભાગ અને અન્નભાગનું તાત્પર્ય એટલું જ નથી કે ત્યાં યજ્ઞ વખતે જ થોડો અન્નભાગ જમવો; પરંતુ તેનું તાત્પર્ય એ છે કે, ધાન્યાદિ પદાર્થોનો ભાગ પણ અહીંથી લઈ જવો. કેમકે આ યજ્ઞમાં જે ધાન્યાદિ તેમને મળતું તેમાંથી તેમનું વર્ષાપર્યંત ગુજરાન ચાલતું હતું. માત્ર ત્યાંજ પેટપૂરતું ભોજન મળે તો તેથી તેમનું ગુજરાન માત્ર એક બે દિવસ જ થાય અને એટલાથી કંઈ તેમનું કામ ચાલે તેમ ન હતું.

દેવતાઓ યજ્ઞથી જીવતા હતા, તેનું તાત્પર્ય આટલા વિચારથી વાચકોના મનમાં ઠીક ઠીક સમજાયું હશે. આથી નીચેના શ્લોકનો હેતુ પણ સ્પષ્ટ થાય છે:—

દેવાન્ભાવયતાનેન તે દેવા ભાવયન્તુ વઃ । પરસ્પરં ભાવયન્તઃ શ્રેયઃ પરમવાપ્સ્યથ ॥

(ભગવદ્ગીતા ૩-૧૧)

“તમે આ યજ્ઞથી દેવતાઓને સંતોષતા રહો અને તે દેવતાઓ તમને સંતોષતા રહો. આ રીતે પરસ્પર એકબીજાને સંતોષતા રહીને બંને પરમશ્રેય અર્થાત્ કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરો.” અર્થાત્ આ યજ્ઞથી દેવોની મદદ આર્યોને અને આર્યોની દેવોને મળે છે; અને પરસ્પરની મદદથી બંનેનું કલ્યાણ થાય છે. આ યજ્ઞ આ રીતે બંનેને સંતોષ આપતા હતા. આ બધી વાતો વિચારપૂર્વક ભેવી ભેઈએ; કેમકે તે મહાભારત કરતાં કેટલાંય સૈંકાં પહેલાંના કાળની છે, અને મહાભારતના લેખકને પણ આ ઐતિહાસિક વાતવિષે શંકા ઉપજી હતી. મહાભારતના લેખક એટલેસુધી શંકાશીલ હતા કે, તેમને સર્પજાતિના લોકો મનુષ્ય હતા કે સાપ હતા તે વિષે પણ શંકા હતી; તેથી કોઈ જગ્યાએ લખે છે કે તેઓ સાપ હતા, અને કોઈ જગ્યાએ તેમને મનુષ્ય જેવા લખે છે. આજ રીતે દેવદાનવો વગેરેના વિષે પણ તેમને કંઈ ખાસ કલ્પના નહોતી આવી; પરંતુ જે કથાઓ તે વખતે પ્રચલિત હતી, તે બધીને એકસાથે ભેડીને તેમણે લખી છે. હવે આપણે જ વિચાર કરીને નક્કી કરવું ભેઈએ કે, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તે કથાઓદ્વારા શું સિદ્ધ થાય છે? દેવોવિષે આપણે અહીં જે વાતો ભેઈ તેથી તેમનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સ્પષ્ટતાથી વ્યક્ત થયું છે કે, તેઓ તિબેટમાં રહેતા હતા અને ભારતવાસીઓના મિત્ર થઈને તેમનું રક્ષણ કરતા હતા તથા ભારતવાસીઓ પણ તેમને ચાહતા હતા—અર્થાત્ આર્ય અને દેવ એ બંને પરસ્પર મિત્રજાતિઓ હતી તથા તેમનું કલ્યાણ એકબીજાના ઉપર આધાર રાખતું હતું. આથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે, દેવો પણ મનુષ્યના જેવા માનવજાતિના માણસો હતા.

(૬) સ્વર્ગનદી અથવા સ્વર્ણદી

ગંગાનું નામ “સ્વર્ગનદી” અથવા “સ્વર્ણદી” છે. તેનાં બીજાં નામ આ પ્રમાણે છે:—

મંદાકિની વિયદ્ગંગા સ્વર્ણદી સુરદીર્ઘિકા ।

(અમરકોષ ૧-૪૯)

“વિયદ્ગંગા, સ્વર્ણદી, સુરદીર્ઘિકા” એ શબ્દો “દેવોની નદી” એજ અર્થમાં વપરાય છે. “સુરસરિત, સુરનદી, અમરગંગા, દેવનદી” વગેરે શબ્દ પણ એજ ગંગા નદીના વાચક છે. એ શબ્દો સ્પષ્ટ બતાવે છે કે, એજ ગંગાનદી દેવોના રાજ્યમાંથી વહેતી વહેતા અહીં આવી છે. તે શરૂઆતમાં દેવોની નદી હતી. ભારતવર્ષમાં આવીને એજ નદી આર્યોને સુખ

આપે છે. આ ગંગાનદીના વાચકે શબ્દો પણ 'તિબેટ દેવોનો દેશ છે' એજ ભાવ વ્યક્ત કરે છે. નદીવાચકે શબ્દ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટરીતે સ્થાનનિર્દેશ કરે છે; તેથી દેવોનું રાષ્ટ્ર નક્કી કરવામાં એ શબ્દો બહુજ મદદગાર થઈ પડશે.

(૬) દેવોનો અન્નભાગ

આ રીતે દેવ નામની માનવજાતિ ત્રિવિષ્ટપ-તિબેટમાં રહેતી હતી; અને તે યોતાના લોજનાદિ દ્રવ્યમાટે ભારતવાસીઓ ઉપર આધાર રાખતી હતી. ભારતીય આર્ય લોકો યજ્ઞયાગ કરતા હતા અને ઇંદ્ર વગેરે દેવતાઓના નામથી હાલના મુષ્ટિકાંડ પેઠે અન્નનો મુઠ્ઠી જેટલો અથવા વધારે ભાગ જૂદો કાઢતા હતા. દેવોને માટે અન્નભાગ જૂદો કાઢ્યા-સિવાય આર્યલોકો કોઈ પણ અન્ન જમતા નહિ. આ રીતે દેવોને માટે આવશ્યક અન્ન-ભાગ ભારતવર્ષમાંથી મળતો હતો. દેવોને અન્નભાગ પહોંચાડવાની વ્યવસ્થા સર્વ નાના અને મોટા યાગોમાં યાગના પ્રમાણમાં તથા યજ્ઞમાનની શક્તિ પ્રમાણે થતી હતી.

(૬) યજ્ઞનું પારિતોષિક

આ રીતે યજ્ઞદ્વારા દેવોને અન્નભાગ દેવાનું સ્પષ્ટ કારણ તેઓ આર્યોનું રક્ષણ કરતા હતા, એજ છે; પરંતુ એ સિવાય પણ યજ્ઞકર્તાઓને એક ભારે પારિતોષિક મળતું હતું, એવું "સ્વર્ગવાસ"ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. હાલમાં સ્વર્ગવાસનો અર્થ ઉધોજ થાય છે. સ્વર્ગવાસ, કૈલાસવાસ, વૈકુંઠવાસ વગેરે શબ્દો હાલમાં મરણ પછીની સ્થિતિ દર્શાવવામાટે વપરાય છે; પરંતુ જ્યારે દેવજાતિ હયાત હતી અને તેમને આર્યો સાથે પરસ્પર હજવામજવાનો સંબંધ હતો, ત્યારે ઉપલા સ્વર્ગવાસ વગેરે શબ્દો મરણ પછીની સ્થિતિ દર્શાવવામાટે ન હતા. મહાભારતમાં પણ તેનાં કેટલાંય પ્રમાણો મળી આવે છે.

(૧) અશ્વવિદ્યા શીખવામાટે વીર અર્જુન સ્વર્ગમાં ગયો હતો; ઇંદ્ર પાસે ચાર વર્ષ રહ્યો હતો અને ત્યાં અશ્વવિદ્યા શીખીને પાછો આવ્યો હતો. આ પ્રમાણે અર્જુનનો આ સ્વર્ગવાસ જીવતાંજ થયો હતો.

(૨) નારદમુનિ સ્વર્ગમાંથી ભારતવર્ષમાં અને ત્યાંથી નાગલોકમાં કેટલીયે વાર ફરી આવ્યા હતા. તેમને દેવોના મુનિ કહેતા હતા. તેમનું રાજનૈતિક કાર્ય ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. તે સ્વર્ગમાં રહેતા થકા ભારતમાં પણ રહેતા હતા.

(૩) લોમશમુનિ સ્વર્ગમાં ગયા હતા અને ત્યાંની હકીકત તેમણે ધર્મરાજને કહી સંભળાવી હતી. (વન ૦ અ ૦ ૯૧)

આ બધા જીવતાંજ સ્વર્ગવાસી થયા હતા. આ રીતે કેટલાંયે પ્રમાણ આપી શકાય તેમ છે; પરંતુ તે બધાં અત્રે રજૂ કરવાની જરૂર નથી. મહાભારત વાંચતાં વાંચતાં તે પ્રમાણો વાચકોના જીવામાં આવશેજ. તાત્પર્ય એ છે કે, તે અતિપ્રાચીન સમયમાં સ્વર્ગવાસ જીવતાંજ થતો હતો અને તેનો અર્થ "તિબેટનિવાસ" એટલોજ હતો. અહીં વાચકે પૂછશે કે, સ્વર્ગની લાલચ આટલી બધી શામાટે? ત્યાં ખાવાનું અન્ન તો પેદા થતું નથી, તોપણ ત્યાં જઈને રહેવામાં સુખ કેવા પ્રકારનું થાય? જેમણે હિમાલયની મુસાફરી કરી હશે તેમને એનો જવાબ આપવાની જરૂર નથી. હિમાલયના ડુંગરાઓમાં ખાવાપીવાના પુષ્કળ પદાર્થો મળતા નથી; પરંતુ ત્યાંનાં દૃશ્ય, ત્યાંની આબોહવાનાં સુખ અને ત્યાંની શાંતિ અદ્વિતીયજ છે. આથી હાલમાં પણ ઉત્તરહિંદુસ્તાનના લોકો મહીના-જે મહીનાની રજાઓમાં "પહાડની સહેલ" કરવામાટે અવશ્ય જાય છે; તથા પૈસાદાર લોકો સોલન વગેરે સ્થાનો-માં નાનકડાં મકાન બંધાવવા ઇચ્છે છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, હિમાલય અને તેના ઉત્તર-

ભાગનાં સ્થાનોમાં કંઈક વિશેષ સુખ છે, કે જે અહીં પુષ્કળ ધાન્ય હોવા છતાં પણ મળી શકતું નથી. આથીજ પ્રાચીનકાળના લોકો પોતાને સ્વર્ગમાં સ્થાન મળે તે માટે પ્રયત્ન કરતા હતા અને સ્થાન મળતાં વૃદ્ધાવસ્થામાં ત્યાં જઈને આનંદપૂર્વક રહેતા હતા. ભારતવર્ષમાં જે જીવનકલહ છે તે ત્યાં નથી; સાદી રહેણી તથા ઉત્તમ આબોહવાને લીધે આરોગ્ય સ્વાભાવિક રીતેજ ત્યાં સાં રહે છે; અને જળની નિર્મળતાને લીધે રોગ ઓછા થાય છે, વગેરે અનેક સુખ સ્વર્ગદેશમાં મળે છે. આથી ભારતીય લોક સ્વર્ગમાં થોડી પણ જગ્યા મેળવવા ઇચ્છતા હતા અને જેઓ પુષ્કળ યજ્ઞયાગો કરતા હતા તથા દેવોને ખૂબ ધાન્યાદિ આપતા હતા; તેમને તિથેટમાં થોડી જગ્યા પણ અપાતી હતી. આ વિષે મહાભારતમાં જે કહ્યું છે તે જુઓ:—

અષ્ટક ઉવાચ-પૃચ્છામિ ત્વાં મા પ્રપત પ્રપાતં यदि लोकाः पार्थिव संति मेऽत्र ॥

यद्यन्तरिक्षे यदि वा दिवि स्थिताः क्षेत्रज्ञं त्वां तस्य धर्मस्य मन्ये ॥९॥

ययातिरुवाच-यावत्पृथिव्यां विहितं गवाश्वं सहारण्यैः पशुभिः पार्वतैश्च ।

तावल्लोका दिवि ते संस्थिता वै तथा विजानीहि नरेन्द्रसिंह ॥ १०॥

(મહા. આદિ. અ. ૯૨)

અષ્ટકે કહ્યું:—“હે પૃથ્વીનાથ ! મને જણાય છે કે, આપ ધર્મથી પ્રાપ્ત થનારાં સર્વ સ્થાનોને જાણો છો; તેથી પૂછું છું કે, સ્વર્ગ વગેરે લોકમાં મારા પુણ્યથી મળેલી કોઈ જગ્યા છે કે નહિ ?”

યયાતિએ કહ્યું:—“હે નરેન્દ્રસિંહ ! સાંભળો, આ ભૂમંડળમાં ગાય, ઘોડો તથા પર્વતનાં જેટલાં પશુ છે; તેટલાં સ્થાન તમે તમારા પુણ્યવડે સ્વર્ગલોકમાં મેળવેલાં છે.”

આ સંવાદ ઉપરથી સમજાય છે કે, આ કર્મભૂમિ ભારતવર્ષમાં યજ્ઞાદિ કર્મ કરીને તેમાં દેવતાઓને પુષ્કળ અન્નભાગ આપવાથી ત્રિવિષ્ટપમાં રહેવામાટે સ્થાન મળતું હતું. અષ્ટક રાજાને આવાંજ સ્થાનો મળ્યાં હતાં, એવું જ્યારે યયાતિ જીવિત દશામાંજ સ્વર્ગમાં ગયા હતા ત્યારે તેમણે પ્રત્યક્ષ જોયું હતું; અને તેજ વાત તેમણે અષ્ટકને કહી હતી. સ્વર્ગમાં સ્થાન મેળવવા માટે અહીં યજ્ઞ કરવા અને તે દ્વારા દેવજાતિના મનુષ્યોને અન્નભાગ આપવો, એજ માત્ર એક ઉપાય હતો.

ભારતવર્ષની જમીન સારી ક્ષણદ્રૂપ હોવાથી અહીં એટલું બધું ધાન્ય નીપજતું હતું કે તેને ખાનારા પૂરતી સંખ્યામાં ન હતા. હાલમાં પણ જો યુરોપીયનો અહીંથી અનાજ ન લઈ જાય, તો અહીં ઉત્પન્ન થતું ધાન્ય ઓછામાં ઓછાં ત્રણ વર્ષસુધી અહીંના લોકોને ચાલે. યુરોપવાસીઓ ધાન્ય લઈ જાય છે, તેથીજ અહીંના લોકોને દરવર્ષે દુકાળ ભોગવવો પડે છે; નહિ તો આ ભૂમિ એવી નથી કે આવી રીતે દુકાળો સતાવ્યા કરે. તાત્પર્ય કે, અહીં ધાન્ય પુષ્કળ હતું અને એટલું બધું પાકતું હતું કે તેનો ઉપયોગ કરવાનીજ તેમને ચિંતા હતી.

(૯) દાનની પ્રથા

અતિથિસત્કાર અને દાનની પ્રથા ભારતવર્ષના ધર્મમાં જેટલી વધારે છે તેટલી કોઈ પણ દેશના ધર્મમાં નથી. આખી બ્રાહ્મણજાતિ કેવળ બીજાઓએ આપેલા ધાન્ય ઉપરજ જીવતી હતી અને તે સિવાય પણ બીજા ભિક્ષુ વગેરે અનેક હતા. હરેક વખતે બ્રાહ્મણભોજન, જ્ઞાતિ-ભોજન, અતિથિભોજન, સહસ્રભોજન વગેરે જેટલાં ભારતીય ધર્મમાં દેખાય છે, તેટલાં બીજા જગ્યાએ નથી જોવામાં આવતાં. નાનામાં નાના સંસ્કારો સમયે પણ જ્ઞાતિભોજન અવશ્ય થતું હતું. ગુરુકુળોમાં પચાસ પચાસ હજાર વિદ્યાર્થીઓ રહેતા હતા અને તે બધાનો નિભાવ દાન મળેલા ધાન્યાદિમાંથીજ થતો હતો. ભારતવર્ષની આ દાનપ્રથા જોઈએ, તો તેની સાથે બીજા

કોઈ પણ દેશની સરખામણીજ થઈ શકે તેમ નથી. બીજા દેશોના ધર્મમાં દાનનું મહત્ત્વ દર્શાવ્યું છે; પણ આટલું અન્નદાન ક્યાંય પણ નથી. કારણ તેનું એટલુંજ છે કે, બીજા દેશોમાં ધાન્યની ઉત્પત્તિ ઓછી અને ભારતવર્ષમાં ઘણી થાય છે. “દાન પોતાને ઘેરથી દેશોમાં ધાન્યની ઉત્પત્તિ ઓછી અને ભારતવર્ષમાં ઘણી થાય છે. “દાન પોતાને ઘેરથી શરૂ થાય છે (ચેરીટી બીગીન્સ એટ હોમ)” એ વાક્ય યૂરોપમાં પેદા થયું છે. તેનું કારણ ત્યાં ધાન્યનો સદા હુકાળજ છે. જ્યારે ભારતવર્ષમાં જેટલા પણ અતિથિ આવે તેમને પેટપૂરતું અન્ન આપો અને પછી જાતે ભોજન કરો; એ ધર્મ એટલાજ માટે પ્રસર્યો કે અહીં હમેશાં અન્નનો સુકાળજ હતો અને હજી પણ છે. આ સ્થિતિ જોવાથી અન્નદાન કરવાની પ્રથા શા- માટે શરૂ થઈ અને ભારતીય આર્યલોકો અન્નદાનથી તિબેટના દેવોનું બળ કેવી રીતે વધારતા હતા, તે સમજાય છે.

યજ્ઞ ઉ દેવાનામન્નમ્ ।

(શં પ્રાં ૮-૧-૨-૧૦)

“યજ્ઞ એજ દેવોનું અન્ન છે”-અર્થાત યજ્ઞથીજ દેવોને અન્ન મળે છે. ઇંદ્રને માટે આ અન્નભાગ, વરુણમાટે આ અન્નભાગ, એ પ્રમાણે જે માણસ વધારેમાં વધારે અન્નભાગ આપતો હતો, તેને સ્વર્ગલોકમાં વધારે ઉત્તમ સ્થાન રહેવા માટે મળતું હતું.

ભારતીય સમ્રાટો મોટા મોટા યજ્ઞ કરતા હતા અને તે વખતે દેવોને બહુજ અન્નભાગ મળતો હતો. જે ભારતીય સમ્રાટ સો યજ્ઞ કરતો હતો તેને સ્વર્ગમાં સૌથી સુંદર અને શ્રેષ્ઠ સ્થાન મળતું હતું. આનું તાત્પર્ય પૂર્વોક્ત વર્ણન વાંચવાથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. પ્રાચીનકાળમાં કેટલાય યજ્ઞ સંકેતો વર્ષોસુધી ચાલતા હતા; અને તેમાં દેવતાઓને જે અન્નદાન અપાતું હતું, તેનો કંઈ શુભારજ ન હતો. આ યજ્ઞ જેમ દેવતાઓને અન્નદાન આપવા માટે રચ્યા હતા, તેમ તે ભારતીય આર્યોની આંતરિક એકતા કરવામાટે પણ હતા; પરંતુ તેનો વિચાર કોઈ બીજે પ્રસંગે કરીશું. અહીં આપણે દેવજાતિનીજ વાત કરીએ છીએ, એટલે તેનો અહીં વિચાર કરવાની જરૂર નથી.

આ સર્વ વર્ણન ઉપરથી વાચકોના ખ્યાલમાં એ વાત તો ચોક્કસ ઠસી હશે કે, ભારત-વર્ષની ઉત્તરદિશાના તિબેટ દેશમાં અર્થાત ત્રિવિષ્ટપમાં “દેવ” નામની મનુષ્યજાતિ રહેતી હતી; અને તે જાતિ ભારતીય આર્યજાતિની મિત્રજાતિ હતી તથા આ મિત્રતા બન્ને જાતિઓ-નું-અર્થાત દેવો અને આર્યોનું હિત વધારવા માટે થઈ હતી.

(ત) અસુર ભાષામાં ‘દેવ’ શબ્દનો અર્થ

અમે પહેલાં બતાવ્યુંજ છે કે, દેવોના રાજ્યની પશ્ચિમ અને ઉત્તરદિશાઓમાં અસુરો અને રાક્ષસોના દેશ હતા; તેથી આપણે શોધી કહાડવું જોઈએ કે, તેમની ભાષામાં ‘દેવ’ શબ્દનો અર્થ શું છે. અસુરોની ભાષા જિંદ છે. એ ભાષામાં દેવ શબ્દનો અર્થ ‘રાક્ષસ’જ છે. અસુરભાષામાં દૂર, દુષ્ટ, વિનાશક, હત્યા કરનાર, એવાજ અર્થમાં ‘દેવ’ શબ્દ વપરાય છે. પર-શિયન અને ઉર્દુ ભાષામાં-અર્થાત અસુરભાષામાંથી ઉત્પન્ન થયેલી બીજી ભાષાઓમાં પણ દેવ શબ્દનો અર્થ રાક્ષસજ થાય છે.

આનું તાત્પર્ય સમજવામાટે બહુ દૂર જવું પડે તેમ નથી. જે રીતે અસુરો અને રાક્ષસો દેવોના રાજ્ય ઉપર હુમલા કરતા હતા અને રાતદિવસ દેવોને સંતાપતા હતા; તેજ પ્રમાણે ઇંદ્ર પોતાની દેવસેના લઈને અસુરોના દેશો ઉપર હુમલા કરતો હતો, અસુરોનાં ગામો બાળતો હતો, તેમના કિલ્લાઓ છિન્નભિન્ન કરતો હતો અને તેમની કતલ કરતો હતો-અર્થાત જે રીતે અસુરજાતિના લોકો દેવોને દુઃખ દેતા હતા; બરાબર તેજ પ્રમાણે દેવો પણ અસુરોને દુઃખ દેતા હતા. આથીજ ‘અસુર’ શબ્દ દેવભાષા(સંસ્કૃત)માં ભયાનક અર્થમાં વપરાવા લાગ્યો અને

‘દેવ’ શબ્દ અસુરભાષાઓમાં ઘાતકીના અર્થમાં વપરાવા લાગ્યો; કેમકે અસુરોવિષે જેવો કડવો અનુભવ દેવોને થયો હતો, તેથી પણ વધારે કડવો અનુભવ દેવોવિષે અસુરોને થયો હતો. આથીજ એકબીજાની ભાષાઓમાં ઉપલો શબ્દ આવા વિલક્ષણ અર્થમાં વપરાયો છે.

એનું એક ઉદાહરણ હાલમાં પણ જોઈ શકાય છે. મહારાષ્ટ્રમાં હાલમાં બાળકોને ‘એ પઠાણ આવ્યો’ એમ કરીને બીવડાવે છે; અને પઠાણોના દેશમાં ‘એ મરાઠો આવ્યો’ એમ કરીને બીક બતાવે છે. તાત્પર્ય એનું એ છે કે, એ લોકોએ એકબીજાના દેશમાં ઘણીજ ખુનામરકી ચલાવી હતી. કેટલોક કાળ એ ખુનામરકીની યાદ રહે છે, અને ત્યારપછી તે રૂઢ શબ્દો તેજ અર્થમાં વપરાય છે. અનંત કાળ વીત્યા પછી એનું મૂળકારણ ભૂલાઈ જાય છે અને શબ્દનો અર્થજ શેષ રહી જાય છે. શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરનારાઓને જે મૂળ ઇતિહાસની ખબર હોય તોજ તે વ્યુત્પત્તિ ખરાબર કરે છે; અને નહિ તો મનથીજ ઉપજાવી કાઢેલી વ્યુત્પત્તિ ઘડે છે. મૂળકારણની ખરાબર ખબર ન હોવાથી એમ થાય, એ અત્યંત સ્વાભાવિક છે. ભારત-વર્ષમાં તો એનાં ઉદાહરણો અનેક છે. દેવવાણી-દેવભાષા(સંસ્કૃતભાષા)ના શબ્દોમાં શતાબ્દીઓનો ઇતિહાસ ભર્યો પડેલો હોવાથી દરેક શબ્દની ઉત્પત્તિ અને વ્યુત્પત્તિઓ અનેકોએ અનેક પ્રકારે દર્શાવી છે. એમાં કેટલીક ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ખરાબર છે અને કેટલીક ભૂલભરેલી છે; પરંતુ હાલમાં તેનો પત્તો મેળવવા માટે ઇતિહાસની ખરાબર શોધ કરવી જોઈએ અને જેવું જોઈએ કે, તે વખતે ઐતિહાસિક સ્થિતિ કેવા પ્રકારની હતી. અસ્તુ. અહીં આપણે ‘દેવ’ શબ્દનો અર્થ અસુરભાષામાં જોયો તો તે (કેવીલ) સેતાનના અર્થમાં વપરાયેલો જણાય છે, તેથી પણ અનુમાન થાય છે કે, જેમ અસુરો દેવોને સતાવતા હતા; તેજ પ્રમાણે દેવો અસુરજાતિને પણ સતાવતા હતા. એટલે પરસ્પર શત્રુ હોવાથીજ પરસ્પરના વાચકશબ્દ પરસ્પરની ભાષામાં ક્રૂર અર્થ બતાવનારા પ્રસિદ્ધ થયા.

જે કે સંસ્કૃતમાં અસુર અને દેવ શબ્દોના અર્થ સારો અને ખરાબ એવા પણ થાય છે; છતાં પણ અસુર એટલે ખરાબ અને દેવ એટલે સારો, એ અર્થ વધારે વપરાય છે. આથી થોડા પ્રયોગવાળા બીજા અર્થ ઉપલા નિયમને બાધક થઈ શકતા નથી. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, એ બન્ને જાતિઓ-અર્થાત અસુરજાતિ તથા દેવજાતિ-પરસ્પર શત્રુજાતિ હતી અને મનુષ્યોના જેવોજ તેમનો આકાર હતો, એમાં હવે સંદેહજ નથી.

(થ) દેવભાષા

જે ભાષાને હાલમાં આપણે સંસ્કૃત ભાષા કહીએ છીએ, તેનું નામ દેવભાષા પણ છે. તેનાં બીજાં નામ “દેવવાણી, દેવવાક્, દેવી વાક્, અમરવાણી, અમરભાષા, સુરગી, સુર-વાણી” વગેરે અનેક છે. એનો અર્થ એજ છે કે, એ દેવજાતિની ભાષા હતી-અર્થાત જે જાતિ ત્રિવિષ્ટપમાં રહેતી હતી, તે માનવજાતિનું નામ “દેવ” હતું; અને હાલમાં જેને સંસ્કૃત-ભાષા કહે છે, તેજ તેમની વ્યવહારૂ ભાષા હતી.

આ ભાષાનો વપરાશ સિદ્ધ કરે છે કે, એ ભાષા બોલનાર દેવ નામની જાતિ પ્રાચીન-કાળમાં હતી; તથા ભાષાનો ઉપયોગ તો કેવળ માણસજ કરી શકતાં હોવાથી સિદ્ધ થાય છે કે, એ ભાષા બોલનારા દેવજાતિ નામના મનુષ્યોજ હતા. આર્યોની ભાષાને જેમ આર્ય ભાષા કહે છે અને પિશાચોની ભાષાને પૈશાચી ભાષા કહે છે; તેજ પ્રમાણે ‘સંસ્કૃતનું’ નામ ‘દેવભાષા’, તે દેવજાતિના માનવોની ભાષા હતી તેથીજ પડ્યું હતું.

દેવજાતિના મનુષ્યો સાથે આર્યજાતિના માનવોને ઘણો ગાઢ સંબંધ હોવાથી દેવોની ભાષા આર્યજાતિ પાસે આવી અને દેવજાતિના નાશ પછી તે દેવભાષા આર્યદેશમાં પ્રચલિત

થઈ. એ જ દેવભાષા અસુરદેશોમાં પણ ગઈ હતી; પરંતુ અસુરજાતિના વિકૃત ઉચ્ચારોને લીધે તે દેવભાષા અસુરદેશોમાં વિલક્ષણ ફેરફારવાળી થઈ. ભારતવર્ષમાં પણ પ્રાકૃત ભાષાઓ એ સંસ્કૃતના જ વિકૃત સ્વરૂપ દેખાય છે; અને તેના કરતાં પણ વધારે વિકાર અસુરદેશમાં થયો છે, એ વાત જોનારને હાલમાં પણ દેખાઈ આવે તેમ છે—અર્થાત્ દેવભાષાની વિકૃતિ ભારતવર્ષની અશિક્ષિત જનતાના કેટલાક ભાગમાં દેખાઈ આવે છે; અને અસુરદેશોમાં તે વિકૃતિ ઘણી જ હલકી સ્થિતિમાં દેખાય છે.

જેમ આખા યુરોપમાં ક્રેન્ચભાષાનો પ્રચાર હાલમાં પણ સિદ્ધ કરી રહ્યો છે કે, ક્રેન્ચોની સહયતા એક વખતે યુરોપમાં સર્વશ્રેષ્ઠ મનાતી હતી; અને ક્રેન્ચોનો રાજનૈતિક પ્રભાવ પણ એક સમયે ઘણો જ પ્રખર હતો; તે જ પ્રમાણે દેવભાષાનો પ્રચાર પણ હાલ જે અસુરદેશોમાં અને આર્યદેશોમાં અપભ્રંશરૂપે દેખાય છે, તે પણ સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ કરે છે કે, દેવજાતિની સહયતાનો પ્રભાવ માત્ર સમસ્ત આર્યજગતમાં જ નહિ પણ અસુરજગતમાં પણ વંદનીય ગણાયો હતો. આ દેવજાતિની સહયતાનો સમય આર્યસહયતાની પૂર્વનો જ નહીં કરવો જોઈએ અને આસુરી સહયતાનો સમય તેની પણ પહેલાંનો સમજવો જોઈએ છે; કેમકે અસુરો તો તિબેટની દેવજાતિ કરતાં પણ પૂર્વના સમયની દેવજાતિ—અર્થાત્ “પૂર્વ-દેવ” હતા. અસુરોનું “પૂર્વ-દેવ” નામ પણ સિદ્ધ કરે છે કે, તેઓ દેવોથી પણ પ્રાચીનકાળના દેવ હતા. આથી માનવું પડે છે કે, દેવજાતિની સહયતાના પૂર્વકાળમાં આસુરી સહયતા જ પ્રભાવશાળી હતી.

(૬) દેવોનું દેવત્વ

હાલમાં દેવજાતિનાં ઇંદ્ર, મરુત્ વગેરે નામોની સાથે ખાસ પ્રકારનો “દેવી ભાવોથી યુક્ત દેવત્વ”નો સંબંધ જણાય છે; તેથી ઇંદ્રાદિકોને મનુષ્ય જેવા મનુષ્ય માનવા એ કેટલાકને કંઠે લાગશે; પરંતુ થોડા વિચાર પછી સમજશે કે, તેઓ એવા જ હતા; અને તેમને લાંબો સમય વીતી જવાને લીધે જ તેઓમાં વધારે પવિત્રતા કદાપી લેવાઈ છે તથા તેથી જ તેમનું દેવત્વ વધી ગયું છે.

વિભૂતિપૂર્ણ દરેક જાતિમાં હોય છે. જે પોતાની આત્મશક્તિથી પોતાની જાતિને પ્રભાવશાળી કરે છે, તેને “વિભૂતિ” કહે છે. આવી વિભૂતિઓ દરેક જાતિને માટે વંદનીય હોય છે. હાલમાં ભારતવર્ષમાં લોકમાન્ય મહાત્મા તિલક વગેરે કેટલીયે વિભૂતિઓ છે. તેમનાં અસાધારણ આત્મગુણને લીધે હાલમાં પણ તેઓ આખા દેશમાં પૂજાય છે, અને ભવિષ્યમાં પણ પૂજાશે જ. સહેજ પહેલાંના સમય તરફ ધ્યાન આપતાં જણાશે કે, શ્રીશિવાજી છત્રપતિ, રામદાસ સ્વામી, રાણા પ્રતાપ, ગુરુ ગોવિંદસિંહ વગેરે વિભૂતિઓ તે વખતે પણ પૂજાય ગણાતી; અને તેમનાં નામોમાં હાલ પણ ઉત્સાહ પેદા કરવાની શક્તિ છે. જેટલો વખત જતો જાય છે, તેટલી તેમની પવિત્રતા અથવા કૂરતા વધારે વિકાસ પામતી રહે છે. રાવણ અને કૌરવોની કૂરતા તથા રામચંદ્ર અને પાંડવોની પવિત્રતા વધી જવાનું કારણ સમયમાં જ રહેલું છે. કથાઓ અનેક મુખે જતાં તે કથાનાં મુખ્ય પાત્રોના દરેક ગુણને વધારવામાં આવે છે, કહેનાર થોડું ઘણું મરચું મીઠું પોતાનું પણ ભભરાવી દે છે; અને આ રીતે કથાઓ વધારેને વધારે રસદાર તથા લોકપ્રિય થતી ચાલે છે. પરિણામ એનું સરવાળે જનતા ઉપર સાંકે જ થાય છે, અને ઉપલા કારણથી એમ થાય તે ખોટું પણ નથી; પરંતુ જ્યારે ઘણો જ કાળ થતાં તે કથાઓનું ઐતિહાસિક સત્ત્વ પણ નાબુદ થઈ જાય છે; ત્યારે તેની તપાસ કરવાની અને એ વાતનો નિશ્ચય કરવાની જરૂર ઉભી થાય છે કે, એમાં ઐતિહાસિક સત્ય

કેટલું છે અને બહારની ભેળવેલી વાતો કેટલી છે.

ઐતિહાસિક કાવ્ય લખનારા કવિ પણ પોતાના તરફથી રોચકતા વધારવાને ખાતર ગુણોનો વિકાસ કરીને પોતાનાં કાવ્ય લખે છે, અને પોતાના ઇષ્ટદેવનું મહત્ત્વ વધારી દે છે. આ રીતની કેટલીએ વાતો છે, કે જે વિભૂતિઓની મહત્તા વધારે છે અને અંતે તે વિભૂતિઓને દેવો જેવી ગણીને તેમને દેવમંડળીમાં પણ ગોઠવી દે છે. આ રીતે માનવી વિભૂતિઓ પણ સમય જતાં દેવમંડળમાં ભળી જાય છે. પહેલાં અમે બતાવ્યું છે કે, “મરુત” લોકો પહેલાં જેવા માનવો હતા તેવાજ ગણાતા; પરંતુ પાછળથી સમય જતાં તેઓ પણ દેવોમાં ગણાયા. એજ રીતે ઇંદ્ર વગેરે દેવોવિષે પણ એમજ અનેક સમજવાનું છે. આ વિષે એક ખાસ પ્રાચીન રિવાજનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. એ ખાસ રિવાજ “શતકંતુ” શબ્દથી દર્શાવાય છે.

(ધ) શતકંતુ

દેવભૂતિની રાજ્યશાસન સંસ્થાનો એવો નિયમ હતો કે, જે સો યજ્ઞ કરશે તે ઇંદ્ર થશે. ઇંદ્ર ચુંટવામાં આવતો હતો, અને સો યજ્ઞ કરવા એ તેની મુખ્ય લાયકાત ગણાતી હતી. દેવોના રાજને ઇંદ્ર કહેતા, અને આ ઇંદ્રપદ વંશપરંપરા ન હતું; પરંતુ એક પછી બીજો અને બીજા પછી ત્રીજો એ રીતે શતકંતુ—અર્થાત્ સો યજ્ઞ કરનારો નરશ્રેષ્ઠ ઇંદ્રપદે આવતો હતો. આ રીતે ભારતવર્ષના રાજા નહુષ વગેરેને પણ ઇંદ્રપદને યોગ્ય સમજવામાં આવ્યા હતા.

(ન) ઇંદ્રની ચુંટણી

દેવોનો રાજા ઇંદ્ર વંશપરંપરાના હક્કથી નિમાતો ન હતો; એટલુંજ નહિ પણ જીવન-પર્યંત પણ એ પદ ભોગવી શકતો ન હતો. કોઈપણ વખતે જ્યારે તેનાથી કોઈ ખાસ અપરાધ થઈ જતો, ત્યારે તેનું ઇંદ્રપદ લઈ લેવાતું; એટલુંજ નહિ પણ સ્વર્ગમાંથી પણ તેને કાઢી મૂકતા હતા—અર્થાત્ દેવરાષ્ટ્રમાંથી દેશનિકાલ કરતા હતા. આ નિયમ પ્રમાણે ત્યાંથી કેટલાય ઇંદ્રને દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યા હતા, એવી હકીકત પુરાણોમાંથી મળી આવે છે.

નહુષ વગેરે ઇંદ્રોનું પતન ઉપલાજ નિયમને આધારે થયું હતું. અહીં “પતન” નો અર્થ ‘ત્રિવિષ્ટપના ઉંચા સ્થાનમાંથી નીચેનાં સ્થાનોમાં પડવું’ એવો થાય છે. તેમની કથાઓથી પણ એજ નિયમ સમજાય છે કે, દેવોના રાજાનું પદ, વંશપરંપરાનું ન હતું, તેમ આખી જીંદગીસુધીનું પણ ન હતું; પરંતુ જ્યાંસુધી ગુણકર્મધર્માનુસાર તેને ઇંદ્રપદને યોગ્ય સમજવામાં આવતો હતો, ત્યાંસુધીજ તે ઇંદ્રપદે રહીને દેવો ઉપર રાજ્ય કરી શકતો હતો. કોઈ કોઈ વખત બરાબર યુદ્ધના કટોકટીના પ્રસંગેજ દેવોની વારંવાર હાર થવા માંડે ત્યારે પણ ઇંદ્રપદ બીજાનેજ અપાતું. તાત્પર્ય એ છે કે, ઇંદ્રપદ ન તો વંશપરંપરાનું હતું કે ન તો જીવનપર્યંતનું હતું; પરંતુ જ્યાંસુધી તે ઇંદ્ર પોતાનું કાર્ય યોગ્ય રીતે કરતો રહે, ત્યાંસુધીજ તેને તે સન્માન મળતું હતું. આ પદ્ધતિને લીધે ઇંદ્રપદે કાર્ય કરનાર ખૂબ પ્રભાવશાળી અને દક્ષ હતા; અને તે એવી સુયોગ્ય રીતે રાજ્ય કરતો હતો કે, હમેશાં તેના રાજ્યથી દેવો સંતુષ્ટ રહે અને કોઈપણ તેની વિરુદ્ધ ન પડે.

દેવોના નિયમવિરુદ્ધ આલનાર ઇંદ્ર હોય, તો તેને પણ તરતજ ઇંદ્રપદ ઉપરથી હરકરી દેવોના રાજ્યમાંથી બહાર કાઢવાની એ રીત બહુજ ઉત્તમ પ્રકારની હતી; કેમકે એથી કરીને પદભ્રષ્ટ થયેલો ઇંદ્ર દેવોના રાજ્યમાં રહીને પોતાનો પક્ષ-પ્રતિપક્ષ બનાવીને વધારે ટંકો-ફિસાદ કરી શકતો ન હતો. એક રાજનૈતિક દૃષ્ટિથી આ એક અત્યંત જરૂરની વાત દેવોના રાજ્યશાસનમાં હતી. એનો હેતુ બીજો દૃષ્ટિએ પણ જોવાની જરૂર છે.

દેવોમાં ગણસંસ્થા હતી, તેનું વર્ણન આગળ ઉપર આવી ચૂક્યું છે. અનેક ગણ

હોવાથી દરેક ગણુ પોતપોતાના હિતાહિતની દૃષ્ટિથી જુએ, તો તે કાંઈ અસ્વાભાવિક નજ કહેવાય. હાલની હિંદુજાતિવ્યવસ્થામાં જેમ દરેક જાતનો માણસ પોતાની જાતીય દૃષ્ટિથી જુએ છે અને સંપૂર્ણ હિંદુસમાજની દૃષ્ટિએ કોઈ જોતું નથી; તેવોજ દોષ દેવોની ગણુ-સંસ્થાઓમાં પણ હોતો. આથી દેવોના ગણોમાં પરસ્પર વિદ્વેષ, અગડા, ટંટાફિસાદ વગેરે ચાલ્યા કરતા અને કોઈ કોઈ વાર તે વધી પણ જતા. દેવોના આવા માંહોમાંહેના અગડાનેજ લીધે અસુરોનો વિજય થઈ જતો હતો. આ પ્રમાણે અસુરોથી હાર્યા પછી દેવો માંહોમાંહે સંગઠન કરતા હતા; પોતાનું બળ વધારતા હતા; અને તેને પરિણામે તેઓ અસુરો ઉપર પાછો વિજય પણ મેળવતા હતા. આવા બનાવોનાં વર્ણન ગ્રાહ્યણગ્રંથોમાં અને પુરાણોમાં પણ બહુ છે.

(૧) તે ચતુર્થા વ્યદ્રાવન્, અન્યોન્યસ્ય શ્રિયા આતિષ્ઠમાના અગ્નિર્વસુભિઃ, સોમો રુદ્રૈઃ, વરુણ આદિત્યૈઃ, ઇંદ્રો મરુદ્ધિઃ, બૃહસ્પતિર્વિશ્વેદેવૈઃ ।

(૨) તાન્વિદ્રુતાનસુરરક્ષસાન્યનુવ્યયેયુઃ ॥૧॥

(૩) તે વિદુઃ પાવીયાંસોવૈ ભવામોઽસુરરક્ષસાનિ વૈ નોઽનુવ્યવાગુઃ દ્વિષદ્ભ્યો વૈ રધ્યામઃ ।

(૪) હંત સંજાનામહા, એકસ્ય શ્રિયૈ તિષ્ઠામહા ઇતિ ॥૨॥ (૧૦ પ્રાં ૩-૪-૨)

(૫) તે હોચુઃ । હન્તેદં તથા કરવામહૈ, યથા ન ઇદમાગ્રદિવમેવાજર્યમસદિતિ ॥૩॥

(૬) તે ઇંદ્રસ્ય શ્રિયા અતિષ્ઠન્ત તસ્યાદાહુરિન્દ્રઃ સર્વા દેવતા, ઇન્દ્રશ્રેષ્ઠા દેવાઃ ॥૪॥

(૧૦ પ્રાં ૩-૪-૨)

અર્થાત—“(૧) એમનામાં ચાર પક્ષ પડ્યા. તેઓ એકબીજાના ઐશ્વર્યથી એટલે કે અગ્નિ વસુઓથી, સોમ રુદ્રોથી, વરુણ આદિત્યોથી, ઇંદ્ર મરુતોથી અને બૃહસ્પતિ વિશ્વેદેવોથી અસંતુષ્ટ થયા. (૨) તેઓને આ પ્રમાણે પરસ્પરમાં દ્વેષ કરતા જોઈને અસુર અને રાક્ષસ તેમના ઉપર હુમલો કરવા લાગ્યા; (૩) અને ત્યારેજ દેવોના સમજવામાં આવ્યું કે, અમે મૂર્ખજ થયા છીએ; આથીજ અસુર-રાક્ષસો અમારી ઉપર હુમલો કરે છે. માટે હવે પણ જો અમે નહિ સુધરીએ તો તો એ શત્રુઓ અમને છેકજ કચરી નાખશે. (૪) આથી તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે, અમે સંગઠન કરીશું અને એકબીજાની શોભા વધારવાના કાર્યમાં જોડાઈશું. (૫) તેઓ કહેવા લાગ્યા કે, હવે અમારે એવું સંગઠન કરવું કે જેથી તે કદી પણ તૂટેજ નહિ—અર્થાત હમેશાં ચાલુ રહે એવુંજ સંગઠન હવે અમારે કરવું જોઈએ. (૬) તેઓ ઇંદ્રના માનમાં ઉભા થઈ ગયા; અને તેથીજ કહે છે કે, ઇંદ્રજ સર્વ દેવતા છે.”

ગ્રાહ્યણગ્રંથમાં આ જાતની કેટલીયે કથાઓ છે, અને એજ ધ્વનિ પુરાણો તથા ઇતિહાસોમાંથી નીકળે છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, દેવોના ગણોમાં પરસ્પરના અગડા ઘણાજ હતા. આથી તેઓમાં રાષ્ટ્રીય નિર્બળતા પણ બહુ હતી; અને તેથી તેઓ વળતોવળત માંહોમાંહે સંગઠન કરતા હતા. ગણુસંસ્થાને લીધે ગણોમાં જો કે સંઘશક્તિ હતી, તોપણ ગણોમાં અંદર અંદર લડાઈટંટા થતા હોવાથી આખી દેવજાતિમાં જોઈએ તેવું બળ ન હતું; પરંતુ એવું છતાં પણ તેમની સામે કોઈ શત્રુ ઉભો થતાં તેઓ આપસમાં સમજુતી કરી લેતા અને પોતાનું સંગઠન કરી શત્રુઓને નસાડી મૂકતા હતા. ભારતવાસીઓમાં પણ અત્યારે અંદરઅંદરની ફાટકુટ તો ઘણીયે છે; પરંતુ શત્રુ ઉભો થતાં માંહોમાંહે સમજુત કરી લેવા જેટલી અક્ષલ હજીપણ ઉપજતી નથી. ભારતીય હિંદુઓના જાતિભેદ અને ત્રિવિષ્ટપના દેવોનો ગણુભેદ લગભગ એકસરખોજ છે; એટલુંજ નહિ પણ વિચાર કરતાં એમ પણ લાગે છે કે, ભારતીય આર્યોનો જાતિભેદ એ દેવોના ગણુભેદનીજ ખરાબ નકલ છે. અસ્તુ. આ વિષય

અહીં એટલાજ માટે લીધો છે કે, દેવળતિના લોકો પોતાના ઇંદ્રને પદબ્રષ્ટ કર્યા પછી દેવ-રાજ્યથી જૂદો શામાટે પાડતા હતા, તેનાં કારણ સમજાય. ધારો કે, પદબ્રષ્ટ ઇંદ્રને દેવોએ પોતાના રાજ્યમાંજ રાખ્યો હોત તો શું થવાનો સંભવ હતો? રાજ્યપદના લોભથી ઇંદ્ર ત્યાંજ રહીને દેવોના કેટલાય ગણોને પોતાને વશ કરી યુદ્ધ કરવા પ્રવૃત્ત થાય, એ તેને માટે બહુ મુશ્કેલ ન હતું. હાલમાં જર્મનીમાંજ જુઓ, જર્મન બાદશાહ કેસરને જર્મન પ્રજાએ કાઢી મૂક્યો છે, તે પણ હાલ બીજા દેશમાંજ રહે છે; અને બીજા દેશમાં રહેવા છતાં પણ તે જર્મનીમાંના પોતાના મિત્રોદ્વારા પોતાને માટે ગાદી મેળવવાની યુક્તિઓ કર્યાજ કરે છે. એજ પ્રમાણે બીજા પણ કેટલાય દેશોના પદબ્રષ્ટ રાજાઓએ કર્યું હતું. અમેરિકામાં તો લોકોએ ચૂંટેલો પ્રમુખ હોય છે; પરંતુ તે પણ પ્રમુખપદ છોડ્યા પછી જો જીવતો હોય તો બીજા પ્રમુખને કોઈ ને કોઈ પ્રકારનું દુઃખ દેવાનો પ્રયત્ન કરે છે, એની ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે. દેવોના ચૂંટાયેલા પ્રમુખ ઇંદ્રને પણ આ નિયમના અપવાદરૂપ ગણવાની કંઈ જરૂર નથી; અને તેથીજ દેવળતિએ પદબ્રષ્ટ થયેલા ઇંદ્રને દેવરાજ્યમાંથી દૂર કરી ભારતવર્ષમાં મોકલી દેવાનું યોગ્ય ગણ્યું હતું, કે જેથી પદબ્રષ્ટ થયેલો ઇંદ્ર દેવોને કોઈપણ જાતનું નુકસાન કરી શકે નહિ. આનું કારણ સ્પષ્ટજ છે કે, ભારતવાસીઓ દેવોને પગલે ચાલનારા હતા, પણ તેમના વિરોધી ન હતા.

દેવોનો પદચ્યુત ઇંદ્ર અસુરાદિ દેશોમાં મોકલાતો નહિ, પણ તેને ભારતવર્ષમાંજ મોકલવામાં આવતો. આનું કારણ સ્પષ્ટજ છે કે, પદચ્યુત ઇંદ્ર તેમના શત્રુ અસુરો સાથે મળી જઈને તેમને દુઃખ દઈ શકે નહિ. આ વિષે મલખારની પણ એક પ્રથા અહીં ખાસ વિચારવા જેવી છે. ત્યાં પણ બાર વર્ષ માટે એક પ્રમુખ ચૂંટાતો હતો; કેમકે પ્રાચીનકાળમાં જથવા મધ્ય ઐતિહાસિક કાળમાં મલખારમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય હતું અને ત્યાંનો પ્રમુખ બાર વરસ માટેજ ચૂંટાતો હતો. બાર વર્ષ થયા પછી તેને દૂર કરી તેઓ બીજો પ્રમુખ ચૂંટતા હતા; અને બીજો અધ્યક્ષ ગાદીએ આવતાંજ પેલા જૂના પ્રમુખની ગરદન કાપી નાખવામાં આવતી! આ પદ્ધતિનો પણ એજ હેતુ હતો કે, આ પદબ્રષ્ટ પ્રમુખ પણ આગળ જતાં દુઃખ-કારક ન થઈ પડે. ગરદન કાપવાથી તેના તરફથી કંઈપણ દુઃખ થવાનો સંભવજ રહેતો નહિ. દેવળતિના ઇંદ્રને દેશપાર કરવાનો નિયમ તો એ નિયમ કરતાં બહુજ સૌમ્ય નિયમ હતો; અને તેમ હોવા છતાં પણ પદચ્યુત ઇંદ્ર ફરીથી ઇંદ્રપદ પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય કર્યાજ કરતો હતો. આ વિષે ઉદ્યોગપર્વમાંની નહુષરાજાની કથા જુઓ. નહુષ ઇંદ્ર થયો તે પછી પહેલાંના ઇંદ્રે પોતાની પછી આવેલા એ ઇંદ્રને પાડવાનો અને પોતાને માટે ફરીથી ઇંદ્રપદ મેળવવાનો ભારે પ્રયત્ન કર્યો હતો તથા તે સફળ પણ થયો હતો. આ રીતે પદચ્યુત થયેલા રાજાઓ પ્રયત્ન કરે છે, અને તેથી રાજ્યમાં પક્ષભેદ તથા માંહોમાંહે યુદ્ધ ઉભાં થાય છે. આ આપત્તિથી બચવા માટે કેટલીક રાજ્યપદ્ધતિઓમાં નિયમો ઘડેલા છે અને આપત્તિમાંથી બચવાનો પ્રયત્ન કરેલ છે. દેવોની રાજ્યપદ્ધતિમાં પણ આજ કારણથી ઉપલો નિયમ ચાલતો હતો.

(૫) ઇંદ્ર અને ઉપેન્દ્ર

જે પ્રમાણે પ્રમુખ અને ઉપપ્રમુખ હોય છે; મંત્રી અને ઉપમંત્રી હોય છે; તેજ પ્રમાણે ઇંદ્ર અને ઉપેન્દ્ર પણ હતા, તેનું વર્ણન વાચક નીચેના શ્લોકમાં જોઈ શકશે.

વિષ્ણુનારાયણઃ કૃષ્ણો વૈકુંઠો વિષ્ણુશ્રવાઃ ॥૧૮॥

ઉપેન્દ્ર હંદ્રાવરજશ્વક્રપાણિશ્વતુર્ભુજઃ ॥૨૦॥

(અમરકોષ ૧-૧)

“વિષ્ણુ, નારાયણ, કૃષ્ણ, વૈકુંઠ, વિષ્ણુશ્રવા, ઉપેન્દ્ર, હંદ્રાવરજ, ચક્રપાણિ, ચતુર્ભુજ”

આ બધાં વિષ્ણુનાં નામ છે; અને તેમનાં એ નામોમાં “ઉપેન્દ્ર, હંદ્રાવરજ” એ નામ તે ઉપ-

પ્રમુખ હતા એમ સૂચવે છે. ઇંદ્ર પોતે દેવોના પ્રમુખ અને આ ઉપેન્દ્ર દેવોના ઉપપ્રમુખ હતા. ઉપેન્દ્ર ઇંદ્ર કરતાં નાના હતા એ સિદ્ધ કરવાની કંઈ જરૂર નથી, કેમકે એ તો ઉપલા હતા. ઉપેન્દ્ર ઇંદ્ર થાય છે; પરંતુ “ઇંદ્ર+અવર+જ” આ તેમનું નામ પણ એજ સિદ્ધ કરે શબ્દોથી પણ સિદ્ધ થાય છે; પરંતુ “ઇંદ્ર+અવર+જ” આ તેમનું નામ પણ એજ સિદ્ધ કરે છે કે, આ વિષ્ણુ પણ ઇંદ્રથી નાના છે અને ઇંદ્રની પછી નીમાતા. “ઇંદ્રાવરજ” શબ્દ ઇંદ્રથી નીચલા અધિકારવાળા ઉપપ્રમુખનોજ ભાવ દર્શાવે છે. હાલમાં વિષ્ણુનું માન ઇંદ્રથી પણ વધારે ગણાય છે; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે પ્રમુખના આગળ જેટલું ઉપપ્રમુખનું માન હોય છે, તેટલુંજ માન ઇંદ્રના આગળ ઉપેન્દ્રનું હોવાનો સંભવ છે. પરંતુ અહીં સ્પષ્ટ થાય છે કે, દેવોના રાજા સમ્રાટ ઇંદ્ર ભારતવર્ષમાં બહુ ઓછા આવતા હતા. ભારતવર્ષમાં આવવાનું અને ત્યાંના કારભારનું નિરીક્ષણ કરવાનું કાર્ય “ઉપેન્દ્ર” નું હતું; એ વાત વિષ્ણુનાં કેટલાંક નામો જોવાથી સ્પષ્ટ થાય છે.

(ક) નારાયણ

આ વિષય ઉપર નારાયણ શબ્દનો અર્થ બહુ પ્રકાશ પાડે છે. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે:—(નારે) નરોના—મનુષ્યોના સંઘોમાં જેનું (અયન) આગમન થાય છે, તેનું નામ નારાયણ છે. મનુષ્યોના સંઘોમાં જવાનું કાર્ય ઉપેન્દ્રને આધીન હતું. જે રીતે હાલના હિંદુસ્તાનના શહેનશાહ હિંદુસ્તાનમાં બહુજ ઓછા આવે છે; પરંતુ તેમનું અહીંનું કાર્ય ભારતસચીવ અથવા વાઇસરોય સાહેબ કરે છે, તેજ પ્રમાણે દેવસમ્રાટ ભગવાન ઇંદ્ર જાતે અહીં બહુ ઓછા આવતા હતા, અને અહીંનું બધું કામકાજ ઉપેન્દ્ર—અર્થાત વિષ્ણુદેવનેજ સોંપેલું હતું; અને તેથીજ તેમનું નામ “નારાયણ” (માનવસમૂહમાં જનારા) એવું હતું. આ નામનો એ અર્થ બહુજ સ્પષ્ટ છે અને તે તે વખતની રાજકીય સ્થિતિ સ્પષ્ટ દર્શાવે છે.

नराणां समूहो नारं तदयनं यस्य ।

(ભદ્રોજી ૦ અમરટીકા, ૧-૧-૧૮)

नरां अयनं यस्य ।

(અમરટીકા ૧-૧-૧૮)

आपो नारा इति प्रोक्ता नारा वै नरसूनुवः । अयनं तस्य ताः प्रोक्तास्तेन नारायणः स्मृतः ।

(મનુ ૦ ૧-૧)

(૧) નરોના સમૂહમાં જનારા; (૨) જેને મનુષ્યોમાં જવાનું કામ સોંપાયેલું હોય છે, તે નારાયણ કહેવાય છે. (૩)....‘નારા’નો અર્થ નરોના પુત્ર; તેમનામાં જેને જવાનું હોય છે તેને નારાયણ કહે છે.

આ બધા અર્થોનું તાત્પર્ય એજ છે કે, જે ઉપેન્દ્ર, મનુષ્યોના સમૂહોમાં જતા આવતા રહે છે, તેમને નારાયણ કહે છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, દેવોના પ્રમુખ ઇંદ્ર પોતે તો માનવોના દેશમાં આવતાજતા પણ નહિ અથવા ઓછું આવતાજતા હશે; પરંતુ અહીં આવવા-જવાનું કાર્ય ઉપપ્રમુખ અર્થાત ઉપેન્દ્રનુંજ હતું. ઉપેન્દ્ર, ઇંદ્રાવરજ (નાના ઇંદ્ર, ઇંદ્રથી ઉતરતા દરજ્જાના અધિકારી), નારાયણ, વિષ્ણુ વગેરે નામ એકજ વ્યક્તિનાં છે. પુરાણોમાં ‘નારાયણ સદાયે પૃથ્વીવાસીઓનું હુઃખ હરે છે’ એવી અનેક કથાઓ છે. આ કથાઓનું પણ એજ તાત્પર્ય છે કે, ઉપર વર્ણવેલા દેવરાજ્યના ઉપપ્રમુખ અહીં આવતા હતા અને અસુર-રાક્ષસો વગેરેને હરાવીને ભારતવાસીઓનું સંરક્ષણ કરતા હતા. આથી ઇંદ્રના કરતાં નારાયણ-ઉપેન્દ્ર ઉપર ભારતવાસીઓ વધારે પ્રેમ રાખતા. કેમકે ભારતવાસીઓને પ્રત્યક્ષ સંબંધ તેમનીજ સાથે થતો અને ભારતીય જનતા પોતાનાં હુઃખ તેમનેજ નિવેદન કરતી હતી. સમ્રાટ ઇંદ્રની પાસે સામાન્ય જનતા જઈ શકતી નહિ, તેથીજ બીજા દેવો કરતાં

ઉપેન્દ્ર નારાયણ ઉપર ભારતીય જનતા વધારે ભક્તિભાવ રાખતી હતી. બ્રહ્મલોક અથવા બ્રહ્મદેશના બ્રહ્મદેવ, ભૂતલોક અથવા ભૂતાનના રાજા મહાદેવ, તેઓ પણ નારાયણ ઉપેન્દ્રનેજ આશરે આવતા અને તેમને પ્રાર્થના કરતા હતા કે, “આપ કૃપા કરીને પૃથ્વીનિવાસીઓનું રક્ષણ કરો.” કેમકે બધા જાણતા હતા કે, તેઓજ સૌથી વધારે સામર્થ્યવાળા છે અને આર્યાવર્તમાં હિમેશાં આવવાજવાથી તેની સ્થિતિની તેમનેજ પૂરી માહિતિ છે. પૃથ્વી, હિમાલયનો ચઢાવ, અને ઉપરનો ત્રિવિષ્ટપ પ્રદેશ, એ ત્રણે પ્રદેશોમાં તેઓનાજ પરાક્રમથી રક્ષણ થતું હતું અને તેથીજ તેમને “ત્રિ-વિક્રમ” કહેતા હતા. ઉપલાં ત્રણે સ્થાનોને “ત્રિપથ” કિંવા ત્રણ માર્ગ કહેતા હતા. ભારતનો ભૂપથ, હિમાલયનો ગિરિપથ, અને ત્રિવિષ્ટપનો ઘુપથ, એ ત્રણ પથ અર્થાત ત્રણ માર્ગ હતા. આ રસ્તાઓમાં થઈને વહેતી હોવાથીજ ગંગા-નદીનું નામ “ત્રિ-પથ-ગા” અર્થાત ઉપલા ત્રણે માર્ગોમાં થઈને વહેનારી નદી છે. આ ત્રણે પ્રદેશોમાં પરાક્રમ કરનારા ઉપલા ઉપેન્દ્રજ હતા. આ કાર્યમાટે દેવોના મુખી ઇંદ્રને અવકાશ ન હતો. હવે આપણે જાણવું જોઈએ કે, ઉપેન્દ્ર વિષ્ણુ કેવી યુક્તિથી આ કાર્ય કરતા હતા.

(ખ) વિષ્ણુસેન

ઉપલી વાત પૂર્ણ રીતે સમજવામાં વિષ્ણુ અથવા ઉપેન્દ્રનું “વિષ્ણુસેન” નામ બહુ મદદ કરશે. આ શબ્દનો અર્થ એ છે કે, “જેની સેનાઓ ચારે બાજુએ થોડી થોડી વહે-ચાયેલી છે.” ચારે દિશાએ જેટલા દેશ છે તેમાં જેમનું લક્ષકર હાજર છે—અર્થાત આ ઉપેન્દ્ર પોતાને સ્થાને રહીને પોતાની જૂદી જૂદી સેનાઓવડે દેશનું સંપૂર્ણ સંરક્ષણ કરતા હતા. જે રીતે હાલમાં અંગ્રેજોની સેનાઓ ભારતવર્ષમાં કેટલીએ જગાએ રખાય છે અને તેનાથી આખા દેશનું રક્ષણ કરવાની યોજના કરેલી છે; તેજ પ્રમાણે દેવોના ઉપપ્રમુખ ઉપેન્દ્ર મહારાજ પોતાની વિવિધ સ્થળોએ રાખેલી સેનાઓવડે ભારતવર્ષનું રક્ષણ કરતા હતા. ઉપેન્દ્ર અર્થાત વિષ્ણુને માનવોના રક્ષક ગણ્યા છે, તેનું આજ કારણ છે. બ્રહ્મદેવ, વિષ્ણુ અને મહાદેવ, એ ત્રણ દેવ ત્રિદેવોમાં ગણાય છે. તેમાંથી વિષ્ણુજ ઉપેન્દ્ર છે અને બધાના રક્ષણકર્તા છે. બ્રહ્મદેવનું રાજ્ય બ્રહ્મદેશમાંજ છે. કેમકે તેમની દિશા પૂર્વ માનેલી છે. મહાદેવનું સ્થાન કૈલાસપર્વત સુપ્રસિદ્ધ છે; અને આ ઉપેન્દ્ર વિષ્ણુનું સ્થાન હિમાલયના કોઈ ડુંગર ઉપર હોવાનો સંભવ છે તથા તેનું તે વખતનું નામ ‘વૈકુંઠલોક’ સુપ્રસિદ્ધ છે. આ સ્થળે રહીને ઉપેન્દ્ર ભારતવર્ષને સહાય કરતા હતા તેમ તિબેટને પણ કરતા હતા—જેમ મુખ્ય રાજા કરતાં તેમનો મુખ્ય પ્રધાન રાજનીતિમાં વિશેષ હોશિયાર હોય છે અથવા હોવો જોઈએ; તેમ પુરાણોમાં ઉપેન્દ્ર વિષ્ણુને દેવોના સમ્રાટ ઇંદ્ર કરતાં વધારે રાજનીતિજ દર્શાવ્યા છે. ક્રમમાં ક્રમ ભારતવર્ષના હિતની દૃષ્ટિએ જોઈને અમે કહીએ છીએ કે, ભારતવાસીઓને ઉપેન્દ્રજ ઘણી મદદ કરતા હતા અને હરેક પ્રકારે ઉપયોગી થતા હતા. તેથીજ ભારતવાસીઓ દરેક મુશ્કેલીને પ્રસંગે વિષ્ણુનેજ શરણે જતા હતા.

(ભ) ઉપેન્દ્રનાં બીજાં નામ

વિષ્ણુ (ઉપેન્દ્ર) નાં અનેક નામ છે; અને તે મહાભારતમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. તેમાંનાં નીચેનાં નામ આ પ્રસંગે ખાસ વિચાર કરવા જેવાં છે:—

(૧) (મેદિનીપતિ:) પૃથ્વીના રાજા, (ક્ષિતીશ:) પૃથ્વીનો માલિક. એ શબ્દો “ભૂપતિ” નો અર્થ દર્શાવે છે.

(૨) (લોકાધ્યક્ષ:) લોકોનો અધ્યક્ષ, (લોકસ્વામી) લોકોના સ્વામી, (લોકનાથ) લોકોના નાથ, (લોકબંધુ) જનતાના ભાઈ. એ શબ્દો તેમની સાથેનો જનતાનો સંબંધ બતાવે છે.

- (૩) (સુરાધ્યક્ષ:) સુરોના પ્રમુખ, (ત્રિદશાધ્યક્ષ:) દેવોના પ્રધાન. આ શબ્દો તેઓ પ્રમુખ કે ઉપપ્રમુખ હતા તે સૂચવે છે.
- (૪) (ધર્માધ્યક્ષ:) ધર્મનું રક્ષણ કરનારા, ધર્મવિષયક બધો પ્રબંધ કરનારા. આ શબ્દો તેમનું ધાર્મિક કાર્યક્ષેત્ર બતાવે છે.
- (૫) (ઇંદ્રકર્મા) ઇંદ્રનાં કાર્ય કરનારા. આ શબ્દ ઉપેન્દ્રનાં કાર્ય ઇંદ્રના જેવાં છે, એ આશય વ્યક્ત કરે છે.
- (૬) (અગ્રણી) મુખી, (ગ્રામણી) ગામનો નેતા. આ શબ્દો તેઓ ગામોના અધિકારી હતા તે સિદ્ધ કરે છે.
- (૭) (મહાબલ:) ભારે સૈન્યવાળા, (સુ-ષેણ:) ઉત્તમ સેનાવાળા. એ શબ્દો તેમના સૈન્યબળના દ્યોતક છે.
- (૮) વધારે સન્યવાળા હોવાને લીધેજ એ (જેતા) વિજયી, (સમિતિજય:) યુદ્ધમાં વિજયી અને (અપરાજિત:) કદી પણ નહિ હારનારા છે.
- (૯) (મહોત્સાહ:) ખૂબ ઉત્સાહવાળા, (સુરાનંદ:) દેવોને આનંદ આપનારા, (શાસ્તા) ઉત્તમ રાજ્યશાસન કરનારા. એ નામ પણ ઉપલાં નામો સાથેજ વાંચવા જેવાં છે.
- (૧૦) (વીરહા) શત્રુના મહાન વીરોનો નાશ કરનારા, (નૈકમાય:) અનેક કાર્યો કુશળતાપૂર્વક કરનારા, આ શબ્દો તેમની કાર્યકુશળતા બતાવે છે.

આ રીતે મહાભારતના અનુશાસનપર્વમાં ઉપેન્દ્રનાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં નામો જોવાથી તેમના કાર્યની સમજણ પડે છે. આથીયે તેમનાં વધારે નામો છે કે જે તેમના અન્યાન્ય ગુણો વર્ણવે છે; પરંતુ તે બધાં અહીં આપવાની જરૂર નથી.

(મ) ઉપેન્દ્રનાં કાર્ય

ઉપેન્દ્ર વિષ્ણુનાં નામોમાં “દૈત્યારિ, મધુરિપુ, બલિધ્વંસી, કંતારાતિ, કૈટભજિત્” વગેરે નામ તેમનાં કાર્ય બતાવે છે. તેમણે દૈત્યોને હરાવ્યા હતા. મધુ, બલિ, કંસ, કૈટભ વગેરે દુષ્ટોનો તેમણે સંહાર કર્યો હતો. આ નામો સિવાય બીજાં પણ તેમનાં અનેક નામો તેમનાં કાર્યોને દર્શાવનારાં છે. પરંતુ એ બધાંનો અત્રે વિચાર કરવાની જરૂર નથી. વાચક પોતે એ નામોનો વિચાર કરશે તો તેમને પણ તેના અર્થ સ્પષ્ટ સમજાય તેમ છે.

એજ પ્રમાણે ઇંદ્રનાં નામોનો વિચાર કરવાથી તેમનાં પણ કાર્યની માહિતી મળી શકે તેમ છે. વૃત્રાદિ રાક્ષસોનો વધ કરવો તથા દેવો અને આર્યોનું રક્ષણ કરવું, એ તેમનું મુખ્ય કામ હતું; અને ઇતિહાસો તથા પુરાણોમાં પણ વિવિધ કથાપ્રસંગોદ્વારા એજ બાબત વ્યક્ત કરેલી છે. એટલે એ વિષે વધારે લખવાની જરૂર નથી.

(ય) ભૂતનાથ

ઉપરના લેખમાં ઉપેન્દ્ર અર્થાત વિષ્ણુનો વિચાર કર્યો. હવે તેમના સાથી મહાદેવનો વિચાર કરીએ. મહાદેવનાં નામોમાં ભૂતનાથ, ભૂતેશ, ભૂતપતિ વગેરે નામો સુપ્રસિદ્ધ છે. “ભૂત નામની જાતિના એક રાજા” એટલેજ ભાવ એ શબ્દો બતાવે છે. ભૂત નામની જાતિનું રાજ્ય ભૂતાન અથવા ભૂતસ્થાનમાં છે. આ જાતિ હાલમાં પણ ભૂતાનમાં હયાત હોવાથી તેમના વિષે વધુ લખવાની જરૂર નથી. આ ભૂતજાતિના રાજા મહાદેવ નામથી પ્રસિદ્ધ હતા. જોકે હાલનો ભૂતાન એ એક નાનકડો પ્રદેશ છે; પણ પ્રાચીનકાળમાં અને હાલમાં પણ આ ભૂતીઆ (ભોટિયા) લોકો તિબેટના દક્ષિણભાગમાં રહેતા હતા અને રહે છે. આથીજ તેમના રાજા મહાદેવે પોતાની રાજ્યધાની માનસસરોવર પાસેના કૈલાસપર્વત ઉપર

અથવા તેની પાસેના પ્રદેશમાં રાખી હતી. ત્યાં રહીને સમ્રાટ ભૂતાનાથ મહાદેવ પૂર્વદિશાએ ભૂતાન ઉપર અને પશ્ચિમદિશાએ પિશાચનતિ ઉપર પોતાનું રાજ્ય ચલાવતા હતા.

તેમનું નામ “ગિરીશ” સ્પષ્ટ બતાવે છે કે, તેઓ પહાડ ઉપર રહેનારા રાજા હતા. ગિરિ અર્થાત્ ડુંગરાઓના રાજા ગિરીશ કહેવાય છે. તેમનાં ધર્મપત્ની પણ પાર્વતીને નામે પ્રસિદ્ધ છે. “પાર્વતી” શબ્દ એજ ભાવ દર્શાવે છે કે તે પહાડી સ્ત્રી હતી, પહાડી રાજાનું લગ્ન પહાડી સ્ત્રી સાથે થાય એ સ્વાભાવિકજ છે.

આ મહાદેવનો સમય નક્કી કરવો ભેદ્ય છે. તેમનો કાળનિર્ણય આપણે તેમનાં નામો અને તેમના વ્યવહાર ઉપરથીજ કરી શકીએ તેમ છીએ.

(૨) કૃત્તિવાસા

એ શબ્દ આ કાર્યમાટે બહુ ઉપયોગી છે. એનો અર્થ એ છે કે, “કૃત્તિઃ ચર્મ વાસઃ ચસ્ય” જેનું વસ્ત્ર ચામડુંજ છે—અર્થાત્ આ મહાદેવ કપડાને બદલે ચામડું વાપરતા અથવા ચામડાને કપડાની પેઠે પહેરતા હતા. આ કૃત્તિ શબ્દ હજુ પણ સામાન્ય રીતે ચામડાનાજ અર્થમાં વપરાય છે; તોપણ વિશેષ કરીને તે હાથી અથવા હરણના કાચા ચામડામાટે વપરાય છે. ઉપર લખેલાં પશુઓને મારીને તેમનું ચામડું ઉતારીને તે કાચા ચામડાને પહેરવાનો ભાવ આ શબ્દથી જણાય છે. વાચકોજ વિચાર કરે કે, આ ભૂતાની રાજાની રહેવાકરવાની એ પદ્ધતિનું સ્થાન સભ્યતામાં કયાં હોવાનો સંભવ છે. અમે તો ધારીએ છીએ કે, કપાસનાં કે ઉનનાં કપડાં વણવાની અને પહેરવાની પ્રથા શરૂ થતા પહેલાંના યુગનું આ વર્ણન છે. કેમકે જે માણસ એક વાર ઉનનાં કે સૂતરનાં કપડાં પહેરવાની સભ્યતામાં આવી ગયો હોય; તે કાચું ચામડું પહેરવાના પૂર્વયુગમાં જઈ શકેજ નહિ. જે મનુષ્ય એકવાર પણ આ કપડાંની સભ્યતા સમજ્યો હશે, તે ભલેને ગમે તેટલો ઉદાસીન હોય તોપણ તે કાચું ચામડું તો પહેરીજ શકશે નહિ. મહાદેવના વર્ણનમાં તે ચામડામાંથી લોહીનાં ટીપાં ચારેબાજુ ટપકતાં હોવાનું વર્ણન, બતાવે છે કે, એ તદ્દન કાચુંજ ચામડું પહેરતા હતા. કેટલાક દ્વિવસ પછી તે ચામડું સૂકાઈ જાય એ પણ બનવાભેગ છે; પરંતુ આ શબ્દ એ વખતની સભ્યતાની સ્થિતિ સ્પષ્ટ રીતે રજૂ કરે છે, એમાં કંઈજ શંકા નથી. આ સભ્યતાને તે સમયની ભૂતાનની સભ્યતા માનવી યોગ્ય છે. કેમકે બીજા લોકો કરતાં રાજાની સ્થિતિ કંઈક તો સારીજ હોવાનો સંભવ છે; અને જેનો રાજાજ કાચું ચામડું પહેરે, તે લોકોની સભ્યતાની સ્થિતિ તેનાથી વધારે સારી માનવાનું કંઈજ કારણ નથી. અસ્તુ. હવે આ શબ્દની સાથે “કપાલભૃત્” શબ્દ ભેલો ભેદ્ય છે.

(૩) કપાલભૃત્

“કપાલભૃત્, કપાલી, કપાલધારી” વગેરે શબ્દો સમાન અર્થવાળાજ છે. કપાલભૃત્ એટલે હાથમાં ખોપરી ધારણ કરનારા. હાથમાં વાસણને બદલે ખોપરીનો ઉપયોગ કરનારા. આ રિવાજ પણ ઉપલી સ્થિતિજ સૂચવે છે. જે કાચું ચામડું પહેરે, તે ખોપરીને વાસણતરીકે વાપરે એ શક્ય છે. માટી, ત્રાંબુ અને પિત્તળનાં વાસણોનો સંબંધ ઉનનાં અને સુતરાઉ કપડાં સાથે છે. જે સભ્યતામાં કપડાંને બદલે ચામડું વપરાય ત્યાં વાસણોને બદલે ખોપરીજ હોય.

તેનીજ સાથે “કુંડાલાધારી” એ શબ્દ પણ વિચારવા જેવો છે. ખોપરીઓની અથવા હાડકાંની માળા પહેરનાર, હાડકાંનાજ કકડા શણગારતરીકે વાપરનાર. આ શબ્દો પણ ઉપરનીજ સભ્યતાના સૂચક છે.

એની સાથે “બટવાંગપાણિ” શબ્દ ભેલો જેવો છે. એનો અર્થ “બાટલાની ઈસ હાથમાં

ધારણ કરનારા” અર્થાત શસ્ત્રરૂપે ખાટલાની ઈસનો ઉપયોગ કરનારા. આ શબ્દોની સાથે બળરામજીના વાચક શબ્દ “મુસલી, હલી, હલાયુધ” વગેરે પણ વિચાર કરવા જેવા છે. ચોખ્ખા ખાંડવાનું સાંભેલું, જમીન ખેડવાનું હળ, એ શસ્ત્રો બળરામ રાખતા હતા—અર્થાત તેઓ સામાન્ય ઘરકાર્યમાં આવનારા પદાર્થો હળ, મુસળ કે ખાટલો વગેરેને શસ્ત્રતરીકે વાપરનાર હતા. હળનો અને ખાટલાનો શસ્ત્રની પેઠે ઉપયોગ કરવા માટે શક્તિ જોઈએ, એમાં તો શંકાજ નથી; પરંતુ અહીં આપણે જોઈએ છીએ કે, જે સભ્યતા જૂઠાં જૂઠાં સાધનોના ઉપયોગ ઉપરથી જણાય છે, તે સભ્યતા કરતાં તેમની સભ્યતા કયે પગથીએ હતી. વિચાર કરતાં જણાય છે કે, એ મહાપુરુષ વસ્ત્રની જગાએ જ્યારે ચામડાં અને હથિયારની જગાએ ખાટલાની ઈસનો ઉપયોગ થતો હતો, તે સભ્યતાના સમયના છે.

જે કે મહાદેવનાં શસ્ત્રાસ્ત્રોમાં “પરશુ, ત્રિશૂળ, ધનુષ્ય, બાણ તથા બીજાં હથિયારો” ઉપરાંત “પાશુપતાસ્ત્ર” નામે મહાતેજસ્વી હથિયાર પણ હતું તે આપણે જોઈએ છીએ; તથાપિ તેની સાથે અમે પૂર્વોક્ત શબ્દોને પણ ભૂલી શકીએ તેમ નથી. પાંડવવીર અર્જુન મહાદેવ પાસે શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યા શીખવા જાય છે અને તેમની પાસેથી શસ્ત્ર મેળવીને પોતાને વધારે બળવાન થયેલો જુએ છે; વગેરે વાતો પણ આ સમયે વિચારવી જોઈએ. પરશુ, ત્રિશૂળ, બાણ એ શસ્ત્રો ઉત્તમ પોલાદ બનાવનારાઓનો યુગ બતાવે છે; અને ઉપરના “કૃત્તિવાસાઃ” વગેરે શબ્દો ઘણાજ પ્રાચીનકાળમાં આપણને લઈ જાય છે. આથી અમે આ સભ્યતાનો કાળ એ બંને યુગોના મધ્યકાળનેજ માની શકીએ છીએ.

પૃથ્વી ઉપર એકજ સમયે જૂદી જૂદી જાતની સભ્યતાઓ જૂઠા જૂઠા દેશોમાં ચાલુ હોય છે. જુઓ, હાલમાં યૂરોપમાં વિમાનો અને મોટરોનો યુગ ચાલે છે; ભારતમાં બળદગાડીનો યુગ ચાલે છે અને તિબેટમાં પગે ચાલવાનો યુગ ચાલે છે; છતાં યૂરોપીયનોને લીધે ભારતવર્ષમાં પણ વિમાન અને મોટરો પણ આવે છે અને કેટલાકે ધનવાન ભારતવાસીઓ એમાં પણ સહેલ કરે છે. પરંતુ એમ છતાં પણ ભારતવર્ષમાં મોટરોનો જમાનો ચાલે છે, એમ તો નજ કહી શકાય. કેમકે અહીં ભારતવાસીઓના બુદ્ધિકૌશલ્યથી મોટરો તો શું પણ મોટરનો એક ભાગ પણ બનતો નથી. એજ પ્રમાણે આફ્રિકાના લોકો યૂરોપની ઉત્તમ બંદુકો રાખે છે; પરંતુ તેઓ જાતે તે બંદુકો બનાવી શકતા નથી. પકાણો લગલગ કાચા ચામડાના જમાનાથી થોડાજ આગળ વધેલા હોવા છતાં તેઓ પણ વિમાનોના યુગની બંદુકો વાપરી શકે છે. પરંતુ તેનું એજ કારણ છે કે, બીજા દેશોના બનેલા પદાર્થો જૂઠા જૂઠા દેશમાં લાવવામાં આવે છે અને ત્યાં તેનો ઉપયોગ થાય છે. એજ પ્રમાણે ભૂતીઆ લોકો પણ ઘણાજ પ્રાચીનકાળમાં કાચું ચામડું વાપરતા હતા તો પણ પરદેશમાં બનેલાં પોલાદ વગેરે લાવીને તેને ખાસ રીતે તૈયાર કરી પોતાનાં શસ્ત્રાસ્ત્ર બનાવતા હશે. ફરશી, ત્રિશૂળ, બાણ અને પાશુપતાસ્ત્રના ઉપયોગને લીધેજ તેમનો જમાનો બહુ ઉંચો હતો, એમ માનવું મુશ્કેલ છે. કેમકે તેની સાથે કાચા ચામડાને વસ્ત્રની પેઠે, ખોપરીને વાસણતરીકે અને હાડકાંને શણગારતરીકે વાપરવાની પ્રથાજ તેમનો ખાસ દરજ્જો નક્કી કરે છે. ભૂત અને પિશાચજાતિના લોકો તે વખતના અસભ્ય લોકો હતા; એ વાત મહાભારત વગેરે ગ્રંથો વાંચવાથી તરતજ સમજાય છે; પરંતુ મહાદેવ વગેરે વીર પુરુષોને તેમના કરતાં વધારે ઉંચી કોટિના માનવા યોગ્ય છે. કેમકે તેમનો મત બીજી રીતે પણ તે વખતે સર્વામાન્ય હતો.

(વ) કંતુધ્વંસી

મહાદેવનો વિચાર કરતી વખતે તેમનો યજ્ઞવિધ્વંસક ગુણ પણ જોવો જોઈએ. “કંતુ-

ધ્વંસી” શબ્દનો અર્થ ‘યજ્ઞનો નાશ કરનાર’ થાય છે. મહાદેવ યજ્ઞના નાશ કરનારતરીકે પ્રસિદ્ધ છે. દક્ષ પ્રજાપતિના યજ્ઞનો તેમણે નાશ કર્યો હતો. દક્ષ પ્રજાપતિ તેમના સંબંધી પણ હતા. યજ્ઞનો નાશ કરવાના ગુણથી આ મહાદેવવિષે થોડી શંકા ઉપજે છે; અને તે શંકા, જ્યારે આપણે જોઈએ છીએ કે મહાદેવે હમેશાં અસુરો અને રાક્ષસોને મદદ કરી છે, ત્યારે વધારે દઢ થાય છે. બાણાસુર વગેરેને મહાદેવે મદદ કરી હતી અને તેથીજ દેવો તથા આર્યોને ખૂબ સહન કરવું પડ્યું હતું. બાણાસુર જેવા અનેક રાક્ષસોને મહાદેવ મદદ કરતા હતા અને તેથી તેઓ પ્રબળ થઈને દેવો તથા આર્યોને દુઃખ દેતા હતા. મહાદેવનો યજ્ઞભંગ કરવાનો સ્વભાવ અને અસુરોને દેવો તથા આર્યોની વિરુદ્ધમાં પ્રબળ બનાવવાની રાજનીતિ સ્પષ્ટ દર્શાવે છે કે, તેઓ શરૂઆતમાં દેવોના પક્ષપાતી અને આર્યોના સહાયક ન હતા. પરંતુ ઘણા વખત સુધી પોતાની મરજીમાં આવે તેમ વર્તનારા, સ્વતંત્ર અને દેવો કે આર્યોના કલ્યાણમાટે તેઓ સંપૂર્ણ ઉદાસીનજ રહ્યા હતા. પછી જ્યારે તે ઉપેન્દ્ર વિષ્ણુના પ્રયત્નથી અનેક વાર નિષ્ફળ થયા ત્યારે મહાદેવે પોતેજ દેવોના પક્ષમાં રહેવાનું યોગ્ય ગણ્યું અને તે પછીજ તેમણે દેવો તથા આર્યોને કથું દુઃખ દીધું નહિ. અર્થાત તેઓ પહેલી અવસ્થામાં રાક્ષસોના મદદગાર હતા; પરંતુ પાછળથી વૃદ્ધાવસ્થામાં દેવો અને આર્યોના હિતસ્વી થયા હતા.

(૧) યજ્ઞભાગમાટે યુદ્ધ

આ પૂર્વે દર્શાવેલુંજ છે કે, મહાદેવ “કતુધ્વંસી, યજ્ઞહન, યજ્ઞધાતી” વગેરે નામોથી પ્રસિદ્ધ છે. તેમણે દક્ષ પ્રજાપતિનો યજ્ઞ નષ્ટબ્રષ્ટ કર્યો હતો, તે વિષેની કથાઓ રામાયણ, મહાભારત વગેરે ઇતિહાસોમાં અને ઘણાં ખરાં પુરાણોમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે. એ હકીકત આ પ્રમાણે છે:-

“દક્ષ પ્રજાપતિએ યજ્ઞ કર્યો હતો, તેમાં તેમણે બધા દેવોને નિમંત્રણ આપ્યું હતું; પરંતુ મહાદેવને નિમંત્રણ આપવાનું તેમને યોગ્ય લાગ્યું ન હતું. આથી ઝગડો થયો અને તે વધતાં વધતાં યુદ્ધ પણ થયું. મહાદેવે પોતાના ભૂતગણોને તેમના સેનાપતિ સાથે યજ્ઞસ્થાને મોકલ્યા અને તેમણે ત્યાં જઈને યજ્ઞમંડપ તથા સમસ્ત યજ્ઞનો નાશ કર્યો.”

केचिद्भ्रमंजुः प्राग्वंशं पत्नीशालां तथा परे । सद आशीघ्रशालां च तद्विहारं महानसम् ॥
रुजुर्गजपात्राणि तथैकेऽग्नीननाशयन् । कुंडेष्मूत्रयन्केचिद्विभिदुर्वेदिमेखलाः ॥
अबाधन्त मुनीनन्य एके पत्नीरतर्जयन् । अपरे जगृहुर्देवान्प्रत्यासन्नान्पलायितान् ॥

(શ્રીમદ્ભાગવત ૪-૬ શ્લોક ૧૪ થી ૧૬)

“કેટલાકેએ યજ્ઞશાળાના વાંસ ભાગી નાખ્યા; પત્નીશાળા ભાગી નાખી; સભાસ્થાન, આશીઘ્રશાળા અને પાકશાળાનો કેટલાકેએ નાશ કર્યો; કેટલાકે યજ્ઞપાત્ર તોડી નાખ્યાં; બીજાઓએ અગ્નિ હોલવી નાખ્યો; કેટલાક યજ્ઞકુંડોમાં મૂતર્યા, વેદી અને મેખલા કેટલાકેએ તોડી નાખ્યાં; ઋષિમુનિઓને ધમકી આપી; અને કેટલાકે પત્નીઓનાં અપમાન પણ કર્યાં; અને બીજા કેટલાકેએ દેવોને પકડીને ખૂબ માર માર્યો.”

આ બળવામાં દેવતાઓ પણ ખૂબ ઘાયલ થયા હતા. કેટલાકના દાંત તૂટી ગયા; કેટલાકને મોટા મોટા ઘા પડ્યા અને કેટલાકેની આંખો પણ કુટી ગઈ હતી. એનું વર્ણન બુદ્ધો:-
जीवताद्यजमानोऽयं प्रपद्येताक्षिणी भगः । भृगोः श्मश्रूणि रोहन्तु पूर्णो दन्ताश्च पूर्ववत् ॥
देवानां भयगात्राणामृत्विजां चायुधाश्मभिः । भवतानुगृहीतानामाशु मन्योस्त्वनातुरम् ॥

(શ્રીમદ્ભાગવત ૪-૬ શ્લોક ૫૨, ૫૨)

“યજ્ઞમાન જીવો, ભગની આંખ સારી થાઓ, ભૃગુની મૂંછા ઠીક થઈ જાઓ, પૂષાના

દાંત પહેલાં જેવા થાઓ, પથ્થરોથી ઘવાયલાં દેવોનાં ગાત્ર અને ઋત્વિજોનાં શરીરો સાબળ થાઓ.” આ વર્ણનથી સમજાય છે કે, યજ્ઞમાન દક્ષ પ્રજાપતિ એટલા બધા ઘાયલ થયા હતા કે તેમના જીવનની પણ આશા ન હતી. ભગ દેવતાની આંખો કુટી ગઈ હતી; પૂષાના દાંત તૂટી ગયા હતા; ભૃગુની દાઢીમૂઠ કાપી નાખી હતી અને બીજા દેવોનાં શરીરોના બૂદા બૂદા ભાગમાં મોટા મોટા ઘા પડેલા હતા. આ બળવાથી મહાદેવને જે યજ્ઞભાગ મળ્યો તેનું પણ વર્ણન જુઓ:-

एष ते रुद्र भागोऽस्तु यदुच्छिष्टोऽध्वरस्य वै । यज्ञस्ते रुद्रभागेन कल्पतामद्य यज्ञहन् ॥

(શ્રી૦ ભાગવત ૦ ૪-૬ શ્લોક પર)

“હે યજ્ઞઘાત કરનારા રુદ્ર મહાદેવ ! યજ્ઞનું ઉચ્છિષ્ટ અન્ન આપને મળશે, તેથી યજ્ઞ ચાલવા દો.”

અર્થાત મહાદેવ અને તેમના ભૂતગણોને યજ્ઞનો ઉચ્છિષ્ટ અન્નભાગ આપવાનો નિશ્ચય કરવાથી મહાદેવ અને ભૂતગણોએ એ પછી કદી યજ્ઞને છિન્નભિન્ન કર્યો નહિ. ઉચ્છિષ્ટ અન્નભાગ એટલે એકું અન્ન એવું જ સમજવાનું કંઈ કારણ નથી. એનું એજ તાત્પર્ય જણાય છે કે, અન્યાન્ય દેવોને અન્નભાગ આપ્યા પછી જે અન્નભાગ બાકી રહેશે, તે રુદ્રને અપાશે. આટલા અન્નભાગથી ભૂતગણો સંતોષ પામ્યા. યુદ્ધ કરીને અન્નનો ભાગ કિંવા અન્નનો પહેલો ભાગ પણ ન લીધો, પરંતુ ઉચ્છિષ્ટ ભાગથીજ સંતોષ પામ્યા !

દક્ષાદિ આર્યો દેવોનો સત્કાર કરતા હતા અને તેમને અન્નભાગ આપતા હતા; પરંતુ ભૂતલોકોને કે તેમના ભૂતનાથ મહાદેવને યજ્ઞમાં કોઈ નિમંત્રણે આપતું નહિ, અને અન્નભાગ પણ આપતું ન હતું. યજ્ઞસમયે દેવજાતિના લોકો યજ્ઞમંડપમાં આવી વ્યાસપીઠ ઉપર બેસતા હતા અને તાબા અન્નનો ભાગ જમતા હતા. આર્યલોકો પણ એજ પ્રમાણે યજ્ઞમાં આવતા હતા અને બાકીનું વધેલું અન્ન જમીનમાં દાટી દેતા અથવા પાણીમાં ફેંકી દેતા હતા; પરંતુ ભૂતલોકોને યજ્ઞમંડપમાં આવવાની અને અન્નભાગ લઈ જવાની રજા ન હતી. હાલમાં પણ બ્રાહ્મણોના યજ્ઞાદિ કર્મ કરવાના સ્થાનમાં અંત્યજ, ઢેડ, ચમાર અથવા મ્લેચ્છ, યવન વગેરે અન્યધર્મી માણસો આવી શકતા નથી; તેજ પ્રમાણે પહેલાંના વખતમાં આ રિવાજ ચાલતો હશે. આથી ભૂત લોકો યજ્ઞમંડપની ચોતરફ અન્નની ઇચ્છાએ તડકો સહન કરતા અને વરસાદમાં ભીંજતા ભીંજતા ફરતા હશે; પરંતુ મિથ્યાભિમાની આર્યો અને શક્તિના અભિમાની દેવો આ ભૂખથી પીડાતા ભૂતો તરફ કંઈ પણ ધ્યાન આપતા ન હતા. વાચકે જોઈ શકશે અને વિચારી શકશે કે, ભૂખ્યા માણસો આટલું અપમાન અને દુઃખ ક્યાંસુધી સહન કરી શકે ? તેથી અંતે આ ભૂતોએ યજ્ઞમંડપ ઉપર પથરા ફેંક્યા અને એકદમ અંદર ઘુસી જઈને યજ્ઞને ખૂબ નુકસાન કર્યું !

અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે, આ ભૂત લોકો વૈદિક ધર્મી કે આર્ય ધર્મી હતા કે બીજા હતા ? ઉપરના વર્ણનથીજ એ વાત નક્કી થાય તેમ છે. ઉપરના વર્ણનમાં નીચેની બાબતો છે:-

(૧) યજ્ઞશાળા તોડી નાખી; (૨) યજ્ઞપાત્ર, વેદીઓ અને યૂપ તોડી નાખ્યા; (૩) યજ્ઞકુંડોમાં મૂતર્યા; (૪) ઋષિમુનિઓ અને સ્ત્રીઓનાં અપમાન કર્યા; અને (૫) દેવોને માર્યા-પછાડ્યા. યજ્ઞશાળા, યજ્ઞપાત્ર, વેદીઓ અને યૂપ તોડી નાખ્યા અથવા દેવોને માર્યા-પછાડ્યા; એટલુંજ હોત તો તો વ્યક્તિગત દ્વેષને લીધે તે બનવાલોગ હોવાથી એમાં કંઈ મોટી વાત ન ગણાય; પરંતુ-

(૧) યજ્ઞકુંડોમાં મૂતરણું; (૨) સ્ત્રીઓનું અપમાન કરણું તથા (૩) મુનિઓ અને સંતોને દુઃખ દેણું.

આ કાર્ય એવાં છે કે સ્વધર્મી લોકો તો તે નજ કરે. ઓછામાં ઓછું યજ્ઞકુંડોમાં મૂતરવું એ તો યજ્ઞના અપમાનનું સંપૂર્ણ દ્યોતક છે. હાલમાં અંત્યજને પ્રાક્ષણ વગેરે ત્રિવર્ણ દ્વિજો તેમનાં ધર્મકાર્યોમાં સામેલ થવા દેતા નથી; પરંતુ અંત્યજ સ્વધર્મી હોવાથી તેઓ કદીપણ અંદર દાખલ થઈને યજ્ઞમાં કે મૂર્તિ ઉપર મૂતરશે નહિ. હા, જો મુસલમાનો અવળા ફાટ્યા તો તેઓ યજ્ઞકુંડોમાં મૂતરશે; દેવતાઓની મૂર્તિઓ તોડી નાખશે અને સ્ત્રીઓને પણ સ્વેચ્છાનુસાર સતાવશે. સ્વધર્મી અને પરધર્મી લોકોની મનોવૃત્તિ વચ્ચેનો આ ફેર જોવા જેવો છે. આજ દિવસે દક્ષિણમાં મહાદેવના ભૂતીઆઓ ઘુસે છે અને યજ્ઞકુંડોમાં મૂતરે છે તથા સ્ત્રીઓ અને મુનિઓનું અપમાન કરે છે. આ ઉપરથી એ વાત તો નક્કી સિદ્ધ થાય છે કે, ભૂતલોકોને યજ્ઞાદિ માટે જરા પણ માનવૃત્તિ ન હતી. જો જરા પણ હોત તો તેઓ કદીપણ યજ્ઞકુંડમાં મૂતરત નહિ. માંહોમાંહેના દ્રેષને લીધે બીજી બાબતો થવાનો સંભવ ખરો; પરંતુ યજ્ઞકુંડમાં મૂતરવું, એ એક એવી બાબત છે, કે જે સ્વધર્મી માણસ કદીપણ કરેજ નહિ.

આટલા અત્યાચારો કરવા છતાં પણ ભૂતો યજ્ઞના ઉચ્છિષ્ટ અન્નથીજ સંતોષાઈ ગયા. આથી તેમની બુબુક્ષિત અને ગંદી પરિસ્થિતિનોજ ખ્યાલ આવી શકે છે. હાલમાં એકું અન્ન ખાનારા કેટલાય અંત્યજો અને ભંગી વગેરે છે. એકું અન્ન કોઈને આપવું એ ઉત્તમ કામ છે, એમ અમારું કહેવું નથી, પણ હાલમાં એ રિવાજ છે એજ કહેવાનું છે. બીજી બાબતના લોકો એકું અન્ન નથી ખાતા. પ્રાક્ષણ, ક્ષત્રિય વગેરે ઉચ્ચ દ્વિજતિ મનુષ્યો ભોજન કરી રહ્યા પછી જે અન્ન વધે છે તે જોડે એકું ગણાતું નથી; તોપણ તેના ઉપર પોતાનો અધિકાર રાખનારા પણ આખરૂંદાર ગણાતા નથી. તાત્પર્ય એટલુંજ છે કે, કોઈપણ રીતે વિચાર કરીએ તો આ ભૂતબળિ ઉચ્છિષ્ટ યજ્ઞભાગ ઉપર સંતોષ પામી; તેજ સિદ્ધ કરે છે કે, તેઓ જાતેજ તેમને એથી વધારે લાયક માનતા ન હતા. દેવ અને દ્વિજોના ભોજન પછી જે અન્ન વધે તેટલું પણ મળે; તો પણ તે તેમને માટે બહુ છે એમ ભૂત લોકો અને તેમના નેતા માનતા હતા.

ભૂતબળિએ દક્ષપ્રજાપતિના યજ્ઞ ઉપર જે હુમલો કર્યો હતો તે કોઈ મોટાં શસ્ત્રાસ્ત્રો-વડે પણ કર્યો ન હતો. “આયુધાદમ્ન” એટલે કે તેમણે પથ્થરનોજ ઉપયોગ કર્યો હતો. તેમના મુખીએ માત્ર એક-જે તીર ચલાવ્યાં હતાં. અંદર બેઠેલા દેવો, મુનિઓ અને ઋત્વિજો પોતપોતાના કાર્યમાં નિમગ્ન હોવાથી માત્ર ગભરાવાથીજ તે બધા હારી ગયા હતા. તાત્પર્ય એ છે કે, તેમનાં તેવખતનાં હથિયારોમાં પણ પથ્થરજ હતા. આથી પણ તેમની ગંદી અને સામાન્ય સ્થિતિનો ખ્યાલ આવે છે.

આ બધી મહાદેવની ઐતિહાસિક કથાઓ ધ્યાનપૂર્વક વાંચવાથી સ્પષ્ટ સમજાય છે અને કોઈ પણ પ્રકારની શંકાજ નથી રહેતી કે, મહાદેવના પૂર્વ અને ઉત્તરજીવનમાં આ પ્રમાણે પરિવર્તન જરૂર થયું હતું—અર્થાત્ જેઓ પ્રથમ વિરોધી હતા તેઓ મારપીટ કરવાના કારણેજ પછી ઉચ્છિષ્ટ ભાગને લાયક માનવામાં આવ્યા હતા.

મહાદેવની રહેણીકરણીનું નિરીક્ષણ આ રીતે કર્યા પછી આપણે દેવોની રહેણીકરણીનું નિરીક્ષણ કરીશું તો આપણને ઘણો બોધ મળી શકે તેમ છે.

(૫) વિષ્ણુનું પીતામ્બર

દેવોના પહેરવેશવિષે જ્યારે વિચાર કરવા બેસીએ છીએ ત્યારે સૌથી પહેલું વિષ્ણુનું પીતામ્બર યાદ આવે છે. એ ઉત્તમ વસ્ત્ર હતું. બધા દેવોમાં કપડાંદત્તાં પહેરવામાં તથા આભૂષણ વગેરે ધારણ કરવામાં વિષ્ણુ મહાકુશળ દેવ હતા. એક કવિએ પોતાના કાવ્યમાં કહ્યું છે કે:—

કિંવા સમસ્તત્ર વિચારણીયં વાસઃ પ્રધાનં ચલુ યોગ્યતાયાઃ ।

પીતામ્બરં વીક્ષ્ય દદૌ સ્વકન્યાં ચર્મામ્બરં વીક્ષ્ય વિષં સમુદ્રઃ ॥

“સમુદ્રમંથન વખતે વિષ અને લક્ષ્મી પેદા થયાં. એ બે પદાર્થોમાંથી સમુદ્રે લક્ષ્મી વિષ્ણુને એટલામાટે આપી કે તેઓ ઉત્તમ પીતાંબર પહેરનારા સુંદર દેવ હતા; અને તેજ સમુદ્રે વિષ મહાદેવજીને એટલા માટે આપ્યું કે તેઓ ચામડું પહેરનારા અને વિરૂપ-એકાં-દેવ હતા.” આ સુંદર કાવ્યનું તાત્પર્ય એટલુંજ છે કે, ઉત્તમ પોષાક પહેરવો જોઈએ અને ત્યારેજ બીજા ઉપર ઉત્તમ પ્રભાવ પડે છે. અસ્તુ.

ઉપેન્દ્ર વિષ્ણુની સુંદરતા અને રહેવાની સુશોભિત પદ્ધતિ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે, તેથી તેનું વધારે વર્ણન કરવાની અહીં જરૂર નથી. આપણે અહીં તેમના સુંદર પીતાંબરનું જ દર્શન કરવું છે. તે ઘણુંજ સુંદર રેશમી વસ્ત્ર હતું તેમ તેમનું ઉત્તરીય વસ્ત્ર (ઉપરણો), તેમની પુષ્પમાળા, તેમના કંઠના શણગારો અને તેમનો સુંદર મુકુટ એ પણ અત્યંત રમણીય હતાં. સમ્રાટ ઇંદ્રનું વસ્ત્ર પણ સુંદર, તેમનો ઝભ્ભો જરીના નકશીદાર ભરતવાળો અને ઉપરણો પણ જરીના નકશીદાર ભરતવાળો હતો. મરુતોના ફેંટા તો બહુજ સુંદર હતા તથા શણગારો પણ મનોહર હતા. અશ્વિનીકુમારોની પણ સુંદરતા સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. તાત્પર્ય એ છે કે, દેવોનાં કપડાંલત્તાં પણ-સુંદર અને મનોહર હોવાનાં સ્પષ્ટ વર્ણનથી નક્કી થાય છે કે, ત્રિવિષ્ટપના દેવો વસ્ત્રોના જમાનામાં આવી ચૂક્યા હતા. ભૂતાનના ભૂતીઆઓ જ્યારે ચામડાં પહેરવાના જમાનામાં હતા, તેજ વખતે ત્રિવિષ્ટપના દેવો ઉમદા વસ્ત્ર પહેરવાની સ્થિતિમાં આવી ચૂક્યા હતા.

(સ) દેવોનાં શસ્ત્રાસ્ત્ર

હવે દેવોનાં શસ્ત્રાસ્ત્રોનો પણ થોડોક વિચાર કરવો જોઈએ. દેવોનાં યુદ્ધ વગેરેના વર્ણન ઉપરથી સમજાય છે કે ધનુષ્ય, બાણ, ગદા, તરવાર, ભાલા વગેરે શસ્ત્રો તેમની પાસે હતાં. કેટલાય પ્રસંગોમાં તેમનાં ખાસ શસ્ત્રાસ્ત્રોનું વર્ણન આવે છે. જેમકે:-વિષ્ણુનું ચક્ર. આ ચક્ર હાલના શીખોના ચક્ર જેવુંજ હતું. સંભવ છે કે, શીખોના ચક્રનો અને વિષ્ણુના ચક્રનો મેળ બેસી જાય. મરુતો પાસે ભાલા, બરછી, તમંચા, તરવાર વગેરે શસ્ત્રો હતાં. પૂષાદેવતા પાસે એક હથિયાર હતું, તે ભાલાના જેવું હતું. એ બધાં હથિયારો પોલાદનાંજ બનેલાં હતાં. આ શસ્ત્રાસ્ત્ર અને મહાદેવ પાસેનાં ત્રિશૂળ વગેરે પણ લોખંડનીજ પ્રગતિનાં દ્યોતક છે. પોલાદ બનાવવાની અને તેમાંથી શસ્ત્રાસ્ત્રો તૈયાર કરવાની વિદ્યા એ સ્થાનોમાં જરૂર પ્રચલિત હતી. ત્યારબાદ મનમાં ઇંદ્રના વજ્રનો વિચાર આવે છે:-

(હ) ઇંદ્રનું વજ્ર

શસ્ત્રોમાં સૌથી ઉંચી જાતનું ઇંદ્રનું વજ્ર છે, અને વૃત્રાસુરને મારવામાટે દેવોના કારી-ગર ત્વષ્ટાએ તે બનાવ્યું હતું. તેમાં દધીચીઋષિનાં હાડકાંનો મુખ્યત્વે ઉપયોગ થયો હતો. દધીચિની પાંસળીઓ તેમાં ચોઢેલી હતી. પુરાણોનાં વર્ણન જોતાં સમજાય છે કે, આ દધીચિ ઋષિ હતા; અને તેમણે પરોપકારને ખાતર પોતાનાં હાડકાં આપ્યાં હતાં; પરંતુ તેનો વિચાર અતિસૂક્ષ્મ દષ્ટિએ કરવો જોઈએ. રાષ્ટ્રકાર્યને ખાતર પોતાના સર્વસ્વનું સમર્પણ કરવાનો બોધ દધીચિના આત્મત્યાગમાંથી મળી આવે છે. આ દષ્ટિએ દધીચિની ઉપલી કથા ઘણીજ બોધપ્રદ હોવામાં જરા પણ શંકા નથી; પરંતુ મનુષ્યનાં હાડકાંનું વજ્ર બની શકે કે નહિ, તેનો વિચાર કારીગરીની દષ્ટિએ પણ કરવો જોઈએ. હાથીના દાંત, હાથીનાં પાંસળાં અથવા એવાં મોટાં જાનવરોનાં હાડકાં વગેરેનાં હથિયાર બની શકે છે. શસ્ત્ર કે અસ્ત્ર બનાવવા માટે એવા પદાર્થો જોઈએ, કે જે જાતે મજબૂત હોય અને તૂટી જાય તેવા ન હોય.

મનુષ્યનાં હાડકાં એવાં નથી. બધાં પશુઓ કરતાં માણસનાં હાડકાં બહુ કમજોર હોવાથી સાચેજ કોઈ ઋષિનાં-અર્થાત કોઈ મનુષ્યનાં હાડકાંથી કોઈ પ્રબળ અસ્ત્ર બનાવાયું હોય એવી કલ્પના કારીગરીની દૃષ્ટિએ યોગ્ય માનવી મુશ્કેલ છે. હાથીના દાંત કે હાથીનાં પાંસળાં, અથવા ઘોડાનાં પાંસળાં કે કોઈ બીજા મોટા જાનવરનાં પાંસળાં કે હાડકાંથી ઉપલાં હાથયાર બનાવનાં સંભવ છે.

તેની તપાસ માટે દધી-ચિ શબ્દને મળતો આવતો શબ્દ દધિ-કા છે, તે અત્રે જોઈએ:-

(૧) દધિક, દધિકા, દધિકાવન્.

(૨) દધિચ, દધીચિ, દધ્યંચ, (દધિ+અંચ)

પહેલો શબ્દ દિવ્ય ઘોડામાટે પ્રસિદ્ધ છે અને બીજો શબ્દ ઋષિનો વાચક છે. પૂર્વોક્ત ઇંદ્રના વજ્રની સાથે ઋષિવાચક શબ્દનો સંબંધ પુરાણોએ બતાવ્યો છે; પરંતુ તે કારીગરીની દૃષ્ટિએ અસંભવિત છે; જેથી આપણે ઘોડાવાચક શબ્દજ એ સ્થળે માની શકીશું, તો તૈયાર કરવાની દૃષ્ટિએ પણ ઇંદ્રનું વજ્ર મોટા ઘોડાનાંજ પાંસળાંવડે થઈ શકે તેમ છે. બન્ને શબ્દોમાં “દધિ” શબ્દ સમાન હોવાથી આ કલ્પના પણ શક્ય લાગે છે; છતાં તે વિષે પણ વધારે શોધ કરવાની પણ અત્યંત આવશ્યકતા છે.

ગમે તો માણસનાં હાડકાંથી ઇંદ્રનું વજ્ર બન્યું હોય અથવા ઘોડાનાં હાડકાંથી બન્યું હોય; પણ તે કોઈનાં પણ હાડકાંથી બનાવેલું હતું એ તો નક્કીજ વાત છે-અર્થાત હાડકાંથી શસ્ત્ર બનાવવાના યુગને દેવજાતિનો યુગ માનવો યોગ્ય છે, કેમકે તેમના સમ્રાટનું હથિયાર પણ હાડકાંનું બનેલું છે.

મહાદેવ કાચાં ચામડાં પહેરવાના યુગના હતા અને ઇંદ્રાદિ દેવ વસ્ત્રયુગમાં હતા, તોપણ હાડકાંનાં હથિયાર તો વાપરતાજ હતા; તેથી તેઓ અસ્થિયુગથી તો થોડીક ઉંચીજ સ્થિતિમાં આવેલા હતા. ઇંદ્રના વજ્રમાં ત્વષ્ટાએ થોડુંક પોલાદ પણ વાપર્યું હતું અને તેને તપાવીને પાણીમાં ઠારીને તેને ઉત્તમ ધાર નીકળે એવું પાણીદાર બનાવ્યું હતું. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, આ વજ્ર આખુંયે હાડકાંનું હતું અને તેના અગ્રભાગમાં અણીદાર છરા જોડેલા હતા. હાડકાંનાં હથિયાર ઉપર પોલાદના છરા ચોઢવાની કારીગરી અહીં દેખાઈ આવે છે. આ પોલાદ દેવોનો કારીગર જાતેજ બનાવતો હતો અથવા બીજા દેશોમાંથી મંગાવતો હતો, તેનો પત્તો હજુપણ લાગ્યો નથી.

મહાદેવના ભૂતિયા કારીગર અને ઇંદ્રના ત્વષ્ટા કારીગર પોલાદ અને હાડકાંના યોગથી હથિયાર બનાવતા હતા એમાં સંશય નથી; પરંતુ પોલાદને તેઓ પોતે બનાવતા હતા કે બીજા દેશોમાંથી મંગાવતા હતા, એ વિષે શંકા છે. આ વિષે અસુરોની પણ કારીગરીનો થોડોક વિચાર કરવો જોઈએ.

(૭) અસુરોની કારીગરી

અસુરોનું શિલ્પ, અસુરોની કારીગરી, અસુરોની માયા-અર્થાત હુન્નર-ઘણાજ પ્રાચીન-સમયથી પ્રસિદ્ધ છે. પાંડવોના વખતમાં મયાસુર જેવો કોઈ પણ ઇજનેર આર્યોમાં ન હતો. મયાસુર અસુરજાતિનો ઇજનેર હતો અને ભારતવર્ષમાં આવીને ત્યાંના રાજાઓના મહેલો વગેરે બાંધી આપીને ખૂબ કમાણી કરતો હતો. હાલમાં યૂરોપના ઇજનેરો આવીને અહીં કાર્ય કરે છે, તેનાજ જેવું તે સમયનું આ દૃશ્ય છે.

ભીમની ગદા ભારતવર્ષમાં બનેલી ન હતી, પણ અસુરોની કારીગરીથી બનેલી હતી અને મયાસુરે તે ભીમસેનને ભેટ આપી હતી:-

અસ્તિ વિંદુસરસ્યુગ્રા ગદા ચ કુરુનંદન ॥

નિહિતા માવયામ્યેવં રાજા હત્વા રણે રિપૂન્ । સુવર્ણવિંદુમિશ્ચિત્રા ગુર્વી મારસહા દઢા ॥
સા વૈ શતસહસ્રસ્ય સંમિતા શત્રુઘાતિની । અનુરૂપા ચ મૌમસ્ય ગાળ્ડીવં ભવતો યથા ॥

(મહા ૦ સભા ૦ અ ૦ ૩ શ્લોક પ થી ૭)

“હે કુરુનંદન! પેલા બિંદુસરોવરમાં એક મોટી અને ઉચ્ચ ગદા પણ પડેલી દેખાય છે. લાખ ગદાઓના જેવી, બહુજ ભાર ઝીલી શકે તેવી, સુવર્ણબિંદુઓથી ચિત્રેલી અને શત્રુનાશિની એવી તે મજબૂત ગદા શત્રુઓને હણ્યા પછી રાજા વૃષપર્વાએ ત્યાં મૂકેલી છે. જેમ ગાંડીવ આપને યોગ્ય છે, તેમ એ ગદા ભીમસેનને લાયક છે.”

એ વગેરે વર્ણનથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, ભીમસેનની ગદા અસુર દેશના કારીગરોએ બનાવેલી હતી. ધર્મરાજના સભાસ્થાનનો બધો સામાન અસુર દેશના કારીગરોએ બનાવેલો હતો; અને તે બનાવવામાં કે વેચવામાં ભારતવર્ષના કારીગરોને કંઈપણ ભાગ મળ્યો ન હતો. કેલાસ પર્વતની ઉત્તરદિશાએ મૈનાક પર્વતની પાછળ હિરણ્યશૃંગ પર્વત છે, અને ત્યાં બિંદુસરોવર પણ છે. આ સ્થળે વૃષપર્વાના સભામંડપ માટે આણેલા સામાનમાંથી જે કંઈ વધ્યું હતું તેમાંથી ધર્મરાજનો સભામંડપ બનાવ્યો હતો અને વૃષપર્વાના સભામંડપમાટે સામાન અસુર દેશમાંથીજ આણ્યો હતો.

આ પરથી સમજાય છે કે કારીગરીના પદાર્થોમાટે અસુર દેશના માયાવી લોકો તે કાળમાં સુપ્રસિદ્ધ હતા; અને તેઓ પાસેથી ભારે ભારે કારીગરીના પદાર્થો દેવોના રાષ્ટ્રમાં તથા ભારતવર્ષમાં પણ લાવવામાં આવતા હતા. ‘અસુરમાયા’નો અર્થ અસુરોનાં હુન્નરકળાજ છે.

સ્થળે સ્થળે અસુરોની માયાથી દેવો અને આર્યો ડરતા રહેતા હતા. તેનો અર્થ એ છે કે, તેઓ અસુરોની કુશળતાથી, તેમના હુન્નરથી, તથા તેમની ચાલાકી અને કપટથી તેઓ ડરતા હતા—અર્થાત્ તે બાબતમાં દેવો અને આર્યોથી અસુરો ચઢીયાતા હતા. હાલમાં પણ યૂરોપના લોકો યંત્ર બનાવવામાં, યંત્ર વાપરવામાં, તેમજ ચાલાકી અને કપટનીતિ વગેરેમાં ભારતવાસીઓ કરતાં ઘણાજ આગળ વધેલા છે; અને તેથી તેમના વિષે એક પ્રકારની ધીક ભારતવાસીઓના મનમાં રહેલી છે, એજ વાત પ્રાચીનકાળમાં હતી. ભારતવાસીઓ અને દેવો સીધા, સાદા, સાચા દિલના અને કપટનીતિથી અજાણ્યા હતા. તેઓમાં કેવળ ઉપેન્દ્ર વિજયજ એક એવા દેવ હતા કે જે અસુરો સાથે કપટ કરીને પણ પોતાનો બચાવ કરી શકતા હતા. બાકીના બધા દેવો અને આર્યો અસુરમાયાથી ગભરાઈ જતા હતા. આત્મરક્ષણની દૃષ્ટિએ દેવો અને આર્યોમાં આ મહાન ન્યૂનતા હતી. યુદ્ધના કેાંઈપણ પ્રસંગમાં જુઓ; જ્યાં અસુરો માયા કપટ અથવા હુન્નરનો ઉપયોગ કરીને આગળ ધસી આવતા કે દેવોમાં ગભરાટ ફેલાતો હતો. આથી આપોઆપ સિદ્ધ થાય છે કે, આ વિદ્યામાં અસુરો બહુજ હોશિયાર હતા.

દેવોએ ક્યને પણ અસુરો પાસેથી વિશેષ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા મોકલ્યો હતો. ત્યાંથી તે વિદ્યા શીખીને આવતાં સુધી દેવોનો વિજય થતો ન હતો—અર્થાત્ તે વખતે દેવો અસુરો કરતાં સુદૃઢકળામાં ઉતરતા હતા. આ બધી બાબતો જોવાથી સમજાય છે કે, અસુરદેશ વિદ્યા, હુન્નર, કળા, કપટનીતિ વગેરે અનેક સાધનોથી સંપન્ન હતો; અને ઘણાખરા પદાર્થો, શસ્ત્ર વગેરે અસુર દેશમાંથી દેવોના દેશમાં તથા બીજા દેશોમાં વેપારીઓ લાવતા હોય, એ સંભવિત છે. જેમકે હાલમાં તેમજ મરાઠાઓ સામ્રાજ્યના સમયમાં પણ શસ્ત્રાસ્ત્રો યૂરોપથીજ લાવતા હતા. સારી તરવારો, બંદુકો અને તોપો પણ વિદેશીજ હતી. તે એટલે સુધી કે ભારતીય મંદિરોના મોટા મોટા ઘંટ પણ પરદેશમાંથી લાવતા હતા અને અહીંના બનેલા નહોતા. આ બધી શોકનીજ વાત છે, પણ સાચી હોવાથી તે લખવી પડી છે. ધનધાન્યની વિપુલતાને

લીધે પણ ઘણા પ્રયત્ને સાધ્ય થનારાં કળાકૌશલ્ય તરફ તેમનું ધ્યાન બહુજ ઓછું હતું; અને અસુરોનું ધ્યાન તે તરફ વધારે હતું. આથી જેમ ભીમની પ્રસિદ્ધ ગદા અસુરદેશની બનેલી હતી, અને અર્જુનનો શંખ વિદેશી હતો; તેમ બીજાં પણ ઘણાં હથિયારો પરદેશથીજ લાવવામાં આવતાં હોય એ સંભવિત છે.

ઈંદ્રનું વજ્ર હાડકાનું હતું અને તેના ઉપર પોલાદના છરા મઢેલા હતા. આખુંયે વજ્ર પોલાદનું બનેલું ન હતું. ઈંદ્ર અને મહાદેવ પાસે કેટલાંક અસ્ત્રો વિશેષ પ્રભાવશાળી પણ હતાં; પરંતુ તે આંગળીને વેઢે ગણાય એટલાં—અર્થાત્ એ ચાર કે પાંચ દશ એટલાંજ હતાં, હજારોની સંખ્યામાં કદીપણ ન હતાં. અર્જુન મહાપરિશ્રમે મહાદેવ પાસેથી એક પાશુપતાસ્ત્ર અને ઈંદ્ર પાસેથી ચાર-પાંચ અસ્ત્ર લાવ્યો હતો. આટલાટલા યત્ન છતાં પણ અર્જુન પાસે હથિયારો ગણ્યાંગાંઠ્યાંજ હતાં અને તેથીજ ઘણી મુશ્કેલીના પ્રસંગ-સિવાય ખાસ હથિયારોનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો ન હતો. કર્ણે ઈંદ્ર પાસેથી એકજ હથિયાર મેળવ્યું હતું અને તે અર્જુનને મારવામાટે સંઘરી રાખ્યું હતું; પરંતુ વચ્ચે આપત્તિ આવી પડવાથી તેણે તે અસ્ત્ર ઘટોત્કચ ઉપર છોડ્યું હતું. આથી પછી તેની પાસે અર્જુનનો નાશ કરવાનું કોઈપણ હથિયાર બાકી રહ્યું ન હતું. આ બાબતોનો વિચાર કરતાં સમન્વય છે કે, આર્યો પાસે તથા દેવો પાસે પણ ગણ્યાંગાંઠ્યાં શસ્ત્રાસ્ત્ર રહેતાં હતાં. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, આ શસ્ત્રો બનાવવાનાં મોટાં મોટાં કારખાનાં ક્યાંય પણ ન હતાં. કોઈની પાસેથી કોઈ વિનાશક શસ્ત્ર માગી લાવતા અને તે ખાસ અમુક પ્રસંગનેજ માટે પાસે રાખી મૂકતા હતા. પોલાદ અથવા અસ્ત્ર બનાવવાની વિદ્યા દેવો અને આર્યો સારી રીતે જાણતા હોત તો અસ્ત્રોનો બહુ દુકાળ રહેવાનું કંઈપણ કારણ ન હતું. આ પરથી અમે અનુમાન કરીએ છીએ કે, તિબેટની દેવજાતિ હાડકાંનાં હથિયાર બનાવવાના યુગમાંજ હતી અને પોલાદ વગેરેના દુકડા કોઈ બહારના દેશમાંથી કોઈપણ રીતે લાવીને પોતાનાં હાડકાંનાં હથિયારોના આગલા ભાગમાં મઢી લેતા હતા.

આથી એમ પણ ન માનવું જોઈએ કે, અસુર દેશોમાં આ અસ્ત્રોનાં મોટાં મોટાં કારખાનાં હતાં. આવું માનવાનું કોઈપણ પ્રમાણ નથી; તથાપિ અસુરોની સંઘશક્તિ, તેમના કપટવિદ્યાના પ્રયોગ, તેમની યુદ્ધની સંગઠિત તૈયારી, જબરા હુમલાઓ કરવાનું સાહસ, તેમનાં માયાયુદ્ધ અને તેમના અસ્ત્રપ્રયોગ વગેરેનાં વર્ણન જોતાં સમન્વય છે કે, અસુરો પાસે એ પદાર્થો દેવો અને આર્યોની પેઠે ઓછા પ્રમાણમાં ન હતા.

રામરાવણનાજ યુદ્ધમાં જુઓ કે, રાવણની કેટલી બધી તૈયારી હતી ! તેનાં શસ્ત્રાસ્ત્ર કેટલાં હતાં અને રામના સૈન્ય પાસે નખ, દાંત અને લાઠીઓસિવાય કંઈપણ ન હતું. શ્રી-રામચંદ્રની પોતાની પાસે પણ જે વિશેષ શસ્ત્રાસ્ત્ર ન હોત, તો તેમનો વિજય લગભગ અશક્યજ હતો. રામના વિજયનું મૂળ રાવણની ધાર્મિક અવનતિમાં પણ શોધી શકાય છે. અમારું કહેવાનું તાત્પર્ય એટલુંજ છે કે, અસુર, રાક્ષસ વગેરે લોકો વિશેષ ભૌતિક સાધનોવાળા, વધારે કુશળ, વધારે કપટી અને વધારે શારીરિક શક્તિવાળા હતા.

દેવો અને આર્યોનાં શસ્ત્રાસ્ત્રો ગણ્યાંગાંઠ્યાં હોવાથી અમે અનુમાન કરીએ છીએ કે, ઉપલાં શસ્ત્રાસ્ત્રો બનાવવાનાં પુષ્કળ સાધન ન તો તિબેટના દેવો પાસે હતાં કે ન તો ભારતીય આર્યો પાસે હતાં. એ સાધનો તેઓ બીજા દેશમાંથી લાવતા નહિ હોય તેમ અહીં પણ પૂરતી સંખ્યામાં બનાવતા નહિ હોય, અથવા બનાવી શકતા નહિ હોય. જે બનાવતા હોય તો અસ્ત્રો આટલાં બધાં ઓછાં ન હોય; અને થોડાંક અસ્ત્રોને માટે અર્જુનને ચાર-પાંચ વર્ષ વિદેશમાં (તિબેટમાં અને ભૂતાનમાં) રહેવાની જરૂરજ ન પડત.

મહાભારતના યુદ્ધવર્ણનથી જણાય છે કે, શસ્ત્રાસ્ત્રો બહુ ફળદાયક પણ ન હતાં. એક તો લડનારા વીરોમાં એકબીજા વીરોનાં ભાષણ સંભળાય એટલુંજ અંતર રહેતું હતું-એકબીજાના અવાજો સાંભળીને તેના સવાલના જવાબ આપવા માટે જેટલું અંતર જોઈએ તેટલુંજ અંતર લડનારા વીરો વચ્ચે રહેતું હતું--અર્થાત્ તેઓ બહુ પાસે પાસે રહીનેજ લડતા હતા. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, તેમનાં બાણોનો વેગ પણ બહુ વધારે ન હતો. પાસે પાસે રહીને સવાલજવાબ કરતા કરતા તેઓ એકબીજા સાથે લડતા હતા, અને અસ્ત્ર પણ એજ પ્રમાણે ફેંકતા હતા; તે છતાં પણ દરેક અસ્ત્ર સફળ પણ નીવડતું ન હતું અને અંતે બાણ ચલાવીનેજ શત્રુનો વધ થતો હતો. આ યુદ્ધના કરતાં તો હાલનાં યુરોપ નાં યુદ્ધો બહુજ ભયંકર છે અને યુદ્ધસાધનો પણ હાલમાં પુષ્કળ વધ્યાં છે. અમે કહીપણ નહિ કહીએ કે, આ સારું થયું છે; પરંતુ અહીં તો અમે યુદ્ધસાધનોની તુલનાનીજ દૃષ્ટિથી એ વિષે લખીશું. સારું હો કે ખોટું હો, તે તો જે હો તે હો. તાત્પર્ય કે અસ્ત્રશસ્ત્રોની અવાસ્તવિક કવિકલ્પના દૂર કરીને આપણે જોઈશું તો પ્રાચીનકાળમાં શસ્ત્રાસ્ત્રોની અલ્પતાજ પ્રતીત થશે. યુદ્ધનો અંતિમ નિર્ણય કરનારું શસ્ત્ર ધનુષ્યબાણજ હતું. લાઠી, સોટી, પથ્થર, ગદા વગેરે સામાન્ય પાયદળનાં હથિયારો હતાં; અને રથી વીરો પાસે ધનુષ્યબાણ રહેતાં હતાં. આ સિવાયનાં બીજાં જે વર્ણન છે, તે કેવળ કવિકલ્પનાનાં છે.

આથીજ અમે કહીએ છીએ કે, ન તો દેવો પાસે કે ન તો આર્યો પાસે શસ્ત્રાસ્ત્રોનાં મોટાં કારખાનાં હતાં; અને તેમનાં શસ્ત્રાસ્ત્રો સામાન્ય લુહારજ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે બનાવતો હતો. બાકીનું વર્ણન ઘણુંજ અતિશયોક્તિવાળું છે અને કવિકલ્પનાએ ઉપજાવી કાઢેલું છે. જ્યાં દેવસમ્રાટનું પ્રબળ અસ્ત્ર હાડકાંનું બનેલું હોય, ત્યાં બીજાઓ પાસે તેથી વધારે સારી ભતનાં હથિયાર હોયજ ક્યાંથી !

(ક) સભ્યતાનો દરજ્જો

“વૈદિક ધર્મ” માં અર્થાત્ આર્યધર્મમાં સભ્યતાનો દરજ્જો શસ્ત્રાસ્ત્રોની પ્રગતિ ઉપર કે વસ્ત્રભૂષણો ઉપરથી નક્કી નથી થઈ શકતો. નિર્ધન અને વસ્ત્રહીન ઋષિમુનિઓ અને સંન્યાસીઓ વૈદિક ધર્મમાં ઉંચામાં ઉંચી કોટિના ગણાય છે; અને ભૌતિક સાધનસંપન્ન માણસો જો તે આત્મજ્ઞાન વિનાના હોય તો અતિ નિકૃષ્ટ ગણાય છે--અર્થાત્ હાલમાં પણ લંગોટધારી આત્મશક્તિસંપન્ન મહાત્મા વંદનીય મનાય છે; અને મોટરોમાં બેસીને ફરનારા ધનપતિઓ એવા મહાત્માઓનાં ચરણોમાં માથું મૂકવામાં પોતાને ધન્ય માને છે. આ સારાં-શમાંજ આપણી આર્યસભ્યતાની મહત્તા છે.

જો કે અમે પૂર્વલેખમાં અસુરોની વિશેષ સાધનસંપન્નતા, કુશળતા અને ધૂર્તતા દર્શાવી છે અને દેવો, ભૂતો તથા આર્યોની એ બાબતમાં ઉતરતી સ્થિતિ દર્શાવી છે; છતાં પણ એ ઉપરથી કોઈ એવું અનુમાન ન કરે કે, અમે બીજાઓ કરતાં અસુરોને વધારે સભ્ય દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. અમારો એ ભાવ બિલકુલ નથી. ભૌતિક સાધનોની વિશેષતામાં કયા કયા દેશો કેવી સ્થિતિમાં હતા, એટલુંજ દર્શાવવાનો પૂર્વલેખમાં અમારો ઉદ્દેશ હતો.

દેવોના રાજ્યમાં નારદાદિ મુનિઓ અને આર્યોના રાજ્યમાં વસિષ્ઠ-વામદેવાદિ મુનિઓ ભૌતિક સંપત્તિમાં તદ્દન ન્યૂન હોવા છતાં વૈદિક સભ્યતાની દૃષ્ટિએ તો તેઓજ સૌથી આગળ હતા; એ વાત દરેક વાચકે વિચારપૂર્વક ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. અસુરોને પણ પોતાના મહા-વિદ્યાલયમાં મુખ્યાધ્યાપકતરીકે શુકાચાર્યનેજ રાખવા પડ્યા હતા. એ ઇત્યાદિ અનેક વાતો દેવો અને આર્યોની સભ્યતા અસુરાદિ કરતાં કેટલાયેગણી ઉંચી હતી, તે દર્શાવી આપે છે. વૈદિક

ધર્મમાં સભ્યતાનો ભાવ “મનુષ્યત્વનો વિશેષ વિકાસ” જ છે; અને તે દેવોમાં, ઋષિમુનિઓમાં તથા આર્યોના ગ્રાહણોમાં ઘણીજ હતી, કે જે વાત તે વખતના અસુર વગેરે સર્વ કોઈ બાણતાજ હતા. નારદમુનિને સુર, અસુર અને આર્યો એકસરખી રીતે માન આપતા હતા તેનું મૂળકારણ એજ છે. તેનો વિસ્તાર આગળ ઉપર બીજા લેખમાં થવાનો છે. અહીં તો તેનું દિગ્દર્શનજ કરાવ્યું છે.

દેવો, ભૂતો અને આર્યોનો જે થોડો જેવો વિચાર આ લેખમાં કર્યો છે, તેથી તેમનાં સ્થાનો અને રીતરિવાજોનો પણ વાચકોને ખ્યાલ આવશે. એ પછી અસુરાદિના દેશોનો વિચાર કરીશું. આ દેશોનાં સ્થાન આગળ ઉપર અપાયેલા ચિત્રમાં વાચકો જોઈ શકશે. પુરાણોમાં અસુરો અને રાક્ષસોના દેશ ત્રિવિષ્ટપની પશ્ચિમદિશામાં વર્ણવેલા છે, તેથી દેવોના દેશો નક્કી થતાંજ બીજા દેશોનો નિશ્ચય થવો એ અશક્ય વાત નથી.

(જ-૧) અસુરોપાસક

અસુરોપાસક લોકોનું નામ પ્રાચીન કાળમાં અસુર હતું. હાલમાં અસુરોપાસક કેવળ પારસી લોકોજ છે; પરંતુ એ જાતિ હવે થોડીજ રહેલી છે. પ્રાચીન કાળમાં એ એક મહાન જાતિ હતી અને તેમનો દેશ પણ મહાવિશાળ હતો. આસિરિયા વગેરે અનેક દેશોમાં તેઓજ રહેતા હતા. હાલમાં પણ પારસીઓ પોતાના પરમેશ્વરની ઉપાસના “અસુર” અર્થાત્ “અહુર” નામથી કરે છે.

રાક્ષસલોકો એમના કરતાં જૂદા હતા. જો કે હાલમાં અસુર, રાક્ષસ વગેરે શબ્દો એકજ અર્થસૂચક ગણાય છે, પણ પ્રાચીન કાળમાં આ શબ્દો જૂદી જૂદી જાતિઓના વાચક ગણાતા હતા. અસુરો કરતાં રાક્ષસોના દેશ કંઈક ઉત્તરદિશામાં અને દૈત્યોનો અસુરો કરતાં પણ પશ્ચિમદિશામાં હતો.

દાનવોના સ્થાનને સૂચવનારી “કાન્ધુબ નદી” હાલમાં પણ હોવાથી તેમનો દેશ શોધવામાં બહુ મુશ્કેલી નહિ નહે.

એસિરિયા અથવા અસુર્ય દેશની ઉત્તરદિશામાં ઉર્તુ દેશ છે; તેજ ઘણે ભાગે વૃત્ર દેશ છે. ઉકાર ને સ્થાને વકાર અને ર, તથા ‘ત’ ને સ્થાને વ્યુત્કમની કલ્પના કરવાથી તેમાં વૃત્ર શબ્દ દેખાઈ આવે છે; અને તે દેશ અસુર, રાક્ષસ તથા દાનવોના દેશોના મધ્ય સ્થાનમાં છે.

અસુર અને રાક્ષસોના દેશોની વ્યવસ્થા આ પ્રમાણે છે. જો કે આ દેશ ભારતવર્ષથી ઘણોજ દૂર છે, તોપણ અસુર-રાક્ષસાદિ જાતિઓ ભારતવર્ષમાં પણ ત્યાંથી આવીને વસતી હતી; અને કેટલાક અસુરવીરોએ તેમનું રાજ્ય પણ ભારતવર્ષમાં જમાવ્યું હતું. બાણાસુર વગેરે કેટલાય અસુરવીરો હિમાલયના હુંગરાઓમાં પોતાનાં રાજ્ય જમાવીને રહેતા હતા. બાણાસુરનું રાજ્ય હાલના રામપુર રાજ્યમાં હતું. આ રિયાસત સીમલા જિલ્લામાં છે. સીમલાથી સવાસો માઇલ દૂર અને ચીનીના નાના કૈલાસની પાસે આ રિયાસત આવેલી છે. એની શિયાળાની રાજધાની રામપુર છે અને ઉનાળાની રાજધાની સરહન છે. ચીનીગામમાં બાણાસુરનો કિલ્લો હાલમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે; અને કહેવાય છે કે, બાણાસુર ભૂતનાથ મહાદેવને એટલો બધો વહાલો હતો કે તેને મળવામાંટે તેઓ રોજ તેને ત્યાં આવતા હતા. ચીની ગામથી નાનો કૈલાસ છ માઇલ દૂર છે, અને મોટો કૈલાસ પણ સીધે ભાગે સાઠ સિત્તેર માઇલથી વધારે દૂર નથી; પરંતુ હાલનો રસ્તો તો બહુજ લાંબો છે. મહાદેવ પણ વર્ષમાં કેટલાક માસ કૈલાસમાં રહેતા હતા અને કેટલાક દિવસ નાના કૈલાસમાં રહેતા હતા. આ રામપુર રાજ્યમાં મહાદેવનાં શિવમંદિર તથા કાલીમંદિર બહુજ છે; અને સાથે સાથે બાણાસુરની પુત્રી ઉપા

વગેરેનાં મંદિર પણ છે. આ ઉપાના મંદિરમાં ખૂબ ધન છે, અને હાલમાં તેનો ઉપયોગ બ્યાજે નાણાં ધીરવામાં થાય છે.

આ બાણાસુરની પુત્રી ઉપા પીતાંબરધારી ઉપેન્દ્ર વિષ્ણુના પુત્ર અનિરુદ્ધ સાથે પરણી હતી; તેથી જણાય છે કે, જેમ બાણાસુર હિમાલયના કોઈ ડુંગરામાં રહેતો હતો, તેમ ઉપેન્દ્ર વિષ્ણુ પણ હિમાલયનાજ પહાડ ઉપર કોઈ જગ્યાએ રહેતા હતા. આ વિષે પહેલાં લખાઈ ચૂક્યું છે.

જેમ બાણાસુરનું રાજ્ય હિમાલયમાં હતું, તેમ બીજા પણ અસુરવીરો ભારતવર્ષમાં આવી પોતાનાં રાજ્ય જમાવીને લહેર ઉડાવતા હતા. અત્યારે જેમ ઘણાંખરાં નાનાંમોટાં ગામોમાં અક્રગાનિસ્તાનના પઠાણો આવે છે અને સાધારણ લોકોને સતાવે છે; તેમ આ અસુરરાક્ષસો પણ ઘણાય ગ્રામવાસીઓને પુષ્કળ દુઃખ દેતા હતા. દક્ષિણ ભારત સુધીમાં તેમનાથી દુઃખી ન હોય એવું કોઈ પણ ગામ ન હતું. પશ્ચિમસમુદ્ર ઉપર વરુણનો અધિકાર હતો અને કેટલાક અસુરરાક્ષસો તેમને આશ્રયે રહેતા હતા. ઉત્તરભારતમાં ભૂતનાથ મહાદેવના આશ્રયથી બાણાસુર વગેરે રાક્ષસો રહેતા હતા; પશ્ચિમભારતમાં તો ખાંડવન સુધી અસુરરાક્ષસાદિનો અધિકાર હતો અને તેમને હરાવીનેજ પાંડવોને પોતાનું રાજ્ય સ્થાપવું પડ્યું હતું.

તાત્પર્ય એ છે કે, અસુર વગેરેના દેશો જો કે ભારતવર્ષથી ઘણા દૂર હતા, તોપણ તેમની કેટલીએ જાતિઓ ભારતવર્ષમાં આવીને વસતી હતી; અને ભારતવાસીઓ સાથે વ્યવહાર કરતી હતી. અસુર વગેરે વિષે આટલો વિચાર કર્યા પછી હવે ભારતવર્ષસંબંધી એક મહત્વ-પૂર્ણ પ્રશ્નનો વિચાર કરીશું. તે પ્રશ્ન આ છે:-

(૩-૨) ભારતવાસીઓનું રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય

ભારતવાસીઓની રાજકીય સ્વતંત્રતા કયી દિશામાં હતી, તે પણ એક વિચારણીય વાત છે. દેવજાતિ અને ભૂતજાતિનાં સંસ્થાનો ભારતવર્ષમાં પણ હતાં. જે રીતે યૂરોપવાસીઓએ અમેરિકા, ઓસ્ટ્રેલીઆ અને આફ્રિકામાં પોતાનાં સંસ્થાન સ્થાપ્યાં છે; અને તે દેશો યૂરોપીયનોને સ્વાધીન છતાં પણ અમેરિકાના સંયુક્ત પ્રાંતો તેમનાથી જૂદા થઈ ગયા છે, અને બીજાં સંસ્થાનો પણ પૂર્ણ સ્વતંત્ર થવાના પ્રયત્નો કરે છે; તેજ જાતનો સંબંધ તિબેટની દેવજાતિ અને ભારતવર્ષની આર્યજાતિ વચ્ચે હતો. ભારતવર્ષમાં દેવજાતિનાં સંસ્થાનો પશ્ચિમદિશાના પ્રાંતોમાં અને ભૂતજાતિનાં સંસ્થાનો પૂર્વદિશાના પ્રાંતોમાં સ્થપાયાં હતાં. એ દરેક સંસ્થાન પોતાને લગભગ સ્વતંત્ર માનતું હતું; પરંતુ પાછળથી અસુર, રાક્ષસ, દાનવ, દૈત્ય, ભૂત અને સુરોના હુમલાઓને લીધે સંસ્થાનવાસી ભારતીય આર્યોએ પોતાના સંઘ બનાવ્યા. પહેલાં જે નાનાં નાનાં “રાજ્ય” હતાં, તે સંઘોમાં ફેરવાઈ જતાંજ “સામ્રાજ્ય” અર્થાત “સંઘનું રાજ્ય” કહેવાયું. નાના “રાજ્ય” ના રાજ્યકર્તાનું નામ રાજા, મોટા મહારાજ્યના રાજ્યકર્તાનું નામ “મહારાજા” અને “સામ્રાજ્ય” ના રાજ્યકર્તાનું નામ “સમ્રાટ” હતું. તેમનો મનોરંજક ઇતિહાસ ભારતીય યજ્ઞસંસ્થાનું મનન કરવાથી જાણી શકાય તેમ છે. આ વિષય કોઈ બીજા નિબંધમાટે રાખવાનો વિચાર હોવાથી આ સ્થળે તેનો વિચાર નહિ કરીએ; પરંતુ અત્રે એટલું કહેવું આવશ્યક છે કે, ભારતીય આર્યલોકો દેવજાતિનાં સંસ્થાનોના અંગરૂપ હોવાથી દેવજાતિનાજ પક્ષમાં હતા; અને જો કે દેવો અને આર્યોને યુદ્ધ થયા કરતાં હતાં, તોપણ તે યુદ્ધોનું સ્વરૂપ ઇંગ્લેંડ અને અમેરિકાનાં સંસ્થાનોના સ્વાતંત્ર્ય-યુદ્ધ જેવુંજ હતું-અર્થાત આર્યો અને દેવોનું યુદ્ધ ભિન્ન દૃષ્ટિથી જોવું જોઈએ અને આર્યો

તથા રાક્ષસોતું યુદ્ધ ભિન્ન દષ્ટિથી જોવું જોઈએ.

દેવોનાં સંસ્થાનો ભારતવર્ષમાં અનેકવાર સ્થપાયાં હતાં. દેવોની પહેલી વસાહતનો મોજો અહીં સ્થિર થયા પછી કેટલાંય વર્ષો બાદ બીજો મોજો પણ ચઢી આવતો હતો. આ રીતે અનેક દેવો ત્રિવિષ્ટપમાંથી ભારતમાં આવી વસ્યા હતા. આથી પહેલાં આવનારાઓને પછીથી આવનારાઓની સાથે પણ યુદ્ધ થતાં હતાં. ભારતભૂમિમાં જેટલાં યુદ્ધ થયાં તેનો વિચાર કરતાં આટલી બાબતો ધ્યાનમાં રાખીને વિચાર કરવો જોઈએ; અને તેમ થાય તોજ યુદ્ધના મૂળ-કારણની મનમાં બરાબર કલ્પના આવી શકશે.

રાક્ષસજાતિએ પણ ભારત ઉપર કેટલીયે વાર હુમલા કર્યા હતા અને થોડાઘણા ભાગ ઉપર અધિકાર પણ જમાવ્યો હતો; પરંતુ એવે વખતે દેવો અને આર્યોના સંઘ બનાવવામાં આવતા હતા, અને રાક્ષસોને હાંકી કઢાતા હતા. રાક્ષસોના પક્ષમાં રહી આર્યો અને દેવો સાથે યુદ્ધ કરનાર માત્ર એકલા ભૂતસમ્રાટ મહાદેવજ હતા. બીજા દેવોને આર્યો સાથે હમેશાં મિત્ર-તાનેજ સંબંધ રહ્યો હતો; અને દેવો તથા આર્યોના ઝગડા માત્ર માંહોમાંહેના ઘરાણુ ઝગડાઓ કરતાં કદી પણ આગળ વધ્યા ન હતા. મહાદેવના અપવાદસિવાય બીજાં યુદ્ધોમાં પાઠકો એજ વાત જોઈ શકશે.

તાત્પર્ય એ છે કે, આર્યજાતિ જે કે કેટલીયે બાબતોમાં અસુરો અને રાક્ષસોથી ઓછા બળવાળી હતી; છતાં પણ તે સ્વાતંત્ર્યપ્રિય જાતિ હતી અને સદા આત્મસન્માનને માટે દક્ષ હતી; તેમજ કદી પણ પરતંત્રતા સહન કરનારી ન હતી. બહારથી શત્રુઓના હુમલા થતા હતા, પરંતુ તે હુમલાઓને અનેક યુક્તિપ્રયુક્તિઓથી તેઓ હઠાવી દેતા હતા; અને પોતાની સ્વતંત્રતા અબાધિત રાખતા હતા. તેથીજ એમની સ્વાતંત્ર્યસ્થાપનાને માટે જે જે યુદ્ધ થયાં હતાં, તેનો ઇતિહાસ બહુજ મનોરંજક અને બોધપ્રદ છે. જે હાલની ભારતીય જનતા પોતાના પૂર્વજોના ઇતિહાસને આ દષ્ટિએ જોશે, તો તેને આ સમયમાં પણ ખૂબ ફાયદો થઈ શકે તેમ છે; અને ધૈર્યપૂર્વક આગળ વધવાનું મહત્ત્વપૂર્ણ કાર્ય પણ તેઓ કરી શકે તેમ છે. આશા છે કે, પાઠક પોતાના પ્રાચીન ઇતિહાસનો વિચાર શુદ્ધ ઇતિહાસનીજ દષ્ટિથી કરીને તે ઇતિહાસમાં પોતાની ભાવી ઉન્નતિનો માર્ગ જોશે; અને એજ માર્ગ પર ચાલીને વિજયભાગી થશે.

श्रीमहाभारत

१--आदिपर्व

महर्षिकृष्णद्वैपायनविरचित

श्रीमहाभारत

१--आदिपर्व

अनुक्रमणिकापर्व

अध्याय १ लो-कथाप्रस्ताव

श्रीवेदव्यासाय नमः

* मंगलश्लोकः-नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ॥

देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ॥

* ગ્રંથની નિર્વિધન પરિસમાપ્તિને અર્થે નિર્માણ કરેલા આ મંગલાચરણના શ્લોકમાં, પ્રત્યેક ગ્રંથમાં જણાવવા યોગ્ય વિષય, પ્રયોજન, અધિકારી અને સંબંધ પણ દર્શાવ્યાં છે. જેને શાસ્ત્રમાં અનુબંધયતુંષ્ટય કહેવામાં આવે છે તે આ મંગલશ્લોકમાં આવેલાં નર, નારાયણ અને નરોત્તમ એ પદોનું વિવેચન કરતાં સ્પષ્ટ થાય છે. તે નીચે પ્રમાણે છે:-

અવિદ્યાવચ્છિન્ન ચૈતન્ય જે જીવ તે નર કહેવાય છે, તેણે અનવચ્છિન્ન ચૈતન્યરૂપ બ્રહ્મમાં-છીપમાં રૂપાની પેડે-કલ્પેલું સચરાચર જગત તે નરકલ્પિત હોવાથી નાર કહેવાય છે અને તે નાર (જગત) જેનું અયન (પ્રવેશસ્થાન) છે તે નારાયણ કહેવાય છે; અર્થાત્ પોતાનેવિષે જીવે કલ્પેલા પ્રપંચને સત્તા તથા સ્ફૂર્તિ આપવાથી જે કારણભાવને પ્રાપ્ત થયેલા તે નારાયણ કહેવાય છે. જીવ (નર) પોતે ચૈતન્યરૂપ હોવાથી જડવર્ગથી ઉત્કૃષ્ટ છે, તેનાથી કારણાત્મા નારાયણ ઉત્કૃષ્ટ-તર છે અને નિરુપાધિક ચૈતન્યરૂપ બ્રહ્મ તેનાથી પણ ઉત્કૃષ્ટતમ છે; માટેજ 'સત્યં જ્ઞાનમનંતં બ્રહ્મ' મહાદિ શ્રુતિમાં પ્રસિદ્ધ એવું બ્રહ્મ તે નરોત્તમ કહેવાય છે. કહ્યું છે કે, પિંડબ્રહ્માંડનેતૃત્વાન્નરૌ જાંબેશ્વરાબુભૌ । તયોશ્ચ નયનાચ્છુદ્ધં બ્રહ્માપિ નર ઉચ્યતે ॥ નરજાનામણં કાર્યં નારં બ્રહ્માંડમિષ્યતે ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।

ॐ नमः पितामहाय ॥ ॐ नमः प्रजापतिभ्यः ॥

ॐ नमः कृष्णद्वैपायनाय ॥

ॐ नमः सर्व विघ्नविनायकेभ्यः ॥

તલસ્ય વસતિસ્થાનં તેન નારાયણો વિભુઃ ॥
સ્વાવિદ્યાસૃષ્ટિપિંડેન તાદાત્મ્યં યો ગતો નરઃ । સ
જીવઃ સ પરંબ્રહ્મ નરોત્તમપદાભિધમ્ ॥ તદ્વ્યો-
ત્તિકાં ગિરં નત્વા તતો વ્યાપ્તસ્તયૈવ સન્ । સંસાર-
જયિનં ગ્રંથં જયનામાનમીરયેત્ ॥ અર્થ:-પિંડ
અને બ્રહ્માંડના નેતા હોવાથી જીવ અને ઈશ્વર નર
કહેવાય છે અને તે બન્નેનું નેતા હોવાથી શુદ્ધ બ્રહ્મ
પણ નર કહેવાય છે. નરથી ઉત્પન્ન થયેલાં અપૂર્ણ
કાર્ય બ્રહ્માંડ તે નાર કહેવાય છે. તે નાર જેનું
નિવાસસ્થાન છે, તે પ્રભુ નારાયણ કહેવાય છે.
પોતાની અવિદ્યાથી નિર્માયલા પિંડની જોડે જે નર
તાદાત્મ્ય પામેલો છે તે જીવ, અને તેજ અવિદ્યા
નિવૃત્ત થતાં નરોત્તમ પદથી કહેવાતું પરબ્રહ્મ છે.
તે નર, નારાયણ અને નરોત્તમ નાં તત્ત્વને પ્રકા-
શિત કરનારાં દેવી સરસ્વતીને નમસ્કાર કરી, તેજ
પરમ કારુણિક સરસ્વતીથી વ્યાપ્ત થઈ, સંસારને
જિતનારા જય નામના ગ્રંથનો આરંભ કરવો.

મુળશ્લોકમાં એ નરોત્તમ વિશેષણ નરને
આપેલું છે; કારણ કે જીવમાં રહેલી અવિદ્યા નિવૃત્ત
થતાં જીવનું નિઃપ્રપંચ પારમાર્થિક રૂપ નરોત્તમ
પદવાચ્ય બ્રહ્મ છે.

આ ઉપરથી જગત જીવગત અવિદ્યાવડે કલ્પેલું
હોવાથી મિથ્યા છે, તે જગતમાં સત્તા તથા સ્ફૂર્તિ
આપનાર બ્રહ્મ સત્ય છે; અને જીવ, બ્રહ્મથી અભિન્ન
છે, એ આ ગ્રંથનો મુખ્ય વિષય દર્શાવ્યો છે.
અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થતાં તેણે કરેલા પ્રપંચનો ત્રિકા-
લાવસ્થામાં બાધ થવાથી અનર્થની અત્યંત નિવૃત્તિ
થાય છે, એ આ ગ્રંથનું પ્રયોજન કહ્યું છે. તે
અનર્થનિવૃત્તિની કામનાવાળો પુરુષ અધિકારી
જાણ્યો છે અને ઉક્ત વિષયનો તથા ગ્રંથનો
જ્ઞાપ્ય-જ્ઞાપકભાવ સંબંધ છે.

* મહાન શાસ્ત્રના આરંભમાં બહુ વિઘ્ન થવાની
સંભાવના હોવાથી પોતાના ઉપાસ્ય શ્રીવાસુદેવને
દ્વાદશાક્ષર મંત્રથી નમસ્કાર કરીને, યસ્ય દેવે પરા
મર્ક્તિર્યથા દેવે તથા ગુરૌ । તસ્યૈતે કથિતા
હ્યર્થાઃ પ્રકાશંતે મહાત્મનઃ ॥ એ ઉક્તિપ્રમાણે
ઈશ્વરની પેઠે પરાત્પર ગુરુ બ્રહ્માને તથા પરમ ગુરુ

શ્રી નારાયણને, નરોત્તમ એવા નર ભગ-
વાનને તથા દેવી સરસ્વતીને નમસ્કાર કરીને, તે
પછી + જ્યરૂપી ગ્રંથનો ઉચ્ચાર કરવો. ૧

એક વખતે * નૈમિષારણ્યમાં × કુલપતિ શૌ-
નક ઋષિના બાર વર્ષના + સત્રમાં તીક્ષ્ણ બ્રહ્મ-

વસિષ્ઠ, મરીચિ વગેરે પ્રજ્ઞપતિને નમસ્કાર કરીને,
'અહં મનુરમં સૂર્યશ્ચ' ઇત્યાદિ વામદેવની ભાવ-
નાની પેઠે 'અયમાત્મા બ્રહ્મ' એ શાસ્ત્રના અનુ-
સંધાનપૂર્વક પોતાને વિષે બ્રહ્મભાવનાથી અંતર્યામી-
ને નમસ્કાર કરીને તથા વિઘ્નવિનાયકોને નમ-
સ્કાર કરીને ગ્રંથનો આરંભ કરે છે.

+ અષ્ટાદશપુરાણાનિ રામસ્યચરિતં તથા ।
કાર્ણવેદં પંચમં ચ યન્મહાભારતં વિદુઃ ॥ તથૈવ
વિષ્ણુધર્માશ્ચ શિવધર્માશ્ચ શાશ્વતાઃ । જયેતિ
નામ તેષાં ચ પ્રવદંતિ મનીષિણઃ ॥ અર્થ:-અઘાર
પુરાણો, રામનું ચરિત્ર-રામાયણ, પાંચમો વેદ કે જેને
વિદ્વાનો કૃષ્ણદ્વૈપાયનવિરચિત મહાભારતતરીકે જાણે
છે તે, નિત્ય એવા વિષ્ણુધર્મો, તેમજ શિવધર્મો, આ
સર્વનું વિદ્વાનો જય એવું નામ કહે છે.

* ભગવાને ગૌરમુખ મુનિપ્રત્યે કહ્યું કે, મેં
અહીં નિમિષ જેટલા સમયમાં દાનવનું સૈન્ય હણ્યું,
માટે આ અરણ્ય નૈમિષારણ્ય કહેવાશે. (વારાહપુરાણ)

નૈમિષ એવો તાળવ્ય 'શ' નો પાઠ હોય
ત્યાં વાયુપુરાણમાં કહ્યું છે કે, ઋષિઓએ બ્રહ્માની
પાસે જઈને તપ કરવા યોગ્ય સ્થાન પૂછ્યું, ત્યારે
બ્રહ્માએ કહ્યું કે, મેં ઉત્પન્ન કરેલું આ મનોમય
ચક્ર હું ફેંકું છું. એની ધારા ખંડિત થઈને જ્યાં
એ ચક્ર પડે તે દેશ તમારા તપને માટે શ્રેષ્ઠ સમજો.
આટલું કહીને બ્રહ્માએ સૂર્યના જેવું તેજસ્વી મનો-
મય ચક્ર નિર્માણ કર્યું અને મહાદેવને પ્રણામ
કરીને તે ચક્ર ત્યાંથી મૂક્યું. બ્રહ્મણે પણ ધણ
પ્રસન્ન થઈને જગતના પ્રભુ બ્રહ્માને પ્રણામ કરી
ચક્રની પાછળ ગયા. પછી તે ચક્રની ધારા જે વનમાં
કુંઠિત થઈ, તે વનનું નામ નૈમિ-ધારા શીર્ષ-કુંઠિત
થવાથી નૈમિશ કહેવાયું અને મુનિઓ તેને પવિત્ર
ગણવા લાગ્યા.

× જે એક પુરુષ દશ હજારનું અન્નાદિકથી
ભરણપોષણ કરે છે તે કુલપતિ કહેવાય છે.

÷ જે યજ્ઞમાં યજમાનો હોય તેજ ઋત્વિજો
થઈ શકે, એવો બહુકર્તૃક કૃતુ તે સત્ર. કહ્યું છે
કે, વહુઓ દીયતે યત્ર તૃપ્યંતિ પ્રાણિનો વહુ ।
કર્તારો વહવો યત્ર તત્સત્રમભિધીયતે ॥ અર્થ:-

શિક્ષાપર્વ]

ચર્યાદિ વ્રતવાળા બ્રહ્મર્ષિઓ આનંદથી બેઠા હતા. ચર્યાદિ વ્રતવાળા બ્રહ્મર્ષિઓ આનંદથી બેઠા હતા. ત્યાં તેમની આગળ સૈાતિ ઉપનામધારી, પુરાણના અભ્યાસી, સૂતકુલને આનંદ આપનારા બુના લોમહર્ષણના પુત્ર ઉગ્રશ્રવા* વિનયથી નમ્ર થઈને લોમહર્ષણના પુત્ર ઉગ્રશ્રવા* વિનયથી નમ્ર થઈને આવી પહોંચ્યા. આશ્રમમાં આવેલાં તે ઉગ્રશ્રવાના મુખથી ચિત્ર-વિચિત્ર કથાઓ સાંભળવામાટે તપસ્વી ઋષિઓ તેમની આબુબાબુએ વિંટાઈ વળ્યા. સંભળનારો તેમનો આદર-સત્કાર કર્યો. ઉગ્રશ્રવાએ પણ બે હાથ જોડીને તે સર્વ મુનિઓને નમસ્કાર કર્યા અને તેમના તપની વૃદ્ધિ પૂછી. પછી તે સર્વ તપસ્વીઓના બેઠા પછી લોમહર્ષણના પુત્ર સૂતપુરાણી પણ તેમણે બતાવેલા આસન ઉપર વિનયથી બેઠા. તેમને સુખરૂપ વિશ્રાંતિથી બેઠેલા જોઈને, તે ઋષિઓમાંથી એક ઋષિએ કથાની પ્રસ્તાવના કરતાં સૂતને પૂછ્યું કે:-

“હે કમલપત્રના જેવાં નેત્રવાળા સૂતપુત્ર ! તમે ક્યાંથી આવો છો ? અને તમે આટલો સમય ક્યાં વ્યતીત કર્યો હતો ? તે હું પૂછું છું માટે મને કહો. ” ૨-૭

આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે, શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં કુશળ એવા લોમહર્ષણના પુત્ર સૂત-પૌરાણિક, વિશુદ્ધ ચિત્તવાળા મુનિઓની તે વિસ્તીર્ણ સલામાં, મુનિઓનાં તથા રાજાઓનાં ચરિત્રો જેમાં રહેલાં છે એવું શબ્દોથી અને અર્થથી શુદ્ધ વ્યાખ્યાન કહેવા લાગ્યા. ૮-૮

સૂતપુત્ર કહે છે:-પરિક્ષિતના મહાત્મા પુત્ર રાજા જનમેજયના સર્પસત્રમાં, તે રાજેન્દ્રની આગળ, મહર્ષિ કૃષ્ણદ્વૈપાયને નિર્માણ કરેલી, પુણ્યદાયી વિવિધ કથાઓ, જે વૈશંપાયને વિધિ-પૂર્વક કહી હતી, તે વિચિત્ર અર્થવાળી મહા-ભારતની કથાઓ સાંભળ્યા પછી, હું અનેક તીર્થો અને ક્ષેત્રોમાં ફરતો ફરતો, જ્યાં પૂર્વે કૌરવ-પાં-

જેમાં ઘણાને અન્નાદિક આપવામાં આવે છે તથા જેમાં ઘણાં પ્રાણીઓ સંતોષાય છે અને જેમાં ઘણા કર્તાઓ હોય છે તે સત્ર કહેવાય છે.

* યસિંહતાપનીય ઉપનિષદમાં પ્રતિપાદન કરેલાં તપના શ્રવણવાળા, અર્થાત ઉપનિષદનાં રહસ્યને જાણનારા.

ઉવોનું તથા બીજા ઘણા રાજાઓનું યુદ્ધ થયું હતું, તે દિવસે એવન કરેલા સમંતપંચક નામના પવિત્ર ક્ષેત્રમાં જઈ પહોંચ્યો. ત્યાંથી આપનાં દર્શનની ઈચ્છાથી હું અહીં આવ્યો છું. હે મહા-ભાગો ! આ યજ્ઞમાં સૂર્ય અને અશ્વિના જેવા તેજસ્વી તથા આયુષ્માન એવા આપ સર્વને હું બ્રહ્મરૂપ માનું છું. હવે આપ સઘળા સ્નાન કરીને પવિત્ર થાઓ અને જપ કરીને તથા અશ્વિમાં હોમ આપીને સ્વસ્થ થઈ આસન ઉપર બેસો. પછી હે દિવસે ! કહો કે પુણ્યકારક પુરાણસંહિતાઓ, ધર્મ તથા અર્થના આશ્રયવાળી કથાઓ અને મહાત્મા રાજેન્દ્રના તથા ઋષિઓના ઇતિહાસો, એમાંથી હું તમને કયી કથા સંભળાવું ? ૧૦-૧૧

ઋષિઓ કહે છે:-મહર્ષિ દ્વૈપાયને વર્ણન કરેલાં જે પુરાણને સાંભળીને, દેવો તથા મહર્ષિઓએ પોતપોતાના લોકોમાં વખાણ્યું હતું, તે આખ્યાનોમાં અતિ શ્રેષ્ઠ, વિચિત્ર પદરચનાવાળા પૌષ્યાદિ પર્વોથી યુક્ત, સૂક્ષ્મ અર્થો તથા ન્યાયથી ભરપૂર અને વેદના અર્થોવડે અલંકૃત, એવા ભારત ઇતિહાસની, ગ્રંથના અર્થને અનુરૂપ પદાદિ વ્યુત્પત્તિવાળી, અનેક શાસ્ત્રોથી પુષ્ટ થયેલી, જનમેજય રાજાના સર્પસત્રમાં દ્વૈપાયન વ્યાસની આજ્ઞાથી વૈશંપાયન ઋષિએ યથાર્થ રીતે પ્રસન્નતાથી વર્ણવેલી, ચારે વેદના અર્થોથી ભરેલી, પુણ્યરૂપા અને પાપના ભયને હણનારી, અદ્ભુત કર્મવાળા વ્યાસ ભગવાનની રચેલી પવિત્ર સંહિતા સાંભળવાની અમારી ઈચ્છા છે. ૧૭-૨૧

સૂત કહે છે:-*સનાતન આદિ પુરુષ, અવ્યક્ત ઈશ્વર, વ્યક્ત (કાર્યરૂપ) બહુ હોતાઓથી

* આ સ્થાનમાં ભૂમિ, બીજ, અંકુર, વૃક્ષ અને ફલની ઉપમા આપી શકાય એવા શુદ્ધ, શબ્દ, સૂત્ર, વિરાટ અને વિષ્ણુસંતક-નિરુપાધિક (બ્રહ્મ), માયો-પાધિક (ઈશ્વર), અપંચીકૃત મહાભૂતોપાધિક (હિરણ્યગર્ભ), પંચીકૃત મહાભૂતોપાધિક (વિરાટ) અને પુરુષાકાર મૂર્તિરૂપ ઉપાધિવિશિષ્ટ (વિષ્ણુ), એ ચતુર્વિધ રૂપોનું અનુક્રમે સૂચન છે. જેમ સ્ફટિક સ્વતઃ

યજ્ઞન કરાએલા તથા ઘણા સામગાયકોથી સ્તુતિ કરાતા હિરણ્યગર્ભ-સૂત્રાત્મા, સદસત્થી વિલક્ષણ અને વાસ્તવિક રીતે અસત એવું જે જગત તે રૂપ તથા કાર્ય-કારણથી પર એવા વિશ્વરૂપ વિરાટ સ્થૂલસૂક્ષ્મ-જગતના સ્રષ્ટા, પુરાતન, અત્યંત અવિનાશી, મંગલદાયી, મંગલસ્વરૂપ, ભોગ તથા મોક્ષની આકાંક્ષાવાળાએ આશ્રય કરવા યોગ્ય, યજ્ઞાત્મા, દોષરહિત, શુદ્ધ, ઇંદ્રિયોના અધિષ્ઠાતા અને સ્થાવર-જંગમના ગુરુ એવા શ્રીહરિને નમસ્કાર કરીને, સર્વ લોકોથી પૂજાતા તથા અદ્ભુત કર્મવાળા એવા મહાત્મા મહર્ષિ ભગવાન વ્યાસનું પવિત્ર પ્રહ્લાદૈતમત, અનેક ઉપાખ્યાનો-થી પુષ્ટ કરીને હું કહું છું. ૨૨-૨૫

આ ઇતિહાસને પૃથ્વીમાં કેટલાક કવિઓએ કહ્યો છે, સાંપ્રતમાં કેટલાક કહે છે, તેમજ ભવિષ્યમાં પણ કેટલાએક કહેશે. આ મહાજ્ઞાનરૂપ ભારત, ત્રણ લોકમાં પ્રતિષ્ઠા પામેલું છે; અને દ્વિજાતિઓ એને વિસ્તારથી તથા સંક્ષેપથી ધારણ કરે છે. વળી આ મહાભારત વૈદિક તથા લૌકિક સંકેતોથી તથા શુભ શબ્દોથી અલંકૃત છે, વિવિધ છંદો તથા વૃત્તોવડે યુક્ત છે અને વિદ્વાનોને પ્રિય છે. ૨૬-૨૮

ન્યારે વિશેષ વિજ્ઞાનનાં સાધનો ન હતાં, ન્યારે ઈશ્વરોપાધિભૂત વિક્ષેપ શક્તિવાળું માયા-સત્ત્વ ન હતું, પણ માત્ર માયાનું આવરણ શક્તિ-રૂપ તુચ્છ તમજ હતું, ત્યારે જગતનું ઉપાદાન-ભૂત, એક, અપરિણામી જે કૃટસ્થ વસ્તુ, તે શુદ્ધ છે, તેમાં હિંગ્વોડનો આશ્રય થતાં રક્તતા આવે છે, તેમ શુદ્ધ ચૈતન્યમાં માયાના યોગથી ઇશિ-પણું આરોપાય છે. હિંગ્વોડથી લાલ જણાતા સ્ફટિકનું સ્ફટિકપણું તિરોહિત થતાં તે જેમ પદ્મરાગ રૂપથી જણાય છે, તેમ ઇશિમાં પણ અવિદ્યાના યોગથી સૂત્રાત્મા-હિરણ્યગર્ભ-પણું આરોપાય છે. જેમ પદ્મરાગરૂપથી જણાતો સ્ફટિક, ચંદ્રિકામાં મૂકવાથી ઇંદ્રનીલમણિના અધ્યાસને પામે છે, તેમ સૂત્રાત્મામાં પણ અવિદ્યાની દૃઢતાથી વિરાટપણાનો અધ્યાસ થાય છે. આ અધ્યસિત સર્વ રૂપોમાં ઉત્તરોત્તર કરતાં પૂર્વ પૂર્વ સત્ય છે અને પરમ સત્ય તો આદ્યપુરુષ બ્રહ્મજ છે.

તદાત્માનં સ્વયમકુરુત । સચ્ચત્યચ્ચાભવત્ ॥

પ્રહ્લાંડરૂપ થયું; અર્થાત્ સ્વપ્નપ્રપંચની પેઠે માયાનાં તુચ્છ તમજીજ કૃટસ્થમાં પ્રહ્લાંડ જણાયું. ૨૯

પછી પ્રાહ્લકલ્પના આદિમાં સ્વેદજ વગેરે ચતુર્વિધ પ્રાણીના ઉપાદાન કારણભૂત એ પ્રહ્લાંડમાં નિવિકાર, ચૈતન્યરૂપ, સનાતન, અંતર્યામી છતાં દુર્જેય, અચિંત્ય, સર્વત્ર સમાનભાવને પામેલાં, અવ્યક્ત, સૂક્ષ્મ કારણરૂપ અને સદસત્-પણાથી અનિર્વચીનય એવા પ્રહ્લાતરૂપે પ્રવેશ કર્યો; એમ શ્રુતિઓ કહે છે. ૩૦-૩૧

એ ઇંડાંમાંથી મુખ્ય પ્રબળપતિ સર્વ લોકના પિતામહ પ્રભુ નહિરણ્યગર્ભ થયા. આ પ્રમાણે પ્રહ્લા, વિષ્ણુ, રુદ્ર, મનુ, પ્રબળપતિ, પરમેષ્ઠી, પ્રચેતાનો પુત્ર દક્ષ, દક્ષના સાત પુત્રો તથા મરીચિ વગેરે એકવીસ પ્રબળપતિઓ થયા. તેમજ સર્વ ઋષિઓ જેને બાળે છે એવા અપ્રમેય પુરુષની મત્સ્યાવતાર વગેરે પાલન કરનારી વિભૂતિઓ થઈ. વળી વિશ્વેદેવા, આદિત્યો, વસુઓ, અશ્વ-નીકુમારો, યક્ષો, સાધ્યો, પિશાચો, ગુહ્યકો અને પિતૃઓ થયા. તે પછી શિષ્ટ તથા શ્રેષ્ઠ એવા વિદ્વાન પ્રહ્લપિઓ ઉત્પન્ન થયા. વળી સર્વ ગુણોથી વખણાયેલા ઘણા રાજપિઓ તથા જલ, દુલોક (અધિષ્ઠાતા સૂર્ય), પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, દિશાઓ (અધિષ્ઠાતા ચંદ્ર), સંવત્સરો, ઋતુઓ, માસો, પક્ષો, દિવસો, રાત્રિઓ અને બીજું યાવત્ લોકોમાં દેખાતું તથા સંભળાતું તે સઘળું એ પ્રહ્લાંડથી કમે કરીને ઉત્પન્ન થયું. પુનઃ પ્રલયકાળ આવતાં જે કાંઈ સ્થાવર-જંગમ પ્રાણીઓ આ જગતમાં દેખાય છે તે બધાં સમાઈ જાય છે. જેમ પ્રત્યેક ઋતુ આવતાં તેનાં તે ઋતુચિહ્નો અનેક રૂપથી જણાય છે અને ઋતુ જતાં તે ચિહ્નો પુનઃ અદૃશ્ય થાય છે, તેમજ સૃષ્ટિસમયમાં સૃષ્ટિપણું + સમાન નામરૂપથી જણાઈને લયકાલમાં પુનઃ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓથી બ્રહ્મજ સર્વભાવરૂપ થયું એમ જણાય છે.

* તમસસ્તન્માહિના જાયતૈકં ॥ એ શ્રુતિ તમમાત્રથી કૃટસ્થમાં સૃષ્ટિ થયેલી દર્શાવે છે.

× તત્સૃષ્ટ્વા તદેવાનુપ્રાવિશત્ ॥ શ્રુ૦

÷ હિરણ્યગર્ભઃ સમવર્તતાગ્રે ॥ શ્રુ૦

+ ધાતા યથાપૂર્વમકલ્પયત્ ॥ શ્રુ૦

શિકાપર્વ]

વિલાઈ જાય છે. આ પ્રકારે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થતાં જેવું અવસાન આવે છે એવું પ્રાણીઓનો સંહાર કરનાર આ અનાદિ અનંત કાલ ચક્ર આ લોકમાં નિત્ય ફર્યા જાય છે. ૩૨-૪૦

લોકમાં દેવોની સૃષ્ટિ તેત્રીશ હજાર, તેત્રીશ-સંક્ષેપમાં દેવોની સૃષ્ટિ તેત્રીશ હજાર, તેત્રીશ-સો અને તેત્રીશની છે. *દિવ (અનેક રૂપથી) પ્રકાશતી માયામાં ચિત્પ્રતિબિંબ-સૂત્રાત્મા)-ના જૃહલાતુ, ચક્ષુરાત્મા, વિભાવસુ, સવિતા, ઋચિક, અર્ક, ભાતુ, આશાવહ અને રવિ નામના પુત્રો હતા. + વિવસ્વાનના સર્વે પુત્રોમાં મહ્ય મોટો હતો. x તેનો પુત્ર દેવબ્રાહ્મ થયો અને તેનો સુબ્રાટ નામનો પુત્ર થયો. † એ સુબ્રાટના પ્રજ્ઞવાળા અને બહુશ્રુત એવા દશજ્ઞયોતિ, ૮ શતજ્ઞયોતિ = અને સહસ્રજ્ઞયોતિ નામના ત્રણ પુત્રો થયા. § મહા-ત્મા દશજ્ઞયોતિના દશહજાર પુત્રો થયા, શતજ્ઞયો-તિના તેનાથી દશગણા પુત્રો થયા અને સહસ્ર-જ્ઞયોતિના તેનાથી પણ દશગણા પુત્રો થયા હતા. † તેઓથી આ બ્રાહ્મણવંશ, કુરુવંશ, યદુવંશ, ભર-ત, યયાતિ અને ઇક્ષ્વાકુ વગેરે રાજપિંડોના ઘણા વિસ્તારવાળા વંશો થયા હતા; તથા સ્વેદજ, *

* આઠ વસુ (પૃથ્વી, અગ્નિ, અંતરિક્ષ, વાયુ, આદિત્ય, ધ્રુ, ચંદ્ર અને નક્ષત્ર, એ બધાના અભિ-માની ચેતન દેવો), અગિયાર રુદ્રો (મન સાથે એકા-દશ ઇંદ્રિયોના અભિમાની દેવો), બાર આદિત્યો (બાર માસના અભિમાની દેવો), ઇંદ્ર (મેઘના અભિમાની ચેતન દેવ), પ્રજાપતિ (યજ્ઞાભિમાની દેવ), આ તેત્રીશ મુખ્ય દેવો છે અને તેમની વિભૂતિ-રૂપ તેત્રીશ હજાર અને તેત્રીશ સો અન્ય દેવો છે, એ બધા સૂત્રાત્માના અવયવરૂપ છે.

+ સૂર્યની પેઠે સર્વને પ્રકાશ આપનાર ચેતન્ય, અથવા આજન્મસિદ્ધ જ્ઞાનવાન બ્રહ્મા અથવા સૂર્ય.

x બુદ્ધિ તત્વાભિમાની મહત્તરૂપ.

‡ ઇંદ્રિયોથી શોભનારો અહંકાર.

† તે તે વિષયોનાં રૂપોથી રૂપજ પ્રકાશવાવાળું સંકલ્પાત્મક મન-સૂર્યપક્ષમાં પુત્ર શબ્દથી તેનાં કિરણો સમજવાં.

§ ધૂમ્ર વગેરે દશ કલાવાળો અગ્નિ.

= હૃદયસ્થાનમાં શત નાડીનો પ્રકાશક ચંદ્ર.

§ મુખ્ય નાડીપ્રકાશક સૂર્ય.

• સમષ્ટિ મનઃકલ્પિત અગ્નિ, ચંદ્ર અને સૂર્યથી.

+ પ્રસ્વેદથી થનારા માંકડ વગેરે.

અંડજ, † ઉદ્ભિજ્જ + અને જરાયુજ્જ પ્રાણીઓની પણ ઘણી વિસ્તારવાળી સૃષ્ટિ થઈ હતી. વળી ગામ, નગર, કિલ્લાઓ વગેરે પ્રાણીઓનાં નિવાસસ્થા-નો, તીર્થક્ષેત્ર વગેરે પવિત્ર સ્થાનો, ધર્માદિનાં ત્રિવિધ રહસ્યો, વેદો-કર્મકાંડ, ઉપાસનાકાંડ તથા જ્ઞાનકાંડ, સ્માર્ત-ધર્મ, અર્થ, કામ અને તેનાં પ્રતિપાદક ધર્મશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર વ-ગેરે વિવિધ શાસ્ત્રો તથા લોકોનો નિર્વાહ ચલાવ-નારાં આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, ગાંધર્વ વેદ વગેરેની રચના, આ સર્વ તેઓથી ઉત્પન્ન થયું; અને તે તે બધાંને વ્યાસમુનિએ યોગસામર્થ્યથી જોયું. તેમજ વ્યા-ખ્યાનોની સાથે ઇતિહાસો તથા વિવિધ શ્રુતિઓ વગેરેને પણ તેમણે જોયાં હતાં. આ સર્વ વિષ-યોતું અહીં અનુક્રમથી વર્ણન કર્યું છે અને તે આ ગ્રંથનો પ્રતિપાદન કરવા યોગ્ય વિષય છે. ૪૧-૫૦

આ મહાન જ્ઞાનને ઋષિએ વિસ્તારથી તથા સંક્ષેપથી વર્ણવ્યું છે; કારણ કે લોકોમાં સંક્ષેપથી તથા વિસ્તારથી ગ્રંથનું અધ્યયન કરવું એ વિદ્વા-નોને ઇષ્ટ છે. ૫૧

કેટલાક બ્રાહ્મણો મહાભારતને ‘નારાયણ નમસ્કૃત્ય’ એ પ્રથમ મંત્રથી આરંભ કરીને ભણે છે, કેટલાક આસ્તીકના આખ્યાનથી અને કેટલાક વિષ્ણુ ઉપરિચર વસુના ચરિત્રથી ભણવાનો આરંભ કરે છે. કેટલાક વિદ્વાનો આ સંહિતા ઉપર ટીકા કરીને વિવિધ જ્ઞાનનો પ્રકાશ કરે છે, કેટલાક વ્યાખ્યાન કરવામાં કુશલ હોય છે, અને કેટલાક ગ્રંથને મોઢે રાખવામાં કુશળ હોય છે સત્યવતીના પુત્ર વેદવ્યાસે તપ અને બ્રહ્મચર્યના પ્રભાવથી સનાતન વેદનો વિસ્તાર કરીને આ પુણ્યરૂપ ઇતિહાસ રચ્યો છે. ૫૨-૫૪

ઉત્તમ વ્રતવાળા વિદ્વાન બ્રહ્મર્ષિ પરાશરના પુત્ર ભગવાન વ્યાસે આ શ્રેષ્ઠ આખ્યાન પૂરું કર્યા પછી વિચાર કર્યો કે, આ ગ્રંથ હું શિષ્યોને કેવી રીતે ભણાવીશ ? દ્વૈપાયન ઋષિની આ ચિંતા

† ઇંડાંથી થનારાં પક્ષી વગેરે.

+ જમીનને ભેદી થનારાં વૃક્ષ વગેરે.

x ઓરથી વિંટાઈ થનારા મનુષ્યાદિ.

• મીમાંસા, કોકશાસ્ત્ર, કામંદકી નીતિ વગેરે.

બાણીને લોકગુરુ બ્રહ્મા પોતે ઋષિને પ્રસન્ન કરવાની તથા લોકોનાં હિતની ઇચ્છાથી ત્યાં આવી પહોંચ્યા. બ્રહ્માને આવેલા જોઈને વ્યાસ આશ્ચર્ય પામ્યા અને મુનિમંડલસહિત હાથ જોડી પ્રણામ કરીને ઉભા રહ્યા. પછી તેમને બેસવા આસન આપ્યું. તે ઉત્તમ આસન ઉપર હિરણ્યગર્ભ-બ્રહ્માના બેઠા પછી તેમની પ્રદક્ષિણા કરીને ભગવાન વ્યાસ તેમના આસન પાસે ઉભા રહ્યા. પછી પરમેષ્ઠી બ્રહ્માએ બેસવાની આજ્ઞા કરી ત્યારે તે પવિત્ર હાસ્યવાળા વેદવ્યાસ, પ્રસન્ન થઈને તેમના આસનની પાસે બેઠા. ૧૦ પછી એ મહાતેજસ્વી વ્યાસ પરમેષ્ઠી બ્રહ્માને કહેવા લાગ્યા કે:—“હે ભગવન્ ! મેં માન આપવા યોગ્ય ઉત્તમ કાવ્ય કર્યું છે. હે બ્રહ્મન્ ! એમાં મેં વેદોનું રહસ્ય, સાંગ ઉપનિષદો, વેદોનો વિસ્તાર અને બીજું જે કંઈ છે તે સર્વનું વર્ણન કરેલું છે; વળી એમાં ઇતિહાસ તથા પુરાણોનો વિસ્તારથી પ્રકાશ; ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનરૂપી ત્રિવિધકાલની સ્થિતિ; જરા, મૃત્યુ, ભય, વ્યાધિ, ભાવ અને અભાવનો નિશ્ચય; વિવિધ ધર્મોનાં અને આશ્રમોનાં લક્ષણો; ચારે વર્ણોના ધર્મોનું વિધાન; પુરાણોનું સમગ્ર તાત્પર્ય; તપ, બ્રહ્મચર્ય, પૃથ્વી, સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્ર તથા તારાઓનાં યુગોની સાથે પ્રમાણ; ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અધ્યાત્મશાસ્ત્ર, ન્યાય, શિક્ષા, વૈદ્યક, દાનમાહાત્મ્ય, અંતર્યામીનું માહાત્મ્ય, દિવ્ય અને માનુષ જન્મના હેતુઓ, પવિત્ર તીર્થો, દેશો, નદીઓ, પર્વતો, વનો, સમુદ્રો, દિવ્ય નગરો, કિલ્લાઓ, સેનાની વ્યૂહરચનાઓ, યુદ્ધકૌશલ્ય, જૂદી જૂદી ભાષાની રચનાઓ તથા નીતિશાસ્ત્ર, એ સર્વનું વર્ણન કરેલું છે; એટલુંજ નહિ પણ એ ગ્રંથમાં સર્વવ્યાપક બ્રહ્મનું પણ પ્રતિપાદન કર્યું છે, પરંતુ પૃથ્વીમાં એ ગ્રંથનો લખનાર મને કોઈ મળતો નથી.” ૧૧-૭૦

બ્રહ્મા બોલ્યા:—તમે રહસ્ય જ્ઞાનવાળા છો, તેથી હું તપવડે ઉત્તમ ગણાતા તથા કુલવડે શ્રેષ્ઠ ગણાતા મુનિઓના સમુદાય આગળ તમનેજ અતિ શ્રેષ્ઠ માનું છું. જન્મથી આરંભીને તમારી વાણી સત્યરૂપ અને વેદવાદિની છે, તે હું બાણું છું.

તમે તમારા ગ્રંથને ‘કાવ્ય’ કહ્યું તેથી વિશ્વમાં એ કાવ્ય કહેવાશે. જેમ ગૃહસ્થાશ્રમથી બીજા ત્રણ આશ્રમો વધી જાય નહિ, તેમ તમારા આ કાવ્યથી બીજા કવિઓનાં કાવ્યો વર્ણન વગેરેમાં ચઢિયાતાં થશે નહિ. હે મુનિ ! તમારા એ કાવ્યને લખવા-માટે તમે ગણેશજીનું સ્મરણ કરો. ૭૧-૭૪

સૂતપુત્ર કહે છે:—ઉપર પ્રમાણે વ્યાસજીને કહીને, બ્રહ્મા પોતાના સ્થાનમાં ગયા. હે નિષ્પાપ! ત્યારપછી સત્યવતીના પુત્ર વ્યાસે, ગબ્બનનનું સ્મરણ કર્યું. સ્મરણ કરતાંની સાથેજ ભક્તના મનોરથને પર્ણ કરનારા વિદ્યુત્તર ગણપતિ, જ્યાં વ્યાસમુનિ બેઠા હતા ત્યાં તેમની આગળ આવી પહોંચ્યા. વ્યાસે તેમને બેસાડ્યા તથા તેમનું પૂજન કર્યું અને કહ્યું કે:—“હે ગણુરાજ ! મારા મનવડે રચેલા આ ભારતને હું પોતેજ બોલું છું તેના તમે લેખક થાઓ.” આ સાંભળીને વિદ્વેશ ગણપતિએ કહ્યું કે:—“જો ગ્રંથ લખતાં મારી કલમ ક્ષણ પણ અટકે નહિ, એમ લખાવવા તમે તૈયાર હો તો હું ભારતનો લેખક થાઉં.” ત્યારે વ્યાસે ગણપતિને કહ્યું કે:—“હું જે કહું તેનો અર્થ સમજ્યા વિના તમારે કદાપિ લખવું નહિ.” પછી ‘ઐ’ (હું તેમ કરીશ) એમ કહીને, ગણેશજી ભારતના લેખક થયા. ૭૫-૭૯

તે પછી વ્યાસમુનિ કુતૂહલથી, ગ્રંથની સહસ્રા ન સમજાય તેવી ગૂઢ રચના કરવા લાગ્યા; જેને માટે દ્વૈપાયન વ્યાસે પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહ્યું છે કે:—“ભારતના આઠ હજાર અને આઠસો શ્લોકોને હું પોતે બાણું છું, શુક બાણે છે અને સંજય બાણે છે કે નથી બાણતો તે સંશયજ છે.” હે મુનિ ! એ (ફૂટ) શ્લોકોમાં રહેલા ગૂઢાર્થ એવા ગુંથેલા છે કે અર્થ અન્ય હોય અને ભાસ જૂદોજ થાય છે; જેથી તે શ્લોકો શબ્દપ્રમાણનો આશ્રય કરતાં પણ અઘાપિ સ્પષ્ટ થતા નથી. અહો, સર્વજ્ઞ એવા ગણેશજી પણ એ શ્લોકોનો ક્ષણભર વિચાર કરતા બેસી રહેતા, એટલામાં વ્યાસજી બીજા ઘણા શ્લોકો રચી રાખતા હતા. ૮૦-૮૩

આ પ્રમાણે વ્યાસમુનિએ, અજ્ઞાનરૂપી અંધકારથી અંધ થયેલા જે લોકો સંસારમાં અથડાતા હતા, તેઓનાં નેત્ર જ્ઞાનાંજનની શળીથી

શિક્ષાપર્વ]

ઉઘાડવામાટે આ ગ્રંથ કર્યો છે. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષનું જેમાં સંક્ષેપથી તથા વિસ્તારથી વર્ણન છે, એવા ભારતરૂપી સૂર્યવડે મનુષ્યોના અંધકારનો નાશ કર્યો છે. ભારતપુરાણરૂપી પૂર્ણ ચંદ્રવડે શ્રુતિરૂપી ચંદ્રિકાનો પ્રકાશ કરીને મનુષ્યોની બુદ્ધિરૂપી કુમુદનો વિકાસ કર્યો છે. મોહરૂપી આવરણને નિવૃત્ત કરનારા આ ઇતિહાસરૂપી ઝળહળતા દીપકે લોકોનાં અંતઃકરણરૂપી અંતઃગૃહમાં સારી રીતે પ્રકાશ કર્યો છે. આ ભારતરૂપી એક વૃક્ષ છે, સંગ્રહાધ્યાય તેનું બીજ છે, પૌલોમપર્વ અને આસ્તીકપર્વ તેનું મૂળ છે, સંભવપર્વ તેની ડાળીનો વિસ્તાર છે, સભાપર્વ અને વનપર્વ એ વૃક્ષ ઉપર રહેલા પક્ષીના માળા છે, અરણીપર્વ તેનું રૂપ છે, વિરાટ અને ઉદ્યોગ પર્વ તેનો સાર છે, ભીષ્મપર્વ તેની મહાશાખા છે, દ્રોણપર્વ તેનાં પાંદડાં છે, કર્ણપર્વ તેનાં શ્વેત પુષ્પો છે, શલ્યપર્વ તેનો સુગંધ છે, સ્ત્રીપર્વ અને ઐષીકપર્વ તેની વિશ્રામઘાયા છે, શાંતિપર્વ તેનું મહાન ફળ છે, અશ્વમેધપર્વ તેનો અમૃતરસ છે, આશ્રમવાસિકપર્વ તેનો ચોતરો છે, મૌસલપર્વરૂપી તેના ડાળીના છેડા છે અને શિષ્ટ ગ્રાહ્યરૂપી પક્ષીઓએ એ વૃક્ષનું સેવન કરેલું છે. જેમ સર્વભૂતોની આજીવિકાનું સાધન મેઘ છે, તેમ આ મહાભારતરૂપી વૃક્ષ, સર્વ મુખ્ય કવિઓની અક્ષય આજીવિકાનું સાધન થશે; અર્થાત્ સર્વ કવિઓને બેઠતા વિષયો એમાંથી પ્રાપ્ત થશે. ૮૪-૮૨

સૂતપુત્ર કહે છે:-હવે હું તે ભારતવૃક્ષનાં સ્વાદિષ્ટ તથા પવિત્ર રસથી ભરેલાં અને અવિનાશી એવાં પુષ્પ તથા ફળરૂપ ધર્મ અને મોક્ષના ઉદયનું વર્ણન કરું છું; કે જેનો દેવો પણ નાશ કરી શકતા નથી. પૂર્વે માતા સત્યવતી અને ધર્માત્મા તથા બુદ્ધિમાન એવા ગંગાના પુત્ર ભીષ્મની આજ્ઞાથી, વિચિત્રવીર્યની અંબિકા વગેરે સ્ત્રીઓમાં, વીર્યવાન કૃષ્ણદ્વૈપાયને ધૃતરાષ્ટ્ર, પાંડુ અને વિદુર નામના અશ્વિ જેવા ત્રણ કુરુવંશીય પુત્રોને ઉત્પન્ન કર્યાં. પછી બુદ્ધિમાન વ્યાસ તપ કરવાને પોતાના આશ્રમમાં આલ્યા ગયા. તે ધૃતરાષ્ટ્ર વગેરેને ત્યાં પુત્રપૌત્રાદિ થયા-વૃદ્ધિ

પામ્યા-અને પરમ ગતિ પામ્યા-મૃત્યુ પામ્યા. તે પછી મહાકૃષિ વ્યાસે આ મનુષ્યલોકમાં મહાભારત કહ્યું હતું. જનમેજય રાજા અને બીજા હજારો ગ્રાહ્યોના પૂછવા ઉપરથી, વ્યાસે પોતાની પાસે બેઠેલા શિષ્ય વૈશંપાયનને ભારત સંભળાવવા આજ્ઞા કરી, એટલે વૈશંપાયને, યજ્ઞ-કર્મના અવકાશની વખતે વારંવાર ઋષિઓ તથા રાજાની પ્રેરણાથી સભાસદોની પાસે બેસીને આ મહાભારત સંભળાવ્યું હતું. જે ભારતમાં કુરુવંશનો વિસ્તાર, ગાંધારીની ધર્મશીલતા, વિદુરની બુદ્ધિ, કુંતીનું ધૈર્ય, વાસુદેવનું માહાત્મ્ય, પાંડવોનું સત્ય અને દુર્યોધનાદિની દુષ્ટતા, એ સર્વ ભગવાન દ્વૈપાયનઋષિએ સારી રીતે વર્ણવ્યું છે. ઉત્તમ એવું આદ્યભારત, પુણ્યકર્મવાળા લોકોનાં ઉપાખ્યાનોની સાથે એક લાખ શ્લોકનું થાય છે, એમ બાણુવું અને ઉપાખ્યાનોવિના ચોવીસ હજાર શ્લોકની ભારતસંહિતા વ્યાસમુનિએ રચી છે, જેને વિદ્વાનો ભારત કહે છે. તે પછી મુનિએ સંક્ષેપમાં પર્વોસંહિત વૃત્તાંતોનો અનુક્રમશિક્ષાધ્યાય, દોઢસો શ્લોકનો કર્યો છે. દ્વૈપાયન વ્યાસે પ્રથમ આ મહાભારત પોતાના પુત્ર શુકદેવને ભણાવ્યું હતું અને ત્યારપછી તે સમર્થ મુનિએ અન્ય યોગ્ય શિષ્યોને પણ તે ભણાવ્યું હતું. વળી વ્યાસે સાઠ લાખ શ્લોકની એક બીજી ભારતસંહિતા કરી હતી. તેમાંથી ત્રીશ લાખ શ્લોકો દેવલોકમાં રહ્યા, પંદર લાખ શ્લોકો પિતૃલોકમાં રહ્યા, ચોદ લાખ શ્લોકો ગાંધર્વલોકમાં રહ્યા, એટલે આ મનુષ્યલોકમાં એક લાખ શ્લોકોનું જ ભારત રહ્યું છે. એ શ્લોકો નારદ મુનિએ દેવલોકને, અસિત દેવલમુનિએ પિતૃલોકને તથા શુકદેવે ગાંધર્વ, યક્ષ અને રાક્ષસોને સંભળાવ્યા હતા; અને આ મનુષ્યલોકમાં સર્વ વેદવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા વ્યાસના ધર્માત્મા શિષ્ય વૈશંપાયને સંભળાવ્યા હતા. તે એક લાખ શ્લોકનું ભારત હું તમારી આગળ કહું છું તેજ છે, એમ તમે બાણો. ૮૩-૧૦૯

કર્ણ જેનું થડ છે, શકુનિ જેની ડાળી છે, હુઃશાસન જેનાં ફલ-પુષ્પની સમૃદ્ધિ છે અને

મનનો નિશ્ચય કરવામાં અસમર્થ એવો ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા જેનું મૂળ છે, એવું એક કોધ, દ્રેષ તથા ઇર્ષ્યામય દુર્યોધનરૂપી વૃક્ષ છે. ૧૧૦

અર્જુન જેનું થડ છે, ભીમસેન જેની ડાળી છે, માદ્રીના પુત્રો જેનાં પુષ્પ-ફળની સમૃદ્ધિ છે અને શ્રીકૃષ્ણ, વેદ તથા બ્રાહ્મણો જેનાં મૂળિયાં છે, એવું બીજું યુધિષ્ઠિરરૂપી ધર્મમય વૃક્ષ છે. ૧૧૧

પાંડુરાજા બુદ્ધિ અને પરાક્રમવડે અનેક દેશો જીતીને, મૃગયામાં પ્રીતિવાળા હોવાથી મુનિઓની સાથે અરણ્યમાં રહેતા હતા. ત્યાં મૃગરૂપધારી ઋષિને સંગસમયે મારવાથી 'તમે પણ એજ પ્રસંગમાં મરણ પામશો' એવી શાપરૂપી મહાન આપત્તિને પામ્યા હતા. તેમ છતાં જન્મથી આરંભીને પાંડવો સંબંધી જાત-કર્માદિ સંસ્કારરૂપી શીલરક્ષણ ત્યાંજ થયું હતું. (શાપ તથા પુત્રોની ઉત્પત્તિ એ બે વિરુદ્ધ નથી, કારણ કે) 'આપત્તિસમયમાં સ્ત્રીઓએ સંતતિને માટે શ્રેષ્ઠ પુરુષની પ્રાર્થના કરવી' એ આપદ્ધર્મનો સ્વીકાર કરીને, કુંતી તથા માદ્રીએ દુર્વાસાની મંત્રવિદ્યાનો પ્રયોગ કર્યો હતો; એટલે ધર્મ, વાયુ, ઇંદ્ર તથા અશ્વનીકુમારો રાણીઓની પાસે ગર્ભાધાન કરવા આવ્યા; અને તેઓએ રાણીઓમાં પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા. જ્યારે તેઓ પવિત્ર અર-

* ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાએજ પુત્રસ્નેહથી અંધ બનીને દુર્યોધનને અવકાશ આપ્યો અને તેથી તે દંદમૂલ થયો હતો. જે ધૃતરાષ્ટ્રે વિદુર વગેરેનાં-વચનથી બાલવયમાંજ તેનો ત્યાગ કર્યો હોત તો ઝેર, અગ્નિ, દ્રૌપદીના કેશનું આકર્ષણ વગેરે નિમિત્તથી થયેલો કુલક્ષય થાત નહિ. એ વૃક્ષનો બોધક અર્થ:-દંદ અજ્ઞાનરૂપી મૂલવાળું દીનતારૂપી વૃક્ષ, જેનાં કોધ, લોભ વગેરે થડ, હિંસા, ચોરી વગેરે ડાળીઓ અને વધ, બંધન, નરક વગેરે પુષ્પ છે; એ દૈન્યવૃક્ષનો ઉચ્છેદ કરવા ઇચ્છતા પુરુષાર્થીએ મૂળરૂપી અજ્ઞાનનો ઉચ્છેદ કરી એ વૃક્ષનો નાશ કરવો એ સૂચન છે.

† વેદોના તથા બ્રાહ્મણોના ભકતે સંપાદન કરેલું વેદોક્ત યોગાદિ ધર્મરૂપ વૃક્ષ છે. અહિંસા, સત્ય વગેરે તેનાં થડ છે, ધારણા, ધ્યાન વગેરે તેની ડાળીઓ છે અને તત્ત્વસાક્ષાત્કારરૂપી તેનું ફળ છે. આ ધર્મવૃક્ષ, પુરુષાર્થની કામનાવાળા પુરુષે ભગવદ્દારાધનાના બળથી સંપાદન કરવું, એ સૂચવ્યું છે.

ણ્યોમાં તથા મહાત્માઓના આશ્રમોમાં માતાનાં રક્ષણહેઠળ, તપસ્વીઓની સાથે રહીને મોટા થયા, ત્યારે જટાધારી અને યોગ્યતાવાળા તે બ્રહ્મચારી બાલકોને, ઋષિઓ પોતે ધૃતરાષ્ટ્રને વેર લઈ આવ્યા. ધૃતરાષ્ટ્ર વગેરેને એ ઋષિઓએ કહ્યું કે:-“ આ તમારા પુત્રો, ભાઈઓ, શિષ્યો તથા સંબંધીઓ છે, એ પાંડુના પુત્રો છે.” એમ કહીને મુનિઓ ત્યાંથી અંતર્ધાન થઈ ગયા. ૧૧૭

તે વખતે ઋષિઓએ ઓળખાવેલા પાંડવોને જોઈને, કોરવો તથા નગરના સભ્ય પુરુષો, હર્ષથી મોટી ગર્જના કરવા લાગ્યા. કેટલાક સંશયથી કહેવા લાગ્યા કે:-“ આ પાંડુ રાજાના પુત્રો ન હોય,” ત્યારે બીજા કેટલાક તેમનાજ પુત્રો છે, એમ કહેવા લાગ્યા; વળી બીજા કહેવા લાગ્યા કે, પાંડુરાજા તો લાંબા સમયથી મરણ પામ્યા છે તો આ બાલક-પુત્રો તેમના ક્યાંથી હોય? તે વખતે ચોતરફ લોકોની વાણી સાંભળાવા લાગી કે:-“એઓ ભલે આવ્યા; આપણે આજે પાંડુની સંતતિને જોઈએ છીએ તે સર્વથા આપણાં મોટાં ભાગ્ય છે.” આવી પુરજનોની વાણી સાંભળીને પાંડવો પણ બોલ્યા કે:-“ અમે તમારી પાસે આવ્યા તે ઠીક થયું.” એ વાણીને પણ સૌએ સાંભળી. તે શબ્દ શાંત પડ્યા પછી, અંતર્હિત રહેલાં ભૂતોનો, સર્વ દિશાઓને ગળવી મૂકતો, તુમુલ શબ્દ થયો કે, “ એઓ પાંડુના પુત્રો છે.” વળી પાંડવોનો નગરમાં પ્રવેશ થયો તે વખતે આકાશમાંથી પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ, શુભ ગંધવાળો વાયુ વાવા લાગ્યો અને શંખ તથા હુંદુલિના નાદો થવા લાગ્યા, તેથી સર્વને અત્યંત આશ્ચર્ય જેવું લાગ્યું; અને ત્યાં પાંડવોના ઉપર પ્રીતિથી તથા હર્ષથી ઉત્પન્ન થયેલો નગરવાસીજનોનો ગગનમંડલમાં પહોંચે તેવો, પાંડવોની કીર્તિને વધારનારો મહાન શબ્દ થયો. ૧૨૩

તે પછી પાંડવો, સર્વવેદ તથા વિવિધ શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરીને, હસ્તિનાપુરમાં નિર્ભય થઈ માનપૂર્વક રહેવા લાગ્યા. યુધિષ્ઠિરના શોચથી ભીમસેનના ધૈર્યથી, અર્જુનનાં પરાક્રમથી અને નકુલ તથા સહદેવના વિનય, વડીલોની

x આચારનો અત્યાગ, અનિહિત જનોનો સંબંધ અને સદાચારમાં રિયતિ, એ શૌચ કહેવાય છે.

[શિક્ષાપર્વ]

સેવા અને સહનશકિતથી પ્રધાનમંડલ અને સર્વ નાગરિક લોકો પ્રસન્ન થયા; એટલુંજ નહિ પણ તેમના ગુણ તથા શૌર્યથી સંતોષ પામ્યા. તે પછી રાજાઓના સમૂહમાં બીજાથી ન થાય તેવું કાર્ય (મત્સ્યવેધ) કરીને અર્જુને, પોતેજ પતિને પસંદ કરીને વરનારી કન્યા દ્રૌપદીને મેળવી. ત્યારથી આરંભીને અર્જુન આ લોકમાં સર્વ ધનુર્ધારીઓમાં માન આપવા યોગ્ય તથા સંગ્રામમાં સૂર્યની પેઠે દુષ્પ્રેક્ષ થઈ પડ્યો. તે પછી અર્જુને છૂટા છૂટા સર્વ રાજાઓને તથા એકઠા મળેલા અનેક રાજાઓને જીતીને યુધિષ્ઠિર રાજાને રાજસૂય નામના મહાયજ્ઞની તૈયારી કરી આપી. બળવડે ગર્વિત થયેલા જરાસંધ તથા શિશુપાલને ભીમ તથા કૃષ્ણને હાથે મરાવીને અન્ન તથા દક્ષિણ વગેરે સર્વગુણથી સંપન્ન એવો રાજસૂય નામનો મહાયજ્ઞ, વાસુદેવની નીતિ અને ભીમસેન તથા અર્જુનનાં બળથી યુધિષ્ઠિર રાજાએ કર્યો. ૧૩૨

એ યજ્ઞમાં ભેટ-સત્કાર લેવા દુર્યોધનને નિર્યો હતો. તેની આગળ ઠેકઠેકાણેના રાજાઓ તરફથી મણિ, સુવર્ણ, રત્નો, ગાયો, હાથીઓ, ઘોડા, વિચિત્ર વસ્ત્રો, શેલાં, સાડીઓ, પીતાંબરો, ઉત્તમ શાલજોટા, મૃગચર્મો, રંકુ બતના મૃગનાં ફાંટાંથી બનાવેલા ગાલીચાઓ, વગેરે ઉપહારો આવ્યા હતા. આવી પાંડવોની વૃદ્ધિ પામેલી લક્ષ્મીને જોઈને, દુર્યોધનને ઈર્ષ્યાજન્ય મહાન ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો. વળી મયનામના દાનવે પાંડવોને અદ્ભુત રચનાવાળી વિમાનના જેવી સુંદર સભા કરી આપી હતી, તે સભાને જોઈને તે બળી ઉઠ્યો. વળી તે સભામાં જલને ઠેકાણે સ્થલની, સ્થલને ઠેકાણે જલની અને દારૂન હોય ત્યાં દારૂની પ્રાંતિ થવાથી દુર્યોધન અથડાવા લાગ્યો; તે વખતે ભીમસેને વાસુદેવની સમક્ષ એક ગામડીઆની પેઠે તેની મશ્કરી કરી. એ કારણથી વિવિધ પ્રકારના ભોગો તથા વિવિધ રત્નોનો ભોગ ભોગવતાં પણ દુર્યોધન સૂકાય છે અને શ્રીકો પડતો બળ છે, એમ તેનાં માણસોએ ધૃતરાષ્ટ્રને જણાવ્યું. એ બાણીને પુત્ર ઉપર પ્રીતિવાળા ધૃતરાષ્ટ્રે તેને ધૃત રમવામાટે સંમતિ આપી. આ વાત

સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણને મહાન ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો. જો કે તે બહુ પ્રસન્ન થયા નહિ, તોપણ પોતાને ભીમ, વિદુર, દ્રોણ તથા શરદ્વાનના પુત્ર કૃપાચાર્યને ન ગણકારી પ્રવર્તનારાં તુમુલ યુદ્ધમાં, પરસ્પર ક્ષત્રિયોનો સંહાર કરવો હતો, તેથી તેમણે એ વિવાદોને, ઠીક થાય છે એમ માની લીધા; અને દ્વંતાદિ વિવિધ ભયંકર અન્યાયોને પણ થવા દીધા. ૧૪૦ યુદ્ધમાં પાંડવો જય મેળવતા હતા એ મહાન અપ્રિય વાત સાંભળીને, તેમજ દુર્યોધન, કર્ણ અને શકુનિનો 'પ્રાણ જતાં પણ અર્ધ' રાજ્ય આપવું નહિ' એવો અભિપ્રાય બાણીને, બહુવાર વિચાર કર્યા પછી ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા સંજયને કહેવા લાગ્યા કે:-

હે સંજય! હું જે કહું તે બધું તું સાંભળ, મારાં પ્રજાચક્ષુષણને તું દોષ આપવાને યોગ્ય નથી; કેમકે તું વિદ્વન, વિદ્વન્માન્ય, ધારણાશક્તિવાળો અને બુદ્ધિમાન છે. આ યુદ્ધ કરવામાં મારી સંમતિ ન હતી તેમ કુલનો ક્ષય થવામાં હું રાજ નથી. પાંડવો અને મારા પુત્રોમાં મને ભેદભાવ નથી, પરંતુ ક્રોધને આધીન થયેલા મારા પુત્રો, મારી વૃદ્ધની અવગણના કરે છે અને હું અંધ હોવાથી દીન બનીને પુત્રપ્રીતિથી તે સર્વ સહન કરું છું. અદ્ય બુદ્ધિવાળા દુર્યોધનને મોહથી મૂઠ થતો જોઈને હું પણ મૂઠ થાઉં છું. રાજસૂયયજ્ઞમાં મહાતેજસ્વી પાંડવોની લક્ષ્મી જોઈને, તેમજ સભામાં ચઢતી વખતે અને તેને જોતી વખતે પોતાની મશ્કરી થઈ તેથી, દુર્યોધન ક્રોધે ભરાયો હતો; પરંતુ પોતે પાંડવોને યુદ્ધમાં જીતવા અશક્ત હોવાથી, ક્ષત્રિય છતાં ઉત્તમ સમૃદ્ધિ મેળવવામાં નિરુત્સાહ થયો; એટલે તેણે શકુનિ જોડે મળીને કપટદૂત રમવાનો વિચાર કર્યો. હે સંજય! એ દૂતમંત્રણાની પહેલાં અને પછી, જયની આશાને રોકનારું જે જે કંઈ થયું; અને મેં બાણ્યું, તે તું સાંભળ. ૧૪૧-૧૪૮

હે સૂતપુત્ર! મારાં બુદ્ધિયુક્ત વાક્યોને ચાર્થ રીતે સાંભળીને, તું મને પ્રજાચક્ષુ બાણીશ. *જ્યારે અર્જુને ધનુષ ચઢાવી અદ્ભુત નિશાન

*કોઈ પણ નિમિત્તથી 'સ્થાલી પુલાક' ન્યાય.

વિધીને પૃથ્વીપર પાડયું અને સર્વ રાજાઓના જોતાં દ્રોપદીને પ્રાપ્ત કરી એમ મેં સાંભળ્યું, ત્યારથી હું સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી.^{૧૫૦} જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે, મધુવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલી સુભદ્રાનું બળાહારથી હરણ કરીને અર્જુન તેની સાથે દ્વારકામાં પરણ્યો, તો પણ વૃષ્ણિ-વંશના બે વીરો (બલદેવ તથા કૃષ્ણ) તે સંબંધી રોષ ન રાખતાં ઇંદ્રપ્રસ્થમાં આવ્યા ત્યારથી હું સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી. જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે, વરસાદ વરસાવતા ઇંદ્રને, દિવ્ય શરોવટે અર્જુનને રોકી દીધો અને અશ્વિને ખાંડવન બાળવા આપીને તૃપ્ત કર્યો ત્યારથી, હું સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી. જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે, કુંતીની સાથે પાંચે પાંડવો લાક્ષાગૃહથી મુક્ત થયા અને પાંડવોની કાર્યસિદ્ધિમાં વિદુર સામિલ છે, ત્યારથી હું સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી. હું સંજય ! જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે રંગભૂમિમાં લક્ષ્ય ભેદીને અર્જુનને દ્રોપદીને મેળવી અને શૂરવીર પંચાલોનો પાંડવોને સંબંધ થયો છે, ત્યારથી હું વિજયની આશા રાખતો નથી. જ્યારે ક્ષત્રિયોમાં દેહીખ્યમાન જણાતા મગધદેશના મહારાજા જરાસંધને ત્યાં જઈ ભીમસેને તેને માત્ર બાહુના બળથી જ મારી નાખ્યો એમ મેં સાંભળ્યું ત્યારથી હું સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી. જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે, દિગ્વિજયમાં પાંડુના પુત્રોએ રાજાઓને બળથી જ જીત્યા હતા અને રાજસૂય નામનો મહાયજ્ઞ કર્યો ત્યારથી હું સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી. જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે રજસ્વલા, એક વસ્ત્રવાળી, અશ્રુથી ગદ્ગદિત કંઠવાળી, દુઃખી થયેલી દ્રોપદીને નાથવાળી છતાં (ભરી તપેલીમાં દાણો ચાંપવા)ની પેઠે, સામાનું ખસ પોતાના બલથી અધિક છે, એવો નિશ્ચય થતાં પ્રાકૃતજનો પણ અધિક બલવાન સાથે વિરોધ કરતા નથી, પરંતુ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો તો જયની આશાને હણનારાં અનેક નિમિત્તો જોતાં પણ જયની આશા છોડી શક્યા નહિ. અહો ! મોહનું મોહાત્મ્ય ! એ વર્ણવે છે, તેની સાથે ભારતના વૃત્તાંતોનો પણ સંગ્રહ કરે છે.

અનાથની પેઠે સભામાં આણી ત્યારથી હું સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી. જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે, સભામાં મંદબુદ્ધિવાળા ધૃત્ હંશાસને દ્રોપદીનાં વસ્ત્ર ખેંચી કાઢીને તેનો ઢગ કર્યો, પરંતુ વસ્ત્રોનો પાર આવ્યો નહિ, ત્યારથી હું સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી. જ્યારે દૂતકીડામાં શકુનિએ હરાવેલા અને રાજ્યવિનાના થઈ ગયેલા યુધિષ્ઠિરની પાછળ અતુલ બળવાળા તેના ભાઈઓ પણ વનમાં ગયા, એમ મેં સાંભળ્યું, ત્યારથી હું સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી. જ્યારે મોટા ભાઈ ઉપર પ્રીતિ હોવાથી કલેશ પામતા ધર્માત્મા પાંડવોની વનમાં જતી વખતની વિવિધ ચેષ્ટાઓ મેં સાંભળી, ત્યારથી હું સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી.^{૧૬૦} જ્યારે વનમાં રહેલા ધર્મરાજની પાછળ, વિદ્યાચક્ર હણ કરતી વખતનાં બ્રહ્મચર્યવ્રતને જેમણે સમાપ્ત કરેલાં એવા હજારો સ્નાતકો અને ભિક્ષાથી નિર્વાહ કરનારા હજારો મહાત્મા ગ્રાહ્યો ગયા, એમ મેં સાંભળ્યું ત્યારથી હું સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી. જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે ભિક્ષુનું રૂપ લઈને આવેલા દેવના દેવ શંકરને, યુદ્ધમાં પ્રસન્ન કરી, અર્જુનને મહાન પાશુપતાસ્ત્ર પ્રાપ્ત કર્યું ત્યારથી હું સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી. જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળો અને પ્રશંસા કરવા યોગ્ય એવો ધનંજય સ્વર્ગમાં રહીને ઇંદ્રની પાસે દિવ્યાસ્ત્રનું અધ્યયન કરે છે, ત્યારથી હું સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી. જ્યારે દેવોથી પણ ન જીતાય એવા વરદાનથી ગર્વિત થયેલા પૌલોમ અને કાલકેય નામના દૈત્યોને અર્જુન જીત્યા, એમ મેં સાંભળ્યું ત્યારથી હું સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી. જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે, શત્રુઓનો નાશ કરનાર કિરીટધારી અર્જુન અસુરોના વધને માટે ગયો હતો અને ત્યાં કૃતાર્થ થઈને ઇંદ્રલોકથી પાછો આવ્યો છે, ત્યારથી હું સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી. જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે, મનુષ્યોથી જઈ ન શકાય એવા પ્રદેશમાં જઈને ભીમ અને બીજા પાંડવો કુબેરની સાથે મળ્યા,

હિકાપર્વ]

અધ્યાય ૧ લો-કથાપ્રસ્તાવ

ત્યારથી હે સંજય ! હું જયની આશા રાખતો નથી. જ્યારે કર્ણની બુદ્ધિ પ્રમાણે ચાલનારા મારા પુત્રો ઘોષયાત્રાએ ગયા હતા, ત્યાં ગંધર્વોએ તેમને બાંધ્યા અને અર્જુનને તેમને ગંધર્વોથી છોડાવ્યા, એમ મેં સાંભળ્યું, ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી. હે સૂત ! જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે સાક્ષાત્ ધર્મરાજ યક્ષતું રૂપ ધારણ કરીને યુધિષ્ઠિરને મળ્યા અને તેમણે કેટલાએક પ્રશ્નો પૂછ્યા, તે પ્રશ્નોના ઉત્તરે યુધિષ્ઠિરે આખ્યા, ત્યારથી હે સંજય ! હું જયની આશા રાખતો નથી. જ્યારે વિરાટના રાજ્યમાં દ્રૌપદીની સાથે પાંડવો ગુપ્ત રૂપથી રહ્યા, છતાં તેમને મારા પુત્રો ઓળખી શક્યા નહિ, ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી. ૧૭૦ હે સંજય ! જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે વિરાટ નગરમાં નિવાસ કરતા મહાત્મા અર્જુનને એકલાએજ રથમાં બેસીને મારા વરિષ્ઠ યોદ્ધાઓને નસાડી દીધા ત્યારથી હું વિજયની આશા રાખતો નથી. ૧૭૧ જ્યારે મત્સ્યદેશના રાજા વિરાટે પોતાની પુત્રી ઉત્તરા સતકારપૂર્વક અર્જુનને આપી અને તેને અર્જુનને પોતાના પુત્રને માટે ગ્રહણ કરી, એમ મેં સાંભળ્યું, ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી. ૧૭૨

જ્યારથી મેં સાંભળ્યું કે જીતી લીધેલા, નિર્ધન થયેલા, વનમાં કાઢી મૂકેલા અને સ્વજનથી છૂટા પડેલા એવા યુધિષ્ઠિરના પક્ષમાં પણ સાત અક્ષૌહિણી સેના એકઠી થઈ છે, ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી. જ્યારથી મેં સાંભળ્યું કે આ પૃથ્વી જેમનું એક પગલું થાય છે, એવા મધુકુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા શ્રીકૃષ્ણ, સર્વાત્મભાવથી પાંડવોના પક્ષમાં છે, ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી. ૧૭૨-૧૭૩

જ્યારથી મેં નારદનું બોલવું સાંભળ્યું કે “કૃષ્ણ તથા અર્જુન, નર તથા નારાયણ છે અને તેમને પ્રહલોકમાં મેં સારી રીતે જોયા હતા,” ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી. જ્યારથી મેં સાંભળ્યું કે શ્રીકૃષ્ણ લોકોના હિતને માટે કૌરવોને શાંત કરવા આવ્યા હતા

અને તેમણે સમજાવવા માંડ્યા પણ કૌરવો સમજ્યા નહિ અને શ્રીકૃષ્ણ એમને એમ પાછા ગયા, ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી. જ્યારે કર્ણ અને દુર્યોધને શ્રીકૃષ્ણને કેદ કરવા ઠરાવ કર્યો અને તે વખતે શ્રીકૃષ્ણે વિશ્વરૂપ પ્રકટ કર્યું એમ મેં સાંભળ્યું ત્યારથી હે સંજય ! મેં વિજયની આશા રાખી નથી. જ્યારથી મેં સાંભળ્યું કે વાસુદેવ હસ્તિનાપુરથી પાછા જવા નીકળ્યા, તે વખતે દીન બનેલી કુંતી એકલી શ્રીકૃષ્ણની આગળ આવીને ઉભી રહી અને શ્રીકૃષ્ણે તેનું સાંત્વન કર્યું, ત્યારથી હે સંજય ! મને વિજયની આશા રહી નથી. જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ તથા શાંતનુના પુત્ર ભીષ્મ પાંડવોના મંત્રી (સલાહકાર) થયા છે અને દ્રોણગુરુ પાંડવોને આશીર્વાદ આપે છે, એમ મેં સાંભળ્યું, ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી. જ્યારથી મેં સાંભળ્યું કે ‘તમે યુદ્ધ કરતા હશો ત્યાંસુધી હું લડીશ નહિ’ એવું ભીષ્મને કહી કર્ણ સેના છોડીને ચાલ્યો ગયો, ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી. જ્યારે વાસુદેવ, અર્જુન અને અપ્રમેય ગાંડિવ ધનુષ, એ ત્રણે ઉચ્ચ વીર્યવાળાં એક સ્થાનમાં એકઠાં મળ્યાં છે એમ મેં સાંભળ્યું, ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી. ૧૮૦ જ્યારે અર્જુન યુદ્ધમાં મોહવશ થઈને રથની સમીપમાં ઉભો રહી ખેદ કરતો હતો, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે પોતાના શરીરમાં સર્વલોક બતાવ્યા, એમ મેં સાંભળ્યું ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી. જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે શત્રુનો નાશ કરનારા ભીષ્મપિતામહ, યુદ્ધમાં પ્રતિદિન દશ હજાર યોદ્ધાઓને હણતા હતા, છતાં સામા પક્ષનો કોઈ પ્રસિદ્ધ યોદ્ધો હણાયો નહિ, ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી. જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે ધર્માત્મા ગંગાના પુત્ર ભીષ્મે પોતાના મૃત્યુનું દ્વાર પોતે બતાવ્યું અને પાંડવોએ ખુશી થઈને તે પ્રમાણે તેમનું મૃત્યુ કર્યું ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી. હે સંજય ! જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે,

યુદ્ધમાં ગાંજ્યા નહિ જય તેવા અત્યંત શૂરા ભીષ્મને, અર્જુને શિખંડીને આગળ રાખીને હણ્યા ત્યારથી હું વિજયની આશા રાખતો નથી. જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે વૃદ્ધ છતાં વીર એવા ભીષ્મપિતામહ સોમક વંશના યોદ્ધામાંથી થોડા-નેજ બાકી રાખીને વિચિત્ર પિચ્છવાળાં બાણોથી વિધાઈ બાણશય્યામાં સૂતા છે ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી. જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે બાણશય્યામાં સૂતેલા ભીષ્મે પોતાને પાણી પાવામાટે અર્જુનને કહ્યું, ત્યારે ભૂમિ ભેદીને અર્જુને જલ કાઢી ભીષ્મને તૃપ્ત કર્યા ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી. જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે વાયુ, ચંદ્ર તથા સૂર્ય પાંડવોના જયને માટે અનુકૂલ થયા છે અને આપણને કૃતરાં, વાનર વગેરે પશુઓ પણ ખીવરાવે છે, ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી. જ્યારે વિચિત્ર યુદ્ધ કરનાર દ્રોણાચાર્ય, વિવિધ અસ્ત્રકળાને પ્રકટ કરતા હતા, પરંતુ અતિ શ્રેષ્ઠ એવા પાંડવોને હણતા નથી એમ મેં સાંભળ્યું ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી. જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે, અમારા મહારથી સંશયક યોદ્ધાએ આર્જુનને હણવાની ઇચ્છાથી લડવા ઉભા હતા તેમને અર્જુને મારી નાખ્યા, ત્યારથી હે સંજય ! હું જીતવાની આશા રાખતો નથી. જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે, અન્યથી ભેદાય નહિ એવો વ્યૂહ કે જેનું ભરદ્વાજના પુત્ર દ્રોણગુરુ શસ્ત્ર લઈને રક્ષણ કરતા હતા, એ વ્યૂહ ભેદીને વીર અભિમન્યુએ એકલાએ તેમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી. ૧૯૦ જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે અર્જુનને હણવા અસમર્થ એવા અમારા મહારથ યોદ્ધાઓએ બાલક અભિમન્યુને ચોમેરથી ઘેરી લઈને મારી નાખ્યો અને સૌ ખુશી થયા, ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી. જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે અભિમન્યુને મારીને હર્ષથી મૂઢ થયેલા કૌરવો કેલાહલ કરતા હતા, તે સાંભળીને કોધાતુર થઈ અર્જુને જયદ્રથને હણવાની પ્રતિજ્ઞા કરી, ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી. જ્યારે જયદ્રથના

વધને માટે અર્જુને સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરી અને શત્રુઓના મધ્યમાં તે પૂર્ણ કરી, એમ સાંભળ્યું ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી. જ્યારે મેં એમ સાંભળ્યું કે અર્જુનના ઘોડા થાકી ગયા હતા, ત્યારે તેણે છોડીને પાણી પાઈ, શ્રમમુક્ત કરી, પાછા ભેડીને વાસુદેવ આગળ વધ્યા, ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી. જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે, પોતાના ઘોડા થાકી ગયા, તે વખતે અર્જુને રથની પાસે ઉભા રહીને લડતાં સર્વ યોદ્ધાઓને રોકી રાખ્યા, ત્યારથી હે સંજય ! મેં વિજયની આશા રાખી નથી. જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે હસ્તિસેનાથી હુંસહ એવી દ્રોણગુરુની સેનાને મથન કરીને યુદ્ધ કરતો સાલ્યકિ જ્યાં શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન હતા ત્યાં જઈ પહોંચ્યો, ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી. જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે કર્ણે પોતાને કબજે આવેલા વીર ભીમસેનને, વચનથી તિરસ્કાર કરીને તથા ધનુષનું અથ્ર લોંકીનેજ જતો કર્યો, ત્યારથી હે સંજય ! મેં વિજયની આશા રાખી નથી. જ્યારે દ્રોણ, કૃતવર્મા, કૃપાચાર્ય, કર્ણ, અશ્વત્થામા અને શૂરા મદ્રરાજે, જયદ્રથને અર્જુને માર્યો તે સહન કરી લીધું એમ મેં સાંભળ્યું, ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી. જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે ઈંદ્રે કર્ણને આપેલી દિવ્યશક્તિ, શ્રીકૃષ્ણે ઘોર રૂપવાળા ઘટોત્કચ રાક્ષસપર વ્યર્થ કરાવી, ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી. જે શક્તિથી યુદ્ધમાં અર્જુનને મારવાનો હતો તે શક્તિને કર્ણ અને ઘટોત્કચના યુદ્ધમાં સૂતપુત્રે (કર્ણે) ઘટોત્કચના ઉપર છોડી દીધી એમ મેં સાંભળ્યું ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી. ૨૦૦ જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે શસ્ત્રાસ્ત્રનો ત્યાગ કરીને રથના પાછલા ભાગમાં મરવાને માટે બેઠેલા એકલા દ્રોણગુરુને ધર્મનું ઉદ્ધવન કરી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને કાપી નાખ્યા, ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી. જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે અશ્વત્થામા ભેડે માદ્રીના પુત્ર નકુલે સર્વના મધ્યમાં સમાન દ્વંદ્વ

શિક્ષાપર્વ]

યુદ્ધ કર્યું અને યુદ્ધનાં મંડલ ફરવામાં તે સરખો
ઉતર્યો ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા
રાખતો નથી. જ્યારે દ્રોણના પુત્ર અશ્વત્થામાએ
દ્રોણના મરણ પછી દિવ્ય નારાયણાસ્ત્ર પ્રકટ કર્યું
છતાં પાંડવોનો અંત આવ્યો નહિ એમ મેં સાં-
ભળ્યું, ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા
રાખતો નથી. જ્યારે યુદ્ધમાં ભીમસેને પોતાના
ભાઈ દુઃશાસનનું લોહી પીધું, પરંતુ કોઈએ તેને
રોક્યો નહિ, એમ મેં સાંભળ્યું ત્યારથી હે સંજય !
હું વિજયની આશા રાખતો નથી. જ્યારે મેં
સાંભળ્યું કે પરાભવ ન કરી શકાય એવા અત્યંત
શૂરા કર્ણને 'કર્ણ' પોતાનો ભાઈ છે,' એમ ન
જાણવાથી પ્રવર્તેલા ભાઈઓના યુદ્ધમાં અર્જુનને
મારી નાખ્યો ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની
આશા રાખતો નથી. જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે
શૂરવીર અશ્વત્થામાને, દુઃશાસનને અને ઉગ્ર
કૃતવર્માને, ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે છતી લીધા ત્યા-
રથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો
નથી. હે સૂત ! જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે સંગ્રામમાં
નિત્ય શ્રીકૃષ્ણની સ્પર્ધા કરનાર એવા શૂરવીર
મદ્રરાજ શલ્યને, રણમાં ધર્મરાજે હણ્યો, ત્યા-
રથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો
નથી. જ્યારથી મેં સાંભળ્યું કે કલહ અને દ્વેષના
મૂલરૂપ, માયાવી અને પાપી શકુનિને, પાંડુપુત્ર
સહદેવે સંગ્રામમાં મારી નાખ્યો ત્યારથી હે
સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી.
જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે, વિરથ અને સામથ્યહીન
થયેલો દુર્યોધન, શ્રમિત થઈને, ધરાના પાણીને
સ્તંભાવી તેમાં એકલો જઈને સૂતો છે, ત્યારથી
હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી.
જ્યારે વાસુદેવની સાથે પાંડવો તે ધરા આગળ
જઈને ઉભા રહ્યા અને અસહન પ્રકૃતિવાળા મારા
પુત્રને સતાવ્યો, એવું મેં સાંભળ્યું ત્યારથી હે
સંજય ! મને વિજયની આશા નથી. ૨૧૦ જ્યારે
મેં સાંભળ્યું કે, ગદાયુદ્ધમાં વિવિધ વિચિત્ર પ્રકા-
રથી મંડલોમાં ફરતા દુર્યોધનને, ભીમસેને વાસુદે-
વની બુદ્ધિથી કપટવડે નાભિની નીચે ગદાનો પ્રહાર
કરીને માર્યો, ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની

આશા રાખતો નથી. જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે દ્રો-
ણના પુત્ર અશ્વત્થામા વગેરેએ પંચાલ યોદ્ધાઓ
તથા દ્રૌપદીના સૂતેલા પુત્રોને મારી નાખ્યા અને
બીભત્સ તથા અપયશ આપનારું કર્મ કર્યું, ત્યા-
રથી હે સંજય ! મને જયની આશા નથી;
અર્થાત્ દુષ્કર્મ કરનાર દુર્યોધનની સ્ત્રીઓથી પણ
કોઈ મહાત્મા પુત્ર ઉત્પન્ન કરશે નહિ, એટલે તે
દ્વારા પણ જયની આશા નથી. (હવેના ત્રણ
શ્લોકોથી-અશ્વત્થામા પોતાનો છે, પરંતુ તે
અતિ નિંદિત કર્મ કરવાથી, મણિરાહત થવાથી
તથા બહુ શાપ પામવાથી દુર્યોધનની સ્ત્રીઓમાં
પુત્ર ઉત્પન્ન કરવાને અયોગ્ય થયો છે એટલે તે
રીતે પણ રાજ્ય મળે એવી આશા રહી નથી,
એ સૂચવે છે.) જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે, પોતાની
પાછળ મારવાને દોડતા ભીમસેનને જોઈને, અ-
શ્વત્થામાએ ક્રોધ કરી, એપીક નામના પરમા-
સ્થનો પ્રયોગ કર્યો અને તેનાથી ઉત્તરાના ગર્ભનો
નાશ કર્યો, ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની
આશા રાખતો નથી. જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે
અશ્વત્થામાએ મૂકેલા બ્રહ્માસ્ત્રને, અર્જુનને 'સ્વસ્તિ'
કહીને સામું અસ્ત્ર મૂકી શાંત કર્યું અને અશ્વત્થા-
માએ મણિરત્ન અર્જુનને આપ્યું ત્યારથી, હે
સંજય ! મને જયની આશા રહી નથી. જ્યારે
મેં સાંભળ્યું કે, દ્રોણના પુત્ર અશ્વત્થામાએ મહા-
સ્ત્રોથી વિરાટરાજની પુત્રી ઉત્તરાનો ગર્ભ પાડવા
માંડ્યો ત્યારે વેદવ્યાસ અને શ્રીકૃષ્ણે મળીને
તેને શાપો આપ્યા, ત્યારથી હે સંજય ! મને
વિજયની આશા રહી નથી. ૨૧૫

અહો ! પુત્રો, પૌત્રો, બંધુઓ, પિતૃઓ અને
ભાઈઓથી રહિત બનેલી ગાંધારીની ખરી શોક-
જનક દશા થઈ પડી છે અને પાંડવોએ દુષ્કર
કાર્ય કરીને, ફરીથી શત્રુવિનાશ રાજ્ય પ્રાપ્ત
કર્યું છે ! અરેરે ! મેં સાંભળ્યું કે, યુદ્ધમાં ત્રણ
અમારા પક્ષના અને સાત પાંડવોના પક્ષના મ-
ળીને માત્ર દશજ બાકી રહ્યા છે અને ક્ષત્રિયોના
એ ભયંકર સંગ્રામમાં અઢાર અક્ષૌહિણી સેનાનો
નાશ થઈ ગયો છે ! એ સંજય ! એ જાણીને,
મારી આંખે અત્યંત અધારાં આવે છે, મને કાંઈ

સૂઝ પડતી નથી, માંડે ભાન જતું રહે છે અને ચિત્ત ગભરાઈ જાય છે. ૨૧૬-૨૧૮

સૂતપુત્ર કહે છે:-આ પ્રમાણે કહીને બહુ દુઃખી થયેલો અને રુદન કરતો ધૃતરાષ્ટ્ર મૂર્છા પામ્યો. પછી ફરી ભાન આવતાં તે સંજયને કહેવા લાગ્યો. ૨૧૯

ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છે:- હે સંજય ! આવું પરિણામ આવતાં, હું મારા પ્રાણને થોડા વખતમાં જ ત્યજી દેવા ઇચ્છું છું; કારણ કે હવે જીવિત રાખવામાં હું કંઈ પણ ફળ જોતો નથી. ૨૨૦

સૂતપુત્ર કહે છે:-આ પ્રમાણે બોલતા, દીન બનીને રડતા, નાગની પેઠે નિશ્વાસ નાખતા અને વારંવાર મોહ પામતા રાજાને, ગવદગણનો બુદ્ધિમાન પુત્ર સંજય, નીચે પ્રમાણે મહાન અર્થવાણી વાક્યો કહેવા લાગ્યો.

સંજય કહે છે:-હે રાજા ! બુદ્ધિમાન વ્યાસ અને નારદના મુખથી તમે સાંભળ્યું છે કે મોટા ઉત્સાહવાળા, મહાન બળવાળા, ગુણોથી પ્રકાશિત એવા મોટા રાજવંશમાં જન્મેલા, દિવ્ય અસ્ત્રોને બાણનારા અને ઇંદ્રના જેવા તેજસ્વી એવા ઘણા રાજાઓ, ધર્મથી પૃથ્વીને જીતીને પૂર્ણ દક્ષિણાવાળા યજ્ઞ કરીને તથા આ લોકમાં યશ મેળવીને અંતે કાલધર્મને વશ થયા છે. મહારથી વીર શૈભ્ય રાજા, જિતનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો સંજય, સુહોત્ર, રતિદેવ, કાક્ષીવંત, ઔશિજ, બાહ્લીક, દમન, ચૈદ્ય, શર્યાતિ, અજિત એવો નલ, શત્રુઓનો નાશ કરનાર વિશ્વામિત્ર, મહા બળવાન અંબરીષ, મરુત્ત, મનુ, ઇક્ષ્વાકુ, ગય, ભરત, દશરથનંદન રામ, શશંગિંદુ, ભગીરથ, મહાભાગ્યશાળી કૃતવીર્ય, તેમજ જન્મેજય અને શુભ કર્મવાળો યયાતિ કે જેને દેવોએ પોતે યજ્ઞ કરાવ્યો હતો અને વન તથા બાણવાળી આ પૃથ્વી જેના યજ્ઞસ્તંભોથી ચિહ્નિત થઈ રહી હતી. આ ચોવીસ રાજાઓનું પુત્રશોકથી સંતપ્ત થયેલા શ્વૈત્ય રાજાની આગળ પૂર્વે દેવર્ષિ નારદે વર્ણન કર્યું હતું. ૨૩૦ વળી તે રાજાઓથી આગળ પણ મહાન બળવાળા સર્વગુણસંપન્ન, મહારથી અને મહાત્મા એવા રાજાઓ થઈ ગયા છે, તેઓ પુરુ,

કુરુ, યદુ, શૂરો વિશ્વગન્ધ, મહાદ્યુતિ, આગુહ, યુવનાથ, કુકુત્થ, પરાક્રમી રઘુ, વિજય વિતિહોત્ર, અંગ, ભવ, શ્વેત, બૃહદ્ગુરુ, ઉશીનર, શતરથ, કંક, હલિહ, દ્રુમ, દંભોદ્ભવ, વેન, સગર, સંકૃતિ, નિમિ, અજેય, પરશુ, પુંડ, શંભુ, નિષ્પાપ દેવા વૃદ્ધ, દેવાર્ષ્ય, સુપ્રતિમ, સુપ્રતીક, બૃહદ્રથ, મહોત્સાહ, વિનીતાત્મા, સુકેતુ, નિષધદેશજો રાજા નલ, સત્યવ્રત, શાંતભય, સુમિત્ર, સમર્થ સુબલ, બનુબંધ, અનરણ્ય, અર્ક, પ્રિયભૂત્ય, શુચિવ્રત, બલબંધુ, નિરામર્દ, કેતુશૃંગ, બૃહદ્બલ, ધૃષ્ટકેતુ, બૃહત્કેતુ, દીપ્તકેતુ, નિરામય, અવિક્ષિત, ચપલ, ધૂર્ત, કૃતબંધુ, દંભેષુધિ, મહાપુરાણ, સંભાવ્ય, પ્રત્યંગ, પરહા અને શ્રુતિ, આ અને બીજા સેંકડો, હજારો અને પદ્મ સંખ્યાથી ગણાય એટલા રાજાઓ થઈ ગયેલા સંભળાય છે; જે બુદ્ધિમાન તથા મહા બલવાન રાજાઓ વિશાળ વૈભવોનો ત્યાગ કરીને તમારા પુત્રોની પેઠે મરણ પામ્યા છે. ૨૪૦ જેઓનાં દિવ્ય કર્મો, પરાક્રમ, દાનશક્તિ, માહાત્મ્ય, આસ્તિક્ય, સત્ય, શૌચ, દયા, સરલતા વગેરે ગુણોને વિદ્વાન શ્રેષ્ઠ કવિઓ, લોકોમાં અને પુરાણોમાં કથન કરે છે, તેવા સર્વગુણસંપન્ન તથા ઐશ્વર્યસંપન્ન રાજાઓ પણ નાશ પામ્યા છે; તો તમારા પુત્રો કે જે હુષ્ટ ચિત્તના, ક્રોધથી તપી રહેલા, લોભિયા અને અતિશય દુરાચરણી હતા, તેમનો તમારે શોક કરવો ઘટતો નથી. હે ભરતવંશોત્પન્ન રાજા ! તમે શાસ્ત્રસંપન્ન છો, બુદ્ધિમાન છો અને ડાહ્યા મનુષ્યોથી સન્માનિત છો. જેઓની બુદ્ધિ શાસ્ત્રને અનુસરનારી છે તેઓ મોહ પામતા નથી. હે નરાધિપ ! પાંડવોનો નિગ્રહ અને સ્વપુત્રોમાં અનુગ્રહ, એ તમારું જ કર્તવ્ય છે, એટલે તે તમે સારી રીતે બાણજ છો; માટે સ્વપુત્રોના રક્ષણસંબંધે હવે તમારે અત્યંત આતુર થવું નહિ. જે થનાર હતું તે થયું છે, તેને માટે શોક કરવો હવે તમને યોગ્ય નથી; કારણ કે દૈવને કયો પુરુષ બુદ્ધિબલથી અટકાવી શકે એમ છે ? વિધાતાએ નિર્માણ કરેલા માર્ગને કોઈ બાળાંગી શકતું નથી. જન્મ,

વિઘ્નવિનાશક ભગવાન શ્રીગણેશ પાસે મહર્ષિ વ્યાસ મહાભારત લખાવો રહ્યા છે.

ગણેશ પ્રથમથી કહેલું કે, “લખવામાં મારી કલમ ધણુમાત્ર પણ અટકવી જોઈએ નહિ” ત્યારે વ્યાસે પણ કહેલું કે “તમારે પણ મારા અર્થોને ‘કલિમત વડોદાર’ તર વગર સમજી શકાય નહિ.”

શિક્ષાપર્વ]

મરણ, સુખ, દુઃખ, એ સર્વનું કારણ કાલજ છે. કાલ સર્વ પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરે છે, કાલ પ્રજનનો સંહાર કરે છે; એટલુંજ નાહ પણ સર્વ પ્રજાને સંહારનારા કાલને પણ તેનો કાલ (પરમાત્મા) શાંત કરે છે. કાલજ સર્વ લોકમાં શુભ તથા અશુભ લાવોને ઉત્પન્ન કરે છે, કાલ સર્વ પ્રજાનો સંહાર કરે છે અને પુનઃ તેને ઉત્પન્ન કરે છે. કાલ બધા સૂતા હોય ત્યારે પણ જાગે છે; અને કાલનું કોઈથી ઉદ્ધવન કરાતું નથી. કાલ સર્વ ભૂતોમાં પ્રતિબંધરહિત થઈને ફરે છે અને કાલ એજ આત્મા છે. થઈ ગયેલા, થવાના અને હાલ જે છે તે સર્વ લાવો કાલવડેજ નિર્માયલા છે એમ જાણીને તમે જ્ઞાનનો ત્યાગ કરવા યોગ્ય નથી; કારણ કે જ્ઞાનનિષ્ઠાવિના શોક તરવાનો બીજો ઉપાય નથી.* ૨૪૧-૨૫૧

સૂતપુત્ર કહે છે:-આ પ્રમાણે પુત્રશોકથી પીડિત થયેલા ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને, તે વખતે ગવદગ-ણના પુત્ર સંજયે, આશ્વાસન આપીને સ્વસ્થ કર્યા હતા. કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસે અહીં શોકાતુરને સ્વસ્થ કરવામાટે પુણ્યરૂપ ઉપનિષદ્ (જીવબ્રહ્મની એકતાપ્રતિપાદક બ્રહ્મવિદ્યા) નું વર્ણન કર્યું છે; જેનું વિદ્વાનોએ તથા કવિશ્રેષ્ઠોએ પુરાણોમાં અને લોકોમાં કથન કરાય છે. આ મહાભારતના એક શ્લોકના એક ચરણનું પણ શ્રદ્ધાથી અધ્યયન કરનારનાં સર્વ પાપો સંપૂર્ણ રીતે નાશ પામે છે, ત્યારે આખા ભારતનું અધ્યયન પુણ્યકારી હોય એમાં શું આશ્ચર્ય! આ મહાભારતમાં દેવો, દેવપિઓ, નિર્મલ બ્રહ્મપિઓ, શુભ કર્મવાળા યક્ષો તથા મહાન સર્પોનાં વર્ણનો છે તથા તેમનાં ચરિત્રો વર્ણવ્યાં છે. વળી એમાં સનાતનજ ભગવાન વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણનું પણ વર્ણન કર્યું છે; કારણ કે તેજ પોતે સત્ય, ઋત અને પવિત્ર પુણ્યરૂપ છે. એજ શાશ્વત, બ્રહ્મ, કાર્ય-કારણથી અતીત,

* 'તરતિ શોકમાત્મવિત્' શ્રુઠ્ઠ

અર્થ:-આત્મવિત્ શોકને તરે છે.

જ સમગ્ર ઐશ્વર્ય, સમગ્ર જ્ઞાન, સમગ્ર યશ, સમગ્ર શ્રી, સમગ્ર વૈરાગ્ય, અને સમગ્ર ધર્મ, એ છનું નામ ભગ કહેવાય છે; છ પ્રકારનાં ભગ-ઐશ્વર્યથી સંપન્ન તે ભગવાન.

મ. ૨

ધ્રુવ, ચૈતન્યમય અને સનાતન છે, જેમનાં દિવ્ય કર્મોનું બુદ્ધિમાનો કથન કરે છે. જેમનાથી અનિર્વાચનીય કાર્ય-કારણાત્મક વિશ્વ, બ્રહ્માદિની ઉત્પત્તિ, યજ્ઞાદિની પ્રવૃત્તિ, જન્મ, મૃત્યુ, પુનર્જન્મ વગેરે પ્રવર્તે છે; જે દેહમાં રહેલા પંચમહાભૂતના કાર્યરૂપી શ્રાત્રાદિ ગુણાત્મક (જીવરૂપથી) શ્રુતિમાં સંભળાય છે; તે એજ છે. વળી વેદમાં અવ્યક્તના આદિભૂત અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મરૂપ જે કહેવામાં આવે છે તે એજ છે. તેને ધ્યાનયોગના બળવાળા મુક્ત યતિવરો, પોતાના હૃદયમાં, દર્પણમાં રહેલા પ્રતિબિંબની પેઠે જુએ છે-સાક્ષાત્કાર કરે છે. ૨૬૦ શ્રદ્ધાળુ, સદા ધર્મમાં તત્પર અને નિત્ય નિયમવાળો પુરુષ, આ અધ્યાયનો પાઠ કરે તો તે પાપથી મુક્ત થાય છે. જે આસ્તિક પુરુષ, આ મહાભારતના અનુક્રમશિક્ષાધ્યાયને આદિથી અંતસુધી વારંવાર સાંભળે છે, તે કષ્ટથી પીડાતો નથી. પ્રાતઃસંધ્યા અને સાયંસંધ્યા-સમયે આ અનુક્રમશિક્ષા પર્વના થોડા શ્લોકોનો પાઠ કરનાર મનુષ્ય પણ દિવસ તથા રાત્રિએ કરેલાં સર્વ પાપથી તત્કાળ મુક્ત થાય છે; કારણ કે આ અધ્યાય મહાભારતના શરીરરૂપ છે, સત્ય અને અમૃતથી સંપન્ન છે. જેમ દહીંમાં માખણ, જેમ મનુષ્યોમાં બ્રાહ્મણ, જેમ વેદમાં આરણ્યક, જેમ ઔષધિમાં અમૃત, જેમ હ્રદોમાં સમુદ્ર અને જેમ ચોપળાં પશુઓમાં ગાય શ્રેષ્ઠ છે, તેમ ઇતિહાસોમાં આ મહાભારત શ્રેષ્ઠ છે. જે કોઈ શ્રદ્ધામાં બ્રાહ્મણોને આના એક શ્લોકના એક ચરણનું પણ શ્રવણ કરાવે છે તો તેના પિતૃઓને જરૂર અક્ષય્ય અન્ન તથા પાન મળે છે. ઇતિહાસ અને પુરાણની સહાયતાથી વેદોની વૃદ્ધિ કરવી-અર્થ કરવા; કારણ કે વેદ અદ્વપશ મનુષ્યથી, 'આ મારો (ઉલટો અર્થ કરીને) ઘાત કરશે;' એમ ભય પામે છે. કૃષ્ણ દ્વૈપાયનરચિત આ વેદ (પુરુષાર્થચતુષ્ટયને જણાવનાર મહાભારત)ને શ્રવણ કરાવનાર વિદ્વાન પુરુષાર્થને પ્રાપ્ત થાય છે અને તેનાં ગર્ભહત્યાદિક પાપ પણ મટી જાય છે; એમ સંશય નથી. જે પુરુષ પવિત્રતાથી આ અધ્યાયનો પર્વણીએ પર્વણીએ પાઠ કરે છે તેને સમગ્ર ભારતના પાઠનું પુણ્ય મળે છે, એવું માંડે માનવું છે.

જે નર, ઋષિપ્રોક્ત આ મહાભારતને શ્રદ્ધાચુક્ત થઈને નિત્ય સાંભળશે, ૨૭૦ તે લાંબું આયુષ્ય, કીર્તિ અને સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થશે. પૂર્વે સર્વ દેવોએ મળીને એક તરફ ચારે વેદો અને એક તરફ આ ભારત મૂકીને તુલના કરી હતી, તેમાં જ્યારે રહેસ્યો સાથે ચારે વેદો કરતાં પણ મહાભારત અધિક થયું, ત્યારથી આરંભીને આ લોકમાં આ મહાભારત કહેવાવા માંડયું; કારણ કે મહાભારત ગ્રંથના મહત્ત્વથી અને અર્થના ગૌરવથી અધિક થયું હતું; આ પ્રમાણે મહત્ત્વ અને ગુરુત્વ, એ બન્ને હોવાથી આ મહાભારત કહેવાય છે. જે પુરુષ આનો યથાર્થ અર્થ સમજે છે, તે સર્વ પાપથી

મુક્ત થાય છે. ૨૭૪ તપ (કૃત્ય ચાંદ્રાયણાદિ) નિર્મળતાનું સાધન ગણાય છે, વેદાધ્યયન નિર્મળતાનું સાધન ગણાય છે, સ્વાભાવિક (વર્ણાશ્રમાવહિત) વેદવિધિ (અગ્નિહોત્ર, સંધ્યોપાસનાદિ) પણ નિર્મળતાનું સાધન ગણાય છે, ક્ષુધાદિ દુઃખો સહન કરીને શિલોન્મથવૃત્તિક્ષેત્રમાં પડેલા તથા હાટની બહાર પડેલા દાણા વીણી લાવીને તેનાથી નિર્વાહ કરવો તેથી પણ નિર્મળ થવાય છે, પરંતુ તેજ તપ વગેરે અશુદ્ધ ભાવથી-દંભાદિકથી કર્યા હોય તો પાપ ઉત્પન્ન કરનારાં થાય છે. * ૨૭૫
ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત અનુક્રમણિકાપર્વ નામનો અધ્યાય ૧ લો સમાપ્ત, અનુક્રમણિકાપર્વ સમાપ્ત.

પર્વસંગ્રહપર્વ

અધ્યાય ૨ જો-સમંતપંચકનું વર્ણન, અક્ષૌહિણીની ગણના, પર્વસૂચી અને ભારતપ્રશંસા.

॥ ઋષય ऊचुः ॥

समंतपंचकमिति यदुक्तं सूतनंदन ॥

एतत्सर्वं यथातत्त्वं श्रोतुमिच्छामहे वयम् ॥ ૧ ॥

ઋષિઓ પૂછે છે:-હે સૂતનંદન! તમે જે સમંતપંચક નામનું ક્ષેત્ર કહ્યું તેના સંબંધમાં સઘળું યથાર્થ રીતે અમે સાંભળવા ઇચ્છીએ છીએ.^૧

સૂતપુત્ર કહે છે:-હે વિપ્રો! હું શુભ કથાઓ કહું છું તે તમે સાંભળો. હે સન્નજનોમાં શ્રેષ્ઠો! સમંતપંચક નામના ક્ષેત્રના સંબંધમાં જે કંઈ કહેવાય છે, તે તમે સાંભળવાને યોગ્ય છે. ત્રેતાયુગના અને દ્વાપરયુગના સંધિકાલમાં, શસ્ત્રધારીમાં શ્રેષ્ઠ એવા પરશુરામે, પિતૃવધન્ય ક્રોધથી પ્રેરાઈને વારંવાર પૃથ્વી ઉપરના ક્ષત્રિયોનો ક્ષય કર્યો હતો. અગ્નિ જેવા તેજસ્વી પરશુરામે પોતાના બળથી સર્વ ક્ષત્રિયોનો સંહાર કરીને તેમના રુધિરથી ભરેલા પાંચ હ્રદો સમંતપંચક ક્ષેત્રમાં કર્યા હતા. તે પછી ક્રોધમૂર્ચિત

થયેલા પરશુરામે, તે લોહીના જલવાળા હ્રદોમાં

* શંકા-મહાભારતમાં અનર્થોત્પાદક યુદ્ધાદિ-પ્રલાપ ધણો જણાય છે. વળી કણિકનીતિ વગેરે અધર્મપ્રવર્તક વિભાગ પણ એમાં છે, માટે બીજો કેટલોક ધર્મપ્રતિપાદક ભાગ પણ વિષમિશ્રિત અગ્નિ પેઠે ત્યાગ કરવા યોગ્ય જ ગણાય? એ શંકાનું સમાધાન આ શ્લોકથી કરે છે.

જેમ ટાઢ, તાપ વગેરે કષ્ટો વાનપ્રસ્થાશ્રમી અને સૈનિકો સરખાં જેવાં સેવે છે; પરંતુ ભાવનાના ભેદથી જે એકને સ્વર્ગ આપનારું તેજ બીજાને નરક આપનારું થાય છે; તેમજ ગ્રંથ પણ શુભ ભાવનાવાળા અને અશુભ ભાવનાવાળાને ભિન્ન ભિન્ન ફળ આપે છે. મહાભારતમાં ધર્મ તથા બ્રહ્મના પ્રતિપાદનમાંજ પરમ તાત્પર્ય છે અને જે એમાં અર્થવાદ છે તે પણ યુધિષ્ઠિરાદિ ધર્મિષ્ઠોની પેઠે વર્તવું, અધર્મી દુર્યોધનાદિની પેઠે નહિ, એ અભિપ્રાયથીજ કહ્યો છે. તેમાં નીચ પક્ષને ગ્રહણ કરનારો પુરુષાર્થથી બ્રહ્મ થાય છે, તેવાઓનું ભાર તાપ્ત્યયન પાપરૂપ જ થાય છે; માટે સર્વ ગ્રંથોનો શુભ સારજ ગ્રહણ કરવો અને બીજાનો ત્યાગ

અહ પર્વ]

લોહીથીજ પિતૃઓનું તર્પણ કર્યું હતું, એમ અમે સાંભળ્યું છે. એ તર્પણથી તૃપ્ત થયેલા રુચીક વ-ગેરે પિતૃઓ ત્યાં આવીને રામને કહેવા લાગ્યા કે:-“હે રામ ! હે રામ ! હે મહાભાગ ! આ તારી પિતૃભક્તિથી અને પરાક્રમથી અમે પ્રસન્ન થયા છીએ. હે ભૃગુકુલોપન્ન ! હે પ્રભો ! તારૂં કલ્યાણ થાઓ. હે મહાતેજસ્વી ! તારી ઈચ્છામાં આવે તે વર અમારી પાસે માગી લે.” ૧-૭

રામ કહે છે:-“હે પિતૃઓ ! જો મારાપર તમે પ્રસન્ન થયા હો અને જો હું આપનો અનુ-ગ્રહપાત્ર હોઉં તો મેં કોઈથી પરાભવ પામીને જે ક્ષત્રિયોનો ક્ષય કર્યો છે તે પાપથી હું મુક્ત થાઉં અને આ મારા હૃદયે તીર્થરૂપ તથા પૃથ્વીમાં પ્રસિદ્ધ થાય, એ વરની હું પ્રાર્થના કરું છું.” પિતૃઓએ તેમને કહ્યું કે:-“એ સર્વ તારા કહેવા પ્રમાણે થશે અને તું પણ હવે ક્ષમા કર.” એમ કહીને તેમને હિંસા કરતા અટકાવ્યા, એટલે પરશુરામ ક્ષત્રવધથી વિરામ પામ્યા.^{૧૦} એ લોહી-ના હોદાની પાસેનો જે પ્રદેશ હતો તે પુણ્યકારી સમંતપંચક નામથી ઓળખાય છે. જે દેશ જે ચિહ્નથી સંયુક્ત હોય તે ચિહ્નથીજ તે દેશનું નામ કહેવું, એમ બુદ્ધિમાન મનુષ્યો કહે છે. બ્યારે દ્રાપર અને કલિનેા સંધિકાલ આવ્યો, ત્યારે સમંતપંચકમાં કુરુ અને પાંડવની સેનાનું યુદ્ધ થયું હતું. તે પરમ ધર્મિષ્ઠ અને ભૂમિદોષ- (ખાડા, ટેકરા, કાંટા વગેરે)થી રહિત પ્રદેશમાં, અઢાર અક્ષૌહિણી સેના લઢવાની ઈચ્છાથી એકઠી થઈ હતી; અને હે દિવ્જે ! તે સેના એકઠી મળી-ને ત્યાંજ નાશ પામી હતી. આ ઉપરથી હે બ્રાહ્મણ ! તે દેશનું નામ *સમંતપંચક પડ્યું છે. હે બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ ! તે પુણ્યરૂપ અને રમ-ણીય દેશ જે રીતે ત્રણ લોકમાં વિખ્યાત થયો તે

કરવો. કહ્યું છે કે:-ગ્રંથમભ્યસ્ય મેધાવી જ્ઞાનવિજ્ઞા-નતત્પરઃ । પલાલામિવધાન્યાર્થો ત્યજેદ્ગ્રંથમ શેષતઃ ॥

* સમેતાનાં—એકઠાં થયેલાંનો અંતઃ-નાશ જેમાં તે સમંત અને સમંતમાં હોદાનું પંચક હો-વાથી એ સમંતપંચક કહેવાય છે.

સઘળું હે સુવ્રતો ! મેં તમને કહી સંભળાવ્યું છે. ઋષિઓ પૂછે છે:-હે સૂતપુત્ર ! તમે જે અક્ષૌહિણી સેના કહી એ વિષે અમે સર્વ યથાર્થ રીતે સાંભળવા ઈચ્છીએ છીએ. એ અક્ષૌહિણીમાં હાથી, ઘોડા, રથો અને પદાતિઓ કેટકેટલા હોય છે, તેનું પરિમાણ યથાયોગ્ય રીતે અમને કહો, કારણ કે તમે સર્વ જાણો છો. ૧૧-૧૮

સૂતપુત્ર કહે છે:-એક રથ, એક હાથી, ત્રણ પદાતિ પુરુષો અને ત્રણ ઘોડાઓ જેમાં હોય તેને વિદ્વાનો એક પત્તિ કહે છે. એવી ત્રણગણી પત્તિને વિદ્વાનો એક સેનામુખ કહે છે; ત્રણ સે-નામુખનો એક ગુદમ કહેવાય છે.^{૨૦} ત્રણ ગુદમનો એક ગણ, ત્રણ ગણની એક વાહિની અને વિચ-ક્ષણ પુરુષો ત્રણ વાહિનીની એક પૃતના કહે છે. એવી ત્રણ પૃતનાની એક ચમૂ, ત્રણ ચમૂની એક અનીકિની અને દશ અનીકિનીની એક અક્ષૌહિ-ણી થાય છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે. હે દિવ્જશ્રેષ્ઠ ! ગણિતવેત્તાઓએ ગણતરી કરીને એક અક્ષૌહિ-ણીમાં એકવીશ હજાર આઠસો ને સિત્તેર રથો અને હાથીની સંખ્યા પણ તેટલીજ કહી છે. વળી હે નિષ્પાપ બ્રાહ્મણ ! એક લાખ નવ હજાર ત્રણસો ને પચાસ પદાતિઓ તથા પાંસઠ હજાર છસો ને દશ ઘોડાઓની સંખ્યા કહી છે. સંખ્યા-તત્ત્વને જાણનારા પુરુષો આને અક્ષૌહિણી સેના કહે છે. હે તપોધનો ! એનું પ્રમાણ મેં તમને વિસ્તારથી કહી સંભળાવ્યું છે. હે દિવ્જશ્રેષ્ઠ ! એ સંખ્યા પ્રમાણે કૌરવોની તથા પાંડવોની મળીને અઢાર અક્ષૌહિણી સેના, સમંતપંચકક્ષેત્રમાં એ-કઠી થઈ હતી અને તે કૌરવોને કારણભૂત કરીને અફભુત કર્મવાળા કાળવડે ત્યાંજ સંહાર પામી હતી. ૨૧-૨૯

એ યુદ્ધમાં પરમાસ્થવેત્તા ભીષ્મે દશ દિવસ યુદ્ધ કર્યું હતું, પાંચ દિવસ દ્રોણગુરુએ કુરુસેના-નું રક્ષણ કર્યું હતું, શત્રુસેનાને પીડનારા કર્ણે બે દિવસ યુદ્ધ કર્યું હતું, અર્જુને દિવસ શત્રુએ યુદ્ધ કર્યું હતું અને બાકીના અર્ધા દિવસમાં ભીમદુર્યોધનનું ગદાયુદ્ધ થયું હતું. તેજ દિવસની રાત્રીએ અશ્વત્થામા, દૃતવર્મા અને કૃપાચાર્યે

વિશ્વાસથી સૂતેલા યુધિષ્ઠિરના સૈન્યનો નાશ કર્યો હતો. ૩૦-૩૨

હે શૌનક ! તમારા સત્રમાં જે ઉત્તમ ભારતનું આખ્યાન હું કહું છું તે જન્મેજય રાજના યજ્ઞમાં વ્યાસના બુદ્ધિમાન શિષ્ય વૈશંપાયને કહ્યું હતું; જેમાં રાજાઓના યશ તથા પરાક્રમના વિસ્તારને માટે પૌષ્ય, પૌલોમ અને આસ્તિક પર્વ પ્રથમ કહેલાં છે. જેમ મોક્ષાર્થીઓએ વૈરાગ્યનો આશ્રય કર્યો છે, તેમ વિદ્વાનોએ વિચિત્ર પદ, અર્થ તથા આખ્યાનોવાળાં અને અનેક રીતભાતોથી ભરપૂર આ મહાભારતનો આશ્રય કર્યો છે. બાણવાયોગ્ય વિષયોમાં જેમ આત્મજ્ઞાનજ શ્રેષ્ઠ છે અને પ્રિય વસ્તુઓમાં જેમ જીવિત મુખ્ય છે, તેમ સર્વ શાસ્ત્રોમાં બ્રહ્મપ્રાપ્તિ કરાવનાર આ ઇતિહાસ શ્રેષ્ઠ છે. જેમ આહાર કર્યાવિના શરીર રહી શકે નહિ, તેમ આ આખ્યાનના આશ્રયવિના પૃથ્વીમાં બીજી કયા હોઈ શકે નહિ. જેમ ઉદયની ઇચ્છાવાળા સેવકો કુલીન સ્વામીને સેવે છે, તેમ કવિઓ અદ્ભુત કાવ્યની રચના કરવામાટે આ મહાભારતનોજ આશ્રય કરે છે. લોકોમાં વપરાતી સમસ્ત વાણી તથા વેદની સમસ્ત વાણી જેમ સ્વર તથા વ્યંજનમાં સમાયલી છે, તેમ બ્રહ્મવિદ્યા નામનું ઉત્તમ જ્ઞાન આ ઉત્તમ ઇતિહાસમાંજ સમાયલી છે. હવે પ્રજાથી ભરપૂર, વિચિત્ર પદ અને પર્વવાળા, સૂક્ષ્મ અર્થ તથા ન્યાયથી યુક્ત અને વેદોના અર્થોવડે અલંકૃત એવા આ ભારત ઇતિહાસનો પર્વસંગ્રહ હું કહું છું તે તમે સાંભળો. ૪૦

પહેલું અનુક્રમણિકા પર્વ છે, (૧) બીજું પર્વસંગ્રહ પર્વ છે. (૨) તે પછી પૌષ્ય (૩) પૌલોમ (૪) અને આસ્તિક પર્વો છે. (૫) તે પછી આદિ અંશાવતરણ પર્વ છે. (૬) તે પછી અદ્ભુત અને રોમાંચિત કરે એવું સંભવ પર્વ છે. (૭) તેના પછી જંતુગૃહદાહ પર્વ (૮) અને હિડિંબવધ પર્વ કહ્યું છે. (૯) તે પછી બકવધ પર્વ (૧૦) તથા ચૈત્રરથ પર્વ આવે છે. (૧૧) તેના પછી દેવી પાંચાલીનું સ્વયંવર પર્વ કહેવામાં આવે છે. (૧૨) તે પછી ક્ષાત્રધર્મવડે સર્વને જીતીને લગ્ન કર્યા

એ વૈવાહિક પર્વ કહ્યું છે. (૧૩) તેના પછી વિદુરાગમન રાજ્યલંભ પર્વ છે. (૧૪) તે પછી અર્જુનવનવાસ પર્વ (૧૫) અને સુભદ્રાહરણ પર્વ આવે છે. (૧૬) સુભદ્રાહરણ પછી હરણહારિકા પર્વ છે. (૧૭) તે પછી પાંડવદાહ નામનું પર્વ (૧૮) અને તેમાંજ મયદર્શન પર્વ છે. (૧૯) તે પછી સભાક્રિયા પર્વ કહ્યું છે. (૨૦) તેના પછી મંત્ર પર્વ (૨૧) જરાસંઘવધ પર્વ (૨૨) અને દિગ્વિજય પર્વ છે. (૨૩) દિગ્વિજય પર્વ પછી રાજસૂચિક પર્વ કહેવાય છે. (૨૪) તે પછી અર્ધાભિહરણ પર્વ (૨૫) અને શિશુપાલવધ પર્વ આવે છે. (૨૬) તે પછી દ્યુત પર્વ કહ્યું છે. (૨૭) તેના પછી અનુદ્યુત પર્વ. (૨૮) તદનંતર આરણ્યક પર્વ (૨૯) અને કર્મીરવધ પર્વ આવે છે. (૩૦) તેના પછી અર્જુનાભિગમન પર્વ બાણુ. (૩૧) તે પછી તેમાં મહાદેવ અને અર્જુનને યુદ્ધ થાય છે તે કૈરાત નામનું પર્વ આવે છે. ૫૦ (૩૨) એ પછી ઇંદ્રલોકાભિગમન પર્વ આવે છે. (૩૩) તે પછી ધાર્મિક અને કરુણાજનક નલોપાખ્યાન પર્વ આવે છે. (૩૪) તે પછી બુદ્ધિમાન કુરુરાજ (યુધિષ્ઠિર)નું તીર્થયાત્રા પર્વ આવે છે. તેમાં જટાસુરવધ પર્વ કહેલું છે. (૩૫) એ પછી યક્ષયુદ્ધ પર્વ આવે છે. (૩૬) પછી નિવાત કવચયુદ્ધ પર્વ (૩૭) અને આજગર પર્વ આવે છે. (૩૮) તેના પછી માર્કંડેય સમસ્યા પર્વ કહેવામાં આવે છે. (૩૯) તે પછી દ્રૌપદી અને સત્યભામાનું સંવાદ પર્વ આવે છે. (૪૦) તેના પછી ઘોષયાત્રા પર્વ આવે છે; (૪૧) તેમાંજ મૃગસ્વમોહલવ પર્વ તથા વ્રીહિ દ્રૌણિક પર્વ આવે છે. તે પછી ઐંદ્રધુમ્ન આખ્યાન આવે છે, તે પછી દ્રૌપદીહરણ પર્વ આવે છે. (૪૨) તેમાં જયદ્રથવિમોક્ષણ છે; તથા પતિવ્રતા સાવિત્રીનું અદ્ભુત મહાત્મ્ય અને રામોપાખ્યાન, એ પર્વોની કથાઓ આવે છે. તે પછી કુંડલાહરણ પર્વ કહ્યું છે. (૪૩) તે પછી આરણ્ય પર્વ આવે છે. (૪૪) તેના પછી વૈરાટ પર્વ આવે છે (૪૫) તેમાં પાંડવ પ્રવેશ પર્વ અને સમયપાલન પર્વની કથા આવે છે. તે પછી ક્રીચકવધ પર્વ (૪૬) અને ગોગ્રહણ પર્વ આવે છે. (૪૭) તે પછી આલમન્યુ અને

અહર્વર્ષ]

વિરાટ રાજાની પુત્રીના વિવાહનું વૈવાહિક પર્વ કહ્યું છે. (૪૮) એના પછી મહાન અદ્ભુત ઉદ્યોગ કહ્યું છે. (૪૯) એ પછી સંજયયાન પર્વ આવે છે. (૪૯) એ પછી ધૃતરાષ્ટ્રને ચિંતાથી આવે છે. (૫૦) તે પછી ધૃતરાષ્ટ્રને ચિંતાથી આવે છે. (૫૦) તે પછી ધૃતરાષ્ટ્રને ચિંતાથી આવે છે. (૫૧) શ્રીકૃષ્ણે ઉભયગરાનું પ્રબળ પર્વ આવે છે. (૫૧) તેના પછી જેમાં ગુહ્ય અધ્યાત્મદર્શન છે એવું સત્સુખત પર્વ આવે છે. (૫૨) તે પછી યાન-સંધિ પર્વ (૫૩) અને ભગવદ્યાન પર્વ આવે છે. (૫૪) તેમાં માતલિનું ઉપાખ્યાન, ગાલવનું ચ-રિત્ર, સાવિત્રી, વામદેવ અને વૈન્યનાં ઉપાખ્યાનો, (૫૪) ભમદગ્ન્ય ઉપાખ્યાન, ઘોડશરાજક-પર્વ, કૃષ્ણનો સભાપ્રવેશ, વિદુલાનો પુત્રને ઉપદેશ, ઉદ્યોગ, સૈન્યનિર્માણ અને વિશ્વોપા-ખ્યાન આવે છે; તે પછી શ્રીકૃષ્ણ અને મહાત્મા કર્ણનું વિવાહ પર્વ આવે છે. (૫૫) તેના પછી કુરુપાંડવની સેનાનું નિર્માણ પર્વ આવે છે. (૫૬) તેના પછી રથાતિરથસંખ્યાન નામનું પર્વ કહ્યું છે. (૫૭) તે પછી કોધની વૃદ્ધિ કરે એવું ઉલ્લક્ષ્મતાગમન પર્વ આવે છે. (૫૮) તે પછી એમાં અંબોપાખ્યાન પર્વ આવે છે. (૫૯) તે પછી અદ્ભુત એવું ભીષ્માભિષેચન પર્વ આવે છે. (૬૦) તે પછી પ્રથમ જંબુખંડ નિર્માણ પર્વ આવે છે. (૬૧) તે પછી ભૂમિ પર્વ છે. (૬૨) તેમાં દ્રીપનું વિસ્તારથી કથન કર્યું છે. તે પછી ભગવદ્ગીતા પર્વ છે. (૬૩) તેના પછી ભીષ્મવધ પર્વ છે. (૬૪) તે પછી દ્રોણાભિષેચન પર્વ આવે છે. (૬૫) અને તે પછી સંશપ્તકવધ પર્વ છે. (૬૬) તેના પછી અભિમન્યુવધ પર્વ, (૬૭) અને પ્રતિજ્ઞા પર્વ આવે છે. (૬૮) તે પછી જય-દ્રથવધ પર્વ (૬૯) અને ઘટોત્કચવધ પર્વ આવે છે, (૭૦) તે પછી રોમાંચિત કરી દે એવું દ્રોણ-વધ પર્વ છે (૭૧) અને પછી નારાયણાસ્ત્રમોક્ષ પર્વ આવે છે. (૭૨) તે પછી કર્ણ પર્વ આવે છે. (૭૩) તેના પછી શત્રુ પર્વ છે. (૭૪) તે પછી હૃદયપ્રવેશ પર્વ છે (૭૫) અને તેના પછી ગદા-યુદ્ધ પર્વ આવે છે. (૭૬) તે પછી સારસ્વત પર્વ છે. (૭૭) તેમાં તીર્થો તથા વંશોનું વર્ણન કરેલું છે, તે પછી બીભત્સ રસથી ભરેલું સૌખ્યક પર્વ કહેવામાં આવેલું છે. (૭૮) તેના પછી

અતિ દારુણ ઐષીક પર્વ કહ્યું છે. (૭૯) તે પછી જલપ્રદાનિક પર્વ છે, (૮૦) તે પછી સ્ત્રીવિલાપ પર્વ છે. (૮૧) તે પછી મરણ પામેલા કૌરવોની ઉત્તરક્રિયાવાળું શ્રાદ્ધ પર્વ આવે છે. (૮૨) તે પછી બ્રાહ્મણરૂપધારી રાક્ષસના વધવાળું ચાર્વાકનિગ્રહ પર્વ છે. (૮૩) તદનંતર બુદ્ધિમાન ધર્મરાજનું આભિષેચનિક પર્વ આવે છે, (૮૪) તેના પછી ગૃહપ્રવિભાગ પર્વ કહ્યું છે. (૮૫) તે પછી શાંતિ-પર્વ આવે છે. (૮૬) જેમાં રાજધર્માનુશાસન પર્વ છે. (૮૭) તે પછી આપદર્મ પર્વ (૮૮) અને મોક્ષધર્મ પર્વ આવે છે. (૮૯) તેમાં શુક્રપ્રશ્નાભિ-ગમન, બ્રહ્મપ્રશ્નાનુશાસન, દુર્વાસાનો પ્રાદુર્ભાવ અને સુલભાનો સંવાદ આવે છે. તે પછી આનુ-શાસનિક પર્વ આવે છે; (૯૦) તેમાં બુદ્ધિમાન ભીષ્મનું સ્વર્ગારોહણિક પર્વ પણ આવી જાય છે. તે પછી સર્વ પાપને નાશ કરનાર આશ્વમેધિક પર્વ આવે છે. (૯૧) તે પછી અધ્યાત્મવર્ણનવાળું અનુગીતા પર્વ આવે છે. (૯૨) તે પછી આશ્રમ-વાસ નામનું પર્વ છે. (૯૩) તેના પછી પુત્રદર્શન પર્વ છે. (૯૪) તે પછી નારદાગમન પર્વ કહેલું છે. (૯૫) તેના પછી ઘોર અને દારુણ એવું મૌસલ પર્વ કહ્યું છે. (૯૬) તે પછી મહાપ્રસ્થાનિક પર્વ છે. (૯૭) તે પછી સ્વર્ગારોહણિક પર્વ આવે છે. (૯૮) તેના પછી હરિવંશ પર્વ છે, જે ખિલ નામનું પુરાણ કહેવાય છે. તેમાં વિષ્ણુ પર્વ છે, જેમાં વિષ્ણુની બાળલીલા, કંસવધ વગેરે છે. (૯૯) તે પછી એ ખિલ પુરાણમાંજ મહાન અદ્ભુત એવું ભવિષ્ય પર્વ (૧૦૦) કહેલું છે. †

‡ અન્ય શાખાનું અન્ય શાખામાં અપેક્ષાને લીધે ભણવામાં આવે તેને વેદમાર્ગમાં ખિલ કહે-વામાં આવે છે, એવી પ્રસિદ્ધિ છે. આ ઇતિહાસમાં પણ અપેક્ષાને લીધે અન્ય પુરાણનો લેવામાં આ-વેલો ભાગ 'હરિવંશાદિ' ખિલ કહેવાય છે અને તેથીજ તે (ખિલ) પુરાણ કહેવાય છે.

† મૂલ ગ્રંથમાં આવેલાં પર્વોની ગણતરી કરતાં સૌથી થોડાં વધારે થવા જાય છે, એટલે ટીકાકાર પં. નીલકંઠની ગણતરી પ્રમાણે પર્વોનો એકમેકમાં સમાવેશ કરીને સોની સંખ્યા પૂરી કરી છે. તે શ્લોક આ પ્રમાણે છે-આદિધ્યાન ૧૧ સમાધન ૧ હૃતચક્ર ૧૬ તૈરવ્યક ૪ યોગયુક્ ૧૧ મીષ-

આ પ્રમાણે મહાત્મા વ્યાસજીએ પૂર્ણ સો પર્વો કહેલાં છે. તેને લોમહર્ષણ સૂતના પુત્રે અઠાર પર્વમાં વહેંચી નાખીને નૈમિષારણ્યમાં ઋષિઓને યથાવત્ કહી સંભળાવ્યાં હતાં. (તેમાં કયા મહાપર્વમાં કેટલાં અવાંતર પર્વો અને તેમાં કયા કયા વિષયોનું પ્રતિપાદન કર્યું છે તથા એક એક મહાપર્વમાં અધ્યાય અને શ્લોકોની સંખ્યા કેટલી કેટલી છે તે કહે છે.) મહાભારતનો જેમાં સંક્ષેપ છે એવું અનુક્રમ-ણિકા પર્વ, પર્વસંગ્રહ, પૌષ્ય, પૌલોમ, આસ્તીક, આદિ અંશાવતરણ, સંભવ, જતુગૃહપર્વ, હિડિંબવધ, બકવધ, ચૈત્રરથ, દેવી પાંચાલીનો સ્વયંવર, ક્ષાત્રધર્મવડે વિજય કરીને વૈવાહિક પર્વ, વિદુરાગમન, રાજ્યલાલ પર્વ, અર્જુન-વનવાસ પર્વ, સુભદ્રાહરણ પર્વ, હરણાહરણ પર્વ, ખાંડવદહન પર્વ અને મયદાનવદર્શન પર્વ, એટલાં પર્વો આદિ પર્વમાં કહ્યાં છે. પૌષ્ય પર્વમાં ઉત્તંકેનું માહાત્મ્ય વર્ણવ્યું છે. પૌલોમ પર્વમાં ભૂગુવંશનો વિસ્તાર કહેલો છે. આસ્તીક પર્વમાં સર્વનાગોની તથા ગરુડની ઉત્પત્તિ, ^{૯૦}ક્ષીર સમુદ્રનું મથન, ઉચ્ચૈશ્રવા અશ્વનો જન્મ અને સર્પસત્રવડે યજન કરતા જન્મેજય રાજના સત્રમાં મહાત્મા ભરતવંશી રાજાઓની કથાનો પ્રસ્તાવ, એ કહ્યું છે. સંભવપર્વમાં રાજાઓના વિવિધ જન્મો કહ્યા છે. તેમજ બીજા શૂરવીરોનો અને મહર્ષિ વ્યાસનો જન્મ કહ્યો છે. અંશાવતરણ પર્વમાં દેવોના અંશોથી અવતાર વર્ણવ્યા છે તથા દૈત્યોની, દાનવોની, મહા બળવાન યક્ષોની, નાગોની, સર્પોની, ગંધર્વોની, પક્ષીઓની અને બીજાં વિવિધ ભૂતોની ઉત્પત્તિ કહી છે. તપસ્વી કણ્વ નામવા મહર્ષિના આશ્રમમાં દુષ્યંત રાજાથી શંકુતલામાં ભરત નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો હતો, જેના નામ ઉપરથી લોકોમાં આ ભારત-દ્રોણમ ૫ જં ૮ ચકર્ણકુ ૧ તથા શલ્યેમ ૪ સૌપુત્રગરમ્ ॥ સ્ત્રીશં ૫ શાંતિમ ૪ દાનધર્મકુ ૧ હયેજ્યારા ૨ શ્રમાવાસગં ૩ કં ૧ કં ૧ મૌસલયાનયોર્ગુગતિકં ૧ વંશેશ્વ ૨ મેતચ્છતમ્ ॥ આ શ્લોકમાં પ્રત્યેક પર્વમાં કેટકેટલાં પર્વો છે તેની ગણતરી જણાવી સો પૂરાં ગણાવ્યાં છે.

કુલ કહેવાય છે. શાંતનુના ઘરમાં મહાત્મા વસુઓનો ભાગીરથી (ગંગા)થી પાછો જન્મ અને તેમનું પુનઃ સ્વર્ગગમન વર્ણવ્યું છે. વસુઓના તેજઃસમૂહથી ભીષ્મનો જન્મ, તેમની રાજ્ય ઉપરથી નિવૃત્તિ, બ્રહ્મચર્યવ્રતમાં સ્થિતિ, પ્રતિજ્ઞાનું પાલન, ચિત્રાંગદનું રક્ષણ, ચિત્રાંગદના હણવા પછી તેના નાનાભાઈ વિચિત્રવીર્યને રાજ્ય ઉપર બેસાડી તેનું રક્ષણ, આણીમાંડવ્યના શાપથી ધર્મરાજાનો મનુષ્યોનામાં જન્મ, ૧૦૦ કૃષ્ણ દ્વૈપાયનના વરદાનથી ધૃતરાષ્ટ્ર અને પાંડુનો જન્મ તથા પાંડવોની ઉત્પત્તિ કહેલી છે. તે પછી બીજાં પેટા પર્વોમાં પાંડવોને વારણાવતના મેળામાં મોકલવા દુર્યોધને કરેલો ગ્રુમ વિચાર, પાંડવોપ્રત્યે દુર્યોધને કપટી પુરુષને મોકલવો, માર્ગમાં વિદુરે બુદ્ધિમાન ધર્મરાજને તેમના હિતમાટે સ્નેહ ભાષામાં કરેલો હિતોપદેશ; વિદુરનાં વચનવડે સુરંગ ખોદવાની ક્રિયા, લાક્ષાગૃહમાં પાંચ પુત્રોની સાથે સૂતેલી ભીલડી તથા પુરોચનનું બળી મરવું, એ વર્ણવ્યું છે. ઘોર વનમાં પાંડવોને હિડિંબાનું દર્શન, ત્યાંજ મહાબળવાન ભીમસેનથી હિડિંબ રાક્ષસનો વધ અને હિડિંબાથી ઘટોત્કચની ઉત્પત્તિ એમાંજ કહી છે. અમિત તેજસ્વી મહર્ષિ વ્યાસનું પાંડવોને દર્શન, તેમની આજ્ઞાથી એકચક્રાનગરીમાં ગ્રાહ્યણને ઘેર અજ્ઞાતચર્યાથી પાંડવોનું રહેવું, ત્યાં બકાસુરનો વધ અને નગરના લોકોને થયેલું આશ્ચર્ય; ગ્રાહ્યણના મુખથી દ્રૌપદી અને ધૃષ્ટ્યમ્નની ઉત્પત્તિ સાંભળીને વ્યાસજીનાં વાક્યથી દ્રૌપદી મેળવવાની ઇચ્છાવાળા પાંડવોનું સ્વયંવર જોવાના કુતૂહલથી પંચાલ દેશતરફ પ્રયાણ; ^{૧૧}ગંગાના તીર ઉપર અર્જુને અંગારપાર્શ્વ નામના ગંધર્વને જીતીને તેની જોડે મિત્રતા કરી તેનાજ મુખથી તાપત્ય, વાસિષ્ઠ અને ઉત્તમ ઔર્વ આખ્યાનોને શ્રવણ કરવાં; પછી સર્વ ભાઈઓની સાથે પંચાલ દેશમાંજવું; પંચાલ નગરમાં સર્વ રાજાઓના મધ્યમાં નિશાન વિંધીને અર્જુને દ્રૌપદીને મેળવવી; તે પછી મહાયુદ્ધમાં ભીમસેન અને અર્જુને કોધાકાંત થયેલા રાજાઓને અને શલ્ય તથા કણ્વને જીતી લેવા; તે બંનેનાં

અહ્યર્વ]

અમાતુષ પરાક્રમને જોઈને મહામતિવાળા બલ-
રામ તથા શ્રીકૃષ્ણને તેઓ પાંડવો છે, એવી શં-
કા થવાથી કુંભારને ઘેર જ્યાં પાંડવો ઉતર્યા હતા
ત્યાં તેમને મળવા જવું; પાંચ પુરુષની સાથે પો-
તાની એક કન્યાનાં લક્ષ કરવાના સંબંધમાં દુષ્ટ
રાજાને થઈ પડેલો વિચાર; અહીંજ અદ્ભુત
એવું પાંચ ઇંદ્રનું ઉપાખ્યાન પણ કહ્યું છે, તે
પછી દ્રૌપદીનો દેવવિહિત દેવીવિવાહ, ધૃતરાષ્ટ્રના
પુત્રે વિદુરને પાંડવોની પાસે મોકલવા; વિદુરનું
પાંચાલનગરમાં આવવું અને ત્યાં તેને શ્રીકૃષ્ણનાં
દર્શન; પછી ખાંડવપ્રસ્થમાં પાંડવોનો નિવાસ
અને તેમને અર્ધ રાજ્યની પ્રાપ્તિ; નારદમુનિની
આજ્ઞાથી દ્રૌપદીના સંબંધમાં કરાયેલો સમયનો
નિયમ તથા સુંદ-ઉપસુંદનું આખ્યાન વર્ણવ્યું
છે. તે પછી દ્રૌપદીની સાથે એકાંતમાં યુધિષ્ઠિર
બેઠા હતા ત્યાં બ્રાહ્મણને માટે અર્જુનને પ્રવેશ
કરી હથીઆર લઈ બ્રાહ્મણને વપત્તિથી મુક્ત
કરવો, ઘેર આવીને બ્રાહ્મણના રક્ષણને માટે નિ-
શ્ચયવાળા અર્જુનનું નિયમ પાળવામાટે વનમાં
જવું; એ વનવાસમાં ઉલૂપી નામની એક સર્પ-
કન્યાનો માર્ગમાં મેળાપ થવો; તે પછી પુણ્ય-
તીર્થોમાં અર્જુનનું પ્રયાણ; બભ્રુવાહનનો જન્મ;
એ પ્રવાસમાંજ તપસ્વી બ્રાહ્મણના શાપથી મગ-
રીઓ થયેલી શુભ એવી પાંચ અપ્સરાઓની
અર્જુનને કરેલી શાપથી મુક્તિ; પ્રભાસતીર્થમાં
અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણનો સમાગમ; સુલદ્રાની
કામના કરતા અર્જુનને દ્વારકામાં શ્રીકૃષ્ણની
સંમતિથી સુલદ્રાની પ્રાપ્તિ; પાછળથી દેવકીન-
દન શ્રીકૃષ્ણ પહેરામણી લઈને ઇંદ્રપ્રસ્થમાં આવ્યા
તે વખતે સુલદ્રામાં ઉત્તમ તેજવાળા અભિમન્યુ-
નો જન્મ; દ્રૌપદીના પુત્રોની ઉત્પત્તિ; યમુનાના
તીર ઉપર વિહાર કરવા ગયેલા અર્જુન અને
કૃષ્ણને ધનુષ તથા ચક્રની પ્રાપ્તિ; ખાંડવવનનો
ઘાહ; અશ્વિથી મયદાનવ અને ભુજંગનું રક્ષણ
તથા મહર્ષિ મંદપાલને શાજી પક્ષિણીથી પુત્રો-
ત્પત્તિ વર્ણવી છે. આ સર્વ વૃત્તાંતોથી યુક્ત,
બહુ વિસ્તારવાળું પ્રથમ આદિ પર્વ કહેલું છે.
એમાંજ ખસો સત્તાવીસ અધ્યાય મહા તેજસ્વી

* આ અધ્યાયો તથા શ્લોકોની સંખ્યા હાલ

પરમર્ષિ વ્યાસજીએ રચેલા છે; ૧૩૦ તથા તે
મહાત્મા મુનિએ આઠ હજાર આઠસો ને ચોરાશી
શ્લોકો વર્ણવ્યા છે. ૧૩૧

એ પછી બહુ વૃત્તાંતવાળું બીજું સભા પર્વ
આવે છે. તેમાં પાંડવોની સભાક્રિયા, ડકંકર ના-
મના રાક્ષસોનાં દર્શન, દેવલોકને જોનારા નારદ
મુનિએ કહેલું લોકપાલોની સભાનું આખ્યાન,
રાજસૂય યજ્ઞનો આરંભ, જરાસંધનો વધ; ગિ-
રિવજમાં રૂંધેલા રાજાઓનો શ્રીકૃષ્ણે કરેલો છ-
ટકારો તથા પાંડવોનો દિગ્વિજય પણ એમાંજ
કહેલો છે. ભેટ-સામગ્રી લઈને રાજાઓનું મોટા
રાજસૂય યજ્ઞમાં આવવું, અર્ધપૂજનના સંવાદમાં
શિશુપાલનો વધ; યજ્ઞમાં પાંડવોના ઐશ્વર્યને
જોઈને દુઃખી અને ક્રોધાકાંત થયેલા દુર્યોધનનો
સભામાં ભીમસેને કરેલો પરિહાસ; મશ્કરીથી
એને ક્રોધ વધ્યો અને તેથી તેણે ઘૂત રમવાની
ગોઠવણ કરી; ઘૂતમાં ધૂર્ત શકુનિએ ધર્મરાજ-
ને જીતી લેવા; ઘતસમુદ્રમાં ડૂબેલી અને પરમ
દુઃખી થયેલી પુત્રવધૂ દ્રૌપદીને, નાવ જેમ સમુ-
દ્રથી તારે તેમ મહાબુદ્ધિમંત ઘતરાષ્ટ્રે તારી
લેવી; પાંડવોને વિપત્તિમાંથી નીકળેલા જોઈને
ફરીથી દુર્યોધન રાજાએ ઘૂતને માટે તેમને બો-
લાવવા તથા જીતી લઈને વનવાસને માટે મો-
કલવા; આ સર્વ સભાપર્વમાં મહાત્મા વ્યાસે
વર્ણવ્યું છે. ૧૪૦ હે દિગ્જેત્તમો! એમાં અઠ્યો-
તેર અધ્યાયો અને બે હજાર પાંચસો ને અગિયાર
શ્લોકો છે. ૧૪૧

એના પછી ત્રીજું મહાન વન પર્વ આવે છે.
તેમાં મહાત્મા પાંડવો વનવાસ જવા નીકળ્યા
ત્યારે બુદ્ધિમાન ધર્મપુત્રની સાથે નગરના લોકો-
નું નીકળવું, બ્રાહ્મણોનાં ભરણપોષણમાટે અન્ન
તથા ઔષધી મેળવવા ધૌમ્યના ઉપદેશથી મહા-
ત્મા ધર્મરાજે કરેલું સૂર્યનું આરાધન અને
સૂર્યની કૃપાથી અક્ષય્ય અન્નપાત્રની પ્રાપ્તિ, હિ-
તોપદેશ કરનારા વિદુરનો ઘતરાષ્ટ્રે કરેલો ત્યાગ,
ત્યજ્યલા વિદુરનું પાંડવોની પાસે જવું, ધૃતરા-
ઉપલબ્ધ થતાં મહાભારતનાં પુસ્તકોમાં મળતી નથી,
પરંતુ તેમાં ન્યૂનાધિક જણાય છે, એ સ્વાર્થી તથા
પંડિત માનીઓનો પ્રતાપ હોય એમ લાગે છે.

બૂની આજ્ઞાથી વિદુરનું ફરી હસ્તિનાપુરમાં આવ-
વું; વનમાં રહેલા પાંડવોને મારવામાટે કર્ણના
ઉત્તેજનથી દુર્યોધિવાળા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર દુર્યોધ-
નનો છુપો વિચાર, તે દુષ્ટભાવને જાણીને વ્યાસ-
મુનિનું ત્યાં શીઘ્ર આવવું અને દુર્યોધનને તેમ
કરતાં અટકાવવો, તે પછી સુરભિનું આખ્યાન,
મૈત્રેય ઋષિનું પધારવું અને રાજાને ઉપદેશ તથા
તેમણેજ દુર્યોધનને આપેલો શાપ, યુદ્ધમાં ભી-
મસેને કરેલો કિર્મીરનો વધ, પાંચાલો અને યા-
દવોનું પાંડવોની પાસે આવવું; ૧૫૦ શકુનિએ
પાંડવોને કપટથી હરાવેલા સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણને
થયેલો કોપ અને અર્જુને તેમનું કરેલું સાં-
ત્વન, વાસુદેવની આગળ દ્રૌપદીએ કરેલો શોક
અને દુઃખથી દીન બનેલાં દ્રૌપદીનું શ્રીકૃષ્ણે કરે-
લું આશ્વાસન, મહર્ષિ (શ્રીકૃષ્ણ)એ વર્ણવેલું
સૌભવધનું આખ્યાન, પુત્રસાથે સુભદ્રાને લઈને
શ્રીકૃષ્ણે દ્વારકા જવું અને દ્રૌપદીના પુત્રોને લઈ-
ને ધૃષ્ટદ્યુમ્ને પંચાલ જવું; તે પછી પાંડવોનો ર-
મ્ય એવા દ્વૈતવનમાં પ્રવેશ, ત્યાંજ દ્રૌપદીની સા-
થે ધર્મરાજાનો સંવાદ અને રાજાની સાથે ભીમ-
સેનનો સંવાદ વર્ણવ્યો છે. તે પછી પાંડુ-
પુત્રોની આગળ વ્યાસમુનિનું આવવું અને મહ-
ર્ષિએ રાજાને પ્રતિસ્મૃતિ નામની વિદ્યા
આપવી; વ્યાસના જવા પછી પાંડવોનું કામ્યક
વનપ્રતિ જવું; અશ્વ મેળવવામાટે અમાપ તેજ-
વાળા અર્જુનનું નીકળવું; ભીલવેશધારી શંકર
જેડે અર્જુનનું યુદ્ધ; દિક્ષાલોનાં અર્જુનને દર્શન
તથા અશ્વની પ્રાપ્તિ; વળી બીજાં અશ્વો મેળવવા-
માટે અર્જુનનું મહેંદ્રલોકમાં જવું; તેથી ધૃત-
રાષ્ટ્રને થયેલી મહાન ચિંતા; તે પછી શુદ્ધ અં-
તઃકરણવાળા મહર્ષિ બૃહદશ્વનાં યુધિષ્ઠિરને દર્શન,
આર્ત થયેલ યુધિષ્ઠિરનું દુઃખ તથા વિલાપ.
૧૬૦ અહીં બૃહદશ્વે વર્ણવેલું કરુણ રસવાળું
ધર્મબોધક નળરાજાનું આખ્યાન, જેમાં દમયં-
તીની સ્થિતિ તથા નળરાજાનું ચરિત્ર આવે છે.
તેજ મહર્ષિથી યુધિષ્ઠિરને દૂતવિદ્યાનો લાભ,
ત્યાંજ એ પાંડુપુત્રોની આગળ સ્વર્ગથી લોમશ
ઋષિનું આવવું; વનવાસ ભોગવતા મહાત્મા
પાંડવોની આગળ લોમશ ઋષિએ સ્વર્ગમાં

અર્જુનની પ્રવૃત્તિનું કરેલું વર્ણન; અર્જુનના
સંદેશાથી પાંડવોનું તીર્થોમાં ફરવું; તીર્થોમાં
ફરવાથી પુણ્યફળની પ્રાપ્તિ અને તીર્થોના
પુણ્યનું મહાત્મ્ય કહેલું છે. તે પછી મહર્ષિ
નારદના કહેવાથી મહાત્મા પાંડવોની પુલસ્ત્ય
તીર્થની યાત્રા; અહીં ઇંદ્રે, કર્ણનાં કુંડળો ઉત-
રાવી લેવાં તથા ગયની યજ્ઞવિભૂતિનું વર્ણન
કહેલું છે. તે પછી અગસ્ત્યનું આખ્યાન છે, જેમાં
વાતાપિ રાક્ષસનું ભક્ષણ વર્ણવ્યું છે તથા પ્રજે-
ત્પત્તિને માટે અગસ્ત્યનું લોપામુદ્રાની પાસે
ગમન કહેલું છે. તે પછી કુમાર પ્રહસ્યારી ઋષ્ય-
શૃંગનું ચરિત્ર છે, તેના પછી મહા તેજસ્વી
જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામનું ચરિત્ર છે; જેમાં
કાર્તવીર્યનો તથા હેંડયેનો વધ વર્ણવ્યો છે. તે
પછી પ્રભાસતીર્થમાં પાંડવોનો યાદવોની સાથે
સમાગમ કહ્યો છે. તે પછી સૌકન્ય આખ્યાન
કહેલું છે, જેમાં ભૃગુના પુત્ર ચ્યવનઋષિએ શર્યા-
તિરાજાના યજ્ઞમાં અશ્વિનીકુમારોને સોમપાનમાં
ભાગ અપાવ્યો. ૧૭૦ તથા અશ્વિની કુમારોએ
મુનિને યુવાન કર્યા હતા. અહીંજ માનઘાતા
રાજાનું ઉપાખ્યાન કહેલું છે. તેના પછી જંતુનું
ઉપાખ્યાન કહેલું છે, જેમાં સોમકરાજાએ પુત્રોને
માટે એક પુત્રનું બલિદાન આપીને સો પુત્રો
મેળવ્યા હતા. તે પછી અત્યુત્તમ એવું જ્યેનક-
પોતનું ઉપાખ્યાન આવે છે. જેમાં ઇંદ્ર, અશ્વિ
અને ધર્મે શિબિરાજાની પરીક્ષા કરી હતી. તે
પછી અષ્ટાવકનું આખ્યાન આવે છે, જેમાં જનક-
રાજાના યજ્ઞમાં વરુણના પુત્ર ન્યાયશાસ્ત્ર જાણ-
નારામાં મુખ્ય એવા બંદીની સાથે અષ્ટાવકનો
સંવાદ તથા મહાત્મા અષ્ટાવકે વિવાદમાં બંદીનો
કરેલો પરાજય અને જીત્યા પછી સમુદ્રમાં
નાખેલા પિતાની ઋષિને પ્રાપ્તિ, એ કથા કહી છે.
તે પછી યવકીતનું આખ્યાન તથા મહાત્મા
રૈભ્યનું આખ્યાન કહેલું છે. તેના પછી પાંડવોની
ગંધમાદન પર્વત ઉપર યાત્રા અને નારાયણ-
શ્રમમાં નિવાસ કહ્યો છે. ત્યાં દ્રૌપદીના કહેવાથી
સૌગંધિક કમળ લેવા ભીમસેનનું ગંધમાદન-
પ્રતિ જવું; માર્ગમાં જતાં મહાબાહુ ભીમને
કદલીવનમાં બેઠેલા મહાબળવાન હનુમાનનાં

ધને ચતુર દૂતોને સર્વ દિશાઓમાં મોકલ્યા, પરંતુ તેમને મહાત્મા પાંડવોની કયાંય ભાળ મળી નહિ. ત્યાર પછી ત્રિગર્ત દેશના યોદ્ધાઓએ આવીને પ્રથમ વિરાટરાજની ગાયોને હરણ કરી; ૨૧૦ ત્યારે ત્રિગર્તોની સાથે વિરાટરાજનું રોમાંચ-જનક યુદ્ધ થયું, તેમાં વિરાટને પકડીને ત્રિગર્તો લઈ જતા હતા, ત્યારે તેમની પાસેથી તેને ભીમ-સેને છોડાવ્યા અને પાંડવોએ વિરાટરાજનું ગોધન છોડાવ્યું. તે પછી કૌરવોએ આવીને વિરાટની ગાયોને હરી લીધી, જે વખતે એકલા અર્જુને સર્વ કૌરવોને યુદ્ધમાં હરાવ્યા તથા પરાક્રમ કરીને કિરીટિએ ગોધન પાછું આણ્યું, તે વખતે વિરાટ-રાજાએ પોતાની પુત્રી ઉત્તરા, શત્રુનો નાશ કરનારા સુભદ્રાના પુત્ર અભિમન્યુને માટે અર્જુનને આપી. આ કથાના વિસ્તારવાળું ચોથું વિરાટ પર્વ વર્ણવ્યું છે, એમાં પરમક્રપિ વેદવેત્તા વ્યાસે પૂરા સડસઠ અધ્યાય અને બે હજાર ને પચાસ શ્લોકો કહેલા છે. ૨૧૧-૨૧૬

એના પછી પાંચમું ઉદ્યોગ પર્વ છે તે સાંભળો. જયની ઇચ્છાવાળા પાંડવો ઉપપ્લવ્યમાં રહેતા હતા ત્યારે શ્રીકૃષ્ણની પાસે દુર્યોધન અને અર્જુન બન્ને ગયા અને તેમને કહ્યું કે-‘ આ યુદ્ધમાં તમે અમને સહાય કરવા યોગ્ય છો.’ તેમનાં વચન સાંભળીને મહામતિવાળા શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે, હે પુરુષશ્રેષ્ઠો! એક તરફ યુદ્ધ ન કરતાં માત્ર સલાહકાર થઈને હું રહું અને બીજી તરફ યુદ્ધ કરે એવી એક અક્ષૌહિણી સેના આપું, એ બે માંથી હું કેને શું આપું, તે તમે કહો. ૨૨૦ આ સાંભળીને મંદાત્મા અને દુર્બુદ્ધિવાળા દુર્યોધને સૈન્યની માગણી કરી અને અર્જુને યુદ્ધ ન કરે એવા શ્રીકૃષ્ણને મંત્રીતરિકે સ્વીકાર્યા. મદ્રદેશના રાજા શલ્ય પાંડવોના તરફ આવતા હતા, તેમને માર્ગમાંજ સેવા-સંતકારથી દુર્યોધને છેતરી નાખ્યા અને તેમણે વર આપવા કહ્યું ત્યારે દુર્યોધને વર માગ્યો કે, ‘ તમે મને સહાય કરો.’ શલ્ય-રાજા તેને સહાય કરવાનું વચન આપીને પાંડવોને મળવા ગયા. જ્યાં શલ્યે શાંતિપૂર્વક ઇંદ્રવિજય કહી સંભળાવ્યો. તે પછી પાંડવોએ કૌરવોપ્રત્યે

પોતાના પુરોહિતને મોકલ્યો. પાંડવોના પુરોહિતનાં વચન સાંભળીને તથા ઇંદ્રવિજયને અને પુરોહિત મોકલવાની આવશ્યકતાને સાંભળીને પ્રતાપી ધૃતરાષ્ટ્રે શાંતિની ઇચ્છાથી પાંડવોપ્રત્યે સંજયને દૂતતરિકે મોકલ્યો. ૨૨૧

વાસુદેવને આગળ રાખી પાંડવોને ઉદ્યોગ કરતા સાંભળીને ધૃતરાષ્ટ્રને ચિંતાથી ઉભગરે થયો, તે વખતે વિદુરે ખુદ્ધિમાન ધૃતરાષ્ટ્રને વિચિત્ર અને હિતકારી વાક્યો સંભળાવ્યાં તથા સનતસુજ્ઞતે સંતાપયુક્ત અને શોકગ્રસ્ત રાજાને ઉત્તમ અધ્યાત્મજ્ઞાન શ્રવણ કરાવ્યું. હે વિભો! તે પછી પ્રાતઃકાળે રાજસભામાં સંજયે અર્જુન તથા કૃષ્ણની એકતા કહી સંભળાવી. ૨૩૦ વળી દયા-યુક્ત થયેલા મહામતિ શ્રીકૃષ્ણ સંધિની ઇચ્છાથી શાંતિ કરવા પોતેજ હસ્તિનાપુરમાં આવ્યા અને ઉભય પક્ષની શાંતિને માટે હિતકારક યાચના કરવા લાગ્યા; પરંતુ શ્રીકૃષ્ણને રાજા દુર્યોધને તેમ કરવા ચોખ્ખી ના પાડી. એજ સ્થાનમાં દંભોદ્ભવનું આખ્યાન કહ્યું છે તથા મહાત્મા માતલિનું વર જોળવા નીકળવું, એ કથા છે. તે પછી ગાંધવ મહર્ષિનું ચરિત્ર કહ્યું છે. ત્યાર પછી વિદુલાનો પુત્રપ્રત્યે ઉપદેશ વર્ણવ્યો છે. તેના પછી કર્ણ તથા દુર્યોધન વગેરેનો દુષ્ટ વિચાર બાણીને શ્રીકૃષ્ણે રાજસભામાંજ યોગેશ્વરપાણું પ્રકટ કર્યું છે. તે પછી શ્રીકૃષ્ણે કર્ણને પોતાના રથમાં બેસાડીને ભેદપૂર્વક કેટલીએક સમજાવટ કરી, પરંતુ કર્ણે ગર્વથી તેમ કરવાને ના પાડી. તે પછી શત્રુને દમનારા શ્રીહરિએ હસ્તિનાપુરથી ઉપપ્લવ્યમાં આવીને પાંડવોને સર્વ વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો. ત્યારે શત્રુને તાપ આપનારા પાંડવો શ્રીકૃષ્ણનાં વચન સાંભળીને પોતાના હિતને માટે વિચાર કરી સઘળી સંગ્રામની સામગ્રીઓ સજ્જ કરવા લાગ્યા. તે પછી યુદ્ધને માટે નર, અશ્વ, રથ અને હાથીઓવાળી સેના હસ્તિનાપુર નગરથી નીકળવા લાગી અને સેનાની ગણતરી કરી, એ કથા આવે છે. ત્યાર પછી રાજા દુર્યોધને મહા-યુદ્ધને આગલે દિવસે ઉલકને દૂતતરીકે પાંડવો પ્રતિ મોકલ્યો, એ કથા છે. તે પછી રથી અતિ-

અહર્વર્ષ]

રથીની ગણતરી આવે છે અને છેવટે અંબાનું ઉપા-
ચારન કહ્યું છે. આ બહુ વૃત્તાંતવાળું ભારતમાં
પાંચમું ઉદ્યોગ પર્વ છે. ૨૪૦ એમાં એકસો છયાશી
અધ્યાય અને છ હજાર છસો ને અઠાણું શ્લોકો
કહ્યા છે. હે તપોધનો ! ઉદારબુદ્ધિવાળા મહર્ષિ
આસે સંધિ અને વિગ્રહથી મિશ્ર એવું આ
ઉદ્યોગ પર્વ કહ્યું છે. ૨૪૧-૨૪૩

એના પછી વિચિત્ર અર્થવાળું ભીષ્મ પર્વ
કહેવાય છે. તેમાં સંજયે જંબુખંડની રચના
વર્ણવી છે. વળી તેમાં યુધિષ્ઠિરનું સૈન્ય પરમ
એક પામ્યું એ કથા છે. તે પછી અર્જુનને મમ-
તાથી થયેલા વિષાદનો મોક્ષદર્શક હેતુઓવડે
મહામતિ શ્રીકૃષ્ણે નાશ કર્યો, એ કથા છે. ત્યાર
પછી દારુણ ભયંકર યુદ્ધ દશ દિવસ થયું તે
વર્ણવ્યું છે. અર્જુનની મંદતા અને ભીષ્મનું દુર્જ-
યણું જોઈને યુધિષ્ઠિરના હિતમાં તત્પર એવા
ઉદાર બુદ્ધિવાળા શ્રીકૃષ્ણ પોતે હાથમાં ચાબુક
લઈને રથમાંથી ફેદી નિર્ભરપણાથી ભીષ્મને
મારવા વેગથી દોડ્યા. તે પછી ચાબુકના જેવી
વાણીના પ્રહારવડે શ્રીકૃષ્ણે સતેજ કરેલા મહા-
ધનુર્ધારી તથા સર્વશસ્ત્રધારીમાં શ્રેષ્ઠ એવા ગાંડીવ-
ધનવા અર્જુનને, યુદ્ધમાં શિખંડીને આગળ કરી
તીવ્રબાણો મારીને ભીષ્મને રથમાંથી પાડ્યા ૨૫૦
અને ભીષ્મે બાણશય્યામાં શયન કર્યું. આ
કથાના વિસ્તારવાળું ભારતમાં છઠું ભીષ્મ પર્વ
કહ્યું છે. એ ભીષ્મ પર્વમાં વેદવેત્તા વ્યાસજીએ
એકસો ને સત્તર અધ્યાય તથા પાંચ હજાર આઠ-
સો ને ચોર્યાશી શ્લોકો કહ્યા છે. ૨૫૧-૨૫૩

તેના પછી બહુ વૃત્તાંતવાળું વિચિત્ર દ્રોણ-
પર્વ છે. એમાં દ્રોણાચાર્યનો સેનાપતિપદમાં અભિ-
ષેક કરવામાં આવે છે. તે પછી દુર્યોધનને રાજી
કરવા મહાન અશ્વવેત્તા દ્રોણાચાર્ય પાંડુના બુદ્ધિ-
માન પુત્ર ધર્મરાજને પકડી આપવા પ્રતિજ્ઞા કરે
છે. એમાંજ સંશપ્તક યોદ્ધાઓ અર્જુનને યુદ્ધભૂ-
મિથી દૂર લઈ ગયા, એ કથા છે. તે પછી યુદ્ધમાં
ધંધના જેવા પરાક્રમી મહારાજ ભગદત્તને તેના
સુપ્રતીક નામના હાથીની સાથે અર્જુન મારે છે.
ત્યાર પછી જયદ્રથ વગેરે ઘણા મહારથીઓ

મળીને શૂરવીર, અને યૌવન પણ જેને પ્રાપ્ત ન
થએલું એવા, એકલા પડી ગયેલા બાળક
અભિમન્યુને મારે છે. અભિમન્યુના મરણથી
ક્રોધ પામેલા અર્જુનને યુદ્ધમાં સાત અક્ષૌહિણી
સેનાનો નાશ કરીને રાજા જયદ્રથને મારી ના-
ખ્યો. તે વખતે યુધિષ્ઠિર રાજાની આજ્ઞાથી મહા-
બાહુ ભીમસેન અને મહારથી સાલ્યકિ, દેવોથી
પણ પરાભવ ન પામે એવી કૌરવી સેનામાં અર્જુ-
નને ખોળવા પેઠા હતા. ૨૬૦ ત્યાંથી નીકળ્યા
પછી અર્જુનને, ઉદાર મનવાળા નવકોટી સંશ-
પ્તક યોદ્ધાઓને યમલોકમાં પહોંચાડી દીધા અને
યુદ્ધમાં બાકી રહેલા સંશપ્તકોને પૂરા કર્યા. વળી
એ પર્વમાં ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો, પથ્થરથી લડનારા
નારાયણો, યુદ્ધમાં વિચિત્ર યુદ્ધ કરનારા ગોપાલો,
અલંબુષ, શ્રુતાયુ, વીર્યવાન જલસંધ, ભૂરિશ્રવા,
વિરાટ, મહારથ દ્રુપદ અને ઘટોત્કચ વગેરે બીજા
કેટલાક યોદ્ધાઓ નાશ પામ્યા, એ કથા છે.
જ્યારે યુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્ય પડ્યા ત્યારે ક્રોધ પામે-
લા અશ્વત્થામાએ ઉગ્ર એવું નારાયણાસ્ત્ર પ્રકટ
કર્યું. તે પછી રુદ્રનું ઉત્તમ એવું અસિસંખંધી
માહાત્મ્ય કહ્યું છે. વ્યાસનું ત્યાં આગમન તથા
શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનનું માહાત્મ્ય વર્ણવ્યું છે.
ભારતમાં આ સાતમું મહાન દ્રોણ પર્વ કહ્યું છે.
એ દ્રોણ પર્વમાં શૂરવીર અને પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા
પ્રસિદ્ધ રાજાઓ ઘણેભાગે નાશ પામ્યા છે. એ
પર્વમાં એકસો ને સિત્તેર અધ્યાય તથા આઠ
હજાર નવસો ને નવ શ્લોકો તત્ત્વદર્શી પરાશરના
પુત્ર વ્યાસમુનિએ વિચાર કરીને વર્ણવ્યા છે. ૨૬૯

એના પછી પરમ અદ્ભુત કર્ણપર્વ કહેવાય
છે. ૨૭૦ તેમાં મદ્રદેશના બુદ્ધિમાન રાજા શલ્યનો
કર્ણ સારાથપણામાં નિયોગ કર્યો; તે પછી ત્રિપુ-
રપતનનું પૌરાણિક આખ્યાન કહ્યું છે. ત્યાર પછી
યુદ્ધમાં જતી વખતે કર્ણ તથા શલ્યનો કઠોર
સંવાદ વર્ણવ્યો છે. ત્યાંજ આક્ષેપયુક્ત હંસ તથા
કાગડાનું આખ્યાન કહ્યું છે. તે પછી મહાત્મા
અશ્વત્થામાના હાથથી પાંડ્યરાજાનો નાશ તથા
દંડસેન અને દંડનો વધ કહ્યો છે. વળી કર્ણ જોડે
દેવરથ યુદ્ધ કરતાં સર્વ ધનુર્ધારીઓના દેખતાં ધર્મ-

રાજ યુધિષ્ઠિરની. સંશયગ્રસ્ત દશા કહી છે. તે પછી યુધિષ્ઠિર અને અર્જુનનો પરસ્પર ક્રોધ વર્ણવ્યો છે, જેમાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને શાંત કર્યો એ કથા છે. તે પછી પૂર્વની પ્રતિજ્ઞાપ્રમાણે ભીમસેને યુદ્ધમાં હુઃશાસનનું હૃદય ચીરીને રુધિર પીધું તથા દ્વૈરથ-યુદ્ધમાં અર્જુને કર્ણને માર્યો, એ કથા છે. આ સર્વ વૃત્તાંતવાળું આઠમું કર્ણપર્વ છે, એમ ભારતચિંતકો કહે છે. એમાં અગણોતેર અધ્યાય અને ચાર હજાર નવસે ને ચોસડ શ્લોકો કહ્યા છે. ૨૭૮

હવે પછી વિચિત્ર અર્થવાળું શલ્યપર્વ આવે છે. એમાં, મુખ્ય વીરો જેમાં હણાઈ ગયેલા એવી સેનાના શલ્યરાજ સેનાપતિ થયા, એ કથા છે. પછી કૌમાર આખ્યાન અને અભિષેકાકથા આવે છે. ૨૮૦ તે પછી રથીઓનાં થયેલાં યુદ્ધો કેમ-વાર વર્ણવ્યાં છે તથા કુરુમુખ્યોનો વિનાશ, એ શલ્યપર્વમાં કહ્યો છે. તે પછી મહાત્મા ધર્મરાજથી શલ્યનો નાશ અને યુદ્ધમાં સહદેવના હાથથી શકુનિનો વધ વર્ણવેલો છે. જ્યારે ઘણુંબધું સૈન્ય મરણ પામ્યું અને કંઈક ભાગેજ બાકી રહ્યું, ત્યારે દુર્યોધન હૃદમાં પ્રવેશ કરીને જળનું સ્તંભન કરી તેમાં સંતાઈ રહ્યો. એ વાત પારધિઓએ આવીને ભીમસેનને કહી, એટલે પાંડવો ત્યાં ગયા અને બુદ્ધિમાન ધર્મરાજનાં આક્ષેપયુક્ત વચનથી અત્યંત અસહનતાવાળો દુર્યોધન પાણીમાંથી બહાર નીકળ્યો તથા તેણે ભીમસેનસાથે ગદાયુદ્ધ કરવા માંડ્યું. જ્યારે એ યુદ્ધ ચાલતું હતું, ત્યારે ત્યાં બલરામ આવી પહોંચ્યા અને તેમણે સરસ્વતી તથા તીર્થોની પવિત્રતાનું વર્ણન કર્યું. આ સ્થાનમાંજ તુમુલ ગદાયુદ્ધ વર્ણવ્યું છે કે જે યુદ્ધમાં ભીમસેને ભયંકર વેગવાળી ગદાથી દુર્યોધનની સાથળો ભાગી નાખી. આ અદ્ભુત અર્થવાળું નવમું શલ્યપર્વ છે. એમાં ઓગણસાઠ અધ્યાય અને ત્રણ હજાર બસે ને વીસ શ્લોકો, કૌરવોના યશને વધારનારા મુનિએ વર્ણવ્યા છે. ૨૮૦

એના પછી દારુણ એવું સૌમિકપર્વ કહ્યું છું. પાંડવોના ગયા પછી સંધ્યાકાળે જંઘા ભાગવાથી પડેલા ક્રોધી રાજ દુર્યોધનની પાસે ત્રણ

મહારથીઓ કૃતવર્મા, કૃપાચાર્ય અને અશ્વત્થામા આવ્યા અને તે બધાએ સંઘામભૂમિમાં લોહી-હુહાણ થઈને પડેલા દુર્યોધનને દીઠો, કે તરત ત્યાં દઢ ક્રોધવાળા મહારથી અશ્વત્થામાએ પ્રતિજ્ઞા કરી કે, “ધૃષ્ટદ્યુમ્ન જેમાં મુખ્ય છે એવા સર્વ પંચાલો તથા પ્રધાનોની સાથે સર્વ પાંડવોને મારું નહિ, ત્યાંસુધી હું કવચ ઉતારીશ નહિ.” આ પ્રમાણે દુર્યોધન રાજને કહીને તે ત્રણે મહારથીઓ ત્યાંથી નીકળીને સૂર્યાસ્ત થતી વખતે મહાવનમાં ગયા અને ત્યાં એક મોટા વડના ઝાડની નીચે બેઠા. પછી તેઓએ ત્યાં રાત્રિમાં એક ઘુવડને ઘણા કાગડાઓને મારતો જોયો, તે જોઈને પોતાના પિતાના વધને સ્મરણ કરતા ક્રોધે ભરાયલા અશ્વત્થામાએ સૂતેલા પંચાલ ચોદાઓનો વધ કરવા વિચાર કર્યો. ત્યાંથી તે પાંડવોની છાવણીના દરવાજા આગળ ગયા. ત્યાં તેમણે ગગનમંડળસુધી જેનો દેહ પહોંચેલો એવા ભયંકર રૂપવાળા અને જેનાતરફ જોઈ ન શકાય એવા રાક્ષસને જોયો; અને તેનાથી પોતાનાં અસ્ત્રો નિષ્ક્રાંત થતાં જોઈને અશ્વત્થામાએ સત્વર ત્રિનેત્રધારી રુદ્રનું આરાધન કર્યું. પછી રાત્રે વિશ્વાસથી સૂતેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પ્રભૂતિ સપરિવાર પાંચાલોનો તથા દ્રૌપદીના સર્વ પુત્રોનો કૃતવર્મા અને કૃપાચાર્યની સાથે મળીને અશ્વત્થામાએ વધ કર્યો, જેમાં શ્રીકૃષ્ણના બળના આશ્રયથી પાંચ પાંડવો અને મહાધનુર્ધારી સાત્યાક બચી ગયા તથા બાકી બધાનો નાશ થઈ ગયો. ૩૦૧

પછી દ્રોણના પુત્ર અશ્વત્થામાએ સૂતેલા પાંચાલોનો વધ કર્યો એ બખર ધૃષ્ટદ્યુમ્નના સારથીએ પાંડવોને કહી. એ સાંભળીને પુત્રશોકથી આર્ત થયેલાં અને પિતા તથા ભાઈઓના વધથી પીડાયેલાં દ્રૌપદી, પોતાના પતિઓની આગળ હઠથી નિરાહાર રહેવાનો સંકલ્પ કરી બેઠાં, ત્યારે દ્રૌપદીનાં વચનથી ભયંકર પરાક્રમી બળવાન ભીમસેન, મહાન ક્રોધ કરીને દ્રૌપદીને પ્રસન્ન કરવામાટે ગદા ઉપાડીને દ્રોણગુરુના પુત્રની પાછળ દોડ્યો. જે વખતે ભીમસેનનાં ભયથી અને દૈવની પ્રેરણાથી અશ્વત્થામાએ ક્રોધ કરીને ‘પાંડવોના વિનાશને માટે આ અસ્ત્ર ફેકું’

શ્રદ્ધાપર્વ]

છું" કહીને અસ્ત્ર છોડ્યું. તેજ વળતે શ્રીકૃષ્ણે 'એમ ન થાય' એવું કહીને તેના તે વચનને શાંત કર્યું અને અર્જુનને પોતાના અસ્ત્રથી તેના અસ્ત્રને શમાવી દીધું. પાપાત્મા અશ્વત્થામાની દ્રોહબુદ્ધિ જોઈને વ્યાસે અશ્વત્થામાને શાપ દીધો એટલે અશ્વત્થામાએ પાછો તેમને શાપ દીધો. આમ પરસ્પર શાપ દેવામાં આવ્યા. પછી મહારથી દ્રોણના પુત્ર પાસેથી મણિ લઈને હર્ષથી દ્રૌપદીને આખ્યો. આ દશમું સૌમિક પર્વ કહ્યું છે. મહાત્માઓનાં ચારત્રવાળા આ પર્વમાં અઠાર અધ્યાય અને આઠસો ને સિતેર શ્લોકો પ્રહ્લવાદી મુનિએ વર્ણવ્યા છે. ૩૧૦ વળી આ પર્વમાં ઉત્તમ તેજવાળાં સૌમિક અને ઐષીક જે પર્વ ઋષિએ જોડી દીધાં છે. ૩૧૧

એના પછી કરુણાનો ઉદય કરનાર સ્ત્રીપર્વ કહેલું છે. તેમાં પુત્રશોકથી સંતપ્ત થયેલા અને ભીમસેનના ઉપર દ્રેષબુદ્ધિવાળા આંધળા ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાએ શ્રીકૃષ્ણે આણેલી મજબૂત લોઢાની પ્રતિમાને ભીમ જાણી બાથમાં ઘાલીને ભાંગી નાખી. ત્યારપછી શોકવડે તપી ઉઠેલા બુદ્ધિમાન ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાનું વિદુરે બુદ્ધિવડે સંસારની ગહનતા દર્શાવનારા તથા મોક્ષદર્શક હેતુઓવડે આશ્વાસન કર્યું. ત્યારપછી શોકાર્ત થયેલા ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા અંતઃપુરની સ્ત્રીઓને સાથે લઈ કૌરવોની રણભૂમિમાં ગયા, એ કથા કહી છે. ત્યાં વીરપત્નીઓનો અત્યંત કરુણાજનક વિલાપ તથા ગાંધારી અને ધૃતરાષ્ટ્રનો ક્રોધાવેશ અને મૂર્છા વર્ણવેલાં છે. વળી ત્યાં ક્ષત્રિયાણીઓએ શૂરવીર અને સંગ્રામમાં પાછી પાની ન કરનારા એવા પોતાના પિતા, પુત્રો, ભાઈઓ વગેરેને હણાઈ પડેલા જોયા. તે પછી પુત્રો તથા પૌત્રોના વધથી પીડિત થયેલી ગાંધારીનો ક્રોધ શ્રીકૃષ્ણે શાંત કર્યો, એ કથા છે. ત્યાર પછી સર્વ ધર્મધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ અને મહા બુદ્ધિમાન યુધિષ્ઠિર રાજાએ, મરણ પામેલા રાજાઓનાં શરીરોને શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી અસિસંસ્કાર કરાવ્યો. જ્યારે રાજાઓને ઉદ્ધેહાન કર્મમાં તિલાંજલિ આપવા માંડી ત્યારે કુંતીએ, કર્ણ પોતાનો ગુપ્ત રીતે ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર છે એ વાત કહી સંભળાવી, એ કથા છે.

શોક તથા વિહ્વલતાનું કારણભૂત અને સજ્જનોના મનને વિકલ કરી અશ્વ પ્રવર્તાવનાર, આ અગીઆરમું સ્ત્રીપર્વ છે. એ પર્વમાં સત્તાવીસ અધ્યાય કહ્યા છે અને સાતસો ને પંચોતેર શ્લોકો બુદ્ધિમાન વ્યાસે ભારતના આ આખ્યાનમાં વર્ણવ્યા છે. ૩૧૯-૩૨૪

એ પછી બુદ્ધિને વધારનાર બારમું શાંતિપર્વ છે. એમાં પિતાઓ, પુત્રો, ભાઈઓ, સંબંધીઓ અને મામાઓ વગેરેનો નાશ કરાવીને ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને ઘણું દુઃખ ઉત્પન્ન થયું, ત્યારે બાણશય્યામાં સૂતેલા ભીષ્મપિતામહે નાનાવિધ ધર્મો વર્ણવ્યા; જેમાં કહેલા રાજધર્મો રૂઠાં જ્ઞાનની ઈચ્છાવાળા રાજાઓએ જાણવાયોગ્ય છે. વળી તેમાં કાળના હેતુને પ્રદર્શિત કરનારા આપદર્મો કહ્યા છે, જે ધર્મોને સારી રીતે જાણવાથી પુરુષ કાર્ય-અકાર્યના વિભાગને સમજનારો થાય છે. તે પછી બહુ વિસ્તારવાળા વિચિત્ર મોક્ષધર્મો કહેલા છે. પ્રાજ્ઞજનોને પ્રિય એવું એ બારમું પર્વ કહ્યું છે. હે તપોધનો ! એ પર્વમાં ત્રણસો ને ચોગણત્રીસ અધ્યાયો અને ચૌદ હજાર સાતસો ને બત્રીસ શ્લોકો કહ્યા છે. ૩૨૫-૩૩૦

એના પછી ઉત્તમ અનુશાસન પર્વ આવે છે, જેમાં ભાગીરથીના પુત્ર ભીષ્મપિતામહથી ધર્મનો નિશ્ચય સાંભળીને કુરુરાજ યુધિષ્ઠિર સ્વસ્થ થયા, એ કથા છે. એમાં ધર્મ તથા અર્થસંબંધી સમગ્ર વ્યવહાર વર્ણવ્યો છે અને વિવિધ પ્રકારનાં દાનોના ફલયોગનું વર્ણન કર્યું છે, કે જેમાં દાન આપવાયોગ્ય ઉત્તમ પાત્રોનું વર્ણન, દાનોનો ઉત્તમ વિધિ, આચારવિધિ, સત્યની પરાકાષ્ઠા, પ્રાહ્મણો અને ગાયોનું માહાત્મ્ય તથા દેશકાલાનુસાર ધર્મોનું રહસ્ય વર્ણવ્યું છે. આ બહુ વૃત્તાંતવાળું અનુશાસન પર્વ ઉત્તમ છે. એ પર્વમાંજ ભિષ્મપિતામહની સ્વર્ગપ્રાપ્તિ વર્ણવી છે. આ ધર્મનું નિશ્ચય કરાવનાર તેરમું પર્વ છે, જેમાં એકસો છતાળીસ અધ્યાય અને આઠ હજાર શ્લોકો કહ્યા છે. ૩૩૧-૩૩૭

એના પછી ચૌદમું આશ્વમેધિક નામનું પર્વ કહ્યું છે, જેમાં સંવર્તમરુત્તનું અત્યુત્તમ

આખ્યાન વર્ણવેલું છે. તે પછી યુધિષ્ઠિરને સુવર્ણ-
સંહારની પ્રાપ્તિ, પરીક્ષિતનો જન્મ અને અશ્વ-
ત્થામાના અસ્ત્રાગ્નિથી પૂર્વે દગ્ધ થયેલા પરીક્ષિત-
નું પુનર્જીવન વર્ણવ્યું છે. ત્યાર પછી પાંડવોએ
રક્ષણસાથે યજ્ઞના અશ્વને પૃથ્વીપર્યટનમાટે
છોડ્યો અને ઠેકઠેકાણે ક્રોધી રાજપુત્રોની સાથે
થયેલાં યુદ્ધો વર્ણવ્યાં છે. તેમાં ચિત્રાંગદ રાજાની
પુત્રિકાધર્મથી અર્જુનને આપેલી પુત્રીના પુત્ર
બભ્રુવાહન જોડે યુદ્ધ કરતાં અર્જુનને પ્રાણાંત
સ્થિતિ જણાઈ, એ કથા છે તથા મહાન અશ્વ-
મેધ યજ્ઞમાં નોળિયાનું આખ્યાન વર્ણવ્યું
છે. આ મહાન અને અદ્ભુત કથાવાળું
આશ્વમેધિક પર્વ કહ્યું છે. એમાં એકસો ને ત્રણ
અધ્યાય અને ત્રણ હજાર ત્રણસો ને વીસ શ્લોકો
તત્ત્વદર્શી મુનિએ વર્ણવ્યા છે. ૩૩૮-૩૪૪

તે પછી પંદરમું આશ્રમવાસ નામનું પર્વ
છે. એમાં રાજ્યનો ત્યાગ કરીને ધૃતરાષ્ટ્રરાજ
ગાંધારી તથા વિદુરની સાથે આશ્રમવાસ કરવા
જાય છે એ કથા છે. તેમને જતા જોઈને વડી-
લોની સેવામાં તત્પર એવાં કુંતી પણ પુત્રના
રાજ્યને ત્યજીને તેમની પાછળ જાય છે. ત્યાં
વ્યાસમુનિની દયાથી ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાએ, પોતાના
મૃત્યુ પામેલા પુત્રો-પૌત્રો અને પરલોકમાં ગયેલા
બીજા વીર રાજાઓને પાછા આવેલા જોયા. આ
અનુત્તમ આશ્ચર્ય જોઈને, શોક ત્યજી દઈ, ગાંધારીની
સાથે તેઓ પરમગતિ પામ્યા તથા વિદુર
પણ ધર્મનો આશ્રય કરીને સદ્ગતિ પામ્યા.
તે પછી વિદ્વાન અને જિતેન્દ્રિય એવો ગવદગ-
ણનો પુત્ર સંજય પણ પ્રધાનોની સાથે પરમગતિ
પામ્યો. ત્યાર પછી ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે નારદમુ-
નિનાં દર્શન કર્યાં ૩૫૦ અને નારદના મુખથી
ચંદુઓનો મહાન સંહાર સાંભળ્યો. આ કથાઓ-
વાળું મહાન અદ્ભુત આ આશ્રમવાસ નામનું
પર્વ કહ્યું છે. એમાં તત્ત્વદર્શી મુનિએ એતાલીસ
અધ્યાય અને એક હજાર પાંચસો ને છ શ્લોકો
વર્ણવ્યા છે. ૩૫૨

એના પછી દારુણ મૌસલ પર્વ છે તે તમે
સાંભળો. પ્રહ્લશાપથી હણાયલા અને દૈવથી પ્રેરા-

યલા પુરુષવ્યાઘ્ર યાદવો, મધપાનના સ્થાનમાં
જઈ, મદિરાને આધીન થઈ, ખારા સમુદ્રની
આગળ, શસ્ત્રના પ્રહારથી અને એરકાડપી વજ્રથી
પરસ્પરને હણીને નાશ પામ્યા એ કથા છે. પછી
સર્વનો ક્ષય કરીને બલરામ તથા શ્રીકૃષ્ણ પણ
સર્વને હરણ કરનારા કાલને ઉદ્ધવન ન કરતાં તેને
આધીન થયા. તે પછી પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવો અ-
ર્જુન દ્વારકામાં આવી તેને યાદવો વિનાની જોઈને
ખિન્ન થઈ ગયો તથા પરમ દુઃખી થયો. ત્યાં
તેણે પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા પોતાના મામા વસુદે-
વને અગ્નિસંસ્કાર કર્યો અને ત્યાંથી મધપાનના
સ્થાનમાં આવી ચંદુવીરોનો પરસ્પર થયેલો
સંહાર જોયો. તે પછી મહાત્મા બલરામ તથા
કૃષ્ણનાં શરીરને તથા મુખ્ય મુખ્ય યાદવોનાં
શરીરોને તેણે અગ્નિસંસ્કાર કર્યો. તે પછી દ્વાર-
કામાં રહેલા વૃદ્ધજનો, બાલકો અને સ્ત્રીઓને
લઈને હસ્તિનાપુર જતાં માર્ગમાં તે કષ્ટકારક
આપત્તિમાં આવી પડ્યો. ૩૬૦ તે વખતે તેણે ગાંડીવ-
ધનુષનો પરાભવ, દિવ્ય અસ્ત્રોનું વિસ્મરણ, યાદવ
સ્ત્રીઓની બ્રહ્મતા અને પોતાના પ્રભાવની
અનિત્યતા જોઈ. આ સર્વ જોઈને અર્જુન
બહુ ખિન્ન થયો અને વ્યાસનાં વાક્યથી પ્રેરાયલા
અર્જુને ધર્મરાજની પાસે આવીને રાજ્ય ત્યાગ
કરવાની રુચિ દર્શાવી. આ વૃત્તાંતવાળું સોળમું
મૌસલ પર્વ કહ્યું છે. એમાં તત્ત્વદર્શી મુનિએ
આઠ અધ્યાય અને ત્રણસો ને વીસ શ્લોકો
રચ્યા છે. ૩૬૧-૩૬૩

એના પછી સત્તરમું મહાપ્રસ્થાનિક પર્વ કહ્યું
છે. જેમાં પુરુષશ્રેષ્ઠ પાંડવો રાજ્યનો ત્યાગ કરીને
દ્રૌપદીની સાથે દેહત્યાગને માટે ઉત્તર દિશામાં
મહાપ્રસ્થાને નિકળ્યા એ કથા છે. ત્યાં લૌહિત્ય
સમુદ્ર આગળ આવતાં તેમણે અગ્નિનાં દર્શન
કર્યાં અને અગ્નિ દેવની પ્રેરણાથી અર્જુને સન્મા-
નપૂર્વક તે મહાત્માને દિવ્ય અને ઉત્તમ એવું
ગાંડીવધનુષ આપી દીધું. તે પછી ભાઈઓને તથા
દ્રૌપદીને એક પછી એક પડતાં જોઈને, તેમને
છોડીને તથા તેમના તરફ દૃષ્ટિ પણ ન કરતાં
યુધિષ્ઠિર રાજા આગળજ ચાલ્યા ગયા એ કથા

છે. આ સત્તરમું મહાપ્રસ્થાનિક પર્વ છે. એમાં તત્ત્વદર્શી વ્યાસે ત્રણ અધ્યાય અને ત્રણસો ને વીસ શ્લોકો રચ્યા છે. ૩૬૪-૩૬૯

એના પછી દિવ્ય અને અમાનુષ એવું સ્વર્ગ પર્વ છે. જેમાં પોતાને માટે સ્વર્ગથી આવેલા દેવી રથમાં મહાપ્રાન્ન યુધિષ્ઠિરે દયાળુપણથી પોતાની સાથે આવતા કૂતરા વિના બેસવાની ઇચ્છા કરી નાહ. આ તેમની ધર્મમાં અવિચળ શ્રદ્ધા જોઈને, ધર્મરાજે તે કૂતરાનું રૂપ ત્યજી દીધું અને પોતે ધર્મરૂપથી પ્રકટ થયા. પછી તેમની સાથે યુધિષ્ઠિરરાજ સ્વર્ગમાં ગયા. તે પછી દેવદૂતે તેમને નરક તથા વિપુલયાતનાઓ દેખાડી. જ્યાં ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિરે, પોતાના ભાઈઓની દીનતાભરેલી વાણી સાંભળી. ૩૭૦-૩૭૩ તે પછી ધર્મરાજએ અને દેવરાજે પોતાની આજ્ઞામાં રહેનારા પાપીઓનો યાતના પ્રદેશ યુધિષ્ઠિરને દેખાડ્યો અને સૂચવ્યું કે, ઐશ્વર્યનું સુખ આવાં ફળવાળું છે. તે પછી ધર્મરાજ આકાશગંગામાં સ્નાન કરી, મનુષ્ય શરીરને છોડી દિવ્ય દેહથી સ્વધર્મવડે મેળવેલા સ્વર્ગસ્થાનમાં ગયા અને ઈંદ્રસાથે સર્વ દેવોથી પૂજતા તેઓ તેમની સાથે આનંદ પામ્યા. બુદ્ધિમાન વ્યાસે આ અઢારમું પર્વ કહ્યું છે. હે તપરૂપી ધનવાળા ઋષિઓ ! એ પર્વમાં મહાત્મા ધર્મર્ષિએ પાંચ અધ્યાય અને બસો ને નવ શ્લોકો વર્ણવ્યા છે. ૩૭૭

આ પ્રમાણે મહાભારતનાં પૂરાં અઢાર પર્વ થાય છે અને ભારતના ખિલ ભાગમાં હરિવંશ તથા ભવિષ્ય પર્વ કહેલાં છે. એ ખિલસંસ્કૃત હરિવંશમાં મહર્ષિ વ્યાસે બાર હજાર શ્લોકો કહ્યા છે. આ રીતે ભારતના પર્વોનો સંગ્રહ મેં તમને કહી સંભળાવ્યો. ૩૭૮-૩૮૦

કુરુક્ષેત્રમાં યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી અઢાર અક્ષૌહિણી સેના એકઠી થઈ હતી અને અઢાર દિવસ સુધી તે મહા હારુણુ યુદ્ધ થયું હતું. અંગો અને ઉપનિષદોની સાથે ચારે વેદોને જે પુરુષ ભણે, છતાં આ આખ્યાન જાણતો ન હોય તો તે વિચક્ષણુ થાય નહિ. અમિત બુદ્ધિવાળા વ્યાસે આ અર્થશાસ્ત્ર કહ્યું છે, આ મહાન ધર્મશાસ્ત્ર વર્ણવ્યું છે અને આ કામશાસ્ત્ર કહ્યું છે. જેમ

પુરુષને કોકિલનો મીઠો સ્વર સાંભળ્યા પછી કાગડાનો કઠોર સ્વર રુચે નહિ તેમ આ ઉપાખ્યાન સાંભળ્યા પછી બીજું સાંભળવું રુચે નહિ. જેમ પાંચ મહાભૂતથી અધ્યાત્મ, અધિભૂત અને અધિદેવની રચના થાય છે તેમ આ ઉત્તમ ઇતિહાસથી કવિતા કરવાયોગ્ય બુદ્ધિવાળા થવાય છે. હે દ્વિજો ! જેમ અંતરિક્ષમાં ચાર પ્રકારની પ્રજા રહેલી છે તેમ આ આખ્યાનના વિષયોમાં પુરાણો રહેલાં છે. જેમ સમસ્ત ઇંદ્રિયોની વિવિધ ક્રિયાઓ મનને આધીન છે તેમ લૌકિકી અને વૈદિકી ક્રિયાઓ તથા તેનાં ફલનાં સાધનોના આધાર આ આખ્યાન છે. જેમ આહાર વિના શરીર પણ રહી શકતું નથી તેમ આ આખ્યાનના આશ્રય વિના બીજી કથાઓ આ પૃથ્વીમાં હોઈ શકે નહિ. જેમ ઉદયની ઇચ્છાવાળા સેવકો કુલીન સ્વામીને સેવે છે, તેમ સર્વ કવિવરો આ આખ્યાનની છાયા લઈને પોતાનાં કાવ્યો રચે છે. જેમ ઉત્તમ ગૃહસ્થાશ્રમ કરતાં બીજા ત્રણ આશ્રમો શ્રેષ્ઠ ગણાય નાહ, તેમ આ કાવ્યથી શ્રેષ્ઠ કાવ્ય રચવાને કોઈ કવિઓ સમર્થ નથી. ૩૮૦ હે સન્નજનો ! તમારી બુદ્ધિ નિરંતર સાવધાનપણથી ધર્મમાં તત્પર રહો, કારણ કે પરલોકમાં ગયેલાને માટે ધર્મજ એક બંધુ (સહાય કરનાર) છે. નિપુણ જનોએ ધન, સ્ત્રી વગેરેને સેવ્યાં હોય તો પણ તે વિશ્વાસપાત્ર થતાં નથી તથા સ્થિરતાને પણ પામતાં નથી. કૃષ્ણદ્વૈપાયનના ઓષ્ઠપુટથી નીકળેલું, સર્વ પ્રકારના શ્રેષ્ઠ જ્ઞાનનું સાધન, પુણ્યરૂપ, પવિત્ર, પાપને હરનાર અને સર્વ કલ્યાણને આપનાર એવું આ મહાભારત વંચાતાં જે કોઈ એનું શ્રવણ કરે, તેને પુષ્કરજળના સ્નાનની શી અપેક્ષા હોય ? કંઈ નહિ. બ્રાહ્મણ ઇંદ્રિયો વડે દિવસે જે કંઈ પાપ કરે છે, તે પાપથી સાચાં સંધ્યા વખતે મહાભારતનો પાઠ કરવાવડે મુક્ત થાય છે અને રાત્રે કર્મવડે, મનવડે તથા વાણીવડે જે કંઈ પાપ કરે છે તે પાપથી પ્રાતઃસંધ્યા વખતે મહાભારતનો પાઠ કરવાવડે મુક્ત થાય છે. જે મનુષ્ય વેદવેદા અને બહુશ્રુત એવા બ્રાહ્મણને નિત્ય સુવર્ણનાં શીંગડાંવાળી સો ગાયો આપે છે તેને જે પુણ્ય થાય છે; તેટલું જ પુણ્ય આ

પુણ્યરૂપ ભારતની કથા નિરંતર સાંભળનારને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ વિસ્તીર્ણ સમુદ્રના જળમાં નાવવડે સુખરૂપે પ્રવેશ કરી શકાય છે તેમ પ્રથમ આ પર્વ સંગ્રહપર્વ સાંભળવાથી, અનુત્તમ અને મહાન અર્થવાળું આ મહાભારત

આખ્યાન સુખથી સમજી શકાય છે. ૩૯૧

ઈતિ શ્રીમદ્ મહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
પર્વસંગ્રહ પર્વમાં અધ્યાય ૨ જો સમાપ્ત.
સમાપ્ત પર્વસંગ્રહપર્વ.

પૌષ્યપર્વ

અધ્યાય ૩ જો-જનમેજયને શાપ, ઉદ્દાલક વગેરેની પરીક્ષા, ઉત્તંક
તથા પૌષ્યનું ચરિત્ર.

॥ સૌતિરુવાચ ॥

जनमेजयः पारिक्षितः सहभ्रातृभिः कुरुक्षेत्रे दीर्घसत्रमुपास्ते ॥ तस्य भ्रातरस्त्रयः श्रुतसेन उग्रसेनो भीमसेन इति ॥ तेषु तत्सत्रमुपासीनेष्वागच्छत्सारमेयः ॥ १ ॥

સૂતપુત્ર કહે છે:-પરિક્ષિત રાજના પુત્ર જનમેજય પોતાના ભાઈઓની સાથે કુરુક્ષેત્રમાં ઘણો કાળ ચાલે એવો સત્ર (યજ્ઞ) કરતા હતા. તેમના શ્રુતસેન, ઉગ્રસેન અને ભીમસેન નામના ત્રણ ભાઈઓ હતા. તેઓ તે યજ્ઞમાં બેઠા હતા તે વખતે ત્યાં એક કુતરો આવી પહોંચ્યો. જનમેજયના ભાઈઓએ તેને ત્યાં આવેલો જોઈને માર્યો એટલે તે રડતો રડતો પોતાની માતા સરમાની પાસે ગયો. તેને રડતો જોઈને માતાએ પૂછ્યું કે, 'તું કેમ રડે છે? તને કોણે માર્યો?' આ પ્રમાણે પૂછવાથી તેણે માતાપ્રત્યે કહ્યું કે; 'જનમેજય રાજના ભાઈઓએ મને માર્યો છે.' ત્યારે તેની માતાએ કહ્યું; 'જરૂર તે ત્યાં કંઈ અપરાધ કર્યો હશે, જેથી તને માર્યો હશે.' તેણે ફરી માતાને કહ્યું; 'મેં કંઈ પણ અપરાધ કર્યો નથી, મેં હવિ (ચરુ વગેરે)ને જોયુંએ નથી તેમ ચાટ્યું પણ નથી. આ સાંભળીને પુત્રના હઃખથી આર્ત બનેલી તેની માતા સરમા, જ્યાં જનમેજય રાજ પોતાના ભાઈઓની સાથે દીર્ઘસત્ર કરતો હતો તે સ્થળે આવી. પછી ક્રોધ પામેલી સરમાએ ત્યાં જનમેજયને કહ્યું કે; 'મારા પુત્રે તમારો કંઈજ અપરાધ કર્યો નથી, એણે હવિ જોયુંએ નથી તેમ ચાટ્યું પણ નથી, તો તમે એને શા માટે માર્યો?'

આ સાંભળીને તેઓએ કંઈ પણ કહ્યું નહિ, એટલે સરમા બોલી કે; 'તમે અપરાધ વિનાના મારા પુત્રને માર્યો તેથી તમને આણુધાર્યું ભય આવી પડશે.' આ પ્રમાણે દેવની કુતરી સરમાના કહેવાથી જનમેજયને ઘણી બીક લાગી અને તે ખિન્ન થઈ ગયા. પછી યજ્ઞની સમાપ્તિ થતાં તેઓ હસ્તિનાપુરમાં આવ્યા અને પોતાને થયેલી શાપરૂપી પાપકૃત્યાને શાંત કરે એવા યોગ્ય પુરોહિતને જોળવામાટે પરમ યત્ન કરવા લાગ્યા.^{૧૧}

એક દિવસે મૃગયા કરવા નિકળેલા પરિક્ષિતના પુત્ર જનમેજય રાજાએ પોતાના અમુક દેશમાં એક આશ્રમ જોયો. તે આશ્રમમાં એક શ્રુતશ્રવા નામના ઋષિ રહેતા હતા. તેમને તપશ્ચર્યામાં પ્રીતિવાળો એક સોમશ્રવા નામનો પુત્ર હતો. તે ઋષિપુત્રને જોઈને તેને પુરોહિત કરવા ઇચ્છતા પરિક્ષિતના પુત્ર જનમેજય રાજાએ, ઋષિની પાસે જઈ નમસ્કાર કરીને કહ્યું કે:-'ભગવન! આ તમારો પુત્ર મારો પુરોહિત થાય એમ કરો.' આવું કહેવાથી તેમણે જનમેજય પ્રત્યે કહ્યું કે:-"હે જનમેજય! મહાતપસ્વી, સ્વાધ્યાયસંપન્ન અને મારા તપોબળથી યુક્ત એવો આ મારો પુત્ર, મારાં વીર્યને પાન કરનારી સર્પિણીને પેટે ઉત્પન્ન થયો છે. એ મહાદેવના શાપ સિવાય તમારા સર્વ શાપોને શાંત કરવા સમર્થ છે. પણ એનો એક એવો ગૂઢ નિયમ છે કે, કોઈ પણ ગ્રાહ્ય એની પાસે જે કંઈ માગે તે તેને આપે છે. જો એ નિયમ પૂરો કરવા તમારી શક્તિ હોય તો ભલે એને તમે લઈ જાઓ." ઋષિએ આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે જનમેજયે તેમને કહ્યું કે; "ભગવન! તે

પર્વ] અધ્યાય ૩ જો-જનમેજયને શાપ, ઉદાલક વગેરેની પરીક્ષા, ઉત્તંક તથા પૌષ્યતુંચરિત્ર. ૩૩

તેમજ થશે. ” તે પછી જનમેજય તે પુરોહિતને લઈને પોતાના નગરમાં આવ્યા અને પોતાના ભાઈઓને કહ્યું કે:—“ મેં આમને ઉપાધ્યાય ભાઈઓને કહ્યું છે, માટે એ જે કંઈ કહે તે તમારે વગર-કર્યા છે, માટે એ જે કંઈ કહે તે તમારે વગર-વિચારે કરવું. ” જનમેજયના કહેવાથી તેના ભાઈઓ ઋષિની આજ્ઞાપ્રમાણે વર્તવા લાગ્યા. ભાઈઓને એવી આજ્ઞા કરીને જનમેજય રાજા તક્ષશિલા નગરીતરફ ગયા અને તે દેશને પોતાને તાબે કર્યો.^{૨૦}

એ સમયમાં એક આપોદ ધૌમ્ય નામના ઋષિ હતા; તેમને ઉપમન્યુ, આરુણિ અને વેદ નામના ત્રણ શિષ્યો હતા. એક વખતે તેમાંના પાંચાલ દેશના રહેવાસી આરુણિ નામના એક શિષ્યને યોલાવીને ઉપાધ્યાયે કહ્યું કે:—‘વત્સ ! જા, તું ક્યારડાની પાળ બાંધ. ’ ઉપાધ્યાયની આજ્ઞા થતાં તે પાંચાલ્ય આરુણિ ક્યારડામાં ગયો; પરંતુ પ્રયત્ન કરવા છતાં તે ક્યારડાની તૂટેલી પાળ બાંધી શક્યો નહિ અને તેથી તેને ક્લેશ થવા લાગ્યો; છેવટે તેને ઉપાય સૂજવાથી ‘ઠીક, હું એમજ કંઈ’ એમ પોતે પોતાને કહીને તે ક્યારડાની તૂટેલી પાળની જગ્યાએ પોતેજ સૂઈ ગયો. આવી રીતે તેના સૂવાથી ત્યાંથી નીકળતું પાણી બાંધ થયું. થોડા સમય પછી આપોદ ધૌમ્ય ઉપાધ્યાયે શિષ્યોને પૂછ્યું કે, ‘ પાંચાલ્ય આરુણિ ક્યાં ગયો છે ? ’ શિષ્યોએ ઉપાધ્યાયને કહ્યું:—લગવન ! ‘ જા, તું ક્યારડાની પાળ બાંધ’ એમ કહીને તમેજ તેને મોકલ્યો છેને ! આ પ્રમાણે કહેવાથી ઉપાધ્યાયે શિષ્યોને કહ્યું કે, ‘ ચાલો, આપણે પણ બધા તે જ્યાં ગયો છે ત્યાં જઈએ. ’ પછી શિષ્યોની સાથે ત્યાં જઈને ગુરુએ તેને યોલાવવા હાંકે મારી: “ એ પાંચાલ્ય આરુણિ ! તું ક્યાં છે ? હે વત્સ ! તું અહીં આવ. ” ઉપાધ્યાય તું વચન સાંભળતાંજ આરુણિ તે ક્યારડાના બાજામાંથી એકાએક ઉઠીને ઉપાધ્યાયની પાસે આવીને ઉભો રહ્યો અને યોદ્યો કે:—“ આ રહ્યો મહારાજ ! આ ક્યારડામાંથી નીકળી જતું પાણી ન રોકવાથી હું પોતેજ પાળની જગ્યાએ સૂતો હતો; એટલામાં આપનો શબ્દ સાંભળતાંજ

તત્કાળ એ પાળ તોડીને હું આપની પાસે આવ્યો છું. આપને હું પ્રણામ કરું છું, આપ મને આજ્ઞા કરો, હવે હું શું કામ કરું ? ”^{૨૦} શિષ્યનાં વચન સાંભળીને ઉપાધ્યાયે કહ્યું કે, “ તું ક્યારડાને ઉપરથી દારણ કરીને ઉભો થયો માટે હવે તારું નામ ઉદાલક કહેવાશે. ” આ પ્રમાણે ઉપાધ્યાયે કૃપા કરી અને કહ્યું કે “ તેં મારું વચન યથાર્થ રીતે પાળ્યું, તેથી તારું સર્વ રીતે કલ્યાણ થશે; એટલુંજ નહિ પણ તને સર્વ વેદો અને ધર્મશાસ્ત્રો ભણ્યાવિનાજ આવડશે. ” આ પ્રમાણે ઉપાધ્યાયની પાસેથી વર મેળવીને ઉદાલક આરુણિ પોતાના ઈષ્ટ દેશમાં ગયો.

વળી તેજ આપોદ ધૌમ્યનો બીજો શિષ્ય ઉપમન્યુ નામનો હતો. તેને ગુરુએ એક વખતે આજ્ઞા કરી કે, ‘ વત્સ ! ઉપમન્યુ ! તું ગાયો ચારવા જા. ’ પછી ઉપાધ્યાયના વચનથી તે ગાયો ચારવા લાગ્યો. આખો દિવસ ગાયો ચરાવી સાંજે ગુરુના આશ્રમમાં આવી ગુરુને નમસ્કાર કરીને તે ઉભો રહ્યો. તેને ઉપાધ્યાયે હૃદયપુષ્ટ જોયો અને યોદ્યો કે, ‘ વત્સ ઉપમન્યુ ! તું શું ખાય છે કે આવો ઘણોજ જડો થયો છે ? ’ તેણે ઉપાધ્યાયને કહ્યું:—‘ પ્રભુ ! હું ભિક્ષાથી મારું જીવન ચલાવું છું. ’ ત્યારે ઉપાધ્યાયે તેને કહ્યું:—‘ મને નિવેદન કર્યા વિના હવેથી તારે ભિક્ષાનો ઉપયોગ કરવો નહિ. ’ આ પ્રમાણે કહ્યાથી તે શિષ્યે ભિક્ષા લાવીને ઉપાધ્યાયને નિવેદન કરી. તે સર્વ ભિક્ષાજન ઉપાધ્યાયે તેની પાસેથી લઈ લીધું. પછી આજ્ઞા પ્રમાણે ઉપમન્યુ ફરી ગાયો ચારવા ગયો અને દિવસે ગાયો ચારીને સાંજે ગુરુકુળમાં આવી, તેણે ગુરુની આગળ ઉભા રહીને નમસ્કાર કર્યા. તેને ઉપાધ્યાયે પહેલાંના જેવોજ પુષ્ટ જોયો અને કહ્યું, વત્સ ઉપમન્યુ ! હું તારી સર્વ ભિક્ષા લઈ લઉં છું, તો હવે તું શાથી તારો નિર્વાહ કરે છે ?^{૪૦} આવું પૂછવાથી ઉપમન્યુએ ઉપાધ્યાયને કહ્યું કે:—‘ પ્રથમની ભિક્ષા આપને નિવેદન કરીને હું ફરીથી ભિક્ષા માગી લાવું છું અને તેવડે મારો નિર્વાહ ચલાવું છું. ’ ઉપાધ્યાયે તેને કહ્યું:—‘ એ તારી ગુરુવૃત્તિ ન્યાયી ગણાય નહિ, કારણ કે એ વાર ભિક્ષા લાવવાથી તું બીજા ભિક્ષાથી જીવનારા

વિદ્યાર્થીઓની વૃત્તિમાં અટકાવ કરે છે, એટલે એમ વર્તવાથી તું લોભી છે એમ ગણાય, માટે હવે તેમ કરીશ નહિ.’ ‘લલે, હવે હું તેમ નહિ કરું’ કહી ઉપમન્યુ ગાયો ચારવા ગયો. પછી ગાયો ચારીને, ગુરુગૃહમાં આવી ઉપાધ્યાયની આગળ ઉભા રહીને તેણે નમસ્કાર કર્યા. ત્યારે પણ તેને પુષ્ટ જ્ઞેષ્ઠને ઉપાધ્યાયે વળી તેને કહ્યું:— ‘વત્સ ઉપમન્યુ ! હું તારી સર્વ ભિક્ષા લઈ લઉં છું, બીજી વાર તું ભિક્ષા લેવા જતો નથી; છતાં તું ઘણો હુષ્ટપુષ્ટ છે, તો હવે તું શાથી વ્રાત્ત ચલાવે છે ?’ આ પ્રમાણે પૂછ્યું ત્યારે ઉપમન્યુએ ઉપાધ્યાયપ્રત્યે કહ્યું કે:— ‘મહારાજ ! આ ગાયોનું દૂધ પીને હું વૃત્તિ ચલાવું છું.’ ઉપાધ્યાયે તેને કહ્યું:— ‘મારી આજ્ઞાવિના એ દૂધનો તું ઉપયોગ કરે છે તે યોગ્ય ગણાય નહિ’ અર્થાત્ હવેથી તું દૂધ પીશ નહિ. ‘બહુ સાડું’ કહી ઉપમન્યુ ગાયોનું રક્ષણ કરવા ગયો અને સાંજે પાછો ત્યાંથી ગુરુગૃહમાં આવી, ગુરુની આગળ ઉભા રહીને નમસ્કાર કર્યા. વળી એને પુષ્ટ જ્ઞેષ્ઠને ઉપાધ્યાય બોલ્યા:— ‘વત્સ ઉપમન્યુ ! તું ભિક્ષા ખાતો નથી, બીજી વાર ભિક્ષા લેવા જતો નથી, દૂધ પણ પીતો નથી; છતાં તું ઘણો પુષ્ટ જણાય છે તો હમણાં તું શાવડે નિર્વાહ કરે છે તે કહે ?’ આમ પૂછવાથી તેણે ઉપાધ્યાયને કહ્યું:— ‘મહારાજ ! આ વાછરડાંઓ પોતાની માને ધાવતી વખતે શ્રીણ કાઢે છે, તે શ્રીણ પીને હું જીવું છું.’ ત્યારે તેને ઉપાધ્યાયે કહ્યું, ‘એ ગુણવાન વાછરડાંઓ તારા પર દયા લાવીને વધારે શ્રીણ કાઢે છે, એટલે એમ વર્તવાથી તું એ વાછરડાંઓની વૃત્તિને અડચણ કરે છે, માટે તારે શ્રીણ પણ પીવું યોગ્ય નથી.’ ‘લલે હવે હું તેમ કરીશ’ એમ કહીને તે ફરી ગાયો ચારવા ગયો. આ રીતે ગુરુએ નિષેધ કરવાથી ઉપમન્યુ ભિક્ષા ખાતો ન હતો, બીજી વાર ભિક્ષા માગવા જતો ન હતો, દૂધ પીતો ન હતો અને શ્રીણનો પણ ઉપયોગ કરતો ન હતો. એક દિવસે તેણે અરણ્યમાં ભૂખથી ખીડાઈને આકડાનાં પાંદડાં ખાયાં.^{૫૦} એ ક્ષારવાળાં, કડવાં, તીખાં, રુક્ષ અને પચતી વખતે પેટમાં અશિની

જવાળા પ્રકટ કરે એવાં આકડાનાં પાંદડાં ખાવાથી તેની આંખો કુટી ગઈ અને તે આંધળો થયો. આ રીતે અંધ થતાં પણ તે ગાયો પાછળ ફરવા લાગ્યો અને ફરતાં ફરતાં એ કૂવામાં પડી ગયો. જ્યારે સૂર્ય અસ્તાચલ તરફ જતાં પણ ઉપમન્યુ ઘેર આવ્યો નહિ, ત્યારે ઉપાધ્યાયે શિષ્યોને પૂછ્યું:— ‘હજીસુધી ઉપમન્યુ કેમ આવ્યો નથી ?’ તેઓએ કહ્યું ‘તે તો ગાયો ચારવા વનમાં ગયો છે.’ ઉપાધ્યાયે તેમને કહ્યું:— ‘મેં ઉપમન્યુને આજીવિકા સંબંધમાં ચારે તરફથી નિષેધ કર્યો છે, તેથી તેને અવશ્ય કોપ થયો હશે અને તેથીજ તે આટલું મોડું થતાં પણ હજી આવ્યો નથી, માટે આપણે તેને ઓળવા જઈએ’ એમ કહીને ગુરુ શિષ્યોને સાથે લઈ અરણ્યમાં ગયા અને ત્યાં જઈ તેને ઓલાવવા હાંકે મારી. ‘હા ઉપમન્યુ ! તું ક્યાં છે ? હા વત્સ ! તું અહીં આવ ! ઉપાધ્યાયનાં વચન સાંભળીને ઉપમન્યુએ મોટે સાદે ઉત્તર આપ્યો:— ‘મહારાજ ! હું આ કૂવામાં પડ્યો છું.’ ત્યારે તેને ઉપાધ્યાયે પૂછ્યું કે:— ‘તું શાથીએ કૂવામાં પડ્યો ?’ તેણે ઉપાધ્યાયને કહ્યું:— ‘આકડાનાં પાંદડાં ખાવાથી હું આંધળો થયો છું અને તેથી આ કૂવામાં પડી ગયો છું.’ ત્યારે ઉપાધ્યાયે તેને કહ્યું:— ‘‘તું અશ્વિની-કુમારની સ્તુતિ કર, તે દેવવૈદ્યો તને આંખો આપશે.’’ આ પ્રમાણે ઉપાધ્યાયના કહેવાથી ઉપમન્યુ* ઋગ્વેદની વાણીવડે અશ્વિનીકુમારની સ્તુતિ કરવા લાગ્યો. ૫૧-૫૬

* કર્મ-મીમાંસકો આ ઋગ્વેદની ઋચાઓને કર્મસમન્વિત અર્થની પ્રકાશક છે એમ ઋગ્વેદનાં અન્ય ઉદાહરણો આપીને કહે છે અને પોતાની કર્મકાંડમાં રહેલી પ્રીતિથી ‘અનંતત્વ વગેરે બ્રહ્મસૂત્રક પદોત્તો અન્યથા અર્થ કરે છે તે યોગ્ય નથી; કારણ કે એ ઋચાઓનો કર્મમાં વિનિયોગ જોવામાં આવતો નથી પણ એનો પ્રત્યક્ષ રીતે બ્રહ્મસૂત્રક અર્થ જણાય છે. તેમાં લિંગ(નામ)માત્રથી કર્મનો અને ઋગ્વિનિયોગની કલ્પનાનો ઉદય થતો નથી; કેમકે સમારોપ્યસ્ય રૂપેણ વિષયો રૂપવાન ભવેત્! વિષયસ્ય તુ રૂપેણ સમારોપ્યં ન રૂપવત્ ॥’

પૂર્વ] અધ્યાય ૩ જ્ઞે-જનમેજયને શાપ, ઉદાલક વગેરેની પરીક્ષા, ઉત્તંક તથા પૌષ્યનું ચરિત્ર. ૩૫

હે અશ્વિનીકુમારો ! તમે સૃષ્ટિની પૂર્વે વિદ્યમાન* હતા, તેજ તમે xહિરણ્યગર્ભરૂપથી પ્રથમ ઉત્પન્ન થાઓ છો. વળી વિચિત્ર +પ્રપંચાકારથી તમે ભાસમાન થાઓ છો, વાણી (શ્રવણજન્ય રોપણ કરાતી વસ્તુના રૂપથી વિષય રૂપવાન થાય છે, પણ વિષય (જેમાં આરોપ કરાય તે)નાં રૂપથી આરોપણ કરાતી વસ્તુ રૂપવાન થતી નથી. જેમ આરોપણ કરાતા સર્પના, ભીષણતા વગેરે ધર્મોથી રજ્જુ યુક્ત થાય છે; પરંતુ રજ્જુના સૌમ્યત્વ વગેરે ધર્મો, આરોપણ કરાતા સર્પમાં આવતા નથી. કારણ કે તેમ થવાથી સર્પનું સ્વરૂપજ નષ્ટ થઈ જાય છે. તેમ બ્રહ્મમાં અધ્યાસ કરાતા અશ્વિની-કુમાર દેવોના ધર્મવડે બ્રહ્મ વિશિષ્ટ થાય; પરંતુ બ્રહ્મના ‘અસ્થૂલત્વ વગેરે ધર્મોવડે દેવતાઓ વિશિષ્ટ થઈ શકે નહિ; કારણ કે તેમ કરતાં દેવતાઓના સ્વરૂપ-લોપનો પ્રસંગ આવે. આ રીતે અહીં અશ્વિનીકુમારના સ્વરૂપથી જણાતા શાસ્ત્રદષ્ટ શુદ્ધ બ્રહ્મનોજ ઉપદેશ થઈ છે. વળી ઇંદ્રે પ્રતર્દન રાજ્યને જેમ મામેવ વિ-જાનિહી’ મનેજ જાણ એમ કહ્યું હતું એનો શ-બ્દાર્થ તો માત્ર દેવરૂપ ઇંદ્રનેજ જાણવામાં સમાપ્ત થાય છે; પરંતુ તેમ અર્થ નહિ કરતાં શાસ્ત્રપ્રતિ-પાદ્ય બ્રહ્મરૂપ મને જાણ, એ ઉપદેશ કરાયેલો છે, તેમ અહીં પણ અર્થ કરવો. વળી ‘અશ્વિનો’ એ પદમાં એ દેવ કહેલા છે, તે પણ બ્રહ્મમાં ‘દ્વા-સુપર્ણા’ એ શ્રુતિમાં કહેલા એ લેવા. જેમાં એક વિષય સુખ લેનાર સત્ત્વ અને બીજો સાક્ષી, અર્થાત્ ઉપાધિ સત્ત્વ અને ઉપધેય ચૈતન્ય એ ભેદથી બેની વ્યવસ્થા કરવી. આ ઉપરથી અહીં માયોપા-ધિક જગતકારણરૂપ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન સમજવું; કારણ કે ઈશ્વરનું જ્ઞાન પરમ પુરુષાર્થનું હેતુભૂત છે અને યશ્નુઃપ્રાપ્તિ એ અવાંતર ફળ છે. આ આ-ખ્યાયિકા ગુરુદેવતાની ભક્તિ વિદ્યા(જ્ઞાન)-પ્રાપક છે, એ સૂચન કરે છે. વળી પરમેશ્વરમાં ભિષક્ત્વ-વૈદ્યપણું પણ ‘મિષક્તમં ત્વામિષજાંગુણોમિ’ એ વાક્યથી શ્રવણ થાય છે, એટલે મૂલમાં મિષજૌ પદ છે તે પણ બ્રહ્મમાં થઈ છે; અર્થાત્ આ સ્તુતિ માયોપાધિક બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરે છે એટલે સર્વ વિશેષણો તેનાં સમજવાં.

* ‘સદેવ સૌમ્યેદમગ્ર આસીદેકમેવાદ્વિતીયં’ શ્રું હે સૌમ્ય ! આગળ આ એક અદ્વિતીય સદૃશ બ્રહ્મજ હતું. x ‘સ વૈ શરીરી પ્રથમઃ’ શ્રું તેજ પ્રથમ શરીરવાળા થયા. “+ એતદાત્મ્યામિદં સર્વ

જ્ઞાન)વડે તથા તપ (મનન અને ધ્યાન)વડે તમને આત્મસ્વરૂપે પ્રાપ્ત કરવાની હું ઇચ્છા કરું છું; કાર-ણ કે તમે દેશ, કાલ અને વસ્તુકૃત વિભાગથી રહિત એવા ન-અનંત છો. વૃત્તિ અને તેમાં ઉપારૂઢ થતાં ચૈતન્યરૂપથી તમે પ્રકાશો છો. વળી શરીર-વૃક્ષમાં પક્ષીની પેઠે આરોહણ કરીને તમેજ રહેલા છો. તમે ઽસત્ત્વમાં રહેલી વિદ્યેષ શક્તિદ્વારા સમગ્ર ભુવનોને સજ્જો છો. તમે સૃષ્ટિ કરવામાં સત્ત્વ, રજ્જ અને તમની અપેક્ષા રાખતા નથી.”=વળી વાણી તથા મનથી અતીત હોવાથી તમે અમાપ છો. (આ સૂત્રરૂપ શ્લોકના ઉત્તર શ્લોકો વિવેચન રૂપે છે.) તમે તેજોમય અને અસંગ છો તથા સર્વના લયના અધિષ્ઠાનભૂત છતાં પોતે નાસત્યદક્ષ છે, અર્થાત્ અસત્ય જે રજ્જુમાં ભુજંગ વગેરે અને દક્ષ જે ક્ષય ધર્મવાળા ઘટાદિ તે ઉભયના અભાવરૂપ છે. એટલે અસત્ય અને ક્ષયધર્મથી રહિત છો. તમે સુંદર નાસિકાવાળા અર્થાત્ શારીરિક ધર્મવાળા છો, છતાં નિશ્ચય કાલનો વિન્ય કરો છો. વળી તમે સૂર્યને ઉત્પન્ન કરીને તેનાદ્વારા રાત્રિદિવસ-રૂપી કાળા ઘોળા તાંતણાથી સંવત્સરરૂપી વસ્ત્રને વણે છો અને તે વસ્ત્ર(સંવત્સર)વડે વેગથી દેવમાર્ગ તથા પિતૃમાર્ગ અધિકારીને પ્રાપ્ત કરો છો; અર્થાત્ કર્મફલનો ઉપભોગ કરવા તે તે લોકના માર્ગો આપનારા અને કાલના પ્રવર્તક

શ્રું આ સર્વ જગત બ્રહ્મરૂપજ છે.† બ્રહ્માવિદ્ બ્રહ્મૈવ ભવતિ શ્રું બ્રહ્મવેત્તા બ્રહ્મજ થાય છે. એટલે તે અનંતના જ્ઞાનથી હું પણ અનંત થાઉં નહિ તો દ્વિતીયાદ્વૈભયં ભવતિ શ્રું બીજાથી-ભેદથી ભય થાય છે, અર્થાત્ અનંત આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન થતું નથી ત્યાંમુધી સંસારભય નિવૃત્ત થતું નથી. ‡ ‘તદેતત્સત્ત્વં યેનસ્વપ્નં પશ્યતિ’ શ્રું તે એ સત્ત્વ છે કે જેનાથી સ્વપ્ન બુઝે છે. = ‘વહુ-સ્પાં પ્રજાયેયેતિ તદાત્માનં સ્વયમકુરુત’ શ્રું હું ઘણારૂપ થાઉં, પ્રકર્ષથી ઉત્પન્ન થાઉં, એ સં-કલ્પથી તેમણે પોતેજ પોતાનાં અનેક રૂપો કર્યા.

* ‘યતોવાચો નિવર્તેતે અપ્રાપ્ય મનસા સહ’ શ્રું મનની સાથે વાણી જ્યાં ન પહોંચતાં નિવૃત્ત થાય છે અર્થાત્ વાણી અને મનથી અતીત હોવાથી જે અમાપ છે.

તમેજ છો. (આ પ્રમાણે પ્રહ્લાદેત સાધીને તેના જ્ઞાનવાળા વિરક્ત અધિકારીને મોક્ષ થાય છે અને અજ્ઞાનીને બંધન થાય છે એ કહે છે.) હે અશ્વિનીકુમારો ! પરમાત્માની કાલશકિતવડે ગળા-યલી જીવરૂપી પક્ષિણીને કેવલ્યરૂપી મહાસૌભા-ગ્યને માટે તમે મુક્ત કરો છો અર્થાત્ મુક્તિના ઉપાયને જાણનારાને મોક્ષ આપો છો. રાગાદિક વિષયોથી રંગાયલા અત્યંત મૂઠ પુરુષો, જ્યાં-સુધી ઇન્દ્રિયોને અધીન થઈને તેના દાસ બન્યા હોય છે ત્યાંસુધી અનાત્મદોષના સ્પર્શથી ર-હિત એવા તમને દેહરૂપેજ માને છે; અર્થાત્ જ્યાંસુધી રાગદ્વેષાદિથી ગળાયલા હોય ત્યાંસુધી તેઓ દેહનેજ આત્મા માને છે અને સંસાર પામે છે, માટે મુક્તિ મેળવવાનો ઉપાય રાગાદિકનો વિન્ય એજ છે. (યોગ્યકાલમાં કરેલું કર્મ પણ મુક્તિના ઉપાયભૂત છે એ કહે છે) રાત્રિદિવસ-રૂપી ઇન્દ્રિય કળને આપનારી ત્રણસો ને સાઠ ધેનુઓ છે, જેઓ સર્વનો સંહાર કરનારા તથા સર્વ કાર્ય માત્રને ઉત્પન્ન કરનારા એવા એક સંવત્સરરૂપી વાછરડાને ઉત્પન્ન કરે છે. જે વત્સ-દ્વારા જિજ્ઞાસુજનો તત્ત્વ-જિજ્ઞાસારૂપી દૂધને દોહન કરે છે; અર્થાત્ એ સંવત્સરરૂપી વત્સદ્વારા થયેલાં લિપ્ત લિપ્ત ફલ આપનારાં કર્મોથી પણ એક * તત્ત્વજિજ્ઞાસારૂપી દૂધને પ્રાપ્ત કરે છે. હે અશ્વિનીકુમારો ! તે કાલરૂપી વત્સને તમેજ ઉત્પન્ન કરો છો. ૧૦

(એ કાલચક્ર અંબર છે અને સર્વ દેવો તથા મનુષ્યાદિને ક્ષીણ કરે છે, એ કહે છે. ચક્રનાં અંદરનાં, મધ્યનાં અને બહારનાં ચક્કરોને કર્મથી નાલિ, પ્રધિ અને નેમિ કહે છે.) કાલરૂપી ચક્રને સંવત્સરરૂપી એક નાલિ છે. તે નાલિને દિવસો તથા રાત્રિઓરૂપી સાતસો ને વીસ આરાઓ લા-ગેલા છે તથા તે ચક્રમાં બાર માસરૂપી બાર પ્રધિઓ છે. આ કાલચક્ર નેમિવિનાનું છે, એટલે દિનમાનના ભેદથી અનિયમિત ગતિ-વાળું છે તથા અક્ષય અને માયામય છે અને હે

* 'વિવિદિષંતિ યજ્ઞેન તપસાદાનેનાનાશ-કેન' નિષ્કામ એવા યજ્ઞ, તપ, દાન અને અનશન-વડે તત્ત્વની જિજ્ઞાસા કરે છે.

અશ્વિનીકુમારો ! તેના પ્રવર્તક તમે છો. તે કાલ-ચક્ર આ લોક અને પરલોકની સર્વ પ્રજાનો સ્પર્શ-નાશ કરે છે. (આથી આ લોક પરલોકના સર્વ ભોગો નાશવંત છે માટે તે ભોગોની ઇચ્છા કરવી નહિ એ સૂચવ્યું છે). (પૂર્વ ૪લોકમાં જગતને ક્ષીણ કરનાર ત્રણસે ને સાઠ દિવસનું સાવન ના-મનું સંવત્સર ચક્ર કહ્યું. હવે વૈદિક કર્મોમાં ઉપ-યોગી સૌર અને ચાંદ્ર સંવત્સર ચક્રોને કહે છે. એક શંકુમાં શળીઓના મધ્ય શંકુમાં આવે તે રીતે છ શળીઓ ખોસી હોય તો તે શળીઓના બાર છેડા બહાર નીકળે છે અને મધ્યમાં છ શળીઓ રહે છે એટલે બાર આરાવાળું અને છ નાલિવાળું એક ચક્ર થાય છે, તેવું આ ચક્ર વર્ણ-વ્યું છે.) જે ચક્રમાં સંવત્સરરૂપી એક આંક (અક્ષ) છે, મેષાદિ બાર રાશિઓરૂપી બાર આ-રાઓ છે, છ ઋતુઓરૂપી છ નાલિઓ છે અને જે કર્મનાં ફલોને ધારણ કરે છે; કારણકે કાળના અભિમાની દેવો એ ચક્રમાં રહેલા છે. એ કાલ-ચક્રથી હે અશ્વિનીકુમારો ! મને મુક્ત કરો, કારણ કે જન્માદિ દુઃખથી હું ખિન્ન થાઉં છું. (આથી કાલાભિમાની દેવતાઓ જે તૃપ્ત થાય તો યજ્ઞમાનને ઇષ્ટ ફલ આપે છે; અન્યથા વિપ-રીત ફલ આપે છે એ જણાવ્યું છે.) ૧૧-૧૨

(આ પ્રમાણે કર્મો તત્ત્વજિજ્ઞાસાદ્વારા જ્ઞાનનાં હેતુ થાય છે એ કહીને હવે સર્વ સ્ત્રિવંદન વ્રજ તજ્ઞાનિતિ જ્ઞાંત ઉપાસીત આ સર્વ નિશ્ચય પ્રહ્લરૂપ છે તેમાંજ વિશ્વ થાય છે, રહે છે અને લય પામે છે; માટે જ્ઞાંત થઈ પ્રહ્લોપાસના કરવી. એ શ્રુતિમાં કહેલી પ્રહ્લોપાસના ચિત્તની એકાગ્રતામાટે કહે છે.) હે અશ્વિનીકુમારો ! તમે સર્વ પ્રપંચાત્મક છો, તમે સર્વ કર્મ અને તેનાથી મળતા આ લોક અને પરલોકના ભોગરૂપ છો. તમે આકાશાદિ સર્વ પ્રપંચને, રજ્જુ જેમ પોતામાં અધ્યાસ કે-રેલા ભુજંગને અંતર્હિત કરે છે તેમ પોતામાં અંતર્હિત કરો છો અર્થાત્ સર્વાત્મરૂપથી ઉપા-સના કરવાને તમેજ યોગ્ય છો. (આ પ્રમાણે ઉપાસનાથી જેનું ચિત્ત એકાગ્ર થયું છે તેને આત્મતત્ત્વ જાણવાના પ્રહ્લનેજ બંધનપ્રાપ્તિ કહે છે.) હે અશ્વિનીકુમારો ! તમે સ્વસ્વરૂપથી પ્રહ્લ-

પર્વ] અધ્યાય ૩ જો-જનમેજયને શાપ, ઉદાસક વગેરેની પરીક્ષા, ઉત્તંક તથા પૌષ્યનું ચરિત્ર. ૩૭

જ છો, છતાં પોતાના નિરતિશય આનંદને અનાદિ અવિદ્યાવડે ત્યાગ કરીને, વિષય અને ઇન્દ્રિયોના સંયોગથી થતા હર્ષવડે વિષય-ભૂમિમાં વિચરો છો. (આ રીતે અનાદિ વિષયવાસનાથી બ્રહ્મજ બદ્ધ થયું છે એ દર્શાવ્યું છે.)^{૬૩}

હે અશ્વિનીકુમારો ! તમે સુષ્ટિની પૂર્વે દશે દિશાઓમાં તથા અંતરિક્ષમાં રથવડે ગતિ કરનારા અને સર્વને માટે એક એવા સૂર્યને તથા આકાશને ઉત્પન્ન કરો છો. તે સૂર્યના ગમનથી જણાતી દિશા તથા કાલનો આશ્રય કરીને ઋષિઓ વેદોક્ત કર્મો કરે છે અને દેવો તથા મનુષ્યો પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે ઐશ્વર્યોનો ઉપભોગ કરે છે. હે અશ્વિનીકુમારો ! તમે તેજ, જલ અને અન્ન (પૃથ્વી) જે અનુક્રમે લાલ, શ્વેત અને કૃષ્ણ વર્ણનાં છે, તેમને એકમેકની સાથે મિશ્ર કરીને વિવિધ આકારનાં કરો છો તથા તે વર્ણો ચતુર્દશ ભુવનોને ઉત્પન્ન કરે છે. સૂર્યના અંશજેવા બ્રહ્મના અંશભૂત જીવો, દેહ, ઇન્દ્રિય અને બુદ્ધિરૂપી વિકારોને અનુસરીને વિષયોને ભોગવે છે તથા તેઓ દેવો, મનુષ્યો અને બીજાં પણ પશુઓ વગેરે ભૂમિનો આશ્રય કરીને રહે છે. (આના પૂર્વના શ્લોકથી તસ્માદ્વા ઇતસ્માદાત્મન આકાશઃ સંમૂતઃ-તે એ આત્માથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું; ઇત્યાદિ સુષ્ટિ શ્રુતિનો અર્થ દર્શાવ્યો છે અને આ શ્લોકમાં ઇન્દ્રિયથી પ્રવેશપર્યાંતની સુષ્ટિ ઈશ્વરે કદાપી, એ જણાવી તત્ પદનું અર્થાત્ત્વ કહ્યું છે તથા સર્વ ભૂતનું સ્વપ્નાપણું અને સર્વમાં પ્રવેશ કહ્યો છે.)^{૬૪}

હે પ્રખ્યાત નાસત્ય, અશ્વિનીકુમારો ! તમારી હું પૂજા કરું છું તમેજ આકાશ(અવ્યકત)નાં સર્વ કાર્યમાં પ્રવેશ કરીને તેને ધારણ કરો છો, તેની પણ હું પૂજા કરું છું. તમે નિત્યમુક્ત છો અને કર્મનાં ફળને આપનારા પણ તમેજ છો. કર્મનાં ફલો વિના ઇન્દ્રિયોના અભિમાની દેવો પણ તે તે ઇન્દ્રિયોના વિષયોને પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ થતા નથી.

(પ્રવર્તક ચેતનવિના અચેતન ગાડાં જેવો ભૌતિક સમૂહ પ્રવર્તે નહિ એ ભાવ છે.) (આ

પ્રમાણે નાન્યોડતોડસ્તિદષ્ટ એના વિના બીજો દષ્ટા નથી, એવડે ચેતનાંતરના નિષેધથી, તત્ત્વમસિ તેતું છે, એનાથી જીવ તથા ઇશનો અભેદ શ્રવણથી અને પ્રપંચનું વાચારમગં વિકારોં એ શ્રુતિવડે અનૃતત્ત્વ સાંભળવાથી, બ્રહ્મશાસ્ત્રમાં સિદ્ધ થયેલું અદ્વૈત, અહીં પણ જગતનું ઉપાદાન કારણ અશ્વિનીકુમારને કહેવાથી અને નાસત્યૌ એ બે પદમાં તત્ત્વ એ બે પદના તુલ્ય શબ્દ લેવાથી જીવ તથા ઇશનું અભેદ સાધી તેજ અદ્વૈત સિદ્ધ કર્યું છે.)^{૬૫}

(આ રીતે બ્રહ્મવિદ્યા સમાપ્ત કરીને કેટલાકે (ચાર્વાક વગેરે)ના મતમાં પૃથ્વી વગેરે ચાર ભૂતોનો સમુદાય એકઠો થતાં તે ચેતનયુક્ત થાય છે; એટલે અન્ય ચેતન આત્માની અપેક્ષા નથી. આવા મતને દૂષણ આપતાં પોતાનાં ચંદુ મેળવવા પ્રાર્થના કરે છે.) યુવાન માતાપિતા મુખથી અન્નરૂપ ગર્ભને પ્રથમ પ્રાપ્ત કરે છે, પછી એ ગર્ભ પુરુષમાં વીર્યરૂપથી અને સ્ત્રીમાં શોણિત રૂપથી પરિણામ પામે છે અને એ અચેતન દેહ જનનેન્દ્રિયદ્વારા પ્રસવ પામે છે. (તેમાં વીર્યરૂપથી તેના સેચન કરનારા પિતા પ્રથમ પ્રસવે છે અને પછી દેહરૂપથી માતા પ્રસવે છે.) તે તકાલ ઉત્પન્ન થયેલો ગર્ભ-બાળક માતાના સ્તનનું પાન કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે. (આથી જન્માંતરના અનુભવના સંસ્કારવિના તુરત જન્મેલા બાળકને તેવી પ્રવૃત્તિ થાય નહિ-એટલે અચેતન સમૂહથી ભિન્ન અન્ય પ્રવર્તક ચેતન આત્મા છે એ સિદ્ધ થાય છે.) તે પ્રવૃત્તિ કરાવનારા હે અશ્વિનીકુમારો ! મારા જીવનને માટે મારો અંધાપો નિવૃત્ત કરો. નેત્રવિનાનો એવો, માર્ગમાં મોહ પામતો હું ગુણોએ કરીને તમારી બેની સ્તુતિ કરવાને સમર્થ નથી. હું આ ભયંકર ફૂવામાં પડ્યો છું અને શરણે જવા યોગ્ય એવા તમારે શરણે આવેલો છું.^{૬૭-૬૮}

આ પ્રમાણે તેણે સ્તુતિ કરી તેથી અશ્વિનીકુમારે ત્યાં આવ્યા અને તેઓએ ઉપમન્યુને કહ્યું કે:-“અમે પ્રસન્ન થયા છીએ, આ તારે-માટે માલપુડો છે, તેનું તું ભક્ષણ કર.” આ

પ્રમાણે અશ્વિનીકુમારોએ કહ્યું ત્યારે ઉપમન્યુએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે; ‘આપ અસત્ય કહેતા નથી, પરંતુ હું ગુરુને નિવેદન કર્યા વિના એ પુડાનો ઉપયોગ કરવા સમર્થ નથી.’^{૭૦} તે પછી અશ્વિનીકુમારોએ તેને કહ્યું કે:—“આગળ તારા ઉપાધ્યાયે આ રીતેજ અમારી સ્તુતિ કરી હતી અને તે વખતે અમે તેને પુડો આપ્યો હતો, તે તેણે ગુરુને નિવેદન કર્યા વિના ખાધો હતો. જેમ તારા ઉપાધ્યાયે કર્યું હતું તેમજ તું પણ કર. આ પ્રમાણે કહેવાથી ઉપમન્યુએ કહ્યું કે; હે અશ્વિનીકુમારો! આપને વિનંતિ કરીને કહું છું કે; ‘ગુરુને નિવેદન કર્યા વિના હું એ પુડાનું ભક્ષણ કરવા સમર્થ નથી.’ ત્યારે અશ્વિનીકુમારોએ તેને કહ્યું કે; “આ તારી ગુરુભક્તિથી અમે પ્રસન્ન થયા છીએ. તારા ઉપાધ્યાયને લોખંડના જેવા કાળા દાંત (કર્મથી પ્રાપ્ત કરેલાં સુખદુઃખનો ઉપલોગ) છે; પણ તને તો સોનાના દાંત (સંકટપ્રમાત્રથી સર્વ વૈભવોની પ્રાપ્તિ) થશે. તું નેત્રવાળો થઈશ અને પરમ કલ્યાણ પામીશ.” આ પ્રમાણે અશ્વિનીકુમારોના કહેવાથી ઉપમન્યુને નેત્ર પ્રાપ્ત થયાં અને તેણે ઉપાધ્યાયની પાસે આવી પ્રણામ કર્યા તથા સર્વ વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યું. એ ઉપરથી ગુરુ તેના ઉપર પ્રસન્ન થયા અને તેને કહ્યું કે:—“જે પ્રમાણે અશ્વિનીકુમારોએ તને વર આપ્યો છે તે પ્રમાણે તું કલ્યાણને પ્રાપ્ત થઈશ તથા તને સર્વ વેદો અને ધર્મશાસ્ત્રોનું સ્ફુરણ થશે.” આ રીતે ઉપમન્યુની પણ પરીક્ષા થઈ હતી.^{૭૧-૭૭}

વળી તેજ આપોદધૌમ્યનો ત્રીજો શિષ્ય વેદ નામનો હતો. ઉપાધ્યાયે એક દિવસે તેને આજ્ઞા કરી કે:—“વત્સ વેદ! તું મારા ઘરમાં રહે અને ઓડો સમય સેવા કર, તારૂં કલ્યાણ થશે.” ‘સારૂં હું તેમ કરીશ’ કહીને વેદ લાંબાકાળ સુધી ગુરુની સેવા કરતો ત્યાં રહ્યો. ગુરુએ તેને નિરંતર બળદની પેઠે કામની ઝુંસરીમાં બેડી દીધો. વેદ તે તે કાર્યોને કરતો ટાઢ, તડકો, ભૂખ, તરસ વગેરે દુઃખોને સહન કરી લઈ, સર્વ કાર્યોમાં ગુરુને અનુસરીને વર્તવા લાગ્યો. એમ કરતાં

ઘણો સમય ગયો ત્યારે તેના ઉપર ગુરુ સંતુષ્ટ થયા અને ગુરુના સંતોષથી વેદ કલ્યાણને તથા સર્વજ્ઞતાને પ્રાપ્ત થયો. આ રીતે વેદની પણ પરીક્ષા થઈ હતી.*^{૮૦}

+તે પછી વેદ, ગુરુની આજ્ઞાથી બ્રહ્મચર્યાશ્રમનાં ચિહ્નોનો ત્યાગ કરીને, ગુરુકુલના નિવાસથી પોતાને ઘેર આવ્યો. પોતાને ઘેર રહેતાં તેને ત્યાં પણ ત્રણ શિષ્યો ભણવા રહ્યા હતા; પરંતુ વેદ તે શિષ્યોને અમુક કામ કરો અથવા ગુરુની સેવા કરો વગેરે કંઈ પણ કહેતો ન હતો; કારણ કે ગુરુકુલ-નિવાસમાં પડતાં કષ્ટથી પોતે અભિન્ન હતો, એટલે તે શિષ્યોને દુઃખ આપવા ઇચ્છતો ન હતો. આમ કેટલોક કાલ ગયા પછી એક વખતે જનમેજય અને પૌષ્ય નામના બે ક્ષત્રિયોએ આવીને બ્રહ્મવેત્તા વેદને, પોતાના ઉપાધ્યાય કર્યા. તે પછી કોઈ વખત વેદને યજ્ઞને માટે બહાર જવાનો પ્રસંગ આવ્યો, ત્યારે તેમણે ઉત્તંક નામના પોતાના શિષ્યને બોલાવીને આજ્ઞા કરી કે:—“હે ઉત્તંક! અમારા ઘરમાં જે કંઈ કામ બગડતું હોય તે ન બગડે તેમ તારે કરવું, એવી મારી ઇચ્છા છે.” ઉત્તંકને એમ કહીને તે પ્રવાસે ગયા.^{૮૧-૮૪}

ત્યાર પછી ગુરુસેવાપરાયણ ઉત્તંક, ગુરુની આજ્ઞા પાળતો ગુરુકુલમાં રહેવા લાગ્યો. તે ત્યાં

* શિષ્યે ગુરુનું અતિ અલ્પ કાર્ય હોય અને તે પોતાના દેહત્યાગથી થાય એમ હોય તો તેમ કરીને પણ તે કરવું, એ ઉદ્દાલકની પરીક્ષાનું તાત્પર્ય છે. અત્યંત આવશ્યક એવા આહારાદિકનો પણ ગુરુએ નિષેધ કર્યો હોય તો તેનો પણ ત્યાગ કરવો એ ઉપમન્યુની પરીક્ષાનું તાત્પર્ય છે. અઘરા કાર્યમાં ગુરુએ યોજના કરી હોય અને તે કાર્ય કરતાં પોતે ટાઢતાપથી પીડાતો હોય તો પણ શિષ્યે ખેદ કરવો નહિ, પરંતુ આ મારા ઉપર ગુરુનો અનુગ્રહ છે એમ માનીને વર્તવું એ વેદની પરીક્ષાનું તાત્પર્ય છે.

+શિષ્યે સેવાની ઇચ્છા નહિ રાખનારા ગુરુને ધનથી સંતોષ આપવો. ગુરુને માટે યત્ન કરતા શિષ્યના ઉપર દેવતાઓ પણ દયા કરે છે. એ દર્શાવવા હવે ઉત્તંકની આખ્યાયિકા કહે છે.

પર્વ] અધ્યાય ૩ જો-જનમેજયને શાપ, ઉદાલક વગેરેની પરીક્ષા, ઉત્તંક તથા પૌષ્યનું ચરિત્ર. ૩૯

રહેતો હતો ત્યારે એક વખતે ગુરુના આશ્રમમાં રહેતી સ્ત્રીઓએ તેને બોલાવીને કહ્યું કે:-“ હે ઉત્તંક ! તારા ઉપાધ્યાયની સ્ત્રી ઋતુમતી થઈ છે અને ઉપાધ્યાય તો પરદેશ ગયા છે માટે જે રીતે એનો આ ઋતુ નિષ્કલ ન થાય તેમ તું કર, કારણ કે એ ખેદ કરે છે.” આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે ઉત્તંકે તે સ્ત્રીઓને ઉત્તર આપ્યો કે:-“ મારે સ્ત્રીઓનાં વચનથી એ અકાર્ય કરવાનું નથી, તેમ ઉપાધ્યાયે મને એવી આજ્ઞા કરી નથી કે તારે અકાર્ય પણ કરવું.” કેટલોક સમય ગયા પછી ઉત્તંકના ઉપાધ્યાય પ્રવાસમાંથી પાછા ઘેર આવ્યા, ત્યારે ઉત્તંકનું સર્વ વૃત્તાંત બાણીને તે બહુ પ્રસન્ન થયા. તેણે ઉત્તંકને કહ્યું:-“વત્સ ઉત્તંક ! બોલ, હું તારું શું પ્રિય કંઈ ? તેં મારી ધર્મથી સેવા કરી છે, તેથી આપણી પરસ્પરની પ્રીતિ વૃદ્ધિ પામી છે; માટે હું તને ઘેર જવાની આજ્ઞા આપું છું, તારા સર્વ મનોરથો પૂર્ણ થશે, હવે તું ઘેર જા.” આ પ્રમાણે ઉપાધ્યાયના કહેવાથી ઉત્તંકે કહ્યું કે:-“આપનું હું શું પ્રિય કંઈ ? કારણ મોટા પુરુષો કહે છે કે, “જે અધર્મથી ભણાવે છે અથવા અધર્મથી ભણે છે (દક્ષિણા આપ્યા વિના ભણનાર અને દક્ષિણા ગ્રહણ કર્યા વિના ભણાવનાર) તે બેમાંથી એક મૃત્યુ પામે છે અથવા વિદ્રેષ પામે છે; અર્થાત્ મારી આપેલી દક્ષિણા ન લેવાથી તમને અધર્મ થશે અને મને દ્રેષ આવશે કે ગુરુએ મને કૃતાર્થ કર્યો નહિ; માટે આપની આજ્ઞા પામેલો હું આપને પ્રિય હોય તે ગુરુદક્ષિણા આપવા ઈચ્છું છું.” તેણે આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે ઉપાધ્યાય બોલ્યા:-“ વત્સ ઉત્તંક ! ત્યારે તો તું હમણાં અહીંજ વાસ કર.” થોડા દિવસ ગયા પછી ફરી એક વાર ઉત્તંકે ઉપાધ્યાયને કહ્યું કે:-“આપ મને આજ્ઞા કરો કે, હું ગુરુદક્ષિણામાં આપને શું પ્રિય આપું ?” ઉપાધ્યાયે તેને કહ્યું:-“વત્સ ઉત્તંક ! તું મને ગુરુદક્ષિણા માટે વારંવાર પ્રેરણા કરે છે તો ઘરમાં જ અને ઉપાધ્યાયિનીને પૂછ કે શી ગુરુદક્ષિણા લાવી આપું ? તે જે કંઈ કહે તે તું લઈ આવ.” આ પ્રમાણે ઉપાધ્યાયના કહેવાથી ઉત્તંકે ઉપાધ્યાયિની પાસે ગયો અને તેને પૂછ્યું:-“ભગ-

વતિ ! ઉપાધ્યાયે મને ઘેર જવા આજ્ઞા કરી છે તેથી તમને જે ઇષ્ટ હોય તે ગુરુદક્ષિણા આપી, ઋણમુક્ત થઈને હું ઘેર જવા ઇચ્છું છું; માટે આપ મને આજ્ઞા કરો, હું આપને ગુરુદક્ષિણામાં શું લાવી આપું ?” આ પ્રમાણે કહેવાથી ઉપાધ્યાયિનીએ તે ઉત્તંકને ઉત્તર આપ્યો:-“તું પૌષ્ય રાબળની પાસે તેની રાણી જે કુંડલો પહેરે છે તે માગવા જા અને લઈ આવ; કારણ કે આજથી ચોથે દિવસે પુણ્યક નામનું વ્રત છે, તે દિવસે હું એ કુંડલો પહેરીને શોભાયુક્ત થઈ, બ્રાહ્મણોને પીરસવાની ઇચ્છા રાખું છું. જા, એ કામ તું કર. એમ કરવાથી તારું શ્રેય થશે, નહિ તો ક્યાંથી શ્રેય થાય!”^{૯૭}

એ પ્રમાણે ઉપાધ્યાયિનીએ આજ્ઞા કરી કે તુરંત ઉત્તંકે પૌષ્ય રાબળને ત્યાં જવા નીકળ્યો. માર્ગમાં જતાં તેણે એક ઘણો મોટો આબલો જોયો અને તેના ઉપર એક ઘણી મોટી કાયાવાળા પુરુષને બેઠેલો જોયો. તે પુરુષે ઉત્તંકને કહ્યું:-“હે ઉત્તંક ! તું આ આબલાનું છાણ ખા.” આમ કહેવા છતાં ઉત્તંકે તેમ કરવા ઇચ્છા કરી નહિ, ત્યારે ફરી તે પુરુષે તેને કહ્યું:-“ઉત્તંક ! ભક્ષણ કર, વિચાર કરીશ નહિ, તારા ઉપાધ્યાયે પણ પૂર્વે એ છાણને ભક્ષણ કર્યું હતું.”^{૧૦૦} આ પ્રમાણે તે પુરુષના કહેવાથી ઉત્તંકે ‘સારું’ કહી તે આબલાનાં મલ, મૂત્ર ખાધાં અને ઉતાવળ હોવાથી ઉભાં ઉભાં જલનું આચમન કરીને ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. પછી તેણે જ્યાં પૌષ્ય રાબળ છે ત્યાં આવીને તેને બેઠેલો દીઠો. તેની પાસે જઈને ઉત્તંકે આશીર્વાદથી અભિનંદન આપીને કહ્યું કે:-“હું અર્થી છું અને તમારી પાસે યાચનાને માટે આવ્યો છું.” પૌષ્યે તેને પ્રણામ કરીને કહ્યું કે:-“ભગવન્ ! હું પૌષ્ય છું, કહો, આપનું શું કામ કંઈ ?” ઉત્તંકે તેને કહ્યું:-“હું ગુરુદક્ષિણા માટે કુંડલ લેવા આવ્યો છું, તેથી તમારી રાણી જે બે કુંડલો પહેરે છે તે બન્ને કુંડલો મને આપવાં તમને ઘટિત છે.” પૌષ્યે તેને ઉત્તર આપ્યો:-“તમે અંતઃપુરમાં જઈને રાણીની પાસે તે માગો.” આમ કહેવાથી ઉત્તંકે અંતઃપુરમાં ગયો, પણ ત્યાં તેણે રાણીને જોઈ નહિ. ત્યારે પાછા

આવીને તેણે પૌષ્યને કહ્યું કે:—“આમ જૂઠું કહીને તમારે મને ઠગવો એ યોગ્ય નથી, તમારાં રાણી અંત:પુરમાં નથી, કારણ કે ત્યાં મેં રાણીને જોયાં નહિ.” આ પ્રમાણે ઉત્તંકના કહેવાથી પૌષ્યે થોડી વાર વિચાર કરીને ઉત્તંકને ઉત્તર આપ્યો:—“જરૂર તમે ઉચ્છિષ્ટ થયા હશો, સ્મરણ કરો; કારણ કે તે ક્ષત્રિયા પતિવ્રતા છે, તેથી તે ઉચ્છિષ્ટ થયેલા અપવિત્ર જનથી જોઈ શકાતી નથી; એટલું જ નહિ પણ અપવિત્ર જનને તે દર્શન પણ આપતી નથી.” આ પ્રમાણે કહેવાથી ઉત્તંકે સ્મરણ કરીને કહ્યું:—“હા, તેમ છે ખરું, મેં ઉતાવળ હોવાથી ઉભો થઈને ચાલતાં ચાલતાં જ આચમન કર્યું હતું.” પૌષ્યે તેને કહ્યું ‘એજ તમારો વ્યતિક્રમ છે, પુરુષે ઉભાં ઉભાં અથવા ઉતાવળથી ચાલતાં કરેલું આચમન ગણાતું નથી;’ તે પછી ઉત્તંક, ‘હા તેમજ છે’ કહીને હાથ, પગ તથા મોં બરાબર ધોઈ, પૂર્વાભિમુખ બેસી, નિ:શબ્દ, શીણવગરના, શીતલ અને હૃદય સુધી પહોંચે એટલા જલથી ત્રણ આચમન કરી, બે વાર મુખમાર્જન કરી તથા જલવડે ઇન્દ્રિયોનો સ્પર્શ કરી, પવિત્ર થઈને અંત:પુરમાં ગયો. તે વખતે ત્યાં તેણે રાણીને જોઈ. રાણી ઉત્તંકને જોતાં જ ઉભી થઈ અને પ્રણામ કરીને બોલી:—“ભલે પધાર્યા, હે ભગવન! આજ્ઞા કરો! હું આપનું શું કાર્ય કરું?” ૧૧૦ ઉત્તંકે રાણીને કહ્યું:—“આ તમારાં કુંડલોની ગુરુને માટે હું સિક્ષા માગું છું, માટે એ કુંડલો તમારે આપવાં ઘટે છે.” ઉત્તંકની ગુરુભક્તિ જોઈને રાણી પ્રસન્ન થઈ અને આ પ્રાહ્મણ પાત્ર છે, માટે અનાદર કરવા યોગ્ય નથી, એમ માનીને રાણીએ તે કુંડલો ઉતારીને ઉત્તંકને આપ્યાં અને તેને કહ્યું કે:—“નાગનો રાજ તક્ષક આ કુંડલોની અત્યંત આકાંક્ષા કરે છે, માટે તમારે પ્રમાદરહિત થઈને એ કુંડલો લઈ જવાં ઘટે છે.” રાણીએ એવું કહ્યું એટલે ઉત્તંકે તેને ઉત્તર આપ્યો:—“ભગવતિ! નિશ્ચિંત રહો, નાગરાજ તક્ષક મારો પરાભવ કરી શકશે નહિ!” આ

* અપવિત્રતાના દોષથીજ અર્વાચીન જનોને દેવતા, ઋષિઓ વગેરેનાં દર્શન થતાં નથી.

પ્રમાણે કહીને રાણીની રજા લઈ ત્યાંથી ઉત્તંકે પૌષ્ય રાજની પાસે આવ્યો અને તેને કહ્યું:—“હે પૌષ્ય રાજા! હું પ્રસન્ન થયો છું.” ત્યારે તે ઉત્તંકને પૌષ્ય રાજાએ કહ્યું:—‘ભગવન! પાત્ર જન લાંબે કાળે મળી આવે છે, આપ ગુણવાન અતિથિ છો તેથી હું શ્રાદ્ધ કરવાની ઇચ્છા રાખું છું; માટે આપ થોડો કાલ અહીં રોકાઈ જાઓ.’ ઉત્તંકે તેને ઉત્તર આપ્યો:—‘વારું હું થોડો કાલ રોકાઈ છું, બરાબર શુદ્ધતાથી તૈયાર કરેલું અન્ન તમે મને શીઘ્ર આપશો, એવી હું ઇચ્છા રાખું છું.’ ‘ભલે તેમ થશે’ કહીને પૌષ્ય રાજાએ તૈયાર અન્નવડે ઉત્તંકને ભોજન કરાવવા માંડ્યું. ઉત્તંકે તે અન્નને વાળવાળું તથા ટાડું જોઈને આ અપવિત્ર અન્ન છે, એમ માની પૌષ્યને કહ્યું:—‘તમે મને અશુદ્ધ અન્ન આપો છો તેથી તમે આંધળા થશો. તેને પૌષ્ય રાજાએ સામો શાપ દીધો કે ‘તમે પણ અદુષ્ટ અન્નને દૂષણ આપો છો તેથી તમને પ્રજા થશે નહિ.’ ત્યારે તેને ઉત્તંકે કહ્યું:—‘અપવિત્ર અન્ન આપીને સામો શાપ આપવો તમને ઘટતો નથી, તમે એ અન્નનેજ પ્રત્યક્ષ જોઈ લો. તે પછી પૌષ્યરાજાએ તે અન્નને અપવિત્ર જોયું અને અપવિત્ર છે એમ ખાત્રી કરી. છૂટા કેશવાળી સ્ત્રીએ રાંધેલું, વાળવાળું અને ટાડું હોવાથી એ અન્ન અપવિત્ર છે એમ માનીને રાજા, ઉત્તંકે ઋષિને પ્રસન્ન કરતો બોલ્યો:—‘ભગવન! અન્નભૂષણથી આપને કેશવાળું અને શીતલ અન્ન અપાયું છે માટે હું આપની ક્ષમા ઇચ્છું છું અને માગું છું કે હું આંધળો થાઉં નહિ.’ ત્યારે તેને ઉત્તંકે કહ્યું:—૧૨૦ ‘મારું બોલેલું મિથ્યા થતું નથી, માટે તમે અંધ તો થશો પણ પાછા થોડા વખતમાં દેખતા થશો. હવે તમારો આપેલો શાપ મને પણ લાગે નહિ એમ કરો.’ તેને પૌષ્યે ઉત્તર આપ્યો:—“હું શાપ પાછો વાળવાને સમર્થ નથી; કારણકે હજી સુધી મારો ક્રોધ શાંત થતો નથી. શું તમે જાણતા નથી કે, પ્રાહ્મણનું હૃદય માખણના જેવું છે અને વાણી તીક્ષ્ણ ધારવાળા છરાના જેવી છે? પણ ક્ષત્રિયનાં એ બંને વિપરીત છે; ક્ષત્રિયની વાણી માખણના જેવી મૃદુ અને હૃદય તીક્ષ્ણ ધારવાળા છરાના જેવું

પવર્ણ અધ્યાય ૩૦-જનમેજયને શાપ, ઉદાસક વગેરેની પરીક્ષા, ઉત્તંક તથા પૌષ્યનું ચરિત્ર. ૪૧

હોય છે. આ કારણ છે માટે માંડે તીક્ષ્ણ હૃદય હોવાથી, હું તે શાપ મિથ્યા કરી શકતો નથી; હોવાથી, હું તે શાપ મિથ્યા કરી શકતો નથી; તેથી આપ હવે પધારો.” ઉત્તંકે તેને કહ્યું:—“તમે અન્નની અપવિત્રતા પ્રત્યક્ષ કરી મારી ક્ષમા માગી તે પહેલાં કહ્યું હતું કે:—‘અદુષ્ટ અન્નને દૂષણ આપો છો માટે તમે સંતાનરહિત થશો.’ પરંતુ એ અન્ન અપવિત્ર છે એટલે તમારો આપેલો શાપ મને પ્રાપ્ત થશે નહિ. છતાં શાપના સંબંધમાં આગળ જોઈ લેવાશે.” એમ કહી ઉત્તંકે ત્યાંથી કુંડલો લઈને ચાલી નીકળ્યો. માર્ગમાં જતાં જતાં તેણે એક નસ ક્ષપણક (પાખંડ ભિક્ષુક)ને જોયો, તે પોતાની તરફ આવતો હતો, ક્ષણમાં જણાતો હતો અને ક્ષણમાં અદૃશ્ય થઈ જતો હતો. તે પછી ઉત્તંકે તે કુંડલોને જમીન પર મૂકીને શૌચ આચમન કરવામાટે જળ લેવા ગયો. એટલામાં પેલો ક્ષપણક ત્વરાથી ત્યાં આવ્યો અને કુંડલો લઈને ઝડપથી નાસવા લાગ્યો. એટલે ઉત્તંકે આચમન વગેરે કરીને, પવિત્ર થઈને તથા દેવતા અને ગુરુને નમસ્કાર કરીને ખૂબ વેગથી તેની પાછળ દોડ્યો. દોડતાં દોડતાં ક્ષપણક નજીક થઈ ગયો એટલે ઉત્તંકે તેને પકડ્યો; પણ પકડતાની સાથેજ તે ક્ષપણકનું રૂપ છોડી દઈ તક્ષકનું રૂપ ધારણ કરીને, તુરત ધરણીમાં એક મોટું અને વિશાળ દર ખુલ્લું હતું તેમાં પેસી ગયો અને ત્યાંથી તે નાગલોકમાં આવેલા પોતાના ભવનમાં ગયો. એ વખતે ઉત્તંકને તે ક્ષત્રિયાણીનું વચન યાદ આવ્યું અને તેણે એ તક્ષક સર્પ છે, એમ જાણ્યું.^{૧૩૦} પછી ઉત્તંકે તે દરને લાકડીવતી ખોદવા માંડ્યું, પણ તે તેનાથી ખોદી શકાયું નહિ. ઇંદ્રે તેને કલેશ પામતો જોયો અને ‘જા તું આ બ્રાહ્મણને સહાય કર’ એમ કહીને તેણે પોતાના વજ્રને મોકલ્યું. એટલે ત્યાં આવી વજ્ર લાકડીમાં પ્રવેશ કર્યો અને તે દર ખુલ્લો માંડ્યું, તેની પાછળ ઉત્તંકે પ્રવેશ કર્યો અને તેજ દરવાઠે જતાં તે અપાર એવા નાગલોકમાં પહોંચ્યો. ત્યાં તેણે અનેક પ્રકારનાં દેવમંદિરો, રાજમહેલો, હવેલીઓ, બે તરફ નમતી અટારીવાળાં ઘરો, સેંકડો વસ્ત્રશાલાઓ અને નાના-

વિધ કોડાસ્થાનો તથા આશ્ચર્યસ્થાનોથી ભરપૂર એવા નાગલોકને જોયા. ત્યાં તેણે આ શ્લોકો વડે નાગોની સ્તુતિ કરી:—

“જેમ પવનથી પ્રેરાયલા વિજળીવાળા મેઘો જળની ધારા વરસાવે છે તેમ ઐરાવત જેઓનો રાજા છે એવા યુદ્ધમાં શોભનારા સર્પો, શસ્ત્રોની ધારાઓ વરસાવે છે, સુંદર અને બહુ રૂપવાળા તથા વિચિત્ર કુંડલવાળા ઐરાવતના વંશના સર્પો આદિત્યની પેઠે સ્વર્ગમાં શોભે છે. ગંગાના ઉત્તર તીર ઉપર નાગોનાં ઘણાં સ્થાનો છે, ત્યાં રહેનારા સર્પોની પણ હું સ્તુતિ કરું છું. સૂર્યની કિરણરૂપી સેનામાં ફરવાની ઐરાવત વિના બીજો ઇચ્છા પણ કોણ કરી શકે? જ્યારે ધૃતરાષ્ટ્ર નાગ પ્રકાશિત થાય છે ત્યારે અઠ્ઠાવીશ હજાર અને આઠ સર્પો, સૂર્યના અશ્વના દોરડપ થાય છે, અર્થાત્ ધૃતરાષ્ટ્રના તેજવડે નિરુદ્ધ થયેલું સૂર્યનું તેજ પણ દોરડપ થયેલા સર્પોને બાળી શકતું નથી. જેઓ એની પાસે આવે છે, તથા જે દૂર માર્ગમાં ગમન કરે છે, તે ઐરાવતના મોટા ભાઈઓને હું નમન કરું છું. પૂર્વે જેનો કુરુક્ષેત્રમાં અને ખાંડવ વનમાં નિવાસ હતો તે નાગરાજ તક્ષકની હું કુંડલને માટે સ્તુતિ કરું છું. તક્ષક અને અશ્વસેન બન્ને નિત્ય સાથે ફરનારા છે, ને જેઓ કુરુક્ષેત્રમાં ક્ષુભતી નદીના તીર ઉપર નિવાસ કરે છે. વળી તક્ષકનો નાનો ભાઈ જે શ્રુતસેન નામે પ્રસિદ્ધ છે અને જે નાગોમાં મુખ્ય થવાની ઇચ્છા કરતો મહાદ્યુમ્ન નામના તીર્થમાં વાસ કરે છે, તે મહાત્માઓને પણ હું સદા નમન કરું છું.”^{૧૩૭-૧૪૨*}

* આ આખ્યાયિકાનું આધ્યાત્મિક તાત્પર્ય—કુંડલરત્ન રૂપી આત્મતત્ત્વને પાખંડીએ હરણ કર્યું. પરમેશ્વરની કૃપાથી મળેલ વિવેકરૂપી વજ્રના બલવડે પાખંડ-મતરૂપી દરને વિદારણ કરીને, વિવેકવજ્રની પાછળ જતાં નાગરાજના બિલતુલ્ય, એક પછી એક અધિક રમણીય એવા અન્નમયાદિકોશોમાં પ્રવેશ કરી, ત્યાંની સત્યસંકલ્પત્વાદિ સિદ્ધિઓને જોઈ, તે સ્થાનના અભિમાની સર્પ જેવા ઇંદ્રિય, બુદ્ધિ વગેરેની પ્રાર્થના કરતાં પણ જ્યારે તત્ત્વરત્ન મળ્યું નહિ, ત્યારે સંકટમાં પડતાં પોતેજ પૂર્વે સં-

આ પ્રમાણે મહા સર્પોની સ્તુતિ કરતાં પણ કુંડલો મળ્યાં નહિ, ત્યારે વિપ્રિષિ ઉત્તંકે ચિંતા કરવા લાગ્યો. આમ નાગોની સ્તુતિ કરતાં પણ પેલાં કુંડલો પ્રાપ્ત થયાં નહિ એટલામાં તેણે એક સાળ ઉપર સુંદર કાંઠલાવતી વસ્ત્ર વણતી બે સ્ત્રીઓને જોઈ. તે સાળમાં ઘોળા અને કાળા તાંત-ણાઓ હતા. વળી તેણે છ કુમારોથી ફેરવાતું બાર આરાવાળું ચક્ર જોયું તથા એક પુરુષને અને એક સુંદર ઘોડાને જોયો. + તે બધાંને જોઈને ઉત્તંકે, વેદની ઋચાના જેવા નીચેના શ્લોકોથી સ્તુતિ કરવા લાગ્યો:- ૧૪૩-૧૪૫

પાદન કરેલા સાંગ અધ્યયનજન્ય ધર્મના બળથી તત્ત્વ-વિચાર કર્યો. વેદમાં પણ છાંદોગ્યાદિ ઉપનિષદોમાં, ગુરુસેવાથી પ્રસન્ન થએલા પરમાત્મા પોતેજ શિષ્ય-પર અનુગ્રહ કરે છે એમ જણાય છે. જેમ ઉપાધ્યાયની ગાયો ચારતાં સત્યકામને અમાનુષ એવા આપલા વગેરેથી વિદ્યાલાભ થયો હતો, વળી ઉપકોસલ ગુરુના અગ્નિની સેવા કરતો હતો ત્યાં તેને અગ્નિઓથીજ વિદ્યાલાભ થયો હતો, તેમજ અહીં પણ ઉત્તંકેને બ્રહ્મચર્યની દૃઢતાથી પ્રજ્ઞપતિની પેઠે પોતાની મેજેજ જ્ઞાન પ્રકાશી નિકળે એ ઉચિત સમજાય છે.

+ અહીં સંવત્સરાત્મક વસ્ત્રના રૂપકથી પ્રપંચનું સ્વરૂપ નિરૂપણ કર્યું છે. અવિદ્યાજન્ય કામ-કર્મોત્તમક વાસનાબળ એજ સાળના સ્થાનમાં છે, કારણ કે તેમાંજ વિશ્વ સર્વ રહેલું છે. ચિત્તશક્તિ અને માયા એ બે સ્ત્રીઓ છે, જેમ દોરંડીમાં જણાતો સર્પ, સ્વચ્છ પ્રકાશમાં જણાતો નથી તથા ગાઢાં અધારામાં પણ જણાતો નથી, પરંતુ તે અંધારૂં-અજવાળું મિશ્ર હોય તેમાંજ જણાય છે; તેમ કેવળ ચૈતન્યમાં અથવા કેવળ અચૈતન્યમાં સંસાર જણાતો નથી પણ સમન્વિતમાંજ જણાય છે. માટેજ સંસારપટ વણનારી બે સ્ત્રીઓ તે ચિત્તિ અને માયા કહી છે, જેઓ અવિચ્છિન્ન વાસના-તાંતુથી સંસારપટ વણ્યા કરે છે. આડા તાંતણા નાખવાના સાક્ષી (વેમા) ના સ્થાનમાં પુણ્ય તથા પાપ અને તેમાંથી પ્રેરાતા ઘોળા કાળા તાંતણાઓના સ્થાનમાં સુખ તથા દુઃખ સમજવાં. પ્રપંચનું સ્થૂલ શરીર તે ચક્ર, પુરુષ તે-માયાશબલ ધૈર્ય અને અથ તે-અધ્રુવ સ્વભાવવાળો અને શુદ્ધિને અધીન હોવાથી જેનો અસંગ સ્વભાવ તિરોહિત થએલો છે એવો જીવ.

જે નિત્ય ચક્રમાં ત્રણસેંને સાઠ દિવસ અને રાત્રિરૂપી આરાઓ રહેલા છે, અમાવાસ્યા અને પૂર્ણિમારૂપી ચોવીસ પર્વો છે અને છ ઋતુઓ રૂપી કુમારો જે ચક્રને ફેરવ્યા કરે છે, x વિશ્વ-રૂપ એવી નિત્ય તારુણ્યવાળી બે સ્ત્રીઓ, વાસનાના બલરૂપી તંત્રમાં સતત ઘોળા કાળા તાંતણાઓને ઉપર હેઠળ કરતી વસ્ત્ર વણ્યા કરે છે અને ભૂતોને તથા તેનાં આશ્રયભૂત ભુવનોને પરિવર્તન કરાવ્યા કરે છે. ૧૪૫-૧૪૭*

x અહીં 'સંવત્સર: પ્રજાપતિ:' સંવત્સર એટલે પ્રજાપતિ, એ શ્રુતિનો સમાશ્રય કરીને સંવત્સરના રૂપકથી વિશ્વાત્મા પ્રજાપતિની ઉત્તંકે સ્તુતિ કરી છે. એ મૂલમાં સંવત્સરચક્રનું વર્ણન છે તેમજ પ્રજાપતિના સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ શરીરાત્મક ચક્રમાં પણ મૂળ પ્રકૃતિ, મહત્ત્વ, અહંકાર, પાંચ તન્માત્રા, અગિયાર ઇન્દ્રિયો અને પાંચ મહાભૂત એ ચોવીસ તત્ત્વોનો સમૂહ રહેલો છે. જે ચક્ર મોક્ષપર્યંત રહેનારું હોવાથી ધ્રુવ કહેલું છે. જેમાં ત્રણસેંને સાઠ વાસનાતાંતુનું યૂથ અર્પાયલું છે એટલે હૃદયની હિતા નામની નાડીઓ શ્રુતિમાં બ્હે-તેર હજાર કહેલી છે, જે નાડીઓ લિન્ન લિન્ન લોકોની પ્રાપ્તિ કરે છે. તેમાંની એક એક નાડીના લોકમાં શબ્દાદિ પાંચ પાંચ વિષયો રહેલા છે, જેથી પ્રત્યેકના પાંચ પાંચ પ્રકાર થાય, એટલે વિસ્તાર કરીએ તો હજારો નાડીઓ થવા સંભવ છે, પણ સંક્ષેપથી ત્રણસેંને સાઠ નાડીઓ કહેલી છે. અર્થાત્ ભોક્તાત્મામાં તેટલી વાસના અર્પેલી કહી છે. છ કુમારો એટલે જીવગત અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ, અભિનિવેશ અને છઠ્ઠી ધૈર્ય માયા. એ છ, બાલકોની પેઠે વિવેક, વૈરાગ્યનાં બલથી સુજ્ઞેય છે, છતાં તે ધરીયંત્રની પેઠે નિલ જન્મ-મરણનો પ્રબંધ પ્રવર્તાવ્યા કરે છે. તેમાં અવિદ્યા એટલે-અનિ-
ત્યાશુચિદુઃખાનાત્મસુ નિત્યશુચિસુખાત્મધીર વિદ્યા' યોઃ સૂઃ અર્થ-અનિત્યમાં નિત્યશુદ્ધિ, અપવિત્રમાં પવિત્રશુદ્ધિ, દુઃખમાં સુખશુદ્ધિ અને અનાત્મમાં આત્મશુદ્ધિ, એ અવિદ્યા કહેવાય છે. અસ્મિતા એટલે હુંજ મોટો છું એવી શુદ્ધિ, બાકીનાં સ્પષ્ટ છે.

* વાસનાબલરૂપી એ તંત્રને વિશ્વરૂપ એવી અને બાહ્ય તથા વાર્ધક્યકૃત અપકર્ષથી રહિત એવી માયા તથા ચિત્તશક્તિ એ બે યુવતિઓ વણે છે-વિસ્તારે છે; અર્થાત્ એ બન્ને, શુદ્ધિ અને

x વજનો ભર્તા, ભુવનનો રક્ષક, વૃત્રને હણનાર, નમુચિને મારનાર, કૃષ્ણ વસ્ત્રને ધારણ કરનાર અને સત્યાનૃતને ભિન્ન કરનાર મહાત્મા,

ચિદાભાસ રૂપવડે ઘટાદિ વિષયને ગ્રહણ કરીને તે સંબંધી વાસનાને દબ કરે છે. જે તંત્રમાં દુઃખ-રૂપી કાળા તાંતણા અને સુખરૂપી ઘોળા તાંતણાને ઉપરહેડી કરતી અર્થાત્ સુખમાં દુઃખભુક્ષિ અને દુઃખમાં સુખભુક્ષિને સંપાદન કરતી, નિત્ય જરાયુગ્મદિ ચતુર્વિધ ભૂતો અને તેમના આશ્રય-રૂપી ચૌદ ભુવનોને ચાલન કરે છે.

x પૂર્વે બંધનું સ્વરૂપ જણાવી તે અજ્ઞાનનું કાર્ય છે માટે જ્ઞાનથી નિવૃત્ત થાય છે, એ આ શ્લોકથી કહે છે. જે અજ્ઞાન દશામાં સંસારચક્રમાં ભ્રમણ કરે છે, તેજ સાધક દશામાં શાસ્ત્રશ્રવણ, ગુરુનો અનુગ્રહ ઇત્યાદિથી વજ-વિવેકનો ધારક થાય છે અને એજ હેતુથી ભુવનનો રક્ષક થાય છે; અર્થાત્ વિવેકસંપન્ન હોવાથી સર્વ ભૂતોને અભયદાન આપી શકે છે. વૃત્ર-સ્વરૂપનું આવરણ કરનાર અજ્ઞાનનો હણનાર અને આવરણ નિવૃત્ત થતાં પણ ન છોડનાર ન મુંચતીતિ નમુચિ; જે વિદ્યેષક્તિ તેનો પણ હણનાર, કારણ કે વિદ્યાવડે અવિદ્યાનો ઉચ્છેદ થતાં પણ તેની વિદ્યેષક્તિનો દેહાંતેજ નાશ સંભળાય છે. (સર્વત્ર આધ્યાત્મિક પ્રકરણોમાં ઇંદ્ર, વૃત્ર, વજ એ શબ્દો અનુક્રમે આત્મા, માયા અને વિવેકવાચક લેવા એ આશ્વમેધિક પર્વમાં સ્પષ્ટ થશે.) વિદ્યા અને અવિદ્યા બન્ને માયાકાર્ય હોવાથી કૃષ્ણ-કાળાં વસ્ત્રની પેઠે આવરણ કરનાર, તેને સ્વીકારનારો, શ્રીમદ્-ભાગવતમાં કહ્યું છે કે, 'વિદ્યાવિદ્યે મમ તનુ વિદ્યયુદ્ધવ' શરીરિણામ્, મોક્ષવંધકરી આચે માયયા મે વિનિર્મિતે અર્થ- 'હે ઉદ્ધવ! દેહધારીઓને મોક્ષ તથા બંધન કરનારી, આદ્ય અને મારી માયાવડે નિર્માણ કરાયેલી, વિદ્યા અને અવિદ્યા મારી તનુઓ છે એમ તું જાણ.' અહીં વિદ્યા અવિદ્યાને વસ્ત્રરૂપે કહેવાથી સ્વસ્વરૂપથી બહિર્ભૂત જણાવી છે, માટેજ મહાત્મા-દેશકૃત, કાલકૃત અને વસ્તુકૃત ત્રિવિધ પરિચ્છેદથી રહિત અર્થાત્ વ્યાપક, અને સત્ય-અબાધિત આત્મતત્ત્વ, તથા અનૃત-અહંકારાદિ ઉભયને પૃથક્ કરનાર તેને નમસ્કાર હો! એ આગળના શ્લોકની સાથે સંબંધ છે. આ શ્લોકમાં, સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણોપાધિને નિવૃત્ત કરી આત્મમહિમામાં પ્રતિષ્ઠિત

+ જે પુરાતન પ્રતિબિંબભૂત વૈશ્વાનર-વિશ્વરૂપ અશ્વને વાહનપણથી પ્રાપ્ત કરે છે તે જગદીશ્વર, ત્રિલોકેશ પુરંદરને મારા નમસ્કાર હો. ૧૪૮-૧૪૯

ઉત્તંકની આ પ્રકારની સ્તુતિથી પ્રસન્ન થયેલા તે પુરુષે ઉત્તંકને કહ્યું:— 'તારા આ સ્તોત્રથી હું પ્રસન્ન થયો છું, હું તારું શું પ્રિય કંઈ?' ઉત્તંકે તેને કહ્યું:— ૧૫૦ 'મને નાગો વશ થાય તેમ કરો.' તે પુરુષે ફરી એને કહ્યું; "તું આ ઘોડાની ગુદામાં કુંકે માર." * તે પછી ઉત્તંકે અશ્વની ગુદાને ધમવા માંડી, એટલે ધમવા માંડેલા અશ્વના શરીરનાં સર્વે છિદ્રોમાંથી ધૂમાડાસાથે અગ્નિની જ્વાલાઓ નિકળવા લાગી. તે જ્વાળા અને ધૂમાડાથી નાગલોકે ભરાવા લાગ્યો, એટલે અગ્નિના તેજના ભયથી ગભરાયેલો તથા ખિન્ન થયેલો તક્ષક, એકાએક કુંડલો લઈને પોતાના ભવનમાંથી નિકળ્યો અને ઉત્તંકને કહેવા લાગ્યો:— 'આ કુંડલોને તમે ગ્રહણ કરો.' ઉત્તંકે તે લીધાં અને કુંડલો લઈને વિચારવા લાગ્યો કે, ઉપાધ્યાયિનીનું પુણ્યક વ્રત તો આજેજ છે અને હું તો ઘણે દૂર આવી પહોંચ્યો છું, તો હું કેવી થવાય છે, એ તથા દશ્ય અહંકારાદિનું પૃથક્કરણ વડે દડ્માત્ર આત્મતત્ત્વ છે એ દર્શાવ્યું છે.

+ એ પ્રકારના ચિદાત્માનો સમષ્ટિ-વ્યષ્ટિપિંડમાં પ્રવેશ છે તે દર્શાવે છે. જે પૂર્વોક્ત આત્મા, વૈશ્વાનર વિરાટ અથવા વિશ્વને પોતાનું વાહન-આરોહણસ્થાન કરે છે, 'તત્સૃષ્ટ્વા તદેવાનુપ્રાવિશત્' તે સૃષ્ટને તેણે તેમાંજ પ્રવેશ કર્યો. એ શ્રુતિથી ઉપાધિસ્પર્શતાને ધારણ કરે છે. પુરાતન અર્થાત્ કાર્યરૂપથી ક્ષયી છતાં કારણરૂપથી નિત્ય એવું, વળી પ્રતિબિંબભૂત, અક્ષના એકદેશભૂત નહિ; કારણ કે તે અસંગ અને નિરંશ છે. વાજ-ચિદાત્માની જડશક્તિરૂપી અશ્વને વાહનરૂપે પ્રાપ્ત કરે છે; અર્થાત્ જે શુદ્ધ છતાં મિથ્યાજ પ્રતિબિંબરૂપથી જીવપણાનો પ્રાપ્ત થાય છે. જગદીશ્વર-ચતુર્દશ ભુવનનો નિયંતા, લોકત્રયેશ-જગત્, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિનો ઈશ, પુરંદર-વ્યષ્ટિ-સમષ્ટિચાત્મક સ્થૂલાદિ ત્રિવિધ શરીરોને, વિદ્યાબલથી અવિદ્યાના ઉચ્છેદવડે સમૂલ ઉન્મૂલન કરનાર અર્થાત્ સર્વોપાધિશ્ચ ન્ય ચિન્માત્ર.

* એથી વિરાટનું-અશ્વર્ય પ્રકટ કર એ સૂચવ્યું છે.

રીને તેમની સેવા કરી શકીશ?' આમ ચિંતા-
શ્રુત થયેલા ઉત્તરને જોઈને તે પુરુષે કહ્યું:-
'ઉત્તર! તું આ ઘોડા ઉપર બેસી જ, એ તને
એક ક્ષણમાં ઉપાધ્યાય-કુલમાં પહોંચાડી દેશે.'
ઉત્તરે 'બહુ સાહે' કહીને તે ઘોડા ઉપર બેઠો
અને તત્કાલ ઉપાધ્યાયના આશ્રમમાં આવી પ-
હોંચ્યો. તેજ વખતે ઉપાધ્યાયિની સ્નાન કરીને
કેશની વેણી ગુંથાવતી બેઠી હતી, તેણે 'હજી
સુધી ઉત્તર આવ્યો નહિ માટે તેને શાપ આપ-
વો,' એવો વિચાર કર્યો; પરંતુ એજ સમયમાં
ઉત્તરે ઉપાધ્યાય-કુલમાં પ્રવેશ કરીને ઉપાધ્યા-
યિનીને પ્રણામ કર્યા અને પેલાં કુડલો તેને આ-
પ્યાં; ત્યારે ગુરુપત્નીએ તેને કહ્યું:- "ઉત્તર! તું
હીક સમયે મુકામે આવી પહોંચ્યો છે. હે વત્સ!
તું ભલે આવ્યો, જો તું આ ક્ષણે ન આવ્યો હોત
તો તને નિરપરાધીને મેં શાપ આપ્યો હોત.
તાં શ્રેય થાયો અને તું સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થા." ૧૫૮

તે પછી ઉત્તરે ઉપાધ્યાયને અભિવંદન કર્યું.
ઉપાધ્યાયે તેને કહ્યું:- 'વત્સ ઉત્તર! તું ભલે
આવ્યો, તને આટલી વાર કેમ થઈ?' ૧૫૯
ઉત્તરે ઉપાધ્યાયને કહ્યું:- "મહારાજ! નાગ-
રાજ તક્ષકે આ કામમાં મને વિદ્ધ કર્યું હતું,
તેથી હું નાગલોકમાં ગયો હતો. ત્યાં મેં સાળ-
પર તાંતણાઓ ચઢાવી વસ્ત્ર વણતી બે સ્ત્રીઓને
જોઈ; તેમાં કાળા, ઘોળા તાંતણાઓ હતા, તે
શું? વળી ત્યાં મેં બાર આરાવાળું ચક્ર જોયું,
જેને છ કુમારો ફેરવતા હતા, તે પણ શું? એક
પુરુષ જોયો હતો તે કોણ? મહાન અશ્વને
જોયો તે પણ કોણ? વળી માર્ગમાં જતાં મેં
એક આખલો જોયો અને તેના પર એક પુરુષ
બેઠેલો હતો, તેણે મને સમજાવીને કહ્યું કે;
'ઉત્તર! તું આ આખલાનું છાણ ખા, તારા
ઉપાધ્યાયે પણ પૂર્વે તે ખાધું હતું.' પછી તેના
વચનથી મેં તે આખલાનું છાણ ખાધું હતું, તે
પુરુષ પણ કોણ હતો? એ બધું શું હતું તે હું
આપના મુખથી સાંભળવાની ઇચ્છા રાખું છું."
ઉત્તરે આ પ્રમાણે પૂછ્યું ત્યારે ઉપાધ્યાયે કહ્યું:-

× સસ સંકલ્પથી વિરાઠભાવનું આરોહણ કર્યું.

† 'જે તે સ્ત્રીઓ હતી તે ધાતા અને વિધાતા
છે; જે તે ઘોળા કાળા તાંતણા હતા તે રાત્રિ અને
દિવસો છે. વળી જે બાર આરાવાળું ચક્ર તે સંવ-
ત્સરચક્ર છે; જે છ કુમારો તે છ ઋતુઓ છે; જે
પુરુષ તે પર્જન્ય છે; જે અશ્વ તે અગ્નિ છે; તે
માર્ગમાં જતાં જે આખલો જોયો તે હસ્તિરાજ
એરાવત છે; જે એના ઉપર બેઠેલો પુરુષ તે
ઈંદ્ર છે અને તે આખલાનું છાણ જે તે ખાધું
હતું તે અમૃત હતું. તે અમૃતના પ્રભાવથીજ તું
નાગલોકમાં મૃત્યુ પામ્યો નહિ. તે ભગવાન
ઈંદ્ર મારા મિત્ર છે, તેણે તારા ઉપર દયાથી આ
અનુગ્રહ કર્યો હતો અને તેથીજ તું કુડલો લઈને
પાછો આવ્યો છે.* હે સૌમ્ય! હવે તું
ઘેર જ, તને હું જવાની આજ્ઞા આપું છું, તારું
કલ્યાણ થશે.'

ઉપાધ્યાયની આજ્ઞા મેળવ્યા પછી ભગવાન
ઉત્તરે કોધયુક્ત થઈને તક્ષકનું ઘેર લેવાની
ઇચ્છાથી હસ્તિનાપુર ગયા. બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ
એવા તે ઉત્તરે ઘોડા સમયમાં હસ્તિનાપુર આવી

† કાર્યમાં સત્તા તથા સ્ફૂર્તિને ધારણ કરે તે
ધાતા-ચિત્તિ, વિવિધ રૂપથી સ્વરૂપને ધારણ કર-
નારી વિધાતા-માયા. રાત્રિની પેઠે વ્યાપ્ત કરનાર
હોવાથી દુઃખ તે રાત્રિ. દિવસની પેઠે આહ્લાદક
હોવાથી સુખ તે દિવસ. સર્વ ઉપાધિના સામ્યથી
અને પૂર્વે જણાવેલી શ્રુતિથી સંવત્સર-પ્રજ્ઞપતિ.
ઋતુની પેઠે નિત્ય ભ્રમણ કરનાર હોવાથી અવિ-
દ્યાપચક્ર અને માયા તે કુમારો. મેઘની પેઠે તાપ-
નાશક હોવાથી આચાર્યશ્રી ઇશ્વર-પર્જન્ય. અશ્વ
તે અગ્નિ-ભોક્તા જીવ. હ્રા-અન્ન, તેવાળો કુતુ તે
હ્રાવાન, તેનાથી થયેલો ધર્મ તે-એરાવત જે
નાગરાજની પેઠે અકંઠ્ય છે.

* સ્વલો ન પ્રાર્થનાસાધ્યઃ સ ચ દૈવેન દંડિતઃ॥
અધ્યેતિ મૃદુતાં પશ્યાદુત્તંકે તક્ષકો યથા ॥

ખલ, પ્રાર્થના કરવાથી સાધ્ય થતો નથી;
પરંતુ જ્યારે તેને દૈવી દંડ થાય છે ત્યારેજ તે
કામલતાને ધારણ કરે છે, જેમ ઉત્તરે પ્રત્યે તક્ષક.
વળી સ્વધર્મમાં રહેલાઓ પ્રત્યે પરમેશ્વર અનુગ્રહ
કરે છે અને તેનાથી વિરુદ્ધ વર્તનારાઓનો તક્ષકની
પેઠે કુલક્ષય કરે છે. ઇત્યાદિ આ આખ્યાયિકાનું
તાત્પર્ય છે.

નાલકંઠ

પર્વ] અધ્યાય ૩ જો-જનમેજયને શાપ, ઉદાસક વગેરેની પરીક્ષા, ઉત્તંક તથા પૌષ્યતું ચરિત્ર. ૪૫

પહોંચ્યા અને જનમેજય રાજની પ્રાસે ગયા. તે વખતે અપરાજિત એવા જનમેજય રાજ તક્ષશિલા નગરીમાં વિજય મેળવીને તુરતજ પાછા આવેલા હતા અને આનુબાનુ મંત્રીઓથી વિંટાઈને બેઠેલા હતા. તે રૂડા વિજયી રાજને જોઈને ઉત્તંકે યથાન્યાય જ્યાશીર્વાદ આપ્યો અને વિશિષ્ટ અર્થવાળી, સમયોચિત વાણીથી રાજને કહ્યું:-^{૭૩}

ઉત્તંક કહે છે:-‘હે નૃપશ્રેષ્ઠ ! કરવાનું કાર્ય અન્ય છે, તેની જગ્યાએ તમે બાલકની પેઠે અન્યજ કાર્ય કરો છો !’ ^{૭૪}

સૌતિ કહે છે:-આ પ્રમાણે વિષે કહ્યું તે સાંભળીને જનમેજય રાજએ ન્યાયપૂર્વક તેનું પૂજન કરી તે દ્વિજશ્રેષ્ઠ પ્રત્યે કહ્યું:-^{૭૫}

જનમેજય કહે છે:-‘આ પ્રજાનું રક્ષણ કરવાવડે હું પોતાના ક્ષાત્ર ધર્મનું પરિપાલન કરું છું. મારે હમણાં શું કરવાનું છે, તે મને કહો, કે જે કાર્યને માટે આપ અહીં આવ્યા છો.’

સૌતિ કહે છે:-રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા જનમેજયે એ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે પુણ્યકર્મો કરનારામાં મુખ્ય એવા દ્વિજોત્તમ ઉત્તંકે, ઉદાર મનવાળા રાજને કહ્યું કે; ‘હે નૃપતિ ! તમે પોતાનું જ કાર્ય કરો. ઉત્તંક કહે છે:-હે રાજેન્દ્ર ! જે તક્ષકે તમારા પિતાની હિંસા કરી છે, તે દુરાત્મા સર્પનો તમે પ્રતીકાર કરો. વેદવિધિમાં જણાતું કર્મ (સર્પસત્ર) કરવાનો આ સમય પ્રાપ્ત થયો છે એમ માફ માનવું છે; માટે હે રાજન્ ! તમે તમારા મહાત્મા પિતાના વૈરનો બદલો વાળો. દુષ્ટ અંતઃકરણવાળા તે સર્પે તમારા નિરપરાધી પિતાને હંશ કર્યો હતો અને વજ્રથી હણાયલા ગાડની પેઠે તેઓ મરણ પામ્યા હતા. બલના ગર્વથી ઉન્મત્ત થયેલા અધમ એવા પાપી તક્ષક સર્પે, રાજર્ષિ વંશના રક્ષક અને દેવના સમાન તમારા પિતાને ડસીને મહાન અકાર્ય કર્યું છે;

એટલુંજ નહિ પરંતુ રાજનું વિષ ઉતારવા આવતા કશ્યપને પણ તે પાપીએ દ્રવ્ય આપીને પાછો વાળ્યો હતો. માટે હે મહારાજ ! તે પાપીને સર્પસત્ર કરીને પ્રજવલિત અગ્નિમાં હોમી દેવાને તમે યોગ્ય છો. હવે તે કાર્ય ત્વરાથીજ કરો. હે રાજન્ ! એમ કરવાથી તમે પિતાનું ઋણ વાળેલું ગણાશે અને માફ પણ તમે મહાન પ્રિય કર્યું એમ હું માનીશ. કારણકે હે પવિત્ર રાજ ! હું ગુરુદક્ષિણાને માટે યત્ન કરતો હતો તે કાર્યમાં પણ તે દુરાત્માએ મને વિઘ્ન કર્યું હતું.’

સૌતિ કહે છે:-આ સાંભળીને, ઘી હોમવાથી જેમ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય તેમ ઉત્તંકનાં વાક્યરૂપી ધીવડે જનમેજય રાજ તક્ષકના ઉપર ક્રોધે ભરાયા; અને તે વખતે દુઃખિત થયેલા રાજાએ, ઉત્તંકની સમીપમાંજ પોતાના પિતાના મરણના સંબંધમાં મંત્રીઓને પૂછ્યું; કારણકે જે વખતે ઉત્તંકના મુખથી પોતાના પિતાનું મરણ તક્ષકના ઝેરથી થયેલું સાંભળ્યું, તે વખતેજ રાજેન્દ્ર જનમેજય દુઃખ અને શોકમાં ડૂબી ગયો હતો.*^{૧૮૮}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત

પૌષ્યપર્વ વિષે પૌષ્યાખ્યાન નામનો

અધ્યાય ૩ જો સમાપ્ત.

‡ પૌષ્યપર્વ સમાપ્ત.

* ધર્મોદ્યમેડનુકૂલાઃ સ્યુર્દેવાસ્તત્પ્રતિવન્નતઃ ॥ તક્ષકસ્યેવ દુઃસ્વાતિરિતિ પૌષ્યે વ્યવસ્થિતમ્ ॥

ધર્મના ઉદ્યોગમાં દેવતાઓ અનુકૂલ થાય છે અને તેમાં વિઘ્ન કરનારને તક્ષકની પેઠે દુઃખપ્રાપ્તિ થાય છે, એ પૌષ્યપર્વમાં કહ્યું છે. રત્નગર્ભે

‡ કુડયવદ્વૃષવદ્ભૂત્વા વ્યન્નોયઃ સેવ તે ગુરુમ્ ॥ તં વિદ્યા દેવતાશ્ચાનુગૃહ્ણન્તીત્યાહ પૌષ્યકૃત્ ॥

ભીંતની પેઠે અને આખલાની પેઠે દદ રહીને વખતપર નિરાહાર રહીને પણ જે ગુરુની સેવા કરે છે તેના ઉપર વિદ્યા અને દેવતાઓ અનુગ્રહ કરે છે, એ પૌષ્યપર્વ કરનારે કહ્યું છે. ગાણેશી

પૌલોમપર્વ

અધ્યાય ૪ થો-કથાપ્રવેશ

ગદ્ય-લોમહર્ષણપુત્ર ઉગ્રશ્રવાઃ સૌતિઃ પૌરા-
ણિકો નૈમિષારણ્યે શૌનકસ્ય કુલપતેર્દ્વાદશ-
વાર્ષિકે સત્રે ઋષીનમ્યાગતાનુપતસ્થે ॥ ૧ ॥

લોમહર્ષણ સૂતના પુત્ર, પૌરાણિક ઉગ્રશ્રવા,
નૈમિષારણ્યમાં કુલપતિ શૌનક ઋષિના બાર
વર્ષના સત્રમાં આવેલા ઋષિઓની સેવા કરતા
હતા. પુરાણમાં શ્રમ કરનારા તે પૌરાણિક બે
હાથ બેડીને ઋષિઓને કહેવા લાગ્યાઃ-“ હવે
આપ શું સાંભળવાની ઇચ્છા રાખો છો ? હું આ-
પને કથી કથા સંભળાવું ? ” તેમને ઋષિઓએ
કહ્યું, હે લોમહર્ષણના પુત્ર ! અમે તમારી પાસે
પરબ્રહ્મની કથા કહેવરાવવા ઇચ્છીએ છીએ. શ્ર-
વણની ઇચ્છાવાળા એવા અમને કથાના પ્રસંગમાં
તમે ઉત્તમ કથાના પ્રસંગો કહેશો; પરંતુ ભગ-
વાન કુલપતિ શૌનકઋષિ તો હમણાં અસિશા-
ળામાં અસિની ઉપાસના કરે છે. જેઓ દેવતા
અને અસુરોની દિવ્ય કથાઓ બાંહે છે, વળી
મનુષ્ય, નાગ, ગંધર્વ વગેરેની સર્વ કથાઓને
જે બાંહે છે, હે સૌતે ! તે કુલપતિ બ્રાહ્મણ આ
યજ્ઞમાં વિક્ષાન, દક્ષ, વ્રતવાળા, બુદ્ધિમાન, કર્મ-

કાંડ અને જ્ઞાનકાંડમાં ગુરુ, સત્યવાદી, શાંતિપરા-
યણુ, તપસ્વી, નિયમિત વ્રતવાળા તથા અમને
સર્વને માન્ય છે; તેમની આવવાની વાટ બુઝો.
તે અમારા ગુરુ પોતાના પરમ સન્માનિત આ-
સન ઉપર બેસે તે પછી તે દ્વિજશ્રેષ્ઠ તમને જે
કથા પૂછે, તે કથા તમે કહેશો. ૮

સૂતપુત્ર કહે છે; ભલે એમ થાઓ. તે મ-
હાત્મા ગુરુના બેઠા પછી તેઓ જે પૂછશે તે વિ-
વિધ આશ્રયોવાળી પુણ્યકથાઓ હું કહી સંભ-
ળાવીશ. પછી વિપ્રશ્રેષ્ઠ શૌનક દેવોને બ્રહ્મયજ્ઞથી
અને પિતૃઓને તર્પણથી તૃપ્ત કરીને તથા સર્વ
કાર્ય યથાવિધિ કરીને, જ્યાં વ્રતધારી બ્રહ્મર્ષિઓ
અને સિદ્ધો, સૂતપુત્રને આગળ કરીને યજ્ઞમંડપમાં
સુખરૂપ બેઠા હતા ત્યાં આવ્યા અને પોતાને
માટે ઉભા થયેલા ઋત્વિજો તથા સંભાસદોના
બેઠા પછી ગૃહપતિ શૌનક યજ્ઞ પોતાના આસન
ઉપર બેઠા તથા નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા. ૧૨

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
પૌલોમ પર્વવિષે કથાપ્રવેશ નામનો
અધ્યાય ૪ થો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૫ મો-ભૃગુનો વંશ અને પુલોમા રાક્ષસ તથા અગ્નિનો સંવાદ.

॥ શૌનક ઉવાચ ॥

પુરાણમખિલં તાત પિતા તેઽધીતવાન્ પુરા ॥
કચ્ચિત્ત્વમપિ તત્સર્વમધીપે લૌમહર્ષણે ॥૧॥

શૌનક કહે છે:-હે તાત! પૂર્વે તમારા પિતા
પુરાતન સર્વ ઇતિહાસો ભણ્યા હતા. હે લોમહર્-
ષણના પુત્ર ! તે સર્વ તમે પણ ભણ્યા છો શું ?
પુરાણમાં રહેલી દિવ્ય કથાઓ અને બુદ્ધિમંતો-
ના વંશો જે વર્ણન કરેલા છે, તે ઘણાખરા

તમારા પિતાના મુખથી પહેલાં અમે સાંભળ્યા
છે. તેમાં પ્રથમ ભૃગુનો વંશ સાંભળવાની હું
ઇચ્છા રાખું છું; માટે તમે એ કથા અમને
કહો, અમે તમારી કથા સાંભળવાને તૈયાર
છીએ. ૭

સૌતિ કહે છે:-પૂર્વે વૈશંપાયન વિપ્ર જેમાં
મુખ્ય છે એવા મહાત્મા દ્વિજશ્રેષ્ઠોએ જેતું
સારી રીતે અધ્યયન કરેલું અને તેમણે જે પ્રમાણે
કહેલું તથા મારા પિતાએ જે અધ્યયન કરેલું,

તે સઘળું હું તેમનાથી સારી રીતે ભણ્યો છું. તેમાં હે ભૃગુનંદન ! ઇદ્રાદિક દેવો, મરુદ્ગણો, અને ઋષિઓથી માન પામેલા એવા મુખ્ય ભૃગુ-વંશને તમે સાંભળો. હે મહામુનિ ! પ્રથમ પુરાણમાં વર્ણવેલા ઉપોદ્ધાત સાથે એ ભૃગુનો વંશ હું યથાર્થ રીતે કહું છું. સ્વયંભૂ એવા બ્રહ્માએ વરુણના યજ્ઞમાં, અગ્નિથી મહાપિ ભગવાન ભૃગુને ઉત્પન્ન કર્યા એમ અમે સાંભળ્યું છે. તે ભૃગુને અતિ પ્રિય એવા ભાર્ગવ વ્યવન નામના પુત્ર હતા. વ્યવનનો ધર્મિષ્ઠ એવો પ્રમતિ નામનો પુત્ર હતો. પ્રમતિનો ધૃતાચીમાં રુરુ નામનો પુત્ર થયો હતો અને રુરુથી પ્રમદ્વરામાં વેદના પારને પામેલા તથા ધર્માત્મા એવા તમારા પૂર્વ પિતામહ શુનકઋષિ થયા હતા. જેઓ તપસ્વી, યશસ્વી, શાસ્ત્રનાં અધ્યયનવાળા, બ્રહ્મવેત્તા, ધાર્મિક, સત્યવાદી શમદમાદિસંપન્ન અને નિયમિત આહાર કરનારા હતા. ^{૧૧}

શૌનક પૂછે છે:-હે સૂતપુત્ર ! હું પ્રશ્ન કરું છું કે, મહાત્મા ભૃગુના પુત્રનું વ્યવન એવું નામ શા કારણથી કહેવાયું હતું તે મારી આગળ તમે કહો. ^{૧૨}

સૂતપુત્ર કહે છે:-ભૃગુઋષિને પુલોમા નામની પ્રખ્યાત સ્ત્રી હતી, જે તેમને ઘણી વહાલી હતી. તેને ભૃગુના વીર્યથી ગર્ભ રહ્યો હતો. હે ભૃગુવંશને ધારણ કરનારા ! યશસ્વી એવા ભૃગુની સમાન શીલવાળી ધર્મપત્ની પુલોમામાં તે ગર્ભ રહ્યો હતો તે સમયમાં ધર્મચારીમાં શ્રેષ્ઠ એવા ભૃગુઋષિ, એક વખત સ્નાન કરવા ગયા હતા, એટલામાં પુલોમા નામનો એક રાક્ષસ તેમના આશ્રમ આગળ આવી પહોંચ્યો, અને તે આશ્રમમાં પ્રવેશ કરી ભૃગુની પવિત્ર સ્ત્રીને જોઈને કામવડે મોહિત થવાથી ભાન-વિનાના જેવો થઈ ગયો. તે વખતે સુંદર રૂપવાળી પુલોમાએ પોતાના આશ્રમમાં આવેલા તે રાક્ષસનું, વનનાં ફલ, મૂલ વગેરેથી આતિથ્ય કર્યું. હે બ્રહ્મન ! તે સમયે પુલોમા રાક્ષસ, સ્તુત્ય એવી ભૃગુપત્નીને જોઈને તેનું હરણ કરવાની ઇચ્છાથી આનંદમાં આવી ગયો. તે શૂભ સ્ત્રીના

હરણની લાલસાથી ખુશી થયેલો તે ‘હવે આપણું કામ થઈ ગયું’ એમ કહેવા લાગ્યો; કારણ કે મધુર હાસ્યવાળી એ સ્ત્રીને પ્રથમ તે પુલોમા રાક્ષસ* વર્યો હતો અને પછી તેના પિતાએ શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી ભૃગુને પરણાવી હતી. હે ભાર્ગવ ! આ સંબંધનું કિલ્બિષ તે રાક્ષસના હૃદયમાં નિત્ય રહ્યા કરતું હતું; ^{૨૦} એટલે આ ખરેલાગ છે, એમ ધારીને તેણે તે વખતેજ પુલોમાને હરી જવાનો વિચાર કર્યો; પરંતુ એટલામાં તેણે અશિહોત્રશાળામાં પ્રજ્વલિત થતા અગ્નિને જોયો, એટલે તે સમયે રાક્ષસે જ્વલ્નવલિત એવા તે અગ્નિને પૂછ્યું કે; ‘હે અગ્નિદેવ હું તમને પૂછું છું તે સત્યથી કહો કે આ સ્ત્રી કેાની ભાર્યા કહેવાય ? તમે દેવતાઓનું મુખ છે, માટે હું પ્રશ્ન કરું છું, તેથી મને ઉત્તર આપો, આ સુંદરીને ભાર્યાતરિકે પ્રથમ મેંજ સ્વીકારી હતી, પરંતુ પછીથી એના જૂઠા પિતાએ એને ભૃગુ સાથે પરણાવી હતી. જો આ શ્રેષ્ઠ જઘનવાળી ભૃગુની સ્ત્રી મારી ભાર્યા હોય તો અત્યારે એ એકાંતમાં છે એટલામાં હું આશ્રમમાંથી એનું હરણ કરું. માટે જે હોય તે મને સત્ય કહો, કારણ કે પ્રથમ મેં ભાર્યાતરિકે સ્વીકારેલી આ સુંદર કટીવાળી સ્ત્રીને ભૃગુએ પ્રાપ્ત કરી છે, એ બાણીને ઉત્પન્ન થયેલો ક્રોધ મારા હૃદયને બાળી નાખતો હોય તેમ હૃદયમાં વાસ કરી રહ્યો છે.

સૌતિ કહે છે:-આ પ્રમાણે પ્રજ્વલિત અગ્નિને પૂછ્યા પછી પણ ‘છલવચનથી પહેલાં મને આપેલી અને પછી વિધિપૂર્વક ભૃગુને આપેલી એ સ્ત્રી, મારી ગણાય કે ભૃગુની’ એવા સંદેહથી રાક્ષસ ફરી ફરીને અગ્નિને પૂછવા લાગ્યો. “હે સર્વજ્ઞ ! હે અગ્નિદેવ ! તમે સર્વદા સર્વ પ્રાણીઓના અંતરમાં રહેલા છો અને પુણ્ય તથા પાપના સાક્ષી છો, માટે તમે મને સત્ય ઉત્તર

*ભૃગુઋષિની સ્ત્રી પુલોમા જ્યારે બાળક હતી, ત્યારે તેના પિતાએ એક વખત તેને રડતી જોઈને ખીક દેખાડી છાની રાખવા માટે કહ્યું:-‘રે રાક્ષસ ! આને લઈ જા !’ આમ બોલતાંની સાથેજ ધરતી સમીપમાં આવેલા એ રાક્ષસે તેને ભાર્યાતરીકે સ્વીકારી લીધી હતી. આથી એ વચનવડે આપેલી ગણાય.

આપો. પ્રથમ મેં જેને ભાર્યાતરીકે સ્વીકારેલી તેને પાછળથી અનૃત કરનારા ભૃગુએ હરી લીધી છે; માટે આ સ્ત્રીને મારી હોય અને ભૃગુ અનૃતકારી હોય તો તમારે મને સત્ય કહેવું જોઈએ. હું તમારી પાસેથી ઉત્તર સાંભળ્યા પછી આ ભૃગુની ભાર્યાતું તમારા દેખતાં આશ્રમમાંથી હરણુ કરીશ; માટે હે અગ્નિ! તમે મને સત્ય ઉત્તર આપો.”૨૯

સૌતિ કહે છે:-પુલોમા રાક્ષસનાં આવાં વચન સાંભળીને અગ્નિને ઘણું દુઃખ થયું; કારણ કે જુહું બોલવાનો તથા શાપનો તેને ભય હતો, અર્થાત રાક્ષસે પ્રથમ ગ્રહણ કરેલી હોવાથી એને ભૃગુની ભાર્યા કહેવાથી જુહું બોલ્યું ગણાય અને રાક્ષસની ભાર્યા કહેતાં ભૃગુ ઋષિ શાપ આપે, તેથી તેણે “એ ભૃગુની ભાર્યા છે” એમ ધીમેથી

કહ્યું. અગ્નિ કહે છે:-“હે દાનવનંદન! આ પુલોમાને પ્રથમ તું વર્યો હતો, પરંતુ મંત્રવિધિપૂર્વક તું એને વર્યો નથી. એના મહા યશસ્વી પિતા-એ એ યશસ્વિની પુલોમાને વિધિપૂર્વક તો ભૃગુને આપી છે, કાંઈ તને વર ધારીને એના પિતા-એ આપી નથી. હે દાનવ! મને સાક્ષી રાખી-ને વેદોક્ત કર્મવડે વિધિપૂર્વક ભૃગુ ઋષિએ એની સાથે લગ્ન કર્યાં છે અને તેજ આ છે, એમ હું જાણું છું. હું અસત્ય વચન બોલી શકતો નથી. કારણ કે હે દાનવશ્રેષ્ઠ! લોકોમાં અસત્ય વચન કદિ પણ માન્ય ગણાતું નથી.”૩૪

ઈતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
પૌલોમપર્વવિષે અગ્નિસંવાદ નામનો
અધ્યાય ૫ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬ હો-ચ્યવનની ઉત્પત્તિ અને અગ્નિને શાપ

॥ સૌતિરુવાચ ॥

अग्नेरथ वचः श्रुत्वा तद्रक्षः प्रजहार ताम् ॥

ब्रह्मन् वराहरूपेण मनोमारुतरंहसा ॥ १ ॥

સૂતપુત્ર કહે છે:-હે પ્રહ્લન! અગ્નિનાં એવાં વચન સાંભળીને તે રાક્ષસે વરાહનું રૂપ ધારણ કર્યું અને મન અથવા પવનના જેવા વેગથી તે પુલોમાનું હરણુ કરી ગયો. હે ભૃગુકુલને વહન કરનારા! તે વખતે એ સ્ત્રીની કુક્ષિમાં રહેલો ગર્ભ કોપથી માતાની કુક્ષિમાંથી રચુત થયો-દુઃખથી બહાર નીકળી પડ્યો તેથી તે ચ્યવન નામે કહેવાયો. માતાના ગર્ભથી પડેલા સૂર્યના જેવા તે તેજસ્વી બાલકને જોતાંજ તે રાક્ષસ પુલોમાને મૂકી દઈ તત્કાલ ભસ્મ થઈને જમીનપર પડ્યો. તે પછી દુઃખથી વ્યાકુલ થયેલી સુંદર નિતંબવાળી પુલોમા ભૃગુને આનંદ આપનારા, ભૃગુઋષિના પુત્ર ચ્યવનને લઈને આશ્રમ તરફ આવવા લાગી. તે વખતે સર્વ લોકના પિતામહ પ્રહ્લાએ, પવિત્ર એવી ભૃગુની ભાર્યાને આંસુભરી આંખથી રડતી દીઠી, એટલે પિતામહ ભગવાન પ્રહ્લાએ પોતાના પુત્રની

વહુ પુલોમાનું સાંત્વન કર્યું. તે પુલોમાનાં અશ્રુ-ખિંદુઓથી એક મહાનદી વહેવા લાગી, અને તેનો પ્રવાહ તપસ્વી એવા ભૃગુની પત્નીના માર્ગમાં વહેવા લાગ્યો. આમ પુત્રવધૂની પાછળ અનુસરતી તે નદીને જોઈને લોકના પિતામહ ભગવાન પ્રહ્લાએ તે નદીનું ‘વધૂસરા’ એવું નામ પાડ્યું. એ નદી ચ્યવનના આશ્રમમાં વહે છે. આ પ્રમાણે ભૃગુના પ્રતાપી પુત્ર ચ્યવનનો જન્મ થયો હતો. જ્યારે આશ્રમમાં ચ્યવનના પિતા ભૃગુઋષિએ ચ્યવનને તથા પોતાની ભાવયુક્ત પત્નીને જોયાં ત્યારે કુપિત થઈ તે ભૃગુઋષિ પોતાની ભાર્યા પુલોમાને પૂછવા લાગ્યા.

ભૃગુઋષિ પૂછે છે:-“હરણુ કરવાની ઇચ્છાવાળા તે રાક્ષસને કોણે તારી ઓળખાણ આપી હતી? કારણ કે સુંદર હાસ્યવાળી એવી તને મારી ભાર્યા છે એમ તે રાક્ષસ જાણતો ન હતો. તેને તારી ઓળખાણ કોણે પાડી, તે તું મને સત્ય કહે, કારણ કે હું આજે તેને કોઈથી શાપ આપવા ઇચ્છા રાખું છું. મારા શાપથી ભય પામે નહિ એવો કોણ છે; અને આ અપરાધ કોણે

પર્વ]

કર્યો છે?” પુલોમા બોલી:-“હે ભગવન્! તે રાક્ષસને અગ્નિએ મારી ઓળખાણ આપી હતી, ત્યાર પછી કુરરીની પેઠે આકોશ કરતી એવી મને રાક્ષસ લઈ ગયો હતો અને હું આ તમારા પુત્રના તેજથી તે રાક્ષસની પાસેથી છટવા પામી છું. આ બાલકને જોતાંજ તે રાક્ષસ મને મૂકી દઈને જમીન ઉપર પડ્યો અને તરતજ ભસ્મ થઈ ગયો.”^{૧૧-૧૩}

સૌતિ કહે છે:-પુલોમાનો આ વૃત્તાંત સાંભળીને ભગુન્નરે બહુ ક્રોધ ચઢ્યો અને તેણે અત્યંત ક્રોધ પામીને અગ્નિને શાપ આપ્યો કે, તું સર્વભક્ષી થઈશ.”^{૧૪}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત
પૌલોમપર્વવિષે અગ્નિશાપ નામનો
અધ્યાય છઠ્ઠો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૭ મો-અગ્નિનો શાપથી છૂટકો.

॥ સૌતિરુવાચ ॥

શસસ્તુ મૃગુણા વહ્નિઃ ક્રુદ્ધો વાક્યમથાવ્રવીત્ ।
કિમિદં સાહસં વ્રહ્મન્ કૃતવાનાસિ માં પ્રતિ ॥૧॥

સૂતપુત્ર કહે છે:-જ્યારે ભૃગુએ શાપ આપ્યો ત્યારે ક્રોધ પામેલો અગ્નિ ભૃગુને કહેવા લાગ્યો કે, “હે બ્રહ્મન્! તમે મારા પ્રત્યે આ શું સાહસ કર્યું? ધર્મમાં ચત્નશીલ અને નિષ્પક્ષપાતી તથા સત્ય વચન બોલનારા એવા મને જ્યારે તેણે પૂછ્યું ત્યારે મેં જે સત્ય હતું તે તેને કહ્યું, એમાં મારો શો અપરાધ? કારણ કે વૃત્તાંત જાણનારા સાક્ષીને પૂછતાં જો તે બુદ્ધી સાક્ષી પૂરે તો તે પોતાના કુલના સાત પૂર્વ પુરુષોને તથા સાત ઉત્તર પુરુષોને અધોગતિએ પહોંચાડે છે. વળી જે કોઈ કાર્યના રહસ્યને યથાર્થ જાણે છે, છતાં સત્ય વાત કહેતો નથી તો તે પણ તેજ પાપથી લિપ્ત થાય છે; એમાં સંશય નથી. હે બ્રાહ્મણ! હું પણ તમને શાપ આપવાને સમર્થ છું; પરંતુ બ્રાહ્મણો મને માન્ય છે એટલે હું તેમ કરી શકતો નથી. તમે સર્વ જાણો છો તેમ છતાં હું તમને જે કહું છું તે તમે સાંભળો. હું યોગસિદ્ધિના બળથી અનેક રૂપો ધારણ કરીને, અગ્નિહોત્રમાં ગાહ્યપત્ય, દક્ષિણાગ્નિ વગેરે મૂર્તિરૂપે રહું છું. વળી અનેક કર્તાઓથી થતા સત્રમાં, ગર્ભાધાન વગેરે સ્માર્ત ક્રિયાઓમાં અને જ્યોતિષ્ટોમ વગેરે મળમાં પણ હું રહું છું. વેદોક્તવિધિથી મારે વિષે જે હવિ હોમાય છે, તેનાથી દેવ-

તાઓ અને પિતૃઓ તૃપ્ત થાય છે. અગ્નિમાં હોમાતું આપ(સોમ, ધી, દ્વધ વગેરે)જ સર્વ દેવગણો તથા સર્વ પિતૃગણોનાં શરીરરૂપે પરિણામ પામે છે. વળી દર્શ્યાગ અને પૌર્ણમાસ યાગ દેવોના પિતૃઓની જોડે થાય છે, તેથી દેવો તેજ પિતૃઓ છે અને પિતૃઓ તેજ દેવો છે. (કારણ કે દેવભાવ અને પિતૃભાવ કર્મથીજ પ્રાપ્ત થાય છે), એટલે તેઓ એકરૂપજ જણાય છે, પરંતુ પર્વણીમાં તેઓ ભિન્ન ભિન્ન દેખાય છે. મારામાં જે હોમાય છે તે દેવતા તથા પિતૃઓ ભોગવે છે; કારણ કે દેવતાઓનું અને પિતૃઓનું હું મુખ ગણાઉં છું.”^{૧૦} અમાવાસ્યાએ પિતૃઓ અને પૂર્ણિમાએ દેવતાઓ મારા મુખદ્વારા હોમેલાં હવિનું ભોજન કરે છે અને મારા મુખદ્વારા તેમનું યજન કરાય છે; તો સર્વનાં મુખરૂપી હું સર્વભક્ષી કેવી રીતે થઈશ?”

સૌતિ કહે છે:-આ પ્રમાણે કહ્યા પછી વિચાર કરીને અસિ પોતે અંતર્ધાન થઈ ગયો એટલે બ્રાહ્મણોનાં અસિહોત્રોમાં, યજ્ઞોમાં, સત્રક્રિયાઓમાં, સર્વત્ર ઓંકાર, વષટકાર, સ્વધા, સ્વાહા વગેરે બંધ થઈ ગયાં. અસિવિના સર્વ પ્રજા અત્યંત દુઃખિત થઈ ગઈ. તે પછી ઉદ્વેગ પામેલા ઋષિઓ દેવોની પાસે જઈને કહેવા લાગ્યા. “હે પવિત્ર દેવો! અગ્નિનો નાશ થવાથી અને અસિહોત્રાદિ ક્રિયાઓ બંધ થવાથી ત્રણે લોકો મૂઠ જવા થઈ ગયા છે. માટે કાળક્ષેપ ન થાય તે રીતે આ કાર્યમાં જે ઉપાય કરવો ઘટે તે તમે કરો.” તે

પછી ઋષિઓએ અને દેવોએ બ્રહ્માની પાસે
જઈને અશ્વિને થયેલો શાપ તથા ક્રિયાનો લોપ
નિવેદન કર્યો અને કહ્યું કે, “હે મહાભાગ !
કંઈ કારણને લીધે ભૃગુઋષિએ અશ્વિને શાપ
આપ્યો છે; પરંતુ દેવોનું મુખ અને યજ્ઞભાગનો
અગ્ર લોકતા એવો અશ્વિ, સર્વ લોકમાં શી રીતે
સર્વભક્ષી થઈ શકે ?” આવાં તેઓનાં વચન
સાંભળીને વિશ્વકર્તા બ્રહ્મા, પ્રાણીના કર્તા અને
અવિનાશી એવા અશ્વિને ઘોલાવીને તેને કોમળ
વચનથી કહેવા લાગ્યા:—“હે અશ્વિ ! તમે સર્વ
લોકના કર્તા તથા સંહર્તા છો. તમે ત્રણ લોકને
ધારણ કરનારા છો અને ક્રિયાઓના પ્રવર્તક પણ
તમેજ છો; માટે હે લોકેશ ! તમે એવી રીતે
વર્તો કે જે રીતે ક્રિયાઓનો ઉચ્છેદ થાય નહિ.^{૨૦}
હે હંતાશન ! તમે મહા સમર્થ થઈને આમ મૂ-
ઢ કેમ થઈ ગયા છો? તમે તો લોકોમાં સર્વદા
પવિત્ર છો; અને સર્વ પ્રાણીઓના ગતિરૂપ છો
તમે કંઈ સર્વ દેહથી સર્વભક્ષી થશો નહિ; પ-
રંતુ હે અગ્નિ ! તમારી જે જ્વાલાઓ અપાન-
માં રહે છે તે જ્વાલાઓ સર્વનું ભક્ષણ કરશે, ત-
થા તમારે જે કંબોદ-મનુષ્યાદિ અમેઘ્ય માંસ-
ને ભક્ષણ કરનારૂં રૂપ છે તે સર્વનું ભક્ષણ કરશે.
વળી જેમ સૂર્યનાં કિરણના સ્પર્શથી સર્વ શુદ્ધ

કહેવાય છે તેમ તમારી જ્વાલાથી બળેલું સર્વ
શુદ્ધ ગણાયે. હે અગ્નિ ! તમે પોતાનાજ પ્રભાવથી
નીકળેલા પરમ તેજરૂપ છો; માટે હે વિભુ ! ત-
મારા પોતાના તેજથીજ ઋષિના તે શાપને સ-
ત્ય કરો અને તમારા મુખમાં હોમેલા દેવોના
તથા તમારા ભાગને ગ્રહણ કરો.”^{૨૧-૨૫}

સૂતપુત્ર કહે છે:—તે પછી ‘ભલે તેમ થાઓ’
એમ અગ્નિએ પિતામહ બ્રહ્માને કહ્યું અને બ્ર-
હ્મદેવની આજ્ઞા પાળવા માટે ત્યાંથી ચાલી નિક-
ળ્યો. દેવો અને ઋષિઓ પણ આનંદ પામીને
જેમ આવ્યા હતા તેમ પોતાના સ્થાનમાં ચા-
લ્યા ગયા; અને ઋષિઓ પૂર્વની પેઠે સઘળી ક્રિ-
યાઓ કરવા લાગ્યા. સ્વર્ગમાં દેવતાઓ આનંદ
પામ્યા, જગતમાં સર્વ પ્રાણીઓ હર્ષ પામ્યાં ત-
થા પાપરાહત થયેલો અગ્નિ પણ પરમ પ્રસન્ન
થયો. આ પ્રમાણે પૂર્વે ભગવાન અગ્નિ, ભૃગુઋ-
ષિથી શાપ પામ્યા હતા. આ રીતે અગ્નિને થ-
યેલા શાપનો, પુલોમા રાક્ષસના વિનાશનો
અને ચ્યવન ઋષિની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ પૂર્વે
થયો હતો. ^{૨૬-૨૯}

ઇતિ શ્રીમહાભારતના આદિપર્વતર્ગત
પૌલોમપર્વવિષે અગ્નિશાપમોચનનામનો
અધ્યાય ૭ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૮ મો-રુરુનું ચરિત્ર-પ્રમદરાને સર્પદંશ.

॥સૌતિરુવાચ ॥

સ ચાપિ ચ્યવનો બ્રહ્મન્ ભાર્ગવોઽજનયત્સુતમ્ ॥

સુકન્યાયાં મહાત્માનં પ્રમતિં દીપ્તેજસમ્ ॥૧॥

સૌતિ કહે છે:—હે બ્રહ્મન્ ! તે ભૃગુના પુત્ર
ચ્યવને પણ સુકન્યા નામની સ્ત્રીમાં મહાત્મા અને
પ્રદીપ્ત તેજવાળા એવા પ્રમતિ નામના પુત્રને
ઉત્પન્ન કર્યો હતો. પ્રમતિએ ઘૃતાચી નામની
અપ્સરામાં રુરુ નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો અને
રુરુએ પ્રમદરામાં શુનક નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન
કર્યો હતો. એ શુનક, મહાન હૃદયબળવાળો અને
સર્વ ભૃગુવંશીઓને આનંદ આપનારો થયો

હતો. તે તીવ્ર તપ કરતો હોવાથી તેનો યશ
સ્થિર થયો હતો. હે બ્રહ્મન્ ! હવે હું મહાન
તેજવાળા રુરુનું સર્વ ચરિત્ર વિસ્તારથી કહું છું
તે તમે સંપૂર્ણ રીતે સાંભળો. પૂર્વે તપ અને
વિદ્યાથી સંપન્ન તથા સર્વ પ્રાણીના હિતમાં
તત્પર એવા સ્થૂલકેશ નામના મહાધિ હતા. હે
વિપ્રધિ ! એ સમયમાંજ વિશ્વાવસુ નામના ગંધ-
ર્વાજે મેનકા નામની અપ્સરામાં ગર્ભધાન
કર્યું હતું. હે ભૃગુનંદન ! મેનકા અપ્સરાએ
ગંધર્વના તે ગર્ભને યથાસમયે સ્થૂલકેશ ઋષિના
આશ્રમ આગળ મૂકી દીધો. હે બ્રહ્મન્ ! તે
ગર્ભને ત્યાં નદીના તીર ઉપર નાખીને નિર્દય

પર્વ]

અને લગ્નવિનાની મેનકા અખસરા ત્યાંથી જતી રહી. એ ગર્ભથી પ્રકટેલી, દેવકન્યાના જેવી કાંતિથી ઝળહળતી તે કન્યાને મહર્ષિ સ્થૂલકેશે નદીના તીર ઉપર પડેલી દીઠી. નિર્જન અરણ્યમાં અંધુવિનાની તે કન્યાને જોઈને, તેજસ્વી એવા સ્થૂલકેશ મહર્ષિએ તેને ગ્રહણ કરી અને દયા આવવાથી તેનું પોષણ કરવા માંડ્યું. સુંદર અંગવાળી તે કન્યા ઋષિના શુભ આશ્રમમાં મોટી થવા લાગી. મહાભાગ સ્થૂલકેશ મહર્ષિએ ક્રમે ક્રમે તે કન્યાના જાતકર્માદિ સર્વે સંસ્કારો વિધિપૂર્વક કર્યા.^{૧૦} બુદ્ધિ, રૂપ અને ગુણવડે યુક્ત એવી એ કન્યા સર્વ પ્રમદાઓથી વરા એટલે શ્રેષ્ઠ હોવાથી મહર્ષિએ એનું નામ પ્રમદરા એવું પાડ્યું હતું. એક વખતે સ્થૂલકેશ ઋષિના આશ્રમ સ્થાનમાં રુરુએ પ્રમદરાને જોઈ અને તે ધર્માત્મા તે વખતે કામથી પીડિત થયો. તે પછી તેણે પોતાના સખાઓદ્વારા પોતાના પિતા ભૃગુના પુત્ર પ્રમતિને એ વાત સંભળાવી. જેથી પ્રમતિ ઋષિએ યશસ્વી સ્થૂલકેશની પાસે પ્રમદરાની યાચના કરી; એટલે પ્રમદરાના પિતા સ્થૂલકેશે તે કન્યાનો રુરુની જોડે સંબંધ કર્યો અને આગળ પૂર્વાશ્લેષુની નક્ષત્રમાં લગ્ન કરવાનો નિશ્ચય રાખ્યો. તે પછી કેટલાએક દિવસ ગયા અને વિવાહનો કાલ સમીપ આવ્યો. એટલામાં એક દિવસે ઉત્તમ વર્ણવાળી તે કન્યા પોતાની સખીઓની સાથે રમત રમતી હતી, તે વખતે રસ્તામાં આઠો પડેલો સર્પ તેના જોવામાં આવ્યો નહિ; એટલે કાળથી પ્રેરાયલી અને મૃત્યુના

સુખમાં જતી તે બાળાએ સર્પના ઉપર પગ મૂક્યો. તેજ વખતે મૃત્યુધર્મથી પ્રેરાયલા સર્પે, પ્રમાદમાં રહેલી તે કન્યાના શરીરમાં ઝેરી ડાઢો ઉઠી બેસાડી દીધી. સર્પ ડસતાંની સાથેજ તે કન્યા એકાએક પૃથ્વી ઉપર ઢળી પડી, તેના શરીરનો રંગ ઝાંખો પડી ગયો અને શોભા જતી રહી, અલંકારો વિખાઈ ગયા, ચેતન જતું રહ્યું,^{૨૦} માથાના કેશ વિખાઈ ગયા, તેના સંબંધીઓનો આનંદ ઉડી ગયો અને જે પ્રથમ જોવા યોગ્ય સુંદરી હતી તે પ્રાણુ જવાથી જોઈ ન શકાય તેવી થઈ પડી. સર્પના વિષથી પીડાતી તે કન્યા પૃથ્વી ઉપર ઉઘી ગઈ હોય તેવી જણાતી હતી અને તેથી સૂક્ષ્મ મધ્યવાળી તે પાછી ઘણીજ મનોહર દેખાવા લાગી. કમલના જેવી કાંતિવાળી તે કન્યાને, તેના પિતા તથા અન્ય તપસ્વીઓએ ભૂમિપર તરફડતાં મૃત્યુ પામીને પડેલી દીઠી. તે પછી કૃપાયુક્ત સઘળા શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણો ત્યાં આવ્યા, જેમાં સ્વસ્ત્યાત્રેય, મહાજનુ કુશિક, શંખમેખલ, ઉદાલક, કંઠ, મહાયશસ્વી શ્વેત, ભરદ્વાજ, કૌણ્ડકુત્સ્ય, આષ્ટિષેણુ, ગૌતમ અને પુત્રસહિત પ્રમતિ તથા બીજા વનવાસીઓ હતા. તેઓ સર્પના વિષથી પીડાઈને મરણ પામેલી તે કન્યાને જોઈને કૃપાના આવેશથી રડવા લાગ્યા. ત્યારે દુઃખી થયેલો રુરુ તો ત્યાંથી બહાર ચાલ્યો ગયો અને બીજા સર્વ દ્વિજશ્રેષ્ઠો ત્યાંજ બેસી રહ્યા.^{૨૧-૨૭}

ઘટિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વતગત પૌલોમપર્વવિષે પ્રમદરા સર્પદંશ નામનો અધ્યાય ૮ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૯ મો-પ્રમદરાતું પુનરુજ્જવન

॥ સૌતિરુવાચ ॥

તેષુ તત્રોપવિષ્ટેષુ બ્રાહ્મણેષુ મહાત્મસુ ॥

રુરુચુક્રોશ ગહનં વનં ગત્વાતિદુઃખિતઃ ॥૧॥

સૌતિ કહે છે:-તે મહાત્મા બ્રાહ્મણો ત્યાં બેઠેલા હતા તે વખતે રુરુ ગહન વનમાં જઈને અત્યંત દુઃખિત થઈને રડવા લાગ્યો. શોકથી હણાયલો

અને કરુણા ભરેલું અત્યંત રોદન કરતો તે પોતાની પ્રિયા પ્રમદરાતું સ્મરણ કરીને રડતાં રડતાં નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો. 'હા! મારા શોકમાં વૃદ્ધિ કરનારી તે સુંદરાંગી પૃથ્વી ઉપર પડી છે, સર્વ અંધુવર્ગને એનાથી વધારે બીજું શું દુઃખ થવાતું હતું? જો મેં દાન દીધું હોય, તપ કર્યું હોય અથવા સારી રીતે ગુરુઓની સેવા કરી હોય

તો તે પુણ્યથી મારી પ્રિયા સજીવન થાઓ. મેં જન્મથી આરંભી અંતઃકરણને વશ રાખ્યું છે તથા વ્રત ધારણ કર્યું છે, તે પુણ્યના પ્રભાવથી એ ભામિની પ્રમદ્રરા ઉઠીને ઉભી થાઓ !' આ પ્રમાણે ભાર્યાને માટે હુઃખી થઈને રુદ્ર અરણ્યમાં રહ્યો હતો તે વખતે તેની આગળ એક દેવહૂત આવીને કહેવા લાગ્યો. દેવહૂત બોલ્યો:-“ ઓ રુદ્ર ! તું હુઃખને લીધે વચ્ચે કહે છે, પરંતુ તે વચ્ચે મિથ્યા છે; કારણ કે હે ધર્માત્મા ! મરણ-ધર્મવાળાં પ્રાણીનું આયુષ્ય પૂરું થયા પછી ફરી તે જીવી શકતું નથી. ગંધર્વ અને અપ્સરાની આ ગરીબ પુત્રીનું આયુષ્ય પૂરું થયું છે; માટે હે તાત ! હવે તું કોઈ પણ રીતે શોકમાં મન જોડીશ નહિ. છતાં મહાત્મા દેવોએ પૂર્વે અને માટે એક ઉપાય યોજેલો છે, જે તે ઉપાય કરવા તારી ઇચ્છા હોય તો તું પ્રમદ્રરાને મેળવી શકીશ. ” રુદ્ર બોલ્યો:-“ હે આકાશચારી ! દેવોએ અને માટે શો ઉપાય કહેલો છે, તેનું મારી આગળ યથાર્થ વર્ણન કરો. તે સાંભળ્યા પછી હું જરૂર તેમ કરીશ. તમારે માંડે રક્ષણ કરવું યોગ્ય છે.”^{૧૦} દેવહૂત કહે છે:-“ હે ભૂગુનંદન ! એ કન્યાને તું તારું અર્ધું આયુષ્ય આપ, એમ કરવાથી હે રુદ્ર ! તારી ભાર્યા પ્રમદ્રરા ઉઠશે. ” રુદ્ર કહે છે:-“ હું તે કન્યાને માંડે અર્ધું આયુષ્ય આપું છું, એનાથી શૃંગાર અને રૂપ જેનું આભરણ છે એવી મારી પ્રિયા જીવતી થઈને ઉઠે.”^{૧૧-૧૨}

સૂત પુત્ર કહે છે:-ત્યારપછી સનનનોમાં શ્રેષ્ઠ એવા ગંધર્વરાજ અને દેવહૂત ધર્મરાજની પાસે ગયા અને તેમને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:-“ હે ધર્મરાજ ! રુદ્રની ભાર્યા પ્રમદ્રરા, જે એ રીતે મરણ પામી છે, તે કલ્યાણીને રુદ્રના

અર્ધા આયુષ્યથી આપની ઇચ્છા હોય તો જીવતી કરો. ” ધર્મરાજ બોલ્યા:-“ હે દેવહૂત ! જે તારી ઇચ્છા હોય તો રુદ્રની ભાર્યા પ્રમદ્રરા રુદ્રના અર્ધા આયુષ્યને મેળવીને જીવતી થાઓ. ”

સૂતપુત્ર કહે છે:-આ પ્રમાણે ધર્મરાજે કહ્યું તેજ વખતે રુદ્રના અર્ધા આયુષ્યથી તે સુંદર કન્યા પ્રમદ્રરા નિદ્રામાંથી ઉઠે તેમ ઉઠીને બેઠી થઈ. આ પ્રમાણે ઉત્તમ તેજસ્વી રુદ્રના અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલા આયુષ્યમાંથી ભાર્યાને માટે અર્ધું આયુષ્ય લુપ્ત થયું હતું; કારણ કે એના ભવિષ્યમાંજ એ પ્રમાણે નિર્માયલું હતું. ^{૧૩-૧૭}

ત્યાર પછી યોગ્ય દિવસે તેઓના પિતાઓ-એ હર્ષથી તે બન્નેનાં લગ્ન કરી દીધાં અને તે દંપતી એક એકતું હિત ઇચ્છતાં વિહાર કરવા લાગ્યાં. કમળના કેસરાના જેવી સુંદર કાંતિવાળી દુર્લભ ભાર્યાને મેળવ્યા પછી વ્રતધારી રુદ્રએ સર્પોના વિનાશને માટે નિયમ લીધો, અને સર્વદા પ્રહારનું સાધન લઈને સર્પોને જોતાંજ તીવ્ર ક્રોધ કરીને તે સઘળાને પોતાના સામર્થ્ય પ્રમાણે મારવા લાગ્યો.^{૨૦} એક વખતે તે રુદ્ર પ્રાહ્મણ મોટા વનમાં ગયો હતો; ત્યાં તેણે એક ઘરડા હુંડુલને (નિર્વિષ સર્પને) સૂતેલો દીઠો. તેજ વખતે ક્રોધ પામેલા તે પ્રાહ્મણે તેને મારવાની ઇચ્છાથી કાળદંડના જેવી ડાંગ ઉગામી. ત્યારે હુંડુલ તેને કહેવા લાગ્યો:-“ હે તપોધન ! આજ મેં તમારો કંઈ અપરાધ કર્યો નથી તો ક્રોધના આવેશમાં આવીને તમે મને શામાટે મારો છો ? ”^{૨૧-૨૩}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત પૌલોમપર્વવિષે પ્રમદ્રરા-પુનરુજીવન નામનો અધ્યાય ૮ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૦ મો-રુદ્ર અને હુંડુલનો સંવાદ

॥ રુદ્રવાચ ॥

મમ પ્રાણસમા માર્યા દશાસીદ્સુજગેન હ ॥
તત્ર મે સમયો ઘોર આત્મનોરગ વૈ કૃતઃ ॥૧॥
રુદ્ર કહે છે:-“ મારી પ્રાણજેવી પ્રિય

ભાર્યાને સર્પે દંશ કર્યો હતો, ત્યારથી હે સર્પ ! મેં પોતે નિયમ ધારણ કર્યો છે કે, ‘જે જે સર્પને હું જોઉં તે સર્પને મારે નિરંતર મારી નાખવા’ તેથી તને હું મારી નાખું છું; જેથી આજે તું

જીવિતથી છૂટો થઈશ. ”૧-૨

ડુંડુભ કહે છે:—‘ હે બ્રહ્મન્ ! આ પૃથ્વીમાં મનુષ્યોને દંશ કરનારા જે સર્પો છે તે બીજા છે, માટે સર્પની સમાનતા માત્રથી તમે ડુંડુભોને મારવા યોગ્ય નથી. એક જાતના બધાને હાનિ અને દુઃખ સમાન થાય છે; પરંતુ લાલ તથા સુખ સર્વને જૂદાં જૂદાં પ્રાપ્ત થાય છે; અર્થાત્ સુખ અને સુખ એકલા કર્તા તથા ભોક્તાને મળે છે અને એકના અપરાધથી અનર્થ તથા દુઃખ તેની જાતવાળા સર્વને પ્રાપ્ત થાય છે; માટે (જેનો અપરાધ તેનેજ દંડ થયો જોઈએ, બીજાને નહિ-એ) ધર્મને જાણનારા તમે ડુંડુભોને મારવાને યોગ્ય નથી. ૩-૪

સૂતપુત્ર કહે છે:—આવાં તે સર્પનાં વચન

સાંભળીને, રુરુએ તે વખતે ભયભીત થયેલા ડુંડુભને, આ કોઈ ઋષિ છે એમ માનીને માર્યો નહિ; પરંતુ તેને શાંત કરતો હોય તેમ ઐશ્વર્યસંપન્ન રુરુ કહેવા લાગ્યો:—‘ હે ભુજંગ ! આવી વિક્રિયાને પામેલો તું કોણ છે ? તે મને ઇચ્છા હોય તો કહે. ડુંડુભ કહે છે:—‘ હે રુરુ ! હું પૂર્વે સહસ્રપાત્ર નામનો ઋષિ હતો. તે હું બ્રાહ્મણના શાપવડે આ સર્પદેહને પામ્યો છું. રુરુ કહે છે:—‘ હે સર્પોમાં શ્રેષ્ઠ ! શા કારણથી કોઈ પામેલા બ્રાહ્મણે તને શાપ આપ્યો હતો અને હવે કેટલો કાળ તારૂં આ શરીર રહેવાનું છે ? ૫-૮

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત પૌલોમપર્વવિષે રુરુ-ડુંડુભ સંવાદ નામનો અધ્યાય ૧૦ મેા સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૧ મેા-ડુંડુભની શાપથી મુક્તિ

॥ ડુંડુભ ઉવાચ ॥

સક્ષા વભૂવ મે પૂર્વે સ્વર્ગમો નામ વૈ દ્વિજઃ ॥
મૃશં સંશિતવાક્ તાત તપોવલસમન્વિતઃ ॥૧॥

ડુંડુભ કહે છે:—‘ હે તાત ! પૂર્વે જગમ નામનો એક બ્રાહ્મણ મારો મિત્ર હતો. જે બહુ તીક્ષ્ણ વાણીવાળો અને તપોબલથી યુક્ત હતો. એક વખતે મેં બાલ્યવયમાં રમત કરતાં ઘાસનો સાપ કર્યો અને જગમ આસ હોત્રક્રિયામાં આસક્ત હતો, તે વખતે તેને તે સાપથી બીવરાયો; તેથી તે ગભરાઈને મૂંછિત થઈ ગયો. તપરૂપી ધનવાળો, સત્ય વાણીવાળો અને તીવ્ર મતવાળો એવો તે જગમ જ્યારે પુનઃ સ્વસ્થ થયો ત્યારે મને બાળી મૂકતો હોય તેમ કોઈ કરીને બોલ્યો કે, ‘ તે મને બીવરાવવા માટે જેવા વીર્યવાળો સાપ કર્યો, તેવાજ પ્રભાવવાળો સાપ, મારા શાપથી તું પોતે થઈશ. ’ હે તપો-ધન ! હું તેના તપનો પ્રભાવ જાણતો હતો એટલે હૃદયમાં ઉદ્વેગ પામીને ગભરાઈથી પ્રણામ કરતો, આગળ ઉભો રહી, હાથ જોડીને તેના પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો:—‘ તું મારો સગા છે એમ માનીને મે

મશ્કરી કરતાં આ પ્રમાણે કંઈ હતું. હે બ્રહ્મન્ ! તું મને ક્ષમા કરવા યોગ્ય છે; માટે એ શાપ તું પાછો ખેંચી લે. ’ મને બહુ ઉદ્વેગ પામેલો જોઈને, અતિશય ગભરાયેલો તે તપસ્વી વારંવાર ઉષ્ણ નિઃશ્વાસ નાળીને મારા પ્રત્યે બોલ્યો:—‘ મારું એ બોલેલું કોઈ રીતે મિથ્યા થશે નહિ; પરંતુ હે તપોધન ! હું તને જે વાક્ય કહું છું તે તું સાંભળ અને હે શુદ્ધ ! તે વાક્ય સાંભળીને સદાય તારા સ્મરણમાં રાખજે. આગળ પ્રમતિ ઋષિથી રુરુ નામનો પાવત્ર પુત્ર ઉત્પન્ન થશે, તેને જોવાથી તારો શાપ થોડા સમયમાંજ નિવૃત્ત થશે. ’ તેજ તમે પ્રમતિના પ્રસિદ્ધ પુત્ર રુરુ નામના છો, એટલે હું હવે પોતાના સ્વરૂપને ધારણ કરીને, હમણાંજ તમને હિત વચન કહું છું. આટલું કહેતાંજ તે મહા યશસ્વી, ઉત્તમ વિપ્ર, ડુંડુભનું રૂપ લજીને ફરીથી પોતાના મહા તેજસ્વી રૂપને પ્રાપ્ત થયો અને અતુલ તેજ-વાળા રુરુને નીચે પ્રમાણે વચન કહેવા લાગ્યો:— ‘ હે સર્વ પ્રાણધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ ! અહિંસા એ પરમ ધર્મ છે, માટે બ્રાહ્મણે કદાપિ કોઈ પ્રાણીની હિંસા કરવી નહિ, કારણ કે બ્રાહ્મણ તો આ

જગતમાં સૌમ્ય સ્વભાવવાળો હોય છે; એમ મુખ્ય શ્રુતિ કહે છે. વળી બ્રાહ્મણ વેદ વેદાંગને બાળનારો, સર્વ પ્રાણીને અભય આપનારો, અહિંસાપરાયણ, સત્ય વચનવાળો અને ક્ષમાશીલ હોવો બ્રહ્મણ્ય એવો નિશ્ચય છે. વેદને બાળીને તેને સ્મરણમાં રાખવા એ પણ બ્રાહ્મણનો પરમ ધર્મ છે, માટે જે ક્ષત્રિયનો ધર્મ છે તે તમારે માટે ઇચ્છવા યોગ્ય નથી. હે રુરુ! દંડધારણ કરવો, ઉચ્ચતા રાખવી અને પ્રબળ પાલન કરવું એ ક્ષત્રિયનાં જ કર્મ છે.

વળી મારાથી સાંભળો. હે દ્વિજોત્તમ ! પૂર્વે જનમેજય રાજાના યજ્ઞમાં સર્પોની હિંસા થઇ હતી અને તપના વીર્યબલથી સંપન્ન તથા વેદ અને વેદાંગના પારને પામેલા એવા આસ્તીક નામના ઉત્તમ બ્રાહ્મણથી તે સર્પસત્રમાં ભય પામેલા સર્પોનું રક્ષણ થયું હતું. ૧૮

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વોત્તરગત
પૌલોમપર્વવિષે કુંડુલ-શાપમોક્ષ નામનો
અધ્યાય ૧૨ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨ મો-સર્પસત્રની પ્રસ્તાવના

॥ રુરુવાચ ॥

કથં હિંસિતવાન્ સર્પાન્ સ રાજા જનમેજયઃ ॥
સર્પા વા હિંસિતાસ્તત્ર કિમર્થં દ્વિજસત્તમ ॥૧॥

રુરુ પૂછે છે:-“હે દ્વિજસત્તમ ! તે જનમેજય રાજાએ, તે યજ્ઞમાં સર્પોને કેવી રીતે અને શા કારણથી હણ્યા હતા ? તથા હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! બુદ્ધિમાન આસ્તીકે શામાટે સર્પોને છોડાવ્યા હતા ? તે સઘળું સાંભળવાની હું ઇચ્છા રાખું છું.” ૧-૨

ઋષિ કહે છે:-“ હે રુરુ ! તમે આસ્તીકનું મહાન ચરિત્ર, વર્ણન કરતા બ્રાહ્મણોનાં મુખથી સંપૂર્ણ રીતે સાંભળશો.” આટલું કહીને તે અંતર્ધાન થઇ ગયો. તે પછી અંતર્ધાન થયેલા

તે ઋષિને બોળવામાટે રુરુ, આખા વનમાં ચોતરફ ફરી વળ્યો અને છેવટે થાકે લાગવાથી મૂઢિત થઇને જમીન ઉપર પડ્યો તથા અત્યંત મોહ પામીને તે ભાન વિનાના જેવો થઇ ગયો. જ્યારે તેને ભાન આવ્યું ત્યારે તે ઋષિનાં સત્ય વચનને વારંવાર યાદ કરતો રુરુ આશ્રમમાં આવ્યો અને તે વૃત્તાંત પોતાના પિતાને કહ્યું તથા આસ્તીકનું ચરિત્ર પૂછ્યું. એટલે એના પિતાએ તે આખ્યાન સઘળું કહી સંભળાવ્યું. ૩-૬

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વોત્તરગત
પૌલોમપર્વવિષે સર્પસત્ર-પ્રસ્તાવના ના-
મનો અધ્યાય ૧૨ મો સમાપ્ત.
પૌલોમપર્વ સમાપ્ત. x

આસ્તીકપર્વ

અધ્યાય ૧૩ મો-જરતકારુ અને તેના પિતૃઓનો સંવાદ

॥ શૌનક ઉવાચ ॥

કિમર્થં રાજશાર્દૂલઃ સ રાજા જનમેજયઃ ॥
સર્પસત્રેણ સર્પાણાં ગતૌસ્તં તદ્વદસ્વ મે ॥૧॥

શૌનક પ્રશ્ન કરે છે:-હે સૂતપુત્ર ! રાજાએ-
માં વ્યાધ જેવા શ્રેષ્ઠ તે જનમેજય રાજાએ શા

કારણથી સર્પસત્ર કરીને સર્પોનો અંત આણ્યો હતો ? તે સમગ્ર આખ્યાન યથાર્થ રીતે મને

x સદ્રોહં સત્યવચનમાતિરાગશ્ચ યોષિતિ । અના
ગસામપિ દ્રોહઃ પૌલોમેઽર્થાદ્વિનિન્દિતઃ ॥ અન્યતો
દ્રોહ યાય તેવું સત્ય વચન, સ્ત્રીમાં અતિ પ્રેમ, અને

કહો. વળી વિજયીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા દ્વિજશ્રેષ્ઠ આસ્તીકે, પ્રદીપ્ત થયેલા અગ્નિમાંથી સર્પોને શા માટે મુક્ત કર્યા હતા? તથા સર્પસત્ર કરનારો તે રાજા કેનો પુત્ર હતો? અને બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ એવા આસ્તીક પણ કેનો પુત્ર હતો? તે મને કહો.

સૂત પુત્ર કહે છે:-હે દ્વિજ! આસ્તીકનું મહાન આખ્યાન જે પ્રમાણે કહેવાય છે, તે પ્રમાણે હે વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ! સંપૂર્ણ રીતે મારાથી તમે શ્રવણ કરો.

શૌનક કહે છે:-પુરાતન ઋષિ અને યશસ્વી એવા આસ્તીક બ્રાહ્મણની એ મનોહર કથા, પરિપૂર્ણ રીતે સાંભળવાની હું ઇચ્છા રાખું છું.

સૌતિ કહે છે:-હે વિપ્રો! કૃષ્ણદ્વૈપાયને કહેલા આ ઇતિહાસને પુરાતન ઇતિહાસ કહે છે. પૂર્વે નૈમિષારણ્યવાસી બ્રાહ્મણોની આગળ તેમના પૂછવાથી વ્યાસના શિષ્ય અને મારા પિતા બુદ્ધિમાન હોમહર્ષણ સૂતે આ આખ્યાન કહ્યું હતું. તેમનાથી મેં જે પ્રમાણે સાંભળેલું, તે પ્રમાણે યથાર્થ રીતે હું કહીશ. હે શૌનક! તમારા પૂછવાથી સર્વ પાપને નાશ કરનાર એ આસ્તીકનું આખ્યાન હું તમને પૂરેપૂરું કહું છું. આસ્તીકના પિતા, પ્રજાપતિના જેવા સમર્થ હતા. તે બ્રહ્મચારી, નિયમિત આહારવાળા અને નિરંતર ઉચ્ચ તપ કરવામાં તત્પર રહેતા હતા. તે ઊર્ધ્વરેતા, મહાતપસ્વી, 'જરત્કારુ' નામથી પ્રસિદ્ધ હતા.

નિરપરાધિઓનો દ્રોહ, એને પૌલોમપર્વમાં દૃષ્ટાંત-પૂર્વક નિંદ્યાં છે.

રત્નગર્ભ

શાસ્ત્રોલ્લંઘનતો વહ્નિપુલોમાનાવવાપતુઃ શાપમૃત્યુરિતિ પુનઃ પૌલોમે તુર્ય ઈરિતિ ॥ શાસ્ત્રની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવાથી અગ્નિને શાપ થયો તથા પુલોમા રાક્ષસનું મૃત્યુ થયું, માટે શાસ્ત્ર મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવું નહિ એ ચોથા પૌલોમપર્વમાં કહ્યું છે.

ગણેશ

આયુર્હાનિર્મહાન્ શોકો હિંસાયાં ચાતિસંભ્રમઃ રુરોરવ ભવંત્યેવ દારસક્તસજ દુર્મતેઃ જે દુર્ધુ-લ્લિવાળો પુરુષ સ્ત્રીમાં આસક્ત થઈ જાય, તેને રુરની પેઠે આયુષ્યની હાનિ, મહાન શોક અને હિંસામાં અતિશય તત્પરતા થાય છે.

વળી તે ધર્મવેત્તા, તીવ્રવ્રતવાળા અને જ્યાયા-વરોમાં શ્રેષ્ઠ હતા. તપશ્ચર્યાના બલવડે સંપન્ન એવા તે મહાભાગ્યશાળી મુનિ, એક વખતે સર્વ પૃથ્વીમાં ફરવા નીકળ્યા હતા. તેઓ જ્યાં સાંજ પડે ત્યાંજ મુકામ કરીને રહેતા હતા. આમ અનેક તીર્થોમાં સ્નાનકરતા તે મહા તેજસ્વી, અનિત મનવાળા પુરુષોથી ધારણ કરી ન શકાય તેવી દીક્ષા ધારણ કરીને સર્વત્ર ફરતા હતા. તે મુનિએ વાયુ તથા નિદ્રાને જીત્યાં હતાં, ભોગનો ત્યાગ કર્યો હતો અને શરીરને શુષ્ક કર્યું હતું. વળી પ્રદીપ્ત અગ્નિના જેવા તેજસ્વી તે ઋષિ, નિર્વાહને માટે આમતેમથી આડનાં ખરી પડેલાં પાંદડાં વગેરેને યથાસમય ખાઈ લેતા હતા. એક વખતે ફરતાં ફરતાં તેમણે, એક મોટા ખાડામાં પોતાના પિતૃઓને, ઉંચે પગે અને નીચે માથે લટકતા દીઠા. તે પિતામહોને જોતાંની સાથેજ, જરત્કારુએ તેમને પૂછ્યું કે, 'આ ખાડામાં નીચે માથે લટકતા તમે કેાણ છો? આ ખાડામાં નિત્ય ગુપ્તપણાથી રહેનારા ઉંદરે ચોમેરથી કાતરી ખાધેલા વીરણના ભોથાને તમે વળગી રહેલા છો.' ૧૭

પિતૃઓ કહે છે:-' હે બ્રહ્મન્! અમે યાયા-વર નામના તીવ્રવ્રતવાળા ઋષિઓ છીએ. અમારી સંતતિનો ક્ષય થવાથી અમે નીચે પૃથ્વી ઉપર જઈએ છીએ. અમારી સંતતિમાં જરત્કારુ નામનો એક પુત્ર છે; પરંતુ અમારાં અલ્પ ભાગ્યને લીધે તે મંદભાગ્યવાળો માત્ર તપજ કર્યા કરે છે. તે મૂર્ખ પુત્ર, પુત્રોત્પત્તિને માટે સ્ત્રીસાથે લક્ષ કરવાની ઇચ્છા રાખતો નથી અને આ રીતે સંતતિનો ક્ષય થવાથી અમે આ ખાડામાં લટકીએ છીએ. ૨૦ અમારાં કુલનો તે નાથ છે, છતાં અમે

* એક ગામમાં એક રાત્રિ નિવાસ કરનારા ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણો યાયાવર કહેવાય છે. જેમનાથી પક્ષહોમનો સંપ્રદાય પ્રવર્ત્યો છે. ભરદ્વાજ કહે છે કે:-' યાયાવરા નામ બ્રાહ્મણા આસંસ્તેઽર્ધમાસા-યાગ્રિહોત્રમજુહ્વન્' ॥ યાયાવર નામના બ્રાહ્મણો હતા તેઓ અગ્નિહોત્રમાં અર્ધમાસનો હોમ (પક્ષ-હોમ) કરતા હતા.

દુઃકર્મ કરનારાઓની પેઠે અનાથ થઈ ગયા છીએ. હે સજ્જનોમાં શ્રેષ્ઠ! અમારા બંધુની પેઠે અમારો શોક કરનારા તમે કોણ છો? હે બ્રહ્મન! તે અમે બાણવા ઇચ્છીએ છીએ. અહીં ઉલેલા તમે અમારા શું સંબંધમાં છો? અને હે સત્તમ! અમે શોક કરવા યોગ્ય છીએ તેનો તમે શામાટે શોક કરો છો? ૧૨૨

જરત્કારુ કહે છે:—‘તમે મારા પિતામહો સાથે પૂર્વજ પિતૃઓ છો અને હુંજ પોતે જરત્કારુ છું. બોલો, હમણાં હું તમારું શું કાર્ય કરું? ૧૨૩

પિતૃઓ કહે છે:—‘હે સમર્થ વત્સ! આપણા કુલની વૃદ્ધિને માટે, તારે પોતાને માટે, અમારે માટે અથવા ધર્મ સમજીને તું ઉપાય-પૂર્વક પ્રયત્ન કર. હે તાત! પુત્રવાળા પુરુષો જે ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે, તે ગતિ ધર્મનાં ફલો-વડે અથવા સારી પેઠે સંચય કરેલાં તપવડે પણ પ્રાપ્ત થતી નથી. માટે હે પુત્ર! અમારી આજ્ઞાથી તું સ્ત્રીનું પાણિગ્રહણ કરવાને યત્ન કર અને પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાની વાત મન પર લે, કારણ કે

એથીજ અમારું પરમહિત થશે. ૨૪-૨૬

જરત્કારુએ કહ્યું:—‘હું જીવિતના ભોગને માટે સ્ત્રી અને ધનનો સંગ્રહ કરીશ નહિ, પરંતુ તમારાં હિતને માટેજ પરણીશ; અને તે પણ મારા આ સંકલ્પ પ્રમાણે જો કન્યા મળશે તો હું વિધિપૂર્વક લગ્ન કરીશ, અન્યથા હું લગ્ન કરીશ નહિ. જે કન્યા મારા નામવાળી હશે અને તેના બંધુઓ તે લિક્ષ્ણી પેઠે મને આપશે, તે કન્યાને હું વિધિપૂર્વક ગ્રહણ કરીશ. ઘણું કરીને તો મને, દરિદ્રીને કન્યાજ કોણ આપશે? છતાં જો કોઈ આપનાર નિકળશે તો તેને લિક્ષ્ણી પેઠે હું ગ્રહણ કરીશ. ૩૦ હે પિતામહો! આ ઠરાવ પ્રમાણે હું લગ્નક્રિયાને માટે નિત્ય પ્રયત્ન કરીશ, પણ એથી ઉલટી રીતે હું લગ્ન કરીશ નહિ. એ લગ્ન કરવાથી તમારા ઉદ્ધારને માટે પુત્ર ઉત્પન્ન થશે અને તેના-વડે મારા પિતૃઓ તમે, નિત્ય સ્થાન મેળવીને આનંદ પામજો. ૩૨

ઘટિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
આસ્તિકપર્વવિષે જરત્કારુ પિતૃસંવાદ
નામનો અધ્યાય ૧૩ મા સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૪ મો-વાસુકિની બહેનસાથે જરત્કારુનાં લગ્ન

॥ સૌતિરુવાચ ॥

તતો નિવેશાય તદા સ વિપ્રઃ સંશિતવ્રતઃ ॥

મહીં ચચાર દારાર્થી ન ચ દારાનર્વિદત ॥૧॥

સૂતપુત્ર કહે છે:—ત્યારપછી તીક્ષ્ણ વ્રતવાળો તે વિપ્ર લગ્નને માટે કન્યા મેળવવા પૃથ્વી-માં ફરવા લાગ્યો; પરંતુ તેને પોતાની પ્રતિજ્ઞાને યોગ્ય કન્યા મળી નહિ. એક વખતે તે બ્રાહ્મણે વનમાં જઈને પિતૃઓનાં વચન યાદ કરીને, કન્યાની લિક્ષ્ણને માટે ત્રણ વાર ધીમે ધીમે ‘મને કન્યારૂપી લિક્ષા આપો’ એમ બૂમ મારી. તેજ વખતે વાસુકિ નાગ પોતાની બહેનને લઈને તેની આગળ આવ્યો અને તે આપવા માંડી; પણ તે કન્યા પોતાના નામની નહિ હશે એમ ધારીને જરત્કારુએ તેને લીધી નહિ. કારણ કે ‘મારા નામની અને પોતાની મેળે બંધુઓથી અપાય-લી કન્યાનુંજ હું ગ્રહણ કરીશ’ એવો નિશ્ચય

મહાત્મા જરત્કારુના મનમાં હતો, એટલે મહા તપસ્વી અને મહા બુદ્ધિમંત એવા જરત્કારુએ વાસુકિ પ્રત્યે કહ્યું કે, ‘હે ભુજંગમ! તમારી બહેનનું શું નામ છે? તે સત્ય કહો.’ ૧

વાસુકિ કહે છે:—‘હે જરત્કારો! આ મારી બહેનનું નામ જરત્કારુ છે. એ સુંદર કટીવાળી કન્યા હું આપું છું. તમે તેને ભાર્યાતરીકે સ્વીકારો. હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! પ્રથમથી તમને આપવા-માટે મેં એ કન્યાને રાખી મૂકી છે, માટે તમે એને ગ્રહણ કરો.’ એમ કહીને વાસુકિએ તે સુંદર સંગી કન્યા જરત્કારુને પરણવા માટે આપી અને શાસ્ત્રાક્ત વિધિ પ્રમાણે તેની સાથે જરત્કારુએ લગ્ન કર્યા. ૧-૭

ઘટિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
આસ્તિકપર્વવિષે વાસુકિની બહેનનાં લગ્ન
નામનો અધ્યાય ૧૪ મા સમાપ્ત.

પર્વ]

અધ્યાય ૧૫ મો-સર્પેને માતાએ આપેલા શાપનો પ્રસ્તાવ

॥ સૌતિરુવાચ ॥

માત્રા હિ મુજગાઃ શપ્તાઃ પૂર્વં બ્રહ્મવિદાંવરં ॥
જનમેજયસ્ય વો યજ્ઞે ધક્ષ્યત્યનિલસારથિઃ ॥૧॥

સૂતપુત્ર કહે છે:-‘હે બ્રહ્મવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! પૂર્વે સર્પેને તેઓની માતાએ શાપ આપ્યો હતો કે, ‘જનમેજય રાજના યજ્ઞમાં અગ્નિ તમને બાળી દેશે.’ તે શાપની શાંતિને માટે નાગ-રાજ વાસુકિએ ઉત્તમ વ્રતવાળા મહાત્મા જરત્કારુ ઋષિને પોતાની બહેન આપી હતી અને વિદ્યુક્ત કર્મવડે જરત્કારુએ તેને ગ્રહણ કરી હતી. તે સ્ત્રીમાં ઉદાર મનવાળો આસ્તીક નામનો પુત્ર થયો હતો. તે તપસ્વી વેદ તથા વેદાંગના પારને પામેલો, સર્વ લોકમાં સમ વૃત્તિવાળો અને માતૃપક્ષ તથા પિતૃપક્ષના ભયને હણનારો મહાત્મા હતો.’

હવે લાંબો સમય ગયા પછી પાંડુવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા જનમેજય રાજાએ સર્પસત્ર નામનો મોટો યજ્ઞ કર્યો એમ સાંભળાય છે. જ્યારે સર્પોના અંતને માટે તે યજ્ઞ પ્રવર્તતો હતો ત્યારે

મહા તપસ્વી આસ્તીકે, સર્પોને એ મૃત્યુથી મુક્ત કર્યા હતા. આ રીતે તેણે મામા, મામાના પુત્રો અને અન્ય સર્પોને યજ્ઞના અગ્નિથી બચાવ્યા હતા તથા સંતતિ ઉત્પન્ન કરીને અને તપ કરીને પોતાના પિતૃઓનો પણ ઉદ્ધાર કર્યો હતો. હે બ્રહ્મન્ ! વિવિધ વ્રતોવડે તથા સ્વાધ્યાયવડે તે ઋષિઓના ઋણથી મુક્ત થયો હતો, તથા વિવિધ દક્ષિણવાળા યજ્ઞો કરીને તેણે દેવોને તૃપ્ત કર્યા હતા. આ પ્રમાણે આસ્તીકે બ્રહ્મચર્યથી ઋષિઓને અને સંતતિથી પિતૃઓને તૃપ્ત કર્યા હતા. ઉત્તમ વ્રતવાળા જરત્કારુ ઋષિ પણ, પિતૃઓનો મહાન ભાર ઉતારીને, આસ્તીક નામનો પુત્ર મેળવીને અને ઉત્તમ ધર્મ સંપાદન કરીને પોતાના પિતૃઓની સાથે ઘણે લાંબે કાળે સ્વર્ગમાં ગયા હતા. આ આસ્તીકનું આખ્યાન મેં તમારી આગળ યથાર્થરીતે કહ્યું છે; વળી હે ભૃગુશર્દૂલ ! હું બીજું તમને શું કહું તે કહો. ૧૧

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત આસ્તીક પર્વમાં સર્પેને માતાના શાપનો પ્રસ્તાવ નામનો અધ્યાય ૧૫ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૬ મો-સર્પાદિની ઉત્પત્તિ

॥ શૌનક ઉવાચ ॥

સૌતે ત્વં કથયસ્વેમાં વિસ્તરેણ કથાં પુનઃ ॥
આસ્તીકસ્ય કવેઃ સાધોઃ શુશ્રૂષા પરમા હિ નઃ ॥

શૌનક કહે છે:-હે સૂતપુત્ર ! વિદ્વાન અને સાધુ પુરુષ એવા એ આસ્તીકની કથા ફરી અમારી આગળ વિસ્તારથી કહો. અમને તે સાંભળવાની ઘણીજ ઇચ્છા છે. હે સૌમ્ય ! તમે મધુર અને કોમળ અક્ષરો તથા પદવાળી વાણીથી કથા કરો છો, તેથી હે તાત ! અમે ઘણા પ્રસન્ન થઈએ છીએ. ખરેખર તમે તમારા પિતાની પેઠેજ વર્ણન કરો છો. તમારા પિતા અમને નિરંતર કથા શ્રવણ કરાવવા તત્પર રહેતા હતા, માટે તમારા

પિતાએ તમને આ આખ્યાન જેમ કહ્યું હોય તેમ તમે પણ એ આખ્યાન અમને કહો. ૩

સૂતપુત્ર કહે છે:-હે આયુષ્મન્ ! આ આસ્તીકનું આખ્યાન કથા કરતા મારા પિતાના મુખથી મેં જેવું સાંભળ્યું છે તેવુંજ હું તમને કહું છું. હે બ્રહ્મન્ ! હે શુદ્ધ ! પૂર્વે સત્યયુગમાં સ્વરૂપવડે અદ્ભુત અને શુભ એવી પ્રજાપતિની કદ્રૂ અને વિનતા નામની બે પુત્રીઓ હતી. તે બન્ને બહેનો કશ્યપની સાથે પરણી હતી. તેમનાથી પ્રસન્ન થયેલા, પ્રજાપતિ જેવા તેમના પતિ કશ્યપે તે બન્ને ધર્મપત્નીને પરમ હર્ષયુક્ત થઈને વરદાન માગવા કહ્યું. આ રીતે પોતાને કશ્યપ ઋષિથી ઉત્તમ વરદાન મેળવવાનું સાંભળીને તે સ્ત્રીઓ

અતુલ હર્ષથી પ્રસન્ન થઈ. તેમાં કદ્રૂએ એકસરખા તેજસ્વી હબર નાગ પોતાના પુત્રો થાય એમ માગ્યું ત્યારે વિનતાએ કદ્રૂના પુત્રોથી અધિક બલવાળા તથા તેજ, શરીર અને પરાક્રમવડે પણ તેઓનાથી અધિક એવા બે પુત્રો માગ્યા. કશ્યપ ઋષિએ તેના માગ્યા પ્રમાણે બે દિવ્ય પુત્રો થવાનો વર આપ્યો. તે વખતે વિનતાએ 'ભલે તેમ થાઓ' એમ કશ્યપને કહ્યું.^{૧૦} અધિક વીર્યવાળા બે પુત્રોનો વર મેળવીને તથા પોતાના માગવા પ્રમાણે વર મળવાથી વિનતા સંતુષ્ટ અને કૃતકૃત્ય થઈ. કદ્રૂ પણ સમાન તેજવાળા હબર પુત્રો થવાનો વર મેળવીને ઘણી સંતુષ્ટ થઈ. તે પછી વરદાનથી સંતુષ્ટ થયેલી બન્ને ભાર્યાને 'તમે ગર્ભાનું પ્રયત્નથી રક્ષણ કરજો' એમ કહીને મહા તપસ્વી કશ્યપ તપોવનમાં ચાલ્યા ગયા.

સૌતિ કહે છે:-હે વિષ્ણુ! તે પછી લાંબે સમયે કદ્રૂએ એક હબર ઇંડાં ઉત્પન્ન કર્યાં અને વિનતાએ બે ઇંડાં ઉત્પન્ન કર્યાં. તે બન્નેનાં ઇંડાંઓને અતિશય આનંદ પામેલી દાસીઓએ હુંફવાળાં પાત્રોમાં મૂક્યાં અને તેમાં પાંચસો વર્ષ સેવ્યાં. તે પછી પાંચસો વર્ષ પૂરાં થતાં કદ્રૂના પુત્રો ઇંડાંમાંથી બહાર નિકળ્યા, પણ વિનતાનાં ઇંડાંથી ઉત્પન્ન થનારા બે પુત્રો જણાયા નહિ, તેથી પુત્રની લાલસાવાળી અને સપત્નીની પુત્રસંપત્તિથી લજ્જિત થયેલી તપસ્વિની વિનતાએ એક ઇંડું ફેંક્યું. તેમાં તેણે, શરીરના ઉપલા અર્ધ ભાગમાં પરિપક્વ અવયવવાળો અને નીચેના અર્ધ ભાગમાં અપકવ અવયવવાળો એક પુત્ર

જેયો. પોતાને અપકવ દશામાં બહાર કાઢવાથી તે પુત્રે ક્રોધના આવેશમાં આવીને વિનતાને શાપ આપ્યો કે, 'હે માતા ! તેં લોભથી વ્યાપ્ત થઈ ને મને આવો અપૂર્ણ અંગવાળો કર્યો, માટે તું જેની સાથે સ્પર્ધા કરે છે તે કદ્રૂનીજ પાંચસો વર્ષસુધી દાસી થઈશ; પરંતુ હે માતા ! તેં ઇંડું ફેંકીને મને જેમ વ્યંગ કર્યો છે, તેમ આ તપસ્વી બીજા પુત્રને ઇંડું ફેંકીને ઓછાં અંગવાળો અથવા અદૃઢ અવયવવાળો નહિ કરે તો આ તારો બીજો પુત્ર તને દાસીપણાથી મુક્ત કરશે. જો તું એનાં વિશિષ્ટ બલની અપેક્ષા રાખતી હોય તો તારે પાંચસો વર્ષથી ઉપરાંત કાલસુધી ધીરજ રાખીને એના જન્મકાલની વાટ જોવી.'

આ પ્રમાણે વિનતાને શાપ આપીને એ પુત્ર અંતરિક્ષમાં ગયો અને હે બ્રહ્મન્ ! તે સૂર્યના રથ ઉપર બેસીને સૂર્યનું સારથિપણું કરવા લાગ્યો. જે અરુણ અઘાપિ પ્રભાતસમયમાં નિત્ય જણાય છે. ત્યાર પછી સર્પનો આહાર કરનાર ગરુડ પણ યથાસમયે ઇંડાંમાંથી ઉત્પન્ન થયો. હે ભૃગુશાર્દૂલ ! તે સર્વ પક્ષીઓનો રાજા ઉત્પન્ન થતાંની સાથેજ ભૂખ લાગવાથી વિનતાને ત્યજીને, વિધાતાએ એને પોતાને માટે જે લોભ્ય અન્ન નિર્માણ કરેલું હતું તે લેવા માટે આકાશમાં ઉડ્યો. ૨૪-૨૫

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત

આસ્તીકપર્વવિષે સર્પાદિની ઉત્પત્તિ ના-

મનો અધ્યાય ૧૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૭ મો-અમૃતને માટે સમુદ્રમથન કરવાનો નિશ્ચય

॥ સૌતિરુવાચ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु भगिन्यौ ते तपोधन ॥

अपश्यतां समायाते उच्चैःश्रवसमंतिकात् ॥ ૧ ॥

સૂત કહે છે:-હે તપોધન ! એ સમયમાંજ તે બંને બહેનો એક ઠેકાણે એકઠી મળી હતી, ત્યાં તેમણે ઉચ્ચેશ્રવા નામના ઘોડાને સમીપમાં જોયો; કે જે અમૃતને માટે સમુદ્રમથન કરતાં

અનુત્તમ અશ્વરત્નરૂપે ઉત્પન્ન થયો હતો અને જે ઉત્તમ રૂપવાળા અશ્વને સર્વે દેવગણો માન આપતા હતા. તે અશ્વોમાં ઉત્તમ, અમોઘ બલવાળો, અશ્વસૃષ્ટિમાં શ્રેષ્ઠ, શોભાસંપન્ન, અજર, દિવ્ય અને સર્વ લક્ષણોથી યુક્ત હતો.^૩

શોનકે પ્રશ્ન કરે છે:-દેવોએ અમૃત મથન દેવી રીતે કર્યું હતું અને ક્યાં કર્યું હતું કે જેમાંથી મહાતેજસ્વી અને મહાબલવાળો તે

પર્વ]

અશ્વરાજ ઉત્પન્ન થયો હતો ? ૪

સૂતપુત્ર કહે છે:-જનવલિત તેજના ઢગ-રૂપ તથા અનુત્તમ એવો મેરૂ નામનો પર્વત છે; જે પોતાનાં સુવર્ણના જેવાં ઉજ્જવલ શિખરો-વડે સૂર્યની કાંતિનો પણ આકેષ કરતો, કનકનાં આભરણવાળો, આશ્ચર્યરૂપ, દેવો અને ગાંધર્વોએ સેવન કરાતો, પ્રમાણાતીત, અધર્મપરાયણ જનોથી જઈ ન શકાય એવો, ઘોર સર્પોથી ભરેલો, દિવ્ય ઔષધીઓથી પ્રકાશમાન, ઉંચાઈવડે સ્વર્ગને આવરણ કરી રહેલો, પ્રાકૃત જનોથી મનવડે પણ જઈ ન શકાય એવો, નદી અને વૃક્ષોથી સંયુક્ત તથા અત્યંત મનોહર અનેક પ્રકારના પક્ષિસમૂહોના નાદવડે ગાજી રહેલો છે. એ મહાગિરિનાં બહુ રત્નોથી ભરેલાં,

આકાશ કરતાં ઉંચાઈમાં જરા ન્યૂન એવાં ઉત્તમ શિખર ઉપર ચઢીને, તપ અને નિયમવાળા મહાતેજસ્વી સઘળા દેવો ત્યાં એકઠા બેસીને અમૃતને માટે વિચાર કરવા લાગ્યા.^{૧૦} આમ તે દેવો સર્વ રીતે વિચાર કરતા હતા તે વખતે ત્યાં ભગવાન નારાયણે બ્રહ્માને આ પ્રમાણે કહ્યું કે, ‘દેવો અને અસુરોના સમૂહોએ સમુદ્રનું મથન કરવું. મહા સમુદ્રનું મથન કરતાં ત્યાં અમૃત ઉત્પન્ન થશે. હે દેવો ! સર્વે ઔષધિઓ તથા સર્વ રત્નો, સમુદ્રમાં નાખીને તમે સમુદ્રનું મથન કરો તેથી તમને અમૃત પ્રાપ્ત થશે.’^{૧૩}

ઈતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વતગીત

આસ્તીકપર્વવિષે અમૃતમથન નામનો

અધ્યાય ૧૮ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૮ મો-સમુદ્રમથન અને રત્નોની ઉત્પત્તિ

॥ સૌતિરુવાચ ॥

તતોઽન્નશિખરાકારૈર્ગિરિશૃંગૈરલંકૃતમ્ ॥

મંદરં પર્વતવરં લતાજાલસમાકુલમ્ ॥ ૧ ॥

સૂતપુત્ર કહે છે:-ત્યાર પછી આલલાંના શિખરોના જેવા આકારવાળા ગિરિશિખરોવડે અલંકૃત, વેલીઓનાં જાળથી ભરપૂર, નાના પ્રકારનાં પક્ષીઓના નાદવડે નાદયુક્ત, અનેક પ્રકારનાં ડાઢવાળાં પ્રાણીઓથી વ્યાપ્ત, કિન્નરો, અપ્સરાઓ અને દેવોવડે સેવન કરાવેલો, અગિયાર હજાર યોજન ઉંચો અને તેટલોજ જમીનમાં નીચે ઉતરેલો, પર્વતોમાં શ્રેષ્ઠ, મંદર નામનો પર્વત છે તેને સઘળા દેવગણે ઉપાડવા લાગ્યા, પરંતુ જ્યારે તેને ઉપાડી શક્યા નહિ ત્યારે તેઓ વિષ્ણુ અને બ્રહ્મા જ્યાં બેઠેલા હતા ત્યાં આવીને તેમને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:- ‘આપ બંને આ કાર્યમાં પરમ કલ્યાણકારક બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરો અને અમારા હિતને માટે મંદર પર્વત ઉપાડવા યત્ન કરો.’^૫

સૌતિ કહે છે:-હે ભાગવ ! તે પછી બ્રહ્માની સાથે વિષ્ણુ ભગવાને ‘તેમ થશે’ એમ કહ્યું અને અપ્રમેય સ્વરૂપવાળા કેમદનયન પ્રભુએ

નાગરાજ અનંતને આજ્ઞા કરી. પછી બ્રહ્માની પ્રેરણાથી અને નારાયણના કહેવાથી મહા વીર્યવાળા અનંત, તે કાર્ય કરવામાટે તત્પર થયા. હે બ્રહ્મા ! પછી મહાબલવાન અનંતે, વન અને વનવાસિઓની સાથે તે પર્વતરાજને બલથી ઉઠાવી લીધો. તે પછી પર્વતધારી અનંતની સાથે દેવો પણ સમુદ્ર ઉપર આવ્યા અને દેવોએ સમુદ્રને કહ્યું કે “અમે અમૃત મેળવવામાટે તારાં જલને વલોવવા ઇચ્છીએ છીએ.” ત્યારે સમુદ્રે કહ્યું કે, ‘મને પણ તેમાંથી ભાગ મળવો જોઈએ; કારણ કે મારે મંદર પર્વતના ભ્રમણથી મહા દુઃખ સહન કરવાનું છે.’ તે પછી દેવો અને દૈત્યોએ સમુદ્રની સમીપમાં રહેલા કચ્છપરાજને કહ્યું કે, ‘તમે આ પર્વતની નીચે આધારરૂપ થવાને યોગ્ય છો.’ ત્યારે ‘તથાસ્તુ’ કહીને કચ્છપે પોતાની પીઠ અર્પણ કરી, એટલે ઇંદ્રે તેની પીઠપર પર્વત મૂકી યંત્રવડે તે પર્વતને સ્થિર કર્યો. હે બ્રહ્મા ! આ પ્રમાણે મંદર પર્વતને મથનદંડ (રવે) કરીને તથા વાસુકિ સર્પને નેતરૂં કરીને, દેવતાઓ તથા દૈત્ય-દાનવો અમૃતને માટે જલનિધિ-સમુદ્રનું મથન કરવા

લાગ્યા. તેમાં મહાન અસુરો, પ્રથમ નાગરાજ વાસુકિનું મોં પકડીને ઉભા રહ્યા અને સર્વે દેવો એકઠા મળીને જ્યાં પૂછડું હતું ત્યાં ઉભા રહ્યા. વળી અનંત ભગવાન જ્યાં નારાયણ ઉભા હતા ત્યાં રહીને વારંવાર વાસુકિના માથાને ઉપાડી ઉપાડી ભૂમિપર પછાડતા હતા, અર્થાત્ તેના મુખથી નિકળતાં વિષને પોતે સહન કરતા હતા. દેવોએ સહસા ખેંચેલા વાસુકિ નાગના મોઢામાંથી વારંવાર ધૂમાડાસાથે તથા અગ્નિની જ્વાલાઓસાથે વાયુઓ નિકળવા લાગ્યા; અને તે ધૂમાડાના સમૂહો વિજળીવાળા મેઘોનાં ટોળાંઓ થઈને, શ્રમ તથા અતિશય ધામથી પીડાતા દેવગણોના ઉપર વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. વળી તે પર્વતનાં શિખર ઉપરનાં ઝાડોથી ખરતી પુષ્પવૃષ્ટિઓ દેવો અને દાનવોની ચોમેર પથરાવા લાગી. એ વખતે દેવો અને અસુરોએ મંદર પર્વતવડે મથન કરેલા સમુદ્રમાંથી મહા-મેઘના જેવો પ્રચંડ શબ્દ થવા લાગ્યો. મહા પર્વતનાં ઘર્ષણથી તે ક્ષાર સમુદ્રમાં રહેતાં અનેક જાતનાં સેંકડો જલચર પ્રાણીઓ કચરાઈને નાશ પામ્યાં. તેમજ પાતાલતલમાં રહેનારાં (જલ-પ્રધાન શરીરવાળાં) વિવિધ પ્રકારનાં વારુણ પ્રાણીઓને પણ પર્વતે કચરીને મારી નાખ્યાં. વળી તે પર્વત ભમતો હતો ત્યારે તેનાં શિખરો ઉપર રહેલાં મોટાં ઝાડો એકમેક સાથે અથડાઈને પક્ષીઓની સાથે પડતાં હતાં, તથા ઝાડોના ઘર્ષણથી થયેલો અગ્નિ પ્રજ્વલિત થઈને, વિજળી જેમ શ્યામ આલવાને વીંટી લે તેમ વારંવાર જ્વાલાઓથી મંદર પર્વતને વીંટી લેતો હતો, અને પર્વતમાંથી નિકળતા હાથીઓ તથા સિંહો અને બીજાં પ્રાણુરહિત થયેલાં વિવિધ પ્રાણીઓને ખાળી દેતો હતો. તે પછી દેવોમાં શ્રેષ્ઠ એવા ઈંદ્રે, ચોતરફ બળતા તે અગ્નિને મેઘનાં જલવડે સર્વ ભાગમાંથી શમાવી દીધો. પછી મહાવૃક્ષોના ગુંદર તથા ઔષધિઓના વિવિધ પ્રકારના રસો નિકળીને સમુદ્રના જલમાં વહેવા લાગ્યા. એ અમૃતના જેવા પ્રભાવવાળા ઔષધિઓના રસોનાં દૂધવડે તથા સુવર્ણમય પર્વતમાંથી નિકળેલાં,

દિવ્ય પ્રભાવવાળા અનેક મણિઓનાં જલથી દેવો અમરપણાને પ્રાપ્ત થયા. પછી તે ઉત્તમ રસો મિશ્ર થવાથી સમુદ્રનું તે જલ દૂધરૂપે પરિણામ પામ્યું અને તે દૂધથી ઘી થયું; અર્થાત્ જેમ ઘાસ વગેરેના રસો ગાયમાં જઈ દૂધ થાય છે, તેમ તે ખાંડ જલ પણ ઔષધિઓના રસથી દૂધ અને ઘીરૂપે રૂપાંતર પામ્યું.^{૨૯}

તે પછી જ્યાં વરદાન આપનારા બ્રહ્મા બેઠેલા હતા ત્યાં તેમની પાસે જઈને દેવોએ કહ્યું કે:- હે બ્રહ્મન્ ! અમે બહુ થાકી ગયા તોપણ અમૃત હજી ઉત્પન્ન થતું નથી. આ લાંબા કાલથી સમુદ્રમથન કરવા માંડ્યું છે, તેમાં નારાયણ દેવ વિના બીજા સઘળા દેવ તથા દાનવો બહુજ થાકી ગયા છે; અર્થાત્ હવે અમૃત ઉત્પન્ન કરવાનું અમારું સામર્થ્ય નથી.^{૩૦} આવાં દેવોનાં વચન સાંભળીને બ્રહ્માએ નારાયણ દેવને કહ્યું કે, 'હે વિષ્ણુ ! આ કાર્યમાં તમેજ એમના આશ્રય રૂપ છો, માટે એ સર્વને તમેજ બલ આપો.'^{૩૧}

વિષ્ણુ બોલ્યા:- 'આ કાર્યમાં જેઓ જોડાયા છે તે સર્વને હું બલ આપું છું. તમે સઘળા મળીને મંદર પર્વતને ધુમાવી સમુદ્રને વલોવો.'

સૂતપુત્ર કહે છે:- નારાયણનું વચન સાંભળીને બલવાન થયેલા દેવો તથા દાનવો એકઠા થઈ, ફરી સમુદ્રનાં તે જલને અત્યંત વ્યાકુલ કરવા લાગ્યા. તદનંતર મથન કરેલા સમુદ્રમાંથી હબ્બરો શીતલ અને ઉજ્જવલ કિરણોવાળો પ્રસન્નાત્મા ચંદ્ર ઉત્પન્ન થયો. તે પછી એ જલનાં તત્ત્વમાંથી શ્વેત વસ્ત્રવાળાં લક્ષ્મી ઉત્પન્ન થયાં. ત્યાર પછી સુરાદેવી-મદિરા ઉત્પન્ન થઈ અને શ્વેતવર્ણનો ઘોડો (ઉચ્ચૈઃશ્રવા) ઉત્પન્ન થયો. તે પછી એ જલમાંથી દિવ્ય કૌસ્તુભ મણિ નિકળ્યો. કિરણોવડે ઉજ્જવલ એવો તે મણિ નારાયણના હૃદયસ્થાનમાં રહ્યો. એ રત્નોમાંથી લક્ષ્મી સુરા, ચંદ્ર અને મનના જેવા વેગવાળો અશ્વ, સૂર્યમાર્ગનો આશ્રય કરીને જ્યાં દેવો હતા ત્યાં ચાલ્યાં ગયાં. ત્યારપછી અમૃત ભરેલું શ્વેત કમંડલ લઈને, મૂર્તિમાન ધન્વંતરી દેવ પ્રકટ થયા. આ મહાન આશ્ચર્ય જોઈને દાનવોએ

પર્વ]

અમૃતને માટે 'આ અમારું છે' એમ બોલતાં ભારી નાદ કર્યો. તે પછી મોટી કાયાવાળો, ચાર ઘોળા દાંતવાળો ઐરાવત નામનો મહાન હાથી નીકળ્યો, જેને ઇંદ્રે ગ્રહણ કર્યો. ૩-૪૦ ત્યાર પછી બહુ મથન કરવાથી ધૂમાડાવાળા અશ્વિની પછે બળતું અને જગતને આવરણ કરતું કાલ-કૂટ નામનું વિષ ઉત્પન્ન થયું. તેના ગંધને સુધીને ત્રણ લોક મોહ પામી ગયા, તે વખતે બ્રહ્માનાં વચનથી સદાશિવે લોકરક્ષણને માટે તે વિષને ભક્ષણ કર્યું. મંત્રમૂર્તિ ભગવાન મહેશ્વરે તેને કંઠમાં ધારણ કર્યું, ત્યારથી આરંભીને તે દેવ 'નીલકંઠ' કહેવાયા, એમ સંભળાય છે.

આ બધું આશ્ચર્ય જોઈને દાનવો નિરાશ થઈ ગયા અને અમૃત તથા લક્ષ્મીને માટે મહા વૈર કરવા લાગ્યા. ત્યારે નારાયણે મોહિની માયાનો આશ્રય કરીને અદ્ભુત સ્ત્રીરૂપ ધારણ કર્યું અને દાનવોના તરફ ગયા, એટલે સ્ત્રીમાં આસક્ત મનવાળા અને મૂઢચિત્ત બનેલા સઘળા દાનવો અને દૈત્યોએ તે સ્ત્રીના હાથમાં અમૃતનું પાત્ર આપી દીધું.^{૪૬}*

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતગત
આસ્તીકપર્વવિષે અમૃતમથન નામનો

અધ્યાય ૧૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૯ મો-અમૃતને માટે યુદ્ધ અને દૈત્યોનો પરજય

॥ સૌતિરુવાચ ॥

અથાવરણમુખ્યાનિ નાના પ્રહરણાનિ ચ ॥

પ્રગૃહ્યામ્યદ્રવન્દેવાન્ સહિતા દૈત્યદાનવાઃ ॥૧॥

સૂતપુત્ર કહે છે:-પછી ઉત્તમ અખતરો તથા અનેક પ્રકારનાં હથિયારો ધારણ કરીને સઘળા દૈત્યો અને દાનવો, દેવોના તરફ લડવા માટે દોડ્યા. એવામાં નરે સહિત પ્રતાપી વિષ્ણુ ભગવાને તે અમૃત દાનવેન્દ્રોની પાસેથી લઈ લીધું. તે પછી અમૃતપાનને માટે બધા અત્યંત આદર કરતા હતા, તે વખતે વિષ્ણુની પાસેથી સર્વ દેવગણોએ અમૃતપાન કર્યું. જે વખતે ઇચ્છિત અમૃતને દેવો પીતા હતા તે વખતે રાહુ નામનો દાનવ પણ દેવનું રૂપ ધારણ કરીને તે અમૃત પીવા લાગ્યો. જ્યાં તે દાનવના કંઠ સુધી અમૃત પહોંચ્યું, તેજ વખતે ચંદ્ર તથા સૂર્યે દેવોના હિતની ઇચ્છાથી એ વાત ભગવાનને કહી દીધી, એટલે ચક્રાયુધ ભગવાને, અમૃતપાન કરતા તે રાહુનું અલંકારવાળું મસ્તક, બલવડે પોતાના ચક્રથી કાપી નાખ્યું. પર્વતના શિખર જેવું, ચક્રવડે છેદાયલું તે દાનવનું મોઢું મસ્તક, આકાશમાં ઉડીને ભયંકર નાદ કરવા લાગ્યું અને દૈત્યનું તરફડતું ધડ પર્વત, વન

તથા દ્રીપવાળી પૃથ્વીને કંપાવતું ધરણી ઉપર પડ્યું. ત્યારથી માંડીને રાહુમુખે ચંદ્ર તથા સૂર્યની સાથે નિત્યને માટે વૈર બાંધ્યું; અને તેથી અદ્યપિ તે બંનેનો તે આસ કરે છે.^૯

તે પછી ભગવાન શ્રીહરિ પણ અતુલ સ્ત્રીરૂપ ત્યજીને ભયંકર અનેક હથિયારોવડે દાનવોને કંપાવવા લાગ્યા.^{૧૦} સસુદ્રની સમીપમાંજ દેવો અને દૈત્યોનો મહા ઘોર સંગ્રામ આરંભાયો. એ યુદ્ધમાં હજારો તીક્ષ્ણ પ્રાસો, + તીણાં અણિયાંવાળાં તોમરો અને વિવિધ શસ્ત્રો પડવા માંડ્યાં. તે વખતે ચક્રથી ભેદાયલા તથા તરવાર, શકિતx અને ગદાથી પીડાયલા અસુરો મોંમાંથી પુષ્કળ રુધિર ઓકતા ઓકતા ધરણી ઉપર પડવા લાગ્યા. યુદ્ધમાં સુવર્ણની માળાવાળાં અસુરોનાં મસ્તકો, દારણુ પદ્મિશોવડે કપાધને પડ-

*અમૃતાદપિ વિભ્રંશઃ સંગમાત્રેણ યોષિતામ્ ॥

દધતા મોહિનીરૂપં હરિણેવં પ્રકાશિતમ્ ॥

સ્ત્રીઓના સંગમાત્રથી અમૃતથી પણ બ્રજ થવાય છે, એ વાત મોહિનીરૂપને ધારણ કરતા શ્રીહરિએ પ્રકાશિત કરી છે.

રત્નગર્ભ

+ હાથવડે ફેંકાય એવા નાના ભાલાઓ. x લાંબા દાંડાવળા ભાલાઓ. x હાથથી ફેંકાય એવા જડા અગ્રવાળો લોહદંડ. † તીક્ષ્ણ અણિયાંવાળી બેધારી તરવારની બાત.

તાં હતાં. ધાતુથી રંગાયલાં પર્વતનાં શિખરોના જેવા, હણાયલા તથા લોહીથી ખરડાયલાં અંગવાળા મહાન અસુરો ત્યાં રવડતા હતા. સૂર્ય લાલ રંગનો થતાં, અર્થાત્ સંધ્યાકાલ થતાં થતાં ત્યાં એકમેકને શસ્ત્રોથી કાપતા હબરો ચોદ્ધાઓનો ઠેક ઠેકાણે હાહાકાર થઈ રહ્યો. લોહાનાં તીક્ષ્ણ *પરિઘોવડે અને પાસે આવેલાને મુક્તીઓવડે પરસ્પર હણતા ચોદ્ધાઓનો શબ્દ, સ્વર્ગ સુધી પહોંચતો હોય તેમ સંભળાવા લાગ્યો; તથા મારો, કાપો, દોડો, પાડો અને આગળ વધો, એવા મહા ઘોર શબ્દો ચોતરફ સંભળાવા લાગ્યા.^{૧૮}

આ પ્રમાણે મહા ભયંકર તુમુલ યુદ્ધ ચાલતું હતું તે વખતે યુદ્ધમાં નર અને નારાયણ અને દેવો આવી પહોંચ્યા. તેમાં નરના હાથમાં દિવ્ય ધનુષ હતું તે જોઈને ભગવાન નારાયણે પણ દાનવોનો નાશ કરનારા પોતાના ચક્રેનું સ્મરણ કર્યું.^{૨૦} સ્મરણ કરતાંની સાથેજ મહા કાંતિવાળું, શત્રુઓને તાપ આપનારું, અશિના જેવું તેજસ્વી, અખંડિત મંડલવાળું અને યુદ્ધમાં ભયંકર જણાતું એવું સુદર્શનચક્ર આકાશમંડલમાંથી આવી પહોંચ્યું. શત્રુનાં નગરને વિદારણ કરનારા, બળવલિત અગ્નિના જેવી પ્રભાવાળા તે ભયંકર ચક્રને હસ્તીની સુંઢના જેવા બાહુવાળા હરિએ હાથમાં લીધું અને તે મહા તેજસ્વી ચક્રને, ઉચ્ચ વેગવાળા હરિએ બલકરીને શત્રુઓના ઉપર છોડ્યું. પુરુષશ્રેષ્ઠ નારાયણે હાથવડે વારંવાર યુદ્ધમાં ફેંકેલું કાલાગ્નિના જેવા તેજવાળું તે ચક્ર વેગવડે હબરો દેત્યો અને દાનવોના ઉપર પડીને તેમનો સંહાર કરવા લાગ્યું. વારંવાર પૃથ્વી ઉપર અને આકાશમાં મૂકેલું તે ચક્ર કોઈવાર અગ્નિની પેઠે અસુરોને બાળીને ભસ્મ કરી નાખતું હતું, તો કોઈ વાર બલ કરીને તે અસુરગણોને કાપી નાખતું હતું અને પિશાચની પેઠે અસુરોનાં રુધિરનું પાન કરતું હતું. તે વખતે વધી રહેલાં આલલાંના જેવી કાંતિવાળા અને ઉત્સાહી ચિત્તવાળા, મહા

બલવાન હબરો અસુરો પણ પર્વતોવડે વારંવાર દેવગણોને પીડવા લાગ્યા. પછી ભય ઉત્પન્ન કરે તેવા તથા અનેક પ્રકારના મેઘોના જેવા રૂપવાળા અને આગલાં શિખરો જેમનાં તૂટી પડતાં એવા મોટા પર્વતો, એકમેકની જોડે અથડાઈને શબ્દ કરતા ત્વરાવડે આકાશમાંથી વૃક્ષોની સાથે પડવા લાગ્યા. મહા પર્વતોના પડવાવડે હણાયલી પૃથ્વી ચોમેરથી વને સહિત કંપવા લાગી. આ પ્રમાણે રણાંગણમાં પરસ્પર અત્યંત ગર્જના કરતા ચોદ્ધાઓનું તુમુલ યુદ્ધ પ્રવર્તતું હતું તે વખતે મહા ભયંકર અસુરસમૂહના યુદ્ધમાં, નર ભગવાને ઉત્તમ સુવર્ણના અગ્રવાળાં મહાન બાણોવડે ગિરિશિખરોને વિદારણ કરતાં આકાશમાં ગર્જાને છાઈ દીધો. પછી અંતરિક્ષમાં બળવલિત કાંતિવાળા સુદર્શન ચક્રને પ્રકૃપિત થયેલું જોઈને દેવોથી પીડાયલા મોટા અસુરો, નાસીને કોઈ પૃથ્વીમાં અને કોઈ સમુદ્રમાં પેસી ગયા. ત્યાર પછી વિજય પામેલા દેવો, પૂજનસત્કાર કરીને મંદર પર્વતને તેના અસલ સ્થાનમાં મૂકી આવ્યા, અને અમૃત ગ્રહણ કરીને હર્ષનાદવડે સ્વર્ગ તથા ગગનમંડલને સર્વત્ર ગબવતા જેમ આવ્યા હતા તેમ પોતપોતાના સ્થાનમાં ગયા.^{૩૦} તે પછી પરમ આનંદ પામેલા દેવોએ તે અમૃતને સારી પેઠે રક્ષણમાં રાખ્યું અને દેવોસાથે મળીને ઇંદ્રે તે અમૃતપાત્ર રક્ષણ કરવામાટે નર ભગવાનને સોંપ્યું.^{૩૧}*

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત આસ્તીકપર્વવિષે અમૃતમંથનસમાપ્તિ નામનો અધ્યાય ૧૯ મો સમાપ્ત.

* તુલ્યાયાસેડપ્યવિવુધા નાઘિજં વિમુલા હરે ॥
દેવાસ્તુવશગા વિષ્ણોઃ પ્રાપુરેતાદિહોચ્યતે ॥

સમાન પ્રયાસ કરતાં પણ હરિથી વિમુખ રહેલા મૂર્ખદેત્યોને અમૃત મળ્યું નહિ અને વિષ્ણુને વશ રહેલા દેવો અમૃત મેળવી શક્યા, એ આ આખ્યાનમાં કહ્યું છે.

રત્નગર્ભ

* ચોમેર લોહાના ઘાંટાવાળો લોહદંડ

પર્વ]

અધ્યાય ૨૦ મો-સર્પોને શાપ

॥ સૌતિરુવાચ ॥

एतत्ते कथितं सर्वममृतं मथितं तथा ॥

यत्र सोऽश्वः समुत्पन्नः श्रीमानतुलविक्रमः॥१॥

સૂતપુત્ર કહે છે:-જે રીતે અમૃતને માટે સમુદ્રમથન કર્યું હતું તે સઘળું મેં તમારી આગળ કહ્યું; કે જેમાં અતુલ પરાક્રમી શ્રીમાન ઉચ્ચૈશ્રવા અશ્વ ઉત્પન્ન થયો હતો. એ અશ્વને જોઈને એક વખતે કદ્રૂએ વિનતાપ્રત્યે કહ્યું કે, 'હે કલ્યાણિ! આ ઉચ્ચૈશ્રવા ઘોડો કેવા રંગનો છે તે તું તટાલ કહે જોઈએ?'^૨

વિનતા બોલી:-'હે શુભે! એ અશ્વરાજ ઘોળા રંગનોજ છે, તું એને કેવા રંગનો ધારે છે? તું પણ એનો રંગ કહે. પછી આપણે એ સંબંધમાં શરત કરીએ.'

કદ્રૂ કહે છે:-'હે શુદ્ધ હાસ્યવાળી! હું તો એ ઘોડાને કાળા વાળવાળો માનું છું. હે ભામિનિ! એ સંબંધમાં આવ તું મારીસાથે શરત માર કે આપણામાં જે જીતે તેની હારનારી દાસી થાય.'^૫

સૌતિ કહે છે:-આ પ્રમાણે તે બન્ને પરસ્પર દાસી થવાની શરત કરીને 'ભલે આપણે એનો કાલે નિશ્ચય કરીશું' એમ કહી પોતપોતાને ઘેરે ગઈ. તે પછી કપટ કરવા ઈચ્છતી કદ્રૂએ, પોતાના હજાર પુત્રોને તે વખતે આજ્ઞા કરી કે, 'તમે મેશ જેવા કાળા રંગના વાળરૂપે થઈને ઝટ એ ઘોડાને વીંટાઈ વળો, જેથી મારે દાસી થવું પડે નહિ.' કદ્રૂનાં આ વાક્યને જે સર્પોએ સ્વીકાર્યું નહિ તે સર્પોને કદ્રૂએ શાપ આપ્યો કે, 'પાંડુ-વંશી બુદ્ધિમાન જનમેજય રાજર્ષિનો સર્પસત્ર

થશે તેમાં તમને અશિ બાળી મૂકશે. કદ્રૂએ દૈવથીજ આપેલા આવા અતિ કુર શાપને દેવોની સાથે પોતે બ્રહ્માએ સાંભળ્યો, અને સર્પોની અતિશય વૃદ્ધિ જોઈને, પ્રજ્ઞના હિતને માટે તે શાપની વાણીને અનુમોદન આપ્યું.^{૧૦} તથા બોલ્યા કે, 'આ સર્પો તીવ્ર વિષવીર્યવાળા, અત્યંત દંશ કરનારા અને મહાન બલવાળા છે; માટે તીક્ષ્ણ ઝેરવાળા અને પારકાને પીડા કરવા યત્ન કરતા હોવાથી, પ્રજ્ઞનાં હિતને માટે તેઓની માતાએ તેમને જે શાપ આપ્યો છે તે યોગ્યજ કર્યું છે.' 'જેઓ બીજાં પ્રાણીઓને નિરંતર હુમ્મ આપવા યત્ન કરે છે તેઓને દૈવજ પ્રાણાંત દંડ આપે છે'

આ પ્રમાણે સંભાષણ કરીને બ્રહ્માએ કદ્રૂનાં વખાણ કર્યાં અને તે વખતે કશ્યપ ઋષિને બોલાવી તેમને નીચે પ્રમાણે કહ્યું:-'હે પવિત્ર! હે પરંતપ! તમારાથી ભયંકર ઝેરવાળા, મોટી કાચાવાળા અને ડસવાના સ્વભાવવાળા જે આ સર્પો ઉત્પન્ન થયા છે, તેમને તેમની માતાએ શાપ આપ્યો છે. હે વત્સ! તે સંબંધમાં તમારે કોઈ રીતે કોધ કરવો નહિ; કારણ કે યજ્ઞોમાં સર્પોના નાશ પરાપૂર્વથી થતો આવ્યો છે એ આપણે જોયું છે.' આ પ્રમાણે કહીને સૃષ્ટિના કર્તા બ્રહ્માએ, પ્રજ્ઞના પતિ મહાત્મા કશ્યપનું સાંત્વન કર્યું અને તેમને વિષને હરણ કરનારી વિદ્યા આપી.^{૧૧}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતગતિ
આસ્તીકપવવિષે સુપર્ણાખ્યાન નામનો
અધ્યાય ૨૦ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૧ મો-ઉચ્ચૈઃશ્રવા ઘોડાને જોવા નીકળેલી કદૂ તથા વિનતાએ જોએલા મહાસમુદ્રનું વર્ણન

॥ સૌતિરુવાચ ॥

તતો રજન્યાં વ્યુષ્ટાયાં પ્રભાતેઽમ્યુદિતે સ્વૌ ॥
કદૂશ્ચ વિનતા ચૈવ મગિન્યૌ તે તપોધન ॥૧॥

સૂતપુત્ર કહે છે:-હિ તપોધન ! તે રાત્રિ ગઈ અને પ્રભાતમાં સૂર્યનો ઉદય થયો તે વખતે જેમણે દાસીપણની શરત કરેલી એવી કદૂ અને વિનતા બંને બહેનો અસહનતાથી ઉતાવળી થઈને ઉચ્ચૈઃશ્રવા ઘોડાને જોવા તેની પાસે જવા નીકળી. માર્ગમાં જતાં તેમણે અગાધ જલવાળા, મોટા શબ્દવાળા અને ઉછળતા એવા જલનિધિ મહાસમુદ્રને જોયો. જે મહાસમુદ્ર મોટાં મચ્છો, સાધારણ મચ્છો, મગરો અને બીજાં હજારો વિવિધ રૂપવાળાં પ્રાણીઓથી ભરપૂર હતો. વળી જે બીજાં ભયંકર, વિકૃત, ઘોર અને ઉગ્ર એવાં જલચરોવડે નિરંતર અંદર નહિ જઈ શકાય તેવો અને કચ્છપ તથા ગ્રાહોથી વ્યાકુલ હતો. તે સર્વ રત્નોની ખાણરૂપ હતો, વરુણ અને નાગોનાં રમ્ય તથા ઉત્તમ નિવાસસ્થાનરૂપ હતો, સરિતાઓનો પતિ હતો, વાડવાસિનું નિવાસસ્થાન હતો, અસુરોનો અંધુ હતો, પ્રાણીઓને ભય કરનારો હતો, જલનો એક નિધિ હતો અને દેવોના અમૃતનું પરમ ઉત્પત્તિસ્થાનરૂપ હતો. તે શુભ, દિવ્ય, અમાપ, અચિંત્ય, પુણ્યકારક જલવાળો આશ્ચર્યરૂપ, ઘોર, જલચરોના શબ્દવડે ભયંકર, ભૈરવ શબ્દવાળો, ગંભીર ભમરીઓથી ભરેલો, સર્વ પ્રાણીઓને ભય કરનારો, કિનારાસાથે અથડાતા વાયુવડે ચલિત થતો, ક્ષોભ અને ઉદ્વેગવડે ઉછળતો, હાલતા તરંગરૂપી હાથોવડે સર્વ તરફ નૃત્ય કરતો હોય તેવો જણાતો,^{૧૦} અંદરની

વૃદ્ધિ તથા ક્ષયને લીધે ગુલાંટો મારતા તરંગોવડે અત્યંત વ્યાકુલ જણાતો, પાંચજન્ય શબ્દોને ઉત્પન્ન કરનારો, રત્નોનું ઉત્પત્તિસ્થાન અને અનુત્તમ હતો. વળી તે પૃથ્વીની યોગ કરવા જતા અતુલ બલવાન વરાહરૂપધારી ગોવિંદ ભગવાને ક્ષોભ પમાડેલાં અંતર્જલવડે વ્યાપ્ત, વ્રતધારી બ્રહ્મર્ષિ અત્રિએ સો વર્ષ યત્ન કરતાં પણ જેનું તળીઉં મળ્યું નહોતું એવો, પાતાળ જેનું તળીઉં છે એવો, અવિનાશી, યુગાંતમાં અધ્યાત્મ યોગનિદ્રાને સેવન કરતા અમિત તેજવાળા પદ્મનાભ વિષ્ણુ ભગવાનના શયનસ્થાનરૂપ, વજ્રપતનથી ત્રાસેલા મૈનાક પર્વતને અભય આપનારો, ભયંકર કોલાહલવાળા યુદ્ધમાં દેવોથી પીડાતા અસુરોનું શરણસ્થાન, વાડવાસિનાં પ્રદીપ્ત મુખને જલરૂપી હવિ આપનારો, કલ્યાણરૂપ, અગાધ પારવાળો, વિસ્તીર્ણ, અપ્રમેય, નદીઓનો સ્વામી, અનેક મહાનદીઓ પરસ્પરની સ્પર્ધા કરતી હોય તેમ જેમાં હજારો દ્વારથી નિત્ય અભિસરણ કરતી અને ચોમેરથી આવતાં જલવડે અત્યંત ભરાતો તથા તરંગોવડે નૃત્ય કરતો હોય તેમ જણાતો એવો મહાસાગર તે બંને બહેનોએ જોયો. આ રીતે ગંભીર, માછલાં તથા ઉગ્ર મગરોવડે વ્યાપ્ત, જલચરોના રૌદ્ર નાદોવડે ગર્જના કરતો, આકાશના જેવો વિસ્તીર્ણ, અનંત અને અગાધ એવો મહાન જલનિધિ સમુદ્ર તે બન્નેએ દીઠો. ^{૧૦}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાંગતર્ગત
આસ્તીકપર્વવિષે સુપણ્ડાખ્યાન નામનો
અધ્યાય ૨૧ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૨ મો-અન્ને બહેનો સમુદ્રને ઓળંગી ગઈ.

॥ સૌતિરુવાચ ॥

નાગાશ્ચ સંવિદં કૃત્વા કર્તવ્યમિતિ તદ્વચઃ ॥
નિઃસ્નેહા વૈ દહેન્માતા અસંગ્રાસમનોરથા ॥૧॥

સૂતપુત્ર કહે છે:-માતાને ના કહ્યા પછી નાગો પરસ્પર વિચાર કરીને એવા નિશ્ચય ઉપર આવ્યા કે, 'આપણે માતાનાં કહેલાં વચન પ્રમાણે કરવું કારણ કે તેનો મનોરથ પૂર્ણ નહિ થશે તો તે સ્નેહવિનાની થએલી માતા અવશ્ય આપણને બાળી મૂકશે, અને જો તે પ્રસન્ન થશે તો આપણને આપેલા શાપથી પણ મુક્ત કરશે; માટે આપણે તે ઘોડાનું પૂછડું કાઠું કરવું એમાં સંશય નહિ.' આવો નિશ્ચય કરીને તેઓ ઉચ્ચે-શ્રવા ઘોડાનાં પૂછડાંને કાળા વાળરૂપે થઈને વીંટાઈ વળ્યા.

એટલામાં હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! એ શરત કરનારી દક્ષની પુત્રીઓ કદ્રૂ અને વિનતા જે બન્ને બહેનો અને શોક્યો થતી હતી, તેઓ શરત કરીને જલના નિધિરૂપ અને અક્ષોભ્ય એવા મહાસાગરને પ્રીતિવડે ભેતી ભેતી આકાશમાર્ગે પેલેપાર જવા નીકળી. એ વખતે મહાસાગર વાયુવડે એકાએક શ્વેત પામી મોટી ગર્જના કરતો હતો. મોટા

મત્સ્ય અને મગરોવડે ભરાયલો હતો. બીજાં નાનાવિધ હજારો ઘેર પ્રાણીઓવડે યુક્ત હોવાથી ઘેર અને સહસ્રા પ્રવેશ કરી ન શકાય એવો ગંભીર તથા અત્યંત ભયાનક હતો. તે સર્વ રત્નોની ખાણરૂપ હતો, વરૂણનું ઘર હતો, નાગોનું રમ્ય નિવાસસ્થાન હતો તથા સરિતાઓનો પતિ હતો. પાતાલના અશ્વિનું નિવાસસ્થાન, અસુરોને રહેવાનું ઘર તથા ભયંકર પ્રાણીઓ અને જલનો અવિનાશી ભંડાર હતો. શુભ્ર વર્ણવાળો, દિવ્ય, અમાપ, અચિંત્ય, પવિત્ર જલવાળો અને દેવોના અમૃતના પરમ ધામરૂપ હતો.^{૧૦} વળી ઠામ ઠામ હજારો મહાનદીઓવડે અત્યંત પૂર્ણ થતો અને તરંગોવડે નાચતો હોય તેમ જણાતો હતો. આ રીતે અતિશય ચપલ ભીમઓવડે ભરપૂર, ગંભીર પ્રકાશયુક્ત આકાશના જેવા જણાતા વાડવાસિની જ્વાલાવડે પ્રકાશિત અંગવાળા અને ગર્જના કરતા એવા મહાસમુદ્રને તે બન્ને બહેનો ત્વરાવડે ઓળંગી ગઈ. ૧૧-૧૨

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
આસ્તીકપર્વવિષે સુપર્ણાખ્યાનમાં સમુદ્ર-
દર્શન નામનો અધ્યાય ૨૨ મો
સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૩ મો-ગરુડની ઉત્પત્તિ અને તેની દેવોએ કરેલી સ્તુતિ.

॥ સૌતિરુવાચ ॥

તં સમુદ્રમતિક્રમ્ય કદ્રૂર્વિનતયા સહ ॥
ન્યપતતુરગાભ્યાશે નાચિરાદિવ શીઘ્રગા ॥૧॥

સૂતપુત્ર કહે છે:-શીઘ્ર ગતિવાળી કદ્રૂ વિનતાની સાથે તે સમુદ્રને ઓળંગીને ઝડપથી ઘોડાની આગળ જઈ પહોંચી. પછી તે બન્નેએ તે

* આ બાર શ્લોકના અધ્યાયને કેટલાએક પઠન કરતા નથી, કેટલાએક તે અધ્યાયના શ્લોકોને આગલા અધ્યાયમાંજ પઠન કરે છે અને કેટલાએક આ અધ્યાયના પાંચેકજ શ્લોક ગણે છે, પરંતુ યથાર્થ નિર્ણય થતો નથી.

વખતે મહા વેગવાળા અને અશ્વોમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે ઉચ્ચે-શ્રવાને ચંદ્રના કિરણના જેવી કાંતિવાળો પણ કાળા કેશવાળો ભેયો. તેના પુછડામાં રહેલા ઘણા કાળા વાળભેદને ખિન્ન થએલી વિનતાને કદ્રૂએ પોતાની દાસી થવા કહ્યું; એટલે શરતમાં હારેલી તે વિનતા દુઃખથી સંતપ્ત થઈને કદ્રૂની દાસી થઈને રહી. ૧૪

એટલામાં જન્મનો સમય પ્રાપ્ત થતાં મહાતે-જસ્વી ગરુડ પણ પોતાની માતાની જરૂર ન રાખતાં પોતેજ ઇંડુ ક્ષેત્રીને બહાર નીકળ્યો. તે મહાનહદ-સમદાયાળો તથા મહાશક્તિવાળો, સર્વ દિશાઓને

પ્રકાશિત કરતો, ઇચ્છામાં આવે તેવાં રૂપને ધારણ કરનારો, યથેષ્ટ ગતિવાળો, ઇચ્છિત પરાક્રમ કરનારો, આકાશમાં ગમન કરનારો, વૃદ્ધિ પામેલા અશિના ઢગ જેવો, અતિ ભયંકર જણાતો, વિજળીના જેવાં પ્રકાશિત પિંગટ નેત્રવાળો, પ્રલયકાલના અશિના જેવી કાંતિવાળો, ઘોર આકૃતિવાળો, ઘોર ગર્જના કરતો તથા બીજા વાડવાસિના જેવો ભયંકર જણાતો હતો. મહાકાયાવાળો, તે પક્ષી અકસ્માત વૃદ્ધિ પામ્યો અને આકાશમાં ઉડ્યો. ૫-૮

તેને જોઈને સર્વે દેવો અશિને શરણે ગયા અને બેઠેલા તે વિશ્વરૂપ અશિને પ્રણામ કરીને કહેવા લાગ્યા કે:—‘હે અશિ ! તમે વૃદ્ધિ પામે નહિ. તમે અમને બાળવા તો નથી ઇચ્છતા? આ તમારાં તેજનો પ્રદીપ્ત થયેલો મહાન સમૂહ અમારા તરફ આવે છે. ૧૦ અશિએ કહ્યું:—‘હે અસુરને પીડનારા દેવો! તમે જેમ માનો છો તેમ નથી, પરંતુ એતો મારા જેવાં તેજવાળો, વિનતાના આનંદની વૃદ્ધિને માટે ઉત્પન્ન થયેલો પરમ તેજસ્વી બલવાન ગરુડ છે. એ તેજના પુંજરૂપ ગરુડને જોઈને તમને બ્રાંતિ ઉત્પન્ન થઈ છે. નાગોનો ક્ષય કરનારો, દેવોના હિતમાં તત્પર અને દૈત્યો તથા રાક્ષસોનો શત્રુ એવો એ મહાબલવાન કશ્યપનો પુત્ર છે; માટે એના સંબંધમાં તમે કોઈ રીતે ભય રાખશો નહિ અને મારી સાથે રહીને તમે બધા એને જુઓ.’ આ પ્રમાણે અશિના કહેવાથી ઋષિગણની સાથે દેવતાઓ ત્યાં ગયા અને ગરુડથી દૂર ઉભા રહીને તેની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા.

દેવો કહે છે:—‘xતમે ઋષિ (પ્રણવ) રૂપ છો, તમે સમગ્ર યજ્ઞના લોકતા છો, તમે પ્રકાશ-

x અહીં પણ પૂર્વની જેડે ગરુડોપાધિક બ્રહ્મનીજ સ્તુતિ સમજવી, કારણ કે વિષ્ણુના વાહનરૂપ પદ્મિમાત્રમાં આ સ્તુતિમાં કહેલાં સર્વ વિશેષણો યથાર્થ રીતે ધરી શકે નહિ, માટે—‘इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुर्द्यौ दिव्यः समुपर्णो गरुत्तम । एकं सद्विप्रा बहुधा वदंत्याग्नि यमं मातरिश्वा नमाहुः ॥ એ શ્રુતિવડે ઇન્દ્રાદિ બહુ રૂપથી સદા એક બ્રહ્મવુંજ કથન થાય છે.

યુક્ત તથા શીઘ્ર ગતિવાળા છો, તમે ચેતન અચેતન સર્વના અધિક્રાતા છો, તમે ઉત્પાદક અને સંહર્તા છો, તમે હિરણ્યગર્ભ અને પ્રજાપતિ છો, તમે ઇંદ્ર છો, તમે હયગ્રીવ છો, તમે ત્રિપુરવધ વખતે મહાદેવના બાણભૂત વિષ્ણુરૂપ છો, તમે જગત્પતિ છો, તમે વિષ્ણુના મુખરૂપ (બ્રાહ્મણ) છો, તમે પદ્મજન્મા બ્રહ્મા છો, તમે વિજ્ઞાનવાન છો, તમે અશિ તથા વાયુ છો, તમે ધાતા (ચિતિ) તથા વિધાતા (માયા) છો, તમે દેવોમાં શ્રેષ્ઠ એવા વિષ્ણુ છો, તમે મહત્તત્ત્વ અહંકાર અને સદા અવિકારી મહાયશ (નિર્ગુણ બ્રહ્મ) છો, તમે સૂર્ય આદિનાં તેજ છો, તમે બુદ્ધિવૃત્તિ છો અને અનુત્તમ રક્ષણ પણ તમેજ છો બલના સાગર, પ્રૌઢ સત્ત્વવાળા, ઐશ્વર્યસંપન્ન અને યુદ્ધમાં અસહ્ય એવા તમેજ છો. હે પુણ્યશ્લોક ! પ્રાપ્ત તથા અપ્રાપ્ત સર્વ તમારાંથીજ થાય છે. સૂર્ય જેમ કિરણોવડે આ ચરાચર જગતને પ્રકાશિત કરે છે, તેમ ઉત્તમ એવા તમે પણ વૃત્તિજ્ઞાનવડે સચરાચર જગતને પ્રકાશિત કરો છો, અને સૂર્યની પ્રભાનો પણ લોપ કરતા એવા મૃત્યુરૂપ તમે પ્રધાન પુરુષાત્મક સર્વ જગતનો ઉપસંહાર કરો છો. ૨૦ હે અશિસમાન કાંતિવાળા! મહા ક્રોધ પામેલો દિવાકર જેમ પ્રજાને દગ્ધ કરે છે તેમ કાલના કાલરૂપ તમે પ્રલયકાલમાં પ્રકટેલા ભયંકર અશિની જેડે સર્વનો વિનાશ કરતા તેને બાળી મૂકો છો. તમે મહાબલવાળા, અગ્નિના જેવા તેજવાળા, વિજળીના જેવી કાંતિવાળા, અંધકારવિનાના અને આકાશમાં રહેલા છો. અમે આકાશચારી તથા મહાબલશાલી બગેશ્વર ગરુડને શરણે આવ્યા છીએ તમે કારણ તથા કાર્યરૂપ, વરદાન આપનારા અને અજન્મ પરાક્રમવાળા છો. તપાવેલાં સુવર્ણના જેવા તમારા તેજવડે આ સર્વ જગત સંતૃપ્ત થયું છે, માટે હે જગત્પ્રભો! તમે સર્વ મહાત્માઓ તથા દેવોનું રક્ષણ કરો. આ ભયયુક્ત થએલા આકાશમાં વિમાનવડે ગતિ કરનારાઓ, તમારાથી પરાભવ પામીને આડે રસ્તે થઈને નાથ છે. હે બગશ્રેષ્ઠ ! હે પ્રભો ! તમે દયાલુ એવા મહાત્મા કશ્યપ ઋષિના પુત્ર છો; માટે ક્રોધ ન કરતાં જગ-

તના ઉપર પરમ દયા કરે. તમે ઈશ્વર છો, શાંત થાઓ અને અમારું રક્ષણ કરો. વજ્રના કાટકા જેવી તમારી કઠોર ગર્જનાવડે દિશાઓ, આકાશ સ્વર્ગ, આ પૃથ્વી અને અમારાં હૃદયો નિરંતર કંપે છે; માટે હે પશ્ચિરાજ ! આ અશિના જેવા તમારા શરીરનો તમે સંકોચ કરો. કુપિત થયેલા કૃતાંતના જેવી તમારી ક્રાંતિ જોઈને અમારું અવ્યવસ્થિત થયેલું મન ચલિત થાય છે, માટે હે ખગેશ્વર ! યાચના કરતા એવા અમારા ઉપર

તમે પ્રસન્ન થાઓ અને હે ભગવન્ ! અમને સુખ આપનારા કદયાણુકારી થાઓ.” ૨૧-૨૬

આ પ્રમાણે ઋષિઓની સાથે દેવોએ સ્તુતિ કરી ત્યારે સુંદર પિચ્છવાળા ગરુડે પોતાના તેજનો ઉપસંહાર કર્યો. ૨૭

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતગતિ
આસ્તીકપર્વવિષે સુપર્ણાખ્યાનમાં
અધ્યાય ૨૩ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૪ મો-સૂર્યની ઉગ્રતા શાંત કરવા અરુણ સારથિ થયો.

॥ સૌતિરુવાચ ॥

સ શ્રુત્વાથાત્મનો દેહં સુપર્ણઃ પ્રેક્ષ્ય ચ સ્વયમ્ ॥
શરીરપ્રતિસંહારમાત્મનઃ સ ચકાર હ ॥ ૧ ॥

સૂતપુત્ર કહે છે:-ગરુડે દેવોના સુખથી પોતાના દેહનું વર્ણન સાંભળીને તથા પોતે પોતાનું તેવું રૂપ જોઈને, પોતાના શરીરનો સંકોચ કરવા માંડ્યો. ગરુડે કહ્યું:-“ મારા ભયંકર દેહને જોઈને સર્વ પ્રાણીઓ ત્રાસ પામ્યાં છે તો તેમને ભય થાય નહિ એટલા માટે હું મારાં તેજનો ઉપસંહાર કરું છું.” ૧-૨

સૌતિ કહે છે:-ત્યાર પછી ઇચ્છામાં આવેલાં ગતિ કરનારો અને ઇચ્છામાં આવે તેટલાં બલને ધારણ કરનારો, આકાશચારી પશ્ચિરાજ ગરુડ, અરુણને પોતાની ખીઠ ઉપર બેસાડીને પિતાના ઘરમાંથી નિકળી, સમુદ્રને સામે પાર રહેલી પોતાની માતા પાસે ગયો અને જ્યારે સૂર્ય પોતાનાં અત્યંત ઉગ્ર તેજવડે લોકોને બાળવા ઇચ્છા કરતો હતો ત્યારે તેણે મહા તેજસ્વી અરુણને પૂર્વ દિશામાં સૂર્યની આગળ મૂક્યો.

રુરુ પૂછે છે:-ભગવાન સૂર્યે શા કારણથી તે વખતે લોકોને બાળવા ઇચ્છા કરી હતી ? દેવોએ એમનું શું હરી લીધું હતું કે જે કારણથી એમને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો ?

પ્રમતિ કહે છે:-હે નિષ્પાપ ! જ્યારથી અમૃતપાન કરતા રાહુને ચંદ્ર-સૂર્યે બતાવ્યો હતો.

ત્યારથી રાહુએ ચંદ્ર-સૂર્ય જોડે વૈર બાંધ્યું હતું, અને તે કારણથી જ્યારે રાહુ સૂર્યનો ગ્રાસ કરવા આવ્યો ત્યારે સૂર્યને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો તથા તેણે વિચાર્યું કે દેવોનું હિત કરવા જતાં રાહુનો રોષ મારા ઉપર ઉતર્યો અને બહુ અનર્થ કરનાર આ પાપ મને એકલાને વળગ્યું. કાર્યમાં સહાયની સૌ કોઈ ઇચ્છા રાખે છે; પણ કબૂત વખતે કોઈએ જણાતું નથી. આ રાહુ મારો ગ્રાસ કરે છે તે સર્વ દેવતાઓ બુદ્ધિ છે, તોપણ તેઓ ચૂપચાપ સહન કરે છે; તો હવે હું લોકોના વિનાશને માટે નિઃસંશ તૈયારજ થાઉં.” આવો નિશ્ચયકરીને સૂર્ય અસ્તાચલ તરફ ગયા^{૧૦} અને ત્યાંથી લોકોના વિનાશને માટે તેમણે પોતાનો તાપ વધારવા માંડ્યો. તે વખતે મહર્ષિઓ દેવોની પાસે જઈને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:- ‘ હે દેવો ! આજે મધ્યરાત્રિને સમયે સર્વ લોકને ભય કરનારો અને ત્રણ લોકને નાશ કરનારો મહાન દાહ ઉત્પન્ન થશે. ’ આ સાંભળીને દેવો ઋષિઓની સાથે પિતામહ બ્રહ્માની પાસે ગયા અને કહેવા લાગ્યા કે, ‘ હે પિતામહ ! જગતમાં આજે દાહથી થયેલું મહાન ભય શા કારણથી જણાય છે ? સૂર્ય તો હજી જણાતો નથી, એટલામાં તો જગતનો ક્ષય થાય તેમ લાગે છે, ત્યારે હે ભગવન્ ! સૂર્યનો ઉદય થતાં તો આ જગતનું શું થશે ! ’ ૧૧-૧૪

પિતામહે કહ્યું:-“આજે એ સૂર્ય, લોકોના વિનાશને માટેજ ઉદય પામવા યત્ન કરે છે અને તે દેખાતાંની સાથેજ લોકોને બાળીને ભસ્મનો ઢગલો કરી નાખશે; પરંતુ તેનો ઉપાય પહેલેથીજ નિર્માણ કરેલો છે. કશ્યપનો બુદ્ધિમાન અને પ્રખ્યાત એવો અરુણ નામનો પુત્ર છે, તે મહાતેજસ્વી અને મોટી કાયાવાળો છે. તે સૂર્યની આગળ રહીને તેનું સારથિપણું કરશે અને સૂર્યનું તેજ હરણ કરશે, એમ કરવાથી સર્વ લોકનું, ઋષિઓનું અને દેવોનું કલ્યાણ થશે.”

પ્રમતિ કહે છે:-તે પછી પિતામહની આજ્ઞાથી અરુણે તે પ્રમાણે સર્વ કર્યું; અને અરુણથી ઠંકાઈનેજ સૂર્યનો ઉદય થયો. આ રીતે જે કારણથી સૂર્યને કોષ યથો હતો તથા સમર્થ એવા અરુણે જે કારણથી સારથિનું કામ કર્યું હતું, તે સઘળું મેં તમને કહ્યું. હવે પછી પૂર્વે તેં કરેલા બીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર તું સાંભળ. ૧૫-૨૦

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતગત

આસ્તીકપર્વવિષે સુપર્ણાખ્યાનમાં

અધ્યાય ૨૪ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૫ મો-કદ્રુએ ઇંદ્રની સ્તુતિ કરી.

॥ સૌતિરુવાચ ॥

તતઃ કામગમઃ પક્ષી મહાવીર્યો મહાબલઃ ॥

માતુરંતિકમાગચ્છત્ પરં પારં મહોદધેઃ ॥૧॥

સૌતિ કહે છે:-તે પછી યથેષ્ટ ગતિવાળો, મહાન પરાક્રમી, અને મહા બલિષ્ઠ એવો ગરુડ મહાન સમુદ્રની સામે પાર જ્યાં શરતમાં હારીને અત્યંત દુઃખથી સંતપ્ત થયેલી પોતાની માતા વિનતા દાસીપણાને પામીને રહેતી હતી ત્યાં તેની પાસે આવ્યો. ત્યાર પછી એક વખતે પ્રણામ કરતી વિનતાને તેના પુત્રની સમક્ષમાંજ કદ્રુએ બોલાવી અને આ પ્રમાણે કહ્યું:-“હે કલ્યાણિ! સમુદ્રની અંદર એકાંત ભાગમાં, રમ્ય અને સુંદર દેખાવવાળું નાગોનું નિવાસસ્થાન છે, હે વિનતા ! તું મને ત્યાં લઈ જા. આ સાંભળીને ગરુડની માતાએ, સર્પોની માતા કદ્રુને ઉપાડી લીધી અને માતાની આજ્ઞાથી ગરુડે પણ નાગોને ઉપાડી લીધા. પછી આકાશચારી ગરુડ નાગોને લઈને સૂર્યની પાસે થઈને જવા લાગ્યો, એટલે સૂર્યનાં કિરણોવડે તપી ઉઠેલા નાગો મૂર્ચ્છિત થઈ ગયા. એ અવસ્થા પામેલા પુત્રોને જોઈને કદ્રુએ ઇંદ્રની સ્તુતિ કરવા માંડી.

હે સર્વ દેવોના ઇન્દ્ર ! હું તમને નમસ્કાર કરું છું. હે બલ નામના દાનવને હણનારા ! હું ત-

મને નમસ્કાર કરું છું. હે નમુચિને મારનારા ! હે સહસ્ર નેત્રવાળા ! હે શચીપતિ ! તમને હું નમસ્કાર કરું છું. સૂર્યથી સંતપ્ત થયેલા નાગોનું તમે મેઘનાં જલવડે રક્ષણ કરો. હે દેવશ્રેષ્ઠ ! તમેજ અમારું પરમ રક્ષણ છો, હે પુરંદર ! તમે પુષ્કળ જલ સજવાને સમર્થ છો. તમેજ મેઘ છો, તમે વાયુ છો, તમે અગ્નિ અને આકાશમાં વિદ્યુતરૂપ છો. અબ્રહ્મમૂળને પ્રેરનારા તમે છો અને મહા મેઘરૂપ પણ તમેજ છો. ૧૦ અતુલ ઘોર વજ્ર તમે છો અને ગર્જનાયુક્ત મેઘ પણ તમે છો. સર્વ લોકના સ્રષ્ટા અને અપરાજિત સંહર્તા તમેજ છો. તમેજ સર્વ પ્રાણીમાં ચૈતન્યરૂપ છો, સૂર્ય અને અગ્નિરૂપ પણ તમે છો, તમે મહા ભૂતરૂપ છો, તમે આશ્ચર્યરૂપ છો, તમે રાજા છો, તમે દેવોમાં શ્રેષ્ઠ છો, તમે વિષ્ણુ છો, તમે સહસ્રાક્ષ છો, તમે દેવ છો અને તમેજ પરમ શરણુ છો. હે દેવ ! તમે સર્વ અમૃતરૂપ છો, તમે શ્રેષ્ઠ જનોએ અર્ચન કરેલા સોમ છો. મુહૂર્ત, તિથિ, લવ તથા ક્ષણ તમે છો. શુકલપક્ષ, કૃષ્ણપક્ષ, કલા, કાષ્ઠા, તુટિ, સંવત્સર, ઋતુઓ, માસો, રાત્રિઓ અને દિવસો એ સર્વ તમેજ છો. પર્વત તથા વનવાળી ઉત્તમ પૃથ્વીરૂપ તમે છો, સૂર્યે સહિત અંધકારરહિત આકાશ પણ તમે છો તથા મત્સ્યો, મહામત્સ્યો, ઘણા મગરો, મોટા તરંગો અને માછલાંઓવાળો મહાસાગર પણ તમારુંજ

રૂપ છે. તમે મહા યશવાળા છો, માટે બુદ્ધિમાનોથી સદા પૂજાઓ છો, મહર્ષિઓથી સ્તવન કરાતા તમે યજ્ઞમાં પ્રસન્ન મનથી સોમનું પાન કરો છો તથા વષટકારથી આપેલાં હવિને લોકોનાં કલ્યાણને માટે અહણ કરો છો. હે અતુલ અલના ઓઘરૂપ ! અનેક ક્ષેત્રોને માટે વિપ્રો તમારું યજ્ઞમાં યજન કરે છે. વેદનાં છ અંગોમાં

તમારું ગાન કરાય છે અને તેથી તમારી પ્રાપ્તિને માટેજ યજ્ઞપરાયણ શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણો, સર્વ યતન વડે વેદનાં છ અંગોને ભણે છે. ૧૭

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
આસ્તીકપર્વવિષે સુપર્ણાખ્યાનમાં
અધ્યાય ૨૫ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૬ મો-ઈંદ્રે વરસાદ વર્ષાવ્યો.

॥ સૌતિરુવાચ ॥

एवं स्तुतस्तदा काङ्क्षा भगवान हरिवाहनः॥
नीलजीमूतसंघातैः सर्वमंत्रमावृणोत् ॥ १ ॥

સૌતિ કહે છે:-કદ્રૂએ ભગવાન ઇંદ્રની આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરી ત્યારે ઇંદ્રે ક્ષ્યામ મેઘની ઘટાથી સર્વ આકાશને છાઈ દીધું અને મેઘોને અજ્ઞા કરી કે, 'તમે શુભ એવાં અમૃતરૂપ જલની વૃષ્ટિ કરો, તે વખતેજ વિજળીથી ઉજ્જવલ જણાતા, આકાશમાં પરસ્પર અથડાતા તથા વારંવાર અત્યંત ગર્જના કરતા મેઘો, પુષ્કળ જલની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. તે વખતે મહાન અફભુત મેઘોવડે આકાશ પ્રલયકાલના જેવું જણાવા લાગ્યું. વળી મહાન ગડગડાટ કરતા, અતુલિત પાણી વર્ષાવતા, અનેક ધારારૂપી તરંગો-

વાળા મેઘોવડે આકાશ નૃત્ય કરતું હોય એમ જણાતું હતું. એમના કડાકા, ભડાકા, વિજળીના ઝંબકારા તથા પવનના સુસવાટાની સાથે સતત અખંડ જલની ધારા વર્ષાવતા તે મેઘોવડે તે વખતે આકાશમાં ચંદ્ર તથા સૂર્યનાં કિરણો પણ ઢંકાઈ ગયાં હતાં. આ પ્રમાણે ઇંદ્રે વૃષ્ટિ કરવા માંડી તેથી નાગોને ઘણો હર્ષ થયો; અને પૃથ્વી ચોમેર જલવડે ભરાઈ ગઈ તથા શીતલ અને નિર્મલ જલ ઠેઠ રસાતલસુધી પહોંચ્યું, તે વખતે જલની લહરીઓવડે ભૂમિ ચોતરફ ઢંકાઈ ગઈ અને નાગો, માતાની સાથે રામણીયક નામના દ્વીપમાં આવી પહોંચ્યા. ૧-૮

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
આસ્તીકપર્વવિષે સુપર્ણાખ્યાનમાં
અધ્યાય ૨૬ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૭ મો-ગરુડે દાસપણાથી છૂટવાનો ઉપાય પૂછ્યો.

॥ સૌતિરુવાચ ॥

संग्रहृष्टास्ततो नागा जलधाराप्लुतास्तदा ॥
सुपर्णेनोद्यमानास्ते जग्मुस्तं द्वीपमाशुवै ॥ १ ॥

સૌતિ કહે છે:-પછી વરસાદની ધારાથી ભીંજાયેલા નાગો બહુ આનંદ પામ્યા અને ગરુડે ઉંચકેલા તે નાગો રામણીયક નામના દ્વીપમાં જઈ પહોંચ્યા. મગરોના નિવાસવાળા એ દ્વીપનું વિશ્વકર્માએ નિર્માણ કર્યું હતું; જે દ્વીપ-

માં પહેલાં આવેલા ત્યારે એ નાગોએ ઘોર એવા લવણાસુરને જોયો હતો. ગરુડની સાથે ત્યાં

* શિક્ષા, કલ્પ. વ્યાકરણ નિરુક્ત, છંદ અને જ્યોતિષ, આ વેદનાં છ અંગો કહેવાય છે. તેમાં શિક્ષા પાઠશુદ્ધિને માટે કલ્પપ્રયોગનાં જ્ઞાનને માટે, વ્યાકરણ ઉહ વગેરેની સિદ્ધિ માટે નિરુક્ત વેદના અથ જ્ઞાનને માટે, છંદ ગાયત્રી, ઉષ્ણિફ વગેરે છંદને જાણીને તેનો યજ્ઞમાં પ્રયોગ કરવા માટે, અને જ્યોતિષ ક્રમનો કાલ જાણવાને માટે છે.

આવતાં સર્પોએ, સાગરના જલથી ચોમેર વીંટાયલું અને પક્ષીનાં ટોળાંથી ગાળુ ઉઠેલું એક સુંદર વન જોયું. તે વન વિચિત્ર ફલ અને પુષ્પોવાળી વૃક્ષપંક્તિથી ભરપૂર હતું. સુંદર ભવનો તથા કમલોવાળાં સરોવરોથી વીંટાયલું હતું. નિર્મલ જલવાળા દિવ્ય હ્રદોથી અલંકૃત હતું. દિવ્ય ગંધને વહન કરતા પવિત્ર વાયુવડે વીંળતું હતું. આકાશમાં ઉડતાં હોય એવાં પવનથી હાલીને પુષ્પની વૃષ્ટિ કરતાં મલયાગરુનાં વૃક્ષો વડે શોભી રહ્યું હતું. વળી બીજાં પવનથી ખરતાં પુષ્પોવાળાં વૃક્ષોવડે ત્યાં રહેલા નાગોની ઉપર પુષ્પ તથા જલની વૃષ્ટિ કરતું હોય એમ જણાતું હતું. તે વન મનને હર્ષ આપનારું, દેવ, ગંધર્વ તથા અપ્સરાઓને પ્રીતિ આપનારું, મદમત્ત ભ્રમરોના નાદવાળું, મનોહર આકૃતિવાળું જણાતું, રમણીય, પવિત્ર, પુણ્યરૂપ જનોને મનોહર એવા સર્વ ગુણવાળું, નાના પ્રકારના પક્ષીઓના શબ્દવાળું, રમ્ય અને કદૂના પુત્રોને હર્ષ આપનારું હતું. ૮

તે વનમાં આવીને સર્પો ત્યાં વિહાર કરવા લાગ્યા; અને ફરી મહા બલવાન પક્ષિરાજ ગરુડને કહેવા લાગ્યા કે, ‘હે આકાશમાં ગતિ કરનાર ! તું અમને નિર્મલ જલવાળા આનાથી

પણ સારા કોઈ બીજા દ્વીપમાં લઈ જા; કારણ કે આકાશમાં ગતિ કરતાં તેં તો ઘણા રમ્ય દેશો જોયા હશે.’ આ સાંભળી ગરુડે વિચાર કરીને પોતાની માતા વિનતાને કહ્યું કે, ‘હે માતા ! શા કારણથી મારે સર્પોના કહ્યા પ્રમાણે કરવું જોઈએ. ?’ ૧૨

વિનતાએ કહ્યું:—‘હે પક્ષિશ્રેષ્ઠ ! હું સપત્નીના દુષ્ટ ભાવથી તેની દાસી થઈ છું, સર્પોએ ઘોડાના વાળમાં ભરાઈ, છળ કરીને મિથ્યા શરતમાં મને ફસાવી છે. જ્યારે દાસી થવાનું કારણ માતાએ કહ્યું ત્યારે આકાશચારી ગરુડે માતાનાં દુઃખથી દુઃખિત થઈને સર્પોને કહ્યું કે, ‘હે સર્પો તમને શું લાવી આપવાથી, શું બાળુવાથી અથવા તમારે માટે શું પુરુષાર્થ કરવાથી તમારા દાસ-પણાથી હું છૂટું; તે મને સત્ય કહો.’ ૧૫

સૌતિ કહે છે:—આ સાંભળીને તેને સર્પોએ કહ્યું કે:—‘હે આકાશચારી ! તું તારા પરાક્રમવડે અમને અમૃત લાવી આપે તો તારો દાસપણાથી છૂટકો થાય. ’ ૧૬

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વોત્તર્ગત

આસ્તીકપર્વવિષે સુપર્ણાખ્યાનમાં

અધ્યાય ૨૭ મેા સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૮ મેા—ગરુડ અમૃત લેવા જતાં ક્ષુધાશાંતિને માટે નિષાદ પ્રદેશમાં ગયો.

॥ સૌતિરુવાચ ॥

इत्युक्तो गरुडः सर्पैस्ततो मातरमब्रवीत् ॥

गच्छाम्यमृतमाहर्तुं भक्ष्यमिच्छामि वेदितुम् ॥

સૌતિ કહે છે:—આ પ્રમાણે સર્પોએ કહ્યું, ત્યારે ગરુડ પોતાની માતાપ્રત્યે કહેવા લાગ્યો કે, ‘હે માતા ! હું અમૃત લેવા જાઉં છું; પણ મારે માટે આવનાં કયાં મળશે ? તે બાળુવા હું ઈચ્છા કરું છું.’ વિનતા બોલી:—‘હે પુત્ર ! સમુદ્રની મધ્યે એકાંત પ્રદેશમાં નિષાદોનું ઉત્તમ નિવાસ-સ્થાન છે, ત્યાં હજારો નિષાદો રહે છે, તેઓને ભક્ષણ કરીને તું અમૃત લઈ આવ; પરંતુ તારે

ગ્રાહણને હણવાની કોઈ રીતે ઈચ્છા કરવી નહિ, કારણ કે અગ્નિના જેવો ગ્રાહણ સર્વ પ્રાણીઓમાં અવધ્ય છે. કોઈ પમાડેલો ગ્રાહણ, અગ્નિ, સૂર્ય, વિષ અને શસ્ત્રરૂપ થાય છે. વળી શાસ્ત્રમાં ગ્રાહણને સર્વ પ્રાણીઓનો ગુરુ કહેલો છે. એવાં અનેક કારણોથી સજ્જનો ગ્રાહણને માન આપે છે; માટે હે તાત ! કોઈ ચઢે તોપણ તારે સર્વથા ગ્રાહણને હણવો નહિ. વળી તારે ગ્રાહણનો કોઈ રીતે દ્રોહ કરવો નહિ; કારણ કે કુપિત થયેલો તીવ્ર વ્રતવાળો ગ્રાહણ, જે રીતે બાળીને ભસ્મ કરે છે તે રીતે અગ્નિ અથવા

સૂર્ય પણ બાળતા નથી. તે દિવેમાં ઉત્તમ એવા બ્રાહ્મણને તારે વિવિધ ચિહ્નોથી ઓળખી કાઢવો. પ્રાણીઓમાં બ્રાહ્મણ પ્રથમ જન્મ પામનારો છે, વર્ણમાં શ્રેષ્ઠ છે, તે સર્વનો પિતા છે તથા તે સર્વનો ગુરુ છે. ” ગરુડ પૂછે છે:—“હે માતા! બ્રાહ્મણ કેવાં રૂપવાળો હોય? કેવાં શીલવાળો હોય તથા કેવાં પરાક્રમવાળો હોય? બ્રાહ્મણ અસિના જેવો દેખાય છે કે સૌમ્ય આકૃતિનો દેખાય છે? હું શુભ લક્ષણોવડે બ્રાહ્મણને જે રીતે ઓળખી શકું, તે રીતે તમે મને કારણસાથે કહેવાને ચોગ્ય છો; કારણ કે હું પ્રશ્ન કરું છું.”

વિનતા બોલી:—“હે પુત્ર ! જેમ માછલાં પકડવાનો કાંટો ગળામાં જઈને દાહ કરે છે, તેમ જે તારા કંઠમાં આવતાં અંગારાની પેઠે દાહ કરે તેને તારે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ સમજવો. તને કોઈ ચદ્ધો હોય તોપણ તારે તેવા વિપ્રને કદાપિ હણવો નહિ.” વળી પુત્રવાત્સલ્યને લીધે વિનતા ગરુડને કહેવા લાગી કે, ‘તારા પેટમાં જે જરે નહિ તેને તું દિવશ્રેષ્ઠ બાણજે.’ ફરી નાગોના છલથી છેતરાયલી અને પરમ દુઃખથી રાંક બનેલી વિનતા, પુત્રનું અતુલિત બલ બાણવા છતાં પુત્રના ઉપર પ્રીતિ હોવાથી પ્રસન્ન થઈને આશીર્વાદ આપતી કહેવા લાગી. વિનતા બોલી:—“વાયુ તારી પાંખનું રક્ષણ કરે, ચંદ્ર સૂર્ય તારી પીઠનું રક્ષણ કરે, અસિ તારા મસ્તકનું રક્ષણ કરે અને વસુઓ સર્વ તરફથી તારા શરીરનું રક્ષણ કરે. હે પુત્ર ! હું પણ અહીં રહીને તને શાંતિ તથા કલ્યાણ પ્રાપ્ત થાય તેને માટે તત્પર રહીશ

તથા નિત્ય તારું શુભ ચિંતન કરીશ. હે પુત્ર ! હવે તું ઇચ્છિત કાર્ય સિદ્ધ કરવામાટે નિર્વિઘ્ન માર્ગે પ્રયાણ કર. ” ૧૫-૧૬

સૌતિ કહે છે:—માતાનાં વચન સાંભળ્યા પછી ગરુડ, પોતાની બન્ને પાંખો પહોળી કરીને આકાશમાં ઉડ્યો અને તે બળવાન ભૂખ્યો હોવાથી, અંત કરનારા ક્ષુધાતુર બીજા કાલની પેઠે સિદ્ધ પ્રદેશમાં જઈ પહોંચ્યો. તે વખતે નિષાદોના સંહારને માટે યત્ન કરતા ગરુડે, આકાશમાં પહોંચે તેમ પુષ્કળ ધૂળ ઉરાડવા માંડી, સમુદ્રમાંથી પાણી શોષવા માંડ્યું અને સમીપમાં આવેલા પર્વત ઉપરનાં વૃક્ષોને કંપાવી નાખ્યાં. તે પછી પશ્ચિરાજ ગરુડે સિદ્ધોના નીકળવાના માર્ગને રૂંધીને પોતાનું મોઢું પહોળું કર્યું, એટલે ઉતાવળથી નાસતા સિદ્ધો સર્પનું ભોજન કરનારા તે ગરુડનું મોઢું જે તરફ હતું તે તરફ જવા લાગ્યા અને વાયુથી કંપી ઉઠેલાં વૃક્ષોવાળાં વનમાંથી ગભરાયલાં પક્ષીઓ જેમ આકાશમાં પ્રવેશ કરે તેમ ગરુડે પ્રકટ કરેલા પવન અને રજથી અંધધુંધ થયેલા સિદ્ધો, ગરુડનાં અત્યંત પહોળાં થયેલાં મુખમાં પેસવા લાગ્યા. તે પછી શત્રુને તાપ આપનારા, મહા બળવાન એવા ક્ષુધાતુર પશ્ચિરાજે, તેઓને પકડવા ચોતરફ ફરીને, મત્સ્ય ઉપર આજીવિકા ચલાવનારા તે નિષાદોનો નાશ કરવામાટે પોતાનું મોઢું બંધ કર્યું. ૨૧

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વતગત આસ્તીકપર્વવિષે સુપર્ણાખ્યાનમાં અધ્યાય ૨૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૯ મો-હાથીને તથા કાચખાને લઈને ભક્ષણ કરવા ગરુડ મેરુ પર્વતપર ગયો.

॥ સૌતિરુવાચ ॥

તસ્ય કંઠમનુગ્રાસો બ્રાહ્મણઃ સહ માર્યયા ॥

દહન્ દીપ્તિર્વાંગારસ્તમુવાચાંતરિક્ષગઃ ॥૧॥

સૂતપુત્ર કહે છે:—તે વખતે ગરુડના કંઠમાં

ધિક્કતા અંગારાની પેઠે દાહ કરેલો બ્રાહ્મણ

સ્ત્રીની સાથે પેસી ગયો હતો. તેને આકાશચારી ગરુડે કહ્યું:—“હે દિવશ્રેષ્ઠ ! આ, મારા પહોળા કરેલા મોઢામાંથી તું ઝટ નીકળી જા; કારણ કે બ્રાહ્મણ, નિરંતર પાપ કરનારો હોય તોપણ તેને હું મારી નથી.” આ પ્રમાણે બોલતા

ગરુડપ્રત્યે બ્રાહ્મણે કહ્યું કે:—“ આ મારી નિષાદ જાતની સ્ત્રી મારી સાથે છે, તેને પણ મારી સાથે નીકળવા દે. ” ગરુડ કહે છે:—“ ભલે, એ નિષાદીને લઈને પણ તું જલદી નીકળી જા. મારા તેજવડે તારું શરીર પચી ગયું નથી તેટલામાંજ તું તારા શરીરને ઝટ બચાવી લે. ”

સૌતિ કહે છે:—તે પછી સિલ્લડીની સાથે તે બ્રાહ્મણ તુરંતજ બહાર નીકળ્યો અને ગરુડને છોડીને બીજા ઇચ્છિત સ્થાનમાં ચાલ્યો ગયો. સ્ત્રીની સાથે તે બ્રાહ્મણ નીકળી ગયા પછી પવનના જેવા વેગવાળો પશ્ચિરાજ ગરુડ, પાંખો પહોળી કરીને આકાશમાં ઉડ્યો. ત્યાર પછી તેણે પોતાના પિતાને જોયા અને તેમના પૂછવાથી ગરુડે ન્યાયપૂર્વક સઘળું કહ્યું. તે પછી મહાઋષિ કશ્યપે તેને પૂછ્યું. કશ્યપ પૂછે છે:—“ હે પુત્ર ! તમે બધાં કુશલ છો ? તને જેટલું જોઈએ તેટલું ભોજન નિત્ય મળે છે ? મનુષ્યલોકમાં તારે આવના પદાર્થો પુષ્કળ છે કે નહિ ? ” ગરુડે કહ્યું:—“ હે પિતાશ્રી ! મારી માતા તથા મારો ભાઈ કુશલ છે તથા હું પોતે પણ નિત્ય કુશલ છું; પરંતુ મારે માટે નિત્ય જોઈએ તેટલું ભોજન મળતું નથી, એજ મને કષ્ટ છે. હમણાં મને સર્પોએ ઉઠ્ઠાવ્યો અમૃત લેવાને મોકલ્યો છે, એટલે દાસીપણથી મારી માતાને મુક્ત કરવા અવશ્ય તે હું આજજ લઈ આવીશ. ” મને મારી માતાએ ‘તું સિલ્લડીનું ભક્ષણ કરજે’ એમ કહીને સિલ્લડીના નિવાસસ્થાનમાં જવાની આજ્ઞા કરી હતી અને તે પ્રમાણે અહીં આવીને મેં હજારો નિષાદોને ભક્ષણ કર્યા તોપણ મને તૃપ્તિ થઈ નથી; માટે હે ભગવન ! હે પ્રભો ! તમે મને કંઈ બીજું ભક્ષ્ય બતાવો કે જેનું ભક્ષણ કરીને હું અમૃત લાવવાને સમર્થ થાઉં. મારી ક્ષુધા-તૃષ્ણા શમાવવામાટે મને કયાં ભક્ષ્ય મળશે ? તે તમે કહો. ” કશ્યપ કહે છે:—“ આ દેવલોકમાં પણ પ્રસિદ્ધ એવું મહા પુણ્યરૂપ સરોવર છે. એ સરોવરમાં કાચબાના દેહને પામેલા મોટા ભાઈને, હાથી થયેલા નાનો ભાઈ નીચું મુખ રાખીને સૂંઢવતી હમેશા ખેંચ્યા

કરે છે. તે બન્નેને પૂર્વજન્મમાં શાથી વૈર થયું હતું; તે સઘળું હું કહું છું તથા તેઓના દેહ કેટલા પ્રમાણમાં મોટા છે તે પણ હું તને યથાર્થ રીતે કહું છું, તે તું સાંભળ. પૂર્વે વિભાવસુ નામના મહાકોપી એક ઋષિ હતા, તેમને સુપ્રતીક નામનો મહાતપસ્વી એક નાનો ભાઈ હતો. તે સુપ્રતીક પોતાના મોટાભાઈની સાથે પોતાનું ધન એકત્ર રાખવા ઇચ્છતો નહોતો, તેથી સુપ્રતીક નિરંતર ભાગ પાડવાને માટે કદા કરતો હતો. એક વખતે મોટો ભાઈ વિભાવસુ, સુપ્રતીકને કહેવા લાગ્યો કે, ‘ઘણા લોકો ધનના મોહથી હમેશાં તેના ભાગ પાડવાની ઇચ્છા કરે છે; પછી જૂદા થાય છે અને જૂદા પડતાં પણ તેઓ ધનથી મોહિત થઈને પરસ્પર લડે છે. તેવા સ્વાર્થી મૂર્ખોને પોતાનું ધન લઈ જૂદા થયેલા બાણીને મિત્રરૂપ દેખાતા શત્રુઓ તેઓમાં ભેદ પડાવે છે. વળી ભેદ પડેલો બાણીને બીજા કેટલાએક વચ્ચે પડે છે અને તેથી જૂદા પડેલા ભાઈઓની થોડા સમયમાંજ ભારે ખુવારી થાય છે; માટે ગુરુશાસ્ત્રને (મોટા ભાઈને પિતા સમાન ગણવો અને નાના ભાઈને પુત્રસમાન જોવો-તેને) ન ગણનારા અને અન્યોન્યમાં શંકાથી જોનારા ભાઈઓના વિભાગને સત્પુરુષો વખાણતા નથી. તું મને વશ રહે એવો નથી તથા જૂદો પડીને ધનની ઇચ્છા રાખે છે, માટે હે સુપ્રતીક ! તું હાથીની ચોનિને પ્રાપ્ત થઈશ. ’ આ પ્રમાણે સુપ્રતીકને શાપ આપ્યો ત્યારે સુપ્રતીકે પણ સામો શાપ આપતાં વિભાવસુને કહ્યું કે, ‘તું પણ જલમાં વિચરનાર કાચબો થઈને અવતરીશ. ’ આમ અન્યોન્યના શાપથી તે સુપ્રતીક અને વિભાવસુ બન્ને ધનને માટે મૂર્ખ મનના થઈ, હાથી અને કચ્છપની ચોનિને પ્રાપ્ત થયા. આ રીતે રોષ અને દોષના સંબંધથી તે બન્ને પશુચોનિને પામ્યા છે. પરસ્પરના દ્વેષથી અને અધિક પ્રમાણવાળાં શરીરથી તથા બલથી ગર્વિત થઈને, મહા કાચાવાળા તેઓ આ સરોવરમાં પૂર્વ વૈરને અનુસરીને લડે છે. તે બેમાંનો શોભા યુક્ત મોટા દેહવાળો હાથી, જે વખતે તીરપર આવીને પ્રચંડ નાદ કરે છે, તે વખતેજ જલની

અંદર રહેનારો મોટી કાયાવાળો કાચબો. પણ આખા સરોવરને ડહોળી નાખતો બહાર પાણી ઉપર આવે છે. તેને જોઈને તે પરાક્રમી હાથી સૂંઢનું કુંડાળું વાળી જલમાં પડે છે અને અત્યંત ક્રોધથી વ્યાકુલ થઈને પોતાના દંતુશળ, સૂંઢનું અગ્ર, પુચ્છ અને પગના વેગવડે સરોવરને ડહોળી નાખે છે. વીર્યવાન કાચબો પણ માથું ઉંચું કરીને યુદ્ધને માટે સામો ધસે છે. તેમાં હાથી ચોવીસ ગાઉ ઉંચો તથા અડતાલીસ ગાઉ લાંબો છે અને કાચબો બાર ગાઉ ઉંચો તથા ચાલીસ ગાઉના ઘેરાવાવાળો છે. ૩૦ તે યુદ્ધ મદમાં મત્ત થયેલા અને પરસ્પરને મારવાની ઇચ્છા કરતા બન્નેનું ભોજન કરીને તું તારૂં ઇચ્છિત કાર્ય પૂર્ણ કર. મહામેઘના જેવા જણાતા કાચબાને અને મહાન પર્વતના જેવા જણાતા ભયંકર રૂપવાળા હાથીને ભક્ષણ કરીને તું અમૃત લઈ આવ. ”

સૂતપુત્ર કહે છે:-આ પ્રમાણે ગરુડને કહીને કશ્યપઋષિએ તત્કાલ મંગલ આશીર્વાદ આપ્યા. ‘સંગ્રામમાં દેવોની સાથે યુદ્ધ કરતાં તારૂં મંગલ થાઓ. પૂર્ણ કુંભ, ગ્રાહ્યણો, ગાયો અને બીજું જે કંઈ ઉત્તમ હોય તે હે ગરુડ ! તને શુભકારી તથા કલ્યાણકારી થાઓ. વળી હે મહાબલ ! સંગ્રામમાં દેવોની સાથે યુદ્ધ કરતી વખતે તને ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, પવિત્ર હવિષ્યો, વેદનાં રહસ્યો અને સઘળા વેદો બલ આપો. ’ આ પ્રમાણે પિતાએ જેને આશીર્વાદ આપેલા એવો ગરુડ તે સરોવર આગળ ગયો; અને તેણે નાના પ્રકારનાં પક્ષીઓથી યુક્ત તથા નિર્મલ

જલવાળા તે સરોવરને જોયું. પછી પિતાનાં વાક્યને સ્મરણ કરીને ભયંકર વેગવાળા આકાશચારી ગરુડે એક નખવડે હાથીને તથા બીજા નખવડે કાચબાને ઉપાડી લીધો અને તે ગગનચારી ગરુડ ઉંચે આકાશમાં ઉડ્યો. ત્યાંથી નિરાધાર ગગનમાર્ગવડે તે મેરુ પર્વતના શિખર ઉપર આવ્યો અને ત્યાંનાં દેવવૃક્ષો ઉપર બેસવા ગયો; પણ પાંખના પવનથી વિંઝાયલાં તે કનકાચલ ઉપર ઉગેલાં દિવ્ય વૃક્ષો ‘અમને આ ભાંગી નાખશે તો નહિ ! ’ એવી શંકાથી ભયભીત થઈને કંપી ઉઠ્યાં. મનોરથ પ્રમાણે ફલ આપનારાં તે વૃક્ષોને કંપતાં જોઈને ગરુડ, ત્યાંથી અતુલ રૂપ અને દૃઢ અંગવાળાં બીજાં વૃક્ષો તરફ ગયો. તે મહાવૃક્ષો સોનાનાં અને રૂપાનાં ફલોથી શોભી રહ્યાં હતાં તથા તેમની ડાળીઓ વૈદ્ય-મણિની હતી અને તેઓ સાગરનાં જલથી છંટાતાં હતાં. તેમાં એક પુષ્કળ વૃદ્ધિ પામેલા વડના ઝાડે, મનના જેવા વેગવડે આવતા પક્ષિશ્રેષ્ઠ ગરુડને કહ્યું. વટવૃક્ષ કહે છે:-“ આ મારી ચારસો ગાઉ લાંબી જે મોટી ડાળી છે, એ ડાળી ઉપર બેસીને તું એ હાથી અને કાચબાનું ભક્ષણ કર. ” આ સાંભળીને પર્વત જેવા શરીરવાળો અને ઝડપથી આવતો પક્ષિશ્રેષ્ઠ ગરુડ, પક્ષીઓથી સેવાતા તે ઝાડને કંપાવતો તેની ઘટ્ટ પાંદડાંઓથી ભરેલી ડાળી ઉપર પડ્યો અને તે વખતેજ તે ડાળી ભાંગી ગઈ. ૪૪

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વતર્ગત
આસ્તીકપર્વવિષે મુપર્યાખ્યાનમાં
અધ્યાય ૨૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩૦ મો-ગરુડની તૃપ્તિ અને દેવોએ કરેલું અમૃતનું રક્ષણ

॥ સૌતિરુવાચ ॥

સ્પૃષ્ટમાત્રા તુ પદ્મયાં સા ગરુડેન વલીયસા ॥
અમજ્યત તરોઃ શાસ્ત્રા મગ્નાં ચૈકામધારયત્ ॥૧॥

સૂતપુત્ર કહે છે:-બલવાન ગરુડના પગનો સ્પર્શ થતાંજ તે વડના ઝાડની ડાળી ભાંગી પડી; પણ ભાંગતાંની સાથેજ ગરુડે તેને પકડી લીધી

તે મોટી ડાળી ભાંગીને ગરુડ વિસ્મય પામી જેવા લાગ્યો તો તેજ ડાળીએ નીચે મુખે લટકતા વાલખિલ્ય નામના ઋષિઓને તેણે દીઠા. તપશ્ચર્યામાં તત્પર એવા તે બ્રહ્મર્ષિઓને ડાળીએ લટકતા જોઈને તે વિચારવા લાગ્યો કે:-“ આ ડાળીએ ઋષિઓને લટકે છે, તે ઋષિઓને હું

મરવા દઈશ નહિ. જો આ ડાળી નીચે પડશે તો તે પડતાંની સાથેજ ઋષિઓને મારી નાખશે. ' આવો વિચાર કરીને વીર એવા પક્ષિરાજ ગરુડે, હાથી તથા કર્ણપને પોતાના નખવડે મજબૂત પકડી રાખ્યા અને ઋષિઓના વિનાશના ત્રાસથી તેમનો ખચાવ કરવા માટે દોડીને તે ડાળીને પોતાના મોંવતી પકડી લીધી. દેવોથી પણ જે કામ થઈ શકે નહિ તેવું તેનું આ કામ જોઈને વિસ્મયથી કંપિત હૃદયવાળા મહર્ષિઓ, તે મહાન આકાશચારીનું નામ પાડતા કહેવા લાગ્યા કે, આ પક્ષી ગુરુભારને ઉપાડી આકાશમાં ઉડે છે, માટે પક્ષીઓમાં શ્રેષ્ઠ અને સર્પોનું ભોજન કરનારો એ ગરુડ એવા નામથી પ્રસિદ્ધ થશે. તે પક્ષી પાંખોવડે પર્વતોને કંપાવતો ગરુડ ધીરે ધીરે ઉડવા લાગ્યો. આમ હાથી, કાચળો તથા ડાળીને લઈને વાલખિલ્ય ઋષિઓપર દયા હોવાથી તે ઘણા દેશોમાં ફર્યો; પરંતુ તેને કોઈ સ્થાન બેસવા યોગ્ય જડ્યું નહિ. પક્ષી તે અલ્પ યત્નથી ગંધર્માંદન પર્વત ઉપર ગયો. ત્યાં તેણે તપ કરતા પોતાના પિતા કશ્યપ ઋષિને જોયા અને પિતાએ પણ દિવ્ય રૂપવાળા આકાશમાં ગતિ કરનારા ગરુડને જોયો.^{૧૦} તે તેજ, વીર્ય અને બલથી સંપન્ન હતો; મન તથા વાયુના જેવા વેગવાળો હતો; તેનો દેહ પર્વતનાં શિખરના જેવો જણાતો હતો; તથા ઉગામેલા પ્રહ્લદના જેવો લાગતો હતો. તે અચિંત્ય, ધ્યાન ન થઈ શકે તેવો, સર્વ પ્રાણીને ભય કરનારો, મહાવીર્યવાન, રૌદ્ર, સાક્ષાત્ પ્રદીપ્ત થયેલા અગ્નિના જેવો, દેવદાનવ તથા રાક્ષસોથી પણ ગાંજ્યો ન જાય અને જીતાય નહિ તેવો, પર્વતનાં શિખરોને ભેદનારો, સમુદ્રના જલને શોષણ કરનારો, સર્વ લોકોને ગભરાવી નાખનારો અને કૃતાંત કાલના જેવો જણાતો હતો. આવા ગરુડને આવતો જોઈને તથા તેના અભિપ્રાયને જાણીને ભગવાન કશ્યપે આ પ્રમાણે કહ્યું. ^{૧૧-૧૪}

કશ્યપ કહે છે:— ' હે પુત્ર ! તું સાહસ કરીશ નહિ ને તટાલ શિક્ષાપાત્ર થઈશ નહિ. આ મરીચિપાન કરનારા અર્થાત્ મધુવિદ્યાને જાણનારા વાલખિલ્ય ઋષિઓ તને ક્રોધયુક્ત

થઈને ખાળી મૂકા નહિ. '

સૈતિ કહે છે:—આમ ગરુડને કહ્યા પછી તપવડે નિષ્પાપ થયેલા, વાલખિલ્ય ઋષિઓને પુત્રને માટે પ્રસન્ન કરતા, કશ્યપ ઋષિ કહેવા લાગ્યા. કશ્યપ બોલ્યા:— " હે તપરૂપી ધનવાળા ઋષિઓ ! આ ગરુડનો ઉદ્દોગ પ્રબળનાં હિતને માટે છે અને એ બહુ મોટું કાર્ય કરવા ધારે છે, માટે તમારે એને આજ્ઞા આપવી ઘટે છે. " ભગવાન કશ્યપે એ પ્રમાણે કહ્યું એટલે વાલખિલ્ય મુનિઓ તે ડાળી છોડી દઈને તપ કરવાને માટે પવિત્ર હિમાલય પર્વત ઉપર ચાલ્યા ગયા. તે ઋષિઓના જવા પછી, મોંમાં ડાળી હોવાથી અસ્પષ્ટ વાણીવાળા વિનતાના પુત્ર ગરુડે, પોતાના પિતા કશ્યપ ઋષિને પૂછ્યું કે:— " હે ભગવન ! આ ઝાડની ડાળીને હું ક્યાં મૂકું ? મનુષ્યવિનાનો કોઈ પ્રદેશ હોય તો તે મને કહો. " ^{૨૦} તે પછી કશ્યપ ઋષિએ હિમથી ઢંકાયેલી ગુહાવાળો, નિર્મનુષ્ય અને બીભ્ર્યો જ્યાં મનથી પણ જઈ શકે નહિ તેવો એક પર્વતપ્રદેશ ગરુડને કહ્યો. એટલે મહાન આકાશચારી ગરુડ હાથીને, કાચળાને તથા ડાળીને લઈને મોટી ગુહાઓવાળા તે પર્વત તરફ જવા ઉપજ્યો. વૃક્ષની જે મહાશાખાને લઈને ગરુડ ઉડ્યો હતો, તે સો બળદનાં ચામડાંની વાધરથી પણ વીંટી લેવાય નહિ એવી મોટી હતી. પક્ષી પક્ષિરાજ ગરુડ, હબરો ચોજન દૂર આવેલા તે પર્વત આગળ થોડાજ સમયમાં આવી પહોંચ્યો અને પિતાનાં વચનથી ક્ષણભાતમાંજ તેણે પર્વત ઉપર આવી, મહાન શબ્દ કરીને એ મોટી ડાળીને ત્યાં ફેંકી દીધી. તે વખતે ગરુડની પાંખોના પવનથી તે પર્વતરાજ કંપી ઉઠ્યો અને કંપેલાં વૃક્ષો ઉપરથી પુષ્પની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો. તે પર્વતનાં મણિ તથા સુવર્ણથી વિચિત્ર જણાતાં અનેક શિખરો, મહાન પર્વતને શોભાવતાં ચોમેરથી ગબડી પડવા લાગ્યાં. વળી તે શાખાના આઘાતથી કંપેલાં ઘણાં વૃક્ષો સુવર્ણરંગી પુષ્પોવડે, વિજળીવાળા મેઘોના જેવાં જણાવા લાગ્યાં. પર્વતની સુવર્ણાદિ ધાતુઓથી રંગાયેલાં, સૂર્યનાં કિરણોવડે પ્રકાશિત થયેલાં અને હિમના જેવાં ઉજ્જવલ જણાતાં તે વૃક્ષો ત્યાં અત્યંત શોભતાં

હતાં. ત્યારપછી તે પર્વતના શિખર ઉપર બેસીને, પશ્ચિમેષ્ઠ ગરુડે, પેલા હાથી અને કાચબાને ખાવા માંડ્યા ૩૦ અને તે બન્નેને ખાઈ રહ્યા પછી મહાન વેગવાળો ગરુડ તે પર્વતના શિખર ઉપરથી ઉઠે ઉઠ્યો. ૩૧

તે વખતે દેવોને ભય બતાવનારા અનેક ઉત્પાતો થવા લાગ્યા; ઇંદ્રનું વહાલું વજ્ર ભયથી બળવા લાગ્યું; જ્વાલા તથા ધૂમાડાવાળી ઉલ્કાઓ દિવસે આકાશમાંથી પડવા લાગી; વળી વસુઓ, રુદ્રો, આદિત્યો, સાધ્યો, વાયુઓ અને બીજા સઘળા દેવગણોનાં પોતપોતાનાં હથિયારો, પૂર્વે દેવાસુરયુદ્ધમાં પણ જેવાં અથડાયાં ન હતાં તેવાં પરસ્પરમાં અથડાવા લાગ્યાં; ગર્જના કરતા વાયુઓ વાવા લાગ્યા; હજારો ઉલ્કાઓ પડવા લાગી; આલસાંવિનાતું આકાશ પણ મોટી મોટી ગર્જના કરવા લાગ્યું અને દેવાદિદેવ મેઘ પણ રુધિરની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો. દેવોએ ધારણ કરેલાં પુષ્પો કરમાઈ ગયાં અને તેમનાં તેજ ક્ષીણ થઈ ગયાં. ભયંકર જણાતા ઉત્પાતસૂચક મેઘો પુષ્કળ લોહી વર્ષાવવા લાગ્યા. વળી પવનથી ઉડેલી ધૂળ દેવોના મુકુટોને પણ ઢાંકી દેવા લાગી. આવા દારુણ ઉત્પાતો જોઈને દેવોની સાથે શતક્રતુ ઇંદ્ર ત્રાસથી ઉદ્વેગ પામીને જૃહસ્પતિને કહેવા લાગ્યા. ૩૮

ઇંદ્ર કહે છે:-હે ભગવન્ ! આ ઘોર ઉત્પાતો અકસ્માત શા કારણથી ઉત્પન્ન થયા હશે? યુદ્ધમાં અમારો પરાભવ કરે એવા કોઈ પણ શત્રુને હમણાં તો હું જોતો નથી. જૃહસ્પતિ બોલ્યા:-‘હે શતક્રતુ ! હે દેવેન્દ્ર ! તમારા અપરાધથી તથા પ્રમાદથી અને મહાત્મા વાલખિલ્ય મહર્ષિઓના તપથી, કશ્યપ મુનિનો વિનતાથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર, જે આકાશચારી, બલવાન અને યથેષ્ઠ રૂપ ધારણ કરનારો છે, તે હાલ અમૃત હરણ કરવાને અહીં આવે છે. તે ગગનગામી, બલવાનોમાં શ્રેષ્ઠ અને અમૃત હરી જવાને સમર્થ છે. તેનામાં સર્વ યોગ્યતા છે, એમ હું માનું છું. તે અસાધ્ય

કાર્યને પણ સાધી શકે તેવો છે.’ ૩૯-૪૨

સૌતિ કહે છે:-એ વચન સાંભળીને ઇંદ્રે અમૃતનું રક્ષણ કરનારાઓને કહ્યું કે, ‘મહા બલવાન અને પરાક્રમી એવો એક પક્ષી અમૃતનું હરણ કરવા માટે અહીં આવે છે; તેથી હું તમને ચેતાવું છું કે બલાત્કાર કરીને પણ તે અમૃત લઈ જઈ શકે નહિ માટે તમારે સાવધ રહેવું; કારણ કે જૃહસ્પતિ તે પક્ષીનું અતુલિત બલ વર્ણવતા હતા.’ આ વાક્ય સાંભળીને દેવો વિસ્મય પામ્યા અને સાવધ થઈ અમૃતને વીંટાઈને ઉભા રહ્યા. પ્રતાપી ઇંદ્ર પણ વજ્ર ધારણ કરીને ત્યાં ઉભા રહ્યા. તે મનસ્વી દેવોએ વૈદ્યથી જડેલાં સુવર્ણનાં મહાન કિંમતી કવચો પહેર્યાં હતાં. ચળકતાં અને મજબૂત ચામડાંનાં ખોગીરો ચઢાવ્યાં હતાં. વળી તેઓ ભયંકર જણાતાં, તીવ્ર ધારવાળાં, તીણાં અણિયાંવાળાં, તણખા, જ્વાલાઓ અને ધૂમાડાવાળાં વિવિધ પ્રકારનાં શસ્ત્રો ઉગામીને તથા ચક્રો, પરિધો, ત્રિશૂલો, પરશુઓ, વિવિધ જાતની તીવ્ર શક્તિઓ, પાણીદાર તરવારો અને ઉગ્ર જણાતી ગદાઓ વગેરે પોતપોતાના દેહને અનુરૂપ શસ્ત્રો ધારણ કરીને ઉભા હતા. દિવ્ય અલંકારોથી અલંકૃત થયેલા અને પ્રકાશવાળાં તે શસ્ત્રોવડે પ્રકાશિત થયેલા તે દેવગણો નિષ્કલ્મષ થઈને ઉભા રહ્યા હતા. ૪૦ આ પ્રમાણે અનુપમ બલ, પરાક્રમ અને તેજવાળા, અસુરનગરને વિહારણ કરનારા, અમૃતના રક્ષણને માટે નિશ્ચયવાળા અને પ્રદીપ્ત અગ્નિના જેવા દેખાતા તે દેવગણો, હજારો પરિધોથી ભરપૂર એવી સમરભૂમિમાં ઉભા રહ્યા હતા, તે વખતે એ સમરાંગણ, સૂર્યનાં કિરણોવડે પ્રકાશતું નીચે તૂટી પડેલું બીજું આકાશજ હોયની શું! તેવું શોભતું હતું. ૪૧-૪૨

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
આસ્તીકપર્વવિષે સુપણ્ડિયાનમાં
અધ્યાય ૩૦ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩૧ મો-ગરુડની ઉત્પત્તિનાં કારણ

॥ શૌનક ઉવાચ ॥

કોઽપરાધો મહેન્દ્રસ્ય કઃ પ્રમાદશ્ચ સૂતજ ॥

તપસા વાલખિલ્યાનાં સંભૂતો ગરુડઃ કથમ્ ॥૧॥

શૌનક પ્રશ્ન કરે છે:-હે સૂતપુત્ર ! મહેન્દ્રે શો અપરાધ કર્યો હતો ? તથા એનાથી શો પ્રમાદ થયો હતો ? અને વાલખિલ્યોનાં તપવડે ગરુડ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયો ? વળી બ્રાહ્મણ એવા કશ્યપ ઋષિથી પક્ષિરાજ-પુત્ર શા કારણથી ઉત્પન્ન થયો ? તથા તે સર્વ પ્રાણીઓથી ગાંઠયો બંધ નહિ અને હુણાય નહિ એવો શા કારણથી થયો ? વળી તે પક્ષિરાજ, ઇચ્છામાં આવે તેવા બળવાળો તથા ઇચ્છામાં આવે તેવી ગતિવાળો શા કારણથી થયો ? આ વાતને પુરાણમાં કહી હોય તો હું તે સાંભળવા ઇચ્છા કરું છું.^{૧-૩}

સૂતપુત્ર કહે છે:-“ હે દ્વિજ ! તમે મને જે પૂછો છો તે પુરાણનો જ વિષય છે. તેને હું સંક્ષેપથી કહું છું, તે તમે શ્રવણ કરો. એક વખતે પ્રજાપતિ કશ્યપ ઋષિ પુત્રની કામનાથી યજ્ઞ કરતા હતા. તે વખતે ઋષિઓ, દેવતાઓ અને ગંધર્વો તેમને એ કર્મમાં સહાય કરવા લાગ્યા. ત્યાં કશ્યપ ઋષિએ, ઇંદ્રને લાકડાં લાવવા માટે આજ્ઞા કરી હતી; તથા વાલખિલ્ય મુનિઓ અને બીજા દેવતાઓને પણ આજ્ઞા કરી હતી. તેમાં સમર્થ એવો ઇંદ્ર તો પોતાના સામર્થ્ય પ્રમાણે પર્વતના જેવડો લાકડાંનો મોટો ભારો ઉપાડીને અદ્ય યત્નથી જ લાવતો હતો. તેણે રસ્તામાં આવતાં અંશુકાના મધ્ય-ભાગ જેવડાં શરીરવાળા નાના નાના ઋષિઓને જોયા. તેઓ બધા એકઠા મળીને એક બાજુ-રાની લાંબી સોટીને ઉપાડી લાવતા હતા. તેઓ પોતપોતાનાં અંગોમાં સમાઈ ગયા હોય તેવા જણાતા, આહારવિનાના, મંદ બલવાળા અને તપસ્વી ધનવાળા હતા. તે ઋષિઓ એક ગાયનાં પગલાંથી પડેલા ખાડામાં ભરાયલા પાણીમાં પડ્યા હતા અને તેમાંથી નીકળવા માટે તરફડીયાં મારતા હતા. તે સઘળાને જોઈને વિસ્મય પામેલો તથા વીર્યથી ઉન્મત્ત

થયેલો ઇંદ્ર હસ્યો અને તેઓનું અપમાન કરી તેમને ઓળંગીને તટલાલ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.^{૧૦} આ અપમાનથી ઋષિઓને ક્રોધ ચઢ્યો અને અત્યંત રોષે ભરાઈને તેઓએ તે વખતે ઇંદ્રને ભય કરનારા મહાન કર્મનો આરંભ કર્યો. હે વિત્રો ! ઉત્તમ તપવાળા વાલખિલ્યોએ જે કામનાથી વિધિપૂર્વક નાના મોટા મંત્રો વડે અગ્નિમાં હોમ કર્યો, તે તમે સાંભળો. હે નિયમિત વ્રતવાળા ઋષિઓ ! વાલખિલ્યોએ ઇચ્છામાં આવે તેવા બળને ધારણ કરનારો તથા ઇચ્છામાં આવે તેવી ગતિ કરનારો અને દેવના રાજા ઇંદ્રને ભય આપનારો એવો સર્વ દેવોનો બીજો ઇંદ્ર થાઓ; વળી તે શૌર્ય અને બલમાં ઇંદ્ર કરતાં સોગણો ચઢિયાતો, મનના જેવા વેગવાળો તથા ઇંદ્રના પ્રત્યે દારુણ એવો અમારાં તપના ફલથી થાઓ, એવો સંકલ્પ કર્યો હતો. વાલખિલ્ય ઋષિઓના આ સંકલ્પને બાણી, દેવના રાજા શતક્રતુને બહુ સંતાપ થયો અને તે ઉત્તમ વ્રતવાળા કશ્યપ ઋષિને શરણે ગયો તથા તેમને સઘળું કહ્યું. દેવરાજ ઇંદ્રના મુખથી તે વૃત્તાંત બાણીને પ્રજાપતિ કશ્યપ ઋષિ વાલખિલ્યોની આગળ ગયા અને તેમને ‘તમારું કર્મ સિદ્ધ થયું કે ?’ એમ પૂછ્યું. ત્યારે સત્યવાદી વાલખિલ્યોએ ‘ભલે એ કર્મ સિદ્ધ થાઓ’ એવો ઉત્તર આપ્યો. પછી પ્રજાપતિ કશ્યપ ઋષિ તેઓને સમજાવીને કહેવા લાગ્યા કે:-‘ હે તપોધનો ! બ્રહ્માની આજ્ઞાથી ત્રણ ભુવનને માટે તો આ ઇંદ્ર નિર્માયલો છે અને તમે પણ વળી બીજો ઇંદ્ર કરવા યત્ન કરો છો; પરંતુ હે સત્તમા ! બ્રહ્માના વાક્યને મિથ્યા કરવું એ તમાને ઘટતું નથી; તેમજ તમે ઇંદ્રને ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છાવાળા છો, એ તમારો સંકલ્પ પણ મિથ્યા થાય તેવો નથી; માટે તમે જેને ઉત્પન્ન કરો, તે મહાન બલ તથા સત્ત્વવાળો પક્ષીઓનો ઇંદ્ર થાઓ. આ યાચના કરતા દેવરાજના ઉપર તમે કૃપા કરો.’^{૨૦} આ પ્રમાણે કશ્યપ ઋષિએ કહ્યું, ત્યારે તપસ્વી ધનવાળા વાલખિલ્ય ઋષિઓ

પર્વ]

મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા પ્રજાપતિ કશ્યપને માન આપીને કહેવા લાગ્યા. વાલખિલ્યો બોલ્યા:—“હે પ્રજાપતિ! અમારો બધાનો ઇંદ્ર ઉત્પન્ન કરવાને માટે આ સમારંભ છે અને તમારો પણ પુત્ર ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છાથી યત્ન છે, તો આ અમારાં કર્મ-ને ફલ સાથે તમેજ લઈ લ્યો અને એમાં તમને જે રીતે શ્રેય જણાતું હોય તે પ્રમાણે કરો.”^{૨૩}

સૌતિ કહે છે:—એજ સમયમાં દક્ષની શુભ કન્યા વિનતા, જે તેજસ્વિની, કલ્યાણી અને યશસ્વિની હતી, તે પુત્રની કામનાથી તપ કરીને વ્રતપરાયણ થઈને તથા ઋતુસ્નાન કરીને, પવિત્ર થઈને પોતાના પતિ કશ્યપની પાસે આવી. ત્યારે તેના પ્રત્યે કશ્યપ ઋષિએ કહ્યું કે:—“હે દેવિ ! તારો ઇચ્છિત આરંભ સફલ થશે. તું ત્રિભુવનેશ્વર એવા બે વીર પુત્રોને ઉત્પન્ન કરીશ. વાલખિલ્યોનાં તપથી તથા મારા સંકલ્પથી તે પુત્રો, ત્રણ લોકમાં માન પામે એવા મહાભાગ્ય-શાળી થશે.” વળી ભગવાન કશ્યપ ઋષિ તેને કહેવા લાગ્યા કે:—“આ મહાન ઉદય કરનારા ગર્ભને તું પ્રમાદરહિત થઈને ધારણ કરજે; કારણ કે લોકોએ માન આપેલા, યથેષ્ટ રૂપ ધારણ કરનારા અને આકાશચારી એવા તે બન્ને વીરો

સર્વ પક્ષીઓનું ઇંદ્રપાણું કરશે.” તે પછી પ્રસન્ન થયેલા પ્રજાપતિ કશ્યપ ઋષિ, ઇંદ્રપ્રત્યે બોલ્યા કે:—“હે પુરંદર ! મહાન બલવાળા તે બન્ને તને સહાય કરનારા તારા ભાઈઓ થશે.”^{૩૦} તે બન્ને-થી તને કંઈપણ કષ્ટ આવશે નહિ; માટે હે શક ! તું તારો સંતાપ દૂર કર. હવે તુંજ ઇંદ્ર-પદમાં રહીશ; પરંતુ ફરીથી તારે આ પ્રમાણે બ્રહ્મવાદી ઋષિઓનો અપરાધ કરવો નહિ તથા વાણીરૂપી વજ્રવાળા અને અત્યંત ક્રોધવાળા ઋષિઓનું ગર્વવડે અપમાન કરવું નહિ.”^{૩૧-૩૨}

આ પ્રમાણે કશ્યપના કહેવાથી શંકારહિત થયેલો ઇંદ્ર સ્વર્ગમાં ચાલ્યો ગયો અને વિનતા પણ સિદ્ધ મનોરથવાળી તથા આનંદયુક્ત થઈ. તેણે અરુણ તથા ગરુડ નામના બે પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા. તેમાં વિકલ અંગવાળો અરુણ સૂર્યના રથના અગ્રભાગમાં રહ્યો અને ગરુડને બ્રહ્માએ પક્ષીઓના ઇંદ્રપદમાં અભિષિક્ત કર્યો. હે ભૂગુનંદન ! હવે ગરુડનું આ મહાન કર્મ સાંભળો. ^{૩૩-૩૫}

ઇતિ મહાભારતમાં આદિપર્વાતગીત
આરતીકપર્વવિષે સુપર્ણાખ્યાનમાં
અધ્યાય ૩૧ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩૨ મો-અમૃતને માટે ગરુડ અને દેવોનું યુદ્ધ

॥ સૌતિરુવાચ ॥

તતસ્તસ્મિન્ દિવશ્રેષ્ઠ સમુદીર્ણે તથાવિધે ॥

ગરુડઃ પક્ષિરાદતૂર્ણ સંગ્રાપ્તો વિબુધાન્ પ્રતિ ॥૧॥

સૌતિ કહે છે:—હે દિવશ્રેષ્ઠ ! તે પછી પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે દેવસૈન્ય હથિયારો લઈને યુદ્ધને માટે ઉદ્યુક્ત થયું એટલામાં પક્ષિરાજ ગરુડ પણ તત્કાલ દેવોની આગળ આવી પહોંચ્યો. અત્યંત બલવાળા તે ગરુડને જોઈને સઘળા દેવો કંપવા લાગ્યા અને તેમનાં સર્વ હાથયારો પરસ્પર અથડાવા લાગ્યાં. તે દેવોમાં અમિત બલવાળા અને વિદ્યુત તથા અગ્નિના જેવા તેજવાળા મહા પ્રતાપી વિશ્વકર્મા અમૃતનું રક્ષણ કરતા હતા. તેમને પક્ષિ-

રાજ ગરુડે, બે ઘડી તુમુલ યુદ્ધ કરીને પોતાની પાંખ, ચાંચ તથા નખવડે ક્ષત કરીને યુદ્ધ-ભૂમિમાં ભરવા જેવા કરી નાખ્યા. તે પછી આકાશ-ચારી ગરુડે પોતાની પાંખના પવનથી પુષ્કળ ધૂળ ઉરાડી અને સર્વ લોકમાં અધારૂં કરી નાખ્યું; તથા તે ધૂળથી દેવોને પણ ઢાંકી દીધા. તે ધૂળથી ઢાંકાયેલા, અમૃતનું રક્ષણ કરનારા દેવો મૂઠ જેવા થઈ ગયા અને ધૂળ આગળ ગરુડને પણ જોઈ શક્યા નહિ. આ પ્રમાણે ગરુડે આખા દેવલોકને ડહોળી નાખ્યો અને પાંખ તથા ચાંચના પ્રહારથી દેવોને વિહારણ કરવા માંડ્યા. તે પછી સહસ્ર નેત્રવાળા દેવ-રાજ ઇંદ્રે તત્કાલ વાયુને પ્રેરણા કરી કે:—“હે

મારુત ! આ ધૂળના વરસાદને તું ઉરાડી દે બા; કારણ કે એ કામ તારું છે.' આ સાંભળીને બલવાન વાયુએ વગ કરીને તે ધૂળને ઉરાડી દીધી. પછી જ્યારે અંધાં દૂર થયું ત્યારે સઘળા દેવો પક્ષીને પીડવા લાગ્યા. જેમ જેમ દેવગણો ગરુડને હણવા લાગ્યા તેમ તેમ બલવાન ગરુડ આકાશમાં મહામેઘની પેઠે સર્વ પ્રાણીઓને ખીવરાવતો મોટી ગર્જના કરવા લાગ્યો.^{૧૦} વળી તે શત્રુવીરને હણનારો મહાવીર્યવાળો પક્ષિરાજ આકાશમાં ઉડ્યો અને દેવોની ઉપર જણાવ્યો. તે વખતે કવચધારી સઘળા દેવો ઇંદ્રની સાથે એના ઉપર અનેક શસ્ત્રો ફેંકવા લાગ્યા. પદ્મિણી, પરિધા, શૂલો, ગદાઓ, જાનવલિત બાણો, સૂર્યના જેવાં તેજસ્વી ચક્રો અને બીજાં અનેક જાતનાં છોડેલાં શસ્ત્રો વડે ચોમેરથી હણાતો છતાં તુમુલ્ય યુદ્ધ કરતો પક્ષિરાજ જરા પણ કંપ્યો નહિ. તે પ્રતાપી ગરુડ આકાશમાં રહીને બાળી મૂકતો હોય તેમ પાંખો અને છાતીવડે ચોતરફ દેવોને ઉડાવવા લાગ્યો. આમ ફેંકાયલા દેવો ગરુડથી પીડાઈને ત્યાંથી નાસવા લાગ્યા અને તેમને નખ તથા ચાંચવડે પડેલા ક્ષતમાંથી પુષ્કળ લોહી નીકળવા લાગ્યું. પછી પક્ષિરાજ ગરુડથી પરાભવ પામીને, સાધ્યદેવો ગંધર્વોની સાથે પૂર્વ દિશામાં નાઠા, રુદ્રોની સાથે વસુઓ દક્ષિણ દિશામાં ગયા, આદિત્યો પશ્ચિમ દિશામાં નાઠા અને અશ્વિનીકુમારો ઉત્તર દિશામાં નાઠા. મહાન બલવાળા તે દેવો યુદ્ધ કરતા કરતા ગરુડની ઓડથી વારંવાર પાછળ જોતા જોતા નાસી ગયા.

તે પછી આકાશચારી પક્ષિરાજ ગરુડે, વીર અશ્વકંઠ, રેણુક, શૂરવીર કાથન, તપન, ઉલૂક, શ્વસન, નિમેષ, પ્રરુજ અને પુલિન નામના નવ યક્ષોની જોડે યુદ્ધ કરવા માંડ્યું. હે પરં-તપ ! યુગાંત સમયમાં ક્રોધ પામેલા પિનાક-ધારી શંકરની પેઠે વિનતાના પુત્ર ગરુડે તેઓને પાંખ, નખ અને ચાંચના અથભાગવડે ભેદી નાખ્યા.^{૨૦} મહાન બલવાળા અને મહાન ઉત્સાહવાળા તે યક્ષોને ગરુડે અનેક ક્ષતો કર્યા હતા, તેમાંથી લોહીનો ઓધ વર્ષાવતા તેઓ મેઘનાં વાહન જેવા જણાતા હતા. પક્ષિશ્રેષ્ઠ ગરુડે તે સઘળાઓને જીવિતવિનાના કર્યા અને ત્યાંથી તે અમૃત લેવા માટે આગળ ગયો. ત્યાં તેણે ચોતરફ વીંટાયલા અગ્નિને જોયો. મહાન જ્વાલાવાળો તે અગ્નિ પોતાની જ્વાલાઓવડે ચોમેરથી આકાશને વીંટી લેતો હતો અને તીક્ષ્ણ જ્વાલાવાળો તે પ્રચંડ વાયુથી ઉદ્દીપિત થઈને દાહ કરતો હોય તેમ જણાતો હતો. તે વખતે તપસ્વી તથા શત્રુને તાપ આપનારા ગરુડ પક્ષીએ પોતાનાં અનંત મુખો કર્યાં અને તે મુખોવડે નદીનું પાણી શોષીને તટલાલ પાછા આવી, તે બળતા અગ્નિને વેગવડે છાંટી નાખ્યો. આ રીતે અગ્નિને શાંત કર્યા પછી તેણે અમૃતની પાસે જવા માટે બીજું અલ્પ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. ^{૨૧-૨૪}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
આસ્તીકપર્વવિષે મુખર્ણાખ્યાનમાં
અધ્યાય ૩૨ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩૩ મો-ગરુડ અમૃત લઈને નિકળ્યો.

॥ સૌતિરુવાચ ॥

જાંબૂનદમયો ભૂત્વા મરીચનિકરોજ્જ્વલઃ॥
પ્રવિવેશ વ્હાત્ પક્ષી વારિવેગે દ્વાર્ણવમ્ ॥૧॥

સૂતપુત્ર કહે છે:-પછી જાંબૂનદ-સુવર્ણમય રૂપને ધારણ કરીને, સૂર્યકિરણના સમૂહ જેવા ઉજ્જ્વલ જણાતા ગરુડે, જલનો વેગ જેમ સમુદ્રમાં પ્રવેશ

કરે તેમ બલવડે અમૃતના સ્થાનમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં તેણે અમૃતની આગળ કદંબ પુષ્પના કેસરાની પેઠે ચોતરફ લોહાના શંકુઓવાળું, તીક્ષ્ણ ધારવાળું અને નિરંતર વેગવડે પરિભ્રમણ કરતું એક લોહમય ચક્ર જોયું, કે જે અગ્નિ તથા સૂર્યના જેવું ઝળહળતું તથા ભયંકર હોતું-આ અત્યંત ઘોર યંત્ર અમૃતને હરણ કરનારા-

પર્વ]

એને કાપી નાખવા માટે દેવોએ નિર્મેલું હતું. એ ચક્રના અંતરને જોઈને આકાશચારી ગરુડ તેના ઉપર ભ્રમવા લાગ્યો; અને એક ક્ષણમાં અંગનો સંકોચ કરીને આરાના મધ્યમાં થઈને ઝટ નીચે ઉતરી ગયો. અહીંથી કની નીચે અમૃતના રક્ષણને માટેજ રહેલા, પ્રદીપ્ત અશ્વિના જેવી કાંતિવાળા, વિજળીના જેવી જીહ્વાવાળા, મહાન વીર્યવાળા, પ્રદીપ્ત મુખવાળા, ઝળહળતી આંખોવાળા, ઝેરી દષ્ટિવાળા, મહા ભયંકર, હમેશ ક્રોધવાળા અને અત્યંત વેગવાળા બે મોટા નાગોને તેણે જોયા. કે જે બન્ને ક્રોધથી લાલ થયેલી પલકવિનાની આંખોવડે નિરંતર જોયા કરતા હતા. તે બેમાંથી એક પણ જેના તરફ નજર નાખે તે તુરંતજ ભસ્મ થઈ જાય. ગરુડે તે બન્નેની આંખો એકાએક રજથી ભરી દીધી અને તે બન્ને દેખે નહિ તેમ રહીને ચોમેરથી તેમને પ્રહાર કરવા માંડ્યા. પછી તે નાગોના શરીરોનું આક્રમણ કરીને, અંતરિક્ષમાં ગમન કરનારા વિનતાના પુત્ર ગરુડે તેઓના શરીરના ટુકડે ટુકડા કરી નાખ્યા; અને મધ્યસ્થાનમાં અમૃતના તરફ દોડ્યો. ત્યાં જઈ બલવાન ગરુડે અમૃતનો કલશ ઉપાડ્યો અને વીર્યવાન ગરુડ, યંત્રને ભાગી નાખી ત્યાંથી વેગવડે ફૂંદ્યો.^{૧૦} આમ અમૃતપાન કર્યા વિના, માત્ર તે કલશને લાભનેજ પક્ષી બહાર નીકળ્યો અને સૂર્યની કાંતિને ઢાંકી નાખતો જરાપણ થાકવિના આકાશમાં આવ્યો. ત્યાં અંતરિક્ષમાં ગરુડ વિષ્ણુ ભગવાનને મળ્યો. અમૃતપાનને માટે પણ લોભરહિત એવા ગરુડના આ કર્મને જોઈને નારાયણ તેના ઉપર પ્રસન્ન થયા અને અવિનાશી ભગવાને ગરુડને કહ્યું કે:—“હું તને વરદાન આપું છું.” ત્યારે અંતરિક્ષચારી ગરુડે માગ્યું કે:—“હું તમારા ઉપર રહું.” વળી ફરીથી તેણે નારાયણને આ પ્રમાણે વચન કહ્યું કે:—“હું અમૃત પીધાવિના પણ અજર અને અમર થાઉં.” ત્યારે

વિષ્ણુ ભગવાને વિનતાના પુત્રને ‘ભલે તેમ થાઓ’ એમ કહ્યું. આ પ્રમાણે બે વરદાન મેળવીને ગરુડે વિષ્ણુ ભગવાનને કહ્યું કે, ‘આપને પણ હું વર આપું છું; માટે ઇચ્છા હોય તે આપ માગી લ્યો!’ ત્યારે વિષ્ણુ ભગવાને, મહાન બલવાળા ગરુડને પોતાનું વાહન થવા માટે માગણી કરી; અને ‘તું મારી ઉપર રહીશ’ એમ કહીને તેને પોતાના ધ્વજમાં સ્થાન આપ્યું. ગરુડે, નારાયણ દેવને ‘એમ થાઓ’ એમ કહ્યું અને વેગવડે વાયુની પણ સ્પર્ધા કરતો મહા વેગવાળો તે ત્યાંથી આગળ આલ્યો. આ રીતે અમૃતનું હરણ કરીને જતા પક્ષિરાજ ગરુડને જોઈ, ક્રોધથી ઇંદ્રે તેના ઉપર વજ્રનો પ્રહાર કર્યો. તે વખતે થયેલા કોલાહલમાં વજ્રથી હણાયલા પક્ષિશ્રેષ્ઠ ગરુડે, હાસ્ય કરીને સ્પષ્ટ વાણીવડે ઇંદ્રને કહ્યું કે:—“હે શતકંટુ! જે ઋષિનાં અસ્થિથી આ વજ્ર થયું છે તેદધીચી ઋષિનું, વજ્રનું અને તમારું હું માન રાખું છું; અને તેથી મારી એક પીંછાનો હું ત્યાગ કરું છું, કે જે પીંછાનો અંતતમને જડશે નહિ; બાકી વજ્ર પડવાથી મને જરાએ પીડા થઈ નથી.” આ પ્રમાણે કહ્યા પછી પક્ષિરાજે પોતાના એક પીંછાનો ત્યાગ કર્યો. ત્યાગ કરેલા તે સુંદર પિચ્છને જોઈને સર્વ પ્રાણીઓ ખુશી થયાં અને ગરુડના સુરૂપ પર્ણને (પીંછાને) જોઈને તેનું સુપર્ણ એવું નામ પાડ્યું. આ મહાન આશ્ચર્ય જોઈને પુરને દારણ કરનારા સહસ્રનયન ઇંદ્રે, આ પક્ષી મહાત્મા છે, એમ માની કહ્યું. ઇંદ્રકહે છે:—“હે બ્રહ્મા ! અનુત્તમ એવું તારું પરમ બલ કેટલું છે? તે હું જાણવા ઇચ્છા કરું છું અને તારી સાથે હું અનંતકાલ સુધી મિત્રતા કરવા ઇચ્છા રાખું છું.”^{૧૫-૨૫}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતગત
આસ્તીકપર્વવિષે સુપર્ણાખ્યાનમાં
અધ્યાય ૩૩ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩૪ મો-ગરુડે સર્પોની આગળ અમૃત મૂક્યું અને વિનતાને દાસી-
પણાથી મુક્ત કરી.

॥ ગરુડ ઉવાચ ॥

સર્વ્યમેઽસ્તુ ત્વયા દેવ યથેચ્છસિ પુરંદર ।

વલં તુ મમ જાનીહિ મહચાસદ્યમેવ ચ ॥૧॥

ગરુડ કહે છે:-“ હે પુરંદર ! તમે જેવી ઇચ્છા રાખો છો તેવી તમારી સાથે મારી મિત્રતા થાઓ અને માંડ બલ તો મહાન અને અસદ્ય છે, એમ તમે જાણો. હે શતકંતુ ! જો કે સત્પુરુષો પોતાની ઇચ્છાથી પોતાના બલની સ્તુતિ કરવી તેને વખાણતા નથી, તેમજ પોતાના ગુણોનું વર્ણન પોતેજ કરવું તેને પણ વખાણતા નથી; તોપણ હે સખા ! તમે મને સખા માનીને પૂછો છો તો હું કહું છું. કારણવિના આત્મસ્તુતિયુક્ત વચનો બોલવાં જોઈએ નહિ. હે શક ! પર્વતો અને વનોની સાથે તથા સાગરોનાં જલની સાથે આ પૃથ્વીને મારી પાંખવડે હું ઉપાડી શકું અને એના આશ્રયમાં રહેલા તમને પણ હું ઉપાડી શકું. વળી સ્થાવર તથા જંગમ સાથે સર્વ લોકોને એકઠા કર્યા હોય તો તેને પણ હું વિનાશ્રમે ઉપાડી શકું, એવું માંડ મહાન બલ છે એમ તમે જાણો.” ૧-૫

સૂતપુત્ર કહે છે:-હે શૌનક ! વીર એવા ગરુડે આ પ્રમાણે વચન કહ્યાં ત્યારે તેના પ્રત્યે સર્વ લોકના હિતકર્તા, કિરીટધારી અને સમર્થ એવા શ્રીમાન દેવેન્દ્ર કહેવા લાગ્યા કે:-‘ તમે કહો છો તેવુંજ બલ તમારામાં છે; તમારામાં સઘળું સંભવી શકે છે. હવે તમે મારી અત્યંત ઉત્તમ એવી મિત્રતાને સ્વીકારો; અને તમારે જો અમૃતનું કામ ન હોય તો એ અમૃત મને આપી દો; કારણ કે તમે જેઓને એ અમૃત આપશો તેઓ અમને અત્યંત દુઃખી કરશે.’ ગરુડ કહે છે:-‘ હે ઇંદ્ર ! કંઈક કારણને ઉદેશીને આ અમૃત હું લઈ જઈ છું, પરંતુ કોઈને પણ એ અમૃત હું પીવા દઈશ નહિ, એટલે હે સહસ્રનયન ! હે સ્વર્ગાધીશ ! હું પોતે આ અમૃતને જ્યાં મૂકું ત્યાંથી તત્કાલ તમારે એનું હરણ કરવું.’ ૧-૧૦

ઇંદ્ર કહે છે:-હે અંડજ ! આ તમારાં કહેલાં વાક્યથી હું સંતુષ્ટ થયો છું; માટે હે પશ્ચિમેશ ! મારાથી તમે જે વરની ઇચ્છા કરતા હો તે ગ્રહણ કરો. ૧૧

સૌતિ કહે છે:-આ પ્રમાણે ઇંદ્રે કહ્યું ત્યારે કરૂના પુત્રોનું સ્મરણ કરીને તથા પોતાની માતાને દાસી બનાવવા માટે કરેલા છલનું સ્મરણ કરીને ગરુડે કહ્યું કે:-“ હે શક ! હું સર્વ રીતે સમર્થ છું, છતાં તમારી પાસે માગું છું કે, મહાબલવાળા સર્પો મારા ભક્ષ્યરૂપ થાઓ.” પછી ગરુડને ‘ બહુ સાંડે ’ એમ કહીને દાનવોનો નાશ કરનારા ઇંદ્ર, દેવના દેવ, યોગીશ્વર મહાત્મા શ્રીહરિની પાસે ગયા અને સઘળું કહ્યું. ત્યારે ગરુડે જે કહેલું તે સંબંધમાં ભગવાને અનુમોદન આપ્યું, એટલે દેવાધીશ ભગવાન ઇંદ્રે ગરુડને ફરીથી આ પ્રમાણે કહ્યું કે:-“ હે ગરુડ ! તું અમૃતને જ્યાં મૂકીશ ત્યાંથી હું તેને હરણ કરીશ.” તે પછી ગરુડ ત્યાંથી શીઘ્ર ગતિવડે પોતાની માતા પાસે આવ્યો અને બહુ ખુશી થયો હોય તેમ તેણે સઘળા સર્પોને કહ્યું કે:-“ આ તમારું અમૃત મેં આણ્યું છે. એને હું આ દર્ભ ઉપર મૂકું છું. હે પન્તગો ! તમે સ્નાન કરીને તથા મંગલયુક્ત થઈને પછી એનું પાન કરો. હવે તમારે પહેલાં એકઠા બેસીને જે વચન કહ્યું હતું તે પ્રમાણે મેં કર્યું છે, એટલે આજથી આરંભીને મારી માતા દાસીપણાથી મુક્ત થાઓ; કારણ કે મેં તમારા કહેવા પ્રમાણે વચન પાળ્યું છે.” તે પછી ‘ ભલે તેમ થાઓ ’ એમ કહીને સર્પો સ્નાન કરવા ગયા. તેજ વખતે ઇંદ્ર પણ ત્યાંથી અમૃત લઈને પાછા સ્વર્ગમાં આવ્યા ગયા. ૨૦ પછી સ્નાન, જપ અને મંગલ કૃત્યો કરીને આનંદયુક્ત થઈ સર્પો અમૃતપાન કરવા માટે જ્યાં કલશ મૂક્યો હતો તે સ્થાનમાં આવ્યા; પણ જ્યાં દર્ભ પાથરીને એ અમૃત મૂક્યું હતું, તે સ્થાનમાંથી સર્પોએ અમૃતને ચોરાઈ ગયેલું જાણ્યું અને

પર્વ ૧]

તેઓ સામી માયા થઈ છે એમ સમજ્યા; અર્થાત્ જેવી માયાથી વિનતાને દાસી કરી હતી, તેવીજ પ્રતિમાયાથી સામાએ પણ અમૃતદાન કર્યું છે, એમ તેમણે જાણ્યું. પછી આ અમૃતનું સ્થાન છે, માટે તે આટવાથી અમર થવાશે, એમ ધારીને તેઓ દહર્ને આટવા લાગ્યા અને તે કર્મથી તેમની જીભના બળે ચીરા થઈ ગયા. પવિત્ર અમૃતના સ્પર્શથી તે દહર્ પવિત્ર થયા. આ પ્રકારે મહાત્મા ગરુડે દેવલોકમાંથી અમૃત હરણ કર્યું અને સર્પોની સમીપમાં મૂક્યું તથા સર્પોને બે જીહ્વાવાળા કર્યા. તે પછી પરમ હર્ષયુક્ત થયેલા, સર્પો-

નું લક્ષણ કરનારા, પક્ષીઓથી પરમ સન્માન પામેલા અને અક્ષીણ કીર્તિવાળા ગરુડે માતા-સહિત તે વનમાં કીડા કરી અને વિનતાને આનંદ આપ્યો. આ કથાને જે મનુષ્ય નિરંતર શ્રવણ કરે અથવા બ્રાહ્મણોની મુખ્ય સભામાં કથન કરે તે પુણ્યભાગી, પક્ષિરાજ ગરુડનાં ચરિત્રકીર્તનથી નિઃસંશય સ્વર્ગલોકને પ્રાપ્ત થાય. ૨૧-૨૬*

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતગત

આસ્તીકપર્વવિષે સુપર્ણાખ્યાનમાં

અધ્યાય ૩૪ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩૫ મો-સર્પોનાં નામો

॥ શૌનક ઉવાચ ॥

મુજંગમાનાં શાપસ્ય માત્રા ચૈવ સુતેન ચ ॥

વિનતાયાસ્ત્વયા પ્રોક્તં કારણં સૂતનન્દન ॥૧॥

શૌનક પ્રશ્ન કરે છે:-હે સૂતનન્દન ! સર્પોને માતાએ શાપ આપ્યો તેનું કારણ તમે કહ્યું; તથા માતા વિનતાને તેના પુત્ર અરુણે શાપ આપ્યો તેનું કારણ પણ તમે કહ્યું. વળી કદ્રૂ અને વિનતાને તેમના પતિએ આપેલાં વરપ્રદાન તમે કહ્યાં, અને વિનતાના બન્ને પુત્રોનાં નામો પણ તમે કહ્યાં; પરંતુ હે સૌતે ! સર્પોનાં નામો તો તમે કહેતાજ નથી; માટે તેમાંના મુખ્ય મુખ્યનાં નામોને પણ અમે સાંભળવાની ઇચ્છા કરીએ છીએ. ૧-૩

સૌતિ કહે છે:-હે તપસ્વી ધનવાળા ! પદ્મજો ઘણા હોવાથી તેમનાં બધાંનાં નામો હું કહીશ નહીં; પરંતુ તેમાંના મુખ્ય મુખ્યનાં નામો હું કહું છું તે તમે સાંભળો. પ્રથમ શેષનાગ ઉત્પન્ન થયા. પછી વાસુકિનો જન્મ થયો. તે પછી ઐરાવત, તક્ષક, કર્કોટક, ધનંજય, કાલિય, મણિનાગ, આપૂરણનાગ, પિંજરકનાગ, એલાપત્ર, વામન, નીલનાગ, અનીલનાગ, કદમાષ, શબલ, આર્યક, ઉગ્રક, કલશપોતકનાગ, સુમન, દધિમુખ, વિમલપિંડક, આપ્ત કર્કોટક, શંખ, વાલિશિખ, નિષ્ઠાનક, હેમશુક, નહુષ, પિંગલ, બાહ્યકર્ણ,

હસ્તિપદ, મુદ્ગરપિંડક, કંબલ, અશ્વતર, કાલિયકનાગ, વૃત્તનાગ, સંવર્તકનાગ, બે પદ્મનામના નાગો, ૧૦ શંખમુખનાગ, કુખમાંડકનાગ, ક્ષેમકનાગ, પિંડારકનાગ, કરવીર, પુષ્પદંટ, બિલ્વક, બિલ્વપાંડુર, મુષકાદ, શંખશિરા, પૂર્ણભદ્ર, હરિદ્રક, અપરાજિત, જ્યોતિક, શ્રીવહનાગ, કૌરવ્ય, ધૃતરાષ્ટ્ર, વીર્યવાન શંખપિંડ, વિરજા, સુખાહુ, વીર્યવાન શાલિપિંડ, હસ્તિપિંડ, પિંડરક, સુમુખ, કૌણ-

* પદમહત્પ્રાપ્તુમિચ્છુર્નીચોનીચતરં વ્રજેત્ ।

અમૃતપ્રેક્ષવોયાતા મુજંગાસ્તાર્ક્ષ્યમધ્યતામ્ ॥

મહત્પદ મેળવવાની ઇચ્છાવાળો નીચ અત્યંત નીચતાને પામે છે. જેમકે અમૃતની ઇચ્છા કરનાર સર્પો ગરુડના લક્ષ્યરૂપ થયા.

નીલકંઠ

‘વિપ્રસ્યાવજ્ઞયા શક્રો માતુઃ સર્પા વિપદ્રતાઃ ।

સુપર્ણસ્ત્વમયઃ પ્રીત્યા હરેરપ્યુપરિસ્થિતઃ’ ॥

બ્રાહ્મણની અવજા કરવાથી ઈર્ષ્ય વિપત્તિ પામ્યો અને માતાની અવજા કરવાથી સર્પો વિપત્તિ પામ્યા, તથા બ્રાહ્મણ અને માતાને માન આપનારો ગરુડ નિર્ભય થઈને વિષ્ણુની પ્રીતિવડે વિષ્ણુની ઉપર પદ મેળવી શક્યો.

રત્નગર્ભ

મિથ્યાવાદેન યે દાસીકૃતાસ્તત્સંતાતિઃ સ્વકામ્ ॥

સંતાતિં નાશયત્યેવ ગરુત્માનિવ પન્નગાન્ ॥

જેઓને મિથ્યાબોલીને દાસ કર્યો હોય, તેઓની સંતાતિ, ગરુડ જેમ સર્પોનો નાશ કરે તેમ, પેતાની સંતાતિના નાશ કરેજ.

ગણેશ

પાશન, કુંઠર, કુંજર, પ્રભાકરનાગ, કુમુદ, કુમુ-
દાક્ષ, તિત્તિરિ, હલિક, મહાનાગ કર્દમ, બહુ-
મૂલકનાગ, કર્કરનાગ, અકર્કરનાગ, કુંડોદર
અને મહોદર. હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! આ પ્રાધાન્યથી નાગો-
નાં નામો કહ્યાં. બીજાં નામો ઘણાં હોવાથી તે
કહ્યાં નથી. હે તપોધન! એમની સંતતિ અને
સંતતિની સંતતિ એ સર્વ અસંખ્ય હોવાથી તે

હું તમને કહેતો નથી. હે તપોધન! અનેક હજારો,
કરોડો અને અબુદ્દોની સંખ્યામાં સર્પો છે;
અર્થાત્ તેઓ અસંખ્ય હોવાથી તેમનાં નામો
કહેવાં અશક્ય છે. ૧૧-૧૯

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાત્તર્ગત
આસ્તીકપર્વ વિષે સર્પનામકથન નામનો
અધ્યાય ૩૫ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩૬ મો-શેષનું ચરિત્ર

॥ શૌનક ઉવાચ ॥

આસ્ત્યાતા મુજગાસ્તાત વીર્યવંતો દુરાસદાઃ ॥
શાપં તં તેઽભિવિજ્ઞાય કૃતવન્તઃ કિમુત્તરમ્ ॥૧॥

શૌનક પ્રશ્ન કરે છે:-હે તાત! વીર્યવાન અને
હુસહ એવા સર્પો તમે વર્ણુવ્યા; તેઓએ
પોતાની માતાએ આપેલા શાપને જાણ્યા પછી
શું કર્યું? તે કહો. ૧

સૌતિ કહે છે:-તે સર્પોમાંથી મહાયશસ્ત્રી
ભગવાન શેષ તો પોતાની માતા કદ્રૂનો ત્યાગ
કરીને નિયમિત વ્રતપાલન કરતા, માત્ર
વાયુનો આહાર કરીને ઉત્તમ તપ કરવા લાગ્યા.
તે ગંધમાદન પર્વત ઉપર, બદરિકાશ્રમમાં,
ગોકર્ણકેશમાં, પુષ્કરારણ્યમાં, હિમાલયના તટ
ઉપર, અનેક પુણ્યતીર્થોમાં અને દેવાયતનો-
માં જઈને એકાંતશીલ થઈ, નિયમમાં રહી,
નિરંતર ઇન્દ્રિયોને જીતી તપ કરતા હતા. તે પછી
જેમનાં માંસ, ત્વચા અને શિરાંઓ સૂકાઈ ગયાં
હતાં, જટા તથા વલ્કલ જેમણે ધારણ કર્યાં હતાં,
એવા મુનિવ્રતવાળા તથા ઘોર તપ તપતા શેષને
પિતામહ પ્રહ્માએ જોયા. સત્ય ધૈર્યવાળા, તપ
કરતા શેષને પ્રહ્મા કહેવા લાગ્યા કે:-‘હે શેષ!
આ તમે શું કરો છો? પ્રબળ કંઠ્યાણુ કરો. હે
નિષ્પાપ! તમે તમારા તીવ્ર તપવડે પ્રબળ
સંતાપ આપો છો. હે શેષ! જોલો, તમારા હૃદય-
માં જે સંકટ હોય તે મને કહો. ૨-૭

શેષ કહે છે:-મારા સઘળા સહોદર ભાઈ-
ઓ મંદ મતિના છે, હું તેઓની સાથે રહેવા

ઈચ્છા રાખતો નથી; માટે એ સંબંધમાં તમે
અનુમોદન આપો. તેઓ પરસ્પરમાં પણ નિરં-
તર શત્રુઓની પેઠે ઈર્ષ્યા કરે છે. એમનાં મુખ
મારે જોવાં પડે નહિ, એટલા માટે હું તપ કરું
છું. તેઓ વિનતા અને તેના પુત્રોની પણ નિરં-
તર અદેખાઈ કરે છે. વળી વિનતાથી ઉત્પન્ન
થયેલો આકાશચારી જે અમારો બીજો ભાઈ
ગરુડ છે, તે મહાત્મા પિતા કશ્યપના વરદાનથી
અત્યંત બલવાન છે, તેનો પણ તેઓ સંતાપ
દ્રેષ કરે છે; માટે હું તપ કરીને આ શરીર-
ને છોડી દઈશ અને મૃત્યુ થતાં દેહાંતરમાં
પણ મને તેઓનો સમાગમ કેવી રીતે ન થાય,
એજ હું વિચારું છું. ૮-૧૨

આ પ્રમાણે બોલતા શેષના પ્રત્યે પ્રહ્મા
કહેવા લાગ્યા કે:-‘હે શેષ! તમારા સર્વ ભાઈ-
ઓનું ચેષ્ટિત હું જાણું છું; અને હે ભુજંગ!
માતાના અપરાધથી તમારા ભાઈઓને અવશ્ય
ભય થશે! એવો એમનેમાટે ઉપાય પણ પ્રથમ-
થીજ કરી દીધો છે. માટે તમારા સઘળા ભાઈ
ઓના સંબંધમાં તમારે શોક કરવો ઘટતો
નથી. હે શેષ! હવે તમારો જે ઇચ્છિત વર હોય
તે મારી પાસેથી માગી લ્યો, તે હું તમને આજે
અવશ્ય આપીશ; કારણ કે તમારા ઉપર મારી
પરમ પ્રીતિ છે. હે પત્રગોત્તમ! તમારી બુદ્ધિ
ધર્મમાં સ્થિર છે, એ અહોભાગ્ય છે, અને હું
કહું છું કે તમારી બુદ્ધિ વારંવાર ધર્મમાં સારી
પેઠે સ્થિર થાઓ. ૧૩-૧૬

પર્વ]

શેષ કહે છે:- હે દેવ ! હે પિતામહ ! એજ મારો ઇચ્છિત વર છે. હે ઇશ્વર ! મારી બુદ્ધિ વેદબોધિત અર્થરૂપી ધર્મમાં, મનોનિ-ગ્રહરૂપી શાંતિમાં અને તત્ત્વાલોચનરૂપી તપમાં રમણુ કરો. ૧૭

બ્રહ્મા કહે છે:- હે શેષ ! આ તમારા શમ-દમથી હું પ્રસન્ન થયો છું; તથાપિ તમારે પ્રજ્ઞના હિતને માટે મારી આજ્ઞાથી મારા વચન પ્રમાણે કરવું. હે શેષ ! પર્વતો, વનો, સાગરો, ગામો, વિહારસ્થાનો અને નગરોસહિત, ચલિત થતી આ પૃથ્વીને તમે રૂડી રીતે ધારણુ કરીને રહો, કે જેથી એ અચલ થાય. ૧૮-૧૯

શેષબ્રહ્મા:- “પ્રજ્ઞના પતિ, પૃથ્વીના પતિ, ભૂતોના પતિ અને જગતના પતિ એવા હે બ્રહ્મદેવ ! તમે જેમ કહો છો તેમ હું પૃથ્વીને નિશ્ચલપણથી ધારણુ કરીશ. હે પ્રજ્ઞપતિ ! એ પૃથ્વીને ઉપાડીને તમે મારા મસ્તક ઉપર મૂકો. ” ૨૦

બ્રહ્મા કહે છે:- હે ભુજંગશ્રેષ્ઠ ! તમે પૃથ્વીની નીચે જાઓ. તમને એ પૃથ્વી પોતેજ વિવર આપશે. હે શેષ ! આ પૃથ્વીને ધારણુ કરવાથી

તમે માંડ મોટું પ્રિય કરેલું ગણાશે. ૨૧

સૌતિ કહે છે:- તે પછી શ્રેષ્ઠ ભુજંગોમાં જ્યેષ્ઠ એવા શેષ પ્રભુ બ્રહ્માના વચનનો સ્વીકાર કરી પૃથ્વીએ કરી આપેલા વિવરમાં પ્રવેશ કરીને આ સમુદ્રાંત પૃથ્વી દેવીને ચોમેરથી ઉપાડીને મસ્તકવડે ધારણુ કરી. ૨૨

(તે જોઈ) બ્રહ્મા બ્રહ્મા:- હે નાગોત્તમ આ સર્વ પૃથ્વીને પોતાની અનેક કણુઓથી તમે એકલા મારી પેઠે અથવા બલ નામના દાનવને હણનારા ઇંદ્રની પેઠે ધારણુ કરો છો, માટે તમે શેષ છો, ધર્મદેવ છો. ૨૩

સૌતિ કહે છે:- આ પ્રમાણે પ્રતાપી એવા અનંત નાગ, બ્રહ્માની આજ્ઞાથી એકલા પૃથ્વીને ધારણુ કરતા પાતાલમાં રહે છે અને એ વાત વિદ્વાનો જાણે છે. તે વખતથી દેવશ્રેષ્ઠ લગવાન, પિતામહ બ્રહ્માએ અનંતને સહાય કરવા માટે તેને વિનતાનો પુત્ર ગરુડ સોંપ્યો છે. ૨૪-૨૫

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતગત આસ્તીકપર્વવિષે શેષવૃત્તકથન નામનો અધ્યાય ૩૬ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩૭ મો-વાસુકિ વગેરે સર્પોના વિચારો

॥ સૌતિરુવાચ ॥

માતુઃ સકાશાત્તં શાપં શ્રુત્વા વૈ પન્નગોત્તમઃ ॥
વાસુકિશ્ચિન્તયામાસ શાપોઽયં ન ભવેત્ કથમ્ ॥

સૌતિ કહે છે:- પોતાની માતા કદ્રૂએ આપેલા તે શાપને સાંભળ્યા પછી, પન્નગોમાં શ્રેષ્ઠ એવો વાસુકિ, એ શાપ કેવી રીતે નિષ્ફલ થાય તેને માટે ચિંતા કરવા લાગ્યો. પછી તે સર્વ ધર્મમાં તત્પર એવા પોતાના ઐરાવત વગેરે સઘળા ભાઈઓની સાથે મંત્ર (ગુપ્ત વિચાર) કરવા લાગ્યો. ૧-૨

વાસુકિ બ્રહ્મા:- હે નિષ્પાપો ! આપણને જેવી રીતે માતાનો શાપ થયો છે, તે સર્વ તમે જાણો છો. તે શાપથી છૂટવાને માટે આપણે વિચાર કરીને યત્ન કરીએ. સર્વ શાપોને રોક-

વાના ઉપાય શાસ્ત્રમાં જણાય છે; પરંતુ સાક્ષાત્ માતાએ આપેલા શાપથી પુત્રોનો છૂટકો કયાંએ જણાતો નથી. તેમાં વળી જરામરણથી રહિત અને અનંત માહાત્મ્યવાળા એવા સત્યલોકના પતિ બ્રહ્માની આગળ આપણને શાપ આપ્યો છે. આ સાંભળીને તો મારા હૃદયમાં કંપ થાય છે. અહો ! શાપ આપતી કદ્રૂને, અવિનાશી બ્રહ્મદેવે પણ રોકી નહિ ! જરૂર આપણે સર્વનો આ વિનાશજ પ્રાપ્ત થયો છે; માટે સર્વ સર્પોનું જે રીતે કુશલ થાય તે રીતે આપણે વિચાર ચલાવીએ. આપણે આ સમય નકામો જવો જોઈએ નહિ; અર્થાત્ સર્પસત્ર થતા પહેલાં આપણે એનો પ્રતીકાર કરવો જોઈએ. વળી આપણે બધાજ બુદ્ધિમંત અને વિચક્ષણ છીએ. પૂર્વે જેમ પોતાના કારણભૂત વાયુમાં લીન થવાથી

અદૃશ્ય થયેલા અશ્વિને, દેવો જોઈ શક્યા હતા, તેમ આપણે પણ હમણાં વિચાર કરતાં શાપ-સુક્તિનો ઉપાય જોઈ શકીશું. સર્પોના વિનાશને માટે પ્રવર્તેલો, જનમેજય રાજાનો તે યજ્ઞ જે રીતે થાયજ નહિ અથવા થાય તો તે યજ્ઞનો જે રીતે પરાભવ થાય, તેને માટે આપણે વિચાર કરવો જોઈએ.”૩-૯

સૌતિ કહે છે:-પછી ‘હા તેમ થવું જોઈએ’ એમ કહીને કદૂના સર્વ પુત્રો લેગા થયા અને નીતિના નિશ્ચયમાં નિપુણ એવા તેઓ એકમત થવામાટે પોતપોતાના વિચારજણાવવા લાગ્યા. ૧૦ તેમાં કેટલાક નાગો કહેવા લાગ્યા કે:-“આપણે ઉત્તમ બ્રાહ્મણનાં રૂપ ધારણ કરીને ‘તમારો આ યજ્ઞ નહિ થાઓ’ એવી જનમેજયની પાસે ભિક્ષા માગીએ.” વળી બીજા કેટલાક પંડિત-માની નાગો કહેવા લાગ્યા કે:-“આપણે સઘળા એના માનવતા મંત્રીઓ થઈએ, એટલે સર્વ કાર્યમાં તે આપણી સલાહ લેશે અને તે સલાહ-માં યજ્ઞ થાયજ નહિ, એવી આપણે બુદ્ધિ આપીશું. બુદ્ધિમાનમાં શ્રેષ્ઠ એવા રાજા, બુદ્ધિવડે બહુ માન પામેલા એવા આપણને યજ્ઞને માટે અવશ્ય પૂછશે; ત્યારે તેને આ લોક અને પરલોકના સંબંધમાં યજ્ઞથી અનેક દારુણ દોષો થાય છે, એ તથા અનેક હેતુપૂર્વક કારણો દર્શાવીશું; કે જેથી તે યજ્ઞ થશે નહિ અથવા તે યજ્ઞમાં સર્પસત્રના વિધિને જાણનારો અને રાજાના કાર્યમાં તથા હિતમાં તત્પર એવો જે ઉપાધ્યાય હોય તેને કોઈ પણ સર્પ જઈને દંશ કરવો એટલે તે મરણ પામશે અને તે યજ્ઞ કરાવનારો મરણ પામ્યો, એટલે પછી તે યજ્ઞ થશે નહિ. વળી બીજા પણ સર્પસત્રને જાણનારા એના જે ઋત્વિજો હોય તે સર્વને પણ આપણે દંશ કરીશું, એટલે આપણું કાર્ય સિદ્ધ થશે.” બીજા કેટલાક ધર્માત્મા અને દયાળુ નાગો કહેવા લાગ્યા કે:-“આ તમારી દુર્બુદ્ધિ છે, કારણ કે બ્રહ્મહત્યા કરવી સારી નહિ. જ્યારે વિપત્તિ આવે ત્યારે તે વિપત્તિની શાંતિ, દેવ-બ્રાહ્મણની પ્રાર્થનારૂપ સદ્ધર્મથી થાય, એ ઉત્તમ

ઉપાય છે; પરંતુ જે અધર્મપૂર્વક વિપત્તિનિવારણના ઉપાયો છે, તે પોતાનોજ નહિ પણ જગતનો પણ નાશ કરે છે.” ૨૦ વળી બીજા નાગો કહેવા લાગ્યા કે:-“આપણે વિજળીવાળા મેઘો થઈને પ્રજ્વલિત થયેલા કુંડના અશ્વિને વરસાદ વરસાવીને હોલવી નાખીશું. વળી રાત્રિ-એ બધા પ્રમાદમાં હોય ત્યારે કેટલાક સર્પોએ જઈને યજ્ઞપાત્રોને હરણ કરવાં, એટલે યજ્ઞમાં વિઘ્ન થશે; અથવા તે યજ્ઞમાં સઘળા સર્પોએ સેંકડો તથા હજારો મનુષ્યોને દંશ કરવો, એટલે પછી આપણને ત્રાસ થશે નહિ; અથવા સર્વ લોજનના પદાર્થોને ઝેર કરી નાખનારાં આપણાં મલમૂત્ર નાખીને તૈયાર કરેલા લોજનના પદાર્થોને, દૂષિત કરવા.” વળી બીજા નાગો કહેવા લાગ્યા કે, ‘આપણે એના ઋત્વિજો થઈશું’ અને પછી અમને દક્ષિણા આપો, એમ કહીને યજ્ઞમાં વિઘ્ન કરીશું. એમ કરવાથી આપણને વશ થએલો રાજા, આપણું ધારેલું અવશ્ય કરશે.’ બીજા કહેવા લાગ્યા કે, ‘રાજા જ્યારે જલકીડા કરતો હોય ત્યારે તેને આપણે ઘેર લાવીને બાંધી મૂકીશું. એમ કરવાથી તે યજ્ઞ થશે નહિ.’ વળી પંડિતમાની બીજા નાગોએ કહ્યું કે, આપણે રાજાને પકડીને કરડીશું એટલે આપણું કાર્ય સિદ્ધ થશે અને તેના મરવાથી અનર્થનું મૂળજ તું રહેશે. હે નેત્રવડે શ્રવણ કરનાર વાસુકિ ! આ અમારી છેવટની બુદ્ધિ છે. હવે હે રાજા ! તમારે જે ધારવું હોય તે પ્રમાણે તત્કાલ કરો. આમ કહીને સઘળા નાગો, વાસુકિના તરફ જોવા લાગ્યા. ત્યારે વાસુકિ પણ વિચાર કરીને ભુજંગો-પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો ૩૦:-‘હે ભુજંગમો ! તમારી આ નિશ્ચિત બુદ્ધિ પ્રમાણે કરવા હું સંમત થતો નથી. સઘળા સર્પોની બુદ્ધિ મને રુચતી નથી; માટે એ સંબંધમાં શું કરવું, કે જે કરવાથી તમારું સર્વનું હિત થાય તેનો હું વિચાર કરું છું; અને તે વિચારતાં મહાત્મા કશ્યપ ઋષિને પ્રસન્ન કરવા તે મને કલ્યાણકારક લાગે છે. હે ભુજંગો ! જ્ઞાતિવર્ગ ઉપરના સ્નેહથી અને મારે પોતાને માટે પણ તમારાં વચન પ્રમાણે કંઈ પણ કરવા મારી બુદ્ધિ તૈયાર નથી. મારે તો

પર્વ]

તમારું જે હિત હોય તેજ કરવું જોઈએ અને
એ વિચારથીજ મને ઘણું સંતાપ થાય છે; કેમ-
કે હું મોટો હોવાથી જ્ઞાતિનું રક્ષણ અથવા નાશ-

નિમિત્તના ગુણુદોષ મનેજ પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૧-૩૪
ઘટિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
આસ્તીકપર્વવિષે વાસુકી વગેરેના વિચાર
નામનો અધ્યાય ૩૭ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩૮ મો-એલાપત્ર નાગનાં વચન

॥ સૌતિરુવાચ ॥

સર્પાણાં તુ વચઃ શ્રુત્વા સર્વેપામિતિ ચેતિ ચ ॥

વાસુકેશ્વ વચઃ શ્રુત્વા એલાપત્રોઽબ્રવીદિદમ્ ॥

સૌતિ કહે છે:-આવાં આવાં સઘળા સર્પોનાં
વચન સાંભળીને તથા વાસુકીનાં વચન સાંભળીને,
એલાપત્ર નામનો નાગ આ પ્રમાણે બોલ્યો:-
“હે સર્પો! તે યજ્ઞ નહિ થાય એમ બનશે
નહિ, અર્થાત્ અવશ્ય થશેજ; અને તે પાંડુ-
વંશોદ્ભવ જનમેજય રાજા કે જેનાથી આપણને
મહાભય છે, તે પણ તેવો નથી, કે જેનો આપણે
કોઈ પણ રીતે પરાભવ કરી શકીએ; અર્થાત્ તે
રાજા મંત્ર તથા વીર્યથી એવો સંપન્ન છે, કે
જેનાં રાજ્ય, ઋત્વિજ કે સ્વરૂપને પણ આપણે
જોઈ શકીએ તેમ નથી; માટે હે રાજા! જે
પુરુષ દેવબલથી હુણાયલો છે, તેણે દેવનોજ આશ્રય
કરવો; તેમાં બીજો ઉપાય ચાલતો નથી; અર્થાત્
પ્રત્યક્ષ દોષવિના આવી પડેલી વિપત્તિ, દષ્ટઉપા-
યથી નિવૃત્ત થતી નથી. હે પન્નગશ્રેષ્ઠો! આપ-
ણને આ દેવી ભય આવેલું છે, માટે એમાં
આપણે દેવનોજ આશ્રય કરવો. વળી તમે મારાં
વચન સાંભળો. હે સર્પશ્રેષ્ઠો! જ્યારે આપણી
માતાએ શાપ આપ્યો, ત્યારે હું ભય પામીને
માતાના બોળામાં ચઢી ગયો હતો. તે વખતે હે
પન્નગશ્રેષ્ઠો! બ્રહ્માની આગળ આવીને દુઃખાર્ત
થયેલા દેવોએ કહેલાં ‘સ્ત્રીઓ તીક્ષ્ણ છે, તીક્ષ્ણ છે,’
એવાં વચન મેં સાંભળ્યાં. દેવો બોલ્યા:-
‘હે પિતામહ, હે દેવાધિદેવ! અતિશય તીખા
સ્ભાવવાળી કદ્રૂવિના બીજી કયી સ્ત્રી પોતે
પ્રિય પુત્રોને મેળવી તેમને તમારી સમક્ષ આ
પ્રમાણે શાપ આપે? વળી હે પિતામહ! તમે

પણ તેનાં વચનને ‘તેમ થાઓ’ એમ કહી અનુ-
મોદન આપ્યું; પણ તેને રોકી નહિ. એનું કારણ
જાણવાની અમે ઇચ્છા કરીએ છીએ.” ૭-૮

બ્રહ્મા બોલ્યા:-‘હે દેવો! ઝેરવડે ભયંકર,
ઘોર રૂપવાળા અને ક્રોધી એવા ઘણા સર્પો છે;
માટે પ્રજાના હિતની ઇચ્છાથીજ મેં તે વખતે
શાપ આપતી કદ્રૂને રોકી નહિ. વળી એ સર્પો-
માં પણ જેઓ ડંશવાના સ્ભાવવાળા, અદ્ય
નિમિત્તમાં પણ પ્રાણુ લેનારા, નિમિત્તવિના
હિંસા કરનારા અને ઝેરવડે ભયંકર છે તેઓનોજ તે
યજ્ઞમાં વિનાશ થશે; અને જેઓ ધર્માચરણવાળા
હશે તેઓનો નાશ થશે નહિ. ૧૦ વળી તે મહાભ-
યમાંથી જે નિમિત્તે સર્પોનો છૂટકો થશે, તે પણ
તમે સાંભળો. યાયાવર કુલમાં બુદ્ધિમાન, તપ-
સ્વી અને વશ્યેન્દ્રિય જરત્કારુ નામના પ્રસિદ્ધ
મહાઋષિ થશે. તે જરત્કારુને તપરૂપી ધનવાળો
આસ્તીક નામનો પુત્ર થશે; તે એ યજ્ઞને તે વખતે
બંધ પાડશે. તેમાં જે સર્પો ધાર્મિક હશે તેઓ
ઉગરી જશે. ૧૧-૧૩

દેવો બોલ્યા:-હે બ્રહ્મા! તે મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ,
વીર્યવાન અને મહા તપસ્વી એવા જરત્કારુ
ઋષિ કયી સ્ત્રીમાં તેવા મહાત્મા પુત્રને ઉત્પન્ન
કરશે? ૧૪

બ્રહ્મા કહે છે:-‘તે દ્વિજશ્રેષ્ઠ પોતાના નામ-
ની કન્યામાંજ પ્રભાવશાળી પુત્રને ઉત્પન્ન કરશે.
સર્પના રાજા વાસુકીની જરત્કારુ નામની બહેન
છે, તેનાથી તે પુત્ર ઉત્પન્ન થશે અને તે નાગોને
શાપથી મુક્ત કરશે. ૧૫-૧૬

એલાપત્ર કહે છે:-તે પછી ‘ભલે તેમ થાઓ’
એમ દેવોએ પિતામહ બ્રહ્માને કહ્યું અને

દેવોને પૂર્વોક્ત વાક્યો કહીને બ્રહ્મા પણ સ્વર્ગમાં ગયા. હે વાસુકિ! આમ હોવાથી મને એવું સૂઝે છે કે નાગોના ભયની શાંતિને માટે તમારી જરૂર તારુ નામની જે બહેન છે, તે ભિક્ષાની પેઠે યાચના કરતા ઉત્તમ વ્રતવાળા જરૂરકારુ ઋષિને

આપો. નાગોને ભયથી છૂટવાનો એજ ઉપાય મેં સાંભળ્યો છે. ૧૭-૧૮

ઘટિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વતર્ગત
આસ્તીકપર્વવિષે એલાપત્રવાક્ય નામનો
અધ્યાય ૩૮ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩૮ મો-જરત્કારુની શોધ

। સૌતિરુવાચ ।

एलापत्रवचः श्रुत्वा ते नागा द्विजसत्तम ॥

सर्वे ग्रहृष्टमनसः साधु साध्वित्यथाऽब्रुवन् ॥

સૂતપુત્ર કહે છે:-હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! એલાપત્ર નાગનાં વચન સાંભળીને, તે સઘળા નાગો પ્રસન્ન મનવાળા થઇને ‘બહુ સાહે, બહુ સાહે’ એમ કહેવા લાગ્યા; અને ત્યારથી આરંભી વાસુકિ પોતાની બહેન જરત્કારુનું રક્ષણ કરવા લાગ્યો તથા પરમ હર્ષ પામ્યો. પછી થોડોએક સમય જતાં સઘળા દેવો તથા દૈત્યો સમુદ્રનું મથન કરવા લાગ્યા. તેમાં બલવાનમાં શ્રેષ્ઠ એવો વાસુકિ નાગ નેતર થયો હતો. x પછી તે મંથન-કર્મની સમાપ્તિ કરીને, સઘળા દેવો વાસુકિની સાથે પિતામહ બ્રહ્માની પાસે ગયા અને બ્રહ્માને કહેવા લાગ્યા કે, ‘હે ભગવન! આ વાસુકિ શાપથી ભય પામીને અત્યંત સંતાપ કરે છે; માટે હે દેવ! પોતાની જ્ઞાતિનું હિત ધર્યતા એ નાગનું માતાના શાપથી ઉત્પન્ન થયેલું માનસિક શલ્ય દૂર કરવાને તમે યોગ્ય છો. હે દેવેશ! આ નાગ-રાજ નિરંતર અમારો હિતકર્તા અને પ્રિયકારી છે; માટે કૃપા કરો અને એનો મનોબળ શાંત કરો.’ ૧-૭

બ્રહ્મા બોલ્યા:-“હે અમરો! પૂર્વે એલાપત્ર

નાગે એની આગળ જે કહ્યું હતું, તે વચનની મારા મનવડે એલાપત્રમાં મેંજ પ્રેરણા કરી હતી. તે વચન પ્રમાણે આ નાગેંદ્ર વાસુકિએ પોતે સમય આવે વર્તવું. વળી સર્પોમાં જે પાપીઓ છે તેજ વિનાશ પામશે; પણ ધર્માચરણીઓ મરશે નહિ. ઉગ્ર તપ કરવામાં તત્પર એવો તે જરત્કારુ બ્રાહ્મણ ઉત્પન્ન થયો છે, તેને સમય આવતાં વાસુકિએ પોતાની બહેન જરત્કારુ આપવી. ૧૦ હે દેવો! એલાપત્ર નાગે જેવ ચન કહેલાં તે નાગોને માટે હિતકારક છે અને તેમજ થશે અન્યથા થશે નહિ.” ૧૧

સૌતિ કહે છે:-આવાં બ્રહ્માનાં વાક્ય સાંભળીને શાપથી ભય પામેલા નાગેંદ્ર વાસુકિએ સઘળા નાગોને તે વાત કહી; અને પોતાની બહેન જરત્કારુને જરત્કારુ ઋષિને માટે તૈયાર રાખી, જરત્કારુ ઋષિની ખોળ કરવા માટે નિત્ય ઉદ્યોગ-યુક્ત એવા ઘણા સર્પોને આજ્ઞા કરી; તથા તેઓને કહ્યું કે, સમર્થ એવા જરત્કારુ ઋષિ લગ્ન કરવાની ઇચ્છા કરે ત્યારે તમારે તત્કાલ આવી તે વાત મને કહેવી. તેથી આપણું શ્રેય થશે. ૧૨-૧૪

ઘટિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વતર્ગત
આસ્તીકપર્વવિષે જરત્કારુની શોધ નામનો
અધ્યાય ૩૮ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪૦ મો-જરત્કારુ ચરિત્ર તથા પરિક્ષિત રાજનું ઉપાખ્યાન

। शौनक उवाच ।

जरत्कारुरितिरुयातो यस्त्वया सूतनन्दन ।

इच्छामि तदहं श्रोतुमृषेस्तस्य महात्मनः॥૧॥

શૌનક પ્રશ્ન કરે છે:-હે સૂતનંદન! તમે તે

x નાગોને શાપ થવા પહેલાં ઉચ્ચૈઃશ્રવા અશ્વત્થી

મહાત્મા ઋષિનું નામ જરત્કારુ કહ્યું, તો શા કારણથી પૃથ્વીમાં તે જરત્કારુ નામથી પ્રસિદ્ધ

ઉત્પત્તિ થઈ હતી અને તે પહેલાં સમુદ્રમથન થયું હતું. શાપથી છૂટવાનો ઉપાય બતાવવા આ સમુદ્ર-મથનનો અનુવાદ છે, એમ સમજવું. નીલકંઠ

થયા, એ સાંભળવાની હું ઇચ્છા કરું છું; માટે જરત્કારુ એવું નામ પડવાનું કારણ યથાર્થરીતે કહેવાને તમે યોગ્ય છો. ૧-૨

સૌતિ કહે છે:- 'જરત્' શબ્દ ક્ષયવાચક છે અને 'કારુ' શબ્દનો અર્થ દારુણ થાય છે. (કામ, ક્રોધાદિનું ઉત્પત્તિસ્થાન હોવાથી) આસ્તીકના પિતાનું શરીર કારુ-દારુણ હતું. તેને તે બુદ્ધિમાને-ધીરે ધીરે તીવ્ર તપવડે જીર્ણ કર્યું; માટે હે બ્રહ્મન! તે ઋષિનું નામ જરત્કારુ કહેવાયું. તેજ પ્રમાણે વાસુકિની બહેનનું નામ પણ જરત્કારુ કહેવાયું. આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે ધર્માત્મા શૌનકમુનિ (અત્યંત જીર્ણ થયેલાં દંપતીને પણ બ્રહ્મચર્ય-વિનાશનો પ્રસંગ આવ્યો એ આશ્ચર્યથી) હસ્યા અને બોલ્યા કે, હે ઉચ્ચશ્રવા! તુલ્ય વય તથા રૂપ-વાળાંનો વિવાહ થયો યોગ્યજ છે. ૩-૫

શૌનક પૂછે છે:- તમે નામનું નિર્વચન યથા-યોગ્ય કર્યું, તે સઘળું મેં સાંભળ્યું. હવે આસ્તીક, જે રીતે ઉત્પન્ન થયો હતો તે જાણવાની હું ઇચ્છા કરું છું. આવાં શૌનક મુનિનાં વચન સાંભળીને સૂતપુરાણિક શાસ્ત્રપ્રમાણે કહેવા લાગ્યા. ૬

સૌતિ કહે છે:- વાસુકિએ સર્વ નાગોને આરા કરી અને તે વખતથી પોતાની બહેન જરત્કારુ, જરત્કારુ ઋષિને આપવા માટે તે સાવધાન રહ્યા. હવે ઘણો સમય ગયો, પણ ઉત્તમ વ્રતવાળા બુદ્ધિમાન જરત્કારુ મુનિ, તપશ્ચર્યાપરાયણ હોવાથી લગ્ન કરવાની આકાંક્ષા કરતા નહતા. નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી, તપ કરવામાં તત્પર, વેદપાઠ કરનારા, નિર્ભય અને કૃતકૃત્ય અંતઃકરણવાળા તે મહાત્મા સઘળી પૃથ્વીમાં ફર્યા કરતા હતા; અને મનવડે પણ સ્ત્રીની ઇચ્છા કરતા નહતા. હે બ્રહ્મન! ત્યાર પછી કોઈક સમયે કૌરવવંશમાં પરિક્ષિત નામનો રાજા થયો. ૧૦ પૂર્વે યુદ્ધવિષે ધનુર્ધારીમાં શ્રેષ્ઠ એવા એના પ્રપિતામહ મહા-બાહુ પાંડુરાજા જેવા મૃગયાશીલ હતા, તેવો એ પણ મૃગયાશીલ હતો. એ રાજા મૃગો, વરાહો, જરખો, પાડાઓ અને બીજાં વનનાં વિવિધ પશુ-ઓને વિધતો વનમાં ફરતો હતો. એક વખતે પરિક્ષિત રાજા નમ્ર પર્વવાળાં બાણવડે એક

મૃગને વિંધી તેની પાછળ ધનુષ લઈને ગહન વનમાં દોડ્યો. જેમ રુદ્ર ભગવાન યજ્ઞમૃગને વિંધીને આકાશમાં દોડતા હતા, તેમ એ રાજા પણ હાથમાં ધનુષ લઈને, મૃગને ખોળવા માટે આમ-તેમ દોડવા લાગ્યો. પરિક્ષિત રાજાએ વિંધેલો મૃગ કોઈ વખત જીવતો રહીને વનમાં બચજ નહિ, પણ આ મૃગ જે અદૃશ્ય થઈ ગયો, એજ રાજાની તુરત થનારી સ્વર્ગગતિનું પૂર્વરૂપ થયું. પરિક્ષિત રાજાનો વિંધેલો મૃગ, જે અદૃશ્ય થઈ ગયો, તે મૃગ રાજાને દૂર જંગલમાં ખેંચી ગયો. પછી થાકી ગયેલા અને તૃષાથી દીન બનેલા રાજા-એ વનમાં એક મુનિને જોયા અને તેની પાસે ગયો. તે મુનિ ગાયો ફરવાના સ્થાનમાં બેઠા હતા અને વાછરડાંને મોંમાંથી દૂધ પીતી વખતે નીક-ળતા પ્રીણનું ભક્ષણ કરતા હતા. ઉત્તમ વ્રતવાળા તે ઋષિની પાસે વેગવડે જઈને, ભૂખ અને શ્રમ-થી પીડાયેલો રાજા ધનુષ ઉગામીને મુનિને પૂછવા લાગ્યો:- 'ઓ બ્રાહ્મણ! હું અભિમન્યુનો પુત્ર રાજા પરિક્ષિત છું. મારો વિંધેલો મૃગ નાસી ગયો છે, તેને તમે જોયો છે શું?' આ પ્રમાણે પૂછ્યું તોપણ મૌન વ્રતમાં રહેલા તે મુનિએ રાજાને કંઈપણ ઉત્તર આપ્યો નહિ. ૨૦ ત્યારે ક્રોધ પામેલા રાજાએ ધનુષના અણિયાથી એક મરેલા સર્પને ઉપાડી ઋષિના ખભાપર નાખ્યો; તોપણ ઋષિએ તેના તરફ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ; અને તેમણે રાજાને શુભ અથવા અશુભ કંઈપણ કહ્યું નહિ. પછી તે ઋષિને દૈવ સમાધિમાં જોઈને રાજાનો ક્રોધ ઉતરી ગયો અને તે વ્યથાયુક્ત થઈ-ને પોતાના નગર પ્રત્યે ચાલ્યો ગયો તથા ઋષિ તો તેમજ બેઠા રહ્યા. આવું અપમાન થતાં પણ ક્ષમાશીલ એવા તે મહામુનિએ, ક્ષત્રધર્મપરાયણ તથા રાજાઓમાં વ્યાઘ્ર જેવા પરિક્ષિત રાજાનો પરાભવ કર્યો નહિ. ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ એવા રાજ-શાહ્નલ પરિક્ષિતે, મુનિ આવા ધર્મપરાયણ છે એવું ન જાણવાથીજ, તેમનું અપમાન કર્યું હતું. ૨૧-૨૪

એ શમીક ઋષિને તીવ્ર તેજવાળો, મહા-તપસ્વી, મહાક્રોધવાળો, તત્કાલ પ્રસન્ન ન થાય

એવો અને મહાવ્રતવાળો શૃંગી નામનો જુવાન પુત્ર હતો. તે શૃંગી, નિયમમાં રહીને સમયે સમયે ઉત્કૃષ્ટ લોકમાં રહેલા બ્રહ્મદેવની પાસે જઈ તેમની સેવા કરતો હતો. બ્રહ્માએ આજ્ઞા આપવાથી તે પોતાને ઘેર આવતો હતો, તેવામાં હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! કીડા કરતા એક મિત્રે એના પિતાને ઉદ્દેશીને પરિહાસ કર્યો. તે ઋષિપુત્ર ધર્મને માટે કૃશ થયેલો હોવાથી કૃશ નામથી કહેવાતો હતો. તેનાં વચન સાંભળીને ક્રોધના આવેશથી વિષના જેવો તીક્ષ્ણ થયેલો મુનિપુત્ર શૃંગી અત્યંત ક્રોધે ભરાયો. કૃશ કહે છે:-‘હે શૃંગી ! તું તેજસ્વી અને તપસ્વી છે; છતાં તારા પિતા ખભાપર શબને વહન કરે છે; માટે હવેથી તું ગર્વ કરીશ નહિ, તેમજ અમારા જેવા સિદ્ધ, બ્રહ્મવેત્તા

અને તપસ્વી એવા ઋષિપુત્રો બોલતા હોય ત્યારે તું હવે કંઈ પણ બોલીશ નહિ. ૩૦ અહો ! તારું પુરુષમાનીપણું ક્યાં ગયું ? તારી તેવી ગર્વિત વાણી ક્યાં ગઈ કે જેથી આને તું શબ ધારણ કરીને બેઠેલા તારા પિતાને જુએ છે ? હે મુનિ-જનમાં શ્રેષ્ઠ ! તારા પિતાનો એ અપમાનના સંબંધમાં અપરાધ નથી; માટે તારા નિરપરાધી પિતાનું અપમાન જોઈ જાણે મારા પિતાનું અપમાન થયું હોય એમ માની હું આને બહુ દુઃખિત થયો છું. ૩૨

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
આસ્તીકપર્વાવિષે પરિક્ષિત ઉપાખ્યાન
નામનો અધ્યાય ૪૦ મે સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪૧ મો-પરિક્ષિત રાજાને શાપ

॥ સૌતિરુવાચ ॥

एवमुक्तः स तेजस्वी शृंगी कोपसमन्वितः ॥

मृतधारं गुरुं श्रुत्वा पर्यतप्यत मन्युना ॥ ૧ ॥

સૂતપુત્ર કહે છે:-આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે તે-જસ્વી તથા ક્રોધન પ્રકૃતિનો શૃંગી, પોતાના પિતાને મડદું ધારણ કરતા સાંભળીને ક્રોધવડે અત્યંત તપી ઉઠ્યો; અને કૃશના તરફ જોઈ પ્રિય વાણી બોલતો તેને પૂછવા લાગ્યો કે, ‘શા કારણથી આને મારા પિતાએ શબને ધારણ કર્યું છે ?’ કૃશ બોલ્યો:-‘મૃગિયા કરવા નીકળેલા પરિક્ષિત રાજાએ તારા પિતાના ખભા ઉપર આને મરેલો સર્પ નાખ્યો છે.’ ૩

શૃંગી બોલ્યો:-‘હે કૃશ ! તે દુરાત્મા રાજા-નું મારા પિતાએ શું અનિષ્ઠ કર્યું હતું ? તે તું મને સત્યથી કહે અને પછી મારા તપનું બળ જોઈ લે.’ ૪

કૃશ બોલ્યો:-‘તે અભિમન્યુનો પુત્ર પરિક્ષિત રાજા મૃગયા કરવા નીકળ્યો હતો. તેણે શીઘ્ર

ગતિવાળા એક મૃગને બાણથી વિંધ્યો અને તેને મેળવવા તે તેની પાછળ એકલો દોડ્યો; પરંતુ મહાવનમાં બોળ કરતાં પણ રાજાને મૃગનો પત્તો લાગ્યો નહિ. એવામાં તેણે મૌન વ્રતવાળા તારા પિતાને જોયા અને તેમને પૂછ્યું. ભૂખ્યા, તરસ્યા અને થાકથી આતુર થયેલા રાજાએ, થાંભલાની પેઠે અડગ બેઠેલા તારા પિતાને નાસી ગયેલા મૃગના સંબંધમાં વારંવાર પૂછ્યું; પણ મૌન વ્રતવાળા મુનિએ તેને કંઈ પણ પ્રત્યુત્તર આપ્યો નહિ. ત્યારે રાજાએ ધનુષના અગ્રવડે એક મૃત સર્પને ઉપાડી ઋષિના ખભાપર નાખ્યો. હે શૃંગિન ! તોપણ નિશ્ચિત વ્રતવાળા તારા પિતા તેમ ને તેમજ બેસી રહ્યા; અને તે રાજા પોતાના હસ્તિનાપુર નામના નગરમાં ચાલ્યો ગયો.’ ૫

સૂતપુત્ર કહે છે:-રાજાએ પોતાના પિતાના ખભાપર સર્પનું શબ નાખ્યું, એ સાંભળીને ઋષિ-પુત્ર શૃંગી ક્રોધવડે બળતો હોય તેમ ક્રોધથી રક્ત નેત્રવાળો થયો; ૧૦ અને તે તેજસ્વીએ ક્રોધના આવેશથી પરવશ થઈ જલને સ્પર્શ કરી

પર્વ]

ક્રોધાવિષ્ઠ થઈને રાજને શાપ આપ્યો. ૧૧
શૃંગી બોલ્યો:-જે અપરાધી રાજાએ વૃદ્ધ અને
મૌનવ્રતધારી મારા પિતાના ખભાપર મરેલો સર્પ
નાખ્યો છે, તે બ્રાહ્મણોનું અપમાન કરનારા અને
કુરુકુલને અપયશ આપનારા પાપી રાજને, અ-
ત્યંત ક્રોધી અને ઝેરી દાઢવાળો તથા તીવ્ર તેજસ્વી
એવો સર્પોનો રાજ તક્ષકે મારા વચનબળથી
પ્રેરાધને આજથી સાતમે દિવસે ચમલોકમાં પ-
હોંચાડશે. ૧-૪

સૂતપુત્ર કહે છે:-આ પ્રમાણે રાજને શાપ
આપી અત્યંત ક્રોધ પામેલો શૃંગી, ગોસમૂઢમાં
બેઠેલા અને સર્પના શબને વહન કરતા પોતાના
પિતાની પાસે ગયો, ત્યાં ખભા ઉપર મરેલા સર્પ-
ને વહન કરતા પોતાના પિતાને જોઈ, શૃંગી
ફરીથી ક્રોધવડે આકુલવ્યાકુલ થઈ ગયો; અને
દુઃખથી આંસુ સારતો પિતાપ્રત્યે કહેવા લાગ્યો:-
'હે તાત ! તે દુરાત્મા પરિક્ષિત રાજાએ તમારું
આવું અપમાન કર્યું, તે સાંભળીને મેં તેને ક્રોધથી
શાપ આપ્યો છે. કુરુકુલમાં અધમ એવો તે રાજા
એ ઉગ્ર શાપને માટે યોગ્યજ છે. તે અત્યંત ક્રૂર
પાપી રાજને આજથી સાતમે દિવસે સર્પોમાં
શ્રેષ્ઠ એવો તક્ષકે નાગ ચમરાજના સ્થાનમાં
પહોંચાડશે.'

હે પ્રહ્લન ! આ પ્રમાણે ક્રોધે ભરાયલા પુત્ર-
ને જોઈ તેના પિતા શમીક ઋષિ કહેવા લાગ્યા. ૧૯

શમીક બોલ્યા:-'હે તાત ! તેં મને પ્રિય લાગે
એવું કર્યું નથી. ૨૦ તપસ્વીઓનો એ ધર્મ
નથી. આપણે તે રાજના દેશમાં નિવાસ કરીએ
છીએ અને તેણે આપણું ન્યાયથી રક્ષણ કર્યું છે;
માટે તેનો દ્રોહ કરવો મને સારો લાગતો નથી.
હે પુત્ર ! રાજ આપણા પ્રત્યે અયોગ્ય વર્તન
કરતો હોય તો પણ આપણે તેને ક્ષમા કરવી ઘટે
છે. હજીલો ધર્મ હજીનારને અવશ્ય હજી નાખે
છે. જો રાજા રક્ષણ કરે નહિ તો આપણને પરમ

પીડા થઈ પડે; અને હે પુત્ર ! આપણે સુખપૂર્વક
ધર્માચરણ કરવા પણ સમર્થ થઈએ નહિ; પરંતુ
હે તાત ! જ્યારે ધર્મદષ્ટિવાળા રાજાઓવડે
આપણું રક્ષણ થાય ત્યારેજ આપણે મહાન ધર્મ
આચરી શકીએ અને તેમાં ધર્માનુસાર રાજાઓ-
નો પણ ભાગ છે; માટે રાજા ગમે તેમ વર્તે તો
હોય તોપણ તેને ક્ષમા આપવીજ ઘટે છે. વળી
પરિક્ષિત રાજા તો વિશેષે કરીને એના પ્રપિતામહ
પાંડુરાજની પેઠેજ આપણું રક્ષણ કરે છે. હે વિભુ !
પ્રજાઓનું રાજાએ એવી રીતેજ રક્ષણ કરવું જોઈએ.
તે તપસ્વી રાજાએ આજે ભૂખ અને શ્રમથી પી-
ડાઈને તથા મારા મૌનવ્રતને ન જાણવાથીજ આ
પ્રમાણે કર્યું છે; એમ હું માનું છું. રાજાવિનાના
રાજ્યમાં નિરંતર અનેક પીડાઓ ઉત્પન્ન થાય
છે; પણ જો રાજા હોય તો ધર્મમર્યાદાનું હમેશ
ઉદ્ભવન કરનારા લોકોને અવશ્ય શિક્ષા કરે છે.
લોકોમાં જ્યારે દંડની બીક હોય છે ત્યારેજ ફરી
શાંતિ ઉત્પન્ન થાય છે. ઉદ્દેગ પામેલો મનુષ્યધર્મ
આચરી શકતો નથી અને ઉદ્દેગ પામેલો ક્રિયા
પણ કરી શકતો નથી. રાજાવડે ધર્મનું સ્થાપન
થાય છે અને ધર્મથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે.
રાજાથી સર્વ યજ્ઞક્રિયાઓ થાય છે, યજ્ઞથી દેવ-
તાઓ તૃપ્ત થાય છે, દેવોથી વૃષ્ટિ થાય છે, વૃષ્ટિથી
ઔષધિઓ થાય છે અને ઔષધિઓથી મનુષ્યો-
નું સતત હિત થાય છે. ૩૦ વળી રાજ્ય કરનારો
રાજા મનુષ્યોનો પોષક ગણાય છે. મનુષ્યે કહ્યું છે
કે, 'રાજા દશ શ્રાત્રિયોની ધરાધર છે.' તે ભૂખ્યા
અને શ્રમિત થયેલા તપસ્વી રાજાએ મારા આ
મૌનવ્રતને ન જાણવાથી આજે આ કામ કર્યું છે,
એમ હું માનું છું. હે પુત્ર ! તેં અવિવેકથી
આ દુષ્કૃત્ય સહસા શામાટે કર્યું ? સર્વથા તે
રાજા આપણાથી શાપ પામવાને યોગ્ય નથીજ. ૩૩
ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
આસ્તીકપર્વવિષે પરિક્ષિતશાપ નામનો
અધ્યાય ૪૧ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪૨ મો

શાપની સૂચના, રાજાએ લીધેલા ઉપાયો અને કાર્યપ તથા તક્ષકનો સમાગમ

॥ શૃંગ્યુવાચ ॥

યદ્યેતત્સાહસં તાત યદિ વા દુષ્કૃતં કૃતમ્ ॥
પ્રિયં વાઽપ્યપ્રિયં વા તે વાગુક્તા ન મૃષામવેત્ ॥

શૃંગી બોલ્યો:-હે તાત ! જો એ સાહસ અથવા દુષ્કર્મ કરેલું ગણાતું હોય, વળી તે તમને પ્રિય હોય કે અપ્રિય હોય, તોપણ હું બોલ્યો છું તે વાણી મિથ્યા થશે નહિ. હે પિતા ! હું આપને કહું છું કે શાપ અન્યથા થવાનો નથી. હું મરુકરીમાં પણ મિથ્યા વચન બોલતો નથી, તો શાપ આપતાં તો મિથ્યા બોલું જ કેમ ? ૧-૨

શમીક કહે છે:-હે વત્સ ! તું ઉગ્ર પ્રભાવ-વાળો તથા સત્યવાદી છે. તે હું જાણું છું. વળી પહેલાં પણ કોઈ વાર તું અસત્ય બોલ્યો નથી, એટલે તારી આ વાણી પણ મિથ્યા થવાની નથી; તથાપિ પ્રૌઢવયનો પુત્ર થયો હોય ત્યારે પણ જે રીતે તે ગુણયુક્ત થાય અને મહાન યશ મેળવે, તે રીતે તેને પિતાએ ઉપદેશ આપવો જ જોઈએ. તોપછી તું તો બાલવયનો અને તપના સંસ્કારથી યુક્ત છે; માટે તને ઉપદેશ આપવો એમાં શું આશ્ચર્ય ! યોગનાં ઐશ્વર્યો ધરાવનારા મહાત્માઓનો કોપ અતિશય વૃદ્ધિ પામે છે; માટે હે ધર્મધારીમાં શ્રેષ્ઠ ! તારું પુત્રપણું, બાલપણું અને સાહસ જોઈને તારાપ્રત્યે મારે કહેવું જોઈએ. એમ હું માનું છું; અને કહું છું કે, તું શાંતિ-પરાયણ થઈને વનનાં ફલફૂલનો આહાર કર અને આ કોષને હણીને વર્તન કર. પારલૌકિક હિતને માટે યત્ન કરનારા યતિના દુઃખથી સંચય કરેલા ધર્મનો કોષ હરણ કરે છે; એટલે ધર્મથી વિહીન થયેલાઓને ઇષ્ટ ગતિ મળતી નથી. ક્ષમાશીલ યતિઓને શાંતિજ સિદ્ધિ આપનારી છે; અને ક્ષમાવાળાને આ લોક તથા પરલોક બન્ને સુલભ છે, માટે તું ક્ષમાશીલ થઈ ઇન્દ્રિયોને જીતીને સતત વર્તન કર. ક્ષમા રાખવાથી બ્રહ્મલોકની નિકટના કમમુક્તિ આપનારા લોકને તું

પ્રાપ્ત થઈશ. ૧૦ હે તાત ! મારે માટે તો શાંતિનો આશ્રય કરી, આજે જે કરી શકાય એવું છે તે હું કરીશ. રાજાને સંદેશો પહોંચાડનાર મોક-લીને હું કહાવું છું કે, 'હે રાજા ! તમારાથી થયેલું મારું અપમાન જોઈને ક્રોધી તથા અદ્ય-બુદ્ધિવાળા મારા બાલક પુત્રે તમને શાપ આપ્યો છે. ૧૧-૧૨

સૌતિ કહે છે:-આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપીને દયાયુક્ત થયેલા તે મહા તપસ્વી તથા ઉત્તમ વ્રત-વાળા શમીક ઋષિએ પોતાના શીલસંપન્ન તથા સાવધાન એવા ગૌરમુખ નામના એક શિષ્યને, પોતાના તરફથી રાજાને કુશલપ્રશ્ન પૂછવાનું તથા કાર્યવૃત્તાંત જણાવવાનું કહીને રાજા પાસે મોક-લ્યો. તે શિષ્ય કુરુકુલની વૃદ્ધિ કરનારા પરિક્ષિત રાજાના ભવનમાં શીઘ્ર ગયો અને દ્વારપાલોએ પ્રથમ રાજાને નિવેદન કર્યા પછી તુરંત નરેન્દ્ર પાસે પહોંચ્યો. રાજાએ તે ગૌરમુખ બ્રાહ્મણનું પૂજન કર્યું. પછી તેણે વિશ્રાંતિ લઈને શમીક ઋષિએ કહેલાં સઘળાં ઘોર વચન રાજાને તેના મંત્રીના સમીપમાં કહેવા માંડ્યાં.

ગૌરમુખ બોલ્યો:-'હે રાજેન્દ્ર ! તમારા દેશમાં પરમ ધર્માત્મા, શાંત, ઇન્દ્રિયનિગ્રહવાળા અને મહા તપસ્વી એવા શમીક નામના ઋષિ રહે છે. હે પુરુષવ્યાઘ્ર ! તે ઋષિ મૌનવ્રતમાં હતા, ત્યારે તમે ધનુષના અગ્રથી મૃત સર્પને લઈ તે ઋષિના ખભાપર નાખ્યો હતો. તમારા તે કર્મને માટે તેમણે ક્ષમા આપી છે; પણ તેમના પુત્રે તે સહન કર્યું નહિ. હે રાજેન્દ્ર ! તેણે પોતાના પિતાની અજ્ઞાનતામાં તમને આજે શાપ આપ્યો છે, જેથી સાતમી રાત્રિએ તક્ષક સર્પ તમારું મૃત્યુ કરશે; માટે તમે તમારા રક્ષણને સારું ઉપાય કરો, એમ ઋષિએ વારંવાર કહ્યું છે. બીજા કોઈથી પણ તે શાપ અન્યથા કરી શકાય તેમ નથી. કોષ પામેલા તે પુત્રને વશ કરવા ઋષિ પોતે પણ અશક્ત છે; માટે હે રાજા ! તમારું હિત ઇચ્છતા શમીક

પર્વ]

ઋષિએ મને તમારી પાસે મોકલ્યો છે. ૧૩-૨૨
સૌતિ કહે છે:-આવાં ઘોર વચન સાંભળીને
કુરુકુલને આનંદ આપનારો મહા તપસ્વી તે રાજા
પોતે તેવું પાપકર્મ કર્યું તેથી અત્યંત સંતાપ કરવા
લાગ્યો. વળી વનમાં રહેતા તે ઋષિવરને મૌન-
વ્રતવાળા સાંભળીને તો રાજાનું મન બહુ શોકથી
તપી ઉઠ્યું. તેમજ શમીક ઋષિના દયાળુપણાનો
વિચાર કરીને તથા તેમના પ્રત્યે પોતે કરેલા અપ-
રાધનું સ્મરણ કરીને રાજા વિશેષ સંતાપ કરવા
લાગ્યો. દેવસમાન રાજાને તે પાપકર્મ કરવાથી
જેવો સંતાપ થયો, તેવો સંતાપ તક્ષકથી
થનારા પોતાના મૃત્યુને સાંભળીને પણ થયો નહિ.
તે પછી રાજાએ ગૌરમુખને વિદાય કરતાં કહ્યું કે,
'ભગવાન શમીકે મારા ઉપર અધિક કૃપા કરવી.'
પછી ગૌરમુખ ત્યાંથી ગયા તે વખતેજ ખિન્ન
મનવાળા રાજાએ મંત્રીઓની સાથે વિચાર કર્યો
અને મંત્રીઓની સલાહ લીધા પછી વિચારના
રહસ્યને જાણનારા રાજાએ એક થાંભલા ઉપર
રહેલો સુરક્ષિત મહેલ કરાવ્યો; તથા ત્યાં વૈદ્યો,
ઔષધો અને મંત્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણોની ચોતરફ ચો-
જના કરી તે સ્થાનનું રક્ષણ કરવા માંડ્યું. ૩૦ પછી
ચોતરફથી રક્ષણ કરાએલો ધર્મજ્ઞ રાજા તે મહા-
લયમાં રહીનેજ મંત્રીઓની સાથે સઘળાં રાજ-
કાર્યો કરવા લાગ્યો. એ મહેલમાં રહેલા રાજાઓ-
માં શ્રેષ્ઠ એવા પરિક્ષિતને જોવા પણ કોઈ સમર્થ
થતું નહિ; એટલુંજ નહિ પણ એમાંથી બહાર
નીકળેલો પવન પણ પાછો પ્રવેશ કરતાં રોકાતો
હતો. ૩૧-૩૨

હવે જ્યારે સાતમો દિવસ આવ્યો, ત્યારે તે

રાજાનું વિષ ઉતારવા માટે દિવેમાં શ્રેષ્ઠ એવો કા-
શ્યપ નામનો વિદ્વાન બ્રાહ્મણ ત્યાં આવવા નીકળ્યો.
તેણે સાંભળ્યું હતું કે રાજેન્દ્ર પરિક્ષિતને સર્પ-
રાજ તક્ષક ચમલોકમાં પહોંચ્યા હશે; તેથી તેણે
વિચાર્યું કે, 'સર્પરાજ તક્ષકે હશેલા તે રાજાનું વિષ
ઉતારી હું તેને સ્વસ્થ કરીશ. તેમ કરવાથી મને
ધન અને ધર્મ બન્નેનો લાભ થશે.' આવો વિચાર
કરતો કાશ્યપ એકાગ્ર મનથી માર્ગે જતો હતો,
એટલામાં તેને નાગરાજ તક્ષકે જોયો. વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ-
નું રૂપ લઈને તે નાગેન્દ્ર, મુનિશ્રેષ્ઠ કાશ્યપને કહેવા
લાગ્યો:-'હે ઋષિ! તમે આટલી ત્વરાથી ક્યાં
જાઓ છો? અને શું કાર્ય કરવા ધારો છો?' ૩૬

કાશ્યપ કહે છે:-'કુરુકુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા,
શત્રુનિબર્હણ પરિક્ષિત રાજાને આજે સર્પરાજ
તક્ષક પોતાના વિષથી દગ્ધ કરશે. હે સૌમ્ય! હું
સર્પથી હશેલા, અસિસમાન તેજવાળા, પાંડવોના
કુળને પ્રવર્તાવનારા અને અમિત બલવાળા તે
રાજાનો વિષજ્વર તટકાલ ઉતારવા માટે ઉતાવળો
તેમની પાસે જાઉં છું.' ૩૯

તક્ષક બોલ્યો:-'હે બ્રહ્મન્ ! તે તક્ષક હું
પોતેજ છું અને તે રાજાને હુંજ હથેલીનો છું;
માટે તમે પાછા જાઓ; કારણ કે મારા કરડેલાની
ચિકિત્સા કરવા તમે સમર્થ થશો નહિ.' ૪૦

કાશ્યપ બોલ્યો:-'હું તે રાજા પાસે જઈશ
અને તારા હશેલા રાજાને નિવિષ કરીશ. વિદ્યા-
બલથી સંપન્ન એવી મારી બુદ્ધિનો એ નિશ્ચય
છે.' ૪૧

ઘટિ શ્રીમહા મારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
આસ્તીકપર્વવિષે કાશ્યપાગમન નામનો
અધ્યાય ૪૨ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪૩ મો-રાજાને સર્પદંશ

॥ તક્ષક ઉવાચ ॥

यदि दष्टं मयेह त्वं शक्तः किञ्चिच्चिकित्सितुम् ॥
ततो वृक्षं मया दष्टमिमं जीवय काश्यप ॥ १ ॥

તક્ષકે બોલ્યો:-'હે કાશ્યપ ! મારા હશેલા-
ની ચિકિત્સા કરવા જો તમારી કંઈ પણ શક્તિ

હોય તો આ મારા હશેલા વૃક્ષને તમે સજીવન
કરો; અને તમારે જો ઉત્કૃષ્ટ મંત્રબલ હોય
તે દર્શાવવા ચત્ન કરો. હે દિવેન્દ્ર ! તમારા
જોતાંજ આ વડના ઝાડને હું દગ્ધ કરું છું.' ૧-૨

કાશ્યપ કહે છે:-'હે નાગેન્દ્ર ! તારે એમ

માનવું હોય તો ભલે તું એ ઝાડને દંશ કર. પછી હે ભુજંગમ ! તારા ડોહલા એ ઝાડને હું જીવાડીશ. ^{૧૩}

સૌતિ કહે છે:-આ પ્રમાણે મહાત્મા કાશ્યપે નાગેન્દ્રને કહ્યું, ત્યારે તે સર્પરાજ તક્ષક વડના ઝાડની પાસે જઈ તેને કરજ્યો મહાબલવાળા તક્ષક સર્પે દંશ કરતાંજ તે ઝાડને સર્પનું તીવ્ર વિષ ચઢ્યું અને તે ચોમેરથી સળગી ઉઠ્યું. આમ તે વૃક્ષને બાળ્યા પછી ફરીથી તક્ષકે કાશ્યપને કહ્યું કે, 'હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! હવે તમે યત્ન કરો અને આ વનસ્પતિને જીવાડો.' ^{૧૪-૧૬}

સૂતપુત્ર કહે છે:-તે પછી નાગેન્દ્રના તેજથી ભસ્મ થયેલા તે ઝાડની સર્વ ભસ્મ એકઠી કરીને કાશ્યપ કહેવા લાગ્યા:-'હે પત્રગેન્દ્ર ! આજે આ વનસ્પતિમાં મારાં વિદ્યાબલને તું જોઈ લે. હે ભુજંગમ ! તારા દેખતાં હું એને હમણાં જીવાડું છું.' આમ કહ્યા પછી તે દ્વિજેમાં ઉત્તમ અને વિદ્વાન એવા ભગવાન કાશ્યપે, ભસ્મના ઢગલા-રૂપ થયેલા તે ઝાડને પોતાની વિદ્યાથી જીવાડ્યું. પ્રથમ તે ભસ્મમાં અંકુર ઉત્પન્ન કર્યો, પછી તેને એ પત્રવાળું કર્યું, તે પછી પાંદડાં, ડાળીઓ વગેરે આવી તે વૃક્ષ પહેલાંના જેવું તૈયાર થઈ ગયું. ^{૧૦} તે વૃક્ષને મહાત્મા કાશ્યપે જીવાડેલું જોઈને તક્ષક બોલ્યો કે, 'હે બ્રહ્મન ! હે દ્વિજેન્દ્ર ! સર્વશક્તિ-સંપન્ન એવા તમે માફ અથવા મારા જેવાનું વિષ ઉતારી શકો એમાં હવે કંઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. હે તપોધન ! તમે શા અર્થની લાલસાથી ત્યાં રાબની પાસે જાઓ છો ? તે મહારાબની પાસેથી તમે જે ઇચ્છિત ફલ મેળવવા જતા હો તે ફલ હલ્લ હશે તોપણ હુંજ તમને તે આપીશ. વળી હે વિપ્ર ! બ્રાહ્મણના શાપથી પરાભવ પામેલા અને ક્ષીણ આયુષ્યવાળા તે રાબને જીવાડવા માટે તમે યત્ન કરશો તોપણ ત્યાં તમારી સિદ્ધિ સંશયગ્રસ્ત છે; અને તેથી ત્રણ લોકમાં પ્રસરેલો તમારો ઝળહળતો યશ, રાહુ વગેરેથી પ્રતિહત પ્રભાવાળા સૂર્યની પેઠે અહીંથીજ અત્યાહત થઈ જશે.' ^{૧૧-૧૫}

કાશ્યપ કહે છે:-'હે ભુજંગમ ! હું ધનની ઇચ્છાથી ત્યાં જાઉં છું. જો તું મને તે આપીશ

તો હું તે સુવર્ણ લઈને અહીંથીજ પાછો જઈશ. '

તક્ષક બોલ્યો:-' હે દ્વિજેન્દ્ર ! તે રાબ પાસેથી જેટલું ધન તમે મેળવવા ધારો છો, તેનાથી અધિક ધન હુંજ આપું છું, તે લઈને તમે અહીંથીજ નિવૃત્ત થાઓ. ' ^{૧૬-૧૭}

સૌતિ કહે છે:-તક્ષકનાં વચન સાંભળીને બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ એવા બુદ્ધિમાન કાશ્યપે, રાબના આયુષ્યને ધ્યાન ધરીને જોયું અને તે વખતે દિવ્ય જ્ઞાનવાળા એ તેજસ્વી કાશ્યપ ઋષિને પાંડુવંશોદ્ભવ રાબ પરિક્ષિતનું આયુષ્ય ક્ષીણ થઈ ગયેલું જણાયું; એટલે મુનિવર કાશ્યપ, તક્ષક પાસેથી ઇચ્છા પ્રમાણે ધન મેળવી ત્યાંથીજ પાછા વળ્યા. તે મહાત્મા કાશ્યપના જવા પછી સંકેત પ્રમાણે તક્ષક તટલાલ હસ્તિનાપુર નગરપ્રત્યે ચાલ્યો. માર્ગે જતાં તક્ષકે સાંભળ્યું કે, વિષહારક મંત્રો તથા ઔષધોથી પૃથ્વીપતિ રાબનું પ્રયત્નવડે રક્ષણ કરાયલું છે.

સૌતિ કહે છે:-તે પછી તેણે વિચાર કર્યો કે, 'મારે માયા કરીને રાબને છેતરવો જોઈએ; પણ તે માટે મારે શો ઉપાય કરવો ?' પછી તક્ષકનાગે તપસ્વીઓના રૂપમાં પોતાના સર્પોને ફલ, દર્ભ તથા જલ લઈને રાબની પાસે મોકલવા ધાર્યા; અને પછી તેમને બોલાવીને કહ્યું કે, 'તમે સઘળા મન સ્થિર રાખીને કંઈક કાર્યના નિમિત્તથી ફલ, પુષ્પ તથા જળ લઈને તે રાબની પાસે તેમને આપવા જાઓ. '

સૌતિ કહે છે:-તે પછી તક્ષકની આજ્ઞાપ્રમાણે તે સઘળા સર્પોએ તેમ કર્યું; અને દર્ભ, ફલ તથા જલ રાબની આગળ લઈ ગયા. વીર્યવાન રાબેન્દ્ર પરિક્ષિતે તે સઘળું સ્વીકારી લીધું અને તેઓનાં કાર્યો કરીને 'હવે તમે જાઓ' એ પ્રમાણે તેમને કહ્યું; એટલે તપસ્વીઓના કપટવેષધારી તે નાગો ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. તે પછી પરિક્ષિત રાબએ પોતાના પ્રધાનો અને મિત્રોને કહ્યું કે, 'તપસ્વીઓએ આણેલાં આ સ્વાદિષ્ટ ફલો તમે બધા મારી સાથે ભક્ષણ કરો.' આમ કહીને રાબએ પ્રધાનોની સાથે તે ફલ ભક્ષણ કરવાની ઇચ્છા કરી અને વિધિ તથા ઋષિના શાપથી ગ્રેરાયેલા રાબએ જે ફલમાં તક્ષક નાગ ભરાયેલો હતો તેજ

પર્વ]

ફલ પોતે ભક્ષણ કરવા માંડ્યું. હે શૌનક ! તે ફલ ભક્ષણ કરતાંજ તેમાંથી એક સૂક્ષ્મ કીડો નીકળ્યો, જે ઘણુંજ નાનો, કાળી આંખોવાળો અને લાલ રંગનો હતો. તે કીડાને પકડી રાજેન્દ્ર પરિક્ષિત પ્રધાનેને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો:—‘સૂર્ય અસ્ત પામે છે, હવે આજે મને વિષનો ભય નથી, તો આ કીડોજ તક્ષક થઈને મને કરડો; જેમ થવાથી મારા દોષનો પરિહાર થશે અને તે મુનિનું વચન પણ સત્ય થશે.’ આ સાંભળી કાલવડે પ્રેરાયલા મંત્રીઓ પણ રાજાને અનુસર્યા. આમ કહ્યા પછી

મરવાની તૈયારી હોવાથી જેની બુદ્ધિ નષ્ટ થઈ છે, એવો રાજેન્દ્ર પરિક્ષિત તે કીડાને ગળા ઉપર મૂકી, તુરત તેને હસવા લાગ્યો. રાજા હસતો હતો તેજ વખતે એ રાજાને જે ફલ નિવેદન કર્યું હતું, તે ફલમાંથી નીકળી તક્ષકના મોટા દેહે રાજાનો કંઠ વીંટી લીધો અને વીંટાયલો સર્પરાજ તક્ષક, મોટી ગર્જના કરી વેગવડે રાજાને કરડ્યો.^{૩૯}

ઘટિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતગત આસ્તીકપર્વવિષે તક્ષકદંશ નામનો અધ્યાય ૪૩ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪૪ મો-જનમેજયને રાજ્યાભિષેક

॥ સૌતિરુવાચ ॥

તે તથા મંત્રિણો દૃષ્ટ્વા મોગેન પરિવેષિતમ્ ॥

વિષ્ણવદનાઃ સર્વે રુદુર્ભૂશદુઃખિતાઃ ॥૧॥

સૂત કહે છે:—આ પ્રમાણે સર્પના દેહથી વીંટાયલા રાજાને જોઈને સઘળા મંત્રીઓનાં મુખ ઉતરી ગયાં અને અત્યંત દુઃખિત થઈને તેઓ રડવા લાગ્યા; એટલુંજ નહિ પણ તક્ષકનો કુંદાડો સાંભળીને તો તે મંત્રીઓ ત્યાંથી નાસવા લાગ્યા. તે વખતે શોકગ્રસ્ત થયેલા તેઓએ, આશ્ચર્ય-કારક અને સર્પોમાં શ્રેષ્ઠ એવા અંતરિક્ષમાં જતા તક્ષક નાગને જોયો; જે રક્ત વર્ણનો હોવાથી આકાશમાં લાલ સિંદૂરી રંગનો સંથો પાડતો હોય તેવો જણાતો હતો. તે પછી તક્ષક નાગના વિષથી ઉત્પન્ન થયેલા અશિવડે ચોમેરથી વીંટાયલા તથા બળતા એવા તે રાજામહેલને છોડી દઈને તેઓ દિશાઓમાં નાસવા લાગ્યા; અને રાજા તો વળથી હણાયો હોય તેમ પૃથ્વી ઉપર ઢળી પડ્યો. પછી તક્ષકના ઝેરથી મૃત્યુ પામેલા તે રાજાની તેમના મંત્રીઓએ તથા પવિત્ર રાજપુરોહિતે સઘળી પારલૌકિક ક્રિયાઓ કરી; તથા સઘળા નગરવાસી જનોએ એકત્રિત થઈને પરિક્ષિત રાજાના બાલક-પુત્રને રાજગાદીએ બેસાડ્યો. શત્રુઓને હણનારા તે કુરુપ્રવીર રાજાનું લોકો જનમેજય એવું નામ કહેતા હતા. બાલવયમાં પણ આર્ય બુદ્ધિ-

વાળો તે જનમેજય રાજા, મંત્રીઓ તથા પુરોહિતોને સાથે રાખીને એના પ્રપિતામહ અને કુરુકુલમાં મુખ્ય એવા વીર યુધિષ્ઠિરની પેઠે રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો. તે પછી જનમેજય રાજાના મંત્રીઓ, શત્રુઓને તાપ આપે એવા પોતાના રાજાને જોઈને, કાશીના રાજા સુવર્ણવર્માની પાસે ગયા અને તેઓએ તેમની વપુષ્ઠમા નામની કન્યાનું જનમેજયને માટે માગું કર્યું- ત્યારે કાશીના રાજાએ કુમારની પરીક્ષા કરીને કુરુપ્રવીર જનમેજયને ધર્મવિધિ પ્રમાણે પોતાની કન્યા પરણાવી. જનમેજય રાજા પણ તેને મેળવીને હર્ષિત થયો અને તેણે અન્ય નારી તરફ કદાપિ મન પરોવ્યું નહિ.^{૧-૯}

તે પછી વીર્યવાન રાજેન્દ્ર જનમેજયે, પૂર્વે ઉર્વશીને પામીને પુરુરવા જેમ વિહાર કરતો હતો તેમ સરોવરો અને પ્રકુદિલત થયેલાં વનોમાં પ્રસન્ન ચિત્તથી વિહાર કરવા માંડ્યો.^{૧૦} પતિવ્રતા વપુષ્ઠમા પણ ઇચ્છવાયોગ્ય રાજાને પતિતરીકે મેળવીને બહુ આનંદ પામી અને તે અંતઃપુરની સુંદરી, અત્યંત સ્નેહપૂર્વક વિહારસમયમાં નૃપતિને રમણ કરાવવા લાગી.^{૧૧}

ઘટિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતગત આસ્તીક-પર્વવિષે જનમેજયરાજ્યાભિષેક નામનો

અધ્યાય ૪૪ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪૫ મો-જરત્કારુને પિતૃઓનું દર્શન

॥ સૌતિરુવાચ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु जरत्कार्मुह्यातपाः॥
चचार पृथिवीं कृत्स्नां यत्र सायंगृहो मुनिः॥१॥

સૂતપુત્ર કહે છે:-એજ સમયમાં મહા તપ-સ્વી જરત્કારુ મુનિ આખી પૃથ્વી ઉપર ફરતા હતા અને જ્યાં સાંજ પડે ત્યાંજ નિવાસ કરતા હતા. તે મહા તેજસ્વી, અનિત મનવાળા મનુષ્યો-થી પાળી ન શકાય એવી દીક્ષા ધારણ કરીને પુણ્યતીર્થોમાં સ્નાન કરતા કરતા ફરતા હતા. તે મુનિ, માત્ર વાયુનું લક્ષણ કરી બીજી આહાર કરતા નહિ હોવાથી રોજ રોજ શરીરે સૂકાતા જતા હતા. એક વખતે તેમણે એક ખાડામાં માત્ર એક તાંતણું જેનો બાકી રહેલો એવા વીરણના ભોથાને વળગીને ઉંઘે માથે લટકતા પોતાના પિતૃઓને જોયા. વળી તે તાંતણાને દરમાં રહેલો ઉંદર ધીરે ધીરે કરડતો હતો. આ રીતે નિરાહાર, સૂકાયલા અને દીન બનેલા તથા ખાડામાં પડતાં પોતાના રક્ષણને ઈચ્છતા એવા તે કંગાલ પિતૃ-ઓને જોઈ, તેમની પાસે જઈને દીનરૂપ થયેલો જરત્કારુ પૂછવા લાગ્યો કે:-“દરમાં રહેલા ઉંદરે જેનાં મૂળ કરડી ખાવાથી દુર્બલ થયેલા, આ વીરણના ભોથાને આશ્રય કરીને લટકતા એવા તમે કોણ છો? વળી એ વીરણના ભોથાનું જે એક મૂળીઈ બાકી રહેલું છે તેને પણ આ ઉંદર પોતાના તીવ્ર દાંતોવડે ધીરે ધીરે કરડે છે; અને તે હવે થોડું બાકી રહેલું હોવાથી તેને પણ થોડા સમયમાંજ એ કાપી નાખશે; એટલે તમે બધા જરૂર આ ખાડામાં નીચે માથે પડી જશો. આવી આ દુસ્તર આપત્તિને પામેલા અને ઉંઘે માથે લટકતા એવા તમને જોઈને મને દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે; માટે હું તમારું શું પ્રિય કરું, તે મને કહો. મારા તપના ચતુર્થાંશથી, તૃતીયાંશથી અથવા તો અર્ધાંશથી પણ તમારી આ આપત્તિ દૂર થતી હોય તો તમે મને તત્કાલ કહો; ૧૦ અથવા મારા સમગ્ર તપથી પણ તમે વિપત્તિરહિત થાઓ.

આપ સઘળા આ સંબંધમાં અવશ્ય એમજ કરો. ” ૧૧

પિતૃઓ બોલ્યા:-તમે વૃદ્ધ પ્રહારી છો અને તપના બલથી અમારું રક્ષણ કરવા ધારો છો; પરંતુ હે વિપ્રમાં અગ્રણી! અમારું કષ્ટ તપથી નિવૃત્ત કરી શકાય તેવું નથી. હે વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ! હે તાત! તપનું ફલ તો હજી અમારુંએ બાકી છે; પણ અમારી સંતતિનો ક્ષય થવાથી અમે અપવિત્ર નરકમાં પડીએ છીએ. પિતામહ પ્રહ્મા કહે છે કે, ‘સંતાન એ પરમ ધર્મ છે.’ હે વત્સ! અમે આ ખાડામાં લટકીએ છીએ તેથી અમારું જ્ઞાન બહેર મારી ગયું છે; જેથી અમે લોકોમાં વિખ્યાત પુરુષાર્થવાળા તમને પણ ઓળખી શકતા નથી. હે દ્વિજ! વૃદ્ધ અને મહાભાગ્યશાળી એવા તમે, શોચનીય દશાવાળા તથા અત્યંત દુઃખિત એવા અમારો દયાથી શોક કરો છો, તો અમે કોણ છીએ, તે તમે સાંભળો. અમે યાયાવર નામના ઉત્તમ વ્રતવાળા ઋષિઓ છીએ. હે મુને! સંતાનનો ક્ષય થવાથી અમે પુણ્યલોકથી ભ્રષ્ટ થઈ અહીં આવ્યા છીએ. અમારું તો તપ નષ્ટ થઈ ગયું છે; કારણ કે અમારા વંશનો વેલો નષ્ટ થવા માંડ્યો છે. હમણું માત્ર જે એક તાંતણું છે તે પણ નહિ જેવોજ છે; કારણ કે અમારાં અદ્ય-ભાગ્યથી તે મંદભાગી માત્ર તપજ કર્યા કરે છે. તે જરત્કારુ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તે વેદ તથા વેદાંગના પારને પામેલો છે; તેણે પોતાનું મન જીતેલું છે; તે ઉત્તમ વ્રતવાળો, મહાન તપ કરનારો અને મહાત્મા છે. ખરેખર તેણે તપના લોભથીજ અમને આ દુર્દશામાં નાખ્યા છે. તેને સ્ત્રી, પુત્ર અથવા બંધુ કોઈજ નથી, ૨૦ તેથી અમે ભાનવિનાના થઈને અનાથની પેઠે આ ખાડામાં લટકીએ છીએ. જો તમે તેને કયાંય પણ જુઓ તો અમારા પર દયા લાવીને તેને કહેજો કે, ‘તારા પિતૃઓ દીન થઈને ઉંઘે માથે ખાડામાં લટકે છે; માટે કોઈ સારી કન્યા સાથે તું લગ્ન કર અને પ્રજા ઉત્પન્ન કર; કારણ કે અમારા કુલનો તાંતુ તે એકજ બાકી

રહેલો છે. હે બ્રહ્મન્ ! તમે જે વીરણના ભોથાને વળગી રહેલા અમેને બુઝો છો, તે સ્વકુલની વૃદ્ધિ કરનાર અમારા કુલનું ભોથું છે. હે બ્રાહ્મણ ! એ વનસ્પતિનાં જે મૂળિયાં ખવાઈ ગયેલાં તમે બુઝો છો, એ અમારા તંતુઓને ચોતરફથી કાઢે કરડી બાધા છે; અને હે બ્રહ્મન્ ! જે આનું અર્ધું લક્ષણ કરેલું મૂળિયું તમે બુઝો છો કે જેને આધારે અમે ખાડામાં લટકીએ છીએ, તે અમારો એક જ પુત્ર છે અને તે તપ કરે છે. હે બ્રહ્મન્ ! તમે જે ઉંદરને બુઝો છો તે મહા બલવાન કાલ છે. તે કાલ, અદ્વિધાંદિષ્ટિવાળા અને તપશ્ચર્યાપરાયણ મંદ જરત્કારુને પીડતો ધીરે ધીરે ક્ષીણ કરે છે. તે મંદાત્મા અને ભાનવિનાના જરત્કારુને અમે તપ કરીને મેળવ્યો છે. હે સત્તમ ! કાલવડે હતચિત્ત થયેલા અને છિન્નમૂલ થઈને ભ્રષ્ટ થતા એવા અમને હવે તેનું તપ તારી શકશે નહિ. જેમ પાપીઓ લટકીને પડતા હોય, તેમ અમે પણ

લટકતા નીચે જઈએ છીએ. અમારા તરફ તમે બુઝો. બંધુઓની સાથે અમે બધા પડીશું એટલે કાલથી હણાયલો તે પણ જરૂર નરકમાં જ પડવાનો; કારણ કે તપ, યજ્ઞ અથવા બીજું જે કંઈ મહાન પવિત્ર ગણાતું હોય, તે સર્વ ગૌણ કહેવાય છે. હે તાત ! તે બધું સંતતિની સમાન ગણાતું નથી; માટે હે તાત ! હે તપરૂપી ધનવાળા ! તમે જરત્કારુને જ્યારે બુઝો ત્યારે અહીં જે જોયું છે તે બધું તેને કહેજો. જે રીતે તે સ્ત્રીનું પાણિગ્રહણ કરે અને પુત્રો ઉત્પન્ન કરે તે રીતે તમે અમારા નાથ થઈને તેને કહેજો. હે સત્તમ ! અમે બધા તેના કુટુંબીઓ છીએ, તેમાં બધે અમારું કુલ તે તમારું પોતાનું જ કુલ હોય તેમ બંધુની પેઠે અમારો શોક કરનાર તમે કોણ આવીને ઉભા છો, તે અમે બધા સાંભળવા ઇચ્છા કરીએ છીએ. ૨૧-૩૪ ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત આસ્તીકપર્વવિષે જરત્કારુ પિતૃદર્શન નામનો અધ્યાય ૪૫ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪૬ મો-વાસુકિને જરત્કારુ ઋષિનો સમાગમ

। सौतिरुवाच ।

एतच्छ्रुत्वा जरत्कारुर्भृशं शोकपरायणः ॥

उवाच तान् पितृन्दुःखाद्वाप्ससंदिग्धया गिरा॥

સૌતિ કહે છે:-આ પ્રમાણે પિતૃઓનાં વાક્ય સાંભળીને જરત્કારુને ઘણો શોક થયો અને તે હઃખનાં અશ્રુથી ગદગદિત થયેલી વાણીવડે પોતાના પિતૃઓને કહેવા લાગ્યો.^૧

જરત્કારુ કહે છે:-“તમે બધા મારા પૂર્વ-પિતામહોસહિત પિતૃઓ છો; માટે તમારું પ્રિય થવાને હું શું કરું ? તે મને કહો. તમારો જરત્કારુ નામનો અપરાધી પુત્ર તે હું જ છું. હું અકૃત હૃદયવાળો અને હુષ્ટ કૃતિવાળો છું; માટે તમે મને શિક્ષા કરો.”^૩

પિતૃઓ બોલ્યા:-“હે પુત્ર ! આ સ્થાનમાં દેવેચ્છાથી અનાયાસેજ તું આવી પહોંચ્યો તે સાંકે થયું. હે બ્રહ્મન્ ! તે શામાટે લગ્ન કર્યું તથી ?”^૪

જરત્કારુ બોલ્યો:-“હે પિતૃઓ ! મારા મનમાં એજ વિચાર નિત્ય રહેલો છે કે, જીવતાં સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળીને અવશ્ય આ શરીરને હું સ્વર્ગમાં પહોંચાડું; તેથી લગ્ન કરવું નહિ, એવો મારા મનમાં નિશ્ચય હતો; પરંતુ હે પિતામહો ! તમને આમ પક્ષીની પેઠે લટકતા જોઈને મેં મારી બુદ્ધિને બ્રહ્મચર્યથી પાછી વાળી છે. હવે તમારું પ્રિય કરવા માટે હું નિશ્ચય લગ્ન કરીશ; પરંતુ મને જ્યારે ભિક્ષાની પેઠે પોતાની મેજે આવેલી અને મારા સમાન નામવાળી તથા જેનું પોષણ મારે કરવું પડે નહિ એવી કન્યા મળશે, ત્યારે તેવી કન્યાની સાથે હું લગ્ન કરીશ. હે પિતામહો ! જો આવા સંયોગો હશે તોજ હું લગ્ન કરીશ, નહિ તો નહિ કરું. આ હું સત્ય કહું છું. તે કન્યાથી તમારા ઉદ્ધારને માટે પુત્ર ઉત્પન્ન થશે, જેથી તમે મારા પિતૃઓ નિત્ય અને અક્ષય રહેશો.”^{૧૦}

સૌતિ કહે છે:-આ પ્રમાણે પિતૃઓને કહીને જરત્કારુ મુનિ પૃથ્વીમાં ફરવા લાગ્યા. હે શૌનક! એને વૃદ્ધ ધારીને કોઈ કન્યા આપતું ન હતું. જ્યારે પિતૃઓના પ્રેરેલા એ મુનિને કંટાળો આવ્યો ત્યારે તે અરણ્યમાં જઈને અત્યંત દુઃખિત થઈ ઘાંટો કાઢીને રડવા લાગ્યા. અરણ્યમાં ગયેલા તે પ્રાણ મુનિ ધીરે ધીરે ત્રણ વાર બોલ્યા કે, 'પિતૃઓના હિતને માટે હું કન્યાની યાચના કરું છું. જે કોઈ સ્થાવર અથવા જંગમ પ્રાણીઓ અહીં હોય અથવા અંતર્હિત રહેલાં હોય, તેઓ આ મારાં વચનને સાંભળો. મારા પિતૃઓ ઉચ્ચ કષ્ટ ભોગવે છે અને દુઃખથી દીન બનીને સંતતિની ઇચ્છાથી તેઓ મને પ્રેરણા કરે છે કે, તું લગ્ન કર. હે પ્રાણીઓ! હું દરિદ્રી અને દુઃખશીલ છું; છતાં પિતૃઓએ મને લગ્ન કરવાની આજ્ઞા કરી છે, તેથી લગ્નને સારૂ કન્યાની ભિક્ષા માગતો આખી પૃથ્વીમાં ફરું છું. મેં કહેલાં પ્રાણીઓ-માંથી જેને કન્યા હોય તેઓ સર્વ દિશાઓમાં ભટકતા એવા મને કન્યા આપો. જે કન્યા મારા નામની હોય, ભિક્ષાની પેઠે આપેલી હોય અને

જેનું પોષણ મારે કરવું પડે નહિ એવી હોય તે મને આપો.' ૧૧-૧૮

એવામાં જરત્કારુની શોધને માટે વાસુકિએ જે નાગોને મોકલેલા હતા, તેઓએ જરત્કારુની આ પ્રવૃત્તિ વાસુકિને નિવેદન કરી. તેઓનું કહેવું સાંભળીને નાગેન્દ્ર વાસુકિ અલંકારવાળી તે કન્યાને લઈને જરત્કારુની આગળ અરણ્યમાં આવ્યો. ૨૦ હે બ્રહ્મન્ ! ત્યાં નાગેન્દ્ર વાસુકિએ ભિક્ષાની પેઠે તે કન્યા મહાત્મા જરત્કારુને આપી; પરંતુ તે પોતાના સમાન નામવાળી નહિ હોય, એમ ધારીને તથા પોષણવ્યવસ્થાનો નિશ્ચય પણ નહિ થયેલો હોવાથી મોક્ષભાવમાં રહેલા અને લગ્નને માટે એ મતવાળા જરત્કારુએ તે કન્યાને સ્વીકારી નહિ. હે ભૃગુનંદન! તેણે વાસુકિને એ કન્યાનું નામ પૂછ્યું તેમજ હું એનું ભરણપોષણ નહિ કરું એમ પણ કહ્યું.

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતગર્ભ આસ્તીકપર્વવિષે વાસુકિ-જરત્કારુ-સમાગમ નામનો અધ્યાય ૪૬ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪૭ મો-જરત્કારુનાં લગ્ન અને ફરી તેનું વનમાં જવું.

॥ સૌતિરુવાચ ॥

વાસુકિસ્ત્વવ્રવીદ્વાક્યં જરત્કારુમૃષિંતદા ॥
સનામ્ની તવ કન્યેયં સ્વસા મે તપસાન્વિતા ॥૧॥

સૂતપુત્ર કહે છે:- તે સમયે જરત્કારુ ઋષિને વાસુકિએ કહ્યું કે “ હે દ્વિજોત્તમ! તપસ્વિની એવી આ મારી બહેન તમારા સમાન નામવાળી છે. હે તપોધન! એ તમારી ભાર્યાનું હું પોષણ કરીશ તથા સર્વ શક્તિથી એનું રક્ષણ પણ કરીશ. હે મુનિવરોમા શ્રેષ્ઠ! એ કન્યા તમારે માટે-જ મેં રાખેલી છે માટે તમે એનો સ્વીકાર કરો.” ૧-૨

ઋષિ બોલ્યા:-“હું એનું પોષણ કરીશ નહિ, એવો મેં ઠરાવ કર્યો છે. બીજું એણે માંડ અપ્રિય

કરવું નહિ અને જો એ તેમ કરશે તો હું એનો ત્યાગ કરીશ.” ૩

સૌતિ કહે છે:-જ્યારે વાસુકિએ ‘હું મારી બહેનનું ભરણપોષણ કરીશ’ એમ કબૂલ કર્યું, ત્યારે જરત્કારુ તે સર્પને ઘેર ગયા. ત્યાં જઈને મંત્રવેત્તામાં શ્રેષ્ઠ, તપોવૃદ્ધ અને મહાન વ્રતવાળા જરત્કારુએ, મંત્રયુક્ત વિધિપૂર્વક તે કન્યા સા લગ્ન કર્યું. તે પછી વાસુકિના માનીતા સુંદર ગૃહમાં, મહર્ષિઓએ સ્તુતિ કરેલા જરત્કારુ પોતાની પત્નીને લઈને ગયા. જ્યાં હમા મૃત્યુવાન આસ્તરણો પાથરીને શય્યા તૈયાર કરેલી હતી, ત્યાં જરત્કારુ સ્ત્રીની સાથે રહેવા લાગ્યા. સનજ-નાથણી જરત્કારુએ ત્યાં પોતાની ભાર્યાની સાથે શરત કરી કે, “મને અપ્રિય લાગે એવું કાર્ય તારે

કરવું નહિ; અને અપ્રિય લાગે તેવું વચન પણ કોઈ દિવસ કહેવું નહિ. જો તું માંડે અપ્રિય કરશે તો તને અને તારા આ ઘરના વાસને છોડીને હું ચાલ્યો જઈશ. આ જે વચન મેં કહ્યું છે તે તું તારા લક્ષમાં રાખજે.” આ વચન સાંભળીને વાસુકિની બહેન પરમ ખિન્ન થઈ ગઈ અને અતિ દુઃખચક્રિત થઈને ઋષિપ્રત્યે બોલી કે, ‘ભલે તેમ થાઓ.’^{૧૦} તે પછી દુઃખદ સ્વભાવવાળા પોતાના પતિનું પ્રિય કરવાની ઈચ્છાથી તે યશસ્વિની કૂતરાની પેઠે નિત્ય જાગૃત રહીને, કળુતરની પેઠે ભયચક્રિત રહીને તથા કાગડાની પેઠે મનોભાવ સમજી જઈને તેની સેવા કરવા લાગી. એક વખતે વાસુકિની બહેન, ઋતુસ્નાન કરીને શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે પોતાના પતિ મહામુનિની પાસે ગઈ. તે વખતે તેને અસિના જેવો મહા તેજસ્વી તથા વૈશ્વાનરના જેવી કાંતિવાળો ગર્ભ રહ્યો. શુકલ પક્ષનો ચંદ્ર વધે તેમ, તે ગર્ભ વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો. કેટલાક દિવસ ગયા પછી એક દિવસે મહાયશસ્વી જરતકાર, થાકી ગયા હોય તેમ ભાર્યાના જોળામાં માથું મૂકીને સૂતા અને તે વિગ્રેદ્ર નિદ્રાવશ થઈ ગયા; એટલામાં દિવસ પૂરો થવાથી સૂર્યનારાયણ અસ્તાચલ તરફ ગયા. હે બ્રાહ્મણુ તે વખતે મનસ્વિની એવી વાસુકિની બહેન વિચાર કરવા લાગી કે, આ વખતે મારે પતિને ઉઠાડવા તે ઠીક ગણાય કે ન ઉઠાડવા તે? એઓ દુઃખદ સ્વભાવવાળા અને ધર્માત્મા છે, તો શું કરવાથી હું એમના અપરાધમાં આવી પડું નહિ? જગાડવાથી એઓ કુપિત થશે અને ન જગાડવાથી એ ધર્મશીલના ધર્મનો લોપ થશે; પરંતુ કોપ કરતાં ધર્મલોપ મુખ્ય છે, એમ હું માનું છું. જો એમને હું ઉઠાડીશ તો અવશ્ય એઓ કોપ કરશેજ અને નહિ ઉઠાડું તો સંધ્યાકાલ થઈ જવાથી એમનો ધર્મ લોપ પામશે એ, નિશ્ચય છે. ૧૧-૧૯

આ પ્રમાણે મનવડે નિશ્ચય કરીને મધુરભાષિણી, એવી નાગકન્યા જરતકાર અસિના જેવા તેજસ્વી અને પ્રદીપ્ત તેજવાળા તે ઋષિને સુંદર વચનથી કહેવા લાગી:—‘હે મહાભાગ્યવાળા! તમે

ઉઠો. સૂર્ય અસ્તાચલ તરફ જાય છે; ^{૨૦}માટે હે ભગવન! નિયત વ્રતવાળા આપ જલનો સ્પર્શ કરીને સંધ્યા કરો. અસિહોત્રના અસિઓ જેમાં પ્રકાશિત થયેલા છે, એવો આ (ધર્મસાધક હોવાથી) રમ્ય અને (રુદ્રગણોના પ્રચારવાળો હોવાથી) દારુણ સમય છે. હે પ્રભો! પાશ્વિમ દિશામાં આ સંધ્યાનો સમય પ્રવર્તે છે.’

આ પ્રમાણે કહ્યું એટલે તે મહાતપસ્વી ભગવાન જરતકાર કોધવડે હોઠ કંપાવતા પોતાની ભાર્યાપ્રત્યે નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:—‘હે નાગપુત્રિ! તેં માંડે અપમાન કર્યું’ છે; માટે હું હવે તારી પાસે રહીશ નહિ, પણ મારી ઈચ્છા પ્રમાણે ચાલ્યો જઈશ. હે સુંદર જઘનવાળી! હું સૂતો હોઉં તે વખતે સૂર્યની પણ શકિત નથી કે તે પોતાના સમય પ્રમાણે અસ્ત પામે, એમ હું માનું છું. આમ અપમાન પામેલા કોઈ સામાન્ય મનુષ્યને પણ અહીં રહેવું ગમે નહિ, તો પછી ધર્મશીલ એવા મને અથવા મારા જેવાને તો તે કેમ જ ગમે?’

આ પ્રમાણે હૃદયને કંપાવી નાખે તેવાં ઋષિનાં વચન સાંભળીને વાસુકિના સ્થાનમાં રહેલી વાસુકિની બહેન જરતકાર કહેવા લાગી કે, ‘હે વિપ્ર! મેં અપમાન કરવાના હેતુથી તમને જગાડ્યા નથી, પણ હે મહારાજ! તમારા ધર્મનો લોપ ન થાય એ હેતુથી જ જગાડ્યા છે.’

આવું કહ્યું ત્યારે મહાતપસ્વી જરતકાર ઋષિ કે જે નાગકન્યાને ત્યજવા ઈચ્છતા હતા તે કોપ કરીને પોતાની ભાર્યાપ્રત્યે બોલ્યા:—‘હે નાગપુત્રિ! મારી વાણી કોઈવાર જૂઠું બોલતી નથી, માટે હું હવે ચાલ્યો જઈશ.’^{૩૦} વળી પ્રથમથીજ મેં તારી સાથે પરસ્પરના સંબંધમાં એવો ઠરાવ કર્યો હતો. હે કલ્યાણિ! હું તારી સાથે અહીં સુખરૂપ રહ્યો છું. હે શુભે! અહીંથી મારા ગયા પછી તું તારા ભાઈને કહેજે કે, તે મહર્ષિ અહીંથી ચાલ્યા ગયા છે. વળી હે ભીરુ! મારા ગયા પછી તું પણ શોક કરીશ નહિ.’ આ પ્રમાણે કહ્યું એટલે સ્તુત્ય અંગવાળી, સુંદર જઘનવાળી અને શોષાઈ જતા સુખવાળી જરતકાર, ચિંતા અને શોક-

યુક્ત થઈ આંખમાં આંસુ લાવી, હાથ જોડી, ધૈર્ય-
નું અવલંબન કરીને અશ્રુથી ગદ્ગદ વાણીવડે
જરત્કારુ મુનિને કહેવા લાગી:—“હે ધર્મજ્ઞ! મને
અપરાધવિના ત્યજી દેવી એ તમને યોગ્ય નથી.
તમે ધર્મપરાયણ છો અને હું પણ ધર્મમાં રહી
સદા તમારા પ્રિય તથા હિતમાં તત્પર રહું છું.
હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! વળી તમારી સાથે માફ લક્ષ કર-
વાનું જે કારણ છે તે પણ ફલીભૂત થયું નથી, એ-
ટલે મને મંદલાગિનીને વાસુકિ નાગ શું કહેશે?
હે સત્તમ! માતાના શાપથી પરાલવ પામેલા સ-
ર્પોએ તમારાથી મારેવિષે પુત્રની ઇચ્છા રાખી
હતી, તે ઇચ્છા તો હજી પૂરી થઈ નથી; કારણ કે
તમારાથી પ્રબલ લાલ થવાવડે મારાં સગાં-
ને સુખ થવાનું છે. હે દ્વિજ! તમારી સાથે મારો
સંયોગ થયો છે તે મિથ્યા થવો ન જોઈએ. હે
લગવન! મારી જ્ઞાતિનું હિત ઇચ્છતી એવી હું

તમારી પ્રાર્થના કરું છું. હે સત્તમ! આ અસ્પષ્ટ
રૂપવાળા ગર્ભનું આધાન કરી મહાત્મા થઈને
આમ અપરાધવિના શામાટે મારો ત્યાગ કરીને
જવા ઇચ્છો છો?” ૪૦

આ પ્રમાણે નાગપુત્રીએ કહ્યું, ત્યારે તપસ્વી
ધનવાળા મુનિ પોતાની ભાર્યા જરત્કારુપ્રત્યે યોગ્ય
વચન કહેવા લાગ્યા કે:—“હે સુભાગ્યવાળી!
તારા ગર્ભમાં અગ્નિના જેવો તેજસ્વી, પરમ ધર્મા-
ત્મા, વેદ અને વેદાંગના પારને પામનારો એવો
ઋષિ પ્રાપ્ત થયો છે.”

આ પ્રમાણે કહીને ધર્માત્મા તથા દૃઢ નિ-
શ્ચયવાળા જરત્કારુ ઋષિ ફરી ઉઘ્ર તપ કરવામાટે
ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા.* ૪૨-૪૩

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
આસ્તીકપર્વવિષે જરત્કારુ નિર્ગમન
નામનો અધ્યાય ૪૯મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪૮ મો-આસ્તીકની ઉત્પત્તિ

॥ સૌતિરુવાચ ॥

ગતમાત્રં તુ ભર્તારં જરત્કારુરવેદયત્ ॥

બ્રાતુઃ સકાશમાગત્ય યાથાતથ્યં તપોધન ॥૧॥

સૌતિ કહે છે:—પતિના જવા પછી જરત્કારુ
પોતાના ભાઈની પાસે ગઈ અને હે તપોધન!
તેને પોતાના પતિ ગયા એજ વાત માત્ર યથાર્થ
રીતે જણાવી. આ મહાન અપ્રિય વાત સાંભળીને
અત્યંત દીન થયેલા સર્પ શ્રેષ્ઠ વાસુકિએ દીન
થયેલી પોતાની બહેનને આ પ્રમાણે કહ્યું.^{૧-૨}

વાસુકિ બોલ્યો:—“હે કલ્યાણિ! તને આપવાનું
શું કારણ છે તથા તેનાથી કયું કાર્ય સાધવાનું હતું,
તે તું જાણે છે? નાગોના હિતને માટે તે ઋષિથી
જે તને પુત્ર થાય તો તે પ્રતાપી પુત્ર સર્પસત્રથી
અમારું રક્ષણ કરશે; આ પ્રમાણે પહેલાં પ્રહ્લાએ
દેવોની પાસે કહ્યું હતું, તો હે સુભગે! તને તે મુનિ-
શ્રેષ્ઠથી ગર્ભ રહ્યો છે કે? કારણ તે યુદ્ધિમાનની
લગ્નપ્રવૃત્તિને હું નિષ્ક્રાંધ માનતો નથી. જે કે આ
પ્રકારનું કાર્ય તને પૂછવું મારે માટે યોગ્ય નથી-

જ, પરંતુ કાર્ય ઘણું મોટું હોવાને લીધે હું
તને કાર્યસિદ્ધિ કહેવાને પ્રેરું છું. વળી તારા અતિ
તપસ્વી પતિ પ્રયત્ન કરતાં પણ પાછા આવે તેવા
નથી, માટે હું તેમની પાછળ જતો નથી; કેમકે
તેઓ વખતે મને પણ શાપ આપી દે. હે ભદ્રે!
તું તારા પતિનું સર્વ ચેષ્ટિત મને કહે અને
લાંબા સમયથી મારા હૃદયમાં રહેલા ઘોર શલ્ય-
નો ઉદ્ધાર કર.”

આ સાંભળીને જરત્કારુ, સંતાપ કરતા નાગ-
રાજ વાસુકિને આશ્વાસન આપતી ‘તેમ છે’
એમ કહી આગળ બોલવા લાગી. જરત્કારુ કહે
છે:—ન્યારે મહાતપસ્વી તે મહાત્માને મેં પુત્રને
માટે પૂછ્યું, ત્યારે તેઓ મને ‘છે’ એટલો ઉત્તર
આપીને ચાલ્યા ગયા. હે રાજન! પૂર્વે મશ્કરી-

* પ્રજયા પૈતૃકમૃગં છેત્તં દારાન્કરોતિચેત્ ।
તદા જરત્કારુરિવ કાર્યોતે પ્રવ્રજેદ્ગૃહાત્ ॥
પુરુષ પ્રજા ઉત્પન્ન કરી પિતૃઓનાં ઋણથી છૂટવા
માટે જો લક્ષ કરે તો તેણે જરત્કારુની પેઠે કાર્ય
સમાપ્ત થતાં ઘરમાંથી ચાલી નિકળવું, ગણેશ

પર્વ] અધ્યાય ૪૯ મો-જનમેજય રાજ્યે પોતાના પિતાના મૃત્યુનું વૃત્તાંત મંત્રીઓને પૂછ્યું. ૯૬

માં પણ તેમણે મિથ્યા વચન કહ્યું હોય એવું મને સ્મરણ નથી તો પછી આવા સંકટમાં તો તેવું જોલેજ કેમ? વળી તેમણે જતી વખતે મને કહ્યું છે કે, 'હે નાગપુત્ર! તારે તારાં કાર્યને માટે સંતાપ કરવો નહિ; કારણકે તને સૂર્ય અને અગ્નિના જેવી કાંતિવાળો પુત્ર અવતરશે.' હે ભાઈ! આ પ્રમાણે મને કહીને તે તપરૂપી ધનવાળા મારા પતિ ચાલ્યા ગયા છે; માટે એ સંબંધી તમારા મનમાં રહેલું પરમ દુઃખ દૂર થાઓ." ૧૦-૧૩

સૌતિ કહે છે:-આ વૃત્તાંત સાંભળીને નાગેંદ્ર વાસુકિએ પરમ હર્ષથી 'ભલે તેમ થાઓ' એમ કહીને પોતાની બહેનનાં વાક્યને અભિનંદન આપ્યું; અને સાંત્વન, માન, અર્થદાન તથા ઉત્તમ પ્રકારની પૂજાવડે પોતાની સહોદર બહેનનું સન્માન કર્યું. પછી હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! મહા તેજસ્વી તથા મહાકાંતિવાળો તે ગર્ભ આકાશમાં ઉદય પામેલા શુક્લ પક્ષના ચંદ્રની પેઠે વધવા લાગ્યો. હે બ્રહ્મન્! પછી જ્યારે પ્રસવનો સમય થયો, ત્યારે વાસુકિની બહેને માતા તથા

પિતા એમ બન્નેના ભયને હણનારા, દેવગર્ભ જેવા કાંતિવાળા કુમારને જન્મ આપ્યો. તે બાલક નાગરાજને ત્યાંજ મોટો થયો અને ભૃગુના પુત્ર ચ્યવનમુનિની પાસે સાંગ વેદોને ભણ્યો. તે બાલવયમાંજ વ્રતધારી, બુદ્ધિમાન તથા સત્ત્વગુણી હતો અને લોકોમાં તેનું આસ્તીક એવું નામ પ્રસિદ્ધ થયું હતું; કારણ કે જ્યારે તે ગર્ભમાં હતો ત્યારે 'અસ્તિ' (છે) એમ કહીને તેના પિતા વનમાં ગયા હતા, તે ઉપરથી એનું 'આસ્તીક' પડ્યું હતું. ૨૦ પ્રયત્નથી રક્ષણ કરાતો એવો અમાપ બુદ્ધિવાળો આસ્તીક બાલવયમાંજ નાગરાજ વાસુકિને ત્યાં રહીને વિવિધ ચેષ્ટાઓ કરતો તથા પ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામતો મહા તેજસ્વી ભગવાન શૂલપાણિ મહાદેવની પેઠે સઘળા નાગોને હર્ષ આપતો હતો. ૨૧-૨૨

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતગત
આસ્તીકપર્વવિષે આસ્તીકની ઉત્પત્તિ
નામનો અધ્યાય ૪૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪૯ મો-જનમેજય રાજ્યે પોતાના પિતાના મૃત્યુનું
વૃત્તાંત મંત્રીઓને પૂછ્યું.

॥ શૌનક ઉવાચ ॥

યદપૃચ્છત્તદા રાજા મંત્રિણો જનમેજયઃ ॥

પિતુઃ સ્વર્ગગતિં તન્મે વિસ્તરેણ પુનર્વદ ॥૧॥

શૌનકે પૂછે છે:-જનમેજય રાજ્યે પોતાના પિતાની સ્વર્ગગતિના સંબંધમાં મંત્રીઓને જે જે પૂછ્યું હતું, તે ફરીથી મને વિસ્તારપૂર્વક કહેા. ૧

સૌતિ કહે છે:-હે બ્રહ્મન્! રાજ્યે મંત્રીઓને જે પૂછ્યું હતું તથા પરિક્ષિતના મરણ સંબંધી તેઓએ જે જે કહ્યું તે તમે સાંભળો. ૨

જનમેજય પૂછે છે:-મારા પિતાનું સર્વ ચરિત્ર તમે જાણો છો તથા તે મહા યશસ્વી કાલ આવતાં કેવી રીતે મરણ પામ્યા, તે પણ તમે જાણો છો. મારા પિતાનું સઘળું વૃત્તાંત તમારા

મુખથી સાંભળ્યા પછી તેનો પ્રતીકાર કરવાથી જો સર્વ લોકોનું હિત થતું હશે તો હું તેમ કરીશ; પણ લોકથી વિરુદ્ધ જતું હશે તો હું કદી તેમ કરીશ નહિ. ૩-૪

સૌતિ કહે છે:-આ પ્રમાણે તે મહાત્માએ પૂછ્યું ત્યારે સઘળા ધર્મવિતા તથા ડાહ્યા મંત્રીઓએ જનમેજય રાજ્યને તે વૃત્તાંત કહેવા માંડ્યું. ૫

મંત્રીઓ કહે છે:-હે પાથિવ! તમે તમારા મહાત્મા પિતા રાજેંદ્ર પરિક્ષિતનું ચરિત્ર પૂછો છો તથા તે કેવી રીતે મરણ પામ્યા તે પૂછો છો, તો તમારા પિતા કેવા ધર્માત્મા, મહાત્મા તથા પ્રબળપાલક હતા અને અહીં તે મહાત્મા કેવી રીતે વર્તતા, તે તમે સાંભળો. તે મૂર્તિમાન ધર્મના

જેવા ધર્મવેત્તા રાજા, ચારે વર્ણના લોકોને તેમના ધર્મમાં રાખીને ધર્મથી પાલન કરતા હતા. શ્રીમાન અને અતુલ પરાક્રમી તે રાજા પૃથ્વી દેવીનું રક્ષણ કરતા હતા. તેમનો દ્વેષ કરનારા કોઈ ન હતા, તેમ તેઓ પણ કોઈનો દ્વેષ કરતા નહિ. તે પ્રજાપતિની પેઠે સર્વ પ્રાણીઓમાં સમભાવ રાખતા હતા. હે રાજા! તે રાજાએ રૂડી રીતે પાલન કરેલા ગ્રાહણો, ક્ષત્રિઓ, વૈશ્યો તથા શૂદ્રો પોતપોતાના કર્મમાં આનંદથી રહેતા હતા. વિધવા, અનાથ, અપંગો અને ગરીબોનું રાજા ચોતે પોષણ કરતા હતા.^{૧૦} તે બીજા ચંદ્રની પેઠે સર્વ પ્રાણીઓને આહ્વાન આપતા હતા. તેમની પ્રજા સંતુષ્ટ તથા માતબર હતી. તે શ્રીમાન સત્યવાદી અને દૃઢ પરાક્રમવાળા હતા. હે જનમેજય! તમારા પિતા પરિક્ષિત રાજા કૃપાચાર્યના શિષ્ય થઈને ધનુર્વેદ ભણ્યા હતા. તે ગોવિંદ ભગવાનના પ્રીતિપાત્ર હતા તથા મહાશયસ્વી તે રાજા સર્વ લોકને પણ પ્રિય હતા. જ્યારે કુરુઓનો ચોમેર ક્ષય થયો, ત્યારે તેઓ ઉત્તરાથી ઉત્પન્ન થયા હતા, તે ઉપરથી સુભદ્રાના પુત્ર અભિમન્યુના તે બલવાન પુત્ર પરિક્ષિત કહેવાયા હતા. તે રાજધર્મ આચરવામાં કુશળ હતા, સર્વ રીતે યોગ્ય હતા અને સર્વગુણસંપન્ન હતા. તે જિતેન્દ્રિય, બુદ્ધિમાન, ધારણાશક્તિવાળા, ધર્મને સેવનારા, કામકોધાદિ ષડ્વર્ગને જિતનારા, મહાબુદ્ધિવાળા, નીતિશાસ્ત્રના બાણનારા અને સર્વ રીતે ઉત્કૃષ્ટ હતા. તે તમારા પિતાએ સાઠ વર્ષના થયા ત્યાંસુધી આ પ્રજાઓનું પાલન કર્યું હતું. તે પછી તેઓ સઘળાને દુઃખમાં નાખીને વિદેહકેવલ્ય પામ્યા હતા. હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! ત્યાર પછી કુરુકુલમાં પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલા આ રાજ્યને હજારો વર્ષને માટે તમે ધર્મથી પ્રાપ્ત થયા છો. સર્વ પ્રાણીઓના પાલક એવા તમને બાલવ્યમાંજ આ ગાદીપર અભિષેક કર્યા છે.^{૧૮}

જનમેજય કહે છે:-અમારા કુલમાં કોઈ એવો રાજા થયો નથી કે જેણે પ્રજાનું પ્રિય કર્યું ન હોય અથવા તે પ્રજાને પ્રિય ન હોય? તેમાં વિશેષ કરીને મહાચારિત્રસંપન્ન એવા અમારા

પિતામહ પાંડવોનું ચારિત્ર્ય જોઈને તો તેવો થાયજ નહિ. તમે ઉપર જણાવ્યા તેવા સદ્ગુણવાળા મારા પિતા કેવી રીતે મૃત્યુ પામ્યા, તે મને યથાર્થ રીતે કહો; કારણ કે તે વૃત્તાંત હું યથાર્થ સાંભળવા ઇચ્છું છું.^{૧૯-૨૧}

મંત્રીઓ બોલ્યા:-હે રાજા! પૃથ્વીનું પાલન કરનારા, સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ અને યુદ્ધમાં ધનુર્ધારીઓના અગ્રણી એવા મહાનબાહુવાળા તમારા પિતા, સઘળાં રાજકાર્યો અમને સોંપીને, પાંડુ રાજાની પેઠે મૃગયા જેલવામાં પ્રેમ રાખતા હતા. એક દિવસે તેઓ વનમાં ગયા અને ત્યાં તેમણે એક હરિણને બાણવડે વિધી નાખ્યું. તેને વિધીને તેઓ ગાઢ જંગલમાં તરવાર તથા અન્ય અસ્ત્રસમૂહ સાથે તટકાલે તેની પાછળ પગપાળાજ દોડ્યા; પણ ગહન જંગલમાં તમારા પિતાને નાસી ગયેલા હરિણનો પત્તો લાગ્યો નહિ. તેઓ સાઠ વર્ષની ઉંમરે પહોંચેલા એટલે જરા આવવાથી વૃદ્ધ થયેલા હતા તથા શ્રમિત અને ભૂખ્યા હતા. તેમણે ઘોર વનમાં ફરતાં ફરતાં એક મુનિશ્રેષ્ઠને દીઠા. તે મૌનવ્રતવાળા મુનિને રાજેન્દ્રે પૂછ્યું; પણ પ્રશ્ન કરતાંએ તે મુનિએ કંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ. એટલે ભૂખ અને શ્રમથી પીડિત થયેલા રાજા, થાંભલાની પેઠે અડગ રહેલા તથા મૌનવ્રતવાળા તે શાંત મુનિના ઉપર ક્રોધે ભરાયા; કારણ કે તે મુનિ મૌનવ્રતવાળા છે એમ તમારા પિતા પરિક્ષિત રાજાએ જાણ્યું ન હતું અને તેથી ક્રોધાવિષ્ઠ થઈને તેમણે ઋષિનું અપમાન કર્યું. હે ભરતસત્તમ! તેમણે એક મરેલા સર્પને ધનુષના અગ્રવડે પૃથ્વી ઉપરથી ઉપાડીને તે શુદ્ધાત્મા મુનિના બસા ઉપર નાખ્યો,^{૩૦} તોપણ તે બુદ્ધિમાન ઋષિએ તેમને સાંઝે અથવા નરસું કંઈજ કહ્યું નહિ; એટલુંજ નહિ પણ તે સર્પને બસા પર ધારણ કરીને ક્રોધરહિત જેમના તેમજ જેસી રહ્યા.^{૩૧}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત આસ્તીકપર્વવિષે પારિક્ષિતચરિત્ર નામનો અધ્યાય ૪૯ માં સમાપ્ત.

પર્વ] અધ્યાય ૫૦ મો-જનમેજય અને મંત્રીઓનો સંવાદ તથા સર્પસત્રની પ્રતિજ્ઞા ૧૦૧

અધ્યાય ૫૦ મો-જનમેજય અને મંત્રીઓનો સંવાદ તથા સર્પસત્રની પ્રતિજ્ઞા

॥ મંત્રિણ ડચુઃ ॥

તતઃ સરાજા રાજેન્દ્ર સ્કન્ધે તસ્ય મુજંગમમ્ ॥
મુનેઃ ક્ષુત્ક્ષામ આસજ્ય સ્વપુરં પ્રયયૌ પુનઃ ॥૧॥

મંત્રીઓ કહે છે:-હે રાજેન્દ્ર! આમ ભૂખથી
હુર્જાલ થયેલા તે રાજા મુનિના ખલાપર સર્પ
નાખીને પાછા પોતાના નગરપ્રત્યે જવા નીકળ્યા.

એ શમિક ઋષિને ગાયથી ઉત્પન્ન થયેલો
મહાયશસ્વી, મહા તેજસ્વી, તીક્ષ્ણ વીર્યવાળો
અને અતિ કોપવાળો એક શૃંગી નામનો પુત્ર હતો.
તે મુનિ બ્રહ્માની પાસે જઈ તેમની પૂજા કરી તે-
મની આજ્ઞાથી પાછો આવતો હતો, એવામાં હે
રાજાશર્દૂલ! ત્યાં તેણે, 'થાંભલાની પેઠે સ્થિર બેઠેલા
પોતાના નિરપરાધી પિતાના ઉપર તમારા પિતાએ
અવજ્ઞાપૂર્વક સર્પ નાખ્યો છે અને તેને તેઓ
ખલા ઉપર વહન કરે છે,' એવું પોતાના મિ-
ત્રના મુખથી સાંભળ્યું. હે નૃપ! આ રીતે અત્યંત
તપસ્વી, મુનિઓમાં મુખ્ય, જિતેન્દ્રિય, વિશુદ્ધ,
અદ્ભુત કર્મ કરનારા, તપવડે પ્રકાશિત આત્મા-
વાળા, શમદમસંપન્ન, શુભ આચારવાળા, શુભ
કીર્તિવાળા, ઉત્તમ સ્થિતિમાં રહેનારા, નિર્લોભ,
ગંભીર, ધર્મ્યારહિત, વૃદ્ધ, મૌન વ્રત પાળનારા
અને શરણાગત સર્વ પ્રાર્થાઓનું રક્ષણ કરનારા
એવા પોતાના પિતાનો તમારા પિતાએ અપકાર
કરેલો બાણી, વયે બાલક છતાં વૃદ્ધના જેવા પ્રાઠ
જણાતા તે મહા તેજસ્વી ઋષિપુત્રે કુપિત થઈને
તમારા પિતાને શાપ આપ્યો. તેજવડે બળતા
હોય તેમ જણાતા તે ઋષિપુત્રે તત્કાલ જલનો
સ્પર્શ કર્યો અને તમારા પિતાને ઉદેશીને ક્રોધવડે
નીચે પ્રમાણે કહ્યું:-'જેણે મારા નિરપરાધી
પિતાના ઉપર મરેલો સર્પ નાખ્યો છે તે પાપીને
મારા વચનબલથી પ્રેરાયલો ઝેરી દાઢવાળો અને
તીવ્ર તેજવાળો તક્ષક નાગ ક્રોધ પામીને આજથી
સાતમે દિવસે બાળી મૂકશે. હે મારા પિતાના
દ્રોહ કરનારા! તું મારા તપનું બલ જોઈ લે.' ૧-૧૧

આ પ્રમાણે શાપ આપીને તે ઋષિકુમાર જ્યાં
પોતાના પિતા હતા ત્યાં આવ્યો અને પિતાને
જોઈને તેમને તે શાપ નિવેદન કર્યો. તે પછી
મુનિશર્દૂલ શમિક ઋષિએ શીલવાળા તથા શુભ-
સંપન્ન એવા ગૌરમુખ નામના શિષ્યને તમારા
પિતાની પાસે મોકલ્યો. તેણે અહીં આવીને
વિશ્રાંતિ લીધા પછી રાજાને, મુનિએ કહેલો સઘળો
સંદેશો કહેવા માંડ્યો કે, 'હે મહીપતિ!
મારા પુત્રે તમને શાપ આપ્યો છે, તેથી હે મહા-
રાજા! પ્રસિદ્ધ તક્ષકનાગ તમને પોતાના ઝેરથી
બાળી મૂકશે, માટે તમે સાવધાન થાઓ.'

હે જનમેજય! આવાં ઘોર વચન સાંભળી-
ને, સર્પોમાં શ્રેષ્ઠ એવા તક્ષકથી ત્રાસ પામેલા
તમારા પિતા પોતાના બચાવને માટે સાંવધ થયા.
પછી જ્યારે સાતમો દિવસ આવ્યો ત્યારે બ્રહ્મ-
ર્ષિ કાશ્યપમુનિ રાજાની પાસે આવવા નીકળ્યા.
તે વળતે તેમને નાગેન્દ્ર તક્ષકે જોયા. ઉતાવળથી
આવતા કાશ્યપ બ્રાહ્મણને સર્પેન્દ્ર તક્ષકે પૂછ્યું
કે, 'તમે આટલા ઉતાવળા ક્યાં બન્યો છો અને
શું કાર્ય કરવા ધારો છો?' ૧૨-૧૮

કાશ્યપ બોલ્યા:-'હે દ્વિજ! કુરુકુલમાં શ્રેષ્ઠ
એવા પરિક્ષિત રાજાને આજે તક્ષક સર્પ અવશ્ય
દંશ કરવાનો છે, તે રાજાનો વિષદાહ તત્કાલ
શાંત કરવામાટે ત્યાં હું ઉતાવળથી બહાર છું. મેં
જેનું રક્ષણ કરેલું એવા રાજાનો તે સર્પ પરાભવ
કરી શકશે નહિ.' ૧૯-૨૦

તક્ષક બોલ્યા:-'હે બ્રાહ્મણ! મારા ડસેલા
તે રાજાને તમે શામાટે જીવાડવા ઇચ્છો છો?
હુંજ તે તક્ષક છું; મારા અદ્ભુત વીર્યને તમે
જીઓ. મારા કરડેલા તે રાજાને જીવાડવા તમે
સમર્થ થશો નહિ.' આ પ્રમાણે કહીને તક્ષકે
ત્યાં ઉગેલા એક વડના ઝાંડને દંશ કર્યો. નાગના
દંશની સાથેજ તે ઝાડ બળીને ભસ્મ થઈ ગયું.
હે રાજા! તે પછી કાશ્યપે તે ઝાડને ફરીથી
જીવાડ્યું. તે જોઈને તક્ષકે, 'તમારી જે ઇચ્છા

હોય તે કહો' એમ કહીને કાશ્યપને લોભ લગાડ્યો. આ પ્રમાણે પૂછ્યું એટલે કાશ્યપે ફરીથી તક્ષકને કહ્યું કે, 'હું ધન મેળવવાની ઇચ્છાથી ત્યાં બઉં છું.' ત્યારે તક્ષકે તે મહાત્માને મધુર વાણીથી કહ્યું કે, 'હે નિષ્પાપ! તે રાજની પાસેથી જેટલું ધન મેળવવાની તમારી ઇચ્છા હોય તેથી પણ અધિક ધન મારી પાસેથીજ હશે અને પાછા ફરો.' ૨૧-૨૨

આ પ્રમાણે નાગે કહ્યું, એટલે મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ એવા કાશ્યપે તક્ષકની પાસેથીજ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ધન મેળવી લીધું અને તે ત્યાંથી પાછા ફર્યા. તે બ્રાહ્મણના ગયા પછી તક્ષક નાગ કપટ કરીને તમારા ધાર્મિક પિતા મહારાજ પરિક્ષિતની પાસે ગયો અને એકદંડીઆ મહેલમાં સાવધાન થઈને બેઠેલા રાજાને તેણે પોતાના વિશ્વવહ્નિની બાળી મૂક્યા. તે પછી હે પુરુષવ્યાદ્ર! વિજયને માટે અમે તમારો રાજ્યાભિષેક કર્યો. હે નૃપશ્રેષ્ઠ! આ બધું દારુણ વૃત્તાંત અમે જેવું જોયેલું તથા સાંભળેલું તે પ્રમાણે સર્વ તમને કહ્યું છે. ૩૦ હે નરશ્રેષ્ઠ! આ પ્રમાણે થયેલો રાજાનો પરાભવ તથા ઉત્તંકે ઋષિનો પરાભવ સાંભળ્યા પછી તમને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ કરો. ૩૧

આ કથા સાંભળતાંની સાથેજ શત્રુને દમન કરનારા જનમેજય રાજા પોતાના સર્વ મંત્રીઓને નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા. ૩૨

જનમેજય કહે છે:—“તે વડના આડને તક્ષકે બાળીને ભસ્મ કરી નાખ્યું અને કાશ્યપે તેને ફરીથી જીવાડ્યું. લોકોને આશ્ચર્ય પમાડનાર આ વૃત્તાંત અહીં આવીને કેણે કહ્યું હતું? ખરેખર તે કાશ્યપના મંત્રવડે મારા પિતાનું ઝેર ઉતરી બીત તો તેમનું મૃત્યુ થાત નહિ; પરંતુ પાપી અને નીચ એવા તક્ષક નાગે મનમાં વિચાર્યું કે, મારા હસેલા રાજાને આ બ્રાહ્મણ જો જીવાડશે તો 'તક્ષકનું વિષ પણ નિર્માલ્ય થઈ ગયું', એમ લોકોમાં હું પરિહાસ પામીશ.' આવો વિચાર કરીનેજ જરૂર તેણે બ્રાહ્મણને સંતોષી ત્યાંથી પાછો વાળ્યો હશે; માટે પ્રયાસ કરીને પણ હું તેને શિક્ષા કરીશ; પરંતુ એક વાત

સાંભળવા ઇચ્છા કરું છું કે, નિર્જન અરણ્યમાં તક્ષક અને કાશ્યપનો થયેલો સંવાદ કેણે સાંભળ્યો તથા ત્યાંનું તે વૃત્તાંત કેણે જોયું અને તે તમારી પાસે શી રીતે આવ્યું? તે સાંભળ્યા પછી સર્પોના વિનાશને માટે હું નિશ્ચય કરીશ.” ૩૩-૩૮

મંત્રીઓ બોલ્યા:—“હે રાજા! જે પ્રમાણે પૂર્વે અમને જેણે એ વૃત્તાંત કહ્યું હતું, તે તમે સાંભળો. માર્ગમાં જે આડ આગળ તક્ષક સર્પ અને કાશ્યપ બ્રાહ્મણ એકઠા થયા હતા તે સૂકી ડાળીઓવાળા આડ ઉપર કોઈ એક પુરુષ સૂકાં લાકડાં ખોળવા માટે પ્રથમથી ચઢેલો હતો. ૪૦ આડ ઉપર ચઢેલા તે પુરુષની સર્પ અથવા બ્રાહ્મણ એ બંનેમાંથી એકેને ખબર ન હતી. હે રાજા! તેથી તે આડની સાથેજ તે પણ ભસ્મ થયો હતો અને બ્રાહ્મણના પ્રભાવથી જ્યારે તે આડ જીવતું થયું, ત્યારે તે પણ જીવતો થયો હતો. હે રાજેન્દ્ર! તે બ્રાહ્મણના દાસે આવીને અમને તક્ષક અને બ્રાહ્મણના સંબંધમાં બનેલું સર્વ વૃત્તાંત જણાવ્યું હતું. હે રાજા! આ પ્રમાણે જે રીતે જોયેલું તે અને જે કંઈ સાંભળેલું તે તમને કહ્યું. હે રાજશાહ્નંદ! એ સાંભળીને તમે જે કરવા ધારતા હો તે કરો.” ૪૧-૪૩

સૌતિ કહે છે:—મંત્રીઓનાં આવાં વચન સાંભળીને તે જનમેજય રાજા દુઃખથી દીન થઈને સંતાપ કરવા લાગ્યો અને હાથવતી હાથ ઘસવા લાગ્યો. કમલના જેવાં નેત્રવાળો તે રાજા વારંવાર ઉના નિઃશ્વાસ મૂકવા લાગ્યો અને રડતાં રડતાં આંખમાંથી આંસુ પાડવા લાગ્યો. આમ અત્યંત અશ્રુપાત કર્યા પછી વિધિપ્રમાણે જલનું આચ્મન કરીને, દુઃખ તથા શોકયુક્ત થયેલા રાજાએ થોડીવાર વિચાર કર્યા પછી મનમાં નિશ્ચય કર્યો ને કંઠધાકાંત થઈ સર્વ મંત્રીઓને નીચે પ્રમાણે કહ્યું. ૪૪-૪૭

જનમેજય કહે છે:—“મારા પિતાના સ્વર્ગ-ગમનસંબંધી તમારાં વચન સાંભળીને હવે મારી બુદ્ધિ જે નિશ્ચયપર આવી છે, તે નિશ્ચય હું તમને કહું છું. તમે સાંભળો. જેણે મારા પિતાનો નાશ કર્યો તે દુરાત્મા તક્ષકનો તત્કાલ પ્રતી-

પર્વ]

કાર કરવો એમ હું માનું છું; કારણ કે તેણે શંગીને નિમિત્તમાત્ર કરીને રાજાને દગ્ધ કર્યા છે; એટલુંજ નહિ પણ તેણે કાશ્યપને પાછા વાળીને પોતાની દુષ્ટતા પ્રકટ કરી છે. જો તેપ્રાહ્મણ અહીં આવ્યો હોત તો જરૂર મારા પિતા જીવતા રહેત. ૫૦ કાશ્યપની કૃપાથી અને મંત્રી-ઓની ચતુરાઈથી રાજા જીવ્યા હોત તો તેથી તે તક્ષકને શી હાનિ થવાની હતી? અપરાજિત રાજાને જીવાડવા આવતા દિવેન્દ્ર કાશ્યપને તેણે પોતાની મૂર્ખતાથી પાછો વાળ્યો છે. રાજાને

જીવાડે નહિ એટલા માટે તેણે પોતાનું દ્રવ્ય આપી કાશ્યપ પ્રાહ્મણને પાછો વાળ્યો, એ તે દુરાત્મા તક્ષકનો મોટો અપરાધ + છે. ૫૨, ૫૩ માટે ઉત્તંક ઋષિનું પ્રિય કરવા તથા માંડે પણ મહાન પ્રિય કરવા અને તમાંડે સર્વનું પ્રિય કરવા માટે હું મારા પિતાના વૈરનો બદલો લઈશ. ૫૪

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
આસ્તીકપર્વવિષે પારિક્ષિત-મંત્રિસંવાદ
નામનો અધ્યાય ૫૦ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૫૧ મો-સર્પસત્રનો આરંભ

॥ સૌતિરુવાચ ॥

एवमुक्त्वा ततः श्रीमान्मन्त्रिभिश्चानुमोदितः॥
आरुरोह प्रतिज्ञां स सर्पसत्राय पार्थिवः ॥१॥

સૂતપુત્ર કહે છે:-આ પ્રમાણે કહી મંત્રી-ઓથી અનુમોદન પામેલા શ્રીમાન જનમેજય રાજાએ સર્પસત્રને માટે પ્રતિજ્ઞા કરી અને હે બ્રહ્મન્ ! ભરતવંશમાં વ્યાઘ્રસમાન તથા વક્તામાં કુશળ એવા પરિક્ષિતના પુત્ર, પૃથ્વીપતિ જનમેજય રાજાએ પોતાના પુરોહિત તથા ઋત્વિજોને બોલાવી તેમને કાર્યસાધક વાક્યથી કહ્યું કે, 'જે દુરાત્મા તક્ષકે મારા પિતાની હિંસા કરી છે તેનો જે પ્રકારે હું પ્રતીકાર કરી શકું તે પ્રકાર આપ મને કહો. તમારા જાણવામાં કંઈ એવું કર્મ છે, કે જેનાથી હું તક્ષક સર્પને તેના બાંધવોની સાથે પ્રહીપ્ત અગ્નિમાં નાખી શકું? પૂર્વે તેણે જેમ મારા પિતાને વિષાગ્નિથી બાળી મૂક્યા હતા તેમ હું પણ તે પાપી નાગને અગ્નિમાં બાળી મૂકવા ઇચ્છા કરું છું.' ૧-૫

ઋત્વિજો બોલ્યા:-'હે રાજન્ ! તમારે માટે દેવોએ મોટો યજ્ઞ નિર્માણ કરેલો છે અને તે પુરાણમાં સર્પસત્રના નામથી કહેવાય છે. હે નરાધિપ ! તે યજ્ઞને કરનારો તમારા વિના બીજો કોઈ નથી એમ પૌરાણિકો કહે છે અને તે યજ્ઞ

વિધિ અમારી પાસે છે.' ૬-૭

આ પ્રમાણે ઋત્વિજોએ કહ્યું એટલે રાજર્ષિ જનમેજયે, તક્ષકને પ્રહીપ્ત અગ્નિની જ્વાલામાં પ્રવિષ્ટ થયેલો તથા દગ્ધ થયેલોજ માની લીધો. તે પછી રાજાએ મંત્રવેત્તા એવા તે પ્રાહ્મણને કહ્યું કે, 'તે સત્ર હું કરીશ. તે માટે જોઈતાં સાહિત્યો તમે એકઠાં કરો.' હે દિવ્યશ્રેષ્ઠ ! તે પછી યથાર્થ રીતે વેદને બાણનારા તથા બુદ્ધિના પારને પામેલા એવા તે સર્વે ઋત્વિજોએ યજ્ઞ-મંડપ કરવાને માટે શાસ્ત્ર પ્રમાણે તે પ્રદેશનું યથાવિધિ માપ કર્યું; અને પરમ સમૃદ્ધિવાળું, અનુકૂલ, દિવ્યસમૂહોથી ભરપૂર, પુષ્કળ ધન-ધાન્યવાળું તથા ઋત્વિજોએ સેવન કરેલું એવું યજ્ઞસ્થાન નિર્માણ કરીને તે વખતે સર્પસત્રના

+ यदि क्षितायुर्यदि वा परेतो यदि मृत्यो-
रंतिकं नीत एव, तमाहरामि निर्कर्तेरुपस्थाद-
स्पर्षमेनं शतशारदाय । मंत्र. जे એ ક્ષીણા-
યુષ થયો હોય અથવા મૃત્યુ પામ્યો હોય અથવા
યમની પાસે લઇ જવાયો હોય તો પણ એને
મૃત્યુ પાસેથી છોડાવી સો વર્ષને માટે હું જીવા-
ડીશ, એ મંત્રના વર્ણન પ્રમાણે પ્રાહ્મણ, આયુષ્ય
આપવા પણ સમર્થ છે એમ સમજાય છે. તેવા
પ્રાહ્મણને બહુ ધન આપી પાછો વાળનાર તક્ષક-
નોજ અપરાધ છે; એ અભિપ્રાય છે.

ફલની પ્રાપ્તિને માટે રાજાને યજ્ઞદીક્ષા આપી; પરંતુ સર્પસત્ર થતાં પહેલાં તે યજ્ઞમાં વિઘ્ન કરનાર એક મહાન નિમિત્ત ઉત્પન્ન થયું, તે એ કે, જ્યારે તે યજ્ઞમંડપ કરવા માંડ્યો ત્યારે બુદ્ધિસંપન્ન, વાસ્તુવિદ્યામાં કુશલ તથા શિલ્પ-શાસ્ત્રને જાણનારો એક સૂતજાતિનો સૂત્રધાર ત્યાં યોદ્ધો કે, 'જે દેશકાલમાં આ માપ કર્યું છે, તે ઉપરથી એમ સમજાય છે કે બ્રાહ્મણના

નિમિત્તથી આ યજ્ઞ પૂરો થશે નહિ.' આ સાંભળીને રાજાએ દીક્ષાના સમય પહેલાં પોતાના દ્વારપાલને આજ્ઞા કરી કે, 'મારાથી અજ્ઞાત રીતે કોઈ પણ મનુષ્ય અહીં પ્રવેશ કરે નહિ.' ૮-૧૭

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
આસ્તીકપર્વવિષે સર્પસત્રોપક્રમ નામનો
અધ્યાય ૫૧ મે સમાપ્ત.

અધ્યાય ૫૨ મે-સર્પોનો હોમ

॥ સૌતિરુવાચ ॥

તતઃ કર્મ પ્રવૃત્તે સર્પસત્રવિધાનતઃ ॥

પર્યક્રામંશ્ચ વિધિવત્ સ્વે સ્વે કર્મણિ યાજકાઃ ॥૧॥

સૂતપુત્ર કહે છે:-તે પછી સર્પસત્રના વિધિ-પ્રમાણે કર્મનો આરંભ થયો અને યાજકો પોતા પોતાનું કર્મ વિધિપૂર્વક કર્મસર કરવા લાગ્યા. ધૂમાડાથી રક્ત નેત્રવાળા તે ઋત્વિજે શ્યામ વસ્ત્રો ધારણ કરીને પ્રદીપ્ત અગ્નિમાં મંત્રપૂર્વક હોમ આપવા લાગ્યા તથા સઘળા સર્પોનાં મનને કંપાવતા તેઓ નામ લઈ લઈને સર્વ સર્પોને અગ્નિના મુખમાં યોલાવવા લાગ્યા. તે વખતે ઝળહળતા અગ્નિમાં સર્પો આવી પડવા લાગ્યા. તેઓ દીન શબ્દથી એકમેકને યોલાવતા; તરફડતા, કુંફાડા મારતા, ફણાઓ પહોળી કરતા તથા પૂછડાં તરફથી અને માથા તરફથી એકમેકને વીંટાતા ઢગલાબંધ અગ્નિમાં પડવા લાગ્યા. આમાં કેટલાક ઘોળા, કેટલાક કાળા તથા

કેટલાક કાળરા હતા; કેટલાક વૃદ્ધ તથા કેટલાક બાલક હતા. એ સર્પો વિવિધ પ્રકારના નાદ કરતા બળતા અગ્નિમાં પડતા હતા. હે અગ્નિહોત્રી-ઓમાં શ્રેષ્ઠ! એ અગ્નિમાં ગાયના કાનથી માંડીને કોશ તથા યોજન જેટલા લાંબા સર્પો, વેગવડે ઉપરાઉપરિ પડતા હતા. આ પ્રમાણે સેંકડો, હજારો, લાખો અને અબુદ્દોની સંખ્યામાં પરાધીન થયેલા સર્પો તે યજ્ઞમાં વિનાશ પામ્યા. એમાં કેટલાક સર્પો ઘોડા જેવા, કેટલાક હાથીની સૂંઠ જેવા તથા કેટલાક મદમત્ હાથીના જેવડા મોટા શરીરવાળા અને મહાન બલવાળા હતા. આ પ્રમાણે ઘણા નાના તથા મોટા, વિચિત્ર રંગના, ઝેરવડે ભયંકર, ઘોર, મોટી ભોગળના જેવા લાંબા તથા મહા બલવાળા સર્પો પોતાની માતા ના શાપથી પીડાઈને અગ્નિમાં પડતા હતા. ૧-૧૦

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
આસ્તીકપર્વવિષે સર્પસત્રોપક્રમ નામનો
અધ્યાય ૫૨ મે સમાપ્ત.

અધ્યાય ૫૩ મે-તક્ષક ઇંદ્રને શરણે ગયો અને વાસુકિએ સર્પસત્રથી બચવા માટે પોતાની બહેનની પ્રાર્થના કરી.

। શૌનક ઉવાચ ।

સર્પસત્રે તદા રાજઃ પાંડવેયસ્ય ધીમતઃ ॥

જનમેજયસ્ય કે ત્વાસનૃત્વિજઃ પરમર્ષયઃ ॥૧॥

શૌનકે પ્રશ્ન કરે છે:-પાંડવના વંશમાં

ઉત્પન્ન થયેલા બુદ્ધિમાન જનમેજય રાજાના સર્પસત્રમાં તે વખતે કયા શ્રેષ્ઠ ઋષિઓ ઋત્વિજે થયા હતા? વળી સર્પોને અત્યંત દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારા તથા મહાભય કરનારા તે અતિ

પર્વ] અધ્યાય પૃથ્વી-તક્ષક ઇંદ્રશરણે ગયો અને વાસુકિએ પોતાની બહેનને પ્રાર્થના કરી. ૧૦૫

દારુણ સત્રમાં કોણ કોણ સભાસદ થયા હતા ? હે તાત ! હે સૂતપુત્ર ! ત્યાં સર્પસત્રના વિધિને જાણનારામાં શ્રેષ્ઠ કોણ કોણ હતા ? તે સઘળું વિસ્તારથી કહેવાને તમે યોગ્ય છો. ૧-૩

સૌતિ કહે છે:-ત્યાં જનમેજય રાજાના સત્રમાં જે ઋત્વિજો તથા સદસ્યો થયા હતા, તે બુદ્ધિમાનોનાં નામો હું તમને કહું છું. તે સત્રમાં ચ્યવનના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા અને વેદવેત્તામાં શ્રેષ્ઠ એવા પ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણ ચંડ-ભાર્ગવ હોતા થયા હતા, વૃદ્ધ તથા વિદ્વાન બ્રાહ્મણ કૌત્સ જૈમિનિ ઉદ્દગાતા થયા હતા, શા-ર્જીરવ બ્રહ્મા થયા હતા, અને પિંગલ અધ્વર્યુ થયા હતા તથા પુત્ર અને શિષ્યોસહિત વ્યાસ મુનિ સદસ્ય થયા હતા. વળી ઉદાલક, પ્રમતક, શ્વેતકેતુ, પિંગલ, અસિત, દેવલ, નારદ, પર્વત, આત્રેય, કુંડ, જઠર, કાલઘટક્રપિ, વાત્સ્ય, જપ, સ્વાધ્યાય તથા શીલવાળા વૃદ્ધ શ્રુતશ્રવા, કેહલ, દેવશર્મા, મૌદ્ગલ્ય, સમસૌરભ, એ સઘળા અને બીજા વેદના પારને પામેલા ઘણા બ્રાહ્મણો જનમેજયના સત્રમાં સભાસદ થયા હતા. ૧૦ એ મહાકંતુ સર્પસત્રમાં ઋત્વિજો ન્યારે હોમ કરતા હતા, ત્યારે પ્રાણીઓને ભય આપનારા ઘેર સર્પો તેમાં પડતા હતા. તે બળતા સર્પોની મજબ તથા મેદના રસથી ઝરણાંઓ વહેવા માંડ્યાં હતાં અને અહોનિશ બળતા સર્પોનો આતે તીક્ષ્ણ ગંધ ચોમેર ફેલાઈ ગયો હતો. ત્યાં કુંડમાં પડતા તથા આકાશમાં આવેલા અને અગ્નિમાં બળતા નાગોનો મહાન કોલાહલ-શબ્દ નિરંતર સંભળાયા કરતો હતો. ૧૧-૧૩

હવે જનમેજય રાજાએ સર્પસત્રની દીક્ષા ધારણ કરી છે, એ વાત સાંભળતાંની સાથેજ નાગેંદ્ર તક્ષક ઇંદ્રના સ્થાનમાં ચાલ્યો ગયો અને અપરાધી હોવાથી ભય પામેલા તે નાગ-રાજે બનેલી સર્વ હકિકત ઇંદ્રને જણાવી તેનું શરણુ ગ્રહણ કર્યું. ત્યારે પ્રસન્ન થઈને ઇંદ્રે તક્ષક-

ને કહ્યું કે, ‘હે નાગેંદ્ર તક્ષક ! તે સર્પસત્રથી તને કદાપિ ભય થશે નહિ; કારણ કે તારા ભલાને માટે મેં પહેલાં બ્રહ્માને પ્રસન્ન કર્યા હતા, તેથી તારે સર્પસત્રથી બીવાંનું કારણ નથી. તારા મનને સંતાપ દૂર થાઓ.’ ૧૪-૧૭

સૂતપુત્ર કહે છે:-આ પ્રમાણે ઇંદ્રે જેનું આ-શ્વાસન કરેલું એવો તક્ષક નાગ હર્ષ પામીને ઇંદ્રના ભવનમાં સુખથી રહ્યો. ૧૮

નિરંતર નાગો અસિમાં પડવાથી તથા પોતા-નો પરિવાર ઘણો થોડો રહેવાથી વાસુકિ નાગ બહુ દુઃખી થયો અને સંતાપ કરવા લાગ્યો. સર્પરાજ વાસુકિને ઘેર દુઃખે ઘેરી લીધો અને તે વ્યાકુળ હૃદયનો થઈને પોતાની બહેન જરત્કારુને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો ૨૦:-“હે કલ્યાણિ! મારાં અંગો બળે છે, મને દિશાઓ સૂઝતી નથી, હું મોહથી પીડાઉં છું, માફ મન ધુમે છે, મારી દષ્ટિ ભમી જાય છે અને હૃદય કાટતું હોય તેમ થાય છે; એટલે હું આજેજ તે પ્રદીપ્ત અસિમાં પરાધીન થઈને પડીશ એમ મને લાગે છે. પરિ-ક્ષિતના પુત્ર જનમેજયનો યજ્ઞ અમને હણવા માટેજ પ્રવર્તે છે, તેથી મારે પણ યમરાજના સ્થા-નમાં જરૂર જવું પડશે. હે બહેન! જે કાર્યને માટે મેં તને જરત્કારુ ઋષિ સાથે પરણાવી હતી તે કાર્યને માટે આ સમય આવ્યો છે, માટે તું બંધુ-વર્ગોની સાથે અમારૂં રક્ષણ કર. હે ભુજગોત્તમે! તે પ્રવર્તતા સર્પસત્રને આસ્તીક બંધ પાડશે, એમ પૂર્વે મને બ્રહ્માએ પોતેજ કહ્યું હતું; માટે હે વત્સે! વૃદ્ધોએ પણ જેને માન આપેલું એવા અને વેદવેત્તામાં શ્રેષ્ઠ એવા તે તારા કુમાર વત્સ આ-સ્તીકને તું હવે પરિવાર સાથે અમારા છૂટકાને માટે કહે.” ૨૧-૨૬

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત આસ્તીક-પર્વવિષે સર્પસત્રમાં વાસુકિવાક્ય નામનો અધ્યાય પૃથ્વી સમાપ્ત.

અધ્યાય ૫૪ મો-સર્પસત્રમાં આસ્તીકનું જવું.

॥ સૌતિરુવાચ ॥

તત આહૂય પુત્રં સ્વં જરત્કારુર્મુજંગમા ॥

વાસુકેનાગરાજસ્ય વચનાદિદમબ્રવીત્ ॥૧॥

સૂતપુત્ર કહે છે:-તે પછી નાગરાજ વાસુકિ-
નાં વચનથી નાગપુત્રી જરત્કારુએ પોતાના
પુત્રને બોલાવીને તેને નીચે પ્રમાણે કહ્યું:-‘ હે
પુત્ર ! મારા ભાઈએ મને તારા પિતાને કોઈ એક
કારણથી આપી હતી; તેને માટે આ સમય પ્રાપ્ત
થયો છે, માટે તે કાર્ય તું યથાર્થ રીતે કર. ’૧-૨

આસ્તીક બોલ્યો:-‘ મારા મામાએ તને શા
કારણથી મારા પિતાને આપી હતી, તે મને તું
સત્યથી કહે; તે સાંભળ્યા પછી તેને માટે જે
યોગ્ય હશે તે હું કરીશ. ’૩

સૌતિ કહે છે:-તે પછી બાંધુના હિતને
ધ્યાનમાં રાખી નાગરાજની બહેન જરત્કારુ, સ્વસ્થતાથી
આસ્તીકને સ્પષ્ટ રીતે કહેવા લાગી. ૪

જરત્કારુ બોલી:-‘ સઘળા સર્પોની કદ્રૂ નામ-
ની માતા હતી. તેણે જે કારણથી ક્રોધ કરીને
પોતાના પુત્રોને શાપ આપ્યો હતો, તે કારણ તું
સાંભળ. (પોતાનું કહેલું ન કરવાથી કદ્રૂએ પુત્રો-
ને શાપ આપતાં કહ્યું કે,) ‘ હે પુત્રો ! વિન-
તાની સાથે દાસી થવાની કરેલી શરતમાં મારે
માટે તમેએ અશ્વરાજ ઉચ્ચૈઃશ્રવાને શ્યામવર્ણનો
ન કર્યો માટે તમને જનમેજયના યજ્ઞમાં અગ્નિ
બાળી મૂકશે અને તેમાં મૃત્યુ પામીને તમે
યમલોકમાં જશો. ’ આ પ્રમાણે કદ્રૂએ શાપ
આપ્યો, ત્યારે સાક્ષાત્ લોકોના પિતામહ બ્રહ્મા-
એ ‘ તેમ થાઓ ’ એમ કહીને તે વાક્યને અનુ-
મોહન આપ્યું હતું. તેવું બ્રહ્માનું વચન સાંભ-
ળીને જ્યારે અમૃતમથન થયું, ત્યારે વાસુકિએ
દેવોનું શરણ ગ્રહણ કર્યું. પછી અત્યુત્તમ અમૃત
મેળવીને સઘળા દેવો સિદ્ધાર્થ થયા. તે પછી
મારા ભાઈને આગળ કરી તેઓ બ્રહ્માની પાસે
ગયા^{૧૦} અને એ શાપ મિથ્યા થવાને માટે નાગ-
રાજ વાસુકિની સાથે દેવોએ કમલજન્મા બ્રહ્માને

પ્રસન્ન કર્યા. દેવો બોલ્યા:-‘ હે ભગવન્ ! આ
નાગરાજ વાસુકિ સ્વજ્ઞાતિના વિનાશના કારણથી
દુઃખિત થયો છે, માટે એની માતાનો શાપ હવે
કેવી રીતે પ્રાપ્ત ન થાય ? ’૧૧-૧૨

બ્રહ્મા બોલ્યા:-‘ જરત્કારુ ઋષિ જે જર-
ત્કારુ નામની સ્ત્રીને પરણશે તેનાથી ઉત્પન્ન
થયેલો ઋષિ, એ શાપથી નાગોને મુક્ત કરશે.’
હે દેવતુલ્ય પુત્ર ! આવાં વચન સાંભળીને સર્પ-
રાજ વાસુકિએ મને તારા મહાત્મા પિતાને વિનાશ-
કાલ આવતાં પહેલાંજ આપી હતી અને તેમના-
થી તું મારે વિષે ઉત્પન્ન થયો છે. હમણાં તે
સમય પ્રાપ્ત થયો છે; માટે તું અમારૂં
ભયથી રક્ષણ કરવાને યોગ્ય છે. વળી તું તે
અગ્નિથી મારા ભાઈનું રક્ષણ કરવાને પણ યોગ્ય
છે. તારા બુદ્ધિમાન પિતાને જે ભયની નિવૃત્તિને
માટે મને આપી હતી તે મારૂં અર્પણ મિથ્યા
થવાને યોગ્ય નથી. હે પુત્ર ! હવે એ સંબંધમાં
તું શું ધારે છે ? ’૧૩-૧૬

સૂતપુત્ર કહે છે:-આ પ્રમાણે માતાએ કહ્યું
ત્યારે આસ્તીકે માતાને કહ્યું કે, ‘ હું તેમ કરીશ. ’
પછી દુઃખથી સંતપ્ત થતા વાસુકિને ભવિત
આપતો હોય તેમ આસ્તીકે કહ્યું:-‘ હે સર્પ-
રાજ વાસુકિ ! હું તમને તે શાપથી મુક્ત કરીશ.
હે મહાસત્ત્વ ! એ હું તમને સત્ય કહું છું. હે
નાગ ! તમે તમારૂં મન સ્વસ્થ કરો. તમને કંઈ
પણ ભય નથી. હે રાજન્ ! હું જે રીતે તમારૂં
કલ્યાણ થાય તેવોજ ચત્ત કરીશ. મારી વાણી
રમતગમતમાં પણ મિથ્યા બોલતી નથી, તો
યોગ્ય કાર્યમાં મિથ્યા બોલેજ કેમ ? મામા ! હું
યજ્ઞદીક્ષાવાળા તે નૃપેન્દ્ર જનમેજય પાસે જઈને,
મંગલચુક્ત વાણીવડે તેમને પ્રસન્ન કરીશ. હે
સન્નનોમાં શ્રેષ્ઠ ! તેમ કરવાથી રાજાનો તે યજ્ઞ
શાંત થશે. હે મહામતિવાળા નાગેન્દ્ર ! તમારૂં
રક્ષણ કરવાની મારામાં યોગ્યતા છે, એમ તમે
માનો; તમારા મનમાં મારે માટે બાંધેલી આશા

૫૫]

કદાપિ મિથ્યા થશે નહિ. ૧૭-૨૨

વાસુકિ કહે છે:-હે આસ્તીક! માતાના શાપ-
રૂપી બ્રહ્મદંડથી હું ભમી જાઉં છું, માંડે હૃદય
કાટે છે, મને દિશાઓનું ભાન રહ્યું નથી. ૨૩

આસ્તીક કહે છે:-‘ હે પત્ન્યશ્રેષ્ઠ! તમારે
કાંઈ રીતે સંતાપ કરવો નહિ. પ્રદીપ્ત અગ્નિથી
ઉત્પન્ન થયેલો તમારો ભય હું નાશ પમાડીશ
તથા કાલાગ્નિના જેવા તેજવાળા, મહા ઘોર
બ્રહ્મદંડને પણ હું નાશ પમાડીશ; માટે એમાં
તમારે જરા પણ ભય રાખવો નહિ. ૨૪-૨૫

સૂતપુત્ર કહે છે:-આ પ્રમાણે વાસુકિનો ઘોર
સંતાપ દૂર કરીને અને તે સંતાપ પોતાના અંગ-
પર બ્રહ્મ કરીને, દ્વિજશ્રેષ્ઠ આસ્તીક, જનમે-
જયના સર્વગુણસંપન્ન એવા તે યજ્ઞમાં શ્રેષ્ઠ

સર્પોને છોડાવવા માટે ત્વરાથી જવા નીકળ્યો.
ત્યાં આવીને આસ્તીકે સૂર્ય અને અગ્નિના જેવા
તેજસ્વી ઘણા સભાસદોથી વીંટાયેલું તે ઉત્તમ
યજ્ઞસ્થાન જોયું. દ્વિજશ્રેષ્ઠ આસ્તીક તે મંડપમાં
પ્રવેશ કરવા જતો હતો, એટલામાં દ્વારપાળોએ
તેને રોકી દીધો. ત્યારે પરંતપ આસ્તીકે પ્રવેશ
કરવામાટે તે યજ્ઞની સ્તુતિ કરવા માંડી. ઉત્કૃષ્ટ
યજ્ઞસ્થાન આગળ જઈને પુણ્યકર્મ કરનારામાં
શ્રેષ્ઠ એવો દ્વિજોત્તમ આસ્તીક, અનંત કીર્તિ-
વાળા રાજા, ઋત્વિજો, સદસ્યો તથા અગ્નિની
સ્તુતિ કરવા લાગ્યો. ૨૬-૩૦

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત આસ્તીક-
પર્વવિષે સર્પસત્રમાં આસ્તીક આગમન
નામનો અધ્યાય ૫૪ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૫૫ મો-આસ્તીકે કરેલી સ્તુતિ

॥આસ્તીક ઉવાચ ॥

સોમસ્ય યજ્ઞો વરુણસ્ય યજ્ઞઃ પ્રજાપતેર્યજ્ઞ
આસીત્ પ્રયાગે । તથા યજ્ઞોઽયં તવ ભારતાગ્ર્ય
પારિક્ષિત સ્વસ્તિ નોઽસ્તુ પ્રિયેભ્યઃ ॥૧॥

આસ્તીક કહે છે:-‘ હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ !
જેવો સોમનો યજ્ઞ થયો હતો, જેવો વરુણનો
યજ્ઞ થયો હતો અને પ્રયાગમાં જેવો પ્રજાપતિ-
નો યજ્ઞ થયો હતો તેવો, હે પરિક્ષિતના પુત્ર !
આ તમારો યજ્ઞ છે. તમારાથી અમારાં પ્રીતિ-
પાત્રોનું કલ્યાણ થાઓ. હે ભારતાગ્ર્ય! ઇંદ્રના
સો યજ્ઞો કહેવાય છે, તેવા દશ હજાર યજ્ઞો જેવો
આ તમારો યજ્ઞ છે. હે પારિક્ષિત ! અમારાં
પ્રિયજનોનું કલ્યાણ થાઓ. હે ભરતકુલશ્રેષ્ઠ !
જેવો યમરાજનો યજ્ઞ, જેવો હરિમેધસનો યજ્ઞ
અને જેવો રતિદેવ રાજનો યજ્ઞ થયો હતો, તેવો
આ તમારો યજ્ઞ છે. હે જનમેજય ! અમારાં
પ્રીતિપાત્રોનું કલ્યાણ થાઓ. હે ભરતકુલમાં
અગ્ર્ય ! હે પરિક્ષિતના પુત્ર ! જેવો ગયરાજનો
યજ્ઞ, જેવો શશઙિંદુ રાજનો યજ્ઞ અને જેવો

કુબેરનો યજ્ઞ થયો હતો, તેવો આ તમારો યજ્ઞ
છે. તમારાથી અમારાં પ્રિયજનોનું કલ્યાણ થાઓ.
જેવો નૃગરાજનો યજ્ઞ, અજમીઠનો યજ્ઞ અને
દશરથ રાજનો પુત્ર રામચંદ્રનો યજ્ઞ થયો હતો,
તેવો હે ભારતાગ્ર્ય ! હે પારિક્ષિત ! આ તમારો
યજ્ઞ છે. અમારાં પ્રિયજનોનું કલ્યાણ થાઓ.
ધર્મરાજના પુત્ર અજમીઠવંશોદ્ભવ રાજા યુધિ-
ષ્ઠિરનો યજ્ઞ સ્વર્ગમાં પણ પ્રખ્યાત છે, હે ભરત-
કુલમાં અગ્ર્ય ! હે પરિક્ષિતના પુત્ર ! તેવો આ
તમારો યજ્ઞ છે. અમારાં પ્રિયોનું કલ્યાણ થાઓ.
હે ભારતાગ્ર્ય ! સત્યવતીના પુત્ર કૃષ્ણદ્વૈપાયનનો
યજ્ઞ કે જેમાં તેઓ પોતે કર્મ કરતા હતા તેવો,
હે પરિક્ષિતના પુત્ર ! આ તમારો યજ્ઞ છે. અમારાં
પ્રિયોને કલ્યાણ પ્રાપ્ત થાઓ. આ તમારા
સૂર્યના જેવા તેજવાળા સદસ્યો ઇંદ્રના યજ્ઞની
પેઠે તમારા યજ્ઞમાં વિરાજે છે, જેઓને જાણવા-
નું જ્ઞાન કંઈ પણ બાકી નથી એવા એઓ
બ્રહ્મરૂપ હોવાથી એમને આપેલું દાન કદાપિ
નષ્ટ થતું નથી. પરલોકનાં સાધનોને માટે દ્વૈપા-

યન વ્યાસના જેવા બીજા ઋત્વિજ નથી એવો મેં નિશ્ચય કર્યો છે. પોતાના કર્મમાં દક્ષ એવા એમનાજ શિષ્યો ઋત્વિજો થઈને પૃથ્વીમાં વિચરે છે. આ જમણી તરફ ફરતી જવાલાવાળો, હૃતદ્રવ્યને ગ્રહણ કરનારો પ્રદીપ્ત અગ્નિદેવ, તમારાં હવિની કામના કરે છે, કે જે મહાત્માનાં વિભાવસુ, ચિત્રભાનુ, હિરણ્યરેતા, હૃતભુક્ અને કૃષ્ણવર્મા એવાં નામો છે.^{૧૦} આ જીવલોકમાં પ્રજાનું પાલન કરનારો તમારા જેવો બીજો રાજા નથી. તમારા ધૈર્યથી માંડે મન નિત્ય પ્રસન્ન થાય છે. તમે વરુણ, ધર્મરાજ અથવા યમરાજના જેવા છો. વજ્રધારી સાક્ષાત્ ઈંદ્ર જેમ લોકોનું રક્ષણ કરે છે, તેમ તમે આ લોકની પ્રજાનું રક્ષણ કરો છો. હે પુરુષેંદ્ર ! આ લોકમાં તમારા જેવો રાજા છે નહિ અને પૂર્વે થયો પણ ન હતો, એમ અમે માનીએ છીએ. હે ખટ્વાંગ, નાભાગ અને દિલીપના તુલ્ય ! હે યયાતિ અને માંધાતાના જેવા પ્રભાવવાળા ! હે સૂર્યના તેજના સમાન તેજવાળા ! ઉત્તમ વ્રતવાળા તમે ભીષ્મના જેવા

શોભો છો, વાલ્મીકિ ઋષિની પેઠે તમે તમારો પ્રભાવ ગુપ્ત રાખ્યો છે, વસિષ્ઠની પેઠે તમે તમારો કોપ વશ રાખ્યો છે, તમારી પ્રભુતા હું ઈંદ્રના જેવી માનું છું અને તમારી કાંતિ નારાયણના જેવી છે, તમે યમરાજના જેવા ધર્મનિશ્ચયને બાળુનારા છો તથા કૃષ્ણ જેવા સર્વગુણસંપન્ન છો. જેમ તમે વસુની લક્ષ્મીના નિવાસસ્થાન છો, તેમ યજ્ઞના પણ નિધાનરૂપ છો. તમે દંભોદ્ભવના જેવા બલવાન છો, ભાર્ગવ રામના જેવા શાસ્ત્ર અને અસ્ત્ર બંનેને બાળુનારા છો, ઔર્વ અને ત્રિતાના સમાન તેજવાળા છો અને ભગીરથના જેવા દુષ્પ્રેક્ષ્ય છો.”^{૧૧-૧૬}

સૂતપુત્ર કહે છે:-આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરવાથી રાજા, સભાસદ, ઋત્વિજો અને અગ્નિદેવ-સર્વે પ્રસન્ન થયા. તે સઘળાના મનોભાવને તથા બાહ્ય ચેષ્ટિતોને જોઈને જનમેજય રાજા બોલ્યો. ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વતર્ગીત આસ્તીકપર્વવિષે સર્પસત્રમાં આસ્તીકકૃત રાજસ્તુતિ નામનો અધ્યાય પાંચમો સમાપ્ત.

અધ્યાય પદ્મ મે-રાજાએ આસ્તીકને વર આપ્યો.

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

બાલોડ્વયં સ્થવિર હવાવભાષતે નાયં
બાલઃ સ્થવિરોડ્વયં મતો મે ॥ ઇચ્છામ્યહં વર-
મસ્મૈ પ્રદાતું તન્મે વિપ્રાઃ સંવિદધ્વં યથાવત્ ॥૧॥

જનમેજય કહે છે:-“ આ બાલક છે છતાં વૃદ્ધના જેવું બોલે છે, માટે એને હું બાલક માનતો નથી પણ વૃદ્ધજ માનું છું. હે વિપ્રો ! હું એને વરદાન આપવા ઇચ્છું છું, તેથી તે સંબંધમાં તમે મને યથાર્થ સંમતિ આપો.”^૧

સંદસ્યો બોલ્યા:-“ રાજાઓએ આ જગતમાં બાલક વિપ્રને પણ માન આપવું જ જોઈએ, તોપછી જે વિદ્વાન હોય તેને તો યથાયોગ્ય માન આપવું જ ઘટે છે; માટે આજે આ બ્રાહ્મણ તમારાથી પોતાની સર્વ કામના પૂર્ણ કરવાને યોગ્ય

છે; પરંતુ વર આપતાં પહેલાં તક્ષકનાગ શીઘ્ર આવી પડે તેમ આપણે કરવું જોઈએ.”^૨

સૂતપુત્ર કહે છે:-તે પછી વરદાન આપનારા રાજા, આસ્તીક વિપ્રને ‘તમે વર માગો’ એમ કહેવા ઇચ્છતા હતા તેવામાં અપ્રસન્ન મનવાળા હોતાએ કહ્યું કે ‘આ યજ્ઞમાં તક્ષક આવે નહિ ત્યાંસુધી તમે વર આપશો નહિ.’^૩

જનમેજય કહે છે:-‘ આ માંડે કર્મ જે પ્રકારે સમાપ્ત થાય અને જે રીતે તક્ષકનાગ તટલાલ આવી પડે, તે પ્રમાણે તમે સઘળાઓ પરમ શક્તિથી યત્ન કરો; કારણ કે તેણેજ મારો વિદ્વેષ કર્યો છે.’^૪

ઋત્વિજો બોલ્યા:-‘ હે રાજા ! અમારા મંત્રોના દેવતાઓ અને અગ્નિદેવ જે કહે છે, તેથી એમ જણાય છે કે, ભયથી પીડાયેલો તક્ષક

પર્વ]

ઈંદ્રના ભવનમાં આદ્યો ગયો છે. વળી રક્ત નેત્ર-
વાળા મહાત્મા, પૌરાણિક સૂતે પ્રથમથીજ તે
વાત જણાવી હતી. તે વખતે રાજાના પૂછવાથી
સૂતે રાજાને કહ્યું કે, હે નૃપદેવ ! બ્રાહ્મણો જે
કહે છે તે તેમજ છે. હું પૂર્વકદ્વંપના વૃત્તાંતને
જાણીને કહું છું. હે રાજા ! એને ઈંદ્રે વરદાન
આપ્યું છે કે, ‘તું મારી પાસે સુરક્ષિત થઈને
રહે, તને અગ્નિ બાળશે નહિ.’ આ સાંભળી-
ને દીક્ષાવાળા રાજાને ક્રોધ ચડ્યો અને કર્મ-
સમયમાં તેણે હોતાને પ્રેરણા કરી, એટલે હોતા-
એ યત્નપૂર્વક મંત્રવડે ઈંદ્ર સાથે તક્ષકનું આવા-
હન કર્યું. તેજ વખતે સર્વ દેવોએ સ્તુતિ કરાતો
મહાનુભાવ મહેંદ્ર પોતે વિમાનમાં બેસી ત્યાં
આવ્યો. તેની પાછળ મેઘો અને વિદ્યાધરો તથા
અસરાનાં ટોળાંઓ આવતાં હતાં, તક્ષકનાગ
ઈંદ્રના ઉપરણામાં ભયથી ઉદ્વેગ પામીને ભરદ્વજ
બેઠો હતો; તેને જરાએ શાંતિ વળતી ન હતી.
પછી તક્ષકનો અંત લાવવા ઈચ્છતા જનમેજય
રાજાએ ક્રોધ કરીને મંત્રવેત્તાઓને આ પ્રમાણે
કહ્યું. જનમેજય બોલ્યો:—‘હે વિપ્રો ! જો તક્ષક-
નાગ ઈંદ્રના ભવનમાં હોય તો તેને ઈંદ્રસહિત
અગ્નિમાં નાખી દો.’” ૧૫-૧૧

સૂતપુત્ર કહે છે:—જનમેજય રાજાએ તક્ષક-
ને માટે એવી પ્રેરણા કરી, એટલે હોતાએ ત્યાં
રહેલા તક્ષક નાગનું આવાહન કર્યું. આમ આવા-
હન કરતાંજ તે વખતે ઈંદ્રસહિત વ્યાકુળ થયે-
લો તક્ષક નાગ એક ક્ષણમાંજ આકાશમાં જણાયો.
ઈંદ્ર પણ તે યજ્ઞ ભેટાં બહુ ભય પામ્યો અને
ત્રાસ લાગવાથી તક્ષકનો ત્યાગ કરી પોતાના
ભવનપ્રત્યેજ આદ્યો ગયો. હે રાજેંદ્ર ! ઈંદ્રના
જવા પછી ભયથી મોહિત થયેલો તક્ષક નાગ
મંત્રની શક્તિવડે અવશ થઈને અગ્નિની જ્વાલા
સમીપ આવી પહોંચ્યો. (ઈંદ્ર કરતાં પણ બ્રાહ્મણ-
નું સામર્થ્ય અધિક છે, તથાપિ બ્રાહ્મણોએ
દેવનો અપરાધ કરવો ન જોઈએ, એ અભિપ્રાયથી)
ઋત્વિજે બોલ્યા:—‘હે સમર્થ રાજેંદ્ર ! તમારું આ
કર્મ વિધિપ્રમાણે થાય છે, માટે આ શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણને
તમે વર આપવા યોગ્ય છો.’” ૧૨-૧૬

જનમેજય કહે છે:—‘હે અમાપ શક્તિવાળા

બાળક ! સર્વ રીતે યોગ્ય એવા તમને હું યોગ્ય
વર આપું છું; માટે તમારા હૃદયમાં જે ઈચ્છા
હોય તે મારી પાસે માગો, તેન આપવા જેવું હશે
તો પણ હું તમને આપીશ.’” ૧૭

ઋત્વિજે બોલ્યા:—‘હે નૃપ ! આ તક્ષક નાગ
તત્કાલ તમારે અધીન થાય છે, ભયંકર નાદ કરતા
તે નાગનો આ મહાનાદ સાંભળાય છે. ખરે-
ખર ઈંદ્રે તે નાગને ત્યજી દીધો છે, એટલે સ્વર્ગ-
થી બ્રહ્મ થયેલો તે નાગેંદ્ર મંત્રથી ત્રાસ પામેલા
શરીરવડે આકાશમાં ધૂમતો, ભાનવિનાનો થઈને
મોટા મોટા કુંકાડા મારતો આ આવે છે.’” ૧૮-૧૯

સૂતપુત્ર કહે છે:—જે વખતે નાગેંદ્ર તક્ષક
અગ્નિમાં પડતો હતો, તે વખતે આ સમય છે
એમ માની આસ્તીક બોલ્યો. ૨૦

આસ્તીક કહે છે:—‘હે જનમેજય ! મને તમે
વર આપો છો તો હું માગું છું કે, આ તમારો
સત્ર બંધ થાયો અને હવેથી એમાં સર્પો પડો
નહિ.’ હે બ્રહ્મન્ ! આ પ્રમાણે આસ્તીકે કહ્યું
ત્યારે અપ્રસન્ન થયેલા જનમેજયે આસ્તીકપ્રત્યે
કહ્યું કે:—‘હે વિભો ! હે વિપ્ર ! સોનું, રૂપું, ગાયો
અથવા બીજું જે કંઈ તમે માગો તે હું તમને
આપું છું, પરંતુ મારો આ યજ્ઞ નિવૃત્ત ન થાયો !’

આસ્તીક કહે છે:—‘હે રાજા ! સુવર્ણ, રૂપું
અથવા ગાયો હું તમારી પાસે માગતો નથી, પરંતુ
આ તમારો યજ્ઞ વિરામ પામો; કે જેથી મારા
મેસાળ પક્ષનું કલ્યાણ થાય.’” ૨૪

સૂતપુત્ર કહે છે:—આસ્તીકે આ પ્રમાણે કહ્યું
ત્યારે બોલનારામાં શ્રેષ્ઠ એવા રાજા જનમેજયે
ફરી ફરી આસ્તીકને કહ્યું કે, ‘હે દ્વિજવરમાં શ્રેષ્ઠ !
તમારું કલ્યાણ થાયો, તમે બીજું વરદાન માગો.’
હે ભૃગુનંદન ! આ પ્રમાણે કહેતાં પણ આસ્તીકે
બીજું કંઈજ માગ્યું નહિ. ત્યારે હે તાત ! વેદ-
વેત્તા એવા સર્વ સભાસદોએ મળીને રાજાને કહ્યું
કે, ‘આ બ્રાહ્મણ જે વર માગે છે તે તેને
આપો.’” ૨૫-૨૭

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત
આસ્તીકપર્વવિષે આસ્તીકને વરપ્રદાન
નામનો અધ્યાય પદ્મ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૫૭ મો-કેટલાક સર્પોનાં નામો

॥ શૌનક ઉવાચ ॥

ये सर्पाः सर्वसत्रेऽस्मिन् पतिता हव्यवाहने ॥
तेषां नामानि सर्वेषां श्रोतुमिच्छामि सूतज ॥ १ ॥

શૌનક પૂછે છે:-હે સૂતપુત્ર ! એ સર્પસત્રના અગ્નિમાં જે જે સર્પો પડ્યા હતા તે સઘળાનાં નામો સાંભળવાની હું ઇચ્છા કરું છું.^૧

સૌતિ કહે છે:-હે દ્વિજસત્તમ ! હબરો, લાખો અને અબુદ્દોની સંખ્યામાં અનેક સર્પો એ સત્રમાં હોમાયા છે, તેઓની સંખ્યા મોટી હોવાથી તેમની ગણતરી થાય તેમ નથી; છતાં અગ્નિમાં હોમાયલા મુખ્ય મુખ્ય સર્પોનાં નામો જે મને સાંભરે છે તે હું તમને કહું છું તે તમે સાંભળો. તે સર્પોમાં વાસુકિના કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા જે કેટલાક કાળા, લાલ તથા ઘોળા રંગના અને ઘોર ઝેરથી ભયંકર તથા મોટા દેહવાળા હતા, જે બિચારાઓ માતાની વાણીરૂપ દંડથી પીડાઈ, પરત્રંત્ર થઈને અગ્નિમાં હોમાયા હતા, તે સર્પોને પ્રથમ તમે સાંભળો. કેટિશ, માનસ, પૂર્ણ, શલ, પાલ, હલીમક, પિચ્છલ, કૌણ્ડ, ચક્ર, કાલવેગ, પ્રકાલન, હિરણ્યબાહુ, શરણુ, કેશક અને કાલદંતક, એ વાસુકિના કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા નાગો અગ્નિમાં પડ્યા હતા. વળી હે વિપ્ર ! એ કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા બીજા પશુઘોરરૂપવાળા અને મહા બલવાળા નાગો પ્રદીપ્ત અગ્નિમાં હોમાયા હતા. હવે તક્ષકના કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલાઓને કહું છું તેમને તમે સાંભળો. પુચ્છાંકક, મંડલક, પિંડ-સેક્તા, રભેણુક, ઉચ્છિખ, શરભ, ભંગ, બિદ્વ-તેભ, વિરોહણુ, શિલી, શલકર, મૂક, સુકુમાર, પ્રવેપન, મુદ્ગર, શિશુરોમા, સુરોમા અને મહાહનુ, એ તક્ષકના કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા નાગો અગ્નિમાં પડ્યા હતા.^{૧૦} પારાવત, પારિયાત, પાંડર, હરિણુ, કૃશ, વિહંગ, શરભ, મેદ, પ્રમેદ અને સંહતાપન, એ ઐરાવત કુલના નાગો અગ્નિ-

માં પડ્યા હતા. હે દ્વિજેત્તમ ! હવે કૌરવ્યના કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા નાગોનાં નામો તમે મારાથી સાંભળો. એરક, કુંડલ, વેણી, વેણીસ્કંધ, કુમારક, બાહુક, શૃંગવેર, ધૂર્તક, પ્રાતર અને આતક, એટલા કૌરવ્યકુલના નાગો અગ્નિમાં પડ્યા હતા. હવે ધૃતરાષ્ટ્રના કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા વાયુના જેવા વેગવાળા અને વિષવડે ભયંકર એવા નાગોને કહું કહું છું, તેને હે બ્રહ્મન ! તમે યથાર્થ રીતે સાંભળો. શંકુકર્ણ, પિંડરક, કુઠાર, મુખસેચક, પૂર્ણાંગદ, પૂર્ણમુખ, પ્રહાસ, શકુનિ, દરિ, અમાહક, કામઠક, સુષેણ, માનસ, અવ્યય, ભૈરવ, મુંડવેદાંગ, પિશંગ, ઉદ્રપારક, ઋષભ, વેગવાન, પિંડારક, મહાહનુ, રક્તાંગ, સર્વસારંગ, સમૃદ્ધ, પટવાસક, વરાહક, વીરણુક, સુચિત્ર, ચિત્રવેગિક, પરાશર, તરુણુક, મણિ, સ્કંધ અને આરુણિ, એ નાગો અગ્નિમાં હોમાયા હતા. હે બ્રહ્મન ! કીર્તિને વધારનારા એ મુખ્ય મુખ્ય નાગો મેં તમારી આગળ વર્ણવ્યા છે; પરંતુ એઓના પુત્રો, તેમના પુત્રો અને તેની સંતતિમાંથી જેઓ તે પ્રદીપ્ત અગ્નિમાં હોમાઈ ગયા હતા તેઓ અસંખ્ય હોવાથી અને સઘળાનાં નામો ગણાવી શકાય એમ ન હોવાથી બધાનાં નામો મેં ગણાવેલાં નથી. ત્રણ માથાવાળા, સાત માથાવાળા તથા બીજા દશ માથાવાળા, કાલાગ્નિના જેવા વિષવાળા, ભયંકર, મહા કાયાવાળા, મોટા વેગવાળા, પર્વતના શિખર જેવા ઉંચા, કોઈ યોજન જેટલા લાંબા તથા પહોળા અને કોઈ બે યોજન જેટલા લાંબા-પહોળા, ઇચ્છામાં આવે તેવું સ્વરૂપ અને બલધારણ કરનારા, ઝળહળતા અગ્નિના જેવાં ઝેરવડે ભયંકર એવા હબરો નાગો, વેદતુલ્ય માતૃશાપથી પીડાઈને તે મહાયજ્ઞમાં બળી ગયા હતા.^{૧૧-૨૪} ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતગત આસ્તીકપર્વવિષે સર્પનામકથન નામને અધ્યાય ૫૭ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૫૮ મો-સર્પેએ આસ્તીકને આપેલું વરદાન.

॥ સૌતિરુવાચ

इदमत्यद्भुतं चान्यदास्तीकस्यानुशुश्रुम ॥
तथा वरैर्छंदमाने राज्ञा पारिक्षितेन हि ॥१॥

સૂતપુત્ર કહે છે:-વળી આસ્તીકના સંબંધમાં બીજું એક મોટું આશ્ચર્ય અમે સાંભળ્યું છે કે, રાજા જનમેજયે જ્યારે આસ્તીકને વર આપી પ્રસન્ન કરવા માંડ્યા, ત્યારે ઇંદ્રના હાથથી છૂટો પડેલો તક્ષક નાગ આકાશમાં અદ્ધર રહ્યો હતો. તે વખતે જનમેજય રાજા ચિંતાતુર થયો; કારણ કે અત્યંત પ્રદીપ્ત અસિમાં વિધિવત્ તક્ષકનું નામ લઇને હોમ થતો હતો, છતાં ભયથી પીડાતો તક્ષક વહ્નિમાં પડ્યો નહિ. ૧-૩

શૌનક પૂછે છે:-હે સૂત ! બુદ્ધિમંત એવા તે વિગ્રેનો મંત્રસમૂહ તે વખતે શું પોતાનો પ્રભાવ દર્શાવી શક્યો નહિ, કે જેથી તક્ષકનાગ અસિમાં પડ્યો નહિ ? ૪

સૂતપુત્ર કહે છે:-તક્ષકનાગ ઇંદ્રના હાથથી છૂટો પડ્યો અને બેભાન થઈ ગયો, તે વખતે આસ્તીકે તેને “ઉભો રહે”, “ઉભો રહે”, “ઉભો રહે” એમ ત્રણ વાર કહ્યું, એટલે ખિન્ન મનવાળો તે નાગ જેમ કોઈ માણસ પૃથ્વી અને આકાશની વચ્ચે લટકી રહે તેમ અંતરિક્ષમાં સ્થિર થઈ ગયો. + તે પછી સભાસદોની વારંવાર પ્રેરણાથી રાજા જનમેજયે કહ્યું કે, “ભલે જેમ આસ્તીકે કહ્યું છે તેમ થાઓ, હવે આ કર્મ સમાપ્ત કરો, સર્પો સુખી થાઓ, આ આસ્તીક પ્રસન્ન થાઓ અને સૂતનાં તે વચન પણ સત્ય થાઓ.” ૫-૮

આ પ્રમાણે આસ્તીકને વર આપ્યો ત્યારે ત્યાં પ્રીતિજનક હર્ષનાદ થઈ રહ્યો અને પાંડુવંશો-

+ लोकान्मंत्रान्महेन्द्राच्च ब्राह्मणे वीर्यमद्भुतम् ।
तक्षको येन खे तस्यावित्यास्तीकेऽनुवर्णितम् ॥
લોકથી, મંત્રથી અને મહેંદ્રથી પણ બ્રાહ્મણમાં અદ્ભુત વીર્ય રહેલું છે, જેથી તે સર્વનું આકર્ષણ છતાં તક્ષક સર્પ આકાશમાં અદ્ધર રહ્યો હતો, આ આસ્તીક પર્વમાં વર્ણવ્યું છે.

गणेश

ફલવ પરિક્ષિતના પુત્ર જનમેજય રાજાનો તે યજ્ઞ ત્યાંથીજ બંધ રહ્યો. પછી ભરતકુલમાં ઉત્પન્ન થયેલો જનમેજય રાજા પ્રસન્ન થયો. ૧૦ તેણે ઋત્વિજો, સભાસદો તથા બીજા જે જે ત્યાં આવ્યા હતા તેમને સેંકડો અને હજારો મુદ્રા ધન આપ્યું. વળી શિલ્પશાસ્ત્રવેત્તા લોહિતાક્ષસૂત, જેણે યજ્ઞના આરંભમાંજ કહ્યું હતું કે, “સર્પસત્ર બંધ પડવામાં પ્રાદ્ધણ નિમિત્તભૂત થશે” તેને રાજાએ ઘણું દ્રવ્ય આપ્યું અને ઘટતી રીતે ભોજન તથા વસ્ત્રોસહિત ધન આપીને તે પ્રસન્ન થયા. ત્યારે પછી અતુલ પરાક્રમવાળા રાજાએ વિધિમાં જણાવેલા કર્મ પ્રમાણે અવભૂથ સ્નાન કર્યું અને બુદ્ધિમાન તથા કાર્ય સફલ થવાથી પ્રસન્ન થયેલા એવા આસ્તીકનો સારી રીતે આદરસત્કાર કરીને તેને પોતાને ઘેર મોકલ્યો. વળાવતી વખતે પ્રસન્ન મનવાળા રાજાએ આસ્તીકને કહ્યું કે, “તમે ફરી મારે ત્યાં પધારજો, અને મારા અશ્વમેધ નામના મોટા યજ્ઞમાં તમે સભાસદ થજો.” ૧૧-૧૬

પોતાનું અતુલ કાર્ય કરીને તથા રાજાને સંતુષ્ટ કરીને પ્રસન્ન થયેલા આસ્તીકે તે વખતે રાજાને ‘બહુ સાહે’ એમ કહીને ત્યાંથી દોટ મૂકી. અત્યંત પ્રસન્ન થયેલો આસ્તીક, પોતાના સ્થાનમાં આવી, ત્યાં પોતાના મામાને તથા માતાને મળ્યો અને પ્રણામ કરીને તેમને સર્વ વૃત્તાંત જણાવ્યું. ૧૭-૧૮

સૂતપુત્ર કહે છે:-વાસુકિને ત્યાં જે સર્પો એકઠા થયેલા હતા, તેઓ આ સાંભળીને પ્રસન્ન થયા અને મોહરહિત થઈને આસ્તીક ઉપર પ્રેમ લાવી તેને કહેવા લાગ્યા કે, ‘અમારી પાસેથી તું ઈચ્છિત વર માગી લે. તે સઘળાઓ આસ્તીકને વારંવાર કહેવા લાગ્યા કે, ‘હે વિદ્વન ! તારું અમે શું પ્રિય કરીએ ? અમને બધાને તેં ભયથી મુક્ત કર્યા તેથી અમે પ્રસન્ન થયા છીએ. હે વત્સ ! આજે અમે તારી કયી ઈચ્છા પૂર્ણ કરીએ ?’ ૧૯-૨૦

આસ્તીક કહે છે:-“જે પ્રાદ્ધણો અને બીજા

કોઈ પણ મનુષ્યો પ્રસન્ન મનવાળા થઈને મારા આ ધર્માખ્યાનનો સાંજ-સવાર પાઠ કરે તેમને તમારો જરા પણ ભય ન થાઓ, એ હું માગું છું.” પ્રસન્ન થયેલા તે નાગોએ પોતાના ભાણેજને કહ્યું કે, “હે ભગિનીપુત્ર ! એ તારી ઇચ્છા યથેષ્ટ રીતે સત્ય થાઓ અને હવેથી અમે બધા પ્રીતિયુક્ત થઈને નમ્રતાપૂર્વક તારી ઇચ્છાપ્રમાણે સર્વ કાર્ય કરીશું.” (અહીં પ્રસંગોપાત સર્પભય નિવૃત્ત કરનારા કેટલાક મંત્રો કહે છે. જે મંત્રો મૂલ રૂપમાં નીચે ટિપ્પણમાં આપ્યા છે.)† અસિત, આતિમંત અને સુનીથનું દિવસે અથવા રાત્રિએ જે કોઈ સ્મરણ કરશે તેને સર્પથી ભય થશે નહિ. ૨૧-૨૩

* જરત્કારુથી જરત્કારુ સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલો મહા યશસ્વી આસ્તીક, કે જેણે સર્પ-સત્રમાં તમારૂં-સર્પોનું રક્ષણ કર્યું હતું, તેનું સ્મરણ કરનારા એવા મને, હે મહાભાગ્યવાળા સર્પો ! તમે હણવા માટે યોગ્ય નથી. ૨૪

* હે સર્પ ! હે મહાવિષવાળા સર્પ ! તારૂં કલ્યાણ થાઓ. તું અહીંથી દૂર થા-ચાલ્યો જ, તું જનમેજયના યજ્ઞના અંતમાં આસ્તીકે કહેલા વચનને યાદ કર. આસ્તીકના વચનને સાંભળી જે સર્પ દૂર થાય નહિ તેના માથાના શિંશપા વૃક્ષના ફલની પેઠે સેંકડો ચૂરા થઈ જશે.” ૨૫-૨૬

સૂતપુત્ર કહે છે:-ત્યાં એકઠા થયેલા મુખ્ય મુખ્ય સર્પરાજાએ આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે મહા-ત્મા દ્વિજેન્દ્ર આસ્તીક પરમ આનંદ પામ્યા અને તેણે ત્યાંથી જવા માટે મનમાં વિચાર કર્યો. આ

† આસિતં ચાર્તિમંતં ચ સુનીથં ચાપિ યઃ સ્મરેત્ |
દિવા વા યદિ વા રાત્રૌ નાસ્ય સર્પભયં ભવેત્ || ૨૩ |

* યો જરત્કારુણા જાતો જરત્કારૌ મહાયશાઃ ||
આસ્તીકઃ સર્પસત્રે વઃ પન્નગાન્યોઽભ્યરક્ષત ||
|| તં સ્મરંતં મહાભાગા ન માં હિંસિતુમર્હત્ય || ૨૪ ||

* સર્પાપસર્પ મદ્રં તે ગચ્છ સર્પ મહાવિષ ||
જનમેજયસ્ય યજ્ઞાંતે આસ્તીકવચનં સ્મર || ૨૫ ||
આસ્તીકસ્ય વચઃ શ્રુત્વા યઃ સર્પો ન નિવર્તેત્ ||
શતઘા મિચતે મૂર્ધ્નિ શિશવૃક્ષફલં ચથા || ૨૬ ||

પ્રમાણે ધર્માત્મા દ્વિજશ્રેષ્ઠ આસ્તીક સર્પસત્રથી સર્પોને મુક્ત કરીને તથા આ લોકમાં પુત્રપૌત્રોને મૂકીને છેવટે કાલ આવતાં મુક્ત થઈ ગયા. આ રીતે આસ્તીકનું આખ્યાન મેં તમને જેવું હતું તેવું કહી સાંભળાવ્યું, જેનો પાઠ કરતાં કયાંય પણ સર્પોથી કદાપિ ભય થતો નથી. ૨૭-૨૯

સૌતિ કહે છે:-હે ભૃગુકુલમાં શ્રેષ્ઠ, હે બ્રહ્મન ! તમારા પૂર્વજ પ્રમતિએ પ્રશ્ન કરતા પોતાના પુત્ર રુરુને પ્રીતિપૂર્વક જે પ્રમાણે વિદ્વાન આસ્તીકનું ઉત્તમ ચરિત્ર કહ્યું હતું અને જે પ્રમાણે મેં સાંભળ્યું હતું, તે પ્રમાણે હે વિપ્ર ! મેં તમને તે આરંભથી કહ્યું છે. હે બ્રહ્મન ! હું હુલનાં વાક્યો સાંભળીને તમે મને જે પૂછ્યું હતું તે આ પુણ્યની વૃદ્ધિ કરનાર આસ્તીકનું ધર્મિષ્ઠ આખ્યાન સાંભળીને તમારૂં મહાન આશ્ચર્ય નિવૃત્ત થાઓ. ૩૦-૩૨*

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
આસ્તીકપર્વવિષે સર્પસત્ર નામનો
અધ્યાય પટ મો સમાપ્ત.
આસ્તીક પર્વ સમાપ્ત.

* ગરુડાખ્યાનનું રહસ્ય:-કૂ અને વિનતા તે કુમતિ અને સુમતિ; સર્પો; કામ તથા ક્રોધ વગેરે તાપને શાંત કરનારો અરુણ તે સુકૃત-પુણ્ય; ગરુડ તે અંતર્યામીમાં પ્રવૃત્ત થતી બુદ્ધિ; જે અનિત્ય કર્મફલરૂપી અમૃતને ઇચ્છતી નથી અને સર્પો તેની ઇચ્છા કરતાં નિષ્ફલ આશાવાળા થયા તથા વિષ્ણુ અને ઇન્દ્ર, તે નારાયણ અને નર; અર્થાત્ કુમતિથી કામ ક્રોધાદિક થાય છે અને તે થતાં ઇચ્છિત કર્મફલ પણ મળતું નથી તો તેથી આગળનું તો મળે જ કયાંથી ? સુમતિથી પુણ્ય, તેથી અંતર્યામીમાં જતી બુદ્ધિવૃત્તિ, જે કર્મફલને ઇચ્છતી નથી એટલે તે પ્રથમ સગળ અને પછી નિર્ગુણ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે.

અમૃતમથનનું રહસ્ય:-તુલ્ય યતન કરતાં પણ સ્ત્રીમાં આસક્ત મનવાળા અસુરસમૂહને અમૃત મળ્યું નહિ અને (હરિમાં શ્રદ્ધા રાખનારા) દેવોને તે પ્રાપ્ત થયું.

સર્પસત્રનું તાત્પર્ય:-સાધુપુરુષ પરિક્ષિતને

રાજર્ષિ જન્મેજ્યે સર્પસત્રમાટે દીક્ષાલીધેલી સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસ શિષ્યોસહિત યજ્ઞસભામાં પધાર્યા. રાજર્ષિ મંડળ સહિત સામા જન તેડી લાગ્યાઃ સુવશોસને પધરાગ્યા, અર્ધપૂજાદિ કર્યો અને પાસે બેસી ક્ષેમકુશળ પૂછ્યું. પછી સર્વથી પૂજનપદ્ધતિ એવા શ્રીવ્યાસ ભગવાને સભાસહોતી સામી પૂજન કરી. (અનેક વંદન હો એ સર્વ પૂજન પરમ વૃદ્ધ મહર્ષિના નિરાભિમાન ને વાતસલ્ય ભાવને! ગ્રામ થાઓ અમે આશ્ચર્યનિક માનવોને પૂર્વજોની કોવી જોવી આદર્શ ભૂત સંપત્તિઓ!) પછી જન્મેજ્યે પોતાના પ્રપિતામહ મહર્ષિ વ્યાસપ્રત્યે હાથ જોડીને પોતાના પૂર્વજોના યુદ્ધનાં કારણ ઇન્કેહેવા પ્રા-થના કરી. વ્યાસની સ્વશિષ્યવૈશ પાપનને આજ્ઞા થતાં તેઓ યુરુકિન્ને અને અન્ય વિદ્વાનોને નમસ્કાર કરી મહાભારતનો ઇતિહાસ કહેવા લાગ્યા.

અંશાવતરણપર્વ

અધ્યાય ૫૯ મો-મહાભારતની કથા કહેવા શૌનકની પ્રેરણા

॥ શૌનક ઉવાચ ॥

મૃગુવંશાત્ પ્રમૃત્યેવ ત્વયા મે કીર્તિતં મહત્ ॥
આખ્યાનમખિલં તાત સૌતે પ્રીતોસ્મિ તેન તે ॥

શૌનક કહે છે:-હે સૂતપુત્ર ! તમે મને ભૃગુવંશથી આરંભીને મહાન આખ્યાન સંપૂર્ણ રીતે સાંભળાવ્યું, હે તાત ! તેથી હું તમારા ઉપર પ્રસન્ન થયો છું. હે સૂતનંદન ! વળી હું તમને કહું છું કે, વ્યાસની નિર્મલી જે જે કથાઓ હોય તે તે મને ફરીથી સ્પષ્ટ રીતે કહો. તે પરમ હસ્તર એવા સર્પસત્રમાં કર્મના અવકાશની વખતે યજ્ઞના મહાત્મા સદસ્યોની જે જે વિષયો ઉપર જે જે નાનાવિધ કથાઓ થઈ હોય તે તમારાથી અમે જે રૂપમાં હોય તે રૂપમાં સાંભળવાની ઇચ્છા કરીએ છીએ; માટે હે સૂતપુત્ર ! તમે તે અમને કહો. ૧-૪

સૂતપુત્ર કહે છે:-કર્મના અવકાશમાં ગ્રાહ્યો વેદના આશ્રયવાળી (શુન:શેષ આખ્યાન વગેરે) કથાઓ કહેતા હતા, અને તે વખતે

વ્યાસમુનિ તો (વૈશંપાયન પાસે) અદ્ભુત મહાભારત આખ્યાન કહેવરાવતા હતા. ૫

શૌનક કહે છે:-પાંડવોના યજ્ઞને દેવાવનારા જે મહાભારત આખ્યાનને જનમેજયના પૂછવાથી કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસે કર્મના અવકાશની વેળાએ વિધિવત્ સાંભળાવ્યું હતું, તે પવિત્ર આખ્યાનને હું વિધિપૂર્વક સાંભળવાની ઇચ્છા કરું છું. માટે હે સન્નનોમાં શ્રેષ્ઠ ! યોગસંસ્કારયુક્ત મનવાળા મહર્ષિના મનરૂપી સમુદ્રમાં ઉત્પન્ન થયેલી સર્વ રત્નરૂપિણી એ કથા તમે કહો. ૬-૮

સૂતપુત્ર કહે છે:-હે દ્વિજ ! કૃષ્ણદ્વૈપાયનનું માનવંતુ મહાભારતનું ઉત્તમ મહાખ્યાન હું તમને હર્ષપૂર્વક પ્રથમથી આરંભીને કહું છું. મારાથી કથન કરાતા તે સંપૂર્ણ આખ્યાનને તમે પૂરેપૂરું સાંભળો. તે વર્ણન કરવા માટે મને પણ ઘણો હર્ષ થાય છે. ૯-૧૦

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત અંશાવતરણપર્વવિષે કથાનુબંધ નામનો ૫૯ મો અધ્યાય સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬૦ મો-વ્યાસે મહાભારતની કથા કહેવા વૈશંપાયનને આજ્ઞા કરી.

॥ સૌતિરુવાચ ॥

શ્રુત્વા તુ સર્પસત્રાય દીક્ષિતં જનમેજયમ્ ॥
અમ્યગચ્છદષિર્વિદ્વાન્ કૃષ્ણદ્વૈપાયનસ્તદા ॥૧॥

સૂતપુત્ર કહે છે:-સર્પસત્રમાટે જનમેજયે

બ્રાહ્મણના અપમાનથી ભય થયો અને અસાધુ સર્પો બ્રાહ્મણના આશ્રયથી નિર્ભય થયા; અર્થાત્ બ્રાહ્મણનો આશ્રય અસાધુને પણ અભય આપે છે અને બ્રાહ્મણનું અપમાન(અપમાન કરનારા) સાધુ પુરુષને પણ ભય આપે છે.

પં. નીલકંઠ

આસ્તીકપર્વમાં સંતતિની સ્તુતિ, બ્રાહ્મણના આશ્રયથી સર્વ વિપત્તિની નિવૃત્તિ, તથા બ્રાહ્મણનું અતુલ સામર્થ્ય વર્ણવ્યું છે.

રત્નગમ્

મ. ૮

દીક્ષા ગ્રહણ કરી છે, એમ સાંભળીને તે વખતે વિદ્વાન ઋષિ કૃષ્ણદ્વૈપાયન ત્યાં પધાર્યા. જે પાંડવોના પિતામહને શક્તિના પુત્ર પરાશરથી કાલીસત્યવતીએ કૌમારાવસ્થામાં યમુનાના બેટમાં ઉત્પન્ન કર્યા હતા, જેઓ ઉત્પન્ન થતાંની સાથેજ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે દેહને વધારી શક્યા હતા તથા જે મહાયશસ્ત્રી અંગો અને ઇતિહાસોની સાથે વેદોને પ્રાપ્ત કરી શક્યા હતા; બીજો કોઈ પુરુષ તપથી, વેદાધ્યયનથી, વ્રતોથી, ઉપવાસોથી, સંતતિથી અને યજ્ઞ કરવાથી જે મેળવી શકતો નથી તે હર્ષભ આત્મતત્ત્વ એ વ્યાસમુનિ

ઉત્પન્ન થતાંજ મેળવી શક્યા હતા; વેદવેત્તામાં શ્રેષ્ઠ એવા જે બ્રહ્મર્ષિએ એક વેદના ચાર વિભાગ કર્યા હતા તથા જેઓ સત્યવ્રતવાળા, નિરુપાધિક અને સોપાધિક ઉભયવિધ બ્રહ્મને બાણનારા, ત્રિકાલદર્શી અને પવિત્ર હતા; તે મહાત્મા વેદ તથા વેદાંગના પારને પામેલા એવા શિષ્યોની સાથે રાજર્ષિ જનમેજયની યજ્ઞસભામાં પધાર્યા. ત્યાં તેમણે ઘણા સદસ્યો, બીજા અનેક દેશના મૂર્ધાભિષિકત રાજાઓ અને યજ્ઞચર્યાનામાં કુશલ એવા બ્રહ્માના જેવા ઋત્વિજોથી વીંટાયલા જનમેજય રાજાને દેવોથી વીંટાયલા ઇંદ્રના જેવો જોયો. રાજર્ષિ જનમેજયે તે ઋષિને આવેલા જોઈને મંડલી સાથે ઉઠી પ્રેમથી તટકાલ સામે ગયો;^{૧૦} અને તેમને સભામાં લાવી સભાસદોની સંમતિથી, ઇંદ્ર જેમ ષૂદ્રસ્પતિને આસન આપે તેમ તેમને સુવર્ણનું આસન આપ્યું. તે આસન ઉપર બેઠા પછી વરદાન આપનારા અને દેવર્ષિગણોએ પૂજન કરાતા એવા વ્યાસની શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે રાજેન્દ્રે પૂજ કરી; પગ ધોવાનું જલ, આચમન કરવાનું જલ, અર્ધ્ય અને મધુપર્કવિધિમાં ગાય, એ સઘળું, તેવાં પૂજનને માટે યોગ્ય એવા પિતામહ વ્યાસને નિવેદન કર્યું. પાંડુ-વંશોદ્ભવ જનમેજયની પાસેથી તે પૂજને સ્વીકારી તથા ગાયને (અવધ્ય માની તેને) પાછી લઈ જવા આજ્ઞા કરી. વ્યાસ તે વખતે પ્રસન્ન થયા. આ પ્રમાણે પ્રેમથી પોતાના પ્રપિતામહ વ્યાસનું પૂજન કરી પ્રસન્ન થયેલા જનમેજયે પાસે બેસીને તેમનું ક્ષેમકુશલ પૂછ્યું. ભગવાન વ્યાસે

પણ તેને જોઈને પોતાનું કુશલ જણાવ્યું અને સર્વ સભાસદોએ પૂજન કરેલા વ્યાસે સભાસદોની સામી પૂજ કરી. તે પછી સર્વ સદસ્યોની સાથે રહી જનમેજયે હાથ જોડીને વ્યાસ ભગવાનને નીચે પ્રમાણે પૂછ્યું. ^{૧૧-૧૭}

જનમેજય પૂછે છે:-હે દિવ્જ! તમે કૌરવો અને પાંડવોને પ્રત્યક્ષ જોયા છે, માટે તમારા મુખથી તેમનું ચરિત્ર સાંભળવા હું ઇચ્છા કરું છું. તે રાગદ્વેષરહિત કર્મવાળાઓની વચ્ચે શાથી ભેદ ઉત્પન્ન થયો? અને દેવવડે અનિષ્ટ ચિત્તવાળા મારા પૂર્વજોનું પ્રાણિસંહારક તે મહાન યુદ્ધ કેમ થયું? હે દિવ્જશ્રેષ્ઠ! તે સમગ્ર વૃત્તાંત જેમ થયું હોય તેમ મને કહી સંભળાવો. ^{૧૮-૨૦}

સૂતપુત્ર કહે છે:-રાજા જનમેજયનું વચન સાંભળીને તે વખતે કૃષ્ણદેવપાયને પોતાની પાસે બેઠેલા શિષ્ય વૈશંપાયનને કહ્યું. ^{૨૧}

વ્યાસ બોલ્યા:-કૌરવો અને પાંડવોને પૂર્વે જે રીતે ભેદ પડ્યો હતો તે સઘળું તેં મારાથી સાંભળ્યું છે, તે પ્રમાણે આ રાજાને તું કહી સંભળાવ. ગુરુનાં આવાં વચન સાંભળીને તે વિપ્રશ્રેષ્ઠ વૈશંપાયનને રાજા જનમેજય, સભાસદો અને અન્ય સર્વ રાજાઓની આગળ, કુરુઓ તથા પાંડવોની વચ્ચે ભેદ અને સર્વ વિનાશ સૂચવનારો તે પુરાતન સર્વ ઇતિહાસ, તે વખતે વર્ણવવા માંડ્યો. ^{૨૧-૨૪}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત અંશાવ રણપર્વ વિષે કથાનુબંધ નામનો અધ્યાય ૬૦ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬૧ મો-કૌરવો તથા પાંડવોની વચ્ચે ભેદ અને યુદ્ધનું કારણ અથવા સંક્ષિપ્ત ભારત

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

ગુરવે પ્રાહ્ન નમસ્કૃત્ય મનોબુદ્ધિસમાધિભિઃ॥
સંપૂજ્ય ચ દ્વિજાન્ત્સર્વાસ્તથાન્યાન્નવિદુષોજનાન્॥

વૈશંપાયન કહે છે:-હું મન, બુદ્ધિ અને

ચિત્તની એકાગ્રતાથી પ્રથમ ગુરુને નમસ્કાર કરીને તથા સર્વ દિવ્જો અને બીજા વિદ્વજ્જનોને નમસ્કારાદિથી માન આપીને, સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ અને બુદ્ધિમંત એવા મહાત્મા વ્યાસ મહર્ષિનું

સંમત એવું આ સમય મહાભારત કહું છું. હે રાજા! આ ભારતની કથાને માટે તમે શ્રવણ કરવાને પાત્ર છો અને મારા ગુરુની આજ્ઞા મારા મનને ઉત્સાહ આપતી હોય તેમ પ્રેરે છે. હે રાજા! કુરુઓ અને પાંડવોની વચ્ચે જે પ્રકારે ભેદ પડ્યો તે તથા રાજ્યને માટે ઘૂતથી થયેલો વનવાસ અને જે રીતે પૃથ્વીનો ક્ષય કરનાર યુદ્ધ થયું, તે સઘળું હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ! તમારા પૂર્વ-વાથી હું તમને કહીશ.^{૧-૫}

પિતાના મરણ પછી વીર પાંડવો વનમાંથી હસ્તિનાપુરમાં પોતાને ઘેર આવ્યા અને થોડાજ સમયમાં તેઓ વેદ અને ધનુર્વિદ્યામાં વિદ્વાન થયા. દેહબલ, ઉત્સાહ તથા ચિત્તેન્દ્રકળથી સંપન્ન, નગરના લોકોએ માન્ય ગણેલા અને શોભા તથા યશને ધારણ કરતા એવા પાંડવોને જોઈને કૌરવો તેમને સહન કરી શક્યા નહિ. કુરુ દુર્યોધને કર્ણ અને શકુનિ સાથે મળીને તેઓને કબજે કરવા તથા કાઢી મૂકવા માટે વિવિધ ઉપાયો કરવા માંડ્યા. તે પછી શૂરો દુર્યોધન કુલિંગ પક્ષિના સાહસ મતને સ્વીકારી, (તે જેમ સિંહની દાઢમાં ગયેલું માંસ લેવા યત્ન કરે છે તેમ) રાજ્યના કારણથી પાંડવોને અનેક ઉપાયથી પીડવા લાગ્યો. એક વખતે પાપી દુર્યોધને ભીમસેનને અન્નની સાથે ઝેર આપ્યું, પરંતુ તેને વીર વૃકોદરે જીવી લીધું.^{૧૦} વળી ગંગા ઉપર પ્રમાણુકોટી નામના તીર્થમાં સૂતેલા ભીમસેનને બાંધી ગંગાના પાણીમાં ફેંકી દઈ તે નગરમાં આવતો રહ્યો; પરંતુ જ્યારે કુંતિપુત્ર, મહાબાહુ ભીમસેન જાગ્યો ત્યારે તે બાંધનોને તોડી નાખી, બચારહિત થઈ ત્યાંથી ઉપર આવ્યો હતો. વળી એક વખતે સૂતેલા ભીમસેનના આખા શરીરમાં ઝેરી કાળા નાગો કરડાવ્યા તોપણ શત્રુને હણનારા તે વીરનું મૃત્યુ થયું ન હતું. આ પ્રમાણે પાંડવોને દુઃખ આપવા થતા પ્રત્યેક પ્રયત્નોમાં, આપત્તિનું નિવારણ કરવા તથા શત્રુને વિપત્તિમાં નાખવા મહા બુદ્ધિવાળા વિદુર સમર્થ નિવડ્યા હતા. જેમ સ્વર્ગમાં રહેલો ઇંદ્ર જીવલોકને સુખ આપે છે, તેમ વિદુર પણ પાંડવોને નિરંતર સુખ આપતા

હતા. જ્યારે વિવિધ ગુપ્ત અને પ્રત્યક્ષ ઉપાયોથી, દૈવવડે ભાવી (કુરુઓનો ક્ષય અને પાંડવોને રાજ્ય-લાભરૂપી) અર્થને માટે રક્ષણ કરાયલા પાંડવોને દુર્યોધન હણી શક્યો નહિ, ત્યારે કર્ણ, દુઃશાસન વગેરે મંત્રીઓની સાથે સલાહ કરીને તથા ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞા લઈને તેણે લાક્ષાગૃહ બાંધવાની આજ્ઞા આપી. પછી પુત્રનું પ્રિય ઇચ્છતા અંબિકા-પુત્ર રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે, રાજ્યવૈભવ ભોગવવાની લાલસાથી પાંડવોને ત્યાં વિદાય કર્યા. પાંડવો હસ્તિનાપુર નગરમાંથી માતાની સાથે ત્યાં જવા નીકળ્યા. તે મહાત્માઓના પ્રયાણ વખતે વિદુરજી તેમના સલાહકાર થયા હતા. તેમની સલાહથી પાંડવો લાક્ષાગૃહમાંથી નીકળીને મધ્યરાત્રે વનમાં નાઠા હતા. ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાની આજ્ઞા થતાં કુંતિના મહાત્મા પુત્રો વારણાવત નગરમાં ગયા અને ત્યાં માતાની સાથે સાવધાન થઈને પુરોચનથી પોતાનું રક્ષણ કરતા લાક્ષાગૃહમાં એક વર્ષ પર્વત રહ્યા હતા, ત્યાં તેમણે વિદુરની પ્રેરણાથી એક સુરંગ ખોદાવી હતી. પછી લાક્ષાગૃહને સળગાવી, તેમાં પુરોચનને બાળી મૂકી શત્રુઓને તાપ આપનારા પાંડવો સુરંગમાર્ગે ભયથી વિવૈકલ થઈ માતાની સાથે ગયા હતા.^{૨૦-૨૩}

ત્યાં તેમણે વનનાં ઝરણાંની પાસે એક હિડિંબા નામના દારુણ રાક્ષસને જોયો. તે રાક્ષસેન્દ્રને મારી પાંડવો પોતે ઉઘાડા પડી જવાની ખીકથી તથા દુર્યોધનના ભયથી પીડાઈને રાત્રિએજ ત્યાંથી આગળ ચાલ્યા. એજ સ્થાનમાં ભીમસેનને હિડિંબા પ્રાપ્ત થઈ હતી અને તેનાથી ઘટોત્કચ નામનો પુત્ર થયો હતો.^{૨૪-૨૫}

ત્યાંથી પાંડવો તીવ્ર વ્રત પાલન કરતા એક-ચકા નગરીમાં ગયા; અને ત્યાં તેઓ બ્રહ્મચારીના રૂપમાં રહી વેદાધ્યયન કરતા માતાની સાથે બ્રાહ્મણને ઘેર કેટલોક કાલ નિયમિત રીતે રહ્યા હતા. તે નગરમાં મનુષ્યનું ભક્ષણ કરનારા બક નામના એક મહા બલવાળા ભૂખ્યા રાક્ષસનો મહાબાહુ વૃકોદર ભીમસેનને ભેટો થયો હતો. તેને પણ પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર જેવા ભીમસેને પોતાના બાહુબલથી સપાટામાં મારી નાખી નગરના લોકોનું દુઃખ

મટાડયું હતું. તે પછી તેમણે પાંચાલ દેશમાં દ્રૌપદીનો સ્વયંવર થાય છે એમ સાંભળ્યું અને તેઓ ત્યાં ગયા તથા દ્રૌપદી સાથે પરણ્યા.^{૩૦} દ્રૌપદીને મેળવી તેઓ વર્ષ ઉપરાંત ત્યાં રહ્યા હતા, એટલે સર્વને આ પાંડવો છે એવી ખબર પડી ગઈ. પછી ધૃતરાષ્ટ્રના બોલાવવાથી તેઓ હસ્તિનાપુર પાછા આવ્યા. ત્યાં તેમને રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર અને ભીષ્મ પિતામહે કહ્યું કે, “તમારે ભાઈઓની સાથે લડાઈ ન થાય એટલા માટે તમારે ખાંડવપ્રસ્થમાં રહેવું એવો અમે વિચાર કર્યો છે; તેથી તમે ઈર્ષ્યા ત્યજીને, કેટલાક દેશોથી યુક્ત અને રાજમાર્ગ વગેરેની રચનાવાળા ખાંડવપ્રસ્થમાં નિવાસ કરવા માટે જાઓ.” તે બંનેનાં વચનથી પાંડવો સઘળા સ્નેહીઓને સાથે લઈને તથા અનેક ઉત્તમ વસ્તુઓ લઈને ખાંડવપ્રસ્થ નગરમાં ગયા અને ત્યાં તેઓ પોતાના શસ્ત્રના પ્રતાપથી અન્ય રાજાઓને વશ કરતા, ધર્મને મુખ્ય ગણતા, સત્યવ્રતનું પાલન કરતા, પ્રમાદવિના નિત્ય ઉદ્યોગ કરતા અને ક્ષમાયુક્ત છતાં અનેક શત્રુઓને તાપ આપતા ઘણાં વર્ષ સુધી રહ્યા હતા. મહાયશસ્ત્રી ભીમસેને પૂર્વ દિશામાં વિજય કર્યો. વીર અર્જુને ઉત્તરમાં, નકુલે પશ્ચિમમાં અને શત્રુવીરને હણનારા સહદેવે દક્ષિણમાં વિજય કર્યો હતો. આ પ્રમાણે સઘળાએ મળીને આ સમગ્ર પૃથ્વીને પોતાને તાબે કરી હતી. તે વખતે સત્ય પરાક્રમી, સૂર્ય જેવા પાંચ પાંડવો અને પ્રકાશમાન છઠ્ઠા સૂર્યથી આ પૃથ્વી જાણે છ સૂર્યવાળી હોય તેવી જણાતી હતી. તે પછી કંઈક કારણથી તેજસ્વી અને સત્ય પરાક્રમી ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે, પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર જેવા, સ્થિર મનવાળા, ગુણસંપન્ન અને પોતાના પ્રાણથી પણ અત્યંત વહાલા એવા ભાઈ અર્જુનને વનમાં મોકલ્યો. અર્જુન અગિયાર વર્ષ અને દશ માસ સુધી વનમાં રહીને પછી દ્વારકામાં શ્રીકૃ-

ષ્ણની પાસે ગયો. ત્યાં અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણની નાની બહેન, મધુરભાષણ કરનારી, કમલનયના સુભદ્રા પ્રાપ્ત થઈ. જેમ શચી ઇંદ્રની સાથે અને લક્ષ્મી નારાયણની સાથે જોડાય તેમ સુભદ્રા પાંડુપુત્ર અર્જુનની સાથે પ્રેમથી જોડાઈ હતી. તે પછી હે નૃપશ્રેષ્ઠ! વાસુદેવની સાથે કુંતીપુત્ર અર્જુને ખાંડવવનમાં અગ્નિને તૃપ્ત કર્યો હતો. આ કાર્યમાં કેશવ સાથે હોવાથી, આ કાર્ય આમજ કરીશ એવા નિશ્ચયવાળા વિષ્ણુને જેમ શત્રુવધમાં શ્રમ ન પડે તેમ, અર્જુનને બહુ શ્રમ પડ્યો નહિ. ત્યાં અગ્નિએ અર્જુનને ગાંડીવ નામનું ઉત્તમ ધનુષ, અક્ષયબાણવાળા બે ભાથા અને કપિધ્વજ રથ આપ્યો હતો. વળી એ વનદાહમાંથી અર્જુને, મય નામના મહાદાનવને બચાવ્યો હતો; તેણે યુધિષ્ઠિરને સર્વ જાતનાં રત્નોથી જડેલી એક દિવ્ય સભા રચી આપી. તે સભામાં દુર્બુદ્ધિવાળા મૂર્ખ દુર્યોધનને લોભ ઉત્પન્ન થયો હતો; એટલે તેણે બાર વર્ષ વનવાસ અને એક વર્ષ કોઈ રાજ્યમાં ગુપ્તવાસ કરવો એવી શરતે, શકુનિદ્વારા યુધિષ્ઠિરને ઘૂતમાં ડગીને વનમાં મોકલ્યા. હે મહારાજ ! તે પ્રમાણે તેર વર્ષ પૂરાં કરીને ચૌદમે વર્ષે પાછા આવી પાંડવોએ પોતાના ધનની માગણી કરી; પરંતુ દુર્યોધનને તે તેમને આપ્યું નહિ. એ કારણથી મહાયુદ્ધ થયું હતું, અને તે યુદ્ધમાં ક્ષત્રિયોને સંહારી તથા રાજા દુર્યોધનને મારી પાંડવોએ નષ્ટપ્રાય રાજ્ય પાછું મેળવ્યું હતું. હે જય પામનારામાં શ્રેષ્ઠ રાજા! આ પ્રમાણે તે સ્તુત્ય ચરિત્રવાળા પાંડવોનું પૂર્વવૃત્તાંત છે. આ રીતે રાજ્યવિનાશક ભેદ પડ્યો હતો અને અંતે પાંડવોનો જય થયો હતો.^{૩૧-૫૩}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત
અંશાવતરણુપર્વાવિષે ભારતસૂત્ર
નામનો ૬૧ મો અધ્યાય સમાપ્ત.

પર્વ]

અધ્યાય ૬૨ મો-મહાભારતનું માહાત્મ્ય

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

કથિતં વૈ સમાસેન ત્વયા સર્વં દ્વિજોત્તમ ॥

મહાભારતમાખ્યાનં કરુણાં ચરિતં મહત્ ॥૧॥

જનમેજય પૂછે છે:-હે દ્વિજોત્તમ ! તમે દુરુઓતું મહાન ચરિત્ર જેમાં આવેલું છે, એવું સઘળું મહાભારત આખ્યાન સંક્ષેપથી કહ્યું. હે તપસ્વી ધનવાણા! હે શુદ્ધ! વિચિત્ર અર્થવાળી એ કથા વિસ્તારથી શ્રવણ કરવા મને ઘણી ઉત્કંઠા થઈ છે; માટે તે કથા ફરી વિસ્તારથી મારી આગળ તમારે કહેવી જોઈએ; કારણ કે મારા પૂર્વજોનાં મહાન ચરિત્ર સાંભળીને મને તૃપ્તિ થતી નથી. ધર્મવેત્તા એવા પાંડવોએ વધ કરવાને અયોગ્ય એવા પુરુષોને સર્વથા મારી નાખ્યા છતાં મનુષ્યો તેમનાં વખાણ કરે છે એમાં કાંઈ અદ્ય કારણ હોવું ન જોઈએ. વળી અપરાધવિના દુરાત્માઓના આપેલા કલેશોને પુરુષવ્યાઘ્ર પાંડવોએ પોતે સમર્થ છતાં શામાટે સહન કર્યા હતા? હે દ્વિજોત્તમ! દશ હજાર હાથીના જેવા સામર્થ્યવાળા બાહુશક્તી વૃકોદરે અનેક દુઃખ પડતાં પણ પોતાનો ક્રોધ શા કારણથી વશ રાખ્યો હતો? વળી દુરાત્માઓથી કલેશ અપાતાં છતાં કૃષ્ણા-દ્રૌપદી પોતે શક્તિવાળાં હતાં તોપણ તેમણે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને પોતાની ક્રોધદષ્ટિથી કેમ બાળી મૂક્યા નહિ? વળી પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર જેવા પૃથાના પુત્રો (ભીમ અને અર્જુન) તથા માદ્રીના પુત્રો (સહદેવ અને નકુલ) ધૃતના વ્યસની એવા યુધિષ્ઠિરની પાછળ દુરાત્માઓથી પીડાતા શામાટે ગયા હતા? વળી ધર્મધારીમાં શ્રેષ્ઠ અને ધર્મવેત્તા એવા ધર્મરાજના પુત્ર યુધિષ્ઠિર કે જેઓ કલેશને માટે અયોગ્ય હતા છતાં શા કારણથી એમણે મહાન કલેશ સહન કર્યો હતો? વળી કૃષ્ણ જેના સારથિ હતા એવા અર્જુન એકલાએ બાણો મૂકીને કેવી રીતે મહાન સેનાને યમલોકમાં પહોંચાડી હતી? હે તપસ્વી ધનવાણા! એ સર્વ જે રીતે થયું હતું

તે અને એ મહારથીઓએ ઠેકઠેકાણે જે કંઈ કર્યું હતું, તે તમે મારી આગળ કહો. ૧-૧૧

વૈશંપાયન કહે છે:-હે મહારાજ! કૃષ્ણદ્વૈપાયને રચેલું આ પવિત્ર આખ્યાન ઘણું મોટું છે; માટે તે સાંભળવા તમે સ્વસ્થ થાઓ. સર્વ લોક-માં પૂજાતા, અતુલ તેજસ્વી મહાત્મા વ્યાસ મહર્ષિનો નિર્મેલો સમગ્ર ઇતિહાસ હું તમને કહીશ. અમાપ સામર્થ્યવાળા સત્યવતીના પુત્ર વ્યાસજીએ આ ઇતિહાસને પુણ્ય ઉત્પન્ન કરનારા એક લાખ શ્લોકથી વર્ણવ્યો છે. જે વિદ્વાન આ આખ્યાનને શ્રવણ કરાવશે અને જે મનુષ્યો એને શ્રવણ કરશે, તેઓ બ્રહ્માના સ્થાનમાં જઈને ત્યાં દેવની તુલ્યતાને પ્રાપ્ત થશે. આ પુરાણ વેદોના જેવું છે, ઉત્તમ અને પવિત્ર છે, શ્રવણ કરવા યોગ્ય પુરાણોમાં શ્રેષ્ઠ છે અને ઋષિઓએ વખાણેલું છે. આ મહા પુણ્યસ્પી ઇતિહાસમાં અર્થ અને કામનો સંપૂર્ણ ઉપદેશ કરેલો છે; એટલુંજ નહિ પણ એમાં મોક્ષ પામવા યોગ્ય બુદ્ધિ થવામાટે પણ ઉપદેશ કરાયો છે. મોટા મનના, દાનશીલ, સત્યપરાયણ અને નાસ્તિકતારહિત એવા જનોને, કૃષ્ણદ્વૈપાયનપ્રણીત આ વેદ શ્રવણ કરાવનારો વિદ્વાન ધન મેળવી શકે છે. બ્રૂણહત્યા (યજ્ઞાધિકારી દ્વિજની હત્યા અથવા ગર્ભહત્યા) કરવાથી થયેલા પાપને પણ મનુષ્ય આ ઇતિહાસ શ્રવણ કરવાથી નિઃસંશય નિવૃત્ત કરી શકે છે. આ ઇતિહાસ શ્રવણ કરવાથી મહા દારુણ કર્મ કરનારો પુરુષ પણ રાહુથી ચંદ્ર જેમ મુક્ત થાય તેમ સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે. જય નામનો આ ઇતિહાસ છે, માટે વિજયની ઇચ્છાવાળાને એ શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે. ૨૦ આ ઇતિહાસ શ્રવણ કરવાથી રાજા પૃથ્વીનો જય કરે છે અને શત્રુઓનો પરાજય કરે છે. વળી આ ઇતિહાસ શ્રવણ કરવાથી શ્રેષ્ઠ પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને મહા કલ્યાણ થાય છે. આ ઇતિહાસને યુવાન રાજાએ પદરાણીની સાથે વારંવાર સાંભળવો;

કારણ કે એ સાંભળવાથી રાણીને વીર પુત્ર જન્મે છે અને કન્યા જન્મે તો તે રાજની રાણી થાય છે. અતુલ બુદ્ધિવાળા વ્યાસે પોતેજ કહ્યું છે કે, આ ઇતિહાસ પવિત્ર ધર્મશાસ્ત્ર છે, આ ઉત્તમ અર્થશાસ્ત્ર છે અને આજ મોક્ષશાસ્ત્ર છે, તેથી આ ઇતિહાસનું સાંપ્રતકાલમાં વિદ્વાનો આખ્યાન કરે છે અને હવે પછીના કાલમાં પણ એને વાંચશે તથા સંરખશે. આ ઇતિહાસને શ્રવણ કરનારને પિતૃસેવા કરનારા પુત્રો થાય છે. અને સેવકો પ્રિય કરનારા થાય છે જે મનુષ્ય આનું શ્રવણ કરે છે તે મનુષ્ય શરીરથી કરેલાં, વાણીથી કરેલાં અને મનથી કરેલાં સર્વ પાપોથી ઝટ મુક્ત થાય છે. જે મનુષ્ય ધર્મચરિત થઈને આ ભરતવંશીઓનાં મહાન જન્માદિ ચરિત્રને શ્રવણ કરે છે, તેને વ્યાધિનો ભય રહેતો નથી, ત્યારે પરલોકનો ભય તો રહેજ ક્યાંથી? પુણ્ય કરવાની ઇચ્છાવાળા કૃષ્ણદ્વૈપાયને, મહાત્મા પાંડવોની તથા મહાન લક્ષ્મીવડે તેજસ્વી જણાતા, સર્વ વિદ્યાના અભ્યાસથી નિર્મળ થયેલા અને લોકોમાં પ્રસિદ્ધ કર્મવાળા એવા ક્ષત્રિયોની કીર્તિને ખ્યાતિમાં લાવવા માટે, ધન, આયુષ્ય, યશ, પુણ્ય અને સ્વર્ગને પ્રાપ્ત કરાવનાર આ ઇતિહાસને રચેલો છે. જે મનુષ્ય પુણ્યને માટે પવિત્ર ગ્રાહ્યોને મહા-પુણ્યરૂપ આ ઇતિહાસ શ્રવણ કરાવશે, તેને સનાતન ધર્મ પ્રાપ્ત થશે. જે પુરુષ કુરુના પ્રસિદ્ધ વંશને નિરંતર પવિત્ર થઈને વાંચે છે તેનો વંશ વિસ્તાર પામે છે અને લોકોમાં તે અત્યંત પૂજ્ય થાય છે. જે ગ્રાહ્યો નિયમિત વ્રતપાલન કરતો આતુર્માસમાં પવિત્ર ભારતનો પાઠ કરે છે, તે સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે. ભારત ભણેલો જે ગ્રાહ્યો હોય તેને વેદનો પારંગત જાણેલો. આ મહાભારતમાં પાપરહિત દેવતાઓ, રાજર્ષિઓ અને પુણ્યરૂપ બ્રહ્મર્ષિઓનું વર્ણન કરેલું છે તથા કેશવનું વર્ણન કર્યું છે. વળી ભગવાન મહાદેવ તથા દેવીનું વર્ણન કરેલું છે અને અનેકથી જન્મેલા કાર્તિકેયનો જન્મ વર્ણવ્યો છે. વળી આ ઇતિહાસમાં ગ્રાહ્યો અને ગાયોનું મોહાત્મ્ય કહ્યું છે. (કર્મ અને બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરતી) સર્વ શ્રુતિઓના સમૂહ-

રૂપી આ મહાભારત છે, માટે ધર્મબુદ્ધિવાળા એને એ શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે. આ લોકમાં જે વિદ્વાન પર્વણોને દિવસે આ ભારત ગ્રાહ્યોને શ્રવણ કરાવે તે પાપરહિત થઈ, સ્વર્ગને જીતી, નિત્ય એવા બ્રહ્મપદને પ્રાપ્ત થાય. જે કોઈ શ્રાદ્ધના અંતમાં ભારતનું એકપાદ પણ ગ્રાહ્યોને સંભળાવે તેનું શ્રાદ્ધ તેના પિતૃઓને અક્ષય થઈને પ્રાપ્ત થાય છે. જે મનુષ્ય દિવસે કે રાત્રે, ઇન્દ્રિયોથી કે મનથી, જાણતાં કે અજાણતાં કંઈ પણ પાપ કરે છે તે સર્વ પાપ આ મહાભારત આખ્યાન શ્રવણ કરતાંજ લય પામે છે. આમાં ભરતવંશીઓના મહાન જન્મ વર્ણવ્યા છે, માટે આ મહાભારત કહેવાય છે. આનો અર્થ જાણનાર સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે; કારણ કે ભરતકુલના રાજાઓનો આ મહા અદ્ભુત ઇતિહાસ છે, માટે એને વાંચવાથી મનુષ્યોને એ મોટા પાપથી મુક્ત કરે છે. કૃષ્ણદ્વૈપાયન મુનિ પવિત્રતાથી આ મહાભારતને ત્રણ વર્ષના નિત્ય ઉદ્યોગવડે પ્રથમથી રચી પૂર્ણ મનોરથવાળા થયા હતા. આ મહાભારત મહર્ષિ વ્યાસે તપશ્ચર્યાના નિયમને ધારણ કરી રચ્યું હતું;^{૪૨} માટે એને ગ્રાહ્યોએ નિયમ મુક્ત થઈને સાંભળવું જોઈએ. કૃષ્ણદ્વૈપાયને કહેલી આ પુણ્યરૂપ ભારતી ઉત્તમ કથાને જે વિગ્રો શ્રવણ કરાવશે અને જે મનુષ્યો એને શ્રવણ કરશે, તેઓ સારા અથવા નબળા ગમે તેવા માર્ગે વર્તતા હશે તોપણ પુણ્યપાપથી લેપાશે નહિ; અર્થાત આનું શ્રવણ કરવાથીજ તેમના સર્વ દોષની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. ધર્મની કામનાવાળા નરે આ ઇતિહાસ આખો શ્રવણ કરવો જોઈએ; કારણ કે તેમ કરવાથી તેને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ મહા પુણ્યરૂપ ઇતિહાસને શ્રવણ કરવાથી મનુષ્યને જેવો સંતોષ થાય છે તેવો સંતોષ સ્વર્ગને પ્રાપ્ત કરીને પણ થતો નથી. આ અદ્ભુત ઇતિહાસને જે પુણ્યશીલ અને શ્રદ્ધાળુ મનુષ્ય શ્રવણ કરે છે અથવા શ્રવણ કરાવે છે, તે નર રાજસૂય અને અશ્વમેધ યજ્ઞના ફલને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ ઐશ્વર્યવાન સમુદ્ર અને મહાપર્વત મેરુ એ બન્ને રત્નનિધિ કહેવાય છે, તેમ આ મહાભારત પણ રત્નનિધિ કહે-

પર્વ]

વાય છે. આ મહાભારત વેદતુલ્ય, ઉત્તમ, પવિત્ર શ્રવણ કરવા યોગ્ય, કર્ણપ્રિય, પાવન તથા શીલની વૃદ્ધિ કરનાર છે. હે રાજન! જે મનુષ્ય આ ભારતનો ગ્રંથ વાંચનારને આપે છે, તેને સમુદ્રાંત સઘળી પૃથ્વીના દાનનું ફળ મળે છે. ૫૦ હે પરિક્ષિતના પુત્ર! આ દિવ્ય કથા પુણ્યને માટે તથા વિજયને માટે હું કહું છું. આનંદ આપનારી એ કથાને તમે સંપૂર્ણ રીતે સાંભળો. ત્રણ

વર્ષના નિત્ય પ્રયત્નથી કૃષ્ણદ્વૈપાયન મુનિએ આ અદ્ભુત મહાભારત આખ્યાન તૈયાર કર્યું છે. હે ભરતર્ષભ! ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષના સંબંધમાં જે આમાં કહેલું છે તેજ ખીજે છે; અને જે આમાં કહેલું નથી તે ખીજે ક્યાંય પણ નથી. ૫૧-૫૩

ધૃતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત અંશાવ રણપર્વવિષે મહાભારતપ્રશંસા નામનો અધ્યાય ૬૨ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬૩ મો-વ્યાસાદિની ઉત્પત્તિ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

રાજોપરિચરો નામ ધર્મનિત્યો મહીપતિઃ ॥

વમ્ભુવ મૃગયાં ગંતું સદા કિલ ધૃતવ્રતઃ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:-ઉપરિચર નામનો એક પૃથ્વીપતિ રાજા હતો. તે નિત્ય ધર્મપરાયણ, વ્રતધારી અને મૃગયાશીલ હતો. એ પુરુવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા વસુ નામથી ઓળખાતા રાજાએ ઇંદ્રના ઉપદેશથી રમણીય એવા ચેદિ દેશને ગ્રહણ કર્યો હતો. કેટલેક કાલે જ્યારે એ રાજા શસ્ત્રોનો ત્યાગ કરી આશ્રમમાં રહીને તપ કરવા લાગ્યો, ત્યારે દેવોએ વિચાર્યું કે, ‘આ રાજા તપશ્ચર્યાથી ઇંદ્રપદ પણ લઈ શકે એવો છે’ એમ ધારી સાક્ષાત્ ઇંદ્રાદિક દેવો તેની પાસે આવ્યા અને તેને સાંત્વનપૂર્વક તપથી નિવૃત્ત કરવા માટે કહેવા લાગ્યા. ૧-૪

દેવો બોલ્યા:-“ હે પૃથ્વીપતિ! પૃથ્વીમાં રક્ષકને અભાવે ધર્મનો લોપ થવો ન જોઈએ. તમારાથીજ ધર્મનું રક્ષણ થાય છે અને તે ધર્મ સર્વ જગતનું રક્ષણ કરે છે.” ૫

ઇંદ્ર કહે છે:-“તમે લોકમાં એકાગ્રતાથી તથા નિત્યઉદ્યોગથી ધર્મનું પાલન કરો. તમે ધર્મપરાયણ રહેશો તો તેથી શાશ્વત એવા પુણ્યલોકને પ્રાપ્ત થશો. હે નરાધિપ! હું સ્વર્ગમાં રહું છું અને તમે પૃથ્વીમાં રહો છો; છતાં હું તમને મારા પ્રિય મિત્ર ગણું છું. હે નરાધિપ! પૃથ્વીમાં જે દેશ રમણીય

છે, તેમાં તમે નિવાસ કરો. પશુને હિતકર, પવિત્ર, પુષ્કળ ધનધાન્યવાળો, સ્વર્ગતુલ્ય હોવાથી રક્ષણ કરવા યોગ્ય, નિરુપાધિક, ભોગ કરવા યોગ્ય ભૂમિના ગુણોથી યુક્ત, અર્થસંપન્ન, ધન, રત્ન વગેરેથી ભરપૂર અને જ્યાંની પૃથ્વી વસુથી પૂર્ણ છે એવો આ ચેદિ દેશ છે. હે ચેદિરાજ! માટે એ ચેદિ દેશમાં તમે નિવાસ કરો. આ દેશની પ્રજા ધર્મશીલ, સાધુતાવાળી અને સંતુષ્ટ છે. અહીંના લોકો રમતગમતમાં પણ જૂઠું બોલતા નથી, તો ખીજી વખતે તો જૂઠું બોલેજ ક્યાંથી? ૧૦ એ દેશમાં પિતૃભક્તિવાળા પુત્રો પિતાથી જૂદા થતા નથી. વળી કોઈ નિર્બલ થયેલા બળદને જોડતા નથી, પરંતુ તેમનું પોષણ કરે છે. હે માન આપનારા રાજા! ચેદિ દેશમાં સર્વ વર્ણના લોકો સદા સ્વધર્મપરાયણ રહે છે. ત્રણ લોકમાં જે કંઈ છે તે તમને જરા પણ અબાણ્યું નથી. ૧૧-૧૨

વળી દેવોએ ઉપભોગ કરવા યોગ્ય અને આકાશમાં ગતિ કરનાર એક સ્ફટિકનું મોઢું દિવ્ય વિમાન હું તમને આપું છું, તે તમને આકાશમાં પ્રાપ્ત થશે. એ ઉત્તમ વિમાનમાં બેસીને સર્વ મનુષ્યોમાં તમેજ એક મૂર્તિમંત દેવની પેઠે ઉપર આકાશમાં ફરશો. વળી જેમાંનાં કમલ કરમાતાં નથી એવી આ એક વૈજયંતી નામની માળા હું તમને આપું છું. એ માળા યુદ્ધમાં શસ્ત્રોથી અખંડિત રીતે તમારું રક્ષણ કરશે અને હે

નરાધિપ! એ 'ધંદ્રમાળા' નામની માળાજ તમને ઓળખવાનું લાગ્યશાળી, અતુલ અને મહાન સાધન થશે." ૧૩-૧૬

આટલું કહીને વૃત્રાસુરનો વધ કરનારા ધંદ્રે, રાજ વસુને શિષ્ટજનોનું પાલન કરનારી એક વાંસની લાકડી પ્રીતિદાનતરીકે આપી. રાજ્યએ તે લાકડી લીધી અને ધંદ્રની પૂજાને માટે વર્ષને છેલ્લે દિવસે તેને જમીનમાં ખોદી. હે રાજન! ત્યારથી આરંભી રાજ્યો વસુની પેઠે તે દિવસે જમીનમાં વાંસની લાકડી ઉભી ખોદે છે અને બીજે દિવસે એટલે ચૈત્રી પડવાને દિવસે તેને ઊંચી કરીને સારાં વસ્ત્રો, ચંદન, અલંકારો, પુષ્પો અને પુષ્પમાલાથી શણગારી વિધિવત્ ઉત્સવ કરે છે તથા એ લાકડી ઉપર હંસરૂપધારી ભગવાન ધંદ્રનું પૂજન કરે છે, ૨૦ કે જે હંસનું રૂપ, મહાત્મા વસુના ઉપર પ્રીતિ હોવાથી ધંદ્રેજ ગ્રહણ કર્યું હતું. રાજ્યોમાં શ્રેષ્ઠ એવા વસુએ કરેલી એ શુભ પૂજાને જોઈ મહેંદ્ર પ્રસન્ન થયા અને તેમણે કહ્યું કે, 'જે રાજ્યો અથવા મનુષ્યો, ચેદિરાજની પેઠે હર્ષથી મારી પૂજા કરશે અને મહોત્સવ કરાવશે તેમને તથા તેમના દેશને લક્ષ્મી તથા વિજય પ્રાપ્ત થશે અને તેમનો દેશ સમૃદ્ધિયુક્ત અને આનંદી થશે."

હે નરાધિપ! આ પ્રમાણે મહાત્મા મહેંદ્રે પ્રીતિથી મહારાજ વસુનો સત્કાર કર્યો હતો. જે મનુષ્યો પ્રતિવર્ષે પૃથ્વીદાન, રત્નદાન, ઇચ્છિત દાન તથા મહા યજ્ઞોથી ધંદ્રનો ઉત્સવ કરાવશે, તેઓને વસુની પેઠે પૂજ્યતા પ્રાપ્ત થશે. ૨૧-૨૭

આ રીતે ધંદ્રે જેનું સન્માન કરેલું એવો ચેદિપતિ વસુરાજ ચેદિદેશમાં રહીને ધર્મથી આ પૃથ્વીનું પાલન કરવા લાગ્યો. ધંદ્ર તરફ પોતાનો પ્રેમ હોવાથી ચેદિપતિ વસુરાજ પ્રતિવર્ષે ધંદ્ર-મહોત્સવ કરતો હતો. એ રાજને મહાન પરાક્રમી અને તેજસ્વી એવા પાંચ પુત્રો થયા હતા. તેમનો તે ચક્રવર્તી રાજ્યે જૂદાં જૂદાં રાજ્યોમાં અલિપ્ત કરાવ્યો હતો. તેમાંનો જે મહારથી જૃહદ્રથ તે મગધદેશનો પ્રસિદ્ધ રાજ થયો હતો. બીજો પ્રત્યગ્રહ, ત્રીજો કુશાંબ કે જેને મણિવાહન પણ

કહે છે, ચોથો માવેદલ અને પાંચમો અપરાજિત એવો યદુરાજ આ પાંચ, મહાતેજવાળા તે રાજ-ર્ષિના પુત્રો હતા. તેઓએ પોતપોતાનાં નામથી દેશો અને નગરો વસાવ્યાં હતાં. ૩૦ વસુના એ પાંચ રાજપુત્રોના જૂદાજૂદા વંશો ઘણા કાલ સુધી ચાલ્યા હતા. જ્યારે મહાત્મા વસુરાજ, ધંદ્રે આપેલા સ્કંટિકના વિમાનમાં બેસીને આકાશમાં વિચરતો હતો, ત્યારે ગંધર્વો તથા અપ્સરાઓ તેમની સેવા કરતાં હતાં. વિમાનમાં બેસીને ઉપર ફરવાથી તે રાજનું નામ ઉપરિચર કહેવાતું હતું. ૩૧-૩૪

એક વખતે તે રાજના નગર આગળથી વહેતી શુક્તિમતી નામની નદીને, ચૈતન્યવાળા કોલાહલ નામના પર્વતે કામવૃત્તિથી પોતાને વિષે રૂંધી લીધી હતી, ત્યારે વસુરાજ્યે તે કોલાહલ પર્વતને લાત મારી એટલે તે પ્રહારની જગ્યાએ પડેલી ફાટમાંથી તે નદી પાછી નીકળી. એ નદીમાં પર્વતે એક પુત્ર તથા એક પુત્રીને ઉત્પન્ન કર્યા હતાં. પોતાનો છૂટકો કરવાથી પ્રસન્ન થયેલી નદીએ તે પોતાની બન્ને પ્રજાઓ રાજને આપી દીધી. તે બેમાં જે પુરુષ હતો તેને શત્રુનું દમન કરનારા અને વસુ આપનાર રાજર્ષિશ્રેષ્ઠ વસુએ પોતાનો સેનાપતિ કર્યો, અને ગિરિકા નામની કન્યાને પોતાની પત્ની કરી. એક વખતે તે વસુની સ્ત્રી ગિરિકા ઋતુમતી થઈ હતી ચારે પુત્રોત્પત્તિ થાય તેવે સમયે સ્નાન કરી પવિત્ર થઈને તેણે રાજને કામનો કાલ નિવેદન કર્યો. હે બુદ્ધિમાનમાં શ્રેષ્ઠ! તેજ દિવસે એ રાજના પ્રસન્ન થયેલા પિતૃઓએ રાજ્યોઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા વસુને કહ્યું કે, 'તમે મૃગોને હાણી અમને તૃપ્ત કરો.' પછી કામાતુર રાજ પિતૃઓની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન ન કરતાં શિકાર કરવા ગયો અને અત્યંત રૂપસંપન્ન સાક્ષાત્ બીજી લક્ષ્મીના જેવી ગિરિકાનું સ્મરણ કરતો કરતો મૃગયા કરવા લાગ્યો. ત્યાં તેણે વસંત કાળમાં ચૈત્રરથ વનના જેવું (ઉદીપક) વન જોયું, કે જે વનમાં અશોકનાં, ચંપાનાં, આંબાનાં, અતિ-મુક્તકનાં, નાગચંપાનાં, કણિકારનાં, બકુલિનાં, દિવ્યપાટલ અને સાધારણ પાટલાનાં, નાળિયેરીનાં અને ચંદન વગેરેનાં પવિત્ર તથા રમણીય એવાં મોટાં

પર્વ]

વૃક્ષો સ્વાદિષ્ટ ફલોથી યુક્ત હતાં. તે વનમાં કેાકિ લાનાં ટોળાં ટોકા કરી રહ્યાં હતાં તથા તે વન મદમત્ત બ્રમરોના નાદથી ગાજી રહ્યું હતું. આ જોઈને રાજા કામથી આકુલવ્યાકુલ થઈ ગયો; પરંતુ ત્યાં તેણે તે વખતે ગિરિકાને જોઈ નહિ. ગિરિકાને ન જોતાં કામથી તપી ઉઠેલો રાજા આમ તેમ ફરવા લાગ્યો. એવામાં તેણે પુષ્પોથી જેની ડાળીના છેડા છવાયલા એવું પદ્મલવોથી શોભતું, ગુચ્છોથી ઢંકાયેલું, મધુગંધથી યુક્ત તથા પુષ્પસુગંધથી મનોહર એવું એક રમણીય અશોકનું ઝાડ જોયું. રાજા તેની નીચે છાયામાં સુખેથી બેઠો. તે વખતે કામોદીપક પવનથી રાજાને રતિકર્મને માટે સ્ત્રી વિષયક પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ અને ગિરિકાનું મનમાં સ્મરણ કર્યું; અર્થાત્ ગિરિકા સાથે માનસ સુરત કર્યું. ત્યાં ગહન વનમાં ફરતાં તેનું વીર્ય સ્ખલિત થઈ ગયું. ‘આ માંડે વીર્ય નિષ્ફલ ન જાય’ એમ વિચારીને રાજાએ સ્ખલિત થતાં જ તે વીર્યને વૃક્ષના પાંદડાંમાં ગ્રહણ કર્યું, ^{૧૦} અને ફરી વિચારવા લાગ્યો કે, ‘આ માંડે વીર્ય મિથ્યા સ્ખલિત થયેલું ન ગણાય તથા મારી પત્નીને હાલ ઋતુ-કાલ છે, તે પણ મિથ્યા ન જાય તો ઠીક’ આવો વારંવાર વિચાર કરીને તથા પોતાના વીર્યની અમોઘતા જાણીને અને રાણીને માટે તે શુક મોકલવાનો આ સમય છે એમ ધારીને, મહારાજાએ તે શુકનું પુત્રોત્પત્તિ કરનારા મંત્રો વડે અભિમંત્રણ કર્યું. તે પછી પાસે બેઠેલા શીઘ્ર ગતિવાળા એક બાજપક્ષીને જોઈ સૂક્ષ્મધર્મનાં અર્થતત્ત્વને જાણનારો રાજા તેની પાસે જઈને કહેવા લાગ્યો:—“ હે સૌમ્ય! માંડે પ્રિય કરવા માટે આ માંડે શુક તું મારે ઘેર લઈ જા અને તે ગિરિકાને તત્કાલ આપ; કારણ કે તેણે આજે ઋતુસ્નાન કરેલું છે. ”

જ્યેન પક્ષીએ રાજા પાસેથી તે વીર્ય લીધું અને તત્કાલ વેગથી ઉડ્યો. રાજાને ઘેર જવા માટે અત્યંત વેગથી ઉડીને આવતા તે બાજને એક બીજા શકરાબાજે જોયો. તેને જોતાં જ ‘આ માંસ લઈ જાય છે’ એવી શંકાથી એકદમ તે

તેની સામે ધાયો અને આકાશમાં તે બંને ચાંચ-થી લડવા લાગ્યા. આમ પરસ્પર લડાઈ કરતાં તે વીર્યનો પડિયો બાજના પંખમાંથી નીચે ચમુનાના જલમાં પડી ગયો. તે સમયે ત્યાં અદ્રિકા નામની એક સુંદર અપ્સરા બ્રહ્માના શાપથી માછલી થઈને ચમુનામાં ફરતી હતી. તે મત્સ્યરૂપિણી અદ્રિકા, બાજ પક્ષીના પંખમાંથી પડેલા તે વીર્યને, ત્યાં આવી તત્કાલ ગળી ગઈ. પછી કેાઈ વખતે તે માછલીને માછીઓએ જળમાં બાંધી લીધી. ^{૧૦} હે ભરતસત્તમ! તે વખતે વીર્ય ગળ્યાને તેને દશ માસ થયા હતા. જ્યારે તેને બહાર કાઢી-તેનું પેટ ચીર્યું ત્યારે તેમાંથી એક કન્યા અને બીજો પુરુષ એમ બે મનુષ્યો નીકળ્યાં. માછીઓએ આ આશ્ચર્યકારક વાત રાજાની આગળ જણાવી અને કહ્યું કે:—“ હે રાજા! આ માછલીના શરીરમાંથી બે મનુષ્યો ઉત્પન્ન થયાં છે. ” એમ કહી તે બંને છોકરાં રાજાને આપ્યાં. તે વખતે ઉપરિચર રાજાએ તેમાંથી પુત્રને ગ્રહણ કર્યો, કે જે ધાર્મિક તથા સત્યવાદી એવો મત્સ્ય નામનો રાજા થયો. પેલી અપ્સરા પણ તેજ ક્ષણમાં શાપથી મુક્ત થઈ ગઈ; કેમકે તેને પહેલાં બ્રહ્માએ કહ્યું હતું કે:—“ તું મત્સ્યયોનિને પામી બે મનુષ્યોને ઉત્પન્ન કરી મારા શાપથી મુક્ત થઈશ. ” તે પ્રમાણે જ માછીઓએ તેનું પેટ ચીરીને બે મનુષ્યો બહાર કાઢ્યાં એટલે તે મત્સ્યરૂપને છોડી દિવ્યરૂપવાળી સુંદર અપ્સરા થઈને સિદ્ધ, ઋષિ તથા ચારણોને માર્ગે થઈ સ્વર્ગમાં ચાલી ગઈ. ^{૧૧-૧૨}

પછી માછલીથી ઉત્પન્ન થયેલી અને માછલાંના જેવા ગંધવાળી તે કન્યા રાજાએ માછીને આપી; અને તેને કહ્યું કે, ‘આને તું તારી કન્યા કરી રાખ.’ રૂપ તથા સત્ત્વસંપન્ન અને સર્વ ગુણોથી અલંકૃત એવી મધુર હાસ્યવાળી તે સત્યવતી નામની કન્યા, માછીઓના આશ્રયથી કેટલાક કાળ સુધી મત્સ્યગંધાજ રહી. તે પિતાની સેવાનિમિત્તે પાણીમાં નાવ ફેરવતી હતી. એક વખતે તીર્થયાત્રા કરતા કરતા પરાશર ઋષિ ત્યાં

આવ્યા અને તેમણે, સિદ્ધ પુરુષોએ પણ આકાંક્ષા કરવા યોગ્ય અત્યંત રૂપવાળી તે કન્યાને દીઠી. સુંદર હાસ્યવાળી તથા કેળના જેવી જંઘાવાળી તે વસુની દિવ્ય કન્યાને જોતાંની સાથેજ બુદ્ધિમાન એવા મુનિશ્રેષ્ઠ પરાશર તેની કામના કરવા લાગ્યા; અને તેને કહેવા લાગ્યા કે:—“હે કલ્યાણિ! તું મારો સંગ કર.” આ સાંભળીને સત્યવતીએ કહ્યું કે:—“હે ભગવન્ આ બન્ને તીર ઉપર ઉભા રહેલા ઋષિઓને તમે જુઓ; એઓના દેખતાં આપણો બન્નેનો સમાગમ કેવી રીતે થઈ શકે?”

આ પ્રમાણે સત્યવતીએ કહ્યું ત્યારે સમર્થ ભગવાન પરાશરે ત્યાં ધૂમસ ઉત્પન્ન કર્યો, કે જેનાથી તે સર્વ પ્રદેશ અંધકારમય થઈ ગયો. આ પ્રમાણે ઋષિશ્રેષ્ઠે સ્વેલા ધૂમસને જોઈને તપસ્વિની તે કન્યા વિસ્મય પામી; અને લજ્જિત થઈ ગઈ. પછી સત્યવતી બોલી:—“હે ભગવન્! હું પિતાની ઈચ્છાને હમેશ અધીન રહેનારી કન્યા છું. હે નિષ્પાપ! તમારા સંયોગથી મારો કન્યાભાવ દૂષિત થશે અને હે દિવ્યશ્રેષ્ઠ! કન્યાપણું દૂષિત થયા પછી હું ઘેર શી રીતે જઈ શકીશ? તેમજ જીવી પણ કેમ શકીશ? આ સંબંધમાં વિચાર કર્યા પછી હે ભગવન્! તમને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ તમે કરો.” ૧૭-૭૭

આ પ્રમાણે બોલતી સત્યવતી ઉપર પ્રસન્ન થયેલા ઋષિશ્રેષ્ઠ કહેવા લાગ્યા કે:—“મારૂં પ્રિય કર્યા પછી પાછી તું કન્યાભાવનેજ પ્રાપ્ત થઈશ. વળી હે ભીરુ! હે ભાવિનિ! તારી જેવી ઈચ્છા હોય તેવો વર તું મારી પાસેથી માગી લે. હે શુદ્ધ સ્મિતવાળી! મારી કૃપા પૂર્વે પણ કદી નિષ્કળ થઈ નથી.” ૭૮-૭૯

આ પ્રમાણે ઋષિએ કહ્યું ત્યારે મત્સ્યગંધાએ પોતાનું શરીર ઉત્તમ સુગંધવાળું થાય એવો વર માગ્યો. ભગવાન પરાશરે પણ આ લોકમાં તેની તે આકાંક્ષા પૂર્ણ કરી.^{૮૦} પછી વરદાન મળવાથી પ્રસન્ન થયેલી અને સ્ત્રીભાવના ગુણથી વિભૂષિત અર્થાત્ પુષ્પવતી થયેલી એવી સત્યવતીએ અદ્ભુત કર્મવાળા ઋષિની સાથે સમાગમ કર્યો. આમ વરદાનવડે સુગંધવાળી થવાથી પૃથ્વીમાં

તેનું ગંધવતી એવું નામ પ્રસિદ્ધ થયું અને તેના શરીરનો સુગંધ પૃથ્વીમાં મનુષ્યો એક યોજનથી સુંઘી શકતા હતા; માટે તેનું બીજું નામ યોજનગંધા કહેવાયું. આ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ વરદાન મેળવી પ્રસન્ન થયેલી સત્યવતીએ પરાશરનો સંગ કરી તત્કાલ ગર્ભનો પ્રસવ કર્યો અને તે પરાશરના પ્રતાપી પુત્ર વ્યાસ યમુનાના ક્ષીપમાં ઉત્પન્ન થયા. ઉત્પન્ન થતાંજ તેમણે માતાની આજ્ઞા લઈ તપ કરવા જવાની વૃત્તિ કરી અને જતી વખતે પોતાની માતાને કહ્યું કે:—“જ્યારે મારૂં કામ પડે ત્યારે સ્મરણ કરતાંજ હું તમારી પાસે આવીશ.” ૮૧-૮૫

આ પ્રમાણે પરાશરથી સત્યવતીમાં દ્વૈપાયન ઉત્પન્ન થયા હતા. તે બાલકને સત્યવતીએ ક્ષીપમાં મૂક્યા હતા, તેથી તેનું નામ દ્વૈપાયન પડ્યું હતું. યુગ યુગમાં એક એક પાદ જેનો ક્ષીણ થતો જાય છે એવા ધર્મને જોઈને તથા મનુષ્યનું અદ્ય આયુષ્ય, શક્તિ અને યુગની અવસ્થાને જોઈ વિદ્વાન એવા દ્વૈપાયને, વેદ અને બ્રાહ્મણના ઉપર કૃપા કરવામાટે વેદનો શાખાભેદથી વિસ્તાર કર્યો, તેથી તેમનું ‘વ્યાસ’ એવું નામ કહેવાયું. વરદાન આપનારા, સમર્થ અને શ્રેષ્ઠ એવા વ્યાસે મહાભારતની સાથે પાંચ વેદ, સુમંતુ, જૈમિનિ, પૈલ, પોતાના પુત્ર શુકદેવ અને વૈશંપાયનને ભણાવ્યા હતા. તેઓએ મહાભારતની મૂળભૂત સંહિતા (મંત્રબ્રાહ્મણરૂપ વેદ)નો પ્રકાશ કર્યો છે; અર્થાત્ ભારતના આ શ્લોકનું વેદમાં આ મૂળ છે, અમુક શ્લોકનું અમુક મૂળ છે, એ રીતે સ્પષ્ટ કર્યું છે.^{૮૦}

શાંતનુ રાજથી ગંગામાં અમાપ કાંતિવાળા, મહાન બલવાળા અને મોટા યશસ્વી એવા ભીષ્મ વસુના અંશથી ઉત્પન્ન થયા હતા. ^{૮૧}

વેદનાં રહસ્યને જાણનારા ભગવાન આણીમાંડવ્ય નામના પ્રસિદ્ધ અને મહાયશસ્ત્રી એક પુરાતન ઋષિ હતા. તે ચોર ન હતા છતાં ચોરની શંકાથી તેમને પૂર્વે શૂળીમાં પરોવ્યા હતા. પછી તે મહાયશસ્ત્રીએ ધર્મને બોલાવ્યા અને તેમને નીચે પ્રમાણે કહ્યું:—“મેં બાલવયમાં અજ્ઞાનથી ઈપીકા નામ-

પર્વ]

ના ઘાસની શળીથી એકે શકુંતિકાને (અદ્ય ના ઘાસની શળીથી એકે શકુંતિકાને) વિધી હતી. હે ધર્મ ! તે પાપનું મને સ્મરણ છે. તે વિના બીજું પાપ મને સાંભરતું નથી. તે પાપને ત્યાર પછીનું હબરો વર્ષનું મારું તપ શા કારણથી જીતી શક્યું નહિ ? વળી સર્વ પ્રાણીના વધ કરતાં પણ પ્રાણીનું અપમાન અથવા તેને આપેલું દુઃખ અધિક ગણાય છે, માટે હે ધર્મ ! તમે પાપી થયા છો, અને તે કારણથી તમે શૂદ્ર યોનિમાં અવતરશો. ” આ પ્રકારના શાપથી ધર્મ પણ શૂદ્ર યોનિમાં ધર્મમૂર્તિ અને નિપ્પાપ એવા વિદ્વાન વિદુર રૂપથી ઉત્પન્ન થયા; અને ગાવદગણથી સૂત જાતિમાં મુનિતુલ્ય સંજય ઉત્પન્ન થયો. કુંતી જ્યાં રે કન્યા હતી, ત્યારે તેને સૂર્યથી મહાબલસંપન્ન, પોતાની જોડેજ થયેલાં કવચ તથા કુંડલવડે પ્રકાશિત મુખવાળો કર્ણ સાંપડ્યો હતો. સર્વ લોકે જેમને નમસ્કાર કરેલા એવા મહાયશસ્ત્રી વિષ્ણુ ભગવાન લોકો ઉપર કૃપા કરવામાટે વસુદેવથી દેવકીમાં પ્રકટ થયા હતા. જેને આદિ અંતરહિત, જગતના કર્તા પ્રકાશરૂપ, જીવમાત્રના પ્રભુ, અવ્યકત, ક્ષરધર્મથી રહિત, જૂહત, સર્વના લયનું સ્થાન, સત્ત્વ, રજ અને તમોમય^{૧૦૦} સર્વના આત્મા, અવિનાશી, સર્વનું ઉપાધાનકારણ, સર્વની ઉત્પત્તિનું નિમિત્ત, અધિષ્ઠાતા સર્વ પુરીમાં વસનારા, વિશ્વરૂપી કર્મવાળા, સત્ત્વસાધનથી પ્રાપ્ત થનારા, ઓંકારસ્વરૂપ, દેશ, કાળ અને વસ્તુકૃત વિભાગથી રહિત, અચલ, ચૈતન્ય રૂપ, હંસસ્વરૂપ, નારાયણ પ્રભુ અર્થાત્ જગદ્ભ્રમનું અધિષ્ઠાન, ધાતા અર્થાત્ કાર્યમાત્રમાં સત્તા તથા સ્કૃતિ આપનારા, અજન્મા અપ્રકટ અને કારણથી પર તથા અવિનાશી કહે છે; વળી જે કેવલ્યરૂપ, ત્રિગુણાતીત, વિશ્વરૂપ, અનાદિ, અજ, અવ્યય પુરુષ, વિભુ, સર્વના કર્તા અને સર્વ ભૂતના પિતામહ છે; તે નારાયણ ધર્મની વૃદ્ધિને માટે અંધક વૃષ્ણિકુલમાં ઉત્પન્ન થયા હતા, બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ અસ્ત્રોને બાણનારા, સર્વ શાસ્ત્રમાં કુશળ અને મહાબલસંપન્ન હતા.^{૧૦૪} નારાયણને અનુસરનારા અને અસ્ત્રપ્રયોગમાં

કુશલ એવા સાત્યકિ તથા કૃતવર્મા સત્યક તથા હૃદિકથી ઉત્પન્ન થયા હતા. ઉગ્ર તપસ્વી ભરદ્વાજ ઋષિનું સ્ખલિત થયેલું વીર્ય દ્રોણી (ગિરિગુહા) માં વૃદ્ધિ પામ્યું અને તેનાથી દ્રોણમુનિ ઉત્પન્ન થયા હતા. શરદ્વાન ગૌતમ ઋષિનું વીર્ય શરના ભાથામાં પડ્યું હતું તેનાથી બે પ્રબલ થઈ તેમાં જે કન્યા તે અશ્વત્થામાની માતા કૃપી અને બીજા બળવાન કૃપાચાર્ય થયા હતા. દ્રોણથી કૃપીમાં મહા બળવાન અશ્વત્થામા ઉત્પન્ન થયા હતા. વળી સાક્ષાત્ અશ્વિના જેવા તેજવાળો, વીર્યવાન અને વીર એવો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શ્રૌત યજ્ઞકર્મ પ્રવર્તીતું હતું ત્યારે અગ્નિમાંથી દ્રોણનો વિનાશ કરવા ધનુષધારણ કરીને ઉત્પન્ન થયો હતો. તેજ યજ્ઞવેદીમાંથી તેજસ્વી સુશોભિત શરીરવાળાં કલ્યાણી દ્રૌપદી, ઉત્તમ રૂપ ધારણ કરીને પ્રગટ થયાં હતાં.^{૧૧૦} પ્રહલાદનો શિષ્ય જે નસંજિત રાજા તેને સુબલ નામનો પુત્ર થયો હતો, તેની પ્રબલ દેવના કોપથી ધર્મવિનાશક થઈ હતી. તે ગાંધારરાજ સુબલનો અર્થશાસ્ત્રમાં કુશલ એવો પુત્ર શકુનિ અને દુર્યોધનની માતા ગાંધારી ઉત્પન્ન થઈ હતી. કૃષ્ણ દ્વૈપાયનથી વિચિત્રવીર્યની સ્ત્રીમાં રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર અને મહાબલવાન પાંડુ ઉત્પન્ન થયા હતા. વળી દ્વૈપાયનથીજ ધર્માર્થમાં કુશલ, બુદ્ધિમાન, ધારણાશક્તિવાળા અને પાપરહિત એવા વિદુર શૂદ્ર સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયા હતા. પાંડુરાજની બે સ્ત્રીથી દેવના જેવા પાંચ પુત્ર થયા હતા; તે સર્વેમાં યુધિષ્ઠિર ગુણવડે મોટા હતા. ધર્મથી યુધિષ્ઠિર, વાયુથી ભીમસેન, ઇંદ્રથી સર્વ શસ્ત્રધારીમાં શ્રેષ્ઠ એવા શ્રીમાન અર્જુન અને અશ્વિનીકુમારથી સ્વરૂપસંપન્ન અને વડીલોની સેવામાં તત્પર એવા નકુલ અને સહદેવ ઉત્પન્ન થયા હતા. બુદ્ધિમંત ધૃતરાષ્ટ્રને દુર્યોધન આદિ સો પુત્રો થયા હતા અને વૈશ્યામાં કરણ સંજાધારી યુયુત્સુ થયો હતો. હે ભારત ! દુર્યોધન, હંશાસન, હંસહ, હંમર્ષણ, વિકર્ણ, ચિત્રસેન, વિવિંશતિ, જય, સત્યવ્રત, પુરુમિત્ર અને વૈશ્યાપુત્ર યુયુત્સુ એ અગિયાર મહારથી હતા.^{૧૨૦} અર્જુનથી સુભદ્રામાં શ્રીકૃષ્ણનો ભાણેજ અને મહાત્મા પાંડુને

પૌત્ર અભિમન્યુ ઉત્પન્ન થયો હતો. પાંડવોથી પાંચાલી-દ્રૌપદીમાં સ્વરૂપસંપન્ન અને સર્વ શાસ્ત્રમાં કુશળ એવા પાંચ પુત્રો થયા હતા. તેમાં યુધિષ્ઠિરથી પ્રતિવિંધ્ય, ભીમસેનથી સુતસોમ, અર્જુનથી શ્રુતકીર્તિ, નકુલથી શતાનીક, ને સહદેવથી પ્રતાપી શ્રુતસેન થયો હતો. વનમાં ભીમસેનથી હિડિંબાને ઘટોત્કચ નામનો પુત્ર થયો હતો. દ્રુપદ રાજથી શિખંડી નામની કન્યા ઉત્પન્ન થઈ હતી તે પાછળથી પુત્ર બન્યો હતો. એક સ્થૂણ નામના યક્ષે રાજનું પ્રિય કરવાની ઇ-

ચ્છાથી તેને પુરુષ બનાવ્યો હતો. કૌરવોના યુદ્ધમાં યુદ્ધ કરવામાટે હજારો રાજાઓ આવ્યા હતા. તે અપરિમિત રાજાઓનાં સઘળાં નામે હજારો વર્ષે પણ ગણી શકાય તેમ નથી; પરંતુ આ અખ્યાન જેનાથી પ્રવૃત્ત છે તેવા મુખ્ય મુખ્ય રાજાઓજ તમારી આગળ કહ્યા છે. ૧૨૧-૧૨૭

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતગત
અંશાવતરપર્વવિષે વ્યાસાદિની ઉત્પત્તિ
નામનો અધ્યાય ૬૩ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬૪ મો-પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા બ્રહ્માએ દેવોને અંશોથી અવતરવા આજ્ઞા કરી.

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

ય એતે કીર્તિતા બ્રહ્મન્ યે ચાન્યેનાનુકીર્તિતાઃ॥
સમ્યક્ તાન્ શ્રોતુમિચ્છામિ રાજ્જશ્ચાન્યાન્
સહસ્રશઃ ॥ ૧ ॥

જનમેજય પૂછે છે:-હે બ્રહ્મન્! જે રાજાઓ તમે વર્ણવ્યા અને જે બીજા નથી વર્ણવ્યા તેમને અને બીજા હજારો રાજાઓને હું યથાર્થ રીતે સાંભળવા ઇચ્છા કરું છું. હે મહાભાગ! તે દેવતુલ્ય મહારથીઓ અહીં ભૂમિમાં શામાટે ઉત્પન્ન થયા હતા, તે મારી આગળ રૂડી રીતે કહેવું તમને ઘટે છે. ૧-૨

વૈશંપાયન કહે છે:-હે રાજન્! અમે સાંભળ્યું છે કે, એ દેવોનું રહેસ્યવૃત્તાંત છે; તથાપિ તે હું સ્વયંભૂને નમસ્કાર કરીને તમારી આગળ કહું છું. પૂર્વે જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામ એકવીસ વાર પૃથ્વીને નિઃક્ષત્રિય કરીને પછી પર્વતોમાં ઉત્તમ એવા મહેન્દ્ર પર્વત ઉપર તપ કરવા ગયા હતા. આ પ્રમાણે ભૃગુકુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા પરશુરામે આ લોકને નિઃક્ષત્રિય કરી નાખ્યો, ત્યારે હે રાજન્! ક્ષત્રિયાણીઓ પુત્રની ઇચ્છાથી બ્રાહ્મણોનો સમાગમ કરવા લાગી. હે નરવ્યાઘ્ર! તેમની સાથે ઉત્તમ વ્રતવાળા બ્રાહ્મણો પ્રત્યેક ઋતુકાલમાં સ-

માગમ કરતા હતા; પરંતુ કામથી પ્રેરાઈને અથવા ઋતુવિનાના દિવસોમાં સમાગમ કરતાં નહિ. પછી તે બ્રાહ્મણોથી હજારો ક્ષત્રિયાણીને ગર્ભ રહ્યા અને તેઓએ મહાન પરાક્રમી એવા ક્ષત્રિય કુમારો અને કુમારિકાઓને પુનઃ ક્ષત્રિયોની વૃદ્ધિને માટે ઉત્પન્ન કર્યાં. આમ તપસ્વી બ્રાહ્મણોથી ક્ષત્રિયાણીઓમાં ક્ષત્રિયો ઉત્પન્ન થયા અને ધર્મથી વૃદ્ધિ પામતા દીર્ઘ આયુષ્યવાળા થયા. તે પછી બ્રાહ્મણો જેમાં મુખ્ય છે, એવા ચારે વર્ણોની પુનઃ સ્થાપના થઈ. તે વખતે તેઓ ઋતુવિનાના સમયમાં કામનાથી સ્ત્રીગમન કરતા નહિ; પણ પ્રજોત્પત્તિને માટે ઋતુકાલમાંજ સ્ત્રીગમન કરતા હતા. તેમજ હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ! બીજાં પશુ તથા પક્ષીયોનીમાં ઉત્પન્ન થયેલાં પ્રાણીઓ પણ ઋતુકાલમાંજ સ્ત્રીગમન કરતાં હતાં. આ પ્રમાણે ધર્મથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રજા હજારો વર્ષનું જીવન ભોગવવા લાગી અને વૃદ્ધિ પામી. ૩-૧૧ હે પૃથ્વી-પાલ! તે પ્રજા ધર્મ તથા વ્રતપરાયણ હોવાથી માનસિક ચિંતા અને શારીરિક રોગોથી સર્વથા મુક્ત હતી. હે ગજેન્દ્રના જેવી ગતિવાળા! તે પછી પર્વતો, વનો અને નગરોવાળી આ સમુદ્રપર્યંતની પૃથ્વી ઉપર ફરી ક્ષત્રિયો અધિક્રાતા થઈ પડ્યા. જ્યારે ક્ષત્રિયોએ આ પૃથ્વીનું ધર્મથી

પાલન કરવા માંડ્યું, ત્યારે બ્રાહ્મણાદિ સર્વે વર્ણો બહુ આનંદ પામ્યા. વળી રાજાઓ પણ કામ અને ક્રોધથી ઉત્પન્ન થયેલા દોષોને નિવૃત્ત કરીને દંડ કરવા યોગ્ય હોય તેમનેજ ધર્મથી દંડ કરતા પ્રજાનું પાલન કરવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે ક્ષત્રિયો ધર્મપરાયણ થવાથી, સૌ યજ્ઞો જેમણે કરેલા એવા સહસ્ર નેત્રવાળા ઇંદ્ર પણ દેશકાળને અનુકૂળ પડે તેવી માગેલી વૃષ્ટિ કરીને પ્રજાનું પાલન કરવા લાગ્યા. હે નરાધિપ! ત્યારે કોઈનું પણ બાલવયમાં મરણ થતું ન હતું; તેમજ યૌવન આવ્યા વિના કોઈ પણ પુરુષ સ્ત્રીસંગ કરતો નહોતો. હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ! આ પ્રમાણે આયુષ્યવાળી પ્રજાથી આ પૃથ્વી સમુદ્રપર્યંત સંપૂર્ણ ભરાઈ ગઈ હતી. તે વખતે બહુ દક્ષિણવાળા યજ્ઞોથી ક્ષત્રિયો યજન કરતા હતા તથા બ્રાહ્મણો અંગ અને ઉપનિષદોની સાથે વેદોનું અધ્યયન કરતા હતા. વળી હે નૃપ! તે સમયમાં બ્રાહ્મણો વેદને વેચતા ન હતા, અર્થાત્ પૈસા લઈને લણાવતા ન હતા; અને શૂદ્રોની સમીપમાં વેદોનો ઉચ્ચાર પણ કરતા ન હતા. વૈશ્યો પૃથ્વીમાં બળદોથી ખેતી કરાવતા હતા, પણ તેઓ પોતે બળદોને જીંસરી ચઢાવતા ન હતા; એટલુંજ નહિ પણ દુર્બલ બળદોનું પાલનપોષણ કરતા હતા. વળી તે વખતે મનુષ્યો વાછરડું ચરતું થાય નહિ ત્યાંસુધી ગાયને દોહતા ન હતા, તથા વાણુઓ ખોટાં કાટલાંથી માલ વેચતા ન હતા. હે નરવ્યાધ્ર! મનુષ્યો જે કંઈકામ કરતા તે ધર્મપરાયણ થઈને ધર્મથીજ કરતા હતા; કારણ કે તેઓ અર્થ અને કામ કરતાં ધર્મનેજ મુખ્ય જોતા હતા. હે નરાધિપ! તે વખતે સર્વવર્ણુવાળા લોકો સ્વસ્વકર્મમાંજ તત્પર રહેતા હતા; એટલે હે નરવ્યાધ્ર! કોઈ સ્થાનમાં ધર્મનો હાસ થતો ન હતો. હે ભરતર્ષભ! વળી ગાયો અને નારીઓ સમયેજ પ્રસવતી હતી અને ઋતુઓમાં વૃક્ષોને ફલો તથા પુષ્પો આવતાં હતાં. આ પ્રમાણે જ્યારે રૂઢી રીતે સત્યયુગ પ્રવર્તતો હતો, ત્યારે અનેક પ્રાણીઓથી સમગ્ર પૃથ્વી સંપૂર્ણ ભરાઈ ગઈ હતી.

હે ભરતર્ષભ! આ રીતે મનુષ્યલોકમાં આનંદ પ્રસરી રહ્યો હતો ત્યારે હે મનુષ્યેશ્વર! રાજાઓની સ્ત્રીઓથી અસુરો ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા; કારણ કે તે વખતે અદિતિના પુત્ર દેવોએ દૈત્યોને વારંવાર યુદ્ધમાં હરાવ્યા હતા, એટલે તેઓ સ્વર્ગનાં એશ્વર્યથી ભ્રષ્ટ થઈને આ પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થયા હતા. હે વિભુ! અહીં મનુષ્યોમાં પોતાને દેવ ગણાવવાની ઇચ્છાથી તે મનસ્વી દૈત્યો પૃથ્વીમાં જૂદાં જૂદાં પ્રાણીઓથી ઉત્પન્ન થયા. હે રાજેન્દ્ર! ગાયો, ઘેડા, ગધેડા, ઉંટ, પાડા, માંસાહારી પ્રાણીઓ, હાથીઓ અને હરિણોની જાતિમાં તેઓ ઉત્પન્ન થયા હતા.^{૩૦} હે મહીપાલ! ઉત્પન્ન થયેલા અને ઉત્પન્ન થતા તે અસુરોથી આ પૃથ્વી પોતે પોતાને ધારણ કરવા પણ અશક્ત થઈ ગઈ હતી, તે વખતે સ્વર્ગથી પડેલા કેટલાક દિતિના પુત્રો અને દનુના પુત્રો બહુ મદવાળા રાજાઓ પણ થયા હતા. વીર્યવાન શત્રુઓનું મર્દન કરનારા તથા ગર્વિષ્ટ એવા તેઓ અનેકરૂપે ધારણ કરીને આ પૃથ્વીમાં સમુદ્રપર્યંત વ્યાપી વળ્યા હતા. તેઓ બ્રાહ્મણોને, ક્ષત્રિયોને, વૈશ્યોને તથા શૂદ્રોને પીડતા હતા. વળી બીજાં પ્રાણીઓને પણ તેઓ પોતાના બલથી પીડા આપતા હતા. હે રાજન્! આમ સર્વ ભૂતોને ત્રાસ આપતા અને મારી નાખતા તે લાખો અસુરો ચોમેર ભૂમિમાં ફરતા હતા. વળી બ્રાહ્મણભક્તિવિનાના, બલના મદવાળા અને મદથી ઘેલા થયેલા તે અસુરો આશ્રમમાં રહેલા મહાપ્રજ્ઞોને પણ જ્યાં ત્યાં પીડતા હતા. ^{૩૧-૩૬}

આ પ્રમાણે બલવડે ઉછાંછળા થયેલા અને મહા પ્રયત્ન કરનારા એવા મોટા અસુરોથી પીડાયલી પૃથ્વીએ પોતે બ્રહ્મા પાસે જવાની વૃત્તિ કરી; કારણ કે તે વખતે પૃથ્વીને ધારણ કરનારા શેષ, કચ્છપ અને દિશાના હાથીઓનો સમુદાય પણ દાનવોના બલથી દબાયલી પર્વતવાળી પૃથ્વીને ધારણ કરવા સમર્થ થયો નહિ; ત્યારે હે મહીપાલ! ભારથી દીન બનેલી અને ભયથી પીડાયલી પૃથ્વી સર્વ પ્રાણીના પિતામહ બ્રહ્માને શરણે ગઈ. ત્યાં તેણે મોટા ભાગ્યવાળા દેવો,

દ્વિજો અને મહર્ષિઓથી વીંટાયલા લોકકર્તા અવિનાશી બ્રહ્મદેવને જોયા.^{૪૦} દેવનાં કાર્યમાં નિષ્ઠાવાળા આનંદી ગંધર્વોએ અને અપ્સરાઓએ વંદન કરાવતા તે બ્રહ્માની પાસે જઈને પૃથ્વીએ વંદન કર્યું. હે ભારત ! લોકોનું પાલન કરનારા સર્વ દેવોની સમક્ષ શરણ ઇચ્છતી ભૂમિએ તેમને વિજ્ઞાપના કરી. હે રાજન્ ! કારણાત્મા સ્વયંભૂ બ્રહ્માને તે ભૂમિનું કાર્ય પ્રથમથીજ વિદિત હતું. હે ભારત ! જે જગતના સ્રષ્ટા છે તે દેવ તથા દેત્યોસહિત સર્વ લોકના મનની વાત સંપૂર્ણ રીતે કેમ ન જાણે ? હે મહારાજ ! તે પછી સર્વ ભૂતના ઉત્પાદક, ઇશ, કલ્યાણકારી, ભૂમિપતિ અને પ્રજાપતિ એવા પ્રભુ બ્રહ્માએ તે ભૂમિને કહ્યું. બ્રહ્મા બોલ્યા:—“હે વસુધરે ! તું જે કાર્યને માટે અહીં મારી પાસે આવી છે, તે કાર્ય કરવા હું સર્વ દેવોનો નિયોગ કરું છું.” ૪૧-૪૬

વૈશંપાયન કહે છે:—હે રાજન્ ! આ પ્રમાણે પૃથ્વીને કહી બ્રહ્માએ તેને વિદાય કરી. તે પછી ભૂતકર્તા બ્રહ્માએ પોતે સર્વ દેવોને આજ્ઞા કરી કે:—“આ પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા માટે તમે બધા પોતાના સિન્ન સિન્ન અંશોથી દેત્યો સાથે વિરોધ કરવા પૃથ્વીમાંજ ઉત્પન્ન થાઓ.” એમ કહી તે પછી ભગવાન બ્રહ્મા ગંધર્વો તથા અપ્સ-

રાઓના સમૂહને બોલાવીને તે સઘળાને આ પ્રમાણે અર્થયુક્ત વચન કહેવા લાગ્યા. બ્રહ્મા બોલ્યા:—“તમે પણ પોતપોતાના અંશથી ઇચ્છા-પૂર્વક મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન થાઓ.” એવાં સુરસુર બ્રહ્માનાં સત્ય, હિતકારક અને પથ્ય વચન સાંભળી ઇંદ્રાદિક દેવોએ તેનો સ્વીકાર કર્યો.^{૪૦} પછી પોતપોતાના અંશોથી ભૂમિપર જવાને કૃતનિશ્ચય થયેલા તે દેવો શત્રને હણનારા નારાયણની પાસે વૈકુંઠમાં ગયા. ચક્ર તથા ગદાને ધારણ કરનારા, પીતાંબરધારી, શ્યામવર્ણ, પદ્મનાભ, દૈત્ય-સંહારક, વિશાલ, સુંદર અને સદય નેત્રવાળા, પ્રજાપતિના પતિ, પ્રકાશમાન, દેવોના નાથ, મહાબાહુ, શ્રીવત્સ ચિહ્નવાળા, ઇંદ્રિયોના અધિષ્ઠાતા અને સર્વ દેવોએ પૂજેલા તે પુરુષોત્તમને ઇંદ્રે કહ્યું કે:—“તમે પૃથ્વીનું શોધન કરવા અર્થાત્ કંટકરૂપી ખલજનોનું ઉન્મૂલન કરવા અંશથી અવતાર ધારણ કરો.” ત્યારે હરિએ “હું તેમ કરીશ” એવો ઇંદ્રને ઉત્તર આપ્યો.^{૪૧-૪૪}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત

અંશાવતરણપર્વવિષે અધ્યાય

૬૪ મે સમાપ્ત.

અંશાવતરણ પર્વ સમાપ્ત*

સમવપર્વ

અધ્યાય ૬૫ મો-દક્ષકન્યાની સંતતિ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

અથ નારાયણેન્દ્રશ્ચકાર સહ સંવિદમ્ ॥

અવતતુ મહીં સ્વર્ગાદંશતઃ સહિતઃ સુરઃ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:—પછી ઇંદ્રે દેવોની સાથે અંશવડે સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વીમાં અવતરવા માટે નારાયણની જોડે સલાહ કરી અને ઇંદ્રે પોતે સર્વ દેવોને તે પ્રમાણે આજ્ઞા આપી તથા દેવો તે

નારાયણના સ્થાનમાંથી પાછા સ્વસ્થાનમાં જવા નીકળ્યા. પછી સ્વર્ગમાં વસનારા તે દેવો, શત્રુ-

* સ્ત્રિયા માચંતિ સંતોડપીત્યુક્તં વ્યાસસ્ય જન્મનિ ॥ દેવાસુરનેરણ્ણેવં સંતીત્યંશાવતારણે ॥

સાધુ પુરુષો પણ સ્ત્રીથી ઘેલા થઇ જાય છે, એ વ્યાસના જન્મમાં કહ્યું છે. દેવો, અસુરો અને નરોમાં એમજ છે. એ અંશાવતરણ પર્વમાં કહ્યું છે.

પર્વ]

ઓના વિનાશને માટે તથા સર્વ લોકના હિતને માટે સ્વર્ગમાંથી કેમે કેમે ભૂમિમાં અવતરવા લાગ્યા. હે રાજશાહીલ ! દેવતાઓ પોતાની ઇચ્છાપ્રમાણે કેટલાક બ્રહ્મર્ષિના વંશોમાં અને કેટલાક રાજર્ષિના વંશોમાં ઉત્પન્ન થયા; તથા દાનવો, રાક્ષસો, ગંધર્વો, નાગો અને બીજાં પુરુષભક્ષક પ્રાણીઓને તેઓ હણવા લાગ્યા. હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ રાજા ! તે દેવાંશીઓ એવા બલવાળા હતા કે જેથી તેમને બાલ્યવયમાં પણ દાનવો, રાક્ષસો, ગંધર્વો તથા નાગો મારી શકતા ન હતા. ૧-૬

જનમેજય પૂછે છે:-દેવ તથા દાનવોના સમૂહો, ગંધર્વો, અપ્સરાઓ, સઘળાં મનુષ્યો, યક્ષો, રાક્ષસો અને બીજાં સર્વ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિને હું સારી રીતે પ્રથમથી સાંભળવા ઇચ્છા કરું છું; માટે મારી આગળ તે સર્વની ઉત્પત્તિ કહેવા તમે યોગ્ય છો. ૭-૮

વૈશંપાયન કહે છે:-સ્વયંભૂને નમસ્કાર કરીને હર્ષપૂર્વક દેવાદિક સર્વ લોકોની ઉત્પત્તિ તથા લય હું તમને યથાર્થ રીતે કહું છું. બ્રહ્માના માનસિક છ પુત્રો મરીચિ, અત્રિ, અંગિરા, પુલસ્ત્ય, પુલહ અને કેતુ નામના પ્રસિદ્ધ મહર્ષિઓ હતા. તેમાં મરીચિથી કશ્યપ નામના પુત્ર થયા અને કશ્યપથી આ સર્વ પ્રજા ઉત્પન્ન થઈ છે. વળી દક્ષની મહા ભાગ્યવાળી તેર કન્યાઓ થઈ હતી. તે દક્ષકન્યાનાં નામ અદિતિ, દિતિ, દનુ, કાલા, દનાયુ, સિંહિકા, કોધા, પ્રાધા, વિશ્વા, વિનતા, કપિલા, મુનિ અને કદ્રૂ એવાં હતાં. હે મનુષ્યોમાં વ્યાઘ્રસમાન ભારતરાજા ! એ કન્યાઓના વીર્યસંપન્ન એવા અનંત પુત્રપૌત્રો થયા હતા. તેમાં અદિતિથી ભુવનના ઇશ્વર એવા બાર આદિત્યો થયા હતા. હે ભારત ! તેમનાં નામ હું

અલ્પસ્યાપિ પાપસ્ય વિપાકમાતિદારુણ ॥
અન્વભૂતાં ચિરં વ્રહ્મજ્ઞાનીમાંડવ્યહુંદુભૌ ॥
હે બ્રહ્મા ! અણીમાંડવ્ય ઋષિ અને હુંકુલ, એ બન્નેએ અલંત અલ્પ પાપનું પણ અતિશય દારુણ ફલ ચિરકાલ સુધી ભોગવ્યું છે, અર્થાત્ અલ્પ પાપ પણ ન કરવું એ તાત્પર્ય છે.

ગણેશ

તમને કહું છું. ધાતા, મિત્ર, અર્યમા, શક, વરુણ, અંશ, ભગ, વિવસ્વાન, પૂષા, દશમા સવિતા, અગિયારમા ત્વષ્ટા અને બારમા વિષ્ણુ હેવાય છે. અદિતિના સર્વ પુત્રોમાં નાના પુત્ર વિષ્ણુ અધિક ગુણવાન હતા. દિતિને હિરણ્યકશિપુ નામનો એકજ પુત્ર થયો હતો. તે મહાત્માને પ્રસિદ્ધ નામવાળા પાંચ પુત્રો થયા હતા. તેમાં પ્રહ્લાદ પ્રથમ ઉત્પન્ન થયો હતો, તેના પછી સંહાદ તથા ત્રીજો અનુહાદ અને તેના પછી શિષિ તથા બાષ્કલ થયા હતા. હે ભારત ! પ્રહ્લાદના સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ એવા ત્રણ પુત્રો વિરોચન, કુંભ અને નિકુંભ નામના હતા. તેમાં વિરોચનને એક બલિ નામનો પ્રતાપવાન પુત્ર થયો હતો અને બલિનો બાણાસુર નામનો પ્રસિદ્ધ પુત્ર થયો હતો. ૨૦ તે રુદ્રનો શ્રીમાન અનુચર હતો, કે જે રુદ્રને લોકો મહાકાલ નામથી ઓળખે છે. હે ભરતવંશી રાજા ! દનુના સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ એવા ચાલીશ પુત્રો હતા. તેમાં પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલો મહાયશસ્વી વિપ્રચિત્તિ રાજા હતો. તેના પછી શંબર, નમુચિ, પુલોમા, અસિલોમા, કેશી, હૃજ્યદાનવ, અયઃશિરા, અશ્વશિરા, વીર્યવાન, અશ્વશંકુ, ગગનમૂર્ધા, વેગવાન, કેતુમાન, સ્વર્ભાતુ, અશ્વ, અશ્વપતિ, વૃષપર્વા, અજક, અશ્વગ્રીવ, સૂક્ષ્મ, તુલુંડ, મહાબલ, ઇષુપાદ, એકચક્ર, વિરૂપાક્ષ, હર, અહર, નિચંદ્ર, નિકુંભ, કુપટ, કપટ, શરભ, શલભ, સૂર્ય અને ચંદ્રમા, એ દનુના પ્રસિદ્ધ પુત્રો દાનવો કહેવાય છે. દેવોના ચંદ્ર તથા સૂર્ય જૂદા છે અને દાનવોના ચંદ્ર સૂર્ય પણ જૂદા કહેવાય છે. હે મહારાજા ! આ વંશોમાં ઉત્પન્ન થયેલાઓ મહા બલવાન, સત્ત્વસંપન્ન તથા પ્રખ્યાત છે; વળી દાનવ વંશમાં દનુના દશ પુત્રો મુખ્ય ગણાય છે. તેમનાં નામો એકાક્ષ, વીર અમૃતપા, પ્રલંબ, નરક, વાતાપી, શત્રતપન, મહાસુર શંક, ગવિષ્ઠ, વનાયુ અને દાનવ દીર્ઘજિહ્વ છે. હે ભારત ! તેમના પુત્ર તથા પૌત્રો અસંખ્ય થયા કહેવાય છે. સિંહિકાએ ત્ર્યંદ્ર તથા સૂર્યને પીડનારા એવા રાહુ નામના પુત્રને ઉત્પન્ન કર્યો હતો. સુચંદ્ર, ચંદ્રહર્તા અને ચંદ્રપ્રમદન

નામના કુરાના (કોધાના) પુત્રો હતા. વળી એ કુરાથી કુર સ્વભાવવાળા બીજા અનંત પુત્રો તથા યૌત્રો થયા હતા, કે જે કુર કર્મ કરનારો તથા શત્રુને સંહારનારો ક્રોધવશ નામનો ગણ કહેવાય છે. વળી દનાયુના અસુરોમાં મુખ્ય એવા વિક્ષર, બલ, વીર અને મહાસુર વૃત્ર નામના ચાર પુત્રો થયા હતા. કાલાના કાલના જેવા, પ્રહાર કરનારા, શત્રુને તપાવનારા અને દાનવોમાં મહાવીર્યવાળા પ્રસિદ્ધ પુત્રો થયા હતા. તેઓનાં નામ વિનાશન, ક્રોધ, ક્રોધહંતા, ક્રોધશત્રુ અને બીજા જે પુત્રો થયા તેઓ કાલકેય નામથી ઓળખાય છે. અસુરોના ઉપાધ્યાય શુક તો ઋષિના પુત્ર હતા. તે શુકને, અસુરો પાસે યજ્ઞદિકે કરાવનારા ચાર પુત્રો થયા હતા, જેઓ તેજવડે સૂર્યના જેવા અને બ્રહ્મલોકપરાયણ હતા. તેમનાં નામ, ત્વષ્ટા-ધર, અત્રિ, અને બીજા બે ભયંકર કર્મવાળા હતા. આ પ્રમાણે વેગવાળા અસુરો અને સુરોના વંશની ઉત્પત્તિ મેં પુરાણમાં સાંભળેલી તે પ્રમાણે કહી છે. હે મહીપાલ! એ બધાની ગૌણ અને અનંત સંતતિનું નિઃશેષ વર્ણન કરી શકાય તેમ નથી. તાક્ષ્ય, અરિષ્ટનેમિ, ગરુડ, અરુણ, આરુણિ અને વારુણિ, એ વિનતાના છ પુત્રો કહેવાય છે. ૪૦ શેષ, અનંત, વાસુકિ, તક્ષકનાગ, કૂર્મ, કુલિક, એ કરૂના પુત્રો કહેવાય છે. ભીમસેન, ઉચ્ચસેન, સુપર્ણ, વરુણ, ગોપતિ, ધૃતરાષ્ટ્ર, સાતમે સૂર્ય-વર્યા, સત્યવાક, અર્કપર્ણ, પ્રસિદ્ધ પ્રયુત, ભીમ, સર્વવેત્તા વશ મનવાળો તથા વિખ્યાત એવો ચિત્રરથ, શાલિશિરા, ચૌદમો પર્જન્ય, પંદરમો કલિ અને સોળમા નારદ, આ દેવગંધર્વો (દક્ષની કન્યા) મુનિના પુત્રો થયા હતા. વળી હે ભારત! તમને મુખ્ય મુખ્ય ઉત્પત્તિ હું કહું છું. અનવદા,

મનુ, વંશા, અસુરા, માર્ગણપ્રિયા, અરૂપા, સુભગા અને ભાસી, એ કન્યાઓ પ્રાધાથી ઉત્પન્ન થઈ હતી; અને સિદ્ધ, પૂર્ણ, બહિ, મહાયશ-સ્વી પૂર્ણાયુ, બ્રહ્મચારી, રતિગુણ, સાતમે સુપર્ણ, વિશ્વાવસુ, ભાનુ અને દશમે સુચંદ્ર એ દશ દેવગંધર્વો પ્રાધાથી ઉત્પન્ન થયા હતા. વળી પ્રથમ દેવર્ષિના સંગથી મહાભાગ્યવાળી પ્રાધાએ આ પવિત્ર અને પ્રસિદ્ધ એવો અપ્સરાનો વંશ ઉત્પન્ન કર્યો હતો. તે અપ્સરાઓ, અલંબુષા, મિશ્રકેશી, વિદ્યુત્પર્ણા, તિલોત્તમા, અરુણા, રક્ષિતા, રંભા, મનોરમા, કેશિની, સુબાહુ, સુરતા, સુરજ અને સુપ્રિયા નામની હતી; અને પ્રાધાથી વિખ્યાત એવા હાહા, હૂહૂ, અતિબાહુ અને તુંબરુ, એ ચાર શ્રેષ્ઠ ગંધર્વો ઉત્પન્ન થયા હતા. વળી અમૃત, બ્રાહ્મણો, ગાયો, ગંધર્વો અને અપ્સરાઓ કપિલાથી ઉત્પન્ન થયાં એવું પુરાણમાં કહેલું છે. ૪૧-૫૨

આ પ્રમાણે સર્વ પ્રાણીઓનો સંભવ મેં તમને કહ્યો; તથા ગંધર્વો, અપ્સરાઓ, નાગો, પક્ષીઓ, રુદ્રો, વાયુઓ, ગાયો અને પુણ્ય-કર્મવાળા શ્રીમાન બ્રાહ્મણોનો ઉદ્ભવ યથાર્થ રીતે કહ્યો, કે જે આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરનાર, પુણ્ય-રૂપ, પ્રશંસનીય અને કર્ણને સુખ આપનારો છે. એને મનુષ્યે ઈર્ષ્યારહિત થઈને શ્રવણ કરવો તથા શ્રવણ કરાવવો. મહાત્માઓના આ વંશને નિયમથી બ્રાહ્મણ અને દેવના સમીપમાં જે કોઈ પાઠ કરશે તેને પુષ્કળ પ્રજા, લક્ષ્મી, યશ અને પરિણામે સારી ગતિ પ્રાપ્ત થશે. ૫૩-૫૬

ધૃતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત સંભવપર્વવિષે આદિત્યાદિ વંશકથન નામનો અધ્યાય ૬૫ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬૬ માં-વિધિસૃષ્ટિ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

બ્રહ્મણો માનસાઃ પુત્રા વિદિતાઃ ષષ્ઠહર્ષયઃ ॥
एकादश सुताः स्थाणोः ख्याताः परमतेजसाः॥

વૈશંપાયન કહે છે:-બ્રહ્માના છ માનસિક પુત્રો, સર્વ લોકમાં મહર્ષિતરિકે પ્રસિદ્ધ છે. હવે સાતમા પરમ તેજસ્વી સ્થાણુ નામના બ્રહ્મા-

પર્વ]

ના પુત્રને અગિયાર પુત્રો થયા હતા. તેઓનાં નામ મૃગવ્યાધ, સર્પ, મહાયશસ્વી નિઋતિ, અજૈકપાત્, અહિર્બુધ્ન્ય, પરંતપ પિનાકી, દહન, ઈશ્વર, મહાકાંતિવાળા કપાલી, સ્થાણુ અને ભગવાન ભગ, એ અગિયાર રુદ્રો કહેવાય છે. મરીચિ, અત્રિ, અંગિરા, પુલસ્ત્ય, પુલહ અને કંતુ, એ વીર્યવાન છ મહર્ષિઓ બ્રહ્માના પુત્રો હતા. તેમાં અંગિરાના સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ અને વ્રતધારી એવા ત્રણ પુત્રો જૃહસ્પતિ, ઉતથ્ય અને સંવર્ત નામના થયા હતા. હે મનુષ્યાધીશ! અત્રિના તો ઘણા પુત્રો સંભળાય છે. જે સઘળાઓ વેદવેત્તા, સિદ્ધ તથા શાંતહૃદયના મહર્ષિઓ હતા. હે મનુષ્યવ્યાધ! બુદ્ધિમાન પુલસ્ત્યના પુત્રો રાક્ષસો, વાનરો, કિન્નરો અને યક્ષો થયા હતા. હે રાજન! પુલહની પ્રજામાં શલભો, સિંહો, કિંપુરુષો, વ્યાધ્રો, યક્ષો અને દ્વીપકાંઓ થયાં હતાં. કંતુથી કંતુના જેવા, સૂર્ય જેડે કરનારા, સત્યવ્રત-પરાયણ અને ત્રણ લોકમાં પ્રસિદ્ધ એવા પુત્રો (વાલખિલ્યો) થયા હતા. હે પૃથિવીપાલ! બ્રહ્માના જમણા અંગુઠાથી શાંત અંતઃકરણવાળા અને મહા તપસ્વી એવા ઐશ્વર્યવાન દક્ષ પ્રજા-પતિ થયા હતા^{૧૦} અને ડાબા અંગુઠાથી તે મહા-ત્માની ભાર્યા ઉત્પન્ન થઈ હતી. તે સ્ત્રીમાં દક્ષ પ્રજાપતિએ પચાસ કન્યાઓ ઉત્પન્ન કરી હતી. તે સઘળી સુંદર અંગવાળી અને કમલના જેવાં નેત્રવાળી કન્યાઓને, પુત્રો નષ્ઠ થવાથી દક્ષ પ્રજાપતિએ પુત્રિકાધર્મથી* આપી હતી. તેમાં હે રાજન! તેમાંની દશ ધર્મને, સત્તાવીશ ચંદ્ર-ને અને તેર કશ્યપને દિવ્ય વિધિથી આપી હતી. તેમાં ધર્મની પત્નીઓનાં નામો હું કહું છું તે તમે સાંભળો. કીર્તિ, લક્ષ્મી, ધૃતિ, મેઘા, પુષ્ટિ, શ્રદ્ધા,

* અમ્રાતૃકાં પ્રદાસ્યામિ તુમ્યં કન્યામલંકૃ-
તામ્ ॥ અસ્યાં યો જાયતે પુત્રઃ સ મે પુત્રો
ભવેદિતિ ॥

હું તને આ ભાઈવિનાની અલંકૃત કન્યા આપું છું, એને વિષે જે પુત્ર ઉત્પન્ન થાય તે મારો પુત્ર ગણાશે, આવા સંકેતથી આપેલી કન્યા પુત્રિકાધર્મથી આપેલી ગણાય છે.

મ. ૯

ક્રિયા, બુદ્ધિ, લજ્જા અને મતિ, એ દશ ધર્મની સ્ત્રીઓ હતી. વિધાતાએ એ દશ ધર્મનાં દ્વારો નિર્મેલ્યાં છે. ચંદ્રની પવિત્ર વ્રતવાળી સત્તાવીસ સ્ત્રીઓ સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, કે જેઓ લોકોના વ્યવહારમાટે કાલનું સૂચન કરનારી નક્ષત્રોનાં નામથી પ્રસિદ્ધ છે. બ્રહ્માના પુત્ર દક્ષની બીજી કન્યાઓથી ધર્મદેવે વસુ નામના આઠ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા હતા. તેમનો વિસ્તાર હું કહું છું. ધર, ધ્રુવ, સોમ, અહ, અનિલ, અનલ, પ્રત્યૂષ અને પ્રભાસ, એ આઠ વસુઓ કહેવાય છે. તેમાં ધૂમ્રાથી ધર અને બ્રહ્મવિદ્યા જાણનાર ધ્રુવ, એ બે પુત્રો થયા હતા. મનસ્વિનીનો ચંદ્ર (સોમ) થયો હતો. શ્વાસાનો વાયુ (અનિલ) થયો હતો. સ્તાનો અહ પુત્ર થયો. શાંડિલ્યાનો અનલ (અગ્નિ) અને પ્રભાતાના પ્રત્યૂષ તથા પ્રભાત નામના પુત્રો થયા.^{૧૧-૨૦}

ધરને દ્રવિણુ તથા હંતહવ્યવહ, એ બે પુત્રો થયા હતા. ધ્રુવનો પુત્ર લોકોને ચાલન કરનાર ભગવાન કાલ નામનો થયો હતો. સોમનો પુત્ર વર્યા થયો જેનાથી વર્યસ્વી થવાય છે. મનોહ-રાથી શિશિર, પ્રાણ અને રમણ નામના પુત્રો થયા હતા. અહના જ્યોતિ, શમ, શાંત અને મુનિ નામના પુત્રો થયા હતા. અગ્નિનો સરખટ-માં વસનારો શ્રીમાન કુમાર નામનો પુત્ર થયો હતો. તે કૃત્તિકાના સંબંધથી કાર્તિકેય કહેવાય છે. તેના શાખ, વિશાખ અને નૈગમેય નામના પુત્રો હતા. અનિલની શિવા નામની સ્ત્રીમાં મનોજવ અને અવિજાતગતિ નામના બે પુત્રો થયા હતા. પ્રત્યૂષ વસુના પુત્ર દેવલ નામના ઋષિ હતા અને દેવલના ક્ષમાશીલ તથા બુદ્ધિમંત એવા બે પુત્રો થયા હતા. જૃહસ્પતિની બ્રહ્મવા-દિની બહેન વરસ્ત્રી નામની હતી; જે યોગમાં આસક્ત થઈ અસંગપણાથી જગતમાં ફરતી હતી તે આઠમા વસુ પ્રભાસની ભાર્યા થઈ હતી. તેનાથી શિલ્પશાસ્ત્રના નિર્માતા મહાભાગ્યશાળી વિશ્વકર્મા થયા હતા, કે જે હજારો શિલ્પકલાના કર્તા, દેવોના સુથાર, સર્વ જાતના અલંકારો બનાવનારા અને શિલ્પવેત્તામાં શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે.

વળી તેમણે દેવોને માટે દિવ્ય વિમાનો કર્યા હતાં અને મનુષ્યો તે મહાત્માની શિષ્યકલાનો પોતાના નિર્વાહમાટે ઉપયોગ કરે છે તથા તે અવિનાશી એવા વિશ્વકર્માની મનુષ્યો નિત્ય પૂજા કરે છે. ૨૧-૩૦

વળી બ્રહ્માના જમણા સ્તનને ભેદીને સર્વ લોકોને સુખ આપનારા ભગવાન ધર્મ, પુરુષાકારે પ્રકટ થયા હતા. તે ધર્મના સર્વ પ્રાણીને મનોહર અને પોતાના તેજથી લોકોને ધારણ કરનારા એવા શમ,કામ તથા હર્ષ નામના ત્રણ શ્રેષ્ઠ પુત્રો થયા હતા. તેમાં કામની રતિ નામની ભાર્યા હતી, શમની પ્રાપ્તિ નામની ભાર્યા હતી અને હર્ષની નંદા નામની ભાર્યા હતી. તેઓનો આશ્રય કરીને સર્વ લોકો રહેલા છે. મરીચિના કશ્યપ નામના પુત્ર થયા અને કશ્યપના સુર તથા અસુર થયા; એટલુંજ નહિ પણ હે રાજન્! કશ્યપ લોકોની ઉત્પત્તિનું સ્થાન કહેવાય છે. ઘોડીનું રૂપ ધારણ કરનારી મહા ભાગ્યવાળી ત્વાષ્ટ્રી નામની સૂર્યની ભાર્યાએ અંતરિક્ષમાં બે અશ્વિનીકુમારોને ઉત્પન્ન કર્યા હતા. હે નરાધિપ! અદિતિના શક વગેરે બારજ પુત્રો થયા હતા. તેમાં નાના વિષ્ણુ હતા, કે જેમનામાં સર્વ લોકો રહેલા છે. આ પ્રમાણે તેત્રીસ દેવો (આઠ વસુ, અગિયાર રુદ્ર, બાર આદિત્ય, પ્રજાપતિ અને વષટ્કાર*) છે, તેઓના વંશને તથા પક્ષ અને કુલવડે ગણીને હું કહું છું. રુદ્રોનો એક પક્ષ છે તેમજ સાધ્યોનો તથા વાયુઓનો એક પક્ષ છે. વસુઓનો તથા વિશ્વદેવોનો ભાગવગણ સમજવો. વિનતાનો પુત્ર ગરુડ, બલવાન અરુણ અને ભગવાન બહુસ્પતિ, એ આદિત્ય ગણમાંજ ગણાય છે. ગુહ્યકો, સર્વે ઔષધિઓ અને પશુઓ, એ સર્વે આ અશ્વિનીકુમારમાં છે એમ જાણો. હે રાજન્! આ સઘળા દેવગણો મેં તમને અનુક્રમ-

* ટીકાકારે પ્રજાપતિ અને વષટ્કાર બેને તેત્રીસ દેવમાં ગણ્યા છે; પરંતુ પૂર્વપરાનુસંધાનથી બે અશ્વિનીકુમાર એવા એ વધારે યોગ્ય લાગે છે; કારણ કે આદિત્યાદિની પેઠે તેનો એક ગણ જૂદો પાડેલો છે. ભા. ૬.

થી કહ્યા છે. ૪૦ આનું કીર્તન કરવાથી મનુષ્ય સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે.

બ્રહ્માના હૃદયને ભેદીને ભગવાન ભૃગુ ઋષિ નીકળ્યા હતા. ભૃગુથી કવિ નામના પુત્ર થયા અને કવિના પુત્ર વિદ્વાન શુક થયા, જે એક ગ્રહ ગણાય છે. તે વૃષ્ટિ, અવૃષ્ટિ, ભય અને અભયમાં ત્રણ લોકના પ્રાણનિર્વાહને માટે બ્રહ્માના નિયોગથી ભુવનમાં ભ્રમણ કરે છે. મહા બુદ્ધિવાળા, નિર્યામિત વ્રતવાળા, બ્રહ્મચારી તથા યોગના આચાર્ય એવા તે શુક પોતાનાં બે રૂપ ધારણ કરીને દૈત્યોના તથા દેવોના ગુરુ થયા હતા. જ્યારે જગતનાં યોગ તથા ક્ષેમને માટે ભૃગુ-કુલોત્પન્ન શુકનો બ્રહ્માએ નિયોગ કર્યો, ત્યારે ભૃગુએ અનિર્દિત ચરિત્રવાળા, ઉગ્ર તપવાળા, ધર્માત્મા તથા યશસ્વી એવા ન્યવન નામના એક બીજા પુત્રને ઉત્પન્ન કર્યો. જે પોતાની માતાના છૂટકાને માટે ક્રોધ કરીને ગર્ભથી બહાર આવ્યો હતો, તે બુદ્ધિમાન ન્યવનની સાથે મનુની આરુષી નામની કન્યા પરણી હતી. તેની બે (જંઘા)નો ભેદ કરીને મહાયશસ્ત્રી ઔર્વ થયા હતા, જે બાલવયમાંજ મહા તેજસ્વી, મહાવીર્યવાન અને ગુણસંપન્ન હતા. તેના પુત્ર ઋચીક થયા અને તેનાથી જમદગ્નિ ઉત્પન્ન થયા. મહાત્મા જમદગ્નિને ચાર પુત્ર થયા હતા. તેમાં રામ સૌથી વયમાં નાના હતા, પરંતુ મોટા ગુણોથી યુક્ત હતા; જેઓ વશ મનવાળા, સર્વ શસ્ત્રમાં કુશલ અને ક્ષત્રિયોનો અંત કરનારા હતા. ઔર્વના જમદગ્નિ વગેરે સો પુત્રો થયા હતા અને તેમનાથી હજારો પુત્રોનો પૃથ્વીમાં વિસ્તાર થયો હતો. ૪૧-૪૮

બ્રહ્માના બીજા બે પુત્રો ધાતા અને વિદ્યાતા નામના થયા (જે વૃત્તિ અને ચિદાભાસરૂપ હોવાથી-જડતા અને સ્કુરણરૂપે) તેમનાં લક્ષણો સર્વ લોકમાં રહે છે. તેઓ મનુની સાથે રહ્યા હતા. ૫૦ તે બન્નેની કમલમાં નિવાસ કરનારી કલ્યાણી લક્ષ્મી દેવી બહેન હતી. તેના માનસિક પુત્રો આકાશમાં ગતિ કરનારા ઘોડાઓ થયા હતા. વરુણના વીર્યથી તેની જ્યેષ્ઠા નામની તેજસ્વિની

પર્વ]

ભાર્યાએ, બલ નામનો પુત્ર અને સુરને આનંદ આપનારી સુરા નામની કન્યાને જન્મ આપ્યો હતો. અગ્નિ કામનાવાળી પ્રજાએ જ્યારે અન્યોન્યનું લક્ષણ કરવા લાગી, ત્યારે તેમાંથી સર્વ પ્રાણીઓનો વિનાશ કરનારો અધર્મ ઉત્પન્ન થયો. તેની નિઃક્રિયા નામની ભાર્યા હતી. તેનાથી નૈઋત નામના રાક્ષસો ઉત્પન્ન થયા. વળી તે નિઃક્રિયાથી નિલય પાપકર્મપરાયણ અને ઘોર એવા ભય, મહાભય અને સર્વ ભૂતનો નાશ કરનાર મૃત્યુ નામના ત્રણ પુત્રો થયા હતા. તેમાં મૃત્યુને ભાર્યા અથવા પુત્ર કંઈજ ન હતું; કેમકે તે સર્વનો અંત કરનારજ હતો. દેવી તામ્રાએ, કાકી, શ્યેની, ભાસી, ધૃતરાષ્ટ્રી અને શુક્રી નામની લોકમાં વિખ્યાત પાંચ પુત્રીઓ ઉત્પન્ન કરી હતી. તેમાં હે જનાધિપ! કાકીથી ધ્રુવરો ઉત્પન્ન થયા, શ્યેનીએ શ્યેન (બાજ) ને ઉત્પન્ન કર્યા, ભાસીએ ભાસ અને ગીધોને જન્મ આપ્યો, કલ્યાણી ધૃતરાષ્ટ્રીએ હંસો, કલહંસો અને ચક્રવાકોને ઉત્પન્ન કર્યા તથા યશસ્વિની અને સર્વ લક્ષણોવડે પૂજા-યદી એવી શુક્રીએ કલ્યાણ ગુણસંપન્ન પોષટોનેજ ઉત્પન્ન કર્યા હતા. વળી કોધાથી ક્રોધને વશ રહેનારી નવ સ્ત્રીઓ ઉત્પન્ન થઈ હતી. તેમનાં નામો મૃગી, મૃગમંદા, હરી, ભદ્રમના, માતંગી, શાર્દૂલી, શ્વેતા, સુરભિ અને સર્વ લક્ષણસંપન્ન એવી સુરસા, જે પ્રમાણે હતાં. હે નરવરોમાં ઉત્તમ! તેમાં મૃગીથી સર્વ મૃગો થયા હતા, મૃગમંદાથી રીંછ અને સુમર નામનાં પશુઓ થયાં હતાં. ભદ્રમનાએ ઐરાવત હાથી ઉત્પન્ન કર્યો હતો એટલે તે મહાન દેવહસ્તી ઐરાવત તેનો પુત્ર હતો. હરીએ ઘોડાઓ, વેગ-

વાળા વાનરો અને ગોલાંશુદ્ધ જાતના વાનરો ઉત્પન્ન કર્યા હતા, એટલે તે હરીના પુત્રો કહેવાય છે. તમારું કલ્યાણ થાયો. શાર્દૂલીએ સિંહ, વાઘ અને મહાબલવાળાં સઘળાં દીપડાંઓને ઉત્પન્ન કર્યાં હતાં એમાં સંશય નથી. હે નરાધિપ! માતંગીએ માતંગો (હાથીઓ) ને ઉત્પન્ન કર્યા હતા. શ્વેતાએ શીઘ્ર ગતિવાળા દિશાના હાથી શ્વેતને જન્મ આપ્યો હતો. હે રાજન! તમારું કલ્યાણ થાયો. સુરભિએ રોહિણી તથા યશસ્વિની ગંધર્વી નામની બે કન્યાઓને જન્મ આપ્યો હતો. વળી હે ભારત! વિમલા અને અનલા નામની બે પુત્રીઓ પણ તેનીજ હતી. તેમાં રોહિણીથી ગાયો ઉત્પન્ન થઈ, ગંધર્વીથી ઘોડાઓ થયા અને અનલાથી પિંડફલ નામનાં સાત ઝાડો થયાં. વળી અનલાને એક શુક્રી નામની પુત્રી પણ થઈ હતી. સુરસાનો પુત્ર કંક નામનો થયો હતો. અરુણની ભાર્યા શ્યેનીએ મહાન બલવાળા તથા વીર્યવાન એવા સંપાતિ તથા પરાક્રમી જટા-યુધ નામના બે પુત્રોને જન્મ આપ્યો હતો. સુરસાએ નાગોને જન્મ આપ્યો હતો. કદ્રૂએ સર્પોને ઉત્પન્ન કર્યા હતા; અને વિનતાને ગરુડ તથા અરુણ નામના બે પ્રસિદ્ધ પુત્રો થયા હતા. હે બુદ્ધિમાન નરેશ! આ પ્રમાણે સર્વ મહાન પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ મેં તમને રૂઢી રીતે કહી સંભળાવી; જેને સારી રીતે સંભળવાથી પુરુષ પાપથી મુક્ત થાય છે, સર્વજ્ઞતા મેળવે છે અને ઉત્તમ ગતિ પામે છે. ૫૧-૭૨

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતગત
સંભવપર્વવિષે અધ્યાય
૬૬ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬૭ મો-રાજા વગેરેની ઉત્પત્તિ-અથવા અંશાવતરણ

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

દેવાનાં દાનવાનાં ચ ગંધર્વોરગરક્ષસામ્ ॥

સિંહવ્યાઘ્રમૃગાણાં ચ પન્નગાનાં પતત્રિણામ્ ॥

જનમેજય પૂછે છે:-હે ભગવન! દેવો,

દાનવો, ગંધર્વો, નાગો, રાક્ષસો, સિંહો, વ્યાઘ્રો, મૃગો, સર્પો, પક્ષીઓ અને બીજાં સર્વ મહા-

× જે વૃક્ષોને ડાળીઓ હોતી નથી પણ ટાય ઉપરજ ફળ આવે છે, તેવાં-ખર્જૂરતાલહિંતા-

ત્મા પ્રાણીઓની મનુષ્યોમાં ઉત્પત્તિને તથા તે પ્રાણીઓનાં જન્મ તથા કર્મને હું અનુક્રમે સાંભળવાની ઇચ્છા કરું છું.^{૧૧૨}

વૈશંપાયન કહે છે:-હે મનુષ્યેન્દ્ર! જે સ્વર્ગવાસી દેવો તથા દાનવો મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન થયા હતા, તેમાંથી પ્રથમ દાનવોની ઉત્પત્તિ હું તમને કહું છું. દાનવોમાં શ્રેષ્ઠ જે વિપ્રચિત્તિ નામનો દાનવ હતો, તે જરાસંધ નામથી પ્રસિદ્ધ રાજા થયો હતો. હે રાજન્! દિતિનો પુત્ર જે હિરણ્યકશિપુ નામે હતો તે મનુષ્ય લોકમાં શિશુપાલ રાજા થયો હતો. પ્રહ્લાદનો નાનો ભાઈ જે સંહ્યાદ નામનો હતો તે વાહીક દેશનો શલ્ય નામનો રાજા થયો હતો. પ્રહ્લાદનો બીજો નાનો ભાઈ જે અનુહાદ નામનો વિખ્યાત દાનવ હતો, તે ધૃષ્ટકેતુ નામનો રાજા થયો હતો. હે રાજન્! દિતિના પુત્રનો પુત્ર જે શિખિ નામનો દૈત્ય મેં તમને કહ્યો હતો તે પૃથ્વીમાં દ્રુમ નામનો રાજા થયો હતો. અસુરોમાં જે બાષ્કલ નામનો મહાસુર હતો, તે પુરુષશ્રેષ્ઠ ભગદત્ત નામનો રાજા થયો હતો. અયઃશિરા, અશ્વશિરા, અયઃશંકુ, ગગનમૂર્ધા અને પાંચમો વેગવાન એ વીર્યવાન મોટા અસુરો, હે રાજન્! કેકય દેશમાં મહાત્મા એવા ઉત્તમોત્તમ રાજાઓ થયા હતા. વળી જે પ્રતાપી કેતુમાન નામનો અસુર હતો, તે ઉગ્ર કર્મવાળો અમિતૌજા નામનો રાજા થયો હતો. સ્વર્ભાતુ નામનો જે શ્રીમાન મહાસુર હતો તે ઉગ્ર કર્મવાળો ઉગ્રસેન નામનો રાજા થયો હતો. જે અશ્વ નામનો શ્રીમાન મોટો અસુર હતો તે અપરાજિત તથા મહાવીર્યવાળો એવો અશોક નામનો રાજા થયો હતો. તેનો નાનો ભાઈ જે અશ્વપતિ નામનો હતો, તે દૈત્ય હાર્દિકય નામનો રાજા થયો હતો. જે શ્રીમાન વૃષપર્વા નામનો મહાસુર હતો, તે પૃથ્વીમાં દીર્ઘપ્રજા નામનો રાજા

થયો હતો. વૃષપર્વાનો નાનો ભાઈ જે અજક નામનો હતો, તે પૃથ્વીમાં શાલ્વ નામનો રાજા થયો હતો. અશ્વગ્રીવ નામનો જે બલવાળો મહાન અસુર હતો, તે પૃથ્વીમાં રોચમાન નામનો રાજા થયો હતો. સૂક્ષ્મ નામનો કીર્તિમાન અને મતિમાન જે અસુર હતો, તે પૃથ્વીમાં બૃહદ્રથ નામનો રાજા થયો હતો. તુલુંડ નામનો જે અસુર શ્રેષ્ઠ હતો, તે સેનાબિંદુ નામનો રાજા થયો હતો. ઇષુપાદ નામનો જે અસુરોમાં અધિક બલવાળો અસુર હતો,^{૨૦} તે પૃથ્વીમાં પ્રસિદ્ધ પરાક્રમવાળો નગ્નજિત નામનો રાજા થયો હતો. એકચક્ર નામનો જે મહાન અસુર હતો, તે પૃથ્વીમાં પ્રતિવિંધ્ય નામનો રાજા થયો હતો. વિરપાક્ષ નામનો વિચિત્ર યુદ્ધ કરનારો જે દૈત્ય હતો, તે પૃથ્વીમાં ચિત્રધર્મા નામનો રાજા થયો હતો. શત્રુને નાશ પમાડનારો હર નામનો જે વીર દાનવ શ્રેષ્ઠ હતો, તે શ્રીમાન સુબાહુ નામનો રાજા થયો હતો. શત્રુપક્ષનો ક્ષય કરનારો, મહા તેજસ્વી અહર નામનો જે દાનવ હતો, તે પૃથ્વીમાં બાહ્લીક નામનો રાજા થયો હતો. ચંદ્રના જેવા સુખવાળો નિચંદ્ર નામનો જે અસુર શ્રેષ્ઠ હતો, તે મુંજકેશ નામનો શ્રીમાન રાજા થયો હતો. યુદ્ધમાં અજિત અને મહામાતવાળો જે નિકુલ હતો, તે ભૂમિમાં દેવાધિપ નામનો મહારાજા થયો હતો. દૈત્યોમાં શરભ નામનો જે મહાન અસુર હતો તે નરોમાં ઉત્તમ એવો પૌરવ નામનો રાજા થયો હતો. હે રાજન્! કુપટ નામનો જે મહાનબલવાળો શ્રીમાન મહાન અસુર હતો, તે પૃથ્વીમાં સુપાર્શ્વ નામનો રાજા થયો હતો. હે રાજન્! કપટ નામનો જે મહાન અસુર હતો, તે સુવર્ણના પર્વત જેવો પૃથ્વીમાં પાર્વતેય નામનો રાજા થયો હતો. તે અસુરોમાં બીજો શલભ નામનો જે અસુર હતો,^{૩૦} તે બાહ્લીક વંશનો પ્રહ્લાદ નામનો રાજા થયો હતો. લોકમાં ચંદ્રના જેવો ચંદ્ર નામનો જે શ્રેષ્ઠ દૈત્ય હતો, તે કાંબોજ દેશનો ચંદ્રવર્મા નામનો રાજા થયો હતો. જે અર્ક નામનો વિખ્યાત દાનવ હતો, તે ઋષીક નામનો રાજા થયો હતો. હે નૃપસત્તમ! મૃતપા

લૌતાલી સ્વજૂરિકા તથા । ગુવાકા નારિકે
લઘ્વ સપ્ત પિન્ડફલા દુમાઃ ॥ ખનૂર, તાડ,
હિંતાલ, તાલી (આ બે તાડની જાત છે), ખનૂરી,
મોપારી અને નાળિયેરી આ સાત પિન્ડફલ વૃક્ષો
કહાં છે.

પર્વ]

નામનો જે અસુર શ્રેષ્ઠ હતો, તે પાશ્વિમ અનૂપ-
નામનો રાજ થયો હતો. મહા તેજસ્વી ગવિષ્ઠ નામ-
નો જે પ્રખ્યાત મહાસુર હતો, તે પૃથ્વીમાં દ્રુમ-
સેન નામનો રાજ થયો હતો. મયૂર નામનો જે
શ્રીમાન મહાસુર હતો, તે વિખ્યાત વિશ્વ નામ-
નો રાજ થયો હતો, તે અસુરનો નાનો ભાઈ જે
સુપર્ણ નામથી પ્રસિદ્ધ હતો, તે પૃથ્વીમાં કાલ-
શ્રીતિ નામનો રાજ થયો હતો. ચંદ્રહંતા
નામનો જે મુખ્ય અસુર હતો, તે શુનક નામનો
રાજર્ષિ થયો હતો. ચંદ્રવિનાશન નામનો જે
મહાન અસુર હતો, તે જનકિ નામનો વિખ્યાત
રાજ થયો હતો. હે કૌરવ્યરાજ! દીર્ઘાન્નિહ્વ
નામનો જે દાનવશ્રેષ્ઠ કહ્યો હતો તે પૃથ્વીમાં વિખ્યા-
ત કાશિરાજ થયો હતો. સિંહકાએ સૂર્યચંદ્રને
પીડનારા જે રાહુ ગ્રહને ઉત્પન્ન કર્યો હતો, તે
પૃથ્વીમાં કાથ નામનો વિખ્યાત રાજ થયો હતો.
દનાયુના ચાર પુત્રોમાં મોટો જે વિક્ષર નામનો
તેજસ્વી અસુર હતો, તે વસુમિત્ર નામનો રાજ
થયો હતો. હે નરાધિપ! વિક્ષર પછી બલ નામ-
નો જે મહાસુર હતો તે પાંચ દેશનો પ્રસિદ્ધ
રાજ થયો હતો. બળવાન વીર નામનો જે પ્રસિદ્ધ
અસુર શ્રેષ્ઠ હતો, તે પાંડુમાતસ્યક નામનો રાજ થયો
હતો. હે રાજન્! જે વૃત્ર નામનો પ્રખ્યાત મહાન
અસુર હતો તે મણિમાન નામનો રાજર્ષિ થયો
હતો. તેનો નાનો ભાઈ જે ક્રોધહંતા હતો, તે
પૃથ્વીમાં દંડ નામનો વિખ્યાત રાજ થયો હતો.
ક્રોધવર્ધન નામનો જે બીજો અસુર કહ્યો હતો,
તે દંડધાર નામનો રાજ થયો હતો. હે રાજશા-
હ્ન! કાલીના જે આઠ પુત્રો હતા તે સિંહના
જેવા પરાક્રમી આઠ રાજઓ થયા હતા, તે આઠ
કાલેયોમાં જે મોટો હતો તે મહાસુર મગધ
દેશનો રાજ જયત્સેન થયો હતો. તેઓમાંનો બીજો
અસુર જે શ્રીમાન ઇંદ્રના અશ્વના જેવો પરા-
ક્રમી હતો, તે અપરાજિત નામનો રાજ થયો હતો.
ત્રીજો જે મહા માયાવી અને મહા તેજસ્વી અસુર
હતો, તે પૃથ્વીમાં ભયંકર પરાક્રમવાળો નિ-
ષાદનો અધિપતિ થયો હતો. ૫૦ તેઓમાંનો ચોથો
જે અસુર હતો તે પૃથ્વીમાં શ્રેણિમાન નામનો

રાજર્ષિ થયો હતો. જે તેમાં પાંચમો મહાન
અસુર હતો, તે અહીં પરંતપ મહાબળ નામનો રાજ
થયો હતો; તેઓમાં છઠ્ઠો જે મતિમાન મહાસુર
હતો, તે પૃથ્વીમાં અભીરુ નામનો રાજ થયો હતો.
અસુર ગણોમાંનો જ સાતમો જે હતો તે સમુદ્રાંત
પૃથ્વીમાં પ્રસિદ્ધ અને ધર્મ તથા અર્થતત્ત્વને
બળુનારો સમુદ્રસેન નામનો રાજ થયો હતો. હે
નરાધિપ! તે કાલેયોમાં જે આઠમો અસુર હતો,
તે બૃહત્ નામનો ધર્માત્મા તથા સર્વ પ્રાણીઓનાં
હિતમાં તત્પર એવો રાજ થયો હતો. ૫૧-૫૫

હે રાજન્! કુક્ષિ નામનો મહાબલવાળો જે
વિખ્યાત દાનવ હતો, તે સુવર્ણના પર્વત જેવો
પાર્વતીય નામે પ્રખ્યાત રાજ થયો હતો. શ્રીમાન
કથન નામનો મહા વીર્યવાળો મોટો અસુર હતો,
તે પૃથ્વીમાં સૂર્યાક્ષ નામનો વિખ્યાત રાજ થયો
હતો. અસુરોનો જે શ્રીમાન સૂર્ય નામનો મહાસુર
હતો, તે બાહ્લીક વંશનો સર્વ રાજઓમાં શ્રેષ્ઠ
એવો દરદ નામનો રાજ થયો હતો. હે રાજન્!
તમને ક્રોધવશ નામનો જે ગણ કહ્યો હતો,
તેનાથી પૃથ્વીમાં વીર રાજઓ ઉત્પન્ન થયા
હતા. હે કૌરવ્ય! મદ્રક, કર્ણવેષ્ઠ, સિદ્ધાર્થ,
ક્રીટક, સુવીર, સુબાહુ, મહાવીર, બાહ્લીક,
કથ, વિચિત્ર, સુરથ, શ્રીમાન, નીલ રાજ, ચીર-
વાસા, ભૂમિપાલ, દંતવક, હુર્જય, રાજસિંહ,
રુકમી, જનમેજય રાજ, આષાઠ, વાયુવેગ, ભૂરિ-
તેજ, એકલવ્ય, સુમિત્ર, વાટધાન, ગોમુખ, કાર્ક-
ષક રાજઓ, ક્ષેમધૂતિ, શ્રુતાયુ, ઉદ્ધહ, બૃહત્સેન,
ક્ષેમ, ઉગ્રતીર્થ, કલિંગનો રાજ કુહર; અને હે
મનુષ્યેંદ્ર! બુદ્ધિમાન રાજ ઇશ્વર એટલા રાજ-
ઓનો સમૂહ ક્રોધવશ નામના ગણથી પૃથ્વીમાં
ઉત્પન્ન થયો હતો. પૂર્વે દાનવોમાં મહાબલવાળો,
મહાભાગ્યશાલી અને મહાક્રીતિવાળો જે કાલ-
નેમિ નામનો પ્રસિદ્ધ દાનવ હતો, તે ઉગ્રસેનનો
પુત્ર બલવાન કંસ નામથી પ્રખ્યાત થયો હતો.
જે મુખ્ય ગંધર્વપતિ હતો, તે પૃથ્વીમાં
દેવરાજના જેવી કાંતિવાળો દેવક નામનો રાજ
થયો હતો. હે ભારત! બૃહત્ક્રીતિવાળા દેવર્ષિ બૃહ-
સ્પતિના અંશથી, અયોનિજન્મા ભારદ્વાજ દ્રોણ

થયા હતા, એ તમને વિદિત થાઓ. હે નૃપ-
શાર્દૂલ! તેઓ સર્વ ધનુર્ધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ અસ્ત્રવેત્તા
હતા અને મહા તેજસ્વી તથા મોટી કીર્તિવાળા
ઉત્પન્ન થયા હતા.^{૭૦} વિચિત્ર કર્મવાળા અને
પોતાના કુલની વૃદ્ધ કરનારા એવા તે દ્રોણને,
વેદવેત્તાઓ ધનુર્વેદ તથા વેદમાં કુશલ જાણતા
હતા. હે ભારત! શત્રુઓને તાપ આપનારા, શત્રુ-
પક્ષને ભય કરનારા, મહાવીર્યવાન, કમલપત્રના
જેવાં નેત્રવાળા અને નરોમાં મુખ્ય એવા શૂરવીર
અશ્વત્થામા, મહાદેવ, અંતક, કામ અને ક્રોધ,
એ ચારના એકઠા મળેલા અંશોથી પૃથ્વીમાં ઉ-
ત્પન્ન થયા હતા. વસિષ્ઠના શાપથી અને ઇંદ્રની
ત્રેરણથી આઠ વસુઓ શાંતનુ રાજથી ગંગામાં
ઉત્પન્ન થયા હતા. તેમાં નાના જે ભીષ્મ તે કુરુ-
કુલને અભય આપનારા, બુદ્ધિમંત, વેદવેત્તા,
ઉત્તમ વક્તા અને શત્રુપક્ષનો ક્ષય કરનારા હતા.
સર્વ અસ્ત્રવેત્તામાં શ્રેષ્ઠ અને મહા તેજસ્વી એવા
ભીષ્મે, મહાત્મા ભૃગુવંશોત્પન્ન જમદગ્નિના પુત્ર
પરશુરામ જોડે સુદ્ધ કર્યું હતું. હે રાજન! જે પૃથ્વી-
માં અતિ પુરુષાર્થવાળા બ્રહ્મર્ષિ કૃપાચાર્ય થયા
હતા, તેને રુદ્રોના ગણોથી ઉત્પન્ન થયેલા તમે
જાણો. હે રાજન! શકુનિ નામનો જે મહારથી
રાજા આ લોકમાં ઉત્પન્ન થયો હતો, તે દ્વાપર યુગ
ઉત્પન્ન થયેલો જાણો. વૃષ્ણકુલને વહન કરનારો
તથા શત્રુઓને પીડનારો સત્યવાદી સાત્યકિ,
વાયુદેવોના ગણથી ઉત્પન્ન થયો હતો. હે નૃપ !
સર્વ શસ્ત્રધારીમાં શ્રેષ્ઠ એવા રાજર્ષિ દ્રુપદ પણ તે
મરુદ્ગણથીજ આ મનુષ્યલોકમાં ઉત્પન્ન થયા
હતા.^{૮૦} ક્ષત્રિયોમાં અતિ શ્રેષ્ઠ, અતુલ કર્મવાળો
મનુષ્યાધીશ કૃતવર્મા પણ તે વાયુઓના ગણ-
થીજ ઉત્પન્ન થયો હતો; અને અરિઓને સંહાર-
નાર તથા પરરાષ્ટ્રને તપાવનાર વિરાટ રાજા
પણ તે વાયુઓના ગણમાંથીજ ઉત્પન્ન થયા હતા,
એમ જાણો. ^{૮૧-૮૨}

અરિષ્ટાનો પુત્ર જે ગંધર્વપતિ હંસ નામથી
પ્રખ્યાત હતો, તે કૃષ્ણદેવાયનથી કુરુવંશની વૃદ્ધિ
કરનાર ધૃતરાષ્ટ્ર નામે ઉત્પન્ન થયો હતો, કે જે
રાજા દીર્ઘબાહુવાળો, મહા તેજસ્વી અને પ્રજા-

ચક્ષુ (અંધ) હતો. માતાના દોષથી થયેલા ઋષિ-
ના કોપવડે તે અંધજ ઉત્પન્ન થયો હતો. તે
હંસનો નાનો ભાઈ જે મહાન સત્ત્વવાળો અને
મહાબલવાન હતો, તે સત્યધર્મપરાયણ તથા
પવિત્ર એવો પાંડુ નામનો પ્રખ્યાત રાજા થયો
હતો. સૂર્યના મહાભાગ્યશાળી તથા પુત્રવાનમાં
શ્રેષ્ઠ એવા પુત્ર જે ધર્મ, તે આ લોકમાં બુદ્ધિમાન-
માં શ્રેષ્ઠ એવા વિદુરજ થયા હતા, એમ જાણો.
કલિના અંશથી દુર્યોધિવાળો, અધર્મ અને કુરુ-
કુલને અપયશ આપનારો દુર્યોધન રાજા પૃથ્વીમાં
ઉત્પન્ન થયો હતો. હે પૃથ્વીપતિ ! તે કલિપુરુષ
જગતનો દ્વેષપાત્ર હતો, તેણે સર્વ પૃથ્વીવાસીનો
સંહાર કરાવ્યો હતો તથા સર્વ પ્રાણીઓનો
અંત લાવનાર મોટું વૈર સળગાવ્યું હતું.

પુલસ્ત્ય વંશના જે અસુરો હતા, તે દુર્યો-
ધનના ભાઈઓ થઈને મનુષ્યોમાં અવતર્યા હતા.
તે સઘળા કુરુ કર્મવાળા દુઃશાસન, દુર્મુખ, દુઃસહ
અને બીજા ન ગણાવેલા એવા સો ભાઈઓ થયા
હતા. ^{૯૦} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે પૌલસ્ત્ય વંશના
અસુરો દુર્યોધનના સહાયભૂત હતા અને સો
ઉપરાંત ધૃતરાષ્ટ્રથી વૈશ્યામાં ઉત્પન્ન થયેલો એક
યુયુત્સુ નામે પુત્ર હતો. ^{૯૧}

જનમેજય પૂછે છે:-હે વિભો! એ ધૃતરાષ્ટ્ર-
ના સઘળા મોટા તથા નાના પુત્રોનાં નામો અનુ-
ક્રમથી મને કહેા. ^{૯૨}

વૈશંપાયન કહે છે:-દુર્યોધન, યુયુત્સુ,
દુઃશાસન, દુઃસહ, દુઃશલ, દુર્મુખ, વિવિશાત,
વિકર્ણ, જલસંધ, સુલોચન, વિંદ, અનુવિંદ,
દુર્ધર્ષ, સુબાહુ, દુષ્પ્રધર્ષણ, દુર્મર્ષણ, દુર્મુખ,
દુષ્કર્ણ, કર્ણ, ચિત્ર, ઉપચિત્ર, ચિત્રાક્ષ, ચારુ,
ચિત્રાંગદ, દુર્મદ, દુષ્પ્રહર્ષ, વિવિસુ, વિકટ,
સમ, ઊર્ણનાભ, પદ્મનાભ, નંદ, ઉપનંદક, સેના-
પતિ, સુષેણ, કુંડોદર, મહોદર, ચિત્રબાહુ, ચિત્ર-
વર્મા, સુવર્મા, દુર્વિરોચન, અયોબાહુ, મહા-
બાહુ, ચિત્રચાપ, સુકુંડલ, ભીમવેગ, ભીમબલ,
બલાક્રી, ભીમવિક્રમ, ઉગ્રાયુધ, ભીમશર, કન-
કાયુ, દ્વડાયુધ, દ્વડવર્મા, દ્વડક્ષત્ર, સોમકીર્તિ, અનૂદર,
જરાસંધ, દ્વડસંધ, સત્યસંધ, સહસ્રવાક્ર, ઉગ્રશ્રવા,

પર્વ]

ઉગ્રસેન, ક્ષેમમૂર્તિ, ૧૦૦ અપરાજિત, પંડિતકે, વિશાલાક્ષ, દુરાધન, દહહસ્ત, સુહસ્ત, વાતવેગ, સુવર્ચા, આદિલકેતુ, અર્ધશી, નાગદત્ત, અનુયાયી, કવચી, નિષંગી, દંડી, દંડધાર, ધનુર્થક, ઉગ્ર, ભીમરથ, વીર, વીરબાહુ, અલોહપ, અભય, રૌદ્ર, કર્મા, દહરથ, અનાધૃષ્ય, કુંડલેદી, વિરાવી, દીર્ઘલોચન, દીર્ઘબાહુ, મહાબાહુ, વ્યૂઠારુ, કનકાંગદ, કુંડલ, ચિત્રક, આ સો પુત્ર અને તે ઉપરાંત એક દુઃશલા નામની કન્યા હતી તથા ધૃતરાષ્ટ્રથી વૈશ્યામાં ઉત્પન્ન થયેલા પુત્ર યુયુત્સુ સો ઉપરનો હતો. હે રાજન્! આ પ્રમાણે એકસો ને એક પુત્ર તથા એક કન્યા મેં તમને ગણાવ્યાં. આ નામો કહ્યાં તેના અનુક્રમ પ્રમાણેજ વિદ્વાનો એમને મોટા તથા નાના સમજે છે. એ બધા અતિરથી, શૂરા, યુદ્ધમાં કુશલ, વેદવેત્તા અને શાસ્ત્રના પારંગત હતા. વળી સંગ્રામવિદ્યામાં નિપુણ હતા તથા હે રાજન્! વિદ્યા તથા કુલીનતાથી શોભાયમાન હતા. હે મહીપતિ! એ બધાને યથાયોગ્ય કન્યાઓની સાથે પરણાવ્યા હતા અને હે રાજન્! દુઃશલાને પણ યોગ્ય સમયે શકુનિની સલાહથી સિંધુરાજ જયદ્રથની સાથે પરણાવી હતી. હે રાજન્! ધર્મનો અંશ રાજયુધિષ્ઠિર થયા હતા, એમ જાણો. ૧૧૦ વાયુના અંશથી ભીમસેન, ઇંદ્રના અંશથી અર્જુન, અશ્વિનીકુમારના અંશોથી પૃથ્વીમાં અતુલ રૂપવાળા અને સર્વ પ્રાણીઓને મનોહર એવા નકુલ તથા સહદેવ થયા હતા. સોમનો જે વર્ચા નામનો પ્રતાપવાન પુત્ર મેં તમને કહ્યો હતો, તે મહાન કીર્તિવાળો અર્જુનનો પુત્ર અભિમન્યુ થયો હતો. તે વર્ચાના અવતારપ્રસંગમાં સોમે દેવોને આ પ્રમાણે કહ્યું હતું:—“હું મારા પ્રાણથી પણ વધારે વહાલા પુત્રને આપું નહિ, પણ આ કાર્યનું ઉલ્લાસન કરાય તેમ નથી; માટે તમે એક ઠરાવ કરો. પૃથ્વીમાં અસુરોના વધરૂપી દેવનું કાર્ય આપણે બધાને કરવાનું છે તેમાં આ વર્ચા પણ ભાગ લેશે, પરંતુ એ લાંબો કાલ ત્યાં રહેશે નહિ. ઇંદ્રના અંશથી જે નર ઉત્પન્ન થશે, તેના નારાયણ સખા થશે અને તે પાંડુનો પ્રતાપી પુત્ર

અર્જુન નામથી પ્રસિદ્ધ થશે. તે અર્જુનનો આ પુત્ર થશે અને બાલવયમાંજ પૃથ્વીમાં મહારથી ગણાશે. હે દેવશ્રેષ્ઠ! તે સોળ વર્ષ પૃથ્વીમાં રહેશે. આ જ્યારે સોળ વર્ષનો થશે, ત્યારે જે સંગ્રામ થશે તેમાં તમારા અંશો વીરોને સંહારનાર કર્મ કરશે. હે દેવો! જ્યારે નર તથા નારાયણવિનાના એ યુદ્ધમાં ચક્રવ્યૂહ કરીને શત્રુઓ તમારી સાથે લડશે, ત્યારે આ મારો પુત્ર સર્વ શત્રુઓને વિમુખ કરશે તથા એ બાલક અલેદ્ય વ્યૂહમાં પ્રવેશ કરીને ફરશે ૧૨૦ અને વીર મહારથીઓનો સંહાર કરશે. વળી એ મહાન બાહુવાળો અર્ધા દિવસમાં સર્વ શત્રુના ચોથા ભાગને ચમલોકમાં પહોંચાડશે. તે પછી વીર મહારથીઓની સાથે અનેક પ્રકારનું યુદ્ધ કરીને દિવસ ક્ષીણ થતાં એ મહાબાહુ ફરી મારા લોકમાં આવ્યો આવશે. વળી એ એક વંશધારક વીર પુત્રને ઉત્પન્ન કરશે અને તે પુત્ર નષ્ટ થયેલા ભારતવંશને ફરીથી પ્રવર્તાવશે.” આવાં સોમનાં વચન સાંભળીને સર્વે દેવોએ ‘તથાસ્તુ’ એમ કહ્યું અને તારાધિપ (ચંદ્ર)ને માન આપ્યું. હે રાજન્! આ રીતે તમારા પિતાના પિતાનો જન્મ મેં તમને કહ્યો છે. ૧૨૧-૧૨૫

મહારથી ધૃષ્ટદ્યુમ્નને તમે અગ્નિનો અંશ જાણો. પ્રથમ સ્ત્રી અને પછી પુરુષ થયેલા શિખંડિને રાક્ષસનો અવતાર જાણો. હે ભરતર્ષભ! પ્રતિવિંધ્ય, સુતસોમ, શ્રુતકીર્તિ, નકુલનો પુત્ર શતાનીક અને શ્રુતસેન, એ પાંચ દ્રૌપદીના પુત્રો વિશ્વદેવાના અંશથી ઉત્પન્ન થયેલા જાણો. વસુદેવના પિતા જે યદુઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા શૂરસેન નામના હતા, તેને પૃથ્વીમાં અતુલરૂપવાળી પૃથા નામની કન્યા હતી. તે કન્યાને પોતાના ફેઈના છોકરા કુંતિભોજને આપી હતી; કેમકે તેને કંઈ પ્રજા ન હતી એટલે શૂરસેને પોતાની પ્રથમ પ્રજા તેને આપવા પ્રતિજ્ઞા કરી હતી અને તે પ્રમાણે પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલી તે કન્યા પૃથાને શૂરસેને અનુગ્રહ કરવાની ઇચ્છાથી કુંતિભોજને આપી હતી. ૧૩૦ કુંતિભોજને ત્યાં તે કન્યાને બ્રાહ્મણો અને અતિથિઓનું પૂજન કરવાનું કાર્ય સોંપ્યું હતું.

એક વખતે પોતાને ત્યાં આવેલા દૃઢ વ્રતવાળા, ભયંકર, ઉગ્ર સ્વભાવવાળા તથા ધર્મમાં ગૂઢ નિશ્ચયવાળા ઋષિ, કે જેને દુર્વાસા નામથી બધા ઓળખે છે, તેમની પૃથગ્ગે ઘણી સેવા કરી તથા તે ઉગ્ર, તીવ્ર સ્વભાવના ઋષિને સર્વ યત્નથી પ્રસન્ન કર્યા. પ્રસન્ન થયેલા ભગવાન દુર્વાસાએ તેને શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે અભિચારયુક્ત મંત્રોપદેશ કર્યો અને કહ્યું કે:-“ હે સુભગે! હું તારા ઉપર પ્રસન્ન થયો છું. તું આ મંત્રથી જે જે દેવનું આવાહન કરીશ તે તે દેવની કૃપાથી હે દેવિ! તું પુત્રોને ઉત્પન્ન કરીશ.” ૧૩૧-૧૩૫

આ પ્રમાણે ઋષિએ કહ્યું, ત્યારે બાલભાવવાળી યશસ્વિની કુંતીએ કુતૂહલથી કન્યાપણમાંજ સૂર્યનું આવાહન કર્યું. તે વખતેજ પ્રકાશકર્તા ભગવાન સૂર્ય ત્યાં આવ્યા અને તેમણે કુંતીમાં ગર્ભાધાન કર્યું તથા સર્વ શસ્ત્રધારીમાં શ્રેષ્ઠ એવા પુત્રને કુંતીથી ઉત્પન્ન કર્યો, કે જે પુત્ર કવચ અને કુંડલ સાથે જન્મેલો, દેવગર્ભના જેવી શોભાવાળો, સૂર્યના જેવા પ્રકાશવાળો અને સુંદર સર્વાંગોથી અલંકૃત હતો. પોતાના પ્રસવને બંધુ-પક્ષના ભયથી છુપાવવામાટે કુંતીએ તે યશસ્વી કુમારને નદીના જલમાં છોડી દીધો. પછી જલમાં તણાતા તે કુમારને મહા યશસ્વી રાધાના પતિ અધિરથે લીધો અને તે વખતેજ તેને રાધાના પુત્રતરિકે સ્વીકાર્યો. ૧૪૦ પછી તે બન્ને દંપતીએ તે બાલકનું સર્વ દિશામાં પ્રસિદ્ધ એવું વસુષેણ નામ પાડ્યું. તે બલવાન કુમાર મોટો થતાં સર્વ અસ્ત્રોના પ્રયોગમાં ઉત્તમ નિવડ્યો તથા વિજયીમાં મુખ્ય એવો તે વસુષેણ સર્વ વેદાંગ મંત્રોનો જપ કરવા લાગ્યો. બુદ્ધિમાન તથા સત્ય-પરાક્રમી તે મહાત્મા જે વખતે જપ કરતો હોય ત્યારે બ્રાહ્મણને ન આપવા જેવું તે કંઈ જ માનતો નહિ. એક વખતે પોતાના પુત્ર (અર્જુન) નું રક્ષણ કરવા પ્રાણીઓનું રક્ષણ કરનારા ઇંદ્રે બ્રાહ્મણનું રૂપ લીધું અને વીરવસુષેણની આગળ આવી તેના શરીર ભેડે થયેલું કવચ તથા કુંડલો માગ્યાં. તેજ વખતે કર્ણે કવચ તથા કુંડલો પોતાના શરીરથી ઉતરડીને ઇંદ્રને કાઢી આપ્યાં.

આથી વિસ્મય પામેલા ઇંદ્રે કર્ણને શક્તિ આપી તથા આ પ્રમાણે કહ્યું:-“ હે દુર્ધર્ષ! તું દેવો, અસુરો, મનુષ્યો, ગાંધર્વો નાગો અને રાક્ષસો-માંથી જે એકના ઉપર આ શક્તિ ફેંકીશ તે એકનો નાશ થશે.” આ પ્રમાણે કવચ તથા કુંડલો ઉતારડી આપવા પહેલાં જે વસુષેણ કહેવાતો હતો તે હવે આ કર્મવડે વૈકર્તન કર્ણ કહેવાવા લાગ્યો. જે મહાયશસ્વી વીર કવચની સાથે ઉત્પન્ન થયો હતો, તે કર્ણ નામથી વિખ્યાત થયેલો કુંતીનો પ્રથમ પુત્ર હતો. હે રાજસત્તમ! તે વીર સૂત-કુલમાંજ વૃદ્ધિ પામ્યો હતો. તે સર્વ શસ્ત્રધારીમાં ઉત્તમ, નરવરોમાં મુખ્ય અને શત્રુઓનો વિનાશ કરનારો કર્ણ, દુર્યોધનનો મિત્ર તથા મંત્રી હતો. તે કર્ણને તમે દિવાકર-સૂર્યના ઉત્તમોત્તમ અંશ-રૂપ જાણો. જે સનાતન એવા દેવના દેવ નારાયણ, તેમનો અંશ મનુષ્યોમાં પ્રતાપવાન વાસુદેવરૂપે થયો હતો. શેષનાગના અંશથી મહા બલવાન બલદેવ થયા હતા. મહા ઓજસ્વી પ્રદ્યુમ્ન સન-તુમારના અંશથી થયા હતા, એમ જાણો. આ પ્રમાણે દેવતાઓના બીજા ઘણા અંશો રાજાઓમાં અને વસુદેવના કુલમાં કુલની વૃદ્ધિ કરનારા ઉત્પન્ન થયા હતા. હે રાજન! જે અપ્સરાઓનો ગણ મેં તમને કહ્યો હતો, તેઓ ઇંદ્રની આજ્ઞાથી પૃથ્વીમ સોળ હજાર રાજપુત્રીઓ થઈ હતી અને હે નરાધિપ! તેઓ મનુષ્યલોકમાં વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણની સાથે પરણી હતી. પૃથ્વીમંડલમાં કીડા કરવા માટે લક્ષ્મી પોતાના અંશથી ભીષ્મક રાજાને ત્યાં સાધ્વી રુકિમણી નામે ઉત્પન્ન થઈ હતી. શચીના અંશથી દ્રુપદરાજાને ત્યાં યજ્ઞવેદીમાંથી સ્તુત્ય ચરિત્રવાળી દ્રૌપદી ઉત્પન્ન થઈ હતી. તે શરીરે ઘણી ઉંચી પણ નહિ તેમ ઘણી નીચી પણ નહિ એવી મધ્યમ કદની, શ્યામ કમલના જેવા સુગંધવાળી, પદ્મના જેવાં વિશાલ નેત્રવાળી, સુંદર કટિવાળી, શ્યામ અને વાંકડીઆ સુંદર કેશવાળી, સર્વ સામુદ્રિક શુભ લક્ષણોથી સંપન્ન અને વૈદુર્યમણિના જેવા વર્ણવાળી હતી. તે પુરુષોમાં ઇંદ્ર જેવા પાંચે પાંડવોના ચિત્તને એકાંતમાં વિહ્વલ કરતી હતી. સિદ્ધ અને ધૃતિ નામની જે બે દેવીઓ તે પાંચ

પર્વ]

પાંડવોની માતા કુંતી અને માદ્રીરૂપે થઈ હતી; અને મતિ, સુબલ રાજની પુત્રી ગાંધારી થઈ હતી. ૧૬૦ હે રાજન! આ પ્રમાણે દેવો, અસુરો, ગંધર્વો, અપ્સરાઓ અને રાક્ષસોના અંશો ભૂમિમાં અવતર્યા હતા, તે મેં તમને કહ્યા છે. જેઓ પૃથ્વીમાં યુદ્ધ કરવામાં હુમ્મદવાળા રાજાઓ થયા હતા, યદુના વિસ્તીર્ણ કુલમાં જે મહાત્માઓ થયા હતા અને બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો તથા વૈશ્યોમાં જે ઉત્પન્ન થયા હતા તે મેં તમને કહ્યા છે. આ ધનની

વૃદ્ધિ કરનાર, યશ આપનાર, પુત્ર આપનાર, આયુષ્ય અને વિજય આપનાર અંશાવતરણ ધર્મ્યારહિત થઈને શ્રવણ કરવું. આ દેવ, ગંધર્વ અને રાક્ષસોના અંશાવતરણને સાંભળવાથી, ઉત્પત્તિ તથા નાશનાં તત્ત્વને જાણનારો પ્રાજ્ઞન સંસારનાં કષ્ટથી પીડાતો નથી. ૧૬૧-૧૬૪

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતગતિ
સંભવપર્વવિષે અંશાવતરણસમાપ્તિ
નામનો અધ્યાય ૬૭ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬૮ મો-દુષ્યંત રાજના રાજ્યનું વર્ણન

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

ત્વત્તઃ શ્રુતમિદં બ્રહ્મન્ દેવદાનવરક્ષસામ્ ॥

અંશાવતરણં સમ્યગ્ગંધર્વાપ્સરસાં તથા ॥૧॥

જનમેજય કહે છે:-હે બ્રહ્મન્! દેવો, દાનવો, રાક્ષસો, ગંધર્વો અને અપ્સરાઓના અંશો પૃથ્વીમાં અવતર્યા હતા, તે તમારાથી મેં સાંભળ્યા. હવે હે વિપ્ર! વિપ્રર્ષિઓના સમૂહ આગળ તમે કુરુઓનો વંશ આદિથી વર્ણવો, તે સાંભળવાની હું ફરી ઇચ્છા કરું છું. ૧-૨

વૈશંપાયન કહે છે:-હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ! પૌરવોના વંશને વધારનારો પ્રતાપવાન દુષ્યંત નામનો ચાર સમુદ્રપર્યંતની પૃથ્વીનો રાજા હતો. તે રાજા પૃથ્વીના પૂરા ચારે ખંડનો ભોક્તા હતો. યુદ્ધમાં વિજય મેળવનારો તથા શત્રુને પીડનારો તે રાજા, ચાર વર્ણવાળી પ્રજાથી યુક્ત એવી રત્નાકર-સમુદ્રપર્યંતની સઘળી પૃથ્વી તથા સમુદ્રથી વીંટાયલા મ્લેચ્છોના દેશો સુધીના સઘળા દેશોનો અધિપતિ હતો. તે રાજાના રાજ્યકાલમાં વર્ણસંકર (વર્ણની સેળભેળ) કરનારો કોઈ ન હતો. પૃથ્વી, વગર ખેડે એ અન્ન આપતી હોવાથી કોઈ જનો ખેતી કરતા ન હતા. વળી પૃથ્વી રત્નો તથા ધાતુઓથી પરિપૂર્ણ હતી, એટલે લોકો બ્રાહ્મણો, કૌરવો, કામ પાણ કરતા ન હતા, તેમ કોઈ પાપ કરનારો ન હતો. વળી હે નરવ્યાધ! તે

રાજાના રાજ્યસમયમાં લોકો ધર્મમાં પ્રીતિયુક્ત હોવાથી ધર્મ તથા અર્થ બન્નેને મેળવતા હતા. હે તાત! તે રાજાના શાસનકાલમાં ચોરોનો ભય ન હતો, દુષ્કાલની જરાએ ખીક ન હતી તથા રોગોનો ભય પણ ન હતો. સર્વ વર્ણો નિષ્કામ રીતે સ્વધર્મમાંજ પ્રવૃત્ત હતા, એટલે તેમને દેવોની પણ સ્પૃહા ન હતી; અર્થાત્ કામ્ય કર્મની જરૂર ન હતી. તે રાજાનો આશ્રય કરીને તેઓ સર્વ રીતે નિર્ભય હતા. વળી તે વખતે જોઈતી વૃષ્ટિ થતી હતી, અન્ન પણ રસકસવાળાં હતાં તથા પૃથ્વી સર્વ રત્નોની સમૃદ્ધિવાળી અને પશુઓથી ભરપૂર હતી. ૧૦ બ્રાહ્મણો સ્વકર્મમાં તત્પર રહેતા હતા, તેઓનામાં અસત્ય ન હતું. વળી તે વજ્રના જેવા દઢ દેહવાળો યુવાન રાજા પણ પોતાના બે બાહુવતી વન અને ઉપવનની સાથે મંદર પર્વતને ઉપાડી વહન કરે, એવો મહા અદ્ભુત સામર્થ્યવાળો હતો. તે ચાર પ્રકારનાં (*પ્રક્ષેપ, વિક્ષેપ, અભિક્ષેપ અને પરિક્ષેપ) ગદાયુદ્ધમાં તથા સર્વ હથિયારોના યુદ્ધમાં અને હાથી તથા ઘોડાની સ્વારીમાં ઘણો નિપુણ હતો. તે બલમાં

* દૂર ઉભેલા શત્રુ ઉપર ગદા ફેંકવી તે પ્રક્ષેપ, સમીપ ઉભેલા શત્રુ ઉપર ગદાની કાઢીનો પ્રહાર તે વિક્ષેપ, ઘણા શત્રુઓ હોય ત્યારે ચોમેર ભમીને ગદા મારવી તે પરિક્ષેપ અને ગદાની અણીથી પ્રહાર કરવો તે અભિક્ષેપ કહેવાય છે.

વિષ્ણુના જેવો હતો, તેજમાં સૂર્યના જેવો હતો, ગાંભીર્યમાં સમુદ્રના જેવો હતો અને પૃથ્વીના જેવો સહનશીલ હતો. તે રાજા સર્વનો માનીતો હતો, તેનું નગર અને રાજ્ય પ્રસન્ન હતું તથા

તે ધર્મપરાયણ થઈને આનંદી જનોનું શાસન કરતો હતો. ૧૧-૧૫

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતગતિ
સંભવપર્વવિષે શંકુતલા-ઉપાખ્યાનમાં
અધ્યાય ૬૮ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬૯ મો-દુષ્યંતની મૃગયાનું વર્ણન

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

સંભવં ભરતસ્યાહં ચરિતં ચ મહામતેઃ ॥

શકુન્તલાયાથોત્પત્તિં શ્રોતુમિચ્છામિ તત્ત્વતઃ ॥

જનમેજય પૂછે છે:-મહામતિવાળા ભરતની ઉત્પત્તિ તથા તેનું ચરિત્ર અને શકુન્તલાની ઉત્પત્તિને હું યથાર્થ રીતે સાંભળવા ઇચ્છું છું. હે ભગવન! વીર દુષ્યંતે શકુન્તલાને કેવી રીતે મેળવી હતી? હે મતિમાનમાં શ્રેષ્ઠ! હે તત્ત્વજ્ઞ! તે પુરુષસિંહ દુષ્યંતનું સઘળું ચરિત્ર વિસ્તારથી સાંભળવા હું ઇચ્છા કરું છું.

વૈશંપાયન કહે છે:-એક વખતે મહાબાહુ દુષ્યંતરાજા પુષ્કળ સૈન્ય અને વાહનોની સાથે ગાદા જંગલમાં મૃગયામાટે જવા નીકળ્યો. તેની સાથે સેંકડો હાથી તથા ઘોડાઓ અને ઘણી સુંદર ચતુર્ગાણી સેના હતી. વળી ખડ્ગ, શક્તિ, ગદા, મુસલ, ત્રાસ તથા તોમર વગેરેને હાથમાં ધારણ કરનારા સેંકડો યોદ્ધાઓ તેની સાથે હતા. જ્યારે તે રાજા મૃગયામાં જવા નીકળ્યો ત્યારે યોદ્ધાઓના સિંહનાદથી, શંખ તથા હુંદ-ભિના શબ્દોથી, રથનાં પૈડાંના ગડગડાટથી, મોટા હાથીઓના ચીત્કારથી અને વિવિધ હથિયારો તથા વિવિધ વેશવાળા વીરોના ઘોડાઓના હણ-હણાટની સાથે થતા વીરશબ્દો અને બાહુ-શબ્દોથી ત્યાં કિલકિલાટ થઈ રહ્યો હતો. હે નૃપ! તે વખતે ઊંચી અગાશીમાં બેઠેલી સ્ત્રીઓએ શત્રુને હણનારા શત્રુના હાથીઓને હઠાવનારા,

પોતાના ચશની વૃદ્ધિ કરનારા અને ઇંદ્રસમાન શૂરવીર દુષ્યંત રાજાને ઉત્તમ શોભાયુક્ત બોલ્યો અને તેઓ તેને વજ્રધારી ઇંદ્ર માનવા લાગી તથા “આ પુરુષવ્યાઘ્ર યુદ્ધમાં વસુના જેવા પરાક્રમવાળા છે, એના બાહુબલને પ્રાપ્ત થઈ શત્રુઓ ટકી શકતા નથી” આ પ્રમાણે વચન બોલતી તે સ્ત્રીઓ પ્રેમથી રાજાનાં વખાણ કરતી તેના મસ્તક ઉપર પુષ્પની વૃષ્ટિ કરવા લાગી. વળી ઠેકઠેકાણે ઉત્તમ બ્રાહ્મણો યોગેશ્વરી તે રાજાની સ્તુતિ કરતા હતા. તે વખતે દુષ્યંત રાજા પરમ પ્રીતિથી મૃગયામાટે વનમાં જવા નીકળ્યો. મદ-મત્ત હાથીના ઉપર બેસીને નીકળેલા દેવરાજના જેવા તે રાજાની પાછળ બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો અને શૂદ્રો પણ જવા લાગ્યા અને આશિષ તથા જય શબ્દોથી રાજાને વધાવતા તેનાં દર્શન કરવા લાગ્યા. નગરના અને દેશના લોકો ઘણે દૂરસુધી તેમની પાછળ પાછળ ગયા. પછી જ્યારે રાજાએ પાછા ફરવાની આજ્ઞા કરી, ત્યારે તેઓ સર્વ પાછા વળ્યા. ૧૧-૧૫

તે પછી ગરુડના જેવા વેગવાળા રથમાં બેસીને રાજાએ તેના શબ્દવડે પૃથ્વી તથા સ્વર્ગને પણ ગળવવા માંડ્યાં. માર્ગમાં જતાં તે ભુદ્ધિ-માન રાજાએ નંદનવનના જેવું એક વન બેઠું. તે વન બિલી, આકડા, ખેર, કોઠી અને ધાવડાનાં ઝાડોથી વ્યાપ્ત હતું. પર્વત ઉપરથી ગબડી પડેલા પથરાઓવડે તે વનની ભૂમિ ઊંચી નીચી હતી. ત્યાં જલ અને મનુષ્યો જણાતાંન હતાં તથા તે વન

ઘણુ યોજનસુધી વિસ્તાર પામેલું હતું. મનુષ્યો-
માં વ્યાધ જેવા દુષ્યંત રાજાએ પોતાના સેવકો,
સેનિકો અને વાહનોની સાથે તે વનમાં વિવિધ
મૃગોને મારતાં તેને ડહોળી નાખવા માંડ્યું. દુષ્યંત
રાજા પોતાના બાણના લક્ષ્યપ્રદેશમાં આવતા
અનેક વાઘનાં ટોળાંને પાડવા લાગ્યો અને તેમને
બાણવડે વિધી નાખવા લાગ્યો. તે રાજાએ દૂર
રહેલાં કેટલાંક પ્રાણીને બાણવડે ભેદ્યાં, ૨૦ પાસે
આવેલાં કેટલાંકને તરવારથી કાપી નાખ્યાં તથા
કેટલાંક હરિણોને તે શક્તિમાને શક્તિ મૂકીને
મારી નાખ્યાં. ગદામંડલના તરવને જાણનારો,
અતુલ પરાક્રમી દુષ્યંત, આ રીતે તોમર, ખડ્ગ,
ગદા, મુસલ અને કંપન નામનાં શસ્ત્રથી વનમાં
પશુ તથા પક્ષીઓને મારતો તે વનમાં ઘુમવા
લાગ્યો. અદ્ભુત પરાક્રમી રાજાથી અને યુદ્ધપ્રિય
યોદ્ધાઓથી ડહોળાયલા તે મહાન અરણ્યને
સિંહો છોડી જવા લાગ્યા. ત્યાં નાસભાગ કરતાં
મૃગનાં ટોળાંઓ પોતાનો સરદાર મરણ પામવા-
થી અગ્ર થઈને જ્યાં ત્યાં શબ્દ કરવા લાગ્યાં
અને દોડતાં દોડતાં તરસ લાગવાથી નદી ઉપર

ગયાં; પણ તેને સૂકાયલી જોઈને જલને માટે
નિરાશ થયેલાં તથા થાક લાગવાથી ખિન્ન
થયેલાં તેઓ બેભાન બનીને પડવા લાગ્યાં.
ભૂખ, તરસ અને થાકથી પીડાઈને પૃથ્વી
ઉપર પડેલાં તે પશુઓને કેટલાક ભૂખ્યા થયેલા
યોદ્ધાઓ ભક્ષણ કરવા લાગ્યા અને કેટલાંકે
વનચરો અગ્નિ સળગાવીને તેમાં માંસને રીતસર
પકાવી ખાંડીફૂટીને ખાવા લાગ્યા. બીજી તરફ
શસ્ત્રથી વિધાયલા કેટલાક બલવાન મદમત્ત
હાથીઓ પોતાની સૂઠના અગ્રને સંકોચી લયભીત
થઈને વેગવડે નાસાનાસ કરવા લાગ્યા. મલમૂત્ર
કરતા અને દેહમાંથી પુષ્કળ લોહી દઢાવતા
વનના તે મોટા હાથીઓ પણ ઘણા મનુષ્યોને
છુંદવા લાગ્યા. તે સમયે સૈન્યરૂપી મેઘવડે તથા
બાણરૂપી ધારાવડે વીંટાયલું અને પશુઓથી ભર-
પૂર તથા રાજાએ મારેલા મૃગપતિઓથી યુક્ત
એવું તે વન શોભી નીકળ્યું હતું. ૨૧-૩૧

ઘટિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતગત સંભવ
પર્વવિષે શંતલા-ઉપાખ્યાનમાં
અધ્યાય ૬૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૭૦ મો-કણ્વ ઋષિના આશ્રમમાં દુષ્યંતનો પ્રવેશ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતો મૃગસહસ્રાણિ હત્વા સર્વલવાહનઃ ॥

રાજા મૃગપ્રસંગેન વનમન્યદ્વિવેશ હ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:-આ પ્રમાણે સૈન્ય તથા
વાહનોની સાથે કરતા રાજાએ હજારો પશુઓને
માર્યાં. તે પછી એક મૃગના પ્રસંગથી એકલાજ
રાજાએ પોતાના ઉત્તમ સૈન્યની સાથે બીજા
વનમાં પ્રવેશ કર્યો. ભૂખ, તરસ અને થાક જેને
લાગેલાં એવો તે રાજા તે વનના છેડાસુધી ગયો,
એટલે ત્યાં એક મહાન શૂન્ય પ્રદેશ આવ્યો. તેનું
પણ ઉલ્લંઘન કરીને દુષ્યંત રાજા, ઉત્તમ
આશ્રમોવાળા, મનને આનંદ આપનારા, આંખને
અતિશય રમ્ય લાગે તેવા અને શીતલ વાયુવાળા

બીજા એક મહા વનમાં પહોંચ્યો. તે વન પુષ્પ-
વાળાં વૃક્ષોથી ભરેલું, અત્યંત સુખકર લીલાં
ઘાસથી છવાયલું, વિસ્તીર્ણુ અને મધુર શબ્દ-
વાળાં પક્ષીના નાદથી નાદયુક્ત હતું; પુરુષકોકિ-
લના નાદથી તથા તમરાંના ટોળાંના શબ્દથી તે
ગાજી રહેલું હતું. સુખકર છાયાવાળાં તથા મોટી
મોટી ડાળીઓવાળાં ઝાડોથી તે વીંટાયલું હતું,
ભમરાઓના ગુંબરથી ગાજી રહેલું અને પરમ
શોભાથી સંપન્ન હતું. તે વનમાં કોઈ પણ વૃક્ષ
ફૂલફલવિનાનું અથવા કાંટાવાળું ન હતું, તેમજ
જેના ઉપર ભમરાઓ ન બેઠેલા તેવું વૃક્ષ પણ
ત્યાં ન હતું. તે વન પક્ષીઓના નાદવાળું, પુષ્પો-
થી અતિશય અલંકૃત તથા સુખ આપનારી છાયા

અને સર્વ ઋતુનાં પુષ્પવાળાં ઝાડોથી ભરપૂર હતું. ૧-૮

આવા મનોરમ ઉત્તમ વનમાં મહાધનુર્ધારી રાજાએ પ્રવેશ કર્યો તે વખતે વાયુએ ડોલાવેલાં પુષ્પિત ઝાળીવાળાં ઝાડો વારંવાર તેના ઉપર વિચિત્ર પુષ્પની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યાં. મધુર શબ્દવાળાં પક્ષીઓથી ગાજી રહેલાં અને વિચિત્ર પુષ્પરૂપી વસ્ત્રથી ઢંકાયેલાં એવાં ગગનચુંબી વૃક્ષો ત્યાં શોભી રહ્યાં હતાં. તે ઝાડોના પુષ્પના ભારથી લચી ગયેલા નવાંકુરોની ઉપર મકરંદની લિપ્તવાળા ભમરાઓ મધુર શબ્દો કરી રહ્યા હતા. પુષ્પસમૂહથી શણગારાયેલાં અને લતાગૃહોથી સંયુક્ત એવાં મનને પ્રસન્ન કરનારાં ઘણાં સ્થાનો રાજાએ ત્યાં જોયાં; અને તેથી તે મહાતેજસ્વી બહુ હર્ષ પામ્યો. વળી એકમેકની જોડે વળગેલી પુષ્પવાળી ઝાળીઓવાળાં મહેંદ્રધ્વજના જેવાં વૃક્ષોથી તે વન શોભી રહ્યું હતું. સિદ્ધચારણના સમૂહો, ગંધર્વ તથા અપ્સરાનાં ટોળાંઓ અને મસ્ત વાનર તથા કિન્નરોથી તે વન અત્યંત સેવાતું હતું. સુખકર, શીતલ, સુગંધવાળો અને પુષ્પપરાગને વહન કરતો વાયુ, તે વનનાં ઝાડો ઉપર કીડા કરવાની ઇચ્છાથી આવતો હોય તેમ વાતો હતો. આવું ગુણસંપન્ન નદીની સમીપ સજલ પ્રદેશમાં ઉંચી કરેલી ધ્વજાઓના જેવું રમણીય જણાતું તે વન રાજાએ જોયું. ૯-૧૭

પછી પક્ષીઓ જેમાં કલ્લોલ કરતાં હતાં એવા તે વનને જોતાં જોતાં રાજાએ મનને આનંદ આપે તેવું એક શ્રેષ્ઠ અને સુંદર આશ્રમસ્થાન જોયું. તે અનેક વૃક્ષોથી ભરપૂર હતું અને તેમાં અસિહોત્રના અસિઓ પ્રદીપ્ત થયેલા હતા. તે અતુલ આશ્રમસ્થાનને જોઈને શ્રીમાન રાજાએ તેને મનથી માન આપ્યું. તે આશ્રમમાં અનેક યતિઓ, પાલખિયો અને મુનિગણો નિવાસ કરતા હતા. ઠામ ઠામ રહેલી અસિહોત્રશાલાઓથી, પુષ્પનાં પથરાયેલાં પાથરણાંથી અને મોટાં મોટાં જલાશયોથી તે સ્થાન ઘણું જ શોભી નીકળ્યું હતું. ૨૦ તે આશ્રમસ્થાનના મધ્યમાં થઈને જ પુણ્ય અને સુખ આપનારાં જલવાળી માલિની નામની નદી

વહેતી હતી. ૨૧ અનેક પક્ષિગણોથી સંયુક્ત એવી તે નદી તપોવનમાં મનને આનંદ આપતી હતી. વળી ત્યાં સિંહ, મૃગ વગેરે પ્રાણીઓ સ્વાભાવિક વૈર ત્યજીને વસતાં હતાં, તે જોઈને રાજા પ્રસન્ન થયો. પછી દેવલોકના જેવા મનોહર તે આશ્રમ આગળ અનુપમ એવો શ્રીમાન દુષ્યંત રાજા આવી પહોંચ્યો. ત્યાં તેણે સર્વ પ્રાણીઓની માતા જેવી આશ્રમની લગોલગ વહેતી પવિત્ર જલવાળી નદીને જોઈ. તેના કિનારા ઉપર ચક્રવાક પક્ષીઓ બેઠેલાં હતાં, તેના પ્રવાહમાં ફૂલ અને શ્રીણુવદ્ધાં કરતાં હતાં, તેના તીર ઉપર કિન્નરગણો, વાનરો તથા રીંછો નિવાસ કરતાં હતાં. વળી તે નદી પવિત્ર વેદાધ્યયનથી ગાજી રહી હતી, કિનારાઓથી શોભી રહી હતી, મદમત્ત હાથી, વાઘ અને મોટા સર્પો તેના તીર ઉપર વાસ કરતા હતા. આવી માલિની નદીના તીર ઉપર કશ્યપ ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા, મહાત્મા ભગવાન કણ્વઋષિનો મુખ્ય રમણીય આશ્રમ આવ્યો હતો, તેમાં મહર્ષિગણો નિવાસ કરતા હતા. તે આશ્રમની જોડે જ નદી વહેતી હતી તેને તથા આશ્રમસ્થાનને જોઈને તે વખતે દુષ્યંત રાજાએ તેમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા કરી. ગંગાથી શોભી રહેલો નરનારાયણનો આશ્રમ હોય તેવો તે આશ્રમ રમણીય તીરવાળી અને બેટવાળી માલિની નદીથી શોભી રહેલો હતો. મદમત્ત મયૂરોના ટોકવાળા તે ચૈત્રરથ વનના જેવા મહાવનમાં પ્રવેશ કર્યો. ૨૦ પછી રાજાએ, અત્યંત ગુણસંપન્ન, જોઈ ન શકાય એવી કાંતિવાળા, તપરૂપી ધનવાળા, કશ્યપ ગોત્રોત્પન્ન મહર્ષિ કણ્વનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા કરી અને તે વખતે તેણે ઘોડેસ્વારો, પાળાઓ તથા હાથીઓથી ભરપૂર એવી પોતાની સેનાને વનના દ્વાર આગળજ ઉભી રાખી તથા તેને આજ્ઞા કરી કે:—“હું તપરૂપી ધનવાળા અને રજેશુરથી રહિત એવા કાશ્યપ-કણ્વમુનિનાં દર્શન કરવા જઈ છું; માટે હું આવું ત્યાંસુધી તમે અહીંજ ઉભા રહેજો.” આમ કહીને નંદનવનના જેવા તે વનમાં જતાં જ રાજાની ભૂખ અને તરસ મટી ગઈ અને તેને પુષ્કળ આનંદ થયો. પછી

પર્વ]

તેણે રાજચિહ્નનો ત્યાગ કર્યો અને પોતાના પુરો-
હિત તથા પ્રધાનને સાથે લઈ ભમરાઓના ગાનથી
ગાજી રહેલા તથા અનેક પક્ષિગણોથી ભરપૂર
એવા પ્રહલોકના જેવા જણાતા આશ્રમને જોઈ
તે ઉત્તમ આશ્રમ તરફ તપના સમૂહરૂપ અને
અવિનાશી એવા કણ્વઋષિના દર્શનની ઇચ્છાથી
જવા માંડ્યું. ૩૧-૩૬

ત્યાં પ્રવર્તતાં વૈતાનિક (ઇષ્ટિ, પશુ, સોમ
વગેરે) કર્મોમાં ઋગ્વેદી મુખ્ય બ્રાહ્મણોએ ઉચ્ચા-
રેલી ઋચાઓને મનુષ્યવ્યાધિ રાજ્યે સાંભળી.
યજુર્વિદ્યાનાં અંગ(કલ્પસૂત્ર વગેરે)ને જાણનારા
યજુર્વેદવેત્તાઓથી તથા નિયમિત વ્રતવાળા સામ-
વેદી ઋષિઓનાં મધુર સામગાનથી તે આશ્રમ
શોભી રહ્યો હતો. વળી ભારુંડસામના ગાનથી
તથા અથર્વશીર્ષનું અધ્યયન કરનારા, વશ મન-
વાળા, યમનિયમ પાળનારા અથર્વવેદી ઋષિઓ-
થી તે આશ્રમ તે વખતે શોભી રહ્યો હતો.
ત્યાં અથર્વવેદ જાણનારામાં મુખ્ય ઋષિઓ તથા
પૂગયજ્ઞિય નામના સામનું ગાન કરનારા ઋષિ-
ઓ પોતપોતાની સંહિતાઓ પઢકમની સાથે
ભણતા હતા. ૪૦ વળી બીજા બ્રાહ્મણો પણ શબ્દસં-
સ્કારયુક્ત વાણીથી વેદને ભણતા હતા. તેથી
ગાજી રહેલો તે આશ્રમ બીજા પ્રહલોક હોય તેવો
શોભતો હતો. યજ્ઞપ્રધાન વગેરે કરી જાણનારા, કર્મ
તથા શિક્ષામાં કુશલ, ન્યાયતત્ત્વ (યુક્તિની મર્યાદા)
ને જાણનારા, આત્મવિજ્ઞાનથી સંપન્ન, વેદના
પારને પામેલા, પ્રયોગવિધિનાં અનેક ભિન્ન
વાક્યોની એકવાક્યતા કરવામાં તથા ભિન્નભિન્ન
શાખામાં રહેલા ગુણવિધિનો એક શાખામાં ઉપ-
સંહાર કરવામાં કુશલ, વિશેષ કાર્યરૂપી ઉપા-
સનાને જાણનારા, મોક્ષધર્મમાં તત્પર રહેનારા,
પોતાના સિદ્ધાંતની વ્યવસ્થા કરી પછી તેમાં
શંકા ઉઠાવી તે શંકાની નિવૃત્તિપૂર્વક કરાયેલ
સિદ્ધાંતથી પરમાર્થજ્ઞતાને પામેલા, વ્યાકરણ,

છંદ, નિરુક્ત, શિક્ષા, કલ્પ અને જ્યોતિષ એ
વેદનાં છ અંગોમાં નિપુણ થએલા, દ્રવ્ય
(હોમના પદાર્થો), કર્મ (તેની યોજના),
ગુણ (અષ્ટાકપાલ વગેરે), કાય, (સ્વર્ગાદિ
ફલ) અને કારણ(યાગ વગેરે)ને જાણનારા,
પક્ષી, વાનર વગેરેના શબ્દોના જેવા મંત્રના
અસ્પષ્ટ અર્થને સ્પષ્ટ રીતે જાણનારા, વિસ્તીર્ણ
અંત્ર-બ્રાહ્મણ ભાગ વગેરેનો આશ્રય કરીને
મંત્રોના અર્થ કરનારા(અર્થાત્ અર્વાચીનોની પેઠે
મંત્રોનો સ્વકપોલકલ્પિત અર્થ નહિ કરનારા)
અને અનેક શાસ્ત્રોને જાણવામાં મુખ્ય એવા
બ્રાહ્મણોએ ઉચ્ચારેલા વિવિધ વેદશાસ્ત્રોના શબ્દો-
ને રાજ્યે સાંભળ્યા; તથા લોકરંજન કરવામાં
મુખ્ય એવા બ્રાહ્મણોથી ચોમેર ગાજી રહેલા એવા
તે આશ્રમને રાજ્યે જોયો. વળી શત્રુવીરોને
હાણનારા તે રાજ્યે ઠેક ઠેકાણે ઉત્તમ
વ્રત કરનારા, યમનિયમ પાળનારા અને જપ
તથા હોમ કરનારા બ્રાહ્મણોને જોયા. વળી ચિત્ર-
વિચિત્ર સુંદર આસનોને પ્રયત્નથી ત્યાં ગોઠવેલાં
હતાં તે જોઈને પૃથ્વીપતિ આશ્ચર્ય પામ્યો. દેવ-
મંદિરોમાં બ્રાહ્મણોએ કરેલી દેવોની પૂજાને
જોઈને તો મહારાજ પોતે પ્રહલોકમાં રહેલો
હોય તેમ પોતાને માનવા લાગ્યો. આવા તપો-
વનના ગુણોથી સંપન્ન અને કણ્વ ઋષિના તપથી
રક્ષણ કરાયેલા તે શ્રેષ્ઠ આશ્રમને જોતાં
રાજાને તૃપ્તિ થઈ નહિ. ૫૦ તે પછી મહાવ્રતવાળા
તપસ્વી ઋષિઓથી ચોતરફ વીંટાયેલા અત્યંત
મનોહર અને પવિત્ર એવા કણ્વ ઋષિના એકાંત
આશ્રમમાં પોતાના અમાત્ય તથા પુરોહિતને
સાથે લઈને શત્રુને હાણનારા દુષ્યંત રાજ્યે
પ્રવેશ કર્યો. ૫૧

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
સંભવપર્વવિષે શકુંતલા-ઉપાખ્યાનમાં
અધ્યાય ૭૦ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૭૧ મો-શકુંતલાની જન્મકથા

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતોગચ્છન્મહાવાહુરેકોમાત્યાન્વિસૃજ્ય તાન્ ॥
નાપશ્યચાશ્રમે તસ્મિન્સ્તમૃષિં સંશિતવ્રતમ્ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:-તે પછી મહાન બાહુ-
વાળો રાજા પોતાના અમાત્યોને પણ દ્વાર આગ-
ળજ અટકાવી પોતે એકલોજ આશ્રમમાં ગયો;
પણ ત્યાં તેણે ઉત્તમવ્રતવાળા કણ્વ ઋષિને જોયા
નહિ. ઋષિને ન દીઠા તથા આશ્રમને શૂન્ય
જોયો, એટલે રાજાએ, વનને ગળવતો હોય તેમ
મોટા શબ્દથી “અહીં કોણ છે?” એમ પૂછ્યું.
રાજાનો તે શબ્દ સાંભળીને સાક્ષાત્ રૂપધારિણી
લક્ષ્મીના જેવી એક કન્યા તે આશ્રમમાંથી બહાર
આવી. તેણે તાપસીનો વેષ ધારણ કરેલો હતો.
તે કન્યાએ હુણંત રાજાને જોતાંજ માન આપી
‘તમે ભલે પધાર્યા’ એમ તટાલ કહ્યું; અને હે
રાજા! તેને ખેસવા માટે આસન આપ્યું;
અર્ધપાદથી પૂજન કર્યું તથા રાજાનું આરોગ્ય
અને રાજ્યનું કુશલ પૂછ્યું. આ પ્રમાણે યથા-
યોગ્ય પૂજન કરીને તથા આરોગ્યપ્રશ્ન પૂછીને
તે વખતે તે કન્યા મધુર હાસ્ય કરતી બોલી કે:-
“હું આપનું શું કાર્ય કરું?” ત્યારે યથાવિધિ
જેનું પૂજન કરેલું એવો રાજા મધુરભાષિણી તે
કન્યાને સુંદર અંગવાળી જોઈ તેના પ્રત્યે બોલ્યો:-
“હે કન્યાણિ! હું મહાભાગ્યવાળા કણ્વ ઋષિની
સેવા કરવા આવ્યો છું. હે શોભને! ભગવાન
કણ્વ ક્યાં ગયા છે? તે મને કહે.” ૧-૮

શકુંતલા બોલી:-“ઐશ્વર્યસંપન્ન મારા
પિતા આશ્રમ બહાર ફળ લેવા માટે ગયા છે,
તમે અહીં બે ઘડી તેમની વાટ જુઓ,
એટલામાં તેમને આવેલા જોશો.” ૯

વૈશંપાયન કહે છે:-હુણંત રાજાએ ત્યાં કણ્વ
ઋષિને જોયા નહિ અને શકુંતલાએ તેવાં વચન
કહ્યાં, વળી તે કન્યાને શોભાસંપન્ન, સુંદર
હાસ્યવાળી, સુંદર જંઘાવાળી, શરીરથી, તપથી

તથા ઇન્દ્રિયનિગ્રહથી પ્રકાશતી અને રૂપયૌવનથી
સંપન્ન જોઈ એટલે તે રાજા આ પ્રમાણે બોલ્યો:-
“હે સુંદર કટીવાળી! તું કોણ છે? કોની પુત્ર
છે? શામાટે વનમાં આવી છે? અને હે શોભને!
આવાં રૂપગુણ તને શાથી મળ્યાં છે? હે શુભે!
તેં દર્શનથીજ મારું ચિત્ત હરી લીધું છે, માટે
હું તને જાણવાની ઇચ્છા રાખું છું, હે શોભને!
તે તું મને કહે.” પોતાના આશ્રમમાં હુણંત
રાજાએ જ્યારે આ પ્રમાણે પૂછ્યું, ત્યારે તે કન્યા
હાસ્ય કરતી મધુર શબ્દથી નીચે પ્રમાણે રાજાને
કહેવા લાગી:-“હે હુણંત! તપસ્વી, ધૈર્યવાળા,
ધર્મવેત્તા અને મહાત્મા એવા ભગવાન કણ્વની
હું પુત્રી થાઉં છું.” ૧૦-૧૫

હુણંત કહે છે:-“હે મહાભાગ્યવાળી!
લોકમાન્ય ભગવાન કણ્વેતો બાલપ્રજ્ઞાચારી છે.
ધર્મ પોતે કદાચિત્ આચરણમાં ચળે પરંતુ
ઉત્તમ વ્રતવાળા કણ્વ પોતાના ધર્મથી કદાપિ
ચળે તેવા નથી; ત્યારે ઉત્તમ રૂપવાળી તું તેમની
પુત્રી કેવી રીતે થઈ? એ સંબંધમાં મને મહાન
સંશય છે, તેને તારે છેદન કરવો ઘટે છે.” ૧૬-૧૭

શકુંતલા કહે છે:-“જે પ્રમાણે મને મારા
વડીલ તરફથી કહેવામાં આવ્યું છે, જે રીતે એ
વૃત્તાંત પૂર્વે થયું હતું અને હું કણ્વ મુનિની
પુત્રી કેવી રીતે થઈ છું તે હે રાજા! તમને
યથાર્થ રીતે કહું છું, તમે સાંભળો. એક વખતે
એક ઋષિ આ આશ્રમમાં આવ્યા હતા અને
તેમણે મારા જન્મસંબંધમાં પૂછ્યું હતું ત્યારે
ભગવાન કણ્વે મારા જન્મવિષે તેમને જે
કંઈ કહ્યું હતું તે હે પાર્થિવ! તમે સાંભળો.” ૧૮-૧૯

કણ્વે કહ્યું:-“પૂર્વે વિશ્વામિત્ર ઋષિ મહાન
તપ કરતા હતા અને તેથી તેમણે દેવના રાજા
ઇન્દ્રને બહુ સંતાપ ઉત્પન્ન કર્યો હતો. ૨૦
ઇન્દ્રને બીક પેસી ગઈ હતી કે, ‘તપવડે પ્રદીપ્ત
પ્રભાવવાળા આ ઋષિ મને મારા સ્થાનથી બ્રહ્મ
કરશે.’ એવી ભીતિથી તેણે મેનકાને આ પ્રમાણે

પર્વ]

કહ્યું:-“હો મેનકા ! તારા દિવ્ય ગુણોથી તું અ-
સારાઓમાં શ્રેષ્ઠ છે, માટે હે કલ્યાણિ ! તું મારું
કલ્યાણ કર. હું તને જે કહું છું તે તું સાંભળ. આ
સૂર્યના જેવા તેજસ્વી અને મહા તપસ્વી એવા
વિશ્વામિત્ર દ્વારા તપ તપીને મારા મનને
કંપાવે છે. આ સુંદર મધ્યવાળી મેનકા ! એ
વિશ્વામિત્રનો ભાર હું તને સોંપું છું. સ્તુત્ય
ચિત્તવાળા અને કોઈથી પણ પરાભવ ન પામે
એવા તે ઋષિ ઉગ્ર તપ કરે છે. તે મને પોતા-
ના સ્થાનથી ભ્રષ્ટ કરે નહિ એટલા માટે તું
જઈને તેમને લોભ પમાડ, તેના તપમાં વિઘ્ન
કર અને મને સારી પેઠે નિર્વિઘ્ન કર હે
સુંદર મધ્યવાળી ! તું તારાં રૂપ, યૌવન,
માધુર્ય, ચેષ્ટા અને સ્મિતપૂર્વક ભાષણથી તેમને
લોભાવીને તપથી ભ્રષ્ટ કર.” ૨૧-૨૬

મેનકા બોલી:-તે ભગવાન વિશ્વામિત્ર મહા
તેજસ્વી, મહા તપસ્વી અને કોષ્ઠી છે, તે આપ
પણ જાણો છો. જે મહાત્માના તેજ, તપ અને
કોષ્ઠથી તમે પણ ઉદ્દેગ પામે છો તેનાથી મને
ઉદ્દેગ કેમ ન થાય ? જેમણે મહાભાગ્યવાળા
વસિષ્ઠને વહાલા પુત્રોથી વિખૂટા કર્યા હતા અને
જે પ્રથમ ક્ષત્રિય જાતિમાં ઉત્પન્ન થયેલા છતાં
પોતાના બલથી હાલ બ્રાહ્મણ થયા છે; વળી
જેમણે સ્નાનસંધ્યા કરવા માટે ઘણાં જલવાળી
હસ્તર નદી કરી હતી, કે જે અત્યંત પુણ્ય જલ-
વાળી નદીને લોકો કૌશિકી નામે ઓળખે છે; ૩૦
આગળ જ્યારે હુકાલ પડ્યો હતો, ત્યારે જે મ-
હાત્માની સ્ત્રીઓનું, પાર્ધીપણને પામેલા ધર્મા-
ત્મા રાજર્ષિ મતંગે (ત્રિશંકુએ) પોષણ કર્યું
હતું; હુકાલ પૂરો થયા પછી તપ કરીને પાછા
આશ્રમમાં આવેલા સમર્થ વિશ્વામિત્ર મુનિએ
(હુકાલનો એ નદી આગળ પાર આવવાથી) કૌશિકી
નદીનું ‘પારા’ એવું નામ પાડ્યું હતું અને (ચં-
ડાલપણને પામેલા એવા પણ) ત્રિશંકુ ઉપર
પ્રસન્ન થઈને પોતે આચાર્ય બનીને તેની પાસે
યજ્ઞ કરાવ્યો હતો, કે જે યજ્ઞમાં હે સુરેશ્વર !
તમે પણ વિશ્વામિત્રના ભયથી સોમપાન કરવા
ગયા હતા; વળી કોષ્ઠ પામીને જેમણે નક્ષત્ર-

સંપત્તિથી યુક્ત એવો નવો લોક નિર્મ્યો હતો,
જેમાં શ્રવણ વગેરે બીજાં નક્ષત્રો પણ કર્યા હતાં
અને વસિષ્ઠ ગુરુના શાપથી ચંડાલ થયેલા ત્રિશં-
કુને શરણ આપ્યું હતું; આવાં આવાં જેમનાં
કર્મો છે તે ઋષિથી હું બહુ ઉદ્દેગ પામું છું; માટે
હે વિભો ! જે રીતે તે કોષ્ઠ કરીને મને બાળી
મૂકે નહિ તેવી યુક્તિ તમે કહો. તે મુનિ પોતા-
નાં તેજથી સર્વ લોકોને બાળી મૂકે, પગવડે
પૃથ્વીને કંપાવી નાખે, મહા મેરુને ફેંકી દે અને
દિશાઓને પણ તટકાલ ફેરવી નાખે તેવા છે.
આવા તપસ્વી, અસિના જેવા પ્રદીપ્ત અને જિતેન્-
દ્રિય એવા ઋષિને મારા જેવી સ્ત્રી અડકી પણ
કેમ શકે ? હે સુરશ્રેષ્ઠ ! અગ્નિના જેવું પ્રદીપ્ત
જેમનું મુખ છે, સૂર્ય તથા ચંદ્રના જેવી જેમની
આંખની કીકીઓ છે અને કાલના જેવી જેમની
જીભ છે એવા તે ઋષિને મારા જેવી અડકી
પણ કેમ શકે ? યમરાજ, સોમ, મહર્ષિઓ,
સાધ્યગણો, વિશ્વદેવા અને સર્વે વાલખિલ્ય જેવા
સિદ્ધો પણ જેમના પ્રભાવથી ઉદ્દેગ પામે છે
તેમનાથી મારા જેવી સ્ત્રી કેમ બીએ નહિ ?
પરંતુ હે સુરેન્દ્ર ! તમે મને જવાને માટે કહ્યું તો
તે ઋષિની પાસે હું નાહ જઈ એમ પણ કેમ
થાય ? હું જઈશજ; પણ હે દેવરાજ ! મારા
રક્ષણનો વિચાર કરો કે જે રીતે રક્ષણ કરાયલી
હું તમારે માટે વિચરી શકું. ૪૦ જ્યારે હું ત્યાં
ઉત્કૃષ્ટ કીડા કરતી હોઉં ત્યારે વાયુ, મારું વસ્ત્ર
યથેષ્ટ રીતે ઉડાવી દૂર કરો. વળી તમારી કૃપાથી
કામદેવ પણ મને તે કાર્યમાં સહાયભૂત થાઓ;
અને જ્યારે હું તે ઋષિને લોભ પમાડતી હોઉં
ત્યારે વનમાંથી સુગંધવાળો વાયુ વાંચા કરે એવી
વ્યવસ્થા કરો.” ઇંદ્રે ‘બહુ સાહે, હું તેમ કરીશ’
એમ કહીને તેને તેવી વ્યવસ્થા કરી આપી; એટલે
મેનકા ત્યાંથી કૌશિકના આશ્રમમાં જવા
નીકળી. ૪૧-૪૨

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વોત્તરગર્ગ-
સંભવપર્વવિષે શકુંતલા-ઉપાખ્યાનમાં
અધ્યાય ૭૧ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૭૨ મો-શકુંતલાની જન્મકથા (ચાલુ)

॥ કણ્વ ઉવાચ ॥

एवमुक्तस्तथा शक्रः संदिदेश सदागतिम् ॥
प्रातिष्ठत तदा काले मेनका वायुना सह ॥ १॥

કણ્વ કહે છે:-આ પ્રમાણે મેનકાએ કહ્યું, ત્યારે ઇંદ્રે વાયુને મેનકાની સાથે જવાની આજ્ઞા કરી અને તેજ વખતે મેનકા વાયુની સાથે વિશ્વામિત્રના આશ્રમપ્રત્યે ચાલી. સુંદર અંગવાળી, ભયશીલ મેનકાએ તપથી પાપ જેનાં દગ્ધ થયેલાં એવા વિશ્વામિત્રને આશ્રમમાં તપ કરતા જોયા. પછી મેનકા તેમને પ્રણામ કરીને ઋષિની આગળ કીડા કરવા લાગી. તે વખતે તેના ચંદ્ર જેવા વસ્ત્રને વાયુએ દૂર ઉરાડી દીધું. તે વસ્ત્ર લેવાની ઇચ્છાથી સુંદરાંગી મેનકા તુરત જમીન તરફ નમી અને લજ્જાપૂર્વક વાયુનો પરિહાસ કરતી હોય તેમ તે અશ્વિના જેવા તેજસ્વી ઋષિના દેખતાં આમ તેમ પવનથી ઉડતા વસ્ત્રની પાછળ દોડવા લાગી. આવી વિષમ સ્થિતિમાં વસ્ત્ર લેવાની ઇચ્છાથી દોડતી તથા ગભરાતી અને વર્ણન ન કરી શકાય તેવાં વય તથા રૂપવાળી અનિર્દિતા મેનકાને મુનિશ્રેષ્ઠ વિશ્વામિત્રે નગ્ન સ્થિતિમાં દીઠી. તે વખતે તેના રૂપ તથા ગુણને જોઈને કામને અધીન થયેલા મુનિશ્રેષ્ઠ વિશ્વામિત્રને સંસર્ગથી તેને વિષે ભાવ ઉત્પન્ન થયો; અને તેને પોતાની પાસે બોલાવવા લાગ્યા. ત્યારે સ્તુત્ય મેનકાએ પણ ઋષિની કામના કરી, એટલે તે બન્ને ત્યાં લાંબા કાળ સુધી વિહાર કરવા લાગ્યાં. યથેષ્ટ વિહાર કરતાં તેમને ગયેલો લાંબો કાલ પણ એક દિવસ જેવો જ લાગ્યો. પછી તે મુનિએ મેનકામાં શકુંતલાને ઉત્પન્ન કરી. જન્મ થતાં જ તે કન્યાને હિમાલયની

રમ્ય તળેટીમાં માલિની નદીના તીર ઉપર મૂકી દઈને કૃતકાર્ય થયેલી મેનકા તત્કાલ ઇંદ્રસભામાં ચાલી ગઈ. સિંહ તથા વ્યાઘ્રથી ભરેલા નિર્જન વનમાં તે બાલાને સૂતેલી જોઈ તેની ચોમેર પક્ષીઓ વીંટાઈ વળ્યાં. ‘આ બાલાને માંસાહારી પ્રાણીઓ માંસના લોભથી મારી ન નાખો’ એવા ભાવથી તે મેનકાની પુત્રીનું પંખીઓ રક્ષણ કરતાં હતાં. જ્યારે નદી ઉપર હું સ્નાન કરવા ગયો, ત્યારે મેં નિર્જન છતાં રમ્ય એવા તે વનમાં પક્ષીઓથી વીંટાઈને સૂતેલી તે બાલાને જોઈ અને ત્યાંથી તેને લાવી મેં મારી પુત્રીતરિકે રાખી. ૧-૧૪ ગર્ભાધાન કરનારા, પ્રાણદાતા અને અન્ન આપી પોષણ કરનારા, એ ત્રણેને કમથી ધર્મશાસ્ત્રમાં પિતા કહ્યા છે. નિર્જન વનમાં એ શકુંત(પક્ષી)થી વીંટાયલી હતી માટે મેં એનું નામ શકુંતલા પાડ્યું છે. હે વિપ્ર ! શકુંતલા આવી રીતે મારી પુત્રી થઈ છે, એમ તમે જાણો અને સ્તુત્ય શકુંતલા પણ મને પોતાનો પિતા માને છે.” ૧૫-૧૭

શકુંતલા કહે છે:-મહર્ષિના પૂછવાથી કણ્વ ઋષિએ આ પ્રમાણે મારી જન્મકથા કહી હતી. હે મનુષ્યાધીશ ! આ રીતે હું કણ્વની પુત્રી થઈ છું, એમ તમે જાણો. હું પોતાના પિતાને ન જાણવાથી કણ્વને જ પિતા માનું છું. હે રાજન્ ! આ પ્રમાણે જે વૃત્તાંત મેં સાંભળ્યું હતું તે મેં તમને કહ્યું છે. ૧૮-૧૯

इति श्रीमहाभारतमां आदिपर्वातर्गत
संभवपर्वविषे शकुंतला-उपाख्यानमां
अध्याय ७२ मो समाप्त.

પર્વ]

અધ્યાય ૭૩ મો-દુષ્યંતની સાથે શકુંતલાનો ગાંધર્વવિવાહ

॥ દુષ્યન્ત ઉવાચ ॥

सुव्यक्तं राजपुत्री त्वं यथा कल्याणि भाषसे॥
भार्या मे भव सुश्रेणि ब्रूहि किं करवाणि ते॥

દુષ્યંત કહે છે:—“હે કલ્યાણિ ! તું જે પ્રમાણે કહે છે તે પ્રમાણે તો નિશ્ચય તું રાજપુત્રી છે. હે સુશ્રેણિ ! તું મારી ભાર્યા થા અને બોલ કે હું તારું શું પ્રિય કંઈ ? હે શોભને ! હું તને સોનાની માલા, વસ્ત્રો, સુવર્ણનાં કુંડલો, અનેક દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા સુંદર મણિ અને રત્નો, મહોરો તથા મૃગચર્મો આજેજ આપું છું. વળી આજથી માંડે સર્વ રાજ્ય તારું થાઓ. હે શોભને ! તું મારી ભાર્યા થા. હે ભયશીલ સુંદરિ ! તું ગાંધર્વ વિવાહથી મારી સાથે લગ્ન કર. હે કદલીના જેવી જંઘાવાળી ! સર્વ વિવાહમાં ગાંધર્વ વિવાહ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.” ૧-૪

શકુંતલા કહે છે:—“હે રાજન્ ! મારા પિતા ક્ષલ લેવાને માટે આ આશ્રમથી બહાર ગયા છે, માટે તમે જે ઘડી વાટ બુઝો; તેઓ આવીને તમને માંડે દાન કરશે.” ૫

દુષ્યંત કહે છે:—“હે સુંદરાંગિ ! તું મારો અત્યારેજ સ્વીકાર કરે, એમ હું ઇચ્છું છું. હે અનિદિતે ! હું તારેમાટેજ અહીં ઉભો છું; કેમકે માંડે મન તારે વિષેજ આસક્ત થયું છે એમ તું જાણ. મનુષ્ય પોતેજ પોતાનો અંધુ છે અને પોતેજ પોતાની ગતિરૂપ છે; માટે તું ધર્મપૂર્વક પોતાનું દાન પોતેજ કરવા માટે યોગ્ય છે. ધર્મશાસ્ત્રમાં વિવાહના દુકાણથી આઠજ ભેદ કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે— ૧, ગ્રાહ્યવિવાહ (વરને બોલાવી અલંકાર પહેરાવેલી કન્યાનું દાન કરવું તે), ૨, દૈવવિવાહ (યજ્ઞના અંતમાં ઋત્વિજને અલંકૃત કન્યાનું દાન કરવું તે), ૩ આર્ષવિવાહ (વરની પાસેથી ગાય અને વૃષભરૂપ-દ્રવ્ય લઈ કન્યા આપવી તે), ૪ પ્રાણપત્ય વિવાહ (બન્ને સાથે રહી ધર્માચરણ

મ. ૧૦

કરો એ બુદ્ધિથી કન્યાનું દાન), ૫ આસુર વિવાહ (પુષ્કળ ધન લઈ કન્યા આપવી તે), ૬ ગાંધર્વ વિવાહ (વરવધૂની એકમતિથી થયેલો તે), ૭ રાક્ષસ વિવાહ (મારફાડ કરીને રડતાં અંધુઓમાંથી રડતી કન્યાનું હરણ કરવું તે), ૮ પૈશાચ વિવાહ (અધાં સૂતેલાં હોય અથવા પ્રમત્ત હોય ત્યારે કન્યાનું હરણ કરવું તે), તેમાં સ્વાયંભૂ મનુષ્યે પ્રથમના ચાર વિવાહોને અનુક્રમે ગ્રાહ્યણને માટે ધર્મ, રૂપ અને પ્રશંસનીય ગણ્યા છે અને હે અનિદિતે ! અનુક્રમે છ વિવાહ ક્ષત્રિયને માટે ધર્મ-રૂપ ગણ્યા છે. ૧૦ રાજાને માટે તો રાક્ષસ વિવાહ પણ કહેલો છે. વૈશ્ય અને શૂદ્રને માટે આસુર વિવાહ કહેલો છે. ગ્રાહ્ય વગેરે પાંચ વિવાહમાં ગ્રાહ્ય, દૈવ અને પ્રાણપત્ય, એ ત્રણ ધર્મવિવાહ છે; અને આર્ષ તથા આસુર વિવાહ કન્યાનું દ્રવ્ય લેવાથી અધર્મરૂપ ગણેલા છે. પૈશાચ તથા આસુર વિવાહ કદાપિ કરવા નહિ. આરીતે વિવાહ કરવો એ ધર્મની ગતિ કહેવાય છે. ક્ષત્રિયોને માટે ગાંધર્વ વિવાહ અને રાક્ષસ વિવાહ એ ધર્મરૂપ છે, એમાં તું શંકા રાખીશ નહિ. તે બે વિવાહ જૂઠા કરવા અથવા મિશ્ર કરવા, એમાં સંશય નથી. હે સુંદર વર્ણવાળી ! માટે હું સકામ છું, તેની સકામા એવી તું ગાંધર્વ વિવાહથી ભાર્યા થવાને યોગ્ય છે.” ૧૧-૧૪

શકુંતલા કહે છે:—“હે પ્રભો ! જ્યારે આ ધર્મમાર્ગ છે અને જ્યારે હું પોતે સ્વતંત્ર છું તો હે પૌરવશ્રેષ્ઠ ! મારા વિવાહને માટે પ્રથમ મારો ઠરાવ તમે સાંભળો. આ એકાંતમાં હું તમને જે કહું છું તે સંબંધમાં તમે મને સત્ય વચન આપો. હે મહારાજ ! મારાથી જે પુત્ર ઉત્પન્ન થાય, તે યુવરાજ તમારા પછી રાજ થાય. આ હું તમને સત્ય કહું છું. હે દુષ્યંત ! જો આ વાત તમે સ્વીકારતા હો તો ભલે તમારી સાથે મારો સમાગમ થાય.” ૧૫-૧૭

વૈશંપાયન કહે છે:—તે વખતે વિચારને માટે

પણ ન રોકાતાં રાજાએ શકુંતલાને કહ્યું કે, ‘ભલે તેમ થાઓ, એટલુંજ નહિ પણ હે શુદ્ધ સ્મિતવાળી ! તારી યોગ્યતા પ્રમાણે તને હું મારા નગરમાં પણ લઈ જઈશ. હે સુંદર કટીવાળી ! આ હું તને સત્ય કહું છું.’ રાજર્ષિ દુષ્યંતે સ્તુત્ય ગતિવાળી શકુંતલાને આ પ્રમાણે કહ્યું. પછી વિધિપૂર્વક તેનો હાથ પકડી તેની સાથે સમાગમ કર્યો. તે પછી જતી વખતે તેને વિશ્વાસ આપીને રાજા વારંવાર કહેવા લાગ્યો કે, હે શુદ્ધ હાસ્યવાળી ! તારે માટે હું ચતુરંગિણી સેના મોકલીશ અને તેનાથી તને પોતાના નિવાસમાં બોલાવી લઈશ.” ૧૮-૨૧

વૈશંપાયન કહે છે:-હે જનમેજય ! આ પ્રમાણે શકુંતલાને વચન આપીને તે રાજા મનથી કષ્ણનો વિચાર કરતો ત્યાંથી નીકળ્યો. “તપસ્વી ભગવાન કષ્ણ આ સાંભળીને શું કરશે ?” આવો વિચાર કરતો કરતો તે પોતાના નગરમાં પહોંચ્યો. તેના ગયા પછી એક મુહૂર્તે કષ્ણ ઋષિ આશ્રમમાં આવ્યા, પરંતુ લજ્જા પામતી શકુંતલા પિતાની પાસે ગઈ નહિ; ત્યારે દિવ્ય જ્ઞાનવાળા મહા તપસ્વી ભગવાન કષ્ણમુનિ દિવ્ય દષ્ટિથી જોઈને તે વૃત્તાંત બાણી શક્યા અને પ્રસન્ન થઈને કહેવા લાગ્યા કે, ‘હે ભદ્રે ! તેં મારો અનાદર કરીને આજે એકાંતમાં પુરુષ સાથે જે સંયોગ કર્યો છે તે ધર્મને બાધ કરતો નથી; કેમકે ક્ષત્રિયને માટે ગાંધર્વ વિવાહ શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે. તેમાં સકામા કન્યાનો સકામ પુરુષસાથે મંત્ર વિના

એકાંતમાં વિવાહ કરવા કહેલું છે. જે દુષ્યંતને તું વરી છે તે ધર્માત્મા, મહાત્મા અને પુરુષોમાં ઉત્તમ છે. હે શકુંતલે ! પ્રીતિવાળા પતિને તું પ્રાપ્ત થઈ છે, તેથી લોકમાં મહાન બલવાળા તથા મહાત્મા પુત્રનો તારાથી જન્મ થશે અને તે આસમુદ્રાંત સમગ્ર પૃથ્વીનો ભોગ કરશે. જ્યારે શત્રુ સામે ચઢાઈ કરશે, ત્યારે તે ચક્રવર્તી મહાત્માનું સૈન્ય અપ્રતિહત ગતિવાળું થશે અર્થાત્ પાછું પડશે નહિ.” ૩૦ પછી ભાર અને ક્ષેત્રને ઠેકાણે મૂકી શકુંતલા, પગ ધોઈને શ્રમરહિત થયેલા મુનિને કહેવા લાગી. ૩૧

શકુંતલા બોલી:-“મેં પુરુષશ્રેષ્ઠ દુષ્યંત રાજાને પતિતરિકે સ્વીકાર્યો છે, માટે તેના પ્રધાનોની સાથે તેના ઉપર તમે કૃપા કરવા યોગ્ય છો.” ૩૨

કષ્ણ બોલ્યા:-“હે સુંદર વર્ણવાળી ! તારે લીધે હું તેના ઉપર પ્રસન્નજ છું અને હે કલ્યાણિ ! તને જે અભીષ્ટ હોય તે વરદાન તું મારી પાસે માગી લે.” ૩૩

વૈશંપાયન કહે છે:-આ પ્રમાણે કષ્ણમુનિએ કહ્યું ત્યારે શકુંતલાએ દુષ્યંતનું હિત કરવા માટે ‘પુરુ વંશના રાજાઓ ધર્મિષ્ઠ થાય અને રાજ્યથી ભ્રષ્ટ ન થાય’ એમ માગ્યું. ૩૪

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત
સંભવપર્વવિષે શકુંતલા-ઉપાખ્યાનમાં
અધ્યાય ૭૩ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૭૪ મો-દુષ્યંત તથા શકુંતલાનો સંવાદ અને ભરતનો રાજ્યાભિષેક

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

પ્રતિજ્ઞાય તુ દુષ્યંતે પ્રતિયાતે શકુન્તલામ્ ॥

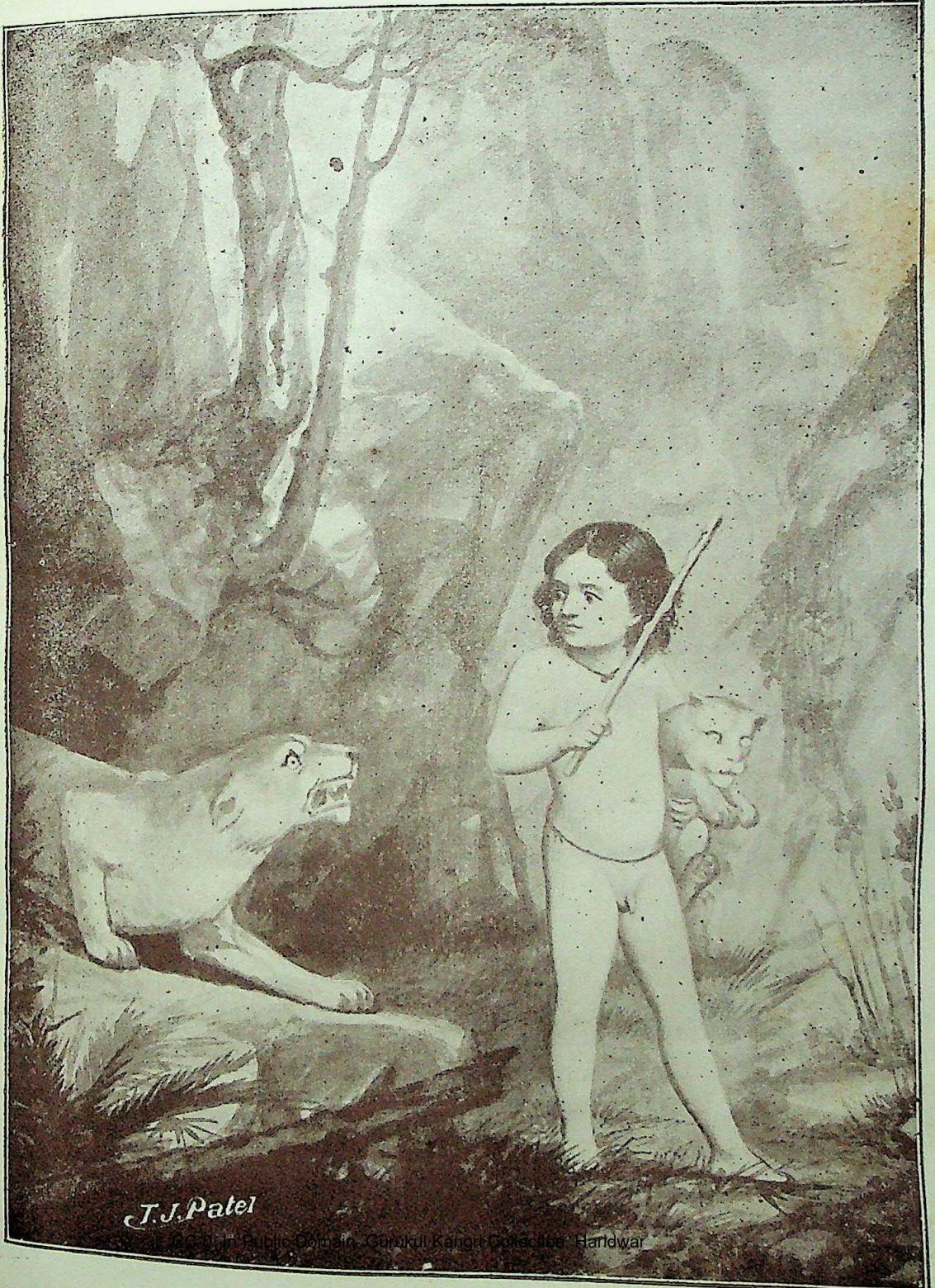
ગર્ભ સુષાવ વામોરૂઃ કુમારમમિતૌજસમ્ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:-શકુંતલાની આગળ પ્રતિજ્ઞા કરીને દુષ્યંત રાજા ગયો. તે પછી સુંદર જંઘાવાળી શકુંતલાએ પૂરે ત્રણ વર્ષે અતુલ તેજવાળા એક કુમારને જન્મ આપ્યો. હે જનમેજય !

તે દુષ્યંતનો પુત્ર પ્રદીપ્ત અગ્નિના જેવો તેજસ્વી, રૂપાળો, ઉદાર તથા ગુણથી સંપન્ન હતો. પુણ્યકર્મ કરનારામાં શ્રેષ્ઠ એવા કષ્ણમુનિએ તે વૃદ્ધિ પામતા બુદ્ધિમાન બાલકના વિધિવત્ ભતકર્માદિ સંસ્કાર કરાવ્યા. અણિયાળા ઘોળા દાંતવાળો, મહાન સિંહના જેવા મજબૂત બાંધાવાળો, ચક્રથી ચિહ્નિત હાથવાળો, શોભાસંપન્ન, મોટા

સિંહને પણ હઠાવી દેનારો નિડર આર્ય બાલક “ભરત.”

આશ્રમમાં તેમજ આસપાસનાં જંગલોમાં જઈને આ એવી ખેલકુદ અને તોફાન મચાવ્યા કરતો કે જેથી માણસો તથા પશુ પણ હેરાન હેરાન થઈ જતાં. આથી એને ‘સર્વદમન’ પણ કહેતા. એક દિવસ પર્વતની ‘ખો’માં સિંહનું અચ્યુ રમતું જોઈ તેને પણ રમકડા પેરે બગલમાં લઈ ચાલવા માંડ્યું! સિંહ પણ આવું જોતાંજ ગાજી ઉઠી; પણ બહાદૂર દુષ્યંતના- નિડર બચ્ચા ભરતે એવી તો આંખો દેખાડી કે સિંહ પણ ભાગીજ ગઈ!!

J.J. Patel

માથાવાળો, મહા બલવાન અને દેવગર્ભના જેવો તે કુમાર આશ્રમમાં ઝટ વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો. તે બલવાન બાલક છ વર્ષનો થયો એટલામાંજ કણ્વના આશ્રમ પાસે સિંહ, વાઘ, વરાહ, પાંડા અને હાથીઓને પકડીને આશ્રમ આગળ લાવી ઝાડ સાથે બાંધવા લાગ્યો. વળી તેઓને કબજે કરીને તથા તેઓના ઉપર સ્વારી કરીને રમત કરતો ચોમેર ઘુમવા લાગ્યો. તે ઉપરથી કણ્વના આશ્રમનિવાસી ઋષિઓએ તેનું નામ પાડ્યું કે, ‘આ સર્વનું દમન કરે છે માટે એને ‘સર્વદમન’ કહેવો.’ ત્યારથી તે કુમાર ‘સર્વદમન’ કહેવાયો. તે બાલક પરાક્રમ, કાંતિ અને શારીરિક બલથી સંપન્ન હતો. તે કુમારને અને અતિમાનુષ એવાં તેનાં કર્મને જોઈને કણ્વ ઋષિએ શકુંતલાને કહ્યું કે:—“હવે આનો યૌવરાજ્ય પદને માટે સમય છે.” તે પછી બાલકના બલને જાણીને કણ્વે શિષ્યોને કહ્યું કે, ^{૧૦} આ સર્વ સુલક્ષણવાળી શકુંતલાને એના પુત્રની સાથે અહીંથી એના પતિને ઘેર જલદી પહોંચાડો; કારણ કે નારીઓને બંધુઓને ત્યાં લાંબો વખત રહેવું શોભે નહિ. તેમથવાથી કીર્તિ, ચારિત્ર્ય અને પાતિવ્રત્ય હણાય છે; માટે એને જલદીથી સાસરે લઈ જાઓ.” ‘ભલે તેમ કરીએ’ એમ કહીને તે મહાતેજસ્વી સઘળા શિષ્યો, શકુંતલાને પુત્ર સાથે આગળ કરીને હસ્તિનાપુર જવા નીકળ્યા. દેવગર્ભના જેવા કમલનયન પુત્રને લઈને સુંદર ભરવાળી શકુંતલા તે વિદિત વનમાંથી દુષ્યંતના સ્થાન આગળ આવી પહોંચી. શિષ્યોએ રાજ આગળ જઈને ‘શકુંતલા આવી છે’ એમ નિવેદન કર્યું અને પછી બાલસૂર્યના જેવા તે પુત્રની સાથે રાજ આગળ તેનો પ્રવેશ કરાવ્યો. તે પછી શિષ્યોએ રાજને તેની ઓળખાણ કરાવી અને સઘળાઓ આશ્રમપ્રત્યે પાછા આવ્યા.

તે પછી ન્યાયપૂર્વક રાજને માન આપીને શકુંતલાએ કહ્યું કે:—“હો રાજન્ ! આ પુત્રનો તમે યુવરાજ્યપદ ઉપર અભિષેક કરો. દેવતુલ્ય આ પુત્ર તમારાથી મારામાં ઉત્પન્ન થયો છે; માટે હું પુરુષોત્તમ ! તમે એના પ્રત્યે પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે વર્તન

કરો. હો મહારાજ ! કણ્વના આશ્રમ પદમાં મારા સંગ વખતે પૂર્વે તમે જે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, તેનું સ્મરણ કરો.” ^{૧૧-૧૮}

આવાં શકુંતલાનાં વાક્ય સાંભળીને રાજને તે વાતનું સ્મરણ હતું તોપણ તે બોલ્યો કે:—“હો દુષ્ટ તાપસિ ! મને કંઈ સ્મરણ નથી. તું કોની પુત્રી છે ? તારી જોડે ધર્મ, કામ અને અર્થને માટે મારો વિવાહ સંબંધ થયો હોય તેની મને સ્મૃતિ નથી; માટે તારે જોઈએ તો તું ચાલી જ કે ઉભી રહે, અથવા ઇચ્છામાં આવે તેમ કર.” ^{૧૯-૨૦}

આ પ્રમાણે રાજએ કહ્યું, ત્યારે સુંદરાંગી અને તપસ્વિની એવી શકુંતલા લજ્જાથી તથા દુઃખથી બેભાન જેવી થઈ ગઈ અને હુંઠની પેઠે નિશ્ચલ ઉભી રહી. કોપથી અને અસહનતાથી તેની આંખો લાલ થઈ ગઈ, તેના ઓઠનો સંપુટ ફરકવા લાગ્યો અને તે કટાક્ષથી બાળી મૂકતી હોય તેમ વક્ર દષ્ટિથી રાજને જોવા લાગી; પરંતુ કોપથી ઉશ્કેરાયલી છતાં પોતાના કુપિત આકારને છુપાવતી શકુંતલાએ તપથી સંપાદન કરેલા પોતાના તેજને તે વખતે દબાવી રાખ્યું. પછી દુઃખ તથા અસહનતાથી ચુકત થયેલી શકુંતલા, થોડો કાલ વિચાર કરીને કુપિત થઈ પોતાના પતિ તરફ જોઈને કહેવા લાગી. ^{૨૪}

“હો મહારાજ ! તમે જાણો છો છતાં અન્ય પ્રાકૃત મનુષ્યની પેઠે હું જાણતો નથી, એમ નિઃશંકપણાથી કેમ બોલો છો ? આ વાતમાં સત્ય તથા મિથ્યાને તમારું હૃદય જાણે છે; માટે તમે સાક્ષિધર્મથી કલ્યાણરૂપ બોલો, આત્માનું અપમાન કરો નહિ. જે પોતાને જે રૂપે હોય તેનાથી જૂદે રૂપે પ્રતિપાદન કરે છે તે પોતાને છુપાવનારા ચારે કયું પાપ કર્યું ન ગણાય ? હું એકલો છું એમ તમે માનો છો; પરંતુ હૃદયમાં રહેનારા પુરાતન મુનિ નારાયણને જાણતા નથી, કે જે સઘળાં પાપકર્મને જાણે છે, તેની આગળ તમે પાપ કરો છો. કેટલાએક પાપકર્મ કરીને મને પાપીતરિકે કાઈ જાણતું નથી એમ માને છે; પણ તેને દેવો અને જે અંતર્યામી પુરુષ છે તે તો જાણેજ છે.

સૂર્ય, ચંદ્ર, વાયુ, અગ્નિ, દુલોક, ભૂમિ, હૃદય, યમ, દિવસ, રાત્રિ, જે સંધ્યાકાલ અને ધર્મ, એ બધાં મનુષ્યનાં વર્તનને બાંધે છે. ૩૦ જેના ઉપર હૃદયમાં રહેલો કર્મસાક્ષી ક્ષેત્રજ પ્રસન્ન થાય છે, તેનાં પાપને વિવસ્વાનના પુત્ર યમરાજ દૂર કરે છે; પરંતુ જે દુરાત્મા પુરુષના ઉપર તે અંત-ર્યામી સંતોષ પામતો નથી તે પાપ કર્મવાળા પાપીને યમરાજ અત્યંત પીડા આપે છે. જે પોતે પોતાના આત્માનું અપમાન કરીને તેને અન્યથા પ્રતિપાદન કરે છે, તેનું દેવો ભડું કરતા નથી; એટલુંજ નહિ પણ તેનો આત્મા પણ તેનું શ્રેય કરતો નથી. હું પોતાની મેળે આવી છું, એમ માનીને તમે મને પતિવ્રતાને આવું અપમાન આપો નહિ. હું તમારી ભાર્યા છું અને તમારી પાસે પોતે આવી છું, તો તમે માન આપવા યોગ્ય એવી મને કેમ માન આપતા નથી? તમે આ સભામાં એક સામાન્ય સ્ત્રીની પેઠે મારા તરફ શામાટે બુઝો છો? હું કંઈ આ અરુણરોદન કરતી નથીજ, તો તમે માંડ કેમ સાંભળતા નથી? હું યાચના કરું છું તેમ છતાં માંડ કહેલું નહિ કરો તો હે દુષ્ટ! હમણાંજ તમારા માથાના સેંકડો ચૂરા થઈ જશે. ભાર્યામાં બીજરૂપથી પ્રવેશ કરીને પતિ તેનાથી પાછો પુત્રરૂપે જાયતે ઉત્પન્ન થાય છે, એજ બચાનું બચાપણું છે, એમ પુરાતન વિદ્વાનો બાંધે છે. વેદોક્ત (મંથાદિ) કર્મને બાણનારા પતિથી જે પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે, તે પુત્ર પોતાની સંતતિથી પૂર્વના મૃત પિતૃઓને તારે છે. વળી પુત્ર પુત્રામના નરકથી પિતાનું ત્રાણ (રક્ષણ) કરે છે માટે તેને સ્વયંભૂએ પોતેજ પુત્ર કહ્યો છે. ૩૧-૩૯

તેજ ભાર્યા છે કે જે ગૃહકાર્યમાં કુશલ છે, તેજ ભાર્યા છે કે જે પ્રબવાળી છે, તેજ ભાર્યા છે કે જે પતિનેજ પ્રાણ સમજે છે અને તેજ ભાર્યા છે કે જે પતિવ્રતા છે. ૪૦ ભાર્યા પુરુષનું અર્ધાંગ છે, ભાર્યા અતિ શ્રેષ્ઠ મિત્ર છે; ધર્મ, અર્થ અને કામનું મૂલ ભાર્યા છે અને સંસાર તરવા ઈચ્છનારને માટે પણ ભાર્યા કારણ છે. ભાર્યાવાળા ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરી શકે છે, ભાર્યાવાળા ગૃહ-સ્થાશ્રમી કહેવાય છે, ભાર્યાવાળા આનંદ ભોગવે

છે અને ભાર્યાવાળાજ ઐશ્વર્યવાળા ગણાય છે. વળી પ્રિયવાદિની ભાર્યા એકાંતમાં મિત્ર થાય છે, ધર્મકાર્યમાં પિતાની પેઠે હિતેન્દ્રુ થાય છે અને દુઃખમાં માતાની પેઠે દુઃખહંત્રી થાય છે. વટે-માર્ગને જંગલમાં પણ ભાર્યા વિશ્રામ ગણાય છે. જે સ્ત્રીવાળો હોય છે, તે લોકોનો વિશ્વાસપાત્ર થાય છે; માટે ભાર્યા એજ પરમ ગતિરૂપ છે. પતિ સંસારમાં હોય કે મરણ પામ્યો હોય અથવા એકલો નરકમાં પડ્યો હોય ત્યાં પણ પતિવ્રતા ભાર્યાજ સતત તેને અનુસરે છે. જે ભાર્યા પ્રથમ મરણ પામે છે, તો તે પતિની સ્વર્ગમાં વાટ બુઝે છે અને ભર્તા પ્રથમ મરણ પામે છે તો તેની પાછળ સાધ્વી સ્ત્રી તડાલ સતી થાય છે. હે રાજન્! પતિ આ લોકમાં અને પરલોકમાં ભાર્યાને મેળવે છે, એટલા માટેજ લોકો ધાણિગ્રહણ (લગ્ન) ની ઇચ્છા રાખે છે. પોતેજ ભાર્યામાં પોતાને ઉત્પન્ન કરેલો, તેને વિદ્વાનો પુત્ર નામથી કહે છે, માટે પુરુષોએ પુત્રની માતા થયેલી પોતાની ભાર્યાને માતા જેવી જેવી બોલે. ભાર્યામાં ઉત્પન્ન કરેલો પુત્ર દર્પણમાં જણાતા મુખનો પ્રતિબિંબ સમાન છે. તેને બેઠને તેનો ઉત્પાદક, પુણ્ય કરનાર સ્વર્ગને પામીને જેમ ખુશી થાય છે તેમ ખુશી થાય છે. મનના સંતાપથી બળતા અને રોગથી દીન થયેલા પુરુષો પણ તાપથી પીડાયલા પાણીથી જેમ હર્ષિત થાય, તેમ પોતાની દારાથી હર્ષિત થાય છે. ૪૦ રતિમુખ, પ્રીતિ અને ધર્મ, સ્ત્રીને આધીન છે; તે માટે અત્યંત ક્રોધ પામેલા પુરુષે પણ રામાનું અપ્રિય કરવું નહિ. રામા એ પોતાના જન્મને માટે સનાતન પુણ્ય-ક્ષેત્ર છે; રામાવિના પ્રબ્ધ ઉત્પન્ન કરવાને ઋષિઓની શક્તિ પણ ક્યાં છે? પૃથ્વીની ધૂળથી ખરડાયેલો પુત્ર સામો આવીને પિતાના શરીરે વળગી પડે તે સુખથી બીજું અધિક સુખ શું છે? તો હે રાજન્! પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થયેલા અને અભિ-લાષાપૂર્વક કટાક્ષથી તમારા તરફ જોતા એવા આ પુત્રને તમે શા માટે અપમાન આપો છો? કીડી-ઓ પણ પોતાનાં ઈંડાંને પોષે છે અને ભાંગતી નથી, ત્યારે ધર્મવેત્તા થઈને તમે પોતાના પુત્રનું

લરણુપોષણ કેમ કરતા નથી? વસો, રામા અથવા જલનો સ્પર્શ તેવો સુખકર નથી કે જેવો બાલક-પુત્રના આલિંગનનો સ્પર્શ સુખરૂપ થાય છે. મનુષ્યોમાં બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ છે, પશુઓમાં ગાય શ્રેષ્ઠ છે, મોટામાં ગુરુ શ્રેષ્ઠ છે, તેમજ સ્પર્શમાં પુત્રસ્પર્શ શ્રેષ્ઠ છે; માટે ભેતાંની સાથેજ પ્રિય લાગે એવો આ પુત્ર તમને ભેટીને સ્પર્શસુખ આપો, કેમકે પુત્ર સ્પર્શથી અધિક સુખ આપનારો બીજો સ્પર્શ આ લોકમાં નથી. હે શત્રુનિબર્હણ રાજેન્દ્ર! તમારા શોકને નાશ કરનારા આ કુમારને મેં પૂરે ત્રણ વર્ષે જન્મ આપ્યો છે. હે પૌરવ! વળી એના જન્મ વખતે ‘એ સો અશ્વમેધ યજ્ઞ કરશે,’ એમ પૂર્વે અંતરિક્ષવાણીએ મને કહ્યું હતું.^{૧૦} અહો! પરગામ ગયેલા પુરુષો પણ સ્નેહથી પારકા પુત્રોને ખોળામાં લઈને તેનું માથું સુંઘી આનંદ પામે છે! વળી હે રાજન્! પુત્રના જાતકર્મસંસ્કાર વખતે વેદના આ મંત્રસમૂહને બ્રાહ્મણો ભણે છે અને તે તમને પણ વિદિત છે:—“મારા પ્રત્યેક અંગથી તું થયો છે, મારા હૃદયથી તું થયો છે, તું પુત્ર નામથી હું પોતેજ છું, તે તું સો વર્ષ સુધી જીવ. માંડે જીવિત તારે આધીન છે, મારી અક્ષય સંતતિ પણ તારે અધીન છે, માટે ઓ મારા પુત્ર! તું સો વર્ષ સુધી સુખરૂપ જીવ.” નિર્મલ જલના સરોવરમાં જેમ પોતાનું પ્રતિબિંબ જણાય છે, તેમ તમારા અંગથી ઉત્પન્ન થયેલો તમારા જેવો આ પુત્ર છે તેને તમે જીઓ. જેમ ગાર્હપત્ય અગ્નિથી આહવનીય અગ્નિ લેવાય છે તેમ તમારાથી આ પુત્ર ઉત્પન્ન થયો છે. પ્રથમ તમે એક હતા તે આ પુત્રથી બેરૂપ થયા છો. હે રાજન્! મૃગયા કરવા નીકળેલા તમે મૃગથી ખેંચાઈને મારા પિતાના આશ્રમમાં આવ્યા હતા અને ત્યાં હું કુમારિકા તમને મળી હતી. ઉર્વશી, પૂર્વચિત્તિ, સહજન્યા, મેનકા, વિશ્વાચી અને ઘૃતાચી, આ છ અપ્સરાઓ સર્વ અપ્સરાઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. તેમાંની પ્રહ્લાથી ઉત્પન્ન થયેલી સુંદર અપ્સરા મેનકા સ્વર્ગથી પૃથ્વીમાં આવી હતી અને તેણે વિશ્વામિત્રથી હિમાલયની તળેટી ઉપર મને ઉત્પન્ન કરી હતી. પછી તે પ્રજાસ્નેહવિનાની

મેનકા અજસરા પારકી પ્રજાની પેઠે મને નીચે
મૂકી દઈને લાંથી ચાલી ગઈ હતી. ૭૦ મેં પૂર્વ-
જન્મમાં શુંએ અશુભ કર્મ કર્યું હશે કે જેથી
બાલવયમાં મને માતાપિતાએ લજ્જા દીધી અને
હમણાં તમે લજવા તૈયાર થયા છો ? તમે મારો
ત્યાગ કરશો તો હું પોતાના આશ્રમમાં યથેષ્ટ ચાલી
જઈશિ; પરંતુ આ તમારા બાલક પુત્રને ત્યાગ
કરવો તમને ઘટતો નથી. ૧૭૧-૭૨

દુષ્યંત કહે છે:—“હે શકુંતલા ! તારે વિષે ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રની મને ખબર નથી, સ્ત્રીઓ અસત્ય વચનવાળી હોય છે; માટે તારાં કહેલાં વચન ઉપર કોણ શ્રદ્ધા રાખે? વળી નિર્દય વારાંગના મેનકા તારી માતા થાય છે, કે જેણે તને હિમાલય ઉપર નિર્માલ્યની પેઠે છોડી દીધી હતી અને ક્ષત્રિય જાતિમાં ઉત્પન્ન થયેલો નિર્દય વિશ્વામત્ર કે જે બ્રાહ્મણ થવામાં લોભ રાખતો હોવા છતાં કામને અધીન થયો હતો તે તારો પિતા છે. અપ્સરામાં શ્રેષ્ઠ મેનકા અને મહર્ષિમાં શ્રેષ્ઠ તારા પિતા તે બેથી ઉત્પન્ન થયેલી તું આમ જાણી-ની પેઠે કેમ બોલે છે? શ્રદ્ધા ન પડે એવાં વાક્યોને બોલતાં તું લાજતી નથી? અને તે પણ મારી આગળ? હે દુષ્ટ તાપસિ! તું અહીંથી ચાલી જ. કયાં તે શ્રેષ્ઠ મહર્ષિ! કયાં તે અપ્સરા મેનકા! અને કયાં તું બિચારી તપસ્વિનીના વેષને ધારણ કરનારી ! વળી આ તારો બાલકપુત્ર પણ અતિ બલવાન અને મોટા શરીરવાળો જણાય છે, એ થોડા સમયમાંજ શી રીતે સાગના સોટાની પેઠે ઉંચો થઈ ગયો? તારી જાતિ નીચ છે માટે તું સામાન્યાની પેઠે બોલે છે. વળી મેનકાની યથેષ્ટ કામપ્રીતિથી તું ઉત્પન્ન થયેલી છે; ૮૦ માટે હે તાપસિ ! તું જે કહે છે તેમાં મને વિશ્વાસ આવતો નથી. હું તને ઓળખતો નથી માટે તું ઈચ્છામાં આવે ત્યાં ચાલી જ.” ૮૧

શકુંતલા કહે છે:—“હૈ રાજન્! તમે પારકા-
નાં સર્પ પ જેટલાં નાનાં છિદ્રોને જીએ છો અને
પોતાનાં બીલાં જેવડાં મોટાં છિદ્રોને જાણતાં છતાં
પણ જોતા નથી, એ શું કહેવાય? મેનકા દેવોમાં-
જ છે અને મેનકાને દેવો અનુસરે છે, એટલે હૈ

દુષ્યંત! તમારા જન્મથી મારો જન્મજ શ્રેષ્ઠ છે. હે રાજેન્દ્ર! તમે પૃથ્વીમાંજ ફરો છો અને હું અંતરિક્ષમાં ફરી શકું છું, માટે આપણા બેનું મેરુ અને સર્પાંબ જેટલું અંતર છે તેને તો તમે જુઓ. હે નૃપ! હું મહેન્દ્રનાં, કુબેરનાં, યમનાં અને વરુણનાં સ્થાનોમાં જઈ શકું છું. મારા પ્રભાવને તમે જુઓ. હે અનન્દ! આ એક સાચી કહેવત છે તે હું તમને કહું છું, હું કંઈ દ્રેષથી કહેતી નથી; પણ દષ્ટાંતરૂપથી કહું છું, માટે તે સાંભળીને તમે મને ક્ષમા આપશો. કદ્રૂપો મનુષ્ય જ્યાંસુધી પોતાનું મોં આરસીમાં જોતો નથી, ત્યાંસુધી તે પોતાને બીજાથી મહાન રૂપવાળો માને છે; પણ જ્યારે તે દર્પણમાં પોતાના મુખને કદ્રૂપું નિહાળે છે, ત્યારેજ તે બીજાનું અને પોતાનું અંતર જાણી શકે છે. જે પુરુષ અત્યંત રૂપસંપન્ન હોય છે, તે કોઈનું અપમાન કરતો નથી; પણ નિંદક અને બહુબોલોજ દુષ્ટ વાણીવાળો હોય છે. મૂર્ખ મનુષ્ય, બોલનારા પુરુષોની સારી નબળી વાણીને સાંભળી, કુઝર જેમ વિષાને ગ્રહણ કરે છે તેમ અશુભ વાક્યનેજ ગ્રહણ કરે છે; અને ડાહ્યો માણસ તો બોલતા પુરુષોની શુભાશુભ વાણીને સાંભળી જેમ હંસ પાણીમાંથી દૂધને ગ્રહણ કરે છે, તેમ ગુણવાળાં વાક્યનેજ ગ્રહણ કરે છે. જેમ બીજાને અપવાદ આપતાં સાધુ પુરુષને તાપ થાય છે, તેમ અન્યને અપવાદ આપવાથી દુર્જન સંતોષ પામે છે. જેમ મહા પુરુષોને અભિવંદન કરવાથી સત્પુરુષો સુખી થાય છે, તેમ સન્નનને દુઃખ આપીને મૂર્ખ સુખી થાય છે. પારકાના દોષને ન જાણનારા સત્પુરુષો સુખે જીવે છે અને મૂર્ખાઓ દોષનેજ જોયા કરે છે. દુરાત્માઓ જે વિષયમાં સન્નનોથી પોતેજ નિંદવા યોગ્ય હોય, તેજ વિષયમાં તેઓ સન્નનોને તેવા કહે છે. જ્યાં મનુષ્ય પોતે દુર્જન છતાં સન્નનને દુર્જન છે, એમ કહે છે, એના સમાન લોકમાં હસવા જેવું બીજું કંઈ નથી. ક્રોધ પામેલા સર્પથી જેમ બધા ભય પામે છે, તેમ સત્ય ધર્મથી ભ્રષ્ટ થયેલા પુરુષથી આસ્તિક ન હોય તે પણ ભય પામે છે તો આસ્તિક મનુષ્ય

ભય પામે તેમાં તો નવાઈજ શી? પોતાના સમાન પુત્રને પોતે ઉત્પન્ન કરીને જે તેને પુત્ર માનતો નથી, તેની આ લોકની લક્ષ્મીને દેવો હણી દે છે અને તે પરિણામે (પુણ્યજન્ય) પરલોકને પણ ભોગવતો નથી. પિતૃઓ, પુત્રને કુલવંશની પ્રતિષ્ઠા રૂપ કહે છે અને સર્વ ધર્મમાં ઉત્તમ કહે છે; માટે પુત્રનો ત્યાગ કરવો જોઈએ નહિ. પોતાની પત્નીથી થયેલો એક તથા મળેલો, વેચાતો લીધેલો, વૃદ્ધિ પમાડેલો અને જનોઈ વગેરે સંસ્કારો આપીને કરી લીધેલો, એ બીજી સ્ત્રીઓમાં ઉત્પન્ન થયેલા ચાર મળીને પાંચ પ્રકારના પુત્રો મનુષ્યે કહ્યા છે. ધર્મ અને ક્રીતિને આપનારા તથા પુરુષોનાં મનની પ્રીતિને વધારનારા ધર્મ-નોકારૂપ થયેલા તે પુત્રો, નરકથી પિતૃઓનું રક્ષણ કરે છે.^{૧૦૦} માટે હે પૃથ્વીપતિ! હે નૃપતિ-શાહલ! પોતાનું, સત્યનું અને ધર્મનું પાલન કરવા માટે તમારે પુત્રનો ત્યાગ કરવો જોઈએ નહિ. હે નરેન્દ્રસિંહ! આ સંબંધમાં કપટ કરવું તમને યોગ્ય નથી. સો ફૂવા કરતાં વાવ શ્રેષ્ઠ છે, સો વાવ કરતાં યજ્ઞ શ્રેષ્ઠ છે, સો યજ્ઞ કરતાં પુત્ર શ્રેષ્ઠ છે અને સો પુત્ર કરતાં સત્ય શ્રેષ્ઠ છે. એક તરફ હજાર અશ્વમેધ યજ્ઞ અને બીજી તરફ સત્ય, એ બેને તુલનામાં મૂક્યાં હોય તો તેમાં હજાર અશ્વમેધ કરતાં સત્યજ વિશેષ થાય છે. હે રાજન! સર્વ વેદનું અધ્યયન અને સર્વ તીર્થોનું સ્નાન, એ બેને સત્યવચનની જોડે મૂકતાં તે બન્ને સમાન થાય કે ન પણ થાય. સત્યના જેવો ધર્મ નથી, સત્યથી શ્રેષ્ઠ બીજું કંઈ નથી અને આ લોકમાં અસત્યથી તીવ્રતર બીજું પાપ પણ કંઈ નથી. હે રાજન! સત્ય પરબ્રહ્મ છે, સત્ય પરમ નિયમ છે; માટે ઓ રાજા! તમે કરેલો ઠરાવ ત્યજો નહિ અને તમારે મારી સાથેનું સખ્ય સત્ય થાઓ. તેમ છતાં તમારો જો અસત્ય જોડેજ પ્રસંગ હોય અને તમને પોતાને મારી વાતમાં વિશ્વાસ ન હોય તો હું પોતે ખેદપૂર્વક ચાલી જઈ છું; કારણ કે તમારા જેવાનું સખ્ય હોતું નથી. હે દુષ્યંત! તમારા વિના પણ આ મારો પુત્ર પર્વતરાજેની સાહત ચાર સમુદ્રપર્યંતની આ પૃથ્વીનું પાલન

કરશેજ. ૧૧૦૧-૧૦૮

વૈશંપાયન કહે છે:-આ પ્રમાણે રાજાને કહીને શકુંતલા ત્યાંથી જવા લાગી. તે વખતેજ ઋત્વિજ, પુરોહિત, આચાર્ય અને મંત્રીઓથી વીંટાયલા રાજા દુષ્યંતપ્રત્યે અંતરિક્ષમાંથી અશરીરિણી વાણીએ કહ્યું કે:-“માતા ચામડાની કોથળી છે અને પુત્ર તો પિતાનોજ છે; અર્થાત્ ચામડાની કોથળીમાં મૂકેલી વસ્તુ જેમ કોથળીની નથી પણ મૂકનારનીજ છે, તેમ પુત્ર પિતાનોજ ગણાય છે. જેનાથી જે ઉત્પન્ન થયો, તે તે રૂપજ છે, અર્થાત્ કારણથી કાર્ય ભિન્ન નથી પણ કારણજ કાર્યરૂપે છે; માટે હે દુષ્યંત! પુત્રનું પોષણ કર અને શકુંતલાનું અપમાન કરીશ નહિ. વીર્ય-સેચન કરનારો જે છે તેજ પુત્રરૂપે છે. હે નરદેવ! તે પુત્ર પિતૃઓને નરકથી ઉદ્ધારી ઉપલા લોકમાં લઈ જાય છે. તમે એના ગર્ભનું આધાન કરનારા છો, એ વાત શકુંતલા સત્ય કહે છે. પોતાનાં બીજાં કરેલાં અંગરૂપ પુત્રને જાયા જન્મ આપે છે; માટે હે દુષ્યંતરાજા! શકુંતલાથી થયેલા પુત્રનું ભરણુ-પોષણ કર. જીવતા પુત્રનો ત્યાગ કરીને જીવવું તે એક પ્રકારનું અભાગ્ય છે; માટે હે પૌરવ! શકુંતલાથી ઉત્પન્ન થયેલા તારા આ મહાત્મા પુત્રનું તું પોષણ કર. અમારાં વચનથી પણ તારે એનું ભરણુપોષણ કરવાનું છે, માટે તારા એ પુત્રનું ભરત એવું નામ કહેવાશે.”

આ પ્રમાણે દેવતાઓનું કહેવું સાંભળીને, પૂરુકુલોત્પન્ન દુષ્યંત રાજાએ પ્રસન્ન થઈને પુરોહિત અને પ્રધાનોને કહ્યું કે:-“આ દેવદૂતનાં વચનને તમે બધા સાંભળો. હું પણ એજ રીતે એને મારો પુત્ર જાણું છું; પરંતુ હું જો શકુંતલાનાં વચનમાત્રથીજ પોતાના પુત્રને ગ્રહણ કરું તો લોકોને એ પુત્રને માટે શંકા રહે અને એ શુદ્ધ થાય નહિ.”

વૈશંપાયન કહે છે:-હે ભારત! આ પ્રમાણે દેવના દૂતદ્વારા તે પોતાનોજ પુત્ર છે, એવો સર્વને નિશ્ચય કરાવી પછી બહુ આનંદયુક્ત થયેલા રાજાએ તે પુત્રને ગ્રહણ કર્યો. તે વખતે પ્રસન્ન થઈને રાજાએ તે પુત્રનાં જનોઈ વગેરે સર્વ કર્મો

ઉમંગથી કરાવ્યાં અને તેનું મસ્તક સુધીને સ્નેહ-થી આલિંગન કર્યું. તે વખતે બ્રાહ્મણોએ આશીર્વાદ આપી રાજાનું સન્માન કર્યું તથા ભાટચારણો-એ સ્તુતિ ગાઈ અને પુત્રના સ્પર્શથી રાજા પરમ આનંદ પામ્યો. ૧૨૦ વર્ષી દુષ્યંતે પોતાની ભાર્યા શકુંતલાને પણ ધર્મપૂર્વક સન્માન આપ્યું અને તેનું સાંત્વન કરતો આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો કે:-“હે દેવિ! તારી સાથે મારો આ સંબંધ લોકોથી અજ્ઞાત રીતે થયો હતો, તે માટે તારૂં ભાર્યાપણું લોકોમાં શુદ્ધ ઠરે એટલા સારૂં મેં આવો વિચાર કર્યો હતો. જો મેં આ પ્રમાણે કયું ન હોત તો લોકો મારી સાથે તારો થયેલો સંગ સ્વીકારવા લીધે માનત અને આ પુત્રને માટે મેં રાજ્ય કરવા કહેલું તેમાં બાધ આવત; તેમ ન થવાને માટે મારે આવો વિચાર કરવો પડ્યો હતો. હે વિશાલાક્ષિ! હે પ્રિયે! હે કલ્યાણિ! તેં મને પ્રણયકોપથી જે અત્યંત અપ્રિય વચનો કહ્યાં છે, તેને માટે હું ક્ષમા કરું છું.”

હે ભારત! આ પ્રમાણે પોતાની પ્રિય પટ્ટરાણીને કહીને રાજાએ દુષ્યંતે તેનું વસ્ત્રો તથા અન્નપાન વગેરેથી સન્માન કર્યું. પછી શકુંતલાના પુત્રનું ભરત એવું નામ રાખીને દુષ્યંતે તેનો યુવરાજપદ ઉપર અભિષેક કર્યો. તે મહાત્મા ભરતનું મહાન પ્રકાશયુક્ત, દિવ્ય, અજિત અને લોકને ગળવી મૂકનારૂં આજ્ઞાયક સર્વત્ર પ્રસિદ્ધિ પામ્યું હતું. તેણે રાજાઓને જિતી પોતાને વશ કર્યા હતા તથા સજ્જનોના ધર્મને અનુસરીને અતિ શ્રેષ્ઠ યશ સંપાદન કર્યો હતો. તે પ્રતાપી સર્વ ભૂમિનો અધિપતિ ભરતરાજા ચક્રવર્તી થયો હતો અને તેણે ઇંદ્રની પેઠે ઘણા યજ્ઞોથી યજન કર્યું હતું. પુષ્કળ દક્ષિણા આપનારા ભરતની પાસે કણ્વ-મુનિએ વિધિપૂર્વક યજ્ઞ કરાવ્યા હતા. વર્ષી શ્રીમાન ભરતે ગોવિતત નામનો અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હતો જેમાં કણ્વમુનિને હજાર પદ્મ ધન આપ્યું હતું. ૧૩૦ ભરતથી ભરતકુલની કીર્તિ વૃદ્ધ પામી છે અને તેના નામથી એનું કુલ ભારત કુલ કહેવાય છે. પૂર્વના અને હવે પછીના એના વંશજો ભારત કહેવાય છે. ભરતના વંશમાં દેવ જેવા અને બ્રહ્મા જેવા ઘણા બલવાન

મહારાજાઓ થયા છે, તેમનાં નામોની ગણતરી થાય તેમ નથી; તોપણ હે ભારત ! તેમાંના મુખ્ય મુખ્ય જેઓ મહાભાગ્યશાળી દેવજેવા, સત્ય અને સરલતાથી સંપન્ન હતા, તેઓનાં

નામ હું તમને કહીશ.* ૧૩૧-૧૩૩

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
સંભવપર્વવિષે શકુંતલા-ઉપાખ્યાનમાં
અધ્યાય ૯૪ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૯૫ મો-યયાતિ રાજનું આખ્યાન

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

પ્રજાપતેસ્તુ દક્ષસ્ય મનો વૈવસ્વતસ્ય ચ ॥

ભરતસ્ય કુરોઃ પૂરોરાજમીઠસ્ય ચાનઘ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:-હે નિષ્યાપ રાજા દક્ષપ્રજાપતિ, વૈવસ્વતમનુ, ભરત, કુરુ, પૂરુ, આ-જમીઠ, યાદવો, કૌરવો અને ભરતોનો આ વંશ કે જે પુણ્યરૂપ, મહાન કલ્યાણકારી, ધન, યશ અને આયુષ્યને આપનારો છે, તે હું તમને સંપૂર્ણ રીતે કહું છું, તમે સાંભળો.

પ્રાચીનબહિષ્ રાજના, મહર્ષિના જેવા તેજસ્વી, તેજવડે પ્રકાશતા અને તપશ્ચર્યાશીલ એવા પ્રચેતા નામના મહાત્મા દશ પુત્રો હતા. તેમણે મુખમાંથી અગ્નિ પ્રકટ કરીને પૂર્વે મહા વૃદ્ધિ પામેલાં વૃક્ષોને બાળી મૂક્યાં હતાં. તે પ્રચેતાઓથી દક્ષ નામનો પુત્ર થયો હતો અને તે દક્ષથી આ સઘળી પ્રજા થઈ છે; એટલે હે પુરુષ-આત્ર ! એ દક્ષ સર્વ લોકના પિતામહ કહેવાય છે. પ્રાચેતસ દક્ષ મુનિએ વીરિણી નામની સ્ત્રીથી પોતાના જેવા અને ઉત્તમ વ્રતવાળા હબ્બર પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા હતા. તે દક્ષના હબ્બર પુત્રોને નારદ મુનિએ મોક્ષના હેતુરૂપ સાંખ્યજ્ઞાન ભણાવ્યું એટલે તેમણે ગૃહસ્થાશ્રમ સ્વીકાર્યો નહિ. તે પછી હે જનમેજય ! પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છાવાળા દક્ષ પ્રજાપતિએ પત્યાસ કન્યાઓ ઉત્પન્ન કરી અને તે પુત્રીઓના જે પુત્રો થાય તે પોતાના પુત્રો ગણાય એવા સંકલ્પથી, દશ ધર્મને, તેર કશ્યપને અને કાલના સ્વરૂપને જણાવનારી નક્ષત્ર નામની સત્તાવીશ કન્યા ચંદ્રને આપી. ૧-૯

મરીચિના પુત્ર કશ્યપ ઋષિએ પોતાની તેર પત્નીમાં મોટી જે દક્ષની પુત્રી અદિતિ તેનાથી

વીર્યસંપન્ન એવા વિવસ્વાન, ઇંદ્ર વગેરે આદિ-ત્યોને ઉત્પન્ન કર્યા. તેમાંના વિવસ્વાન નામના સૂર્યથી યમ નામનો પુત્ર થયો અને બુદ્ધિમાન તથા સમર્થ એવા વૈવસ્વત મનુ ઉત્પન્ન થયા. પ્રસિદ્ધ તથા સમર્થ એવા યમ તેમના નાના ભાઈ હતા. મનુ ધર્માત્મા અને બુદ્ધિમાન હતા તથા તેમનાથી વંશ પ્રવર્ત્યો હતો. મનુ-નો વંશ માનવ નામથી ખ્યાતિ પામ્યો છે. મનુથી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય વગેરે ઉત્પન્ન થયા માટે તે માનવ કહેવાયા; તથા હે મહારાજ ! તેથીજ બ્રાહ્મણો તથા ક્ષત્રિયો પરસ્પર સંબંધવાળા થયા છે. તેઓમાં મનુના જે પુત્રો બ્રાહ્મણો હતા, તેઓ સાંગ વેદને ધારણ કરતા હતા. વેન, ધૃષ્ણુ, નરિ-ષ્યંત, નાભાગ, ઈક્ષ્વાકુ, કારુષ, શર્યાતિ, આઠમી ઈલા, ક્ષત્રધર્મપરાયણ નવમો પૃષ્ઠા અને નાભાગારિષ્ઠ, આ દશ પુત્રો વૈવસ્વત મનુના કહે-વાય છે. વળી મનુના બીજા પત્યાસ પુત્રો પૃથ્વી ઉપર થયા હતા. તેઓ પરસ્પર વેર કરીને નાશ પામ્યા હતા, એમ અમે સાંભળ્યું છે. પૂર્વોક્ત ઈલા-થી વિદ્વાન પુરુરવા ઉત્પન્ન થયો હતો; અને અમે સાંભળ્યું છે કે ઈલાજ તેની (ઉત્પન્ન કરનારી હોવા-થી) માતા અને (પુરુષપણમાં) રાજ્ય આપવાથી) પિતા થઈ હતી, (પણ વાસ્તવિક પિતા તો બુધજ

* શિષ્ટાનાં ચતસસ્તુષ્ઠિર્ધર્મે પ્રમાણ્યમશ્રુતે ॥
શકુંતલામીહમાનં દુષ્યંતસ્ય મનો યથા ॥

ગણેશ

શકુંતલાને ઇચ્છતા દુષ્યંતના મનની પેઠે શિષ્ટ પુરુષોનાં ચિત્તનો સંતોષ તે ધર્મમાં પ્રમાણભૂત ગણાય છે; અર્થાત્ શકુંતલા બ્રાહ્મણપુત્રી નહિ પણ રાજપુત્રી હતી તેથીજ તેમાં દુષ્યંતનું મન એકાગ્ર હતું.

પર્વ]

હતો.) પુરુરવા રાજ સમુદ્રના તેર દ્વીપો (સ્વર્ણ-
પ્રસ્થ, ચંદ્ર શુકલ, આવર્તન, રમણક, મંદર હ-
રિણ, પાંચજન્ય, સિંહલ, લંકા, રોમકપત્તન,
સિદ્ધપુર, યમકોટિ, જંબુદ્વીપ, ખલ્લ્યાદિ છ
દ્વીપો મળીને એક) નો ઉપભોગ કરતો હતો. તે
મહાયશસ્વી મનુષ્ય છતાં દેવી સત્વોથી યુક્ત હતો.
બલથી ઉન્મત્ત થયેલા પુરુરવાએ બ્રાહ્મણો જોડે
વેર કર્યું હતું^{૨૦} અને તેણે રોદન કરતા બ્રાહ્મણો-
ની પણ રત્નાદિ વસ્તુઓ હરણ કરી હતી; તેને
સમજાવવા બ્રહ્મલોકમાંથી સનત્કુમારમુનિ તેની
પાસે આવ્યા અને તેને ઉપદેશ કર્યો, તોપણ
તેણે તે ઉપદેશ સ્વીકાર્યો નહિ. તે વખતે લોભી
અને બલના મદથી બેભાન થયેલા તે રાજાને
ક્રોધ પામેલા મહર્ષિઓએ શાપ આપ્યો અને
તેથી તે તુરંત મરણ પામ્યો હતો. ઉર્વશીસહિત
તે રાજાએ ગંધર્વલોકમાં રહેલા (ગાહપત્ય, દક્ષિ-
ણાગ્નિ અને આહવનીય નામના) ત્રણ અગ્નિ કે
જેમનું અગ્નિહોત્રની ક્રિયાને માટે યથાવત
વિધાન કરેલું છે તેમને આ પૃથ્વીમાં આણ્યા હતા.
પુરુરવાથી ઉર્વશીમાં આયુ, ધીમાન, અમાવસુ,
દહાયુ, વનાયુ અને શતાયુ નામના છ પુત્રો થયા
હતા. આયુના સ્વર્ભાનવીથી નહુષ, વૃદ્ધશર્મા,
રન્નિ, ગય અને અનેના નામના પુત્રો થયેલા
કહેવાય છે. હે પૃથ્વીપતિ! તેમાં આયુનો પુત્ર
સત્ય પરાક્રમી તથા બુદ્ધિમંત એવો નહુષ મહાન
રાજ્યને ધર્મથી પાલન કરતો હતો. પિતૃઓ, દેવો,
ઋષિઓ, વિત્રો, ગંધર્વો, નાગો, રાક્ષસો, બ્રાહ્મણો,
ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યોનું તે રક્ષણ કરતો હતો.
તેણે ચોરનાં ટોળાંઓને મારીને પછી ઋષિઓ
પાસેથી પણ કર લેવા માંડ્યો અને તે વીર્યવાન
રાજા પશુની પેઠે તેમની પાસે ખીક ઉપર બોળે
ઉચ્ચકાવવા લાગ્યો. વળી તે પોતાના તેજ, તપ,
પરાક્રમ અને બુદ્ધિ તથા ઇન્દ્રિયનાં સામર્થ્યથી
દેવોનો પરાભવ કરીને ઇંદ્રપાણું પણ પોતેજ કરતો
હતો. નહુષે યતિ, યયાતિ, સંયાતિ, આયાતિ,
અયતિ અને ધ્રુવ નામના પ્રિયવાદી છ પુત્રો ઉત્પન્ન
કર્યા હતા. તેમાં મનનશીલ યતિ તો યોગનો
આશ્રય કરીને બ્રહ્મભાવને પામ્યો હતો; એટલે

નહુષનો બીજો પુત્ર સત્ય પરાક્રમી યયાતિ ચક્ર-
વર્તી રાજ થયો હતો. તે પૃથ્વીનું પાલન કરતો
હતો અને તેણે ઘણા યજ્ઞો કર્યા હતા. વળી તે
અપરાજિત રાજા અતિ ભક્તિથી પિતૃઓનું તથા
દેવોનું યત્નપૂર્વક સદા યજનપૂજન કરતો હતો
અને સર્વ પ્રજા ઉપર દયા રાખતો હતો. હે મહા-
રાજ! તેના દેવયાની અને શર્મિષ્ઠાથી મહાધનુ-
ર્ધારી અને સર્વગુણસંપન્ન એવા પુત્રો ઉત્પન્ન
થયા હતા. તેમાં દેવયાનીથી યદુ અને તુર્વસુ
તથા શર્મિષ્ઠાથી દ્રુહ્યુ, અનુ અને પૂરુ નામના
પુત્રો થયા હતા.^{૨૧-૩૫}

હે રાજન્! ઘણાં વર્ષસુધી ધર્મથી પ્રજાનું
પાલન કરતાં તે યયાતિને મહાભયંકર, રૂપને
નાશ પમાડનારી વૃદ્ધતા પ્રાપ્ત થઈ હતી. ત્યારે
હે ભારત! વૃદ્ધાવસ્થાથી પરાભવ પામેલા તે
રાજાએ યદુ, પૂરુ, તુર્વસુ, દ્રુહ્યુ અને અનુ નામના
પુત્રોને કહ્યું કે:-“હે પુત્રો! હું યુવાન થઈ યૌવન-
વડે યુવતીઓની સાથે કામવિલાસ ભોગવવા-
ની ઇચ્છા કરું છું; માટે તમે મને સહાય
કરો.”^{૩૬-૩૮}

આ સાંભળીને દેવયાનીનો મોટો પુત્ર યદુ,
રાજાને કહેવા લાગ્યો કે:-“અમારાં યૌવનથી
તમે શું કાર્ય કરવા ધારો છો?” યયાતિએ તેને
કહ્યું કે, મારી વૃદ્ધતા તું ગ્રહણ કર અને તારા
યૌવનથી હું વિષયો ભોગવું એવી મારી ઇચ્છા
છે, કારણ કે લાંબા કાળના યજ્ઞો કરવાથી તથા
શુક મુનિના શાપથી મારો કામરૂપી પુરુષાર્થ
નષ્ટ થયો છે અને હે પુત્રો! તેથી મને સંતાપ
થાય છે;^{૩૯-૪૧} માટે તમારામાંથી એક મારા
વૃદ્ધ શરીરને ધારણ કરી રાજ્ય ચલાવો અને હું
નવાં શરીરથી જીવાન થઈને કામવાસનાને તૃપ્ત
કરું.”^{૪૨-૪૨}

આ સાંભળતાં છતાં યદુ વગેરે કોઈ પણ
પુત્રે તેની જરા ગ્રહણ કરી નહિ, ત્યારે સત્ય પરા-
ક્રમી એવા નાના પુત્ર પૂરુએ રાજાને કહ્યું કે:-“હે
રાજન્! માફ યૌવનવાળું નવું શરીર છે, માટે તે
તમે લ્યો અને હું તમારી વૃદ્ધતાને ગ્રહણ કરી
તમારી આજ્ઞાથી રાજ્ય ચલાવીશ.” આ પ્રમાણે

પૂરુષે કહ્યું, ત્યારે રાજર્ષિ યયાતિએ પોતાના તપોબલના આશ્રયથી પોતાના મહાત્મા પુત્ર પૂરુના શરીરમાં જરાનો સંચાર કર્યો અને પૂરુના વયથી પોતે યૌવનવાળો થયો, તથા પૂરુ પણ યયાતિનું વય ગ્રહણ કરીને રાજ્ય કરવા લાગ્યો. આ પ્રકારે હજારો વર્ષને અંતે વૃદ્ધ વય છોડીને અપરાજિત એવો રાજસિંહ યયાતિ વાઘના જેવાં પરાક્રમવાળો યુવાન થયો. ૪૩-૪૭

પછી યયાતિ રાજ્યએ બે પત્નીઓની સાથે લાંબા કાળસુધી વિહાર કર્યો. વળી તેણે વિશ્વાચી અપ્સરાની સાથે પણ ચૈત્રરથ વનમાં રમણ કર્યું; તોપણ હે રાજન ! તે મહા યશસ્વી રાજ કામથી તૃપ્ત થયો નહિ. પછી તેણે ભોગથી કામની તૃપ્તિ થતી, નથી એમ જ્યારે મનમાં બાણ્યું ત્યારે આ પ્રમાણે ગાથા ગાઈ હતી. ૪૮-૪૯

“વિષયોના સેવનથી વિષયકામના કદી શાંત થતી નથી; પરંતુ સમિધ અને ઘી વગેરે નાખવાથી જેમ અગ્નિવધે છે તેમ ફરી ફરીને તે વૃદ્ધિ જ પામે છે.”^{૫૦} રત્નથી ભરેલી પૃથ્વી, સુવર્ણ, પશુઓ અને અનેક સ્ત્રીઓ એકને મળે તોપણ તે સઘળાં એક કામનાવાળા પુરુષને માટે પૂરતાં થતાં નથી, એમ માનીને શાંતિ ધારણ કરવી. (સર્વથા કામનાની શાંતિ થતાં બ્રહ્મજ થવાય છે એ કહે છે:-) જ્યારે મનુષ્ય કર્મ, મન અને વાણીથી પંચભૂતાત્મક એવા સ્ત્રી વગેરે વિષયોમાં પાપ-કામ-

ના કરતો નથી, ત્યારે તે બ્રહ્મભાવને પામે છે. (એજ કામ વિધિત થવાથી ક્રોધ થાય છે માટે પોતાને અને બીજાને ભય આપનારા એવા કાંધને પણ હણવો એ કહે છે.) જ્યારે એ કોઈનાથી બીતો નથી અને એનાથી કોઈને બીક લાગતી નથી, વળી એ કંઈ ઈચ્છતો નથી અને કોઈનો દ્વેષ પણ કરતો નથી, ત્યારે બ્રહ્મભાવને પામે છે; અર્થાત્ ભય, ઈચ્છા અને દ્વેષરહિત થવાથીજ બ્રહ્મરૂપ થવાય છે.”^{૫૧-૫૩}

હે નૃપ ! મહાબુદ્ધિમાન યયાતિએ આ પ્રમાણે કામિત વિષયોની તુચ્છતા જોઈ, એટલે બુદ્ધવડે મનનો નિગ્રહ કરી, પુત્રને આપેલી જરાને પાછી લીધી અને પૂરુને યૌવન આપ્યું તથા તેનો રાજ્ય ઉપર અભિષેક કર્યો. કામથી અતૃપ્તજ રહેલા યયાતિ રાજ્યએ પોતાના પુત્ર પૂરુને કહ્યું કે:-“ તારાથીજ હું પુત્રવાન છું, તું મારા વંશનો પ્રવર્તક છે; માટે લોકમાં તારો વંશ પૌરવ વંશ કહેવાશે.”^{૫૪-૫૬}

વૈશંપાયન કહે છે:-હે રાજસિંહ ! પછી પૂરુને રાજ્ય સોંપી રાજ યયાતિ ભૃગુતુંગ પર્વત ઉપર તપ કરવા ગયા અને ત્યાં તે મહા તપસ્વી સદર્મ કરીને ઉપવાસ વગેરે તપ કરતા લાંબે કાળે પોતાની સ્ત્રીની સાથે કાલધર્મને અધીન થઈ સ્વર્ગપદને પ્રાપ્ત થયા. ^{૫૭-૫૮}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
સંભવપર્વવિષે યયાતિ-ઉપાખ્યાનમાં
અધ્યાય ૭૫ માં સમાપ્ત.

* કામ-કામનાની ચાર અવસ્થા છે. પ્રસુપ્તા, તન્વી, વિચ્છિન્ના અને ઉદારા; તેમાં સુષુપ્તિ અને પ્રલયમાં વાસનાવશેષ મનમાં બીજમાત્રથી અવશિષ્ટ રહેલી કામની અવસ્થા પ્રસુપ્તા કહેવાય છે. વૃત્તિને પ્રાપ્ત થયેલા મનમાં વિષયોને જોતાં ઉદભવેલી મનોરથરૂપિણી કામાવસ્થા તન્વી કહેવાય છે. સમાધિકાલમાં વિચ્છિન્ના અને ભોગકાલમાં કામની ઉદારાવસ્થા કહેવાય છે. મૂળ શ્લોકમાં કર્મ, વાણી અને મનવડે પાપ કરવું નહિ, એમ કહ્યું છે એથી કામની ઉદારા, તન્વી અને પ્રસુપ્તાવસ્થા નિવૃત્ત કરવા સૂચન છે અને જ્યારે તે ત્રણે કામાવસ્થા નિવૃત્ત થાય ત્યારે સમાધિમાં બ્રહ્મભાવ પમાય અને પરિણામે વિદેહકૈવલ્ય પ્રાપ્ત થાય. શ્રુતિ પણ એજ કહે છે. **યદા સર્વે પ્રમુ-**

ચ્યન્તે કામા ચેડસ્ય હૃદિશ્રિતાઃ અથ મર્ત્યોડ મૃતોભવત્યત્ર બ્રહ્મ સમશ્નુતે ॥ જ્યારે મરણ-ધર્મવાળો મનુષ્ય હૃદયમાં રહેલી સર્વ કામનાથી મુક્ત થાય ત્યારેજ મુક્ત થઈ અહીંજ કૈવલ્ય અનુભવે છે.

કામનાની નિવૃત્તિ બે પ્રકારથી થાય છે. એક દોષદષ્ટિથી અને બીજી તૃપ્તિથી. તેમાં વિવેકથી દોષદષ્ટિ થાય છે તથા વિજ્ઞાનથી તૃપ્તિ થાય છે; યયાતિ રાજને વિવેક હોવાથી દોષદષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ અને તેવડે કામની નિવૃત્તિ થઈ; પરંતુ બ્રહ્મજ્ઞાનના અભાવથી તૃપ્તિ થઈ નહિ એ તાત્પર્ય છે.

પં. નીલકંઠ

પર્વ]

અધ્યાય ૯૬ મો-કચને સંજીવિની વિદ્યા પ્રાપ્ત થઈ.

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

યયાતિઃ પૂર્વજોઽસ્માકં દશમો યઃ પ્રજાપતેઃ॥
કથં સ શુક્રતનયાં લેભે પરમદુર્લભામ્ ॥૧॥

જનમેજય પૂછે છે:-પ્રજાપતિથી દશમા પુરુષ અને અમારા પૂર્વજ એવા યયાતિ રાજાને પરમ દુર્લભ એવી શુકાચાર્યની પુત્રી શા કારણથી મળી હતી? હે તપસ્વી ધનવાણા! તે હું વિસ્તારથી સાંભળવાની ઇચ્છા કરું છું તથા રાજાઓના ભિન્ન ભિન્ન વંશકર્તાઓને પણ સાંભળવા ઇચ્છું છું; માટે તમે તે સઘળું અનુક્રમથી મને કહો. ૧-૨

વૈશંપાયન કહે છે:-પૂર્વે, દેવરાજ ઇંદ્રના જેવી કાંતિવાળો યયાતિ નામનો રાજા હતો. તેને શુક અને વૃષપર્વાએ જે કારણથી પોતાની પુત્રીઓ પરણાવી હતી તથા નહુપના પુત્ર યયાતિનો દેવયાનીની સાથે જેવી રીતે સંયોગ થયો હતો તે હે જનમેજય! પ્રશ્ન કરતા એવા તમને હું કહું છું. ૩-૪

આગળ દેવ અને દાનવોને સચરાચર ત્રણ લોકમાં ઐશ્વર્યને માટે પરસ્પરમાં ભારી સ્પર્ધા ચાલતી હતી. તે વખતે પોતાનો વિજય થવા માટે દેવોએ અંગિરાના પુત્ર બૃહસ્પતિને યજ્ઞાર્થે પુરોહિત કર્યા હતા અને દાનવોએ પોતાના વિજયને માટે કવિના પુત્ર શુકને પુરોહિત કર્યા હતા. તે બંને બ્રાહ્મણો નિરંતર પરસ્પરમાં અત્યંત સ્પર્ધા કરતા હતા; તેથી યુદ્ધમાં આવેલા જેટલા દાનવોને દેવો મારી નાખતા, તેમને શુકાચાર્ય પોતાના વિદ્યાબલથી ફરી સંજીવન કરતા હતા, એટલે તે દાનવો ફરીથી ઉઠીને દેવોની જોડે યુદ્ધ કરતા હતા. યુદ્ધભૂમિમાં અસુરો જે દેવોને મારતા હતા, તેઓને ઉદાર બુદ્ધિવાળા બૃહસ્પતિ જીવાડી શકતા નહિ; કારણ કે જે સંજીવિની વિદ્યાને વીર્યવાન શુક બાણતા હતા તે વિદ્યાને બૃહસ્પતિ બાણતા ન હતા. આથી દેવતાઓ બહુ ખેદ પામ્યા. પછી શુકના ભયથી

ઉદ્વેગ પામેલા તે દેવો બૃહસ્પતિના મોટા પુત્ર કચની પાસે ગયા અને તેને કહેવા લાગ્યા કે:- “અમે તમારા તરફ પ્રીતિવાળા છીએ; માટે તમે પણ અમારા ઉપર પ્રીતિ દર્શાવી અમને ઉત્તમ સહાય આપો. અતુલ તેજવાળા બ્રાહ્મણ શુકમાં જે સંજીવિની વિદ્યા રહી છે, તેને તમે તત્કાલ મેળવો અને તેમ કરવાથી તમે અમારા યજ્ઞભાગના ભોક્તા થશો. તમે વૃષપર્વાની સમીપમાં શુકને જોઈ શકશો. તે ત્યાં રહીને દાનવોનું રક્ષણ કરે છે; પરંતુ દેવાદિનું રક્ષણ કરતા નથી. તે વિદ્વાનનું આરાધન કરવામાટે તરુણ વયવાળા તમેજ સમર્થ છો. વળી તે મહાત્માને દેવયાની નામની એક વહાલી પુત્રી છે, તેને શીલ, ચાતુર્ય, માધુર્ય, આચાર અને ઇંદ્રિયોના નિયંત્રક તમેજ પ્રસન્ન કરવા સમર્થ છો. બીજો કોઈ સમર્થ નથી. જો દેવયાની સંતુષ્ટ થઈ તો તમે અવશ્ય તે વિદ્યાને પ્રાપ્ત કરશો.” ૫-૧૬

આવાં દેવવાક્યોને સાંભળીને બૃહસ્પતિના પુત્ર કચે ‘હું તેમ કરીશ’ એમ કહ્યું, એટલે દેવોએ તેનું પૂજન કર્યું. પછી કચ વૃષપર્વાની પાસે જવા નીકળ્યો. દેવોએ મોકલેલો તે કચ ત્વરાથી વૃષપર્વા રાજાના નગરમાં ગયો અને ત્યાં શુકને જોઈને કહેવા લાગ્યો કે:- “અંગિરા ઋષિનો પૌત્ર અને સાક્ષાત્ બૃહસ્પતિનો પુત્ર હું કચ નામથી પ્રખ્યાત છું. મને આપ શિષ્યતરિકે સ્વીકારો. આપ ગુરુની પાસે હું હજાર વર્ષ પર્યંત તીવ્ર બ્રહ્મચર્ય દીક્ષા પાળીશ. હે બ્રહ્મન્! આપ મને આજ્ઞા આપો.” ૨૦ શુક બોલ્યા:- “હે કચ! તું ભલે આવ્યો, તારાં વચનને હું સ્વીકારું છું. તું માન આપવા યોગ્ય છે તેથી હું તને માન આપું છું અને તે માન બૃહસ્પતિનેજ આપેલું ગણાશે.” ૨૧

વૈશંપાયન કહે છે:-તે પછી શુકને સાંઝે, એમ કહીને કચે, કવિના પુત્ર શુકાચાર્ય પોતે ઉપદેશોનું વ્રત ગ્રહણ કર્યું; અને હે ભારત!

યથોક્ત કાલમાં વ્રત ગ્રહણ કરીને ઉપાધ્યાય શુક તથા દેવયાનીનું તે આરાધન કરવા લાગ્યો. યુવાન કચ નિરંતર તે બન્નેની સેવા કરતાં યૌવનને અનુરૂપ ગાયન તથા નૃત્ય કરીને અને વાદિત્ર વગાડીને દેવયાનીને પ્રસન્ન કરતો હતો. વળી હે ભારત ! યૌવનમાં આવેલી કન્યા દેવયાનીને પ્રસન્ન રાખવા તે તેને કૃણ્ફલ લાવી આપતો હતો તથા ફેરાફાંટા ખાઈને તેને સંતુષ્ટ કરતો હતો. દેવયાની પણ નિયમ અને વ્રતધારી એવા તે વિપ્રની આગળ એકાંતમાં ગાયન કરતી તથા લાડ લાડતી તેની પરિચર્યા કરતી હતી. ૨૨-૨૬

આ પ્રમાણે વ્રત કરતાં કચને પાંચસો વર્ષ ગયાં, ત્યારે દાનવોએ તેને કચતરિકે ઓળખ્યો. પછી તેમણે એકાંત વનમાં કચ એકલો ગાયો ચારતો હતો ત્યાં તેને જોયો, ત્યારે ક્રોધ કરીને જૃહસ્પતિ ઉપરના દ્રેષથી તથા વિદ્વાનું રક્ષણ કરવા માટે તેને મારી નાખ્યો અને તેના શરીરના ટુકડા કરીને કૂતરાં, વરૂ, શિયાળ વગેરેને ખાવા માટે નાખી દીધા. સાંજ થતાં ગોવાળ-વિનાની ગાયો પોતાના સ્થાનમાં પાછી આવી. હે ભારત ! તે ગાયોને વનમાંથી કચવિના એકલી આવેલી જોઈને દેવયાની પોતાના પિતાને તે વખતે કહેવા લાગી. ૩૦

દેવયાની બોલી:-“ઓ પિતાજી ! તમે અશિલોત્રના અગ્નિમાં હોમ આપ્યો છે, સૂર્ય પણ અસ્ત પામ્યો છે અને ગોપવિના આપણી ગાયો પણ ઘેર આવી છે, તોપણ હે પ્રભો ! કચ જણાતો નથી. ૩૧ હે તાત ! જરૂર કચને કોઈએ મારી નાખ્યો હશે અથવા તે મરણ પામ્યો હશે. હું તેના વિના જીવીશ નહિ, એ હું તમને સત્ય કહું છું.” ૩૨

શુક કહે છે:-“અહો, એમાં શું? આ ‘આવ’ કહેતાંની સાથેજ તે મરણ પામ્યો હશે તોપણ હું તેને જીવાડીશ.” આમ કહીને શુકાચાર્યે સંજીવિની વિદ્યાનો પ્રયોગ કર્યો અને કચને બોલાવ્યો. બોલાવતાંની સાથેજ તે વરૂઓનાં શરીરને ફાડી ફાડીને ખહાર નીકળ્યો અને વિદ્યાથી પ્રસન્ન થતો ગુરુની હાક સાંભળતાંજ ત્યાં આવી પહોં-

ચ્યો. પછી ‘તે’ આવતાં કેમ વાર લગાડી !’ એમ જ્યારે દેવયાનીએ પૂછ્યું, ત્યારે કચ તેને કહેવા લાગ્યો કે:-“હે ભાવિનિ ! હું સમિધ, દર્ભ અને લાકડાંનો ભારો લઈને આશ્રમની નજીકના વડ આગળ વિશ્રામ લેવા બેઠો હતો અને સઘળી ગાયો પણ ઝાડની છાયાનીચે એકઠી થઈને બેઠી હતી, તે વખતે અસુરોએ મને ત્યાં જોઈને પૂછ્યું કે:-‘તું કોણ છે ?’ ત્યારે મેં તેમને કહ્યું કે:-‘હું જૃહસ્પતિનો કચ નામનો પ્રસિદ્ધ પુત્ર છું.’ આટલું કહેતાંની સાથેજ દાનવોએ મને મારી નાખી મારા શરીરના કકડા કરીને તે શિયાળ, વરૂ વગેરેને નાખી દીધા અને તેઓ સુખેથી પોત-પોતાને ઘેર ચાલ્યા ગયા. હે ભદ્રે ! પછી મહાત્મા ભાર્ગવે વિદ્યાર્થી મને બોલાવ્યો એટલે કેમે કરી જીવીને હું તારી પાસે આવ્યો છું.” આ પ્રમાણે શુકાચાર્યની કન્યાના પૂછવાથી ‘હું’ મરાયો હતો’ એમ તેણે કહ્યું. ફરી એક વખતે દેવયાનીના કહેવાથી તે બ્રાહ્મણ કચ પુષ્પો લેવા વનમાં ગયો હતો. ત્યાં તેને દાનવોએ જોયો, એટલે તેને ફરીથી મારી નાખી તેના શરીરનો લોટ કરી સમુદ્રના પાણીમાં મેળવી દીધો. ૪૦ લાંબા વખતથી ગયેલા કચને બાણીને ફરી દેવયાનીએ પોતાના પિતાને કહ્યું. ત્યારે શુકાચાર્યે જૃહસ્પતિના પુત્રને પુનઃ વિદ્યાર્થી બોલાવ્યો, એટલે કચ ત્યાં પાછો આવ્યો અને તેણે થયેલું સઘળું વૃત્તાંત જણાવ્યું. વળી અસુરોએ ત્રીજી વાર કચને મારી નાખ્યો અને તેના શરીરને બાળી રાખ કરી તેને મદિરામાં ભેળવી દઈ તે મદિરા શુકનેજ પાઈ દીધી. વળી દેવયાનીએ પોતાના પિતાને કહ્યું:-“ઓ તાત ! આપણું કામ કરનારો કચ પુષ્પ લેવા ગયો છે, પણ હજી તે જણાતો નથી; જરૂર તે હણાયો અથવા મરણ પામ્યો હોવો જોઈએ. હું તમને સત્ય કહું છું કે કચવિના માફ જીવન રહેશે નહિ.” ૪૧-૪૫

શુક બોલ્યા:-“હે પુત્રિ ! જૃહસ્પતિનો પુત્ર કચ મૃત્યુ પામ્યો છે. હું તેને વિદ્યાર્થી જીવાડું છું તોપણ તેને અસુરો વારંવાર મારી નાખે છે તેમાં હું શું કરું ? હે દેવયાનિ ! તું આમ શોક

પર્વ]

કર નહિ તથા રડ નહિ. તારા જેવી (દેવી કન્યા) મરણધર્મવાળાનો શોક કરતી નથી. મારા પ્રભાવ-મરણધર્મવાળાનો શોક કરતી નથી. મારા પ્રભાવ-થી તને વેદ, બ્રાહ્મણ, ઇંદ્રેસહિત દેવો, વસુઓ, અશ્વિનીકુમાર, અસુરો અને સર્વ જગત સંધ્યો-પાસનની વખતે નમે છે; તે તારે શોક કરવો ઘટે નહિ. એ બ્રાહ્મણને જીવાડવો અશક્ય છે અને જીવાડીશું તો પણ ફરી અસુરો તેનો વધ કરશે.” ૪૭

દેવયાની કહે છે:—“સર્વ રીતે શ્રેષ્ઠ એવા અંગિરા ઋષિ જેના પિતામહ છે અને તપના ભંડારરૂપ યજુસ્પતિ જેના પિતા છે, તે અંગિરાના પૌત્ર અને યજુસ્પતિના પુત્રનો હું કેમ શોક કરું નહિ? તથા કેમ રડું નહિ? તે બ્રહ્મચારી તપસ્વી, કાર્ય કરવામાં ચતુર અને નિત્ય ઉદ્યોગ-શીલ છે. તે કચની પાછળ હું પણ મરીશ. તેના વિના ખાઈશ નહિ. સર્વ પ્રકારે યોગ્ય એવો તે કચ મને ઘણો વહાલો છે.” ૪૮-૫૦

વૈશંપાયન કહે છે:—દેવયાનીના વાક્યથી પીડાયલા મહર્ષિએ ક્રોધ કરી અસુરોને બોલાવ્યા અને તેમને કહ્યું કે:—“નિઃસંશય અસુરો મારો દ્રેષ કરે છે; કેમકે તેઓ મારા શિષ્યોને આવતાંજ મારી નાખે છે. વળી ઘોર કર્મવાળા તેઓ મને પણ બ્રાહ્મણપણાથી ભ્રષ્ટ કરવા ઇચ્છે છે અને હમેશ મારાથી વિરુદ્ધ વર્તે છે, પરંતુ એ પાપનો હવે અહીંજ છેડો આવશે; કારણ કે બ્રહ્મહત્યા ઇંદ્રને પણ બાળી મૂકે તો તે બીજાને કેમ બાળે નહિ?” આ પ્રમાણે કહીને શુકે પોતાની વિદ્યાથી કચને બોલાવ્યો, તે વખતે પેટમાં રહેલા કચે ગુરુના ભયથી ધીરે રહીને (પોતે પેટમાં છે એ અર્થવાળું) વચન કહ્યું.

વૈશંપાયન કહે છે:—તે વખતે શુકે તેને પૂછ્યું કે:—“હે વિપ્ર! તું કચે માર્ગે થઈને મારા પેટમાં જઈ બેઠો છું તે મને કહે.” ૫૧-૫૩

કચ બોલ્યો:—“હે ગુરુ! તમારી દયાથી મારી સ્મૃતિ લોપાતી નથી. જે જેમ થયું હોય છે તે સર્વ મને યાદ રહે છે અને તેમ હોવાથીજ મારા તપનો ક્ષય થતો નથી; (અર્થાત્ સ્મૃતિ હોવાથીજ ગુરુનું પેટ ફાડવારૂપી પાપ થયું નથી) અને તે હેતુથી-

જ હું આ ઉદરનિવાસરૂપી ઘોર કષ્ટને પણ વેઠું છું. હે કાવ્ય! અસુરોએ મને મારી, બાળી, ભૂંડા કરી, મદિરામાં મેળવીને તે મદિરા તમને પાઈ હતી; પરંતુ બ્રાહ્મી, દેવી અને આસુરી એવી ત્રિવિધ માયાને બળુનારા એવા તમને દેવ, બ્રાહ્મણ અથવા અસુર કોણ ઉલ્લંઘન કરી શકે?” ૫૫

શુક કહે છે:—“હે વત્સો! હે દેવયાની! બોલ, તું કહે તે આજે તારું પ્રિય કરું? મારું મૃત્યું થશે તો કચ જીવશે; કેમકે મારું પેટ ફાડ્યા વિના મારા પેટમાં રહેલો કચ કોઈ રીતે દેખાશે નહિ.” ૫૬

દેવયાની બોલી:—“કચના નાશથી અથવા તમારા વિદ્યાતથી થયેલા બન્ને શોકો મને અગ્નિની પેઠે બાળશે. કચનો નાશ થતાં મને સુખ થશે નહિ અને તમારું મરણ થતાં તો હું જીવી શકીશજ નહિ.” ૫૭

શુક બોલ્યો:—“હે યજુસ્પતિપુત્ર! તું સિદ્ધ મેળવવા યોગ્ય થયો છે; કારણકે ભક્ત એવા તને દેવયાની ભજે છે. આ સંજીવિની વિદ્યાને તું પ્રાપ્ત થા, પરંતુ કચરૂપધારી તું ઇંદ્ર હોવો ન જોઈએ. મારા પેટમાં ગયેલો બ્રાહ્મણવિના બીજો કોઈ જીવતો પાછો નીકળે નહિ, એટલે તું બ્રાહ્મણજ છે અને તેથી તું વિદ્યાને ગ્રહણ કર. હે તાત! પ્રથમ હું તને જીવાડું છું; પછી તું મારા દેહથી બહાર આવીને મારા પુત્રરૂપે થઈને મને જીવાડવો. ગુરુથી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી વિદ્યાવાળો થઈને તું ગુરુના તરફ ધાર્મિક દૃષ્ટિથીજ જોજો, અર્થાત્ કૃતઘ્ની થઈશ નહિ.” ૫૮-૬૦

વૈશંપાયન કહે છે:—તે પછી ગુરુની પાસેથી સંજીવિની વિદ્યા મેળવીને યોગ્યતાવાળો થયેલો કચ પૂર્ણિમાએ દિવસના અંતમાં પૂર્વ દિશા ભેદીને જેમ ચંદ્ર નીકળે, તેમ બ્રાહ્મણ શુકનું પેટ ફાડીને બહાર નીકળ્યો. પછી તેણે વેદ-સમુદાયરૂપ પોતાના ગુરુનું પડેલું શરીર જોઈને મરણ પામેલા ગુરુને સંજીવિની વિદ્યાના બલથી જીવાડીને ઉઠાડ્યા. આ પ્રકારે સંજીવિની વિદ્યા મેળવીને કચ ગુરુને પ્રણામ કરી કહેવા લાગ્યો કે, જેમ મારા કાનમાં આ શુકે અમૃત-

રૂપિણી સંજીવિની વિદ્યા રેડી છે, તેમ બીજી પણ જે વિદ્યાશૂન્ય એવા મને મોક્ષવિદ્યા આપે તેને હું પિતા અને માતા માનું તથા તેના કરેલા ઉપકારને બાણી કહી તેનો દ્રોહ કરું નહિ. જેઓ ઉત્તમોત્તમ એવા કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાનકાંડાત્મક વેદને આપનારા વિદ્યાના નિધિરૂપ ગુરુની પાસેથી વિદ્યા ભણીને પૂજ્ય એવા તે ગુરુને માન આપતા નથી, તેઓ વિદ્યાનાં કળને ન મેળવી પાપલોક (નરક)માં જાય છે. ૬૧-૬૪

વૈશંપાયન કહે છે:-હવે મદિરાપાનથી ઠગાયલા અને તેથી ભયંકર બેભાનપણાને પામેલા તથા કચ બ્રાહ્મણને પણ મદિરાથી મૂઠ થઈને પી ગયેલા એવા મહાન માહમાવાળા શુકાચાર્ય તે વાતનું સ્મરણ કરી, કુપિત થઈ ઉઠ્યા અને તે વખતે સુરાપાનપ્રત્યે ક્રોધ કરી, બ્રાહ્મણોનું હિત કરવા ઇચ્છતા તે પોતે આ પ્રમાણે વાક્ય કહેવા લાગ્યા:-“આજથી આરંભી જે કોઈ મંદબુદ્ધિવાળો બ્રાહ્મણ મોહથી મદિરાપાન કરશે, તે ધર્મથી ભ્રષ્ટ થશે અને તેને બ્રહ્મહત્યાનું પાપ લાગશે તેમજ આ લોક અને પરલોકમાં તે નિંદાપાત્ર થશે. મેં આ સર્વ લોકમાં બ્રાહ્મણોના

ધર્મમાં કહેલી મર્યાદા સ્થાપી છે, એને સત્પુરુષો, ગુરુસેવા કરનારા વિપ્રો, દેવો તથા સર્વ લોકો સાંભળો.” આ પ્રમાણે કહ્યા પછી મહાનુભાવ, તપના નિધિના પણ નિધિ અને અમાપ યોગ્યતાવાળા શુકે દૈવથી મૂઠ બુદ્ધિના થયેલા તે દાનવોને બોલાવી આ પ્રમાણે કહ્યું કે:-“હે દાનવો! હું તમને કહું છું કે તમે ખરેખર મૂર્ખ છો, કચ સિદ્ધ થયો છે; અર્થાત્ મારા પેટમાં કચને નાખીને તેનું કાર્ય તમે જલદીજ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. હવે તો બ્રહ્મભૂત એ મહાત્મા બ્રાહ્મણ સંજીવિની વિદ્યા પ્રાપ્ત કરીને મારા જેવા પ્રભાવવાળો થયો છે અને હવે એ મારી ખરેખર રહેશે.” આટલુંજ માત્ર કહીને શુકે શાંત થયા અને વિસ્મય પામેલા દાનવો પોતાના સ્થાનમાં ગયા. કચ પણ એક હજાર વર્ષ ગુરુની પાસે રહીને તેમની આજ્ઞા મેળવી સ્વર્ગમાં જવાની ઇચ્છા કરવા લાગ્યો. ૬૫-૭૨

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતગત
સંભવપર્વવિષે યયાતિ-ઉપાખ્યાનમાં
અધ્યાય ૬૬ શ્રો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૭૭ મો-કચ તથા દેવયાનીના પરસ્પર શાપ અને કચનું
દેવલોકમાં પ્રયાણ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

સમાવૃતત્રતં તં તુ વિસૃષ્ટં ગુરુણા તદા ॥

પ્રસ્થિતં ત્રિદશાવાસં દેવયાન્યવ્રવીદિદમ્ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:-કચે બ્રહ્મચર્ય વ્રત સમાપ્ત કર્યું તથા ગુરુએ તેને જવાની આજ્ઞા આપી ત્યારે તે દેવલોકમાં જવામાટે તૈયાર થયો, તે વખતે દેવયાની કચને આ પ્રમાણે કહેવા લાગી:-“હે અંગિરા ઋષિના પૌત્ર! તું સદાચાર, કુલ, વિદ્યા, તપ અને ઇન્દ્રિયનિગ્રહથી અતિશય શોભે છે. જેમ મહાયશસ્ત્રી અંગિરા ઋષિ મારા પિતાને માન્ય છે, તેમજ મને પણ બૃહસ્પતિ

અતિશય પૂજ્ય અને માન્ય છે. એમ સમજીને હે તપસ્વી ધનવાળા! હું જે કહું છું, તે ઉપર તું લક્ષ્ય આપ. જ્યારે તું નિયમયુક્ત થઈને વ્રત કરતો હતો, ત્યારે હું તારાપ્રત્યે જે રીતે (પ્રેમથી) વર્તતી હતી, તે રીતે હવે તું પણ વિદ્યા સમાપ્ત કરીને વ્રતથી મુક્ત થયો છે; માટે તારે તારી ભક્ત એવી મને સ્વીકારવી યોગ્ય છે. હે કચ! હવે તું મંત્રપૂર્વક વિધિથી માંડે પાણિચક્ર કર.” ૧-૫

કચ કહે છે:-“હે સ્તુત્ય અંગવાળી! જેમ ઐશ્વર્યસંપન્ન એવા તારા પિતા મારે પૂજ્ય અને માન્ય છે તેમ તું પણ મારે અત્યંત પૂજન

કરવા યોગ્ય છે. તું મહાત્મા ભાર્ગવને પ્રાણુથી પણ અધિક વહાલી છે. હે કલ્યાણિ! તું મારી ગુરુપુત્રી છે, એટલે ધર્મથી નિત્ય પૂજવા યોગ્યજ ગણાય. જેમ તારા પિતા અને મારા ગુરુ શુકાચાર્ય મારે નિત્ય માન આપવા યોગ્ય છે, તેમજ હે દેવયાની! તને પણ મારે માન આપવુંજ ઘટે છે; માટે મને તારે આ પ્રમાણે કહેવું યોગ્ય ગણાય નહિ.”૧૮

દેવયાની કહે છે:—“તું તો ગુરુ-બૃહસ્પતિ-જેના પુત્ર છે એવા અંગિરાનો પૌત્ર છે, કંઈ મારા પિતાનો પુત્ર નથી અને તેથીજ હે દ્વિજ-શ્રેષ્ઠ! મને પણ તું માન્ય તથા પૂજ્ય છે. હે કચ! જ્યારે વારંવાર તને અસુરો હણતા હતા, તે વખતથી મારી જે પ્રીતિ છે તેને તું યાદ કર.”૧૦ મારાં સૌહાર્દ અને પ્રીતિથી તું મારી ઉત્તમ ભક્તિને સમજી લે. હે ધર્મજ્ઞ! હું તારી ભક્ત છું એટલે તારે મને અપરાધવિના લજવી ઘટતી નથી.”૧૧

કચ બોલ્યો:—“હે શુભ વ્રતવાળી! તું મને ન કરવા જેવા કાર્યને માટે આજ્ઞા કરે છે. હે સુંદર ભૂકુટીવાળી! મારા ઉપર કૃપા કર. ખરેખર તું તો મને ગુરુ કરતાં પણ અધિક માન્ય છે. હે વિશાલનયનવાળી ભાવિની! હે ચંદ્રના જેવા સુખવાળી કલ્યાણિ! જે શુકના ઉદરમાં તું રહી હતી, તેજ ઉદરમાં હું પણ રહ્યો છું; માટે તું તો મારી ધર્મથી બહેન કહેવાય. હે સુમધ્યમે! તું મને આવું કહીશ નહિ. હે ભદ્રે! હું આજસુધી અહીં સુખથી રહ્યો છું, મને કંઈ પણ દુઃખ પડ્યું નથી; હવે હું તારી આજ્ઞા માણું છું અને અહીંથી જાઉં છું. માર્ગમાં મારે શુભ થાય એવું તું ચિંતન કર અને ધર્મને બાધ ન લાગે એવી વાતોમાં તું મને યાદ કરજે તથા પ્રમાદથી રહિત થઈને આલસ્ય ન રાખતાં મારા ગુરુની

સેવા કરજે.”૧૨-૧૫

દેવયાની કહે છે:—“હે કચ! હું તારી ધાર્મિક કામનાવડે ચાચના કંઈ છું, છતાં તું તેની ના પાડશે તો તારી સંજીવિની વિદ્યા તને સિદ્ધિ આપશે નહિ.”૧૬

કચ કહે છે:—“તું ગુરુની પુત્રી છે એમ માનીને તથા તારાં કહેલાં કામને માટે ગુરુએ મને આજ્ઞા આપી નથી, તેથીજ હું તને ના પાડું છું, કંઈ તારામાં દોષ છે એમ માનીને ના કહેતો નથી. તેમ છતાં તારી ઈચ્છા શાપ આપવાની થતી હોય તો ભલે તું મને શાપ આપ. હે દેવયાની! સહોદરના વિવાહની ઋષિઓએ ના કહેલી છે. તે ઋષિપ્રણીત ધર્મને હું કહું છું, છતાં તેં મને જે શાપ આપ્યો છે, તે શાપને માટે હું યોગ્ય નથીજ; કારણ કે તેં કામવૃત્તિથીજ શાપ આપ્યો છે, ધર્મથી નહિ; માટે તારી પણ જે કામના છે તે તારા ધારવા પ્રમાણે પૂર્ણ થશે નહિ. કોઈ પણ ઋષિપુત્ર તારી સાથે કદાપિ લગ્ન કરશે નહિ. તેં જે મને કહ્યું છે કે:—‘તારી વિદ્યા ક્ષણી-ભૂત થશે નહિ’ ભલે તે તેમ થાઓ, પરંતુ હું જેને તે વિદ્યા ભણાવીશ તેને તો તે ક્ષણીભૂત થશેજ.”૨૦

વૈશંપાયન કહે છે:—આ પ્રમાણે દ્વિજશ્રેષ્ઠ કચ દેવયાનીને કહીને તત્કાલ દેવભવનપ્રત્યે જતો રહ્યો. તેને આવેલો જોઈને ઇંદ્ર વગેરે દેવો, બૃહસ્પતિને સન્માન આપી કચને કહેવા લાગ્યા.”૨૨

દેવો બોલ્યા:—“તમે અમારાં હિતને માટે જે પરમ અદ્ભુત કામ કર્યું છે, તેથી તમારી કીર્તિ કદી નાશ પામશે નહિ અને તમને યજ્ઞનો ભાગ પણ પ્રાપ્ત થશે.”૨૩

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
સંભવપર્વવિષે યયાતિ-ઉપાખ્યાનમાં
અધ્યાય ૭૭ મો સમાપ્ત.

* એજ કચ વેદમાં ‘શંયુ’ નામથી કહેવાય છે.

અધ્યાય ૭૮ મો-દેવયાની અને શર્મિષ્ઠા વચ્ચે વિરોધ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

કૃતાવિદ્યે કચે પ્રાપ્તે હૃદ્સ્વરૂપા દિવૌકસઃ ॥

કચાદર્ધીત્ય તાં વિદ્યાં કૃતાર્થાં મરતર્પમા ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:-હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ! કચ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરીને આવ્યો તેથી દેવો પ્રસન્ન થયા અને તેઓ કચની પાસેથી તે સંજીવિની વિદ્યાનું અધ્યયન કરીને કૃતાર્થ થયા. પછી તે સઘળા દેવો એકઠા થઈને ઇંદ્રને કહેવા લાગ્યા કે:- ‘હે પુરંદર! હવે તમારે પરાક્રમ કરવાનો વખત છે, માટે તમે શત્રુઓ ઉપર ચઢાઈ કરીને તેમને મારો.’ આ પ્રમાણે સર્વે દેવોના કહેવાથી ‘ઇંદ્રે ભલે તેમ કરીએ,’ એમ કહ્યું અને ભૂતલપ્રત્યે પ્રયાણ કર્યું. ત્યાં તેણે વનમાં સ્ત્રીઓને જોઈ. તે કન્યાઓ ચૈત્રરથ વનના જેવા એક સુંદર વનમાં કીડા કરતી હતી. ઇંદ્રે વાયુનું રૂપ ધારણ કરીને તેમનાં સર્વ વસ્ત્રોને એકઠાં કરી નાખ્યાં. પછી જલકીડા કરી રહી પાણીમાંથી બહાર નીકળેલી તે કન્યાઓએ સાથેજ બધાં ભેગાં થયેલાં વસ્ત્ર-માંથી પોતપોતાનાં વસ્ત્રો લેવા માંડ્યાં. તેમાં વસ્ત્ર ભેગાં થઈ ગયેલાં ન જાણતી વૃષપર્વાની પુત્રી શર્મિષ્ઠાએ દેવયાનીનું વસ્ત્ર ભૂલથી પહેરી લીધું. તેથી દેવયાની અને શર્મિષ્ઠા વચ્ચે પરસ્પર વિરોધ ઉત્પન્ન થયો. ૧-૭

દેવયાની બોલી:-“હે અસુરપુત્રિ! તું મારી શિષ્યા થઈને મારું વસ્ત્ર કેમ ધારણ કરે છે? તું સદાચારથી રહિત છે, માટે તારું સાડું થશે નહિ.” ૮

શર્મિષ્ઠા બોલી:-“ઓ ભિક્ષુકિ! મારા પિતા બેઠા હોય અથવા સૂતા હોય ત્યારે તારો બાપ નીચે આસને બેસીને તથા વિનમ્ર થઈને ભાટની પેઠે તેમની વારંવાર સ્તુતિ કરે છે. તું તો ભીખ માગનારા, સ્તુતિ કરનારા અને દાન લેનારાની છોકરી છે અને હું તો દાન આપનારા, સ્તુતિ કરાતા અને પ્રતિગ્રહ ન કરનારાની પુત્રી છું.” ૧૦ આ માગનારી ભિખારણુ! તારી મરજીમાં આવે તેમ

તું રડ, પડ, આળોટ, છાતી ફૂટ અને ફાવે તેટલો ક્રોધ કર; પરંતુ તેથી દરિદ્રણ અને સાધન વિનાની તું, સાધનસંપન્ન એવી મને શું કરી શકવાની છે? તારી સાથે તો હું બરોબર પહોંચી વળું એવી છું; પણ જા, હું તને ગણકારતી જ નથી.”

વૈશંપાયન કહે છે:-આ પ્રમાણે શર્મિષ્ઠા બોલી, પરંતુ દેવયાની સત્ય વચન બોલવાથી મહત્તા પામતી હતી તે જોઈને અને તેને વસ્ત્રને માટે આગ્રહ કરતી જોઈને, ક્રોધ પામેલી શર્મિષ્ઠાએ તેને ફૂવામાં ફેંકી દીધી તથા તે મરી ગઈ છે, એમ માની પાપ નિશ્ચયવાળી શર્મિષ્ઠા ક્રોધના આવેશથી ફૂવામાં જોયા વિનાજ પોતાને ઘેર ચાલી ગઈ. હવે તેજ સ્થાન આગળ મૃગ મેળવવાની ઇચ્છાથી નહુપનો પુત્ર યયાતિ રાજા આવી પહોંચ્યો. તેના રથે જોડેલા ઘોડાઓ અને બીજા ઘોડાઓ થાકી ગયા હતા તથા તેને પોતાને પાણીની તરસ લાગી હતી, તેથી તેણે ફૂવામાં નજર કરી તો ફૂવામાં પાણી દીકું નાહ, પણ તેમાં એક અગ્નિની જ્વાલા જેવી તેજસ્વી કન્યાને દીઠી. દેવના જેવા વર્ણવાળી તે કન્યાને જોતાંજ તેનું સાંત્વન કરીને રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા યયાતિ રાજાએ મધુર વચનથી પૂછ્યું કે:-“તામ્રનખવાળી, યૌવનમાં આવેલી અને શુદ્ધ મણિનાં કુંડલને ધારણ કરનારી તું કોણ છે? તું ઉંડા વિચારમાં પડેલી જણાય છે, વળી દીન થઈને તું શામાટે શોક કરે છે? વેલા અને ઘાસથી વીંટાયલા આ ફૂવામાં તું શા કારણથી પડી છે? અને હે સુંદર મધ્યવાળી! તું કોની પુત્રી છે? તે સઘળું મને સત્યથી કહે.”

દેવયાની બોલી:-“દેવોથી હણાયલા દૈત્યો-ને જે સંજીવિની વિદ્યાથી જીવાડે છે, તે શુકની હું કન્યા છું. મને આવી વિપત્તિમાં પડેલીને જરૂર તે જાણતા નહિ જ હશે. હે રાજા! આ લાલ નખવાળી આંગળીઓવાળો મારો જમણો હાથ

પવં]

પકડીને મને તમે બહાર કાઢો; કારણ કે હું તમને કુલીન માનું છું. તમે પ્રતાપવાળા, યશસ્વી તથા શાંત છો તે હું જાણું છું; અને તેથીજ તમે આ ક્ષેત્રમાં પડેલી એવી મને બહાર કાઢવા યોગ્ય છો. ”

વૈશંપાયન કહે છે:-નહુષના પુત્ર યયાતિ રાજાએ તે ગ્રાહ્યણની કન્યા છે, એમ જાણીને તેનો જમણો હાથ પકડી ક્ષેત્રમાંથી બહાર કાઢી. તે ક્ષેત્રમાંથી તેને બલવડે બહાર કાઢ્યા પછી સુંદર કટિવાળી દેવયાનીની રજા લઈને યયાતિ રાજા પોતાના નગરપ્રત્યે આવ્યો ગયો અને યયાતિ રાજાના ગયા પછી સ્તુત્ય એવી દેવયાની પણ પોતાની આગળ આવેલી દાસીપ્રત્યે શોક-સંતપ્ત થઈને કહેવા લાગી.

દેવયાની બોલી:-“ ઓ દાસી! તું તુરંત જ અને શીઘ્ર મારા પિતાને કહે કે, હું હવે વૃષપર્વાના નગરમાં આવીશ નહિ. ”

વૈશંપાયન કહે છે:-હે મહાભાગ! આ સાંભળીને તે દાસી ઉતાવળથી અસુરરાજ વૃષપર્વાને ત્યાં ગઈ અને ત્યાં શુકને જોઈ, ગભરાયલા ચિત્તથી મહાન બુદ્ધિમાન શુકને, વનમાં વૃષપર્વાની પુત્રી શામકાએ દેવયાનીને મારી હતી, તે વાત કહી. પોતાની પુત્રીને શર્મિષ્ઠાએ મારી હતી, એ વાત સાંભળીને કવિના પુત્ર શુકને દુઃખ થયું અને તેઓ પુત્રીની વનમાં ખોળ કરવા ત્વરાથી નીકળ્યા. જ્યારે શુકે પોતાની દુહિતા દેવયાનીને વનમાં જોઈ, તે વખતે તેને એ હાથવતી ભેટી દુઃખિત થઈને તે કહેવા લાગ્યા:-“ હે પુત્રિ! સર્વ મનુષ્યો પોતાનાં કર્મથીજ સુખ તથા દુઃખ ભોગવે છે. હું માનું છું કે તારું પણ કંઈ પાપ હશે અને આપું ક્ષણ મળવાથી તે તારા પાપની નિવૃત્તિ થઈ છે. ”

દેવયાની બોલી:-“ મારા પાપની નિવૃત્તિ થાઓ કે ન થાઓ; પરંતુ વૃષપર્વાની પુત્રી શર્મિષ્ઠા-

એ મને જે કહ્યું છે તે તમે મારા સુખથી એકાગ્રચિત્તે સાંભળો. તમે દેવયાની સ્તુતિ ગાનારા છો એમ મને વૃષપર્વાની શર્મિષ્ઠાએ કહ્યું, તે શું તેણે સત્ય કહ્યું છે? તે તો ક્રોધથી લાલ આંખો કરીને મને મર્મ ભેદી નાખે એવાં કઠોર અક્ષરવાળાં વચનો વારંવાર કહેતી હતી કે, ‘ તું તો સ્તુતિ કરનારાની, ભીખ માગનારાની અને દાન લેનારાની પુત્રી છે; અને હું તો ખીજાઓથી સ્તુતિ કરાતા, દાન આપનારા પણ દાન ન લેનારાની પુત્રી છું. ’ આપું ક્રોધથી લાલ નેત્રો કરીને ગર્વથી ભરેલી વૃષપર્વાની પુત્રી શર્મિષ્ઠાએ મને પુનઃ પુનઃ કહ્યું હતું. ઓ પિતાજી! જે હું સ્તુતિ કરનારાની અને દાન લેનારાની દીકરી હોઉં તો શર્મિષ્ઠાને પ્રસન્ન રાખવા ચત્ન કરું એમ મેં સખીને કહ્યું હતું. ” ૩૧-૩૬

શુક બોલ્યા:-“ હે દેવયાની! તું સ્તુતિ કરનારાની, યાચના કરનારાની તથા દાન લેનારાની પુત્રી નથી; પણ ક્રોધની સ્તુતિ ન કરનારા અને સર્વથી સ્તુતિ કરાતા એવાની પુત્રી છે. જેની સામે ક્રોધનું બલ ચાલતું નથી એવું તથા અચિંત્ય, આપક અને નિયામક એવું મારું ઈશ્વરી બલ છે, કે જેને વૃષપર્વા, ઈંદ્ર અને નહુષનો પુત્ર યયાતિજ જાણે છે. આ ભૂમિમાં અથવા સ્વર્ગમાં જે જે કંઈ છે, તે સર્વનો હું નિત્ય ઈશ્વર છું એમ મને પ્રસન્ન થયેલા બ્રહ્માએ પોતે કહ્યું છે. વળી સર્વ પ્રજાના હિતને માટે હું જ જલની વૃષ્ટિ કરું છું અને સર્વ ઔષધિઓનું પોષણ પણ હું કરું છું. આ હું તને સત્ય કહું છું. ” ૩૭-૪૦

વૈશંપાયન કહે છે:-આ પ્રમાણે પિતાએ મધુર તથા સુંદર વચનો કહીને ખિન્ન થયેલી તથા ક્રોધથી પીડાતી પોતાની પુત્રીનું સાંત્વન કર્યું. ૪૧

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત સંભવપર્વવિષે યયાતિ-ઉપાખ્યાનમાં અધ્યાય ૯૮ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૭૯ મો-શુક્રાચાર્ય અને દેવયાનીનો સંવાદ

॥ શુક્ર ઉવાચ ॥

યઃ પરેષાં નરો નિત્યમતિવાદાંસ્તિતિશ્વતે ॥
દેવયાનિ વિજાનીહિ તેન સર્વમિદં જિત્મ્ ॥૧॥

શુક્ર બોલ્યા:-“ જે મનુષ્ય પારકાનાં નિંદક વચનોને નિત્ય સહન કરે છે; હે દેવયાનિ! તું નક્કી બાણ જે કે તેણે આ સર્વ જગત જીત્યું છે. જેમ ઉછળતા ઘોડાને વશ રાખનારાને નિયંતા-સારથ કહેવામાં આવે છે; પણ માત્ર લગામ પકડીને બેસી રહેનારો સારથિ કહેવાતો નથી, તેમ જે ઉછળતા કોધને વશ રાખે છે તેને સત્પુરુષો નિયંતા-જિતેન્દ્રિય કહે છે; પણ જે કોધના ફલરૂપ આપાત્તમાં જઈ પડે છે, તેને નિયંતા કહેતા નથી. જે મનુષ્ય ઉત્પન્ન થયેલા કોધને અકોધવડે નિવૃત્ત કરે છે; હે દેવયાનિ! તું નક્કી બાણ કે તેણે આ સર્વ જગતને જીત્યું છે. જેમ સર્પ પોતાની જૂની કાંચળીને કાઢી નાખે છે, તેમ જે ઉત્પન્ન થયેલા કોધને ક્ષમાથી કાઢી નાખે છે તેજ પુરુષ-પુરુષાર્થ કરનારો કહેવાય છે. જે મનુષ્ય કોધને વશ રાખે છે, જે નિંદાનાં વચનોને સાંભળી શકે છે અને જે સંતાપ પામતાં પણ બીબલે સંતાપ આપતો નથી, તે ચારે પુરુષાર્થને મેળવવા પાત્ર છે. જે મનુષ્ય અવિશ્રાંત રીતે પ્રત્યેક મહિને મહિને પિતૃયજ્ઞથી સો વર્ષ-સુધી યજન કરે છે, તે અને જે કોઈના ઉપર પણ ક્રોધ કરે નહિ તે, એ બેમાંથી કોધ ન કરનારો શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. જે મૂર્ખ છોકરાઓ અને છોકરીઓ પરસ્પરમાં વૈર કરે છે, તેને ડાહ્યા માણસે

અનુસરવું નહિ, અર્થાત્ તે વઢવાડમાં બેડાવું નહિ; કારણ કે છોકરાંઓ બલાબલને-સાચાંખોટાં-ને સમજતાં નથી. ”૧-૭

દેવયાની બોલી:-“ હે પિતાજી! હું બાલક છું, તોપણ ધર્મમાં રહેલાં અંતરને સમજું છું અને અક્રોધ તથા વિવાદના બલાબલના લેદને પણ સમજું છું; પરંતુ જે શિષ્ય ગુરુપ્રત્યે શિષ્ય-વૃત્તિથી વર્તતો નથી, તે શિષ્યને પોતાના માનની અપેક્ષા રાખનારા ગુરુએ ક્ષમા આપવી બેધએ નહિ અને તેટલા માટેજ ચારિત્ર્યથી ભ્રષ્ટ થયેલાઓમાં રહેવું મને સારૂં લાગતું નથી. જે પુરુષો ચારિત્ર્યની અને કુળની નિંદા કરે છે, તેવા પાપબુદ્ધિવાળાઓની સાથે કલ્યાણની ઇચ્છા રાખનારા ડાહ્યા પુરુષે રહેવું નહિ; ૧૦ પણ જે પુરુષો કુલ અને આચારથી એને બાણતા હોય તેવા સત્પુરુષોની સાથેજ તેણે રહેવું; કારણ કે તે વાસ શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે. જેમ અગ્નિ મેળવવા ઇચ્છતો મનુષ્ય અરણિ-કાષ્ટનું મંથન કરે છે, તેમ વૃષપર્વાની પુત્રીનાં મહા ઘોર દુષ્ટ વચનો મારા હૃદયને વલોવી નાખે છે. જે ધનહીન મનુષ્ય શત્રુની તેજસ્વિની લક્ષ્મીના આશ્રયથી જીવે છે, એનાથી ત્રણ લોકમાં ન કરવા જેવું બીજું કંઈ પણ દુષ્કર્મ હોય એમ હું માનતી નથી, તેવાને તો મરવુંજ સારૂં છે; એમ વિદ્વજ્જનો બાણે છે. ૧૧-૧૩

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
સંભવપર્વવિષે યયાતિ-ઉપાખ્યાનમાં
અધ્યાય ૯૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૮૦ મો-શર્મિષ્ઠા, દેવયાનીની દાસી થવા કબૂલ થઈ.

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

કૃતવિદ્યે કચે પ્રાપ્તે હૃષ્ટરૂપા દિવૌકસઃ ।
કચાદર્શત્ય તાં વિદ્યાં કૃતાર્થા મરતર્પમ ॥૧॥
વૈશંપાયન કહે છે:-આવાં દેવયાનીનાં

વચનો સાંભળીને, ભૂગુહમાં શ્રેષ્ઠ એવા શુક ક્રોધ કરીને જ્યાં વૃષપર્વા બેઠો હતો ત્યાં ગયા અને વિચારને માટે પણ ન રોકાતાં તેને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:-“ હે રાજન! આચરણ કરેલો

અધર્મ ગાયની પેઠે તડકાલ ફળ આપતો નથી; પરંતુ તે વારંવાર કરવાથી ધીરે ધીરે કર્તાનાં મૂળને પણ કાપી નાખે છે; અને તે પાપનું ફલ જો તે પોતે ન ભોગવે તો તેના પુત્રોને અથવા પૌત્રોને ભોગવવું પડે છે.* જેમ બાધેલો ભારે પદાર્થ પેટમાં નડે છે તેમ પાપ પણ જરૂર ફળ આપેજ છે. નિષ્પાપ આચારવાળા, ધર્મજ્ઞ, સેવા કરનારા તથા મારે ઘેર રહેલા અગિરા-કુલોત્પન્ન બ્રાહ્મણ કચ્ચને તેં જે કારણથી તે વખતે મરાયો હતો કે જે બ્રાહ્મણ વધ કરવાને યોગ્ય ન હતો, તેનો વધ કરવાથી તથા મારી પુત્રીને મારવા ચત્ત કર્યો તેથી, હે વૃષપર્વા ! તું સાંભળ કે હવે હું તારા બંધુઓની સાથે તારો ત્યાગ કરું છું. હે રાજન ! તારા દેશમાં હવે હું તારી સાથે રહી શકતો નથી. અહો ! દૈત્ય ! તું શું મને મિથ્યા લવરી કરનારો બાણે છે કે જેથી તું તારા દોષને રોકતો નથી અને મારી અવગણના કરે છે ?” ૧-૬

* અહીં એવી શંકા થાય કે પિતાનું કરેલું જે પુત્ર ભોગવે તો ‘કર્મનું ફલ કર્તાનેજ મળે’ એ ન્યાયને બાધ લાગશે.

ઉત્તર:—યો વૈ ભાગિનં ભાગાન્નુદતે ચયતે
ચૈનં સ યદિ વૈનં ન ચયતેઽથ પુત્રમથ પૌત્રં
ચયતે. શ્રુ૦

અર્થ:—જે કોઈ ધન અથવા માનના ભાગી હોય તેને તે ભાગથી દૂર કરે છે તો તે દૂર કરનારાને તેનું પાપ-ફલ મળે છે; પણ જો તે પાપ-ફલ તેને ન મળ્યું તો તેના પુત્રને કે પૌત્રને મળે છે, એમ શ્રુતિ કહે છે; અને પૂર્વે જણાવેલો ન્યાય તો પિતાએ કરેલી જાતેષ્ટિ (એક સંસ્કાર)નું ફલ પુત્રને પ્રાપ્ત થાય છે; તથાપિ પુત્રની સાથે પોતાનું ઐકાત્મ્યાભિમાન હોવાથી પિતાને પણ પ્રાપ્ત થયેલું ગણાય એટલે બાધિત થતો થતો નથી. વળી પિતા મરણ પામ્યો હોય તો પણ પુત્રો દરિદ્રી થઈ ગયા હોય અથવા દુર્જન નીકળ્યા હોય તો પિતાનું શ્રાદ્ધાદિક કરતા નથી. એટલે તજ્જન્ય દુઃખાદિ ફલ મૃત પિતાને પણ પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઉપરથી પોતાનું કરેલું પોતાને અથવા પુત્રપૌત્રને પ્રાપ્ત થાય છે, તે યોગ્યજ કહ્યું છે.

નિલકંઠ

વૃષપર્વા કહે છે:—“હે ભાગવ ! હું તમારા-માં મિથ્યાવાદ અથવા અધર્મ બાણતોજ નથી; પરંતુ તમારામાં ધર્મ તથા સત્ય છે એમ માનું છું; માટે તમે અમારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. હે ભાગવ ! જો અમારો ત્યાગ કરીને તમે અહીંથી જતા રહેશો તો અમારે બધાને સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરવો પડશે, કેમકે અમને તમારાવિના બીજું કંઈ શરણ નથી.” ૭-૮

શુક બોલ્યા:—હે અસુરો ! તમે સમુદ્રમાં પેસો કે દિશાઓમાં રજાઓ, પણ હું પુત્રીનું અપ્રિય સહન કરવા સમર્થ નથી; કારણ કે તે મને ઘણી વહાલી છે. માટે જીવિત તેને આધારે રહેલું છે, માટે તમે દેવયાનીને પ્રસન્ન કરો તો પછી જેમ ઇંદ્રનું પૃહસ્પતિ યોગક્ષેમ* કરે છે, તેમ હું તમારું યોગક્ષેમ કરીશ.” ૯-૧૦

વૃષપર્વા કહે છે:—“હે ભૂશુકુલોત્પન્ન ! તમે પૃથ્વીમાં અસુરેન્દ્રોનું જે કંઈ ધન, હાથી, ગાય, ઘોડા વગેરે છે તેના તથા મારા પણ સ્વામી છો.” ૧૧

શુક કહે છે:—“હે મહાસુર ! દૈત્યેન્દ્રોનું જે કંઈ ધન છે તેનો હું જો સ્વામી હોઉં તો તમે દેવયાનીને પ્રસન્ન કરો.” ૧૨

વૈશંપાયન કહે છે:—આ પ્રમાણે શુકે કહ્યું, ત્યારે મહા વિદ્વાન વૃષપર્વાએ ‘હું તેમ કંઈ છું’ એમ કહ્યું. પછી દેવયાની પાસે જઈને ભાગવે તેને તે વૃત્તાંત કહ્યું. ૧૩

દેવયાની બોલી:—“હે તાત ! હે ભાગવ ! તમે રાજના ધનના સ્વામી છો તે તમારા કહેવાથી હું માનતી નથી. રાજાએ પોતે તે મને કહેવું જોઈએ.” ૧૩-૧૪

વૃષપર્વા કહે છે:—“હે પવિત્ર સ્મિતવાળી દેવયાની ! તું જે વસ્તુની ઇચ્છા કરીશ, તે વસ્તુ જો કે હુલ્લભ હશે તોપણ હું તને તે આપીશ.” ૧૫

દેવયાની બોલી:—“એક હજાર કન્યાઓની સાથે શર્મિષ્ઠા મારી દાસી થાય તથા મારા પિતા

* ન મળેલું મેળવી આપવું તે યોગ અને મળેલાં રક્ષણ કરેલું જે ક્ષેમ કહેવાય છે.

મને જ્યાં આપે ત્યાં તે મારી પાછળ આવે, એમ હું ઇચ્છું છું.” ૧૬

વૃષપર્વા કહે છે :- “હે ધાત્રી (ધાવ, જે ત્યાં આવી હતી) તું ઉઠ અને જા, શર્મિષ્ઠાને ઝટ બોલાવી લાવ તથા દેવયાની જે ઇચ્છા કરે તે પ્રમાણે તે વર્તે એમ કહે.” ૧૭

વૈશંપાયન કહે છે :- પછી ધાત્રી ત્યાં ગઈ અને શર્મિષ્ઠાને કહેવા લાગી કે :- “હે કલ્યાણિ ! તું ઉઠ અને તારી જ્ઞાતિવાળાને સુખ આપ; કારણ કે દેવયાનીની પ્રેરણાથી બ્રાહ્મણ શુક પોતાના શિષ્યોનો ત્યાગ કરવા તૈયાર થયા છે, માટે દેવયાની પોતાનો જે મનોરથ કહે તે પ્રમાણે હે નિષ્પાપ ! આજેજ તારે વર્તવું જોઈએ.” ૧૮, ૧૯

શર્મિષ્ઠા બોલી :- “જે દેવયાનીના કારણથીજ મને શુક બોલાવતા હોય તો દેવયાની જે કંઈ ઇચ્છા કરશે તે પ્રમાણે કરવા આજેજ હું તૈયાર છું; મારા દોષથી શુકે જવું જોઈએ નહિ તથા દેવયાનીએ પણ મારા કારણથી જવું જોઈએ નહિ.” ૨૦

વૈશંપાયન કહે છે :- તે પછી પિતાની આજ્ઞાથી શર્મિષ્ઠા, પાલખીમાં બેસીને હજાર કન્યા દાસીઓની સાથે ઉતાવળી ઉત્તમ નગરમાંથી બહાર નીકળી અને દેવયાનીની પાસે જઈને કહેવા લાગી. ૨૧

શર્મિષ્ઠા બોલી :- “હું હજાર દાસીઓની સાથે તારી સેવા કરનારી દાસી થઈ છું, એટલે તારા પિતા તને જ્યાં આપશે ત્યાં હું તારી પાછળ આવીશ.” ૨૨

દેવયાની બોલી :- “તારા પિતાની સ્તુતિ કરનારા, યાચના કરનારા અને દાન લેનારાની હું પુત્રી છું, તો સ્તુતિ કરાતાની પુત્રી તું તેવીની દાસી શી રીતે થઈશ ?” ૨૩

શર્મિષ્ઠા બોલી :- “કોઈ પણ રીતે દુઃખી થતા જ્ઞાતિજનોને સુખ આપવું જોઈએ. એટલા માટેજ હું તારા પિતા તને જ્યાં આપશે ત્યાં તારી પાછળ આવીશ.” ૨૪

વૈશંપાયન કહે છે :- “હે નૃપશ્રેષ્ઠ ! જ્યારે વૃષપર્વાની પુત્રીએ દાસી થવા કબૂલ કર્યું, ત્યારે દેવયાની પોતાના પિતાપ્રત્યે કહેવા લાગી. ૨૫

દેવયાની બોલી :- હે પિતા ! હું સંતોષ પામી છું એટલે હવે નગરમાં પ્રવેશ કરીશ. હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! તમારું વિજ્ઞાન તથા વિદ્યાબલ સફલ છે.” ૨૬

વૈશંપાયન કહે છે :- આ પ્રમાણે દુહિતા દેવયાનીએ કહ્યું, ત્યારે મહાયશસ્વી તથા દ્વિજોમાં શ્રેષ્ઠ એવા શુકાચાર્યે સર્વ દાનવોથી માન પામીને પુરમાં પ્રવેશ કર્યો. ૨૭

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત સંભવ પર્વવિષે યયાતિ-ઉપાખ્યાનમાં અધ્યાય ૮૦ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૮૧ મો-યયાતિરાજની સાથે દેવયાનીનાં લગ્ન

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

अथ दीर्घस्य कालस्य देवयानीं नृपोत्तम ॥

वनं तदेव निर्याता क्रीडार्थं वरवर्णिनी॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે :- હે નૃપોત્તમ ! હવે લાંબો સમય ગયા પછી તે હજાર દાસીઓ અને શર્મિષ્ઠાની સાથે સુંદરી દેવયાની તેજ વનમાં ક્રીડા કરવા નીકળી અને તેજ સ્થાનમાં જઈ સર્વ સખીઓની જોડે અત્યંત હર્ષિત થઈને

યથેષ્ટ કરવા લાગી. તે સર્વે પરસ્પર પ્રેમયુક્ત થઈને મધુ વૃક્ષની મદિરા પીતી, વિવિધ પ્રકારના લક્ષણ કરવાના પદાર્થો ખાતી તથા ફલોનો સ્વાદ ચાખતી રમવા લાગી. તે વખતે મૃગ મેળવવાની ઇચ્છાથી નીકળેલો, થાકથી પીડાયેલો અને જલની અપેક્ષા કરતો, નહુષનો પુત્ર યયાતિ રાજા દેવેચ્છાથી તેજ પ્રદેશમાં ફરી આવી પહોંચ્યો. તેણે દિવ્ય અલંકારોથી અલંકૃત, મધપાન કરતી

યયાતિ કહે છે:-“ હે કલ્યાણિ ! હું
મૃગની લિપ્સાથી દોડતા મૃગની પાછળ પુષ્કળ
દોડયો એટલે થાકે અને તરસ લાગવાથી પાણી
પીવામાટે અહીં આવી ચઢ્યો છું. હવે તું મને
જીવાની આજ્ઞા આપ. ” ૧૬

યયાતિ કહે છે:-“ ડાહ્યા માણસે ક્રોધ

* ઋષિ બુધથી ઇલામાં પુરુરવા, તેનો આયુ, આયુનો નહુષ અને તેનો યયાતિ, એ અભિપ્રાયથી યયાતિને ઋષિ અને ઋષિપુત્ર કહ્યા છે. શંકા:— ક્ષત્રિયકન્યામાં બ્રાહ્મણથી ઉત્પન્ન થયેલો બ્રાહ્મણ, અને ક્ષત્રિયતી પત્નીમાં બ્રાહ્મણથી ઉત્પન્ન થયેલો ક્ષત્રિયજ કહેવાય, તો પછી યયાતિને ઋષિપુત્ર કેમ કહ્યા? આ શંકાનું સમાધાન એ છે કે, ઇલા કંઈ ક્ષત્રિયપત્ની ન હતી, માટે યયાતિ બુધ-ઋષિનો વંશજ હોવાથી તેને ઋષિપુત્ર કહ્યો છે.

પામેલા ઝેરી સર્પ કરતાં તથા ચોતરફ ફેલાયલા અગ્નિ કરતાં પણ આહ્વાણને મહાન અસહ્ય બાણવો.” ૨૩

દેવયાની બોલી:-“ઝેરી સાપ અને સર્વતઃ પ્રભવલિત થયેલા અગ્નિથી પણ આહ્વાણ વધારે અસહ્ય છે, એમ તમે કેમ કહો છો ?” ૨૪

યયાતિ કહે છે:-“ હે ભીરુ ! ઝેરી સાપ જેને કરડયો હોય તેને એકનેજ તે હણે છે તથા શસ્ત્ર જેને વાગે છે તે એકજ હણાય છે; પણ જો આહ્વાણને કુપિત કર્યો હોય તો તે રાજ્યોસહિત આખાં નગરોનો નાશ કરે છે અને તેથીજ હું આહ્વાણને વધારે ભયંકર માનું છું; માટે હે ભદ્રે! તારા પિતાના આખ્યા સિવાય તારી જોડે હું લગ્ન કરીશ નહિ.” ૨૫-૨૬

દેવયાની કહે છે:-“હે રાજન્ ! હું તો તમને વરેલીજ છું; પછી ભલે તમે મારા પિતા માંડ દાન કરે ત્યારે પરણજો. તમે માંડ માણું કરશો નહિ અને મારા પિતાના આપવાથી મને અહણ કરશો તો તમને ધાર્મિક ભય પણ રહેશે નહિ.” ૨૭

વૈશંપાયન કહે છે:-પછી દેવયાનીએ પોતાની ધાત્રી જોડે ત્વરાથી પોતાના પિતાને સંદેશો કહાવ્યો, એટલે તે ધાત્રીએ શુક પાસે જઈને તેમને યથાર્થ રીતે સર્વાવાત નિવેદન કરી. તે સાંભળતાંજ ભૂગુહલોત્પન્ન શુકાચાર્ય રાજની આગળ આવ્યા અને આવેલા શુકને જોતાંની સાથેજ પૃથ્વીપતિ યયાતિએ તે આહ્વાણને વંદન કર્યું તથા બે હાથ જોડી નમ્ર થઈને ઉભો રહ્યો. ૨૮-૨૯

દેવયાની બોલી:-“ઓ પિતાજી ! આ નહુષના પુત્ર યયાતિ રાજ છે. એમણે મારો કષ્ટની વળતે હાથ પકડ્યો હતો. હું તમને પ્રણામ કરીને માણું છું કે, તમે મારાં લગ્ન એમની સાથે

કરો. હું એમના વિના આ લોકમાં બીજા કોઈને પરણીશ નહિ.” ૩૦

શુક કહે છે:-“હે વીર ! આ મારી વહાલી પુત્રીએ તમને પતિતરિકે વર્યા છે, માટે હે નહુષ-પુત્ર ! એ કન્યા હું તમને આપું છું; તેને તમે પટ્ટરાણીતરિકે અહણ કરો.” ૩૧

યયાતિ કહે છે:-“ હે ભાર્ગવ ! એ લગ્ન કરવાથી મને વર્ણસંકરજન્ય મહાન અધર્મ પ્રાપ્ત ન થાય એવું, હે બ્રહ્મન્ ! હું તમારી પાસે માગી લઉં છું.” ૩૨

શુક કહે છે:-“ હું તમને એ અધર્મથી મુક્ત કરું છું. વળી તમારું ઇચ્છિત હોય તે વરદાન પણ તમે મારી પાસે માગી લ્યો. * આ વિવાહથી તમે ગ્તાનિ પામશો નહિ; કારણ કે હું તમારાં પાપને નિવૃત્ત કરું છું. આ સુંદર મધ્યવાળી દેવયાનીને તમે ધર્મવડે ભાર્યાતરિકે સ્વીકારો અને એની સાથે અતુલ પ્રીતિ પ્રાપ્ત કરો. વળી આ બીજી કન્યા શર્મિષ્ઠા જે વૃષપર્વાની કુંવરી છે, તેને પણ તમારે હમેશાં માન આપવું; પણ હે રાજન્ ! એને શય્યામાં કઢાધિ બોલાવવી નહિ.” ૩૩-૩૫

વૈશંપાયન કહે છે:-“આ પ્રમાણે શુકે કહ્યું, ત્યારે યયાતિ રાજાએ શુકની પ્રદક્ષિણા કરી અને શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી દેવયાનીની સાથે શુભ વિવાહ કર્યો. પછી શુકની પાસેથી ઘણું ધન, બે હજાર કન્યા-દાસીઓ તથા શર્મિષ્ઠાએ સહિત ઉત્તમ એવી દેવયાનીને મેળવીને શુક અને દૈત્યોએ જેનો સત્કાર કરેલો એવો શ્રેષ્ઠ રાજા યયાતિ મહાત્મા શુકની આજ્ઞા પામીને પ્રસન્ન થઈ પોતાના નગરપ્રત્યે ગયો.” ૩૬-૩૮

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવપર્વવિષે યયાતિ-ઉપાખ્યાનમાં અધ્યાય ૮૧ માં સમાપ્ત.

* આ વરદાન યયાતિએ શાપ થયા પછી માગ્યું છે.

પર્વ]

અધ્યાય ૮૨ મો-દેવયાનીને તથા શર્મિષ્ઠાને પુત્રો થયા.

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

યયાતિઃ સ્વપુરં પ્રાપ્ય મહેન્દ્રપુરસન્નિભમ્ ॥
પ્રવિશ્યાંતઃ પુરં તત્ર દેવયાનીં ન્યવેશયત્ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:-યયાતિ રાજા ઈન્દ્ર નગરના જેવા પોતાના નગરમાં પહોંચી અંતઃપુરમાં ગયો અને ત્યાં તેણે દેવયાનીને નિવાસ આપ્યો તથા દેવયાનીની સંમતિપ્રમાણે વૃષપર્વાની પુત્રી શર્મિષ્ઠાને હજાર દાસીઓની સાથે વસ્ત્રો, ખાવાપીવાના પદાર્થો વગેરેની ગોઠવણુસાથે સત્કાર કરીને અશોકવાટિકાની પાસે ઘર બંધાવી તેમાં રાખી. પછી નહુષનો પુત્ર યયાતિ રાજા દેવયાનીની સાથે દેવની પેઠે હાજર થઈને ઘણાં વર્ષપર્યંત સુખરૂપ વિહાર કરવા લાગ્યો. ઋતુકાલ પ્રાપ્ત થતાં સુંદરી દેવયાનીને પ્રથમ ગર્ભ રહ્યો અને તેણે કુંવરને જન્મ આપ્યો. એવામાં એક હજાર વર્ષ જતાં યૌવનમાં આવેલી વૃષપર્વાની પુત્રી શર્મિષ્ઠાએ પોતાને ઋતુધર્મ પ્રાપ્ત થયેલો જોયો. તે વિચારવા લાગી કે:-“મને ઋતુકાલ તો પ્રાપ્ત થયો; પરંતુ મેં હજી સુધી પતિ કયો નથી? આ શું પ્રાપ્ત થયું? હવે શું કરવું? અને શું કરવાથી મેં યોગ્ય કરેલું ગણાય? આ દેવયાનીને તો પ્રભાએ થઈ અને માણં યૌવન તો મિથ્યાજ પ્રાપ્ત થયું? ત્યારે જેમ તેણે પતિ કયો, તેમજ હું પણ તે યયાતિનેજ વરીશ. રાજા મને પુત્ર-ફલ આપશેજ, એમ મારી બુદ્ધિ નિશ્ચય કરે છે. શું તે ધર્માત્મા મને હમણાંજ એકાંતમાં દર્શન આપશે?” ૧-૯

શર્મિષ્ઠા આવો વિચાર કરતી હતી, તેજ વખતે દૈવેશ્વરથી યયાતિ રાજા મહેલમાંથી નીકળી અશોકવાટિકા પાસે આવ્યો અને શર્મિષ્ઠાને જોઈને ત્યાં ઉભો રહ્યો. ૧૦ જનસંચારરહિત એકાંતમાં રાજાને એકલો જોઈને મધુર હાસ્યવાળી શર્મિષ્ઠા સામી ગઈ અને હાથ જોડીને રાજાને કહેવા લાગી. ૧૧

શર્મિષ્ઠા બોલી:-“હે નાહુષ! સોમના, ઈન્દ્રના, વિષ્ણુના, યમના, વરુણના અને તમારા ઘરમાં રહેલી સ્ત્રીઓને કોણ પુરુષ જોઈ શકે? હે રાજન્! હું સ્વરૂપ, કુલ તથા આચારથી યુક્ત છું, એમ તમે હંમેશ જાણો છો. હું તમને પ્રસન્ન કરીને તમારી પાસે માણું છું કે, હે નરાધિપ! મને તમે ઋતુદાન આપો.” ૧૨, ૧૩

યયાતિ કહે છે:-“તું શીલસંપન્ન અને અનિન્દિતા એવી દૈત્યકન્યા છે, એમ તને હું સારી પેઠે જાણું છું. વળી તારા રૂપમાં તો સોયની આણી જેટલો પણ દોષ હું જોતો નથી; પરંતુ જ્યારે મેં દેવયાનીની સાથે લગ્ન કર્યું, ત્યારે કવિના પુત્ર શુકે કહ્યું હતું કે:-“આ વૃષપર્વાની પુત્રીની તારે શર્યામાં બોલાવવી નહિ.” ૧૪, ૧૫

શર્મિષ્ઠા બોલી:-“હે રાજન્! પરિહાસમાં, સ્ત્રીની આગળ (રતિ પ્રસંગમાં), વિવાહ વખતે, પ્રાણાંત કષ્ટ વખતે તથા સર્વ ધનના નાશપ્રસંગે, આ પાંચ પ્રસંગમાં બોલાવું અસત્ય, પાપ ઉત્પન્ન કરતું નથી, એમ ધર્મશાસ્ત્ર કહે છે. (ગાય, સ્ત્રી, બ્રાહ્મણ, દીન, અનાથ વગેરેને માટે) હે નરેન્દ્ર! સભાસદોએ સાક્ષીને પૂછ્યું હોય અને તે વખતે સાક્ષી (ગાય વગેરેના હિતને માટે) જૂઠું બોલે અને તેમ બોલવાથી તેને જેઓ પતિત કહે, તે મિથ્યાજ કહે છે; પણ બન્નેથી એકસરખુંજ કાર્ય થતું હોય તેમાં જૂઠું બોલનારને તે જૂઠાણું હણી નાખે છે; અર્થાત્ અમે બન્ને તમારાં આરાધનરૂપી એકજ પ્રયોજનથી યત્ન કરીએ છીએ, એ નિશ્ચિત વાત છે, છતાં તમે કહો કે દેવયાની-જ મારી સ્ત્રી અને શર્મિષ્ઠા નહિ, એમ મિથ્યા બોલતા એવા તમને તે અસત્ય દોષ આપેજ.” ૧૬, ૧૭

યયાતિ કહે છે:-“સર્વ લોકો રાજાને પ્રમાણરૂપ માને છે, તે જો જૂઠું બોલે તો અવશ્ય નષ્ટ થાય છે; માટે ગમે તેવી વિપત્તિ આવતાં પણ હું વચનને મિથ્યા કરવા ઇચ્છતો નથી.” ૧૮

શર્મિષ્ઠા બોલી:-“હે રાજન્ ! અમારા અન્નેના વિવાહ, બુદ્ધિથી સમાન થયેલાજ ગણાય; અર્થાત્ જ્યારે દેવયાનીએ તમને મનથી વર્યા, ત્યારે હું પણ તમને મનથી વરી હતી, તેથી મારી સખીના પતિ તમે થયા તે વખતે મારા પતિ થયાજ. લોકો પણ મુખ્ય સખીનાં લગ્ન થતાં બીજી સખીઓનાં લગ્ન પણ થએલાંજ ગણે છે; એટલે હું ઋતુદાનને માટે તમને પતિપણાથી વરી છું.” ૧૯

(આવાં શર્મિષ્ઠાનાં વચન સાંભળતાં પણ ભાર્યાની સમાન દાસી ન ગણાય, એમ માનતા રાજ બીજી રીતે તેનું અભીષ્ટ આપવા કહે છે.)
યયાતિ કહે છે:-“કોઈ પણ યાચના કરનાર જે માગે તે તેને આપવું આવો મારો નિયમ છે. તું મારી યાચના કરે છે તો તારી ઇચ્છામાં આવે તે કહે, તારું શું કાર્ય કરું ?” ૨૦

શર્મિષ્ઠા બોલી:-“હે રાજન્ ! તમને હું મનથી વરી છું, તેથી બીજાને વરવાથી થતા બલિયાર-જન્ય અધર્મથી મને બચાવો. તમારાથી મને પ્રભુ થાય અને આ લોકમાં હું ઉત્તમ ધર્માચરણ કરું, એ મારી કામના છે. હે રાજ ! ભાર્યા, દાસ અને પુત્ર, એ ત્રણજ નિર્ધન કહેવાય છે; કારણ કે તેમની પાસે જે ધન હોય તે ધનના માલીક જેનાં તે ભાર્યા, દાસ અથવા પુત્ર હોય

તેનાંજ ગણાય છે; અર્થાત્ ધન વગેરેમાં મારી સત્તા ન હોવાથી મારી સફળતિને માટે પ્રજ્ઞે-ત્પત્તિદ્વારા મને ધર્મ પ્રાપ્ત કરાવો. હું દેવયાની-ની ભુજિષ્યા છું અર્થાત્ દેવયાનીનું ભોગ-વેલું ભોગવવાને યોગ્ય એવી તેની દાસી છું. તમે દેવયાનીના સ્વામી છો એટલે તે અને હું એ અન્ને તમારે ઉપભોગ કરવા યોગ્ય છીએ, માટે તમે મને સ્વીકારો.” ૨૧-૨૩

વૈશંપાયન કહે છે:-આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે રાજાએ શર્મિષ્ઠાનું કહેવું સત્ય છે એમ જાણ્યું અને શર્મિષ્ઠાને માન આપી ઋતુદાન આપવાથી દીનના રક્ષણરૂપી ધર્મનું પ્રતિપાદન કર્યું. રાજા-એ શર્મિષ્ઠાનો સમાગમ કરીને યથેષ્ટ મનોરથ પૂર્ણ કર્યો. પછી એકમેકને માન આપતાં તેઓ પોતપોતાના સ્થાનમાં ગયાં. એ સમાગમથી રમણીય હાસ્યવાળી તથા સુંદર ભૂકુટીવાળી શર્મિષ્ઠા તે શ્રેષ્ઠ રાજાથી પ્રથમ ગર્ભને પ્રાપ્ત થઈ અને હે રાજન્ ! સમય થતાં તે કમલનયનીએ કમલના જેવાં નેત્રવાળા તથા દેવગર્ભના જેવા કુમારને જન્મ આપ્યો. ૨૪-૨૭

ઘટિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતગતિ
સંભવપર્વવિષે યયાતિ-ઉપાખ્યાનમાં
અધ્યાય ૮૨ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૮૩ માં-યયાતિ રાજા શાપથી વૃદ્ધ થયો.

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

શ્રુત્વા કુમારં જાતં તુ દેવયાની શુચિસ્મિતા ॥
ચિંતયામાસ દુઃસ્વાર્તા શર્મિષ્ઠાં પ્રતિ ભારત ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:-હે ભારત ! જ્યારે શુદ્ધ સ્મિતવાળી દેવયાનીએ શર્મિષ્ઠાને પુત્ર થયો એમ સાંભળ્યું, ત્યારે દુઃખથી દીન થઈને શર્મિષ્ઠાના સંબંધમાં તે વિચાર કરવા લાગી. શર્મિષ્ઠાની પાસે જઈ તેને દેવયાની આ પ્રમાણે કહેવ લાગી.
દેવયાની બોલી:-“હે સુષુ ! તે કામના લોભવડે

આ શું પાપ કર્યું ?” ૧

શર્મિષ્ઠા બોલી:-“એ તો કોઈ એક વેદના પારને પામેલા ધર્માત્મા ઋષિ મારી પાસે આવ્યા હતા. તે વરદાન આપનારા ઋષિ પાસે મેં ધર્મયુક્ત કામની યાચના કરી હતી; અને હે શુદ્ધ સ્મિતવાળી ! તે ઋષિથી મને આ પુત્ર થયો છે. હું અન્યાયથી કામનું સેવન કરેજ નહિ, એ તને સત્ય કહું છું.” ૩

દેવયાની કહે છે:-“હે ભીરુ ! જો એમજ

પર્વ]

હોય તો તેં રૂડું કર્યું; પરંતુ તે બ્રાહ્મણને તું
ઓળખતી હોય તો તેનાં નામ, ગોત્ર તથા કુલ
જાણવાની હું ઇચ્છા કરું છું.”^{૧૫}

શર્મિષ્ઠા કહે છે:—“હે પવિત્ર સ્મિતવાળી !
તે ઋષિ તપના તેજથી સૂર્યના જેવા ઝળહળતા
હતા એટલે તેમને જોઈને મને પૂછવાની હિંમત
જ રહી નહિ.”^{૧૬}

દેવયાની બોલી:—“ઓ શર્મિષ્ઠા ! તું કહે
છે તે ખરું હોય અને જો તે શ્રેષ્ઠ મહાત્મા બ્રાહ્મણ-
થી તને પુત્રની પ્રાપ્તિ થઈ હોય તો તારાપ્રત્યે
મને રીસ નથી.”^{૧૭}

વૈશંપાયન કહે છે:—આમ પરસ્પર વાતો
કરીને તથા બન્ને હાસ્યવિનોદ કરીને પછી
શર્મિષ્ઠાએ કહેલી વાત સત્ય છે, એમ બાણી ભૃગુની
પુત્રી દેવયાની પોતાના મહેલમાં ચાલી ગઈ.
રાજા યયાતિએ દેવયાનીમાં ઇંદ્ર અને વિષ્ણુના
જેવા યદુ અને તુર્વસ નામના બે પુત્રો ઉત્પન્ન
કર્યા; અને તેજ રાજાપથી વૃષપર્વાની પુત્રી શર્મિષ્ઠા-
એ દ્રુહ્યુ, અનુ અને પૂરુ નામના ત્રણ કુમારો
ઉત્પન્ન કર્યા.^{૧૮} હે રાજન્ ! તે પછી કોઈ એક
વખતે શુદ્ધ હાસ્યવાળી દેવયાની યયાતિની
સાથે એકાંત વનમાં ગઈ અને ત્યાં તેણે દેવના
જેવા રૂપાળા કુમારોને નિર્ભય થઈને રમતા
જોયા, એટલે તે આશ્ચર્ય પામી રાજાને નીચે
પ્રમાણે કહેવા લાગી.^{૧૯, ૨૦}

દેવયાની બોલી:—“હે રાજન્ ! આ દેવપુત્ર-
ના જેવા સુંદર કુમારો કોના છે ? એઓ રૂપ
અને તેજથી તમારા જેવા હોય એમ હું માનું
છું.”^{૨૧}

વૈશંપાયન કહે છે:—આ પ્રમાણે રાજાને પૂછી
દેવયાનીએ કુમારોને પૂછ્યું.

દેવયાની પૂછે છે:—“ઓ છોકરાઓ ! તમારાં
નામ શાં છે ? તમે કયા વંશમાં જન્મ્યા છો ?
અને તમારો પિતા કોણ છે ? તે મને સાચેસાચું
કહો. હું તે સાંભળવાની ઇચ્છા કરું છું.”^{૨૨}

આ સાંભળીને તે કુમારોએ તર્જની આંગળી-
વડે રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તેજ યયાતિને

દેખાડ્યો અને પોતાની માતા શર્મિષ્ઠા છે, એમ
કહ્યું.^{૨૩}

વૈશંપાયન કહે છે:—આ પ્રમાણે કહીને તે
સઘળા કુમારો રાજાને ભેટવા દોડ્યા; પણ દેવયાની
ત્યાં હોવાથી રાજાએ તેમને દૂર કર્યા; એટલે
તે બાલકો રડતા રડતા શર્મિષ્ઠા પાસે ગયા અને
રાજા બાલકોનું બોલવું સાંભળીને લજ્જિત જેવો
જણાયો. તે બાલકોનો રાજાપ્રત્યે પ્રેમ જોઈને
દેવયાની રહસ્ય પામી ગઈ અને શર્મિષ્ઠાને કહેવા
લાગી.^{૨૪-૨૫}

દેવયાની બોલી:—“તું મારે આધીન છે છતાં
તેં મારું અપ્રિય કેમ કર્યું ? તું તારા તે અસુર
ધર્મનો સ્વીકાર કરીને મારાથી પણ બીતી નથી
કે ? ”^{૨૬}

શર્મિષ્ઠા બોલી:—“હે સુંદર હાસ્યવાળી !
મેં જે તને ઋષિની વાત કહી હતી તે સત્યજ છે.
જ્યાં ન્યાય અને સત્યથી વર્તવાનું છે, ત્યાં હું
તારાથી બીતી નથી.”^{૨૭} હે શોભને ! જ્યારે તું
પતિને વરી હતી, ત્યારે હું પણ તેને વરીજ હતી.
વળી સખીનો જે ભર્તા હોય તે ધર્મથી પોતાનો
પણ ભર્તાજ ગણાય છે. તું બ્રાહ્મણની પુત્રી અને
મોટી હોવાથી મને માન્ય તથા પૂજ્ય છે, અને
તારાથી પણ રાજર્ષિ મને અધિક પૂજ્ય છે, તે
શું તું જાણતી નથી ? ”^{૨૮, ૨૯}

વૈશંપાયન કહે છે:—આ પ્રમાણે શર્મિષ્ઠાનાં
વચન સાંભળીને દેવયાની રાજાપ્રત્યે બોલી:—
“હે રાજન્ ! હું આજે હવે તમારે ત્યાં રહીશ
નહિ; કેમકે તમે મારું અપ્રિય કર્યું છે.” આમ
કહીને આંખમાં આંસુ લાવી યૌવનવતી દેવયાની
એકદમ ઉભી થઈ અને શુક્રને ત્યાં જવા ઉતા-
વળથી નીકળી. દેવયાનીને આ રૂપમાં જોઈને
રાજાને બહુ વ્યથા થઈ અને તે ગભરાટથી તેનું
સાંત્વન કરતો પાછળ ગયો; પણ ક્રોધથી લાલ
થયેલાં નેત્રવાળી દેવયાની પાછી ફરીજ નહિ
અને રાજા સાથે કંઈ પણ ન બોલતી, આંખમાં
આંસુ ભરતી તે થોડાજ સમયમાં કવિના પુત્ર
શુક્રાચાર્યની પાસે પહોંચી ગઈ. પોતાના પિતાને

જેતાંજ દેવયાનીએ અભિવંદન કર્યું અને તેની આગળ ઉભી રહી. પછી યયાતિએ તેની પાછળ જઈને શુકેનું પૂજન કર્યું. ૨૩-૨૭

દેવયાની બોલી:-“ઓ પિતાજી ! અધર્મે ધર્મને હરાવ્યો, નીચ ઉચ્ચ ગણાયું અને જે ઉચ્ચ તે નીચ ગણાયું ! વૃષપર્વાની પુત્રી શર્મિષ્ઠાએ મારું અતિક્રમણ કર્યું છે. હું તમને કહું છું કે આ યયાતિ રાજાએ તેનાથી ત્રણ પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યા છે અને મને અભાગિનીને બેજ પુત્ર થયા છે. હે ભૃગુકુલને વહન કરનારા પિતા ! આ રાજા ધર્મજ્ઞ છે, એમ એની બધે પ્રસિદ્ધિ છે; છતાં હે કાવ્ય ! એણે મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કર્યું છે, એ હું તમને સત્ય કહું છું.” ૨૮-૩૦

શુક બોલ્યા:-“હે મહારાજ ! તમે ધર્મ-વેત્તા થઈને અધર્મને પ્રિય કર્યો માટે દુર્જય એવી વૃદ્ધાવસ્થા તમારો થોડાજ કાલમાં પરાભવ કરશે.” ૩૧

યયાતિ કહે છે:-“હે ભગવન ! ઋતુની યાચના કરતી દાનવેંદ્રની પુત્રીને મેં ધર્મરક્ષણને માટે ઋતુદાન કર્યું હતું; હું કંઈ કામવૃત્તિથી પ્રવૃત્ત થયો નથી. ઋતુની યાચના કરતી સ્ત્રીને જે પુરુષ ઋતુદાન આપતો નથી, તેને બ્રહ્મવાદી બ્રાહ્મણો ભ્રૂણ-ગર્ભહત્યારો કહે છે. કામથી બ્યાકુલ અને ગમન કરવા યોગ્ય એવી સ્ત્રીએ એકાંતમાં આવીને યાચેલો પુરુષ જો તેની પાસે જતો નથી તો તેને ધર્મશાસ્ત્રમાં વિદ્વાનો ભ્રૂણ-હત્યારો કહે છે. હે ભૃગુદ્રહ ! આ કારણો જોઈને અધર્મના ભયથી ઉદ્વેગ પામી હું શર્મિષ્ઠા પાસે ગયો હતો.” ૩૨-૩૫

શુક કહે છે:-“હે પાર્થિવ ! તમે મને અધોન છો એટલે તમારે આ કાર્યમાં મારી આજ્ઞા લેવી જોઈતી હતી; કારણ કે ધર્મમાં મિથ્યા આચારથી વર્તનારો ધર્મચોર કહેવાય છે.” ૩૬

વૈશંપાયન કહે છે:-આ પ્રમાણે ક્રોધ પામેલા શુકાચાર્યે શાપ આપવાથી નહુષના પુત્ર યયાતિ રાજાનું યૌવન જતું રહ્યું અને તેને તત્કાલ ઘડપણ આવી ગયું. તે વખતે યયાતિ કહેવા લાગ્યો:-“હે ભૃગુદ્રહ ! યૌવનમાં દેવયાનીના ભોગથી મને તૃપ્તિ થઈ નથી; માટે હે બ્રહ્મન ! આ વૃદ્ધતા મારે વિષે પ્રવેશ કરે નહિ એવી મારા ઉપર કૃપા કરો.” ૩૭-૩૮

શુક બોલ્યા:-“હે ભૂમિપ ! હું મિથ્યા બોલતો નથી. આ ઘડપણ તમને આવી ગયું છે, પણ તમારી ઇચ્છા હોય તો એ વૃદ્ધતા તમે બીજાને આપી દો.” ૩૯

યયાતિ કહે છે:-“જે મારો પુત્ર મને પોતાનું વય આપે તે પુણ્યનો ભોક્તા, કીર્તિશાળી તથા રાજ્યનો ભોક્તા થાય, આ વાતમાં તમે અનુમતિ આપો.” ૪૦

શુક બોલ્યા:-હે નહુષપુત્ર ! તમે ભાવપૂર્વક મારું ધ્યાન કરી યથેષ્ટરીતે બીજાને વૃદ્ધતા આપી શકશો અને જ્યેષ્ઠ પુત્રને રાજ્ય ન આપવાથી થતું પાપ પણ તમને લાગશે નહિ. વળી જે પુત્ર તમને પોતાનું યૌવન આપશે તે રાજા થશે તથા તે આયુષ્યવાળો, કીર્તિમાન અને ઘણી પ્રજાવાળો થશે.” ૪૧, ૪૨

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વોત્તરગત સંભવપર્વવિષે યયાતિ-ઉપાખ્યાનમાં અધ્યાય ૮૩ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૮૪ મો-પૂરુષે રાજાની વૃદ્ધતા ગ્રહણ કરી.

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

જરાં પ્રાપ્ય યયાતિસ્તુ સ્વપુરં પ્રાપ્ય ચૈવ હિ ॥
પુત્રં જ્યેષ્ઠં વરિષ્ઠં ચ યદુમિત્યબ્રવીદ્રચઃ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:-વૃદ્ધતાને પામેલો

યયાતિ રાજા પોતાના નગરમાં ગયો અને સૌથી શ્રેષ્ઠ એવા મોટા પુત્ર યદુને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો.^૧

યયાતિ કહે છે:-“હે વત્સ ! કવિના પુત્ર શુકના શાપથી મને ઘડપણ તથા પળીઆં આવ્યાં

પર્વ]

છે અને શરીરે કરચલી પડી ગઈ છે; પરંતુ હું હજી યૌવનથી વૃદ્ધ થયો નથી, માટે હું ચડું! તું મારી જરાને, પાપ (લોગ લોગવવાનું સામર્થ્ય ન છતાં તેની ઈચ્છા થવા રૂપી ચિત્તની દુરવસ્થા) ની સાથે ગ્રહણ કર; એટલે તારા યૌવનથી હું વિષયોને સેવન કરીશ; અને એક હજાર વર્ષ પૂરાં થશે એટલે તારા યૌવનને પાછું આપી હું મારી વૃદ્ધતાને પાપસાથે પાછી લઈશ.”^{૨-૪}

યદુ બોલ્યો:—“હે રાજન્ ! ઘડપણ આવવાથી ખાવાપીવામાં બહુ હરકત પડે છે, માટે તમારું ઘડપણ હું નહિ લઉં એવો મારો નિશ્ચય છે. ઘડપણથી દાઢીમૂંછ ઘેળાં થાય છે, આનંદ ઉડી જાય છે, જીર્ણતાથી અવયવો શિથિલ થાય છે, શરીર ઉપર કરચલીઓ પડી જાય છે તથા પુરુષ કદ્દૂપો, દુર્બલ અને કૃશ થઈ જાય છે. વળી કામ કરવામાં અશક્ત થાય છે તથા પોતાની સાથેના યુવાન મિત્રો અને બીજાઓથી પણ પરાભવ પામે છે; તે ઘડપણ લેવા હું ઈચ્છતો નથી. હે નૃપ ! તમારે મારાથી પણ ઘણા વહાલા બીજા પુત્રો છે. હે ધર્મજ્ઞ ! તેમાંથી કોઈને તમે ઘડપણ લેવાને કહો.”^{૫-૮}

યયાતિ કહે છે:—“હે તાત ! તું મારા હૃદયથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર છે છતાં તું તારું યૌવન મને આપતો નથી, માટે તારી પ્રજા રાજ્યલોકત્રી થશે નહિ.” આ પ્રમાણે યદુને કહીને પછી રાજ્ય બીજા પુત્ર તુર્વસુને કહ્યું:—“હે તુર્વસુ ! તું મારાં પાપને જરાની સાથે ગ્રહણ કર અને હે પુત્ર ! તારા યૌવનથી હું વિષયોને સેવન કરું.”^{૧૦} એક હજાર વર્ષ પૂરાં થશે એટલે તારું યૌવન હું તને પાછું આપી જરાએ સહિત મારી દુર્બલતાને પાછી લઈશ.”^{૧૧}

તુર્વસુ બોલ્યો:—“હે તાત ! કામલોગને નાશ કરનારી, બલ અને રૂપનો અંત લાવનારી તથા બુદ્ધિ અને પ્રાણશક્તિને ક્ષીણ કરનારી જરાને હું ઈચ્છતો નથી.”^{૧૨}

યયાતિ કહે છે:—“તું મારો ઔરસ પુત્ર છે, છતાં તું તારું યૌવન મને આપતો નથી, માટે ઓ તુર્વસુ ! તારી પ્રજા ઉચ્છેદ પામશે. વળી ઓ મૂર્ખ !

આચાર તથા ધર્મ જેમના સેળસેળ થઈ ગયેલા, પ્રતિલોભ-પોતાનાથી ઉત્તમ વર્ણની-સ્ત્રીમાં ગમન કરનારા, માંસાહારી, ગુરુની સ્ત્રીમાં આસક્ત, પશુચોનિમાં ગમન કરનારા અને પશુના જેવા નિર્લજ્જ એવા પાપી મલેચ્છોના દેશમાં તું રાજા થઈશ.”^{૧૩-૧૫}

પુત્ર તુર્વસુને શાપ આપી પછી યયાતિએ શમિષ્ઠાના પુત્ર દ્રુહ્યુને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.^{૧૬}

યયાતિ કહે છે:—“હે દ્રુહ્યુ ! રૂપ તથા રંગને નાશ કરનારી મારી વૃદ્ધતાને એક હજાર વર્ષ-સુધી તું ગ્રહણ કર અને તારું યૌવન મને આપ. એક હજાર વર્ષ પૂરાં થશે એટલે તારું યૌવન તને હું પાછું આપી મારી વૃદ્ધતાને પાપસહિત પાછી લઈશ.”^{૧૭-૧૮}

દ્રુહ્યુ બોલ્યો:—“જરાથી જીર્ણ થયેલો પુરુષ, હાથી, ઘોડા, રથ તથા સ્ત્રીને લોગવી શકતો નથી. વળી (દાંત પડવાથી અથવા કદ્દૂ વધી જવાથી) એ તોતળા જેવો થઈ જાય છે, માટે તે જરાને હું ઈચ્છતો નથી.”^{૧૯}

યયાતિ કહે છે:—“તું મારા હૃદયથી ઉત્પન્ન થયો છે છતાં મને તારું વય આપતો નથી, માટે ઓ દ્રુહ્યુ ! તારા મનોરથ કદી પૂર્ણ થશે નહિ.”^{૨૦} વળી જ્યાં ઘોડાવાળા ઉત્તમ રથો, ઘોડાઓ, હાથીઓ, મ્યાનાઓ, ગધેડાંઓ, બકરાં, બળદો અને પાલખી જઈ શકે નહિ પણ જ્યાં નાવથીજ નિત્ય જઈ શકાય છે, તેવા દેશમાં પણ તું અને તારા વંશજો રાજા ન કહેવાતાં લોજસંજ્ઞાને પ્રાપ્ત થઈ રહેશો.”^{૨૧-૨૨}

આ પ્રમાણે દ્રુહ્યુને કહ્યા પછી તેનાથી નાના અનુને યયાતિએ કહ્યું:—“ઓ અનુ ! તું મારી જરાની સાથે મનની અસ્વસ્થતાને ગ્રહણ કર અને એક હજાર વર્ષ સુધી હું તારા યૌવનથી વિહાર કરીશ.”^{૨૩}

અનુ બોલ્યો:—“ઘરડો થયેલો વગરવખતે પણ બાલકની પેઠે તથા અપવિત્રની પેઠે અન્ના-

* તુર્વસુના નામ ઉપરથી એની પ્રજા તુરુ-ષક-તુર્ક ગણાતી હશે ? ભા. ૦ ક. ૦

દિક ખાય છે અને સમય સમયે અશિમાં હોમ આપી શકતો નથી; માટે તેવી જરાને હું ઇચ્છતો નથી.” ૨૪

યયાતિ કહે છે:—“તું મારો ઔરસ પુત્ર છે છતાં તું પોતાનું વય મને આપતો નથી અને મારી આગળ વૃદ્ધતાના દોષ કહે છે, માટે તને તે પ્રાપ્ત થશે. વળી તારી પ્રજા યૌવન આવતાં મરણ પામશે અને તું પણ શ્રૌત સ્માર્ત કર્મથી ભ્રષ્ટ થઈશ.” ૨૫, ૨૬

અનુને કહ્યા પછી સર્વથી નાના પુત્ર પૂરુને યયાતિ કહે છે:—“હે પૂરુ! તું મારો પ્રિય પુત્ર છે, તું શ્રેષ્ઠતાને પામીશ. હે વત્સ! શુક્રાચાર્યના શાપથી મને ઘડપણ તથા પળીઆં આવ્યાં છે અને કરચલીઓ પડી ગઈ છે; છતાં હું હજી યૌવનથી તૃપ્ત થયો નથી, માટે હે પૂરુ! મારી જરાને અસ્વસ્થતાસાથે તું ધારણ કર, એટલે હું કેટલોક કાળ તારા યૌવનથી વિષયોને સેવન કરીશ. પછી એક હજાર વર્ષ પૂરાં થશે એટલે તારૂં યૌવન હું તને પાછું આપીશ અને મારા પાપને જરાએ સહિત ગ્રહણ કરીશ.” ૨૭-૨૮

વૈશંપાયન કહે છે:—આ પ્રમાણે યયાતિએ કહ્યું ત્યારે પૂરુ તત્કાળ પિતાને કહેવા લાગ્યો:—“હે મહારાજ! મને તમે જે કહો છો તે તમારા વચનપ્રમાણે હું કરીશ. ૩૦ હે રાજન્! તમારી વૃદ્ધતાએ સહિત અસ્વસ્થતાને હું ધારણ કરીશ; મારા યૌવનને તમે ગ્રહણ કરો અને યથેષ્ટ ભોગ ભોગવો. હું તમારી વૃદ્ધતાથી ઢંકાઈ તમારાં વય અને રૂપને ધારણ કરી યૌવન તમને આપીને તમે કહેશો તેમ વર્તીશ.” ૩૧, ૩૨

યયાતિ કહે છે:—“પૂરુ! તારાપ્રત્યે હું પ્રસન્ન થયો છું; અને હે વત્સ! પ્રસન્ન થઈને હું તને વર આપું છું કે, તારી પ્રજાના સર્વ મનોરથ પૂર્ણ થશે અને તે રાજ્ય ભોગવનારી થશે.” આ પ્રમાણે પૂરુને કહી મહા તપસ્વી યયાતિએ શુકનું સ્મરણ કરી મહાત્મા પૂરુમાં પોતાની જરા સંકાંત કરી. ૩૩, ૩૪

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વોત્તર્ગત
સંભવપર્વવિષે યયાતિ-ઉપાખ્યાનમાં
અધ્યાય ૮૪ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૮૫ મો—પૂરુનો રાજ્યાભિષેક તથા યયાતિનું વનગમન

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

પૌરવેણાથ વયસા યયાતિર્નહુષાત્મજઃ ॥

ગ્રીતિયુક્તો નૃપશ્રેષ્ઠચાર વિષયાન્પ્રિયાન્ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:—હવે નહુષનો પુત્ર નૃપશ્રેષ્ઠ યયાતિ રાજા પૂરુના યૌવનને ધારણ કરી, પ્રસન્ન થઈ, ઇષ્ટ વિષયોનું સેવન કરવા લાગ્યો. તે ઇચ્છા પ્રમાણે, ઉત્સાહપૂર્વક, યોગ્ય સમયે અને સુખ થાય તેમ ધર્મને બાધ ન લાગે તેવી રીતે વિષયોનું સેવન કરતો હતો કે જે પ્રમાણે વર્તવાને તે યોગ્ય હતો. તેણે યજ્ઞથી દેવોને તૃપ્ત કર્યા; શ્રાદ્ધથી પિતૃઓને તૃપ્ત કર્યા; દીનોને કૃપાથી, શ્રેષ્ઠ પ્રાણીઓને યથેષ્ટ મનોરથ પૂર્ણ કરવાથી, અતિથિઓને અન્ન-જલથી, વૈશ્યોને પરિપાલન-

થી અને શૂદ્રોને દયાથી તૃપ્ત કર્યા; તથા ચોરોને નિગ્રહ કરીને યયાતિ રાજા, ધર્મવડે સર્વ પ્રજાને યથાર્થ રીતે પ્રસન્ન કરતો સાક્ષાત્ બીજા ઇંદ્રની પેઠે તેઓનું પાલન કરવા લાગ્યો. સિંહના જેવો પરાક્રમી તે રાજા યૌવનને પામી ધર્મને બાધ ન લાગે તેવી રીતે વિષયોને સેવન કરતો ઉત્તમ સુખ ભોગવવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે શુભ વિષયોને ભોગવતાં તે રાજા આનંદ પામતો હતો, પણ આ યૌવન હજાર વર્ષજ છે, એમ સ્મરણ થતાં તેને ખેદ થતો હતો. વીર્યવાન તથા કાલસ એવો તે રાજા કાષ્ઠા (અઢાર નિમેષ) તથા કલા (ત્રીસ કાષ્ઠા) જેટલા કાલની પણ ગણતરી કરતો હતો. આમ હજાર વર્ષનું યૌવન પામેલો રાજા, સુશોભીત નંદનવનમાં વિશ્વાચી અપ્સરાની સાથે

પર્વ]

કીડા કરતો હતો. કોઈ વાર કુબેરની અલકાનગરી-માં તો કોઈ વાર ઉત્તરમાં આવેલા મેરુપર્વતના શિખર ઉપર રમણ કરતો હતો. આ પ્રમાણે કીડા કરતાં તે ધર્માત્મા રાજ્યને જ્યારે કાલની ગણતરી કરી અને હજાર વર્ષનો કાલ પૂરો થયો છે એમ જાણ્યું, ત્યારે તે પોતાના પુત્ર પૂરને કહેવા લાગ્યો. ૧-૧૦

“હે અરિને હમન કરનારા પુત્ર ! તારા યૌવનથી મેં યથેષ્ટ ઉત્સાહ પૂર્વક ઋતુ ઋતુના ભોગો ભોગ્યા છે; પરંતુ કામનાઓ કામિત વિષયોના ઉપભોગથી શાંત થતી નથી, પણ ઘી નાખવાથી અગ્નિ જેમ વધે છે તેમ વિષયોનાં સેવનથી અભિલાષો વધ્યાજ જાય છે. પૃથ્વીમાં જે અન્ન, સુવર્ણ, પશુઓ અને સ્ત્રીઓ છે, તે સર્વ એકને મળે તોપણ તેને તે પૂરતાં લાગતાં નથી; માટે તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરવો. જેને હુણ્ડિવાળાઓ તથા શકતા નથી, જે ઘડપણ આવતાં પણ ઘરડી થતી નથી અને જે પ્રાણાંતિક રોગ છે, તે તૃષ્ણાને ત્યાગ કરનારો સુખી થાય છે. મેં પૂરાં હજાર વર્ષ સુધી આસક્ત ચિત્તથી વિષયોનું સેવન કર્યું તોપણ રોજ રોજ તેમાં મને તૃષ્ણા થયાજ જાય છે; માટે હું એ તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરી બ્રહ્મમાં મન બેડી, સુખદુઃખાદિ દ્વંદ્વને તથા, મમતા-વિનાનો થઈને હરિણોની સાથે જંગલમાં વિચરીશ. પૂર ! તારું કલ્યાણ થાઓ. હું તારા પ્રત્યે પ્રસન્ન થયો છું. આ તારા યૌવનને તું ગ્રહણ કર અને આ રાજ્યને પણ ગ્રહણ કર. ખરે, તું મારો પ્રિયકારી પુત્ર છે. ” ૧૧-૧૭

વૈશંપાયન કહે છે:—આ પ્રમાણે પૂરને કહી નહુંપના પુત્ર યયાતિ રાજ્યને પોતાની વૃદ્ધતા પાછી લીધી અને પૂરને પોતાનું યૌવન પુનઃ પ્રાપ્ત કર્યું. પછી નાના પુત્ર પૂરને રાજ્યાભિષેક કરવા ઇચ્છતા યયાતિ રાજ્યને બ્રાહ્મણાદિ વર્ણો આવી નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:—“હે પ્રભો ! શુકનો દોહિત્ર અને દેવયાનીનો મોટો પુત્ર જે યદુ તેને મૂકીને તમે પૂરને કેમ રાજ્ય આપો છો ? ૨૦ તમારો મોટો પુત્ર યદુ છે, તેના પછી તુર્વશુ, તેના પછી શમિષ્ઠાનો પુત્ર દુહ્યુ, પછી અનુ અને

તેના પછી પૂર થયો છે; તો મોટા પુત્રોનું અતિ-કમણ કરીને નાનો પુત્ર રાજ્યને માટે કેમ યોગ્ય ગણાય ? આ અમે તમને સૂચના કરીએ છીએ. તમે ધર્મનું પાલન કરો. ” ૨૧-૨૨

યયાતિ કહે છે:—“હે બ્રાહ્મણાદિ સર્વે વર્ણો ! મારાં વચનને તમે સાંભળો. મારે મોટા પુત્રને કોઈ પણ રીતે રાજ્ય આપવું નથી તેનું કારણ હું કહું છું. મારા મોટા પુત્ર યદુએ મારી આજ્ઞાનું પાલન કર્યું નથી. જે પુત્ર પિતાથી પ્રતિકૂળ વર્તે છે તેને સજ્જનો પુત્ર માનતા નથી. જે પુત્ર માતા-પિતાના વચનને પાળે છે, તેઓનું હિત કરે છે તથા અનુકૂલ રહે છે તેજ પુત્ર કહેવાય છે. વળી ઔરસ પુત્ર ન હોય તોપણ જે માતાપિતાની બેઠે પુત્રની પેઠે વર્તે છે તે પુત્ર ગણાય છે. યદુએ મારી અવગણના કરી છે; તેમજ તુર્વશુ, દુહ્યુ અને અનુએ પણ મારું ઘણું અપમાન કર્યું છે. માત્ર મારા નાના પુત્ર પૂરને મારું વચન પાળ્યું છે અને વિશેષ માન આપીને તેણે મારી જરા ગ્રહણ કરી હતી. મિત્રરૂપ પૂરને મારો મનોરથ પૂર્ણ કર્યો હતો. વળી મને કવિના પુત્ર શુકાચાર્યે પોતે વરદાન આપ્યું છે કે જે પુત્ર તમારી આજ્ઞા પાળશે તે પૃથ્વીપતિ રાજા થશે; માટે હું તમને અનુનયથી કહું છું કે પૂરનો રાજ્ય ઉપર અભિષેક કરો. ” ૨૩-૨૯

બ્રહ્મવર્ગ કહે છે:—“જે પુત્ર ગુણસંપન્ન તથા માતાપિતાના હિતમાં નિત્ય તત્પર હોય, તે સત્પુત્ર નાનો હોય તોપણ સર્વ પ્રકારનાં કલ્યાણને માટે પાત્ર છે; માટે તમારું પ્રિય કરનારો પૂર આ રાજ્યને માટે લાયક છે. વળી શુકાચાર્યનું વરદાન છે, એટલે એમાં અમે ઉત્તર પણ આપી શકીએ નહિ. ” ૩૦-૩૧

વૈશંપાયન કહે છે:—આ પ્રકારે નગરના તથા દેશના લોકોએ સંતુષ્ટ થઈને યયાતિ રાજ્યને કહ્યું, એટલે રાજ્યને પોતાના પુત્ર પૂરનો પોતાના રાજ્ય ઉપર અભિષેક કર્યો. પછી પૂરને રાજ્ય આપી યયાતિ રાજ્ય, વનવાસહીક્ષા ધારણ કરીને, બ્રાહ્મણો અને તપસ્વીઓની સાથે નગરમાંથી ચાલી નીકળ્યો. ૩૨-૩૩

યયાતિના પુત્ર યદુના વંશજો યાદવો
કહેવાયા, તુર્વસુના યવનો થયા, દ્રુહ્યુના વંશજો
ક્ષોણ કહેવાયા, અનુના મ્લેચ્છો થયા અને પૂરુના
યૌરવો કહેવાયા. હે રાજન્ ! તે પૂરુના વંશમાં

નિતેન્દ્રિય એવા તમે હજારો વર્ષ રાજ્ય કરવાને
ઉત્પન્ન થયા છો. ૩૪૩૫

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત સંભવ
પર્વવિષે યયાતિ-ઉપાખ્યાનમાં પૂર્વયાયાત
નામનો અધ્યાય ૮૫ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૮૬ મો-યયાતિનું સ્વર્ગગમન

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

एवं स नाहुषो राजा ययातिः पुत्रमीप्सितम् ॥
राज्येऽभिषिच्य मुदितो वानप्रस्थोऽभवन्मुनिः॥

વૈશંપાયન કહે છે:-આ પ્રમાણે નહુષના
પુત્ર યયાતિ રાજ્યએ પોતાના પ્રિય પુત્રનો રાજ્યા-
ભિષેક કર્યો. પછી તે આનંદિત થઈને વાનપ્ર-
સ્થાશ્રમી મુનિ થયો. ઉત્તમ વ્રતને ધારણ કરના-
રો તે બ્રાહ્મણોની સાથે વનમાં નિવાસ કરીને
તથા ત્યાં ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરીને ફલમૂલનું
ભક્ષણ કરતો કેટલેક કાળે આ લોકમાંથી સ્વર્ગ-
માં ગયો. સ્વર્ગમાં ગયેલો તે રાજા ત્યાં આનંદ-
થી સુખરૂપ નિવાસ કરીને રહ્યો હતો, પણ
થોડાજ સમયમાં ફરી ઇન્દ્રે તેને ત્યાંથી પાડી દીધો
હતો. સ્વર્ગથી બ્રહ્મ થઈને પડતાં તે રાજા પૃથ્વી-
પર ન આવતાં તે વખતે આકાશમાંજ બળી
રહ્યો હતો, એમ મેં સાંભળ્યું છે. વળી વસુમાન,
અષ્ટક, વ્રતર્દન અને શિબિ રાજાની સભામાં
તેમને મળીને તેઓની સાથે ફરી ત્યાંથીજ તે
વીર્યવાન રાજા સ્વર્ગમાં ગયો હતો એમ પણ
સાંભળ્યું છે.

જનમેજય પૂછે છે:-તે રાજા શું કર્મ કરવાથી
ફરી સ્વર્ગમાં ગયો હતો ? હે વિપ્રા! એ સઘળું
વિપ્રર્ષિઓના સમૂહ આગળ તમારા સુખથી
યથાર્થ રીતે કથન કરાતું સાંભળવાની હું ઇચ્છા
કરું છું; કારણકે તે પૃથ્વીપતિ યયાતિ રાજા
કુરુવંશની વૃદ્ધિ કરનારા, દેવરાજ ઇન્દ્રના જેવા
અને અશિના જેવા તેજસ્વી હતા; માટે તે વિ-
સ્તીર્ણયશવાળા તથા સત્ય કીર્તિવાળા મહાત્મા-

નું સ્વર્ગલોકનું અને આ લોકનું ચરિત્ર હું
નિઃશેષ રીતે સાંભળવા ઇચ્છું છું. ૧-૯

વૈશંપાયન કહે છે:-સર્વ પાપને નાશ કર-
નારી અને પુણ્યરૂપ અર્થવાળી યયાતિ રાજાની
સ્વર્ગ તથા આ લોકના સંબંધવાળી ઉત્તમ કથા
હું તમને હર્ષપૂર્વક કહું છું. ૧૦ નહુષનો પુત્ર
યયાતિ રાજા કનિષ્ઠ પુત્ર પૂરુને રાજ્ય ઉપર
અભિષેક કરીને તથા યદુ વગેરે પુત્રોને મ્લેચ્છ
દેશોમાં મૂકીને તે વખતે આનંદથી વનમાં ગયો
હતો. ત્યાં તે મનને વશ રાખી, ક્રોધને છૂટી,
પિતૃ અને દેવતાઓને તૃપ્ત કરતો, વિધિપૂર્વક
વાનપ્રસ્થની વિધિથી અગ્નિમાં હોમ આપતો
તથા વનનાં હવિથી અતિથિનો સત્કાર કરતો
હતો; અને પોતે શિલોંછવૃત્તિથી (કણુ કણુ વીણી
લાવીને) દેવ, પિતૃ તથા અતિથિનો સત્કાર કરતાં
બચેલા અન્નનું ભોજન કરતો હતો. આવી વૃત્તિ-
થી તે રાજા પૂરાં હજાર વર્ષ રહ્યો હતો. પછી
તેણે ત્રીસ વર્ષ વાણી તથા મનને નિયમમાં રાખી-
ને જલમાત્રનું ભક્ષણ કરી ગાળ્યાં. તે પછી
આલસ્યરહિત થઈને એક વર્ષપર્યંત વાયુમાત્ર-
નો આહાર કરીને તે રહ્યો; તથા તેણે એક વર્ષ
પંચાગ્નિના મધ્યમાં રહીને તપ કર્યું. વળી તેણે
છ માસસુધી વાયુમાત્રનો આહાર કરીને એક
પગથી ઉભા રહીને તપ કર્યું અને છેવટે તે
પુણ્ય કીર્તિવાળો રાજા પૃથ્વી તથા સ્વર્ગમાં શ્રેષ્ઠતા
મેળવીને સ્વર્ગમાં ગયો. ૧૧-૧૭

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
સંભવપર્વવિષે ઉત્તર યાયાત આખ્યાનમાં
અધ્યાય ૮૬ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૮૭ મો-યયાતિએ પૂરુને કરેલા ઉપદેશનું ઇંદ્રની પાસે કથન

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

સ્વર્ગતઃ સ તુ રાજેન્દ્રો નિવસન્ દેવવેશ્મનિ ॥
પૂજિતસ્ત્રિદશૈઃ સાધ્યૈર્મરુદ્ધિર્વસુભિસ્તથા ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:-સ્વર્ગમાં ગયેલો તે રાજેન્દ્ર દેવતાઓ, સાધ્યો, વાયુઓ અને વસુઓથી પૂજન કરાતો દેવસદનમાં નિવાસ કરવા લાગ્યો. પુણ્યકર્મને કરનારો અને વશ મનવાળો તે રાજા દેવલોક અને બ્રહ્મલોકમાં યથેચ્છ ફરતો લાંબા વખતસુધી સ્વર્ગમાં રહ્યો હતો, એમ સંભળાય છે. એક વખતે રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો તે યયાતિ ઇંદ્ર પાસે ગયો હતો. ત્યાં ચાલતો પ્રસંગ પૂરો થતાં ઇંદ્રે રાજાને પૂછ્યું.^{૧-૩}

ઇંદ્ર પૂછે છે:-“હે રાજન્! જ્યારે પૂરુ તમારા રૂપવડે જરાનું ગ્રહણ કરીને ભૂમિમાં વિચરતો હતો ત્યારે તેને રાજ્ય આપીને તમે શું કહ્યું હતું, તે મારી આગળ સત્યથી કહો.”

યયાતિ કહે છે:-“મેં પૂરુને કહ્યું કે, ગંગા અને યમુનાના મધ્યમાં તથા પૃથ્વીના મધ્યમાં આવેલા આખા દેશનો તું રાજા છે અને તારા ભાઈઓ પ્રાંત્ય દેશના અધિપતિઓ છે. ક્રોધ કરનારાઓથી ક્રોધન કરનારો શ્રેષ્ઠ છે; તેમજ ક્ષમા ન કરનારાથી ક્ષમાશીલ શ્રેષ્ઠ છે. મનુષ્યો પશુઓથી શ્રેષ્ઠ છે અને અવિદ્વાનથી વિદ્વાન શ્રેષ્ઠ છે. કોઈ હુદ્ડ શબ્દ કહે તો પણ તેને સામે હુદ્ડ શબ્દ કહેવો નહિ; કેમકે સહન કરનારાનો જે ક્રોધ તેજ અપશબ્દ બોલનારાને બાળી મૂકે છે અને તેનું પુણ્ય સહન કરનારાને પ્રાપ્ત થાય છે. કોઈને પણ

ખીડા થાય તેમ કંટકની પેઠે વર્તવું નહિ, કઠોર વાણી બોલવી નહિ, મારણાદિ પ્રયોગથી શત્રુને વશ કરવા ઇચ્છવો નહિ અને જે વાણીથી બીજાને ઉદ્વેગ થાય, તેવી દાહ કરનારી તથા પાપીઓના લોકમાં પહોંચાડનારી વાણી બોલવી નહિ. જે પુરુષ બીજાનાં હૃદયને શારનારો, તીવ્ર વાણી-વાળો અને વાણીરૂપી કાંટાઓથી મનુષ્યોને ભેદનારો હોય છે તથા મોઢે બાંધેલી નારકી અશોભાને-હુદ્ડવાણીને વહન કરનારો હોય છે, તેને આ લોકમાં મહાન દરિદ્રી સમજવો. પુરુષે સત્પુરુષોની સમક્ષમાં માન મળે તથા કોઈ દોષ કાઢતું હોય ત્યારે સજ્જનોથી પાછળ રક્ષણ થાય એવું વર્તન રાખવું; અને આર્ય વર્તનથી વર્તી સત્પુરુષોનું ચારિત્ર શીખવું તથા હુદ્ડનાં નિંદાનાં વચનોને હમેશાં સહન કરવાં.^{૧૦} હજીનોના મોંમાંથી નીકળતાં હુદ્ડ વાણીરૂપી બાણો જેને લાગે છે, તે રાત્રિદિવસ શોક કરે છે. તે વાગ્યાણો જરાજર મર્મમાંજ પહોંચે છે, માટે ડાહ્યા માણસે બીજાને વાગ્યાણ મારવાં નહિ. પરમેશ્વરના આરાધનને માટે સર્વ પ્રાણીપ્રત્યે દયા, મિત્રભાવ, પરોપકાર અને મધુર વાણી જેવું સાધન ત્રણ લોકમાં બીજું કંઈ નથી; માટે નિત્ય મધુર બોલવું પણ કદાપિ કઠોર વાણી વદવી નહિ. પૂજન કરવા ચોચ્ય હોય તેની પૂજન કરવી અને દાન આપવું, પણ કદાપિ ચાચના કરવી નહિ.”^{૧૧-૧૩}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં અદિપર્વાતર્ગત સંભવપર્વવિષે ઉત્તર યાયાત આખ્યાનમાં અધ્યય ૮૭ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૮૮ મો-યયાતિનું સ્વર્ગમાંથી સત્પુરુષોમાં પડવું.

॥ ઇંદ્ર ઉવાચ ॥

સર્વાણિ કર્માણિ સમાપ્ય રાજન્ ગૃહં પરિત્યજ્ય વનં ગતોઽસિ ॥ તત્ત્વાં પૃચ્છામિ નહુષસ્ય પુત્ર કેનાસિ તુલ્યસ્તપસા યયાતો ॥૧॥

ઇંદ્ર પૂછે છે:-“હે રાજન્! તમે સર્વ કર્મને સમાપ્ત કરી તથા ઘરનો ત્યાગ કરીને વનમાં ગયા હતા, તો હે નહુષપુત્ર યયાતિ! હું તમને પૂછું છું કે, તમે તપવડે કોના તુલ્ય થયા છો?”

યયાતિ કહે છે:—“હે ઇંદ્ર! હું મનુષ્ય, દેવ, ગંધર્વ અને મહર્ષિઓમાં મારા જેવા તપવાળા કોઈને પણ જોતો નથી.”^૨

ઇંદ્ર કહે છે:—“હે રાજન! તમારાથી શ્રેષ્ઠ, તમારા સમાન અથવા તમારાથી ઉતરતા એવા સર્વનાં પ્રભાવને જાણ્યા વિના તમે તેમની અવગણના કરો છો, માટે તમારા આ લોકના નિવાસનો અંત આવ્યો છે. પુણ્ય ક્ષીણ થતાંજ આજે તમે સ્વર્ગમાંથી પડશો.”^૩

યયાતિ કહે છે:—“હે શક! દેવ, ઋષિ ગંધર્વ તથા નરોત્તમ અપમાન કરવાથી જો મારા આ લોકો ક્ષીણ થયા હોય તો હે દેવરાજ! હું ઇંદ્ર છું કે દેવલોકથી બ્રહ્મ થઈને હું સજ્જનોની મધ્યમાં પડું.”^૪

ઇંદ્ર કહે છે:—“હે રાજન! તમે સ્વર્ગથી બ્રહ્મ થઈને સજ્જનોની આગળ પડશો, કે જ્યાં તમને ફરી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થશે; પરંતુ હે યયાતે! તમે આ વૃત્તાંતનું સ્મરણ રાખી ફરીથી સમાન અથવા શ્રેષ્ઠનું અપમાન કરશો નહિ.”^૫

વૈશંપાયન કહે છે:—પછી ઇંદ્રે નિવાસ કરેલા પવિત્ર લોકનો ત્યાગ કરીને પડતા યયાતિને જોઈ, સદ્ગર્ભવિધિનું રક્ષણ કરનારા, રાજર્ષિમાં શ્રેષ્ઠ એવા અષ્ટક તેને કહેવા લાગ્યા.

અષ્ટક પૂછે છે:—“યુવાન તથા ઇંદ્રના જેવા રૂપવાળા અને અસિની પેઠે ઝળહળતા એવા તમે, વૃદ્ધિ પામેલા મેઘવડે અંધકારમય થયેલા આકાશમાંથી, આકાશચારીમાં મુખ્ય

એવા સૂર્યની પેઠે, પડનારા કોણ છો? અગ્નિ અથવા સૂર્યના જેવી કાંતિવાળા અને અમાપ એવા તમને સૂર્યના માર્ગમાંથી પડતા જોઈને અમે સઘળા ‘આ શું પડતું હશે?’ એમ વિતર્ક કરતા મોહ પામ્યા છીએ. ઇંદ્ર, સૂર્ય અથવા વિષ્ણુના જેવા પ્રભાવવાળા તમને દેવમાર્ગમાં રહેલા જોઈને હમણાં અમે બધા તમારા પડવાનું કારણ જાણવા તમારી પાસે આવ્યા છીએ; પરંતુ અમે તમને પ્રથમ પૂછવા સમર્થ થતા નથી અને તમે અમને અમે કોણ છીએ તે પણ પૂછતા નથી; તો હુંજ તમને પૂછું છું કે, હે સ્પૃહા કરવાયોગ્ય રૂપવાળા! તમે કોના પુત્ર છો? અને શા કારણથી અહીં આવ્યા છો? હે ઇંદ્રના જેવા પ્રભાવવાળા! તમારૂં ભય નિવૃત્ત થાયો તથા તમે ખેદ અને મોહનો શીઘ્ર ત્યાગ કરો; કારણ કે તમે સત્પુરુષોની આગળ આવ્યા છો, એટલે બલ નામના દાનવને મારનારા ઇંદ્ર પણ તમારો પરાભવ કરવા સમર્થ નથી. હે દેવરાજ-તુલ્ય! સુખથી બ્રહ્મ થતા સજ્જનોને સદા સંત-પુરુષોજ આશ્રયરૂપ છે, અને તેજ સ્થાવરજંગમના સ્વામી એવા સંતો તમને મળ્યા છે, તથા તમે સમાન સત્પુરુષોમાં સ્થાન પામ્યા છો. તાપ આપવામાં અગ્નિ પ્રભુ છે, સંગ્રહ કરવામાં ભૂમિ પ્રભુ છે, પ્રકાશ કરવામાં સૂર્ય પ્રભુ છે અને સજ્જનોનો પ્રભુ અભ્યાગત છે.”^{૧૧-૧૩}

ઘટિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વતર્ગત સંભવપર્વવિષે ઉત્તરયાયાત આખ્યાનમાં અધ્યાય ૮૮ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૮૯ માં-યયાતિએ કરેલું પરલોકનું તથા પોતાના પતનનું વર્ણન

॥ યયાતિરુવાચ ॥

અહં યયાતિર્નિહુષસ્ય પુત્રઃ પૂરોઃ પિતા સર્વ-
ભૂતાવમાનાત્ ॥ પ્રશંશિતઃ સુરસિદ્ધર્ષિલોકાત્
પરિચ્યુતઃ પ્રપતામ્યલ્પપુણ્યઃ ॥૧॥

યયાતિ કહે છે:—“હું નહુષનો પુત્ર અને પૂરુષો પિતા યયાતિ છું. મેં સર્વ પ્રાણીઓનું

અપમાન કર્યું, તેથી હું અલ્પ પુણ્યવાળો થઈને દેવ, સિદ્ધ અને ઋષિઓના લોકથી બ્રહ્મ થઈ સ્વર્ગમાંથી પડું છું. હું તમો સર્વથી વયમાં મોટો છું, માટે તમને નમસ્કાર કરતો નથી. જે વિદ્યા, તપ અથવા જન્મથી મોટો હોય તે દિલ્લેને માટે પૂજ્ય ગણાય છે.”^{૧,૨}

અષ્ટક કહે છે:—“વયમાં જે મોટો હોય

તેને તમે પૂજ્ય કહો છો, પરંતુ દ્વિજાતિમાં તો જે વિદ્યા અને તપથી શ્રેષ્ઠ હોય છે તેજ પૂજ્ય ગણાય છે; વયથી મોટો હોય તે પૂજ્ય કહેવાતો નથી. ('મોટી વયનો પૂજ્ય છે' એ યયાતિના વચનમાં દૂષણ આપી અષ્ટકે વિદ્યા તથા તપની શ્રેષ્ઠતાની સ્તુતિ કરી તેમાં પોતે અનુભવેલું વિદ્વદર્શાવતો યયાતિ કહે છે.)

યયાતિ કહે છે:—“પુણ્યકર્મને નાશ કરનારો ગર્વ છે. તે નરક આપનાર પાપ-ગર્વ અનન્ન જનોમાં જણાય છે, માટે તે અસન્નજનોને યોગ્ય પાપને સન્નજનો સેવન કરતા નથી, પણ સત્કર્મને અનુકૂળ થાય તેમ દંભાદિરહિત થઈને વર્તે છે. માટે દંભાદિથી રહિત એવું પુણ્યરૂપી પુષ્કળ ધન હતું તે ગર્વથીજ નાશ પામ્યું છે. જે ધનને યત્ન કરતાં પણ હું હવે મેળવી શકીશ નહિ. આવી મારી સ્થિતિનો વિચાર કરીને જે ધીર પુરુષ આત્મહિતમાં તત્પર થઈને વર્તે છે, તે વિશેષ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થાય છે. જે મનુષ્ય મહાન ધનવાળો હોઈ સારા ચક્ષો કરે છે, જે સર્વ વિદ્યા મેળવીને નન્ન બુદ્ધિવાળો રહે છે તથા જે વેદોનું અધ્યયન કરીને દેહને તપમાં યોગે છે, તે નિર્માન પુરુષ સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થાય છે. ઘણું ધન-તપ હોય તોપણ કદી કુલી જવું નહિ, વેદોનું અધ્યયન કરવું અને નિરહંકાર રહેવું. (ત્યારે તમે કેમ અહંકાર કર્યો? એ શંકા લઈને કહે છે) આ જીવલોકમાં ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવના ઘણા જીવો છે અને તેઓ દેવને આધીન છે, એટલે તેમની યોગ્યતા તથા ઉદ્યોગ કામ લાગતાં નથી; અર્થાત્ મૂર્ખોની પુણ્યમાં અને પંડિતોની પાપમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર દેવજ બલવાન છે; માટે ધીર પુરુષ દેવને પોતાની બુદ્ધિ કરતાં બલવાન બાણીને સુખ-દુઃખ આવતાં હર્ષશોકને આધીન થવું નહિ. પ્રાણીને સુખ અથવા દુઃખ દેવથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં પોતાની શક્તિ ચાલતી નથી; માટે દેવને બલવાન માનીને કોઈ પણ રીતે સંતાપ કરવો નહિ, તેમ કુલી જવું પણ નહિ. દુઃખવડે સંતપ્ત ન થવું, તેમ સુખવડે પ્રકુલ ન થવું; પણ ધીર પુરુષ સદૈવ સમભાવમાં રહેવું તથા ભાગ્ય

બલવાન છે, એમ માનીને કોઈ પણ રીતે ચિંતા કરવી નહિ, તેમ ખુશી થવું નહિ. હે અષ્ટક! હું ભય આવતાં કદાપિ ગભરાતો નથી તથા મારા મનમાં કંઈ સંતાપ થતો નથી; કારણ કે આ લોકમાં વિદ્યાતા મને જે સ્થિતિમાં મૂકશે તે સ્થિતિમાં મારે અવશ્ય રહેવાનું છે, એમ હું માનું છું.^{૧૦} સ્વેદજ, અંડજ, ઉદ્ભિજ્જ, પેટ ઘસડી ચાલનારાં, કૃમિઓ, જલચર જીવો, પાષાણ, ઘાસ, કાષ્ટ અને બીજાં સર્વેનાં પુણ્યપાપ ત્યારે ક્ષીણ થાય છે, ત્યારે તેઓ પોતાની પ્રકૃતિને-બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. હે અષ્ટક! સુખ અને દુઃખ અનિત્ય છે, એમ હું બાણું છું; ત્યારે મારે શામાટે સંતાપ કરવો જોઈએ? શું કરીએ અથવા શું કરવાથી સંતાપ દૂર થાય તે ન બાણુવાથી હું સાવધાન રહીને સંતાપજ કરતો નથી.” ૧૧, ૧૨

વૈશંપાયન કહે છે:—આ પ્રમાણે બોલતા, સર્વગુણસંપન્ન એવા અંતરિક્ષમાં રહેલા પોતાના માતામહ યયાતિ રાજાને અષ્ટક પુનઃ પૂછવા લાગ્યો. અષ્ટક પૂછે છે:—“હે રાજેન્દ્ર! તમે જે જે સુખ્ય લોકોનો ઉપભોગ કર્યો હોય અને ત્યાં જેટલો જેટલો કાળ રહ્યા હો, તે તે લોકોનું મારી આગળ યથાર્થ વર્ણન કરો; કારણ કે હે રાજન્! તમે ક્ષેત્રજ (નિર્દોષ)ની પેઠે ધર્મોનું વર્ણન કરો છો.” ૧૩, ૧૪

યયાતિ કહે છે:—“હું આ લોકમાં એક ચક્રવર્તી રાજા હતો. પછી મેં ઉત્તમ લોકોને પુણ્યથી મેળવ્યા હતા. ત્યાં માત્ર એક હજાર વર્ષ સુધી રહ્યા પછી ત્યાંથી હું બીજા શ્રેષ્ઠ લોકમાં ગયો હતો. ત્યારપછી હજાર દરવાજાવાળી અને સો યોજનના વિસ્તારવાળી ઇંદ્રની રમ્ય નગરીમાં મેં માત્ર હજાર વર્ષ નિવાસ કર્યો હતો. ત્યાંથી ફરી હું ઉત્તમ લોકમાં ગયો હતો. તે લોકના સ્વામી પ્રજાપતિના દિવ્ય અને અજર એવા અલભ્ય લોકને પામીને હું માત્ર હજાર વર્ષ સુધી ત્યાં રહ્યો હતો. પછી હું ત્યાંથી બીજા ઉત્તમ લોકમાં ગયો હતો. ત્યાં અન્ય સર્વ લોકોમાં વિહાર કરીને તે દેવાધિદેવના સ્થાનમાં હું ઈશ્વરોના જેવી કાંતિ તથા

પ્રભાવવાળો થઈ સર્વ દેવોથી પૂજાતો યથેષ્ટ રહ્યો હતો. પછી હું યથેષ્ટ રૂપ ધારણ કરીને અપ્સરાઓની સાથે વિહાર કરતો તથા સુંદર રૂપવાળાં અને પુણ્ય ગંધવાળાં પુષ્પિત વૃક્ષોને જોતો નંદનવનમાં સૌ અયુત વર્ષસુધી રહ્યો હતો. ત્યાં હું દેવોના સુખમાં આસક્ત થઈને રહેતો હતો. ઘણાજ લાંબો સમય ગયા પછી એક વખતે ઉચ્ચ રૂપવાળા દેવના હૂતે આવીને મને ઉંચા સ્વરથી 'તું પડ' એવું ત્રણ વાર કહ્યું. હે રાજસિંહ ! આટલું માત્ર હું બાણું છું. પછી પુણ્ય ક્ષીણ થવાથી હું નંદનવનમાંથી બ્રષ્ટ થયો; અને હે નરેન્દ્ર ! હું પડતો હતો તે વખતે મેં મારે માટે શોક કરતા દેવોની દયાયુક્ત વાણી અંતરિક્ષમાં સાંભળી. તેઓ

કહેતા હતા કે:—“અરેરે, આ પુણ્યકર્મ કરનારો અને પુણ્ય કીર્તિવાળો યયાતિ રાજા પુણ્ય ક્ષીણ થવાથી પડે છે !” મેં પડતાં પડતાં તેઓને પૂછ્યું કે:—“હું સજ્જનોના મધ્યમાં કેવી રીતે પડું ?” ત્યારે તેમણે મને તમારી યજ્ઞભૂમિ વર્ણવી; એટલે હું યજ્ઞભૂમિને સૂચવનારો, હવિના ગંધવાળો ધૂમ નીકળતો જોઈને ‘તે આ યજ્ઞભૂમિ છે,’ એમ વિચારી પ્રસન્ન થઈને ત્વરાથી અહીં આવ્યો છું.” ૧૫-૨૩

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતગીત
સંભવપર્વવિષે ઉત્તરયાયાત આખ્યાનમાં
અધ્યાય ૮૯ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૯૦ મો-યયાતિચરિત્ર-પુનર્જન્માદિ વિચાર

॥ અષ્ટક ઉવાચ ॥

યદાઽવસોનંદને કામરૂપી સંવત્સરાણામયુતં
શતાનામ્ । કિં કારણં કાર્તયુગપ્રધાન હિત્વા
ચ ત્વં વસુધામન્વપદ્યઃ ॥૧॥

અષ્ટક પૂછે છે:—“હે અત્યંત નિષ્પાપોમાં મુખ્ય ! જ્યારે તમે ઇચ્છિત રૂપ ધારણ કરીને સૌ અયુત વર્ષપર્યંત નંદનવનમાં રહ્યા, હતા, તો પછી શા કારણથી તેનો ત્યાગ કરીને પૃથ્વી ઉપર આવ્યા ?” ૧

યયાતિ કહે છે:—“જેમ આ લોકમાં પોતાનો સગો, સંબંધી, જાતવાળો અથવા મિત્ર હોય તો-પણ તે નિર્ધન થાય એટલે મનુષ્યો તેને ત્યજી દે છે, તેમ પરલોકમાં પણ પુણ્યરૂપી ધન ક્ષીણ થતાં દેવેશ્વરેસહિત સર્વ દેવો તે મનુષ્યને તુરંત ત્યજી દે છે.” ૨

અષ્ટક પૂછે છે:—“સ્વર્ગમાં મનુષ્યોનાં પુણ્ય શાથી ક્ષીણ થાય છે? એ સંબંધમાં માંડ મન બહુ શું ચવાય છે; અને શું કરવાથી બ્રહ્મના

અનાવૃત્તિ ધામમાં જવાય છે? તે પણ મને નિશ્ચયથી કહો, કેમકે હું તમને ક્ષેત્રજ્ઞ રૂપ માનું છું.” ૩

યયાતિ કહે છે:—“હે નરદેવ ! જેઓ કાગડા, ગીધ અને શિયાળોનાં ટોળાંને લક્ષણ કરવા યોગ્ય શરીરના ભોગને માટે શ્રમ કરનારા છે, તે સર્વે બડાશો મારનારા આ ત્રિવિધ તાપયુક્ત ભૂમિરૂપી નરકમાં આવી પડે છે, અને વિવિધ વાસનાના મૂલરૂપી પુત્રપૌત્રાદિ વિષમ વૃદ્ધિને પામે છે; માટે હે નરેન્દ્ર ! દોષરૂપી સકામ કર્મોનો તથા લોકનિંદિત મારણાદિ કર્મોનો ત્યાગ કરવો. હે પાર્થિવ ! મેં આ સર્વ તમને કહ્યું છે. હવે જાલો ફરી હું તમને હમણાં શું કહું ?” ૪-૫

(અષ્ટક દેહાત્મવાદીના પક્ષનો આશ્રય કરીને પૂછે છે.)

અષ્ટક પૂછે છે:—“જ્યારે શરીરને કાગડા, ગીધ, મયૂરો વગેરે પક્ષીઓ ખાઈ જાય છે, ત્યારે શરીર નષ્ટ થતાં પણ તે છે એમ શી રીતે કહેવાય? અને બીજા શરીરથી શી રીતે ઉત્પન્ન થાય ?

* અપામસોમમૃતા અમૂમ ॥ શ્રુતિ સો-મયાગમાં સોમપાન કરીશું અને અમર થઈશું;

આમ શ્રુતિમાં કર્મફલની નિયતા સાંભળી છે તો ત્યાંથી પડવાનું કારણ શું? એ પ્રશ્નનો આશય છે.

પર્વ]

વળી લૌભ નરક એટલે શું ? તે પણ મેં સાંભળ્યું નથી. ”૬

યયાતિ કહે છે:—“જ્યારે પ્રાણીનો દેહ પડે છે, ત્યારપછી નિમિત્તરૂપી કર્મવડે માતાના ગર્ભમાં પોષણ પામતા દેહને મેળવીને તે પૃથ્વીમાં આવતરે છે અને લોકોને પ્રત્યક્ષ થાય તેમ વર્તે છે તથા ફરી લૌભ નરકમાં પડે છે. એ જન્મદિક્ક તેજ લાભ નરક છે; કારણ કે એમાં નિષ્કલ જતાં પોતાનાં અનેક વર્ષોને તે જોતો નથી, અર્થાત્ કર્મભૂમિને મેળવીને પણ આત્મહિતને માટે યત્ન કરતો નથી, તેથી એવી મૂઢતા કરનારો આ લોક નરકરૂપજ છે. સ્વર્ગમાં ગયેલાઓ પણ સાઠ હજાર વર્ષ અથવા એશી હજાર વર્ષ સુધી ત્યાં રહીને પાછા ત્યાંથી ભૂમિમાં પડે છે અને તે ભૂમિમાં પડેલાઓને તીક્ષ્ણ દાઢવાળા ભૂમિના ભયંકર રાક્ષસો (સ્ત્રી, પુત્ર વગેરે રક્ષ, રક્ષ કહેનારા રાક્ષસો) કનડે છે. ”૭-૮

અષ્ટક પૂછે છે:—“જેઓ સ્વર્ગમાંથી પડે છે તેમને પાપનાં કારણથી તીક્ષ્ણ દાઢવાળા ભૂમિના ભયંકર રાક્ષસો પીડે છે તે પુરુષો ઉપરથી પડવા વડે કેમ વીંખાઈ જતા નથી ? તથા તેઓને ઇન્દ્રિયાદિક કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે ? અને તેઓ ગર્ભમાં શી રીતે પ્રવેશ કરે છે ? ”૯

યયાતી કહે છે:—“સ્વર્ગમાંથી ભ્રષ્ટ થના-

* દેહના નાશથી આત્માનો નાશ થતો નથી; કારણકે તેમ થવાથી કરેલાં કર્મનો ભોગવિના નાશ અને ન કરેલાં કર્મનો ભોગ આપવા પ્રાપ્તિરૂપી દોષ આવે છે તેથી તથા યોનિમન્યે પ્રપચંતે શરીરત્વાય દેહિનઃ । સ્થાણુમન્યેનુસંગાંતિ યથાકર્મ યથાશ્રુતસ્ ॥ કેટલાક જીવો પોતાનાં કર્મ તથા યોગ્યતાને અનુસરીને દેહ ધારણ કરવા કોઈ યોનિને પ્રાપ્ત થાય છે અને કેટલાકેક સ્થાવરભાવને પામે છે. આ શ્રુતિનો આશ્રય કરીને દેહથી આત્મા ભિન્ન છે એ કહે છે.

+ તત્રયાવત્ સંપાતમુષિત્વાડયૈતમેવવાધ્વાનં પુનર્નિવર્તંતે યથૈતમાકાશમાકાદ્વાયું વાયુર્ભૂત્વા ધૂમો ભવતિ ધૂમો ભૂત્વાડ્ધ્રં ભવતિ અધ્રં ભૂત્વા મેઘો ભવતિ મેઘો ભૂત્વા પ્રવર્ષતિ તદ્દહ પ્રાહિયવા ઓષધિવનપરપતયસ્તિલમાષા

રાતું શરીર દુઃખથી અશ્વરૂપ થઈને જલમય થાય છે, તેજ અશ્વ દેહનું બીજરૂપ છે, જે દેહ-બીજને અવશિષ્ટ કર્મજોડે ભળીને જીવ અનુસરે છે; તે જલરૂપ અશ્વ વીર્યસિંચન કરનારા પુરુષના સંબંધને પામે છે અને વીર્યભાવને પામેલો તે જીવ સ્ત્રીના ઋતુનો સંબંધ કરીને ગર્ભની પેશીરૂપ થાય છે તથા ત્યાં ગર્ભભાવને પામે છે. ૧૦ (તે અશ્વ વીર્યસિંચન કરનારા પુરુષની જોડે કેવી રીતે સંબંધ પામે છે તે કહે છે.) તે અશ્વ આકાશ, વાયુ, ધૂમ, અગ્નિ, અભ્ર અને મેઘરૂપ થઈને પૃથ્વીમાં આવે છે અને ત્યાં વનસ્પતિ, ઔષધિ અથવા અન્નરૂપ થઈને મનુષ્ય અથવા પશુપક્ષીમાં પ્રવેશ કરે છે અને એ રીતે ગર્ભભાવને પામે છે. ”૧૧

અષ્ટક પૂછે છે:—“ આ નરયોનિને પ્રાપ્ત થનારો જીવ પોતાની જે છે તેજ જીવોપાધિથી માતાના ઉદરમાં આવે છે કે તે ગર્ભમાં પ્રવેશ કરવાને બીજું ઉપાધિભૂત શરીર-સૂક્ષ્મ શરીર ધારણ કરે છે ? તે હું સંશયથી પૂછું છું માટે તમે મને કહો. વળી અન્ય જન્મનો સ્વીકાર ન કરીએ તો શરીરોના ભેદ, દેહની વૃદ્ધિ, ચક્ષુશ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો તથા સંજ્ઞાને એ જીવ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? અર્થાત્ મલપિંડની પેઠે તેને ઇન્દ્રિયાદિક કંઈપણ હોઈ શકે નહિ અને અન્ય જન્મનો સ્વીકાર કરીએ છીએ તો તે સ્વાભાવિક હોવાથી તથા ઉપાધિપરંપરાના અવિચ્છેદને લીધે જીવ કદાપિ સંસારથી છૂટી શકે નહિ. હે તાત ! અમે પૂછીએ છીએ માટે એ સર્વ તત્ત્વ અમને તમે સમજાવો; કેમકે અમે તમને ક્ષેત્રજરૂપ માનીએ છીએ. ” ૧૨, ૧૩

યયાતિ ઉત્તર આપે છે:—“સ્ત્રીના ઋતુકાલ-

इति जायंते ॥ આ શ્રુતિને અનુસરીને ઉત્તર આપે છે.

x અહીં ‘વાયુ’ શબ્દથી વ્યષ્ટિનું લિંગશરીર લેવું. શ્રુતિ કહે છે કે, વાયુર્વૈ ગૌતમ તત્સૂત્રં વાયુરેવ વ્યષ્ટિર્વાયુઃ સમાષ્ટિઃ ॥ હે ગૌતમ ! વાયુજ સૂત્રાત્મા છે, વાયુજ વ્યષ્ટિ છે અને વાયુજ સમષ્ટિ છે. પાંચ પ્રાણ, દશ ઇન્દ્રિય, મન

માં પુષ્પરસ (કર્મનું અપૂર્વ) તેણે યુક્ત રેતસ-
ને વાયુ ગર્ભસ્થાનપ્રત્યે લઈ જાય છે; અર્થાત્
દેહાંતરને પ્રાપ્ત કરનાર કર્મયુક્ત રેતસરૂપી જલને
ગ્રહણ કરીને લિંગશરીરરૂપી ઉપાધિવાળો જીવ
ગર્ભાશયમાં પ્રવેશ કરે છે. તેમ ન હોય તો ઋતુ-
કાલમાં સિંચન કરાયલું વીર્ય ગંધાઈ જાય, સ્થિર
થાય નહિ અને દેહાકારને પણ પ્રાપ્ત થાય નહિ.
પછી ગર્ભાશયમાં ઉપાદાન કારણરૂપી સૂક્ષ્મ
ભૂતોએ મોક્ષપર્યંત જેને અધિકાર આપેલો એવો
પૂર્વોક્ત વાયુ નં કર્મથી ગર્ભની વૃદ્ધિ કરે છે. વૃદ્ધિ
પામતો તે ગર્ભ સર્વ અવયવોથી સંપન્ન થતાં જ
પૂર્વજન્મની વાસનાનું અનુસંધાન કરીને ગર્ભા-
શયથી બહાર આવે છે અને હું મનુષ્ય છું, એવું
અભિમાન કરે છે, કાનથી શબ્દને શ્રવણ કરે છે,
ચક્ષુથી રૂપને જુએ છે, નાસિકાથી ગંધને સુંઘે
છે, જીભથી રસનો આસ્વાદ લે છે, ત્વચાથી સ્પર્શ-
ને અનુભવે છે અને મનથી ભાવ(અભિપ્રાય)ને
જાણે છે. હે અષ્ટક ! આ પ્રકારે સ્વતઃ વિભુ એવા
જીવનું પ્રાણ નામનું લિંગશરીર, સ્થૂલશરીરમાં
ઉપાધિરૂપ જાણે. ૧૧૪-૧૬

અષ્ટક પૂછે છે:—“ જે મનુષ્ય મરણ પામે
છે તેને બાળી દે છે, દાટે છે અથવા ફેંકી દે છે.

અને બુદ્ધિથી યુક્ત અપચીકૃત પંચભૂતથી
થયેલું ભોગસાધનભૂત જે સૂક્ષ્મ, તે લિંગશરીર
કહેવાય છે.

+ વીર્ય આધક હોય તો પુરુષ થાય છે,
રજસુ અધિક હોય તો સ્ત્રી અને બન્ને સમાન
હોય તો નપુંસક થાય છે. વાયુવડે વીર્યના બે
ભાગ થયા હોય તો બે પ્રજા થાય છે. શુક્ર-
શોણિત એક રાત્રિમાં ભોગ થાય છે, પાંચ રાત્રિમાં
પરપોટા, સાત રાત્રિએ પેશી, ચૈદ રાત્રિએ ગ્રંથી,
પચીસ રાત્રિએ સુરિથત અને ઘટ્ટ થાય છે, એક
માસે કઠિન થાય છે, બીજા માસમાં માથું થાય
છે, ત્રીજે ડોઢી, ચોથે માસે ત્વચા, પાંચમે મહિને
નખ તથા ર્શ્વાંટાં, છઠ્ઠે મહિને મોં, નાક, આંખ
તથા કાન થાય છે, સાતમે માસે હલન ચલન
કરવા સમર્થ થાય છે, આઠમે માસે બુદ્ધિથી
નિશ્ચય કરી શકે છે અને નવમે માસે સર્વાંગ-
સંપૂર્ણ થાય છે. આ કર્મથી ગર્ભ વૃદ્ધિ પામે છે.

આમ વિનાશ પામીને તે અભાવ રૂપ થાય છે,
તો પછી કયા શરીરથી તે જન્મ ગ્રહણ કરી શકે?
અર્થાત્ સ્થૂલ દેહના દાહથી જ લિંગ દેહનો દાહ
કેમ ન ગણાય ? ૧૧૭

ચયાતિ કહે છે:—“ હે રાજસિંહ ! જેમ
સ્વભાવસ્થામાં સ્થૂલ શરીરનો ત્યાગ કરીને જીવ
બીજા શરીરમાં જાય છે તેમ મૃત્યુ પછી પણ
જીવ સ્થૂલ શરીરને છોડી, પ્રાણને ગ્રહણ કરી તથા
પોતાનાં પુણ્યપાપને આગળ કરી, અગ્રવાયુને
અનુસરતો બીજા દેહને ધારણ કરે છે. તેમાં પુણ્ય
કરનારા ઉત્તમ પુણ્ય યોનિમાં જન્મે છે, પાપ
કરનારા ન પાપયોનિમાં જન્મે છે અને નિત્ય-
પાપસ્વભાવવાળા ક્રીડા, પતંગિયાં વગેરે રૂપથી
અનેક વાર જન્મે છે. હે મહાનુભાવ ! યોનિઓમાં
ભટકવું મહાન ×દુઃખરૂપ છે, તેથી જ હું તેનું

* પુણ્યાત્માઓ આરોહકમમાં—અન્ય નવતરં
કલ્યાણતરં રૂપં કુરુતે પિતૃયં વા ગાંધર્વં વા
દૈવં વા પ્રાજાપત્યં વા બ્રાહ્મં વા । યુઃ બીજા
નવતર કલ્યાણમય પિતૃથી આરંભી બ્રહ્માપર્યંતનાં
રૂપને ધારણ કરે છે; અને અવરોહકમમાં તો
રમણીચરણા અધ્યાશોહયત્તે રમણીયાં યોનિં
પ્રપદ્યંતે બ્રાહ્મણયોનિં વા ક્ષત્રિયયોનિં વા । યુઃ
રમણીય—પુણ્યકર્મ કરનારા બ્રાહ્મણાદિ રમણીય—
પુણ્યયોનિને પ્રાપ્ત થાય છે.

+ પાપ કરનારાઓ નારકી યોનિને ભોગવી
પછી કપૂયચરણાઃ કપૂયા યોનિમાપદ્યંતે શ્વ-
યોનિં વા સૂકરયોનિં વા ચાંડાલયોનિં વા । યુઃ
કુત્સિત કર્મ કરનારા કુત્સિત શ્વાન, કુઝર,
ચાંડાલાદિ યોનિને પ્રાપ્ત થાય છે.

+ કેવલ પાપસ્વભાવવાળાઓને માટે શ્રુતિ
કહે છે કે, અયૈતયોઃ પથોર્ન કતરેણ ચ ન તત્તની-
માનિ છુદાણ્યસક્રદાવર્ત્તીનિ જાયસ્વ મ્રિયસ્વ-
લેતત્તતીયં સ્થાનમ્ । બે માર્ગમાંથી એકેનું
અવલંબન નહિ કરનારાઓ વારંવાર જન્મમરણ
થાય એવી છુદ્ર યોનિમાં જન્મે છે, એ ત્રીજું
સ્થાન છે.

× જાયામેસ્યાદથ પ્રજાયેય ચિત્તં મે સ્યાદ-
થકર્મ કુર્વોય । યુઃ અને જાયા પ્રાપ્ત થાય તો
હું પ્રજાવાળો થાઉં, મને વિત્ત મળે તો હું કર્મ
કર્શું, આવા સ્ત્રી વગેરે ભારને વહન કરવા મારી.

પર્વ]

વિશેષ વર્ણન કરવા ઇચ્છતો નથી. હે રાજસિંહ ! ગર્ભભાવને પામેલાઓ ચાર પગવાળા, બે પગવાળા અને છ પગવાળા દેહોને ધારણ કરે છે. આ મેં સઘ-ગુણ તમને કહ્યું છે. વળી તમારે શું પૂછવું છે?" ૨૦

અષ્ટક પૂછે છે:—“ હે તાત ! કયું કર્મ કરવાથી અથવા વિદ્યાપાસનાથી મનુષ્ય ઉત્તમ લોકોને પ્રાપ્ત થાય ? જે કર્મથી શુભ લોકોની પ્રાપ્તિ થાય તે સઘગુણ તમે મારા પૂછવાથી યથાર્થ રીતે વર્ણન કરો. ” ૨૧

યયાતિ કહે છે:—“ મનુષ્યોને માટે તપશ્ચર્યા, દાન, શાંતિ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, અકાર્યમાં લગ્ન, સરલતા અને સર્વ પ્રાણી ઉપર દયા, એ સાતનેજ સત્પુરુષો સ્વર્ગલોકમાં જવાના મોટા દરવાજાઓ કહે છે. તેજ તપ આદિ દ્વારો પુરુષને અભિમાન થાય તો માનરૂપી અધારાથી નિષ્ફલ થઈને સદાને માટે નષ્ટ થઈ જાય છે, એમ સત્પુરુષો કહે છે. જે પુરુષ વેદશાસ્ત્ર ભણીને પોતાને પંડિત માને છે અને પોતાની વિદ્યાથી બીજાના યશને ક્ષીણ કરે છે, તેના સ્વર્ગાદિ લોકો અંતવાળા થાય છે અને તે વેદવિદ્યા તેને ફલ આપતી નથી. અગ્નિ-હોત્ર, મૌન, અધ્યયન અને યજ્ઞ, આ ચાર કર્મો

સંસારના ભયને નિવૃત્ત કરનારાં છે, પણ તેજ કર્મો જો અભિમાનથી કરવામાં આવે તો તે ઉલટાં કરેલાં કર્મો ભય આપે છે. કોઈ માન આપે તો તેથી કુલી જવું નહિ અને અપમાન આપે તો તેથી સંતાપ કરવો નહિ. આ લોકમાં સજ્જનો સજ્જનોને માન આપે છે અને અસાધુઓ સાધુબુદ્ધિને કદાપિ મેળવી શકતા નથી. દંભી મનુષ્ય પોતાને ધર્મિષ્ઠ જણાવવાને ‘ હું દાતા છું, મેં આવા યજ્ઞો કર્યા છે, હું અમુક ભણ્યો છું, મેં આવાં આવાં વ્રતો કર્યાં છે, ’ એવી બકાશો મારે છે, પણ તેજ તેને ભય આપનાર થાય છે; માટે તપ વગેરે સર્વથા દંભરહિત થઈને કરવાં. મનની બાહ્ય પ્રવૃત્તિથી આવરણ પામેલું છતાં નિર્વિકારી અને અધિજ્ઞાન ભૂત જે તત્ત્વ છે તેનો જ્ઞાનીઓ સાક્ષાત્કાર કરે છે. તેજ તમારું શ્રેય છે, કારણ કે જ્ઞાનીઓ તેની સાથે ઐક્ય પામી અહીં જીવતાં જીવન્મુક્તિરૂપી અને દેહને ત્યાગ કરતાં વિદેહકેવલ્યરૂપી પરમ શાંતિને પામે છે. ” ૨૨-૨૭

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત સંસારપર્વવિષે ઉત્તર યાયાત આખ્યાનમાં અધ્યાય ૯૦ મો સમાપ્ત,

અધ્યાય ૯૧ મો-યયાતિચરિત્ર-આશ્રમધર્મો

॥ અષ્ટક ઉવાચ ॥

ચરન્ ગૃહસ્થઃ કથમેતિ ધર્માન્ કથં ભિક્ષુઃ
કથમાચાર્યકર્મા ॥ વાનપ્રસ્થઃ સત્પથે સન્નિ-
વિષ્ઠો બહુન્યસ્મિન્ સંગ્રતિ વેદયંતિ ॥ ૧ ॥

અષ્ટક પૂછે છે:—“ ગૃહસ્થાશ્રમી, સંન્યાસી, બ્રહ્મચારી અને સન્માર્ગનું સેવન કરનારો વાન-પ્રસ્થાશ્રમી કેવા ધર્મોને પાળવાથી ઉત્તમ લોકોને પ્રાપ્ત થાય છે ? તે કહેા; કારણ કે એ ધર્મવિષય-માં વેદવેત્તાઓ અનેક ધર્મદ્વારોનું વર્ણન કરે છે. ” ૧

યયાતિ કહે છે:—“ બ્રહ્મચર્યાશ્રમને સેવન ઇચ્છા નથી, કિંતુ ભૂમિમાં જઈ નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિ સાધીશ એ તાત્પર્ય છે.

કરનારા બ્રહ્મચારીઓ ગુરુ બોલાવે ત્યારે તેની પાસે જઈને ભણવું, ગુરુનું કામ કરવામાં કહ્યા-વિના પણ સાવધાન રહેવું, ગુરુના સૂતા પછી સૂવું અને ગુરુ ઉઠે તે પહેલાં ઉઠવું, નમ્ર રહેવું, ઇન્દ્રિયોને વશ રાખવી, ધૈર્યવાન થવું, પ્રમાદ કરવો નહિ અને પોતાના અધ્યયનમાં તપ રહેવું. આ પ્રમાણે વર્તનારો બ્રહ્મચારી સિદ્ધિ પામે છે. જે ગૃહસ્થાશ્રમી હોય તેણે ધર્મથી પ્રાપ્ત થયેલું ધન મેળવીને તે ધનથી યજ્ઞ કરવા, દાન કરવાં, સદા અતિથિઓને ભોજન આપવું તથા બીજાનું આખ્યા વિના લેવું નહિ, એ ગૃહસ્થોને માટે પુરાતન ધર્મરહસ્ય છે. જે વાનપ્રસ્થાશ્રમી છે તેણે અરણ્યમાં રહેલું, કોઈને સંતાપવા નહિ, પોતાના

યુત્તથી પોતાની જીવિકા ચલાવવી, પાપથી દૂર રહેવું, બીજાઓને આપતા રહેવું, નિયમિત આહાર કરવો અને નિયમિત પ્રવૃત્તિ રાખવી. આ પ્રમાણે વર્તનારો મુનિ મુખ્ય સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે. જે સંન્યાસી હોય તેણે કોઈ પણ હુન્નર-ઉદ્યોગથી પોતાની જીવિકા મેળવવી નહિ, સદ્-ગુણી રહેવું, નિત્ય ઇંદ્રિયોને વશ રાખવી, કોઈનો સંબંધ રાખવો નહિ, શૂન્ય સ્થાન, દેવ-મંદિર વગેરે ગૃહસ્થાશ્રમીના ઘરવિનાના સ્થાનમાં શયન કરવું, પોતાની પાસે વધારે પરિચ્છેદ રાખવો નહિ અને એકલા ધીરે ધીરે ચાલી અનેક દેશોમાં પર્યાટન કરવું. આ રીતે સંન્યાસી સિદ્ધિ પામે છે. (હવે યદહરેવ વિરજેત્તદહરેવ પ્રવ્રજેત્ । એ શ્રુત્યુક્ત પરિચ્છેદત્યાગનો કાલ કહે છે.) જે રાતે જે વખતે શબ્દાદિક વિષયો તુચ્છ સમજાય અને જ્યારે સુખને વહન કરનારા વશ્ય વૈભવો પણ તુચ્છ લાગે તેજ વખતે-તેજ રાતે મનનો નિચ્છેદ કરીને વિદ્વાને અરણ્યવાસ કરવા ચત્ત કરવો. આ રીતે અરણ્યવાસી થયેલો પ્રહ્લનિષ્ઠ, અરણ્યમાં પોતાના સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ ભૂતરૂપ દેહનો ત્યાગ કરીને, પોતાના દશ પૂર્વજ્ઞેને અને દશ પછીનાને તથા પોતાને એમ એકવીસ પેઢીને તારે છે; અર્થાત્ નિષ્કલ પ્રહ્લમાં પ્રવિલાપન કરે છે. ”૨-૭

અષ્ટક પૂછે છે:—“ મુનિઓ (મોક્ષાધિકારિઓ) કોણ હોઈ શકે અને મોક્ષના માર્ગો કેટલા છે ? તે અમને કહો, અમે તે સાંભળવાની ઇચ્છા કરીએ છીએ.”

યયાતિ કહે છે:—“ જે યોગીને અરણ્યમાં-અંતર્નિષ્ઠામાં રહેતાં, સર્વ બાહ્ય વસ્તુઓ સમીપજ હોય, તથા લોકમાં રહેતાં પણ જે જ્ઞાનીને અખંડ પ્રહ્લદષ્ટિ રહેતી હોય, તે બન્નેને મુનિ સમજવા.”

અષ્ટક પૂછે છે:—“ અરણ્યમાં રહેનારાને બાહ્ય વસ્તુ શી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? તથા જે ગામમાં રહેતો હોય તેને પ્રહ્લનિષ્ઠા શી રીતે રહે ? ”

યયાતિ કહે છે:—“ જે અરણ્યમાં વાસ કરનારો મુનિ છે તેણે વિવિધ વિષયોનો ઉપભોગ કરવો નહિ અને એ રીતે અરણ્યમાં રહેતાં તેને

સર્વ બાહ્ય વસ્તુઓ યોગબદ્ધથી આવી મળે છે. જે અનગ્નિ-સંન્યાસી તેણે ગૃહનો ત્યાગ કરવો તથા પોતાના વંશજો અને વિદ્યાગુરુજી કોઈની આગળ વર્ણન કરવું નહિ; તેમજ કૌપીન-ઢંકાય તેટલુંજ વસ્ત્ર રાખવું અને જેટલાથી પ્રાણ ધારણ થાય : તેટલુંજ ભોજન ઇચ્છવું. આ પ્રમાણે ગામમાં રહેનારા મુનિને પણ જ્ઞાનસિદ્ધિનું હેતુભૂત અરણ્ય પાસેજ છે. જે મુનિ કામના અને કર્મોના ત્યાગ કરીને તથા ઇંદ્રિયોને વશ રાખીને યોગ અથવા જ્ઞાનનો અભ્યાસ કરે છે, તે લોકમાં સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે. જે શુદ્ધ આહાર કરનારો, હિંસાનાંસાધનોનો ત્યાગ કરનારો, નિત્ય શુદ્ધ ચિત્ત રાખનારો, યોગનાં ઐશ્વર્ય, શમદમ્માદિથી અલંકૃત, વાસનાબંધનથી રહિત અને હિંસાચુક્ત ધર્મનો પણ ત્યાગ કરનારો છે તેનું પૂજન કોણ કરતું નથી ? અર્થાત્ સૌ કોઈ તેને પૂજે છે. ”

જે કોઈ તપ કરવાથી સુકાઈ જઈને માંસ, અસ્થિ અને રુધિરને ક્ષીણ કરે છે તે આ લોકને જીતી પરલોકને પણ જીતે છે. જ્યારે મુનિ ધ્યાન-નિષ્ઠ થઈને સુખ, દુઃખ, માન, અપમાન વગેરે દ્વંદ્વથી નિર્મુક્ત થાય છે, ત્યારે તે આ લોકને જીતી પ્રહ્લપદને પામે છે. જે મુનિ ગાયત્રી પેઠે આહારને મુખમાંજ નાખે છે અર્થાત્ તેનો સ્વાદ ખોળતો નથી, તેને આ સર્વ લોક આત્મભૂત થાય છે અને તે મોક્ષ પામે છે. ”

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત સંભવ-પવનિષે ઉત્તરયાત ત આજ્યાયનમાં અધ્યાય ૮૧ મો સમાપ્ત.

* યં યં લોકં મનસા સંવિમાતિ વિશુદ્ધસત્ત્વઃ કામયતે યાંશ્ચકામાન્ । તં તં લોકં જયતે તાંશ્ચકામાન્સ્તસ્માદાત્મજ્ઞં હર્ષયેદ્ભૂતિ-કામઃ ॥ શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો જ્ઞાની પોતાના ભક્તને મારે જે લોકની પ્રાપ્તિને મારે અને જે કામના પૂર્ણ જ્ઞેવાને મારે સંકલ્પ કરે છે તે તે લોક અને તે તે કામના ભક્તને પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે આત્મવેત્તા સત્ય સંકલ્પવાળો છે મારે જેણે ઐશ્વર્ય મેળવવું હોય તેણે આત્મવેત્તાનું પૂજન કરવું.

પર્વ] અધ્યાય ૯૨ મો-રાજાઓએ પોતાનાં પુણ્યથી યયાતિને સ્વર્ગમાં જવા પ્રાર્થના કરી. ૧૮૩

અધ્યાય ૯૨ મો

રાજાઓએ પોતાનાં પુણ્યથી યયાતિને સ્વર્ગમાં જવા માટે કરેલી પ્રાર્થના

અષ્ટક ઉવાચ ॥

ક્તરસ્ત્વનયોઃ પૂર્વ દેવાનામેતિ સાત્મતામ્ ॥
ઉમયોર્ધાવતો રાજન્ સૂર્યાચન્દ્રમસોરિવ ॥૧॥

અષ્ટક પૂછે છે:-“હે રાજન્! સૂર્ય અને ચંદ્રની પેઠે મોક્ષને માટે ધાવન કરતા યોગી અને જ્ઞાનીએ બેમાંથી પ્રથમ બ્રહ્મપ્રાપ્તિરૂપી કૃતકૃત્યતા કેને પ્રાપ્ત થાય છે?” ૧

યયાતિ કહે છે:-“યથેષ્ટ વર્તનારા ગૃહસ્થોમાં જે ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિને સેવન કરે છે, તેવો ગૃહસ્થ અથવા ભિક્ષુ જે યોગી છે તે મુક્ત થાય છે અને પૂર્વે વળવેલો જ્ઞાની તો ગૃહસ્થોમાં રહેતાં પણ તે બેમાંથી તટકાલ પ્રથમ મુક્ત થાય છે; અર્થાત્ શ્રુતિ અને યુક્તિનાં બલવડે જગત મિથ્યા છે, એવો નિશ્ચય થવાથી એક ક્ષણ પણ નિર્વિકલ્પ સાક્ષાત્કારવડે જ્ઞાનીને બ્રહ્મદેવતાનો નિશ્ચય થાય છે અને યોગીને તો નિર્વિકલ્પ સમાધિના અભ્યાસબલથીજ દેવતાનું વિસ્મરણ સંપાદન કરવાનું છે; માટે તેને વિલંબવડે શ્રમથી મુક્તિ થાય છે. યોગીને નિર્વિકલ્પ સમાધિની પકવતા થતાંસુધી દીર્ઘ આયુષ્ય ન પહોંચે તો તે યોગી યોગસિદ્ધિના બલથી દિવ્ય અને માનુષી વિષયભોગોને ભોગવે છે. પછી તે વિષયોમાં પણ જો તે (સૌભરિ વગેરેની પેઠે) પશ્ચાત્તાપ પામે તો પુનઃ આ જન્મમાં અથવા જન્મોંતરમાં યોગનું સેવન કરે છે. જે જ્ઞાની મનુષ્ય નિત્ય-અવિનાશી બ્રહ્મનો અંતર્યામી-પણાથી નિશ્ચય કરે છે તે પાપકર્મને નિત્ય યથેષ્ટ આચરણ કરતાં પણ મુક્તજ થાય છે. હે રાજન્! જે પુરુષ મોક્ષને માટે યત્ન ન કરતાં સ્વર્ગાદિને માટે ધર્મનું સેવન કરે છે, તે ધર્મનું સેવન (મોક્ષની ઇચ્છાથી રહિત અને અનિત્ય ફલવાળું હોવાથી) નિંદવા યોગ્ય અને અસત્ય છે. એવા અનિતોદ્રિયનું ધન પણ

નિંદ્ય તથા અસત્યજ છે; પરંતુ જે મોક્ષને ઉપ-યોગી કર્મ થાય છે તેજ કર્મનું ઉચિત ફલ છે, તેજ યોગસિદ્ધિનું મૂલ છે અને તેજ જ્ઞાનનું સાધન છે; અર્થાત્ યોગ અને જ્ઞાન, એ બન્ને માર્ગનું મૂલ કારણ નિષ્કામ ધર્મજ છે.” ૨-૫

અષ્ટક પૂછે છે:-“હે રાજન્! તમને આ લોકમાં કોણે બોલાવ્યા છે? ક્યાંથી આવો છો? અને ક્યાં દિશામાં જાઓ છો? તમે પુણ્યમાલાને ધારણ કરનારા, દેખાવડા, યુવાન તથા સુંદર કાંતિવાળા છો. શું તમારું પૃથ્વીમાં નિવાસસ્થાન છે?” ૬

યયાતિ કહે છે:-“મારું પુણ્ય ક્ષીણ થવાથી હું આ ભૌમ નરકરૂપી પૃથ્વીપર આવવા માટે ગગનમાંથી પડું છું. હવે તમારી રજા લઈને હું પૃથ્વી ઉપર પડીશ; કારણ કે મને બ્રહ્માના લોકપાળો ત્વરા કરાવે છે. હે નરેન્દ્ર! મેં ભૂમિતલ ઉપર પડતાં ઇંદ્રની પાસેથી, હું સબ્જનોની સમીપ-માં પડું એવું વરદાન મેળવ્યું હતું અને તેજ પ્રમાણે તમે બધા ગુણવાનો મને મળ્યા છો.” ૭-૮

અષ્ટક પૂછે છે:-“હે પાર્થિવ! હું તમને પૂછું છું કે અંતરિક્ષમાં અથવા સ્વર્ગમાં રહેલા ભોગો ધર્મથી મને પ્રાપ્ત થયા છે કે નહિ? જો તે લોકો મારે માટે નિર્માયા હોય તો તમે પૃથ્વીમાં પડશો નહિ. તે ધર્મના તમે જ્ઞાતા છો માટે મને કહો.” ૯

યયાતિ કહે છે:-“હે નરેન્દ્રસિંહ! અરણ્ય અને પર્વતોની સાથે પૃથ્વીમાં ગાય, ઘોડા, વગેરે જેટલાં પશુઓ છે તેટલા વૈભવો તમારે માટે સ્વર્ગમાં રહેલા છે, એમ તમે નિશ્ચયથી જાણો.” ૧૦

અષ્ટક કહે છે:-“હે રાજેન્દ્ર! જે મારે માટે સ્વર્ગના લોકો છે તે હું તમને આપું છું. તમે પૃથ્વીમાં પડશો નહિ. અંતરિક્ષમાં અથવા સ્વર્ગમાં મારે માટે જે વિષયભોગો હોય તેને તમે મોહરહિત થઈને પ્રાપ્ત થાઓ.” ૧૧

યયાતિ કહે છે:-“હે રાજાઓમાં મુખ્ય!

જે બ્રહ્મવેત્તા બ્રાહ્મણ છે, તેજ દાનનો પ્રતિગ્રહ કરી શકે છે; અમારા જેવાથી દાન લેવાય નહિ. હે નરેન્દ્ર! જે રીતે બ્રાહ્મણોને નિત્યદાન આપવું જોઈએ તે રીતે મેં પણ પૂર્વે દાન આપ્યાં છે. જે બ્રાહ્મણ નથી તેણે યાચનારૂપી દીનતા કરીને કદાપિ જીવવું નહિ; કારણ કે યાચના પણ વિદ્યાવડે દિગ્વિજય કરનારા વીર બ્રાહ્મણની પત્ની છે; માટે મેં કોઈ વખત પૂર્વે નહિ કરેલો દાનનો પ્રતિગ્રહ હવે હું કરીશ નહિ. તેમાં પણ કર્મ-ભૂમિમાં સત્કર્મ કરવા ઇચ્છતો હું શી રીતે તેમ કરી શકું?" ૧૨, ૧૩

પ્રતર્દન પૂછે છે:—“હે સ્પૃહણીય રૂપવાળો! હું પ્રતર્દન તમને પૂછું છું કે અંતરિક્ષમાં અથવા સ્વર્ગમાં મારે માટે લોકો-વિષયલોગો છે કે નહિ? તે મને કહો; કેમકે તે ધર્મના તમે જ્ઞાતા છો એમ હું માનું છું.” ૧૪

યયાતિ કહે છે:—“હે નરેન્દ્ર! સુખને આપનારા, તેજસ્વી અને શોકવિનાના એવા ઘણા લોકો તમારે માટે છે કે જેમાંથી એક એકને તમે સાત સાત દિવસ લોગવશો તોપણ તેનો પાર આવશે નહિ અને તે લોકો હવે તમારી વાટ જીએ છે.” ૧૫

પ્રતર્દન કહે છે:—“જે મારા અંતરિક્ષમાં અથવા સ્વર્ગમાં લોકો છે, તે લોકો તમારાજ થાઓ. હું તમને તે સઘળા આપું છું. ત્યાં તમે મોહનો ત્યાગ કરીને શીઘ્ર જાઓ. હવે આ ભૌમ નરકમાં પડશો નહિ.” ૧૬

યયાતિએ કહ્યું:—“હે પાર્થિવ! જે રાજા છે તેણે પોતાના સમાન તેજવાળા રાજા પાસેથી યોગક્ષેમ અથવા પુણ્ય મેળવવાની ઇચ્છા કરવી નહિ; એટલુંજ નહિ પણ રાજાને દૈવેચ્છાથી વિપત્તિ આવી પડે તોપણ તે વિદ્વાને કદાપિ નિર્દિત કાર્ય કરવું નહિ. ધર્મદષ્ટિવાળા રાજાએ યત્નપૂર્વક યશ આપનારા ધર્મમાર્ગનુંજ સેવન કરવું જોઈએ; એટલે મારા જેવો ધર્મબુદ્ધિવાળો અને ધર્મને જાણનારો રાજા, તમે મને કહ્યું તેવું દીન કાર્ય કરેજ નહિ. જે પ્રતિગ્રહને પૂર્વના રાજાઓએ કર્યો નથી તેને કર્મભૂમિમાં સત્કર્મ કરવા ઇચ્છતો હું કેવી રીતે કરી શકું?” આ પ્રમાણે બોલતા યયાતિ રાજાને રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો વસુમાન કહેવા લાગ્યો. ૧૮

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
સંભવપર્વ વિષે ઉત્તરયાયાત આખ્યાનમાં
૯૨ મો અધ્યાય સમાપ્ત.

અધ્યાય ૯૩ મો-યયાતિરાજાને પુનઃ સ્વર્ગપ્રાપ્તિ

॥ વસુમાનુવાચ ॥

पृच्छामि त्वां वसुमानौषदश्चिर्यद्यस्ति लोको
दिवि मे नरेंद्र ॥ यद्यंतरिक्षे प्रार्थितो महात्मन्
क्षेत्रज्ञं त्वां तस्य धर्मस्य मन्ये ॥ १ ॥

વસુમાન કહે છે:—“હે નરેન્દ્ર! હું ઉષ-દશ્વનો પુત્ર વસુમાન તમને પૂછું છું કે, મને સ્વર્ગ અથવા અંતરિક્ષનો લોક ધર્મથી પ્રાપ્ત થયો છે? તે કહો. હું તમને તે ધર્મના ક્ષેત્રજ્ઞ માનું છું.” ૧

યયાતિ કહે છે:—“જે અંતરિક્ષ, પૃથ્વી અને દિશાઓને પોતાનાં તેજથી સૂર્ય પ્રકાશિત

કરે છે તેટલા અક્ષય લોકો તમને સ્વર્ગમાં પ્રાપ્ત થયા છે અને તે લોકો તમારી વાટ જીએ છે.” ૨

વસુમાન કહે છે:—“હે રાજા! તે સર્વ લોકો હું તમને આપું છું. તમે ભૂમિમાં પડશો નહિ. હે બુદ્ધિમંત! જે તમને દાનનો પ્રતિગ્રહ દુષ્ટ લાગતો હોય તો એક તરખલાથી પણ તે લોકોને તમે ખરીદી લ્યો અને એ રીતે જે મારા પુણ્ય લોકો તે તમારા થાઓ.” ૩

યયાતિ કહે છે:—“મેં કોઈ વખત એવો મિથ્યા વિક્રય કરીને કપટથી કંઈ પણ લીધું હોય એવું મને સ્મરણ નથી; કારણ કે કાલચક્રી હું શકિત રહું છું. જે કાર્ય બીજા રાજાઓએ કર્યું

પર્વ]

નથી તેવું કાર્ય સત્કર્મ કરવા ઇચ્છતો હું શી રીતે કરી શકું ?”

વસુમાન કહે છે:—“હે રાજન્ ! જો તમને વિક્રય કરવો ઇષ્ટ ન હોય તો હું તમને ખુશીથી તે લોકો આપું છું; માટે તેને તમે પ્રાપ્ત થાઓ. હે નરેન્દ્ર ! હવે હું તે લોકોમાં જઈશ નહિ, તે સર્વ લોકો તમારા જ હો. ” ૫

શિબિ કહે છે:—“હે તાત ! હું ઉશીનર રાજાનો પુત્ર શિબિ તમને પૂછું છું કે મારા પણ લોકો અંતરિક્ષમાં અથવા સ્વર્ગમાં હોય તો તે મને કહો; કારણ કે હું તમને તે ધર્મના જ્ઞાતા માનું છું. ” ૬

યયાતિ કહે છે:—“હે નરેન્દ્ર ! તમે યાચના કરતા સત્પુરુષોનું વાણીથી અથવા મનથી પણ અપમાન કર્યું નથી. તે પુણ્યથી તમને અનંત તેજસ્વી, પ્રખ્યાત અને મહાન લોકો સ્વર્ગમાં પ્રાપ્ત થયા છે. ” ૭

શિબિ કહે છે:—“હે રાજન્ ! જો તમને તે વેચાતા લેવા ઇચ્છા ન હોય તો તે લોકો હું તમને એમ ને એમ આપું છું, તેને તમે ભોગવો. જે લોકોમાં જઈધીર પુરુષોને શોચવું પડતું નથી તે લોકો તમને આપી હવે હું ત્યાં જઈશ નહિ. ” ૮

યયાતિ કહે છે:—“હે નરેન્દ્ર ! તમે ઇંદ્રના જેવા પ્રભાવશાળી છે, તેવાજ તે અંતર્વિનાના લોકો છે. હું બીજાના આપેલા વૈભવો લેવા રાજી નથી, તેથી હે શિબિરાજ ! તમારી વાતને હું સંમત થતો નથી. ” ૯

અષ્ટક કહે છે:—“હે રાજન્ ! તમે અમારા એક એકના લોકો લેવાને રાજી નથી, તો અમે સઘળા તમને તે લોકો આપીને મૃત્યુ પછી ભૂલોકમાંજ અવતરીશું. ” ૧૦

યયાતિ કહે છે:—“જે કાર્ય મેં પહેલાં કર્યું નથી તે કાર્યમાં હમણાં પણ હું સંમત થતો નથી, છતાં મારે માટે યોગ્ય હોય તે કરવા તમે યત્ન કરો; કારણ કે સત્પુરુષો સત્યને અભિનંદન આપનારા હોય છે, ” (આ વાત ચાલે છે એટલામાં આકાશમાંથી સોનાના પાંચ રથો ઉતરતા જોઈને)

અષ્ટક પૂછે છે:—“હે રાજન્ ! જે રથોમાં

બેસીને પુરુષો શાશ્વત લોકોની વાંચી કરે, એવા આ પાંચ સોનાના રથો કેના જણાય છે ? ” ૧૧, ૧૨

યયાતિ કહે છે:—“એ ઉચ્ચ અસિની જવાલા જેવા પ્રકાશતા પાંચ સુવર્ણના રથો છે તે તમને બધાને બેસાડીને સ્વર્ગમાં લઈ જશે. ” ૧૩

અષ્ટક કહે છે:—“હે રાજન્ ! તમે એ રથોમાં બેસો અને સ્વર્ગમાં જાઓ અને અમે પણ સમય થશે ત્યારે તમારી પાછળ આવીશું. ” ૧૪

યયાતિ કહે છે:—“આપણે બધાનેજ હમણાં સ્વર્ગમાં જવાનું છે; કારણ કે આપણે સાથેજ સ્વર્ગનો વિજય કર્યો છે. આ આપણો સ્વર્ગમાં જવાનો શુદ્ધ માર્ગ જણાય છે. ” ૧૫

વૈશંપાયન કહે છે:—પછી તે બધા શ્રેષ્ઠ રાજાઓ રથોમાં બેસીને સ્વર્ગનું આક્રમણ ધર્મવડે કરતા તથા ક્રાંતિથી ઘુલોક અને પૃથ્વીને વ્યાપ્ત કરતા ત્યાંથી સ્વર્ગપ્રત્યે જવા નીકળ્યા. જતાં જતાં અષ્ટક પૂછે છે:—“હે રાજન્ ! હું માનતો હતો કે મહાત્મા ઇંદ્ર મારા મિત્ર છે, એટલે હું એકલો પ્રથમ સ્વર્ગમાં જઈશ; પરંતુ આ ઉશીનરના પુત્ર શિબિનો રથ મહાન વેગ કરીને સર્વ રથોથી આગળ કેમ થઈ ગયો હશે ? ” ૧૬, ૧૭

યયાતિ કહે છે:—“એ ઉશીનરના પુત્રની પાસે જે કંઈ ધન આવતું હતું તે સર્વ ધનને બ્રહ્મલોકના માર્ગની પ્રાપ્તિને અર્થે એ દાન કરી દેતો હતો, માટે તમારા બધાના કરતાં શિબિ-રાજા શ્રેષ્ઠ છે. ” ૧૮ હે રાજન્ ! દાન, તપ, સત્ય, ધર્મ, લજ્જા, શ્રી, ક્ષમા, અકુરતા અને પ્રજા-પાલનેચ્છા, એ સઘળા ગુણો અતુલ બુદ્ધિવાળા શિબિરાજામાં અમાપપણે રહ્યા છે. શિબિ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વર્તનારો તથા લજ્જાશીલ છે માટે એનો રથ આપણાથી આગળ જાય છે.

વૈશંપાયન કહે છે:—આ સાંભળ્યા પછી અષ્ટકે, ઇંદ્રતુલ્ય પોતાના માતામહ યયાતિને આશ્ચર્ય-થી ફરી પૂછ્યું કે:—૨૦ “હે નૃપતે ! હું તમને પૂછું છું માટે મને તમે સત્યથી કહો કે તમે કાણ છો ? કેના પુત્ર છો ? અને ક્યાંથી આવો છો ? તમે જે કાર્ય કર્યું છે તેવું કરવા લોકમાં તમારા વિના બીજા કોઈ ક્ષત્રિય અથવા બ્રાહ્મણ

સમર્થ નથી.”^{૨૧}

યયાતિ કહે છે:—“હું નહુષ રાજાનો પુત્ર અને પૂરુનો પિતા યયાતિ છું. આ લોકમાં હું સાર્વભૌમ રાજા હતો. તમે બધા મારા છો એટલે તમારી આગળ હું એક ગ્રામ વાત પ્રકાશિત કરું છું કે હું તમારો સર્વેનો માતમહ (માનો બાપ) થાઉં છું. મેં આ સર્વ પૃથ્વીને જીતી હતી અને તે બ્રાહ્મણોને જીવિકામાં આપી હતી. વળી મેં સુંદર રૂપવાળા પવિત્ર સો ઘોડાઓનો દેવોના નિમિત્તથી ઉત્સર્ગ કર્યો હતો કે જેમ કરવાથી દેવો પુણ્યવાન મનુષ્યને અનુકૂળ થાય છે. વળી બ્યારે મેં વાહન, ગાયો, સુવર્ણ અને સુખ્ય ધનથી ભરેલી પૃથ્વી બ્રાહ્મણોને આપી હતી, ત્યારે સો અર્બુદ ગાયોનું પણ દાન કર્યું હતું. મારા સત્યથી ઘુલોક અને પૃથ્વીનું ધારણ થાય છે, તેમજ મનુષ્યલોકમાં અગ્નિ પ્રજ્વલિત થાય છે. હું અસત્ય વાક્ય કોઈ વખત પણ બોલ્યો નથી;

કારણ કે સત્ય વાક્યને સત્પુરુષો માન આપે છે. હે અષ્ટક ! તમને, પ્રતર્દનને તથા વસુમાનને મેં જે કહ્યું છે તે સત્યજ છે. સર્વે લોકો, મુનિઓ અને દેવો સત્યથીજ પૂજ્યતાને પામ્યા છે, એમ મારું માનવું છે. જે મનુષ્ય સ્વર્ગને જીતનારા એવા આપણા બધાના આ વૃત્તાંતને યથાર્થ રીતે ધ્યાનરહિત થઈને ઉત્તમ દ્વિજોને સંભળાવશે તે આપણા લોકને પ્રાપ્ત થશે.”^{૨૨-૨૭}

વૈશંપાયન કહે છે:—આ પ્રમાણે મહાન મહાત્મા અને મિત્રને માન આપનારા તે યયાતિ રાજાને પોતાના દૌહિત્રોએ તાર્યા હતા, કે જે પરમ ઉદાર કર્મવાળા રાજા યજ્ઞાદિ કર્મથી પૃથ્વીને વ્યાપ્ત કરીને પછી પૃથ્વી છોડી સ્વર્ગમાં ગયા હતા. ^{૨૮}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત સંભવપર્વવિષે ઉત્તરયાયાત આખ્યાનમાં અધ્યાય ૯૩ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૯૪ મો-પૂરુના વંશનું વર્ણન

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

મગવન્ શ્રોતુમિચ્છામિ પૂરોર્વશકરાનૃપાન્ ॥

યદ્વીર્યાન્ યાદૃશાંશ્વાપિ યાવતો યત્પરાક્રમાન્ ॥

જનમેજય પૂછે છે:—હે ભગવન્ ! હું પૂરુના વંશને પ્રવર્તાવનારા રાજાઓને સાંભળવાની ઇચ્છા કરું છું. વળી તેઓ કેવા હતા, કેવા વીર્યવાન હતા, કેવા પરાક્રમી હતા અને કેટલા હતા, તે પણ સાંભળવા ઇચ્છું છું;^૧ કારણ કે એ વંશમાં શીલવિનાનો, નિર્વીર્ય અથવા પ્રભવિનાનો પૂર્વે કોઈ પણ રાજા થયો નથી.^૨ હે તપસ્વી ધનવાળા ! વિખ્યાત ચારિત્ર્યવાળા અને વિજ્ઞાનશાળી એવા તે રાજાઓનું ચરિત્ર હું વિસ્તારથી સાંભળવા ઇચ્છા રાખું છું.^૩

વૈશંપાયન કહે છે:—હે રાજા ! તમે મને જે પૂછો છો, તે પૂરુના વંશને ધારણ કરનારા, વીર, ઇંદ્રના જેવા તેજસ્વી, પુષ્કળ દ્રવ્ય અને પરાક્રમ-

વાળા તથા સર્વ લક્ષણથી માન પામતા રાજાઓનું હું તમારી આગળ હુષથી કથન કરું છું. તમે તે સાંભળો.^૪ પૂરુની પૌષ્ટી નામની સ્ત્રીથી પ્રવીર, ઈશ્વર અને રૌદ્રાશ્વ નામના ત્રણ મહારથી પુત્રો થયા હતા. તેમાં પ્રવીરવંશ કરનારો થયો હતો.^૫ પ્રવીરની શૂરસેની નામની સ્ત્રીથી ચાર સમુદ્રપર્યંતની પૃથ્વીને પાલન કરનારો અને કમલના જેવાં નેત્રવાળો મનસ્યુ નામનો પુત્ર થયો હતો.^૬ મનસ્યુના સૌવીરી નામની સ્ત્રીથી શક્ત, સંહનન અને વાગ્મી નામના શૂરા અને મહારથી એવા ત્રણ પુત્રો થયા હતા.^૭ પૂરુનો ઉદાર ચરિત્રવાળો રૌદ્રાશ્વ નામનો જે પુત્ર હતો, તેને મિશ્રકેશી નામની અપ્સરામાં અન્વગ્ભાનુ વગેરે દશ પુત્રો થયા હતા. તેઓ મહા ધનુર્ધારી, યજ્ઞ કરનારા, શૂરવીર, પ્રભવાળા, બહુશ્રુત, સર્વ અસ્ત્રને બાણનારા અને ધર્મપરાયણ હતા.^૮ ઋચેયુ, કક્ષેયુ,

પર્વ]

વીર્યવાન કૃષ્ણેયુ, સ્થંડિલેયુ, વનેયુ, મહા-
ચશસ્વી જલેયુ, બલવાન તથા બુદ્ધિમાન તેજેયુ,
યશસ્વી જલેયુ, પરાક્રમી સત્યેયુ, ધર્મેયુ અને દશ-
ધંદ્રના જેવો પરાક્રમી સત્યેયુ, ધર્મેયુ અને દશ-
ધંદ્રના જેવો પરાક્રમી સત્યેયુ, આ તેમનાં
નામો હતાં.^{૧૦-૧૧} (ઋગ્વેદનાંજ અન્વગ્લાનુ
અને અનાવૃષ્ટિ એવાં બીજાં બે નામો હતાં).
એ ઋગ્વેદ્યુ વિદ્વાન, ચક્રવર્તી અને દેવેન્દ્રના જેવો
પરાક્રમી હતો.^{૧૨} ઋગ્વેદ્યુ-અનાવૃષ્ટિનો મતિનાર
નામનો પ્રસિદ્ધ પુત્ર થયો હતો, કે જે પરમ
ધર્મિષ્ઠ રાજાએ રાજસૂય અને અશ્વમેધ યજ્ઞો
કર્યા હતા.^{૧૩} હે રાજન્ ! મતિનાર રાજાને અ-
તુલ્ય વિક્રમવાળા તંસુ, મહાનતિ, દ્રુહ્યુ અને અ-
પ્રતિમદ્યુતિ નામના ચાર પુત્રો થયા હતા.^{૧૪}
તેમાં તંસુ મહા પરાક્રમી અને પૂરના વંશને
પ્રવર્તાવનારો હતો. તેણે પૃથ્વીનો વિજય કરીને
પ્રદીપ્ત યંશ સંપાદન કર્યો હતો.^{૧૫} એ વીર્યવાન
તંસુએ ઇલિન નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો હતો.
વિજયીમાં મુખ્ય એવા તેણે પણ આ સમગ્ર
ભૂમિનો જય કર્યો હતો.^{૧૬} ઇલિને પોતાની રથ-
તરી નામની સ્ત્રીમાં પંચમહાભૂતોના જેવા દુષ્યંત
રાજા વગેરે પાંચ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા હતા.^{૧૭}
દુષ્યંત, શૂર, ભીમ, પ્રવસુ અને વસુ એવાં તેમનાં
નામો હતાં. હે જનમેજય ! તેમાં દુષ્યંત રાજા
શ્રેષ્ઠ હતો.^{૧૮} તે દુષ્યંતથી શકુન્તલામાં વિદ્વાન
એવો ભરત નામનો પુત્ર થયો હતો કે જેનાથી
ભરત વંશનો મહાન યશ ફેલાયો હતો.^{૧૯} ભરતે
ત્રણ સ્ત્રીમાં નવ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા હતા; પરંતુ તે પુત્રો
મારા જેવા નથી એમ માનીને ભરતે તેમને
અભિનંદન આપ્યું નહિ,^{૨૦} એટલે ક્રોધ પામેલી
તેમની માતાઓએ તે પુત્રોને મારી નાખ્યા હતા
અને તેમ થવાથી ભરત રાજાને થયેલા પુત્રો
નિષ્ફલ ગયા હતા.^{૨૧} તે પછી હે ભારત ! મોટા
યજ્ઞોથી યજન કરતા ભરતને ભરદ્વાજ ઋષિથી
ભુમન્યુ નામનો પુત્ર મળ્યો હતો અને હે ભરત-
શ્રેષ્ઠ ! તેનાથી પોતાને પુત્રવાન માનતા પૌરવ-
નંદન ભરતે તે ભુમન્યુને યુવરાજપદ ઉપર અભિ-
ષિક્ત કર્યો હતો. એ ભુમન્યુને દિવિરથ નામનો
પુત્ર થયો હતો તથા પુષ્કરિણી નામની સ્ત્રીથી

સુહોત્ર, સુહોતા, સુહવિ, સુચન્દુ અને ઋચીક
નામના પુત્રો થયા હતા. તે પુત્રોમાં સુહોત્ર મોટો
હોવાથી તેને રાજાઓનું રાજ્ય મળ્યું હતું.^{૨૨-૨૫}
તેણે રાજસૂય, અશ્વમેધ વગેરે ઘણા યજ્ઞોથી
યજન કર્યું હતું તથા તે હાથી, ઘોડા અને બહુ
રત્નોથી ભરપૂર એવી સમુદ્રાંત સઘળી પૃથ્વીનો
ઉપભોગ કરતો હતો. જે વખતે સુહોત્ર રાજા
ધર્મવડે પ્રજાનું પાલન કરતો હતો, તે વખતે હાથી,
અશ્વ, રથ અને મનુષ્યોથી ભરપૂર થયેલી પૃથ્વી
બહુ ભારથી ડૂબી જતી લાગતી હતી;^{૨૬-૨૮}
તથા સેંકડો, હજારો યજ્ઞસ્થાનો અને મંદિરોથી
ચિહ્નિત થઈ હતી અને મનુષ્યો તથા ધાન્યની
અતિ વૃદ્ધિથી સર્વ સમયમાં શોભી રહી હતી.^{૨૯}

હે ભારત ! એ સુહોત્ર રાજાથી ઐશ્વર્યકી
નામની સ્ત્રીએ અજમીઠ, સુમીઠ અને પુરુમીઠ
નામના પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા હતા.^{૩૦} તેમાં અજ-
મીઠ સૌથી મોટો હતો અને તેનાથી વંશ
આગળ ચાલ્યો હતો. હે ભારત ! તેણે પણ
ત્રણ સ્ત્રીઓમાં છ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા હતા.^{૩૧}
તેમાં ધૂમિનીથી ઋક્ષ નામનો પુત્ર થયો હતો,
નીલીથી દુષ્યંત અને પરમેષ્ઠી નામના પુત્રો
થયા હતા અને કેશિનીથી જહ્નુ, વ્રજન અને
રૂપી નામે પુત્રો થયા હતા.^{૩૨} તે પુત્રોમાં દુષ્યંત
અને પરમેષ્ઠીના જે પુત્રો થયા તે સર્વ પંચાલો
કહેવાયા; અને હે રાજન્ ! અતુલ તેજવાળા જહ્નુ-
ના વંશના કુશિકે કહેવાયા.^{૩૩} વ્રજન તથા રૂપી
કરતાં ઋક્ષ મોટો હતો એટલે તે રાજા થયો હતો.
એ ઋક્ષનો વંશ ચલાવનારો પુત્ર સંવરણ નામનો
થયો હતો.^{૩૪} જ્યારે ઋક્ષનો પુત્ર સંવરણ
રાજ્ય કરતો હતો, ત્યારે પ્રજાનો ભારીંક્ષય થયો
હતો, એમ અમે સાંભળ્યું છે.^{૩૫} તેનું રાજ્ય
દુષ્કાળ-મહામારી, અનાવૃષ્ટિ, રોગો વગેરે નાશનાં
અનેક કારણોથી છિન્નભિન્ન થઈ ગયું હતું.^{૩૬}
વળી તે વખતે શત્રુઓનાં સૈન્ય ચતુરંગિણી સેના-
વડે પૃથ્વીને કંપાવતાં ભારતી સેનાને હણવા લાગ્યાં
હતાં.^{૩૭} દશ અક્ષૌહિણી સેના લઈને પાંચાલ્ય-
રાજ ઝપાટાખંધ પૃથ્વી ઉપર વિજય કરીને
સંવરણ ઉપર ચઢી આવ્યો અને તેણે સંવ-

રણને યુદ્ધમાં હરાવ્યો. ૩૮ તે વખતે મહાન લયથી સંવરણ રાજ પોતાની સ્ત્રી, છોકરાં, પ્રધાન અને સુહૃદ્વર્ગોને લઈને ત્યાંથી નાસી છૂટ્યો; ૩૯ અને મોટા સિંધુનદની પાસેના પર્વતની સમીપમાં નદીના પ્રદેશની ઝાડીમાં આવીને મુકામ કર્યો. ૪૦ ત્યાં તે ભરતવંશીઓ કિષ્કિંનો આશ્રય કરીને ઘણાં વર્ષોસુધી રહ્યા હતા. આ પ્રમાણે ત્યાં રહેતાં તેમને હજાર વર્ષ થયાં; ૪૧ ત્યારે તે ભરતોની આગળ ભગવાન વસિષ્ઠ ઋષિ આવી પહોંચ્યાં. તે પ્રાપ્ત થયેલા ઋષિની સામા જઈને આદરથી તે સર્વે ભરતવંશીઓએ તેમને પ્રણામ કર્યા તથા અર્ધ આપી તેમની પૂજા કરી અને સહારપૂર્વક તે સુતેજસ્વી ઋષિને સર્વ નિવેદન કર્યું. ૪૨-૪૩ તે પછી આસન ઉપર બેઠેલા વસિષ્ઠને પોતે સંવરણ રાજાએ કહ્યું કે:—“આપ અમારા પુરોહિત થાઓ તો અમે રાજ્યને માટે પ્રયત્ન કરીએ.” ૪૪ ત્યારે વસિષ્ઠે ‘ભલે’ કહીને ભારતોને યજ્ઞમાનતરિકે અંગીકાર કર્યા. પછી વસિષ્ઠે પર્વતના શિખરની પેઠે સર્વ પૃથ્વીમાં શ્રેષ્ઠ એવા સંવરણને સર્વ દક્ષિણેના સામ્રાજ્ય-પદ ઉપર અભિષેક કર્યો, એમ અમે સાંભળ્યું છે. તે રાજા ભરતોની પૂર્વ રાજધાનીના ઉત્તમ નગરમાં જઈને રાજ્ય કરવા લાગ્યો. ૪૫-૪૬ અને ફરીથી તેણે સર્વ રાજાઓને કર આપતા કર્યા. આ પ્રમાણે પૃથ્વી મેળવીને તે મહાબલવાન અજ-મીઠવંશોદ્ભવ રાજાએ પુનઃ ઘણા પુષ્કલ દક્ષિણ-પાળા મોટા યજ્ઞ કર્યા હતા. સંવરણથી સૂર્યની પુત્રી તપતીએ કુરુ નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો હતો. ૪૭-૪૮ તેને ધર્મવેત્તા બાણીને સર્વ પ્રબળ રાજા કર્યો હતો. તે કુરુના નામથી પૃથ્વીમાં કુરુ બાંગલ દેશ વિખ્યાત થયો છે. ૪૯ વળી તે મહા તપસ્વી કુરુએ તપ કરીને કુરુક્ષેત્રને પણ પુણ્યરૂપ કર્યું હતું. કુરુની મનસ્વિની વાહિની નામની સ્ત્રી હતી. તેણે અશ્વત્થા, અભિ-પ્યત્થ, ચૈત્રરથ, મુનિ અને વિખ્યાત જનમેજય નામના પાંચ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા હતા, એમ અમે

સાંભળ્યું છે. ૫૦-૫૧ અશ્વત્થા કે જેનું બીજું નામ અવિક્ષિત હતું તેનાથી પરિક્ષિત, વીર્યવાન શબલાશ્વ, આદિરાજ, વિરાજ, મહા બલવાન શાદ્મલિ, ઉચ્ચૈઃશ્રવા, ભંગકાર અને જિતારી, એ આઠ પુત્રો થયા હતા. એમના વંશને કર્મ-જન્ય ગુણથી પ્રખ્યાત થયા હતા. પરિક્ષિતના જનમેજય વગેરે ધર્માર્થમાં કુશલ એવા સાત પુત્રો થયા હતા. તેમનાં નામે કક્ષસેન, ઉગ્રસેન, વીર્યવાન, ચિત્રસેન, ઇંદ્રસેન, સુષેણ અને ભીમ-સેન હતાં. વળી તેને બીજા પણ મહારથી પુત્રો થયા હતા. જનમેજયના પૃથ્વીમાં વિખ્યાત અને મહા બલવાન પુત્રો હતા. તેમાં ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રથમ થયો હતો; તેના પછી પાંડુ, બાહ્લીક, મહા-તેજસ્વી નિષધ, બલવાન બાંબુનદ, કુંડોદર, પદ્મતિ અને આઠમો વસાતિ નામનો હતો. તે સઘળાઓ ધર્માર્થમાં કુશલ તથા સર્વ પ્રાણી-ઓના હિતમાં તત્પર રહેતા હતા. ૫૨-૫૭ તેમાં ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા થયો હતો, તેના પુત્રો કુંડિક, હસ્તી, વિતર્ક, કાથ, પાંચમો કુંડિન, ઇંદ્ર જેવો હવિશ્રવા અને અપરાજિત ભુમન્યુ નામના હતા. વળી હે ભારત! ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોમાં ત્રણ પુત્રો ભૂમિમાં ખ્યાતિ પામેલા કહેવાય છે. જેમના નામ પ્રતીપ, ધર્મનેત્ર અને સુનેત્ર હતાં. તેમાં પણ પ્રતીપ ઘણો વિખ્યાત અને પૃથ્વીમાં અતુલ હતો. ૫૮-૬૦ હે ભરતર્ષભ! આ પ્રતીપના દેવાપિ, શાંતનુ અને મહારથી બાહ્લીક એ ત્રણ પુત્રો થયા હતા. ૬૧ તેમાંનો દેવાપિ ધર્મરૂપી હિતની ઇચ્છાથી વનમાં ગયો હતો, એટલે શાંતનુ અને મહારથી બાહ્લીકને રાજ્ય મળ્યું હતું. ૬૨ હે નૃપતે! ભરતના વંશમાં બલસંપન્ન, દેવર્ષિના જેવા ઘણાએક શ્રેષ્ઠ રાજાઓ થયા હતા ૬૩ અને એવા બીજા પણ દેવતુલ્ય મહારથીઓ મનુના વંશમાં પુરુરવાના વંશને વધારનારા થયા હતા. ૬૪

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત સંભવપર્વવિષે પૂરુવંશાનુકીર્તન નામનો અધ્યાય ૯૪ મો સમાપ્ત.

પર્વ]

અધ્યાય ૯૫ મો-પૂરુના વંશનું વિશિષ્ટ વર્ણન

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

શ્રુતસ્ત્વત્તોમયા બ્રહ્મન્ પૂર્વેષાં સંભવો મહાન્ ॥
ઉદારાશ્ચાપિ વંશેઽસ્મિન્ રાજાનો મે પરિશ્રુતાઃ॥

જનમેજય કહે છે:-હે બ્રહ્મન્ ! મેં તમારા મુખથી મારા પૂર્વજોની મહાન ઉત્પત્તિ સાંભળી તથા એ વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા ઉદાર રાજાઓને પણ સાંભળ્યા;^૧ પરંતુ હું કાણથી વર્ણવેલું એ પ્રિય આખ્યાન મને અતિશય તૃપ્તિ આપતું નથી; માટે તમે મને ફરીથી એજ દિવ્ય કથા પ્રબળપતિ અને મનુથી આરંભીને વિસ્તારપૂર્વક કહો. તેઓની પુણ્યરૂપ ઉત્પત્તિ કેને પ્રીતિ આપે નહિ, કે જેઓનો સદ્ગુણ, ગુણ અને માહાત્મ્યવડે સર્વતઃ વૃદ્ધિ પામેલો ઉત્તમ યશ આ ત્રણ લોકને ધારણ કરીને વ્યાપ્ત થઈ રહ્યો છે ?^{૨-૪} માટે તેવા ગુણી, પ્રભાવશાલી, શારીરિક સામર્થ્યવાળા, મનોબલથી સંપન્ન, દીનતાવિનાના અને ઉત્સાહશીલ રાજાઓની અમૃતના જેવી સ્વાદિષ્ટ કથા સાંભળતાં મને તૃપ્તિ થતી નથી.^૫

વેશંપાયન કહે છે:-હે રાજન્ ! મેં પૂર્વે દ્વૈપાયન મુનિ પાસેથી સારી રીતે સાંભળેલી એવી તમારા વંશની શુભ ઉત્પત્તિની કથા હું સંપૂર્ણતાથી કહું છું તેને તમે શ્રવણ કરો.^૬ દક્ષ પ્રબળપતિની અદિતિ નામની પુત્રી થઈ હતી. અદિતિથી વિવસ્વાન ઉત્પન્ન થયા. વિવસ્વાનના પુત્ર વૈવસ્વતમનુ થયા. તે મનુની ઇલા નામની પુત્રી થઈ અને તેનાથી પુરુરવા રાજા થયો. તે પુરુરવાનો આયુ નામનો પુત્ર થયો અને આયુનો પુત્ર નહુષ થયો હતો. નહુષનો પુત્ર યયાતિ થયો. એ યયાતિને બે ભાર્યાઓ હતી.^૭ તેમાં એક શુકાચાર્યની પુત્રી દેવયાની અને બીજી વૃષપર્વાની પુત્રી શમિષ્ઠા નામની હતી.^૮ (અહીં વંશસ્ત્રૂયક એક શ્લોક છે કે,) દેવયાનીથી યદુ અને તુર્વસુ નામના બે પુત્રો થયા હતા; અને દ્રુહ્યુ, અનુ તથા પૂરુ, વૃષપર્વાની પુત્રી શમિષ્ઠાથી થયા હતા. ^૯ તેમાં યદુના વંશમાં થયેલા યાદવો કહેવાયા અને

પૂરુના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા પૌરવો કહેવાયા.^{૧૦} પૂરુની કૌસલ્યા નામની સ્ત્રી હતી. તેનાથી પૂરુને જનમેજય નામનો પુત્ર થયો હતો. તેણે ત્રણ અશ્વમેધ યજ્ઞો કર્યા હતા તથા છેવટે વિશ્વજિત યાગ કરીને તે વનમાં ગયો હતો.^{૧૧} એ જનમેજયે મધુકુલની અનંતા નામની કન્યા સાથે લગ્ન કર્યા હતાં. તેનાથી એને પ્રાચિન્વાન નામનો પુત્ર થયો હતો. તેણે સૂર્યનો જ્યાંથી ઉદય થાય છે ત્યાંમુધીની પ્રાચી દિશાનો જય કર્યો હતો તેથી તે પ્રાચિન્વાન કહેવાતો હતો.^{૧૨} પ્રાચિન્વાન યદુવંશની કન્યા અશ્મકી સાથે પરણ્યો હતો. તેનાથી એને સંયાતિ નામનો પુત્ર થયો હતો.^{૧૩} સંયાતિ દષદ્રાનની પુત્રી વરાંગી સાથે પરણ્યો હતો. તે સ્ત્રીથી સંયાતિને અહંયાતિ નામનો પુત્ર થયો હતો.^{૧૪} એ અહંયાતિનાં લગ્ન કૃતવીર્યની પુત્રી ભાનુમતી સાથે થયાં હતાં. તેનાથી એને સાર્વભૌમ નામનો પુત્ર થયો હતો.^{૧૫} સાર્વભૌમે વિજય કરીને કેકયરાજની પુત્રી સુનંદાનું હરણ કરી તેની સાથે લગ્ન કર્યાં હતાં. તે સ્ત્રીમાં એને જયત્સેન નામનો પુત્ર થયો હતો. એ જયત્સેન વિદર્ભરાજની પુત્રી સુશ્રવા સાથે પરણ્યો હતો. તેનાથી એને અવાચીન નામનો પુત્ર થયો હતો.^{૧૬, ૧૭} એ અવાચીન પણ વિદર્ભરાજની બીજી પુત્રી મર્યાદાનેજ પરણ્યો હતો. તેનાથી એને અરિહ નામનો પુત્ર થયો હતો.^{૧૮} અરિહનાં લગ્ન અંગી સાથે થયાં હતાં; તેનાથી એને મહાભૌમ નામનો પુત્ર થયો હતો. એ મહાભૌમ પ્રસેનજિતની પુત્રી સુયજ્ઞા સાથે પરણ્યો હતો. તે સ્ત્રીમાં મહાભૌમને અયુતનાયી નામે પુત્ર ઉત્પન્ન થયો કે જેણે અયુત પુરુષમેધ કર્યા હતા અને તેથીજ એનું અયુતનાયી એવું નામ કહેવાયું હતું.^{૧૯, ૨૦} અયુતનાયી પૃથુશ્રવાની કામા નામની પુત્રી સાથે પરણ્યો હતો. તેનાથી એને અકંઠધન નામે પુત્ર થયો હતો.^{૨૧} તેણે કલિંગરાજની કરંભા નામની પુત્રી સાથે લગ્ન કર્યા

હતાં. તે સ્ત્રીમાં એને દેવાતિથિ નામનો પુત્ર થયો હતો.^{૨૨} દેવાતિથિ વિદેહરાજની પુત્રી મર્યાદા સાથે પરણ્યો હતો. તે સ્ત્રીમાં એને અરિહ નામનો પુત્ર થયો હતો.^{૨૩} અરિહ અંગરાજની પુત્રી સુદેવાસાથે પરણ્યો હતો. એણે તે સ્ત્રીમાં ઋક્ષ નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો.^{૨૪} તક્ષકની પુત્રી જ્વાલા સાથે ઋક્ષનાં લગ્ન થયાં હતાં. તેનાથી એણે મતિનાર નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો હતો.^{૨૫} મતિનારે સરસ્વતીના તીર ઉપર સર્વાંગસંપન્ન એવો બાર વર્ષનો સત્ર કર્યો હતો. તે સત્ર જ્યારે સમાપ્ત થયો, ત્યારે સરસ્વતીએ ત્યાં આવીને મતિનારને પોતાના ભર્તાતરિકે પસંદ કર્યો હતો. મતિનારે સરસ્વતીમાં તંસુ નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો હતો (અહીં એક વંશસૂચક શ્લોક છે કે) સરસ્વતીએ મતિનારથી તંસુ નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો હતો અને તંસુએ કાલિંગીથી ઇલિન નામે પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો હતો.^{૨૬, ૨૭} ઇલિને રથ-તરી નામની ભાર્યાથી દુષ્યંત વગેરે પાંચ પુત્રોને ઉત્પન્ન કર્યા હતા.^{૨૮} દુષ્યંત વિશ્વામિત્રની પુત્રી શકુન્તલાસાથે પરણ્યો હતો અને તેનાથી એને ભરત નામનો એક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો હતો.^{૨૯} (અહીં બે વંશસૂચક શ્લોકો છે તેમાં દેવોએ દુષ્યંતને કહ્યું છે કે,) “માતા ચર્મકોશ છે અને પુત્ર તો પિતાનોજ છે. જે પિતાથી પુત્ર થયો છે તે પિતાજ પુત્રરૂપે છે; માટે હે દુષ્યંત ! પુત્રનું ભરણપોષણ કર, તું શકુન્તલાનું અપમાન કરીશ નહિ.”^{૩૦} હે નરદેવ ! ગર્ભાધાન કરનારા પિતાને પુત્ર ચમલોકથી ઉત્તમલોકમાં લઈ જાય છે. આ પુત્રનું ગર્ભાધાન તેં કર્યું છે એ શકુન્તલા સત્ય કહે છે.”^{૩૧} દેવોએ ‘ભરણ કર’ કહેવાથી તે ભરત કહેવાયો. ભરત કાશિરાજ સર્વસેનની પુત્રી સુનંદાને પરણ્યો હતો. તેનાથી એને ભુમન્યુ નામનો પુત્ર થયો હતો.^{૩૨} ભુમન્યુ દશાહ રાજની પુત્રી વિજયાસાથે પરણ્યો હતો. તેનાથી એને સુહોત્ર નામનો પુત્ર થયો હતો.^{૩૩} સુહોત્ર ઇક્ષ્વાકુની સુવર્ણા નામની કન્યાસાથે પરણ્યો હતો. તેનાથી એને હસ્તી નામનો પુત્ર થયો હતો કે જેણે આ હાસ્તીનપુર નામનું નગર

વસાવ્યું અને એના નામથીજ એ નગર હાસ્તી-નપુર કહેવાયું છે.^{૩૪} હસ્તીનાં લગ્ન ત્રિગર્ત-રાજની પુત્રી યશોધરાસાથે થયાં હતાં. તેનાથી એને વિકુન્ઠન નામનો પુત્ર થયો હતો.^{૩૫} વિકુન્ઠન દાશાહી સુદેવાસાથે પરણ્યો હતો અને તેનાથી એને અજમીઠ નામનો પુત્ર થયો હતો.^{૩૬} અજમીઠને કેકેયી, ગાંધારી, વિશાલા અને ઋક્ષા નામની ચાર ભાર્યાઓ હતી. તેઓથી એને એક-સોચોવીસ પુત્રો થયા હતા. જેઓ જૂદા જૂદા વંશને પ્રવર્તાવનારા રાજાઓ થયા હતા. તેમાંનો મુખ્ય વંશપ્રવર્તક સંવરણ થયો હતો. સંવરણ વિવસ્વાનની પુત્રી તપતીસાથે પરણ્યો હતો. તેનાથી એને કુરુ નામનો પુત્ર થયો હતો.^{૩૭, ૩૮} કુરુ દાશાહી શુભાંગી નામની કન્યાસાથે પરણ્યો હતો. તેનાથી એને વિહ્વર નામનો પુત્ર થયો હતો.^{૩૯} વિહ્વર મધુવંશની સંપ્રિયા નામની કન્યાને પરણ્યો હતો. તેનાથી એને અનશ્વા નામનો પુત્ર થયો હતો,^{૪૦} અનશ્વા મગધ રાજની પુત્રી અમૃતાને પરણ્યો હતો. તેનાથી એને પરિક્ષિત નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો હતો.^{૪૧} પરિક્ષિત બાહુદ રાજની સુયશા નામની કન્યાસાથે પરણ્યો હતો, તેનાથી એને ભીમસેન નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો હતો.^{૪૨} ભીમસેન કેકયરાજની પુત્રી કુમારીને વર્યો હતો. તેનાથી એને પ્રતિશ્રવા નામનો પુત્ર થયો હતો.^{૪૩} એ પ્રતિશ્રવાનો પુત્ર પ્રતીપ થયો કે જે શિખિ-રાજની પુત્રી સુનંદાસાથે પરણ્યો હતો. તેણે એ સ્ત્રીમાં દેવાપિ, શાંતનુ અને બાહુલીક નામના પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા હતા.^{૪૪} દેવાપિ બાલ-વયમાંજ અરણ્યમાં ગયો હતો; એટલે શાંતનું રાજ થયો હતો.^{૪૫} (એ શાંતનુને માટે યશ ગવાય છે કે,) “શાંતનું જે જે જીર્ણ-વૃદ્ધનો સ્પર્શ કરે તે તે પુનઃ યુવાન થાય અને સુખી થાય. એથીજ તે શાંતનું કહેવાતો હતો.”^{૪૬} એ શાંતનુ રાજ ભાગીરથી ગંગાસાથે પરણ્યો હતો. ગંગામાં એને દેવવ્રત નામનો પુત્ર થયો હતો કે જેને લોકો ભીષ્મ કહે છે.^{૪૭} એ ભીષ્મે પિતાનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી સત્યવતીને પોતાના પિતાની સાથે પરણાવી હતી. એ સત્યવતીનું બીજું

પર્વ]

નામ ગંધકાલી હતું.^{૪૮} સત્યવતી કુમારિકા હતી ત્યારે તેને પરાશર ઋષિથી દ્વૈપાયન વ્યાસ થયા હતા. તે સત્યવતીથીજ લગ્ન થયા પછી શાંતનુ રાજને બે પુત્રો થયા હતા; ^{૪૯} જેમનાં નામો વિચિત્રવીર્ય અને ચિત્રાંગદ એવાં હતાં. તે બેમાંથી ચિત્રાંગદને યૌવન આવતાં પહેલાંજ ગંધર્વોએ મારી નાખ્યો હતો અને વિચિત્રવીર્ય રાજ થયો હતો.^{૫૦} વિચિત્રવીર્ય કાશિરાજની કૌશલ્યા નામની પત્નીથી ઉત્પન્ન થયેલી અંબિકા અને અંબાલિકા નામની બે કન્યાઓ સાથે પરણ્યો હતો.^{૫૧} પરંતુ તેનાથી પ્રજા થતાં પહેલાંજ વિચિત્રવીર્ય મરણ પામ્યો હતો. એટલે સત્યવતીએ વિચાર કર્યો કે, હૃદયંતના વંશનો ઉચ્છેદ થવો ન જોઈએ.^{૫૨} આ વિચારથી તેણે દ્વૈપાયન ઋષિનું મનમાં ચિંતન કર્યું. ચિંતન કરતાંની સાથેજ તે ઋષિ સત્યવતીની આગળ આવીને ઉભા રહ્યા અને ‘હું શું કામ કરું?’ એમ કહેવા લાગ્યા.^{૫૩} ત્યારે સત્યવતીએ કહ્યું કે:—“તમારો ભાઈ વિચિત્રવીર્ય પ્રજોત્પત્તિ થતાં પહેલાંજ સ્વર્ગમાં ગયો છે; માટે તેની સ્ત્રીમાં તમે સારી પ્રજા ઉત્પન્ન કરો.”^{૫૪} વ્યાસ મુનિએ તેમ થાઓ, એમ કહીને ધૃતરાષ્ટ્ર, પાંડુ અને વિદુર નામના ત્રણ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા.^{૫૫} તેમાં ધૃતરાષ્ટ્ર રાજને વ્યાસના વરદાનથી ગાંધારીમાં સો પુત્રો ઉત્પન્ન થયા હતા.^{૫૬} ધૃતરાષ્ટ્રના તે પુત્રોમાં દુર્યોધન, દુઃશાસન, વિકર્ણ અને ચિત્રસેન, આ ચાર મુખ્ય હતા.^{૫૭} પાંડુને બે ભાઈઓ હતી. એક કુંતી કે જે પૃથા નામથી ઓળખાય છે અને બીજી માદ્રી. તે બન્ને સઘળી સ્ત્રીઓમાં રત્નરૂપ હતી.^{૫૮} એક વખતે પાંડુ રાજ મૃગયા કરતા હતા ત્યારે તેમણે હરિણીના રૂપને ધારણ કરનારી સ્ત્રી જોડે મૃગનું રૂપ ધારણ કરીને વિહાર કરતા એક ઋષિને જોયો અને તેણે તેજ સ્થિતિમાં કામ-રસથી તૃપ્ત ન થયેલા તે ઋષિને બાણવડે વિધી નાખ્યો.^{૫૯} બાણથી વિધાયલા તે ઋષિએ પાંડુને કહ્યું કે, “તું કામરસનો જાણુ છે, છતાં આ મૈથુનધર્મને સેવન કરતા અને કામરસથી અતૃપ્ત રહેલા એવા મને તેં માર્યો માટે તું પણ

એજ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થઈને કામની તૃપ્તિ થતાં પહેલાંજ તટકાલ મૃત્યુ પામીશ.”

આ પ્રમાણે શાપ થવાથી પાંડુ રાજનું નૂર ઉડી ગયું અને ત્યારથી તેણે શાપથી બચવા માટે સ્ત્રીસંગ કરવો છોડી દીધો. તેણે પોતાની ભાર્યાને કહ્યું કે:—^{૬૦} “હું પોતાની ચપળતાથી આવો શાપ પામ્યો છું. મેં સાંભળ્યું છે કે, પ્રજાવિનાનાને સારા લોક મળતા નથી, માટે તું મારે અર્થે પુત્રોને ઉત્પન્ન કર.” આ પ્રમાણે કુંતીને કહ્યું ત્યારે કુંતીએ ધર્મથી યુધિષ્ઠિર, વાયુથી ભીમ-સેન અને ઇંદ્રથી અર્જુન નામના પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા.^{૬૧} તે પછી પ્રસન્ન થયેલા પાંડુએ કુંતીને કહ્યું કે, “આ માદ્રી તારી સપત્ની છે અને પ્રજાવિનાની છે, માટે તું એનાથી પણ સારી સંતતિ ઉત્પન્ન થાય તેમ કર.” “ભલે તેમ થાઓ” એવું કહીને કુંતીએ દેવને બોલાવનારી વિદ્યા માદ્રીને આપી.^{૬૨} તે વિદ્યાથી બોલાવેલા અશ્વિનીકુમારે માદ્રીમાં નકુલ અને સહદેવ નામના બે પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા.^{૬૩} તે પછી એક વખતે માદ્રીને અલંકારવાળી જોઈને પાંડુને કામવિકાર ઉત્પન્ન થયો અને તે માદ્રીનો સ્પર્શ કરતાંજ મૃત્યુ પામ્યા.^{૬૪} ત્યાં ચિતાના અગ્નિમાં મૂકેલા પાંડુ જોડે માદ્રીએ પણ ચિતામાં આરોહણ કર્યું અને કુંતીને કહ્યું કે:—“આ મારા બન્ને પુત્રોને તું પ્રમાદરહિત થઈને સંભાળજે.” આ પ્રમાણે કુંતીને પુત્રો સોંપીને તે સતી થઈ હતી.^{૬૫}

પછી તપસ્વીઓએ તે પાંડુના પુત્રોને કુંતી સાથે હસ્તિનાપુરમાં આણ્યા અને ભીષ્મ, વિદુર તથા સર્વે વર્ણોને “આ પાંડુપુત્રો છે” એમ જણાવીને સોંપ્યા. તે પછી સઘળાના જોતાંજ તપસ્વીઓ ત્યાંથી અંતર્ધાન થઈ ગયા.^{૬૬} તે પડ-વિધ ઐશ્વર્યસંપન્ન એવા તપસ્વીઓનાં વાક્યને સાંભળી અંતરિક્ષમાંથી યુગ્મવૃષ્ટિ થઈ અને દેવનાં હુંદુભિઓ વાગ્યાં.^{૬૭} એટલે પાંડવોને પાંડુ-પુત્રતરિકે સઘળાએ ગ્રહણ કર્યા. પછી પાંડવોએ પોતાના પિતાનું મૃત્યુ થયેલું જણાવ્યું તથા ન્યાયપૂર્વક તેમની પરલોકક્રિયા કરી.

પાંડવો હસ્તિનાપુરમાં રહેતા હતા અને

તેઓ બાલક હતા ત્યારથીજ દુર્યોધન તેઓની અદેખાઈ કરતો હતો; ^{૬૮} એટલુંજ નહિ પણ પાપકૃત્ય કરનારા અને રાક્ષસી બુદ્ધિવાળા દુર્યોધને અનેક ઉપાયોથી પાંડવોને મારવાનો યત્ન કર્યો હતો; પરંતુ ભાવિ એથી કંઈ ઉલટુંજ હતું એટલે તે પાંડવોનો નાશ કરી શક્યો નહિ. ^{૬૯} પછી ધૃતરાષ્ટ્રે બહાનું કાઢીને પાંડવોને વારણાવત મોકલ્યા અને તેમણે ત્યાં જવાનું સ્વીકાર્યું. ^{૭૦} ત્યાં પણ પાંડવોને લાક્ષાગૃહમાં બાળી મૂકવા દુર્યોધન તરફથી યત્ન કરાયો; પણ વિદુરે પાંડવોને કરેલા સૂચનથી તે તેમને બાળી શક્યો નહિ. ^{૭૧} પછી લાક્ષાગૃહમાંથી નીકળી પાંડવોએ રસ્તે મળેલા હિડિંબા રાક્ષસને માર્યો અને તેઓ એકચક્રા નગરીમાં ગયા. ^{૭૨} એ એકચક્રામાં બક નામના રાક્ષસને મારીને તેઓ પાંચાલ નગર પ્રવેશ્યા; ^{૭૩} અને ત્યાં દ્રૌપદીને ભાર્યાતરિકે મેળવી પોતાના દેશમાં પાછા આવ્યા. ^{૭૪} પછી ક્ષેમકુશલ રહેલા પાંડવોએ દ્રૌપદીથી પાંચ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા હતા. તેમાં યુધિષ્ઠિરથી પ્રતિવિંધ્ય નામનો પુત્ર થયો. વૃકોદરથી સુતસોમ, અર્જુનથી શ્રુતકીર્તિ, નકુલથી શતાનીક અને સહદેવથી શ્રુતકર્મા નામનો પુત્ર થયો હતો. ^{૭૫} વળી યુધિષ્ઠિરને ગોવાસન દેશના શૈબ્ય રાજાની દેવિકા નામની કન્યા સ્વયંવરથી મળી હતી, તે દેવિકામાં યુધિષ્ઠિરે યૌધેય નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો હતો. ભીમસેન પણ કાશીમાં પરાક્રમરૂપી પદ્માથી બલધરા નામની કન્યાસાથે વર્યો હતો અને તે સ્ત્રીમાં તેણે સર્વગ નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો હતો. ^{૭૬} અર્જુન દ્વારકામાં જઈ વાસુદેવની બહેન કલ્યાણભાષિણી સુલદ્રાને પરણ્યો હતો અને ક્ષેમકુશલ દેશમાં આવ્યો હતો. તે પછી તેણે સુલદ્રામાં વાસુદેવને પ્રિય એવો અત્યંત ગુણસંપન્ન અભિમન્યુ નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો હતો. ^{૭૭} નકુલ પણ ચેદી દેશની કરેણુમતી નામની ભાર્યાને પરણ્યો હતો; અને તેનાથી તેણે નિરમિત્ર નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો હતો. ^{૭૮} સહદેવે પણ મદ્રાજ દ્યુતિમાનની વિજયા નામની કન્યાને સ્વયંવરમાં મેળવી હતી

અને તેનાથી તેણે સુહોત્ર નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો હતો. ^{૭૯} ભીમસેને તો એ પુત્રોની ઉત્પત્તિ થતાંપહેલાંજ હિડિંબાથી રાક્ષસ ઘટોત્કચ નામના પુત્રને ઉત્પન્ન કર્યો હતો. ^{૮૦}

આ પ્રમાણે પાંડવોના અગિયાર પુત્રો હતા, તેમાં વંશ પ્રવર્તાવનારો અભિમન્યુજ હતો. ^{૮૨} તે વિરાટ રાજાની પુત્રી ઉત્તરાની સાથે પરણ્યો હતો. અભિમન્યુથી ઉત્તરામાં ગર્ભ રહ્યો હતો, પણ તે ગર્ભ પ્રાણવિનાનો થઈ ગયો હતો. તે પછી પુરુષોત્તમ શ્રીવાસુદેવની 'હું એને જીવાડીશ માટે તમે એને ગ્રહણ કરો' એવી આજ્ઞાથી છ માસના તે ગર્ભને કુંતીએ ખોળામાં દીધો. ^{૮૩} તે પછી બલ, વીર્ય અને પરાક્રમ જેમાં પ્રાપ્ત થયેલાં નહિ, વળી ગર્ભકાલ પૂરો થતાં પહેલાંજ ઉત્પન્ન થયેલા તથા અસ્ત્રાગ્નિથી દગ્ધ થયેલા એવા તે ગર્ભરૂપ બાલકને પૂજ્ય શ્રીવાસુદેવે પોતાના તેજથી જીવાડ્યો. તેને જીવાડ્યા પછી વાસુદેવે કહ્યું કે:—“આ કુલ પરિક્ષીણ થતાં આ ઉત્પન્ન થયો છે, માટે એનું નામ પરિક્ષિત કહેવાશે.” ^{૮૪} એ પરિક્ષિત તમારી માતા માદ્રવતી સાથે પરણ્યા હતા કે જેનાથી તમે જનમેજય ઉત્પન્ન થયા છો. ^{૮૫} તમને વપુષ્ઠાથી શતાનીક અને શકુન્કર્ણ નામના બે પુત્રો ઉત્પન્ન થયા છે. શતાનીકને વૈદેહીમાં અશ્વમેધદત્ત નામનો પુત્ર થયો છે. ^{૮૬}

આ પ્રમાણે પૂરુ અને પાંડવોનો વંશ મેં તમને કહ્યો છે; જે કીર્તન કરવાથી ધનની વૃદ્ધિ કરનારો, પુણ્ય આપનારો અને પરમપવિત્ર છે, માટે નિયમયુક્ત થઈને ગ્રાહ્યોએ એને નિરંતર શ્રવણ કરવો. તદનંતર સ્વધર્મપરાયણ અને પ્રબળ પાલન કરનારો એવા ક્ષત્રિયોએ તથા વૈશ્યોએ પણ સાંભળવો, તેમજ ત્રણ વર્ણની સેવા કરનારા શ્રદ્ધાળુ શૂદ્રોએ પણ એ વંશ સાંભળવો. ^{૮૭} આ પવિત્ર ઇતિહાસને જે પુરુષો સંપૂર્ણ શ્રવણ કરાવશે અથવા જેઓ ચિત્ત નિયમમાં રાખીને મત્સરરહિત થઈ, મિત્રભાવના રાખી તથા વેદપરાયણ થઈને શ્રવણ કરશે તેઓ

પર્વ]

સ્વર્ગને જીતનારા અને પુણ્યલોક મેળવનારા થશે; તથા નિત્ય દેવ, બ્રાહ્મણ અને મનુષ્યોમાં માન્ય અને પૂજ્ય થશે.^{૮૮} ભગવાન વ્યાસે કહેલું આ મહાભારત પરમ પવિત્ર છે, એને જે બ્રાહ્મણદિ વર્ણો શ્રદ્ધાથી, નિર્મલ્સર થઈને તથા સર્વત્ર મિત્રભાવના રાખીને વેદસંપન્ન થઈને શ્રવણ કરશે તે પણ સ્વર્ગને મેળવનારા, પુણ્યાત્મા તથા કૃત અને અકૃત કર્મને માટે અ-

શોચ્ય થશે.^{૮૯}(એ સંબંધમાં ખ્યાતિસૂચક એક શ્લોક છે કે,)“આ વેદોના તુલ્ય છે, ઉત્તમ છે, પવિત્ર છે, ધન આપનાર છે, યશની વૃદ્ધિ કરનાર છે તથા આયુષ્યને વધારનાર છે; માટે ચિત્ત વશ રાખીને એને શ્રવણ કરવું.”^{૯૦}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત સંભવપર્વવિષે પૂરુષશકીર્તનમાં અધ્યાય ૯૫ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૯૬ મો-શાંતનુ રાજનું ઉપાખ્યાન

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

इक्ष्वाकुवंशप्रभवो राजासीत्पृथिवीपतिः ॥

महामिष इति ख्यातः सत्यवाक् सत्यविक्रमः ॥

વૈશંપાયન કહે છે:- પૂર્વે ઇક્ષ્વાકુ વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલો સત્યવાદી તથા સત્ય પરાક્રમી મહાભિષ નામનો પૃથ્વીપતિ રાજા હતો.^૧ તેણે હજાર અશ્વમેધ તથા સો રાજસૂય યજ્ઞો કરીને દેવેશ ઇંદ્રને પ્રસન્ન કર્યા હતા અને તેથી તે સમર્થ રાજા સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થયો હતો.^૨ તે પછી એક વખતે દેવતાઓ બ્રહ્માની સેવામાં ગયા હતા, તેમાં કેટલાક રાજર્ષિઓ અને તે મહાભિષ રાજા પણ હતા.^૩ એટલામાં સર્વ નદીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવી ગંગા નદી ત્યાં પિતામહ બ્રહ્માની પાસે આવી અને ત્યાં આવતાં તેનું ચંદ્રના જેવી કાંતિવાળું વસ્ત્ર વાયુથી ઊડી ગયું.^૪ તે વખતે સઘળા દેવો એકદમ નીચું જોઈ ગયા, પણ રાજર્ષિમહાભિષ તો નિઃશંકપણાથી ગંગાને જોવા લાગ્યા,^૫ તેથી ભગવાન બ્રહ્માએ મહાભિષને શાપ આપતાં કહ્યું કે:-“તું મનુષ્યલોકમાં ઉત્પન્ન થઈને પછી પાછો ઉત્તમ લોકને પ્રાપ્ત થઈશ.”^૬ હે હર્મતિવાળા! જે ગંગાથી તારું મન હરાયું છે તે ગંગા મનુષ્યલોકમાં અવશ્ય તારાં અપ્રિય કાર્યો કરશે^૭ અને જ્યારે તને ક્રોધ ઉત્પન્ન થશે ત્યારે તું શાપથી મુક્ત થઈશ.”

વૈશંપાયન કહે છે:-આ પ્રમાણે શાપ થયા પછી તે રાજાએ પૃથ્વીમાં તપરૂપી ધનવાળા ઘણા

રાજાઓમાંથી પ્રતીપ રાજાને પોતાના પિતા થવા માટે યોગ્ય ગણ્યા. મહાનદી ગંગા પણ પોતાને જોવાવડે ધૈર્યથી બ્રષ્ઠ થયેલા મહાભિષ રાજાને જોઈને મનમાં તેનુંજ ધ્યાન કરતી ત્યાંથી પોતાના સ્થાનમાં જવા નીકળી. હે નૃપ! પછી માર્ગમાં જતાંજતાં તેણે સ્વર્ગવાસી ‘વસુ’ દેવોને (સ્વર્ગથી બ્રષ્ઠ થવાને લીધે) નિસ્તેજ થયેલા અને કષ્ટથી ખિન્ન થયેલા જોયા. તેમને તેવી સ્થિતિમાં જોઈને નદીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવી ગંગાએ પૂછ્યું કે:-^{૧૧}“આ પ્રમાણે તમારું રૂપ કેમ નષ્ટ થઈ ગયું છે? દેવતાઓનું ક્ષેમ તો છેને?” આવું ગંગાએ પૂછ્યું, ત્યારે વસુઓએ તેને કહ્યું કે:- “હે મહાનદિ! અમારો અદ્ય અપરાધ થતાંજ મહાત્મા વસિષ્ઠે ક્રોધ કરીને અમને શાપ આપ્યો છે. અમે બધાએ ભાવિથી મૂઠ થઈને ગુપ્ત તેજવાળા ઋષિશ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠ સંધ્યા કરતા હતા ત્યાં તેમનો અપરાધ કર્યો હતો, તેથી તેમણે ક્રોધ કરીને “તમે મનુષ્યોનામાં ઉત્પન્ન થાઓ” એવો શાપ આપ્યો છે. ^{૧૨-૧૪} તે બ્રહ્માદેવે જે કહ્યું છે, તે હવે નિવૃત્ત કરાય તેમ નથી; માટે તમે માનુષી રૂપ લઈને પૃથ્વીમાં અમને વસુઓને ઉત્પન્ન કરો.”^{૧૫} હે શુભે! અમે બધા માનુષીના ઉદરમાં પ્રવેશ કરીશું નહિ.”

આ પ્રમાણે તે વસુઓએ કહ્યું, ત્યારે ગંગાએ “ભલે તેમ થાઓ” એમ કહીને પૂછ્યું કે:- “મનુષ્યલોકમાં કેયો શ્રેષ્ઠ પુરુષ તમારો પિતા

થશે ? ”

વસુઓ બોલ્યા:-સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ એવા પ્રતીપ રાજાને શાંતનુ નામે પુત્ર ઉત્પન્ન થશે તે મનુષ્યલોકમાં અમારો પિતા થશે. ”૧૧૧૭

ગંગા કહે છે:-“ હે નિષ્પાપ દેવો ! તમે મને જે કહો છો તે પ્રમાણેજ માંડે પણ માનવું છે. હું તે રાજાનું પ્રિય કરીશ અને તમારું પણ ઇચ્છિત સાધીશ. ”૧૮

વસુઓ કહે છે:-“ હે ત્રિલોકગામિનિ ! તમારાથી જે જે કુમારો ઉત્પન્ન થાય તેને તેને તમે પાણીમાં ફેંકી દેજો કે જેમ કરવાથી અમારો થોડા કાલમાંજ છૂટકો થશે. ”૧૯

ગંગા કહે છે:-“ ભલે હું તેમ કરીશ; પરંતુ

પુત્રપ્રાપ્તિના હેતુથી મારી સાથે થયેલો તે રાજાનો સમાગમ મિથ્યા થાય નહિ એટલા માટે તેને સાડ તમે એક પુત્ર રહે એવી ગોઠવણ કરો. ”૨૦

વસુઓ કહે છે:-“ અમે બધા અમારા એક એક અષ્ટમાંશ તેજને આપીશું, તે તેજથી તમને તે રાજાનો ઇચ્છિત એવો એક પુત્ર થશે; ૨૧ પણ તેને મનુષ્યલોકમાં સંતતિ થશે નહિ, એટલે તે તમારો પ્રતાપી પુત્ર અપુત્ર રહેશે. ”૨૨ આ પ્રમાણે ગંગાની સાથે ઠરાવ કરીને તે વસુઓ પ્રકુલિત મનથી ઇચ્છિત સ્થાનમાં આલ્યા ગયા. ૨૩

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
સંભવપર્વવિષે મહાભિષેપાખ્યાન
નામનો અધ્યાય ૯૬ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૯૭ મો-શાંતનુ રાજાને ગંગાનો મેળાપ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતઃ પ્રતીપો રાજાસીત્સર્વભૂતહિતઃ સદા ॥

નિવસાદ સમાવહીર્ગંગાદ્વારગતો જયન્ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:-સર્વભૂતના હિતમાં સદા તત્પર એવો પ્રતીપ નામનો રાજા હતો. તે ઘણું વર્ષપર્યંત ગંગાદ્વારમાં જઈને જંપ કરતો બેઠો હતો. ૧ એક વખતે રૂપ અને ગુણવડે સંપન્ન, અત્યંત દોભ પમાડે તેવી આકૃતિવાળી, શુભ સુખવાળી, દિવ્યરૂપિણી તથા ઉદાર ચરિત્રવાળી ગંગાદેવી સ્ત્રીરૂપ ધારણ કરીને પોતાના જલમાંથી બહાર નીકળી વેદપાઠ કરતા પ્રતીપ રાજાની ની શાલવૃક્ષના જેવી જમણી જંઘા ઉપર આવીને બેઠી. ૨૩ ત્યારે પ્રતીપ રાજાએ યશસ્વિની ગંગા-પ્રત્યે કહ્યું કે:-“હે કલ્યાણિ ! તારું જે ઇચ્છિત હોય તે મને કહે, હું તારું શું પ્રિય કરું ? ” ૪

સ્ત્રી બોલી:-“ હે રાજા ! હું તમારી કામના કરું છું. મને તમારા પ્રત્યે ભક્તિ છે, માટે મારો તમે સ્વીકાર કરો; કારણ કે સકામ સ્ત્રીઓનો ત્યાગ સેનજનોએ નિંદ્ય ગણ્યો છે. ” ૫

પ્રતીપ કહે છે:-“ હે સુંદરિ ! હું પરસ્ત્રી સાથે

કામવશ થઈને ગમન કરતો નથી તથા અસવર્ણ સ્ત્રી સાથે પણ ગમન કરતો નથી. હે કલ્યાણિ ! એવું માંડે ધાર્મિક વ્રત છે. ” ૬

સ્ત્રી બોલી:-“ હે રાજા ! હું અકલ્યાણ-રૂપિણી, ગમન કરવાને અયોગ્ય અથવા કોઈ રીતે નિંદવા જેવી નથી. હું તો દિવ્ય કન્યા અને ઉત્તમ સ્ત્રી છું અને તમને ભળું છું; માટે મારો તમે સ્વીકાર કરો. ” ૭

પ્રતીપ બોલ્યો:-“ તું મને જે પ્રિય વાત કહે છે, તે તે પોતેજ નિવૃત્ત કરી છે; માટે હવે જો હું એથી ઉલટી રીતે વર્તું તો તે ધર્મનો નાશ મનેજ નાશ પમાડે. હે સુંદર સ્ત્રી ! તું મારી જમણી જંઘા ઉપર આવીને બેઠી, પરંતુ હે ભીરુ ! એ જમણી જંઘાનું આસન તો છોકરાંઓ અને પુત્રવધૂને બેસવા માટે છે, એમ તું બાણ. ૮ હામિનીઓને ભોગવવા યોગ્ય ડાળી જંઘા છે તેનો તો તે ત્યાગ કર્યો છે; માટે હે સુંદરિ ! તારી સાથે હું કામવૃત્તિથી વર્તીશ નહિ; પરંતુ હે સુંદર કટીવાળી ! તું મારી પુત્રવધૂ થા. હું મારા પુત્રને માટે તારી માગણી કરું છું; કારણ કે હે

પર્વ]

સુંદર જઘનવાળી ! તું આવીને પુત્રવધૂના આસન ઉપર બેઠી છે.”^{૧૦૧૧}

સ્ત્રી બોલી:—“હે ધર્મજ્ઞ ! ભલે એમ થાયો. તમારા પુત્ર સાથે હું જોડાઈશ અને તમારા પ્રતિ મારી ભક્તિ હોવાથી હું પ્રખ્યાત ભરતકુલને સેવન કરીશ; ^{૧૨} કારણ કે પૃથ્વીમાં જેટલા રાજાઓ છે, તે સર્વના તમે આધારરૂપ છો. તમારા ગુણોને મારાથી સંકેતો વર્ષે પણ વર્ણવી શકાય તેમ નથી. ^{૧૩} તમારા કુલમાં જે વિખ્યાત રાજાઓ થયા છે તેજ તમારા કુલની સાધુતા છે. હે ધર્મજ્ઞ ! હે વિભો ! પરંતુ હું એક એવો નિયમ કંઈ છું કે, હું જે કંઈ કાર્ય કંઈ તે કાર્યના સ્વંયમાં તમારા પુત્રે કદાપિ વિચાર કરવો નહિ. એમ થશે તો હું તમારા પુત્રની સાથે રહીને તેની પ્રીતિને વૃદ્ધિ પમાડીશ ^{૧૪, ૧૫} તથા તમારો પુત્ર પણ છેવટે પવિત્ર એવા પ્રિય પુત્રોની સાથે સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થશે.”

વૈશંપાયન કહે છે:—હે રાજન્ ! આ પ્રમાણે કહીને ગંગા ત્યાંજ અંતર્ધાન થઈ ગઈ ^{૧૬} અને પુત્રજન્મની વાટ જોતાં રાજાએ ગંગાએ કહેલી વાતને મનમાં રાખી. હે કુરુનંદન ! એજ વખતે ક્ષત્રિયોમાં શ્રેષ્ઠ એવો તે પ્રતીપ રાજા પોતાની ભાર્યાની સાથે પુત્રપ્રાપ્તિને માટે તપ કરવા લાગ્યો. પછી તે વૃદ્ધ દંપતીથી પૂર્વે જણાવેલો મહાભિષેક રાજા પુત્રતરિકે ઉત્પન્ન થયો. ^{૧૮} તે શાંત થઈ જતા વંશનો સંતાન-વિસ્તાર કારણ હોવાથી શાંતનુ કહેવાયો હતો. તેને પોતાના કર્મ-વડે પ્રાપ્ત થયેલા અક્ષય લોકોનું સ્મરણ હતું, તેથી તે કુરુકુલમાં શ્રેષ્ઠ એવો શાંતનુ પુણ્યકર્મજ કરતો હતો. પછી જ્યારે પોતાના પુત્ર શાંતનુને યૌવન પ્રાપ્ત થયું, ત્યારે પ્રતીપે તેને કહ્યું કે:—^{૧૭, ૨૦} “હે શાંતનુ ! પૂર્વે તારા ઐશ્વર્યને માટે મારી પાસે એક સ્ત્રી આવી હતી. હે પુત્ર ! તે સુંદર વર્ણવાળી, સ્વરૂપસંપન્ન દિવ્ય સ્ત્રી, પુત્રની કામનાવડે તારી કામના કરતી એકાંતમાં જો તારી

પાસે આવે તો તારે તેને ‘હે અંગને ! તું કોણ છે ? કોની પુત્રી છે ? ઇત્યાદિ પૂછવું નહિ; ^{૨૧, ૨૨} એટલુંજ નહિ પણ તે જે કંઈ કાર્ય કરે તેમાં પણ તારે તેને પૂછવું નહિ. હે નિષ્પાપ ! ક્ષત્ર મારી આજ્ઞાથી પ્રીતિવાળી એવી તે સ્ત્રીનો તું સ્વીકારજ કરજે.”^{૨૩}

વૈશંપાયન કહે છે:—આ પ્રમાણે પોતાના પુત્ર શાંતનુને કહીને તથા પોતાના રાજ્ય ઉપર તેનો અભિષેક કરીને પ્રતીપ રાજા વનમાં ચાલ્યો ગયો. ^{૨૪} પછી દેવરાજના જેવી કાંતિવાળો તથા બુદ્ધિમાન એવો શાંતનુ રાજા મૃગયાશીલ થઈને નિરંતર વનમાં ફર્યા કરતો હતો. ^{૨૫} એક વખતે તે શ્રેષ્ઠ રાજા મૃગો તથા મહિષોને મારતો સિદ્ધ-ચારણોએ સેવન કરાતી ગંગા ઉપર એકલો ફરતો હતો. ત્યાં તેણે સાક્ષાત્ બીજી લક્ષ્મી જેવી ઝળહળતા શરીરવાળી એક ઉત્તમ સ્ત્રીને દીઠી. ^{૨૬, ૨૭} તે સ્ત્રી રૂપ, ઔદાર્ય વગેરેમાં ખોડવિનાની હતી, દિવ્ય અલંકારોથી અલંકૃત હતી, તેણે ઝીણી સાડી પહેરી હતી અને તેની કાંતિ કમલના મધ્ય-ભાગ જેવી હતી. ^{૨૮} તેને જોતાંની સાથેજ તેની સ્વરૂપસંપત્તિથી વિસ્મય પામેલો રાજા રોમાંચિત થઈ ગયો અને નેત્રથી તેને પીતો હોય તેમ જોતાં પણ તૃપ્ત થયો નહિ. ^{૨૯} તે સ્ત્રી પણ ત્યાં ફરતા એવા મહાતેજસ્વી રાજાને જોતાંજ સ્નેહથી વહાલ ભરી થઈને તેને જોતાં તૃપ્તિ પામી નહિ. ^{૩૦} પછી તે સ્ત્રીનું સાંત્વન કરતો રાજા મધુર વાણીવડે તેને કહેવા લાગ્યો કે:—“હે સુંદર મધ્યવાળી ! તું દેવી છે ? દાનવી છે ? ગંધર્વી છે ? અખસરા છે ? યક્ષી છે ? નાગકન્યા છે ? કે માનુષી છે ? હે દેવગર્ભના જેવી કાંતિવાળી ! હે શોભને ! હું તારી માગણી કંઈ છું કે તું મારી ભાર્યા થા.”^{૩૧, ૩૨}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
સંભવપર્વવિષે શાંતનુ-ઉપાખ્યાનમાં
અધ્યાય ૯૭ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૯૮ મો-ભીષ્મની ઉત્પત્તિ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

एतच्छ्रुत्वा वचो राज्ञः सस्मितं मृदु वल्गु च ॥

वसूनां समयं स्मृत्वाथाम्यागच्छदनिन्दिता ॥

વૈશંપાયન કહે છે:-ઉપર પ્રમાણે રાજાનું સ્મિતયુક્ત, કોમળ અને સુંદર વચન સાંભળીને તેમજ વસુઓને આપેલું વચન યાદ કરીને સ્તુલ્ય ગંગા રાજાની પાસે આવી;^૧ અને પોતાની વાણીવડે રાજાના મનને આહુલાદ આપતી બોલવા લાગી કે:-“હે મહીપાલ! તમને વશ રહેનારી એવી હું તમારી પદ્મરાણી થઈશ;^૨ પણ હે રાજા! હું શુભ અથવા અશુભ જે કંઈ કંઈ તેમાં તમારે મને રોકવી નહિ, તેમજ અપ્રિય પણ કહેવું નહિ.^૩ હે પાર્થિવ! આ પ્રમાણે તમે વતંશો ત્યાંસુધી હું તમારી સાથે રહીશ; પણ જ્યારે તમે મારા કાર્યમાં મને રોકશો અથવા અપ્રિય કહેશો ત્યારે હું નિઃસંશય તમને ત્યજી જઈશ.”^૪

હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ! જ્યારે શાંતનુએ ‘ભલે તેમ થાઓ’ એમ સ્વીકાર્યું, ત્યારે ગંગા રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે શાંતનુને પ્રાપ્ત થઈને અતુલ હર્ષ પામી^૫ અને વશ મનવાળો શાંતનુ પણ તેને મેળવીને યથેષ્ટ ભોગ ભોગવવા લાગ્યો તથા તેને કંઈ પૂછવું નહિ, એમ માનતો રાજા ગંગાને કંઈ પણ કહેતો નહતો.^૬ તે સ્ત્રીનાં શીલ, આચરણ, રૂપ, ઉદારતા, ગુણ અને ઉપચારથી શાંતનુ રાજા મનમાં સંતોષ પામતો હતો;^૭ કારણ કે તે સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાલ લોકમાં ગતિ કરનારી દિવ્ય રૂપધારિણી પોતે ગંગા દેવી-જ શોભાસંપન્ન એવો મનુષ્ય દેહ ધારણ કરીને, શુભ પ્રારબ્ધવડે જેની અભિલાષા પૂર્ણ થયેલી એવા દેવરાજના જેવા કાંતિવાળા રાજસિંહ શાંતનુને ભાર્યાતરિકે પ્રાપ્ત થઈ હતી.^૮ તે ગંગાદેવી મનોહર એવા સંભોગ, સ્નેહ, ચાતુર્ય, શૃંગારજન્ય ભાવો, કોમલ નૃત્ય વગેરેથી રાજા

જે રીતે રાજા થાય તે રીતે તેને રમણ કરાવતી હતી.^{૧૦} તે રાજા પણ રતિકર્મમાં આસક્ત થયેલો અને ઉત્તમ સ્ત્રીના ગુણથી વશ થયેલો હોવાથી ઘણાં ઘણાં ગયેલાં વર્ષો, ઋતુઓ તથા માસોને બાણી શક્યો નહિ.^{૧૧}

આ પ્રમાણે તે દેવીની સાથે યથેષ્ટ રમણ કરતાં રાજાએ દેવના જેવા આઠ પુત્રો તેના(ગંગા)-થી ઉત્પન્ન કર્યા હતા.^{૧૨} હે ભારત! તે પુત્રો જેમ જેમ ઉત્પન્ન થતા ગયા તેમ તેમ તેને લઈને ‘હું તને પ્રસન્ન કરું છું’ એમ કહીને ગંગા પોતાના જલના પ્રવાહમાં ફેંકી દૂબાડી દેતી હતી. તેનું આ કાર્ય શાંતનું રાજાને પ્રિય લાગ્યું નહિ; પણ તે પોતાનો ત્યાગ કરી જશે એવી બીકથી તે મહીપતિ તે વખતે તેને કંઈ પણ કહેતો ન હતો.^{૧૩} પછી જ્યારે આઠમો પુત્ર થયો ત્યારે પોતાનું હાસ્ય કરતી હોય તેવી એ સ્ત્રીને જોઈને, હુઃખથી દીન બનેલો રાજા, પોતાના પુત્રને બચાવવા માટે તેને કહેવા લાગ્યો કે:-^{૧૪} “તું એને મારીશ નહિ. ઓ પુત્રહત્યારી! તું કોણે છે? કોની પુત્રી છે? તું છોકરાઓને શામાટે મારી નાખે છે? આ કાર્યથી તને મહાન નિંદિત પાપ લાગ્યું છે.”^{૧૫}

સ્ત્રી બોલી:-“હે પુત્રની કામનાવાળા! હે પુત્રવાનમાં શ્રેષ્ઠ! હવે હું તમારા પુત્રને મારીશ નહિ; પરંતુ તમારી સાથે મેં જે શરત કરેલી તે પ્રમાણે મારો અહીંનો નિવાસ પૂરો થયો છે.^{૧૬} હું મહર્ષિગણોએ સેવન કરાતી જહનુપુત્રી ગંગા છું અને દેવકાર્યના અર્થની સિદ્ધિને માટે તમારી સાથે રહી હતી.^{૧૭} હે દેવ! તે પુત્રો મહાભાગ્યશાળી અને મહાતેજસ્વી એવા આઠ વસુઓ હતા. જેઓ વસિષ્ઠ ઋષિના શાપદોષથી મનુષ્યદેહને પામ્યા હતા.^{૧૮} તેઓને ઉત્પન્ન કરવા માટે તમારા વિના પૃથ્વીમાં બીજો કોઈ પુરુષ યોગ્ય ન હતો અને મારા જેવી ગર્ભ ધારણ કરનારી કોઈ

૫૪]

માનુષી આ લોકમાં ન હતી; ૨૦ માટે તેઓની જનની થવા સારૂ મેં મનુષ્યદેહ ધારણ કર્યો હતો. તમે આઠ વસુઓને ઉત્પન્ન કરીને અક્ષય લોકો છૂટ્યા છે. ૨૧ મેં વસુ-દેવોના ઠરાવને સ્વીકાર્યો હતો. તે ઠરાવ 'તમે જેમ જેમ ઉત્પન્ન થશો તેમ તેમ હું તમને મનુષ્યશરીરથી મુક્ત કરીશ' એવો હતો. ૨૨ આ પ્રમાણે તેઓ મહાત્મા આપવના શાપથી મુક્ત થયા છે, હવે તમારું કલ્યાણ થાઓ અને આ મહાન વ્રતવાળા

પુત્રનું તમે રક્ષણ કરજો; ૨૩ કારણ કે એક એક વસુના અષ્ટમાંશથી આઠે વસુઓના સ્થાનરૂપ આ પુત્રને આઠે વસુઓના સમીપમાં તમારે માટે મેં પ્રાર્થનાથી મેળવ્યો છે; માટે આ મારાથી થયેલા પુત્રને ગંગાએ આપેલો છે એમ તમે સમજજો. ૨૪

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
સંભવપર્વવિષે લીલ્લમ-ઉત્પત્તિ-નામનો
અધ્યાય ૯૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૯૯ મો-વસુઓને થયેલા શાપનું વર્ણન

॥ શાંતનુરુવાચ ॥

આપવો નામ કોન્વેષ વસુનાં કિંચ દુષ્કૃતમ્ ॥

યસ્યામિશાપાત્તે સર્વે માનુષીં યોનિમાગતાઃ ॥

શાંતનુ પૂછે છે:-“એ આપવ નામનો કોણ હતો? અને વસુઓએ તેનો શો અપરાધ કર્યો હતો કે જેના શાપથી તે સઘળાને માનુષી યોનિમાં અવતરવું પડ્યું? ૧ વળી આ તારા આપેલા કુમારે શું કર્યું હતું કે જે કરવાથી એને મનુષ્યોમાં રહેવું પડશે? ૨ હે બ્રહ્મવિ! સર્વ લોકના ઈશ એવા વસુઓ શા કારણથી મનુષ્ય-લોકમાં ઉત્પન્ન થયા હતા તે તું મને કહે. ” ૩

વૈશંપાયન કહે છે:- હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! આ પ્રમાણે રાજાએ પૂછ્યું, ત્યારે જહ્નુતનયા ગંગા-દેવી પોતાના પતિ શાંતનુ રાજાને આ પ્રમાણે કહેવા લાગી. ૪ ગંગા કહે છે:-“હે ભરતસત્તમ પૂર્વે વરુણને વસિષ્ઠ નામના જે પુત્ર થયા હતા, તેજ મુનિ આપવ નામથી કહેવાય છે. ૫ તે ઋષિનું મેરુ પર્વતના પાર્શ્વભાગમાં મૃગ અને પક્ષીઓથી ભરપૂર તથા સર્વ ઋતુનાં પુષ્પોથી છવાયેલું આશ્રમસ્થાન હતું. ૬ હે ભરતસત્તમ! સ્વાદિષ્ટ ફલ, મૂલ અને જલવાળા તે વનમાં પુણ્યકર્મ કરનારામાં શ્રેષ્ઠ એવા તે વરુણના પુત્ર વસિષ્ઠ તપ તપતા હતા. ૭ હવે દક્ષની સુરભી નામની સર્વ મનોરથ પૂર્ણ કરનારામાં શ્રેષ્ઠ એવી

જે પુત્રી હતી, તે દેવીએ કશ્યપથી જગતના અનુચ્છન્ને અર્થે નંદિની ગાયને જન્મ આપ્યો હતો. હવે આપનારી તે નંદિની ગાય ધર્માત્મા વસિષ્ઠને પ્રાપ્ત થઈ હતી. તે ગાય મુનિઓથી સેવાતાં, પુણ્યરૂપ અને રમ્ય એવા તપસ્વીઓના અરણ્યમાં નિવાસ કરતી નિર્ભય થઈને ફરતી હતી. ૮-૧૦

હે ભરતર્ષભ! એક વખતે દેવર્ષિઓએ સેવન કરેલા તે વનમાં પૃથુ વગેરે સઘળા ‘વસુ, દેવો આગ્યા હતા. ૧૧ તેઓ પોતપોતાની સ્ત્રી-ઓની સાથે ચોતરફ તે વનમાં ફરતા હતા અને રમણીય એવા પર્વત તથા વનોમાં રમણ કરતા હતા. ૧૨ હે ઇંદ્રના જેવા પરાક્રમી રાજા! તે વસુ-ઓમાંથી એક વસુની સુંદર મધ્યવાળી ભાર્યાએ વનમાં ફરતાં સર્વ મનોરથને દોહન કરનારી ઉત્તમ એવી નંદિની ગાયને દીઠી; તથા હે રાજેન્દ્ર! તે નંદિનીનાં શીલ, સંપત્તિ અને ઐશ્વર્ય-થી વિસ્મય પામી તે ગાય તેણે છુ નામના વસુને દેખાડી. હે વૃષભના જેવાં નેત્રવાળા! હે પૌરવનંદન રાજેન્દ્ર! તે ગાય શરીરે પુષ્ટ, સાફ દૂધ આપનારી, સુંદર પુષ્કળાળી, સુશોભિત ખરી-ઓવાળી, શુભ લક્ષણવાળી, સર્વ ગુણથી સંપન્ન અને અનુત્તમ શીલવાળી હતી. એવી ગુણવાળી તે ગાય જ્યારે વસુની પત્નીએ પ્રથમ વસુને દેખાડી, ત્યારે હે ગજેન્દ્રના જેવા વિક્રમવાળા

રાજા! દુ વસુએ તે ગાયને જોતાંજ તેના રૂપ-
ગુણનું વર્ણન કરતાં તે દેવીપ્રત્યે કહ્યું કે, ‘આ
સ્થામ નેત્રવાળી ઉલ્કૃષ્ટ ગોદેવી, જેમનું આ
ઉત્તમ વન છે તે વરુણના પુત્ર વસિષ્ઠની છે. હે
સુંદર મધ્યવાળી! જે મનુષ્ય આ ગાયનું સ્વાદિષ્ટ
દૂધ પીએ છે તે સ્થિર યૌવનવાળો થઈને દશ
હજાર વર્ષ સુધી જીવી શકે છે.’ હે નૃપોત્તમ!
આવાં દુ વસુનાં વચન સાંભળીને તે સુંદર
મધ્યવાળી અને અનિંદ્ય અંગવાળી દેવી, પ્રદીપ્ત
તેજવાળા પોતાના પતિપ્રત્યે કહેવા લાગી કે,
‘હે મહાભાગ! મનુષ્યલોકમાં સત્ય પ્રતિષ્ઠા-
વાળા અને બુદ્ધિમંત એવા ઉશીનર નામના
રાજા છે. તેને સ્વરૂપસંપત્તિથી મર્ત્યલોકમાં
વિખ્યાત તથા રૂપ અને યૌવનથી શોભતી એવી
જિતવતી નામની પુત્રી છે, તે મારી સખી થાય
છે. હે દેવશ્રેષ્ઠ! તેને માટે હું આ ગાયની ઇચ્છા
કરું છું, તેથી એને વાછરડાસાથે તમે ત્વરાથી
અહીં લાવો. હે પુણ્યવર્ધન! મારી સખી, આ
ગાયનું દૂધ પીને મનુષ્યલોકમાં એકલી વૃદ્ધતા
અને રોગરહિત થાય. હે માન આપનારા!
હે મહાભાગ્યવાળા! હે સ્તુત્ય! આટલું મારું
કહેલું તમારે કરવું જોઈએ; કેમકે એનાથી
મને પ્રિય, અત્યંત પ્રિય બીજું કંઈ નથી.”

આવાં તે દેવીનાં વચન સાંભળીને તેનું પ્રિય
કરવા માટે દુવસુએ પૃથુ વગેરે પોતાના ભાઈ-
ઓની સાથે તેજ વખતે તે ગાયને હરણ કરી;
એ વખતે કમલપત્ર સરખાં નેત્રવાળી દેવીએ પ્રેરેલો
દુવસુ તે ઋષિના તીવ્ર તપનું નિરીક્ષણ કરી શક્યો
નહિ તેમ તેણે ઋષિના શાપથી પોતાનું પતન
થશે તેનો પણ વિચાર કર્યો નહિ. ૧૩-૨૮

પછી વસિષ્ઠ ઋષિ જ્યારે કૃષ્ણ લઈને પોતાના
આશ્રમસ્થાનમાં આવ્યા, ત્યારે તેમણે તે ઉત્તમ
વનમાં વાછરડાસાથે પોતાની ગાય ન જોઈ. ૨૯
પછી તે તપરૂપી ધનવાળા ઋષિએ તે વનમાં
ગાયની ઓળ કરવા માંડી, પણ ઉદાર બુદ્ધિવાળા
મુનિને ઓળ કરતાં છતાં તે ગાય મળી નહિ. ૩૦
પછી દિવ્ય દષ્ટિવાળા ઋષિએ દિવ્ય દષ્ટિથી
જાણ્યું કે, વસુઓએ ગાયને હરણ કરી છે. એટલે

તત્કાલ તે ક્રોધવશ થયા; તેજ વખતે તેમણે
વસુઓને શાપ આપ્યો કે:- ૩૧ ‘જે કારણથી
સુંદર પુરુષવાળી મારી દુધાળી ગાયનું વસુઓએ
હરણ કર્યું છે તે કારણથી તેઓ મનુષ્યલોકમાં
જન્મ પામશે એમાં સંશય નથી.’ ૩૨ હે ભરત-
શ્રેષ્ઠ! આ પ્રમાણે ક્રોધને વશ થયેલા મુનિશ્રેષ્ઠ
આપવ ભગવાને તે વસુઓને શાપ આપ્યો
હતો ૩૩ અને તેઓને શાપ આપ્યા પછી તે
મહાભાગ્યશાળી મુનિએ તપ કરવામાંજ મન
પરોવ્યું હતું. હે રાજન્! આ પ્રમાણે તપરૂપી
ધનવાળા તથા મહાન પ્રભાવશાળી બ્રહ્મર્ષિએ
ક્રોધયુક્ત થઈને આઠ વસુ-દેવોને શાપ આપ્યો
હતો. તે પછી વસુઓ પોતાને શાપ થયેલો
જાણીને ફરીથી મહાત્મા વસિષ્ઠના આશ્રમસ્થાનમાં
તે ઋષિની પાસે આવ્યા અને હે પાર્થિવશ્રેષ્ઠ!
તેઓ તે ઋષિને પ્રસન્ન કરવા યત્ન કરવા લાગ્યા;
પરંતુ હે પુરુષવ્યાધ્ર! તેઓ સર્વ ધર્મવિશારદ
એવા ઋષિશ્રેષ્ઠ આપવની કૃપા મેળવી શક્યા
નહિ. ૩૪-૩૭ પછી તે ધર્માત્મા ઋષિએ તેમને
કહ્યું કે, તમને-ધર વગેરે વસુઓને શાપ આપ્યો
છે, પણ એક વર્ષના અંતરથી તમે સઘળાઓ
શાપથી મુક્તિ પામશો; ૩૮ પરંતુ જેના કારણથી
તમને બધાને મેં શાપ આપ્યો છે તે આ દુવસુ
પોતાનાં કર્મથી મનુષ્યલોકમાં લાંબો સમય
રહેશે. ૩૯ મેં ક્રોધ પામીને તમને જે કહ્યું છે,
તે હવે હું મિથ્યા કરવા ઇચ્છતો નથી. વળી આ
દુવસુ મનુષ્યલોકમાં પોતાનાથી પ્રજા થવાની
ઇચ્છા કરશે નહિ. એ ઉદાર મનવાળો, ધર્માત્મા
તથા સર્વ શાસ્ત્રમાં કુશળ થશે અને પિતાનું
પ્રિય તથા હિત કરવા માટે એ સ્ત્રીભોગનો ત્યાગ
કરશે. ” ૪૦-૪૧

આ પ્રમાણે સર્વ વસુઓને કહીને તે મહાન
ઋષિ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા. તે પછી વસુઓ
બધા એકઠા થઈને મારી પાસે આવ્યા; ૪૨ અને
હે રાજન્! મારી પાસે તેમણે વરદાનની
યાચના કરી કે, ‘અમે જેમ જેમ ઉત્પન્ન
થઈએ તેમ તેમ હે ગંગે! તમે અમને પાણીમાં
ફેંકી દેજો’ આ તેમની માગણી પ્રમાણે મેં કર્યું

દેવવ્રતની લીખ પ્રતિજ્ઞા :—“પિતાના પછી તેમનું રાજ્ય મારે નહિ લેવું પણ સત્યવતીના ભાવી પુત્રને આપવું; તથા મારે છેવટ સુધી અખંડ બ્રહ્મચર્ય પાળવું.” પછી સત્યવતીના ખેડ પુત્ર શુભરી જતાં તેણે દેવવ્રતને રાજ બનવાનો અને પરણવાનો આગ્રહ કર્યો. ત્યારે પણ પ્રબળ સત્યપ્રેમી અને મહાન સ્વાર્થત્યાગી દેવવ્રતે જરાય ન ડગતાં કહ્યું કે;—આ તો શું પણ ઈન્દ્રનું, કે ત્રણે લોકનું કે એથી પણ મોટું રાજ્ય હોય; તો તેને પણ સત્યને ખાતર તણ દઉં; પણ સત્યને તનું નહિ. આથીજ તે “લીખ” કહેવાયા. CC-0. ત્રણે લોકોની વિનંતીને સહાકાર આપી નહિ આપી વડ વચન ન લાઇ ॥

છે. ૪૩ આ પ્રમાણે શાપ પામેલા એવા તેઓનો મનુષ્યલોકથી છૂટકો થવા માટે મેં યથાયોગ્ય કામ કર્યું છે. ૪૪ હે નૃપોત્તમ ! હે ભારતરાજ ! તે ઋષિના શાપથી આ છું, એકલોજ મનુષ્યલોકમાં ચિરકાલ નિવાસ કરશે. ” ૪૫

વૈશંપાયન કહે છે:-આ વૃત્તાંત રાજાને કહીને તે ગંગાદેવી કુમારને લઈને ત્યાંથી અંતર્ધાન થઈગઈ અને ઇચ્છિત સ્થાનમાં ચાલી ગઈ. ૪૬ એ જે છું નામનો વસુ, શાંતનુનો કુમાર થયો, તે દેવવ્રત અથવા ગાંગેય એવા નામથી કહે-

વાયો અને શાંતનુથી અધિક ગુણવાળો થયો. ૪૭ ગંગાના ગયા પછી શાંતનુ શોકથી દીન થઈને પોતાના નગરમાં ગયો. તે ભરતવંશી મહાત્મા શાંતનુ રાજાના અધિક ગુણો તથા તેનું મહાભાગ્ય હું તમને કહું છું. જેનો તેજસ્વી ઇતિહાસ મહાભારત કહેવાય છે. ૪૮-૪૯

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત
સંભવપર્વવિષે આપવોપાખ્યાન નામનો
અધ્યાય ૯૮ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૦૦ મો-લીપ્મની પ્રતિજ્ઞા તથા શાંતનુને સત્યવતીની પ્રાપ્તિ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

સ રાજા શાંતનુર્ધીમાન્ દેવરાજર્ષિસત્કૃતઃ ॥
ધર્માત્મા સર્વલોકેષુ સત્યવાગિતિ વિશ્રુતઃ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:-દેવ તથા રાજર્ષિઓએ જેનો સત્કાર કરેલો એવો તે બુદ્ધિમાન શાંતનુ રાજા સર્વલોકમાં ‘ધર્માત્મા તથા સત્યવાદી’ એવી પ્રસિદ્ધિ પામ્યો હતો. ૧ એ મહાસત્ત્વવાળા પુરુષશ્રેષ્ઠ શાંતનુરાજામાં ઇંદ્રિયનિગ્રહ, દાનશક્તિ, ક્ષમા, બુદ્ધિ, અકાર્યમાં લગ્ન, ધૈર્ય અને ઉત્તમ તેજ, આ ગુણો નિત્ય રહેલા હતા. ૨ આવા ગુણોથી સંપન્ન અને ધર્મ તથા અર્થમાં કુશળ એવો તે રાજા ભરતવંશનો તથા સર્વ જનનો પાલક હતો. ૩ તે રાજા શાંખના જેવી ડોકવાળો, પુષ્પ અને ઉંચા ખભાવાળો, મદમત્ત હાથીના જેવા વિક્રમવાળો તથા પરિપૂર્ણ અર્થવાળો સર્વ રાજલક્ષણોથી યુક્ત હતો. ૪ તે કીર્તિમાન રાજાના વર્તનને નિરંતર જોઈને સઘળાં મનુષ્યો કામ અને અર્થના કરતાં ધર્મજ શ્રેષ્ઠ છે, એમ નિશ્ચયથી માનતાં હતાં. ૫ મહાન સત્ત્વવાળા તથા પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે શાંતનુમાં આ સર્વ ગુણો રહેલા હતા. એના જેવો ધાર્મિક રાજા બીજો હતો નહિ. ૬ સર્વ ધર્મધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ અને ધર્મમાં વર્તાતા એવા તે રાજાનો સઘળા

રાજાઓએ રાજેશ્વર પદ ઉપર અભિષેક કર્યો હતો. ૭ એ રાજાના સમયમાં શોક, ભય અને પીડારહિત તથા સુખે સૂતા અને સુખથી જાગતા એવા રાજાઓ, ભરતખંડના પાલક એવા એ શાંતનુરાજાના આશ્રયમાં રહેતા હતા. ૮ કીર્તિમંત અને ઇંદ્રના જેવા તેજવાળા તે રાજાએ ઉપદેશાયલા ભૂમિપતિઓ યજ્ઞ, દાન અને ક્રિયાશીલ થયા હતા. ૯ જેમાં શાંતનુ મુખ્ય એવા તે સઘળા રાજાઓએ જ્યારે લોકોનું રક્ષણ કર્યું હતું, ત્યારે નિયમથી સર્વ વર્ણો ધર્મનેજ મુખ્ય માનીને વર્તાતા હતા. ૧૦ ક્ષત્રિયો આહ્મણીની સેવા કરતા હતા, વૈશ્યો ક્ષત્રિયોને અનુસરતા હતા અને આહ્મણ તથા ક્ષત્રિયોમાં પ્રીતિ રાખતા શૂદ્રો વૈશ્યોની સેવા કરતા હતા. ૧૧ તે રાજા કૌરવોના રમ્ય હસ્તિનાપુર નગરમાં નિવાસ કરીને સાગરપર્યંત પૃથ્વીનું રાજ્ય કરતો હતો. ૧૨ દેવરાજના જેવો તે રાજા ધર્મવેત્તા, સત્યવાણીવાળો અને સરળ પ્રકૃતિનો હતો; તથા દાન, ધર્મ, તપ અને યોગથી પરમ ઐશ્વર્યયુક્ત હતો. ૧૩ તે રાગદ્રેષથી મુક્ત, ચંદ્રના જેવો પ્રિયદર્શન, તેજવડે સૂર્યના જેવો, વેગમાં વાયુના જેવો, ક્રોધમાં કાલના જેવો અને પૃથ્વીના જેવો ક્ષમાશીલ હતો. ૧૪ હે નૃપ ! વળી જ્યારે શાંતનુનું રાજ્ય હતું ત્યારે પશુ, વરાહ, મૃગ અને પક્ષીઓનો

પૂર્વની પેઠે વધ થતો ન હતો. ^{૧૫} અહિંસાધર્મ જેમાં સુખ્ય હતો, એવા એ રાજ્યમાં વિનયવાળો અને નિતચિત્ત એવો શાંતનુ રાજ કામ તથા રાગથી રહિત થઈને સર્વ પ્રાણીઓનું સમદષ્ટિથી શાસન કરતો હતો. ^{૧૬} શાંતનુના રાજ્યકાલમાં દેવ, ઋષિ અને પિતૃઓના યજ્ઞને માટે ક્રિયાઓ થતી હતી તથા અધર્મવડે કોઈ પણ પ્રાણીનો વધ થતો ન હતો. ^{૧૭} હુઃખી, અનાથ અને પશુ વગેરે સર્વ પ્રાણીનો તેજ રાજા પિતા-પાલક હતો. ^{૧૮} તે કુરુપતિશ્રેષ્ઠ જ્યારે રાજરાજેશ્વર હતો, ત્યારે વાણી સત્યના આશ્રયવાળી અને મન ધર્મ તથા દાનના આશ્રયવાળું થયું હતું. ^{૧૯} તે રાજા છત્રીસ વર્ષપર્યંત સ્ત્રીઓમાં રતિ ન રાખતાં વનમાં રૂંધ્યા કરતો હતો. ^{૨૦}

એ શાંતનુને તેના જેવા રૂપવાળો, તેવા આચારવાળો, તેવા વૃત્તવાળો અને તેવો શાસ્ત્રસંપન્ન ગંગાથી ઉત્પન્ન થયેલો દેવવ્રત નામનો પુત્ર હતો, કે જે વસુને અવતાર હતો. ^{૨૧} તે પૃથિવી-વિકારથી થયેલાં ધનુષ, ખાણ, ગદા વગેરે શસ્ત્રોમાં, તેમજ મંત્રમય અસ્ત્રોમાં નિષ્ણાત હતો તથા મહાબલસંપન્ન, મહાન હૃદયબલવાળો, મહાવીર્યવાન અને મહારથ હતો. ^{૨૨}

એક વખતે શાંતનુરાજા મૃગને વિધીને ગંગા નદીને કિનારે ફરતો હતો તે વખતે તેણે ભાગીરથી નદીને અદ્વજલવાળી જોઈ. ^{૨૩} તેને તેવી જોઈને પુરુષશ્રેષ્ઠ શાંતનુએ વિચાર્યું કે, નદીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવી આ ગંગા પહેલાંની પેઠે કેમ વહેતી નથી? ^{૨૪} પછી તેનું કારણ જોળતાં તે ઉદાર મનવાળા રાજાએ સ્વરૂપસંપન્ન, ઉંચા શરીરનો અને સુંદર આકૃતિવાળો એક કુમાર જોયો. ^{૨૫} તે પુરંદર-ઇંદ્ર દેવની પેઠે દિવ્ય અસ્ત્રોનો પ્રયોગ કરતો હતો અને તીક્ષ્ણ શરોવડે સમગ્ર ગંગાને રોકી લઈને ઉભો રહેલો હતો. ^{૨૬} શરોથી ગંગા નદીને ભરાયલી જોઈને તથા તે બાલકનું અમાનુષ કર્મ જોઈને, તેની આગળ રાજા વિસ્મય પામ્યો. ^{૨૭} પહેલાં બુદ્ધિમાન શાંતનુએ તે પુત્રને ઉત્પન્ન થયેલો જ જોયો હતો. એટલે રાજાને હમણાં તેને પુત્રતરિકે જોળખવાની સ્મૃતિ આવી

નહિ. ^{૨૮} તે કુમારે પણ પોતાના પિતાને જોઈને તેને માયાથી મોહિત કર્યા અને મોહ પમાડીને તટકાલ તે ત્યાંજ અંતર્ધાન થઈ ગયો. ^{૨૯} આ પ્રમાણે આશ્ચર્ય જોઈને તે શાંતનુ રાજાને પુત્રની શંકા થઈ અને તેથી તેણે ગંગાને કહ્યું કે, ‘તું મને પ્રત્યક્ષ થા!’ ^{૩૦} તેજ વખતે ગંગાએ ઉત્તમ રૂપ ધારણ કરીને તથા અલંકારવાળા કુમારનો હાથ ઝાલીને રાજાને દર્શન આપ્યા. ^{૩૧} અલંકારોથી અલંકૃત થયેલી અને શુદ્ધ સાડી જેણે પહેરેલી એવી ગંગાને શાંતનુએ પૂર્વે જોઈ હતી, તો પણ હમણાં તે તેને જોળખી શક્યો નહિ. ^{૩૨}

ગંગા કહે છે:—“હે રાજા! પૂર્વે મારાથી જે આઠમો પુત્ર તમે ઉત્પન્ન કર્યો હતો તેજ પુરુષવ્યાધ્ર અને સર્વ અસ્ત્રવેત્તામાં ઉત્તમ એવો આ પુત્ર છે. ^{૩૩} હે મહારાજ! મેં ઉછેરેલા આ પુત્રને તમે ગ્રહણ કરો અને હે પુરુષવ્યાધ્ર! હે વિભો! એને તમારે ઘેર લઈ જાઓ. ^{૩૪} આ વીર્યવાન પુત્રે વસિષ્ઠ પાસે સાંગ વેદનું અધ્યયન કર્યું છે. એ અસ્ત્રવિદ્યામાં નિપુણ, પરમ ધનુર્ધારી, શુદ્ધ કરવામાં દેવરાજના સમાન અને દેવદૈત્યોથી નિત્ય માન પામેલો છે. હે ભારત! જે શાસ્ત્ર શુકાચાર્ય જાણે છે તે સઘળું એ જાણે છે. ^{૩૫} ^{૩૬} તેમજ દેવ અને દૈત્યોએ જેને નમસ્કાર કરેલા એવા અંગિરાના પુત્ર ધૃહસ્પતિ જે શાસ્ત્ર જાણે છે, તે પણ સઘળું સાંગોપાંગ આ તમારા મહાબાહુ મહાત્મા પુત્રમાં રહેલું છે. વળી બીજાઓથી પરાલવન પામતા એવા પ્રતાપી જમદગ્નિના પુત્ર ઋષિ પરશુરામ જે અસ્ત્રો જાણે છે, તે પણ આ સારી રીતે જાણે છે. હે રાજા! મહાન ધનુર્ધારી અને રાજધર્મ તથા અર્થમાં કુશલ અને વીર એવા મેં આપેલા આ પોતાના પુત્રને, હે વીર! હવે તમે ઘેર લઈ જાઓ.”

વૈશંપાયન કહે છે:—આ પ્રમાણે ગંગાએ અનુસા આપી ત્યારે શાંતનુ રાજા સૂર્યના જેવા પ્રકાશતા તે પોતાના પુત્રને લઈને નગરપ્રત્યે આવ્યો. ઇંદ્રની નગરીના જેવી પોતાની નગરીમાં આવીને પૌરવરાજા પોતે પોતાના સર્વ મનોરથો

પૂર્ણ થયા છે, એમ માનવા લાગ્યો. પછી શાંતનુ-એ ગુણવાન અને અભય આપનારા એવા પોતાના મહાત્મા પુત્રને પૂરવંશીઓમાં રાજ્યને માટે સુવરાજ્ય ઉપર અભિષેક કર્યો. હે ભરતશ્રેષ્ઠ! શાંતનુનો મહાયશસ્વી પુત્ર દેવવ્રત, પોતાના વર્તનથી સઘળા પૂરવંશીઓને, પિતાને અને રાજ્યની પ્રજાને પ્રસન્ન કરવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે પુત્ર સહિત આનંદ કરતા અમિત પરા-ક્રમી રાજ્યએ ચાર વર્ષ વ્યતીત કર્યાં.

એક વખતે શાંતનુ રાજ વનમાં ગયો હતો; ત્યાં તેને યમુના નદીના તીર ઉપર ચોતરફ અવર્ણનીય ઉત્તમ સુગંધ આવ્યો. રાજા તે સુગંધ ક્યાંથી આવે છે? તે જાણવાને ચોતરફ ફરવા લાગ્યો. ૩૭-૪૯ એટલામાં તેણે દેવના જેવી રૂપાળી દાશકન્યાને દીઠી. તે સ્થામનયની કન્યાને જોતાં જ રાજાએ તેને પૂછ્યું કે:—“હે ભીરુ! તું કોની પુત્રી છે? કોણ છે? અને શું કરવા ઇચ્છે છે?” કન્યાએ કહ્યું:—“તમારું કલ્યાણ થાઓ. હું દાશ-કન્યા છું અને મહાત્મા દાશરાજાને મારા પિતા થાય છે તેની આજ્ઞાથી ધર્મને માટે નાવ ફેરવું છું.” તે દાશકન્યાને રૂપ, માધુર્ય અને સુગંધિ-થી યુક્ત તથા દેવના જેવા રૂપવાળી જોઈને શાંતનુ રાજા તેની ઇચ્છા કરવા લાગ્યો અને તેણે તે વખતે તેના પિતાની પાસે જઈને તેની માગણી કરી. ૪૭-૫૦ પોતાને માટે તે કન્યા આપવા તેના પિતાને પૂછ્યું, ત્યારે દાશરાજાને મહીપતિ-પ્રત્યે આ પ્રમાણે કહ્યું:—૫૧ “હે જનેશ્વર! આ સુંદર વર્ણવાળી પુત્રી જ્યારથી ઉત્પન્ન થઈ છે ત્યારથી જ મારે કોઈ વરને આપવાની છે; પણ મારા મનમાં કંઈક કામના છે, તે તમે સાંભળો. ૫૨ હે નિષ્પાપ! જો આને તમે ધર્મપત્ની કરવા મારી પાસેથી માગતા હો તો તમે સત્ય-વચનવાળા છો માટે સત્યથી મારી આગળ પ્રતિજ્ઞા કરો. ૫૩ આ કન્યા હું તમને એક ઠરાવથી આપીશ. તમારા જેવો કોઈ વર કદાપિ મને મળવાનો નથી.” ૫૪

શાંતનુ કહે છે:— “હે દાશ! તારી શરત સાંભળ્યા પછી હું વિચાર કરીશ અને જો તે

આપવા જેવું હશે તો આપીશ, નહિ તો કોઈ રીતે આપીશ નહિ.” ૫૫

દાશ કહે છે:—હે પૃથ્વીપતિ! આનાથી જે પુત્ર ઉત્પન્ન થાય તે રાજા થાય. હે પાર્થિવ! તમારી પાછળ તે પુત્રવિના બીજા કોઈનો અભિ-ષેક કરવો નહિ. ૫૬

વૈશંપાયન કહે છે:—હે ભારત! જો કે શાંતનુ રાજા તીવ્ર કામથી દગ્ધ થતો હતો તો પણ તેણે દાશને તે વર આપવા ઇચ્છા કરી નહિ; ૫૭ અને કામથી હતચિત્ત થયેલો તે રાજા દાશકન્યા-નું ચિંતન કરતો તે વખતે હસ્તિનાપુરપ્રત્યે પાછો આવ્યો. ૫૮ પછી કોઈ વખતે શોક કરતા અને વિચારગ્રસ્ત થયેલા શાંતનુની પાસે તેનો પુત્ર દેવવ્રત આવ્યો અને પિતાને કહેવા લાગ્યો કે:—૫૯ “હે પિતાજી! આપને સર્વ રીતનું સુખ છે તથા સર્વ રાજાઓ આપને વશ છે, છતાં તમે શામાટે નિરંતર દુઃખિત થઈને શોક કરો છો? ૬૦ હે રાજા! વિચારગ્રસ્ત હો તેમ તમે મારી સાથે કંઈ બોલતા નથી, ઘોડે બેસીને ફરવા પણ જતા નથી, તમારો રંગ બદલાઈ ગયો છે, ફીકા જણાઓ છો અને પ્રતિદિવસ સુકાઓ છો; માટે તમારો જે રોગ હોય તે જાણવા હું ઇચ્છા કરું છું; કારણ કે તે જાણીને હું તેનો કંઈ ઉપાય કરી શકું?”

આ પ્રમાણે પુત્રે પૂછ્યું ત્યારે શાંતનુએ તેને કહ્યું કે:—“હે વત્સ! નિઃસંશય હું વિચારપરાયણ રહું છું અને તેનું જે કારણ છે તે તું સાંભળ. હે ભારત! આપણા આ મોટા કુલમાં તું જ એક પુત્ર છે; ૬૧-૬૩ તું નિત્ય શસ્ત્રપરાયણ રહે છે તથા પુરુષાર્થ કરવામાં તત્પર છે. હે પુત્ર! આ લોકની અનિત્યતા જોઈને હું શોક કરું છું; ૬૪ કારણ કે હે ગંગાપુત્ર! કોઈ રીતે તને વિપત્તિ આવી પડે તો આપણું આ કુલ નષ્ટ થઈ જાય. એ તો નિઃસંશય છે કે, તું એક જ સો પુત્ર કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ છે, ૬૫ એટલે હું ફરીથી મિથ્યા લાસ કરવા ઇચ્છતો નથી, પણ સંતતિનો ક્ષય ન થાય એટલા માટે જ હું ઇચ્છા કરું છું. તારું કલ્યાણ થાઓ. ૬૬ ધર્મવાદીઓ એક પુત્રવાળાને અગ્રજ

જેવોજ ગણે છે. અસિદ્ધોત્તર, વેદવ્રતી અને અક્ષય વિદ્યાસંતતિ અર્થાત્ શિષ્યપરંપરા, એ સઘળાં સંતાનની સોળમી કલાની બરોબર પણ આવી શકતાં નથી. હે મહાબુદ્ધિવાળા ! જેમ મનુષ્યોમાં સંતાન શ્રેયનું સાધન ગણાય છે, તેમ પણ વજેરે પ્રજામાં પણ તે ઇષ્ટ મનાય છે, એમાં મને સંશય નથી. પુરાણની મૂળભૂત અને દેવતાઓની પ્રમાણભૂત એવી શ્રુતિ* પણ એજ કહે છે. ૧૭-૧૮ હે ભારત ! તું તો શૂરો, નિત્ય અસહન પ્રકૃતિનો અને શસ્ત્રપરાયણ છે, એટલે યુદ્ધવિના બીજે કયાંય તારૂં મૃત્યુ થવાનું નથી.^{૭૦} માટે મને એ સંશય રહ્યા કરે છે કે તારૂં કંઈ અનિષ્ટ થાય તો અમારું શું થશે? હે તાત! આ મારા હુઃખનું સમગ્ર કારણ તને મેં કહ્યું છે.”^{૭૧}

વૈશંપાયન કહે છે:-આ પ્રકારે રાબના હુઃખનું સર્વ કારણ બાણ્યા પછી મહાબુદ્ધિમાન દેવવ્રત પોતાની પ્રજાથી વિચારવા લાગ્યો,^{૭૨} અને તેજ વખતે તે પોતાના પિતાના હિતકારી વૃદ્ધ પ્રધાનની પાસે ગયો તથા ત્યાં જઈને પોતાના પિતાના શોકનું કારણ તેને પૂછ્યું.^{૭૩} ત્યારે પ્રધાને પ્રશ્ન કરતા એવા તે કુરુકુલના મુખ્ય કુમારને તે દાશકન્યા તથા તેના તરફથી થયેલી માગણીઓસંબંધી સઘળું વૃત્તાંત કહ્યું.^{૭૪} આ સાંભળીને વૃદ્ધ ક્ષત્રિયોને સાથે લઈ દેવવ્રત તેજ વખતે દાશરાજ પાસે ગયો અને પોતેજ પિતાને માટે કન્યાની માગણી કરી.^{૭૫} હે ભારત ! દાશે વિધિપૂર્વક પૂજન કરી તેનું સ્વાગત કર્યું અને રાજસભામાં બેઠેલા દેવવ્રતપ્રત્યે કહ્યું કે,^{૭૬} હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ! શાંતનુને માટે શસ્ત્રધારીમાં શ્રેષ્ઠ એવા તેમના પુત્ર તમેજ નાથ થવાને પૂરતા છો; છતાં તમને હું કહું છું કે,^{૭૭} ઇચ્છવા-

* નાપુત્રસ્ય લોકોઽસ્તીતિ તત્સર્વે પશવો વિદુઃ ॥ મંત્ર. અપુત્રને ઉત્તમ લોક પ્રાપ્ત થતો નથી તે બધાં પશુઓ પણ જાણે છે.

x સોયં લોકઃ પુત્રેણૈવ જગ્યો નાન્યેન કર્મણા ॥ શ્રુ. તે આ લોક પુત્રવડેજ છતાય છે, ઇતર કર્મથી નહિ.

ચોગ્ય અને વખાણવાલાયક આવા લગ્નસંબંધને જતો કરીને સાક્ષાત્ ઇંદ્ર જેવાને પણ પસ્તાવું પડે તો બીજાને માટે કહેવુંજ શું?^{૭૮} હે તાત! તમારા જેવા ગુણવાન આર્યના વીર્યથીજ આ સુંદર વર્ણુવાળી પુત્રી સત્યવતી ઉત્પન્ન થઈ છે^{૭૯} અને તેમણે મને વારંવાર તમારા પિતાનું વર્ણન કરીને કહ્યું છે કે, સત્યવતી સાથે લગ્ન કરવા માટે ધર્મવિત્તા શાંતનુ રાજા ચોગ્ય છે.^{૮૦} વળી ઋષિઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા દેવર્ષિ અસિત કે જે સત્યવતીની અત્યંત ઇચ્છા કરતા હતા તેમને પણ આગળ મેં ના કહી હતી.^{૮૧} હે નરાધિપ! હું કન્યાનો પિતા છું એટલે તમને કંઈક કહેવા ઇચ્છું. આ લગ્નમાં બીજા દોષ નથી પણ કેવલ બળવાન સાવકા ભાઈ તરફનોજ દોષ હું જોઉં છું.^{૮૨} હે પરંતપ! જે ગંધર્વ અથવા અસુરના તમે શત્રુ થાઓ તે કોઈરીતે તમારા ક્રોધ આગળ લાંબો કાલ જીવી શકે નહિ.^{૮૩} હે રાજન્! એજ આ લગ્નમાં દોષ છે, એ વિના બીજા કંઈ દોષ નથી; માટે એ શત્રુને તાપ આપનારા! તમારૂં કલ્યાણ થાઓ, કન્યાને આપવા ન આપવામાં માત્ર આજ કારણ છે તે તમે જાણો.”

વૈશંપાયન કહે છે:-હે ભારત! આ પ્રમાણે દાશરાજએ કહ્યું, ત્યારે ગંગાના પુત્ર દેવવ્રતે સર્વ રાજાઓના સાંભળતાં પિતાના અર્થને માટે તેને ચોગ્ય વચન કહ્યું.^{૮૪} “હે સત્યવત્તામાં શ્રેષ્ઠ! મારી આ સત્ય પ્રતિજ્ઞાને તું કબૂલ રાખ. એવો કોઈ બીજો થયો નથી અને થશે નહિ કે જે મારા જેવું વચન આપવા સમર્થ થાય.”^{૮૫} તું જે કહે છે તેમજ હું કરીશ. આનાથી જે પુત્ર થશે તે અમારો રાજા થશે.”^{૮૬} હે ભરતર્ષભ! આ પ્રમાણે ભીષ્મે કહ્યું, ત્યારે દાશ પોતાના દૌહિત્રને માટે રાજ્યરૂપી દુષ્કર અર્થ સાધવાને ફરીથી દેવવ્રતપ્રત્યે બોલ્યો.^{૮૮} “હે અમાપ કાંતિવાળા! તમેજ શાંતનુના નાથ થઈને અત્રે કન્યાનું માથું કરવા આવ્યા છો તથા હે ધર્માત્મન! આ કન્યાના દાનને માટે પણ તમેજ સ્વતાંત્ર સત્તાવાન છો; અર્થાત્ તમારી પ્રતિજ્ઞાથી તમેજ કન્યા આપી શકો તેમ છે.”^{૮૯} હે શત્રુને દમનારા! કુમારિકા

તરફ સ્નેહ રાખનારા પિતાના સ્વભાવને અનુસરી-
ને હું તમને કહું છું તે હે શાંત પ્રકૃતિવાળા !
મારા વચનને તથા કાર્યને તમે સાંભળો. ૯૦ હે
સત્યધર્મપરાયણ! રાજાઓના મધ્યમાં સત્યવતી-
ને માટે તમે જે પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે તમનેજ ઘટી
શકે છે. ૯૧ હે મહાન બાહુવાળા! અને તે તેમજ
થશે એમાં મને જરા પણ સંશય નથી; પરંતુ
તમારો જે પુત્ર થાય અને તે રાજ્યની માગણી
કરે ત્યારે શું થાય? એવો અમને મહાન સંશય
રહે છે. ૯૨

વૈશંપાયન કહે છે:-આવાં દાશનાં વચનથી
તેના મતને બાળી લઈને સત્યધર્મપરાયણ એવા
ગંગાના પુત્રે પિતાનું પ્રિય કરવામાટે તે વળતે
પ્રતિજ્ઞા કરી. ૯૩ ગાંગેય કહે છે:-“ઓ દાશરાજ-
માં શ્રેષ્ઠ! આ સર્વ રાજાઓના સાંભળતાં પોતાના
પિતાને માટે હું જે કહું છું તે મારા વચનને તું
સાંભળ. ૯૪ હે નરાધિપો! રાજ્યનો તો મેં પ્રથમ-
થીજ ત્યાગ કર્યો છે. હવે સંતતિને માટે પણ
આજેજ હું નિશ્ચય કરું છું. ૯૫ ઓ દાશ! આજ-
થીજ આરંભી માફ અખંડ પ્રહારચર્ય રહેશે અને
હું અપુત્રવાન છતાં પણ મને સ્વર્ગના અક્ષય લોક
પ્રાપ્ત થશે. ૯૬

વૈશંપાયન કહે છે:-આવાં દેવવ્રતનાં વચન
સાંભળીને રોમાંચિત થયેલો ધર્માત્મા દાશ ‘આપું
છું’ એટલુંજ ગાંગેયપ્રત્યે બોલ્યો. ૯૭ તેજ

વળતે ઋષિગણોએ સહિત દેવોએ અને અપ્સરા-
ઓએ અંતરિક્ષમાંથી ગાંગેયના ઉપર પુષ્પની
વૃષ્ટિ કરી અને ‘આ ભીષ્મ છે’ એ પ્રમાણે સર્વે
કહેવા લાગ્યાં. ૯૮ પછી પિતાના અર્થને માટે
ભીષ્મે યશસ્વિની એવી તે સત્યવતીને કહ્યું કે:-
“ઓ માતા! તમે રથમાં બેસો એટલે આપણે
ઘેર જઈએ. ૯૯

વૈશંપાયન કહે છે:-આ પ્રમાણે કહીને ભીષ્મે
તે ભાવવાળી સત્યવતીને રથમાં બેસાડી અને
હસ્તિનાપુરમાં આવી શાંતનુને નિવેદન કરી. ૧૦૦
તે વળતે ત્યાં એકઠા થયેલા અને બીજા રાજાઓ
દેવવ્રતના આ દુષ્કર કર્મનાં વખાણ કરવા લાગ્યા
અને આવી ભીષણ પ્રતિજ્ઞા કરવાથી ‘આ
ભીષ્મ છે’ એમ કહેવા લાગ્યા. ૧૦૧ ભીષ્મે
કરેલા તે દુષ્કર કર્મને સાંભળી શાંતનુ
રાજાએ સંતુષ્ટ થઈને તે મહાત્માને સ્વ-
ચ્છંદ મૃત્યુ આપ્યું. ૧૦૨ અને કહ્યું કે, હે શુદ્ધ!
તું જ્યાંસુધી જીવવા ઇચ્છા કરીશ ત્યાંસુધી
તારાપ્રત્યે મૃત્યુનું સામર્થ્ય ચાલશે નહિ. જ્યારે
તારી આજ્ઞા થશે ત્યારેજ તારાપ્રત્યે મૃત્યુનો
પ્રભાવ ચાલશે. ૧૦૩*

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
સંભવપર્વવિષે સત્યવતી લક્ષ્મીપાખ્યાન
નામનો અધ્યાય ૧૦૦ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૦૧મો-ચિત્રાંગદનું મૃત્યુ અને વિચિત્રવીર્યને રાજ્યપ્રાપ્તિ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતો વિવાહે નિર્વૃત્તે સ રાજા શાંતનુર્નૃપઃ ॥
તાં કન્યાં રૂપસંપન્નાં સ્વગૃહે સન્યવેશયત્ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:-પછી લગ્ન થઈ ગયાં
એટલે શાંતનુ રાજાએ સ્વરૂપસંપન્ન એવી તે
કન્યાને પોતાના ઘરમાં નિવાસ આપ્યો. ૧ તે પછી
બુદ્ધિમાન શાંતનુ રાજાને સત્યવતીમાં વીર્યવાન
તથા પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવો ચિત્રાંગદ નામનો વીર
પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. ૨ વળી સમર્થ તથા વીર્યવાન

એવા રાજાએ સત્યવતીથી મહાધનુર્ધારી એવા
બીજા વિચિત્રવીર્ય નામના તેજસ્વી પુત્રને ઉત્પન્ન

* પિતુર્દુઃખં હરન્ પુત્રઃ શ્રેયો લક્ષ્મીં ચ
વિંદતિ ॥ મીષ્મવત્ પૂરુવન્માનાત્પતંતિ ચ
યયાતિવત્ ॥ ભીષ્મની પેઠે તથા પૂરુની પેઠે
પિતાના દુઃખને હરણ કરનારો પુત્ર કલ્યાણને
તથા લક્ષ્મીને પ્રાપ્ત થાય છે; અને અભિમાન
કરવાથી યયાતિની પેઠે પડે છે. એ તાત્પર્ય છે.

ગણેશ

કર્યો.^૩ પછી પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા ચિત્રાંગદને યૌવન આવતાં પહેલાંજ બુદ્ધિમાન શાંતનુ રાજનું મૃત્યુ થઈ ગયું. શાંતનુ સ્વર્ગમાં ગયા તે પછી સત્યવતીની સલાહથી ભીષ્મે શત્રુને દમન કરનારા એવા ચિત્રાંગદને રાજ્ય ઉપર બેસાડ્યો.^૪ આ એ ચિત્રાંગદ પોતાના શૌર્યથી સર્વ રાજાઓનો આદેષ કરવા લાગ્યો.^૫ તથા કોઈ પણ મનુષ્ય પોતાના જેવું નથી, એમ માનવા લાગ્યો.^૬ આ પ્રમાણે દેવ, અસુર અને મનુષ્યોનો તિરસ્કાર કરતા ચિત્રાંગદની સાથે યુદ્ધ કરવા એનાજ નામનો બલવાન ગંધર્વરાજ આવી લાગ્યો.^૭ તે સમર્થ ગંધર્વરાજની સાથે બલવાન કુરુરાજનું કુરુક્ષેત્રમાં સરસ્વતી નદીના તીર ઉપર ત્રણ વર્ષ સુધી મહાન યુદ્ધ ચાલ્યું.^૮ શસ્ત્રો વરસાદ વરસતો હતો એવા તે દારુણ યુદ્ધમાં માયાથી અધિક એવા ગંધર્વ ચિત્રાંગદે કુરુઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા વીર ચિત્રાંગદને મારી નાખ્યો.^૯ આ પ્રમાણે શત્રુને

દમન કરનારા નરશ્રેષ્ઠ ચિત્રાંગદનો અંત લાવવા યુદ્ધ કરીને તથા તેને મારીને, ગંધર્વ સ્વર્ગમાં ચાલ્યો ગયો.^{૧૦} મહા તેજસ્વી તથા પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર જેવા ચિત્રાંગદનું મૃત્યુ થતાં શાંતનુના પુત્ર ભીષ્મે તેની ઉત્તરક્રિયા કરાવી.^{૧૧} તથા યૌવન જેને નહિ આવેલું એવા બાલક વિચિત્રવીર્યનો તે મહાબાહુએ ચિત્રાંગદના પછી કુરુરાજ્ય ઉપર અભિષેક કર્યો.^{૧૨} એ વિચિત્રવીર્ય તે વખતે ભીષ્મના કહ્યામાં રહીને પિતૃ પિતામહથી પાલન કરાવતા રાજ્યનું શાસન કરવા લાગ્યો.^{૧૩} તે રાજા ધર્મશાસ્ત્રમાં કુશળ એવા શાંતનુના પુત્ર ભીષ્મને ધર્મપૂર્વક માન આપતો હતો અને ભીષ્મ પણ તેનું સર્વ રીતે પાલન કરતા હતા.^{૧૪}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વતોર્ગત
સંભવપર્વવિષે ચિત્રાંગદોપાખ્યાન નામનો
અધ્યાય ૧૦૧ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૦૨ મો-કાશિરાજની કન્યાઓનું હરણ અને વિચિત્રવીર્યનું મરણ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

હતે ચિત્રાંગદે ભીષ્મો બાલે આતરિ કૌરવા।

પાલયામાસ તદ્રાજ્યં સત્યવત્યા મતે સ્થિતઃ।૧।

વૈશંપાયન કહે છે:-હે કૌરવ! ચિત્રાંગદના હણાયા પછી પોતાનો ભાઈ વિચિત્રવીર્ય બાલક હતો ત્યારે તેના રાજ્યનું સત્યવતીની સલાહ પ્રમાણે ભીષ્મ રક્ષણ કરતા હતા.^૧ જ્યારે બુદ્ધિમાનમાં શ્રેષ્ઠ એવા ભીષ્મે પોતાના ભાઈ વિચિત્રવીર્યને સુવાવસ્થામાં આવેલો જોયો, ત્યારે તેનો વિવાહ કરવા નિશ્ચય કર્યો. તેજ વખતે ભીષ્મે સાંભળ્યું કે, કાશિરાજની અખસરા જેવી ત્રણ કન્યાઓનો એકીસાથે સ્વયંવર થાય છે. ૨૦૩ એટલે શત્રુને છતનારા અને રથીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા ભીષ્મ માતાની સંમતિ લઈને એકલાજ રથમાં બેસી વારાણસી પુરીમાં ગયા.^૪ ત્યાં ચોદિશાથી આવેલા તેજસ્વી રાજાઓને શાંતનુના

પુત્ર ભીષ્મે જોયા તથા તે કન્યાઓને પણ જોઈ. જ્યારે સ્વયંવરમાં ઉપમાં રાજાઓનાં નામઠામ વગેરે કન્યાઓની આગળ વર્ણન કરવામાં આવ્યાં, ત્યારે એકલા અને વૃદ્ધ એવા શાંતનુના પુત્ર ભીષ્મને જોઈને પરમ શોભાવાળી તે બધી કન્યાઓ ઉદ્વેગ પામી હોય તેમ ‘આ તો વૃદ્ધ છે’ એમ ચિંતન કરતી ત્યાંથી આગળ ચાલતી થઈ. ૧૦૭ વળી તે વખતે હે ભારત! અધમ રાજાઓ હસીને કહેવા લાગ્યા કે:-“ આ ભરત-કુલમાં શ્રેષ્ઠ એવો ભીષ્મ વૃદ્ધ થયો છે, પરમ ધર્માત્મા છે, એને શરીરે કરચલી પડી છે અને પળિયાં આવી ગયાં છે, તોપણ એ નિર્લજ્જ થઈને શામાટે આ સ્વયંવરમાં આવ્યો હશે? પૃથ્વીમાં ‘ભીષ્મ પ્રહારી છે’ એવી એની મિથ્યાજ ખ્યાતિ થઈ છે. પોતાની પ્રતિજ્ઞા આમ મિથ્યા થવાથી લોકોમાં એ શું કહેશે?” ૨૦૪

વેશપાયન કહે છે:-હે ભારત ! ક્ષત્રિયોનાં આવાં વચન સાંભળીને ભીષ્મને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો.^{૧૦} અને તે વખતે સમર્થ ભીષ્મે તે કન્યાઓને પોતેજ ગ્રહણ કરી. પ્રહાર કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા ભીષ્મે તે કન્યાઓને રથમાં બેસાડી દીધી. પછી હે રાજન! મેઘના જેવા શબ્દવાળા ભીષ્મે રાજાઓપ્રત્યે કહ્યું કે:-“ (બ્રાહ્મવિવાહમાં) ગુણવાન વરને બોલાવી કન્યાને યથાશક્તિ અલંકાર પહેરાવી તેનું દાન કરવું તથા સાથે ધન આપવું, એમ વિદ્વાનો કહે છે. બીજા કેટલાં એક ગાય અને આખો લઈને કન્યા આપે છે (એ આર્ષ વિવાહ કહેવાય છે).^{૧૧-૧૩} (આસુર વિવાહમાં) અમુક દ્રવ્ય લેવાનું કહી કન્યા આપે છે. (રાક્ષસ વિવાહમાં) બલથી કન્યાનું હરણ કરાય છે. (ગાંધર્વમાં) પરસ્પર વરકન્યાની સંમતિથી લગ્ન થાય છે. (પૈશાચ વિવાહમાં) કન્યા પ્રમાદમાં હોય ત્યારે તેનું કન્યાત્વ ભ્રષ્ટ કરે છે. (પ્રાણપત્ય વિવાહમાં) કેટલાએક પોતેજ કન્યાનાં લગ્ન કરે છે.^{૧૪} વળી કેટલાએક આર્ષવિધિ જે યજ્ઞ તેમાં કન્યાને મેળવે છે. (તે દેવ વિવાહ કહેવાય છે.) એ વિદ્વાનોએ વખાણેલો આઠમો વિવાહ જાણો.^{૧૫} રાજાઓ સ્વયંવર વિવાહને વખાણે છે અને તેનો સ્વીકાર કરે છે; પરંતુ ધર્મવાદીઓ બલથી હરણ કરાયેલી કન્યાનાં લગ્નને શ્રેષ્ઠ કહે છે.^{૧૬} તેથી હે પૃથ્વીપાલો ! આ કન્યાઓને હું અહીંથી બલવડે હરણ કરું છું; માટે તમે વિજયને સારૂ અથવા પરાજયને સારૂ તમારી શક્તિ પ્રમાણે યત્ન કરો. ^{૧૭} હે મહીપાલો ! હું યુદ્ધ કરવાના નિશ્ચયથી અહીં ઉભો છું.”^{૧૮}

આ પ્રમાણે રાજાઓને તથા કાશીરાજને કહીને વીર્યવાન ભીષ્મે સર્વ કન્યાઓને પોતાના રથમાં બેસાડી તથા રાજાઓને યુદ્ધનું આમંત્રણ કરી તે કન્યાઓને લઈને તડાલ ત્યાંથી પ્રયાણ કર્યું.^{૧૯} તે વખતે સઘળા રાજાઓ ક્રોધ પામીને પોતાના બાહુઓ ઠોકતા તથા ઓઠ કરડતા લડવા માટે ઉછળી ઉઠ્યા.^{૨૦} અને અત્યંત ઉતાવળથી અલંકારો ઉતારતાં તથા બખતરો પહેરતાં તેમણે ભારે ગભરાટ ફેલાવી મૂક્યો.^{૨૧} હે

જનમેજય ! તે બધાનાં ઘરેણાં અને બખતરો ચોમેરથી જાણે તારા ખરતા હોય તેમ તે વખતે જણાવા લાગ્યાં.^{૨૨} પછી કવચોની સાથે જેમનાં અલંકારો આમતેમ ફેંકતા એવા, ક્રોધયુક્ત ઈર્ષ્યાથી કુટીલ બ્રૂકુટીવાળા તથા રકત લોચનોવાળા તે વીર રાજાઓ, સારથીએ તૈયાર કરેલા અને સુંદર ઘોડાઓ જેને જોડેલા એવા પોતાપોતાના રથોમાં બેસીને તથા સર્વ હથિયારો ધારણ કરીને પ્રયાણ કરતા ભીષ્મની પાછળ આયુધો ઉગામીને દોડ્યા. હે ભારત! એક ભીષ્મની સાથે ઘણા રાજાઓનું રંગાટાં ઉભાં કરે તેવું તુમુલ્ય યુદ્ધ આરંભાયું.^{૨૩-૨૫} અને તે રાજાઓએ એકીવખતે ભીષ્મની ઉપર દશ હજાર બાણો ફેંક્યાં. તે બાણો પોતાની પાસે આવે તે પહેલાંજ ભીષ્મે તડાલ સતત પ્રવાહવાળી બાણની વૃષ્ટિ કરીને વચમાંજ તેને કાપી નાખ્યાં. પછી સર્વ રાજાઓએ ભીષ્મને ચોમેરથી ઘેરી લીધા.^{૨૬, ૨૭} અને જેમ મેઘો પર્વત ઉપર વૃષ્ટિ કરે તેમ ભીષ્મ ઉપર બાણોની વૃષ્ટિ વરસાવવા લાગ્યા. ત્યારે ભીષ્મે તે બાણના વરસાદને પોતાનાં બાણોવડે રોકી દઈને સર્વ રાજાઓને ત્રણ ત્રણ બાણથી વિધી નાખ્યા. હે રાજન! તે વખતે એક એક રાજાએ પાંચ પાંચ બાણો મૂકીને ભીષ્મને વિધ્યા.^{૨૮, ૨૯} ભીષ્મે પણ પરાક્રમ કરીને તે રાજાઓને સામા બબ્બે બાણથી વિધ્યા. આ પ્રમાણે લોકવીરોના જોતાં શર અને શક્તિઓથી વ્યાકુલ એવું તે યુદ્ધ, દેવ અને અસુરોનાં જેવું ઘોર તથા દારુણ થઈ પડ્યું હતું. પછી ભીષ્મે યુદ્ધમાં સેંકડો ને હજારોના પ્રમાણમાં ધનુષો, ધ્વજનાં અગ્રો, કવચો અને મસ્તકોને કાપી નાખ્યાં. રથમાં બેસીને યુદ્ધમાં કરતા ભીષ્મની પુરુષોમાં ન હોય તેવી બાણ મૂકવાની શીઘ્રતાને અને યુદ્ધમાં પોતાનું રક્ષણ કરવાની શક્તિને શત્રુઓ પણ વખાણવા લાગ્યા.

આ રીતે સર્વ શસ્ત્રધારીમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે ભરતવંશી ભીષ્મ સર્વ રાજાઓને રણમાં હરાવીને તથા કન્યાઓને લઈને પોતાના ભારત પ્રદેશ પ્રત્યે ચાલતા થયા. તે વખતે રણમાં અમાપ

મનોબળવાળો મહારથ શાલ્વરાજ શાંતનુના પુત્ર ભીષ્મની પાછળ દોડ્યો અને જેમ હાથિણી સાથે જતા હાથીની પાછળ બીજો હાથિણીવિનાનો મહાબલવાન હાથી જંઘામાં દંતૂશળ મારતો દોડે, તેમ સ્ત્રીની કામનાથી દોડતો મહાબાહુવાળો શાલ્વરાજ અસહનતાથી પ્રેરાઈને ભીષ્મને 'ઉભો રહે, ઉભો રહે' એમ બૂમ મારવા લાગ્યો. ૩૦-૩૧ તે વખતે પુરુષોમાં વ્યાધ જેવા અને શત્રુસેનાને પીડનારા ભીષ્મ તેનાં વાક્યોથી બ્યાકુલ થઈને કોંધવડે ધુમાડાવિનાના અગ્નિની પેઠે ઝળહળવા લાગ્યા અને તે મહારથે બાણ ચઢાવેલા ધનુષને હાથમાં લઈને તથા લલાટની કરચલીઓ ચઢાવીને ક્ષાત્રધર્મનો આશ્રય કરી, ભય તથા ગભરાટ લેજી દઈ, શાલ્વના તરફ રથને પાછો વાળ્યો. ૩૭-૩૮ ભીષ્મને પાછા વળેલા જોઈને તે સઘળા રાજાઓ ભીષ્મ તથા શાલ્વના યુદ્ધમાં પ્રેક્ષકો થઈને ઉભા રહ્યા. ૪૦ બલ તથા પરાક્રમથી શોભતા એવા તે બન્ને, જેમ ઋતુમતી એક ગાયને માટે બલવાન બે આબલાઓ ગર્જના કરે અને લહે તેમ ગર્જના કરતા એકમેકની સામા થઈ ગયા. ૪૧ પછી પુરુષશ્રેષ્ઠ શાલ્વરાજે શીઘ્ર ગતિવાળા સેંકડો હબરો શરોવડે શાંતનુપુત્ર ભીષ્મને ઢાંકી દીધા. ૪૨ શાલ્વે પહેલા સપાટામાં જ ભીષ્મને પીડિત કરેલા જોઈને તે રાજાઓ વિસ્મય પામ્યા અને 'સારૂં થયું, સારૂં થયું,' એમ બોલવા લાગ્યા. ૪૩ યુદ્ધમાં શાલ્વરાજની શીઘ્રતા જોઈ તે સર્વે રાજાઓ પ્રસન્ન થઈને વાણીવડે તેને માન આપવા લાગ્યા. ૪૪ પછી ક્ષત્રિયોનાં વચનો સાંભળીને શત્રુનાં પુરને જીતનારા એવા શાંતનુના પુત્ર ભીષ્મને કોંધ ચઢ્યો અને 'ઉભો રહે, ઉભો રહે' કહી શાલ્વને ઢાંક મારવા લાગ્યા; ૪૫ તથા કોંધ કરી સારથિને કહેવા લાગ્યા કે:— "તું જ્યાં એ શાલ્વરાજ હોય ત્યાં મારા રથને લઈ જા, કે જેથી ગરુડ જેમ સર્પને હણે છે તેમ હું એને આજેજ હણી નાખું." ૪૬ હે રાજા! પછી ભીષ્મે વારુણાશ્વનો રૂડી રીતે પ્રયોગ કર્યો અને તેનાથી શાલ્વરાજના ચાર ઘોડાઓને પીડિત કર્યા. ૪૭ વળી કુરુકુલોત્પન્ન ભીષ્મે શાલ્વરાજનાં અશ્વોને પોતાનાં

અશ્વોથી રોકી દીધાં અને હે નૃપતિશાહ્નંદ! તેના સારથિને મારી નાખ્યો. ૪૮ પછી ઐંદ્રાશ્વનો પ્રયોગ કરીને તેના ઘોડાઓને મારી નાખ્યા. હે નરશ્રેષ્ઠ! કન્યાને માટે યુદ્ધ કરતા શાંતનુપુત્ર ભીષ્મે મહારાજ શાલ્વને આ રીતે હરાવ્યો અને તેને જીવતો જ તો કર્યો. હે ભરતર્ષભ! પછી શાલ્વ પોતાના નગરપ્રત્યે ચાલતો થયો. ૪૯-૫૦ અને ધર્મથી પોતાનું રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો. વળી તે વખતે સ્વયંવર જોવામાટે જે રાજાઓ ત્યાં આવ્યા હતા, તે શત્રુનગરને જીતનારા રાજાઓ પણ પોતાનાં રાજ્યોમાં ચાલ્યા ગયા. આ પ્રમાણે પ્રહાર કરનારામાં શ્રેષ્ઠ એવા ભીષ્મે તે કન્યાઓને જીતી લીધી. તે પછી તે હસ્તિનાપુરપ્રત્યે ગયા કે જ્યાં રહીને કુરુકુલોત્પન્ન એવો ધર્માત્મા વિચિત્રવીર્ય, રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા પોતાના પિતા શાંતનુની પેઠે આ પૃથ્વીનું શાસન કરતો હતો. હે નરાધિપ! યુદ્ધમાં અતુલ પરાક્રમવાળા ગંગાપુત્રે પોતે અક્ષત રહીને શત્રુઓનો ક્ષય કર્યો. પછી થોડાજ સમયમાં વનો, નદીઓ, પર્વતો તથા ઝાડોને ઓળંગતા તે મહાન બાહુવાળા ધર્માત્મા ભીષ્મ, કાશિરાજની પુત્રીઓને પોતાની પુત્રવધૂઓ હોય, નાની બહેનો હોય અથવા દીકરીઓ હોય તેવી રીતે લઈને પોતાના ભાઈનું પ્રિય કરવાની વૃત્તિથી કુરુ દેશમાં આવ્યા; ૫૧-૫૭ અને પરાક્રમ કરીને આણેલી સર્વ ગુણસંપન્ન એવી તે કન્યાઓ, વિચિત્રવીર્યના ભાઈ ભીષ્મે પોતાના નાના ભાઈ વિચિત્રવીર્યને આપી. ૫૮ આ પ્રમાણે ધર્મજ્ઞ તથા જિતચિત્ત એવા ભીષ્મે ધર્મપૂર્વક અમાનુષ કર્મ કરીને તથા સત્યવતીની સાથે પરસ્પરમાં નિશ્ચય કરીને પોતાના ભાઈ વિચિત્રવીર્યના વિવાહને માટે તૈયારી કરવા માંડી. ૨૯ તે વખતે કાશિપતિની પુત્રીઓમાંની મોટી પુત્રી ભીષ્મની પ્રત્યે હાસ્ય કરીને નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગી કે:— ૬૦ "મેં પ્રથમ સૌભ વિમાનના પતિ શાલ્વને મનથી પસંદ કર્યો હતો અને તેણે પણ મને પ્રથમથી પસંદ કરી છે તથા મારા પિતાનો પણ એજ સંકલ્પ હતો. ૬૧ સ્વયંવરમાં હું શાલ્વનેજ વરવાની હતી. હે ધર્મજ્ઞ!

તમે આ વૃત્તાંત જાણીને જે ધર્માનુરૂપ હોય તે કરો.”^{૬૨} જ્યારે બ્રાહ્મણોની સલામાં તે કન્યાએ આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે વીરભીષ્મ તે વિવાહના સંબંધમાં યોગ્ય ચિંતા કરવા લાગ્યા.^{૬૩} પછી વેદના પારને પામેલા બ્રાહ્મણોની સાથે નિશ્ચય કરીને ધર્મવેત્તા ભીષ્મે કાશિપતિની મોટી પુત્રી અંબાને જવાની રજા આપી;^{૬૪} અને અંબિકા તથા અંબાલિકા બન્ને કન્યાઓને વિદ્યુક્ત કર્મથી નાના ભાઈ વિચિત્રવીર્યની સાથે પરણાવી.^{૬૫} તે બન્નેની સાથે લગ્ન કરીને રૂપ તથા યૌવનવડે ગર્વિત થયેલો વિચિત્રવીર્ય જે ધર્માત્મા હતો તે કામાત્મા થઈ પડ્યો.^{૬૬} ભરથુવાનીમાં આવેલી, કાળા વાંકડિયા કેશવાળી, ઉંચા લાલ નખવાળી અને પુષ્ટ નિતંબ તથા સ્તનવાળી તે કાશિરાજની પુત્રીઓ પણ પોતાને માટે આ યોગ્ય પતિ મળ્યો છે, એમ માનતી ત્યાં એકનિષ્ઠાથી રહી હતી; તથા તે કદ્યાણુરૂપિણી સુંદરીઓ વિચિત્ર-

વીર્યને બહુ માન આપતી હતી.^{૬૭} વિચિત્રવીર્ય પણ અશ્વિનીકુમારના જેવો રૂપાળો તથા દેવના જેવો પરાક્રમી હતો એટલે એકાંતમાં તે સર્વ સ્ત્રીઓનાં ચિત્તને મથન કરતો હતો.^{૬૮} પછી તે બન્ને કામિનીઓની સાથે સાત વર્ષ વિહાર કરતાં તે જુવાન રાજા વિચિત્રવીર્ય ક્ષયરોગનો ભોગ થઈ પડ્યો.^{૭૦} તેને માટે આત્મવેદોની સાથે સુહૃદ્વર્ગોએ ઘણા ઘણા ઉપાયો કર્યા પણ તે કુરુકુલનો સૂર્ય સૂર્યની પેઠે અસ્તજ પામ્યો-મૃત્યુ પામ્યો.^{૭૧}

તે પછી ચિંતા અને શોકપરાયણ થયેલા ધર્માત્મા ભીષ્મે, ઋત્વિજો અને કુરુકુલના મુખ્ય પુરુષોને સાથે રાખીને સત્યવતીની સલાહ પ્રમાણે વિચિત્રવીર્ય રાજાની સર્વે ઉત્તરક્રિયા કરાવી.^{૭૨, ૭૩}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
સંભવપર્વવિષે વિચિત્રવીર્યોપરમ
નામનો અધ્યાય ૧૦૨ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૦૩ મો-વંશવૃદ્ધિને માટે સત્યવતી તથા ભીષ્મનો સંવાદ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતઃ સત્યવતી દોના કૃપણા પુત્રગૃહિની ॥

પુત્રસ્ય કૃત્વા કાર્યાણિ સ્તુષામ્યાં સહ ભારતા ॥

વૈશંપાયન કહે છે:-હું ભરતકુલોત્પન્નરાજા ! પછી દીન તથા કૃપણ થયેલી અને પુત્રની આકાંક્ષા કરતી સત્યવતીએ વધૂઓને સાથે રાખીને પુત્રની ક્રિયા કરી.^૧ પછી તે બન્ને વહુઓ તથા શસ્ત્રધારી-માં શ્રેષ્ઠ એવા ભીષ્મનું આશ્વાસન કરી, ધર્મ, પિતૃ-વંશ તથા માતૃવંશના તરફ દૃષ્ટિ રાખીને ભાવયુક્ત હૃદયવાળી મહાભાગ્યશાલિની સત્યવતી, ગંગાપુત્ર ભીષ્મપ્રત્યે કહેવા લાગી કે:-^૨ હું ભીષ્મ ! હવે કુરુવંશોત્પન્ન, નિત્યધર્મપરાયણ તથા યશસ્વી એવા શાંતનુની કીર્તિ, વંશવૃદ્ધિ તથા પિંડદાન તારા ઉપરજ આધાર રાખે છે.^૩ જેમ શુભકર્મ કરવાથી અવશ્ય સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થાય છે તથા જેમ સત્યમાં અવશ્ય આયુષ્ય રહેલું છે, તેમ તારામાં ધર્મ નિશ્ચય રહેલો છે.^૪ હું ધર્મજ્ઞ ! તું સંક્ષેપ અને વિસ્તા-

રથી સર્વે ધર્મોને જાણે છે, તેમજ વિવિધ શ્રુતિઓ અને વેદનાં અંગોને પણ તું સર્વ રીતે જાણે છે.^૫ તારી ધર્મમાં સ્થિતિ તથા કુલાચાર પાળવામાં અડગતા હું જોઈ શકું છું. વળી વિપત્તિમાં શું કરવું, તે શુક અને યૃહસ્પતિની પેઠે તું જાણે છે;^૬ માટે હું ધર્મધારીમાં શ્રેષ્ઠ ! તારાપ્રત્યે અત્યંત વિશ્વાસ રાખીને તને હું એક કાર્યમાં યોગ્ય છું, તે સાંભળીને તું તેમ કરવા માટે યોગ્ય છે.^૭ હું પુરુષશ્રેષ્ઠ ! મારો પુત્ર અને તારો ભાઈ વિચિત્રવીર્ય જે વીર્યવાન અને તને ઘણો વહાલો હતો, તે સંતતિ ઉત્પન્ન કર્યા વિનાજ બાલવયમાં સ્વર્ગમાં ચાલ્યો ગયો છે.^૮ હું ભારત ! આ કાશિરાજની બે પુત્રીઓ જે તારા ભાઈની રાણીઓ છે, તે રૂપયૌવનથી સંપન્ન, પવિત્ર તથા પુત્રની કામનાવાળી છે.^૯ હું મહાબાહુ ! આપણા કુલની વૃદ્ધિને માટે તે બન્નેથી તું પ્રજા ઉત્પન્ન કર. મારી આજ્ઞાવડે એ ધર્મ કરવો તને ઉચિત છે;^{૧૦} અથવા

તારો રાજ્ય ઉપર અભિષેક કરાવ અને ભરત-વંશીઓ તથા ભારતદેશનું પાલન કર તથા ધર્મ-પૂર્વક લક્ષ કર. તું વંશક્ષયથી પૂર્વજોને રૂબાવીશ નહિ.”^{૧૧}

વૈશંપાયન કહે છે:-આ પ્રમાણે માતા તથા સંબંધીઓએ કહ્યું, ત્યારે શંત્રુને તાપ આપનારા અને ધર્માત્મા એવા ભીષ્મે ધર્મયુક્ત વચનથીજ ઉત્તર આપ્યો કે:-^{૧૨} “હે માતા! તમે કહ્યો છે તે પરમ ધર્મ છે, એમાં સંશય નથી; પરંતુ પ્રજોત્પત્તિના સંબંધમાં મારી તીવ્ર પ્રતિજ્ઞા છે તેને તમે જાણોજ છો.”^{૧૩} હે સત્યવતિ! તમારે માટે પદ્મ આપવામાં જે જે બન્યું હતું, તે તમે જાણો છો. હું તેજ સત્યની તમારી આગળ પુનઃ પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે:-^{૧૪} “હું ત્રણ લોકોનો ત્યાગ કરું, દેવોનું રાજ્ય છોડી દઉં અથવા એ બન્નેથી જે અધિક હોય તેને પણ ત્યજી દઉં; પરંતુ સત્યનો કોઈ રીતે ત્યાગ કરું નહિ.”^{૧૫} હે માતા! પૃથ્વી પોતાના ગંધગુણને ત્યજી દે, જલ પોતાના રસનો ત્યાગ કરે, તેજ રૂપગુણનો ત્યાગ કરે, વાયુ સ્પર્શગુણને છોડી દે, ^{૧૬} સૂર્ય કાંતિનો ત્યાગ કરે, ધૂમકેતુ ઉષ્ણતાનો ત્યાગ કરે આકાશ શબ્દગુણને છોડી દે, ચંદ્ર શીતલ કિરણોનો ત્યાગ કરે, ^{૧૭} ઇંદ્ર પરાક્રમનો ત્યાગ કરે, અને ધર્મરાજ ધર્મનો ત્યાગ કરે તોપણ હું સત્યને ત્યજવાનો વિચારસરખોએ કોઈ રીતે કરું નહિ.”^{૧૮}

આ પ્રમાણે પુષ્કળ બલ તથા ઉત્સાહવાળા

પુત્ર ભીષ્મે કહ્યું, ત્યારે માતા સત્યવતી ભીષ્મપ્રત્યે પુનઃ કહેવા લાગી:-^{૧૯} “હે સત્યપરાક્રમવાળા! તારી સત્યમાં પરમ સ્થિતિ છે તે હું જાણું છું; તું જો ધારે તો પોતાના તેજથી બીજા ત્રણ લોકોને પણ ઉત્પન્ન કરી શકે.”^{૨૦} તારા એવા સત્યને તથા મારે માટે તે જે પ્રતિજ્ઞા કરી છે તેને પણ હું જાણું છું; પરંતુ તું આપ-ધર્મનો વિચાર કરીને પિતૃપિતામહના ભારને વહન કર.”^{૨૧} હે શંત્રુને તાપ આપનારા! જે રીતે તારા કુલની વૃદ્ધિ થાય, ધર્મનો પરાલભ ન થાય અને સગાંસંબંધીઓ ખુશી થાય તે પ્રમાણે તું કાર્ય કર.”^{૨૨}

આ રીતે દીન થઈને પુત્રની લાલસાથી ટળવળતી અને ધર્મવિરુદ્ધ બોલતી એવી સત્યવતી-પ્રત્યે ભીષ્મ ફરીથી આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:-^{૨૩} “હે રાજા! ધર્મતરફ દષ્ટિ રાખો. આપણાં બધાંનો વિનાશ કરો નહિ. ક્ષત્રિયોને ધર્મથી ભ્રષ્ટ થવું તે ધર્મશાસ્ત્રોમાં પ્રશંસાપાત્ર ગણાતું નથી.”^{૨૪} હે રાજા! પૃથ્વીમાં શાંતનુનો અક્ષય વંશ જે રીતે ચાલે તેવો ક્ષત્રિયોનો સનાતન ધર્મ છે; તે હું તમને કહું છું,”^{૨૫} તે સાંભળીને તમે આપત્તિના ધર્મ તથા અર્થમાં કુશલ એવા પુરોહિત તથા ડાહ્યા માણસોને સાથે રાખીને અને લોકાચારને જોઈને તે પ્રમાણે કરો.”^{૨૬}

ઘટિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતગર્ભ સંભવપર્વવિષે ભીષ્મસત્યવતીસંવાદ નામનો અધ્યાય ૧૦૩ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૦૪ મો-ભીષ્મે કહેલી દીર્ઘાતમાની કથા

॥ મીષ્મ ઉવાચ ॥

જામદગ્ન્યેન રામેણ પિતુર્વધમમૃણ્યતા ॥

રાજા પરશુના પૂર્વ હૈહયાધિપતિહતઃ ॥૧॥

ભીષ્મ કહે છે:-પૂર્વે જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામે પોતાના પિતાનો વધ સહન ન થવાથી હૈહય દેશના રાજા સહસ્રાન્નુનને પરશુવડે માર્યો

હતો.^૧ સહસ્રાન્નુનના એક હજાર બાહુઓ કાપી નાખીને તેમણે લોકોમાં દુષ્કર ધર્મ પ્રવર્તાવ્યો હતો.^૨ વળી તેમણે હાથમાં ધનુષ લઈ, રથમાં બેસી પૃથ્વીનો વિજય કરતાં મહાન અસ્ત્રો છોડીને વારંવાર ક્ષત્રિયોને સંહાર્યા હતા.^૩ આ પ્રમાણે મહાત્મા ભાગ્યે નાનાં મોટાં અસ્ત્રો છોડીને પૂર્વે

પર્વ]

એકવીસવાર પૃથ્વી નિઃક્ષત્રિય કરી હતી.^૪ આમ તે મહર્ષિએ ક્ષત્રિયવિનાનો લોક કરી મૂક્યો હતો, ત્યારે ચોતરફની ક્ષત્રિયાણિઓએ વેદના પારને પામેલા બ્રાહ્મણોનો સંગ કરીને પ્રજાઓ ઉત્પન્ન કરી હતી અને તેઓ ક્ષત્રિય કહેવાયા હતા; કારણ કે સ્ત્રીથી થયેલો પુત્ર તે સ્ત્રીના પતિનો જ ગણાય* એવો વેદમાં નિશ્ચય કરેલો છે.^૫ તે ક્ષત્રિય-પત્નીઓ (વિષયાભિલાષથી નહિ પણ) મનમાં ધર્મ-ભાવના-વંશવૃદ્ધિની ભાવના રાખીને જ બ્રાહ્મણો-

* પ્રશ્ન-ત્યારે 'માતામહ્યા પિતુ પુત્રો યેન જાતઃ સ એવ સઃ' । માતા ચામડાની દ્રાવણી છે અને પુત્ર તો પિતાનો જ છે. જેનાથી પુત્ર થયો તે ઉત્પાદકરૂપ જ છે. એમ કેમ કહ્યું? વળી 'અન્યોદયો મનસામંતવાઙ' શ્રુત બીજના પેટથી થયેલાને 'આ મારો પુત્ર છે' એમ મનથી પણ માનવો નહિ. તેમજ 'ન શેષો અગ્નેઅન્યજાતમાસ્તિ' । શ્રુત બીજના ક્ષેત્રમાં બીજથી અથવા પોતાથી થયેલો પુત્ર 'શેષ' કહેવાય છે. તે સ્વપુત્ર નથી પણ ક્ષેત્રપતિનો જ છે; અર્થાત્ દત્તક, વેચાતો લીધેલો અને અન્ય ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલાનું અપુત્રપણું સિદ્ધ થાય છે.

આ શંકાનું સમાધાન કરતાં કહે છે કે, 'ધર્મે મનસિ સંસ્થાપ્ય' અર્થાત્ આ સંગથી થયેલો પુત્ર મારો પુત્ર ગણાશે, એવી અભિલાષાથી ગમન એજ પુત્રતામાં હેતુ છે. કારણ કે 'અથ ચલુ ક્રતુમયઃ પુરુષઃ' । એ સંકલ્પ-પ્રધાન શ્રુતિથી સ્ત્રી અથવા પુરુષમાં જેનો સંકલ્પ દૃઢ છે તેનો જ તે પુત્ર છે. એટલે 'માતા મહ્યા' એ વાક્ય તો લક્ષવિષયક છે. શંકા-જે સંકલ્પ જ મુખ્ય હોય તો ડાંગરના ખેતરમાં ડાંગરની બુદ્ધિથી નાખેલા જવથી પણ ડાંગર જ થવી જોઈએ? ઉત્તર-એ શંકા વ્યભિચરિત છે; કારણ કે દાવા-મિત્રી દગ્ધ થયેલા કેળના દાંડામાંથી વાંસનો અંકુર ઉગતો જણાય છે. વળી ફૂતરાંની ખોપરીમાં વાવેલા ઘઉં તથા બુવારથી હુંગળી અને અને લસણના અંકુરોની ઉત્પત્તિ થતી જણાય છે; માટે ભાવનાવિશેષ જન્ય ધર્મજ વિશેષતા આપે છે, એવું શિષ્ટસંમત છે. એટલે ધન વગેરેથી ખોલાવેલા વિપ્રોની તે સંતતિ નહિ પણ ક્ષેત્રપતિની જ ગણાય.

મ. ૧૪

પં ની ૦

ની પાસે ગઈ હતી. લોકમાં પણ (કદમાષપાદ-ની સ્ત્રી મદ્યંતીમાં વસિષ્ઠે પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા હતા) એ રીતે બ્રાહ્મણોથી ક્ષત્રિયોની ઉત્પત્તિ પૂર્વે પણ જણાય છે.^૭ તે પછી ક્ષત્રિયોની સારી પેઢે વૃદ્ધિ થઈ હતી. આસ્થાનમાં હું તમને એક પુરાતન ઇતિહાસ કહું છું.^૮ પૂર્વે ઉત્થ્ય નામના પ્રસિદ્ધ અને બુદ્ધિમાન એક ઋષિ થયા હતા. તેમને બહુ માનીતી મમતા નામની એક ભાર્યા હતી.^૯ તે ઉત્થ્યના નાના ભાઈ મહાન તેજસ્વી બૃહસ્પતિ કે જે દેવોના પુરોહિત હતા, તે એક વખતે કામવૃત્તિથી મમતાની પાસે ગયા.^{૧૦} ત્યારે બોલવામાં ચતુર એવા તે દિયરપ્રત્યે મમતાએ કહ્યું કે:-"તમારા મોટા ભાઈથી મને ગર્ભ રહેલો છે માટે તમે શાંત થાઓ.^{૧૧} હે મહા-ભાગ્યવાળા બૃહસ્પતિ ! આ ઉત્થ્યનો ગર્ભ મારા પેટમાં રહીને જ પડંગ વેદનું અધ્યયન કરે છે. ^{૧૨} તમે પણ અમોઘ વીર્યવાળા છો અને બે પુત્રનો અહીં સમાસ થાય તેમ નથી; આમ હોવાથી તમારે આજે વિરામ પામવું ઘટે છે."^{૧૩}

આ પ્રમાણે મમતાએ રૂડી રીતે કહ્યું તો પણ તે પ્રૌઢ બુદ્ધિવાળા બૃહસ્પતિ કામથી વ્યાકુલ થયેલા ચિત્તને વશ કરવા સમર્થ થયા નહિ.^{૧૪} અને તે કામી બૃહસ્પતિ, નિષ્કામ વૃત્તિવાળી મમતાની સાથે સંગ્રામમાં આવ્યા. જ્યારે તેણે વીર્યસેચન કરવા માંડ્યું ત્યારે મમતાના ગર્ભમાં રહેલા બાલકે કહ્યું કે:-"^{૧૫} ઓ તાત ! હે ભગવન્ ! તમે કામપરાયણ થશો નહિ કારણ કે; અહીં બેને રહેવાનો સંભવ નથી. અવકાશ અલ્પ છે અને હું પ્રથમથી અહીં આવેલો છું.^{૧૬} તમે સફલ વીર્યવાળા છો માટે મને પીડા કરવી તમને ઉચિત નથી."

આ પ્રમાણે ગર્ભમાં રહેલા બાલકે કહ્યું, પણ તેનાં વાક્યને ન સાંભળતાં બૃહસ્પતિ, સુંદર નેત્રવાળી મમતાની સાથે મૈથુનભાવને પામ્યાજ. તે વખતે મમતાના ગર્ભમાં રહેલા મુનિએ વીર્યોત્સર્ગ થતો જાણીને બૃહસ્પતિના વીર્યનો માર્ગ બે પગથી રોકી દીધો. રોકાણ થવાથી તે વીર્યસ્થાનમાં પ્રાપ્ત ન થતાં તટકાલ પૃથ્વીમાં,

પડયું; એટલે જૃહસ્પતિને ક્રોધ ચઢ્યો. તે વીર્યને પડેલું જોઈને ક્રોધયુક્ત થયેલા ભગવાન જૃહસ્પતિએ ગર્ભમાં રહેલા ઉત્તર્યના પુત્રને તિરસ્કાર કરીને શાપ આપ્યો કે:—“સર્વ પ્રાણીમાત્રે ઇચ્છવા યોગ્ય એવા સમયમાં તેં મને એવાં વચનો કહ્યાં માટે તું અંધ થઈશ.”

જૃહસ્પતિવાળા જૃહસ્પતિના શાપથી તે દીર્ઘતમાનામનો ઋષિ થયો. જે જન્મથી આંધળો, જૃહસ્પતિના જેવો તેજસ્વી, વેદવેત્તા તથા ડાહ્યો હતો. તે દીર્ઘતમા વિદ્વાન હોવાથી તરુણી અને સ્વરૂપસંપન્ન એવી પ્રદેષી નામની એક ગ્રાહ્યણીને પરણ્યો હતો અને તે ગ્રાહ્યણે તે સ્ત્રીમાં ગૌતમ વગેરે પુત્રોને ઉત્પન્ન કર્યા હતા. વળી ઉત્તર્ય ઋષિના વિસ્તીર્ણ કુલની વૃદ્ધિને માટે વેદ-વેદાંગના પારને પામેલા ધર્માત્મા અને મહાત્મા એવા દીર્ઘતમા, કામધેનુના પુત્રથી પ્રકાશ મેથુનને સંપૂર્ણતાથી શીખી તથા તેમાં શ્રદ્ધા રાખીને નિઃશંકપણાથી પ્રકાશ મેથુનમાં પ્રવૃત્ત થયા હતા. ૧૭-૨૬ તેથી તે આશ્રમમાં રહેનારા સઘળા મુનિશ્રેષ્ઠો મર્યાદાનું ઉદ્ધવન કરતા દીર્ઘતમાને જોઈ (નિષ્પાપમાં પાપદષ્ટિથી) મોહથી પરાભૂત થઈને કોપી ઉઠ્યા. ૨૭ અને બોલ્યા:—“અહો! આ મર્યાદા તોડનારો આશ્રમસ્થાનમાં રહેવા લાયક નથી, માટે આપણે બધા એ પાપાત્માને ત્યજી દઈએ.” ૨૮

આ પ્રમાણે દીર્ઘતમા મુનિને માટે તેઓ પરસ્પર કહેવા લાગ્યા. વળી પોતાને પુત્રલાભ થયેલો હોવાથી તેની પત્ની પ્રદેષી પણ તે વખતે પોતાના પતિ દીર્ઘતમાને સંતોષ આપતી ન હતી, પણ ઉલટો દ્રેષ કરતી હતી. ૨૯ જ્યારે પોતાની પત્ની દ્રેષ કરવા લાગી, ત્યારે દીર્ઘતમાએ તેને કહ્યું કે:—“તું શા માટે મારો દ્રેષ કરે છે?” પ્રદેષી બોલી:—“પુરુષ, ભાર્યાનું ભરણ કરવાથી ભર્તા કહેવાય છે અને પાલન કરવાથી પતિ કહેવાય છે. ૩૦ જન્માંધ એવા તમારું તથા તમારા પુત્રોનું મેં આજસુધી પોષણ કર્યું, પરંતુ હવે હું તેમ કરવા માટે અશક્ત છું. હે મહાતપવાળા! તમારું નિત્ય પોષણ કરવાથી હું થાકી ગઈ છું

એટલે હવે હું તમારું ભરણ પોષણ કરીશ નહિ.” ૩૧

ભીષ્મ કહે છે:—સ્ત્રીનાં વચન સાંભળીને ઋષિને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો. તેણે પોતાની પત્ની પ્રદેષીને તથા પુત્રોને કહ્યું કે:—૩૨ “તમે મને કોઈ રાજકુલમાં લઈ જાઓ જેથી તમને ધન તથા વૈભવ પ્રાપ્ત થશે.” પ્રદેષી કહે છે:—“હે વિત્રો! તમારું આપેલું ધન હું ખના કારણરૂપ છે, માટે તે ધનને હું ઇચ્છતી નથી. ૩૩ હે વિત્રેન્દ્ર! તમે તમારી ઇચ્છામાં આવે તેમ કરો. હું હવે પહેલાંની પેઠે તમારું પોષણ કરવાની નથી.” (ખીજે પતિ કરીશ એ આશય છે.)

દીર્ઘતમા કહે છે:—આજથી આરંભી હું લોકમાં મર્યાદા બાંધું છું કે, સ્ત્રી જ્યાંસુધી જીવે ત્યાંસુધી તેને એક પતિનું જ શરણ હોવું જોઈએ. પતિ જીવતો હોય અથવા મરણ પામ્યો હોય તોપણ સ્ત્રી ખીજે પતિ કરી શકે નહિ; ૩૪, ૩૫

શંકા:—‘યદેકસ્મિન્ યૂપે દ્વે રશને પરિવ્યયતિ તસ્માદેકો દ્વે જાયે વિંદતે યત્રૈકારશના દ્વયોર્યૂપયોઃ પરિવ્યયતિ તસ્માન્નૈકા દ્વૌ પતી વિંદતે ॥ એ યજ્ઞસ્તંભને બે પશુની રશના (દાર) બંધાય છે, માટે એક પુરુષ બે સ્ત્રી કરી શકે; પણ એક યજ્ઞપશુની રશના બે યજ્ઞસ્તંભોએ બાંધી શકાતી નથી તેથી એક સ્ત્રી બે પતિ કરી શકે નહિ.’ આ આર્યવાદિક નિષેધવિધિથીજ એક સ્ત્રીને બે પતિ પ્રાપ્ત થતા નથી તો એ સંબંધમાં દીર્ઘતમાએ શી નવી મર્યાદા કરી? ઉ૦ પતિ જીવતાં તેનો ત્યાગ કરીને અથવા પતિના મરણ પછી પણ સ્ત્રી અન્ય પતિ કરી શકે નહિ, એ આ મર્યાદાનું તાત્પર્ય છે; કારણ કે તસ્માદેકસ્ય વહવ્યો જાયા મવંતિ નૈકસ્યૈ સહપતયઃ ॥ આ શ્રુતિમાં એક સાથે ઘણા પતિ કરવાનો નિષેધ છે, પરંતુ કમથી અનેક પતિ થવા સંભવ છે; તથા પ્રીતિથી પણ અનેક પતિ થવા સંભવ છે તેનો દીર્ઘતમાએ નિષેધ કર્યો છે. શ્રુતિમાં સહ (સાથે) શબ્દ પણ રાગથી પ્રાપ્ત થતા પતિઓનો અનુવાદન કરે છે, વિધાન કરતા નથી. તેમ ન હોય તો વિહિતનો નિષેધ કરવાથી અનેક પતિ કરવામાં વિકલ્પ થાય. શંકા:—ત્યારે દ્રૌપદીને પાંડવો, મારિષાને દશ પ્રયેતાઓ અને હમણાંની નીચ સ્ત્રીઓને બે-ત્રણ પતિઓ

પર્વ]

અને જો સ્ત્રી બીજો પતિ કરશે તો નિઃસંશય તે પતિત થશે. તેમજ પતિ વિદ્યમાન છતાં તેના વિના એકલી રહેનારી નારીઓ પણ આજથી આરંભીને પાતકી ગણાશે;^{૩૬} અને તેવી પતિવિનાની સ્ત્રીઓ પાસે ધન હશે તો પણ તેના (પુરુષસંબંધાદિ) સર્વ લોગો નિષ્ફલ થશે; એટલુંજ નહિ પણ તેઓની નિત્ય અપકીર્તિ તથા નિંદા થશે.”^{૩૭} આવાં દીર્ઘતમાનાં વચન સાંભળીને બ્રાહ્મણીને ઘણું ક્રોધ થયો અને બોલી:- “ઓ પુત્રો! આને ગંગામાં નાખી આવો.”^{૩૮} આવું માતાનું કહેવું સાંભળીને લોભ અને મોહથી ભરેલા એવા તે ગૌતમ વગેરે પુત્રોએ દીર્ઘતમાને બાંધી હોડકામાં નાખી ગંગામાં હડસેલી દીધા^{૩૯} અને આ વૃદ્ધ તથા આંધળાનું આપણે શામાટે પોષણ કરવું જોઈએ? આવો વિચાર કરતા તે કુર પુત્રો ઘેરે આવતા રહ્યા.^{૪૦}

પછી અંધ વિપ્ર દીર્ઘતમા દેવેચ્છાથી પ્રવાહમાં તણાતા તે હોડકાસાથે ઘણા દેશો ઓળંગી ગયા.^{૪૧} તે વખતે સર્વ ધર્મવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો બલિ નામનો રાજા ગંગામાં સ્નાન કરવા આવ્યો હતો. તેણે પ્રવાહમાં તણાઈને પાસે આવેલા દીર્ઘતમાને જોયા;^{૪૨} એટલે સત્ય પરાક્રમી તથા ધર્માત્મા એવા બલિરાજાએ તેમને બહાર કાઢ્યા. પછી દીર્ઘતમાનું વૃત્તાંત જાણીને હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ! તે રાજાએ પુત્રને માટે ઋષિની પ્રાર્થના કરીને કહ્યું કે:- “હે મહાભાગ! હે માનદ! તમે મારા વંશની વૃદ્ધિને માટે મારી ભાર્યાથી ધર્માર્થમાં કુશલ એવા પુત્રો ઉત્પન્ન કરવાને યોગ્ય છો.”^{૪૩-૪૪} આ પ્રમાણે રાજાનું કહેવું સાંભળીને તે તેજસ્વી ઋષિએ ‘ભલે તેમ સાથે કેમ જણાય છે? ઉં દેવ કરે તેમ આપણે કરવું નહિ-ન દેવચરિતં ચરેત્’ એ ન્યાયથી દેવ જેવાઓનું દષ્ટાંત લઈ શકાય નહિ અને નીચ તો પણ જેવા છે એટલે તેમનો આચાર અપ્રમાણ છે; કેમકે વિધિનિષેધ અધિકારીને માટેજ છે. પં ૦ ની ૦

થાઓ’ એમ કહ્યું. ત્યારે રાજાએ પોતાની સુદેષણા નામની ભાર્યાને ઋષિની પાસે મોકલી;^{૪૫} પણ તે અંધ અને ઘરડો છે એમ માનીને સુદેષણા ઋષિની પાસે ગઈ નહિ અને પોતાની દાસીને તે વૃદ્ધ ઋષિની પાસે મોકલી આપી.^{૪૬} તે શૂદ્ર જાતિની દાસીમાં ધર્માત્મા ઋષિએ કાક્ષીવાન આદિ અગિયાર પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા.^{૪૭} હે ભારત! ત્યારે કાક્ષીવાન આદિ પુત્રોને ભણતા જોયા, ત્યારે રાજાએ ઋષિને પૂછ્યું કે:- “આ મારા પુત્રો છે?”^{૪૮} મહર્ષિએ તેને કહ્યું કે:- “એ તમારા પુત્રો નથી પણ મારા છે. શૂદ્ર યોનિમાં કાક્ષીવાન આદિ પુત્રોને મેં ઉત્પન્ન કર્યા છે.”^{૪૯} મને અંધ તથા વૃદ્ધ જોઈને તમારી રાણી સુદેષણાએ મારી અવગણના કરી અને તે મૂઠાએ મારી પાસે શૂદ્ર દાસીને મોકલી હતી.”^{૫૦} આ સાંભળીને બલિ રાજાએ ફરીથી તે ઋષિશ્રેષ્ઠને પ્રસન્ન કર્યા અને પુનઃ પોતાની ભાર્યા સુદેષણાને ઋષિની પાસે મોકલી.^{૫૧} દીર્ઘતમાએ તેનાં અંગોનો સ્પર્શ કર્યો અને રાણી સુદેષણાને કહ્યું કે:- “તને સૂર્યના જેવા તેજસ્વી અંગ, વંગ, કલિંગ, પુંડ્ર અને સુહ્ર નામના કુમારો થશે અને તેમના દેશો તેમના નામથી પૃથ્વીમાં પ્રસિદ્ધ થશે.”^{૫૨-૫૩}

તે પ્રમાણે અંગનો અંગદેશ કહેવાયો, વંગનો વંગ કહેવાયો, કલિંગનો કલિંગ દેશ કહેવાયો,^{૫૪} પુંડ્રનો પુંડ્ર દેશ પ્રખ્યાત થયો અને સુહ્રનો સુહ્ર દેશ કહેવાયો. આ પ્રમાણે પૂર્વે બલિરાજાનો વંશ મહર્ષિથી થયેલો પ્રખ્યાત છે.^{૫૫} એજ રીતે બીજા મહાન ધનુર્ધારી, પરમ ધર્મજ્ઞ, વીર્યવાળા અને મહા બલવાન ક્ષત્રિયો બ્રાહ્મણથી ઉત્પન્ન થયા હતા. હે માતા! આ સાંભળીને તમે પણ તમારી ઈચ્છા પ્રમાણે કરો.^{૫૬}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતગત સંભવપર્વપિષે ભીષ્મસત્યવતીસંવાદ નામનો અધ્યાય ૧૦૪ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૦૫-વંશવૃદ્ધિમાટે સત્યવતીનો પ્રયત્ન

॥ મીષ્મ ઉવાચ ॥

પુનર્મરતવંશસ્ય હેતું સંતાનવૃદ્ધયે ॥

વક્ષ્યામિ નિયતં માતસ્તન્મે નિગદતઃ ગૃણુ ॥૧॥

ભીષ્મ બોલ્યા:-“ હે માતા ! ભરતવંશના સંતાનની વૃદ્ધિને માટે હું તમને ફરીથી નિશ્ચય-યુક્ત હેતુ કહું છું તે સાંભળો. ^૧તમે કોઈ ગુણવાન બ્રાહ્મણને ધન આપીને બોલાવો કે જે વિચિત્ર-વીર્યની રાણીઓમાં પુત્રો ઉત્પન્ન કરે.”^૨

વૈશંપાયન કહે છે:-આ સાંભળીને સત્યવતી હસતી હોય તેમ લગ્નયુક્ત થઈને અચકાતી વાણીવડે ભીષ્મપ્રત્યે આ પ્રમાણે કહેવા લાગી. ^૩ હે મહાબાહો ! હે ભારત ! તું જે કહે છે તે સત્ય છે. તારા ઉપર વિશ્વાસ મૂકીને આપણા કુલની વૃદ્ધિને માટે હું કહું છું. ^૪ તુંજ અમારા કુલને ધર્મરક્ષક છે, તુંજ સત્યરૂપ છે અને તુંજ પરમ ગતિરૂપ છે; એટલે તને તેવા પ્રકારનો આપદ્ધર્મ ન કહેવો તે શક્ય નથી. ^૫ માટે તું મારાં સત્ય વચનને સાંભળીને જે કરવા યોગ્ય લાગે તે કર.

મારા ધર્મયુક્ત પિતાની એક હોડી હતી જે ધર્માદા ફેરવવામાં આવતી હતી. ^૬ એક વખતે પ્રથમ યૌવનમાં આવેલી હું તેનાવ ફેરવતી હતી, તે વખતે ધર્મવેત્તામાં શ્રેષ્ઠ અને બુદ્ધિમંત એવા પરમર્ષિ પરાશર મુનિ યમુના નદી તરવાને માટે તે નાવમાં આવ્યા. જ્યારે તેમને હું યમુના નદીની પાર લઈ જતી હતી, ત્યારે કામાર્ત થયેલા તે મુનિશ્રેષ્ઠ મારી પાસે આવી સાંત્વનપૂર્વક મધુર વચનથી મને પોતાનું જન્મ તથા કુલ કહેવા લાગ્યા. મેં તેમને ‘હું માછીની પુત્રી છું’ એમ કહ્યું. હે ભારત ! પછી તે ઋષિના શાપથી બીતી અને બીજી તરફ પિતાથી ભય પામતી તથા અલભ્ય વરદાનોથી લોભ પમાડાયેલી, તેમને રોકવા સમર્થ થઈ નહિ. ^{૭-૧૦} હે ભારત ! તે વખતે તે ઋષિએ ધૂમસથી સર્વત્ર અંધકાર કરીને મારો-બાલાનો નાવમાંજ પરાભવ કરીને મને પોતાના

તેજથી વશ કરી. ^{૧૧} પૂર્વે મારા શરીરમાં માછલાંના જેવો મહાન નિહિત દુર્ગંધ હતો તેને દૂર કરીને તે મુનિએ મને આ શુભ ગંધ આપ્યો હતો. ^{૧૨} પછી તે મુનિએ મને કહ્યું કે, આ નદીનાજ દ્વીપમાં મારાથી રહેલા ગર્ભને મૂકી દઈ તું પુનઃ કન્યાજ થઈ જઈશ. ^{૧૩} આ પ્રમાણે મારી કન્યા અવસ્થામાં પરાશરથી થયેલો પુત્ર મહાયોગી અને મહાઋષિ થયો હતો, જે દ્વૈપાયન કહેવાય છે. ^{૧૪} તે ષડ્વિધ ઐશ્વર્યસંપન્ન ઋષિએ તપના પ્રભાવથી વેદના ચાર વિભાગ કર્યા છે અને તેથી તે લોકોમાં વ્યાસ કહેવાય છે; તથા કૃષ્ણરૂપ હોવાથી કૃષ્ણ કહેવાય છે. ^{૧૫} તે સત્યવાદી, શાંતિપરાયણ, તપસ્વી અને પાપ જેનાં દગ્ધ થયેલાં એવા વ્યાસ, ઉત્પન્ન થતાંજ મોટા હોવાથી પિતાની સાથે ચાલ્યા ગયા હતા. ^{૧૬} તે અતુલ તેજસ્વી વ્યાસને આપણે બન્ને કહીશું તો તે નિઃસંશય પોતાના ભાઈ વિચિત્રવીર્યના ક્ષેત્રમાં કલ્યાણરૂપ પ્રબ્ધ ઉત્પન્ન કરશે. ^{૧૭} વળી તેણે જતી વખતે મને કહ્યું હતું કે:-“કષ્ટ પડે ત્યારે માંડે સ્મરણ કરજો” હે મહાન બાહુવાળા ભીષ્મ ! તારી ઈચ્છા હોય તો હું તેમનું સ્મરણ કરું. ^{૧૮} હે ભીષ્મ ! તારી સંમતિથી તે મહાતપસ્વી જરૂર વિચિત્રવીર્યની રાણીઓથી પુત્રો ઉત્પન્ન કરશે. ^{૧૯}

વૈશંપાયન કહે છે:-મહર્ષિ વ્યાસનું વૃત્તાંત જાણી ભીષ્મ હાથ જોડીને કહેવા લાગ્યા:-“ધર્મ, અર્થ અને કામ, એ ત્રણેને જેઓ યથાર્થ જુઓ છે ^{૨૦} તથા અર્થ અર્થનાં ફલને ઉત્પન્ન કરે તેવો, ધર્મ ધર્મનાં ફલને ઉત્પન્ન કરે તેવો અને કામ કામફલને આપે તેવો છે કે તેથી વિપરીત નાશરૂપી ફલને આપનારા તે અર્થાદિ છે ? તેનો બુદ્ધિથી વિચાર કરીને નિશ્ચય કરનારો જે વીર પુરુષ છે, તેજ બુદ્ધિમાન છે; માટે ધર્મયુક્ત અને આપણા કુલનું હિત કરનાર જે શ્રેય તમે કહ્યું તે, મને અત્યંત રુચે છે.”

વૈશંપાયન કહે છે:-હે કુરુનંદન ! આ પ્રમાણે

પર્વ]

જ્યારે ભીષ્મ તે સંબંધમાં સંમતિ આપી, ૨૧-૨૩
ત્યારે સત્યવતીએ કૃષ્ણદ્વેષાયનમુનિનું સ્મરણ
કર્યું. હે કુરુનંદન ! માતા પોતાનું સ્મરણ
કરે છે, એમ જાણીને બુદ્ધિમાન વ્યાસ તેજ ક્ષણે
વેદનો ઉચ્ચાર કરતા કરતા બીજાને ખબર પડે
નહિ તેવી રીતે ત્યાં પ્રકટ થયા. પુત્રને જોઈને
સત્યવતીએ તેમની વિધિપૂર્વક પૂજા કરી તથા
બાહુથી આલિંગન કરીને સ્તનનાં દૂધથી તેનું
સિંચન કર્યું. વળી લાંબે કાલે પુત્રને જોવાથી સત્ય-
વતી નેત્રમાંથી આંસુ સારવા લાગી. ૨૪-૨૬ આમ
દુઃખી થયેલી માતાને જોઈ સત્યવતીના મોટા
પુત્ર વ્યાસ મહર્ષિએ તેને જલથી પ્રોક્ષણ કરીને
તથા પ્રણામ કરીને કહ્યું કે:- ૨૭ “હે ધર્મતત્ત્વને
જાણનારાં ! તમારું જે ઇચ્છિત હોય તે કરવા માટે
હું અહીં આવ્યો છું. મને આજ્ઞા કરો. તમારું
જે પ્રિય હશે તે હું કરીશ.” ૨૮ પછી પુરોહિતે
તે પરમર્ષિની પૂજા કરી અને તે પૂજાને ઋષિએ
મંત્રપૂર્વક વિધિથી સ્વીકારી. ૨૯ આમ મંત્રપૂર્વક
વિધિથી પૂજન કરાયેલા વ્યાસ પ્રસન્ન થયા.
પછી આસન ઉપર બેઠેલા પુત્રને માતાએ ક્ષેમ-
કુશલ પૂછ્યું. ૩૦ પછી તેના તરફ જોઈને સત્યવતી
આ પ્રમાણે કહેવા લાગી:- “હે કવિ ! માતા
અને પિતા એ બન્નેથી સમાન રીતે પુત્રો ઉત્પન્ન
થાય છે. ૩૧ તે પુત્રોનો જેમ પિતાસ્વામી છે તેમ
માતા પણ છે, એમાં સંશય નથી. તમે મારાં
પૂર્વનાં પુણ્યથી જેમ પ્રથમ પુત્ર છો એ સત્યવાત
છે, તેમજ હે બ્રહ્મર્ષિ ! વિચિત્રવીર્ય મારો નાનો
પુત્ર હતો. જેમ પિતાથી ઉત્પન્ન થયેલા, માટે
ભીષ્મ વિચિત્રવીર્યના ભાઈ થાય છે, તેમ માતા-
થી ઉત્પન્ન થયેલા તમે પણ વિચિત્રવીર્યના ભાઈ
થાઓ છો; અથવા હે પુત્ર ! તમે જેમ માનતા
હો તેમ ખંડે. આ સત્યપરાક્રમી શાંતનુપુત્ર ભીષ્મ
પોતાનું સત્ય પાળવા ખાતર પ્રજેત્પત્તિની તથા
રાજ્ય કરવાની ઇચ્છા કરતા નથી; તો હે નિષ્પાપ !
તમે ભાઈના સ્નેહાનુબંધથી, આ ભીષ્મનાં
વચનથી, મારી આજ્ઞાથી, પ્રાણીઓના ઉપર દયાથી
સર્વના રક્ષણને માટે તથા આ કુલની વૃદ્ધિને
માટે સરલ ભાવથી હું જે કહું છું તે સાંભળીને

તેમ કરવા માટે યોગ્ય છો. હે પુત્ર ! તમારા નાના
ભાઈની દેવકન્યા જેવી રૂપ અને યૌવનવાળી
બે રાણીઓ છે, જેઓ ધર્મથી પુત્રની ઇચ્છા રાખે
છે; માટે તમે તે બન્નેથી સંતતિના વિસ્તારને
માટે આ કુલને યોગ્ય એવી પ્રજા ઉત્પન્ન કરો;
કેમકે તમે સમર્થ છો.”

વ્યાસ બોલ્યા:- “હે સત્યવતી !-આ લોક
અને પરલોકના ધર્મને તમે જાણો છો. ૩૨-૩૯
હે મહાબુદ્ધિમતિ ! તમારી બુદ્ધિ ધર્મમાં યોજ-
ાયેલી છે, માટે તમારી ગ્રેરણાથી તથા ધર્મરૂપી
કારણને ઉદેશીને હું તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે કરીશ;
કારણ કે એમ થવું એ પૂર્વથી જ જણાયલું હતું.
હું મારા ભાઈને મિત્રાવરુણના જેવા પુત્રો આપીશ.
૪૦-૪૧ પરંતુ હું કહું તે પ્રમાણે એક વર્ષ-
પર્યંત તે રાણીઓએ યથાર્થ રીતે વ્રત કરવું જોઈએ,
ત્યારે તેઓ શુદ્ધ થશે. ૪૨ કારણ કે વ્રતવિનાની
કોઈ સ્ત્રી મારી પાસે આવી શકશે નહિ.”

સત્યવતી કહે છે:- “જે રીતે રાણીઓ શીઘ્ર
ગર્ભ ધારણ કરે તેમ તમે કરો; ૪૩ કારણ કે રાજ-
વિનાના રાજ્યમાં અનાથ થયેલી પ્રજા નાશ પામે
છે, સર્વ ક્રિયાઓ લોપાઈ જાય છે, વરસાદ વર્ષતો
નથી અને દેવતાઓ રહેતા નથી. ૪૪ હે પ્રભો !
રાજા વિનાનું રાજ્ય શી રીતે ચલાવી શકાય ? માટે
તમે ગર્ભાધાન કરો અને ભીષ્મ તેનું રક્ષણ
કરશે. ૪૫

વ્યાસ કહે છે:- “જો મારે ભાઈના ક્ષેત્રમાં
વગર વખતેજ પુત્ર આપવાનો હોય તો મારી
વિરૂપતાને તેમણે સહન કરવી જોઈએ. એજ તેમને
માટે પરમ વ્રત છે. ૪૬ જો મારાં ગંધ, રૂપ, વેષ
અને શરીરને સહન કરવા તે સમર્થ હોય તો
ભલે આજેજ કૌસલ્યા ત્રેષ્ઠ ગર્ભને ધારણ કરે. ૪૭

વૈશંપાયન કહે છે:- “કૌસલ્યાએ શુદ્ધ વસ્ત્ર-
લંકાર ધારણ કરી, શયનસ્થાનમાં જઈને મારા
સમાગમની આકાંક્ષા કરવી.” મહાતેજસ્વી વ્યાસ
મુનિ આ પ્રમાણે સત્યવતીને કહીને ત્યાંજ અંત-
ર્ધાન થઈ ગયા. પછી સત્યવતી એકાંતમાં રહેલી
વહુની પાસે જઈને ધર્મ તથા અર્થયુક્ત હિત-
કારક વચન કહેવા લાગી:- “હે કૌસલ્યે ! હું તને

ધર્મયુક્ત જે કહું છું તે તું સાંભળ. મારા ભાગ્ય-
ક્ષયથી ભરતકુલનો જરૂર ઉચ્છેદ થવા બેઠો છે. મને
વ્યથા પામતી બેઠીને તથા પિતૃવંશને પીડાતો
બેઠીને આ કુલની વૃદ્ધિને માટે ભીષ્મ મને
બુદ્ધિ આપી છે. તે બુદ્ધિ સફલ થવી તારે અધીન
છે; માટે હે પુત્રિ! ભીષ્મે કહેલો ઇષ્ટ અર્થ તું
મને પ્રાપ્ત કર તથા નાશ પામેલા ભરતવંશનો
પુનઃ ઉદ્ધાર કર. હે સુશ્રોણિ! તું દેવરાજના જેવો
કાંતિવાળો પુત્ર ઉત્પન્ન કર. તે પુત્ર આપણા

કુલના મહાન રાજ્યભારને વહન કરશે.” ૪૮-૫૩
આ પ્રમાણે ધર્માચરણવાળી કૌસલ્યાને ધર્મપૂર્વકે
મહા પ્રયત્ને સમજાવી સત્યવતીએ પ્રાહ્મણો,
દેવર્ષિઓ અને અતિથિઓને ભોજન કરાવી
મંગલ કર્યું. ૫૪

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
સંભવપર્વવિષે સત્યવતી-ઉપદેશ
નામનો અધ્યાય ૧૦૫ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૦૬ મો-ધૃતરાષ્ટ્ર, પાંડુ તથા વિદુરની ઉત્પત્તિ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતઃ સત્યવતી કાલે વધૂં સ્નાતામૃતૌ તદા ॥
સંવેશયંતી શયને શનૈર્વચનમબ્રવીત્ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:- પછી ઋતુસ્નાન કરીને
શુદ્ધ થયેલી વહુને શયનસ્થાનમાં પ્રવેશ કરા-
વતી સત્યવતી ધીરેથી વચન બોલી કે:-^૧ “ હે
કૌસલ્યે ! તને કીડા આપનાર છે તે તારા ગર્ભ-
માં પુત્રરૂપથી પ્રવેશ કરશે. તે મધ્યરાત્રિએ
આવશે, માટે તું સાવધ થઈને તેની રાહ બેજે.”^૨
આવાં સાસુનાં વચન સાંભળીને શુભ શય્યામાં
સૂતેલી કૌસલ્યાએ ભીષ્મ અને બીજા કુરુકુલના
શ્રેષ્ઠ વીરોત્તું સ્મરણ કર્યું. (કેમકે સ્ત્રી ગર્ભધારણ-
ના સમયમાં જે પુરુષનું ચિંતન કરે છે તેવા
ગુણોવાળો પુત્ર થાય છે.) પછી સત્ય વચનવાળા
ઋષિનો અંગિકાની સાથે પ્રથમ નિયોગ કરેલો
હતો, તેથી તેમણે દીવાઓ ઝળાહળતા હતા તે
શયનગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો.^૩ ૪ કૃષ્ણ વર્ણના તે
મુનિની કપિલવર્ણી જટા, પ્રદીપ નેત્રો અને પીળા
રંગની દાઢીમૂછો બેઠીને રાણી કૌસલ્યાએ નેત્રો
મીંચી દીધાં;^૫ પરંતુ માતાનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છા-
થી વ્યાસે તેની સાથે સમાગમ કર્યો તે વખતે પણ
કાશિરાજની પુત્રી ભયથી વ્યાસને જેવા સમર્થ
થઈ નહિ.^૬ પછી બહાર નીકળેલા પુત્રની પાસે
આવીને માતાએ પૂછ્યું કે:- “ હે પુત્ર ! આ

અંગિકાથી ગુણવાન રાજપુત્ર ઉત્પન્ન થશે કે? ”^૭
માતાનાં વચન સાંભળીને સત્યવતીના પુત્ર વ્યાસે
કહ્યું કે:- “ દશ હજાર હાથીના જેવા બદવાળો,
વિદ્વાન, રાજર્ષિમાં શ્રેષ્ઠ, મહાભાગ્યશાળી, મહાન
વીર્યવાળો તથા મહાબુદ્ધિવાળો એ પુત્ર થશે.
વળી તે મહાત્માને પણ સો પુત્રો થશે; પરંતુ
માતાના દોષથી એ પુત્ર આંધળોજ અવતરશે.”

વ્યાસનાં વચન સાંભળીને માતાએ પુત્રને
કહ્યું કે:-^{૮-૧૦} “ હે તપસ્વી ધનવાળા ! કુરુવંશ-
ને માટે આંધળો રાજા ચોગ્ય ગણાય નહિ. તમે
જ્ઞાતિ અને વંશનું રક્ષણ કરનારો તથા પિતૃવંશ-
ને વધારનારો એવો કુરુવંશને માટે બીજો રાજા
આપવા ચોગ્ય છે.” ત્યારે ‘સાંઝે, તેમ થશે’ કહીને
મહાયશસ્ત્રી વ્યાસ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.^{૧૧-૧૨}
પછી કૌસલ્યાએ સમય થતાં એક અંધ પુત્રને
જન્મ આપ્યો. હે શત્રુને દમનારા ! ફરીથી સત્ય-
વતીએ પુત્રવધૂને સમજાવી અને પૂર્વની પેઠે
વ્યાસ મુનિને બોલાવ્યા. મહર્ષિ પહેલાંની પેઠેજ
ત્યાં આવ્યા અને અંબાલિકાના સ્થાનમાં ગયા.
હે ભારત ! અંબાલિકા પણ ઋષિને જોતાંજ
વિવર્ણ થઈ પ્રીકી પડી ગઈ. ભય પામેલી, ખિન્ન
થયેલી તથા ઘોળી પુણી જેવી થઈ ગયેલી
અંબાલિકાને બેઠીને સત્યવતીના પુત્ર વ્યાસ આ
પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:-^{૧૩-૧૬} “ મને વિરૂપ-
બેઠીને તું પાંડુવર્ણી થઈ ગઈ, માટે આ તારો પુત્ર

પર્વ]

પાંડુ વર્ણનો થશે ૧૭ અને હે શુભ મુખવાળી !
એનું નામ પણ પાંડુજ કહેવાશે.” આ પ્રમાણે
કહીને ઋષિશ્રેષ્ઠ ભગવાન વ્યાસ ત્યાંથી બહાર
નીકળ્યા. ૧૮ તેમને નીકળેલા જોઈને સત્યવતીએ
પુત્રને એ ગર્ભના સંબંધમાં પૂછ્યું. ત્યારે વ્યાસે
ફરીથી માતા આગળ એ બાલક પાંડુ વર્ણનો
થશે, એમ જણાવ્યું. ૧૯ પુનઃ માતાએ વ્યાસ
પાસે એક પુત્રની યાચના કરી, ત્યારે મહર્ષિએ
માતાને ‘તથાસ્તુ’ કહ્યું. પછી અંબાલિકાએ ગર્ભ-
કાલ પૂરો થતાં લક્ષણસંપન્ન અને શોભાથી દેહી-
ખ્યમાન એવા પાંડુ વર્ણના કુમારને જન્મ આ-
પ્યો. ૨૦ ૨૧ એ પાંડુના પુત્રો મહા ધનુર્ધારીઓ
એવા પાંચ પાંડવો થયા હતા. હવે સત્યવતીએ
ઋતુકાલમાં ફરી મોટી વહુનો વ્યાસ જોડે નિયોગ
કર્યો; ૨૨ પણ દેવકન્યા જેવી અંબિકાને મહર્ષિનો
તે ગંધ તથા પૂર્વનું રૂપ યાદ આવ્યું અને ભય
લાગવાથી તેણે સત્યવતીનું વચન માન્ય કર્યું
નહિ; પરંતુ તે કાશિરાજની પુત્રીએ અપ્સરાના
જેવી પોતાની દાસીને પોતાના અલંકારો સજ્જી
વ્યાસ પાસે મોકલી આપી. ૨૩ ૨૪ તે દાસી-
એ આવેલા ઋષિની સામે જઈને તેમને પ્રણામ
કર્યા અને સહારપૂર્વક પ્રીતિભર્યા ઉપચારોથી
તેમની સેવા કરી તથા ઋષિની આજ્ઞા થતાં તેણે
શયન કર્યું. એકાંતમાં તે સ્ત્રીના કામવૈભવોથી

ઋષિ સંતુષ્ટ થયા; અને હે રાજન્ ! ઉત્તમ
વ્રતવાળા મહર્ષિ તે દાસીની સાથે સમા-
ગમમાં આવ્યા. ૨૫ ૨૬ પછી ઉઠતી વખતે તેને
કહેવા લાગ્યા કે:—“તું હવે દાસીભાવથી મુક્ત
થઈ છે. હે શુભે ! આ તારા ઉદરમાં શ્રેષ્ઠ ગર્ભ
રહ્યો છે. એ લોકમાં સર્વ બુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ તથા
ધર્માત્મા થશે.” ૨૭

તે કૃષ્ણ દ્વૈપાયનનો પુત્ર અને ધૃતરાષ્ટ્ર તથા
મહાત્મા પાંડુનો ભાઈ વિદુર નામનો થયો. ૨૮
એ મહાત્મા માંડવ્ય ઋષિના શાપથી ધર્મ પોતેજ
અર્થતત્ત્વને જાણનારા તથા કામક્રોધથી રહિત
એવા વિદુરરૂપે થયા હતા. ૨૯ પોતાને અંબિકા-
એ દાસી મોકલીને ઠગ્યો તથા દાસીને પુત્ર-
જન્મ થશે, આ વાત કૃષ્ણદ્વૈપાયને સત્યવતીને
પણ જણાવી. ૩૦ આ પ્રમાણે વ્યાસે ધર્મ ઋણથી
દૂટીને ફરી માતાને મળી ગર્ભનું વૃત્તાંત તેને
કહી સંભળાવ્યું અને તે ત્યાંજ અંતર્ધાન થઈ
ગયા. ૩૧ દેવગર્ભના જેવા અને કુરુવંશની વૃદ્ધિ
કરનારા તે પુત્રો દ્વૈપાયનથી વિચિત્રવીર્યના ક્ષેત્રમાં
ઉત્પન્ન થયા હતા. ૩૨

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત
સંભવપર્વવિષે વિચિત્રવીર્યસ્તોત્રપત્તિ
નામનો અધ્યાય ૧૦૬ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૦૭ મો-માંડવ્ય ઋષિનું ઉપાખ્યાન

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

किं कृतं कर्म धर्मेण येन शापमुपेयिवान् ॥
कस्य शापाच्च ब्रह्मर्षेः शूद्रयोनावजायत ॥ १ ॥

જનમેજય પૂછે છે:—ધર્મ રાજાએ એવું શું
કામ કર્યું હતું, કે જેથી તેમને શાપ પ્રાપ્ત થયો
હતો? અને કોના શાપથી ધર્મરાજાને બ્રહ્મર્ષિ
વ્યાસથી શૂદ્રયોનિમાં જન્મ લેવો પડ્યો હતો? ૧
વૈશંપાયન કહે છે:—કોઈ માંડવ્ય નામના
પ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણ હતા. જે ધૈર્યવાળા, સર્વ ધર્મને

જાણનારા, સત્યનિષ્ઠ તથા તપસ્વી હતા. ૨ તે
મહાતપસ્વી તથા મહાયોગનિષ્ઠ ઋષિ પોતાના
આશ્રમપદના દ્વાર આગળના ઝાડના મૂળ પાસે
મૌનવ્રત ધારણ કરીને ઉંચા હાથ રાખી તપ
કરતા હતા. ૩ તેમને તપ કરતાં ઘણો કાલ વીત્યા
પછી એક વખતે ચોરીનું ધન લઈને ચોર લોકો
તે આશ્રમમાં આવી પહોંચ્યા. ૪ હે ભરતર્ષભ !
તેઓની પાછળ રાજાનાં અનેક રક્ષક મનુષ્યો
શોધ કરવા નીકળ્યાં હતાં. તેનાથી ભય પામીને

ચોરોએ ઋષિના આશ્રમમાં ચોરીનું ધન મૂકી દીધું; અને હે કુરુકુલમાં શ્રેષ્ઠ ! તે રક્ષક સૈન્યના આવતાં પહેલાં ચોરો તેજ આશ્રમમાં છુપાઈ બેઠા. તેઓના છુપાયા પછી તુરત તે રક્ષકોનું સૈન્ય આવી પહોંચ્યું અને ત્યાં તે ચોર પાછળ નીકળેલાઓએ તે માંડવ્ય ઋષિને જોયા. પછી હે રાજન્ ! તપ કરતા તે તપરૂપી ધનવાળા ઋષિને તેઓએ પૂછ્યું કે:—“હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! ચોરો કયે રસ્તે થઈને ગયા છે તે કહો; હે બ્રહ્મન્ ! જે બાણવાથી અમે તે રસ્તે થઈને તડાલ જઈ પહોંચીએ.”^{૫-૮} હે રાજન્ ! રક્ષકોએ એ પ્રમાણે પૂછ્યું, પણ તે તપરૂપી ધનવાળા માંડવ્યે સાંઝે અથવા નકાંઝે કંઈજ વચન કહ્યું નહિ.^૯ પછી તે રાજપુરુષોએ તે આશ્રમ જોળવા માંડ્યો તો ત્યાંજ લપાયેલા તે ચોરોને તથા તે દ્રવ્યને જોયું.^{૧૦} તેથી રાજાનાં મનુષ્યોને તે મુનિપ્રત્યે શંકા ઉત્પન્ન થઈ અને ઋષિને બાંધીને ચોરોસાથે રાજા આગળ લઈ ગયા.^{૧૧} રાજાએ તે ચોરોની સાથે ઋષિનો પણ વધ કરવા હુકમ કર્યો, એટલે તે રક્ષકોએ તે મહા

તપસ્વીને ન જોળખતાં શૂળ ઉપર પરોવ્યા.^{૧૨} આમ તે મુનિને શૂળ ઉપર ચઢાવીને તે રક્ષકો પેલું ધન લઈને પાછા રાજા પાસે ચાલ્યા ગયા.^{૧૩} પછી શૂળ ઉપર રહેલા તે ધર્માત્મા વિપ્રિષ્ઠ ઘણા કાળસુધી નિરાહાર રહ્યા તો પણ મરણ પામ્યા નાહ.^{૧૪} આ રીતે પ્રાણ ધારણ કરીને શૂળીની અણી ઉપર પણ તપ તપતા તે મહાત્માએ ઋષિઓને ત્યાં બોલાવ્યા.^{૧૫} હે ભારત ! તેઓ રાત્રિની વખતે પક્ષીનાં રૂપ ધારણ કરીને ત્યાં આવ્યા અને માંડવ્યના કષ્ટને જોઈને તે તપસ્વી મુનિઓને ઘણા સંતાપ થયો. પછી તેઓ યથાશક્તિ પોતાનાં રૂપને પ્રકાશિત કરી દ્વિજશ્રેષ્ઠ માંડવ્યને પૂછવા લાગ્યા કે:—^{૧૬} “હે બ્રહ્મન્ ! તમે શું પાપ કર્યું છે, જેથી આ શૂળી ઉપર તમને મહાન દુઃખનું ભય આવી પડ્યું ? અમે તે સાંભળવાની ઇચ્છા કરીએ છીએ.”^{૧૭}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત સંભવપર્વવિષે અણીમાંડવ્યોપાખ્યાનમાં અધ્યાય ૧૦૭ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૦૮ મો-માંડવ્ય ઋષિનું ઉપાખ્યાન [ચાલુ]

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતઃ સ મુનિશાર્દૂલસ્તાનુવાચ તપોધનાન્ ॥

દોષતઃ કં ગમિષ્યામિ ન હિ મેન્યોઽપરાધ્યતિ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:—પછી તે મુનિશાર્દૂલ માંડવ્યે તે તપોધનોપ્રત્યે કહ્યું કે:—“હું કેને દોષ આપું ? મને બીજે કોઈ દુઃખ આપી શકેજ નહિ; અર્થાત્ મારાં કરેલાં કર્મનેજ હું ભોગવું છું.”^૧ હે નરાધિપ ! પછી ઘણા દિવસ થતાં તેમને જીવતા રહેલા જોઈને રક્ષકોએ રાજા આગળ જઈને થયેલું વૃત્તાંત જણાવ્યું. તેઓનાં વચન સાંભળીને રાજા મંત્રીઓની સાથે સલાહ કરીને ત્યાં ગયો અને શૂળ ઉપર ચઢાવેલા તે ઋષિશ્રેષ્ઠને પ્રસન્ન કરવા લાગ્યો.^{૨,૩}

રાજા બોલ્યો:—“હે ઋષિશ્રેષ્ઠ ! મેં અજ્ઞાન-

થી મૂઠ થઈને તમારો જે અપરાધ કર્યો છે તે માટે હું તમારી ક્ષમા ઇચ્છું છું. મારાપ્રત્યે તમારે ક્રોધ કરવો ઉચિત નથી.”^૪ આ પ્રમાણે રાજાએ કહ્યું, ત્યારે મુનિએ તેના ઉપર કૃપા કરી. પછી પ્રસન્ન થયેલા મુનિને રાજાએ શૂળી ઉપરથી ઉતાર્યા.^૫ શૂળીના અગ્ર ઉપરથી ઉતારી રાજાએ તે શૂળનું ફળું ખેંચી કાઢવા માંડ્યું, પરંતુ તે નીકળી શક્યું નહિ, એટલે તેણે તેને મૂળમાંથી કાપી નાખ્યું.^૬ આ પ્રમાણે અણીનો ભાગ મુનિના શરીરમાંજ રહ્યો એટલે તેની સાથેજ મુનિ તપ કરવા લાગ્યા અને તે ઉગ્ર તપથી તેમણે બીજાઓને દુર્લભ એવા લોકોનો વિનય કર્યો. આ રીતે અણીસાથે તપ કરવાથી લોકોમાં તે અણીમાંડવ્ય કહેવાયા.

પર્વ]

એક વખતે પરમાત્મતત્ત્વને જાણનારા તે વિપ્ર ધર્મરાજના સ્થાનમાં ગયા અને આસન ઉપર બેઠેલા ધર્મને જોઈને તે સમર્થ મુનિ ઠપકો આપીને કહેવા લાગ્યા કે:-“ મેં અજાણ-પણામાં એવું શું પાપકર્મ કર્યું હતું કે જે પાપ-નું ફલ મારે એ પ્રકારથી લોગવવું પડ્યું? મને તે યથાર્થ રીતે સત્વર કહો અને પછી તમે મારાં તપનું બલ બુઝો.” ૭-૧૦

ધર્મ કહે છે:-“ હે તપોધન! તમે પત-ગિયાના પુછડામાં સળી ખોશી હતી, તે કર્મનું તમને એવું ફલ પ્રાપ્ત થયું છે. ૧૧ જેમ થોડું આપેલું દાન વૃદ્ધિ પામીને ઘણું થઈ જાય છે, તેમજ હે વિપ્રર્ષે! થોડો અધર્મ પણ બહુ દુઃખ-ફલને આપનારો થાય છે.” ૧૨

આણીમાંડવ્ય બોલ્યા:- “ મેં તે પાપ કરી વખતે કર્યું હતું, તે મને સત્યથી કહો.”

ધર્મરાજએ કહ્યું કે:-તમે બાલભાવમાં તે પાપ કર્યું હતું.” ૧૩

આણીમાંડવ્યે કહ્યું:-“ જન્મથી આરંભી બાર વર્ષસુધીનું બાલક જે કંઈ કરે તે અધર્મ

ગણાય નહિ; કારણ કે તેને ધર્મશાસ્ત્રોનું જ્ઞાન હોતું નથી. ૧૪ મારા અદ્યપ અપરાધમાં પણ તમે મને મહાન દંડ કર્યો છે; કારણ કે સર્વ પ્રાણીના વધ કરતાં પણ બ્રાહ્મણને પીડા આપવી તે વધારે ગણાય છે; ૧૫ માટે ઓ ધર્મ! તું મનુષ્ય થઈને શૂદ્રયોનિમાં અવતરીશ. વળી આજે હું ધર્મફલના ઉદયને માટે લોકમાં મર્યાદા બાંધું છું કે, ૧૬ બાલક ચૌદ વર્ષનું થાય ત્યાંસુધી તેને પાપ લાગશે નહિ; પણ પછીથી પાપ કરનારને દોષ પ્રાપ્ત થશે.” ૧૭*

વૈશંપાયન કહે છે:-આ અપરાધવડે તે મહાત્માનો શાપ થવાથી ધર્મરાજ વિદુરના રૂપથી શૂદ્ર યોનિમાં ઉત્પન્ન થયા હતા. ૧૮ તે વિદુર ધર્મ તથા અર્થમાં કુશલ, લોભ અને ક્રોધથી રહિત, દીર્ઘ દષ્ટિવાળા, શાંતિપરાયણ અને કુરુઓના હિતમાં તત્પર હતા. ૧૯

ધૃતિશ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત સંભ-વપર્વવિષે અણીમાંડવ્યોપાખ્યાન નામનો અધ્યાય ૧૦૮ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૦૯-પાંડુનો રાજ્યાભિષેક

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તેષુ ત્રિષુ કુમારેષુ જાતેષુ કુરુજાંગલમ્ ॥

કુરવોડથ કુરુક્ષેત્રં ત્રયમેતદવર્ધત ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:- તે ત્રણ કુમારોના જન્મથી, કુરુજાંગલ દેશ, કુરુઓ અને કુરુક્ષેત્ર, એ ત્રણેની ચઢતી થવા લાગી. ૧ એ ભૂમિમાં ઘણું ધાન્ય પાકવા લાગ્યું, ધાન્ય રસકસવાળું થવા લાગ્યું, મેઘ પોતાની ઋતુમાં જોઈએ તેટલો વર્ષવા લાગ્યો, ઝાડોને પુષ્કળ ફળ તથા પુષ્પો આવવા લાગ્યાં, ૨ અશ્વાદિ વાહનો હુષ્ટપુષ્ટ થવા લાગ્યાં, પશુપક્ષીઓ પણ આનંદ પામવા લાગ્યાં, ૩ શિદ્ધિઓ તથા વેપારીઓથી નગરો ભરાવા લાગ્યાં, શરાઓ તથા વિક્રાનો અને સજ્જનો

સુખી થવા લાગ્યા, ૪ તે વખતે ચોરો અને અધર્મમાં રુચિવાળાં કોઈ પણ મનુષ્યો ન હતાં; એટલુંજ નહિ પણ રાજ્યના અન્ય દેશોમાં પણ તે વખતે સત્ય યુગ પ્રવર્તવા લાગ્યો હતો. ૫ ધર્મક્રિયાવાળી, યજ્ઞશીલ, સત્ય વ્રતમાં તત્પર તથા પરસ્પરમાં પ્રીતિવાળી એવી પ્રજા તે વખતે

* “ચૌદ વર્ષ પછી પાપકર્મનો દોષ લાગશે” એ પુરાતન મત છે. ખરી રીતે તો પાપનું જ્ઞાન ન હોય ત્યાંસુધી પાપ લાગે નહિ, એમ પૂર્વોક્ત પાપજ્ઞાનાભાવ એ હેતુથી સમજાય છે; એટલે પાંચ વર્ષની અંદરજ દોષ લાગે એવો નહિ, વિક્રાનોનો અભિપ્રાય છે; નહિ તો કલિના છેવટના કાલમાં અદ્યપ આયુષ્ય હોવાથી પાપના અભાવનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય. પં ૦ ની ૦

વૃદ્ધિ પામવા લાગી હતી. ૧ માન, ક્રોધ તથા લોભવિનાના નરો તે વખતે અન્યોન્યને આનંદ આપતા હતા તથા ધર્મને મુખ્ય રાખીને અર્થ અને કામને સેવતા હતા. ૭ વળી તે વખતે મહાન સમુદ્રની પેઠે વસ્તીથી પૂર્ણ ભરાયલું નગર પણ અભ્રસમૂહના જેવા દરવાજા તથા કમાડોના સમુદાયથી અને સેંકડો મહાલયોની ભીડથી મહેંદ્રપુરના જેવું શોભતું હતું. તે વખતે નદીઓમાં, વનવિભાગોમાં, વાવોમાં, અદ્ય જલાશયોમાં, પર્વતનાં શિખરો ઉપર તથા રમ્ય વનોમાં લોકો આનંદયુક્ત થઈને વિહાર કરતા હતા. ઉત્તરવિભાગના કુરુઓની સાથે દક્ષિણ કુરુના લોકો સ્પર્ધા કરતા હતા તથા તેઓ દેવર્ષિઓ અને ચારણો સાથે પણ સ્પર્ધા કરતા વિચરતા હતા. ૮-૧૦ કુરુઓએ પુષ્ટ બનાવેલા તે સુંદર દેશમાં કોઈ પુરુષ કૃપણ ન હતો, તેમજ સ્ત્રીઓ વિધવા થતી ન હતી. ૧૧ તે રાજ્યમાં ઢૂવા વાવો, અગિયાઓ, સભાઓ અને બ્રાહ્મણોનાં ઘરો - સર્વ સમૃદ્ધિથી યુક્ત તથા સદા ઉત્સવવાળાં થયાં હતાં. ૧૨ હે રાજન્! ભીષ્મે સર્વ પ્રકારથી રક્ષણ કરાયેલો તે દેશ રમણીય અને સેંકડો યજ્ઞસ્તંભોથી ચિહ્નિત થયો હતો. ૧૩ વળી બીજાં રાજ્યોના લોકો સુખની ઇચ્છા કરતા ત્યાં આવી વસવાથી તે દેશ ઘણો વૃદ્ધિ પામ્યો હતો તથા રાજ્યમાં ભીષ્મે પ્રવર્તાવેલું ધર્મચક્ર પ્રવર્તવા લાગ્યું હતું. ૧૪

ન્યારે મહાત્મા કુમારોને જાતકર્માદિ સંસ્કારો ક્રમે ક્રમે કરવા માંડ્યા, ત્યારે નગરના અને દેશના સઘળા લોકો પરમ ઉત્સાહમાં આવી ગયા હતા; ૧૫ અને હે નરાધિપ! કુરુમાં મુખ્યોનાં અને પુરવાસીઓનાં ઘરોમાં 'દાન આપો, ભોગ ભોગવો' એવી વાણીઓ ચોતરફથી સંભળાતી હતી. ૧૬ ધૃતરાષ્ટ્ર, પાંડુ અને મહાબુદ્ધિ-

માન વિદુરને જન્મથીજ ભીષ્મે પોતાના પુત્રની પેઠે પાળ્યા હતા; ૧૭ પછી વિદ્યુક્ત સંસ્કારોથી સંસ્કાર પામેલા તેઓ બ્રહ્મચર્યપૂર્વક વેદાધ્યયન કરતા તથા શાસ્ત્રનું અધ્યયન અને બાહ્યુદ્ગાદિ યુદ્ધોનો અભ્યાસ કરતા ક્રમે ક્રમે યૌવનમાં આવ્યા. ૧૮ ધનુર્વેદમાં, વેદમાં, ગદાયુદ્ધમાં, ઢાલતરવારના યુદ્ધમાં, હસ્તિશિક્ષામાં અને નીતિ-શાસ્ત્રમાં તેઓ પારંગત થયા હતા. ૧૯ વળી ઇતિહાસ, પુરાણો અને નાનાવિધ શિક્ષણોમાં સુશિક્ષિત કરેલા તથા વેદ અને વેદાંગોના તત્ત્વને જાણનારા એવા તેઓ સર્વ વિદ્યામાં નિશ્ચય પામ્યા હતા. ૨૦ તે કુમારોમાં પરાક્રમી પાંડુ, ધનુર્વિદ્યામાં સર્વ નરો કરતાં અધિક થયો હતો. રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર બીજા બધાથી બલવાન હતો. ૨૧ અને ત્રણ લોકમાં વિદુરના જેવો તો કોઈ હતોજ નહિ; કારણ કે તે નિત્ય ધર્મપરાયણ તથા પરમ ધર્મરૂપ આત્મદર્શનને પામેલા હતા. ૨૨ આ પ્રમાણે શાંતનુનો નષ્ટ થયેલો વંશ પુનઃ ઉદ્ધાર પામેલો જોઈને સર્વ રાજ્યોમાં અને લોકોમાં તેની પ્રશંસા થવા લાગી કે, ૨૩ “વીર પુત્રોને ઉત્પન્ન કરવામાં કાશિરાજની પુત્રીઓ, દેશોમાં કુરુજંગલદેશ, સર્વ ધર્મવેત્તાઓમાં ભીષ્મ અને નગરોમાં હસ્તિનાપુરજ શ્રેષ્ઠ છે.” ૨૪

હવે ધૃતરાષ્ટ્ર અંધ હોવાથી તેને રાજ્ય મળ્યું નહિ; વિદુર પારસવ (શૂદ્રીમાં બ્રાહ્મણથી થયેલા) હોવાથી તેને પણ રાજ્ય મળ્યું નહિ, એટલે પાંડુને રાજ્યાભિષેક થયો. ૨૫ પછી એક વખતે સર્વ નીતિમાનમાં શ્રેષ્ઠ એવા ભીષ્મ ધર્મ-તત્ત્વને જાણનારા વિદુરને યથોચિત વાક્ય કહેવા લાગ્યા. ૨૬

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત
સંભવપર્વવિષે પાંડુરાજ્યાભિષેક
નામનો અધ્યાય ૧૦૯ માં સમાપ્ત.

પર્વ]

અધ્યાય ૧૧૦ મો-ધૃતરાષ્ટ્રનાં ગાંધારી સાથે લગ્ન

॥ મીષ્મ ઉવાચ ॥

गुणैः समुदितं सम्यगिदं नः प्रथितं कुलम् ॥
अत्यन्यान्पृथिवीपालान् पृथिव्यामधिराज्य-
माक ॥ १ ॥

ભીષ્મ બોલ્યા:-“હે વિદુર ! આપણું આ પ્રખ્યાતિ પામેલું કુળ ગુણોવડે સારીપેઠે પ્રકાશી નીકળ્યું છે તથા અન્ય રાજાઓના કરતાં પૃથ્વીમાં અધિરાજ્ય ભોગવતું થયું છે.^૧ પૂર્વે ધર્મવેત્તા મહાત્મા રાજાઓથી રક્ષણ કરાયેલું આપણું કુળ કોઈ વખત પૃથ્વીમાં ઉચ્છેદ પામ્યું નથી;^૨ અને હમણાં મેં, સત્યવતીએ તથા મહાત્મા વ્યાસે કુલને વિસ્તાર કરનારા એવા તમોને ઉત્પન્ન કરીને ફરીથી તેનું સ્થાપન કર્યું છે;^૩ માટે એ કુળ સમુદ્રની પેઠે જે રીતે પુષ્કળ વૃદ્ધિ પામે તે રીતે મારે અને તમારે કરવાનું છે, એમાં સંશય નથી.^૪ આપણા કુળને માટે યોગ્ય એવી એક યદુકન્યા, બીજી સુબલ રાજાની પુત્રી અને ત્રીજી મદ્રરાજાની પુત્રી મેં સાંભળી છે.^૫ હે પુત્ર ! તે કન્યાઓ કુલીન તથા રૂપવતીઓ છે અને તે ક્ષત્રિયશ્રેષ્ઠો પણ આપણા સંબંધને માટે સર્વ રીતે યોગ્ય છે.^૬ હે બુદ્ધિમાનમાં શ્રેષ્ઠ ! આપણા કુલના વિસ્તારને માટે તે કન્યાઓનાં માગાં કરવાં, એમ હું માનું છું. હે વિદુર ! તમે એમાં શું ધારો છો?”^૭

विदुर बोद्ध्या:-“अमारा पिता, माता અને परम गुरु तमेव छौ; माटे तमेव पोते विचार करीने आ कुलने माटे जे हित होय ते करे.”^८

वैशंपायन कहे छे:-ते पछी कुरुपितामह भीष्मे ब्राह्मणाना सुभथी सांभल्युं કે, सुभल राजनी पुत्री गांधारीએ લગનાં નેત્રને હરણ કર-

નારા એવા વરદાન આપનારા દેવ શંકરનું આરાધન કરીને સો પુત્ર થવાનું વરદાન મેળવ્યું છે.^૯ હે ભારત ! તે ઉપરથી ભીષ્મે ગાંધાર દેશના સુબલ રાજાની પાસે માગુ કરવા દૂતને મોકલ્યો; પરંતુ ધૃતરાષ્ટ્ર અંધ છે, એ કારણથી સુબલ રાજા વિચારમાં પડી ગયો.^{૧૦} પછી ધૃતરાષ્ટ્રનું કુલ, ખ્યાતિ અને વર્તનનો બુદ્ધિથી વિચાર કરીને સુબલ રાજાએ ધર્મચારિણી ગાંધારી ધૃતરાષ્ટ્રને આપવાનો નિશ્ચય કર્યો.^{૧૧} હે ભારત ! જ્યારે ગાંધારીએ ધૃતરાષ્ટ્રને નેત્રવિનાના સાંભળ્યા તથા પોતાનાં માતાપિતાએ તેની સાથે પોતાનાં લગ્ન કરવા નિશ્ચય કરેલો છે એમ સાંભળ્યું, ત્યારે હે રાજા ! ‘મારે પતિની ઈર્ષ્યા કરવી પડે નહિ,’ એવા નિશ્ચયથી તે પતિવ્રતપરાયણા ગાંધારીએ એક વસ્ત્ર લઈને તેની જડી ગડી કરીને પોતાની આંખે પાટો બાંધી દીધો.^{૧૨} તે પછી ગાંધાર રાજાનો પુત્ર શકુની યૌવન અને શોભાથી સંપન્ન એવી પોતાની બહેનને લઈને કૌરવોને ત્યાં આવ્યો; અને જેનો પરમ સત્કાર કરેલો એવી ગાંધારીને ભીષ્મની સંમતિથી ધૃતરાષ્ટ્ર સાથે પરણાવી.^{૧૩} વીર શકુની, બહેનને આપી તથા યોગ્ય પહેરામણી આપીને ભીષ્મથી સન્માન પામી પુનઃ પોતાના નગરપ્રત્યે ગયો.^{૧૪} હે ભારત ! પછી સુંદર જઘનવાળી ગાંધારીએ પણ પોતાનાં શીલ, આચાર તથા કાર્યોથી સર્વે કુરુઓને સંતોષ ઉત્પન્ન કર્યો.^{૧૫} પતિપરાયણા અને સદાચારવાળી ગાંધારી પોતાના વર્તનથી સર્વ વડીલોને પ્રસન્ન કરતી હતી તથા અન્ય પુરુષોને વાણીથી પણ પ્રત્યુત્તર આપતી ન હતી.^{૧૬}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
સંભવપર્વવિષે ધૃતરાષ્ટ્રવિવાહ નામનો
અધ્યાય ૧૧૦ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૧૧-કર્ણની ઉત્પત્તિ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

શૂરો નામ યદુશ્રેષ્ઠો વસુદેવપિતાઽમવત્ ॥

તસ્ય કન્યા પૃથા નામ રૂપેણાગ્રતિમા મુવિઃ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:—યદુઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા શૂરસેન નામના વસુદેવના પિતા હતા. તેની પૃથ્વીમાં અતુલ રૂપવાળી પૃથા નામની કન્યા હતી.^૧ હે ભારત! શૂરસેને સંતતિવિનાના પોતાની ફાઈના છોકરા કુંતિભોજને પોતાને પ્રથમ જે પ્રજા થાય તે આપી દેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. તે પ્રમાણે પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલી કન્યા પૃથા, સત્ય વચનવાળા શૂરસેને, કૃપા ઇચ્છતા પોતાના મહાત્મા મિત્ર કુંતિભોજને આપી દીધી હતી.^૨ પિતા કુંતિભોજને ત્યાં રહેલી પૃથાને બ્રાહ્મણ તથા અતિથિઓની પૂજા કરવાનું કામ સોંપેલું હતું. એક વખતે પિતાને ત્યાં આવેલા ઉત્તમ વ્રતવાળા, ધર્મમાં ગુપ્ત નિશ્ચયવાળા, એવા ઉચ્ચ બ્રાહ્મણ કે જેને હર્વાસા નામથી લોકો ઓળખે છે, તેમની તેણે સેવા કરવા માંડી અને તે ઉચ્ચપ્રકૃતિના તથા વશ્ય અંતઃકરણવાળા ઋષિને સર્વ યત્નથી પ્રસન્ન કર્યા.^૩ તેથી સંતાનપ્રતિબંધરૂપી આગળ આવનારી આપત્તિ જોઈને હર્વાસાએ કુંતીને આકર્ષણ તથા વશીકરણની સાથે મંત્ર આપ્યો^૪ અને કહ્યું કે, આ મંત્રથી તું જે જે દેવને બોલાવીશ તે દેવના પ્રભાવથી તને પુત્ર ઉત્પન્ન થશે.^૫

આ પ્રમાણે હર્વાસાએ કહ્યું, ત્યારે કુંતીને કુતૂહલ ઉત્પન્ન થયું; અને તે યશસ્વિનીએ પોતે કન્યા છતાં સૂર્યદેવનું મંત્રથી આવાહન કર્યું.^૬ એટલે લોકનું યોગક્ષેમ કરનારા ભાસ્કર દેવને તેણે આવતા દીઠા. આ મહાન આશ્ચર્ય જોતાંજ સ્તુત્ય અંગવાળી કુંતી વિસ્મય પામી.^૭ પછી સૂર્યદેવ કુંતીની આગળ આવીને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:—“હે શ્યામ કટાક્ષવાળી! આ હું આંચો છું બોલ તારું શું કાર્ય કરું?”^૮

કુંતી કહે છે:—“હે શત્રુને હણનારા! મને

કોઈ બ્રાહ્મણે વિદ્યા તથા વરદાન આપ્યું હતું. હે વિભો! તેનું સત્ય જોવાને માટેજ મેં તમારું આવાહન કર્યું છે.”^૯ આ અપરાધને માટે હું માથું નમાવીને તમારી ક્ષમા ચાચું છું. સ્ત્રીઓ અપરાધવાળી હોય તોપણ હમેશા રક્ષણ કરવા યોગ્યજ છે.”^{૧૦} સૂર્યે કહ્યું:—“હર્વાસાએ વરદાન આપ્યું છે તે હું સઘળું જાણું છું. તું ભય છોડી દે અને મારો સંગ કર.”^{૧૧} હે શુભે! મારું દર્શન નિષ્ફલ જાય તેવું નથી; અને તારા બોલાવવાથી હું આંચો છું, માટે હે ભીરુ! મને નિષ્ફલ બોલાવવાથી પણ તને દોષ લાગશે એ નિઃસંશય છે.”^{૧૨}

વૈશંપાયન કહે છે:—હે ભારત! આ પ્રમાણે સાંત્વનપૂર્વક વિવસ્વાને ઘણું ઘણું કહ્યું, પણ તે સુંદર જનનવાળી યશસ્વિની કુંતી બંધુઓના ભયથી તથા લજ્જાથી અને ‘હું કન્યા છું’ એવા વિચારથી સૂર્યના સંયોગને ઇચ્છતી ન હતી. હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ! ત્યારે વળી સૂર્યે આ પ્રમાણે કહ્યું:—^{૧૩} “હે રાજપુત્રિ! મારી કૃપાથી તારા કન્યાપણને દોષ લાગશે નહિ.” કુંતિરાજની પુત્રીને આ પ્રમાણે કહીને પ્રકાશકર્તા ભગવાન સૂર્યે તેની સાથે સમાગમ કર્યો અને ત્યાંજ સર્વ શસ્ત્રધારીમાં શ્રેષ્ઠ એવો વીર પુત્ર ઉત્પન્ન થયો; કે જે કવચધારી, શોભાસંપન્ન, દેવગર્ભના જેવો ઐશ્વર્યવાન, સહજ કવચધારી અને કુંડલવડે પ્રકાશિત મુખવાળો સર્વલોકમાં પ્રસિદ્ધ એવો કર્ણ નામથી પ્રસિદ્ધ થયો.^{૧૪-૧૫}

પછી પરમ તેજસ્વી સૂર્યે પુનઃ કુંતીને કન્યાપણું આપ્યું અને તાપ આપનારામાં શ્રેષ્ઠ એવા સૂર્ય ત્યાંથી સ્વર્ગમાં ચાલ્યા ગયા.^{૧૬} વૃષિણવંશની કન્યા કુંતી ઉત્પન્ન થયેલા કુમારને જોઈ દીન મનવાળી થઈ અને એકાગ્ર મન કરીને વિચાર કરવા લાગી કે, ‘શું કરવાથી મેં સાંકે કરેલું ગણાય?’^{૧૭} પછી બંધુપક્ષના ભયથી પોતાનો અનાચાર ઠાંકવાને કુંતીએ મહા બલ-

પર્વ]

વાળા તે કુમારને પાણીમાં મૂકી દીધો. ^{૨૨} જલમાં ફેંકેલા તે બાલકને મહાયશસ્ત્રી રાધાના પતિ સુતપુત્ર અધિરથે લઈને પોતાની સ્ત્રીની સાથે તેને પુત્ર કરીને રાખ્યો. ^{૨૩} તે બન્નેએ તે બાલકનું નામ પાડ્યું કે, આ બાલક વસુ (કુંડલાદિ ધનની) સાથે ઉત્પન્ન થયો છે માટે એ વસુષેણ કહેવાશે. ^{૨૪} પછી તે બલવાન કુમાર મોટો થતાં સર્વ અસ્ત્રમાં કુશલ થવા લાગ્યો. વળી સૂર્ય પશ્ચિમ તરફ નમી જાય ત્યાંસુધી તે વીર્યવાન કુમાર સૂર્યનું આરાધન કરતો હતો. ^{૨૫} જે વખતે તે બુદ્ધિમંત વીર જપ કરતો હોય તે વખતે આ પૃથ્વીમાં બ્રાહ્મણને નહિ આપવા જેવું ધન વગેરે કંઈ પણ તેને ન હતું; અર્થાત્ બ્રાહ્મણ જે માગે તે એ આપતો હતો. ^{૨૬}

એક વખતે અર્જુનના હિતમાં તત્પર એવા ઇંદ્ર બ્રાહ્મણનું રૂપ લઈને ભિક્ષા લેવાને તેની પાસે

આવ્યા અને તેનું કવચ માગ્યું. ^{૨૭} તે વખતે કર્ણ પોતાના શરીર ઉપરનું પોતાની સાથેજ થયેલું કવચ ઉતરડી કાઢ્યું અને બ્રાહ્મણરૂપધારી ઇંદ્રને હાથ જોડીને તે આપી દીધું. ^{૨૮} તે કવચને લઈ વસુષેણના આ કામથી પ્રસન્ન થયેલા સુરપતિ ઇંદ્રે તેને એક શક્તિ આપી અને કહ્યું કે, ^{૨૯} દેવો, અસુરો, મનુષ્યો, ગંધર્વો, નાગો અને રાક્ષસોમાંથી જે એકને તું જીતવાની ઇચ્છા કરીશ તે આ શક્તિથી મરણ પામશે. ^{૩૦} પ્રથમ પૃથ્વીમાં તે વસુષેણ નામથી કહેવાતો હતો પણ બ્યારે તેણે સહજ કવચનું વિશેષવડે કર્તાન કયું ત્યારથી તે વૈકર્તાન તથા કર્ણ એ નામથી કહેવાવા લાગ્યો. ^{૩૧}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત

સંભવપર્વવિષે કર્ણસંભવ નામનો

અધ્યાય ૧૧૧ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૧૨-કુંતીની સાથે પાંડુનાં લગ્ન

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

સત્ત્વરુપગુણોપેતા ધર્મારામા મહાવ્રતા ॥

દુહિતા કુંતિભોજસ્ય પૃથા પૃથુલ્લોચના ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:-કુંતિભોજની વિશાલ નેત્રવાળી પુત્રી પૃથા, ધર્મનિષ્ઠાવાળી, મહાન વ્રત કરનારી અને સત્ત્વ, રૂપ તથા ગુણથી સંપન્ન હતી. ^૧ રૂપ તથા યૌવનથી શોભતી અને સ્ત્રીઓના ગુણોથી અત્યંત યુક્ત એવી તે તેજસ્વિની કન્યાનું કેટલાક રાજાઓ માગુ કરતા હતા. ^૨ ત્યારે હે રાજસત્તમ! તેના પિતા કુંતિભોજ રાજાએ પોતાની પુત્રીને સ્વયંવરથી આપવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તેને માટે અનેક રાજાઓને બોલાવ્યા. ^૩ પછી ઉદાર ચિત્તવાળી કુંતીએ રંગમંડપમાં સર્વે રાજાઓ બેઠા હતા તેના મધ્યમાં ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ, રાજાઓમાં વ્યાઘ્ર જેવા, સિંહના સમાન દર્પવાળા, વિશાળ છાતીવાળા અને વૃષભના જેવાં

નેત્રવાળા મહા બલવાન પાંડુ રાજાને, સૂર્યની પેઠે સર્વ રાજાની કાંતિ ઢાંકી દઈને રાજસભામાં બીજા ઇંદ્રની પેઠે બેઠેલા જોયા. સ્તુત્ય અંગવાળી કુંતિભોજની શુભ પુત્રી રંગમંડપમાં નરવર પાંડુને જોઈને હૃદયથી વ્યાકુળ થઈ ગઈ. પછી કામથી જેનું અંગ વ્યાપ્ત થયેલું તથા એકી વખતે જેનું ચિત્ત ચલિત થયેલું એવી કુંતીએ લજવાતાં લજવાતાં પાંડુરાજાના ખભા ઉપર વરમાલા નાખી. આ રીતે કુંતીએ પાંડુને પસંદ કરેલા જોઈને સર્વ રાજાઓ હાથીઓ, ઘોડાઓ અને રથો લઈને બ્યાંથી આવ્યા હતા ત્યાં પાછા ચાલ્યા ગયા. હે રાજા! પછી કુંતીના પિતાએ તેનાં લગ્ન કર્યા. ^{૪-૯} તે અતુલ સૌંદર્યવાળા કુરુનંદન પાંડુ, કુંતિભોજની કુંવરીસાથે ઇંદ્ર જેમ ઇંદ્રાણીસાથે જોડાય તેમ જોડાયા. હે રાજેન્દ્ર! આ રીતે કુંતિભોજ રાજાએ કુંતી અને પાંડુનાં લગ્ન કરીને તથા નાના-વિધ પહેરામણીથી તેમનું સન્માન કરીને હે કુરુ-

સત્તમ! પાંડુરાજને પોતાના નગરપ્રત્યે વિદાય કર્યો. ૧૦-૧૧ પછી અનેક ધ્વજપતાકાવાળા મોટા સૈન્યની સાથે નીકળેલા અને બ્રાહ્મણો તથા મહર્ષિઓના આશીર્વાદથી સ્તુતિ કરાયેલા એવા કૌરવ-નંદન પાંડુરાજ પોતાના નગરમાં આવ્યા અને

પોતાની ભાર્યા કુંતીને પોતાના લવનમાં નિવાસ આપ્યો. ૧૨, ૧૩

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
સંભવપર્વનિષે કુંતીવિવાહ નામનો
અધ્યાય ૧૧૨મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૧૩-પાંડુનાં માદ્રી સાથે લગ્ન તથા દિગ્વિજય

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતઃ શાંતનવો મીષ્મો રાજઃ પાંડોર્યશસ્વિનઃ ॥
વિવાહસ્યાપરસ્યાર્થે ચકાર મતિમાન્મતિમ્ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:—તે પછી શાંતનુના બુદ્ધિમાન પુત્ર ભીષ્મે યશસ્વી પાંડુરાજનું બીજું લગ્ન કરવાની ઇચ્છા કરી; ૧ અને તેથી તે વૃદ્ધ પ્રધાનો, મહર્ષિઓ, બ્રાહ્મણો અને ચતુરંગિણી સેનાને સાથે લઈને મદ્રરાજના નગરપ્રત્યે ગયા. ૨ વાહિકોમાં શ્રેષ્ઠ એવો તે રાજા પોતાને ત્યાં આવેલા ભીષ્મને સાંભળીને સામો લેવા ગયો અને ત્યાં તેમનું પૂજન કરીને નગરમાં તેડી લાવ્યો. ૩ ભીષ્મને ખેસવા માટે મદ્રરાજે ઘોળું આસન આપ્યું તથા પાદ, અર્ધ્ય અને મધુપર્ક આપીને આવવાનું કારણ પૂછ્યું. ૪ ત્યારે કુરુકુલને વહન કરનારા ભીષ્મે મદ્રરાજને આ પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યો:—“હે શત્રુને દમન કરનારા! હું કન્યાને અર્થે અહીં આવ્યો છું એ તમને વિદિત થાયો. ૫ તમારી યશસ્વિની એવી માદ્રી નામની બહેન સંભળાય છે તે યશસ્વિનીનું હું પાંડુને માટે માથું કંઈ છું. ૬ હે રાજન્! તમે અમારી સાથે સંબંધ બાંધવા યોગ્ય છો, તેમજ અમે પણ તમારે માટે યોગ્ય છીએ. હે મદ્રેશ! એ ધ્યાનમાં લઈને તમે અમારો સંબંધ વિધિપૂર્વક સ્વીકારો. ૭”

આ પ્રમાણે બોલતા ભીષ્મપ્રત્યે મદ્રરાજ કહેવા લાગ્યો:—“તમારા કુળના વરથી બીજે વર શ્રેષ્ઠ નથી એમ માંડે માનવું છે; ૮ પણ અમારા કુળમાં પૂર્વના નૃપશ્રેષ્ઠોએ સારો અથવા ખોટો

જે કંઈ આચાર પ્રવર્તાવેલો છે, તેને હું ઉલ્લંઘી શકતો નથી. ૯ એ રિવાજ નિઃસંશય તમને પણ સ્પષ્ટ રીતે વિદિત છે; પરંતુ હે સજ્જનોમાં શ્રેષ્ઠ! તમે તે આપો, એમ કહેવું તે પણ યોગ્ય નથી. ૧૦ હે વીર! તે અમારો કુલધર્મ છે અને તેને અમે પરમ પ્રમાણભૂત માનીએ છીએ, એટલે હે શત્રુ-હંતા! તમને હું ચોખ્ખી વાત કહી શકતો નથી. ૧૧”

આવું સાંભળીને મદ્રરાજપ્રત્યે જનાધિપ ભીષ્મ કહેવા લાગ્યા:—“હે રાજન્! કુલાચાર એ પરમ ધર્મ છે અને તે પોતે સ્વયંભૂએ કહેલો છે. ૧૨ એમાં તમારો કંઈ પણ દોષ નથી; કારણ કે પૂર્વજોએ એ વિધિ કરેલો છે. હે શત્રુ! સાધુ-પુરુષોએ માન આપેલી એ મર્યાદાને તમે પણ જાણો છો.” આ પ્રમાણે કહીને તે મહા તેજસ્વી ગંગાપુત્ર ભીષ્મે ઘડેલું સોનું, ઘડયા વિનાનું સોનું, વિવિધ જાતનાં હજારો રત્નો, હાથીઓ, ઘોડાઓ, રથો, વસ્ત્રો, અલંકારો, મણિ, મોતી, પરવાળાં વગેરે સુંદર ધન શત્રુરાજને આપ્યું. ૧૩-૧૫ તે સર્વ ધન લઈને શત્રુ પ્રસન્ન થયો અને તેણે પોતાની બહેનને સારી પેઠે શણગારી કુરુશ્રેષ્ઠ ભીષ્મને સોંપી. ૧૬ તે માદ્રીને લઈ ગંગાપુત્ર બુદ્ધિમાન ભીષ્મ પોતાની નગરી તરફ આવવા નીકળ્યા અને તેમણે હસ્તિનાપુરમાં પ્રવેશ કર્યો. ૧૭ તે પછી સત્પુરુષોએ માન્ય કરેલો શુભ દિવસ અને શુભ મુહૂર્ત આવતાં પાંડુરાજએ વિધિપૂર્વક માદ્રીની સાથે લગ્ન કર્યા. ૧૮ વિવાહકૃત્ય થઈ ગયા પછી કુરુનંદન પાંડુરાજએ ભાવવાળી માદ્રીને સારા મહેલમાં મુકામ આપ્યો. ૧૯

પર્વ]

પછી રાજેન્દ્ર પાંડુ પોતાની કુંતી તથા માદ્રી, એ બે રાણીઓની સાથે ઇચ્છાપૂર્વક સુખ થાય તેમ વિહાર કરવા લાગ્યા. ૨૦ હે પ્રભો ! આ પ્રમાણે તે કૌરવરાજા ત્રીસ રાત્રિ વિહાર કરીને પછી પૃથ્વીનો વિજય કરવાની ઇચ્છાથી નગરબહાર નીકળ્યો. ૨૧ જતી વખતે પાંડુરાજાએ ભીષ્મ વગેરે વૃદ્ધોને, કૌરવ્ય ધૃતરાષ્ટ્રને તથા બીજા કુરુશ્રેષ્ઠોને અભિનંદન તથા પ્રણામ કરીને જવાની આજ્ઞા માગી; ત્યારે તેમણે અનુમોદન આપ્યું. પછી મંગલ આચાર્યુક્ત આશીર્વાદથી અભિનંદન પામીને હાથી, ઘોડા અને રથના સમૂહવાળા મોટા સૈન્યને લઈને રાજાએ ત્યાંથી પ્રયાણ કર્યું. ૨૨, ૨૩ આ પ્રમાણે દેવગર્ભના જેવા પાંડુરાજા વસુધરાનો વિજય કરવા માટે હૃદયપુષ્ટ સૈન્યની સાથે અનેક શત્રુઓના તરફ ચાલ્યા. ૨૪ પ્રથમ તેઓ દશાર્ણુ દેશમાં ગયા અને ત્યાંના હુંટારા વગેરેને કૌરવના યશને ધારણ કરનારા પુરુષસિંહ પાંડુએ યુદ્ધમાં જીતી લીધા. ૨૫ પછી નાનાવિધ ધ્વજવાળી તથા પુષ્કળ હાથી, ઘોડા, રથ અને પદાતિવાળી સેનાને લઈ પાંડુરાજાએ અનેક રાજાઓનો અપરાધી તથા બલથી ગર્વિત એવો મગધ દેશનો જે દીર્ઘ નામનો રાજા હતો તેને રાજગૃહ નામના નગરમાં માર્યો અને ત્યાંથી ભંડાર તથા ઘણાં વાહનો લઈને પાંડુરાજાએ મિથિલામાં જઈને ત્યાં યુદ્ધમાં વિદેહોને હરાવ્યા. ૨૬-૨૮ હે પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ ! એ પ્રમાણે કાશીમાં, સુદેશમાં અને પુંડ્ર દેશમાં પણ પોતાના બાહુબલના પ્રતાપથી પાંડુએ કુરુઓનો યશ ફેલાવ્યો. ૨૯ આ બાણના સમૂહરૂપી મહા જવાલાવાળા અને શસ્ત્રરૂપી તેજવાળા, શત્રુઓને દમન કરનારા પાંડુરૂપી અસિને પ્રાપ્ત થઈને ઘણા રાજાઓ દગ્ધ થઈ ગયા. ૩૦ આ રીતે સેનાવાળા પાંડુએ મોટી સેનાવાળા ઘણા રાજાઓને નિર્બલ કરીને તથા પોતાને વશ કરીને કુરુઓના દાસ બનાવી દીધા હતા. ૩૧ પાંડુથી જીતાયલા તે સઘળા રાજાઓ પૃથ્વીમાં પાંડુરાજા એકલાનેજ દેવમાં ઇંદ્રની પેઠે સૂરવીર માનવા લાગ્યા. ૩૨ અને સઘળા રાજાઓ અત્યંત નમ્ર થઈને હાથ જોડી પાંડુ

આગળ ધન, વિવિધ રત્નો, મણિ, મોતી, પ્રવાલ, સુવર્ણ, પુષ્કળ રૂપું, રત્ન જેવી ગાયો, રત્ન જેવા ઘોડાઓ, રત્ન જેવા રથો, હાથીઓ, ગધેડાઓ, ઊંટો, ભેંસો તથા બકરાં વગેરે બીજાં પશુઓ; ઉત્તમ કંબલો, મૃગચર્મો, રંકુ મૃગના ફવાટાના ગાલીયા વગેરે ભેટમાં આપવા લાગ્યા. તે સઘળાનો હસ્તિનાપુરના અધિપતિ પાંડુરાજાએ સ્વીકાર કર્યો. ૩૩, ૩૪ તે બધું લઈને પાંડુરાજા ઉત્સાહી વાહનોની સાથે પોતાના રાજ્યની પ્રબળે હર્ષ આપવા ફરીથી હસ્તિનાપુર ગયા. ૩૫

“રાજાઓમાં સિંહ જેવા શાંતનુની અને બુદ્ધિમંત ભરતની કીર્તિનો શબ્દ જે નાશ પામ્યો હતો તેને પાંડુએ ફરીથી મેળવ્યો; ૩૭ અને જે રાજાઓએ પહેલાં કુરુનાં રાજ્યો અને કુરુનાં ધનોનું હરણ કર્યું હતું, તે સઘળાને હસ્તિનાપુરના સિંહ પાંડુએ કર આપતા કરી દીધા.” ૩૮ આ પ્રમાણે ત્યાં એકઠા થયેલા રાજાઓ અને પ્રધાનો પ્રસન્ન થઈને શુદ્ધ ચિત્તથી પ્રબળોની આગળ કહેવા લાગ્યા; ૩૯ અને આવેલા પાંડુરાજાને લેવા માટે ભીષ્મને આગળ કરીને સઘળાઓ સામા ગયા. હસ્તિનાપુરથી થોડે દૂર ગયા એટલેજ તેમણે બહુ પ્રકારનાં ધનથી વીંટાયલા લોકોને તથા પાંડુને દીઠા. વળી અનેક વાહનોમાં ભરીને આણેલાં નાનાંમોટાં રત્નો જોયાં તથા રત્ન જેવા હાથી, ઘોડા, રથો, ગાયો, ઊંટો અને બકરાંઓને જોતાં ભીષ્મેસહિત કૌરવોને તેનો પાર જડ્યો નહિ. ૪૦-૪૨ પછી કૌસલ્યાના આનંદને વધારનારા પાંડુએ પિતારૂપ ભીષ્મને પ્રણામ કર્યા અને બીજા નાગરિક લોકોને પણ યથાયોગ્ય માન આપ્યું. ૪૩ તે વખતે અનેક રાજાઓ અને નગરોને કચરી નાખીને કૃતાર્થ થઈ પાછા આવેલા પુત્રને આલિંગન કરતાં ભીષ્મને હર્ષથી આંસુ પડવા લાગ્યાં. ૪૪ પછી સેંકડો તુરી, શંખ અને ભેરીના મોટા શબ્દો સાથે બધા પૌરજનોને હર્ષ આપતા પાંડુરાજાએ હસ્તિનાપુરમાં પ્રવેશ કર્યો. ૪૫

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
સંભવપર્વવિષે પાંડુદિગ્વિજય
નામનો અધ્યાય ૧૧૩મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૧૪ મો-પાંડુનો અરણ્યનિવાસ તથા વિદુરનાં લગ્ન

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

ધૃતરાષ્ટ્રમ્યનુજ્ઞાતઃ સ્વબાહુવિજિતં ધનમ્ ॥

મીષ્માય સત્યવત્યૈ ચ માત્રે ચોપજહારસઃ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:- પછી ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞાથી પાંડુએ પોતાના બાહુબલથી જીતેલું ધન ભીષ્મ અને માતા સત્યવતીને ભેટ કર્યું.^૧ વળી ધર્માત્મા પાંડુએ તેમાંથી વિદુરને ધન મોકલી આપ્યું અને સુહૃદ્વર્ગીને પણ ધનથી સંતુષ્ટ કર્યા.^૨ હે ભારત! પછી સત્યવતીએ પણ ભીષ્મને અને યશસ્વિની કૌસલ્યાને પાંડુના જીતેલા શુભ ધનથી સંતોષ આપ્યો.^૩ જેમ ઇંદ્રાણી પોતાના પુત્ર જયંતને ભેટીને આનંદ પામે, તેમ માતા કૌસલ્યા અતુલ તેજવાળા પુરુષશ્રેષ્ઠ પાંડુને ભેટીને આનંદ પામી.^૪ વળી તે વીરપાંડુના પરાક્રમથી મેળવેલા ધનવડે ધૃતરાષ્ટ્રે હઝરો સેકડો દક્ષિણાવાળા અશ્વમેધ જેવા* યજ્ઞથી યજ્ઞ કર્યું.^૫

હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ! પછી કુંતી અને માદ્રીની પ્રેરણાથી પાંડુરાજ આલસ્યરહિત થઈને વનમાં ફરવા લાગ્યા.^૬ ઉત્તમ મહેલો અને સુંદર શય્યાઓનો ત્યાગ કરીને તે નિત્ય અરણ્યમાં મૃગયાપરાયણ થઈ ગયા હતા.^૭ આ પ્રમાણે

હિમાલય પર્વતના દક્ષિણ ભાગમાં ફરતા પાંડુએ મહાન શાલવનવાળા પર્વતના પૃષ્ઠ ઉપર નિવાસ કર્યો હતો.^૮ કુંતી તથા માદ્રીસાથે વનમાં ફરતા પાંડુરાજ જેમ બે હસ્તિનીની વચ્ચે રહેલો શ્રીમાન ઇંદ્રનો હાથી શોભે તેમ શોભતા હતા.^૯ તે વખતે તરવાર, બાણ અને ધનુષને લઈને બે રાણીઓની સાથે ફરતા વિચિત્ર કવચવાળા તથા પરમાશ્રવેતા એવા ભરતવંશી વીર પાંડુરાજને વનવાસીઓ 'આ દેવ છે' એમ માનતા હતા.^{૧૦} પાંડુરાજના ઇચ્છિત વૈભવના પદાર્થો ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞાથી આલસ્યરહિત પુરુષો નિરંતર વનમાં પણ લાવી આપતા હતા.^{૧૧}

એક વખતે ગંગાપુત્ર ભીષ્મે દેવક રાજાને ત્યાં સ્વરૂપ અને યૌવનવાળી પારસવી (બ્રાહ્મણથી શૂદ્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલી) કન્યા છે એમ સાંભળ્યું.^{૧૨} ત્યારે તેનું માથું કરીને તેને લાવી ભરતર્ષભ ભીષ્મે મહામતિવાળા વિદુરસાથે તે કન્યાનાં લગ્ન કરાવ્યાં.^{૧૩} કુરુનંદન વિદુરે તે સ્ત્રીમાં વિનય-સંપન્ન અને પોતાના જેવા ગુણવાળા પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા હતા.^{૧૪}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
સંભવપર્વવિષે વિદુરપરિણય નામનો
અધ્યાય ૧૧૪ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૧૫-ધૃતરાષ્ટ્રને ત્યાં પ્રજેત્પત્તિ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતઃ પુત્રશતં જજ્ઞે ગાંધાર્યાં જનમેજય ॥

ધૃતરાષ્ટ્રસ્ય વૈશ્યાયામેકશ્ચાપિ શતાત્પરઃ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:- હે જનમેજય! ધૃતરાષ્ટ્રને ગાંધારીમાં સો પુત્રો ઉત્પન્ન થયા અને વૈશ્ય સ્ત્રીમાં સો ઉપરનો એક પુત્ર થયો હતો.^૧

* ગર્ભાધતાને લીધે શ્રૌત યજ્ઞોનો અધિકાર ન હોવાથી.

પાંડુરાજને પણ કુંતી અને માદ્રી નામની બે સ્ત્રીમાં કુલના વિસ્તારને માટે દેવોથી પાંચ મહારથી પુત્રો થયા હતા.^૨

જનમેજય પૂછે છે:- હે દ્વિજસત્તમ! ગાંધારીમાં સો પુત્રો કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયા? કેટલેકાળે તેઓ ઉત્પન્ન થઈ રહ્યા? તથા તેઓનું કેટલું આયુષ્ય હતું? ^૩ વળી વૈશ્યામાં ધૃતરાષ્ટ્રને એક પુત્ર કેમ થયો? તેમજ ધર્મચારિણી, અનુ-

પર્વ]

કૂળ વર્તનારી અને પોતાને માટે ચોગ્ય એવી ભાર્યા ગાંધારીને છોડી ધૃતરાષ્ટ્ર વૈશ્યામાં શા કારણથી પ્રવૃત્ત થયા? વળી મહાત્મા બ્રાહ્મણે શાપ આપેલા એવા પાંડુને દેવતાઓથી પાંચ મહારથ પુત્રો કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયા હતા? હે વિદ્વન્! હે તપોધન! એ સઘળું યથાન્યાય મારી આગળ તમે કહો; ૧-૬ કારણ કે મારા બંધુઓની કથા સાંભળતાં મને તૃપ્તિ થતી નથી.

વૈશંપાયન બોલ્યા:-કોઈ સમયે ભૂખ તથા શ્રમથી ગ્લાનિ પામેલા દ્વૈપાયન વ્યાસ ધૃતરાષ્ટ્રને ત્યાં આવ્યા હતા. ૭ તે વખતે ગાંધારીએ તેમને સંતુષ્ટ કર્યા, તેથી વ્યાસે તેને વરદાન માગવા કહ્યું; ત્યારે ગાંધારીએ પોતાના પતિના જેવા પોતાને સો પુત્રો થાય એમ માગ્યું. (અને વ્યાસે તથાસ્તુ કહ્યું.)

પછી કેટલેક વખતે ગાંધારીએ ધૃતરાષ્ટ્રથી ગર્ભ ધારણ કર્યો. અપ્રજ ગાંધારીએ તે આધાન કરેલા ગર્ભને બે વર્ષ સુધી ધારણ કર્યો. પછી કુંતીને બાલસૂર્યના જેવો તેજસ્વી પુત્ર થયો છે, એમ સાંભળીને તથા પોતાનો ગર્ભ સ્થિર રહેલો જોઈને, ગાંધારીને દુઃખ થવા લાગ્યું અને તે વિચારમાં પડી. પછી દુઃખથી ઘેલી થયેલી ગાંધારીએ ધૃતરાષ્ટ્ર ન જાણે તેમ મોટા યત્નથી પોતાના પેટમાં પ્રહાર કર્યો એટલે તેમાંથી લોહાના ગોળા જેવી કઠિન માંસની ગાંઠ નીકળી. ૮-૧૨ બે વર્ષ સુધી પેટમાં ધારણ કરેલી તે માંસપેશીને નકામી જાણીને ગાંધારીએ નાખી દેવા માટે તૈયાર કરી; ત્યારે એ વાત જાણીને દ્વૈપાયન વ્યાસ ઉતાવળા ત્યાં આવી પહોંચ્યા ૧૩ અને જપ કરનારામાં શ્રેષ્ઠ એવા તે મુનિએ તે માંસની ગાંઠ જોઈ. પછી ગાંધારીપ્રત્યે બોલ્યા કે, આ તે શું કરવા ધાર્યું છે? ૧૪ ત્યારે તેણે પોતાનો અભિપ્રાય પરમ ઋષિ વ્યાસને સત્યથી કહ્યો.

ગાંધારી કહે છે:-“કુંતીને સૂર્યના જેવો તેજસ્વી મોટો પુત્ર થયો છે, એ સાંભળીને મને ઘણું દુઃખ ઉત્પન્ન થયું અને તેથી મેં પેટ ફૂટ્યું. તમે મને આગળ સો પુત્રો થવાનું વરદાન આપ્યું હતું પણ તે સો પુત્રની જગ્યાએ મને તો આ

માંસની પેશી ઉત્પન્ન થઈ છે!”

વ્યાસ બોલ્યા:-“હે સુખલપુત્રિ! તે તેમજ થશે, માંસ બોલેલું કદાપિ મિથ્યા થાય નહિ. ૧૫-૧૭ હું રમતમાં પણ પૂર્વે જૂઠું બોલ્યો નથી તો બીજી વખતે તો બોલુંજ કેમ? તું ઘીથી ભરેલાં સો કુંડાંઓ તુરત તૈયાર કરાવ તથા સુરક્ષિત સ્થાનમાં રાખી તેનું રક્ષણ કરાવ અને શીતલ જલથી આ માંસની ગાંઠને સિંચન કરાવ.” ૧૮-૧૯

વૈશંપાયન કહે છે:-પછી વ્યાસના કહેવાથી તે માંસની ગાંઠ ઉપર ઠંડું પાણી સિંચવા માંડ્યું એટલે અંગુઠાના ટેરવા જેવડા તેના છૂટા છૂટા સો ગર્ભભાગો થઈ ગયા. ૨૦ હે રાજન્! એવી રીતે માંસપેશીના વિભાગ થયા, તેની ગણતરી કરતાં પૂરા એકસો ને એક ભાગ કાલગતિથી થયા. ૨૧ પછી તે ગર્ભભાગોને તે વખતે કુંડાંઓમાં મૂક્યા અને તેનું સુરક્ષિત સ્થાનમાં રક્ષણ કર્યું. ૨૨ તે પછી ભગવાન વ્યાસે ગાંધારીને કહ્યું કે, ફરી એટલોજ સમય જાય ત્યારે આ કુંડાંઓને ઉઘાડવાં. ૨૩ આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરીને તથા કહીને બુદ્ધિમંત ભગવાન વ્યાસ હિમાલય પર્વત ઉપર તપ કરવા માટે ચાલ્યા ગયા. ૨૪

પછી એ ક્રમ પ્રમાણે તે પુત્રોમાં પ્રથમ રાજા દુર્યોધન ઉત્પન્ન થયો. ગર્ભકાલ પ્રમાણે ગણતાં તે મોટો હતો, પણ જન્મ પ્રમાણે જોતાં તો યુધિષ્ઠિર રાજાજ મોટા હતા; ૨૫ અને તે વાત ભીષ્મ તથા બુદ્ધિમંત વિદુર જાણતા હતા. જે દિવસે દુર્ધર્ષ એવો દુર્યોધન ઉત્પન્ન થયો, તેજ દિવસે પરાક્રમી મહાબાહુ ભીમસેન પણ ઉત્પન્ન થયો હતો. હે નૃપ! ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર દુર્યોધન જે વખતે જન્મ્યો, તેજ વખતે તે ગધેડાના જેવા શબ્દથી ભુંકવા તથા રડવા લાગ્યો અને તેના શબ્દની સામે ગધેડા, ગીધ, શિયાળો તથા કાગડાઓ બોલવા લાગ્યા. ૨૬-૨૮ વાયુના ઝપાટાઓ પણ આવવા લાગ્યા અને દિશાઓ ખંખવા લાગી; તેથી ભય પામ્યો હોય તેમ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા ઘણાએક બ્રાહ્મણો, ભીષ્મ, વિદુર, બીજા સ્નેહીઓ અને સઘળા કુરુઓને બોલાવીને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો:- ૨૯-૩૦ “આપણાં કુલની વૃદ્ધિ કરનાર

રાજપુત્ર યુધિષ્ઠિર મોટો છે અને તે પોતાના ગુણ-થી રાજ્યહક્કને પામ્યો છે, તેમાં આપણે કંઈ બોલવા જેવું નથી.^{૩૧} પણ તેના પછી આ પુત્ર રાજ્ય થશે કે ? એમાં જે થવાનું હોય તે તમે સત્યથી મને કહો.”^{૩૨} હે ભારત ! આ ધૃતરાષ્ટ્રનાં વચનની સમાપ્તિ થતાંજ માંસાહારી ઘોર પ્રાણી-ઓએ અને અશુભ સૂચવનારાં શિયાળવાંઓએ સર્વ દિશાઓમાં શબ્દો કર્યા.^{૩૩} તે સઘળાં ઘોર નિમિત્તોને લક્ષમાં લઈને હે રાજન્ ! તે બ્રાહ્મણો અને મહામતિ વિદુર કહેવા લાગ્યા કે:-^{૩૪}

“ હે મનુષ્યોના અધિપતિ ! હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! તમારા મોટા પુત્રનો જન્મ થતાં જે આ ઘોર નિમિત્તો ઉત્પન્ન થયાં છે તેથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, આ તમારો પુત્ર કુલનો ક્ષય કરનારો થશે; માટે તેનો ત્યાગ કરવાથી એ દોષ શાંત થશે અને રક્ષણ કરશો તો ભારી અન્યાય થશે.^{૩૫} હે મહીપતિ ! તમારા સો પુત્રોમાંથી ભલે એક ઓછો થાઓ. હે ભારત ! જે કુલની શાંતિ ઇચ્છતા હો તો એ એકનો ત્યાગ કરો. ^{૩૬} માત્ર એ એકના ત્યાગથી તમે કુલ અને જગતનું કલ્યાણ કરો. કુલના રક્ષણને માટે એકનો ત્યાગ કરવો, ગામના રક્ષણને માટે કુલનો ત્યાગ કરવો,

દેશના રક્ષણને માટે ગામનો ત્યાગ કરવો અને પોતાના અર્થે પૃથ્વીનો પણ ત્યાગ કરવો.”

આ પ્રમાણે વિદુરે અને તે બધા ઉત્તમ બ્રાહ્મણોએ ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું, પણ પુત્રસ્નેહથી યુક્ત એવો તે રાજા તેમ કરી શક્યો નહિ. હે રાજા ! પછી ધૃતરાષ્ટ્રને અનુક્રમે પૂરા સો પુત્રો થયા હતા; ૩૮-૪૦ અને એક મહિને સો પુત્રો ઉપરાંત એક કન્યા થઈ હતી. જ્યારે ગર્ભથી ઉદર વૃદ્ધિ પામતાં ગાંધારી કલેશ પામતી હતી, ત્યારે એક વૈશ્ય-પુત્રી મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્રની સેવા કરતી હતી. હે રાજન્ ! તે વર્ષમાં એ વૈશ્યામાં ધૃતરાષ્ટ્રથી મહા-યશસ્વી અને બુદ્ધિમાન એવો યુયુત્સુ નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો હતો. હે નૃપ ! તે (ક્ષત્રિયથી વૈશ્યામાં થયેલો હોવાથી) કરણ કહેવાતો હતો. આ રીતે ધીમંત ધૃતરાષ્ટ્રને વીર અને મહારથ એવા સો પુત્રો ઉત્પન્ન થયા હતા તથા સો ઉપરાંત એક કન્યા અને મહા તેજસ્વી, પ્રતાપવાન વૈશ્યાપુત્ર યુયુત્સુ થયો હતો.^{૪૧-૪૪}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
સંભવપર્વવિષે ગાંધારીપુત્રોત્પત્તિ
નામનો અધ્યાય ૧૧૫ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૧૬ મો-દુઃશલાના જન્મની કથા

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

ધૃતરાષ્ટ્રસ્ય પુત્રાણામાદિતઃ કથિતં ત્વયા ॥

ઋષેઃ પ્રસાદાત્તુશંતં ન ચ કન્યા પ્રકીર્તિતા । ૧ ।

જનમેજય પૂછે છે:-તમે ધૃતરાષ્ટ્રને ઋષિ-ની કૃપાથી સો પુત્રો થયા, એમ આગળ કહેતા હતા; પણ કન્યાને માટે કંઈ કહ્યું ન હતું.^૧ હમણાં તમે વૈશ્યાથી યુયુત્સુ અને સો પુત્રો ઉપરાંત એક કન્યા કહી. હે નિષ્પાપ ! ગાંધારરાજ-ની પુત્રીને શતપુત્રવતી થવામાટે અમિત તેજવાળા મહર્ષિ વ્યાસે કહ્યું હતું તો હે ભગવન્ ! હવે કન્યા થવાનું કેમ કહો છો ? જ્યારે મહર્ષિ વ્યાસે

માંસની પેશીના સો ભાગજ કર્યા અને ગાંધારીને ફરીથી કોઈ રીતે પ્રજા થાય નહિ તો દુઃશલાની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થાય ? હે વિપ્રર્ષિ ! એ સંબંધ-માં મને જે યથાર્થ હોય તે કહો; કેમકે એ સાંભળવા મને ઘણું કુતૂહલ છે.^{૨-૫}

વૈશંપાયન કહે છે:-હે પાંડુવંશોત્પન્ન ! તમે આ પ્રશ્ન સારો કર્યો છે, તેનો હું તમને ઉત્તર આપું છું. મહા તપસ્વી ભગવાન વ્યાસે પોતેજ તે માંસની ગાંઠ ઉપર શીતલ જલ છાંટીને તેના પ્રત્યેક ભાગ કર્યા હતા. જેમ જેમ તેના ભાગ થતા ગયા તેમ તેમ તેને લઈને દાસીએ તે વખતે

એક એકને ઘીથી ભરેલાં કુંડાંમાં નાખવા માંડ્યા. એ વેળા સુદૃઢ વ્રતવાળી, સુંદરી અને સાધ્વીગાંધારી દેવી, પુત્રીસ્નેહના યોગને વિચારી મનથી ચિંતન કરવા લાગી કે:—“આ સો પુત્રો તો મને થશે, એમાં કંઈ સંદેહ નથી; કારણ કે મુનિનું બોલેલું મિથ્યા થશે નહિ, પરંતુ મને જો એક પુત્રી થાય તો ઘણો સંતોષ થાય.”^{૧-૧૦} આ સો પુત્રો ઉપરાંત જો એક નાની બાલકી થાય તો આ મારા પતિને દૌહિત્રજન્ય લોકથી વિમુખ થવું પડે નહિ.^{૧૧} વળી સ્ત્રીઓને જમાઈની પણ ઘણી હોંસ હોય છે, તેથી મને પણ આ સો પુત્રો ઉપરાંત જો એક કન્યા થાય તો પુત્ર અને દૌહિત્રથી વીંટાઈને હું કૃતાર્થ થાઉં. જો મેં સાચું તપ કર્યું હોય, દાન કર્યું હોય અથવા હોમ કર્યો હોય વા ગુરુઓને પણ સંતુષ્ટ કર્યા હોય, તો મને એક પુત્રી થાઓ.” ગાંધારી આવો વિચાર કરતી હતી તે વખતેજ

ઋષિશ્રેષ્ઠ ભગવાન કૃષ્ણ દ્વેષાયન પોતે પેશીના વિભાગ કરતા હતા. પછી તે ભાગોને પૂરા સો ગણી ગાંધારીને કહેવા લાગ્યા.^{૧૨-૧૫}

વ્યાસ કહે છે:—“આ પૂરા સો પુત્રો છે, એ મેં સત્ય કહ્યું છે અને દૌહિત્ર થવાને માટે સો ઉપરાંત આ એક ભાગ બાકી રહ્યો છે.”^{૧૬} એ તારી ઇચ્છા પ્રમાણે એક સુભાગ્યવાળી કન્યા થશે.” પછી તે મહા તપસ્વીએ એક ધીનો ઘડો મંગાવ્યો અને તે કન્યાભાગને પણ તપસ્વી ધનવાળા વ્યાસે તેમાં નાખ્યો.^{૧૭} હે ભરતકુલોત્પન્ન રાજન્! આ પ્રમાણે દુઃશલાનો જન્મવૃત્તાંત મેં તમને કહ્યો. હે નિષ્પાપ રાજેન્દ્ર! બોલો, હવે ફરી હું તમને શું કહું? ^{૧૮}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
સંભવપર્વવિષે દુઃશલોત્પત્તિ નામનો
અધ્યાય ૧૧૬ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૧૭ મો-ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોનાં નામો તથા તેઓનાં લગ્ન

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

ज्येष्ठानुज्येष्ठतां तेषां नामानि च पृथक् पृथक् ।
धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामानुपूर्व्यात् प्रकीर्तय ॥१॥

જનમેજય પૂછે છે:—ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોમાં મોટાનાનાનો ક્રમ તથા તેમનાં અનુક્રમથી જૂદાં જૂદાં નામો કહો.^૧

વૈશંપાયન કહે છે:—હે રાજન્! દુર્યોધન, યુધિષ્ઠિ, દુઃશાસન, દુઃસહ, દુઃશલ, જલસંઘ, સમ, સહ,^૨ વિંદ, અનુવિંદ, દુર્ધર્ષ, સુબાહુ, દુષ્પ્રધર્ષણ, દુર્મર્ષણ, દુર્મુખ, દુષ્કર્ણ, કર્ણ,^૩ વિવિંશતિ, વિકર્ણ, શલ, સત્ત્વ, સુલોચન, ચિત્ર, ઉપચિત્ર, ચિત્રાક્ષ, ચારુચિત્ર, શરાસન,^૪ દુર્મંદ, દુર્વિંગાહ, વિવિંસુ, વિકટાનન, ઊર્ણનાભ, સુનાભ, નંદ, ઉપનંદ,^૫ ચિત્રબાહુ, ચિત્રવર્મા, સુવર્મા, દુર્વિંભોચન, અયોબાહુ, મહાબાહુ, ચિત્રાંગ, ચિત્રકુંડલ,^૬ ભીમવેગ, ભીમબલ, બલાકી, બલવર્ધન, ઉગ્રાયુધ, સુષેણ, કુંડધાર, મહોદર,^૭ ચિત્રાયુધ, નિષંગી, પાશી, વૃંદારક, દૃઢવર્મા, દૃઢક્ષત્ર, સોમકીર્તિ, અનુદર,^૮ દૃઢસંઘ, જરાસંઘ, સત્યસંઘ સદસ, સુવાક, ઉગ્રશ્રવા, ઉગ્રસેન, સેનાની, દુષ્પરાજય,^૯ અપરાજિત,

કુંડશાચી, વિશાલાક્ષ, દુરાધર, દૃઢહસ્ત, સુહસ્ત, વાતવેગ, સુવર્ચસ,^{૧૦} આદિત્યકેતુ, બહુવાશી, નાગદત્ત, અગ્રયાચી, કવચી, કથન, કુંડી, કુંડધાર, ધનુર્ધર,^{૧૧} વીર એવા ઉગ્ર અને ભીમરથ, વીરબાહુ, અલોભુપ, અભય, રૌદ્રકર્મા, દૃઢરથાશ્રય,^{૧૨} અનાધૃચ, કુંડલેદી, વીરાવી, ચિત્રકુંડલ, પ્રમથ, પ્રમાથી, વીર્યવાન, દીર્ઘરોમા,^{૧૩} દીર્ઘબાહુ, વ્યૂઠારસ, કનકધ્વજ, કુંડાશી અને વિરજસ. હે રાજન્! એ એકસો એક પુત્રો તથા તે ઉપરાંત દુઃશલા નામની કન્યા હતી. હે નૃપ! એમનાં નામના ક્રમ પ્રમાણેજ જન્મક્રમ બાણો.^{૧૪, ૧૫} એ બધા અતિરથ, શૂરા, યુદ્ધમાં કુશલ, વેદવેત્તા અને સર્વાસ્ત્રમાં કુશલ હતા.^{૧૬} હે મહીપતિ! ધૃતરાષ્ટ્રે એ બધાઓને પરીક્ષા કરીને યોગ્ય કન્યાઓની તેમની સાથે યોગ્ય વખતે વિધિવત્ પરણાવ્યા હતા.^{૧૭} વળી હે ભરતર્ષભ! દુઃશલાને પણ સમય થતાં રાજ ધૃતરાષ્ટ્રે જ્યદ્રથને વિધિથી આપી હતી.^{૧૮}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
સંભવપર્વવિષે ધૃતરાષ્ટ્રપુત્રનામકથન
નામનો અધ્યાય ૧૧૭ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૧૮ મો-પાંડુરાજને શાપ

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

કથિતો ધાર્તરાષ્ટ્રાણમાર્ષઃ સંભવ ઉત્તમઃ ॥

અમનુષ્યો મનુષ્યાણાં ભવતા બ્રહ્મવાદિના ॥૧॥

જનમેજય કહે છે:-આપ બ્રહ્મવાદીએ ઋષિની કૃપાથી થયેલી અને મનુષ્યોમાં ન જોયેલી એવી મનુષ્યોની-ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોની ઉત્તમ ઉત્પત્તિ મને કહી^૧ તથા તેમનાં જૂઠાં જૂઠાં નામો તમે કહ્યાં તે પણ મેં તમારાથી સાંભળ્યાં. હવે હે બ્રહ્મન્ ! પાંડવોની ઉત્પત્તિ તથા તેમનાં નામો મને કહો; કારણ કે તમેજ અંશાવતરણ પર્વમાં તે સર્વે મહાત્માઓ અને દેવરાજના જેવા પરાક્રમીઓને દેવના અંશોથી થયેલા વર્ણવ્યા છે.^{૨૩} મનુષ્યોથી ન થાય એવાં કર્મવાળા તેઓના જન્મોને હું સાંભળવા ઇચ્છા કરું છું, માટે હે વૈશંપાયન ! તે સઘળું મને કહો.^૪

વૈશંપાયન કહે છે:-એક વખતે મૃગ અને સર્પોથી સેવન કરાતા કોઇ મહા અરણ્યમાં ફરતાં ફરતાં પાંડુ રાજાએ એક મૃગરાજને મૈથુનધર્મ સેવતો જોયો.^૫ તેજ વખતે સુવર્ણનાં સુંદર પિચ્છવાળાં અને શીઘ્ર ગતિવાળાં પાંચ તીક્ષ્ણ બાણોથી પાંડુએ તે હરિણ તથા હરિણીને વિંધી નાખ્યાં.^૬ હે રાજન્ ! તે મૃગ તપરૂપી ધનવાળો અને મહાતેજસ્વી એવો કોઇ એક ઋષિપુત્ર હતો, જે તેજસ્વી મૃગરૂપ ધારણ કરીને પોતાની ભાર્યાસાથે વિહાર કરતો હતો.^૭ મૃગીમાં આસક્ત થયેલો તે મૃગ બાણ લાગવાથી એક ક્ષણમાં જમીન ઉપર પડ્યો અને વ્યાકુલ ઇન્દ્રિયવાળો થઈને મનુષ્યની વાણી બોલતો વિલાપ કરવા લાગ્યો.^૮

મૃગ બોલ્યો:-“જે પુરુષો કામકોધથી ભરેલા, બુદ્ધિવિનાના તથા પાપકર્મમાં પ્રીતિવાળા હોય છે તેઓ પણ આવાં નિંદિત કાર્યો કરતા નથી.” શાસ્ત્રસંસ્કારવાળી બુદ્ધિ દેવનું ઉદભવન કરી શકતી નથી; પરંતુ દેવ શાસ્ત્રસંસ્કારવાળી બુદ્ધિને પણ ઓળંગી જાય છે. એમ છે તોપણ બુદ્ધિમાન મનુષ્ય દેવથી પ્રાપ્ત થયેલા અર્થને

બાણતા નથી પણ પોતાની બુદ્ધિના બલવડેજ મેં અમુક કાર્ય કર્યું છે એમ માને છે.^{૧૦} હે ભરતવંશી રાજા ! નિત્ય ધર્મપરાયણ રહેનારા રાજાઓના મુખ્ય કુળમાં તું ઉત્પન્ન થયો છે, છતાં તારી બુદ્ધિ કામ અને લોભથી પરાભવ પામીને કેમ ચલિત થઈ ગઈ ?”^{૧૧}

પાંડુ કહે છે:-“હે મૃગ ! રાજાઓને શત્રુઓનો વધ કરવામાં જેવી વૃત્તિ હોય છે તેવીજ વૃત્તિ મૃગોને મારવામાં પણ હોય છે; માટે મોહથી મારી નિંદા કરવી એ તને ઘટિત નથી.^{૧૨} વળી ગુપ્ત રહીને અથવા પ્રત્યક્ષ થઈને મૃગોનો વધ ઇચ્છવા યોગ્ય ગણાય છે અને તે રાજાઓનો ધર્મ છે; તો તે ધર્મને તું શામાટે નિંદે છે ?”^{૧૩} પૂર્વે અગસ્ત્ય ઋષિ સત્ર કરતા હતા ત્યારે તેમણે સર્વ દેવોને માટે યોગ્ય એવા આરણ્ય મૃગોની મોટા વનમાં મૃગયા કરીને તેમનું પ્રોક્ષણ કર્યું હતું;^{૧૪} ત્યારે વેદમાં જણાવેલા ધર્મપ્રમાણે વર્તતા એવા અમોને તું શામાટે નિંદે છે ? અગસ્ત્યે કરેલા અભિચારપ્રયોગવડે પણ તમારી વપા (કેળની અંદરનાં પાંદડાં જેવા માંસના પુડા)નો હોમ કર્યો હતો.”^{૧૫}

મૃગ બોલ્યો:-“શત્રુઓ શસ્ત્રવિનાના હોય અથવા વ્યસનથી પીડાતા હોય તેવે વખતે પુરુષો તેમના ઉપર શરો છોડતા નથી, પણ યુદ્ધમાં સન્મુખ હોય ત્યારેજ તેઓના વધને માટે યોગ્ય કાલ સમજે છે; અર્થાત્ અન્ય સમયનો વધ નિંદ્ય ગણે છે.”^{૧૬}

પાંડુ કહે છે:-“મૃગ પ્રમાદમાં હોય અથવા સાવધાન હોય પણ તેને પુરુષો વિવિધ આગ્નેયાદિ તીક્ષ્ણ શસ્ત્રોથી તથા અન્ય ઉપાયોથી સ્પર્શી રીતે હણે છે, છતાં હે મૃગ ! તું શામાટે મને નિંદે છે ?”^{૧૭}

મૃગ કહે છે:-“હે રાજન્ ! મૃગોને હણતા એવા તને હું પોતાને માટે નિંદતો નથી, પણ દયાળુપણથી આજે અહીં મારા મૈથુન જેટલા વખતને માટે તો તારે રોકાવું જોઈતું હતું.”^{૧૮} જે

પર્વ]

મૈથુનનો કાલ સર્વ પ્રાણીઓને હિતકર તથા ઇચ્છિ-
ત છે તેવે વખતે વનમાં મૈથુન કરતા મૃગને કયો
વિક્રાન પુરુષ હશે ?^{૧૯} હે રાજેન્દ્ર ! આ મૃગીમાં
પુરુષાર્થના ફલરૂપ ઉત્તમ પુત્રને ઉત્પન્ન કરવા
માટે હું હર્ષથી મૈથુન કરતો હતો, તે મારી ઇચ્છા-
ને તેં નિષ્ફળ કરી છે !^{૨૦} હે કૌરવ્ય મહારાજ !
શુભ કર્મ કરનારા પૌરવોના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા
એવા તને આ કર્મ કરવું ઉચિત નથી.^{૨૧} હે
ભારત ! આ કર્મ મહાન્ કૂર, સર્વ લોકમાં નિંદવા
યોગ્ય, સ્વર્ગની હાનિ કરનાર, અપયશ આપ-
નાર અને અધર્મથી ભરેલું છે.^{૨૨} હે દેવતુલ્ય !
સ્ત્રીભોગના સુખને જાણનારા તથા શાસ્ત્રનાં ધર્માર્થ
તત્ત્વને જાણનારા એવા તને આવું નરક આપનાર
કર્મ કરવું ઘટે નહિ.^{૨૩} હે પાર્થિવશ્રેષ્ઠ ! તારે તો
કૂર કર્મ કરનારા, પાપાચરણીઓ અને ધર્મ, અર્થ
તથા કામથી રહિત એવા મનુષ્યોને વશ કરવા
જોઈએ.^{૨૪} તેની જગ્યાએ હે નરશ્રેષ્ઠ ! હે નૃપ !
ફલમૂલનો આહાર કરીને જીવનારા, મૃગવેષધારી
અને અપરાધવિનાના એવા મને મુનિને મારીને
તેં આ શું કર્યું ?^{૨૫} હું અરણ્યમાં રહેનારો અને
નિત્ય શાંતિપરાયણ છું, છતાં તેં મને માર્યો માટે
હું તને શાપ આપું છું કે,^{૨૬} અમો બન્નેનું
અનિષ્ઠ કરનારા પરવશ અને કામથી મોહિત થયેલા
એવા તને પણ આ રીતેજ જીવિત નાશ કરનાર

મૃત્યુ પ્રાપ્ત થશે.^{૨૭} હું તપના સંસ્કારવાળો કિંદમ
નામનો મુનિ છું. મનુષ્યોની લજ્જાથી આ મૃગ-
રૂપ લઈને મૃગીસાથે મૈથુન કરતો હતો^{૨૮} અને
ગાઢ વનમાં મૃગોની સાથે ફરતો હતો. આ પ્રમાણે
કામમોહિત થઈને મૃગરૂપ ધારણ કરી મૈથુન કરતા
એવા મને ઋષિ ન જાણતાં મૃગ જાણીને તેં હણ્યો
છે, એટલે તને બ્રહ્મહત્યા તો લાગશે નહિ; છતાં
હે મૂઠ ! આ કર્મનું ફલ તો તને અવશ્ય આવુંજ
મળશે.^{૨૯,૩૦} જ્યારે તું કામમોહિત થઈને પ્રિયાની
સાથે સમાગમ પામીશ, ત્યારે મારા જેવીજ અવ-
સ્થામાં તું પણ મૃત્યુ પામીશ.^{૩૧} હે બુદ્ધિમાનમાં
શ્રેષ્ઠ ! અંત વખતે તું જે કાન્તાનો સંગ કરીશ
તેજ સ્ત્રી સર્વ પ્રાણીને દુરત્યય એવા યમલોકમાં
પણ તારી પાછળ લક્ષિતી આવશે.^{૩૨} હું સુખમાં
હતો તે વખતે તેં જેમ મને દુઃખ આપ્યું તેમ
તને પણ સુખમાં હોઈશ ત્યારેજ દુઃખ પ્રાપ્ત
થશે.^{૩૩}

વૈશંપાયન કહે છે:-આ પ્રમાણે રાજાને કહીને
અત્યંત દુઃખથી આતુર થયેલા તે મૃગનો જીવ
જતો રહ્યો અને પાંડુરાજા પણ તેજ ક્ષણે દુઃખથી
દીન થઈ ગયો.^{૩૪}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
સંભવપર્વવિષે પાંડુમૃગશાપ નામનો
અધ્યાય ૧૧૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૧૯ મો-પાંડુરાજાએ કરેલો નિત્યને માટે વનનિવાસ.

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તં વ્યતીતમાતિક્રમ્ય રાજા સ્વમિવ બાંધવમ્ ॥
સમાર્યઃ શોકદુઃખાર્તઃ પર્યદેવયદાતુરઃ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:-પછી મારેલા તે મૃગ-
ને ત્યજી દઈને શોક તથા દુઃખથી દીન બનેલા
પાંડુરાજા પોતાની સ્ત્રીઓની સાથે આતુર થઈને તે
ઋષિનો પોતાના બાંધવની પેઠે શોક કરવા લાગ્યા.^૧

પાંડુ કહે છે:-“ જેઓ સજ્જનોના
કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા હોય તો પણ અશુદ્ધ
ચિત્તવાળા અને કામની જાળથી મોહિત થયેલા

હોય છે, તે પુરુષો પોતાનાં કર્મવડે દુર્ગતિને
પામે છે.^૨ મારા પિતા, નિત્ય ધર્મ પાળનારા
પિતાથી ઉત્પન્ન થયેલા હતા, છતાં બાલવયમાં
કામપરાયણ થવાથી મરણ પામ્યા હતા, એવું
મેં સાંભળ્યું છે.^૩ તે કામાત્મા વિચિત્રવીર્ય
રાજાની સ્ત્રીમાં સાક્ષાત્ વાણીને વશ રાખનારા
ભગવાન કૃષ્ણદ્વૈપાયન ઋષિએ મને ઉત્પન્ન કર્યો
હતો. આવા પવિત્ર ઋષિથી ઉત્પન્ન થવા છતાં
અપુત્રવાન હોવાથી દેવોએ જેને ત્યજી દીધેલા
અને અન્યાયથી મૃગયામાં દોડતા એવા મને

વ્યસનમાં આવી અધમ બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ,^{૪૭} માટે હવે તો હું મોક્ષનોજ નિશ્ચય રાખીશ. પુત્રની ઇચ્છા વગેરે બંધન હું ખડકરું છે, તેથી મારા પિતા વ્યાસે ધારણ કરેલી અવિનાશી બ્રહ્મચર્યવૃત્તિનેજ હું અનુસરીશ^{૪૮} તથા અત્યંત તપવડે ચિત્તને નિઃસંશય પરમાત્મામાં યોજીશ. તે ચિત્તપ્રણિધાનને માટે હું એકલોજ રહીશ અને શિષ્યાદિકની સહાયવિના એકે એકે વૃક્ષની પાસે એકલોજ લિક્ષા મેળવતો હું મુંડિત મુનિ થઈને આ આશ્રમોમાં ફરીશ. ધૂળથી ઢંકાયેલા શરીરવડે શૂન્ય સ્થાનમાં નિવાસ કરીશ,^{૪૯} અથવા ઝાડનાં મૂલનો આશ્રય કરીને રહીશ, સર્વ પ્રિય તથા અપ્રિયનો ત્યાગ કરીશ, શોક તથા હર્ષને ત્યજીશ, પોતાની નિંદા અને સ્તુતિને પણ સમાન ગણીશ,^{૫૦} કોઈના આશીર્વાદ વા નમસ્કારને પણ ઇચ્છીશ નહિ, સુખદુઃખથી રહિત થઈને કંથા તથા પાડુકાનો પણ પરિચય કરીશ નહિ. કોઈનો પરિહાસ કરીશ નહિ તથા કોઈ વાર ભૂકુટી પણ ચઢાવીશ નહિ.^{૫૧} નિત્ય પ્રસન્ન વદન રાખીને સર્વ પ્રાણીના હિતમાં તત્પર રહીશ. સ્વેદજ, અડંજ, ઉદ્ભિન્નજ તથા જરા-ચુજરૂપી સ્થાવરજંગમ પ્રાણીની હિંસા કરીશ નહિ.^{૫૨} પોતાની પ્રબળી પેઠે સર્વ પ્રાણધારીઓ પ્રત્યે સદા સમાનવૃત્તિથી વર્તીશ. વૃક્ષોથી લિક્ષા નહિ મળે તો એક વખત પાંચ દશ ઘેરથી લિક્ષા લાવીશ. તે પણ નહિ મળે તો ઉપવાસો કરીશ અથવા થોડું થોડું ખાઈને રહીશ.^{૫૩} કોઈ વખતે લોભથી દશ કરતાં વધારે ઘરે ફરતાં તેટલાથી પૂરતું નહિ થાય તો પછી સાત ઘરોની લિક્ષાથીજ સંતોષ માનીશ. મળે અથવા ન મળે તો પણ હું સમાન દષ્ટિ રાખીને તપ કરીશ.^{૫૪} કોઈ મારા એક હાથને વાંસલાથી કાપશે અથવા ખીબ્બ હાથને કોઈ ચંદનની અર્ચા કરશે તે બેમાંથી હું એકે નું કલ્યાણ અથવા એકલ્યાણ ઇચ્છીશ નહિ.^{૫૫} જીવવાની ઇચ્છા રાખનારાની પેઠે અથવા મરવાની ઇચ્છા રાખનારાની પેઠે હું વર્તીશ નહિ; પણ જીવિત અને મરણ એ બેમાંનાં એકેને હું અભિનંદન આપીશ નહિ, તેમ દેવ પણ કરીશ નહિ.^{૫૬}

જીવતા નરો જે સ્વર્ગાદિ અભ્યુદયને માટે ક્રિયાઓ (દર્શપૂર્ણમાસાદિ) કરે છે, તે સઘળી નિમેષાદિ નિયમિત કાળમાં થતી ક્રિયાઓનો હું વિધિપૂર્વક ત્યાગ કરીશ;^{૫૭} કારણ કે તે ક્રિયાઓ અનિત્ય ફલવાળી છે, માટે હું સર્વ ઇન્દ્રિયની ક્રિયાઓને ત્યજીને, ધર્મથી પ્રાપ્ત થતા બ્રહ્મલોક-પર્યંતના અર્થને છોડીને, શુદ્ધ ધર્મવડે ચિત્તના રાગદ્વેષને ધોઈ નાખીશ તથા સર્વ પાપથી મુક્ત થઈ, સર્વ કામ્યકર્મોની બળોમાંથી નીકળી, વાયુના જેવો નિર્લેપ થઈ, કોઈને પણ વશ થઈ શક નહિ.^{૫૮} આ પ્રકારના સતત ધૈર્યવડે વર્તીને હું નિર્ભય માર્ગનું અવલંબન કરીને દેહને ક્ષીણ કરીશ.^{૫૯} * પ્રબળી ઉત્પત્તિરૂપી ગૃહસ્થ ધર્મથી રહિત થયેલો અને પ્રબળી ઉત્પત્તિનાં સામર્થ્ય-વિનાનો થયેલો હું,^{૬૦} આત્મબલને વિષયસંગવડે ક્ષીણ કરનાર હોવાથી શોચવા યોગ્ય અને બાહ્ય સાધનને અધીન એવો ન કૃપણ કર્મમાર્ગમાં રહીશ નહિ.^{૬૧} વળી િસન્માનિત અથવા અસન્માનિત એવો કોઈ પણ પુરુષ અન્યની પાસે પુત્રની કામનાવડે 'મને પ્રબળ આપો' એવી

* ન્યાયાગતધનસ્તત્ત્વજ્ઞાનનિષ્ઠા^{૬૨}તિથિપ્રિયઃ શ્રાદ્ધકૃત્સત્યવાદી ચ ગૃહસ્થોપિ વિમુચ્યતે । ન્યાયવડે ધન મેળવનારો, તત્ત્વજ્ઞાનપરાયણ, અર્તાથ-પ્રિય, શ્રાદ્ધ કરનારો અને સત્યવાદી એવો ગૃહસ્થાત્રમી પણ મુક્ત થાય છે. તો સંન્યાસથી શું? આ શંકાનો ઉત્તર આપે છે.

+ સર્વસ્યવશી સર્વસ્યેશાન સર્વસ્યાધિપતિઃ ઈત્યાદિ શ્રુતિપ્રસિદ્ધ આત્મબલ.

x યો વાહ તદક્ષરં ગાર્ગ્યવિદિત્વાડરિમ્ન લોકે યજાતિ દદાતિ તપસ્તપ્યતેડપિવહૂનિ વર્ષં સહસ્રાણ્યંતવદેવાસ્ય તદ્ભવતિ યો વા પત-દક્ષરં ગાર્ગ્યવિદિત્વાડસ્માહોક્તાત્રૈતિ સ કૃપણઃ ॥ ૬૦ ॥ હે ગાર્ગિ! તે અક્ષયતત્ત્વને બળપ્રાપ્તિ આ લોકમાં યજન કરે, દાન કરે અથવા બહુ વર્ષ તપ કરે પણ તે સઘળું તેનું અંતવાણું જ થાય છે. હે ગાર્ગિ! એ અક્ષર બ્રહ્મને બળપ્રાપ્તિ વિના આ લોકથી બચ છે તે કૃપણ છે-દીન છે.

† બ્રાહ્મણદ્વારા પ્રત્યેત્પત્તિ થઈ શકે છે તો સંન્યાસ શા માટે ગ્રહણ કરવો? આનો ઉત્તર આપે છે.

પર્વ]

ચાચના કરતો દીન દષ્ટિ કરીને જાય છે તેને શ્વાન-
ના જેવો સમજવો. ૨૨ ”

વૈશંપાયન કહે છે:-આ પ્રમાણે યોલીને
અતિદુઃખથી દીન થયેલા અને નિઃશ્વાસ મૂકતા
પાંડુરાજ કુંતી તથા માદ્રીના તરફ જોઈને કહેવા
લાગ્યા:- ૨૩ “કૌસલ્યા, વિદુર, બંધુઓની સાથે
રાજા, આર્યા સત્યવતી, ભીષ્મ, રાજપુરોહિતો,
સોમપાન કરનારા ઉત્તમ વ્રતવાળા મહાત્મા બ્રાહ્મણો
અને આપણા આશ્રયમાં રહેનારા શ્રેષ્ઠ નાગ-
રિક જનો-એ સર્વને પ્રસન્ન કરીને તમારે કહેવું
કે, પાંડુ હમેશને માટે વનમાં ગયો છે. ૨૪”

જ્યારે વનનિવાસને માટે મનમાં નિશ્ચય
કરતા પતિનાં આવાં વચન સાંભળ્યાં, ત્યારે કુંતી
તથા માદ્રી તે વચનને ઉચિત એવાં વચનો કહેવા
લાગી:- ૨૫ “હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ! સંન્યાસસિવાય
બીજાં પણ એવા આશ્રમો છે કે જેમાં અમે
બંને ધર્મપત્નીઓની સાથે રહીને તમે મહાન
તપ કરી શકશો; ૨૬ અને તપવડે શરીર છૂટતાં
સ્વર્ગરૂપી મહાન ફલ પામીને નિઃસંશય સ્વર્ગમાં
પણ તમેજ અમારા સ્વામી થશો. ૨૭ અમે પણ
હવે ઇન્દ્રિયસમૂહને વશ કરીને પતિના લોકની
પ્રાપ્તિને માટે કામસુખને ત્યજી દઈશું અને પ્રૌઢ
તપ તપીશું. ૨૮ હે મહાબુદ્ધિમંત રાજા! જો
તમે અમારો ત્યાગ કરશો તો આજેજ અમે
જીવિતને છોડી દઈશું, એમાં કંઈ સંશય નથી. ૨૯”

પાંડુ કહે છે:-“જો તમે બંનેએ આવો
ધાર્મિક નિશ્ચય કર્યો હોય તો હું પણ મારા પિતા
વેદવ્યાસની અક્ષય વૃત્તિને અનુસરીશ. ૩૦ વિષય-
સુખનાં સેવનને ત્યજીને, વડકલ પહેરી, ફલમૂલ-
નું ભક્ષણ કરતો અને મહા તપ તપતો હું ગાઢ
જંગલમાં ફરીશ. ૩૧ ઉભયકાલમાં સ્નાન કરીને
સાયંપ્રાતર બંને કાલ અગ્નિમાં હોમ કરીશ,
પરિમિત આહારથી શરીરને કૃશ કરી વડકલ, મૃગ-
ચર્મ તથા જટાને ધારણ કરીશ. ૩૨ ટાઢ, પવન
તથા તાપને સહન કરીશ, ભૂખ તરસની દરકાર
રાખીશ નહિ અને હૃશ્વર તપવડે આ શરીરને
શોષણ કરીશ. ૩૩ વળી એકાંતમાં રહીને હિંસાદિ

દોષ ન થવા માટે હું કંઈ તથા ફલથી નિર્વાહ
કરીશ અને પિતૃઓ તથા દેવતાઓને વનનાં ફલ,
મૂલ, વાણી તથા જલથી તૃપ્ત કરીશ. ૩૪ હું વાન-
પ્રસ્થજનોનાં તથા કુલબંધુ-ભાઈ વગેરેનાં દર્શન
કરીશ નહિ તથા તેઓનું અપ્રિય કરીશ નહિ.
પછી ગામમાં રહેનારાઓને માટે તો કહેવું જ
શું? ૩૫ આ પ્રમાણે વાનપ્રસ્થાશ્રમીના શાસ્ત્રોના
ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ વિધિની આકાંક્ષા કરતો હું આ દેહ
પડે ત્યાંસુધી તે પ્રમાણે વર્તીશ. ૩૬”

વૈશંપાયન કહે છે:-કૌરવનંદન પાંડુરાજ આ
પ્રમાણે તે બંને સ્ત્રીઓને કહી, પછી સુકુટ,
હાર, બાબુબંધ, કુંડલો, કિંમતી વસ્ત્રો, સ્ત્રીઓના
અલંકારો વગેરે સઘળું બ્રાહ્મણોને આપી દઈ
ફરી સેવકોને કહેવા લાગ્યો:- ૩૭”

“તમારે હસ્તિનાપુર જઈને કહેવું કે,
કુરુનંદન પાંડુ વાનપ્રસ્થ થયો છે અને તે ધન,
કામ, સુખ તથા પુત્રપ્રાપ્તિ સ્ત્રીસંગ વગેરે સર્વ
છોડી દઈને ભાર્યાઓની સાથે વનમાં ચાલ્યો
ગયો છે.”

આવી પાંડુરાજની વિવિધ દીન વાણી સાંભ-
ળીને તે ભરતસિંહની સાથે આવનારાઓ અને
સેવકો ભયંકર આર્તનાદ કરીને હાહાકાર કરવા
લાગ્યા. ૪૦-૪૨ ઉનાં આંસુ પાડતા તે મહાપતિ
પાંડુને છોડીને તથા તેમનું સઘળું ધન લઈને
તુરંત હસ્તિનાપુર ચાલ્યા ગયા. ૪૩ તેઓએ
હસ્તિનાપુરમાં જઈને મહાત્મા રાજાનું સર્વ
વૃત્તાંત કહ્યું તથા તે વિવિધ ધન આપ્યું. ૪૪ મહા-
વનમાં જે વૃત્તાંત થયેલું તે સઘળું તેઓનાથી
સાંભળીને ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા પાંડુનોજ શોક કરવા
લાગ્યા ૪૫ અને તેજ વાતને વિચારતા તથા
ભાઈના શોકથી વ્યાપ્ત થયેલા ધૃતરાષ્ટ્ર શય્યા,
આસન તથા ભોગોમાં કોઈ રીતે પ્રીતિ પામતા
ન હતા. ૪૬ હે કૌરવ્ય! પછી રાજપુત્ર પાંડુ
પણ ફલમૂલનો આહાર કરતા બે પત્નીઓને સાથે
લઈને ત્યાંથી નાગશત પર્વત ઉપર ગયા. ૪૭ ત્યાંથી
ચૈત્રરથ જઈ કાલકૂટ અને હિમાલય પર્વતને
ઓળંગી ગંધમાદન પર્વત ઉપર ગયા. ૪૮ હું

મહારાજ ! સિદ્ધો, શ્રેષ્ઠ ઋષિઓ અને મહાભૂતો-
એ રક્ષણ કરાતા તે સમવિષમ સ્થાનોમાં નિવાસ
કરવા લાગ્યા. ૪૯ પછી ઇંદ્રદ્યુમ્ન સરોવર આગળ
જઈ ત્યાંથી હંસકૃત પર્વત ઓળંગીને શતશૃંગ
પર્વત ઉપર ગયા અને હે મહારાજ ! ત્યાં તે તપસ્વી

થઈને તપ કરવા લાગ્યા. ૫૦

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વતર્ગત
સંભવપર્વવિષે પાંડુચરિત્ર નામનો

અધ્યાય ૧૧૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨૦-પુત્રોત્પત્તિની આવશ્યકતા તથા કુંતીને પાંડુની પ્રેરણા.

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તત્રાપિ તપસિ શ્રેષ્ઠે વર્તમાનઃ સ વીર્યવાન ॥

સિદ્ધચારણસંઘાનાં વભૂવ પ્રિયદર્શનઃ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:- ત્યાં પણ શ્રેષ્ઠ તપ
કરતા તે વીર્યવાન પાંડુરાજનાં દર્શન સિદ્ધ તથા
ચારણસમૂહને પ્રિય થઈ પડ્યાં હતાં. ૧ હે ભારત !
ત્યાં ઋષિઓની સેવા કરતા, અહંકારભરેલા
શબ્દોને ન ઉચ્ચારતા, વશ મનવાળા અને
જિતેન્દ્રિય એવા પાંડુ પોતાના તપોબલવડે
સ્વર્ગમાં જવા માટે પરાક્રમ કરવા લાગ્યા. ૨
ત્યાં વનમાં પણ તે કેટલાએકના ભાઈ તથા
કેટલાકના મિત્ર થઈ પડ્યા અને કેટલાએક
ઋષિઓ તો તેનું પુત્રની પેઠે પાલન કરવા લાગ્યા. ૩
હે ભરતર્ષભ ! આમ શુદ્ધ તપ કરવાથી ઘણે
કાળે તે પાંડુ બ્રહ્મર્ષિ જેવા થઈ ગયા.

એક વખતે અમાવાસ્યાને દિવસે ઉત્તમ
મતવાળા તે મહર્ષિઓ એકઠા મળીને બ્રહ્માનાં
દર્શનને માટે જવા નીકળ્યા. ૪૫ તે જતા ઋષિ-
ઓને જોઈને પાંડુએ તેઓને કહ્યું કે:- “આપ
અધા ક્યાં જાઓ છો? હે વકતાઓમાં શ્રેષ્ઠ! તે
મને કહો.” ૬

ઋષિઓ બોલ્યા:-આજે બ્રહ્મલોકમાં મહાત્મા
દેવો, ઋષિઓ તથા મહાત્મા પિતૃઓનો મેટો
મેળાવડો છે, ત્યાં અમે બ્રહ્માનાં દર્શનની ઇચ્છાથી
જઈએ છીએ. ૭

વૈશંપાયન કહે છે:-આ સાંભળીને મહર્ષિ-
ઓની સાથે જવાની કામનાવાળા પાંડુ સ્વર્ગની
પાર જવાની ઇચ્છાથી એકદમ ઉઠ્યા અને પત્ની-

ઓની સાથે શતશૃંગથી ઉત્તર તરફ જવા લાગ્યા.
તે વખતે તેમને પર્વતરાજની ઉપર ઉત્તર
તરફ જતા તપસ્વીઓ કહેવા લાગ્યા:-કે ૮૭
“આ સુંદર પર્વતમાં અમોએ ઘણા વિકટ પ્રદેશો
જોયા છે, વળી સેંકડો વિમાનોથી ભરપૂર અને
ગાયનના સ્વરથી નાદવાળી ગંધર્વ, અંશરાઓ
તથા દેવોની કીડાભૂમિ જોઈ છે. આગળ જતાં
કુબેરનાં સમવિષમ ઉદ્યાનો આવે છે. ૧૦, ૧૧
મહાન નદીના નિતંબો, પર્વતની ગહન ગુહાઓ
અને ઝાડ, પશુ તથા પક્ષિવિનાના નિત્ય હિમ-
વાળા પ્રદેશો આવે છે. કોઈક જગ્યાએ મોટી
ગુહાઓ અને કેટલીક ન ચઢાય તેવી મોટી ભેખડો
આવે છે કે જેને પક્ષીઓ પણ ઓળંગી શકતાં
નથી તો બીજાં પશુઓની વાત જ શી? ૧૨, ૧૩
જ્યાં માત્ર વાયુ, સિદ્ધો તથા પરમર્ષિઓ જ
જઈ શકે છે તેવા આ પર્વતરાજ ઉપર આ રાજ-
પુત્રીઓ શી રીતે જઈ શકશે? ૧૪ હે ભરતર્ષભ!
હં:ખને માટે અયોગ્ય એવી આ રાણીઓને પીડા
ન થવા માટે તમે પોતે આવશો નહિ.”

પાંડુ કહે છે:-“ હે મહા ભાગ્યશાલીઓ !
અપ્રજને માટે સર્વથા સ્વર્ગદ્વાર બંધ છે, એવું
જાણીને સંતપ્ત થયેલો અપ્રજ એવો હું તમને
કહું છું કે, હે તપોધનો ! હું પિતૃઋણથી શુદ્ધો
નથી તેથી સંતાપ પામું છું. ૧૫, ૧૬ મારો દેહ
પડતાં અવશ્ય મારું પતન જ થવાનું; કારણ કે
પિતૃઓનો એવો નિશ્ચય છે. (તે નિશ્ચય આ
પ્રમાણે છે કે, ‘અપ્રજની સ્વર્ગગતિ રોકી દઈ તેનાં
યજ્ઞાદિકર્મો વિક્ષણ કરવાં’ ત્યારે તેવો સ્વર્ગમાં

જવાને નાલાયક થયેલો ભૂમિમાં રહેલો પણ ન રહ્યા જેવોજ છે તો દેહનાશ પછી તેનું કહેવું ન શું? એ અભિપ્રાય છે.) પૃથ્વીમાં પિતૃ, દેવ, ઋષિ અને મનુષ્યનાં ચાર ઋણથી યુક્ત થઈને મનુષ્યો ઉત્પન્ન થાય છે; ૧૭ માટે ધર્મપૂર્વક મનુષ્યો તેમનાં ઋણ આપવાં જોઈએ. યથાકાલે તે ઋણને સમજીને જે મનુષ્ય વાળતો નથી, ૧૮ તેને શુભ સમજીને પ્રાપ્તિ થતી નથી, એવો ધર્મવિદ્યાઓએ નિર્ણય કરેલો છે. યજ્ઞ કરવાથી દેવોને પ્રસન્ન કરી તેમના ઋણથી છટાય છે, સ્વાધ્યાય અને તપથી મુનિઓના ઋણથી મુક્ત થવાય છે, ૧૯ પુત્રોત્પત્તિ અને શ્રાદ્ધોવડે પિતૃઓના ઋણથી મુક્ત થવાય છે અને દયા રાખવાથી મનુષ્યોના ઋણમાંથી મુક્ત થવાય છે. હું ધર્મપૂર્વક ઋષિ, દેવ અને મનુષ્યો, એ ત્રણનાં ઋણથી મુક્ત થયો છું; પણ હે તપસ્વીઓ! એથા પિતૃઓના ઋણથી હજી મુક્ત થયો નથી; એટલે મારા નાશથી તેઓનો પણ નાશ થવાનોજ. ૨૦, ૨૧ એટલા માટે પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાને આ લોકમાં ઉત્તમ નરો યત્ન કરે છે. જેમ મારા પિતાના ક્ષેત્રમાં મહર્ષિ વ્યાસથી હું ઉત્પન્ન થયો છું તેમજ આ મારા ક્ષેત્રમાં પ્રજા કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય?"

ઋષિઓ કહે છે:—“હે ધર્માત્મા રાજા! તમને દેવના જેવી સારી અને શુદ્ધ સંતતિ થવાની છે, તે અમે દિવ્યદષ્ટિથી જાણીએ છીએ. હે પુરુષ-વ્યાધ! તમે અદષ્ટથી પ્રાપ્ત થતી તે સંતતિને દષ્ટ કર્મથી સંપાદિત કરો. ૨૨-૨૪ જે બુદ્ધિમાન નર છે તે સ્વસ્થતાથી કલેશવિનાશનું ફલ મેળવે છે, માટે હે રાજા! તે ફલ પ્રત્યક્ષ થવા તમારે પ્રયત્ન કરવો ઘટે છે. ૨૫ તેમ કરવાથી તમે ગુણ-સંપન્ન અને પ્રીતિકારક સંતતિને મેળવશો.”

વૈશંપાયન કહે છે:—આ પ્રમાણે તાપસોનાં વચન સાંભળી પાંડુરાજા ચિંતા કરવા લાગ્યા; ૨૬ કારણ કે મૃગના શાપવડે પોતાની પુત્રોત્પત્તિની કિચા હણાયલી છે, તે તેઓ જાણતા હતા. એક દિવસે એકાંતમાં યશવાળી ધર્મપત્ની કુંતીને પાંડુ રાજાએ કહ્યું કે:—“તું આ આપત્તિમાં પ્રજા

ઉત્પન્ન કરવા માટે યત્ન કર. ૨૭ હે કુંતિ! સર્વ લોકોમાં સંતતિ એ ધર્મમયી પ્રતિષ્ઠા છે, એમ ધર્મના વક્તા ધીર પુરુષો હમેશ જાણે છે. ૨૮ યજ્ઞયાગ, દાન, કરેલું તપ અને પાળેલો નિયમ, એ સર્વ પ્રજાવિનાશને પાવન કરતાં નથી, એમ કહેવાય છે. ૨૯ હે શુદ્ધ સ્મિતવાળી! આ પ્રમાણે જાણવાથી અપત્યવિના હું શુભ લોકોને પામીશ નહિ, એમ વિચાર કરીને પુત્ર ઉત્પન્ન કરવો એમ હું નિશ્ચયથી જોઉં છું. ૩૦ હે ભીરુ! અપુણ્યવાન તથા નિંદિત કર્મ કરનારો જે હું તે માફ રતિ-કર્મ મૃગરૂપધારી મુનિના શાપથી નષ્ટ થયું છે. ૩૧ હે પૃથા! ધર્મશાસ્ત્રમાં છ પુત્રોને વારસ ગણ્યા છે અને છ પુત્રોને અવારસ ઠરાવ્યા છે, તેને તું સાંભળ. ૩૨ પોતાની પરણેલી સ્ત્રીમાં પોતાથી ઉત્પન્ન થયેલો સ્વયંજાત પુત્ર, તેજ સ્ત્રીમાં મહાત્માના અનુગ્રહથી થયેલો પ્રણીત પુત્ર, પોતાની સ્ત્રીમાં વીર્યનું મૂલ્ય આપીને લીધેલો પરિકીત પુત્ર, પહેલાં બીજની સાથે પરણેલી સ્ત્રીને પરણી તેનાથી થયેલો પૌનર્ભવ પુત્ર, વિવાહ પહેલાં ‘આનાથી જે પુત્ર થાય તે મારો ગણાય’ આવી શરતથી આપેલી કન્યાથી થયેલો કાનીન પુત્ર, લગ્ન કરેલી સ્વૈરિણી સ્ત્રીમાં થયેલો કુંડ નામનો પુત્ર, માતાપિતાએ આપેલો દત્તપુત્ર, ધનાદિક આપીને લીધેલો કીત પુત્ર, પોતાની મેળે આવેલો કૃત્રિમ પુત્ર, ગર્ભવતી સ્ત્રીનાં લગ્ન કરી તેનાથી થયેલો સહોદ પુત્ર, પિત્રાદિ વગેરેના જ્ઞાતિરેતા પુત્ર અને હીન યોનિમાં ઉત્પન્ન કરેલો પુત્ર, આ બાર પુત્રો કહેવાય છે. તેમાં પ્રથમ વર્ગનો પુત્ર ન હોય તો તેથી ક્રમે ક્રમે ઉતરતા વર્ગનો પુત્ર મેળવવા યત્ન કરવો. સ્વયંજાત પુત્ર ન હોય અને પ્રણીત પુત્ર મેળવવો હોય તો એ વિપત્તિમાં કીડા કરનાર ઉત્તમ પુરુષથી પુત્રની આકાંક્ષા કરવી. ૩૩-૩૫ હે પૃથા! પોતાના શુકથી પ્રજા ન થાય તો પોતાનાથી જે શ્રેષ્ઠ હોય તેના વીર્યથી પુત્ર લેવો. ધર્મફલ આપનારા તે પુત્ર શ્રેષ્ઠ છે, એમ સ્વાયંભુવ મનુએ કહેલું છે; ૩૬ માટે હે યશસ્વિનિ! હું પોતે પુત્ર ઉત્પન્ન કરવાને અચોગ્ય

હોવાથી તને આજ પ્રેરણા કરે છું કે આપણા સમાન અથવા આપણાથી શ્રેષ્ઠ હોય તેવાથી તું પુત્ર પ્રાપ્ત કર. ^{૩૭} હે કુંતિ ! આ સંબંધમાં શારદાંકયનની સ્ત્રીની કથા તું સાંભળ. તે વીર પત્નીને તેના પતિએ પુત્રજન્મને માટે આજ્ઞા કરી હતી. હે કુંતિ ! ત્યારે તે સ્ત્રી ઋતુવ્રત પાળી, સ્નાન કરીને રાતે ચકલામાં ગઈ અને ત્યાંથી એક સિદ્ધ ગ્રાહણને બોલાવી લાવી. પછી અસિમાં પુત્રપ્રાપ્તિને

માટે હોમ કરીને તે કર્મ થયા પછી તે ગ્રાહણની સાથે રહી અને ત્યાં તેણે દુર્ગ્ય વગેરે ત્રણ મહારથી પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા હતા. ^{૩૮-૪૦} હે કલ્યાણિ ! તેમ તું પણ મારી આજ્ઞાથી તપવડે શ્રેષ્ઠ એવા ગ્રાહણથી પુત્રોત્પત્તિને સાંકે તત્કાલ ચત્ન કર. ^{૪૧}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વતર્ગત સંભવપર્વવિષે પાંડુપુત્રાસંવદ નામનો અધ્યાય ૧૨૦ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨૧ મો-કુંતિએ કહેલું વ્યુપિતાશ્વ રાજનું ઉપાખ્યાન.

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

एवमुक्ता महाराज कुंती पाण्डुमभाषत ॥

कुरुणामृषभं वीरं तदा भूमिपतिं पतिम् ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છે:-હે મહારાજ ! આ પ્રમાણે કુંતિને કહ્યું ત્યારે કુંતિ કુરુમાં શ્રેષ્ઠ તથા વીર એવા પોતાના પતિ પાંડુરાજને કહેવા લાગી:-^૧ “હે ધર્મજા ! કમલના સરખાં નેત્રવાળા એવા આપને વિષે હું પ્રીતિવાળી છું. મને ધર્મપત્નીને આવું કહેવું તમને કોઈ રીતે ઘટે નહિ. ^૨ હે ભારતવીર ! હે મહાબાહો ! તમેજ મારે વિષે ધર્મથી પરકંમી પુત્રોને ઉત્પન્ન કરશો. હે કુરુકુલને આનંદ આપનારા ! હે મનુષ્યવ્યાધ ! તમારી સાથે હું સ્વર્ગમાં આવીશ; માટે પુત્રને સાંકે તમેજ મારો સંગ કરો. ^૩ હું તમારા સિવાય મનથી પણ બીજા પુરુષનું ગમન કરીશ નહિ. વળી તમારાથી શ્રેષ્ઠ પુરુષ પૃથ્વીમાં બીજો છેજ કોણ ? હે ધર્માત્મન ! આ પુરાતની કથા મેં સાંભળેલી છે જે હું તમને કહું છું, હે વિશાલનયન ! તે તમે સાંભળો. ^૪ પૂર્વ પૂરુના વંશની વૃદ્ધિ કરનારો પરમ ધર્મિષ્ઠ વ્યુપિતાશ્વ નામનો પ્રસિદ્ધ રાજા હતો. ^૫ તે મહાન ભુજવાળો ધર્માત્મા રાજા યજ્ઞ કરતો હતો ત્યારે ઈંદ્ર અને દેવર્ષિઓની સાથે સઘળા દેવો ત્યાં આવતા હતા. ^૬ વળી મહાત્મા રાજર્ષિ વ્યુપિતાશ્વના યજ્ઞમાં સોમપાન કરવાથી ઈંદ્ર તથા દક્ષિણાથી ગ્રાહણો ઘેલા થઈ જતા હતા. ^૭ તે યજ્ઞમાં

દેવો અને બ્રહ્મર્ષિઓ પોતેજ કર્મ કરતા હતા તેથી રાજા વ્યુપિતાશ્વ, શિશિર ઋતુ ગયા પછી સર્વ ગ્રાહીપ્રત્યે જેમ સૂર્ય અધિક તેજસ્વી જણાય, તેમ સર્વ મનુષ્યોથી અધિક દીપતા હતા. તે શ્રેષ્ઠ તથા પ્રતાપી વ્યુપિતાશ્વ રાજાએ અશ્વમેધ નામના મહાયજ્ઞમાં પૂર્વના, ઉત્તરના, પશ્ચિમના તથા દક્ષિણના અનેક રાજાઓને જીતીને તથા પકડીને વશ કર્યા હતા. ^{૧૦-૧૨} તે રાજેંદ્ર દશ હાથીના જેવો બલવાન હતો. હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! યજ્ઞવડે શ્રેષ્ઠ એવા વ્યુપિતાશ્વ રાજાના સંબંધમાં પુરાતન કથાઓને જાણનારા આ પ્રમાણે ગાથા ગાય છે:-“વ્યુપિતાશ્વ રાજા સમુદ્રાંત આ પૃથ્વીને જીતી, પિતા જેમ ઔરસ પુત્રોનું પાલન કરે તેમ સર્વ વર્ણની પ્રજાનું પાલન કરતો હતો. વળી તે જ્યારે મહાયજ્ઞ કરતો, ત્યારે ગ્રાહણોને ધન આપતો હતો. ^{૧૩-૧૫} તથા અનંત રત્નો મેળવીને મહાન યજ્ઞ કરતો હતો. તેણે ઘણા સોમયાગ તથા સોમસંસ્થાઓ કરી હતી. ^{૧૬} હે મનુષ્યેંદ્ર ! તે રાજાની બહુ માનીતી અને પૃથ્વીમાં અતુલ રૂપવાળી કક્ષીવાન રાજાની પુત્રી ભદ્રા નામની ભાર્યા હતી. ^{૧૭} તે દંપતી પરસ્પર ઘણું પ્રીતિવાળાં હતાં એમ સાંભળ્યું છે. તે સ્ત્રીમાં કામાસક્ત થવાથી રાજાને ક્ષયરોગ લાગુ થયો. ^{૧૮} અને તેથી થોડાજ કાલમાં સૂર્યની પેઠે તે અસ્ત પામ્યો. તે રાજા મરણ પામવાથી તેની રાણી બહુ દુઃખિત થઈ ^{૧૯}

પર્વ]

અને હે પુરુષવ્યાધ્ર ! અમે સાંભળ્યું છે કે, ભદ્રા અપુત્રવતી હોવાથી પરમ દુઃખથી આર્ત થઈને વિલાપ કરવા લાગી. હે રાજન્ ! તેવિલાપ તમે સાંભળો.”^{૨૦}

ભદ્રા બોલી:-“ ઓ પરમ ધર્મજ્ઞ ! પતિ મરણ પામતાં પતિવિના જે જીવે છે તે દુઃખિયારી સર્વ નારીઓ, ન જીવ્યા જેવીજ છે.”^{૨૧} હે ક્ષત્રિયોમાં શ્રેષ્ઠ ! સ્ત્રીઓને પતિવિના જીવવા કરતાં મરણ સાંધે છે. હું તમારી ગતિને પામવા ઇચ્છા કરું છું; માટે પ્રસન્ન થાઓ અને મને તમારી સાથે લઈ જાઓ.”^{૨૨} હે રાજન્ ! તમારા વિના એક ક્ષણ પણ હું જીવવા સમર્થ નથી; માટે મારા ઉપર કૃપા કરો અને તુરંત મને અહીંથી લઈ જાઓ.”^{૨૩} હે નરશાર્દૂલ ! મરણ પામીને જતા એવા તમારી પાછળ સમવિષમ સ્થિતિમાં પણ હું આવીશ.”^{૨૪} હે રાજન્ ! છાયાની પેઠે સાથે રહી, હું હમેશ વશવર્તિની થઈશ. હે નરવ્યાધ્ર ! નિરંતર તમારું પ્રિય તથા હિત કરવામાં તત્પર રહીશ.”^{૨૫} હે કમલનયન રાજન્ ! તમારા વિના આજથી આરંભી હૃદયને શોષણ કરનારી તથા કષ્ટ આપનારી આધિઓ મને પીડશે.”^{૨૬} મેં અભાગિનીએ પૂર્વે જરૂર કોઈ જોડાંઓ વિખૂટાં પાડ્યાં હશે તેથીજ આ તમારી સાથે મને વિયોગ પ્રાપ્ત થયો છે.”^{૨૭} હે પાર્થિવ ! પતિથી વિખૂટી પડીને જે સ્ત્રી બે ઘડી પણ જીવે છે, તે પાપિણી નરકમાં રહેલી હોય તેમ દુઃખમય

જીવિત ગાળે છે.”^{૨૮} હે રાજન્ ! મેં પૂર્વ દેહમાં દંપતીને વિખૂટાં કરેલાં, તેજ મારાં પાપકર્મવડે આ પૂર્વદેહનું સંચય કરેલું તમારા વિયોગનું દુઃખ મને આવી પડ્યું છે. હે રાજન્ ! આજથી આરંભી હું દર્ભની પથારીમાં શયન કરી તમારું દર્શન કરતી દુઃખી જીવન ગાળીશ.”^{૨૯} હે નરવ્યાધ્ર ! મને દર્શન આપો. હે નરેશ્વર ! કરુણામય વિલાપ કરતી ગરીબ એવી મને દુઃખિયારીને આજ્ઞા કરો.”^{૩૦}

કુંતી કહે છે:-આમ તે શયનું આલિંગન કરીને અનેક પ્રકારથી વારંવાર વિલાપ કરતી રાણીને અદૃશ્ય વાણીએ કહ્યું કે:-^{૩૧} ‘હે ભદ્રે ! તું ઉઠ, હું તને વરદાન આપું છું. હે સુંદર હાસ્યવાળી ! તારેવિષે હું પુત્રો ઉત્પન્ન કરીશ.”^{૩૨} હે વરારોહ ! તું ઋતુસ્નાન કરીને આઠમી વા ચૌદમી રાત્રીએ તારી શય્યામાં મારા શયન જોડે શયન કરજે.”^{૩૩} આ પ્રમાણે અદૃશ્ય વાણીના કહેવાથી પુત્રની અપેક્ષાવાળી પતિવ્રતા તે ભદ્રાએ આકાશવાણીએ જેમ કહેલું તેમ કયું.”^{૩૪} પછી હે ભરતપ્રભ ! તે શયથી ભદ્રાએ ત્રણ શાલ્વ અને ચાર મદ્ર પુત્રોને ઉત્પન્ન કર્યા.”^{૩૫} હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ ! તેમજ તપ અને યોગબલવાળા તમે પણ મારેવિષે મનવડે પુત્રો ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ છો.”^{૩૬} ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વતર્ગત સંભવ-પર્વવિષે વ્યુપિતાશ્વોપાખ્યાન નામનો

અધ્યાય ૧૨૧ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨૨ મો-કુંતીને પુત્રોત્પત્તિમાટે આજ્ઞા

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

एवमुक्तस्तथा राजा तां देवीं पुनरब्रवीत् ॥

धर्मविद्वर्मसंयुक्तमिदं वचनमुत्तमम् ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:-કુંતીએ આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે તે દેવીપ્રત્યે ધર્મવેત્તા રાજા ધર્મયુક્ત ઉત્તમ વચન કહેવા લાગ્યા.”

પાંડુ બોલ્યા:-“હે કુંતી ! હે કલ્યાણિ ! તેને કહ્યું

તે પ્રમાણેજ આગળ વ્યુપિતાશ્વે કયું હતું; કારણ કે તે રાજા તો દેવ જેવો હતો.”^૨ હવે હું તને ધર્મવેત્તા મહાત્મા ઋષિઓએ જોયેલું પુરાતન ધર્મતત્ત્વ કહું છું તે તું મારાથી સાંભળ.”^૩ હે સુંદરમુખિ ! પૂર્વે સ્ત્રીઓને કોઈ ભતનું બંધન ન હતું, એટલે સર્વે તેને જોઈ શકતા હતા તથા હે સુંદર હાસ્યવાળી ! તેઓ સ્વતંત્ર અને ઇચ્છામાં આવે તેમ

રતિસુખને માટે વિહાર કરતી હતી.* હે સુભગે ! તે સ્ત્રીઓ કૌમાર વયથીજ પતિને ત્યજી વ્યભિચાર કરતી તોપણ હે વરારોહિ ! તે અધર્મ કહેવાતો નહિ; કારણ કે પહેલાં તે ધર્મ ગણાતો હતો.† તે જૂના ધર્મને હજી પણ કામકોધથી રહિત પશુપક્ષિની જાતિઓ અનુસરે છે.‡ હે રંભોરુ ! આ પ્રમાણે દષ્ટ ધર્મ છે. મહર્ષિઓ પણ તેને માને છે અને ઉત્તર કુરુ દેશમાં હજી પણ તે ધર્મ માનથી પ્રવર્તે છે.§ સ્ત્રીઓના ઉપર અનુગ્રહ કરનારો તે પુરાતન ધર્મ છે. હે શુદ્ધ સ્મિતવાળી ! પછી આ લોકમાં થોડા સમયથી મર્યાદા બંધાઈ છે. તે કોણે બાંધી ? અને શા કારણથી બાંધી ? તે તું મારાથી વિસ્તારપૂર્વક સાંભળ. મેં સાંભળ્યું છે કે, આગળ ઉદાલક નામના મહર્ષિ થયા હતા.¶ તેનો મુનિ શ્વેતકેતુ નામનો પુત્ર હતો. હે કમલપત્રાક્ષિ ! તે શ્વેતકેતુએ આ ધર્મમર્યાદા જે કારણથી કુપિત થઈને બાંધી છે તે મારા મુખથી સાંભળ. આગળ શ્વેતકેતુની માનો તેના પિતા સમક્ષ કોઈ બ્રાહ્મણે હાથ પકડ્યો અને તેને ‘ચાલ આપણે જઈએ’ એમ કહ્યું. પોતાની માતાને કોઈ બલથી લઈ જતો હોય તેમ લઈ જવાતી જોઈને અસહનતાથી ઋષિપુત્રને કોપ થયો. શ્વેતકેતુને ક્રોધ થયેલો જોઈને ઉદાલક ઋષિ તેને કહેવા લાગ્યા:- ૧૦-૧૩ ‘હે વત્સ ! તું કોપ કરીશ નહિ; કેમકે આ સનાતન ધર્મ છે. ભૂમિમાં સર્વ વર્ણની સ્ત્રીઓ બંધનરહિત છે. ૧૪ હે તાત ! જેમ સંગને માટે ગાય વગેરે પશુઓ સ્વતંત્ર છે, તેમ પોતપોતાના વર્ણમાં પ્રજા સ્વતંત્ર છે.

ઋષિએ આ પ્રમાણે કહ્યું પરંતુ ઋષિપુત્ર શ્વેતકેતુ તે ધર્મને સહન કરી શક્યો નહિ; ૧૫ અને હે મહાભાગે ! તેણે પૃથ્વીમાં સ્ત્રીપુરુષોને માટે આ પ્રમાણે મર્યાદા કરી તથા તે પણ મનુષ્યોને માટેજ, બીજાં પ્રાણીઓને માટે નહિ. ૧૬ એમ સાંભળ્યું છે કે, ત્યારથી આરંભી આ મર્યાદા પ્રવર્તી છે. ‘આજથી પતિનો ત્યાગ કરી વ્યભિચાર કરનારી સ્ત્રીને ભ્રૂણ (ગર્ભ, બાલક અથવા બ્રાહ્મણ) હત્યાના જેવું ઘોર દુઃખદ પાતક

લાગશે.* તેમજ કુમારવયથી બ્રહ્મચારિણી-પવિત્ર રહેલી પતિવ્રતાભાર્યાને ત્યજીને જે પુરુષ વ્યભિચાર કરશે તેને પણ ભૂમિમાં એજ પાતક લાગશે. વળી પુત્રોત્પત્તિને માટે પતિએ નિયોજેલી સ્ત્રી પતિની આજ્ઞાપ્રમાણે વર્તશે નહિ તો તેને પણ તેજ પાપ થશે.’

હે ભીરુ ! આ પ્રમાણે ઉદાલકના પુત્ર શ્વેતકેતુએ પોતાના બલથી પૂર્વે ધર્મમર્યાદા સ્થાપી છે. હે રંભોરુ ! સૌદાસ રાજાએ પુત્રજન્મને માટે પ્રેરેલી મદ્યંતી પણ વસિષ્ઠની પાસે ગઈ હતી, એમ અમારા સાંભળવામાં આવ્યું છે. વસિષ્ઠથી તે ભાવવાળી મદ્યંતીને અશ્મક નામનો પુત્ર થયો હતો. ૧૭-૨૨ આ પ્રમાણે તેણે પણ પતિનું પ્રિય કરવામાટે તેના કહેવા પ્રમાણે કર્યું હતું. વળી હે કમલનયનિ ! હે ભીરુ ! અમારા જન્મો પણ કુરુના વંશની વૃદ્ધિને માટે કૃષ્ણદ્વૈપાયનથી થયા હતા તે તું જાણેજ છે; માટે આ સઘળાં કારણો જોઈને હે અનિંદિતે ! મારાં આ ધર્મયુક્ત વચન પ્રમાણે તારે કરવું જોઈએ. હે પતિવ્રતા રાજપુત્રિ ! પ્રત્યેક ઋતુમાં સ્ત્રીએ પતિનું ઉદ્દલંઘન કરવું નહિ, એ ધર્મને ધર્મવિત્તાઓ જાણે છે અને ઋતુકાલવિનાના કાલમાં સ્ત્રી સ્વતંત્રતાને પાત્ર છે; એ ધર્મને સત્પુરુષો પુરાતન (યુગાંતરનો) કહે છે. વળી ભર્તા ભાર્યાને ધર્મયુક્ત અથવા અધર્મયુક્ત જે કંઈ કહે તે પ્રમાણે ભાર્યાએ કરવું જોઈએ, એમ વેદવેત્તાઓ જાણે છે. તેમાં પણ જે પતિ પુત્રની કામનાવાળો અને પ્રજોત્પત્તિને માટે અયોગ્ય થયેલો હોય તેનું વચન અવશ્ય

* યથાસ્તેતો ભ્રૂણૈવમેષ ભવતિયોડયોનો રેતઃ સિંચતિ । ઝુ૦ જે અયોનિ (પોતાની ભાર્યાથી બીજી સ્ત્રી) માં વીર્યનું સિંચન કરે તે ચોરની પેઠે ભ્રૂણહત્યારો થાય છે. વળી અમીર્ષા નિઠ્ઠાંતં જારિણિવ । મં૦ એઓનું પ્રાયશ્ચિત્ત જરિણીના જેવું. આ જે શ્રુતિવચનોથી પુરુષ તથા સ્ત્રીને વ્યભિચારજન્ય પાપ તથા પીડા જણાય છે; એટલે આ નવી મર્યાદા નથી પરંતુ એ શ્રુત્યર્થનીજ બીજી રીતે વ્યવસ્થા કરેલી છે એમ સમજવું.

પર્વ]

માન્ય કરવું. ૨૩-૨૮ હે નિર્દોષાંગિ! હું પુત્ર-દર્શનની લાલસાવડે રક્ત આંગળીથી શોભતો તથા કમલપત્રના જેવો કરસંપુટ તને પ્રસન્ન કરવા માટે મસ્તક ઉપર રાખી તને વિનવું છું. હે કેશના સુંદર છેડાવાળી! તું મારી આજ્ઞાથી અધિક તપવાળા દ્વિજતિથી ગુણયુક્ત પુત્રોને ઉત્પન્ન કરવા યોગ્ય છે. હે પૃથુનિતાંબિની! તારા એ કાર્યથી હું પુત્રવાળાની ગતિને પ્રાપ્ત થઈશ. ૨૯-૩૧

વૈશંપાયન કહે છે:—“ સુંદર જઘનવાળી તથા પતિનાં પ્રિય અને હિતમાં તત્પર એવી કુંતીને આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે તે કુંતી શત્રુના નગરને જીતનારા એવા પાંડુને કહેવા લાગી કે:—૩૨ “ જ્યારે પિતાને ત્યાં હું નાની હતી, ત્યારે મને અતિથિનો સત્કાર કરવામાં યોગેલી હતી. ત્યાં મેં ઉત્તમ વ્રતધારી તથા ઉચ્ચ પ્રકૃતિના બ્રાહ્મણની સેવા કરી હતી, ૩૩ કે જે ઋષિને લોકો ધર્મમાં ગૂઢ નિશ્ચયવાળા દુર્વાસા કહેતા હતા. તે જિતચિત્ત ઋષિને મેં સર્વ યત્નથી સંતુષ્ટ કર્યા હતા. ૩૪ તે ઐશ્વર્યસંપન્ન ઋષિએ મને દેવતાનું આકર્ષણ કરે એવી શક્તિવાળો શ્રેષ્ઠ મંત્ર આપ્યો હતો અને આ પ્રમાણે કહ્યું હતું કે:—૩૫ “ હે રાજા! આ મંત્રવડે તું જે જે દેવને બોલાવીશ તે દેવ નિષ્કામ વા સકામ હશે તોપણ તને વશ થશે ૩૬ તથા તે તે દેવની કૃપાથી તને પુત્ર ઉત્પન્ન થશે. ” હે ભારત! આ પ્રમાણે તે ઋષિએ

મને મારા બાપને ત્યાં કહ્યું હતું. ૩૭ તે બ્રાહ્મણનું વચન સત્ય છે. તેનોજ આ સમય આવ્યો છે. હે નૃપ! તમારી આજ્ઞા હોય તો હું તે મંત્રવડે દેવને બોલાવું. હે રાજર્ષિ! તેથી આપણને હિતકારક પ્રબળ થશે. હે સત્યવાદીમાં શ્રેષ્ઠ! બોલો, હું કયા દેવનું આવાહન કરું? આ કાર્યમાં હું તમારી આજ્ઞાની વાટ જોતી બેઠી છું, એમ તમે બાણજો. ” ૩૮, ૩૯

પાંડુ કહે છે:—“ હે સુંદર આરોહવાળી કલ્યાણિ! આજેજ તું દેવને બોલાવવા વિધિ-પૂર્વક યત્ન કર. તું ધર્મરાજને બોલાવ; કારણ કે તેજ લોકોમાં પુણ્યશાળી છે. આપણો ક્ષત્રિયોનો પાલનધર્મ, અધર્મવડે સચવાતો નથી. લોકો જેને ધર્મ માને છે તેજ આપણો ધર્મ છે. ૪૦, ૪૧ ધર્મે આપેલો તે પુત્ર નિઃસંશય કુરુવંશમાં ધાર્મિક થશે અને તેનું મન અધર્મમાં રમણ કરશે નહિ. ૪૨ હે શુચિસ્મિતે! માટે તું ધર્મને મુખ્ય ગણીને નિયમમાં રહી આદર તથા આકર્ષણી વિદ્યાવડે ધર્મરાજનું આવાહન કર. ” ૪૩

વૈશંપાયન કહે છે:—આ પ્રમાણે પતિએ કહ્યું તે સાંભળીને સુંદરી કુંતીએ ‘ સાંઝે તેમ કંઈ છું ’ કહીને પ્રણામ કરી આજ્ઞાપ્રમાણે વર્તન કર્યું. ૪૪ ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતગત સંભવ-પર્વવિષે કુંતીપુત્રોત્પત્ત્યનુજ્ઞા નામનો અધ્યાય ૧૨૨ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨૩ મો-યુધિષ્ઠિર, ભીમસેન તથા અર્જુનની ઉત્પત્તિ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

સંવત્સરઘટે ગર્મે ગાંધાર્યા જનમેજય ॥

આહ્વામાસ વૈ કુંતી ગર્ભાર્થે ધર્મમચ્યુતમ્ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:—હે જનમેજય! ગાંધારીને ગર્ભ ધારણ કર્યે એક વર્ષ વીત્યું ત્યારે કુંતીએ ગર્ભને માટે સાક્ષાત્ ધર્મનું આવાહન કર્યું. ૧ તે દેવીએ ત્વરાથી ધર્મને બલિદાન આપ્યું અને પૂર્વે દુર્વાસાએ જે મંત્ર આપેલો હતો, તેનો વિધિપૂર્વક જપ કરવા માંડ્યો. ૨ તે મંત્રના-

બળથી ધર્મદેવ સૂર્યના જેવા તેજસ્વી વિમાનમાં બેસીને જ્યાં કુંતી જપ કરતી હતી, ત્યાં આવ્યા ૩ અને હાસ્ય કરીને બોલ્યા કે:—“ હે કુંતિ! હું તને શું આપું? ” ધર્મ પરિહાસ કરતા હતા છતાં કુંતિએ ધર્મને કહ્યું કે:—“ મને પુત્ર આપો. ” ૪ તે પછી યોગમયી મૂર્તિને ધારણ કરનારા ધર્મની સાથે કુંતી સંયોગ પામી અને તેનાથી તે શ્રેષ્ઠ આરોહવાળી કુંતી સર્વ પ્રાણધારીઓના હિતકારી એવા પુત્રને પ્રાપ્ત થઈ; ૫

જે વખતે ચંદ્ર જ્યેષ્ઠા નક્ષત્રમાં હતો. આઠ-
મું અભિજિત મુહૂર્ત હતું, શુકલ પક્ષ હતો,
તુલાનો સૂર્ય હતો અને પૂર્ણાંતિથ પંચમી હતી
તે વખતે અર્થાત્ આશ્વિન શુકલ પંચમીને દિવસે
કુંતીએ મહાયશસ્વી મોટા પુત્રને જન્મ આપ્યો.
જ્યારે તે પુત્ર ઉત્પન્ન થયો, તેજ વખતે આકાશ-
માં દેવી વાણી થઈ કે:-“આ પુરુષોમાં ઉત્તમ,
ધર્મધારીમાં શ્રેષ્ઠ, પરાક્રમી અને સત્યવાદી
એવો પુત્ર પૃથ્વીમાં રાજ થશે. ૧-૮ એ
પાંડુનો પ્રથમ થયેલો પુત્ર યુધિષ્ઠિર નામથી
ઓળખાશે અને યશ, તેજ તથા સદ્વર્તન-
થી યુક્ત એવો એ ત્રણ લોકમાં વિખ્યાત કીર્તિ-
વાળો થશે.” આ પ્રમાણે તે ધાર્મિક પુત્રને મેળવી-
ને ફરીથી પાંડુરાજ કુંતીને કહેવા લાગ્યા:-“૧૦
“હે કુંતિ! ક્ષત્રિયો બલથીજ મોટા કહેવાય
છે, માટે તું મહા બલવાન પુત્રની માગણી કર.”
આ પ્રમાણે ભર્તાએ કહ્યું ત્યારે કુંતીએ વાયુનું
આવાહન કર્યું; તેજ વખતે મૃગ ઉપર બેસીને
મહા બલવાન વાયુ ત્યાં આવ્યો અને બોલ્યો
કે:-“હે કુંતિ! આજ હું તને શું આપું? તારા
મનમાં જે હોય તે તું માગ.” ૧૧, ૧૨ આ
સાંભળીને લજ્જા પામતી કુંતીએ હસીને કહ્યું કે:-
“હે સુરશ્રેષ્ઠ! મને બલવાન, મોટાદેહવાળો અને
સર્વના ગર્વને મોડનારો પુત્ર આપો.” ૧૩ પછી
વાયુથી કુંતીને, ભયંકર પરાક્રવાળો, મહાબાહુ
ભીમ ઉત્પન્ન થયો. અત્યંત બલવાળો ભીમ થયો
તે વખતે પણ આકાશમાં વાણી થઈ કે:-“હે ભારત!
આ ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર સર્વ બલવાનોમાં
શ્રેષ્ઠ છે.” વળી ભીમસેન જ્યારે ઉત્પન્ન થયો,
તેજ વખતે આ એક બીજું મોટું આશ્ચર્ય થયું
હતું કે, ૧૪, ૧૫ માતાના બોળામાંથી પડતાં
ભીમે શરીરના પ્રધાતથી શિલાને ચૂર્ણ કરી હતી.
(એક વખતે કુંતીના બોળામાં ભીમ સૂતેલો
હતો તે વખતે તેણે વાઘ જોયો,) વાઘને જોઈને
ભયવડે ઉદ્વેગ પામેલી કુંતી એકાએક ઉભી થઈ
ગઈ, પણ પોતાના બોળામાં સૂતેલા ભીમને ભૂલી
ગઈ. તેથી કુંતી ઉભી થતાંજ વજ્રના સમૂહ જેવો
તે કુમાર પર્વત ઉપર પડ્યો અને તેણે પોતાના

પડતા શરીરવડે શિલાના સેંકડો ચૂરા કરી
નાખ્યા. (આવો આઘાત થતાં પણ ભીમ બળ્યો
નહિ; કારણ કે વજ્ર શરીરનો હોવાથી એને કંઈ-
જ વેદના થઈ ન હતી.) આ પ્રમાણે તે શિલાને ચૂર્ણ
કરેલી જોઈને પાંડુરાજ આશ્ચર્ય પામ્યા. ૧૬-૧૮
હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ રાજા! જે દિવસે ભીમ-
સેન અહીં ઉત્પન્ન થયો હતો, તેજ દિવસે
હસ્તિનાપુરમાં દુર્યોધન પણ ઉત્પન્ન થયો હતો. ૧૯
વૃકોદરની ઉત્પત્તિ પછી પાંડુરાજ ફરીથી
આ પ્રમાણે વિચારવા લાગ્યા કે:-“મને લોકોમાં
શ્રેષ્ઠ એવો ઉત્તમ પુત્ર શી રીતે પ્રાપ્ત થાય? ૨૦
આ લોકો કાર્યની સિદ્ધિને માટે દેવ તથા પુરુ-
ષાર્થ બન્નેના ઉપર આધાર રાખે છે. તેમાં પણ યોગ્ય
સમયે પ્રયત્ન કર્યાથી દેવ ફલીભૂત થાય છે. ૨૧
મેં સાંભળ્યું છે કે, દેવના રાજા ઇંદ્ર અમાપ
બલવાળા, ઉત્સાહી વીર્યવાન તથા અતુલ
ક્રાંતિવાળા છે. ૨૨ હું તેમને તપથી સંતોષ પમાડી-
ને મહાબલવાન પુત્રને મેળવીશ. તે મને જે
પુત્ર આપશે તે ઘણો શ્રેષ્ઠ નિવડશે. ૨૩ જે
પુત્ર દેવ અને મનુષ્ય સર્વને સંગ્રામમાં હણવા
સમર્થ થશે; માટે ઇંદ્રને પ્રસન્ન કરવા હું કર્મ, મન
અને વાણીવડે મહાન તપ કરું.” ૨૪

તે પછી કૌરવ્ય મહારાજ પાંડુએ મહર્ષિ-
ઓની સાથે વિચાર કરીને કુંતીને શુભ એવું
સંવત્સર વ્રત કરવાની આજ્ઞા આપી, ૨૫ અને
હે ભારત! મહાન બાહુવાળા પાંડુ પોતે પણ એક
પગથી ઉભા રહીને અનન્ય વૃત્તિવાળા ધ્યાનથી
દેવોના ઈશ્વર ઇંદ્રને પ્રસન્ન કરવા માટે સૂર્યોદય-
થી સૂર્યાસ્તપર્યંત ઉગ્રતપ તપવા લાગ્યા. ૨૬-૨૭
આમ ઘણો કાલ ગયા પછી ઇંદ્ર ત્યાં આગળ
આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા. ઇંદ્ર કહે છે:-
“હે રાજા! ત્રણ લોકમાં પ્રસિદ્ધ થાય તેવો
બ્રાહ્મણો, ગાયો તથા સ્નેહીઓનાં કાર્યને સાધ-
નારો, શત્રુઓને શોક આપનારો, સર્વ બંધુઓને
આનંદ આપનારો અને સર્વ શત્રુઓને
મારનારો એવો ઉત્તમ પુત્ર હું તમને આપીશ.”

આ પ્રમાણે મહાત્મા ઇંદ્રે કહ્યું, ત્યારે ધર્માત્મા
પાંડુરાજ ઇંદ્રનાં વચનને યાદ કરીને કુંતીપ્રત્યે

પર્વ]

બોલ્યા કે:-“હે કલ્યાણિ ! તારો ભાગ્યેહય થયો છે. તાર ઉપર દેવગણના સ્વામી ઇંદ્ર પ્રસન્ન થયા છે; ૨૮-૩૧ અને તેં જેવો સંકલ્પ કરેલો તેવો દેવી કર્મવાળો, યશસ્વી, શત્રુને હમનારો, નીતિ-માન, મહાત્મા, આદિત્યના જેવો તેજસ્વી, કોઈથી પણ પરાભવ ન પામનારો ક્રિયાવાળો અને અદ્ભુત આકૃતિવાળો પુત્ર તે તને આપવા ઇચ્છે છે. ૩૨-૩૩ દેવેંદ્રની કૃપા થઈ છે, માટે હે શુચિ-સ્મિતે ! તું તેમનું આવાહન કર અને હે સુશ્રોણિ ! તેમના સમાગમથી ક્ષત્રિયતેજના ધામરૂપ પુત્રને ઉત્પન્ન કર.” ૩૪

વૈશંપાયન કહે છે:-આ પ્રમાણે પાંડુએ કહ્યું તે સાંભળીને યશસ્વિની કુંતીએ ઇંદ્રને મંત્રથી બોલાવ્યા. તેજ વખતે દેવેંદ્ર ત્યાં આવ્યા અને તેમણે અર્જુનને ઉત્પન્ન કર્યો. ૩૫ તે કુમાર ઉત્પન્ન થતાંજ, આશ્રમવાસી અને બીજાં પ્રાણીઓના સાંભળતાં શુદ્ધ સ્મિતવાળી કુંતીને હાંક મારી મહા-ગંભીર શબ્દવાળી આકાશને ગબવતી પણ સ્પષ્ટ સમજાતી દેવી વાણી થઈ. તેણે કહ્યું કે:-૩૬-૩૭ “હે કુંતિ ! તારો આ પુત્ર કાર્તવીર્યના જેવો અને શિવના જેવો પરાક્રમી થશે તથા ઇંદ્રના જેવો અજિત થશે અને તારા વંશનો વિસ્તાર કરશે. ૩૮ જેમ પૂર્વે વિષ્ણુએ અદિતિની પ્રીતિ વધારી હતી, તેમ વિષ્ણુના જેવો અર્જુન તારી પ્રીતિમાં વધારો કરશે. ૩૯ એ પુત્ર મદ્રદેશ, સોમકે સહિત કુરુદેશ, એદીદેશ, કાશીદેશ અને કરુષ દેશને વશ કરીને કુરુની લક્ષ્મીનું પાલન કરશે. ૪૦ વળી એના બાહુબલવડે અગ્નિ, બાંડવવનમાં સર્વ પ્રાણીની મેદાથી ઉત્તમ તૃત્તિ પામશે. ૪૧ એ મહાન બલવાન વીર ગ્રામાધીશો અને રાજાઓને જીતીને ભાઈઓની સાથે ત્રણ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરશે. ૪૨ હે કુંતિ ! એ વીર્યવાનમાં શ્રેષ્ઠ તથા મહાયશસ્વી પુત્ર પરશુરામના જેવો અને વિષ્ણુના જેવો પરાક્રમવાળો થશે. ૪૩ વળી એ સુદ્રમાં કલ્યાણકારી મહાદેવને પ્રસન્ન કરશે અને સંતોષ પામેલા તે શંકરથી પાશુપત નામનું અસ્ત્ર મેળવશે. ૪૪ મહાબાહુવાળો તારો આ પુત્ર દેવના દ્રેષી નિવાતકવચ નામના દૈત્યોને ઇંદ્રની આજ્ઞાથી હણશે; ૪૫

તથા સમગ્ર દિવ્ય અસ્ત્રોને પ્રાપ્ત કરશે. વળી એ પુરુષશ્રેષ્ઠ ગયેલી લક્ષ્મીને પાછી લાવશે.” ૪૬

આ પ્રમાણે અદ્ભુત દેવી વાણીને કુંતીએ પુત્રજન્મ વખતે સાંભળી. તે મોટા શબ્દથી થયેલી વાણી સાંભળીને શતશૃંગનિવાસી તપસ્વીઓને પરમ હર્ષ થયો તથા ઇંદ્રેસહિત સ્વર્ગવાસી સર્વે દેવસમૂહોને પણ પરમ હર્ષ થયો અને આકાશમાં હુંહુમિનો મહાન ગડગડાટ થયો તથા પુષ્પવૃષ્ટિની સાથે મોટો હર્ષનાદ ઉત્પન્ન થયો. ૪૭-૪૮ પછી દેવોના ગણોએ આવીને પાર્થનું સન્માન કર્યું. વળી કદ્રૂનાં પુત્રો, વિનતાના પુત્રો, ગંધર્વો, અપ્સરાઓ, સર્વ પ્રજાપતિઓ, સપ્તર્ષિઓ કે જે ભરદ્વાજ, કશ્યપ, ગૌતમ, વિશ્વામિત્ર, જમદગ્નિ, વસિષ્ઠ અને જ્યારે સૂર્ય નષ્ટ થયા હતા ત્યારે ઉદય પામેલા એવા ભગવાન અત્રિ, એ સઘળાઓ ત્યાં આવ્યા. ૪૯-૫૧ વળી મરીચિ, અંગિરા, પુલસ્ત્ય, પુલહ, કેતુ, દક્ષ પ્રજાપતિ અને ગંધર્વો તથા અપ્સરાઓ દિવ્ય પુષ્પની માલાઓ અને દિવ્ય વસ્ત્રાલંકારથી વિભૂષિત થઈને ત્યાં આવ્યાં. અપ્સરાનાં ટોળાંઓ અર્જુનનું ગાન કરીને નૃત્ય કરવા લાગ્યાં. ૫૨-૫૩ તેમજ મહર્ષિઓ ચોતરફ જપ કરવા લાગ્યા. વળી હે રાજા ! ભીમસેન, ઉગ્રસેન, ઉર્ણાચુ, અનધ, ગોપતિ, ધૃતરાષ્ટ્ર, સૂર્યવર્યા, આઠમો યુગપ, તૃણપ, કાષ્ઠિર્ણ, નંદિ, ચિત્રરથ, તેરમો શાલિશિરા, ચૌદમો પર્જન્ય, પંદરમો કલિ, સોળમો નારદ, તથા ઋત્વા, ખૃહત્વા, ખૃહક, મહા મનવાળો કરાલ બ્રહ્મચારી બહુગુણ જે સુવર્ણ નામથી પ્રસિદ્ધ છે તે તથા વિશ્વાવસુ, ભુમન્યુ, સુચંદ્ર, શરુ અને ગાયન તથા માધુર્યથી સંપન્ન એવા વિખ્યાત હાહા હૂહૂ, એ દેવગંધર્વો ત્યાં આવ્યા હતા. તે ગંધર્વોની સાથે શ્રીમાન તુંબરુ ગાન કરવા લાગ્યો ૫૪-૫૬ તેમજ સર્વ અલંકારથી શણુગારાયેલા, વિશાલ નેત્રવાળી તથા મહાભાગ્યવતી એવી અપ્સરાઓ પ્રસન્ન થઈને ગાવા લાગી તથા નાચવા લાગી. ૫૭ વળી અનુચાના, અનવદા, ગુણુમુખ્યા, ગુણુવરા, અદ્રિકા, સોમા, મિશ્રકેશી, અલંબુષા, મરીચિ, શુચિકા, વિદ્યુત્પર્ણા, તિલોત્તમા, અંબિકા, લક્ષણા, ક્ષેમા, દેવી, રંભા, મનો-

રમા, અસિતા, સુબાહુ, સુપ્રિયા, વયુ, પુંડરીકા, સુગંધા, સુરસા, પ્રમાથિની, કામ્યા અને શારદ્વ-તી, એઓ ભેગી મળીને નૃત્ય કરવા લાગી. વળી મેનકા, સહજન્યા, કર્ણિકા, પુંજિકસ્થલા, ઋતુ-સ્થલા, ધૃતાચી, વિશ્વાચી, પૂર્વચિત્તિ, ઉમ્લોચા અને વિખ્યાત પ્રલોચા, એ દશ તથા અગિયાર-મી ઉર્વશી એ વિશાલ નેત્રવાળી અપ્સરાઓ ગાન કરવા લાગી. ધાતા, અર્યમા, મિત્ર વરુણ, અંશ, ભગ, ઇંદ્ર, વિવસ્વાન, પૂષા, ત્વષ્ટા, સવિતા, પર્જ-ન્ય તથા વિષ્ણુ, આ આર સૂર્યો કહેવાય છે, તેઓ પાંડુપુત્ર અર્જુનના મહિમાને વધારતા આકાશમાં સ્થિર રહ્યા હતા.^{૯૧-૯૭} વળી મૃગવ્યાધ, સર્પ, નિઋતિ, અજ, એકપાદ, અહિર્બુધન્ય, પરંતપ પિનાકી, દહન, ઇશ્વર, કપાલી, સ્થાણુ અને હે રાજન્ ! ભગવાન ભગ, એ સઘળા રુદ્રો ત્યાં આવ્યા હતા.^{૯૮-૯૯} અશ્વિનીકુમાર, આઠ વસુઓ, મહા બલવાન વાયુઓ, વિશ્વેદેવા તથા સાધ્યગણો ત્યાં આબુઆબુએ ઉભા હતા.^{૧૦૦} વળી કર્કોટક સર્પ, વાસુકિનાગ, કર્કષ્પ, કુંડ, મહાસર્પ તક્ષક, એઓ અને બીજા ઘણા નાગો જેઓ તપથી યુક્ત, મહા ક્રોધવાળા તથા મહાન બલવાળા હતા, તેઓ ત્યાં

આવ્યા હતા.^{૭૧-૭૨} તેમજ તાર્ક્ય, અરિષ્ટનેમિ, ગરુડ, અસિતધ્વજ, અરુણ અને આરુણિ, એ વિનતાના પુત્રો પણ ત્યાં આવ્યા હતા.^{૭૩} તે બધા વિમાન અને પર્વતના શિખર ઉપર રહેલા દેવગણો-ને, તપવડે સિદ્ધ થયેલા મહર્ષિઓ ભેઠ શક્યા હતા; ઇંદ્ર જનો ભેઠ શક્યા નહિ.^{૭૪} આ મહાન આશ્ચર્ય ભેઠને મુનિશ્રેષ્ઠો વિસ્મય પામ્યા અને ત્યારથી પાંડવો પ્રત્યે અધિક પ્રીતિ કરવા લાગ્યા.^{૭૫} પછી મહાયશસ્ત્રી પાંડુરાજાએ પુત્રના લોભથી ફરી ધર્મપત્ની કુંતીને કહેવાની ઇચ્છા કરી ત્યારે કુંતીએ તેમને કહ્યું કે:-^{૭૬} “આપત્તિકાલમાં પણ આવી ચોથી પ્રજા ઉત્પન્ન કરવા કહ્યું નથી. જો તેમ કરે તો ચોથી વાર સ્વૈરિણી ગણાય અને પાંચમી વખતે વેશ્યા ગણાય;^{૭૭} માટે હે વિદ્વન્ ! આ ધર્મને જાણતાં છતાં પણ તમે પ્રમાદથી બોલતા હો તેમ આગળ વધીને મને પ્રજાને માટે કેમ કહો છો ?” ^{૭૮}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વતર્ગત
સંભવપર્વવિષે પાંડવોત્પત્તિ નામનો
અધ્યાય ૧૨૩ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨૪ મો-નકુલ તથા સહેદવની ઉત્પત્તિ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

કુંતીપુત્રેષુ જાતેષુ ધૃતરાષ્ટ્રાત્મજેષુ ચ ॥

મદ્રરાજસુતા પાંડુ રહો વચનમવ્રવીત્ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:-કુંતીના પુત્રો ઉત્પન્ન થયા તથા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો ઉત્પન્ન થયા તે પછી મદ્રરાજની પુત્રી માદ્રી, પાંડુને એકાંતમાં કહેવા લાગી કે:-^૧ “હે શત્રુને તાપ આપનારા ! તમે પ્રજેત્પત્તિને માટે અયોગ્ય થયા છો તો પણ તમારે માટે મને સંતાપ થતો નથી; તથા હે નિષ્પાપ ! શ્રેષ્ઠતોને માટે યોગ્ય એવી કુંતીથી હું નિત્ય બીજ પંક્તિમાં રહું છું તેથી પણ મને સંતાપ થતો નથી.^૨ વળી હે કુરુનંદન રાજા ! ગાંધારીને

સો પુત્રો ઉત્પન્ન થયા તે સાંભળીને પણ મને તેણું દુઃખ થયું નથી;^૩ પરંતુ હું અને કુંતી બન્ને સમાન છીએ તેમ છતાં મને પુત્ર નહિ એ દુઃખ મને બહુ સાલે છે. બાકી મારા પતિને હમણાં કુંતીમાં સંતતિ થઈ એ પણ બહુ સાઈ થયું, એમ હું માનું છું.”^૪ જો કુંતિરાજની પુત્રી મારાથી પુત્ર ઉત્પન્ન થાય તેમ કરે તો મારા ઉપર કૃપા કરી ગણાય અને તમારું પણ હિત થાય.”^૫ હું કુંતિરાજની પુત્રીની સપત્ની હોવાથી અભિમાનવડે તેને જાતે કહી શકતી નથી, પણ જો મારા ઉપર તમે પ્રસન્ન હો તો પોતેજ તેને પ્રેરણા કરો.”^૬

પર્વ]

પાંડુ કહે છે:-“ હે માદ્રી! મારા હૃદયમાં પણ એજ વિષય નિત્ય ઘોળાયા કરે છે; પરંતુ તું અનુકૂળ કહેશે કે પ્રતિકૂળ કહેશે, એ સંદેહથી હું તને કહી શક્યો નથી;”^{૧૭} પણ હવે તારો અભિપ્રાય જાણ્યો એટલે હું એ સંબંધમાં પ્રયત્ન કરીશ અને હું માતું છું કે મારાં કહેલાં વચનને તે જરૂર અંગીકાર કરશે.”^{૧૮}

વૈશંપાયન કહે છે:-પછી પાંડુરાજ એકાંતમાં કુંતીને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:-“ હે કુંતી! તું મારા કુલની વૃદ્ધિ કર અને લોકોનું પ્રિય કર.”^{૧૯} હે કલ્યાણિ! તું મારા તથા મારા પૂર્વજોના પિંડોનો નાશ ન થવા માટે તથા મારા પ્રિયને માટે ઉત્તમ કલ્યાણ કાર્ય કર.”^{૨૦} વળી એ કાર્યથી તને યશ મળશે, માટે તું યશને અર્થે પણ એ દુષ્કર કર્મ કર. ઇંદ્રને ઇંદ્રપદ મળ્યું હતું તોપણ તેણે યશને સારૂ ચક્ષો કર્યા હતા; તેમજ હે ભાવિનિ! મંત્રવેત્તા ગ્રાહ્યો દુષ્કર તપ કરીને પણ યશને માટે શુરુની પાસે જઈને તેમની સેવા કરે છે.”^{૨૧} વળી સઘળા રાજપિઓ અને તપસ્વી ધનવાળા ગ્રાહ્યો પણ યશને માટે નાનાંમોટાં દુષ્કર કામો કરે છે;”^{૨૨} માટે હે અનિહિતા! તું આ માદ્રીને પણ પુત્રસ્વીનાવવડે, તાર અને એને પુત્રસ્વી ભાગ આપીને પરમ કીર્તિને પ્રાપ્ત થા.”^{૨૩}

વૈશંપાયન કહે છે:-પછી પાંડુને ‘સારૂ’ કહીને કુંતીએ માદ્રીને કહ્યું કે:-“તું એકવાર દેવનું ચિંતન કર. જે દેવનું તું સ્મરણ કરશે તેનાથી નિઃસંશય તને યોગ્ય પુત્ર થશે.”^{૨૪}

તે પછી માદ્રીએ વિચાર કરીને મનવડે અશ્વિનીકુમારનું સ્મરણ કર્યું; એટલે તે બન્ને દેવો ત્યાં આવ્યા અને તેમણે માદ્રીથી પૃથ્વીમાં અતુલ રૂપવાળા નકુલ તથા સહદેવ નામના બેડીઆ બે પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા. તેઓનો જન્મ થતાં પણ દેવી વાણી થઈ કે:-^{૨૫} “આ બન્ને પુત્રો હૃદયબલ, રૂપ તથા શુણ્વડે અશ્વિનીકુમારથી પણ અધિક થશે અને સ્વરૂપસંપત્તિ તથા તેજવડે અત્યંત પ્રકાશી નીકળશે.” હે રાજન્! પછી તે

કુમારોનાં ભક્તિ, કર્મ તથા આશિષની સાથે શતશૃંગવાસી ઋષિઓએ નામ પાડ્યાં.^{૨૬} ‘મોટાનું’ નામ યુધિષ્ઠિર, ‘મધ્યમનું’ નામ ભીમસેન તથા ‘ત્રીજનું’ નામ અર્જુન, આવાં કુંતીના ત્રણે પુત્રોનાં નામ પાડ્યાં.^{૨૭} વળી તે પ્રસન્ન થયેલા વિષ્ણુએ માદ્રીના પુત્રોમાં પ્રથમ થયેલો તેનું નામ નકુલ અને બીજનું નામ સહદેવ પાડ્યું. કુરુકુલમાં ઉત્તમ એવા, એ પાંડુના પુત્રો વર્ષ વર્ષને અંતરે થયા હતા તોપણ તેઓ પાંચ પાંચ વર્ષના હોય તેવા દેખાવા લાગ્યા.^{૨૮} મહાન સત્ત્વવાળા, મહા વીર્યવાળા, મહાન બલ તથા પરાક્રમવાળા, દેવના જેવા રૂપવાળા અને મહાન કાંતિવાળા તે પુત્રોને જોઈને પાંડુરાજ બહુ હર્ષ પામ્યા તથા રાજી રાજી થઈ ગયા. વળી શતશૃંગનિવાસી સૂર્ય ઋષિઓ અને ઋષિપત્નીઓને પણ તે કુમારો પ્રિય થઈ પડ્યા હતા. પાંડુએ ફરીથી જ્યારે માદ્રીને માટે પુત્ર આપવા કુંતીને એકાંતમાં કહ્યું, ત્યારે હે રાજન્! સતી કુંતીએ રાજાને કહ્યું કે:-“ મેં એને એક વખત કહ્યું એટલામાં એણે બે દેવોને યાદ કરી બે પુત્રો મેળવ્યા અને મને ઠગી!”^{૨૯-૩૦} માટે એનાથી પરાભવ પામવાના ભયથી હું બીહું છું. કપટી સ્ત્રીઓની વર્તણૂક એવી હોય છે. હું મૂઠા બાણુતી ન હતી કે જોડ દેવોનાં આવાહનથી બે પુત્રો થાય છે! ^{૩૧} માટે હવે તમારે મને એ કાર્ય સારૂ આજ્ઞા કરવી નહિ, એ હું તમારી પાસે માગી લઉં છું.”

આ પ્રમાણે પાંડુને દેવોએ આપેલા પાંચ મહા બલવાન, કીર્તિમંત અને કુરુવંશની વૃદ્ધિ કરનારા પુત્રો થયા હતા. તેઓ શુભ લક્ષણોથી સંપન્ન, ચંદ્રના જેવા પ્રિયદર્શન, સિંહના જેવા દર્પવાળા, મોટાં ધનુષવાળા, સિંહના જેવી પરાક્રમી ચાલવાળા અને સિંહના જેવી શ્રીવાવાળા હતા. પછી દેવના જેવા પરાક્રમી તે મનુષ્યેંદ્રો ત્યાં મોટા થવા લાગ્યા.^{૩૨-૩૩} આમ પવિત્ર હિમાલય પર્વતમાં વૃદ્ધિ પામતા તે કુમારો ત્યાં આવનારા મહર્ષિઓને વિસ્મય ઉત્પન્ન કરતા હતા.^{૩૪} તે પાંચ અને સો ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો, એ

બધા કુરુવંશની વૃદ્ધિ કરનારાઓ પાણીમાં
કમલની પેઠે થોડાજ કાલમાં મોટા થઈ ગયા
હતા. ૩૨

ધાત શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વમાં અંતિ સંભવ-
પર્વવિષે નકુલસહદેવવોત્પત્તિ નામનો
અધ્યાય ૧૨૪ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨૫ મો-પાંડુરાજનું મૃત્યુ અને માદ્રીનું સતી થવું.

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

दर्शनीयांस्ततः पुत्रान् पाण्डुः पञ्च महावने ॥
तान् पश्यन् पर्वते रम्ये स्वबाहुबलमाश्रितः॥१॥

વૈશંપાયન યોદ્યા:-દર્શન કરવા જેવા પાંચ
પુત્રોને જોતા પાંડુરાજ પોતાના બાહુબલનો
આશ્રય કરીને રમ્ય પર્વતના મહાવનમાં રહેતા
હતા. એક વખતે પ્રાણીઓને મોહિત કરનારા તથા
વનોને પુષ્પિત કરનારા એવા ચૈત્ર અને વૈશાખ
માસના સંધિકાલમાં એટલે વસંતકાલમાં પાંડુ-
રાજ રાણીને લઈને વનમાં ફરવા નીકળ્યા હતા.^૧
તે વખતે પલાશો, તિલકો, આંખાઓ, ચંપાનાં
ઝાડો, લીમડાનાં ઝાડો અને બીજાં ફલ
ફૂલથી સમૃદ્ધ થયેલાં વૃક્ષો તથા વિવિધ
જલાશયો અને પશ્ચિનીઓથી તે વન શોભી
રહ્યું હતું. તે વનને જોઈને પાંડુના હૃદયમાં કામ-
વિકાર ઉત્પન્ન થયો.^{૩૪} ત્યાં પ્રકુલ મનથી
દેવની પેઠે ફરતા તે રાજની પાછળ માદ્રી સુંદર
વસ્ત્ર પહેરીને એકલી ગઈ હતી.^૪ રાજએ યુવાન
તથા ઝીણા વસ્ત્રમાંથી જેનાં કંઈક કંઈક અંગ
જણાતાં એવી માદ્રીને જોઈ અને જોતાંની સાથે-
જ વનમાં જેમ મહાન અગ્નિ પ્રસરે તેમ તેના
ચિત્તમાં કામે પ્રવૃત્તિ કરી.^૬ એકાંતમાં તે કમલ-
નયનીને એકલી જોઈને કામને આધીન થયેલા
રાજ કામનો નિયંત્ર કરી શક્યા નહિ.^૭ પછી
રાજએ એકાંતમાં આવેલી માદ્રીને બલથી પકડી
લીધી, તે વખતે રાણીએ પોતાની શકિત પ્રમાણે
ભુજબળમાંથી નીકળવા પ્રયત્ન કરતાં રાજને
રોકવા માંડ્યા; પણ કામવડે વ્યાપ્ત ચિત્તવાળા
રાજને ઋષિનો શાપ યાદ આવ્યો નહિ અને તે
બલાહારથી માદ્રીની સાથે મૈથુનધર્મવડે યોગ-

યા ! ૮૮ હે કૌરવ્ય ! વિધિએ પ્રેરેલા રાજ, શાપ-
નો ભય છોડી દઈને આ પ્રમાણે ભવિતના અંત-
ને માટે કામને વશ થઈ ગયા.^{૧૦} કામાત્મા તે
રાજની બુદ્ધિ સાક્ષાત્ કામવડે મોહિત થઈ
ગઈ અને તે ઇન્દ્રિયસમૂહને વ્યાકુલ કરીને છેવટે
વિચારે સહિત નષ્ટ થઈ. આથી તે પરમ ધર્માત્મા-
કુરુનંદન પાંડુરાજ, ભાર્યાની સાથે સંભોગ
કરતાંજ તત્કાલ મૃત્યુ પામ્યા.^{૧૧,૧૨} તે વખતે
માદ્રી મરણ પામેલા રાજને આલિંગન કરીને
વારંવાર હુઃખજન્ય શબ્દથી અત્યંત પોકાર કરવા
લાગી.^{૧૩} તે સાંભળીને પોતાના તથા માદ્રીના
પુત્રોને લઈને કુંતી જ્યાં રાજનું મૃત્યુ થયું હતું
ત્યાં આવી પહોંચ્યાં.^{૧૪} એટલે હે રાજન !
હુઃખિત થયેલી માદ્રીએ કુંતીને કહ્યું કે:-“તમે
એકલાંજ અહીં આવો, છોકરાઓને ત્યાંજ રહેવા
દો.”^{૧૫} આવાં માદ્રીનાં વચન સાંભળીને કુંતી
છોકરાઓને ત્યાંજ મૂકી ‘હાય હું’ હણાઈ ગઈ’
એમ ખૂમ મારતાં તુરત ત્યાં આવ્યાં.^{૧૬} અને
ધરણીપર સૂતેલાં માદ્રી તથા પાંડુને જોઈને
શોકથી છવાઈ ગયેલાં કુંતી બહુ હુઃખિત થઈને
વિલાપ કરતાં કહેવા લાગ્યાં:-^{૧૭} “જિતચિત્ત
વીર રાજનું હું નિત્ય રક્ષણ કરતી હતી, તો
વનવાસી ઋષિના શાપને જાણતા એવા રાજએ
તારું શા કારણથી બલવડે અતિક્રમણ કર્યું ?^{૧૮}
ઓ માદ્રી ! તારે રાજને રોકવા હતા, તેની
જગ્યાએ નિર્જન પ્રદેશમાં તે રાજને શામાટે
લોભાવ્યા ?^{૧૯} તે શાપને યાદ કરીને સતત દીન
રહેતા રાજને, તને એકાંતમાં જોઈને શી રીતે
કામ ઉત્પન્ન થયો ?^{૨૦} હે બાહુલીકિ ! તું ધન્ય છે,
મારા કરતાં પણ તું ભાગ્યશાલી છે, જેથી તું
કામથી પ્રહર્ષ પામેલું રાજનું મુખ જોઈ શકી.”^{૨૧}

પર્વ]

માદ્રી બોલી:-“હે દેવિ! મેં તો વિલાપ કરીને એમને વારંવાર શેક્યા હતા, પણ એ પોતેજ શાપજન્ય દુષ્પ્રારબ્ધને સત્ય કરવા ઇચ્છતા હોય તેમ મનને શેકી શક્યા નહિ.”^{૨૨}

કુંતી બોલ્યા:-“હે માદ્રી! હું મોટી ધર્મ-પત્ની છું; માટે મુખ્ય ધર્મફલ મને મળવું જોઈએ; એટલે અવશ્ય ભાવિ વસ્તુથી મને વારીશ નહિ.”^{૨૩} હવે તો યમરાજને વશ થયેલા પતિને હું જોળવા જઈશ અર્થાત્ સતી થઈશ. તું એમને છોડીને ઉઠ અને આ બાલકોનું પાલન કર.”^{૨૪}

માદ્રી બોલી:-“યુદ્ધમાં પાછી પાની ન કરનારા પતિની પાછળ હુંજ સતી થઈશ; કારણ કે મને કામથી તૃપ્તિ થઈ નથી, માટે હે જ્યેષ્ઠા! મને રજા આપો.”^{૨૫} વળી આ ભરતસત્તમ રાજા કામવડે માફ ગમન કરતાં મરણ પામ્યા છે, માટે હું એમના કામને યમલોકમાં જઈને કેમ શાંત કેરું નહિ? ^{૨૬} હે આર્યા! વળી તમારા પુત્રોમાં

અને મારા પુત્રોમાં સમાન વર્તનથી હું નહિ વતું તોપણ મને પાપનો સંબંધ થાય.”^{૨૭} માટે હે કુંતિ! મારા જે પુત્રોપ્રત્યે તમે પોતાના પુત્રોની પેઠેજ વર્તજો અને આ રાજા મારીજ કામના કરતાં મરણ પામ્યા છે, ^{૨૮} માટે રાજાના શરીરની સાથેજ માફ પણ આ શરીર ઢાંકીને બાળી મૂકજો. હે આર્યે! આટલું તમે માફ પ્રિય કરો.”^{૨૯} બાલકોનું સાવધ થઈને રક્ષણ કરજો અને માફ હિત કરજો. હવે હું આ વિના બીજું કંઈ કહેવાનું જોતી નથી.”^{૩૦}

વૈશંપાયન કહે છે:-આ પ્રમાણે કુંતીને કહીને યશસ્વિની એવી મદ્રરાજની પુત્રી અને પાંડુરાજની ધર્મપત્ની માદ્રીએ ચિતાના અગ્નિમાં ગોઠવેલા રાજાની સાથે તુરત ચિતામાં આરોહણ કર્યું.”^{૩૧}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતગતિ
સંભવપર્વવિષે પાંડૂપરમ નામનો
અધ્યાય ૧૨૫ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨૬ મો-પાંડવો હસ્તિનાપુર આવ્યા.

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

પાંડોરુપરમં દૃષ્ટ્વા દેવકલ્પા મહર્ષયઃ ॥

તતો મંત્રવિદઃ સર્વે મંત્રયાશ્ચક્રિરે મિથઃ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:-પાંડુરાજાનું મૃત્યુ થયેલું જોઈને, દેવતુલ્ય મંત્રજ્ઞ મહર્ષિઓ ત્યાં એકઠા મળીને પરસ્પરમાં વિચાર કરવા લાગ્યા.”^૧ તપસ્વીઓ બોલ્યા:-“મહાયશસ્વી મહાત્મા પાંડુરાજા રાજ્ય તથા દેશને છોડીને તથા આ સ્થાનમાં તપ કરીને તપસ્વીઓને શરણે રહ્યા હતા.”^૨ તે પાંડુરાજા પોતાના બાલક પુત્રો તથા સ્ત્રીને થાપણરૂપે આપણે સ્વાધીન મૂકીને અહીંથી સ્વર્ગમાં ગયા છે; ^૩ માટે તે મહાત્માના પુત્રો, ભાર્યા તથા દેહાવશેષ અસ્થિ-ને લઈને તેના રાજ્યમાં પહોંચ્યાં હતાં, એ આપણો ધર્મ છે.”^૪

વૈશંપાયન કહે છે:-આ પ્રમાણે તે ઉદાર મનવાળા દેવતુલ્ય સિદ્ધ મહર્ષિઓ પરસ્પર ઠરાવ કરીને પાંડુના પુત્રોને આગળ કરી ભીષ્મ તથા ધૃતરાષ્ટ્રને પાંડવોની સોંપણી કરવા હસ્તિનાપુર નગરપ્રત્યે જવા માટે તત્પર થયા; ^૫ અને તેજ વખતે પાંડુની સ્ત્રી, પાંડુના પુત્રો તથા પાંડુ અને માદ્રીનાં શરીરનાં અસ્થિ, એ બધાંને લઈને તે તપસ્વીઓ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા.”^૬ નિરંતર પુત્રોના ઉપર વાત્સલ્યભાવવાળાં કુંતી પહેલાં ઘણાં સુખી હતાં તેને હમણાં ઘણું દુઃખ ચાલવાનું આવ્યું; પણ ઋષિના યોગપ્રભાવથી તે પાસેજ માનવા લાગ્યાં.”^૭ યશસ્વિની કુંતી થોડાજ સમયમાં કુરુજંગલ દેશમાં આવ્યાં અને ત્યાંથી હસ્તિના-પુરના વર્ધમાનપુર નામના મુખ્ય દરવાજા આગળ આવી પહોંચ્યાં.”^૮ ત્યાં આવી તપસ્વીઓએ દ્વાર-

પાલને કહ્યું કે:-“રાજાની આગળ જઈને પાંડુ-પુત્રો, કુંતી તથા અમે આવ્યા છીએ તેની ખબર આપ.” દ્વારપાલોએ ક્ષણમાં જ જઈને સભામાં એ ખબર જણાવી.^{૧૦} હજારો ચારણો તથા મુનિઓની સાથે પાંડવો આવ્યા છે, આ સાંભળીને હસ્તિનાપુરમાં મનુષ્યોને વિસ્મય ઉત્પન્ન થયો. પછી સૂર્યોદયને બે ઘડી થઈ તે વખતે સઘળા નગરવાસીઓ બાલકો અને સ્ત્રીઓને લઈને તપસ્વીઓનાં દર્શન કરવા માટે બહાર નીકળ્યા.^{૧૨} સ્ત્રીનાં ટોળાંઓ તથા ક્ષત્રિયોનાં ટોળાંઓ વાહનોમાં બેસીને જવા નીકળ્યાં તથા બ્રાહ્મણોની સાથે બ્રાહ્મણની સ્ત્રીઓ પણ જવા નીકળી.^{૧૩} તેમજ વૈશ્ય અને શૂદ્રોનાં ટોળાંઓની પણ મોટી ભીડ થઈ ગઈ.^{૧૪} ત્યાં કોઈ પણ ઇર્ષ્યા કરતું ન હતું પણ બધાં ધર્મબુદ્ધિવાળાં થયાં હતાં.^{૧૫} વળી શાંતનુના પુત્ર ભીષ્મ સોમદત્ત, બાહ્લીક, રાજર્ષિ ધૃતરાષ્ટ્ર, કૃત્તા વિદુર, માતા સત્યવતી, યશસ્વિની રાણી કૌસલ્યા અને ગાંધારી પણ રાણીઓને લઈને ત્યાં જવા નીકળ્યાં.^{૧૬} તથા ધૃતરાષ્ટ્રના દુર્યોધન વગેરે સૌ પુત્રો પણ વિચિત્ર અલંકારો પહેરીને ત્યાં જવા નીકળ્યાં.^{૧૭} પછી બધાએ તે મહર્ષિ ગણોને જોઈને મસ્તકથી પ્રણામ કર્યા અને પુરોહિતે સહિત સર્વ કૌરવો ઋષિઓના સમીપમાં બેઠા.^{૧૮} તેમજ નગરના અને દેશના સઘળા લોકો પણ મસ્તકવડે પૃથ્વીમાં અભિવંદન કરીને તથા પ્રણામ કરીને પાસે પાસે બેઠા.^{૧૯} હે પ્રભો ! પછી તે સઘળા જનોને નિઃશબ્દ શાંત થયેલા બાણીને ભીષ્મે મહર્ષિઓનું યથાન્યાય અર્ધપાદવડે પૂજન કર્યું અને રાજ્ય તથા દેશ તેમને નિવેદન કર્યા. તે પછી સર્વ ઋષિઓના મતને બાણીને તેમાંના એક જટા અને મૃગચર્મને ધારણ કરનારા મહાન વૃદ્ધ મહર્ષિ ઉઠ્યા અને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:-^{૨૦} ૨૧ “જે કૌરવના વંશજ પાંડુ નામના રાજા હતા તે કામલોગને ત્યજીને અહીંથી શતશૃંગ પર્વત ઉપર આવ્યા હતા.^{૨૨} તે બ્રહ્મચર્ય વ્રતમાં રહેનારા રાજાને ત્યાં દિવ્ય મંત્રના બલવડે સાક્ષાત્

ધર્મરાજથી આ યુધિષ્ઠિર નામનો પુત્ર થયો છે.^{૨૩} વળી તે મહાત્મા રાજાને બલવાનમાં શ્રેષ્ઠ એવો આ ભીષ્મ નામનો મહાબલિષ્ઠ પુત્ર વાયુએ આપ્યો છે;^{૨૪} તથા આ ધનંજય નામનો પુત્ર ઇંદ્રથી કુંતીમાં જ ઉત્પન્ન થયો છે કે જેની કીર્તિ સર્વ ધનુર્ધારીની કીર્તિને ઝાંખી પાડશે.^{૨૫} હવે માદ્રીએ અશ્વિનીકુમારથી મહા ધનુર્ધારી અને પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા બે પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા છે તે આ બન્ને પુરુષવ્યાધો છે, તેમને પણ તમે જુઓ.^{૨૬} નિત્ય ધર્મપરાયણ અને વનમાં વાસ કરનારા યશસ્વી પાંડુએ પોતાના પિતામહનો નાશ પામતો વંશ પુનઃ ઉદ્ધાર્યો છે.^{૨૭} આ પાંડુના પુત્રોના જન્મ, વૃદ્ધિ અને વૈદિક અધ્યયનો, એ સઘળું જોઈને તમને પરમ પ્રીતિ ઉત્પન્ન થશે.^{૨૮} સત્પુરુષની પેઠે વર્તતા પાંડુરાજા પુત્રના લાભને મેળવીને આજથી સત્તરમે દિવસે પિતૃલોકવાસી થયા છે.^{૨૯} વળી ચિતાના અગ્નિમાં મૂકેલા તેમને જોઈને માદ્રીએ પણ પોતાની જીવિત-સ્પૃહા ત્યજીને અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો છે,^{૩૦} એટલે તે પતિવ્રતા પણ પાંડુરાજાની સાથે જ પતિલોકમાં ગઈ છે; માટે પાંડુરાજા તથા માદ્રીને માટે જે ઉત્તરક્રિયા કરવાની હોય તે હવે તમે કરો.^{૩૧} આ તે બન્નેનાં અસ્થિઓ અને આ તેમના ઉત્તમ પુત્રો છે. તમે શત્રુને તાપ આપનારા આ પુત્રોનો તેમની માતાની સાથે સત્કારપૂર્વક સ્વીકાર કરો.^{૩૨} વળી પ્રેતક્રિયા (સપિંડીકરણાંત ક્રિયા) થઈ ગયા પછી કુરુકુલને વહન કરનારા મહાયાશસ્વી અને સર્વધર્મજ્ઞ એવા પાંડુને માટે પિતૃમેધ કરજો.”^{૩૩}

વૈશંપાયન કહે છે:-આ પ્રમાણે સર્વ કુરુઓને કહીને કુરુઓના જોતાં જ સર્વે તપસ્વીઓ ગુહ્યકોળી સાથે, ત્યાંથી ક્ષણમાં અંતર્ધાન થઈ ગયા.^{૩૪} ગંધર્વ નગરની પેઠે સર્વ ઋષિ અને સિદ્ધ-ગણોને આવેલા જોયા અને ફરી અંતર્હિત થયેલા જોયા તેથી તે સઘળાઓ બહુ આશ્ચર્ય પામ્યા.^{૩૫}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત સંભવપર્વવિષે ઋષિસંવાદ નામનો અધ્યાય ૧૨૬ માં સમાપ્ત.

પર્વ]

અધ્યાય ૧૨૭ મો-પાંડુ તથા માદ્રીના ઉત્તરસંસ્કાર

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

પાંડોર્વિદુર સર્વાણિ પ્રેતકાર્યાણિ કારય ॥

રાજવદ્રાજસિંહસ્ય માદ્રચાશ્વૈવ વિશેષતઃ ૧૧

ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છે:—“હે વિદુર! રાજસિંહ પાંડુની સર્વ ઉત્તરક્રિયા રાજની પેઠે કરાવો તથા માદ્રીની પણ વિશેષવડે ક્રિયા કરાવો;^૧ અને પશુઓ, વસ્ત્રો, રત્નો ને નાનાવિધ ધન, પાંડુ તથા માદ્રીના નિમિત્તમાં જેમને જેટલું જોઈએ તેટલું આપો.^૨ વળી જે રીતે કુંતી, માદ્રીનો સત્કાર કરવા કહે તે રીતે સર્વ વ્યવસ્થા કરો અને સૂર્ય તથા વાયુ પણ જોઈ શકે નહિ તેમ સારી રીતે માદ્રીના દેહાવશેષને આચ્છાદિત કરાવો.^૩ નિષ્પાપ એવા પાંડુ શોક કરવા યોગ્ય નથી, પરંતુ તે રાજ પ્રશંસા કરવા યોગ્ય છે, કારણ કે જેને દેવપુત્રોના જેવા પાંચ વીર પુત્રો ઉત્પન્ન થયા છે.”^૪

વૈશંપાયન કહે છે:—હે ભારત ! ‘સારૂં તેમ કરીશુ’ કહીને વિદુરે ભીષ્મને સાથે રાખી પરમ પવિત્ર સ્થાનમાં પાંડુનો સંસ્કાર કરવા માંડ્યો.^૫ હે રાજન! પછી પાંડુરાજના ધીની આહુતિથી સુગંધવાળા, અગ્નિહોત્રના પ્રહીષ્ઠ અગ્નિઓને પુરોહિતો નગરમાંથી તલકાલ લઈ ગયા.^૬ તે પછી ઋતુમાં થયેલાં પુષ્પો તથા વિવિધ સુંદર સુગંધોથી એક પાલખીને શણગારી તેને વસ્ત્રવડે ચોમેરથી આચ્છાદિત કરી.^૭ આ પ્રમાણે પુષ્પો અને અમૂલ્ય વસ્ત્રોથી સુશોભિત કરેલી તે પાલખીની આસે પ્રધાનો અને સગાંસંબંધીઓ આવીને ઉભાં રહ્યાં.^૮ પછી પુરુષસિંહ પાંડુ તથા માદ્રીના દેહાવશેષને સારી રીતે ઢાંકી પરમ અલંકૃત શિખિકામાં મૂકી તેને ઉંચકીને તેઓ ત્યાંથી ચાલ્યા.^૯ વળી તે વખતે શ્વેત છત્ર, ચામર, વિંજણા અને સર્વ વાદિત્રના નાદથી ત્યાં સારી પેઠે શોભા કરી હતી.^{૧૦} પાંડુની ઉત્તરક્રિયામાં ઘણાં રત્નો લઈને સેંકડો પુરુષો યાચક લોકોને આપતા હતા.^{૧૧} વળી ઘોળાં છત્રો, મોટાં ચામરો અને સુંદર વસ્ત્રો પાંડુને માટે ત્યાં લાવવામાં આવ્યાં હતાં.^{૧૨} શ્વેત

વસ્ત્રધારી યાજ્ઞિકોએ જેમાં આહુતિઓ આપેલી એવા પાંડુના જળવલિત અને અલંકૃત અગ્નિઓને પાંડુની આગળ રાખવામાં આવ્યા હતા.^{૧૩} હજારો બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો અને શૂદ્રો રોદન કરતા શોકસંતપ્ત થઈને રાજની પાછળ ચાલતા હતા.^{૧૪} તેઓ કહેતા હતા કે “આ રાજ આપણને હમેશના દુઃખમાં નાખી અનાથ કરીને આપણને છોડી ક્યાં જાય છે?”^{૧૫,૧૬} વળી સઘળા પાંડવો, ભીષ્મ તથા વિદુર પણ આક્રોશ કરતા સાથે ચાલતા હતા. પછી ગંગાના તીર ઉપર રમણીય સપાટ તથા શુભ એવા વનમાં આવીને સત્યવાદી તથા ઉત્તમ કર્મ કરનારા એવા પુરુષસિંહ પાંડુની પાલખી માદ્રી સાથે મૂકી.^{૧૭} તે પછી સર્વ સુગંધથી સુગંધિત કરેલું અને જેના ઉપર કૃષ્ણાગરુ તથા દિવ્ય ચંદનનો અંગરાગ કરેલો એવા પાંડુના શરીરને સોનાના કલશોમાં જલ લાવીને નવડાવ્યું અને કાલાગરુ તથા તુંગરસ નાખેલાં ઘોળાં ચંદનનો સર્વત્ર લેપ કર્યો. પછી તેના ઉપર દેશમાં થયેલાં ઘોળાં વસ્ત્રો ઓઢાડ્યાં.^{૧૮-૨૦} ત વખતે અમૂલ્ય શય્યામાં સુવાને યોગ્ય એવા તે પુરુષવ્યાઘ્ર પાંડુરાજ વસ્ત્રોથી ઢંકાયેલા પોતે જીવતા હોય તેવા શોભવા લાગ્યા.^{૨૧} જ્યારે યાજ્ઞિકોએ વેદોક્ત પ્રેતકર્મ કરીને દાહને માટે આજ્ઞા આપી ત્યારે માદ્રીની સાથે અલંકારયુક્ત પાંડુરાજને ઘી ચોપડીને તુંગપદ્મકમિશ્ર સુગંધવાળાં ચંદનકાષ્ઠો અને ખીજા વિવિધ સુગંધોની સાથે વિધિથી અગ્નિદાહ કર્યો.^{૨૨,૨૩} તે બંનેનાં દગ્ધ થતાં શરીરને જોઈને મોહવશ થયેલી કૌસલ્યા ‘હા પુત્ર’ કહી એકાએક પૃથ્વી ઉપર પડી.^{૨૪} દુઃખિયારી કૌસલ્યાને પડેલી જોઈને નગરના અને દેશના લોકો રાજભક્તિવડે કૃપાયુક્ત તથા દુઃખસંતપ્ત થઈને રડવા લાગ્યા.^{૨૫} વળી કુંતીના આર્ત વિલાપવડે સર્વ મનુષ્યોની સાથે પશુપક્ષીઓ પણ રડવા લાગ્યાં.^{૨૬} તેમજ શાંતનુના પુત્ર ભીષ્મ, મહામતિ વિદુર અને સઘળા કૌરવો પણ અત્યંત દુઃખી થઈને રડવા લાગ્યા.^{૨૭}

તે પછી ભીષ્મ, વિદુર, પાંડવોની સાથે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર અને કુરુકુલની સઘળી સ્ત્રીઓએ પાંડુને દાહાંજલિ આપી.^{૨૯} પાંડવો, શાંતનવ ભીષ્મ, વિદુર તથા સર્વ ન્યાતવાળાં રડયાં અને તેમણે ઉદકક્રિયા કરી.^{૩૦} પછી દાહાંજલિ આપી શોકવડે સુકાયલા પાંડવોને સઘળા પ્રધાનોએ હાથ પકડીને છાના રાખ્યા.^{૩૦} તે દિવસે આશૌચને લીધે બંધુઓની સાથે પાંડવોએ જમીન ઉપર

શયન કર્યું એટલે નગરના બ્રાહ્મણાદિ જનોએ પણ ભૂમિ ઉપરજ શયન કર્યું;^{૩૧} અને બાર રાત્રિ સુધી પાંડવોની સાથે આબાલવૃદ્ધ સઘળું નગર આનંદવિનાનું અસ્વસ્થ અને અપ્રસન્ન જેવું જણાયું.^{૩૨}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
સંભવપર્વવિષે પાંડુદાહ નામનો
અધ્યાય ૧૨૭ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨૮ મો-દુયોધિને ભીમસેનને વિષ ખવરાવ્યું અને ભીમે નાગલોકમાં જઈને દિવ્ય રસ પીધો.

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતઃ કુંતી ચ રાજા ચ ભીષ્મશ્ચ સહવન્ધુભિઃ ॥
દદુઃશ્રાદ્ધં તદા પાંડોઃ સ્વધામૃતમયંતદા ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:-પછી કુંતી, ધૃતરાષ્ટ્ર તથા ભીષ્મે બંધુજનોએ સહિત તેજ વખતે પાંડુ-રાજાનું સ્વધાર્પી અમૃતમય શ્રાદ્ધ કર્યું^૧ અને કુરુઓ તથા બીજા હજારો શ્રેષ્ઠબ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવ્યું, તેમજ મુખ્ય બ્રાહ્મણોને રત્નના ઢગો તથા સારાં ગામો આપ્યાં.^૨ પછી આશૌચ જવાથી શુદ્ધ થયેલા ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ એવા પાંડવોને લઈને સઘળાએ હસ્તિનાપુરમાં પ્રવેશ કર્યો તે વખતે બધા પુરવાસિઓ તથા દેશના જનો પોતાનો બંધુ મરણ પામ્યો હોય તેમ તે ભરત-ર્ષભ પાંડુનોજ શોક કરતા નગરમાં ગયા.^{૩,૪} પછી શ્રાદ્ધોની સમાપ્તિ થતાં તે સઘળાં દુઃખિત મનુષ્યોને જોઈને તથા દુઃખને શોકવડે દીન તથા મૂઠ જેવી થયેલી પોતાની માતાને જોઈને વ્યાસ સત્યવતીને કહેવા લાગ્યા.^૫

“માતૃશ્રી! સુખના દિવસો જતા રહ્યા છે અને હવે તો દારુણ દિવસો આવ્યા છે. આજના કરતાં કાલનો અને કાલના કરતાં પરમનો દિવસ પાપિષ્ઠ થતો જશે તથા પૃથ્વી પણ યૌવનવિનાની અર્થાત્ રસકસ વિનાની થશે.^૬ વળી અનેક કપટથી, ભરેલો અનેક દોષોથીવ્યાકુલ તથા ધર્મક્રિયા અને

આચાર જેમાં લોપ પામેલાં એવો ઘોર સમય આવશે.^૭ તેમજ કૌરવોના અન્યાયથી પૃથ્વીમાં સંહાર વળશે, માટે તમે ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરીને સ્વસ્થ થઈ તપોવનમાં જાઓ અને ત્યાં નિવાસ કરો. આ પોતાના કુલનો ભયંકર નાશ જોવા પડી રહ્યો નહિ.”

તે સાંભળીને “હા હું તેમ કરું છું” કહીને સત્યવતી અંતઃપુરમાં જઈવહુને કહેવા લાગ્યાં.^૮ “હે અંગિકા! તારા પૌત્રના અન્યાયથી ભરતકુલના વીરો તથા સર્વજનો પરિવારસાથે નાશ પામશે એવું મેં સાંભળ્યું છે.^૯ માટે પુત્રશોકથી પીડાયલી દુઃખી કૌસલ્યાને લઈને જો તું માનતી હોય તો હું વનમાં જાઉં. તારું કલ્યાણ થાઓ.”^{૧૧}

આ સાંભળીને અંગિકાએ તેમ કરવાની હા કહી, એટલે સત્યવતીએ ભીષ્મની આજ્ઞા લીધી અને બન્ને વહુઓને લઈને તે શુભ વ્રતવાળી વનમાં ગઈ.^{૧૨} હે ભારત કુલમાં શ્રેષ્ઠ! તે દેવીઓએ વનમાં જઈને ઘોર તપ કરી દેહ છોડ્યા અને હે મહારાજ! તે સર્વે ઇષ્ટ ગતિને પ્રાપ્ત થઈ.^{૧૩}

વૈશંપાયન કહે છે:-હવે વેદોક્ત સંસ્કારો જેમને કરેલા એવા પાંડવો તે વખતે અનેક ભોગોને ભોગવતા પિતાના ઘરમાં મોટા થવા લાગ્યા.^{૧૪} વળી ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોની સાથે આનંદયુક્ત થઈને સુખપૂર્વક કીડા કરતા પાંડવો, સર્વે બાલકીડા

માં પોતાના તેજવડે તેઓથી શ્રેષ્ઠ ગણવામાં પોતાના લક્ષ્યવસ્તુ લેવાની શરતમાં, લાગ્યા. ^{૧૫} દોડવામાં, લક્ષ્યવસ્તુ લેવાની શરતમાં, ભાવાના પદાર્થોમાં અને ધૂળની રમતોમાં ભીમ-સેન ધૃતરાષ્ટ્રના સર્વ પુત્રોને સતાવવા લાગ્યો. ^{૧૬} હે રાજન! ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો જ્યારે હર્ષથી રમતા હોય ત્યારે તેમને પકડીને ભીમ સંતાઈ જતો અથવા તેઓનાં માથાં પકડીને પાંડવોની સાથે ટક્કર લડાવતો હતો. ^{૧૭} મહા તેજસ્વી એવા તે એકસો એક કુમારોને એકલોજ ભીમસેન સહ-જમાં પકડીને કબજે કરી દેતો હતો. ^{૧૮} વળી બલ-વાન ભીમ તે કુમારોના કેશ પકડીને બલવડે જમીન ઉપર પટકી દેતો અને ઘુંટણ, માથું તથા બલા છોલાવાથી ખૂમ પાડતા એવા તેઓને ધરણી ઉપર ઘસડતો હતો. ^{૧૯} કોઈવાર ભીમ જલ-કીડામાં દશેક બાલકને પોતાની બાથમાં ઘાલીને પાણીમાં ડુબકી મારી ત્યાં બેસી રહેતો અને જ્યારે તેઓ મરવા જેવા થઈ જતા ત્યારે તેમને મૂકી દેતો હતો. જ્યારે તેઓ ઝાડ ઉપર ચઢીને ફલ વીણતા હોય ત્યારે ભીમસેન તે ઝાડોને લાત મારીને કંપાવી દેતો; ^{૨૦} ભીમના પાદ-પ્રહારના વેગથી હણાયલાં તે ઝાડો હેઠ્ઠાં ચઢતાં એટલે તેના ઉપર ચઢેલા કુમારો ત્રાસ પામીને ફલોની સાથેજ ઝટ નીચે ગબડી પડતા હતા. ^{૨૧} આમ યુદ્ધમાં, દોડવામાં તથા શિક્ષણમાં દુર્યો-ધનાદિ કુમારો ભીમની ઘણી સ્પર્ધા કરતા હતા, પણ કોઈરીતે તેને પહોંચી વળતા નહિ. ^{૨૨} આ પ્રમાણે ભીમસેન પણ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોની સ્પર્ધા કરતો હતો અને તેમને ખૂબ રંજાડતો હતો, પણ તે બાલબુદ્ધિથીજ, દ્વેષથી નહિ. પછી પ્રતાપી દુર્યો-ધન ભીમસેનનું અધિક વિખ્યાતિ પામેલું બલ બાણીને હુલ્લાવ દર્શાવવા લાગ્યો. અધર્મી તથા પાપદષ્ટિવાળા દુર્યાધનને મોહ તથા અધર્મના લોભથી પાપબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ. ^{૨૩} તે વિચારવા લાગ્યો કે, આ કુંતીપુત્ર વૃકોદર, બલવાનમાં શ્રેષ્ઠ છે માટે એ મધ્યમ પાંડુપુત્રને છલ કરીને કબજે કરવો. ^{૨૪} કારણકે બલવાન, પરાક્રમી અને મહાન શૌર્યવાળો એ એકલો વૃકોદર અમારી બધાની સ્પર્ધા કરે છે. ^{૨૫} માટે તે નગરના બગીચા-

માં સૂતો હોય ત્યારે તેને અમે ગંગામાં ફેંકી દઈશું અને તેના નાના ભાઈ અર્જુનને તથા મોટા યુધિષ્ઠિરને બલાત્કારથી બાંધી કેદમાં પુરી દઈને પછી હું એકલો પૃથ્વીનું રાજ્ય ચલાવીશ.

આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને પાપી દુર્યોધન હમેશાં મહાત્મા ભીમસેનનો લાગ જોતો રહ્યો હતો. ^{૨૬} પછી હે ભારત! તેણે જલવિહારને માટે કપડાના તથા બનાતોના મોટા વિચિત્ર તંબુઓ ઉભા કરાવ્યાં ^{૨૭} તથા સર્વ ભોગોથી ભરેલાં અને ઉંચી પતાકાઓવાળાં બીજાં અનેક ગૃહો તૈયાર કરાવ્યાં. ^{૨૮} હે ભારત! વળી ગંગાના તીર ઉપર આવેલાં પ્રમાણ કોટી નામના સ્થા-નમાં અર્ધું જલમાં અને અર્ધું સ્થલમાં એવું ઉદકકીડન નામનું એક કીડાગૃહ કરાવ્યું. ^{૨૯} ત્યાં કુશલ રસોધ્યાઓએ લક્ષ્ય, લોભ્ય, પીવાના, ચૂસવાના અને ચાટવાના એવા અનેક પદાર્થો તૈયાર કર્યાં. ^{૩૦} આ સઘળું તૈયાર થયું છે એ દુર્યોધનને તેના માણસોએ કહ્યું, એટલે દુર્બુદ્ધિ-વાળો દુર્યોધન પાંડવોને કહેવા લાગ્યો કે, ^{૩૧} “આપણે બધા ભાઈઓ ઉદ્યાન તથા વનથી શોભતી એવી ગંગા ઉપર જઈએ અને ત્યાં જલકીડા કરીએ.”

તે વખતે યુધિષ્ઠિરે ભલે તેમ કરીએ, એમ દુર્યોધનને કહ્યું. પછી નગરના જેવા આકારના મોટા રથોમાં બેસીને તથા દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા હાથીઓ ઉપર બેસીને શૂરા કૌરવો પાંડવોની સાથે નગરથી બહાર નીકળ્યા અને ઉદ્યાનવન આગળ આવીને તેઓએ મહાજનને વિદાય કર્યા, ^{૩૨} પછી સિંહો જેમ ગિરિગુહામાં પ્રવેશ કરે તેમ તેવીરોએ ઉપવનમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં તે સઘળા બંધુઓ ઉદ્યાનને જેવા લાગ્યા. ^{૩૩} તે ઉદ્યાન કાર્યાર્થીઓ તથા શૂરાઓ જ્યાં રાજને મળી શકે તેવાં ‘સ્વાગત’ ગૃહોથી, બે તરફ નમતી પડાળવાળી ઘોળી સ્તંભશાળાઓથી, બારીઓથી, બળીઓથી, સેંકડો ઉછળતી ધારા-વાળા કુવારાથી તથા સંચારમાર્ગોથી શોભી રહ્યું હતું તથા ઋતુ ઋતુનાં પુષ્પોથી પૃથ્વી ઢંકાઈ ગઈ હતી. ^{૩૪} ત્યાં સઘળા પાંડવો કૌરવોની

સાથે બેઠા અને પ્રાપ્ત થયેલા ઇચ્છિત ભોગો ભોગવવા લાગ્યા.^{૪૩} આ પ્રમાણે તે શ્રેષ્ઠ ઉદ્યાનમાં રમત ગમત કરતા તેઓ એકમેકના મોઢામાં ખાવાના પદાર્થો ત્યાંથી લઈને મૂકવા લાગ્યા.^{૪૪} પછી પાપી દુર્યોધને ભીમસેનને મારવા માટે તે ખાવાના પદાર્થમાં કાલક્રૂટ ઝેર નખાવ્યું;^{૪૫} અને હૃદયમાં છરા જેવો તથા વાણીમાં અમૃતના જેવો પાપકર્મા દુર્યોધન પોતે ઉઠીને સ્વામી અથવા સુહૃતની પેઠે ભીમસેનને તે ઝેરી પદાર્થો બહુ આગ્રહથી ખવડાવવા લાગ્યો અને તેમાં રહેલા દોષને ન જાણતા ભીમસેને પ્રીતિથી તે ખાધા.^{૪૬, ૪૭} એટલે અધમ પુરુષ દુર્યોધન હૃદયમાં મલકાઈને પોતાને કૃતકાર્ય માનવા લાગ્યો.^{૪૮} પછી ભોજન થઈ ગયું એટલે તે બધા પાંડવો તથા ધાર્તરાષ્ટ્રો મનમાં મુદ્ધિત થઈને જલકીડા કરવા લાગ્યા.^{૪૯} જલકીડા થઈ ગયા પછી તે બધાઓએ શુદ્ધ વસ્ત્રો તથા અલંકારો ધારણ કર્યા અને સાંજે વિહારથી થાકી ગયેલા તે કુરુકુલને વહન કરનારા વીરોએ વિહાર-સ્થાનમાંજ રહેવાની ઇચ્છા કરી. ત્યારે અધિક શ્રમ કરવાથી ખિન્ન થયેલા બલવાન ભીમે તો જલકીડા કરવા આવેલા તે કુમારોને બહાર કાઢીને નિવાસમાટે પ્રમાણુ કોટીના સ્થલભાગમાં આવીને ત્યાંજ શયન કર્યું.^{૫૦, ૫૨} તે વખતે તેને થાક લાગ્યો હતો, મદ્યથી તે ભાન વિનાનો થયો હતો તથા તેને અંગોઅંગ ઝેર વ્યાપ્યું હતું એટલે ત્યાંનો ઠંડો પવન લાગવાથી પાંડુ-નંદન ભીમસેન જડ જેવો થઈ ગયો.^{૫૩} તે પછી જાતે દુર્યોધને ભીમને વેલાઓના પાશથી બાંધ્યો અને શયન જેવા થઈ ગયેલા તે વીરને સ્થલ ઉપરથી જલમાં ગબડાવી પાડ્યો.^{૫૪} તે વખતે બેભાન થયેલો ભીમ ઠેઠ જલને તળીએ પહોંચ્યો અને ત્યાં રહેલાં નાગલવનમાં તેણે નાગકુમારોને શરીરના ભાર નીચે દાબી દીધા.^{૫૫} એટલે ત્યાંના મહાન્ ઝેરી અનેક નાગોએ એકઠા મળીને પોતાની ભયંકર મોટી ઝેરી દાઢોવડે ભીમને ખૂબ દંશ કર્યા.^{૫૬} આ પ્રમાણે દંશ થવાથી ભીમનું સ્થાવર કાલક્રૂટ વિષ સર્પનાં જંગમ વિષવડેજ

ઉતરી ગયું.^{૫૭} તે નાગોએ દાઢોવડે ભીમના મર્મમાં પણ દંશો કર્યા હતા; પરંતુ તે વિશાલ છાતીવાળા ભીમની ત્વચા ઘણી મજબૂત હોવાથી તે પણ ભેદાઈ ન હતી.^{૫૮} તે પછી ઝેર ઉતરવાથી ભીમ જાગ્યો અને તેણે સર્વ બંધનો તોડી નાખ્યાં તથા તે સર્વ નાગોને પકડી પકડીને પટકવા માંડ્યા. તેમાંના કેટલાક નાગો તો ભયભીત થઈને ત્યાંથી નાશી છૂટ્યા.^{૫૯} મરતાં બાકી રહેલા તે સઘળા નાગો વાસુકિ પાસે ગયા અને ઈંદ્રના જેવા સર્પરાજ વાસુકિને કહેવા લાગ્યા કે:—“હે નાગેન્દ્ર! કોઈ પુરુષને બાંધીને જલમાં નાખી દીધો છે. હે વીર! અમે ધારીએ છીએ કે તેણે વિષપાન કર્યું હશે.”^{૬૦} તે અમારા સ્થાનમાં આવ્યો ત્યારે નિશ્ચેષ્ટ હતો, પણ અમે જ્યારે દંશ કર્યા ત્યારે તે જાગ્યો અને ભાનવાળો થયો. પછી તેણે પોતાનાં બંધનો ઝટ તોડી નાખ્યાં અને અમને મારવા માંડ્યા. માટે તમે ત્યાં આવીને જુઓ કે તે મહાબાહુ કોણ છે ? ”

તે પછી વાસુકિ નાગોની સાથે ત્યાં ગયો,^{૬૨, ૬૩} અને ભયંકર પરાક્રમી એવા મહાબાહુ ભીમને જોવા લાગ્યો. વળી તે વખતે કુંતીના માતામહ આર્યકે નામના નાગરાજે ભીમને જોયો,^{૬૪} અને જોતાંની સાથેજ પોતાના દૌહિત્રના દૌહિત્રને ગાઢ આલિંગન કર્યું. એટલે મહા યશસ્વી વાસુકિ પણ તેના ઉપર ઘણો પ્રસન્ન થયો;^{૬૫} અને તે નાગેન્દ્ર આર્યકેને કહેવા લાગ્યો કે:—“આનું શું પ્રિય કરવું છે ? ધનનો ઢગ, રત્નોનો સમૂહ અથવા બીજું જે ધન એને આપવું હોય તે તમે આપો ! ”^{૬૬} આ પ્રમાણે વાસુકિએ કહ્યું ત્યારે આર્યકે તેને કહ્યું કે, “હે નાગેન્દ્ર! જ્યારે તમે જ પ્રસન્ન થયા છો તો એને ધનના સમૂહનું શું કામ છે ? ”^{૬૭} તમારી પ્રસન્નતાના ફલમાં એ મહા બલવાન કુમારને રસપાન કરાવો, કે જે કુંડનો રસ પીતાં હજાર હાથીનું સામર્થ્ય આવે છે; તે રસ એ બાલક જેટલો પીએ તેટલો એને પીવા આપો. ” ત્યારે આર્યકેને વાસુકિએ કહ્યું કે, ‘લલે તેમ કરો ! ’^{૬૮, ૬૯}

તે પછી નાગોએ ભીમનું સ્વસ્તિકર્મ કર્યું

અને પવિત્ર થયેલો ભીમસેન પૂર્વ તરફ મુખ કરીને બેઠો તથા રસ પીવા લાગ્યો.^{૭૦} તે મહાબલવાન ભીમ એક એક શ્વાસે આખા એક એક કુંડને પી જતો હતો. આમ તે પાંડુપુત્ર આઠ કુંડોનો રસ પી ગયો.^{૭૧} પછી શત્રુઓને દમનારા,

મહાબાહુ ભીમસેને ઝરુખામાં જઈને દિવ્ય શય્યામાં સુખેથી શયન કર્યું.^{૭૨}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત સંભવપર્વવિષે ભીમસેનરસપાન નામનો અધ્યાય ૧૨૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨૯ મો-ભીમસેન નાગલોકમાંથી પાછો આવ્યો. દુર્યોધને ફરી તેને ઝેર ખવરાવ્યું અને કુમારોનો કૃપાચાર્યની પાસે અભ્યાસ.

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતસ્તે કૌરવાઃ સર્વે વિનાભીમં ચ પાંડવાઃ ॥

વૃત્તક્રીડા વિહારાસ્તુ પ્રતસ્થુર્ગજસાહચયમ્ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:-પછી તે સઘળા કૌરવો તથા ભીમ વિનાના પાંડવો રમતગમતથી પરવારીને, રથો, હાથીઓ, ઘોડાઓ અને બીજાં વાહનોમાં બેસીને હસ્તિનાપુર જવા માટે નીકળ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે:-“ભીમસેન તો આપણાથી આગળ જાયો છે.”^{૧૨} આ વખતે પાપી દુર્યોધન ત્યાં ભીમસેનને ન જોવાથી બહુ ખુશી થયો અને ભાઈઓની સાથે નગરમાં પેઠો.^૩ ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર તો પોતાનામાં પાપ ન મળે એટલે તે પોતાના અનુમાનથી બીજાઓને પણ સાધુવૃત્તિના જ જોતા હતા.^૪ પછી ભાઈઓ ઉપર વાતસલ્યવાળા યુધિષ્ઠિર પોતાની માતાની પાસે ગયા અને પ્રણામ કરીને કુંતીને કહેવા લાગ્યા કે:-“માણ! ભીમ અહીં આવ્યો છે કે?”^૫ એ કહ્યાણુ-રૂપ માતા! તે ક્યાં ગયો હશે? તેને હું અહીં પણ જોતો નથી! તેને માટે અમે ઉદ્યાન તથા વનમાં પણ ચોમેર તપાસ કરી હતી, પણ તે વીર વૃકોદરને અમે જોયો નહિ. પછી અમે માન્યું કે તે અમારી પહેલાં જ ગયો હશે;^૬ એટલે હે મહાભાગ્યવાળાં! વ્યાકુલ હૃદયથી અમે અહીં આવ્યા છીએ. ભીમ અહીં આવીને ક્યાં ગયો છે? શું તમે તેને ક્યાંય મોકલ્યો છે? હે યશસ્વિનિ! મહાબાહુ ભીમસેનની વાત કરો. હે શોભને! તે વીરને માટે હવે મારા મનમાં કંઈ કંઈ શંકા આવે છે;^૭

કારણ કે ભીમને હું હવે સૂતેલો માનતો નથી પણ તે મરાયો છે.”^{૧૦}

આ પ્રમાણે ધીમાન્ ધર્મરાજે કુંતીને કહ્યું તે વખતે કુંતી ગભરાઈને હાહાકાર શબ્દ કરતી યુધિષ્ઠિરને કહેવા લાગી:-“હે પુત્ર! મેં ભીમને જોયો નથી અને તે મારી પાસે આવ્યો પણ નથી.^{૧૧} માટે તેની ખોળ કરવા ભાઈઓની સાથે તમે તુરત ચત્તન કરો.” આ પ્રમાણે કુંતીએ પીડાતા હૃદયવડે વડીલ પુત્રને કહ્યું.^{૧૨} અને તે વખતે વિદુરને ખોલાવી કુંતી કહેવા લાગી:-“હે ભગવન્! હે વિદુર! ભીમસેન જણાતો નથી તે ક્યાં ગયો હશે?^{૧૩} ઉદ્યાનમાંથી સઘળા ભાઈઓ ભાઈઓની સાથે નિકળી આવ્યા છે; તેમાં એક મહાબાહુ ભીમ મારી પાસે આવ્યો નથા.^{૧૪} ભીમસેન દુર્યોધનની આંખોને હમેશાં દીઠો ગમતો નથી અને દુર્યોધનકર, દુર્બુદ્ધિવાળો, ક્રુદ્ધ હૃદયનો, રાજ્યલોભી તથા નિર્લજ્જ છે.^{૧૫} એટલે કોય થવાથી દુર્યોધન તે વીરને મારી પણ નાખે? આ શંકાથી માફ ચિત્ત વ્યાકુલ થયું છે અને હૃદય બળે છે.”^{૧૬}

વિદુર બોલ્યા:-“હે કહ્યાણિ! આવું વિપરીત માનશો નહિ અને બાકીનાનું રક્ષણ કરો; કારણ કે તે દુષ્ટાત્માને તમે ડપકો આપશો તો તમારા બાકીના પુત્રોને પણ તે મારી નાખશે.^{૧૭} તમારા પુત્રો દીર્ઘ આયુષ્યવાળા છે, એમ મહામુનિએ પણ કહ્યું હતું. માટે તમારો પુત્ર ભીમ આવશે અને તમને આનંદ આપશે.”^{૧૮}

વૈશંપાયન કહે છે:-આ પ્રમાણે કહીને વિદ્વાન વિદુર પોતાને ઘેરે ગયા અને કુંતી ચિંતાપરાયણ થઈને પુત્રોની સાથે ઘરમાં બેઠી.^{૧૯} પછી રસ ન્યારે પચી ગયો ત્યારે આઠમે દિવસે અમાપબલવાળો સમર્થ ભીમસેન જાગ્યો.^{૨૦} ન્યારે તેને જાગેલો જોયો ત્યારે નાગોએ તેને સાંત્વન આપ્યું અને અવ્યથતાથી નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:-^{૨૧} “હે મહાબાહુ! તેં આ ઓજસ્વી રસ પીધો છે તેથી તારે દશ હજાર હાથીના જેવું સામર્થ્ય થશે અને યુદ્ધમાં તારો પરાભવ થશે નહિ.^{૨૨} હે કુરુશ્રેષ્ઠ! આ દિવ્ય જલથી સ્નાન કરીને તું તારે ઘેરે જ, કારણ કે તારા વિના તારા ભાઈઓ સંતાપ કરે છે.”^{૨૩}

પછી મહાબાહુ ભીમસેન સ્નાન કરીને શુદ્ધ થયો અને તેણે ઘેાળાં વસ્ત્રો તથા ઘેાળી પુષ્પમાલા ધારણ કરી. તે પછી મહાબલવાન ભીમે નાગભવનમાં કૌતુકથી મંગલ કૃત્ય કર્યું તથા વિષ હણનારી અને વિશેષ સુગંધીવાળી ઔષધિઓ સાથે નાગોએ આપેલાં ઉત્તમ અન્નનું ભોજન કર્યું.^{૨૪} પહેલી વીર! પછી નાગોએ જેને માન આપેલું, આશીર્વાદથી અભિનંદિત કરાવેલો અને દિવ્ય અલંકારોથી અલંકૃત થયેલો એવો ભીમસેન નાગોની આજ્ઞા લઈને પ્રસન્ન મનવડે નાગલોકમાં થી જવા માટે ઉઠ્યો. તે વખતે તે કમલનયન ભીમસેનને નાગોએ જલમાર્ગથી લઈ જઈને જ્યાંથી તેને નાખ્યો હતો તેજ પ્રમાણે કોટી તીર્થમાં લાવી મૂક્યો અને પાંડુપુત્ર ભીમના જોતાં મૂકવા આવેલા નાગો ત્યાંથી અંતર્ધાન થઈ ગયા.^{૨૬-૨૮} પછી મહાબલવાન અને મહાબાહુ કુંતીપુત્ર ભીમસેન ત્યાંથી ઉઠ્યો અને માતાની પાસે વિના યત્નથી આવી પહોંચ્યો.^{૨૯} ત્યાં આવીને શત્રુને મર્દન કરનારા ભીમે માતાને તથા જ્યેષ્ઠ ભ્રાતાને પ્રણામ કર્યા અને નાના ભાઈઓનાં પ્રેમથી મસ્તકે સુધ્યાં ^{૩૦} તે પુરુષશ્રેષ્ઠોએ પણ માતાએ સહિત તેને આલિંગન કર્યું અને એકમેકમાં પ્રીતિવડે ‘સાંઈ થયું,’ એમ કહેવા લાગ્યાં.^{૩૧} પછી મહાન પરાક્રમવાળા

ભીમસેને ભાઈઓની આગળ દુર્યોધને જે જે કરેલું તે સઘળું કહ્યું.^{૩૨} વળી પાંડુપુત્રે નાગલોકમાં સાંઈ નખળું જે કંઈ થયું હતું તે બધું પણ કહી સંભળાવ્યું.^{૩૩} તે સાંભળીને રાજા યુધિષ્ઠિરે ભીમને અર્થયુક્ત વચન કહ્યું કે, “તું છાનો રહેજે, આ વાત કોઈને કહીશ નહિ.”^{૩૪} આ પ્રમાણે મહાબાહુ ધર્મરાજા યુધિષ્ઠિર ભીમને કહીને પછી ભાઈઓની સાથે સાવચેત રહેવા લાગ્યા.^{૩૫}

વળી એક વખતે દુર્યોધને યુધિષ્ઠિરના વહાલા સારથિને તમાચો મારીને મારી નાખ્યો; પણ ધર્માત્મા વિદુર પાંડવોને યોગ્ય સલાહ આપતા હતા એટલે તેઓ કંઈ બોલતા નહિ.^{૩૬} ફરીથી દુર્યોધને ભીમસેનના ભોજનમાં નવું, તીક્ષ્ણ, રોમાંચિત કરે તેવું મહાબલવાન કાલક્રૂટ ઝેર નખાવ્યું.^{૩૭} તે વખતે પાંડવોના હિતને માટે વાણિયાણીના પુત્ર યુયુત્સુએ એ વાત પાંડવોને જણાવી દીધી. એ ઝેરને પણ વૃકોદરે ખાધું અને નિાવકારપણે જીરવી દીધું.^{૩૮} તે ઝેર ઘણું તીક્ષ્ણ હતું તો પણ દદ બાંધાવાળા અને વૃક નામનો અસિ જેના જઠરમાં રહેલો એવા ભીમને વિકાર કરી શક્યું નહિ, પણ શરીરમાંજ જીર્ણ થઈ ગયું.^{૩૯}

આ પ્રમાણે દુર્યોધન, કર્ણ તથા સુબલનો પુત્ર શકુનિ અનેક ઉપાયોથી પાંડવોને મારવા યત્ન કરવા લાગ્યા. ^{૪૦} પાંડવો તે બધું જાણતા હતા અને તેમને કોઈ ચઢતો હતો તોપણ તેઓ વિદુરની સલાહ માનીને તે વાત બહાર જણાવતા નહિ. ^{૪૧} બહુજ દુર્મદવાળા અને રમતિયાળ થઈ ગયેલા તે કુમારોને જોઈને રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે તેમને ભણાવવા ગૌતમ ગોત્રના કૃપાચાર્યને મેળવીને છોકરાઓ તેમને સોંપ્યા;^{૪૨} કે જે કૃપાચાર્ય શરસમૂહમાં ઉત્પન્ન થયેલા અને અનેક વેદશાસ્ત્રનાં રહસ્યનો પાર પામેલા હતા. તેમની પાસે કૌરવોએ યજુર્વેદનો અભ્યાસ કર્યો.^{૪૩}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વ તર્ગત સંભવપર્વવિષે ભીમપ્રત્યાગમ નામનો અધ્યાય ૧૨૯ માં સમાપ્ત.

પર્વ] અધ્યાય ૧૩૦ મો-કૃપાચાર્યજન્મ, દ્રોણજન્મ તથા દ્રોણને પરશુરામ પાસેથી અસ્ત્રપ્રાપ્તિ ૨૫૧

અધ્યાય ૧૩૦ મો-કૃપાચાર્યજન્મ, દ્રોણજન્મ તથા દ્રોણને પરશુરામ પાસેથી અસ્ત્રપ્રાપ્તિ.

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

કૃપસ્યાપિ મમ બ્રહ્મન્સંભવં વક્રમર્હસિ ॥

શરસ્તંવાત્કથં જજ્ઞે કથં વાસ્ત્રાણ્યવાત્તવાન્ ॥૧॥

જનમેજય પૂછે છે:-હે બ્રહ્મન્ ! તમે કૃપા-
ચાર્યની ઉત્પત્તિ મને કહેવા યોગ્ય છે. તે શરસમૂ-
હથી કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયા તથા તેમને અસ્ત્રો
શી રીતે મળ્યાં ?^૧

વૈશંપાયન કહે છે:-હે સમર્થ મહારાજ !
મહર્ષિ ગૌતમને શરદ્વાન નામના પુત્ર હતા જે
શરેની સાથે ઉત્પન્ન થયા હતા.^૨ હે પરંતપ !
તે શરદ્વાનની બુદ્ધિ જેવી ધનુર્વેદમાં પહોંચતી
હતી તેવી વેદાધ્યનમાં પહોંચતી ન હતી.^૩ જેમ
બ્રહ્મચારીઓ તપ કરીને વેદભણે છે તેમ તેણે તપ
કરીને સર્વ અસ્ત્રો પ્રાપ્ત કર્યા હતાં.^૪ શરદ્વાન ધનુ-
ર્વેદમાં મંડેલા હોવાથી તથા વિપુલ તપ કરતા
હોવાથી દેવના રાજા ઇંદ્રને બહુ સંતાપ થવા
લાગ્યો;^૫ એટલે હે કૌરવ ! ઇંદ્રે જનપદી નામની
દેવકન્યાને ‘તું તેના તપમાં વિઘ્ન કર’ એમ
કહીને ઇંદ્રલોકમાંથી મોકલી.^૬ જનપદી શરદ્વાન-
ના રમણીય આશ્રમમાં આવી અને તે બાલોએ
ધનુષબાણધારી શરદ્વાનને લોભાવવા માંડ્યા.^૭ શર-
દ્વાને વનમાં એક વસ્ત્રવાળી અને લોકમાં અતુલ
અવયવવાળી એવી તે અપ્સરાને દીઠી, તેથી તેનાં
નેત્રો કામવિકારથી પ્રકુલ્લિત થયાં,^૮ તથા શરીર-
માં કંપ ઉત્પન્ન થયો. વળી તેને જોઈને હાથમાં-
થી ધનુષબાણ પડી ગયાં.^૯ છતાં તે ઘણા જ્ઞાની,
હાથા અને તપનાં સામર્થ્યવાળા હતા, તેથી પરમ
ધૈર્ય રાખીને સ્થિર થઈ ગયા;^{૧૦} પરંતુ તેમને
અકસ્માત્ વિકાર થયો તેથી તેમનું વીર્ય સ્ખલિત
થઈ ગયું હતું તેને તે જાણતા ન હતા.^{૧૧} હે
નૃપ ! પછી તે ઋષિ બાણેસહિત ધનુષ, કૃષ્ણ
મૃગચર્મો, તે આશ્રમ અને તે અપ્સરાનો ત્યાગ
કરીને ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા. તેમનું વીર્ય શરના

સમૂહમાં પડ્યું અને ત્યાં પડતાં તે વીર્યના જે
વિભાગ થઈ ગયા.^{૧૨,૧૩} શરદ્વાન ગૌતમના તે
વીર્યવિભાગથી એક પુત્ર અને એક કન્યા ઉત્પન્ન
થઈ. તે વળતે મૃગયા કરવા નિકળેલા શાંતનુ રાજા-
નો એક સેવક ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે અરણ્ય-
માં તે જે બાલકોને તથા કૃષ્ણ મૃગચર્મો અને
ધનુષબાણ જોયાં.^{૧૪-૧૫} તેથી તેણે જાણ્યું કે આ
કોઈ ધનુર્વેદનો પાર પામેલા બ્રાહ્મણનાં બાલકો
છે. પછી તેણે રાજાને તે બાલકો તથા શરેની
સાથે ધનુષ દેખાડ્યું.^{૧૬} રાજાએ તે બંને બાલકોને
કૃપાવડે લીધાં અને ‘આ તો મારાં છોકરાં છે’ એમ
બોલતા તે તેઓને લઈને પોતાને ઘેર આવ્યા.^{૧૭}
પછી પ્રતીપ રાજાના પુત્ર શાંતનુએ તે ગૌતમ
શરદ્વાનનાં બંને બાલકોને ઉછેર્યા અને તેમને
વૈદિક સંસ્કારો પણ કરાવ્યા.^{૧૮} પછી શરદ્વાન પણ
પોતાના આશ્રમમાં જઈને ધનુર્વેદનો અભ્યાસ
કરવા લાગ્યા. હવે શાંતનુ રાજાએ તે બંનેનાં
નામ પાડ્યાં કે, આ જે બાલકો મેં કૃપાવડે ઉછેર્યા
છે માટે એ બંનેનાં નામ કૃપ અને કૃપી કહેવાં.
પોતાનાં જે બાલકો થયાં છે અને તેને શાંતનુએ
ઉછેર્યા છે આ વાત શરદ્વાને તપના પ્રભાવથી
જાણી લીધી.^{૧૯,૨૦} એટલે ત્યાં આવીને તેમણે
કૃપને પોતાનાં ગોત્ર પ્રવર વગેરે કહ્યાં અને ચાર
પ્રકારનો ધનુર્વેદ તથા વિવિધ શાસ્ત્રો શુદ્ધ ભાગ
સાથે સંપૂર્ણ ભણાવ્યાં. આ પ્રમાણે અધ્યયન
કરવાથી થોડાજ સમયમાં કૃપ, પરમાચાર્યની પદવી
પામ્યા.^{૨૧,૨૨} તે કૃપાચાર્યની પાસે મહારથ એવા
ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો, પાંડવો, યાદવો, વૃષ્ણિઓ તથા
અનેક દેશથી આવેલા બીજા રાજાઓ ધનુર્વેદ
ભણ્યા હતા.*

* કાશીનાથ વામન શાસ્ત્રી લેલે વાંઈકરના
મૂળ સંસ્કૃત સાથેના મરાઠી ભાષાંતરમાં તથા બીજા
જે હિંદી ભાષાંતરોમાં આ ૧૩૦ મો અધ્યાય ૨૩
મા શ્લોક આગળ પૂરો કરી એક અધ્યાયના જે

વૈશંપાયન કહે છે:-કુમારોને આટલું શિક્ષણ મળ્યા છતાં એનાથી વિશેષ શિક્ષાની ઇચ્છા રાખતા ભીષ્મ, શસ્ત્ર અસ્ત્રને જાણનારા અને વીર્યવાન એવા આચાર્યોની ખેળ કરતા હતા. ભરતકુલમાં ઉત્તમ એવા ગંગાપુત્ર ભીષ્મ નિત્ય એવો વિચાર કરતા હતા કે, અદ્ય બુદ્ધિવાળો, ઓછા ભાગ્યવાળો, અસ્ત્રમાં અકુશલ અને દેવી સત્તાવિનાનો ગુરુ મહાન બલવાળા કુરુઓને ભણાવી શકશે નહિ. ૨૩-૨૬ હે નરશ્રેષ્ઠ! જ્યારે એમને દ્રોણ ગુરુ મળ્યા ત્યારે તેમણે તે વેદવેત્તા અને બુદ્ધિમંત એવા ભરદ્વાજના પુત્ર દ્રોણને પાંડવો તથા કૌરવો શિષ્યતરિકે સોંપ્યા. ૨૭ મહાત્મા ભીષ્મે શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી સારી રીતે તેમનું પૂજન કર્યું તેથી તે મહાભાગ્યશાલી અને અસ્ત્રવેત્તામાં શ્રેષ્ઠ એવા દ્રોણ ગુરુ પ્રસન્ન થયા. ૨૮ મહાયશસ્વી દ્રોણે તે સઘળા કુમારોને પોતાના શિષ્યતરિકે સ્વીકાર્યા, તથા અશેષ ધનુર્વેદ તેમને શિખવવા માંડ્યો. ૨૯ પછી થોડાજ સમયમાં અમિત તેજવાળા કૌરવો અને પાંડવો સર્વ શસ્ત્રવિદ્યામાં કુશલ થઈ ગયા. ૩૦

જનમેજય પૂછે છે:-હે બ્રહ્મન્! દ્રોણ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયા! તે વીર્યવાન કેના પુત્ર હતા? તેમને અસ્ત્રો કેવી રીતે મળ્યાં હતાં? તથા તે કુરુદેશમાં કેમ આવ્યા હતા? ૩૧ વળી અસ્ત્રવેત્તામાં શ્રેષ્ઠ એવા અશ્વત્થામા તેમનાથી કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયા? એ સઘળું સાંભળવાની હું ઇચ્છા કરું છું, માટે તમે મને વિસ્તારથી કહો. ૩૨

વૈશંપાયન કહે છે:-ગંગાદ્વાર ઉપર ઉત્તમ ઋતવાળા અને અશ્વર્યાવાળા ભરદ્વાજ નામના એક મહર્ષિ હતા. ૩૩ અગ્નિહોત્રી તે ભરદ્વાજ એક વખતે મહર્ષિઓની સાથે ગંગા ઉપર નહાવા આવ્યા હતા, તે વખતે તેમણે રૂપ અને

અધ્યાયો કર્યા છે; પરંતુ અમે જે મુખામતી સંસ્કૃત પ્રત ઉપરથી ભાષાંતર કર્યું છે તેમાં તેમ ન હોવાથી એ અધ્યાય એકજ રાખેલો છે. આપ્પા શાસ્ત્રી રાશીવડેકરના ભાષાંતરમાં પણ એ અધ્યાય છુટો પાડેલો નથી. ભા. ૦ કા. ૦

યૌવનથી ભરેલી મદગર્વિત અને મદથી મંદ બનેલી એવી સાક્ષાત્ ધૃતાચી નામની અપ્સરાને જોઈ તે ગંગામાં પ્રથમ સ્નાન કરીને નદીના તીર ઉપર ઉભી હતી એટલામાં તેનું વસ્ત્ર પવનથી ઉડ્યું. તેને વસ્ત્રવિનાની જોતાં ઋષિએ તેની ઇચ્છા કરી. ૩૪, ૩૬ ધૃતાચીમાં આસકત મનવાળા બુદ્ધિમંત ભરદ્વાજનું વીર્ય સ્ખલિત થઈ ગયું. તે વીર્યને લઈને ઋષિએ દ્રોણ કલશ નામના યજ્ઞપાત્રમાં મૂક્યું. ૩૭ તે કલશમાંથી ધીમાન ભરદ્વાજને દ્રોણ નામનો પુત્ર થયો અને તે સઘળા વેદ તથા વેદાંગને ભણ્યો. ૩૮ અસ્ત્રવેત્તામાં શ્રેષ્ઠ તથા પ્રતાપી ભરદ્વાજે અસિના પુત્ર અસિવેશ મુનિને આગ્નેયાસ્ત્ર આપ્યું હતું. ૩૯ હે ભરતસત્તમ! તે મહાન આગ્નેયાસ્ત્ર અગ્નિવેશ મુનિએ પોતાના ગુરુપુત્ર દ્રોણને શિખવ્યું. ૪૦ પૃષ્ઠનામનો રાજા, ભરદ્વાજનો સખા હતો તેને પણ આ સમયે દ્રુપદ નામનો પુત્ર થયો હતો. ૪૧ તે ક્ષત્રિય-શ્રેષ્ઠ દ્રુપદ ભરદ્વાજના આશ્રમમાં જઈને નિરંતર દ્રોણની સાથે ક્રીડા કરતો હતો તથા અભ્યાસ કરતો હતો. ૪૨ પછી જ્યારે પૃષ્ઠ રાજા મરણ પામ્યો ત્યારે તે મહાબાહુ દ્રુપદ પંચાલમાં તથા ઉત્તરમાં રાજા થયો. ૪૩ તેવામાં ભગવાન ભરદ્વાજ પણ સ્વર્ગમાં ગયા અને મહાતપસ્વી દ્રોણ તેજ આશ્રમમાં રહીને તપ તપવા લાગ્યા. ૪૪ વેદ અને વેદાંગમાં વિદ્વાન, તપવડે જેનાં પાપો દગ્ધ થયેલાં તથા પુત્રોત્પત્તિમાટે પિતૃઓએ જેના મનમાં સૂચના કરેલી એવા મહાયશસ્વી દ્રોણ, પુત્રલોભથી શરદ્વાનની પુત્રી કૃપીસાથે પરણ્યા. જે કૃપી અગ્નિહોત્રમાં, ધર્મમાં તથા ઇન્દ્રિયનિગ્રહમાં સદા તત્પર હતી. ૪૫, ૪૬ તે ગૌતમી કૃપીને અશ્વત્થામા નામનો પુત્ર થયો હતો. તેણે ઉત્પન્ન થતાંજ ઉચ્ચૈઃશ્રવા ઘોડાની પેઠે ગર્જના કરી, ૪૭ તે સાંભળીને અંતરિક્ષમાં અંતર્હિત રહેલાં ભૂતે કહ્યું કે:-‘ગર્જના કરતા આ બાલકનો સ્થામ (શબ્દ) દિશાઓમાં પહોંચ્યો, ૪૮ માટે એ બાલકનું નામ અશ્વત્થામાજ કહેવાશે.’ પછી આ પુત્રવડે ભારદ્વાજ દ્રોણ બહુ પ્રસન્ન થયા. ૪૯ અને ત્યાંજ રહીને તે

બુદ્ધિમાને ધનુર્વેદનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો, પછી તેમણે શત્રુને તાપ આપનારા મહાત્મા પરશુરામના સંબંધમાં સાંભળ્યું કે, તે સર્વ જ્ઞાનના વેત્તા તથા સર્વ શસ્ત્રધારીમાં શ્રેષ્ઠ એવા વિપ્ર, તે વખતે બ્રાહ્મણોને સર્વ ધન આપી દે છે.^{૫૦, ૫૧} પરશુરામના ધનુર્વેદને તથા તેમનાં દિવ્ય અસ્ત્રોને સાંભળીને તે મેળવવા માટે તથા નીતિશાસ્ત્ર મેળવવા માટે દ્રોણને મન થયું.^{૫૨} પછી મહા તપવાળા મહાબાહુ દ્રોણ તપ અને વ્રતવાળા શિષ્યોને લઈને પર્વતોમાં ઉત્તમ એવા મહેન્દ્ર પર્વત ઉપર ગયા.^{૫૩} ત્યાં જઈને મહાતપસ્વી દ્રોણે, ક્ષમાવાળા, ઇન્દ્રિયનિગ્રહવાળા અને શત્રુઓને હણનારા એવા ભૃગુનંદન પરશુરામને જોયા.^{૫૪} પછી શિષ્યોથી વિંટાયલા દ્રોણ પરશુરામ પાસે ગયા અને પોતાનું નામ તથા આંગિરસ કુલમાં થયેલું જન્મ કહ્યું.^{૫૫} નામગોત્ર નિવેદન કર્યા પછી તેમણે મસ્તક નમાવી ચરણમાં અભિનંદન કર્યું. પછી સર્વ ત્યાગ કરીને વનમાં જવા તૈયાર થયેલા મહાત્મા પરશુરામને ભારદ્વાજ દ્રોણે આ પ્રમાણે કહ્યું કે, “હું ભરદ્વાજથી ઉત્પન્ન થયેલો અયોનિજન્મના દ્રોણ નામનો દ્વિજ-શ્રેષ્ઠ છું. હું તમારી પાસે ધનની કામનાથી આવ્યો છું, એમ તમે જાણો.” આ સાંભળીને સર્વ ક્ષત્રિયોનો નાશ કરનારા મહાત્મા પરશુરામે તેમને કહ્યું કે, ^{૫૬, ૫૮} “હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! તમે ભલે આવ્યા, તમારી જે ઇચ્છા હોય તે મને કહો.” આ પ્રમાણે રામે કહ્યું ત્યારે ભારદ્વાજ

દ્રોણ કહેવા લાગ્યા કે, “હે પ્રૌઢ વ્રતવાળા! પ્રહાર કરનારામાં શ્રેષ્ઠ અને વિવિધ ધન આપતા એવા રામની પાસે હું અનંત ધનની યાચના કરું છું.”^{૫૮, ૬૦}

રામ કહે છે:—“હે તપસ્વી ધનવાળા! માંડે સુવર્ણ વગેરે જે કંઈ ધન અહીં હોતું તે સઘળું મેં બ્રાહ્મણોને આપી દીધું છે;^{૬૧} તેમજ સમુદ્ર જેના છેડામાં આવેલા એવી શહેર અને નગરોથી શોભતી આ સમગ્ર પૃથ્વી દેવી મેં કશ્યપને આપી દીધી છે.^{૬૨} હવે તો માત્ર માંડે શરીરજ બાકી રહેલું છે અને અમૂલ્ય અસ્ત્રો તથા વિવિધ શસ્ત્રો બાકી રહ્યાં છે;^{૬૩} માટે આપવા તૈયાર કરેલા આ શરીરને અથવા અસ્ત્રોને તમે માગો. હે દ્રોણ! માગો, હું તમને શું આપું? તે મને તટલાલ કહો.”^{૬૪}

દ્રોણ કહે છે:—“હે ભૃગુકુલોત્પન્ન! તમે મને સંહાર, પ્રયોગ અને રહસ્યોની સાથે સમગ્ર અસ્ત્રો આપવા યોગ્ય છો.”^{૬૬}

પછી પરશુરામે ‘તેમ થાઓ’ કહીને રહસ્ય અને વ્રતસાથે નિઃશેષ ધનુર્વેદ તથા સઘળાં અસ્ત્રો દ્રોણને આપ્યાં.^{૬૬} તે સઘળું ગ્રહણ કરીને અસ્ત્રવિદ્યામાં કુશલ થયેલા દ્વિજશ્રેષ્ઠ દ્રોણ પ્રસન્ન થઈને પોતાના પ્રિય મિત્ર દ્રુપદને ત્યાં જવા નીકળ્યા.^{૬૭}

ઘટિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતગત સંભવપર્વવિષે દ્રોણને ભાર્ગવથી અસ્ત્રપ્રાપ્તિ નામનો અધ્યાય ૧૩૦ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૩૧ મો-દ્રોણાચાર્ય અને ભીષ્મનો સમાગમ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતો દ્રુપદમાસાઘ ભારદ્વાજઃ પ્રતાપવાન્ ॥

અબ્રવીત્ પાર્થિવં રાજન્ સ્વઘાયં વિદ્વિમામિહા ॥

વૈશંપાયન કહે છે:—પછી ભરદ્વાજના પ્રતાપી પુત્ર દ્રોણ દ્રુપદની પાસે આવ્યા અને રાજાને કહેવા લાગ્યા કે:—“હે રાજા! હું તમારો મિત્ર

અહીં આવ્યો છું એમ તમે જાણો.”^૧ આ પ્રમાણે સખા દ્રોણાચાર્યે પ્રીતિપૂર્વક રાજાને કહ્યું પણ તે વચનને દ્રુપદરાજ સાંભળી શક્યો નહિ.^૨ ઐશ્વર્યના મદથી મત્ત થયેલો તે રાજા અસહનતા તથા ક્રોધવડે કુટિલ ભૂકુટી ચઢાવીને તથા રક્ત નેત્રો કરીને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો.^૩

દ્રુપદ કહે છે:-“ હે પ્રાહ્મણુ ! આ તમારી બુદ્ધિ સંસ્કાર વિનાની અને બહુ સારી નથી, કારણ કે હે દ્વિજ ! તમે મને બલાત્કારથી “ હું તમારો મિત્ર છું ” એમ કહો છો. આ મંદ બુદ્ધિના ! સર્વ રીતે વૃદ્ધિ પામેલા રાજાઓને ઐશ્વર્ય વિનાના અને ધનથી ભ્રષ્ટ થયેલા એવા પુરુષોની સાથે કોઈ દિવસ સખ્ય હોતું નથી,^{૧૪} અને હોય તોપણ જીર્ણ થતા મનુષ્યનો તે સ્નેહ કાલે કરીને જીર્ણ થઈ જાય છે. પહેલાં મારો તમારી સાથે સ્નેહ હતો તે સામર્થ્યને લઈને હતો ! આ લોકમાં કોઈના પણ હૃદયમાં મિત્રતા અજરામર રહેતી નથી, કારણ કે કાલ મિત્રોને બૂદ્ધા પાડે છે અને ક્રોધ તેને મૈત્રીથી ભ્રષ્ટ કરે છે.^{૧૫} માટે આવી બુની મૈત્રીને તમે આગળ લાવો નહિ; કિંતુ તેને ભૂલી જાઓ. હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! તમારી સાથેનું મારું સખ્ય તો સ્વાર્થને લઈનેજ હતું.^{૧૬} વળી દરિદ્રી શ્રીમાનનો, મૂર્ખ વિદ્વાનનો અને ષંઢ શૂરાનો મિત્ર હોતો નથી, જીર્ણ થયેલી મિત્રતા તે શું મિત્રતા છે ? નહિજ.^{૧૭} મૈત્રી અને વિવાહ તો જે બેનીપાસે સરખું વિત્તહોય અને જે બેની સરખી વિદ્વત્તા હોય તેઓમાંજ થાય, નિર્ધન અને ધનવાનમાં તથા વિદ્વાન અને મૂર્ખમાં વિવાહ અને મૈત્રી થાય નહિ.^{૧૮} વળી જે શ્રોત્રિય નથી તે શ્રોત્રિયનો, રથવિનાનો હોય તે રથવાળાનો અને રાજવિનાનો હોય તે રાજાનો મિત્ર હોતો નથી, તો તમે પૂર્વની મિત્રતાની શામાટે ઇચ્છા રાખો છો ? ”^{૧૯}

વૈશંપાયન કહે છે:-આવાં દ્રુપદરાજાનાં વચન સાંભળીને પ્રતાપવાન દ્રોણને ઘણો ક્રોધ ચઢ્યો; પણ તેમણે ગમ બાંધીને દ્રુપદનો ગર્વ શી રીતે ઉતારવો ? તે સંબંધમાં જે ઘડી વિચાર કરી તેના પરાભવનો ઉપાય મનમાં નિશ્ચિત કર્યો. પછી દ્રુપદપ્રત્યે શત્રુબુદ્ધિ ધારણ કરીને તે ત્યાંથી કૌરવોના હસ્તિનાપુર નામના નગરપ્રત્યે આદ્યા ગયા.^{૨૦} આ રીતે હસ્તિનાપુરમાં આવીને

* આ જગ્યાએ લેલે શાસ્ત્રીના મૂલભારતમાં તથા ભાષાંતરમાં અને બન્ને હિંદી ભાષાંતરોમાં અધ્યાય છૂટા પાડ્યો છે. આપ્તા શાસ્ત્રીવાળા મરાઠીમાં ભેગોજ છે. ભા. કા. ૦

દ્વિજશ્રેષ્ઠ દ્રોણ, કૃપાચાર્યના ઘરમાં ગુપ્તપણથી રહ્યા.^{૨૧} ત્યાં એમના પુત્ર અશ્વત્થામાએ કૃપાચાર્યના પછી પાંડવોને અસ્ત્રવિદ્યા શિખવવા માંડી; પણ લોકોતેને આ દ્રોણપુત્ર છે એમ ઓળખી શક્યા નહિ.^{૨૨} આ પ્રમાણે કેટલાક સમય સુધી દ્રોણાચાર્ય ત્યાં ગુપ્તપણથી રહ્યા. એક વખતે સઘળા કુમારો હસ્તિનાપુરથી બહાર નિકળીને હર્ષવડે મોઢંડા (ગિલ્લી દંડા) રમવા લાગ્યા. એટલામાં રમતાં રમતાં તેઓની મોઢ કુવામાં પડી.^{૨૩} તે મોઢ કાઢવા માટે તેમણે આદરથી યત્ન કરવા માંડ્યો. પણ તેને કાઢવાનો કંઈ ઉપાય જડ્યો નહિ.^{૨૪} એટલે તેઓ લાજથી માથું નીચું કરીને એકમેકની સામે જોવા લાગ્યા અને તેનો ઉપાય ન સુઝવાથી બહુ ઉત્કંઠિત થયા.^{૨૫} એવામાં તેમણે ક્યામ, વિપત્તિચસ્ત, પળિયાંવાળા, શુષ્ક થયેલા, કંઠક ગરજવાળા અને સમિધ વગેરે અગ્નિહોત્રનાં સાહિત્યની સાથે આવતા એક પ્રાહ્મણને નજીકમાં જોયા.^{૨૬} તે મહાત્માને જોઈને કુમારો તેની પાસે ગયા અને ઉત્સાહ, કર્મ તથા મન જેમનાં ભગ્ન થયેલાં એવા તેઓ પ્રાહ્મણને વિંટાઈ વળ્યા.^{૨૭} પછી વીર્યવાન દ્રોણ, કુમારોને ગરજવાળા જોઈને મંદહાસ્ય કરી ચતુરાઈથી કહેવા લાગ્યા^{૨૮}:- “ અહો, ધિક્કાર છે તમારાં ક્ષત્રિયબલને તથા અસ્ત્રશિક્ષાને ! તમે ભરતના વંશમાં ઉત્પન્ન થઈને આટલી મોઢને બહાર કાઢી શકતા નથી ? ”^{૨૯} આ મારી ફેંકેલી વીંટી તથા તમારી મોઢ એ બન્નેને હું ઇષીકાની શળીઓવડે બહાર કાઢી આપું છું; મને તમે ભોજન આપજો.”^{૩૦}

આ પ્રમાણે કુમારોને કહીને શત્રુને દમનારા દ્રોણે પોતાની વીંટી પાણી વિનાના તે કુવામાં નાખી દીધી.^{૩૧} તે વખતે કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરે દ્રોણને કહ્યું. યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:-“ હે પ્રહ્લાન ! કૃપાચાર્યની સંમતિથી તમે નિત્યની ભિક્ષા પ્રાપ્ત થશે. ” આણું યુધિષ્ઠિરે કહ્યું ત્યારે હસીને દ્રોણે ભરતકુમારોને કહ્યું:-

દ્રોણ બોલ્યા:-“ આ મુઠીભર ઇષીકા (ઘાસ) ને મેં ઇષીકાસ્થથી અભિમંત્રિ કરી છે.”^{૩૨}

ગલીદેડા રમતાં ધૃતરાષ્ટ્ર અને પાંડુના કુમારોની મોઢા દ્રવામાં જઇ પડી. તેઓ મુંઝાવા લાગ્યા. એવામાં એક અગ્નિદેવ શ્રાદ્ધાણુ(દ્રોણ)ને આવતા જોઇ સર્વ કુમારો તેમની આસપાસ વીંટાળ વળ્યા. દ્રોણે હકીકત જાણતાં કહ્યું કે—વિક્કાર છે તમારા ક્ષત્રિયપણાને અને વિદ્યાભ્યાસને કે તમે ભરતવંશમાં જન્મવા છતાં મોઢા જેની તુચ્છ વસ્તુ પણ કાઢી શકતા નથી? શો હું દર્ભનીજ શળાઓવડે કાઢી આપું; તમે મને ભોજન આપજો. પછી દ્રોણે તે તરતજ કાઢી આપી. કુમારોએ રાજરાજ થઇ જઇ અને તેમનું નામ તથા યીજ શું મેંવા કરીએ? તે પૂછ્યું. દ્રોણે કહ્યું કે સર્વ વાત ભીખમેને કહેજો. તે તરતજ મને ઝોળાજો. પછી કુમારોએ જઇ પિતામહને કહેતાં તેમણે દ્રોણને તેડાવ્યા. પંડુ સંકાર કરી ઉપકાર માન્યો. અને કુમારશાળામાં આચાર્ય નીમ્યા.

એનો પ્રભાવ જુઓ કે જે પ્રભાવ બીજામાં નથી. આ એક શળીથી મોઢને વિંધીશ, તે શળીને બીજી શળીથી અને તેને ત્રીજીથી વિંધતાં મોઢ મારા હાથમાં આવશે. ”

વૈશંપાયન કહે છે:-આમ કહ્યા પછી દ્રોણે પાતાના કહેવા પ્રમાણે બધું પ્રયત્નથી કરી દેખાડ્યું. ૨૮, ૨૯ તે જોઈને તે કુમારો વિસ્મયથી પ્રકુલ નેત્રવાળા થઈને આ મોટું આશ્ચર્ય છે, એમ માનીને કહેવા લાગ્યા. કુમારો બોલ્યા:- “હે વિપ્રર્ષિ ! આ વીંટીને પણ શીઘ્ર બહાર કાઢો.”

વૈશંપાયન કહે છે:-પછી મહાયશસ્વી દ્રોણે ધનુષ તથા એક બાણ લીધું અને તે બાણ વડે વીંટીને વીંધી, પછી સમર્થ દ્રોણે વીંટી સાથે તે શરનું ઉપર આવાહન કર્યું, એટલે વીંટી સાથે શર ક્ષવામાંથી ઉપર આવ્યું. તે શરને લઈને વિસ્મય-રહિત દ્રોણે વિસ્મય પામેલા કુમારોને તે આપ્યું. આ પ્રમાણે વીંટીને કાઢેલી જોઈને કુમારો દ્રોણને કહેવા લાગ્યા. ૩૦, ૩૩

કુમારો બોલ્યા:-“ હે બ્રહ્મન્ ! તમને અમે પ્રણામ કરીએ છીએ. આ પ્રભાવ બીજાનામાં જણાતો નથી, માટે તમે કોણ છો ? અને કોના પુત્ર છો ? તે અમે જાણવા માગીએ છીએ. વળી અમે તમારું શું કામ કરીએ ? ” ૩૪

વૈશંપાયન કહે છે:-આ પ્રમાણે કુમારોએ કહ્યું, ત્યારે દ્રોણ તેમને કહેવા લાગ્યા.

દ્રોણ બોલ્યા:-“ તમે આ વાત ભીષ્મની આગળ જઈને કહો એટલે તે મહાતેજસ્વી પોતેજ રૂપ તથા ગુણથી મને સારી રીતે તુરત જાણી શકશે. ”

વૈશંપાયન કહે છે:-“ સાંચે એમ કરીશું ” કહીને તે કુમારો ભીષ્મ પાસે ગયા અને બ્રાહ્મણનું સત્ય વચન તથા તે તે પ્રકારનું સઘળું પરાક્રમ ભીષ્મને કહી સંભળાવ્યું. કુમારોની વાત સાંભળીને ભીષ્મ પિતામહે જાણ્યું કે, તે દ્રોણ છે. કુમારોના ગુરુ થવામાટે તે યોગ્ય છે, એમ વિચારી ભીષ્મે તેમને બોલાવ્યા અને પોતેજ તેમનો સત્કાર કર્યો. ૩૫, ૩૬ પછી શસ્ત્રધારીમાં શ્રેષ્ઠ એવા ભીષ્મે નિપુણતાથી આવવાનું કારણ

પૂછ્યું ત્યારે દ્રોણે તેમને સર્વ વૃત્તાંત જણાવ્યું.

દ્રોણ બોલ્યા:-“ હે શુદ્ધ ! હું ધનુર્વેદ તથા અસ્ત્રપ્રાપ્તિને માટે પૂર્વે આશિવેશ મુનિની પાસે ગયો હતો. ૪૦ ત્યાં હું બ્રહ્મચર્ય પાળીને, મન વશ રાખીને, જટા ધારણ કરીને તથા ગુરુસેવામાં તત્પર થઈને ઘણા સમયસુધી રહ્યો હતો. ૪૧ તે વખતે પાંચાલ રાજાનો મહાબલવાન પુત્ર યજ્ઞસેન પણ શસ્ત્ર તથા અસ્ત્રવિદ્યા શીખવા માટે ત્યાં તેજ ગુરુની પાસે આવ્યો હતો. ૪૨ તે ત્યાં મારો મિત્ર થયો હતો અને ઉપકાર કરતો હોવાથી મને પ્રિય થઈ પડ્યો હતો. હે રાજન્ ! તેની સાથે મેં ત્યાં લાંબા વખતસુધી નિવાસ કર્યો હતો. ૪૩ હે કૌરવ્ય ! બાલ્યવયથી આરંભી અમે બંને સાથે ભણતા હતા. મારો તે મિત્ર હમેશ પ્રિય બોલનારો તથા માંડ પ્રિય કરનારો હતો. ૪૪ હે ભીષ્મ ! એક વખતે તેણે મારી પ્રીતિ વધારનારું વચન કહ્યું કે:-“ હે દ્રોણ ! હું મારા મહાત્મા પિતાનો ઘણો વહાલો પુત્ર છું, માટે જ્યારે મારા પિતા મારો રાજ્ય ઉપર અભિષેક કરશે, ત્યારે હે વહાલા મિત્ર ! હું સત્ય પ્રતિજ્ઞા લઈને કહું છું કે, તે રાજ્ય તને ભોગવવા મળશે ૪૫, ૪૬ અને મારા વૈભવો, ધન તથા સુખ સર્વે તારે અધીન રહેશે. ”

આ પ્રમાણે કહીને અસ્ત્રવિદ્યા મેળવીને મારાથી સન્માન પામી યજ્ઞસેન પોતાના નગરમાં ગયો. ૪૭ તેનાં પૂર્વોક્ત વચનોનું હું નિત્ય મનમાં સ્મરણ કરતો હતો. પછી મેં પિતૃઓની આજ્ઞા વડે પુત્રપ્રાપ્તિના લોભથી યશસ્વિની, અલ્પ કેશવાળી, મહાબુદ્ધિવાળી, મોટાં વ્રત પાળનારી અને અગ્નિહોત્ર, સત્ર તથા ઇન્દ્રિયનિબ્ધમાં નિત્ય તત્પર રહેનારી એવી કૃપીની સાથે લગ્ન કર્યા. ૪૮, ૪૯ તે ગૌતમી કૃપીને ભયંકર પરાક્રમી, ભયંકર કર્મવાળો અને સૂર્યના જેવો તેજસ્વી અશ્વત્થામા નામનો ઔરસ પુત્ર થયો. ૫૦ મારાથી જેમ મારા પિતા ભરદ્વાજ પ્રસન્ન થયા હતા, તેમ અશ્વત્થામાથી હું પ્રસન્ન થયો હતો. એક વખતે ધનવાનના પુત્રોને ગાયનું દૂધ પીતા જોઈને તે બાલક અશ્વત્થામા મારી આગળ આવીને

રહ્યો, તેથી હું દિગ્મૂઠ જેવો થઈ ગયો. ૫૧ મેં ગાય લાવવા ચત્ન કર્યો, પણ થોડી ગાયવાળા સ્નાતક બ્રાહ્મણની પાસેથી ગાય માગી લઉં તો તેના ધર્મકાર્યનો લોપ થવાથી તે પીડાય, આમ વિચારીને ઘણી ગાયવાળાને બોળવા હું તે દેશમાં ઘણે ઠેકાણે ભ્રમ્યો. ૫૨ હે ગંગાપુત્ર! ધર્મયુક્ત શુદ્ધ દાન લેવાને ઇચ્છતો હું એક છેડાથી બીજા છેડાસુધી ફર્યો, પણ મને દૂધવાળી ગાય મળી નહિ. ૫૩ હે કૌરવ્ય! પછી ધનવાનના છોકરાઓ લોટમાં પાણી રેડીને 'આ દૂધ છે' એમ કહી તેને લોભાવવા લાગ્યા અને બાલપણુને લીધે મોહ પામેલો તે બાલક લોટનું પાણી પીને 'મેં પણ દૂધ પીધું' એમ કહી ખુશી થઈ, ઉઠીને નાચવા લાગતો. આમ બાલકોની વચ્ચે લોટના પાણીથી ખુશી થઈને નાચતા અને પરિહાસ પામતા પુત્રને જોઈને મને કષ્ટ થતું હતું. વળી લોકો કહેતા કે:—“નિર્ધન દ્રોણને ધિક્કાર હો, કે જે ધન મેળવી શકતો નથી” ૫૪, ૫૫ અને જેનો પુત્ર દૂધની તૃણથી લોટનું પાણી પીને 'મેં પણ દૂધ પીધું' એમ કહેતો ખુશી થઈને નાચે છે!” ૫૭ આવું કહેનારા લોકોની વાણી સાંભળીને મારી બુદ્ધિ ધર્મ ઉપરથી ખસી ગઈ અને મારે માટે મારાજ મનમાં ગર્હા ઉત્પન્ન થઈ. મેં મનવડે વિચાર કર્યો કે:—૫૮ “મને દરિદ્રી માનીને બ્રાહ્મણો મારો ત્યાગ કરે અથવા નિંદા કરે તો હું ઉપવાસ કરીને રહીશ; પરંતુ ધનને માટે પાપિષ્ઠ એવી પારકાની સેવા કરીશ નહિ.” આવો મેં પ્રથમ વિચાર કર્યો હતો, પણ હે ભીષ્મ! પછી પુત્ર ઉપર પ્રીતિ હોવાથી તે વિચાર માંડી વાળી તે પ્રિય પુત્ર તથા સ્ત્રીને લઈને પૂર્વના સ્નેહાનુબંધથી હું દ્રુપદને ત્યાં જવા નીકળ્યો. ૫૯, ૬૦ એવામાં દ્રુપદને રાજ્યાભિષેક થયો છે એ સાંભળીને હું પોતાને કૃતાર્થ થયેલો માનવા લાગ્યો અને દ્રુપદની સાથેની મારી મૈત્રી તથા તેનાં વચનને યાદ કરતો હું રાજ્ય ઉપર બેઠેલા પ્રિય મિત્ર દ્રુપદની પાસે પ્રસન્ન થઈને ગયો. પછી હે પ્રભો! ત્યાં દ્રુપદને મિત્રની પેઠે મળીને મેં કહ્યું કે:—“હે પુરુષવ્યાઘ્ર! મને તમારો મિત્ર

બાણો,” આમ મિત્રભાવથી હું દ્રુપદને મળ્યો અને મેં કહ્યું, ૬૧, ૬૩ ત્યારે તે કોઈ બોળ-બાણવિનાના મનુષ્યની પેઠે મને હસી કાઢીને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો:—“હે બ્રાહ્મણ! તારી બુદ્ધિ સંસ્કારવિનાની અને બહુ સારી નથી; ૬૪ કેમકે તું મને હઠ કરીને કહે છે કે, હું તારો મિત્ર છું; પણ હે દિગ્! જીર્ણ થતા પુરુષની મૈત્રી પણ કાલ જતાં જીર્ણ થાય છે. ૬૫ પૂર્વે તારી સાથે જે મારો સ્નેહ હતો તે સામર્થ્યને લઈને હતો; પણ અશ્રોત્રિયનો શ્રોત્રિય અને રથ વિનાનાનો રથી મિત્ર હોતો નથી. ૬૬ સખ્ય તો સમાનતામાંજ હોય છે, વિષમ સ્થિતિમાં હોતું નથી. વળી લોકમાં કોઈનું પણ સખ્ય અજર રહેતું નથી; ૬૭ કારણ કે કાલ મિત્રોને છૂટા પાડે છે અને ક્રોધ મિત્રતા તોડાવે છે, માટે આવી જૂની મૈત્રીને તું યાદ કર નહિ, પણ તેને ભૂલી જા. ૬૮ હે દિગ્શ્રેષ્ઠ! તારી જોડેનું સખ્ય મારા સ્વાર્થને માટે હતું. વળી દરિદ્રી શ્રીમંતનો મિત્ર હોતો નથી, મૂર્ખ વિદ્વાનનો મિત્ર હોતો નથી ૬૯ અને શૂરાનો મિત્ર પંઢ હોતો નથી. તો હવે પૂર્વના સખ્યને શું યાદ કરો છો? હે મંદબુદ્ધિવાળા! મોટા રાજાઓને શ્રીવિહીન તથા ધનરહિત એવા નરોની સાથે મૈત્રી હોય શું? નહિજ. વળી વેદ-વેત્તાને વેદ ન બાણનારો, રથવાળાને રથવિનાનો અને રાજાને રાજ્યવિનાનો મિત્ર હોયજ નહિ. માટે પૂર્વના સખ્યની શી ઇચ્છા રાખો છો? મેં તમને પૂર્વે રાજ્યના સંબંધમાં વાત કરી હોય એમ હું બાણતો નથી; ૭૦, ૭૨ પણ હે બ્રાહ્મણ! તમારી જો ઇચ્છા હોય તો હું તમને એક રાત્રિનું યથેષ્ઠ ભોજન આપીશ.”

આ પ્રમાણે તેણે મને કહ્યું, ત્યારે જે પ્રતિજ્ઞા હું થોડા કાલમાં પૂર્ણ કરવાનો છું તે પ્રતિજ્ઞા લઈને હું સ્ત્રીની સાથે ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. હે ભીષ્મ! આમ દ્રુપદનાં વચનથી ક્રોધવ્યાપ્ત થઈને ગુણવાન શિષ્યો મેળવવા માટે હું કુરુ દેશમાં આવ્યો અને ત્યાંથી તમારી ઇચ્છા તૃપ્ત કરવા આ રમ્ય હસ્તિનાપુરમાં આવ્યો છું; માટે તમારું શું પ્રિય કંઈ? તે મને કહો.”

પર્વ] અધ્યાય ૧૩૨ મો-દ્રોણાચાર્યે કુમારોને શિક્ષણ આપ્યું તથા પ્રાથમિક પરીક્ષા લીધી. ૨૫૭

વૈશંપાયન કહે છે:-આ પ્રમાણે જ્યારે લીખને કહ્યું, ત્યારે તે દ્રોણને કહેવા લાગ્યા. ૭૩, ૭૪ લીખ બોલ્યા:-“ હે બ્રહ્મન્ ! તમે ધનુષની પણ્છ ઉતારો અને કુમારોને સારી રીતે અસ્ત્ર-વિદ્યા શીખવો તથા કુરુના ઘરમાં રહીને માન-પૂર્વક પ્રસન્નતાથી પુષ્કળ ભોગો ભોગવો. ૭૭ કુરુતું જે ધન છે તથા દેશોએ સહિત જે આ રાજ્ય છે, તેના મુખ્ય રાજ તમેજ છે અને સઘળા

કુરુઓ તમારાજ છે. ૭૮ હે બ્રહ્મન્ ! જે તમારું ઇચ્છિત હોય તે થયું છે એમજ માનજો. હે વિપ્રર્ષિ ! તમે અહીં આવ્યા તે ઘણું સાચું થયું. તમે મારા ઉપર મોટો અનુગ્રહ કર્યો છે. ” ૭૯

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત સંસવપર્વવિષે લીખદ્રોણસમાગમ નામનો અધ્યાય ૧૩૬ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૩૨ મો-દ્રોણાચાર્યે કુમારોને શિક્ષણ આપ્યું તથા પ્રાથમિક પરીક્ષા લીધી.

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતઃ સંપૂજિતો દ્રોણો ભીષ્મેણ દ્વિપદાં વરઃ ॥

વિશશ્રામ મહાતૈજાઃ પૂજિતઃ કુરુવૈશ્વમનિ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:-તે પછી લીખે પૂજન કરેલા, મહા તેજસ્વી અને મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ એવા દ્રોણાચાર્ય સન્માનપૂર્વક કૌરવોના ઘરમાં વિશ્રાંતિ લેવા લાગ્યા. ૧ પછી જ્યારે દ્રોણગુરુ શ્રમરહિત થયા, ત્યારે પોતાના પૌત્ર કૌરવોને લઈને લીખે તેમને શિષ્યતરીકે સોંપ્યા અને વિવિધ પ્રકારનું ધન પણ આપ્યું. ૨ વળી લીખે પ્રસન્ન થઈને સાંઝે ઘોળેલું અને ધનધાન્યથી ભરેલું ઘર દ્રોણ ગુરુને રહેવા માટે જૂઠું કાઢી આપ્યું. ૩ પછી મહાન ધનુર્ધારી દ્રોણાચાર્યે કુરુકુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા પાંડવો અને ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને પ્રસન્ન મનથી પોતાના શિષ્યતરીકે સ્વીકાર્યા. ૪ ચરણ-માં અભિનંદન કરતા તે સઘળા કુમારોને સ્વી-કારી પ્રસન્ન થયેલા દ્રોણે એકાંતમાં તેઓને કહ્યું. ૫

દ્રોણ બોલ્યા:-“ હે શુદ્ધ કુમારો ! મેં મારા મનમાં કંઈક કાર્ય કરવા ધાર્યું છે, તે તમે અસ્ત્રવિદ્યા મેળવ્યા પછી કરી આપવા માટે મને વચન આપો. ”

વૈશંપાયન કહે છે:-હે રાજન્ ! દ્રોણગુરુનાં આવાં વચન સાંભળીને કૌરવો તો ગુપચુપ બેસી રહ્યા; પરંતુ હે શત્રુને તાપ આપનારા ! અર્જુને

તે કાર્ય સંપૂર્ણ કરી આપવા માટે પ્રતિજ્ઞા કરી. ૧૭ તે વખતે દ્રોણગુરુ અર્જુનનું મસ્તક વારંવાર સુધીને પ્રીતિપૂર્વક તેને ભેટયા અને હર્ષવડે આંસુ પાડવા લાગ્યા. ૧૮ પછી વીર્યવાન દ્રોણ, પાંડવોને દિવ્ય તથા માનુષ એવાં વિવિધ અસ્ત્રો શીખવવા લાગ્યા. ૧૯ હે ભરતર્ષભ ! તે વખતે બીજા પણ રાજપુત્રો ભેગા થઈને દ્વિજશ્રેષ્ઠ દ્રોણની પાસે અસ્ત્રવિદ્યા શીખવા આવ્યા. ૨૦ વળી વૃષ્ણિઓ, અંધકો અને બીજા દેશના રાજાઓ તથા સૂત-પુત્ર કર્ણ પણ દ્રોણગુરુ પાસે ભણવા આવ્યો. ૨૧ તેઓમાં અર્જુનની સ્પર્ધા કરતો અસહન પ્રકૃતિ-વાળો કર્ણ, હુર્યોધનનો આશ્રય કરીને પાંડવોનું અપમાન કરવા લાગ્યો. ૨૨ તે સર્વ શિષ્યોમાં, ધનુર્વેદની જિજ્ઞાસા હોવાથી તથા અસ્ત્રવિદ્યામાં બહુ પ્રીતિ હોવાથી પાંડુપુત્ર અર્જુન શિક્ષણ બાહુ-બલ તથા ઉદ્યોગવડે દ્રોણની બરોબરી કરતો થયો અને સર્વ શિષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ થઈ ગયો. યોગ્ય અસ્ત્રોના પ્રયોગોમાં, શીઘ્રતામાં અને સરલતામાં સઘળા શિષ્યો કરતાં અર્જુન અધિક થયો હતો, એટલે દ્રોણગુરુ પોતે પણ ઇંદ્રપુત્ર અર્જુનને ઉપ-દેશ ગ્રહણ કરવામાં અતુલ માનવા લાગ્યા. ૨૩-૨૫

આ પ્રમાણે દ્રોણગુરુ સર્વે કુમારોને ધનુ-વિદ્યા શીખવતા હતા. વળી જે વખતે કુમારો પાણી ભરવા જતા, તે વખતે દ્રોણગુરુ બધાને નાનું મોઢું હોવાથી વિલંબ પાણી ભરાય એવા

કમંડલુ આપતા અને પોતાનો પુત્ર વહેલો આવે માટે તેને ઘડો આપતા હતા. બીજાઓને કમંડલુ ભરતાં વાર થતી એટલામાં અશ્વત્થામા ઘડો ભરીને પહેલો આવી રહેતો અને તે વખતે દ્રોણગુરુ પોતાના પુત્ર અશ્વત્થામાને અસ્ત્રવિદ્યાની ઉત્તમ ક્રિયા શીખવતા હતા. આ યુક્તિ અર્જુનના જાણવામાં આવી ગઈ, એટલે તે વારુણાસ્ત્રનો પ્રયોગ કરીને પોતાનું કમંડલુ ભરી આચાર્ય-પુત્રની સાથે સાથેજ આવવા લાગ્યો અને અશ્વત્થામાને જે વિશેષ વિદ્યા આપવામાં આવતી હતી તેમાં પણ સાથેજ રહેવા લાગ્યો.^{૧૬-૧૮} એમ થવાથી અસ્ત્રવેદમાં શ્રેષ્ઠ તથા બુદ્ધિમંત એવો અર્જુન અશ્વત્થામાથી જરાએ ઉતરતો ન હતો. વળી અર્જુન ગુરુસેવામાં બહુ તત્પર રહેતો હતો તથા અસ્ત્રવિદ્યામાં પણ પરમ એકાગ્રતા રાખતો હતો, તેથી તે દ્રોણગુરુને પ્રિય થઈ પડ્યો હતો. આમ અસ્ત્રવિદ્યામાં નિત્ય ઉદ્યોગ કરતા અર્જુનને જોઈને એક વખતે દ્રોણે રસોઈ આને જોલાવીને એકાંતમાં કહ્યું કે:—“ તારે અર્જુનને અધારામાં કોઈવાર અન્ન આપવું નહિ તથા આ મેં કહ્યું છે, એમ પણ તારે કહેવું નહિ.”^{૨૧, ૨૨} પછી એક દિવસે અર્જુન ભોજન કરતો હતો તે વખતે પવનનો ઝપાટો આવ્યો અને તેથી ત્યાં બળતો દીવો હોલવાઈ ગયો;^{૨૩} તો પણ અર્જુને ખાવાનું ચાલુજ રાખ્યું અને તે તેજસ્વીનો હાથ અભ્યાસને લીધે પ્રકાશવિના પણ મોંમાંજ જવા લાગ્યો.^{૨૪} આથી અર્જુને જાણ્યું કે, આ અભ્યાસનુંજ ફલ છે, એટલે ત્યારથી રાત્રિએ પણ મહા-બાહુ અર્જુને ધનુષ લઈને અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. એક વખતે તેના ધનુષની પ્રત્યંચાનો શબ્દ દ્રોણે રાત્રિએ સાંભળ્યો એટલે તે ઉઠ્યા અને અર્જુનની પાસે આવ્યા તથા તેને ભેટીને કહેવા લાગ્યા.^{૨૬}

દ્રોણ બોલ્યા:—“ હે અર્જુન! તને હું એવો ધનુર્ધારી કરવા યત્ન કરીશ કે જેથી તારા જેવો બીજો કોઈ પણ ધનુર્ધારી થશે નહિ. આ હું તને સત્ય કહું છું.”^{૨૭}

વૈશંપાયન કહે છે:—પછી દ્રોણગુરુએ અર્જુનને ઘોડા ઉપર બેસીને, હાથી ઉપર બેસીને,

રથમાં બેસીને તથા જમીન ઉપર ઉભા રહીને કેવી રીતે યુદ્ધ કરવું તે સઘળું રણશિક્ષણ આપ્યું.^{૨૮} વળી દ્રોણે ગદા યુદ્ધ, તરવારનાં મંડલો, તોમર, પ્રાસ, શક્તિ અને એકીવેળાએ અનેક શસ્ત્રોનાં ભેગાં યુદ્ધનું શિક્ષણ કૌરવોને આપ્યું.^{૨૯} દ્રોણની આવી કુશળતા સાંભળીને ધનુર્વેદ ભણવાની ઇચ્છાવાળા હનરો રાજાઓ અને રાજપુત્રો ત્યાં આવ્યા.^{૩૦} હે મહારાજ! પછી ભિલ્લના રાજા હિરણ્યધનુષનો એકલવ્ય નામનો પુત્ર દ્રોણ પાસે ધનુર્વિદ્યા શીખવા આવ્યો;^{૩૧} પણ એ ભિલ્લ છે માટે આ કુમારો કરતાં વધી જવો ન જોઈએ એમ ધારીને ધર્મજ્ઞ દ્રોણાચાર્યે તેને ધનુર્વિદ્યાના શિક્ષણમાં શિષ્યતરીકે સ્વીકાર્યો નહિ.^{૩૨} તે વખતે શત્રુને તાપ આપનારો એકલવ્ય દ્રોણના ચરણમાં મસ્તકવડે પ્રણામ કરીને અરણ્યમાં ગયો અને ત્યાં દ્રોણાચાર્યની એક માટીની મૂર્તિ કરી તેને પોતાના પરમ આચાર્ય માની, ઉત્તમ નિયમ ધારણ કરીને તથા એકાગ્ર થઈને અસ્ત્રવિદ્યાનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યો.^{૩૩, ૩૪} આ પ્રમાણે પરમ શ્રદ્ધા અને પરમ એકાગ્રતાથી અભ્યાસ કરતો એકલવ્ય બાણ છોડવામાં, બાણ લેવામાં અને સંધાન કરવામાં બહુ ચાલાક થઈ ગયો.^{૩૫} હે અરિમર્દન રાજા! એક વખતે દ્રોણની આજ્ઞા થવાથી કૌરવ અને પાંડવો રથમાં બેસીને વનમાં મૃગયા કરવામાટે નીકળ્યા હતા.^{૩૬} તે વખતે એક પુરુષ હથિયાર, શિકારનાં સાહિત્ય તથા એક કૂતરાને સાથે લઈને દેવેચ્છાથી પાંડવોની પાછળ આવ્યો.^{૩૭} જૂદાં જૂદાં કાર્યો કરવાને માટે કુમારો વનમાં ફરતા હતા, તેટલામાં ભૂલો પડેલો પેલો કૂતરો એકલવ્ય ભિલ્લની પાસે જઈ પહોંચ્યો.^{૩૮} અને તેને કાળા મેલા શરીરવાળો, કૃષ્ણ મૃગચર્મ તથા જટાવાળો જોઈને તે કૂતરો ભસતો ભસતો તેની આગળ ઉભો રહ્યો. ^{૩૯} તે વખતે ભસતા તે કૂતરાના મોઢામાં પોતાની અસ્ત્રવિદ્યાની ચાક્રી દેખાડતા એકલવ્યે એકી વખતે સાત શરો મૂક્યાં અને તેનું મોં પૂરી દીધું.^{૪૦} પછી બાણથી ભરાયેલા મોઢાવાળો તે કૂતરો પાંડવોની આગળ આવ્યો. તેને જોઈને વીર પાંડવો

પવન] અધ્યાય ૧૩૨ મો-દ્રોણાચાર્યે કુમારોને શિક્ષણ આપ્યું તથા પ્રાથમિક પરીક્ષા લીધી. ૨૫૮

અહુ આશ્ચર્ય પામ્યા.^{૪૧} તે બાણ મૂકનારાની શીઘ્રતા તથા ઉત્તમ શક્તિવેધીપણાને જોઈને સઘળા કુમારો દબ્બ પામ્યા અને તેનાં વખાણ કરવા લાગ્યા.^{૪૨} પછી વનમાં રહેનારા તે એકલવ્યને તેઓ વનમાં જોળવા લાગ્યા. હે રાજન્ ! જોળ કરતાં ભિદ્ધરાજના કુમારને પાંડવોએ અહોનિશ શર છોડતો જોયો; પરંતુ તેનું રૂપ બદલાઈ ગયેલું હોવાથી તેને તેઓ જોળખી શક્યા નહિ, એટલે પાંડવોએ તેને પૂછ્યું કે:-“તું કોણ છે? અને કોનો પુત્ર છે?”^{૪૩, ૪૪}

એકલવ્ય જોડ્યો:-“હે વીરો ! હું નિષાદના રાજા હિરણ્યધનુષનો પુત્ર છું અને દ્રોણ ગુરુનો શિષ્ય છું તથા ધનુર્વેદનો અભ્યાસ કરું છું; એ તમને વિદિત થાઓ.”^{૪૫}

વૈશંપાયન કહે છે:-પાંડવો યથાર્થ રીતે એકલવ્યને જોળખીને પોતાના સ્થાનમાં આવ્યા અને તેમણે વનમાં બનેલું સર્વ અદ્ભુત વૃત્તાંત દ્રોણને કહી સંભળાવ્યું.^{૪૬} વળી હે રાજન્ ! કુંતીપુત્ર અર્જુન એકલવ્યને યાદ કરીને એકાંતમાં દ્રોણ પાસે આવી પ્રણયથી આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો.^{૪૭}

અર્જુન જોડ્યો:-“ગુરુજી ! આપે આગળ મને એકલાને આલિંગન કરીને પ્રેમથી આ પ્રમાણે કહ્યું હતું કે, ‘મારા શિષ્યોમાં તારાથી શ્રેષ્ઠ કોઈ થશે નહિ,’^{૪૮} ત્યારે તમારો બીજો શિષ્ય નિષાદરાજનો પુત્ર મારા કરતાં શ્રેષ્ઠ તથા લોકોથી બળવાન કેમ થયો?”^{૪૯}

વૈશંપાયન કહે છે:-આવાં અર્જુનનાં વચન સાંભળીને દ્રોણ ગુરુ થોડો કાલ વિચારમાં પડ્યા. પછી નિશ્ચય ઉપર આવીને અર્જુનને સાથે લઈ એકલવ્ય પાસે ગયા.^{૫૦} ત્યાં તેમણે જટિલ, વડકલ-ધારી અને મેલા શરીરવાળા એકલવ્યને હાથમાં ધનુષ લઈને સતત શર છોડતો જોયો.^{૫૧} જ્યારે એકલવ્યે પોતાની પાસે આવેલા દ્રોણગુરુને જોયા ત્યારે તેણે તેમની સામે જઈને ચરણમાં મસ્તક મૂકી પૃથ્વી ઉપર પડી પ્રણામ કર્યા.^{૫૨} પછી એકલવ્યે વિધિથી દ્રોણની પૂજા કરી અને પોતે શિષ્ય છે, એમ જણાવી હાથ જોડીને આગળ ઉભો

રહ્યો.^{૫૩} તે વખતે હે રાજન્ ! એકલવ્યને દ્રોણ ગુરુ આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:-“હે વીર ! જો તું મારો શિષ્ય છે તો મને તું ગુરુદક્ષિણા આપ.”^{૫૪}

દ્રોણનાં વચન સાંભળી પ્રસન્ન થઈને એકલવ્ય નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો. એકલવ્ય જોડ્યો:-“હે ભગવન્ ! હું ગુરુદક્ષિણામાં આપને શું આપું? આપ મને આજ્ઞા કરો. હે બ્રહ્મવેત્તામાં શ્રેષ્ઠ ! ગુરુને નહિ આપવા જેવું મારી પાસે કંઈજ નથી, અર્થાત્ હું સર્વ આપવા તૈયાર છું.”

વૈશંપાયન કહે છે:-આ સાંભળીને દ્રોણે કહ્યું કે:-“તું મને જમણા હાથનો અંગુઠો કાપી આપ.”^{૫૫, ૫૬} આવું દ્રોણનું દારુણ વચન સાંભળીને પણ નિત્ય સત્યપરાયણ રહેનારા એકલવ્યે પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવા માટે તેવુંજ પ્રસન્ન મુખ રાખીને તથા તેવાજ ઉદાર મનવડે વિચાર કરવા પણ ન રોકાતાં પોતાનો જમણો અંગુઠો દ્રોણ ગુરુને કાપી આપ્યો.^{૫૭, ૫૮} હે રાજન્ ! પછી એકલવ્ય આંગળાંઓથી પ્રત્યંચા ખેંચી બાણ મૂકવા લાગ્યો, પણ પ્રથમની પેઠે તે શીઘ્ર પ્રયોગ કરી શક્યો નહિ.^{૫૯} આથી અર્જુન પ્રસન્ન થયો અને તેની ચિંતા ટળી ગઈ; તેમજ ‘અર્જુનનો પરાલભ બીજો કોઈ કરી શકશે નહિ’ આ દ્રોણની વાણી સત્ય થઈ.^{૬૦}

દ્રોણગુરુના ભીમસેન અને દુર્યોધન, એ બે સદા ગર્વિષ્ઠ મનવાળા શિષ્યો ગદાયુદ્ધમાં યોગ્ય નિવડ્યા.^{૬૧} વળી સર્વ કુમારોમાં અશ્વત્થામા વિદ્યાના ગુપ્ત જ્ઞાનમાં અધિક થયો હતો તથા સહદેવ અને નકુલ સર્વ પુરુષો કરતાં બર્જાવિદ્યામાં નિપુણ થયા હતા.^{૬૨} યુધિષ્ઠિર રથયુદ્ધમાં શ્રેષ્ઠ થયા હતા અને ધનંજય-અર્જુન તો સર્વ યુદ્ધમાં કુશલ થયો હતો. તે સમુદ્રાંત પૃથ્વીમાં મહારથીઓના સમૂહનું પણ રક્ષણ કરી શકે એવી અતિરથીપણાની પ્રસિદ્ધિને પામ્યો હતો.^{૬૩} વળી બુદ્ધિ, ઉપાય, બલ અને ઉત્સાહવડે તે સર્વ અસ્ત્રવિદ્યામાં પારંગત હતા, તેથી અસ્ત્ર અને ગુરુપ્રીતિમાં અર્જુન સર્વ કુમારોથી શ્રેષ્ઠ હતો. જો કે સર્વને અસ્ત્રવિદ્યાનો ઉપદેશ સમાન

કરવામાં આવતો હતો, પણ સર્વ કુમારોમાં એક વીર્યવાન અર્જુનજ પોતાની ચાલાકીથી અતિરથી થયો હતો.^{૬૫} આથી અધિક બલવાળા ભીમસેનની તથા વિદ્યામાં કુશલ થયેલા અર્જુનની ધૃતરાષ્ટ્રના દુરાત્મા પુત્રો અદેખાઈ કરતા હતા.^{૬૬} એક વખતે સર્વ વિદ્યા તથા અસ્ત્રનું શિક્ષણ પામેલા આ બધા કુમારોને, પુરુષશ્રેષ્ઠ દ્રોણે તેમની વેદશક્તિ બાણવાને સારૂ એકઠા કર્યા.^{૬૭} અને શિષ્યપીઓ પાસે એક કૃત્રિમ ભાસ નામનું પક્ષી કરાવીને કુમારો ન બાણે તેમ તેને ઝાડની ટોચ ઉપર મૂકાવ્યું તથા તે વિધવાનું લક્ષ્ય છે એમ જણાવ્યું.^{૬૮} પછી દ્રોણ બોલ્યા:—“હે કુમારો! તમે બધા શીઘ્ર ધનુષ લઈ તે ઉપર બાણ ચઢાવી આ ભાસ પક્ષીને તાકીને ઉભા રહે.”^{૬૯} અને હું કહું તેજ વખતે એનું માથું નીચે પાડો. હે પુત્રો! તમારા માંથી એક એકને હું આજ્ઞા કરું તે પ્રમાણે તમારે કરવું.”^{૭૦}

વૈશંપાયન કહે છે:—પછી આંગિરસ ગોત્રમાં શ્રેષ્ઠ એવા દ્રોણે પ્રથમ યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે:—“હે દુર્ધર્ષ! તમે બાણનું સંધાન કરો અને મારાં વાક્યની સમાપ્તિ થતાં તે બાણને છોડો.”^{૭૧} ગુરુનું આપું વચન સાંભળીને પ્રથમ શત્રુને તાપ આપનારા યુધિષ્ઠિરે ધનુષ લીધું અને ભાસ પક્ષીને

લક્ષ્ય કરીને ઉભા રહ્યા.^{૭૨} હે ભરતર્ષભ! પછી દ્રોણગુરુએ ધનુષ ખેંચીને ઉભા રહેલા યુધિષ્ઠિરને બોધને બે ઘડી પછી આ પ્રમાણે કહ્યું:—“હું રાજપુત્ર! આ ઝાડની ઉપર રહેલા ભાસ પક્ષીને તમે બુઝો.” આ સાંભળી યુધિષ્ઠિરે આચાર્યને કહ્યું કે:—“હું બોલ છું.”^{૭૪} વળી થોડા વખત પછી ફરીથી દ્રોણે યુધિષ્ઠિરને પૂછ્યું કે:—“હે યુધિષ્ઠિર! હવે આ ઝાડને, મને અથવા તમારા ભાઈઓને તમે બુઝો છો?”^{૭૫} ત્યારે યુધિષ્ઠિરે વારંવાર કહ્યું કે:—“હા, હું એ ઝાડને, તમને, ભાઈઓને તથા પક્ષીને બોલું છું.”^{૭૬} આ સાંભળીને અપ્રસન્ન થયા હોય તેમ દ્રોણે યુધિષ્ઠિરને ‘એ લક્ષ્ય તમારાથી વિધાશે નહિ’ એમ ગર્હા કરીને દૂર થવા કહ્યું.^{૭૭} પછી મહા યશસ્વી દ્રોણે દુર્યોધન વગેરે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને તેજ પ્રકારથી જિજ્ઞાસાવડે પૂછ્યું.^{૭૮} વળી બીજા ભીમ વગેરે શિષ્યોને અને અન્ય દેશના રાજાઓને પણ કમથી પૂછ્યું, ત્યારે તે બધાએ પણ અમે બધું બોધ્યો છીએ એમ કહ્યું, એટલે દ્રોણે તેમનો પણ અનાદર કર્યો.^{૭૯}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
સંભવપર્વવિષે દ્રોણશિષ્યપરીક્ષા
નામનો અધ્યાય ૧૩૩ માં સમાપ્ત

*અધ્યાય ૧૩૩ માં—અર્જુનને નિશાન પાડ્યું તથા દ્રોણને મગરથી છોડાવ્યા અને દ્રોણે અર્જુનને બ્રહ્માસ્ત્ર આપ્યું.

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતો ધનંજયં દ્રોણઃ સ્મયમાનોઽભ્યમાપત ॥
ત્વયેદાનીં પ્રહર્તવ્યમેતલ્લક્ષ્યં વિલોક્યતામ્ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:—તે પછી દ્રોણગુરુએ હાસ્ય કરીને અર્જુનને કહ્યું કે:—“આ નિશાનને

તું બે; કારણ કે હવે તારે એને પાડવાનું છે.”^૧ મારા વચનની સાથેજ તારે એ લક્ષ્ય ઉપર બાણ છોડવાનું છે, માટે હે પુત્ર! તું ધનુષ ઉપર બાણ ચઢાવીને એ નિશાન તાકીને બે ઘડી ઉભો રહે.”^૨ આ પ્રમાણે દ્રોણગુરુની આજ્ઞા થતાંજ

* બંને હિંદી ભાષાંતરોમાં એકસોતેર શ્લોકો અધ્યાયને એકસોબત્રીશમા અધ્યાય સાથે જોડી દીધા છે. બંને મરાઠીમાં જુદા છે.

ભા. કં.

સવ્યસાચી અર્જુન, ધનુષને મંડલાકાર ખેંચીને તથા ભાસ પક્ષીનું નિશાન તાકીને ઉભો રહ્યો.^૩ પછી થોડો સમય જતાં દ્રોણાચાર્યે તે પ્રમાણેજ પૂછ્યું કે:-“હે અર્જુન! એ ભાસ પક્ષીને, ઝાડને અને મને તું બુઝે છે? ”^૪ હે ભારત! ત્યારે અર્જુને દ્રોણગુરુને કહ્યું કે:-“હું એકલા ભાસનેજ જોઉં છું; તમને અથવા ઝાડને જોઈ શકતો નથી.”^૫ આ સાંભળીને દ્રોણગુરુ પ્રસન્ન થયા અને ફરી થોડા વખત પછી પાંડવોમાં મહારથ એવા અર્જુનને તે દુર્ધર્ષ કહેવા લાગ્યા:-^૬ “અર્જુન! તું એ ભાસને બુઝે છે, તો કહે જોઈએ કે તે કેવું છે?” અર્જુને કહ્યું કે:-“હું ભાસનું માત્ર માથુંજ જોઉં છું; શરીર જોઈ શકતો નથી.”^૭ આવાં અર્જુનનાં વચન સાંભળીને હર્ષથી રોમાંચિત થયેલા દ્રોણગુરુએ અર્જુનને “ બાણ છોડ ” એમ કહ્યું. તેજ વખતે વિચાર કરવા ન રોકાતાં પાંડુપુત્ર અર્જુને બાણ છોડ્યું;^૮ અને ઝાડ ઉપર ગોઠવેલા તે પક્ષીનું મસ્તક તીવ્ર બાણવડે કાપીને ઝટ નીચે પાડ્યું.^૯ આ રીતે તે કાર્ય સિદ્ધ થયા પછી દ્રોણગુરુ અર્જુનને ભેટયા અને યુદ્ધમાં પરિવાર સાથે દુપદને હારેલો માનવા લાગ્યા.^{૧૦} હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ! તે પછી એક વખતે આંગિરસગોત્રમાં શ્રેષ્ઠ એવા દ્રોણાચાર્ય શિષ્યોને લઈને ગંગા ઉપર સ્નાન કરવા ગયા.^{૧૧} જે વખતે દ્રોણ ગંગાજલમાં પેડા તે વખતે કાલવડે પ્રેરાયલા એક જલચારી બલવાન મગરે આવીને દ્રોણને જંઘામાંથી પકડ્યા.^{૧૨} તે મગરથી છૂટવા માટે દ્રોણ પોતે સમર્થ હતા તોપણ ગભરાતા હોય તેમ સર્વ શિષ્યોને કહેવા લાગ્યા કે:-“હે શિષ્યો! આ ગ્રહને મારીને મને છોડાવો.”^{૧૩} ગુરુનું એ વચન નીકળતાંજ

અર્જુને પાણીમાં ડૂબેલા મગરને રોકી ન શકાય તેવાં તીક્ષ્ણ પાંચ બાણો માર્યા.^{૧૪} એ વખતે બીજા શિષ્યો તો ગભરાઈને દોડાદોડ કરતા હતા. બાણો વાગવાથી તે મગર મહાત્મા દ્રોણની જંઘા મૂકી ઠંઠને પાર્થનાં બાણવડે છિન્નભિન્ન થઈ મરણ પામ્યો. અર્જુનને આ પ્રમાણે સફળ ક્રિયાવાળો જોઈને દ્રોણ સર્વ શિષ્યોમાં અર્જુનને શ્રેષ્ઠ માનવા લાગ્યા અને પ્રસન્ન થયા. પછી મહાત્મા તથા મહારથ એવા અર્જુનને દ્રોણાચાર્ય કહેવા લાગ્યા કે:-^{૧૫-૧૭} “હે મહાબાહુ અર્જુન! કોઈથી ધારણ થઈ શકે નહિ તેવું આ શ્રેષ્ઠ પ્રહ્લાશિરનામનું અસ્ત્ર હું તને પ્રયોગ તથા નિવર્તન ક્રિયાની સાથે આપું છું તેને તું ગ્રહણ કર; ^{૧૮} પરંતુ એ પ્રહ્લાશ્વનો તારે કોઈ વખત મનુષ્યોમાં પ્રયોગ કરવો નહિ, કારણ કે અદ્ય તેજવાળા ઉપર એનો પ્રયોગ કરતાં એ અસ્ત્ર જગતને બાળીને ભસ્મ કરી દેશે.”^{૧૯} હે વત્સ! એ અસ્ત્ર લોકોમાં અસાધારણ ગણાય છે, માટે તું એને ચત્રથી ધારણ કર અને મારાં આ વચનને સાંભળ.^{૨૦} હે વીર! ન્યારે તને કોઈ દેવી શત્રુ પીડા આપે ત્યારે યુદ્ધમાં તેનો વધ કરવા માટે તારે એ અસ્ત્ર વાપરવું.”^{૨૧} અર્જુને “બહુ સારું, હું તેમ કરીશ” એમ કહી હાથ જોડીને તે પરમ અસ્ત્રને ગ્રહણ કર્યું. પછી ફરીથી દ્રોણગુરુએ તેને કહ્યું કે:-“ હે અર્જુન! આ લોકમાં તારા જેવો બીજો કોઈ ધનુર્ધારી થશે નહિ.”^{૨૨}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતગત
સંભવપર્વવિષે દ્રોણગ્રાહ્યમોક્ષણ નામનો
અધ્યાય ૧૩૩ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૩૪ મો-કુમારોની મહાન પરીક્ષા

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

કૃતાત્માન્ ધાર્તરાષ્ટ્રાંશ્ચ પાંડુપુત્રાંશ્ચભારત ॥

દૃષ્ટ્વા દ્રોણોઽબ્રવીદ્રાજન્ ધૃતરાષ્ટ્રં જનેશ્વરમ્ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:-હે ભરતકુલોત્પન્ન રાજા!

ન્યારે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને તથા પાંડવોને અસ્ત્ર-

વિદ્યા શીખી રહેલા જોયા ત્યારે એક વખતે દ્રોણ-

ગુરુએ, કૃપાચાર્ય, સોમદત્ત, બુદ્ધિમંત બાહ્લીક, ગાંગેય ભીષ્મ, વ્યાસ અને વિદુરની સમીપમાં ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને કહ્યું કે:—૧૨ “હે કુરુશ્રેષ્ઠ રાજા ! તમારા કુમારો વિદ્યા શીખી રહ્યા છે, માટે તમારી આજ્ઞા થાય તો તેઓ પોતાનું શીખેલું તમને પ્રત્યક્ષ કરી દેખાડે.”૩

દ્રોણગુરુનાં વચન સાંભળીને અંતરમાં પ્રસન્ન થયેલા મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા:—“હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ભારદ્વાજ ! તમે બહુ ભારે કામ કર્યું છે.” એ કુમારોની પરીક્ષામાટે તમે પોતેજ સમય ઠરાવો અને જે સ્થાનમાં રંગભૂમિને માટે જે તૈયારી કરવી હોય તેને માટે મને આજ્ઞા આપો.”૪ હું અંધ હોવાથી તે જોઈ શકીશ નહિ તેથી દુઃખી છું અને ચક્ષુવાળા પુરુષોના સુખની સ્પૃહા કંઈ છું, કે જેઓ અસ્ત્રવિદ્યામાં પરાક્રમ કરતા મારા પુત્રોને જોઈ શકશે. હે ધર્મવત્સલ વિદુર ! જે પ્રમાણે આચાર્ય દ્રોણગુરુ કહે તે પ્રમાણે તમે કરો; કારણકે આના જેવો બીજો પ્રિય પ્રસંગ આવશે એમ હું માનતો નથી.”૫

તે પછી રાજાની આજ્ઞા લઈને વિદુરજી દ્રોણ-ગુરુની સાથે ભૂમિ શોધવા નગર બહાર નીકળ્યા. ત્યાં મહાબુદ્ધિમાન દ્રોણગુરુએ સપાટ, ઝાડ-વિનાની, ઘાસ તથા મૂળિયાંવિનાની અને ઉત્તર તરફ નીચી જમીન શોધીને તેનું માપ કરાવ્યું અને ઉત્તમ નક્ષત્રવાળી શુભ તિથિને દિવસે વીર પુરુષોને ઢંઢેરાથી ત્યાં બોલાવી તે ભૂમિ ઉપર બલિદાન આપ્યું. પછી શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી રંગ-ભૂમિમાં શ્રેષ્ઠકોને માટે વિશાલ અને સર્વ હથિ-યારોથી યુક્ત મંડપ કરાવ્યો, જે રાજાના શિદ્ધિ-ઓએ તૈયાર કર્યો. હે રાજા ! સ્ત્રીઓને માટે જૂદી જોડકાં કરાવી. વળી બીજા લોકોને માટે રંગમંડપમાં ઉંચાં અને વિશાલ આસનો કરાવ્યાં તથા રાજપુરુષોને માટે કિંમતી ખુરશીઓ મૂકાવી. ૮-૧૨

પછી ઠરાવેલો દિવસ આવ્યો. ત્યારે ભીષ્મ અને આચાર્યમાં શ્રેષ્ઠ કૃપને આગળ કરીને ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા પ્રધાનોની સાથે ભોતીની જાળીઓવાળા અને વૈદુર્ય તથા મણિઓથી સુશોભિત એવા

સુવર્ણમય દિવ્ય પ્રદ્યામંડપમાં આવ્યા. ૧૩, ૧૪ હે વિજયીમાં શ્રેષ્ઠ ! મહા ભાગ્યવાળી ગાંધારી તથા કુંતિ અને અન્ય રાજાની સ્ત્રીઓ પણ પોતાનાં દાસ-દાસીઓની સાથે નાનાવિધ વસ્ત્રાલંકારો ધારણ કરીને ત્યાં આવી; ૧૫ અને દેવની સ્ત્રીઓ જેમ મેરુના શિખર ઉપર ચઢે તેમ ઉંચા મંચો ઉપર હર્ષથી ચઢીને જોડી. વળી ગ્રાહ્યણ, ક્ષત્રિય અને બીજા વર્ણના લોકો કુમારોની વિદ્યા જોવાને માટે નગરમાંથી ઉતાવળા બહાર આવ્યા અને એક ક્ષણમાં તો જોનારાઓનો ત્યાં મેળો થઈ ગયો. ૧૬, ૧૭ આ વખતે વગાડેલાં વાદિત્રોથી તથા મનુષ્યોના કૂતૂહલભરેલા શબ્દોથી તે સમાજ ક્ષોભ પામેલા સમુદ્રની પેઠે ગાજવા લાગ્યો. ૧૮ તે પછી શ્વેત વસ્ત્ર તથા શ્વેત યજ્ઞોપવીતને ધારણ કરતા ધોળા કેશ અને ધોળી દાઢીવાળા દ્રોણાચાર્ય ધોળું ચંદન અને ધોળાં પુષ્પની માળા ધારણ કરીને પોતાના પુત્ર અશ્વત્થામાની સાથે મેઘવિનાના આકાશમાં મંગલ ગ્રહસહિત ચંદ્ર જેમ પ્રવેશ કરે, તેમ રંગમંડપમાં પેઠા. ૧૯, ૨૦ પછી બલવાનમાં શ્રેષ્ઠ એવા દ્રોણાચાર્યે યથાસમય બલિ-દાન આપ્યું અને સારા મંત્રવેત્તા ગ્રાહ્યણો પાસે મંગલ કરાવ્યું. ૨૧ સુખકારક પુન્યાહવાચન તથા પુણ્યકૃત્ય થયા પછી વિવિધ પ્રકારનાં આયુધો લઈને વીર પુરુષોએ ત્યાં પ્રવેશ કર્યો. ૨૨ તે પછી આંગળીઓના રક્ષણને માટે ચામડાંની ખોળીઓ પહેરીને, વસ્ત્રાદિકથી ખભા, પીઠ અને પેટને સારી પેઠે આચ્છાદન કરીને, ભાથાઓ ખાંધી લઈને તથા ધનુષ ધારણ કરીને ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ એવા મહારથ કુમારોએ રંગમંડપમાં પ્રવેશ કર્યો; ૨૩ અને તે યુધિષ્ઠિર વગેરે મહાવીર્યવાન કુમારો વચના કેમ પ્રમાણે પરમ અદ્ભુત અસ્ત્ર-વિદ્યા દેખાડવા લાગ્યા. ૨૪ તે વખતે શર વાગવાની ખીકથી કેટલાંક મનુષ્યો પોતાનાં માથાં નમાવવા લાગ્યાં ત્યારે કેટલાંક તો ધૃષ્ટ રહીને તથા અત્યંત વિરમય પામીને અસ્ત્રપ્રયોગ જોવા લાગ્યાં. ૨૫ પછી કુમારો ઘોડાઓ ઉપર બેસીને પોતાનાં નામ અને ચિહ્નોથી શોભતાં એવાં શીઘ્રતાથી છોડેલાં વિવિધ બાણોવડે નિશાનો ભેદવા લાગ્યા. ૨૬ ધનુષ-

ભીષ્મ, ધૃતરાષ્ટ્ર અને સભાસદો વગેરે સમક્ષ દ્રોણાચાર્ય વિદ્યાર્થીઓની ધનુર્વિદ્યા તપાસી રહ્યા છે. ઘણાખરાઓને પૂછપરછમાં જ એકાગ્રતા-રહિત જોઈને નાપાસ કર્યા. અને અર્જુન એકાગ્રતાવાળો જણાતાં તેને જ બાણ છોડવા આજ્ઞા કરી. તે લક્ષ વીંધવામાં સફળ પણ થયો. જે એકનિષઠ થવાને બદલે અનેક બાળનો પાછળ મનોબળ વેરી નાખી “સખ બંદરકા વેપારી” બનવા જાય; તે માનવ કોઇપણ કામમાં પૂરો દેતેહમંદ થઇ શકતો નથી. કહેવત છે કે “લાખ સુદ્ધિ લગ્યડી, ને કોડ સુદ્ધિ કર્યડી; (પણ) એક સુદ્ધિ બાપડી કે સામે મોઢે તાપડી!”

બાણને ધારણ કરતા તે કુમારોના ગંધર્વ નગરના જેવા અદ્ભુત સૈન્યને જોઈને તે લોકો વિસ્મય પામવા લાગ્યા; ^{૨૭} અને હે ભારત! બીજા હજારો ને સંકેતો પુરુષો વિસ્મયથી પ્રકુલિત નેત્રવાળા થઈને 'ધન્ય છે! ધન્ય છે!' એમ એકદમ બૂમો મારવા લાગ્યા. ^{૨૮} પ્રથમ તે મહાબલવાન કુમારો એ આડાં, ઉભાં અને હાલતાં નિશાનોને પાડી ધનુષ બાણ ઉપર પોતાનો કાળુ દેખાડ્યો. પછી રથચર્યામાં જલદી જવું, પાછું આવવું, જમણાં-ડાખાં મંડલો ફરવાં વગેરેમાં વારંવાર કુશળતા દેખાડી. તે પછી હાથમાં ઢાલતરવાર લઈને તરવારને આડીઅવળી ઉંચીનીચી ફેરવી એકમેકના ઉપર પ્રહાર કરવા લાગ્યા અને તે યુદ્ધ પણ રથ, હાથી અને ઘોડા ઉપર બેસીને તથા જમીન પર ઉભા રહીને કરી દેખાડ્યું. ^{૨૯, ૩૦} એ ખડ્ગ-યુદ્ધમાં કુમારોની શીઘ્રતા, એકજ તરવારથી અનેક આયુધોનાં રોકાણરૂપી ચતુરાઈ, એક તરવારને ફેરવતાં તેની કાંતિનું ચક્ર દેખાડવારૂપી શોભા,

નિર્ભયતા, તરવાર પકડનારનો હાથજ ફરે પણ આંગળીઓ ન હાલે એવું દૃઢ મુઠિપાણું વગેરે ઢાલ-તરવારના અનેક પ્રયોગો સર્વ લોકોએ જોયા. ^{૩૧} તે પછી નિત્ય એકમેકને જીતવાની ઈચ્છા રાખતા દુર્યોધન અને ભીમસેન હાથમાં ગદા લઈને એક-મેક શિખરવાળા બે પર્વતોની પેઠે શોભતા રંગભૂમિ ઉપર આવ્યા. ^{૩૨} મહાન બાહુવાળા અને કચ્છ ભીડીને પુરુષાર્થ દેખાડવા સ્થિર ઉભેલા તે બન્ને જેમ હાથિણીને માટે મદમત્ત બે હાથીઓ શબ્દ કરે, તેમ ગર્જના કરવા લાગ્યા. ^{૩૩} અને મહાબલવાળા તે બન્ને ભમાવેલી ગદાના મંડલમાં રહીને મદમત્ત હાથીની પેઠે રંગભૂમિમાં ડાબાજમણી મંડલો ફરવા લાગ્યા. ^{૩૪} કુમારોની આ સર્વ કીડા વિદુર ધૃતરાષ્ટ્રને તથા કુંતી ગાંધારીને કહી સંભળાવતાં હતાં. ^{૩૫}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વતગત
સંભવપર્વવિષે અસ્ત્રદર્શન નામનો
અધ્યાય ૧૩૪ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૩૫ મો-અર્જુનની પરીક્ષા

॥વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

કુરુરાજે હિ રંગસ્થે ભીમે ચ વલિનાં વરે ॥

પક્ષપાતકૃતસ્નેહઃ સ દ્વિધેવામવજ્જનઃ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:-આ પ્રમાણે કુરુરાજ દુર્યોધન તથા બલવાનમાં શ્રેષ્ઠ એવો ભીમસેન એ બન્ને જણા રંગભૂમિ ઉપર ગદાયુદ્ધ કરતા હતા, ત્યારે પક્ષપાતી સ્નેહથી પ્રેક્ષકજનોમાં બે ભાગ પડ્યા હોય તેમ જણાતું હતું. ^૧ તેમાં આશ્ચર્યથી કેટલાક કુરુરાજને વીર કહેવા લાગ્યા, ત્યારે કેટલાક વિસ્મય પામીને ભીમસેનને વીર કહેવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે વખાણ કરતા પુરુષોની એક-દમ ત્યાં મોટી ગર્જનાઓ થવા લાગી. તે વખતે લોકોની ગર્જનાથી ક્ષુભિત થયેલો સમુદ્રની પેઠે રંગમંડપને ગાળી ઉઠેલો જોઈને બુદ્ધિમાન દ્રોણાચાર્ય પોતાના પ્રિય પુત્ર અશ્વત્થામાને કહેવા લાગ્યા. ^૩

દ્રોણાચાર્ય બોલ્યા:-“હે પુત્ર! આ મહાન વીર્યવાળા અને સાંઝ શિક્ષણ પામેલા બન્નેને તું રોકી દે અને ભીમ તથા દુર્યોધનને જોવાથી થયેલો આ રંગમંડપનો ખળભળાટ શાંત થાય તેમ કર.” ^૪

વૈશંપાયન કહે છે:-દ્રોણનાં વચન સાંભળીને પ્રલયકાળના પવનથી ક્ષોભ પામેલા મહાન મર્યાદાવાળા બે સમુદ્રની પેઠે ગદા ઉગામીને લડતા ભીમસેન અને દુર્યોધનને ગુરુપુત્ર અશ્વત્થામાએ રોકી દીધા. ^૫ તે પછી મોટા મેઘના જેવા શબ્દ કરતા વાદિત્રસમૂહને બંધ કરાવી રંગમંડપના અગ્રમાં આવી દ્રોણાચાર્ય કહેવા લાગ્યા:-“જે મારા પુત્ર કરતાં પણ મને અધિક પ્રિય છે તથા જે સર્વ શસ્ત્રવિદ્યામાં કુશળ છે, તે ઈંદ્રનો પુત્ર અને ઈંદ્રના અનુજ ઉપેંદ્રના જેવો પૃથાપુત્ર અર્જુન હવે પોતાની વિદ્યા દેખાડવા અહીં આવો.” ^૭ આચાર્યની આજ્ઞા થતાં, સ્વસ્તિવાચન કરાવી

આંગળીઓના રક્ષણને માટે ચામડાંની ખોળીઓ ચઢાવી, પૂર્ણ ભાથો ખાંધી, સોનાનું અખતર ધારણ કરી અને ધનુષ લઈને સૂર્ય, ઇંદ્રધનુષ અને વિજળીની સાથે સંધ્યાકાલનો મેઘ જેવો જણાય તેવો જણાતો યુવાન અર્જુન રંગભૂમિમાં આવીને ઉભો રહ્યો.^{૮૯} તે વખતે સર્વ રંગમંડપમાં આનંદ છવાઈ રહ્યો અને અનેક વાદિત્રો તથા ચોમેર શંખના નાદો થવા લાગ્યા.^{૧૦} વળી તે વખતે જોનારાઓની તુમસ વાણીઓ સંભળાવા લાગી કે:— “આ તો કુંતીનો પુત્ર છે. એ શ્રીમાન તો પાંડવોમાં વચેટ છે, એ તો મહેંદ્રનો પુત્ર છે, એ વીર તો કુરુઓનું રક્ષણ કરનારો છે, એ અસ્ત્રવેત્તામાં શ્રેષ્ઠ છે, એ ધર્મધારીમાં અગ્રણી છે, એ શીલવાળાઓમાં શીલનો ભંડાર છે.” આવી આવી પ્રેક્ષકોની વાણી સાંભળીને કુંતીને પાતો ચઢી આવ્યો અને પ્રેમનાં આંસુથી તેની છાતી ભીંજાઈ ગઈ.^{૧૧-૧૩} વળી તે મોટા શબ્દથી રાજા ધૃતરાષ્ટ્રના કાન ભરાઈ ગયા અને તે પ્રસન્ન મનવાળો થઈને વિદુરને કહેવા લાગ્યો કે:—^{૧૪} “હે વિદુર! આ રંગમંડપમાં આકાશને ભેદી નાખે તેવો અને ક્ષુભિત થયેલા સમુદ્રના જેવો અકસ્માત મોટો ઘોંઘાટ શાથી થાય છે?”^{૧૫}

વિદુર કહે છે:— “હે મહારાજ! એ તો પાંડુનંદન પૃથાનો પુત્ર અર્જુન કવચ પહેરીને રંગમંડપમાં ઉતર્યો છે, તેને જોઈને વખાણ કરતા લોકો આ કોલાહલ કરે છે.”^{૧૬}

ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છે:— “હે મહામતિવાળા વિદુર! પૃથાઈપી અરણિપાત્રમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા ત્રણ અગ્નિના જેવા પાંડુકુમારોવડે હું ધન્ય, અનુચકિત અને સુરક્ષિત છું.”^{૧૭}

વૈશંપાયન કહે છે:— આ પ્રમાણે આનંદથી ઉભરાઈ ગયેલો તે રંગમંડપ કેમે કર્યો થોડો શાંત પડ્યા, ત્યારે અર્જુને પોતાની અસ્ત્રચાતુરી આચાર્યને દેખાડવા માંડી.^{૧૮} તેણે આગ્નેયાસ્ત્ર મૂકીને અગ્નિ પ્રકટ કર્યો, વારુણાસ્ત્રથી જલ ઉત્પન્ન કર્યું વાયવ્યાસ્ત્રથી વાયુ પ્રકટ કર્યો અને પર્જન્યાસ્ત્રથી મેઘને ઉત્પન્ન કર્યો.^{૧૯} વળી ભૌમાસ્ત્રનો પ્રયોગ કરીને ભૂમિમાં પ્રવેશ કર્યો, પર્વતાસ્ત્રથી પર્વતો

ઉત્પન્ન કર્યા તથા અંતર્ધાનાસ્ત્રથી પાછો અંતર્ધાન થઈ ગયો.^{૨૦} વળી તે વખતે અર્જુન ક્ષણમાં ઉંચો, ક્ષણમાં નીચો, ક્ષણમાં રથની ધુરી ઉપર અને ક્ષણમાં રથના મધ્યમાં તથા ક્ષણમાં પૃથ્વી ઉપર ઉતરેલો દેખાયો.^{૨૧} વળી ગુરુને પ્રિય એવા અર્જુને સુકુમાર (ભરેલો ઘડો, ભરધીનાં ઇંડા વગેરે), સૂક્ષ્મ (ચણાઈ વગેરે) અને ઘન અવયવવાળાં (પાષાણાદિ) નિશાનેને જરા પણ ડગાવ્યા સિવાય વિવિધ શરોવડે ચતુરાઈથી વિંધી દેખાડ્યાં.^{૨૨} વળી ચક્કર ફરતા લોખંડના વરાહના મુખની સામે એકી વખતે એક બાણની પેઠે છૂટાં પાંચ બાણ મૂકી દેખાડ્યાં.^{૨૩} તેમજ ચક્કર ફરતી દોરીએ ખાંધેલાં બળદનાં શીંગડાંના કાણામાં મહાવીર્યવાન અર્જુને એકવીસ બાણ દાખલ કરી દીધાં.^{૨૪} હે શુદ્ધ! આ અને એવા બીજા ધનુષના પ્રયોગો તથા તરવાર અને ગદાનાં મંડલો શસ્ત્રકુશળ અર્જુને કરી દેખાડ્યાં.^{૨૫, ૨૬} હે ભારત! પછી એ કર્મ ઘણુંખરૂં સમાપ્ત થતાં તથા વાદિત્રના નાદ અને સમાજના શબ્દો મંદ થતાં માહાત્મ્ય તથા બસ સૂચવનારો અને વજ્રના અથડાવાથી જેવો શબ્દ થાય તેવો બાહુ ઠોકવાનો શબ્દ દરવાજા ઉપર સંભળાયો.^{૨૭} હે પૃથ્વીપતિ! તે શબ્દ સાંભળીને ‘આ શું પર્વત ફાટે છે? કે ભૂમિ વિહારાય છે? કે જલની ધારાવડે ભરાયલા મેઘોથી આકાશ પૂર્ણ થાય છે?’ આવા આવા વિચારો રંગમંડપમાં બેઠેલાઓને એક ક્ષણમાં થઈ આવ્યા અને બધા દરવાજા તરફ જોવા લાગ્યા.^{૨૮, ૨૯} તે વખતે પાંચ પાંડવોથી વિંટાયલા દ્રોણ હસ્તનક્ષત્રના પાંચ તારાઓની સાથે રહેલા ચંદ્રના જેવા શોભવા લાગ્યા;^{૩૦} અને અશ્વત્થામાની સાથે દુર્યોધનના તેજસ્વી સો ભાઈઓ શત્રુને નાશ કરનારા ઉભા થયેલા દુર્યોધનને વિંટાઈ વળ્યા.^{૩૧} ઉગામેલાં હથિયારવાળા તે ભાઈઓથી વિંટાયેલો અને ગદાનું અગ્ર જેના હાથમાં રહેલું એવો દુર્યોધન પૂર્વે દાનવોના ક્ષય વખતે દેવોથી વિંટાયેલા ઇંદ્રની પેઠે શોભવા લાગ્યો.^{૩૨}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વતર્ગત સંભવપર્વવિષે અસ્ત્રદર્શન નામનો અધ્યાય ૧૩૫મો સમાપ્ત.

પર્વ] અધ્યાય ૧૩૬ મો-કર્ણ તથા અર્જુનના દ્વંદ્વયુદ્ધની તૈયારી અને કર્ણને રાજ્યાભિષેક ૨૬૫

અધ્યાય ૧૩૬ મો-કર્ણ તથા અર્જુનના દ્વંદ્વયુદ્ધની તૈયારી અને કર્ણને રાજ્યાભિષેક

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

દત્તેજ્વકાશે પુરુષૈર્વિસ્મયોત્ફુલ્લોચનઃ ॥

વિવેશ રંગં વિસ્તીર્ણ કર્ણઃ પરપુરંજયઃ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:-પછી લોકોએ ખસીને માર્ગ આપ્યો એટલે શત્રુનાં પુરને જીતનારો, વિસ્મયથી પ્રકુલ નેત્રવાળો કર્ણ વિશાલ રંગમંડપમાં આવ્યો.^૧ તે કર્ણના શરીર ઉપર સહજ (જન્મની સાથે થયેલું) કવચ હતું, તેનું મુખ સહજ કુંડલવડે પ્રકાશતું હતું, તેણે ધનુષ ધારણ કર્યું હતું તથા તરવાર બાંધી હતી. એવો તે કર્ણ પગે ચાલતા પર્વત જેવો જણાતો હતો. શત્રુગણને હણનારો તે કર્ણ વિશાલ નેત્ર તથા વિશાલ યશવાળો હતો અને પૃથ્વીની કુમારવસ્થામાં તીવ્ર કિરણવાળા સૂર્યના અંશથી પ્રકટેલો હતો.^{૨,૩} તે સિંહ, વૃષભ અને ગજેંદ્રના જેવો બલ, વીર્ય અને પરાક્રમવાળો હતો. વળી તે સૂર્યના જેવો પ્રકાશવાળો, ચંદ્રના જેવો કાંતિવાળો અને વહ્નિના જેવો તેજસ્વી હતો.^૪ ભાસ્કરાંશથી જન્મેલો કર્ણ સુવર્ણના તાડ જેવો ઉંચો, સિંહના જેવો દૃઢ અંગવાળો, યુવાન, શોભાસંપન્ન અને અસંખ્ય ગુણવાળો હતો.^૫ તે મહાબાહુ કર્ણ રંગમંડપમાં ચોમેર દષ્ટિ કરી અને દ્રોણગુરુ તથા કૃપાચાર્યને સાધારણ આદરથી પ્રણામ કર્યા.^૬ સભાજનો કર્ણને સ્થિર થઈને નિશ્ચલ નેત્રથી જોવા લાગ્યા અને આ કોણ છે? તે જાણવાને તેમને કૂતૂહલ થયું તથા તેને જોઈને તેઓ ક્ષોભ પામ્યા.^૭ તે પછી બોલનારામાં શ્રેષ્ઠ એવો સૂર્યપુત્ર કર્ણ પોતાના અજ્ઞાત ભાઈ ઈંદ્રપુત્ર અર્જુનને મેઘના જેવા ગંભીર સ્વરવડે કહેવા લાગ્યો:-
“હે પાથી! તે જે કર્મ કર્યું છે તેનાથી પણ વિશેષ કર્મ લોકોના દેખતાં હું કરીશ, માટે તું પોતે કુલાઈ જઈશ નહિ.” હે વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ! આવાં કર્ણનાં વચન પૂરાં થયાં નહિ, એટલામાં તો લોકો જાણે યંત્રથી ઉંચા થયા હોય તેમ ચોમેરથી ઉભા થઈ ગયા.^{૮,૧૦} હે મનુષ્યવ્યાધ! દુર્યોધન મનમાં બહુ

પ્રસન્ન થયો તથા તેજ ક્ષણમાં અર્જુનને લક્ષ્ય તથા ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો.^{૧૧} તે પછી દ્રોણાચાર્યની આજ્ઞા થવાથી રણપ્રિય તથા બલવાન એવા કર્ણ, જે જે ક્રિયાઓ અર્જુનને કરી હતી તે તે ક્રિયાઓ કરી દેખાડી.^{૧૨} હે ભારત! તે વખતે ભાઈઓની સાથે દુર્યોધને ત્યાં કર્ણને હર્ષથી આલિંગન આપ્યું અને કહેવા લાગ્યો:-^{૧૩}

દુર્યોધન બોલ્યો:-“હે માન આપનારા! હે મહાબાહુ! તું ભલે આવ્યો. મારા મોટા ભાગ્યથી તું અહીં આવ્યો છે. હું અને આ કુરુરાજ્ય તારું છે; તેનો તું યથેષ્ટ ઉપભોગ કર.”^{૧૪}

કર્ણ બોલ્યો:-“હે રાજન્! તે મને જે કહ્યું છે તે સઘળું હું કરેલું જ માનું છું. હું તારી મિત્રતાની માગણી કરું છું અને અર્જુનની સાથે દ્વંદ્વયુદ્ધ કરવા ઇચ્છું છું.”^{૧૫}

દુર્યોધન બોલ્યો:-“હે અરિંદમ! તું મારી સાથે રહીને ભોગ ભોગવ, બંધુઓનું પ્રિય કર અને સર્વ શત્રુઓનાં માથાં ઉપર પગ મૂક.”^{૧૬}

વૈશંપાયન કહે છે:-પછી પોતાનો આક્ષેપ કર્યો હોય એમ માનીને અર્જુન, દુર્યોધનના ભાઈના ટોળામાં પર્વતની પેઠે ઉભેલા કર્ણને કહેવા લાગ્યો.^{૧૭} અર્જુન કહે છે:-“હે કર્ણ! વગરબોલાવ્યે આવનારા અને વગરબોલાવ્યે બોલનારા જે લોકો છે તે લોકોને તું મારાથી હણાઈને પ્રાપ્ત થઈશ.”^{૧૮}

કર્ણ બોલ્યો:-“હે અર્જુન! આ રંગમંડપ સર્વને માટે સામાન્ય છે, એમાં તારું એકલાનું શું લાગેવળગે? વળી રાજાઓમાં જે વીર્યવાન છે તે શ્રેષ્ઠ ગણાય છે અને ક્ષાત્રધર્મ બલનેજ અનુસરે છે.^{૧૯} હે ભારત! દુર્બલના પ્રયત્નરૂપી આક્ષેપથી શું? જેટલામાં હું ગુરુની સમક્ષ બાણવડે તારું મસ્તક હરણ કરું તેટલામાં તું એ સઘળું બાણવડે કરી દેખાડ.”^{૨૦}

વૈશંપાયન કહે છે:-પછી દ્રોણની આજ્ઞા લઈને શત્રુનાં પુરને જીતનારો અર્જુન ત્વરાથી ભાઈઓને ભેટીને કર્ણની સામે યુદ્ધ કરવા ગયો.^{૨૧}

ત્યારે ભાઈઓની સાથે દુર્યોધને પણ યુદ્ધ કરવા ઉદ્યત થયેલા કર્ણને આલિંગન આપ્યું અને કર્ણ ધનુષબાણ લઈને લડવા ઉભો રહ્યો.^{૨૨} તે વખતે બગલાંની પંક્તિવડે હાસ્ય કરતા હોયતેવા વિજળી, ગર્જના અને ઈંદ્રધનુષવાળા મેઘોથી આકાશ છવાઈ ગયું.^{૨૩} પછી વાતસઙ્યરનેહવડે ઇંદ્ર પોતે યુદ્ધરંગ ભેતા ઉભા હતા. તે ભેઠને ભાસ્કરે પણ પાસે આવેલા મેઘને દૂર કરી દીધા.^{૨૪} એટલે અર્જુન મેઘછાયાથી ઢંકાયલો જણાયો અને કર્ણ સૂર્યના તાપમાં ઉભેલો જણાયો.^{૨૫} વળી જ્યાં કર્ણ હતો તે તરફ દૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો ઉભા રહ્યા અને દ્રોણશુરુ, કૃપાચાર્ય અને ભીષ્મ જે બાળુ અર્જુન હતો ત્યાં ઉભા રહ્યા.^{૨૬} આ પ્રમાણે રંગમંડપમાં બેઠેલાં સ્ત્રીપુરુષોમાં બે પક્ષ પડ્યા અને કર્ણ તથા અર્જુનનું યુદ્ધ થાય છે, એ જાણીને કુંતિ-ભોજનાં પુત્રી કુંતીને મૂરછાં આવી ગઈ.^{૨૭} તેવી રીતે મૂર્ચ્છિત થયેલાં તે કુંતીને સર્વ ધર્મવેત્તા વિદુરે દાસીઓદ્વારા ચંદ્રનનું જલા છંટાવી આશ્વાસન કરાવ્યું,^{૨૮} તેથી કુંતી શુદ્ધિમાં આવ્યાં; પણ પોતાના બન્ને પુત્રોને બખતર પહેરીને લઢવા ઉભા રહેલા ભેઠને તે ગભરાયાં અને તેમને કંઈ સૂઝ પડી નહિ.^{૨૯} પછી મહાન ધનુષ ચઢાવીને ઉભેલા તે બન્નેને ભેઠને, દ્વંદ્વયુદ્ધની રીતિમાં કુશલ અને સર્વ ધર્મને જાણનારા એવા શરદાનના પુત્ર કૃપાચાર્ય કર્ણને કહેવા લાગ્યા કે:-^{૩૦} “આ પાંડુને આનંદ આપનારો કુંતીનો નાનો પુત્ર અને કુરુ-કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલો અર્જુન તારી સાથે દ્વંદ્વ-યુદ્ધ કરશે.^{૩૧} હે મહાબાહો! તું પણ જે રાજના કુલને શોભાવતો હોય તે કુલ તથા તારાં માતા-પિતા કહી સંભળાવ;^{૩૨} એટલે તારાં નામકુલ વગેરે જાણીને પછી પાર્થ તારી સાથે યોગ્યતા વિચારીને યુદ્ધ કરશે અથવા ન પણ કરે; કારણકે

રાજપુત્રો હલકા આચાર તથા કુલવાળાની સાથે દ્વંદ્વયુદ્ધ કરતા નથી”^{૩૩}

વૈશંપાયન કહે છે:-આ સંભળીને વરસાદનાં જલથી ઘોવાઈનેકમલ જેમ ઝાંખું થઈ નમી જાય, તેમ કર્ણનું મુખ લજ્જાથી નમી ગયું.^{૩૪} તે વખતે દુર્યોધન બોલ્યો:-“હે આચાર્ય! શાસ્ત્રના નિશ્ચયથી જોતાં રાજાઓ ત્રણ પ્રકારના કહેલા છે; એક સારા કુલમાં જન્મેલો, બીજો શૂરવીર અને ત્રીજો સેનાનો નેતા; (એટલે એક રીતે જોતાં કર્ણ યોગ્ય છે) છતાં આ અર્જુન દ્વંદ્વયુદ્ધમાં રાજા ન હોય તેવાની સાથે યુદ્ધ કરવા નહિ ઈચ્છતો હોય તો હું કર્ણનો અંગદેશના રાજ્ય ઉપર અભિષેક કરું છું.”^{૩૫,૩૬}

વૈશંપાયન કહે છે:-આમ કહીને તેજ ક્ષણે શોભાસંપન્ન તથા મહાબલવાન એવા મહારથ કર્ણને સેનાના બાજઠ ઉપર બેસાડીને ડાંગરની ધાણી અને પુષ્પે સહિત સજલ સુવર્ણકલશોવડે મંત્રવેત્તા બ્રાહ્મણોએ અંગદેશના રાજ્યતરિકે અભિષેક કર્યો. તે વખતે તેના ઉપર છત્ર ધરાયું તથા ચામરો ઉડવા લાગ્યાં અને જયજય શબ્દો થવા લાગ્યા.^{૩૭,૩૮} હે રાજન્! પછી તે કર્ણ દુર્યોધનને કહેવા લાગ્યો કે:-“મને આ રાજ્યદાન કર્યું તેના સમાન બદલામાં તને હું શું આપું? ^{૩૯} હે નૃપ! તે તું મને કહે. હે રાજશાહ્ન! તું જે કહીશ તે હું કરીશ.” ત્યારે દુર્યોધને તેને કહ્યું કે:-“હું તારી સાથે અત્યંત મિત્રતાની ઇચ્છા રાખું છું.”^{૪૦} આ પ્રમાણે દુર્યોધને કહ્યું ત્યારે કર્ણ ‘તેમ વર્તીશ’ એમ કહ્યું અને બન્ને હર્ષથી ભેટી પરમ આનંદ પામ્યા.^{૪૧}

ઋતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત સંભવપર્વવિષે ક્ષણભિષેક નામનો અધ્યાય ૧૩૬ માં સમાપ્ત.

પર્વ] અધ્યાય ૧૩૭ મો-કર્ણપ્રત્યે આક્ષેપ, તેનો ખયાવ અને રંગવિસર્જન ૨૬૭

અધ્યાય ૧૩૭ મો-કર્ણપ્રત્યે આક્ષેપ, તેનો ખયાવ અને રંગવિસર્જન

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતઃ સસ્તોત્તરપટઃ સપ્રસ્વેદઃ સવેપથુઃ ॥

વિવેશાધિરથો રંગં યષ્ટિ પ્રાણોહ્યન્નિવ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:-પછી અંગવસ્ત્ર જેનું ખસી ગયેલું, પ્રસ્વેદ જેને આવેલો, ધ્રુજતો અને લાકડીને ટેકે ચાલતો એવો અધિરથ કર્ણને ખોલાવતો હોય તેમ રંગમંડપમાં આગ્યો.^૧ આવેલા અધિરથને જોઈને રાજ્યાભિષેકવડે ભીના માથાવાળા કર્ણે પિતૃગૌરવથી ખેંચાઈને ધનુષ છોડી દીધું અને મસ્તકવડે તેને વંદન કર્યું.^૨ પછી રથનો સારથિ અધિરથ ગભરાટથી વસ્ત્રના છેડાવડે ઝેપગ ઢાંકી દઈને હે પુત્ર! એવું પૂર્ણ અર્થવાળું વચન બોલ્યો;^૩ અને કર્ણને ભેટીને સ્નેહથી ઘેલો થયેલો તે અંગરાજ્યના અભિષેકથી ભીના થયેલા કર્ણના માથાને પુનઃ પુનઃ આંસુવડે સિંચન કરવા લાગ્યો.^૪ તે વખતે આધિરથને જોઈને આ કર્ણ તો સૂતપુત્ર છે, એમ વિચારી પાંડુપુત્ર ભીમસેન હાસ્ય કરતો હોય તેમ કર્ણને કહેવા લાગ્યો:-^૫ “હે સૂતપુત્ર! તું યુદ્ધમાં અર્બુનના હાથથી મરવાને લાયક નથી; માટે તારા કુલને યોગ્ય ચાખુકે તું પકડ.^૬ વળી હે નરાધમ! યજ્ઞમાં અભિની સમીપમાં રહેલા પુરોહિતને માટે જેમ કૂતરો અયોગ્ય છે તેમ અંગદેશનું રાજ્ય ભોગવવાને તું અયોગ્ય છે.”^૭

ભીમસેનનાં આવાં વચન સાંભળીને ક્રોધથી કર્ણનો નીચલો હોઠ કંઈક કંપવા લાગ્યો અને નિઃશ્વાસ મૂકીને તેણે ગગનમાં રહેલા દિવાકરના તરફ દષ્ટિ કરી.^૮ એટલે પદ્મવનમાંથી મદોલકટ હાથી જેમ ઉઠે, તેમ ભાઈઓના મધ્યમાંથી મહાબલવાન દુર્યોધન કોપ કરીને ઉભો થયો;^૯ અને તેણે સામે ઉભેલા ભયંકરકર્મ કરનારા ભીમસેનને કહ્યું કે:-“હે વૃકોદર! તારે આણું વચન કહેવું યોગ્ય નથી;^{૧૦} કારણકે ક્ષત્રિયોમાં તો બલજ મુખ્ય છે, માટે ક્ષત્રિયમાં અધમ હોય તેની સાથે પણ યુદ્ધ કરી શકાય. વળી શૂરાઓ અને નદીઓનાં ઉત્પત્તિ

સ્થાન એકદમ જણાતાં નથી.^{૧૧} સ્થાવરજંગમ જેનાવડે વ્યાપ્ત છે એવો વહ્નિજલથી ઉત્પન્ન થયો છે. વળી દધીચ ઋષિનાં અસ્થિથી દાનવોનો સંહાર કરનાર વજ્ર નિર્મ્યું છે.^{૧૨} તેમજ સર્વ ગુહ્યતાથી ભગવાન કાર્તિકસ્વામી અસિના પુત્ર, કૃત્તિકાના પુત્ર, રુદ્રના પુત્ર, ગંગાના પુત્ર, એમ અનેકના પુત્ર સંભળાય છે.^{૧૩} વળી ક્ષત્રિયથી ઉત્પન્ન થયેલા જે વિશ્વામિત્ર વગેરે બ્રાહ્મણો થયા સંભળાય છે અને અવિનાશી બ્રહ્મત્વને પામ્યા છે,^{૧૪} તેમજ શસ્ત્રધારીમાં શ્રેષ્ઠ એવા આચાર્ય દ્રોણ કલશથી ઉત્પન્ન થયા છે; અને ગૌતમ ઋષિના વંશમાં શરના સમૂહમાંથી કૃપાચાર્ય થયા છે.^{૧૫} વળી તમારા જન્મ કેવી રીતે થયેલા તે પણ હું જાણું છું. જેમ હરણી વાઘને જણી શકે નહિ, તેમ કુંડલ તથા કવચ સાથે જન્મેલા અને સર્વ લક્ષણવડે યુક્ત એવા સૂર્ય જેવા કર્ણને, એક સૂતભાર્યા શી રીતે ઉત્પન્ન કરી શકે?^{૧૬} એ રાજા કર્ણ તો પોતાના બાહુબલથી તથા આજ્ઞાનુસારી મારી સાથે અંગરાજ્યને જ નહિ પણ સર્વ પૃથ્વીના રાજ્યને માટે પણ લાયક છે;^{૧૭} માટે જે મનુષ્યથી આ મારું કરેલું કાર્ય સહન ન થતું હોય તે રથમાં બેસીને ઝેપગવડે ધનુષ નમાવો, અર્થાત્ ધનુષનો પગથી સ્પર્શ કરીને અમારાથી વધ અથવા અમારા વધને માટે ક્ષત્રિયોમાં પ્રસિદ્ધ એવી પ્રતિજ્ઞા કરો.”^{૧૮}

આ વચનો સાંભળીને આખા રંગમંડપમાં ‘સત્ય છે સત્ય છે’ એ વચનની સાથે મહાન હાહાકાર થઈ રહ્યો અને સૂર્ય પણ અસ્ત પામ્યો.^{૧૯} તે પછી રાજા દુર્યોધન કર્ણનો હાથ પકડી મસાલને અજવાળે રંગમંડપમાંથી બહાર નીકળ્યો.^{૨૦} સર્વે પાંડવો પણ દ્રોણ, કૃપાચાર્ય અને ભીષ્મે સહિત પોતપોતાના સ્થાનમાં ગયા.^{૨૧} પોતાને ઘેરજતા લોકોમાં કોઈ અર્બુનને વખાણતા હતા, કોઈ કર્ણનાં વખાણ કરતા હતા અને કોઈ દુર્યોધનને વખાણતા હતા.^{૨૨} કુંતીએ પોતાનો દિવ્ય દક્ષણાળો મુકીને કહ્યો અને તેને અંગ દેશનું

રાજ્ય મળેલું બાણી તે સ્નેહવડે ગુપ્ત રીતે પ્રસન્ન થયાં.^{૨૩} હે રાજન્ ! વળી દુર્યોધનને પણ કર્ણ મળવાથી અર્જુનની જે બીક હતી, તે તુરત જ નતી રહી;^{૨૪} તથા શસ્ત્રવિદ્યામાં અત્યંત શ્રમ કરનારો વીર કર્ણ પણ દુર્યોધનનું સામથી સાંત્વન કરવા લાગ્યો. વળી યુધિષ્ઠિર પણ તે વખતથી

માનવા લાગ્યા કે:-પૃથ્વીમાં કર્ણના જેવો બીજો કોઈ ધનુર્ધારી નથી.^{૨૫}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
સંભવપર્વવિષે અસ્ત્રદર્શન નામનો
અધ્યાય ૧૩૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૩૮ મો-દ્રુપદનો પરાજય અથવા અર્જુનને આપેલી ગુરુદક્ષિણા

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

પાંડવાન્ ધાર્તરાષ્ટ્રાંશ્ચ કૃતાસ્ત્રાન્પ્રસમીક્ષ્યસઃ ॥

ગુર્વર્થ દક્ષિણાકાલે પ્રાપ્તેઽમન્યત વૈ ગુરુઃ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:-ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને તથા પાંડવોને અસ્ત્રવિદ્યામાં નિપુણ થયેલા જોઈને ગુરુદક્ષિણાનો સમય પ્રાપ્ત થતાં દ્રોણગુરુએ દક્ષિણા લેવાનો વિચાર કર્યો.^૧ તે પછી હે રાજન્ ! દ્રોણ-આર્યે સર્વ શિષ્યોને એકઠા કર્યા અને તેમને દક્ષિણાને માટે કહ્યું કે:-“હે કુમારો ! તમારું કલ્યાણ થાયો. યુદ્ધના મોખરામાં પંચાલરાજ દ્રુપદને પકડીને તમે મારી પાસે લાવો; એજ તમારી પાસેથી હું ઉત્તમ ગુરુદક્ષિણા ઇચ્છું છું.”^{૨,૩} આ સાંભળીને “બહુ સાંઝે તેમ કરીશું” એમ કહીને તે સઘળા યોદ્ધાઓ તત્કાલ રથમાં બેસી આચાર્યની માગેલી દક્ષિણા આપવા માટે દ્રોણગુરુને સાથે લઈને નીકળ્યા. પછી તે પુરુષશ્રેષ્ઠો પંચાલ-દેશના લોકોને રંજીતતા મહાતેજસ્વી દ્રુપદ રાજના નગર આગળ આવ્યા અને તે નગરને પીડવા લાગ્યા.^{૪,૫} દુર્યોધન, કર્ણ, મહાબલવાન યુયુત્સુ, દુઃશાસન, વિકર્ણ, જલસંઘ, સુલોચન અને અન્ય બહુ પરાક્રમી કુમારો ‘હું પહેલો, હું પહેલો’ એમ સ્પર્ધા કરતા ઉત્તમ રથોમાં બેસીને ઘોડે-સ્વારોની સાથે નગરમાં પ્રવેશ કરી રાજમાર્ગ ઉપર પહોંચ્યા.^{૬-૮} હે રાજન્ ! તે વખતે પાંચાલરાજ દ્રુપદે આ વાત સાંભળી અને મોટા સૈન્યને આવેલું જોઈ, તે ભાઈઓને લઈ તત્કાલ ધરમાંથી બહાર નીકળ્યો.^૯ માર્ગમાંજ બપોર પહેરતા નીકળેલા યજ્ઞસેન રાજને જોઈને તે સઘળા કુમારો બાણોનો

વર્ષાદ વર્ષાવતા ગર્જના કરવા લાગ્યા;^{૧૦} એટલે ઘોળા રથમાં બેસીને કૌરવોની આગળ આવી દુર્જ-ય એવા યજ્ઞસેને ઘોર શરોની વૃષ્ટિ કરવા માંડી.^{૧૧}

વૈશંપાયન કહે છે:-અર્જુનને તો કુમારોનો અધિક ગર્વ જોઈને પ્રથમથીજ વિચાર કરી દ્વિજ-શ્રેષ્ઠ દ્રોણાચાર્યને કહ્યું કે:-^{૧૨} “એઓ પોતાનું પરાક્રમ કરી રહેશે, ત્યાર પછી અમે રણસાહસ ઉઠાવીશું; કારણ કે રણના મોખરામાં એમનાથી દ્રુપદને પકડી શકાશે નહિ.”^{૧૩} આ પ્રમાણે દ્રોણને કહીને ભાઈઓની સાથે નિષ્પાપ અર્જુન નગરથી બહાર અર્ધા કોશ ઉપરજ રહ્યો.^{૧૪} પછી કૌરવોને જોઈને કૌરવી સેનાને મોહિત કરવા દ્રુપદે મહાન શરણલવડે ચોતરફથી હલ્લો કર્યો.^{૧૫} રથમાં બેસીને યુદ્ધમાં એકલા પરાક્રમ કરતા શીઘ્રકારી દ્રુપદને જોઈ ત્રાસ પામેલા કૌરવો અનેક દ્રુપદ લડે છે એમ માનવા લાગ્યા.^{૧૬} તે વખતે દ્રુપદ રાજનાં ઘોર શરો સર્વ દિશામાં ધૂમવા લાગ્યાં અને પાંચાલોના નિવાસોમાં હજારો શંખ, ભેરી અને મૃદંગો વાગવા લાગ્યાં તથા મહાત્મા પાંચાલોનો સિંહનાદ સંભળાવા લાગ્યો.^{૧૭,૧૮} વળી ધનુષની પ્રત્યંચાનો તથા હસ્તતલનો શબ્દ ગગનમાં જઈને વિશાલ થવા લાગ્યો. પછી દુર્યોધન, વિકર્ણ, સુબાહુ, દીર્ઘલોચન અને દુઃશાસન, એઓ ક્રોધ-યુક્ત થઈને બાણોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા; તેથી અત્યંત વિધાયલા, યુદ્ધમાં દુર્જય અને મહાધનુર્ધારી એવા દ્રુપદે તેજ ક્ષણમાં તે સૈન્યનો નાશ કરવા માંડ્યો અને દુર્યોધન, વિકર્ણ તથા મહાબલવાન કર્ણને અને બીજા અનેક વીર રાજકુવરો-

ને તથા વિવિધ સૈન્યોને બળતાં ઉંઘાડીઆંના ચક્રની પેઠે ધૂમીને બાણવડે ઢાંકી દીધા. ૧૯-૨૨ પછી તો નગરના સઘળા લોકો પણ વર્ષતા મેઘની પેઠે મુસલો અને લાકડીઓનો વરસાદ કૌરવોપર વરસાવવા લાગ્યા; ૨૩ એટલુંજ નહિ પણ બાલકથી આરંભી વૃદ્ધપર્યંતના સઘળા લોકો કૌરવો ઉપર તૂટી પડ્યા. હે ભારત! આવા તુમુલ્ય યુદ્ધને સાંભળી કૌરવો ખૂંસો પાડતા નાસવા લાગ્યા અને પાંડવોને હાંકે મારતા તેમના તરફ આવવા લાગ્યા. પાંડવોએ દીન થયેલા કૌરવોની રોમાંચિત કરે એવી ખૂંસો સાંભળી. ૨૪, ૨૫ તે વખતે દ્રોણને પ્રણામ કરીને તથા પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિરને 'તમે લડશો નહિ' એમ કહી રોકી લઈને તેઓ રથોમાં બેઠા. ૨૬ તે વખતે અર્જુન માદ્રીપુત્રોને પોતાના ચક્ર-રક્ષક કર્યા અને ભીમસેન ગદા લઈને સેનાના અગ્રભાગમાં રહ્યો. ૨૭ તે પછી શત્રુઓના શબ્દને સાંભળીને નિષ્પાપ એવો અર્જુન રથવડે દિશાઓને ગળવતો વેગથી ભાઈઓની સાથે ત્યાં આવ્યો. ૨૮ ઉછળતા સમુદ્રના જેવા શબ્દવાળી પાંચાલોની સેનામાં દંડધારી કાલની પેઠે મહાબાહુ ભીમસેન, જેમ મગર સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે, તેમ તે મહા-સેનામાં પેઠો. ભીમ પોતે ગદા લઈને હાથીની સેના તરફ દોડ્યો. ૨૯ અને યુદ્ધ કરવામાં કુશલ તથા અતુલ બાહુબલવાળો તે કાલરૂપ ધારણ કરીને ગદા-વડે હસ્તિસેનાને હણવા લાગ્યો. પર્વત જેવા તે ગળે પુષ્કળ રુધિર છોડતા ભીમસેનની ગદાવડે માથાંના ગોળાઓ ભાંગવાથી વજ્રના પ્રહારથી જેમ પર્વતો પડે તેમ ભૂમિ ઉપર પડવા લાગ્યા. તેમજ હાથી, ઘોડા અને રથોને પણ પાંડુપુત્ર ભીમસેન પાડવા લાગ્યો. ૩૦-૩૩ વળી પદ્માતિને અને રથને અર્જુનનો મોટો ભાઈ ભીમસેન, જેમ વનમાં ગોવાળીઓ લાકડીથી પશુઓને પ્રહાર કરે, તેમ ગદાથી પ્રહાર કરવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે રથ અને હાથીઓને મારતો, નસાડતો વૃકોદર ધૂમતો હતો. વૈશંપાયન કહે છે:-પછી દ્રોણશુરુતું પ્રિય કરવા માટે તૈયાર થયેલો અર્જુન બાણનાં બલને વિસ્તારતો દ્રુપદના તરફ દોડ્યો. વળી હે રાજન! યુગાંતકાલના અશ્વિની પેઠે ઝળહળતો અર્જુન

યુદ્ધમાં ઘોડા, હાથી અને રથના સમૂહને ચોમેરથી પાડવા લાગ્યો. પછી હણુતા એવા પાંચાલ અને સુંજય ચોદ્ધાઓએ અનેક પ્રકારનાં શરોવડે તુરંત પાર્થને આજો ઢાંકી દીધો અને મુખથી સિંહનાદ કરતા તેઓ અર્જુન બેડે લડવા લાગ્યા. ૩૪-૩૮ તે વખતનું યુદ્ધ મહાન અદ્ભુત દેખાવવાળું તથા ઘોર નિવડયું હતું. તે ચોદ્ધાઓના સિંહનાદને સાંભળીને ઇંદ્રનો પુત્ર અર્જુન સહન કરી શક્યો નહિ. ૩૯ પછી કિરીટધારી અર્જુન યુદ્ધમાં એકાએક પાંચાલોના તરફ ધસી ગયો અને મોહ પમાડતો હોય તેમ તેણે મોટાં બાણની બલવડે તેઓને ઢાંકી દીધા. ૪૦ વળી યશસ્વી અર્જુન એવી શીઘ્રતાથી બાણનું સંધાન કરીને તેને શત્રુઓપર ફેંકતો હતો કે તેમાં જરા પણ ગાળો પડતો ન હતો. ૪૧ તે વખતે 'ધન્ય' શબ્દથી મિશ્ર થયેલો સિંહનાદ થવા લાગ્યો. પછી સત્યજિતની સાથે પાંચાલરાજ દ્રુપદ, ત્વરા કરતો શંખરાસુર મહેંદ્રના તરફ જેમ દોડે તેમ અર્જુનના તરફ દોડ્યો; પણ મોટી બાણની વૃષ્ટિ કરીને અર્જુનને તેને ઘેરી લીધો. ૪૨, ૪૩ તે વખતે પાંચાલરાજની સેનામાં હલહલાટ શબ્દ થઈ રહ્યો અને ગળેંદ્રને પકડવા માટે મહાસિંહ જેમ દોડે તેમ અર્જુનને આગળ વધતો બેઠને સત્ય પરાક્રમી સત્યજિત દ્રુપદનો બચાવ કરવા ધનંજયની સામે દોડ્યો. ૪૪, ૪૫ તે પછી ઇંદ્ર તથા બલિની પેઠે યુદ્ધ કરતા એવા અર્જુન અને પાંચાલરાજ સેનાને ક્ષુભિત કરવા લાગ્યા. ૪૬ તે વખતે અર્જુનને મર્મભેદી દશ બાણોવડે સત્ય-જિતને ભેરથી વિંધી નાખ્યો અને તે બેઠને સર્વને આશ્ચર્ય જેવું લાગ્યું. ૪૭ પછી પાંચાલે પણ અર્જુનને સો બાણોવડે તટકાલ પીડા કરી, એટલે શરવૃષ્ટિથી ઢંકાતો અને મહાવેગવાળો મહારથ પાર્થ પણ ધનુષની પ્રત્યાંચાને શુદ્ધ કરીને પોતાનો વેગ વધારવા લાગ્યો તથા સત્યજિતના ધનુષને કાપી નાખીને દ્રુપદરાજના તરફ દોડ્યો. ૪૮, ૪૯ એટલામાં વેગવાળું બીજું ધનુષ લઈને સત્યજિતે ઘોડા, રથ અને સારથિની સાથે પાર્થને તટકાલ વિંધી નાખ્યો. ૫૦ પાંચા-

લથી યુદ્ધમાં પીડાયલો પાર્થ તે સહન કરી શક્યો નહિ; એટલે તેના વિનાશને માટે તેણે તત્કાલ શરો છોડવા માંડ્યાં. ૫૨ તે બાણોવડે સત્યજિતના ઘોડા, ધ્વજ, ધનુષવાળી મુષ્ટિ અને બન્ને પાર્શ્વરક્ષકોને વિંધી નાખ્યા. આ પ્રમાણે વારંવાર ધનુષ કપાવા લાગ્યાં તથા જોડેલા ઘોડાઓ મરવા લાગ્યા, ત્યારે તે યુદ્ધથી પરાઉમુગ થયો. જ્યારે દ્રુપદરાજએ સત્યજિતને તે પ્રમાણે યુદ્ધમાંથી આલ્યો જતો જોયો, ત્યારે તેણે મહાન વેગ કરીને પાંડવ ઉપર બાણનો વરસાદ વરસાવવા માંડ્યો. તે વખતે વિજયીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા અર્જુનને પણ મહાન યુદ્ધ કર્યું. ૫૨-૫૪ પછી પાર્થે દ્રુપદનું ધનુષ કાપી નાખ્યું અને ધ્વજને પૃથ્વી ઉપર પાડી નાખ્યો તથા પાંચ બાણોવડે તેના ઘોડા તથા સારથિને વિંધી નાખ્યા. તે કપાયલા ધનુષને ફેંકી દઈને જેટલામાં દ્રુપદ બીજું ધનુષ અને ભાથો લે છે, તેટલામાં અર્જુનને તલવાર બહાર કાઢીને સિંહનાદ કર્યો અને તે ત્યાંથી એકદમ ફેંદકે મારીને દ્રુપદના રથની ધુરી ઉપર જઈ પડ્યો. પછી ત્રાસરહિત અર્જુનને દ્રુપદના રથમાં જઈને ગરુડ જેમ સમુદ્રને ડહોળી નાખી નાગને પકડે, તેમ દ્રુપદને પકડી લીધો. તે વખતે સર્વ પંચાલો દશે દિશામાં નાસવા લાગ્યા. ૫૫-૮૦ આ પ્રમાણે ધનંજય સર્વ સૈનિકોને પોતાનું બાહુબલ દર્શાવીને તથા સિંહનાદ કરીને પછી ત્યાંથી દ્રુપદને લઈને નીકળ્યો. ૫૯ આવતા અર્જુનને જોઈને બધા કુમારો એકઠા થઈ મહાત્મા દ્રુપદના નગરને પીડવા લાગ્યા. ૬૦

તે વખતે અર્જુનને કહ્યું:—“ હે ભીમસેન! રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા દ્રુપદ, કુરુવીરોના સંબંધી છે, માટે તમે તેના સૈન્યને મારશો નહિ. ચાલો, હવે ગુરુદક્ષિણા આપો. ” ૬૧

વૈશંપાયન કહે છે:—હે રાજા! અર્જુનને રોકેલો મહા બલવાન ભીમસેન તે વખતે યુદ્ધ-ધર્મથી તૃપ્ત થયો ન હતો તો પણ નિવૃત્ત થયો. ૬૨ હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ! પછી તેઓ યુદ્ધના મોખરા-માંથી પ્રધાનોએ સહિત દ્રુપદને પકડીને દ્રોણની આગળ આવ્યા. ૬૩ ત્યારે ભશગર્વ, ધનરહિત

તથા પોતાને વશ થયેલા દ્રુપદને જોઈને. પોતાના પૂર્વ વૈરને યાદ કરતા દ્રોણાચાર્ય તેને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:—૬૪ “ હે દ્રુપદ! મેં તારા રાજ્યને બલવડે પાયમાલ કરીને તારા નગરને પણ પીડિત કર્યું છે; અને હાલ તારું જીવિત શત્રુને અધીન છે. જોલ, હવે તું પૂર્વની મિત્રતા રાખવા ઇચ્છે છે? ” ૬૫ આ પ્રમાણે કહીને કંઈક હાસ્ય કરી દ્રોણાચાર્ય ફરીથી બોલ્યા:—“ હે વીર! તું જીવિતને માટે ભય રાખીશ નહિ; કારણકે અમે ક્ષમાશીલ પ્રાહ્મણો છીએ. ૬૬ વળી હે ક્ષત્રિશ્રેષ્ઠ! તેં બાલવયમાં મારી સાથે આશ્રમમાં રમતો કરેલી તેથી તારી સાથે મારો સ્નેહ તથા પ્રીતિ વૃદ્ધિપામ્યાં છે, ૬૭ માટે હે રાજા! તારી સાથે ફરીથી સખ્ય-ની હું પ્રાર્થના કરું છું અને તને વર આપું છું કે, તું અર્ધું રાજ્ય પ્રાપ્ત થા. ૬૮ હે યજ્ઞસેન! તેં મને કહ્યું હતું કે, ‘ રાજ્યવિનાનો તું રાજાનો મિત્ર થઈ શકે નહિ ’ એટલા માટેજ મેં તારું રાજ્ય લેવા યત્ન કર્યો હતો. ૬૯ હવે તું ગંગાના દક્ષિણ પ્રદેશનો રાજા થયો અને હું ગંગાના ઉત્તર પ્રદેશનો રાજા છું. હે પાંચાલ! હવે જો તારી ઇચ્છા હોય તો મને તારો મિત્ર સમજજે. ” ૭૦

દ્રુપદ કહે છે:—“ હે પ્રહ્લન! પરાક્રમી મહાત્માઓમાં આવું સામર્થ્ય હોય એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી; હું તમારાથી પ્રસન્ન થાઉં છું અને તમારી નિત્ય પ્રીતિની ઇચ્છા રાખું છું. ” ૭૧

વૈશંપાયન કહે છે:—હે ભારત! આ પ્રમાણે જ્યારે દ્રુપદે કહ્યું, ત્યારે દ્રોણાચાર્યે રાજી થઈને તેને મુક્ત કર્યો અને તેનો સહાર કરીને અર્ધું રાજ્ય આપ્યું. ૭૨ પછી ગંગાના તીરપર આવેલા માકંદી પ્રાંતના કાંપિલ્ય નામના ઉત્તમ નગરમાં દ્રુપદ રાજા દીન મનનો થઈને રહેવા લાગ્યો. ૭૩ આ પ્રમાણે દ્રોણાચાર્યે પરાભવ કરીને ફરી રક્ષણ કરેલો દ્રુપદ રાજા ચર્મણવતી નદી સુધીના દક્ષિણ પાંચાલ દેશનું રાજ્ય કરવા લાગ્યો. ૭૪ તેણે નિશ્ચય માન્યું કે, મારામાં પ્રાહ્મણલ નથી એટલે માત્ર ક્ષત્રિયબલથી હું દ્રોણનો પરાજય કરી શકીશ નહિ. ૭૫ તેથી તે દ્રોણને વશ કરે એવો પુત્ર મેળવવા માટે આખી પૃથ્વીમાં ફરવા લાગ્યો;

અને દ્રોણાચાર્યે અહિછત્ર દેશ પોતાને તાબે કર્યો. ૭૬ આ પ્રમાણે હે રાજન! અર્જુને દેશોએ સહિત અહિછત્ર પુરીને યુદ્ધમાં જીતીને દ્રોણાચાર્યને આપી. ૭૭

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વતોર્ગત
સંભવપર્વવિષે કુપદશાસન નામનો
અધ્યાય ૧૩૮ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૩૬ મો-પાંડવોના પરાક્રમથી ધૃતરાષ્ટ્રને ચિંતા

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતઃ સંવત્સરસ્યાન્તે યૌવરાજ્યાય પાર્થિવ ॥
સ્થાપિતો ધૃતરાષ્ટ્રેણ પાંડુપુત્રો યુધિષ્ઠિરઃ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:-હે પાર્થિવ! આ વાતને એક વર્ષ વીત્યા પછી ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિરનાં ધૈર્ય, સ્થિરતા, સહનશક્તિ, અનિષ્ટુરતા, સરલતા અને સર્વના ઉપર દઢ સ્નેહ વગેરે સદ્ગુણો જોઈને પ્રબળા ઉપર દયા લાવી તેમને યુવરાજપદે સ્થાપ્યા. ૧, ૨ પછી થોડાજ સમયમાં કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરે શીલ, સદાચાર અને પ્રબળાં સમાધાનથી પિતાની કીર્તિને પણ ઢાંકી દીધી. ૩ વળી પાંડુપુત્ર ભીમસેન પણ તે વખતે બલરામની પાસે ખડ્ગયુદ્ધ, ગદાયુદ્ધ તથા રથયુદ્ધનું શિક્ષણ સતત મેળવવા લાગ્યો અને તે શિક્ષણ સમાપ્ત થતાં પરાક્રમસંપન્ન ભીમસેન બલમાં દુમત્સેનન જેવો થયો તથા ભાઈઓને વશ રહેવા લાગ્યો. ૪ અર્જુન અત્યંત દઢ મુષ્ટિવાળો, ચાલાક, લક્ષ્યવેધ વગેરેમાં કુશલ તથા * ક્રુર, નારાય, ભદ્ર અને વિપાઠનાં યુદ્ધરહસ્યને બળુનારો થયો અને સીધાં, વાંકાં તથા ગમે તેવાં મોટાં હથિયારોને વાપરવામાં પણ કુશલ થયો. આથી દ્રોણાચાર્યને નિશ્ચય થયો કે, શીઘ્રતા તથા સફાઈથી યુદ્ધ કરવામાં અર્જુનના જેવો આ લોકમાં બીજો કોઈ નથી.

પછી એક વખતે કૌરવોની સભામાં દ્રોણ

* ક્રુર તથા નારાય, એ બન્ને પાસામાં ધારવાળાં, તીણાં અણિયાંવાળાં અને સીધાં હોય છે. ભદ્ર, ગળના જેવું વાંકું હોય છે જેથી કાઢતી વખતે આંતરડાંને પણ ખેંચતું આવે છે અને વિપાઠ પહોળું શસ્ત્ર છે.

ગુરુ અર્જુનને કહેવા લાગ્યા કે:-૬-૮ “હે ભરતકુલોત્પન્ન અર્જુન! પૂર્વે અશ્વિવેશ નામના મારા ગુરુ ધનુર્વેદ ભણવામાં અગસ્ત્યના શિષ્ય હતા. તે અગ્નિવેશ મુનિનો હું શિષ્ય છું અને તેમનાથી તપ કરીને મેં બ્રહ્મશિર નામનું અસ્ત્ર મેળવ્યું છે, જે સદ્ગત્ર પ્રયોગવાળું, વિજળીના જેવું તેજસ્વી અને પૃથ્વીને પણ બાળી મૂકે એવું છે. તે અસ્ત્રને સત્પાત્રથી સત્પાત્રમાં પહોંચાડવા માટે આ મારો યત્ન છે. એ અસ્ત્ર આપતી વખતે મને ગુરુએ કહ્યું હતું કે:- ‘હે સમર્થ ભારદ્વાજ! આ અસ્ત્ર મનુષ્યોપર તથા અદ્યપવીર્યવાળાઓપર મૂકવું નહિ.’ હે વીર! જેને માટે બીજો કોઈ લાયક નથી તેદિવ્ય અસ્ત્ર તને પ્રાપ્ત થયું છે. ૯-૧૨ હે પ્રબળપાલ! હવે મુનિઓએ નિર્માણ કરેલી મર્યાદા (વિદ્યાલાલ થયા પછી ગુરુને દક્ષિણા આપવા રૂપી) તારે પાળવી જોઈએ; માટે તારા શાતિસમૂહના જોતાં તું મને આચાર્યદક્ષિણા આપ.” ૧૩ પછી અર્જુને ‘આપું છું’ એમ કહ્યું, ત્યારે ગુરુએ કહ્યું કે:- “હે નિષ્પાપ! યુદ્ધમાં જ્યારે હું તારી સાથે લડતો હોઉં, ત્યારે તારે મારી સાથે યુદ્ધ કરવું.” ૧૪ તેમ કરવાની કુરુશ્રેષ્ઠ અર્જુને હા કહી અને દ્રોણના ચરણમાં પ્રણામ કરી ગુરુ પાસેથી ઉપદેશપૂર્વક બ્રહ્મશિર અસ્ત્ર મેળવ્યું. ૧૫ ત્યારથી સ્વાભાવિક રીતેજ સમુદ્રાંત પૃથ્વીમાં એવું કહેવાવા લાગ્યું કે, આ લોકમાં અર્જુનના જેવો બીજો કોઈ ધનુર્ધારી નથી. ૧૬ આ પ્રમાણે અર્જુન ગદાયુદ્ધ, ખડ્ગયુદ્ધ, રથયુદ્ધ અને ધનુર્યુદ્ધનો પારંગત થયો હતો. ૧૭ વળી નીતિમાન સહદેવ પણ દ્રોણાચાર્ય પાસેથી સર્વ નીતિ ભણીને

ભાઈઓને વશ રહેતો હતો. ૧૮ તેમજ દ્રોણ ગુરુએ જેને શિક્ષણ આપેલું એવો નકુલ પણ ભાઈઓને પ્રિય હતો તથા તે ચિત્રયુદ્ધ કરનારો અને અતિરથી ગણાતો હતો. ૧૯

પછી અર્જુન વગેરે પાંડવોએ ગંધર્વોના ઉપદ્રવમાં પણ ત્રણ વર્ષ યજ્ઞ કરનારા એવા સમર્થ સૌવીર રાજાને યુદ્ધમાં હણ્યો. જે યવનના રાજાને વશ કરવા માટે પાંડુ પણ સમર્થ થયા ન હતા તે રાજાને અર્જુને વશ કર્યો હતો. ૨૧ વળી અત્યંત બલવાળો, કુરુઓના પ્રતિ હિમેશ અભિમાનથી વર્તનારો સુવીરદેશનો વિપુલ નામનો રાજા હતો. તેને બુદ્ધિમંત અર્જુને મારી નાખ્યો; તેમજ યુદ્ધ કરવાના નિશ્ચયવાળો અને દત્તામિત્ર નામથી જ્યતિ પામેલો સુમિત્ર નામનો સુવીર દેશનો રાજા હતો તેને અર્જુને બાણવડે હરાવી દીધો. ૨૨, ૨૩ વળી ભીમસેનને

સહાયમાં રાજાને પૂર્વ દિશાના સર્વ રાજાઓને દશહજાર રથોસાથે અર્જુને એકલાએ જીત્યા. ૨૪ તેમજ દક્ષિણ દિશામાં એક રથસાથે જઈને અર્જુને તે દિશામાં જય મેળવ્યો અને પુષ્કળ ધન કુરુરાજ્યમાં મોકલ્યું. આ પ્રમાણે મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ એવા મહાત્મા પાંડવોએ પરરાજ્યો જીતીને પોતાના રાજ્યની પ્રથમ વૃદ્ધિ કરી. ૨૫, ૨૬ તે વખતથી દૈઘ ધનુષવાળા પાંડવોનું અત્યંત પ્રસિદ્ધ થયેલું બલ બાણીને ધૃતરાષ્ટ્રનો ભાવ એકદમ પાંડવોના પ્રતિ દુષ્ટ થઈ ગયો, અને ચિંતાપરાયણ થયેલા ધૃતરાષ્ટ્રને રાતે ઉંઘ પણ આવતી બંધ થઈ ગઈ. ૨૭

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
સંભવપર્વવિષે ધૃતરાષ્ટ્રચિંતા નામનો
અધ્યાય ૧૩૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૪૦ મો-કણિકની રાજનીતિ અથવા કાપટચાશક્ષણ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

શ્રુત્વા પાંડુસુતાન્ વીરાન્ વલોદ્રિકાન્ મહૌજસઃ
ધૃતરાષ્ટ્રે મહીપાલશ્ચિંતામગમદાતુરઃ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:-વીર એવા પાંડુપુત્રોને મહાતેજસ્વી તથા ધણ બલવાન થયેલા સાંભળીને ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા આતુર થઈ ચિંતા કરવા લાગ્યો. ૧ પછી તેણે મંત્ર (મસલત) બાણનારા તથા દંડનીતિશાસ્ત્રમાં કુશલ એવા મંત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ કણિક નામના મંત્રીને બોલાવ્યો અને તે તેને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો. ૨ ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો:- “હે દ્વિજોત્તમ! પાંડવો પોતાના ઉત્કર્ષવડે સર્વત્ર વ્યાપ્ત થતા બન્યા છે. તેમને જોઈને મને અદેખાઈ આવે છે, માટે હે કણિક! મારે પાંડવોની સાથે સંધિ રાખવી કે વિગ્રહ કરવો? અને તેમ કરવાનાં કારણો શાં? તે મને સમજાવો. પછી હું તમારા કહેવા પ્રમાણે કરીશ.” ૩

વૈશંપાયન કહે છે:-આ પ્રમાણે ધૃતરાષ્ટ્રના

પૂછવાથી મનમાં પ્રસન્ન થયેલો દ્વિજોત્તમ કણિક રાજશાસ્ત્રનાં રહસ્યને દર્શાવનારાં તીક્ષ્ણ વચન કહેવા લાગ્યો. ૪ “હે કુરુશ્રેષ્ઠ રાજા! તે સંબંધમાં હું જે કહું તે તમે સાંભળો અને તે સાંભળીને મારાપર દોષનો આરોપ કરશો નહિ. ૫ (કણિક, ભીમસેન અને દુર્યોધન તથા અર્જુન અને કર્ણનાં વૈરનો બીજો કંઈ ઉપાય નથી, એમ બાણીને સંધિપક્ષ છોડી વિગ્રહ પક્ષનેજ કહે છે.) હે રાજન્! રાજાએ નિરંતર પોતાનાથી નીચા હોય તેના તરફ દંડ ઉગામેલો રાખવો અને સમાન હોય તેના તરફ પોતાનું પરાક્રમ દેખાડવું તથા શત્રુ પોતાનાથી બલવાન હોય તો પોતાની ભંડાર, સૈન્ય વગેરેની ન્યૂનતા તે ન બાણે તેમ રહીને શત્રુનાં છિદ્રો-જેવાં કે પ્રતિકૂલ દેશમાં નિવાસ, દુષ્ટ પ્રધાન વગેરેને બાણીને તેજ છિદ્રને અનુસરી શત્રુને હણવો. ૬ નિત્ય દંડ ધારણ કરીને સજ્જ રહેનાર રાજાથી બીજાઓ અત્યંત ભય પામે છે; માટે રાજાએ સર્વ કાર્ય

દંડશક્તિવડે કરવાં.^૭ રાજ્યએ એવી રીતે વર્તવું કે જેથી તેનાં છિદ્ર કોઈ બાણે નહિ અને તેણે બીજાનાં છિદ્રો જોઈને તે દ્વારા તેને પ્રહાર કરવો. પોતાનાં સાધન, સહાય, ઉપાય વગેરે અંગેને કાચબાની પેઠે ગુપ્ત રાખવાં અને પોતાનું છિદ્ર બીજાને બાણવા દેવું નહિ;^૮ તેમજ શત્રુવેન્ય વગેરે કંઈ પણ કાર્ય કરવા માંડયું હોય તો તેને કદાપિ અધુરું રહેવા દેવું નહિ; કારણ કે અડધો કપાયલો કાંટો પણ વાગવાથી લાંબા દિવસ દુઃખ આપે તેવું છિદ્ર પાડે છે,^૯ માટે અપકાર કરનારા શત્રુઓનો વધ કરવો એનેજ ડાહ્યા માણસો વખાણે છે. વળી પરાક્રમી શત્રુ હોય તોપણ તેને આપત્તિમાં પડેલો જોઈને તેનો નાશ કરવો. તેમ તે જો મહા યોદ્ધો હોય તો તેને આપત્તિનો વખત આવેલો જોઈને ત્યાંથી નસાડવો. એમ સમય જોઈ જોઈને પ્રહાર કરવો, તે વખતે વિચાર કરવા રહેવું નહિ. હે તાત ! શત્રુ દુર્બલ હોય તોપણ તેની કોઈ રીતે ઉપેક્ષા કરવી નહિ;^{૧૦,૧૧} કારણ કે ઉપેક્ષા કરેલો અશ્વિ અદ્ય હોય તોપણ તેમાં લાકડાં આવી મળે તો તે આખા વનને બાળી મૂકે છે. વળી જ્યારે પોતાનું સામર્થ્ય હીન થઈ જાય, ત્યારે અધની પેઠે હાથયાર મૂકીને શત્રુને શરણે જવું અને તેવે વખતે શત્રુ ધિક્કારે તોપણ તે બહેરાની પેઠે સાંભળી લેવું.^{૧૨} આવે વખતે ધનુષને તૃણ જેવું અકિંચિત્કર કરી દેવું, અર્થાત્ ક્ષાત્રતેજ છોડી દઈ શત્રુને ત્યાં ભિક્ષાથી પણ નિર્વાહ કરવો; પણ મૃગને મારનારો પારધી જેમ મૃગને વિશ્વાસ બેસાડવા ઉંઘતો હોય તેમ જણાય, પછી તે પાસે આવે એટલે તેને પ્રહાર કરે તેમ શત્રુને મારવાને માટેજ પોતાના હેતુને ગુપ્ત રાખવો અને કપટવડે વશ થયેલા શત્રુનો પોતે પણ સાંત્વન વગેરેથી વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરી લાગ આવતાં નાશ કરવો.^{૧૩} શત્રુ શરણે આવ્યો હોય તોપણ 'એ મારે શરણે આવ્યો છે' એમ વિચારીને તેના પર દયા કરવી નહિ; કારણ કે શત્રુને મારવાથી નિરાંત વળે છે અને મુવા પછી તેનો ભય રહેતો નથી.^{૧૪} પોતાના સહજ શત્રુ-

(ભાગીદાર)ને તેના સેવકોને વશ કરી તે દ્વારા વિષ વગેરે ઉપાયોથી હણવો તથા પ્રથમ અનિષ્ટ કરનારો હોય અને પછીથી પોતાનો દાસ થયો હોય તેને પણ મારી નાખવો. વળી શત્રુપક્ષના કિલ્લા પર ચઢાઈ કરીને તેનાં ઐશ્વર્યનો નાશ કરવો, દૂતો મોકલીને તેના છુપા વિચારો બાણી લેવા અને આમજનોને મોકલી તેનાથી પોતાનાં વખાણ કરાવી તેના તેજને હલકું પાડી ઉત્સાહ તોડી પાડવો. આ રીતે શત્રુના ત્રણ આશ્રયોનો નાશ કરવો. વળી શત્રુના અમાત્ય, રાજ્ય, કિલ્લા, ભંડાર અને સैन्य, એ પાંચ પ્રકૃતિનો સામ, દામ, ભેદ, દંડ, બંધન, વિષ અને અગ્નિ, આ સાત ઉપાયોથી નાશ કરવો. હમેશ શત્રુપક્ષનું પ્રથમ મૂળ કાપી નાખવું. તે પછી તેના સહાયકોને અને તેના બધા પક્ષવાળાઓને મારવા.^{૧૫,૧૬} શત્રુનું મૂળ કપાઈ જતાં તેના અનુજીવીઓ સર્વે હણાઈ જાય છે. ઝાડનું મૂળ કાપી નાખતાં તેના ઉપરની ડાળીઓ શી રીતે રહી શકે? નહિજ રહે.^{૧૭} નિરંતર શત્રુના તરફ એકસરખું ધ્યાન આપવું, પોતાનાં રાજ્યાંગો ગુપ્ત રાખવાં, નિત્ય પરછિદ્ર જોતા રહેવું અને હે રાજન્ ! હમેશ શત્રુઓ પર વિશ્વાસ રાખી નિશ્ચિંત રહેવું નહિ.^{૧૮} વળી અશ્વિહોત્ર લઈને યજ્ઞના મિષથી, ભગવાં પહેરીને અથવા જટા અને મૃગચર્મ ધારણ કરીને શત્રુઓમાં વિશ્વાસ બેસાડવો અને પછી વરૂની પેઠે તેઓના પરતૂટી પડીને તેઓને વશ કરવા.^{૧૯} અશ્વિહોત્ર ધારણ વગેરે પવિત્રતાનો ડોળ પરચિત્તને ખેંચવાને માટે અંકુશ-આંકડીરૂપ થાય છે. જેમ ઝાડની ફલવાળી ડાળીને આંકડીથી નમાવી પાકાં પાકાં ફલ પાડી લેવાય છે, તેમ શત્રુવધરૂપી ફલને માટે પણ ડાહ્યા પુરુષો એવોજ ઉપક્રમ કરે છે. વળી પોતાનો સમય વિપરીત હોય ત્યાં સુધી શત્રુને પણ ખલે બેસાડીને ફેરવવો અને જ્યાં અનુકૂળ સમય આવે એટલે પથ્થરપર પછાડીને ઘડાને જેમ ફેાડી નખાય તેમ શત્રુને પછાડી મારવો. શત્રુ ગમે તેટલી આજીજી કરતો હોય તોપણ તેને જતો કરવો નહિ.^{૨૦-૨૨} અપકાર કરનારા ઉપર કૃપા કરવી નહિ પણ તેને

મારીજ નાખવો. શત્રુને તો સામથી, દામથી, ભેદથી અથવા દંડથી કોઈ પણ ઉપાયવડે હણવો-જ જોઈએ. ”

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું:—“ હે કણ્વિક ! સામ, દામ, ભેદ અને દંડવડે શત્રુને શી રીતે હણી શકાય ? તે મને યથાર્થ રીતે કહી સંભળાવો. ”

કણ્વિક કહે છે:—“ હે રાજન્ ! પૂર્વે નીતિ-શાસ્ત્રમાં નિપુણ એવો એક શિયાળ વનમાં વસતો હતો. તેના સંબંધમાં જે થયું હતું તે તમે સાંભળો. એક સ્વાર્થપંડિત અને ડાહ્યો શિયાળ વાઘ, ઉંદર, વરૂ અને નોળિયાની સાથે મૈત્રી કરીને તેની સાથે રહેતો હતો. એક વખતે વનમાં તે બધાએ એક મોટા બલવાન હરિણને જોયો. ૨૩-૨૭ તેને પકડીને મારવા તેઓ અશક્ત હતા તેથી તે બધાઓ વિચાર કરવા લાગ્યા. તેમાં શિયાળ બોલ્યો:—“હે વ્યાઘ્ર ! તેં એને મારવા માટે વનમાં વારંવાર યત્ન કર્યા પણ બુદ્ધિશાળી, જીવાન તથા વેગવાળા એ હરિણ-રાજને તું મારી શક્યો નહિ; માટે હવે એ સૂઈ રહ્યો હોય ત્યારે એના પગ આ ઉંદરે કરડી ખાવા. ૨૮, ૨૯ પછી પગ ખવાઈ જવાથી એાછા વેગવાળા એ હરિણને વાઘે પકડવો. તે પછી આપણે બધા પ્રસન્નમનથી તેને ખાઈજઈશું. ” ૩૦ આવાં શિયાળનાં વચન સાંભળીને બધા સાવધાન થઈને તે પ્રમાણે કરવા લાગ્યા. પ્રથમ ઉંદરે હરિણના થોડા થોડા પગ કરડ્યા, એટલે દોડવાને અશક્ત થયેલા તે મૃગને વાઘે મારી નાખ્યો. ૩૧ પછી મૃગના શરીરને પૃથ્વી ઉપર નિશ્ચેષ્ટ પડેલું જોઈને શિયાળે કહ્યું કે:—“ તમે બધા નાહી આવો ત્યાંસુધી હું એને સાચવીશ. તમારૂં કલ્યાણ થાઓ ! ” ૩૨ શિયાળનાં વચનથી તે બધા નદી ઉપર ગયા અને શિયાળ ત્યાં ઉભો રહીને, હવે શું કરવું ? તેનો વિચાર કરવા લાગ્યો. ૩૩ એટલામાં મહાબલવાન વાઘ કંઈક શંકિત થઈને પહેલો આવ્યો અને તેણે શિયાળને ચિંતાથી વ્યાકુલ મનવાળો જોયો. ૩૪ ત્યારે વાઘ બોલ્યો:—“ હે મહાપ્રાણ ! આપણે બધા બુદ્ધિમાન છીએ, પણ તેમાં તું શ્રેષ્ઠ છે; છતાં કેમ

વિચારમાં પડ્યો છે ? આજે તો આપણે માંસ ખાઈને રમતગમત કરીશું. ” ૩૫

શિયાળ બોલ્યો:—“ હે મહાબાહુ ! ઉંદરે જે વચન કહ્યાં છે તે મારાથી તું સાંભળ. ઉંદર કહેતો હતો કે:—“ વાઘના બલને ધિક્કાર છે ! આજે આ મૃગને મેં મારી નાખ્યો. ૩૬ મારા બાહુબલના આશ્રયથી તે આજ તૃપ્તિ પામશે. ” ઉંદરે આવાં ગર્વભર્યાં વચન કહ્યાં, માટે આ માંસ હું ખાવા ઇચ્છતો નથી. ” ૩૭

વાઘ બોલ્યો:—“જો ઉંદર એમ કહેતો હોય તો મને આ વખતે એણે જગૃત કર્યો છે; માટે હવે હું પોતાના બાહુબલથી મારેલાં પશુઓનું-જ માંસ ખાઈશ. ” આવું કહીને વાઘ વનમાં ચાલ્યો ગયો. તે ગયો એટલામાંજ ત્યાં ઉંદર પણ નાહીને આવ્યો. ૩૮ તેને આવેલો જોઈને શિયાળે કહ્યું:—“હે મૂષિક ! તારૂં કલ્યાણ થાઓ ! મને નોળિયાએ જે કહ્યું છે તે તું સાંભળ. ૪૦ તેણે કહ્યું કે, આ મૃગનું માંસ હું ખાઈશ નહિ; કેમકે એ તો ઝેર છે અને મને તે ભાવતું પણ નથી; માટે તું મને જો રજા આપતો હોય તો હું ઉંદરનુંજ ભક્ષણ કરીશ. ” ૪૧ આ વચન સાંભળીને ત્રાસ પામેલો ઉંદર પોતાના દરમાં ભરાઈ ગયો. પછી હે રાજન્ ! વરૂ નાહીને ત્યાં આગળ આવ્યો. ૪૨ આવેલા તે વરૂને જોઈ શિયાળ કહેવા લાગ્યો:—“તારાપર વાઘ ક્રોધે ભરાયો છે, માટે તારૂં સારૂં થશે નાહ. ૪૩ તે પોતાની સ્ત્રી સાથે અહીં આવે છે, માટે તને યોગ્ય લાગે તેમ તું કર. ” આ પ્રમાણે શિયાળના કહેવાથી માંસાહારી વરૂ ત્યાંથી છુપાતો છુપાતો નાસી ગયો. એટલામાંજ ત્યાં નોળિયો પણ આવી પહોંચ્યો. ૪૪, ૪૫ હે મહારાજ ! વનમાં તે નકુલને જ બુક કહેવા લાગ્યો કે:—“મેં પોતાના બાહુબલ-થી તે બધાને હરાવ્યા છે અને તેઓ અહીંથી નાસી ગયા છે; ૪૬ માટે પહેલાં તું મારી સાથે યુદ્ધ કર અને મને જીત્યા પછી આ માંસને યથેષ્ટ ભક્ષણ કર. ”

નોળિયો બોલ્યો:—“જ્યારે વાઘ, વરૂ અને બુદ્ધિમાન ઉંદર, એ બધા વીરોને તેં હરાવ્યા છે, ત્યારે મોટો બલવાન તો તુંજ છે, તેથી તારી

સાથે લડવાને હું સમર્થ નથી ! ” આમ કહીને નોળિયો પણ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. ૪૭, ૪૮

કણિક કહે છે:-આ રીતે તે બધા જતા રહ્યા, ત્યારે પોતાની લેહ્યુક્તિમાં ફાવેલો શિયાળ મનમાં બહુ ખુશી થયો અને નિરાંતે એકલો તે મૃગનું માંસ ખાવા લાગ્યો. ૪૯ હે રાજન્ ! આ પ્રમાણે વર્તનારો રાજા નિરાંતર સુખી થાય છે. બીકણને ભય બતાવીને, શૂરાની આગળ હાથ જોડીને, લોભીને ધન આપીને અને સમાન અથવા નીચો હોય તેને પરાક્રમ દેખાડીને વશ કરવા. હે રાજન્ ! આ સઘળું મેં તમને કહ્યું. હવે બીજું જે કહું તેને પણ તમે સાંભળો. ૫૦, ૫૧ પોતાના પુત્ર, મિત્ર, ભાઈ, પિતા અથવા ગુરુ હોય અને તે શત્રુ થઈને વર્તતા હોય તો તેને ઐશ્વર્યની કામનાવાળાએ અવશ્ય હણવા. ૫૨ શત્રુને તો સોગન ખાઈને, ધન આપીને, ઝેર આપીને અથવા કપટ કરીને અવશ્ય મારવો. તેને કોઈ રીતે જતો કરવો નહિ. જે જણા સમાન બલવાળા હોય અને તેથી જયનો સંશય રહેતો હોય, તો તેમાં મારા કહેવા પ્રમાણે જે શ્રદ્ધાથી વર્તનારો છે, તે અવશ્ય વિજય મેળવે છે. ૫૩ વળી પોતાનો ગુરુ (વડીલ) હોય અને તે ગર્વિષ્ટ હોય, કાર્યાકાર્યને બંધુતો ન હોય અને ઉલટે રસ્તે જતો હોય તો તેને પણ શિક્ષા કરવી, એ ન્યાય ગણાય છે. ૫૪ પોતાને ક્રોધ ચઢ્યો હોય તો પણ ક્રોધ થયોજ નથી, એવી આકૃતિ દેખાડવી અને મધુર હાસ્યપૂર્વક બોલવું પણ કોઈ વખત ક્રોધને વશ થઈને બીજાનો તિરસ્કાર કરવો નહિ. ૫૫ હે ભરતવંશોત્પન્ન ! જેનાપર પ્રહાર કરવો હોય તેની સાથે પ્રિય બોલવું, પ્રહાર કરતાં પણ પ્રિય બોલવું અને પ્રહાર કર્યા પછી કૃપા બતાવવી, શોક કરવો તથા પ્રસંગે આંસુ પણ પાડવું. ૫૬ વળી શત્રુને સાંત્વનથી, ધર્મોપદેશથી, ધન આપીને અથવા અનુકૂળ વર્તનથી આશ્વાસન આપવું અને જ્યારે તે માર્ગથી ડગે ત્યારે તેનાપર પ્રહાર કરવો. ૫૭ મનુષ્ય ઘોર અપરાધ કરતો હોય છતાં ધર્મનો ઢોંગ લઈને બેઠો હોય તો તેના તે દોષ કાળા મેઘની નીચે જેમ પર્વત ઢંકાઈ જાય તેમ ઢંકાઈ જાય છે. ૫૮

વળી પોતાના ધર્મમાં પક્ષપાત છે, એમ દેખાડવા જે ચોર વગેરેનો વધ કરવો હોય તેનું ઘર પણ બાળી મૂકવું તથા પોતાના રાજ્યમાં, નિર્ધન હોઈને પરલોકની શ્રદ્ધાવિનાના નાસ્તિકોને અને ચોરાને રહેવા દેવા નહિ. ૫૯ વળી સામા ઉઠીને, આસન આપીને તથા અમુક ભેટો આપીને શત્રુનો પોતાના તરફ અત્યંત વિશ્વાસ ખેંચવો. તે પછી તેને હણી નાખવો અને તે એવો હણવો કે ફરીથી ઉભો થઈ શકે નહિ. ૬૦ જે આપણાથી ભયની શંકાવિનાનો હોય તેનાથી પણ આપણે ચેતતા રહેવું અને આપણાથી શંકિત રહેનારાથી તો અવશ્ય ચેતતા રહેવું જ જોઈએ; કારણકે શંકા ન થાય એવાથી ઉત્પન્ન થયેલું ભય તો મૂળિયાં પણ કાપી નાખે છે. ૬૧ આપણા તરફ અવિશ્વાસ રાખનારાનો વિશ્વાસ કરવો નહિ અને વિશ્વાસ રાખનારાનો પણ અતિ વિશ્વાસ રાખવો નહિ; કારણકે વિશ્વાસથી ઉત્પન્ન થયેલો ભય મૂળને પણ કાપી નાખે છે. ૬૨ પોતાના રાજ્યમાં અથવા પરરાજ્યમાં જે દૂત મોકલવાનો હોય તેની બરોબર પરીક્ષા કરવી અને પાળંડીઓ તથા મિથ્યા તપસ્વીઓને પરરાજ્યમાં મોકલવા. ૬૩ તે છુપા બસુસોને ઉઘાનોમાં, વિહારસ્થાનોમાં, દેવમંદિરોમાં, મધ્યપાનનાં સ્થાનોમાં, શેરીઓમાં, સર્વ *તીર્થોમાં, ચકલાંઓમાં, ફેવાઓ ઉપર, પર્વતપર, વનોમાં અને નદીઓ ઉપર જ્યાં જ્યાં જનસમૂહ એકઠો થતો હોય ત્યાં ત્યાં ફરતા રાખવા. ૬૪, ૬૫ વાણી બહુ નમ્ર રાખવી અને હૃદય છરાના જેવું રાખવું તથા ગમે તેવું ભયંકર કામ કરતાં પણ મધુર હાસ્ય સાથે બોલવું. ૬૬ વળી ઐશ્વર્યની કામનાવાળાએ તો હાથ જોડવા, સોગન ખાવા, સાંત્વન કરવું, માથું પગમાં નમાવી દેવું અને

* નીતિશાસ્ત્રમાં અદાર તીર્થો કહેલાં છે; જે નીચે પ્રમાણે:-મંત્રી, પુરોહિત, યુવરાજ, સેનાપતિ, દ્વારપાલ, અંત:પુરરક્ષક, કારાગૃહનો અધિકારી, દ્રવ્ય સંચય કરનારો, કાર્યાકાર્યમાં અર્થને નિયોગ કરનારો. માર્ગદર્શક, નગરનો અધિક્ષ, કાર્યનિર્માતા, ધર્માધ્યક્ષ, સભાધ્યક્ષ, દંડપાલ, કિલ્લાનો રક્ષક, રાજ્યની હદનો રક્ષક, જંગલનો રક્ષક.

મોટી મોટી આશાઓ આપીને શત્રુને લોભાવવો.^{૬૭} રાજ્યનીતિ જાણનારે કૂલના જેવી આશાઓ દેખાડવી; પણ કૂલ દેખાડવાં નહિ. જો કૂલ દેખાડવાં તો તે હાથમાં ન આવે તેમ ઉંચાં રાખવાં; પ્રસંગ આવ્યે પરિપક્વ જેવા જણાવું પણ અપકવજ રહેવું; પરંતુ કોઈ રીતે ધન ખર્ચીને શત્રુને પોષી પોતે ક્ષીણ થવું નહિ.^{૬૮} વળી ધર્મ, અર્થ અને કામ પરસ્પરને બાધ લાગે તેમ સેવવાથી ત્રિવિધ પીડા થાય છે અને એકમેકને વિરોધ ન આવે એ રીતે ત્રિવર્ગને સેવવાથી શુભ ફલ આવે છે; માટે તેઓમાં એકમેકને બાધ ન આવે એ રીતે વર્તવું.^{૬૯} જે પુરુષ અત્યંત ધર્મનું સેવન કરે છે તેનું ચિત્ત અર્થ અને કામવિના વિકલ થાય છે તથા તે પીડા ધર્મનો રોધ કરે છે, તેમજ લોભવડે અર્થ-પરાયણ રહેનાર પુરુષના કામ તથા ધર્મને બાધ લાગે છે અને તેથી અર્થને પીડા થાય છે; તેમજ અત્યંત કામને સેવન કરનારા પુરુષના ધર્મ તથા અર્થને પીડા થાય છે અને તે પીડા કામને બાધ કરે છે, માટે પરસ્પર પીડા ન થાય તેમ ત્રિવર્ગનું સેવન કરવું.^{૭૦} વળી મનને ગર્વરહિત રાખીને, નિયમમાં રહીને, શાંતિ રાખીને, ધર્મિયો ત્યાગ કરીને તથા કાર્યદષ્ટિ રાખીને શુદ્ધ મનથી બ્રાહ્મણોની સાથે કાર્યવિચાર કરવા.^{૭૧} જ્યારે આપત્તિ આવી હોય ત્યારે મૃદુ અથવા દારુણ કોઈ પણ કર્મ કરીને પોતાના આત્માનો દીનતાથી ઉદ્ધાર કરવો અને સારી સ્થિતિ આવતાં ધર્મનું આચરણ કરવું. (અર્થાત્ પૂર્વે જણાવેલી સર્વ કુટિલતા આપત્તિમાંજ કરવી સારી, સ્થિતિમાં નહિ.)^{૭૨} કોઈ પુરુષ પ્રાણકષ્ટ જેવી દશા અનુભવ્યાવિના ચઢતી જોતો નથી અને તેવી દશા ભોગવતાં જો જીવે છે, તો તે પોતાની ચઢતી દશા જોઈ શકે છે.^{૭૩} જો કોઈ સામાન્ય પુરુષની ખુદ્ધ વિપત્તિથી પરાભવ પામે તો તેને નલ, રામ વગેરેનાં દષ્ટાંત આપી બોધ કરવો. મૂર્ખ હોય તેને 'આગળ તારું ભલું થવાનું છે' એમ આશા દેખાડીને અને પંડિત હોય તેને બાકી રહેલાં ધન વગેરેથી શાંત થવા સમજાવવો.^{૭૪} જે મનુષ્ય

શત્રુની સાથે સંધિ કરીને 'હું' હવે કૃતકૃત્ય થયો છું' એમ માર્ગને નિરાંતે સૂવે છે તે ઝાડપર સૂતેલો જેમ પડીને જાગે છે, તેમ શત્રુ તરફથી દુઃખ આવતાં જાગે છે.^{૭૫} રાજ્યો હમેશાં પરરાજ્યના જસુસોથી પોતાના વિચારો ગુપ્ત રાખવા યત્ન કરવો અને ધર્મિયારહિત થઈને પોતાના ક્રોધ વગેરે આવેશોને ગુપ્ત રાખવા તથા પોતે ગુપ્ત દ્વેષોદ્ધારી બીજાના વિચારો જાણી લેવા યત્ન કરવો.^{૭૬} વળી પારકાના મર્મ ભેદ્યાવિના તથા દારુણ કર્મ કર્યાવિના અને મત્સ્યઘાતકની પેઠે બીજાને હણ્યાવિના મોટી લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થતી નથી.^{૭૭} જ્યારે શત્રુનું સૈન્ય દુર્બલ થયું હોય, વ્યાધિગ્રસ્ત હોય, ખિન્ન થઈ ગયું હોય, પાણી અને ખોરાક ખૂટી ગયાં હોય, વિશ્વાસમાં રહ્યું હોય તથા મંદતા પામ્યું હોય ત્યારે તેના પર હલ્લો કરવો.^{૭૮} જેની પાસે અર્થ હોય તે અર્થવાળા પાસે આવતો નથી તથા જેનું જે કાર્ય હોય તે પૂરું થાય એટલે પછી તે મૈત્રી રાખતો નથી; માટે સર્વ કાર્ય અવશિષ્ટ રાખવાં, જેથી ગરજ માણસ પાછો પૂછતો આવે. સમૃદ્ધિની ઈચ્છા રાખનારા રાજ્યો ધર્મિયારહિત થઈને સહાયાદિનો સંગ્રહ કરવામાં તથા શત્રુ જોડે યુદ્ધ કરવામાં યત્ન કરવો તથા ઉત્સાહ રાખવો.^{૭૯, ૮૦} વળી એનાં કરવા ધારેલાં કાર્યોને મિત્ર અથવા શત્રુઓ જાણી ન શકે પણ તેનો આરંભ થયા પછી અથવા પરિણામ આવ્યા પછીજ જાણે એમ વર્તવું.^{૮૧} જ્યાંસુધી ભય આવ્યું ન હોય ત્યાંસુધી ભય લાગતું હોય તેમ તેના પ્રતીકારને માટે યત્ન કરવો અને જ્યાં ભય આવ્યું જણાય કે નિર્ભયની પેઠે સામે પ્રહાર કરવો. જે પુરુષ દંડથી વશ કરેલા શત્રુ પર દયા કરે છે તે ખચ્ચર જાતિની સ્ત્રી જેમ ગર્ભ ધારણ કરતાં મરે છે તેમ મૃત્યુને વહોરી લે છે.^{૮૩} જે કાર્ય આવ્યું નથી તથા જે કાર્ય આગળ આવીને ઉભું છે તેને યથાર્થ સમજીને તેનો યોગ્ય ઉપાય કરવો. ખુદ્ધની જડતાથી કોઈ કાર્યનો વિનાશ થવો જોઈએ નહિ.^{૮૪} વિભૂતિની કામનાવાળા પુરુષે દેશ, કાલ, દેવ, ધર્મ, અર્થ અને કામ, એ બધાના વિભાગપૂર્વક યત્નવડે કાર્યમાં ઉત્સાહ

રાખવો અને તેમાં પણ દેશ અને કાલ, એ બે અનુકૂળ હોય તો તે અવશ્ય સુખના હેતુભૂત થાય છે, એમ સમજવું.^{૮૫} વળી નાના શત્રુની પણ ઉપેક્ષા કરી હોય તો તે તાડનાં જેવાં લાંબાં મૂળના બે છે તથા જંગલમાં નાખેલો થોડો અગ્નિ પણ અદ્ય સમયમાં મોટો થઈ જાય છે તેમ તે વધી જાય છે.^{૮૬} થોડો અગ્નિ સાધનથી જેમ વધે છે અને મોટાં વનને પણ બાળી મૂકે છે, તેમ પોતાને જે સહાય વગેરે થી વધારે છે તે મોટા મોટા શત્રુઓને પણ ગળી જાય છે.^{૮૭} શત્રુને આશા આપી હોય તો તેમાં લાંબા કાલની અવધિ નાખવી, પછી તે અવધિમાં વિશ્વ જણાવવાં, વિશ્વને નિમિત્તથી સમજાવવાં અને તેમાં પણ હેતુઓ સમજાવવા જેમ સરાણુપર ચઢાવેલો, ગજવેલનો બનાવેલો, ચામડાની કાંથળીમાં ઢંકાયેલો એવો હુલમનો અસ્ત્રો વાળને કાપી નાખે છે તેમ નિર્દય, છિદ્રના સમયને જોનારો, ગુપ્ત આશયવાળો અને અનુકૂળ સંગ્રહવાળો પુરુષ શત્રુઓને કાપનારો તથા પ્રાણહારક

થાય છે, માટે તેવા થવું.^{૮૮}

હે કુરુકુલને વહન કરનારા! પાંડવો અને બીજાઓની સાથે જે રીતે વર્તતાં તમે વિપત્તિમાં રૂંથો નહિ તે પ્રમાણે કાર્ય કરો.^{૮૯} હે રાજા! તમે ધન, પુત્ર તથા રાજ્યાદિકથી સંપન્ન છો; તેમજ કુલ, શીલ અને બલ વગેરેથી પણ શ્રેષ્ઠ છો એ નિશ્ચય વાત છે; માટે પાંડવોથી પોતાનું રક્ષણ કરો;^{૯૦} કારણ કે હે નરાધિપ! તમારા ભવિષ્ય પાંડવો બંધવાન છે, માટે જે રીતે પાછળથી પસ્તાવું પડે નહિ તેવી નીતિથી કામ કરો.”^{૯૨}

વૈશંપાયન કહે છે:-આ પ્રમાણે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને કહીને કણ્ણિક પોતાને ઘેર ગયો અને કૌરવ્ય ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા શોકથી હીન થઈ ગયો.^{૯૩}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વોત્તરગત સંભવપર્વોવષે કણ્ણિકવાક્ય નામનો

અધ્યાય ૧૪૦ મો સમાપ્ત.

સંભવપર્વ સમાપ્ત.

જતુગૃહપર્વ

અધ્યાય ૧૪૧ મો-પાંડવોના ઉપર દુર્યોધનની ઇર્ષ્યા

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતઃ સુચલપુત્રસ્તુ રાજા દુર્યોધનશ્ચહ ॥

દુઃશાસનશ્ચ કર્ણશ્ચ દુષ્ટં મંત્રમ મંત્રયન્ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:-તે પછી સુબલ રાજાનો પુત્ર શકુનિ, રાજા દુર્યોધન, દુઃશાસન અને કર્ણ, એ બધા મળીને દુષ્ટ વિચાર કરવા લાગ્યા;^૧ અને તેઓએ કુરુવંશી રાજા ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞા મેળવીને કુંતીને પુત્રોની સાથે બાળી મૂકવાનો નિશ્ચય કર્યો;^૨ પરંતુ ચેષ્ઠાથી ચિત્તના અભિપ્રાયને જાણનારા તત્ત્વદર્શી વિદુરે તેમના નેત્રાદિના વિકારોથી તે દુષ્ટ ચિત્તવાળાઓનો ભાવ જાણી લીધો.^૩ પછી જાણવાનું જેના ચિત્તે જાણી

લીધેલું એવા તથા પાંડવના હિતમાં તત્પર અને નિષ્પાપ વિદુરે કુંતીને પુત્રોની સાથે નસાડી દેવાનો વિચાર કર્યો.^૪ તે પછી પવનનાં તોફાનને તથા પાણીનાં મોજાંને સહન કરી શકે એવી યંત્રવાળી અને સઢવાળી મજબૂત નાવ કરાવીને વિદુર કુંતીને કહેવા લાગ્યા કે:-^૫ “હે કુંતિ! આ વિપરીત બુદ્ધિવાળો ધૃતરાષ્ટ્ર આ કુલની કીર્તિ અને વંશનો નાશ કરનાર નિવડ્યો છે અને એ શાશ્વત ધર્મનો પણ ત્યાગ કરવા બેઠો છે;^૬ માટે હે કદયાણિ! આ તરંગ અને પવનને સહન કરી શકે એવી એક નાવ ગંગામાં મેં તૈયાર રાખી છે. તે વડે તું પુત્રોની સાથે મૃત્યુના પાશથી મુક્ત થઈશ.”^૭

હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! આ સાંભળીને વ્યથા પામેલી યશસ્વિની કુંતી, પુત્રોને સાથે લઈને નાવમાં બેસી ગંગાને ઓળંગી ગઈ. તે પછી વિદુરના કહેવા પ્રમાણે પાંડવો નાવ મૂકી દઈને તથા વિદુરાદિએ આપેલા ધનને લઈને વિદ્વન થાય એવા વનમાં ચાલ્યા ગયા. પાંડવોને બાળવા માટે કરાવેલા લાક્ષાગૃહમાં કોઈએક કારણથી આવેલી પાંચ પુત્રવાળી એક ભીલડી વિનાઅપરાધે પુત્રોની સાથે બળી મૂઈ, ૧૦ વળી મ્લેચ્છોથી અધમ એવો પેલો પાપી પુરોચન પણ તેમાં બળી ગયો. અને દુરાત્મા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો પોતાના સલાહકારોની સાથે ઠગાયા. ૧૧ આ રીતે વિદુરની સલાહથી મહાત્મા પાંડવો, લોકો ન જાણે તેમ માતાની સાથે અક્ષત રહીને લાક્ષાગૃહમાંથી છૂટી શક્યા હતા; ૧૨ પછી લાક્ષાગૃહને બળેલું જોઈને વારણાવત નગરના લોકો દુઃખી થઈ પાંડવોનો શોક કરવા લાગ્યા; ૧૩ અને તે વૃત્તાંત રાજાને જણાવવા માટે તેઓએ હૃત મોકલ્યો તથા કહેવરાવ્યું કે:—“હે રાજા ! હવે તમારો મહાન્ મનોરથ પૂર્ણ થયો છે! આખરે તમે પાંડવોને બાળી જ મૂક્યા? ૧૪ હે કૌરવ ! હવે કામનાઓ પૂર્ણ કરો અને પુત્રોની સાથે રાજ્ય ભોગવો.”

આ સાંભળીને ધૃતરાષ્ટ્ર પોતાના પુત્રોની સાથે શોક કરવા લાગ્યો ! ૧૫ અને કુરુશ્રેષ્ઠ ભીષ્મ તથા વિદુર વગેરે અંધુઓને સાથે રાખી તેણે પાંડવોની ઉત્તરક્રિયા કરી. ૧૬

જનમેજય પૂછે છે:—હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! લાક્ષાગૃહનો દાહ અને પાંડવોનો તેનાથી છૂટકારો, ફરીથી વિસ્તારપૂર્વક સાંભળવાની હું ઇચ્છા કરું છું. ૧૭ કૂર કણિકે ઉપદેશોલું તેમનું આ અત્યંત નિંદિત કર્મ જે પ્રમાણે થયું હોય તે મારી આગળ કહો. એ સાંભળવા મને ઘણું કૌતૂહલ થાય છે. ૧૮

વૈશંપાયન કહે છે:—હે શત્રુને તાપ આપનારા રાજા ! લાક્ષાગૃહનો દાહ અને પાંડવોનો ત્યાંથી છૂટકો કેવી રીતે થયો તે હું તમને વિસ્તારથી કહું છું તે સાંભળો. ૧૯ ભીમસેનને અત્યંત સામર્થ્યવાળો થયેલો જોઈને તથા અર્જુન

ને સર્વ વિદ્યામાં કુશલ થયેલો જોઈને હૃદય મનવાળો દુર્યોધન ઘણો સંતાપ કરવા લાગ્યો. ૨૦ પછી વૈકર્તન કર્ણ અને સુબલપુત્ર શકુનિની સાથે તેઓ અનેક ઉપાયોવડે પાંડવોને મારવા ચત્ર કરવા લાગ્યા. ૨૧ ત્યારે પાંડવો પણ જેવા જેવા તેમના તરફથી મારવાના ઉપાયો થતા તેવા તેવા સામા ઉપાયો કરીને બચી જતા હતા; પરંતુ વિદુરના કહેવાથી તે વાત બહાર પાડતા નહિ. ૨૨ હે ભારત ! પછી પુરના લોકો પાંડવોને સર્વગુણસંપન્ન જોઈને સભાઓમાં તેમના ગુણોનાં વખાણ કર્યા કરતા હતા. ૨૩ વળી પાંડુના મોટા પુત્ર યુધિષ્ઠિરને રાજ્ય કરવાની યોગ્યતા આવી છે, એવી વાતો ચકલામાં અને સભાઓમાં તેઓ એકઠાં મળીને કહેતા હતા. ૨૪ વળી તેઓ કહેતા હતા કે, પ્રજાચક્ષુ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા અંધ હોવાથી પહેલાં પણ તેને રાજ્ય મળ્યું નથી તો હવે પુત્રદ્વારા તે શી રીતે રાજા થઈ શકે ? તેમજ શાંતનુના પુત્ર ભીષ્મ તો સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા અને જીવિતસુધી વ્રતવાળા છે એટલે પહેલેથીજ તેમણે રાજ્યની ના કહેલી તે હવે કદાપિ રાજ્ય લેશે નહિ; ૨૫, ૨૬ માટે હવે આપણે જીવાન છતાં વૃદ્ધના જેવા સ્વભાવવાળા, સત્યવાન, કૃપાળુ અને વેદવેત્તા એવા પાંડવોમાં મોટા યુધિષ્ઠિરનો રાજ્ય ઉપર અભિષેક કરીએ. ૨૭ વળી ધર્મવેત્તા યુધિષ્ઠિર શાંતનવ ભીષ્મને તથા પુત્રોસહિત ધૃતરાષ્ટ્રને માનસાથે વિવિધ ભોગો પણ આપશે.” ૨૮

આવું બોલતા, યુધિષ્ઠિર ઉપર પ્રીતિ રાખનારા લોકોનાં વાક્યો સાંભળીને દુર્બુદ્ધિવાળો દુર્યોધન બહુ સંતાપ કરવા લાગ્યો; ૨૯ અને ધણી ઉઠેલો તે દુષ્ટાત્મા તેઓનાં વચન સાંભળી શક્યો નહિ તથા ઈર્ષ્યાથી બળતો ધૃતરાષ્ટ્રની પાસે ગયો. ૩૦ લોકોની યુધિષ્ઠિર ઉપરની પ્રીતિવડે બહુ સંતાપ પામેલો દુર્યોધન ત્યાં પોતાના પિતાને એકલા જોઈને તેમને માન આપી આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો. ૩૧

દુર્યોધન બોલ્યો:—“હે તાત ! પરસ્પર વાતો કરતા નગરવાસી લોકોની અકદ્યાણુભરી વાણી મેં સાંભળી છે. તેઓ તો તમારો અને ભીષ્મનો

અનાદર કરીને યુધિષ્ઠિરને રાજ કરવા ધારે છે.^{૩૨} વળી ભીષ્મનું પણ એજ મંતવ્ય છે; કારણ કે તેમને રાજ્ય ભેંધતું નથી. આ ઉપરથી નગરના લોકો આપણનેજ પરમ પીડા આપવા ધારે છે, એમ જણાય છે.^{૩૩} પૂર્વે પાંડુ પોતાના ગુણોવડે પિતા પછી રાજ્ય પામ્યા હતા. જો કે મોટા હોવાથી રાજ્યનો અધિકાર તમારો હતો તોપણ અંધ હોવાથી તમે રાજ્ય મેળવી શક્યા નહિ.^{૩૪} હવે પાંડુનું રાજ્ય જો યુધિષ્ઠિરને મળે તો પછી તેના પુત્રને, પૌત્રને, પ્રપૌત્રને એમ તેના વંશ-જોને અવશ્ય રાજ્યગાદી મળવાની.^{૩૫} એટલે હે

પૃથ્વીપતિ! રાજવંશથી ભ્રષ્ટ થયેલા અમે પુત્રોની સાથે સર્વ લોકમાં હલકાજ ગણાઈશું;^{૩૬} માટે હે રાજન્! અમને પારકાના આશ્રયમાં રહીને આજીવિકા ચલાવવા જેવું નિત્યનું દુઃખ આવી પડે નહિ તેવી નીતિનો તમે આશ્રય કરો.^{૩૭} હે રાજન્! જો તમે પ્રથમથીજ આ રાજ્ય મેળવ્યું હોત તો લોકોની મરજી ન હોત તોપણ અમને અવશ્ય રાજ્ય મળત.^{૩૮}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
જતુદ્ધપર્વમાં દુર્યોધનની ઇર્ષ્યા નામ-
નો અધ્યાય ૧૪૧ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૪૨ મો-પાંડવોને હસ્તિનાપુરમાંથી કાઢવાની યોજના

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

एवं श्रुत्वा तु पुत्रस्य प्रज्ञाचक्षुर्नराधिपः ॥

कणिकस्य च वाक्यानि तानि श्रुत्वा स सर्वशः॥

વૈશંપાયન કહે છે:-પોતાના પુત્ર દુર્યોધન-નાં આવાં વચન સાંભળીને તથા કણિકનાં પૂર્વોક્ત સર્વ વાક્યોને સંભારીને પ્રજ્ઞાચક્ષુ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજનું ચિત્ત દ્વિધા થયું અને તે શોકવડે દીન થઈ ગયો. બીજી તરફ દુર્યોધન, કર્ણ, સુબલપુત્ર શકુનિ અને દુઃશાસન, એ ચારે એકઠા મળીને વિચાર કરવા લાગ્યા. તેમાં નિશ્ચય કરીને રાજ દુર્યોધન ધૃતરાષ્ટ્રને કહેવા લાગ્યો કે:-^{૧-૩} “ઓ પિતાજી! પાંડવોથી અમને ભય થવાનું, માટે કોઈ સારી યુક્તિ કરીને તેઓને તમે વારણાવત નગરમાં મોકલી આપો.”^૪ પુત્રે કહેલું વચન સાંભળીને ધૃતરાષ્ટ્રે બે ઘડી વિચાર કર્યો. પછી તે દુર્યોધનને કહેવા લાગ્યો.^૫ ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છે:-“હે દુર્યોધન! પાંડુરાજ ધર્મનિષ્ઠ હતો તથા નિત્ય ધર્મપરાયણ રહેતો હતો. વળી સર્વ સંબંધીઓની સાથે તેમાં પણ મારી સાથે તો વિશેષવડે તે ધર્મથી વર્તતો હતો.^૬ તે પોતે ભોજનાદિ વૈભવની સ્પૃહા ન કરતાં તેમ તેમાં ચિત્ત ન રાખતાં મને રાજ્ય તથા વૈભવો નિવેદન કરતો હતો અને

પોતે નિયમમાં રહેતો હતો. જેવો પાંડુ તેવોજ તેનો પુત્ર યુધિષ્ઠિર પણ ધર્મપરાયણ, ગુણવાન, લોકમાં વિખ્યાત અને પૂરુના વંશમાં માન પામેલો છે.^{૭,૮} એવા યુધિષ્ઠિરને તેના આપદાદાના રાજ્યપરથી બલાકારે આપણે શી રીતે દૂર કરી શકીએ? વિશેષમાં તે સહાયવાળો પણ છે. વળી પ્રધાનો, સૈન્ય અને તેઓના પુત્રપૌત્રાદિક સર્વનું પાંડુએ હંમેશા સારી રીતે ભરણપોષણ કર્યું છે;^{૯,૧૦} તો હે પુત્ર! પાંડુએ જેમનો પહેલાં સત્કાર કરેલો એવા નગરના લોકો યુધિષ્ઠિરનો પક્ષ લઈને આપણને સગાંઓની સાથે કેમ મારી ન નાખે ?”^{૧૧}

દુર્યોધન બોલ્યો:-“હે તાત! તમે જે દ્વેષ કહો છો તે ખરો છે અને મેં પણ મારે માટે રાજ્ય પ્રાપ્તિમાં એ દ્વેષ આવશે એમ જાણીને રાજ્યના સર્વ પ્રકૃતિવર્ગનો ધન તથા માન આપીને સત્કાર કર્યો છે;^{૧૨} તેથી તેમાંનો મુખ્ય વર્ગ જરૂર આપણને સહાય કરશે અને હે મહીપતિ! અમારોની સાથે ભંડાર તો હાલ મારે સ્વાધીન જ છે;^{૧૩} માટે તમે કોમળ ઉપાયવડે પાંડવોને ત્વરાથી વારણાવત નગરમાં મોકલવાને ચત્ન કરો.^{૧૪} હે રાજન્! જ્યારે રાજ્ય મારી સત્તામાં ખરો-ખર આવી જાય ત્યાર પછી હે ભારત! પુત્રોની

સાથે કુંતી પાછી આવશે.”^{૧૫}

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા:—“હે દુર્યોધન ! મારા મનમાં પણ એજ વિચાર આવે છે, પરંતુ એ અભિપ્રાય પાંપભરેલો હોવાથી એને હું બુદ્ધો કરી શકતો નથી.”^{૧૬} વળી ભીષ્મ, દ્રોણ, વિદુર તથા કૃપાચાર્ય પણ પાંડવોને દૂર કરવામાં સંમત થશે નહિ.^{૧૭} હે પુત્ર ! કુરુકુલના સંબંધીઓને મન આપણે અને તેઓ સરખા છીએ; માટે ધર્મિષ્ઠ અને ઉદાર ચરિત્રવાળા તેઓ વિષમ સ્થિતિ બેવા ઇચ્છશે નહિ.^{૧૮} હે વત્સ ! આવું હોવાથી બે આપણે પાંડવોને દૂર કરીશું તો તે મહાત્મા કૌરવોથી અને જગતથી આપણો વધ કેમ ન થાય ? અર્થાત્ થશેજ.”^{૧૯}

દુર્યોધન બોલ્યા:—ભીષ્મ નિરંતર મધ્યસ્થ રહે છે તથા દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા મારા પક્ષમાં છે અને બીજા પોતાનો પુત્ર ત્યાં દ્રોણ રહેવાના, એમાં સંશય નથી;^{૨૦} તથા જે પક્ષમાં દ્રોણ અને અશ્વ-

ત્થામા હશે તે પક્ષમાં શરદ્ધાનના પુત્ર કૃપાચાર્ય પણ રહેવાના; કારણ કે બંનેવી અને ભાણેજને તે કોઈ વખત છોડશે નહિ.^{૨૧} વિદુર બે કે શુભ રીતે પાંડવોનો પક્ષકાર છે તો પણ તેની આજીવિકા આપણી પાસે છે. તેમ છતાં બે તે પાંડવોનો પક્ષ કરશે તો પણ તે એકલો આપણને પીડવા સમર્થ થશે નહિ;^{૨૨} માટે હે રાજન્ ! કંઈ પણ ભય રાખ્યા વિના તમે માતાએ સહિત પાંડુપુત્રોને વિદાય કરો અને એવી કંઈ ગોઠવણ કરો કે જે રીતે આજને આજ તેઓ અહીંથી જાય.^{૨૩} હે તાત ! યુધિષ્ઠિરને રાજ્ય મળવાની વાત સાંભળી ત્યારથી મારા હૃદયમાં ઘોર શલ્ય પેસી ગયો હોય તેવો અને ઉંઘ ઉડાવી દેનારો શોકાગ્નિ ઉત્પન્ન થયો છે; તેને આ કાર્ય કરીને તમે શાંત પાડો.”^{૨૪}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્જત જનુ-
શુદ્ધપર્વવિષે દુર્યોધનપરામર્શ નામનો
અધ્યાય ૧૪૨ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૪૩ મો-પાંડવોનું વારણાવત નગરપ્રત્યે પ્રયાણ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતો દુર્યોધનો રાજા સર્વાઃ પ્રકૃતયઃ શનૈઃ ॥

અર્થમાનપ્રદાનાભ્યાં સંજહાર સહાનુજઃ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:—પછી દુર્યોધન રાજા પોતાના ભાઈઓની સાથે સર્વ પ્રજાવર્ગને ધન તથા માન આપીને ધીરે ધીરે પોતાને સ્વાધીન કરવા લાગ્યો.^૧ તે પછી ધૃતરાષ્ટ્રના કહેવાથી કેટલાક હોશિયાર મંત્રીઓ વારણાવત નગર ઘાણું સુંદર છે, એવી વાતો કરવા લાગ્યા;^૨ તથા કહેવા લાગ્યા કે, વારણાવત નગરમાં પશુપતિ શંકરનો મોટો મેળો ભરાવાનો છે જે આ પૃથ્વીમાં ઘણો રમણીય થાય છે.^૩ વળી તે દેશ સર્વ રત્નથી ભરેલો અને મનુષ્યોનાં ચિત્તને રમ્ય લાગે એવો છે. આ પ્રમાણે ધૃતરાષ્ટ્રના શીખવવાથી તેઓ વાતો કરવા લાગ્યા.^૪ આ રીતે વારણાવતની વાતો ચાલતી સાંભળીને હે નૃપ ! પાંડવોને તે

રમ્ય નગરમાં જવાની બુદ્ધિ થઈ.^૫ જ્યારે ધૃતરાષ્ટ્રે જાણ્યું કે, પાંડવોને વારણાવત બેવાનો ઉત્સાહ થયો છે ત્યારે ત્યાં આવી અંબિકાનો પુત્ર ધૃતરાષ્ટ્ર પાંડવોને કહેવા લાગ્યો કે:—^૬ “આ પુરુષો મને વારંવાર કહે છે કે વારણાવત નગર આ લોકમાં ઘણું સુંદર છે;^૭ માટે હે વત્સો ! તમારે વારણાવતના મેળામાં જવાની ઇચ્છા હોય તો પરિવાર અને કુંતીને લઈને ત્યાં જાઓ અને દેવની પેઠે ત્યાં વિહાર કરો.”^૮ ગ્રાહ્યોને તથા ગર્વેયા વગેરેને મરજીમાં આવે તેમ ઉત્તમ વસ્તુઓ આપો અને તેજસ્વી દેવોની પેઠે કેટલાક સમય વિહાર કરીને તથા પરમાનંદ ભોગવીને પાછા સુખી થઈ આ હસ્તિનાપુરમાં આવજો.”^{૯,૧૦}

વૈશંપાયન કહે છે:—ધૃતરાષ્ટ્રની આવી ઇચ્છા જાણીને તથા પોતાની સહાયસંપત્તિનો વિચાર કરીને યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે, “સાંઝે અમે ત્યાં જઈશું.”^{૧૧}

તે પછી શાંતનુના પુત્ર ભીષ્મ, મહાબુદ્ધિમાન વિદુર, દ્રોણગુરુ, બાહ્લીક, કુરુવંશી સોમદત્ત, કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા, ભૂરિશ્રવા, બીજા માન્ય અમાત્યો, તપસ્વી ધનવાણા બ્રાહ્મણો, પુરોહિતો, પૂરુવંશીઓ, યશસ્વીની ગાંધારી વગેરેને યુધિષ્ઠિર દીન થઈને ધીરેથી આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા-
૧૨-૧૪ “અમે ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞાથી મનુષ્યોના સમૂહવાળા રમણીય વારણાવત નગરમાં ચરિવાર તથા સ્નેહીઓની સાથે જઈએ છીએ; ૧૫ માટે તમે સર્વે પ્રસન્ન મનથી અમને આશીર્વાદ આપો. તમારા આશીર્વાદથી વૃદ્ધિ પામેલા એવા અમને પાપ અડકી શકશે નહિ.” ૧૬ આ પ્રમાણે પાંડુ-

પુત્ર યુધિષ્ઠિરે કહ્યું, ત્યારે તે સર્વે કૌરવો પ્રસન્નમુખ થઈને પાંડવોને આશીર્વાચન કહેવા લાગ્યા:- ૧૭
“હે પાંડવો! માર્ગમાં સર્વ ભૂતોથી તમારું કલ્યાણ થાઓ અને તમારું કોઈનાથી કંઈ પણ અશુભ થાઓ નહિ.” ૧૮

તે પછી સ્વસ્તિવાચન કરાવી તથા બીજાં પ્રયાણનાં સર્વ કાર્યો કરીને પાંડવો પોતાનો રાજ્યાંશ મેળવવા વારણાવત પ્રત્યે જવા નીકળ્યા. ૧૯

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતગત
જતુશ્લપર્વમાં વારણાવતયાત્રા નામનો
અધ્યાય ૧૪૩ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૪૪-મો દુર્યોધને પુરોચનને લાક્ષાગૃહ બાંધવા મોકલ્યો.

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

एवमुक्तेषु राज्ञा तु पांडुपुत्रेषु भारत ॥

दुर्योधनः परं हर्षमगच्छत्स दुरात्मवान् ॥ १ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:- હે ભારત! જ્યારે ધૃતરાષ્ટ્ર પાંડુપુત્રોને એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે તે દુરાત્મા દુર્યોધન બહુ આનંદ પામ્યો. ૧ હે ભરતર્ષભ! પછી દુર્યોધન પોતાના પુરોચન નામના સચિવનો જમણો હાથ પકડીને તેને એકાંતમાં લઈ જઈ નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો:- ૨ “હે પુરોચન! ધનથી ભરેલી આ પૃથ્વી હવે મારી થઈ છે અને એ જેવી મારી છે તેવી તારી પણ છે; માટે એનું રક્ષણ કરવું તને ઘટે છે. ૩ તારા જેવો અત્યંત વિશ્વાસ મૂકવા જેવો બીજો મારે સહાયક નથી કે જેની સાથે હું તારી પેઠે શુભ વાત કરી શકું; ૪ માટે હે તાત! તું આપણી શુભ વાતને શુભ રાખીને મારા શત્રુઓને ઉત્તમ ઉપાય-વડે ઉખેડી નાખ અને તને હું જે કહું તેમ કર. ૫ પાંડવોને ધૃતરાષ્ટ્ર વારણાવત મોકલ્યા છે. તેઓ ધૃતરાષ્ટ્રના કહેવાથી ત્યાં ઉત્સવમાં આનંદથી ફરશે; ૬ માટે તું જલદી જાય એવા ખચ્ચર બેડેલા રથમાં બેસીને આજ ને આજ વારણાવત

પહોંચી જવાય તેમ કર. ૭ વળી ત્યાં જઈને તું નગરની પાસે ચાર શાલાવાળું અને ઘણું બાંધિયાર એવું, એક ઘર ઘણું ખર્ચથી બાંધાવજે અને તે ઘર બાંધાવવામાં શણ, રાણવગેરે જેટલા સળગી ઉઠે એવા પદાર્થો હોય તે વાપરજે. વળી ઘી, તેલ, ચરબી અને ખૂબ લાખને માટીમાં ભેળવીને તેનો ભીંતોપર લેપ કરાવજે. ૮-૧૦ અને શણ, તેલ, ઘી, લાખ અને લાકડાંઓ તે ઘરની આસપાસ નખાવજે તથા તે એવી રીતે ભરાવજે કે તપાસ કરતાં પણ પાંડવો અથવા બીજા મનુષ્યો તેને જોઈ શકે નહિ અને આ ઘર સળગી ઉઠે એવું છે એમ પણ જાણી શકે નહિ. ૧૧, ૧૨ આ પ્રમાણે ઘર તૈયાર કરાવ્યા પછી ત્યાં આવેલા પાંડવો, કુંતી તથા તેમના સ્નેહીવર્ગોનો આદર-સત્કાર કરીને તે ઘરમાં મુકામ કરાવજે. ૧૩ વળી પાંડવોને માટે દિવ્ય આસનો, વાહનો, શય્યાઓ વગેરેની વ્યવસ્થા કરાવજે કે જેમ કરવાથી પિતા ધૃતરાષ્ટ્ર સંતોષ પામે. ૧૪ આ આપણું કાર્ય સિદ્ધ થાય નહિ ત્યાંસુધી વારણાવત નગરના લોકોને કોઈ રીતે ખબર પડે નહિ એવી રીતે તું સઘળું તૈયાર કરાવજે. પછી જ્યારે પાંડવ

વગેરે વિશ્વાસથી નિર્ભય થઈને સૂતેલા છે એમ તું જાણે, ત્યારે ઘરના દરવાજાથી આરંભી અગ્નિ મૂકજે; ૧૫,૧૬ તેથી લોકો જાણશે કે પોતાનું ઘર બળવાથી પાંડવો બળી ગયા છે; એટલે તેઓ પાંડવોને માટે કોઈ પણ રીતે આપણી નિંદા કરશે નહિ. ”

આ સાંભળીને પુરોચન દુર્યોધનની આગળ તે પ્રમાણે કરવાનું કબૂલ કરીને ખચ્ચરો જોડેલા

શીઘ્ર ગતિવાળા રથમાં બેસી ત્યાંથી ચાલતો થયો. ૧૭,૧૮ હે રાજન ! પછી દુર્યોધનના મત પ્રમાણે વર્તનારા પુરોચન ઉતાવળથી ત્યાં જઈને રાજપુત્રે જેમ કરવા કહેલું તેમ સઘળું તૈયાર કર્યું. ૧૯

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત જનુશ્લકપર્વવિષે પુરોચનને ઉપદેશ નામનો અધ્યાય ૧૪૪ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૪૫ મો-યુધિષ્ઠિરને વિદુરની સૂચના અને પાંડવોનું વારણાવત પહોંચવું.

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

પાંડવાસ્તુ રથાન્ યુક્તવા સદશ્ચૈરનિલોપમૈઃ ॥
આરોહમાણા મીષ્મસ્ય પાદૌ જગૃહુરાર્ત્તવત્ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:-તે પછી પાંડવો, પવનના જેવા વેગવાળા ઉત્તમ ઘોડાઓ રથોને જોડી તેમાં બેસતી વખતે દીનની પેઠે ભીષ્મ, રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર, મહાત્મા દ્રોણ, કૃપાચાર્ય, વિદુર અને બીજા વૃદ્ધોને પગે લાગ્યા. ૧,૨ આ પ્રમાણે નિયત વ્રતવાળા પાંડવો સર્વ કુરુકુલના વૃદ્ધોને પ્રણામ કરીને, સમાન પુરુષોને ભેટીને, નાનાઓનાં અભિવંદન સ્વીકારીને સર્વ માતાઓની આજ્ઞા લઈને તથા તેમની પ્રદક્ષિણા કરીને અને સર્વ પ્રકૃતિવર્ગને માન આપીને વારણાવતપ્રત્યે જવા નીકળ્યા. ૩,૪ તે વખતે મહા બુદ્ધિમાન વિદુર, બીજા કુરુકુલના ઉત્તમ પુરુષો અને નગરના લોકો શોકથી ઉદાસ થઈને પુરુષવ્યાઘ્ર પાંડવોને વળાવવા ગયા. ૫ તેમાં કેટલાક નિર્ભય બ્રાહ્મણો પાંડુપુત્રને દુઃખી થયેલા જોઈને પોતે અત્યંત દુઃખિત થઈ કહેવા લાગ્યા કે:-“અત્યંત મંદ બુદ્ધિનો ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા પાંડવો અને પોતાના પુત્રોમાં સર્વથા ભેદથી બુઝો છે. એ કુરુકુલોત્પન્ન રાજા પોતાના ધર્મને પણ વિચારતો નથી. ૬ નિષ્પાપ યુધિષ્ઠિર, બલવાનમાં શ્રેષ્ઠ ભીષ્મ અને કુંતીપુત્ર ધનંજય પાપ કરવા ઇચ્છશે નહિ; ૮

ત્યારે મહાત્મા એવા માદ્રીના પુત્રો તો પાપ કરશેજ ક્યાંથી ? તેઓને પોતાના પિતાથી રાજ્ય ઉતરેલું છે તે ધૃતરાષ્ટ્રથી સહન થતું નથી ! વળી પાંડવોને તે અયોગ્ય રીતે વારણાવતમાં કાઢી મૂકાવે છે. આ અત્યંત અધર્મની વાતને ભીષ્મ પણ કેમ માન્ય કરે છે ? ૯,૧૦ આગળ શાંતનુના પુત્ર વિચિત્રવીર્ય રાજા તથા કુરુને આનંદ આપનારા રાજર્ષિ પાંડુ તો આપણા પિતા જેવા હતા. ૧૧ તે પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર જેવા પાંડુ રાજા દેવલોક પામ્યા એટલે આ બાલક-રાજપુત્રોને ધૃતરાષ્ટ્ર સાંખી શકતો નથી. ૧૨ આ વાત આપણને ગમતી નથી, માટે આપણે બધા ઘરબાર છોડીને જ્યાં યુધિષ્ઠિર જાય ત્યાં જઈએ.”

આ પ્રમાણે દુઃખી થઈને બોલતા નગર-જનોના પ્રત્યે દુઃખથી પીડિત થયેલા ધર્મ રાજા યુધિષ્ઠિર મનથી વિચાર કરીને બોલ્યા કે:- ૧૪ “ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા અમારા પિતા છે, માન આપવા યોગ્ય ગુરુ છે અને શ્રેષ્ઠ છે, એટલે તે જે કંઈ કહે તે અમારે શંકારહિત થઈને કરવું, એવો અમારો નિયમ છે. ૧૫ તમે બધા અમારા હિતેચ્છ છો, માટે અમારી જમણી તરફ આવી શુકન કરાવીને તથા આશીર્વાદથી અભિનંદન આપીને પોતાપોતાને ઘેર બેઠો ૧૬ અને જ્યારે અમારે તમારી સાથે કામ પડે ત્યારે તમે અમારે પ્રિય

તથા હિત કરજો.”^{૧૭}

આ પ્રમાણે જ્યારે યુધિષ્ઠિરે નગરના લોકોને કહ્યું, ત્યારે તેઓ પ્રદક્ષિણા કરીને તથા આશીર્વાદથી તેમને અભિનંદન આપીને નગરપ્રત્યે આલ્યા ગયા.^{૧૮} પુરના બધા લોકોના જવા પછી સર્વ ધર્મને જાણનારા વિદુર, પાંડવોમાં શ્રેષ્ઠ એવા યુધિષ્ઠિરને દુર્યોધનનું કરેલું કપટ જણાવવા માટે આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા;^{૧૯} અને તે પણ બુદ્ધિમાન અને *મ્લેચ્છ ભાષાને શબ્દ તથા

* આ સ્થાનમાં મૂળ શ્લોક-પ્રાજ્ઞઃ પ્રાજ્ઞપ્રલાપજ્ઞઃ પ્રલાપજ્ઞમિદં વચઃ । પ્રાજ્ઞં પ્રાજ્ઞપ્રલાપજ્ઞઃ પ્રલાપજ્ઞં વચોઽબ્રવીત્ ॥ એવો છે તેમાં પ્રાજ્ઞપ્રલાપજ્ઞઃ એવું પદ છે તેનો અર્થ-પ્ર-અજ્ઞ. અત્યંત અજ્ઞાની પશુના જે ન વેદવિરોધી મ્લેચ્છોનાં પ્રકૃતિ, પ્રત્યય વગેરેની યથર્થ ઘટનાવિનાનાં, અર્થ ન સમજી શકાય એવાં એક દેશ-ભાષાએ વપરાતાં વચન તે પ્રાજ્ઞપ્રલાપ કે જેમાં કોઈ પદમાં વર્ણ લુપ્ત થતો હોય, કોઈમાં અધિક પણ આવતો હોય અને કોઈ પદમાં વર્ણનો વિકાર થતો હોય એવાં પદોવાળી ભાષાના જ્ઞ જાણવાવાળા હતા. તેમાં વર્ણલોપવાળાં પદનું દષ્ટાંત-કાણ્વશતપથમાં ઇદ્રે અસુરોપ્રતિ પૂછ્યું છે કે, “તમારા અગ્નિમાં આ મારી ચિત્રા નામની ઇષ્ટકા મૂકું?” ત્યારે અસુરોએ કહ્યું કે, “ઉપહિ” મૂક, વળી ઇદ્રે “હું તે લઈ લઉં છું” કહ્યું ત્યારે અસુરોએ “આંહ લઈ લે કહ્યું. એ સ્થાનોમાં “ઉપધેહિ તથા આંદહિ” કહેવાને બદલે વર્ણલોપથી પ્રયોગ કર્યો છે. અધિક વર્ણવાળાં પદના દષ્ટાંતમાં જ્યાં “ગૌ” શબ્દનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ ત્યાં ગાવિ, ગોળી, ગોતા, ગોપોતલિકા, એવો પ્રયોગ કરે છે. વિકૃત વર્ણનું દષ્ટાંત ‘તેઽસુરા હેચ્ચો હેલય ઇતિ વદંતઃ પરાવભૂવુઃ’ તે અસુરો હેલયઃ હેલયઃ એમ બોલતા પરાભવ પામ્યા. એમાં હેઽરયઃ બોલવાની જગ્યાએ રના સ્થાનમાં લનો પ્રયોગ વેદમાં પણ અસુરભાષાના અનુવાદમાં કર્યો છે. આવી મ્લેચ્છ ભાષા-અપશબ્દિત ભાષામાં બોલવાનું કારણ એ હતું કે, આ વાત યુધિષ્ઠિરવિના બીજને જાણવા દેવી ન હતી. (લોકમાં પણ કેટલાએક, પ્રત્યેક અક્ષરની સાથે બીજને એક અક્ષર વધારીને અથવા અક્ષરોને આગળ પાછળ

અર્થથી જાણનારા વિદુરે, દુર્યોધનના કપટને બિલકુલ ન જાણનારા તથા મ્લેચ્છ ભાષાને શબ્દ તથા અર્થથી જાણનારા એવા યુધિષ્ઠિરને બીજને જેનો અર્થ ન સમજાય તેવી મ્લેચ્છ ભાષામાં કહેવા માંડ્યું:-^{૨૦} “જે પુરુષ! શત્રુની કબ્જિનીતિને અનુસરનારી બુદ્ધિને જાણી શકે છે તેણે તે જાણીને એવો ઉપાય કરવો કે જે રીતે શત્રુએ નિર્મેલી આપત્તિને તરી શકાય.^{૨૧} લોહાવિનાનું તીવ્ર શસ્ત્ર પોતાનું હિંસક સ્વરૂપ ઠાંકીને હિંસા કરે છે તેને જે જાણે છે અને તેનો જે ઉપાય જાણે છે, તેને શત્રુઓ હણી શકતા નથી.^{૨૨} x

કરીને અથવા માત્રા અને અક્ષર બંનેનો વિનિમય કરીને બોલે છે તે મ્લેચ્છ ભાષાજ સમજવી; કારણ કે તેથી ભાષાનું સિદ્ધ સ્વરૂપ બગડીને તેમાં વર્ણસંકરતા આવે છે.)

x આ શ્લોક તથા પાસેના બીજા શ્લોકનો અર્થ મૂલ સંસ્કૃત શબ્દોથી ઉપસ્થિત થતો આવ્યો છે; પણ પંડિત નીલકંઠે એમાંનાં કેટલાંક પદોને મ્લેચ્છ ભાષામાં ગોઠવીને અથ આપ્યો છે. તે નીચે પ્રમાણે છે:-શત્રુએ વારણાવતમાં કરાવેલું ઘર કે જે ઘર સળગી ઉઠે એવા લાખ, રાણ વગેરેના સમૂહથી યુક્ત છે અને તે પદાર્થો ગુપ્ત રીતે ભીંત વગેરેમાં ગોઠવેલા છે; અર્થાત્ બહાર જણાય તેમ નથી. આવા રાત્રિની વખતે હિંસા કરનાર મહેકને જાણીને તેના પ્રતીકારને જે જાણે છે તેને શત્રુઓ હણી શકતા નથી. (કોણ એવું સાહસ કરનારો અમને તે ઘરમાં રહેતાં બાળી મૂકવા યત્ન કરશે? આવી શંકાનું સમાધાન કરે છે) આ તમારી જોડે આવનારો (પુરોચન) જ તમને અસિથી બાળવા આવે છે. (જ્યારે એમ છે તો એનેજ મારી નાખવો અથવા વારણાવત જવું પણ તે ઘરમાં ન રહેવું અથવા વારણાવતમાં ન જતાં પાછું હસ્તિનાપુરમાં જ આવવું થાય તો કેમ? આ શંકાનું સમાધાન કરે છે) શત્રુ હોય ત્યાં એ ત્રણે કરી શકાય એમ નથી અર્થાત્ જેનું કપટ ઉઘાડું પડી ગયેલું એવો બલવાન શત્રુ પછીથી પ્રત્યક્ષ પ્રહાર કરે છે. (ત્યારે શા ઉપાય કરવો?) સુરગમાં પેસતાં તમને પુરોચન બાળી શકશે નહિ અર્થાત્ તે ઘરમાંજ સુરંગ તૈયાર કરવી. આ રીતે જે પોતાનું રક્ષણ કરે છે તે જીવે છે; મારે તમારે

વળી મોટાં બીડમાં પણ દર કરીને રહેનારને ઘાસ તથા વેલા બાળનારો અગ્નિ અને ઝાકળ ઉડાવનારો સૂર્ય બાળી શકતો નથી; એમ બાળીને જે પોતાનું રક્ષણ કરે છે તે જીવી શકે છે.^{૨૩} વિવેકચક્ષુવિનાના પુરુષને રસ્તો જડતો નથી તથા દિશાઓનું પણ જ્ઞાન થતું નથી અને ધૈર્ય-વિના ચઢતી થતી નથી; માટે માંડે કહેલું લક્ષમાં રાખીને વિવેક તથા ધૈર્યનો આશ્રય કર.^{૨૪} વળી શત્રુએ આપેલાં લોભાવિનાનાં શસ્ત્રને (સળગી ઉઠે એવા પદાર્થોવાળા ઘરને) જે પુરુષ સ્વીકારે તો તેને શાહુડીના જે મુખવાળા દર જેવું કરવા વડે અગ્નિથી નાસી છૂટવું; અર્થાત્ જમીનમાં બોદેલી સુરંગમાં પેસી બીજે રસ્તે તેમાંથી બહાર નીકળતાં તમારું અંદરના અગ્નિથી મરણ થશે નહિ.^{૨૫} વળી જે ફરે છે તે રસ્તાઓ બાળી શકે છે અને ભૂલા પડતાં નક્ષત્રોથી દિશાઓ જણાય છે. જે મનુષ્ય પોતાની પાંચ ઇંદ્રિયોને વશ રાખે છે અર્થાત્ પડતાં કષ્ટોને સહન કરે છે તેને પશ્ચાત્તાપ થતો નથી.”^{૨૬}

વિદ્વાનોમાં શ્રેષ્ઠ એવા વિદુરે આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે પાંડુપુત્ર ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે તેમને કહ્યું કે, ‘હું સમજ્યો છું.’”^{૨૭} આ રીતે શિખા-મણ આપ્યા પછી થોડેક સુધી પાંડવોની પાછળ જઈને તેમને પ્રદક્ષિણા કરીને તથા આજ્ઞા આપીને વિદુરજી પોતાને ઘેર ગયા.^{૨૮} જ્યારે ભીષ્મ,

નગરના જનો અને વિદુર પણ ગયા, ત્યારે યુધિષ્ઠિરની પાસે આવી કુંતી આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યાં:—^{૨૯} “હે યુધિષ્ઠિર ! બીજા લોકોને ન સમજાય એવાં વિદુરે જે વાક્યો કહ્યાં અને તેં તેમને ‘હું સમજ્યો’, એમ કહ્યું તેમાં અમે કંઈ સમજ્યાં નથી;”^{૩૦} માટે જો તે અમને બાળવા જેવું હોય અને તેમાં કંઈ અડચણ ન હોય તો તારી અને તેમની વચ્ચે થયેલી સઘળી વાત હું સાંભળવા ઇચ્છું છું.”^{૩૧}

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:— “હે માતા ! મને ધર્મ-બુદ્ધિવાળા વિદુરે કહ્યું કે:—‘જે ઘરમાં તમારે રહેવાનું છે તે ઘર સળગી ઉઠે તેવું છે. વળી તમને કોઈ માર્ગ પણ અજ્ઞાત રહેશે નહિ અને ઇંદ્રિયોને વશ રાખવાથી તું પાછો પૃથ્વી-પતિ થઈશ.’ મને આ પ્રમાણે વિદુરે કહ્યું, એટલે મેં તેમને હું સઘળું સમજ્યો છું, એમ પ્રત્યુત્તર આપ્યો હતો.”^{૩૩}

વૈશંપાયન કહે છે:—આ રીતે ક્ષાગણ માસની આઠમને દિવસે રોહિણી નક્ષત્રમાં પાંડવો નીકળ્યા અને તેમણે વારણાવત નગરમાં જઈને ત્યાંના લોકોને જોયા.^{૩૪}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
જનુશુદ્ધપર્વમાં વારણાવતગમનનામનો
અધ્યાય ૧૪૫ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૪૬ મો—લાક્ષાગૃહમાં પાંડવોનો નિવાસ અને તે સંબંધમાં
યુધિષ્ઠિર તથા ભીમનો સંવાદ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતઃ સર્વાઃ પ્રકૃતયો નગરાદ્વારણાવતાત્ ॥
સર્વમંગલસંયુક્તા યથાશાસ્ત્રમતાંદ્રિતાઃ ॥૧॥

પણ આ સઘળું બાળીને ઉપાયવડે આત્મરક્ષણ કરવું. (સુરંગમાં પેટેલા એવા અમો સુરંગના મોં ઉપર રહેલા અગ્નિના તાપથી નાશ નહિ પામીએ? આ શંકાનું સમાધાન હવેના જે શ્લોક-થી કરે છે.)

વૈશંપાયન કહે છે:—તે પછી વારણાવતના હબરો લોકો પાંડુપુત્રો આવ્યા છે એમ સાંભળી, શાસ્ત્રોક્ત સર્વ પ્રકારના મંગલ પદાર્થો લઈને, અનેક વાહનોમાં બેસી પરમ હર્ષથી પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા પાંડવોની સામા આવ્યા.^{૧,૨} પછી તે વારણાવતના જનો કુંતીના પુત્રોને મળીને તથા જય શબ્દપૂર્વક આશિષ આપીને પાંડવોની આસ-પાસ ઉભા રહ્યા.^૩ તે વખતે તે લોકોથી વીંટાયલા

પર્વ] અધ્યાય ૧૪૬ મો-લાક્ષાગૃહમાં પડાવોનો નિવાસ, તે સંબંધમાં યુધિષ્ઠિર-ભીમનો સંવાદ ૨૮૫

પુરુષવ્યાઘ્ર ધર્મરાજ, જેમ દેવોથી વીંટાયલા ઇંદ્ર શોભે તેમ શોભવા લાગ્યા.^૪ હે શુદ્ધ! પછી નગરના લોકોએ જેમનો સત્કાર કરેલો એવા પાંડવો તેમનો સામો સત્કાર કરીને શાણુગારેલા તથા મનુષ્યોની ભીડવાળા વારણાવત નગરમાં પેઠા.^૫ હે મહીપાલ! નગરીમાં પેઠા પછી તેવીરો પોતાનાં ષટ્કર્મમાં પ્રીતિવાળા એવા બ્રાહ્મણોને ઘેર પ્રથમ ગયા.^૬ તે નરશ્રેષ્ઠો નગરના અધિકારીઓને ઘેર, સ્ત્રીઓને ત્યાં તથા વૈશ્ય અને શૂદ્રોને ત્યાં પણ ગયા.^૭ હે ભરતશ્રેષ્ઠ! ત્યાં નગરના લોકોએ પાંડવોનો આદર સત્કાર કર્યો. પછી પુરોચનને આગળ કરીને પાંડવો નિવાસસ્થાનમાં ગયા.^૮ ત્યાં પુરોચનને પાંડવોને ખાવાપીવાના પદાર્થો, સુંદર શર્યાઓ અને ઉત્તમ આસનો આપ્યાં.^૯ આ પ્રમાણે પુરોચનથી સત્કાર પામીને કિંમતી સાહિત્યો ભોગવતા એવા પાંડવો નગરનિવાસી પુરુષોથી સેવન કરાતા ત્યાં રહ્યા.^{૧૦} પાંડવો ત્યાં દશ રાત્રિ રહ્યા એટલે પુરોચનને તેમને કહ્યું કે:—“તમારે માટે આ ‘શિવ’ નામનું ઘર તૈયાર કર્યું છે.” ખરું જોતાં તે અશિવ-અકલ્યાણકર લાક્ષાગૃહ હતું.^{૧૧} પુરુષમાં વ્યાઘ્ર જેવા પાંડવો પુરોચનના કહેવાથી, ગુદ્ગકો જેમ કૈલાસમાં પ્રવેશ કરે તેમ, તે ઘરમાં પોતાનાં સાહિત્ય સાથે પેઠા.^{૧૨} પછી સર્વ ધર્મધારીમાં શ્રેષ્ઠ એવા યુધિષ્ઠિરે તે ઘર જોઈને ભીમસેનને કહ્યું કે:—“આ ઘર સળગી ઉઠે એવું છે.”^{૧૩} યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:—“હે શત્રુને તાપ આપનારા! આ ઘરને સુંઘવાથી ઘી તથા લાખવડે મિશ્ર ચરબીનો ગંધ આવે છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે, આ ઘર જરૂર અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય તેવું બનાવેલું છે.”^{૧૪} શાણુ, રાણ, સુંજ, બલ્લજ ઘાસ અને વાંસ વગેરે પદાર્થોને ઘર બાંધવા માટે લાવી તેને ઘીમાં બોળીને વિશ્વાસુ અને ઘર બાંધવામાં કુશલ એવા કારીગરો પાસે આ ઘર ખુબીથી બંધાવ્યું છે. એમાં દુર્યોધનની શિખવાણી પ્રમાણે વર્તનારો આ પાપી પુરોચન મને વિશ્વાસમાં રાખીને બાળવાની ઈચ્છા રાખે છે અને એ મૂર્ખ તેવો પ્રયત્ન પણ કરી રહ્યો છે. આ આપત્તિને મહાબુદ્ધિમાન વિદુરે જાણી લીધી હતી અને હે પાર્થ! તેથી તેમણે મને

પ્રથમથી આ સંબંધમાં ચેતાવ્યો હતો. દુર્યોધનને વશ રહેનારા હુદ્ગ તથા ગુપ્ત સેવકોએ આ સળગી ઉઠે એવું ઘર કર્યું છે; એ વાત બુદ્ધિમંત એવા આપણને, આપણું નિત્ય હિત ઈચ્છનારા આપણા નાના કાકા વિદુરે સ્નેહવડે સમજાવી છે.”^{૧૫-૧૬}

ભીમસેન કહે છે:—“જે આ ઘર સળગી ઉઠે એવું કરેલું છે એમ તમે માનતા હો તો આપણે જ્યાં પ્રથમ રહેતા હતા ત્યાંજ પાછા સુખથી જઈ રહીએ.”^{૨૦}

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:—“આપણે અહીં આંજ આપણો અભિપ્રાય ગુપ્ત રાખીને તથા સાવધાન થઈને રહેવું જોઈએ, એમ હું માનું છું. વળી અહીંથી નાસી જવા માટે ઉપદ્રવવિનાનો નિશ્ચિત માર્ગ પ્રમાદરહિત થઈને જોળી કાઢવા યત્ન કરવો;”^{૨૧} કારણકે જે આપણે એની યુક્તિ જાણી ગયા છીએ એમ આપણી હિલચાલ ઉપરથી પુરોચનના જાણવામાં આવે તો તે ઉતાવળ કરીને બલાત્કારથી પણ આપણને બાળી મૂકે.^{૨૨} એ પુરોચનને લોકની નિંદા અથવા અધર્મનો ભય નથી, એટલે દુર્યોધનને વશ રહીને તે જેમ કહે છે તેમ એ મૂર્ખ વર્તે છે.^{૨૩} વળી આપણને અહીં બાળી મૂકે તે પછી પિતામહ ભીષ્મ શામાટે કોપ કરે અને કૌરવોને પણ શામાટે કુપિત કરે? ^{૨૪} અથવા આપણને અહીં બાળી મૂક્યા પછી આપણા પિતામહ ભીષ્મ તથા બીજા કુરુકુલના સુખ્ય પુરુષો પોતાનો ધર્મ સમજીને ક્રોધ કરે તો પણ તેથી શો લાભ? ^{૨૫} વળી આપણે અહીં બળવાની બીકથી નાસી જઈએ તો રાજ્યનો લોભી દુર્યોધન ગુપ્ત જસુસોથી આપણને સર્વને મારી નખાવશે.^{૨૬} રાજ્યસ્થાનવિનાના, પક્ષવિનાના અને ભંડારવિનાના આપણને, રાજ્યના અધિકારપર રહેલો, પક્ષવાળો અને મહાન ભંડારવાળો દુર્યોધન ગમે તે ઉપાયો વડે અવશ્ય મારી નખાવે, એ નિઃસંશય વાત છે; ^{૨૭} માટે આપણે તો આ પાપી પુરોચન અને તે પાપી દુર્યોધનને છેતરવા માટે જૂઠાં જૂઠાં સ્થાનોમાં ગુપ્ત થઈને રહેવું જોઈશે.^{૨૮} હાલ તો

આપણે શિકારના બહાનાથી આ પૃથ્વીમાં ફરીશું અને તેમ કરવાથી આપણને નાસવાને સાર અનેક માર્ગો જડી આવશે.^{૨૯} વળી આપણે કોઈ બાણે નહિ તેમ ગુપ્ત સ્થાનમાં આજેજ સુરંગ ખોદીએ અને એ આપણું કાર્ય કોઈને ખબર પડવા નહિ દઈએ તો તે દ્વારા નાસવાથી આપણને અગ્નિ બાળી શકશે નહિ.^{૩૦} તેમજ

અહીં આપણે એવી રીતે સાવધાન થઈને રહેવું કે, પુરોચન અથવા નગરના લોકો આપણું કર્તવ્ય સમજી શકે નહિ.”^{૩૧}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
જનુઆરીપર્વવિષે યુધિષ્ઠિરભીષેનસંવાદ
નામનો અધ્યાય ૧૪૬ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૪૭ માં-લાક્ષાગૃહમાં સુરંગ ખોદાવી.

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

વિદુરસ્ય મુહૂત્ કશ્ચિત્ સ્વનકઃ કુશલો નરઃ॥
વિવિક્તે પાંડવાનાજન્નિદં વચનમબ્રવીત્ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:-હે રાજન્! તે પછી ખોદવાના કામમાં કુશલ એવો, વિદુરનો કોઈ એક સ્નેહી એકાંતમાં પાંડવોને મળીને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો:-^૧ “ મને વિદુરે ‘તારે પાંડવોનું પ્રિય કરવું’ એમ કહીને અહીં મોકલ્યો છે. હું ખોદવાના કામમાં કુશલ છું; માટે કહો, હું તમારું શું કામ કરું? ^૨ વિદુરે મારાપર વિશ્વાસ લાવીને મને એકાંતમાં કહ્યું છે કે, ‘તારે પાંડવોનું ભલું કરવું’ તો હું તમારું શું કાર્ય કરું તે મને કહો. ^૩ પુરોચન આ કૃષ્ણપક્ષની ચતુર્દશીએ રાત્રિના તમારા ભવનના દરવાજાપર અગ્નિ મૂકશે; ^૪ કારણ કે દુષ્ટદ્વિવાળા દુર્યોધને, પુરુષવ્રેષ્ઠ પાંડવોને માતાની સાથે બાળી મૂકવા એવો નિશ્ચય કર્યો છે. ^૫ હે પાંડવ! તમને મારાપર વિશ્વાસ આવવા માટે હું કહું છું કે વિદુરે તમને સ્વેચ્છ ભાષામાં કંઈ કહ્યું હતું અને તમે હું સમજ્યો છું એવો પ્રત્યુત્તર આપ્યો હતો.”^૬

આ સાંભળીને સત્ય ધૈર્યવાળા કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે:-“ હે સૌમ્ય! તમે વિદુરના પરમ આસ અને નિત્ય દૃઢ ભક્તિવાળા પ્રિય સ્નેહી છો, એમ હું તમને ઓળખું છું. વળી સર્વજ્ઞ એવા વિદુરથી કંઈ પ્રયોજન છાતું રહેતું નથી. ^{૭, ૮} જેવાતમે વિદુરના આસ છો તેવાજ અમારા પણ

છો. અમે બધા તમારામાં અને વિદુરમાં અંતર રાખતા નથી; માટે તેમણે અમારું જેમ પાલન કરવાનું છે તેમજ તમે પણ અમારું પાલન કરો. ^૯ આ સળગી ઉઠે એવું ઘર દુર્યોધનની આજ્ઞાથી પુરોચને મારે માટે તૈયાર કર્યું છે, એમ માંડે માનવું છે. ^{૧૦} પાપી અને દુષ્ટદ્વિવાળો દુર્યોધન ધનવાન તથા સહાયવાળો છે અને તે પાપાત્મા અમને નિત્યદા દુઃખ આપે છે. ^{૧૧} અમને અહીં આં બાળી મૂકવાથી દુર્યોધનની બધી ધારણાઓ સફળ થશે; માટે તમે પ્રયત્ન કરીને આ અગ્નિથી અમને બચાવો. ^{૧૨} તે દુરાત્માએ અમારા વિનાશને માટે બહાર નીકળી શકાય નહિ એવા બીજા દ્વારવિનાના મોટા કિલ્લાનો આશ્રય કરીને આ મોટી આયુધશાલા નિર્મી છે. ^{૧૩} આ તેનું કરવા ધારેલું કાર્ય ખરેખર અશુભ છે. તેને પ્રથમથીજ વિદુર બાણી શક્યા હતા અને તેથીજ તેમણે અમને ચેતાવ્યા હતા. ^{૧૪} જે આપત્તિ પ્રથમથી વિદુરે જોઈ હતી તેજ આપત્તિ અમને પ્રાપ્ત થઈ છે; માટે પુરોચનને ખબર પડે નહિ તેમ અમને તમે અહીંથી મુક્ત કરો.” ^{૧૫}

‘ પછી હું તેમ કરું છું,’ એમ કહીને તે સુરંગ ખોદનારાએ યત્નપૂર્વક મોટી સુરંગ ખોદવા માંડી અને ‘ કિલ્લા બહારની બાઈ ખોદીને ‘હું ઠીક કરું છું’ એમ બીજાને જણાવી ખોદતાં નીકળતી માટીને તે બહાર કાઢી નાખતો હતો. ^{૧૬} આ મોટી સુરંગનું મોં એ ઘરના મધ્યભાગમાં

કોઈના બાણવામાં આવે નહિ તેમ ભૂમિથી બરા-
બર રાખ્યું હતું અને હે ભારત ! તેના પર ઢાંકણું
કરી રાખ્યું હતું. તે દ્વાર પુરોચનના ભયથી બંધ
કરવામાં આવ્યું હતું; કારણકે અશુભ બુદ્ધિવાળો
પુરોચન નિરંતર તે લાક્ષાભવનના દરવાજા આગળ-
જ રહેતો હતો. હે નૃપ ! પાંડવો પણ દિવસે
વનોમાં મૃગયા કરવા ફરતા હતા અને રાતે હથિ-
ચારબંધ થઈને તે ભવનમાં રહેતા હતા. હે
રાજન્ ! આ પ્રમાણે પુરોચનને છેતરવા મનમાં
અવિશ્વાસ રાખીને બહારથી વિશ્વાસુની પેઠે

જણાતા તથા મનમાં અસંતુષ્ટ પણ બહારથી
સંતુષ્ટ હોય તેમ દેખાતા પાંડવો પરમ વિસ્મય-
યુક્ત થઈને ત્યાં રહેતા હતા. ૧૮, ૧૯ પાંડવોની
આ યુક્તિને માત્ર સુરંગ બોદવામાં કુશલ એવા
વિદુરના તે અમાલ્યસિવાય બીજા નગરવાસી
લોકો સમજી શક્યા ન હતા. ૨૦

ઈતિ શ્રીમદ્ભાગવતમાં આદિપર્વાતગત
જતુશ્લપર્વવિષે જતુશ્લવાસ નામનો
અધ્યાય ૧૪૭ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૪૮ મો-લાક્ષાગૃહનો દાહ અને પાંડવોનું ત્યાગી નાસી છૂટવું.

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તાંસ્તુ દૃષ્ટ્વા સુમનસઃ પારિસંવત્સરોપિતાન્ ॥
વિશ્વસ્તાનિવ સંલક્ષ્ય હર્ષ ચક્રે પુરોચનઃ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:—આ પ્રમાણે પ્રસન્ન
મનવાળા પાંડવોને વર્ષ ઉપરાંત ત્યાં રહેલા
જેઈને તથા વિશ્વાસ પામેલા હોય તેવા બાણીને
પુરોચનને હર્ષ ઉત્પન્ન થયો. ૧ આમ પુરોચનને
હર્ષિત થયેલો જેઈને કુંતીપુત્ર ધર્મવેત્તા યુધિ-
ષ્ઠિર ભીમસેનને, અર્જુનને તથા બન્ને માદ્રી-
પુત્રોને કહેવા લાગ્યા કે:—૨ “આ પાપી પુરોચન
એમ બાણે છે કે, આપણે એના પર વિશ્વાસ
રાખીએ છીએ; પરંતુ બરેજ એ પાપાત્મા
ઠગાયો છે; માટે હવે આપણે અહીંથી નાસી
છૂટવાનો સમય આવ્યો છે એમ હું ધારું છું, ૩
તેથી આ આયુધશાલાને સળગાવીને તેમાં પુરો-
ચનને બાળી દઈ તથા બીજા છ મનુષ્યોને મહીં
મૂકી કોઈને બચાવ પડે નહિ તેમ આપણે
અહીંથી નાસી જવું. ૪ પછી એક રાતે કુંતીએ
દાન આપવાને નિમિત્તે ગ્રાહ્યજનોને કરાવ્યું,
જેમાં કેટલીક સ્ત્રીઓ પણ આવી હતી. ૫
હે ભારત ! તે સઘળી સ્ત્રીઓ યથેષ્ટ ભોજન
તથા પાન કરીને અને ઇચ્છા પ્રમાણે વિહાર
કરીને કુંતીની રજા લઈ રાતેજ પોતાને ઘેર ચાલી

ગઈ. દેવેચ્છાથી તે ભોજન વખતે એક સિલડી
પાંચ પુત્રોની સાથે ભોજનની ઇચ્છાથી કાલવડે
પ્રેરાયલી ત્યાં આવી પહોંચી. ૬, ૭ હે રાજન્ !
તે સ્ત્રી પુત્રોની સાથે મદિરાપાન કરીને મદદેલી
થઈ ગઈ અને ભાન જતું રહેવાથી મડદા જેવી
થઈને છોકરાઓની સાથે તેજ ભવનમાં સૂઈ રહી.
પછી પુષ્કળ પવન વાવા લાગ્યો અને મનુષ્યો સૂઈ
ગયાં, તે વખતે રાતે ભીમસેને જ્યાં પુરોચન
સૂતો હતો ત્યાં આગળથી લાક્ષાભવનને સળગા-
વ્યું, તે પછી ભવનનો દરવાજો સળગાવ્યો ૮-૧૦
અને પછીથી તે ભવનને ફરતો અગ્નિ મૂકી દીધો.
જ્યારે તે ઘર સારી પેઠે સળગ્યું છે એમ
બાણ્યું, ત્યારે અરિને દમન કરનારા પાંડવો
પોતાની માતાને લઈને તરત તે સુરંગમાં ઉતરી
ગયા.

તે પછી અગ્નિના મોટા ભડકા તથા કડાકા
ભડાકા થવા લાગ્યા, એટલે તેનાથી સૂતેલાં મનુષ્યો
જાગી ઉઠ્યાં અને ઘરને સળગી ઉઠેલું જોઈ, નગરના
સર્વ લોકોનાં મોં ઉતરી ગયાં તથા તેઓ આ પ્રમાણે
કહેવા લાગ્યા. ૧૧, ૧૩ નગરના લોકો બોલ્યા:—
“દુર્યોધનની પ્રેરણાથી દુષ્ટબુદ્ધિવાળા પાપી પુરો-
ચન પોતાના વિનાશને માટે આ ઘર કરાવ્યું અને
તેને બાળી મૂક્યું. ૧૪ અહો ! ધિક્કાર છે ધૃતરા-
ષ્ટ્રની બુદ્ધિને કે જે પાંડવોમાં અને પોતાનાં

યુત્રોમાં વિષમ ભાવ રાખે છે. તેણેજ પવિત્ર પાંડવો-
ને શત્રુની પેઠે બાળી મૂકાવ્યા. ૧૫ વળી જેણે
અપરાધવિનાના અને સંપૂર્ણ વિશ્વાસથી રહેલા
નરશ્રેષ્ઠ પાંડવોને બાળી મૂક્યા, તે દુર્બુદ્ધિ અને
પાપહૃદયવાળો પુરોચન પણ આ અશિમાં બળી
ગયો, એ બહુ સાચું થયું છે. ” ૧૬

વૈશંપાયન કહે છે:-આ પ્રમાણે તે વારણ-
વતના લોકો સઘળા રડવા લાગ્યા અને તે ઘરને
ચોમેરથી વીંટીને રાત્રિભર ત્યાંજ ઉભા રહ્યા. ૧૭
પછી દુઃખી થયેલા પાંડવો પણ માતાને સાથે
લઈને તે સુરંગવાટે નીકળી કોઈને ખબર પડે
નહિ તેમ જલદી આગળ જવા લાગ્યા; ૧૮ પણ
ઉબગરો અને ભય, આ બે કારણથી શત્રુને તાપ
આપનારા પાંડવો માતાસાથે ઉતાવળા ચાલી

શક્યા નહિ. ૧૯ તે વખતે હે રાજેન્દ્ર! ભયંકર
વેગ તથા પરાક્રમવાળો ભીમસેન તે સઘળા
ભાઈઓને તથા માતાને ઉપાડીને ચાલતો થયો. ૨૦
મહાબલવાન તથા પ્રતાપી ભીમસેને પોતાની
માને ખભે બેસાડી સહદેવ તથા નકુલને કુડે
લીધા અને યુધિષ્ઠિર તથા અર્જુનને બે હાથપર
બેસાડી લીધા. ૨૧ પછી છાતીવડે ઝાડોને
ભાગી નાખતો તથા પગના પ્રહારથી પૃથ્વીને
વિદારતો તે વાયુના જેવા વેગવાળો તેજસ્વી
ભીમસેન ઉતાવળથી આગળ ચાલવા લાગ્યો. ૨૨

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
જતુશ્લકપર્વવિષે જતુશ્લકદાહ નામનો
અધ્યાય ૧૪૮ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૪૯ મો-પાંડવો ગંગા ઉતરી આગળ ચાલ્યા.

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु यथा संप्रत्ययं कविः॥
विदुरः प्रेषयामास तद्वनं पुरुषं शुचिम् ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છે:-એ વખતેજ સંકેત-
પ્રમાણે વિક્રાન વિદુરે શુદ્ધ મનવાળા નાવ ચલાવ-
નારા પુરુષને તે વનમાં મોકલ્યો. ૧ હે કૌરવ્ય!
તે પુરુષ કહેલે ઠેકાણે આવ્યો ત્યારે તેણે વનમાં
નદીનાં પાણીનું માપ કાઢતા પાંડવોને
તેમની માતા સાથે દીકા. ૨ પાપ ચિત્તવાળો પુરો-
ચન શું કરે છે, તેની ખબર ગુપ્ત દ્વતથી
મહા બુદ્ધિવાળા મહાત્મા વિદુરને
જણાઈ હતી ૩ અને તેથીજ વિક્રાન વિદુરે ત્યાં
આ પુરુષને મોકલ્યો હતો. તેણે આવીને મન
અને વાયુના જેવા વેગથી ચાલનારા યંત્ર અને
સઢવાળી તથા સર્વ પ્રકારના પવનને સહન કરે
એવી હોડી પાંડવોને દેખાડી. તે હોડી વિશ્વાસુ મનુ-
ષ્યોએ ભાગીરથીના તીરપર તૈયાર કરી હતી. ૪, ૫
તે નાવ દેખાડીને ફરી તે પુરુષ પાંડવોને
વિશ્વાસ થવા માટે પ્રથમ વિદુરે કહેલાં વચન

નિશાનીમાં કહેવા લાગ્યો. “હે યુધિષ્ઠિર! તમને
વિશ્વાસ આવવા માટે વિદુરનાં આ વચન હું કહું
છું તેને તમે સાંભળો. ૬ ઘાસને તથા વેલાને
બાળનારો અને ઝાકળને ઉડાવનારો, મોટાં
ખીડમાં દર કરીને રહેનારાં બાળી શકતો નથી,
એમ બાણીને જે પોતાનું રક્ષણ કરે છે તે જીવી
શકે છે. ૭ આ સંકેતથી હું વિદુરનો વિશ્વાસપાત્ર
છું, એમ તમે બાણી શકશો. તે વિદુરેજ મને
અહીં મોકલ્યો છે. વળી સર્વ અર્થને બાળનારાં
વિદુરે ફરી મારી સાથે કહેવરાવ્યું છે કે, ૭, ૮ હે
કુંતીપુત્ર! તમે દુર્યોધનને, તેના ભાઈઓને, કર્ણ-
ને તથા શકુનિને યુદ્ધમાં જીતશો એમાં સંશય
નથી. ૯ આ પાણીમાં સુખથી જનારી જલમાર્ગમાં
મૂકેલી હોડી તમને સર્વને નિઃસંશય આ દેશ-
માંથી અન્ય દેશમાં લઈ જશે. ” ૧૦

આટલું કહીને પછી માતાએ સહિત પાંડવો-
ને વ્યથા પામતા જોઈને તે પુરુષે ગંગામાં જે
નાવ હતી તેમાં તેમને બેસાડ્યા અને નાવ ચલા-
વતાં પાંડવોને ફરીથી તે કહેવા લાગ્યો કે:- ૧૧
“વિદુરે તમારાં મસ્તક સુધીને તથા લેટીને

પર્વ]

વારંવાર કહેવરાવ્યું છે કે, તમે સાવધ થઈને વિકટ માર્ગ પસાર કરજો.”^{૧૨} રહે રાજેન્દ્ર ! વિદુર-
નો મોકલેલો તે પુરુષ આ પ્રમાણે કહીને પુરુષો
માં શ્રેષ્ઠ એવા તે વીર પાંડવોને નાવવડે ગંગા
પાર લઈ જવા લાગ્યો.^{૧૩} પછી ગંગા ઉતારીને
તે પુરુષ સામે પાર પહોંચેલા સઘળા પાંડવોને
જયસૂચક આશીર્વાદ આપી જ્યાંથી આવ્યો હતો

ત્યાં આવ્યો ગયો.^{૧૪} મહાત્મા પાંડવો પણ તેની
સાથે વિદુરને સંદેશો કહાવી ગંગામાંથી બહાર
નીકળ્યા અને કોઈને બંધર પડે નહિ તેમ ગુપ્ત
રીતે તટકાલ આગળ ચાલવા લાગ્યા.^{૧૫}

ધતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતગત
જનુશ્લોકપર્વવિષે ગંગોત્તરણ નામનો
અધ્યાય ૧૩૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૫૦ મો-પાંડવોનો વનમાં પ્રવેશ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

અથ રાત્ર્યાં વ્યતીતાયામશેષો નાગરો જનઃ ॥
તત્રાજગામ ત્વરિતો દિદક્ષુઃ પાંડુનંદનાન્ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:-રાત્રિ ગયા પછી નગર-
ના સમસ્ત લોકો પાંડવોને જોવા માટે ઉતાવળથી
ત્યાં આવ્યા;^૧ અને તે લોકોએ અસિ હોલવતાં
તે લાક્ષાગૃહ બળી ગયેલું જોયું તથા તેમાં દુર્યો-
ધનના અમાત્ય પુરોચનને પણ બળેલો જોયો.^૨
એટલે તેઓ શોકથી કહેવા લાગ્યા કે:-“ જરૂર
પાપકર્મ કરનારા દુર્યોધને આ લાખનું ઘર પાંડવો-
ને બાળવા માટેજ કરાવ્યું હતું.^૩ આ વાત
ધૃતરાષ્ટ્ર અચિત જાણતો હોવો જોઈએ; તેમ છતાં
દુર્યોધને પાંડવોને બાળ્યા તોપણ તેણે તેને અટકા-
વ્યો નહિ.^૪ વળી ભીષ્મ, દ્રોણ, વિદુર, કૃપાચાર્ય
અને બીજા કૌરવો પણ આ સંબંધમાં ધર્મ-
પ્રમાણે વર્તતા નથી, એમ નિશ્ચય થાય છે.^૫
આપણે હવે દુરાત્મા ધૃતરાષ્ટ્રની પાસે દૂત મોકલી-
ને કહાવીએ કે, “ પાંડવોને તે બાળી મૂક્યા
એટલે હવે તારો મહાન મનોરથ પૂર્ણ થયો
છે ! ”^૬

પછી તે લોકોએ પાંડવોને બાળવા અસિને
હોલવતાં પાંચ પુત્ર સાથે ભિલડીને વિનાઅપરાધે
બળી ગયેલી જોઈ. (એટલે કુંતી સાથે પાંડવો
બળી ગયા છે એવી તેમને ખાત્રી થઈ.) તે
વખતે વિદુરના મોકલેલા પેલા સુરંગ બોદનારા
પુરુષે બીજાની સાથે શોધના નિમિત્તથી સુરંગનું

મહાયશસ્ત્રી લાઈ પાંડુ રાજા મરણ પામ્યો હોય,
એમ મને લાગે છે.^૭ હે પુરુષો ! તમે તુરત
વારણાવત નગરમાં જાઓ અને તે વીર પાંડવો
તથા કુંતિરાજની પુત્રીનાં અસ્થિને સંસ્કાર કરા-
વો;^૮ તથા જ્યાં અસ્થિસંસ્કાર કરે ત્યાં મોટાં
અને સુંદર દેરાવાળા ચોતરા કરાવો. વળી બીજા
જે ત્યાં બળીને મરણ પામ્યા હોય તેઓનાં સગાં-
સંબંધીઓ પણ તેમના સંસ્કાર કરવા ત્યાં જાઓ.
^૯ આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં પાંડવો અને કુંતી-
નું મારાથી જે કંઈ હિત કરાય એમ હોય તે
સઘળું જોઈએ તેટલું ધન ખર્ચીને કરો.”^{૧૦}

આ પ્રમાણે કહીને પછી અંબિકાના પુત્ર
ધૃતરાષ્ટ્ર પોતાના કુટુંબીઓની સાથે પાંડવોની
જલક્રિયા કરી^{૧૧} અને બધા એકઠા મળીને અ-
ત્યંત શોકપરાયણ થઈ રડવા લાગ્યા. તેમાં કોઈ
હા કૌરવ્ય સુધિષ્ઠિર ! હા ભીષ્મ ! એમ કહીને, તો
કોઈ હા ક્રાદ્યુન ! કહીને રડતા હતા, વળી
કેટલાએક હા નકુલ ! હા સહદેવ ! કહીને તથા
દ્વાર ધૂળથી બંધ કરી દીધું; એટલે તે દ્વાર બીજા
પુરુષોને જણાયું નહિ. પછી તે નગરના લોકો-
એ ધૃતરાષ્ટ્રને, અમાત્ય પુરોચન તથા પાંડવો
અસિથી બળી ગયા છે, એવી બંધર કહાવી તે
વખતે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા પાંડવોના વિનાશની મહાન
અપ્રિય વાત સાંભળીને દુઃખી થઈ રડવા લાગ્યો
અને બોલ્યો:-^{૧૨-૧૦} “ વીર પાંડવો પોતાની માતા
સાથે બળી જતાં ખરી રીતે આજેજ મારો

કુંતીતું નામ લઈને રડતા હતા. આ રીતે હુઁખી થઈ તે લોકોએ જલાંજલિ આપી. ^{૧૬, ૧૭} આ પ્રમાણે નગરના બીજા લોકો પણ પાંડવોનો શોક કરવા લાગ્યા. તેમાં વિદુર ખરું તત્ત્વ જાણતા હોવાથી ઘણું એછું રડતા હતા. ^{૧૮}

હવે મહાબલવાન પાંચ પાંડવો અને છઠ્ઠાં તેમનાં માતા કુંતી પણ વારણાવત નગરથી નીકળી ગંગા નદીપર આવી પહોંચ્યાં. ^{૧૯} અને ગંગા નદીના પ્રવાહના વેગથી તથા ખલાસીઓના હાથની ઝડપથી તેમજ અનુકૂળ પવનથી તેઓ નાવવડે ઝટ બીજે પાર જઈ શક્યાં. ^{૨૦} પછી તે નાવને ત્યાંજ છોડી દઈને રાતે નક્ષત્રોથી રસ્તો જોળતા તેઓ દક્ષિણ દિશામાં જવા લાગ્યા. ^{૨૧} હે રાજન્ ! આ પ્રમાણે યત્ન કરતા તેઓ ગાઢા જંગલમાં આવી પહોંચ્યા. આ વખતે પાંડવો થાકી ગયા હતા, તરસથી પીડાતા હતા તથા ઉંઘથી આંધળા જેવા થઈ ગયા હતા; ^{૨૨} એટલે

મહાવીર્યવાળા ભીમસેનને તેઓ ફરીથી આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:—“હે ભીમ ! આથી બીજું શું અધિક કષ્ટ કહેવાય? આ ગહન વનમાં આપણે દિશા જાણતા નથી તથા આગળ જઈ શકતા નથી. ^{૨૩} વળી તે પાપી પુરોચન બળી ગયો કે કેમ ? તે પણ આપણે જાણતા નથી. હવે કોઈ જાણે નહિ તેમ આપણે શી રીતે આ ભયથી છટી શકીએ? ^{૨૪} હે ભારત ! ફરીથી તું અમને ઉપાડીને પૂર્વની પેઠેજ ચાલ; કારણ કે અમારામાં તુંજ એકલો વાયુના જેવો બલવાન છે.” ^{૨૫}

આ પ્રમાણે જ્યારે ધર્મરાજે કહ્યું, ત્યારે મહા બલવાન ભીમસેન કુંતીને તથા ભાઈઓને ઉપાડી લઈને ઝપાટાથી આગળ ચાલવા લાગ્યો. ^{૨૬}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
જનુશ્લોકપર્વવિષે પાંડવવનપ્રવેશ નામનો
અધ્યાય ૧૫૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૫૧ મો—હિડિંબ વનમાં ભીમસેન પાણી લઈ આવ્યો.

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તેન વિક્રમમાણેન ઉરૂવેગસમીરિતમ્ ॥

વનં સવૃક્ષવિટપં વ્યાધૂર્ણિતામિવામવત્ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:—પછી માતા તથા ભાઈઓને લઈને ઝડપથી ચાલતા ભીમસેનની જંઘાના વેગથી પ્રેરાયલું તે વન, વૃક્ષો અને ડાળીઓની સાથે ધૂણી નીકળ્યું હોય એમ જણાવા લાગ્યું. ^૧ વળી એની જંઘાના વેગથી જ્યેષ્ઠ-આપાદનો વાયુ વાતો હોય તેવો વાયુવાવા લાગ્યો અને તેનાથી એ મહાબલવાન ઝડપ તથા વેલાઓને સુવાડી દેતો પોતાનો માર્ગ કરવા લાગ્યો. ^૨ વળી રસ્તાની સમીપમાં ઉગેલાં પુષ્પ અને ફલવાળાં ઝાડો તથા ધુંગાંને કચરી નાખતો ભીમસેન આગળ ચાલવા લાગ્યો. ગંડસ્થાન, કાનનાં મૂલ અને ગુહ્ય સ્થાનમાંથી જેને મદ અરતો એવો તેજસ્વી સાઠ વર્ષનો પૂર્ણ યુવાન

હાથી હોય તેના જેવો ભીમસેન ક્રોધ પામેલો હોય તેમ વનમાં મહાન વૃક્ષોને ભાગી નાખતો ચાલતો હતો. ^{૩, ૪} તે વખતે ગરુડ અને વાયુના જેવા ભીમના ચાલવાના વેગથી પાંડવો તો મૂર્ચ્છિત જેવા થઈ ગયા હતા. ^૫ આ પ્રમાણે ચાલતાં પાંડવો રસ્તામાં આવતી મોટી નદીઓને ભુજઓથી વારંવાર તરતા તથા દુર્યોધનના ભયથી માર્ગમાં પણ છુપાઈને બેસતા હતા. વળી જ્યારે ઉંચા ચઢાવ અથવા ખાડાટેકરા આવતા ત્યારે ભીમસેન પોતાની યશસ્વિની સુકુમાર માતાને કષ્ટ ન થવા માટે પીઠ ઉપર બેસાડી લેતો હતો. ^{૬, ૭} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! આ રીતે ચાલતાં ચાલતાં પાંડવો કૂર, પશુપક્ષીથી ભયંકર અને મૂલ, ફલ તથા જલની તંગાશવાળા એક વનમાં સંધ્યાકાળે જઈ પહોંચ્યા. ^૮ આ વખતે ઘોર સંધ્યાસમય થયો હતો, પશુપક્ષીના દારુણ શબ્દો સંભળાતા

પર્વ]

હતા, સઘળી દિશાઓ પ્રકાશવિનાની થઈ ગઈ હતી અને ઉત્પાતસૂચક વાયુ વાતો હતો.^૯ તે વાયુના વેગથી ધુંગાંઓ તથા નાનાંમોટાં વૃક્ષો ઘણાંખરાં ભાગી જતાં હતાં અને કેટલાંક નમી જતાં હતાં તથા ફલ અને પાંદડાંઓ ખરી પડતાં હતાં.^{૧૦} પાંડવો આ વખતે થાક તથા તરસથી પીડાતા હતા અને ઉંઘનો ભાર વધી જવાથી આગળ ચાલવા માટે અશક્ત થઈ ગયા હતા;^{૧૧} તેથી તેઓ ખાવાપીવા ન મળી શકે એવા તે મહાવનમાં બેઠા. તે વખતે તૃષાથી પીડાયલાં કુંતી પોતાના પુત્રોને કહેવા લાગ્યાં:—^{૧૨} “હે પુત્રો! હું પાંડવોની માતા છું અને તે પાંચની વચ્ચે બેઠી છું; છતાં મારે તૃષાથી પીડાવું પડે છે.” આ પ્રમાણે તે વારંવાર કહેવા લાગ્યાં.^{૧૩} માતાએ સ્નેહવડે કહેલાં આવાં વચન સાંભળીને ભીમસેનનું મન દયાથી સંતપ્ત થયું અને ત્યાંથી તે બધાને લઈને આગળ ચાલ્યો.^{૧૪} ચાલતાં ચાલતાં ભીમસેન નિર્જન અને ભયંકર મોટા વનમાં પેઠો. ત્યાં તેણે એક વિશાલ છાયાવાળું રમણીય વડનું ઝાડ જોયું;^{૧૫} એટલે હે રાજન્! ત્યાં તે બધાંને ઉતારીને ભરતશ્રેષ્ઠ ભીમે કહ્યું કે:—“તમે બધાં અહીં વિશ્રાંતિ લ્યો અને હું પાણીની ખોળ કંઈ છું.”^{૧૬} આ જલમાં ફરનારાં સારસ પક્ષીઓ મધુર શબ્દો કરે છે; એ ઉપરથી આટલામાં જરૂર મોટું જલાશય હશે, એમ મને લાગે છે.”^{૧૭}

આ સાંભળીને મોટાભાઈ યુધિષ્ઠિરે ‘ભલે જા’ એમ આજ્ઞા આપવાથી હે ભારત! જ્યાં જલચારી સારસો હતાં, ત્યાં ભીમસેન પહોંચ્યો.^{૧૮} હે ભરતશ્રેષ્ઠ! ત્યાં જઈને તેણે સ્નાન કર્યું, પાણી પીધું તથા ભાઈ ઉપર પ્રીતિવાળા ભીમે ભાઈઓને માટે પોતાના ઉત્તરીય વસ્ત્રમાં પાણી લીધું અને ત્યાંથી પાછો વળ્યો.^{૧૯}—ઘણાજ ઉતાવાળો ચાલતો, શોક અને દુઃખથી પીડાતો ભીમ બે ગાઉથી પોતાની માતા પાસે આવ્યો અને સાંપની પેઠે કુંફાડા મારવા લાગ્યો.^{૨૦} આ વખતે તેણે પોતાની માતા તથા ભાઈઓને જમીનપર સૂતેલાં જોયાં એટલે અત્યંત શોકથી

વ્યાકુલ થયેલો ભીમસેન વિલાપ કરવા લાગ્યો.^{૨૧} “અરેરે, મંદ ભાગ્યવાળો હું આજે ભાઈઓને જમીનપર સૂતેલા જોઈ છું; આનાથી ખીન્નું કયું અધિક કષ્ટ જોવાનું હોય?”^{૨૨} જેઓને આગળ વારણાવતમાં ઉત્તમ પલંગોપર ઉંઘ આવતી ન હતી તેઓ આજે પૃથ્વીપર પડીને ઉંઘે છે!^{૨૩} વળી જે વસુદેવની બહેન, શત્રુસમૂહને મર્દન કરનારા કુંતિરાજની પુત્રી, સર્વ શુભ લક્ષણથી માન પામેલી, વિચિત્રવીર્યની વધૂ અને મહાત્મા પાંડુની પત્ની તેમજ અમારી માતા જે કમલગર્ભના જેવી અત્યંત સુકુમાર તથા મોંઘા મૂલની શર્યામાં પોઢવા યોગ્ય છે, તે કુંતીને આજે અઘટિત એવી ભૂમિપર સૂતેલી જુઓ!^{૨૪-૨૬} જેણે ધર્મ, ઇંદ્ર અને વાયુથી આ પુત્રોને જન્મ આપ્યા છે, તે મહાલયમાં સૂનારી આજે થાકીને લોથ થઈ જઈ ભૂમિ ઉપર સૂતી છે. વળી આજે આ પુરુષવ્યાધોને ભૂતલપર સૂતેલા જોઈ છું; આથી ખીન્નું વિશેષ દુઃખ મારે શું જોવાનું હોઈ શકે?”^{૨૭, ૨૮} જે નિત્ય ધર્મપરાયણ એવા યુધિષ્ઠિર રાજા ત્રણ લોકનું રાજ્ય કરવા માટે યોગ્ય છે, તે આજે થાકીને પ્રાકૃત મનુષ્યની પેઠે ભોંયપર સૂતા છે, એ કેમ ઘટી શકે?”^{૨૯} વળી આ શ્યામ મેઘના જેવો શ્યામ અને પુરુષોમાં અતુલ એવો અર્જુન પ્રાકૃતની પેઠે ભૂમિપર સૂતો છે! એનાથી ખીન્નું વિશેષ દુઃખ શું હોય?”^{૩૦} વળી દેવોમાં અશ્વિનીકુમાર જેવા સ્વરૂપસંપત્તિવાળા છે, તેવા સ્વરૂપસંપત્તિવાળા આ નકુલ તથા સહદેવ પણ સામાન્ય મનુષ્યની પેઠે ધરણીતલપર સૂતા છે!^{૩૧} ખરેખર, જેને અદેખા અને કુલને કલંક લગાડનારા જ્ઞાતિવાળા ન હોય તે ગામમાં એકલા ઉગેલા ઝાડની પેઠે આ લોકમાં સુખથી જીવી શકે છે.^{૩૨} જે ગામમાં પાંદડાં અને ફલવાળું એકજ વૃક્ષ હોય અને તેની જાતનાં ખીન્ન ન હોય તો તે વૃક્ષ ગામમાં વિશ્રામસ્થાન ગણાય છે અને તે પૂજનીય વૃક્ષની પૂજ થાય છે.^{૩૩} વળી જેના ઘણા જ્ઞાતિજ્ઞ હોય પણ તે શૂરા અને ધર્મપરાયણ હોય તો તે પણ આ લોકમાં સુખથી

જીવે છે અને નિરુપદ્રવ રહી શકે છે.^{૩૪} અમને તો દુરાત્મા ધૃતરાષ્ટ્રે તથા તેના પુત્રે કાઠી મૂક્યા છે અને અમારાં ભાગ્યથીજ કોઈ રીતે અમે બળતાં બચી ગયા છીએ.^{૩૫,૩૬} તે અસિદ્ધાહથી મુક્ત થયેલા અમોએ આ આડ નીચે આશ્રય લીધો છે. હવે અત્યંત દુઃખી થયેલા અમે કથી દિશામાં જઈશું તે પણ સમજાતું નથી.^{૩૭} ઓ દુર્ભાગીન દુર્યોધન! ઓ અદ્ય દષ્ટિવાળા! તું હવે પૂર્ણ કામનાવાળો થા. અવશ્ય તારા ઉપર દેવો પ્રસન્ન થયા છે, તેથીજ યુધિષ્ઠિર તને મારી નાખવાની મને આજ્ઞા આપતા નથી અને તે કારણથીજ ઓ દુર્માર્તિ! તું જીવે છે. જો મને યુધિષ્ઠિર આજ્ઞા આપે તો કોધે ભરાયલો હું આજેજ ત્યાં આવીને પુત્ર, પ્રધાન, કર્ણ, શકુનિ અને તારા ભાઈઓની સાથે તને યમલોકમાં પહોંચાડી દઉં; પરંતુ ઓ પાપાચરણિ! હું શું કરું? કારણકે પાંડવોમાં શ્રેષ્ઠ એવા ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર રાજ તારા ઉપર ક્રોધ કરતા નથી!”

આ પ્રમાણે કહીને ક્રોધથી જેનું મન ભલુકી ઉઠેલું એવો મહાબાહુવાળો ભીમસેન હાથથી હાથ ધસતો દીન મનથી નિઃશ્વાસ મૂકવા લાગ્યો. ફરી તે વૃકોદર શાન્ત જવાલાવાળા અશ્વિની પેઠે શાંત થઈને મનમાં દીનતા લાવી ઈતર મનુષ્યોની પેઠે નિઃશ્વાસથી સૂતેલા પોતાના ભાઈઓને જોવા લાગ્યો. તેને વિચાર આવ્યો કે, આ વનથી નજીકમાં નગર હોય એમ મને લાગે છે. અહીં જંગલો જોઈએ, ત્યાં આ બધા ઉંઘે છે. ભલે હું પોતે જંગલો રહીશ;^{૩૮-૪૪} તથા એ બધાનો જ્યારે થાક ઉતરી જશે અને જંગલો ત્યારે એઓ પાણી પીશે.” આવો નિશ્ચય કરીને ભીમ પોતે તે વખતે જંગલો ખેંચી રહ્યો.^{૪૫}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વતર્ગત

જનુઆરી પર્વમાં ભીમજલાહરણ નામનો

અધ્યાય ૧૫૧ મો સમાપ્ત.

*જનુઆરી પર્વ સમાપ્ત.

હિડિંબવધપર્વ

અધ્યાય ૧૫૨ મો-ભીમસેન તથા હિડિંબાનો સંવાદ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તત્ર તેષુ શ્યાનેષુ હિડિંબો નામ રાક્ષસઃ ॥

અવિદૂરે વનાત્તસ્માચ્છાલવૃક્ષં સમાશ્રિતઃ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:-પાંડવો ત્યાં સૂતા હતા તે વખતે તે વનથી થોડે છેટે હિડિંબ નામનો રાક્ષસ એક સાગના વૃક્ષપર ચઢ્યો હતો.^૧ તે કૂર, મનુષ્યનું માંસ ભક્ષણ કરનારો, મહાન બલ અને પરાક્રમવાળો, વર્ષાઋતુના મેઘના જેવો કાળો, પિંગટ ડોળાવાળો, કારુણ્ય આકૃતિવાળો, રાક્ષસી દાઢવડે ભયંકર મુખવાળો તથા ભૂખની પીડાથી માંસની આકાંક્ષાવાળો હતો. તેની જંઘાનાં મૂલ તથા પેટ લાંબું હતું. દાઢી, મૂઠ તથા માથાના

વાળ લાલ રંગના હતા.^{૨,૩} મોટા ઝાડના જેવી તેની ડોક તથા ખભા હતા. તે શંકુના જેવા કાનવાળો તથા ભયંકર હતો; રૂપે કદ્રૂપો, પિંગટ નેત્રવાળો, ભયંકર અને ઘોર જણાતો હતો. વળી તે ભૂખથી પીડાયેલો હોવાથી માંસની ઇચ્છા કરતો હતો. એવામાં દેવેચ્છાથી તેણે મહારથ

*વિષ્ણુવાર્યમિભિર્લુબ્ધા દ્યાતયંતિ સ્મ વાંઘવાન્ ॥ ईश्वस्तानवत्येवेत्युक्तं जातुषपर्वणि ॥ લોભીઓ પોતાના બંધુઓને ઝેર, જન તથા અગ્નિવડે મારવા યત્ન કરે છે; પરંતુ ઈશ્વર તેઓનું રક્ષણ કરે છેજ, આ જનુઆરી પર્વમાં કહ્યું છે.

ગણેશ

પ્રર્વ]

પાંડુપુત્રોને જોયા.^{૪૫} તેઓને વારંવાર જોઈને
ચોતાના માથાના કઠોર વાળને ધૂણાવતો તથા
ઉંચી આંગળીઓ કરીને તેને ખંજોળતો તે મોટા
મોઢાવાળો રાક્ષસ બગાસાં ખાવા લાગ્યો.^{૪૬} તથા
મનુષ્યનું માંસ મળશે, એમ ધારીને ખુશી થતો
તે મહાન કાયા તથા મહાન બલવાળો રાક્ષસ
મનુષ્યનો ગંધ સુંધીને પોતાની બહેનને આ
પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો:-^{૪૭}

“ઓ બહેન! ઘણે લાંબે સમયે મને અત્યંત
વહાલો એવો આ આહાર મળ્યો છે; જેથી
મારી જીભ સળવળે છે અને તેમાં પાણી આવી
જાય છે.^{૪૮} મારી તીક્ષ્ણ અગ્રવાળી આઠ દાઢો કે
જે લાગતાંની સાથે ઘણીજ દુઃસહ થઈ પડે છે,
તે હું આજે કોમલ માંસવાળાં શરીરમાં ખોશી
દઈશ.^{૪૯} વળી આજે હું મનુષ્યના કંઠનું આક્રમણ
કરીને તથા તેની નસો તોડી નાખીને તેમાંથી
નીકળતું ઉતું ઉતું તાનું તથા પ્રીણવાળું લોહી
પુષ્કળ પીશ;^{૫૦} માટે તું જા અને જો કે વનમાં
એ કોણ સૂતેલા છે? આ મનુષ્યોનો મહાન
ગંધ મારી ઘ્રાણેન્દ્રિયને તૃપ્ત કરી દેતો હોય તેમ
આવે છે.^{૫૧} એ સર્વ મનુષ્યોને મારી નાખીને
તું મારી પાસે લઈ આવ. એઓ આપણી હદમાં
સૂતેલા છે એટલે એમનાથી બીવાતું કંઈ કારણ
નથી.^{૫૨} તું એમને લઈ આવ એટલે એમનું
માંસ કાઢીને આપણે બન્ને સાથે મળીને તે
ચથેષ્ઠ ભક્ષણ કરીશું. મારા આ વચનને તું પૂર્ણ
કર.^{૫૩} વળી મનુષ્યના માંસનું ઇચ્છાપૂર્વક
ભક્ષણ કરીને આપણે બન્ને સાથે તાળીઓ પાડતાં
અનેક ભાતનું નૃત્ય કરીશું.”^{૫૪}

આ પ્રમાણે વનમાં હિડિંબ રાક્ષસે હિડિંબા-
ને કહ્યું, ત્યારે પોતાના ભાઈનાં વચન સાંભળીને
રાક્ષસી ઉતાવળી થઈ અને જ્યાં પાંડવો હતા ત્યાં
ગઈ. હે ભરતશ્રેષ્ઠ! તેણે ત્યાં જઈને કુંતી તથા
પાંડવોને સૂતેલાં જોયાં અને અપરાજિત ભીમ-
સેનને જાગતો જોયો.^{૫૫, ૫૬} શાલવૃક્ષના છોડ
જેવા અને ભૂમિમાં અતુલ રૂપવાળા ભીમસેનને
જોતાંજ રાક્ષસીને કામ ઉત્પન્ન થયો.^{૫૭} તેને

વિચાર આવ્યો કે, “આ જુવાન, મહાબાહુ,
સિંહના જેવા ખભાવાળો અને મહાન કાંતિવાળો
છે. એને શંખના જેવી ગ્રીવા તથા કમલના જેવાં
નેત્રો છે. ખરેખર, એ મારે માટે સ્વામી થવાને
લાયક છે; ^{૫૮, ૫૯} માટે હું ભાઈનાં હિંસાકારક
વચન પ્રમાણે કદાપિ વર્તીશ નહિ, કારણ કે જેવો
પતિપ્રત્યેનો સ્નેહ બલવાન છે, તેવો ભાઈપ્રત્યેનો
સ્નેહ બલવાન ગણાય નહિ. વળી આ બધાને
મારી નાખવાથી મને અને મારા ભાઈને થોડા
સમયને માટે તૃપ્તિ થશે, પણ એને ન મારવાથી
હું લાંબો કાલ એની સાથે આનંદ ભોગવીશ.”^{૬૦}
આવો વિચાર કરીને તે ઇચ્છામાં આવે તેવાં
રૂપને લેનારી રાક્ષસી ઉત્તમ મનુષ્યના રૂપને
ધારણ કરીને મહાબાહુ ભીમસેનની પાસે ધીરે
ધીરે આવી.^{૬૧} અને દિવ્ય અલંકારથી શણગા-
રાયલી તે લલના લાજ પામતી હોય તેમ મધુર
હાસ્ય કરીને ભીમસેનને આ પ્રમાણે કહેવા
લાગી:-^{૬૨} “હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! તમે કોણ છો? કયાંથી
આવ્યા છો? અને દેવના જેવા રૂપવાળા આ
પુરુષો અહીં કોણ સૂતા છે?^{૬૩} હે નિષ્પાપ! વળી
આ પ્રૌઢ વયની અને સુકુમાર શ્યામા સ્ત્રી કે જે
આ ઘોર વનમાં પણ પોતાને ઘેર સૂતી હોય તેમ
વિશ્વાસથી ઉઘે છે, તે તમારી શું સગી છે? શું
એ રાક્ષસે સેવેલા આ ગાઢ વનને જાણતી નથી?
આ વનમાં તો પાપાત્મા હિડિંબ નામનો રાક્ષસ
રહે છે.^{૬૪, ૬૫} તે દુષ્ટ ભાવવાળો રાક્ષસ મારો
ભાઈ થાય છે અને હે દેવતુલ્ય! તમારું માંસ
ભક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી તેણે મને અહીં મોકલી
છે;^{૬૬} પરંતુ તમને દેવગર્ભના જેવા કાંતિવાળા
જોઈને હું મોહિત થઈ છું; માટે હવે તમારા વિના
બીજા પતિને હું ઇચ્છતી નથી. આ હું તમને સત્ય
કહું છું.^{૬૭} હે ધર્મજ્ઞ! તમે આ બધું સમજીને
મારે માટે જે યોગ્ય લાગે તેમ કરો. મારા અંગ
અને મન કામવડે હણાય છે; માટે તમે
પ્રીતિવાળીને પ્રીતિદાન આપો.^{૬૮} વળી હું પુરુષો-
નું ભક્ષણ કરનારા રાક્ષસથી તમને બચાવીશ
અને આપણે બન્ને પર્વતના કિશ્કિઓમાં જઈ
રહીશું. માટે હે શુદ્ધાત્મા તમે મારા પતિ થાઓ.”^{૬૯}

વળી હું આકાશચારિણી છું અને ઇચ્છામાં આવે ત્યાં ફરી શકું છું, માટે ત્યાં ત્યાં મારી સાથે ફરીને તમે અતુલ આનંદ ભોગવો”.

ભીમસેન કહે છે:—“હે રાક્ષસિ! માતા, માટા ભાઈ અને સુખથી સૂતેલા આ ભાઈઓને આવી સ્થિતિમાં આજે મારા જેવો સમર્થ પુરુષ કોણ ત્યાગ કરી શકે? ^{૩૧} સૂતેલા આ ભાઈઓ તથા માતાને રાક્ષસને ખાવા આપીને મારા જેવો કયો પુરુષ કામાર્ત થઈ તારી સાથે આવે?” ^{૩૨}

રાક્ષસી બોલી:—“તમારૂં જે પ્રિય હશે, તે હું કરીશ. આ બધાંને જગાડો; એમને હું પુરુષ-લક્ષક રાક્ષસથી સારી રીતે બચાવી લઈશ.”

ભીમસેન બોલ્યો:—“હે રાક્ષસિ! વનમાં સુખથી સૂતેલા ભાઈઓને તથા માતાને તારા દુરાત્મા ભાઈની ખીકથી હું જગાડીશ નહિ. ^{૩૪} હે ભીરુ! હે સુંદર નેત્રવાળી! મારા પરાક્રમને સહન કરવા માટે રાક્ષસો, મનુષ્યો, ગંધર્વો અથવા યક્ષો સમર્થ નથી. ^{૩૫} હે કલ્યાણિ! તારે જબુ હોય તો જ અથવા ઉભી રહે; નહિ તો તારી ઇચ્છામાં આવે તેમ તું કર અથવા હે સુંદરંગિ! તારા પુરુષલક્ષક ભાઈને તું અહીં મોકલ.” ^{૩૬}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં અદિપર્વતર્ગત
હિડિંબવધપર્વમાં ભીમહિંડિબાસવાદ
નામનો અધ્યાય ૧૫૨ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૫૩ મો—હિડિંબ રાક્ષસ સાથે ભીમસેનનું યુદ્ધ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તાં વિદિત્વા ચિરગતાં હિડિંબો રાક્ષસેશ્વરઃ ॥
અવતીર્ય દ્રુમાત્તસ્માદાજગામાશુ પાંડવાન્ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:—હિડિંબાને ગયે ઘણા સમય થયેલો જાણીને રાક્ષસોનો રાજા હિડિંબ તે ઝાડ ઉપરથી ઉતર્યો અને પાંડવોના તરફ ઉતાવળો ઉતાવળો આવવા લાગ્યો. ^૧ તે ક્રોધથી લાલ આંખોવાળો, મહાન બાહુવાળો, ઉંચા વાળવાળો, મોટા મોઢાવાળો, મેઘના સમૂહના જેવા દેહવાળો, તીવ્ર દાઢવાળો તથા ભયાનક લાગતો હતો. આવા વિકરાળ જણાતા હિડિંબને આવતો જોઈને જ ત્રાસ પામેલી હિડિંબા ભીમસેનના પ્રત્યે આ પ્રમાણે કહેવા લાગી:—^૩ “હે વીર! આ પુરુષોનું લક્ષણ કરનારો દુષ્ટાત્મા ક્રોધ કરીને અહીં આવે છે; માટે તમને હું જેમ કહું તેમ ભાઈઓની સાથે તમે કરો. હું ઇચ્છામાં આવે ત્યાં જઈ શકું છું તથા મારામાં રાક્ષસી બલ રહેલું છે, એટલે આ મારી કેડના પાછલા ભાગપર તમે બેસી જાઓ. હું તમને અહીંથી આકાશમાર્ગે લઈ જઈશ. ^{૪, ૫} હે શત્રુને તાપ આપનારા! વળી આ તમારા સૂતેલા ભાઈઓને તથા માતાને પણ

જગાડો. તમને બધાંને લઈને હું આકાશમાર્ગે જતી રહીશ.” ^૬

ભીમ બોલ્યો:—“હે વિશાલ નિતંબવાળી! તું ખીક રાખીશ નહિ. મારી આગળ એ રાક્ષસ કંઈ ગણતરીનો નથી. હે સુંદર મધ્યવાળી! તારા દેખતાંજ હું એને મારી નાખીશ. ^૭ હે ભીરુ! એ અધમ રાક્ષસ મારી સાથે યુદ્ધ કરવા સમર્થ નથી, તેમજ સર્વ રાક્ષસો પણ યુદ્ધમાં મારા પ્રહાર ખમી શકે તેમ નથી. ^૮ હાથીની સુંઠના જેવા આ મારા ગોળ હાથ, પરિઘના જેવી મારી જંઘાઓ અને વિશાલ તથા મજબૂત છાતીને તો તું જો. હે સુંદરિ! ઇંદ્રના જેવું મારું પરાક્રમ તું આજે જોઈશ. હે વિસ્તીર્ણ કટિવાળી! મને મનુષ્યધારીને તું મારે માટે હલકો વિચાર લાવીશ નહિ.” ^{૯, ૧૦}

હિડિંબા બોલી:—“હે નરવ્યાઘ્ર! તમે દેવતા જેવા રૂપવાળા છો. તમારે માટે હું હલકો વિચાર કરતી નથી, પણ મેં મનુષ્યોના ઉપર રાક્ષસોનો પ્રભાવ કેવો ચાલે છે તે જોયો છે તેથી હું કહું છું.” ^{૧૧}

વૈશંપાયન કહે છે:—હે ભારત! આ પ્રમાણે બોલતા ભીમસેનની વાણીને તે પુરુષલક્ષક ક્રોધી

પર્વ]

રાક્ષસ હિડિંબે સાંભળી;^{૧૨} તથા પોતાની બહેનને મનુષ્ય-સ્ત્રીના સ્વરૂપમાં જોઈ. જેણે પુષ્પની માલા-ઓ માથામાં ગુંથેલી હતી; પૂર્ણ ચંદ્રના જેવું જોતું મુખ હતું, ભૂકટી, નેત્ર તથા કેશના છોડાઓ જેના સુંદર હતા; તથા નખ અને ત્વચા ઘણાં કોમળ હતાં; વળી જેણે સર્વ અલંકાર ધારણ કર્યા હતા તથા ઝીણી સાડી પહેરી હતી; ૧૩, ૧૪ આ પ્રમાણે મનોહર માનુષી રૂપને ધારણ કરતી હિડિંબાને જોઈને તથા ‘આ પુરુષની કામના કરે છે’ એવી શંકા લાવીને મનુષ્ય-લક્ષક રાક્ષસ ક્રોધે ભરાયો. ^{૧૫} હે કુરુશ્રેષ્ઠ! પછી પોતાની બહેનની ઉપર ક્રોધે ભરાયલો રાક્ષસ મોટાં નેત્રો પહોળાં કરીને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો:—^{૧૬} “અહો, કેણુ દુર્મતિ મારી લોજનની કામનામાં વિધન કરે છે? એા હિડિંબા! તું અત્યંત મોહિત થઈને મારા કોપથી પણ ખીતી નથી કે? ^{૧૭} એા માંડ વિપ્રિય કરનારી, પુરુષની કામનાવાળી તથા પૂર્વના સર્વ રાક્ષસેન્દ્રોને અપયશ આપનારી દુષ્ટા! તને ધિક્કાર છે! ^{૧૮} જે આ પુરુષોના કારણથી તું માંડ મહાન અપ્રિય કરે છે, તે બધાને આજે તારી સાથેજ હું મારી નાખું છું.”^{૧૯}

આ પ્રમાણે હિડિંબાને કહીને લાલ નેત્રવાળો હિડિંબ રાક્ષસ દાંત કચકચાવતો હિડિંબાના વધને માટે તેના તરફ દોડ્યો. ^{૨૦} દોડતા હિડિંબને જોઈને પ્રહાર કરનારામાં શ્રેષ્ઠ એવો તેજસ્વી ભીમસેન તેનો તિરસ્કાર કરીને ‘ઉલો રહે, ઉલો રહે’ એમ કહેવા લાગ્યો. ^{૨૧}

વેશપાયન કહે છે:—પછી બહેનના ઉપર ક્રોધે ભરાયલા તે રાક્ષસને જોઈને ભીમસેન હસતો હોય તેમ તેને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો:—^{૨૨} “એા દુર્બુદ્ધિવાળા પુરુષલક્ષક હિડિંબ! આ સુખથી સૂતેલાંને જગાડીને તારે શું કામ છે, તું સત્વર મારી પાસેજ લડવા આવ^{૨૩} અને મારા ઉપરજ પ્રહાર કર. આ સ્ત્રીને મારવી તને ઘટિત નથી; કારણ કે બીજાના અપરાધમાં અપરાધ ન કરનારને શિક્ષા કરવી યોગ્ય ગણાય નહિ. ^{૨૪} એ બાલા અહીં પોતાને વશ રહીને આજે મારી

કામના કરતી નથી; પણ એ એના શરીરમાં રહેલા કામની પ્રેરણાથી મારી કામના કરે છે. ^{૨૫} એા રાક્ષસોના યશને હણનારા દુરાચારી! તારી બહેન તારી આજ્ઞાથીજ અહીં આવી છે અને માંડ રૂપ જોઈને એ ભીરુ મારી કામના કરે છે; એમાં એ તારો અપરાધ કરતી નથી. એટલે જ્યાં કામદેવનો દોષ છે, તેમાં એને લડવા તું યોગ્ય નથીજ. ^{૨૬, ૨૭} એા દુષ્ટાત્મા! હું અહીં ઉલો છું ત્યાં સુધી તું એ સ્ત્રીને મારી શકીશ નહિ; માટે એા પુરુષલક્ષક! મારી એકલાની સાથેજ તું એકલો લડવા આવ. ^{૨૮} હું એકલોજ તને આજે યમલોકમાં પહોંચાડી દઈશ. હે રાક્ષસ! બલવાન હાથીના પગનીચે કચરાયું હોય તેમ તારું માથું મારા બલથી આજેજ કચરાઈને લાગી જાયો. ^{૨૯} વળી યુદ્ધમાં મારાથી હણાયલા તારા શરીરને આજે કાગડા, ગીધ, શિયાળવાં વગેરે ખુશી થઈને જમીનપર ઘસડો. ^{૩૦} નિરંતર મનુષ્યોનું લક્ષણ કરતાં તે આ વનને પહેલાં જે દૂષિત કર્યું છે, તેને એક ક્ષણમાંજ આજે હું રાક્ષસવિનાશ કરી નાખીશ. ^{૩૧} વળી હે રાક્ષસ! જેમ સિંહ મોટા હાથીને ઘસડે તેમ પર્વતના જેવા તારા શરીરને આજે હું વારંવાર ઘસડીશ અને તે તારી બહેન જશે. ^{૩૨} હે રાક્ષસકલંક! તને હું મારી નાખીશ એટલે વનમાં ફરનારા પુરુષો આ વનમાં નિર્બાધ ફરી શકશે.”^{૩૩}

હિડિંબ બોલ્યો:—“ એા મનુષ્ય! તારી મિથ્યા ગર્જના અને લવરીથી શું? એ બધું તું કર્મવડે કરી દેખાડીને બરાશ માર. એમાં વિલંબ કરીશ નહિ. ^{૩૪} તું પોતાને પરાક્રમી તથા બલવાન માને છે, પણ મારી સાથે યુદ્ધ કરીને તું પોતાનું કેટલું અધિક બલ છે, તે જાણી શકીશ. ^{૩૫} ભલે ત્યારે આ સૂતેલાંને હમણાં હું મારીશ નહિ. એઓ સુખથી સૂઈ રહો; પરંતુ એા દુર્બુદ્ધિવાળા! અપ્રિય બોલનારા એવા તને તો હમણાંજ હું મારી નાખીશ. ^{૩૬} પ્રથમ તારા શરીરનું લોહી પીશ અને આ સૂતેલાંને હણીશ તથા છેવટે માંડ આપ્રય કરનારી આ હિડિંબાને પણ મારી નાખીશ.”^{૩૭}

વૈશંપાયન કહે છે:-આ પ્રમાણે કહીને ક્રોધ પામેલો તે પુરુષભક્ષક રાક્ષસ પોતાના બાહુ ઉગામીને શત્રુઓને દમનારા ભીમસેન તરફ દોડ્યો.^{૩૮} ભયંકર પરાક્રમી ભીમસેને પોતાના તરફ દોડતા તે રાક્ષસનો વેગવડે પ્રસારેલો બાહુ પોતે હાસ્ય કરતો હોય તેમ ઝટ પકડી લીધો.^{૩૯} પછી યત્ન કરતા તે રાક્ષસને ભીમસેને બલથી પકડીને જેમ સિંહ તુચ્છ હરણાંને ખેંચી નાખે, તેમ તે સ્થાનમાંથી બગીચા હાથ વેગળો ખેંચી નાખ્યો.^{૪૦} આ રીતે ભીમના બળથી પીડાયેલો તે રાક્ષસ ક્રોધે ભરાયો અને ભીમસેનને બાથમાં ઘાલીને ભયંકર નાદ કરવા લાગ્યો.^{૪૧} તે વખતે 'સુખે સૂતેલા મારા ભાઈઓને તથા માતાને આનો શબ્દ સંભળાવો જોઈએ નહિ' એમ

વિચારીને મહાબલવાન ભીમસેન ફરીથી તેને બળ કરીને દૂર ઘસડી ગયો.^{૪૨} આ રીતે ભીમસેન અને હિડિંબ એકમેકને બાઝીને બલવડે પરસ્પરને ખેંચવા લાગ્યા તથા મહાન પરાક્રમ કરવા લાગ્યા.^{૪૩} જેમ સાઠ સાઠ વર્ષના મદમત્ત તથા ક્રોધે ભરાયેલા બે હાથીઓ લડે, તેમ લડતા ભીમ અને હિડિંબ ઝાઝોને લાગવા લાગ્યા તથા વેલાઓને ખેંચી નાખવા લાગ્યા.^{૪૪} તે બન્નેના મોટા શબ્દથી પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા પાંડવો તથા કુંતી માતા બગી ઉઠ્યાં અને તેમણે પોતાની આગળ ઉભી રહેલી હિડિંબાને જોઈ.

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વતર્ગત
હિડિંબવધપર્વવિષે હિડિંબયુદ્ધ
નામનો અધ્યાય ૧૫૩ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૫૪ મો-હિડિંબવધ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

પ્રવુદ્ધાસ્તે હિડિમ્વાયા રૂપં દૃષ્ટાતિમાનુષમ્ ॥
વિસ્મિતાઃ પુરુષવ્યાઘ્રા વભૂવુઃ પૃથયા સહા ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:-પછી કુંતીની સાથે જાગેલા એવા પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર જેવા પાંડવો હિડિંબાનું દૈવીરૂપ જોઈને આશ્ચર્ય પામ્યા;^૧ તથા તેને જોઈને સ્વરૂપસંપત્તિથી વિસ્મય પામેલાં કુંતી સાંત્વન કરતાં ધીરેથી મધુરવચન બોલ્યાં:^૨ "હે દેવગર્ભના જેવી સુંદર વર્ણવાળી ! તું કોણ છે ? કોની પુત્રી છે ? અહીં શામાટે આવી છે ? અને ક્યાંથી આવી છે ?^૩ શું તું આ વનની દેવતા છે ? અથવા અપ્સરા છે ? તું અહીં શામાટે ઉભી છે ? તે સંઘળું મારી આગળ કહે."^૪

હિડિંબા બોલી:-"જે આ શ્યામ મેઘના જેવું મોટું વન તમે જુઓ છો તેમાં હું તથા હિડિંબ રાક્ષસ બન્ને રહીએ છીએ.^૫ હે ભાવિનિ ! તે રાક્ષસેન્દ્રની હું બહેન થાઉં છું. હે આર્ય ! મને મારા ભાઈએ તમને પુત્રોની સાથે મારી નાખવા અહીં મોકલી હતી.^૬ તે દૂર બુદ્ધિવાળા

ભાઈનાં વચનથી હું અહીં આવી હતી. એવામાં મેં નૂતન સુવર્ણના જેવા કાંતિમાન તથા મહાબલવાન એવા તમારા પુત્રને જોયા.^૭ હે કલ્યાણિ ! તેને જોતાંજ સર્વ પ્રાણીના ચિત્તમાં રહેનારા કામદેવની પ્રેરણાથી હું તમારા પુત્રને આધીન થઈ ગઈ છું.^૮ તે વખતેજ મેં તમારા બલવાન પુત્રને સ્વામી ગણ્યા છે. પછી એમને અહીંથી લઈ જવા મેં ઘણો યત્ન કર્યો, પણ તેમાં હું ફાવી શકી નહિ. તે પછી મને વિલંબ થયેલો જાણીને તે મનુષ્યભક્ષક રાક્ષસ પોતેજ અહીં તમારા સર્વે પુત્રોને મારવા માટે આવી પહોંચ્યો; ^{૯, ૧૦} પણ તેજ વખતે તમારો બુદ્ધિમાન પુત્ર અને મારો જે પતિ થાય છે તે મહાત્માએ પોતાના બલથી તેને ઘસડીને અહીંથી દૂર કર્યો.^{૧૧} તે મહાન વેગવાળા, એકમેકને ખેંચતા, ગર્જના કરતા તથા યુદ્ધમાં પરાક્રમ કરતા બન્ને નર તથા રાક્ષસને તમે જુઓ."^{૧૨}

વૈશંપાયન કહે છે:-આવાં હિડિંબાનાં વચન સાંભળતાંજ યુધિષ્ઠિર, અર્જુન, નકુલ અને બલ-

પર્વ]

વાન સહદેવ તુરત ઉભા થઈ ગયા; ^{૧૩} અને તેઓએ પરસ્પર ખામતા, એકમેકને ખેંચતા અને ખલોન્મત સિંહોની પેઠે જયની આકાંક્ષા કરતા તે બન્નેને જોયા. ^{૧૪} અન્યોન્યને ખાઝીને વારંવાર એકમેકને ઘસડતા તેઓ દાવાગ્નિના ધૂમાડાની પેઠે પૃથ્વીની ધૂળ ઉરાડતા હતા. ^{૧૫} આ વખતે પૃથ્વીની ધૂળથી વીંટાયલા પર્વતના જેવા ભીમ અને હિડિંગ રાક્ષસ ધૂમસથી વીંટાયલા બે પર્વતો હોય તેના જેવા શોભતા હતા. ^{૧૬} જ્યારે રાક્ષસવડે ભીમને પીડાતો જોયો, ત્યારે અર્જુન હાસ્ય કરતો હોય તેમ ધીરેથી આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો:—^{૧૭} “હે ભીમ ! તમે બીશો નહિ, અમને થાક લાગવાથી અમે ઉઘી ગયા હતા અને તેથી તમને ભયંકર રાક્ષસની સાથે યુદ્ધ કરતા અમે બાણી શક્યા નહિ. ^{૧૮} હે પૃથાપુત્ર ! હવે હું તમારી સહાયને માટે સજ્જ છું અને હમણાં જ રાક્ષસને પાડું છું. આ નકુલ અને સહદેવ આપણી માતાનું રક્ષણ કરશે.” ^{૧૯}

ભીમ બોલ્યો:—“ હે અર્જુન ! તમે ત્યાં ઉભા રહીને જોયા કરો, જરાએ ગભરાશો નહિ. મારા બાહુના પાશમાં આવેલો આ રાક્ષસ કદાપિ ફરીથી જીવતો જશે નહિ.” ^{૨૦}

અર્જુન કહે છે:—“ હે અરિને દમનારા ભીમ ! આ પાપી રાક્ષસને વધારે વખત જીવતો રાખવાનું શું પ્રયોજન છે ? આપણે અહીંથી જવું છે, હવે આ સ્થાનમાં વધારે વખત રહેવાય તેમ નથી; કારણ કે આ પૂર્વ દિશા રક્ત થાય છે, પ્રાતઃકાલની સંધ્યાનો સમય પ્રવર્તે છે અને આવા રૌદ્ર સંધિકાલમાં રાક્ષસો ઘણા બહુવાન થાય છે; ^{૨૧, ૨૨} માટે હે ભીમ ! તમે રમત કરશો નહિ; આ મહાભયંકર રાક્ષસને ઉતાવળથી મારી નાખો; કારણ કે એ રૌદ્ર મુહૂર્તમાં માયા કરશે, માટે એને તમારું ભુજબલ દેખાડી દો.” ^{૨૩}

વૈશંપાયન કહે છે:—“ અર્જુને જ્યારે આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે ક્રોધવડે બળતો હોય તેમ ભીમસેન પ્રલયકાલના વાયુનું બલ ધારણ કરવા લાગ્યો. ^{૨૪} પછી ભીમે રોષ કરીને મેઘના જેવા

તે રાક્ષસના દેહને ઉંચે ઉછાળીને તત્કાલ સેંકડો ચક્કરો ખવાડવા માંડ્યા. ^{૨૫} પછી ભીમ બોલ્યો:— “ઓ રાક્ષસ ! તું હરામનું માંસ ખાઈ ખાઈને વધ્યો છે તથા ફેકટનો બડો થયો છે, તેમ તારી બુદ્ધિ પણ મિથ્યા થઈ ગઈ છે; માટે તું તેવાંજ (સ્વર્ગાદિ ન આપનારાં) મિથ્યા મરણને યોગ્ય છે, એટલે આજેજ તું નકામો-હતો ન હતો થઈ જઈશ. ^{૨૬} હે રાક્ષસ ! તને મારીને આજેજ હું આ વનને નિષ્કંટક તથા સુખરૂપ કરું છું. હવે ફરીથી તું મનુષ્યોને મારીને ભક્ષણ કરી શકીશ નહિ.” ^{૨૭}

અર્જુન કહે છે:—“ હે વૃકોદર ! યુદ્ધમાં તમને આ રાક્ષસ જો ભારે લાગતો હોય તો હું તમને સહાય કરવા આવું; નહિ તો તમે જલદી એનો નાશ કરો. ^{૨૮} અથવા હુંજ એને મારી નાખું છું અને તમે મહેનત કરવાથી થાકી ગયા છો, માટે હમણાં સુખથી વિસામો લ્યો.” ^{૨૯}

વૈશંપાયન કહે છે:—આવાં અર્જુનનાં વચન સાંભળીને અત્યંત ક્રોધી ભીમસેને બલ કરીને રાક્ષસને પૃથ્વીપર પછાડી રોળી નાખ્યો અને ઢારની પેઠે માર મારવા માંડ્યો. ^{૩૦} ભીમનો માર પડતાં તે રાક્ષસ ભીના નગારાની પેઠે તે વનને ભરી દે એવો મહાન શબ્દ કરવા લાગ્યો. ^{૩૧} પછી મહાબાહુ બલવાન પાંડુપુત્રે, બે હાથવતી હિડિંગને છાતીમાંથી મજબૂત પકડીને બેવડ વાળી વચ્ચેથી ભાંગી નાખ્યો તથા પાંડવોને હર્ષિત કર્યા. ^{૩૨} આ રીતે હિડિંગને મારેલો જોઈને વેગવાળા પાંડવો બહુ હર્ષ પામ્યા અને અરિને દમનારા એવા નરવ્યાધ્ર ભીમને માન આપવા લાગ્યા. ^{૩૩} પછી અર્જુન, ભયંકર પરાક્રમી એવા મહાત્મા ભીમનો સત્કાર કરીને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો:—^{૩૪} “હે વિભો ! તમારું કલ્યાણ થાઓ. આ વનથી નજીકમાંજ નગર હોય એમ હું ધારું છું; માટે દુર્યોધન બાણી શકે નહિ તેમ આપણે અહીંથી ઝટ ચાલી નીકળીએ. ^{૩૫} પછી ‘ભલે તેમ કરીએ’ એમ કહીને પુરુષોમાં વ્યાધ્ર જેવા સઘળા મહારથ

પાંડવો પોતાની માતાની સાથે ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા તથા રાક્ષસી હિડિંબા પણ સાથે જવા લાગી. ૩૯

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વોર્ણીત
હિડિંબવધપર્વવિષે હિડિંબવધ
નામનો અધ્યાય ૧૫૪ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૫૫ મો-ધટોત્કચની ઉત્પત્તિ,

॥ ભીમસેન ઉવાચ ॥

स्मरन्ति वैरं रक्षांसि मायामाश्रित्य मोहिनीम्॥
हिडिम्बे व्रज पन्थानं त्वामिमं भ्रातृसेवितम्॥ ૧ ॥

ભીમસેન બોલ્યો:-“ ઓ હિડિંબા ! મનુષ્યોને મોહ કરનારી માયાનો આશ્રય કરીને રાક્ષસો પોતાનાં વૈરને યાદ રાખે છે; માટે તું પણ તારો ભાઈ જે માર્ગે ગયો તેજ માર્ગે જા.”

યુધિષ્ઠિર કહે છે:-“ હે નરવ્યાધ ભીમસેન ! તને ક્રોધ થયો હોય તો પણ તું સ્ત્રીને મારીશ નહિ. હે પાંડુપુત્ર ! તું શરીરનું રક્ષણ કરવા કરતાં પણ ધર્મનું અધિક રક્ષણ કર. ૨ વળી મારવાના અભિપ્રાયથી આવેલા મહાબલવાન રાક્ષસને તો તેં માર્યો છે તો તેની બહેન ક્રોધ કરીને પણ આપણને શું કરી શકવાની છે ? ”

વેંશપાયન કહે છે:-તે પછી હિડિંબા કુંતીને તથા કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરને પ્રણામ કરી હાથ જોડીને આ પ્રમાણે કહેવા લાગી:-“હું આર્ય ! સ્ત્રીઓને કામદેવથી કેવું દુઃખ થાય છે, તે તમે જાણો છો. હે શુભે ! તે દુઃખ મને ભીમસેનને જોવાથી પ્રાપ્ત થયું છે. ૧ એ પરમ દુઃખ મેં અત્યારસુધી યોગ્ય સમય ન મળવાથી સહન કર્યું છે. હવે આ સમય મારા તે સુખનો ઉદય કરનારો નિવડો. ૨ હે કલ્યાણિ ! મેં મારાં સગાં, સંબંધી તથા સ્વધર્મનો ત્યાગ કરીને આ તમારા પુત્ર નરવ્યાધ ભીમસેનને સ્વામી ગણ્યા છે; ૩ માટે હે યશસ્વિનિ ! હવે આ વીર અથવા તમે જો મને ના પાડશો તો હું જીવીશ નહિ, એ તમને સત્ય કહું છું. ૪ હે સુંદર વર્ણવાળાં ! મને કામમૂઢ સમજીને, કે ભકત સમજીને, કે અનુસરનારી દાસી સમજીને પણ મારા ઉપર તમે કૃપા કરવા માટે યોગ્ય છો. ૫ હે મહાભાગ્યવાળાં ! આ

તમારો પુત્ર જે મારો સ્વામી છે, તેની સાથે મારો સંબંધ કરાવો. હે શુભે ! પછી હું એ દેવના જેવા રૂપવાળા પતિને લઈને મારી ઇચ્છામાં આવે ત્યાં જઈશ અને ફરીથી એને વખતસર તમારી પાસે લઈ આવીશ. આ વાતનો તમે મારાપર વિશ્વાસ રાખજો. ૧૦ વળી જ્યારે તમે મારું મનમાં સ્મરણ કરશો, ત્યારે તમને જ્યાં જવું હશે ત્યાં હું લઈ જઈશ તથા કષ્ટમય વિષમ સ્થાનોમાં તમને દુઃખથી બચાવીશ. ૧૧ વળી જ્યારે તમારે કોઈ સ્થળે જલાદી જવું હશે, ત્યારે હું તમને બધાંને મારી પીઠ ઉપર બેસાડીને ઉચકી જઈશ. હવે ભીમસેન મારો સ્વીકાર કરે એવી તમે કૃપા કરો. ૧૨ જ્યારે આપત્તિ તરવી હોય ત્યારે કોઈ પણ પ્રકારે પોતાના પ્રાણ ધારણ કરવા. આપદ્ધર્મને અનુસરનારા મનુષ્યે સર્વ વાતનો અંગીકાર કરીને પોતાનું રક્ષણ કરવું. ૧૩ વિપત્તિમાં પણ જે ધર્મવેત્તા મનુષ્ય ધર્મને ધારણ કરે છે, તેજ ઉત્તમ મનુષ્ય છે. વળી ધર્મશીલ મનુષ્યોને ધર્મનાં બાધક કારણોજ આપત્તિરૂપ ગણાય છે. ૧૪ પુણ્ય પ્રાણને ધારણ કરે છે તથા પુણ્ય પ્રાણ આપનાર કહેવાય છે; માટે જે જે કારણથી ધર્મનું આચરણ થતું હોય તે કારણ નિંદિત ગણાતું નથી.” ૧૫

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:-“ હે હિડિંબા ! તું જેમ કહે છે તે તેમજ છે, એમાં સંશય નથી; પરંતુ હે સુંદર મધ્યવાળી ! હું જેમ કહું છું તેમ તારે સત્યથી વર્તવું જોઈએ. ૧૬ હે કલ્યાણિ ! ભીમસેન સ્નાન કરીને આહ્નિક પરવારે તથા આ આનંદ પ્રસંગનું મંગલકૃત્ય કરે, તે પછી તું સૂર્યાસ્ત થવાના આગલા વખતમાં એનું સેવન કરજે. ૧૭ મનના જેવા વેગવાળી તું દિવસે એની

પર્વ]

જેડે યથેષ્ટ વિહાર કરજે અને એ ભીમસેનને રોજ રાત્રિએ તારે અમારી પાસે લાવવો જોઈશે. ” ૧૮

વૈશંપાયન કહે છે:-ભીમસેને પણ એ વાતની હા કહી અને રાક્ષસીને કહ્યું કે:-“ હે રાક્ષસી! તને હું સત્યથી એક પ્રતિજ્ઞા કહું છું તે તું સાંભળ. ૧૯ હે શુભે! હે સુંદર મધ્યવાણી! જેટલા સમયમાં તને મારાથી એક પુત્ર ઉત્પન્ન થાય તેટલા સમય સુધી હું તારી સાથે આવીશ. ” ૨૦

વૈશંપાયન કહે છે:-પછી ભીમસેનના કહેવા પ્રમાણે કબૂલ કરીને તે રાક્ષસી હિડિંબા તેજ વળતે ભીમને લઈને ત્યાંથી આકાશમાર્ગમાં આલતી થઈ. ૨૧ તે પશુપક્ષીઓના શબ્દવાણાં તથા સર્વ સમયમાં રમણીય એવાં પર્વતનાં સુંદર શિખરો ઉપર તથા દેવનાં કીડામંદિરોમાં જઈ, ઉત્તમ રૂપ ધારણ કરીને તથા સર્વ આભૂષણો પહેરીને મધુર મધુર બોલતી ભીમસેનને રમણ કરાવવા લાગી. ૨૨, ૨૩ તેમજ પુષ્પવાણાં વૃક્ષો તથા વેલીવાણાં ઘાડાં વનોમાં, પદ્મ તથા કમલયુક્ત રમણીય સરોવરો ઉપર, વૈદ્યમંથિના જેવી રેતીવાળા નદીના બેટોમાં, સારા આરાવાળી અને સ્વચ્છ જલવાળી વનમાં આવેલી નદીઓ ઉપર તથા પર્વતની નદીઓ ઉપર પુષ્પિત વૃક્ષ તથા વલિલવાળાં વિચિત્ર વનોમાં, હિમાલય પર્વતની કુંજોમાં, વિવિધ ગુહાઓમાં, પ્રકુલિલ શતપત્ર કમલવાળાં નિર્મલ જલનાં સરોવરોપર, મણિ તથા સુવર્ણથી યુક્ત એવા સાગર-પ્રદેશોમાં, રમ્ય ઝરણોમાં, મહાન શાલવનોમાં, દેવનાં પવિત્ર અરણ્યોમાં તથા પર્વતનાં શિખરો ઉપર, ગુહાકોનાં નિવાસસ્થાનમાં તથા તાપસોના આવાસમાં અને સર્વ ઋતુનાં ફલોથી રમ્ય એવાં માનસસરોવર ઉપર સુંદર રૂપ ધારણ કરીને તે પાંડુપુત્ર ભીમસેનને રમણ કરાવવા લાગી. મનના જેવા વેગવાળી હિડિંબા આ પ્રમાણે ઠેકઠેકાણે ભીમસેનને વિહાર કરાવતી હતી; ૨૪-૩૦ તે વખતે તે રાક્ષસીને ભીમસેનથી એક મહા બલવાન પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. તે વિરૂપ નેત્રવાળો

મોટા મોઢાવાળો, શંકુના જેવા કાનવાળો, અત્યંત ભયંકર, ભયંકર નાદવાળો, લાલ ઓઠવાળો, તીવ્ર દાઢવાળો, મહાન બલવાળો, મોટાં ધનુષને ધારણ કરે એવો મહાન વીર્યવાળો, મોટાં હૃદયબલવાળો, મોટા ભુજવાળો, મહાન વેગવાળો, પ્રચંડ દેહવાળો, મોટો માયાવી, શત્રુને દમનારો, લાંબા નાકવાળો, મોટી છાતીવાળો તથા ઉંચી મજબૂત પગની પિંડીઓવાળો હતો. ૩૧, ૩૨ તે ભયંકર વેગવાળો તથા મહાબલવાન હતો તથા મનુષ્યથી ઉત્પન્ન થવા છતાં અમાનુષ ગુણવાળો હતો. વળી તે પિશાચ અને અન્ય રાક્ષસોથી બલ વગેરેમાં ચઢિયાતો હતો. ૩૪ હે રાજન્! તે બાલક હતો તોપણ મનુષ્યોમાં યૌવનવાળાના જેવો દેખાતો હતો. વળી તે બલવાન વીર સર્વ અસ્ત્રમાં ઘણો કુશળ નિવડયો હતો. ૩૫ રાક્ષસીઓ તત્કાલ ગર્ભ ધારણ કરે છે અને તુરંતજ તેનો પ્રસવ કરે છે. વળી તેઓ ઇચ્છામાં આવે તેવાં રૂપને ધારણ કરનારી તથા બહુ રૂપોવાળી હોય છે. ૩૬ વાળવિનાના બોડીઆ માથાવાળા તે ધનુર્ધારી પુત્રે ઉત્પન્ન થતાંજ માતાપિતાના પગમાં પ્રણામ કર્યા. તે વખતે તે બન્નેએ તેનું નામ પાડ્યું. ‘આ પુત્રનું ઘટ માથું ઉત્કચ વાળવિનાનું છે’ એમ માતાએ તેના સંબંધમાં કહ્યું તેથી તેનું નામ ઘટોત્કચ પડ્યું. ૩૭, ૩૮ આ ઘટોત્કચ પાંડવોના ઉપર પ્રીતિવાળો તથા તેમને વશ રહેતો હતો અને પાંડવોને પણ તે નિત્ય વહાલો લાગતો હતો. ૩૯ પછી પોતાનો ભીમની સાથેનો સહવાસકાલ પૂરો થયો છે, એમ પાંડવોને જણાવીને તથા તેમની સાથે અમુક ઠરાવ કરીને હિડિંબા પોતાના સ્થાનમાં ચાલી ગઈ. ૪૦ તે વખતે મહાન દેહવાળા ઘટોત્કચે પણ કુંતી તથા પાંડવોને યથાન્યાય પ્રણામ કર્યા અને તેમને કહેવા લાગ્યો કે:- ૪૧ “ હે શુદ્ધો! હું આપનું શું કાર્ય કરું? તે મને નિઃશંક થઈને કહો. ” આ પ્રમાણે બોલતા ભીમસેનના પુત્ર ઘટોત્કચપ્રત્યે કુંતી કહેવા લાગ્યા:- ૪૨ “ હે પુત્ર! તું કુરુના કુલમાં ઉત્પન્ન થયો છે અને આશાવ ભીમના જેવો છે તથા પાંચ

પાંડવોનો તું મોટો પુત્ર છે, માટે તું એમને સહાય કરજે. ” ૪૩

વૈશંપાયન કહે છે:-આ પ્રમાણે જ્યારે પૃથાએ કહ્યું, ત્યારે ઘટોત્કચ પ્રણામ કરીને કહેવા લાગ્યો કે:-“હે માતા ! હું આ લોકમાં જેવા રાવણ અને ઇંદ્રજિત મહાબલવાન કહેવાયા છે, તેના જેવા શરીરવાળો અને સામર્થ્યવાળો તથા મનુષ્યોથી વિશેષ થયો છું. ૪૪ જ્યારે મારા આપ અને કાકાઓને કામ હશે, ત્યારે હું એમની

પાસે આવીને ઉભો રહીશ. ” આ પ્રમાણે કહીને તથા આજ્ઞા લઈને રાક્ષસોમાં શ્રેષ્ઠ એવો ઘટોત્કચ ઉત્તર દિશામાં ચાલ્યો ગયો. ૪૫ આ મહારથ ઘટોત્કચને અતુલ બલવાળા કર્ણની સાથે લડવા તથા તેની શક્તિને નિષ્ફલ કરવા માટે મહાત્મા ઇંદ્રે ઉત્પન્ન કર્યો હતો. ૪૬

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વતર્ગત હિડિંબવધપર્વવિષે ઘટોત્કચોત્પત્તિ નામનો અધ્યાય ૧૫૫ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૫૬ મો-આસનાં દર્શન તથા એકચક્રામાં નિવાસ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તે વનેન વનં ગત્વા ઘન્ટો મૃગગણાન્ બહૂન્ ॥

અપક્રમ્ય યયૂરાજંસ્ત્વરમાણા મહારથાઃ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:-તે પછી મહારથ પાંડવો એક વનથી બીજા વનમાં જતા તથા અનેક મૃગસમૂહોનો શિકાર કરતા ઉતાવળથી આગળ ચાલવા લાગ્યા. ૧ તેઓ રમણીય વનવિભાગોને તથા સરોવરોને જોતા, મત્સ્ય, ત્રિગર્ત, પંચાલ તથા કીચક દેશમાં થઈને આગળ જવા લાગ્યા. ૨ તે બધા મહાત્માઓએ માથે જટા રાખી હાલી; વલ્કલ તથા મૃગચર્મ પહેર્યા હતાં અને કુંતી તથા તેઓએ તપસ્વીનો વેશ ધારણ કર્યો હતો. ૩ કોઈ વાર તે મહારથોને ઉતાવળથી જવું હોય ત્યારે તે માતાને ઉચકી લેતા હતા. વળી કોઈવાર ઇચ્છાનુસાર ચાલતા હતા તો ફરી ત્વરાથી પણ આગળ વધતા હતા. ૪ માર્ગમાં તે સર્વ જ્ઞાનવાળા પાંડવો ઉપનિષદ તથા વેદનાં અંગો અને નીતિશાસ્ત્રને ભણતા હતા. એમ જતાં જતાં એક વખતે તેમણે પોતાના પિતામહ કૃષ્ણ-દ્વૈપાયન વ્યાસને વનમાં જોયા; એટલે શત્રુને તાપ આપનારા પાંડવો પોતાની માતા સાથે તે મહાત્માને પ્રણામ કરીને હાથ જોડી તેમની આગળ ઉભા રહ્યા. ૫ ત્યારે વ્યાસ બોલ્યા:- “હે ભરતશ્રેષ્ઠો! જે રીતે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોએ

તમને અધર્મથી કાઢી મૂક્યા, એ તમારાં હૃદયને પ્રથમથી હું બાણતો હતો; ૭ અને તે બાણીને જ હું તમારે પરમ હિત કરવાની ઇચ્છાથી અહીં આવ્યો છું. આ પ્રવાસના સંબંધમાં તમે ખેદ કરશો નહિ; કારણ કે એ બધું તમને પરિણામે સુખ આપનારું થશે. ૮ જો કે મારે તમે અને તેઓ સમાન છો, એમાં સંશય નથી; પણ દીન તથા બાલકો ઉપર મનુષ્યો ખાસ રોષ રાખે છે અને તેથીજ હમણાં તમારા પ્રત્યે મને અધિક રોષ આવે છે. ૯ તે રોષને લીધે તમારા હિતને માટે હું જે કરવા ઇચ્છું છું તે તમે સાંભળો. અહીંની નજીકમાં રમણીય તથા ઉપદ્રવ વિનાનું નગર છે. ત્યાં જઈને તમે મારા આવવાની વાટ જોતા ગુપ્ત થઈને નિવાસ કરો.”

વૈશંપાયન કહે છે:-આ પ્રમાણે સત્યવતીના પુત્ર વ્યાસે પાંડવોનું આશ્વાસન કર્યું તથા તેમની સાથે એકચક્રા નગરીમાં ગયા અને ત્યાં તે સમર્થ મુનિ કુંતીને દીલાસો આપવા લાગ્યા. ૧૧

વ્યાસ બોલ્યા:-“હે જીવિત પુત્રવાળી! આ તારો ધર્મપરાયણ તથા પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવો મહાત્મા પુત્ર ધર્મરાજા યુધિષ્ઠિર, ધર્મવડે સર્વ પૃથ્વી જીતીને પૃથ્વીના સર્વ રાજાઓનું શાસન કરશે. ૧૨ વળી સમુદ્રની મેખલાવાળી સર્વ પૃથ્વીને ભીમસેન તથા અર્જુનના બલથી જીતીને એ તેનું રાજ્ય ભોગવશે, એમાં તું સંશય રાખીશ

પર્વ]

નહિ. ૧૩ વળી તારા પુત્રો અને માદ્રીના પુત્રો કે જે સર્વે મહારથીઓ છે, તેઓ પેતાના રાજ્યમાં પ્રસન્ન થઈને નિરંતર વિહાર કરશે. ૧૪ એ નરવ્યાધો આ પૃથ્વી જીતીને રાજસૂય, અશ્વ-મેધ આદિ મહા દક્ષિણાવાળા યજ્ઞો કરશે. ૧૫ વળી આ તારા પુત્રો અનુચ્છવડે સગાંસંબંધીઓને ભોગ, ઐશ્વર્ય તથા સુખ આપીને પોતાના આપદાદાનું રાજ્ય ભોગવશે. ” ૧૬

વૈશંપાયન કહે છે:-આ પ્રમાણે કહીને તે બધાંને એક બ્રાહ્મણને ત્યાં મોકલ કરાવી દેવાયના ઋષિ તે વખતે પાંડવોમાં શ્રેષ્ઠ એવા યુધિષ્ઠિરને

કહેવા લાગ્યા કે:- ૧૭ “ અહીં તમે એક માસ મારી વાટ જોજો. હું ફરી અહીં આવીશ અને તમે દેશકાલ જોઈને વર્તજો; તેમ કરવાથી તમે પરમ આનંદ પામશો. ” ૧૮ હે રાજન્! પછી તે બધાંએ હાથ જોડીને ‘ તેમ કરીશું ’ એમ કહ્યું, એટલે સમર્થ ઋષિ વ્યાસ ભગવાન પોતે જ્યાંથી આવ્યા હતા ત્યાં આદ્યા ગયા. ૧૯

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત હિંદિ-બવધ પર્વ વિષે એકચક્રાપ્રવેશ તથા વ્યાસ-દર્શન નામનો અધ્યાય ૧૫૬ મો સમાપ્ત. હિંદિબવધપર્વ સમાપ્ત.*

વકવધ પર્વ

અધ્યાય ૧૫૭ મો-બ્રાહ્મણની ચિંતા

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

एकचक्रां गतास्ते तु कुंतीपुत्रा महारथाः ॥

अत ऊर्ध्वं द्विजश्रेष्ठ किमकुर्वत पांडवाः ॥ ૧ ॥

જનમેજય પૂછે છે:-હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! એક-ચક્રામાં ગયેલા તે મહારથી એવા કુંતીના પુત્ર પાંડવોએ તે પછી ત્યાં શું કર્યું, તે મને કહો. ૧

વૈશંપાયન કહે છે:-એકચક્રામાં ગયેલા તે મહારથી કુંતીપુત્રો એક બ્રાહ્મણને ત્યાં બહુ થોડો સમય રહ્યા હતા. ૨ તે સઘળાઓ ત્યાં રહીને રમણીય વિવિધ વનોને, ભૂમિના ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશોને, નદીઓને તથા સરોવરોને જોતા હતા તથા ભિક્ષા માગતા હતા. વળી હે રાજન્! તે બધાઓ ત્યાં પોતાના ગુણોવડે નગરના લોકોને ઘણા પ્રિય થઈ પડ્યા હતા. ૩, ૪ તેઓ રોજ ભિક્ષા માગી લાવીને રાતે કુંતીને આપતા હતા અને તે જૂઠા જૂઠા ભાગ કરી આપતાં હતાં, તે લઈને તેઓ ખાતા હતા. ૫ જે ભિક્ષા આવતી હતી, તેના અર્ધા ભાગમાંથી કુંતી તથા ચાર ભાઈઓ ખાતા હતા અને બાકીનો અર્ધો ભાગ મહાબલવાન ભીમ ખાતો હતો. ૬ હે ભરતર્ષભ! આ પ્રમાણે તે રાજ્યમાં રહેતા મહાત્મા પાંડવોને ઘણો સમય જતો રહ્યો. ૭ એક વખતે પુરુષશ્રેષ્ઠ

પાંડવો ભિક્ષા લેવા ગયા હતા અને સહવાસને માટે ભીમસેન કુંતીની પાસે રહ્યો હતો. ૮ હે ભારત! તે વખતે તે બ્રાહ્મણના ઘરમાં દુઃખજન્ય મહાન ઘોર શબ્દ ઉત્પન્ન થયો અને તે કુંતીએ સાંભળ્યો. ૯ હે રાજન્! વિલાપ કરીને રડતાં તે બ્રાહ્મણનાં ઘરનાંને જોઈને, કરુણા તથા સજ્જનતાવડે કુંતી તે સહન કરી શક્યાં નહિ. ૧૦ તે વખતે દુઃખવડે જેનું હૃદય વલોવાઈ જતું હતું એવાં કલ્યાણવતી કુંતી, ભીમસેનપ્રત્યે આ પ્રમાણે કૃપાયુક્ત વચન કહેવા લાગ્યાં:- ૧૧ “હે પુત્ર! આપણે આ બ્રાહ્મણને ત્યાં દુર્યોધન ન જાણે તેમ નિશ્ચિંત થઈને સુખરૂપ સત્કારપૂર્વક રહીએ છીએ; ૧૨ માટે હે પુત્ર! ઘરમાં સુખથી રહેલાઓ જેવું પ્રિય કરે છે તેવું આ બ્રાહ્મણનું હું શું પ્રિય કરું? એમ હું હમેશ વિચાર્યાં કરું છું. ૧૩ હે વત્સ! જેને કરેલો ઉપકાર વ્યર્થ જતો નથી; પરંતુ બીજા જેટલો ઉપકાર કરે તેનાથી એ તેને અધિક

* અવિશ્વાસ્યાઃ સ્ત્રિયઃ કામાદ્ઘાતંયત્યપિ બાંધવાન્ ॥ इति दार्शितवान्व्यासो हिर्दिव-पर्वणि ॥ સ્ત્રીઓ કામનાથી પોતાના બંધુઓને પણ મરાવે છે, તેથી સ્ત્રીઓનો વિશ્વાસ કરવો નહિ, આ હિંદિબવધપર્વમાં વ્યાસે દર્શાવ્યું છે.

गणेश

ઉપકાર કરે ત્યારેજ તે ખરો પુરુષ ગણાય છે.^{૧૪} હું ધારું છું કે, આ બ્રાહ્મણને અવશ્ય દુઃખ આવી પડ્યું છે. તેમાં જો આપણે એને સહાય કરીએ તો ઉપકાર કરેલો ગણાય.”^{૧૫}

ભીમસેન કહે છે:—“હે માતા! એને શું દુઃખ થયું છે? અને તે શા કારણથી થયું છે? તેને તમે જાણી લ્યો. તે જાણ્યા પછી જો તે કઠિન કામ હશે તોપણ તે કરવાનો હું નિશ્ચય કરીશ.”^{૧૬}

વૈશંપાયન કહે છે:—હે રાજન્! આ પ્રમાણે તે બન્ને વાતો કરતાં હતાં તે વખતે તેમણે તે બ્રાહ્મણ તથા તેની સ્ત્રીનો ફરીથી દુઃખજન્ય રડવાનો શબ્દ સાંભળ્યો.^{૧૭} તે સાંભળતાંજ બાંધેલાં વાછરડાંની પાસે જેમ ગાય જાય, તેમ કુંતી ઉતાવળથી તે મહાત્મા બ્રાહ્મણના અંતઃપુરમાં ગયાં^{૧૮} અને ત્યાં તેમણે સ્ત્રી, પુત્ર તથા પુત્રીની સાથે નીચું મુખ કરીને બ્રાહ્મણને બેઠેલો જોયો.^{૧૯} બ્રાહ્મણ બોલ્યો:—“આ લોકમાં જે જીવિત દુઃખના કારણરૂપ, પરાધીન તથા અત્યંત અગ્રિય ભોગવનાર છે, તેવા નિઃસાર તથા નિરર્થક આ જીવિતને ધિક્કાર છે! જીવવામાં પરમ દુઃખ છે, જીવવામાં પરમ સંતાપ છે, જે જીવે છે તેને અવશ્ય દુઃખો આવી પડે છે.”^{૨૦, ૨૧} જીવ એકલો ધર્મ, અર્થ અને કામનું સેવન કરે છે. જો તેનો વિયોગ થાય છે તોપણ પારવિનાનું મહાન દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે.^{૨૨} કેટલાએક મોક્ષને એ ત્રણથી શ્રેષ્ઠ કહે છે; પણ તે દુર્લભ છે અને અર્થની પ્રાપ્તિમાં તો સમગ્ર નરકની સ્થિતિજ પ્રાપ્ત થાય છે.^{૨૩} ખરે, અર્થની ઇચ્છા કરવી તે પરમ દુઃખ છે, અર્થ મળ્યા પછી તેનાથી અધિક દુઃખ થાય છે અને અર્થમાં સ્નેહ થયા પછી—મમતા થયા પછી તેનો વિયોગ થતાં મહત્તર દુઃખ થાય છે.^{૨૪} હું એવો કંઈ ઉપાય જોતો નથી કે જેનાવડે આ આપત્તિથી છૂટી શકું? અથવા પુત્ર તથા સ્ત્રીની સાથે અહીંથી ક્ષેમકુશલ નાસી શકું?^{૨૫} હે બ્રાહ્મણ! પૂર્વે ઉપદ્રવ ન થાય તેવા સ્થાનમાં જવા માટે મેં ચત્ન કર્યો હતો, તે તું જાણે

છે; પણ ત્યારે તેં મારું કહેલું સાંભળ્યું નહિ.^{૨૬} અને ઓ મૂખી! હું વારંવાર બીજે જઈ રહેવા માટે કહેતો ત્યારે તું કહેતી કે, ‘હું આ ગામમાં ઉત્પન્ન થઈ છું તથા મોટી થઈ છું. વળી મારા પિતા પણ અહીં રહે છે; માટે હું નહિ આવું.’^{૨૭} તે તારો વૃદ્ધ પિતા પણ સ્વર્ગમાં ગયો છે, તારી મા પણ ઘણા કાલથી મરણ પામી છે અને સગાંઓ પણ મરી પરવાર્યાં છે, તેવા સ્થાનમાં રહેવાની તને કયાં પ્રીતિ થઈ! ^{૨૮} તું મારા વચનને ન સાંભળી બંધુઓની કામનાથી અહીં પડી રહી તેથીજ મને અત્યંત દુઃખ કરનારો મારા બંધુઓના નાશનો આ સમય આવી લાગ્યો છે,^{૨૯} અથવા મારો પોતાનોજ નાશ આવ્યો છે; કારણકે કૂરની પેઠે હું જીવતો રહું અને મારાં કોઇપણ સગાંને છોડી દઉં એમ હું કરી શકતો નથી.^{૩૦} તું ધર્મમાં સહાય કરનારી, ઇન્દ્રિયોને વશ રાખનારી, માતાની પેઠે મારું રક્ષણ કરનારી, દેવોએ મારે માટે મિત્રરૂપ બનાવેલી તથા નિત્ય પરમ ગતિરૂપ છે;^{૩૧} વળી તને માતાપિતાએ સદા ગૃહસ્થાશ્રમમાં ભાગ લેનારી કરેલી છે; તું કુલીન, શીલસંપન્ન સંતતિને ઉત્પન્ન કરનારી, અપકારવિનાની અને નિત્ય અનુસરનારી પવિત્ર પત્ની છે. તે તને યથાન્યાય વરીને તથા મંત્રવિધિથી પરણીને હું મારા પોતાના જીવિતને માટે ત્યાગ કરવા સમર્થ થતો નથી; તો પછી જેની યોગ્ય ઉંમર ન થયેલી તથા જેને દાદીમૂછ પણ ન કુટેલાં એવા આ પુત્રનો ત્યાગ તો હું પોતે કરીજ કેમ શકું? વળી મહાત્મા વિધાતાએ તેના પતિને માટે મારે ત્યાં થાપણરૂપે મૂકેલી એવી અને જેનાવડે દૌહિત્રથી મળતા લોકોને પિતૃઓની સાથે હું ભોગવવા ઇચ્છું છું તે આ બાલક પુત્રીને પોતે ઉત્પન્ન કરીને હવે હું શી રીતે તેનો ત્યાગ કરી શકું?^{૩૨-૩૬} કેટલાક પુરુષો પિતાનો પુત્ર ઉપર અધિક સ્નેહ હોય છે એમ માને છે; ત્યારે બીજા કન્યામાં અધિક સ્નેહ માને છે, પણ મને તો તે બન્ને સમાન છે.^{૩૭} ઉત્તમ લોકો, સંતતિ અને નિત્યસુખનો જેનાપર આધાર

પર્વ]

છે તેવી નિષ્પાપ બાબાનો ત્યાગ હું શી રીતે કરી શકું? ^{૩૮} વળી હું પોતાના શરીરનો ત્યાગ કરું છું તોપણ મને પરલોકમાં સંતાપ થાય કે, 'હો એ બધાંને છોડ્યાં છે, તેઓ જરૂર જીવી શકશે નહિ.' આમાંથી કોઈનો ત્યાગ કરવો તે ડાહ્યા મનુષ્યોએ નિંદિત ગણ્યો છે અને હું પોતે જઈ તો મારા વિના એ બધાં મરે છે. ^{૩૯, ૪૦} હું આ મોટી કષ્ટદાયક

વિપત્તિમાં પડ્યો છું એને તરવા માટે સામર્થ્ય ચાલતું નથી. અરે ધિક્કાર છે મને! મારાં બંધુ-ઓની સાથે હું હવે કયે રસ્તે જઈશ? અથવા બધાંની સાથે મારે મરવું એ શ્રેયસ્કર છે; પણ મારે માટે જીવવું યોગ્ય નથી. ^{૪૧}

ઇતિ શ્રીમહાસારમાં આદિપર્વાતર્ગત
અક્ષયપર્વવિષે બ્રાહ્મણચિંતા નામનો
અધ્યાય ૧૫૭ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૫૮ મો-બ્રાહ્મણીનાં વચન

॥ બ્રાહ્મણ્યુવાચ ॥

न संतापस्त्वया कार्यः प्राकृतेनैव कर्हिचित् ॥
नहि संतापकालोऽयं वैद्यस्य तव विद्यते ॥ १ ॥

બ્રાહ્મણી બોલી:-“હો નાથ! તમારે પ્રાકૃત જનની પેઠે કોઈ રીતે સંતાપ કરવો નહિ, કારણ કે તમને વિદ્વાનને આ કાલ સંતાપ કરવાનો નથી. ^૧ આ લોકમાં મનુષ્યોએ અવશ્ય મૃત્યુને તાળે થવાનું છે તો તે અવશ્ય થનારા વિષય-માં સંતાપ કરવો જોઈએ નહિ. ^૨ વળી સ્ત્રી, પુત્ર, પુત્રી વગેરે સર્વ પોતાના પ્રિયને માટે છે; તેથી તમે સદ્બુદ્ધિના યોગવડે વ્યથા છોડી દો અને હું પોતે ત્યાં જઈશ; ^૩ કારણ કે સ્ત્રીઓનું આ લોકમાં સનાતન પરમ કર્તવ્ય એજ છે કે, પ્રાણનો ત્યાગ કરીને પણ પોતાના પતિનું હિત કરવું; ^૪ માટે એમ કરવાથી તમને સુખ થશે, પરલોકમાં મને અક્ષય ફલ મળશે અને આ લોકમાં યશ મળશે. ^૫ આ હું તમને જે કહું છું તે સુખ્ય ધર્મ છે, માટે એમ કરવાથી તમને અર્થ-સિદ્ધિ અને મહાન ધર્મ થશે. ^૬ વળી જેટલા માટે સ્ત્રી પરણવામાં આવે છે તે અર્થરૂપી એક પુત્ર અને એક કન્યા તમને મારાથી પ્રાપ્ત થયાં છે, એટલે તમે મને ઋણમુક્ત કરી છે. ^૭ વળી તમે પુત્રપુત્રીનાં પોષણ અને રક્ષણને માટે જેવા સમર્થ છો તેવું એ બન્નેનું પોષણ-રક્ષણ કરવા માટે સામર્થ્ય નથી. ^૮ હો અમારા સર્વના પ્રાણ

તથા ધનના ઈશ્વર! તમારા વિનાની થયેલી હું અને આ બાલકો કેવી રીતે રહી શકીએ અને હું એમનું ભરણપોષણ શી રીતે કરી શકું? અરેરે, અનાથ, વિધવા, બાલક પ્રબવાળી અને સન્માર્ગમાં રહેનારી હું તમારા વિના આ જે પ્રબને કેવી રીતે જીવાડી શકીશ? ^{૯, ૧૦} વળી અહંકારી તથા કલાંકિત પુરુષો આ કન્યાનું માણું કરશે, તેવા તમારી સાથે સંબંધ કરવાને નાલાયક પુરુષોથી એનું હું શી રીતે રક્ષણ કરી શકીશ? ^{૧૧} વળી જેમ પૃથ્વી પર નાખેલા માંસને બધાં પક્ષીઓ લેવા ઇચ્છે છે, તેમ પતિવિનાની સ્ત્રીની સઘળા પુરુષો માગણી કરે છે. ^{૧૨} હો દ્વિજોત્તમ! આ પ્રમાણે દુરાત્માઓએ પ્રાર્થના કરીને ડગાવેલી હું સજ્જનોએ ઇચ્છેલા સન્માર્ગ-માં રહેવા સમર્થ થઈશ નહિ. ^{૧૩} વળી તમારા કુલમાં એકની એક આ બાલાને પિતૃપિતામહથી ચાલતા આવેલા સારા કુળના સંબંધમાં દોષ ન આવે તેમ હું શી રીતે પરણાવી શકીશ? ^{૧૪} અનાથ અને સર્વ રીતે લુંટાયેલા આ બાલકને ધર્મદષ્ટિવાળા તમે જે રીતે વિદ્યાદિ ગુણો આપી શકો, તેમ હું શી રીતે આપી શકીશ? ^{૧૫} વળી મને અનાથને ન ગણકારી આ તમારી બાલાને મેળવવા, જેમ શૂદ્રો વેદની શ્રુતિની પ્રાર્થના કરે તેમ, અયોગ્ય મનુષ્યો પ્રાર્થના કરશે; ^{૧૬} અને તમારા જેવા ગુણવાળી એ કન્યા જો હું તેમને નહિ આપું તો જેમ યજ્ઞમાંથી કાગડા-

આ હવે ઉપાડી જાય, તેમ તેઓ બલાહારથી એને ઉપાડી જશે.^{૧૭} વળી તમારા પુત્રને તમારા જેવો થયેલો ન જોવાથી તથા આ તમારી પુત્રીને અયોગ્યના કબજામાં પડેલી જોઈને અને ગર્વિષ્ઠ પુરુષોથી અપમાન પામીને હે બ્રહ્મન્! તેવાં અપમાનને માટે પોતાને અયોગ્ય માનતી હું મરણ પામીશ, એમાં સંશય નથી.^{૧૮, ૧૯} પછી મારા તથા તમારા વિનાનાં થયેલાં આ બાલકો જેમ જલનો ક્ષય થવાથી માછલાં વિનાશ પામે, તેમ નિઃસંદેહ વિનાશ પામશે.^{૨૦} આ રીતે તમારા વિના જે બાલકો અને ત્રીજી હું, એમ ત્રણે સર્વથા નાશ પામીશું; માટે તેમ ન થવા સારૂ તમારે મારે ત્યાગ કરવો જોઈએ.^{૨૧} વળી હે બ્રહ્મન્! ધર્મવેત્તાઓ જાણે છે કે, પુત્રવાળી સ્ત્રી પતિના પહેલાં મરણ પામે તે તેનું મોટું ભાગ્ય છે;^{૨૨} માટે આ પુત્ર, આ પુત્રી, બાંધવો અને મારા જીવિતનો તમારે માટે મેં ત્યાગ કર્યો છે, એમ તમે જાણો;^{૨૩} કારણકે યજ્ઞ, તપ, નિયમ અને વિવિધ દાનો કરતાં પણ સ્ત્રીને પોતાના પતિનું નિત્ય પ્રિય તથા હિત કરવું, એ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે;^{૨૪} માટે પરમ માન્ય એવો જે ધર્મ કરવા હું ઇચ્છું છું, તે તમારે પોતાને સારૂ તથા તમારા કુલને સારૂ ઇચ્છવાયોગ્ય અને હિતકારક છે.^{૨૫} વળી વહાલાં છોકરાંઓ, દ્રવ્ય, પ્રિય સ્નેહીઓ તથા ભાર્યા એ બધાં આપદ્ધર્મથી મુક્ત થવાને માટેજ છે, એવો સજ્જનોનો મત છે.^{૨૬} આપત્તિને માટે ધનનું રક્ષણ કરવું, ધનવડે સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવું અને સ્ત્રી તથા ધન બન્નેથી પોતાનું સદાય રક્ષણ કરવું.^{૨૭} વિદ્વાનોએ નિશ્ચય કર્યો છે કે, પોતાનાં દષ્ટ તથા અદષ્ટ ફલને માટે ભાર્યા, પુત્ર, ધન અને ઘર, એ સઘળું સંપાદન કરવું.^{૨૮} એક તરફ આખું કુળ અને બીજી તરફ કુળની વૃદ્ધિ કરનાર પોતાનું શરીર, એ બેની તુલના કરતાં બીજું બધું પોતાની બરોબર

ગણાય નહિ, એવો ડાહ્યા માણસોનો નિશ્ચય છે; માટે હે આર્ય! મારાથી કાર્ય કરી લ્યો, મને આજ્ઞા આપો તથા તમે તમારું શરીર બચાવો અને આ મારાં જે બાલકોનું પરિપાલન કરો.^{૨૯, ૩૦} વળી ધર્મના નિશ્ચયમાં ધર્મવેત્તાઓ સ્ત્રીને અવધ્ય કહે છે અને રાક્ષસો ધર્મને જાણનારા હોય છે, એમ પણ કહે છે; માટે તે કદાચિત્ મને નાહ પણ મારે.^{૩૧} એટલે પુરુષનો વધ નિઃસંશય છે અને સ્ત્રીનો વધ સંશયગ્રસ્ત છે; માટે હે ધર્મજ્ઞ! તમારે મનેજ ત્યાં મોકલવી ઘટે છે.^{૩૨} મેં ભોગ ભોગવ્યા છે, પ્રિય વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરી છે, મહાન ધર્મનું પણ પાલન કર્યું છે વળી તમારાથી મને પ્રિય બાલકો પણ પ્રાપ્ત થયાં છે, એટલે હવે મને મરણ સંતાપકારક લાગતું નથી.^{૩૩} મને પુત્ર થયો છે, હું વૃદ્ધ થઈ છું અને તમારું પ્રિય કરવા માટે નિરંતર ઈચ્છા રાખું છું. આ બધું વિચારીને મેં એ કાર્ય કરવા નિશ્ચય કર્યો છે.^{૩૪} વળી હે આર્ય! મારે ત્યાગ કરીને પણ તમને બીજી સ્ત્રી મળશે, એટલે ફરીથી તમારો ગૃહસ્થધર્મ બરોબર સચવાશે.^{૩૫} હે કલ્યાણરૂપ! ઘણી સ્ત્રી પરણનાર પુરુષને અધર્મ થતો નથી, પણ સ્ત્રી જો પોતાના મૃત પતિનું ઉલ્લાંઘન કરીને બીજો પતિ કરે તો તેને મહાન અધર્મ થાય છે.^{૩૬} આ બધાંનો તથા આત્મત્યાગ નિંદિત છે તેનો વિચાર કરીને, તમે પોતાનો, કુલનો તથા આ જે બાલકોનો શીઘ્ર બચાવ કરો.”^{૩૭}

વૈશંપાયન કહે છે:-હે ભારત! આ પ્રમાણે તે બ્રાહ્મણીએ કહ્યું, ત્યારે તેનો ભર્તા તે સ્ત્રીને આલિંગન કરીને સ્ત્રીની સાથે અત્યંત દુઃખી થઈ ધીરે ધીરે આંસુ પાડવા લાગ્યો.^{૩૮}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાત્તર્ગત અકવધપર્વવિષે બ્રાહ્મણીવાક્ય નામનો અધ્યાય ૧૫૮ મો સમાપ્ત.

પર્વ]

અધ્યાય ૧૫૯ મો-બ્રાહ્મણની કન્યા તથા પુત્રનાં વચન

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તયોર્દુઃખિતયોર્વાક્યમતિમાત્રં નિશમ્ય તુ ॥
તતો દુઃખપરિતાંગી કન્યા તાવમ્યમાપત ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:-પછી દુઃખી થયેલાં તે માતાપિતાનાં અતિ દીન વાક્યો સાંભળીને દુઃખથી વ્યાપ્ત અંગવાળી કન્યા તે બન્નેને કહેવા લાગી:-^૧ “હે માતાપિતા ! આમ અનાથની પેઠે દુઃખથી દીન બનીને શામાટે રોદન કરો છો? તમે મારાં વાક્યને પણ સાંભળો અને યોગ્ય લાગે તેમ કરો.^૨ ધર્મથી જોતાં તમારે મારો ત્યાગ કરવાનો જ છે, એમાં સંશય નથી. ત્યારે ત્યાગ કરવા યોગ્ય એવી મને એકલીને ત્યજીને તમે સઘળાંનું રક્ષણ કરો.^૩ ‘મને પોતાને તારશે’ એવા હેતુથી જ સર્વ મનુષ્યો પ્રબળની ઇચ્છા રાખે છે, તો તે તરવાનો સમય આવ્યો છે માટે તમે મને નૌકારૂપ કરીને આ દુઃખનદીને તરી બાંધો.^૪ પુત્ર આ લોકમાં સંકટથી અથવા પરલોકમાં (પુત્રામના નરકથી) તારે છે; માટે સર્વ રીતે પુત્ર તારનારો હોવાથી હાહ્યા માણસોએ તેને પુત્ર કહેલો છે.^૫ વળી પિતામહો મારાથી નિત્ય દૌહિત્રોની આકાંક્ષા રાખે તો હું પોતેજ પિતાના જીવનનું રક્ષણ કરીને તે પિતામહોનું પરિત્રાણ કરીશ.^૬ આ મારો ભાઈ જે બાલક છે તે તમે પરલોકમાં બાંધો એટલે થોડા સમયમાં જ વિનાશ પામશે એમાં સંશય નથી.^૭ આ રીતે પિતા સ્વર્ગમાં જાય અને મારો નાનો ભાઈ પણ મરણ પામે એટલે પિતૃઓનું પિંડદાન બંધ થાય અને તે તેમનું ઘણું અપ્રિય થયેલું ગણાય.^૮ વળી પિતા, માતા તથા ભાઈ વિનાની થયેલી હું દુઃખ બમવાને અયોગ્ય છતાં અનેક દુઃખોને પામી મરણ પામીશ, એમાં સંશય નથી;^૯ અને તમે જે નિરુપદ્રવ બચી જશો તો મારી માતા તથા બાલક ભાઈ પણ જીવશે તથા સંતતિ અને પિંડદાન પણ નિઃસંશય સ્થિતિ પામશે.^{૧૦}

મ. ૨૦

પુત્ર પોતાનો આત્મા ગણાય છે; ભાર્યા મિત્ર ગણાય છે અને પુત્રી તો દુઃખ ગણાય છે; માટે તમે દુઃખથી મુક્ત થાઓ અને મને મારો ધર્મ બળવવાની આજ્ઞા કરો.^{૧૧} હે તાત ! તમારા વિના સદા ગરીબ થયેલી બાલા હું અનાથ અને દીન થઈશ તથા મારે જ્યાં ત્યાં ભટકવું પડશે.^{૧૨} તેના કરતાં હું આ કુળને દુઃખમાંથી છોડાવનારી થાઉં અને દુષ્કર કર્મ કરીને માંડે મરણ સફળ કરું. હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! મને છોડીને તમે રાક્ષસ પાસે જશો પણ તેમ કરવાથી હું અત્યંત પીડા પામીશ; માટે મારા તરફ પણ નજર કરો.^{૧૩,૧૪} હે સત્પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ ! અમારે માટે, ધર્મને માટે તથા વંશને માટે તમારે પોતાનું રક્ષણ કરો અને ત્યાગ કરવા યોગ્ય જે હું, તે મારો જ ત્યાગ કરો.^{૧૫} જે અવશ્ય કરવાનું કાર્ય છે તેમાં તમે વખત ગાળશો નહિ. તમારા સ્વર્ગગમન પછી અમે પારકાની પાસે અન્નની ચાચના કરતાં કૃતરાંની પેઠે ભટકીએ, એનાથી બીજું અધિક દુઃખ શું હોય ? જો તમે આ કલેશમાંથી બંધુઓ સાથે કુશલ બચી જશો તો આ લોકમાં માંડે યશઃશરીર રહેવાથી હું બાણે મૃત્યુ ન પામી હોઉં તેમ સુખી થઈશ.^{૧૬,૧૭} આ રીતે રાક્ષસને કન્યા આપવાથી જો કે દેવો અને પિતૃઓ હિતકારક થતા નથી એમ સાંભળ્યું છે, તો પણ તમારી આપેલી જલાંજલિથી તેઓ હિતકારક થશે એમાં સંશય નથી.”^{૧૮*}

* આ સ્થાનમાં મૂલ શ્લોક આ પ્રમાણે છે:-

इतः प्रदाने देवाश्च पितरश्चेति न श्रुतम् । त्वया दत्तेन तोयेन भविष्यन्ति हिताय वै ॥१८॥
આ શ્લોક ઉપરની નીલકંઠી ટાંકા:- “इतः प्रदाने अस्मिन् राक्षसाहाराय कन्यादाने दुर्दानत्वात् पितुः, दुर्मरणाच्च कन्याया देवाश्च पितरश्च हिताय नेति श्रुतं यद्यपि तथापि त्वया दत्तेन तोयेन तव मम च हिताय ते भविष्यन्तीत्यर्थः”
અર્થ:-રાક્ષસના આહારને માટે આ કન્યાદાન થવાથી દુર્દાનને લીધે પિતાને અને દુર્મરણને લીધે

વૈશંપાયન કહે છે:-આવાં પુત્રીનાં ઘણાં વિલાપવચનો સાંભળીને પિતા, માતા તથા તે કન્યા ત્રણે જણ રડવા લાગ્યાં.^{૧૯} પછી બધાંને રડતાં સાંભળીને પ્રકુલ નેત્રવાળો બાલક પુત્ર કાલા મધુર શબ્દથી બોલવા લાગ્યો:-^{૨૦} “ઓ માયા ! તમે રડશો નહિ ! ઓ માતા ! ઓ બહેન ! તમે પણ રડશો નહિ. ” આમ બોલતો અને હસતો હોય તેમ તે બાલક તે એકેએકની પાસે ફરી વળ્યો.^{૨૧} વળી તે પોતાના હાથમાં એક ઘાસનું તણબહું લઈ ખુશી થઈને બોલ્યો કે, આનાથી તે માણસને ખાઈ જનાર રાક્ષસને

હું મારી નાખીશ.”^{૨૨} જો કે તે બધાં દુઃખથી બ્યાકુલ થયાં હતાં, તોપણ તેમને બાલકનાં કાલાં વચન સાંભળીને મહાન હર્ષઉત્પન્ન થયો.^{૨૩} આ સમય અંદર જવા જેવો છે એમ ધારીને કુંતી તેઓની પાસે ગયાં અને પ્રાણ વિનાનાંને જેમ અમૃતથી જીવાડતાં હોય તેમ આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યાં.^{૨૪}

ઘટિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વતર્ગત અકવધપર્વવિષે બ્રાહ્મણકન્યાપુત્રવાક્ય નામનો અધ્યાય ૧૫૮ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૬૦ માં-કુંતીનો પ્રશ્ન અને બ્રાહ્મણનો ઉત્તર

॥કુંત્યુવાચ ॥

કુતોમૂલમિદં દુઃખં જ્ઞાતુમિચ્છામિતત્ત્વતઃ॥

વિદિત્વાઽપ્યપર્કર્ષેયં શક્યં ચેદપકર્ષિતુમ્॥૧॥

કુંતી પૂછે છે:-“ હે બ્રાહ્મણ ! તમને આ દુઃખ શા કારણથી ઉત્પન્ન થયું છે ? તે હું યથાર્થ રીતે જાણવા ઇચ્છું છું અને જાણીને જો તે મટાડવા જેવું હશે તો હું મટાડીશ.”^૧

બ્રાહ્મણ કહે છે:-“ હે તપસ્વી ધનવાળા ! તમે જે બોલો છો તેવું બોલવું સજ્જનોને

કન્યાને, દેવો તથા પિતૃઓ હિતકર થતા નથી, એવું જો કે શ્રુત છે; તથાપિ તમારા આપેલા (તર્પણ) જલથી તેઓ તમારા અને મારા હિતકારક થશે. આ ટીકાનો આશ્રય કરીનેજ મેં મૂલમાં અર્થ આપ્યો છે; પરંતુ એ રીતે અર્થ કરતાં દુર્દાન, દુર્ભરણ, રાક્ષસ, કન્યાદાન, પિતા ઇત્યાદિ શબ્દો મૂળ શ્લોકમાં ન હતાં તે શબ્દોનો અધ્યહાર કરી ગૌરવ કરવું પડે છે. તે ન કરવું પડે એવો અર્થ લેશે શાસ્ત્રીએ પોતાના ભાષાંતરમાં આપ્યો છે અને તે સુલક્ષિત હોવાથી તેમજ યોગ્ય હોવાથી નીચે આપ્યો છે. તેવો અર્થ કરતાં ‘ઇતઃપ્રદાન’ એ એક પદ કરવું જોઈએ અને ‘ન શ્રુતમ્’ ત્યાં ‘નઃ શ્રુતમ્’ એવો પાઠ લેવો જોઈએ, કે જે પાઠ બીજી પ્રતોના મૂળમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. તેનો અર્થ-દેવો અને પિતૃઓ (ઉચ્ચવિકાસે માટે) ઇતઃપ્રદાન (અર્પણ કરેલું હવિ, જલ વગેરે)નું અવલંબન

માટે યોગ્યજ છે; પરંતુ આ મારું દુઃખ મનુષ્ય-થી ટળી શકે તેવું નથી.^૨ આ નગરના નજીકમાં એક બક નામનો રાક્ષસ રહે છે, જે મહા બલવાળો આ નગરનો અને દેશનો ધણી છે.^૩ તે દુર્બુદ્ધિવાળો રાક્ષસ મનુષ્યનું માંસ ખાઈ ખાઈને પુષ્ટ થયો છે અને તે બલવાન અસુરોનો રાજા આ દેશનું નિરંતર રક્ષણ કરે છે.^૪ રાક્ષસી બલવાળો તે રાક્ષસ નગર અને દેશનું રક્ષણ કરે છે, તેથી અમને પારકાં રાજ્યોનું તથા અન્ય પ્રાણીઓનું ભય થતું નથી.^૫ એ

કરીને રહે છે એવું સાંભળ્યું છે; માટે તેઓ તમારા આપેલા જલવડે અવશ્ય આપણા હિતાવહ થશે. આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં પ્રમાણ ‘ઇતઃપ્રદાનં દેવા ઉપજીવન્તિ...અમુતઃ પ્રદાનં મનુષ્યા ઉપજીવન્તિ’ આ તૈત્તિરીય શ્રુતિનો વિચાર કરવાથી સમજાય છે કે ઇતઃપ્રદાન અને અમુતઃપ્રદાન એ અનુક્રમે દેવાદિકનું તથા મનુષ્યાદિકનું ઉપજીવિકા-સાધન સિદ્ધ થાય છે. વળી ‘દેવાન્મોઘયતાનન તે દેવા ભાવયન્તુ વઃ’ મં ૦ ગી ૦ તથા અગ્નૌ પ્રાસ્તાહુતિઃ સમ્યગાદિત્યુપાતેષ્ટતે આદિત્યા-ઉજાયતે વૃષ્ટિર્વૃષ્ટેરન્તતઃ પ્રજાઃ॥ એ વચનનો વિચાર કરવાથી-દેવાદિકના ઉદ્દેશથી બ્રાહ્મણાદિકે આપેલાં હવિ, જલ વગેરે-આવો ઇતઃપ્રદાન શબ્દનો અર્થ કરવાથી ઉપર જણાવેલો અર્થ સુસ્પષ્ટ થાય છે. વિદ્યાવાચસ્પતિ આપ્યા શાસ્ત્રીએ પણ આવોજ અર્થ કરેલો છે.

પર્વ] અધ્યાય ૧૬૧ મો-પ્રાહ્મણનું આશ્વાસન અને ભીમસેને કરેલો બકવધનો અંગીકાર ૩૦૭

રક્ષણના બદલામાં તેને એક વાહ (વીસ *ખારી) ચોખા, બે પાડા અને એક પુરુષ એટલું ખાવા માટે આપવું પડે છે, જે બધું તે પુરુષ ત્યાં લઈને જાય છે. આ પ્રમાણે તે રાક્ષસ-નું ભોજન રોજ એક એક પુરુષ આપે છે; એટલે એ વારો ઘણે વર્ષે આવે છે, તોપણ તે મનુષ્યોને ઘણો આકરો પડે છે. જે તે વારા-માંથી છૂટવા માટે જે પુરુષો કોઈ વાર પણ યત્ન કરે છે, તો તેમને સ્ત્રી તથા છોકરાંઓની સાથે મારી નાખીને તે રાક્ષસ ખાઈ જાય છે. વળી અહીંથી થોડે છેટે વેત્રકીય ગૃહ નામના સ્થાનમાં આ નગરીનો ખરો રાજા રહે છે; પણ તે આ નગરનું ન્યાયથી રક્ષણ કરતો નથી. તે જાતે રાક્ષસને મારવા અશક્ત છે; પરંતુ કોઈ બીજો ઉપાય પણ તે મંદ બુદ્ધિવાળો કરતો નથી-કે જેથી આ લોકોની હિંમતની હાડમારી મટી જાય. આ દુર્બલ રાજાના હેશમાં અમે સદા વાસ કરીને રહીએ છીએ તથા એ કુત્સિત રાજાના આશ્રયમાં પડ્યાં છીએ, એટલે અમે આવું દુઃખ ભોગવવાને યોગ્યજ છીએ. ઇચ્છામાં આવે ત્યાં જઈ શકતા પ્રાહ્મણોને કોઈ કંઈ કારણથી પણ જવામાં રોકાણ કરી શકે નહિ. તે તો પક્ષીઓની પેઠે ઇચ્છામાં આવે ત્યાં સારા હેશમાં અને સારા રાજાના રાજ્યમાં જઈને

રહી શકે છે. ^{૧૧} મનુષ્યોએ પ્રથમ સારો રાજા મેળવવો જોઈએ, પછી ભાર્યા મેળવવી અને પછી ધન મેળવવું જોઈએ. આ ત્રણનો સંગ્રહ કરીને પછી પુત્ર, સગાં વગેરેને સુખી કરવાં જોઈએ. ^{૧૨} મેં તો એ ત્રણે ઉલટાં મેળવ્યાં છે; અર્થાત્ કુરાજ્યમાં સ્ત્રી પરણ્યો અને પછી પણ ધન મેળવ્યું નહિ; માટેજ આ આપત્તિ પામીને અમે બધાં અત્યંત સંતાપમાં પડ્યાં છીએ. ^{૧૩} તે કુલને નાશ કરનારો વારો હાલ અમારો આવ્યો છે, માટે મારે તે રાક્ષસના પેટ માટે ભોજન તથા એક પુરુષ મોકલવાનો છે. ^{૧૪} મારી પાસે એટલું ધન નથી કે જેનાથી હું કોઈ પુરુષને વેચાતો લઈને ત્યાં મોકલી શકું ! વળી મારાં સગાંઓને તો કદાપિ હું આપી શકું નહિ. ^{૧૫} તેમ તે રાક્ષસથી છૂટવાનો મને એકે માર્ગ પણ સૂઝતો નથી. આ રીતે હું મોટા, તરાય નહિ તેવા દુઃખના સમુદ્રમાં અત્યંત ડૂબ્યો છું; ^{૧૬} માટે છેવટે હું આ બધાં સગાંને લઈનેજ તે રાક્ષસની પાસે આવે જઈશ, એટલે તે ક્રુદ્ધ અમને બધાંને એકી વખતે ખાઈ જશે. ^{૧૭}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત

બકવધપર્વવિષે કુંતીપ્રશ્ન નામનો

અધ્યાય ૧૬૦ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૬૧ મો-પ્રાહ્મણનું આશ્વાસન અને ભીમસેને કરેલો બકવધનો અંગીકાર

॥ કુંત્યુવાચ ॥

ન વિપાદસ્ત્વયા કાર્યો મયાદસ્માત્કથંચન ॥
ઉપાયઃ પરિદૃષ્ટોઽત્ર તસ્માન્ મોક્ષાયરક્ષસઃ ॥૧॥

કુંતી બોલ્યાં:-“ હે પ્રાહ્મણ ! આ આવી પડેલા ભયથી તમારે કોઈ રીતે બેદ કરવો નહિ; કારણ કે તે રાક્ષસથી મુક્ત થવાનો ઉપાય મેં

* ચાલીશાં તોત્ર પ્રમાણે સોળ મણની એક ખારી.

બોળી કાઢ્યો છે. ^૧ તમારે એક બાલક પુત્ર તથા એક બિચારી પુત્રી છે; માટે તે બેમાંથી એક અથવા તમારી સ્ત્રી કે તમે જાતે રાક્ષસ પાસે જાઓ એ મને સાંડે લાગતું નથી. ^૨ હે પ્રહ્લન ! મારે પાંચ પુત્રો છે તેમાંથી એક પુત્ર તમારે બદલે તે પાપી રાક્ષસમાટે બલિદાન લઈને જશે. ^૩

પ્રાહ્મણે કહ્યું:-“ મારા પોતાના જીવતને સાડે પ્રાહ્મણ અને તે પણ અતિથિના પ્રાણને બિલકા કરીને હું સ્વાર્થને માટે એવું કામ કોઈ

રીતે પણ કરીશ નહિ.^૪ તમે બ્રાહ્મણને માટે પોતાના શરીરનો અને પુત્રનો ત્યાગ કરવા તૈયાર થયાં છો એવું કાર્ય જે અકુલીન તથા અધર્મિષ્ઠ સ્ત્રીઓ હોય તેમાં સંભવેજ નહિ;^૫ પરંતુ મારે માટે કલ્યાણ પણ સમજવું જોઈએ. બ્રહ્મવધ અથવા આત્મવધ થતો હોય તેમાં મને આત્મવધ કલ્યાણકારક લાગે છે;^૬ કારણ કે બ્રહ્મવધ એ મહાન પાપ છે. એ પાપમાંથી છૂટવાનો ઉપાય નથી. અબ્રાહ્મણતાં બ્રહ્મવધ કરવો તેના કરતાં પણ આત્મવધ કરવો સારો, એમ મને સમજાય છે.^૭ હે શુભે ! વળી હું પોતે પોતાનો વધ કરવા ઈચ્છતો નથી, પણ પારકાથી મારો વધ થાય છે એટલે એમાં મને જરાપણ પાપ લાગશે નહિ;^૮ પણ મારે માટે જાણી જોઈને બ્રાહ્મણનો વધ થાય તો તે મનુષ્યોમાં નિંદવા યોગ્ય અને ક્ષુદ્રજ ગણાય. મને તેનાથી છૂટવાનો માર્ગ જણાતો નથી.^૯ વળી પોતાને ઘેર આવેલાનો અથવા શરણે આવેલાનો ત્યાગ કરવો અને પોતાને બદલે મૃત્યુની યાચના કરનારાનો વધ કરવો એ કૂર છે તથા વિદ્વાનોએ તે નિંદિત ગણેલો છે.^{૧૦} પૂર્વના આપદ્ધર્મને જાણનારા મહાત્માઓ આ પ્રમાણે કહે છે કે, નિંદિત તથા કૂર કર્મ કોઈ રીતે કરવું નહિ;^{૧૧} માટે મારો આજે સ્ત્રી સાથે નાશ થાય તેને હું કલ્યાણકારક માનું છું; પણ બ્રાહ્મણના વધને માટે તો હું કદાપિ સંમતિ આપીશ નહિ.^{૧૨}

કુંતી બોલ્યાં:—“ હે બ્રહ્મન્ ! મારે જો સો

પુત્રો હોય તો પણ તેમાંનો મને એકે અબ્રાહ્મણનો તો નજ હોય; તથાપિ બ્રાહ્મણોનું રક્ષણ કરવું એવી મારી દઢ બુદ્ધિ છે, તેથીજ હું તમને કહું છું.^{૧૩} એ રાક્ષસ મારા પુત્રનો નાશ કરવા સમર્થ નથી; કારણ કે મારો પુત્ર વીર્યવાન, મંત્રથી સિદ્ધ થયેલો તથા તેજસ્વી છે;^{૧૪} માટે તે રાક્ષસને બધું ભોજન પહોંચાડશે અને પોતે પણ તેનાથી છૂટી શકશે, એવી મારી પાકી ખાતરી છે.^{૧૫} એ વીર પુત્રને ઘણા રાક્ષસોનો ભેટો થયો છે તથા ઘણા બલવાન અને પ્રચંડ દેહવાળા રાક્ષસો એણે પહેલાં જોયા છે તથા અનેકને મારી નાખ્યા છે;^{૧૬} પરંતુ હે બ્રહ્મન્ ! આ વાત તમે કોઈની આગળ કોઈ રીતે પણ કહેશો નહિ; કારણ કે વિદ્યાર્થીઓ મારા પુત્રને એ વિદ્યા જાણવા માટે પજવણી કરશે.^{૧૭} વળી ગુરુની આજ્ઞાવિના મારો પુત્ર જો એ વિદ્યા જાણાવે તો તે વિદ્યાવડે પછી તે તેવું કામ કરી શકે નહિ, એવું સજ્જનોનું માનવું છે.^{૧૮}

કુંતીએ આવાં વચન કહ્યાં ત્યારે તે બ્રાહ્મણે પોતાની સ્ત્રી સાથે બહુ પ્રસન્ન થયો અને કુંતીનાં અમૃત જેવાં વચનને વખાણવા લાગ્યો.^{૧૯} પછી કુંતી તથા તે બ્રાહ્મણે સાથે મળીને વાયુપુત્ર ભીમસેનને કહ્યું કે, ‘ આ કાર્ય તું કર ’ ત્યારે ભીમે તે કાર્ય કરવા બંનેને હા પડી.^{૨૦}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વતર્ગત અકવધપર્વવિષે ભીમઅકવધગીકાર નામનો અધ્યાય ૧૬૧ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૬૨ મો—યુધિષ્ઠિર તથા કુંતીનો સંવાદ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

કરિष્ય્ય इति भीमेन प्रतिज्ञातेऽथ भारत ॥

आजग्मुस्ते ततः सर्वे मैक्षमादाय पांडवाः॥१॥

વૈશંપાયન કહે છે:—હે ભારત ! ભીમસેન તે કાર્ય હું કરીશ; એ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા કરી એટલામાંજ ત્યાં સર્વે પાંડવો ભિક્ષા લઈને આવી પહોંચ્યા.^૧ પછી પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિર

ભીમના આકાર ઉપરથીજ તે વાત જાણીને એકાંતમાં એકલા બેસીને પોતાની માતાને પૂછવા લાગ્યા.^૨

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:—“ હે માતા ! આ ભયં કર પરાક્રમી ભીમસેન શું કામ કરવા ધારે છે? એમાં તમારી સંમતિ છે કે એ પોતાની મેજેજ કંઈ કરવા ઈચ્છે છે ? ”^૩

પર્વ]

કુંતી બોલ્યાં:-“ એ શત્રુને તાપ આપનારો ભીમ મારા વચનથીજ આ બ્રાહ્મણને અર્થે તથા નગરનું હુઝમ મટાડવા માટે મોટું કૃત્ય કરશે. ”^૪

યુધિષ્ઠિર બોલ્યાં:-“ ઓ માતા ! આ દુષ્કર અને તીવ્ર સાહસ તમે શામાટે ઉપાડ્યું ? સાધુ પુરુષો પણ પુત્રના ત્યાગને વખાણતા નથી.^૫ પારકા પુત્રને માટે તમે પોતાના પુત્રનો ત્યાગ કરવા કેમ ઇચ્છો છો ? આ પુત્રનો ત્યાગ કરવાથી તમે લોકાચાર અને વેદ બન્નેથી વિરુદ્ધ કાર્ય કર્યું છે.^૬ જે ભીમના બાહુબલનો આશ્રય કરીને આપણે બધાં સુખે સૂઈએ છીએ; વળી જે અપાર બલવાળા ભીમના બલને યાદ કરીને હુઝી થતો દુર્યોધન શકુનિની સાથે અનેક રાતો ઉબગરા કરે છે;^૭ જે વીરના બલવડે આપણે લાક્ષાગૃહથી મુક્ત થયાં છીએ, બીજા પાપીઓથી છૂટ્યાં છીએ અને પુરોચનને પણ હણી શક્યાં છીએ;^૮ જેનાં વીર્યનો આશ્રય કરીને આપણે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને મારી ધનથી ભરેલી આ પૃથ્વી પ્રાપ્ત થયેલી ગણીએ છીએ;^૯ તે ભીમસેનનો ત્યાગ કરવા તમે કેવી બુદ્ધિથી તૈયાર થયાં ? શું તમારી બુદ્ધિ હુઝમથી ટૂંકી ગઈ છે ? કે તમે ભાનવિનાનાં થઈ ગયાં છો ? ”^{૧૧}

કુંતી બોલ્યાં:-“ હે યુધિષ્ઠિર ! તારે ભીમસેનને માટે સંતાપ કરવો નહિ. આ કાર્ય કરવાનો નિશ્ચય મારી બુદ્ધિ દુર્બલ થવાથી મેં કર્યો નથી;^{૧૨} પણ હે પુત્ર ! આપણે આ બ્રાહ્મણને ત્યાં ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો ન બાણે તેમ સત્કાર-પૂર્વક સુખશાંતિથી રહ્યાં છીએ;^{૧૩} હે પાર્થ ! તેના પ્રત્યુપકારને માટે મેં આ કાર્ય કરવા ધાર્યું છે, કારણ કે જેને કરેલો ઉપકાર નકામો જતો નથી તથા બીજાના તરફથી થતા ઉપકારને જે બહુગણે વાળી આપે છે, તેજ પુરુષ કહેવાય છે. વળી તે દિવસે લાક્ષાગૃહમાં ભીમે જે મોટું પરાક્રમ કરેલું તે તથા હિડિંબાસુરનો

વધ કર્યો હતો તે જોઈને મને વૃકોદર ઉપર વિશ્વાસ ઝેઠો છે.^{૧૪,૧૫} ભીમસેનના બાહુનું બલ દશ હજાર હાથીના જેવું છે, કે જે બલવડે તેણે તમને હાથી જેવાઓને વારણાવતમાંથી ઉચકીને બહાર કાઢ્યા હતા.^{૧૬} ભીમસેનના જેવો બલવાન બીજો કોઈ નથી. તે યુદ્ધ કરવામાં શ્રેષ્ઠ એવા ચક્રધારી વિષ્ણુને પણ પોતે હરાવે એવો છે.^{૧૭} પૂર્વે જ્યારે એ જન્મ્યો, તે વખતેજ મારા બોળામાંથી એ પર્વતપર પડ્યો હતો અને એના શરીરના ભારથી શિલાના ચૂરા થઈ ગયા હતા;^{૧૮} માટે હે પાંડવ ! આ બધા ઉપરથી ભીમના બલની ખાત્રી કરીને મેં આ બ્રાહ્મણના શત્રુ પાસે ભીમને મોકલવાનો વિચાર કર્યો છે.^{૧૯} આ કાર્ય મેં લોભથી, અજ્ઞાનથી કે મોહથી માથે લીધું નથી; પણ બુદ્ધિપૂર્વક ધર્મના નિશ્ચયથી માથે લીધું છે.^{૨૦} હે યુધિષ્ઠિર ! એ કાર્ય કરવાથી બે અર્થની સિદ્ધિ થશે. એક તો અહીં રહેવાનો બદલો વળશે અને બીજો મહાન ધર્મ કર્યો ગણશે.^{૨૧} જે ક્ષત્રિય, બ્રાહ્મણને કોઈ પણ પ્રસંગે સહાય કરે છે તે શુભ લોકને પ્રાપ્ત થાય છે, એવું માંડે માનવું છે.^{૨૨} વળી જે ક્ષત્રિય, ક્ષત્રિયનો વધ થતો અટકાવે છે તો તે પણ આ લોક અને પરલોકમાં વિસ્તીર્ણ કીર્તિને પ્રાપ્ત થાય છે.^{૨૩} પૃથ્વીમાં જે ક્ષત્રિય, વૈશ્યને માટે સહાય કરે છે તે નિઃસંશય સર્વ લોકમાં પ્રબળ રંજન કરે છે;^{૨૪} અને જે રાજા શરણે આવેલા શૂદ્રનું રક્ષણ કરે છે, તે દ્રવ્યવાળા અને રાજમાન્ય કુલમાં જન્મ પામે છે.^{૨૫} હે પૌરવનંદન ! આ પ્રમાણે મને મહાબુદ્ધિવાળા ભગવાન વ્યાસે પહેલાં કહ્યું હતું અને હે પ્રૌઢ બુદ્ધિવાળા ! તેથીજ મેં આ કામ કરવા ધાર્યું છે. ”^{૨૬}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત બ્રહ્મવધપર્વવિષે કુંતીયુધિષ્ઠિરસંવાદ નામનો અધ્યાય ૧૬૨ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૬૩ મો-ભીમસેન અને બકાસુરનું યુદ્ધ

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

उपपन्नमिदं मातस्त्वया यद्बुद्धिपूर्वकम् ॥

आर्त्तस्य ब्राह्मणस्यैतदनुक्रोशादिदं कृतम्॥૧॥

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:-“હે માતૃશ્રી! તમે દુઃખી થયેલા બ્રાહ્મણ ઉપર દયા લાવીને બુદ્ધિપૂર્વક જે આ કામ કર્યું છે તે યોગ્યજ છે! તમે બ્રાહ્મણ-માટે સર્વથા દયાળુ છો એટલે આ ભીમસેન અવશ્ય મનુષ્યને ખાઈ જનારા રાક્ષસને મારીને પાછો આવશેજ; ^{૧,૨} પરંતુ આ વાત જે રીતે નગરમાં રહેનારા લોકોની જાણમાં ન આવે તેમ આ બ્રાહ્મણને કહી રાખવું અને એના ઉપર યત્નથી અનુગ્રહ કરવો.” ^૩

વૈશંપાયન કહે છે:-તે પછી રાત્રિ પૂરી થઈ, ત્યારે પાંડુપુત્ર ભીમસેન તે રાક્ષસનું ખાવાનું લઈને, જ્યાં તે પુરુષભક્ષક હતો ત્યાં ગયો; ^૪ અને બલવાન ભીમ રાક્ષસના વનમાં જઈ ને તે અન્નનું ભક્ષણ કરતો કરતો પેલા રાક્ષસને બોલાવવા લાગ્યો. ^૫ તે વખતે ભીમસેનનાં વચનથી ક્રોધ પામેલો તે રાક્ષસ જ્યાં ભીમ હતો, ત્યાં કોપકરીને આવ્યો; ^૬ જે મોટા દેહવાળો, પૃથ્વીને ફાડી નાખતો હોય એવા મહાન વેગવાળો, લાલ આંખવાળો, વિકરાળ, લાલ દાંડીમૂછવાળો અને લાલ કેશવાળો હતો. ^૭ તેના મોંની ફાડ કાન સુધી લંબાયેલી હતી. તેના કાન શંકુના જેવા હતા તથા તે ઘણો ભયંકર હતો. તે રાક્ષસ ભીમસેનને અન્ન ખાતો જોઈને, ભૂકુટીને ત્રિરેખ કરી, દાંતવતી હોઠ પીસતો ડોળા કાઢીને ક્રોધથી આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો:-“^{૮,૯} “અરે, યમલોક-માં જવાની ઇચ્છા કરતો આ કોણ દુર્બુદ્ધિવાળો મારે માટે આણેલું અન્ન મારા દેખતાં ખાઈ જાય છે?” ^{૧૦} હે ભારત! રાક્ષસનાં આ વચન સાંભળીને ભીમસેન હસતો હોય તેમ તે રાક્ષસનો અનાદર કરીને તથા આડું જોઈને તે અન્નને ખાયાજ કર્યું. ^{૧૧} તે વખતે તે રાક્ષસ ભયંકર શબ્દ કરીને તથા જે હાથ ઉગામીને ભીમસેનને

મારવા દોડ્યો, ^{૧૨} તોપણ તેની દરકાર ન રાખતાં રાક્ષસના તરફ જોઈને શત્રુવીરને હણનારો પાંડુ-પુત્ર વૃકોદર અન્ન ખાયેજ ગયો; ^{૧૩} એટલે બહુ ક્રોધે ભરાયેલા રાક્ષસે કુંતીપુત્ર ભીમની પાછળ આવીને વાંસામાં જે હાથથી પ્રહાર કર્યો. ^{૧૪} આ પ્રમાણે બલવાન રાક્ષસે હાથવડે ઘણો પ્રહાર કર્યો તોપણ ભીમસેને રાક્ષસના તરફ ન જોયું અને ખાયાજ કર્યું; ^{૧૫} એટલે રાક્ષસને બહુ ક્રોધ ચઢ્યો અને ભીમને મારવા માટે તે બલવાન ફરી એક આડ લઈને દોડ્યો, ^{૧૬} એટલામાં મહા-બલવાન પુરુષશ્રેષ્ઠ ભીમસેન ધીરે ધીરે પેલું અન્ન ખાઈને તથા જલપાન કરીને ખુશી થતો યુદ્ધ કરવા માટે ઉભો થયો. ^{૧૭} હે ભારત! પછી ક્રોધી રાક્ષસે ફેંકેલા તે આડને વીર્યવાન ભીમે હસતો હોય તેમ ડાબા હાથથી પકડી લીધું. ^{૧૮} તે વખતે બલવાન રાક્ષસે બીજાં ઘણાં વૃક્ષો ઉપાડી ઉપાડીને ભીમસેનના ઉપર માર્યા તેમજ ભીમ પણ તેને વૃક્ષોથી મારવા લાગ્યો. ^{૧૯} હે મહારાજ! આ રીતે આડનો ક્ષય કરનાર તે રાક્ષસરાજ અને નરરાજનું મહાન ભયંકર યુદ્ધ થવા લાગ્યું. ^{૨૦} પછી પોતાના નામની ગર્જના કરતો બકાસુર પાંડવના તરફ દોડ્યો અને તેણે મહાબલવાન ભીમસેનને જે હાથ-વડે પકડી લીધો. ^{૨૧} તે વખતે મહાબાહુ બલવાન ભીમસેને પણ તે રાક્ષસને ખાથમાં લીધો અને નીકળવાને તરફડતા તે મહાબાહુ રાક્ષસને બલવડે ખેંચવા માંડ્યો. ^{૨૨} આ પ્રમાણે ભીમથી ખેંચાતો તથા ભીમને ખેંચતો તે રાક્ષસ બહુજ થાકી ગયો. ^{૨૩} તે બન્નેના મહાન વેગથી તે વખતે પૃથ્વી કંપવા લાગી તથા તેઓએ મોટાં મોટાં આડોને ચૂરી નાખ્યાં. ^{૨૪} પછી તે રાક્ષસને થાકથી હીનબલવાળો થતો જોઈને ભીમસેને તેને જમીન પર પછાડી નાખ્યો અને ઢીંચણથી માર મારવા માંડ્યો. ^{૨૫} તે પછી ભીમસેને તેની પીઠપર જોરથી ઢીંચણ ઢીધો અને જમણા હાથથી તેની

પર્વ]

ડોકી પકડીને તથા ડાબા હાથથી તેની કેડ ઉપરતું વસ્ત્ર પકડીને ભયંકર નાદ કરતા તે રાક્ષસ-ને પીઠમાંથી બેવડો વાળી નાખ્યો.^{૨૬, ૨૭} હે રાજન્! આમ ભીમે બેવડ વાળવાથી ભાંગી જતા તે

ધોર રાક્ષસના મોંમાંથી લોહી નીકળવા માંડ્યું.^{૨૮} ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વતગત બકવધપર્વવિષે બકભીમસેનયુદ્ધ નામનો અધ્યાય ૧૬૩ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૬૪ મો-બકાસુરનો વધ તથા લોકોનો આનંદ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતઃ સ મયપાર્શ્વગો નદિત્વા ભૈરવં સ્વમ્ ॥
શૈલરાજપ્રતીકાશો ગતાસુરભવદ્ભકઃ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:-તે પછી પર્વતના જેવો જણાતો તથા પાંસળાં અને અંગો જેનાં ભાંગી ગયેલાં એવો બકાસુર ભયંકર ચીસો પાડતો મરણ પામ્યો.^૧ હે રાજન્! બકાસુરના તે શબ્દથી ત્રાસ પામેલા તેના સંબંધીઓ પોતાના સેવકોની સાથે પોતાના સ્થાનમાંથી નીકળીને ઝટ ત્યાં આવ્યા.^૨ ભય પામેલા અને મૂઢ થઈ ગયેલા તેઓને જોઈને પ્રહાર કરનારામાં શ્રેષ્ઠ એવા બલવાન ભીમસેને તેઓનું સાંત્વન કર્યું અને તેમની સાથે ઠરાવ કર્યો કે, “આજ પછી કોઈ વખતે તમારે મનુષ્યોને મારવાં નહિ અને જો મારશો તો આ બકની પેઠે તમારો પણ તટકાલ વધ થશે.”^{૩, ૪} આવાં ભીમસેનનાં વચન સાંભળીને તે રાક્ષસોએ તે ઠરાવ કબૂલ રાખ્યો અને “અમે મનુષ્યોને મારીશું નહિ” એમ કહ્યું. હે ભારત! ત્યારથી માંડી ત્યાંના રાક્ષસો નગરમાં નગરવાસી નરોને શાંત જણાવા લાગ્યા.^૫ તે પછી પ્રાણુ-વિનાના તે રાક્ષસને લઈને ભીમસેને નગરના દરવાજામાં નાખ્યો અને બીજાને બહાર પડે નહિ તેમ તે ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો.^૬ પછી ભીમસેનના બલવડે બકાસુરને નાશ પામેલો જોઈને તેના ન્યાતવાળાઓ ભયથી ઉદ્વિગ્ન થઈને દિશાઓમાં નાસી ગયા.^૭ આ પ્રમાણે તે રાક્ષસને મારીને ભીમસેન બ્રાહ્મણને ત્યાં મુકામ પર ગયો અને તેણે વનમાં જે પ્રકારે યુદ્ધાદિ થયેલું તે સઘળું રાજા યુધિષ્ઠિરની આગળ નિઃશેષ કહી

સંભળાવ્યું.^૮ પછી સવારમાં ઉઠેલા લોકો નગર-થી બહાર નીકળ્યા, ત્યારે તેમણે લોહીથી ખરડાયેલા રાક્ષસને જમીન પર પડેલો મરેલો દીઠો.^{૧૦} તે પર્વતના શિખર જેવા ભયાનક રાક્ષસને મરેલો જોઈને નગરના લોકો રોમાંચિત થઈ ગયા.^{૧૧} અને તેઓ એકચક્રાનગરીમાં જઈને એ બહાર લોકોને કહેવા લાગ્યા. તે વખતે ત્યાંથી હજારો નગરવાસી લોકો સ્ત્રી, વૃદ્ધ તથા બાલકોની સાથે બકાસુરને જેવા દરવાજા આગળ આવ્યા અને હે રાજન્! આવું અમાનુષ કર્મ જોઈને તે બધા વિસ્મય પામ્યા તથા સર્વ દેવતાઓનું અર્ચન કરવા લાગ્યા.^{૧૨, ૧૩} તે પછી તેમણે આજે ભોજન આપવાનો વારો કોનો હતો તેની ગણતરી કરવા માંડી અને બ્રાહ્મણનો વારો જાણ્યો, એટલે તેને ત્યાં આવીને સઘળા બ્રાહ્મણને પૂછવા લાગ્યા.^{૧૪} જ્યારે લોકોએ બહુ બહુ પૂછવા માંડ્યું, ત્યારે તે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ પાંડવોની વાત શ્રુત રાખતો નગરવાસીને કહેવા લાગ્યો કે:-^{૧૫} “જ્યારે મને રાજસેવકોએ રાક્ષસને ભોજન આપવા માટે આજ્ઞા કરી, ત્યારે હું બંધુઓની સાથે રોદન કરતો બેઠો હતો. તે વખતે કોઈ એક ઉદાર ચિત્તવાળા મંત્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણે મને જોયો,^{૧૬} અને તે બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠે પ્રથમ મને પૂછ્યું, એટલે મારા કહેવાથી આખા નગરને થતું દુઃખ જાણીને મને વિશ્વાસ આપી હસતો હોય તેમ તે કહેવા લાગ્યો કે, ^{૧૭} “તે દુરાત્માને આજે હું અન્ન આપવા જઈશ.” વળી તેણે કહ્યું કે, “મારે માટે તમારે જરાપણ બીક રાખવી નહિ.”^{૧૮} પછી રાક્ષસનું ખાવાનું લઈને તે બક રાક્ષસના વનમાં ગયો. બહાર તેણે લોકોને કહિતને માટે આ કર્મ કર્યું

હશે. ૧૯ આ સાંભળીને તે સઘળા બ્રાહ્મણો તથા ક્ષત્રિયો વિસ્મય પામ્યા અને વૈશ્યો તથા શૂદ્રોને પણ આનંદ થયો. પછી તે બધાએ બ્રહ્મોત્સવ કર્યો, અર્થાત્ બ્રાહ્મણે રાક્ષસને માર્યો માટે બ્રાહ્મણના સુખને સારૂ બ્રાહ્મણપૂજનાદિક મહોત્સવ કર્યો. ૨૦ પછી સઘળા લોકો મહાન આશ્ચર્ય

જોઈને નગરમાં આવ્યા અને પાંડવો બ્રાહ્મણને ત્યાંજ રહ્યા. ૨૧

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતગત
બકવધર્મવિષે બકવધ નામનો
અધ્યાય ૧૬૪ મો સમાપ્ત.
xબકવધ પર્વ સમાપ્ત.

ચૈત્રરથ પર્વ

અધ્યાય ૧૬૫ મો-દુપદનાં સંતાનોની ઉત્પત્તિનો પ્રશ્ન

॥ જનમેજ ઉવાચ ॥

તે તથા પુરુષવ્યાઘ્રા નિહત્ય વકરાક્ષસમ્ ॥

અતઃ કુર્ષ્વ તતોવ્રહ્મન્નિકમકુર્વત પાંડવાઃ ॥૧॥

જનમેજય પૂછે છે:-હે બ્રહ્મન્! તે પ્રમાણે બકરાક્ષસને મારીને પછી પુરુષવ્યાઘ્ર પાંડવોએ શું કર્યું હતું? ૧

વૈશંપાયન કહે છે:-હે રાજન્! બકરાક્ષસને મારીને પાંડવો ઉપનિષદોનું સારી પેઠે અધ્યયન કરતા તે બ્રાહ્મણને ત્યાંજ રહ્યા હતા. ૨ પછી કેટલેક દિવસે એક વખાણવા લાયક વ્રતવાળો બ્રાહ્મણ તે બ્રાહ્મણને ઘેર રહેવા માટે આવ્યો. ૩ ત્યારે સર્વ અતિથિને માન આપવાનાં વ્રતવાળા તે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણે તે વિપ્રની સારી રીતે પૂજા કરી અને રહેવાનો મુકામ આપ્યો. ૪ તે બ્રાહ્મણ સારી સારી કથાઓ કહેતો હતો, એટલે પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા સર્વ પાંડવો કુંતીએ સહિત તે બ્રાહ્મણની સેવા કરવા લાગ્યા. ૫ પછી તે બ્રાહ્મણ અનેક સામાન્ય દેશો, નદીઓ, તીર્થો, રાજ્યોના વિવિધ આશ્ચર્યવાળા દેશો અને નગરોની વાતો કહેવા લાગ્યો. ૬ હે જનમેજય! વાત કહી રહ્યા પછી ત્યાં તે બ્રાહ્મણ પંચાલદેશમાં યજ્ઞસેન રાજાની પુત્રીના અદ્ભુત સ્વયંવરની વાત કહી. ૭ વળી ધૃષ્ટદ્યુમ્નની ઉત્પત્તિ, શિખંડીની ઉત્પત્તિ તથા દુપદના મહાન યજ્ઞમાં દ્રૌપદીનો અગ્રેણી

જન્મ, એ બધું કહ્યું. ૮ આ લોકમાં એ અત્યંત આશ્ચર્યની વાત તે મહાત્મા બ્રાહ્મણથી સાંભળીને પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા પાંડવોએ વાત પૂરી થતાં ફરીથી વિસ્તારપૂર્વક તે કહેવા માટે બ્રાહ્મણને પૂછ્યું. ૯

પાંડવોએ પૂછ્યું:-“દુપદરાજના પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્નનો અગ્નિથી શી રીતે જન્મ થયો? તથા યજ્ઞની વેદીમાંથી કૃષ્ણા(દ્રૌપદી)નો અદ્ભુત જન્મ કેવી રીતે થયો? વળી હે વિપ્ર! પરમ ધનુર્ધારી દ્રોણનાથી તે દુપદપુત્ર કેવી રીતે સર્વ અસ્ત્રો શીખ્યો તથા દ્રોણ અને દુપદ બન્ને મિત્ર શી રીતે થયા અને તે બન્નેને વૈર શાથી થયું?” ૧૦, ૧૧

વૈશંપાયન કહે છે:-હે રાજન્! આ પ્રમાણે તે પુરુષશ્રેષ્ઠ પાંડવોએ બ્રાહ્મણને પૂછ્યું, ત્યારે તે બ્રાહ્મણ સર્વ વૃત્તાંત તથા દ્રૌપદીની ઉત્પત્તિ કહેવા લાગ્યો. ૧૨

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતગત
ચૈત્રરથપર્વવિષે દ્રૌપદીસંભવ નામનો
અધ્યાય ૧૬૫ મો સમાપ્ત.

x યસ્મિન્ ગેહે પુરે વાપિ વસેત્પુણ્યતમો
જનઃ। ઉપકુર્યાત્તમિત્યેવમુક્તં વકવઃપ્રેક્ષ્ય ચ ॥

પુણ્યાત્મા મનુષ્ય જે ધરમાં અથવા નગરમાં વાસ કરે છે, ત્યાં તે તેઓના ઉપર ઉપકાર કરે છે, એ
ગણેશ

પર્વ]

અધ્યાય ૧૬૬ મો-દ્રૌપદીસંલવકથા અથવા દુપદમદમર્દન

॥ બ્રાહ્મણ ઉવાચ ॥

ગંગાદ્વારં પ્રતિ મહાન્ વશૂર્વાર્ષિર્મહાતપાઃ ॥

મરદ્વાજો મહાપ્રાજ્ઞઃ સતતં સંશિતવ્રતઃ ॥૧॥

પ્રાહ્મણુ કહે છે:-ગંગાદ્વાર ઉપર એક મહા તપસ્વી, મહા બુદ્ધિમાન અને સતત ઉત્તમ વ્રતને ધારણ કરનારા ભરદ્વાજ નામના મહર્ષિ રહેતા હતા. ^૧ તે મહર્ષિ એકવાર ગંગામાં નહાવા ગયા હતા, ત્યારે તેમણે ત્યાં પ્રથમથી આવેલી તથા નાહીને ઉભી રહેલી ધૃતાચી નામની એક અપ્સરાને જોઈ. ^૨ તે વખતે નદીના તીર ઉપર ઉભેલી તે અપ્સરાનું વસ્ત્ર વાયુએ ઉડાવ્યું; એટલે વસ્ત્રવિનાની થયેલી તેને જોઈને ઋષિએ તેની કામના કરી. ^૩ આ પ્રમાણે તે અપ્સરામાં આસક્ત મનવાળા તે કુમાર પ્રજ્ઞચારી ભરદ્વાજનું ચિરકાલથી ધારણ કરેલું વીર્ય સ્ખલિત થઈ ગયું. પછી તે વીર્યને લઈને ઋષિએ દ્રોણપાત્રમાં મૂક્યું. ^૪ તેમાંથી તે બુદ્ધિમાનને દ્રોણ નામનો કુમાર ઉત્પન્ન થયો અને તે સર્વ વેદવેદાંગોને ભણ્યો. ^૫ તે ભરદ્વાજને એક પૃષ્ઠ નામનો રાજા મિત્ર હતો. તેને પણ તે વખતે એક દુપદ નામનો પુત્ર થયો હતો. ^૬ તે ક્ષત્રિયોમાં શ્રેષ્ઠ એવો દુપદ રોજ ભરદ્વાજના આશ્રમમાં જઈને દ્રોણની સાથે રમતો તથા ભણતો હતો. ^૭ પછી જ્યારે પૃષ્ઠ રાજા મરણ પામ્યો, ત્યારે તે દુપદ રાજ્યગાદી પર બેઠો. હવે દ્રોણે સાંભળ્યું કે, પરશુરામ પ્રાહ્મણુને સર્વ ધન આપી દે છે, ત્યારે તે પરશુરામ પાસે ગયા. તે વખતે પરશુરામ વનમાં જવા નીકળ્યા હતા. તેને મળીને ભરદ્વાજના પુત્ર દ્રોણે કહ્યું કે:-“હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! હું દ્રોણ તમારી પાસે ધનને માટે આવ્યો છું.” ^{૮,૯}

પરશુરામ બોલ્યા:-“હે પ્રજ્ઞન્! હવે તો મેં મારી પાસે શરીરમાત્ર બાકી રાખ્યું છે, માટે મારું શરીર અથવા મારી અસ્ત્રવિદ્યા એ બેમાંથી એકને તમે માગો.” ^{૧૦}

દ્રોણ બોલ્યા:-“સર્વ અસ્ત્રો તેના ઉપ-

સંહારની વિદ્યા અને સર્વ અસ્ત્રના પ્રયોગો તમે મને આપવા માટે યોગ્ય છો.” ^{૧૧}

પ્રાહ્મણુ કહે છે:-પછી ‘તેમ કે જે છું’ કહીને ભૂચુંનંદન પરશુરામે તેને સર્વ અસ્ત્રવિદ્યા આપી અને દ્રોણ તે વખતે તે લઈને કૃતકૃત્ય થયા. ^{૧૨} વળી પરશુરામ પાસેથી પરમ માન્ય એવું પ્રહ્લાસ મેળવીને પ્રકુલ મનવાળા દ્રોણ સર્વ અસ્ત્રવેત્તા પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ થયા. ^{૧૩} તે પછી ભરદ્વાજના પ્રતાપી પુત્ર દ્રોણ દુપદ રાજા આગળ આવ્યા અને ત્યાં તે પુરુષવ્યાઘ્ર દ્રોણે “મને તારા મિત્રને તું ઓળખ” એમ દુપદને કહ્યું. ^{૧૪} ત્યારે દુપદે કહ્યું:-“શ્રોત્રિયનો અશ્રોત્રિય, સ્ત્રીનો અસ્ત્રી અને રાજાનો ગરીબ મિત્ર હોતો નથી; માટે આપણું પૂર્વનું સખ્ય શામાટે સંભારે છે?”

પ્રાહ્મણુ કહે છે:-આવાં દુપદનાં વચન સાંભળીને બુદ્ધિમાન દ્રોણે દુપદ રાજાનો ગર્વ તોડવાનો મનમાં નિશ્ચય કર્યો અને ત્યાંથી નીકળી કુરુ રાજ્યના હસ્તિનાપુર નગરમાં ગયા. ^{૧૫} તે વખતે ત્યાં આવેલા બુદ્ધિમંત દ્રોણને ભીષ્મે પોતાના પૌત્રો શિષ્ય કરીને સોંપ્યા તથા તેમને ઘણું ધન આપ્યું. ^{૧૬} તે પછી દુપદનું માન ખંડન કરવાની કામનાથી દ્રોણે પાંડવોને તથા બીજા શિષ્યોને બોલાવીને કહ્યું કે:-^{૧૭} “હે નિષ્પાપ શિષ્યો! મારા મનમાં જે છે તે તમારે અસ્ત્રવિદ્યા શીખ્યા પછી આચાર્યદક્ષિણામાં મને આપવાનું છે, માટે તે આપવા તમે સત્યથી કહો.” તે વખતે અર્જુન વગેરે શિષ્યોએ ‘ભલે અમે આપીશું’ એમ શુરુને કહ્યું:-^{૧૮} તે પછી જ્યારે સઘળા પાંડવો અસ્ત્રવિદ્યા શીખી રહ્યા અને તે વિદ્યામાં નિશ્ચયવાળા થયા, ત્યારે ફરીથી દ્રોણે શુરુદક્ષિણાને માટે આ પ્રમાણે કહ્યું:-^{૨૦} “હે કુમારો! છત્રવતી નગરીમાં પૃષ્ઠ રાજાનો પુત્ર દુપદ રાજા રાજ્ય કરે છે, તેની પાસેથી તે રાજ્ય ખુંચવી લઈને તમે મને તડાલ આપો. ^{૨૧} આ સાંભળીને પાંડુના પાંચ પુત્રોએ જઈ યુદ્ધમાં દુપદ રાજાને જીત્યો અને પ્રધાન સાથે તેને બાંધીને દ્રોણશુરુને દેખાડ્યો. ^{૨૨} ત્યારે દ્રોણ

બોલ્યા:-“હે નરાધિપ! ફરીથી હું તારી સાથે મૈત્રીની માગણી કરું છું. રાજાનો રંક મિત્ર હોઈ શકે નહિ, માટે હે યજ્ઞસેન! રાજ્ય મેળવવાને સારૂ તારી સાથે આ યત્ન કરવો પડ્યો છે. હવે તું ગંગાના દક્ષિણ તીરનો રાજા છે અને હું ગંગાના ઉત્તર તીરનો રાજા છું.” ૨૩/૨૪

બ્રાહ્મણ કહે છે:-આ પ્રમાણે જ્યારે બુદ્ધિમાન દ્રોણાચાર્યે કહ્યું, ત્યારે અસ્ત્રવેત્તામાં શ્રેષ્ઠ એવા દ્રુપદે બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ દ્રોણને કહ્યું કે:-૨૫ “હે મહામતિવાળા ભારદ્વાજ! તમારું કલ્યાણ થાયો. તમે જેમ કહો છો, તેમ હું રહીશ અને તમે જે મારી નિત્ય મૈત્રી ઇચ્છો છો તે આપણી હમેશ

ચાલુ રહો.” ૨૬ આ પ્રમાણે પરસ્પર કહીને તથા ઉત્તમ મિત્રતા બાંધીને શત્રુને દમનારા તે બન્ને દ્રોણ અને દ્રુપદ પોતપોતાનાં સ્થાનમાં ગયા. ૨૭ આ રીતે ઉપરથી મિત્રતા થઈ પણ દ્રોણાચાર્યે કરેલું પોતાનું મહાન અપમાન દ્રુપદ રાજાના હૃદયમાંથી ઘડી પણ દૂર થતું ન હતું અને તેથી તે મનમાં ઉદ્વિગ્ન રહેતો હતો તથા સૂકતો હતો. ૨૮

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાર્ગત
દ્રૌપદીસંલવમાં ચૈત્રરથપર્વવિષે
અધ્યાય ૧૬૬ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૬૭ માં-ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને દ્રૌપદીની ઉત્પત્તિ

॥ બ્રાહ્મણ ઉવાચ ॥

અમર્ષી દ્રુપદો રાજા કર્મસિદ્ધાન્ દ્વિજર્ષમાન્ ॥
અન્વિચ્છન્પારિચક્રામ બ્રાહ્મણાવસથાન્ વહૂન્ ॥

બ્રાહ્મણ કહે છે:-તે પછી અસહનતાવાળો દ્રુપદ રાજા કર્મવડે સિદ્ધ થયેલા એવા શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણોની બોળ કરવા માટે બ્રાહ્મણોના ઘણા આશ્રમોમાં ફરી વળ્યો.^૧ વળી તે શોકથી બાકુલ મનવડે પુત્રના જન્મની ઇચ્છા કરતો ‘મને શ્રેષ્ઠ પુત્ર નથી’ એમ નિત્ય ચિંતા કરતો હતો.^૨ તેને પુત્રો થયેલા હતા તેમને તથા બંધુઓને તે કંટાળીને ‘ધિક્કાર છે’ એમ કહેતો હતો તથા દ્રોણનું વેર લેવા માટે નિત્ય નિસાસા નાખતો હતો.^૩ હે ભારત! નૃપોમાં શ્રેષ્ઠ એવો તે રાજા ક્ષત્રિયબલવડે દ્રોણનો પ્રતીકર કરવા નિત્ય વિચાર કરતો હતો; પણ દ્રોણના પ્રભાવને, વિનયને, શિક્ષાને અને ચરિત્રોને સંભારીને તેનો પરાજય કરવાનો ઉપાય યત્નથી પણ તેને જડતો નહિ. પછી તે રાજા યમુના અને ગંગાના તીર ઉપર બંધે ફરતાં ફરતાં એક પવિત્ર એવા બ્રાહ્મણના આશ્રમમાં જઈ પહોંચ્યો. તે આશ્રમમાં કેઈ વેદવિનાનો અથવા વ્રતવિનાનો ન હતો.^{૪-૬}

ત્યાં તે મહાભાગ્યશાળી રાજાએ ઉત્તમ વ્રતવાળા, શાંત તથા વેદપરાયણ એવા યાજ્ઞ અને ઉપયાજ નામના બે બ્રહ્મર્ષિને જોયા,^૭ જેઓ સંહિતાનું પારાયણ કરનારા, કાશ્યપ ગોત્રના, સૂર્યના ભક્ત, સમાન રૂપવાળા, બ્રહ્મને જાણનારા અને મંત્રદષ્ટાઓમાં શ્રેષ્ઠ હતા. તે બન્નેનું, આદરચરિત થઈને દ્રુપદરાજાએ સર્વ ઇચ્છિત વસ્તુઓ આપી, આમંત્રણ કર્યું. પછી તે બન્નેના સામર્થ્યને જાણીને તેમાંના નાના ભાઈ વ્રતધારી ઉપયાજને એકાંતમાં મળી દ્રુપદરાજા તેના ઇચ્છિત પદાર્થો આપીને તેને શરણે ગયો. દ્રુપદરાજા તેની પાદસેવા કરતો, મીઠું બોલતો તથા સર્વ મનોરથો પૂર્ણ કરતો હતો. એક વખતે તે ઉપયાજનું યથાવિધિ પૂજન કરીને તેને કહેવા લાગ્યો:-“હે બ્રહ્મન્! કેઈ પણ કર્મ કરવાથી દ્રોણને મારે એવો મને પુત્ર થાય તેમ તમે કરો.” ૮-૧૧ હે ઉપયાજ! એ કામ કરવાથી હું તમને એક અર્બુદ ગાયો આપીશ. વળી તમારા મનને જે પ્રિય હશે તે પણ સઘળું હું તમને આપીશ. એમાં મારે માટે તમે સંશય રાખશો નહિ.” ૧૨ આવાં દ્રુપદનાં વચન

પર્વ]

સાંભળીને તે ઋષિએ ‘હું તેવો નથી’ એમ દ્રુપદને કહ્યું, ત્યારે તે ઋષિને પ્રસન્ન કરવા માટે દ્રુપદ રાજા ક્રીથી તેની સેવા કરવા લાગ્યો. ^{૧૩} હે રાજન્! આમ સેવા કરતાં એક વર્ષ વીત્યું, ત્યારે તે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ઉપયાજ મધુર વાણીથી દ્રુપદને કહેવા લાગ્યો કે:- ^{૧૪} “હે રાજન્! મારા મોટા ભાઈએ એક વખતે ગહન વનમાં ફરતાં જે ભૂમિની પવિત્રતાની ખબર ન હતી તે ભૂમિમાં પડેલું એક ફલ ઉપાડી લીધું હતું. ^{૧૫} હું તેમની પાછળ ચાલતો હતો, એટલે ભાઈનું તે અયોગ્ય કાર્ય મેં જોયું; તેથી મેં જાણ્યું કે, આ ભાઈ દોષયુક્ત વસ્તુ લેવામાં કોઈ વાર વિચાર કરે તેવા નથી. ^{૧૬} એમણે ફલ જોયું પણ તેમાં પાપથી થતા દોષો જોયા નહિ. જે મનુષ્ય આવી વસ્તુમાં પવિત્રતા કે અપવિત્રતા જોતો નથી, તે બીજાં કાર્યમાં પણ શું જુએ? ^{૧૭} વળી જ્યારે એ સંહિતા ભણવા ગુરુકુલમાં રહેતા હતા, ત્યારે પણ બીજાની ઉચ્છિષ્ટ ભિક્ષા જ્યારે ત્યારે ખાતા હતા ^{૧૮} તથા લજ્જાહીન થઈને અન્નના સ્વાદનાં વારંવાર વખાણ કરતા હતા. આ બધાં કૃત્યો ઉપરથી તાર્ક કરતાં એ મારો ભાઈ તમારા લાભથી લોભાશે, એમ હું માનું છું; ^{૧૯} માટે હે રાજન્! તમે તેની પાસે જાઓ. તે તમને યજ્ઞ કરાવશે.” આ ઉપયાજનાં વચન સાંભળીને દ્રુપદરાજ મનથી યાજના આચરણને નિંદતો તથા પોતાના કાર્યનું ચિંતન કરતો યાજના આશ્રમમાં ગયો; અને પૂજન કરવા યોગ્ય એવા યાજની પૂજ કરીને તે કહેવા લાગ્યો:- ^{૨૦} ^{૨૧} “હે સમર્થ મુનિ! તમે મારી પાસે યજ્ઞ કરાવો. હું હમણાં તમને એંશીહજાર ગાયો આપું છું. હું દ્રોણના વૈરવડે ચોમેરથી સંતપ્ત થયેલો છું; માટે તમે મને અત્યંત રાજી કરવાને યોગ્ય છો. ^{૨૨} તે દ્રોણ પ્રહ્લવેતામાં શ્રેષ્ઠ છે. વળી તે પ્રહ્લાસ જાણવામાં પણ અત્યુત્તમ છે, તેથી તેણે મિત્રતાની લડાઈમાં મને હરાવ્યો છે. તે કૌરવના મુખ્ય આચાર્ય એવા બુદ્ધિમાન દ્રોણથી ચઢે તેવો આ પૃથ્વીમાં કોઈ શ્રેષ્ઠ ક્ષત્રિય નથી. ^{૨૩} ^{૨૪} તે દ્રોણની બાણબલ પ્રાણીના

દેહનો નાશ કરે તેવી છે, તેમ તેનું છ હાથ લાંબું ધનુષ પણ પ્રચંડ જણાય છે. ^{૨૫} મહા મનવાળો અને મહા ધનુર્ધારી ભરદ્વાજનો પુત્ર દ્રોણ, પ્રાહ્લણના વેશમાં રહીને ક્ષત્રિયોના વેગને નિઃસંશય હણે છે. ^{૨૬} ક્ષત્રિયોના નાશને માટે નિર્માણ કરાયેલો તે બીજો પરશુરામ હોય તેમ યત્ન કરે છે. તેનું ઘોર અસ્ત્રબલ પૃથ્વીમાં મનુષ્યોથી રોકી શકાય તેવું નથી. ^{૨૭} વળી તે આહુતિ આપેલા અગ્નિના જેવા પ્રાહ્લતેજને ધારણ કરે છે અને યુદ્ધમાં ક્ષાત્રધર્મને આગળ કરીને તે સામે આવનારાને દગ્ધ કરે છે. ^{૨૮} દ્રોણમાં પ્રાહ્લતેજ અને ક્ષાત્રતેજ બન્ને શ્રેષ્ઠ છે; તથાપિ તમારામાં એકલું રહેલું પ્રાહ્લતેજ ચઢિયાતું છે અને હું માત્ર ક્ષત્રિયબલવાળો હોવાથી પ્રાહ્લતેજથી હીન રહેલો છું; એટલે તમારાં પ્રાહ્લતેજને શરણે આવ્યો છું. ^{૨૯} દ્રોણના કરતાં શ્રેષ્ઠ અને વેદવેત્તામાં ઉત્તમ એવા જે તમે તે તમારું શરણ લઈને દ્રોણનો નાશ કરે એવો અને યુદ્ધમાં કોઈથી જીતાય નહિ એવો પુત્ર હું મેળવું, એવું કર્મ તમે કરો. હે યાજ! હું તમને અર્બુદ ગાયો આપીશ.”

આ સાંભળીને યાજે ‘તથાસ્તુ’ કહીને દ્રુપદનું અભીષ્ઠ સધાય એવો યાગ કરવા તેના પ્રયોગનું મનમાં સ્મરણ કર્યું. ^{૩૦} ^{૩૧} આ કામ ઘણું ભારે છે એમ ધારી યાજ મુનિએ કંઈ પણ અર્થની ઇચ્છા વિનાના ઉપયાજને પણ એ કામમાં સહાયક કર્યો. તે પછી યાજે દ્રોણના વિનાશને માટે પ્રતિજ્ઞા કરી ^{૩૨} અને તે વખતે મહાતપસ્વી ઉપયાજે દ્રુપદ રાજાને પુત્રફલને સારૂં શ્રીતા-શિસાધ્ય કર્મ કરવાનું કહ્યું; ^{૩૩} તથા હે રાજન્! ‘તે કર્મથી થનારો પુત્ર તમે જેવો ઇચ્છો છો તેવો મહા વીર્યવાળો, મહાતેજસ્વી અને મહા બલવાન થશે’ એમ પણ જણાવ્યું. ^{૩૪} પછી દ્રુપદ રાજા દ્રોણને મારે એવા પુત્રની પ્રાપ્તિનો સંકેત કરીને તે કર્મફલની સિદ્ધિને માટે યાજના કહેવા પ્રમાણે સર્વ કરવા લાગ્યો. ^{૩૫} જ્યારે હવન પૂરો થયો, ત્યારે યાજ મુનિએ દ્રુપદની રાણીને આજ્ઞા કરી કે:- “હે પૃષ્ઠ રાજાની પુત્રવધૂ! હે રાણિ!

તું જલદી અહીં આવ! તારે માટે એક પુત્ર અને એક પુત્રી પ્રાપ્ત થયાં છે.”^{૩૬} રાણી બોલી:-“હે બ્રહ્મા! માં મુખ અશુદ્ધ છે, અર્થાત્ દંતધાવન કયું નથી તથા મારે શરીરે દિવ્ય અંગરાગનો ગંધ રહેલો-છે અર્થાત્ સ્નાન કયું નથી, તેથી હું સ્પર્શ કરવાને યોગ્ય નથી. હે યાજ્ઞ! મને પ્રિય એવા પુત્રરૂપ પ્રયોજનને માટે તમે થોભો, અર્થાત્ મારી શુદ્ધિની રાહ જુઓ.”^{૩૭}

યાજ્ઞ કહે છે:-“આ હવે મેં-યાજ્ઞે પકવ કયું છે અને ઉપયાજ્ઞે તેને અભિમંત્રિત કરેલું છે, એટલે તે ઇચ્છિત ફલ કેમ ન આપે? આપ-શેજ. માટે તું દૂર જા અથવા ઉભી રહે, અર્થાત્ ક્ષેત્ર અને વીર્ય સેચન કરનારાના વિના પણ અમારા સામર્થ્યથી પુત્ર તથા પુત્રી ઉત્પન્ન થશેજ; માટે તું દૂર થા. પ્રયોગનો વિધિ, કાલવિલંબને સહન કરશે નહિ.”^{૩૮}

બ્રાહ્મણ કહે છે:-આ પ્રમાણે કહીને યાજ્ઞે સંસ્કાર કરેલા હવિનો હોમ કર્યો કે તે અગ્નિ-માંથી દેવના જેવો કુમાર ઉત્પન્ન થયો.^{૩૯} તે કુમાર અગ્નિની જ્વાલાના જેવા વર્ણવાળો તથા ભયંકર રૂપવાળો હતો. તેણે મુકુટ તથા ઉત્તમ કવચ ધારણ કરેલાં હતાં; ખડ્ગ, શર તથા ધનુષ તેની સાથે હતાં તથા તે વારંવાર ગર્જના કરતો હતો.^{૪૦} તે ઉત્પન્ન થતાંજ શ્રેષ્ઠ રથમાં બેસીને તેનાથી પ્રયાણ કરવા લાગ્યો, તેથી ખુશી થયેલા પંચાલો વાહ, વાહ બોલવા લાગ્યા.^{૪૧} તે વખતે હર્ષિલા થયેલા પંચાલોના ભારને આ પૃથ્વી સહન કરી શકી નહિ. વળી તે વખતે એક આકાશચારી અને અદૃશ્ય એવા મહાભૂતની વાણી થઈ કે:-“આ રાજપુત્ર ભયને નિવૃત્ત કરનારો તથા પંચાલોને યશ આપનારો થશે. એ કુમાર રાજના શોકને હણવા તથા દ્રોણના વધને માટે ઉત્પન્ન થયો છે.”^{૪૨, ૪૩} પછી તે યજ્ઞવેદીમાંથી કુમારિકા પાંચાલી પ્રકટ થઈ. જે સારા ભાગ્યવાળી, દેખાવડા અંગવાળી,

સુંદર, શ્યામ અને લાંબાં નેત્રવાળી, શ્યામવર્ણી, પદ્મપત્રના જેવાં લોચનવાળી, કાળા વાંકડીઆ કેશવાળી, ઉંચા લાલ નખવાળી, સુંદર ભમર-વાળી અને રમણીય પુષ્પસ્તનવાળી હતી.^{૪૪, ૪૫} તે મનુષ્યના દેહમાં સાક્ષાત્ દેવકુમારીના જેવી દેખાતી હતી. તેના શરીરમાંથી શ્યામ કમલના જેવો સુગંધ એક કોશસુધી પ્રસરતો હતો.^{૪૬} તે એવી રૂપાળી હતી કે પૃથ્વીમાં તેની ઉપમા જડતી ન હતી. વળી દેવ, દાનવ અને યક્ષો પણ ઇચ્છા કરે એવી તે દેવના જેવા રૂપવાળી હતી.^{૪૭} તે સુંદર નિતંબવાળી કન્યા ઉત્પન્ન થઈ, ત્યારે પણ આકાશવાણી થઈ કે:- “આ સર્વ સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવી કૃષ્ણા ક્ષત્રિયોનો ક્ષય કરવા ઉત્પન્ન થઈ છે.”^{૪૮} એ સુંદર માયા-વાળી સમય આવતાં દેવોનું કાર્ય કરશે તથા એને લીધે કૌરવોને મોટું ભય ઉત્પન્ન થશે.”^{૪૯}

આ સાંભળીને સર્વ પંચાલો સિંહના ટોળાની પેઠે ગાળ ઉઠ્યા અને તે વખતે હર્ષ-પૂર્ણ પંચાલોના ભારને આ પૃથ્વી સહન કરી શકી નહિ.^{૫૦} પછી પુત્ર તથા પુત્રીને ઉત્પન્ન થયેલાં જોઈને પુત્રની ઇચ્છાવાળી દ્રુપદની સ્ત્રી યાજ્ઞને શરણે આવી અને બોલી કે:-“આ બન્ને બાલકો મારાવિના બીજી સ્ત્રીને પોતાની માતા બાણો નહિ.”^{૫૧} ત્યારે દ્રુપદ રાજાનું પ્રિય કરવા માટે યાજ્ઞે “તથાસ્તુ” એમ રાણીને કહ્યું. પછી પ્રસન્ન મનવાળા બ્રાહ્મણોએ તે બન્ને નાં નામ પાડ્યાં^{૫૨} અને બોલ્યા કે:-

“આ દ્રુપદરાજાનો કુમાર ધૃષ્ટ છે-શત્રુની મોટાઈને સહી શકે નહિ એવો છે તથા ધુમ્ન (ધન) એટલે જે બલ અથવા કવચ કુંડ લાદિની સાથે મોટા ઉત્કર્ષવડે ઉત્પન્ન થયેલો છે, માટે એનું નામ ધૃષ્ટધુમ્ન કહેવું.”^{૫૩} અને કુંવરી કૃષ્ણાનું તેઓએ કૃષ્ણાજ નામ પાડ્યું; કારણ કે તે કૃષ્ણ વર્ણનીજ હતી. આ પ્રમાણે દ્રુપદ રાજાના મહાન યજ્ઞમાં તે પુત્ર તથા પુત્રી ઉત્પન્ન થયાં હતાં.^{૫૪} તે પછી પાંચાલ રાજાના આ પુત્ર ધૃષ્ટધુમ્નને પોતાને ઘેર લાવીને પ્રતાપી દ્રોણાચાર્યે તેને અશ્વવિદ્યા શીખવીને ઉપકાર

* આ ઉપરથી એ રજસ્વલા હોય એમ સમ-જાય છે; કારણકે દંતધાવન, સ્નાન અને સ્પર્શનો અશુભતાને માટે નિષેધ છે.

પર્વ]

કર્યો. ૫૫ મહા બુદ્ધિવાળા દ્રોણાચાર્યે દૈવથી
થનારું શેકી શકાય તેમ નથી, એમ જાણીને પોતા-
ની કીર્તિનું રક્ષણ કરવા તે પ્રમાણે શત્રુને પણ

વિદ્યા આપી હતી. ૫૬
ઘટિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતગત
ચૈત્રરથપર્વવિષે દ્રોપદીસંભવ નામનો
અધ્યાય ૧૬૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૬૮ મો-દ્રુપદના નગરમાં જવાનો પાંડવોનો નિશ્ચય

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

एतच्छ्रुत्वाह कौन्तेयाः शल्यविद्धा इवामवन् ॥
सर्वे चास्वस्थमनसो बभूवुस्ते महाबलाः ॥ १ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:-પ્રાહ્મણના સુખથી આ
વૃત્તાંત સાંભળીને કુંતીના પુત્રો શલ્યથી વિધાયા
હોય તેવા થઈ ગયા અને તે મહા બલવાન
સર્વ પાંડવોનાં મન અસ્વસ્થ થયાં. ૧ પછી સઘળાં
નાં ચિત્ત પંચાલ દેશમાં થનારા સ્વયંવર તરફ
વળેલાં જોઈને સલ્યવાદિની કુંતી માતા યુધિષ્ઠિરને
આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યાં. ૨

કુંતી બોલ્યાં:-“ આ મહાત્મા પ્રાહ્મણને
ત્યાં નગરમાં ભિક્ષા મેળવીને આનંદ કરતાં
આપણે ઘણી રાત્રિઓ નિવાસ કર્યો છે. ૩ વળી હું
શત્રુઓને દંમનારા! અહીં જે જે રમણીય એવાં
વનો અને ઉપવનો છે, તે પણ બધાં આપણે વાર-
વાર જોયાં છે. ૪ હું કુરુનંદન! હવે ફરી ફરીને
તે જોવાં આપણને સારાં લાગતાં નથી. વળી હું
વીર! પહેલાંની પેઠે હવે ભિક્ષાન્ન પણ બરોબર
મળતું નથી; ૫ માટે જો તમારી ઈચ્છા હોય તો
આપણે બધાં સુખેથી પંચાલ દેશમાં જઈએ.
હું વીર! તે દેશ પ્રથમ જોવાથી આપણને રમ-

ણીય લાગશે. ૬ વળી હું શત્રુકર્શન! પંચાલ દેશ-
માં સુકાલ છે એમ પણ સંભળાય છે તથા ત્યાંનો
રાજા યજ્ઞસેન પણ પ્રાહ્મણનો ભક્ત છે, એમ
આપણે સાંભળ્યું છે. ૭ અહીં એક જગ્યાએ લાંબો
કાળ પડી રહેવું તે મને સારું લાગતું નથી, માટે
હું પુત્ર! જો તમારી મરજી હોય તો આપણે
સુખથી ત્યાં ચાલ્યાં જઈએ. ” ૮ યુધિષ્ઠિર બોલ્યાં:-
“ હું માતા! તમે જે કાર્ય કરવા ધારે તેમાં
અમારું પરમ હિતજ હોય છે; પરંતુ આ નાના
ભાઈઓ ત્યાં આવશે કે નહિ, તે હું જાણતો
નથી. ” ૯

વૈશંપાયન કહે છે:-પછી કુંતીએ ભીમ-
સેન, અર્જુન, નકુલ અને સહદેવને જવાને માટે
કહ્યું, ત્યારે તે બધાએ પણ ‘ ભલે તેમ કરીએ ’
એમ કહ્યું. ૧૦ હું રાજન! પછી કુંતી તે પ્રાહ્મણની
રજા લઈને પોતાના પુત્રોની સાથે મહાત્મા
દ્રુપદની સુંદર નગરી તરફ જવા માટે તૈયાર
થયાં. ૧૧

ઘટિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતગત
ચૈત્રરથપર્વવિષે પાંચાલદેશયાત્રા નામનો
અધ્યાય ૧૬૮ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૬૯ મો-દ્રોપદીના પૂર્વજન્મની કથા

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

वसत्सु तेषु प्रच्छन्नं पांडिवषु महात्मसु ॥
आजगामाथतान्द्रपुं व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ १ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:-મહાત્મા પાંડવો ગુપ્ત
રીતે પ્રાહ્મણને ત્યાં રહેતા હતા, ત્યાં તેમને મળવા

માટે સત્યવતીના પુત્ર વ્યાસજી આવ્યા. ૧ તેમને
આવતા જોઈને શત્રુને તાપ આપનારા પાંડવો
સામા ગયા અને તેમને પ્રણામપૂર્વક અભિવં-
દન કરીને સર્વે હાથ જોડીને ઉભા રહ્યા. પછી
પાર્થોજી જેમનું પૂજન કરેલું એવા વ્યાસે તે

અધાને બેસવાની આજ્ઞા કરી, એટલે તેઓ નીચે બેઠા. તે પછી વ્યાસ મુનિ તેમને ગુપ્તરીતે પ્રીતિ-પૂર્વક આ પ્રમાણે પૂછવા લાગ્યા:—૨,૩“હે પરં-તપો ! તમે ધર્મપ્રમાણે તથા શાસ્ત્રપ્રમાણે વર્તો છો? વળી તમે પૂજન કરવા યોગ્ય એવા બ્રાહ્મણો-ની પૂજન કરો છો ? તે નષ્ટ તો થતી નથી ?”^૪ આ પ્રમાણે પૂછ્યા પછી ભગવાન વ્યાસ મુનિએ કેટલાંક ધર્મ તથા અર્થયુક્ત વાક્યો કહ્યાં તથા જૂઠી જૂઠી વિચિત્ર વાતો કહીને ફરીથી તે નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા.^૫

વ્યાસ બોલ્યા:—“ પૂર્વે તપોવનમાં કોઈ એક મહાત્મા ઋષિની એક કન્યા હતી. તે સૂક્ષ્મ મધ્યવાળી, સુંદર નિતાંબવાળી, સારી બ્રુકટી-વાળી અને સર્વ ગુણથી સંપન્ન હતી;^૬ પરંતુ તે પોતાનાં પૂર્વ કર્મવડે દુર્ભાગ્યવાળી નિવડી હતી, તેથી તે રૂપાળી હતી તોપણ તેને કોઈ પતિ મળ્યો નહિ.^૭ એટલે દુઃખી થયેલી તે કન્યાએ પતિ મેળવવા માટે તપ કરવા માંડ્યું અને તેણે ઉત્તર તપ કરીને શંકરને પ્રસન્ન કર્યા. તેના ઉપર પ્રસન્ન થયેલા ભગવાન શંકર તે યશસ્વિની કન્યા-ને કહેવા લાગ્યા કે:—“ તારું કલ્યાણ થાઓ. હું તને વરદાન આપવા આવ્યો છું માટે તું વર માગ.” “આવાં શંકરનાં વચન સાંભળીને તે કન્યા પોતા-ના હિતને માટે બોલી કે:—“ હું સર્વગુણસંપન્ન

એવો પતિ ઇચ્છું છું.” આમ તેણે વારંવાર કહ્યું. હે ભારતો ! ત્યારે બોલનારામાં શ્રેષ્ઠ એવા ઇશ્વરે તે કન્યાને કહ્યું કે:—“ હે કલ્યાણિ ! તને પાંચ પતિ થશે.” ૧૦, ૧૧ આવું કહ્યું, ત્યારે તે કન્યા વરદાન આપનારા શંકરને કહેવા લાગી કે:—“ હે દેવ ! હે પ્રભો ! તમારી કૃપાથી હું એકજ પતિની ઇચ્છા કરું છું.” ૧૨ ત્યારે મહાદેવ ફરીથી આ પ્રમાણે ઉત્તમ વચન કહેવા લાગ્યા કે:—“ તેં મારી આગળ ‘પતિ આપો’ એ વચન ફરીફરીને પાંચવાર કહ્યું, માટે તને પાંચ પતિ થશે; પરંતુ મેં જે કહ્યું છે તે તારા બીજા જન્મમાં થશે.” પછી શંકરના વરદાનથી તે દેવના જેવાં રૂપવાળી કન્યા દ્રુપદને ત્યાં ઉત્પન્ન થઈ.” ૧૩, ૧૪ તે દ્રુપદની સ્તુત્ય પુત્રી કૃષ્ણા તમારી પત્ની થવાને નિર્માયલી છે; માટે તમે પાંચાલ નગરમાં જઈને નિવાસ કરો. હે મહા-બલવાળા ! તે કન્યાને મેળવીને તમે સુખી થશો એમાં સંશય નથી.” ૧૫

આ પ્રમાણે પાંડવોને કહીને મહા ભાગ્ય-શાળી અને મહા તપસ્વી એવા પિતામહ વ્યાસ પાંડવોની અને કુંતીની રજા લઈને ત્યાંથી ચાલતા થયા. ૧૬

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત ચૈત્રરથપર્વવિષે દ્રૌપદીજન્માંતરકથન નામનો અધ્યાય ૧૬૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૭૦ મો—ચિત્રરથ ગંધર્વનો પરાજય

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

ગતે ભગવતિ વ્યાસે પાંડવા હૃષ્માનસાઃ ॥

તે પ્રતસ્થુઃ પુરસ્કૃત્ય માતરં પુરુષર્ષભાઃ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:—ભગવાન વ્યાસ ગયા તે પછી પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા પાંડવો પ્રસન્ન થઈને માતાને આગળ કરી પાંચાલ દેશ તરફ જવા નીકળ્યા. ૧ નીકળતા પહેલાં શત્રુને તાપ આપનારા પાંડવોએ બ્રાહ્મણની આજ્ઞા લીધી તથા તેમને અભિવંદન કરી માન આપ્યું. પછી તેઓ

ધારેલે સ્થાને જવા માટે ઉત્તર તરફ સીધે માર્ગે ચાલવા માંડ્યા. આમ એક દિવસ અને રાત્રી ચાલતાં તે પુરુષવ્યાઘ્ર પાંડવો ગંગાપર આવેલા સોમાશ્રયણ નામના તીર્થમાં આવી પહોંચ્યા. ૨૩ તે વખતે તેઓ અંધારામાં ચાલતા હોવાથી એક બળતું લાકડું હાથમાં લઈને તેઓને પ્રકાશ આપવા તથા તેમનું રક્ષણ કરવા મહારથી અર્જુન આગળ ચાલતો હતો. ૪ આ રીતે જ્યારે તેઓ ગંગાપર આવ્યા, ત્યારે એક ઇચ્છાળુ ગંધર્વ રાજા રમ્ય ગંગાજલમાં એકાંત કીડા કરવા

પર્વ]

સાંભળીને લઈને આવ્યો હતો. ૫ તેણે નદી તરફ આવતા પાંડવોનો શબ્દ સાંભળ્યો. એ શબ્દ સાંભળીને બલવાન ગંધર્વરાજ આવેશમાં આવી જઈને અત્યંત ક્રોધે ભરાયો. ૬ પછી માતા સાથે આવતા પરંતપ પાંડવોને જોઈને તે ઘોર ધનુષનો ટંકાર કરી આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો:- ૭ “રાત્રિ પડતાં પહેલાં સૂર્યનો અર્ધ અસ્ત થતાં જ્યારે પશ્ચિમ દિશા લાલ રંગની થઈને ઉગ્ર જણાય છે, તે વખતનો આળીસ નિમેષ જેટલો કાલ બાદ કરીને તે પહેલાંનો કાલ પ્રયાણનો કહેવાય છે; કારણ કે તે સંધ્યાકાલનું મુહૂર્ત યથેષ્ટ ગમન કરનારા યક્ષ, ગંધર્વ અને રાક્ષસોને માટે નિર્મેલું છે અને બાકીનાં મુહૂર્તો મનુષ્યોનાં કર્મને માટે સંચારને સાંનિર્મેલું છે; અર્થાત્ સંધ્યાકાલના આળીસ નિમેષ જેટલા કાલથી આરંભીને પછીનો રાત્રિનો કાલ યક્ષાદિના સંચારને માટે છે અને બાકીનો દિવસ-કાલ મનુષ્યોને માટે છે. ૮, ૯ તેમ છતાં જે મનુષ્યો લોભથી તે કાલમાં પ્રયાણ કરે છે, તે મૂર્ખોને અમારી પાસે આવતાં અમે અને રાક્ષસો કેદ કરીએ છીએ; ૧૦ માટેજ રાત્રિના સમયમાં બીજાં સર્વ મનુષ્યો અથવા સૈન્ય સાથે ફરતા રાજાઓ પાણીમાં ઉતરે છે તો તેમને વેદવેત્તા જનો નિંદે છે. ૧૧ હે મનુષ્યો! તમે દૂર ઉભા રહો. મારી પાસે આવશો નહિ. હું આ ભાગીરથીના જલમાં વિહાર કરવા આવ્યો છું, તે તમે કેમ બાણુતા નથી? ૧૨ હું પોતાના બલનોજ આશ્રય લેનારો અંગારપર્ણ નામનો ગંધર્વ છું તે તમે જાણો. વળી હું ઘણો માની તથા ઇર્ષ્યાળુ છું અને કુબેરનો પ્રિયમિત્ર થાઉં છું. ૧૩ આ વન પણ મારા નામથી અંગારપર્ણ વન કહેવાય છે. આ વનમાં હું ગંગાના તીરપર નાનાવિધ કીડાઓ કંઈ છું. ૧૪ આ વનમાં રાક્ષસો, કાપાલિકો, દેવો અને મનુષ્યો પણ આવતાં નથી ત્યાં તમે શામાટે આવ્યા છો?” ૧૫ અર્જુન કહે છે:- “હે હુર્મતિવાળા! સમુદ્રમાં, હિમાલયના પાર્શ્વમાં અને આ ગંગા નદીમાં, રાતે, દિવસે કે સંધ્યાકાલે કોનું કુટુંબ યુત રહી શકે? ૧૬ હે આકાશચારિ! આ

નદીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવી ગંગામાં પ્રવેશ કરવા માટે ભોજન કર્યા પહેલાં કે પછી, રાત્રિના કે એવો કોઈ કાલનિયમ નથી અર્થાત્ જ્યારે ગંગા પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેમાં સ્નાનાદિ કરવાનું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. ૧૭ વળી અમે તો શક્તિસંપન્ન છીએ એટલે વગર વખતે પણ તને સત્તાવીએ છીએ. હે કુર! યુદ્ધ કરવામાં જે મનુષ્યો અશક્ત હોય તેજ તમારા જેવાની પૂજા કરે છે. ૧૮ આ ગંગા પૂર્વે હિમાલયનાં હિમશિખરથી નીકળી (વસ્ત્રો કસારા, નલિની, પાવની, સીતા, ચક્ષુ, સિંધુ અને અલકનંદા) એ સાત રૂપથી સમુદ્રમાં મળે છે. ૧૯ ગંગા, યમુના, જલક્ષ્મણમાંથી નીકળેલાં સરસ્વતી, રથસ્થા, સરયૂ, ગોમતી અને ગંડકી, આ સાત નદીનાં જલને જેઓ પીએ છે, તેમનાં પાપ નિઃશેષ થાય છે. આ ગંગા એક આકાશરૂપી તટનો આશ્રય કરીને પવિત્રપણાથી આકાશમાં ગમન કરે છે. હે ગંધર્વ! તે દેવોમાં અલકનંદા કહેવાય છે. તેજ ગંગા પિતૃલોકમાં જઈને પાપ-કર્મવાળાઓથી તરી ન શકાય એવી વૈતરણી કહેવાય છે, એમ કૃષ્ણદ્વૈપાયન કહે છે. ૨૦-૨૨ આ કોઈ પણ પ્રકારના પ્રતિરોધવિનાની પવિત્ર દેવનદી ગંગા, જે સ્વર્ગને આપનારી છે તેને તું કેમ રોકી લેવાઈ છે? આ રીતે વર્તવું એ સનાતન ધર્મ કહેવાય નહિ. ૨૩ અમે આ રોકાણ-વિનાના, નિર્બાધ તથા પવિત્ર એવા ભાગીરથીના જલનો તારા કહેવાથીજ ઈચ્છાપૂર્વક ઉપયોગ કેમ કરીએ નહિ?” ૨૪

વૈશંપાયન કહે છે:- આ સાંભળીને અંગારપર્ણને ક્રોધ ચઢ્યો અને તે ધનુષ ખેંચીને ઝેરી દાઢવાળા સર્પના જેવાં તીવ્ર બાણો મૂકવા લાગ્યો. ૨૫ તે વખતે પાંડુપુત્ર અર્જુનને પોતાના હાથમાં રહેલું ઉંખાડી ઉઠાવવાની તથા ઢાલ ધરીને તેનાં સર્વ શરોને દૂર કર્યા. ૨૬ અર્જુન બોલ્યો:- “હે ગંધર્વ! અસ્ત્રવેત્તાઓની આગળ બીક દેખાડવી કામ લાગતી નથી; કારણ કે અસ્ત્ર બાણનારાની આગળ દેખાડેલી બીક પાણીના શીણની પેઠે લય પામે છે. ૨૭ હે ગંધર્વ! મનુષ્યોના કરતાં સર્વે ગંધર્વો શ્રેષ્ઠ છે એમ હું જાણું

છું, માટે તારી સાથે માયાથી યુદ્ધ ન કરતાં હું દિવ્ય અસ્ત્રથીજ યુદ્ધ કરીશ. ૨૮ હે ગંધર્વ ! પૂર્વે આ આગ્નેયાસ્ત્ર ઇંદ્રના માનવંતા ગુરુ બૃહસ્પતિએ ભરદ્વાજને આપ્યું હતું. ૨૯ ભરદ્વાજે અગ્નિવેશ્યને અને અગ્નિવેશ્યથી મારા ગુરુને મળ્યું હતું. તે અસ્ત્ર બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ એવા દ્રોણ ગુરુએ મને સારી રીતે આપ્યું છે. ૩૦

વૈશંપાયન કહે છે:-આ પ્રમાણે કહીને ક્રોધ પામેલા અર્જુનને તે પ્રદીપ્ત આગ્નેયાસ્ત્ર ગંધર્વના ઉપર મૂક્યું અને તે અસ્ત્રે ગંધર્વનો રથ બાળી મૂક્યો. ૩૧ આમ રથવિનાનો થયેલો રથમાંથી નીકળી પડેલો અને અસ્ત્રના તેજથી મૂઠ થયેલો ગંધર્વ નીચે માથે પડતો હતો. તેવામાં મહા બલવાન અર્જુનને પુષ્પવાળા તેના કેશ પકડીને અસ્ત્રપાતથી અચેતન થયેલા તે ગંધર્વને ખેંચી ભાઈઓની પાસે આણ્યો. ૩૨, ૩૩ તે વખતે તે ગંધર્વની કુંભીનસી નામની સ્ત્રી પોતાના પતિના બચાવની ઇચ્છા કરતી યુધિષ્ઠિર આગળ શરણુ મેળવવા આવી અને કહેવા લાગી. ૩૪

ગંધર્વી બોલી:-“ હે મહાભાગ્યવાળા ! આ મારા પતિને મુક્ત કરો. હે પ્રભો ! હું કુંભીનસી નામની ગંધર્વી તમારે શરણુ આવી છું, માટે મારે રક્ષણ કરો. ” ૩૫

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:-“ હે રિપુસૂદન અર્જુન ! તું એ ગંધર્વને છોડી દે; કારણકે યુદ્ધમાં જીતી લીધેલા, યશસ્વિત થયેલા, ભાર્યાથી રક્ષણ કરાયેલા અને પરાક્રમરહિત થયેલા, એવા શત્રુને કોણ મારે ? ” ૩૬

અર્જુન કહે છે:-“ હે ગંધર્વ ! જા, તું હવે જીવિતને પ્રાપ્ત થા અને શોક કરીશ નહિ; કારણ કે આ કુરુરાજ યુધિષ્ઠિર આજે તને અભય આપે છે. ” ૩૭

ગંધર્વ બોલ્યો:-“ હે અર્જુન ! તમે મને જીત્યો છો, માટે મારે પૂર્વનું અંગારપર્ણ (અંગારાના જેવું પર્ણ વાહન રથ જેનો) એવું નામ છે તેને હું છોડી દઉં છું અને હવેથી હું સભામાં મારા બલનાં તથા નામનાં વખાણ કરીશ નહિ. ૩૮ વળી આજે હું દિવ્ય અસ્ત્ર ધારણ કરનારા

અર્જુનને ગાંધર્વી માયા શીખવવા ઇચ્છું છું અને આવો લાભ મને મળ્યો તેથી હું પોતાને ભાગ્યશાળી ગણું છું. ૩૯ મારો વિચિત્ર રથ હોવાથી હું પહેલાં ચિત્રરથ કહેવાતો હતો; પરંતુ હવે મારો તે રથ અસ્ત્રાગ્નિથી દગ્ધ થયો છે, માટે હું દગ્ધરથ થયો છું. ૪૦ વળી જે વિદ્યા મેં પૂર્વે તપ કરીને સંપાદન કરી છે, તે વિદ્યા આજે મારા પ્રાણદાતા મહાત્માને હું નિવેદન કરું છું. ૪૧ જે પોતાના બલવડે શત્રુને આગળ વધતો અટકાવીને જીતી લે છે, છતાં જો તે શત્રુ શરણુ આવે તો તેને ન મારતાં જીવિતદાન આપે છે, તે વીર કયાં કલ્યાણને માટે યોગ્ય નથી ? ૪૨ હું તમને જે વિદ્યા આપવા ધાંડું છું તે આશુષી નામની વિદ્યા છે; જે વિદ્યા મનુષ્યે સોમને આપી હતી, સોમે વિશ્વાવસુને આપી હતી અને વિશ્વાવસુએ મને આપી છે. ૪૩ આ વિદ્યા જો ગુરુએ કુત્સિત પુરુષને આપી હોય તો તે નિષ્ફળ બન્ય છે. આ રીતે એ વિદ્યાની પ્રાપ્તિ મેં તમને કહી. હવે એનો પ્રભાવ તમે મારાથી સાંભળો. ૪૪ ત્રણ લોકમાં ચક્ષુવડે જે કંઈ જોવાની ઇચ્છા કરાય તે એ વિદ્યાથી જોઈ શકાય છે અને જે વસ્તુ સામાન્ય રૂપથી અથવા વિશેષ રૂપથી એ જોવા ઇચ્છે તેવા રૂપથી પોતાના સંકલ્પાનુસાર તે જોઈ શકે છે. ૪૫ આ વિદ્યા છ માસ સુધી એક પગે ઉભા રહીને તપ કરનારને પ્રાપ્ત થાય છે, માટે તમે તે વ્રત કરશો એટલે તમને પોતે હું તે વિદ્યા આપીશ. ૪૬ હે રાજન ! આ વિદ્યાના પ્રભાવવડે અમે મનુષ્યોથી શ્રેષ્ઠ ગણાઈએ છીએ અને દેવોના તુલ્ય ગણાઈએ છીએ. ૪૭ હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! વળી હું તમને તથા તમારા પ્રત્યેક ભાઈઓને ગંધર્વ લોકમાં ઉત્પન્ન થયેલા સો સો ઘોડાઓ આપીશ. ૪૮ એ ઘોડાઓ દેવોને અને ગંધર્વોને વહન કરે છે. સુંદર વર્ણવાળા તથા મનના જેવા વેગવાળા હોય છે, કોઈ વખત તેઓ વૃદ્ધ કે તરુણ થતા નથી, પણ રિથર વયવાળાજ રહે છે તથા મજલ કાપતાં પણ તેમનો વેગ ઓછો થતો નથી. પૂર્વે વૃત્રાસુરને મારવા માટે મહેંદ્રને સાડ વજ્ર તૈયાર કર્યું હતું; તે વજ્રના વૃત્રાસુરના માથાપર સેંકડો

પર્વ]

કકડા થઈ ગયા હતા. ૫૦ ભાગેલા તે વજ્રના વિભાગોની દેવતાઓ તે તે સ્થાનમાં પૂજા કરે છે, લોકમાં જે જે કંઈ ઉત્તમ અને સ્પૃહા કરવા યોગ્ય જણાય છે તે તે આ વજ્રનાં સ્વરૂપ ગણાય છે. ૫૧ ગ્રાહણના હાથથી હવિ અપાય છે, માટે તે હાથ વજ્ર છે. ક્ષત્રિયોનો રથ, દેવના તથા ગ્રાહણોના શત્રુના નાશને માટે કારણરૂપ છે; માટે તે દેવોને ઉપાસવા યોગ્ય વજ્ર છે. વૈશ્યો જે દાન કરે છે તે વજ્ર છે અને શૂદ્રો જે સેવા-કર્મ કરે છે, તે વજ્ર ગણાય છે. ૫૨ એટલે ક્ષત્રિયોના રથરૂપી વજ્રનો ભાગ અશ્વો છે, માટે જ તે વેગવાળા ઘોડાઓ અવધ્ય ગણાય છે. જે એવા ઘોડાઓમાં તેજવાળા ગણાય છે અને રથના અંગભૂત છે તેને ઘોડી ઉત્પન્ન કરે છે; ૫૩ પરંતુ મારા જે ઘોડાઓ છે તે ઐચ્છિક વર્ણવાળા છે, ઐચ્છિક વેગવાળા છે અને ઇચ્છાથીજ પ્રાપ્ત થયેલા છે. આમ હોવાથી તે ગંધર્વ લોકમાં થયેલા ઘોડાઓ તમારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરશે.” ૫૪

અર્જુન કહે છે:—“હે ગંધર્વ! જો તમે, પ્રીતિથી અથવા જીવિતના સંશયમાં મેં તમને જીવિતદાન આપ્યું તેથી એ વિદ્યા, ધન અથવા શાસ્ત્ર મને આપતા હો તો તે હું સ્વીકારવાને રાજી નથી; અર્થાત્ પ્રીતિથી આપેલું પણ સામું આપ્યા વિના લઉં તો ઋણુદાર થાઉં અને જીવિત-દાનના બદલામાં લઉં તો મારો યશ નષ્ટ થાય.” ૫૫

ગંધર્વ બોલ્યો:—“મહત્પુરુષોનો સંયોગ-જ પ્રીતિ કરનારો ગણાય છે. મને જીવિતદાન આપવાથી પ્રસન્ન થઈને હું તમને વિદ્યા આપું છું” ૫૬ અને હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન! તમારી પાસેથી પણ હું તેના જેવુંજ ઉત્તમ આગ્નેયાસ્ત્ર ચિરકાલને માટે ગ્રહણ કરીશ” ૫૭

અર્જુન કહે છે:—“હે ગંધર્વ! ત્યારે તો તે અસ્ત્ર આપીને તમારી પાસેથી તે ઘોડા લેવાની હું ઇચ્છા રાખું છું. વળી આપણી બન્નેની મૈત્રી નિત્યને માટે થાય એવું પણ હું ઇચ્છું છું. હે મિત્ર! હવે તમારાથી મનુષ્યોને શું ભય થાય છે તે મને કહો.” ૫૮ હે ગંધર્વ! અમે બધા વેદ ભણ્યા

છીએ તથા શત્રુને દમન કરીએ એવા છીએ છતાં રાત્રિએ પ્રયાણ કરતા એવા અમને તમે શામાટે સતાવ્યા, તેનું કારણ કહો.” ૫૯

ગંધર્વ કહે છે:—“હે પાંડુપુત્ર! તમે બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાંથી નીકળ્યા છો છતાં લગ્ન કર્યા નથી એટલે એકે આશ્રમમાં રહેલા નથી, તેથી તમે નિરશિક અને આહુતિવિનાના છો; વળી તમારી સાથે કોઈ ગ્રાહણ નથી, એ કારણથી મેં તમારું રોકાણ કર્યું હતું.” ૬૦ બુદ્ધિમાન એવા યક્ષો, રાક્ષસો, ગંધર્વો, પિશાચો, સર્પો અને દાનવો કુરુવંશનો ઇતિહાસ વર્ણવે છે. ૬૧ હે વીર! તમારા બુદ્ધિમાન પૂર્વજોના ગુણો નારદ વગેરે દેવર્ષિઓથી ગવાતા મેં સાંભળ્યા છે. ૬૨ વળી સાગરરૂપી વસ્ત્રથી વીંટાયલી આ સમગ્ર પૃથ્વી ઉપર ફરતાં મેં પોતે પણ તમારા કુલનો પ્રભાવ જોયો છે. ૬૩ હે અર્જુન! વેદમાં અને ધનુર્વિદ્યામાં આચાર્ય તથા ત્રણ લોકમાં પ્રસિદ્ધ એવા તમારા ગુરુ યશસ્વી દ્રોણાચાર્યને હું સારી રીતે ઓળખું છું. ૬૪ વળી હે કુરુ-વ્યાઘ્ર! યમ, વાયુ, ઇંદ્ર, અશ્વિનીકુમાર તથા પાંડુ, આ છ દેવો અને મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ તથા કુરુકુલની વૃદ્ધિ કરનારા એવા તમારા પિતૃ-ઓને પણ હું જાણું છું. ૬૫ વળી તમે બધા ભાઈઓ પણ દિવ્ય દેહવાળા, મહાત્માઓ, સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ, સારાં ચરિત્ર તથા વ્રત-વાળા અને શૂરવીર છો. ૬૬ હે પાર્થ! તમે શુદ્ધ ચિત્તવાળા છો. તમારાં મન તથા બુદ્ધિને ઉત્તમ જાણતાં છતાં મેં તમારી જાણી જોઈને સતાવણી કરી હતી; ૬૭ કારણ કે હે કૌરવ્ય! પોતાના બાહુબલના આશ્રયવાળો પુરુષ સ્ત્રીની સમક્ષ પોતાનું અપમાન થતું જોઈને તે સહન કરી શકતો નથી. ૬૮ વળી હે કુંતીપુત્ર! અમારું બંધ રાત્રિએ ઘણું વધી જાય છે તેથી અને આ સ્ત્રી મારી સાથે હતી તેથી મને ક્રોધ ચઢી આવ્યો હતો. ૬૯ હે તાપત્યવર્ધન! તમે મને અહીં જે કારણથી જીતી શક્યા તે કારણ હું તમને કહું છું, તે મારાથી તમે સાંભળો. ૭૦ બ્રહ્મચર્ય એ ઉત્કૃષ્ટ ધર્મ છે અને તે બ્રહ્મચર્ય તમારામાં

નિત્ય રહેલું છે, માટેજ હે પાર્થ! તમે મને યુદ્ધમાં જીતી શક્યા છો.^{૭૧} તમારી જગ્યાએ હે પરંતપ! ને કોઈ પરણેલો ક્ષત્રિય હોત અને તે ને રાત્રિએ યુદ્ધ કરત તો તે કોઈ રીતે મને જીતી શકત નહિ.^{૭૨} વળી હે પાર્થ! ક્ષત્રિય પરણેલો હોય તોપણ ને તેની સાથે બ્રાહ્મણ હોય તો તે પુરોહિતના આશ્રયમાં રહેલો ક્ષત્રિય બધા નિશાચરોને જીતી શકે છે;^{૭૩} માટે હે તાપત્ય! આ લોકમાં મનુષ્યોને કંઈ પણ શ્રેયની ઇચ્છા હોય તો તે કાર્યમાં જિતેન્દ્રિય પુરોહિતને યોજવો જોઈએ.^{૭૪} વળી રાજાના પુરોહિતો છ અંગો સાથે ચારે વેદમાં તત્પર, પવિત્ર, સત્યવાદી, ધર્માત્મા અને કૃતાર્થ અંતઃકરણવાળા હોવા જોઈએ.^{૭૫} જે રાજાને ધર્મ-વેત્તા, વાક્યાતુર્યવાળો, શીલવાળો અને પવિત્ર પુરોહિત હોય છે, તે રાજાનો અવશ્ય જય થાય

છે અને છેવટે તેને સ્વર્ગ મળે છે;^{૭૬} માટે ન મળેલો લાભ મેળવવા તથા મળેલાનું રક્ષણ કરવાને રાજાએ ગુણસંપન્ન પુરોહિત કરવો જોઈએ.^{૭૭} જે પોતાની ચઢતી થવા ઇચ્છતો હોય તથા સાગરરૂપી વસ્ત્રવાળી ધનગર્ભા સર્વ પૃથ્વી સર્વ રીતે મેળવવા ઇચ્છતો હોય, તેણે પુરોહિતની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તાવું જોઈએ.^{૭૮} હે તાપત્ય! કોઈ પણ પૃથ્વીપતિ રાજા બ્રાહ્મણના આશ્રયવિના કેવલ શૌર્ય અથવા પરિવારવડે પૃથ્વીને જીતી શકતો નથી;^{૭૯} માટે હે કુરુવંશ-વર્ધન! તમે એમ નક્કી જાણજો કે બ્રાહ્મણને આગળ રાખવાથીજ ચિરકાલ રાજ્યનું પાલન થઈ શકે છે.^{૮૦}

ઇતિ શ્રીમદ્દાશરતમાં આદિપર્વાતર્ગત
ચૈત્રરથપર્વવિષે ગંધર્વપરાશ્રવ નામનો
અધ્યાય ૧૭૦ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૭૧ મો-તપત્યુપાખ્યાન

॥ અર્જુન ઉવાચ ॥

તાપત્ય ઇતિ યદ્વાક્યમુક્તવાનસિમામિહ ॥

તદહંજ્ઞાતુમિચ્છામિ તાપત્યાર્થ વિનિશ્ચિતમ્ ॥૧॥

અર્જુન પૂછે છે:-“ હે ગંધર્વરાજ! અહીં તમે માંડે તાપત્ય એવું નામ ઉચ્ચાર્યું છે, તે તાપત્ય પદનો નિશ્ચિત અર્થ જાણવાની હું ઇચ્છા કરું છું.” હે સાધો! એ તપતી નામની કોણ હતી કે જેને લીધે અમે તાપત્ય કહેવા-ઈએ? ખરું જોતાં તો અમે કૌતેય છીએ; માટે એ તાપત્ય કહેવાનું ખરું તાપત્ય હું જાણવા ઇચ્છું છું.”^૨

વૈશંપાયન કહે છે:-આ પ્રમાણે અર્જુનને ગંધર્વને પૂછ્યું, ત્યારે ત્રણ લોકમાં વિખ્યાત એવા કુંતીપુત્ર ધનંજયપ્રત્યે ગંધર્વ આ કથા કહેવા લાગ્યો.^૩ ગંધર્વ બોલ્યો:-“ હે સર્વ બુદ્ધિમાનો-માં શ્રેષ્ઠ! હે પાર્થ! હું એ સંબંધમાં મનને રમણીય લાગે એવી સઘળી કથા તમને હર્ષ-

પૂર્વક યથાર્થ રીતે કહી સંભળાવું છું.”^૪ મેં તમને ‘તાપત્ય’ એવું સંબોધન જે કારણથી આપ્યું હતું તે કારણ હું તમને કહું છું; તેને તમે એકાગ્ર ચિત્તથી સાંભળો.”^૫ જે આ સૂર્ય-નારાયણ દ્વલોકમાં રહેલા પોતાના મંડલના તેજથી આકાશને વ્યાપ્ત કરે છે, એમની તપતી નામની એમના જેવી તેજસ્વી એક પુત્રી હતી.^૬ હે વિભો! તે વિવસ્વાન દેવની પુત્રી અને સાવિત્રીની નાની બહેન તપતી તપવડે ત્રણ લોકમાં વિખ્યાત થઈ હતી.^૭ તેના જેવી રૂપવાળી કોઈ દેવી, આસુરી, યક્ષી, રાક્ષસી, અપ્સરા કે ગંધર્વી ન હતી.^૮ તે યોગ્ય અને નિર્દુષ્ટ અંગવાળી, શ્યામ કીકીઓવાળાં વિશાલ નેત્રવાળી, પોતાના આચારમાં રહેનારી, સાધ્વી અને સુંદર વેષવાળી સ્ત્રી હતી.^૯ હે ભારત! સૂર્યે તે કન્યાને માટે તેને લાયક રૂપ, શીલ, ગુણ તથા વિદ્યામાં સમાન એવો વર ત્રણ લોકમાં નથી એમ માન્યું હતું.^{૧૦} પછી બીજાને અવશ્ય આપવા યોગ્ય

તે કન્યાને યૌવન આવેલું જોઈને તેના લક્ષ્મી
ચિંતામાં સૂર્યને શાંતિ વળી નહિ. ^{૧૧} હે કૌંતેય !
તે વખતે કુરુકુલમાં શ્રેષ્ઠ એવો ઋક્ષનો પુત્ર
બલવાન સંવરણ રાજા સૂર્યનું આરાધન કરતો
હતો. ^{૧૨} હે પૌરવનંદન ! તે ઉદય પામતા
સૂર્યની નિરંતર ભક્તિથી અર્ધ્ય, પુષ્પ, ઉપહાર,
ગંધ, નિયમ, ઉપવાસ તથા વિવિધ તપવડે
આરાધના કરતો હતો; તથા સેવાપરાયણ, અભિ-
માનવિનાનો અને પવિત્ર રહેતો હતો. ^{૧૩, ૧૪}
તે પછી કરેલા ઉપકારને જાણનારા, ધર્મશ-
સ્ત્ર અને પૃથ્વીમાં અતુલ રૂપવાળા સંવરણને જોઈ
તપતીને માટે આ યોગ્ય પતિ છે, એમ સૂર્ય
માનવા લાગ્યા. ^{૧૫} હે કૌરવ્ય ! પછી તે પ્રસિદ્ધ
કુટુંબવાળા શ્રેષ્ઠ રાજા સંવરણને પોતાની કન્યા
તપતી આપવાની સૂર્યે ઇચ્છા કરી; ^{૧૬} કારણ કે
જેમ સૂર્ય પોતાનાં તેજવડે આકાશમાં પ્રકાશે
છે, તેમ પૃથ્વીમાં સંવરણ રાજા પોતાની કાંતિથી
પ્રકાશતો હતો. ^{૧૭} વળી જેમ ઉદય પામતા
આદિત્યનું પ્રહ્લાદજીએ અર્ચન કરે છે તેમ હે
પાર્થ ! ક્ષત્રિયો વગેરે પ્રજા સંવરણનું અર્ચન
કરતી હતી. ^{૧૮} તે શ્રીમાન રાજા અત્યંત સુંદર
આકૃતિવાળો હોવાથી મિત્રોને ચંદ્ર કરતાં પણ
વધારે આદૃશજનક લાગતો હતો તથા અત્યંત
તેજવાળો હોવાથી શત્રુઓને સૂર્યના કરતાં પણ
વધારે તાપજનક લાગતો હતો. ^{૧૯} હે કૌરવ !
આવા ગુણ તથા વર્તનવાળા તે રાજાને સૂર્યે
પોતાની તપતી નામની કન્યા આપવાનો મન-
સુખો કર્યો. ^{૨૦} હે પાર્થ ! તે પછી એક વખતે
તે અમાપ પરાક્રમવાળો શ્રીમાન સંવરણ રાજા
પર્વતનાં ઉપવનમાં મૃગયા કરવા ગયો. ^{૨૧} હે
કૌંતેય ! ત્યાં શિકાર કરતાં કરતાં તે રાજાનો
અનુપમ ઘોડો ભૂખતરસથી પીડાઈને પર્વતમાં
મરણ પામ્યો. ^{૨૨} હે પાર્થ ! પછી તે રાજા ઘોડો
ફરવા લાગ્યો. ત્યાં તેણે વિશાલ નેત્રવાળી અને
લોકમાં અતુલ એવી એક કન્યાને દીડી. ^{૨૩} પોતે
એકલો હતો અને કન્યાને પણ એકલી જોઈ, એટલે
શત્રુસેનાને પીડનારો તથા રાજાઓમાં વ્યાધ જેવો

તે રાજા અચલ દૃષ્ટિથી તેને જોતો ઉભો રહ્યો. ^{૨૪}
પછી તે રાજાએ તેનું રૂપ જોઈને, એ લક્ષ્મી છે એવો
તર્ક કર્યો. વળી તેણે તર્ક કર્યો કે, એ સૂર્યની
ભ્રષ્ટ થયેલી કાંતિ હશે; ^{૨૫} કારણ કે તે કન્યા
શરીરના વર્ણથી તથા તેજથી અગ્નિની જવાલા
જેવી જણાતી હતી અને પ્રસન્નતા તથા કાંતિ-
વડે નિર્મલ ચંદ્રરેખાના જેવી જણાતી હતી. ^{૨૬}
તે શ્યામ લોચનવાળી કન્યા જે ગિરિપૃષ્ઠ ઉપર
ઉભી હતી, ત્યાં તે જળકતી સુવર્ણપ્રતિમા જેવી
શોભતી હતી. ^{૨૭} વળી તેના રૂપથી અને વિશેષ-
વડે તેના વેષથી વૃક્ષો, ગુદ્મો અને લતાઓની
સાથે તે પર્વત સુવર્ણમય થઈ ગયો હોય તેવો
શોભતો હતો. ^{૨૮} આવી તે કન્યાને જોઈને રાજા
સર્વ લોકમાંની સ્ત્રીઓની અવગણના કરવા
લાગ્યો તથા તેને જોવાથી પોતાનાં નેત્રોને સફલ
થયેલાં માનવા લાગ્યો. ^{૨૯} વળી જન્મથી
આરંભીને રાજાએ જે જે રૂપો જોયેલાં તેમાં તેના
જેવું રૂપ જોવામાં આવેલું નહિ, એવો પણ તેને
વિચાર આવ્યો. ^{૩૦} તે વખતે તે કન્યાએ ગુણ-
મય પાશથી જેનાં ચક્ષુ અને મન બાંધી લીધેલાં
એવો રાજા તે સ્થાનમાંથી જરા પણ ડગ્યો નહિ
તથા તેને કંઈ પણ સૂઝ પડી નહિ. ^{૩૧} વળી
સંવરણ રાજા સ્વરૂપધનની સંપત્તિવડે આ
લોકમાં અતુલ એવી તે કન્યાને જોઈને તર્ક
કરવા લાગ્યો કે, ખરેખર ! વિદ્યાતાએ દેવ, અસુર
તથા મનુષ્યના લોકને વલોવીને તે સર્વનાં રૂપ-
થીજ આ વિશાલનયનીનું રૂપ પ્રકટ કરેલું
છે ! ^{૩૨, ૩૩} આ રીતે શુભ કુલવાળો સંવરણ રાજા
તે કલ્યાણરૂપિણી કન્યાને જોતાંજ કામબાણથી
પીડાઈ મનવડે ચિંતાતુર થયો હતો, ^{૩૪} તેથી
તીવ્ર કામાગ્નિથી બળતો એવો તે પ્રૌઢ રાજા
પેલી મનોહર અને મુગ્ધા કન્યાને કહેવા
લાગ્યો કે : ^{૩૫} “ હે રંભોરુ ! તું કોણ છે ? કોની
પુત્રી છે ? તથા અહીં શામાટે ઉભી છે ? હે
શુદ્ધ સ્મિતવાળી ! વળી આ નિર્જન અરણ્યમાં
તું એકલી શા કારણથી ફરે છે ? ^{૩૬} તું સર્વોગ-
માં ખોડખાંપણવિનાની છે, વળી તું સર્વ
આભારણી વિભૂષિત થઈ છે, ખરું જોતાં એ

આભરણોને માટે યોગ્ય આભરણરૂપ તો તુંજ હોય એમ જણાય છે.^{૩૭} હું તને દેવી, આસુરી, ચક્ષી, રાક્ષસી, નાગકન્યા, ગંધર્વી અથવા મનુષ્યકન્યા માનતો નથી.^{૩૮} હે મત્તકાશિનિ ! મેં જે જે સુંદર સ્ત્રીઓ જોઈ છે અથવા સાંભળી છે, તેઓના જેવી હું તને માનતો નથી; અર્થાત્ શ્રેષ્ઠ માતું છું.^{૩૯} હે સુંદરમુખિ ! તારૂં કમલપત્રનાં જેવાં નેત્રવાળું તથા ચંદ્રથી પણ વધારે રમણીય એવું મુખ જ્યારથી મેં જોયું છે, ત્યારથી મને મનમથ મથન કરતો હોય તેમ થાય છે.”^{૪૦}

આ પ્રમાણે તે રાજા પેલી કન્યાને કહેવા લાગ્યો; પરંતુ નિર્જન અરણ્યમાં કામાર્ત થયેલા

તે રાજાને તેણે કંઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ.^{૪૧} પછી રાજા વિનવતો હતો તેજ વખતે તે વિશાલ નેત્રવાળી કન્યા આભલામાં વિજળીની પેઠે ત્યાંજ અંતર્ધાન થઈ ગઈ.^{૪૨} એટલે વનકમલનાં પત્ર જેવાં લોચનવાળી તે કન્યાને યોગવા માટે તે રાજા ઉન્મત્તની પેઠે ભમતો વનમાં ચોતરફ ફરવા લાગ્યો; ^{૪૩} પરંતુ તે કન્યા જુડી નહિ ! ત્યારે રાજા વનમાં તે કન્યાને માટે ઘણો વિલાપ કરી સ્થિર થઈને યે ઘડી ઉભો રહ્યો.^{૪૪}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
ચૈત્રરથપર્વવિષે તપત્યુપાખ્યાન નામનો
અધ્યાય ૧૭૧ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૭૨ મો-સંવરણ અને તપતીનો સંલાપ

॥ ગંધર્વ ઉવાચ ॥

અથ તસ્યામદૃશ્યાયાંનૃપાતિઃ કામમોહિતઃ॥

પાતનઃ શત્રુસંધાનાં પપાત ધરણીતલે ॥૧॥

ગંધર્વ કહે છે:-આ પ્રમાણે તે કન્યા અદૃશ્ય થઈ જતાં શત્રુસમૂહને પાડનારો તે રાજા કામમોહિત થઈને ધરણીતલપર પડ્યો.^૧ તે રાજા ધરણીપર પડતાંજ સુંદર હાસ્યવાળી અને પુષ્ટ વિશાલ કટિવાળી તે કન્યાએ ફરીથી રાજાને દર્શન આપ્યું;^૨ અને એ કદ્યાણી કુરુના કુલને પ્રવર્તાવનારા તથા કામથી હણાયલા ચિત્તવાળા તે રાજાને મધુર વાણીથી કહેવા લાગી કે:-^૩ “ હે શત્રુને દમનારા રાજા ! તમે ઉઠો, તમારૂં કદ્યાણુ થાઓ. હે રાજશાહ્નલ ! પૃથ્વીમાં પ્રખ્યાત થયેલા એવા તમને આવો મોહ થયો ઉચિત નથી. ” આ પ્રમાણે હાસ્ય કરતી હોય તેમ તપતીએ મધુર વચનો કહ્યાં, ત્યારે મીઠી વાણી સાંભળીને રાજાએ નેત્ર ઉઘાડ્યાં અને જૂહન્નિતંબવાળી તેજ કન્યાને સામી ઉભી રહેલી દીઠી. પછી તે શ્યામ કટાક્ષવાળી કન્યાને કામાશિથી વ્યાપ્ત મનવાળો રાજા ભાગ્યાતૂટ્યા અક્ષરવાળી વાણીથી કહેવા લાગ્યો:-“હે શ્યામ કટાક્ષવાળી ! હે મદ-

મત્તના જેવી જણાતી સુંદરિ ! હું કામાર્ત છું અને તને આહું છું; માટે તું સારી રીતે મારા ઉપર પ્રીતિ દર્શાવ. આ મારા પ્રાણ મને ત્યજી જાય છે. હે વિશાલનયનિ ! હે કમલગર્ભના જેવી કાંતિવાળી ! તારે માટે આ કામદેવ મને તીવ્ર શરેથી વિંધી નાખે છે અને તે શાંત થતો નથી. હે ભદ્રે ! આ પ્રમાણે કોઈ પણ રક્ષણ કરે નહિ એવા વખતમાં મને કામરૂપી મહાન સર્પે ડસ્યો છે, માટે હે વિશાલ નિતંબવાળી ! હે સુંદરમુખિ ! તું મને પ્રાપ્ત થા. હે કિન્નરના ગાન જેવું યોલનારી ! મારા પ્રાણ તારે આધીન છે.^{૪-૧૦} હે સુંદર અને સ્તુત્ય અવયવવાળી ! હે પદ્મ તથા ચંદ્રના જેવા મુખવાળી ! હે ભીરુ ! હું તારા વિના જીવવા સમર્થ થઈશ નહિ.^{૧૧} હે કમલપત્રાક્ષિ ! મને આ કામ વિંધી નાખે છે, માટે હે વિશાલનયની અંગના ! મારાપર તું દયા કર.^{૧૨} હે શ્યામ કટાક્ષવાળી ! હું તારો ભક્ત છું; માટે તું મારો ત્યાગ કરવા યોગ્ય નથી. હે ભાવિનિ ! તું તો પ્રીતિના યોગથી મારૂં રક્ષણ કરવાને યોગ્ય છે.^{૧૩} હે કદ્યાણિ ! તારાં દર્શનની સાથેજ મારૂં મન સ્નેહયુક્ત થઈને અત્યંત ચલિત

થયું છે. હવે તને જોયા પછી બીજી સ્ત્રીને જોવા મને રુચિ થતી નથી.^{૧૪} ઓ ભાવિનિ ! તું પ્રસન્ન થા. હું તને અધીન થઈ ગયો છું. તારા ભક્ત એવા મને તું સ્વીકાર. હે સુંદર જ્ઞાનવાળી, હે વિશાલાક્ષિ ! તને જોતાંની સાથેજ મનમથ પોતાનાં બાણવડે મારૂં અંતર અત્યંત વિધી નાખે છે, માટે હે કમલના જેવાં લોચનવાળી ! એ કામાશિથી ઉત્પન્ન થયેલા દાહને પ્રીતિસંયોગયુક્ત જલવડે શાંત કરી તું મને આનંદ આપ. હે કલ્યાણિ ! તારાં દર્શનથી ઉત્પન્ન થયેલો પ્રચંડ અને અસહ્ય ધનુષબાણવાળો પુષ્પાયુધ કામદેવ મને હુંસકુ શરોથી વિધે છે. હે ભાવિનિ ! તેને તું આત્મદાન કરીને શાંત કર.^{૧૫-૧૮} હે સુંદરિ ! તું મને ગાંધર્વવિવાહવડેજ પ્રાપ્ત થા; કારણ કે હે રંભોરુ ! સર્વ વિવાહોમાં ગાંધર્વવિવાહ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.”^{૧૯}

તપતી બોલી:-“હે રાજન્ ! હું કન્યા છું અને મારે માથે મારા પિતા છે, એટલે હું પોતાને માટે સ્વતંત્ર નથી, તેથી મારા ઉપર જે તમને પ્રીતિ હોય તો મારા પિતાની પાસે મારે

સારૂ માગણી કરો. ^{૨૦} હે નરેશ્વર ! જેમ મેં તમારા પ્રાણ વશ કર્યા છે, તેમ દર્શન આપીને તમે પણ મારા પ્રાણને અત્યંત હરી લીધા છે; ^{૨૧} પણ હે નૃપતિશ્રેષ્ઠ ! હું પોતાના શરીરને માટે સ્વતંત્ર નથી અને તેથીજ હું તમારી પાસે આવતી નથી; ^{૨૨} કારણકે સ્ત્રીઓ સ્વતંત્ર હોતી નથી. કથી એવી કન્યા છે કે જે સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ એવા કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા અને ભક્તવત્સલ એવા રાજાને ભર્તા કરવા અભિલાષા રાખે નહિ? ^{૨૩} પણ હું પરતંત્ર છું, માટે તમે મારા પિતાં સૂર્યને પ્રણામ કરીને, તપ કરીને અને નિયમ રાખીને યાચના કરો. ^{૨૪} હે અરિસૂદન રાજા ! જે તે મારા પિતા તમને આપવા ઈચ્છા કરે તો હું આજેજ તમને નિરંતરને માટે વશ થઈને રહીશ. ^{૨૫} હે ક્ષત્રિયશ્રેષ્ઠ ! હું આ લોકને પ્રકાશ કરનારા સૂર્યની સાવિત્રીથી નાની તપતી નામની કન્યા છું.”^{૨૬}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
ચૈત્રરથપર્વવિષે તપત્યુપાખ્યાન નામનો
અધ્યાય ૧૭૩ મે સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૭૩ મે-સંવરણનાં તપતી સાથે લગ્ન

॥ ગંધર્વ ઉવાચ ॥

एवमुक्त्वा ततस्तूर्णं जगामोर्ध्वमनिदिता ॥
सं तु राजा पुनर्भूमौ तत्रैव निषयात ह ॥ ૧ ॥

ગંધર્વ કહે છે:-આ પ્રમાણે કહીને તટકાલ તે સ્તુત્ય કન્યા આકાશમાં ચાલી ગઈ અને તે રાજા ફરીથી ત્યાંજ મૂર્છા ખાઈને પૃથ્વીપર પડ્યો.^૧ પછી રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે સંવરણ રાજાને જોળવા નીકળેલો પ્રધાન, સેના તથા પરિવારમંડળસાથે ત્યાં આવી પહોંચ્યો; અને તેણે રાજાને, ઉભા કરેલા ઈંદ્રધ્વજને કાલવડે પડેલો જુએ તેમ, મહાવનમાં પૃથ્વીપર પડેલો દીઠો. મહા ધનુષવાળા તે રાજાને એકલો પૃથ્વીપર પડેલો જોઈને તે પ્રધાન અગ્નિથી રાજાની ગળે

હોય તેવો સંતપ્ત થઈ ગયો તથા સ્નેહથી ભયની શંકા કરતો તે તુરત તેની પાસે ગયો અને કામથી મોહિત થયેલા તે રાજેન્દ્રને પિતા પોતાના પુત્રને જેમ ઉઠાડે તેમ પૃથ્વીપરથી ઉઠાડવા લાગ્યો. ^{૨-૫} પછી બુદ્ધિ, વય, કીર્તિ અને નીતિવડે શ્રેષ્ઠ એવો તે પ્રધાન રાજાને ઉઠાડીને જરા શાંત થયો.^૬ અને ઉઠેલા રાજાને કલ્યાણવાળી મધુર વાણીથી કહેવા લાગ્યો કે:-“હે મનુષ્ય-વ્યાઘ્ર ! તમે ભય પામશો નહિ. હે નિષ્પાપ રાજા ! તમારૂં કલ્યાણ થાઓ.”^૭ આમ કહીને સુદમાં શત્રુઓને પૃથ્વીપર પાડનારો તે રાજા ભૂખ, તરસ અને શ્રમથી પૃથ્વીપર પડ્યો હશે એવો પ્રધાને તર્ક કર્યો અને તેથી તેણે રાજાના

અને વીરણવાળાને કરેલો મુકુટ રાજના માથા-
પર શાંતિને માટે મૂક્યો; પણ માથામાં થયેલા
અત્યંત તાપથી તે મુકુટ તરત સૂકાઈ ગયો. ૮-૯
પછી કેટલીક વારે ભાન આવ્યું ત્યારે તે બલ-
વાન રાજાએ એક પ્રધાનવિના બીજા સર્વ
સૈન્યને ત્યાંથી મોકલી દીધું. ૧૦ એટલે રાજાની
આજ્ઞા થતાં તે મોટું સૈન્ય ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યું.
પછી રાજા તે પર્વતના શિખર ઉપર ફરીથી
આવી બેઠો. ૧૧ તે પછી શુદ્ધ થઈને, હાથ જોડીને
તથા ઉંચું મુખ રાખીને સૂર્યનું આરાધન કરવા
માટે તે રાજા, શ્રેષ્ઠ પર્વતપર ઉભો રહ્યો. ૧૨ વળી
સંવરણ રાજાએ શત્રુને હણનારા એવા પોતાના
પુરોહિત ઋષિશ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠનું મનમાં ધ્યાન કર્યું. ૧૩
આ પ્રમાણે રાત્રિદિવસ એક જગ્યાએ ઉભા રહીને
રાજાએ તપ કર્યું. ત્યારે બારમે દિવસે વિપ્રર્ષિ
વસિષ્ઠ ત્યાં આવ્યા. ૧૪ સંસ્કારસિદ્ધ મનવાળા
મહાઋષિ વસિષ્ઠે પોતાના યોગબલવડે પહેલે-
થી જ જાણ્યું હતું કે રાજાનું મન તપતીને વશ
થયું છે, ૧૫ તેથી નિયમથી તપ કરતા તે રાજાને
મુનિશ્રેષ્ઠ એવા ધર્માત્મા વસિષ્ઠે તેનું જ કાર્ય કર-
વાની ઇચ્છાથી કંઈક કહ્યું ૧૬ અને તે રાજાને દ્રના
જોતાં જ ભાસ્કરના જેવી કાંતિવાળા ભગવાન
વસિષ્ઠ ઋષિ ભાસ્કરને મળવા માટે આકાશમાં
ઉડ્યા. ૧૭ તે પછી સહસ્ર કિરણવાળા સૂર્યની
પાસે તે વિપ્ર હાથ જોડીને ગયા અને પ્રીતિથી ‘હું
વસિષ્ઠ છું’ એમ પોતાની ઓળખ આપી. ૧૮
ત્યારે મહા તેજસ્વી સૂર્યે મુનિશ્રેષ્ઠને કહ્યું કે:-
“હે મહર્ષે! તમે ભલે આવ્યા. તમારી જે ઇચ્છા
હોય તે મને જણાવો. ૧૯ હે મહાભાગ! હે
વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ! મારાથી તમે જે ઇચ્છતા હશે
તે વસ્તુ હું કર હશે તો પણ હું તમને આપીશ.” ૨૦
આ પ્રમાણે જ્યારે સૂર્યે વસિષ્ઠને કહ્યું,
ત્યારે તે મહાતપસ્વી ઋષિ પ્રકાશયુક્ત વિવસ્વા-
નને પ્રણામ કરીને કહેવા લાગ્યા. ૨૧ વસિષ્ઠ
બોલ્યા:- “હે વિભાવસુ! જે આ તમારી
સાવિત્રીથી નાની તપતી નામની પુત્રી છે, તેની હું
સંવરણ રાજાને માટે તમારી પાસે માગણી કરું
છું.” ૨૨ હે આકાશચારિન! તે રાજા મહાન કીર્તિ-

વાળો, ધર્મ તથા અર્થને જાણનારો અને ઉદાર
બુદ્ધિવાળો છે; એટલે તમારી પુત્રીને માટે પતિ
થવાને માટે સંવરણ રાજા સર્વથા યોગ્ય જ છે.”
૨૩ આવું વસિષ્ઠે કહ્યું ત્યારે મારે કન્યા આપવી
છે, એવો નિશ્ચય કરીને ઋષિને અભિનંદન
આપતા સૂર્યે આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:- “હે મુનિ!
સંવરણ રાજા રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ છે, તમે ઋષિ-
ઓમાં શ્રેષ્ઠ છો અને સર્વ સ્ત્રીઓમાં તપતી શ્રેષ્ઠ
છે; એટલે હવે એના દાનસિવાય બીજું શું ઉત્તમ
ગણાય ?” ૨૪, ૨૫ આ પ્રમાણે કહીને સર્વાંગે
નિર્દોષ એવી પોતાની પુત્રી તપતીને સૂર્યે સંવ-
રણને સાડ મહાત્મા વસિષ્ઠને આપી. ૨૬ તે વખતે
મહર્ષિ વસિષ્ઠે તે તપતી કન્યાને લીધી તથા
સૂર્યે વિદાય કર્યા પછી જ્યાં વિજયાત કીર્તિવાળો
કુરુકુલનો શ્રેષ્ઠ રાજા હતો, ત્યાં તે પાછા આવ્યા.
કામાતુર થયેલો તથા તપતીમાં જેનું ચિત્ત રહેલું
એવો રાજા તે સુંદર હાસ્યવાળી દેવકન્યા તપતી-
ને વસિષ્ઠની સાથે આવતી જોઈને બહુ પ્રસન્ન
થયો અને અધિક શોભવા લાગ્યો. ૨૭, ૨૮ તે
સુંદર બ્રહ્મટિવાળી તપતી પણ આભલામાંથી
નીકળેલી વિજળીની પેઠે આકાશમાંથી ઉતરતાં
પોતાની કાંતિવડે દિશાઓને પ્રકાશિત કરતી
અત્યંત શોભવા લાગી. ૩૦ જે વખતે સંવરણ
રાજાનું બાર રાત્રિનું તપ કષ્ટથી સમાપ્ત થયું, તે
વખતે વિશુદ્ધ મનવાળા ભગવાન વસિષ્ઠ ઋષિ
ત્યાં આવી પહોંચ્યા. ૩૧ આ રીતે તપવડે વરદાન
આપનારા દેવ સૂર્યનારાયણનું આરાધન કરીને
સંવરણ રાજા વસિષ્ઠના તેજવડે ઇચ્છિત પત્ની
મેળવી શક્યો. ૩૨ પછી તે દેવ તથા ગાંધર્વોએ
સેવન કરાવતા શ્રેષ્ઠ પર્વતપર સંવરણ રાજાએ
વિધિપૂર્વક તપતી સાથે લગ્ન કર્યું ૩૩ અને
વસિષ્ઠની આજ્ઞા મેળવીને તેજ પર્વત ઉપર તે
રાજર્ષિએ ભાર્યાસાથે વિહારની ઇચ્છા કરી.
રાજાએ પોતાનાં નગર, રાજ્ય, વન અને ઉપવ-
નોમાં રક્ષણ કરવા માટે તેજ પ્રધાનને આજ્ઞા
આપી. ૩૪, ૩૫ તે પછી વસિષ્ઠ મુનિ પણ રાજાને
આજ્ઞા આપી ત્યાંથી પોતાના આશ્રમ તરફ પ્રયાણ
કરી ગયા અને રાજા તે પર્વતપર દેવની પેઠે

વિહાર કરવા લાગ્યો.^{૩૬} આ પ્રમાણે પોતાની ભાર્યા સાથે તે પર્વતનાં વન તથા જંગલોમાં રાત્રીએ બાર વર્ષ સુધી એકસરખો વિહાર કર્યો.^{૩૭} હે ભારત ! રાત્રી વિહાર કરતો હતો તે સમયમાં તેના નગરમાં તથા રાજ્યમાં બાર વર્ષ સુધી (રાત્રી કામાસક્ત થવાથી વાર્ષિક જ્યોતિષ્ટોમ વગેરે ક્રિયાનો લોપ થયો તે કારણથી) ઇંદ્રે વૃષ્ટિ કરી નહિ.^{૩૮} હે અરિને દમનારા ! આ પ્રમાણે અનાવૃષ્ટિ થવાથી સ્થાવરજંગમ સર્વ પ્રજા ક્ષય પામવા લાગી.^{૩૯} અને એવો ભયંકર દુષ્કાળ પ્રવર્ત્યો કે પૃથ્વીમાં ઝાકળ સરખું પડ્યું નહિ; તો પછી વરસાદની તો આશા જ શી? ધાન્ય પાક્યું નહિ.^{૪૦} અને લોકોનાં મન ગભરાઈ ગયાં તથા ભૂખના ભયથી પીડાયલા લોકો પોતાનાં ઘરો છોડીને દિશા વિદિશામાં ભમવા લાગ્યા.^{૪૧} વળી તે નગરમાં અને રાજ્યમાં સ્ત્રી વગેરે કુટુંબનો ત્યાગ કરીને તથા મર્યાદા મૂકી દઈને ભૂખથી પીડાયેલા લોકો પરસ્પરને મારવા લાગ્યા.^{૪૨} આ પ્રમાણે ભૂખથી પીડાતા અને આહાર ન મળવાથી મડદાં જેવા થઈ ગયેલા લોકોથી તે નગર પ્રેતોથી ભરેલું ચમરાજના નગર જેવું જણાવા લાગ્યું.^{૪૩} તે પછી રાજ્યને આવી

સ્થિતિમાં આવેલું જોઈને તેજ ધર્માત્મા ભગવાન વસિષ્ઠ મુનિએ ત્યાં વરસાદ વરસાવ્યો.^{૪૪} અને લાંબા કાળથી બહાર રહેલા તે રાજાશાહી સંવરણને તપતીની સાથે નગરમાં લાવ્યા. રાત્રી આવતાં જ ઇંદ્રે પૂર્વના જેવી ત્યાં વૃષ્ટિ કરી.^{૪૫} આ રીતે તે નૃપતિશાહી ફરીથી નગરમાં આવતાં સહસ્રાક્ષ ઇંદ્રે વૃષ્ટિ કરી અને તે પ્રભુએ ધાન્ય ઉત્પન્ન કર્યું.^{૪૬} સંભાવિત મનવાળા તે રાજેન્દ્રની સંભાવનાથી તે નગર અને રાજ્ય ફરી પરમાનંદથી હર્ષિત જણાવા લાગ્યા.^{૪૭} તે પછી ઇંદ્રાણી સાથે જેમ ઇંદ્ર યજ્ઞ કરે તેમ સંવરણ રાત્રીએ તપતી સાથે બાર વર્ષ સુધી પુનઃ યજ્ઞ કર્યા.^{૪૮}

ગંધર્વ કહે છે:-હે પાર્થ ! આ પ્રમાણે પૂર્વે મહાભાગ્યશાલિની સૂર્યની પુત્રી તપતી તમારા પૂર્વજની પત્ની હતી, તેથી તમે તાપત્ય કહેવાઓ છો.^{૪૯} હે અર્જુન ! તે તપતીમાં સંવરણ રાત્રીએ કુરુ નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો હતો, માટે હે તપ કરનારામા શ્રદ્ધ ! તમે તાપત્ય કહેવાઓ છો.^{૫૦}*

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
ચૈત્રરથપર્વવિષે તપત્યુપાખ્યાન
નામનો અધ્યાય ૧૭૩ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૭૪ મો-વસિષ્ઠચરિત્ર-પુરોહિત કરવાની પાંડવોને ગંધર્વની સૂચના

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

સ ગંધર્વવચઃ શ્રુત્વા તત્તદામરતર્ષમ ॥

અર્જુનઃ પરયા મક્ત્યા પૂર્ણચંદ્રં ઇવાવમૌ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:-ગંધર્વનાં આવાં વચન સાંભળીને હે ભરતર્ષભ ! તે વખતે અર્જુન પરમ ભક્તિથી પૂર્ણ ચંદ્રના જેવો શોભવા લાગ્યો.^૧ અને વસિષ્ઠનાં તપોબલથી અત્યંત આશ્ચર્ય-યુક્ત થઈને મહા ધનુષધારી એવો કુરુશ્રેષ્ઠ અર્જુન ગંધર્વને કહેવા લાગ્યો:-^૨ “હે ગંધર્વ ! તમે તે ઋષિનું નામ વસિષ્ઠ એવું કહ્યું તેનું કારણ હું સાંભળવા ઇચ્છું છું, માટે યથાર્થ રીતે તેમને

કહો.^૩ હે ગંધર્વપતિ ! જે અમારા પૂર્વજોના પુરોહિત હતા તે એ મહર્ષિ ભગવાન કોણ હતા, તે મને તમે કહો.”^૪

ગંધર્વ કહે છે:-એ વસિષ્ઠ બ્રહ્માના માનસિક પુત્ર હતા અને અરુંધતીના પતિ થતા

* બ્રાહ્મણાનુગ્રહાદેવ ક્ષત્રંજયતિ નાન્યથા ।
...સૂર્યસ્ય કન્યાં તપતા નષ્ટં રાજ્યં ચ લેબ્ધ-
વાન્ । વસિષ્ઠસ્યપ્રસાદેન રાજા સંવરણો યથા ॥
બ્રાહ્મણની કૃપાવડે જ ક્ષત્રિયનો વિજય થાય છે,
ખીજ રીતે થતો તથા; જેમ કે સંવરણ રાજા
વસિષ્ઠની કૃપાવડે સૂર્યની કન્યા તપતી અને ગયેલું
ગણેશ

હતા. દેવોથી પણ જીતાય નહિ એવા કામ તથા ક્રોધ, એ બન્નેને તેમણે તપવડે જીત્યા હતા; એટલે તે બન્ને એ મુનિના ચરણ તલાંસતા હતા. તેમણે ઇન્દ્રિયોને વશ કરી હતી તેથી તે વસિષ્ઠ કહેવાતા હતા. ^{૧૦} જે ઉદાર બુદ્ધિવાળા ઋષિએ વિશ્વામિત્રનો અપરાધ થતાં ઉત્પન્ન થયેલા મહાન ક્રોધને વશ રાખી કુશિકેનો ઉચ્છેદ કર્યો ન હતો, વળી જેમણે પોતાના પુત્રોનો વિશ્વામિત્રે નાશ કર્યો ત્યારે પોતે શક્તિમાન હોવા છતાં અશક્તની પેઠે વિશ્વામિત્રના વિનાશને માટે દારુણ કર્મ કર્યું ન હતું, ^{૧૧} વળી જેઓ મરણ પામેલા પુત્રોને યમલોકમાંથી પાછા લાવવા સમર્થ હતા તોપણ જેમણે સમુદ્ર જેમ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન ન કરે તેમ કાલની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કર્યું ન હતું, ^{૧૨} જે વશ્ય અંતઃકરણવાળા મહાત્માને પ્રાપ્ત થઈને ઈક્ષ્વાકુ વંશના

રાજાઓએ મહાન યજ્ઞો કર્યા હતા, ^{૧૦, ૧૧} જે પાંડવશ્રેષ્ઠ! તે સર્વ રાજાંદ્રોને પ્રહ્લપિં વસિષ્ઠે જૃહસ્પતિ જેમ દેવોને યજ્ઞ કરાવે, તેમ યજ્ઞ કરાવ્યા હતા; ^{૧૨} માટે તમે પણ ધર્મપરાયણ મનવાળા, વેદધર્મને જાણનારા અને ગુણવાન એવા કોઈ યોગ્ય બ્રાહ્મણને પુરોહિત કરવા બોલી કાઢો. ^{૧૩} હે પાર્થ! પૃથ્વી જીતવાની ઇચ્છા કરતા કુલીન ક્ષત્રિયે પ્રથમ પોતાના રાજ્યની વૃદ્ધિને માટે પુરોહિત કરવાની જ રૂ-છે. ^{૧૪} જે રાજાએ ભૂમંડલનો જય કરવો હોય, તેણે બ્રાહ્મણને આગળ રાખવા જોઈએ; માટે તમારે પણ ગુણવાન, જિતેન્દ્રિય, ધર્મ, કામ અને અર્થનાં રહસ્યને જાણનારા વિદ્વાન બ્રાહ્મણને પુરોહિત કરવો જોઈએ. ^{૧૫} ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત ચૈત્રરથપર્વવિષે પુરોહિતકરણકથન નામનો અધ્યાય ૧૭૪ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૭૫ મો-ક્ષત્રિયબલથી પ્રહ્લબલની શ્રેષ્ઠતા જોઈ વિશ્વામિત્ર બ્રાહ્મણ થયા.

॥ અર્જુન ઉવાચ ॥

કિંનિમિત્તમભૂદૈરં વિશ્વામિત્રવસિષ્ઠયોઃ ॥

વસતોરાશ્રમે દિવ્યે શંસ નઃ સર્વમેવતત્ ॥૧॥

અર્જુન પૂછે છે:- “ પોતપોતાના દિવ્ય આશ્રમમાં રહેતા એવા વિશ્વામિત્ર અને વસિષ્ઠને શા કારણથી વૈર થયું હતું? તે સઘળું તમે મને કહો. ” ^૧

ગંધર્વ કહે છે:- હે પાર્થ! સર્વ લોકમાં આ વસિષ્ઠનું આજ્યાન પુરાતન કહેવાય છે, તે આજ્યાન મારાથી તમે યથાર્થ રીતે સાંભળો. ^૨ હે ભરતર્ષભ! કાન્યકુબ્જ દેશમાં લોકમાં પ્રખ્યાત એવા કુશિકેનો પુત્ર ગાંધી નામનો મહાન રાજા હતો. ^૩ તે ધર્માત્મા રાજાને વિશ્વામિત્ર નામનો શત્રુઓનું મર્દન કરનારો પુત્ર હતો. તેની પાસે પુષ્કળ સૈન્ય અને વાહનો હતાં. ^૪ એક વખતે તે વિશ્વામિત્ર પોતાના પ્રધાનની સાથે ગાઢાં જંગલમાં આવેલા રમ્ય મરુ દેશમાં મુગા અને વરાહોને

વિંધતા મૃગયા કરતા ફરતા હતા. ^૫ હે નરશ્રેષ્ઠ! પછી એક મૃગને મેળવવા તેની પાછળ દોડતાં થાકથી ગ્લાનિ પામેલા તથા તરસથી પીડાતા તે વસિષ્ઠ ઋષિના આશ્રમમાં આવી પહોંચ્યા. ^૬ પોતાના આશ્રમમાં આવેલા વિશ્વામિત્રને જોઈને પૂજ્ય નરોનું પૂજન કરનારા વસિષ્ઠ ઋષિએ નરશ્રેષ્ઠ વિશ્વામિત્રને પાદ (પગ ધોવાનું જલ), અર્ધ્ય-આચમનનું જલ વગેરેથી તથા સ્વાગતથી પૂજન કરીને સન્માન આપ્યું. ^{૭, ૮} વળી તે મહાત્મા વસિષ્ઠની એક કામદુધા ઘેનુ હતી, તેને જ્યારે જ્યારે મુનિ ઇચ્છિત પદાર્થો આપવા કહેતા, ત્યારે ત્યારે નિરંતર તે મનોરથો પૂર્ણ કરતી હતી. ^૯ તે કામદુધાએ તે વખતે વસિષ્ઠની ઇચ્છાથી આમ્ય અને આરણ્ય ઔષધિઓ (ડાંગર, નિવાર વગેરે), દૂધ, અમૃતના જેવા મધુર વગેરે પડરસો, અનુત્તમ રસાયન, લોબન

અર્થ] અધ્યાય ૧૭૫ મો-ક્ષત્રિયબલથી બ્રહ્મબલની શ્રેષ્ઠતા જોઈ વિશ્વામિત્ર બ્રાહ્મણ થયા. ૩૨૯

આવીને ખાવાના-ભક્ષ્ય પદાર્થો, અમૃતના જેવા
દૂધપાક વગેરે લેલ પદાર્થો તથા હે અર્જુન!
શેરડી વગેરે ચૂસવાના પદાર્થો આપ્યા. ૧૦, ૧૧
વળી કામદુધાએ મહામૂલ્યવાન રત્નો અને
વિવિધ વસ્ત્રો પણ આપ્યાં. તે સઘળા પ્રિય
પદાર્થોવડે સર્વ સેનાસાથે રાજા વિશ્વામિત્રનો
વસિષ્ઠ સત્કાર કર્યો; ૧૨ એટલે પ્રધાન તથા
સૈન્યની સાથે વિશ્વામિત્રને બહુ સંતોષ થયો.
પછી છ સ્થાનમાં લાંબી, *સારાં પાર્શ્વ અને જંઘા-
વાળી, x પાંચ અંગમાં વિશાલ, દેડકાના જેવાં
ઉપડતાં નેત્રવાળી, સારા આકારવાળી, પુષ્ટ અવા-
ડાંવાળી, અનિર્દિત લક્ષણવાળી, સુશોભિત પુચ્છ-
વાળી, શંકુના જેવા અણીદાર કાનવાળી, સુંદર
શીંગડાંવાળી, પુષ્ટ તથા લાંબાં મસ્તક અને ડોક-
વાળી તથા મનને રમ્ય લાગે એવી તે કામધેનુને
જોઈને વિશ્વામિત્ર વિસ્મય પામ્યા. પછી ગાંધીના
પુત્ર વિશ્વામિત્રે તે નંદિની ગાયનાં વખાણ
કર્યાં ૧૩-૧૫ અને બહુજ સંતોષ પામીને તે રાજા
વસિષ્ઠ ઋષિને કહેવા લાગ્યા:—“હે બ્રહ્મન! કાંતો
એક અર્જુન ગાયો લઈને કે માંડે રાજ્ય લઈને
પણ મને નંદિની ગાય આપો અને હે મહા-
મુનિ! માંડે રાજ્ય તમે લોગવો.”

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—“હે નિષ્પાપ રાજા! આ
મારી ઉત્તમ દૂધવાળી નંદિની ગાય દેવતા,
અતિથિ, પિતૃ અને યજ્ઞકાર્યને સારૂ ઉપયોગી છે,
માટે રાજ્યને બદલે પણ એ આપી શકાશે નહિ.”

વિશ્વામિત્રે કહ્યું:—“હું ક્ષત્રિય છું અને
તમે તપ તથા સ્વાધ્યાયરૂપી સાધનવાળા વિપ્ર
છો! ૧૬-૧૮ ચિત્તનિબ્રહ્મવાળા અને પ્રશાંત

* શિરો ગ્રીવા સક્થિની ચ સાસ્ના પુચ્છ-
મથસ્તના: । શુભાન્યેતાનિ ધેનૂનામાયતાનિ
પ્રચક્ષ્તે ॥ શિર, ડોડી, સાથળ, ગોદડી, પુચ્છ
અને સ્તન, એ ગાયોનાં છ અંગો લાંબાં શુભ
ગણાય છે.

x લલાટં શ્રવણૌ ચૈવ નયનદ્વિતયં તથા ।
પૃથૂન્યેતાનિ શસ્પંતે ધેનૂનાં પંચ સૂરિભિઃ ॥
ગાયોનાં લલાટ, એ કાન અને એ નેત્રો, આ
પાંચ અંગો પુષ્ટ હોય તેને વિશ્વામિત્રે બ્રહ્મણ્ય

બ્રાહ્મણોમાં બલ કયાંથી હોઈ શકે? જ્યારે તમે
મારી ઈચ્છિત વસ્તુને અર્જુન ગાયોને બદલે
પણ આપતા નથી, ત્યારે હું મારા ક્ષત્રિયધર્મને
છોડીશ નહિ અને બલથી પણ એ ગાયને લઈ
જઈશ.”

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—“હે વિશ્વામિત્ર! તારી
પાસે સૈન્ય છે, તું રાજા છે અને જાતે બાહુ-
વીર્યવાળો ક્ષત્રિય છે; ૧૯, ૨૦ માટે તું તારી
ઈચ્છામાં આવે તેમ તટાલ કર. વિચાર કરવા
રોકાઈશ નહિ.”

ગંધર્વ કહે છે:—હે પાર્થ! આ પ્રમાણે
વસિષ્ઠે કહ્યું, ત્યારે વિશ્વામિત્રે ચંદ્ર અને હંસના
જેવી ધવલ જણાતી તે નંદિની ગાયને બલા-
ત્કારથી લઈ જવા છોડી અને ચાબૂકના મારથી
ખિન્ન કરી તેને ચોમેરથી રોકવા માંડી. ૨૧, ૨૨
હે પાર્થ! ત્યારે તે વસિષ્ઠની કલ્યાણકારિણી
નંદિની ‘હંભા, હંભા’ શબ્દ કરતી ભગવાન
વસિષ્ઠની આગળ આવી ઉચું મુખ કરીને ઉભી
રહી. ૨૩ તેને લઈ જવા માટે રાજાના માણસોએ
બહુ માર માર્યો તોપણ તે આશ્રમમાંથી નીકળી
નહિ; ત્યારે વસિષ્ઠ બોલ્યા:—“હે કલ્યાણિ! તું
વારંવાર બરાડે છે, એ તારો શબ્દ હું સાંભળું
છું. ૨૪ હે ભદ્રે! હે નંદિની! તને બલાત્કારથી
વિશ્વામિત્ર લઈ જાય છે તેમાં હું ક્ષમાશીલ બ્રાહ્મણ
શું કરી શકું?” ૨૫

ગંધર્વ કહે છે:—હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ! વિશ્વા-
મિત્ર તથા તેના સૈન્યના ભયથી ગભરાયલી
નંદિની વસિષ્ઠની પાસે આવી અને કહેવા
લાગી ૨૬ ગાય બોલી:—“હે ભગવન! વિશ્વામિત્ર-
ના ઘોર કર્મવાળાં સૈન્યની ચાબુકના દંડા તથા
સોટાથી હણાઈને અનાથની પેટે હું બરાડા માંડે
છું તોપણ તમે કેમ કંઈ દરકાર કરતા નથી?” ૨૭

ગંધર્વ કહે છે:—આ પ્રમાણે વિશ્વામિત્રનાં
માણસોથી પીડા પામતી નંદિની આકંઠ કરતી
હતી, છતાં મહામુનિ વસિષ્ઠ ક્ષોભ પામ્યા નહિ
તથા વ્રતને ધારણ કરનારા તે મુનિ ધૈર્યથી પણ
ડગ્યા નહિ. ૨૮ વસિષ્ઠ બોલ્યા:—“ક્ષત્રિયોનું બલ
જોઈને બ્રાહ્મણોનું બલ ક્ષમા છે. તે ક્ષમા

મારામાં રહેલી છે, માટે જો તને રુચતું હોય તો ભલે તું એની સાથે જા. ” ૨૯

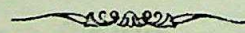
નંદિની બોલી:-“ હે ભગવન્ ! તમે આવું બોલો છો, એટલે શું તમે મારો ત્યાગ કર્યો છે? હે બ્રહ્મન્ ! જ્યાંસુધી તમે મારો ત્યાગ કરો નહિ ત્યાંસુધી કોઈપણ મને બલથી લઈ જવા સમર્થ નથી. ” ૩૦

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-“ હે કલ્યાણિ ! હું તારો ત્યાગ કરતો નથી. તારામાં જો શક્તિ હોય તો તું ભલે રહે. આ તારા વાછરડાને મજબૂત દોરડાંથી બાંધીને બલાત્કારથી લઈ જાય છે. ” ૩૧

ગંધર્વ કહે છે:-જ્યારે ‘તારી શક્તિ હોય તો રહે’ આવાં વસિષ્ઠનાં વચન સાંભળ્યાં, ત્યારે દુધાળી નંદિની માથું અને ડોકું ઉંચું કરીને ભયંકર જણાવા લાગી ૩૨ તથા ક્રોધવડે લાલ આંખોવાળી અને ‘હંભા’ શબ્દથી મોટી બરાડ પાડતી નંદિની વિશ્વામિત્રનાં સૈન્યને સર્વ દિશામાં નસાડવા લાગી. ૩૩ તે વખતે તેઓએ ચાબુકના દંડા અને સાટથી તેને મારવા માંડી અને ચોમેરથી ઘેરવા માંડી; એટલે નંદિની ક્રોધથી લાલચોળ આંખો કરીને અત્યંત ક્રોધ કરવા લાગી. ૩૪ આ વખતે ક્રોધથી પ્રદીપ્ત થયેલું તેનું શરીર મધ્યાહ્નના સૂર્ય જેવું જણાવા લાગ્યું. પછી તેણે પોતાના પૂછડાના ગુચ્છામાંથી વારં-વાર અંગારાનો વરસાદ વરસાવવા માંડ્યો. ૩૫ તથા પુછડામાંથી પહુલવ જાતના મ્લેચ્છોને ઉત્પન્ન કર્યા; અવાડામાંથી દ્રાવિડ અને શકોને ઉત્પન્ન કર્યા; ચોનિદેશથી યવનોને ઉત્પન્ન કર્યા; છાણુ, મૂત્ર તથા પડખાંઓથી ઘણા શબર ચોદ્ધાઓને ઉત્પન્ન કર્યા અને પોતાનાં પ્રીણથી પૌંડ્ર, કિરાત, યવન, સિંહલ, બર્બર, ખસ, ચિખુક, પુલિંદ, ચીન, હુણુ, કેરલ અને બહુ જાતના મ્લેચ્છ ચોદ્ધાઓને ઉત્પન્ન કર્યા. ૩૬-૩૮ આ પ્રમાણે નંદિનીએ ઉત્પન્ન કરેલા, જાત જાતના અખતરથી ઢંકાયેલા તથા જૂઠાં જૂઠાં હથિયારધારી એવા તે ભિન્ન ભિન્ન મ્લેચ્છગણોનાં ક્રોધી સૈન્યોએ વિશ્વામિત્રના જોતાંજ લશ્કરને ઘેરી લીધું. તે

વખતે વિશ્વામિત્રનો એક એક ચોદ્ધો પાંચ પાંચ સાત સાત મ્લેચ્છોથી ઘેરાઈ ગયો હતો. ૩૯, ૪૦ પછી મોટા અશ્વના વરસાદથી હણાતું તે સૈન્ય વિશ્વામિત્રના જોતાં ત્રાસ પામીને ચોતરફ નાસવા લાગ્યું. ૪૧ હે ભરતર્ષભ ! વસિષ્ઠના કોપેલા સૈન્યથી વિશ્વામિત્રના કોઈપણ સૈનિકનો પ્રાણ ગયો નહિ; ૪૨ પરંતુ નંદિનીએ તે સઘળા સૈન્યને દૂર નસાડી દીધું. આ પ્રમાણે ખૂંસ મારતું અને ભયથી ગભરાયેલું વિશ્વામિત્રનું બાર ગાઉ દૂર નસાડી દીધેલું તે સૈન્ય પોતાના કોઈ રક્ષકને મેળવી શક્યું નહિ. આવું બ્રહ્મતેજ-થી થયેલું મોટું આશ્ચર્ય જોઈને તે વખતે ક્ષાત્રભાવથી કંટાળેલા વિશ્વામિત્ર કહેવા લાગ્યા કે:-“ ક્ષત્રિયબલ ધિક્કારવા જેવું બલ છે, બલિષ્ઠ બલ તો બ્રહ્મબલજ છે. ” ૪૩-૪૫ આમ વિશ્વામિત્રે બલાબલનો નિશ્ચય કરીને તપનેજ પરમ બલ માન્યું. પછી સમૃદ્ધિયુક્ત રાજ્યનો તથા ઝળહળતી રાજ્યલક્ષ્મીનો ત્યાગ કરીને અને વૈભવોનો તિરસ્કાર કરીને તેઓ તપ કરવા-માંજ મન જોડવા લાગ્યા. પછી તપવડે સિદ્ધિ મેળવી પોતાના તેજથી સર્વ લોકને વ્યાપ્ત કરી પ્રદીપ્ત તેજવાળા વિશ્વામિત્ર સર્વને તાપ આપવા લાગ્યા અને છેવટે બ્રાહ્મણપણાને પ્રાપ્ત થયા તથા એ કૌશિક વિશ્વામિત્ર ઇંદ્રની સાથે સોમ-રસનું પાન કરવા લાગ્યા. ૪૬-૪૮*

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત ચૈત્ર-રથપર્વવિષે વસિષ્ઠાખ્યાનમાં વિશ્વામિત્ર-પરાભવ નામનો અધ્યાય ૧૭૫ મો સમાપ્ત.

* કૌશિકે કૌર્યતપસી રાધેય શૌર્યમીરુતે ।
 ચલેચ વાચિ માધુર્ય વીજસંસ્કારસંકરાત્ ॥
 બીજ અને સંસ્કારનો સેળભેળ થવાથી વિશ્વા-મિત્રમાં કૂરતા તથા તપ બન્ને હતાં. કર્ણમાં શૌર્ય અને ભીરુપણું હતું; તથા તે કારણથીજ બલ મહુ-બની વાણીમાં મીઠાશ હોય છે.

ગણેશ

પર્વ]

અધ્યાય ૧૭૬ મો-વસિષ્ઠચરિત્ર-કલ્માષપાદ રાજની કથા

॥ ગંધર્વ ઉવાચ ॥

કલ્માષપાદ इत्येवं लोके राजा बभूव ह ॥

इक्ष्वाकुवंशजः पार्थ तेजशाऽऽदृशो भुवि॥१॥

ગંધર્વ કહે છે:-હે પાર્થ! પૃથ્વીમાં અતુલ તેજવાળો એવો ઇક્ષ્વાકુ વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલો કલ્માષપાદ નામનો એક રાજા આ લોકમાં હતો.^૧ તે રાજા એક વાર નગરમાંથી નીકળીને વનમાં મૃગયા કરવા ગયો હતો. ત્યાં તે શત્રુને મર્દન કરનારો રાજા, મૃગ અને વરાહોને વિધતો ફરવા લાગ્યો.^૨ વળી તે મહા ઘોર વનમાં તેણે ઘણા ગેંડાઓનો શિકાર કર્યો. પછી લાંબો કાલ શિકાર કરવાથી અત્યંત શ્રમિત થયેલો તે રાજા વનમાંથી પાછો ફર્યો.^૩ પ્રતાપી વિશ્વામિત્ર આ રાજાની પાસે યજ્ઞ કરાવવા ધારતા હતા. વનમાંથી પાછા આવતાં યુદ્ધમાં અજિત એવા તથા ક્ષુધા અને તૃષ્ણાથી પીડાતા રાજાએ એકજ મનુષ્ય જઈ શકે એવા માર્ગમાં ઋષિશ્રેષ્ઠ મહાત્મા વસિષ્ઠપુત્રને સામે આવતા જોયા;^{૪,૫} જે વસિષ્ઠના કુલની વૃદ્ધિ કરનારા અને મહાત્મા વસિષ્ઠના સો પુત્રોમાં મોટા પુત્ર મહાભાગ્યશાલી શક્તિ નામના મુનિ હતા.^૬ તેમને જોઈને ‘અમારા માર્ગમાંથી ફર થા’ એમ રાજાએ કહ્યું; ત્યારે ઋષિએ મધુર વાણીથી સાંત્વન કરતાં રાજાને કહ્યું કે:-“હે મહારાજા! મને તમારે માર્ગ આપવો એજ સનાતન ધર્મ છે; કારણ કે રાજાએ કોઈપણ વખતે બ્રાહ્મણને માર્ગ આપવો જોઈએ.”^{૭,૮}

આ પ્રમાણે તે બન્ને પરસ્પર રસ્તાને માટે બોલવા લાગ્યા અને ‘ખસી જા, ખસી જા’ એમ કહીને વિવાદ કરવા લાગ્યા;^૯ પરંતુ ધર્મ-શાસ્ત્રની મર્યાદામાં રહેલા ઋષિ રસ્તામાંથી ખસ્યા નહિ તેમજ રાજાએ પણ માન અને કૌંધથી ઋષિને માર્ગ આપ્યો નહિ.^{૧૦} પછી રસ્તો ન છોડતાં તે ઋષિને રાજેન્દ્રે રાક્ષસની પેઠે મોહમાં આવી જઈને આબુકેને મહાર

કર્યો. આમ આબુકેના પ્રહારથી હણાયલા મુનિ-શ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠપુત્રે કૌંધમૂઢિત થઈને તે નૃપશ્રેષ્ઠને શાપ આપ્યો કે:-^{૧૧,૧૨} “હે નીચ રાજા! તું રાક્ષસની પેઠે તપસ્વીને મારે છે, માટે તું આજથી આરંભી રાક્ષસ થઈ જઈશ^{૧૩} અને મનુષ્યના માંસમાં આસક્ત થઈને આ પૃથ્વીમાં ભટકીશ. ઓ અધમ રાજા! હવે તું અહીંથી જા.” આ પ્રમાણે વીર્યરૂપી શક્તિવાળા શક્તિમુનિએ રાજાને શાપ આપ્યો.^{૧૪} (આ વૈર વિશ્વામિત્રે પોતાના વિદ્યાબલથી શક્તિમુનિ અને રાજામાં ઉત્પન્ન કર્યું હતું.) પ્રથમ કલ્માષપાદ રાજા પાસે યજ્ઞ કરાવવાના સંબંધમાં વિશ્વામિત્ર અને વસિષ્ઠને વૈર થયું હતું, એટલે વિશ્વામિત્ર રાજા પાસે આવ્યા હતા.^{૧૫} હે પાર્થ! જે વખતે રાજા અને શક્તિમુનિ પરસ્પર વિવાદ કરતા હતા, તે વખતે ઉગ્ર તપવાળા પ્રતાપી વિશ્વામિત્ર ઋષિ તે બન્નેની સંમીપમાં ગયા.^{૧૬} શાપ દીધા પછી રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા કલ્માષપાદે વસિષ્ઠના જેવા તેજસ્વી વસિષ્ઠપુત્ર શક્તિઋષિને ઓળખ્યા.^{૧૭} હે ભારત! આ વખતે વિશ્વામિત્ર પણ પોતાનું પ્રિય કરવાને ઇચ્છતા પોતાના શરીરને અંતહિત રાખી તે બન્નેની બુદ્ધિને મોહ પમાડતા હતા.^{૧૮} જ્યારે શક્તિ મુનિએ રાજાને શાપ આપ્યો, ત્યારે રાજા શક્તિમુનિને પ્રસન્ન કરવા તેનું પૂજન કરતો શરણ લેવા તૈયાર થયો.^{૧૯} હે કુરુશ્રેષ્ઠ! રાજાનો આવો અભિપ્રાય જાણીને વિશ્વામિત્રે એક રાક્ષસને રાજાના દેહમાં પ્રવેશ કરવા આજ્ઞા આપી;^{૨૦} એટલે શક્તિઋષિના શાપથી અને વિશ્વામિત્રની આજ્ઞાથી કિંકર નામના રાક્ષસે રાજાના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો.^{૨૧} હે અરિંદમ રાજા! પછી રાક્ષસે રાજાને કબજે કર્યો છે એમ જાણીને મુનિશ્રેષ્ઠ વિશ્વામિત્ર પણ તે સ્થાનમાંથી ચાલ્યા ગયા.^{૨૨} હે પાર્થ! તે પછી પોતાના શરીરમાં પ્રવેશ કરીને રહેલા રાક્ષસથી અત્યંત ડીકારાલે રાજા ગંધર્વજીને બોલી શક્યો નહિ.^{૨૩}

પછી વનમાં ફરતા તે રાજાને કોઈ એક બ્રાહ્મણે જોયો અને ભૂખથી પીડાયલા તે બ્રાહ્મણે રાજા પાસે માંસયુક્ત ભોજન માગ્યું.^{૨૪} ત્યારે કલ્માષપાદ રાજાએ તે બ્રાહ્મણને કહ્યું કે:—“ હે બ્રહ્મણ ! તમે અહીં જ બે ઘડી રાહ જોતા બેસો.^{૨૫} હું જઈ આવીને તમને યથેષ્ટ ભોજન આપીશ. ” આ પ્રમાણે કહીને રાજા ત્યાંથી નીકળ્યો અને બ્રાહ્મણ ત્યાંજ રાહ જોતો બેઠો.^{૨૬} હે પાર્થ ! પછી ઉદાર મનવાળો રાજા પોતાની ઈચ્છામાં આવે તેમ સુખરૂપ ફરીને પાછો આવી અંતઃપુરમાં પેઠો. જ્યારે મધ્યરાત્રિ થઈ, ત્યારે બ્રાહ્મણને ભોજન આપવાનું કહેલું તે રાજાને યાદ આવ્યું; એટલે રાજાએ તુરત રસોઈઆને બોલાવીને કહ્યું કે:—૨૭,૨૮ “પેલા વનપ્રદેશમાં અન્નની આકાંક્ષા કરતો એક બ્રાહ્મણ મારી વાટ બુઝે છે; માટે તું ત્યાં જઈને માંસયુક્ત અન્નથી તેને ભોજન કરાવ. ”

ગંધર્વ કહે છે:—આ પ્રમાણે રાજાના કહેવાથી રસોઈઆએ માંસની ખોળ કરી, પણ તેને કયાંય માંસ મળ્યું નહિ; એટલે તેણે ચિંતાતુર થઈને રાજાને તે વાત જણાવી.^{૩૦} આ સાંભળીને રાક્ષસના આવેશવાળા રાજાએ નિશ્ચિંતપણાથી રસોઈઆને વારંવાર કહ્યું કે:—“ એને નરમાંસનું ભોજન કરાવ. ”^{૩૧} ‘ બહુ સાફ ’ કહીને રસોઈઆ ત્યાંથી વધ કરવા યોગ્ય ને હણુનારાના સ્થાનમાં ગયો અને તુરત નિર્ભયપણાથી નરમાંસ લઈ આવ્યો.^{૩૨} પછી તેણે તેનો અન્નસાથે વિધિપૂર્વક સંસ્કાર કરીને તે પેલા ભૂખ્યા તપસ્વી બ્રાહ્મણને આપ્યું.^{૩૩} તે દ્વિજશ્રેષ્ઠે સિદ્ધ દષ્ટિથી તે અન્ન જોયું અને ક્રોધથી વ્યાકુલ નેત્ર કરીને તેણે ‘ આ તો અભોજ્ય છે ’ એમ કહ્યું.^{૩૪} બ્રાહ્મણ બોલ્યો:—“ તે અધમ રાજા જેથી મને અભોજ્ય અન્ન આપે છે તેથી તે મૂર્ખનીજ આવા નરમાંસભક્ષણમાં આસક્તિ થાઓ.^{૩૫} અને જે પ્રમાણે તેને શક્તિમુનિએ કહ્યું છે તે પ્રમાણેજ તે મનુષ્યમાંસમાં આસક્ત થઈને સર્વ પ્રાણિમાત્રને ઉદ્દેગ આપતો આ પૃથ્વીમાં ભટકે. ”^{૩૬}

આ રીતે બીજી વાર બ્રાહ્મણનો શાપ થવાથી રાજાનો તે પૂર્વ શાપ બલવાન થયો અને રાક્ષસના બલથી યુક્ત થયેલો રાજા બુદ્ધિહીન થઈ ગયો.^{૩૭} હે ભારત ! પછી તે નૃપતિશ્રેષ્ઠ રાક્ષસથી મૂઠ ઇન્દ્રિયવાળો થઈને થોડા વખતમાંજ શક્તિમુનિને જોઈ કહેવા લાગ્યો કે:—૩૮ તેં મને આવો અયોગ્ય શાપ આપ્યો છે, માટે હું પુરુષ-ભક્ષણનું કાર્ય તારાથીજ શરૂ કરીશ.^{૩૯} આ પ્રમાણે કહીને પછી તે શક્તિ ઋષિને તુરત મારી નાખી વાઘ જેમ ઇચ્છિત પશુને ખાઈ જાય, તેમ તેને ખાઈ ગયો.^{૪૦} શક્તિને મરેલો જોઈને તે રાક્ષસને વિશ્વામિત્ર વારંવાર વસિષ્ઠના પુત્રોના ભક્ષણને માટેજ પ્રેરવા લાગ્યો,^{૪૧} તેથી તે રાક્ષસ મહાત્મા વસિષ્ઠના શક્તિથી બીજા નાના પુત્રોને, ક્રોધ પામેલો સિંહ જેમ તુચ્છ હરણાંને ખાઈ જાય તેમ, ખાઈ ગયો.^{૪૨} જ્યારે વસિષ્ઠ ઋષિએ સાંભળ્યું કે, તે પુત્રોને વિશ્વામિત્રે મારી નખાયા છે, ત્યારે મહાન પર્વતો જેમ પૃથ્વીને ધારણ કરે છે, તેમ તે ઉત્પન્ન થયેલા શોકને વશ રાખવા લાગ્યા.^{૪૩} પછી મુનિશ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠે પુત્રશોકથી પોતાનું શરીર પાડવાનો વિચાર કર્યો, પણ તે બુદ્ધિમાનમાં શ્રેષ્ઠ મુનિએ વિશ્વામિત્રનો વિનાશ કરવા ધાર્યું નહિ.^{૪૪} પછી ભગવાન વસિષ્ઠઋષિએ દેહત્યાગ કરવા માટે મેરુના શિખર ઉપરથી પડતું મૂક્યું; પણ તે પર્વતની શિલાપર તૂલના ઢગલામાં પડ્યા હોય તેમ પડ્યા.^{૪૫} હે પાંડવ ! આમ પડવાથી જ્યારે તે મૃત્યુ પામ્યા નહિ, ત્યારે તે ભગવાન વસિષ્ઠે મહાવનના બળતા અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો.^{૪૬} હે શત્રુને હણનારા અર્જુન ! તે વખતે તે અગ્નિ ઘણો પ્રદીપ્ત થયેલો હતો તોપણ તેણે વસિષ્ઠને બાળ્યા નહિ અને તે ઝળહળતો અગ્નિ પણ ઠંડો થઈ ગયો.^{૪૭} પછી શોકના આવેશવાળા મહામુનિએ સમુદ્રને જોઈને ગળામાં મોટી શીલા બાંધી સમુદ્રમાં પડતું મૂક્યું.^{૪૮} ત્યારે સમુદ્રે પણ પોતાના તરંગના વેગથી મહામુનિને સ્થલપર લાવી મૂક્યા. આ પ્રમાણે જ્યારે કોઈપણ ઉપાયથી ઉત્તમ વ્રતવાળા તે

વિપ્ર મરણ પામ્યા નહિ, ત્યારે ખેદ પામીને તે
પુનઃ પોતાના આશ્રમમાં આવ્યા.*

ઘનિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતમાં
ચૈત્રરથપર્વવિષે વસિષ્ઠમાં વસિષ્ઠશોક
નામનો અધ્યાય ૧૭૬ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૭૭ મો-સૌદાસિને વસિષ્ઠે પુત્ર આપ્યો.

॥ ગંધર્વ ઉવાચ ॥

તતો દૃષ્ટ્વાશ્રમપદં રહિતં તૈઃ સુતૈર્મુનિઃ ॥

નિર્જગમ સુદુઃખાર્તઃ પુનરપ્યાશ્રમાતતઃ ॥૧॥

ગંધર્વ કહે છે:-પાછા આવેલા વસિષ્ઠમુનિ-
એ તે આશ્રમપદને પુત્રોવિનાનું શૂન્ય જોયું,
એટલે અત્યંત દુઃખથી દીન બનીને ફરીથી તે
આશ્રમમાંથી ચાલી નીકળ્યા.^૧ હે પાર્થ! તેમણે
વર્ષાકાલમાં નવા જલથી ભરેલી અને તીરપર
ઉગેલાં ઘણાં વૃક્ષોને ખેંચી જતી એક નદીને
જોઈ.^૨ હે કૌરવનંદન! નદીને જોઈને મુનિને
ફરીથી વિચાર આવ્યો કે, દુઃખી થયેલો હું આ
નદીના પાણીમાં ડૂબી મરું? ^૩ પછી અત્યંત
દુઃખિત થયેલા મહા મુનિએ પાશોથી પોતાના
શરીરને મજબૂત બાંધી લીધું અને તે મહાનદી-

* કૌશિકઃ કૃત્રિમો વિપ્રો જઘ્નેત્પાર્થે શતં
મુનીન્ ॥ જાતિવિપ્રો વસિષ્ઠસ્તુ સ્વેદિતોઽપિ
ક્ષમાપરઃ ॥ નીં બનાવટી વિશ્વામિત્રે અત્ય
કારણને માટે સૌ મુનિનો વધ કર્યો અને જન્મથી
વિપ્ર એવા વસિષ્ઠ તો ખેદ પમાડાતાં પણ ક્ષમા-
પરાયણ રહ્યા. (યુગકર્મથી જાતિ માનનારાએ
આ ઉપરથી ધડો લેવો જોઈએ.) ૧

૨ વસિષ્ઠસ્ય શતં પુત્રાન્નાશયામાસ કૌશિકઃ ॥
નૈનંબવાધિરે બ્રહ્મહત્યાસ્તાસ્તપસો વલાત્ ॥

વિશ્વામિત્રે વસિષ્ઠના સૌ પુત્રોને મારી નાખ્યા
તોપણ તેને તેના તપના બલને લીધે બ્રહ્મહત્યા
પીડી શકી નહિ.

૩ પ્રાજ્ઞઃ સ્વલાર્દિતો દેહં સંત્યક્ષતિ ન તુ
ક્ષમાં ॥ ન શશાપ વસિષ્ઠો હિ પુત્રઞ્નમપિ
કૌશિકમ્ ॥ ખત મરુખ્યથી પીડાયેલો વિવેકી
પુરુષ પોતાનો દેહ છોડી દે છે, પણ ક્ષમાને ત્યજતો
નથી. દૃષ્ટાન્-વસિષ્ઠે પોતાના પુત્રોને હણ-
નારા વિશ્વામિત્રને પણ શાપ આપ્યો નહિ.

ના જલમાં પડતું મૂક્યું.^૪ હે અરિસેનાને હણ-
નારા! તે વખતે નદીએ તેમના પાશોને તોડી
નાખ્યા અને તે ઋષિને પાશવિનાના કરીને તીર-
પર મૂકી દીધા.^૫ બંધનવિનાના થયેલા મહાઋષિ
ત્યાંથી બહાર આવ્યા અને એ નદીમાં પોતે
વિપાશથયા, માટે મહાઋષિએ એનું નામ વિપાશા
પાડ્યું.^૬ પછી શોકગ્રસ્ત બુદ્ધિવાળા તે ઋષિ એક
જગ્યાએ રહ્યા નહિ, પણ પર્વત, નદીઓ અને
સરોવરો ઉપર ફરવા લાગ્યા.^૭ વળી ઋષિએ પ્રચંડ
મગરવાળી એવી ભયંકર હૈમવતી નદીને જોઈ
અને તેના પ્રવાહમાં પડતું મૂક્યું;^૮ પરંતુ તે
શ્રેષ્ઠ નદી તે ઋષિને અસિ જેવા વિચારીને
સેંકડો પ્રવાહોથી વહેવા લાગી અને તેથી તે
'શતદ્રુ' કહેવાઈ.^૯ ત્યાં પણ પોતાને સ્થલપર
રહેલા જોઈને 'અરે, હું મરી શકતો નથી'
એમ કહી વસિષ્ઠ પુનઃ પોતાના આશ્રમમાં
આવવા લાગ્યા. તે વિવિધ પર્વતો અને બહુ વિવિધ
દેશોમાં ફરતા ફરતા આવતા હતા, તે વખતે તેમ-
ની પાછળ તેમની અદૃશ્યંતી નામની પુત્રવધૂ પણ
આશ્રમમાં આવતી હતી. ^{૧૦, ૧૧} એ અદૃશ્યંતી
પાસે આવી એટલે ઋષિએ છ અંગથી અલંકૃત
અને પરિપૂર્ણ અર્થવાળો વેદાધ્યયનનો શબ્દ
પોતાની પાછળથી આવતો સાંભળ્યો. ^{૧૨} તે વખતે
ઋષિએ કહ્યું કે:-'આ મારી પાછળ પાછળ કોણ
આવે છે?' ત્યારે પુત્રવધૂ અદૃશ્યંતીએ ઋષિને
કહ્યું કે:-'હે મહાભાગ! તપ કરતી તપસ્વિની
એવી હું શકિતમુનિની સ્ત્રી છું.' ^{૧૩}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-'હે પુત્રિ! આ સાંગ
વેદ ભણવાનો શબ્દ કોનો છે? જેવો શબ્દ પૂર્વે
સાંગ વેદ ભણતા શક્તિનો મેં સાંભળ્યો હતો
તેવો આ છે.' ^{૧૪}

પુત્ર શક્તિનો ગર્ભ મારા ઉદરમાં ઉત્પન્ન થયો છે. એ આહીં ખાર વર્ષથી વેદોનું અધ્યયન કરે છે. ૧૧૫

ગંધર્વ કહે છે:-આવાં અદૃશ્યંતીનાં વચન સાંભળીને પૂજ્યની પૂજા કરનારા એવા ઋષિ વસિષ્ઠ પ્રસન્ન થયા અને ‘મારે હજી સંતાન છે’ એમ કહીને હે પાર્થ! તેમણે મૃત્યુનો વિચાર માંડી વાળ્યો. ૧૧૬ પછી હે શુદ્ધ! તે વહુને લઈને વસિષ્ઠ આશ્રમ તરફ આવવા લાગ્યા; એટલામાં નિર્જન અરણ્યમાં ખેડેલા કદંબાષપાદને તેમણે જોયો. ૧૧૭ હે ભારત! વસિષ્ઠ મુનિને જોતાંજ તે રાજા ક્રોધ કરીને ઉઠ્યો અને ઉગ્ર રાક્ષસથી આવિષ્ઠ હોવાથી તે વખતે તે મુનિને ખાઈ જવાની ઇચ્છા કરવા લાગ્યો. ૧૧૮ જ્યારે અદૃશ્યંતીએ કૂર કર્મવાળા તે રાક્ષસને આગળ આવતો જોયો, ત્યારે તે ભયચકિત વાણીથી વસિષ્ઠને આ પ્રમાણે કહેવા લાગી:-“હે ભગવન્! આ ઉગ્ર દંડ લઈને મૃત્યુ આવતો હોય તેવો હાથમાં દંડો લઈને દારુણ રાક્ષસ આપણા તરફ આવે છે. ૧૧૯, ૧૨૦ હે સર્વવેદવેત્તામાં શ્રેષ્ઠ મહાભાગ! તેને રોકવામાટે આ પૃથ્વીમાં તમારા વિના ખીજો કોઈ આજે સમર્થ નથી. ૧૨૧ હે ભગવન્! ભયંકર દેખાતા એ પાપી રાક્ષસથી માંડે રક્ષણ કરો. ખરેખર, એ રાક્ષસ આપણુ બન્નેને ખાઈ જવા ઇચ્છે છે. ૧૨૨

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-“હે પુત્રિ! તું ડર મા, એ રાક્ષસથી જરા પણ ખીવાનું નથી. જેનાથી તું ભય આવેલું જુએ છે તે રાક્ષસ નથી, ૧૨૩ પરંતુ પૃથ્વીમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલો એ વીર્યવાન કદંબાષપાદ નામનો રાજા છે અને અત્યંત ભયંકર જણાતો એ આ વનપ્રદેશમાં નિવાસ કરે છે. ૧૨૪

ગંધર્વ કહે છે:-હે ભારત! પછી પોતાના તરફ ધસી આવતા તે રાક્ષસને જોઈને તેજસ્વી ભગવાન વસિષ્ઠ ઋષિએ ‘હુંકાર’ નાદ કરીનેજ તેને રોકી દીધો. ૧૨૫ અને ફરી મંત્રથી પવિત્ર જલનું તેના પર પ્રોક્ષણ કરીને યોગિના સામર્થ્ય વડે તેમણે કદંબાષપાદને શાપથી મુક્ત કર્યો; ૧૨૬ કારણ કે તે પર્વકાલમાં જેમ રાહુથી સૂર્ય અસાય છે તેમ વસિષ્ઠના તેજસ્વી શક્તિમુનિના

શાપથી ખાર વર્ષ અસ્ત થયેલો હતો. ૧૨૭ જે વખતે તે રાજા રાક્ષસથી છૂટો થયો, તે વખતે સંધ્યાકાલનાં આભલાંને સૂર્ય જેમ રંજન કરે, તેમ તે પોતાના તેજથી વનને શોભાવવા લાગ્યો. ૧૨૮ પછી ભાન આવતાં રાજાએ ઋષિને પ્રણામ કર્યા અને હાથ જોડીને ઋષિશ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠને તે કહેવા લાગ્યો. ૧૨૯ “હે મહાભાગ! હે મુનિશ્રેષ્ઠ! હું તમારો યજમાન સૌદાસ છું. આ વખતે તમારે જે પ્રિય હોય તે મને કહો. હું તમારું શું કામ કરું?”

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-“અમારું જે તારે ઇષ્ટ કરવાનું હતું તે સમય પ્રમાણે થઈ ગયું છે! * હવે તું જ અને તારા રાજ્યનું પાલન કર. હે રાજન્! હવેથી તું કોઈ વખત બ્રાહ્મણનું અપમાન કરીશ નહિ. ૧૩૦, ૧૩૧

રાજા બોલ્યા:-“હે મહાભાગ! કોઈ વખત હવે હું શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણનું અપમાન કરીશ નહિ અને તમારી આજ્ઞામાં રહીને સારી રીતે બ્રાહ્મણોની પૂજા કરીશ. ૧૩૨ વળી હે દ્વિજોત્તમ! હે વેદવેત્તામાં શ્રેષ્ઠ! હું ઇક્ષ્વાકુવંશના ઋણમાંથી મુક્ત થાઉં તેવો પુત્ર તમારાથી મેળવવાની ઇચ્છા રાખું છું. ૧૩૩ હે સન્નજનોમાં શ્રેષ્ઠ! શીલ, રૂપ અને ગુણથી યુક્ત એવો ઇચ્છિત પુત્ર ઇક્ષ્વાકુ કુળની વૃદ્ધિને માટે તમે મને આપવા માટે યોગ્ય છો. ૧૩૪

ગંધર્વ કહે છે:-આ સાંભળીને સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા દ્વિજશ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠ મુનિએ પરમ ધનુર્ધારી રાજાને ‘હું પુત્ર આપીશ’ એ પ્રમાણે કહ્યું. ૧૩૫ પછી હે મનુજેશ્વર! સમય પ્રમાણે વસિષ્ઠ મુનિ તે રાજાની સાથે આ લોકમાં પ્રસિદ્ધ એવી અયોધ્યા પુરીમાં ગયા. ૧૩૬ તે વખતે પાપવિનાશ થયેલા મહાત્મા રાજાની સામે આનંદ પામતી સઘળી પ્રજા ઇંદ્રની સામે દેવતાઓ જાય તેમ તેને લેવા માટે ગઈ. ૧૩૭ ઘણે લોકોએ કાલે એ રાજાએ પુણ્ય લક્ષણ

* વિરુદ્ધ લક્ષણથી આ ઉક્તિ છે. અર્થાત્ તેજ રાક્ષસી આવેશમાં મારા સો પુત્રાને ભક્ષણ કર્યા છે તો હવે તું શું ઇષ્ટ કરવાનો છે? એ ભાવ છે.

૫૫]

અધ્યાય ૧૭૮ મો-વસિષ્ઠ કહેલું ઔર્વાનું ઉપાખ્યાન

વાળી અયોધ્યા નગરીમાં મહર્ષિ વસિષ્ઠની સાથે પ્રવેશ કર્યો.^{૩૮} તે વખતે અયોધ્યાવાસી જનોએ તે રાજાને પુરોહિતે સહિત ઉદય પામતા સૂર્યના જેવો જોયો.^{૩૯} શરતકાલમાં ઉદય પામેલો ચંદ્ર જેમ આકાશને શોભાથી પૂર્ણ કરે તેમ કાંતિમાનમાં શ્રેષ્ઠ એવા રાજાએ પોતાની શોભાથી અયોધ્યાને પૂર્ણ કરી.^{૪૦} આ વેળા નગરના રસ્તાઓ વાળીને ત્યાં છંટકાવ કર્યો હતો તથા નગરને ધ્વજપતાકાઓથી સુશોભિત કર્યું હતું, એટલે તે ઉત્તમ નગર રાજાના મનને ઘણું આકર્ષિત આપતું હતું.^{૪૧} હે કુરુનંદન ! હુષ્ટપુષ્ટ જનોથી યુક્ત એવી તે નગરી જેમ ઇંદ્રથી અમરાવતી શોભે, તેમ તે રાજાથી શોભવા લાગી.^{૪૨} રાજર્ષિએ તે ઉત્તમ નગરમાં પ્રવેશ કર્યો

તે પછી રાજાની આજ્ઞાથી તેની સ્ત્રી વસિષ્ઠ મુનિની સેવા કરવા લાગી.^{૪૩} પછી મહર્ષિ વસિષ્ઠે તેની સાથે એકમત થઈને નિર્લોભપણાથી રાણીની સાથે ગમન કર્યું અને રાણીને ગર્ભ રહ્યો, એટલે રાજાએ અભિવંદન કરેલા તે મુનિશ્રેષ્ઠ પોતાના આશ્રમમાં ગયા.^{૪૪} પછી ઘણાં લાંબાં કાલ ગયો તો પણ જ્યારે તે ગર્ભનો પ્રસવ થયો નહિ, ત્યારે તે યશસ્વિની રાણીએ અશ્મ (પથ્થર) થી પેટ ફૂટ્યું.^{૪૫} ત્યાર પછી પણ બાર વર્ષે તે પુરુષશ્રેષ્ઠ ઉત્પન્ન થયો, જે રાજર્ષિનું નામ અશ્મક પડ્યું. જેણે પૌદન્ય નામનું નગર વસાવ્યું હતું.^{૪૭}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત વસિષ્ઠમાં સૌદાસપુત્રાત્પત્તિ નામનો અધ્યાય ૧૭૭ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૭૮ મો-વસિષ્ઠે કહેલું ઔર્વાનું ઉપાખ્યાન.

॥ ગંધર્વ ઉવાચ ॥

આશ્રમસ્થા તતઃ પુત્રમદશ્યંતી વ્યજાયત ॥
શક્તેઃ કુલકરં રાજન્દ્વિતીયમિવશક્તિનમ્ ॥૧॥

ગંધર્વ કહે છે:-હે રાજન્ ! તે પછી આશ્રમમાં રહેલી અદશ્યંતીએ પણ શક્તિના કુળને પ્રવર્તાવનારા બીજા શક્તિમુનિના જેવા પુત્રને જન્મ આપ્યો.^૧ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે પૌત્રની જાતક-માંદિક સઘળી ક્રિયા મુનિશ્રેષ્ઠ ભગવાન વસિષ્ઠે પોતે કરી.^૨ પગલુ-પ્રાણુરહિત થતા વસિષ્ઠને તેનાથી આજ્ઞાસન-આશ્વાસન મળ્યું, માટે તે પુત્ર પરાશર કહેવાયો.^૩ તે ધર્માત્મા મુનિ પરાશર, વસિષ્ઠનેજ પિતા માનવા લાગ્યા અને જન્મથી આરંભીને તેમની સાથે પિતાની પેઠે વર્તવા લાગ્યા.^૪ હે પરંતપ ! હે કૌતેય ! વળી તે પોતાની માતા અદશ્યંતીની સમક્ષમાં વસિષ્ઠને પિતા કહીને બોલાવવા લાગ્યા.^૫ ‘પિતા’ એવા પરિપૂર્ણ અર્થવાળું તેનું મધુર વચન સાંભળીને અદશ્યંતીની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં અને તે પરાશરને કહેવા લાગી:-^૬ હે વત્સ ! એ તો તારા બાપના બાપ છે, એમને

તું ‘બાપા, બાપા’ કહીને બોલાવીશ નહિ. તારા પિતાને તો વનમાં રાક્ષસ ખાઈ ગયો છે.^૭ જેમને તું તારા બાપ માને છે તે તારા બાપ નથી, પણ એ આર્થ તો તારા યશસ્વી પિતાના બાપ છે.”^૮ આવાં પોતાની માતાનાં વચન સાંભળીને મહા મનવાળા અને સત્ય વચનવાળા ઋષિશ્રેષ્ઠ પરાશર હુઃખથી દીન થઈને સર્વ લોકના વિનાશને માટે તત્પર થયા.^૯ તેમના મનનો આવો નિશ્ચય જાણીને મહાન તપવાળા મિત્રાવરુણના પુત્ર, સિદ્ધાન્તમાં નિપુણ બુદ્ધિવાળા અને બ્રહ્મવેત્તામાં શ્રેષ્ઠ એવા મહાત્મા ઋષિ વસિષ્ઠે તેમને એ કાર્યથી વારી રાખ્યા. હે પાર્થ ! વસિષ્ઠે જે હેતુથી તેમને વાર્યા તે તમે સાંભળો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-પૂર્વે કૃતવીર્ય નામનો એક પ્રસિદ્ધ પૃથ્વીપતિ રાજા હતો.^{૧૦} તે રાજેન્દ્ર વેદવેત્તા એવા ભૂગુઓનો યજ્ઞમાન હતો. હે વત્સ ! તે અગ્રભોક્તા એવા બ્રાહ્મણોને રાજાએ સોમયજ્ઞના અંતમાં પુષ્કળ ધનધાન્યથી તૃપ્ત કર્યા હતા. આથી તે પુત્રના હૃદયમાં

ગયો, ત્યાર પછી તેના વંશજોને દ્રવ્યની જરૂર પડી, એટલે ભૃગુઓની પાસે ધન છે, એમ જાણીને તે બધા રાજાઓ ભૃગુવંશના શ્રેષ્ઠ ઋષિઓની પાસે ધનની ચાચના કરવા ગયા. તે વખતે ક્ષત્રિયોના ભયને જાણીને કેટલાક ભાગવોએ અખૂટ ધન ભાંચમાં દાટી દીધું, કેટલાકે બ્રાહ્મણોને આપી દીધું અને કેટલાએક ભાગવોએ તે ક્ષત્રિયોને યથેષ્ટ ધન આપ્યું.^{૧૨-૧૬} હે તાત ! તે વખતે એક ક્ષાત્રયને કંઈક કારણે જોવાથી વહેમ આવ્યો અને તેણે દૈવેચ્છાથી જમીન ખેદવા માંડી, એટલે તેને એક ભૃગુના ઘરમાંથી ધન જડ્યું. પછી બધા ક્ષત્રિયો એકઠા થઈને ધન જોવા લાગ્યા.^{૧૭-૧૮} ત્યારે સઘળા ભૃગુઓ ભયથી ક્ષત્રિયોને શરણે ગયા; પરંતુ ક્રોધમાં આવેલા ક્ષત્રિયોએ તેમની અવગણના કરી અને તે પરમ ધનુર્ધારીઓએ તે સર્વ બ્રાહ્મણોને તીવ્ર બાણોથી મારવા માંડ્યા;^{૧૯} એટલુંજ નહિ પણ સર્વ પૃથ્વીમાં ફરીને ગર્ભમાં રહેલા ભૃગુવંશજોને પણ તેઓ કાપી નાખવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે જ્યારે ભૃગુઓનો ઉચ્છેદ થવા લાગ્યો, ત્યારે ભય પામેલી ભૃગુપત્નીઓ વિકટ પર્વત હિમાલયમાં નાસી ગઈ. તે બ્રાહ્મણીઓમાંની એક સુદંર જંઘાવાળી બ્રાહ્મણી પોતાના પતિના કુલની વૃદ્ધિને માટે ક્ષત્રિયોના ભયથી મહાન તેજસ્વી ગર્ભને એક જંઘામાં ધારણ કરવા લાગી. તે ગર્ભને જાણીને ક્ષત્રિયોના ભયથી ગભરાયલી એક બ્રાહ્મણી

ક્ષત્રિયોની પાસે ગઈ અને તે એકલીએ એ વાત તેમને જાણાવી દીધી. તે વખતે સઘળા ક્ષત્રિયો તે ગર્ભને મારવા તત્પર થઈને બ્રાહ્મણીની આગળ આવ્યા;^{૨૦, ૨૩} અને પોતાના તેજથી પ્રકાશતી પેલી બ્રાહ્મણીને દીઠી; એટલામાં તે ગર્ભ બ્રાહ્મણીની જંઘા ફાડીને બહાર નીકળ્યો;^{૨૪} અને તેણે મધ્યાહ્નના સૂર્યની પેઠે ક્ષત્રિયોની દૃષ્ટિઓને હરી લીધી. પછી ચક્ષુવિનાના થયેલા તે બધાઓ પર્વતના દુર્ગોમાં ભટકવા લાગ્યા.^{૨૫} તે પછી મોહ પામેલા અને અંધધુધ બની ગયેલા રાજાઓ પોતાની દૃષ્ટિ પાછી મેળવવાને માટે તે અનિર્દિત ચરિત્રવાળી બ્રાહ્મણીને શરણે ગયા;^{૨૬} અને તેજથી રહિત, દુઃખથી દીન તથા ભાનવિનાના થયેલા એવા શાંત જવાલાવાળા અસિના જેવા તે ક્ષત્રિયો મહાભાગ્યવાળી બ્રાહ્મણીને કહેવા લાગ્યા કે:-^{૨૭} “આપ ભગવતીની કૃપાથી ક્ષત્રિયો ચક્ષુ મેળવીને અહીંથી જશે. અમે બધા પાપકર્મવાળા છીએ; પરંતુ હવે તે પાપથી નિવૃત્ત થઈને અમે બધા આત્મા જઈશું,^{૨૮} માટે હે શોભને! તમે પુત્ર સાથે અમારા પર દયા કરવાને યોગ્ય છો. આ રાજાઓનું પુનઃ દૃષ્ટિ આપીને તમારે રક્ષણ કરવું જોઈએ.”^{૨૯}*

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
ચૈત્રરથપર્વવિષે ઔર્વોપાખ્યાન નામનો
અધ્યાય ૧૭૮ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૭૮ ઔર્વોપાખ્યાન (ચાલુ)-ઔર્વના ક્રોધનું વારણ

॥ બ્રાહ્મણ્યુવાચ ॥

નાહં ગૃહ્ણામિ વસ્તાતા દૃષ્ટીર્નાસ્મિ રુપાન્વિતા ॥
અયં તુ માર્ગવો નૂતનમૂરુજઃ કુપિતોઽધ વઃ ॥૧॥

બ્રાહ્મણી બોલી:-“હે પુત્રો! મેં તમારી દૃષ્ટિ ગ્રહણ કરી નથી, તેમજ મને તમારા પર ક્રોધ પણ ચઢ્યો નથી; પરંતુ આ મારી જંઘામાંથી ઉત્પન્ન થયેલો ભૃગુવંશનો પુત્ર આજે તમારા પર ક્રોધે ભરાયો છે.^૧ હે પુત્રો! પોતાના

બંધુઓના નાશને યાદ કરીને એ મહાત્માએ ક્રોધથી તમારાં ચક્ષુઓ હરણ કર્યાં છે, એમાં

* બ્રાહ્મણો ગર્ભસંસ્થોઽપિ માનનીયો મનીષિણામ્ ।
ઔર્વો હિ માતુરુરુચ્ચઃ ક્ષત્રવમંધમચીકરત્ ॥ બ્રાહ્મણ ગર્ભમાં રહ્યો હોય તોપણ તે બુદ્ધિમાનોએ માન આપવા યોગ્ય છે; કારણ કે માતાની સાથળમાં રહેલા ઔર્વ પણ ક્ષત્રિયોને અંધ કરી દીધા હતા.
ગણેશ

સંશય નથી.^૨ હે પુત્રો ! જ્યારે તમે ભૂગુઓ-
ના ગર્ભોને પણ હણવા લાગ્યા, ત્યારે મેં આ
ગર્ભને જંઘામાં સો વર્ષ ધારણ કર્યો હતો.^૩
એ બાલક ગર્ભમાં હતો, ત્યારેજ ભૂગુવંશનું
ફરીથી પ્રિય કરવા માટે પડંગ સાથે સમગ્ર વેદ
એને પ્રાપ્ત થયા હતા.^૪ એના પિતૃઓનો તમે
નાશ કર્યો છે, માટે એ ક્રોધથી તમને અવશ્ય
મારી નાખવા ઇચ્છે છે. એના દિવ્ય તેજથીજ
તમારાં ચક્ષુઓનો નાશ થયો છે,^૫ માટે હે
પુત્રો ! એ મારી ઉડ્ડથી ઉત્પન્ન થયેલા ઉત્તમ
પુત્ર ઔર્વની તમે યાચના કરો. તમારા પ્રણામથી
પ્રસન્ન થઈને એ તમારી દષ્ટિ પાછી આપશે.”^૬

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-આ પ્રમાણે કહેવાથી તે
સઘળા રાજાઓ ઔર્વને કહેવા લાગ્યા કે:-
“અમારા પર પ્રસન્ન થાઓ.” ત્યારે ઔર્વે
તેઓના પર કૃપા કરી.^૭ સજ્જનોમાં શ્રેષ્ઠ એવા
એ વિપ્રર્ષિ ઉરુને ભેદીને ઉત્પન્ન થયા, માટે
લોકોમાં એ ઔર્વનામથીજ પ્રસિદ્ધ થયા હતા.^૮
પછી રાજાઓ ઔર્વથી પોતાની દષ્ટિઓ પાછી
મેળવીને પોતપોતાના સ્થાનમાં ગયા અને ભૂગુ-
વંશોત્પન્ન ઔર્વે સર્વ લોકોનો પરાભવ કરવા
નિશ્ચય કર્યો.^૯ હે પુત્ર ! તે મહામનવાળા ઋષિ-
એ સર્વ લોકોનો સંપૂર્ણ નાશ કરવા પોતાનું
મન તત્પર કર્યું.^{૧૦} પછી એ મોટા તપથી વૃદ્ધિ
પામેલા ભૂગુનંદને ભૂગુઓના વિનાશનો બદલો
વાળવા તથા પિતૃઓને આનંદ આપવા ઉગ્ર
મહાન તપવડે સર્વ લોકોનો નાશ કરવા માટે
દેવ, અસુર તથા મનુષ્યોએ સહિત સર્વ લોકોને
સંતાપ ઉત્પન્ન કરવા માંડ્યો.^{૧૧, ૧૨} હે પુત્ર !
પછી બધા પિતૃઓ પોતાના કુલને આનંદ
આપે એવા પ્રભાવવાળા એ પુત્રને જાણીને પિતૃ-

લોકોમાંથી ત્યાં આવ્યા અને તેને આ પ્રમાણે
કહેવા લાગ્યા.^{૧૩} પિતૃઓ બોલ્યા:-“ હે ઔર્વ !
હે પુત્ર ! તારા ઉગ્ર તપનો પ્રભાવ અમે જોયો.
હવે તું તારો ક્રોધ શાંત કર અને લોકોના પર
કૃપા કર.”^{૧૪} હે પુત્ર ! સંસ્કારયુક્ત મનવાળા
સર્વ ભૂગુઓએ કંઈ અશક્ત હોવાથી તે વખતે
વધ કરતા ક્ષત્રિયોથી થતા વધની ઉપેક્ષા કરી
નથી;^{૧૫} પરંતુ લાંબા આયુષ્યથી જ્યારે અમને
કંટાળો આવ્યો, ત્યારે અમે પોતેજ ક્ષત્રિયોથી
પોતાનો વધ માગી લીધો હતો.^{૧૬} વળી કોઈએ
ભૂગુના ઘરમાંજે ધન દાટયું હતું તે પણ ક્ષત્રિયો-
ને ક્રોધ ઉત્પન્ન કરવા તથા વૈર સળગાવવાજ
દાટયું હતું.^{૧૭} હે દ્વિજોત્તમ ! સ્વર્ગની આકાંક્ષા-
વાળા એવા અમને અહીંનાં ધનની જોડે શું
કામ હતું ? કારણકે અમારે માટે ધનાધ્યક્ષ
કુબેર, પુષ્કળ ધન આપે છે; ^{૧૮} પરંતુ હે વત્સ !
જ્યારે અમને લેવાને મૃત્યુ કોઈ રીતે સમર્થ
થયો નહિ, ત્યારે અમે આ એક સારો ઉપાય
ખોળી કાઢ્યો હતો. વળી આત્મહત્યા કરનારો
મનુષ્ય શુભ લોકને પામતો નથી, માટે અમે
વિચાર કરીનેજ આત્મઘાત કર્યો નહિ.^{૧૯-૨૦}
હે પુત્ર ! તું જે કરવા ધારે છે તે અમને પ્રિય
નથી, માટે સર્વ લોકોના પરાભવરૂપી પાપથી આ
મનને રોકી રાખ. ^{૨૧} હે તાત ! ક્ષત્રિયોને તથા
સાત લોકને તું હણીશ નહિ અને હે પુત્ર !
તપ તથા તેજને દૂષણ આપનારા એવા ઉત્પન્ન
થયેલા ક્રોધને તું નાશ પમાડ.”^{૨૨}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વોત્તરગત

ચૈત્રરથપર્વવિષે ઔર્વવારણ નામને

અધ્યાય ૧૭૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૮૦ મો-ઔર્વના ક્રોધની શાંતિ અને વડવામુખ અગ્નિની ઉત્પત્તિ

॥ ઔર્વ ઉવાચ ॥

ઉક્તવાનસ્મિ યાં ક્રોધાત્ પ્રતિજ્ઞાં પિતરસ્તદા ॥
સર્વલોકવિનાશાય ન સા મે વિતથા ભવેત્ ॥૧॥

મ. ૨૨

ઔર્વ કહે છે:-“હે પિતૃઓ ! મેં ક્રોધથી
જે સર્વ લોકોના વિનાશને માટે પ્રતિજ્ઞા કરી છે,
તે મારી પ્રતિજ્ઞા નિષ્ફલ થશે નહિ.”^૧ હું મિથ્યા

રોષ અને મિથ્યા પ્રતિજ્ઞાવાળો થવા ઇચ્છતો નથી; કારણકે કાર્યને પાર કર્યા વિના મારો ક્રોધાગ્નિ અરણિને જેમ અગ્નિ બાળે, તેમ મને બાળશે.^૨ જે મનુષ્ય કારણથી ઉત્પન્ન થયેલા ક્રોધને શમાવે છે, તે મનુષ્ય ધર્મ, અર્થ અને કામનું રક્ષણ કરવા માટે સમર્થ નથી.^૩ અસહ્યોને નિયમમાં લાવવા અને સહ્યોનું પાલન કરવા માટે જે ક્રોધ કરવામાં આવે છે, તે યોગ્યજ ગણાય છે. સર્વને જીતવાની ઇચ્છાવાળા રાજાઓ તેવો યોગ્યજ ક્રોધ કરે છે.^૪ હું જ્યારે જન્ધામાં ગર્ભશય્યામાં હતો, ત્યારે મેં ક્ષત્રિયોથી થતા ભૂગુઓના વધ વળતે માતાઓના રડવાના શબ્દ સાંભળ્યા હતા.^૫ જ્યારે તે અધમ ક્ષત્રિયોથી આ લોકમાં ભૂગુઓના ગર્ભોનો પણ સંહાર થવા લાગ્યો, ત્યારે મને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો.^૬ સંપૂર્ણ ગર્ભવાળી મારી માતા અને બીજી માતૃતુલ્ય ભૂગુપત્નીઓ તથા પિતૃઓ ભયથી સર્વ લોકમાં ભમ્યા, પણ તેમને કોઈએ આશ્રય આપ્યો નહિ.^૭ જ્યારે ભૂગુપત્નીઓને કોઈએ બચાવી નહિ, ત્યારે મારી શુભ માતાએ મને એક જન્ધામાં ધારણ કર્યો હતો.^૮ જ્યારે લોકમાં પાપનો નિષેધ કરનાર કોઈ હોય છે, ત્યારે સર્વ લોકમાં કોઈ પાપ કરનાર રહેતો નથી;^૯ પરંતુ જ્યારે પાપથી કોઈ નિષેધ કરનારને જોતા નથી ત્યારે ઘણા લોકો પાપકર્મ કરે છે.^{૧૦} વળી જે શક્તિમાન સમર્થ થઈને પાપને જાણતાં છતાં રોકતો નથી તો તે પણ પાપના સંબંધવાળો થાય છે.^{૧૧} મારા પિતૃઓને સમર્થ પુરુષો અને રાજાઓએ શક્તિ છતાં પોતાના જીવિતને વહાલું ગણી બચાવ્યા નહિ, માટે હું તેઓના પર ક્રોધ્યો છું. હું લોકોનો ઈશ્વર છું, માટે આ સંબંધમાં તમારાં વચન પ્રમાણે વર્તી શકતો નથી.^{૧૨, ૧૩} હું પાપીઓને શિક્ષા કરવા સમર્થ છું, છતાં જો હું ઉપેક્ષા કરું તો તે શિક્ષા ન કરવાથી લોકોને ભય આવી

પડશે.^{૧૪} વળી જે આ મારો ક્રોધજન્ય અગ્નિ લોકોને બાળ જવા ધારે છે એનો જો હું નિયંત્ર કરીશ, તો પોતાના તેજથી એ અગ્નિ મનેજ બાળી મૂકશે.^{૧૫} તેમ તમારી સર્વ લોકપ્રત્યેની હિતેચ્છાને પણ હું બાળું છું, માટે હે સમર્થો! લોકોનું અને મારું જે રીતે કલ્યાણ થાય તે રીતે તમે કરો.”^{૧૬}

પિતૃઓ બોલ્યા:—“જે આ તારો ક્રોધજન્ય અગ્નિ લોકોનો સંહાર કરવા ઇચ્છે છે, તેને તું જલમાં મૂક; કારણ કે જલમાં સર્વ લોકો રહેલા છે. તારું કલ્યાણ થાઓ.”^{૧૭} હે દ્વિજોત્તમ! આ સર્વ રસો જલમય છે અને સઘળું જગત પણ જલમય છે; માટે તારા આ ક્રોધાગ્નિને તું જલમાં નાખ.^{૧૮} હે વિપ્ર! જો તારી ઇચ્છા હોય તો એ તારો ક્રોધાગ્નિ જલનો દાહ કરતો મહાસમુદ્રમાં રહે; કારણ કે લોકો જલમય કહેવાય છે અર્થાત્ કારણભૂત જલનો દાહ થતાં લોકો દગ્ધ થયેલા ગણાશે.^{૧૯} હે શુદ્ધ! એમ કરવાથી તારી પ્રતિજ્ઞા સત્ય થયેલી ગણાશે અને દેવોએ સહિત લોકોનો પરાભવ પણ થશે નહિ.”^{૨૦}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—“હે વત્સ! પછી તે ક્રોધજન્ય અગ્નિને ઔર્વ મુનિએ સમુદ્રમાં ફેંક્યો અને તે અગ્નિ અઘાપિ સમુદ્રના જલનું શોષણ કરે છે.^{૨૧} એ અગ્નિ ઘોડાના મોટા માથા જેવો થઈને મોંમાંથી અગ્નિને પ્રકટ કરતો મહાસમુદ્રના જલનું પાન કરે છે અને તેને વેદવેતાઓ વડવામુખ અગ્નિ કહે છે.^{૨૨} હે પરાશર! હે જ્ઞાનીઓમાં શ્રેષ્ઠ! તારું કલ્યાણ થાઓ. તું પણ આત્મલોકને જાણનારો છે, માટે લોકોનો વિનાશ કરવાને તું યોગ્ય નથી.”^{૨૩}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વોત્તર્ગત
ચૈત્રરથપર્વનિષે ઔર્વિપાખ્યાન નામનો
અધ્યાય ૧૮૦ મે સમાપ્ત

પર્વ]

અધ્યાય ૧૮૧ મો-પરાશરનો રાક્ષસયજ્ઞ

॥ ગંધર્વ ઉવાચ ॥

एव मुक्तः स विप्रर्षिर्वसिष्ठेन महात्मना ॥
न्ययच्छदात्मनः क्रोधं सर्वलोकपराभवात् ॥ १ ॥

ગંધર્વ કહે છે:-આ પ્રમાણે મહાત્મા વસિષ્ઠે કહ્યું, ત્યારે વિપ્રર્ષિ પરાશરે સર્વ લોકના પરાભવને માટે પ્રકટ કરેલો પોતાનો ક્રોધ વશ કર્યો.^૧ પછી સર્વ વેદવેત્તામાં શ્રેષ્ઠ એવા મહા તેજસ્વી શક્તિના પુત્ર પરાશર ઋષિએ રાક્ષસયજ્ઞનો આરંભ કર્યો^૨ અને તમાં શક્તિ ઋષિના વધનું સ્મરણ કરીને એ મહામુનિએ નાનામોટા સર્વ રાક્ષસોને તે વિસ્તીર્ણુ યજ્ઞમાં બાળવા માંડ્યા.^૩ તે વખતે 'એની બીજી પ્રતિજ્ઞાનો મારે ભંગ કરવો નહિ' એવો નિશ્ચય કરીને વસિષ્ઠ મુનિએ રાક્ષસોના વધથી પરાશરને વાર્યા નહિ.^૪ ત્રણ પ્રદીપ્ત અગ્નિ જેમાં રહેલા એવા તે યજ્ઞમાં મહામુનિ પરાશર એથા અગ્નિના જેવા દીપતા હતા.^૫ જેમ મેઘના ગયા પછી સૂર્યથી આકાશ પ્રકાશિત થાય છે, તેમ નિર્મલ હવ્ય હોમવાથી શુભ્ર યજ્ઞવડે શક્તિમુનિના પુત્રે આકાશને પ્રકાશિત કરી દીધું.^૬ વળી વસિષ્ઠ વગેરે સર્વે મુનિઓ ત્યાં તેજથી પ્રકાશતા પરાશરને બીજા સૂર્ય જેવા માનવા લાગ્યા.^૭ પછી બીજાઓથી ન થઈ શકે એવા આ યજ્ઞની સમાપ્તિ કરાવવા માટે ઉદાર બુદ્ધિવાળા અત્રિ ઋષિ ત્યાં આવ્યા.^૮ હે શત્રુઓને હણનારા અર્બુન ! વળી ત્યાં રાક્ષસોને બચાવવાની ઈચ્છાથી પુલસ્ત્ય, પુલહ અને મહાકેતુવાળા કેતુ ઋષિ પણ આવી પહોંચ્યા.^૯ હે ભરતશ્રેષ્ઠ પાર્થ ! રાક્ષસોનો વધ થતો જોઈને પુલસ્ત્ય મુનિ શત્રુનિબર્હણ પરાશરને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:-^{૧૦} "હે વત્સ ! તારા કાર્યમાં કંઈ વિઘ્ન તો આવ્યું નથી ને ? હે પુત્ર ! તારા પિતાના મૃત્યુસંબંધમાં કંઈ પણ ન બાળનારા એવા નિર્દોષ સર્વ રાક્ષસોના વધમાં તને આનંદ આવે છે શું ?^{૧૧} હે તાત ! આ રીતે મારી પ્રજાનો ઉચ્છેદ કરવો તને યોગ્ય

નથી. તપસ્વી બ્રાહ્મણોનો એ ધર્મ કહેવાય નહિ.^{૧૨} હે પરાશર ! બ્રાહ્મણોનો ઉત્તમ ધર્મ તો શાંતિ છે, માટે તેને તું સેવન કર. હે પરાશર ! તું શ્રેષ્ઠ થઈને આ અધર્મિષ્ઠ કામ કરે છે.^{૧૩} વળી તારા ધર્મવેત્તા પિતા શક્તિમુનિનું ઉલ્લાંઘન કરવું પણ તને ઘટતું નથી અને મારી પ્રજાનો આમ ઉચ્છેદ કરવા માટે પણ તું યોગ્ય નથી.^{૧૪} હે વસિષ્ઠવંશોત્પન્ન ! શક્તિમુનિનો નાશ તેમણે પોતે આપેલા શાપથીજ થયો છે. પોતાના દોષથીજ શક્તિમુનિ અહીંથી સ્વર્ગમાં ગયા છે.^{૧૫} હે મુને ! શક્તિમુનિનું ભક્ષણ કરવા માટે કોઈ રાક્ષસ સમર્થ ન હતો, પણ તેમણે પોતેજ પોતાનું મૃત્યુ માગી લીધું હતું અને તે પ્રાપ્ત થયું હતું.^{૧૬} હે પરાશર ! એ મૃત્યુમાં વિશ્વામિત્ર અને કદમાષપાદ રાજા નિમિત્તભૂત થયા હતા અને શક્તિમુનિ તો સ્વર્ગમાં જઈને આનંદ કરે છે.^{૧૭} વળી મહામુનિ વસિષ્ઠના શક્તિથી નાના જે પુત્રો હતા તે પણ સઘળા આનંદયુક્ત થઈ દેવોની જોડે સુખ ભોગવે છે.^{૧૮} હે મહામુનિ ! એ બધું વસિષ્ઠ મુનિને વિદિત છે. હે તાત ! આ બિચારા રાક્ષસોનો જે ઉચ્છેદ થયો છે, તે યજ્ઞમાં હે વસિષ્ઠપુત્ર ! તું નિમિત્તભૂત થયો છે, માટે આ યજ્ઞ બંધ કર. તારે કદ્યાણુ થાઓ અને આ તારે કાર્ય પણ સમાપ્ત થાઓ."^{૧૯} ૨૦

ગંધર્વ કહે છે:-આ પ્રમાણે પુલસ્ત્ય ઋષિએ કહ્યું અને બુદ્ધિમંત વસિષ્ઠે પણ કહ્યું, ત્યારે શક્તિપુત્ર મહામુનિ પરાશરે તે રાક્ષસયજ્ઞની સમાપ્તિ કરી^{૨૧} અને સર્વ રાક્ષસોને બાળવા માટે એકઠા કરેલા તે અગ્નિને હિમાલયના ઉત્તર પાર્શ્વપર આવેલા મહાવનમાં મૂકી દીધો.^{૨૨} તે અગ્નિ, હજી પણ ત્યાં રાક્ષસોને, વૃક્ષોને અને પાષાણોને નિરંતર પર્વે પર્વે બાળતો જણાય છે.^{૨૩} ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતગીતા ઐત્રેયપર્વવિષે ઔર્વોપાખ્યાન નામનો અધ્યાય ૧૮૧ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૮૨ મો-કલ્માષપાદરાજની સ્ત્રીમાં વસિષ્ઠને પુત્ર ઉત્પન્ન કરવાનું કારણ

॥ અર્જુન ઉવાચ ॥

રાજા કલ્માષપાદેન ગુરૌ બ્રહ્મવિદાંવરે ॥

કારણં કિં પુરસ્કૃત્ય માર્યા વૈ સન્નિયોજિતા ॥૧॥

અર્જુન પૂછે છે:-કલ્માષપાદ રાજાએ શા કારણથી બ્રહ્મવેત્તામાં શ્રેષ્ઠ એવા પોતાના ગુરુની સાથે પોતાની ભાર્યાનો નિયોગ કર્યો હતો? વળી પરમ ધર્મને જાણનારા મહાત્મા વસિષ્ઠ મહર્ષિએ શામાટે અગમ્યા (પુત્રવંધુ જેવી) સ્ત્રીની સાથે ગમન કર્યું? ^૧ હે મિત્ર! પૂર્વે વસિષ્ઠ મુનિએ એ અધર્મિષ્ઠ કાર્ય કર્યું, એ સંબંધમાં મને સંશય રહે છે, માટે હું પૂછું છું તેથી મારો સંશય નિવૃત્ત કરવા તમે યોગ્ય છો. ^૩

ગંધર્વ કહે છે:-હે ધનંજય! તમે મને જે પૂછો છો, તે વસિષ્ઠ તથા કલ્માષપાદ રાજાના સંબંધમાં હું તમને કહું છું તેને હે દુર્ધર્ષ! તમે સાંભળો. ^૪ હે ભરતશ્રેષ્ઠ! વસિષ્ઠના પુત્ર મહાત્મા શક્તિમુનિએ જે રીતે એ રાજાને શાપ આપ્યો હતો, તે સઘળું મેં તમને કહું છે. ^૫ શાપને વશ થયેલો શત્રુને તાપ આપનારો તે રાજા ક્રોધથી વ્યાકુલ નેત્રવાળો થઈને પોતાની સ્ત્રીની સાથે નગરમાંથી બહાર નીકળ્યો ^૬ અને અનેક પશુ-સમૂહથી તથા અનેક પ્રાણીઓથી ભરેલા એવા નિર્જન અરણ્યમાં તે સ્ત્રીની સાથે ફરવા લાગ્યો. ^૭ શાપથી ઘસ્ત થયેલો તે રાજા અનેક ધુંગાંઓ અને લતાથી છવાયેલાં તથા નાનાવિધ વૃક્ષોથી વિંટાયેલા અને ઘોર શબ્દવાળા અરણ્યમાં ભટકતો હતો. ^૮ એક વખતે તેને ભૂખ લાગી અને તે પોતાને માટે ભક્ષ્ય ખોળવા નીકળ્યો; એટલામાં અત્યંત ભૂખથી પીડાયેલા રાજાએ કોઈ એક નિર્જન વનમાં મૈથુનપરાયણ એવાં પ્રાણી તથા પ્રાણીને જોયાં. તે બંને પણ આને જોઈને અત્યંત ત્રાસ પામી મનોરથ પૂર્ણ ન કરતાં ત્યાંથી નાઠાં. ^૯ ^{૧૦} તે બંને નાસતાં હતાં તેમાંથી રાજાએ પ્રાણીને બલથી પકડી લીધો. તે વખતે

પોતાના પતિને પકડેલો જોઈને પ્રાણી કહેવા લાગી કે:- ^{૧૧} “હે રાજા! હું તને જે કહું છું તે તું મારાં વચનને સાંભળ. હે સારાં વ્રતવાળા! તું આદિત્ય વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલો છે અને સર્વ લોકમાં વિખ્યાત છે. ^{૧૨} વળી હે દુર્ધર્ષ! તું ધર્મમાં પ્રમાદવિના સ્થિત છે તથા ગુરુ-સેવામાં તત્પર છે, માટે એ શાપથી હણાયેલા રાજા! તું પાપ કરવાને યોગ્ય નથી. ^{૧૩} મને ઋતુકાલ પ્રાપ્ત થતાં હું પતિસંગની ઇચ્છાથી તથા પુત્રની કામનાથી પતિની પાસે આવી હતી, પરંતુ હજી મારો સ્વાર્થ સિદ્ધ થયો નથી; ^{૧૪} માટે હે નૃપતિશ્રેષ્ઠ! મારા પર કૃપા કર અને આ મારા પતિને છોડી દે.”

આ રીતે પ્રાણી રડતી રહી અને તેના પતિને જેમ વાઘ ઇચ્છત મૃગનું ભક્ષણ કરે, તેમ તે રાજા કરુણી પેઠે બાઈ ગયો. તે વખતે ક્રોધથી પરાભવ પામેલી પ્રાણીની આંખમાંથી જે આંસુ પૃથ્વી પર પડ્યાં ^{૧૫} ^{૧૬} તે પ્રદીપ્ત અગ્નિરૂપ થઈને તે દેશને બાળવા લાગ્યાં. પછી શોકથી સંતપ્ત થયેલી અને પતિના નાશથી દુઃખી થયેલી પ્રાણીએ ક્રોધ કરીને કલ્માષપાદ રાજાને શાપ આપ્યો:- “ઓ ક્ષુદ્ર! મારા અપૂર્ણ અર્થવાળીના મહાયશસ્ત્રી પ્રિય પતિનું મારા દેખતાં તેં આજે ભક્ષણ કર્યું, માટે એ દુર્બુદ્ધિવાળા! તું પણ મારા શાપથી પરાભવ પામીને પત્ની પાસે ઋતુકાલમાં જતાં તટકાલ મૃત્યુ પામીશ અને જે વસિષ્ઠકૃષિના પુત્રોનો તેં નાશ કર્યો છે, તે વસિષ્ઠની સાથે સંગ કરવાથી તારી સ્ત્રીને પુત્ર ઉત્પન્ન થશે અને હે અધમ રાજા! તે પુત્ર તારા વંશને ચલાવનારો થશે. ” ^{૧૭}-^{૨૧}

આ પ્રમાણે રાજાને શાપ આપીને તે શુભ એવી આંગિરસ ગોત્રની પ્રાણીએ રાજાના સમીપમાંજ પ્રદીપ્ત અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો. ^{૨૨} હે પરંતપ! આ સર્વ વૃત્તાંત મહાભાગ્યશાળી વસિષ્ઠ મુનિએ મોટા જ્ઞાનયોગ અને તપના

પર્વ]

પ્રભાવથી જોયું હતું.^{૨૩} પછી જ્યારે લાંબે કાળે રાજર્ષિને શાપ નિવૃત્ત થયો, ત્યારે ઋતુકાલમાં તે મદ્યંતીની પાસે ગયો, પણ તે વખતે મદ્યંતીએ તેને રોકી રાખ્યો.^{૨૪} કામથી મોહિત થયેલા તે રાજાને પૂર્વે થયેલા શાપનું સ્મરણ ન હતું; પણ તેણે જ્યારે મદ્યંતીનાં વચન સાંભળ્યાં, ત્યારે તે ગભરાટમાં પડ્યો;^{૨૫} અને તે

શાપને યાદ કરીને તે વખતે અત્યંત સંતાપ કરવા લાગ્યો. હે નરશ્રેષ્ઠ ! આ કારણથી શાપના દોષથી યુક્ત એવા રાજાએ પોતાની સ્ત્રીની સાથે વસિષ્ઠની યોજના કરી હતી.^{૨૬}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
ત્રૈતરથપર્વવિષે વસિષ્ઠોપાખ્યાન
નામનો અધ્યાય ૧૮૨ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૮૩ મો-પાંડવોએ ધૌમ્ય ઋષિને પુરોહિત કર્યા.

॥ અર્જુન ઉવાચ ॥

अस्माकमनुरूपो वै यः स्याद्रंधर्व वेदवित् ॥
पुरोहितस्तमाचक्ष्व सर्वं हि विदितं तव ॥૧॥

અર્જુન પૂછે છે:-હે ગંધર્વ ! હવે અમારે માટે યોગ્ય એવો વેદવેત્તા જે પુરોહિત હોય તે તમે કહો, કારણ કે તમને સર્વ વિદિત છે.^૧

ગંધર્વ કહે છે:-દેવલ મુનિના નાના ભાઇ ધૌમ્ય આ ઉત્કોચક નામના તીર્થમાં તપ કરે છે, માટે જો ઇચ્છા હોય તો તેને તમે પુરોહિત કરો.^૨

વૈશંપાયન કહે છે:-પછી અર્જુનને પ્રસન્ન થઇને ગંધર્વને વિધિપૂર્વક આગ્નેયાસ્ત્ર આપ્યું અને આ પ્રમાણે વચન કહ્યું:-^૩ “હે ગંધર્વશ્રેષ્ઠ! દ્યોડાઓ હાલ તમારી પાસેજ રહેવા દો; અમને જ્યારે કામ પડશે ત્યારે અમે તે લઈશું. તમારું કહ્યાણુ થાયો.” આ પ્રમાણે કહી ગંધર્વ અને પાંડવો પરસ્પર સન્માન આપીને રમ્ય એવા ભાગીરથીના તીરપરથી પોતપોતાનાં ઇચ્છિત સ્થાનોમાં જવા નીકળ્યા.^{૪,૫} હે ભારત ! પછી પાંડવો ઉત્કોચક તીર્થમાં ધૌમ્ય મુનિના આશ્રમમાં ગયા અને ત્યાં ધૌમ્ય મુનિને પોતાના પુરોહિત થવાની માગણી કરી.^૬ સર્વ વેદવેત્તામાં શ્રેષ્ઠ

એવા ધૌમ્ય મુનિએ પાંડવોને યજ્ઞમાન તરીકે સ્વીકાર્યા તથા વનન ફલમૂલથી તેમનો સહકાર કર્યો.^૭ પાંડવોએ તે બ્રાહ્મણને પુરોહિત કરવાથી પોતાને લક્ષ્મી, રાજ્ય તથા સ્વયંવરમાં દ્રૌપદી, એ સર્વ મળી ચૂક્યાં છે એમ માન્યું.^૮ ભરત-કુલમાં શ્રેષ્ઠ એવા પાંડવો ધૌમ્ય મુનિને પોતાના પુરોહિત તથા ગુરુતરીકે મેળવીને પોતાને સનાથ માનવા લાગ્યા;^૯ તથા ધર્મવેત્તા વેદાર્થ-તત્ત્વને જાણનારા અને ઉદાર બુદ્ધિવાળા ધૌમ્ય મુનિ ધર્મવેત્તા પાંડવોને યજ્ઞમાન તરીકે ગણવા લાગ્યા.^{૧૦} વળી ધૌમ્ય મુનિ બુદ્ધિ, વીર્ય, બલ અને ઉત્સાહથી યુક્ત એવા તથા દેવના જેવા તે વીરોને જોઈને સ્વધર્મથી તેમને રાજ્ય મળી ચૂક્યું છે, એમ માનવા લાગ્યા.^{૧૧} તે પછી ધૌમ્ય મુનિએ સ્વસ્તિવાચન કરેલા એવા પાંડવોએ પાંચાલીના સ્વયંવરમાં ધૌમ્યસાથે જવાને સાડ મનમાં નિશ્ચય કર્યો.^{૧૨}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
ત્રૈતરથપર્વવિષે ધૌમ્યપુરોહિતકરણ
નામનો અધ્યાય ૧૮૩ મો સમાપ્ત.

ત્રૈતરથપર્વ સમાપ્ત.

સ્વયંવર પર્વ

અધ્યાય ૧૮૪ મો-પંચાલ દેશમાં જતાં બ્રાહ્મણોની સાથે વાતાં

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતસ્તે નરશાર્દૂલા ભ્રાતરઃ પંચ પાંડવાઃ ॥

પ્રયયુદ્ધૌપદોં દ્રુપ્તું તં ચ દેશં મહોત્સવમ્ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:-પછી તે પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર જેવા પાંચ પાંડવ ભાઈઓ દ્રૌપદીને, તે દેશને અને સ્વયંવરના મહોત્સવને જેવા માટે નીકળ્યા.^૧ માતાની સાથે નીકળેલા તે શત્રુને તાપ આપનારા નરવ્યાઘ્ર પાંડવોએ એકઠા થઈને પંચાલ દેશમાં જતા ઘણાએક બ્રાહ્મણોને જોયા.^૨ તે બ્રાહ્મણોએ બ્રહ્મચારી એવા પાંડવોને પૂછ્યું કે:-“ તમે ક્યાં જાઓ છો ? અને ક્યાંથી આવો છો ? ”^૩ યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:- “ હે દ્વિજશ્રેષ્ઠો ! અમે સહોદર ભાઈઓ છીએ અને સાથેજ ફરીએ છીએ. વળી હમણાં અમે અમારી માતા સાથે એકચક્રા નગરીથી આવીએ છીએ તે આપને વિદિત થાઓ. ”^૪

બ્રાહ્મણો બોલ્યા:-“ તમે આજેજ પંચાલ દેશમાં દ્રુપદ રાજાને ત્યાં જાઓ. ત્યાં મોટો સ્વયંવર થવાનો છે અને તેમાં ઘણું દ્રવ્ય વપરાવાનું છે.^૫ અમે બધા ત્યાં જઈએ છીએ એટલે આપણે બધા સાથે સાથેજ જઈશું. ત્યાં આશ્ચર્યકારક મહોત્સવ થવાનો છે.^૬ મહાત્મા યજ્ઞસેન દ્રુપદ રાજાને વેદીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી કમલપત્રના જેવાં નેત્રવાળી પુત્રી છે;^૭ જે જેવા યોગ્ય સુંદર અંગવાળી, સુકુમાર અને ડાહી છે. વળી જે પ્રતાપી એવા દ્રોણના શત્રુ ધૃષ્ટદ્યુમ્નની બહેન થાય છે;^૮ તે મહાબાહુવાળો અસિના જેવો તેજસ્વી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન કવચ, ખર્જૂ, બાણ તથા ધનુષની સાથેજ પ્રદીપ્ત અસિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો છે.^૯ તે ધૃષ્ટદ્યુમ્નની સુંદર અંગવાળી અને સૂક્ષ્મ મધ્યવાળી દ્રૌપદી નામની બહેન છે. તેના શરીરમાંથી નીકળતો નીલ કમલના જેવો

સુગંધ એક કોશ સુધી પ્રસરે છે.^{૧૦} તે યજ્ઞસેનની સ્વયંવરમાં વર વરવા માટે તત્પર થયેલી પુત્રી દ્રૌપદીને તથા તે દિવ્ય મહોત્સવને જોવા અમે સઘળા જઈએ છીએ.^{૧૧} વળી ત્યાં યજ્ઞયાગ કરનારા, મહા દક્ષિણા આપનારા, વેદાધ્યયનસંપન્ન, પવિત્ર, નિયત વ્રતવાળા, યુવાન, સુંદર અંગવાળા, મહારથીઓ અને અસ્ત્ર-વિદ્યામાં કુશળ એવા ઘણા ઘણા મહાત્મા રાજાઓ અને રાજપુત્રો અનેક દેશથી આવશે.^{૧૨,૧૩} તે રાજાઓ પોતાનો વિજય થવાને સારૂ ધન, ગાયો, ભક્ષ્ય, ભોજ્ય વગેરે અનેક દાનો આપશે.^{૧૪} તે સઘળું લઈને તથા સ્વયંવર જોઈને અને ઉત્સવ ભોગવીને પછી આપણે ત્યાંથી યથેષ્ટ ચાલી નીકળીશું.^{૧૫} વળી ત્યાં નટ લોકો, મંગલ પાઠ કરનારા વૈતાલિકો, નૃત્ય કરનારાઓ, ભાટ લોકો, ચારણો અને મહાબલવાન મલ્લ લોકો પણ અનેક દેશથી આવશે.^{૧૬} આ પ્રકારનાં કુતૂહલને જોઈને તથા અનેક દાનો લઈને હે મહાત્માઓ ! તમે અમારી સાથે પાછા વળજો.^{૧૭} તમે દેવના જેવા રૂપવાળા અને દેખાવડા છો, એટલે દેવયોગથી તમને જોઈને તમારામાંથી એકને દ્રૌપદી વરે પણ ખરી.^{૧૮} આ તમારો ભાઈ જે કાંતિવાળો, દેખાવડો અને વિશાલ બાહુવાળો છે એને જ તમે વિજયને માટે આજ્ઞા કરશો તો દેવયોગથી જો ઘણું દ્રવ્ય મેળવશે અને તમારી પ્રીતિમાં વધારો કરશે. ”^{૧૯}

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:-“ હે બ્રાહ્મણો ! તે કન્યાના સ્વયંવર તથા તે મહોત્સવ જોવાને સારૂ અમે સઘળા તમારી સાથે અવશ્ય આવીશું. ”^{૨૦} ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત સ્વયંવરપર્વવિષે પાંડવાગમન નામનો અધ્યાય ૧૮૪ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૮૫ મો-રંગમંડપનું વર્ણન અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ને સંભળાવેલી પ્રતિજ્ઞા

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

एवमुक्ताः प्रयातास्ते पांडवा जनमेजय ॥

राज्ञा दक्षिणपंचालान् द्रुपदेनाभिरक्षितान्॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:-હે જનમેજય ! આ પ્રમાણે કહ્યા પછી પાંડવો દ્રુપદરાજના રક્ષણ કરેલા દક્ષિણ પંચાલ દેશમાં ગયા.^૧ ત્યાં માર્ગમાં જતાં શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા અને નિષ્પાપ એવા મહાત્મા વૈશંપાયન મુનિને વીર એવા પાંડવોએ જોયા.^૨ તેમનો પાંડવોએ યથા-યોગ્ય સત્કાર કર્યો અને તેમણે પણ સામો પાંડવોનો સત્કાર કર્યો. પછી વાતચીત કરીને વ્યાસની આજ્ઞા મેળવી પાંડવો દ્રુપદના સ્થાનમાં જવા નીકળ્યા.^૩ તે મહારથો રમણીય એવાં વનો અને સરોવરોને જોતા અને ઠેકઠેકાણે વાસ કરતા ધીમે ધીમે આગળ ચાલવા લાગ્યા.^૪ પછી સ્વાધ્યાયસંપન્ન પવિત્ર, મધુર આકૃતિવાળા અને પ્રિય ગોલનારા એવા પાંડવો અનુક્રમે પંચાલ દેશમાં આવી પહોંચ્યા.^૫ તેમણે તે નગર જોયું અને રાજ્યગૃહનો કિલ્લો જોયો. તે પછી તેમણે એક કુંભારની શાલામાં આવીને નિવાસ કર્યો.^૬ ત્યાં પણ તેઓ ગ્રાહી વૃત્તિનો આશ્રય કરીને ભિક્ષાથી પોતાનો નિર્વાહ કરતા હતા, તેથી ત્યાં આવી રહેલા તે વીર પાંડવોને કોઈપણ ઓળખી શક્યું નહિ.^૭ યજ્ઞસેનના મનમાં તો નિરંતર એવી ઇચ્છા હતી કે ‘મારી પુત્રી કૃષ્ણાને પાંડુપુત્ર અર્જુનની સાથે પરણાવું;’ પરંતુ એ વિચાર તે કોઈને જણાવતા નહિ.^૮ હે ભરતકુલોત્પન્ન જનમેજય ! દ્રુપદ રાજાએ અર્જુનને જોળી કાઢવા માટે એક મજબૂત અને નમાવી ન શકાય એવું ધનુષ કરાવ્યું હતું.^૯ વળી આકાશમાં એક કૃત્રિમ યંત્ર કરાવી તે ભમતા યંત્રના મધ્ય છિદ્રમાંથી જણાય એવું એક નિશાન અંતરિક્ષમાં ગોઠવાવ્યું હતું.^{૧૦} * તે પછી દ્રુપદ રાજાએ

કહ્યું:-“આ ધનુષને સજ્જ કરી આ તૈયાર કરેલાં બાણોવડે યંત્રની પાર રહેલા નિશાનને જે વિંધશે તે મારી પુત્રીને પરણશે.”^{૧૧}

વૈશંપાયન કહે છે:-હે ભારત ! આ પ્રમાણે દ્રુપદ રાજાએ સ્વયંવરની પ્રતિજ્ઞા જણાવી, એટલે તે સાંભળીને સર્વે રાજાઓ ત્યાં આવ્યા.^{૧૨} હે નૃપ ! સ્વયંવર જોવાની ઇચ્છાવાળા મહાત્મા ઋષિઓ, દુર્યોધનને આગળ કરીને કર્ણ-સાથે સઘળા કૌરવો તથા દેશેદેશના મહા ભાગ્યશાળી બ્રાહ્મણો ત્યાં આવ્યા હતા. તે સઘળા રાજસમૂહનો મહાત્મા દ્રુપદે આદર-સત્કાર કર્યો.^{૧૩,૧૪} પછી ઉછળતા સમુદ્રના જેવો કોલાહલ કરતા પૌરજનો સ્વયંવર જોવાને સારૂ નજીકમાં ગોઠવેલા મંચો ઉપર આવીને બેઠા.^{૧૫} તથા સઘળા રાજાઓ ઇશાન દિશામાં આવીને આસનોપર બેસવા લાગ્યા. એ રંગ-મંડપ નગરથી ઇશાન કોણમાં સપાટ અને સુશોભિત જગ્યાપર બાંધ્યો હતો અને તેની આસપાસ આવેલાં ભવનોથી તે અતિશય શોભતો હતો.^{૧૬} આ રંગમંડપની ફરતો કોટ અને તેને ફરતી ખાઇ ખોદાવી હતી. વળી તે દરવાજા અને તોરણોથી શણગારવામાં આવ્યો હતો તથા વિચિત્ર રંગના ચંદરવાઓથી તેને ચોમેર અલંકૃત કર્યો હતો. તેમાં હબરો તુરીઓ વાગતી હતી, અમૂલ્ય અગરુ ચંદનના ધૂપો થતા હતા, જમીનપર ચંદનનું જલ છાંટ્યું હતું અને પુષ્પની માલાઓથી તે સુશોભિત કર્યો હતો.^{૧૭,૧૮} વળી તે રંગ-મંડપ કૈલાસનાં શિખર જેવાં ધવલ તથા આકાશમાં ચિત્ર કરતાં હોય તેવાં ઘણાં ઉંચાં સુંદર શ્વેત મકાનોથી ચોમેર વીંટાયેલો હતો.^{૧૯}

ચત્રિત યંત્રમાંથી નિશાન ભેદશે. આ અભિપ્રાયથી અર્જુનને જોળવા દ્રુપ આ પ્રયત્ન કર્યો હતો. જો કે કર્ણને પણ આ કામ સુલભ હતું તો-પણ તે હીન કુલનો હોવાથી દૂર કરી શકાશે, એ

* અસ્ત્રશિક્ષણની પરીક્ષામાં એક શ્રા અર્જુનને-જ ભમતું નિશાન પાડ્યું હતું, માટે તેજ આ

એ મકાનોમાં સોનાની જાળીઓ આવી રહી હતી, ભીંતોમાં મણિઓ જડેલા હતા, સુખથી ચઢી શકાય એવાં દાદરનાં પગથીયાંઓ કરેલાં હતાં તથા મોટાં આસનો અને સારાં સાહિત્યો ગોઠવેલાં હતાં.^{૨૦} વળી તેમાં પુષ્પની માલાઓ લટકાવી હતી, તે અગરુથી ઉત્તમ રીતે સુવાસિત કરેલાં હતાં અને હંસના જેવાં ધવલ વર્ણનાં રંગેલાં હતાં તથા તેમાંનો સુગંધ ચાર ગાઉ સુધી પ્રસરતો હતો.^{૨૧} તેમાં ભીડ ન થાય તેવા સેંકડો દરવાજાઓ મૂકેલા હતા અને શય્યા તથા આસનોથી સુશોભિત કર્યાં હતાં. વળી તે ઘરોની ભીંતો ઉપર અનેક ધાતુઓનો ઢોળ ચઢાવેલો હતો, જેથી તે હિમાલયનાં ધાતુવાળાં શિખર જેવાં શોભતાં હતાં.^{૨૨} આવાં સાત સાત માળનાં નાના પ્રકારનાં મકાનોમાં એકમેકની સ્પર્ધા કરતા સુંદર અલંકારધારી સર્વ રાજાઓ આવીને વસવા લાગ્યા.^{૨૩} ત્યાં બેઠેલા મહા સત્ત્વવાળા, મહાન પરાક્રમી મહા ભાગ્યવાળા, કૃષ્ણાગરુની અર્ચાવાળા, મોટી કૃપાવાળા, પ્રાદ્યક્ષુભક્ત, પોતાના રાજ્યનું રક્ષણ કરનારા અને પોતાનાં કરેલાં શુભ કર્મથી સર્વ લોકને પ્રિય એવા રાજસિંહોને સઘળાઓ જોવા લાગ્યા.^{૨૪, ૨૫} વળી દ્રૌપદીને જોઈ શકાય માટે નગરના અને દેશના લોકો કિંમતી માંચડાઓ ઉપર ચોમેર બેસી ગયા હતા.^{૨૬} પાંડવો પણ પેલા પ્રાદ્યક્ષુની સાથે આવીને પંચાલ-રાજની તે અનુત્તમ સમૃદ્ધિને જોતા તે પ્રાદ્યક્ષુની સાથે બેઠા હતા.^{૨૭} હે રાજન્ ! તે સમાજ બહુ દિવસ સુધી વધવા લાગ્યો. તેમાં અનેક રત્નોનાં દાનો થતાં હતાં તથા નટ અને નર્તકોથી શોભામાં વૃદ્ધિ થતી હતી.^{૨૮} હે ભરતર્ષભ !

આવી રીતે સમાજ ભરાતો હતો તે પછી રમણીય એવો સોળમો દિવસ આવ્યો, તે દિવસે દ્રૌપદી મંગલ સ્નાન કરીને, સારાં વસ્ત્રો તથા સર્વ અલંકારોથી અલંકૃત થઈને અને હાથમાં શણગારેલી સુવર્ણમાલા લઈને રંગમંડપમાં આવી.^{૨૯, ૩૦} પછી સોમકોના મંત્રવેત્તા એવા પવિત્ર પુરોહિત પ્રાદ્યક્ષુ દર્ભ પાથરીને અગ્નિમાં વિધિપૂર્વક ઘીથી હોમ કર્યો.^{૩૧} આ રીતે અગ્નિને તૃપ્ત કરીને તથા પ્રાદ્યક્ષુ પાસે સ્વસ્તિવાચન ભણાવીને પછી ચોતરફ વાગતાં વાદિત્રો બંધ કરાવ્યાં.^{૩૨} તે પછી હે રાજન્ ! સઘળો રંગમંડપ શાંત થયો, ત્યારે મેઘ અને દુંદુભિના જેવા શબ્દવાળો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પોતાની બહેન કૃષ્ણાને લઈને વિધિવત્ રંગમંડપના મધ્યમાં આવી મેઘના જેવી ગંભીર વાણીથી આ પ્રમાણે સુંદર તથા અર્થયુક્ત ઉત્તમ વચન મોટે સાદે કહેવા લાગ્યો.^{૩૩, ૩૪}

“હે એકઠા મળેલા રાજાઓ ! મારાં વચનને સાંભળો. આ ધનુષ, આ નિશાન અને આ બાણો છે. આ ફરતા યંત્રના છિદ્રમાંથી એકી વખતે આકાશચારી એવાં તીવ્ર પાંચ બાણો મૂકીને આ નિશાન વિધો.^{૩૫} આ મહાન કર્મ કરનારો જે કુલ, રૂપ અને બલથી સંપન્ન હશે, તેની સાથે આ મારી બહેન કૃષ્ણા પરણશે, એ હું સત્ય કહું છું.”^{૩૬} આ પ્રમાણે તે રાજાઓને કહીને પછી દ્રુપદનો પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ત્યાં આવેલા રાજાઓનાં નામ, ગોત્ર તથા કર્મ વગેરે પોતાની બહેનને કહી સંભળાવવા લાગ્યો.^{૩૭}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત સ્વયંવરપર્વવિષે ધૃષ્ટદ્યુમ્નવાક્ય નામનો અધ્યાય ૧૮૫ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૮૬ મો-ધૃષ્ટદ્યુમ્ને દ્રૌપદીને રાજાઓ બોળ્યા.

॥ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ઉવાચ ॥

દુર્યોધનો દુર્વિષ્હો દુર્મુખો દુષ્પ્રધર્ષણઃ ॥

વિવિંશતિર્વિકર્ણશ્ચ સહો દુઃશાસનસ્તથા ॥૧॥

ધૃષ્ટદ્યુમ્ન કહે છે:-“હે દ્રૌપદિ ! આ દુર્યો-

ધન, દુર્વિષ્હ, દુર્મુખ, દુષ્પ્રધર્ષણ, વિવિંશતિ, વિકર્ણ, સહ, દુઃશાસન, યુયુત્સુ, વાયુવેગ, ભીમ-વેગ, સ્વ, ઉચ્ચાચુધ, બલાક્રી, કરકાયુ, વિરોચન, કુંડક, ચિત્રસેન, સુવર્યા, કનકધ્વજ, નંદક, બાહ્-

પર્વ]

શાલી, તુલુડ, વિકટ એ અને બીજા મહા બલ-
વાન એવા ધૃતરાષ્ટ્રના ઘણા વીર પુત્રો કર્ણની
સાથે તારે માટે આવ્યા છે.^{૧-૪} વળી ક્ષત્રિયમાં
શ્રેષ્ઠ એવા અસંખ્ય મહાત્મા રાજાઓ પણ
આવેલા છે; જેમાં સુબલના પુત્ર શકુનિ, વૃષક,
બૃહદ્બલ, એ બધા ગાંધારરાજના પુત્રો આવેલા છે.
વળી અશ્વત્થામા અને ભોજ જેઓ સર્વ શસ્ત્ર-
ધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ છે, તે બન્ને મહાત્માઓ પણ
તારે માટે અલંકાર પહેરીને અહીં આવ્યા છે.
વળી બૃહત, મણિમાન, રાજા દંડધાર, સહદેવ,
જયસેન, રાજા મેઘસંધિ, શંખ અને ઉત્તર એ
જે પુત્રોની સાથે વિરાટરાજ, વાર્ધક્ષેમિ સુશર્મા,
સેનાબિંદુ રાજા, સુનામા અને સુવર્યા નામના
પુત્રોની સાથે સુકેતુ,^{૫-૯} સુચિત્ર, સુકુમાર, વૃક,
સત્યવતિ, સૂર્યધ્વજ, રોચમાન, નીલ, ચિત્રા-
યુધ^{૧૦} અંશુમાન, ચેકિતાન, મહા બલવાન શ્રેણિ-
માન, સમુદ્રસેનનો પ્રતાપી પુત્ર ચંદ્રસેન,^{૧૧}
જલસંધ અને તેના જે પુત્રો વિદંડ અને દંડ,
પૌંડક વાસુદેવ, વીર્યવાન ભગદત્ત,^{૧૨} કલિંગ,
તામ્રલિપ્ત પત્તાધિપતિ, પુત્રની સાથે મહારથી
મદ્રરાજ શત્રુ,^{૧૩} વીર રુકમાંગદ, રુગમરથ,
કૌરવ્ય સોમદત્ત અને એનો મહારથી પુત્ર,^{૧૪}
વળી ભૂરિ, ભૂરિશ્રવા અને શલ, એ ત્રણ શૂરાઓ

પણ આવેલા છે. કાંબોજ દેશનો સુદક્ષિણ, પૌરવ
દંઢધન્વા,^{૧૫} બૃહદ્બલ, સુષેણ, ઉશીનર દેશનો
શિબિરાજ, પટચ્ચર નિહંતા, કારુષનો અધિ-
પતિ,^{૧૬} સંકર્ષણ, વાસુદેવ, વીર્યવાન પ્રદ્યુમ્ન,
સાંબ, ચારુદેણ, અનિરુદ્ધ, ગદ,^{૧૭} અકૂર,
સાલ્યકિ, મહાબુદ્ધિમાન ઉદ્ધવ, હાદિંક્ય, કૃત-
વર્મા, પૃથુ, વિપૃથુ,^{૧૮} વિદુરથ, કંક, શંકુ,
ગવેષણ, આશાવહ, અનિરુદ્ધ, શમિક, સારીમે-
જય,^{૧૯} વીર વાતપતિ, ઝિઝ્ઝી, પિંડારક, પરાક્રમી
ઉશીનર, આ બધા યાદવો આવ્યા છે, તે તને
કહ્યા.^{૨૦} ભગીરથ, બૃહદ્ભ્રત, સૈંધવ, જયદ્રથ,
બૃહદ્રથ, બાહ્લીક, મહારથી શ્રુતાયુ,^{૨૧} ઉલૂક,
કૈતવરાજ, ચિત્રાંગદ, શુભાંગદ, મતિમાન વત્સ-
રાજ, કોસલાધિપતિ,^{૨૨} પરાક્રમી શિશુપાલ,
જરાસંધ, એ અને બીજા ઘણા દેશના રાજાઓ
હે કહ્યાણિ! તારે માટે આવ્યા છે. જેઓ
પૃથ્વીમાં જ્યાં પામેલા છે, એ પરાક્રમીઓ તને
મેળવવા માટે નિશાન લેદશે. હે શુભે! જે કોઈ
એમાંથી આ નિશાનને લેદે તેને તું વરજે.”^{૨૩}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
સ્વયંવરપર્વવિષે રાજનામકીર્તન
નામનો અધ્યાય ૧૮૬ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૮૭ મો-રાજાઓ નિશાન પાડવામાં નિષ્ફલ નિવડ્યા.

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તેજલંકૃતાઃ કુંડલિનો યુવાનઃ પરસ્પરં સ્પર્ધ-
માના નરેન્દ્રાઃ । અસ્ત્રં વલં ચાત્મનિ મન્યમાનાઃ
સર્વે સમુત્પેતુરુદાયુધાસ્તે ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:-અલંકારવાળા અને
કુંડલધારી તે સઘળા યુવાન રાજાઓ પરસ્પર
સ્પર્ધા કરતા તથા અસ્ત્રવિદ્યા અને બલ મારા-
માંજ છે, એમ માનતા આયુધો ઉંચાં કરીને
ઉઠવા લાગ્યા.^૧ રૂપ, વીર્ય, કુલ, શીલ, વિત્ત
અને યૌવનવડે વૃદ્ધિ પામેલા દર્પવાળા તે
રાજાઓ મદના વેગથી અસ્ત્ર મદમત્ત એવા

હિમાલયના ગજેન્દ્રોના જેવા શોભતા હતા.^૨
એકમેકની સામે સ્પર્ધાથી જોતા અને કામથી
બ્યાસ અંગવાળા તે રાજાઓ ‘દ્રૌપદી મારે
માટેજ છે’ એમ જોલતા, એકાએક આસનો
ઉપરથી ઉભા થઈ ગયા.^૩ દ્રુપદ રાજાની પુત્રને
જીતવાની ઇચ્છાથી રંગભૂમિમાં એકઠા થયેલા
તે ક્ષત્રિયો પર્વતરાજ હિમાલયની કન્યા
પાર્વતીને માટે એકઠા મળેલા દેવગણોના જેવા
શોભવા લાગ્યા.^૪ દ્રૌપદીમાં ચિત્ત જવાથી કામ-
નાં બાણથી પીડિત અંગવાળા તે રાજાઓ રંગ-
મંડપમાં ઉતરીને દ્રૌપદીને માટે પોતાના સ્નેહી-
ઓનો પણ પરસ્પર દેષ કરવા લાગ્યા.^૫ વળી

ત્યાં વિમાનમાં બેસીને દેવગણો, રુદ્રો, આદિત્યો, વસુઓ, અશ્વિનીકુમાર, સાધ્યગણ તથા સઘળા વાયુઓ, યમરાજ અને કુબેરને આગળ કરીને આવ્યા હતા. ^૧ વળી દૈત્યો, સુપણ્ણો, મોટા નાગો, દેવર્ષિઓ, ગુહ્યકો, ચારણો, વિશ્વાવસુ, નારદ, પર્વત અને અપ્સરાઓની સાથે મુખ્ય ગંધર્વો પણ ત્યાં આવ્યા હતા. ^૭ વળી હલાયુધ બલરામ, જનાર્દન શ્રીકૃષ્ણ તથા મુખ્યમુખ્ય વૃષ્ણિકુળના અને અંધક કુળના યદુશ્રેષ્ઠો ત્યાં આવ્યા હતા અને તે બધા મહાત્માઓ શ્રીકૃષ્ણના મતને અનુસરીને ત્યાં રંગભૂમિમાં બેસીને જોયા કરતા હતા. ^૮ પછી મદમત્ત ગજેન્દ્રના જેવા રૂપવાળા અને સર્વાંગમાં સુંદર એવા હસ્તિરાજના જેવા તથા ભસ્મથી ઢંકાયેલા અગ્નિના જેવા પાંચ પાંડવોને જોઈને યદુવીરોમાં મુખ્ય એવા શ્રીકૃષ્ણ મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા. ^૯ તેમણે બળરામને યુધિષ્ઠિર, ભીમસેન, અર્જુન તથા વીર એવા નકુલ અને સહદેવને દેખાડ્યા. બલરામે પણ તેઓને ધીમે ધીમે જોઈ લીધા અને પ્રસન્ન મનથી જનાર્દનના તરફ જોવા લાગ્યા. ^{૧૦} હે નૃપ! તે વખતે બીજા રાજાઓના પુત્રો તથા પૌત્રો તો દ્રૌપદીમાંજ નેત્ર, મન અને પોતાનો ભાવ હોવાથી હોઠ દબાવી રક્ત નેત્રોને પહોળાં કરી દ્રૌપદીનેજ જોતા હોવાથી પાંડવોને જોઈ શક્યા નહિ. ^{૧૧} તેમજ વિશાલ બાહુવાળા પૃથાના પુત્રો તથા મહાનુભાવ એવા વીર નકુલ અને સહદેવ એ બધા પણ તે દ્રૌપદીને જોઈને કામનાં બાણથી પરાભવ પામ્યા હતા. ^{૧૨} વળી અંતરિક્ષ પણ દેવ, ઋષિ, ગંધર્વ, સુપણ્ણનાગ, અસુર અને સિદ્ધાથી ભરાઈ ગયું હતું. તેમાં દિવ્ય સુગંધ પ્રસરતો હતો અને દિવ્ય પુષ્પોથી તે છવાઈ ગયું હતું, ત્યાં વિમાનની પુષ્કળ ભીડ થઈ હતી તથા તે મહાન શબ્દ કરતાં હાંડભિ, વીણા, વેણુ અને પ્રણવના નાદથી ગાજી રહ્યું હતું. ^{૧૪} તે પછી રાજાઓ દ્રૌપદીને મેળવવા માટે અનુક્રમથી પરાક્રમ કરવા લાગ્યા. તેમાં કર્ણ, દુર્યોધન, શાલ્વ, શલ્ય, અશ્વત્થામા, કાથ, સુનીથ, વક્ર, ^{૧૫} કલિંગ, વંગાધિપ, પાંડવ, પૌંડ્ર, વિદેહરાજ,

યવનાધિપ અને બીજા અનેક કમલપત્રના જેવાં નેત્રવાળા રાજ્યાધીશો તથા રાજાના પુત્રપૌત્રો જેઓ કિરીટ, હાર, બાબુબંધ, ઘેરબા વગેરેથી વિભૂષિત અંગવાળા, વિશાલ બાહુવાળા અને સત્ત્વ તથા પરાક્રમથી સંપન્ન હતા, તેઓ વીર્યબલથી ગર્જના કરતા યત્ન કરવા લાગ્યા; પરંતુ અત્યંત કઠિન એવા તે ધનુષને મનથી પણ સજ્જ કરવા સમર્થ થયા નહિ. વળી કેટલાક રાજાઓ પોતાનાં બલ, શિક્ષણ, ગુણ અને ક્રમ પ્રમાણે ધનુષને ચઢાવવા પરાક્રમ કરવા લાગ્યા; પણ ધનુષને નમાવવાનું સામર્થ્ય ન હોવાથી હાથમાંથી છટકતાં ધનુષનાં અણિયાંવડે હણાઈને પૃથ્વીપર પડી તરફડવા લાગ્યા, એટલે પડવાથી નિસ્તેજ થયેલા, મુકુટ તથા હારો જેમના વિખાઈ ગયેલા અને શ્વાસોચ્છવાસ મૂકતા એવા તે રાજાઓ શાંત થઈ ગયા. ^{૧૮} આ પ્રમાણે તે મજબૂત ધનુષથી હાર, બાબુબંધ, કડાં વગેરે જેમનાં નીકળી ગયેલાં એવા રાજમંડલમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો અને દ્રૌપદીને વરવાનો મનોરથ નિષ્ફળ જવાથી તે રાજાઓનું મંડલ દુઃખી થઈ ગયું. ^{૨૦} પછી સર્વ રાજાઓને આ સ્થિતિમાં જોઈને ધનુર્ધારીમાં મુખ્ય એવો કર્ણ રંગભૂમિમાં આવ્યો અને તેણે નીચે પડેલા ધનુષને તુરત ઉપાડી તેના ઉપર પ્રત્યંચા ચઢાવીને ઝટ બાણોનું સંધાન કર્યું. ^{૨૧} જ્યારે અગ્નિ, સોમ અને સૂર્ય કરતાં પણ અતિ તેજસ્વી એવા સૂર્યપુત્ર કર્ણને રાગપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરીને ઉભો થયેલો જોયો, ત્યારે ધનુર્ધારી પાંડુપુત્રોએ માન્યું કે નક્કી આ સૂતપુત્ર નિશાન ભેદીને નીચે પાડશે; ^{૨૨} પરંતુ કર્ણને જોઈનેજ દ્રૌપદીએ મોટે સાદે કહ્યું કે:—“હું સૂતને વરીશ નહિ.” આ સાંભળીને ક્રોધ તથા હાસ્યપૂર્વક કર્ણે સૂર્યની સામું જોયું અને તે સજ્જ કરેલું ધનુષ મૂકી દીધું. ^{૨૩} આ પ્રમાણે ચોમેરથી ક્ષત્રિય રાજાઓ નિવૃત્ત થયા, ત્યારે યમના જેવો ચેદી દેશનો રાજા, દમઘોષનો પુત્ર મહાબુદ્ધિવાળો ધીર શિશુપાલ ઉઠ્યો અને ધનુષની પરીક્ષા કરવા ગયો ત્યાં તો તે ગોઠણીઆલેર પૃથ્વીપર ઢળી પડ્યો. ^{૨૫} તે પછી મહા

પર્વ]

વીર્યવાળો અને મહા બલવાન એવો જરાસંધ રાજ ધનુષની આગળ આવીને પર્વતની પેઠે અડગ ઉભો રહ્યો. ૨૧ તે પણ ધનુષ ઉપાડતાં તેનાથી દબાઈને ગોઠણભેર જમીનપર પડ્યો; એટલે ત્યાંથી ઉઠીને તે રાજ પોતાના રાજ્યમાં આદ્યો ગયો. ૨૭ પછી મહા બલવાન તથા મહાવીર એવો મદ્રરાજ શૈલ્ય પણ ધનુષની પ્રત્યંચા ચઢા-

વતાં ગોઠણભેર પૃથ્વીપર ઢળી પડ્યો. ૨૮ આ પ્રમાણે જ્યારે સર્વ સમાજના જનો બળભળી ઉઠ્યા અને રાજાઓ પણ બડાઈ મારતા બંધ થયા, ત્યારે મહાન વીર એવો કુંતીપુત્ર અર્જુન તે ધનુષપર બાણ ચઢાવવા તત્પર થયો. ૨૯ ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વતગતસ્વયં-વરપર્વવિષે સર્વ રાજપરાડ-મુખીભવન નામનો અધ્યાય ૧૮૭ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૮૮ મો—અર્જુન નિશાન પાડી દ્રૌપદી મેળવી.

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

યદા નિવૃત્તા રાજાનો ધનુષઃ સજ્યકર્મણઃ ॥
અયોદતિષ્ઠાદ્વિપ્રાણાં મધ્યાજ્ઞિણુરુદારધીઃ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:—જ્યારે ધનુષને સજ્જ કરવાના કાર્યથી રાજાઓ નિવૃત્ત થયા, ત્યારે બ્રાહ્મણોના મધ્યમાંથી ઉદાર બુદ્ધિવાળો જયશીલ અર્જુન ઉભો થયો. ૧ ઇંદ્રદેવજના જેવા જણાતા અર્જુનને લક્ષ્ય વિધવા જતો બેઠેને તે વખતે મુખ્ય બ્રાહ્મણ પોતાનાં મૃગચર્મોને હલાવતા ખુશીના પોકારો કરવા લાગ્યા. ૨ ત્યાં કેટલાએક દુર્મન થઈ ગયા અને કેટલાએક હર્ષિત થયા. વળી કેટલાએક બુદ્ધિમંત અને નિપુણ હતા, તેઓ પરસ્પર કહેવા લાગ્યા કે:—૩ “હે દિબ્ધે ! જે ધનુષને લોકમાં પ્રસિદ્ધ, બલવાન અને ધનુર્વેદને પાર પામેલા એવા કર્ણ તથા શલ્ય વગેરે ક્ષત્રિયોથી નમાવી શકાયું નહિ, ૪ તે ધનુષને અસ્ત્રવિદ્યાના અભ્યાસવિનાનો અને શરીરે દુર્બલ એવો આ બટુ શી રીતે સજ્જ કરી શકશે? ૫ પરીક્ષા કર્યા વિના માત્ર ચપલતાથી કરવા ધારેલું આ કાર્ય સિદ્ધ થશે નહિ તો સર્વ રાજાઓમાં બ્રાહ્મણો હાંસીપાત્ર થશે; ૬ માટે આ બ્રહ્મચારી ગર્વથી, ઉત્કંઠાથી કે બ્રાહ્મણોને સ્વાભાવિક એવી અનવસ્થિતિથી ધનુષ નમાવવા બંધ છે, પણ એ બંધ નહિ તેમ એને રોકી રાખો.” ૭

બ્રાહ્મણો બોલ્યા:—“ અમે હાંસીપાત્ર થઈશું નહિ, તેમ હલકા પણ પડીશું નહિ તથા લોકોમાં

રાજાઓના દ્વેષપાત્ર પણ થઈશું નહિ.” ૮ ત્યારે કેટલાએક બોલ્યા કે:—“ આ યુવાન, કાંતિમાન ગજેંદ્રની સુંઠના જેવા શરીરવાળો, પુષ્ટ બલો, જંઘા તથા બાહુવાળો અને ધૈર્યમાં હિમાલયના જેવો છે; ૯ વળી એની ચાલ ખેલતા સિંહના જેવી છે તથા એનું મદમત ગજરાજના જેવું પરાક્રમ છે, માટે એ શ્રીમાનના ઉત્સાહથી અટકળાય છે કે, આ કર્મ એ કરી શકશે. ૧૦ એની શક્તિજ મહા ઉત્સાહવાળી છે. બે એ અશક્ત હોય તો પોતે ત્યાં બંધજ નહિ. સર્વ લોકમાં દેવ, અસુર વગેરેના આકારથી ફરતા પુરુષોમાં એવું કંઈ કર્મ નથી કે જે બ્રાહ્મણોને અસાધ્ય હોય. જલ ભક્ષણ કરીને રહેનારા, વાયુ ભક્ષણ કરનારા, ફલાહાર કરનારા અથવા દુર્બલ એવા, પણ દંઢ વ્રતવાળા બ્રાહ્મણો પોતાના તેજવડેજ બલવાન હોય છે. બ્રાહ્મણ સાંઝે અથવા ખોટું કરતો હોય તો પણ તેનું અપમાન કરવું નહિ. ૧૩ સુખ આપનાર, દુઃખ આપનાર, મોટું અથવા નાનું જે કર્મ આવ્યું હોય તે બ્રાહ્મણ કરી શકે છે. જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામે યુદ્ધમાં ક્ષત્રિયોને હરાવ્યા હતા. ૧૪ વળી અગસ્ત્ય પોતાના બ્રહ્મતેજવડે અગાધ સમુદ્રને પી ગયા હતા; માટે બધા બોલો કે:—“ આ બટુ મહાન ધનુષની પ્રત્યંચા તુરત ચઢાવો !” આ સાંભળીને શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણોએ “તથાસ્તુ” એમ કહ્યું. આ રીતે તે બ્રાહ્મણો વિવિધ વાતો કરતા હતા, તે વખતે અર્જુન ધનુષની પાસે જઈને પર્વતની

પેઠે સ્થિર થઈને ઉભો રહ્યો. પછી તેણે ધનુષની જમણી પરિક્રમા કરી^{૧૭} અને વરદાન આપનારા એવા પ્રભુ શંકરને મસ્તકથી પ્રણામ કર્યા. તે પછી અર્જુને શ્રીકૃષ્ણનું મનમાં ધ્યાન કરીને હાથમાં ધનુષ લીધું.^{૧૮} રુકમ, સુનીથ, વક્ર, કર્ણુ, દુર્યોધન, શલ્ય અને શાલ્યવગેરે ધનુર્વેદ-પરાયણ એવા પુરુષસિંહ રાજાઓએ મોટા ચત્તથી પણ જે ધનુષને સજ્જ કર્યું નહિ, તે ધનુષને વીર્યવાનમાં દર્પયુક્ત એવા ઉપેન્દ્રના જેવા પ્રભાવવાળા ઇન્દ્રપુત્ર અર્જુને એક નિમિષમાં સજ્જ કર્યું અને પાંચ બાણ ચઢાવ્યાં.^{૨૦} પછી યંત્રના છિદ્રમાં બાણો મૂકીને લક્ષ્યને વિધ્યું એટલે તે નિશાન વિંધાઈને એકાએક ભૂમિ ઉપર પડ્યું. તે વખતે અંતરિક્ષમાં નાદ થયો અને સમાજમાં પણ મહાન શબ્દ થઈ રહ્યો. ^{૨૧} શત્રુને હણનારા અર્જુનના મસ્તક ઉપર દેવોએ દિવ્ય પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી. ^{૨૨} હજારો બ્રાહ્મણો વિજયધ્વજની પેઠે પોતાનાં વસ્ત્રોને ઉંચે ઉડાવવા લાગ્યા અને વિષમ દષ્ટિવાળા શત્રુઓ ચોમેર હાહાકાર કરવા લાગ્યા. એ વખતે આકાશમાંથી ચોતરફ પુષ્પની વૃષ્ટિઓ પડવા લાગી ^{૨૪} અને વાદિત્ર વગાડ-

નારાઓ સેંકડો વાદિત્રો વગાડવા લાગ્યા. ભાટ તથા ચારણના સમૂહો મધુર સ્વરથી સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ^{૨૪} શત્રુઓને હણનારા દ્રુપદરાજ અર્જુનને જોઈને ઘણા પ્રસન્ન થયા અને સૈન્ય સાથે તેને સહાય કરવાને ઇચ્છવા લાગ્યા. ^{૨૫} આ પ્રમાણે તે સભામાં ઘોંઘાટ ઘણો વધી ગયો, ત્યારે ધર્મધારીમાં શ્રેષ્ઠ એવા યુધિષ્ઠિર, પુરુષશ્રેષ્ઠ નકુલ તથા સહદેવને સાથે લઈને શીઘ્ર પોતાના મુકામ પર ચાલ્યા ગયા. પછી ઇન્દ્રના જેવા અર્જુનને જોઈને તથા તેણે વિધેલા નિશાનને જોઈને દ્રૌપદી શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કરીને તથા પુષ્પની માલા લઈને ઉત્તમ પતિના લાભથી અત્યંત ગર્વ કરતી કુંતીપુત્ર અર્જુનની પાસે ગઈ. ^{૨૭} બ્રાહ્મણોથી સન્માન પામતો અચિંત્ય કર્મવાળો અર્જુન પણ રંગભૂમિમાં વિજય મેળવીને તથા દ્રૌપદીને સાથે લઈને રંગમંડપથી બહાર નીકળ્યો. તેની પાછળ દ્રૌપદી પણ બહાર આવી. ^{૨૮}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
સ્વયંવરપર્વવિષે લક્ષ્યચ્છેદન નામનો
અધ્યાય ૧૮૮ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૮૯ મો-રાજાઓનો દ્રુપદના પર ક્રોધ

॥ વૈશંપાયન યવાચ ॥

तस्मै दित्सति कन्यां तु ब्राह्मणाय तदा नृपे ॥
कोप आसीन्महीपानामालोक्यान्योन्यमंति-
कात् ॥ १ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:-જ્યારે દ્રુપદ રાજા તે બ્રાહ્મણને કન્યા આપવા તૈયાર થયો, ત્યારે રાજાઓને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો તથા તેઓ એક-બીજાની સામે જોવા લાગ્યા^૧ અને બોલ્યા કે:-
“આ દ્રુપદ આપણે અહીં આવેલા છીએ તે અધાને તણબલા જેવા ગણીને સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવી દ્રૌપદીને બ્રાહ્મણની સાથે પરણાવવા ઇચ્છે છે. ^૨ આ રાજા વૃક્ષ રોપીને પછી ફલ આવવાની

વખતે તેને પાડી નાખે છે, માટે એ દુરાત્માને આપણે મારી નાખીએ; કારણ કે આપણને તે ગણકારતો નથી. ^૩ વળી એ સન્માનને લાયક નથી, તેમજ ગુણથી પણ વૃદ્ધ ગણવા યોગ્ય નથી; માટે એ દુરાચરણી અને રાજાઓના દ્વેષીને આપણે પુત્ર સાથે મારી નાખીએ. ^૪ એણે સઘળા રાજાઓને બોલાવ્યા, તેમને સન્માન આપ્યું; સારાં મિદાન જમાડ્યાં અને હવે પાછળથી એ આપણને માન આપતો નથી. ^૫ દેવોના સમાજ જેવો આ રાજાસમાજ ભરાયો છે, તેમાં શું એણે કોઈ પણ રાજાને કન્યા આપવા યોગ્ય જોયોજ નહિ? ^૬ વળી સ્વયંવર કન્યા વરવાનો બ્રાહ્મણને અધિકાર નથી, કિંતુ સ્વયંવર તોક્ષત્રિ-

પર્વ]

એને માટે જ છે; એવાં શ્રતિવચનો પ્રસિદ્ધ છે.^૭ અથવા હે રાજાઓ ! એ કન્યા જો કોઈને વરવા ઇચ્છતી ન હોય તો એને અસિમાં નાખી દઈને આપણે આપણાં રાજ્યમાં ચાલ્યા જઈએ.^૮ બ્રાહ્મણે તો ચાપલ્યથી અથવા લોભથી આ પ્રમાણે રાજેન્દ્રોનું અપ્રિય કયું,^૯ પણ એ બ્રાહ્મણ હોવાથી એને આપણે કોઈ રીતે હણવો નહિ;^{૧૦} કારણ કે આપણું રાજ્ય, જીવિત, ધન, પુત્ર, પૌત્ર અને બીજું જે કંઈ ઐશ્વર્ય આપણી પાસે છે તે બધું બ્રાહ્મણને માટે જ છે;^{૧૦} પરંતુ અપમાનના ભયથી તથા સ્વધર્મના રક્ષણને માટે બીજા સ્વયંવરમાં આવી ગતિ થાય નહિ એટલા માટે આપણે પરાક્રમ કરવું જોઈએ.”^{૧૧}

આ પ્રમાણે કહીને પરિધના જેવા બાહુવાળા તે બીલેલા રાજશાહીલો હથિયાર લઈને દ્રુપદને મારવા માટે દોડ્યા.^{૧૨} તે વખતે ક્રોધ કરીને હાથમાં ધનુષ લઈને દોડતા તે ઘણા રાજાઓને જોઈને દ્રુપદરાજા ત્રાસ પામી બ્રાહ્મણોને શરણે ગયો.^{૧૩} ત્યારે મદ્દ ઝરતા હાથીઓની પેઠે વેગવડે દોડતા તે રાજાઓને જોઈને મહા ધનુર્ધારી અને શત્રુઓને દમનારા એવા ભીમસેન અને અર્જુન સામે આવ્યા,^{૧૪} એટલે જેમણે આંગળીઓનાં રક્ષણને માટે ઘોનાં ચામડાં બાંધેલાં એવા રાજાઓ હથિયારો ઉગામી અર્જુન તથા ભીમસેન પર ધર્મ્યા લાવીને તે કુરુરાજના પુત્રોને મારવાની ઇચ્છાથી તેઓના પર તૂટી પડ્યા.^{૧૫} પછી અદ્ભુત ભયંકર કર્મ કરનારા અને વજ્રના જેવા સારવાળા તથા વીરોમાં મુખ્ય એવા મહાબલવાન ભીમસેને જે હાથવતી એક ઓડ ઉપાડીને તેને ગજેન્દ્રની પેઠે નિષ્પત્ત કરી નાખ્યું;^{૧૬} અને દંડધારી ચમરાજ જેમ ઉગ્ર દંડ ધારણ કરે, તેમ તે ઓડ ઉપાડીને શત્રુનું મથન કરનારો તથા પુષ્ટ લાંબા હાથવાળો ભીમસેન પુરુષશ્રેષ્ઠ અર્જુનની સમીપમાં આવીને ઉભો

રહ્યો.^{૧૭} હૈવી બુદ્ધિવાળો, અચિંત્ય ચરિત્રવાળો અને મહેન્દ્રના જેવાં કર્મવાળો અર્જુન પોતાના ભાઈનું તે કર્મ જોઈને વિસ્મય પામ્યો અને ભયરહિત થઈને ધનુષ લઈ લડવા ઉભો રહ્યો.^{૧૮} ભાઈએ સહિત અર્જુનના આવા કર્મને જોઈને અમાનુષ બુદ્ધિવાળા તથા અચિંત્ય કર્મવાળા દામેદર પોતાના ઉગ્ર વીર્યવાળા હલધારી ભાઈ બલરામને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:—^{૧૯} “હે સંકર્ષણ ! જે આ સિંહ અને વૃષભના જેવી ચાલવાળો તાડપુર ધનુષને ખેંચે છે, એ પોતે અર્જુન છે. જો હું પોતે વાસુદેવ હોઉં તો એ વાતમાં જરાએ સંશય નથી.^{૨૦} વળી જે આ વૃક્ષને બલવડે ભાગીને રાજાઓના પરાભવમાં એકાએક પ્રવૃત્ત થયેલો છે, તે વૃકોદર ભીમ છે; કારણ કે તેનાવિના આ પૃથ્વીમાં બીજો કોઈ યુદ્ધમાં આવું કામ કરવા સમર્થ નથી.^{૨૧} વળી કમલના જેવાં લાંબાં નેત્રવાળા, પાતળા, મહાન સિંહના જેવી ચાલવાળા, વિનમ્ર ગૌરવર્ણના અને લાંબી તથા ઉજ્જવલ સુંદર નાસિકાવાળા જે સભામાંથી પ્રથમ ચાલ્યા ગયા હતા, તે હે અચ્યુત ! ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિર હતા.^{૨૨} અને કાર્તિકસ્વામીના જેવા જે બે કુમારો હતા, તે નકુલ અને સહદેવ હતા, એમ હું તર્ક કરું છું. મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે, કે પાંડવો અને પૃથા લાક્ષાગૃહના દાહથી બચી ગયાં છે.”^{૨૩}

આ સાંભળીને નિર્જલ આભલાંના જેવા વર્ણવાળા હલાયુધ બલરામને ખાત્રી થઈ અને પોતાના ભાઈ શ્રીકૃષ્ણને કહેવા લાગ્યા કે:—“શ્રી કૃંતીને પાંડવોની સાથે લાક્ષાગૃહથી મુક્ત થયેલાં બાણીને હું ઘણો પ્રસન્ન થયો છું.”^{૨૪}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત સ્વયંવરપર્વવિષે કૃષ્ણવાક્ય નામનો અધ્યાય ૧૮૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૯૦ મો-અર્જુન તથા ભીમસેનનું પરાક્રમ અને વિજય

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

અજિનાનિ વિધુન્વન્તઃ કરકાંશ્ચ દ્વિર્જર્માઃ ॥

ઋચુસ્તે મીર્નકર્તવ્યાવયં યોત્સ્યામહે પરાન્ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:-પછી બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠો પોતાનાં મૃગચર્મો અને કમંડલુઓને વિંઝતા કહેવા લાગ્યા કે:-“તમે બીશો નહિ, અમે શત્રુઓની સાથે યુદ્ધ કરીશું.”^૧ આ પ્રમાણે બોલતા બ્રાહ્મણોને અર્જુન જરા હસીને કહેવા લાગ્યો કે:-“તમે બધા પ્રેક્ષક થઈને એક બાબુ ઉપર ઉભા રહો;^૨ હું એમને સીધાં ફલકવાળાં સેંકડો બાણો છોડીને ક્રોધ પામેલા સર્પોને મંત્રવડે જેમ રોકી દે તેમ રોકી દઈશ.”^૩ આવું કહી સ્વયંવરની પ્રતિજ્ઞામાં મળેલું ધનુષ નમાવીને મહાબલવાન અર્જુન પોતાના ભાઈ ભીમસેનની જોડે અડગ પર્વતની પેઠે ઉભો રહ્યો.^૪ તે પછી કર્ણ વગેરે યુદ્ધકલામાં હુર્મદવાળા ક્ષત્રિયોને જોઈને ભયરહિત એવા અર્જુન અને ભીમ હાથીઓની સામે બે હાથીઓ દોડે તેમ તેમની સામે પહોંચ્યા,^૫ એટલે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા તે રાજાઓ કઠોર વાણી બોલવા લાગ્યા કે:-“યુદ્ધમાં લડવા ઇચ્છતા બ્રાહ્મણોનો પણ વધ કરવો એમ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે.”^૬ આ પ્રમાણે કહીને તે રાજાઓ એકદમ બ્રાહ્મણોના તરફ દોડ્યા. પછી મહા તેજસ્વી કર્ણ ઋતુવાળી હાથિણીને માટે જેમ એક હાથી સામા હાથીના તરફ જાય, તેમ યુદ્ધ કરવા માટે સંગ્રામમાં અર્જુનની સામે ગયો. મદ્ર દેશનો બલવાન રાજા શલ્ય ભીમસેનની સામે લડવા આવ્યો અને હુર્યોધન વગેરે સઘળા રાજાઓ બ્રાહ્મણોની સામે યુદ્ધમાં અલ્પ યત્નથી કોમલતાપૂર્વક યુદ્ધ કરવા લાગ્યા.^૭ તે પછી ધસી આવતા વૈકર્તન કર્ણને શ્રીમાન અર્જુને પોતાનું બલવાન ધનુષ ખેંચીને તીવ્ર બાણોથી વિંધી નાખ્યો.^૮ તીવ્ર તેજવાળાં અને તીક્ષ્ણ એવાં તે બાણોના વેગથી મોડું પામતો કર્ણ મુશ્કેલીમાં પડ્યો અને એવા બલવાન વીર ભીમ

થી અર્જુનની સામે દોડ્યો.^૯ આમ વિજયીમાં શ્રેષ્ઠ અને અન્યોન્યને જીતવાની ઇચ્છા કરતા તથા શીઘ્રતાને લીધે આ અમુક છે, એમ ન જણાતા એવા તે બન્ને ક્રોધ કરીને યુદ્ધ કરવા લાગ્યા;^{૧૦} તથા “તારાં બાણોની સામે હું કેવાં બાણો છોડું છું, મારા બાહુબલને તું જો.” આવાં શરાતનભરેલાં વચનો પરસ્પર બોલવા લાગ્યા.^{૧૧} પછી અર્જુનના બાહુબલને પૃથ્વીમાં અતુલ બાણીને વૈકર્તન કર્ણ સાવધ થઈને લડવા લાગ્યો.^{૧૨} અને તેણે, અર્જુને છોડેલાં વેગવાળાં બાણોને કાપી નાખી મોટેથી ગર્જના કરી.તે જોઈને સૈનિકોએ તેને ધન્યવાદ આપ્યો.^{૧૩} પછી કર્ણ બોલ્યો:-“હે વિપ્રમુખ્ય! યુદ્ધમાં તારા બાહુબલથી, અવિશ્રાંત ઉદ્યોગથી તથા શસ્ત્રાસ્ત્રના ઉપર તારા વિજયથી હું ઘણો સંતોષ પામ્યો છું.”^{૧૪} હે બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ! શું તું સાક્ષાત્ ધનુર્વેદ છે? કે તું પરશુરામ છે? હું તો ધારૂં છું કે તું સાક્ષાત્ ઇંદ્ર અથવા વિષ્ણુ પોતાના સ્વરૂપને ગુપ્ત રાખવા બાહુબલનો આશ્રય કરીને બ્રાહ્મણરૂપથી મારી સાથે યુદ્ધ કરે છે;^{૧૫} કારણ કે યુદ્ધમાં કોપેલા એવા મારી સાથે સાક્ષાત્ શચીપતિ ઇંદ્ર અથવા પાંડુપુત્ર કિરીટીસિવાય બીજો પુરુષ યુદ્ધ કરવા સમર્થ થાય નહિ.”^{૧૬} આ પ્રમાણે બોલતા કર્ણપ્રત્યે અર્જુને કહ્યું:-“હે કર્ણ! હું ધનુર્વેદ નથી તેમ પ્રતાપવાન પરશુરામ પણ નથી;^{૧૭} હું તો સર્વ શસ્ત્રધારીમાં અને યુદ્ધ કરનારામાં શ્રેષ્ઠ એવો બ્રાહ્મણ છું તથા શુરુના ઉપદેશથી બ્રહ્માસ્ત્ર અને ઐંદ્રાસ્ત્રમાં નિપુણ છું.”^{૧૮} હે વીર! યુદ્ધમાં તને જીતવાને હું ઉભો છું, માટે તું પણ સ્થિર થઈને યુદ્ધ કર.”

વૈશંપાયન કહે છે:-આ પ્રમાણે જ્યારે અર્જુને કહ્યું, ત્યારે બ્રહ્માતેજને અજિત માનતો મહારથ રાધાપુત્ર કર્ણ યુદ્ધથી નિવૃત્ત થયો. બીજા બાબુના રણપ્રદેશમાં વિદ્યા અને બલથી એવા બલવાન વીર ભીમ

પર્વ]

સેન તથા શત્રુ મદમત્ત મોટા હાથીઓની
પેઠે એકમેકને હાંકે મારતા અને મુઠ્ઠી તથા
લાતથી પરસ્પરને હણતા હતા. વળી તેઓ એક-
મેકને દૂર ફેંકતા, પાસે ખેંચતા, સન્મુખ પછા-
ડતા તથા આડા પાડતા ઘસડવા લાગ્યા અને
મુઠ્ઠીઓનો માર મારવા લાગ્યા. તે બન્નેના
પ્રહારથી ત્યાં ઘેર એવો ચડચડાટ શબ્દ થવા
લાગ્યો. ૨૨૨ આ રીતે બેઘડી સુધી તેઓ પથ્થર
પડતા હોય તેવા પ્રહારથી એકમેકને હણતા
હતા તથા ચોમેર ખેંચતા હતા. ૨૭ પછી
યુદ્ધમાં કુરુશ્રેષ્ઠ ભીમે બે હાથવડે શત્રુને ઉપાડી
જમીનપર પટક્યો. તે વખતે બધા બ્રાહ્મણો
હસવા લાગ્યા. ૨૮ ત્યાં પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા
ભીમસેને એક આશ્ચર્ય કથું કે, બલવાન શત્રુ-
ને જમીનપર પછાડતાં પણ તેને એ બલવાને
મારી નાખ્યો નહિ. ૨૯ આ રીતે ભીમસેને
શત્રુને પછાડ્યો અને કણું પણ શકિત થઈને
યુદ્ધથી હટી ગયો. તે વખતે સર્વ રાજાઓને
શંકા થઈ અને તે બધા ભીમસેનની આબુ-
બાબુ વીંટાઈ વળ્યા ૩૦ તથા સાથે મળીને
કહેવા લાગ્યા કે:—“આ બે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણો ઉત્તમ
યોદ્ધા છે, માટે આપણે પૂછે કે એઓ કયાં
જન્મ્યા છે? અને કયાં રહે છે? ૩૧ કારણ કે
રાધાપુત્ર કણુંની સાથે પરશુરામ, દ્રોણ, પાંડુ-
પુત્ર કિરીટી, દેવકીપુત્ર કૃષ્ણ અથવા શરદ્વાનના
પુત્ર કૃપાચાર્ય વિના બીજો કોણ રણમાં યુદ્ધ
કરવા સમર્થ થાય? વળી હૃયોધનની સામે
રણમાં કોણ લડવા સમર્થ થઈ શકે? ૩૩ તેમજ
બલવાનોમાં શ્રેષ્ઠ એવા મદ્રાધિપતિ શત્રુને વીર
બલદેવ અથવા પાંડુપુત્ર વૃકોદર કે વીર હૃયો-
ધન વિના બીજો યુદ્ધમાં કોણ પાડી શકે!
માટે આ બ્રાહ્મણોથી ભરપૂર એવું યુદ્ધ બંધ
કરો; ૩૪ કારણ કે બ્રાહ્મણો અપરાધવાળા હોય
તો પણ તેઓ સદા રક્ષણ કરવા યોગ્ય ગણાય
છે. વળી જ્યારે કોઈવાર પ્રસંગ આવશે, ત્યારે
આપણે ખુશીથી પાછા એમની સાથે લડીશું.” ૩૬
આ પ્રમાણે સર્વ રાજાઓને તથા અન્ય
પુરુષોને બોલતા બેઠાં, યુદ્ધમાં પરાક્રમ કરી

ભીમસેન તથા અર્જુન શાંત થયા. ૩૭

વૈશંપાયન કહે છે:—ભીમસેનના તે પરા-
ક્રમને બેઠાં તે બન્ને કુંતીના પુત્રો છે, એવી
શંકાવાળા શ્રીકૃષ્ણે “એ બ્રાહ્મણે ધર્મથી દ્રૌપદીને
મેળવી છે” એમ સર્વ રાજાઓને સમજાવીને
યુદ્ધથી નિવૃત્ત કર્યા. ૩૮ આ રીતે યુદ્ધથી નિવૃત્ત
થયેલા તે યુદ્ધકુશલ એવા સર્વ શ્રેષ્ઠ રાજાઓ
વસ્ત્રમય પામીને પોતપોતાના સ્થાનમાં ચાલતા
થયા. ૩૯ વળી ત્યાં જે બીજાઓ આવ્યા હતા, તે
પણ “રંગભૂમિમાં બ્રાહ્મણનતિની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ
થઈ અને દ્રૌપદીને બ્રાહ્મણે ગ્રહણ કરી” એમ
બોલતા પોતપોતાના સ્થાનમાં ગયા. ૪૦ પછી
રુરુ મૃગના ચર્મને ધારણ કરનારા બ્રાહ્મણોથી
ઢંકાઈ ગયેલા ભીમસેન અને અર્જુન પણ ભીડ-
માંથી કષ્ટવડે માર્ગ મેળવીને ઉતારે જવા નીક-
ળ્યા. ૪૧ જનસમૂહથી છૂટા પડેલા અને શત્રુથી
જેમનાં શરીરમાં ક્ષત પડેલાં એવા તે પુરુષોમાં
વીર એવા ભીમસેન અને અર્જુન પાછળ આવતી
દ્રૌપદીની સાથે પૂર્ણિમાને દિવસે મેઘથી મુક્ત એવા
ઉદય પામેલા સૂર્યચંદ્રની પેઠે શોભવા લાગ્યા.
જ્યારે ભિક્ષાનો સમય થવા છતાં પોતાના પુત્રો
ઘેર આવ્યા નહિ, ત્યારે પાંડવોની માતા અનેક
પ્રકારના વિનાશની સંભાવના કરવા લાગ્યાં કે:—
“એઓને કુરુઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા પાંડવો છે એમ
જાણીને ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોએ મારી નાખ્યા તો
નહિ હોય? ૪૪ અથવા દૃઢ વૈરવાળા અતિશય
ક્રુર અને માયાવી એવા રાક્ષસોએ તો તેમને
માર્યા નહિ હોય? અરેરે, મહાત્મા વ્યાસનું કહેવું
પણ વિપરીત થયું કે શું?” ૪૫

આ પ્રમાણે પુત્રસ્નેહથી યુક્ત એવાં કુંતી
ચિંતા કરતાં હતાં, તે વખતે પાછલો પહોર થયેલો
હતો. લોકો ઘણા ખરા સૂતેલા હતા, ત્યારે મેઘથી
ઢંકાયેલા દિવસમાં ઘનોથી વીંટાયેલા સૂર્યની
પેઠે બ્રાહ્મણોની સાથે અર્જુને તે કુંભારના સ્થાનમાં
પ્રવેશ કર્યો. ૪૬ ૪૭

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતગત

સ્વયંવરપર્વવિષે પાંડવપ્રત્યાગમન

નામનો અધ્યાય ૧૮૦મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૯૧ મો-પાંડવોના મુકામમાં રામકૃષ્ણ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

ગત્વા તુ તાં માર્ગવ કર્મશાલાં પાર્થૈષ્ઠ્યાં પ્રાપ્ય
મહાનુભાવૌ ॥ તાં યાજ્ઞસેનીં પરમપ્રતીતૌ મિશ્ને-
ત્યથા વેદયતાં નરાગ્યૌ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:-પછી મહાન મહિમા-
વાળા એવા પુરુષશ્રેષ્ઠ અર્જુન અને ભીમસેન
તે કુંભારની કર્મશાલામાં ગયા અને ત્યાં કુંતી-
ની પાસે જઈ પરમ પ્રસન્ન થઈને “મા, અમે
લિક્ષા લાવ્યા” એમ સાથે આણેલી દ્રૌપદીના
સંબંધમાં બોલ્યા. ^૧તે વખતે કુંતી માતા ઓરડી-
માં હતાં એટલે તેમણે પુત્રોને જોયા વિનાજ
કહ્યું કે:-“બધા મળીને એનો ઉપભોગ કરો.”
પછી બહાર આવીને કુંતીએ દ્રૌપદીને જોઈ
એટલે તે બોલ્યાં કે:-“મેં કષ્ટકારક વચન કહ્યું
છે!” ^૨ પછી અધર્મથી ભય પામતાં કુંતી વિચાર
કરીને પરમ પ્રસન્ન એવાં તે યાજ્ઞસેનીનો હાથ
પકડીને યુધિષ્ઠિરની પાસે ગયાં અને આ પ્રમાણે
બોલ્યાં. ^૩

કુંતી કહે છે:-“હે પુત્ર! આ દ્રુપદ રાજાની
પુત્રીને લઈને તમારા બે નાના ભાઈઓ આવ્યા
અને તેમણે ‘લિક્ષા લાવ્યા’ એમ કહ્યું; એટલે
મેં પણ દ્રૌપદીને ન જાણતાં લિક્ષા છે એમ
જાણીને ‘બધા મળીને ઉપભોગ કરો’ એમ
કહ્યું.” ^૪ હે કુરુકુલમાં શ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિર! હવે મારું
વચન આજે કેવી રીતે મિથ્યા ન થાય અને
પંચાલરાજની પુત્રીને શું કરવાથી (અધિક પતિ
થવા રૂપી) અધર્મ ન થાય તથા તે અધર્મથી
એ કેવી રીતે સંસારભ્રમણમાં ન પડે? તે તમે
કહો.” ^૫

વૈશંપાયન કહે છે:-આવાં કુંતી માતાનાં
વચન સાંભળીને મનુષ્યોમાં વીર એવા તે યુદ્ધિ-
માન રાજાએ બે ઘડી વિચાર કર્યો; પછી માતા-
નું આશ્વાસન કરીને તે કુરુવીરે ધનંજયને આ
પ્રમાણે વચન કહ્યું:-^૬ “હે ક્ષત્રિય! તેં આ
યાજ્ઞસેનીને જીતી છે અને તારી જોડેજ એ રાજા-

પુત્રી શોભશે, માટે હે શત્રુને સહન કરનારા!
તું અસિ પ્રદીપ્ત કર અને આ દ્રૌપદીનો હાથ
વિધિથી ગ્રહણ કર.” ^૭

અર્જુન કહે છે:-“હે નરેન્દ્ર! મને તમે
અધર્મનો ભોક્તા કરશો નહિ; તમે મને જે ધર્મ
કહ્યો તે શાસ્ત્રમાં જણાતો નથી. પ્રથમ તમારાં
લક્ષ્ય થવાં જોઈએ, પછી અચિંત્ય કર્મવાળા મહા-
બાહુ ભીમસેનનાં, પછી મારાં અને મારા પછી
નકુલનાં અને તે પછી વેગવાળા સહદેવનાં લક્ષ્ય
થવાં જોઈએ. હે રાજા! વૃકોદર, હું, નકુલ, સહ-
દેવ અને આ કન્યા, એ બધાં તમારી આજ્ઞાને
આધીન છીએ;” માટે તમે આ સ્થિતિમાં જે
ધર્મયુક્ત અને યશસ્વી કર્તવ્ય હોય તેનો વિચાર
કરીને તે પ્રમાણે કરો. વળી જેમાં પંચાલરાજનું
હિત સમાયલું હોય તેનો વિચાર કરીને અમને
આજ્ઞા કરો. અમે બધાં તમારે આધીન
છીએ.” ^{૧૦}

વૈશંપાયન કહે છે:-અર્જુનનાં આવાં ભક્તિ-
યુક્ત અને સ્નેહયુક્ત વચન સાંભળીને, પાંડવો
દ્રૌપદીની સામે જોવા લાગ્યા. ^{૧૧} પોતાના તરફ
જોતી યશસ્વિની દ્રૌપદીને જોઈને પરસ્પરને જોતા
બેઠેલા તે પાંડવો હૃદયથી દ્રૌપદીનું ધ્યાન કરવા
લાગ્યા. ^{૧૨} અતુલ તેજવાળા તે બધાઓને, દ્રૌપદી-
ને જોવાથી ઇન્દ્રિયસમૂહને મથન કરીને કામ
ઉત્પન્ન થયો; ^{૧૩} કારણ કે વિદ્યાતાએ પોતેજ
દ્રૌપદીનું ઇચ્છવા યોગ્ય રૂપ નિર્મ્યું હતું, કે જે
સર્વ સ્ત્રીઓના કરતાં અધિક અને સર્વ પ્રાણીનાં
મનને હરણ કરે તેવું હતું. ^{૧૪} તે બધાના આકાર
ઉપરથી તેમનો અભિપ્રાય જાણીને કુંતીપુત્ર રાજા
યુધિષ્ઠિર વૈશંપાયન વ્યાસનાં સમગ્ર વચનને યાદ
કરવા લાગ્યા. ^{૧૫} પછી પરસ્પરમાં લેઈ ઉત્પન્ન
થવાના ભયથી રાજા યુધિષ્ઠિરે ભાઈઓને કહ્યું
કે:-“આ શુભ એવી દ્રૌપદી આપણ સર્વેની
ભાર્યા થશે.” ^{૧૬}

વૈશંપાયન કહે છે:-પોતાના મોટા ભાઈનાં
આવાં વચન સાંભળીને તે વખતે સર્વ પ્રૌઢ મન-

વાળા પાંડુપુત્રો મનમાં તેજ અર્થનો વિચાર કરતા શાંત બેઠા. ૧૭ એટલામાં વૃષ્ણિઓમાં મુખ્ય એવા શ્રીકૃષ્ણ તેઓ કુરુવીર પાંડવો છે એમ માનતા બલરામને સાથે લઈને તે પુરુષવીર પાંડવોએ મુકામ કર્યો હતો ત્યાં કુંભારની કમ્-શાળામાં આવ્યા. ૧૮ ત્યાં બલરામે સહિત શ્રીકૃષ્ણે વિશાલ અને લાંબા બાહુવાળા અબ્જતશત્રુ યુધિષ્ઠિરને અગ્નિના જેવા પ્રકાશવાળા પોતાના ભાઈઓની સાથે બેઠેલા જોયા; ૧૯ એટલે વાસુદેવે ધર્મધારીમાં શ્રેષ્ઠ એવા અજમીઠવંશોદ્ભવ કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિર રાજાની પાસે જઈને તેમના ચરણમાં વંદન કરી “હું કૃષ્ણ છું” એ પ્રમાણે કહ્યું. ૨૦ તેમજ તેમના પછી બલરામે પણ વંદન કર્યું અને તે બન્નેને પ્રસન્ન થયેલા પાંડવોએ અભિનંદન આપ્યું. પછી હે ભારતમુખ્ય ! યદુવીર એવા શ્રીકૃષ્ણ તથા બલરામે પોતાની ફાઈના ચરણમાં પણ વંદન કર્યું. ૨૧ તે પછી કુરુપ્રવીર અબ્જતશત્રુ યુધિષ્ઠિરે કૃષ્ણને ક્ષેમકુશલ જોઈને પૂછ્યું કે:—“હે વાસુદેવ ! અમે બધા અહીં ગુપ્ત રીતે રહીએ છીએ તેમ છતાં તમે અમને શી

રીતે ઓળખી શક્યા ?” ૨૨ ત્યારે હાસ્ય કરીને વાસુદેવે કહ્યું કે:—“હે રાજા ! અગ્નિ ગુપ્ત હોય તો પણ તે ઓળખાય છેજ. પાંડવોવિના એવું પરાક્રમ મનુષ્યોમાં બીજે કોણ કરી શકે એમ છે ?” ૨૩ શત્રુને યુદ્ધમાં સહન કરનારા એવા તમે પાંડુપુત્રો ઘોર અસિધી મુક્ત થયા એ બહુ સાં-થયું અને દૂતરાષ્ટ્રનો પાપી પુત્ર પ્રધાને સહિત નિષ્ફલ મનોરથવાળો થયો એ પણ સાં-થયું. ૨૪ હે પાંડુપુત્રો ! તમારી બુદ્ધિગુહામાં જે કલ્યાણ રહેલું છે તે તમને પ્રાપ્ત થાઓ અને વૃદ્ધિ પામતા અગ્નિની પેઠે તમે વૃદ્ધિ પામો. હવે તમને કોઈપણ રાજાઓ બાળી બળ નહિ, એટલામાટે અમે અમારા નિવાસસ્થાનમાં જઈશું.” પછી પાંડવે આજ્ઞા આપી એટલે અવિનાશી લક્ષ્મી-વાળા શ્રીકૃષ્ણ બલદેવની સાથે ત્યાંથી પોતાના સ્થાનમાં ગયા. ૨૫

હતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતગીત
સ્વયંવરપર્વવિષે રામકૃષ્ણાગમન નામનો
અધ્યાય ૧૯૧ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૯૨ મો-ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પાંડવોની તપાસ કરીને પાછો ગયો.

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

ધૃષ્ટદ્યુમ્નસ્તુ પાંચાલ્યઃ પૃષ્ઠતઃ કુરુનન્દનૌ ॥

અન્વગચ્છત્તદાયાંતૌ ભાર્ગવસ્ય નિવેશને ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:—જ્યારે ભીમ તથા અર્જુન કુંભારને ત્યાં જવા નીકળ્યા, ત્યારે પંચાલ-રાજાનો પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તેમની પાછળ પાછળ ગયો. ૧ અને પાંડવો તથા બીજા કોઈને બંધર પડે નહિ તેમ તે કુંભારના ઘરમાં પાંડવોની નજીકમાં જ છુપાઈ રહ્યો; તથા તેણે ચોમેર પોતાનાં માણસો-ને સાવધાન રીતે ચોકી કરવા મૂકી દીધાં. ૨ પછી શત્રુનું મથન કરનારા ભીમસેન, અર્જુન તથા મહાનુભાવ એવા નકુલ અને સહદેવ ભિક્ષા લઈને આવ્યા અને તે ભિક્ષા ઉદાર મનવાળા તે બધાએ યુધિષ્ઠિરને નિવેદન કરી. ૩

ઉદાર ચિત્તવાળાં કુંતીએ કુપદ રાજાની પુત્રીને સમયોચિત વચન કહ્યું કે:—“હે ભદ્રે ! આ અન્ન-માંથી પ્રથમ ભાગ લઈને તું બલિકર્મ કર અને બ્રાહ્મણોને ભિક્ષા આપ તથા આપણા આશ્રયમાં ચોમેર રહેલાં મનુષ્યોમાંથી જેઓ અન્નની ઇચ્છા રાખતાં હોય તેમને અન્ન આપ. તે પછી બાકી રહેલા અન્નમાંથી ઝટ એ ભાગ કરીને એક ભાગમાંથી ચાર ભાઈઓના ચાર, એક મારો અને એક તારો, એમ છ ભાગ કર તથા અર્ધો રહેલો ભાગ જે આ હસ્તિરાજના તુલ્ય રૂપવાળો, ગૌર, યુવાન અને દઢ અંગવાળો ભીમ છે તેને આપ; કારણ કે એ વીરને હમેશ ઘણું ખાવા જોઈએ છે.” ૪, ૫

કહ્યાણુનો તર્ક કરતી તથા પ્રસન્ન જણાતી એવી સાધ્વી રાજપુત્રીએ તેમના કહેવા પ્રમાણે સઘળું કર્યું અને સઘળા પાંડવોએ તે અન્નનું ભોજન કર્યું.^૭ પછી માદ્રીના વેગવાળા પુત્ર સહદેવે પૃથ્વીપર દર્ભાપાથરીને સર્વની પથારી કરી એટલે બધા વીરો તે પૃથ્વીપર પોતાપોતાનાં મૃગચર્મો પાથરીને તેપર સૂતા.^૮ તે કુરુશ્રેષ્ઠ પાંડવો દક્ષિણ તરફ માથાં કરીને સૂતા હતા તથા કુંતી તેમનાં માથાં તરફ સૂતાં હતાં, એટલે દ્રૌપદી તેઓના પગ તરફ સૂતી.^૯ આ રીતે દ્રૌપદી પાંડુપુત્રોની સાથે જમીનપર દર્ભાની પથારીમાં તેમના પગનાં ઓશિકાંની પેઠે સૂતી તોપણ તેના મનમાં જરાએ દુઃખ થયું નહિ તેમ તેણે પાંડવોનું અપમાન પણ કર્યું નહિ.^{૧૦} સૂતા પછી તે શૂરાઓએ સેનાપતિને યોગ્ય એવી વિચિત્ર વાતો કરવા માંડી તથા દિવ્ય અસ્ત્રો, રથો, હાથીઓ, ખડ્ગો, ગદાઓ અને પરશુઓના સંબંધી વાતો કરવા માંડી. તેમની ચાલતી વાતોને પંચાલરાજના પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્નને તે વખતે સાંભળી તથા દ્રૌપદીને ત્યાં સૂતેલી જોઈ અને તેના બીજા માણસોએ પણ દ્રૌપદીને સૂતેલી જોઈ.^{૧૧, ૧૨} પછી રાજપુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તેઓની રાતે ચાલેલી વાતો તથા તેમના સર્વ વૃત્તાંતને દ્રુપદ રાજા આગળ જણાવવા

માટે ત્યાંથી ઉતાવળો ચાલ્યો ગયો.^{૧૩} તે વખતે મહાત્મા પંચાલરાજ દ્રુપદ પાંડવોને ન ઓળખવાથી ખિન્નરૂપ થઈને ધૃષ્ટદ્યુમ્નને પૂછવા લાગ્યો કે:—“કૃષ્ણા ક્યાં ગઈ? તેને કોણ લઈ ગયું? ^{૧૪} કોઈ શૂદ્ર અથવા હીન વર્ણનો અથવા કર આપનારો કોઈ વેશ્ય તો તેને નથી લઈ ગયો ને? કાદવથી ખરડેલો પગ માથે તો મૂકાયો નથી ને? પુષ્પની માલા શ્મશાનમાં તો પડી નથી ને? ^{૧૫} હે પુત્ર! દ્રૌપદીને લઈ જનારો કોઈ આપણી જાતનો ક્ષત્રિયશ્રેષ્ઠ હતો કે ઉત્તમ વર્ણનો કોઈ બ્રાહ્મણ હતો? દ્રૌપદીને ગ્રહણ કરીને કોઈ હીન વર્ણનાએ મારે માથે પોતાનો ડાબો પગ તો નથી મૂક્યો ને? ^{૧૬} હે મહાનુભાવ પુત્ર! શું, પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા અર્જુનનો સંબંધ થવાથી તું અત્યંત પ્રસન્ન થયો છે? અને તેથી તને સંતાપ થતો નથી? મારી પુત્રીને જીતનાર કોણ છે? તે તું સત્યથી મને કહી દે. ^{૧૭} શું, વિચિત્ર વીર્યના પુત્ર જે કુરુપ્રવીર પાંડુ તેના પુત્રો જીવે છે? શું, પૃથાના નાના પુત્ર અર્જુનને આજે ધનુષ ઉપાડયું હતું અને નિશાન પાડયું હતું? ^{૧૮} ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત સ્વયંવરપર્વવિષે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પ્રત્યાગમન નામનો અધ્યાય ૧૯૨ મો સમાપ્ત, સ્વયંવરપર્વ સમાપ્ત.

વૈવાહિક પર્વ

અધ્યાય ૧૯૩ મો-દ્રુપદ રાજાએ પાંડવોની પાસે પુરોહિત મોકલ્યો.

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતસ્તથોક્તઃ પરિહૃષ્ટરૂપઃ પિત્રે શશંસાથ સ રાજપુત્રઃ ॥ ધૃષ્ટદ્યુમ્નઃ સોમકાનાં પ્રવર્હો વત્તં યથા યેન હતા ચ કૃષ્ણા ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:—આ પ્રમાણે દ્રુપદ રાજાએ પૂછ્યું, ત્યારે સોમકોમાં શ્રેષ્ઠ એવો રાજપુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પ્રસન્ન થઈને પોતાના પિતાને, જે થયું હતું તથા જેણે દ્રૌપદીને ગ્રહણ કરી હતી તે સઘળું કહેવા લાગ્યો.^૧

ધૃષ્ટદ્યુમ્ન જોડે:—“વાંચાં મન જેવા આજે આજે અસહનતાથી કોઈ પામેલા

રાજાએ તેને મારવા દોડતા હતા;^૪ એટલે બીજાએ મોઢું ઝાડ ઉપાડીને રાજાઓના સમૂહમાં પ્રવેશ કર્યો અને ક્રોધ પામેલો. યમરાજ જેમ દેહધારીઓને નસાડે તેમ રાજસમૂહને તે નસાડવા લાગ્યો.^૫ હે નરેન્દ્ર ! તે પછી રાજાઓના જ્ઞેતાં સૂર્યચંદ્રની પેઠે પ્રકાશતા તે નરશ્રેષ્ઠો દ્રૌપદીને લઈને નગરની બહાર આવેલી કુંભારની કામ કરવાની શાલામાં ગયા.^૬ ત્યાં અગ્નિની જ્વાલા જેવી એક સ્ત્રી તે પુરુષોના જેવાજ ત્રણ અશ્વિતુલ્ય નરવીરોની સાથે બેઠેલી હતી, જે તેમની માતા હશે એવો મારો સંબલ તર્ક છે.^૭ પછી તે બન્ને પુરુષો તેને પગે લાગ્યા અને દ્રૌપદીને પણ તેમણે પ્રણામ કરવા કહ્યું. પછી ત્યાં બેઠેલી દ્રૌપદી પોતાની માતાને સોંપીને તે શ્રેષ્ઠ પુરુષો ભિક્ષા લેવા માટે ગયા.^૮ જ્યારે ભિક્ષા લઈને તેઓ આવ્યા, ત્યારે તેમની ભિક્ષાના અન્નને લઈને દ્રૌપદીએ બલિકર્મ કર્યું તથા બ્રાહ્મણોને આજ્યું. પછી તે વૃદ્ધ માતાને તથા પાંચ પુરુષ વીરોને પીરસ્યું અને પોતે પણ ભોજન કર્યું.^૯ હે રાજા ! પછી તે બધાએ શયન કર્યું અને દ્રૌપદી પણ તેમના પગનાં આશિંકાંની જગાએ સૂતી. તેઓની પથારી પૃથ્વીપર દર્ભ અને ઉત્તમ મૃગચર્મથી કરેલી હતી.^{૧૦} સૂતાં સૂતાં તેઓ કાલમેઘના જેવી ગર્જના કરતા વિચિત્ર વાતો કરવા લાગ્યા. તે વીરો જે વાતો કરતા હતા તે બ્રાહ્મણો, વૈશ્યો અથવા શૂદ્રોને ઉપયોગની ન હતી.^{૧૧} આ ઉપરથી તેઓ ક્ષત્રિયશ્રેષ્ઠો છે, એમાં મને સંશય રહેતો નથી; અને હે રાજા ! એ તેમનું યુદ્ધજ કહી આપતું હતું, એટલે આપણી આશા જરૂર સફલ થઈ છે. વળી આપણે સાંભળ્યું પણ છે કે, પાંડવો અશિદ્ધાહથી બચી ગયા છે.^{૧૨} જે રીતે તેણે બલથી ધનુષ ચલાવ્યું અને નિશાન પાડ્યું તથા જે રીતે તેઓ પરસ્પર વાતો કરે છે તે ઉપરથી મને નિશ્ચય થાય છે કે, તે શુભ વેશથી કરતા પાંડવોજ છે.^{૧૩}

આ સાંભળીને દ્રુપદ રાજા બહુ પ્રસન્ન થયો અને તેણે પોતાના પુરોહિતને બોલાવી પાંડવોની પાસે મોકલ્યો તથા તેની સાથે પૂછાવ્યું કે:- ‘તમે

મહાત્મા એવા પાંડુના પુત્રો છો કે કેમ ? તે તમને અમે બાણવાધચ્છીએ છીએ.^{૧૪} રાજાને સંદેશો લઈને પુરોહિત પાંડવોને મોકલે ગયો અને તેમની પ્રશંસા કરીને દ્રુપદ રાજાનાં સમય વાક્યો અનુક્રમથી યથાર્થ રીતે કહેવા લાગ્યો:-^{૧૫} “હે વરદાનને માટે યોગ્ય પુરુષો ! વરદાન આપનારા પૃથ્વીપતિ પંચાલ રાજા તમે કોણ છો, તે બાણવાધચ્છે છે; કારણ કે આ લક્ષ્ય વિધનારને જોઈને તેના હર્ષનો પાર રહ્યો નથી;^{૧૬} માટે તમે તમારાં જ્ઞાતિ, કુલ વગેરે મને કહો અને શત્રુઓનાં માથાં પર પગ મૂકો તથા મારા હૃદયને અને સગાં-ઓ સાથે પંચાલરાજને અત્યંત આનંદિત કરો.^{૧૭} પાંડુરાજ, દ્રુપદ રાજાના આત્મા જેવા પ્રિય મિત્ર હતા, એટલે દ્રુપદ રાજાની એવી ઈચ્છા હતી કે આ મારી પુત્રીને હું પાંડુરાજના પુત્ર સાથે આપીશ.^{૧૮} હે અનિંદિત અંગવાળા ! દ્રુપદ રાજાના મનમાં નિત્ય એજ મનોરથ રહેલો હતો કે, વિશાલ અને લાંબા બાહુવાળો અર્જુન આ મારી પુત્રીને ધર્મપૂર્વક ગ્રહણ કરે.^{૧૯} જો એમ કરાય તો તે સાફ કરેલું ગણાય અને તે મારો યશ વધારનાર, પુણ્યરૂપ અને હિતકારક કહેવાય.”

આ પ્રમાણે વાક્યો કહીને વિનીત થઈ ઉભા રહેલા પુરોહિતને જોઈ રાજા યુધિષ્ઠિરે પોતાની પાસે રહેલા ભીમને આ પ્રમાણે કહ્યું કે:- “આમને પાદ, અર્ધ્ય વગેરે આપો; કારણ કે એ દ્રુપદ રાજાના પૂજ્ય પુરોહિત છે, માટે આપણે એમની અધિક પૂજા કરવી જોઈએ.”^{૨૦, ૨૧} હે નરેન્દ્ર ! પછી ભીમે તે પ્રમાણે પૂજા કરી અને તે પૂજાને હર્ષથી સ્વીકારીને પુરોહિત સુખરૂપ બેઠા, ત્યારે યુધિષ્ઠિર તે બ્રાહ્મણને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:-^{૨૨} “દ્રુપદરાજાએ પોતાના ક્ષત્રિયધર્મને યોગ્ય સ્વયંવર કરીને પોતાની પુત્રી આપી છે, કંઈ ઈચ્છાથી આને આપી નથી; એટલે દ્રુપદ રાજાએ નિશાન પાડવાના પણરૂપી મૂલ્યથી આપવા ધારેલી કન્યાને આ વીરે તે પ્રમાણે કાર્ય કરીને મેળવી છે.^{૨૩} તે સ્વયંવરમાં વર્ણ, શીલ, કુલ અથવા ગોત્રની

શરત કરી ન હતી; પરંતુ જે ધનુષ સંન્ય કરે અને લક્ષ્ય વિધે તેનેજ તે કન્યા આપવા કહ્યું હતું; ૨૪ અને તે પ્રમાણે આ મહાત્માએ રાજ્યોના સમૂહમાં દ્રૌપદીને વિનયથી પ્રાપ્ત કરી છે. આ રીતે કાર્ય થવાથી હવે દ્રુપદ રાજ્યે દુઃખ આપનારો સંતાપ કરવો, એ યોગ્ય નથી. ૨૫ વળી દ્રુપદરાજની જે કામના છે તે પણ પૂર્ણ થશે; અને હે પ્રાહ્મણ! આ અમારે માટે યોગ્ય સ્વરૂપવાળી રાજકન્યા છે એમ હું સારીરીતે માતું છું. ૨૬ વળી તેવા ધનુષની પ્રત્યંચા અદ્ય બલવાળાથી ચઢાવી શકાયજ નહિ, તેમ તેવા નિશાનને અસ્ત્રવિદ્યાના અભ્યાસવિનાનો

અથવા હીન જાતિમાં ઉત્પન્ન થયેલો પાડી પણ શકે નહિ; ૨૭ માટે પોતાની પુત્રીને નિમિત્તે પંચાલ-રાજ હવે સંતાપ કરવા યોગ્ય નથી, કારણ કે પૃથ્વીમાં કોઈ મનુષ્યથી હવે તે પાડેલું નિશાન ન પાડેલું કહેવાશે નહિ. ૨૮ યુધિષ્ઠિર આ પ્રમાણે કહેતા હતા, તે વખતે પંચાલરાજની પાસેથી એક બીજે પુરુષ ત્યાં લોજનની તૈયારી થઈ છે, એમ જણાવવા માટે દોડતો આવી પહોંચ્યો. ૨૯

* ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત વૈવાહિકપર્વવિષે પુરોહિતયુધિષ્ઠિરસંવાદ નામનો અધ્યાય ૧૬૩ એ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૬૪ એ-પાંડવોની પરીક્ષા

॥ દૂત ઉવાચ ॥

जन्यार्थमन्नं द्रुपदेन राज्ञा विवाहहेतोरुप-
संस्कृतं च ॥ तदाप्नुवध्वं कृतसर्वकार्याः
कृष्णां च तत्रैव चिरं न कार्यम् ॥१॥

હૂત બોલ્યો:-“ દ્રુપદરાજએ વિવાહના નિમિત્તમાં બનને માટે લોજન તૈયાર કરાવ્યું છે, માટે તમે જલદી ત્યાં ચાલો અને સર્વ કાર્ય ત્યાંજ કરી લઈને વિધિપૂર્વક દ્રૌપદીનું પાણિ-ગ્રહણ કરો, વિલંબ કરશો નહિ. ૧ આ સુવર્ણનાં કમલોવડે શોભતા અને રાજ્યોને યોગ્ય એવા રથો સારા ઘોડા બેડીને અહીં આણેલા છે, તેમાં બેસીને તમે બધા પંચાલરાજને ત્યાં પધારો. ૨

વૈંશપાયન કહે છે:-આવાં હૂતનાં વચન સાંભળીને કુરુકુલમાં શ્રેષ્ઠ એવા પાંડવોએ પુરો-હિતને વિદાય કર્યા. પછી તેઓ મોટા રથોમાં બેસીને તથા કુંતી અને દ્રૌપદીને એકે રથમાં બેસાડીને દ્રુપદરાજને ત્યાં ગયા. ૩ હે ભારત! પુરો-હિતને ધર્મરાજ્યે જે વાક્યો કહેલાં, તે વચનો પુરોહિતના મુખથી સાંભળીને દ્રુપદ રાજ્યે પાંડવોની પરીક્ષા કરવામાટે અનેક પદાર્થો ત્યાં

એકઠા કરાવ્યા. ૪ હે રાજન્! અનેક જાતનાં ફલ-ફૂલ, તેજદાર બખતરો, ઢાલો, આસનો, બળદો, દોરડાં, બીજ અને બીજાં ખેતીનાં સાધનો એક જગ્યાએ તૈયાર રખાવ્યાં. ૫ બીજી જગ્યાએ દ્રુપદરાજએ શિદ્ધપદ્ધતિને ઉપયોગી વાંસલા વગેરે સર્વ ઓબરો તથા રમતનાં સર્વ સાધનો મૂકાવ્યાં. ૬ વળી પ્રકાશવાળાં કવચો, ઢાલો, મોટી તરવારો, વિવિધ જાતના ઘોડા તથા રથો, ઉત્તમ ધનુષો, વિચિત્ર બાણો, સુવર્ણથી શોભતી શક્તિઓ, ઋષિ, પ્રાણી, ભુશુન્ડીઓ, પરશુઓ અને બીજાં સંગ્રામમાં કામ આવે એવાં સર્વ હથિયારો મૂકાવ્યાં. તેમજ ઉત્તમ વસ્તુઓથી શણગારેલી શય્યાઓ, આસનો અને વિવિધ પ્રકારનાં વસ્ત્રો પણ ત્યાં મૂકાવ્યાં. ૭, ૮ તે પછી સાધ્વી એવાં કુંતી તો દ્રૌપદીને લઈને દ્રુપદ-રાજના અંતઃપુરમાંજ ગયાં. ત્યાં તે કૌરવરાજ પાંડુનાં પત્નીને ઉદાર મનવાળી સ્ત્રીઓએ આદરપૂર્વક સન્માન આપ્યું. ૯ પછી હે રાજન્! સિંહના જેવી પરાક્રમી ચાલવાળા, મોટા આબલાના જેવાં નેત્રવાળા, હાંસડીનાં હાડકાં જેમનાં માંસમાં ઢંકાઈ ગયેલાં, સર્પરાજના શરીર જેવા લાંબા બાહવાળા અને મૃગચર્મ જેમણે ઓઢાં

પર્વ] અધ્યાય ૧૮૫ મો—પાંચ પતિ સાથે દ્રૌપદીના લગ્નના વિચારમાં વ્યાસનું આગમન ૩૫૭

એવા પુરુષવીર પાંડવોને જોઈને દ્રુપદરાજ, દ્રુપદ-
રાજના પુત્રો, પ્રધાનો, સગાંસંબંધીઓ અને
સઘળા સેવકો અત્યંત હર્ષ પામ્યા. ૧૦, ૧૧ ત્યાં
જઈને વીર એવા પાંડવો જરાપણ શંકા રાખ્યા
વિના તથા આશ્ચર્ય પામ્યા વિના યગ મૂકવાનાં
આસનોવાળાં કિંમતી ઉત્તમ આસનો ઉપર અનુ-
ક્રમે બેસી ગયા. ૧૨ પછી સોનારૂપાની થાળી-
ઓમાં રાજાઓને ભોજન કરવાને યોગ્ય એવા
નાનાવિધ પદાર્થો સ્વચ્છ વેષવાળાં દાસદાસીઓ
અને રસોઈઆઓએ પિરસ્યા. ૧૩ પુરુષવીર પાંડ-

વોએ ઈચ્છાપૂર્વક તે ભોજન કર્યું. પછી બહુ
પ્રસન્ન થઈ ત્યાંથી ઉઠીને સર્વ કિંમતી વસ્તુઓ
જોવાને ન રોકાતાં તે પુરુષવીરો યુદ્ધમાં ઉપ-
યોગી એવાં હાથયારો જ્યાં જોઠવ્યાં હતાં ત્યાં
ગયા. ૧૪ તે જોઈને દુષ્ટદુન્ન અને દ્રુપદરાજ
પોતાના મુખ્ય મંત્રીઓની સાથે પ્રસન્ન થયા
તથા કુંતીના પુત્રોને કોઈ રાજેન્દ્રના પુત્રો છે, એમ
માનવા લાગ્યા. ૧૫

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
વૈવાહિકપર્વવિષે યુધિષ્ઠિરાદિ પરીક્ષણ નામનો
અધ્યાય ૧૮૪ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૮૫ મો—પાંચ પતિ સાથે દ્રૌપદીના લગ્નના વિચારમાં વ્યાસનું આગમન

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તત આહૂય પાંચાલ્યો રાજપુત્રં યુધિષ્ઠિરમ્ ॥

પરિગૃહેણ બ્રાહ્મેણ પરિગૃહ્ય મહાદ્યુતિઃ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:—તે પછી મહા તેજસ્વી
દ્રુપદરાજએ રાજપુત્ર યુધિષ્ઠિરને બોલાવ્યા
અને ઉઠીને તેમનું પ્રાદક્ષિણ્યને યોગ્ય સન્માન
કર્યું તથા ઉદાર મનવાળા રાજાએ તેજસ્વી એવા
યુધિષ્ઠિરને પૂછ્યું કે:—“આપ સઘળા પ્રાદક્ષિણ્ય
છો? ક્ષત્રિયો છો? ગુણસંપન્ન એવા વૈશ્યો છો
કે શૂદ્ર યોનિમાં ઉત્પન્ન થયેલા છો, તે અમે શી
રીતે જાણી શકીએ? અથવા માયાવડે પ્રાદક્ષિણ્યનાં
રૂપ લઈને દ્રૌપદીને જોવા તથા મેળવવા
તમે કોઈ દેવો આવ્યા છો? એ વાતમાં
જે સત્ય હોય તે અમને કહો; કારણ કે
અમને એમાં મોટો સંદેહ રહે છે. ૧-૪
હે પરંતપ! શું આ સંદેહની નિવૃત્તિ થતાં
અમારું મન સંતોષ પામશે? શું, અમારા શુભ
ભાગ્યોનો ઉદય થશે? ૫ તમે પોતેજ પોતાની
ઈચ્છાથી જે સત્ય હોય તે અમને કહો; કારણ કે
રાજાઓમાં સત્યજ શોભે છે. માટે તમારાં ઇષ્ટ
(અસિસાધ્ય યજ્ઞાદિ) અને પૂર્ત (વાવ, ફૂવા,
સરોવર વગેરે) કર્મોનો નાશ ન થવા સાડ તમે
અસત્ય બોલશો નહિ. ૬ હે અરિદમ! હે અમર-
ગુહ્ય! તમારું વચન સાંભળ્યા પછી જરૂર હું

વિધિપૂર્વક લગ્નકાર્યનો આરંભ કરીશ. ૭

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:—“હે પંચાલરાજ! તમે
પ્રસન્ન થાઓ. ચિંતો કરશો નહિ. તમારો
ધારેલો મનોરથ અવશ્ય પરિપૂર્ણ થયો છે એમાં
સંશય નથી. ૮ હે રાજન્! અમે સર્વે ક્ષત્રિયો
છીએ અને મહાત્મા પાંડુરાજના પુત્રો છીએ.
મને તમે કુંતિનો મોટો પુત્ર યુધિષ્ઠિર જાણો અને
આ બે ભીમસેન તથા અર્જુન છે. ૯ હે રાજન્!
એ બન્નેએ રાજસભામાં જય કરીને તમારી
પુત્રીને મેળવી છે. આ બે નકુલ અને સહદેવ છે
અને ત્યાં દ્રૌપદીની સાથે જે છે તે કુંતિ માતા
છે. ૧૦ હે નરશ્રેષ્ઠ! અમે ક્ષત્રિયો છીએ, એટલે
તમારા મનનું દુઃખ હવે નિવૃત્ત થાઓ. જેમ
કમલિની એક હૃદમાંથી બીજા હૃદમાં જાય, તેમ
તમારી પુત્રી તમારા કુલમાંથી અમારા કુલમાં
આવી છે. ૧૧ હે મહારાજ! આ જે હું કહું છું
તે સઘળું સત્યજ છે. હવે તો તમેજ અમારા
વડીલ અને પરમ આશ્રયરૂપ છો. ૧૨

વૈશંપાયન કહે છે:—આ સાંભળીને હર્ષથી
વ્યાકુલ નેત્રવાળા દ્રુપદરાજ આનંદથી ઘેલા જેવા
થઈ ગયા અને યુધિષ્ઠિરને ઉત્તર પણ આપી
શક્યા નહિ. ૧૩ પછી મહાયત્નથી તે હર્ષને
કાબુમાં લાવીને શત્રુને તાપ આપનારા દ્રુપદ
રાજાએ યુધિષ્ઠિરને યોગ્ય વચન કહ્યાં. ૧૪ પછી

ધર્માત્મા દ્રુપદ રાજાએ યુધિષ્ઠિરને પૂછ્યું કે:—“તમે શી રીતે નગરથી નાસી છૂટ્યા હતા?” ત્યારે યુધિષ્ઠિરે અનુક્રમથી તે સઘળું વૃત્તાંત તેમને કહી સંભળાવ્યું.^{૧૫} કુંતીપુત્રનાં તે વચન સાંભળીને દ્રુપદરાજા ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને ધિક્કારવા લાગ્યા;^{૧૬} અને કુંતીના પુત્ર યુધિષ્ઠિરનું આશ્વાસન કરીને બોલનારામાં શ્રેષ્ઠ એવા દ્રુપદરાજાએ તેમને રાજ્ય પાછું અપાવવાની આજ્ઞા કરી.^{૧૭} તે પછી કુંતી, દ્રૌપદી, ભીમસેન, અર્જુન, નકુલ, સહદેવ તથા યુધિષ્ઠિર, દ્રુપદરાજાએ જણાવેલા મોટા મહેલમાં ગયાં^{૧૮} અને ત્યાં તેમણે યજ્ઞસેન રાજાથી સન્માન પામીને નિવાસ કર્યો. પછી જોઈએ તેવો વિશ્વાસ પામીને દ્રુપદ રાજા પોતાના પુત્રોસાથે યુધિષ્ઠિરને કહેવા લાગ્યા કે:—^{૧૯} “આ કુરુનંદન અર્જુન આજે લક્ષ્મીને શુભ દિવસ છે, માટે વિધિપૂર્વક દ્રૌપદીનું પાણિગ્રહણ કરો અને તે પહેલાં એ મહાબાહુ લગ્નથી પ્રથમ કરવામાં આવતો દેવ-પૂજન વગેરે કુલધર્મ પણ કરો.”^{૨૦}

વૈશંપાયન કહે છે:—આવાં દ્રુપદરાજાનાં વચન સાંભળીને ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર રાજાએ દ્રુપદને કહ્યું કે:—“હે રાજા! તમે મારાં લગ્ન પણ દ્રૌપદીની સાથે કરો.”^{૨૧}

દ્રુપદ કહે છે:—“હે વીર! એમ હોય તો ભલે તમે મારી પુત્રીનું વિધિપૂર્વક પાણિગ્રહણ કરો અથવા તમારા ભાઈઓમાંથી જેનાં લગ્ન કરવા ધારતા હો તેની સાથે દ્રૌપદીનાં લગ્ન કરવા કહો.”^{૨૨}

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા કે:—“હે રાજા! દ્રૌપદી અમારી સર્વની ભાર્યા થશે એવું અમારી માતાએ પ્રથમ કહેલું છે, માટે તે પ્રમાણે થશે.”^{૨૩} હું તથા પાંડુપુત્ર ભીમસેન પણ હજી કુંવારા છીએ અને આ તમારી રત્ન જેવી પુત્રીને અર્જુનને તો વિજય કરીને મેળવેલીજ છે.”^{૨૪} વળી હે રાજા! અમારો એવો ઠરાવ છે કે રત્નરૂપ વસ્તુનો સાથે

ઉપભોગ કરવો, માટે હે શ્રેષ્ઠ રાજા! તે અમારો ઠરાવ અમે તોડવા ઇચ્છતા નથી;^{૨૫} એટલે કૃષ્ણા અમારી સર્વની ધર્મથી પટરાણી થશે, માટે દ્રૌપદી વચના ક્રમ પ્રમાણે અગ્નિ સમક્ષ અમારા સર્વના હાથને સ્વીકારો.”^{૨૬}

દ્રુપદ બોલ્યા:—“હે કુરુનંદન! એક પુરુષને ઘણી સ્ત્રીઓ કરવાનું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે, પણ એક સ્ત્રીને ઘણા પતિ કરવાનું તો ક્યાંય સંભળાતું નથી.”^{૨૭} હે કૌંતેય! તમે ધર્મવેત્તા તથા પવિત્ર થઈને લોક અને વેદથી વિરુદ્ધ એવું આ કામ કરવાને યોગ્ય નથી. તમારી બુદ્ધિ આવી કેમ થઈ છે?”^{૨૮}

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:—“હે મહારાજા! ધર્મના વિચાર સૂક્ષ્મ છે, અમે એની ગતિ જાણતા નથી; પરંતુ પૂર્વના (પ્રચેતા વગેરે) જે માર્ગે ગયેલા છે, તે માર્ગને અમે પણ અનુક્રમથી અનુસરીએ છીએ.”^{૨૯} મારી વાણી અસત્ય બોલતી નથી, તેમ મારી બુદ્ધિ અધર્મપરાયણ થતી નથી. વળી અમારી માતા પણ એમ કરવા કહે છે અને મારા મનમાં પણ એ યોગ્ય લાગે છે.”^{૩૦} હે રાજા! એ નિશ્ચલ ધર્મ છે, માટે વિચાર કર્યા વિના તમે એનું આચરણ કરો. હે પાર્થિવ! એમાં કોઈપણ પ્રકારની શંકા લાવશો નહિ.”^{૩૧}

દ્રુપદ બોલ્યા:—“હે કૌંતેય! તમે, કુંતી અને મારો પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, એ સર્વ મળીને જે કરવાનું હોય તે કહેજો એટલે આપણે કાલે તે પ્રમાણે કરીશું.”^{૩૨}

વૈશંપાયન કહે છે:—“હે ભારત! તે બધાં એકઠાં થઈને પરસ્પર વાટાઘાટ કરતાં હતાં, એટલામાં ત્યાં દેવેન્દ્રાથી વ્યાસ મુનિ આવી પહોંચ્યા.”^{૩૩}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત વૈવાહિકપર્વવિષે દ્વૈપાયનાગમન નામના અધ્યાય ૧૮૫ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૯૬ મો-વ્યાસમુનિએ સર્વેનો અભિપ્રાય લીધો.

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતસ્તે પાંડવાઃ સર્વે પાંચાલ્યશ્ચ મહાયશાઃ ॥

પ્રત્યુત્થાયમહાત્માનં કૃષ્ણં સર્વેઽમ્યવાદયન્ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:-પછી સર્વે પાંડવો અને મહાયશસ્વી દ્રુપદ રાજા ઉભા થઈને મહાત્મા વ્યાસ મુનિને પગે લાગ્યા.^૧ તેમની પૂજનો સ્વીકાર કરીને તથા તેમનું સર્વત્ર કુશલ પૂછીને ઉદાર ચિત્તવાળા વ્યાસ મુનિ શુદ્ધ સુવર્ણના આસનપર બેઠા.^૨ પછી અમાપ તેજવાળા વ્યાસ મુનિએ આજ્ઞા કરી, એટલે તે સઘળા મનુષ્યશ્રેષ્ઠો પણ કિંમતી આસનોપર બેઠા.^૩ પછી હે રાજા! થોડીવારે દ્રુપદરાજા, મહાત્મા વ્યાસને દ્રૌપદીના સંબંધમાં મધુર વાણીથી પૂછવા લાગ્યા કે:-^૪ “એકજ સ્ત્રી ઘણાની ધર્મપત્ની શી રીતે થઈ શકે? અને તેમ કરતાં સંકરપણાનો દોષ આવે કે નહિ? આ સઘળું આપ મને યથાર્થ રીતે કહી સંભળાવો.”^૫

વ્યાસ બોલ્યા:-“આ ધર્મ લોકાચાર તથા વેદથી વિરુદ્ધ છે અને તે શાસ્ત્રમાં દ્વિષિત ગણાયલો છે; માટે એ સંબંધમાં તમારામાંથી જેનો જેનો જે જે મત હોય તે તે મતને પ્રથમ હું સાંભળવા ઇચ્છું છું.”^૬

દ્રુપદ બોલ્યા:-“હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! લોક અને વેદથી વિરુદ્ધ એવો એ અધર્મ છે, એમ માંડે માનવું છે; કારણ કે એકજ સ્ત્રી ઘણાની પત્ની લોકોમાં જણાતી નથી.^૭ વળી પૂર્વના મહાત્માઓ પણ એ ધર્મ પ્રમાણે વર્ત્યા નથી, માટે વિદ્વાનોએ કોઈપણ રીતે અધર્મનું આચરણ કરવું નહિ^૮ અને તેથીજ હું આ કાર્ય કરવાના નિશ્ચયપર આવતો નથી, કારણ કે આ ધર્મ મને સદા સંદેહવાળોજ જણાય છે.”^૯

ધૃષ્ટદ્યુમ્ન બોલ્યો:-“હે દ્વિજેમાં શ્રેષ્ઠ! હે પ્રદાન! હે તપોધન! નાના ભાઈની સ્ત્રી પાસે સદ્વર્તનવાળો મોટો ભાઈ શી રીતે જઈ શકે?^{૧૦} ધર્મ ઘણો સૂક્ષ્મ છે, એટલે ધર્મની ગતિને અમે કોઈ પણ રીતે જાણી શકતા નથી.”^{૧૧}

આ ધર્મ છે કે અધર્મ છે, એનો અમારા જેવાથી નિશ્ચય થઈ શકે તેમ નથી; માટેજ કૃષ્ણ પાંચ પતિની પત્ની થાય એવા નિશ્ચયપર અમે કોઈ રીતે આવી શકતા નથી.”^{૧૨,૧૩}

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:-“મારી વાણી કોઈ વખત અસત્ય બોલતી નથી, તેમ મારી બુદ્ધિ પણ અધર્મમાં પ્રવૃત્ત થતી નથી. આ સંબંધમાં માંડે મન તો એમ કહે છે કે, એ કોઈ પણ રીતે અધર્મ નથી.^{૧૪} પુરાણમાં પણ સંભળાય છે કે, ગૌતમ ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલી અને ધર્મ ધારણ કરનારામાં શ્રેષ્ઠ એવી જટિલા નામની બ્રાહ્મણી સાત ઋષિઓને પરણી હતી.^{૧૫} તેમજ મુનિથી ઉત્પન્ન થયેલી અને વૃક્ષોના રક્ષણમાં રહેલી એવી વાક્ષી નામની કન્યા તપવડે પવિત્ર અંતઃકરણવાળા અને એકજ ‘પ્રચેતા’ એવા નામને ધારણ કરનારા દશ ભાઈઓની સાથે પરણી હતી.^{૧૬} હે ધર્મજ્ઞમાં શ્રેષ્ઠ! વળી ગુરુનું વચન પણ ધર્મરૂપ કહેવાય છે અને સર્વ ગુરુઓમાં માતા એ મુખ્ય ગુરુ છે;^{૧૭} તે માતાએ પણ એવું વચન કહ્યું છે કે, ‘તમે બધા ભાઈઓ ભિક્ષાની પેઠે એનો ઉપભોગ કરો.’ માટે હે દ્વિજેન્દ્ર! એ વચનને પણ હું પરમ ધર્મરૂપ માનું છું.”^{૧૮}

કુંતી બોલ્યા:-“ધર્મ પ્રમાણે વર્તનારા યુધિષ્ઠિર જે પ્રમાણે કહે છે તે પ્રમાણેજ માંડે પણ માનવું છે. માંડે જોલેલું અસત્ય થાય તેનો મને તીવ્ર ભય રહે છે; માટે હું અસત્યથી શી રીતે મુક્ત થાઉં તે તમે કહો.”^{૧૯}

વ્યાસ બોલ્યા:-“હે કલ્યાણિ! તમે અસત્યથી મુક્ત થશો; કારણ કે તમે કહો છો તે સનાતન ધર્મ છે. હે પંચાલરાજા! યુધિષ્ઠિરે જે કંઈ કહ્યું છે, તે ધર્મજ છે, એમાં સંશય નથી. જે રીતે એ ધર્મ, શાસ્ત્રવિહિત છે તથા જે કારણથી એ સનાતન ધર્મ કહેવાય છે, તે હું સર્વની સમક્ષ કહીશ નહિ, માટે તમેજ પોતે તે કારણ મારાથી સંભળો.”^{૨૦,૨૧}

વૈશંપાયન કહે છે:-આ પ્રમાણે કહીને સમર્થ એવા ભગવાન દ્વૈપાયન વ્યાસ ઉઠ્યા અને દ્રુપદરાજનો હાથ પકડીને તેને લઈ રાજગૃહમાં ગયા; ^{૨૧} અને પાંડવો, કુંતી તથા પાર્ષત ધૃષ્ટદ્યુમ્ન એ તો જ્યાં બેઠાં હતાં ત્યાંજ તે બન્નેના આવવાની વાટ બેઠાં બેસી રહ્યાં. ^{૨૨} પછી તે

મહાત્મા દ્રુપદરાજને ઘણાની એક પત્ની થાય અને તેને રીતે ધર્મ ગણાય તે દ્વૈપાયનમુનિ કહેવા લાગ્યા. ^{૨૩}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત વૈવાહિકપર્વવિષે વ્યાસવાક્ય નામનો અધ્યાય ૧૮૬ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૮૭ માં-પાંચ ઇંદ્રનું ઉપાખ્યાન અથવા પાંડવો તથા દ્રૌપદીની પૂર્વકથા

॥ વ્યાસ ઉવાચ ॥

પુરા વૈ નૈમિષારણ્યે દેવાઃ સત્રમુપાસતે ॥

તત્ર વૈવસ્વતો રાજન્ શામિત્રમકરોત્તતઃ ॥૧॥

વ્યાસ બોલ્યા:-“હે રાજન્! પૂર્વે નૈમિષારણ્યમાં દેવો સત્ર કરતા હતા. તે સત્રમાં હોમમાં ઉપયોગી પશુઓનો વંધ કરવાનું કામ યમરાજ કરતા હતા. ^૧ હે રાજન્! આ પ્રમાણે દીક્ષા ધારણ કરવાથી યમરાજ કોઈપણ પ્રબળનો નાશ કરતા ન હતા; એટલે મરણનો સમય વીતી જતાં પણ મરણ ન થવાથી પ્રબળ પુષ્કળ વધી પડી હતી. ^૨ પછી સોમ, ઇંદ્ર, વરુણ, કુબેર, સાધ્યદેવો, રુદ્રો, વસુઓ, અશ્વિનીકુમાર અને બીજા દેવો જ્યાં સર્વ લોકના નિર્માતા બ્રહ્મા હતા ત્યાં ગયા; ^૩ અને મનુષ્યોની વૃદ્ધિ થવાથી તીવ્ર ભય પામેલા તે બધાઓ એકઠા મળીને લોકગુરુ બ્રહ્માને કહેવા લાગ્યા કે:-“હે બ્રહ્મદેવ! અમે બધા આ મનુષ્યની વૃદ્ધિથી ઉદ્વેગ પામીને સુખની ઈચ્છા કરતા તમારે શરણે આવ્યા છીએ.” ^૪

પિતામહ બોલ્યા:-“તમે બધા અમર છો તો પછી તમને મનુષ્યનું શું ભય લાગે છે? તમને મરણધર્મવાળા મનુષ્યોનું ભય થવું યોગ્ય નથી.” ^૫

દેવો બોલ્યા:-“મરણધર્મવાળા હમણું અમર થયા છે, એટલે અમારામાં અને તેમનામાં કંઈ ભેદ રહ્યો નથી; માટે મનુષ્યો સાથેના સરખાપણાથી કંટાળીને અમારામાં કંઈક વિશેષ રહે એટલા સાર અમે અહીં આવ્યા છીએ.” ^૬

ભગવાન બ્રહ્મા બોલ્યા:-“હાલ વિવસ્વાન સૂર્યના પુત્ર યમરાજ સત્રના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયેલા છે, તેથી આ મનુષ્યો મરતાં નથી. તે સર્વ કાર્ય કરી રહીને એકાગ્ર થશે, એટલે મનુષ્યોનો વિનાશ થશેજ. ^૭ તમારા તેજથી તથા યોગબલથી યમરાજનુંજ શરીર પ્રાઢ અને વિભક્ત થઈને તે મનુષ્યોનો અંતસમયે નાશ કરશે અને તેથી મનુષ્યો તમારી સમાનતા ગ્રહણ કરશે નહિ.” ^૮

વ્યાસ કહે છે:-“આવાં અગ્ર જન્મવાળા બ્રહ્માનાં વચન સાંભળીને બધા દેવો જ્યાં દેવતાઓનો યજ્ઞ થતો હતો ત્યાં ગયા. તે મહા બલવાળા દેવો એકઠા થઈને ગંગાપર બેઠા હતા; એટલામાં તેમણે ગંગામાં એક સુવર્ણનું કમલ દીધું.” તે કમલ જોઈને દેવો વિસ્મય પામ્યા અને શૂરવીર ઇંદ્ર તેની પાસે ગયો. પછી જ્યાં ગંગાદેવી હમેશાં વહે છે, ત્યાં તેણે એક અમિના જેવી કાંતિવાળી સ્ત્રીને જોઈ. ^{૧૦} તે સ્ત્રી રડતી રડતી ત્યાં જલ લેવાને માટે ગંગામાં ઉતરીને ઉભી રહી; તે વખતે તેના આંસુનું ટીપું જલમાં પડ્યું અને તે સુવર્ણનું કમલ થઈ ગયું. ^{૧૧} આ આશ્ચર્ય જોઈને વજ્રધારી ઇંદ્રે તે સ્ત્રીની પાસે જઈને પૂછ્યું કે:-“હે ભદ્રે! તું કોણ છે? શામાટે રડે છે? તે હું જાણુવા ઇચ્છું છું; માટે તું મને સત્યથી કહે.” ^{૧૨}

સ્ત્રી બોલી:-“હે ઇંદ્ર! હું કોણ છું તે તથા મંદ ભાગ્યવાળી હું શામાટે રડું છું; તે તમે જાણી શકશો. હે રાજન્! તમે મારી સાથે આલો,

હું તમારી આગળ ચાલું છું; જ્યાં જવાથી હું શામાટે રહું છું તે તમે જ્ઞેશો. ” ૧૩

વ્યાસ કહે છે:—“પછી તે સ્ત્રી આગળ ચાલી અને તેની પાછળ પાછળ ઇંદ્ર પણ જવા લાગ્યો. થોડે દૂર જતાં તેણે સુંદર અંગવાળા, સિદ્ધાસનથી બેઠેલા અને યુવાન સ્ત્રીની સાથે પાસાથી રમતા એવા એક યુવાન પુરુષને પર્વતરાજના શિખરપર જોયો. ૧૪ તેને પાસાની રમતમાં અતિશય લીન થઈ ગયેલો જોઈને ક્રોધ કરી દેવના રાજ ઇંદ્રે કહ્યું કે:—‘હે વિદ્વન્! આ સર્વ ભુવન મારે આધીન છે અને હું સર્વનો ઇશ છું; એમ તારે જાણવું જોઈએ. ’” ૧૫

ક્રોધ પામેલા ઇંદ્રને જોઈને તે દેવ, કે જે મહાદેવ હતા તે હસ્યા અને તેમણે ધીરેથી ઇંદ્રના તરફ જોયું. તે દેવની દષ્ટિ થતાંજ ઇંદ્ર સ્તંભિત થઈ ગયો અને થાંભલાની પેઠે જડ જેવો ત્યાંજ ઉભો રહ્યો. ૧૬ પછી જ્યારે રમત પૂરી થઈ, ત્યારે શંકર પેલી રડતી સ્ત્રીને કહેવા લાગ્યા કે:—“એને તું મારી પાસે લાવ જેથી એને ફરીથી આવો ગર્વ થાય નહિ. ” ૧૭ પછી તે સ્ત્રીએ સ્પર્શ કરતાંજ ઇંદ્રનાં અંગ શિથિલ થઈ ગયાં અને તે પૃથ્વી ઉપર ઢળી પડ્યો. તે વખતે ઉગ્ર તેજવાળા ભગવાન શંકરે તેને કહ્યું કે:—“હે શુક! ફરીથી તું આવું કોઈ વખત કરીશ નહિ. ૧૮ તારું બલ અને વીર્ય અમાપ છે, એટલે આ ગુહાના ઢાંકણનો જે પર્વતરાજ છે તે તું દૂર કર અને ગુહાના વચલા છિદ્રમાં પ્રવેશ કર. ત્યાં સૂર્યના જેવા તેજવાળા તારાસરખા પુરુષો છે. ” ૧૯ પછી ઇંદ્રે તે મહાન ગિરિની ગુહાનું દાર ઉઘાડ્યું અને ત્યાં તેણે સમાન કાંતિવાળા બીજા ચાર પુરુષોને જોયા. તેમને જોઈને ઇંદ્રને હઃખ થયું અને તેને વિચાર આવ્યો કે, આમના જેવો તો હું નહિ થઈ જાઉં? ૨૦ જ્યારે ઇંદ્રે ગુહામાં અટક પ્રવેશ કર્યો નહિ ત્યારે ક્રોધ પામેલા મહાદેવે આંખો કાઢીને વજ્રધારી ઇંદ્રને કહ્યું કે:—“હે શતકેતુ! તેં અજ્ઞાનથી પ્રથમ મારું અપમાન કર્યું છે, માટે તું આ ગુહામાં પ્રવેશ કર. ” ૨૧

આ પ્રમાણે શંકરે કહ્યું, ત્યારે દેવરાજ ઇંદ્રે પોતાને થયેલા શાપથી અત્યંત દુઃખી થઈ મોટા પર્વતના શિખરપર રહેલા વાયુથી હાલતાં પિપ્પળાનાં પાંદડાંની પેઠે શિથિલ થયેલાં અંગથી જૂવા માંડ્યું. ૨૨ વૃષવાહન શંકરે અકસ્માત આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે ઇંદ્ર હાથ જોડીને બહુરૂપધારી મહાદેવને કહેવા લાગ્યો કે:—“હે ભવ! આજ તમે સમસ્ત ભુવનના સ્વામી છો. ” ૨૩ આવાં ઇંદ્રનાં વચન સાંભળીને ઉગ્ર તેજવાળા શંકરહસીને બોલ્યા કે:—“તારા જેવા શીલવાળા પુરુષો કૃપાને પાત્ર થતા નથી. આ ગુહામાં જે રહેલા છે તે પુરુષો પણ આગળ એવાજ થવાના છે, માટે તું પણ એ ગુહામાં પ્રવેશ કરીને શયન કર. ” ૨૪ ત્યાં તમે બધા હું કહું છું તે સ્થિતિને પામશો એમાં સંશય નથી. તમે બધા મનુષ્યોનામાં પ્રવેશ કરો અને તે મનુષ્યશરીર ધારણ કરીને તેમાં અસહ્ય કાર્યો કરીને તથા બીજા ઘણાને મૃત્યુ પમાડીને તમારાં પૂર્વનાં પુણ્યથી સંપાદન કરેલા ઉત્તમ ઇંદ્રલોકમાં પાછા આવશો. આ મેં કહ્યું તે સઘળું તથા બીજું વિવિધ પ્રયોજનવાળું કાર્ય તમારે ત્યાં કરવાનું છે. ” ૨૫, ૨૬

પૂર્વના ઇંદ્રે બોલ્યા:—“અમે બધા દેવલોકમાંથી જ્યાં મોક્ષ મેળવવો કડિન છે એવા મનુષ્યલોકમાં જઈશું; પરંતુ ત્યાં અમારી માતામાં ધર્મ, વાયુ, ઇંદ્ર અને અશ્વિનિકુમાર દેવો અમારા ગર્ભોનું આધાન કરો. એ રીતે ઉત્પન્ન થઈને ત્યાં અમે દિવ્ય અસ્ત્રોથી મનુષ્યોની સાથે યુદ્ધ કરીશું અને તેમનો સંહાર કરીને પુનઃ ઇંદ્રલોકમાં આવીશું. ” ૨૭

વ્યાસ બોલ્યા:—“આવાં પૂર્વના ઇંદ્રોનાં વચન સાંભળીને વજ્રધારી ઇંદ્ર દેવોમાં શ્રેષ્ઠ એવા મહાદેવને ફરીથી કહેવા લાગ્યો કે:—“હે શંકર! હું પોતે મનુષ્ય લોકમાં ન જતાં ત્યાંનું કાર્ય કરવા માટે મારા વીર્યથી ઉત્પન્ન થયેલો એક પુરુષ આ ચારની જોડે પાંચમા તરીકે મોકલી આપીશ. ૨૮ એ પાંચ ઇંદ્રોમાં વિશ્વભુક્, ભૂતધામા, પ્રતાપવાન શિબિ, ચાથો શાંતિ અને પાંચમો

તેજસ્વી નામનો હતો. ૨૯ પોતાના ભોળા સ્વભાવને લીધે ઉગ્રધન્વા શંકરે તે પાંચેની ઇચ્છા પ્રમાણે તેમણે જે ઇષ્ટ માગ્યું તે આપ્યું અને સર્વ લોકમાં સુંદર એવી પેલી સ્ત્રી કે જે સ્વર્ગની લક્ષ્મી હતી તેને મનુષ્યલોકમાં તે પાંચેની સ્ત્રી-તરિકે નિર્માણ કરી. ૩૦ પછી તે વિશ્વભુક્ વગેરે ઇંદ્રોને લઈને મહાદેવ અપ્રમેય, અનંત, અવ્યક્ત, અજન્મા, પુરાતન, સનાતન, વ્યાપક અને અનંતરૂપ એવા નારાયણની પાસે ગયા. ૩૧ તેમણે પણ મહાદેવના કહેવા પ્રમાણે કરવા માટે આજ્ઞા આપી. તે પછી પાંચે ઇંદ્રો પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થયા. વળી વિષ્ણુએ પણ પોતાના અવતારના કારણતરિકે બે * કેશો કાઢ્યા; જેમાંનો એક શ્વેત અને બીજો કૃષ્ણ હતો. ૩૨ તે બન્ને

* અહીં કેશનેજ વીર્યરૂપે સમજવા અને એ કારણથીજ વ્યાસ ભગવાને દેવકી અને રાહિણીમાં સાક્ષાત્ કેશનોજ પ્રવેશ કહ્યો છે, વસુદેવમાં પ્રવેશ કહ્યો નથી. જે તેમ હોત તો દેવોનું રેતસ્ વૃષ્ટિ-રૂપે પરિણમે. વૃષ્ટિથી ઔષધિ, તેનાથી અન્ન. અન્નથી રેતસ્ ઈત્યાદિ શ્રુત્યુક્ત ક્રમથી આપણી પેઠે રામ, કૃષ્ણના જન્મ પણ વ્યવધાનવડે દેવોથી થયેલા ગણાય અને તેમ થતાં એ અનેક અવતારોનું નિવાસસ્થાન અને અવિનાશી બીજ છે. આ ભગવાન સાક્ષાત્ મત્સ્યાદિ અવતારોનું જે બીજત્વ કહેલું છે તેમાં વિરોધ આવે. જે કે કેશ અને વીર્ય એ બન્નેની દેહથી થતી ઉત્પત્તિ સમાન છે, તથાપિ વીર્યથી ઉત્પત્તિ થતાં તે અર્વાક્સોતસ્ (અધઃપ્રવાહી) સૃષ્ટિમાં ગણાઈ તેમાં મનુષ્યત્વ અને પુત્રત્વ પ્રાપ્ત થાય; માટે પૂર્વોક્ત રીતેજ **કૃષ્ણસ્તુ ભગવાન્ સ્વયમ્**। એ ભાગવતોક્તિ ધરી શકે છે. અહીં કેશનું ઉદ્ધરણ કરીને તે દ્વારાથી ઉત્પન્ન થયેલા શ્રીકૃષ્ણમાં અંશપણ પ્રતીત થાય છે; પરિપૂર્ણતા આવતી નથી? એવી શંકા કરવી યોગ્ય નથી; કારણ કે કેશ કંઈ દેહનો અવયવ ગણાતો નથી; માટે નમુચિને વધ કરવામાં જેમ જલના શીણમાં વળનો પ્રવેશ થયો હતો, તેમજ અહીં પણ દેવકી અને રાહિણીના ઉદરમાં પ્રવેશ કરવો હતો માટે બે કેશરૂપી દ્વારવડે ભગવાનનો સંપૂર્ણ અવિભાવજ થયો હતો; અંશરૂપે નહિ, એમ માનવું યોગ્ય લાગે છે.

નીલં

કેશોએ પણ યદુકુલની દેવકી તથા રાહિણી નામની સ્ત્રીઓમાં પ્રવેશ કર્યો. તે બે કેશમાંથી જે વિષ્ણુનો ઘોળો કેશ હતો તે પોતે બલદેવ થયા; અને બીજો જે વિષ્ણુનો કાળો કેશ હતો તે પોતે કૃષ્ણ થયા. ૩૩ પેલા ઉત્તર પર્વતની ગુહામાં મહાદેવે જે ઇંદ્રોને પૂર્વે પૂર્યા હતા, તેઓ અહીં વીર્યવાન પાંડવોના રૂપથી જન્મ્યા છે તથા સવ્યસાચી અર્જુન ઇંદ્રનો અંશ છે. ૩૪ હે રાજન્! આ રીતે પહેલાં જે ઇંદ્રો હતા તેજ પાંડવો થયા છે અને આ દિવ્ય રૂપવાળી જે દ્રૌપદી છે તે એ પાંચેને માટે પ્રથમથી પત્નિતરીકે નિર્માણ કરાયલી લક્ષ્મી છે. ૩૫ હે રાજન્! દેવયોગવિના તારાં કર્મમાત્રવડે ભૂમિતલમાંથી એવી સ્ત્રી ક્યાંથી ઉત્પન્ન થાય? કે જે સ્ત્રીનું ચંદ્ર-સૂર્યના જેવું રૂપ છે અને જેના શરીરનો સુગંધ ગાઉ ગાઉ સુધી પ્રસરે છે. ૩૬ વળી હે નરેન્દ્ર! તારા ઉપર પ્રીતિથી હું તને એક બીજું અદ્ભુત દિવ્ય ચક્ષુ-રૂપી વસ્ત્રાન આપું છું. તેનાથી તું તારાં દિવ્ય પુણ્યવડે પૂર્વ દેહવાળા એવા કુંતીપુત્રોને જો.” ૩૭

વૈશંપાયન કહે છે:-પછી પરમ ઉદારચરિત્રવાળા પવિત્ર ઋષિ વ્યાસે પોતાના તપવડે તે રાજાને દિવ્ય દષ્ટિ આપી; એટલે દ્રુપદ રાજાએ પાંડવોને યથાર્થ રીતે પૂર્વ દેહમાં જોયા. ૩૮ તે દિવ્યદેહવાળા, સુવર્ણના કિરીટથી શોભતા, ઇંદ્રના જેવા, અગ્નિ તથા સૂર્યના જેવા વર્ણવાળા, અલંકારોથી અલંકૃત સુંદર રૂપવાળા, વિશાલ વક્ષઃસ્થલવાળા અને તાડ તાડ જેવા ઉંચા યુવાનો હતા. ૩૯ તેઓ નિર્મલ દિવ્ય વસ્ત્રો અને સુગંધવાળાં ઉત્તમ પુષ્પોથી અતિશય શોભતા હતા. વળી સાક્ષાત્ શંકર વસુઓ, રુદ્રો અથવા આદિત્યોના સરખા સર્વ ગુણથી સંપન્ન હતા. ૪૦ આ રીતે પાંડવોને યોગ્ય સ્વરૂપવાળા પૂર્વના ઇંદ્રોના રૂપમાં તથા ઇંદ્રપુત્ર અર્જુનને (ચાલુ) ઇંદ્રના રૂપમાં જોઈને દ્રુપદરાજા પ્રસન્ન થયા અને તે દિવ્ય અમાપ માયાને જોઈને વિસ્મય પામ્યા. ૪૧ વળી સાક્ષાત્ ચંદ્ર તથા વહ્નિના જેવા પ્રકાશવાળી તથા અત્યંત રૂપવાળી પેદી દિવ્ય ઉત્તમ સ્ત્રીના રૂપમાં

પર્વ]

દ્રૌપદીને જોઈને રૂપ, તેજ અને યશવટે તે પાંચેની પત્ની થવાને યોગ્ય છે એમ દ્રુપદ રાજાએ માન્યું.^{૪૨} આ પ્રમાણે તે મહાન આશ્ચર્ય જોઈને દ્રુપદ રાજા સત્યવતીના પુત્ર વ્યાસને પગે લાગ્યા અને પ્રસન્ન ચિત્તથી તેમને કહેવા લાગ્યા કે:-“હે પરમર્ષિ! તમારામાં આવું અદ્ભુત સામર્થ્ય હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી.”^{૪૩}

વ્યાસ બોલ્યા:-“તપોવનમાં એક મહાત્મા ઋષિની કન્યા હતી. તે કન્યા રૂપવતી હતી તો-પણ તેને પતિ મળ્યો નહોતો.^{૪૪} પછી તેણે ઉત્તર તપ કરીને શંકરને પ્રસન્ન કર્યા. પ્રસન્ન થયેલા શંકરે પોતે તે કન્યાને કહ્યું કે:-‘તું વરદાન માગ.’^{૪૫} આવું મહાદેવે કહ્યું, ત્યારે તે કન્યાએ વરદાન આપનારા ઈશ્વરને વારંવાર કહ્યું કે:-‘સર્વગુણસંપન્ન એવા પતિની હું ઇચ્છા કરું છું.’^{૪૬} પ્રસન્ન મનવાળા મહાદેવે તે વર આપતાં કહ્યું કે:-‘હે ભદ્રે! તને પાંચ પતિ થશે.’ આ સાંભળીને તે કન્યા દેવને પ્રસન્ન કરતી ફરી કહેવા લાગી કે:-‘હે શંકર! તમારાથી મને ગુણ-

સંપન્ન એક પતિ મળવો જોઈએ.’^{૪૭, ૪૮} ત્યારે દેવના દેવ શંકરે પ્રસન્ન થઈને પુનઃ શુભ વચન કહ્યું કે:-તેં ‘પતિ આપો’ એવું પાંચવાર મને કહ્યું, ^{૪૯} માટે હે ભદ્રે! તેં માગ્યું તેમજ થશે; પરંતુ એ પાંચ પતિ આ દેહમાં નહિ પણ બીજા દેહમાં થશે. તારૂં કલ્યાણ થાઓ.”^{૫૦}

હે દ્રુપદ! તેજ આ દેવના જેવાં રૂપવાળી તારી પુત્રીરૂપે અવતરી છે અને એ અનિર્દિતા દ્રૌપદી પાંચેને માટે પત્ની થવા નિર્માયલી છે.^{૫૧} એ સ્વર્ગલક્ષ્મી ઘોર તપ કરીને પાંડવોને માટે મહાયજ્ઞમાં ઉત્પન્ન થઈ તારી પુત્રી થઈ છે.^{૫૨} હે દ્રુપદ! તેં આ દેવોએ સેવન કરાયલી સુંદરી પોતાનાં કર્મવડે દેવરૂપ પાંચ પાંડવોની એક પત્ની થવાને માટે વિધાતાએ પોતેજ નિર્માણ કરેલી છે. આ સાંભળીને હેરાજન! તારી ઇચ્છામાં આવે તેમ કર.”^{૫૩}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
વિવાહપર્વવિષે પાંચેદ્રૌપાખ્યાન નામનો
અધ્યાય ૧૯૭ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૯૮ મો-દ્રૌપદીનાં પાંડવોની સાથે લગ્ન

॥ દ્રુપદ ઉવાચ ॥

અશ્રુતૈર્વં વચનં તે મહર્ષે મયાપૂર્વં યતિતં સંવિ-
ધાતુમ્ ॥ ન વૈ શક્યં વિહિતસ્યાપયાનં તદે-
વેદમુપપન્નં વિધાનમ્ ॥ ૧ ॥

દ્રુપદ બોલ્યા:-“હે મહર્ષે! તમારાં આવાં વચનો સાંભળતાં પહેલાં મેં મારી ઇચ્છાપૂર્વક લગ્ન કરવા યત્ન કર્યો હતો; પરંતુ દેવે નિર્માણ કરેલી વસ્તુને કોઈ રોકી શકતું નથી, માટે હવે પૂર્વે નિર્માણ થયેલી આ વાતને અનુસરવું એજ યોગ્ય છે.^૧ દેવની રચના નિવારણ થઈ શકતી નથી. એ સંબંધમાં આપણા અર્વાચીન પ્રયત્નથી કંઈ સિદ્ધ થતું નથી. કન્યાએ પ્રથમ એક વર મેળવવાને માટે તપ કર્યું હતું; પણ તેનાથી તેને પાંચ વર પ્રાપ્ત થયા અને તેજ પ્રમાણે આ બન્યું.^૨ પૂર્વે કૃષ્ણાએ ભગવાન શંકરની માટે આનેક

વાર પતિની માગણી કરી હતી અને શંકરે પણ તેને ‘બહુ સાડું, તેમ થશે’ એમ કહ્યું; માટે એ વાતમાં શ્રેષ્ઠ રહસ્ય શું છે તે શંકરજી જાણે! ^૩ એ ધર્મ હોય કે અધર્મ હોય, પરંતુ જ્યારે શંકરજી એમ થવા કહેલું છે, ત્યારે એમાં મારો અપરાધ નથી; માટે બધા પાંડવો સુખેથી વિધિ-પૂર્વક દ્રૌપદીનું પાણિગ્રહણ કરો; કારણ કે કૃષ્ણા એમને માટેજ નિર્માણ થયેલી છે.”^૪

વૈશંપાયન કહે છે:-તે પછી ભગવાન વ્યાસ ધર્મરાજને કહેવા લાગ્યા કે:-“આજે ચંદ્રમા પૌષ્ય યોગને પ્રાપ્ત થાય છે, માટે હે યુધિષ્ઠિર! તમે દ્રૌપદીનું પ્રથમ પાણિગ્રહણ કરો. હે પાંડુ-પુત્રો! આજનો દિવસ તમારે માટે પુણ્ય દિવસ છે.”

પછી યજ્ઞસેન રાજા તથા તેના પુત્રે લગ્નને માટે ઉત્તમ ઉત્તમ વસ્તુઓ લાવવા તૈયાર થઈને આવ્યા અને તે સર્વ

સામગ્રી એકઠી કરાવી; તથા પોતાની પુત્રી કૃષ્ણાને મંગલસ્નાન કરાવીને તથા અનેક રત્નાલંકારોથી શણગારીને વિવાહમંડપમાં આણી. ૬ તે પછી રાજાનાં સર્વે સગાંસંબંધીઓ તથા મંત્રીઓ ત્યાં આવ્યા અને નગરના લોકો તથા બ્રાહ્મણદિકો પણ પરમ પ્રસન્ન થઈને દ્રૌપદીને વિવાહ જોવા માટે આવ્યા અને યોગ્યતા પ્રમાણે બેઠા. ૭ તે વખતે સારાં સારાં મનુષ્યો આવવાથી શોભાયમાન જણાતું તથા વિશાલ આંગણમાં કમલ, કુંપળી વગેરેથી શણગારાયલું, તેમજ એ બાબુ ઉભા રહેલા સૈનિકો તથા રત્નભૂત વસ્તુઓથી વિચિત્ર જણાતું એવું દ્રુપદ રાજાનું રાજભવન, જેવું નિર્મલ તારાવાળું આકાશ શોભે તેવું શોભવા લાગ્યું. ૮ તે પછી હે રાજા! કુંડલ વગેરે અલંકાર ધારણ કરીને પાંડવોએ મંગલસ્નાન તથા મંગલ ક્રિયાઓ કરી અને કિંમતી શાલ, દુશાલા તથા અંદનના અંગરાગ ધારણ કરી તે પાંડુરાજાના સઘળા આનંદદાયી યુવાન પુત્રો, અશ્વિના સમાન તેજવાળા પોતાના પુરોહિત ધૌમ્યને સાથે રાખી, જેમ મોટા આબલાઓ ગૌશાળામાં પ્રવેશ કરે, તેમ વિધિપૂર્વકે અનુક્રમે સભામંડપમાં પેઠા. ૯, ૧૦ તે પછી વેદના પારને પામેલા ધૌમ્ય પુરોહિતે વેદીમાં અશ્વિ સ્થાપન કરીને પ્રજ્વલિત અશ્વિમાં મંત્રોવડે હોમ કર્યો અને મંત્રવેત્તા એવા એ પુરોહિતે યુધિષ્ઠિરને બોલાવીને કૃષ્ણા સાથે તેમનાં લગ્ન કરવા માંડ્યાં. ૧૧ પછી તે વેદપારંગત પુરોહિતે વરકન્યાનો હસ્તમેળાપ કરાવ્યો તથા મંગલ ફેરા ફેરવીને તે બન્નેનાં લગ્ન કરાવ્યાં. તે પછી યુદ્ધમાં શોભ-

નારા એવા યુધિષ્ઠિરની અનુરા લગ્નને પુરોહિત રાજગૃહમાંથી બહાર નીકળ્યા. ૧૨ આ રીતે અનુક્રમથી એક એક દિવસે કૌરવવંશની વૃદ્ધિ કરનારા અને ઉત્તમ રૂપને ધારણ કરનારા મહારથ પાંડવોએ ઉત્તમ સ્ત્રી દ્રૌપદીની સાથે લગ્ન કર્યા. ૧૩ એ લગ્નોમાં થયેલાં દેવી ઉત્તમ આશ્ચર્યને દેવર્ષિ કહેતા હતા કે, મહાન માહામાવાળી અને સુંદર મધ્યવાળી દ્રૌપદી રાજ રાજ લગ્નવખતે કન્યાજ થઈ જતી હતી. ૧૪ લગ્ન થઈ ગયા પછી મહારથી પાંડવોને દ્રુપદ રાજાએ અનેક પ્રકારનું ઉત્તમ ધન પહેરામણીમાં આપ્યું. ઉત્તમ સુવર્ણની માલાવાળા અને સોનાની લગામથી શોભતા ચાર ચાર ઘોડાઓ જોડેલા એવા સો રથો આપ્યા. ૧૫ વળી સોનાનાં શિખરોવાળા પર્વતના જેવા જણાતા સોનાની અંબાડીવાળા ઉત્તમ જાતના સો હસ્તિઓ આપ્યા. કિંમતી વેષ, અલંકાર, સાડીઓ અને પુષ્પમાલાથી શોભતી એવી ચૌવનવાળી સો દાસીઓ આપી; ૧૬ તેમજ મહાનુભાવ દ્રુપદરાજાએ વિવાહાશિની સમક્ષમાં દિવ્ય રૂપવાળા એક એક પાંડવને ધન, મહામૂલ્યવાન વસ્ત્રો અને અલંકારો આપ્યા. ૧૭ વિવાહ થઈ ગયા પછી પુષ્કળ રત્નભૂત વસ્તુઓવાળી તે લક્ષ્મી મેળવીને ઈંદ્ર જેવા મહા બલવાન પાંડવો તે પાંચાલરાજના નગરમાં રહીનેજ વિહાર કરવા લાગ્યા. ૧૮

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
વૈવાહિકપર્વવિષે દ્રૌપદિવિવાહ નામનો
અધ્યાય ૧૯૮ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૯૯ મો-દ્રૌપદીને કુંતી માતાનો આશીર્વાદ તથા શ્રીકૃષ્ણનું મોસાળું

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

પાંડવૈઃ સહ સંયોગં ગતસ્ય દ્રુપદસ્ય હ ॥

ન બભૂવ મયં કિંચિદેવેભ્યોપિ કથંચન ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:-આ પ્રમાણે પાંડવોની

સાથે સંબંધ થવાથી દ્રુપદરાજાને દેવોનું પણ કોઈ રીતે ભય રહ્યું નહિ. ૧ પછી મહાત્મા દ્રુપદની રાણીઓ કુંતી આગળ આવી પોતાનાં નામો બોલતી કુંતીના પગમાં પોતાનાં મસ્તક નમાવી વંદન કરવા લાગી. ૨ દ્રૌપદી પણ રેશમી

પર્વ]

પાનેતર, મંગલસૂત્ર તથા લક્ષ્મીસવના મંગલ અલંકારો ધારણ કરીને ત્યાં આવી સાસુને પ્રણામ કરી હાથ બેડીને વિનયથી ઉભી રહી.^૩ તે વખતે સ્વરૂપ તથા લક્ષણથી સંપન્ન અને શીલ તથા આચારથી યુક્ત એવી પોતાની વહુ દ્રૌપદીને કુંતી માતા પ્રેમથી આશીર્વાદ દેતાં બોલ્યાં:- “હે દ્રૌપદિ! જેમ ઇંદ્રાણી ઇંદ્રની સાથે, સ્વાહા અગ્નિની સાથે, રોહિણી ચંદ્રની સાથે, દમયંતી નલની સાથે, ભદ્રા કુબેરની સાથે, અરુંધતી વસિષ્ઠની સાથે અને લક્ષ્મી નારાયણની સાથે પ્રીતિથી રહે છે, તેમ તું પણ તારા પતિઓની સાથે પ્રીતિથી રહેજે. ^{૪-૬} હે કલ્યાણિ! તું લાંબા આયુષ્યવાળા વીર પુત્રોની માતા થજે અને બહુ સુખવાળી, ભોગસંપન્ન પતિઓને યજ્ઞમાં સહાય કરનારી તથા પતિવ્રતા થજે.^૭ વળી આવેલા અતિથિઓ, સાધુઓ, વૃદ્ધો, બાલકો અને ગુરુજનોનું ન્યાયપૂર્વક પૂજન કરતાં તારો સદાસર્વદા સમય જાણે.^૮ વળી કુરુભંગલ દેશ જેમાં મુખ્ય છે એવાં રાજ્યનાં નગરોમાં રાજની સાથે ધર્મવત્સલા એવી તું રાજ્યાભિષેકને પ્રાપ્ત થજે;^૯ તથા મહાબલવાળા તારા પતિઓએ પરાક્રમ કરીને જીતેલી સર્વ પૃથ્વીને તું મહાયજ્ઞ અશ્વમેધમાં ગ્રાહ્યણોને અર્પણ કરજે.^{૧૦} હે ગુણવતિ! પૃથ્વીમાં જે જે ગુણવાન રત્નો છે તેને ભોગવતી તું સો વર્ષ

સુધી સુખથી રહેજે.^{૧૧} હે વધૂ! આજે પાનેતર પહેરીને આવેલી એવી તને હું જેમ આશીર્વાદ આપું છું, તેમ ફરીથી ગુણયુક્ત એવી તને પુત્રવાળી બેઠને હું આશીર્વાદ આપીશ.”^{૧૨}

વૈશંપાયન કહે છે:- તે પછી પરણેલા પાંડવોને માટે શ્રીકૃષ્ણે (મોસાળમાં) વૈદ્ય અને મણિથી જડેલાં સોનાનાં આભરણો મોકલ્યાં.^{૧૩} વળી શ્રીકૃષ્ણે અનેક દેશમાં બનેલાં કિંમતી વસ્ત્રો, શાલો, મૃગચર્મો, રત્નો, સારાં સુવાળાં આસ્તરણવાળી શય્યાઓ, આસનો, વિવિધ જાતનાં મોટાં વાહનો તથા વૈદ્ય અને વજ્ર મણિનાં ચિત્રોવાળાં સેંકડો વાસણો મોકલ્યાં. વળી શ્રીકૃષ્ણે યૌવન અને ચાતુર્યવાળી બૂદ્ધા બૂદ્ધા દેશની અલંકારવાળી દાસીઓ આપી;^{૧૪-૧૬} ભદ્ર જાતિના કેળવેલા હાથીઓ, અલંકારવાળા સારા ઘોડાઓ, સોનાની ચળકતી પટ્ટીઓથી શોભતા હાથીદાંતના બનાવેલા રથો,^{૧૭} કરોડો મહોરો તથા કાચા સોનાના ઢગલાઓ, આ સઘળું અપ્રમેય મનવાળા શ્રીકૃષ્ણે મોકલી આપ્યું;^{૧૮} અને તે સઘળું ધન ગોવિંદને સાંકે લગાડવા માટે ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે પરમ હર્ષથી ગ્રહણ કર્યું.^{૧૯} *
 ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વતર્ગત દ્વૈવાલિકપર્વવિષે અધ્યાય ૧૯૮ મો સમાપ્ત.
 દ્વૈવાલિક પર્વ સમાપ્ત.

વિદુરાગમન રાજ્યલંભપર્વ

અધ્યાય ૨૦૦ મો-વિદુરે ધૃતરાષ્ટ્રને પાંડવોની ખબર જણાવી.

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતો રાજાં ચરૌપ્રાપ્તૈઃ પ્રવૃત્તિરુપનીયતા ॥

પાંડવૈરૂપસંપન્ના દ્રૌપદી પતિભિઃ શુભા ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:- પાંડવોનાં લગ્ન થયા પછી રાજાઓના ખાનગી હોતોએ ખબર પહોંચાડી કે:- “શુભ એવી દ્રૌપદીએ પાંડવોની સાથે

લગ્ન કર્યાં છે.^૧ જે મહાત્માએ તે ધનુષ ઉડા-

* લોકવેદવિરોધેऽપિ માતૃર્વાક્યં ન લંઘયેત્ । इत्येकस्यां रेमिरेऽमी पंचेत्युक्तं स्वयंवरो ॥
 લોક તથા વેદનો વિરોધ હોય તોપણ માતાનાં વાક્યને ઉલ્લંઘન કરવું નહિ, એમ માનીને પાંચે પાંડવો એક દ્રૌપદીમાં રમમાણ થયા હતા, એ સ્વયંવરપર્વમાં કહ્યું છે. નનુ વેદ વિરુદ્ધ્યમેકસ્યા

વીને નિશાન વિંધ્યુ હતું, તે મહાન ધનુષ્યાણુ-
ને ધારણ કરનારો વિજયીમાં શ્રેષ્ઠ એવો અર્જુન
હતો.^૨ વળી જે બલવાને મદ્રરાજ શલ્યને ઉછા-
ળીને જમીનપર પટકયો હતો તથા યુદ્ધમાં જેણે
કેધ કરીને પુરુષોને વૃક્ષવડે ત્રાસ આપ્યો હતો,^૩
તેમ જે મહાત્માને યુદ્ધમાં કેધ રીતે ગલરાટ
થતો ન હતો તે શત્રુસેનાનાં હસ્તિ વગેરે અંગને

નાશ પમાડનારો ભીમસેન હતો, કે જેનો સ્પર્શ
પણ ભયંકર થઈ પડતો હતો.”^૪

આ રીતે જે કુંતીના પુત્ર પાંડવો મૃત્યુ પામે-
લા મનાતા હતા, તેમને ગ્રાહ્યણનું રૂપ ધારણ કરી-
ને ફરતા સાંભળી રાજાઓને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું;

પૃથ્વીથી ઉત્પન્ન થયેલાં સીતા ત્રણ અગ્નિથી ઉત્પન્ન
થયાં છે; દેવો અગ્નિ તથા આદિત્ય, એ બે અગ્નિથીજ
ઉત્પન્ન થયા છે અને તેથી તેઓ પૃથ્વીનો સ્પર્શ કરતા
નથી. કુંતીના પુત્રો તથા માદ્રીના પુત્રો દેવોથી ઉત્પન્ન
થયા છે એટલે તેઓ પૃથ્વી અને પુરુષરૂપી બે અગ્નિની
અપેક્ષા વિના ત્રણ અગ્નિથી ઉત્પન્ન થયેલા ગણાય
છે અને દ્રુપદનો પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તથા દ્રૌપદી તો
અગ્નિમાં હવિષ નાખતાંજ ઉત્પન્ન થયાં છે, તેથી
તેઓ એક અગ્નિથી ઉત્પન્ન થયેલાં ગણાય, અને
તે હેતુથી તે બંને દેવો કરતાં પણ અધિક યોગ્ય-
તાવાળાં છે. સર્વે સર્વાત્મકા દેવા વિરજોવયવા
યતઃ । સર્વે એવ સમાઃ સર્વેડનંતા ઇતિ હિ
વેદગીઃ ॥ ન તેષાં વ્યભિચારોસ્તિ ન ચેત્સૂર્ય-
યમૌ કથં । પિતાપુત્રૌ સર્તૌ કુંતીમુપેયાતાં
સુરોત્તમૌ ॥ સર્વે દેવો શુદ્ધ અવયવવાળા છે,
માટે તેઓ સર્વરૂપ છે, સર્વે સમાન છે અને સર્વે
અનંત છે, આ પ્રમાણે વેદવાણી કહે છે. આ
કારણથી તેઓને વ્યભિચારદોષ લાગુ પડતો નથી;
કારણ કે જે દોષ પ્રાપ્ત થતો હોય તો દેવોમાં
ઉત્તમ એવા સૂર્ય અને યમ કે જે એક પિતા
તથા બીજા પુત્ર થાય છે, તે બંને સતી કુંતીમાં
ગમન કેવી રીતે કરી શકે ? આ ઉપરથી જણાવે
છે કે, દ્રૌપદી દેવજાં પાર્થાદેવજાયદિ મુંજતે ।
ન તેષામત્ર દોષોડસ્તિ દેવા એવ હિ તે સ્વયમ્
શ્રૂયતે ન હિ વૈ દેવાન્ પાપં ગચ્છન્તિ સર્વથા ।
તસ્માદ્યજ્ઞૈર્દેવભાવં પ્રાર્થયીત નિરેનસમ્ ॥
અગ્નિદેવથી ઉત્પન્ન થયેલાં દ્રૌપદીને દેવોથી ઉત્પન્ન
થયેલા પાંડવો જે ભોગવે, તો એ સંબંધમાં
તેઓને દોષ લાગતો નથી; કારણ કે તેઓ પોતે
દેવોજ છે. વળી દેવોને પાપ લાગતુંજ નથી એવું
શ્રુતિમાં સંભળાય છે; માટેજ યજ્ઞો કરીને નિષ્પાપ
દેવભાવની ઇચ્છા કરવી. **एतद्वैवाहिके व्यासो**
नानाख्यानोपबृंहणैः । दर्शयामास लोकानां
संशयस्यापनुत्तये ॥ વ્યસ મુનિએ આ સધળું
લોકોના સંશયની નિવૃત્તિને માટે જૂઠાં જૂઠાં
આખ્યાનોની પુષ્ટિ સાથે વિવાહપર્વમાં દર્શાવ્યું છે.

गाणेरी

बहुभर्तृता । नैकस्यै बहवो नैका द्वौ
पती इति च श्रुतिः ॥ એમાં શંકા કરે છે કે
એક સ્ત્રીને ઘણા પતિ થવા એ વેદવિરુદ્ધ છે. શ્રુતિ
કહે છે કે, એક સ્ત્રીને બે અથવા ઘણા પતિ ન
થાય. તે શ્રુતિ આ પ્રમાણે છે:-**नैकस्यै बहवः**
सहपतय इति तस्मान्नैका द्वौ पती विंदते ॥
श्रु० ॥ આવો નિષેધ છે, ત્યારે એક દ્રૌપદીએ
પાંચ પતિ કેમ કર્યા ? આ શંકાનો ઉત્તર- **आग्नि-**
न्यंच क्रमात्प्राप्य हव्यमेति मनुष्यताम् । अग्-
न्यस्त्वग्निर्ऋक्षमा पुरुषो योषिदित्यपि ॥ અગ્નૌ
પ્રાસ્તાહુતિઃ સમ્યગાદિત્યમુપતિष्ठते । આદિ-
ત્યાજ્ઞાયતે વૃષ્ટિર્વૃષ્ટેરન્નં તતઃ પ્રજાઃ ॥ હવિષ્ અનુ-
ક્રમે પાંચ અગ્નિને પ્રાપ્ત થઈને મનુષ્યપણુને પામે
છે; તે પાંચ અગ્નિઓ ૧ અગ્નિ, ૨ સૂર્ય, ૩ પૃથ્વી,
૪ પુરુષ અને ૫ સ્ત્રી છે. વળી કહેલું છે કે,
અગ્નિમાં આપેલી આહુતિ આદિત્યને પ્રાપ્ત થાય
છે, આદિત્યથી વૃષ્ટિ થાય છે, વૃષ્ટિથી પૃથ્વીમાં
અન્ન થાય છે, તે અન્નથી પુરુષ તથા સ્ત્રીમાં
શુક્ર તથા શોણિત થઈ તેનાથી પ્રજા થાય છે.
(આ પ્રમાણે પાંચ અગ્નિની અપેક્ષાથી ઉત્પન્ન
થયેલી માનુષી પ્રજા છે, તેઓને શાસ્ત્રનાં સંપૂર્ણ
અંધનો લાગુ પડે છે અને જેઓ ઓછા અગ્નિ-
ઓથી ઉત્પન્ન થયા હોય છે, તેઓ દેવ ગણાય
છે એટલે તેઓને શાસ્ત્રઅંધન લાગુ પડતાં નથી,
એ કહે છે.) **द्रोणो वह्निचतुष्कोत्थो योषिदग्नेर-**
भावतः । अग्नित्रयोत्थिता सीता भूत्या पित्रो
रभावतः । अग्नित्रयोत्थिता देवा न स्पृशन्ति
क्षितिं हि ते ॥ દેવજાઃ પાર્થમાદ્રેયા મૂપુમગ્નિ-
વિવર્જિતાઃ ॥ ક્ષિપ્તમાત્રં હવિર્વહ્નૌ મિથુનત્વમુ-
પાગતમ્ । **एकाम्निजावतः पुत्रौ द्रुपदस्य सुरा-**
धिकौ ॥ સ્ત્રીરૂપી અગ્નિની અપેક્ષા વિના ઉત્પન્ન
થયેલા દ્રોણ, ચાર અગ્નિથી ઉત્પન્ન થયા છે;
માતા તથા પિતારૂપી બે અગ્નિની અપેક્ષા વિના

કારણ કે તેમણે પહેલાં સાંભળ્યું હતું કે, પુત્રોની સાથે કુંતી લાક્ષાગૃહમાં બળી ગયાં છે. એટલે ઉપલી વાત જાણીને રાજાએ પાંડવોને નવે જન્મે આવેલા માનવા લાગ્યા.^{૧૬} અને પુરોચને કહેલા અત્યંત નીચ કર્મને માટે કુરુવંશીય ધૃતરાષ્ટ્ર તથા ભીષ્મને ધિક્કારવા લાગ્યા.^{૧૭} આ રીતે પાંડવો પરણ્યા, એ વાત જાણીને સ્વયંવર પૂરો થતાંજ સઘળા રાજાઓ જ્યાંથી આવ્યા હતા ત્યાં આવ્યા ગયા.^{૧૮} દ્રૌપદી અર્જુનને વરી, તે જોઈને દુર્મન થયેલો દુર્યોધન રાજા પોતાના ભાઈઓ, અશ્વત્થામા, મામો શકુનિ, કર્ણ તથા કૃપાચાર્યને લઈને પાછો હસ્તિનાપુર ગયો; તે વખતે લાજવિનાનો દુઃશાસન દુર્યોધનને મંદ મંદ શબ્દથી કહેવા લાગ્યો કે:-^{૧૯, ૨૦} “જો એ બ્રાહ્મણના વેષમાં ન હોત તો એને દ્રૌપદી મળત નહિ. હે રાજન્! પરંતુ અર્જુનને કોઈ બરોબર ઓળખીજ શક્યું નહિ.^{૨૧} અહો! દેવજ બલવાન છે, પુરુષાર્થ નિરર્થક છે. હે તાત! તેવાં નિરર્થક પૌરુષને ધિક્કાર છે, જેથી હજી પણ પાંડવો જીવે છે!”^{૨૨}

આ પ્રમાણે બોલતા અને પુરોચનને નિન્દતા તેઓ દીન તથા બેભાન જેવા થઈને હસ્તિનાપુરમાં પેઠા.^{૨૩} આ રીતે મહાન તેજવાળા પાંડવોને લાક્ષાગૃહના અગ્નિથી મુક્ત થઈને દ્રુપદના સંબંધમાં આવેલા તે તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિખંડિ અને દ્રુપદના બીજા સર્વે પુત્રો યુદ્ધમાં કુશલ છે તે સંબંધી વિચાર કરીને કૌરવોના સંકટપો પડી ભાંગ્યા તથા તેઓ ત્રાસ પામી ગયા.^{૨૪, ૨૫} પાંડવો દ્રૌપદીને પરણ્યા તથા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો ભગ્નગર્વ થઈને શરમાતા પાછા આવ્યા; એ વાત વિદુરે જ્યારે સાંભળી ત્યારે તે પ્રસન્ન થયા અને હે રાજન્! ધૃતરાષ્ટ્રની પાસે જઈને વિસ્મયથી કહેવા લાગ્યા કે:- “કૌરવોની ઉન્નતિ થાય છે એ અહોભાગ્ય છે,”^{૨૬, ૨૭} હે ભારત! વિદુરનું વચન સાંભળીને પરમ પ્રસન્ન થયેલો વિચિત્રવીર્યનો પુત્ર ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા, “બહુ સાફ થયું, બહુ સાફ થયું” એમ કહેવા લાગ્યો;^{૨૮} કારણ કે તે અંધ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા અજાણપણથી પોતાના મોટા પુત્ર

દુર્યોધનને દ્રુપદ રાજાની કન્યા પરણી છે એમ માનતો હતો;^{૨૯} અને એમ માનવાથી તે પોતાના પુત્ર દુર્યોધનને આજ્ઞા કરવા લાગ્યો કે:- “દ્રૌપદીને પુષ્કળ અલંકારો આપો તથા તેને મારી આગળ લાવો.”^{૩૦} આ સાંભળ્યા પછી વિદુરે કહ્યું કે:- “દ્રૌપદીને તો પાંડવો પરણ્યા છે તથા તે સઘળા વીરો ક્ષેમકુશલ છે અને દ્રુપદ રાજાએ તેમનો સારો સત્કાર કર્યો છે.^{૩૧} વળી પાંડવોના ઘણા સંબંધીઓ પણ પોતાના સૈન્ય સાથે તે સ્વયંવરમાંજ પાંડવોને આવી મળ્યા છે.”^{૩૨}

ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છે:- “જેવા તે પાંડુના પુત્રો છે, તેનાથી પણ તેમને હું મારા અધિક ગણું છું. તેઓના પ્રત્યે મારી જે કારણથી અધિક બુદ્ધિ છે, તે હું કહું છું, એ તમે સાંભળો.^{૩૩} વીર એવા પાંડવો ઘણા કુશલ છે, મિત્રવાળા છે અને તેમના બીજા સંબંધીઓ પણ ઘણા છે તથા તે મહાબલવાન છે.^{૩૪} હે વિદુર! બંધુઓની સાથે દ્રુપદને મિત્રતરીકે મેળવીને કયો સમૃદ્ધિહીન થયેલો રાજા પણ પોતાને ઐશ્વર્યવાન થવાની ઇચ્છા કરે નહિ?”^{૩૫}

વૈશંપાયન કહે છે:- આ પ્રમાણે બોલતા ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને વિદુરે કહ્યું કે:- “હે રાજન્! તમારી આ બુદ્ધિ સંકટો વર્ષ સુધી કાયમ રહો.” હે રાજા! આ પ્રમાણે કહીને વિદુરજી પોતાને ઘેર ગયા.^{૩૬} તે પછી હે પ્રજેશ! દુર્યોધન તથા કર્ણ ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે આવ્યા અને આ પ્રમાણે વચન કહેવા લાગ્યા:-^{૩૭} “હે પિતા! વિદુરની સમક્ષમાં અમે તમારો દોષ કહી શકતા નથી; પરંતુ અત્યારે એકાંત છે માટે અમે તમને કહીએ છીએ કે, તમે આ શું કરવા ધાર્યું છે?”^{૩૮} હે શ્રેષ્ઠ પિતા! શત્રુની વૃદ્ધિને તમે પોતાની વૃદ્ધિ માનો છો અને વિદુરની આગળ તમે શત્રુઓનાં વખાણ પણ કરો છો.^{૩૯} હે નૃપ! હે નિષ્પાપ! કરવાનું બીજુંજ છે અને તમે કરો છો બીજુંજ. હે તાત! તેમના બલનો તો આપણે નિત્ય નાશજ કરવો જોઈએ.^{૪૦} માટે આ માત્ર થયેલા પ્રસંગને સારૂ આપણે

એવો ઉપાય વિચારી કાઢીએ, કે જે કરવાથી પાંડવો આપણને પુત્ર, સન્ય તથા બંધુઓની સાથે હણી શકે નહિ.”^{૩૧}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતગત વિદુરાગમન રાજ્યલંભપર્વવિષે દુર્યોધન-વાક્યમાં અધ્યાય ૨૦૦ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૦૧ મો-પાંડવોના વિનાશને માટે દુર્યોધનના વિચારો

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

અહમપ્યેવમેવૈતન્વિકીર્ણામિ યથા યુવામ્ ॥
વિવેક્તું નાહમિચ્છામિ ત્વાકારં વિદુરં પ્રતિ ॥૧॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો:-“જેવું તમે કરવા ધારો છો તેવુંજ કરવા હું પણ ઇચ્છા રાખું છું; પરંતુ વિદુરની આગળ માફ હૃદય બોલવાની હું ઇચ્છા રાખતો નથી.^૧ મારી બાહ્ય ચેષ્ટાઓથી મારા અભિપ્રાયને વિદુર જાણી જાય નહિ, એટલા માટે હું વિશેષવડે તેની આગળ પાંડવોના ગુણોનુંજ વર્ણન કરું છું.^૨ હે દુર્યોધન! આ સમયમાટે જે કર્તવ્ય તું ધારતો હોય તે મને કહે. હે કર્ણ! આ કાલને સારૂ યોગ્ય એવું તારૂં માનવું પણ જે હોય તે મને શીઘ્ર કહે.”^૩

દુર્યોધન બોલ્યો:-“હે રાજન! આપણને ઠગે નહિ તેવા ચતુર અને આપણા ખાનગી હોય તેવા બ્રાહ્મણોને આજે આપણે મોકલાવીને કુંતીના પુત્રો અને માદ્રીના પુત્રોવચ્ચે ભેદ પડાવીએ;^૪ અથવા પુષ્કળ દ્રવ્યસમૂહથી દ્રુપદ રાજાને, તેના પુત્રોને તથા પ્રધાનોને સર્વ રીતે લોભ પમાડીએ;^૫ જેમ કરવાથી દ્રુપદ રાજા કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરનો ત્યાગ કરશે અથવા તેમને ત્યાંજ રાખવાનો વિચાર કરશે.^૬ વળી અહીં હસ્તિનાપુરમાં રહેવું દોષભરેલું છે, એમ તેમની આગળ જૂઠા જૂઠા મનુષ્યો વર્ણવે અને એવો ભેદ કરવાથી પાંડવો ત્યાંજ રહેવાનો વિચાર કરે;^૭ અથવા ઉપાય જાણનારા કેટલાએક કુશલ પુરુષોને મોકલો, કે જેઓ પાંડવોમાં અણુરાગ ઉત્પન્ન કરાવીને તેમને પરસ્પરમાં ભેદ પડાવે;^૮ અથવા દ્રૌપદી પોતાના પતિઓનો ત્યાગ કરે એમ કરીએ, કારણકે તેને ઘણા પતિઓ છે એટલે એ કામ સુલભ થઈ પડશે; અથવા દ્રૌપ-

દીનો પોતાના પતિઓમાં વિષમ ભાવ છે એમ જણાવીને પાંડવોનેજ તેનાથી વિરક્ત કરીએ, એટલે તેને આપણે મેળવી શકીશું;^૯ અથવા હે રાજન! ઉપાયકુશલ એવા છુપા મારાઓ મોકલીને આપણે ભીમસેનને મારી નખાવીએ; કારણકે પાંડવોમાં તે ઘણો બલવાન છે.^{૧૦} તે ભીમસેનના આશ્રયથીજ યુધિષ્ઠિર પહેલાં આપણને ગણતો નહતો. ભીમ તીખા સ્વભાવનો, શૂરો અને તેઓનો આધારભૂત છે.^{૧૧} હે રાજન! તે ભીમનું મૃત્યુ થવાથી પાંડવોનો ઉત્સાહ અને તેજ ક્ષીણ થઈ જશે, એટલે તેઓ રાજ્યને માટે યત્ન કરશે નહિ. ખરેખર, ભીમજ તેમનો આધાર છે.^{૧૨} જ્યારે ભીમસેન પીઠરક્ષક હોય છે, ત્યારેજ અર્જુનને યુદ્ધમાં કોઈ જીતી શકતું નથી; પરંતુ તેનાવિના એકલો પડેલો અર્જુન યુદ્ધમાં કર્ણનો ચતુર્થાંશ પણ ગણાય નહિ.^{૧૩} એટલે ભીમસેનવિના પોતાને અતિશય દુર્બલ થઈ ગયેલા જાણીને તથા આપણને બલવાન જાણીને દુર્બલ પડેલા પાંડવો રાજ્યને માટે યત્ન કરશે નહિ;^{૧૪} અથવા આપણી આરા પ્રમાણે વર્તનારા પાંડવો અહીં આવશે તો હે રાજન! આપણે નીતિશાસ્ત્ર પ્રમાણે તેઓના નાશને માટે ઉપાય કરીશું;^{૧૫} અથવા રૂપાળી સ્ત્રીઓ મોકલીને આપણે તેમને એકએકને લોભાવીએ, એટલે દ્રૌપદી તેઓથી વિરક્ત થશે અથવા તેઓને બોલાવવાને માટે કર્ણને મોકલો; અને અહીં આવ્યા પછી કોઈપણ પ્રકારથી તેમને મેળવી લઈને પછી આપણા આસનમુખ્યોથી તેઓનો નાશ કરાવીએ.^{૧૬, ૧૭} હે રાજન! આ બધા ઉપાયોમાંથી તમને જે ઉપાય નિર્દોષ જણાય તે ઉપાય કરો. હવે આ ખરો સમય વીતી જાય છે.^{૧૮} ત્યાંસુધી રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ

એવા દ્રુપદમાં પાંડવોને વિશ્વાસ બેઠો નથી, તેટલા કાલમાંજ આપણે તેઓને મારવા ધારીશું તો મારી શકીશું; પણ પછી તેમ થવું અશક્ય છે.^{૧૯} હે તાત ! પાંડવોના નિગ્રહને માટે મને તો આવી બુદ્ધિ સૂઝે છે. પછી તે સારી હોય કે નહારી

હોય, હે કર્ણ ! એમાં તારું શું માનવું છે ?^{૨૦}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત વિદુરાગમન રાજ્યલાંભ પર્વવિષે દુર્યોધન-વાક્ય નામનો અધ્યાય ૨૦૨ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૦૨મો-કર્ણનો યુદ્ધ કરવા ઉપદેશ

॥ કર્ણ ઉવાચ ॥

દુર્યોધન તવ પ્રજ્ઞા ન સમ્યગિતિ મે મતિઃ ॥

ન હ્યુપાયેન તે શક્યાઃ પાંડવાઃ કુરુવર્ધન ॥૧॥

કર્ણ બોલ્યો:-“હે દુર્યોધન ! આ સંબંધમાં તારી બુદ્ધિ બરોબર નથી, એમ માફ માનવું છે. હે કુરુવર્ધન ! ઉપાયોથી પાંડવો વશ થાય તેવા નથી.^૧ હે વીર ! તેં પ્રથમથીજ અનેક સૂક્ષ્મ ઉપાયોવડે તેઓને વશ કરવા માટે યત્નો કર્યા હતા, પરંતુ તેઓ તારા કબજામાં આવ્યા નહિ. હે પાર્થિવ ! જ્યારે તેઓ અહીં તારી સમીપમાંજ રહેતા હતા તથા પક્ષવિનાના બાલકો હતા, ત્યારે પણ તું તેઓને બાંધ કરી શક્યો નહિ,^{૨,૩} તો હવે સહાયવાળા પ્રદેશમાં રહેલા અને સર્વ પ્રકારે વૃદ્ધિ પામેલા એવા તે કુંતીના પુત્રો ઉપાયોથી વશ થશે નહિ; હે અચ્યુત ! એમ મારી બુદ્ધિ કહે છે.^૪ દેવથીજ શક્તિમંત થયેલા અને બાપદાદાના રાજ્યાસનની ધરણ કરતા એવા પાંડવોને આપણે ઉપાયોથી હુ:ખી કરી શકીશું નહિ.^૫ વળી તેમનામાં પરસ્પર ભેદ ઉપજાવવો એ પણ અશક્ય છે; કારણકે જેઓ એક પત્નીમાં પ્રીતિવાળા છે તેઓ પરસ્પરમાં ભેદ પામે નહિ.^૬ તેમજ દ્રૌપદીને પાંડવોથી વિરક્ત કરવી, એ પણ અશક્ય વાત છે; કારણ કે પાંડવો ગરીબ હતા ત્યારે તેમને જે પરણી હતી તે હવે સારી સ્થિતિમાં આવેલા પાંડવોને શી રીતે છોડી શકે ?^૭ વળી એક સ્ત્રીને ઘણા પતિ હોય, તે સ્ત્રીઓને માટે ઇચ્છિત વિષય ગણાય છે, તે લાભ દ્રૌપદીને પ્રાપ્ત થયેલો છે, એટલે હવે તેને પાંડ-

વોથી છૂટી પાડી શકાશે નહિ.^૮ વળી પંચાલ-રાજ દ્રુપદ પણ આર્યવ્રતવાળો છે. તે ધનનો લોભી નથી; માટે આખું રાજ્ય આપવાથી પણ તે પાંડવોને ત્યજશે નહિ, એમ નિશ્ચય માનજો.^૯ વળી દ્રુપદ રાજાનો પુત્ર ઘણો ગુણવાન છે અને પાંડવોના ઉપર પ્રીતિવાળો છે, એટલે કોઈ પણ ઉપાય કરવાથી તે વશ થશે નહિ એમ માફ ધારવું છે;^{૧૦} પરંતુ હે પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ રાજા ! હાલ આપણે એટલું કરી શકીએ કે, જેટલામાં પાંડવોનાં મૂલ દઢ થયાં નથી તેટલામાં આપણે તેમનાપર પ્રહાર કરીએ. હે તાત ! આ વાત તમને રુચિકર થાઓ. જ્યાંસુધી આપણો પક્ષ બલવાન છે અને દ્રુપદનો પક્ષ અદ્ય બલવાળો છે, તેટલામાંજ તેમનાપર હુમલો લઈ જઈને પ્રહાર કરો, એમાં વિચાર કરશો નહિ.^{૧૧,૧૨} હે ગાંધારીના પુત્ર ! હે પાર્થિવ ! જ્યાંસુધી પાંડવોની પાસે પુષ્કળ વાહનો, મિત્રો અને કુલનાં માણસો નથી, ત્યાંસુધીમાં તેમના ઉપર તમારું પરાક્રમ ચલાવો.^{૧૩} હે રાજા ! મહાવીર્યવાળા પોતાના પુત્રોની સાથે જ્યાં સુધી દ્રપદરાજ પાંડવોને રાજ્ય અપાવવાના ઉદ્યોગમાં મન જોડે નહિ, ત્યાંસુધીમાં તમે ચઢાઈ કરો.^{૧૪} વળી યાદવોની સેના લઈને શ્રીકૃષ્ણ, પાંડવોને રાજ્ય અપાવવા માટે જેટલામાં દ્રુપદને ત્યાં આવ્યા નથી, તેટલામાં તમારું પરાક્રમ કરી દેખાડો;^{૧૫} કારણ કે પાંડવોને માટે શ્રીકૃષ્ણ પોતાનું પુષ્કળ દ્રવ્ય, વિવિધ ભોજો અને બધું રાજ્ય જાય તો પણ તેની કોઈ રીતે સ્પૃહા કરે તેમ નથી.^{૧૬} પૂર્વે મહાત્મા ભરતે પરાક્રમ કરીનેજ સર્વ પુ-

શ્વી પ્રાપ્ત કરી હતી, તેમ ઇંદ્રે પણ પરાક્રમથીજ ત્રણ લોકને જીત્યા હતા.^{૧૭} હે રાજન્! ક્ષત્રિયને માટે પરાક્રમ એજ વખણવાયોગ્ય ગુણ ગણાય છે. હે રાજ્યોમાં શ્રેષ્ઠ! શરાઓએ પરાક્રમ કરવું એજ તેમનો સ્વધર્મ છે;^{૧૮} માટે હે રાજન્! આપણે મોટી ચતુરંગિણી સેના લઈ જઈને દ્રુપદરાજને ઝટ હરાવીએ અને પાંડવોને ત્યાંથી અહીં લાવીએ.^{૧૯} પાંડવો સામથી, દામથી અને ભેદથી વશ કરી શકાય તેવા નથી માટે પરાક્રમ કરીનેજ તું તેઓને હણી નાખ.^{૨૦} હે રાજન્! પાંડવોને પરાક્રમથી જીતી લીધા પછી આ આખી પૃથ્વીનો તું ભોગ કર. એ વિના આ કાર્યને માટે હું બીજો ઉપાય જોતો નથી.”^{૨૧}

વૈશંપાયન કહે છે:-આવાં રાધાપુત્ર કર્ણનાં

વચન સાંભળીને પ્રતાપી ધૃતરાષ્ટ્ર તેને માન આપીને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો કે:-^{૨૨} “હે સૂતનંદન! તું મહાબુદ્ધિમાન અને અસ્ત્ર વિદ્યામાં નિપુણ છે, માટે તારેવિષે આવાં પરાક્રમ-સંપન્ન વચન યોગ્યજ છે; ^{૨૩} પરંતુ ભીષ્મ, દ્રોણ તથા વિદુરની સાથે તમે બન્ને ફરીથી વિચાર કરો કે જે વિચાર આપણને પરિણામે સુખ આપનારો નિવડે.” હે મહારાજ! પછી તે સઘળા મંત્રીઓને મહાયશસ્ત્રી ધૃતરાષ્ટ્રે ત્યાં તેડાવ્યા અને તેઓની સાથે વિચાર કરવા માંડ્યો.^{૨૪, ૨૬}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વતર્ગત વિદુરાગમન રાજ્યલંભપર્વવિષે ધૃતરાષ્ટ્રમંત્રણ નામનો અધ્યાય ૨૦૨ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૦૩મો-ભીષ્મનો ઉપદેશ

॥ ભીષ્મ ઉવાચ ॥

ન રોચતે વિગ્રહો મે પાંડુપુત્રૈઃ કથંચન ॥

યથૈવ ધૃતરાષ્ટ્રો મે તથા પાંડુરસંશયમ્ ॥૧॥

ભીષ્મ બોલ્યા:-“ પાંડવોની સાથે લડાઈ કરવાનો વિચાર મને કેઈ પણ રીતે રુચતો નથી; કારણ કે મને જેટલે ધૃતરાષ્ટ્ર છે તેટલેજ પાંડુ પણ છે, એમાં સંશય નથી.^૧ વળી ગાંધારીના પુત્રો મને જેવા વહાલા છે, તેવાજ કુંતીના પુત્રો પણ વહાલા છે. હે ધૃતરાષ્ટ્ર! મારે જેવું પાંડવોનું રક્ષણ કરવું જોઈએ, તેવું તમારે પણ તેમનું રક્ષણ કરવું ઘટે છે;^૨ અને હે પાર્થિવ! જેવા તેઓ મારા છે તેવાજ તમારા, હુર્યોધનના અને બીજા સર્વ કૌરવોના પણ સંબંધી છે.^૩ આ કારણોને લીધે પાંડવોની જોડે વિરોધ કરવો મને ગમતો નથી; માટે તે વીરોની જોડે સલાહ કરીને તમે તેમને અર્ધું રાજ્ય આપો; કારણ કે તે કુરુશ્રેષ્ઠ પાંડવોના પણ બાપદાદાનું આ રાજ્ય છે.^૪ હે હુર્યોધન! હે તાત! તું જેમ આ રાજ્ય તારા બાપનું છે એમ માને છે, તેમ પાંડવો પણ પોતાના બાપનું રાજ્ય માને છે.”

છે.^૫ જ્યારે યશસ્વી પાંડવોને આ રાજ્ય નહિ મળે, ત્યારે તને અને બીજા ભરતવંશીઓને પણ આ રાજ્ય કયાંથી મળશે? હે ભરતર્ષભ! આ રાજ્ય તેં અધર્મથી પ્રાપ્ત કર્યું છે અને પાંડવો તો પ્રથમથીજ આ રાજ્યને પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા છે, એમ માફ માનવું છે.^{૬, ૭} માટે મીડાશથીજ તેમને અર્ધું રાજ્ય આપો. હે પુરુષવ્યાઘ્ર! એમાંજ સર્વ લોકનું હિત સમાયલું છે.^૮ એથી જો કેઈ ઉલટું કરવામાં આવશે તો તેમાં આપણું હિત થશે નહિ અને તમારી પણ મોટી અપકીર્તિ થશે એમાં સંશય નથી;^૯ માટે કીર્તિનું રક્ષણ કરો, કીર્તિ એજ મોટું બલ છે. જે મનુષ્યની કીર્તિ નાશ પામી છે, તેનું જીવિત નિષ્ફળ ગણાય છે.^{૧૦} હે કૌરવ! મનુષ્યની કીર્તિ જ્યાંસુધી નાશ પામી નથી, ત્યાંસુધીજ તે જીવતો છે, અને હે ગાંધારીપુત્ર! જેની કીર્તિ નાશ પામી છે, તેને જીવતાં છતાં નાશ પામેલોજ જાણવો.^{૧૧} હે મહાન બાહુવાળા! કુરુકુલને જોગ્ય એવા આ ધર્મનું તું સેવન કર અને પૂર્વજોનું તથા પાંડવોનું સારું હેતુ આલ.^{૧૨} પાંડવો

અને પૃથા જીવે છે, એ મોટા ભાગ્યની વાત છે. તથા પાપી પુરોચન પોતાના પાપકૃત્યમાં કા-
વ્યો નહિ અને જાતે નાશ પામ્યો, એ પણ બહુ
સારું થયું.^{૧૩} હે ગાંધારીપુત્ર ! જ્યારથી મેં
કુંતીપુત્રોને લાક્ષાગૃહમાં બળેલા સાંભળ્યા, ત્યાર-
થી હું કોઈના તરફ જોઈ શકતો નથી.^{૧૪} હે
પુરુષઆદ્ય ! લોકમાં કોઈપણ મનુષ્ય કુંતી તથા
તેના પુત્રોને બળેલા સાંભળીને પુરોચનપર
જેટલો દોષ નથી મૂકતા, તેટલો દોષ તારા પર મૂકે
છે;^{૧૫} માટે તેઓ જીવ્યા અને બહાર દેખાયા
એથી તો તારું કલંક નાશ પામ્યું છે, એમ તારે

માનવું જોઈએ.^{૧૬} હે કુરુનંદન ! વળી વીર
પાંડવો જ્યાંસુધી જીવતા હોય, ત્યાંસુધી તેમનો
બાપીકો ભાગ સાક્ષાત્ ઈંદ્ર પણ લઈ શકે તેમ
નથી;^{૧૭} કારણ કે તે બધા ધર્મપરાયણ છે તથા
બધા એક ચિત્તના છે. તેઓ રાજ્યના સમાન
હક્કવાળા છતાં તમે તેમને અધર્મથી દૂર કર્યા
છે;^{૧૮} માટે જો તમારે ધર્મથી ચાલવું હોય,
મારું પ્રિય કરવું હોય અને તમારું કંટ્યાણ કરવું
હોય તો તેઓને અર્ધું રાજ્ય આપો.^{૧૯}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતગત
વિદુરાગમન રાજ્યલંભપર્વવિષે ભીષ્મવાક્ય
નામનો અધ્યાય ૨૦૩ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૦૪ મો—દ્રોણે પાંડવોને બોલાવવા આપેલો અભિપ્રાય અને તેમાં કર્ણનો વિરોધ

॥ દ્રોણ ઉવાચ ॥

મંત્રાય સમુપાનીતૈર્વૃતરાષ્ટ્ર હિતૈર્નૃપ ॥

ધર્મ્યમર્ચ્ય યશસ્યં ચ વાચ્યમિત્યનુશ્રુમ ॥૧॥

દ્રોણ બોલ્યા:—“હે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા ! વિચા-
રને માટે બોલાવેલા હિતેચ્છુ પુરુષોએ ધર્મ,
અર્થ અને યશ આપનાર જે હોય તેજ કહેવું,
એમ અમે શાસ્ત્રમાં સાંભળ્યું છે.^૧ હે તાત !
મહાત્મા ભીષ્મનો જે અભિપ્રાય, છે તેજ મારો
પણ અભિપ્રાય છે. કુંતીપુત્રોને ભાગ આપવો
એજ સનાતન ધર્મ છે;^૨ માટે કોઈ પ્રિય બોલ-
નારા પુરુષને પાંડવોને માટે ઘણું રત્નાદિ ધન
લઈને દ્રુપદના તરફ શીઘ્ર મોકલો.^૩ વળી વર
પક્ષનાએ વહુને માટે વસ્ત્ર, અલંકાર વગેરે જે
કંઈ આપવું જોઈએ તે, તે પુરુષની સાથે દ્રુપ-
દને ત્યાં મોકલો; અને તેની સાથે ત્યાંકહાવો કે,
‘તમારો સંબંધ થવાથી અમારી ઘણી ચઢતી
થઈ છે, તથા હું (ધૃતરાષ્ટ્ર) અને દુર્યોધન બહુ
પ્રસન્ન થયા છીએ.’ હે ભારત ! આ પ્રમાણે દ્રુપદ
રાજા તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્નને તેણે અનેક રીતે કહેવું.^૪
વળી તે પુરુષે એ સગાઈની યોગ્યતા તથા
એનાથી થયેલા હર્ષવું પણ વર્ણન કરવું તેણે

કુંતીના પુત્રો તથા માદ્રીના પુત્રોનું વારંવાર
સાંત્વન કરવું.^૫ વળી હે રાજેંદ્ર ! શુદ્ધ સુવર્ણ-
ના ઘણા અલંકારો તમારી આજ્ઞાથી તમારા
અમાત્ય વગેરે દ્રૌપદીને માટે આપે એવી
યોજના કરો;^૬ તેમજ હે ભરતર્ષભ ! દ્રુપદના
પુત્રો, સઘળા પાંડવો તથા કુંતીને માટે પણ જે
જે યોગ્ય હોય તે તે પદાર્થો મોકલો.^૭ આ
પ્રમાણે પાંડવો તથા દ્રુપદનું સાંત્વન કરીને તથા
તેવાં વચનો કહીને પછીથી તે પુરુષે પાંડવોને
હસ્તિનાપુર આવવાને માટે કહેવું;^૮ અને દ્રુપદ
રાજા જ્યારે વીર એવા પાંડવોને આવવાની રજા
આપે, ત્યારે સુંદર સૈન્ય લઈને દુઃશાસન તથા
વિકર્ણને તેઓને લેવા માટે મોકલવા.^૯ અહીં
આવ્યા પછી તમારા તરફથી નિત્ય આદર-
સત્કાર પામતા એવા તે શ્રેષ્ઠ પાંડવો પ્રજાવર્ગ
તથા મંત્રી વગેરેની સંમતિથી પોતાના પિતૃ-
ઓની ગાદી ઉપર બેસશે.^{૧૦} હે ભરતવંશી
મહારાજ ! આ પ્રમાણે વર્તવું એ તમારા
પુત્રો અને પાંડવોને માટે ઉપયોગી છે; એવું ભીષ્મ-
નું તથા મારું માનવું છે.”^{૧૧}

કર્ણ બોલ્યા:—“જે ભીષ્મ તથા દ્રોણને
ધન તથા માન આપીને તમે જીતી લીધા

છે તથા જેઓ તમારાં સર્વ કાર્યમાં ખાનગી ગણાય છે, તે બન્ને જ્યારે તમારૂં ભલું ચાહતા નથી, ત્યારે એનાથી બીજું વધારે શું આશ્ચર્ય કહેવાય? ^{૧૩} પોતાના મનના અભિપ્રાય છુપા રાખીને જે મનુષ્યો દુષ્ટ મનથી વાત કરે છે, તે મનુષ્યો, સજ્જનોએ માન આપવા જેવું, પોતાના સ્વામીનું કલ્યાણ કયાંથી કરી શકે? ^{૧૪} વળી સંકટના સમયમાં સારા અથવા નબળા મિત્રો કલ્યાણ અથવા નાશ કરવા સમર્થ થતા નથી; પરંતુ સર્વને સુખદુઃખ પોતાનાં પુણ્ય-પાપને અનુસરીનેજ મળે છે; ^{૧૫} માટે મનુષ્ય બુદ્ધિમાન હોય કે મૂર્ખ હોય, બાલક હોય કે વૃદ્ધ હોય, સહાયવાળો હોય કે સહાયવિનાનો હોય; પણ તેને સર્વ સ્થાનમાં અને સર્વ કાલમાં સઘળું દૈવથીજ આવી મળે છે. ^{૧૬} સાંભળ્યું છે કે, પહેલાં મગધદેશના રાજાઓમાં અંબુવીર નામનો એક મોટો રાજા રાજગૃહ નગરમાં રાજ્ય કરતો હતો. ^{૧૭} તે રાજા નેત્રાદિ સર્વ ઇન્દ્રિયોથી રહિત હતો, માત્ર શ્વાસોચ્છ્વાસ લીધા કરતો હતો; તેથી તે સર્વ કાર્યમાં પોતાના મહા-કર્ણિ નામના પ્રધાનને આધીન હતો. આ પ્રમાણે રાજા અપંગ હોવાથી તે પ્રધાન રાજ્યનો સ્વમી થઈ પડ્યો અને તે પોતાને બલવાન સત્તાવાળો માનતો હોવાથી રાજાનું પણ અપમાન કરવા લાગ્યો; ^{૧૮, ૧૯} તથા રાજાને ભોગવવા યોગ્ય સ્ત્રીઓ, રત્નો, ધન તથા ઐશ્વર્યને તે મૂર્ખ પોતેજ ભોગવવા લાગ્યો. ^{૨૦} તે બધું લેતાં પણ તે લોભનો લોભી વધતોજ ગયો અને સર્વ લઈને

ઇન્દ્રિયરહિત તથા શ્વાસપરાયણ તે રાજાનું રાજ્ય પણ લઈ લેવા યત્ન કરવા લાગ્યો; પરંતુ યત્ન કરતાંએ તે પ્રધાન રાજ્ય મેળવી શક્યો નહિ, એવું અમે સાંભળ્યું છે. ^{૨૧, ૨૨} આ પ્રમાણે તે અંબુવીર રાજાનું રાજપણું દૈવથીજ રહ્યું હતું, યત્ન કરવાથી નહિ; માટે હે રાજા! જે તમારા ભાગ્યમાં રાજ્ય નિર્મેલું હશે, તો સર્વ લોકોના જેતાં તે રાજ્ય અવશ્ય તમારી પાસેજ રહેશે અને તમારા ભાગ્યમાં રાજ્ય નહિ હોય તો યત્ન કરતાં પણ તમે તે મેળવી શકશો નહિ. ^{૨૩, ૨૪} હે વિદ્વન્! આ સઘળું વિચારીને તમારા સલાહકારોની સાધુતા કે દુષ્ટતા છે, તેને તમે જાણી લ્યો તથા નિખાલસ મનવાળાનું બોલેલું અને દુષ્ટોનું બોલેલું પણ તમે સમજી લ્યો. ^{૨૫}

દ્રોણ બોલ્યા:—“ઓ દુષ્ટ! તારા ચિત્તમાં દ્વેષ રહેલો છે, માટેજ તું આવું બોલે છે અને તે અમે સમજીએ છીએ. પાંડવોને દુઃખી કરવા એ તારો હેતુ છે અને તેથીજ તું અમારા દોષ વર્ણવે છે. ^{૨૬} હે કર્ણ! હું તો કુલની વૃદ્ધિ કરે એવું પરમહિતકારક વચન કહું છું; છતાં તું તેને દોષવાળું માનતો હોય તો એમનું જેમાં ઉત્તમ હિત હોય તેવું તુંજ કહે. ^{૨૭} બાકી હું પરમહિત થાય તેવું જે કહું છું તેનાથી જો કંઈ ઉલટું કરશો તો કૌરવો થોડા સમયમાં નાશ પામશે, એવું માંરૂં માનવું છે. ^{૨૮}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વતર્ગત વિદુરાગમન રાજ્યલંભપર્વવિષે દ્રોણવાક્ય નામનો અધ્યાય ૨૦૪ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૦૫મો-વિદુરનો ઉપદેશ

॥ વિદુર ઉવાચ ॥

રાજન્નિઃસંશયં શ્રેયો વાચ્યસ્ત્વમસિ વાંધવૈઃ॥
નત્વશુશ્રૂષમાણે વૈ વાક્યં સંપ્રતિતિષ્ઠતિ ॥૧॥

વિદુર બોલ્યા:—“હે રાજા! તમારા અં-
ધુઓએ કલ્યાણ થાય તેવું તમને કહેવું જોઈએ,

એમાં સંશય નથી; પરંતુ તે વચનો તમને સાંભળવાં ગમતાં નથી, એટલે તેઓનું કહેવું તમારા ચિત્તમાં ઉતરતું નથી. ^૧ હે રાજા! કુરુકુલમાં શ્રેષ્ઠ એવા શાંતનુના પુત્ર ભીષ્મે જે વચનો કહ્યાં છે, તે પ્રિય તથા હિતકારક છે, તોપણ તમે તેનો સ્વીકાર કરતા નથી. ^૨

તેમજ દ્રોણ ગુરુએ પણ તમારું અનેક રીતે ઉત્તમ હિત થાય તેવું કહ્યું છે, પણ તે તમારું હિત આ રાધાપુત્ર કર્ણના ચિત્તમાં ઉતરતું નથી.^૩ હે રાજન્! આ પુરુષોમાં સિંહ જેવા ભીષ્મ અને દ્રોણાચાર્ય કરતાં વધારે બુદ્ધિવાળો તથા તમારો પરમ શુભેચ્છક બીજો કોઈ હોય તેવાને વિચાર કરતાં પણ હું તો જોતો નથી;^૪ કારણકે આ બન્ને વય, બુદ્ધિ અને શાસ્ત્રથી વૃદ્ધ છે તથા હે રાજેન્દ્ર! તમારામાં તથા પાંડવોમાં સમાન વૃત્તિવાળા છે.^૫ હે ભરતવંશી રાજા! વળી જે બન્ને દશરથનંદન રામ તથા ગય રાજના કરતાં સત્ય તથા ધર્મમાં ઉતરે તેવા નથી, એ નિશ્ચિત વાત છે.^૬ વળી એમણે પહેલાં પણ કોઈ વાર તમારું અકલ્યાણ થાય તેવું કંઈ પણ કહ્યું નથી; તેમજ એમણે તમારા પ્રત્યે કંઈ પણ અપકાર કર્યો હોય તેમ પણ જણાતું નથી;^૭ તો સત્ય પરાક્રમવાળા એ બન્ને પુરુષવ્યાધ્રો અપરાધવિનાના નૃપતિ જે તમે, તે તમારા કલ્યાણનો વિચાર કેમ ન કરે? કરેજ. ^૮ હે નરાધિપ! આ લોકમાં એ બન્ને પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ અને બુદ્ધિમાન છે, તેથી તમારા નિમિત્તમાં એઓ જરાપણ કપટભરેલું બોલેજ નહિ.^૯ હે કુરુનંદન! એ બન્ને ધર્મવેત્તા પુરુષો હોવાથી ધનને માટે પક્ષપાતભરેલું બોલશે નહિ, એવી મારી પાકી ખાત્રી છે.^{૧૦} હે ભારત! એ બન્નેએ જે કહ્યું છે, તેજ તમારું પરમ કલ્યાણ છે એમ હું માનું છું. હે રાજન્! જેવા તમારા દુર્યોધન વગેરે પુત્રો છે, તેવાજ તમારે પાંડુના પુત્રોને પણ ગણવા જોઈએ, એમાં સંદેહ નથી. પાંડવોનું કંઈ પણ અહિત કરવાની જે અશાનીઓ તમને સલાહ આપે છે તે સલાહકારો વિશેષ કરીને તમારું કલ્યાણ પણ જોતા નથી. હે રાજન્! તમારા હૃદયમાં પોતાના પુત્રોને માટે વિશેષતા છે, એ તમારા મનના ભાવને બહાર દેખાડવાની સલાહ આપનારા સલાહકારો તમારું અવશ્ય અહિત કરે છે.^{૧૧, ૧૨} હે રાજન્! એટલા માટે મહાન કાંતિવાળા આ મહાત્માઓ તમારું કંઈ ઉપાય નહિ તેવું

બોલ્યા છે; પરંતુ એ તમારો નિશ્ચય નથી, અર્થાત્ તમારું મંતવ્ય કંઈ બુદ્ધિજ છે.^{૧૪} વળી પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા ભીષ્મ અને દ્રોણાચાર્યે કહ્યું કે પાંડવો તમારાથી જીતાશે નહિ, તે અંજન કહ્યું છે; માટે હે પુરુષવ્યાધ્ર! પાંડવોથી તમારું કલ્યાણ થાઓ.^{૧૫} હે રાજન્! બન્ને હાથથી બાણો મૂકનારો પાંડુપુત્ર શ્રીમાન અર્જુન, યુદ્ધમાં સાક્ષાત્ ઈંદ્રથી પણ જીતી શકાય તેવો છે શું? વળી દશ હજાર હાથીના જેવા બલવાળા અને મહાન બાહુવાળા મહાન ભીમસેનને યુદ્ધમાં દેવો પણ શી રીતે જીતી શકે? ^{૧૬, ૧૭} તેમજ યુદ્ધમાં ચાલાક એવા યમપુત્રના જેવા નકુલ અને સહદેવને પણ યુદ્ધમાં જીતવાની ઇચ્છા રાખનારો પુરુષ કેવી રીતે જીતી શકે? વળી જેનામાં ધૈર્ય, દયા, ક્ષમા, સત્ય અને પરાક્રમ હમેશ રહેલાં છે, એવા પાંડવોમાં મોટા યુધિષ્ઠિરને પણ યુદ્ધમાં શી રીતે જીતી શકાય? ^{૧૮, ૧૯} જેઓનો પક્ષ લેનારા બલદેવ છે, જેઓના મંત્રી શ્રીકૃષ્ણ છે અને જેમને પક્ષે સાલ્યકિ છે એવા પાંડવો યુદ્ધમાં શું જીતી ન શકે? વળી દ્રુપદ જેમનો સસરો છે અને પૃષ્ઠતના વંશમાં જન્મેલા એવા દ્રુપદના પુત્રો-ધૃષ્ટદ્યુમ્ન વગેરે વીર ભાઈઓ જેમના સાળા છે, એવા પાંડવો જીતાય તેવા નથી, એમ બાણીને તેમની સાથે સારી રીતે ધર્મથી વર્તો. હે ભારત! વળી તેમના પિતાના સમયથીજ તેમનો આ રાજ્યપર હક્ક છે.^{૨૦-૨૨} હે રાજન્! પુરોચનને લીધે જે તમારું મોટું અપયશ ગવાય છે, તેને તમે પાંડવોપર અનુગ્રહ કરીને ઘોઈ નાખો.^{૨૩} પાંડવોના ઉપર કરેલો અનુગ્રહ આપણાં સઘળાં કુલને જીવાડનારો તથા પરમ કલ્યાણરૂપ થશે, તેમજ ક્ષત્રિયોની પણ વૃદ્ધિ કરનારો થશે.^{૨૪} વળી સમર્થ દ્રુપદ રાજાને પણ આપણી સાથે પહેલાંનું વૈર અંધાયલું છે; માટે હે રાજન્! આ વખતે જો તેને મેળવી લેશો તો તેથી આપણો પક્ષ બલવાન થશે.^{૨૫} હે નરેશ! વળી યાદવો ઘણા છે તથા બલવાન છે અને તે બધા જે પક્ષમાં કૃષ્ણ રહેશે તે પક્ષમાં રહેવાની, એટલે જ્યાં કૃષ્ણ ત્યાં જાય થશે.^{૨૬}

હે નૃપ ! જે કાર્ય સામથી કરી શકાય તે કાર્યને કર્યો હતભાગ્ય પુરુષ લડાઈથી કરવા ધારે ? કોઈજ નહિ. ^{૨૭}વળી પાંડવો જીવે છે, એ સાંભળીને નગરના તેમજ દેશના લોકો તેમનાં દર્શનને માટે અતિશય ઉત્સુક થયેલા છે; માટે હે રાજન્ ! પાંડવોને અહીં બોલાવીને તે લોકોનું પણ પ્રિય કરો. ^{૨૮}દુર્યોધન, કર્ણ અને સુબલનો પુત્ર શકુનિ એ બધા અધર્મી, દુર્બુદ્ધિવાળા અને અપકવ જી-

દ્ધિવાળા છે; માટે તમે એઓના કહેવા પ્રમાણે કરશો નહિ. ^{૨૯} હે રાજન્ ! જીણસંપન્ન એવા તમને મેં પ્રથમથીજ કહેલું છે કે દુર્યોધનના અપરાધથી આ પ્રબલનો વિનાશ થશે. ” ^{૩૦}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાત્તર્ગત વિદુરાગમન રાજ્યલંભપર્વવિષે વિદુરવાક્ય નામનો અધ્યાય ૨૦૫ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૦૬મો-વિદુરજીને ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડવોને લેવા મોકલ્યા.

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

મીષ્મ : શાંતનવો વિદ્વાન્ દ્રોણશ્રમગવાનૃષિઃ ॥
હિતં ચ પરમં વાક્યં ત્વં ચ સત્યં વ્રવીષિ મામ્ ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છે:-“ શાંતનુના પુત્ર ભીષ્મ વિદ્વાન છે, ભગવાન દ્રોણ પણ ઋષિ છે અને એમણે કહેલાં વચનો ઉત્તમ તથા હિતકારક છે તથા તમે પણ મને સત્ય વચન કહો છો. ^૧ મહારથ અને વીર એવા કૌતેયો જેવા પાંડુના પુત્રો છે, તેવા ધર્મથી તે બધા મારા પણ પુત્રોજ છે; એમાં સંશય નથી. ^૨ જેમ મારા પુત્રોને આ રાજ્ય પ્રાપ્ત થાય, તેમજ પાંડુના પુત્રોનો પણ આ રાજ્યપર હક્ક છે, એ નિઃસંશય છે, ^૩ તો હે ભરતવંશેત્પન્ન વિદુર ! તમે બન્નો અને દેવના જેવાં રૂપવાળી દ્રૌપદી તથા પાંડવોની માતા સાથે પાંડવોને સત્કારપૂર્વક અહીં તેડી લાવો. ^૪ પાંડવો અને કુંતી જીવે છે, એ આનંદની વાત છે; તથા તે મહારથો દ્રુપદની કન્યાને પરણ્યા એ પણ મહાભાગ્યજ કહેવાય. ^૫ વળી આપણી સર્વની ચઢતી થાય છે, તે આપણું મોટું ભાગ્ય છે તથા પુરોચન નાશ પામ્યો અને હે મહાકાંતિવાન વિદુર ! મારું મહાન દુઃખ નિવૃત્ત થયું, એ પણ આનંદની વાત છે. ” ^૬

વૈશંપાયન કહે છે:-હે ભારત ! પછી ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞા થવાથી વિદુરજી યજ્ઞસેન રાજની તથા પાંડવોની પાસે જવા નીકળ્યા. ^૭ તે વખતે તેમણે દ્રૌપદી, પાંડવો અને યજ્ઞસેન રાજને ભેટ

આપવા માટે રત્નો તથા વિવિધ મૂલ્યવાન વસ્તુઓ સાથે લીધી હતી. ^૮ પછી હે રાજન્ ! પંચાલ દેશમાં દ્રુપદને ત્યાં જઈને ધર્મવેત્તા અને સર્વ શાસ્ત્રમાં કુશલ એવા વિદુરજી દ્રુપદ રાજને યથાન્યાય મળ્યા અને તેમની આગળ ઉભા રહ્યા. ^૯ દ્રુપદ રાજએ પણ ધર્મપૂર્વક વિદુરનું સન્માન કર્યું. પછી તે બન્નેએ યોગ્ય રીતે પરસ્પરને કુશળપ્રશ્ન પૂછ્યા. ^{૧૦} હે ભારત ! તે પછી વિદુરજીએ દ્રુપદરાજને ત્યાં પાંડવોને તથા વાસુદેવને બોધને તેઓએ સ્નેહથી આલિંગન કર્યું અને તેમનું આરોગ્ય પૂછ્યું, ^{૧૧} પાંડવોએ તથા શ્રીકૃષ્ણે પણ કમપ્રમાણે અમિત બુદ્ધિવાળા વિદુરજીનું પૂજન કર્યું, તે પછી હે રાજન્ ! વિદુરે ધૃતરાષ્ટ્રના કહેવાથી પાંડવોનું વારંવાર સ્નેહપૂર્વક ક્ષેમકુશલ પૂછ્યું અને હે પ્રબલધીશ ! કૌરવોએ, પાંડવોને માટે, કુંતીને માટે, દ્રૌપદીને માટે અને દ્રુપદ રાજના પુત્રોને માટે રત્નો અને વિવિધ વસ્તુઓની જે ભેટ મોકલાવી હતી, તે સઘળી ભેટો તે બધાંને યથાયોગ્ય આપી. ^{૧૨, ૧૪} તે પછી અમાપ બુદ્ધિવાળા તથા વિનયસંપન્ન એવા વિદુરજી પાંડવો તથા શ્રીકૃષ્ણની સમીપમાં દ્રુપદ રાજને વિનયપૂર્વક કહેવા લાગ્યા. ^{૧૫}

વિદુર બોલ્યા:-“ હે રાજન્ ! તમે પુત્રો તથા પ્રધાનોની સાથે હું જે કહું છું તે સાંભળો. ધૃતરાષ્ટ્રે પોતાના પુત્રો, અમાર્યો તથા સંબંધીઓની સાથે પ્રસન્ન થઈને વારંવાર તમારું ક્ષેમકુશલ પૂછ્યું છે અને હે નરાધિપ ! તમારી સાથે

પર્વ] અધ્યાય ૨૦૭ મો-પાંડવો હસ્તિનાપુરમાં આવ્યા અને ત્યાંથી ઇંદ્રપ્રસ્થમાં રહેવા ગયા. ૩૭૫

થયેલા સંબંધથી તે બહુજ પ્રસન્ન થયા છે. ^{૧૯}૧૭ વળી મહા બુદ્ધિમાન શાંતનુના પુત્ર ભીષ્મે પણ સર્વ કૌરવોની સાથે તમારૂં સર્વ પ્રકારે કુશળ પૂછ્યું છે; ^{૧૮}તેમજ ભરદ્વાજના મહારાજાની પુત્ર દ્રોણ, કે જે તમારા પ્રિય મિત્ર થાય છે, તેમજ તમારૂં આલિંગનપૂર્વક કુશલ પૂછ્યું છે. ^{૧૯} હે પંચાલરાજ ! ધૃતરાષ્ટ્ર તથા સર્વે કૌરવો તમારી સાથે સંબંધ થયો તેથી પોતાને કૃતાર્થ થયેલા માને છે. ^{૨૦} હે યજ્ઞસેન ! તેઓ રાજ્ય મળવાથી જેવા પ્રસન્ન ન થાય તેવા તમારી સાથે થયેલા સંબંધથી પ્રસન્ન થયા છે. ^{૨૧} આ બધું જાણીને તમે પાંડવોને હસ્તિનાપુર મોકલો; કારણ કે કૌરવો પાંડુપુત્રને જેવા માટે બહુ ઉતાવળા થયા છે. પછી પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા એ પાંડવો તથા પૃથા પણ લાંબા સમયથી બહાર ફરે છે, એટલે એઓ પોતાનું નગર જેવા માટે

ઉત્કંઠિત થયાં હશે. ^{૨૩} વળી સઘળી કૌરવોની સ્ત્રીઓ પણ પાંચાલી-દ્રૌપદીને જેવા માટે એની રાહ જુઓ છે; તેમજ અમારા નગરના અને દેશના લોકો પણ એમને જેવાને ઉત્સુક થઈ રહ્યા છે; ^{૨૪} માટે તમે પાંડવોને દ્રૌપદીની સાથે ત્યાં આવવાની આજ્ઞા આપો, વિલંબ કરશો નહિ. આ વાતમાં મારી પણ સંમતિ છે. ^{૨૫} હે રાજન ! મહાત્મા પાંડવોને તમે જવાની આજ્ઞા આપશો એટલે ધૃતરાષ્ટ્રને હું શીઘ્ર ગતિવાળા હૂંતો મોકલીને ખબર આપીશ કે, કુંતી તથા દ્રૌપદીની સાથે પાંડવો આવે છે.” ^{૨૬}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત વિદુરાગમન રાજ્યલભપર્વવિષે વિદુર-

દ્રુપદસંવાદ નામનો અધ્યાય

૨૦૬ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૦૭મો-પાંડવો હસ્તિનાપુરમાં આવ્યા અને ત્યાંથી ઇંદ્રપ્રસ્થમાં રહેવા ગયા.

॥ દ્રુપદ ઉવાચ ॥

एवमेतन्महाप्राज्ञ यथात्थ विदुराद्यमासु ॥

ममापि परमो हर्षः संबन्धेऽस्मिन् कृसे ब्रह्मो॥१॥

દ્રુપદ બોલ્યા:-“ હે મહાપ્રાજ્ઞ વિદુર ! હે પ્રભો ! જેમ તમે કહો છો તેમ આ સંબંધ કરવાથી મને પણ પરમ હર્ષ થયો છે. ^૧આ મહાત્મા પાંડવોને પોતાના નગરમાં જવું એ પણ ઘણું યોગ્ય છે; તથાપિ મારે પોતાની વાણીથી એમને જવાનું કહેવું એ અયોગ્યજ ગણાય. ^૨ એટલે વીર એવા કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિર, ભીમસેન, અર્જુન, પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા નકુલ તથા સહદેવ અને ધર્મજ્ઞ એવા બલરામ તથા શ્રીકૃષ્ણ એ બધાની જ્યારે ઈચ્છા થાય ત્યારે ભલે પાંડવો હસ્તિનાપુર જાય. આ બંને પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર જેવા બલરામ તથા કૃષ્ણ પાંડવોનાં નિત્ય પ્રિય તથા હિતમાંજ તત્પર રહે છે.” ^{૩,૪}

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:-“ હે રાજન ! અમે બધા

ભાઈઓ સેવકોની સાથે તમારે આધીન છીએ; માટે તમે પ્રીતિથી અમને જે કરવા કહેશો તે પ્રમાણે અમે કરીશું.” ^૫

વૈશંપાયન કહે છે:-તે પછી શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે:- “પાંડવોએ હસ્તિનાપુર જવું એ મને ઠીક લાગે છે. પછી તો સર્વ ધર્મવેત્તા દ્રુપદ રાજાને જે ઠીક લાગે તે ખરું.” ^૬

દ્રુપદ બોલ્યા:-“ દશાર્હકુલોત્પન્ન, મહાબાહુ વીર શ્રીકૃષ્ણ પુરુષોત્તમનું જે સમયોચિત માનવું છે તેજ મારી બુદ્ધિનો પણ નિશ્ચય છે. ^૭ હમણાં મહાભાગ્યવાળા પાંડવો જેવા મારા છે તેવાજ વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણના પણ છે, એમાં સંશય નથી. ^૮ વળી પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિર પોતાના કલ્યાણની જેટલી કાળજી કરતા નથી તેટલી પુરુષવ્યાઘ્ર શ્રીકૃષ્ણ એમનાં કલ્યાણની કાળજી રાખે છે.” ^૯

વૈશંપાયન કહે છે:-હે મહીપતિ ! તે પછી મહાત્મા દ્રુપદ રાજાએ જવાની આજ્ઞા આપી

એટલે પાંડવો, શ્રીકૃષ્ણ તથા વિદુરજી યશસ્વિની કુંતી તથા દ્રૌપદીને સાથે લઈને વિહાર કરતા કરતા સુખેથી હસ્તિનાપુર ગયા. વીર પાંડવોને આવેલા સાંભળીને ધૃતરાષ્ટ્ર રાજ્યે પાંડવોને લેવા માટે કૌરવોને સામે મોકલ્યા.^{૧૦-૧૨} હે ભારત ! પછી સામા લેવા ગયેલા મહા ધનુર્ધારી વિકર્ણ, ચિત્રસેન, મહાધન્વી દ્રોણાચાર્ય તથા ગૌતમ, કૃપાચાર્ય વગેરેથી વીંટાયલા અને અત્યંત શોભતા મહાબલવાળા તે વીરો ધીરે ધીરે હસ્તિનાપુરમાં પેઠા.^{૧૩,૧૪} તે વખતે સર્વ લોકોના પાંડવોને જોવા માટે ઉત્પન્ન થયેલાં કુતુહલથી તે નગર અત્યંત દીપ્તી નીકળ્યું હોય તેવું જણાવા લાગ્યું અને તે પુરુષવ્યાધોને જોઈને સર્વનાં હૃદય તથા શોક નાશ પામ્યાં.^{૧૫} તે પછી પાંડવોનું પ્રિય કરવા ઇચ્છતા લોકોએ ઉચ્ચારેલી હૃદયને પ્રિય લાગે તેવી નાનીમોટી વાતો પાંડવો સાંભળવા લાગ્યા. લોકો બોલવા લાગ્યા કે:—“ જે પોતાની સંતતિની પેઠે આપણું ધર્મથી રક્ષણ કરે છે, તે આ પુરુષવ્યાધ, ધર્મવેત્તા યુધિષ્ઠિર પાછા આવે છે. ^{૧૬,૧૭} આને લોકોને પ્રિય એવા મહારાજ પાંડુ, આપણું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાવડે વનમાંથી પાછા આવ્યા હોય તેવું આપણને પ્રિય લાગે છે, એમાં સંશય નથી.^{૧૮} બાપુ ! કુંતીના વીર પુત્રો પાછા નગરમાં આવ્યા એથી એમણે આપણું શું પ્રિય કર્યું નથી ? સર્વ પ્રિય કર્યું જ છે,^{૧૯} માટે જો આપણે કંઈ દાન કર્યું હોય, જો હોમ કર્યો હોય તથા જો આપણું કંઈ તપનું ફલ હોય તો તે પુણ્યથી પાંડવો આ નગરમાં સો વર્ષ સુધી નિવાસ કરે.”^{૨૦} તે પછી પાંડવોએ ધૃતરાષ્ટ્ર, મહાત્મા ભીષ્મ તથા બીજા તેવા યોગ્ય પુરુષોના ચરણમાં વંદન કર્યું.^{૨૧} પછી સઘળા નગરવાસી-જનોએ કુશલ પ્રશ્ન પૂછ્યા, એટલે પાંડવો પણ તેમને કુશલપ્રશ્નો પૂછીને ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞાથી મહેલોમાં રહેવા માટે ગયા.^{૨૨} મહાબલવાળા તે મહાત્માઓએ કેટલોક સમય વિશ્રાંતિ લીધી. તે પછી તેમને ભીષ્મપિતામહ તથા ધૃતરાષ્ટ્ર રાજ્યે

પોતાની પાસે બોલાવ્યા;^{૨૩} અને ધૃતરાષ્ટ્ર રાજ્ય તેમને કહેવા લાગ્યા:—“ હે યુધિષ્ઠિર ! હું તમને જે કહું છું તે તમે તમારા ભાઈઓની સાથે સાંભળો. આપણે હવે ફરીથી અણબનાવ ન થવાને માટે તમે ખાંડવપ્રસ્થમાં જઈને નિવાસ કરો.^{૨૪} ત્યાં નિવાસ કરતાં તમને કોઈપણ કંઈ હરકત કરી શકશે નહિ. જેમ દેવોનું ઇંદ્ર રક્ષણ કરે છે, તેમ તમારું ત્યાં અર્જુન રક્ષણ કરશે;^{૨૫} માટે તમારા ભાગનું અર્ધું રાજ્ય લઈને તમે ખાંડવપ્રસ્થમાં જાઓ.”

વૈશંપાયન કહે છે:—આવાં ધૃતરાષ્ટ્રનાં વચન સાંભળીને તે પ્રમાણે કરવા સર્વે કબૂલ થયા. તે પછી સઘળાએ રાજ્યને પ્રણામ કર્યા અને અર્ધું રાજ્ય લઈને તેમનુચ્છેષ્ટ પાંડવો ઘોર વનમાં જવા માટે નીકળ્યા તથા ખાંડવપ્રસ્થમાં પહોંચ્યા.^{૨૬,૨૭} તે પછી શ્રીકૃષ્ણ સાથે શુદ્ધ એવા પાંડવોએ ખાંડવપ્રસ્થમાં જઈને તે ઘોર વનને સ્વર્ગના જેવું સુશોભિત બનાવ્યું.^{૨૮} તે મહારથોએ પવિત્ર કલ્યાણકારી ભૂમિમાં શાંતિકરીને વ્યાસ મુનિને આગળ રાખી નગર વસાવવા માટે જમીનની માપણી કરી અને ત્યાં નગર વસાવ્યું.^{૨૯} આ નગર, ફરતે આવેલો, ઘોળાં આલ-લાંના જેવો તથા ચંદ્રના જેવો જણાતો, સ્વર્ગમાં પહોંચે તેવો કોટ તથા તેની ફરતી આવેલી સમુદ્રના જેવી ખાઈથી સુશોભિત જણાતું હતું; અને તેથી તે શ્રેષ્ઠ નગર નાગોવડે ભોગવતી નગરીના જેવું શોભતું હતું.^{૩૦,૩૧} વળી તે નગર બે પાંખવાળા ગરુડના જેવાં દ્વારોવડે તથા મહાલયોવડે શોભતું હતું અને અબ્રસમૂહના જેવા તથા મંદર પર્વતના જેવા શત્રુઓથી ભેદી શકાય નહિ તેવા શસ્ત્રયુક્ત વિધિ પ્રકારના મજબૂત દરવાજાઓથી સુરક્ષિત કરાયલું હતું. વળી બે જીભવાળા સર્પના જેવી લોખંડની શક્તિઓ (બેનાળી બંદુકો)વડે તે કિલ્લાને ભરપૂર કર્યો હતો.^{૩૨,૩૩} વળી કોટની અટારીઓમાં ચોમેર કેળવાયલા ચોદાઓનું રક્ષણ મૂકી દીધું હતું તેમજ કિલ્લાની ઉપર મોટી મોટી તોપો ગોઠવી દીધી હતી અને તીક્ષ્ણ અંકુશો તથા બીજાં નાનાવિધ યંત્રો

પર્વ] અધ્યાય ૨૦૮ મો-દ્રૌપદીના સંબંધમાં વ્યવસ્થા કરવા માટે નારદમુનિનો ઉપદેશ ૩૭૭

પણ ગોઠવ્યાં હતાં; તેથી તથા લોખંડી મોટાં ચક્રોથી તે ઉત્તમ નગર સુશોભિત જણાતું હતું. વળી તે નગરમાં વિશાલ રાજમાર્ગો યથાયોગ્ય માપથી કરવામાં આવ્યા હતા તથા ગ્રામ-દેવતાના બાધવિનાનું તે નિમ્ન્યું હતું.^{૩૪,૩૫} તે ઇંદ્રપ્રસ્થ નગર વિવિધ પ્રકારનાં ઉત્તમ ધવલ ભવનોથી દીપી નીકળેલું સ્વર્ગના જેવું શોભતું હતું.^{૩૬} તે નગરના રમણીય અને પવિત્ર ભાગમાં જેવું આકાશમાં વિજળીથી વીંટાયેલું મેઘમંડળ હોય તેવું જણાતું પાંડવોનું ભવન બંધાવ્યું હતું.^{૩૭} તે કુબેરના ઉપવનવાળા ભવનના જેવું શોભતું હતું. હે રાજન ! પછી તે નગરમાં સર્વવેદવેત્તામાં શ્રેષ્ઠ એવા ગ્રાહ્યશુ આવીને વસવા લાગ્યા; ^{૩૮} તેમજ સર્વ ભાષાને જાણનારાઓ પણ ત્યાં પ્રીતિથી નિવાસ કરવા લાગ્યા. વળી ધન મેળવવાની ઇચ્છાથી વેપારીઓ પણ અનેક દિશાઓમાંથી આવીને ત્યાં વસવા લાગ્યા, ^{૩૯} તથા સર્વ શિષ્યકલાને જાણનારાઓ પણ ત્યાં વસવાને માટે આવ્યા. એ નગરની આસપાસ રમણીય બગીચાઓ કરવામાં આવ્યા હતા; ^{૪૦} જેમાં આંખા, આમ્રાતક, કેદંબ, અશોક, ચંપક, નાગકેસર, નાગપુષ્પ, લકુચ, પનસ, શાલ, તાલ, તમાલ, બકુલ, કેતકી વગેરે વૃક્ષો મનોહર, સારાં પુષ્પવાળાં અને ફલના ભારથી નમી ગયેલાં હતાં.^{૪૧,૪૨} વળી જૂનાં આમલીનાં ઝાડો, લોધરનાં ઝાડો, પુષ્પથી ખીલેલાં અંકોલનાં ઝાડો, જાંબુનાં ઝાડો, પાટલ, કુબ્જક, અતિમુક્તક, કરેણુ, પારિજાતક અને બીજાં વિવિધ પ્રકારનાં નિત્ય પુષ્પ અને ફલવાળાં

તથા અનેક પક્ષિસમૂહથી ભરપૂર એવાં વૃક્ષો એ ઉદ્યાનોમાં ઉછર્યાં હતાં.^{૪૩,૪૪} મદમત્ત મયૂરો અને શબ્દ કરતી સદા મદવાળી કોકિલાઓથી એ ઉપવનો ગાજી રહેલાં હતાં. વળી દર્પણના જેવાં સ્વચ્છ વિહારગૃહો, વિવિધ લતાગૃહો તથા મનોહર ચિત્રગૃહો તેમાં નિર્મેલાં હતાં. કૃત્રિમ પર્વતો, નિર્મલ જલથી ભરેલી વિવિધ વાષિકાઓ અને પદ્મ તથા ઉત્પલના સુગંધવાળાં અને હંસ, કારંડવ તથા ચક્રવાકથી શોભતાં રમ્ય સરોવરો ત્યાં આવી રહ્યાં હતાં. વળી તે નગરની આસપાસ વનથી વીંટાયેલી અને વિવિધ દેખાવવાળી પુષ્કરિણીઓ તથા મોટાં મોટાં પુષ્કળ સુંદર તળાવો આવેલાં હતાં.^{૪૫-૪૮} હે મહારાજ ! આવાં પવિત્ર જનવાળા મોટા રાજ્યમાં આવીને વસવાથી પાંડવોનો આનંદ દિન પર દિન વધવા લાગ્યો.^{૪૯} આ રીતે ધૃતરાષ્ટ્ર તથા ભીષ્મપિતામહે યુધિષ્ઠિરને અહીં મોકલવાથી પાંડવો ખાંડવપ્રસ્થમાં નિવાસ કરતા થયા.^{૫૦} ઇંદ્રના જેવા તે મહાધનુર્ધારી પાંચ ભાઈઓથી તે શ્રેષ્ઠ નગર જેવી નાગોથી ભોગવતી શોભે તેવું શોભવા લાગ્યું.^{૫૧} હે રાજન ! આ રીતે પાંડવોને ત્યાં વસાવ્યા પછી વીર એવા શ્રીકૃષ્ણ તથા બલરામ પાંડવોની સંમતિ લઈ ને દ્વારકામાં ગયા.^{૫૨}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત વિદુરાગમન રાજ્યસંભવવિષે પુરનિર્માણુ નામનો અધ્યાય ૨૦૭ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૦૮ મો-દ્રૌપદીના સંબંધમાં વ્યવસ્થા કરવા માટે નારદમુનિનો ઉપદેશ

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

एवं संप्राप्य राज्यं तदिन्द्रप्रस्थं तपोधन ॥
अत ऊर्ध्वं महात्मानः किमकुर्वत पांडवाः॥१॥

જનમેજય પૂછે છે:-હે તપોધન ! આ પ્રમાણે ઇંદ્રપ્રસ્થનું રાજ્ય મેળવ્યા પછી મહાત્મા પાંડવોએ શું કર્યું ?^૧ મારા તે પૂર્વ પિતામહે

મહાન સત્ત્વવાળા હતા, તેઓની સાથે તેમનાં ધર્મપત્ની દ્રૌપદી કેવી રીતે વર્તતાં હતાં ?^૨ વળી તે મહાભાગ્યવાળા પાંચ પાંડવો એકજ દ્રૌપદીની સાથે સંબંધ રાખતા હતા છતાં તેઓ પરસ્પરમાં કેમ ભેદ પામ્યા નહિ ?^૩ હે તપોધન ! દ્રૌપદીની સાથે જોડાયેલા એવા પાંડવો પરસ્પર કેવી રીતે વર્તતા હતા, તે સઘળું હું વિસ્તાર-

પૂર્વક સાંભળવાની ઇચ્છા કરે છું.”

વૈશંપાયન કહે છે:—ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞાથી જેમને રાજ્ય મળેલું એવા શત્રુને તાપ આપનારા પાંડવો દ્રૌપદીની સાથે આનંદથી ઇંદ્રપ્રસ્થમાં રહેવા લાગ્યા;^૫ અને મહાતેજસ્વી તથા સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા યુધિષ્ઠિર રાજ્ય મેળવીને પોતાના ભાઈઓની સાથે ધર્મવડે પૃથ્વીનું પાલન કરવા લાગ્યા.^૬ મહાબુદ્ધિવાળા, સત્ય ધર્મમાં તત્પર અને શત્રુને જેઓએ જીતી લીધેલા એવા પાંડુપુત્રો પરમ આનંદ પામીને ત્યાં ઇંદ્રપ્રસ્થમાં રહેતા હતા;^૭ અને રાજ્યસંબંધી જૂદા જૂદા અધિકાર પદમાં રહીને પુરુષશ્રેષ્ઠ પાંડવો પ્રજાનાં ન્યાય વગેરે સર્વ રાજકાર્યો કરતા હતા.^૮

એક વખતે તે સર્વ મહાત્માઓ આસનો ઉપર બેઠેલા હતા તે વખતે દેવેચ્છાથી દેવર્ષિ નારદ-મુનિ ત્યાં આવી પહોંચ્યા;^૯ એટલે યુધિષ્ઠિરે ઉઠીને તેમને પોતાનું સુંદર આસન બેસવા માટે આપ્યું. દેવર્ષિ નારદના બેઠા પછી બુદ્ધિમાન યુધિષ્ઠિરે પોતે તેમની અર્ધપૂજા કરી તથા તેમને પોતાનું રાજ્ય નિવેદન કર્યું. તે પૂજનનો સ્વીકાર કરીને પ્રસન્ન થયેલા ઋષિએ તેમને આશીર્વાદથી વૃદ્ધિ પમાડીને “તમે જેસો” એમ તેમને કહ્યું. મુનિની આજ્ઞા થવાથી યુધિષ્ઠિર રાજા આસન ઉપર બેઠા.^{૧૦-૧૨} તે પછી નારદમુનિ પધાર્યા છે, એવી ખબર દ્રૌપદીને પહોંચાડી. તે સાંભળીને દ્રૌપદી પણ શુદ્ધ થઈને સ્વસ્થ મનથી જ્યાં પાંડવો સાથે નારદ મુનિ બેઠા હતા, ત્યાં આવી અને તે ધર્મચારિણીએ દેવર્ષિ નારદના ચરણમાં અભિવંદન કર્યું.^{૧૩, ૧૪} પછી સારી રીતે વસ્ત્રથી શરીરનું આચ્છાદન કરીને તથા હાથ જોડીને દ્રૌપદી એક તરફ ઉભી રહી; તે વખતે સત્ય વાણીવાળા ધર્માત્મા ઋષિશ્રેષ્ઠ નારદે તે રાજપુત્રીને પણ વિવિધ આશીર્વાદો આપ્યા અને સ્તુત્ય ચરિત્ર-

વાળાં દ્રૌપદીને કહ્યું કે:—“હવે તમે અંત:પુરમાં જાઓ.”^{૧૫, ૧૬} તે પછી દ્રૌપદી ગયાં એટલે એકાંતમાં યુધિષ્ઠિર વગેરે સર્વ પાંડવોને ભગવાન નારદ ઋષિ કહેવા લાગ્યા.^{૧૭}

નારદ બોલ્યા:—“પાંચાલરાજની યશસ્વિની પુત્રી દ્રૌપદી તમારી પાંચેની એક ધર્મપત્ની છે; માટે એ સંબંધમાં તમારે માંહોમાંહે ભેદ ન થાય તેવી તમે વ્યવસ્થા કરો;^{૧૮} કારણકે પૂર્વે સુંદર અને ઉપસુંદર નામના બે ભાઈઓ હતા. તેઓ સંપીને સાથે રહેતા હતા. તે બન્ને બીજાથી હણી ન શકાય એવા અને ત્રણ લોકમાં પ્રસિદ્ધ હતા.^{૧૯} તે બન્ને એક રાજ્ય સાથે ભોગવતા, એક સ્થાનમાં રહેતા, એક શય્યામાં શયન કરતા, એક આસને બેસતા અને એક ભાણે જમતા હતા; તેમ છતાં એક તિલોત્તમા અપ્સરાના કારણથી તે બન્નેએ એકમેકનો નાશ કર્યો હતો;^{૨૦} માટે હે યુધિષ્ઠિર ! તમે બધા અન્યોન્યમાં પ્રીતિની વૃદ્ધિ થાય તેવો સુહૃદ્ભાવ રાખો અને તે પ્રીતિમાં ભેદ ન પડે તેવી યોજના કરો.”^{૨૧}

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:—“હે મહામુનિ ! સુંદર અને ઉપસુંદર એ બન્ને અસુરો કેના પુત્રો હતા ? તે બન્નેમાં શી રીતે ભેદ પડ્યો ? અને કેવી રીતે તેઓએ અન્યોન્યનો નાશ કર્યો ?^{૨૨} વળી તિલોત્તમા અપ્સરા કયા દેવની પુત્રી હતી કે જેની કામનાથી મત્ત થયેલા તે બન્નેએ પરસ્પરનો વધ કર્યો હતો ?^{૨૩} હે તપોધન ! એ સઘળું વૃત્તાંત અમે વિસ્તારથી સાંભળવાની ઇચ્છા કરીએ છીએ. હે બ્રહ્મન ! એ સાંભળવાની મને ઘણી ઉત્કંઠા છે.”^{૨૪}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત વિદુરાગમન રાજ્યલક્ષ પર્વવિષે યુધિષ્ઠિર-નારદસંવાદ નામનો અધ્યાય
૨૦૮ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૦૯ મો-સુંદ અને ઉપસુંદનું આખ્યાન-તેમને બ્રહ્માનું વરદાન

॥ નારદ ઉવાચ ॥

શૃણુ મે વિસ્તરેણેમમિતિહાસં પુરાતનમ્ ॥

આત્મભિઃ સહિતઃ પાર્થ યથાવૃત્તં યુધિષ્ઠિર૥૧॥

નારદ યોદ્યા:-“હે પૃથાપુત્ર યુધિષ્ઠિર! એ પુરાતન ઇતિહાસ જે રીતે થયો હતો તે હું તમને કહું છું, તેને તમે ભાઈઓની સાથે શ્રવણ કરો.^૧ પૂર્વે મહાન અસુર હિરણ્યકશિપુના વંશમાં તેજસ્વી અને બલવાન એવો એક નિકુંભ નામનો દૈત્યેન્દ્ર થયો હતો.^૨ તે નિકુંભના સુંદ અને ઉપસુંદ નામના બે પુત્રો હતા. તે બન્ને દૈત્યેન્દ્રો મહાન વીર્યવાળા, ભયંકર પરાક્રમવાળા હારણ પ્રકૃતિના અને કૂર મનવાળા હતા.^૩ તે બન્ને દૈત્યો એકસરખા નિશ્ચયવાળા, એકસરખાં કાર્ય તથા પ્રયોજનવાળા તથા એકમેકનાં સુબદ્ધઃખમાં ભાગ લેનારા હતા.^૪ વળી તે બન્ને એકમેકના વિના ભોજન કરતા ન હતા તથા એકમેકના વિના યોદતા પણ ન હતા. તે બન્ને ભાઈઓ પરસ્પરનું પ્રિય કરનારા તથા એકબીજાની સાથે મીઠું બોલતા હતા.^૫ ખરેખર એકસરખાં શીલ અને આચારવાળા તે બન્ને એક જવનાં બે બોળીયાં જૂદાં કર્યાં હોય તેવા હતા. મહા વીર્યવાળા તેઓ મોટા થયા તોપણ જે કાર્ય કરવું હોય તેમાં બન્ને એકસરખો નિશ્ચય રાખતા હતા.^૬ તે પછી તે બન્ને અસુરોએ ત્રણે લોકનો વિજય કરવાનો નિશ્ચય કરીને દીક્ષા ધારણ કરી અને તેઓ વિંધ્ય પર્વત ઉપર જઈને ત્યાં ઉચ્ચ તપ કરવા લાગ્યા.^૭ તપસ્વી એવા તે બન્ને લાંબો કાળ ભૂખતરસ વેઠવાથી શ્રમિત થયેલા હતા, તેમણે જટા તથા વલ્કલ ધારણ કરેલાં હતાં, તેઓ માત્ર વાયુનો આહાર કરતા હતા તથા તેમને સર્વાંગમાં મેલ ચઢી ગયેલો હતો. તે બન્ને પોતાનું માંસ કાઢીને તેનો હોમ કરતા હતા તથા પગના અંગુઠાનાં ટેરવાંથી ઉભા રહીને, ઉંચા હાથ રાખીને, નેત્રના પલકારા બંધ કરીને તથા વ્રતધારી થઈને

લાંબા કાળ સુધી તપ કરતા હતા.^૮ તે બન્નેના તપના પ્રભાવથી લાંબા સમયસુધી તપી ઉઠેલા વિંધ્ય પર્વતમાંથી ધૂમાડો નીકળવા લાગ્યો અને તે આશ્ચર્ય જેવું થઈ પડ્યું.^૯ પછી બન્નેનું ઉચ્ચ તપ જોઈને દેવોને ભય લાગ્યો અને તેઓના તપનો ધ્વંસ કરવા માટે તેમણે અનેક વિઘ્નો પ્રકટ કરવા માંડ્યાં.^{૧૦} તે બન્નેને રત્નો તથા સ્ત્રીઓ મોકલીને વારંવાર લોભાવવા માંડ્યા; પરંતુ મહાન વ્રતવાળા તે અસુરોએ પોતાના વ્રતનો ભંગ કર્યો નહિ.^{૧૧} તે પછી દેવોએ તે મહાત્માઓની આગળ ફરીથી માયા કરવા માંડી. તેમાં માયાથી તેમની બહેનો, માતાઓ, ભાઈઓ અને સગાંસંબંધીઓને ઉત્પન્ન કર્યા અને તે બધાં હાથમાં ત્રિશુલ લઈને પાછળ પડેલા રાક્ષસથી ત્રાસ પામીને પડતાં, દોડતાં અસુરોની આગળ આવ્યાં. તેઓના કેશ, કેશના અલંકારો, વસ્ત્રો તથા શરીરનાં આભૂષણો વિખાઈ ગયાં હતાં. તેઓ ત્યાં આવીને સુંદ તથા ઉપસુંદનાં નામોનો પોકાર કરતાં ‘અમેને બચાવો’ એવી ખૂમો મારવા લાગ્યાં; પરંતુ મહાવ્રતવાળા તે બન્ને અસુરોએ પોતાનું તપ છોડ્યું નહિ.^{૧૨-૧૩} જ્યારે આવી માયાથી તે બન્નેમાંથી એક પણ ક્ષોભ અથવા દુઃખ પામ્યો નહિ, ત્યારે તે સ્ત્રીઓ અને ભૂતો અંતર્ધાન થઈ ગયાં.^{૧૪} તે પછી સાક્ષાત્ પ્રહ્મા ત્યાં આવ્યા અને સર્વ લોકનું હિત કરનારા તે પ્રભુએ આ મહાન અસુરોને વર માગવા કહ્યું.^{૧૫} તે વખતે દૈવ પરાક્રમવાળા તે સુંદ-ઉપસુંદ બન્ને ભાઈઓ પ્રહ્મદેવને જોઈને હાથ જોડી-ઉભા રહ્યા.^{૧૬} અને બન્ને પ્રહ્માને સાથે કહેવા લાગ્યા કે:-“હે પ્રહ્મદેવ! અમારાં બન્નેનાં આ તપથી જો આપ સમર્થ પિતામહ પોતે પ્રસન્ન થયા હો તો, અમે બન્ને માયાને જાણનારા, અસ્ત્રને જાણનારા, બલવાન અને ઇચ્છામાં આવે તેવાં રૂપને ધારણ કરનારા થઈએ. વળી અમારા ઉપર આપ પ્રભુ પ્રસન્ન થયા હો તો અમે બન્ને અમર થઈએ.”^{૧૭, ૨૦}

બ્રહ્મા બોલ્યા:—“ તમને તમારું કહેલું બીજું બધું મળશે, પરંતુ તમે અમર થશો નહિ; તેથી તમે અમર જેવા થવા માટે બીજું કંઈ મૃત્યુનું નિમિત્ત માગી લ્યો; ^{૨૧} કારણ કે આ મહાન તપ તમે પ્રભુતા મેળવવા માટે કર્યું છે, એટલે બીજી ઇચ્છાથી કરેલા તપથી તમને અમર કરી શકાશે નહિ. ^{૨૨} હે દૈત્યેન્દ્રો! ત્રણ લોકના વિજયને માટે તમે આ તપ કર્યું હતું. એ કારણથી તમારો અમર થવાનો મનોરથ હું પૂર્ણ કરી શકતો નથી. ” ^{૨૩}

સુંદ ઉપસુંદ બોલ્યા:—“ ત્રણ લોકમાં જે સ્થાવરજંગમ ભૂતો છે, તે સર્વથી અમને મૃત્યુનું ભય થાય નહિ; પરંતુ અમારું બંનેનું મૃત્યુ અમે એકમેકને હણીએ ત્યારે જ થાય. ” ^{૨૪}

પિતામહ બોલ્યા:—“ તમે એ જે કહ્યું તથા જે વરદાન માગ્યું છે, તે તમારું ઇચ્છિત હું આપું છું અને તમારા કહેવા પ્રમાણે જ તમારું મૃત્યુ પણ થશે. ” ^{૨૫}

નારદ બોલ્યા:—“ આ પ્રમાણે તે બંને અસુરોને વરપ્રદાન કરીને તથા તેઓને તપથી નિવૃત્ત કરીને પિતામહ બ્રહ્મા બ્રહ્મલોકમાં ચાલ્યા ગયા. ^{૨૬} પછી તે બંને દૈત્યેન્દ્ર ભાઈઓ વરદાન મેળવીને તથા સર્વ લોકથી અવધ્ય થઈને

પોતાના ભવનમાં ગયા. ^{૨૭} પૂર્ણકામનાવાળા તથા વરદાન મેળવીને આવેલા તે બંને મનસ્વી ભાઈઓને જોઈને તેમના સર્વ સ્નેહીઓ બહુ આનંદ પામ્યા. ^{૨૮} પછી તે બંને ભાઈઓએ જટા કઢાવી નખાવીને કિરીટ ધારણ કર્યા, ઘણા કિંમતી અલંકારો ધારણ કર્યા તથા સ્વચ્છ વસ્ત્રો પહેર્યા. ^{૨૯} તેઓએ પોતાના નગરમાં નિરંતર કૃષ્ણ પક્ષની રાત્રિઓમાં પણ ચાંદનીનો પ્રકાશ કરાવ્યો અને તેથી તેમનાં સગાંસંબંધીઓ નિરંતર આનંદ પામવા લાગ્યા. ^{૩૦} તેઓનાં ઘરોમાં “ બાઓ, પીઓ, ભોગ ભોગવો, દાન કરો, ગાનતાન કરો ” એવા શબ્દો નિરંતર બોલાતા હતા; ^{૩૧} અને ઠેકઠેકાણે મહા ગર્જનાઓની સાથે થતા ઉત્કૃષ્ટ તાળીઓના નાદથી તે દૈત્યોનું આખું નગર પ્રકુલિત તથા આનંદમય થઈ રહ્યું હતું. ^{૩૨} ઇચ્છામાં આવે તેવાં રૂપોને ધારણ કરનારા તે દૈત્યોને આવા આવા અનેક વિહારો કરતાં રમતગમતમાં ઘણાં વર્ષો વીતી ગયાં; પણ તે તેઓને એક દિવસ જેવાં થઈ પડ્યાં. ” ^{૩૩}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્જિત વિદુરાગમન રાજ્યલંભપર્વવિષે સુંદોપસુંદોપાખ્યાન નામનો અધ્યાય ૨૦૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૧૦મો-સુંદ અને ઉપસુંદનું આખ્યાન-દિગ્વિજય

॥ નારદ ઉવાચ ॥

ઉત્સવે વૃત્તમાત્રે તુ ત્રૈલોક્યાકાંક્ષિણાવુભૌ ॥
મંત્રયિત્વાતતઃ સેનાં તાવાજ્ઞાપયાતાં તદા ॥૧॥

નારદ બોલ્યા:—“ જ્યારે આવા ઉત્સવો પૂરા થવા આવ્યા, ત્યારે ત્રણ લોકના વિજયને માટે ઇચ્છા કરતા સુંદ તથા ઉપસુંદે વિચાર કરીને તે વખતેજ પોતાની સેનાને આજ્ઞા કરી. ^૧ પછી સુહૃદ્વર્ગો, વૃદ્ધ દૈત્યો અને મંત્રીઓની સંમતિ લઈને તથા પ્રયાણનાં મંગલ કૃત્યો કરીને તેઓ મધ્ય નક્ષત્રમાં રાત્રિએ વિજયને માટે નીકળ્યા. ^૨ ગદા, પદ્ધિશ, શૂલ તથા મુદ્ગર જેમણે હાથમાં

લીધેલાં એવા તથા બખ્તરોવાળા દૈત્યોની મોટી સેના લઈને તે બંને ભાઈઓ વિજયને માટે ચાલ્યા. ^૩ તે વખતે વિજયવર્ણન કરનારા ચારણો મંગલસ્તુતિઓ ગાઈને તેમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા અને તેઓ પરમ હર્ષથી આગળ વધવા લાગ્યા. ^૪ પછી ઇચ્છામાં આવે ત્યાં ગતિ કરનારા તે બંને આકાશમાં ઉડ્યા અને યુદ્ધ કરવામાં હર્મદવાળા તેઓ પ્રથમ દેવનાં ભવનોમાં ગયા. ^૫ તેઓને આવેલા બાણીને તથા તેમને મળેલાં બ્રહ્માનાં વરદાનને બાણીને સઘળા દેવો સ્વર્ગલોક છોડીને બ્રહ્મલોકમાં ગયા. ^૬ પછી તીવ્ર પરાક્રમ-

વાળા તે અસુરોએ પ્રથમ ઇંદ્રલોકને જીતી લીધો અને યક્ષ રાક્ષસોના ગણોને તથા આકાશચારી બીજાં ભૂતોને મારવા માંડ્યાં.^૭ ત્યાંથી નીકળીને તે મહારથોએ પાતાલમાં રહેનારા નાગોને જીતી લીધા અને સમુદ્રમાં રહેનારી સર્વે મ્લેચ્છ જાતિને જીતી લીધી.^૮ તે પછી ઉચ્ચ શિક્ષા કરનારા તે અસુરોએ સર્વ પૃથ્વી જીતવાનો આરંભ કર્યો અને તેઓ પોતાના સૈનિકોને બોલાવીને તેમને અતિ તીક્ષ્ણ વચન કહેવા લાગ્યા કે:-^૯ “હે અસુરો! રાજપિઓ મોટા મોટા યજ્ઞો કરીને તથા બ્રાહ્મણો હવ્ય, કવ્ય આપીને દેવોનાં તેજ, બલ અને ઐશ્વર્યની વૃદ્ધિ કરે છે;^{૧૦} માટે એ રીતે વર્તતા તે અસુરના સર્વે દ્રેષીઓનો આપણે બધાએ એકઠા મળીને સર્વ રીતે નાશ કરવો.”^{૧૧}

આ પ્રમાણે સમુદ્રના પૂર્વતીર ઉપર સર્વે અસુરોને આજ્ઞા કરીને તે સુંદ ઉપસુંદકૂર બુદ્ધિ ધારણ કરતા સર્વે દિશાઓમાં જવા લાગ્યા.^{૧૨} તે વખતે જેઓ યજ્ઞ કરતા હતા અને જે બ્રાહ્મણો યજ્ઞ કરાવતા હતા, તે બધાને હઠપૂર્વક મારી નાખતા તે બલવાનો આગળ ચાલ્યા.^{૧૩} વળી તેમના સૈનિકો પણ સંસ્કારયુક્ત મનવાળા મુનિઓના આશ્રમમાં રહેલાં અસિહોત્રનાં ઉપસ્કરોને લઇને નિર્ભયતાથી પાણીમાં નાખવા લાગ્યા.^{૧૪} તે વખતે તપરૂપી ધનવાળા મહાત્માઓએ ક્રોધ કરીને તેઓને શાપો આપ્યા; પરંતુ વરદાનના પ્રભાવથી નિવૃત્ત થયેલા તે શાપો તે બંને અસુરોને લાગતા ન હતા.^{૧૫}

જેમ શિલા ઉપર મારેલાં બાણો નિષ્ફલ જાય, તેમ તે અસુરોપર મુનિઓના શાપો જ્યારે નિષ્ફલ ગયા ત્યારે બ્રાહ્મણો પોતાના નિયમો છોડી દઇને નાસવા લાગ્યા.^{૧૬} પૃથ્વીમાં જેઓ તપથી સિદ્ધ થયેલા, ઇંદ્રિયનિયંત્રણવાળા અને શાંતિપરાયણ બ્રાહ્મણો હતા, તેઓ પણ જેમ ગરુડના ભયથી સર્પો નાસી જાય, તેમ તેઓના ભયથી નાસવા લાગ્યા.^{૧૭} અસુરોએ ભાંગી નાખેલા

આશ્રમોથી તથા છિન્નભિન્ન કરી નાખેલા કલશ અને સુવેથી તે વખતે સર્વ જગત કાલવડે હણાઈ ગયેલું હોય તેમ શૂન્ય જણાવા લાગ્યું.^{૧૮} તે પછી ઋષિઓ પોતાના ભયથી અદૃશ્ય થઈ ગયા છે એમ જાણીને તેઓનો વધ કરવા માટે ઇચ્છા કરતા તે બંને મહાન અસુરોએ નિશ્ચય કરીને સિંહ, વાઘ વગેરે રૂપો ધારણ કરવા માંડ્યાં.^{૧૯} તેઓ મદ ઝરતા પ્રમત્ત હાથીનાં રૂપ ધારણ કરીને વનમાં તથા પર્વતમાં સંતાઈ બેઠેલા મુનિઓને પણ મારી નાખવા લાગ્યા.^{૨૦} તે કૂર અસુરો ક્ષણમાં સિંહ થઈને તો ક્ષણમાં પાછા વાઘ થઈને અને ક્ષણમાં અંતરિક્ષ થઈને ઋષિઓને જોતાંજ અનેક અનેક ઉપાયોથી તેમને મારી નાખતા હતા.^{૨૧} આ પ્રમાણે તે અસુરોના બુલમથી પૃથ્વીમાં યજ્ઞો અને વેદનાં અધ્યયનો બંધ થઈ ગયાં, બ્રાહ્મણો અને રાજાઓ નાશ પામી ગયા અને ઉત્સવો તથા યજ્ઞો ઉચ્છિન્ન થઈ ગયા.^{૨૨} જ્યાં ત્યાં હાહાકાર થઈ રહ્યો, સર્વ પ્રજા ભયથી દીન થઈ ગઈ, વેપારરોજગાર બંધ થઈ ગયા, દેવકાર્યો અને પુણ્યવિવાહો અટકી પડ્યા,^{૨૩} ખેતી તથા ગાયોનું રક્ષણ નિવૃત્ત થયું, નગર અને આશ્રમોનો નાશ થઈ ગયો અને ઠામ ઠામ પડેલાં હાડકાં તથા હાડપિંજરોથી પૃથ્વી ભયંકર જણાવા લાગી.^{૨૪} તે વખતે પિતૃકૃત્યો બંધ થઈ જવાથી તથા વષટ્કાર અને મંગલ શબ્દો સંભળાતા બંધ પડવાથી, જગત ભય ઉત્પન્ન કરે તેવું બીહામણું જણાવા લાગ્યું.^{૨૫} આવાં સુંદ અને ઉપસુંદનાં કર્મો જોઈને ચંદ્ર, સૂર્ય, ગ્રહો, તારાઓ, નક્ષત્રો અને દેવો બહુ ખેદ પામવા લાગ્યા.^{૨૬} આ રીતે કૂર કર્મવડે સર્વ દિશાઓ જીતીને શત્રુવિનાના થયેલા તે બંને દૈત્યો કુરુક્ષેત્રમાં વસવા લાગ્યા.^{૨૭} ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગ ૩ વિદુરાગમન રાજ્યલભપર્વવિષે સુંદાપસુંદાપાખ્યાન નામનો અધ્યાય ૨૧૦ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૧૧ મો-સુંદ અને ઉપસુંદનું ઉપાખ્યાન-બ્રહ્માએ તિલોત્તમાને મોકલી.

॥ નારદ ઉવાચ ॥

તતો દેવર્ષયઃ સર્વે સિદ્ધાશ્ચ પરમર્ષયઃ ॥

જગ્મુસ્તદા પરમાર્તિ દૃષ્ટ્વા તત્કદનં મહત્ ॥૧॥

નારદ બોલ્યા:—“આ રીતે દૈત્યોથી થતા ભારે સંહારને જોઈને સઘળા દેવર્ષિઓ, સિદ્ધો અને મહર્ષિઓ પરમ કષ્ટ પામવા લાગ્યા. તે વખતે મનોનિબ્રહ્મવાળા, જિતકોધ અને જિતેન્દ્રિય એવા તેઓ જગત ઉપર કૃપા લાવીને પિતામહ બ્રહ્માના ભવનમાં ગયા. ત્યાં જઈને તેમણે દેવો, સિદ્ધો અને બ્રહ્મર્ષિઓથી ચોમેર વીંટાયલા પિતામહ બ્રહ્માને જોયા. ૨૩ ત્યાં મહાદેવ, અશ્વિ, વાયુ, ચંદ્ર, આદિત્ય, ઇંદ્ર, બ્રહ્માના પુત્રો, વૈષ્ણવ નક્ષત્ર ઋષિઓ, વાલખિલિયો, વાનપ્રસ્થો, સૂર્યકિરણનું પાન કરીને રહેનારા ઋષિઓ, તેજોગર્ભ ઋષિઓ, અજ ઋષિઓ, અવિમૂઢ ઋષિઓ વગેરે સઘળા તપસ્વી ઋષિઓ બ્રહ્માની પાસે ગયા અને દીન થયેલા તે સર્વ મહર્ષિઓએ સુંદ તથા ઉપસુંદનાં કરેલાં સર્વ કર્મો બ્રહ્માને કહી સંભળાવ્યાં. જે રીતે તેઓએ ઐશ્વર્યો હરણ કર્યાં અને જે જે કંઈ કયું, તે સઘળું કમવાર પિતામહને નિવેદન કર્યું. એ બધા દેવોએ તથા પરમર્ષિઓએ એજ વિષયને આગળ કરીને તેમાં બ્રહ્માને સહાય કરવા પ્રાર્થના કરી. ૨૪ પછી સર્વેનાં તે વચન સાંભળીને બ્રહ્માએ, એમાં શું કરવું યોગ્ય છે? તેના નિશ્ચયનો એ ઘડી વિચાર કર્યો. તે પછી અસુરોનો વિનાશ કરવા માટે તેમણે વિશ્વકર્માને બોલાવ્યા; ૨૦ અને વિશ્વકર્માને આવેશા જોઈને મહાતપસ્વી બ્રહ્માએ આજ્ઞા કરી કે:—“તમે સર્વ કોઈ ઇચ્છા કરે તેવી એક સુંદરીને ઉત્પન્ન કરો.” ૨૧ પછી બ્રહ્માના આ વચનને અભિનંદન આપીને તથા તેમને નમસ્કાર કરીને વિશ્વકર્માએ વારંવાર વિચાર કર્યો અને એક દિવ્ય સ્ત્રીને નિર્માણ કરવા માંડી. ૨૨ વિશ્વવેત્તા વિશ્વકર્માએ ત્રણ લોકમાં જે કોઈ

જેવા જેવાં સ્થાવરજંગમ પ્રાણીઓ હતાં તે સઘળાંને એકઠાં કર્યાં, ૨૩ અને તે રત્નભૂત કરોડો પ્રાણીઓનાં સૌંદર્યરત્નોને લઈને તે સ્ત્રીના શરીરમાં યોજી દીધાં. આ પ્રમાણે સૌંદર્યરત્નના સમૂહભૂત તે દેવર્ષિણી સ્ત્રીને ઉત્પન્ન કરી; ૨૪ અને વિશ્વકર્માએ મોટા પ્રયત્નથી નિર્માણ કરેલી તે સ્ત્રી ત્રણ લોકની સ્ત્રીઓમાં અતુલ રૂપવાળી નિવડી. ૨૫ તે સ્ત્રીના દેહમાં એવું કે. ઇંદ્રિય અંગ ન હતું કે જેની રૂપસંપત્તિવડે જોવાને પ્રેરેલી જોનારની દષ્ટિ તેમાં આસક્ત ન થઈ જાય! ૨૬ તે યથેષ્ટ રૂપ ધારણ કરનારી દેહધારિણી સાક્ષાત્ લક્ષ્મી હોય તેમ સર્વ પ્રાણીનાં ચક્ષુ અને મનને પોતાના તરફ આકર્ષવા લાગી. રત્નભૂત વસ્તુઓના તિલતિલ જેટલા ભાગો લઈને તે ઉત્તમ કન્યાને નિર્માણ કરી હતી, માટે બ્રહ્માએ તેનું તિલોત્તમા એવું નામ પાડ્યું. ૨૭ ૨૮ પછી તે સ્ત્રી બ્રહ્માને નમસ્કાર કરી હાથ જોડીને કહેવા લાગી કે:—“હે ભૂતેશ! માફ શું કામ પડ્યું છે, કે જે કામને માટે મને આજે ઉત્પન્ન કરી છે?” ૨૯

બ્રહ્મા બોલ્યા:—“હે તિલોત્તમા! તું સુંદ અને ઉપસુંદની પાસે જા અને પ્રાર્થના કરવા જેવા તારા રૂપવડે હે ભદ્રે! તું તે અસુરોને લોભ પમાડ. ૨૦ તારાં સ્વરૂપને જોતાંજ તારે માટે તે બન્નેમાં પરસ્પર વિરોધ ઉત્પન્ન થાય તેમ તું કર.” ૨૧

નારદ કહે છે:—“પછી ‘હું તેમ કરીશ’ એવું કહીને તિલોત્તમાએ બ્રહ્માને નમસ્કાર કર્યા અને દેવમંડલની પ્રદક્ષિણા કરી. ૨૨ આ વખતે ભગવાન બ્રહ્મા પૂર્વ તરફ મુખ કરીને બેઠા હતા, મહાદેવનું મુખ દક્ષિણ તરફ હતું, દેવોનાં મુખ ઉત્તર તરફ હતાં અને ઋષિઓ ચારે તરફ મુખ કરીને બેઠેલા હતા. ૨૩ તિલોત્તમાએ જ્યારે તે દેવમંડલીની પ્રદક્ષિણા કરવા માંડી, ત્યારે ઇંદ્ર અને ભગવાન શંકર ધૈર્યવડે પોતાનાં મુખ જે

તરફ હતાં તે તરફજ રાખીને બેસી રહ્યા; ^{૨૪} પરંતુ તિલોત્તમાને જોવાની તીવ્ર ઇચ્છા થવાથી જે વખતે તિલોત્તમા પ્રદક્ષિણા કરતી દક્ષિણ બાજુએ ગઈ તે વખતે શંકરનું વિકસિત કમલના જેવા નેત્રવાળું દક્ષિણ તરફ બીજું નવું મુખ નીકળ્યું. તિલોત્તમા પાછળ ગઈ ત્યારે શંકરનું પશ્ચિમ તરફ મુખ નીકળ્યું અને તે કરતી કરતી ઉત્તર તરફ આવી ત્યારે શંકરનું ઉત્તર તરફ મુખ નીકળ્યું; તેમજ ઇંદ્રને પણ તિલોત્તમાને જોવાની તીવ્ર ઇચ્છા થવાથી શરીરની આગળ પાછળ અને બન્ને બાજુએ રક્ત છેડાવાળાં વિશાલ હજાર નેત્રો પ્રકટ થઈ ગયાં. ^{૨૬-૨૯} આ પ્રમાણે તે

સર્વે મહાત્માઓની દષ્ટિ તિલોત્તમાનાં અંગને ધારી ધારીને જોવા પડી હતી, તે વખતે માત્ર એકલા પિતામહ તેના તરફ જોતા ન હતા. ^{૩૦} જ્યારે તિલોત્તમા જવા નીકળી, ત્યારે સઘળા દેવો અને મહર્ષિઓ તિલોત્તમાની સ્વરૂપસંપત્તિવડે પોતાનું તે કાર્ય થઈ ચુક્યું છે, એમ માનવા લાગ્યા. ^{૩૧} પછી તિલોત્તમા ગઈ, એટલે સર્વ લોકનું કંટાળું કરનારા બ્રહ્માએ સઘળા દેવો તથા ઋષિગણોને પણ વિદાય કર્યા. ^{૩૨} ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતમાં વિદુરાગમન રાજ્યસભાપર્વવિષે મુંદાપમુંદા-પાખ્યાનમાં તિલોત્તમા પ્રસ્થાપન નામનો અધ્યાય ૨૧૨ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૧૨ મો-સુંદ અને ઉપસુંદનું આખ્યાન-બન્નેનું મૃત્યુ પાંડવોનો ઠરાવ.

॥ નારદ ઉવાચ ॥

જિત્વા તુ પૃથિવીં દૈત્યૌ નિઃસપત્નૌ ગતવ્યથૌ ॥

કૃત્વા ત્રૈલોક્યમવ્યગ્રં કૃતકૃત્યૌ વમ્ભવનુઃ ॥૧॥

નારદ કહે છે:-“ બધી પૃથ્વી જીતીને શત્રુ વિનાના થયેલા તથા ચિંતારહિત થયેલા તે દૈત્યો ત્રણ લોકને એકસરખી રીતે સ્વાધીન કરીને પોતાને કૃતકૃત્ય માનવા લાગ્યા. ^૧ તેઓ દેવો, ગંધર્વો, યક્ષો, નાગો, રાજાઓ અને રાક્ષસોની જે જે રત્નભૂત વસ્તુઓ હતી, તે સઘળીને પોતાને ત્યાં લાવીને પરમ સંતોષ પામ્યા. જ્યારે તે બન્નેને રોકનારા આ લોકમાં કોઈ પણ રદ્યા નહિ, ત્યારે તે અસુરો નિરુદ્ધોગ થઈને દેવોની પેઠે વિહાર કરવા લાગ્યા. ^{૨,૩} અનેક સ્ત્રીઓ, પુષ્પો, સુગંધો, પુષ્કલ ભક્ષ્યભોજ્યાદિ પદાર્થો અને હૃદયને હિત કરનારાં અનેકવિધ પીણાંથી તેઓ પરમ પ્રસન્ન થવા લાગ્યા. ^૪ વળી તે બંને ભાઈઓ અંતઃપુરમાં, વનોમાં, ઉદ્યાનોમાં, પર્વતોમાં, પર્વત ઉપરનાં વનોમાં અને બીજા ઇચ્છિત પ્રદેશોમાં દેવોની પેઠે કીડા કરવા લાગ્યા. ^૫

એક વખતે તેઓ સમાન શિલાતલવાળાં

અને પુષ્પિત અગ્રવાળાં વૃક્ષો જોના: ઉપર આવીને એવા વિંધ્ય પર્વતના શિખર ઉપર વિહાર કરવા માટે ગયા. ^૬ ત્યાં વૈભવનાં સર્વ દિવ્ય સાધનો આવી ગયા પછી તે બન્ને દૈત્યો અત્યંત આનંદમાં આવી જઈને સ્ત્રીઓની સાથે ઉત્તમ આસનો પર બેઠા. ^૭ પછી તેઓની આગળ સ્ત્રીઓએ વાદિત્ર વગાડીને નૃત્ય કરવા માંડ્યું અને પ્રેમથી સ્તુતિ-યુક્ત ગાયનો ગાવા માંડ્યાં. ^૮ આ વખતે સર્વ અવયવો જણાય તેવું સૂક્ષ્મ એક રક્ત વસ્ત્ર ધારણ કરીને તથા જોનારના મનનું ખેંચાણ કરે તેવા શૃંગાર ધારણ કરીને વનમાં પુષ્પોને ઝોળતી તિલોત્તમા તે વનમાં આવી અને નદીના તીરપર થયેલાં કાણુકારનાં પુષ્પોને ચુંટતી જ્યાં તે મહાન અસુરો બેઠા હતા ત્યાં આગળ ધીરે ધીરે પહોંચી. ^{૯,૧૦} આ વખતે તે અસુરોએ ઉત્તમ જાતનું મધ પીધું હતું; એટલે તેનો મદ ચઢવાથી તેમનાં નેત્રનાં છેડાઓ રક્ત થયે શા હતા. જ્યારે તેમણે ઉત્તમ જઘનવાળી તિલોત્તમાને જોઈ, ત્યારે તે બન્ને કામથી પીડાવા લાગ્યા. ^{૧૧} પછી પોતાનાં આસનને છોડી ઉભા થઈને જ્યાં તે તિલોત્તમા ઉભી હતી ત્યાં આવ્યા અને કામથી ઘેલા થઈને

તે બન્ને તેને વિનવવા લાગ્યા.^{૧૨} સુંદે તે સુંદર ભૂકુટીવાળી તિલોત્તમાને જમણે હાથ પકડયો અને ઉપસુંદે પણ તેનો ડાબો હાથ પકડયો.^{૧૩} પછી વરદાનના મદથી, શરીરસામર્થ્યના મદથી, ધન અને રત્નોના મદથી તથા મધપાનના મદથી એમ સર્વ મદથી મત્ત થયેલા તથા કામવડે વ્યાકુલ થયેલા તે બન્ને ભાઈઓ એકમેકના સામી ભૂકુટી ચઢાવીને પરસ્પર બોલવા લાગ્યા.^{૧૪, ૧૫} સુંદ બોલ્યો કે:—‘આ મારી ભાર્યા છે એટલે તારી વડીલ ભાભી કહેવાય!’ ત્યારે ઉપસુંદ બોલ્યો કે; ‘એ મારી ભાર્યા છે એટલે તારી પુત્રવધૂ ગણાય!’^{૧૬} આ પ્રમાણે એ તારી નહિ એ તો મારી છે, એમ બોલતાં બોલતાં તે બન્નેને ક્રોધ ચઢ્યો અને તિલોત્તમાનું રૂપ જોઈને મદોન્મત્ત થયેલા તે બન્ને સ્નેહ તથા સૌહાર્દ ભૂલી ગયા.^{૧૭} પછી તે સ્ત્રીના કારણથી બન્ને ભાઈઓએ ભયંકર ગદાઓ ઉઠાવી અને તિલોત્તમામાં કામવડે મોહિત થયેલા તેઓ ભયંકર ગદાઓ ઉગામીને ‘હું પ્રથમ એને વર્યો છું, હું એને વર્યો છું’ એમ વિવાદ કરતાકરતા એકમેકના ઉપર પ્રહાર કરવા લાગ્યા. આ રીતે ગદાના પ્રહારથી જેમનાં શરીર લોહીલુહાણ થયેલાં એવા તે બન્ને ભયંકર અસુરો આકાશમાંથી બે સૂર્ય પડતા હોય તેમ ધરણીપર પડયા-મૃત્યુ પામ્યા. તે જોઈને પેલી અસુરની સ્ત્રીઓ નાસી ગઈ અને સઘળા દૈત્યો પણ ખેદ તથા ભયથી કંપિત થઈને પાતાલમાં જતા રહ્યા. તે પછી વિશુદ્ધ મનવાળા બ્રહ્મા દેવો તથા મહર્ષિઓની સાથે, તિલોત્તમાનો સત્કાર કરવામાટે ત્યાં આવ્યા અને ભગવાન પિતામહુ તેને વરપ્રદાન કરીને પ્રસન્ન કરવા લાગ્યા.^{૧૮-૨૨} પ્રસન્ન થયેલા બ્રહ્મા તેને વર આપવાની ઈચ્છાથી કહેવા લાગ્યા

કે:—“હે ભાવિનિ ! જે લોકોમાં આદિત્ય ભ્રમણ કરે છે, ત્યાં તું પણ સૂર્યની સાથે ગતિ કરીશ; અને તારૂં એવું તેજ થશે કે જેને લીધે તારી સામું વધારે વાર કેઈ જોઈ શકશે નહિ.” આ પ્રમાણે તિલોત્તમાને વર આપીને સર્વ લોકના પિતામહુ બ્રહ્મા ઇંદ્રને ત્રણ લોકનું રાજ્ય સોંપી પોતાના બ્રહ્મલોકમાં ગયા.”

નારદ કહે છે:—“આ રીતે નિત્ય સાથે રહેનારા અને સર્વ કાર્ય કરવામાં એકસરખા નિશ્ચયવાળા સુંદ અને ઉપસુંદે તિલોત્તમાને અર્થ ક્રોધ કરીને પરસ્પરનો વિનાશ કર્યો હતો; માટે હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ પાંડવો ! તમને બધાને હું સ્નેહથી કહું છું કે, તમે મને પ્રસન્ન કરવા ઈચ્છતા હો તો દ્રૌપદીને માટે તમારે પરસ્પરમાં ભેદ ન પડે તેમ કરો. તમારૂં કલ્યાણ થાઓ.”^{૨૩-૨૭}

વૈશંપાયન કહે છે:—હે રાજન્ ! આ પ્રમાણે મહર્ષિ નારદે કહ્યું, ત્યારે મહાત્મા પાંડવોએ અમાપ તેજવાળા દેવર્ષિ નારદની સમક્ષમાં જ એકબીજાની સંમતિથી ઠરાવ કર્યો કે:—“આપણામાંથી દ્રૌપદી સાથે બેઠેલા ભાઈને જે બીજે ભાઈ જુએ તે બાર વર્ષ સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળીને વનમાં નિવાસ કરે.”^{૨૮, ૨૯}

આ રીતે ધર્માચારવાળા પાંડવોએ ઠરાવ કર્યો, તેથી પ્રસન્ન થઈને મહા મુનિ નારદ પોતાના ઇચ્છત સ્થાનપ્રત્યે ચાલ્યા ગયા.^{૩૦} હે ભારત ! નારદની પ્રેરણાથી પાંડવોએ પ્રથમ આવો નિયમ બાંધ્યો હતો અને તેથીજ તેમને પરસ્પરમાં ભેદ પડ્યો ન હતો.^{૩૧}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત વિદુરાગમન રાજ્યલંભપર્વવિષે સુંદોપસુંદો પાખ્યાન નામનો અધ્યાય ૨૧૨ એ સમાપ્ત.
x વિદુરાગમન રાજ્યલંભપર્વ સમાપ્ત.

x પ્રણમંતિ જિઘાંસંતોડપ્યનુકૂલે વિધાતરિ પાંડુપુત્રાન્ધારાષ્ટ્રા ઇન્યુક્તં વિદુરાગમન વિધાતા અનુકૂલ હોય તો મારવાની ઇચ્છાવાળાઓ પણ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો જેમ પાંડવોને નમ્યા તેમ પ્રણામ કરે છે, એ વિદુરાગમન પર્વમાં કહ્યું છે.

યાનુલ્લા દગ્ધુમિચ્છંતિ તાન્વર્ધયતિ કેશવ । નિગસ્તાઃ પાંડવા દારાન રાજ્યં કીર્તિં ચ લેમિરે ॥ ખલ મનુષ્યો જે સજ્જનોને બાળવા ઇચ્છે છે તેઓને શ્રીકૃષ્ણ વૃદ્ધિ પમાડે છે; જેમ કાઠી મૂકેલા પાંડવો સ્ત્રી, રાજ્ય અને કીર્તિને પ્રાપ્ત થયા તેમ.

एकात्मानोऽपि भियंते स्त्रांभिः सुंदोपसुंदवत् तस्मात्सख्युरपि स्त्रीभिर्न संभाषेत बुद्धिमान् સુંદ તથા ઉપસુંદની પેઠે એકચિત્તવાળાઓ પણ સ્ત્રીઓથી ભેદ પામે છે, માટે બુદ્ધિમાન પુરુષે મિત્રની સ્ત્રીઓ સાથે પણ ભાષણ કરવું નહિ.

गणेश

અર્જુનવનવાસ પર્વ

અધ્યાય ૨૧૩ મો-અર્જુનને વનવાસ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

एवं ते समयं कृत्वा न्यवसंस्तत्र पांडवाः ॥

वशे शस्त्रप्रतापेन कुर्वतोऽन्यान्महीक्षितः ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:-ઉપર પ્રમાણેનો ઠરાવ કરીને પાંડવો ત્યાં વસવા લાગ્યા અને શસ્ત્રના પ્રતાપથી બીજા રાજાઓને વશ કરવા લાગ્યા. ^૧ મનુષ્યોમાં સિંહ જેવા અને અમિત તેજવાળા તે પાંચે પાંડવોની સાથે દ્રૌપદી પણ આધીન થઈને વર્તવા લાગી. ^૨ જેમ બહુ સરોવરોવાળી વનભૂમિ હાથીઓથી પ્રસન્ન થાય અને જેમ હાથીઓ તે વનભૂમિથી પ્રસન્ન થાય અર્થાત્ વનમાં હાથીઓ હોય એટલે તેના ભયથી તે વનને કોઈ કાપી શકે નહિ અને જંગલ ઘાડું હોવાથી હાથીઓને તેમાં સંતાઈ રહેવાનું મળે તેથી તે પોતાને નિર્ભય માને; તેમ દ્રૌપદીથી પાંડવો અને વીર પાંડવોથી દ્રૌપદી એમ પરસ્પર પરમ પ્રસન્ન થવા લાગ્યા. ^૩ મહાત્મા પાંડવો આ પ્રમાણે ધર્મથી વર્તતા હતા, તેથી દોષરહિત થયેલા તથા સુખી થયેલા સઘળા કુરુઓની વૃદ્ધિ થવા લાગી. ^૪ હે નૃપશ્રેષ્ઠ! આ રીતે ઘણો સમય ગયા પછી એક વખતે કોઈ બ્રાહ્મણની ગાયોને કેટલાક ચોરો હરી ગયા. ^૫ પોતાની ગાયોનું હરણ થવાથી ક્રોધ-મૂર્ચ્છિત થયેલો બ્રાહ્મણ ખાંડવપ્રસ્થમાં આવ્યો અને પાંડવોને ખૂબ મારીને કહેવા લાગ્યો કે:- ^૬ “હે પાંડવો! આ નીચ, કુરુતથા પાપી એવા તસ્કરો અમારાં સ્થાનમાંથી બલાત્કાર કરીને અમારૂં ગાયરૂપી ધન લઈ જાય છે, માટે તમે દોડો. ^૭ અરે, આ શાંત બ્રાહ્મણનું હવિષ કાગડાઓ લૂંટી જાય છે! વાઘની શૂન્ય ગુફાનું આ નીચ શિયાળો મર્દન કરે છે! ^૮ જે રાજા પ્રજાનું રક્ષણ ન કરતાં ઉપજનો પક્ષાંશ લે છે, તે રાજા સર્વ લોકનાં પાપનો ભોક્તા ગણાય છે. ^૯ હે પાંડવો! આ બ્રાહ્મણને મારો અને તેથી વનમાં

નું ધન ચોરો હરી જાય છે, ધર્મ કરવાનું ધન લૂંટાય છે અને હું રડું છું; માટે મારી ખાંચ પકડો-મને અભય આપો. ” ^{૧૦}

વૈશંપાયન કહે છે:-આ પ્રમાણે નજીકમાં અત્યંત રોદન કરતા બ્રાહ્મણનાં તે વાક્યો કુંતી-પુત્ર અર્જુનને સાંભળ્યાં; ^{૧૧} અને તે સાંભળતાંજ મહાબાહુ અર્જુનને બ્રાહ્મણને કહ્યું કે:-“હે વિપ્ર! તમે બીજો નહિ. ” આ વખતે મહાત્મા પાંડવોનાં હથિયારો જે સ્થાનમાં મૂકેલાં હતાં તેજ સ્થાનમાં દ્રૌપદીની સાથે ધર્મરાજ બેઠેલા હતા એટલે ત્યાં અર્જુન હથિયાર લેવા પ્રવેશ પણ કરી શક્યો નહિ, તેમ આયુધવિના બ્રાહ્મણ સાથે જઈ પણ શક્યો નહિ. ^{૧૨, ૧૩} પછી પેલા દુઃખી થયેલા બ્રાહ્મણનાં વાક્યથી વાર-વાર રક્ષણને માટે પ્રેરણા કરાયેલો અર્જુન તેના કકળાટથી દુઃખી થઈને વિચારવા લાગ્યો કે:- ^{૧૪} “આ તપસ્વી બ્રાહ્મણનું ધન ચોરો હરી જાય છે તો આ વખતે મારે એનાં આંસુ લુછવાં જોઈએ, એ નિશ્ચિત વાત છે. ^{૧૫} જો દ્વાર આગળ રડતા આ બ્રાહ્મણનું આજે હું રક્ષણ નહિ કરું તો પૃથ્વી-પતિ યુધિષ્ઠિરને અવશ્ય તેની ઉપેક્ષા કરવાથી મહાન અધર્મ લાગશે. ^{૧૬} વળી અમે બધા રક્ષણ કરવામાં આસ્તાવિનાના છીએ, એમ આ લોકોમાં મત બંધાશે અને લોકો એ દાખલા પ્રમાણે વર્તશે તો તેથી પણ અમને અધર્મ પ્રાપ્ત થશે. ^{૧૭} જો હું આયુધશાલામાં બેઠેલા રાજાનો અનાદર કરીને તેમાં પ્રવેશ કરું છું તો અન્નતશત્રુ યુધિષ્ઠિરરાજાપ્રત્યે મારું અસત્ય વર્તન ગણાશે એમાં પણ સંશય નથી; ^{૧૮} અને રાજા છે ત્યાં જવાથી મારે અવશ્ય વનવાસ ભોગવવો પડશે અથવા એ વનવાસ વગેરેને પણ હું તુરંત ગાણું; પરંતુ રાજાનો અનાદર કરીને ત્યાં પ્રવેશ કરવાથી તો અધર્મ મારા અંતરમાં થશે અને તેથી વનમાં

પણ મને મરણ જેવું કષ્ટ થશે; અથવા ભલે જે થવાનું હોય તે થાય, પરંતુ હું ધર્મને છોડી શકતો નથી; કારણ કે શરીરનો વિનાશ થતાં પણ ધર્મ જ બાકી રહે છે. ” ૧૯, ૨૦ હે રાજન્ ! છેવટે આવો નિશ્ચય કરીને કુંતીપુત્ર અર્જુન જ્યાં રાજા હતા ત્યાં ગયો અને તેમની આજ્ઞા મેળવીને તથા ધનુષ લઈને ખુશી થતો બ્રાહ્મણને કહેવા લાગ્યો કે:—“ હે બ્રાહ્મણ ! તમે મારી સાથે ઝટ આવો કે જેટલા સમયમાં પરધનની ઈચ્છા રાખનારા તે ક્ષુદ્ર ચોરો દૂર નીકળી જાય નહિ તેવામાં આપણે સાથે જઈ પહોંચીએ; જેમ કરવાથી ચોરોના હાથમાં ગએલું તમારું ધન હું પાછું લાવી આપું. ” ૨૧-૨૩ પછી બપોર પહેરીને, હાથમાં ધનુષ લઈને તથા ધ્વજવાળા રથમાં બેસીને મહાબાહુ અર્જુન ચોરોની પાછળ દોડ્યો અને તેણે બાણો છોડીને તે ચોરોનો વિનાશ કરી તે ગોધન પાછું મેળવ્યું. ૨૪ પછી તે ગોધન પેલા બ્રાહ્મણને આપીને તેને પ્રસન્ન કર્યો. આ રીતે સવ્યસાચી અર્જુન યશ સંપાદન કરીને પોતાના નગરમાં આવ્યો અને ત્યાં તેણે સર્વ ગુરુજનોને અભિનંદન કર્યું તથા તે બધાએ પણ તેને અભિનંદન આપ્યું. ૨૫, ૨૬ તે પછી અર્જુને ધર્મરાજને કહ્યું કે:—“ હે પ્રભો ! દ્રૌપદી સાથે બેઠેલા આપને જોવાથી મેં આપણા નિયમનું ઉલ્લંઘન કર્યું છે, માટે મને વ્રત પાળવાની આજ્ઞા આપો. ૨૭ હું હવે વનવાસને માટે જઈશ; કારણ કે આપણે તેવો ઠરાવ કરેલો છે. ” અર્જુને અકસ્માત્ આવાં અપ્રિય વચન કહ્યાં, એટલે શોકથી દીન થયેલા ધર્મરાજએ ગદ્ગદિત

વાણીથી કહ્યું કે:—“ તું એમ શામાટે કરે છે ? ” વળી જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા યુધિષ્ઠિર રાજા, જિતનિદ્ર તથા અભ્રષ્ટ એવા પોતાના ભાઈ ધનંજયને દીન થઈને કહેવા લાગ્યા કે:—“ હે નિષ્પાપ ! તું મને જે પ્રમાણભૂત માનતો હોય તો મારાં વચનને સાંભળ. હે વીર ! હું બેઠો હતો ત્યાં આવવાથી તેં જે માંડ અપ્રિય કર્યું છે, તે બધું બ્રાહ્મણને માટે હોવાથી હું ગુણરૂપ માનું છું અને તેથી મને તે અપ્રિય લાગ્યું નથી. ૨૮-૩૧ વળી જ્યાં મોટો ભાઈ સ્ત્રીની સાથે બેઠો હોય ત્યાં ન્હાના ભાઈએ જવું તે અનિષ્ટ ગણાતું નથી; પરંતુ જ્યાં નાનો ભાઈ બેઠો હોય ત્યાં મોટાએ જવું તે ધર્મનાશક ગણાય છે; ૩૨ માટે હે મહાન બાહુવાળા ! મારાં વચનને માન આપીને તું એ વિચારથી નિવૃત્ત થા; કારણ કે એથી તારો ધર્મ લોપાયો નથી તેમ તેં માંડ કંઈ અપમાન પણ કર્યું નથી. ” ૩૩

અર્જુન બોલ્યો:—“ મેં આપથી સાંભળ્યું છે કે, ‘ ધર્મમાં કંપટ કરવું નહિ, ’ એટલે હું સત્યથી ડગીશ નહિ. આ વાત મારાં આયુષ્યનો સ્પર્શ કરીને હું સત્યથી કહું છું. ” ૩૪

વૈશંપાયન કહે છે:— આ પ્રમાણે કહીને અર્જુને રાજાની આજ્ઞા લઈ વનચર્યાને માટે દીક્ષા ધારણ કરી અને વનમાં બાર વર્ષ રહેવાને માટે ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. ૩૫

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત અર્જુન-વનવાસપર્વવિષે અર્જુનતીર્થયાત્રા નામનો અધ્યાય ૨૧૩ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૧૪ મો—અર્જુન અને ઉલુપીનો સમાગમ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તં પ્રયાંતં મહાવાહું કૌરવાણાં યશસ્કરમ્ ॥

અનુજગ્મુર્મહાત્માનો બ્રાહ્મણા વેદપારગાઃ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:—કૌરવોના યશની વૃદ્ધિ કરનારો મહાબાહુ અર્જુન જ્યારે જવા નીકળ્યો

ત્યારે તેની સાથે વેદના પારને પામેલા એવા મહાત્મા બ્રાહ્મણ પણ જવા નીકળ્યા. ૧ હે રાજન્ ! વેદ અને વેદાંગને જાણનારા, અધ્યાત્મવિચાર કરનારા, ભિક્ષાથી જીવનારા, બ્રહ્મચારી તથા સંન્યાસીઓ, ભગવદ્ભક્તો, સૂતો, પૌરાણિકો, વાર્તા કહેનારા, જન્મસુધી બ્રહ્મચર્ય પાળનારા યતિ

તથા બ્રહ્મચારીઓ, વનવાસીઓ અને મધુરતાથી દિવ્ય આખ્યાન કહેનારા બ્રાહ્મણો, એ બધા તથા બીજા ઘણાએક સહાયકો અને સુંદર વક્તાઓ-થી વીંટાયલો પાંડુપુત્ર અર્જુન વાયુઓની સાથે જેમ ઈંદ્ર જાય, તેમ ત્યાંથી જવા લાગ્યો.^{૨૪} હે ભારત ! માર્ગમાં જતાં ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ એવા અર્જુને રમણીય વિચિત્ર વનો, સરોવરો, નદીઓ, સમુદ્રો, દેશો અને પવિત્ર તીર્થોને જોયાં. પછી તે સમર્થ અર્જુન ગંગાદ્વાર આગળ આવ્યો અને ત્યાં તેણે નિવાસ કર્યો.^{૫, ૬} હે જનમેજય ! ત્યાં પાંડવોમાં સુખ્ય એવા વિશુદ્ધ અંતઃકરણવાળા અર્જુને જે અદ્ભુત કર્મ કર્યું તેને તમે સાંભળો. હે ભારત ! અર્જુન અને તેની સાથે આવેલા બ્રાહ્મણોએ ત્યાં મુકામ કર્યો અને બ્રાહ્મણોએ ત્યાં અનેક અસિહોત્રો ચાલુ કરી દીધા.^{૭, ૮} કેટલેક ઠેકાણે અસિઓ પ્રદીપ્ત કરાતા હતા, કેટલાકમાંથી જ્વાલાઓ નીકળતી હતી, કેટલાકમાં હોમ અપાતો હતો અને કેટલાક અસિઓ સામે તીરે જણાતા હતા. પુષ્પથી પૂજન કરાવતા તે અસિહોત્રના અસિઓથી તથા સ્નાન કરીને આવતા નિયમવાળા, સન્માર્ગમાં રહેલા વિદ્વાન મહાત્માઓથી હે રાજન્ ! તે ગંગાદ્વાર અત્યંત શોભી નીકળ્યું હતું.^{૯, ૧૦} આ પ્રમાણે મુકામમાં અનેક પ્રવૃત્તિઓ ચાલી રહી હતી, તે વખતે પાંડવોમાં શ્રેષ્ઠ એવો અર્જુન સ્નાન કરવા માટે ગંગામાં ઉતર્યો.^{૧૧} હે રાજન્ ! ત્યાં સ્નાન તથા પિતૃઓનું તર્પણ કરીને અર્જુન અસિમાં હોમ અપવાની ઈચ્છાવડે જલમાંથી બહાર નીકળતો હતો;^{૧૨} તેવામાં હે મહારાજ ! અર્જુનની કામના કરતી નાગરાજની કન્યા ઉલૂપીએ તે મહાબાહુને જલનાં તળિયામાં ખેંચી લીધો.^{૧૩} ત્યાં કૌરવ્ય નાગના માનવંતા ભવનમાં સ્વસ્થ થયેલા અર્જુને અસિને જોયા,^{૧૪} એટલે કુંતીપુત્ર અર્જુને નિઃશંક થઈને તેમાં અસિકાર્ય કર્યું-હોમ આપ્યો અને તેથી અસિ-દેવ પ્રસન્ન થયા.^{૧૫} આ રીતે અસિકાર્ય કર્યા પછી અર્જુન હાસ્ય કરતો હોય તેમ નાગરાજની કન્યાને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો.^{૧૬} “હે

ભાવવાળી ભીરુ ! આ સાહસ તેં શામાટે કર્યું ? હે સુભગે ! આ કયો દેશ છે ? તું કોણ છે ? અને કોની પુત્રી છે ? ”^{૧૭}

ઉલૂપી બોલી:-“ હે રાજન્ ! ઐરાવત નાગના કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલો કૌરવ્ય નામનો નાગ છે, તેની હું ઉલૂપી નામની પુત્રી છું. હું પોતે નાગકન્યા છું.^{૧૮} હે પુરુષવ્યાધ્ર ! મેં તમને ગંગામાં સ્નાન કરવા ઉતરેલા જોયા તેજ વખત-થી હું કામવડે મૂઠ જેવી થઈ ગઈ છું.^{૧૯} હે કુરુનંદન ! તમને જોઈને કામથી પીડિત થયેલી તથા અન્યની સાથે લસસંગ્રહથી નહિ જોડાયેલી એવી મને હે શુદ્ધ ! તમે આત્મદાન કરીને આનંદિત કરો. ”^{૨૦}

અર્જુન બોલ્યો:-“ હે કલ્યાણિ ! ધર્મ-રાજાની આજ્ઞાથી હું હાલ બાર વર્ષનું બ્રહ્મચર્ય પાળું છું, એટલે હું સ્વતંત્ર નથી.^{૨૧} તેમ છતાં હે જલચારિણિ ! તારૂં પણ પ્રિય કરવાની હું ઈચ્છા રાખું છું. મેં પૂર્વે કોઈ વખત જરા પણ અસત્ય ભાષણ કર્યું નથી;^{૨૨} માટે હે ભુજંગકન્યા ! મને અસત્યનો દોષ ન લાગે, મારા બ્રહ્મચર્યને હાનિ ન પહોંચે અને તારૂં પ્રિય થાય તેમ તું કર. ”^{૨૩}

ઉલૂપી બોલી:-“ હે પાંડુનંદન ! તમે જે કારણથી પૃથ્વીમાં ફરો છો તથા તમારા મોટા ભાઈએ જે આ બ્રહ્મચર્યની તમને આજ્ઞા કરી છે, તે સર્વ હું જાણું છું.^{૨૪} તમે બધા ભાઈઓ એક દ્રૌપદીની સાથે પરણ્યા છો એટલે બધાએ મળીને એવો ઠરાવ કર્યો છે કે, “ આપણામાંથી દ્રૌપદીને સાથે એક ભાઈ બેઠો હોય ત્યાં મોહથી જે બીજો ભાઈ પ્રવેશ કરે તે બાર વર્ષ વનમાં રહીને બ્રહ્મચર્ય ભોગવે. ” આ તમારા ઠરાવથી દ્રૌપદીને માટે એકમેકને વનવાસ તથા બ્રહ્મચર્ય ભોગવવાનું છે; અને હે વિશાલ નેત્રવાળા ! તમે તે પ્રમાણે ધર્મને માટે કર્યું છે; પરંતુ અહીં મને ગ્રહણ કરવામાં તમને ધર્મનો બાધ લાગશે નહિ. વળી દીનનું રક્ષણ કરવું, એ તમારો ધર્મ છે. મારૂં રક્ષણ કરવાથી તમારો ધર્મ નાશ પામશે

ધર્મને કદાચિત્ સૂક્ષ્મ હાનિ પહોંચશે તો મને પ્રાણુદાન કરવાથી તે અધર્મ પણ તમને ધર્મરૂપજ થશે. હે પાર્થ ! હે પ્રભો ! હું તમારી ભક્ત છું, એટલે મારો તમે સ્વીકાર કરો. આમ કરવું એ સત્પુરુષોને સંમત છે. હે મહાબાહો ! જો તમે એમ કરશો નહિ તો મને મરણ પામેલીજ ધારજો; માટે મને પ્રાણુદાન કરીને તમે ઉત્તમ ધર્મ પ્રાપ્ત કરો. ૨૫-૩૦ હે પુરુષોત્તમ ! હું આજે તમારે શરણે આવી છું અને હે કૌંતેય ! તમે દીન અને અનાથનું નિત્ય રક્ષણ કરનારા છો, ૩૧ એટલે હું તમારે શરણે પડી છું; હુઝી થઈને રડું છું અને કામવ્યાસ થઈને તમારી યાચના કરું છું, માટે તમે મારે પ્રિય કરો. હે અર્જુન ! તમે આત્મદાન કરીને મારો મનોરથ પૂર્ણ કરવાને યોગ્ય છો. ૩૨

વૈશંપાયન કહે છે:-આ પ્રમાણે નાગરાજની કન્યાએ અર્જુનને કહ્યું, ત્યારે ધર્મને કારણભૂત ગણીને અર્જુનને તે પ્રમાણે સર્વ કર્યું. ૩૩ પછી પ્રતાપી અર્જુન તે રાત્રિ નાગના ભવનમાં રહ્યો અને સૂર્યનો ઉદય થતાં કૌરવ્ય નાગને ત્યાંથી નીકળીને ઉલૂપીની સાથે પાછો ગંગાદ્વારમાં આવ્યો. અર્જુનને ત્યાં મૂકીને જતી વખતે સાધ્વી ઉલૂપીએ તેને વરદાન આપ્યું કે:-“તમારો જલમાં પરાભવ થશે નહિ તથા સર્વે જલચર પ્રાણીઓ તમને વશ થશે એમાં સંશય નથી.” એમ કહીને તે પાછી પોતાના ભવનમાં ગઈ. ૩૪

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત અર્જુનવનવાસપર્વમાં ઉલૂપીસંગ નામનો અધ્યાય ૨૧૪ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૧૫ મો-અર્જુનનાં ચિત્રાંગદા સાથે લગ્ન

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

કથયિત્વા ચ તત્સર્વં બ્રાહ્મણેભ્યઃ સ ભારત ॥

પ્રયયૌ હિમવત્પાર્શ્વં તતો વજ્રધરાત્મજઃ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:-હે ભારત ! વજ્રધારી ઈંદ્રના પુત્ર અર્જુનને તે સર્વ વાત બ્રાહ્મણોને કહી સંભળાવી. પછી તે હિમાલયના પાર્શ્વભાગોમાં જવા નીકળ્યો. ૧ ત્યાં અગસ્ત્યવટ તથા વ્ર.સેષ્ટ પર્વત આગળ તે ગયો અને ત્યાંથી તે ભગુતુંગ (તુંગનાથ) આગળ પહોંચ્યો. ત્યાં હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! અર્જુનને સ્નાન કરીને બ્રાહ્મણોને હબરો ગાયો તથા ઘરોનાં દાન કર્યાં. ત્યાંથી તે પુરુષશ્રેષ્ઠ હિરણ્યગિરિના તીર્થમાં આવ્યો અને ત્યાં તેણે સ્નાન કર્યું તથા અનેક પુણ્યસ્થાનોનાં દર્શન કર્યાં. હે ભારત ! તે પછી પુરુષોમાં તથા ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ એવો અર્જુન બ્રાહ્મણોની સાથે હિમાલય ઉપરથી ઉતરીને પૂર્વ દિશાનાં તીર્થો જોવાની ઈચ્છાથી તે તરફ જવા લાગ્યો. ૨-૫ ત્યાં તે કુરુશ્રેષ્ઠે અનુક્રમથી અનેક તીર્થો જોયાં. વળી નૈમિષ્યારણ્ય તરફ આવેલી રમ્ય ઉત્પત્તિની

નદી જોઈ. ૬ આગળ ચાલતાં હે ભારત ! તેણે નંદા, અપરનંદા, યશસ્વિની કીશિક, મહાનદી, ગયા અને ગંગાનાં દર્શન કર્યાં. ૭ આ પ્રમાણે સર્વ તીર્થો અને આશ્રમો જોઈને તથા ત્યાં સ્નાનાદિક કરીને બ્રાહ્મણોને ગોદાન આપ્યાં. ૮ પછી અંગે વંગ અને કલિંગ દેશમાં જે જે તીર્થો આવેલાં હતાં તે સર્વે તીર્થો અને પુણ્યક્ષેત્રોમાં અર્જુન ગયો. ૯ તે તીર્થ તથા ક્ષેત્રોનાં વિધિપૂર્વક દર્શન કરીને તેણે ઘણું ધન આપ્યું. પછી હે ભારત ! કલિંગ રાજ્યની હદ આગળ આવતાં અર્જુનની સાથે નીકળેલા બ્રાહ્મણો અર્જુનને રજા આપીને (કલિંગ દેશનાં તીર્થો વખાણવા જેવાં ન હોવાથી) પાછા વળ્યા. ૧૦ તે બ્રાહ્મણોની આજ્ઞા મેળવીને કુંતીનો શૂરો પુત્ર અર્જુન સહાયમાં થોડાં માણસો રાખીને જ્યાં સમુદ્ર હતો તે તરફ જવા નીકળ્યો. ૧૧ તે સમયે અર્જુન કલિંગ દેશમાંથી નીકળીને બીજા દેશો, ક્ષેત્રો અને રમણીય મહાલયોને જોતો જોતો આગળ ચાલ્યો. ૧૨ પછી તપસ્વીઓથી શોભતા મહેન્દ્ર પર્વતને જોઈને સમુદ્રને કિનારે કિનારે ધીરેથી ચાલતાં તે મણિપુર

આવી પહોંચ્યો;^{૧૩} અને ત્યાંનાં સર્વ તીર્થ તથા પુણ્યસ્થાનો જોઈને મહાબાહુ અર્જુન મણિપૂરના સ્વામી ધર્મશ ચિત્રવાહન રાજાની આગળ ગયો. હે રાજા! તે રાજાની સુંદર રૂપવાળી ચિત્રાંગદા નામની પુત્રી હતી.^{૧૪,૧૫} દેવેચ્છાથી નગરમાં ફરવા નીકળેલી તે કન્યાને અર્જુને દીઠી અને સુંદર જઘનવાળી ચિત્રવાહનની તે કન્યાને જોઈને અર્જુને તેની કામના કરી.^{૧૬} પછી તેણે રાજા પાસે જઈને પોતાનું પ્રયોજન જણાવ્યું કે:- “હે રાજા! મને ક્ષત્રિય મહાત્માને આ તમારી કન્યા આપો.” તે સાંભળીને રાજાએ કહ્યું કે:- “તમે કોના પુત્ર છો? અને તમારું શું નામ છે?” અર્જુને કહ્યું કે:- “હું પાંડુ તથા કુંતીનો પુત્ર છું અને મારું નામ ધનંજય છે.”^{૧૭,૧૮}

આ સાંભળીને રાજા સાંત્વન કરતો અર્જુનને કહેવા લાગ્યો કે:- “મારા કુળમાં પૂર્વે પ્રસન્ન નામના એક રાજા થયા હતા.^{૧૯} તેમને પુત્ર ન હતો એટલે પુત્રની ઇચ્છાથી તેમણે ઉત્તમ તપ કર્યું હતું. ઉપ તપ કરીને તેમણે દેવના દેવ પિનાક ધનુષધારી શંકરને પ્રસન્ન કર્યા હતા. હે પાર્થ! દેવના દેવ ઉમાપતિ ભગવાને પ્રસન્ન થઈને તેમને વરદાન આપ્યું કે:- “તારા કુલમાં એક એક સંતતિ થશે.”^{૨૦,૨૧} આવા શંકરના

વરદાનથી અમારા આ કુલમાં પ્રત્યેકને સદા એક એકજ સંતાન થાય છે. મારી પહેલાંના સર્વે રાજાઓને પુત્ર થયા હતા;^{૨૨} અને હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! મારા કુલને પ્રવર્તાવનારી મને આ એક કન્યાજ ઉત્પન્ન થઈ છે; છતાં હું એને મારો પુત્ર છે એમ જાણું છું.^{૨૩} હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ! પુત્રની કામનાથી થયેલી એ પુત્રીને મેં પુત્રિકા-ધર્મની વિધિથી આપવા ધારી છે; માટે હે ભરત! તમારાથી એ મારી પુત્રીમાં જે એક પુત્ર થાય તે પુત્ર તમે આ કન્યાના મૂલ્યમાં મને આપજો; જે પુત્ર આ અમારા કુલને આગળ પ્રવર્તાવનારો થશે. હે પાંડવ! જો આ ઠરાવ તમને કબૂલ હોય તો તમે સુખેથી મારી કન્યાનો સ્વીકાર કરો.^{૨૪,૨૫} “ભલે તેમ થશે” એમ કહીને અર્જુને એ વાત કબૂલ રાખી અને તે રાજ્યકન્યાની સાથે લગ્ન કર્યા. પછી કુંતીપુત્ર અર્જુન તે નગરમાં ત્રણ વર્ષ સુધી રહ્યો.^{૨૬} જ્યારે ચિત્રાંગદાથી એક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો; ત્યારે તે સુંદર સ્ત્રીને લેટીને તથા રાજાની આજ્ઞા લઈને અર્જુન પાછો પૃથ્વીમાં ફરવા માટે ચાલી નીકળ્યો.^{૨૭}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતગત અર્જુનવનવાસપર્વાવષે ચિત્રાંગદાસંગમ નામનો અધ્યાય ૨૧૫ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૧૬ મો-અર્જુને વર્ગા અપ્સરાને શાપથી સુક્ત કરી.

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતઃ સમુદ્રે તીર્થાનિ દક્ષિણે ભરતર્ષભઃ ॥

અમ્યગચ્છત્સુપુણ્યાનિશેખિતાનિતપીસ્વમિઃ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:- મણિપુરથી નીકળેલો ભરતશ્રેષ્ઠ અર્જુન દક્ષિણ સમુદ્ર ઉપર આવેલાં પવિત્ર અને તપસ્વીઓથી શોભતાં એવાં તીર્થો-પ્રત્યે ગયો.^૧ ત્યાં પાંચ તીર્થો છે, જ્યાં કોઈ તપસ્વીઓ જતા નથી. પૂર્વથીજ તપસ્વીઓએ તે તીર્થોનો ત્યાગ કરેલો હતો.^૨ અગસ્ત્યતીર્થ, સૌભદ્રતીર્થ, પવિત્ર એવું પૌલોમતીર્થ, અશ્વ-

મેધનાં ફલને આપનારું નિર્માળ જળવાળું કાર-ધમ તીર્થ અને પાપને નાશ પમાડનારું મહાન ભારદ્વાજ તીર્થ, એ પાંચ તીર્થોનાં કુરુશ્રેષ્ઠ અર્જુને દર્શન કર્યા. પછી એ તીર્થોને મનુષ્યવિનાનાં જોઈને તથા ધર્મબુદ્ધિવાળા મુનિઓએ એ તીર્થોનો ત્યાગ કરેલો છે એમ જાણીને કુરુનંદન અર્જુને હાથ જોડી તપસ્વીઓને પૂછ્યું કે:- “આ તીર્થોનો વેદવાદી મુનિઓ શામાટે ત્યાગ કરે છે?”^{૩-૬}

તાપસો બોલ્યા:- “હે કુરુનંદન! એ તીર્થોમાં પાંચ મુગ્ધો છે જેઓ અને તેઓ તપસ્વીઓને

એચી જાય છે; માટે તપસ્વીઓ એ તીર્થોમાં જતા નથી.”^{૧૭}

વૈશંપાયન કહે છે:-તપસ્વીઓનાં વચન સાંભળીને અર્જુન ત્યાં જવા તૈયાર થયો. તે વખતે તપસ્વીજનોએ તેને રોકવા માંડ્યો; પણ તે રોકાણને ન ગણકારી પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવો મહાબાહુ અર્જુન તે તીર્થોને જોવા ગયો.^{૧૮} પછી મહાપના સૌભદ્ર નામના ઉત્તમ તીર્થમાં જઈને શત્રુને નાપ આપનારા શૂરવીર અર્જુનને એકદમ તેમાં પ્રવેશ કરીને સ્નાન કરવા માંડ્યું. તે વખતે તે પુરુષવ્યાઘ્ર કુંતીના પુત્ર ધનંજયને પગે, ઉંડા જલમાં રહેનારો એક મોટો મગર આવીને વળગ્યો; તેની સાથેજ બલવાનમાં શ્રેષ્ઠ એવો મહાબાહુ કુંતીપુત્ર ધનંજય યત્ન કરતા તે મગરને લઈને બલવડે બહાર નીકળી આવ્યો.^{૧૯} જે વખતે યશસ્વી અર્જુનને એ મગરને ઉપર કાઢ્યો, તે વખતેજ તે મગરનું રૂપ છોડીને એક સર્વ આભરણથી અલંકૃત એવી સુંદર સ્ત્રી થઈ ગઈ.^{૨૦} હે રાજન્! તે સ્ત્રી દિવ્ય રૂપવાળી, મનોરમ અને કાંતિથી દેહીપ્યમાન જણાતી હતી. આ મોટું આશ્ચર્ય જોઈને કુંતીનો પુત્ર ધનંજય પરમ પ્રસન્ન થયો અને તે સ્ત્રીને આ પ્રમાણે પૂછવા લાગ્યો:- “હે કલ્યાણિ! તું કોણ છે? શા કારણથી આ જલમાં રહેતી હતી અને પૂર્વે આવું મોટું પાપ તેં શામાટે કર્યું હતું?”

વર્ગા બોલી:-“હે મહાબાહો! હું દેવોનાં અરણ્યોમાં વિહાર કરનારી અપ્સરા છું.”^{૨૧-૨૫}

હે મહાબલવાન! ધનપતિ કુબેરને હું બહુ વહાલી છું; અને માંડે નામ વર્ગા છે. વળી ઈચ્છામાં આવે ત્યાં જઈ શકે એવી મારી બીજી ચાર ઉત્તમ સખીઓ છે.^{૨૬} એક વખતે તે સખીઓની સાથે હું દિક્પાલ કુબેરને ત્યાં જતી હતી; એટલામાં અમે બધીએ એક ઉત્તમ વ્રતવાળા બ્રાહ્મણને જોયો.^{૨૭} તે બ્રાહ્મણ ઘણો રૂપાળો હતો, તે એકલો એકાંતમાં રહીને વેદાધ્યયન કરતો હતો હે રાજન્! તે બ્રાહ્મણનાં તપથી તે વન તેજથી વીંટાઈ રહેલું હતું.^{૨૮} જેમ સૂર્ય પોતાના તેજથી બધે પ્રકાશ કરે છે, તેમ તે પોતાના તેજવડે આખા વનને પ્રકાશિત કરતો હતો. તે બ્રાહ્મણનું તેવું તપ જોઈને તથા અદ્ભુત ઉત્તમ રૂપ જોઈને તેના તપમાં વિધ્ન કરવા માટે અમે બધી તે સ્થાનમાં ઉતરી. હું, સૌરભેયી, સમીચી, બુદ્ધ-બુદ્ધા અને લતા, એ અમે બધી એકી વખતે તે વિપ્રની આગળ જઈ પહોંચી અને હે ભારત! ગાયન, હાસ્ય વગેરે કરીને તે બ્રાહ્મણને લોભાવવા લાગી;^{૨૯, ૩૦} પરંતુ હે વીર! તેણે અમારા તરફ કોઈ રીતે મન લગાડ્યું નહિ. તે નિર્મલ તપમાં જેઠલો મહા તેજસ્વી અમારા પ્રયત્નથી ડગ્યો નહિ.^{૩૧} હે ક્ષત્રિયશ્રેષ્ઠ! પછી તે બ્રાહ્મણે ક્રોધ કરીને અમને શાપ આપ્યો કે:-“તમે બધી સો વર્ષ સુધી જલમાં મગર થઈને ફરશો.”^{૩૨}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત અર્જુન વનવાસપર્વવિષે તીર્થગ્રાહ વિભાચન નામનો અધ્યાય ૨૧૬મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૧૭ મો-બીજી અપ્સરાઓનો ઉદ્ધાર

॥ વર્ગોવાચ ॥

તતો વયં પ્રવ્યથિતાઃ સર્વા ભારતસત્તમ ॥

અયામ શરણં વિપ્રં તં તપોધનમચ્યુતમ્ ॥૧॥

વર્ગા બોલી:-“હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ! એ સાંભળીને અમે બધી બહુ વ્યથા પામી અને તપરૂપી ધનવાળા તે શુદ્ધ બ્રાહ્મણને શરણે ગઈ તથા તેને કહેવા લાગી કે, હે દિગ્ગજ! અમે રૂપ,

વય તથા કંદર્પના દર્પથી અયોગ્ય કાર્ય કર્યું છે, માટે અમારા અપરાધને તમે ક્ષમા કરવા યોગ્ય છો. ^{૧, ૨} હે તપરૂપી ધનવાળા! નિતમનસ્કે એવા તમને લોભાવવા માટે અમે અહીં આવ્યાં એજ અમારો વધ થયો હોય એમ અમને લાગે છે. ^૩ વળી ધર્માચરણી પુરુષો સ્ત્રીઓનો વધ ન કરાય એમ માને છે; કારણ કે બ્રહ્માએ

સ્ત્રીઓને અવધ્ય ઉત્પન્ન કરી છે, માટે તમે ધર્મનું પાલન કરીને વૃદ્ધિ પામે. તમારે અમારો વિનાશ કરવો યોગ્ય નથી. ૪ હે ધર્મજ્ઞ! સર્વે પ્રાણીઓમાં બ્રાહ્મણ એ સર્વનો મિત્ર ગણાય છે, માટે હે કલ્યાણમૂર્તિ! બુદ્ધિમાન પુરુષોનું એ કહેવું તમે સત્ય કરો. ૫ શિષ્ટ પુરુષો શરણે આવેલાનું પાલન કરે છે અને અમે તમારે શરણે આવ્યા છીએ, માટે અમારો અપરાધ તમારે ક્ષમા કરવો ઘટે છે. ” ૬

વૈશંપાયન કહે છે:- હે વીર! આ પ્રમાણે અપ્સરાઓની પ્રાર્થનાથી શુભ કર્મ કરનારા તથા સૂર્યચંદ્રના જેવી કાંતિવાળા તે ધર્માત્મા બ્રાહ્મણે અપ્સરાઓ ઉપર કૃપા કરી. ૭ બ્રાહ્મણ બોલ્યો:- “સો લાખ વગેરે શબ્દો અનંતના અર્થમાં પણ વપરાય છે; પરંતુ તમારે માટે બોલાયલો આ સોવાચક શબ્દ અનંત અર્થવાચક ન થતાં પૂરાં સો વર્ષના પરિમાણવાળો જ થશે. ૮ જ્યારે તમે ગ્રાહરૂપે થઈને જે પુરુષોને જલમાં ખેંચી જશો, તેમાંનો એક પુરુષ શ્રેષ્ઠ તમને તે પાણીમાંથી બહાર જમીન પર ખેંચી કાઢશે, ૯ ત્યારે તમે પાછાં પોતાનાં સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થશો. આ વાત સત્ય છે; કારણ કે મેં પૂર્વે હાસ્ય કરતાં પણ કેઈ વાર અસત્ય લાપણું કર્યું નથી. તમારો ઉદ્ધાર થયા પછી તે બધાં તીર્થો આ લોકમાં નારીતીર્થના નામથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ થશે અને બુદ્ધિમાન મનુષ્યોને પાવન કરનારાં તથા પવિત્ર થશે. ” ૧૦, ૧૧

વર્ગા બોલી:- “પછી અમે તે બ્રાહ્મણની પ્રદક્ષિણા કરીને પ્રણામ કર્યા અને હુઃખી થયેલી અમે બધી તે સ્થાનમાંથી દૂર જઈને વિચાર કરવા લાગી કે, ૧૨ ‘આ પ્રમાણે બધી થોડા સમયમાં તે પુરુષને કયાં મેળવી શકીશું કે જે પુરુષ આપણું પૂર્વનું રૂપ પાછું આપે?’ અમે આવો વિચાર કરતી હતી, એટલામાં થોડેજ વખતે અમને મહાભાગ્યશાળી દેવર્ષિ નારદનાં દર્શન થયાં. ૧૩, ૧૪ અમિત કાંતિવાળા તે દેવર્ષિને જોઈને અમે બહુ રાજી થઈ ગઈ અને હે પાર્થ! તેમને પ્રણામ કરીને લન્નિજત મુખથી અમે

બધી ઉભી રહી. ૧૫ પછી તેમણે અમને અમારાં હુઃખનું કારણ પૂછ્યું; એટલે અમે અમારી સઘળી વાત તેમને કહી સાંભળાવી. ત્યાં જે થયેલું તે વૃત્તાંત સાંભળ્યા પછી અમને નારદ મુનિએ આ પ્રમાણે વચન કહ્યાં:- “દક્ષિણ સમુદ્રની નજીકના પ્રદેશમાં પાંચ તીર્થો છે. જે તીર્થો પવિત્ર અને રમણીય છે, ત્યાં તમે જલદી જાઓ. તે તીર્થોમાં તમને શુદ્ધ મનવાળો પુરુષ વ્યાઘ્ર પાંડુનો પુત્ર ધનંજય આ હુઃખમાંથી મુક્ત કરશે, એમાં સંશય રાખશો નહિ. ” ૧૭, ૧૮ હે નિષ્પાપ વીર! અમે બધી નારદનાં વચન સાંભળીને પછી અહીં આવી અને તમે મને આજે શાપથી મુક્ત કરી, એટલે નારદનું વચન ખરું પડ્યું છે. ૧૯ હે વીર! હવે તમે મારી બીજી ચાર સખીઓ જલમાં રહેલી છે, તે બધીને મુક્ત કરવાનું શુભ કર્મ કરો. ” ૨૦

વૈશંપાયન કહે છે:- હે પ્રજાપતિ! પછી ઉદ્ધાર મનવાળા વીર્યવાન અર્જુને તે બધી અપ્સરાઓને પેલા શાપથી મુક્ત કરી. ૨૧ હે રાજન્! જલમાંથી નીકળ્યા પછી પોતાનાં પૂર્વશરીરને પામેલી તે અપ્સરાઓ પ્રથમના જેવી જણાવા લાગી. ૨૨ આ પ્રમાણે તીર્થોને શુદ્ધ કરીને તથા પેલી અપ્સરાઓને જવાની આજ્ઞા આપીને સમર્થ અર્જુન બીજી વાર ચિત્રાંગદાને મળવા માટે પાછો મણિપુર ગયો. ૨૩

હે રાજન્! ત્યાં તેણે બ્રહ્મવાહન રાબ્દને ઉત્પન્ન કર્યો હતો તેને જોઈને અર્જુને ચિત્રવાહનને કહ્યું કે:- ૨૪ “હે નરાધિપ! ચિત્રાંગદાના મૂલ્યને પેટે આ બ્રહ્મવાહનને તમે લ્યો. એ પુત્ર આપવાથી હવે હું ઋણમુક્ત થયેલો ગણાઈશ. ” ૨૫ વળી પાંડુપુત્રે ચિત્રાંગદાને કહ્યું કે:- “તાં કલ્યાણ થાઓ. તું હમણાં અહીં જ નિવાસ કરીને બ્રહ્મવાહનને મોટો કર. ૨૬ પછી મારી નિવાસભૂમિ ઈંદ્રપ્રસ્થમાં આવીને તું વિહાર કરજે. ત્યાં આવીને તું કુંતિ, યુધિષ્ઠિર, ભીમસેન અને બીજાં બે મારા નાના ભાઈઓ તથા સંબંધીઓને જોજે અને હે અનિંદિતા! તું સઘળાં સગાંઓની સાથે રહે-

વાનો આનંદ ભોગવજે. ૨૭, ૨૮ ધર્મપરાયણ, સત્યને ધારણ કરનારા કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિર રાજા સર્વ પૃથ્વી જીતીને જ્યારે રાજસૂય યજ્ઞ કરશે, ૨૯ તે યજ્ઞ વખતે પૃથ્વીમાં જે જે રાજા કહેવાતા હશે તે બધા ત્યાં આવશે; તેમાં તારા પિતા પણ પુષ્કળ રત્નો લઈને આવશે. ૩૦ તેમની સંગાથે તું પણ ચિત્રવાહન રાજાની સેવાનિમિત્તે ત્યાં આવજે; એટલે રાજસૂય યજ્ઞમાં હું તને મળીશ, માટે તું હમણાં શોક ન કરતાં આ પુત્રનું પાલન કર; ૩૧ કારણ કે આ બભ્રુવાહન નામનો પૃથ્વીમાં ફરતો મારો પ્રાણ છે, માટે વંશની વૃદ્ધિ કરનારા એ પુત્રનું તું ભરણપોષણ કર. ૩૨ ધર્મથી

એ પુરુવંશનો પુત્ર છતાં હાલ એ ચિત્રવાહન રાજાનો પુત્ર થયેલો છે. વળી પાંડવોને પણ એ પ્રિય છે, માટે તું એનું નિત્ય પાલન કરજે; ૩૩ અને હે અનિહિતા ! મારા વિયોગમાં તું સંતાપ કરીશ નહિ. ”

ચિત્રાંગદાને આ પ્રમાણે કહીને અર્જુન ગોકર્ણતીર્થ તરફ ગયો. ૩૪ તે ગોકર્ણક્ષેત્ર પશુપતિ શંકરનું આદ્યસ્થાન છે અને દર્શનથીજ મુક્તિ આપનારું છે, કે જ્યાં પાપી મનુષ્ય પણ અભય આપનારા પદને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૫

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત અર્જુન વનવાસપર્વવિષે અર્જુન તીર્થયાત્રા નામનો અધ્યાય ૨૧૭ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૧૮ મો-અર્જુન દ્વારકામાં

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

સોઽપરાતેષુ તીર્થાણિ પુણ્યાન્યાયતનાનિ ચ ॥
સર્વાણ્યેવાનુપૂર્વ્યેણ જગામામિતવિક્રમઃ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:-ત્યાંથી અમિત પરાક્રમી અર્જુન પશ્ચિમ સમુદ્રના તીરપર આવેલાં સઘળાં પવિત્ર તીર્થો અને મંદિરોમાં અનુક્રમે ગયો. ૧ આ રીતે પશ્ચિમ સમુદ્રના કાંઠા ઉપર આવેલાં જે જે તીર્થો અને પવિત્ર સ્થાનો હતાં, તે સઘળાંની યાત્રા કર્યા પછી અર્જુન પ્રભાસ-તીર્થમાં આવ્યો. ૨ જ્યારે મધુસૂદને અપરાજિત અર્જુનને અત્યંત પવિત્ર અને રમણીય એવા પ્રભાસક્ષેત્રમાં આવેલો સાંભળ્યો, ૩ ત્યારે પોતાના સખા અર્જુનને મળવા માટે શ્રીકૃષ્ણ પ્રભાસમાં આવ્યા. ત્યાં કૃષ્ણ તથા અર્જુન એકમેકને જોઈને ભેટયા તથા પરસ્પરનું ક્ષેમકુશલ પૂછીને નરનારાયણ ઋષિના અવતારરૂપ તે બન્ને પ્રિય સખાઓ વનમાં બેઠા. ૪, ૫ તે પછી વાસુદેવે અર્જુનને પ્રવાસનું કારણ પૂછ્યું કે:-“હે પાંડવ ! તું શામાટે આ તીર્થોમાં ફરે છે ? ” ૬ તે વખતે અર્જુને જે પ્રસંગ બનેલો તે સઘળો શ્રીકૃષ્ણને કહી સાંભળાવ્યો. તે સાંભળીને

શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુએ કહ્યું કે:-“તેં જે ક્યું તે યોગ્ય-જ ક્યું છે.” પછી શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન ઈચ્છાપૂર્વક પ્રભાસમાં વિહાર કરીને ત્યાંથી નીકળી રૈવતક પર્વત ઉપર નિવાસને માટે ગયા. ૭, ૮ શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞાથી તે પર્વતને પ્રથમથીજ સેવકોએ સુશોભિત કરેલો હતો અને ત્યાં ભોજનની તૈયારી કરી રાખી હતી. ૯ અર્જુને તે સર્વનો સ્વીકાર કરીને ભોજન ક્યું. તે પછી વાસુદેવની સાથે અર્જુને નટ તથા નર્તકોની રમુજ જોઈ ૧૦ અને તેમને સહાર કરીને જવાની રજા આપી. પછી મહાબુદ્ધિમાન અર્જુન સારી રીતે તૈયાર કરેલા દિવ્ય શયનસ્થાનમાં ગયો. ૧૧ ત્યાં તે મહાબાહુ ઉત્તમ શય્યામાં શયન કરીને તીર્થો, જલાશયો, પર્વતો, નદીઓ અને વનો જે જે પોતે જોયાં હતાં, તે સઘળાંનું શ્રીકૃષ્ણની આગળ કથન કરવા લાગ્યો. ૧૨ હે જનમેજય ! આ રીતે વાતો કરતાં કરતાંજ સ્વર્ગના જેવું સુખ આપનારી શય્યામાં સૂતેલા અર્જુનને નિદ્રા આવી ગઈ. ૧૩ પછી મધુર ગાયન, વીણાના શબ્દ, સ્તુતિઓ તથા મંગલ-પાઠોથી જગાડાતાં તે સવારેજ જાગ્યો. ૧૪ તેણે આવશ્યક કાર્યો કર્યાં, તે પછી શ્રીકૃષ્ણે જેને અભિનંદન આપેલું એવો અર્જુન શ્રીકૃષ્ણની સાથે

સુવર્ણની ધ્વજવાળા રથમાં યેસીને દારકા ગયો.^{૧૫} હે જનમેજય ! આ વખતે અર્જુનને માન આપવા માટે દારકાના બગીચાઓમાં પણ શોભા કરવામાં આવી હતી તો રાજમાર્ગમાં શોભા હોય તેમાં તો નવાઈ જ શી ?^{૧૬} કુંતીપુત્ર અર્જુનને જોવા માટે દારકાવાસી હજારો જનો તટલા રાજમાર્ગ ઉપર આવી લાગ્યા.^{૧૭} વળી સેંકડો હજારો સ્ત્રીઓ અને લોજ, વૃષ્ણિ તથા અંધક કુળના પુરુષોનો ત્યાં મોટો મેળાવડો થયો હતો. આ રીતે સર્વ લોજ, વૃષ્ણિ તથા અંધક કુળના પુરુષોએ જેનો સત્કાર કરેલો એવા અર્જુનને વંદન કરવા યોગ્ય પુરુષોને વંદન કર્યું અને તે સઘળાએ

તેને આશિષથી આનંદિત કર્યો.^{૧૮, ૧૯} વળી સઘળા યદુકુમારોએ વીર અર્જુનનો સત્કાર કર્યો અને અર્જુન પોતાના સમાન વયના હતા તેમને વારંવાર ભેટયો.^{૨૦} તે પછી અનેક રત્નભૂત વસ્તુઓ તથા લોભ્ય સામગ્રીથી ભરેલા એવા શ્રીકૃષ્ણના રમ્ય મહેલમાં અર્જુન શ્રીકૃષ્ણની સાથે ઘણી રાત્રિઓ રહ્યો.^{૨૧}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત અર્જુન વનવાસપર્વવિષે અર્જુનદારકાગમન નામનો અધ્યાય ૨૧૮ મો સમાપ્ત.

અર્જુનવનવાસપર્વ સમાપ્ત.

સુભદ્રાહરણ પર્વ

અધ્યાય ૨૧૯ મો-અર્જુન સુભદ્રાને જોઈ મોહિત થયો.

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતઃ કતિપયાહસ્ય તસ્મિન્ રૈવતકે ગિરૌ ॥

વૃણ્યંધકાનામભવદુત્સવો નૃપસત્તમ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:-હે નૃપશ્રેષ્ઠ ! તે પછી કેટલેક દિવસે રૈવતક પર્વત ઉપર વૃષ્ણિ, અંધક વગેરે યાદવોનો મોટો ઉત્સવ થયો.^૧ એ પર્વતના ઉત્સવમાં લોજ, વૃષ્ણિ અને અંધક કુળના વીરોએ બ્રાહ્મણોને હજારો દાનો આપ્યા.^૨ હે રાજન ! આ પર્વતની ચારે તરફ રત્નચિત્રિત મોટા મહેલો બાંધેલા હતા, તેનાથી તથા સર્વત્ર ઉગેલાં કંદપવૃક્ષોથી તે પર્વત સુશોભિત જણાતો હતો;^૩ ત્યાં વાદિત્ર વગાડનારા વાદિત્રો વગાડતા હતા, નર્તકો નૃત્ય કરતા હતા અને ગવૈયાઓ ગાન કરતા હતા.^૪ મહાતેજસ્વી યાદવોના કુમારો અલંકાર ધારણ કરીને સુવર્ણચિત્રિત વાહનોમાં યેસી હેઠીપ્યમાન જણાતા આમતેમ ફરતા હતા.^૫ તેમજ નગરના લોકો પણ પોતાની સ્ત્રીઓ તથા પરિવારની સાથે નાનાંમોટાં વાહનોમાં યેસીને તથા પગે ચાલતા ત્યાં આવતા હતા. હે ભારત !

વળી મદિરાપાનથી મત્ત થયેલા હલધારી બલરામ પણ રેવતીની સાથે ત્યાં આવ્યા હતા અને તેમની પાછળ ગંધર્વો ફરતા હતા.^{૬, ૭} તેમજ વૃષ્ણિઓના પ્રતાપવાન રાજા ઉગ્રસેન પણ હજારો સ્ત્રીઓની સાથે ત્યાં આવ્યા હતા અને ગંધર્વો તેમની આગળ ગાન કરતા હતા.^૮ વળી ત્યાં યુદ્ધ કરવામાં હુર્મદવાળા પ્રદ્યુમ્ન તથા સાંબ પણ મદિરાથી મત્ત થઈને દિવ્ય વસ્ત્ર તથા સુંદર માલાઓ ધારણ કરીને દેવની પેઠે વિહાર કરતા હતા.^૯ અકૂર, સારણ, ગદ, બભ્રુ, વિહ્વરથ, નિશઠ, ચારુદેણુ, પૃથુ, વિપૃથુ, સત્યક, સાત્યકિ, ભંગકાર, મહારવ, હાદિત્ય, ઉદ્ધવ અને બીજા નહિ ગણાવેલા કેટલાએક યાદવો પણ સ્ત્રીઓ અને જૂદા જૂદા ગંધર્વોની સાથે ત્યાં આવીને રૈવતક પર્વતના ઉત્સવને શોભાવવા લાગ્યા.^{૧૦-૧૨} આ પ્રમાણે મહાન આશ્ચર્યકારક તે મહોત્સવ પ્રવર્તતો હતો; તે વખતે વસુદેવનંદન શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન બન્ને ત્યાં સાથે આવી લાગ્યા.^{૧૩} અને એ મેળામાં ફરતાં તે બન્ને જણાએ તે વખતે વસુદેવની અલંકારવાળી શુભ પુત્રી-સુભદ્રાને

સખીઓના મધ્યમાં દીઠી.^{૧૪} તેને જોતાંજ અર્જુનને કામ ઉત્પન્ન થયો અને સુભદ્રામાં એકાગ્ર મનવાળા અર્જુનનો ભાવ શ્રીકૃષ્ણ કળી ગયા,^{૧૫} એટલે હે ભારત ! પુરુષવ્યાઘ્ર શ્રીકૃષ્ણ હાસ્ય કરતા અર્જુનને કહેવા લાગ્યા કે:-“ હે અર્જુન ! વનમાં ફરનારાનું મન પણ કામથી વ્યાકુલ થાય છે એ શું કહેવાય ?^{૧૬} હે પાર્થ ! એ મારી બહેન સારણની સહોદર ભગિની થાય છે. એનું નામ સુભદ્રા છે અને મારા પિતાને એ પુત્રી ઘણી વહાલી છે. જો તને એની અભિલાષા થતી હોય તો હું પોતે એને માટે મારા પિતાને કહીશ.”

અર્જુન બોલ્યો:-“ હે કૃષ્ણ ! એ વસુદેવની પુત્રી છે, વાસુદેવની બહેન છે અને વળી સ્વરૂપ-સંપન્ન છે, એટલે એ સુભદ્રા કેને મોહિત કરે નહિ ?^{૧૭} હે સખા ! જો એ તમારી બહેન મારી પટ્ટરાણી થાય તો માંડે સર્વ પ્રકારનું કલ્યાણ તમેજ કર્યું એમ હું નિશ્ચય માનીશ.^{૧૮} હે જનાર્દન ! એને મેળવવા માટે શો ઉપાય કરવો તે મને કહો. જો તે ઉપાય પુરુષથી થાય તેવો હશે તો તે સર્વ હું કરીશ.”^{૨૦}

વાસુદેવ બોલ્યા:-“ હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! ક્ષત્રિયોને માટે સ્વયંવરવિવાહ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે; પણ સ્ત્રીઓના સ્વભાવનું ઠેકાણું ન હોવાથી તે વિવાહ શકભરેલો છે; અર્થાત્ અમુક પુરુષનેજ તે કન્યા વરે એવો તેમાં નિશ્ચય રહેતો નથી.^{૨૧} માટે શૂરવીર ક્ષત્રિયોને સારૂ તો બલાત્કારે કન્યાનું હરણ કરવું એ માર્ગજ પ્રશંસનીય ગણાય છે અને એ વાત ધર્મવેત્તાઓ બાણે છે.^{૨૨} હે અર્જુન ! એટલામાટે તું મારી કલ્યાણી ભગિનીને બલથી હરણ કર; કારણ કે સ્વયંવર કરવામાં એ કન્યા કેને વરશે તે કોણ બાણી શકે ? ”^{૨૩}

તે પછી અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણે એ કાર્ય કયી રીતે કરવું, તેનો નિશ્ચય કર્યો અને ઝડપથી જનારા દ્વંતોને મોકલી ઇંદ્રપ્રસ્થમાં રહેલા ધર્મરાજને તે બખર કહાવી. તે સાંભળીને મહાબાહુ યુધિષ્ઠિરે તેમ કરવા આજ્ઞા આપી.^{૨૪, ૨૫}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
સુભદ્રાહરણપર્વવિષે રુધિષ્ઠિરાનુજ્ઞા
નામનો અધ્યાય ૨૧૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાયે ૨૨૦ મો-સુભદ્રાહરણ અને યાદવોનો તથા બલદેવનો ક્રોધ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતઃ સંવાદિતે તસ્મિન્નનુજ્ઞાતો ધનંજયઃ ॥

ગતાં રૈવતકે કન્યાં વિદિત્વા જનમેજય ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:-હે જનમેજય ! વિવાહ-સંબંધમાં સંદેશો મોકલ્યો અને યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞા મળી; એ પછી અર્જુનને રૈવતક પર્વત ઉપર સુભદ્રા ગઈ છે, એમ બાણીને પોતે કરવા ધારેલા કાર્યની વિગત શ્રીકૃષ્ણને કહી અને તેમનો મત લીધો. પછી વાસુદેવની આજ્ઞા લઈને, સુવર્ણનિર્મિત ધ્વજાદિ અંગોવાળા, યથાશાસ્ત્ર તૈયાર કરેલા, શૈબ્ય અને સુગ્રીવ નામના ઘોડા બેડેલા, ધુધરીની બળથી શોભતા, સર્વ શસ્ત્રો જેમાં ગોઠવી દીધેલાં, મેઘના શબ્દના જેવો નાદ કરતા, બળવલિત અસિના જેવા પ્રકાશતા અને શત્રુના હૃદયને નાશ

કરે તેવા રથમાં બેસી, કવચ પહેરી, આંગળીઓના રક્ષણને માટે ઘોના ચામડાની ખોળીઓ ખાંધી, તરવાર લઈ, સજ્જ થઈને મૃગયા કરવા જવાનું મિષ બતાવી પુરુષશ્રેષ્ઠ અર્જુન ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો.^{૧-૫} આ વખતે સુભદ્રાએ પણ રૈવતક પર્વતનું પૂજન કરીને સર્વ દેવતાઓનું પૂજન કર્યું. પછી બ્રાહ્મણોની પાસે સ્વસ્તિવાચન ભણાવ્યું અને પર્વતની પ્રદક્ષિણા કરીને તે ત્યાંથી દ્વારકા આવવા નીકળી. તેને આવતી જોઈને કામનાં બાણથી પીડાયેલો અર્જુન સર્વાંગસુંદરી સુભદ્રા તરફ દોડ્યો અને તેણે બલાત્કારે સુભદ્રાને ઉપાડી પોતાના રથમાં બેસાડી દીધી.^{૬, ૭} પછી શુદ્ધ સ્મિતવાળી સુભદ્રાને લઈને તે પુરુષવ્યાઘ્ર અર્જુન સુવર્ણગ રથવડે પોતાના નગર તરફ ચાલતો થયો.^૮ સુભ-

દ્રાનું હરણ થયેલું જોઈને સૈનિક જનો ખૂમ મારતા મારતા દારકાપુરી તરફ દોડ્યા અને સુધર્મા સભામાં જઈને તે બધાએ સભારક્ષકને અર્જુનનું તે સર્વપરાક્રમ કહી સંભળાવ્યું.^{૧૦} તેઓનાં વચન સાંભળીને તેજ વખતે સભાપાલે, સૈન્યને સજ્જ થવા સૂચવનારી મોટા શબ્દવાળી અને સુવર્ણથી મઢેલી હુંદલિનો નાદ કર્યો.^{૧૧} તે શબ્દ સાંભળતાં જ ભોજ, વૃષ્ણિ તથા અંધક કુળના મહારથો બળભળી ઉઠ્યા અને અન્નપાન ત્યજી દઈને ચોતરફથી ત્યાં એકઠા થઈ ગયા.^{૧૨} ત્યાં આવ્યા પછી પુરુષોમાં વ્યાઘ્રજેવા વૃષ્ણિ, અંધક વગેરે કુલના સેંકડો મહારથો સુવર્ણનિર્મિત ઉત્તમ બિછાવાંવાળાં, મણિ તથા વિદ્રુમના ચિત્રવાળાં અને જાળવલિત અગ્નિના જેવાં કાંતિવાળાં સિંહાસનો ઉપર બેઠા અને તેઓ વેદીમાં રહેલા અગ્નિના જેવા શોભવા લાગ્યા.^{૧૩, ૧૪} પછી દેવોના જેવા શોભતા યાદવોના તે સમુદાય આગળ સભાપાલે અને તેના અનુચરોએ અર્જુનને જે કયું હતું તે બધું કહી સંભળાવ્યું.^{૧૫} તે સાંભળીને મદથી રક્ત થયેલાં નેત્રવાળા અહંકારી યાદવો અર્જુનના તે કર્મને સહન ન કરતા તત્કાલ ઉછળવા લાગ્યા;^{૧૬} અને ઝટ રથો તૈયાર કરો, પ્રાસો લાવો, મહાન કિંમતી ધનુષો લાવો, મોટાં બખતરો લાવો, એમ સારથિને ખૂમ મારીને કહેવા લાગ્યા. કેટલાક રથો જોડાવવા આજ્ઞા કરવા લાગ્યા, ત્યારે કેટલાએક સુવર્ણના અહંકારવાળા ઘોડાઓને પોતેજ જોડવા લાગ્યા.^{૧૭, ૧૮} આ પ્રમાણે રથો, કવચો, ધ્વજો વગેરે લાવવા માંડવાથી તથા વીર પુરુષોના શબ્દોથી ત્યાં ઘોંઘાટ થઈ રહ્યો.^{૧૯} તે વખતે કૈલાસશિખરના જેવા ઉંચા તથા શ્વેત વર્ણવાળા, મહિરાપાનથી મત્ત થયેલા, નીલ વસ્ત્ર તથા વનમાલાને ધારણ કરનારા બલરામ મહર્ગવિત થઈને આ પ્રમાણે વચન કહેવા લાગ્યા:—૨૦ “હે અબુદ્ધિમાન યાદવો! તમે આ શું કરો છો? આ જનાર્દન તો શાંત બેસી રહ્યા છે, એમનો અભિપ્રાય જાણ્યાવિના તમે શા-

માટે ક્રોધ કરીને મિથ્યા ગર્જના કરો છો? ^{૨૧} પ્રથમ એ મહાબુદ્ધિમાન કૃષ્ણ પોતાનો અભિપ્રાય જણાવે તે પછી એમને જે કરવું સાચું લાગે તે પ્રમાણે તમે બધા આલસ્યરહિત થઈને કરો.” ^{૨૨} આવાં હલધારી બલરામનાં ગ્રહણ કરવા જેવાં વચન સાંભળીને સઘળા યાદવો શાંત પડ્યા અને ‘બહુ સાચું, બહુ સાચું,’ એમ કહેવા લાગ્યા. બુદ્ધિમાન બલદેવનાં નિષ્પક્ષ વચન સાંભળતાં જ તે બધાઓ પાછા સભામાં શાંત થઈને બેસી ગયા. ^{૨૪} તે પછી શત્રુને તાપ આપનારા બલરામ વાસુદેવને કહેવા લાગ્યા કે:—“હે જનાર્દન! તમે આ બધું જોતા છતાં કેમ કંઈ પણ બોલ્યા વિના મુગા બેસી રહ્યા છો? ^{૨૫} હે અચ્યુત! અમે બધાએ તમારે લીધે અર્જુનનો સત્કાર કર્યો હતો. બાકી હુબુદ્ધિવાળો અને કુલને કલંક લગાડનારો તે તેવા સન્માનને પાત્ર ન હતો. ^{૨૬} પોતાને કુલીન માનનારો કયો પુરુષ જેનું ખાય તેનું જ લાણું ભાંગી શકે? ^{૨૭} જે પોતાનો સંબંધ ચાલુ રાખવા ઇચ્છતો હોય તથા પૂર્વના ઉપકારને માનતો હોય અને જેને ઐશ્વર્યની આકાંક્ષા હોય તેવો કયો પુરુષ આવું સાહસ કરી શકે? ^{૨૮} તે અર્જુનને અમારો બધાનો તથા તમારો અનાદર કરીને બલાત્કારે સુભદ્રાનું હરણ કર્યું છે અને તે તેણે પોતાનું મૃત્યુજ સ્વીકારી લીધું છે. ^{૨૯} હે ગોવિંદ! તેણે મારા માથાપર આજે પગ મૂક્યો છે. જેમ સર્પ બીજના પગના સ્પર્શને સહન કરે નહિ, તેમ તેને હું શી રીતે સહન કરીશ? ^{૩૦} આજે હું એકલોજ નિષ્કૌરવી પૃથ્વી કરી નાખીશ. અર્જુનના એ અપરાધને હું સાંખનાર નથી.” ^{૩૧} આ પ્રમાણે મેઘ તથા હુંદલિના જેવા શબ્દવાળા ગર્જના કરતા બલરામને ભોજ, વૃષ્ણિ અને અંધકો પણ તે વખતે ટેકો આપવા લાગ્યા. ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વતગીત સુભદ્રાહરણપર્વવિષે બલદેવક્રોધ નામનો અધ્યાય ૨૨૦ મો સમાપ્ત. સુભદ્રાહરણપર્વ સમાપ્ત.

* ન જ્ઞાતીનાં વચઃ પ્રેક્ષ્યં વરે શ્રેયસ્યુપાગતે । इतीव कृष्णो विजयं स्वस्वसारमहारयत् ॥
‘શ્રેષ્ઠ વર પ્રાપ્ત થતાં સગાંઓનાં વચન તરફ પણ દષ્ટિ આપવી નહિ’ એ સૂચવતા હોય તેમ શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનની પાસે પોતાની બહેનનું હરણ કરાવ્યું.
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

हरणाहरण पर्व

અધ્યાય ૨૨૧ મો—સુભદ્રાથી અભિમન્યુ તથા દ્રૌપદીથી પાંચ પુત્રો
ઉત્પન્ન થયા.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

उक्तवन्तो यथार्वायमसकृत्सर्ववृष्णयः ॥

ततोऽब्रवीद्वासुदेवो वाक्यं धर्मार्थसंयुतम् ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:—તે વખતે સર્વે વૃષ્ણિ-
ઓ પોતપોતાનાં બલ પ્રમાણે વારંવાર બોલ્યા,
તે પછી વાસુદેવ ધર્મ તથા અર્થયુક્ત વાક્ય
કહેવા લાગ્યા કે:—^૧ “હે યાદવો! અર્જુન આ
કુલનું અપમાન કર્યું નથી; પરંતુ તેણે એ પ્રમાણે
કરીને ઉલટું આપણા કુળનું માન વધાર્યું છે,
એમાં સંશય નથી.”^૨ આપણે યાદવો ધનના લોભી
નથી એમ અર્જુન હમેશાં સારી રીતે જાણે છે.
વળી સ્વયંવરમાં કન્યા પોતાનેજ મળે એવો
નિયમ ન હોવાથી તે સ્વયંવરને પસંદ કરતો
નથી;^૩ તેમજ કન્યાનું પશુની પેટે દાન લેવું તે
પણ કોણ પસંદ કરે? વળી પૃથ્વીમાં કયો
પુરુષ પોતાની પુત્રીનું વેચાણ કરે? માં
માનવું તો એવું છે કે, આ બધા દોષોનો વિચાર
કરીનેજ અર્જુન પોતાના ધર્મ પ્રમાણે બલાત્કાર-
થી કન્યાનું હરણ કર્યું છે.^૪ યશસ્વીની સુભ-
દ્રાનું તેને માટે યોગ્ય એવા અર્જુન બલાત્કારથી
હરણ કર્યું અને તેથી જે સંબંધ થયો છે તે સર્વ
રીતે યોગ્યજ છે.^૫ ભરતના તેમજ યશસ્વી શાંત-
નુના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા અને કુતિભોજ
રાજાની પુત્રીના પુત્ર અર્જુનને મેળવવા કોણ
ઈચ્છા કરે નહિ? ^૬ વળી હું તો ભગનેત્રને હરણ
કરનારા ત્રિનેત્રધારી શંકરવિના બીજા કોઈ પુરુષ-
ને એવો જોતો નથી કે જે પોતાના બલથી યુદ્ધમાં
અર્જુનને જીતી શકે? ^૭ વળી હે આર્ય! તેની
પાસે મારો ઉત્તમ રથ છે, તેણે મારા પ્રસિદ્ધ
ઘોડાઓ જોડેલા છે અને શીઘ્ર અશ્વનો પ્રયોગ
કરનાર અર્જુન જેવો યોદ્ધા છે તો તેવા સાધનસં-

પન્ન અર્જુનની સાથે ઇંદ્રલોક, રુદ્રલોક અને બીજા
સર્વ લોકમાં કયો એવો પુરુષ છે કે જે બરો-
બરી કરી શકે? માટે માં માનવું તો એવું છે
કે, તમે બધા શાંત તથા પ્રસન્ન થઈને અર્જુન-
ની પાછળ જાઓ અને તેને સારી રીતે સમજા-
વીને પાછો લાવો. જે તમે લડવા જશો અને
તમને બધાને બલથી હરાવીને અર્જુન પોતાના
નગરમાં જતો રહેશે તો તમારો યશ તત્કાલ
નાશ પામશે; પરંતુ સલાહસંપથી કાર્ય કર-
વામાં તમારો પરાજય થવાનો નથી.”

વસુદેવનંદન શ્રીકૃષ્ણનાં આવાં વચન સાંભ-
ળીને હે જનાધિપ! તેઓએ તે પ્રમાણે કર્યું—^૮
સમર્થ અર્જુન દ્વારકામાં પાછો આવ્યો અને
ત્યાં તેણે સુભદ્રાની સાથે લગ્ન કર્યા. લગ્ન થયા
પછી અર્જુન વર્ષ ઉપરાંત કેટલીક રાત્રિઓ-
સુધી ત્યાં રહ્યો.^૯ પછી યાદવોથી સન્માન
પામીને તથા ઈચ્છાપૂર્વક વિહાર કરીને ત્યાંથી
તે નીકળ્યો અને તેણે પોતાના વનવાસનો
બાકીનો કાલ પુષ્કરતીર્થમાં ગાળ્યો.^{૧૦} જ્યારે
બાર વર્ષ પૂરાં થયાં, ત્યારે અર્જુન ઇંદ્રપ્રસ્થમાં
આવ્યો અને નિયમપૂર્વક સાવધાન થઈને રાજ
યુધિષ્ઠિર પાસે ગયો.^{૧૧} પછી ગ્રાહ્યણીની પૂજા
કરીને તે દ્રૌપદીની પાસે ગયો. તે વખતે દ્રૌપદી
કુરુનંદન અર્જુનને પ્રણયથી કહેવા લાગી કે:—^{૧૨}
હે કૌતેય! હવે અહીં શામાટે આવ્યા છો?
તમારી તે યાદવી સ્ત્રી હોય ત્યાંજ જાઓને!
ભારતનો એક મજબૂત બંધ હોય પણ તેના ઉપર
બીજો બંધ બાંધવાથી પહેલો બંધ શિથિલ થઈ
જાય છે.”^{૧૩} આ પ્રમાણે અનેક રીતે વિલાપ
કરતી દ્રૌપદીને જોઈને અર્જુન તેનું વારંવાર
સાંત્વન કર્યું તથા અનેકવાર તેની ક્ષમા માગી.^{૧૪}

પર્વ] અધ્યાય ૨૨૧ મો-સુભદ્રાથી અભિમન્યુ તથા દ્રૌપદીથી પાંચ પુત્રો ઉપન્ન થયા. ૩૯૭

પછી અર્જુન ત્વરાથી સુભદ્રા પાસે ગયો અને તેને લાલ રંગનું રેશમી વસ્ત્ર પહેરાવી *ગોવાલિનીના જેવો વેષ કરાવી અંતઃપુરમાં મોકલી દીધી.^{૧૯} એવા વેષમાં પણ વીરપત્ની તથા સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવી યશસ્વિની સુભદ્રા અતિશય શોભવા લાગી. પછી વિશાલ રક્ત નેત્રવાળી યશસ્વિની સુભદ્રા ઉત્તમ મહેલમાં આવી અને કુંતીને પગે લાગી. તે વખતે સર્વાંગ સુંદરી સુભદ્રાનું કુંતીએ પરમ પ્રેમથી મસ્તક સુંઘ્યું અને તે અતુલ સ્ત્રીને આશીર્વાદ આપ્યા. તે પછી પૂર્ણચંદ્રના જેવા સુખવાળી સુભદ્રા ત્વરાથી દ્રૌપદીની પાસે ગઈ અને તેણે દ્રૌપદીને પ્રણામ કરીને “હું તમારી દાસી છું” એમ કહ્યું.^{૨૦-૨૩} તે વખતે દ્રૌપદી ઉભી થઈ અને શ્રીકૃષ્ણની બહેનને ભેટીને પ્રેમથી કહેવા લાગી કે:—“તારો પતિ નિઃસપ્ત થાઓ.” તેમજ હર્ષ પામેલી સુભદ્રાએ પણ દ્રૌપદીને કહ્યું કે:—“ભલે એમ થાઓ.”^{૨૪} હે જનમેજય! તે વખતે મહારથ પાંડવોનાં મન પ્રસન્ન થયાં તથા કુંતી પણ અતિશય પ્રસન્ન થયાં.

જ્યારે કમલનયન શ્રીકૃષ્ણે સાંભળ્યું કે, પાંડવશ્રેષ્ઠ અર્જુન પોતાના ઉત્તમ નગર ઇંદ્રપ્રસ્થમાં જઈ પહોંચ્યો છે,^{૨૬} ત્યારે શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા અને શત્રુને તાપ આપનારા શૂરસેનના પૌત્ર શ્રીકૃષ્ણ, બલરામને સાથે લઈને તથા અંધકે કુળના શ્રેષ્ઠ એવા મહારથ વીરો, ભાઈઓ, કુમારો અને ઘણા યોદ્ધાઓથી વીંટાઈને મોટા સૈન્યના રક્ષણ સાથે ત્યાં આવ્યા.^{૨૭, ૨૮} તે વખતે તેમની સાથે મહાયશસ્ત્રી, અરિને હમનારા અને દાનપતિ એવા વૃષ્ણીવીરોના બુદ્ધિમાન સેનાપતિ અકૂર પણ સાથે આવ્યા હતા.^{૨૯} વળી મહા તેજસ્વી અનાધૃષ્ટિ તથા મહા બુદ્ધિવાળા અને ઉદાર ચિત્તવાળા સાક્ષાત્ બૃહસ્પતિના શિષ્ય મહા યશસ્વી ઉદ્રવ પણ સાથે હતા.^{૩૦} વળી સત્યકે, સાત્યકિ, યાદવ કૃતવર્મા, પ્રદ્યુમ્ન, સાંબ, નિશઠ, શંકુ,^{૩૧} પરાક્રમી ચારુદેણ, ઝિદ્દી, વિપ્રથુ, મહાબાહુ સારણ, વિદ્રાનોમાં શ્રેષ્ઠ એવો

*ગોપાલ કૃષ્ણના સંબંધથી તથા પદ્માણીના વેષમાં જેવાથી દ્રૌપદીને ક્રોધ થયો તે ન થતા માટે

ગદ,^{૩૨} એ બધા અને બીજા વૃષ્ણિ, ભોજ તથા અંધકે કુળના ઘણા પુરુષો લગ્નની અનેક ભેટો લઈને ખાંડવપ્રસ્થમાં આવ્યા હતા.^{૩૩} જ્યારે યુધિષ્ઠિર રાજાએ સાંભળ્યું કે, શ્રીકૃષ્ણ આવ્યા છે, ત્યારે તેમણે સન્માનપૂર્વક તેડી લાવવા માટે તેમણે નકુલ તથા સહદેવને સામા મોકલ્યા.^{૩૪} તેમણે જઈને મહાન ઐશ્વર્યવાળા વૃષ્ણિમંડલનું સારૂં સન્માન કર્યું. તે પછી વૃષ્ણિ, અંધક તથા ભોજને સાથે લઈને મહાન બાહુવાળા પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણે બલરામની સાથે ખાંડવપ્રસ્થમાં પ્રવેશ કર્યો. આ વખતે એ નગરને ધ્વજપતાકાઓથી શણગાર્યું હતું, વાળેલા રસ્તાઓમાં પવિત્ર સુગંધવાળાં શીતલ ચંદનનાં જલનો છંટકાવ કર્યો હતો, ઠેકઠેકાણે પુષ્પસમૂહ પાથરીને નગરને સુશોભિત કર્યું હતું, ઠામ ઠામ બળતા અગરનો સુગંધ પ્રસરી રહ્યો હતો. હૃષ્ટપુષ્ટ મનુષ્યોથી આખું નગર ભરાઈ ગયું હતું તથા વેપારીઓથી નગર શોભી નીકળ્યું હતું.^{૩૫, ૩૬} એવા સુશોભિત નગરના માર્ગમાં થઈને હજારો બ્રાહ્મણો તથા નગરના લોકોથી પૂજન કરાતા શ્રીકૃષ્ણ ઇંદ્રભવનના જેવા યુધિષ્ઠિર રાજાના ભવનમાં આવ્યા.^{૩૭} તે વખતે યુધિષ્ઠિર વિધિપૂર્વક પ્રથમ બલરામને ભેટ્યા અને પછી શ્રીકૃષ્ણનું મસ્તક સુંઘીને તેમને બાહુથી આલિંગન કર્યું.^{૪૦} પ્રસન્ન થયેલા ગોવિંદે પણ વિનયથી તેમને માન આપ્યું અને પુરુષવ્યાઘ્ર ભીમનું પણ વિધિથી સન્માન કર્યું.^{૪૧} તે પછી વૃષ્ણિ અને અંધકોમાં શ્રેષ્ઠ એવા જે પુરુષો આવ્યા હતા, તેમનો યુધિષ્ઠિરે યોગ્યતા પ્રમાણે યથાવિધિ આદરસહાર કર્યો.^{૪૨} કેટલાએક યાદવોનું શુરુની પેઠે પૂજન કર્યું, કેટલાએકને મિત્રની પેઠે મળ્યા, કેટલાએકની સાથે પ્રેમથી સંભાષણ કર્યું અને કેટલાએક યાદવોએ યુધિષ્ઠિરને અભિવંદન કર્યું.^{૪૩} તે પછી મહા યશસ્વી હૃષીકેશ-કૃષ્ણે વરપક્ષના સંબંધીઓને ઉત્તમ ધન આપ્યું તથા સગાંઓએ સુભદ્રાને માટે જે ધન મોકલેલું તે સુભદ્રાને આપ્યું.^{૪૪}

પછી શ્રીકૃષ્ણે સુવર્ણના ધ્વજાદિ અંગવાળા, ઘુઘરીઓની જાલથી શોભતા અને ચાર ચાર ઘોડાઓ બેઠેલા એવા એક હજાર રથો કેળવાયલા ચતુર સારથિઓની સાથે પાંડવોને આખ્યા. વળી શ્રીમાન માથુર દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલી, પુષ્કળ દૂધવાળી અને પવિત્ર દેખાવવાળી દશ હજાર ગાયો આપી.^{૪૫, ૪૬} વળી જનાર્દને ચંદ્રના કિરણ જેવી ધવલ કાંતિવાળી, શુદ્ધ અશ્વવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલી અને સુવર્ણના અલંકારથી શણગારેલી એવી એક હજાર ઘોડીઓ પ્રીતિથી પાંડવોને આપી.^{૪૭} વળી કેળવેલાં, વાયુના જેવા વેગવાળાં અને મેંશના જેવા રંગવાળાં તથા કેટલાંએક ઘોળા રંગનાં એવાં એક હજાર ખચ્ચરો આખ્યા.^{૪૮} વળી સ્નાન, પાન તથા ખીજ અનેક ઉત્સવોમાં કેળવાયેલી, યોગ્ય વયવાળી, ઋતુધર્મને પ્રાપ્ત ન થયેલી, સારા વેષવાળી, સુંદર કાંતિવાળી, સુવર્ણની સો સો મહોરની કાંઠલીઓ જેઓના કંઠમાં રહેલી એવી, રૂંવાટાંવિનાનાં અંગવાળી, સર્વ અલંકારોથી અલંકૃત અને સેવા કરવામાં કુશળ એવી એક હજાર દાસીઓ કેમલનયન શ્રીકૃષ્ણે આપી.^{૪૯, ૫૦} વળી બાહ્યિક દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા, પીઠપર ભાર વહન કરનારા એક લાખ ઘોડાઓ શ્રીકૃષ્ણે ઉત્તમ કન્યાધન તરિકે આખ્યા.^{૫૧} દશાહકુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા શ્રીકૃષ્ણે અસિના જેવા તેજવાળું કાચું અને શોધેલું મનુષ્યના દશભાર (૫૦ મણ) જેટલું સોનું આપ્યું.^{૫૨} વળી સાહસપ્રિય હલધારી બલરામે પ્રસન્ન થઈને સંબંધને માન આપતાં પહેરામણીમાં અર્જુનને એક હજાર મદમત્ત હાથીઓ આખ્યા. આ હાથીઓને ત્રણ સ્થાન(ગંડ-સ્થાન, ગુહ્ય તથા કાનનાં મૂલ)માંથી મદ્દ ઝરતો હતો, તેઓ પર્વતના શિખર જેવા દેખાતા હતા, યુદ્ધમાંથી પાછા હઠે નહિ તેવા હતા, તેઓને સારા શબ્દવાળી ઘંટાઓ બાંધેલી હતી, તેઓ સોનાની સાંકળોથી શોભતા હતા અને તેમના ઉપર માવતો બેઠેલા હતા.^{૫૩-૫૫} આ રીતે શ્રીકૃષ્ણાદિએ આપેલાં મહાન ધનરત્નના સમૂહવાળો, પશ્ચ અને કંબલરૂપી શ્રીજીવાળો, મોટા

હાથીરૂપી મોટા મગરોવાળો અને પતાકારૂપી શેવાલવાળો તે કિંમતી ધનનો સમુદ્ર પાંડુસાગરની સાથે મળી ભળી ગયો અને તેથી તેમની પૂર્ણતાને અધિક પૂર્ણ કરતો શત્રુઓને શોક ઉત્પન્ન કરનારો થઈ પડ્યો.^{૫૬, ૫૭} ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે તે સઘળું ધન સ્વીકાર્યું અને વૃષ્ણિ, અંધક વગેરે વંશના મહારથોનું પૂજન કર્યું.^{૫૮} પછી ઇંદ્રપ્રસ્થમાં એકઠા થયેલા કુરુ, વૃષ્ણિ અને અંધક કુલના ઉત્તમ મહાત્માઓ જેમ પુણ્યાત્માઓ સ્વર્ગમાં વિહાર કરે, તેમ વિહાર કરવા લાગ્યા.^{૫૯} ઠેકઠેકાણે ગાઈને તથા વીણા, મૃદંગ વગેરેના નાદ કરીને ઇચ્છામાં આવે તેમ કૌરવો અને યાદવો વિહાર કરતા હતા.^{૬૦} આ પ્રમાણે ઉત્તમ વીર્યવાળા યાદવો ઘણા દિવસ વિહાર કરીને કૌરવોથી સન્માન પામી પછી પાછા દ્વારકામાં ગયા.^{૬૧} જતી વખતે કુરુશ્રેષ્ઠોએ તેમને ઉત્તમ રત્નભૂત વસ્તુઓ આપી, તેને લઈને તથા બલરામને આગળ કરીને વૃષ્ણિ, અંધક વગેરે મહારથો દ્વારકામાં ગયા;^{૬૨} અને હે ભારત ! શ્રીકૃષ્ણ તો મહાત્મા અર્જુનની સાથે રમ્ય એવા ઇંદ્રપ્રસ્થ નગરમાંજ રહ્યા.^{૬૩} ત્યાં રહીને મહાયશસ્ત્રી કૃષ્ણ યમુનાના તીર ઉપર મૃગયા કરવા જતા અને ત્યાં મૃગ, વરાહ વગેરેને વિંધતા અર્જુનની સાથે આનંદથી કીડા કરતા હતા.^{૬૪} તે પછી કેશવનાં પ્રિય ભગિની સુભદ્રાએ ઇંદ્રાણી જેમ જયંતને જન્મ આપે તેમ ખ્યાતિવાળા એક પુત્રને જન્મ આપ્યો.^{૬૫} જે પુરુષશ્રેષ્ઠ અભિમન્યુને સુભદ્રાએ ઉત્પન્ન કર્યો તે દીર્ઘ બાહુવાળો, વિશાલ છાતીવાળો, વૃષભના જેવાં નેત્રવાળો, શત્રુઓને દમન કરનારો અને પરાક્રમી હતો.^{૬૬} નરોમાં શ્રેષ્ઠ એવો તે અર્જુનનો પુત્ર અભી એટલે નિર્ભય તથા મન્યુમાન-ક્રોધવાન-અતિશય શૂરો હોવાથી તે શત્રુમર્દનનું નામ અભિમન્યુ પાડ્યું.^{૬૭} જેમ યજ્ઞમાં શમીનું મંથન કરવાથી તેમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ અર્જુનથી સુભદ્રામાં એ અતિરથ પુત્ર ઉત્પન્ન થયો હતો.^{૬૮} હે ભારત ! આ પુત્રનો જન્મ થયો તે વખતે મહાતેજસ્વી કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિર રાજાએ બ્રાહ્મ-

પર્વ] અધ્યાય ૨૨૨ મો-સુભદ્રાથી અભિમન્યુ તથા દ્રૌપદીથી પાંચ પુત્રો ઉત્પન્ન થયા. ૩૮૯

ભોને દશ હજાર ગાયો તથા ઘણી સેનામહોરો આપી હતી. ૯૯ જેવી રીતે ચંદ્રમા સર્વ પ્રજાને પ્રિય લાગે છે, તેવી રીતે અભિમન્યુ બાપ તથા કાકાઓને અને વાસુદેવને બાલપણથીજ વહાલો થઈ પડ્યો હતો. ૧૦૦ વળી જન્મથી આરંભીને એ પુત્રની (લાલન, પાલન, અલંકરણ વગેરે) સર્વ શુભ ક્રિયાઓ શ્રીકૃષ્ણ પોતે કરતા હતા અને એ બાલક પણ શુકલ પક્ષના ચંદ્રની પેઠે પ્રતિદિવસે વૃદ્ધિ પામતો હતો. ૧૦૧ શત્રુઓને હમન કરનારો આ અભિમન્યુ વેદવિદ્યા ભણ્યો અને અર્જુનની પાસેથી ચતુષ્પાદ તથા *દશ અંગવાળા, દિવ્ય અને માનુષ સમગ્ર ધનુર્વેદને શીખ્યો. ૧૦૨ મહાબલવાન અર્જુને પોતાના પુત્રને અસ્રોના વિજ્ઞાનમાં, સફાઈથી અસ્રોના પ્રયોગ કરવામાં અને સર્વે ક્રિયાઓમાં જે જે

+ ૧ મંત્રમુક્ત-જેનો પ્રયોગ હોય પણ ઉપસંહાર ન હોય તે, ૨ પાણિમુક્ત-બાણ વગેરે, ૩ મુક્તામુક્ત-જેનો પ્રયોગ અને ઉપસંહાર બન્ને હોય તે, ૪ અમુક્ત-મંત્રથી સાંધી લીધેલી ધ્વજ વગેરે કે જેને જેતાંજ શત્રુઓ નાસી જાય તે; આ ચાર ધનુર્વેદના પાદ છે.

* ૧ આદાન-ભાથામાંથી બાણ લેવું તે. ૨ સંધાન-ધનુષ ઉપર ચઢાવવું. ૩ મોક્ષણ-નિશાનપર છોડવું. ૪ વિનિવર્તન-હીન શક્તિવાળાં લક્ષ્ય ઉપર છોડેલાં અસ્ત્રને પાછું વાળવું. ૫ સ્થાન-ધનુષ તથા પ્રત્યંચાને જૂદાં જૂદાં જુદા સ્થાનમાં પકડી તે તે સ્થાનમાં શરતું સંધાન કરવું. ૬ મુષ્ટિ-ત્રણ આંગળીથી અથવા ચાર આંગળીથી હરતબંધ. ૭ પ્રયોગ-તર્જની અને મધ્યમા આંગળીની વચ્ચેથી અથવા મધ્યમા આંગળી અને અંગુઠાના મધ્યવડે બાણનું ધનુષ સાથે નેડાણ કરવું તે. ૮ પ્રાયશ્ચિત્ત-પોતાના અથવા પારકાના પ્રાપ્ત થત પ્રત્યંચાના તથા શર વગેરેના આઘાતને રોકવા હાથની બોળાઓ અથવા સામી અસ્ત્રક્રિયાની વિધાઓ. ૯ મંડલ-ચક્રની પેઠે ગોળ ભમત રથવડે ભ્રમણ થતા લક્ષ્યનો વેધ કરવો તે. ૧૦ રહસ્ય-શબ્દવેધ, એકીવખતે અનેક લક્ષ્યોપર શરોનો પ્રહાર ઇત્યાદિ; આ ધનુર્વેદનાં દશ અંગ કહેવાય છે.

x અભાસ વગેરે. † તરવાર વગેરે.

આધિક્ય હતું, તે તે સર્વ શીખવ્યું. ૧૦૩ આ રીતે શાસ્ત્ર તથા પ્રયોગમાં અર્જુને અભિમન્યુને પોતાના જેવો કર્યો. સુભદ્રાથી ઉત્પન્ન થયેલા પોતાના તે પુત્રને જોઈને અર્જુનને ઘણો સંતોષ થયો હતો. ૧૦૪ શત્રુઓનો પરાભવ કરે એવા સર્વ ગુણવાળા, સર્વલક્ષણસંપન્ન, કોઈથી પરાભવ ન પામે એવા, વૃષભના જેવા ખભાવાળા, પહોળી કરેલી ક્ષણવાળા નાગના જેવા, સિંહના જેવા દર્પવાળા, મહાન ધનુર્ધારી, મહમત્ત હાથીના જેવા વિક્રમવાળા, મેઘ તથા હુંદુલિના જેવા શબ્દવાળા, પૂર્ણ ચંદ્રના જેવા સુખવાળા તથા શ્રીકૃષ્ણના જેવાં શૌર્ય, વીર્ય, રૂપ અને આકૃતિવાળા પોતાના પુત્રને જોઈને, પોતાને જોઈને ઈંદ્ર જેમ સંતોષ પામે તેમ, અર્જુન સંતોષ પામતો હતો. ૧૦૫-૧૦૬ શુભ લક્ષણવાળાં દ્રૌપદી પણ પોતાના પાંચ પતિઓથી પાંચ પર્વતના જેવા પાંચ વીર પુત્રોને પ્રાપ્ત થયાં. ૧૦૭ તેમાં યુધિષ્ઠિરથી પ્રતિવિધ્ય થયો; ભીમસેનથી સુતસોમ થયો, અર્જુનથી શ્રુતકર્મા થયો, નકુલથી શતાનીક થયો અને સહદેવથી શ્રુતસેન થયો. આ રીતે પાંચ મહારથ વીર પુત્રોને જેમ અદિતિ આદિત્યોને જન્મ આપે, તેમ પાંચાલીએ જન્મ આપ્યો હતો. ૧૦૮, ૧૦૯ નામ પાડતી વખતે શાસ્ત્રદષ્ટિથી જોઈને ગ્રાહ્ય ભોએ યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે, આ કુમારને શત્રુના કરેલા પ્રહારની વેદનાનું વિધ્ય પર્વતની પેઠે ભાન થશે નહિ, માટે એ પ્રતિવિધ્ય કહેવાશે. ૧૧ આ ભીમસેનથી દ્રૌપદીમાં ઉત્પન્ન થયેલો સોમ તથા સૂર્યના જેવા તેજવાળો અને સહસ્ર સોમ થયા પછી ઉત્પન્ન થયેલો મહાધનુર્ધર પુત્ર સુતસોમ કહેવાશે. ૧૨ શ્રુત (વિખ્યાત) એવાં મહાન કર્મો કરીને આવેલા અર્જુનથી આ પુત્ર ઉત્પન્ન થયો છે, માટે એ શ્રુતકર્મા કહેવાશે. ૧૩ કુરુવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા મહાત્મા શતાનીક રાજર્ષિના જેવા પોતાના કીર્તિવર્ધક પુત્રનું નકુલે તેના નામથી શતાનીક નામ પાડ્યું હતું. ૧૪ છેવટે દ્રૌપદીએ વન્દિદેવત્ય (કૃત્તિકા) નક્ષત્રમાં સહદેવથી પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો, તે શ્રુતસેન કહેવાશે. ૧૫

દેશોદ્ધાર એ દ્રૌપદીના પરસ્પર હિતૈષી

અને યશસ્વી પુત્રો એક એક વર્ષને અંતરે ઉત્પન્ન થયા હતા. ૮૬ હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ રાજા ! એ પુત્રોના જાતકર્મ, ચૌદ તથા ઉપનયન-સંસ્કાર તેમના પુરોહિત ધામ્ય મુનિએ વિધિ-પૂર્વક કર્યા હતા. ૮૭ તે કુમારોએ બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાલન કરીને વેદાધ્યયન કર્યું તથા અર્જુન પાસેથી તેમણે સર્વ દિવ્ય અને માનુષ અસ્ત્રવિદ્યાનું

શિક્ષણ મેળવ્યું. ૮૮ હે રાજશાહીલ ! આ દેવ-ગર્ભના જેવા વિશાલ છાતીવાળા મહારથી પુત્રોને પ્રાપ્ત થઈને પાંડવો હર્ષ પામવા લાગ્યા. ૮૯

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વતર્જિત
હરણાહરણપર્વવિષે ૨૨૧ મો અધ્યાય સમાપ્ત.
હરણાહરણ પર્વ સમાપ્ત. x

ખાંડવદાહ પર્વ

અધ્યાય ૨૨૨ મો—યમુનાતીરે શ્રી કૃષ્ણ તથા અર્જુનની આગળ
બ્રાહ્મણના રૂપમાં અગ્નિ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

इन्द्रस्थे वसंतस्ते जघ्नुरन्यान्नराधिपान्॥

शासनाद् धृतराष्ट्रस्य राज्ञः शांतनवस्य च॥१॥

વૈશંપાયન કહે છે:—ઈંદ્રપ્રસ્થમાં નિવાસ કરતા પાંડવોએ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાની તથા શાંતનુ-પુત્ર ભીષ્મની આજ્ઞાથી બીજા કેટલાએક રાજાઓને માર્યા હતા. ૧ જેમ પુણ્યનાં સૂચક (ગિર્ધ્વ-રેખાદિ, ગાંભીર્યાદિ) લક્ષણોવાળા તથા શુભ કર્મવાળા દેહને પ્રાપ્ત થઈને જીવ સુખથી રહે છે, તેમ ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરના આશ્રયને પામીને સર્વ લોકો સુખથી રહેતા હતા. ૨ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! જેમ નીતિમાન મનુષ્ય પોતાના આત્માના જેવા ત્રણ બંધુઓને માન આપીને તેમનું સમાન ભાવથી સેવન કરે છે, તેમ યુધિષ્ઠિર રાજા ધર્મ, અર્થ અને કામને સમાનભાવથી સેવન કરતા હતા. ૩ સમાન રીતે વિલક્ષ્ય થયેલા તે ધર્મ, અર્થ અને કામરૂપી પુરુષાર્થો પૃથ્વીમાં સાક્ષાત્ દેહ ધારણ કરીને રહેતા હોય તેવા લાગતા હતા; અને યુધિષ્ઠિર રાજા તેમાં ત્રણેના આશ્રયભૂત ચોથા મોક્ષના જેવા શોભતા હતા. ૪ યુધિષ્ઠિર રાજા બ્રહ્મપરાયણ, વેદોનો મહાન યજ્ઞમાં ઉપ-યોગ કરનારા અને શુભ લોકોનું રક્ષણ કરનારા હતા; અર્થાત્ ત્યાંની પ્રજા બ્રહ્મ, કર્મ અને નીતિ,

એ ત્રણેમાં નિષ્ણાત રાજાને પ્રાપ્ત થઈ હતી. ૫ યુધિષ્ઠિર રાજાના રાજ્યકાલમાં રાજાઓની લક્ષ્મી સ્થિર થઈને રહેવા લાગી, બુદ્ધિ પરમેશ્વરપરાયણ થઈ અને સમગ્ર ધર્મ વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો. ૬ જેમ ચારે વેદના પ્રયોગથી થતા જ્યોતિષ્ટોમાદિ યજ્ઞ શોભે, તેમ ચારે ભાઈઓની સાથે યુધિષ્ઠિર રાજા અત્યંત શોભતા હતા. ૭ જેમ દેવો પ્રજા-પતિ બ્રહ્માની પાસે રહીને તેમની સેવા કરે, તેમ જૃહસ્પતિ સરખા ધૌમ્ય વગેરે મુખ્ય વિષ્ણુ યુધિષ્ઠિર રાજાની આસપાસ રહીને તેમનું સેવન કરતા હતા. ૮ પૂર્ણ ચંદ્રને બેઠેને જેમ સર્વનાં નેત્રો તથા હૃદય પ્રસન્ન થાય છે, તેમ ધર્મરાજમાં અત્યંત પ્રીતિવડે સર્વ પ્રજાનાં નેત્રો અને હૃદય એકીવખતે પ્રસન્ન થઈને રમી રહેતાં હતાં. ૯ યુધિષ્ઠિર રાજા પાલન કરતા હતા, એટલાથીજ પ્રજા તેમના પ્રત્યે ભાવ રાખતી નહિ; પરંતુ તે પ્રજાનાં મન જે રીતે રંજન પામે તેવાં કાર્યો કરતા હતા, તેથી લોકો તેમના પ્રત્યે ભક્તિભાવ

x માનવ્નસ્યાપિ જામાતુર્માનં સંવર્દ્યદબૂધઃ ॥

स्वसूहृत्रैर्जुनायापि ददुर्वित्तानि वृष्णयः ॥

વૃષ્ણિઓએ બહેનને હરણ કરનારા અર્જુનને પણ ધન આપ્યું હતું, એ ઉપરથી ડાહ્યાં મનુષ્યે માન હણનારા જમાઈનું પણ માન વધારવું એ આ પર્વમાં સૂચવ્યું છે.

गणेश

પર્વ] અધ્યાય ૨૨૨ મો-યમુનાતીરે શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનની આગળ બ્રાહ્મણના રૂપમાં અગ્નિ ૪૦૧

રાખતા હતા. ^{૧૦} બુદ્ધિમાન અને સુંદર બોલનારા યુધિષ્ઠિર રાજા કેઈ વાર અયોગ્ય, અસત્ય, દુઃખ આપનાર અથવા અપ્રિય વચન બોલતા ન હતા. ^{૧૧} હે ભરતસત્તમ ! તેમણે તેજસ્વી રાજા સર્વે લોકોનું તથા પોતાનું હિત થાય એવી રીતે જ કાર્ય કરતા સુખથી રમણ કરતા હતા; ^{૧૨} તેમજ બધા પાંડવો પણ પોતાના તેજથી રાજાઓને તાપ આપતા સંતાપરહિત થઈને આનંદથી નિવાસ કરતા હતા. ^{૧૩}

આ પ્રમાણે કેટલાએક દિવસો વીત્યા પછી અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું કે:—“ હે કૃષ્ણ ! હાલ ગરમીના દિવસ હોવાથી તાપ ઘણો પડે છે; માટે આપણે યમુના ઉપર જઈએ. ^{૧૪} હે મધુસૂદન ! આપણે સુહૃદ્વર્ગોને લઈને ત્યાં વિહાર કરીશું અને સાંજે પાછા આવતા રહીશું. હે જનાર્દન ! આ વાત તમને પણ પસંદ પડશે. ” ^{૧૫}

વાસુદેવ બોલ્યા:—“ હે કુંતીપુત્ર ! આપણે સુહૃદ્જનોથી વીંટાઈને સુખેથી જલમાં વિહાર કરીએ. હે પાર્થ ! એ વાત મને પણ ગમે છે. ” ^{૧૬}

વૈશંપાયન કહે છે:—પછી હે ભારત ! અર્જુન અને ગોવિંદ બન્નેએ ધર્મરાજાને એ વાત કહી અને તેમની આજ્ઞા મેળવીને ત્યાંથી તેઓ મિત્ર-મંડળને લઈને યમુનાપ્રત્યે ગયા; ^{૧૭} અને ત્યાં તેઓ અતિ શ્રેષ્ઠ વિહારસ્થાનમાં આવી પહોંચ્યા. આ સ્થાનમાં અનેક જાતનાં વૃક્ષો ઉગી નીકળેલાં હતાં તથા ત્યાં નાનાંમોટાં ગૃહો આવી રહેલાં હતાં, જેનાથી તે સ્થાન ઇંદ્રનગરના જેવું જણાતું હતું. ^{૧૮} ત્યાં શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનને માટે ભક્ષ્ય લોભ્યના ઉમદા રસિક પદાર્થો, પીવાના રસો, પુષ્પો અને વિવિધ સુગંધો તૈયાર કરેલા હતા અને નાનાવિધ શુભ રત્નોની શોભા કરેલી હતી, તે અંતઃપુરમાં તેમણે તટલાલ પ્રવેશ કર્યો; અને હે ભારત ! ત્યાં જઈને સર્વે લોકો પણ પોતા-પોતાની ઇચ્છાપૂર્વક કીડા કરવા લાગ્યા. ^{૧૯, ૨૦} વળી વિશાલ નિતાંબવાળી, સુંદર પુષ્પ પયોધરવાળી, રમ્ય નેત્રોવાળી અને મદથી ઠંમકતી ચાલવાળી સ્ત્રીઓ પણ ત્યાં ઇચ્છા પ્રમાણે કીડા

કરવા લાગી. ^{૨૧} કેટલીક અંગનાઓ વનમાં ખેલતી હતી, ત્યારે કેટલીએક જલમાં કીડા કરતી હતી અને કેટલીએક મહાલયોમાં રમણ કરતી હતી. આ પ્રમાણે ઇચ્છામાં આવે તેમ જૂદાં જૂદાં સ્થાનોમાં અર્જુન અને કૃષ્ણની સમીપમાં તે સ્ત્રીઓ અનેક રમતો કરતી હતી. ^{૨૨} હે મહારાજ ! તે વખતે મદથી મત્ત થયેલી દ્રૌપદી તથા સુભદ્રા તે સ્ત્રીઓને પ્રસન્ન થઈને વસ્ત્રો તથા આભૂષણો આપતી હતી. ^{૨૩} ત્યાં કેટલીક સ્ત્રીઓ પ્રસન્ન થઈને નૃત્ય કરતી હતી, કેટલીક વિચિત્ર શબ્દો કરતી હતી, કેટલીક હાસ્ય કરતી હતી ત્યારે બીજી કેટલીએક ઉત્તમ જાતનું મધ પીતી હતી. ^{૨૪} વળી ત્યાં કેટલીક સ્ત્રીઓ બીજી સ્ત્રીઓને રૂંધતી હતી, ત્યારે કેટલીએક પરસ્પર ગમ્મતમાં પ્રહાર કરતી હતી અને કેટલીક સ્ત્રીઓ તો એકમેકની છુપી વાતો કરવા મંડી પડી હતી. ^{૨૫} તે સ્થાનમાં વાગતાં વેણુ, વીણા અને મૃદંગોના મનોહર નાદથી તે ઐશ્વર્યયુક્ત મહાલય તથા વન સર્વ ગાજી રહ્યાં હતાં. ^{૨૬} હે રાજન ! આ પ્રમાણે બધાં ગમ્મતમાં પડ્યાં હતાં ત્યારે અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણ ત્યાંથી સમીપમાં આવેલા એક મનોહર સ્થાનમાં ગયા. ^{૨૭} અને ત્યાં જઈને શત્રુનાં નગરોને જીતનારા મહાત્મા કૃષ્ણ તથા અર્જુન કિંમતી આસનો ઉપર બેઠા. ^{૨૮} પછી પૂર્વે કરેલાં પરાક્રમની તથા બીજી ઘણી ઘણી વાતો કરીને ત્યાં પાર્થ અને માધવ આનંદ કરવા લાગ્યા. ^{૨૯} જેમ સ્વર્ગમાં અશ્વિનીકુમાર બેઠા હોય, તેમ આનંદથી કૃષ્ણ અને અર્જુન બેઠા હતા; એટલામાં ત્યાં એક બ્રાહ્મણ તેમની પાસે આવી પહોંચ્યો. ^{૩૦} આ બ્રાહ્મણ મોટા સાગના વૃક્ષ જેવો ઉંચો હતો, તપાવેલા સોનાના જેવી તેની કાંતિ હતી, તેનાં અંગો પીળાં તથા લીલા રંગનાં જણાતાં હતાં, તેની દાઢીમૂંછ અશ્વિની જવાલા જેવી જણાતી હતી અને ઉંચાઈના પ્રમાણમાં તેનું શરીર પણ જડું હતું. ^{૩૧} તે તરુણ સૂર્યના જેવો, વલ્કલ અને જટાને ધારણ કરનારો, કમલના પાન જેવા ગોળ સુખવાળો અને તેજસ્વી દેહીપ્રમાણ પીળા રંગનો

જણાતો હતો.^{૩૨} આ તેજસ્વી બ્રાહ્મણ પોતાની પાસે આવતો હતો તેને જોઈને અર્જુન અને વાસુ- દેવ પોતાનાં આસન ઉપરથી ઉઠીને ઉભા થયા.

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતગત ખાંડવદ્વાહપર્વવિષે બ્રાહ્મણરૂપ્યનલાગમન નામનો અધ્યાય ૨૨૨ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૨૩- મો-અગ્નિનો પરાભવ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

સોઽબ્રવીર્જુનં ચૈવ વાસુદેવં ચ સાત્વતમ્ ॥
લોકપ્રવારૌ તિષ્ઠંતૌ શાંડવસ્ય સમીપતઃ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:-ખાંડવ વનની સમીપમાં જોડેલા, લોકોમાં મુખ્ય વીર એવા સાત્વતકુલો- ત્પન્ન વાસુદેવ અને અર્જુનની આગળ આવીને તે બ્રાહ્મણ કહેવા લાગ્યો કે:-^૧“હે વૃષ્ણિનંદન ! અને હે પાર્થ ! હું બહુ આહાર કરનારો બ્રાહ્મણ છું તથા નિત્ય અપરિમિત ભોજન કરું છું. આજે હું તમારી બન્નેની પાસે ભિક્ષા માગું છું, માટે મને તમે એક વાર તૃપ્તિ થાય તેટલી ભિક્ષા આપો.”^૨

આ પ્રમાણે જ્યારે બ્રાહ્મણે કહ્યું, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન તે બ્રાહ્મણને કહેવા લાગ્યા કે:-“હે વિપ્ર ! તમે કેવાં અન્નથી તૃપ્ત થશો તે અમને કહો, એટલે અમે તે અન્ન તમને આપવાને પ્રયત્ન કરીએ.”^૩ આ પ્રમાણે ‘તમારે માટે અમે કયું અન્ન તૈયાર કરીએ’ એમ તે બન્ને વીરોએ કહ્યું, ત્યારે ઐશ્વર્યવાન બ્રાહ્મણ તેઓને કહેવા લાગ્યો.^૪

બ્રાહ્મણ બોલ્યો:-“ હું અન્નનો આહાર કરવા ઇચ્છતો નથી. તમને વિદિત થાઓ કે, હું પોતે અગ્નિ છું; માટે મારા આહારને સારૂ જે ચોગ્ય હોય તે તમે બન્ને મને આપો.”^૫ ઈંદ્ર આ ખાંડવ વનનું નિરંતર રક્ષણ કરે છે, એટલે તે મહાત્માથી રક્ષણ કરાવેલા આ વનને હું બાળી શકતો નથી.^૬ આ વનમાં ઈંદ્રનો મિત્ર તક્ષક નાગ પોતાના પરિવાર સાથે નિત્ય વાસ કરે છે અને તે કારણથી વજ્રધારી ઈંદ્ર આ વનનું રક્ષણ કરે છે.^૭ એ તક્ષક નાગને લીધે આ વનમાં અનેક પ્રાણીઓ પણ બચી જાય છે. મને એ વન

બાળવાની ઘણી ઇચ્છા છે; પરંતુ ઈંદ્રના તેજથી એને હું બાળી શકતો નથી.^૮ આ વનમાં મને પ્રજ્વલિત થયેલો જોતાંજ ઈંદ્ર, મેઘના જલની વૃષ્ટિ કરે છે, તેથી મારા ઇચ્છિત એવા એ વનને બાળવાની મને ઇચ્છા છે છતાં હું એને બાળી શકતો નથી;^૯ માટે હું તમારી પાસે આવ્યો છું અને તમે બન્ને અસ્ત્રવેત્તાની સહાયથી ખાંડવ વનને હું બાળી શકીશ. તમારી પાસે મેં એ ભોજન માગ્યું છે.^{૧૦} તમે બન્ને ઉત્તમ અસ્ત્રવેત્તા છો, એટલે મેઘની ધારાઓને અને નાસી છૂટતાં પ્રાણીઓને ચોમેરથી સારી રીતે રોકી શકશો.”^{૧૧}

જનમેજય પૂછે છે:-મહેંદ્રે રક્ષણ કરેલા અને અનેક પ્રાણીઓથી ભરેલા એવા ખાંડવ વનને ભગવાન અગ્નિ શા કારણથી બાળવા ઇચ્છા કરતા હતા ?^{૧૨} હે બ્રહ્મન્ ! અગ્નિએ ક્રોધ કરીને ખાંડવ વન બાળ્યું એમાં સાધારણ કારણ હોય એમ મને લાગતું નથી;^{૧૩} માટે હે મુનિ ! પૂર્વે જે કારણથી ખાંડવ વનનો દાહ થયો હતો, તે વૃત્તાંત વિસ્તારથી યથાર્થ રીતે હું સાંભળવા ઇચ્છા કરું છું.^{૧૪}

વૈશંપાયન કહે છે:-હે પૃથ્વીપતિ રાજા ! જેટલા માટે અગ્નિએ ખાંડવ વનને બાળી મૂક્યું, તે સઘળું હું તમને યથાર્થ રીતે કહું છું, તેને તમે સાંભળો. હે નરશ્રેષ્ઠ ! આ ખાંડવ વનના વિનાશની ઋષિઓએ વર્ણવેલી પૌરાણિક કથા હું તમને કહી સંભળાવું છું.^{૧૫, ૧૬} હે રાજન્ ! પુરાણમાં સંભળાય છે કે, પૂર્વે ઈંદ્રના જેવો બલ અને પરાક્રમવાળો શ્વેતકિ નામનો એક વિજયાત રાજા હતો.^{૧૭} તે રાજાના જેવો યજ્ઞ કરનારો, દાન આપનારો અને બુદ્ધિમાન બીજો કોઈ હતો નહિ. તેણે સંપૂર્ણ દક્ષિણાવાળા મોટા

મોટા યજ્ઞો અને કૃત્યો કર્યા હતા.^{૧૮} હે નૃપ ! પ્રતિદિવસે યજ્ઞક્રિયા અને વિવિધ દાનોસિવાય તે રાજાની ખુદ્ધિ બીજા કશામાંએ જતી ન હતી.^{૧૯} આ પ્રમાણે ઋત્વિજોને સાથે રાખીને તે ખુદ્ધિ-માન રાજા નિરંતર યજ્ઞો કર્યા કરતો હતો. પછી લાંબો કાલ થવાથી તેના ઋત્વિજો કંટાળી ગયા હતા અને ધૂમાડાથી નેત્રો વ્યાકુલ થઈ જવાને લીધે તેઓ રાજાને ત્યજી ગયા હતા. તે પછી રાજાએ યજ્ઞ કરવા માટે તે ઋત્વિજોને ફરીથી કહ્યું;^{૨૦, ૨૧} પરંતુ આંખો બગડી જવાથી તેઓ યજ્ઞમાં આવ્યા નહિ. પછી તે બ્રાહ્મણોની સંમતિથી તેમના તરફના બીજા બ્રાહ્મણોને ઋત્વિજો કરીને રાજાએ યજ્ઞની સમાપ્તિ કરી. આ પ્રમાણે વર્તતા મહાત્મા રાજાએ કેટલોક કાલ ગયા પછી એક વખતે સો વર્ષનો યજ્ઞ કરવાની ઇચ્છા થઈ; પરંતુ તે યજ્ઞ કરાવવા માટે ઋત્વિજો તૈયાર થયા નહિ.^{૨૨-૨૪} મહા યશસ્વી રાજાએ આલસ્ય-રહિત થઈને પોતાના સુહૃદ્બંધુઓની સાથે ઋત્વિજોને પ્રણામ કરીને, વિનવીને, દાન આપીને મહાન યત્નથી મનાવવા માંડ્યા; પરંતુ અતુલ તેજવાળા તે ઋત્વિજો રાજાના અભિપ્રાયને અનુસર્યા નહિ.^{૨૫, ૨૬} તે વખતે ક્રોધયુક્ત થયેલા રાજાએ તે આશ્રમવાસી ઋષિઓને કહેવા લાગ્યો કે:—“હે વિષ્ણુ ! જો હું પતિત હોઉં અથવા તમારી સેવામાં ન રહ્યો હોઉં અથવા નિર્દિત હોઉં તો મારો તમારે તથા બીજા બ્રાહ્મણોએ ઝટ ત્યાગ કરવો ઘટે છે; પરંતુ તેમ નથી એટલે હાલ મારી ઉત્પન્ન થયેલી યજ્ઞશ્રદ્ધાને હણવા તમે યોગ્ય નથી;^{૨૭, ૨૮} તેમ હે દિગ્વિષ્ણુ ! વગર કારણે મારો ત્યાગ કરવો, એ પણ તમને ઘટતું નથી. હે વિષ્ણુ ! હું તમારે શરણે આવ્યો છું, માટે મારાપર કૃપા કરવા તમે યોગ્ય છો.^{૨૯} હે દિગ્વિષ્ણુ ! મારાં પોતાનાં કાર્યને લીધે હું તમને સામથી, દાનથી અને સત્યથી પ્રસન્ન કરીને મારું જ કાર્ય છે તે કહું છું;^{૩૦} છતાં દ્વેષથી તમારે મારો ત્યાગ કરવો હોય તો હે દિગ્વિષ્ણુ ! હું યજ્ઞ કરાવવા બીજા બ્રાહ્મણોની પાસે જઈશ.” આટલાં વચન કહીને રાજા વિરામ પાડ્યો;

પરંતુ હે પરંતપ ! જ્યારે તે યાજ્ઞક બ્રાહ્મણો રાજાને યજ્ઞ કરાવી શક્યા નહિ, ત્યારે ક્રોધ કરીને તે શ્રેષ્ઠ રાજાને કહેવા લાગ્યા કે:—“હે પાર્થિવો-ત્તમ ! તારાં તો યજ્ઞકર્મો હંમેશા આદ્યા કરે છે, એટલે અમે તે કર્મો કરાવી કરાવીને થાકી ગયા છીએ; માટે એ યજ્ઞકર્મના થાકથી શ્રમિત થયેલા એવા અમને તું ત્યજી દેવાને યોગ્ય નથી.^{૩૨-૩૪} હે શુદ્ધ ! તારી ખુદ્ધિ મોહિત થઈ છે અને તેથીજ તું :અમારા શ્રમને બળ્યા વિના યજ્ઞોને માટે ત્વરા કરે છે. જો એમજ હોય તો તું રુદ્રની પાસે જા. તે તારી પાસે યજ્ઞ કરાવશે.”^{૩૫}

આવાં બ્રાહ્મણોનાં આક્ષેપવાળાં વાક્યો સાંભળીને શ્વેતકિ રાજાને ક્રોધ ચઢ્યો અને તે કૈલાસ પર્વત ઉપર જઈને ઉચ્ચ તપ કરવા લાગ્યો.^{૩૬} મહાદેવનું આરાધન કરવા માટે નિયમમાં રહીને, ઉત્તમ વ્રત ધારણ કરીને તથા ઉપવાસો કરીને તે લાંબા કાલસુધી તપશ્ચર્યાપરાયણ રહ્યો.^{૩૭} તે રાજા કોઈવાર ભોજનની બારમી ટંકે તો કોઈ વાર સોળમી ટંકે ફલ તથા મૂલનો આહાર કરતો હતો. તે શ્વેતકિ રાજાએ એકાગ્ર થઈને છ માસપર્યંત ઉંચા હાથ રાખીને તથા સ્થિર દષ્ટિ રાખીને થાંભલાની પેઠે અચલ ઉભા રહી તપ કર્યું. હે ભારત ! આ રીતે તે રાજાશાહલને મહાન તપ કરતો જોઈને પરમ પ્રસન્ન થયેલા શંકરે તેને દર્શન આપ્યું;^{૩૮-૪૦} અને ભગવાન શંકર પ્રેમાળ, ગંભીર વાણીથી તેને કહેવા લાગ્યા કે:—“હે શત્રુને તાપ આપનારા નરવ્યાધી ! તારાં તપથી હું પ્રસન્ન થયો છું.^{૪૧} હે રાજા ! તારી ઇચ્છામાં આવે તે વર તું મારી પાસે માગ. તારૂં કલ્યાણ થાઓ.”

અમાપ તેજવાળા રુદ્રનું આવું વચન સાંભળીને રાજાએ મહાત્મા શંકરને પ્રણામ કરીને કહ્યું કે:—“હે દેવદેવેશ ! સર્વે લોકોએ નમસ્કાર કરેલા એવા તમે ભગવાન પોતે મારાપર પ્રસન્ન થયા છો તો હે સુરેશ્વર ! તમે પોતે મને યજ્ઞ કરાવો.” આવું શ્વેતકિ રાજાનું બોલેલું વચન સાંભળીને પ્રસન્ન થયેલા ભગવાન શંકર મધુર કહેવા લાગ્યા:—“હે

રાજન્! યજ્ઞ કરાવવાનો અમને દેવોને અધિકાર નથી; પરંતુ તેં વર મેળવવાની ઇચ્છાથી તપ કર્યું છે, માટે હે શત્રુને તાપ આપનારા રાજા! તને હું એક શરતથી યજ્ઞ કરાવીશ. ૪૨-૪૬

રુદ્ર કહે છે:—“હે રાજેન્દ્ર! ખાર વર્ષ સુધી ઇન્દ્રિયોને વશ રાખી પ્રહ્લ્લયર્થ પાળીને સતત ધીની ધારાથી જો તું અગ્નિને તૃપ્ત કરીશ, ૪૭ તો હે નૃપ! તું જે કામના કરે છે તે મારાથી તને પ્રાપ્ત થશે.”

આ રીતે જ્યારે શંકરે કહ્યું, ત્યારે શ્વેતકિ રાજાએ મહાદેવના કહેવા પ્રમાણે સઘળું કર્યું. જ્યારે ખાર વર્ષ પૂરાં થયાં, ત્યારે ફરીથી મહાદેવ ત્યાં આવ્યા; ૪૮, ૪૯ અને લોકોનું રક્ષણ કરનારા શંકર, રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા શ્વેતકિને કહેવા લાગ્યા કે:—૫૦ “હે નૃપશ્રેષ્ઠ! તેં આ અનાદિ વેદબોધિત કર્મ કરીને મને સંતોષ આપ્યો છે; પરંતુ હે પરંતપ! યજ્ઞ કરાવવા તે પ્રાહ્લણું કામ છે, એમ યજ્ઞવિધિમાં કહેલું છે; ૫૧ માટે હે શત્રુને તાપ આપનારા! હમણું હું પોતે તને યજ્ઞ કરાવીશ નહિ; પરંતુ પૃથ્વીમાં મારા અંશથી ઉત્પન્ન થયેલા મહાભાગ્યશાળી દુર્વાસા નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલા દ્વિજશ્રેષ્ઠ છે, તે મહાતેજસ્વી તને મારી આજ્ઞાથી યજ્ઞ કરાવશે; માટે તું તારા યજ્ઞનાં સાહિત્યો એકઠાં કર. ૫૨, ૫૩

આવાં રુદ્રનાં કહેલાં વચન સાંભળીને શ્વેતકિ રાજા પાછો પોતાના નગરમાં આવ્યો અને તેણે યજ્ઞની ફરી તૈયારી કરવા માંડી ૫૪ પછી બધું સાહિત્ય એકઠું કરીને પાછો તે રુદ્રની પાસે ગયો અને કહેવા લાગ્યો કે:—“હે મહાદેવ! મારાં સર્વે સાહિત્યો તથા બીજી બધી ઉપયોગી વસ્તુઓ તૈયાર છે, માટે તમારી કૃપાથી મને કાલે યજ્ઞની દીક્ષા મળવી જોઈએ.”

મહાત્મા રાજાનાં આવાં વચન સાંભળીને મહાદેવે દુર્વાસાને બોલાવ્યા અને તેમને કહ્યું કે:—“હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! આ શ્વેતકિ રાજા મહાભાગ્યશાળી છે, ૫૫-૫૭ હે વિગ્રેન્દ્ર! એ રાજાને મારી આજ્ઞાથી તમે યજ્ઞ કરાવો.” તે વખતે દુર્વાસા ઋષિએ મહાદેવને કહ્યું કે:—“ભલે હું

એને યજ્ઞ કરાવીશ.’ પછી યોગ્ય સમયે તે મહાત્મા રાજાનો સત્ર આરંભાયો; જેમાં શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી સર્વ કર્મ થતું હતું તથા પ્રાહ્લણું પુષ્કળ દક્ષિણાઓ અપાતી હતી. ૫૮, ૫૯ તે પછી આ મહાત્મા રાજાનો યજ્ઞ જ્યારે સમાપ્ત થયો ત્યારે યાજ્ઞકો, દીક્ષિતો અને મહાન યોગસ્વી જે સભાસદો ત્યાં આવ્યા હતા, તે બધા દુર્વાસાની આજ્ઞાથી પોતપોતાનાં સ્થાનોમાં ગયા અને તે મહાભાગ્યશાળી રાજા પણ પોતાના નગરમાં ગયો. ૬૦, ૬૧ ત્યાં મહાભાગ્યવાળા, વેદના પારને પામેલા પ્રાહ્લણીએ તેનું સન્માન કર્યું, ભાટ-ચારણીએ તેની સ્તુતિ કરી અને નગરના લોકોએ તેને અભિનંદન આપ્યું. ૬૨ આવાં ચરિત્રવાળો નૃપતિમાં શ્રેષ્ઠ એવો તે શ્વેતકિ રાજા પિં ઘણું કાલ વીત્યા પછી સર્વ ઋત્વિજો તથા સભાસદોની સાથે સ્તુતિ કરાતો સ્વર્ગમાં ગયો હતો. તે શ્વેતકિ રાજાના યજ્ઞમાં અશ્વિએ ખાર વર્ષ ધૃતપાન કર્યું હતું. એક સરખી રીતે ચાલેલા તે કર્મમાં સતત પડેલી ધીની ધારા તથા હવિષથી અશ્વિ પરમ તૃપ્ત થઈ ગયો હતો ૬૩-૬૫ અને તેથી તે બીજા કોઈનું હવિષ લેવાની ફરી ઇચ્છા રાખતો ન હતો. લાંબો કાલ હવિર્લક્ષણ કરવાથી તે પાંડુ વર્ણનો તથા તેજોહીન થઈ ગયો હતો અને તે પહેલાંની પેઠે પ્રકાશિત જણાતો ન હતો. ૬૬ તે પછી ભગવાન અશ્વિને વિકાર થયો, તેનું તેજ નાશ પામ્યું અને તેને ગ્લાનિ થવા લાગી. ૬૭ જ્યારે અગ્નિએ પોતાનું તેજ ક્ષીણ થયું છે એમ જાણ્યું, ત્યારે તે સર્વ લોકોએ પૂજન કરેલા એવા પવિત્ર પ્રહ્લસદનમાં ગયો ૬૮ અને ત્યાં બેઠેલા પ્રહ્લાને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો:—“હે ભગવન્! મને શ્વેતકેતુ રાજાએ બહુ તૃપ્ત કર્યો છે, ૬૯ એટલે હવે મને હવિ ઉપર તીવ્ર અરુચિ ઉત્પન્ન થઈ છે; જેને હું કોઈ રીતે મટાડી શકતો નથી. હે જગત્પતિ! મારાં તેજ તથા બલ ક્ષીણ થઈ ગયાં છે; ૭૦ માટે આપની કૃપાથી ફરી મારી પૂર્વપ્રકૃતિ સ્થિર થાય, એવી હું ઇચ્છા રાખું છું.”

અગ્નિનાં આવાં વચનો સાંભળીને સર્વ

લોકના કર્તા લગવાન પ્રહ્મા મંદમંદ હાસ્ય કરતા અગ્નિને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:—“હે મહાભાગ ! તેં બાર વર્ષસુધી વસોધારા પાત્ર વડે હોમેલી ધીની ધારાનો ઉપયોગ કર્યો છે, તેથી હે હવ્યને વહન કરનારા ! તારે તેજ ક્ષીણ થવાથી તને અકસ્માત્ ગ્દાનિ આવી ગઈ છે; પરંતુ હે વહિન ! તું ગ્દાનિ પામીશ નહિ, તું તારી મૂલ પ્રકૃતિને પ્રાપ્ત થઈશ. હું સમય આવતાં તારી અરુચિને મટાડી દઈશ.” પૂર્વે જે ઘોર એવું ખાંડવ વન દેવોના શત્રુઓનું નિવાસ-સ્થાન હતું; તેને તેં દેવોની આજ્ઞાથી બાળીને ભસ્મ કરી નાખ્યું હતું. હે વિભાવસુ ! હમણાં ફરી ત્યાં સર્વ પ્રાણીઓ નિવાસ કરે છે, તેમની ચરખીના ભક્ષણથી જ્યારે તું તૃપ્ત થઈશ, ત્યારે તારી પૂર્વ પ્રકૃતિ ઠેકાણે આવશે; ૭૧-૭૨ માટે તું તે વનને બાળવા માટે ઝટ બ, તે વનને બાળવાથી તારી ગ્દાનિ મટી જશે.”

પ્રહ્માના મુખથી નીકળેલાં આ વચનો સાંભળીને અગ્નિ મોટા વેગથી ખાંડવ વન તરફ દોડવા લાગ્યો. પછી ખાંડવ વનમાં આવીને પવ-

નના ઝપાટાથી પ્રેરાયલો અગ્નિ ઉચ્ચ રૂપ ધારણ કરીને એકદમ ક્રોધ કરી પ્રદીપ્ત થયો. ૭૭, ૭૮ ખાંડવ વનને બળતું બેઠને જે જે પ્રાણીઓ ત્યાં રહેતાં હતાં, તે બધાં અગ્નિને શાંત કરવા પરમ યત્ન કરવા લાગ્યાં. ૭૯ તે વનમાં રહેનારા અગ્નિ ઉપર ક્રોધે ભરાયલા સેંકડો હબ્દરો હાથીઓ તત્કાલ સુંઠમાં જલ ભરી લાવીને અગ્નિના ઉપર ત્વરાથી છાંટવા લાગ્યા. ૮૦ વળી ત્યાં રહેનારા અનેક માથાવાળા નાગો ક્રોધમૂર્ચિત થઈને અગ્નિની પાસે આવી ત્વરાથી પોતાની ફણામાંથી જલધારાઓ છોડવા લાગ્યા. ૮૧ હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ ! તેમજ બીજાં પ્રાણીઓ પણ અગ્નિ હોલવવાના જૂઠા જૂઠા ઉપાયો કરવા લાગ્યાં અને એમ કરતાં ખાંડવ વનના અગ્નિને તેમણે ઝટ હોલવી નાખ્યો. આ પ્રમાણે ખાંડવ વનમાં ફરી ફરીને સાતવાર અગ્નિ સળગ્યો અને તેને ત્યાંનાં પ્રાણીઓએ પ્રયત્નો કરીને વારંવાર હોલવી નાખ્યો.

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત

ખાંડવદાહપર્વવિષે અગ્નિપરાભવ નામનો અધ્યાય ૨૨૩ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૨૪ મો-અર્જુન અને અગ્નિનો સંવાદ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

સ તુ નૈરાશ્યમાપન્નઃ સદાગ્લાનિસમન્વિતઃ ॥

પિતામહમુપાગચ્છત્ સંક્રુદ્ધો હવ્યવાહનઃ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:—આ પ્રમાણે થવાથી નિરાશ થયેલો અને સદા ગ્દાનિ પામેલો અગ્નિ ક્રોધ કરીને પિતામહ પ્રહ્માની પાસે ગયો; ૧ અને ત્યાં તેણે જેવું થયું હતું તેવું સર્વ વૃત્તાંત પ્રહ્માને કહી સંભળાવ્યું. તે વખતે જે ઘડી વિચાર કરીને લગવાન પ્રહ્મા અગ્નિને કહેવા લાગ્યા કે:—૨ “હે નિષ્પાપ અગ્નિ ! તું જેવી રીતે ખાંડવ વનને બાળી શકે, તેવો ઉપાય મને સૂઝ્યો છે; પરંતુ તું તેને માટે થોડો સમય શાંત રહે, તે પછી હું તને કહીશ. ૩ હે હવ્યને વહન કરનારા ! જ્યારે તને નરનારાયણ સહાય કરશે,

ત્યારે તું તેમને સાથે રાખીને તે વનને બાળી શકીશ.” ૪

‘ભલે, તેમ થાઓ’ એમ અગ્નિએ પ્રહ્માને કહ્યું. હે રાજા ! પછી લાંબે કાળે જ્યારે નરનારાયણ ઋષિ પૃથ્વીમાં અવતર્યા છે એમ અગ્નિએ બણ્યું, ત્યારે તે પ્રહ્માનાં વચનને યાદ કરીને ફરીથી પ્રહ્માની પાસે ગયો. ૫, ૬ તે વખતે પ્રહ્માએ કહ્યું કે:—“હે અગ્નિ ! શચીના પતિ ઇંદ્રના દેખતાં આજેજ ખાંડવ વનને તું જે રીતે બાળી શકે તે હું તને કહું છું. ૭ હે વિભાવસુ ! જે દેવો નરનારાયણનાં નામથી પૂર્વે પ્રખ્યાત થયેલા છે, તે બન્ને દેવો હમણાં દેવોનાં કાર્યને માટે મનુષ્ય-લોકમાં અવતર્યા છે. ૮ જે બન્નેને લોકો અર્જુન અને વાસુદેવનાં નામથી ઓળખે છે, તે બન્ને

હમણાં ખાંડવ વનની સમીપમાં બેઠેલા છે. ખાંડવ વનના દાહમાટે તે બન્નેની પાસે જઈને તું તેમની સહાય માગ. તે બન્ને તને સહાય કરશે એટલે દેવોએ રક્ષણ કરેલા ખાંડવ વનને પણ તું બાળી શકીશ.^{૧૦} તે બન્ને સાથે રહીને પોતાના પ્રયત્નથી, નાસી જતાં સર્વે પ્રાણીઓ અને દેવરાજ ઇંદ્રને રોકી શકશે એમાં મને જરાએ સંશય નથી.”^{૧૧}

આવાં બ્રહ્માનાં વચન સાંભળીને અગ્નિ ઉતાવળથી શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનની આગળ આવ્યો અને હે નૃપશ્રેષ્ઠ! તેણે આવીને જે કહ્યું હતું, તે મેં તમને પ્રથમથીજ કહ્યું છે. હે નૃપ-વ્યાધ! અગ્નિનાં તે વચન સાંભળીને ઇંદ્રની ઇચ્છાવિરુદ્ધ ખાંડવ વનને બાળવા ધારતા અસિને અર્જુન તે સમયને યોગ્ય વચન કહેવા લાગ્યો.^{૧૨-૧૪}

અર્જુન કહે છે:—“ મારી પાસે દિવ્ય અને ઉત્તમ એવાં ઘણાં અસ્ત્રો છે; જેનાથી હું ઘણા ઇંદ્રોની સાથે પણ યુદ્ધ કરવા સમર્થ છું;^{૧૫} પરંતુ હે ભગવન્! મારા બાહુબલના પ્રમાણમાં મારી પાસે એવું ધનુષ નથી કે જે યુદ્ધમાં હું યત્ન કરે ત્યારે મારા વેગને સહન કરી શકે.”^{૧૬}

વળી હું અતિ શીઘ્રતાથી બાણો મૂકું છું, એટલે મારી પાસે ખૂટે નહિ તેટલાં બાણો પણ હોવાં જોઈએ. વળી મારે જોઈએ તેટલા શરોના ભારને ઉપાડવા માટે મારો રથ પણ સમર્થ નથી.^{૧૭} વળી વાયુના જેવા વેગવાળા ઘોળા રંગના દિવ્ય ઘોડાઓની પણ હું ઇચ્છા રાખું છું, તેમ સૂર્યના જેવો તેજસ્વી અને મેઘના જેવી ગર્જનાવાળો રથ પણ મારે જોઈએ છે.^{૧૮} વળી શ્રીકૃષ્ણની પાસે પણ એમના બદને યોગ્ય આયુધ નથી કે જેનાથી શ્રીકૃષ્ણ યુદ્ધમાં નાગો, પિશાચો વગેરેને હણી શકે.^{૧૯} હે ભગવન્! આ કાર્યની સિદ્ધિ થાય એવો ઉપાય તમે મને બતાવો; જે ઉપાયથી તે સર્વ સાધનો મેળવીને મહા વનમાં વર્ષતા ઇંદ્રને હું રોકી શકું.^{૨૦} હે પાવક! પુરુષાર્થથી જે કરવાનું છે તે અમે કરીશું; પરંતુ હે ભગવન્! ધનુષ આદિ સમર્થ સાધનો તમારે આપવાં જોઈએ.”^{૨૧}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વતોર્ગત
ખાંડવદાહપર્વવિષે અર્જુનાશ્વિસંવાદ
નામનો અધ્યાય ૨૨૪ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૨૫ મો—અર્જુનને તથા શ્રીકૃષ્ણને યુદ્ધસાહિત્યની પ્રાપ્તિ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

एवमुक्तः स भगवान् धूमकेतुर्हुताशनः ॥

चितयामास वरुणं लोकपालं दिदक्षया ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:—આ પ્રમાણે અર્જુનને કહ્યું, ત્યારે હોમેલા પદાર્થોનું ભક્ષણ કરનાર અને ધૂમ છે કેતુ (ધ્વજ) જેને એવા ભગવાન અગ્નિએ જલમાં નિવાસ કરનારા, અદિતિના પુત્ર, જલાધિરાજ અને દિક્ષપાલ એવા વરુણદેવનાં દર્શનને માટે તેમનું સ્મરણ કર્યું. પોતાનું સ્મરણ કરે છે, એમ જાણીને વરુણે અગ્નિને દર્શન આપ્યાં.^{૧,૨} ચોથા લોકપાલ, સનાતન અને દેવના દેવ એવા જલેશ્વરને જોઈને અગ્નિએ પૂજા વગેરેથી તેમનો સત્કાર કર્યો. પછી તેમને કહ્યું કે:—

“હે વરુણદેવ! સોમરાજે તમને જે ધનુષ તથા ભાથા આપ્યા છે, તે બન્ને તમે આપો અને કપિધ્વજ રથ પણ શીઘ્ર આપો;^{૩,૪} કારણ કે ગાંડીવ ધનુષ મેળવીને આ અર્જુન મોટું કાર્ય કરશે અને ચક્રવર્તી શ્રીકૃષ્ણ પણ મહાન કાર્ય કરશે, માટે તમે તે બધું મને આજે આપો.”^૫

‘ભલે, તે હું આપું છું’ એમ વરુણે અગ્નિને કહ્યું અને અદ્ભુત, મહાન વીર્યવાળું, યશ અને કીર્તિને વધારનાર, બીજાં શસ્ત્રોથી પરાભવ ન પામે એવું, સર્વે શસ્ત્રોનો નાશ કરનાર, સર્વે આયુધોમાં શ્રેષ્ઠ ગણાતું, શત્રુસૈન્યને વિનાશ કરનાર, જે એકલુંજ લાખ ધનુષની બરોબરી કરે એવું, રાજ્યની વૃદ્ધિ કરનાર, ચિત્રવિચિત્ર

જણાતું, જાત જાતના રંગોથી સુશોભિત કરેલું, સુંવાળું તથા છિદ્રવિનાનું અને દેવ, દાનવ તથા ગંધર્વોએ લાંબા કાલથી જેનું પૂજન કરેલું એવું, ધનુષોમાં રત્નરૂપ જે ગાંડીવ ધનુષ તે અર્જુનને આપ્યું તથા એ મોટા અક્ષય ભાથાઓ આપ્યા.^૯ વળી રૂપેરી રંગના, ગંધર્વ દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા, સોનાની માલાવાળા, ઘોળાં આલલાંઓના જેવા અને મન તથા વાયુના જેવા વેગવાળા દિવ્ય ઘોડાઓ જેને જોડેલા એવો કપિધ્વજ રથ પણ આપ્યો. આ રથમાં સર્વ પ્રકારનાં યુદ્ધસાહિત્યો ભરેલાં હતાં. એ રથ દેવ તથા દાનવોથી પણ અજય, ઘણા પ્રકાશવાળો, મોટા શબ્દવાળો અને સર્વ પ્રકારનાં રત્નો જોડેલાં હોવાથી મનોહર જણાતો હતો. જે રથને ભુવન તથા પ્રજાના પતિ વિશ્વકર્માએ મોટું તપ કરીને નિર્માણ કર્યો હતો. જેમ સૂર્યના રૂપનું નિરૂપણ થાય નહિ તેમ એ રથ પણ અતિશય તેજથી અનિર્દેશ્ય હતો. તે રથમાં એસીને પૂર્વે સોમરાજે દાનવોને જીત્યા હતા.^{૧૦-૧૩} આ નૂતન મેઘના જેવા જણાતા તથા શોભાથી ઝળહળી રહેલા મહારથમાં ઇંદ્રાયુધના જેવા શોભતા શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન બેઠા.^{૧૪} આ રથને સુવર્ણનો મનોહર કાંતિવાળો ધ્વજદંડ ચઢાવેલો હતો અને તેના ઉપર સિંહ તથા વાઘના જેવા ભયંકર શરીરવાળો દિવ્ય વાનર બેઠેલો હતો.^{૧૫} આ ધ્વજદંડના ઉપર બેઠેલો વાનર પોતાની ઉગ્રતાથી બાણે બધું બાળી નાખતો હોય તેવો શોભતો હતો. વળી એ ધ્વજમાં બીજાં પણ મોટાં મોટાં વિવિધ જાતનાં પ્રાણીઓ રહેતાં હતાં.^{૧૬} તે પ્રાણીઓના નાદથી શત્રુઓની સેનાનું ભાન જતું રહેતું હતું. આવા અનેક પતાકાઓથી શોભતા ઉત્તમ રથની પ્રદક્ષિણા કરીને તથા દેવોને પ્રણામ કરીને અર્જુને સાવધ થઈ બખતર પહેર્યું, તરવાર લીધી, આંગળીઓપર ચામડાંની ખેળીઓ બાંધી^{૧૭, ૧૮} અને પુણ્યાત્મા પુરુષ જેમ વિમાનમાં બેસે તેમ તે રથમાં બેઠો. તે પછી પૂર્વે બ્રહ્માએ નિર્માણ કરેલું, ધનુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવું તે દિવ્ય ગાંડીવ ધનુષ લઈને અર્જુન ઘણો પ્રસન્ન થયો. પછી

અગ્નિને આગળ કરીને વીર્યવાન અર્જુને ધનુષ હાથમાં લીધું અને બલ કરીને તેની પ્રત્યંચા ચઢાવી. જે વખતે બલવાન અર્જુને પ્રત્યંચા ચઢાવવા માંડી તે વખતે એ ધનુષમાંથી થતા શબ્દને જેણે જેણે સાંભળ્યો તે બધાંનાં મન વ્યથિત થઈ ગયાં. આવું ધનુષ, દિવ્ય રથ અને અક્ષય મોટા ભાથાઓને મેળવી કુંતીપુત્ર અર્જુન અગ્નિને સહાય કરવા માટે જેવો જોઈએ તેવો સમર્થ થયો અને તેથી તે બહુ ખુશી થયો. વળી અગ્નિએ શ્રીકૃષ્ણને એક ચક્ર આપ્યું. એની વચ્ચે એક દોરી હતી; અર્થાત્ એ દોરીથી બાંધેલા પક્ષીની પેઠે તે પ્રયોગ કરનારાના હાથમાં પાછું આવતું હતું. તે ચક્ર તથા પોતાનું પ્રિય એવું આજ્ઞેયાસ્ત્ર આપ્યું. જે મળતાં શ્રીકૃષ્ણ પણ રક્ષણને માટે સંપૂર્ણ સમર્થ થયા. પછી અગ્નિએ શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું કે:—“ હે મધુસૂદન! આ ચક્રવટે તમે દેવ જેવાઓને પણ નિઃસંશય યુદ્ધમાં હણી શકશો. વળી એ ચક્રવટે તમે મનુષ્યો, દેવો, રાક્ષસો, પિશાચો, દૈત્યો અને નાગોથી પણ યુદ્ધમાં અધિક થશો તથા નાશ કરવામાં તમે ચઢિયાતા થશો, એમાં સંશય નથી.^{૧૯-૨૧} હે માધવ! તમે રણમાં શત્રુઓના ઉપર એ ચક્રને જ્યારે જ્યારે ફેંકશો, ત્યારે ત્યારે એ શત્રુઓને મારીને યુદ્ધમાં અપ્રતિહત પણાથી પાછું તમારા હાથમાં આવશે.^{૨૭} તે પછી સમર્થ એવા વરુણદેવે વજ્રના જેવા શબ્દવાળી, દૈત્યોના સંહાર કરનારી અને ઘોર એવી કૌમોહકી નામની ગદા શ્રીકૃષ્ણને આપી.^{૨૮} તે લઈને અસ્ત્રવિદ્યામાં નિપુણ, શસ્ત્રસંપન્ન, રથવાળા અને પોતાની ધ્વજવાળા એવા શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન પ્રસન્ન થઈને અગ્નિને કહેવા લાગ્યા:—^{૨૯} “હે ભગવન્! હવે અમે સર્વ દેવ તથા દૈત્યોની સાથે યુદ્ધ કરવાને સમર્થ થયા છીએ; તો પછી નાગને માટે યુદ્ધ કરવા ઇચ્છતા એક ઇંદ્રની સાથે યુદ્ધ કરવા સમર્થ હોઈએ એમાં તો આશ્ચર્ય જ શું?”

અર્જુને કહ્યું:—“ વીર્યવાન એવા હૃષીકેશ શ્રીકૃષ્ણ હાથમાં ચક્ર લઈને યુદ્ધમાં ધુમશે, ત્યારે એ પોતાના ફેંકેલા ચક્રવટે સર્વને ભસ્મ કરી નાખશે. ત્રણ લોકમાં એવું કંઈ કાર્ય નથી કે જે

કાર્યને જનાઈને પોતે કરી શકે નહિ. ^{૩૦,૩૧} વળી હે પાવક! હું પણ ગાંડીવ ધનુષ અને અક્ષય મોટા ભાથાઓ લઈને યુદ્ધમાં સર્વ લોકોને જીતવાનો ઉત્સાહ રાખું છું. ^{૩૨} હે મહા સમર્થ! આજેજ આ વનને ચોમેરથી વીંટી લઈને તમે ઇચ્છાપૂર્વક પ્રજ્વલિત થાઓ, અમે તમને સહાય કરવા સમર્થ છીએ. ^{૩૩}

વૈશંપાયન કહે છે:-આવું શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનને કહ્યું, ત્યારે ભગવાન અગ્નિએ પોતાનું તેજોમય રૂપ ધારણ કરીને વનને બાળવા માંડ્યું. ^{૩૪} કાલી, કરાલી વગેરે સાત અચ્ચિરૂપી જીહ્વાવાળો

અગ્નિ, ખાંડવ વનની ચોમેર ફરી વળ્યો અને પ્રલયકાલનો અગ્નિ હોય તેવો જણાતો તે વનને બાળવા લાગ્યો. ^{૩૫} હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ! અગ્નિએ એ વન પોતાને કબજે લીધું અને તેમાં પ્રવેશ કરીને મેઘના જેવી ગર્જના કરતો તે સર્વ પ્રાણીઓને ક'પાવવા લાગ્યો. ^{૩૬} હે ભારત! તે વખતે સૂર્યનાં કિરણો પથરાવાથી, સુવર્ણનો મેરુ પર્વત જેવો જણાય તેવું અગ્નિથી બળતું ખાંડવ વન જણાવા લાગ્યું. ^{૩૭}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
ખાંડવદાહપર્વવિષે ગાંડીવાદિદાન
નામનો અધ્યાય રરપ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય રર૬ મો-ખાંડવ વનનો દાહ અને ઇંદ્રનો કેપ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

तौ रथाम्यां रथिश्रेष्ठौ दावस्योभयतः स्थितौ।
दिक्षु सर्वासु भूतानां चक्राते कदनं महत् ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છે:-તે પછી રથીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા અર્જુન અને કૃષ્ણ રથોમાં બેસીને વનની બન્ને બાજુએ ઉભા રહ્યા અને સર્વ દિશાઓમાંથી નાસતાં પ્રાણીઓનો ભારી સંહાર કરવા લાગ્યા. ^૧ ખાંડવ વનમાં રહેનારાં પ્રાણીઓ જ્યાંજ્યાં નાસતાં જણાતાં હતાં, ત્યાં ત્યાં તે મહાવીરો દોડતા હતા. ^૨ તે બન્નેના રથો એવા દોડતા હતા કે, જેથી તેમાં વચ્ચે અવકાશ જણાતો ન હતો અને તે બે રથો તથા બે રથીઓ બાજુ એકમેકજ થઈ ગયા હોય તેમ દોડવાના ઝપાટાથી જણાતા હતા. ^૩ જ્યારે ખાંડવ વન બાળવા લાગ્યું ત્યારે તેમાં રહેનારાં સેંકડો અને હજારો પ્રાણીઓ ભયંકર ચીસો પાડતાં ચોમેરથી નાસવા લાગ્યાં. ^૪ ઘણાંક પ્રાણીઓનો એક એક ભાગ બળી ગયો, કેટલાંએક અતિશય તપી ગયાં, કેટલાંએકની આંખો ફૂટી ગઈ, કેટલાંક ચીલડાંની પેટે ફાટી ગયાં અને કેટલાંએક ત્યાંથી ભયવડે નાસી છૂટ્યાં. ^૫ વળી કેટલાંએક પ્રાણીઓ પોતાના પુત્રોને ભેટીને તો કેટલાંએક પોતાના પિતા, ભાઈ વગેરેને બાળીને સ્નેહવડે તેમને ત્યજી

ન શકવાથી ત્યાંજ બળી મરતાં હતાં. ^૬ વળી કેટલાંએક દાંત કચકચાવીને બહાર નીકળવાને દોડતાં, પરંતુ અગ્નિની બાળથી ધૂમી જઈને પુનઃ અગ્નિમાં આવી પડતાં હતાં. ^{૭,૮} કેટલાંક પ્રાણીઓ આંખ, પાંખ, પગ વગેરે બળી જવાથી ઠામ ઠામ પૃથ્વી ઉપર તરફડતાં અને મરતાં જણાતાં હતાં. ^૯ વળી તે વનમાં આવેલાં જલાશયોમાં અગ્નિની જ્વાલાથી પાણી તપી જઈને ઉકાળે ચઢ્યાં હતાં એટલે તેમાં રહેલા કાચબા, માછલાં વગેરે ચોમેર મરણ પામેલાં જણાતાં હતાં. ^{૧૦} એ વનમાં અગ્નિથી પ્રાણીઓનો સંહાર વળતો હતો, તે વખતે કેટલાંએક બળતાં પ્રાણીઓ લાલ થઈ ગયેલાં શરીરોથી બાજુ તે તે દેહધારી અગ્નિઓજ બળતા હોય તેવાં જણાતાં હતાં. ^{૧૧} કેટલાંએક પક્ષીઓ ઉડીને બહાર નીકળી જતાં હતાં. તેઓને અર્જુન પોતાનાં શરોથી ટુકડે ટુકડા કરી નાખીને પ્રદીપ્ત અગ્નિમાં પાડતો હતો. બાણોવડે સર્વ અંગ જેમનાં વિંધાયલાં એવાં પક્ષીઓ મોટી મોટી ચીસો પાડતાં ઉંચે ઉડીને પાછાં ખાંડવ વનમાંજ પડતાં હતાં. ^{૧૨,૧૩} બાણોવડે વિંધાતાં વનમાં રહેનારાં પ્રાણીનાં ટોળાંઓનો મંથન કરાતા સમુદ્રના જેવો ઘોર શબ્દ સંભળાતો હતો. ^{૧૪} પ્રદીપ્ત થયેલા તે અગ્નિના મોટા મોટા ભડકાઓ આકાશમાં પહોંચીને

દેવોને પણ ભારી ઉદ્દેગ પમાડતા હતા.^{૧૪} તે જવાલાઓથી તપી ગયેલા મહાત્મા સ્વર્ગવાસી સઘળા દેવો, ઋષિઓને આગળ કરીને અસુરોનો સંહાર કરનારા, સહસ્ર નેત્રવાળા અને સો યજ્ઞ કરનારા દેવેશ ઈંદ્રની પાસે ગયા;^{૧૫} અને દેવો કહેવા લાગ્યા કે:-“ હે અમરેશ્વર ! ચિત્રવિચિત્ર પ્રકાશવાળો આ અસિ સર્વે મનુષ્યોને શામાટે બાળી નાખે છે ? શું લોકોનો પ્રલયકાળ તો નથી આવ્યો ? ”^{૧૬}

વૈશંપાયન કહે છે:-દેવોનાં આવાં વચન સાંભળીને તથા પોતે તે પ્રમાણે અસિને પ્રદીપ્ત થયેલો જોઈને વૃત્રાસુરને હાણુનારા ઈંદ્ર પોતે ખાંડવ વનને અસિથી બચાવવા માટે તૈયાર થઈને નીકળ્યા;^{૧૭} અને વિચિત્ર રૂપવાળા મોટા રથોનાં ટોળાંઓથી આકાશને ઢાંકી નાખી દેવાધીશ ઈંદ્રે મહાન વૃષ્ટિ કરવા માંડી.^{૧૮} ઈંદ્રની આજ્ઞાથી

મેઘોએ ખાંડવ વનમાં ગાડાંના આંકના જેવી હબરો જલની ધારાઓ છોડવા માંડી;^{૧૯} પરંતુ અસિના તાપથી તે ધારાઓ પૃથ્વીપર આવતાં પહેલાં આકાશમાંજ સૂકાઈ જવા લાગી, એટલે એકે જલધારા અસિમાં પડી શકી નહિ.^{૨૦} આથી ઈંદ્રને અસિના ઉપર અતિશય ક્રોધ ચઢ્યો અને પાછું તેણે મોટા મેઘોવડે પુષ્કળ પાણી વરસાવવા માંડ્યું.^{૨૧} તે વખતે અસિની જવાલા તથા મેઘની ધારાઓ એક થઈ જવાથી વનમાંથી નીકળતા ધુમાડાના ગોટાઓથી, વિજળીના ઝળકારાથી અને આકાશમાં છવાયેલા મેઘોથી તે વન ઘણું ભયંકર થઈ પડ્યું.^{૨૨}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતગત ખાંડવદાહપર્વવિષે ઈંદ્રક્રોધ નામનો અધ્યાય ૨૨૬ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૨૭ મો-ઈંદ્રાદિ દેવોની સાથે શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનનું યુદ્ધ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તસ્યાથ વર્ષતો વારિ પાંડવઃ પ્રત્યવારયત્ ॥

શરવર્ષેણ વીમત્સુરુત્તમાસ્ત્રાણિ દર્શયન્ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:-આ રીતે ઈંદ્રે કરેલી જલની વૃષ્ટિને ઉત્તમ અસ્ત્રવિદ્યા દેખાડતો અર્જુન બાણના વરસાદથી રોકી દેતો હતો.^૧ વળી અમેયાત્મા અર્જુને, અનેક શરો છોડીને ચંદ્રમા જેમ ધૂમસ વરસાવીને વનને ઢાંકી દે તેમ, આખા ખાંડવ વનને ઢાંકી દીધું. એ રીતે સવ્યસાચી અર્જુનનાં ફેંકેલાં બાણોવડે આકાશ ઢંકાઈ ગયું હતું, એટલે કોઈ પણ પ્રાણી ખાંડવ વનમાંથી બહાર નીકળી શકતું ન હતું.^{૨,૩} જે વખતે અસિએ એ વનને બાળવા માંડ્યું, તે વખતે મહા બલવાન નાગરાજ તક્ષક કુરુક્ષેત્રમાં ગયો હતો, એટલે એ વનમાં તે હતો નહિ;^૪ પરંતુ તક્ષકનો અશ્વસેન નામનો બલવાન પુત્ર ત્યાં રહ્યો હતો. તેણે અસિથી છૂટવાને માટે ઘણો પ્રયત્ન કર્યો;^૫ પરંતુ અર્જુનનાં

બાણોવડે રૂધાયેલો તે નીકળી શક્યો નહિ. તે વખતે તેની સર્પિણી માતાએ તેને ગળી જઈને ત્યાંથી મુક્ત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો^૬ અને પ્રથમ તેને મોઢેથી ગળવા માંડ્યો. પછી પૂછડું ગળતાં ગળતાં તે નાગપત્નિ અસિ અને અર્જુનથી બચવા માટે આકાશમાં ફૂદી;^૭ એટલામાં તો અર્જુને વિશાલ ધારવાળું તીવ્ર બાણ મૂકીને જતી નાગણું માથું કાપી નાખ્યું. આ રીતે પુત્રને બચાવતાં હાણાયલી નાગણુને ઈંદ્રે જોઈ^૮ તે વખતે પોતાના મિત્રના પુત્રને છોડવવાની ઇચ્છાથી વજ્રધારી ઈંદ્રે પ્રબલ વાયુ અને વરસાદથી અર્જુનને મુંઝવી દીધો; એટલે તેજ વખતે પેલો અશ્વસેન ત્યાંથી નાસી છૂટ્યો.^૯ આવી ઘોર માયા જોઈને તથા પોતાને નાગે છેતર્યો એમ જાણીને, અર્જુને તે વખતે આકાશમાં જતાં પ્રાણીઓના બબ્બેત્રણ ત્રણ ટુકડા કરવા માંડ્યા^{૧૦} અને તે સર્પ કપટથી નાસી ગયો, તેથી ક્રોધ પામેલા અર્જુને, અસિએ અને વાસુદેવે તેને શાપ આપ્યો. કે:-“ હે સર્પ ! તારી વંશવૃદ્ધિ

થશે નહિ.”^{૧૧} તે પછી ઇંદ્રે કરેલી ઠગાઇનું સ્મરણ કરીને કોધે ભરાયલો અર્જુન શીઘ્રગતિ-વાળાં શરોવડે આકાશને છાઇ દઇ ઇંદ્રની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. ઇંદ્રે પણ યુદ્ધમાં અર્જુનને કોપેલો જોઇને સમગ્ર આકાશને છાઈ નાખી પોતાનું તીવ્ર અસ્ત્ર પ્રકટ કર્યું.^{૧૨, ૧૩} તે વખતે સર્વે સમુદ્રોને ઉછાળતો પ્રચંડ શબ્દવાળો વાયુ વાવા લાગ્યો અને આકાશમાં રહેલા તે વાયુએ વિજળીઓના ઝળકારા, કડાકાઓ અને વજ્રપાત કરતા, જલાધારાથી વ્યાકુલ એવા મેઘોને પ્રકટ કર્યા. ત્યારે અસ્ત્રોને રોકવામાં કુશળ એવા અર્જુને તે અસ્ત્રના વિઘાતને માટે અભિમંત્રણ કરીને ઉત્તમ વાયવ્યાસ્ત્ર પ્રકટ કર્યું એટલે તે અસ્ત્રથી ઇંદ્રના મેઘો અને વજ્રપાતોનું વીર્ય-બલ નાશ પામ્યું.^{૧૪-૧૬} જલની ધારાઓ સૂકાઈ ગઈ, વિજળીઓ બંધ થઈ ગઈ અને આકાશમાં રહેલું અંધારું તથા જલકણો શાંત પડી ગયાં.^{૧૭} સુખકારક શીતલ વાયુ વાવા લાગ્યો અને સૂર્યમંડલ પૂર્વના જેવું જણાવા લાગ્યું. આ રીતે આવી પડતાં વિઘ્નો નિવૃત્ત થવાથી અશ્વિને ઘણો હર્ષ થયો અને તે વિવિધ આકારોને ધારણ કરીને પ્રાણીઓના દેહમાંથી નીકળતી ચરખીઓના સમૂહથી સિંચાતો, પોતાના શબ્દોથી જગતને પૂર્ણ કરી દેતો, મોટી જ્વાલાઓ કાઢીને બળવા લાગ્યો.^{૧૮, ૧૯} પછી હે મહારાજ! અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણ આ વનનું રક્ષણ કરે છે, એવું જોઈને ગરુડાદિ પક્ષીઓ અહંકાર કરીને આકાશમાં ઉડ્યાં;^{૨૦} અને ગરુડ તો પોતાની વજ્રના જેવી પાંખો, ચંચુ અને નખોવડે કૃષ્ણ તથા અર્જુનને પ્રહાર કરવા માટે આકાશમાંથી નીચે પડવા લાગ્યો.^{૨૧} તેમજ જાનવલિત મુખવાળા નાગના સમૂહો ભયંકર વિષ ફેંકતા અર્જુનની આગળ આવી પહોંચ્યા.^{૨૨} તે બધાઓને પોતાના ક્રોધાસિથી તમ થયેલાં બાણોવડે અર્જુને કાપી નાખ્યા અને તેઓ પ્રદીપ્ત અશ્વિમાં પડીને નાશ પામ્યા.^{૨૩} તે પછી અસુરો, ગંધર્વો, યક્ષો, રાક્ષસો અને નાગો તુમુલ ગર્જનાઓ કરતા યુદ્ધ કરવાને માટે ત્યાં

દોડી આવ્યા.^{૨૪} ક્રોધવડે જેમનાં તેજની વૃદ્ધિ થયેલી એવા તેઓ બંદૂકો, ભ્રમણના બલથી મોટા મોટા પથ્થરોને ફેંકતાં લોકડાંનાં યંત્રો, ગોદ્રણો વગેરે હાથમાં ઉગામીને કૃષ્ણ તથા અર્જુનને મારવા લાગ્યા;^{૨૫} પરંતુ અતિશય બકવાદ કરતા અને શસ્ત્રની વૃદ્ધિ વરસાવતા તે અસુરોનાં મસ્તકોને અર્જુને તીક્ષ્ણ બાણોવડે કાપી નાખ્યાં.^{૨૬} વળી શત્રુઓનો નાશ કરનારા મહા તેજસ્વી શ્રીકૃષ્ણે પણ પોતાના ચક્રવડે દૈત્ય-દાનવોનાં ટોળાંઓનો ભારી સંહાર વાળ્યો.^{૨૭} અર્જુનનાં બાણોથી વિંધાયેલા અને શ્રીકૃષ્ણના ચક્રના વેગથી ઘસડાતા બીજા અસુરોનાં, જલના પ્રવાહ તથા વમળથી પ્રેરાયેલાં તૃણો જેમ તીરપર આવીને ઠરી જાય તેમ, ઠરી ગયા હતા.^{૨૮} તે પછી દેવોનો મહારાજ ઇંદ્ર બહુ કોધે ભરાયો અને ઘોળા રંગના ઐરાવત હાથીપર બેસીને કૃષ્ણ તથા અર્જુનના તરફ દોડ્યો.^{૨૯} તેણે પોતાના હાથમાં વજ્ર લઈને તે વજ્રાસ્ત્રને વેગવડે કૃષ્ણ તથા અર્જુનના ઉપર મૂક્યું તથા અસુરોના નાશ કરનારા ઇંદ્રે દેવોને કહ્યું કે:—“આ બન્ને હમણાં હણાશે.”^{૩૦} ઇંદ્રે પોતાના હાથમાં મહાન વજ્ર ધારણ કર્યું, તે જોઈને બીજા દેવોએ પણ પોતાપોતાનાં સર્વે શસ્ત્રો હાથમાં લીધાં.^{૩૧} હે રાજન્! યમરાજાએ કલદંડ લીધો, કુબેરે પોતાની ગદ્દા હાથમાં લીધી, વરુણે વિચિત્ર પાશો તથા વજ્ર લીધું;^{૩૨} સ્વામી કાર્તિકે હાથમાં શક્તિ લઈને મેરુ પર્વતની પેઠે દઢ ઉભા રહ્યા અને અશ્વિનીકુમારોએ દેહીખ્યમાન ઔષધિઓ હાથમાં રાખી.^{૩૩} ધાતાએ ધનુષ ધારણ કર્યું, જયે હાથમાં મુસલ લીધું, મહાબલવાન ત્વષ્ટાએ ક્રોધ પામીને પર્વત ઉપાડ્યો,^{૩૪} અંશે શક્તિ ઉપાડી અને મૃત્યુદેવે પરશુ લીધું, અર્યમાએ પણ ઘોર પરિધ લઈને ધ્રુમવા માંડ્યું;^{૩૫} મિત્ર છરાના જેવી ધારવાળું ચક્ર લઈને ઉભો રહ્યો; અને હે રાજન્! પૂષા, ભગ તથા સવિતા ધનુષ અને ખડ્ગ લઈને કૃષ્ણ તથા અર્જુનના તરફ દોડ્યા. વળી રુદ્રો, વસુઓ, મહાબલવાળા વાયુઓ, વિશ્વદેવા અને પોતાનાં

તેજથી દેહીખ્યમાન થતા સાધ્યો, એ બધા દેવો તથા બીજા ઘણા દેવો પુરુષોમાં ઉત્તમ એવા શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનને મારવાને માટે વિવિધ આયુધો હાથમાં લઈને દોડ્યા. તેમહાસંગ્રામમાં પ્રલયકાળના જેવાં પ્રાણીઓને મોહ પમાડનારાં અનેકઅદ્ભુતનિમિત્તો દેખાવા લાગ્યાં. આ પ્રમાણે દેવોની સાથે ઇંદ્રને કોપાયમાન થયેલા જોઈને, યુદ્ધમાં કોઈથી ગાંજ્યા ન જાય એવા કૃષ્ણ અને અર્જુન ભયરહિત થઈ, પોતપોતાનાં ધનુષ સજ્ય કરીને ઉભા રહ્યા અને યુદ્ધકુશલ એવા તે બન્ને જણાઓ આવેલા દેવોને વજ્રના જેવાં શરોથી પ્રહાર કરવા લાગ્યા; તથા તે વખતે તેમણે યુદ્ધમાં અનેક દેવોને વારંવાર નિરાશ કરી દીધા. ૩૯-૪૨ એટલે તે દેવો ભયભીત થઈને યુદ્ધ કરવું છોડી દઈ ઇંદ્રના આશ્રયમાં જઈ રહ્યા. માધવ અને અર્જુને દેવોને આ રીતે હઠાવી દીધેલા જોઈને આકાશમાં રહેલા મુનિઓ ઘણું આશ્ચર્ય પામ્યા. ઇંદ્ર પણ સંગ્રામમાં તે બન્ને જણાનાં અનેક પરાક્રમે જોઈને ઘણો પ્રસન્ન થયો અને ફરીથી તેમની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. તેણે પુનઃ અર્જુનનું પરાક્રમ જાણવાની ઇચ્છાથી મોટી પાપાણુની વૃષ્ટિ વરસાવવા માંડી. તે પથ્ય-

રના વરસાદને અતિશય કુપિત થયેલા અર્જુનને પોતાનાં શરોથી રોકી દીધી. ૪૩-૪૬ શતકતુ ઇંદ્રે પોતાના પાપાણુના વરસાદને નિષ્ફલ કરાતો જોઈને ફરીથી તે વરસાદને અતિશય વધારવા માંડ્યો. ૪૭ તે વખતે ઇંદ્રના પુત્ર અર્જુનને મહાવેગવાળાં બાણો છોડીને તે પથ્યરના વરસાદનો નાશ કરી દીધો અને પોતાના પિતાને હર્ષિત કર્યા. ૪૮ તે પછી પોતાના બે હાથવડે મંદર પર્વતના શિખરને, વૃક્ષો સાથે ઉપાડીને ઇંદ્રે, પાંડુનંદન અર્જુનને મારવાની ઇચ્છાથી તેના ઉપર ફેંક્યું. ૪૯ તે વખતે અર્જુનને મહાન વેગવાળાં, જળવલિત અગ્રવાળાં અને અકુટિલ ગતિવાળાં બાણો છોડીને તે પર્વતના શિખરના હબરો ટુકડા કરી નાખ્યા. ૫૦ આ શિખરના પડતા કંકડાઓનું રૂપ આકાશમાંથી સૂર્ય તથા ચંદ્રની સાથે ખરતા તારાઓના જેવું જણાવા લાગ્યું. ૫૧ વનમાં પડતા તે મહાન શિખરથી ખાંડવ વનમાં રહેનારાં ઘણાં પ્રાણીઓ છુંદાઈ મુવાં. ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતગત ખાંડવદાહપર્વવિષે દેવકૃષ્ણાર્જુનયુદ્ધ નામનો અધ્યાય ૨૨૭ મો સમાપ્ત.

ખાંડવદાહપર્વ સમાપ્ત.

મયદર્શન પર્વ

અધ્યાય ૨૨૮ મો-દેવોનો પરાભવ, ખાંડવદાહ અને મયદાનવનું રક્ષણ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તથા શૈલનિપાતેન મીપિતાઃ શાંડવાલયાઃ ॥
દાનવા રાક્ષસા નાગાસ્તરક્ષવૃક્ષવનૌકસઃ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:-તે રીતે પર્વતનું શિખર પડવાથી બીનેલા ખાંડવ વનમાં રહેનારા દાનવો, રાક્ષસો, નાગો, હીપડાંઓ, રીંછો, બીજાં વનવાસીઓ, મદ્દ ઝરતા હાથીઓ, વ્યાઘ્રો, કેશવાળાં સિંહો, મૃગો, પાડાઓ, સેંકડો પક્ષીઓ અને બીજાં અનેક પ્રાણીઓ ઉદ્દેગ પામીને ત્યાંથી

નાસવા લાગ્યાં અને તેઓ બળતા વનના તરફ તથા હથિયાર ઉગામીને ઉભેલા કૃષ્ણ તથા અર્જુનના તરફ જોવા લાગ્યાં; ૧-૩ અને ઉત્પાતના ઘોર શબ્દો સાંભળીને ત્રાસી ગયાં હોય તેમ ઉભાં રહ્યાં. અનેક રીતે બળતા વનને જોઈને તથા અસ્ત્ર ઉગામીને ઉભેલા શ્રીકૃષ્ણને જોઈને તે પ્રાણીઓ ભયંકર ચીસો પાડવા લાગ્યાં. પ્રાણીઓના તે ભયંકર નાદવડે તથા અસિના શબ્દોવડે આખું ગગન ઉત્પાતના મેઘોની ગર્જનાઓથી ગાળે તેમ ગાજી રહ્યું. પછી તે સર્વે પ્રાણીઓના નાશને માટે

મહાબાહુકૃષ્ણે પૌતાના તેજથી ઝળહળતું અત્યુચ્ચ ચક્ર ફેંક્યું. તે ચક્રથી ગરીબ જાતનાં સેંકડો ક્ષુદ્ર પ્રાણીઓ દાનવો અને નિશાચરોની સાથે કપાઈ ગયાં અને તે બધાં ક્ષણમાં અગ્નિમાં જઈ પડ્યાં. કૃષ્ણના ચક્રથી કપાયલા અને ચરળી તથા લોહીથી ખરડાયલા તે દૈત્યો સંધ્યાકાલના મેઘ જેવા જણાવા લાગ્યા. હે ભારત ! ત્યાં પિશાચો, પક્ષીઓ, નાગો અને હજારો પશુઓને હણતા શ્રીકૃષ્ણ કાલની પેઠે ધૂમતા હતા. શત્રુઓનો વિનાશ કરનારા કૃષ્ણ પૌતાના હાથમાંથી જેમ જેમ ચક્રને ફેંકતા હતા, તેમ તેમ તે ચક્ર અનેક પ્રાણીઓને કાપી કાપીને પુનઃ શ્રીકૃષ્ણના હાથમાં આવતું હતું. સર્વ ભૂતના આત્મા શ્રીકૃષ્ણ તે પ્રમાણે પિશાચો, સર્પો અને રાક્ષસોને હણતા હતા; તે વખતે તેમનું રૂપ અતિશય ઉચ્ચ થઈ ગયું હતું. ત્યાં એકઠા મળેલા સર્વ દાનવોમાંથી શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનને લડાઈમાં જીતનારો કોઈ નીકળ્યો નહિ. જ્યારે દેવો પણ તે બન્નેની સામે બલ કરીને તે વનનું રક્ષણ કરવા તૈયારી તેને શાંત કરવા સમર્થ થયા નહિ, ત્યારે તે બધાઓ ત્યાંથી પરાડુમુખ થઈને ચાલતા થયા. દેવોને વિમુખ થઈને ગયેલા જોઈને ઈંદ્ર ઘણું હર્ષ પામ્યો અને અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણનાં વખાણ કરવા લાગ્યો. જ્યારે સઘળા દેવો પાછા ગયા, ત્યારે ઈંદ્રને સંજોધન કરતી મહાન ગંભીર શબ્દવાળી આકાશવાણી થઈ કે:—“હે શતકેતુ ! સર્પોમાં શ્રેષ્ઠ એવો તારો મિત્ર તક્ષક સર્પ અહીં નથી. તે ખાંડવ વનના દાહસમયેજ કુરુક્ષેત્રમાં ગયો છે. વળી હે ઈંદ્ર ! આ વાસુદેવ અને અર્જુન યુદ્ધમાં કોઈ પણ રીતે જીતાય એવા નથી. મારાં વચનથી તું નક્કી જાણ કે, સ્વર્ગમાં પ્રસિદ્ધ એવા પહેલાં જે નરનારાયણ દેવો હતા, તેજ આ કૃષ્ણ અને અર્જુન છે.”^{૪-૧૮} એમનાં વીર્ય અને પરાક્રમ કેવાં છે તેને તું પણ જાણેજ છે. વળી હરાધર્ષ એવા એ બન્ને અજિત છે, એટલે એમને કોઈ યુદ્ધમાં જીતી શકશે નહિ;^{૧૯} એટલુંજ નહિ પણ એ સર્વ લોકમાં પુરાતન ઋષિશ્રેષ્ઠો છે એટલે એઓ સર્વે સુર, અસુર, યક્ષ, રાક્ષસ, ગંધર્વ, નર,

કિન્નર અને પત્રંગોએ પણ પૂજવાયોગ્ય છે; માટે હે ઈંદ્ર ! સર્વે દેવોને સાથે લઈને તમારે અહીંથી ચાલ્યા જવું એજ યોગ્ય છે.”^{૨૦, ૨૧} વળી ખાંડવ વનનો આ પ્રમાણે વિનાશ થવા માટે દેવે નિર્માણ કરેલું હતું, તેના તરફ પણ તમે દૃષ્ટિ કરો.”

આવી આકાશવાણી સાંભળીને અને તે સત્ય છે એમ જાણીને, દેવોનો રાજા ઈંદ્ર ક્રોધ તથા અસહનતાનો ત્યાગ કરીને સ્વર્ગમાં ચાલ્યો ગયો. હે રાજન્ ! મહાત્મા ઈંદ્રને જતો જોઈને પછી બધા દેવો પણ પોતપોતાની સેના લઈને ઈંદ્રની પાછળ ચાલ્યા ગયા. જ્યારે દેવોની સાથે દેવરાજ ઈંદ્રને જતો જોયો, ત્યારે વીર એવા વાસુદેવ અને અર્જુન સિંહનાદ કરવા લાગ્યા. હે રાજન્ ! દેવરાજના જવા પછી બહુ આનંદ પામેલા પરાક્રમી એવા કેશવ અને અર્જુન નિઃશંક થઈને ખાંડવ વનને બળાવવા લાગ્યા. જેમ વાયુ આલવાને નસાડી દે, તેમ અર્જુને દેવોને નસાડી દીધા. પછી તે શરોના સમૂહવડે ખાંડવ વનમાં રહેનારાં પ્રાણીઓને મારવા લાગ્યો. સંઘસાચી-અર્જુન બાણોવડે સર્વ પ્રાણીઓને છેદી નાખતો હતો, તે વખતે કોઈ પણ પ્રાણી એ વનમાંથી બહાર નીકળવા સમર્થ થતું ન હતું. વળી મોટાં મોટાં પ્રાણીઓ પણ રણમાં સફલ અસ્ત્રવાળા અર્જુનની સામે જોવા સમર્થ થતાં ન હતાં તો યુદ્ધમાં લડવા તો સમર્થ થાયજ ક્યાંથી ? અર્જુન કોઈ વાર એક બાણ મૂકીને સો પક્ષીઓને વિંધતો હતો તો કોઈ વાર સો બાણથી એકજ પક્ષીને વિંધતો હતો.^{૨૨-૨૯} તે પક્ષીઓ જાણે સાક્ષાત્ કાલથીજ હણતાં હોય તેમ હણાઈને પ્રાણવિનાનાં થઈ અગ્નિમાં પડતાં હતાં; તેઓને નદીના તીરોમાં અને પર્વતની કંઠણામાં પણ સુખ થતું ન હતું.^{૩૦} વળી તે સમયે પિતૃલોક અને દેવલોકમાં પણ ભારે સંતાપ ફેલાઈ રહ્યો હતો. દીન થયેલાં અનેક પ્રાણીનાં ટોળાંઓ મોટી મોટી ચીસો પાડતાં હતાં.^{૩૧} હાથીઓ, મૃગો અને ચિત્તાઓ પણ શોકથી વ્યાકુલ થઈ ચીસો પાડતા હતા; અને તે શબ્દો એટલા મોટા થતા હતા કે

દૂર આવેલા સમુદ્રમાં તથા ગંગામાં રહેલા મત્સ્યો પણ ત્રાસી જતા હતા. ^{૩૨} હે મહાબાહો! વિદ્યાધરોના ગણો અને બીજાં એ વનમાં રહેનારાંઓ જનાર્દન કૃષ્ણ અથવા અર્જુનની સામે જોઈ શકતાં ન હતાં તો પછી તેમની સાથે યુદ્ધ કરવા તો ક્યાંથીજ સમર્થ થાય? વળી રાક્ષસો, દાનવો અને નાગો વગેરે જેઓ એકઠા થઈને સામે આવતા હતા, તેઓને શ્રીકૃષ્ણ ચક્રવર્ટી કાપી નાખતા હતા. ચક્રના વેગથી ધડ તથા માથાં જેમનાં છેદાઈ ગયેલાં એવાં બીજાં મહાન કાયાવાળાં પ્રાણીઓ પ્રાણુવિનાનાં થઈને પ્રદીપ્ત અગ્નિમાં પડતાં હતાં. આ બધાં પ્રાણીઓનાં માંસ, રુધિર અને ચરબીના જથ્થાથી અગ્નિ તૃપ્ત થયો; ^{૩૩-૩૬} અને ઉપર આકાશમાં જઈને ધુમાડાવિનાનો જણવા લાગ્યો; અર્થાત્ તેની ધુમાડાવિનાની શુદ્ધ જ્વાલાઓ નીકળવા લાગી. પ્રદીપ્ત નેત્રવાળો, જ્વલંબિત જીભવાળો, બળતાં મુખવાળો, પ્રકાશયુક્ત ઉંચા કેશવાળો અને પીળાં ચક્ષુવાળો અગ્નિ શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનને આપેલાં પ્રાણીઓનાં રુધિરાદિ અમૃતનું પાન કરીને તૃપ્ત થયો અને આનંદ પામીને પરમ સંતુષ્ટ થયો. એટલામાં મય નામનો અસુર તક્ષકના સ્થાનમાંથી નીકળીને એકાએક નાસતો હતો, તેને મધુસૂદને જોયો; અને તે અસુરને બાળવા માટે વાયુ જેનો સારથિ એવો અગ્નિ જટાધારી રૂપથી મેઘના

જેવી ગર્જના કરતો તેની પાછળ દોડ્યો. વાસુદેવ પણ દાનવેન્દ્રોના શિદિપઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા મયદાનવને ઓળખીને તેને મારવા માટે ચક્ર ઉગામીને તત્પર થયા. એક તરફ ઉગામેલા ચક્રને તથા બીજી તરફ બળતા અગ્નિને જોઈને મયદાનવે ખૂમ મારી કે:—“ઓ અર્જુન! મારી વહારે ચઢો! માફ રક્ષણ કરો!” આવા તેના ભયભીત શબ્દો સાંભળીને અર્જુનને કહ્યું કે:—“તું બીશ નહિ.” હે ભારત! પછી મયદાનવને જીવાડતો હોય તેમ દયાળુ અર્જુન તેને કહેવા લાગ્યો કે:—“તારે ભય રાખવો નહિ.” ^{૩૭-૪૪} આ પ્રમાણે જ્યાં અર્જુનને અભય આપ્યું, એટલે શ્રીકૃષ્ણ તે નમુચિના ભાઈ મયદાનવને મારવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો અને અગ્નિએ પણ તેને બાળ્યો નહિ. ^{૪૫}

વૈશંપાયન કહે છે:—આ રીતે શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનને ઇંદ્રથી જેનું રક્ષણ કરેલું એવા બુદ્ધિમાન અગ્નિએ તે વનને પંદર દિવસ સુધી બાળ્યું. ^{૪૬} તે વન બાળ્યું તેમાં અગ્નિએ અશ્વસેન, મય અને ચાર શાર્દૂંગક પક્ષીઓ એમ છ પ્રાણીઓને બાળ્યાં ન હતાં. ^{૪૭}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત મયદર્શન પર્વવિષે મયદાનવત્રાણુ નામનો અધ્યાય ૨૨૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૨૯ મો-શાર્દૂંગકોનું ઉપાખ્યાન-મંદપાલે કરેલી અગ્નિની સ્તુતિ

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

કિમર્થ શાર્જકાનાગ્નિર્ન દદાહ તથાગતે ॥

તાસ્મિન્વને દહ્યમાને બ્રહ્મન્નેતત્ પ્રચક્ષ્વ મે ॥૧॥

જનમેજય પૂછે છે:—હે પ્રહ્લન! જ્યારે તે પ્રમાણે આખા ખાંડવ વનને અગ્નિએ બાળી મૂક્યું છતાં શાર્દૂંગક પક્ષીઓને શા કારણથી બાળ્યાં નહિ? એ મારી આગળ કહો. ^૧ હે પ્રહ્લન! અશ્વસેન નાગ અને મયદાનવ બચ્યા તેનું કારણ તમે મને કહ્યું; પરંતુ શાર્દૂંગકો શા કારણથી

બચી ગયાં, તે તમે મને કહ્યું નથી; ^૨ માટે હે પ્રહ્લન! અગ્નિના એવા વિનાશમાંથી શાર્દૂંગકો ક્ષેમકુશલ બચી ગયાં એ મને મોટું આશ્ચર્ય લાગે છે તેથી કહો કે અગ્નિએ તેઓને શાથી બાળ્યાં નહિ? ^૩

વૈશંપાયન કહે છે:—હે અરિંદમ ! તેવા સંહારમાં પણ અગ્નિએ શાર્દૂંગકોને જે કારણથી બાળ્યાં નહિ તેનું યથાભૂત સર્વ કારણ હું તમને કહું છું. ^૪ પૂર્વે ધૃમંવેતામાં મુખ્ય એવા, તપ-

સ્વી અને તીવ્ર વ્રતવાળા વિદ્વાન મંદપાલ નામના પ્રસિદ્ધ મહર્ષિ હતા. હે રાજન્! વેદાધ્યયનવાળા, ધર્મપરાયણ, તપસ્વી અને વિનિત ઈંદ્રિયોવાળા તે ઋષિ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીઓના માર્ગને સેવન કરતા હતા.^૬ હે ભારત! તે ઋષિ તપનો પાર પામી દેહ છોડીને પિતૃલોકમાં ગયા; પરંતુ ત્યાં તેમને તપનું ઇચ્છિત ફલ મળ્યું નહિ.^૭ જ્યારે તેમણે પોતાના તપથી મેળવેલા લોકોને પણ ફળ આપતા જોયા નહિ, ત્યારે તે ધર્મરાજની સમીપમાં બેઠેલા દેવોને પૂછવા લાગ્યા.^૮

મંદપાલ પૂછે છે:—“હે દેવો! મારા તપથી સંપાદન કરેલા લોકો પણ મને કેમ વૈભવો આપતા નથી? મનુષ્યલોકમાં જે કર્મ કરવાથી આ લોકના વૈભવો મળે છે, તે કર્મ મેં કયું નથી શું?” જે કર્મ ન કરવાથી આ લોકના વૈભવો મને પ્રત્યક્ષ થતા નથી તે કર્મ હું ત્યાં જઈને કરીશ; માટે હે દેવો! જે તપના ફલથી આ લોકના વૈભવો પ્રાપ્ત થતા હોય તે મને કહો.”^{૧૦}

દેવો બોલ્યા:—“હે બ્રહ્મન્! મનુષ્યો ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારથી તેમને માથે ઋણ હોય છે. તે ઋણો જે છે તેને તમે સાંભળો. એક ક્રિયા કરવાનું, બીજું બ્રહ્મચર્યનું અને ત્રીજું પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાનું, એમાં સંશય નથી.^{૧૧} તે ત્રણ ઋણો યજ્ઞ કરવાથી, તપ તથા વેદાધ્યયન કરવાથી અને પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાથી નિવૃત્ત થાય છે. તમે તપ તથા યજ્ઞ કરેલા છે, તથા પિતૃમને પ્રજા નથી;^{૧૨} એટલે પ્રજા ન હોવાના કારણથી આ લોકો તમને ભોગ આપતા નથી. હે વિપ્ર! તમે પ્રજા ઉત્પન્ન કરો, તે પછી આ લોકમાં વિસ્તીર્ણ વૈભવો ભોગવી શકશો.^{૧૩} પુત્ર પુન્નામના નરકથી પિતાનું રક્ષણ કરે છે, એવું શ્રુતિમાં કહેલું છે; માટે હે બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ! તમે પુત્રોત્પત્તિને સાધ્ય ત્વ કરો.”^{૧૪}

વૈશંપાયન કહે છે:—દેવોનાં આવાં વચન સાંભળીને મંદપાલ ઋષિ વિચાર કરવા લાગ્યા કે, કયી યોનિમાં જલદી ઘણી પ્રજા ઉત્પન્ન થઈ શકે?^{૧૫} વિચાર કરતાં તે ઋષિને જણાયું કે,

પક્ષીઓ થોડા કાલમાં ઘણાં સંતાનો ઉત્પન્ન કરે છે. એટલે તે ઋષિએ શાર્દૂંગક પક્ષીનું રૂપ લઈને એજ જાતની શાર્દૂંગકો-જરિતાની સાથે સંગ કર્યો;^{૧૬} અને એ જરિતામાં તેમણે ચાર બ્રહ્મવાદી પુત્રોને ઉત્પન્ન કર્યા. તે બાલકો ઇંડામાં હતા, તે વખતે મુનિએ વનમાં તેમની માતાની સાથે તેમનો ત્યાગ કર્યો અને તેજ વનમાં રહેતી બીજી લપિતા નામની સ્ત્રી પાસે ગયા. હે ભારત! મહા ભાગ્યશાળી તે મુનિ લપિતા પાસે ગયા,^{૧૭,૧૮} ત્યારે પ્રજના ઉપર સ્નેહવાળી જરિતા બહુ વિચારમાં પડી. જો કે ત્યાગ ન કરવા જેવા તે ઇંડામાં રહેલા ઋષિઓનો વનમાં મુનિએ ત્યાગ કર્યો હતો, પરંતુ પુત્રત્યાગથી થતા શોકવડે દીન થતી જરિતાએ ખાંડવ વનમાં પુત્રોનો ત્યાગ કર્યો નહિ તથા તેઓ જન્મ્યા ત્યારે સ્નેહથી વ્યાકુલ થયેલી જરિતાએ પોતાની આજીવિકા પ્રમાણે તેમનું ભરણપોષણકયું.^{૧૯,૨૦} તે પછી ખાંડવ વનમાં લપિતાની સાથે મંદપાલ ઋષિ ફરતા હતા, તે વખતે તેમણે ખાંડવ વનને બાળવા આવતા અશ્વિને જોયો.^{૨૧} અશ્વિના તેવા સંકલ્પને જાણીને તથા પોતાના પુત્રો બાલક છે એમ વિચારીને, ભય પામેલા તે વિપ્રર્ષિએ પોતાના પુત્રોને માટે મહા તેજસ્વી એવા દ્વિષ્પાલ અશ્વિની સ્તુતિ કરવા માંડી.

મંદપાલ કહે છે:—“હે અશ્વિદેવ! તમે સર્વ લોકનું મુખ છો. તમે હવ્યને વહન કરનારા છો.^{૨૨,૨૩} હે પાવક! તમે સર્વ પ્રાણિ-ભાવમાં નિવાસ કરો છો. વિદ્વાનો તમને એકજ છો એમ કહે છે, વળી કેટલાએક તમને (દિવ્ય, ભૌમ અને ઉદરવાસી એવા) ત્રણ પ્રકારના કહે છે.^{૨૪} વળી ઋષિઓ આઠ (પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, આકાશ, સૂર્ય, ચંદ્ર અને યજમાન) રૂપથી તમને યજ્ઞનો નિર્વાહ કરનારા કલ્પે છે. પરમર્ષિઓ આ વિશ્વ તમેજ ઉત્પન્ન કયું છે, એમ કહે છે.^{૨૫} હે હંતાશન! તમારા વિના આ સઘળું જગત નાશ પામી જાય. બ્રાહ્મણો તમને નમસ્કાર કરીને પોતાનાં કર્મથી જીતેલી અક્ષય

ગતિને પોતાનાં સ્ત્રીપુત્રોની સાથે પ્રાપ્ત થાય છે. હે અસિ! આકાશમાં રહેનારા વિજળીવાળા મેઘો તમે છો, એમ વિદ્વાનો કહે છે.^{૨૬, ૨૭} તમારાથી નીકળેલી જ્વાલાઓ સર્વ પ્રાણિમાત્રને બાળી મૂકે છે. હે મહાન દ્યુતિવાળા! હે કર્મ-ફલને આપનારા! આ વિશ્વને તમેજ ઉત્પન્ન કર્યું છે.^{૨૮} વળી ચરાચર સર્વ પ્રાણીની ઉત્પત્તિ તમે કરી છે તથા કર્મનું વિધાન કરનારા દેવો પણ તમારાંજ વાક્યો છે. પૂર્વે તમેજ જલ ઉત્પન્ન કર્યું હતું અને આ સઘળું જગત પણ તમારે આધારેજ રહેલું છે.^{૨૯} દેવોનાં અન્નને અને પિતૃઓનાં અન્નને પહોંચાડનારા અને તેનાં ફલને આપનારા તમેજ છો. હે દેવ! તમેજ સર્વને બાળીને ભસ્મ કરનારા છો, તમેજ સર્વને ઉત્પન્ન કરનારા છો અને તમે બૃહસ્પતિ છો.^{૩૦}

યુગ્મરૂપ અશ્વિનીકુમાર, સૂર્ય, સોમ અને વાયુ પણ તમેજ છો.”

વૈશંપાયન કહે છે:-જ્યારે મંદપાલે આ પ્રમાણે અસિની સ્તુતિ કરી,^{૩૧} ત્યારે હે રાજન્ અમિત તેજવાળા તે ઋષિની પ્રત્યે અગ્નિદેવ પ્રસન્ન થયા અને પ્રીતિથી કહેવા લાગ્યા કે:- “હું તમારું શું પ્રિય કરું?” ત્યારે હાથ ઝેડીને મંદપાલે અગ્નિને કહ્યું કે; “તમે ખાંડવ વનને બાળો ત્યારે મારા પુત્રોને બચાવી લેજો.”^{૩૨, ૩૩} ‘બહુ સારું, હું તેમ કરીશ,’ એમ ઋષિને કહીને ભગવાન અગ્નિ તેજસ્વળતે ખાંડવ વનને બાળવાની ઇચ્છાથી પ્રજ્વલિત થયા.^{૩૪}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
મયદશર્ણિપર્વવિષે શાર્દૂલકોપાખ્યન
નામનો અધ્યાય ૨૨૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૩૦ મો-જરિતાનો વિલાપ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતઃ પ્રજ્વલિતે વહ્નો શાર્જ્જકાસ્તે સુદુઃસ્વિતાઃ
વ્યથિતાઃ પરમોદ્વિગ્ના નાધિજમ્ભુઃ પરાયણમ્ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:-જ્યારે અસિ પ્રજ્વલિત થયો, ત્યારે પેલાં શાર્દૂલકો બહુ દુઃખી થયાં અને જ્યારે તેમને કોઈ રક્ષણ કરનાર મળ્યું નહિ ત્યારે તેઓ વ્યથિત થઈને પરમ ઉદ્વેગ પામવા લાગ્યાં.^૧ વળી પોતાના પુત્રો બાલક છે, એમ બાળીને તેઓની ગરીબ બિચારી માતા જરિતા પણ શોક તથા અતિશય દુઃખથી પીડિત થઈને વિલાપ કરવા લાગી.^૨ જરિતા બોલી; “અરેરે! જગતને પ્રકાશિત કરતો આ ભયંકર અસિ વનને બાળતો અહીં આવે છે. એ ઉગ્ર અગ્નિ મારા દુઃખમાં વધારો કરે છે.”^૩ અમારા પૂર્વજોને ઉદ્ધારનારાં, આ પાંખ તથા પગ આવ્યા વિનાનાં અને કાચી સમજવાળાં અચ્ચાંઓનો મને બહુ સંતાપ થાય છે. આ અગ્નિ તો વૃક્ષોને બાળતો અને ત્રાસ પમાડતો

અપાટાબંધ અહીં આવે છે; અને મારાં બચ્ચાંઓને તો પાંખો પણ આવી નથી એટલે તેઓ ક્યાંય જઈ શકે તેમ નથી. વળી એ પુત્રોને લઈને ઉડવાનું મારામાં સામર્થ્ય નથી અને એમનો હું ત્યાગ પણ કરી શકતી નથી; એટલે મારું હૃદય અત્યંત દુઃખ થાય છે.”^{૪-૬} આ પુત્રોમાંથી હું કોને સાથે લઈ જઈ? અને કોને ત્યજી જઈ? હું શું કરું કે જે કરેલું યોગ્ય ગણાય? પુત્રો! આમાં તમે શું માનો છો? આ અસિથી તમને બચાવવા માટે મેં ઘણા વિચારો કર્યા, પણ મને એકે ઉપાય જડતો નથી; માટે મારી પાંખોથી તમને ઢાંકી લઈને તમારી સાથે મારે પણ મરવું, એ મેં છેવટનો વિચાર કર્યો છે.^{૭, ૮} આ “જરિતારિ નામનો મોટો પુત્ર છે તેના ઉપર કુલનો આધાર છે, આ સારિસ્રજ્જ નામનો બીજો પુત્ર છે તે પિતૃઓના કુલની વૃદ્ધિને માટે પ્રજા ઉત્પન્ન કરશે,” આ ત્રીજો સ્તંભમિત્ર નામનો પુત્ર છે તે તપ કરશે અને આ ચોથો પુત્ર દ્રોણ પ્રદ્યુવેત્તામાં શ્રેષ્ઠ થશે.” હે પુત્રો! પૂર્વે આ

પ્રમાણે કહીને તમારો નિર્દય પિતા ચાલ્યો ગયો હતો,^{૧૦} તો તમારામાંથી કોને લઈને હું જઈ શકું? અરેરે, મોટી કષ્ટ આપનારી આ આપત્તિ આવી પડી છે! આમાં શું કરવાથી કંઈક કાર્ય કરેલું ગણાય?" આવો વિચાર કરતાં જરિતા વિષ્ણુ થઈ ગઈ અને અગ્નિથી પોતાનાં અચ્ચાંચોનો કેવી રીતે બચાવ કરવો, તે ઉપાય તેની બુદ્ધિમાં સૂઝ્યો નહિ.^{૧૧}

વૈશંપાયન કહે છે:-આ પ્રમાણે બોલતી પોતાની માતાને તે શાર્દૂલકે અચ્ચાંચો કહેવા લાગ્યાં કે:-“ઓ માતા! તું અમારો સ્નેહ છોડીને જ્યાં અગ્નિ ન હોય ત્યાં ચાલી જા; કારણ કે અમે નાશ પામીશું તો તને બીજા પુત્રો થશે અને હે માતા! તું મરીશ તો પછી પ્રજનો સંભવ ન હોવાથી આપણું કુલ ઉચ્છેદ પામશે.”^{૧૨, ૧૩} આ બંને પક્ષનો વિચાર કરીને હે માતા! આપણા કુલનું જે રીતે કલ્યાણ થાય તે કરવાનો તારે આ અણીનો વખત છે.^{૧૪} તું સર્વેના વિનાશને માટે પુત્રોના ઉપર સ્નેહ રાખીશ નહિ; કારણ કે પિતૃ-લોકની કામનાવાળા અમારા પિતાનું આ પ્રજો-ત્પત્તિરૂપી કર્મ નિષ્ફળ જવું જોઈએ નહિ.”^{૧૫}

જરિતા બોલી:-“આ વૃક્ષની પાસેની જમીનમાં ઉંદરનું દર છે, તેમાં તમે બધા ઉતાવળથી પેસી જાઓ. એ દરમાં તમને અગ્નિનો ભય નહીં નાહ.”^{૧૬} હે પુત્રો! તમારાં પેઠા

પછી એ દરનું છિદ્ર હું ધૂળથી ઢાંકી દઈશ. બળતા અગ્નિથી બચવાનો આ એક ઉપાય છે, એમ માંડ માનવું છે.”^{૧૭} હે પુત્રો! પછી અગ્નિ હોલવાઈ જશે ત્યારે હું તે ધૂળનો ઢગ કાઢવા માટે આવી પહોંચીશ. અગ્નિથી બચવાને માટે મારાં આ વચન તમને પસંદ પડે.”^{૧૮}

શાર્દૂલકે બોલ્યા:-“હે માતા! અમે પાંખ-વિનાના કેવલ માંસના લોચા જેવા છીએ, તેથી માંસનું લક્ષણ કરનારો ઉંદર અમને દરમાં મારી નાખશે. આ ભય ઉઘાડું જોઈએ છીએ, એટલે એ દરમાં અમે પેસી શકતા નથી.”^{૧૯} અગ્નિ અમને શું કરવાથી બાળે નહિ? ઉંદર અમારો કેવી રીતે નાશ કરે નહિ? અમારા પિતાની ઇચ્છા કેવી રીતે નિષ્ફળ જાય નહિ? અને અમારી માતા કેવી રીતે ઉગરે?^{૨૦} જો દરમાં પેસીશું તો ઉંદર ખાઈ જશે અને આકાશમાં રહેતાં અગ્નિ બાળી મૂકશે; આ બંને વાતનો વિચાર કરતાં ઉંદરનું લક્ષ્ય થવા કરતાં અગ્નિથી બળવું વધારે સાંધું છે; કારણ કે દરમાં ઉંદર ખાઈ જશે, તો અમારું મરણ નિર્દિષ્ટ થયેલું ગણાશે અને અગ્નિથી શરીરનો ઢાહ કરવો એની તો શિષ્ટ પુરુષોએ પણ આજ્ઞા કરેલી છે.”^{૨૧, ૨૨}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત મયદર્શનપર્વવિષે જરિતાવિલાપ નામનો અધ્યાય ૨૩૦ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૩૧ મો-શાર્દૂલકેનું ડહાપણ

॥ જરિતોવાચ ॥

अस्माद्विलान्निष्पतितमाखुं श्येनो जहार तम् ॥
क्षुद्रं पद्भ्यां गृहित्वाच यातो नात्र भयं हि वः ॥

જરિતા બોલી:-“હે પુત્રો! આ દરમાંથી બહાર નીકળેલા તે ક્ષુદ્ર ઉંદરને તો બાજ પક્ષી પગથી પકડીને લઈ ગયો છે; એટલે એ દરમાં હવે તમને ભય નથી.”^૧

શાર્દૂલકે બોલ્યા:-“તે ઉંદરને બાજ પક્ષી ઉપાડી ગયો, એ અમે કોઈ રીતે બાળતા

નથી. વળી એ દરમાં બીજા ઉંદરો પણ હશે તેમનાથી પણ અમને ભય રહે છે.”^૨ અગ્નિ અહીં આવશે કે કેમ? એ વાતમાં સંશય છે; કારણ કે તેને પવન બીજી તરફ ખેંચી જાય એવું પણ જોયું છે; અને દરમાં નિવાસ કરતાં તો અમારું મૃત્યુજ થાય એમાં સંશય નથી.”^૩ ઓ મા! જ્યાં નિઃસંશય મૃત્યુ થતું હોય તે સ્થાનના કરતાં જ્યાં સંશયવાળું મૃત્યુ છે તે સ્થાનમાં રહેવું વધારે સાંધું છે. એટલે તું તારી મેળે

(સર્વનાશમાંથી અર્ધરક્ષણ ન્યાયથી) આકાશમાં જતી રહે. તું જીવીશ તો તને બીજા સારા પુત્રો થશે. ”૪

જરિતા બોલી:-“હે પુત્રો ! પક્ષીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા મહાબલવાન બાજને આ દરમાંથી ઉંદરને લઈને ઝડપથી જતો મેં જોયો છે^૫ અને દરમાંથી ઉંદરને લઈને જ્યારે તે વેગથી જતો હતો, ત્યારે તેને આશીર્વાદ આપતી હું પણ તેની પાછળ ત્વરાથી ગઈ હતી.^૬ મેં તેને આશીર્વાદ આપ્યો હતો કે:-“હે રથેનરાજ ! અમારા દ્વેષી ઉંદરને તું લઈ જાય છે, માટે તારો સ્વર્ગમાં વાસ થશે, તારા શત્રુઓનો નાશ થશે અને તારી કાયા સુવર્ણની થશે.”^૭ પછી જ્યારે તે બાજપક્ષી ઉંદરને ખાઈ ગયો, ત્યારે તેની રજા લઈને હું પાછી ઘેર આવી;^૮ માટે હે પુત્રો ! તમે વિશ્વાસ રાખીને એ દરમાં પેસી બેસો, તમને હવે ભય નથી. મારા દેખતાંજ મહાત્મા બાજ ઉંદરને ઉપાડી ગયો છે.”^૯

શાઈંગકો બોલ્યા:-“હે માતા ! બાજ ઉંદરને લઈ ગયો હોય એવી અમને કોઈ રીતે ખાત્રી થતી નથી અને તે ખાત્રી થયા વિના અમે એ દરમાં પેસી શકતાં નથી.”^{૧૦}

જરિતા બોલી:-“ઉંદરને બાજ પકડી ગયો હતો તે હું સારી રીતે જાણું છું; માટે હે પુત્રો ! મારાં વચન પ્રમાણે તમે કરો, એમાં પેસતાં તમને ભય નથી.”^{૧૧}

શાઈંગકો બોલ્યા:-“ઓ મા ! આવો

મિથ્યા દિલાસો દેવાથી તું અમને એ ભયમાંથી મુક્ત કરી શકીશ નહિ; કારણ કે જે કાર્યમાં સંશય રહે તે કાર્યમાં મૂર્ખોનીજ પ્રવૃત્તિ થાય છે.^{૧૨} વળી હે મા ! અમે તમને ઉપકાર કર્યો નથી, તેમ અમે કોણ છીએ તે તું જાણતી નથી; તો આ રીતે પીડાઈને શામાટે અમારું પોષણ કરે છે ? ખરી રીતે તો અમે તારા નથી અને તું અમારી નથી; અર્થાત્ માતા અને પુત્રનો સંબંધ એ તો માત્ર ભ્રાંતિથીજ કલ્પેલો છે.^{૧૩} તું યુવાન અને દેખાવડી છે, એટલે સ્વામી મેળવવાને યોગ્ય છે; માટે હે માતા ! તું પતિની પાસે ચાલી જા. ત્યાં તું બીજા સુંદર પુત્રો પ્રાપ્ત કરશે.^{૧૪} અમે અગ્નિમાં બળીશું તો સારા લોકોને પ્રાપ્ત થઈશું અને અગ્નિ જો અમને ન બાળે તો તું અમારી પાસે પાછી આવશે.”^{૧૫}

વૈશંપાયન કહે છે:-આ પ્રમાણે શાઈંગકો-એ કહ્યું ત્યારે તે શાઈંગી પોતાના પુત્રોને ખાંડવ વનમાં મૂકીને જ્યાં અગ્નિ આવી શકે નહિ તેવા ઉપદ્રવવિનાના નિર્ભય સ્થાનમાં ત્વરાથી ચાલી ગઈ.^{૧૬} તે પછી તીવ્ર જ્વાલાવાળો અગ્નિ જ્યાં મંદ-પાલના શાઈંગક પુત્રો હતા ત્યાં ત્વરાથી આવી પહોંચ્યો.^{૧૭} જ્યારે શાઈંગકોએ જાળવલિત થયેલા તે અગ્નિને જોયો, ત્યારે તેઓમાંથી જરિતારિ પોતાનાં વાક્યો અગ્નિને સંભળાવા લાગ્યો.^{૧૮}

ધૃતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતગત મયદર્શનપર્વવિષે શાઈંગકોપાખ્યાન નામનો અધ્યાય ૨૩૧ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૩૨ મો-શાઈંગકોએ કરેલી અગ્નિની સ્તુતિ અને તેઓનો બચાવ

॥ જરિતારિરુવાચ ॥

પુરતઃ કૃચ્છ્રકાલસ્ય ધીમાન્ જાગર્તિ પૂરુષઃ ॥

સ કૃચ્છ્રકાલં સંપ્રાપ્ય વ્યથાં નૈવૈતિ કર્હિંચિત્ ॥

જરિતારિ બોલ્યો:-“જે બુદ્ધિમાન પુરુષ કષ્ટકાલ આવતાં પહેલાંજ સાવધ થાય છે, તે કષ્ટકાલ આવતાં કોઈ રીતે વ્યથા પામતો નથી;^૧ પરંતુ જે ભાનવિનાનો પુરુષ આવતાં કષ્ટને સમ-

જી શકતો નથી, તે કષ્ટના સમયમાં વ્યાકુલ થઈ જાય છે અને પોતાના મહાન કલ્યાણને પ્રાપ્ત થતો નથી.”^૨

સારિસ્રઙ્ગ બોલ્યો:-“તમે ધીર અને બુદ્ધિમાન છો. આ આપણને પ્રાણકષ્ટ આવી પડેલું છે. ઘણા હોય તેમાંથી ડાહ્યો અને શૂરો એકાદજ હોય છે, એમાં સંશય નથી.”^૩

સ્તંભમિત્ર બોલ્યો:—“જે જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા છે, તે પિતા ગણાય છે અને જે જ્યેષ્ઠ છે તે નાનાઓને કબ્જી બચાવે છે. મોટો જો કષ્ટમાંથી બચાવી શકે નહિ તો નાનો શું કરી શકે?”^૪

દ્રોણ બોલ્યો:—“જેના મુખમાં સાત જિ-હ્વાઓ છે અને સુવર્ણ જેનું વીર્ય છે, એવો આ કૂર અગ્નિ ખાઈ જતો હોય તેમ જાળવલિત થઈને આપણા સ્થાનમાં ત્વરાથી આવે છે.”^૫

વૈશંપાયન કહે છે:—મંદપાલના પુત્રો આ પ્રમાણે પરસ્પર કહીને પછી સાવધાન થઈ અગ્નિની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. હે રાજા ! તેઓએ એ સ્તુતિ જે રીતે કરી તે તમે સાંભળો.^૬

જરિતારિ બોલ્યો:—“હે જવલન ! તમે વાયુના આત્મા છો, તમે ઔષધિઓનું શરીર છો, પૃથ્વી અને પૃથ્વીની નીચેનું જલ તમારાથી ઉત્પન્ન થયું છે અને સ્વર્ગ ઉપરનું જલ પણ તમારાથી ઉત્પન્ન થયું છે.^૭ હે મહાવીર્ય ! સૂર્યનાં કિરણોની પેઠે તમારી જ્વાલાઓ ઉપર, હેઠળ, પાછળ અને બાજુઓ ઉપર પ્રસરે છે.”^૮

સારિસ્રક્ષ્ણ બોલ્યો:—“હે ધૂમકેતો ! અમારી માતા નાસી ગઈ છે, પિતાને અમે ઓળખતા નથી તેમ અમને પાંખો પણ આવી નથી. હે અગ્નિ ! તમારા વિના અમારો ત્રાતા બીજો કોઈ નથી; માટે અમારૂં-બાલકોનું તમે રક્ષણ કરો.”^૯ હે અગ્નિ ! અમે હુઃખી છીએ અને તમારે શરણે આવ્યા છીએ; માટે તમે તમારા લોકહિત-કારક શાંત સ્વરૂપથી તથા તમારી સમ જ્વાલાઓથી અમારૂં રક્ષણ કરો.^{૧૦} હે કર્મફલના દાતા ! તમેજ એકલા પ્રકાશિત થાઓ છો, સૂર્યનાં કિરણોમાં પણ ઉજ્જ્વળતા મૂકનાર તમારા વિના બીજો કોઈ નથી. હે હવ્યને વહન કરનાર દેવ ! અમે ઋષિઓ છીએ અને હજી બાલકો છીએ, માટે અમારૂં રક્ષણ કરો અને અમારાથી દૂર જાઓ.”^{૧૧}

સ્તંભમિત્ર બોલ્યો:—“હે અગ્નિ ! આ સર્વ જણાય છે તે તમેજ છો, આ સઘળું જગત તમારામાં રહેલું છે, સર્વ ભૂતોને તમે ધારણ કરો છો અને ઉત્તમ હવીરૂપ પણ તમેજ છો. કેટલાક બુદ્ધિમાનો તમને એકરૂપ (કારણરૂપ) કહે છે

અને કેટલાક તમને અનેકરૂપ (કાર્યરૂપ) પણ માને છે.^{૧૨, ૧૩} હે હવ્યવાહ ! આ ત્રણ લોકોને તમેજ ઉત્પન્ન કરો છો અને કાલપ્રાપ્ત થતાં વૃદ્ધિ પામીને તમેજ પાછા તેનો સંહાર કરો છો. હે અગ્નિ ! સર્વ ભુવનની ઉત્પત્તિ તમારાથીજ થાય છે અને પાછો લય પણ તમારામાંજ થાય છે.”

દ્રોણ બોલ્યો:—“હે જગત્પતિ ! તમે સર્વ પ્રાણીઓનાં શરીરમાં રહીને તથા નિત્ય વૃદ્ધિ પામીને તેમનાં બાધેલાં અન્નને પચાવો છો. આ સર્વ જગત તમારામાંજ રહેલું છે.^{૧૪} હે શુદ્ધ ! વેદો જેમની વાણીથી થયેલા એવા તમે સૂર્યના રૂપને ધારણ કરીને પોતાનાં કિરણોથી પૃથ્વી ઉપરનું જલ તથા ભૂમિમાં થયેલા સર્વ રસોને ગ્રહણ કરો છો અને ફરીજ્યારે સૃષ્ટિકાલ આવે છે ત્યારે તમેજ તેમને વ્યાપ્તરૂપથી વરસાવીને ઉત્પન્ન કરો છો.^{૧૫} હે શુદ્ધ ! ફરી તમારાથી આ લીલાં પાંદડાંવાળી વનસ્પતિઓ, સરોવરો અને સુંદર સમુદ્ર પણ ઉત્પન્ન થાય છે.^{૧૬} હે તીવ્ર જ્વાલાવાળા વહ્નિન ! આ અમારો દેહ વરુણને આધારે છે, અર્થાત્ રસના ઇન્દ્રિયના અધિષ્ઠાતાને આધારે છે, એટલે પશ્ચિદેહમાં સર્વ રસોનો સ્વાદ મળે છે; માટે તમે કલ્યાણરૂપ થઈને અમારા રક્ષક થાઓ. આજે અમારો નાશ કરશે નહિ.^{૧૭} હે પિંગટ નેત્રવાળા ! હે રક્તગ્રીવાવાળા ! હે કૃષ્ણ ધૂમવાળા ! હે હંતાશન ! અમને નદીના પ્રવાહોની પેઠે છોડી દઈને તમે બીજી તરફ જાઓ.”^{૧૮}

વૈશંપાયન કહે છે:—આ પ્રમાણે બ્રહ્મવાદી દ્રોણે કહ્યું, ત્યારે પ્રસન્ન થયેલો અગ્નિ, મંદપાલની આગળ કરેલી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે દ્રોણને કહેવા લાગ્યો.^{૨૦}

અગ્નિ કહે છે:—“હે દ્રોણ ! તું ખરેખર ઋષિ છે. તેં બ્રહ્મનું વર્ણન કર્યું છે, હું તારી ઇચ્છા પ્રમાણે કરીશ. હવે તને ભય નથી,^{૨૧} પૂર્વે મંદપાલેજ મને તમારી ભલામણ કરી હતી કે:—‘તું ખાંડવ વનને બાળે ત્યારે મારા પુત્રોને ઉગારી લેજે.’^{૨૨} હે દ્રોણ ! તેનું તે વચન અને તેં અત્યારે કહ્યું તે બંને મારે વળન

આપવા જેવાં છે; માટે તું કહે, હું તારું શું કાર્ય કરું? હે બ્રહ્મન! હે સત્તમ! તારા સ્તોત્રથી હું ઘણું પ્રસન્ન થયો છું. તારું કલ્યાણ થાઓ.”^{૨૩}
 દ્રોણ બોલ્યો:—“હે શુક! આ વનના બિલાડાઓ અમને નિત્ય ત્રાસ આપે છે, માટે હે હતાશન! એ બધાને એમના બંધુઓની સાથે તમે બાળી મૂકો.”^{૨૪}

વૈશંપાયન કહે છે:—હે જનમેજય! તે પછી શાર્દૂલકોને આરા આપીને અગ્નિએ તે પ્રમાણે કયું અને પ્રદીપ્ત થઈને ખાંડવ વનને બાળી નાખ્યું.”^{૨૫}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતગત મયદર્શનપર્વવિષે શાર્દૂલકોપાખ્યાન નામનો અધ્યાય ૨૩૨ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૩૩ મો-શાર્દૂલકોપાખ્યાન-સર્વેનો સમાગમ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

મંદપાલોઽપિ કૌરવ્ય ચિંતયામાસ પુત્રકાન્ ॥
 ઉત્તવાપિ ચ સતિર્માશું નૈવ શર્માધિગચ્છતિ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:—હે કૌરવ્ય! મંદપાલે પોતાના પુત્રોના રક્ષણને માટે અગ્નિને કહ્યું હતું તોપણ તેને શાંતિ વળી નહિ અને તે પુત્રોની ચિંતા કરવા લાગ્યા.^૧ પુત્રોને માટે સંતાપ કરતા તે પોતાની બીજી સ્ત્રી લપિતાને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:—“ઓ લપિતા! મારા પુત્રો શી રીતે ઘરમાં રહેવા સમર્થ થશે? ^૨ જ્યારે અગ્નિ વધવા માંડશે અને વાયુ ઝપાટાથી વાવા માંડશે, તે વખતે મારા પુત્રો પોતાના રક્ષણને માટે અસમર્થ થઈ પડશે; ^૩ તેમ ગરીબ બિચારી તેઓની માતા પણ અશક્ત હોવાથી શી રીતે તેમને બચાવી શકશે? તે તો પુત્રોના રક્ષણનો ઉપાય ન ભેતાં શોકથી પીડિતજ થશે.”^૪ ઉડવાને અથવા ચાલવાને અશક્ત એવા મારા પુત્રોને બેઠને સંતાપ કરતી તે અનેક પ્રકારથી રોદન કરશે અને બચાવને માટે દોડાદોડ કરી મૂકશે. અરેરે, મારા જરિતારિપુત્રની, સારિસ્રક્ષની, સ્તંબભિત્રની, દ્રોણની અને તે તપસ્વિનીની શી દશા હશે?”^{૫, ૬}

હે ભારત! આ પ્રમાણે મંદપાલ ઋષિ વનમાં રોદન કરતા હતા, તે વખતે તેમના પ્રત્યે ઇર્ષ્યા કરતી હોય તેમ લપિતા આ પ્રમાણે કહેવા લાગી:—^૭ “તમને પુત્રોની કાળજી થતી

નથી; કારણ તમે મને કહેતા હતા કે ‘તે તો તેજસ્વી અને વીર્યવાન ઋષિઓ છે.’ તો પછી તેઓને અગ્નિતું ભય ન થીજ.”^૮ વળી મારી સમક્ષમાં તમે અગ્નિને તેમની સોંપણી કરી છે અને મહાત્મા અગ્નિએ “હું તમારા પુત્રોને બાળીશ નહિ” એવું વચન પણ આપ્યું છે; એટલે લોકપાલ અગ્નિ તેવું વચન બોલીને તે મિથ્યા કરશે નહિ, તેથી હે સ્વસ્થ! તમારું મન પુત્રોના બચાવને માટે દોડતું નથી; ^{૧૦} પરંતુ મારી શોક્યના વિચારો આવવાથીજ તમને સંતાપ થાય છે. પૂર્વે તમારો જેવો તેનાપ્રત્યે સ્નેહ હતો તેવો સ્નેહ મારાપ્રત્યે નથીજ, એ હું ખાત્રીથી કહું છું.”^{૧૧} જે પુરુષ સહાયવાળો હોય, સગાંઓના ઉપર અત્યંત સ્નેહવાળો હોય અને સમર્થ હોય, તેવાએ પોતાનાં સ્ત્રી તથા પુત્રો પીડાતાં હોય ત્યારે તેમની ઉપેક્ષા કરવી એ કોઈ રીતે ન્યાયભરેલું ગણાય નહિ; ^{૧૨} માટે જે જરિતાને સારૂ તમને સંતાપ થાય છે, તેની પાસેજ તમે જાઓ અને નિર્બલ પુરુષની સ્ત્રીની પેઠે હું મારે એકલીજ અહીં ભટકીશ.”^{૧૩}

મંદપાલ બોલ્યા:—“તું જેમ ધારે છે તેમ હું વિષયવાસનાથી ભટકતો નથી; પરંતુ હું પ્રભેત્પત્તિને માટે ફરું છું અને તે મારા પુત્રો તો હંમણાં કષ્ટમાં સપડાયલા છે.”^{૧૪} પોતાને જે પ્રાપ્ત થયેલું છે તેને છોડીને ભવિષ્યમાં પ્રાપ્ત થનારા અર્થની આશામાં જે બેસી રહે છે તે મંદ બુદ્ધિવાળો ગણાય છે તથા લોકો પણ તેની અવજા

કરે છે; માટે હું પુત્રોની પાસે જઈશ અને તું તારી ઈચ્છામાં આવે તેમ કર. ^{૧૫} આ વૃક્ષોને બાળી નાખતો અને વધારે વધારે પ્રદીપ્ત થતો અસિ ઉદ્દેગ પામેલા મારા હૃદયમાં અશુભ સંતાપ ઉત્પન્ન કરે છે. ^{૧૬}

વૈશંપાયન કહે છે:-જ્યારે શાર્દૂલકોનાં રહેઠાણથી અસિ દૂર ગયો, ત્યારે પુત્રોની લાલ-સાથી વ્યાકુલ થયેલી જરિતા પુત્રોની પાસે પાછી આવી; ^{૧૭} અને તેણે અસિથી મુક્ત થયેલા તથા વનમાં રોદન કરતા પુત્રોને ક્ષેમકુશલ બોલ્યા. ^{૧૮} તેઓને બેઠેને જરિતા વારંવાર આંસુ પાડવા લાગી અને પ્રત્યેક બાલકોને બોલાવી બોલાવીને તેમને લેટી. ^{૧૯} હે ભારત ! એટલામાં ત્યાં મંદ-પાલ ઋષિ પણ સહસા આવી પહોંચ્યા. તે વખતે કોઈ પણ પુત્રે તેમને અભિનંદન આપ્યું નહિ. ^{૨૦} મંદપાલે એકે એક પુત્રને તથા જરિતાને વારં-વાર કરગરીને બોલાવ્યાં; પણ તે ઋષિને તેમાંથી કોઈએ સાંઝે અથવા બોલું કંઈ પણ કહ્યું નહિ. ^{૨૧}

મંદપાલ બોલ્યા:-“જરિતા ! આમાં તારો મોટો પુત્ર કયો ? તેનાથી નાનો કયો ? મધ્યમ પુત્ર કયો ? અને સૌથી નાનો પુત્ર કયો ? ^{૨૨} હું અથી દીન બનીને હું તને વારંવાર પૂછું છું તોપણ તું મને કેમ ઉત્તર આપતી નથી ? હું તારો ત્યાગ કરીને અહીંથી ગયો હતો પણ મને ત્યાં શાંતિ વળી નથી. ^{૨૩}

જરિતા બોલી:-“મોટો કયો ? તેના પછીનો કયો ? મધ્યમ કયો અને કનિષ્ઠ કયો ? એ પૂછવાનું તમારે શું કામ છે ? ^{૨૪} પહેલાં સર્વ પ્રકારે દીનહીન એવી મને લજ્જાને તમે જેની પાસે ગયા હતા, તેજ તમારી જોબનવાળી અને સુંદર હાસ્યવાળી લપિતાની પાસે જાઓ. ^{૨૫}

મંદપાલ બોલ્યા:-“અન્ય પુરુષનું સેવન

સ્ત્રીઓના પરલોકના અર્થનો નાશ કરે છે અને શોકય આ લોકના અર્થનો નાશ કરે છે. એ વિના સ્ત્રીઓના અર્થને નાશ કરનાર બીજું કંઈ નથી. ^{૨૬} એ બન્ને (અનુક્રમે પુરુષના તથા સ્ત્રીના મનમાં) વૈરના અસિને સળગાવે છે તથા અત્યંત ઉદ્દેગ કરાવે છે. શુભ વ્રતવાળી અને સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલી એવી કલ્યાણી અરુંધતી પણ મહાત્મા વસિષ્ઠના તરફ શંકાથી બેતી હતી. તે મુનિ અત્યંત શુદ્ધ ભાવવાળા અને નિરંતર અરુંધતીનાં પ્રિય તથા હિતમાં તત્પર રહેતા હતા; ^{૨૭, ૨૮} તોપણ સમર્પિની મધ્યમાં રહેલા તે વીર મુનિની તેણીએ અવગણના કરી હતી અને એ અવજ્ઞા કરવાથી અરુંધતી ધૂમ અને અરુણના જેવી પ્રભાવાળા, છુપાઈ રહીને બાણે પતિની ચેષ્ટા બેતી હોય તેવા ગુપ્ત રૂપવાળા અને વખતે દેખાતા તથા ન દેખાતા એવા તારાના રૂપથી સમર્પિન મંડલમાં જણાય છે. હું તારો આત્મ છું અને પુત્રોને માટે અહીં આવ્યો છું; છતાં તું અરુંધતીની પેઠે મારા તરફ શંકા કરે છે. તારી પેઠેજ પુત્રોને માટે હું વ્યાકુલ થતો હતો, ત્યારે તે લપિતા પણ શંકા કરતી હતી; ^{૨૯, ૩૦} માટે પુરુષે, આ મારી ભાર્યા છે એમ ધારીને ભાર્યાનો વિશ્વાસ કરવો નહિ; કારણ કે જ્યારે સ્ત્રીને પુત્ર થાય છે ત્યાર પછી તે પતિસેવાની સ્પૃહા રાખતી નથી. ^{૩૧}

વૈશંપાયન કહે છે:-એ સાંભળ્યા પછી તે બધા પુત્રો ઋષિનો સારી રીતે સત્કાર કરવા લાગ્યા અને મંદપાલ ઋષિ પણ તે પુત્રોનું આશ્વાસન કરવા તત્પર થયા. ^{૩૨}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત મયદર્શનપર્વવિષે શાર્દૂલકોપાખ્યાન નામનો અધ્યાય ૨૩૩ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૩૪ મો-ઈંદ્રનું વરપ્રદાન

॥ મંદપાલ ઉવાચ ॥

યુષ્માકમપવર્ગાર્થ વિજ્ઞાતો જ્વલનો મયા ॥

અગ્નિના ચ તથેત્યેવં પ્રતિજ્ઞાતં મહાત્મના ॥૧॥

મંદપાલ બોલ્યા:—“ હે પુત્રો ! તમારા બચાવને માટે મેં અગ્નિની પ્રાર્થના કરી હતી અને મહાત્મા અગ્નિએ ‘ હું તમારા પુત્રોને બચાવીશ ’ એવું વચન આપ્યું હતું.^૧ તે અગ્નિના વચનને, તમારી માતાના ધર્મશપણાને અને તમારા પરમ પ્રભાવને જાણીનેજ હું પ્રથમ અહીં આવ્યો ન હતો;^૨ તેથી હે પુત્રો ! મારા સંબંધમાં તમારા હૃદયમાં સંતાપ કરશો નહિ. વળી અગ્નિ, તમે બધા ઋષિઓ છો તે જાણે છે અને તમે પણ વેદાંતપ્રસિદ્ધ બ્રહ્મને જાણો છો.”^૩

વૈશંપાયન કહે છે:—આ પ્રમાણે જેઓનું આશ્વાસન કરેલું એવા પુત્રોને તથા પોતાની ભાર્યાને લઈને મંદપાલ ઋષિ તે દેશમાંથી અન્ય દેશમાં જઈ રહ્યા.^૪ તીવ્ર જ્વાલાવાળા ભગવાન અગ્નિએ પણ શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનની સહાયથી જગતના હિતને અર્થે પ્રદીપ્ત થઈને ખાંડવ વનને બાળી નાખ્યું.^૫ પ્રાણીઓની ચરબી, રુધિર ઇત્યાદિ વહન કરનારી નદીઓનું પાન કરીને અગ્નિ પરમ તૃપ્ત થયો અને તેણે અર્જુનને સાક્ષાત્ દર્શન આપ્યાં.^૬ તે પછી ભગવાન ઈંદ્ર પણ મરુદ્વગ્ણોની સાથે અંતરિક્ષમાંથી નીચે આવ્યા અને શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:—^૭ “તમે બન્નેએ દેવોથી પણ ન થાય તેવું આ દુષ્કર કાર્ય કર્યું છે અને તેથી હું પ્રસન્ન થયો છું; માટે તમે અહીં પુરુષોને હર્લભ હોય એવો વર માગો.”^૮ તે વખતે અર્જુને ઈંદ્રની પાસેથી તમામ અસ્ત્રો માગ્યાં; ત્યારે મહા તેજસ્વી ઈંદ્રે તે અસ્ત્રો આપવાને માટે અર્જુનને

કાલ જાણાવતાં કહ્યું કે:—“જ્યારે ભગવાન મહાદેવ તારા ઉપર પ્રસન્ન થશે, ત્યારે હે પાંડવ ! હું તને સર્વ અસ્ત્રો આપીશ.^{૯,૧૦} હે કુરુનંદન ! એ કાલ ક્યારે આવશે તે હું પોતેજ જાણીશ અને તારા મોટા તપને લીધે હું તને તે આપીશ.^{૧૧} હે ધનંજય ! સર્વે આગ્નેયાસ્ત્રો, સર્વ પ્રકારનાં વાયવ્યાસ્ત્રો અને મારાં સર્વ અસ્ત્રોને તું ત્યારે ગ્રહણ કરીશ.”^{૧૨}

તે પછી વાસુદેવે પણ અર્જુનની સાથે અવિચ્છિન્ન પ્રીતિ રહે એવો વર માગ્યો અને બુદ્ધિમાન કૃષ્ણને સુરપતિ ઈંદ્રે તે આપ્યો.^{૧૩} આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનને વરદાન આપીને તથા અગ્નિને રજા આપીને દેવોની સાથે સમર્થ ઈંદ્ર સ્વર્ગમાં ગયા.^{૧૪} અગ્નિ પણ પશુ-પક્ષીઓની સાથે ખાંડવ વનને બાળીને સારી પેઠે તૃપ્ત થઈ પંદર દિવસે શાંત થયો.^{૧૫} માંસોનું ભક્ષણ કરીને તથા ચરબી અને રુધિર પીને પરમ પ્રસન્ન થયેલો અગ્નિ શ્રીકૃષ્ણને તથા અર્જુનને કહેવા લાગ્યો:—^{૧૬} “ હે વીરો ! પુરુષોમાં અગ્રણી એવા તમેએ મને સુખરૂપ તૃપ્ત કર્યો છે. હવે હું તમને રજા આપું છું. તમે તમારી ઇચ્છામાં આવે ત્યાં જાઓ.”^{૧૭}

મહાત્મા અગ્નિએ આ પ્રમાણે જવાની રજા આપી ત્યારે અર્જુન, વાસુદેવ તથા મયદાનવ એ ત્રણેએ અગ્નિની પરિક્રમા કરી; પછી હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ ! બધા રમણીય એવા નદીના તીર ઉપર જઈને સાથે બેઠા.^{૧૮,૧૯}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં વ્યાસકૃત શતસહસ્ર સંહિતાંતર્ગત આદિપર્વવિષે મયદર્શન પર્વમાં વરપ્રદાન નામનો ૨૩૪ મો અધ્યાય સમાપ્ત. મયદર્શન પર્વ સમાપ્ત.

* અગ્નિમજ્યગ્નિમાંઘાત્તં નરનારાયણાવૃષી । શાંડવૌષધિદાનેન નિરોગં ચક્રતુર્યથા ॥
દેવોઽપિ દૈહ્યદુઃખાર્તો માનુષાદેસ્તુ કા કથા । શરણીકરણીયોઽતઃ સર્વદુઃખોપહા હરિઃ ॥
અગ્નિમાંઘથી પીડાતા અગ્નિને પણ નર તથા નારાયણ ઋષિએ ખાંડવ વનરૂપી ઔષધિ આપીને જે રીતે નિરોગ કર્યો હતો એ ખાંડવદાહ પર્વમાં કહ્યું છે. આ ઉપરથી દેવ પણ દેહદુઃખથી પીડાય છે તો મનુષ્યાદિક પીડાય તેમાં નવાઈ જ શી ? માટે સર્વ જનોએ દુઃખનિવૃત્તિને માટે સર્વ દુઃખને હણનારા શ્રીહરિનું શરણ લેવું એ તાત્પર્ય છે.

ગણેશ

आदिपर्व समाप्त

श्रीमहाभारत

२-सभापर्व

संस्कृत-
शिक्षण-
संस्थान

महर्षि कृष्णद्वैपायनविरचित

श्रीमहाभारत

२-सभापर्व

सभाक्रियापर्व

अध्याय १ लो-श्रीकृष्णे भयदानवने सभा करी आपवा आज्ञा करी
तथा सभास्थाननो निर्णयि.

श्रीवेदव्यासाय नमः

मंगलश्लोकः-नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ॥

श्रीनारायणने, नरोत्तम એવા નર ભગવાનને તથા દેવી સરસ્વતીને નમસ્કાર કરીને
જયરૂપ ગ્રંથનો ઉચ્ચાર કરવો.^૧

વૈશંપાયન કહે છે:*-તે પછી શ્રીકૃષ્ણની સમીપમાં મયનામા દાનવ અર્જુનને વારંવાર
માન આપીને તથા બે હાથ જોડીને મધુર વાણીથી કહેવા લાગ્યો.^૨

* આદિપર્વના અંતમાં શાર્દૂલકે જ્ઞાનબલવડેજ અગ્નિથી મુક્ત થયાં હતાં એ વર્ણવ્યું છે.
હવે તે જ્ઞાન ભગવદ્ભક્તિના બલવડેજ પ્રાપ્ત થાય છે એ પ્રતિપાદન કરવા માટે આ સભાપર્વનો
આરંભ કરે છે. તે ભક્તિમાં પણ રુચિ ઉત્પન્ન થવા માટે, ભક્તિનાં બલવડેજ પાંડવોને
દિવ્ય સભાનો લાભ વગેરે અશ્વર્ય વર્ણવેલું છે; દ્વેષવડે કરેલું ભગવદ્ધ્યાન પણ ભગવાનની
સચુન્ય મુક્તિ આપનારું થાય છે, એ શિશુપાલની ભગવદ્પ્રતિવડે ધ્યાનનું માહાત્મ્ય

મય જોલ્યો:-“ હે કુંતીપુત્ર ! આ અત્યંત ક્રોધ પામેલા શ્રીકૃષ્ણથી તથા બાળી મૂકવાની ઇચ્છાવાળા અગ્નિથી તમે માંડે રક્ષણ કયું છે, માટે કહો હું તમારું કયું કાર્ય કરું ? ” ૩

અર્જુન કહે છે:-“ હે મહાસુર ! તેં અમારું સર્વ કયું જ છે. તું ક્ષેમકુશલ તારા સ્થાનમાં બે અને અમારા તરફ નિરંતર પ્રીતિ રાખજે તથા અમે પણ તારા તરફ પ્રીતિ રાખીશું. ” ૪

મય કહે છે:-“ હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! તમે જે કહો છો તે તમારે માટે યોગ્ય જ છે; પરંતુ હે વિભો ! હે ભારત ! હું પ્રેમથી તમારું કંઈક કાર્ય કરી આપવાની ઇચ્છા રાખું છું. ૫ હે પાંડવ ! હું દાનવોનો વિશ્વકર્મા છું અને શિલ્પકલામાં પંડિત છું; માટે હું તમારે સાંઠ કંઈ કરવાની ઇચ્છા રાખું છું. ” ૬

અર્જુન કહે છે:-“ હે દાનવ ! તું મારાવડે પોતાને પ્રાણકષ્ટથી મુક્ત થયેલો માને છે અને તેનો પ્રત્યુપકાર કરવા ધારે છે તો એ સ્થિતિમાં હું તારી પાસે કંઈ પણ કરાવી શકતો નથી, ૭ તેમજ હે દાનવ ! હું તારા સંકલ્પને મિથ્યા કરવા પણ ઇચ્છતો નથી, માટે તું શ્રીકૃષ્ણનું કંઈ પણ કાર્ય કર; એટલે હું મને પોતાને પ્રત્યુપકાર થયેલો માનીશ. ”

તે પછી હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! મયદાનવે શ્રીકૃષ્ણને આજ્ઞા કરવા પ્રાર્થના કરી, ત્યારે ‘ આને કયું કામ સોંપવું ’ એ સંબંધમાં શ્રીકૃષ્ણે અલ્પકાલ વિચાર કર્યો. ૮ પછી મનસાથે નિશ્ચય કરીને સર્વ લોકના નાથ અને સર્વ પ્રજાના અધિપતિ એવા શ્રીકૃષ્ણે મયદાનવને કહ્યું કે:-“ હે શિલ્પ

કર્તા છે; નિરપરાધી પાંડવો પ્રત્યે અલક્ષ્મી એવા દુર્યોધનાદિને દેષ ઉત્પન્ન થયો, એથી અલક્ષ્મીના દોષો સૂચવ્યા છે; દૂતમાં દ્રૌપદીના રક્ષણવડે ભગવાનનો ભક્તપ્રત્યે પક્ષપાત જણાવ્યો છે; તથા સમર્થ એવા પાંડવોને અપરાધી એવા દુર્યોધનાદિ પ્રત્યે પણ કોપ ન થયો, એવી ભક્તોની સહનશક્તિ વર્ણવી છે. તેમાં પ્રથમ ઉપકાર કરનારને અવશ્ય પ્રત્યુપકાર કરવો, એ દર્શાવવા અગ્નિથી મુક્ત કરેલા મયદાનવે પાંડવોને અભુત સભા કરી આપી એ વર્ણવે છે.

શાસ્ત્રીઓમાં મુખ્ય દાનવ ! જો તું અમારું પ્રિય કરવા ઇચ્છતો હોય તો ધર્મરાજને માટે તારી ઇચ્છામાં આવે તેવી સભા કરી આપ. ૧૦, ૧૧ જે સભાને જોઈને ચકિત થયેલાં મનુષ્યો આ મનુષ્ય લોકમાં બીજી તેવી કોઈ સભા કરી શકે નહિ એવી સભા તું તૈયાર કર. ૧૨ વળી હે મય ! જે સભામાં તેં નિર્માણ કરેલાં દેવોનાં, અસુરોનાં તથા મનુષ્યાદિકોનાં ચિત્રોમાં અમે તેઓના મનોભાવોને જોઈ શકીએ તેવી સભા તું તૈયાર કર. ૧૩

વૈશંપાયન કહે છે:-આવાં શ્રીકૃષ્ણનાં વાક્યને સ્વીકારીને અત્યંત પ્રસન્ન થયેલા મયદાનવે પાંડવોને માટે વિમાનના જેવી સુંદર સભા નિર્માણ કરવા નિશ્ચય કર્યો. ૧૪ તે પછી શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુને ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરની આગળ આવીને આ સર્વ વૃત્તાંત નિવેદન કર્યું તથા મયનામા દાનવને પણ દેખાડ્યો. ૧૫ તે વખતે યુધિષ્ઠિર રાજાએ મયદાનવનો યોગ્ય સત્કાર કર્યો અને હે ભારત ! મયદાનવે પણ આદરથી તે સત્કાર ગ્રહણ કર્યો, ૧૬ હે ભરતકુલોત્પન્ન રાજા ! તે વખતે મયદાનવે, ત્યાં પાંડવોની આગળ પૂર્વે થયેલા વૃષપર્વારાજનું ચરિત્ર વર્ણવ્યું. ૧૭ પછી કેટલોક સમય વિશ્રાંતિ લઈને તથા કેવી સભા કરવી તેનો વિચાર કરીને મયદાનવે મહાત્મા પાંડવોને માટે સભા કરવાની તૈયારી કરવા માંડી. ૧૮ તે પછી મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણના તથા પૃથાના પુત્રોના અભિપ્રાય પ્રમાણે પવિત્ર દિવસે મહાતેજસ્વી મયદાનવે ઉત્સવનિમિત્તે મંગલ કાર્યો કર્યા, ૧૯ હજારો શ્રેષ્ઠ ગ્રાહ્યોને દૂધપાકના ભોજનથી તૃપ્ત કર્યા તથા તેમને અનેક પ્રકારનું ધન આપ્યું. તે પછી વીર્યાવાન મયદાનવે સર્વ ઋતુઋતુના ગુણોથી સંપન્ન, દિવ્ય દેખાવવાળી તથા મનને આનંદ આપે તેવી સભા કરવા માટે ચોતરફથી દશદશ હજાર હાથ ભૂમિની માપણી કરી. ૨૦, ૨૧

ધૃતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાતર્ગત સભાક્રિયાપવવિધે સભાસ્થાનનિર્ણય નામનો અધ્યાય ૧ લો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨ ને-શ્રીકૃષ્ણ દ્વારકા ગયા.

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

ઉષિત્વા ધાંડવપ્રસ્થે સુખવાસં જનાર્દનઃ ॥

પાર્યૈઃ પ્રીતિસમાયુક્તૈઃ પૂજનાર્હોઽભિપૂજિતઃ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:-તે પછી પૂજન કરવા યોગ્ય એવા જનાર્દન શ્રીકૃષ્ણે પ્રીતિયુક્ત એવા ધાંડવોથી પૂજા સન્માન પામીને તથા ઇંદ્રપ્રસ્થમાં સુખપૂર્વક નિવાસ કરીને, પિતાનાં દર્શનની લાલસાથી ત્યાંથી દ્વારકાં જવાની ઇચ્છા કરી. એટલે તે વિશાલ નેત્રવાળા શ્રીકૃષ્ણે ધર્મરાજની આજ્ઞા લીધી તથા જગતે વંદન કરવા યોગ્ય એવા કૃષ્ણે પોતાની ફાઈ પૃથાના ચરણમાં મસ્તકવડે પ્રણામ કર્યા તે વખતે કુંતીએ કેશવને આલિંગન કર્યું અને પ્રેમથી તેમનું મસ્તક સુંઘ્યું.^{૧-૩} તે પછી મહાયશસ્વી એવા શ્રીકૃષ્ણ પોતાની બહેન સુલદ્રાની પાસે ગયા અને તેની પાસે જતાં ઇંદ્રિયોને વશ રાખનારા એવા કૃષ્ણને પણ પ્રીતિવડે આંસુ આવી ગયાં. તે પછી ભગવાને કલ્યાણભાષિણી કલ્યાણી સુલદ્રાપ્રત્યે હિત વચનો કહ્યાં; જે વચનો અર્થયુક્ત, સત્ય, અદ્વય, યુક્તિયુક્ત અને ઉત્તર ન અપાય તેવાં હતાં.^{૪,૫} સુલદ્રાએ પણ પોતાની માતાવગેરે સગાંઓને કુશલ-સમાચાર કહાવ્યા તથા શ્રીકૃષ્ણને મસ્તકવડે અભિવંદન કરીને વારંવાર તેમનું સારી પેઠે સન્માન કર્યું.^૬ તે પછી તેજસ્વિની એવી સુલદ્રાની રજા લઈને તથા તેને ખુશી કરીને ત્યાંથી વૃષ્ણિનંદન શ્રીકૃષ્ણ દ્રૌપદીને તથા ધૌમ્યને મળ્યા અને પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણે ધૌમ્યગુરુને યથાયોગ્ય વંદન કર્યું તથા દ્રૌપદીનું સાંત્વન કરીને તેની રજા લીધી. તે પછી બલવાન એવા શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને સાથે લઈને પોતાના ફાઈઆત ભાઈઓની પાસે ગયા એટલે તે પાંચ ભાઈઓ વિદ્રાન એવા શ્રીકૃષ્ણને, જેમ દેવો ઇંદ્રને વીંટાઈ પણે તેમ વીંટાઈ વળ્યા.^{૭-૯} તે પછી ગરુડધ્વજ ભગવાને પ્રયાણસમયને યોગ્ય એવાં કર્મો કર-

વામાટે સ્નાન કરીને શુદ્ધ થઈ અલંકારો ધારણ કર્યા:-^{૧૦} અને તે યદુશ્રેષ્ઠ પુષ્પોથી, જપથી, નમસ્કારથી અને જાત જાતના સુગંધોથી આદ્યો અને દેવોનું પૂજન કર્યું.^{૧૧} આ રીતે યાદવોમાં શ્રેષ્ઠ એવા સનાતન પ્રભુ સર્વ કાર્યો કરીને પછી ત્યાંથી નીકળ્યા અને મહેલથી બહાર દરવાજા આગળ આવ્યા. પછી ત્યાંથી નીકળીને તેમણે પૂજ્ય આદ્યોને દહીં, પૂર્ણપાત્ર, ફલો તથા અક્ષતો આપીને સ્વસ્તિવાચન કરાવ્યું તથા દક્ષિણા આપીને તેઓની પ્રદક્ષિણા કરી.^{૧૨,૧૩} તે પછી કમલનયન પ્રભુએ ગરુડચિન્હિત ધ્વજવાળા, શીઘ્ર ગતિવાળા, ગદા, ચક્ર, ખર્જ, શાર્જા ધનુષ વગેરે આયુધોથી ભરપૂર અને શૈભ્ય તથા સુગ્રીવ નામના ઘોડા જેને જોડેલા એવા શુભ રથમાં બેસીને ઉત્તમ તિથિ, શુભ નક્ષત્ર અને સારા મુહૂર્તમાં પ્રયાણ કર્યું.^{૧૪,૧૫} તે વખતે કુરુપતિ યુધિષ્ઠિર રાજા પણ શ્રીકૃષ્ણના બેઠા પછી એ રથ ઉપર ચઢ્યા અને પ્રેમવડે શ્રીકૃષ્ણના ઉત્તમ સારથી દારુકને દૂર કરી, પોતે ઘોડાના દોર હાથમાં લીધા; મહાબાહુ અર્જુન પણ રથ ઉપર ચઢીને સુવર્ણના ઢાંડાવાળું શ્વેત ચામર શ્રીકૃષ્ણની જમણી તરફ ઉડાડવા લાગ્યો; તેમજ બલવાન ભીમસેન પણ નકુલ, સહદેવ, ઋત્વિજ્ઞે તથા નગરના લોકોની સાથે કૃષ્ણની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે સર્વ ભાઈઓ જેમની જોડે પ્રયાણ કરતા હતા એવા શત્રુવીરને હણનારા શ્રીકૃષ્ણ, જેમ પ્રિય શિષ્યોની સાથે ગુરુ શોભે તેમ શોભવા લાગ્યા. આ રીતે જો ગાઉ ગયા પછી ગોવિંદે અર્જુનને ગાઠ આલિંગન કરીને તેની પાસે જવાની રજા લીધી તથા યુધિષ્ઠિર, ભીમસેન, નકુલ તથા સહદેવનું સન્માન કર્યું. યુધિષ્ઠિર તથા ભીમસેન પણ શ્રીકૃષ્ણને સારી પેઠે ભેટ્યા અને નકુલ તથા સહદેવે શ્રીકૃષ્ણને પ્રણામ કર્યા. તે પછી શત્રુનાં નગરને જીતનારા એવા શ્રીકૃષ્ણે યુધિષ્ઠિરની રજા લીધી અને હે

ભારત ! “તમે હવે પાછા જાઓ” એમ કહ્યું. પછી ધર્મવેત્તા ગોવિંદે પ્રણામ કરીને યુધિષ્ઠિરના ચરણોનો સ્પર્શ કર્યો એટલે ધર્મરાજે કેશવને ઉઠાડીને તેમનું મસ્તક સુધ્યું.^{૧૯-૨૩} પછી પાંડુપુત્ર ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે, યાદવોમાં શ્રેષ્ઠ એવા કમલનયન શ્રીકૃષ્ણને ‘હવે તમે જાઓ’ એમ કહીને આજ્ઞા આપી.^{૨૪} તે પછી મધુસૂદને ‘હું ફરી આવીશ’ એવું કહીને, અનુચરોની સાથે પાંડવોને મહા મહેનતે પાછા વાળ્યા;^{૨૫} અને જેમ ઇંદ્ર અમરાવતીપ્રત્યે જાય તેમ પ્રસન્ન થઈને પોતાની નગરી તરફ ચાલ્યા. તે વખતે પાંડવો જ્યાં સુધી દષ્ટિ પહોંચી ત્યાં સુધી શ્રીકૃષ્ણને નેત્રોવડે જોઈ રહ્યા. પછી જ્યારે તે દેખાતા અંધ થયા ત્યારે અતિશય પ્રીતિવડે તેઓ મનવડે તેમનું ધ્યાન કરવા લાગ્યા. આ રીતે કેશવનાં દર્શનથી તેઓનાં મન તૃપ્ત થયાં ન હતાં એટલામાંજ ચક્રુને પ્રિયદર્શન એવા શ્રીકૃષ્ણ તત્કાલ અંતર્ધાન થઈ ગયા. પછી શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શનનો મનોરથ જેઓનો પૂર્ણ ન થયેલો એવા પાંડવો ગોવિંદમાં મન જોડીને પાછા વળ્યા અને તે પુરુષશ્રેષ્ઠો તત્કાલ પોતાના નગરમાં આવ્યા. શ્રીકૃષ્ણ પણ પોતાની પાછળ આવતા વીર સાત્વતની સાથે દારુક સારથિએ હંકારેલા રથવડે ઉતાવળથી દ્વારકા તરફ

ચાલવા લાગ્યા અને તે દેવકીપુત્ર વિષ્ણુ ભગવાન વેગવાળા ગરુડની પેઠે દ્વારકા પહોંચ્યા.^{૨૬-૩૦}

વૈશંપાયન કહે છે:-ધર્મથી કોઈ વાર ભ્રષ્ટ ન થયેલા એવા ધર્મરાજાએ પણ પોતાના ભાઈઓ તથા સંબંધીઓની સાથે પાછા વળીને પોતાના ઉત્તમ નગરમાં પ્રવેશ કર્યો.^{૩૧} હે નૃપ! તે પછી પુરુષોમાં વ્યાધ જેવા ધર્મરાજા, સઘળા સંબંધીઓ, ભાઈઓ તથા પુત્રોને પોતપોતાનાં સ્થાનમાં જવાની રજા આપીને પોતે દ્રૌપદીની સાથે આનંદ કરવા લાગ્યા.^{૩૨} શ્રીકૃષ્ણ પણ ઉગ્રસેન વગેરે શ્રેષ્ઠ યાદવોથી સન્માન પામીને, હર્ષયુક્ત થઈ ઉત્તમ નગર દ્વારકામાં પેઠા.^{૩૩} ત્યાં ઉગ્રસેન, વૃદ્ધ પિતા, યશસ્વિની માતા તથા બલરામને પ્રણામ કરીને કમલનયન શ્રીકૃષ્ણ ઉભા રહ્યા.^{૩૪} તે પછી જનાર્દને પ્રદ્યુમ્ન, સાંખ, નિશઠ, ચાક્રદેવ, ગદા, અનિરુદ્ધ તથા ભાનુને આલિંગન કર્યું.^{૩૫} પછી વડીલોની આજ્ઞા પામીને તે રૂકિમણીના લવનમાં ગયા. આ તરફ મહાભાગ્યશાલી મયદાનવે પણ ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરને માટે સર્વ રત્નોવડે સુશોભિત એવી સભાને વિધિપૂર્વકે નિર્માણ કરવા માંડી.^{૩૬}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાતર્ગત સભાક્રિયાપર્વવિષે ભગવાનનું પ્રયાણ નામનો અધ્યાય ૨ જો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩જો-મયદાનવે સભા તૈયાર કરી.

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

अथाब्रवीन्मयः पार्थमर्जुनं जयतां वरम् ॥

आपृच्छे त्वां गमिष्यामि पुनरेष्यामि चाप्यहम् ॥

વૈશંપાયન કહે છે:-તે પછી મયદાનવે વિજયીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા અર્જુનને કહ્યું કે:- “હું તમારી રજા લઈને હમણાં જાઉં છું અને પછી પાછો આવીશ”^૧ કેલાસ પર્વતની ઉત્તરમાં મૈનાકપર્વત આવેલો છે; ત્યાં પૂર્વે દાનવો યજ્ઞ કરવાના હતા, ત્યારે મેં ણિંદુ સરોવર ઉપર ચિત્રવિચિત્ર મણિથી બનાવેલા રંગોનું એક રમણીય સંગ્રહપાત્ર કર્યું હતું અને તે સત્ય

પ્રતિજ્ઞાવાળા વૃષપર્વાની સભામાં ત્યારે હતું. હે ભારત ! જો તે પાત્ર ત્યાં રહ્યું હશે તો તે લઈને હું પાછો આવું છું; અને તે પછી હું પાંડવને માટે યજ્ઞને વધારનારી, મનને આનંદ આપનારી અને સર્વ રત્નોથી સુશોભિત એવી એક વિચિત્ર સભા તૈયાર કરીશ. વળી હે કુરુનંદન! વૃષપર્વારાજાએ યુદ્ધમાં શત્રુઓને હણીને ણિંદુસરોવર ઉપર એક ઉગ્ર ગદા મૂકેલી હતી અને તે ત્યાં હશે એમ હું માનું છું. તે ગદા સુવર્ણનાં ણિંદુઓથી વિચિત્ર દેખાવવાળી ઘણા ભારવાળી, બીજી ગદાના પ્રહારને સહન કરે તેવી મજબૂત,^{૨-૬}

એક લાખ ગદાની બરોબરી કરે તેવી અને શત્રુને સંહારનારી છે. જેમ તમારે માટે ગાંડીવ ધનુષ છે, તેમ તે ગદા ભીમસેનને માટે ચોગ્ય છે.^૭ વળી ત્યાં એક પ્રચંડ શબ્દવાળો વરુણનો દેવદત્ત નામનો મોટો શંખ પણ છે, એ બધું લાવીને હું તમને આપીશ એમાં સંશય રાખશો નહિ.”^૮

આ પ્રમાણે અર્જુનને કહીને મયનામાદાનવ ઈશાનદિશા તરફ ગયો. ત્યાં કૈલાસપર્વતની ઉત્તરમાં આવેલા મૈનાકપર્વતમાં રહેલો હિરણ્ય-શૃંગ નામનો મહામણિમય મહાન પર્વત છે. ત્યાં રમણીય બિંદુસરોવર આવેલું છે. તે સરોવરના તીર ઉપર ભાગીરથી ગંગાનાં દર્શનને માટે ભગીર-થરાબ ઘણું વર્ષ સુધી રહ્યા હતા. વળી હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ રાજા! ત્યાં સર્વ ભૂતના અધિપતી એવા મહાત્મા પ્રજાપતિએ સો મોટા યજ્ઞ કર્યા હતા. જેમાં મણિમય સ્તંભો અને સુવર્ણમય ચૈત્યો શોભાને માટે નહિ પણ શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી કરવામાં આવ્યા હતા. તે સ્થાનમાં શચીના પતિ સહસ્રનયન ઈંદ્ર પણ યજ્ઞ કરીને સિદ્ધિ પામ્યા હતા,^{૯-૧૩} વળી ત્યાં ભૂતોના પતિ મહાદેવ પણ સર્વ લોકોને ઉત્પન્ન કરીને રહેલા છે, અને તે તીવ્ર તેજવાળા સનાતનદેવની હબરો ભૂતો ઉપાસના કરે છે.^{૧૪} વળી જ્યારે હબર યુગો જાય છે ત્યારે તે સ્થાનમાં નર, નારાયણ, બ્રહ્મા, યમ અને પાંચમા રુદ્ર, એ બધાઓ યજ્ઞ કરે છે,^{૧૫} ત્યાં વાસુદેવે ધર્મના રક્ષણને માટે અનેક વર્ષો પર્યંત સતત શ્રદ્ધાથી યજ્ઞ કર્યા હતા;^{૧૬} અને તેમાં કેશવે સુવર્ણથી સુશોભિત એવા હબરો અને લાખોબધી સ્તંભો અને અતિ તેજસ્વી ચૈત્યો બ્રાહ્મણોને આપ્યા હતા.^{૧૭} હે ભારત મયનામાદાનવ ત્યાં ગયો અને તેણે ત્યાંથી ગદા તથા શંખ લીધાં અને વૃષપર્વારાજની સભા કરવા અનેક રત્નોથી જે નાનાવિધ રંગો તૈયાર કરેલા હતા અને જે કિંમતી રંગોનું કિંકર નામના રાક્ષસોની સાથે મયદાનવે રક્ષણ કરેલું હતું તે બધા રંગોને મહાસુર મયે ત્યાં જઈને લીધા,^{૧૮, ૧૯} તે લઈને આવ્યા પછી તે અસુરે ત્રણે લોકમાં પ્રખ્યાત, દિવ્ય, મણિમયી તથા શુભ એવી અતુલ સભા

તૈયાર કરી;^{૨૦} અને તે વખતે તેણે સર્વોત્તમ એવી ગદા ભીમસેનને આપી, તેમજ શંખોમાં અત્યુત્તમ એવો દેવદત્ત નામનો શંખ અર્જુનને આપ્યો.^{૨૧} કે જે શંખના નાદવડે ભૂતો કંપી ઉઠતાં હતાં. હે મહારાજ! તેણે જે સભા તૈયાર કરી તે સુવર્ણનાં વૃક્ષોથી યુક્ત હતી તથા ચોમે-રથી દશ દશ હબર હાથ લાંબી પહોળી હતી. વળી અગ્નિની, સૂર્યની અને ચંદ્રની સભાઓ જેવી પ્રકાશમાન છે તેવી તે અત્યંત પ્રકાશમાન સભા ઉત્તમ સૌંદર્યની ધારણ કરતી હતી તથા પોતાની કાંતિવડે સૂર્યની તેજસ્વી કાંતિને પણ ઝાંખી પાડતી હોય તેવી જણાતી હતી.^{૨૨-૨૪} તે દિવ્ય સભા પોતાની દિવ્ય કાંતિવડે બળતી હોય તેવી ઝળહળિત જણાતી હતી તથા નૂતન મેઘની પેઠે આકાશને છાઈ રહી હતી. વળી તે લાંબી, પહોળી, રમણીય, પાપવિનાની, શ્રમને નિવારણકરનારી, ઉત્તમ પદાર્થોથી સંપન્ન, રત્નોના કોટ તથા દરવાજાવાળી, બહુ ચિત્રોવાળી અને બહુ કિંમતી હતી. એ સભાને દૈત્યોના વિશ્વ-કર્મા મયદાનવે કૌશલ્યથી તૈયાર કરી હતી,^{૨૫, ૨૬} બુદ્ધિમાન મયદાનવે જેવી એ સભા તૈયાર કરી તેવી શ્રીકૃષ્ણની સુધર્મા સભાન હતી, તેમજ બ્રહ્માની સભા પણ તેવી સ્વરૂપસંપન્ન ન હતી.^{૨૭} તે સભાને મયદાનવની આજ્ઞાથી આઠ હબર કિંકર નામના રાક્ષસો ઉચકતા હતા તથા તેનું રક્ષણ કરતા હતા.^{૨૮} તે રાક્ષસો આકાશમાં ગતિ કરનારા, ભયંકર, મહાન્ કાયાવાળા, મોટાં બલવાળા, લાલ આંખોવાળા, કેટલાક પીળી આંખોવાળા, છીપના જેવા કાનવાળા અને પ્રહાર કરનારાઓ હતા.^{૨૯} વળી તે સભામાં મયદાનવે એક અતુલ સરોવરી કરી હતી તેમાં ઈંદ્રનીલમણિનિર્મિત કમલનાં પાંદડાંઓ છવાઈ રહ્યાં હતાં તથા મણિના ઢાંડાવાળાં સુવર્ણકમલો ખીલી રહ્યાં હતાં.^{૩૦} વળી તે પન્નરાગ મણિનાં સૌગંધિક કમલોથી ભરેલી હતી; અનેક જાતના પક્ષિગણોથી સંયુક્ત હતી, વિકસિત પંકજોથી વિચિત્ર જણાતી હતી, સોનેરી માછલાં તથા કાચબાઓથી શોભી રહી હતી અને ચિત્ર વિચિત્ર

સ્ફટિકનાં પગથીઆંઓ તથા કાદવવિનાનાં સ્વચ્છ જલથી સુંદર જણાતી હતી,^{૩૧} મંદ મંદ વાતા પવનવડે ઉછળતાં બિંદુઓ સર્વત્ર છવાયલાં કમલનાં પાંદડાંઓ ઉપર પડીને મોતી જેવાં જણાતાં હતાં તેનાથી તે સરોવરી શોભી રહી હતી અને મહામણિની ચોરસ શિલાઓથી તેના ઉપર ચોમેર બેઠકો બાંધેલી હતી.^{૩૨} આવી મણિ અને રત્નથી નિર્મેલી તે સરસી આગળ આવીને કેટલાએક રાજાઓ તેને ભેળેને પણ તેમાં પાણી છે એમ જાણતા ન હતા અને અજાણપણથી તેમાં પડતા હતા.^{૩૩} વળી તે સભાની ચોતરફ નિત્ય પુષ્પવાળાં, શીતલ છાયાવાળાં અને મનને રમણીય લાગે તેવાં નાના

પ્રકારનાં લીલાંછમ જેવાં મોટાં વૃક્ષો શોભી રહેલાં હતાં.^{૩૪} તથા સુગંધવાળાં વનો અને હંસ, કારં-ઉવ તથા ચક્રવાકોથી સુશોભિત એવી કમલવાળી સરોવરીઓ આવી રહેલી હતી.^{૩૫} ત્યાં વાયુ જલમાં થયેલાં તથા સ્થલમાં થયેલાં કમલોના સુગંધને ચોમેરથી ગ્રહણ કરીને પાંડવોની સેવા કરતો હતો.^{૩૬} હે રાજન્ આ પ્રકારની તે સભા મયદાનવે ચૌદ માસ કરતાં કંઈક અધિક કાલવડે નિર્માણ કરીને, તે તૈયાર થતાં ધર્મરાજને નિવેદન કરી.^{૩૭}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાતર્ગત સભા-ક્રિયાપર્વવિષે સભાનિર્માણ નામનો અધ્યાય ૩ જો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪ થો-સભામાં પ્રવેશ અને ધર્મરાજની પ્રભુતા

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતઃ પ્રવેશનં તસ્યાં ચક્રે રાજા યુધિષ્ઠિરઃ ॥

અયુતં મોજાયિત્વા તુ બ્રાહ્મણાનાં નરાધિપઃ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:-તે પછી યુધિષ્ઠિર રાજાએ દશ હજાર બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવીને તે સભામાં પ્રવેશ કર્યો. હે નૃપ! રાજાએ તે વખતે અનેક દિશાઓમાંથી આવેલા શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણોને, મધ તથા ધીવડે મિશ્રિત એવા દૂધ-પાક, ચાવીને ખાવાના પદાર્થો, કંદકલ, વરાહ અને હરિણનાં માંસો, તલવાળો ખીચડો, બિરંજ, અનેક પ્રકારનાં હવિષ્યાન્નો, વિવિધ પ્રકારથી તૈયાર કરેલાં માંસો, અનેક ખાદ્ય પદાર્થો, ચૂસીને ખાવાના વિવિધ પદાર્થો અને બહુ પ્રકારના પીવાના પદાર્થો જમાડીને તથા નવાં વસ્ત્રો અને જાત જાતનાં પુષ્પો વગેરેથી પૂજન કરીને તૃપ્ત કર્યા.^{૧-૪} પછી તેમને પ્રત્યેકને એક એક હજાર ગાયો આપી. તે વખતે હે ભારત! ત્યાં ગગનમંડલમાં પહોંચે તેવો સ્વસ્તિ-પુણ્યાહવાચનનો ભારી ઘોષ થઈ રહ્યો.^૫ પછી વિવિધ પ્રકારનાં વાદિત્રો વાગવા લાગ્યાં.

તે વખતે જાતજાતના સુગંધી પદાર્થોથી કુરુશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિરે દેવતાઓનું પૂજન કર્યું તથા તે તે દેવોને તેના તેના દ્વારાદિક સ્થાનમાં સ્થાપન કર્યા.^૬ તે વખતે ત્યાં મદલો, નટો, અલ્લો (લાકડીથી ચુદ્ધ કરનારાઓ), સૂતો અને વૈતાલિકો મહાત્મા એવા ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરનું આરાધન કરવા લાગ્યા.^૭ પછી તે પ્રમાણે પૂજ કરીને પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિર પોતાના ભાઈઓની સાથે તે રમ્ય સભામાં સ્વર્ગમાં ઈંદ્ર જેમ રમણ કરે તેમ રમણ કરવા લાગ્યા.^૮ તે સભામાં પાંડવોની સાથે ઋષિઓ બેસતા હતા તથા અનેક દેશથી આવેલા રાજાઓ બેસતા હતા.^૯ અસિત, દેવલ, સત્ય, સર્પિર્માલી, મહાશિરા, અર્વાવસુ, સુમિત્ર, મૈત્રેય, સુનક, બલી,^{૧૦} બક, દાલ્બ્ય, સ્થુલશિરા, કૃષ્ણદ્વૈપાયન, શુક, સુમંતુ, જૈમિનિ, પૈલ, વ્યાસના શિષ્યો તેમજ અમે^{૧૧} તિત્તિરી, યાજ્ઞવલ્ક્ય, પુત્રની સાથે લોમહર્ષણ, અપ્સુહોમ્ય, ધૌમ્ય, આણીમાંડવ્ય, કૌશિક,^{૧૨} દા-મોળ્લીપ, ત્રૈભલિ, પર્ણાદ, ઘટજનુક, મૌંજયન વાયુભક્ષ, પારાશર્ય, સારિક,^{૧૩} બલિવાક, સિની-

વાક, સપ્તપાલ, કૃતશ્રમ, જાતુકર્ણ, શિખાવાન, આલંબ, પારિજાતક,^{૧૪} મહાભાગ્યશાલી પર્વત, મહામુનિ માર્કંડેય, પવિત્રપાણિ, સાવર્ણ, ભાલુકિ, ગાલવ,^{૧૫} જંઘાબંધુ, રૈભ્ય, કોપવેગ, ભૃગુ, હરિબ્રહ્મ, કૌંડિન્ય, બ્રહ્માલી, સનાતન,^{૧૬} કાક્ષીવાન, ઔશિજ, નાચિકેત, ગૌતમ, પૈંગ્ય, વરાહ, સુનક, મહાતપસ્વી શાંડિલ્ય,^{૧૭} કુકકુર, વેણુજંઘ, કાલાપ, કંઠ એ ઋષિઓ અને બીજા ધર્મને જાણનારા, વશ્યાંતઃકરણવાળા, જિતેન્દ્રિય અને વેદ તથા વેદનાં અંગોના પારને પામેલા એવા ઘણા શ્રેષ્ઠ ઋષિઓ સભામાં મહાત્મા યુધિષ્ઠિરની ઉપાસના કરતા હતા;^{૧૮,૧૯} અને તે ધર્મવેત્તાઓ પુણ્યરૂપ, પવિત્ર તથા નિર્મલ એવી કથાઓ કહેતા હતા; તેમજ શ્રેષ્ઠ ક્ષત્રિયો પણ ધર્મરાજની સેવામાં હાજર રહેતા હતા.^{૨૦} તે ક્ષત્રિયોમાં શ્રીમાન મહાત્મા તથા ધર્માત્મા એવો મુંજકેતુ, વિવર્ધન, સંગ્રામજિત હૃસ્મંબ, વીર્યવાન ઉગ્રસેન,^{૨૧} પૃથ્વીપતિ કક્ષસેન, અપરાજિત ક્ષેમક, કંબોજરાજ કેમક, મહાબલવાન કંપન કે જેણે એકલાએજ બલ તથા પુરુષાર્થથી સંપન્ન, અસ્ત્રવિદ્યામાં નિપુણ અને અતુલ તેજસ્વી એવા યવનોને, જેમ વજ્રધારી ઇંદ્ર કાલકેય અસુરોને કંપાવે તેમ કંપાવ્યા હતા.^{૨૨,૨૩} મદ્રકનો રાજા જટાસુર, કુંતિ, કિરાટરાજ પુલિંદ, અંગરાજ, બંગરાજ, પુંડ્રક, પાંડ્ય, ઉંડરાજ, અંધરાજ,^{૨૪} અંગ, વંગ, સુમિત્ર શત્રુને પીડનારો શૈભ્ય, કિરાટરાજ, સુમના, યવનાધિપતિ,^{૨૫} ચાણૂર, દેવરાત, ભોજ,^{૨૬} ભીમરથ, કાલિંગ, શ્રુતાયુધ, માગધ જયસેન,^{૨૭} સુકર્મા, ચેકિતાન, શત્રુને શુષ્ક કરનારો પુરુ, કેતુમાન, વસુદાન, વૈદેહ, કૃતક્ષણ,^{૨૮} સુધર્મા, અનિરુદ્ધ, મહાબલવાન શ્રુતાયુ, અનૂપરાજ, હૃર્ધર્ષ, કેમજીત, સુદર્શન,^{૨૯} પુત્રની સાથે શિશુપાલ, કરુષ દેશનો અધિપતિ, વૃષ્ણિઓના દેવના જેવા રૂપવાળા તથા કોઈથી પરાભવ પામે નહિ તેવા કુમારો આહુક, વિપ્રથુ, ગદ, સારણુ, અકૂર, કૃતવર્મા, શિનિનો પુત્ર સત્યક,^{૩૦,૩૧} ભીષ્મક, આકૃતિ,

વીર્યવાન દ્યુમત્સેન, મહાન ધનુષવાળા કેકયો, સોમકનો પુત્ર યજ્ઞસેન,^{૩૨} કેતુમાન અને અસ્ત્રવિદ્યામાં કુશલ તથા મહાબલવાન વસુમાન, આ અને બીજા ઘણા માનવંતા ક્ષત્રિયો સભામાં કુંતીના પુત્ર યુધિષ્ઠિરની સેવા કરતા હતા. વળી મહાન બલવાળા કેટલાક રાજપુત્રો રુરુમૃગનાં ચર્મને ધારણ કરીને બ્રહ્મચર્ય પાળતા અર્જુનની પાસે ધનુર્વેદ શિખતા હતા. હે રાજા ! વૃષ્ણિકુલને આનંદ આપનારા કુમારો પણ ત્યાંજ ધનુર્વેદ ભણ્યા હતા.^{૩૨-૩૪} તે કુમારોમાં રુકિમણીનો પુત્ર પ્રદ્યુમ્ન, સાંબ, યુયુધાન, સાત્યકિ, સુધર્મા, અનિરુદ્ધ, નરોમાં મુખ્ય એવો શૈભ્ય. હે પૃથ્વીપતિ ! આ અને બીજા ઘણા રાજાઓ હતા; વળી અર્જુનનો સખા તુંબુરુ ગંધર્વ નિરંતર અહીં રહેતો હતો.^{૩૫,૩૬} સત્તાવીશ ગંધર્વના ગણની સાથે ચિત્રસેન ગંધર્વ, પોતાના અમાત્ય ગંધર્વો તથા અપ્સરાઓની સાથે સભામાં બેઠેલા મહાત્મા યુધિષ્ઠિરની ઉપાસના કરતો હતો.^{૩૭} વળી ગાયન તથા વાદ્યમાં કુશલ તાલ તથા સમને જાણવામાં નિપુણ, ગાયન, વાદ્ય તથા તાલના એકધ્વનિના પ્રમાણમાં, દ્રૂત, મધ્ય અને વિલાંબિત નામના લયમાં અને હૃદય, શીર્ષ તથા કંઠાદિસ્થાનથી નીકળતા સ્વરોના સંબંધમાં જેઓએ અતિશય અભ્યાસ કરેલો એવા મનસ્વી કિન્નરો ત્યાં તુંબુરુની આજ્ઞાથી ગંધર્વોની સાથે દિવ્ય તાનો મારીને યથાશાસ્ત્ર ગાન કરતા હતા,^{૩૮,૩૯} અને પાંડુના પુત્રોને તથા ઋષિઓને આનંદ આપતા તેઓની સેવા કરતા હતા. જેમ સ્વર્ગમાં દેવો બ્રહ્માની ઉપાસના કરે તેમ તે સભામાં બેઠેલા સારાં વ્રતવાળા અને સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા રાજાઓ તથા ઋષિઓ યુધિષ્ઠિરની સેવા કરતા હતા.^{૪૦,૪૧}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વતર્ગત

સભાક્રિયાપર્વવિષે સભાપ્રવેશ નામનો

અધ્યાય ૪ થો સમાપ્ત.

સભાક્રિયાપર્વ સમાપ્ત.

લોકપાલ સભાખ્યાન પર્વ

અધ્યાય ૫ મો-નારદમુનિ આવ્યા અને તેમણે યુધિષ્ઠિરને પ્રશ્નોદ્વારા
રાજધર્મનો ઉપદેશ કર્યો.

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

અથ તત્રોપવિષ્ટેષુ પાંડવેષુ મહાત્મસુ ॥

મહત્સુ ચોપવિષ્ટેષુ ગંધર્વેષુ ચ ભારત ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:-હે ભારત ! એક વખતે તે સભામાં મહાત્મા પાંડવો, મહા પુરુષો અને ગંધર્વો બેઠેલા હતા તે વખતે* વેદો તથા ઉપનિષદોને જાણનારા અને તે પ્રમાણે આચરણ કરવાથી વેદમાં જણાવેલાં સમગ્ર ફલના ભોક્તા, દેવગણોથી પૂજન કરાતા, ઇતિહાસ તથા પુરાણોના જ્ઞાનવાળા, xપુરાકલ્પ અને વિશેષોને યોગદષ્ટિથી જાણનારા,^૨ ન્યાયવેત્તા, ધર્મતત્ત્વના જ્ઞાતા, વેદનાં છ અંગોને જાણવાવાળાઓમાં અત્યુત્તમ, +ઐક્ય, સંયોગનાનાત્વ અને સમવાયને જાણવામાં કુશલ,^૩ ઉત્તમ પ્રકારના વક્તા, સંબંધ પ્રમાણે ભાષણ કરનારા, ઉહાપોહ કરવામાં કુશલ, સ્મરણ શક્તિવાળા, દાય ભાગ વગેરે વ્યવહારને જાણનારા, ભવિષ્યદર્શી, જ્ઞાનકાંડ

* ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ.

+ ઉપનિષદો-ચાર પ્રકારની રહસ્યવિદ્યા-૧ કર્મનાં અંગભૂત અથ્થ વગેરેમાં વિરાટદષ્ટિની ભાવના, તે કર્મોગવબદ્ધોપાસના. ૨ આદિત્યાદિ મૂર્તિમાં બ્રહ્મદષ્ટિની ભાવના, તે પ્રતીકોપાસના. ૩ પોતાનું અને દેવતાઓનું અભેદપણથી ચિંતન, તે અહં-ગ્રહોપાસના; તથા ૪ બ્રહ્માત્માનો અનુભવ તે જ્ઞાન. અર્થાત્ નારદમુનિ કર્મનું પ્રતિપાદન કરનારા વેદો અને તેમાં રહેલાં ઉપનિષદોને પાઠથી તથા અર્થથી જાણતા હતા.

x ધણાઓનું જેમાં ઉપાખ્યાન હોય તે વેદમાં પુરાકલ્પ કહેવાય છે અને એક વ્યક્તિનું ઉપાખ્યાન જેમાં હોય તેને પરિકૃત્ય અથવા વિશેષ કહે છે.

+ પૃથ્વી, જલ, તેજ વગેરેમાં દ્રવ્ય રૂપથી

તથા કર્મકાંડનો શિષ્યોને અધિકાર પ્રમાણે ઉપદેશ કરવાના જ્ઞાનવાળા,^૪ * પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, આગમ આદિ પ્રમાણો વડે યથાર્થ નિશ્ચયને પ્રાપ્ત થયેલા,

ઐક્ય છે, કેમકે એ બધાં દ્રવ્ય કહેવાય છે; પરંતુ તેમાં પૃથ્વીત્વ, જલત્વ વગેરે પોતપોતાના બીજામાં ન હોય તેવા ધર્મના સંબંધથી ભેદ પડે છે તે સંયોગનાનાત્વ કહેવાય છે. આ રીતે પૃથ્વીત્વ, જલત્વાદિ રૂપથી ભેદ છે તોપણ તે પાંચે ભૂતો શરીરમાં એકકાં રહે છે તેથી તે સમવાય કહેવાય છે. આ ઐક્ય, સંયોગનાનાત્વ અને સમવાય સર્વ શાસ્ત્રોમાં સમાન છે. તેમાં સાધર્મ્યથી-સમાન ધર્મથી ઐક્યને, વૈધર્મ્યથી-વિરુદ્ધ ધર્મથી સંયોગનાનાત્વને અને સંકરથી-સેળભેળ થવાથી સમવાયને જાણવામાં નારદમુનિ કુશલ હતા.

* પ્રમાણો એ પ્રકારનાં છે, એક લૌકિક અને બીજાં અલૌકિક-દિવ્ય. તેમાં ઘટ વહિન વગેરે સંબંધવાળાં લૌકિક પ્રમાણો કહેવાય છે અને નિર્વિશેષ આત્માનાં વસ્તુતત્ત્વ સંબંધી અલૌકિક ગણાય છે,

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી આપણને ચંદ્ર એક પ્રદેશ (અંગુષ્ઠ અને તર્જનીનું મધ્ય) જેટલો જણાય છે, પરંતુ અનુમાનથી તે મોટો છે એમ સમજાય છે, તેથી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ શિથિલ થઈ જાય છે. વળી યજ્ઞમાં યજ્ઞમાનઃ પ્રસ્તરઃ દર્ભની પૂળી યજ્ઞમાન છે; એમાં વેદ-આગમ પ્રમાણ છે, પરંતુ અનુમાન કરતાં જડ દર્ભ યજ્ઞમાન થઈ શકે નહિ એટલે અહીં આગમ પ્રમાણ અનુમાન વડે શિથિલ થાય છે. તેવી રીતે અનુમાન પ્રમાણ પણ અસિદ્ધ છે; જેમકે મનુષ્યના માથાની ખોપરી પવિત્ર છે, એમાં હેતુ, તે પ્રાણીનું અંગ છે માટે દષ્ટાંત જેમ પ્રાણીનું અંગ શબ્દ પવિત્ર છે તેમ, પરંતુ આ અનુમાન આગમ પ્રમાણથી

પ્રતિજ્ઞા, હેતુ, ઉદ્દાહરણ, ઉપનય અને નિગમન, આ પાંચ અવયવવાળાં વાક્યના ગુણ તથા દોષને જાણનારા, બૃહસ્પતિને પણ વાદમાં એક પછી એક ઉત્તર આપવા શક્તિમાન,^૫ ધર્મ, કામ, અર્થ અને મોક્ષરૂપી પુરુષાર્થોનો જેમણે યથાર્થ નિશ્ચય કરેલો એવા, આ સર્વ ભુવન-કોશના યથાર્થ જ્ઞાતા, આત્મવેત્તા,^૬ સર્વ લોકને ઉપર, હેઠળ અને આબુબાબુથી પ્રત્યક્ષ જ્ઞેનારા; સાંખ્ય (વેદાંત વિચાર) અને યોગ (ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ) એના ઉપયોગને જાણનારા, દેવો અને દૈત્યોની બુદ્ધિને ભમાવીને તેઓમાં કલહ ઉત્પન્ન કરનારા, સંધિ તથા વિગ્રહતત્ત્વને જાણનારા, પોતાનાં અને પરનાં બલાબલનો અનુમાનથી નિશ્ચય કરીને પરના અમાત્યાદિને ધનદાન કરવા વગેરેને જાણનારા,^૭

અસિદ્ધ થાય છે. કહ્યું છે કે, નારં સ્પૃષ્ટ્વાઽસ્થિ સસ્નેહં સવાસા જલમાવિશેત્ । મનુષ્યના લીલા હાડકાને અડકવાથી વસ્ત્રોસહિત જલમાં પેશીને સ્નાન કરવું. આ રીતે સર્વે પ્રમાણો દોષવાળાં છે ત્યારે તે પ્રમાણોથી નિશ્ચય શી રીતે થઈ શકે? આવી શંકાના સમાધાનમાં કહે છે કે, નારદ પાંચ અવયવવાળા વાક્યના ગુણ દોષ જાણનારા હતા. તેમાં બીજાને બોધ કરવા ઇચ્છતા પુરુષને અનુમાનના વાક્યમાં પ્રતિજ્ઞા વગેરે પાંચ અવયવોનો આશ્રય કરવો પડે છે તે પાંચ અવયવો આ પ્રમાણે છે. પર્વત વહ્નિવાળો છે, આમ કહેવું તે પ્રતિજ્ઞા કહેવાય છે. ‘ધુમાડો છે માટે’ એ હેતુ છે. ‘જેમ રસોડામાં ધુમાડો હોય છે ત્યારે તેમાં અગ્નિ હોય છે’ આવું દષ્ટાંત આપવું તે ઉદ્દાહરણ. ‘તેમ આ પર્વત ધુમવાળો છે’ એ ઉપનય છે, ‘માટે વહ્નિવાળો છે’ એ નિગમન કહેવાય છે. આવાં અનુમાનો કરતી વખતે અનુકૂલ તર્કો કરવા તે ગુણરૂપ થાય છે અને વિપરીત તર્કો દોષરૂપ થાય છે.

* સંધિ-સમાધાન. વિગ્રહ-લડાઈ. યાન-ચઢાઈ. આસન-ઘેરો ધાલીને પડી રહી શત્રુનાં અન્નાદિક બહારથી આવતાં અટકાવવાં તે. દ્વેધી-ભાવ-બલવાન શત્રુની સાથે લડાઈ જાગી હોય ત્યારે તેનાથી બલવાન તેના શત્રુની સાથે સંધિ કરવી અને બન્નેની આગળ

સંધિ, વિગ્રહ, યાન, આસન, દ્વેધીભાવ અને સમાશ્રયની વિધિના જ્ઞાતા, યુદ્ધમાં પ્રીતિવાળા, સંગીતપ્રિય, સર્વ વિદ્યામાં તથા સર્વ કર્મમાં નિપુણ, આ અને બીજા અનેક ગુણગુણોથી સંપન્ન એવા મહાતેજસ્વી નારદમુનિ સર્વ લોકમાં ફરતા ફરતા ઋષિઓની સાથે હે નૃપ! તે સભામાં આવી પહોંચ્યા.^{૭,૧૦}

હે રાજેન્દ્ર! તે વખતે અમિત કાંતિવાળા દેવર્ષિ નારદની સાથે પારિજાત, બુદ્ધિમાન પર્વત ઋષિ અને સૌન્દર્ય એવા સુમુખ ઋષિ હતા.^{૧૧} મનના જેવા વેગવાળા નારદઋષિ સભામાં બેઠેલા પાંડવોને જોવા માટે હર્ષથી ત્યાં આવ્યા અને વિજયસૂચક આશીર્વાદો આપીને તેમણે ધર્મરાજાનું સન્માન કર્યું.^{૧૨} આવેલા નારદઋષિને જોઈને તે વખતે સર્વ ધર્મને જાણનારા એવા પાંડવશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિર રાજા પોતાના નાનાભાઈઓની સાથે એકાએક ઉઠીને ઉભા થયા.^{૧૩} પછી તેમણે વિનયથી નમીને પ્રીતિપૂર્વક અભિવંદન કર્યું અને તેમને માટે યોગ્ય એવું આસન તેમને બેસવા આપ્યું. પછી ધર્મવેત્તા યુધિષ્ઠિરે યથાવિધિ ગાય, મધુપર્ક અને અર્ધ્ય આપીને રત્નો તથા સર્વ કામિત વસ્તુઓથી તેમની પૂજા કરી.^{૧૪,૧૫} આ રીતે યુધિષ્ઠિરથી યથાચોગ્ય પૂજા પામીને નારદઋષિ પણ સંતુષ્ટ થયા. પછી સર્વ પાંડવોથી પૂજન કરાવેલા તથા વેદના પારને પામેલા એવા ઋષિ, યુધિષ્ઠિરને ધર્મ, કામ તથા અર્થ-યુક્ત આ પ્રમાણે પૂછવા લાગ્યા.^{૧૬}

નારદ પૂછે છે:-હે યુધિષ્ઠિર! તમારું ધન યજ્ઞ, દાન તથા કુટુંબના ભરણપોષણમાં ખર્ચાય છે? તમારું મન ધર્મપરાયણ રહે છે? તમે સુખોનો અનુભવ કરો છો? અને તમારું અંતરાત્મામાં જોડાતું મન ઇતર વૃત્તિઓથી હણાતું તો નથી?^{૧૭} હે નરદેવ! તમારા પૂર્વ

કહી વાણીથી આત્માર્પણ કરવું પરંતુ કર્મથી નહિ તે. સમાશ્રય-શત્રુથી પીડાતાં સમર્થ કિલ્લાનો અર્થવા રાજાનો આશ્રય કરવો તે.

પિતામહોએ જેવું આચરણ રાખ્યું હતું, તેવું આચરણ તમે રાખો છો ? તેમજ ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ જનોની સાથે ધર્મ તથા અર્થયુક્ત પ્રૌઢ વૃત્તિથી વર્તો છો ?^{૧૮} અર્થના લોભથી ધર્મને તો બાધ નથી કરતા ? અથવા ધર્મના લોભથી અર્થને તો બાધ નથી પમાડતા ? અથવા તાત્કાલિક સુખનો આભાસ જોઈને કામવડે ધર્મ તથા અર્થને તો બાધ નથી પમાડતા ?^{૧૯} હે વિજયીઓમાં શ્રેષ્ઠ રાજા ! હે વરદાન આપનારા ! શું ધર્મ અર્થ તથા કામને, કાલવેત્તા એવા તમે તેઓમાં પરસ્પર બાધ ન આવે તેવી કાલવ્યવસ્થાથી* સદા સેવન કરો છો ?^{૨૦} હે નિર્દોષ રાજા ! શું તમે નાજગુણેવડે સાત ઉપાયો, બલાબલ તથા ચૌદની પરીક્ષા કરો છો ?^{૨૧} હે વિજયીઓમાં શ્રેષ્ઠ ભારતરાજા ! તમે પોતાને પ્રબલ જોઈને તથા શત્રુઓને દુર્બલ જોઈને રાજ્ય કરો છો કે તેમજ વિપરીત સમયમાં જ્યને માટે હેતુભૂત એવા ભંડારની વૃદ્ધિને માટે શત્રુઓની સાથે સંધિ

* દક્ષે કાલવ્યવસ્થા કહી છે કે, ‘પૂર્વાહ્ણે ચાચોર્દ્ધમ મધ્યાહ્ણેઽર્ધમુપાર્જવેત્ । સાયાહ્ણે ચાચોર્દ્ધમમિત્યેષા વૈદિકી શ્રુતિઃ ॥’ સવારે ધર્મકૃત્ય કરવું, મધ્યાહ્ણે અર્થની ઉપાર્જના કરવી અને સાંજે કામ સેવન કરવું એ પ્રમાણે વૈદિકી શ્રુતિ છે.

નં ૧ વકતૃત્વ-હૂત, મંત્રી વગેરેને યથાયોગ્ય કાર્ય કહેવાની કુશલતા, ૨ પ્રાગદ્ભ્ય-શત્રુદમન વગેરેમાં ઉત્કર્ષ દેખાડવો તે, ૩ મેધાવીપણું-તર્ક કરવામાં કુશલતા, ૪ સ્મરણશક્તિ, ૫ કવિત્વ, -ભૂત, ભવિષ્યનો વિચાર કરવો તે, અને ૬ નયવેત્તાપણું-નીતિશાસ્ત્રને જાણવાપણું, આ છ રાજગુણો છે. સામ, દાન, ભેદ, દંડ, મંત્ર, ઔષધ અને ઈશ્ર્વજન્ય આ સાત ઉપાયો છે પોતાની અને શત્રુપક્ષની સમાનતા, શત્રુની હીનતા અથવા પોતાની હીનતા, આ ત્રણ પ્રકારનું બલાબલ છે. રાજાએ બુદ્ધિ વગેરેથી સામ આદિની પરીક્ષા કરવી કે, આ શત્રુની સાથે સામ કરવું કે નહિ ? કરવા માંડ્યું હોય તો તે સિદ્ધ થશે કે નહિ ? સિદ્ધ થાય તો તે છેવટે લાભ આપનાર થશે કે

કરીને* આઠ કર્મો સેવો છો ?^{૨૨} હે ભરતર્ષભ ! તમારી સાત પ્રકૃતિઓ (કિલ્લાઓ અધ્યક્ષ, સેનાને આહારાદિ આપીને પોષણ કરનારો સેનાધ્યક્ષ, ધર્મધ્યક્ષ, યુદ્ધમાં સેનાને દોરનારો સેનાપતિ, પુરોહિત, વૈદ અને જોશી) શત્રુઓથી મોહિત થઈને ફરી ખેડી નથી ને ? અથવા તે અત્યંત ધનાઢ્ય થઈને વ્યસની બની ગઈ નથી ને ? શું તે તમારા કાર્યમાં સર્વ રીતે પ્રીતિથી વર્તે છે ?^{૨૩} જેઓમાં તમને દુષ્ટતાની શંકા નથી છતાં જે બે તરફના પૈસા ખાનારા એવા કૃત્રિમ હૂતો અથવા મંત્રીઓ છે તે, તમારાથી અથવા તમારા મંત્રીઓથી ગુપ્ત વાર્તા સાંભળીને તેને ઉઘાડી તો નથી પાડતા ને ?^{૨૪} તમે મિત્રો, ઉદાસીન અને શત્રુઓ શું કરવા ધારે છે તે જાણો છો ? મિત્રની સારી રીતે પરીક્ષા કરીને તેની સાથે વિચાર કરી બલવાન શત્રુની સાથે સંધિથી દુર્બલની સાથે વિગ્રહથી અને મધ્યમ બે તરફના પૈસા ખાનારા ઉદાસીન રાજાની સાથે સમવૃત્તિથી વર્તો છો ? હે વીર ! તમે પોતાના સમાન, વૃદ્ધ, શુદ્ધ આચારવાળા, સમજાવવાની શક્તિવાળા, કુલની અને તમારા પ્રત્યે પ્રીતિવાળા એવા મંત્રીઓ કર્યા છે કે ? હે ભારત રાજાઓનો વિજય મંત્રથી થાય છે.^{૨૫-૨૭} હે તાત ! રાજ્યસંબંધી વિચારોને ગુપ્ત રાખનારા અને શાસ્ત્રમાં કુશલ એવા તમારા મંત્રીઓથી સારી રીતે રક્ષણ કરા-

નહિ ? આ હૂતપ્રેષણ આદિથી બલાબલ વગેરેની પરીક્ષા કરવી. વળી દેશ. વગેરે ચૌદની પણ પરીક્ષા કરવી. તે ચૌદનીતિ શાસ્ત્રમાં આ પ્રમાણે કહ્યા છે. દેશ, કિલ્લો, રથ, હાથી, ઘોડા, યોદ્ધા, અધિકારીઓ, અંતઃપુર, અન્ન, ધન અથ્થ આદિની ગણતરી, શાસ્ત્ર, આવક જવકના હિસાબી ચોપડા, ધન, મદિરાની પેઠે અપકાર કરનારા શત્રુઓ.

* ખેતી, વ્યાપાર, કિલ્લા, રસ્તા, હાથીઓને ખર્ચ ઘટાડવા માટે જૂદાં જૂદાં ગામોમાં ગ્રામીણીશના ધનથી પોષણ કરવા બાંધવા, રત્નની અને સોનાની ખાણો ખોદાવવી, કર લેવો અને પડતર ભૂમિમાં ગામો વસાવવાં આ આઠ સંધાન કર્મો કહેલાં છે.

યલું તમારું રાજ્ય શત્રુઓથી લૂંટાતું તો નથી ને? હે અર્થવેત્તા! તમે નિદ્રાને અધીન ન થઈ રહેતાં બ્રાહ્મ મુહૂર્તમાં બચત થાઓ છો કે? તથા પાછલી રાત્રિમાં ઉઠીને પ્રથમ કરેલા વિચારોનું આલોચન કરો છો કે? ^{૨૯} તમે એકલા બેસીને તો રાજ્યની વાતોનો વિચાર નથી કરતા ને? તેમજ ઘણાઓને સાથે રાખીને પણ વિચાર નથી કરતા ને? તમારો નિશ્ચિત કરેલો ગુપ્ત વિચાર આખા રાજ્યમાં તો ફેલાઈ જતો નથી ને? ^{૩૦} તમે અર્થ પ્રાપ્તિના થોડા ખર્ચવાળા અને મહાન ઉદ્વેગ કરનારા ઉપાયો કરવાનો તત્કાલ આરંભ કરો છો કે? અને તેવા ખેતી વગેરે ઉદ્યોગ કરનારા વૈશ્યાદિ-કોને વિદ્વન તો નથી કરતા? ^{૩૧} તમારા ખેડુત વગેરે તમને અબળ્યા તો નથી? તેમ તેઓ અ-વિશ્વાસ રાખવા જેવા તો નથી? અથવા તેઓને તમે વારંવાર કાઢી મૂકીને પાછા તો સંઘર્ષા નથી? કારણ કે ઉદ્ય થવામાં સ્નેહજ કારણ મનાય છે. ^{૩૨} તમે વિશ્વાસપાત્ર લોભવિનાના અને કુલપરંપરાથી સંબંધવાળા એવા મનુષ્યોથી ખેતી વગેરે કરાવો છો કે? હે વીર રાજા! તમારાં કાર્યો કરેલાંજ અથવા બહુધા તૈયાર જેવાં થયેલાંનેજ લોકો બાળે છે કે? તે કાર્યોનો આરંભ થતાં પહેલાં તો કોઈ બાળતા નથી ને? ધર્મમાં અને સર્વ શાસ્ત્રમાં નિપુણ એવા, શિષ્યોને ભણાવનારા ગુરુઓ સર્વ રીતે કુમારોને શિક્ષણ આપીને ઉત્તમ યોદ્ધાઓ બનાવે છે કે? ^{૩૩, ૩૪} તમે હજાર મૂર્ખાઓના બદલામાં એક પંડિતને સ્વીકારો છો કે? કારણ કે પંડિત અર્થકષ્ટમાં મોટું કલ્યાણ કરે છે. ^{૩૫} તમારા સઘળા કિલ્લાઓ ધન, ધાન્ય, આયુધો, જલ, યંત્રો શિલ્પિઓ તથા ધનુર્ધારીઓથી પરિપૂર્ણ છે કે? ^{૩૬} બુદ્ધિમાન શૂરવીર, ઇન્દ્રિયનિગ્રહવાળો અને વિચક્ષણ એવો એકજ મંત્રી હોય તો પણ તે રાજાને અથવા રાજપુત્રને મોટી લક્ષ્મી અપાવે છે. ^{૩૭} વળી મંત્રી, પુરોહિત, યુવરાજ, સેનાપતી, દારપાલ, અંતઃપુરસ્કક, કારાગૃહનો અધિકારી, કોશા-ધ્યક્ષ, કાર્યાકાર્યની આજ્ઞા કરનારો, માર્ગદર્શક નગરાધ્યક્ષ, કાર્યનિર્માતા, ધર્મપ્રધાન, સુરુક્ષી, મંત્રીઓ સમાવીને રાજ્યનું ચલાવવું તો નથી ને?

ધ્યક્ષ, દંડકરનારો, દુર્ગપાલ, રાજ્યની હદનો પાલક તથા જંગલોની હદનો રક્ષક આ અઢાર શત્રુઓના અધિકારીઓ અને પોતાના મંત્રી, પુરોહિત તથા યુવરાજ એ ત્રણને છોડીને પંદર અધિકારીઓની પાછળ બીજાઓને તથા પર-સ્પરને પણ હૃતતરિકે બાળે નહિ તેવા છુપા ત્રણ ત્રણ હતો રાખીને તેઓદ્વારા પૂર્વોક્ત અધિકારીઓ-ની વાતો બાળ્યા કરો છો? અને તે બાળીને પોતાની પ્રબળ રંજન કરવાથી તથા પરની દુઃખીત પ્રબળને અભયદાન વગેરે આકર્ષણથી પોતાના રાજ્યની વૃદ્ધિ કરો છો? ^{૩૮} હે રિપુસૂદન! તમે સાવધાન થઈને તથા નિત્ય ઉદ્યોગપરાયણ થઈને શત્રુના કિંકરો ન બાળે તેમ સઘળા શત્રુઓની ચેષ્ટા-ઓને બોચા કરો છો કે? ^{૩૯} વિનયસંપન્ન કુલીન, બહુશ્રુત, ઇર્ષ્યારહિત અને શાસ્ત્રચર્યામાં કુશલ એવા પુરોહિતનો તમે સત્કાર કર્યો છે કે? ^{૪૦} તમે અશિલોચનાં કાર્ય ઉપર ચોંચેલો બ્રાહ્મણ વિધિને બાળનારો, બુદ્ધિમાન તથા સરલ પ્રકૃતિનો છે કે? અને તે યથાકાલ કરેલો હોમ તથા આરંભેલો હોમ તમને નિત્ય નિવે-દન કરે છે કે? ^{૪૧} વળી તમારો જ્યોતિષી જ્યો-તિઃશાસ્ત્રમાં કુશલ છે? સામુદ્રિક શાસ્ત્ર પ્રમાણે અંગપરીક્ષામાં નિષ્ણાત છે? અને ધૂમકેતુ, ભૂકંપ, વામનેત્રસ્કુરણ વગેરે આગામી અશુભ સૂચવનારા દિવ્ય ભૌમ અને શારીરિક ઉત્પાતો બાળવામાં કુશલ છે? ^{૪૨} વળી તમે ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ કાર્યમાં તેવા ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ મનુષ્યોની યોજના કરી છે કે? વળી છલવિનાના નિર્મળ તથા આપદાદાથી ચાલતા આવેલા શ્રેષ્ઠ મંત્રીઓની તમે શ્રેષ્ઠ કાર્ય ઉપર નિમણુક કરો છો કે? તમે ઉચ્ચ દંડ કરીને પ્રબળે અત્યંત ઉદ્વેગ તો નથી પમાડતા? તેમજ હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ રાજા! તમારા મંત્રીઓ તમારા રાજ્યનું યથાર્થ પાલન કરે છે? ^{૪૩, ૪૪} જેમ યાજ્ઞકો પતિતની અવજ્ઞા કરે છે, જેમ સ્ત્રીઓ યથેષ્ઠ ભટકનારા જર પતિની અવજ્ઞા કરે છે તથા જેમ ઉચ્ચતાથી પ્રબળનું ધન લેનારા પ્રબળપીડક રાજાની પ્રબળ અવજ્ઞા કરે છે તેમ મંત્રીઓ તમારી અવજ્ઞા તો નથી કરતા? ^{૪૫}

પ્રસન્ન, શૂરો, બુદ્ધિમાન, ધૈર્યવાળો શુદ્ધ હૃદય-
નો કુલીન, પ્રીતિવાળો તથા ચતુર એવો સેના-
પતિ તમારે છે ?^{૪૬} વળી તમારી સેનાના મુખ્ય
યોદ્ધાઓ સર્વ યુદ્ધમાં કુશલ, પ્રૌઢ, નિષ્કપટ,
અને પરાક્રમી છે ? અને તમે તેઓને સત્કાર
કરીને માન આપો છો કે ?^{૪૭} તમે સેનાને
પ્રતિદિવસ આપવાનું ભાતું તથા યોગ્યતા પ્રમાણે
મહિને મહિને આપવાનો પગાર યથાસમય
આપો છો કે ? તેમાં ઢીલતો નથી કરતા ?^{૪૮}
કારણ કે, ભાતું તથા પગાર આપીને રાખેલા
એ સૈનિકોને તે આપવામાં વધારે વિલંબ કર-
વામાં આવે છે તો તેઓ દરિદ્ર થઈ જાય છે અને
સ્વામીનું કાર્ય કરતા નથી; એ રાજાને માટે
મોટો અનર્થ ગણાય છે.^{૪૯} મંત્રીથી
આરંભીને તમારા કુલના કુમારો તમારા
ઉપર ભક્તિવાળા છે કે ? અને તેઓ તમારે માટે
યુદ્ધમાં પોતાના પ્રાણ ત્યજવા નિત્ય તૈયાર રહે
છે કે ?^{૫૦} સંગ્રામમાં હિતકારક એવા હાથી,
ઘોડા અને રથવડે યુદ્ધ કરનારા શુરાઓ તથા
પદ્ધતિઓને તમારી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરીને
યથેષ્ટ વર્તનારો એવો એક પુરુષ પોતાની ઈચ્છા
પ્રમાણે તો નથી દોરવતો ? કારણ કે તેમ થવાથી
તે એકના ભેદથી એકા વખતે આખું સૈન્ય ફરી
ખેસવાનો પ્રસંગ આવે.^{૫૧} તમારો કોઈ પુરુષ
પોતે પુરુષાર્થ કરીને કોઈ ઉત્તમ કાર્ય કરે તો
તે અધિક માન, ભાતું તથા માસિક પગાર
મેળવે છે કે ?^{૫૨} તમે વિદ્યાથી વિનિત અને જ્ઞાન-
કુશલ એવા પુરુષોનો તેમના ગુણની યોગ્યતા
પ્રમાણે દાન આપીને સત્કાર કરો છો કે ?^{૫૩}
હિ ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ ! તમારે માટે મરણ પામેલા
પુરુષોની સ્ત્રીઓનું અને તમારે માટે દુઃખી
હાલતમાં આવી પડેલાઓનું તમે પોષણ કરો
છો કે ?^{૫૪} હિ પાર્થ ! ભયથી શરણે આવેલા ક્ષીણ
થયેલા અથવા યુદ્ધમાં જીતી લીધેલા શત્રુઓનું
તમે પુત્રની પેઠે રક્ષણ કરો છો કે ?^{૫૫} હિ પૃથ્વી-
પતિ ! જેમ મનુષ્યો પોતાનાં માતાપિતાને
સમભાવવાળાં તથા વિશ્વાસપાત્ર ગણે છે તેમ
પૃથ્વીની સર્વ પ્રજા તમને સમભાવવાળા અને

વિશ્વાસપાત્ર ગણે છે કે ?^{૫૬} હિ ભરતકુલમાં
શ્રેષ્ઠ ! શત્રુને સ્ત્રી, દુત, મૃગયા, મધ, નાચ, ગાન,
મિથ્યા પર્યટન, વાદિત્ર, નિંદા અને દિવસે નિદ્રા
આ દશ વ્યસનોમાં સપડાયેલો જોઈને અને
પોતાનું મંત્રબલ, ભંડાર તથા સેવક બલ તપા-
સીને તમે વેગથી શત્રુના ઉપર ચઢાઈ કરો છો
કે ?^{૫૭} હિ અરિને દમન કરનારા ! તમે શત્રુના
પાણિયાહુક આદિ બાર મંડલની તપાસ કરીને
કૃત્યનો નિશ્ચય કરીને તથા પરાજયનો હેતુભૂત
વ્યસનોનો* પોતાના પક્ષમાં અભાવ અને
શત્રુના પક્ષમાં સદભાવ જાણીને વિશેષવડે
જ્યોતિષીદ્વારા જાણીને ચઢાઈની તૈયારી કરો છો
કે ?^{૫૮} હિ મહારાજ ! તમે ચઢાઈ કરતાં પહેલાં
સૈનિકોને પગાર આપો છો કે ? અને શત્રુના
રાજ્યમાં તેના મુખ્ય મુખ્ય સેનાના નેતા-
ઓને શત્રુઓને ખબર પડે નહિ તેમ યોગ્યતા
પ્રમાણે ઉત્તમ રત્નભૂત વસ્તુઓ આપો છો કે ?^{૫૯}
હિ પાર્થ ! તમે પ્રથમ પોતાના મનનો વિજય
કરીને પછી જિતેન્દ્રિય થઈને પ્રમાદમાં પડેલા
અને અજિત ઈન્દ્રિયવાળા શત્રુઓને જીતો છો
કે ?^{૬૦} જ્યારે તમે શત્રુઓના ઉપર ચઢાઈ કરો
છો ત્યારે સામ, દાન, ભેદ અને દંડનો પ્રથમ
પ્રયોગ કરો છો કે ? તે સામ વગેરેનો પ્રયોગ
સારા પુરુષદ્વારા જો વિધિપૂર્વક કરવામાં આવે
છે તો હિતકારક થાય છે, નહિ તો વિપરીત ફળ
આવે છે.^{૬૧} હિ પ્રજાપતિ ! તમે પોતાના રાજ્યનું
દૃઢ રક્ષણ કરીને શત્રુઓ ઉપર ચઢાઈ કરો છો
કે ? તેઓને જીતવા માટે પરાક્રમ કરો છો કે ?
તથા જીતેલાનું સર્વ રીતે રક્ષણ કરો છો કે ?^{૬૨}
તમારી રથો, હાથી, ઘોડા, યોદ્ધાઓ, ખ્યાદલ,
કામ કરનારા હતો, અને મુખ્ય ભોમીઆઓ,
આ આઠ અંગવાળી અને વૃદ્ધ મંત્રી, મીત્ર, સેવક
અને જંગલનો ભોમીઓ આ ચાર બલવાળી

* વ્યસન-કષ્ટ જે પ્રકારનાં, દૈવી અને માનુષી-
તેમાં દૈવી-અગ્નિ, જલ, વ્યાધિ દુષ્કાલ અને મરકી
એ પાંચ પ્રકારનાં છે અને અયોગ્ય મનુષ્યો, ચોરો
શત્રુઓ રાજના માનીતાઓ અને રાજલોભ. આ પાંચ
પ્રકારનાં માનુષી કષ્ટો છે.

સેના સેનાપતિઓથી કેળવાયલી તથા શત્રુઓની સામે પડીને તેમને છેદન કરે એવી છે કે ?^{૯૩} વળી હે શત્રુઓને તાપ આપનારા રાજા ! તમે શત્રુના રાજ્યમાં અન્નની કાપણી વખતે અથવા દુકાલની વખતે ચઢાઈ કરીને શત્રુઓને યુદ્ધમાં હણો છો કે ? કારણ કે એ વખતમાં શત્રુઓ સુખેથી જીતી શકાય છે.^{૯૪} વળી તમે પોતાના અને પારકા રાજ્યમાં ઘણા અધિકારીઓ મોકલો છો કે ? અને તેઓ પ્રજાનું વશીકરણ તથા કરચ-હણ વગેરે અર્થોનું સેવન કરેછે તથા પરસ્પર મળીને શત્રુઓથી રાજ્યનું અને પોતાઓનું રક્ષણ કરે છે કે ?^{૯૫} વળી તમારા વિશ્વાસપાત્ર સેવકો દેશાંતરમાં ઉત્પન્ન થયેલા ઉત્તમ ખાવાના પદાર્થો, વસ્ત્રો અને સુંઘવાના ઉત્તમ ધૂપ, ચંદન, અગુરુ વગેરે પદાર્થો તમારે માટે રાખી મૂકે છે કે તેઓ તેનો પોતેજ ઉપભોગ કરે છે ?^{૯૬} વળી તમારા ઉપર ભક્તિવાળા તથા કંટ્યાણ કરનારા સેવકો તમારા ભંડાર, કોઠાર, વાહનો, દરવાજા અને આયુધ-શાલાનું સારી રીતે રક્ષણ કરે છે ? અને તમારી આવકની ગોઠવણ કરે છે કે કેમ ?^{૯૭} હે રાજન્ ! તમારા રસોઈઆઓ વગેરે આભ્યંતર પુરુષોથી તથા સેનાપતિ વગેરે બાહ્ય પુરુષોથી પ્રથમ તમે તમારું રક્ષણ કરો છો કે ? અને તે બન્ને સ્થાનના મનુષ્યોનું પોતાના પુત્રો તથા મંત્રીઓથી રક્ષણ કરો છો કે ? તથા પુત્રોને અમાત્યોથી અને અમાત્યોને પુત્રોથી બચાવો છો કે ?^{૯૮} તમારો મધ્યપાન, દૂત, કીડા અને સ્ત્રીપ્રસંગનાં વ્યસનનાં ખર્ચનો હિસાબ તમને સવારે ધર્મકૃત્ય કરવાની વખતે તો તમારો સેવક નથી બતાવતો ને ? કારણ કે તેમ કરવાથી તે વખતે આવેલા પુરોહિત વગેરે શિષ્ટ પુરુષો તમને મઘાદિ દુર્વ્યસનમાં પડેલા જાણીને તમારો ત્યાગ કરી જશે.^{૯૯} તમારી આવકમાંથી સુકાલમાં એક ભાગવડે સમાન કાલમાં બે ભાગવડે અને દુષ્કાલમાં ત્રણભાગ ધનવડે તમારો ખર્ચ પૂરો થાય છે કે ? અર્થાત્ સર્વ સમયમાં ભંડારમાં વૃદ્ધિ કરતા રહો છો કે ?^{૧૦૦} વળી તમારાં જ્ઞાતિવાળાં શુરુઓ, વૃદ્ધો, વ્યાપારીઓ, શિદ્ધિપ્રેમીઓ અને

આશ્રિતો દરિદ્રી થઈ જાય ત્યારે તેમને ધન તથા ધાન્ય આપીને તમે તેઓના ઉપર અનુગ્રહ કરો છો કે ?^{૧૦૧} વળી તમે આવક, જવકના હિસાબ કરવા તથા નામું લખવા રાખેલા પુરુષો તમને આવક તથા જવકનો હિસાબ રોજ સવારે જણાવે છે કે ?^{૧૦૨} વળી કાર્ય કરવામાં પ્રૌઢ તમારાં હિતની કામનાવાળા અને તેથી પ્રિય થઈ પડેલા એવા અધિકારીઓને તેમનો દોષ જોયા પહેલાં તેમને અધિકાર ઉપરથી કાઢી મૂકતા તો નથી ?^{૧૦૩} હે ભારત ! તમે ઉત્તમ મધ્યમ અને કનિષ્ઠ પુરુષોને ઓળખ્યા પછી તેઓને યોગ્ય કાર્યો ઉપર યોજો છો કે કેમ ?^{૧૦૪} હે રાજન્ ! લોભી, ચોર, વેરવાળા અથવા વ્યવહારશૂન્ય એવા માણસોને તો તમે રાજકાર્યમાં નથી રાખ્યા ને ?^{૧૦૫} તમારા રાજ્યની પ્રજા ચોરોથી, લોભીઆઓથી, રાજ-કુંવરોથી, રાણીઓનાં બલથી અથવા તમારાથી પીડાતી તો નથી ? તમારા ખેડુતો સંતુષ્ટ છે કે ?^{૧૦૬} તમારા રાજ્યમાં જૂદા જૂદા ભાગોમાં ખેડાવેલાં મોટાં અને જલથી ભરેલાં તળાવો છે કે ? તમારા રાજ્યની ખેતી ફક્ત વરસાદ ઉપરજ આધાર નથી રાખતીને ?^{૧૦૭} તમારાં ખેડુતો અન્નને માટે તથા વાવેતરનાં બીજને માટે તો નથી પીડાતા ? ખેડુતોને સેંકડે દરમહિને એક ટકો વ્યાજથી રૂપિયા ધીરીને તેમના ઉપર અનુગ્રહ કરો છો કે ?^{૧૦૮} હે તાત ! તમારા રાજ્યમાં ખેતી, વ્યાપાર પશુપાલન અને વ્યાજનો ધંધો સફળુદ્ધિવાળા મનુષ્યો સારી રીતે કરે છે કે ? કારણ એ ધંધાનો આશ્રય કરવાથી આ લોક સુખી થાય છે ?^{૧૦૯} હે રાજન્ ! તમારા રાજ્યનાં પ્રત્યેક ગામમાં શૂરા અને પોતપોતાનું કામ સારી રીતે કરે તેવા શાસન કરનાર, ઉધરાતદાર, પ્રજા અને કર ઉધરાવનારની વચ્ચે સમાધાન કરનાર, લખનારો અને સાક્ષી, આ પાંચ એકઠા મળીને તમારી પ્રજાનું કંટ્યાણ કરે છે કે ?^{૧૧૦} તમે નગરના રક્ષણને માટે ગામો નગરને અધીન તથા સીમાડા ઉપર આવેલાં જંગલીઓનાં ગામડાંઓ રાખો તે અધીન રાખ્યાં છે કે ? અને તે ગામ-

ડાંઓ, ગામો તથા નગરો તમારે અધીન છે કે ? અર્થાત્ ગામડાંઓના અધિકારીઓ ઉપર ગામોના અધિકારીઓની સત્તા તેમના ઉપર નગરના અધિકારીઓની અને તેઓના ઉપર તમારી સત્તા ચાલે છે કે ?^{૮૧} વળી તમારા રાજ્યમાં કોટ વિનાનાં અને કોટવાળાં નગરો ઉપર લૂંટ કરનારા ચોરો લૂંટકાટ કરીને નાસે તેમની પાછળ સૈનિકોને લઈને નગરાધ્યક્ષ દોડે છે કે ?^{૮૨} તમે સ્ત્રીઓનું સાંત્વન કરો છો કે ? તેઓનું સારી પેઠે રક્ષણ કરો છો કે ? તેઓનાં વચન ઉપર શ્રદ્ધા તો નથી રાખતાને ? અને તેઓની આગળ ગુપ્ત વાર્તા પણ નથી કરતા ને ?^{૮૩} હે નૃપ ! તમે અકલ્યાણકારક વાત સાંભળ્યા પછી તે સંબંધી માત્ર વિચાર કરીને અંતઃપુરમાં વિલાસસુખ ભોગવતા સૂઈ તો નથી રહેતા ?^{૮૪} તમે રાત્રિના બીજા તથા ત્રીજા પ્રહરમાં નિદ્રા લઈને પછી ચોથા પ્રહરમાં ઉઠીને ધર્મ તથા અર્થનું ચિંતન કરો છો કે ?^{૮૫} હે પાંડવ ! તમે યથાસમય પ્રભાતમાં ઉઠીને, અલંકારાદિક ધારણ કરીને, સમયવેત્તા મંત્રીઓની સાથે નિરંતર પ્રબળે માટે વિચાર કરો છો કે ?^{૮૬} હે અરિને દમન કરનાર ! લાલ વસ્ત્રને ધારણ કરનારા, અલંકારવાળા શરીરરક્ષકો હાથમાં તરવાર લઈને તમારા રક્ષણને માટે તમારી ચોતરફ રહી સેવા કરે છે કે ?^{૮૭} હે રાજા ! તમે પરીક્ષા કરીને દંડ કરવા ચોચ્ય અપ્રિય મનુષ્યો પ્રત્યે યમની પેઠે-કૂરતાથી અને પૂજ્ય તથા પ્રિય મનુષ્યો પ્રત્યે ધર્મરાજની પેઠે વિનયથી વર્તો છો કે ?^{૮૮} હે પાર્થ ! તમે શારીરિક પીડાની ઔષધસેવનથી તથા પથ્ય-ભોજનથી અને માનસિક પીડાની વૃદ્ધ પુરુષોનાં સેવનથી નિરંતર નિવૃત્તિ કરો છો કે ?^{૮૯} વળી નિદાન, પૂર્વરૂપ, રૂપ, ઉપપદ્ય અને સંપ્રાપ્તિ, આ પાંચ રોગજ્ઞાનનાં લક્ષણો તથા ઔષધિ, રોગી અને પરિચારક આ અષ્ટાંગ ચિકિત્સામાં કુશલ, શુભેચ્છુઓ અને તમારા ઉપર પ્રીતિવાળા એવા વૈદો નિત્ય તમારા શરીરના હિતની કાળજી રાખે છે કે ?^{૯૦} હે પ્રબળપતિ ! તમે

લોભવડે, મોહવડે અથવા અભિમાનવડે તમારી પાસે આવેલા યાચકોને તથા પરંપરાથી ચાલતી આવેલી આજીવિકા તૂટી જવાથી ક્ષોભ પામેલા પુરુષોને દાદ નથી દેતા એમ તો નથી ને ?^{૯૧} વળી તમે લોભથી, મોહથી, ક્રોધના ઉપર વિશ્વાસથી અથવા ક્રોધના પ્રણયથી તમારા આશ્રિત મનુષ્યોની વૃત્તિ તો બંધ નથી કરતા ?^{૯૨} તમારા રાજ્યમાં રહેલા લોકો શત્રુઓએ ધન આપીને વશ કરવાથી એકઠા થઈને તમારી સામે ક્રોધ પણ રીતે વિરોધ તો નથી કરતા ને ?^{૯૩} તમે જેને પ્રથમ બલથી પીડેલો એવો તમારો દુર્બલ શત્રુ પાછળથી મંત્રણાના બલવડે અથવા મંત્રણા અને બલથી ક્રોધ પણ રીતે બલવાન તો નથી થઈ પડ્યો ?^{૯૪} વળી મુખ્ય મુખ્ય સર્વે રાજ્યો તમારા પ્રત્યે ભક્તિભાવવાળા છે કે ? અને દાન તથા માનથી વશ કરેલા એવા તેઓ તમારે માટે પ્રાણનો ત્યાગ કરે તેવા છે કે ?^{૯૫} વળી તમે ગ્રાહ્યોમાં અને સાધુ પુરુષોમાં સર્વ વિદ્યા તથા ગુણો બોધને તેઓની પરમ કલ્યાણ કરનારી પૂજા કરો છો કે ? અને સ્વર્ગ તથા મોક્ષની સાધનભૂત એવી દક્ષિણા તેઓને નિત્ય આપો છો કે ?^{૯૬} વળી તમે વેદત્રયીપ્રતિપાદિત પૂર્વ મનુષ્યોએ આચરણ કરેલા એવા ધર્મને તેઓની પેઠે આચરણ કરવા માટે, યત્નપૂર્વક તેવાં ધાર્મિક કર્મો કરો છો કે ?^{૯૭} વળી તમારે ઘેરે તમારી દેખરેખ નીચે ગુણવાન તથા સ્વાદિષ્ટ અન્નનું ગુણસંપન્ન ગ્રાહ્યો ભોજન કરે છે કે ? અને તેઓને દક્ષિણા મળે છે કે ?^{૯૮} તમે જિતેન્દ્રિય થઈને એક ચિત્તથી વાજપેય અને પુંડરીક આદિ યજ્ઞો સંપૂર્ણ રીતે કરવા માટે યત્ન કરો છો કે ?^{૯૯} વળી જ્ઞાતિનાને, ગુરુઓને, વૃદ્ધોને, દેવતાઓને, તપસ્વીઓને, ચૈત્યો- (ચોતરાવાળાં ગામને સૂચવનારાં વૃક્ષો)ને કલ્યાણદાયી વૃક્ષોને અને ગ્રાહ્યોને નમસ્કાર કરો છો કે ?^{૧૦૦} હે નિષ્પાપ ! તમે ક્રોધને શોક અથવા ક્રોધ તો નથી ઉત્પન્ન કરતા ? તમારી પાસે મંગલ કરનારા મંત્રવેત્તા પુરોહિત વગેરે

રહે છે કે ?^૧ હે શુદ્ધ ! આયુષ્ય આપનારી, યશ આપનારી અને ધર્મ કામ તથા અર્થનું યથાર્થ નિરીક્ષણ કરનારી એવી હમણા જેવી તમારી બુદ્ધિ અને વૃત્તિ છે તેવીજ નિરંતર રહે છે કે ? આવી બુદ્ધિથી વર્તનાર રાજાઓનું રાજ્ય કોઈ દિવસ પીડાતું નથી અને આવી બુદ્ધિવાળો રાજા પૃથ્વીનો વિજય કરીને અત્યંત સુખ ભોગવે છે.^૨ કોઈ શુદ્ધ મનવાળો આર્ય પુરુષ ચોરી વગેરે કોઈ નિંદિત કર્મનાં નિમિત્તથી મિથ્યા પકડાય અને તેનાં ધન ધાન્ય આદિ લઈ લીધાં હોય તો પણ તેવા પવિત્ર માણસને પંડિતોની સંગતમાં ન આવેલા એવા મૂર્ખ મંત્રિઓ અધિક ધનના લોભથી હણતા તો નથી?^૩ વળી હે નરશ્રેષ્ઠ ! કોઈ સ્વાભાવિક રીતેજ દુષ્ટ અને તેવાં દુષ્ટ કર્મ કરનારો હોય તેને કોટવાલ વગેરે એ મુદામાલ સાથે પકડ્યો હોય છતાં તેવા ચોરને ધનના લોભથી છોડી દેવામાં તો આવતો નથીને ?^૪ હે ભરતવંશી રાજા ! કોઈ ધનવાનની પાસે અથવા દરિદ્રીની પાસે થોડાજ કાલમાં મહાન ધનસંપત્તિ વધી ગઈ હોય તેવાનાં ધનને ચાડી ખાનારા પુરુષોથી વિવેક-વિનાના થઈને તમારા અમાત્યો તે ચોરી વગેરે અન્યાયથી એકઠું કરેલું છે એવી દૃષ્ટિથી તો નથી જોતા ?^૫ વળી હે રાજા ! નાસ્તિકતા, અસત્ય, ક્રોધ, પ્રમાદ, કાર્ય લંબાવવાની ટેવ, જ્ઞાનવાળાઓનું અદર્શન, આલસ્ય, પાંચ ઈંદ્રિયોના વિષયમાં તત્પરતા, કાર્યોનો એકલાં વિચાર કરવો, કાર્યસ્વરૂપને ન જાણનારાની સાથે વિચાર, નિશ્ચય કરવા ધારેલાં કાર્યનો આરંભ ન કરવો, શુભ વિચારોને ઉઘાડા પાડવા, મંગલ કાર્યો ન કરવાં અને ચોતરફ સાથે ચઢાઈ કરવી આ ચૌદ પ્રકારના રાજાઓના દોષને તમે ત્યજો છો કે ? કારણ કે દૈવ મૂલવાળા રાજાઓ પણ ઉપલા દોષોનાં સેવનથી વિનાશ પામે છે^{૭,૮}. વળી હે રાજા ! તમારા વેદો સફલ છે ? તમારું ધન સફલ છે ? તમારી સ્ત્રીઓ સફલ છે ? અને તમારું શાસ્ત્રશ્રવણ સફલ છે કે ?^{૧૧૦}

યુધિષ્ઠિર પૂછે છે:-“હે શ્રી રાજા સફલ છે કે ?”

ગણાય ? ધન કેવી રીતે સફલ થાય ? સ્ત્રીઓ કેવી રીતે સફલ ગણાય ? અને શાસ્ત્રશ્રવણ કેવી રીતે સફલ થાય ?”^{૧૧૧}

નારદ કહે છે:-અગ્નિહોત્ર કરવાથી વેદ સફલ થાય છે, દાન કરવાથી તથા ભોગ ભોગ-વવાથી ધન સફલ થાય છે, રતિસુખથી તથા પુત્રોત્પત્તિથી સ્ત્રીઓ સફલ ગણાય છે અને શીલ તથા સદાચારથી શાસ્ત્રશ્રવણ સફલ થાય છે.^{૧૧૨}

વૈશંપાયન કહે છે:-આ પ્રમાણે કહીને તે મહાત્મસવી નારદમુનિ ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિરરાજાને ફરી આ પ્રમાણે પૂછવા લાગ્યા.^{૧૧૩}

નારદ પૂછે છે:-લાભ મેળવવા માટે દૂર દેશથી આવેલા વ્યાપારીઓની પાસેથી તમારા કર ઉઘરાવનારાઓ નિયમ પ્રમાણે કર લે છે કે ?^{૧૪} હે રાજા ! તે વ્યાપારીઓ તમારા નગરમાં અને રાજ્યમાં માન પામીને છદ્ધી છેતરાયા વિના વેચવાની વસ્તુઓ લાવે છે કે ?^{૧૫} હે તાત ! તમે નિત્ય યથાશાસ્ત્ર ધર્મ તથા અર્થને દર્શાવનારા તથા વ્યવહારને જાણનારા વૃદ્ધ પુરુષોની ધર્મ તથા અર્થયુક્ત વાણીને સાંભળો છો કે ?^{૧૬} વળી તમે ખેતીથી ઉત્પન્ન થતાં લીલાં તથા સૂકાં ધાન્યોને અને ગાયથી થતાં દૂધ તથા ઘીને ધર્મને માટે બ્રાહ્મણોને આપો છો કે ?^{૧૭} તમે સર્વ કારીગરોને સર્વ સમયમાં પગાર તથા તેને જોઈતાં રંગાદિ સાહિત્યો ચાર માસથી અધિક ન ચાલે તેટલાં સારી રીતે નિયમથી આપો છો કે ?^{૧૮} વળી તમે તેઓનાં કાર્યચાતુર્યને સમજી શકો છો કે ? કુશલ કારીગરનાં વખાણ કરો છો કે ? તથા હે મહારાજા ! સજ્જનોના મધ્યમાં તેઓનો માનપૂર્વક સત્કાર કરો છો કે ?^{૧૯} હે ભરતર્ષભ ! તમે જૂદા જૂદા આચાર્યોની પાસેથી હસ્તી, અશ્વ, રથ વગેરેનાં લક્ષણો, પરીક્ષા, ચિકિત્સા, ઔષધ, ઉદીપન, માદન આદિ પ્રકારના પ્રતિપાદક ગ્રંથોનાં સૂત્રો-સંક્ષેપરૂપ સિદ્ધાંતોને ગ્રહણ કરો છો કે ?^{૨૦} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તમારે ત્યાં ધનુર્વેદનાં શાસ્ત્રો તથા નગરનું હિત કરનારા યંત્રશાસ્ત્રોનો સારી રીતે અભ્યાસ ચાલે છે કે ?^{૨૧} વળી મંત્રો છોડાતાં શસ્ત્રો; બ્રહ્મદંડ

(અભિચાર વિદ્યા) તથા શત્રુનો નાશ કરનારા સઘળા વિષપ્રયોગોનું હે નિષ્પાપ રાજા! તમને જ્ઞાન છે કે? ^{૧૨૨} વળી અગ્નિના ભયથી, સર્પના ભયથી, રોગના ભયથી અને રાક્ષસોના ભયથી તમારા રાજ્યનું તમે રક્ષણ કરો છો કે? ^{૧૨૩} વળી હે ધર્મને જાણનારા! તમે આંધળાં, મૂળાં, પાંગળાં, અંગવિનાનાં, અનાથ અને જ્ઞાતિથી દૂર કરેલાં, અન્નમાત્રની અપેક્ષાવાળાં ગરીબોનું પિતાની પેઠે પાલન કરો છો કે? ^{૧૨૪} હે મહારાજા! તમે નિદ્રા, આલસ્ય, ભય, ક્રોધ, સુકુમારપણું અને દીર્ઘસૂત્રીપણું, આ છ અનર્થોને દૂર કર્યાં છે કે? ^{૧૨૫}

વૈશંપાયન કહે છે:—આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ એવા નારદમુનિનાં વચન સાંભળ્યા પછી

પ્રસન્ન થયેલા, કુરુકુલમાં શ્રેષ્ઠ એવા યુધિષ્ઠિર રાજા, દેવરૂપ નારદના ચરણમાં પ્રણામ કરીને કહેવા લાગ્યા. ^{૧૨૬}

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:—“આપે જે પ્રમાણે કહ્યું છે તે પ્રમાણે હું કરીશ. આપના ઉપદેશથી મારી ખુદ્ધિ ઘણી વૃદ્ધિ પામે છે.” આ પ્રમાણે કહીને રાજા તેવી રીતે વર્તવા લાગ્યા અને સમુદ્રરૂપી મેખલાવાળી પૃથ્વીને પ્રાપ્ત થયા. ^{૧૨૭}

નારદ બોલ્યા:—જે રાજા ચારે વર્ણોના રક્ષણને માટે આ પ્રમાણે વર્તે છે તે આ લોકમાં સુખપૂર્વક વિહાર કરીને ઇંદ્રના લોકને પ્રાપ્ત થાય છે. ^{૧૨૮}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાતર્ગત લોકપાલસભાખ્યાન પર્વવિષે નારદપ્રશ્ન સુખથી ધર્માનુશાસન નામનો અધ્યાય ૫ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬ ફો—યુધિષ્ઠિરને દૈવી સભાઓ જાણવાની ઇચ્છા

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

સંપૂજ્યાથામ્યનુજ્ઞાતો મહર્ષેર્વચનાત્ પરમ્ ॥

પ્રત્યુવાચાનુપૂર્વ્યેણ ધર્મરાજો યુધિષ્ઠિરઃ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:—નારદમુનિનાં એવાં વચન સાંભળ્યા પછી તેમનું સન્માન કરીને તેમની આજ્ઞાથી ધર્મરાજા યુધિષ્ઠિર અનુકંમથા કહેવા લાગ્યા. ^૧

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:—“હે ભગવન! આપે ધર્મનો નિશ્ચય ન્યાયપ્રમાણે કહ્યો છે; આપના જાણાવવા પ્રમાણે યથાશક્તિ ન્યાયપૂર્વક એ વિધિ પ્રમાણે હું વર્તું છું. ^૨ પૂર્વના રાજાઓએ જે પ્રમાણે ન્યાયવાળાં, અર્થવાળાં હેતુયુક્ત અને પ્રત્યક્ષ ફલવાળાં કાર્યો કર્યાં છે; તે પ્રમાણે હમણાંના રાજાઓએ પણ કરવાં જોઈએ, એમાં સંદેહ નથી. ^૩ હે પ્રભો! અમે પણ તેઓના સન્માર્ગમાં ચાલવાની ઇચ્છા રાખીએ છીએ; પરંતુ તે જિતચિત્ત રાજાઓ જે પ્રમાણે આચરણ કરતા હતા તે પ્રમાણે અમે આવી શકતા નથી. ^૪”

વૈશંપાયન કહે છે:—આ પ્રમાણે કહીને

યુધિષ્ઠિરે નારદમુનિનાં વખાણ કર્યાં; તે પછી સર્વ લોકમાં ફરનારા નારદમુનિને જોઈને તેમની સેવા કરતા મહાતેજસ્વી પાંડુનંદન યુધિષ્ઠિર રાજા, રાજાઓના મધ્યમાં સ્વસ્થતાથી બેઠેલા નારદમુનિને બે ઘડી પછી તે સમયને યોગ્ય પ્રશ્ન પૂછવા લાગ્યા. ^{૫, ૬}

યુધિષ્ઠિર પૂછે છે:—“મનના જેવા વેગવાળા આપ બ્રહ્માએ મનુષ્યસૃષ્ટિથી પ્રથમ નિર્માણ કરેલા અનેક પ્રકારના ઘણા લોકોને જોતા જોતા ફરતા ફરો છો. ^૭ હે બ્રહ્મન! તેમાં આવી અથવા આનાથી સારી કોઈ સભા છે? અને તે આપે કોઈ ઠેકાણે જોઈ છે? હું આપને એ પ્રશ્ન કંઈ છું માટે મને કહો.” ^૮

વૈશંપાયન કહે છે:—આવાં ધર્મરાજાનાં વચન સાંભળીને મંદ હાસ્ય કરતા નારદમુનિ મધુરવાણીથી પાંડવને કહેવા લાગ્યા. ^૯

નારદ બોલ્યા:—હે ભરતકુલોત્પન્ન રાજા! હે તાત! જેવી મણિથી જડેલી આતમારી સભા છે તેવી સભા મનુષ્ય લોકમાં તો મેં પૂર્વે જોઈ નથી તેમ સાંભળી પણ નથી. ^{૧૦} પરંતુ હું પિતૃરાજ-

ની, બુદ્ધિમાન વરુણ દેવની, ઈંદ્રની, કૈલાસમાં રહેનારા કુબેરની અને બ્રહ્માની દિવ્ય સભાનું વર્ણન કરે છું, બ્રહ્માની સભા સર્વ કલેશથી રહિત, દિવ્ય તથા અદિવ્ય વિષયોથી યુક્ત, સંકલ્પ પ્રમાણે અનેક રૂપો ધારણ કરનારી, નિયમિત મનવાળા દેવો, પિતૃગણો, સાધ્યો અને યજ્ઞ કરનારા શાંત મુનિગણોથી સેવન કરાયલી તથા વેદો અને દક્ષિણા સાથે મૂર્તિમાન યજ્ઞોથી સુશોભિત છે. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! જો તમારે સાંભળવાની ઇચ્છા હોય તો હું તે સભાઓનું વર્ણન કરું. ૧૧-૧૩ જ્યારે નારદમુનિએ આ પ્રમાણે પૂછ્યું ત્યારે ઉદાર ચિત્તવાળા ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર, પોતાના ભાઈઓ તથા સર્વશ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણોની સાથે હાથ જોડીને નારદજીને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા કે:-“ આપ તે સર્વ સભાઓનું વર્ણન કરો, અમે બધા તે સાંભળવાની ઇચ્છા કરીએ છીએ. ૧૪, ૧૫

હે બ્રહ્મન્ ! તે સભાઓ કેવા પદાર્થોથી કરેલી છે ? તેઓ વિસ્તાર અને લંબાણમાં કેટલી છે ? બ્રહ્માની સભામાં કોણ કોણ તેમની સેવા કરે છે ? ૧૬ તથા દેવના રાજા ઈંદ્રની, વિવસ્વાનના પુત્ર યમરાજાની, વરુણની અને કુબેરની સભાઓમાં તેઓની કોણ કોણ સેવા કરે છે ? ૧૭ હે બ્રહ્મર્ષિ ! આ સઘળું અમે બધા યથાર્થ રીતે તમારા મુખથી સાંભળવાની ઇચ્છા કરીએ છીએ; અમને એ સાંભળવાનું બહુ કુતુહલ છે. ” ૧૮ આ પ્રમાણે પાંડુપુત્રે નારદને કહ્યું ત્યારે નારદે કહ્યું કે:- “ હે રાજન્ ! તે દિવ્ય સભાઓનું વર્ણન તમે ક્રમવાર મારાથી સાંભળો. ” ૧૯

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાતર્ગત લોકપાલ સભાખ્યાનપર્વવિષે યુધિષ્ઠિરસભાજિજ્ઞાસા નામનો અધ્યાય ૬ હો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૭ મો-ઈંદ્રની સભાનું વર્ણન

॥ નારદ ઉવાચ ॥

શકસ્ય તુ સમા દિવ્યા માસ્વરા કર્મનિર્મિતા ॥
સ્વયં શક્રેણ કૌરવ્ય નિર્જિતાર્કસમપ્રમા ॥૧॥

નારદ કહે છે:-હે કુરુકુલોત્પન્ન રાજા ! દિવ્ય અને પ્રકાશયુક્ત એવી ઈંદ્રની સભા તો વિશ્વકર્માએ નિર્માણ કરેલી છે અને તે સૂર્યના જેવી કાંતિવાળી સભાને ઈંદ્રે પોતે વિજયથી મેળવેલી છે. ૧ તે સભા સો યોજન પહોળી, દોઢસો યોજન લાંબી, આકાશમાં રહેનારી, ઇચ્છાપૂર્વક ગમન કરનારી, પાંચ યોજન ઉંચી, જરા, શોક તથા કલેશથી રહિત, ઉપદ્રવ વિનાની, શાંત જનોથી યુક્ત, કલ્યાણ આપનારી, સુંદર ભવનો અને ખેડકોવાળી, રમણીય અને દિવ્ય વૃક્ષોથી સુશોભિત છે. ૨, ૩ હે પાર્થ ! હે ભારત ! તે સભામાં વર્ણવી ન શકાય તેવા દેહવાળો, કિરીટધારી, લાલ-મણિના બાબુબધવાળો, નિર્મળ વસ્ત્રો અને વિચિત્ર માલોને ધારણ કરનારો, લગ્ન, દીર્ઘ, તથા

કાંતિવાળો દેવોનો રાજા ઈંદ્ર, સાક્ષાત્ લક્ષ્મીના જેવી શોભાવાળી શયી નામની મહેંદ્રાણીની સાથે ઉત્તમ આસન ઉપર વિરાજે છે. ૪, ૫

હે રાજન્ ! તે સભામાં પ્રકાશવાળા, સુવર્ણની માલાવાળા, દિવ્યરૂપવાળા અને સારી રીતે શાણગરાયલા એવા ગૃહસ્થાશ્રમી સઘળા વાયુઓ, સિદ્ધો, દેવર્ષિઓ, સાધ્યો તથા બધા મરુતગણો પોતપોતાના અનુચરોની સાથે સો યજ્ઞ કરનારા તથા શત્રુને દમન કરનારા મહાત્મા દેવરાજ ઈંદ્રની સર્વ રીતે સેવા કરે છે. ૬-૮ વળી હે પાર્થ ! નિર્મલ મનવાળા, પાપવિનાના, અગ્નિની પેઠે ઝળહળતા, તેજસ્વી, સોમયાગ કરનારા, શોકરાહિત તથા સંતાપવિનાના એવા સઘળા દેવર્ષિઓ ઈંદ્રની ઉપાસના કરે છે. પરાશર, પર્વત, સાવર્ણિ, ગાલવ, શંખ, લિખિત, ગૌરશિરા મુનિ, દુર્વાસા, ક્રોધન, શ્યેન, દીર્ઘતમા મુનિ, પવિત્રપાણિ, સાવર્ણિ, યાજ્ઞવલ્કય, ભાલુકિ, ઉદાલક, શ્વેતકેતુ, તાંડક, ભાંડક, હરિશ્ચન્દ્ર, હરિશ્ચન્દ્ર

રાજા, હૃદય, ઉદરશાંતિલય, પારાશર્ય, કૃષીબલ, વાતસ્કંધ, વિશાખ, વિધાતા, કાલ, કરાલહંત, ત્વષ્ટા, વિશ્વકર્મા, તુંબુરૂ તથા કેટલાએક અયો-નિજન્મા, કેટલાક યોનિજન્મા, કેટલાક વાયુ-ભક્ષીઓ અને કેટલાક હોમેલાં હવિષ્યના આહારવાળાઓ સર્વ લોકના પ્રભુ એવા વજ્રધારી ઇંદ્રની ઉપાસના કરે છે.^{૯, ૧૫} વળી સહદેવ, સુનીથ, મહાતપસ્વી વાલ્મીકિ, શમીક, સત્યવાક, સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા પ્રચેતાઓ, મેધાતિથિ, વામદેવ, પુલસ્ત્ય, પુલહ, કેતુ, મરુત્ત, મરીચિ, મહાતપસ્વી સ્થાણુ, કક્ષીવાન, ગૌતમ, તાક્ષ્ય, વૈશ્વાનરમુનિ, કાલકવૃક્ષીયમુનિ, આશ્રાવ્ય, હિર, હમય સંવર્ત, દેવહૃવ્ય, વીર્યવાન વિષ્વકુસેન, દિવ્ય તીર્થજલો, ઔષધિઓ, શ્રદ્ધા, મેધા, સરસ્વતી, હે પાંડવ! અર્થ, ધર્મ, કામ, વિજળીઓ, જલને વહન કરનારા મેઘો, વાયુઓ, ગર્જનાઓ, પૂર્વદિશા, યજ્ઞનાં હવિને વહન કરનારા સત્તાવીશ* અગ્નિઓ, અગ્નિ, સોમ, ઇંદ્રાગ્નિ, મિત્ર, સવિતા, અર્યમા, ભગ, વિશ્વેદેવા, સાધ્યો, ગુરુ, શુક, વિશ્વાવસુ, ચિત્રસેન, સુમન, તરુણ, યજ્ઞો; દક્ષિણા, ગ્રહો, સામગાન, તથા યજ્ઞના ઉપયોગી મંત્રો, હે ભારત! એ બધા ત્યાં રહે છે.^{૧૬-૨૩} વળી હે રાજન્! અપ્સરાઓ તથા મનોહર

ગંધર્વો નૃત્ય, વાદ્ય, ગાન તથા વિવિધ પ્રકારનાં હાસ્યથી દેવરાજ ઇંદ્રને ખુશી કરે છે તથા બલ અને વૃત્રાસુરને હણનારા એવા મહાત્મા ઇંદ્રને સ્તુતિઓ કરીને, પરાક્રમ તથા કર્મનાં વર્ણનો કરીને અને અનેક મંગલો કરીને પ્રસન્ન કરે છે. પુષ્પમાલા અને શણુગારવાળા એવા બ્રહ્મર્ષિઓ, રાજર્ષિઓ અને સધળા દેવર્ષિઓ વિવિધ પ્રકારનાં વિમાનોમાં બેસીને અગ્નિના જેવા દેદીખ્યમાન જણાતા ત્યાં આવે છે અને કેટલાએક પાછા જાય છે;^{૨૪-૨૭} પરંતુ પૃહ-સ્પતિ અને શુકતો નિરંતર ત્યાંજ નિવાસ કરે છે. હે રાજન્! એ બધા અને બીજા ઘણાએક મહાત્માઓ નિયમિત વ્રતવાળાઓ, સોમના જેવા પ્રિય દર્શન અને પ્રદાના જેવી યોગ્યતાવાળા ભૂગુ તથા સપ્તર્ષિ વગેરે ચંદ્રના જેવાં વિમાનમાં બેસીને એ સભામાં જાવ આવ કરે છે.^{૨૮, ૨૯} હે રાજન્! હે મહાબાહુ! આ પુષ્કરમાલિની નામની ઇંદ્રની સભા મેં જોઈ છે. હવે યમની સભાને પણ તમે સાંભળો.^{૩૦}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વોત્તર્ગત લોક-પાલ સભાખ્યાનપર્વવિષે ઇંદ્રસભાવર્ણન નામનો અધ્યાય ૭ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૮ મો-યમરાજની સભાનું વર્ણન

॥ નારદ ઉવાચ ॥

કથયિષ્યે સમાં યામ્યાં યુધિષ્ઠિર નિવોધ તામ્ ॥
વૈવસ્વતસ્ય યાં પાર્થ વિશ્વકર્મા ચકાર હ ॥૧॥

નારદ કહે છે:-હે યુધિષ્ઠિર! હવે હું વિવ-

*અગિરા, દક્ષિણાગ્નિ, ગાર્હપત્ય, આહવનીય નિર્મથ્ય, વૈદ્યુત, શુર, સંવર્ત, લૌકિક, જાહર, વિષગ, કવ્યાત, ક્ષેમવાન, વૈષ્ણવ, દસ્યુમાન, બલદ, શાંત, પુષ્ટ, વિભાવસુ, જ્યોતિ માન, ભરત, ભદ્ર, સ્વિષ્ટકૃત, વસુમાન, કેતુ, સોમ અને પિતૃમાન આ સત્તાવીશ અગ્નિઓ છે.

સ્વાનના પુત્ર યમરાજની સભા વર્ણવું છું કે જેને હે પાર્થ! વિશ્વકર્માએ કરેલી છે, તેને તમે સાંભળો.^૧ હે રાજ! તે સભા સુવર્ણની બનાવેલી છે, સો યોજન લાંબી પહોળી છે અને હે પાંડવ! તે ઇંદ્રની સભા કરતાં મોટી છે. તે સૂર્યના જેવી પ્રકાશવાળી, ઝળહળી રહેલી તથા સંકલ્પ થતાંજ સર્વરૂપ ધારણ કરનારી છે. તે સભા અતિ શીતલ નથી તેમ અતિ ઉષ્ણ પણ નથી અને તેથી તે મનને અત્યંત હર્ષ આપનારી છે.^{૨, ૩} તે સભામાં શોક, વૃદ્ધાવસ્થા, ભૂખ, તરસ, અપ્રિય, દીનતા, ગ્લાનિ અને પ્રતિકૂલ

જેવું કંઈજ નથી.^૪ વળી તે સભામાં દિવ્ય અને માનુષ સર્વે વિષયો રહેલા છે. હે અરિને દમનારા રાજા ! + ભક્ષ્ય, ભોજ્ય, લેહ્ય, યોષ્ય અને પેય આદિ સારવાળા, સ્વાદિષ્ટ, હૃદયને હિત કરનારા તથા મનોહર એવા પુષ્કળ પદાર્થો ત્યાં મળે છે અને તે પદાર્થોને નિત્ય ઇચ્છા પ્રમાણે આપનારાં પવિત્ર ગંધવાળાં વૃક્ષો ત્યાં આવેલાં છે. વળી ત્યાં શીતલ ને ઉષ્ણ એવાં સરસ જલ મળે છે. આવી તે સભામાં હે તાત ! પુણ્યાત્મા રાજર્ષિઓ અને નિર્મલ બ્રહ્મર્ષિઓ વિવસ્વાન સૂર્યના પુત્ર યમરાજની હર્ષથી ઉપાસના કરે છે. યયાતિ, નહુષ, પૂરુ, માંધાતા, સોમક, નૃગ,^{૫-૮} ત્રસદસ્યુ, રાજર્ષિ કૃતવીર્ય, શ્રુતશ્રવા, અરિષ્ટનેમિ, સિદ્ધ, કૃતવેગ, કૃતિ, નિમિ,^૯ પ્રતર્દન, શિખિ, મત્સ્ય, પૃથુલાક્ષ, ખડ્ગ્રથ, વાર્ત, મરુત્ત, કુષિક, સાંકાશ્ય, સાંકૃતિ, ધ્રુવ,^{૧૦} ચતુરશ્ય, સદસ્યોર્મિ, રાજા કાર્તર્યવી, ભારત, સુરથ, સુનીથનિશઠ, અનલ,^{૧૧} દિવોદાસ, સુમના, અંબરીષ, ભગીરથ, વ્યશ્વ, સદશ્વ, અવધ્યશ્વ, પૃથુવેગ, પૃથુશ્રવા,^{૧૨} પૃષદશ્વ, વસુમના, મહાબલવાન ક્ષુપ, રુષદ્રુ, વૃષસેન, ધ્વજયુક્ત રથવાળો પુરુકુત્સ,^{૧૩} આર્ષિષેણુ, દિલીપ, મહાત્મા ઉશીનર, ઉશીનરનો પુત્ર પુંડરીક, શર્યાતિ, શરભ, શુચિ,^{૧૪} અંગ, અરિષ્ટ, વેન, દુષ્યંત, સુંજય, જય, ભાંગાસુરિ, સુનીથ, નિષધ, વહીનર,^{૧૫} કરંધમ, બાહ્લીક, સુદુમ્ન, બલવાન મધુ, ઐલ, બલવાન પૃથ્વીપતિ મરુત્ત,^{૧૬} કપોતરોમા, તૃણુક, સહદેવ, અન્નુન, વ્યશ્વ, સાશ્વ, કૃશાશ્વ, રાજા શશાંગિંદુ,^{૧૭} દશરથપુત્ર રામ* લક્ષ્મણ, પ્રતર્દન, અલક, કક્ષસેન, ગય, ગોરાશ્વ,^{૧૮} જમદગ્નિના

+ ભક્ષ્ય-કરડીને ખાવાના પદાર્થો ભોજ્ય-કોળીઆથી ખાવાના પદાર્થો, લેહ્ય-ચાટીને ખાવાના પદાર્થો યોષ્ય-ચૂસીને ખાવાના પદાર્થો અને પેય-પીવાના પદાર્થો.

*શ્રી રામચંદ્ર તથા લક્ષ્મણની વિષ્ણુ તથા શેષશયી નિજ ધામમાંજ સ્થિતિ છે; તથાપિ પ્રતિમા રૂપરૂપે ઉપાસકોના ઉપર અનુગ્રહ કરવા માટે યમસભામાં સ્થિતિ સંમજવી.

પુત્ર પરશુરામ, નાભાગ, સગર, ભૂરિદુમ્ન, મહાશ્વ, પૃથાશ્વ, જનક, વેનના પુત્ર પૃથુરાજ, વારિસેન, પુરુગિત, જનમેજય, બ્રહ્મહત્ત, ત્રિગર્તદેશનો રાજા ઉપરિચર,^{૧૯,૨૦} ઇંદ્રદુમ્ન, ભીમ, જનુ, ગૌરપૃષ્ઠ, અનધ, લય, પક્ષ, મુચુકુંદ, ભૂરિદુમ્ન, પ્રસેનજિત,^{૨૧} અરિષ્ટનેમિ, સુદુમ્ન, પૃથુલાશ્વ, અષ્ટક, સો મત્સ્ય રાજાઓ, સો નીપ રાજાઓ, સો હયરાજાઓ, એક સો ઘૃતરાષ્ટ્રો,^x એંશી જનમેજયો, સો બ્રહ્મહત્તો, વીરિ અને ઇરિઓ સો સો,^{૨૨,૨૩} બસેં ભીષ્મો, એક સો ભીમ, એક સો પ્રતિવિંધ્યો, સો હસ્તિઓ, સો અશ્વો, સો પદાશ વૃક્ષના અભિમાની દેવો, સો કાશ તથા દર્ભના અભિમાની દેવો, શાંતનુરાજા અને હે રાજેંદ્ર ! તમારા પિતા પાંડુરાજા,^{૨૪,૨૫} ઉશંગવ, શતરથ દેવરાજ, જયદ્રથ, પોતાના મંત્રીઓની સાથે બુદ્ધિમાન રાજર્ષિ વૃષદર્ભ,^{૨૬} અને બીજા મહાન દક્ષિણાવાળા મોટા ઘણા અશ્વમેધ યજ્ઞો કરીને હજારો શશાંગિંદુ રાજાઓ તે સભામાં ગયા છે.^{૨૭} હે રાજેંદ્ર ! આ પુણ્યાત્મા કીર્તિમંત અને બહુશ્રુત રાજર્ષિઓ તે સભામાં સૂર્યના પુત્ર યમરાજની ઉપાસના કરે છે.^{૨૮}

વળી યજ્ઞ કરનારા, સિદ્ધો, યોગમૂર્તિને ધારણ કરનારા, અગત્ય, મતંગ, કાલ, મૃત્યુ, અગ્નિષ્વાત્તા પિતૃઓ, ફેનપ, ઉષ્મપ, સુધાવંત, બર્હિષદ અને મૂર્તિમંત પિતૃઓ, વળી કાલચક્ર (સંવત્સરાદિ અભિમાની દેવતાઓ), સાક્ષાત્ ભગવાન અગ્નિદેવ, દુષ્કર્મ કરનારા મનુષ્યો, દક્ષિણાયનમાં મરણ પામેલાઓ, કાલ-

x પુરાણોમાં ઘણું ખરું અધિકારીઓનુંજ વર્ણન હોય છે અને તેઓનાં પ્રત્યેક કલ્પમાં નામ, રૂપ તથા કર્મ સમાન હોય છે; એટલે ધર્મરાજની સભામાં રહેનારાઓ સો સોની ગણત્રીથી જે કલાં છે તે યોગ્યજ છે; કારણકે અનેક કલ્પો થઈ જવાથી એ નામના અધિકારીઓ તેટલા થવા સંભવિત છે. જેમ સેનાપતિના અધિકાર ઉપર જેટલા આવે તે બધા સેનાપતિ કહેવાય તેમ ધૃતરાષ્ટ્રાદિ શાહોને માટે પણ સમજવું.

ધર્મને પમાડનારા ચમદ્ગતો, શિંશપ, પલાશ, કાશ તથા કુશના અભિમાની દેવો, એ સર્વે મૂર્તિમાન થઈને ધર્મરાજની ઉપાસના કરે છે. હે પ્રજાપાલ ! એ અને બીજા ઘણાએક પિતૃરાજની સભામાં સભાસદો છે, તેઓ નામવડે તથા કર્મવડે ગણી શકાય તેમ નથી. ૨૯-૩૩ હે પૃથાપુત્ર ! ભીડવિનાની, રમણીય અને યથેષ્ટ ગતિ કરનારી તે સભાને દીર્ઘકાલ તપ કરીને વિશ્વકર્માએ નિર્માણ કરી છે. ૩૪ હે ભારત ! તે સભા પોતાના તેજવડે ઝળઝળિત પ્રકાશવાળી છે. તે સભામાં ઉગ્ર તપકરનારા, સારાં વ્રતવાળા, સત્ય વક્તાઓ, શાંત સંન્યાસીઓ, શુદ્ધ હૃદયવાળાઓ અને પુણ્યકર્મવડે પવિત્ર થયેલાઓ બળ્ય છે. તે બધા તેજસ્વી દેહવાળા, નિર્મલ વસ્ત્રવાળા, વિચિત્ર બાબુબંધ તથા વિચિત્ર માલાઓવાળા, જાનવલિત કુંડલોને ધારણ કર-

નારા અને પારિબર્હોથી વિભૂષિત થઈને પોતાનાં સારી રીતે કરેલાં પુણ્યકર્મોવડે તે સભામાં રહે છે. ૩૫-૩૭ વળી તે સભામાં મહાત્મા ગંધર્વો તથા અપ્સરાગણોનાં ટોળાંઓ વાદિત્ર, નૃત્ય, ગાન હાસ્ય તથા નાટ્ય કર્યા કરે છે. ૩૮ હે પાર્થ ! તે સભામાં નિરંતર પવિત્ર સુગંધો, ઉત્તમ શબ્દો અને દિવ્ય પુષ્પો ચોમેરથી આવ્યા કરે છે. ૩૯ તે પ્રજાના સ્વામી મહાત્મા ચમરાજની સુંદર રૂપવાળા તથા ઉદાર ચરિત્રવાળા સેંકડો અને લાખો ધર્માત્માઓ ઉપાસના કરે છે. ૪૦ હે રાજન્ ! મહાત્મા પિતૃરાજની સભા આ પ્રકારની છે. હવે હું મૂર્તિમંત તીર્થવિશેષોથી શોભનારી વરુણદેવની સભાનું પણ વર્ણન કરું છું. ૪૧

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાતર્ગત લોકપાલ સમાખ્યાનપર્વવિષે ચમસભાવર્ણન નામનો અધ્યાય ૮ એ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૯ મો-વરુણની સભાનું વર્ણન

॥ નારદ ઉવાચ ॥

યુધિષ્ઠિર સમા દિવ્યા વરુણસ્યામિતપ્રભા ॥
પ્રમાણેન યથા યામ્યા શુભપ્રાકારતોરણા ॥૧॥

નારદજી કહે છે:-હે યુધિષ્ઠિર ! યમની સભાના જેટલાજ પ્રમાણવાળી, સુંદર કોટ તથા દરવાજાવાળી અને અમાપ કાંતિવાળી વરુણની દિવ્ય સભા છે. ૧ તે સભાને જલમાં રહીને વિશ્વકર્માએ નિર્મેલી છે. દિવ્ય રત્નમય ફલ તથા પુષ્પોને આપનારાં વૃક્ષોથી તથા લીલી, પીળી, ઘોળી, કાળી અને લાલ રંગની મંજરીઓના સમૂહને ધારણ કરનારી ચંદ્રવાની પેઠે આવી રહેલી લતાઓના ગુચ્છોથી તે સભા છવાઈ રહેલી છે. ૨,૩ વળી તે સભામાં ચિત્રવિચિત્ર રંગનાં અને વર્ણવી ન શકાય તેવા દેહવાળાં સેંકડો અને હજારો પક્ષીઓ મધુર સ્વર કરી રહેલાં છે. તે સભા ટાઢ તથા તાપથી રહિત છે, એટલે ત્યાંની હવા સુખકરજ લાગે છે. વળી તેમાં ગૃહો અને આસનો નિર્મેલાં છે, તે વરુણે રક્ષણ કરેલી

સભા શ્વેત વર્ણની અને રમ્ય લાગે છે. ૪,૫ તે સભામાં દિવ્ય રત્નો અને દિવ્ય વસ્ત્રોને ધારણ કરીને તથા દિવ્ય અલંકારોથી વિભૂષિત થઈને વરુણદેવ પોતાની પત્ની વારુણીની સાથે વિરાજે છે. ૬ ત્યાં માલાધારી, દિવ્ય અંગરાગવાળા અને દિવ્ય સુગંધવાળા આદિત્યો જલાધિપતિ વરુણની ઉપાસના કરે છે. ૭ વળી વાસુકિ, તક્ષક, ઔરાવતનાગ, કૃષ્ણ, લોહિત, પદ્મ, વીર્યવાન ચિત્ર, ૮ કંબલનાગ, અશ્વતરનાગ, ધૃતરાષ્ટ્ર, બલાહક, મણિમાન, કુંડધાર, કર્કોટક, ધનંજય, ૯ પાણિમાન, બલવાન કુંડધાર, પ્રહ્લદ, મુષિકાદ, જનમેજય તથા પતાકાવાળા, મોઢી કાયાવાળા અને ફણાવાળા બીજા ઘણાએક સર્પો હે યુધિષ્ઠિર રાજા ! તે સભામાં ગદાનિરહિત થઈને મહાત્મા વરુણની સેવા કરે છે. ૧૦, ૧૧ વળી વિરોચનનો પુત્ર બલિરાજ, પૃથ્વીને જીતનારો નરકાસુર, સંહ્રાદ, વિપ્રચિન્તિ, કાલખંજ દાનવો, ૧૨ સુહુ, હુમ્બ, શંખ, સુમના, સુમતિ, ઘટોદર, મહાપાર્થ, કથન, પિઠર, ૧૩ વિશ્વ-

રૂપ, સ્વરૂપ, વિરૂપ, મહાશિરા, દશગ્રીવ, વાલી, મેઘવાસા, દશાવર,^{૧૪} ટિલ્કિલ, વિટભૂત, ઇંદ્રતાપન, સંહાદ, એ અને બીજા દૈત્ય તથા દાનવોના સમૂહો જે બધાઓ સુંદર કુંડલો, માલાઓ, મુકુટો તથા દિવ્ય વસ્ત્રોને ધારણ કરનારા, વરદાન મેળવી ચૂકેલા, શૂરા, મૃત્યુભયવિનાના અને સારી રીતે વ્રત કરનારા છે, તેઓ ધર્મપાશને ધારણ કરનારા મહાત્મા વરુણદેવની સેવા કરે છે.^{૧૫-૧૭} વળી ચાર સમુદ્રો, ભાગીરથી નદી, કાલિંદી, વિદિશા, વેણુ, વેગવડે વહન થનારાં નર્મદા,^{૧૮} વિપાશા, શતદ્રુ, ચંદ્રભાગા, સરસ્વતી, ઇરાવતી, વિતસ્તા, સિંધુ, દેવનદી,^{૧૯} ગોદાવરી, કૃષ્ણવેણુ, નદીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવી કાવેરી, કિંપુના, વિશદ્યા, વૈતરણી નદી,^{૨૦} તૃતીયા, જ્યેષ્ઠિલા, મહાનદ શોણ, ચર્મણવતી, પર્ણાશા, મહાનદી,^{૨૧} સરયૂ, વારવતી, શ્રેષ્ઠ નદી લાંગલી, કરતોયા, આત્રેયી, મહાનદ લૌહિત્ય,^{૨૨} લંઘતી, ગોમતી, સંધ્યા, ત્રિસોતસી, આ અને બીજી

હે રાજેન્દ્ર ! સુતીર્થરૂપા અને લોકપ્રસિદ્ધ એવી નદીઓ, તીર્થો, સરોવરો, કૂવાઓ, ઝરણાંઓ, અદ્ય જલાશયો, તળાવો, દિશાઓ, પૃથ્વી, પર્વતો અને સર્વે જલચરો દેહધારી થઈને મહાત્મા વરુણની ઉપાસના કરે છે. ગાન કરતા તથા વાદિત્રો વગાડતા સર્વે ગંધર્વ તથા અપ્સરાના ગણો વરુણદેવની સ્તુતિ કરતા તે સભામાં રહે છે. વળી રત્નવાળા પર્વતો અને સર્વે રસો, સુંદર મધુર કથાઓ કરતા ત્યાં રહે છે. તેમજ વરુણનો મંત્રી સુનાભ પોતાના પુત્રો, પૌત્રો, ગોનામા તથા પુષ્કરની સાથે વરુણની સેવા કરે છે. આ બધા મૂર્તિમંત થઈને વરુણદેવની ઉપાસના કરે છે.^{૨૩-૨૯} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! મેં સર્વત્ર ગતિ કરતાં આ વરુણની રમ્ય સભા પૂર્વે જોઈ હતી. હવે તમે કુબેરની સભાને શ્રવણ કરો.^{૩૦}

ધૃતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાતર્ગત લોકપાલ સભાખ્યાન પર્વમાં વરુણસભાવર્ણન નામનો અધ્યાય ૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૦ મો-કુબેરની સભાનું વર્ણન

॥ નારદ ઉવાચ ॥

સભા વૈશ્રવણી રાજન્ શતયોજનમાયતા ॥

વિસ્તીર્ણા સમ્પતિશ્ચૈવ યોજનાતિસિતપ્રમા ॥૧॥

નારદ કહે છે:-હે રાજન્ ! વિશ્રવાના પુત્ર કુબેરની સભા સો યોજન લાંબી, સિત્તેર યોજન પહોળી અને શ્વેત કાંતિવાળી છે.^૧ હે રાજ ! કુબેરે પોતે તંપ કરીને તે મેળવેલી છે. તે ચંદ્રની કાંતિ કરતાં પણ અતિશય ધવલ છે અને કૈલાસ પર્વતના શિખર જેવી જણાય છે.^૨ ગુહ્યકોથી વહન કરાતી તે સભા આકાશમાં રહેલી હોય તેવી શોભે છે. દિવ્ય એવી તે સભા સુવર્ણમય ઉંચા મહાલ-યોથી શોભી રહેલી છે,^૩ તેમાં મોટાં રત્નો જડેલાં છે, તે વિચિત્ર દેખાવવાળી છે, દિવ્ય ગંધવાળી છે અને મનોરમ છે. શ્વેત આલલાંના શિખર જેવી તે સભા આકાશમાં તરતી હોય તેવી દેખાય છે.^૪ સુવર્ણમય રંગોથી રંગેલી

સભા વિજળીઓથી ચિતરી હોય તેવી જણાય છે. આવી તે સભામાં સૂર્યના જેવી કાંતિવાળાં, દિવ્ય આસ્તરણ પાથરેલાં તથા પગ મૂકવાનાં દિવ્ય આસનવાળાં પવિત્ર ઉત્તમાસન ઉપર વિચિત્ર આભરણો, વસ્ત્રો તથા જાન્યવલિત કુંડલો ધારણ કરીને શ્રીમાન કુબેર હજારો સ્ત્રીઓથી વીંટાઈને બેસે છે.^{૫,૬} જ્યારે કુબેર સિંહાસન ઉપર બેસે છે, ત્યારે ઉત્કૃષ્ટ એવાં મંદાર વૃક્ષોનાં વનોને ચોતરફથી કંપાવતો તથા સૌગંધિક નામનાં કમલોના ગંધને વહન કરતો એવો અલકા નામના તળાવ અને નંદનવનનો શીતલ તથા હૃદયાક્ષી-દક વાયુ તેમની સેવા કરે છે.^{૭,૮} હે મહારાજ ! ત્યાં ગંધર્વો અને અપ્સરાઓના ગણોની સાથે સભામાં આવીને દેવો, ઓગણપચાશ જાતનાં દિવ્ય તાનો મારીને ગાન કરે છે.^૯ ત્યાં મિશ્રકેશી, રંભા, શુદ્ધસ્મિતવાળી ચિત્રસેના, સુંદર નેત્રવાળી વૃતાથી, મેનકા, પુન્નિકસ્થલા,^{૧૦} વિશ્વાચી સહ-

જન્યા, પ્રમ્લોચા, ઉર્વશી, ઇરા, ^{૧૧} વર્ગા, સૌરભે-
ચી, સમીચી, બુદ્ધબુદ્ધા, લતા, આ અને બીજા હજારો
નૃત્ય તથા ગાનમાં કુશલ એવા ગંધર્વ તથા અપ્સ-
રાના ગણો કુબેરની સેવા કરે છે. તે સભા અહો-
નિશ થતા દિવ્ય વાદ્યોના નાદોથી, નૃત્યોથી,
ગાનથી તથા ગંધર્વ અને અપ્સરાઓના સમૂ-
હોથી અશૂન્ય અને સુંદર લાગે છે. વળી કિન્નર
નામના ગંધર્વો તથા નર નામના ગંધર્વો, ^{૧૨, ૧૪}
મણિલદ્ર, ધનદ, શ્વેતલદ્ર, ગુહ્યક, કશેરક, ગંડ-
કંડૂ, મહાબલવાન પ્રદ્યાત, ^{૧૫} કુસ્તુભરુ, પિ-
શાચ, ગજકર્ણ, વિશાલક, વરાહકર્ણ, તામ્રાખંડ,
ફલકક્ષ, ફલોદક, ^{૧૬} હંસચૂડ, શિખાવર્ત, હેમ-
નેત્ર, વિલીષણ, પુષ્પાનન, પિંગલક, શોણિતોદ,
પ્રવાલક, ^{૧૭} વૃક્ષવાસી, અનિકેત, ચીરવાસા, હે
ભારત! આ અને બીજા સેંકડો, હજારો યક્ષો
કુબેરની સેવા કરે છે. ^{૧૮} વળી ત્યાં ભગવતી લક્ષ્મી
દેવી રહે છે, ત્યાંજ નલકુબર રહે છે, હું પણ
ઘણી વાર ત્યાં જાઉં છું અને મારા જેવા બીજા
તથા બ્રહ્મર્ષિઓ, દેવર્ષિઓ, રાક્ષસો અને મહા-
બલવાન ગંધર્વો મહાત્મા કુબેરની ઉપાસના કરે
છે. વળી હે રાજસિંહ! ઠીંગણા, ભયંકર દેહવાળા,
કુબડા, રુધિરના જેવી આંખવાળા, મોટા શબ્દ-
વાળા, મેદા તથા માંસનો આહાર કરનારા, ઉગ્ર, ભ-
યંકર નાનાવિધ હથિયારોવાળા અને મહાન વેગ-
વડે વાયુના જેવી ગતિવાળા હજારો ભૂતસમૂહોથી
વીંટાઈને પાર્વતીના પતિ, જીવોના નિયંતા
ત્રિશૂલધારી, ભગનાં નેત્રને હણનારા તથા ત્રિનેત્ર-
ધારી એવા ભગવાન શંકર તથા દેવી પાર્વતી
પોતાના સખા કુબેરની પાસે નિરંતર નિવાસ
કરે છે. ^{૧૯-૨૪} વળી ગંધર્વોના અધિપતિઓ,
વિશ્વાવસુ, હાહા, હૂહૂ, તુંબરુ, પર્વત, શૈલુષ,
ગાનરૂ ચિત્રસેન તથા ચિત્રરથ અને બીજા
સેંકડો ગંધર્વો પોતપોતાનાં સાહિત્યોની સાથે
ત્યાં રહે છે અને તેઓ પ્રસન્ન થઈને ધનેશ્વર
કુબેરની ઉપાસના કરે છે. વળી વિદ્યાધરનો
અધિપતિ ચક્રધર્મા પોતાના નાના ભાઈઓની

સાથે ધનેશ્વર પ્રભુ કુબેરની સેવા કરે છે; તેમજ
સેંકડો કિન્નરો પણ સમર્થ એવા ધનના ઇશ્વર
કુબેરની સેવા કરે છે. ^{૨૫-૨૮} વળી તે સભામાં
ભગદત્ત વગેરે રાજાઓ બેસે છે તથા કિંપુરુ-
ષનો રાજા દ્રુમ પણ કુબેરની સેવા કરે છે. ^{૨૯}
રાક્ષસોના અધિપતિ ધર્મિષ્ઠ એવા વિલીષણ પણ
મહેન્દ્ર, ગંધમાદન તથા યક્ષો, ગંધર્વો અને
નિશાચરોની સાથે પોતાના સમર્થ ભાઈની ઉપા-
સના કરે છે. વળી હિમાલય, પારિયાત્ર, વિંધ્યા-
ચલ, કૈલાસ, મંદરાચલ, મલય, દર્દુર, મહેન્દ્ર,
ગંધમાદન તથા બે દિવ્ય પર્વત ઈંદ્રકીલ અને
સુનાભ, આ અને બીજા ઘણાએક પર્વતો મેરુને
અગ્રણી કરીને મહાત્મા ધનેશ્વર પ્રભુની ઉપા-
સના કરે છે. ^{૩૦-૩૩} વળી ભગવાન નંદીશ્વર,
મહાકાલ અને શંકુકર્ણ વગેરે સર્વે દિવ્ય પાર્ષદો
તથા કાષ્ઠ, કુટીમુખ, દંતી અને તપોધિક વિજય
ત્યાં કુબેરની સેવામાં રહે છે. વળી મહાબલવાન
શ્વેતવર્ણી વૃષભ ત્યાં ગર્જના કર્યા કરે છે. ^{૩૪, ૩૫}
વળી બીજા પિશાચો અને રાક્ષસો કુબેરની સેવા
કરે છે. વળી જ્યારે જ્યારે દેવના દેવેશ, ત્રણ
લોકને પાલન કરનારા, બહુરૂપધારી અને પાર્વ-
તીના પતિ એવા કલ્યાણમૂર્તિ મહેશ્વર પાર્ષ-
દોની સાથે ત્યાં આવે છે, ત્યારે ત્યારે પુલસ્ત્ય વંશ-
માં ઉત્પન્ન થયેલા ધનેશ્વર કુબેર તેમને મસ્તક-
વડે પ્રણામ કરે છે; અને પછી મહાદેવની આજ્ઞા
મેળવીને બેસે છે. કુબેરના મિત્ર ભગવાન શંકર
પણ કોઈ કોઈ વખત ત્યાં રહે છે. ^{૩૬-૩૮} વળી
ત્યાં નિધિઓમાં મુખ્ય એવા ધનના અધિપતિ
શંખ અને પદ્મ પણ સર્વ નિધિઓને ગ્રહણ કરીને
ધનેશ્વરની સેવા કરે છે. ^{૩૯} હે રાજન્! અંતરિ-
ક્ષમાં ગતિ કરનારી તે સભા મેં જેવી જોઈ હતી
તેવી વર્ણવી છે. હવે હું પિતામહ બ્રહ્માની સભા
કહું છું, તેને તમે સાંભળો. ^{૪૦}

ઘટિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાતર્ગત લોક-
પાલ સભાપ્રયાનપર્વવિષે ધનદસભાવર્ણન
નામનો અધ્યાય ૧૦ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૧ મો-બ્રહ્માની સભાનું વર્ણન

॥ નારદ ઉવાચ ॥

પિતામહસમાં તાત કથ્યમાનાં નિવોધ મે ॥

શક્યતે યા ન નિર્દેન્દુમેવંરૂપેતિ ભારત ॥૧॥

નારદ કહે છે:-હે તાત ! હે ભારત ! હવે હું તમને પિતામહ બ્રહ્માની સભા કહું છું તેને તમે સાંભળો. તે સભા આવા રૂપની છે, એવું નિરૂપણ કરાય તેવી નથી.^૧ હે રાજન્ ! પૂર્વે દેવયુગમાં શ્રમરહિત ભગવાન આદિત્ય, સ્વર્ગમાંથી મનુષ્યલોક જોવા માટે અહીં આવ્યા હતા. તેઓ બ્રહ્માની સભા જોઈને આવ્યા હતા અને આ લોકમાં મનુષ્યનું રૂપ ધારણ કરીને ફરતા હતા. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! હે પાંડવ ! તેમણે મને જોઈને પ્રભાવવડે વર્ણન ન કરાય તેવી, સર્વ પ્રાણિ-માત્રને મનોરમ, અપ્રમેય અને મનથી નિર્માણ કરાયેલી એવી તે સભાનું મારી આગળ યથાર્થ રીતે વર્ણન કર્યું.^{૨-૪} હે પાંડવશ્રેષ્ઠ ! મેં તે સભાના ગુણો સાંભળીને તેને જોવાની ઇચ્છાથી આદિત્યને આ પ્રમાણે કહ્યું:-^૫“હે ભગવન્ ! હું પિતામહની તે સુંદર સભાને જોવાની ઇચ્છા રાખું છું. હે કિરણનાયક ! માટે જે તપ કરવાથી, કર્મ કરવાથી અથવા તેવી યોગ્ય ઔષધિના સેવનથી તે પાપને નાશ કરનારી ઉત્તમ સભાને હું જોઈ શકું તેવો ઉપાય તમે મને કહો.”^{૬,૭} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે સહસ્રકિરણવાળા દિવાકર સૂર્યે માફ વચન સાંભળીને એક હજાર વર્ષના વ્રતનો મને ઉપદેશ કર્યો.^૮ તેમણે કહ્યું કે:-“તું અંતઃકરણને વશ રાખીને એક હજાર વર્ષસુધી બ્રહ્મવ્રતની ઉપાસના કર.” તે પછી મેં હિમાલય ઉપર મહાવ્રતનો આરંભ કર્યો અને તે પૂર્ણ કર્યું.^૯ તે પછી પાપરહિત, પ્રસન્ન મનવાળા તથા પ્રતાપી એવા ભગવાન સૂર્ય મને લઈને તે બ્રહ્માની સભામાં ગયા.^{૧૦} હે નરાધિપ ! તે સભા આવા રૂપવાળી છે, એમ કહી શકાતું નથી; કારણ કે તે ક્ષણ ક્ષણમાં જૂદાં જૂદાં, નિરૂપણ ન કરાય તેવાં રૂપોને ધારણ કરે છે.^{૧૧} વળી હે

ભારત ! તે સભાનું પરિમાણ તથા સ્થિતિ બાણી શકાતી નથી. મેં તેવા રૂપવાળી સભા પૂર્વે કોઈ વાર જોઈ નથી.^{૧૨} હે રાજન્ ! તે સભા ટાઢ તથા તાપથી રહિત હોવાથી હમેશા સુખરૂપ જ લાગે છે. તે સભામાં જનારાઓને ભૂખ, તરસ અને ગ્લાનિ થતી નથી.^{૧૩} તે મહા તેજસ્વી, અનેક રૂપવાળા મણિઓથી નિર્માણ કરેલી છે. તે સભાને થાંભલાઓથી ઉભી રાખી નથી, પરંતુ તે અદ્ધર રહેલી છે; કારણ કે તે ક્ષયરહિત અને નિત્ય છે.^{૧૪} વળી તે દિવ્ય એવા અમાપ કાંતિવાળા, પ્રકાશયુક્ત નાનાવિધ પદાર્થોથી ભરેલી છે;^{૧૫} અને તેથી તે સ્વયંપ્રભા સભા ચંદ્ર, સૂર્ય તથા અગ્નિથી પણ અતિશય તેજસ્વિની જણાતી, સૂર્યનો પણ તિરસ્કાર કરતી હોય તેવી પ્રકાશે છે.^{૧૬} હે રાજન્ ! તે સભામાં સર્વ લોકના પિતામહ તથા પૃથ્વી અશ્વર્યસંપન્ન એવા બ્રહ્મા પોતે એકલા પોતાની માયાવડે નિરંતર જગતને નિર્માણ કરતા બેસે છે.^{૧૭} તે વખતે એ પ્રભુની સેવામાં પ્રજાપતિઓ હાજર થાય છે. દક્ષ, પ્રયેતા, પુલહ, મરીચિ, સમર્થ કશ્યપ,^{૧૮} ભૃગુ, અત્રિ, વસિષ્ઠ, ગૌતમ, અંગિરા, પુલસ્ત્ય, કેતુ, પ્રહ્લાદ, કર્દમ,^{૧૯} અથર્વાંગીરસ, સૂર્યનાં કિરણોનું પાન કરનારા વાલખિલ્યો, મન, અંતરિક્ષ, વિદ્યા, વાયુ, તેજ, જલ, પૃથ્વી,^{૨૦} શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ, પ્રકૃતિ, વિકૃતિ અને બીજાં જે ભૂમિનાં કાલ, અદૃષ્ટ વગેરે કારણો તે,^{૨૧} મહા તેજસ્વી અગસ્ત્ય, વીર્યવાન માર્કંડેય, જમદગ્નિ, ભરદ્વાજ; સંવર્ત, ચ્યવન,^{૨૨} મહાભાગ્યશાળી દુર્વાસા, ધાર્મિક ઋષ્યશૃંગ, યોગના આચાર્ય અને મહાતપસ્વી એવા ભગવાન સનત્કુમાર,^{૨૩} અસિત, દેવલ, તત્ત્વવેત્તા જૈગીષવ્ય, ઋષભ, જિતશત્રુ, મહાવીર્યવાળો મણિ, રૂપધારી અષ્ટાંગ આયુર્વેદ, નક્ષત્રોની સાથે ચંદ્રમા, કિરણવાળા આદિત્ય,^{૨૪,૨૫} વાયુઓ, યજ્ઞો, સંકેદ્ય તથા પ્રાણ, આ બધા મૂતિધારી તથા મહાન વ્રતમાં તત્પર રહેનારા મહાત્માઓ અને બીજા ઘણાં એક દેવો બ્રહ્માની

પાસે હાજર રહે છે. વળી તે સભામાં અર્થ, ધર્મ, કામ, હર્ષ, દ્રેષ, તપ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહરૂપી દમ તથા વીસ અપ્સરાઓ અને સાત મુખ્ય ગંધર્વો એકઠા થઈને આવે છે. વળી બીજા સર્વે લોક-પાલો, શુક, પૃહસ્તિ, બુધ, મંગલ, શનિશ્ચર, રાહુ અને બીજા ગ્રહમંડલમાં રહેલાઓ ત્યાં આવે છે. મંત્ર, રથંતર સાંમ, હરિમાન, વસુમાન (કર્મ વિશેષમાં ઇંદ્રનાં નામ) ઇંદ્રની સાથે આદિત્યો કે જેઓનો 'અશ્વિષોમ, ઇંદ્રાગ્નિ' એવાં બેડ નામેથી ઉચ્ચાર થાય છે તેઓ,^{૨૬-૩૦} વાયુઓ, વિશ્વકર્મા, વસુઓ, સર્વે પિતૃગણો, સર્વે હવિષ્યો,^{૩૧} ઋગ્વેદ, સામવેદ, યજુર્વેદ, અથર્વવેદ, સર્વે શાસ્ત્રો, ઇતિહાસો, ઉપવેદો (આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, ગાંધર્વવેદ, અર્થશાસ્ત્ર) શિક્ષા, કલ્પ વગેરે વેદનાં અંગો, ગ્રહો, યજ્ઞો, સોમ, બીજા દેવતાઓ, સાવિત્રી, અકાર, ઉકાર, મકાર, અર્ધમાત્રા, નાદ, બિંદુ અને શક્તિ, આ સાત પ્રકારની બ્રહ્મ-પ્રાપિકા પ્રણવરૂપી વાણી,* મેધા, ધૃતિ, શ્રુતિ, પ્રજ્ઞા, બુદ્ધિ, યશ, ક્ષમા,^{૩૨-૩૪} સામના સ્તુતિ તથા શસ્ત્રભાગો, વિવિધ પ્રકારની ગાથાઓ, દેહ-ધારી તર્કયુક્ત ભાષ્યો,^{૩૫} નાટકો, વિવિધ કાવ્યો, કથાઓ, આખ્યાયિકાઓ, કારિકાઓ તથા ગુરુનું પૂજન કરનારા અને બીજા પુણ્યમૂર્તિઓ ત્યાં નિવાસ કરે છે.^{૩૬} હે ભરતવંશી રાજા ! વળી ત્યાં ક્ષણ, લવ, મહર્ત, દિવસ, રાત્રિ, અર્ધમાસ, માસ, છઠ્ઠાઓ,^{૩૭} પ્રભવાદિ સાઠ સંવત્સરો, તે પાંચ પાંચનો અકેકો યુગ, ચારx પ્રકારનાં અહોરાત્ર, દિવ્ય, નિત્ય, અક્ષર અને અવિનાશી એવું બાર રાશિરૂપી કાલચક્ર^{૩૮} તથા ધર્મચક્ર એ બધાં હે યુધિષ્ઠિર ! ત્યાં દેહધારી થઈને નિત્ય નિવાસ કરે છે. વળી અદિતિ, દિતિ, દનુ, સુરસા, વિનતા, ઇરા,^{૩૯} કાલિકા, સુરભિદેવી, સરમા,

* અહીં કેટલાએક ટીકાકારો નીચે પ્રમાણે સાત પ્રકારની વાણી ગણાવે છે. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પૈશાચી, અપભ્રંશ, લલિત, માગધ અને ગદ્યરૂપા.

x દિવસરાત્રિની ગણના ચાર પ્રકારની છે. સાઠ ઘડીની દિવસરાત્રિ મનુષ્યની, પિતૃની એક માસની, દેવની આપણા એક વર્ષની અને બ્રહ્માની એક કલ્પની.

ગૌતમી,^{૪૦} પ્રભાદેવી, કદ્રૂદેવી, દેવોની માતાઓ, રુદ્રાણી, શ્રી, લક્ષ્મી, ભદ્રા, પદ્મી, અપરા,^{૪૧} પૃથ્વી ઉપર રહેલી પૃથ્વીની અધિષ્ઠાત્રી દેવી, હ્રી, સ્વાહા, કીર્તિ, સુરાદેવી, શચી, પુષ્ટી, અરુંધતી,^{૪૨} સંવૃત્તિ, આશા, નિયતિ, સૃષ્ટિદેવી, રતિદેવી, આ અને બીજી દેવીઓ પ્રજાપતિ બ્રહ્માની ઉપાસના કરે છે.^{૪૩} વળી આદિત્યો, વસુઓ, રુદ્રો, ઓગણપચાસ વાયુઓ, અશ્વિનીકુમાર દેવો, વિશ્વદેવા, સાધ્યગણ તથા મનના જેવા વેગવાળા પિતૃઓ બ્રહ્માની સભામાં રહે છે.^{૪૪} હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! હે ભારત ! પિતૃઓના સાત ગણો છે, તેમાં ચાર મૂર્તિમાન છે અને ત્રણ અમૂર્ત છે, એમ તમે જાણો. તે ગણો મહાભાગ્યવાળા વૈરાજો, અશ્વિવાતાઓ, ગાર્હપત્યો, સોમપો, એકશૃંગો, ચતુર્વેદો અને કલાદિકો છે. એ પિતૃઓ સ્વર્ગાદિમાં ગતિવાળા અને સર્વે લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. હે નૃપ ! એઓની ચારે વર્ણમાં પૂજા થાય છે.^{૪૫-૪૭} આ સર્વે પિતૃગણો પ્રથમ તૃપ્ત થયા પછી ચંદ્રમાને તૃપ્ત કરે છે. આ સર્વે પિતૃઓ પ્રજાપતિ બ્રહ્માની સેવા કરે છે.^{૪૮} વળી રાક્ષસો, પિશાચો, દાનવો તથા ગુહ્યકો અમાપ બલવાળા બ્રહ્માની પ્રસન્નતાથી સેવા કરે છે. વળી નાગો, પક્ષીઓ, પશુઓ, સ્થાવરજંગમો તથા મહાભૂતો અને બીજાઓ પણ પિતામહની સેવા કરે છે.^{૪૯, ૫૦} વળી પુરંદર ઇંદ્ર, વરુણ, કુબેર, યમ તથા સ્વામી કાર્તિક સદા પિતામહની ઉપાસના કરે છે અને પાર્વતીની સાથે મહાદેવ પણ નિરંતર એ સભામાં આવે છે. વળી હે રાજા ! તે સભામાં દેવ નારાયણ, દેવર્ષિઓ, ઋષિ વાલખિલ્યો, યોનિજન્મઓ તથા અયોનિજન્મઓ અને બીજાં જે કંઈ ત્રણ લોકમાં સ્થાવરજંગમ વગેરે જણાય છે તે બધું મેં ત્યાં જોયું હતું, હે રાજા ! એમ તમે જાણો.^{૫૧-૫૩} વળી હે પાંડવ ! બ્રહ્માની સભામાં મેં અઠ્યાસી હજાર નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી ઋષિઓ અને પચાસ હજાર ગૃહસ્થાશ્રમી ઋષિઓને જોયા હતા. તે સઘળા સ્વર્ગવાસીઓ ઇચ્છાપૂર્વક બ્રહ્માનાં દર્શન કરીને તથા મસ્તકવડે પ્રણામ કરીને પછી ઇચ્છામાં આવે ત્યાં પાછા

જાય છે. ૫૪, ૫૫ સર્વ પ્રાણિમાત્રમાં દયાવાળા, વિશ્વના આત્મા, સ્વયંભૂ, અમિત કાંતિવાળા તથા અમાપ બુદ્ધિવાળા એવા લોકોના પિતા-મહા પ્રહ્મા, ત્યાં અતિથિરૂપે આવનારા, મહાભાગ્યશાળી દેવોને, દૈત્યોને, નાગોને, દ્રિઞ્ને, યક્ષોને, સુપર્ણોને, કાલેયગણોને, ગંધર્વોને તથા અપ્સરાઓને યથેચ્છિત સન્માન આપે છે, સત્કાર કરે છે, સાંત્વના કરે છે, માન આપે છે અને હે રાજન્ ! અનેક પદાર્થોના વૈભવો ભોગવાવે છે. ૫૬-૫૮ હે ભારત ! હે તાત ! આ પ્રમાણે તેઓ આવે છે, ત્યારે કેટલાએક ત્યાંથી પાછા ફરે છે એટલે તે સુખદાયિની સભા પણ ગડબડાટવાળી થઈ જાય છે. ૫૯ તે દિવ્ય સભા સર્વ પ્રકારનાં તેજથી યુક્ત

છે, તેનું પ્રહ્મર્ષિના સમૂહોથી સેવન કરાયલું છે, તે પ્રાહ્મી શોભાથી દેહીખ્યમાન છે અને તેથીજ તે ગ્લાનિરહિત થઈને અતિશય શોભે છે. ૬૦ હે રાજશર્દૂલ ! આ મનુષ્યલોકમાં જેવી તમારી સભા શ્રેષ્ઠ છે, તેવી સર્વ લોકમાં દુર્લભ એવી તે પ્રહ્માની સભા મેં જોઈ હતી. ૬૧ હે ભરતવંશી રાજ ! ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણેની સભાઓ મેં દેવ-લોકોમાં જોઈ હતી; પરંતુ મનુષ્યલોકમાં તો આ તમારી સભાજ સર્વે સભાઓથી અતિશય શ્રેષ્ઠ છે. ૬૨

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાતર્ગત લોક-પાલ સભાખ્યાનપર્વવિષે બ્રહ્મસભાવર્ણન નામનો અધ્યાય ૧૧ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨ મો-નારદજીએ પાંડુરાજનો સંદેશો કહ્યો.

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

પ્રાયશો રાજલોકસ્તે કથિતો વદતાં વરા ॥

વૈવસ્વતસમાયાં તુ યથા વદસિ મે પ્રમો ॥૧॥

યુધિષ્ઠિર પૂછે છે:-હે વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! હે પ્રભુ ! તમે યમરાજની સભામાં ઘણાખરા રાજાઓ બેસે છે એ પ્રમાણે મારી આગળ કહ્યું; ૧ હે વિભુ ! તેમજ વરુણની સભામાં નાગો, ઘણા દૈત્યેન્દ્રો, નદીઓ અને સમુદ્રોનું વર્ણન કર્યું; ૨ તેમજ ધનપતિ કુબેરની સભામાં યક્ષો, ગુહ્યકો, રાક્ષસો, ગંધર્વો, અપ્સરાઓ તથા ભગવાન શંકરનું વર્ણન કર્યું; ૩ વળી તમે પિતામહ પ્રહ્માની સભામાં મહર્ષિઓ, સર્વે દેવસમૂહો તથા સર્વે શાસ્ત્રોનું વર્ણન કર્યું; ૪ અને હે મુનિ ! તમે ઇંદ્રની સભામાં દેવો, મુખ્ય ગંધર્વો તથા વિવિધ મહર્ષિઓ વર્ણવ્યા; ૫ પરંતુ હે મહામુનિ ! તમે મહાત્મા દેવેન્દ્રની સભામાં એકલા રાજર્ષિ હરિશ્ચંદ્રનું વર્ણન કર્યું છે. ૬ હે નિયત વ્રતવાળા ! તેમણે એવું કયું તપ અથવા કર્મ કર્યું હતું કે જેથી તે મહાયશસ્વી રાજા ઇંદ્રની સાથે બરોબરી કરે છે ? ૭

તમે પિતૃલોકમાં રહેલા મારા મહા ભાગ્યશાળી પિતા પાંડુને જોયા એમ કહ્યું; તેમની સાથે તમારો મેળાપ કેવી રીતે થયો હતો ? તથા હે ભગવન ! તેમણે તમને શું કહ્યું હતું ? તે મારી આગળ કહો; હે શુભવ્રતવાળા ! એ બધું તમારાથી સાંભળવાની મને ઘણી ઉત્કંઠા છે. ૮

નારદ બોલ્યા:-હે રાજેન્દ્ર ! તમે હરિશ્ચંદ્રના સંબંધમાં મને પ્રશ્ન કરો છો, માટે તે બુદ્ધિમાનનું માહાત્મ્ય હું તમારી આગળ કહું છું. ૧૦ બલવાન એવા તે રાજાઓમાં ચક્રવર્તી હતા, એટલે સર્વે રાજાઓ તેની આજ્ઞાને તાબે રહેતા હતા. ૧૧ હે જનેશ્વર ! તેણે સુવર્ણભૂષિત વિજયી રથમાં બેસીને પોતાના શસ્ત્રના પ્રતાપથી સાત દ્રીપો જીત્યા હતા. ૧૨ પર્વત, વન તથા જંગલોની સાથે પૃથ્વીને જીત્યા પછી હે મહારાજ ! તેમણે રાજસૂયનામનો મોટો યજ્ઞ કર્યો હતો. ૧૩ તે યજ્ઞમાં હરિશ્ચંદ્રની આજ્ઞાથી સર્વે રાજાઓ નાનાવિધ ધન લાવ્યા હતા અને તેઓ બ્રાહ્મણોને પીરસવા રહેતા હતા. ૧૪ તે યજ્ઞમાં હરિશ્ચંદ્રરાજ, પોતાની પાસે યાચકો જેટલું ધન માગતા, તેનાથી

હતા.^{૧૫} વળી જ્યારે અગ્નિવિસર્જનનો સમય આવ્યો, તે વખતે અનેક દિશાઓમાંથી આવેલા પ્રાહ્મણોને તેમણે વિવિધ ધન આપીને તૃપ્ત કર્યા હતા.^{૧૬} વિવિધ જાતના ઇચ્છામાં આવે તેવા ભક્ષણ કરવાના તથા ભોજન કરવાના પદાર્થોથી અને રત્નના સમૂહોનાં દાનથી તૃપ્ત કરેલા એવા સંતુષ્ટ થયેલા તે પ્રાહ્મણોએ રાજાને આશીર્વાદો આપ્યા હતા અને તેથી તે રાજા તેજસ્વી, યશસ્વી તથા સર્વ રાજાઓથી શ્રેષ્ઠ થયા હતા.^{૧૭} હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ રાજા ! આ કારણથી હજારો રાજાઓના કરતાં પણ હરિશ્ચંદ્રરાજા અધિક દીપ્તી નીકળ્યા છે, એમ તમે જાણો.^{૧૮} હે નરાધિપ ! પ્રતાપી એવા હરિશ્ચંદ્રે તે મહાયજ્ઞની સમાપ્તિ કરીને અવલૂથ સ્નાન કર્યું હતું અને તેથી તે સામ્રાજ્યની લક્ષ્મીથી શોભી નીકળ્યા હતા.^{૧૯} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! જે ખીજા રાજાઓ પણ રાજસૂય નામના મોટા યજ્ઞથી યજન કરે છે, તે ઇંદ્રની સાથે આનંદ ભોગવે છે.^{૨૦} વળી હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ રાજા ! જે સંગ્રામમાં પાછી પાની ન કરનારા વીરો યુદ્ધમાં મૃત્યુ પામે છે, તે પણ ઇંદ્રલોકમાં જઈને ત્યાં આનંદ ભોગવે છે.^{૨૧} વળી જેઓ આ લોકમાં તીવ્ર તપ કરીને પોતાનો દેહ છોડે છે, તેઓ પણ તે સ્થાનમાં જઈને નિરંતર સ્વર્ગલક્ષ્મીથી દીપ્તી નીકળે છે.^{૨૨} હે કુંતીના પુત્ર ! હે કુરુવંશને આનંદ આપનારા ! હરિશ્ચંદ્રરાજાની લક્ષ્મી જોઈને વિસ્મય પામેલા તમારા પિતા પાંડુએ તમને સંદેશો કહાવ્યો છે; હે નરાધિપ ! તેમણે મને મનુષ્યલોકમાં આવતો જાણીને મને પ્રણામ કરીને કહ્યું કે, “ તમે યુધિષ્ઠિરને આ સંદેશો કહેજો કે:— “ હે ભારત ! તું પૃથ્વીનો વિજય કરવા સમર્થ છે તથા તારા ભાઈઓ તને વશ છે, માટે તું યજ્ઞમાં શ્રેષ્ઠ એવો રાજસૂય યજ્ઞ કર.^{૨૩-૨૫} તું મારો પુત્ર છે, એટલે તારા યજ્ઞથી હું હરિશ્ચંદ્રની પેઠે શીઘ્ર ઇંદ્રની સભામાં જઈશ અને ત્યાં અનેક વર્ષો સુધી આનંદ ભોગવીશ.”^{૨૬} આ સાંભળીને મેં પાંડુરાજાને કહ્યું કે:— “ ભલે, હું પૃથ્વીલોકમાં જ્યારે જઈશ, ત્યારે તમારા પુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિરને કહીશ.”^{૨૭} હે પુરુ-

ષવ્યાદ્ર ! હે પાંડુપુત્ર ! માટે તમે તમારા પિતાનો સંકલ્પ સિદ્ધ કરો; જે કરવાથી તમે તમારા પૂર્વજોની સાથે મહેંદ્રના લોકને પ્રાપ્ત થશો.^{૨૮} પરંતુ હે નૃપતિ ! એ મહાન યજ્ઞમાં વિઘ્નો ઘણાં આવે છે; કારણ કે યજ્ઞને હાળનારા પ્રહારાક્ષસો એમાં છિદ્રો ખોળ્યાજ કરે છે.^{૨૯} વળી એ યજ્ઞમાં પૃથ્વીને ક્ષય કરનાર અને ક્ષત્રિયોને નાશ પમાડનાર યુદ્ધ કરવું પડે છે. એમાં કિંચિત્ નિમિત્ત પણ ક્ષય કરનાર થઈ પડે છે.^{૩૦} હે રાજેંદ્ર ! તમે આ બધો વિચાર કરીને જે કલ્યાણકારક લાગે તે કરો, નિત્ય સાવધાન થઈને ચાર વર્ણની પ્રજાનું રક્ષણ કરો,^{૩૧} વૃદ્ધિ પામે, આનંદ કરો અને ધનવડે પ્રાહ્મણોને તૃપ્ત કરો. હે રાજા ! તમે મને જે પૂછ્યું, તે મેં તમારી આગળ વિસ્તારથી કહ્યું છે. હવે હું તમારી રજા લઈને શ્રીકૃષ્ણની નગરી દ્વારકાપ્રત્યે જઈ છું.”^{૩૨}

વૈશંપાયન કહે છે:— હે જનમેજય ! આ પ્રમાણે પાંડવોપ્રત્યે કહીને નારદમુનિ જે ઋષિઓની સાથે આવ્યા હતા, તેઓને સાથે લઈને ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.^{૩૩} નારદમુનિના ગયા પછી કુરુકુલોત્પન્ન રાજા યુધિષ્ઠિર, પોતાના ભાઈઓની સાથે તે શ્રેષ્ઠ એવા રાજસૂય યજ્ઞનો વિચાર કરવા લાગ્યા.^{૩૪}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાતર્ગત લોક-
પાલ સભાખ્યાન પર્વવિષે પાંડુસંદેશકથન
નામનો અધ્યાય ૧૨ માં સમાપ્ત.
લોકપાલ સભાખ્યાન પર્વ સમાપ્ત.*

*દાનવેંદ્રેણ તુષ્ટેન સમાદત્તાઽદ્મુના મુચિ ।
દિવિ દૈવા સમા યજ્ઞપ્રાપ્ત્યા તસ્યાઃ જ્ઞતાધિકા ॥
તતઃ શતગુણા બ્રાહ્મ્યા લભ્યા વિષ્ણોઃ સમર્ચનાત્ ।
હૃત્યુક્ત્વા નારદઃ પાર્થ યજ્ઞશાર્ચામર્ચકરત્ ॥
સંતુષ્ટ થયેલા દાનવોના રાજા મયે યુધિષ્ઠિરને પૃથ્વીમાં અત્યુત સભા આપી. તે સભાથી સોગણી શ્રેષ્ઠ સ્વર્ગમાં રહેલી દેવસભા યજ્ઞથી મળે છે; તેનાંથી સોગણી શ્રેષ્ઠ બ્રહ્માની સભા વિષ્ણુના પૂજનથી મળે છે એમ કહીને નારદે યુધિષ્ઠિરની રાજસૂય-દ્વારા યજ્ઞેશ્વર ભગવાનની પૂજામાં પ્રવૃત્તિ કરાવી, એ તાત્પર્ય છે.

ગણેશ

રાજસૂયારંભ પર્વ

અધ્યાય ૧૩ મો-શ્રીકૃષ્ણનું આગમન

॥વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

ઋષેસ્તદ્વચનં શ્રુત્વા નિશ્ચાસ યુધિષ્ઠિરઃ ॥

ચિંતયન્ રાજસૂયેષ્ટિં ન લેભે શર્મ ભારત ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:-હે ભરતકુલોત્પન્ન રાજા! નારદ ઋષિનાં તે વચન સાંભળીને યુધિષ્ઠિર રાજા નિશ્વાસ મૂકવા લાગ્યા અને રાજસૂય યજ્ઞનો વિચાર કરતાં તેમને શાંતિ વળી નહિ.^૧ તેમણે યજ્ઞ કરનારા મહાત્મા રાજર્ષિઓનો મહિમા સાંભળ્યો તથા પુણ્યકર્મો કરવાથી ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે તે, તથા યજ્ઞ કરનારા રાજર્ષિ હરિશ્ચંદ્ર, સર્વના કરતાં અધિક પ્રકાશમાન થયેલા છે તે, વિચારીને રાજસૂય યજ્ઞ કરવાની ઇચ્છા કરી.^{૨,૩} તે પછી યુધિષ્ઠિરે સર્વ સભાસદોનું અર્ચન કર્યું એટલે તે બધાએ પણ તેમનો સામે સત્કાર કર્યો. પછી રાજાએ યજ્ઞનોજ વિચાર કરવા માંડ્યો.^૪ હે રાજેન્દ્ર! કુરુકુલમાં શ્રેષ્ઠ એવા યુધિષ્ઠિરે રાજસૂય યજ્ઞ કરવા માટે વારંવાર વિચાર કરીને પછી તે સંબંધમાં નિશ્ચય કર્યો.^૫ વળી અદ્ભુત પરાક્રમ તથા બલવાળા ધર્મરાજા ધર્મનું જ ચિંતન કરતા સર્વે લોકોને માટે શું હિતકારક થશે? તેનો વિચાર કરવા લાગ્યા.^૬ પછી સર્વ ધર્મધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા યુધિષ્ઠિર સર્વ પ્રજાના ઉપર અનુગ્રહ કરવા માટે અવિશેષ-પણાથી સર્વનું હિત કરવા લાગ્યા.^૭ યુધિષ્ઠિર રાજા કોપ અને મદને દૂર કરીને કહેતા કે, સર્વને આપવા જેવું હોય તે આપો. આવા ધર્મ-રાજાના વર્તનથી સર્વત્ર ‘ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે!’ ‘ધર્મ’ શ્રેષ્ઠ છે!’ આવાં વચનવિના બીજાં કંઈ સંભળાતું ન હતું.^૮ આ પ્રમાણે વર્તવાથી તેમનામાં પ્રજાનો પિતાની પેઠે વિશ્વાસ બેઠો હતો અને તેમનો દ્રેષ કરનાર કોઈ ન હતો તેથી તે યુધિષ્ઠિર ‘અન-તશત્તુ’ કહેવાતા હતા.^૯ યુધિષ્ઠિર રાજાએ પોતાના તરિકે સ્વીકારવાથી, ભીમસેનના પરિપાલનથી, સત્યસાચી અર્જુનવડે શત્રુઓનો નાશ થવાથી,

નકુલના સ્વાભાવિક એવા સર્વ રીતના વિનય-ભાવથી અને બુદ્ધિમાન સહદેવના ધર્મોપદેશથી, યુધિષ્ઠિરરાજાના દેશની પ્રજામાં કલહ થતો ન હતો, સર્વ લોકો ભયરહિત હતા તથા સર્વદા સ્વકર્મમાં તત્પર રહેતા હતા.^{૧૦,૧૧} દેશમાં પણ માગ્યા મેહ વરસતા હતા તથા તે સમૃદ્ધિયુક્ત થયો હતો. વળી વ્યાજવટંતરનો ધંધો, તત્કાલ બહુ ફલદાયી યજ્ઞનાં સામર્થ્યો, ગોરક્ષણ, ખેતી અને વ્યાપાર, એ સઘળું રાજાને યોગ્ય રાજકર્મ ધમધોકાર ચાલતું હતું. વળી નિત્ય ધર્મપરાયણ એવા યુધિષ્ઠિરના રાજ્યમાં ખેડુતો પ્રતિવર્ષનો રાજકર ન ભરી શકે તેવા દરિદ્રી થઈ ગયા ન હતા, પરંતુ તેઓ વર્ષો વર્ષ કર આખ્યા કરતા હતા. કર ઉઘરાવવા માટે પ્રજાને પીડવામાં આવતી ન હતી, પ્રજામાં રોગોનો ઉપદ્રવ તથા અશિનો પ્રકોપ વગેરે પીડાઓ ન હતી. વળી ચોરોથી, ઠગારાઓથી તથા રાજવલ્લભ પુરુષોથી રાજાની પ્રત્યે અથવા પરસ્પરમાં મિથ્યા આચરણ કરેલું સંભળાતું ન હતું. નિત્ય ધર્મ-પરાયણ એવા યુધિષ્ઠિર રાજાના રાજ્યકાલમાં બીજા બંડિયા રાજાઓ, સંધિવિગ્રહ વગેરેના સમયમાં, મહારાજાનું પ્રિય કરવા માટે અને સેવા કરવા માટે ભિન્ન ભિન્ન વ્યાપાર કરનારા વૈશ્યોની સાથે પોતાના ઉદ્યોગનાં ફલોને ભેટ-તરિકે અર્પણ કરતા હતા અને તેથી યુધિષ્ઠિરનો દેશ આળાદ થયો હતો.^{૧૨-૧૬} જો કે લોકો રાજસી તૃષ્ણાદિક વૃત્તિઓથી તથા લોભજન્ય મોહાદિકથી ઇચ્છામાં આવે તેમ અન્નવસ્ત્રાદિકનો ઉપભોગ કરતા હતા, તથાપિ તેવા જનો-થી પણ દેશની વૃદ્ધિ થતી હતી; કારણ કે તે દેશમાં સર્વકાર્યકુશલ, સર્વગુણસંપન્ન, સર્વ ભાવોને સહન કરનારા પ્રભાશાલી તથા મહાય-શસ્ત્રી એવા યુધિષ્ઠિરરાજા અધિપતિ હતા. હે રાજા! સર્વના અધિપતિ યુધિષ્ઠિરપ્રત્યે દેશની દશે દિશામાં રહેલી આદ્યજાતિ આરંભીને ગો-

વાળયર્થતની સર્વ પ્રજા પોતાનાં માતાપિતા કરતાં પણ અધિક પ્રીતિ રાખતી હતી.^{૧૭,૧૮}

વૈશંપાયન કહે છે:-તે વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા યુધિષ્ઠિર, પછી પોતાના મંત્રીઓને તથા ભાઈઓને બોલાવીને તેઓને રાજસૂય યજ્ઞના સંબંધમાં વારંવાર પૂછવા લાગ્યા.^{૧૯} જેઓને પ્રશ્ન કરેલો એવા તે મંત્રીઓ એકઠા મળી વિચાર કરીને, યજ્ઞ કરવાની ઇચ્છાવાળા તથા મહાબુદ્ધિમાન એવા યુધિષ્ઠિરપ્રત્યે આ પ્રમાણે અર્થયુક્ત વચન કહેવા લાગ્યા:-^{૨૦} “જે રાજસૂય યજ્ઞનો અભિષેક થતાં રાજ વરુણના ગુણ- (જલના વિજય)ને પ્રાપ્ત થાય છે અને તેટલા માટેજ તે ચક્રવર્તીપણાના સંપૂર્ણ ગુણની ઇચ્છા રાખે છે;^{૨૧} હે કુરુનંદન! આપ ચક્રવર્તી થવાને યોગ્ય છો એટલે તમારા સંબંધીઓ તમારે માટે આ રાજસૂય યજ્ઞ કરવાનો સમય છે એમ માને છે.^{૨૨} ક્ષત્રિયપણાની બાહુબલ આદિ સંપત્તિથી તે યજ્ઞનો સમય સ્વાધીન ગણાય છે, અર્થાત્ જેનામાં બલ હોય તે ઇચ્છામાં આવે ત્યારે તે યજ્ઞ કરી શકે છે. વળી તે યજ્ઞમાં ઉત્તમ વ્રતવાળા મુનિઓથી સામવેદમાં જણાવેલા મંત્રોવાડે અગ્નિસ્થાપનને માટે છ સ્થંડિલોની રચના કરવામાં આવે છે.^{૨૩} વળી અગ્નિહોત્રથી આરંભીને ઇષ્ટિ, સોમ વગેરે સઘળાં કર્મોનો એ યજ્ઞમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે અને છેવટે અભિષેક કરવામાં આવે છે કે જે થવાથી તે રાજ સર્વજિત કહેવાય છે.^{૨૪} હે મહાન બાહુવાળા! તમે પોતે સમર્થ છો અને અમે બધા તમારે આધીન છીએ, એટલે હે મહારાજ! તમે થોડાજ કાલમાં રાજસૂય યજ્ઞ કરી શકશો.^{૨૫} હે મહારાજ! એ સંબંધમાં વિચાર ન કર્યા કરતાં રાજસૂય કરવાનોજ નિશ્ચય રાખો.”

આ પ્રમાણે બધા સંબંધીઓ જૂદા જૂદા અને સાથે કહેવા લાગ્યા;^{૨૬} તે વખતે હે રાજન્! ધર્મયુક્ત એવાં તેઓનાં વચન સાંભળીને શત્રુને હણનારા પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિરે તે પ્રોઠ, અતિશ્રેષ્ઠ તથા વિશ્વાસ મૂકવા જેવા વચનને મનમાં ગ્રહણ કર્યું.^{૨૭} સ્નેહીઓનું તે વચન

સાંભળીને તથા પોતે તે કરી શકે તેમ છે એમ જાણીને, હે ભારત! યુધિષ્ઠિર રાજ વારંવાર રાજસૂય યજ્ઞમાટે સંકલ્પ કરવા લાગ્યા.^{૨૮} વળી તે બુદ્ધિમાન તથા વિચારકુશલ એવા ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર ફરીથી પોતાના ભાઈઓ, ઋત્વિજો, મંત્રીઓ અને ધૌમ્ય તથા વ્યાસની સાથે એ સંબંધી વિચાર કરવા લાગ્યા.^{૨૯}

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:-“ ચક્રવર્તી રાજથી થઈ શકે એવો ઉત્તમ રાજસૂય યજ્ઞ કરવાની મને સ્પૃહા ઉત્પન્ન થઈ છે; માટે તમે બધા તે કરવાની શ્રદ્ધાવાળા એવા મને કહો કે, હું શી રીતે તે પૂર્ણ કરી શકું? ”^{૩૦}

વૈશંપાયન કહે છે:-હે કમલનયન! આ પ્રમાણે તે રાજાએ પૂછ્યું, ત્યારે તેઓ ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને નીચે પ્રમાણે સમયોચિત વચન કહેવા લાગ્યા:-^{૩૧} “હે ધર્મજ! તમે રાજસૂય નામનો મહાયજ્ઞ કરવા માટે યોગ્ય છો.” આ પ્રમાણે ઋત્વિજોએ અને ઋષિઓએ રાજાને કહ્યું, ત્યારે રાજાના ભાઈઓ તથા મંત્રીઓ તે વચનને અભિનંદન આપવા લાગ્યા. તે પછી પણ મહાબુદ્ધિમાન તથા જિતચિત્ત એવા પૃથાના પુત્ર યુધિષ્ઠિર રાજ પોતાની મેળે લોકોનાં હિતની ઇચ્છાથી વિચારવા લાગ્યા કે, “પોતાનું સામર્થ્ય જોઈને તથા દેશ, કાલ, આવક અને ખર્ચનો રૂડી રીતે બુદ્ધિથી વિચાર કરીને જે ડાહ્યો માણસ કામ કરે છે, તે કષ્ટ પામતો નથી. યજ્ઞનો સમારંભ કેવલ પોતાનાજ નિશ્ચયથી થઈ શકતો નથી, એમ જાણીને યત્નથી કાર્ય કરવું જોઈએ.” આવો વિચાર કરીને યુધિષ્ઠિરે એ કાર્યનો નિશ્ચય કરવા માટે જનાર્દન એવા શ્રીકૃષ્ણનેજ સર્વ લોકથી ઉત્કૃષ્ટ માની, મનમાં હરિનું સ્મરણ કર્યું; કે જે શ્રીકૃષ્ણે પોતે અપ્રમેય, મહાબાહુ તથા અજન્મ છતાં ઇચ્છાથી મનુષ્યોમાં જન્મ ગ્રહણ કરેલો છે. દેવોએ પણ માન આપવા જેવાં શ્રીકૃષ્ણનાં કર્મો જાણીને પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિર તર્ક કરવા લાગ્યા કે, શ્રીકૃષ્ણને કંઈ અજ્ઞાન નથી, તેમ એમનાથી અમુક કાર્ય ન થાય તેવું કંઈ નથી અને તેસાને પૂરા પડે તેવા છે. આ પ્રમાણે તે કૃષ્ણના સંબંધમાં માનવા લાગ્યા.

પછી પૃથાપુત્ર યુધિષ્ઠિરે બુદ્ધિનો દઢ નિશ્ચય કરીને જેમ ગુરુને માનથી બોલાવવા મોકલે, તેમ પ્રાણિમાત્રના ગુરુ એવા શ્રીકૃષ્ણને બોલાવવા માટે તત્કાલ દૂતને મોકલ્યો. તે દૂત શીઘ્ર ગતિવાળા સ્થવરે યાદવોની પાસે ગયો અને દ્વારકામાં નિવાસ કરીને રહેલા એવા શ્રીકૃષ્ણને દ્વારકામાં મળ્યો. દૂતના મુખથી ખબર બાણીને દર્શનની આકાંક્ષાવાળા યુધિષ્ઠિરનાં દર્શનની ઇચ્છા કરતા શ્રીકૃષ્ણ, ઇંદ્રસેનની સાથે તેજ વખતે ઇંદ્રપ્રસ્થપ્રત્યે જવા નીકળ્યા. તે વખતે જવાની ઉતાવળ હોવાથી શીઘ્ર ગતિવાળા વાહનમાં બેસીને અનેક દેશોને આળંગતા જનાર્દન શ્રીકૃષ્ણ ઇંદ્રપ્રસ્થમાં રહેલા યુધિષ્ઠિરને જઈ મળ્યા. તે પછી પોતાના ગૃહમાં લઈ જઈને ભાઈ યુધિષ્ઠિરે પિતાની પેઠે શ્રીકૃષ્ણને માન આપ્યું તથા ભીમસેને પણ તેમનો સત્કાર કર્યો. તે પછી પોતાનાં ફાઇને પ્રીતિથી મળીને પ્રસન્ન થયેલા શ્રીકૃષ્ણ પ્રીતિયુક્ત એવા સંખ-ધીઓની સાથે આનંદ કરવા લાગ્યા. ૩૨-૪૪ તે વખતે અર્જુને તથા નકુલ અને સહદેવે તેમની ગુરુની પેઠે સેવા કરી. પછી ઉત્તમ મહેલમાં વિશ્રાંતિ લઈને જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ સાવકાશ થયા, ત્યારે તે સમર્થ પ્રભુની પાસે આવીને ધર્મરાજ પોતાનું પ્રયોજન કહેવા લાગ્યા. ૪૫

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:—“ હે કૃષ્ણ ! હું રાજસૂય યજ્ઞ કરવાની ઇચ્છા રાખું છું, પરંતુ તે કેવલ ઇચ્છા કરવાથી થતો નથી; જે રીતે તે થઈ શકે છે તે તમે સારી રીતે બતાવો છો. ૪૬ જેની પાસે સર્વ સાધનો હોય, જે સર્વત્ર પૂજતો હોય અને જે સર્વ રાજનો અધિપતિ રાજ હોય તે રાજસૂય યજ્ઞ કરી શકે છે. તેવો રાજસૂય યજ્ઞ કરવા માટે બધા સંબંધીઓ એકઠા મળીને મને કહે છે; પરંતુ તે સંબંધમાં હે કૃષ્ણ ! તમારા વચનથીજ દઢ નિશ્ચય થઈ શકશે; ૪૮ કારણ કે કેટલાએક સ્નેહને લઈને દોષ કહેતા નથી, ત્યારે કેટલાએક સ્વાર્થને માટે પ્રિય લાગે તેવું જ બોલે છે; ૪૯ અને કેટલાએક પોતાને માટે જે હિંતકારક હોય તેનેજ પ્રિય માની લે છે. આ પ્રમાણે કાર્યના સંબંધમાં મનુષ્યોનું જૂઠું જૂઠું બોલવાનું થાય છે; માટે તમે તો ઉપર જણાવેલા હેતુઓને લક્ષમાં ન રાખતાં તથા કામ અને ક્રોધને ત્યજીને આ લોકમાં જે સારી રીતે કરી શકાય તેવું હોય તે યથાર્થ રીતે કહેવાને યોગ્ય છે.”

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાતર્ગત
રાજસૂયારંભ પર્વવિષે વાસુદેવાગમન
નામનો અધ્યાય ૧૩ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૪ મો-શ્રીકૃષ્ણનાં વચન

॥ કૃષ્ણ ઉવાચ ॥

सर्वैर्गुणैर्महाराज राजसूयं त्वमर्हसि ॥

जानतस्त्वेव ते सर्व किंचिद्वक्ष्यामि भारत॥१॥

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા:— હે ભરતવંશી મહારાજ ! તમે સર્વ ગુણથી રાજસૂય યજ્ઞ કરવા માટે યોગ્ય છો અને તમે બધું બતાવો છો, તેમ છતાં હું તમને કંઈક કહું છું. ૧ જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામે જે ક્ષત્રિયોનો સંહાર કર્યો હતો, તેમાંના બાકી રહેલા બીજા ક્ષત્રિયોથી હમણાં જે ક્ષત્રિય નામધારીઓ આ લોકમાં છે, તેઓ

ઉત્પન્ન થયેલા છે. ૨ હે પૃથ્વીપતિ ! હે ભરત-શ્રેષ્ઠ ! તે સમય ક્ષત્રિયોએ એકઠા મળીને સંકેત કર્યો છે કે, ‘ જે કોઈ સર્વ ક્ષત્રિયોને જીતશે તે આપણામાં સમ્રાટ-ચક્રવર્તી ગણાશે. ’ આ ઠરાવ પરંપરાદ્વારા તમે પણ બતાવો છો. ૩ ઈલાનો પુત્ર પુરુરવા રાજા અને ઇક્ષ્વાકુ રાજા, એ બે ચંદ્રવંશ અને સૂર્યવંશના મુખ્ય રાજાઓથી પૃથ્વીમાં શ્રેણિબંધ રાજાઓ તથા ક્ષત્રિયો ઉત્પન્ન થયા હતા અને તેઓને બન્નેને તાબે રહેતા હતા, એમ વિદ્વાનો કહે છે. ૪ હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ રાજા ! જે પુરુવંશના રાજાઓ અને ઇક્ષ્વાકુ

વંશના રાજ્યો થયા તેઓનાં સો કુલ થયાં છે.^૧ હે મહારાજ ! તેમાં યયાતિના વંશમાં થયેલા ભોજવંશના રાજ્યોનો ગુણવડે મહાન વિસ્તાર થયો હતો અને હમણાં પણ તેઓનો ફેલાવો ચારે દિશામાં છે.^૨ તેઓની તે પ્રકારની રાજ્યલક્ષ્મી હોવાથી સર્વ ક્ષત્રિયો તેમની ઉપાસના કરતા હતા. હે રાજન્ ! તે પછી હમણાંજ તે કુલોની રાજ્યલક્ષ્મીનો પરાભવ કરીને રાજ્યોએ જરાસંધ રાજ્યનો સમ્રાટપદ પર અભિષેક કર્યો છે, એટલે તે પોતાના બલવડે સર્વનું આક્રમણ કરીને રાજેન્દ્રોને માથે થઈ બેઠો છે. ^૩ તે રાજ મથુરા વગેરે મધ્યભૂમિનો ઉપભોગ કરતો અમારી સાથે વૈર બાંધી બેઠો છે અને તે આપણો શત્રુ રાજ સમર્થ છે; કેમકે તે એકલાને આ પૃથ્વી વશ થયેલી છે.^૪ હે મહારાજ ! તે જરાસંધ યોગાનુયોગથી ચક્રવર્તી પદને પ્રાપ્ત થયો છે. વળી તે જરાસંધનો સર્વ રીતે આશ્રય કરીને હમણાં પ્રતાપી શિશુપાલ રાજ તેનો સેનાપતિ થયો છે; અને હે મહારાજ ! શિષ્યની પેઠે તેનીજ સેવા કરે છે.^{૫,૬} વળી માયાથી યુદ્ધ કરનારો અને મહાનબલવાળો એવો કરુષ દેશનો અધિપતિ વક્ર તથા બીજા બે મહાન પરાક્રમવાળા અને મહાત્મા એવા હંસ અને ડિંભક નામના યોદ્ધાઓ પણ મહા વીર્યવાળા જરાસંધનો આશ્રય કરીને રહેલા છે. તેમજ વક્રદંત, કરુષ, કરભ અને મેઘવાહન પણ તેને તાબે છે. વળી હે મહારાજ ! જેને લોકો અદ્ભુત મણિ બોલે છે, તેવા દિવ્ય મણિને મસ્તક ઉપર ધારણ કરનારા, મુર અને નરકાસુર ઉપર સત્તા ચલાવનારા, ચવનોના અધિપતિ, અપરિમિત બલવાળા અને જેની પશ્ચિમ દિશામાં વરુણના જેવી સત્તા રહેલી એવા, તમારા પિતા પાંડુના મિત્ર ભગદત્ત નામના વૃદ્ધ રાજ પણ વાણી અને વિશેષવડે કર્મથી નમતા રહે છે.^{૭-૧૫} તેમ છતાં તે મનવડે તમારી સાથે સ્નેહયુક્ત છે અને તમારા ઉપર પિતાની પેઠે ભક્તિ રાખે છે. વળી જે પૃથ્વીના પશ્ચિમ અને દક્ષિણ પ્રાંતોનો રાજ, શત્રુઓને નાશ પમાડનારો,

કુતિવંશને વધારનારો અને શૂરવીર છે, તે આપનો મામો પુરુષોત્તમ એકલોજ સ્નેહથી તમારા તરફ નમતો રહેલો છે.^{૧૬,૧૭} વળી દુર્બુદ્ધિવાળો ચેદિદેશનો રાજ કે જે લોકોમાં પુરુષોત્તમતરિકે ઓળખાય છે, તે પણ જરાસંધના પક્ષમાં ભળેલો છે. જેને મેં પહેલાં મારી નાખ્યો ન હતો તેજ એ પૌંડ્ર છે.^{૧૮} તે આ લોકમાં પોતાને પુરુષોત્તમ મનાવે છે અને મૂર્ખતાથી નિરંતર મારાં શાળાદિ ચિહ્નોને ધારણ કરે છે.^{૧૯} તે વંગ, પુંડ્ર તથા કિરાત દેશોમાં બલસંપન્ન રાજ છે અને તે લોકમાં પૌંડ્ર વાસુદેવ એવા નામથી વિખ્યાત થયેલો છે.^{૨૦} વળી હે મહારાજ ! આ પૃથ્વીના ચોથા ભાગ ઉપર જેનું રાજ્ય છે, ઇંદ્ર જેના સખા છે, જે બલસંપન્ન છે, વિદ્યાબલથી જેણે પાંડય, કથ તથા કૌશિકને જીતી લીધા છે અને જેનો અકૃતિ નામનો ભાઈ પરશુરામના જેવો શૂરો હતો, તે શત્રુવીરને હણનારો ભોજવંશોત્પન્ન ભીષ્મકરાજ પણ જરાસંધનો ભક્ત છે.^{૨૧,૨૨} અમે તેનું પ્રિય કરીએ છીએ, તેની સાથે વિનયથી વર્તીએ છીએ, તેને ભજીએ છીએ તથા તેના સંબંધી છીએ તોપણ તે અમારા તરફ ભાવ રાખતો નથી અને અમારું અપ્રિય કર્યા કરે છે.^{૨૩} તે પોતાના બલને તથા કુલને બાણી શક્યો નહિ, તેથી હે રાજન્ ! તે ક્રૂર જરાસંધનો ઝળહળતો યશ બેઠેને તેના પક્ષમાં ભળી ગયો છે.^{૨૪} વળી હે પ્રભુ ! ઉત્તરમાં રહેનારા ભોજવંશનાં અઠાર કુલો પણ જરાસંધના ભયથીજ પાશ્વિમ દિશામાં આવીને રહેલાં છે.^{૨૫} વળી શૂરસેનો, ભદ્રકારો, બોધો, શાલ્વો, પટચરો, સુસ્થલો, સુકુદ્ધો, કુતિઓ, કુલિંદો, શાલ્વાયન રાજ્યો, તેના ભાઈઓ અને અનુચરો, દક્ષિણ પાંચાલો, પૂર્વના રાજ્યો, કુતિદેશમાં રહેનારા કોશલો, મત્સ્યો અને સંન્યસ્તપાદ નામના રાજ્યો, એ સર્વે ઉત્તર દિશાને લજીને ભયથી પીડાતા દક્ષિણ દિશામાં જઈ રહ્યા છે.^{૨૬-૨૮} તેમજ સર્વ પાંચાલ રાજ્યો પણ જરાસંધના ભયથી પીડાઈને પોતપોતાનાં

રાજ્યો ત્યજી દઇ સર્વ દિશામાં નાસી ગયા છે.^{૨૯} તેનાથી કેટલોક કાલ પહેલાં મિથ્યા બુદ્ધિવાળો કંસ, યાદવોને સતાવીને બૃહદ્રથના પુત્ર જરાસંધની બે પુત્રીઓની સાથે પરણ્યો હતો.^{૩૦} તે સહદેવની નાની બહેનોનું નામ અસ્તિ અને પ્રાપ્તિ હતાં. એ શ્વશુર પક્ષના બલથી મૂર્ખ કંસ પોતાના જ્ઞાતિલાઓનો પરાભવ કરીને શ્રેષ્ઠ થઈ બેઠો હતો; પરંતુ તે તેનો મોટો અન્યાય હતો. જ્યારે દુરાત્મા કંસથી ભોજ-વંશના વૃદ્ધ રાજાઓ પીડાવા માંડ્યા, ત્યારે તેમણે જ્ઞાતિના રક્ષણને માટે આહુકની પુત્રી સુતતુ, અકૂરને પરણાવીને અમારી સંભાવના કરી.^{૩૧-૩૩} તે પછી બલરામને સાથે રાખીને મેં જ્ઞાતિજનોનું કાર્ય કર્યું; મેં અને બલરામે કંસ અને સુનામાને માર્યા.^{૩૪} આ રીતે એ ભય દૂર થયો, પરંતુ તે વખતે જરાસંધ જમાઈનું વેર લેવા માટે અમારા ઉપર ચઢી આવ્યો; એટલે હે રાજન્! અમે અઢાર ઉપરાંત કુલના રાજાઓની સાથે નીચે પ્રમાણે વિચાર કર્યો કે, આપણે અવિશ્રાંત રીતે શત્રુઓને હણનારાં મહાન અસ્ત્રોથી શત્રુઓને મારીશું, તથાપિ ત્રણસેં વર્ષ જતાં પણ આપણે તેના સૈન્યને હણી શકીશું નહિ.^{૩૫,૩૬} વળી જરાસંધની પાસે દેવના જેવા બે બલવાન હંસ અને ડિંભક નામના યોદ્ધા છે; જેઓ શસ્ત્રથી નાશ ન પામે તેવા અને બલવાનમાં મુખ્ય છે.^{૩૭} એટલે તે બન્ને અને વીર્યવાન જરાસંધ, આ ત્રણે ત્રણ લોકને માટે પૂરતા છે, એમ હું માનું છે.^{૩૮} હે બુદ્ધિમંતોમાં શ્રેષ્ઠ! અને તેવું અમારું જ માનવું ન હતું, પરંતુ બીજા જેટલા રાજાઓ છે તે બધાનું પણ તેવું જ માનવું હતું.^{૩૯}

પછી અમારું યુદ્ધ શરૂ થયું, તેમાં જે હંસ નામનો મોટો રાજા હતો તેને સત્તરમા સંગ્રામમાં બલરામે મરણતુલ્ય મૂર્ચ્છિત કર્યો.^{૪૦} હે ભારત! એવામાં કોઈએ બૂમ મારી કે, ‘હંસ મરાયો!’ તે સાંભળીને ‘હંસવિના હું આ લોકમાં જીવી શકીશ નહિ’ આવો નિશ્ચય કરીને ડિંભક યમુનાના જલમાં ડૂબીને મરણ પામ્યો.^{૪૧,૪૨}

પછી ડિંભકને મરણ પામેલો સાંભળીને શત્રુના નગરને જીતનારો એવો હંસ પણ યમુનામાં પડ્યો અને ડૂબી મુક્યો.^{૪૩} હે ભરતશ્રેષ્ઠ! પછી તે બન્નેને મરણ પામેલા સાંભળીને જરાસંધ-રાજા પણ શૂન્ય મનથી પોતાના નગરપ્રત્યે પાછો ગયો.^{૪૪} હે શત્રુમ્મ! તે રાજા પાછો ગયો, ત્યારપછી અમે બધા આનંદથી મથુરામાં રહેવા લાગ્યા; ^{૪૫} પણ જ્યારે કમલના જેવાં નેત્રવાળી જરાસંધની પુત્રીઓ, પતિના મરણથી દુઃખિત થઈને પોતાના પિતાની પાસે ગઈ અને તે કંસની ભાર્યાઓ જરાસંધને વારંવાર કહેવા લાગી કે:- “અમારા પતિને હણનારાને તમે હણો;” હે અરિંદમ મહારાજ! ત્યારે અમે પણ પ્રથમથી કરી રાખેલા વિચારને સંભારતા દુર્મન થઈને ત્યાંથી નીકળી જવા તૈયારી કરી. હે નરાધિપ! અમે અમારી ભારે સમૃદ્ધિને જૂદા જૂદા ભાગોમાં વહેંચી નાખી; અને હે મહારાજ! તે ભયથી છૂટવા માટે ત્યાંથી પુત્રો, જ્ઞાતિલાઓ અને બાંધવોની સાથે પલાયન કરી જવું આવો વિચાર કરીને, અમે બધા પશ્ચિમ દિશામાં આવેલી તથા રૈવતપર્વતથી શોભી રહેલી એવી રમણીય કુશસ્થલી-દ્વારકાપુરીપ્રત્યે ગયા અને હે નૃપ! અમે બધાએ ત્યાં નિવાસ કર્યો.^{૪૬-૫૦} તેમજ દેવો પણ જેમાં પ્રવેશ કરી શકે નહિ એવો અમે કિલ્લો તૈયાર કરાવ્યો, કે જેમાં રહીને સ્ત્રીઓ પણ યુદ્ધ કરી શકે તો મહારથ એવા વૃષ્ણિઓ યુદ્ધ કરે તેમાં આશ્ચર્યજનું!^{૫૧} હે અમિત્રને હણનારા! તે પુરીમાં અમે નિર્ભય થઈને રહેવા લાગ્યા. હે કુરુશર્મા! મધુવંશી યાદવો તે મુખ્ય પર્વતના રક્ષણને જોઈને હવે જરાસંધનો ભય નથી, એમ માનતા પરમ હર્ષ પામવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે અમે જરાસંધના ચોતરફથી અપરાધ કરનારા હોવાથી, સામર્થ્યવાન છતાં ગોમંત પર્વતના સંબંધવાળા નગરનો આશ્રય લીધો છે. એ પર્વત ઉપર ત્રણ યોજન લાંબો એક કિલ્લો છે, તેમાં એક એક યોજનનાં એવાં ત્રણ, સૈનિકોનાં નિવાસસ્થાન છે; અને આ એક લોકજનોને એકે સો સો દ્વારો મૂકેલાં

તથા વીર પુરુષોનાં પરાક્રમને સારૂ બાહ્ય દર્શવાળે મૂકેલો છે. વળી યુદ્ધ કરવામાં હુમ્મદવાળા એવા અઢાર કુલના ક્ષત્રિયોથી તેનું રક્ષણ કરેલું છે. ૫૨-૫૫ અમારા કુલમાં અઢાર હજાર ભાઈઓ છે. આહુકને સો પુત્રો છે, જેમાંનો અઢેકો દેવોના કરતાં અઢિયાતો છે. ૫૬ વળી ભાઈની સાથે ચારુદેણુ, ચક્રદેવ, સાત્યકિ, હું, બલરામ, સાંબ અને પ્રદ્યુમ્ન, એ સાત રથીઓ છીએ. હે રાજન્ ! વળી બીજાનાં નામે મારાથી સાંભળો. કૃતવર્મા, અનાધૃષ્ટિ, સમીક, સમિતિ-જય, કંક, શંકુ અને કુંતિ, આ સાત મહારથીઓ છે. વળી અંધક લોજના બે પુત્રો અને દશમા વૃદ્ધ રાજા ઉચ્ચસેન, એ બધા વજ્રના જેવા મજબૂત અંગવાળા, વીર અને વીર્યવાન એવા મહારથીઓ છે. તેઓ પોતાના ગયેલા મધ્ય પ્રદેશને વૃષ્ણિઓની વચ્ચે સંભારતા દ્વારકામાં રહે છે. ૫૭-૬૦

હે ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ રાજા ! તમે ચક્રવર્તીના ગુણોથી હંમેશા યુક્ત છો, માટે હે ભારત ! તમે ક્ષત્રિયોમાં ચક્રવર્તીના પદને ધારણ કરવા યોગ્ય છો; ૬૧ પરંતુ મહાબલવાન જરાસંધ જ્યાં-સુધી જીવે છે ત્યાંસુધી તમે રાજસૂય યજ્ઞ કરી શકશો નહિ. હે રાજન્ ! આવો મારો નિશ્ચય છે. ૬૨ જેમ મોટા પર્વતની ગુહામાં સિંહ, મહાન હાથીઓને પૂરી દે છે, તેમ તેણે

સર્વ રાજાઓને જીતીને ગિરિવજ નામના કિલ્લામાં તેમને પૂરી રાખેલા છે. ૬૩ હે અરિને દમન કરનારા ! તે જરાસંધ રાજા મહાત્મા ઉમાપતિ મહાદેવનું રાજાઓથી યજ્ઞન કરવા ધારે છે. ૬૪ તેણે ઉચ્ચ તપવડે મહાદેવને પ્રસન્ન કરીને રાજાઓને જીતી લીધા છે અને હે રાજ-સત્તમ ! એમ કરીને તેણે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરી છે. ૫૫ તેણે યુદ્ધમાં આવેલા રાજાઓને જીતી જીતીને નગરમાં લાવી તેઓને બાંધી એક મોટો પુરુષોનો સમૂહ બનાવ્યો છે. ૬૬ હે મહારાજ ! અમે પણ ત્યારે જરાસંધની બીકથી મથુરાને છોડી દઈને દ્વારકા પુરીમાં આવ્યા ગયા હતા; ૬૭ માટે હે મહારાજ ! તમારે જો તે યજ્ઞ કરવાની ઇચ્છા હોય તો તે રાજાઓને છોડાવવા માટે તથા જરાસંધના વધને માટે યત્ન કરો. ૬૮ હે કુંરુનંદન ! હે મતિ-માનોમાં શ્રેષ્ઠ ! તેવિના એ રાજસૂય યજ્ઞનો સમારંભ તમે પૂર્ણ કરી શકશો નહિ. ૬૯ હે નિષ્પા-પ રાજા ! મારો એવો અભિપ્રાય છે, પછી તમે જે માનો તે ખરું. આ સ્થિતિ છે, એ સંબંધમાં તમે પોતે હેતુપૂર્વક નિશ્ચય કરીને મને કહો. ૭૦

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાતર્ગત
રાજસૂયારંભપર્વવિષે કૃષ્ણવાક્ય નામનો
અધ્યાય ૧૪ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૫ મો-યુધિષ્ઠિરાદિનાં વચનો

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

उक्तं त्वया बुद्धिमता यन्नान्योवक्तुमर्हति ॥
संशयानां हि निर्मोक्ता त्वन्नान्यो विद्यते भुवि ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે:-આપ બુદ્ધિમાને જેવું કહ્યું, તેવું કહેવાને બીજો યોગ્ય નથી, કારણ કે આ પૃથ્વીમાં તમારાવિના સંશયને દૂર કરનારો બીજો કોઈ નથી. ૧ હામ હામ રાજાઓ છે અને તે પોતપોતાનું પ્રિય કરનારા છે; તથાપિ તેઓ ચક્રવર્તીનું પદ પામ્યા નથી. ખરેખર ! ચક્રવર્તીનું પદ

કષ્ટનું સ્થાન છે, અર્થાત્ ચક્રવર્તીપદ સુલભ હોય તો તે બધા મેળવીજ શકે. ૨ જે પારકાના પ્રભાવને બાણનારો હોય તે પોતાનાં વખાણ કરી શકતો નથી, પરંતુ જે બીજાના પ્રસંગમાં આવતાં વખાણાય છે, તેજ માન આપવા જેવો છે. હે વૃષ્ણિ-કુલના નેતા ! ભૂમિ બહોળી, વિશાળ તથા અનેક રત્નોથી ભરેલી છે, તેમાં જે દૂર જનારો છે, તે કલ્યાણને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩, ૪ હું શાંતિનેજ શ્રેષ્ઠ માનું છું અને માફ કલ્યાણ શાંતિથીજ થશે. માત્ર રાજસૂયનો આરંભ કરવાથીજ ચક્રવર્તીપાત્રું

મળી શકે તેવું નથી, એમ માંડે માનવું છે.^૫ હે જનાર્દન ! આ અમારા શુભકૃતમાં ઉત્પન્ન થયેલા મનસ્વી સભાસદો, બાણે છે કે, વખતે આ પાંડવોમાંથી કોઈ સર્વને જીતવા સમર્થ થઈ શકશે. હે મહાન ભાગ્યવાળા ! હે શુદ્ધ ! પરંતુ અમે તો જરાસંધ દુરાત્મા છે, એટલે તેના ભયથી શંકિત રહીએ છીએ.^૭ હે દુર્ધર્ષ પ્રભો ! હું તો તમારા બાહુબલના આશ્રયમાં રહેલો છું. જ્યારે તમે તેનાથી શંકિત રહો છો, ત્યારે હું પોતાને તમારા કરતાં બલવાન માનતો નથી;^૮ પરંતુ હે માધવ ! એવું બાણીને પણ તમારાથી, બલરામથી, ભીમસેનથી અથવા અર્જુનથી તે હાણી શકાશે કે નહિ ? હે મહાન બાહુવાળા વૃષ્ણિનંદન ! એ સંબંધમાં હું વારંવાર વિચાર કર્યા કરું છું.^૯ હે કેશવ ! મારાં સર્વકાર્યમાં હું તમનેજ પ્રમાણરૂપ માનું છું. આ સાંભળીને વાક્ય બોલવામાં કુશલ એવો ભીમસેન કહેવા લાગ્યો.^{૧૦}

ભીમ કહે છે:—“જે રાજા આગસુ થઈને કંઈકાર્યનો આરંભ કરતો નથી તે, અને જે પોતે દુર્બલ છતાં અયોગ્ય રીતે બલવાન ઉપર ચઢાઈ કરે છે તે, રાક્ષાની પેઠે નષ્ટ થાય છે;^{૧૧} પરંતુ આલસ્યરહિત થઈને સારો ઉપાય કરવાથી દુર્બલ પણ બલવાન શત્રુને ઘણું ખર્ચ જીતી શકે છે અને નીતિથી પ્રાપ્ત થતા પોતાના હિતકારક અર્થોને મેળવી શકે છે.^{૧૨} શ્રીકૃષ્ણમાં નેતાપણું છે, મારામાં બલ છે અને પૃથાના પુત્ર ધનંજયમાં વિજય રહેલો છે, એટલે અમે ત્રણે મળીને જેમ ત્રણ અગ્નિઓથી ઇષ્ટિ સધાય છે, તેમ જરાસંધને સાધી શકીશું.”^{૧૩}

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા:—અરૂપ બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય કાર્યનો આરંભ કરે છે, પણ તેનાં પરિણામનો વિચાર કરતો નથી; અને તેથીજ સ્વાર્થપરાયણ થયેલા અપરિણામ દષ્ટિવાળાનો શત્રુના સંબંધમાં વિચારલેવામાં આવતો નથી.^{૧૪} યુવનાશ્વના પુત્ર માંધાતા જીતવા જેવાઓનો વિજય કરવાથી, ભગીરથરાજા પાલન કરવાથી, સહસ્રાર્જુન તપના પ્રભાવથી, સમર્થ ભરત બલથી અને મરુતરાજા સમૃદ્ધિથી, એ રીતે એ પાંચે રાજાઓ

અકેકા ગુણથી ચક્રવર્તી થયા હતા; અને તમે તો વિજય, પાલન, ધર્મ, અર્થ તથા નીતિબલ, આ પાંચે ગુણોથી ચક્રવર્તી થવાની ઇચ્છા રાખો છો.^{૧૫-૧૭} હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ ! પરંતુ જૃહદ્રથનો પુત્ર જરાસંધ તમારો પ્રતિસ્પર્ધી છે, એમ તમે બાણો. તેને એક સો ને એક કુલના રાજાઓ વશ રહેતા નથી, પણ બીજા રત્ન વસ્તુઓનો ઉપલોગ કરનારા રાજાઓ તેની સેવામાં હાજર રહે છે અને તેથીજ તે જરાસંધ અહીં બલવડે ચક્રવર્તીપણું ભોગવે છે; તથાપિ તે તેટલાથી સંતોષ પામતો નથી, પણ મૂર્ખતાથી અન્યાય કર્યા કરે છે;^{૧૮,૧૯} અને તે મુખ્ય પુરુષ જરાસંધ પોતાના બલથી રાજ્યાભિષિક્ત થયેલા રાજાઓને વશ કરે છે. અમે એકે રાજા એવો દીઠો નથી કે જેને જરાસંધે પોતાને તાબે કર્યો ન હોય.^{૨૦} આ પ્રમાણે જરાસંધે સોમાં કંઈક ઓછા રાજાઓને પોતાને કબજે કરેલા છે. હે પાર્થ ! તેની સામે અત્યંત દુર્બલ રાજા શી રીતે ચઢાઈ કરી શકે ? હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ રાજા ! યજ્ઞને માટે પ્રોક્ષણ કરેલાં અને આ અમુક દેવતાને માટે છે એમ પ્રત્યેકને સ્પર્શ કરેલાં એવાં પશુઓની પેઠે જે કેદ કરેલા રાજાઓને પશુપતિ શંકરના સ્થાનમાં પ્રોક્ષણ કરીને ‘આ રુદ્રના હોમને માટે છે’ એવી પ્રત્યેકને સાફ ભાવના કરાવલી છે, તેઓને જીવિતમાં પ્રીતિ ક્યાંથી હોય ?^{૨૨} ક્ષત્રિય જો યુદ્ધમાં શસ્ત્રથી મરણ પામે, તોજ તે સન્માનને પાત્ર ગણાય છે; પણ આ તો રાજાઓને પશુઓની પેઠે મારવા ધારે છે, એટલેજ આપણે જરાસંધને યુદ્ધમાં મારવાની ઇચ્છા રાખીએ છીએ.^{૨૩} હે રાજન્ ! જરાસંધે રુદ્રહોમને માટે છયાશી રાજાઓને એકઠા કર્યા છે અને હવે ચૌદ રાજાઓ બાકી છે; તે પૂરા થતાં તે રાજવધરૂપી કૂર કર્મ પ્રવર્તાવશે.^{૨૪} તે કૂર કૃત્યમાં વિદ્ધ નાખીને જે અટકાવશે તે મહાન ઉન્નવલ યશનો ભોક્તા થશે તથા જરાસંધને જે જીતશે તે અવશ્ય ચક્રવર્તી થશે.

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાતર્ગત રાજસૂયારંભપર્વવિષે કૃષ્ણવાક્ય નામનો અધ્યાય ૧૫ મા સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૬ મો-જરાસંધના વધનો વિચાર

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

સમ્રાટ્કુળમમીપ્સન્વૈ યુષ્માન્ સ્વાર્થપરાયણઃ॥
કથં પ્રહિણ્યાં કૃષ્ણ સોહં કેવલસાહસાત્ ॥૧॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે:-“ હે કૃષ્ણ ! હું ચક્રવર્તી-
પણના ગુણની ઈચ્છા કરતો, સ્વાર્થપરાયણ થઈ-
ને, કેવલ સાહસથી તમને જરાસંધના તરફ
કેવી રીતે મોકલી શકું ?^૧ ભીમ અને અર્જુન,
એ બે મારાં નેત્રો છે એમ હું સમજું છું અને
જનાર્દનને માફ મન સમજું છું. તે મન અને
ચક્ષુવિનાનો થયેલો હું શી રીતે જીવી શકું ?^૨
પારનપમાય તેવા અને ભયંકર પરાક્રમવાળા
જરાસંધના બલ આગળ યુદ્ધમાં યમરાજ પણ
વિજય મેળવી શકે નહિ ત્યાં તમે શું કરી
શકો ?^૩ આવા અનિષ્ટ ફલવાળા કાર્યમાં જોડા-
યેલા પુરુષને અનર્થ પ્રાપ્ત થાય છે, માટે મારે
રાજસૂય યજ્ઞ કરવાની બુદ્ધિ ન રાખવી, એમ મને
લાગે છે.^૪ હે જનાર્દન ! આ સંબંધમાં હું પોતે
જે વિચાર કરું છું, તેને તમે પ્રથમ સાંભળી લ્યો.
હું તો આ સર્વ કાર્યનો ત્યાગ કરવાની ઈચ્છા
રાખું છું; કારણ કે થઈ ન શકે તેવો આ
રાજસૂય યજ્ઞ આજે મારા મનને હતાશ કરી
નાખે છે.”

વૈશંપાયન કહે છે:-તે પછી ઉપર પ્રમાણે
બોલતા યુધિષ્ઠિર રાજાને, શ્રેષ્ઠ ધનુષ, અક્ષય
એવા બે મોટા ભાથાઓ, રથ, ધ્વજ તથા સભા,
એ સર્વને પ્રાપ્ત થયેલ અર્જુન આ પ્રમાણે કહેવા
લાગ્યો.^૫

અર્જુન કહે છે:-“ હે રાજન્ ! ધનુષ,
શસ્ત્ર, બાણો, ઉત્સાહ, વાસુદેવનો પક્ષ, ભૂમિ,
યશ અને શારીરિક તેમજ સૈનિક બલ, એ સ-
ઘળું ઈચ્છવા પ્રમાણે મને પ્રાપ્ત થયું છે કે જે
મળવું હર્ષભર્યું હતું.^૬ સારી પ્રતિષ્ઠા પામેલા વિ-
દ્વાનો ઉત્તમ કુલમાં જન્મ થવાને વખાણ છે,
પરંતુ સામર્થ્યના જેવું બીજું કંઈ નથી; માટે

મને તો પરાક્રમ કરવું જ રહે છે.^૭ પુરુષ, પરા-
ક્રમી કુલમાં ઉત્પન્ન થયો હોય તો પણ પોતે
જો નિર્વીર્ય હોય તો તે શું કરી શકે? કંઈ જ
નહિ; પરંતુ નિષ્પરાક્રમી કુલમાં ઉત્પન્ન
થયેલો પુરુષ પણ જો જાતે પરાક્રમી હોય
તો તે શ્રેષ્ઠ થઈ શકે છે.^૮ હે રાજન્ ! જેને સર્વ
પ્રકારથી શત્રુઓને જીતવાની વૃત્તિ છે, તેજ
ક્ષત્રિય છે. સર્વ ગુણોથી રહિત છતાં પણ જે
જાતે વીર્યવાન છે, તેજ શત્રુઓને હરાવી શકે
છે;^૯ પણ સર્વ ગુણોથી સંપન્ન છતાં જે પોતે
નિર્વીર્ય છે તે શું કરી શકશે? કંઈ જ નહિ. ખરે-
ખર ! સર્વ ગુણો પરાક્રમમાં જ ગુણરૂપ થઈને
રહે છે.^{૧૦} કાર્યમાં તત્પરતા એજ જયને માટે
હોતું છે અને તે યોગ્ય ક્રિયા તથા ભાગ્યનો
આધાર રાખે છે. કોઈ પુરુષનામાં સામર્થ્ય રહે-
લું હોય છતાં જો તે તેનો પ્રમાદથી ઉપયોગ ન
કરે તો તે કંઈ કાર્ય કરી શકતો નથી;^{૧૧} અને
તેવા પ્રમાદથીજ બલવાન પુરુષ પણ નિર્બલ
શત્રુઓથી ક્ષય પામે છે.^{૧૨} બલસંપન્ન પુરુષમાં
રહેલી દીનતા અને નિર્બલ પુરુષને પોતાની
સ્થિતિ ઉપરાંત કાર્યમાં થયેલો મોહ, એ બન્ને
નાશના હેતુઓ છે; માટે વિજયની ઈચ્છાવાળા
રાજાએ તે બન્ને હેતુઓનો ત્યાગ કરવો
જોઈએ.^{૧૩} જો આપણે યજ્ઞ કરવા માટે જરાસંધ-
નો વિનાશ અને રાજાઓનું સર્વ રીતે રક્ષણ
કરીએ તો એનાથી બીજું કયું શ્રેષ્ઠ કાર્ય હોઈ
શકે ?^{૧૪} જ્યાંસુધી આપણે કાર્યનો આરંભ
કરીશું નહિ, ત્યાંસુધી આપણે નિર્બલ છીએ
એમજ નિશ્ચય મનાશે. હે રાજન્ ! આપણામાં
વિજયના હેતુભૂત ગુણો નિઃસંશય રહેલા છે,
છતાં તમે પોતાને નિર્બલ કેમ માનો છો ?^{૧૫}
અને ઉદ્યોગ કર્યા પછી આપણે અશક્ત છીએ
એમ જ્યારે લાગશે ત્યારે શાંતિને ઈચ્છતા એવા
મુનિઓને માટે યોગ્ય એવું ભગવું વસ્ત્ર તો

સુલભજ છે; પરંતુ આપણે તો ચક્રવર્તી થવાને યોગ્ય છીએ એટલે શત્રુઓની સાથે યુદ્ધ કરીશું. ”૧૭

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાતર્ગત રાજસૂયારંભપર્વવિષે જરાસંધવધમંત્રણા નામનો અધ્યાય ૧૬ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૭ મો-જરાસંધની ઉત્પત્તિનું વર્ણન

॥ વાસુદેવ ઉવાચ ॥

જાતસ્ય ભારતે વંશે તથા કુંત્યાઃ સુતસ્ય ચ ॥
યા વૈ યુક્તા મતિઃ સેયમર્જુનેન પ્રદર્શિતા ॥ ૧ ॥

વાસુદેવ કહે છે:—“ હે રાજન્ ! ભરતના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા અને કુંતીથી જન્મેલા પુત્રમાં જેવી બુદ્ધિ ઘટી શકે તેવી બુદ્ધિ અર્જુને હમણાં દર્શાવી છે.^૧ અમે તો રાતે અથવા દિવસે કયાંય મૃત્યુને જોતા નથી; તેમજ યુદ્ધ ન કરનારા એવા કોઈને પણ અમર થયેલો સાંભળ્યો નથી;^૨ માટે પુરુષોએ હૃદયના સંતોષને સારૂ એટલુંજ કરવું જોઈએ કે, શાસ્ત્રમાં જણાવેલી નીતિપ્રમાણે શત્રુના ઉપર આક્રમણ કરવું.^૩ હૈવ વગેરેની અનુકૂળતા અને ઉત્તમ નીતિ એ બેના સંયોગથી કરવા ધારેલું કાર્ય સિદ્ધ થાય છે; અને સામસામા મળેલા બે શત્રુઓમાં એકનો વિજય થાય છે; કારણ કે બન્ને સરખા હોતા નથી.^૪ જે કોઈ નીતિવિના અને યોગ્ય ઉપાયવિના યુદ્ધ કરે છે, તેનો યુદ્ધમાં પરમ વિનાશ થાય છે. કદાચિત્ જો બન્ને શત્રુઓ સમાન ઉપાય તથા નીતિથી લઢતા હોય તો તેમાં જયનો સંશયજ રહે છે, અર્થાત્ એકનો જય અથવા પરાજય થતો નથી;^૫ માટે આપણે તો રાજનીતિનો આશ્રય કરીને શત્રુની આગળ જઈશું, પોતાનાં છિદ્રોને ઢાંકીશું તથા શત્રુનાં છિદ્રો જોઈને પરાક્રમ કરીશું તો નદીનો વેગ તીર ઉપર ઉગેલાં વૃક્ષોનો જેમ ક્ષય કરે છે, તેમ શત્રુનો નાશ કેમ નહિ કરીએ ?^૬ બુદ્ધિમાનોની એવી નીતિ છે કે, વ્યૂહરચનાથી ગોઠવાયલા અને ભારે સૈન્યવાળા શત્રુઓની સાથે યુદ્ધ કરવું નહિ. એ નીતિ મને પણ રુચે છે.^૭ માટે

આપણે બીજા કોઈને બળર પડે નહિ તેવી રીતે નિર્દોષપણાથી તે શત્રુના સ્થાનમાં પ્રવેશ કરવો અને પછી શત્રુના દેહનું આક્રમણ કરીને આપણો ધારેલો મનોરથ સિદ્ધ કરવો.” સામસામા બે શત્રુઓમાંથી એકજ પુરુષશ્રેષ્ઠ, પ્રાણીઓમાં રહેલા અંતરાત્માની પેઠે ચક્રવર્તીનાં ઐશ્વર્યને ધારણ કરી શકે છે અને તેથીજ હું આપણો ક્ષય થશે નહિ, એમ માનું છું.” યુદ્ધમાં આપણે જરાસંધને મારીશું તે પછી તેના પક્ષના બાકીના રાજાઓ આપણો વિનાશ કરશે, તોપણ આપણે જ્ઞાતિબંધુઓના રક્ષણને માટે યુદ્ધ કરતા હોવાથી સ્વર્ગમાં જઈશું. ”૧૦

યુધિષ્ઠિર પૂછે છે:—“ હે શ્રીકૃષ્ણ ! એ જરાસંધ કોણ છે ? તેનામાં કેવું બલ છે ? તથા કેવું પરાક્રમ છે ? કે જે, તમે અગ્નિના જેવા છો, તેની સાથે યુદ્ધ કરતાં પણ પતંગિયાંની પેઠે બળી ગયો નહિ ? ”૧૧

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:—“ હે રાજન્ ! જરાસંધનું કેવું બલ તથા પરાક્રમ છે તે સાંભળો; અને તેણે અમારૂં ઘણી વાર અપ્રિય કયું તેમ છતાં અમે તેને જવા દીધો તેનું કારણ પણ તમે સાંભળો.^{૧૨} ત્રણ અક્ષૌહિણી સેનાનો પાલક યુદ્ધ કરવામાં ગર્વિષ્ઠ તથા બલવાન એવો મગધદેશનો અધિપતિ બૃહદ્રથ નામનો રાજા હતો.^{૧૩} તે રૂપવાન હતો, વીર્યસંપન્ન હતો, શ્રીમાન હતો, અતુલ પરાક્રમી હતો, નિરંતર યજ્ઞદીક્ષાનાં ચિહ્નોથી ચિહ્નિત દેહવાળો હતો તથા બીજા ઇંદ્રના જેવો જણાતો હતો.^{૧૪} તે તેજવડે સૂર્યના જેવો, ક્ષમાવડે પૃથ્વીના જેવો, ક્રોધવડે કાલ તથા યમના જેવો અને લક્ષ્મીવડે કુબેરના જેવો હતો.^{૧૫} હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ રાજા ! જેમ

સૂર્યનાં કિરણોવડે આ સર્વ પૃથ્વી વ્યાપ્ત થાય છે, તેમ તે રાજના પોતાના થઈ પડેલા એવા ઉત્તમ ગુણોથી આ સર્વ પૃથ્વી વ્યાપ્ત થઈ રહી હતી.^{૧૬} હે ભરતશ્રેષ્ઠ! તે મહાપરાક્રમી રાજ કાશિરાજની સ્વરૂપસંપત્તિથી યુક્ત એવી બે બેડિયા કન્યાઓની સાથે પરણ્યો હતો અને તે બન્ને પત્નીઓની આગળ પરસ્પરમાં પુરુષશ્રેષ્ઠ બૃહદ્રથરાજાએ એવો ઠરાવ કર્યો હતો કે ‘હું તમો બન્નેમાં ન્યૂનાધિકભાવરાખીશ નહિ.’ પછી જેમ બે હાથિણીઓની વચ્ચે હાથી શોભે તેમ તે પ્રિય અને પોતાને યોગ્ય એવી બે રાણીઓની વચ્ચે રહેલો રાજ શોભવા લાગ્યો. વળી જેમ ગંગા અને યમુનાની વચ્ચે રહેલો મૂર્તિમાન સમુદ્ર શોભે, તેમ તે રાજ તે બન્ને પત્નીઓની વચ્ચે શોભતો હતો. તે બન્નેની સાથે વિષયો ભોગવતાં ભોગવતાં તે રાજનું ચૌવન જતું રહ્યું; તથાપિ તેને વંશ ચલાવનારો એકે પુત્ર થયો નહિ. તેણે ઘણાં ઘણાં મંગલ કૃત્યો કર્યાં, હોમ કર્યાં, પુત્રકામનાથી ઇષ્ટિઓ કરી તોપણ તે શ્રેષ્ઠ રાજને કુલની વૃદ્ધિ કરનારો એક પણ પુત્ર થયો નહિ.^{૧૭-૨૧} તે પછી બૃહદ્રથરાજાએ સાંભળ્યું કે, ગૌતમવંશોત્પન્ન કાક્ષીવાનના પુત્ર, તપશ્ચર્યામાં તત્પર અને ઉદારતાવાળા એવા ચંડકૌશિક ઋષિ દેવેચ્છાથી અહીં આવી ચઢ્યા છે અને તે એક વૃક્ષની નીચે બેઠા છે. આ સાંભળીને રાજ પોતાની બન્ને સ્ત્રીઓની સાથે ત્યાં જઈને તેમની સેવા કરવા લાગ્યો. અને તેમને સર્વ રત્નભૂત વસ્તુઓથી તેણે સંતોષ ઉત્પન્ન કર્યો.^{૨૨, ૨૩} તે પછી સત્યને ધારણ કરનારા તથા સત્ય વાણીવાળા એવા તે શ્રેષ્ઠ ઋષિએ રાજને કહ્યું કે:—“હે રાજેન્દ્ર! હું સંતુષ્ટ થયો છું, માટે હે શુભ વ્રતવાળા! તું મારી પાસે વર માગી લે.”^{૨૪}

આ સાંભળીને બૃહદ્રથરાજ પોતાની રાણીઓની સાથે ઋષિને પ્રણામ કરીને પુત્રના દર્શનની નિરાશાથી આવેલાં અશ્રુવડે ગદ્ગદિત વાણીથી કહેવા લાગ્યો.^{૨૫}

રાજ બોલ્યો:—“હે ભગવન્! હું આ

રાજ્ય ત્યજીને તપોવનમાં જવા માટે નીકળ્યો છું. હું અદ્વિભાગ્યવાળો અપ્રજ છું, એટલે હવે મને વર તથા રાજ્યનું શું પ્રયોજન છે?”^{૨૬}

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:—આ સાંભળીને મુનિની ઇન્દ્રિયો ક્ષોભ પામી; અને તે તેજ આંખાના ઝાડની છાયામાં બેસીને ધ્યાનપરાયણ થયા;^{૨૭} એટલામાં બેઠેલા એવા તે મુનિના ખોળામાં રસથી ભરેલું તથા પોપટે જેને ચાંચ ન મારેલી એવું એક આસ્રફળ પડ્યું.^{૨૮} મહામુનિએ તે ફલ લીધું અને તેને હૃદયવડે અભિમંત્રણ કર્યું. તે પછી પુત્રપ્રાપ્તિનું કારણરૂપ તે અતુલ ફલ રાજને આપ્યું.^{૨૯} તથા મહાબુદ્ધિમાન મહામુનિએ રાજને કહ્યું કે:—“હે મનુષ્યાધીશ રાજ! હવે તું પાછો જા, તું કૃતાર્થ થયો છે.”^{૩૦} આવાં ઋષિનાં વચન સાંભળીને મહાબુદ્ધિમાન રાજાએ તે મુનિના ચરણમાં મસ્તકવડે પ્રણામ કર્યા અને પછી તે પોતાને ઘેર ગયો.^{૩૧} હે ભરતશ્રેષ્ઠ! તે પછી તે ઉત્તમ રાજાએ પોતાના કરેલા ઠરાવ પ્રમાણે બન્ને પત્નીઓ વચ્ચે તે એક ફલ આપ્યું;^{૩૨} એટલે તે બન્ને શુભ રાણીઓએ તે કેરીના બે ભાગ કરીને તેનું ભક્ષણ કર્યું. ભાવિ કાર્યના નિર્માણથી તથા મુનિની સત્ય વાણીથી તે બન્ને રાણીઓને ફલ ભક્ષણ કરવાથી ગર્ભ રહ્યો. તે બન્નેને ગર્ભવતી બેઠીને રાજને ઘણો હર્ષ ઉત્પન્ન થયો.^{૩૩, ૩૪} હે મહાબુદ્ધિમાન રાજ! પછી પ્રસવસમય થયો ત્યારે તે બન્ને રાણીઓએ શરીરની એક એક ફાડને જન્મ આપ્યો.^{૩૫} તે બન્ને વિભાગોને એક એક આંખ, એક એક હાથ, એક એક પગ અને પેટ, મુખ તથા કેડના નીચેના ભાગો અર્ધા અર્ધા હતા. તેવા તે શરીરભાગોને બેઠીને તે બન્ને બહેનો બહુજ કંપવા લાગી અને ઉદ્વેગ પામીને તે અબલાઓએ પરસ્પર વિચાર કરી સજીવ એવા તે બન્ને વિભાગોને દુઃખથી ત્યજી દીધા.^{૩૬, ૩૭} તે વખતે તે બન્નેની દાસીઓ ગર્ભથી પડેલા તે બન્ને વિભાગોને સારી પેઠે વસ્ત્રથી ઢાંકી લઈને અંતઃપુરના દ્વારમાંથી બહાર નીકળી ચકલામાં તે વિભાગોને ફેંકી દઈ પાછી

રાણીઓની પાસે આવતી રહી.^{૩૮}

હે મનુષ્યોમાં વ્યાધ જેવા રાજા ! તે વખતે માંસ અને રુધિરનું ભોજન કરનારી એક જરા નામની રાક્ષસીએ તે ચકલામાં ફેંકી દીધેલા બાલકનાં બન્ને ફાડ્યાંઓને ઉપાડી લીધાં.^{૩૯} અને તેને સુખથી ઉપાડી શકાય એટલા માટે તે રાક્ષસીએ ભાવિબલથી પ્રેરાઈને તે બન્ને વિભાગોને એકઠા કર્યા.^{૪૦} હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! તે ભાગો એકઠા કરતાંજ તેનાથી એક મૂર્તિ ધારણ કરતો એક વીર કુમાર થઈ ગયો.^{૪૧} તે પછી હે રાજા ! આશ્ચર્યથી પ્રકુલ નેત્રવાળી તે રાક્ષસી, વજના સારવડે બનાવેલા હોય તેવા તે મજબૂત બાલકને ઉંચકવા સમર્થ થઈ નહિ.^{૪૨} તે વખતે લાલ હથેળીવાળા હાથની મુઠ્ઠી વાળીને પોતાના મોંમાં મૂકી તે બાલક, અત્યંત બલ કરીને સજલ મેઘની પેઠે ગર્જના કરતો રડવા લાગ્યો.^{૪૩} તે શબ્દ સાંભળીને અંતઃપુરમાં રહેનારાં મનુષ્યો ગભરાઈ ઉઠ્યાં; અને હે શત્રુને તાપ આપનારા નરવ્યાધ ! તેઓ એકદમ રાજાની સાથે બહાર નીકળ્યાં.^{૪૪} તેમજ ગ્લાનિ પામેલી, દૂધથી પૂર્ણ સ્તનવાળી અને પુત્રના લાલમાં નિરાશ થયેલી એવી તે બન્ને રાણીઓ પણ એકાએક બહાર નીકળી આવી.^{૪૫} તે બન્ને રાણીઓને તેવી સ્થિતિમાં જોઈને અને રાજાને સંતતિને માટે ઉત્કંઠિત જોઈને તથા તે બાલકને મહાબલવાન જોઈને રાક્ષસી વિચારવા લાગી કે,^{૪૬} ‘ધાર્મિક તથા મહાત્મા

એવા આ રાજાના દેશમાં હું નિવાસ કેં છું’ એટલે પુત્રની આકાંક્ષાવાળા એ રાજાના આ બાલક પુત્રને મારે મારવો ન જોઈએ.^{૪૭} આવો વિચાર કરીને તે રાક્ષસીએ મનુષ્યનું રૂપ લીધું તથા જેમ મેઘપંક્તિ ભાસ્કરને ઉપાડે તેમ તે બાલકને લઈને રાક્ષસી રાજાને કહેવા લાગી.^{૪૮}

રાક્ષસી બોલી:-“ હે બૃહદ્રથરાજા ! ઉત્તમ ગ્રાહ્યણના વરદાનથી તમારી બે પત્નીઓમાં ઉત્પન્ન થયેલા આ તમારા પુત્રને દાસીઓએ બહાર ફેંકી દીધો હતો, તેનું મેં રક્ષણ કર્યું છે. એ પુત્ર હું તમને આપું છું, તેને તમે ગ્રહણ કરો.”^{૪૯}

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:-હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે પછી કાશિરાજની તે બન્ને શુભ પુત્રીઓ, તે બાલકને તત્કાલ લઈને તેને સ્તનનાં દૂધથી નવડાવવા લાગી.^{૫૦} અને રાજા તે સર્વ વૃત્તાંત જાણીને બહુ પ્રસન્ન થયો તથા તે સુવર્ણવર્ણી માનુષીના વેષમાં રહેલી રાક્ષસીને પૂછવા લાગ્યો.^{૫૧}

રાજા પૂછે છે:-“હે કમલગર્ભના જેવી કાંતિવાળી કલ્યાણિ ! મને પુત્ર આપનારી તું કોણ છે ? તું ઇચ્છાપૂર્વક વિહાર કરનારી કોઈ દેવતા હોય તેવી મને લાગે છે ?”^{૫૨}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વોત્તરગત રાજસૂયારંભપર્વવિષે જરાસંધોત્પત્તિ નામનો અધ્યાય ૧૭ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૮ મો-જરા રાક્ષસીનું આત્મકથન તથા જરાસંધનું નામકરણ

॥ રાક્ષસ્યુવાચ ॥

जरानामास्मि भद्रं ते राक्षसी कामरूपिणी ॥
तव वेश्मनि राजेंद्र पूजिता न्यवसं सुखम् ॥१॥

રાક્ષસી બોલી:-“ હે રાજેન્દ્ર ! તમારું કલ્યાણ થાઓ. હું ચથેષ્ઠ રૂપ ધારણ કરનારી જરા નામની રાક્ષસી છું અને તમારા ઘરમાં પૂજન પામીને સુખથી રહું છું.” રાક્ષસી એવી હું પ્રત્યેક મનુષ્યોના ઘરો મ ગૃહદેવી એવા નામથી નિવાસ કેં છું, મને પૂર્વે

બ્રહ્માએ ઉત્પન્ન કરી છે અને દાનવોના વિનાશને માટે દિવ્ય રૂપવાળી જે હું તે માં પ્રત્યેક ગૃહમાં સ્થાપન કર્યું છે; માટે જે મનુષ્ય પુત્રવાળી તથા યૌવનસંપન્ન એવી મારી મૂર્તિને ભક્તિથી ભીંત ઉપર આલેખે છે,^{૨,૩} તેના ઘરમાં વૃદ્ધિ થાય છે, નહિ તો તેનો ક્ષય થાય છે. હે રાજા ! તમારા ઘરમાં હું સન્માન પામીને સદા નિવાસ કેં છું, મારી બહુ પુત્રોથી વીંટાયેલી મૂર્તિને

તમારા ઘરની ભીંતો ઉપર આલેખેલી છે અને ગંધ, યુગ્મ, ધૂપ તથા ભક્ત્યભોજ્ય પદાર્થોથી સારી પેઠે તેનું પૂજન થાય છે.^{૪૫} આ તમારા ઉપકારનો બદલો વાળવા માટે હું નિરંતર વિચાર કર્યા કરતી હતી, એવામાં હે ધાર્મિક! આ તમારા પુત્રનાં બે ફાડયાં પડેલાં મેં જોયાં^{૪૬} અને તે બન્નેને મેં એકઠાં કર્યાં, એટલે તો દૈવથી તે કુમાર થઈ ગયો. હે મહારાજ! એ તમારા ભાગ્યથી જ થયું છે, હું તો માત્ર એમાં કારણરૂપ જ છું. હું મેરુ પર્વતને ખાઈ જવા પણ સમર્થ છું તો પછી તમારા બાલકને ખાઈ જઉં એમાં નવાઈ જ શી? પરંતુ તમારા ઘરમાં મારી પૂજા થાય છે તેથી સંતોષ પામીને એ બાલક મેં તમને પાછો આપ્યો છે.^{૪૭}

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:-હે રાજન્! આ પ્રમાણે કહીને તે રાક્ષસી ત્યાંજ અંતર્ધાન થઈ ગઈ અને

રાજા તે કુમારને લઈને પોતાના ઘરમાં ગયો;^{૪૮} તથા તે બાલકના જાતકર્મસંસ્કાર વગેરે કર્મો કર્યા પછી રાજાએ જરા રાક્ષસીનો મગધ દેશમાં મહોત્સવ કરવાની આજ્ઞા કરી^{૪૯} અને બ્રહ્માના જેવા પિતા બૃહદ્રથે તે બાલકનું નામ પાડ્યું કે ‘આને જરાએ સાંધ્યો, માટે એને જરાસંધ કહેવો.’^{૫૦} પછી મગધ દેશના રાજા બૃહદ્રથનો મહાતેજસ્વી, આકૃતિ તથા બલવડે સંપન્ન, આહુતિ આપેલા અગ્નિના જેવી કાંતિવાળો અને માતાપિતાને આનંદ આપનારો તે પુત્ર જરાસંધ, જેમ શુકલપક્ષનો ચંદ્ર વૃદ્ધિ પામે તેમ વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો.^{૫૧}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાતર્ગત રાજસૂયારંભપર્વવિષે જરાસંધોત્પત્તિ નામનો અધ્યાય ૧૮ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૮ મો-જરાસંધની પ્રશંસા

॥ શ્રીકૃષ્ણ ઉવાચ ॥

કસ્યચિત્તથ કાલસ્ય પુનરેવ મહાતપાઃ ॥

મગધેષ્વપચક્રામ મગવાંશ્વંડકૌશિકઃ ॥૧॥

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:-કેટલોક કાલ વીત્યા પછી મહાતપસ્વી ભગવાન ચંડકૌશિકમુનિ ફરતા ફરતા ફરીથી મગધ દેશમાં આવી પહોંચ્યા.^૧ તેમને આવેલા સાંભળીને પ્રસન્ન થયેલો બૃહદ્રથ રાજા પોતાના મંત્રીઓ, સેવકો, ભાર્યાઓ તથા પુત્રોને સાથે લઈને તેમનું સ્વાગત કરવા બહાર નીકળ્યો;^૨ અને હે ભારત! તેમની પાદ અર્ધ્ય તથા આચમનનું જલ વગેરેથી પૂજા કરી તથા તે રાજાએ રાજ્યસહિત પોતાનો પુત્ર ઋષિને નિવેદન કર્યો.^૩ હે રાજન્! ઐશ્વર્યસંપન્ન એવા ઋષિએ રાજાની તે પૂજાનો સ્વીકાર કર્યો અને તે પ્રસન્ન અંતઃકરણથી મગધરાજાના પ્રત્યે કહેવા લાગ્યા કે:-^૪ ‘હે રાજન્! મેં દિવ્ય દૃષ્ટિથી તારા પુત્રસંબંધી સર્વ હકીકત જાણી છે; હવે હે રાજેન્દ્ર! એ તારો પુત્ર કેવો નિવડશે?

એનું રૂપ, હૃદયબલ, શરીરસામર્થ્ય તથા ઓજસ્વિતા કેવાં થશે? તે હું કહું છું તે તું શ્રવણ કર. આ તારો પુત્ર ઐશ્વર્યશાળી થશે એમાં સંશય નથી.’^{૫,૬} એ પરાક્રમ કરીને સઘળું પ્રાપ્ત કરશે. જેમ ઉડતા ગરુડની ગતિને બીજાં પક્ષીઓ પહોંચી શકે નહિ, તેમ બીજા રાજાઓ એ વીર્યવાનના વીર્યને પહોંચી શકશે નહિ. વળી જેઓ એના શત્રુઓ થશે, તેઓ વિનાશ પામશે.^{૭,૮} હે મહીપતિ! જેમ નદીના વેગો પર્વતને પીડા કરી શકે નહિ, તેમ દેવોનાં છોડેલાં શસ્ત્રો પણ એને પીડા કરી શકશે નહિ.^૯ એ સર્વ રાજાઓને માથે રહીને પ્રકાશિત થશે. જેમ સૂર્ય બીજાં તેજને આંખાં પાડી દે છે, તેમ તારો આ પુત્ર પણ સર્વનાં તેજને હરી લેશે.^{૧૦} જેમ પતંગીઆં અગ્નિમાં પડીને વિનાશ પામે છે, તેમ આની આગળ આવીને મોટી મોટી સેના તથા વાહનોવાળા રાજાઓ વિનાશ પામશે.^{૧૧} નદો અને નદીઓનો પતિ સમુદ્ર જેમ ઓમા-

સામાં ઉછળતા જલવાળી નદીઓને પોતાને વિષે
ગ્રહણ કરે છે, તેમ આ સર્વ રાજાઓની વૃદ્ધિ
પામેલી લક્ષ્મીને પોતે ગ્રહણ કરશે.^{૧૨} જેમ
સર્વ ધાન્યને ધારણ કરનારી પ્રૌઢ પૃથ્વી સારાં-
નરસાં સર્વને ધારણ કરે છે, તેમ આ મહાબલ-
વાન કુમાર ચારે વર્ણોને સારી રીતે ધારણ
કરશે.^{૧૩} જેમ સર્વ દેહધારીઓ સર્વ પ્રાણીઓ-
ના આત્મભૂત એવા વાયુને અધીન રહે છે, તેમ
સર્વ રાજાઓ આ કુમારની આજ્ઞાને અધીન
રહેશે.^{૧૪} આ મગધરાજ, સર્વ લોકોમાં અતિ
બલવાન થશે અને એ ત્રિપુરવિનાશક, હંખ
તથા પાપને હરણ કરનારા મહાદેવનાં સાક્ષાત્
દર્શન કરશે.^{૧૫} હે અરિહંતા રાજા! આટલું
બોલતાં બોલતાંજ મુનિએ જાણે પોતાનું કંઈ
કાર્ય સાંભરી આવ્યું હોય તેમ વિચાર કરતાં
જૃહદ્રથરાજને ગામમાં જવાની આજ્ઞા આપી.^{૧૬}
તે વળતે મગધરાજ જૃહદ્રથે પોતાનાં જ્ઞાતિલાં-
ઓ તથા સંબંધીઓની સાથે પોતાની નગરીમાં
પ્રવેશ કર્યો અને ત્યાં જરાસંધને રાજ્યાભિષેક
કરીને જૃહદ્રથરાજ પરમ સંતોષ પામ્યો. જરા-
સંધને અભિષેક કર્યા પછી જૃહદ્રથરાજ, એ
પત્નીઓને સાથે લઈને તપોવનમાં તપ કરવા
ગયો.^{૧૭,૧૮} પોતાની બન્ને માતાઓ તથા પિતા
વનનિવાસી થયાં તે પછી હે રાજા! જરા-
સંધ પોતાનાં પરાક્રમથી રાજાઓને વશ કરવા
લાગ્યો.^{૧૯}

વૈશંપાયન કહે છે:—પછી ઘણો કાલ ગયો,
ત્યારે તપોવનમાં રહેલા જૃહદ્રથરાજ તપ કરીને
પોતાની ભાર્યાઓની સાથે સ્વર્ગમાં ગયા.^{૨૦}
રાજા જરાસંધ પણ જેમ ચંડકૌશિક મુનિએ

કહ્યું હતું તેમ સમગ્ર વરદાન મેળવીને રાજ્યનું
પાલન કરવા લાગ્યો.^{૨૧} જ્યારે વસુદેવનંદન
શ્રીકૃષ્ણે કંસરાજને મારી નાખ્યો, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ-
ની સાથે જરાસંધને વૈર બંધાયું હતું.^{૨૨} હે
ભારત! તે વખતે મગધ દેશના બલવાન જરા-
સંધ રાજાએ પોતાના ગિરિવજ નગરમાંથી એક
ગદાને નળાણુ આંટા ફેરવીને જ્યાં અદ્ભુત
ચરિત્રવાળા શ્રીકૃષ્ણ નિવાસ કરતા હતા તે મથુરા
તરફ ફેંકી અને તે મહાન ગદા નળાણું યોજન
દૂર આવીને પડી!^{૨૩,૨૪} નગરવાસી જનોએ તે
ગદાને તે વખતે પડેલી જોઈને શ્રીકૃષ્ણની આગળ
તેનું યથાર્થ વર્ણન કર્યું. જ્યાં મથુરાની સમી-
પમાં તે ગદા પડી હતી, તે સ્થાન ત્યારથી ‘ગદા-
વસાન’ નામથી પ્રસિદ્ધ થયું છે.^{૨૫} વળી જરા-
સંધને શસ્ત્રથી નહિ મરે તેવા, વિચાર કરનારા,
બુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ અને નીતિશાસ્ત્રમાં કુશલ
એવા હંસ અને ડિંભક નામના બે મંત્રીઓ
હતા;^{૨૬} જે બન્ને મહાબલવાનોનું મેં તમારી
આગળ પ્રથમથીજ વર્ણન કરેલું છે. તે બે અને
ત્રીજો જરાસંધ, આ ત્રણે ત્રણ લોકને પહોંચી
વળે તેવા હતા એમ હું માનું છું.^{૨૭} હે વીર
મહારાજ! બલવાન એવા કુકુર, અંધક તથા
વૃષ્ણિઓએ તે વખતે ‘બલવાનની સાથે સ્પર્ધા
ન કરવી’ એ નીતિનું અવલંબન કરીનેજ જરા-
સંધની ઉપેક્ષા કરી હતી.^{૨૮}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાતર્ગત
રાજસૂયારંભ પર્વવિષે જરાસંધપ્રશંસા
નામનો અધ્યાય ૧૯ મો સમાપ્ત.
રાજસૂયારંભપર્વ સમાપ્ત.

જરાસંધવધ પર્વ

અધ્યાય ૨૦ મો-જરાસંધના વધને માટે નિશ્ચય કરીને શ્રીકૃષ્ણ, અર્જુન તથા ભીમસેન મગધદેશમાં જવા નીકળ્યા.

॥ વાસુદેવ ઉવાચ ॥

પાતતી હંસર્કિમકૌ કંસશ્ચ સગણો હતઃ ॥

જરાસંધસ્ય નિધને કાલોઽયં સમુપાગતઃ ॥૧॥

વાસુદેવ બોલ્યા:-હંસ અને રિંભક પડ્યા, કંસ પણ પોતાના ગણોની સાથે હણાયો અને હવે જરાસંધના વધને માટે આ સમય પ્રાપ્ત થયો છે.^૧ સર્વે દેવો તથા દૈત્યો પણ એને યુદ્ધમાં જીતી શકે તેમ નથી; માટે એને દેહબલ વડે ઈંદ્ર યુદ્ધમાં જીતવો એમ અમને લાગે છે.^૨ મારામાં નીતિ રહેલી છે, ભીમસેનમાં બલ રહેલું છે અને અમારા બન્નેનો રક્ષણકર્તા અર્જુન છે; એટલે ત્રણ અગ્નિઓથી જેમ ઇષ્ટિ થાય છે, તેમ અમે ત્રણે મળીને જરાસંધને વશ કરીશું.^૩ તે રાજાને અમે ત્રણે એકાંતમાં મળીશું, એટલે અમારામાંથી એકની સાથે પણ યુદ્ધ કરવા તે અવશ્ય તૈયાર થશે.^૪ અપમાન, લોભ અને બાહુબલનાં કારણથી તે ગર્વિષ્ટ જરાસંધ જરૂર ભીમસેનની સાથે જ યુદ્ધ કરવા આવશે.^૫ અને વૃદ્ધિ પામેલા લોકોના વિનાશને માટે જેમ કાલ સમર્થ છે, તેમ તેના વિનાશને માટે મહાન બાહુવાળો તથા મહાબલવાન એવો ભીમસેન પૂરતો છે;^૬ માટે હે રાજા! મારા હૃદયને તમે જો સમજતા હો તથા મારા ઉપર તમને વિશ્વાસ હોય તો, તમે મને, ભીમસેન તથા અર્જુનને તડાલ થાપણતરિકે સોંપો.^૭

વૈશંપાયન કહે છે:-આ પ્રમાણે ભગવાને કહ્યું, ત્યારે યુધિષ્ઠિર રાજા પ્રસન્ન મુખવાળા ભીમ તથા અર્જુનને જોઈને શ્રીકૃષ્ણને પ્રત્યુત્તર આપવા લાગ્યા.^૮ યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:-“ હે અચ્યુત! હે અચ્યુત! હે શત્રુનિબર્હણ! તમે એવું બોલશો નહિ. તમે તો પાંડવોના નાથ

છો અને અમે તમારા આશ્રયમાં છીએ.^૯ હે ગોવિંદ! તમે જે કહો છો તે બધું યોગ્યજ છે. જેઓનાથી લક્ષ્મી પરાક્રમુખ થવાની હોય તેઓની આગળ તમે રહેતા નથી.^{૧૦} તમારી આજ્ઞામાં રહેતાં મેં જરાસંધને હણ્યો, રાજાઓને કારાગૃહથી છોડાવ્યા અને રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો, એમ હું માનું છું.^{૧૧} હે જગન્નાથ! હે નરોત્તમ! એ કાર્ય જેવી રીતે જલદી સિદ્ધ થાય તેવી રીતે તમે સાવધાન થઈને કરો.^{૧૨} જેમ દુઃખી અને રોગથી પીડાતો મનુષ્ય ધર્મ, કામ તથા અર્થથી રહિત થઈને જીવી શકે નહિ, તેમ તમારા ત્રણના વિના હું જીવી શકીશ નહિ.^{૧૩} અર્જુન શ્રીકૃષ્ણના વિના અને શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનના વિના રહી શકે નહિ; તથા શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન એ બે એકઠા મળ્યા એટલે તેમને આ લોકમાં કોઈ ન જીતાય તેવો નથી એમ માંડે માનવું છે.^{૧૪} વળી આ બલવાનમાં શ્રેષ્ઠ, શ્રીમાન, મહાયશસ્વી તથા વીર એવો વૃકોદર પણ તમારી બેની સાથે રહીને શું ન કરી શકે ?^{૧૫} સૈન્યના સમૂહને યોગ્ય રીતે દોર્યો હોય તો તે ઉત્તમ કાર્ય કરી શકે છે; નહિ તો સૈન્ય આંધળું અને જડ જેવું કહેવાય છે, માટે વિચક્ષણ પુરુષોએ નેતા થઈને તેને દોરવવું જોઈએ.^{૧૬} જેમ નદીનાં જલથી જીવનારા પુરુષો જે તરફ નીચાણ અને છિદ્ર હોય તે તરફથી ક્યારડા વગેરેમાં પાણી લઈ જાય છે, તેમ બુદ્ધિમાન નેતાઓ અદ્ય યત્નથી ચઢાઈ થઈ શકે તેવા, નિરુપદ્રવ સ્થાનમાંથી સેનાને લઈ જાય છે; પણ તેને મહાવીરોની આગળ મૃત્યુના મુખમાં નાખતા નથી;^{૧૭} માટે આપણે પણ નીતિવિધાનને જાણનારા તથા લોકોમાં પ્રખ્યાત એવા

ગોવિંદ ભગવાનનો આશ્રય કરીને કાર્યની સિદ્ધિને માટે યત્ન કરીશું.^{૧૮} આ પ્રમાણે બુદ્ધિ તથા નીતિના બલવાળા અને ક્રિયા તથા ઉપાયથી સંપન્ન એવા શ્રીકૃષ્ણને કાર્યની અર્થસિદ્ધિને સારૂ આપણે આગળ કરવા.^{૧૯} હે યદુશ્રેષ્ઠ ! એ રીતેજ બધાં કાર્યોની અર્થસિદ્ધિને માટે અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણને અનુસરવું અને ભીમે અર્જુનને અનુસરવું, એમ કહીને પરાક્રમ કરવાથી નીતિ, જય અને બલસિદ્ધિ પામશો. ”૨૦

વૈશંપાયન કહે છે:-આ પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરે વિપુલ બલવાળા તે સર્વે ભાઈઓને કહ્યું, એટલે વૃષ્ણિનંદન શ્રીકૃષ્ણ તથા પાંડુપુત્રો અર્જુન અને ભીમસેન માગધદેશપ્રત્યે જવા નીકળ્યા.^{૨૧} તે વખતે તેમણે તેજસ્વી સ્નાતક બ્રાહ્મણોનો વેષ ધારણ કર્યો, સુહૃદ્વર્ગીએ મનોહર વાક્યોથી તેઓને અભિનંદન આપ્યું.^{૨૨} અને જ્ઞાતિજનોનું કાર્ય કરવા માટે, જરાસંધ ઉપર થયેલા ક્રોધથી તે મહાતેજસ્વીઓનાં શરીર સંતપ્ત થઈ ગયાં તથા સૂર્ય, ચંદ્ર અને અસિના જેવા દેહવાળા તેઓ ઝળહળીત દેખાવા લાગ્યા.^{૨૩} ભીમસેનને આગળ કરીને યુદ્ધમાં અપરાજિત એવા

શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનને, એક કાર્ય કરવા ઉદ્યુક્ત થયેલા જોયા ત્યારે યુધિષ્ઠિર પોતે, જરાસંધને મરેલોજ માનવા લાગ્યા;^{૨૪} કારણ કે તે બન્ને નરનારાયણરૂપ, મહાત્મા, સર્વ કાર્યને પ્રવર્તાવનારા, ધર્મ, કામ, અર્થ, લોક અને કાર્યના નિયંતા હતા.^{૨૫} કુરુદેશથી નીકળેલા તે ત્રણે વીરો કુરુજંગલદેશના મધ્યમાં થઈને રમ્ય એવા પદ્મ સરોવર ઉપર ગયા, ત્યાંથી કાલકૂટ પર્વત ઓળંગીને ગંડકી, મહાશોણ, સદાનીરા તથા એક પર્વતની નદીઓને ક્રમથી ઓળંગીને આગળ ચાલ્યા.^{૨૬, ૨૭} પછી રમણીય એવી સરયૂને ઉતરીને પૂર્વ કોશલદેશને જોયો, તેને છોડીને મિથિલા ગયા, ત્યાંથી માલા, ચર્મણ્વતીનદી, ગંગા અને શોણને ઓળંગીને તે ત્રણે શુદ્ધ વીરો દર્ભ તથા વલ્કલ ધારણ કરીને પૂર્વ તરફ પ્રયાણ કરતા મગધરાજના દેશ તરફ ચાલ્યા;^{૨૮, ૨૯} અને તેઓએ નિરંતર ગોધનથી ભરપૂર, જલ તથા શુભ વૃક્ષોથી યુક્ત એવા ગોરથ પર્વત આગળ આવીને માગધપુરને જોયું.^{૩૦} ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાતગતિ જરાસંધવધપર્વવિષે કૃષ્ણપાંડવમાગધપ્રયાણ નામનો અધ્યાય ૨૦ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૧ મો-શ્રીકૃષ્ણ તથા જરાસંધનો સંવાદ

॥ વાસુદેવ ઉવાચ ॥

एष पार्थ महान् भाति पशुमान्नित्यमंबुमान्॥
निरामयः सुवेष्माढ्यो निवेशो मागधः शुभः॥

વાસુદેવ જોડ્યા:-“હે અર્જુન ! આ સામે પશુઓવાળો, નિત્ય જલવાળો, ઉપદ્રવ વિનાનો અને સુંદર ઘરોથી ભરપૂર એવો મહાન સુંદર મગધદેશનો પ્રાંતભાગ જણાય છે.^૧ હે તાત ! મોટી શિલાવાળો વૈહાર, વરાહ, વૃષભ, ઋષિગિરિ અને ચૈત્યક, આ પાંચ મોટાં શિખરોવાળા તથા શીતલ વૃક્ષોવાળા શુભ પર્વતો એકમેકની જોડે જોડાઈ જઈને ગિરિવ્રજ નગરનું રક્ષણ કરતા હોય તેમ ઉભેલા જણાય છે.^{૨, ૩}

એ પર્વતો, પુષ્પથી વીંટાયલાં, ડાળીઓના અથવાળાં, કામી જનોને પ્રિય તથા સુગંધવાળાં એવાં લોધરનાં મનોહર ઓડોથી ઢંકાઈ ગયા હોય તેવા જણાય છે.^૪ વળી અહીં મહાત્મા તથા ઉત્તમ વ્રતવાળા એવા ગૌતમમુનિએ ઔશીનરી નામની શૂદ્રીમાં કાક્ષીવાન આદિ પુત્રોને ઉત્પન્ન કર્યા હતા.^૫ શૂદ્રીથી ઉત્પન્ન થવા છતાં તે કાક્ષીવાન આદિના વંશજો ગૌતમના ઐશ્વર્યથી આ સ્થાનમાં માગધવંશના રાજાઓ ગણાય છે, તે એ રાજાઓના ઉપર ગૌતમ મુનિનો અનુગ્રહજ સમજવો.^૬ હે અર્જુન ! વળી આ ગૌતમના આશ્રમમાં અંગ, વંગ વગેરે મહાબલવાન રાજાઓ પૂર્વે આવીને

વિહાર કરતા હતા.^૭ હે પૃથાપુત્ર ! આ પિપ્પળાઓની તથા લોધ વૃક્ષોની મનોહર તથા સુંદર વનપંક્તિઓ ગૌતમમુનિના આશ્રમની આબુખાબુ ઉગી નીકળી છે તેને તું જો.^૮ વળી શત્રુઓને તાપ આપનારા એવા અર્બુદ તથા શકવાપી નામના બે સર્પો અહીં રહે છે અને સ્વસ્તિક તથા મણિ નાગનાં ઉત્તમ સ્થાનો પણ અહીં આવેલાં છે.^૯ મનુ ભગવાને મગધદેશને વૃષ્ટિવિના ન રહે તેવો કયો છે. વળી એ દેશ ઉપર કૌશિક તથા મણિમાને પણ અનુગ્રહ કરેલો છે.^{૧૦} ચોમેરથી શત્રુઓ જેનાપર હુલો ન કરી શકે તેવા સુરક્ષિત અને રમણીય એવા આ નગરને મેળવીને જરાસંઘ પોતાને અનુપમ અર્થસિદ્ધિ મળી હોય તેમ માને છે;^{૧૧} પરંતુ આજે આપણે જઈને તેના ગર્વને હરણ કરીશું. ”

વૈશંપાયન કહે છે:—આ પ્રમાણે વાતો કરતા કરતા પ્રાઠ બલવાળા તે સર્વે ભાઈઓ—શ્રીકૃષ્ણ તથા પાંડુપુત્ર મગધરાજના નગર તરફ જવા લાગ્યા; અને હુષ્ટપુષ્ટ જનોવાળા, ચારે વર્ણની પ્રજાથી ભરેલા, મોટા મોટા ઉત્સવોવાળા અને બીજાથી હુમલો ન થાય તેવા ગિરિવ્રજ નગર આગળ આવી પહોંચ્યા. તે પછી તેઓ નગરના દરવાજા તરફ ન જતાં, નગરના કિલ્લાની જોડે ઉભા કરેલા એક પર્વતના જેવા મોટા ખુરજ તરફ ગયા,^{૧૨-૧૪} કે જે ખુરજની નગરવાસી જનો તથા જૃહદ્રથના વંશજો પૂજા કરતા હતા, તે મગધવાસીઓને પ્રિય હતો તથા નગરને સૂચવનાર ચિહ્નરૂપ હતો.^{૧૫} તે સ્થાનમાં માંસનું ભક્ષણ કરનારા એક આબલાના રૂપને ધારણ કરનારા દૈત્યને જૃહદ્રથ રાજાએ માર્યો હતો અને તેને મારીને તેના ચામડાથી ત્રણ મોટાં નગારાંઓ મઢાવીને તેને પોતાના નગરમાં એ ખુરજ ઉપર રાખ્યાં હતાં. એ નગારાં એવાં મોટાં હતાં કે જેના ઉપર એક દાંડીઓ ઠાકતાં તેમાંથી એક મહિના સુધી ધ્વનિ નીકળ્યા કરતો હતો. દિવ્ય પુષ્પોથી શણગારેલાં તે નગારાં એ

ખુરજ ઉપર વગાડવામાં આવતાં હતાં.^{૧૬,૧૭} તે ત્રણે નગારાં ભાગી નાખીને તે ત્રણે વીરો અનેક હથિયારો ધારણ કરી દરવાજાની સન્મુખ ખુરજની પાસેના મિનારા આગળ ગયા;^{૧૮} અને મગધદેશની શોભારૂપ, સ્થિર, વિસ્તીર્ણ, શિખરના જેવા ઉંચા, પુરાતન, ગંધપુષ્પોથી પૂજાતા અને હમેશા એકસરખી રીતે દઢતાથી ઉભેલા એવા તે મિનારાને, જરાસંઘને મારવાની ઈચ્છાથી જાણે તેના માથામાંજ પ્રહાર કરતા હોય તેમ તે વીરોએ પોતાના વિશાલ બાહુઓના પ્રહાર કરીને પાડી નાખ્યો. તે પછી તેઓએ પ્રસન્ન થઈને મગધરાજના નગરમાં પ્રવેશ કર્યો.^{૧૯-૨૧} એજ સમયે વેદોના પારને પામેલા બ્રાહ્મણો અનેક અપશુકનો જોઈને તે જરાસંઘને દેખાડવા લાગ્યા;^{૨૨} તથા તેની શાંતિને માટે રાજાને હાથી ઉપર બેસાડીને પુરોહિતોએ યજ્ઞપથુની પેઠે તેની ફરતે બળતાં કાષ્ઠનું ભ્રમણ કરાવ્યું તથા પ્રતાપી જરાસંઘરાજાએ ઉત્પાતની શાંતિને માટે નિયમમાં રહી, દીક્ષા ગ્રહણ કરીને ઉપવાસ કર્યો.^{૨૩}

હે ભરતવંશી ! પછી સ્નાતક બ્રાહ્મણના વ્રતને ગ્રહણ કરનારા, હથિયારો વિનાના અને માત્ર બાહુરૂપી શસ્ત્રોવાળા એવા શ્રીકૃષ્ણ તથા પાંડુપુત્રો જરાસંઘની સાથે યુદ્ધ કરવાની ઈચ્છાથી નગરમાં પેઠા.^{૨૪} તે પુરુષોત્તમોએ રાજમાર્ગમાંથી જતાં બજારમાં, ભક્ષ્ય પદાર્થોની તથા પુષ્પોની હુકાનોની ઉત્કૃષ્ટ, સર્વગુણસંપન્ન તથા સર્વ મનોરથ પૂર્ણ કરનારી ઉત્તમ શોભા જોઈ; અને તે સમૃદ્ધિ જોઈને મહાબલવાળા શ્રીકૃષ્ણ, ભીમ તથા અર્જુને બલાત્કારથી માળીની પાસેથી પુષ્પમાલાઓ લીધી. પછી વિવિધ રંગી વસ્ત્રો, માલાઓ તથા સ્વચ્છ કુંડલો ધારણ કરીને તે સર્વે, જેમ હિમાલયના સિંહો આબલાઓની ખોળને માટે તેનાં રહેઠાણ તરફ જાય તેમ, બુદ્ધિમાન જરાસંઘની શોધને માટે તેના રાજમહાલય તરફ ગયા. હે મહારાજ ! તે યુદ્ધમાં શોભનારા વીરોના ચંદન અને અગરુથી ચર્ચિત એવા બાહુઓ સાગના થાંભલાના જેવા શોભતા

હતા. હાથીના જેવા પુષ્ટ, સાગના વૃક્ષ જેવા ઉંચા અને વિશાલ છાતીવાળા એવા તે વીરોને જોઈને મગધવાસી મનુષ્યોને વિસ્મય ઉત્પન્ન થયું. ૨૫-૨૯ તે પુરુષશ્રેષ્ઠો મનુષ્યોથી ભરપૂર એવા ત્રણ દરવાજાઓ ઓળંગીને અહંકારપૂર્વક નિડરતાથી રાજાની પાસે ગયા. ૩૦ પાદ, અર્ધ તથા ગોચુક્ત મધુપકને યોગ્ય અને સત્કારને પ્રાપ્ત થયેલા એવા તેઓને જરાસંધે ઉઠીને યથા-વિધિ સન્માન આપ્યું; ૩૧ તથા સમર્થ રાજાએ ‘તમે ભલે આવ્યા’ એમ તેઓને કહ્યું. હે જનમેજ-ય! તે વખતે અર્જુન અને ભીમસેને મૌન ધારણ કર્યું હતું, ૩૨ એટલે તેઓમાંથી મહા બુદ્ધિવાળા શ્રીકૃષ્ણ કહેવા લાગ્યા કે:—“ હે રાજેન્દ્ર ! આ બન્ને નિયમમાં છે એટલે મધ્ય રાત્રિ પહેલાં તેઓ બોલશે નહિ, પણ તે પછી તમારી સાથે વાતચીત કરશે. ” આ સાંભળીને તેઓને યજ્ઞશા-લામાં બેસાડીને રાજા પોતાના રાજમંદિરમાં ગયો. ૩૩, ૩૪

તે પછી મધ્યરાત્રિ થઈ ત્યારે તે, જ્યાં બ્રાહ્મણો રહ્યા હતા ત્યાં આવ્યો. હે રાજન્ ! હે ભરત ! યુદ્ધમાં વિજય મેળવનારા જરાસંધ રાજાનો એવો જગવિખ્યાત નિયમ હતો કે સ્નાતક બ્રાહ્મણોને આવેલા સાંભળીને તે મધ્યરા-ત્રિએ પણ તેઓની સામે જતો હતો. ૩૫, ૩૬ નૃપ-તિશ્રેષ્ઠ જરાસંધ તે વીરોની આગળ આવ્યો, પણ તેઓને અપૂર્વ વેષવાળા જોઈને તેને તે વખતે વિસ્મય ઉત્પન્ન થયું. ૩૭ હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ રાજા ! શત્રુઓને નાશ પમાડનારા તે નરશ્રેષ્ઠો પણ જરાસંધ રાજાને જોતાંજ આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:—“ હે રાજન્ ! તમારું નિર્વિઘ્ન કલ્યાણ થાઓ ” હે નૃપશાહ્વાલ ! આ રીતે તે રાજાને કહીને એકમેકની સામે જોતા તેઓ ઉભા રહ્યા. ૩૮, ૩૯ તે વખતે હે રાજેન્દ્ર ! બ્રાહ્મણના કપટ-વેષથી ઠંકાયેલા એવા તે પાંડુપુત્રને તથા યદુવં-શોત્પન્ન શ્રીકૃષ્ણને જરાસંધે કહ્યું કે:—“ તમે બેસી જાઓ. ” ૪૦ આ સાંભળીને તે ત્રણે પુરુષ-શ્રેષ્ઠો, મહાયજ્ઞમાં ઝળહળતા ત્રણ અગ્નિઓ શોભે તેવા શોભતા ત્યાં બેઠા. ૪૧ તે પછી હે

કૌરવ્ય ! સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળો જરાસંધ રાજા, વેષ લેવાથી બ્રાહ્મણ બનેલા એવા તેઓની નિંદા કરતો કહેવા લાગ્યો કે:—“ જગતમાં સ્નાતક વ્રતવાળા બ્રાહ્મણો, નિષ્કારણ પુષ્પમાલા તથા અંગરાગને ધારણ કરનારા હોતા નથી, એમ હું સારી રીતે જાણું છું. ત્યારે પુષ્પ ધારણ કરનારા અને પ્રત્યંચાના ચિહ્નવાળા બાહુઓથી ક્ષાત્ર-તેજને ધારણ કરનારા તથા પોતાને બ્રાહ્મણતરીકે ઓળખાવનારા એવા તમે કેાણ છો ? આવાં વિચિત્ર રંગવાળાં વસ્ત્રો, પુષ્પો અને ચંદનની અર્ચાને શરીરપર ધારણ કરનારા તમે કેાણ છો ? તે સાચેસાચું કહો; કારણ કે રાજાઓની આગળ સત્યજ્ શોભે છે. ૪૨-૪૪ વળી તમે ચૈત્યક પર્વતના શિખરરૂપ મિનારાને તોડી પાડીને, રાજાના અપરા-ધનો ભય ન રાખતાં આડે રસ્તેથી કપટવડે નગ-રમાં પેઠા છો; ૪૫ માટે બોલો, બ્રાહ્મણોનું તો વિશેષ કરીને વાણીમાં બલ હોય છે. તમારો તો વેષ જૂદો છે અને કર્મ જૂડું છે. એનાથી આજે તમે શું કરવા ધારો છો ? ૪૬ તમે આ રીતે મારી પાસે આવ્યા છો, છતાં હું તમારી વિધિ-પૂર્વક પૂજા કરું છું તેને તમે કેમ સ્વીકારતા નથી ? મારી પાસે આવવાનું તમને શું પ્રયોજન છે ? ” ૪૭ આ પ્રમાણે જરાસંધે કહ્યું, ત્યારે ઉદાર ચિત્તવાળા અને વાક્ય બોલવામાં ચતુર એવા શ્રીકૃષ્ણ ગંભીર તથા મધુર વાણીવડે કહેવા લાગ્યા. ૪૮

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા:—“ હે મનુષ્યાધીશ રાજા ! અમને તું સ્નાતક વ્રતવાળા બ્રાહ્મણો જાણુ. બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યો, ત્રણે સ્નાતક વ્રત ધારણ કરી શકે છે, ૪૯ પરંતુ તેઓના સામાન્ય તથા વિશેષ નિયમો હોય છે; તેમાં વિશેષ નિયમ પાળનારો ક્ષત્રિય ઐશ્વર્યને પ્રાપ્ત થાય છે, ૫૦ પુષ્પ ધારણ કરનારાને અવશ્ય લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથીજ અમે પુષ્પો ધારણ કર્યા છે. ક્ષત્રિયોના બાહુમાં જેવું બલ હોય છે, તેવું વાક્યમાં બલ હોતું નથી; અને તેથીજ હે બૃહદ્રથના પુત્ર ! તેઓનાં બોલેલાં વચન અપ્રોદ

ગણાય છે. બ્રહ્માએ ક્ષત્રિયોના પોતાના બલને તેઓના બાહુમાં મૂકેલું છે. હે રાજન્ ! તે બલ જો તમારે જોવું હશે તો નિઃસંશય આજેજ તમે તેને જોઈ શકશો. ૫૧, ૫૨ ધીરપુરુષો દ્વાર ન હોય તે સ્થાનથી શત્રુના ઘરમાં પ્રવેશ કરે છે અને મિત્રોના ઘરમાં દરવાજેથી પ્રવેશ કરે છે, આવો ધર્માનુસાર દ્વારનો નિર્ણય કરેલો છે. ૫૩

અમે કોઈક કાર્યને લીધે શત્રુને ઘેર આવેલા છીએ, એટલે શત્રુના હાથની પૂજાને ગ્રહણ કરી શકતા નથી. આ અમારું નિત્યનું વ્રત છે, એમ જાણો. ૫૪

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાતર્ગત જરાસંઘવધપર્વવિષે કૃષ્ણજરાસંઘસંવાદ નામનો અધ્યાય ૨૧ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૨ મો-જરાસંઘની યુદ્ધને માટે તૈયારી

॥ જરાસંઘ ઉવાચ ॥

ન સ્મરામિ કદા વૈરં કૃતં યુષ્માભિસ્તિયુત ॥
ચિંતયંશ્ચ ન પશ્યામિ ભવતાં પ્રતિ વૈકૃતમ્ ॥૧॥

જરાસંઘ બોલ્યો:—“તમે મારી સાથે ક્યારે વૈર કર્યું? તેનું મને સ્મરણ નથી; તેમજ વિચાર કરતાં પણ મને સાંભરતું નથી કે, મેં કંઈ પણ તમારું ભુંડું કર્યું હોય !” હે વિત્રો ! જ્યારે મેં કંઈ પણ અપકાર કર્યો નથી, ત્યારે મને નિરપરાધીને તમે શામાટે શત્રુ માનો છો ? તે કહો; કારણ સાચું બોલવું એવી સજ્જનોની મર્યાદા છે. ૨

જે ક્ષત્રિય થઈને વિનાઅપરાધે અપરાધનો આરોપ મૂકે છે, એ ધર્મના વિધાતથી માફ મન તપી જાય છે; અને તેવો ઉલટું વર્તનારો ક્ષત્રિય ધર્મવેત્તા તથા મહારથ હોય તોપણ તે આ લોકમાં કષ્ટદશાને પ્રાપ્ત થાય છે તથા પોતાને કલ્યાણથી ભ્રષ્ટ કરે છે. ૩, ૪ સદાચારી પુરુષોને માટે ત્રણ લોકમાં ક્ષત્રિયધર્મ શ્રેષ્ઠ છે; અને જેઓ ધર્મવેત્તા મનુષ્યો છે તેઓ એનાથી બીજા ધર્મનાં વખાણ કરતા નથી. ૫ હું પણ નિયમથી સ્વધર્મમાં રહેલો છું તથા પ્રજાનો કંઈ પણ અપરાધ કરતો નથી; તેવા મને, આજ તમે પ્રમાદથી વિરુદ્ધ વચનો કહો છો. ૬

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા:—“હે મહાબાહુ ! કુલને વહન કરનારો કોઈ એક પુરુષ કુલનું-જ્ઞાતિનું કાર્ય કરવા પ્રવૃત્ત થયેલ છે, તેની આજ્ઞાથી

અમે તારા ઉપર ચઢી આવ્યા છીએ. ૭ હે રાજન્ ! તે આ લોકમાં રહેનારા ક્ષત્રિયોને બલાત્કારથી પકડી આણ્યા છે. તે કૂર અપરાધ કરીને તું પોતાને નિરપરાધી શામાટે માને છે ?” હે મહારાજ ! કોઈ પણ રાજા સાધુ વૃત્તિવાળા રાજાઓને શામાટે હણે ? નજ હણે; પરંતુ તું તો રાજાઓને કેદ કરીને રુદ્રને બલિદાન આપવા ધારે છે !” હે બૃહદ્રથના પુત્ર ! તે તારું કરેલું પાપ અમને પણ પ્રાપ્ત થાય; કારણ કે અમે ધર્માચરણી છીએ તથા ધર્મનું રક્ષણ કરવા માટે સમર્થ છીએ; અર્થાત્ પોતે સમર્થ છતાં જે અધર્મ થતો ન અટકાવે તે પણ અધર્મનો ભાગી થાય છે. ૧૦ યજ્ઞમાં પશુઓની પેઠે મનુષ્યોનો વધ અમે કોઈવાર દીઠો નથી. ત્યારે તું મનુષ્યોનો વધ કરીને દેવ-શંકરનું યજ્ઞન કરવા કેમ ઇચ્છા કરે છે ? ૧૧ હે જરાસંઘ ! તું મિથ્યા બુદ્ધિવાળો છે; અને તેથીજ તું પોતે ક્ષત્રિયરાજ થઈને ક્ષત્રિય રાજાઓને પશુનું નામ આપવા તૈયાર થયો છે. આ તારા જેવી દુષ્ટતા બીજો કોણ કરી શકે ? ૧૨ જે મનુષ્ય જે જે અવસ્થામાં પોતે જેવું જેવું કર્મ કરે છે, તે તે અવસ્થામાં તેને તેવું તેવું ફલ ભોગવવું પડે છે. ૧૩ તું જ્ઞાતિનો ક્ષય કરનારો છે અને અમે દુઃખીનું રક્ષણ કરનારા છીએ, માટે અમે જ્ઞાતિની વૃદ્ધિને નિમિત્તે તને મારવા માટે અહીં આવ્યા છીએ. ૧૪ હે રાજન્ ! તું માને છે કે, મારા

જેવો આ લોકમાં બીજો ક્ષત્રિય પુરુષ કોઈ નથી; પરંતુ તે તારી બુદ્ધિનો મહાન ભ્રમ છે.^{૧૫} હે નૃપ! પોતાનાં સ્વરૂપને જાણનારો અને પોતાની જાતિવાળાઓનું મારે પાલન કરવું જોઈએ એવું માનનારો, કયો ક્ષત્રિય યુદ્ધ કર્યા પછી અવિનાશી અને અતુલ એવા સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થતો નથી?^{૧૬} એટલે તે સ્વર્ગગમનનો નિશ્ચય કરીનેજ ક્ષત્રિયો રણયજ્ઞની દીક્ષા લઈને લોકોનો વિજય કરે છે, એમ હે રાજન્! તમારે જાણવું જોઈએ.^{૧૭} મહાન વેદાધ્યયનથી સ્વર્ગ મળે છે, મહાન યશથી સ્વર્ગ મળે છે, તપ કરવાથી સ્વર્ગ મળે છે; પણ યુદ્ધમાં મરવાથી તો નિઃસંદેહ સ્વર્ગ મળે છે.^{૧૮} યુદ્ધમાં મરનારો ક્ષત્રિય, સર્વગુણસંપન્ન થઈને ઈંદ્રના વૈજયંત નામના મહેલમાં જાય છે અને એજ ગુણોથી પૂર્ણ થઈને ઈંદ્ર પણ અસુરોનો પરાજય કરીને જગતનું રક્ષણ કરે છે.^{૧૯} સ્વર્ગના માર્ગને માટે યોગ્ય જેવો તારો વિગ્રહ છે, તેવો વિગ્રહ બીજો કોણ કરી શકે? હે રાજન્! તું મગધદેશની વિશાલ સેનાના મહાન બલથી ગવિષ્ઠ થઈને બીજાઓનું અપમાન કરીશ નહિ; કારણ કે હે નરેશ્વર! પ્રત્યેક પુરુષોમાં પરાક્રમ હોતું નથી, પરંતુ તારી બરોબર કે તારાથી વિશેષ બલ જ્યાંસુધી તારા જાણવામાં આવ્યું નથી ત્યાંસુધીજ તને ગર્વ રહેશે. તારા એ બલને અમે સહન કરીએ તેમ છીએ; માટેજ હે રાજન્! હું કહું છું કે, તું સમાન પુરુષોની આગળ તારાં માન અને ગર્વ છોડી દે; અને હે મગધ! પુત્ર, પ્રધાન તથા સૈન્યની સાથે યમલોકમાં ન જા.^{૨૦-૨૩} હંભોહ્લવરાજ, સહસ્રર્જુન, ઉત્તર અને જૃહદ્રથ-રાજ, એ રાજાઓ પોતાનાથી શ્રેષ્ઠ પુરુષોનું અપમાન કરીને પોતાનાં સૈન્યોની સાથે વિનાશ પામ્યા છે.^{૨૪} અમે ગ્રાહ્યો નથી, પણ તારી સાથે યુદ્ધ કરવા માટે આવેલા ક્ષત્રિયો છીએ, એમાં સંદેહ નથી. હું પોતે સૂરસેનના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલો કૃષ્ણ છું અને આ બન્ને પુરુષવીરો પાંડુપુત્રો છે. એ બન્નેના મામાનો પુત્ર અને તારો શત્રુ હું કૃષ્ણ છું એમ તું જાણ.^{૨૫}

હે મગધરાજ! તને હું યુદ્ધનું આહ્વાન કરું છું, તું સ્થિર થઈને યુદ્ધ કર અથવા તો સર્વ રાજાઓને છોડી દે, કે યમલોકમાં જા.^{૨૬}

જરાસંધ બોલ્યો:-“હું કોઈ પણ રાજાને જીત્યા વિના કેદ કરતો નથી. મેં જેને જીત્યો નથી એવો કયો અજિત શત્રુ મારી કેદમાં છે?^{૨૭} હે કૃષ્ણ! ક્ષત્રિયોને માટે એજ ધર્માનુરૂપ આજીવિકા છે. પરાક્રમથી શત્રુઓને વશ કરીને તેનું પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે કરવું એમ વિક્રાનો કહે છે.^{૨૮} હે કૃષ્ણ! દેવતાને બલિ આપવા માટે રાજાઓને એકલા કરીને, ક્ષત્રિયોનાં વ્રતને સ્મરણ કરતો હું, આજે ભયથી તેઓને કેવી રીતે છોડી શકું?^{૨૯} માટે હું વ્યૂહવાળાં સૈન્યની સાથે સૈન્ય લઈને, એકલાની સાથે એકલો અથવા બેની સાથે કે ત્રણેની સાથે એકી વખતે અથવા પૃથક્ પૃથક્ લડવા તૈયાર છું.”^{૩૦}

વૈશંપાયન કહે છે:-આ પ્રમાણે કહીને ભયંકર કર્મવાળા વીરોની સાથે યુદ્ધ કરવાની ઈચ્છાવાળા જરાસંધ રાજાએ તે વખતે પોતાના પુત્ર સહદેવને રાજ્યાભિષેક કરવાની આજ્ઞા કરી;^{૩૧} અને આ યુદ્ધનો સમય પ્રાપ્ત થતાં હે ભરતશ્રેષ્ઠ! જરાસંધ રાજાએ પોતાના સેનાપતિ કૌશિક તથા ચિત્રસેનને યાદ કર્યા,^{૩૨} કે જેમનાં મનુષ્યલોકમાં લોકોએ વખાણેલાં એવાં હંસ તથા ડિંભક એવાં નામ હતાં; જે હે રાજન્! મેં પૂર્વે તમને કહ્યાં હતાં.^{૩૩} હે રાજન્! પછી સમય પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર જેવા, સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા, સૂરવંશોત્પન્ન, જિતાત્માઓમાં મુખ્ય તથા હલધારીના કનિષ્ઠ બંધુ એવા મધુસૂદન શ્રીકૃષ્ણે, વ્યાઘ્રના જેવા પરાક્રમી, ભૂમિમાં ભયંકર વિક્રમવાળા તથા બલવાનમાં મુખ્ય એવા જરાસંધ રાજાને જાણીને તથા બીજાને હાથે મરવા નિર્માયલા પણ યુદ્ધમાં યાદવોથી ન મરે તેવા વરદાનવાળા જરાસંધને ગ્રહાની આજ્ઞાને માન આપીને પોતે મારવાની ઈચ્છા કરી નહિ.^{૩૪-૩૬} ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાતર્ગત

જરાસંધવધપર્વવિષે જરાસંધદ્વિદ્વેષાગ

નામનો અધ્યાય ૨૨ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૩ મો-ભીમસેનની સાથે જરાસંધનું યુદ્ધ તથા જરાસંધને થયેલો શ્રમ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતસ્તં નિશ્ચિતાત્માનં યુદ્ધાય યદુનંદનઃ ॥

ઉવાચ વાગ્મી રાજાનં જરાસંધમધોક્ષજઃ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:-તે પછી યુદ્ધને માટે નિશ્ચયવાળા જરાસંધરાજને, બોલવામાં ચતુર એવા યદુનંદન શ્રીકૃષ્ણ કહેવા લાગ્યા.^૧

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા:-“ હે રાજન્ ! અમારા ત્રણમાંથી કોની એકની સાથે યુદ્ધ કરવા માટે તમારું મન ઉત્સાહ રાખે છે ? અમારામાંથી યુદ્ધ કરવા કોણ તૈયાર થાય ? તે કહો.”^૨ આ પ્રમાણે પૂછ્યું, ત્યારે મહાન કાંતિવાળા મગધરાજ જરાસંધે ભીમસેનની સાથે યુદ્ધ કરવાની માગણી કરી.^૩ પછી યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા જરાસંધની આગળ, ગોરોચન, પુષ્પો બીજા મંગલ પદાર્થો, મુખ્ય ઔષધો અને દુઃખ તથા મૂર્છાના સમયમાં સુખ તથા ભાન લાવનારાં સાધનો લઈને પુરોહિત આવી પહોંચ્યો.^૪ તે યશસ્વી બ્રાહ્મણે રાજાને સ્વસ્તિવાચન કર્યું. તે પછી ક્ષત્રિધર્મને સ્મરણ કરતો જરાસંધ યુદ્ધને માટે સાવધ થયો.^૫ તેણે ઢિરીટ ઉતારી મૂક્યો, કેશોને બેરોબર બાંધ્યા અને મર્યાદા ઉલ્લંઘન કરતા સમુદ્રની પેઠે તે ઉભો થયો.^૬ પછી બુદ્ધિમાન તથા ભયંકર પરાક્રમી જરાસંધ રાજાએ ભીમને કહ્યું કે:- “ હે ભીમ ! હું તારી સાથે યુદ્ધ કરીશ; કારણ કે શ્રેષ્ઠને હાથે હારવું તે પણ સાચું છે.”^૭ આ પ્રમાણે કહીને શત્રુને દમન કરનારો મહાતેજસ્વી જરાસંધ, જેમ ઈંદ્રની સાથે યુદ્ધ કરવા બલદાનવ બન્યો તેમ ભીમસેનની સામે ગયો.^૮ તે પછી સ્વસ્તિવાચન જેને કરેલું એવો બલવાન ભીમસેન પણ શ્રીકૃષ્ણની રજા લઈને યુદ્ધની ઇચ્છાથી જરાસંધની સામે ગયો;^૯ એટલે તે બન્ને નરબ્યાધ વીરો, એકમેકને જીતવાની ઇચ્છાથી પરમ પ્રસન્ન થઈને બાહુરૂપી શસ્ત્રોથી

યુદ્ધ કરવા સામસામા થઈ ગયા.^{૧૦} તેઓએ પ્રથમ એકમેકના હાથનો સ્પર્શ કરીને પરસ્પર પાદભિવંદન કર્યું. પછી બાહુ ઠોકવાથી બાબુબંધના પડછીઆને હલાવતાં તેઓએ બાબુનો મહાન શબ્દ કર્યો.^{૧૧} પછી હે વિભો ! તેમણે એકમેકના ખભાને હાથોવડે પકડીને તેના પર વારંવાર પ્રહાર કર્યા તથા અંગને અંગની સાથે મેળવીને વારંવાર તેને અક્ષાબ્યાં.^{૧૨} પછી અત્યંત વેગવડે હાથને સંકોચી લેવો, લાંબો કરવો, ઉપરહેડળ ફેરવવો, મુઠ્ઠી વાળવી, પગની આંટીઓ નાખવી વગેરે ચિત્રહરતાદિ ક્રિયાઓ કરીને તેઓ પરસ્પરની બગલમાં હાથ નાખીને એકમેકને બંધન કરવા લાગ્યા તથા પાપાણ જેવાં ગળાંમાં કઠોર કપોલના પ્રહારથી નીકળતા તણખાઓવડે જાણે વજ્રો પછડાતાં હોય તેવા જણાવા લાગ્યા.^{૧૩} પછી તે બન્ને બાહુપાશ, ચરણપાશ વગેરે કરીને તથા પગના પ્રહારથી એકમેકની શિરાઓ સુધી વેદના ઉત્પન્ન કરીને, વળી છાતીમાં થાંપડોના પ્રહાર કરીને તથા બે હાથની આંગળીઓ એકમેકમાં ગુંથી દઈ, તે બે હાથની વચ્ચે માથું ઘાલી તેને દબાવવાથી થતી પૂર્ણ કુંભમુદ્રા કરીને પરસ્પરને પીડવા લાગ્યા.^{૧૪} વળી એકમેકને બાથમાં ઘાલીને હાથની પેઠે ગર્જના કરતા તેઓ બાહુરૂપી હથિયારો ચલાવતા ચલાવતા મેઘની પેઠે નાદ કરવા લાગ્યા.^{૧૫} હાથનાં તળીઆંવડે પરસ્પર પ્રહાર કરતા તથા એકમેકના તરફ જતા તેઓ ક્રોધ પામેલા સિંહોની પેઠે અચોન્યને ખેંચી ખેંચીને યુદ્ધ કરતા હતા.^{૧૬} વળી તેઓ હાથવડે પોતાનાં અંગની સાથે સામાના અંગને ખૂબ દબાવી દેતા હતા તથા બાહુવડે પેટમાંથી પકડીને દૂર ફેંકતા હતા.^{૧૭} વળી દેહને સંકુચિત કરીને યુદ્ધશિક્ષણ પામેલા તે બન્ને, એકમેકને કેડમાં તથા પાસાંઓમાં હસ્તબંધ નાખી,

પોતાના કંઠ તથા છાતી પાસે લાવીને અક્રા-
ળતા હતા.^{૧૮} વળી તેઓ સર્વ મર્યાદાનું અતિ-
ક્રમણ કરીને એકમેકની પીઠને જમીનપર પછા-
ડતા પરસ્પરનો પરાભવ કરતા હતા તથા બાહુ-
ઓવડે ઉઠર વગેરે દબાવીને સંપૂર્ણ મૂર્છા
તથા પૂર્ણકુંભ ક્રિયાઓ કરતા હતા.^{૧૯} વળી
તેઓ ઇચ્છામાં આવે તેમ, દોરડી વણવાને માટે
જેમ ઘાસને આમળવામાં આવે છે તેમ, એકમે-
કનાં અંગોને આમળી નાખતા હતા તથા સુક્ષ્મી
એક અંગ ઉપર ઉગામીને તેનો બીજા અંગ
ઉપર પ્રહાર કરતા હતા.^{૨૦} આવાં આવાં વિવિધ
યુદ્ધો તે બંને પરસ્પરમાં કરતા હતા. હે નરશા-
હ્ન ! તે વખતે તે બંનેનું યુદ્ધ જોવા માટે ત્યાં
નગરવાસી બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો, શૂદ્રો,
સ્ત્રીઓ તથા વૃદ્ધો હજારોની સંખ્યામાં એકઠાં
થયાં હતાં અને તે પ્રેક્ષક જનોના સમૂહથી તે
સ્થાન ચિકાર ભરાઈ ગયું હતું.^{૨૧,૨૨} તેઓ
ભુજનો પ્રહાર કરીને એકમેકની ડોકી ખેંચી
શત્રુને ઉંઘો પાડતા હતા તથા ચત્તો કરવા
પગ પકડીને ખેંચતા હતા. તે વખતે જેમ પર્વત
ઉપર વજ્ર પરતું હોય તેવો એકબીજા ઉપર
ભયંકર પ્રહાર થતો હતો.^{૨૩} બલવાનોમાં શ્રેષ્ઠ
એવા તે બંને બલવડે પરમ હર્ષમાં આવીને
એકમેકનો લાગ બોળતા તથા પરસ્પરને જીત-
વાની ઇચ્છા કરતા હતા.^{૨૪} હે રાજન્ ! યુદ્ધભૂ-
મિમાં તે બંને બલવાનોનું ઈંદ્ર અને વૃત્રાસુરના
જેવું ભયંકર યુદ્ધ ચાલતું હતું અને ત્યાં તેઓ
જ્યારે બાહુબંધ નાખીને એકમેકને પાછા
હઠાવતા હતા, ત્યારે લોકોનાં ટોળાંઓ દૂર દૂર
નાસતાં હતાં.^{૨૫} તે બંને પ્રકર્ષણ, આકર્ષણ,
અનુકર્ષણ અને વિકર્ષણવડે એકબીજાને ખેંચી

તેના દેહને છોલી નાખતા હતા તથા ઘુંટણવડે
પ્રહાર કરતા હતા.^{૨૬} વળી મહાન શબ્દોવડે
એકમેકનો તિરસ્કાર કરતા તથા પાપાણસમૂ-
હના જેવા પ્રહારથી એકબીજાને હણતા હતા.^{૨૭}
વિશાલછાતીવાળા, લાંબી ભુજવાળા તથા યુદ્ધમાં
કુશળ એવા તે બંને વીરો લોખંડી પરિઘોથી
લઢતા હોય તેમ બાહુઓથી યુદ્ધ કરતા હતા.^{૨૮}
આ રીતે તે મહાત્માઓનું કાર્તિક માસના
પડવાથી આરંભીને તેરશ સુધી આહાર તથા
વિશ્રાંતિવિના અહોનિશ યુદ્ધ ચાલ્યું અને ચૌદ-
શની રાત થતાં થાકી જવાથી જરાસંધ યુદ્ધ
કરતો બંધ પડ્યો.^{૨૯,૩૦} હે રાજન્ ! તે રાત્રીને
તેવી રીતે શ્રમિત થયેલો જોઈને જનાર્દન ભગ-
વાન, ભયંકર કર્મવાળા ભીમસેનને શિષ્ટાચાર
દેખાડવાના બહાનાથી, શત્રુના વધનો સમય
સૂચવતા હોય તેમ કહેવા લાગ્યા કે:-^{૩૧} “ હે
કુંતીના પુત્ર ! શ્રમિત થયેલો શત્રુ યુદ્ધમાં પીડા
કરવા મળતો નથી; કારણકે તેવાને અત્યંત પીડા
કરવાથી તે પોતાનું જીવિત ત્યજી દે છે,^{૩૨} માટે
હે કૌતેય ! તારે રાત્રીને પીડા કરવી નહિ, પણ
હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! એની સાથે તું બાહુવડે સમાન
યુદ્ધજ કર. ”^{૩૩}

આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું, ત્યારે શત્રુવીરને
હણનારા એવા ભીમસેને જરાસંધને શ્રમિત
થયેલો જાણીને તેને મારવાનો વિચાર કર્યો.^{૩૪}
તે પછી અજિત એવા જરાસંધને જીતવા માટે
બલવાનમાં શ્રેષ્ઠ એવા કુરુનંદન ભીમસેને ભારે
કોપ ધારણ કર્યો.^{૩૫}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વતર્ગત જરા-
સંધવધપર્વવિષે જરાસંધકલાંતિ નામનો
અધ્યાય ૨૩ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૪ મો-જરાસંધનો વધ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥
ભીમસેનસ્તતઃ કૃષ્ણમુવાચ યદુનંદનમ્ ॥
બુદ્ધિમાસ્થાય વિપુલાં જરાસંધવધેભસ્યા ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:-તે પછી ભીમસેન, જ-
રાસંધનાં વધની ઇચ્છાથી પ્રૌઢ બુદ્ધિ ધારણ કરી-
ને મહાવંદન એવા શ્રીકૃષ્ણને કહેવા લાગ્યો કે,^૧

“હે યદુશાહ્વા ! હે કૃષ્ણ ! હું કમર કસીને મારા સમગ્ર બંધથી પણ આ પાપીને વશ કરી શકીશ નહિ.”^૨ આ પ્રમાણે ભીમે કહ્યું, ત્યારે યુરુષોમાં વ્યાધ જેવા શ્રીકૃષ્ણ, જરાસંધના વધની ઇચ્છાથી ત્વરા કરતા, ભીમસેનને પ્રત્યુત્તર આપવા લાગ્યા કે:-^૩ “હે ભીમ ! તારામાં જે દેવી પરમ બલ છે તથા તારામાં જે વાયુનું બલ છે, તે બધું બલ આજે તું જરાસંધ ઉપર તડાલ દેખાડ.”^૪

આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું, ત્યારે શત્રુને હમન કરનારા મહાબલવાન ભીમસેને બલવાન જરાસંધને ઉછાળીને ભમાવવા માંડ્યો.^૫ હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ રાજા ! આમ જરાસંધને સો ચક્કર ફેરવીને પછી ભીમે તેને જમીન પર ઉંધો નાખી દીધો અને તેની કેડ ઉપર બે ઘુંટણ મૂકીને બે તરફથી ઉંચો કરી કમાનની પેઠે વાંકો વાળી વચમાંથી ભાગી નાખ્યો તથા તેને ચુરી નાખીને ભીમે મોટી ગર્જના કરી.^૬ પછી હાથવડે તેનો પગ પકડીને મહાબલવાન ભીમે જરાસંધના બે ચીરા કર્યા. તે વખતે ભીમની ગર્જનાથી તથા ચીરાતા જરાસંધના શબ્દથી, સર્વ પ્રાણીને ભય ઉત્પન્ન કરે તેવો ભારે ડોલાહલ થઈ રહ્યો.^{૭,૮} તે ભીમસેનના તથા જરાસંધના નાદવડે મગધવાસી લોકો ત્રાસ પામી ગયા અને સ્ત્રીઓના ગર્ભો ગળી ગયા.^૯ ભીમસેનના શબ્દોથી તો મગધદેશના લોકો એમ બાણવા લાગ્યા કે, આ તે શું હિમાલય ફાટી પડ્યો કે પૃથ્વી ફાટતી હશે ?^{૧૦} તે પછી રાજમહેલના દરવાજા આગળ તે રાજાને સૂતેલો હોય તેમ મૂકી દઈને, શત્રુને હમન કરનારા તે ત્રણે વીરો રાત્રે ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા.^{૧૧} પછી શ્રીકૃષ્ણે પતાકાવાળો જરાસંધનો રથ જોડાવ્યો અને તેમાં બંને ભાઈઓને બેસાડીને તે બંદીખાના આગળ ગયા તથા ત્યાં કેદ કરેલા રાજાઓને છોડાવ્યા.^{૧૨} એટલે મોટા ભયથી મુક્ત કરેલા અને રત્નવસ્તુઓનો ઉપભોગ કરનારા તે રાજાઓએ શ્રીકૃષ્ણને જોઈને તેમને રત્નની ભેટો ધરી.^{૧૩} તે

પછી શસ્ત્રના ક્ષતથી રહિત, શસ્ત્રથી સંપન્ન તથા શત્રુઓને જીતનારા એવા શ્રીકૃષ્ણ તે દિવ્ય રથમાં બેસીને રાજાઓની સાથે ગિરિવ્રજમાંથી બહાર નીકળ્યા.^{૧૪} તે રથમાં બે હાથથી બાણો મૂકનાર, ધારાબંધ શસ્ત્રોનો પ્રહાર કરનાર, સર્વ રાજાઓથી હુર્જ, કૃષ્ણ જેના સારથિ તથા રમણીય અંગવાળો એવો અર્જુન, ભીમસેનની સાથે બેઠેલો હતો.^{૧૫} આ રીતે ભીમ તથા અર્જુન, એ બે યોદ્ધાઓ જેમાં બેઠેલા તથા શ્રીકૃષ્ણ જેના સારથિ થયેલા એવો તે સર્વ ધનુર્ધારીઓથી જીતી ન શકાય તેવો શ્રેષ્ઠ રથ અતિશય શોભવા લાગ્યો.^{૧૬} પૂર્વે ધૃતસ્પતિની સ્ત્રી તારાને માટે થયેલા સંગ્રામમાં જે રથમાં બેસીને ઇંદ્ર તથા વિષ્ણુ ફરતા હતા, તેજ રથમાં બેસીને તેનાવડે શ્રીકૃષ્ણ તે વખતે નીકળ્યા.^{૧૭} તપાવેલા સુવર્ણના જેવી કાંતિવાળા, કિંકિણીના સમૂહવડે શોભતા, મેઘની ગર્જના જેવા નાદવાળા, જયશીલ તથા શત્રુનો વિનાશ કરનારા એવા તે રથને મેળવીને પુરુષશ્રેષ્ઠ પાંડવો તથા શ્રીકૃષ્ણ બહુ પ્રસન્ન થયા; કે જે રથમાં બેસીને ઇંદ્રે નવાણુ દાનવોનો સંહાર કર્યો હતો.^{૧૮,૧૯} તે પછી મહાબાહુ શ્રીકૃષ્ણને બંને ભાઈઓની સાથે રથમાં બેઠેલા જોઈને મગધદેશના લોકો વિસ્મય પામ્યા.^{૨૦} હે ભારત ! વાયુના જેવા વેગવાળો તે રથ, દિવ્ય ઘોડાઓ જોડવાંથી તથા શ્રીકૃષ્ણના બેસવાથી અત્યંત શોભી નીકળ્યો હતો.^{૨૧} વળી તે શ્રેષ્ઠ રથના ઉપર રથથી અદ્ધર રહેલો દેવનિર્મિત ધ્વજ હતો, જે ઇંદ્રધનુષના જેવી કાંતિવાળો શ્રીમાન ધ્વજ એક યોજનથી જણાતો હતો.^{૨૨} તે પછી શ્રીકૃષ્ણે ગરુડનું સ્મરણ કર્યું અને તડાલ તે આવીને ધ્વજના ઉપર બેઠો એટલે તો તેનાથી તે ઉંચા ચૈત્ય (ગામનું ચિહ્નભૂત વૃક્ષ) ના જેવો જણાવા લાગ્યો.^{૨૩} મોટી ગર્જના કરતાં અને પહોળાં મોઢાંવાળાં, ધ્વજ ઉપર બેસનારાં ભૂતોની સાથે સર્પ-ભક્ષક ગરુડ તે શ્રેષ્ઠ રથ ઉપર બેઠો;^{૨૪} એટલે તેનાથી તો તે ધ્વજ, સહસ્ર કિરણોથી વીંટાયલા મધ્યાહ્નના સૂર્યની પેઠે પ્રાણીઓથી જોઈ ન શકાય તેવો અધિક તેજસ્વી શોભવા લાગ્યો.^{૨૫}

जरासंध अतः भूमिं मल्लयुद्धे ।

सर्तुं साहित्य व० का०]

जरासंध औ भूमि का, महसुसर भवबोक । चित्तित क्यों श्रीकृष्ण हैं ? क्या हे उनको शोक ?

[बेल्वेडियर प्रेस, प्रयाग]

હે રાજન્! તે દિવ્ય એવો શ્રેષ્ઠ ધ્વજ, ઝાડોમાં ભરાતો ન હતો, શસ્ત્રોથી છેદાતો ન હતો તથા દૂરથી મનુષ્યો તેને જોઈ શકતાં હતાં! તેવા ધ્વજવાળા અને મેઘના જેવા નાદવાળા તે દિવ્ય રથમાં બેસીને પુરુષોમાં વ્યાપ્ત જેવા શ્રીકૃષ્ણ બન્ને પાંડુપુત્રોની સાથે ત્યાંથી નીકળ્યા.^{૨૬, ૨૭} હે રાજન્! તે રથ ઇંદ્રથી વસુરાજને, તેનાથી બૃહદ્રથને અને બૃહદ્રથથી અનુક્રમે જરાસંધને મળેલો હતો.^{૨૮} મહાન બાહુવાળા, કમલના જેવાં નેત્રવાળા તથા મહાયશવાળા એવા શ્રીકૃષ્ણ તે ગિરિવજમાંથી નીકળીને બહાર સપાટ પ્રદેશમાં આવીને ઉભા રહ્યા.^{૨૯} હે રાજન્! તે વખતે ત્યાં બ્રાહ્મણ વગેરે સઘળા નગરના લોકો આવ્યા અને તેઓએ શાસ્ત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ક્રિયાપૂર્વક શ્રીકૃષ્ણ આદિનો સત્કાર કર્યો.^{૩૦} વળી બંધનથી છૂટેલા રાજાઓએ આવીને મધુસૂદન ભગવાનની પૂજા કરી તથા તેઓ સ્તુતિપૂર્વક આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:—
“હે મહાબાહુ શ્રીકૃષ્ણ! ભીમસેન અને અર્જુનનાં બલથી યુક્ત એવા તમે દેવકીનંદન, જે ધર્મનું પ્રતિપાલન કરો છો, એ તમારે માટે આશ્ચર્ય ગણાય નહિ.^{૩૨} તમે આજે દુઃખરૂપી કાદવથી ભરેલા જરાસંધરૂપી ઘોર ધરામાં ડૂબતા રાજાઓનો ઉદ્ધાર કર્યો છે.^{૩૩} હે વિષ્ણુ! હે ચતુરનંદન! અતિ દારુણ એવા આ પર્વતના કિલ્લામાં અત્યંત દુઃખી થતા એવા રાજાઓનો છુટકો કરીને આજે તમે પ્રકાશિત યશને પ્રાપ્ત થયા, એ બહુ સાંકે થયું છે.^{૩૪} હે પુરુષવ્યાધ! અમે આપનું શું કાર્ય કરીએ, તે પ્રણામ કરતા એવા અમને કહો. જો કે તે કાર્ય દુષ્કર હશે તો પણ રાજાઓએ તે કરેલુંજ આપ બાણજો.”^{૩૫}

તે પછી મોટા મનવાળા શ્રીકૃષ્ણ તેઓને સારી રીતે આશ્વાસન આપીને કહેવા લાગ્યા કે:—“યુધિષ્ઠિર રાજા રાજસૂય યજ્ઞ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે;^{૩૬} તે ધર્મકાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયેલા છે તથા સમ્રાટપદની ઇચ્છા કરે છે, એમ બાણીને તમે બધા તેમને સહાય કરો.”^{૩૭} હે મહારાજા! આ સાંભળીને બહુ પ્રસન્ન થયેલા સર્વે રાજાઓ શ્રીકૃષ્ણનાં તે વચનને સ્વીકારીને ‘ભલે તેમને પૂજા કરીશું’

એમ કહેવા લાગ્યા;^{૩૮} તથા તે રાજાઓ શ્રીકૃષ્ણને રત્નોની ભેટ ધરવા લાગ્યા. તે લેવાની ઇચ્છા ન છતાં તેઓના ઉપર કૃપા કરીને ગોવિંદે કષ્ટથી તે ભેટો સ્વીકારી.^{૩૯} તે પછી ઉદાર મનવાળો જરાસંધનો પુત્ર સહદેવ, પોતાના સેવકો તથા પ્રધાનની સાથે પુરોહિતને આગળ કરીને ગામબહાર શ્રીકૃષ્ણની આગળ આવ્યો.^{૪૦} અને નીચો નમીને પ્રણામ કરતો તે સહદેવ ઘણાં રત્નોની ભેટ ધરીને મનુષ્યોના દેવ એવા વાસુદેવની આગળ ઉભો રહ્યો.^{૪૧} તે વખતે ભયથી દીન બનેલા સહદેવને શ્રીકૃષ્ણે અભય આપ્યું અને તે પુરુષોત્તમે તેનાં અમૂલ્ય રત્નોને ગ્રહણ કર્યાં.^{૪૨} તે પછી શ્રીકૃષ્ણે ત્યાંજ જરાસંધના પુત્રને હર્ષથી રાજ્યાભિષેક કર્યો. મહાત્માઓએ જેને અભિષેક કરેલો એવો જરાસંધનો તેજસ્વી તથા મહાન બાહુવાળો પુત્ર સહદેવ રાજા, શ્રીકૃષ્ણની સાથે એકય કરીને તથા પાંડુપુત્રોથી સત્કાર પામીને પછી જરાસંધના નગરમાં પેઠો.^{૪૩, ૪૪} તે પછી પરમ શોભાસંપન્ન એવા પુરુષશ્રેષ્ઠ કૃષ્ણ પણ ઘણાં રત્નો લઈને પાંડુપુત્રોની સાથે ત્યાંથી પ્રયાણ કરી ગયા;^{૪૫} અને પાંડવોની સાથે ઇંદ્રપ્રસ્થમાં આવીને ધર્મરાજને મળ્યા તથા પ્રસન્ન થઈને કહેવા લાગ્યા કે:—“હે મહારાજા! ભીમસેને બલવાન જરાસંધને માર્યો અને રાજાઓને બંધનથી મુક્ત કર્યા તે બહુ સાંકે થયું છે.^{૪૬, ૪૭} વળી હે ભારત! આ ભીમસેન તથા અર્જુન અક્ષત તથા ક્ષેમકુશલ પોતાના નગરમાં આવ્યા તે પણ ઘણું સાંકે થયું છે.”^{૪૮} આ સાંભળીને યુધિષ્ઠિરે શ્રીકૃષ્ણની યથાયોગ્ય પૂજા કરી અને પ્રસન્ન થઈને ભીમસેન તથા અર્જુનને આલિંગન કર્યું.^{૪૯} આ રીતે જરાસંધનો નાશ થયા પછી ભાઈઓએ કરેલા વિજયને પ્રાપ્ત થઈને, અબ્બતશત્રુ યુધિષ્ઠિર રાજા ભાઈઓની સાથે આનંદ પામ્યા.^{૫૦} તે પછી ભાઈઓની સાથે યુધિષ્ઠિર રાજાએ ત્યાં આવેલા રાજાઓને વય પ્રમાણે મળીને તથા પૂજનસત્કાર કરીને ઘેર જવાની રજા આપી.^{૫૧} પ્રસન્ન મનવાળા તે રાજાઓ પણ યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞા લઈને નાનાં-મોટાં પાંડવોમાં બેસી ત્વરાથી પોતપોતાના

દેશોમાં ચાલ્યા ગયા.^{૫૨}

આ પ્રમાણે પુરુષોમાં વ્યાધ જેવા, મહાબુ-
દ્ધિવાળા જનાદને તે વખતે શત્રુ જરાસંધને પાંડ-
વોદ્ધારા મરાવ્યો હતો.^{૫૩} હે ભારત! શત્રુને દમ-
ન કરનારા શ્રીકૃષ્ણ, જરાસંધને બુદ્ધિપૂર્વક મરા-
વીને, પછી ધર્મરાજની આજ્ઞા લઈને તથા પૃથા,
દ્રૌપદી, સુભદ્રા, ભીમસેન, અર્જુન, નકુલ, સહ-
દેવ તથા ધૌમ્યને કહીને, મનના જેવી ગતિવાળા
ધર્મરાજે અર્પણ કરેલા તેજ શ્રેષ્ઠ દિવ્ય રથવડે
દિશાઓને ગળવતા પોતાની દ્વારકાપુરીપ્રત્યે
ગયા.^{૫૪-૫૬} તે વખતે હે ભરતશ્રેષ્ઠ! યુધિષ્ઠિર આદિ
પાંડવોએ અકિલકર્મ કરનારા એવા શ્રીકૃષ્ણની
પ્રદક્ષિણા કરી^{૫૭} અને દેવકીનંદન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ

વિસ્તીર્ણ જય મેળવીને તથા રાજાઓને અભય
આપીને પધાર્યા. હે ભરતવંશી! રાજા! તે પછી
આ કર્મવડે પાંડવોનો યશ પણ ઘણો વૃદ્ધિ પામ્યો
અને તેથી તેઓએ દ્રૌપદીના પ્રેમમાં પણ ઘણી
વૃદ્ધિ કરી.^{૫૮, ૫૯} વળી તે વખતે ધર્મ, કામ તથા
અર્થયુક્ત પ્રજાપાલન તથા કીર્તિને યોગ્ય જે
કાર્યો કરવાનાં હતાં તે પણ યુધિષ્ઠિર રાજાએ
ધર્મથી કર્યા.^{૬૦}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વોત્તર્ગત જરા-
સંધવધ પર્વવિષે જરાસંધવધ નામનો

અધ્યાય ૨૪ મો સમાપ્ત.

જરાસંધવધ પર્વ સમાપ્ત.*

દિગ્વિજય પર્વ

અધ્યાય ૨૫ મો-દિગ્વિજયનું સંક્ષેપથી વર્ણન

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

પાર્થઃ પ્રાપ્ય ધનુઃ શ્રેષ્ઠમક્ષય્યૌ ચ મહેષુધી ॥

રથં ધ્વજં સમાં ચૈવ યુધિષ્ઠિરમભાષત ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:-ઉત્તમ ધનુષ, બે મોટા
અક્ષય ભાથા, રથ, ધ્વજ અને સભા પ્રાપ્ત કર્યા
પછી પૃથાનો પુત્ર અર્જુન યુધિષ્ઠિરરાજાને કહેવા
લાગ્યો.^૧

અર્જુન કહે છે:-“હે રાજા! ધનુષ, અસ્ત્ર,
શરો, વીર્ય, શ્રીકૃષ્ણનો પક્ષ, ભૂમિ, યશ અને
બલ, એ સઘળું મને તેવું જે હું ઇચ્છતો હતો
તે બધું મેં મેળવ્યું છે.^૨ હે મહારાજા! હવે
ભંડારની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ એમ હું માનું છું;
અને તેથી સર્વ રાજાઓની પાસેથી હું કર ઉઘ-
રાવું એવી મારી ઇચ્છા છે.^૩ હું પોતે સારી
તિથિ, સાંઝે મુહૂર્ત તથા સાંઝે નક્ષત્ર હોય ત્યારે
કુબેરની પાલન કરેલી ઉત્તર દિશામાં વિજય
કરવા માટે પ્રયાણ કરીશ.”^૪

વૈશંપાયન કહે છે:-આવાં ધનંજયનાં વચ-

ન સાંભળીને ધર્મરાજા યુધિષ્ઠરે પ્રેમાળ તથા
ગંભીર નાદવાળી વાણીવડે અર્જુનને પ્રત્યુત્તર
આપ્યો કે:-^૫ “હે ભરતશ્રેષ્ઠ! તું પૂજ્ય બ્રાહ્મણો-
ની પાસે સ્વસ્તિવાચન કરાવીને શત્રુઓના ખેદને
તથા સ્નેહીઓના આનંદને માટે પ્રયાણ કર.^૬
તારો અવશ્ય વિજય થશે અને હે પાર્થ! તારી
પ્રિય કામના પૂર્ણ થશે.” આ પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરે
કહ્યું ત્યારે અર્જુને, અગ્નિએ આપેલા અદ્ભુત ક-
ર્મવાળા દિવ્ય રથમાં બેસીને તથા મોટાં સૈન્યથી
વીંટાઈને ત્યાંથી પ્રયાણ કર્યું. તેમજ ધર્મરાજે
જેઓને સન્માન આપેલું એવા ભીમસેન તથા
પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા નકુલ તથા સહદેવ પણ
સૈન્યો લઈને દિગ્વિજયને માટે નીકળ્યા. તેમાં

*વહનાં યો વંધ યત્તસ્તં છલેનાપિ નિર્દહેત્ ॥
જરાસંધવધનૈતત્તદર્શિતં મુનિના મુને ॥ જે પુરુષ
ઘણનો વધ કરવા તૈયાર થયો હોય તેને જલ કરીને
પણ મારી નાખવો એ હે મુને! વ્યાસમુનિએ
જરાસંધના વધવડે દર્શાવ્યું છે. ગણેશ

ઇંદ્રના પુત્ર અર્જુને કુબેરની ઇષ્ટ દિશા ઉત્તરનો જય કર્યો. ભીમસેને પૂર્વ દિશાનો, સહદેવે દક્ષિણ દિશાનો અને હે જનમેજય ! અશ્વવેત્તા નકુલે પશ્ચિમ દિશાનો વિજય કર્યો;^{૭-૧૦} તથા ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર, સુહૃદ્વર્ગોથી વીંટાઈને ઉત્તમ

રાજ્યલક્ષ્મીનો ઉપભોગ કરતા ઇંદ્રપ્રસ્થમાં રહ્યા હતા.^{૧૧}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાતર્ગત દિગ્વિજય પર્વવિષે દિગ્વિજયસંક્ષેપકથના નામનો અધ્યાય ૨૬ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૬ મો-અર્જુનના દિગ્વિજયમાં ભગદત્તનો પરાજય

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

દિશામભિજયં બ્રહ્મન્ વિસ્તરેણાનુકીર્તય ॥

ન હિ તૃપ્યામિ પૂર્વેષાં ગૃણ્વાનશ્ચરિતં મહત્ ॥૧॥

જનમેજય પૂછે છે:-હે બ્રહ્મન્! મારા પૂર્વ-જ્ઞાનાં મહાન ચરિત્રને શ્રવણ કરતાં મને તૃપ્તિ થતી નથી, માટે તમે એ દિગ્વિજયનું વિસ્તારથી વર્ણન કરો.^૧

વૈશંપાયન કહે છે:-પાંડવોએ એકી વખતે આ પૃથ્વીનો વિજય કર્યો હતો, તેમાં પ્રથમ હું તમને અર્જુનનો વિજય કહું છું.^૨ મહાબાહુ અર્જુને પ્રથમ અદ્વપ પરિશ્રમથીજ કુલિંદ દેશના રાજાઓને વશ કર્યા હતા.^૩ પછી તેણે આનર્ત, કાલકંઠ અને કુલિંદોનો વિજય કર્યો તથા સૈન્યની સાથે સુમંડલ દેશને જીત્યો હતો.^૪ હે રાજન્! પછી તે સેનાને સાથે લઈને શત્રુને તાપ આપનારા સવ્યસાચી અર્જુને શાકલ દ્વીપ જીત્યો તથા પ્રતિવિંધ્ય નામના રાજાને જીત્યો.^૫ વળી શાકલદ્વીપમાં રહેનારા તથા સપ્ત દ્વીપમાં રહેનારા જે રાજાઓ હતા, તેઓનું અર્જુનના સૈન્યની સાથે તુમુલ યુદ્ધ થયું હતું;^૬ અને હે ભરતશ્રેષ્ઠ! તે મહાન ધનુર્ધારીઓને પણ અર્જુને જીત્યા હતા. પછી તે બધાંઓને લઈને તેણે પ્રાગ્જ્યોતિષ નગર ઉપર ચઢાઈ કરી.^૭ હે રાજા ! ત્યાં ભગદત્ત નામનો મોટો રાજા હતો, તેની સાથે મહાત્મા પાંડવનું મોટું યુદ્ધ થયું હતું.^૮ ભગદત્ત રાજાની સાથે કિરાતો, ચીનાઓ તથા બીજા

સમુદ્રના પ્રાંત ભાગમાં રહેનારા ઘણા યોદ્ધાઓ હતા.^૯ અર્જુનની સાથે ભગદત્ત રાજાએ આઠ દિવસ યુદ્ધ કર્યું; પછી સંગ્રામમાં શ્રમરહિત એવા અર્જુનને તે રાજાએ હસતાં હસતાં કહ્યું કે:-^{૧૦} “હે મહાબાહુ કૌરવનંદન ! ઇંદ્રનો પુત્ર અને યુદ્ધમાં શોભનારો એવો જે તું તે તારામાં આવું પરાક્રમ યોગ્યજ છે.^{૧૧} હું મહેંદ્રનો મિત્ર છું અને યુદ્ધમાં તેનાથી ઉતરું તેવો નથી; પરંતુ હે તાત ! હું યુદ્ધમાં તારી આગળ ઉભો રહી શકતો નથી.^{૧૨} હે પાંડુપુત્ર ! તું કહે. હું તારું શું ઇચ્છિત કાર્ય કંઈ ? હે મહાન બાહુવાળા પુત્ર ! તું જે કહીશ તે હું કરીશ.”^{૧૩}

અર્જુન બોલ્યો:-“ધર્મને બાળુનારા, સત્ય પ્રતિષ્ઠાવાળા, યજ્ઞ કરનારા, મોટી દક્ષિણા આપનારા અને કુરુકુલમાં શ્રેષ્ઠ એવા ધર્મના પુત્ર યુધિષ્ઠિર રાજા છે.^{૧૪} તેમને ચક્રવર્તી પદ પ્રાપ્ત થાય, એમ હું ઇચ્છું છું; માટે તમે તેમને કર આપો. તમે મારા પિતાના મિત્ર છો તથા મારાથી પ્રસન્ન થયા છો, એટલે હું તમને આજ્ઞા કરતો નથી; માટે તમે પ્રેમપૂર્વક તે મને આપો.”

ભગદત્ત કહે છે:-“હે કુંતીના પુત્ર ! તું મને જેટલે છે, તેટલેજ રાજા યુધિષ્ઠિર પણ છે; માટે તારું કહેલું એ સઘળું હું કરીશ. વળી બોલ, બીજું તારું શું કાર્ય કંઈ ?”^{૧૬}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાતર્ગત દિગ્વિજય પર્વવિષે અર્જુનદિગ્વિજયમાં ભગદત્તજય નામનો અધ્યાય ૨૬ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૭ મો-અર્જુને કરેલો અનેક દેશનો વિજય

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

एवमुक्तः प्रत्युवाच भगदत्तं धनंजयः ॥

अनेनैव कृतं सर्वं भविष्यत्यनुजानता ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છે:-આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે ભગદત્તને અર્જુને પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે:-“આ કર આપવાની અનુજ્ઞા કરવાથીજ આપે માફ કરવા કાર્ય કરેલું ગણાશે.” આ રીતે કુંતીના પુત્ર મહાબાહુ ધનંજયે ભગદત્તનો વિજય કર્યો. પછી તે ત્યાંથી કુબેરની પાલન કરેલી ઉત્તર દિશા તરફ ચાલ્યો;^૨ અને ત્યાં પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા કુંતીના પુત્રે, અંતર્ગિરિ, બહિર્ગિરિ તથા ઉપગિરિનો વિજય કર્યો.^૩ તે સઘળા પર્વતો જીતીને ત્યાંના રાજાઓને પોતાના તાબેદાર કર્યા; હે રાજા! તથા તેઓની પાસેથી અનેકવિધ ધન લઈને અને તે રાજાઓને પ્રસન્ન કરીને, હે રાજા! અર્જુને તે બધાઓની સાથે ઉલૂક દેશમાં રહેનારા જૃહંતરાજના ઉપર ચઢાઈ કરી.^૪ તે વખતે મૃદંગના ઉત્તમ નાદવડે, રથની નેમિના શબ્દવડે તથા હસ્તિની ગર્જનાવડે આ પૃથ્વી કંપી ઉઠી હતી.^૫ પછી જૃહંતરાજ પણ ચતુરંગિણી સેના લઈને તુરત નગરમાંથી બહાર નીકળ્યો અને અર્જુનની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો.^૬ આ વખતે ધનંજય અને જૃહંતની વચ્ચે ભારે યુદ્ધ થયું અને તેમાં પાંડવનાં પરાક્રમને જૃહંત સહન કરી શક્યો નહિ.^૭ પછી પર્વતનો રાજા જૃહંત કુંતીના પુત્રને અસહ્ય માનતો સર્વ પ્રકારનાં રત્નો લઈને તેને શરણે આવ્યો.^૮ ત્યારે અર્જુને તેને તેના રાજ્ય ઉપર કાયમ રાખ્યો અને તે ઉલૂકરાજની સાથે નીકળી હે રાજા! સેનાબિંદુરાજના ઉપર ચઢાઈ કરીને તેને ઝટ રાજ્ય-બ્રહ્મ કર્યો.^૯ પછી તેણે મોદાપુર, વામદેવ, સુદામા, સુસંકુલ અને ઉત્તર ઉલૂકના તે તે રાજાઓને વશ કર્યા;^{૧૦} અને હે રાજા! ત્યાં રહીનેજ કિરીટધારી અર્જુને દૂતો મોકલી ધર્મરાજની આજ્ઞાથી પાંચગણુ દેશોને જીતી લીધા.^{૧૧} પછી

તે સેનાબિંદુરાજના દેવપ્રસ્થ નગરમાં આવ્યો અને ત્યાં તે સમર્થ વીરે ચતુરંગિણી સેનાની સાથે નિવાસ કર્યો.^{૧૩} હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! પછી તે બધાઓને સાથે લઈને મહાતેજસ્વી અર્જુન, પુરુષશોત્પન્ન વિષ્ણુશ્વરાજને ત્યાં ગયો;^{૧૪} અને હે રાજા! ત્યાં તેણે યુદ્ધમાં પર્વત પ્રદેશમાં રહેનારા મહારથી શૂરવીરોને તથા પૌરવરાજે રક્ષણ કરેલા નગરને સેનાવડે જીતી લીધું.^{૧૫} આ રીતે અર્જુને યુદ્ધમાં પૌરવ રાજાને હરાવીને પર્વતવાસી દસ્યુ(લૂંટારા)ઓને જીત્યા હતા તથા ઉત્સવ-સંકેત (પશુઓની પેઠે સ્ત્રીપુરુષની પરસ્પર પ્રીતિ જે લોકોને રતિકર્મને માટે સંકેતરૂપે રહેલી, જ્યાં દંપતીજેવી વ્યવસ્થા ન મળે તેવા) લોકોના સાત સમુદાયને જીતી લીધા.^{૧૬} તે પછી ક્ષત્રિયશ્રેષ્ઠ અર્જુને કાશ્મીરના વીર ક્ષત્રિયોને જીત્યા અને દશ નાનાં રાજાઓની સાથે લોહિત નગર લીધું.^{૧૭} હે રાજા! તે પછી ત્રિગર્તો, દાર્વો અને કોકનદના ઘણા ક્ષત્રિયો કુંતીપુત્ર અર્જુનના તરફ આવ્યા, તેઓને તાબે કરીને કુરુનંદન અર્જુને રમણીય એવી અભિસારી નગરોને જીતી લીધી તથા ઉરગાવાસી રાચમાન રાજાને યુદ્ધમાં હરાવ્યો.^{૧૮,૧૯} તે પછી ચિત્રાચુધે સારી રીતે રક્ષણ કરેલા રમણીય સિંહપુરને અર્જુને સેનાની સાથે યુદ્ધ કરીને નાશ પમાડ્યું.^{૨૦} તે પછી પાંડવોમાં શ્રેષ્ઠ એવા કુરુનંદન કિરીટીએ સુદ્ધો અને ચોલોને સર્વ સૈન્યની સાથે રહીને મથી નાખ્યા હતા.^{૨૧} તે પછી પરમ પરાક્રમી ઇંદ્રપુત્રે મોટું યુદ્ધ કરીને હંઘવડે વશ કરાવ્યું તેવા બાહ્લીકોને વશ કર્યા હતા.^{૨૨} વળી પાંડુનંદન, ઇંદ્રના પુત્ર અર્જુને મુખ્ય સૈન્યને સાથે રાખીને કાશ્મીરને સાથે દરદોને જીત્યા હતા.^{૨૩} વળી ઇશાનખુણામાં તથા વનમાં રહેનારા સઘળા લૂંટારાઓને સમર્થ અર્જુને જીત્યા હતા.^{૨૪} હે મહારાજા! તે પછી લોહોને, પરમ કાંબોળને તથા ઉત્તર ઋષિકોને

ઈંદ્રના પુત્ર અર્જુને સાથેજ જીત્યા હતા. ૨૫
ઋષિક દેશમાં પણ ઋષિક અને અર્જુનની વચ્ચે
તારકામય સંગ્રામના જેવો અતિ ભયંકર સંગ્રામ
થયો હતો. ૨૬ હે રાજન્ ! તેમાં રણને મોખરે
અર્જુને ઋષિકેને હરાવ્યા અને ત્યાંથી પોપટના
ચેટ જેવા રંગના લીલા આઠ ઘોડાઓ લીધા. ૨૭
વળી વેગવાળા, શીઘ્ર ચાલવાળા અને મયૂરના
જેવા રંગવાળા બીજા ઉત્તરના ઘોડાઓ પણ

અર્જુને કરને પેટે લીધા હતા. ૨૮ આ રીતે પુરુષ-
શ્રેષ્ઠ અર્જુને, સંગ્રામમાં નિષ્કુટ પર્વતની સાથે
હિમાલયના પ્રદેશો જીત્યા અને પછી તેણે
શ્વેતપર્વત આગળ આવીને પોતાનો મુકામ કર્યો.
ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત દિગ્વિ-
જયપર્વવિષે ક્ષણેન દિગ્વિજયમાં નાના-
દેશજય નામનો અધ્યાય ૨૭ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૮ મો-અર્જુનદિગ્વિજયની સમાપ્તિ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

સ શ્વેતપર્વતં વીરઃ સમાતિક્રમ્ય વીર્યવાન્ ॥
દેશં કિંપુરુષાવાસં દ્રુમપુત્રેણ રક્ષિતમ્ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:-તે પછી વીર્યવાન એવો
વીર અર્જુન, શ્વેતપર્વતને ઓળંગીને દ્રુમના પુત્રે
રક્ષણ કરેલા કિંપુરુષોના નિવાસપ્રદેશમાં ગયો
અને ક્ષત્રિયોનો સંહાર વાળે તેવો મોટો હલ્લો
કરીને પાંડવશ્રેષ્ઠ અર્જુને તેને જીત્યો તથા તેને
કર આપતો કર્યો. ૨ તે પછી વ્યગ્રતારહિત એવો
અર્જુન, ગુહ્યકોએ રક્ષણ કરેલા હાટક નામના
દેશમાં સૈન્યની સાથે ગયો; ૩ અને તેઓને સાં-
ત્વનપૂર્વકજ વશ કરીને ઉત્તમ એવા માનસ સરો-
વરને તથા ઋષિની સઘળી નદીઓને કુરુનંદન
અર્જુને જોઈ. ૪ સમર્થ એવા પાંડવે માનસસરો-
વર આગળ જઈને હાટકદેશની પાસે આવેલા
ગંધર્વોએ રક્ષેલા દેશને જીતી લીધો; ૫ અને તે
ગંધર્વ નગરમાંથી તિત્તિરિના જેવા કાબરચિત્રા,
મંડૂક જાતના ઉત્તમ ઘોડાઓનો મહાન કર
અર્જુને લીધો. ૬ તે પછી ઈંદ્રના પુત્ર અર્જુને
ઉત્તર હરિવર્ષખંડ આગળ જઈને તે દેશને
જીતવાની ઇચ્છા કરી; ૭ એટલામાં એ મહાવી-
ર્યવાળા અર્જુનની આગળ મોટી કાયાવાળા તથા
મોટા બલવાળા દ્વારપાલો આવીને પ્રસન્ન થઈ
કહેવા લાગ્યા કે:- ૮ “હે કલ્યાણમૂર્તિ પાર્થ ! આ
નગરને તું કોઈ રીતે જીતી શકીશ નહિ, માટે હે

અચ્યુત ! તું હવે પાછો વળ; તારો દિગ્વિજય
પૂરો થયો છે. ૯ હે વીર ! આ નગરમાં જે પ્રવેશ
કરે છે તે પુરુષ અવશ્ય નાશ પામે છે; તારાથી
અમે પ્રસન્ન થયા છીએ. હવે તારો વિજય સંપૂ-
ર્ણ થયો છે. ૧૦ વળી હે અર્જુન ! અહીં કંઈ
જીતવા જેવું જણાતું નથી; આ તો ઉત્તરકુરુદેશ
છે, માટે અહીં યુદ્ધ થતું નથી. ૧૧ હે કૌતેય ! તું
અહીં પ્રવેશ કરીશ તોપણ અહીં કંઈ જોઈ શ-
કીશ નહિ. આ સ્થાનમાં મનુષ્યદેહથી કંઈ જોઈ
શકાતું નથી. ૧૨ હે ભારત ! તેમ છતાં જો તું કંઈ
બીજું કરવા ઇચ્છતો હોય તો હે પુરુષવ્યાઘ !
તે તું કહે, અમે તારાં વચનથી તે કરીશું.” ૧૩

આ સાંભળીને હે રાજન્ ! તેઓના પ્રયે
અર્જુને હસતો હોય તેવું મુખ રાખીને કહ્યું કે,
હું બુદ્ધિમાન ધર્મરાજને ચક્રવર્તી કરવાની ઇચ્છા
રાખું છું. ૧૪ જો તમારા દેશમાં મનુષ્યનું આગ-
મન વિરુદ્ધ હોય તો ભલે, હું તમારા દેશમાં
પેસીશ નહિ; પરંતુ તમે યુધિષ્ઠિરને કંઈક કર-
તરિકે આપો.” ૧૫

આ સાંભળીને તે દ્વારપાલોએ દિવ્ય વસ્ત્રો
દિવ્ય અલંકારો, દિવ્ય રેશમી વસ્ત્રો તથા દિવ્ય
મૃગચર્મો અર્જુનને કરતરિકે આપ્યાં. ૧૬ આ
પ્રમાણે પુરુષોમાં વ્યાઘ જેવા અર્જુને ક્ષત્રિયોની
સાથે તથા દસ્યુલોકોની સાથે ઘણા સંગ્રામો ક-
રીને ઉત્તર દિશાનો વિજય કર્યો. ૧૭ અર્જુને તે
રાજાઓને જીતીને, તેઓને કર આપતા કર્યા

તથા તે બધાઓની પાસેથી ધન, વિવિધ રત્નો, તિત્તિરિના જેવા કાબરા ઘોડાઓ, પોપટની પાંખના જેવા લીલા ઘોડાઓ અને મયૂરના જેવા રંગવાળા ઘોડાઓ, કે જે બધા વાયુના જેવા વેગવાળા હતા, તે સઘળું લઈને હે રાજન્! ચતુરંગિણી મોટી સેનાથી વીંટાઈ, વીર અર્જુન, નગરોમાં શ્રેષ્ઠ એવા ઇંદ્રપ્રસ્થ નગરમાં પાછો આવ્યો,

અને પૃથાપુત્રે તે સઘળું ધન વાહનોની સાથે ધર્મરાજને નિવેદન કર્યું, તથા યુધિષ્ઠિરરાજાએ આજ્ઞા કરી એટલે તે પોતાના ગૃહમાં ગયો. ૨૧

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વતર્ગત દ્વિગ્વિજયપર્વવિષે અર્જુનનો ઉત્તર દ્વિગ્વિજય નામનો અધ્યાય ૨૮મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૮ મો-ભીમસેનનો દ્વિગ્વિજય

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु भीमसेनोऽपि वीर्यवान् ॥

धर्मराजमनुज्ञाप्य ययौ प्राचीं दिशं प्रति॥१॥

વૈશંપાયન કહે છે:-એ સમયમાંજ વીર્યવાન ભીમસેન પણ ધર્મરાજની આજ્ઞા લઈને પૂર્વદિશા તરફ વિજયને માટે નીકળ્યો.^૧ તે પ્રતાપી ભરતશાહ્નલ, શત્રુરાજ્યને મર્દન કરનારા હાથી, ઘોડા તથા રથથી ભરપૂર અને બખ્તરવાળા મોટા સેનાસમૂહથી વીંટાઈને નીકળ્યો હતો. શત્રુના શોકને વૃદ્ધિ પમાડનારો તે નરશાહ્નલ પાંડુપુત્ર પ્રથમ પંચાલોના મહાન નગરપ્રત્યે ગયો અને ત્યાં જઈને તેણે વિવિધ ઉપાયથી પંચાલોને સાંત્વન પમાડ્યા. તે પછી શૂરવીર તથા સમર્થ ભરતશ્રેષ્ઠ ભીમે ગંડકોને તથા વિદેહોને અલ્પ સમયમાં જીતીને દશાર્ણોને જીત્યા. ત્યાં દશાર્ણ દેશના રાજા સુધર્માએ ભીમસેનની સાથે રોમાંચિત કરે તેવું આયુધવિનાનું મહાન યુદ્ધ કર્યું.^૨ ભીમસેને તે મહાત્માનું તેવું પરાક્રમ જોઈને મહાબલવાન સુધર્માને પોતાનો મુખ્ય સેનાપતિ કર્યો.^૩ તે પછી હે રાજન્! ભયંકર પરાક્રમી ભીમસેન મોટા સૈન્યથી પૃથ્વીને કંપાવી નાખતો હોય તેમ પૂર્વ દિશા તરફ ચાલ્યો.^૪ હે રાજા! ત્યાં બલવાનમાં મુખ્ય એવા વીર ભીમસેને યુદ્ધમાં અશ્વમેધેશ્વરને તથા સે-

નાની સાથે રોચમાનને જીતી લીધા.^૫ આ રીતે મહાવીર્યવાન કુંતીના પુત્ર કુરુનંદને સામાન્ય પરાક્રમથીજ પૂર્વ દેશને જીતી લીધો.^૬ તે પછી તે દક્ષિણમાં આવ્યો અને તેણે મોટા પુલિંદનગરને તથા સુકુમાર અને સુમિત્ર રાજાને વશ કર્યો.^૭ હે જનમેજય! તે પછી ભરતશ્રેષ્ઠ ભીમ, ધર્મરાજની આજ્ઞાથી મહા વીર્યવાન શિશુપાલના તરફ ગયો.^૮ હે પરંતપ! પાંડુપુત્રની કર્તવ્યેચ્છા સાંભળીને ચેદિદેશનો રાજા શિશુપાલ પણ નગરમાંથી બહાર નીકળીને તેની સામે સન્માનને માટે ગયો.^૯ હે મહારાજ! પછી કુરુશ્રેષ્ઠ અને ચેદિશ્રેષ્ઠ એવા ભીમ તથા શિશુપાલે પરસ્પર મળીને એકબીજાના કુલના કુશલ સમાચાર પૂછ્યા.^{૧૦} હે રાજન્! તે પછી ચેદિરાજે પોતાનું રાજ્ય નિવેદન કરીને હાસ્ય કરતાં ભીમસેનને પૂછ્યું કે, હે નિષ્પાપ! આ તમે શું કરો છો? ^{૧૧} તે વખતે ભીમે તેને ધર્મરાજની કર્તવ્યેચ્છા જણાવી અને તે શિશુપાલે સ્વીકારીને ભીમના કહેવા પ્રમાણે કર આપ્યો.^{૧૨} હે રાજન્! ભીમસેન ત્યાં તેર રાત્રિ રહ્યો. તે પછી શિશુપાલથી સત્કાર પામીને તે પોતાનાં સૈન્ય તથા વાહનની સાથે ત્યાંથી આગળ ચાલ્યો.^{૧૩}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વતર્ગત દ્વિગ્વિજય પર્વવિષે ભીમદ્વિગ્વિજય નામનો અધ્યાય ૨૮ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩૦ મો-ભીમના દિગ્વિજયની સમાપ્તિ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતઃ કુમારવિષયે શ્રેણિમંતમયાજયત્ ॥

કોસલાવિપતિં ચૈવ વૃહદ્વલમરિંદમઃ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:-તે પછી શત્રુને દમન કરનારા ભીમસેને કુમારનામના દેશમાં શ્રેણિમાન રાજાને હતો તથા કોસલ દેશના અધિપતિ બૃહદ્વલસેને હતી લીધો;^૧ તેમજ અયોધ્યામાં ધર્મરાજ એવા મહાબલવાન દીર્ઘયજ્ઞ રાજાને મધ્યમ પરાક્રમથીજ પાંડવશ્રેષ્ઠ ભીમે હતો હતો.^૨ તે પછી સમર્થ ભીમે ગોપાલકક્ષને, ઉત્તર કોસલને તથા મલ્લાધિપરાજાને હતો હતો.^૩ ત્યાંથી બલવાન ભીમસેન જલોદ્ભવ નામના હિમાલયના પાશ્વ ભાગ ઉપર આવી પહોંચ્યો અને ત્યાંના સર્વ દેશને અસ્પ્રકાલમાંજ તેણે વશ કરી લીધા.^૪ આ રીતે ભરતશ્રેષ્ઠ ભીમે ઘણા પ્રકારના દેશો હતો તથા ચોમેરથી ભરતદેશને અને શક્તિમાન પર્વતને હતી લીધો.^૫ તે પછી મહાન વીર્યાવાળા, બલવાનમાં શ્રેષ્ઠ, મહાબાહુ અને ભયંકર પરાક્રમ કરનારા એવા ભીમસેને, યુદ્ધમાં પીડન દેખાડનારા એવા કાશીના રાજા સુબાહુને યુદ્ધમાં બલવડે વશ કર્યો. તે પછી પાંડવશ્રેષ્ઠ ભીમે રણમાં સંગ્રામ કરતા સુપાશ્વને તથા રાજપતિ કથને બલવડે સર્વ રીતે હતી લીધો હતો. તે પછી મહાતેજસ્વી અને મહાબાહુ ભીમસેને મલ્લે, મહાબલવાળા મલ્લો, અનલો, અલયો તથા સર્વ પશુભૂમિને હતો હતો. ત્યાંથી પાછા ફરીને તેણે મદ્યાર, મહીધર અને સોમધેયને હતી ઉત્તર તરફ પ્રયાણ કર્યું. પછી તે બલવાન કુંતીપુત્રે બલ કરીને, વત્સભૂમિ ઉપર વિજય મેળવ્યો;^{૬-૧૦} તથા ભર્ગોના અધિપતિને, નિરાદના અધિપતિને તથા મણિમાનવગેરે ઘણા રાજાઓને હતી લીધો.^{૧૧} તે પછી ભીમે દક્ષિણ મલ્લોને તથા ભોગવાન પર્વતને મૃદુકર્મવડેજ તલ્લાલ હતી લીધો.^{૧૨} વળી પુરુષવ્યાઘ્ર ભીમે અતિ તીવ્ર કર્મ કરતાં સાંત્વન

પૂર્વકજ શર્મકોને, વર્મકોને તથા વિદેહરાજ પૃથ્વીપતિ જનકને પણ વશ કર્યા હતા; અને શકોને તથા બર્જોને કપટથી હતી લીધો હતો.^{૧૩,૧૪} તે પછી પાંડુ તથા કુંતીના પુત્રે, વિદેહ નગરમાંજ સુકામ રાજાને ઇંદ્ર પર્વતની પાસે રહેનારા કિરાતના સાત અધિપતિઓને હતી લીધો.^{૧૫} તે પછી અતિ વીર્યાવાળા, બલવાન કૌંતેયે, પક્ષવાળા સુસોને તથા પ્રસુસોને યુદ્ધમાં હતો અને ત્યાંથી માગધોના તરફ ગયો.^{૧૬} ત્યાં દંડરાજાને તથા દંડધાર રાજાને હતીને તે બધાની સાથેજ ગિરિવ્રજ ઉપર ચઢી ગયો.^{૧૭} ત્યાં જરાસંધના પુત્ર સહદેવનું સાંત્વન કરીને તથા તેને કર આપતો કરીને તે બધાને સાથે લઈને બલવાન ભીમે કર્ણના ઉપર ચઢાઈ કરી અને પાંડવોમાં શ્રેષ્ઠ એવા ભીમસેને ચતુરંગિણી સેનાવડે પૃથ્વીને કંપાવતો હોય તેમ શરૂવાતી કર્ણની સાથે યુદ્ધ કર્યું.^{૧૮,૧૯} હે ભારત! યુદ્ધમાં કર્ણને હરાવીને તથા વશ કરીને બલવાન ભીમે પર્વતવાસી રાજાઓને હતી લીધો.^{૨૦} પછી મોઢાગિરિમાં પાંડુપુત્ર ભીમે બલવત્તર રાજાને મહા યુદ્ધ કરીને બાહુબલથી મારી નાખ્યો.^{૨૧} તે પછી પુરંદ્રદેશનો અધિપતિ જે મહાન બલવાળો વીર વાસુદેવ અને કૌશિકીના તીર ઉપર રહેનારો મહોજસ રાજા કે જે બન્ને બલધારી, શૂરાઓ અને તીવ્ર પરાક્રમવાળા હતા, તેઓને યુદ્ધમાં હરાવીને ભીમે બંગરાજ ઉપર ચઢાઈ કરી.^{૨૨,૨૩} ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ એવા ભીમસેને ત્યાં સમુદ્રસેન રાજાને, ચંદ્રસેન રાજાને, કર્વટના અધિપતિ તામ્રલિપ્ત રાજાને, સુદ્ધદેશના અધિપતિને, સાગરવાસીઓને તથા સર્વે મ્લેચ્છગણોને હતી લીધો.^{૨૪,૨૫} આ રીતે પવનના પુત્ર બલવાન ભીમે, અનેકવિધ દેશો હતીને તથા તેઓની પાસેથી ધન લઈને લાહિત્ય તરફ પ્રયાણ કર્યું.^{૨૬} ત્યાં તેણે સાગરના નિકટ પ્રદેશમાં રહેનારા સર્વે મ્લેચ્છ રાજાઓને હરાવીને

તેઓની પાસેથી વિવિધ રત્નો, ચંદનકાષ્ઠો, અગરુ, વસ્ત્રો, મણિઓ, મોતીઓ, કંબલો, કાંચન, રૂપું અને કિંમતી વિદ્રુમો કરતરીકે લીધાં. ૨૭, ૨૮ તે ઉપરાંત પણ તેઓએ પાંડુ તથા કુંતીના મહાત્મા પુત્ર ભીમના તરફ સેંકડો તથા કરોડો ધનનો મોટો વરસાદ વરસાવ્યો હતો. ૨૯

તે પછી ભયંકર પરાક્રમી ભીમસેન ઇંદ્રપ્રસ્થમાં આવ્યો અને ત્યાં તેણે તે ધન ધર્મરાજાની આગળ નિવેદન કર્યું. ૩૦

છતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાતર્ગત દિગ્વિજય પર્વવિષે ભીમપ્રાચીદિગ્વિજય નામનો અધ્યાય ૩૦ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩૧ મો-સહદેવનો દિગ્વિજય

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તથૈવ સહદેવોઽપિ ધર્મરાજેન પૂજિતઃ ।

મહત્યા સેનયા રાજન્ પ્રયયૌ દક્ષિણાં દિશમ્ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:- હે રાજન્ ! તે પ્રમાણે જ ધર્મરાજે જેને માન આપેલું એવો સહદેવ પણ મોટી સેના લઈને દક્ષિણ દિશા તરફ વિજયને માટે નીકળ્યો. ૧ કુરુકુલોત્પન્ન, બલશાલી સમર્થ સહદેવે પ્રથમજ આખા શૂરસેન દેશને જીતી લીધો તથા બલથી મત્સ્ય રાજાને વશ કર્યો. તે પછી તેણે મુખ્ય રાજાઓના અધિપતિ એવા મહાબલવાન દંતવક્રને જીતી તેને કર આપતો કરીને પાછો તેને તેના રાજ્ય ઉપર બેસાડ્યો. ૩ તે પછી તેણે સુકુમાર તથા સુમિત્ર રાજાને વશ કર્યા, તેમજ પટચરોની સાથે અપર મત્સ્યેને પણ જીતી લીધા. ૪ વળી બુદ્ધિમાન સહદેવે નિષાદભૂમિને, પર્વતોમાં મુખ્ય ગોશૃંગ પર્વતને તથા શ્રેણિમાન રાજાને બલવડે જીતી લીધા. ૫ પછી નરરાષ્ટ્ર જીતીને તેણે કુંતીભોજના તરફ ચઢાઈ કરી. ત્યાં કુંતીભોજે પ્રેમપૂર્વક તેની આજ્ઞાનો સ્વીકાર કર્યો. ૬ તે પછી તેણે ચર્મણવતી નદીના તીર ઉપર વસતા જંબકના પુત્રને જોયો, કે જે રાજાને પૂર્વના વૈરી વાસુદેવે મારતાં બાકી રાખેલો હતો, ૭ હે ભારત ! તે હેતુથી તેણે સહદેવની સાથે સંગ્રામ કર્યો અને સહદેવે તેને યુદ્ધમાં હરાવ્યો. તે પછી સહદેવ દક્ષિણ દિશા તરફ આગળ વધ્યો. ૮ ત્યાં મહાબલવાન સહદેવે સેકોને અને અપર

સેકોને હરાવ્યા તથા તેઓની પાસેથી કર તથા વિવિધ રત્નો લીધાં. ૯ પછી તેઓને સાથે લઈને તે નર્મદા તરફ ગયો. ત્યાં મોટાં સૈન્યથી વીંટાયલા ઉબ્બચિનીના વીર રાજા વિંદ અને અનુવિંદને અશ્વિનીકુમારના પ્રતાપી પુત્ર સહદેવે યુદ્ધમાં હરાવ્યા. ૧૦ ત્યાંથી રત્નો ગ્રહણ કરીને સહદેવ ભોજકટપુરપ્રત્યે ગયો. હે રાજન્ ! હે શુદ્ધ ! ત્યાં બે દિવસ યુદ્ધ ચાલ્યું, ૧૧ તેમાં માદ્રીના પુત્ર સહદેવે દુરાધર્ષ એવા ભીષ્મકને હરાવ્યો. ત્યાંથી તેણે કોસલના અધિપતિને, વેણાતીરના રાજાને, કાંતારક રાજાઓને, પ્રાકકોશલના રાજાઓને, નાટકેયોને તથા હેરંબકોને યુદ્ધમાં જીત્યા હતા. ૧૨, ૧૩ તે પછી મહાબલવાન સહદેવે બલ કરીને મારુધને, રમ્યગ્રામને તથા નાચિન અને અર્બુકના રાજાઓને જીત્યા. ૧૪ વળી મહાબલવાન પાંડુનંદને તે તે અરણ્યના સર્વે રાજાઓને જીતી લીધા તથા વાતાધિપ રાજાને વશ કર્યો. ૧૫ ત્યાંથી પુલિંદોને રણમાં જીતીને ત્યાંથી તે આગળ દક્ષિણમાં વધ્યો. તે પછી નકુલનો નાનો ભાઈ, પાંડયરાજાની સાથે એક દિવસ લડ્યો અને તેને જીતીને તે મહાબાહુ દક્ષિણ માર્ગ તરફ વિદાય થયો. ત્યાં તેને લોકમાં પ્રસિદ્ધ એવી કિષ્કિંધા નામની ગુહા પ્રાપ્ત થઈ. ત્યાં તેણે વાનરોના રાજા મૈંદ તથા દિવિદની સાથે સાતદિવસ સુધી યુદ્ધ કર્યું; પરંતુ તેઓ હાર્યા નહિ. ૧૬-૧૮ પછી મહાત્મા એવા તે બન્ને વાનરો પ્રસન્ન થયા અને તેઓએ સહદેવને નીચે પ્રમાણે પ્રેમપૂર્વક કહ્યું કે:- ૧૯ “હે

પાંડવશાહ્વા ! તું સર્વ રત્નો લઈને અહીંથી પ્ર-
યાણ કર; અને બુદ્ધિમાન ધર્મરાજના કાર્યમાં
નિર્વિઘ્નતા હો. ”^{૨૦} ત્યાંથી રત્નો લઈને તે પુરુ-
ષશ્રેષ્ઠ માહિષ્મતીપુરીપ્રત્યે ગયો અને ત્યાં
શત્રુવીરને હણનારા એવા પાંડુના પ્રતાપી પુત્ર
સહદેવે નીલરાજની સાથે યુદ્ધ કર્યું. તે મહાન
યુદ્ધ, ભીરુઓને ભય કરનારું, સૈન્યનો સંહાર
વાળનારું તથા પ્રાણોના સંશયને ઉત્પન્ન કરનારું
નિવડ્યું; કારણ કે તે યુદ્ધમાં ભગવાન અશ્વિએ
નીલરાજને સહાયતા કરી હતી,^{૨૧-૨૩} તેથી
સહદેવનાં સૈન્યમાં રથો, હાથીઓ, ઘોડાઓ, પુ-
રુષો અને બખતરો બળતાં દેખાતાં હતાં.^{૨૪} હે
જનમેજય ! તે વખતે કુરુનંદન સહદેવ ગભ-
રાટમાં પડી ગયો અને ઉત્તર આપવાને પણ સ-
મર્થ થયો નહિ.^{૨૫}

જનમેજય પૂછે છે:-હે દ્રિજ ! ભગવાન
અસિદેવ યજ્ઞને માટે યત્ન કરતા સહદેવના યુદ્ધમાં
શા કારણથી શત્રુ થયા હતા ?^{૨૬}

વૈશંપાયન કહે છે:-ત્યાં માહિષ્મતીમાં
નિવાસ કરતા ભગવાન હવ્યને વહન કરનારા
અસિદેવ પૂર્વે વિવશ થઈને પરસ્ત્રીમાં આસક્ત
હતા એમ સંભળાય છે.^{૨૭} તે નગરીના રાજા ની-
લની પુત્રી ઘણી રૂપવતી હતી. તે અશ્વિને પ્રદીપ્ત
કરવા માટે નિત્ય પિતાની અશ્વિહોત્રશાલામાં
આવતી હતી. તે કન્યા અશ્વિને પ્રદીપ્ત કરવા વી-
જણાથી પવન નાખતી, પરંતુ જ્યાંસુધી તે પો-
તાના સુંદર ઓઘસંપુટથી કુંકે મારતી નહિ ત્યાં
સુધી અશ્વિ પ્રજ્વલિત થતો ન હતો.^{૨૮,૨૯} આ
રીતે તે કન્યા તરફ આસક્ત થયેલા અગ્નિએ
બ્રાહ્મણનું રૂપ લઈને નીલરાજને બખર ન પડે
તેવી રીતે તે સુંદર રૂપવાળી કન્યાની માગણી કરી
અને તે તેણે સ્વીકારી, તેમજ બધાનાં ઘરોમાં
પણ તે સ્ત્રીઓની કામના કરવા લાગ્યો.^{૩૦} તે
પછી બ્રાહ્મણના રૂપવડે તે સુંદર જઘનવાળી કમ-
લનયની કન્યાની સાથે અગ્નિ યથેચ્છ રમણ કરતો
તેને સેવવા લાગ્યો. આ વાતની રાજાને બખર પડતાં
તે ધાર્મિકરાજાએ તે વખતે યથાશાસ્ત્ર અગ્નિને
શિક્ષા કરવા માંડી,^{૩૧} એટલે તો ભગવાન અગ્નિ

ક્રોધથી પ્રજ્વલિત થઈ ઉઠ્યા. તે જોઈને વિસ્મય
પામેલા રાજાએ પૃથ્વી ઉપર મસ્તક મૂકીને અ-
ગ્નિનું શરણ માગ્યું.^{૩૨} તે પછીના કાલમાં રાજા-
એ બ્રાહ્મણરૂપધારી અગ્નિને મસ્તકથી નમન ક-
રીને તે સ્થિતિમાંજ કન્યાદાન કર્યું.^{૩૩} ભગવાન
અગ્નિએ પણ નીલરાજની સુંદર ભૂકુટીવાળી તે
પુત્રીનો સ્વીકાર કરીને તે રાજા ઉપર કૃપા કરી,^{૩૪}
તથા અતિશય પ્રિય કરનારા અગ્નિએ તે રાજા-
ને વર માગવા કહીને પ્રસન્ન કર્યો. ત્યારે રાજા-
એ પણ પોતાનાં સૈન્યને માટે અભયદાન મા-
ગ્યું.^{૩૫} હે જનમેજય રાજા ! ત્યારથી આરંભીને
જે કોઈ રાજાઓ અબાણપણાથી તે નગરને બ-
લવડે જીતવાનો યત્ન કરે છે તે અગ્નિથી
બળી જાય છે.^{૩૬} હે કુરુકુલને પ્રવર્તાવનારા
રાજા ! વળી તે વખતથી તે માહિષ્મતી નગરી-
માં સ્ત્રીઓને ઇચ્છાપૂર્વક સુલભતાથી કોઈ વશ
રાખી શકતું ન હતું; કારણકે સર્વે સ્ત્રીઓને અ-
ગ્નિએ પોતે સ્વીકારી હતી;^{૩૭} અને અગ્નિએ
સ્ત્રીઓને વર આપ્યો હતો કે, તમને તમારી ઇ-
ચ્છાથી વિરુદ્ધ કોઈ રોકવા સમર્થ થશે નહિ, તે-
થીજ ત્યાંની સ્ત્રીઓ અમારા પતિના અથવા અન્ય
પુરુષના શરીરમાં પ્રવેશ કરીને અગ્નિજ અમા-
રો ઉપલોગ કરે છે એવું નિશ્ચયથી માનતી ઇ-
ચ્છામાં આવેતેમ ફરે છે.^{૩૮} હે ભરતર્ષભ મહા-
રાજા ! ત્યારથી માંડીને અગ્નિના ભયથી રાજાઓ
તે નગરનો સર્વદા ત્યાગ કરે છે;^{૩૯} પરંતુ હે
રાજા ! ધર્માત્મા સહદેવ તો પોતાના સૈન્યને
અગ્નિથી વીંટાયલું તથા ભયથી પીડાયલું જો-
ઈને પર્વતની પેઠે જરા પણ કંપ્યો નહિ અને
જલનું આચમન કરી પવિત્ર થઈને તે અગ્નિને
કહેવા લાગ્યો.^{૪૦}

સહદેવ કહે છે:-“હે કૃષ્ણવર્ત્મન ! આ સં-
મારંભ તમારે માટેજ થાય છે, તમને હું નમ-
સ્કાર કરું છું. હે પાવક ! તમે દેવોનું મુખ છો, તમે
યજ્ઞ છો,^{૪૧} તમે પાવન કરનારા હોવાથી પાવક
કહેવાઓ છો, હવિષને વહન કરનારા હોવાથી
હવ્યવાહન કહેવાઓ છો, વેદો તમારે માટે થયા
છે, માટે તમે જાતવેદસૂ કહેવાઓ છો.”^{૪૨}

હે વિભાવસુ ! તમે ચિત્રભાનુ, સુરેશ તથા અનલ છો. તમે સ્વર્ગનાં દ્વારને સ્પર્શ કરનારા, હોમેલાંને ભક્ષણ કરનારા, જ્વલન તથા જ્વાલાવાળા છો. ૪૩ તમે વૈશ્વાનર, પિંગેશ, પ્લવંગ, ભૂરિતેજ, કુમારને ઉત્પન્ન કરનારા, ભગવાન રુદ્રગર્ભ તથા હિરણ્યના ઉત્પાદક છો. ૪૪ અગ્નિ મને તેજ આપો, વાયુ મને પ્રાણ આપો, પૃથ્વી મારામાં બલ મૂકો અને જલ માં કલ્યાણ કરો. ૪૫ હે જલગર્ભ ! હે મહાસત્ત્વ ! હે જાતવેદસુ ! હે સુરેશ્વર ! હે અગ્નિ ! તમે દેવોનાં મુખ છો, મને સત્યવડે પવિત્ર કરો. ૪૬ નિરંતર ઋષિઓ, બ્રાહ્મણો, દેવતાઓ અને અસુરો યજ્ઞોમાં તમારે વિષે સારી રીતે હોમ કરે છે, તમે મને સત્યવડે પવિત્ર કરો. ૪૭ તમે ધૂમરૂપી ધ્વજવાળા છો, શિખાવાળા છો, પાપને હણનારા છો, વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલા છો અને સર્વ પ્રાણીઓમાં નિત્ય રહેલા છો. તમે મને સત્યથી પવિત્ર કરો. ૪૮ હે ભગવન ! મેં પવિત્ર થઈને પ્રીતિથી આ પ્રમાણે તમારી સ્તુતિ કરે છે, માટે હે અગ્નિ ! તમે મને તુષ્ટિ, પુષ્ટિ, શાસ્ત્રજ્ઞાન તથા સુખ આપો. ૪૯

વૈશંપાયન કહે છે:—આ અગ્નિના શ્લોક-રૂપ આઠ મંત્રોને ભણતો જે મનુષ્ય અગ્નિમાં દૂધપાક વગેરેથી હોમ કરે છે, તે નિત્ય સમૃદ્ધિમાન તથા જિતેન્દ્રિય થાય છે અને સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે. ૫૦ વળી સહદેવે કહ્યું, “હે હવ્યવાહન ! તમારે યજ્ઞમાં આવું વિધિ કરવું જોઈએ નહિ.” આ પ્રમાણે કહીને પુરુષોમાં આશ્ર જેવો માદ્રીનો પુત્ર સહદેવ, પૃથ્વી ઉપર દર્ભ પાથરીને ભય તથા ઉદ્વેગ પામેલા તે સૈન્યના મોખરામાં વિધિપૂર્વક અગ્નિની સન્મુખ જોડો. ૫૧, ૫૨ તે વખતે મહાસમુદ્ર જેમ મર્યાદાને ઓળંગે નહિ, તેમ અગ્નિ સહદેવને ઓળંગી શક્યો નહિ. પછી સહદેવની પાસે ધીરેથી આવીને અગ્નિએ તે કુરુનંદન નરદેવને સાંત્વન કરતાં આ પ્રમાણે વચન કહ્યું:—“હે કુરુકુલોત્પન્ન ! તું ઉઠ, ઉભો થા, આ તો મેં તારો અભિપ્રાય જાણવાની ઇચ્છા કરી હતી, તારો તથા ધર્મપુત્ર સુધિષ્ઠિરનો સર્વ અભિપ્રાય હું જાણું છું; ૫૩, ૫૪ પણ

હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ ! મારે જ્યાંસુધી નીલરાજના કુલના વંશ ચલાવનારાઓ હોય ત્યાં સુધી આ પુરિતું રક્ષણ કરવાનું છે; ૫૫ તેમ છતાં હે પાંડુપુત્ર ! તારા મનનું ઇચ્છિત હું કરીશ. ૫૬ આ સાંભળીને પ્રસન્ન થયેલો માદ્રીનો પુત્ર સહદેવ ઉઠ્યો અને હે ભરતર્ષભ ! તેણે હાથ જોડી મસ્તક નમાવીને અગ્નિની પૂજા કરી. ૫૭ આ રીતે અગ્નિદેવ શાંત થયા પછી અગ્નિનીજ આજ્ઞાથી નીલરાજ સહદેવની આગળ આવ્યો અને તે રાજાએ યોદ્ધાઓના સ્વામી નરવ્યાઘ્ર સહદેવની સહારપૂર્વક પૂજા કરી. માદ્રીપુત્રે પણ તે પૂજા સ્વીકારીને તેને કર આપતો કર્યો. તે પછી વિજય પામેલો સહદેવ દક્ષિણ દિશા તરફ ચાલ્યો. ત્યાં તેણે અમાપ બલવાળા ત્રૈપુરરાજને વશ કર્યો. ૬૦ તે પછી મહાબાહુ સહદેવે પૌરવેશ્વરને બલવડે જીતી લીધો તથા કૌશિકાચાર્ય આકૃતિને મહાયત્નવડે વશ કર્યો. ૬૧ ત્યાંથી નીકળી મહાબાહુ સહદેવે સુરાષ્ટ્રના અધિપતિને વશ કર્યો અને સુરાષ્ટ્રદેશમાંજ રહીને તે ધર્માત્માએ, લોજકટમાં રહેલા બુદ્ધિમાન તથા મહા સંપત્તિવાળા રુકિમને તથા સાક્ષાત્ ઇંદ્રના સખા ભીષ્મકને દૂત મોકલીને કર આપવા જણાવ્યું. ૬૨, ૬૩ હે મહારાજ ! તે વખતે ભીષ્મકે વાસુદેવના તરફ દષ્ટિ રાખીને પ્રેમપૂર્વક પોતાના પુત્રની સાથે તે આજ્ઞા ઉઠાવી. ૬૪ ત્યાંથી રત્નો ગ્રહણ કરીને યોદ્ધાઓનો પતિ સહદેવ ફરી આગળ ચાલ્યો. પછી મહા તેજસ્વી તથા મહાબલવાન સહદેવે શૂર્પારકક્ષેત્ર, તાલકટ અને દંડકોને વશ કર્યા. તે પછી સાગરના દ્વીપમાં રહેનારા મ્લેચ્છ જાતિના રાજાઓને, નિષાદોને, પુરુષાદોને, કર્ણપ્રાવરણોને તથા નર અને રાક્ષસથી ઉત્પન્ન થયેલા કાલમુખોને જીતી લીધા. ૬૫-૬૭ વળી મહાબુદ્ધિવાળા સહદેવે આખો કોદણગિરિ, સુરભીપટ્ટન, તામ્રદ્વીપ, રામકર્પત અને રાજની સાથે તિમિંગિલ પ્રદેશને જીતી લીધો હતો. તેમજ એકપાદ પુરુષોને, વનવાસી કેરલોને, સંજયંતી નગરીને તથા પાખંડી કરહાટકને દૂતો મોકલીનેજ વશ કરી તેઓની પાસેથી ખંડણી લીધી હતી. ૬૮-૭૦

વળી પાંડવો, દ્રુપિડો, ઉડ્ડ, કેરલ, અંધ્રો, તાલ-
વનો, કલિંગો, ઉટ્ટકલિંગો, રમ્ય આટવીપુરી,
ચવનપુર આ બધાને તેણે હૃતો મોકલીનેજ વશ
કર્યા તથા તેઓની પાસેથી કર લીધા.^{૭૧} તે પછી
બુદ્ધિમાન સહદેવ સમુદ્ર નજીકના પ્રદેશમાં ગયો
અને હે રાજેન્દ્ર ! ત્યાંથી તે શત્રુને દમનારા, ધ-
ર્માત્મા માદ્રીપુત્ર સહદેવે, પુલસ્ત્યના પુત્ર મહા-
ત્મા વિભીષણને પ્રીતિપૂર્વક હૃતો મોકલીને કરને
માટે કહાવ્યું;^{૭૨, ૭૩} અને વિભીષણે પ્રેમપૂર્વક
તે શાસન ઉઠાવ્યું, તેમજ સમર્થ તથા ધીમાન
વિભીષણે તે કાલબલે કરેલું માન્યું.^{૭૪} તે પછી
તેણે વિવિધ જાતનાં રત્નો, ચંદન તથા અગરુનાં
કાષ્ઠો, દિવ્ય આભરણો,^{૭૫} મહાયોગ્ય વસ્ત્રો

અને મહા મૂલ્યવાળા મણિઓ સહદેવને મોકલી
આપ્યા. તે પછી બુદ્ધિમાન, પ્રતાપી સહદેવ
ત્યાંથી પાછો ફર્યો.^{૭૬} આ પ્રમાણે અરિને દમ-
નારો સહદેવ સામથી તથા વિજયથી રાજાઓને
વેગવડે જીતી લઈ તથા તેઓને ખંડણી આપતા
કરીને પાછો ઇંદ્રપ્રસ્થમાં આવ્યો;^{૭૭} અને હે
ભરતશ્રેષ્ઠ ! તેણે તે સઘળું ધર્મરાજાને નિવેદન
કયું તથા હે જનમેજય રાજા ! પોતાનું કાર્ય
પૂર્ણ કરીને તે ત્યાં સુખથી રહેવા લાગ્યો.^{૭૮}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાતર્ગત દિગ્વિ-
જય પર્વવિષે સહદેવદક્ષિણદિગ્વિજય
નામનો અધ્યાય ૩૨ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩૨ મો-નકુલનો દિગ્વિજય

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

નકુલસ્ય તુ વક્ષ્યામિ કર્માણિ વિજયં તથા ॥
વાસુદેવજિતામાર્શાં યથાઽસાવજયત્ પ્રભુઃ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:-હવે નકુલનાં કર્મો
તથા વિજયને કહું છું. એ સમર્થ વાસુદેવે જી-
તેલી એવી પાશ્ચિમ દિશાનો જે રીતે જય કર્યો
હતો તે તમે સાંભળો.^૧ બુદ્ધિમાન નકુલ મોટી
સેનાની સાથે વિજયની ધારણાથી ઇંદ્રપ્રસ્થમાંથી
નીકળી મોટા સિંહનાદવડે, યોદ્ધાઓની ગર્જ-
નાવડે તથા રથનાં પૈડાંના નાદવડે આ પૃથ્વીને
કંપાવતો પાશ્ચિમ દિશા તરફ ચાલ્યો.^{૨, ૩} પ્રથમ
તેણે બહુ ધનવાન, રમ્ય, ગાયોથી સમૃદ્ધ, ધન,
ધાન્યવાળા અને સ્વામી કાર્તિકને પ્રિય એવા
રોહિતક ગિરિ ઉપર ચઢાઈ કરી. ત્યાં તેને શૂરા
એવા મત્તમયૂર નામના ક્ષત્રિયોની સાથે મોટું
યુદ્ધ થયું. પછી મહા કાંતિવાળા નકુલે આખી
મરુભૂમિને, બહુધાન્યક પ્રદેશને, શૈરીષકને અને
મહેત્યને વશ કર્યા; તથા આકોશ રાજર્ષિની
સાથે તેણે મોટું યુદ્ધ કરીને તેને વશ કર્યો.^{૪-૬}
પાંડુપુત્ર નકુલ તે દશાણેને જીતીને ત્યાંથી આ-

ગળ ચાલ્યો. પછી તેણે શિબિદેશના, ત્રિગર્ત-
દેશના, અંબષ્ટના, માલવના અને પંચકર્ષટના
રાજાઓને તથા મધ્યમકેય અને વાટધાનના
દિગ્ગેને વશ કર્યા. ત્યાંથી પાછા વળીને તેણે પુષ્ક-
રારણ્યવાસી ઉત્સવસંકેતગણેને જીતી લીધા
તથા મહા કાંતિવાળા પુરુષશ્રેષ્ઠ નકુલે સિંધુના
તીર ઉપર રહેનારા મહાબલવાળા ગ્રામ્ય લોકોને,
શૂદ્રોને તથા આહીરોને, સરસ્વતીના તીર ઉપર
રહેનારા અને મત્સ્યથી આજીવિકા ચલાવનારા
માછીઓને, પર્વતવાસીઓને, આખા પંજાબ-
દેશને, અમર પર્વતને, ઉત્તર જ્યોતિષને તથા
દિવ્ય કટપુરને અને દ્વારપાલને ઝપાટાથી વશ
કરી લીધા. તે પછી પાંડુપુત્ર નકુલે રામઠોને,
હારહૂણેને અને પશ્ચિમના બીજા સર્વે રાજાઓને
આજ્ઞાથીજ વશ કરી લીધા; અને હે ભારત ! ત્યાં
રહીનેજ તેણે વાસુદેવને હૃત મોકલ્યો.^{૭-૧૩} હે
રાજા ! ભયરાહિત એવા શ્રીકૃષ્ણે પણ તેની આ-
જ્ઞાને સ્વીકારી લીધી. ત્યાંથી તે મદ્રોની રાજધાની
શાકલપ્રત્યે ગયો.^{૧૪} અને તે બલવાને પોતાના
મામા શલ્યને પ્રીતિપૂર્વક વશ કર્યો. હે રાજા !
સેનાપતિ તથા સત્કાર કરવા યોગ્ય એવો નકુલ

તે રાજના સત્કારને તથા પુષ્કળ રત્નોને ગ્રહણ કરીને ત્યાંથી વિદાય થયો; તે પછી સાગરના બેટામાં રહેનારા પરમ દારુણ મ્લેચ્છોને, પહ્લવોને, બળશિને, કિરાતોને, યવનોને, શકોને તથા બીજા રાજ્યોને વશ કરીને તથા ત્યાંથી રત્નો લઈને, યુદ્ધના ચિત્રમાર્ગોને જાણનારો, કુરુશ્રેષ્ઠ નકુલ ત્યાંથી પાછો વળ્યો. ૧૫-૧૭ હે મહારાજ ! તે મહાત્મા પાસે એટલું બધું ધન એકઠું થયું હતું કે તે મહા ધનના ભંડારને દશ હજાર ઊંટો મહામુશકેલીથી ઉચકી શકતાં

હતાં^{૧૮} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! આ પ્રમાણે વરુણે પાલન કરેલી અને વાસુદેવે જીતેલી એવી પશ્ચિમ દિશાનો વિજય કરીને પછી શ્રીમાન માદ્રીપુત્ર નકુલ ઇંદ્રપ્રસ્થમાં રહેલા વીર યુધિષ્ઠિરની પાસે આવ્યો અને તેમને તેણે તે ધન નિવેદન કર્યું. ૧૯, ૨૦

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાતર્ગત દ્વિગ્વિજયપર્વવિષે નકુલપશ્ચિમજય નામનો

અધ્યાય ૩૨ મો સમાપ્ત.

દ્વિગ્વિજયપર્વ સમાપ્ત.

રાજસૂયપર્વ*

અધ્યાય ૩૩ મો-રાજસૂયની દીક્ષા

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

રક્ષણાદ્ધર્મરાજસ્ય સત્યસ્ય પરિપાલનાત્ ॥

શત્રૂણાં ક્ષપણાચૈવ સ્વકર્મનિરતાઃ પ્રજાઃ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:—ધર્મરાજના રક્ષણથી, સત્યના પરિપાલનથી અને શત્રુઓના ક્ષયથી પ્રજાઓ સ્વકર્મમાં તત્પર રહેતી હતી.^૧ યથાર્થ કર લેવાથી તથા ધર્મપૂર્વક શાસન કરવાથી મેઘ યથેષ્ઠ વૃષ્ટિ કરતો હતો અને દેશ સમૃદ્ધિવાળો થયો હતો. સર્વે કાર્યોના આરંભો પોતાને તથા બીજાને હિત આપનારા થતા હતા; તથા ગો-રક્ષા, ખેતી અને વ્યાપાર, એ સઘળું રાજનાં પુણ્યવડે વિશેષતાથી પ્રવર્તતું હતું.^{૨,૩} હે રાજન્ ! ચોરોથી, ઠગોથી તથા રાજનાં પ્રિય મનુષ્યોથી અસત્ય વાણી સાંભળવામાં આવતી ન હતી, તેમજ તેઓ પણ પરસ્પરને ઠગતા ન હતા.^૪ નિત્ય ધર્મપરાયણ રહેનારા યુધિષ્ઠિરના રાજ્યસમયમાં અવૃષ્ટિ, અતિવૃષ્ટિ, વ્યાધિ તથા અગ્નિદાહ, આમાંનું કંઈ પણ થતું ન હતું.^૫ વળી તે વખતે રા-

જ્યો પ્રિય કરવા, સેવા કરવા તથા હિમેશનો કર આપવા યુધિષ્ઠિરની પાસે આવતા હતા; પણ જીતવા વગેરે કાર્યોને માટે આવતા ન હતા.^૬ વળી ધર્મથી આવેલાં ધનવડે યુધિષ્ઠિરનો ભંડાર બહુ વધી ગયો હતો. તે ભંડાર સેંકડો વર્ષે પણ ખુટાડેલા ખૂટાડી શકાય તેવો ન હતો.^૭ કુંતીના પુત્ર યુધિષ્ઠિર રાજ્યો પોતાના ભંડાર તથા ડોહારનું પરિમાણ જાણ્યા પછી પોતે યજ્ઞ કરવા માટે ઇચ્છા કરી.^૮ તે વખતે જે સ્નેહીઓ હતા તે સર્વે સાથે તથા જૂદા જૂદા કહેવા લાગ્યા કે:—“હે વિભો ! આ તમારે યજ્ઞ કરવાનો સમય છે, માટે તમે તેની તૈયારી કરો.”^૯ આ પ્રમાણે તેઓ કહેતા હતા, એટલામાં તો ત્યાં ઋષિ, પુરાતન, વેદાત્મા, વિદ્વાનોને પણ અંતર્યામી હોવાથી અદૃશ્ય, સ્થાવર જંગમથી શ્રેષ્ઠ, ઉત્પત્તિસ્થાન તથા લયસ્થાનરૂપ, ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનના સ્વામી, કેશવ, કેશી દૈત્યને ભારનારા,^{૧૦, ૧૧} સર્વ યાદવોના કિલ્લારૂપ, આપત્તિમાં અલય આપનારા

* વિત્તાર્જનં મહાયેવ મહતામિતિ દર્શયન્ । ઋચે દિગ્વિજયાદુર્ધ્વં રાજસૂયકર્તુઃક્રિયાં ॥ મહત્પુરુષોર્જનં ધનોપાર્જનં યજ્ઞને માટેજ હોય છે, એમ દર્શાવતા વ્યાસમુનિ દ્વિગ્વિજય પછી રાજસૂયયજ્ઞની ક્રિયાને વર્ણવે છે.

ગણેશ

તથા શત્રુને હણનારા એવા શ્રીહરિ આવી પહોં-
ચ્યા. તે પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર જેવા માધવ, દ્વારકાની
સેનાના અધિકાર ઉપર વસુદેવની સારી રીતે
ગોઠવણ કરીને, ધર્મરાજને માટે જાત જાતનો
ધનસમૂહ લઈને તથા મોટાં સૈન્યથી વીંટાઈને,
તે અક્ષય રત્નસાગરને તથા અપાર ધનસમૂહને
રથના ઘોષથી ગજવતા ઉત્તમ ઇંદ્રપ્રસ્થ નગરમાં
પેઠા; ^{૧૨, ૧૪} અને પાંડવોના પૂર્ણ નગરને અધિક
પૂર્ણ કરતા શત્રુઓને શોક આપનારા થયા. જેમ
સૂર્યવિનાનું સ્થાન સૂર્યવડે, જેમ વાયુવિનાનું
સ્થાન વાયુવડે, તેમ શ્રીકૃષ્ણના આવવાથી એ
ભરતવંશીઓનું પુર પણ આનંદિત થયું. ^{૧૫}
યુધિષ્ઠિર રાજ હર્ષથી તેમની સામે ગયા તથા
તેમણે યથાવિધિ તેમનો સત્કાર કર્યો. હે પુરુષ-
શ્રેષ્ઠ! પછી કુશલ પૂછીને, સુખપૂર્વક બેઠેલા શ્રી-
કૃષ્ણને, ધૌમ્ય, દ્વૈપાયન આદિ ઋત્વિજો તથા ભીમ,
અર્જુન, નકુલ અને સહદેવની સાથે યુધિષ્ઠિર
કહેવા લાગ્યા. ^{૧૬, ૧૭}

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:—“હે કૃષ્ણ! તમારે લીધે
હમણાં સઘળી પૃથ્વી મારા તાબામાં છે અને
હે વૃષ્ણિવંશજ! તમારી કૃપાથી મેં ઘણું ધન
સંપાદન કર્યું છે. ^{૧૮} હે દેવકીપુત્ર માધવ! હું
તે સઘળા ધનનો, ઉત્તમ બ્રાહ્મણો તથા અશ્વિને
માટે વિધિપૂર્વક ઉપયોગ કરવા ઇચ્છું છું. ^{૧૯}
હે મહાબાહુ દાશાહ! તેથી તમારી સાથે તથા
ભાઈઓની સાથે હું યજ્ઞ કરવાની ઇચ્છા કરું છું,
માટે તમારે મને આજ્ઞા આપવી જોઈએ; ^{૨૦}
અથવા હે મહાભુજવાળા દાશાહ! તમે પોતેજ
દીક્ષા ગ્રહણ કરો. હે ગોવિંદ! તમે યજ્ઞ કરશો
એટલે હું પાપરહિત થઈશ ^{૨૧} અથવા હે વિભો!
આ નાના ભાઈઓની સાથે મને આજ્ઞા આપો. હે
કૃષ્ણ! તમારી આજ્ઞા થવાથી હું ઉત્તમ યજ્ઞ
કરી શકીશ.” ^{૨૨}

વૈશંપાયન કહે છે:—આ સાંભળી, યુધિષ્ઠિ-
રના ગુણોનાં બહુ વખાણ કરીને શ્રીકૃષ્ણે આ
પ્રમાણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો:—“હે રાજશાહ! તમેજ
ચક્રવર્તી થવાને યોગ્ય છો, એટલે તમેજ
મહાયજ્ઞ કરો. તમે યજ્ઞ કરશો એટલે તમે

કૃતકૃત્ય થઈશું. ^{૨૩} તમારા શ્રેયને માટે હું
તત્પર છું એટલે તમે ઇચ્છિત યજ્ઞ કરો; અને
તમે મને કાર્ય કરવા આજ્ઞા કરો. તમારાં સર્વ
વચન પ્રમાણે હું કરીશ.” ^{૨૪}

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:—“હે કૃષ્ણ! મારો સંકે-
ત્પ સફળ થયો છે તથા મને અવશ્ય સિદ્ધિ પ્રાપ્ત
થઈ છે; કારણ કે હે હૃષીકેશ! તમે આજે મારી
ઇચ્છા પ્રમાણે અહીં આવી પહોંચ્યા છો.” ^{૨૫}

વૈશંપાયન કહે છે:—પછી શ્રીકૃષ્ણે જેને
આજ્ઞા આપેલી એવા પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિર પોતાના
ભાઈઓની સાથે રાજસૂય યજ્ઞથી યજ્ઞન કરવા
માટે સાધનો તૈયાર કરવા લાગ્યા. ^{૨૬} તે પછી
શત્રુનિબર્હણ પાંડવે, યોદ્ધાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા સહ-
દેવને તથા સઘળાં મંત્રીઓને આજ્ઞા કરી કે:—^{૨૭}
“આ યજ્ઞમાં બ્રાહ્મણોએ જે પ્રમાણે યજ્ઞોનાં
અંગો કહ્યાં હોય તેને યોગ્ય સઘળાં સાહિત્યો
તથા સર્વ મંગલ પદાર્થો અને ધૌમ્યના કહેવા
પ્રમાણે ઘી, પશુ વગેરે યજ્ઞસંભારો આપણા
પુરુષોદ્ધારા યથોચિત રીતે, અનુક્રમવાર મંગાવી
રાખો. ^{૨૮, ૨૯} વળી ઇંદ્રસેન, વિશોકે તથા અર્જુ-
નનો સારથિ પૂરુ, માર્ગ પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી
અન્ન વગેરે લાવવાનું કામ કરો. ^{૩૦} હે કુરુશ્રેષ્ઠ!
વળી બ્રાહ્મણોના મનોરથ પ્રમાણે પ્રીતિ ઉત્પન્ન
કરે તેવાં, રસ અને સુગંધવાળાં સર્વ જાતનાં
પકવાન્નો તૈયાર કરાવો.” ^{૩૧} આ વચન કહેતાંજ
યોદ્ધાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા સહદેવે, ધર્મરાજ યુધિ-
ષ્ઠિરને ‘સઘળું તૈયાર છે’ એમ નિવેદન કર્યું. ^{૩૨}
તે પછી હે રાજન્! દ્વૈપાયન વ્યાસે, સાક્ષાત્
મૂર્તિમંત વેદોના જેવા મહાભાગ્યશાલી બ્રાહ્મ-
ણોને ઋત્વિજ થવા બોલાવ્યા. ^{૩૩} યુધિષ્ઠિર રાજ-
ના યજ્ઞમાં સત્યવતીના પુત્રે પોતે બ્રહ્માનું પદ
સ્વીકાર્યું, ધનંજય ગોત્રમાં શ્રેષ્ઠ એવા સુસામા
નામના આંગિરસ સામગાન કરનારા (ઉદ્ગાતા)
થયા, ^{૩૪} બ્રહ્મિષ્ઠ એવા યાજ્ઞવલ્કય મુખ્ય અધ્વ-
ર્યુ થયા, વસુના પુત્ર પૈલમુનિ, ધૌમ્યની સાથે
હોતા થયા; ^{૩૫} અને હે ભરતર્ષભ! એ ઋષિ-
ઓના વેદ તથા વેદાંગના પારને પામેલા એવા
પુત્રવર્ગી તથા શિષ્યવર્ગી હોતગો થયા. ^{૩૬} તે ઋષિ-

ઓએ સ્વસ્તિ પુણ્યાહવાચન કર્યું તથા તે યજ્ઞને સંકલ્પ કરાવ્યો. તે પછી શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે તે મહાન યજ્ઞસ્થાનની પૂજા કરાવી. પછી ત્યાં આજ્ઞા કરેલા શિદ્ધિઓએ દેવોનાં મંદિરોના જેવાં, સુગંધવાળાં તથા વિશાલ અગ્નિશાલા, પત્નીશાલા વગેરે ગૃહો તૈયાર કર્યાં.^{૩૭,૩૮} તે પછી રાજઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા યુધિષ્ઠિર રાજએ પોતાના મંત્રી સહદેવને તે વખતે તુરત આજ્ઞા કરી કે:-^{૩૯} “તું આમંત્રણ કરવાને સારૂ શીઘ્ર ગતિવાળા હૈતોને તટકાલ મોકલ.” રાજનું વચન સાંભળીને તે વખતે સહદેવે હૈતોને મોકલ્યા અને તેઓને કહ્યું કે: “પ્રત્યેક રાજ્યોમાં બ્રાહ્મણોને, રાજઓને, વૈશ્યોને અને માન આપવા જેવા શૂદ્રોને તમે આમંત્રણ કરો, અને તે સઘળાને લઈ આવો.”^{૪૦,૪૧}

વૈશંપાયન કહે છે:-આ પ્રમાણે આજ્ઞા કર્યા પછી શીઘ્ર ગતિવાળા હૈતો, પાંડુપુત્રની આજ્ઞાથી તુરત પોતાનાઓને તથા બીજાઓને પણ આમંત્રણ કરી વળ્યા અને કેટલાએકને સાથેજ લઈ આવ્યા. ^{૪૨} હે ભરતકુલોત્પન્ન! તે પછી પૂર્વે જણાવેલા બ્રાહ્મણોએ યથાસમય કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિર રાજને રાજસૂય યજ્ઞની દીક્ષા આપી. ^{૪૩} ધર્માત્મા એવા ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર દીક્ષા ધારણ કર્યા પછી હજારો બ્રાહ્મણોથી વીંટાઈને યજ્ઞસ્થાનમાં ગયા. ^{૪૪} તે વખતે તેમની સાથે તેમના ભાઈઓ, જ્ઞાતિવાળાઓ, સુહૃદો, મંત્રીઓ, ક્ષત્રિયો, અનેક દેશથી આવેલા રાજઓ તથા પ્રધાનો હતા. તેઓની સાથે યુધિષ્ઠિર રાજ મૂર્તિમંત ધર્મના જેવા જણાતા હતા. વળી

તે વખતે સર્વ વિદ્યામાં નિષ્ણાત તથા વેદવેદાંગના પારને પામેલા એવા જૂદા જૂદા દેશના બ્રાહ્મણો આવ્યા હતા. પરિવારોની સાથે તે બ્રાહ્મણોને માટે ધર્મરાજની આજ્ઞાથી હજારો શિદ્ધિઓએ પુષ્કળ અન્ન તથા વસ્ત્રોથી ભરેલાં અને સર્વ ઋતુના ગુણોથી સંપન્ન એવાં જૂદાં જૂદાં નિવાસસ્થાનો તૈયાર કર્યાં.^{૪૫-૪૮} હે રાજન! તેસ્થાનોમાં બહુ સત્કાર કરેલા બ્રાહ્મણોએ નિવાસ કર્યો. ત્યાં તેઓ અનેક કથાઓ કરતા તથા નટો અને નર્તકોને જોતા હતા. ^{૪૯} ત્યાં આગળ ભોજન કરતા તથા વાતો કરતા હર્ષ પામેલા મહાત્મા બ્રાહ્મણોનો મહાન શબ્દ અહોનિશ સંભળાતો હતો. ^{૫૦} વળી એ સ્થાનમાં એઓના ‘આપો, આપો’ અને ‘ભોજન કરો, ભોજન કરો’ આવા પ્રકારના શબ્દો નિત્ય સંભળાતા હતા. ^{૫૧} હે ભરતવંશી! ધર્મરાજએ બ્રાહ્મણોને લાખો ગાયો, લાખો સુવર્ણના પદાંગો તથા લાખો સ્ત્રીઓ પૃથક્ પૃથક્ આપી હતી. આ રીતે પૃથ્વીમાં એક વીર એવા મહાત્મા પાંડવનો યજ્ઞ, સ્વર્ગમાં ઈંદ્રના યજ્ઞ જેવો પ્રવર્તવા લાગ્યો. ^{૫૩} તે પછી પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા યુધિષ્ઠિર રાજએ ભીષ્મ, દ્રોણ, ધૃતરાષ્ટ્ર, વિદુર, કૃપાચાર્ય, સઘળા ભાઈઓ તથા તેમના ઉપર પ્રીતિ રાખનારાઓને જોલાવવા માટે પાંડુપુત્ર નકુલને હસ્તિનાપુર મોકલ્યો. ^{૫૪,૫૫}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાતર્ગત રાજસૂય પર્વવિષે રાજનિમંત્રણ નામનો અધ્યાય ૩૩ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩૪ મો-રાજસૂય યજ્ઞમાં રાજઓનું આગમન

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

સ ગત્વા હસ્તિનાપુરં નકુલઃ સમિતિંજયઃ ॥
મીષ્મમામંત્રયાંચક્રે ધૃતરાષ્ટ્રં ચ પાંડવઃ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:-યુદ્ધમાં વિજય મેળવનારા પાંડુપુત્ર નકુલે હસ્તિનાપુરમાં જઈને

ભીષ્મ તથા ધૃતરાષ્ટ્રનું આમંત્રણ કર્યું.^૧ તેણે આચાર્ય વગેરેને સત્કાર કરીને યજ્ઞમાં આવવાં આમંત્રણ કર્યું એટલે તેઓ બ્રાહ્મણોને આગળ કરીને પ્રસન્ન મનથી યજ્ઞમાં જવા માટે નીકળ્યા.^૨

હે ભરતશ્રેષ્ઠ ભારતરાજ! વળી યજ્ઞવેત્તા ક્ષત્રિયો તથા બીજા સેંકડો પુરુષો, ધર્મરાજના યજ્ઞને સાંભળીને સભા તથા પાંડુપુત્ર ધર્મરાજને જોવાની ઇચ્છાથી પ્રસન્ન મનવડે અનેક દિશાઓમાંથી તે વખતે વિવિધ પ્રકારનાં મહા રત્નો લઈને ત્યાં આવી પહોંચ્યા. વળી ધૃતરાષ્ટ્ર, ભીષ્મ, મહામતિ વિદુર, ^{૩૫} દુર્યોધનાદિ સર્વે ભાઈઓ, ગાંધારરાજ, સુભલ, મહાબલવાન શકુનિ, ^૬ અચલ, વૃષક, રથીઓમાં શ્રેષ્ઠ કર્ણ, બલવાન શલ્ય, મહાબલવાન બાહુલીક, ^૭ કુરુકુલોત્પન્ન સોમદત્ત, ભૂરિ, ભૂરિશ્રવા તથા શલ, અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય, દ્રોણગુરુ, સિંધુદેશનો જયદ્રથ, ^૮ પુત્રોની સાથે દ્રુપદ, પૃથ્વીપતિ શાલ્વ, પ્રાગ્જ્યોતિષ નગરનો મહારથ રાજભગદત્ત, ^૯ કે જે સાગરની ભેજવાળી જમીનમાં રહેનારા સર્વે ભેજીઓની સાથે આવ્યો હતો; વળી પર્વત પ્રદેશના રાજાઓ, બૃહદ્બલ રાજ, ^{૧૦} પૌંડ્રકે વાસુદેવ, વંગ, કાલિંગક, આકર્ષ, કુંતલ, માલવો, આંધ્રકો, ^{૧૧} દ્રાવિડો, સિંહલો, કાશ્મીરરાજ, મહાતેજસ્વી કુંતીભોજ, ગૌરવાહનરાજ, ^{૧૨} બાહુલીકો, બીજા સઘળા શૂરા રાજાઓ, જે પુત્રની સાથે વિરાટ, મહાબલવાન માવેદલ, ^{૧૩} અનેક દેશના રાજાઓ તથા રાજપુત્રો અને હે ભારત! મહાવીર્યવાન તથા યુદ્ધમાં હર્મદવાળો શિશુપાલ પોતાના પુત્રની સાથે પાંડુપુત્રના યજ્ઞમાં આવ્યો હતો. વળી બલરામ, અનિરુદ્ધ, સારણની સાથે કંક, ^{૧૪, ૧૫} ગદ, પ્રદ્યુમ્ન, સાંબ, વીર્યવાન ચારુદેણ, ઉદ્ધુકે, નિશઠ, વીર, અંગાવહ ^{૧૬} તથા બીજા સમગ્ર મહારથી વૃષ્ણિઓ આવ્યા હતા. આ

અને બીજા મધ્ય દેશના ઘણા રાજાઓ પાંડુપુત્રના રાજસૂય મહાયજ્ઞમાં આવ્યા હતા. તે બધાઓને ધર્મરાજની આજ્ઞાથી હે રાજન્! બહુ ભક્ત્ય પદાર્થોથી ભરેલા તથા વાવ અને વૃક્ષોથી સુશોભિત એવા નિવાસો આપવામાં આવ્યા. તેમજ ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરે તે મહાત્માઓની પૂજા કરી. ^{૧૭-૧૮} પછી સત્કાર કરેલા તે રાજાઓ દેખાડવા પ્રમાણે નિવાસગૃહોમાં ગયા. એ ઘરો કૈલાસનાં શિખરના જેવાં જણાતાં, સુંદર પદાર્થોથી સુશોભિત કરેલાં, સારી રીતે રચેલા ઘોળા તથા ઉંચા કિલ્લાઓથી ચોમેર વીંટાયેલાં, સુવર્ણની જાળીઓથી ઢંકાયેલાં, મણિની ભૂમિથી શોભાયમાન કરેલાં, સુખથી ચઢી શકાય તેવાં પગથિયાંવાળાં, મોટી જેઠકો તથા આસનોવાળાં, પુષ્પની માલાઓથી ઢંકાયેલાં, ઉત્તમ અગરુના સુગંધવાળાં, હંસ તથા ચંદ્રના જેવાં ઘોળાં, ચાર ગાઉસુધી સારી રીતે જોઈ શકાય તેવાં, ભીડવિનાનાં, સરખાં દારવાળાં, નાના મોટા સર્વ ગુણોથી સંપન્ન અને હિમાલયના શિખરોની પેઠે અનેક ધાતુઓથી બાંધેલાં હતાં. આવાં ઘરોમાં વિશ્રાંતિ લીધા પછી તે રાજાઓ, પુષ્કલ દક્ષિણા આપનારા તથા અનેક સભાસદોથી વીંટાયેલા એવા ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને મળ્યા. હે રાજન્! તે વખતે રાજાઓ, પ્રાહ્મણો તથા મહર્ષિઓથી ભરાયેલી તે સભા, દેવોથી સ્વર્ગ શોભે તેવી શોભવા લાગી. ^{૨૦, ૨૫} ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાતર્ગત રાજસૂયપર્વવિષે નિમંત્રિત રાજગમન નામનો અધ્યાય ૩૪ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩૫ મો-યજ્ઞક્રિયા તથા કાર્યવ્યવસ્થા

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

પિતામહં ગુરું ચૈવ પ્રત્યુદ્ગમ્ય યુધિષ્ઠિરઃ ॥

અભિવાદ્ય તતોરાજન્નિદં વચનમબ્રવીત્ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:-હે રાજન્! તે પછી યુધિષ્ઠિરે ભીષ્મ પિતામહ તથા દ્રોણ પુરુષોની સામે

જઈને પ્રણામ કર્યા. પછી ભીષ્મને, દ્રોણને, કૃપાચાર્યને, અશ્વત્થામાને, દુર્યોધનને તથા વિવિંશતિને આ પ્રમાણે વચન કહ્યું કે:- “આપ સઘળા આ યજ્ઞમાં મારા ઉપર સર્વ રીતે અનુક્રમ કરો. આ મહાન ધન છે, અહીં જે

કંઈ માંડે ધન છે તેનો પ્રાર્થના કરેલા એવા તમે
યથેષ્ટ ઉપયોગ કરીને મને કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરો.”^૩
આ પ્રમાણે તે સઘળાને કહ્યા પછી, દીક્ષાધારી
યુધિષ્ઠિરે તેઓની યોગ્યતા પ્રમાણે અધિકારોના
ઉપર નિમણુક કરી. ^૪ ભક્ષ્યલોભ્યના અધિકાર
ઉપર દુઃશાસનની યોજના કરી, બ્રાહ્મણોનું સ્વા-
ગત કરવા અશ્વત્થામાને કહ્યું, ^૫ રાજાઓના સામા-
સત્કારને માટે સંજયની યોજના કરી, મહાબુ-
દ્ધિવાળા ભીષ્મ તથા દ્રોણની કરેલાં તથા ન
કરેલાં કાર્યો જાણવા ઉપર યોજના કરી ^૬ અને
સુંદર વર્ણવાળાં હિરણ્યની તથા રત્નોની પરીક્ષા
કરવા અને દક્ષિણા આપવા ઉપર રાજાએ કૃપાચા-
ર્યની નિમણુક કરી. ^૭ તેમજ બીજા પુરુષવ્યા-
ધ્રોની પણ જૂદાં જૂદાં કાર્યોપર યોજના કરી.
વળી ત્યાં નકુલે સન્માનથી બોલાવી આણેલા એવા
બાહુલીક, ધૃતરાષ્ટ્ર, સોમદત્ત અને જયદ્રથ ધ-
ણીરણીની પેઠે રમણુ કરતા હતા. ^૮ સર્વ ધર્મ-
વેત્તા વિદુરજી અર્ચાતાના અધિકારી હતા,
દુર્યોધન તમામ ભેટો લેવા ઉપર હતો ^૯ અને
ભેટ આપનારા સર્વે લોકોથી વીંટાયલા શ્રીકૃષ્ણ
પોતે ઉત્તમ ફલ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી બ્રાહ્મ-
ણોના પગ ધોવાના કામ ઉપર રહ્યા હતા. ^{૧૦}
ત્યાં સભાને અને ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને જોવાની
ઇચ્છાથી આવેલો કોઈ પણ હજારથી ઓછી
ભેટ ધરતો ન હતો; ^{૧૧} તેમજ રાજાઓ પુષ્કળ
રત્નોથી ધર્મરાજના ભંડારની વૃદ્ધિ કરતા હતા
અને તેઓ ‘મારાં આપેલાં રત્નોવડે યુધિષ્ઠિર
કેવી રીતે યજ્ઞ પૂર્ણ કરે’ એવી ઇચ્છાથી અન્યો-

ન્યની સ્પર્ધા કરતા ધન આપતા હતા. વળી યજ્ઞ
જોવા આવેલા દેવોનાં વિમાનો જેના ઉપર થોભેલાં
હતાં એવાં સમૃદ્ધિયુક્ત તથા સૈન્યોથી વીંટાયલાં
ભવનોવડે, ઇંદ્રાદિ લોકપાલોના વિમાનોવડે, બ્રા-
હ્મણોના નિવાસોવડે, વિમાનનાં જેવાં કરેલાં,
દિવ્ય, વિચિત્ર રત્નોથી જડાવ તથા પરમ સમૃ-
દ્ધિથી યુક્ત એવાં નિવાસમંદિરોવડે અને અત્યંત
શોભા તથા સમૃદ્ધિયુક્ત એવા આવેલા રાજાઓ-
વડે હે રાજન્! મહાત્મા કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિર
રાજાનું સભાસ્થાન દીપી નીકળ્યું હતું. ^{૧૨-૧૫} તે
પછી સમૃદ્ધિવડે વરુણદેવની સ્પર્ધા કરતા યુધિષ્ઠિર
રાજા છ અગ્નિ(આરંભાણીય, ક્ષત્ર, ધૃતિ, વ્યુષ્ઠિ,
દ્વિરાત્ર તથા દશપેય)વાળા તેમજ પુષ્કળ દક્ષિ-
ણાવાળા યજ્ઞવડે યજ્ઞન કરવા લાગ્યા. ^{૧૬} તે યજ્ઞમાં
સર્વે જનોને મોંઘા મનોરથોથી પણ તૃપ્ત કરવામાં
આવતા હતા. એ મેળાવડે અન્નવાળો, બહુ ભક્ષ્ય
પદાર્થોવાળો, ભોજન કરેલાં જનોથી ભરેલો અને
રત્નોની ભેટોથી સંપન્ન થયો હતો. ^{૧૭} મંત્રો
તથા હસ્તની ક્રિયાઓ(વેદીરચનાદિ)માં કુશલ
એવા મહર્ષિઓએ યજ્ઞ કરવા માંડ્યો ત્યારે તેમાં
ઈડાકર્મ તથા ઘીની આહુતિઓવડે દેવો તૃપ્ત થવા
લાગ્યા. ^{૧૮} તે યજ્ઞમાં જેમ દેવો તૃપ્ત થયા હતા, તેમ
દક્ષિણા, અન્ન તથા મહાન ધનવડે હર્ષયુક્ત થયેલા
બ્રાહ્મણો તથા સર્વે વર્ણો પણ તૃપ્ત થયા હતા.

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાતર્ગત
રાજસૂયપર્વવિષે યજ્ઞકરણ નામનો અધ્યાય
૩૫ મો સમાપ્ત.

રાજસૂયપર્વ સમાપ્ત.

અર્ધાભિહરણ પર્વ

અધ્યાય ૩૬ મો-શ્રીકૃષ્ણનું અર્ધપૂજન

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતોઽભિષેચનીયેઽહિ બ્રાહ્મણા રાજભિઃ સહા॥

અંતર્વેદી પ્રાવિવિશુઃ સત્કારાર્હા મહર્ષયઃ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:-તે પછી અભિષેચન

(રાજસૂયના અંગભૂત સોમયાગ)ને દિવસે,
સત્કાર કરવા યોગ્ય મહર્ષિઓએ તથા બ્રાહ્મણોએ
રાજાઓની સાથે અંતર્વેદી નામના સ્થાનમાં પ્ર-
વેશ કર્યો. ^૧ મહાત્મા યુધિષ્ઠિરની અંતર્વેદીમાં

રાજર્ષિઓની સાથે બેઠેલા નારદ વગેરે ઋષિઓ
બ્રહ્મભવનમાં એકઠા થયેલા દેવો અને દેવર્ષિઓ
હોય તેના જેવા શોભતા હતા. મહાન પ્રતિભા-
વાળા તેઓ કર્મના મધ્યમાં જ્યારે વિરામ મળતો
ત્યારે અનેક કથાઓ કરતા હતા. કેટલાએક ‘આ
આમજ છે’ એમ કહીને સ્વપક્ષનું સ્થાપન કરતા
હતા, ત્યારે કેટલાએક ‘એ એ પ્રમાણે નથી’
એમ કહીને પરપક્ષને દૂષણ આપતા હતા. ‘આ
આમજ હોય પણ તેથી બીજી રીતે હોય નહિ’
એમ ઘણાએક વાદો કરતા હતા, ત્યારે કેટલાક
બ્રાહ્મણો વિતંડાવાદ (જેમાં પોતાના તથા સામા-
ના પક્ષનું સ્થાપન ન હોય તેવા વાદ) કરતા હતા.
૨૪ કેટલાએક યુક્તિરહિત હોવાથી દુર્બલ થયે-
લા વિષયોને નાનાવિધ તર્કોથી પુષ્ટ કરતા હતા
અને કેટલાએક યુક્તિના પ્રાબલ્યથી પુષ્ટ થએલા
વિષયોને શાસ્ત્રનિશ્ચયથી દુર્બલ કરી નાખતા
હતા. વળી તેમાં કેટલાએક બુદ્ધિમાનો, અનુમાન-
થી ભરેલા વિષયને, જેમ આકાશમાં રહેલાં માંસને
શકરો બાજ તોડી પાડે તેમ, વાદ કરીને તોડી
પાડતા હતા. ૨-૬ ત્યારે ત્યાં કેટલાએક ધર્મર્થમાં
કુશલ મહાવ્રતવાળા તથા સર્વ ભાષ્યવેત્તાઓમાં
શ્રેષ્ઠ એવા બ્રાહ્મણો અનેક કથાઓ કરતા આનંદ
કરતા હતા. ૭ જેમ વિશાલ આકાશ નક્ષત્રોથી
શોભે, તેમ તે અંતર્વેદી વેદસંપન્ન એવા દેવો,
દિવ્યે તથા મહર્ષિઓથી ભરપૂર થઈને શોભતી
હતી. ૮ હે રાજન્ ! યુધિષ્ઠિરના સ્થાનમાં આવે-
લી તે અંતર્વેદીમાં અથવા તેની સમીપમાં તે
વખતે કોઈ શૂદ્ર અથવા વ્રતવિનાનો નહોતો. ૯
બુદ્ધિમાન તથા લક્ષ્મીવાન એવા યુધિષ્ઠિરની તે
લક્ષ્મીને તથા યજ્ઞક્રિયાને જોઈને નારદમુનિ સં-
તુષ્ટ થઈ ગયા; ૧૦ પરંતુ સર્વ ક્ષત્રિયોનો સમા-
ગમ જોઈને હે રાજન્ ! નારદ મુનિ ચિંતા કરવા
લાગ્યા ૧૧ તથા હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! અંશાવતરણ વખતે
બ્રહ્માની સભામાં જે પૂર્વે થયેલી કથા, તેને સ્મ-
રણ કરવા લાગ્યા. ૧૨ વળી હે કુરુનંદન ! તે દેવોનો
સમાગમ છે, એમ જાણીને નારદમુનિ મનવડે કમ-
લનયન હરિનું સ્મરણ કરવા લાગ્યા કે, ૧૩ દેવોના
શત્રુઓને હણનારા તથા શત્રુપુરોષો નિષેધ કરનારા

એવા આ સાક્ષાત્ નારાયણ વિભુ પોતાની પ્રતિ-
જ્ઞા પાળવાને માટે અહીં ક્ષત્રિયોમાં ઉત્પન્ન થયે-
લા છે, જે ભૂતકર્તાએ પોતે દેવોને કહ્યું હતું કે
‘તમે અન્યોન્યનો નાશ કરીને પાછા પોતાના
લોકોને પ્રાપ્ત થશો’ ૧૪, ૧૫ આ પ્રમાણે સર્વે
દેવોને આજ્ઞા આપીને પછી કલ્યાણકારી, જગ-
ત્પાલક, ભગવાન નારાયણ યદુને ઘેર ઉત્પન્ન થયા
છે. ૧૬ તે પૃથ્વીમાં વંશધારીમાં મુખ્ય એવા
અંધક તથા વૃષ્ણિના વંશમાં, નક્ષત્રોમાં જેમ
ચંદ્ર શોભે તેમ પરમ ઐશ્વર્યવડે શોભી રહ્યા
છે. ૧૭ જેમના બાહુબલનો સર્વે ઇંદ્રાદિક દેવો
આશ્રય લે છે, તે શત્રુમર્દન હરિ આજે મનુષ્યની
પેઠે વર્તે છે; પરંતુ સ્વયંભૂ એવા શ્રીહરિ પોતે આ
અતિશય વૃદ્ધિ પામેલા આવા બલસંપન્ન ક્ષત્રિ-
યોનો પુનઃ સંહાર કરશે, એ ખેદની વાત છે. ૧૮
આ પ્રમાણે ધર્મરાજના યજ્ઞવડે યજ્ઞન કરાતા
શ્રીકૃષ્ણને, નારાયણ શ્રીહરિ છે એમ જાણીને,
ધર્મવેત્તા નારદમુનિ મનમાં સચિંત ચિંતન ક-
રતા હતા; ૨૦ તથા ધર્મવેત્તામાં શ્રેષ્ઠ એવા મહા-
બુદ્ધિવાળા નારદજી, ધીમાન ધર્મરાજના તે
મહાયજ્ઞમાં બહુ માનથી બેઠા હતા. ૨૧ હે ભાર-
તરાજ ! તે પછી ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરની પ્રત્યે ભી-
ષ્મ પિતામહે કહ્યું કે:—“ આ રાજાઓની યથા-
ચોગ્ય પૂજા કરો. ૨૨ હે યુધિષ્ઠિર ! શાસ્ત્રમાં આ-
ચાર્યને, ઋત્વિજને, સંબંધીને, સ્નાતકને, મિ-
ત્રને તથા રાજાને, આ છને અર્ધ પૂજા કરવા
ચોગ્ય કહેલા છે. ૨૩ એ અર્ધ પૂજા માટે ચોગ્ય
પુરુષો, એક વર્ષ પછી પાછા આવે તો તેઓની પુનઃ
પૂજા કરવી એમ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે; ત્યારે આ
બધા તો ઘણે લાંબે સમયે આપણે ત્યાં આવેલા
છે, ૨૪ માટે એમાંના એકે એકને અર્ધ આપો.
તેમાં પણ જે શ્રેષ્ઠ તથા સમર્થ હોય તેને પ્રથમ
અર્ધ આપો. ” ૨૫

યુધિષ્ઠિર પૂછે છે:—“ હે કુરુનંદન ! હે પિ-
તામહ ! આપ, કેને એકને પ્રથમ અર્ધ આપવો
ચોગ્ય ગણો છો ? તે મને કહો. ” ૨૬

વૈશંપાયન કહે છે:—આવું પૂછ્યા પછી
લીષ્મ બાહુવડે નિ-

શ્રવ્ય કરીને આ પૃથ્વીમાં વૃષ્ણિનંદન શ્રીકૃષ્ણ-
ને પૂજ્યોમાં મુખ્ય માનતા કહેવા લાગ્યા:—^{૨૭}
“ આ શ્રીકૃષ્ણ આ બધાઓની વચ્ચે પોતાનાં
તેજ, બલ તથા પરાક્રમવડે તેજસ્વીઓમાં
સૂર્યની પેઠે ઝળહળિત થઈને પ્રકાશે છે.^{૨૮}
જેમ સૂર્યવિનાનું સ્થાન સૂર્યવડે પ્રકાશિત
થાય છે તથા જેમ વાયુવિનાનું સ્થાન
વાયુવડે આહ્વાહિત થાય છે, તેમ શ્રીકૃષ્ણ આ-
પણું આ સભાસ્થાન પ્રકાશિત તથા આહ્વા-
હિત કરેલું છે.”^{૨૯}

તે પછી ભીષ્મની આજ્ઞાવડે પ્રતાપી સહ-

દેવે વૃષ્ણિનંદન શ્રીકૃષ્ણને વિધિપૂર્વક ઉત્તમ
અર્ધ આપ્યો;^{૩૦} અને શ્રીકૃષ્ણે શાસ્ત્રમાં જણા-
વેલા વિધિપ્રમાણે તે અર્ધને ગ્રહણ કર્યો; પરંતુ
તે વખતે શિશુપાલ, વાસુદેવની તે પૂજને સહન
કરી શક્યો નહિ^{૩૧} અને તે મહાબલવાન ચેદિ-
રાજ, સભામાં ભીષ્મને તથા ધર્મરાજને ઠપકો
આપીને શ્રીકૃષ્ણનો આક્ષેપ કરવા લાગ્યો.^{૩૨}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાતર્ગત અર્ધા-
ભિહરણપર્વવિષે કૃષ્ણાર્ધદાન નામનો
અધ્યાય ૩૬ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩૭ મો—શિશુપાલનો ક્રોધ

॥ શિશુપાલ ઉવાચ ॥

નાયમર્હતિ વાર્ણેયસ્તિષ્ઠત્સ્વહ મહાત્મસુ ॥

મહીપતિષુ કૌરવ્ય રાજવત્પાર્થિવાર્હણમ્ ॥૧॥

શિશુપાલ બોલ્યો:—“ હે કુરુવંશોત્પન્ન
રાજા! આ સભામાં મહાત્મા રાજાઓ બેઠેલા
છે ત્યાં આ વૃષ્ણપુત્ર, રાજાની પેઠે રાજપૂજનને
માટે યોગ્ય નથી.^૧ હે પાંડવ! જે તે પોતાની
ઈચ્છાથી કૃષ્ણની પૂજા કરી એ આચરણ મહા-
ત્મા પાંડવોમાં યોગ્ય ગણાય નહિ.^૨ હે પાંડવો!
ધર્મ સૂક્ષ્મ છે, તેને તમે બાલકો બાળી શકો
નહિ; અને આ અદ્ય દષ્ટિવાળા ભીષ્મની પણ
હવે સ્મરણશક્તિ જતી રહી છે.^૩ તારા જેવો અધ-
ર્મયુક્ત કૃષ્ણને સાડે લગાડવા કાર્ય કરે પણ તેથી
લોકોને વિષે સજ્જનોમાં ભીષ્મ અધિક અપમાન-
પાત્ર થાય છે.^૪ તમેએ જેવી રીતે કૃષ્ણની પૂજા
કરી છે, તેવી પૂજાને માટે રાજાઓની વચ્ચે રાજા
નહિ એવો દશાર્હવંશોત્પન્ન કૃષ્ણ શી રીતે યોગ્ય
ગણાય? ^૫ અથવા હે કુરુશ્રેષ્ઠ! તમે કૃષ્ણને વૃદ્ધ
માનતા હો તો તેના પિતા વસુદેવ પોતે તેનાથી
વૃદ્ધ છે તેના બેઠાં તેના પુત્ર શી રીતે પૂજાને
યોગ્ય ગણાય? ^૬ અથવા વાસુદેવ-કૃષ્ણ, પ્રિય
કરવાની ઈચ્છાવાળો તથા અનુસરનારો છે, એમ
તમે માનતા હો તો તેવા દુષ્ટના બેઠા છતાં એ

માધવ કેવી રીતે પૂજનમાટે યોગ્ય ગણાય? ^૭
અથવા હે કુરુનંદન! કૃષ્ણને તમે આચાર્ય
માનતા હો તો દ્રોણાચાર્ય બેઠા છતાં શામાટે
તમે કૃષ્ણની પૂજા કરી? ^૮ અથવા હે કુરુનંદન!
તમે કૃષ્ણને ઋત્વિજ માનીને પૂજ્યા હોય તો
વૃદ્ધ દ્વૈપાયન વ્યાસ બેઠા છતાં શા માટે તમે
કૃષ્ણની પૂજા કરી? ^૯ વળી હે રાજા! સ્વચ્છંદ
મૃત્યુવાળા, પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા શાંતનુના પુત્ર
ભીષ્મ બેઠા છે તે છતાં તમે શામાટે કૃષ્ણની
પૂજા કરી? વળી હે કુરુનંદનરાજા! સર્વ શા-
સ્ત્રમાં કુશલ એવા વીર અશ્વત્થામા બેઠા છે છતાં
તમે શામાટે કૃષ્ણની પૂજા કરી? ^{૧૦, ૧૧} વળી
પુરુષોમાં અતિશ્રેષ્ઠ એવો રાજેન્દ્ર દુર્યોધન બેઠો
છે તથા ભરતવંશીઓના આચાર્ય કૃપ બેઠા છતાં
તમે કેમ કૃષ્ણની પૂજા કરી? ^{૧૨} વળી કિંપુરુ-
ષોનો આચાર્ય દ્રુમ તથા પાંડુના જેવા વિજય-
લક્ષણવાળા, બીજાથી પરાભવ ન પામે તેવા
ભીષ્મક, એ બન્નેનું અતિક્રમણ કરીને તમે કૃષ્ણની
પૂજા કેમ કરી? ^{૧૩} વળી રુકિમણીનો મોટો
ભાઈ રુકિમ, એકલવ્ય તથા મદ્રાધિપ શલ્યને
ત્યજીને તમે કેમ કૃષ્ણની પૂજા કરી? ^{૧૪} વળી હે
ભારત! આ સર્વ રાજાઓમાં બલવડે વખણા-
યેલો, મહાબલવાળો, વિપ્ર પરશુરામનો વહાલો

શિષ્ય, કે જેણે પોતાના બલના આશ્રયથી યુદ્ધમાં રાજાઓને જીત્યા હતા તે કણ્ણનું અતિક્રમણ કરીને તમે કૃષ્ણની શામાટે પૂજા કરી? ^{૧૫, ૧૬} હે કુરુશ્રેષ્ઠ! મધુસૂદન-કૃષ્ણ ઋત્વિજ નથી, આચાર્ય નથી અને રાજા પણ નથી; તો પછી તેવાની પૂજા કરી તે સાચું લગાડવા માટે નહિ તો બીજું શું કહેવાય? ^{૧૭} હે ભરતવંશી રાજા! જ્યારે તમારે આ મધુસૂદનનીજ સર્વ રીતે પૂજા કરવાની હતી, ત્યારે તમે અહીં રાજાઓને શામાટે અપમાન કરવા બોલાવ્યા? ^{૧૮} અમે બધા કંઈ આ મહાત્મા યુધિષ્ઠિરની બીકથી, લોભથી અથવા સાંત્વનથી કર આપતા નથી; ^{૧૯} પરંતુ એ ધર્મમાં પ્રવર્તેલા છે અને ચક્રવર્તીપણું પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે, એમ જાણીને અમે એને કરો આપીએ છીએ. તેમ છતાં તે અમને માન આપતા નથી? ^{૨૦} જેને છત્રચામરાદિકે રાજચિહ્નનો મળ્યાં નથી એવા આ કૃષ્ણનું રાજાઓની સભામાં તમે અર્ધવડે પૂજન કર્યું, એ અપમાન નહિ તો બીજું શું કહેવાય? ^{૨૧} ધર્મના પુત્ર 'યુધિષ્ઠિર ધર્માત્મા છે,' એવો યશ તો અકસ્માતજ ફેલાઈ ગયો છે! નહિ તો કયો ધર્માત્મા, આવા ધર્મથી ભ્રષ્ટ થયેલાની અર્ધપૂજા કરે? ^{૨૨} આ વૃષ્ણિકુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા દુરાત્માએ પૂર્વે કંસરાજને તથા મહાત્મા જરાસંધને અન્યાયથી હણ્યા હતા. ^{૨૩} આજે યુધિષ્ઠિરનું ધર્માત્માપણું દૂર થયું છે અને કૃષ્ણને અર્ધનિવેદન કરવાથી તેણે પોતાનું દીનપણું દર્શાવ્યું છે, ^{૨૪} કદાચિત્ દીન તથા તપસ્વી

એવા કુંતીના પુત્રો બહી ગયા હોય અને તેથી તેમણે તારી પૂજા કરી હોય, પણ એ માધવ! તારે તો જાણવું હતું કે, આ પૂજાને માટે હું પાત્ર છું કે નહિ? ^{૨૫} અથવા એ જનાર્દન! એ કંગાલોએ કરવા માંડેલી પૂજાને માટે અયોગ્ય એવા તે શામાટે તે પૂજાને સંમત થઈને સ્વીકારી? ^{૨૬} જેમ નિર્જન સ્થાનમાં હવિષ વિભાગને પ્રાપ્ત થઈને તેને ખાતો કૂતરો પોતાને ભાગ્યશાલી માને છે, તેમ તું પણ પોતાને માટે અયોગ્ય એવી પૂજાને પ્રાપ્ત થઈને તેને પાછો બહુ માન આપે છે. ^{૨૭} એ જનાર્દન! આ કંઈ કૌરવોએ, રાજેન્દ્રોનું અપમાન કર્યું નથી, પણ ખરી રીતે એઓ તારાજ અપમાન કરે છે. જેમ નપુંસકને પરણાવવો અને આંધળાને રૂપ દેખાડવું અયોગ્ય છે, તેમ એ મધુસૂદન! તું રાજા નહિ છતાં તારી રાજાની પેઠે પૂજા કરી તે તેવીજ છે. ^{૨૮, ૨૯} થયું, યુધિષ્ઠિર રાજા કેવા છે તે જોઈ લીધું; ભીષ્મ પણ કેવા છે તે જોયા અને આ વસુદેવના પુત્ર કૃષ્ણને પણ જોઈ લીધો. એ સર્વ મંડલ ઠીક ઠીકજ છે. ^{૩૦}

આ પ્રમાણે તે બધાને કહીને શિશુપાલ ઉંચા આસન ઉપરથી ઉઠ્યો અને તે વખતે રાજાઓની સાથે તે સભામાંથી ચાલી નીકળ્યો. ^{૩૧}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાતર્ગત અર્ધાભિહરણપર્વવિષે શિશુપાલકોપનામનો અધ્યાય ૩૮ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩૮ મો-ભીષ્મનાં વાક્યો

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતો યુધિષ્ઠિરો રાજા શિશુપાલમુપાદ્રવત્ ॥

ઉવાચ ચૈનં મધુરં સાંત્વપૂર્વમિદં વચઃ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:—શિશુપાલને જતો જોઈને યુધિષ્ઠિર રાજા તેના તરફ દોડ્યા અને સાંત્વન કરતા તેને આ પ્રમાણે મધુર વચન કહેવા લાગ્યા:—^૧ “ હે મહીપાલ! હો જોવાં

વચનો કહ્યાં તેવાં વચન યોગ્ય ગણાય નહિ. હે રાજા! એથી તો ઉલટો મહાન અધર્મ થયો છે અને નિરર્થક કઠોરતા પ્રકટ થઈ છે. ^૨ શાંતનુના પુત્ર ભીષ્મરાજ, પરમ ધર્મને જાણતા નથી એમ ઘટેજ નહિ; માટે તું ઉલટું માનીને એમનું અપમાન કરીશ નહિ. ^૩ એ સૌથી ધણા વૃદ્ધ રાજાઓ પણ

અથા શ્રીકૃષ્ણની પૂજાને યોગ્ય ગણે છે, માટે તારે પણ તેઓની પેઠે તે પૂજાને યોગ્યજ ગણવી જોઈએ.^૪ હે ચેદિપતિ! ભીષ્મ શ્રીકૃષ્ણને સારી પેઠે તત્ત્વથી જાણે છે. એ કૃષ્ણને કુરુકુલોત્પન્ન ભીષ્મ જેવી રીતે જાણે છે, તેવી રીતે તું એને જાણતો નથી.”^૫

ભીષ્મ બોલ્યા:—“ એને સમજાવવાની કંઈ જરૂર નથી, એ સાંત્વનને લાયક નથી; કારણ કે એ, લોકમાં પરમ વૃદ્ધ (શ્રેષ્ઠ) એવા શ્રીકૃષ્ણની પૂજાને યોગ્ય ગણતો નથી.^૬ યુદ્ધ કરવામાં શ્રેષ્ઠ એવો ક્ષત્રિય યુદ્ધમાં જે ક્ષત્રિયને જીતીને તેને તાબે કરીને પછી છોડી મૂકે છે, તેવા ક્ષત્રિયનો છોડનારો ગુરુ ગણાય છે.^૭ હું તો આ રાજાઓની સભામાં દેવકીપુત્રના તેજવડે યુદ્ધમાં ન જીતાયલા એવા એક પણ રાજાને જોતો નથી.^૮ આ અચ્યુત, કેવલ અમારેજ પૂજ્યતમ છે એમ નથી, પણ એ મહાભુજવાળા કૃષ્ણ તો ત્રણ લોકે પણ પૂજવા યોગ્ય છે.” શ્રીકૃષ્ણે યુદ્ધમાં ઘણા ઘણા ક્ષત્રિયોને હરાવ્યા છે તથા સઘળું જગત એ વૃષ્ણનંદનને વિષે સંપૂર્ણતાથી રહેલું છે;^{૧૦} અને તેથીજ અમે બીજા વૃદ્ધો છે તેમ છતાં શ્રીકૃષ્ણનીજ પૂજા કરીએ છીએ, બીજાની નહિ. તારે એ પ્રમાણે બોલવું ન જોઈએ અને તારી બુદ્ધિ એવી ન થાઓ.^{૧૧} હે રાજા! મેં ઘણા જ્ઞાનવૃદ્ધોની સેવા કરી છે. એકઠા થઈને કથન કરતા તે જ્ઞાનીઓથી, ગુણવાન એવા શ્રીકૃષ્ણના સન્નિધિએ બહુ માન આપવા જેવા ઘણા ગુણો મેં સાંભળ્યા છે; તેમજ આ બુદ્ધિમાન કૃષ્ણનાં જન્મથી આરંભીને કરેલાં જે અનેક કર્મો તે પણ મનુષ્યોથી કથન કરાતાં મેં વારંવાર સાંભળ્યાં છે. ઓ ચેદિરાજ! અમે માત્ર અમારી ઇચ્છાથીજ અથવા સંબંધ ગણીને કે એમના કરેલા ઉપકાર જાણીને જનાઈનની પૂજા કરતા નથી; પરંતુ સન્નિધિએ પૂજન કરેલા અને ભૂમિમાં પ્રાણીઓને સુખ આપનારા એવા એ કૃષ્ણનો યશ, શૌર્ય તથા વિજયને જાણીને અમે એમની પૂજા કરીએ છીએ. આ સભામાં અમે જેની પરીક્ષા ન કરી હોય તેવા કોઈ

નાનો બાલક પણ નથી;^{૧૨-૧૬} પરંતુ અમે પોતાના ગુણોવડે વૃદ્ધોને અતિક્રમણ કરીને રહેલા એવા એ હરિનેજ પૂજ્યતમ માન્યા છે. બ્રાહ્મણોમાં જ્ઞાનવૃદ્ધ પૂજ્ય ગણાય છે, ક્ષત્રિયોમાં અધિક બલવાળો પૂજ્ય ગણાય છે, વૈશ્યોમાં ધનધાન્યવાળો પૂજ્ય ગણાય છે અને જન્મથી મોટો તો શૂદ્રોમાંજ પૂજ્ય ગણાય છે. વળી ગોવિંદને પૂજ્ય ગણવામાં બે કારણ છે.^{૧૭,૧૮} એક વેદ તથા વેદાંગોનું જ્ઞાન અને બીજું સર્વથી અધિક બલ. આથી મનુષ્યોમાં શ્રીકૃષ્ણવિના બીજો કયો પુરુષ શ્રેષ્ઠ છે? ^{૧૯} દાન, દક્ષતા, શાસ્ત્ર, શૌર્ય, લજ્જા, કીર્તિ, ઉત્તમ બુદ્ધિ, નમ્રતા, લક્ષ્મી, ધૈર્ય, સંતોષ અને પુષ્ટિ, આ સર્વ શ્રીકૃષ્ણમાં નિત્ય રહેલાં છે;^{૨૦} માટે આ જ્ઞાનસંપન્ન, આચાર્ય, પિતા, ગુરુ, અર્ધને પાત્ર અને અર્ચન કરવા યોગ્ય એવા શ્રીકૃષ્ણનું અમે અર્ચન કર્યું છે, તેને માટે સર્વેએ ક્ષમા રાખવી યોગ્ય છે.^{૨૧} વળી ઇંદ્રિયોના આધપતિ એવા શ્રીકૃષ્ણ ઋત્વિજ, ગુરુ, વિવાહ કરવા યોગ્ય વર, સ્નાતક, નૃપતિ તથા પ્રિય, આ સર્વરૂપ છે; માટે અમે અચ્યુતની પૂજા કરી છે.^{૨૨} અવિનાશી એવા કૃષ્ણજ સર્વ લોકની ઉત્પત્તિના કારણ છે; અને આ ઉત્પન્ન થયેલું સચરાચર વિશ્વ શ્રીકૃષ્ણને માટેજ છે.^{૨૩} એ શ્રીકૃષ્ણ અવ્યક્ત પ્રકૃતિરૂપ છે, એજ સનાતન કર્તા છે તથા સર્વ ભૂતોથી પર છે, માટેજ એ અચ્યુત મુખ્ય પૂજ્ય ગણાય છે. વળી બુદ્ધિ, મન, મહત્ત્વ, વાયુ, તેજ, જલ, આકાશ, પૃથ્વી તથા સ્વેદજ, અંડજ, ઉદ્ભિજ્જ અને જરાયુજ, આ ચતુર્વિધ પ્રાણીઓ, એ સર્વ શ્રીકૃષ્ણમાં રહેલું છે.^{૨૪,૨૫} વળી આદિત્ય, ચંદ્રમા, નક્ષત્રો, ગ્રહો, દિશાઓ અને વિદિશાઓ, આ સર્વ શ્રીકૃષ્ણમાં રહેલું છે.^{૨૬} જેમ વેદોમાં મુખ્ય અગ્નિહોત્ર, ઇંદ્રોમાં મુખ્ય ગાયત્રી, મનુષ્યોમાં મુખ્ય રાજા, નદીઓમાં મુખ્ય સમુદ્ર, નક્ષત્રોમાં મુખ્ય ચંદ્રમા, તેજોમાં મુખ્ય આદિત્ય, પર્વતોમાં મુખ્ય મેરુ અને પક્ષીઓમાં મુખ્ય ગરુડ છે; તેમ ઉપર, હેઠળ, આડી, અવળી જગતની જેટલી ગતિઓ નિર્મેલી છે, તે દેવાદિ

લોકોમાં ભગવાન કેશવજી મુખ્ય છે. ૨૭-૨૮ આ શિશુપાલ તો મૂઢ છે, એટલે એ શ્રીકૃષ્ણનાં સ્વરૂપને જાણતો નથી અને તેથીજ સર્વ સ્થાનમાં તથા સર્વ સમયમાં આવું બોલ્યા કરે છે. ૩૦ જે બુદ્ધિમાન મનુષ્ય ઉત્કૃષ્ટ ધર્મની ખોળ કરે છે, તે જેવું ધર્મનું યથાર્થ સ્વરૂપ જોઈ શકે છે તેવું ધર્મસ્વરૂપ આ ચેદિરાજ જાણી શકતો નથી? ૩૧ વૃદ્ધ તથા બાલકોની સાથે મહા-

ત્મા રાજાઓમાં શ્રીકૃષ્ણને કોણ પૂજ્ય માનતો નથી? અને કોણ એની પૂજા કરતો નથી. ૩૨ છતાં જો શિશુપાલ આ પૂજાને અયોગ્ય કરેલી માનતો હોય તો તે અયોગ્ય પૂજાના બદલામાં એને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ ભલે કરે. ૩૩ ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાતર્ગત અર્ધાભિહરણપર્વમાં ભીષ્મવાક્ય નામનો અધ્યાય ૩૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩૯ મો-અર્ધાભિહરણની સમાપ્તિ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

एवमुक्त्वा ततो भीष्मो विरराम महाबलः ॥

व्याजहारोत्तरं तत्र सहदेवोऽर्थवद्वचः ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:-આ પ્રમાણે કહીને પછી મહાબલવાન ભીષ્મ વિરામ પામ્યા. તે પછી ત્યાં સહદેવ અર્થયુક્ત વચન કહેવા લાગ્યો:- ૧ “હે નૃપો! કેશિદૈત્યને હજીનારા કેશવ, અમાપ પરાક્રમવાળા એવા શ્રીકૃષ્ણની મેં પૂજા કરી, તેને તમારા માંથી જે સહન કરી શકતો ન હોય, તેવા સર્વ બલવાનોના માથા ઉપર મેં આ મારો પગ મૂક્યો છે, અર્થાત્ તેઓની સાથે હું યુદ્ધ કરવા તૈયાર છું; મેં આ પ્રમાણે કહ્યું છે તેનો જે ઉત્તર આપે, ૨, ૩ તે મારે અવશ્ય વધ કરવા યોગ્ય ગણશે એમાં સંશય નથી. અહીં જે કોઈ બુદ્ધિમાન રાજાઓ, આચાર્ય, પિતા, ગુરુ તથા અર્ધ આપવા યોગ્ય એવા શ્રીકૃષ્ણ અર્ચન કરવા યોગ્ય છે અને તેમનું અર્ચન યોગ્ય છે, એમ માનતા હોય તેઓ આમાં સંમત થશે.” આ પ્રમાણે સહદેવે કહ્યું; પરંતુ એ બુદ્ધિમાન તથા સજ્જન એવા રાજાઓમાંથી કોઈ પણ બોલ્યો નહિ. ૪, ૫ જ્યારે બલવાન તથા માની રાજાઓના મધ્યમાં સહદેવે પોતાનો પગ દેખાડ્યો, તે વખતે સહદેવના મસ્તક ઉપર પુષ્પવૃષ્ટિ પડી ૬ તથા ‘યોગ્ય છે’ ‘યોગ્ય છે’ એવી આકાશવાણી થઈ. તે પછી કૃષ્ણ મૃગચર્મને ધારણ કરનારા, ભૂત-ભવિષ્યને કહેનારા, સર્વ સંશયને નિવૃત્ત કર-

નારા તથા સર્વ લોકને જાણનારા એવા નારદજી, સર્વ પ્રાણીઓની વચ્ચે અત્યંત સ્પષ્ટ વાણીથી કહેવા લાગ્યા કે, “ક્રમલપત્રના જેવાં નેત્રવાળા શ્રીકૃષ્ણની, જે મનુષ્યો પૂજા કરશે નહિ, તેઓને જીવતા મુવેલાજ જાણવા તથા તેઓની સાથે કદાપિ ભાષણ પણ કરવું નહિ.” ૭-૮

વૈશંપાયન કહે છે:-તે પછી મનુષ્યોમાં દેવ જેવા તથા ગ્રાહ્યો અને ક્ષત્રિયોની વિશેષતા જાણનારા એવા સહદેવે, પૂજા કરવા યોગ્ય જેઓ હતા તેઓની પૂજા કરીને પછી તે કર્મની સમાપ્તિ કરી. ૧૦ આ રીતે શ્રીકૃષ્ણની પ્રથમ પૂજા કરવાથી, શત્રુને નાશ પમાડનારો શિશુપાલ લાલચોળ આંખો કરીને કોપવડે રાજાઓને કહેવા લાગ્યો કે:- ૧૧ “હું સેનાપતિ તરિકે ઉભો છું, હવે હમણાં તમે શું કરવા ધારો છો? ચાલો આપણે બધા સજ્જ થઈને એકઠા મળેલા યાદવો તથા પાંડવોની સામે યુદ્ધ કરવા ઉભા રહીએ.” ૧૨ આ પ્રમાણે સર્વ રાજાઓને ઉશ્કેરીને તે ચેદિરાજ શિશુપાલ, યજ્ઞના વિનાશને માટે રાજાઓની સાથે વિચાર કરવા લાગ્યો. ૧૩ ત્યાં બોલાવેલા સર્વે શિશુપાલને મુખ્ય માનનારા રાજાઓ ગયા અને તેઓ ક્રોધયુક્ત તથા વિવર્ણ મુખના જણાવા લાગ્યા. ૧૪ તે વખતે તે સર્વે, યુધિષ્ઠિરનો અભિષેક અને શ્રીકૃષ્ણની પૂજા જે રીતે ન થાય તે રીતે આપણે કરવું, એમ બોલવા લાગ્યા. ૧૫ તે ક્રોધમુદિત સર્વે રાજાઓ, છેવટે નિશ્ચિત

ઠરાવથી, પોતાનાં અપમાનથી દેહાદિક ઉપર આવેલા વૈરાગ્યને લીધે તથા પોતે બલવાન છે એવા નિશ્ચયને લીધે ઉપર પ્રમાણે બોલ્યા હતા. આ વખતે સંબંધીઓએ વારવા માંડેલા તે રાજાઓનાં શરીર માંસથી દૂર કરાતા ગર્જના કરતા સિંહના જેવાં શોભવા લાગ્યાં; ^{૧૬, ૧૭} અને તે વખતે શ્રીકૃષ્ણે જાણી લીધું કે, તે છેડાવિનાનો, અખૂટ

સેનાસમૂહવાળો રાજરૂપી સાગર, યુદ્ધને માટે સંકેત કરે છે. ^{૧૮}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાતર્ગત અર્ધાભિહરણ પર્વવિષે અર્ધાભિહરણસમાપ્તિ નામનો અધ્યાય ૩૯ મો સમાપ્ત.

અર્ધાભિહરણપર્વ સમાપ્ત.*

શિશુપાલવધ પર્વ

અધ્યાય ૪૦ મો-ભીષ્મે યુધિષ્ઠિર રાજનું આશ્વાસન કર્યું.

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતઃ સાગરસંકાશં દૃષ્ટ્વા નૃપતિમંડલમ્ ॥

સંવર્તવાતામિહંતં મીમં ક્ષુબ્ધમિવાર્ણવમ્ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:-તે પછી પ્રલયકાલના વાયુવડે હણાયલો ભયંકર સાગર જેમ ખળભળી ઉઠે તેમ સમુદ્રના જેવા ક્રોધવડે ખળભળી ઉઠેલા સર્વ રાજમંડલને જોઈને, જેમ શત્રુને હણનારા, મહાન તેજવાળા ઇંદ્ર બૃહસ્પતિને પૂછે, તેમ યુધિષ્ઠિર રાજા, બુદ્ધિમાનોમાં મુખ્ય વૃદ્ધ તથા કુરુઓના પિતામહ એવા ભીષ્મને આ પ્રમાણે પૂછવા લાગ્યા:- “હે પિતામહ ! આ રાજાઓનો મહાન સાગર ક્રોધવડે ખળભળી ઉઠ્યો છે, હવે અહીં જે કરવા જેવું હોય તે મને કહો. ^{૧-૩} હે પિતામહ ! જે રીતે યજ્ઞમાં વિધન થાય અને જે રીતે સર્વત્ર પ્રજનું હિત થાય તે સઘળું મને આજે તમે કહો. ”^૪

આ પ્રમાણે ધર્મવેત્તા એવા ધર્મરાજા યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું, ત્યારે કુરુપિતામહ ભીષ્મે નીચે પ્રમાણે કહ્યું:-^૫ “હે કુરુશાહ્વાલ ! તું ભય પામીશ નહિ; શું કૃતરો સિંહને મારી શકે છે ? આને માટે તો મેં પ્રથમથીજ સુનીતિપૂર્વક કલ્યાણમાર્ગ (શ્રીકૃષ્ણનો આશ્રય) સ્વીકાર્યો છે. ^૬ જેમ સિંહ સૂતો હોય તે વખતે બધા કૃતરાઓ ત્યાં એકઠા થઈને ભસે છે, તેમ હે તાત આ

સર્વે રાજરૂપી કૃતરાઓ, વૃષ્ણિઓમાં સિંહ જેવા શ્રીકૃષ્ણરૂપી સિંહ સૂતેલા-શાંત રહેલા છે, તેમની આગળ ઉભા રહીને ક્રોધ કરી ભસે છે. ^{૭, ૮} ત્યાંસુધી સૂતેલા સિંહની પેઠે શ્રીકૃષ્ણ જાગૃત થશે નહિ ત્યાંસુધી આ રાજાઓને નરોમાં સિંહ જેવો શિશુપાલ સિંહ જેવા બનાવે છે. ^૯ હે તાત ! રાજાઓમાં મુખ્ય એવો ભાનવિનાનો શિશુપાલ, આ બધા રાજાઓને સર્વથા યમલોકમાં લઈ જવાની ઇચ્છાથી તેમ કરે છે. ^{૧૦} હે ભારતરાજ ! ખરેખર, જે આ શિશુપાલમાં તેજ રહેલું છે તેને પાછું ખેંચી લેવા શ્રીકૃષ્ણ ઇચ્છા કરે છે. ^{૧૧} હે બુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ ! તમારું કલ્યાણ થાઓ. હે કુંતીપુત્ર ! આ ચેદિરાજની તથા સર્વે રાજાઓની બુદ્ધિ ડૂબી ગઈ છે. ^{૧૨} આ પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર જેવા શ્રીકૃષ્ણ જ્યારે જેને જેને ખેંચી લેવા ઇચ્છે છે, ત્યારે તેની તેની બુદ્ધિ આ શિશુપાલની પેઠે નાશ પામે છે. ^{૧૩} હે યુધિષ્ઠિર ! ત્રણ લોકમાં રહેલાં સ્વેદજ વગેરે ચાર પ્રકારનાં સર્વે પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ તથા

* તત્રૈવાર્ધામિહરણે વિષ્ણુર્દેવનરર્ષિપુ । આદૌ પૂજ્યોઽથતદ્વેષ્ટા સચો નરયોદિતીરિતમ્ ॥ દેવતાઓ, ઋષિઓ અને મનુષ્યોમાં શ્રી વિષ્ણુની પ્રથમ પૂજા કરવી, એ તથા તેમનો દ્રેષ કરનારો તત્કાલ નાશ પામે છે, એ વ્યાસમુનિએ અર્ધાભિહરણ પર્વમાં કહ્યું છે.

વિનાશના કારણરૂપ આ લક્ષ્મીપતિ શ્રીકૃષ્ણજ છે.”

વૈશંપાયન કહે છે:-હે ભરતકુલોત્પન્ન રાજા
આવાં તેમનાં વચન સાંભળીને ચેદીદેશનો રાજા
શિશુપાલ, ભીષ્મને કઠોર અક્ષરવાળી વાણી સં-

ભળાવવા લાગ્યો.^{૧૫}

ઘટિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત શિશુ-
પાલવધપર્વવિષે યુધિષ્ઠિરનું આશ્વાસન
નામનો અધ્યાય ૪૦ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪૧ મો-શિશુપાલનાં વાક્યો

॥ શિશુપાલ ઉવાચ ॥

વિમીષિકામિવહ્નીમિર્મિષયન્સર્વપાર્થિવાન્ ॥
ન વ્યપત્રપસે કસ્માદ્વૃદ્ધઃ સન્ કુલપાંસનઃ ॥૧॥

શિશુપાલ બોલ્યો:-“ઓ ભીષ્મ ! કુલને
કલંક લગાડનારો તું વૃદ્ધ થઈને સર્વે રાજાઓને
અનેક ડરામણાંથી ડરાવે છે તેથી તને કેમ લાજ
આવતી નથી ?* તું સઘળા કુરુવંશોમાં મુખ્ય છે

* આ શિશુપાલનાં પ્રત્યેક નિંદક વાક્યોને
અર્થ સ્તુતિરૂપે પણ થાય છે અને તેવો ભગવ-
ન્નિંદાવાક્યોનો સ્તુતિરૂપ અર્થ શ્રીમદ્ ભાગવતમાં
જેમ શ્રીધરસ્વામીએ ટીકામાં આપેલો છે, તેમજ
ભારતમાં પણ વિદ્વાદ પંડિતો નીકળે ભગવાન
અથવા ભગવદ્ભક્તોપ્રત્યેનાં નિંદક વચનોનો
સ્તુતિરૂપે અર્થ આપેલો છે અને તે ઉચિત છે;
કારણ કે જો તેવો અર્થ તે વાક્યોમાંથી ન નીક-
ળતો હોય તો ભગવાનની નિંદા કરનારા વેતને
બ્રાહ્મણોએ નરકમાં નાખ્યો હતા તેમજ શિશુ-
પાલને પણ નરકમાં નાખવો જોઈએ; પરંતુ તેમ
ન કરતાં શિશુપાલને તો ભગવાને પોતાનું સાયુ-
જ્ય આપ્યું છે. આ ઉપરથી એ વાક્યોના સ્તુ-
તિવાચક અર્થો પણ યોગ્ય સમજાય છે. તેવા
સ્તુતિવાચક અર્થો અહીં ટીકામાં પ્રત્યેક નિંદક
વાક્યોના આપેલા છે; પરંતુ તે બધા અર્થો
આપતાં ગ્રંથનો અતિ વિસ્તાર થઈ જાય એ
ભયથી અહીં માત્ર નમુનારૂપે એકજ શ્લોકનો
તેવો અર્થ આપ્યો છે. તેવાજ અર્થો બીજા
નિંદક શ્લોકોના પણ થાય છે, એમ સમજવું.

અન્વય-હેનવ્યપ ! સઃ (ત્વં) કુલપાં
(મધ્યે) વૃદ્ધઃ સન્ નઃ સર્વપાર્થિવાન્ વહ્નીમિઃ
વિમીષિકામિઃ મીષયન્ કસ્માત્ ત્રેપસે ?
(નોતું સ્તોતું યોગ્યં નવ્યં (પરમેશ્વરં) પાતિ

અને નપુંસકપણાથી વર્તે છે, એટલે આવાં ધ-
ર્મથી રહિત અર્થવાળાં વચન બોલવાં, એ તારે
માટે યોગ્યજ છે.^૨ હે ભીષ્મ ! જેવી રીતે એક
નાવને બાંધેલી બીજી નાવ તથા એક આંધળાની
સાથે જોડાયેલો બીજો આંધળો તેની પાછળ પાછ-
ળ જાય છે, તેવી રીતે જેઓનો તું અગ્રણી છે
એવા કૌરવો પણ તને અનુસરે છે.^૩ આ કૃષ્ણ-
નાં પૂતનાવધ વગેરે કર્મોને વિશેષવડે કીર્તન કર-
તાં તો તે અમારા મનમાં બહુ વ્યથા ઉત્પન્ન
કરી છે.^૪ ઓ ભીષ્મ ! ગર્વિષ્ઠ તથા મૂર્ખ કેશ-
વની સ્તુતિ કરવા ઇચ્છતો એવો જે તું, તે તારી
જીહ્વાના સેંકડો ચીરા કેમ થઈ જતા નથી ?^૫
ઓ ભીષ્મ ! જેની અત્યંત મૂર્ખ લોકોએ પણ નિં-
દા કરવી યોગ્ય છે, તેવા આ ગોવાળીઆની તું જ્ઞાન
વૃદ્ધ થઈને શામાટે સ્તુતિ કરવા ઇચ્છે છે ?^૬ ઓ
ભીષ્મ ! આ કૃષ્ણે બાલ્યવયમાં પૂતનાને મારી
તેમાં શું આશ્ચર્ય છે ? તથા પેલા ઘોડાને અને
આખલાને મારી નાખ્યા તેમાં પણ આશ્ચર્ય જેવું
શું છે ? કારણ કે તે બન્ને યુદ્ધથી અજાણ હતા.^૭

ગોપાયતીતિ હેનવ્યપ) પૂર્વોક્ત વચનોથી ભીષ્મે
જેને બોધ કરેલો એવો શિશુપાલ, પોતાને થયેલા
બે ધને પ્રકટ કરવાની ઇચ્છાથી ભીષ્મને વખાણે છે.

હે પરમેશ્વર તત્ત્વને ગુપ્ત રાખવા યત્ન કર-
નારા ! તમે કુલતારકો-બ્રહ્મવેતાઓમાં વૃદ્ધ છો,
છતાં અમને સર્વ દેહાભિમાનીઓને નાનાવિધ
ભેદવાળી સાંસારિક ભીતિઓથી બીવડાવવામાં શા
માટે લજ્જા રાખો છો ? અર્થાત્ તમે તત્ત્વવેતા-
ઓમાં મુખ્ય છો એટલે તમારે અમને સંસારનું
ભય અવશ્ય દેખાડવું જોઈએ. તેમાં અમે અન-
ધિકારી છીએ એવી શંકાથી તમારે તત્ત્વને ગુપ્ત
રાખવું જોઈએ નહિ. ૧

વળી હે ભીષ્મ ! જો એણે ચેતનવિનાનું લાકડાનું ગાડું પગવડે ઉથલાવી પાડ્યું હોય, તો તેમાં પણ શું નવાઈ કરી કહેવાય ?^{૧૮} વળી હે ભીષ્મ ! જો આ કૃષ્ણે એક રાક્ષસ જેવડા ગોવર્ધન પર્વતને સાત દિવસ તે વખતે ઉપાડ્યો હોય, તો પણ એમાં મને આશ્ચર્ય લાગતું નથી.^{૧૯} હે ભીષ્મ ! પર્વત ઉપર કીડા કરતાં આ કૃષ્ણે ઘણું અન્ન ખાધું હતું, એવું તારાથી સાંભળનારા ખીજા આશ્ચર્ય પામ્યા હશે, પણ મને તેમાં આશ્ચર્ય લાગતું નથી.^{૨૦} હે ધર્મજ્ઞ ! વળી આ કૃષ્ણે જે બલવાનનું અન્ન ખાધું હતું, તે કંસને એણે મારી નાખ્યો, એ શું મોટું આશ્ચર્ય કહેવાય નહિ ?^{૨૧} ઓ કુરુકુલમાં નીચ ભીષ્મ ! તને અધર્મજ્ઞને જે હું કહું છું તે તે કથન કરતા સજ્જનો-થી જરૂર સાંભળ્યું નહિજ હશે ?^{૨૨} સ્ત્રીઓ, ગાયો તથા બ્રાહ્મણોના ઉપર શસ્ત્રોનો પ્રહાર કરવો નહિ; તેમજ જેનું અન્ન ખાધું હોય તેના ઉપર તથા જેના આશ્રયમાં રહ્યા હોઈએ તેના ઉપર પણ શસ્ત્રોનો પ્રહાર કરવો નહિ;^{૨૩} આ પ્રમાણે ધાર્મિક સાધુપુરુષો, સજ્જનોને સદા બોધ કરે છે; પરંતુ ઓ ભીષ્મ ! તે બધું આ લોકમાં તારે વિષે મિથ્યા થયેલું દેખાય છે.^{૨૪} ઓ કુરુકુલમાં અધર્મ ! હું જાણું છું કે કૃષ્ણને એળખતો ન હોઈ તેમ મારી આગળ તું કૃષ્ણનાં વખાણ કરી કરીને કૃષ્ણ જ્ઞાનવંદ છે, કૃષ્ણ શ્રેષ્ઠ છે, કૃષ્ણ મોટા છે, એમ વારંવાર વર્ણવે છે;^{૨૫} પરંતુ ઓ ભીષ્મ ! ગોહત્યા કરનારો અને સ્ત્રીહત્યા કરનારો શું તારાં વચનથી જ પૂજ્ય ગણાશે કે ? હે ભીષ્મ ! એવો જે હોય તે સ્તુતિ કરવા લાયક પણ કેમ ગણાય ?^{૨૬} વળી ‘આ કૃષ્ણ બુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ છે, એ જગતના પ્રભુ છે,’ એવું તું કહે છે અને તેવાં તારાં વચનથી આ જનાર્દન પણ પોતાનામાં તેવા સર્વે ગુણો છે એમ માને છે, પણ તે તારું કહેવું અને એનું માનવું એ બધું અવશ્ય મિથ્યાજ છે.^{૨૭} ગાથા ગાનારો પુરુષ ઘણી ગાથાઓ ગાય છે, પણ તે ગાથાઓ ગાથા ગાનારને ઉપદેશ આપી શકતી નથી; કારણ કે પ્રાણીઓ પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે વર્તે છે. જેમ ભૂલિંગ નામનું એક જમીનમાં

સૂનારું પક્ષી હમેશ બોલ્યા કરે છે કે, ‘સાહસ કરો નહિ’ પણ તેજ પક્ષી સિંહની ડાઠમાં રહેલા માંસને ગ્રહણ કરીને અતિશય સાહસ કરે છે; તેમ હિંસાદિક કરવાં નહિ, એમ કહેનારો પોતેજ હિંસાદિક કરે છે.^{૨૮} ખરેખર, આ તારી પ્રકૃતિ નીચી છે, એમાં સંશય નથી; અને તેથીજ પાંડવોની પ્રકૃતિ પણ પાપિષ્ઠ થવી સંભવિત છે;^{૨૯} કારણ કે જે પાંડવો કૃષ્ણને અત્યંત પૂજ્ય ગણે છે અને તું જેઓનો માર્ગદર્શક છે, હે અધર્મજ્ઞ ! તું ધર્મવાન કહેવાય છે છતાં સત્પુરુષોના માર્ગથી ભ્રષ્ટ થયેલો છે.^{૩૦} હે ભીષ્મ ! પોતાને ધર્મવાન જાણનારો કયો જ્ઞાનવેત્તામાં શ્રેષ્ઠ પુરુષ ધર્મને જોનારા એવા તેં જેવું કંઈ છે તેવું કરી શકે ?^{૩૧} તું જો ધર્મને જાણતો હોય અને તારી બુદ્ધિ જો પ્રકૃષ્ટ જ્ઞાનવાળી હોય તો પોતાને ડાહ્યો માનનારા એવા તેં, અન્યની ઈચ્છા કરતી અને ધર્મજ્ઞ એવી અંબા નામની કન્યાને શામાટે હરણ કરી હતી ? તારું ભલું થાયો.^{૩૨} હે ભીષ્મ ! પરંતુ તેં હરી આણેલી તે કન્યાને તારા ભાઈ વિચિત્રવીર્યે ગ્રહણ કરવાની ઈચ્છા કરી નહિ; કારણકે તે સજ્જનોના માર્ગને અનુસરનારો હતો.^{૩૩} વળી સજ્જનોએ આચરણ કરેલા માર્ગમાં પોતાને ડાહ્યો માનનારો જે તું તે તારા દેખતાં, તારા ભાઈ વિચિત્રવીર્યની બે સ્ત્રીમાં પારકાથી પુત્રો ઉત્પન્ન થયા હતા;^{૩૪} તો હે ભીષ્મ ! તારામાં એવો કયો ધર્મ છે ? આ બ્રહ્મચર્ય તો મિથ્યા મોહથી અથવા નપુંસકપણાથીજ તું ધારણ કરે છે, એમાં સંશય નથી.^{૩૫} હે ધર્મજ્ઞ ! હું તારી કોઈ પણ કાર્યમાં વૃદ્ધિ દેખતો નથી અને તું જે આવો ધર્મ કહે છે, એથી તો જણાય છે કે, તેં વૃદ્ધ પુરુષોને પણ સેવ્યાં નથી.”^{૩૬}

આ જગતમાં અસિસાધ્ય કર્મો, દાન, અધ્યયન તથા પુષ્કળ દક્ષિણાવાળા યજ્ઞો, એ સર્વે પુત્રની ખરોખરી કરવામાં સોળમી કલાને માટે પણ યોગ્ય નથી.^{૩૭} હે ભીષ્મ ! ઘણાં ઘણાં છે ત્રતો તથા ઉપવાસોથી જે પુણ્ય સંપાદન કર્યું હોય છે તે સઘળું પ્રજાવિનાનું નિષ્ફલ થાય છે, એ નિશ્ચય વાત છે.^{૩૮} તું પણ પ્રજાવિનાનો, વૃદ્ધ અને મિથ્યા

ધર્મને અનુસરનારો છે; માટે હવે તને પણ હંસ-
ની પેઠે જ્ઞાતિલાઓ મારી નાખશે. ^{૨૯} હે ભીષ્મ !
પૂર્વે કેટલાએક જ્ઞાની પુરુષો આવી વાત કહેતા
હતા, તે હું તારા સાંભળતાં સારી રીતે કહું
છું. ^{૩૦} પૂર્વે સમુદ્રના કિનારા ઉપર એક વૃદ્ધ
હંસ રહેતો હતો. તે મોઢેથી ધાર્મિક વાતો કર-
તો હતો, પણ કર્મ અધર્મભરેલાં કરતો હતો
અને પક્ષીઓને ઉપદેશ આપતો હતો કે; ^{૩૧} 'તમે
ધર્મ પ્રમાણે વર્તો, અધર્મ કરશો નહિ.' હે
ભીષ્મ ! આવાં તેનાં વચનને સત્યવાદી પક્ષીઓ
હમેશ સાંભળતાં હતાં; ^{૩૨} અને હે ભીષ્મ !
અમે સાંભળ્યું છે કે, સમુદ્રના જલમાં ફરનારાં
બીજાં પક્ષીઓ પોતાને ધર્મ થવા માટે તે હંસ-
ને સાંઝે ખાવાનું પણ લાવી આપતાં હતાં. ^{૩૩} હે
ભીષ્મ ! વળી તે પક્ષીઓ પોતાનાં બધાં ઇંડાંઓ
તે વૃદ્ધ હંસની પાસે મૂકીને પછી સમુદ્રના જ-
લમાં ડૂબકી મારતાં ચારાને માટે ફર્યા કરતાં
હતાં. ^{૩૪} આ રીતે પ્રમાદમાં રહેલાં તે સર્વે પક્ષી-
ઓનાં ઇંડાંને, પોતાના કર્મમાં સાવધ રહેલો
પેલો પાપી હંસ ખાઈ જતો હતો, ^{૩૫} એટલે તે
ઇંડાંઓ ઓછાં થવા માંડતાં તે પક્ષીઓમાંના
એક મહાબુદ્ધિમાન પક્ષીને શંકા ઉત્પન્ન થઈ

અને તેણે એક વખતે હંસને ઇંડાં ખાતો જોયો. ^{૩૬}
આ રીતે હંસનું પાપ જોવાથી તે પક્ષીએ પરમ
દુઃખથી દીન થઈને પેલાં સર્વ પક્ષીઓની આગળ
તે વાત કહી. ^{૩૭} હે કુરુકુલને વહન કરનારા ! તે
પછી તે બધાં પક્ષીઓએ પણ પાસે રહીને તે
હંસને ઇંડાં ખાતો પ્રત્યક્ષ જોયો અને તે વખતે
જ તે મિથ્યા આચરણવાળા હંસને તેઓએ મારી
નાખ્યો. ^{૩૮}

ઓ ભીષ્મ ! તે હંસના જેવાં આચરણવાળા
એવા તને પણ આ ક્રોધ પામેલા રાજાઓ, પક્ષા-
ઓએ હંસને માર્યો હતો તેમ મારી નાખશે. ^{૩૯}
હે ભરતકુલોત્પન્ન ભીષ્મ ! આ હંસના સંબંધ-
માં પુરાણવેત્તા મનુષ્યો જે એક ગાથા ગાય છે
તે હું તારી આગળ સારી રીતે કહું છું. ^{૪૦} "ઓ
હંસ પક્ષિ ! તારું અંતઃકરણ કામાદિકથી હણા-
યલું છે અને તું મોઢેથી ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે;
પરંતુ આ તારાં ઇંડાંઓનું ભક્ષણરૂપી અપવિત્ર
કર્મ તારી વાણીથી વિરુદ્ધ જાય છે." ^{૪૧}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાતર્ગત શિ-
શુપાલવધ પર્વવિષે શિશુપાલવાક્ય
નામનો અધ્યાય ૪૧ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪૨ મો-ભીમસેનનો ક્રોધ

॥ શિશુપાલ ઉવાચ ॥

स मे बहुमतो राजा जरासंधो महाबलः ॥

योऽनेन युद्धं नेयेष दासोऽयमिति संयुगे ॥ ૧ ॥

શિશુપાલ કહે છે:- "હું તો મહાબલવાન
જરાસંધ રાજાને બહુ માન આપું છું; કારણ
કે તેણે આ કૃષ્ણને દાસ ગણીને એની સાથે
રણમાં યુદ્ધ કરવાની પણ ઇચ્છા કરી ન હતી!
જરાસંધનો વધ કરતી વખતે કૃષ્ણે, ભીમ-
સેને અને અર્જુનને જે કર્મ કર્યું હતું તે કર્મને
સાંઝે કર્યું એમ કોણ માને છે ? ^૧ કપટવડે
પ્રહ્લવાદીનો વેશ લેનારા અને વગર દરવાજે
પ્રવેશ કરનારા એવા આ કૃષ્ણે જરાસંધ રાજાનો

પ્રભાવ તે વખતે જોયો હતો. ^૨ જ્યારે જરા-
સંધે આ હરાત્મા કૃષ્ણને પ્રથમ પાદપૂજન
આપવા માંડ્યું, ત્યારે એ ધર્માત્માએ પોતાનું
પ્રાહ્મણપણું ન સ્વીકારતાં તે પૂજન લેવાની અનિ-
ચ્છા દર્શાવી હતી. ^૪ વળી હે કુરુનંદન ! જ્યારે
જરાસંધે કૃષ્ણ, ભીમ તથા અર્જુનને ભોજન
કરો એવું કહ્યું, ત્યારે પણ આ કૃષ્ણે ભોજન
કરવાની ના પાડી હતી. ^૫ ઓ મૂર્ખ ! તું જેમ
માને છે તેમ જો એ જગતનો કર્તા હોય તો એ
પોતાને યથાર્થ રીતે પ્રાહ્મણ છું એમ કેમ મા-
નતો નથી ? ^૬ મને તો એ આશ્ચર્ય લાગે છે કે,
આ પાંડવોને તે સજ્જનોના માર્ગથી દૂર કર્યા
છે, તેમ છતાં તેઓ તેને સાંઝે કર્યું માને છે ! ^૭

અથવા એમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કંઈ નથી; કારણ કે હે ભારત ! તે પાંડવોનો સ્ત્રીના જેવા ધર્મવાળો અને વૃદ્ધ એવો તું સર્વ અર્થોને દેખાડનારો છે.”^{૧૮}

વેશં પાચન કહે છે:-શિશુપાલનાં આવાં કઠોર શબ્દવાળાં તથા કઠોર અર્થવાળાં ઘણાં વચનને સાંભળીને બલવાનમાં શ્રેષ્ઠ એવો પ્રતાપી ભીમસેન કોપી ઉઠ્યો.^{૧૯} તેનાં કમલના જેવાં અને સ્વાભાવિક રીતેજ લાંબાં તથા વિસ્તીર્ણ નેત્રો, ફરી ક્રોધવડે ચોતરફથી રાતાં ચોળ થઈ ગયાં.^{૨૦} તેના લલાટમાં ત્રિશિખ થયેલી ભ્રૂકુટીને સર્વે રાજાઓએ તે વખતે ત્રિકૂટ પર્વત ઉપર ત્રિમાર્ગથી ગમન કરતી ગંગાના જેવી જોઈ અને કોપવડે દાંત કચકચાવતા એવા ભીમના મુખને, સર્વ પ્રાણીઓને પ્રલય વખતે ખાઈ જવાની ઈચ્છા કરતા કાલના જેવું જોયું.^{૨૧} જે વખતે ભીમે ત્યાંથી વેગવડે ફૂદકો માર્યો, તે વખતે તે મનસ્વીને, મહાદેવ જેમ કાર્તિકસ્વામીને પકડે તેમ, મહાબાહુ ભીષ્મેજ પકડી લીધો. હે ભરતકુલોત્પન્ન ! પછી ગૌરવસંપન્ન ભીષ્મે વિવિધ વાક્યો કહીને તેને વારી રાખ્યો એટલે ભીમસેનનો ક્રોધ શાંત પડ્યો;^{૨૨} અને જેમ

મેઘની નિવૃત્તિ પછી ઉછળતો મહાસમુદ્ર મર્યાદાને ઓળંગતો નથી, તેમ તે શત્રુને દમન કરનારો ભીમ ભીષ્મનાં વચનને ઓળંગી શક્યો નહિ.^{૨૩} હે રાજન્ ! જે વખતે ભીમસેન પુષ્કળ ક્રોધે ભરાયો તે વખતે પણ વીર એવો શિશુપાલ ડગ્યો નહિ, પણ તે પોતાના પુરુષાર્થથી સ્થિરજ ઉભો રહ્યો;^{૨૪} અને ભીમ વારંવાર વેગ કરીને ઉછળતો હતો; પરંતુ જેમ ક્રોધ પામેલો સિંહ હરણાંને ગણકારે નહિ, તેમ તે શત્રુદમન શિશુપાલ, ભીમને ગણકારતો ન હતો.^{૨૫} એટલુંજ નહિ પણ ભયંકર પરાક્રમવાળા ભીમસેનને બહુ ક્રોધ પામેલો જોઈને પ્રતાપી શિશુપાલે હસતાં હસતાં કહ્યું કે:-^{૨૬} “ હે ભીષ્મ ! તું એને મૂઢી દે એટલે જેમ પતંગીઉં અસિમાં પડીને બળી બળ્ય છે, તેમ એને મારા પ્રભાવાસિમાં બળતો આ રાજાઓ જોઈ શકે.”^{૨૭} આવું ચેદિપતિ શિશુપાલનું વાક્ય સાંભળીને કુરુકુલના સજ્જનોમાં શ્રેષ્ઠ તથા બુદ્ધિમાનોમાં મુખ્ય એવા ભીષ્મ ભીમસેનને નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા.^{૨૮} ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વતર્ગત શિશુપાલવધ પર્વવિષે ભીમક્રોધ નામનો અધ્યાય ૪૨ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪૩ મો-શિશુપાલની જન્મકથા

॥ મીષ્મ ઉવાચ ॥

चैदिराजकुलेजातस्त्र्यक्ष एष चतुर्भुजः ॥

रासभारावसदृशं ररास च ननाद च ॥ ૧ ॥

ભીષ્મ બોલ્યા:-આ શિશુપાલ ચેદિરાજના કુલમાં ઉત્પન્ન થયો તે વખતે એને ત્રણ આંખો અને ચાર હાથ હતા; તથા એ જન્મતાંજ ગધેડાના શબ્દના જેવા શબ્દથી ભુંક્યો હતો તથા ગાજ્યો હતો.^૧ તે શબ્દથી એનાં માતા તથા પિતા બંધુઓની સાથે ત્રાસ પામ્યાં; અને એનાં વિશેષ અંગો જોઈને તે બન્નેએ એને ત્યજી દેવાની ઈચ્છા કરી.^૨ પછી સ્ત્રી, પ્રધાન તથા પુરોહિતની સાથે ચિંતાવડે જેનું હૃદય મૂઢ થયેલું એવા રાજાને આકા-

શવાણીએ કહ્યું કે.-^૩ “ હે રાજન્ ! આ તારો પુત્ર શ્રીમાન અને સર્વના કરતાં અધિક બલવાળો થયો છે, માટે તું એનાથી ભય પામીશ નહિ, વ્યગ્રતા છોડીને એ બાલકનું રક્ષણ કર.”^૪ એનું હમણાં મૃત્યુ થશે નહિ, તેમ એને માટે હમણાં કાલ આવ્યો નથી; પરંતુ હે નરાધિપ ! એને શસ્ત્રથી હણનારો જે કાલ છે તે ઉત્પન્ન થઈ ચૂકેલો છે.”^૫ આ વાક્ય સાંભળીને પુત્રના ઉપર રનેહવડે અત્યંત સંતાપ કરતી એની માતા એ વાક્ય કહેનારા અંતર્હિત રહેલા પ્રાણીને કહેવા લાગી કે:-^૬ “ મારા પુત્રને માટે જેણે આ વચનો ઉચ્ચાર્યા છે તેને હું હાથ જોડીને નમસ્કાર કરું

છું. તે દેવ હો, કે કોઈ બીજો હો, પરંતુ તે ભગવાન ફરીથી મને યથાર્થ વચન કહો કે, ‘આ પુત્રનું મૃત્યુ કોનાથી થશે?’ તે હું સાંભળવાની ઇચ્છા રાખું છું.”^{૭૮} તે સાંભળીને અંતરહિત રહેલા ભૂતે ફરીથી આ પ્રમાણે વચન કહ્યું કે:- “જેના બોળામાં બેસાડતાં આ બાલકના વધારાના બે હાથ પાંચ ફણવાળા નાગોની પેઠે પૃથ્વી ઉપર ખરી પડશે તથા આ બાલકનું લલાટમાં રહેલું ત્રીજું નેત્ર જેને જોઈને લલાટમાં સમાઈ જશે, તે પુરુષ આને મારશે.”

“ તે પછી ત્રણ નેત્રવાળા, ચાર હાથવાળા અને ગધેડાના ભૂંડવાના શબ્દ જેવા શબ્દવાળા તે બાળકને સાંભળીને પૃથ્વીના સર્વે રાજાઓ તેને જોવા માટે ત્યાં આવવા લાગ્યા. તે વખતે એક દેશના રાજાએ તે આવેલા રાજાઓનો યથોચ્ચ સત્કાર કરીને એકેએક રાજાના બોળામાં પોતાના પુત્રને બેસાડ્યો. આ પ્રમાણે ક્રમવાર જૂઠા જૂઠા હજારો રાજાઓના બોળામાં તે બાલક બેઠો, પણ આકાશવાણીએ કહેલો દાખલો મળ્યો નહિ. પછી એજ વાત દ્વારકામાં સાંભળીને યદુવંશોત્પન્ન, મહાબલશાલી બલરામ તથા શ્રીકૃષ્ણ, યદુવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલી પોતાની ફાઈને મળવા માટે તે વખતે એદિપુરમાં આવ્યા.^{૮-૧૫} ત્યાં આવીને તેમણે શ્રેષ્ઠતાના ક્રમ પ્રમાણે રાજાને તથા ફાઈને યથાન્યાય અભિવંદન કર્યું. પછી કુશલતા તથા આરોગ્ય પૂછીને રામકૃષ્ણ ત્યાં બેઠા,^{૧૬} એટલે તે વીરોની ફાઈએ તેઓની પ્રેમથી અધિક પૂજા કરી. તે પછી તે દેવીએ પોતે, દામોદરના બોળામાં પોતાના પુત્રને બેસાડ્યો.^{૧૭}

તેના બોળામાં બેસાડતાંની સાથેજ શિશુપાલના વધારાના બે હાથો ખરી પડ્યા તથા ત્રીજું નેત્ર લલાટમાં પેસી ગયું.^{૧૮} તે જોઈને યથા પામેલી તથા ત્રાસી ગયેલી ફાઈએ શ્રીકૃષ્ણની પાસે વર માગ્યો કે:- ‘હે મહાભુજવાળા કૃષ્ણ! તમે હુઃખીઓને આશ્વાસન આપનારા તથા ભય પામેલાઓને અભય આપનારા છો, માટે મને ભયપીડિતને તમે વર આપો.’ આ પ્રમાણે ફાઈએ કહ્યું ત્યારે યદુનંદન શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે:-^{૧૯, ૨૦} ‘હે ધર્મવેત્તા દેવિ! તમે બીજો નહિ, મારાથી તમને ભય નથી, ઓ ફાઈ! બોલો, હું તમને કયો વર આપું? અને તમારું શું કામ કંઈ?’^{૨૧} જો કે, તે થાય તેવું અથવા ન થાય તેવું હશે તોપણ તમારાં વચન પ્રમાણે હું કરીશ.’ આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું ત્યારે યદુનંદન શ્રીકૃષ્ણની પ્રત્યે તેમની ફાઈએ કહ્યું કે:-^{૨૨} ‘હે મહાબલવાન યદુશર્મા! તમારે શિશુપાલના અપરાધોને મારે માટે સહન કરવા. હે પ્રભુ! એજ મારો વર છે એમ તમે જાણો.’^{૨૩}

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા:- ‘ફાઈ! વધ કરવા યોગ્ય એવા આ તમારા પુત્રના હું સો અપરાધો સહન કરીશ, માટે તમારે મનમાં શોક કરવો નહિ.’^{૨૪}

ભીષ્મ કહે છે:- ‘હે વીર! આ પ્રમાણે આ મંદ બુદ્ધિવાળો પાપી શિશુપાલરાજા ગોવિંદના વરદાનથી ગર્વિષ્ઠ થયેલો છે અને તેથીજ એ તને લડવા માટે બોલાવે છે.’^{૨૫}

ઘટિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાતર્ગત શિશુપાલવધપર્વવિષે શિશુપાલવૃત્તાંતકથન નામનો અધ્યાય ૪૩ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪૪ મો-ભીષ્મનાં તથા શિશુપાલનાં વાક્યો

॥ ભીષ્મ ઉવાચ ॥

नैषा चेदिपतेर्वुद्धिर्यया त्वाह्वयतेऽच्युतम् ॥
नूनमेष जगद्भर्तुः कृष्णस्यैव विनिश्चयः ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે:- “આ શિશુપાલ જે બુદ્ધિ-

વડે શ્રીકૃષ્ણને યુદ્ધને માટે બોલાવે છે, એ શિશુપાલની બુદ્ધિ નથી; પરંતુ એ તો જગતના સ્વામી શ્રીકૃષ્ણનોજ ખરેખરો નિશ્ચય છે.^૧ હે ભીમ! કુલને કલંક લગાડનારો અને કાલવડે ઘેરાઈ ગયેલો આ શિશુપાલ જે રીતે મારો તિરસ્કાર કરે છે,

તે રીતે આ પૃથ્વી ઉપર બીજા કયો રાજા મારો તિરસ્કાર કરી શકે ?^{૧૨} ખરેખર, આ મહાબાહુ શિશુપાલ શ્રીહરિના તેજનો અંશ છે અને તેને પાછો ખેંચી લેવા સમર્થ પ્રભુ પોતે ઈચ્છા કરે છે,^૩ તે કારણથીજ હે કુરુશાહ્નવ ! આ હુણ્ધિવાળો શિશુપાલ આપણને સર્વને ન ગણુકારીને આજે વાઘની પેઠે અત્યંત ગર્જના કરે છે.”^૪

વૈશંપાયન કહે છે:-આવાં ભીષ્મનાં વચનને શિશુપાલ સાંભી શક્યો નહિ અને તે વખતે તે ક્રોધ કરીને ફરીથી ભીષ્મને ઉત્તર આપવા લાગ્યો.^૫

શિશુપાલ બોલ્યો:-“ભીષ્મ ! તું ભાટની પેઠે વારંવાર ઉભો થઈને જે કૃષ્ણના ગુણોનાં વખાણ કરે છે, તે કૃષ્ણનો પ્રભાવ, તેનો દ્વેષ કરનારા એવા અમને પ્રાપ્ત થાઓ.”^૬ ઓ ભીષ્મ ! તારું મન બીજાઓની સ્તુતિ કરવાથી જો પ્રસન્ન રહેતું હોય, તો તું આ કૃષ્ણને છોડીને બીજા રાજાઓની સ્તુતિ કર. ^૭ આ રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા બાહુલીક દેશના દરદ રાજાની સ્તુતિ કર; કારણ કે જ્યારે એ ઉત્પન્ન થયો ત્યારે એણે પૃથ્વી ઉપર પડતાં પૃથ્વીને વિદારણ કરી હતી. ^૮ હે ભીષ્મ ! અથવા આ વંશ તથા અંગ દેશના રાજા, બલમાં ઇંદ્રના જેવા અને મોટાં ધનુષને ખેંચનારા એવા કર્ણની સ્તુતિ ગા. ^૯ હે મહાબાહો ! કારણ કે જેનાં આ દેવે નિર્માણ કરેલાં અને જન્મની સાથે થયેલાં એવાં દિવ્ય કુંડલો છે તથા બાલસૂર્યના જેવી કાંતિવાળું જેના શરીર ઉપર કવચ છે. ^{૧૦} વળી જેણે ઇંદ્રના જેવા અતિ દુર્જય જરાસંધને, બાહુયુદ્ધમાં જીત્યો હતો તથા જેના દેહના વિભાગ કર્યા હતા ^{૧૧} અથવા તો ઓ ભીષ્મ ! તું ગ્રાહ્યણમાં અતિ શ્રેષ્ઠ, સ્તુતિ કરવા યોગ્ય અને મહારથી એવા આ બે પિતા તથા પુત્ર દ્રોણ અને અશ્વત્થામાની સારી પેઠે નિરંતર સ્તુતિ કર; ^{૧૨} કારણ કે હે ભીષ્મ ! એ બેમાંથી એક પણ ક્રોધ પામ્યો હોય તો આ પૃથ્વીને સ્થાવરજંગમ પ્રાણીઓની સાથે સંહારી નાખે એમ હું માનું છું.”^{૧૩} હે ભીષ્મ ! યદુવાં

દ્રોણની તથા અશ્વત્થામાની ખરોખરી કરે તેવા ક્રોધ પણ રાજાને હું જોતો નથી, પરંતુ તે બન્નેની સ્તુતિ કરવાની તને ઈચ્છા થતી નથી ?^{૧૪} વળી સમુદ્રાંત પૃથ્વી ઉપર જેની ખરોખરી ક્રોધ કરે તેવો નથી, તેવા મહાબુજવાળા રાજેન્દ્ર હર્યોધનને છોડીને, અસ્ત્રમાં કુશળ તથા દૃઢ પરાક્રમવાળા જયદ્રથ રાજાને છોડીને તથા લોકમાં પ્રસિદ્ધ પરાક્રમવાળા અને મહાન વીર્યવાળા એવા કિંપુરુષોના આચાર્ય દ્રુમને છોડીને, તું કેશવની પ્રશંસા કેમ કરે છે ?^{૧૫, ૧૬} વળી મહાવીર્યવાળા, ભરતકુલના આચાર્ય અને વૃદ્ધ એવા શરદ્ધાનના પુત્ર કૃપાચાર્યને ઓળંગીને તું શામાટે કેશવનાં વખાણ કરે છે ?^{૧૭} તેમજ ધનુર્ધારીમાં મુખ્ય એવા મહાવીર્યવાન પુરુષશ્રેષ્ઠ રુકિમને છોડીને તું શામાટે કેશવનાં વખાણ કરે છે ?^{૧૮} વળી મહાવીર્યવાળા ભીષ્મકને, દંતવકત્ર રાજાને, ભગદત્તને, યૂષકેતુને, મગધદેશના જયત્સેનને, વિરાટ તથા દ્રુપદને અને શકુનિને, પૃહલ્લબ્ધને, ઉજ્જનના વિંદ તથા અનુવિંદને, પાંડયને, શ્વેતને, ઉત્તમને, મહાભાગ્યશાળી શંખને, માની વૃષસેનને, પરાક્રમી એકલવ્યને તથા મહાવીર્યવાળા મહારથ કલિંગરાજાને છોડીને તું કૃષ્ણનાં શામાટે વખાણ ગાય છે ?^{૧૯-૨૧} ઓ ભીષ્મ ! જ્યારે તારી બુદ્ધિ સર્વદા સ્તુતિ કરવામાં તત્પર રહેતી હોય તો તું શક્ય વગેરે રાજાઓની શામાટે સ્તુતિ કરતો નથી ?^{૨૨} હે નૃપ ! તે પૂર્વે કથન કરતા ધર્મવાદી વૃદ્ધોનાં વચન જરૂર સાંભળ્યાં નથી એટલે હવે હું શું કરી શકું ?^{૨૩} હે ભીષ્મ ! પોતાની નિંદા કે પોતાની સ્તુતિ અથવા પરની નિંદા કે પરની સ્તુતિ આર્ય પુરુષો કરતા નથી, એવું તારાથીજ અમે સાંભળ્યું છે. ^{૨૪} હે ભીષ્મ ! તું સ્તુતિને માટે અયોગ્ય એવા આ કૃષ્ણની વારંવાર મોહથી તથા ભક્તિથી સ્તુતિ કરે છે, પરંતુ તે સ્તુતિને ક્રોધ પણ સંમત થતું નથી. ^{૨૫} અહો, તું ભોજવંશી રાજાના ગોવળીઆ એવા દુરાત્મા કૃષ્ણમાં કેવલ પોતાનીજ ઈચ્છાથી જગતનો કેમ સમાવેશ કરે છે ?^{૨૬} હે ભરતવંશી

નથી. એ સંબંધમાં મેંજ તને પ્રથમ પૃથ્વીના
દરમાં શયન કરનારા ભૂલિંગ પક્ષીનું દ્ષાંત
આપ્યું હતું.^{૨૭} હે ભીષ્મ ! પૂર્વે હિમાલયના
બીજ પાસામાં ભૂલિંગ નામની એક પક્ષિણી
રહેતી હતી. તે નિરંતર વર્તનવિરુદ્ધ વાણી
બોલ્યા કરતી હતી.^{૨૮} તે પક્ષિણી ‘ સાહસ
કરવું નહિ ’ એવું વચન નિરંતર બોલ્યા કરતી
હતી અને પોતે અત્યંત સાહસ કરતી હતી; પણ
તેનું તેને ભાન હતું નહિ.^{૨૯} હે ભીષ્મ ! તે અદ્વ-
ભાનવાળી પક્ષિણી, સિંહ ખાતો હોય ત્યારે તેની
હાઠમાં લાગેલા માંસના બહાર નીકળેલા ભાગને
સિંહના મોંમાંથી લઈને ખાતી હતી.^{૩૦} હે ભી-
ષ્મ ! આ પ્રમાણે કરવાથી નિઃસંશય તે સિંહની
ઇચ્છાથીજ જીવતી હતી; તેમજ હે અધર્મિષ્ઠ
ભીષ્મ ! તું પણ તેવીજ વાણી હમેશ બોલ્યા
કરે છે, તેમ છતાં તું રાજાઓની ઇચ્છાથીજ જીવે
છે એમાં સંશય નથી. ખરે, તારા જેવો લોકોએ
ધિક્કારેલાં કર્મ કરનારો બીજો કોઈ નથી.^{૩૧,૩૨}

વૈશંપાયન કહે છે:-તે પછી હે રાજા !
ભીષ્મ શિશુપાલનાં કડવાં વચન સાંભળીને
ચેદિરાજના સાંભળતાં આ પ્રમાણે વચન બોલ્યા
કે:-^{૩૩} “જે હું રાજાઓની ઇચ્છાથીજ જીવતો
હોઉં એમ હોય તો હું એ રાજાઓને તણખલાંની
બરાબર પણ ગણતો નથી.”^{૩૪}

આ પ્રમાણે ભીષ્મે કહ્યું એટલે તો રાજાઓ
ત્યાં ખૂમાખૂમ પાડવા લાગ્યા; તેમાં કેટલાએક

રાજાઓ પ્રસન્ન થયા, કેટલાએક ભીષ્મની નિંદા
કરવા લાગ્યા,^{૩૫} કેટલાએક મહા ધનુર્ધારી રાજા-
ઓ ભીષ્મનાં તે વચનને સાંભળીને કહેવા લાગ્યા
કે:-“આ ઘરડો ભીષ્મ પાપી તથા ગર્વિષ્ઠ છે, માટે
એ ક્ષમાને પાત્ર નથી.”^{૩૬} હે રાજાઓ ! આ દુર્બુ-
દ્ધિવાળા ભીષ્મને પશુની પેઠે બહુ પ્રહાર કરીને
મારી નાખો અથવા ક્રોધ પામેલા બધા એકઠા
થઈને એને ઘાસના અશિવડે બાળી મૂકો.”^{૩૭}
આવાં તેઓનાં વચન સાંભળીને પછી કુરુઓના
પિતામહ બુદ્ધિમાન ભીષ્મે, તે રાજાઓની પ્રત્યે
કહ્યું કે;^{૩૮} “આ રીતે ઉત્તર-પ્રત્યુત્તરનો હું છોડો
જોતો નથી, માટે હે રાજાઓ ! હું જે કહું છું તે
બધું તમે સાંભળો.”^{૩૯} તમે બધા મને પશુની પેઠે
મારી નાખો અથવા ઘાસના અશિવડે બાળી મૂકો;
અર્થાત્ તમારામાં સામર્થ્ય હોય તે પ્રમાણે
કરો. આ મેં તમારા બધાના માથાપર મારો
સમગ્ર પગ મૂક્યો છે.^{૪૦} વળી અમે જેની પૂજા
કરી છે તે આ અખંડ ઐશ્વર્યવાળા ગોવિંદ પણ
ઉભા છે; માટે તમારામાંથી જેની બુદ્ધિ મરવાને
માટે ઉતાવળ કરતી હોય, તે આજે આ ચક્ર
તથા ગદાને ધારણ કરનારા એવા લક્ષ્મીપતિ શ્રી-
કૃષ્ણને યુદ્ધ કરવા માટે બોલાવો અને એમનાથી
મરણ પામીને એ દેવનાજ દેહમાં પ્રવેશ કરો.”

હતિ શ્રીમહાભારતમાં સમાપર્વાતર્ગત
શિશુપાલવધ પર્વમાં ભીષ્મવાક્ય
નામનો અધ્યાય ૪૪ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪૫ મો-શિશુપાલનો વધ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતઃ શ્રુત્વૈવમ્ભીષ્મસ્ય ચેદિરાડુરુવિક્રમઃ ॥

યુયુત્સુર્વાસુદેવેન વાસુદેવમુવાચ હ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:-તે પછી ભીષ્મનાં વ-
ચન સાંભળતાંજ મહાન પરાક્રમવાળા શિશુપા-
લે વાસુદેવની સાથે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી વાસુ-
દેવને કહ્યું કે:-^૧ “હે જનાર્દન ! હું તારે યુદ્ધને
માટે આહ્વાન કરું છું, માટે તું મારી સાથે યુદ્ધ

કર, એટલે આજે હું તને સર્વે પાંડવોની સાથે
નાશ પમાડું.”^૨ સર્વે રાજાઓનું ઉદ્દલંઘન કરીને
જે પાંડવોએ રાજા નહિ એવા તને પૂજ્યો છે,
માટે હે કૃષ્ણ ! મારે તારી સાથેજ પાંડવોને પણ
મારવાના છે;^૩ કારણ કે જે પાંડવો દાસ, રાજ-
ત્વરહિત, દુર્બુદ્ધિમાન અને અપૂજ્ય એવા તને
પોતાની મૂર્ખતાથી પૂજ્યની પેઠે પૂજે છે; તેથી
ઓ કૃષ્ણ ! તેઓ પણ વધ કરવા યોગ્ય છે એમ.

મારૂં માનવું છે.” ૪ આ પ્રમાણે કહીને રાજ-
ઓમાં વ્યાઘ્રજેવો તથા અદેખાઈથી ભરેલો શિ-
શુપાલ ગર્જના કરતો ઉભો રહ્યો. પછી શિશુપા-
લનું કહેવું સાંભળીને વીર્યાવાન એવા શ્રીકૃષ્ણ,
સર્વે રાજાઓની સમક્ષ કોમલતાપૂર્વક આ પ્ર-
માણે કહેવા લાગ્યા:—૫ “હે રાજાઓ ! આ યાદ-
વીનો પુત્ર શિશુપાલ અમારો અત્યંત શત્રુ છે,
જે કુરુઅંતઃકરણવાળો, અપરાધવિનાના યાદવો-
નું પણ અહિત કરે છે. ૬ હે રાજાઓ ! જ્યારે
એણે અમને પ્રાજ્ઞયોતિષ નગરપ્રત્યે ગયેલા
સાંભળ્યા, ત્યારે આ નિંદિત કર્મ કરનારો, કે જે
અમારો ભાણેજ થાય છે, તેમ છતાં એણે દ્વાર-
કા નગરીને બાળી મૂકી હતી; ૭ વળી જ્યારે રૈ-
વતક પર્વત ઉપર પહેલાં ભોળેના રાજા ઉચ્ચસેન
કીડા કરતા હતા, ત્યારે આ શિશુપાલ તે સર્વે-
ને મારીને તથા બાંધીને પોતાના નગરમાં આ-
લ્યો ગયો હતો. ૮ વળી આ પાપનિશ્ચયવાળાએ
મારા પિતાના યજ્ઞમાં વિદ્ધ કરવા માટે, જે અ-
શ્વમેધના પવિત્ર અશ્વને રક્ષકોથી વીંટાઈને ફે-
રવા મોકલ્યો હતો, તેને હરી લીધો હતો. ૯ વળી
એણે તપસ્વી એવા બભ્રુની ભાર્યા કે જે હસ્તિ-
નાપુરથી સૌવીર દેશમાં જતી હતી તેને તેની
ધંધાવિના મોહથી હરી લીધી હતી. ૧૦ વળી
મામાનું ભુંડું કરનારો આ શિશુપાલ, વિશાલા-
પુરીના રાજાની તપસ્વિની ભદ્રા નામની કન્યાને
કપટવડે કરુષરાજનો વેષ લઈને હરી લાવ્યો
હતો, કે જે કન્યાને કરુષદેશના રાજાને આપવા-
ની હતી. ૧૧ હું મારી ફેઈને લીધે આવાં મોટાં
દુઃખોને સહન કર્યા કરું છું; પરંતુ આજે સમ-
સ્ત રાજાઓની સન્નિધિમાં એ ઉભેલો છે એ
ઠીક થયું છે. ૧૨ આજે તમે બધા મારા તરફના
એના મહાન અપરાધોને બુઝાવો છો; અને ત-
મારી નજરબહાર એણે જે અપરાધો કર્યા હતા,
તે હું પ્રથમ વર્ણવી ગયો છું તેને તમે જાણી
લો. ૧૩ સમગ્ર રાજમંડલની વચ્ચે ગર્વથી વધ
કરવા યોગ્ય થયેલા એવા આ શિશુપાલના આ-
જના આ અપરાધોને હું હવે ક્ષમા કરી શકતો
નથી. વળી આ મરવાની તૈયારીમાં આવેલા મૂર્ખ

શિશુપાલે રુકિમણીને માટે પ્રાર્થના કરી હતી;
પરંતુ જેમ શૂદ્ર વેદની શ્રુતિને પ્રાપ્ત કરી શકે
નહિ, તેમ એ મૂર્ખ રુકિમણીને મેળવી શક્યો
ન હતો.” ૧૫૪, ૧૫

વૈશંપાયન કહે છે:—આવાં આવાં વાસુદેવ-
નાં વચન સાંભળીને પછી એકઠા થયેલા સર્વે
રાજાઓ ચેદિરાજ શિશુપાલની નિંદા કરવા લા-
ગ્યા; ૧૬ અને પ્રતાપી શિશુપાલ તો શ્રીકૃષ્ણનાં
વચનને સાંભળીને ખડખડાટ હસવા લાગ્યો તથા
નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો:—૧૭ “અરે કૃષ્ણ !
જે રુકિમણીનાં લક્ષ તેના પિતા વગેરે મારી સાથે
કરવાના હતા તે રુકિમણીની, સભામાં અને તે
પણ વિશેષવડે રાજાઓમાં વાતો કરતાં તનેલજ્જ
કેમ આવતી નથી ? ૧૮ હે મધુસૂદન ! પ્રથમ
બીજાની સાથે વરાવેલી સ્ત્રીને સ્વીકારનારો તારા-
વિના બીજો કયો પુરુષ સજ્જનોની આગળ આ
રીતે કોઈ વખત પણ વાત કરી શકે ? ૧૯
હે કૃષ્ણ ! જો તને તારી ફેઈનાં વચન ઉપર શ્રદ્ધા
હોય તો તું ક્ષમા કર અથવા તો મારાપર ક્ષમા
લાવીશજ નહિ; કારણ કે તું ક્રોધ પામ્યો હોઈ-
શ અથવા પ્રસન્ન થયો હોઈશ તોપણ તારાથી મને
શું થવાનું હતું ?” ૨૦

આ પ્રમાણે શિશુપાલ બોલતો હતો તે
વખતેજ ભગવાન મધુસૂદને, દૈત્યવર્ગને સંહાર-
નાર પોતાના ચક્રને મનવડે ચાલે કર્યું; ૨૧ અને
તેજ વખતે શ્રીકૃષ્ણના હાથમાં તે ચક્ર આવ્યું,
એટલે બોલવામાં કુશળ એવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ
ઉંચે સ્વરે બોલ્યા કે:—૨૨ “રાજાઓ ! મેં જે કા-
રણથી આ શિશુપાલના અપરાધો સહન કર્યા
હતા તે કારણને તમે સાંભળો. આની માતાએ
માગણી કરી હતી કે, તારે આના સો અપરાધો
સહન કરવા ૨૩ અને એ માગણીનો મેં સ્વીકાર
કર્યો હતો. હે રાજાઓ ! તે માં વરદાન આજે
પૂરું થાય છે, એટલે હમણાંજ તમારા—સર્વ રા-
જાઓના જોતાં હું એનો વધ કેરું છું.” ૨૪ આ
પ્રમાણે કહીને શત્રુઓને સંહારનારા એવા યદ-
વ્રેષ્ટ શ્રીકૃષ્ણે, ક્રોધ કરીને તેજ વખતે ચક્રવડે
શિશુપાલનું માથું કાપી નાખ્યું; ૨૫ અને તે મ-

હાબાહુ શિશુપાલ વજ્રથી હણાયલા પર્વતની પેઠે જમીન ઉપર પડ્યો. તે પછી હે મહારાજ! શિશુપાલના દેહમાંથી, ગગનમાંથી સૂર્ય નીકળે તેમ નીકળેલું અને ઊર્ધ્વ ગતિ કરતું ઉત્તમ તેજ રાજાઓએ જોયું. હે રાજા! તે પછી તે તેજ સર્વ લોકે નમસ્કાર કરેલા એવા કમલપત્રના જેવાં નેત્રવાળા શ્રીકૃષ્ણને નમ્યું અને તેમનામાં પ્રવેશ કરી ગયું.^{૨૯,૨૭} મહાબાહુ પુરુષોત્તમમાં તે તેજનો જે પ્રવેશ થયો તેને જોઈને સઘળા રાજાઓ તે મોટું આશ્ચર્ય માનવા લાગ્યા.^{૨૮} વળી જે વખતે શ્રીકૃષ્ણે શિશુપાલને માર્યો, તે વખતે આલલાંવિનાના આકાશમાંથી વૃષ્ટિ થવા લાગી, બળતાં વજ્ર પડવા લાગ્યાં અને પૃથ્વી ચલિત થઈ ગઈ.^{૨૯} આ રીતે જેમાં બોલવાનો અવકાશ ન રહેલો એવા સમયમાં માત્ર જનાર્દનના તરફ જોઈ રહેલા કેટલાએક રાજાઓ ત્યાં કંઈ પણ બોલ્યા નહિ;^{૩૦} ત્યારે બીજા કેટલાએક ક્રોધ કરીને હાથવડે હાથનાં અગ્નિ ચોળી નાખવા લાગ્યા; કેટલાએક ક્રોધમૂર્ચિત થઈને દાંતવડે હોઠ કરડવા લાગ્યા; કેટલાએક રાજાઓ ખાનગીમાં વૃષ્ણિનંદન શ્રીકૃષ્ણનાં વખાણ કરવા લાગ્યા; કેટલાએક ક્રોધાકાંત થયા ત્યારે બીજા કેટલાએક મધ્યસ્થજ રહ્યા.^{૩૧,૩૨} આ વખતે બહુ પ્રસન્ન થયેલા મહર્ષિઓ, મહાત્મા બ્રાહ્મણો અને મહાબલવાળા રાજાઓ સ્તુતિ કરતા કેશવને શરણે ગયા^{૩૩} અને શ્રીકૃષ્ણનાં પરાક્રમને જોઈને સંતુષ્ટ થયેલા તે બધાઓ વખાણ કરવા લાગ્યા. તે વખતે પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિરે તો પોતાના ભાઈઓને કહ્યું કે:—“આ દમઘોષના પુત્ર વીર એવા શિશુપાલરાજાને તત્કાલ સત્કારપૂર્વકે અસિસંસ્કાર કરાવો.” આ સાંભળીને પોતાના મોટાભાઈની આજ્ઞા પ્રમાણે પાંડવોએ શિશુપાલને અસિસંસ્કાર કરાવ્યો;^{૩૪,૩૫} અને તે વખતેજ યુધિષ્ઠિરે એ રાજાના પુત્રનો તે એકઠા થયેલા રાજાઓની સાથે મળીને ચેદીદેશના આધિપત્ય ઉપર અભિષેક કર્યો.^{૩૬}

હે રાજા! તે પછી વિસ્તીર્ણ બલવાળા કુરુરાજ યુધિષ્ઠિરનો સર્વ સમુદ્રથી ભરપૂર એવો

તે યજ્ઞ યુવાનોને પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરે તેવો શોભવા લાગ્યો.^{૩૭} તે યજ્ઞનાં વિધ્નો શાંત થઈ ગયાં હતાં, તેનો આરંભ સુખરૂપ થયો હતો, તેમાં ધન તથા ધાન્યનો પુષ્કળ વ્યય કરવામાં આવ્યો હતો, તે અન્નોથી તથા ઘણા ભક્ષ્ય પદાર્થોથી ભરપૂર હતો અને શ્રીકૃષ્ણે તેનું સારી રીતે રક્ષણ કરેલું હતું.^{૩૮} આવા તે રાજસૂય મહાયજ્ઞની છેવટે સમાપ્તિ કરવામાં આવી હતી. એ યજ્ઞની આરંભથી તે ઠેઠ સમાપ્તિ સુધી શૂરસેનના પૌત્ર શાર્દૂલ, ચક્ર તથા ગદાને ધારણ કરનારા અને મહાન બાહુવાળા એવા ભગવાન શ્રી જનાર્દનને રક્ષા કરી હતી.^{૩૯} તે પછી જેણે યજ્ઞાંત અવભૂથસ્નાન કરેલું એવા ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિરરાજાની આગળ આવીને સમસ્ત ક્ષત્રિય રાજાઓ આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:—^{૪૦} “હે ધર્મજ્ઞ રાજા! તમે ક્રમે ક્રમે વૃદ્ધિ પામે છો, એ મહદ્ ભાગ્ય છે; તમે ચક્રવર્તીપદને પ્રાપ્ત થયા છો. હે અજમીઠવંશોત્પન્ન! તમે અજમીઠવંશના રાજાઓના યજ્ઞને વધારી દીધો છે.^{૪૧} વળી હે રાજેન્દ્ર! તમે આ યજ્ઞકર્મ કરવાથી મહાન ધર્મ સંપાદન કર્યો છે. હે નરવ્યાધ્ર! હવે અમે રજા લઈશું. અમારી તમે સર્વ ઈચ્છાઓ પૂર્ણ કરીને સારી પેઠે પૂજા કરી છે.^{૪૨} હવે અમે પોતપોતાનાં રાજ્યોમાં જઈશું, માટે અમને તમોએ રજા આપવી જોઈએ.” આવાં રાજાઓનાં વચન સાંભળીને ધર્મરાજા યુધિષ્ઠિરે રાજાઓની યથાયોગ્ય પૂજા કરી અને પોતાના સર્વે ભાઈઓને કહ્યું કે:—“આ સર્વે રાજાઓ પ્રેમથી આપણે ત્યાં આવ્યા છે.^{૪૩,૪૪} હવે એ શત્રુને તપાવનારા રાજાઓ મારી રજા લઈને પોતપોતાનાં રાજ્યપ્રત્યે જાય છે, તેથી તમે એ શ્રેષ્ઠ રાજાઓને વળાવવા માટે આપણા દેશના સીમાડા સુધી તેમની પાછળ જાઓ. તમારું કલ્યાણ થાઓ.”^{૪૫} આણું ભાઈનું વચન સ્વીકારીને ધર્મચારી એવા પાંડવો, સર્વે રાજાઓની યોગ્યતા પ્રમાણે એક એકને વળાવવા ગયા.^{૪૬} પ્રતાપી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તુરંત વિરાટરાજાને વળાવવા ગયો, મહાત્મા અને મહારથી એવા દ્રુપદને વળાવવા અન્વનંત ગયો,^{૪૭} વળી અન્વનંત ગયો, તથા ધૃતરાષ્ટ્રને વળાવવા

માટે મહાબલવાન ભીમસેન ગયો, પુત્રની સાથે વીર એવા દ્રોણને વળાવવા માટે યોદ્ધાઓનો પતિ સહદેવ ગયો,^{૪૯} હે રાજન્! પુત્રની સાથે સુબલ રાજાને વળાવવા માટે નકુલ ગયો તથા દ્રૌપદીના પુત્રો સુભદ્રાના પુત્રની સાથે પર્વત પ્રદેશના મહારથી રાજાઓને વળાવવા ગયા;^{૫૦} અને તે રીતે જ બીજા ક્ષત્રિય રાજાઓને વળાવવા માટે કેટલાએક શ્રેષ્ઠ ક્ષત્રિયો ગયા. એજ પ્રમાણે હજારો પ્રાહ્મણો પણ સારાં પૂજનને પ્રાપ્ત થઈને પોતપોતાને ઠેકાણે ગયા.^{૫૦} આ રીતે સર્વ મહારાજાઓ અને પ્રાહ્મણોના જવા પછી પ્રતાપી વાસુદેવ યુધિષ્ઠિરને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:—^{૫૧} “હે કુરુનંદન! હવે તમારી રજા લઈને હું દ્વારકા જઈ છું. તમે યજ્ઞોમાં શ્રેષ્ઠ એવા રાજસૂય યજ્ઞને પૂર્ણ કરી શક્યા એ સાંઝે થયું.”^{૫૨} આ પ્રમાણે જનાર્દને કહ્યું, ત્યારે તેમને ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે:—“હે ગોવિંદ! તમારી કૃપાથી હું મહાન યજ્ઞ કરી શક્યો છું અને તમારી કરુણાથી સમગ્ર ક્ષત્રિયો પણ મને વશ થયા છે, કે જે ક્ષત્રિયો મુખ્ય મુખ્ય ભેટસામગ્રીઓ લઈને મારી પાસે પ્રાપ્ત થયા હતા.”^{૫૨-૫૪} હે નિષ્પાપ વીર! તમને જવાને માટે હું મારી વાણીથી શી રીતે રજા આપી શકું? તમારા વિના મને કોઈ વખત પણ સુખ થતું નથી;^{૫૫} પરંતુ તમારે દ્વારકાપુરીમાં અવશ્ય જવું જોઈએ.”

આ પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરે કહ્યું, ત્યારે ધર્માત્મા એવા શ્રીકૃષ્ણ યુધિષ્ઠિરને સાથે લઈને કુંતી ક્ષેત્રની પાસે ગયા અને વિશાલ યશવાળા હરિ પ્રસન્ન થઈને ક્ષેત્રને કહેવા લાગ્યા કે:—“ઓ ક્ષેત્ર! આજે તમારા દીકરાઓ ચક્રવર્તી થયા છે; ^{૫૬-૫૭} તથા સિદ્ધ અર્થવાળા અને ધનાઢ્ય થયા છે, માટે હવે તમે પ્રસન્ન થાઓ! હું તમારી આજ્ઞા

લઈને હવે દ્વારકા જવાની ઇચ્છા કરું છું.”^{૫૮} તે પછી શ્રીકૃષ્ણે સુભદ્રા તથા દ્રૌપદીનું સન્માન કર્યું અને યુધિષ્ઠિરની સાથે તે અંત:પુરમાંથી બહાર નીકળ્યા. ^{૫૯} તે પછી તેમણે સ્નાન કર્યું, જપ કર્યા, પ્રાહ્મણોની પાસે સ્વસ્તિવાચન કરાવ્યું. એટલામાં મેઘમંડલના જેવા જણાતા સજ્જ કરેલા રથને જોડીને મહાબાહુ દારુક ત્યાં આવી લાગ્યો. તે ગરુડધ્વજ રથને આવેલો જોઈને ઉદાર મનવાળા કમલનયન શ્રીકૃષ્ણ પ્રદક્ષિણા કરીને તેમાં બેઠા અને દ્વારકા જવા નીકળ્યા.^{૬૦-૬૨} તે વખતે મહાબલવાળા વાસુદેવને વળાવવા માટે શ્રીમાન ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર પોતે ભાઈઓની સાથે પગે ચાલીને પાછળ ગયા. ^{૬૩} પછી કમલના જેવાં નેત્રવાળા શ્રીકૃષ્ણ થોડીવાર પોતાના ઉત્તમ રથને ઉભો રાખીને કુંતીના પુત્ર યુધિષ્ઠિરને કહેવા લાગ્યા:—^{૬૪} “હે રાજન્! તમે સાવધાન રહીને નિરંતર પ્રજનનું રક્ષણ કરો; અને જેમ પ્રાણીઓ મેઘના આશ્રયથી જીવે છે, જેમ પક્ષીઓ મહાન વૃક્ષના આશ્રયથી જીવે છે અને દેવો જેમ ઇંદ્રના આશ્રયથી જીવે છે, તેમ તમારા આશ્રયથી તમારા બંધુઓ જીવો.” આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ તથા યુધિષ્ઠિર પરસ્પર વાતચીત કરીને તથા એકમેકની રજા લઈને પોતપોતાને ઘેર ગયા. હે નૃપ! યદુઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા શ્રીકૃષ્ણ દ્વારકા ગયા; ^{૬૫-૬૭} તે પછી એક દુર્યોધનરાજા અને બીજા સુબલનો પુત્ર શકુનિ આ બે નરશ્રેષ્ઠા યુધિષ્ઠિરરાજાની તે દિવ્ય સભામાં રહ્યા હતા. ^{૬૮}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાતર્ગત
શિશુપાલવધ પર્વવિષે શિશુપાલવધ
નામનો અધ્યાય ૪૫ મો સમાપ્ત.
શિશુપાલવધ પર્વ સમાપ્ત.*

*ગોળ્ય: કામાદ્ય્યાત્કંસો દ્વેષાચ્ચાદયોનૃપા: ॥ તીવ્ર ધ્યાનાદ્ધરે: સામ્યં લેભિર કીટ-મંગવત્ ॥ ગોપીઓ કામથી, કંસ ભયથી અને શિશુપાલ પ્રભૂતિ રાજાઓ દ્વેષથી હરિનું તીવ્ર ધ્યાન કરીને કીટ, ભ્રમરિકાની પેઠે હરિની સામ્યતાને પ્રાપ્ત થયા છે.

ગણેશ

દ્વૂત પર્વ

અધ્યાય ૪૬ મો-વ્યાસનું સૂચન અને ધર્મરાજની પ્રતિજ્ઞા

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

સમાપ્તે રાજસૂયે તુ ક્રતુશ્રેષ્ઠે સુદુર્લભે ॥

શિષ્યૈઃ પરિવૃત્તો વ્યાસઃ પુરસ્તાત્સમવ્યત ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:-અત્યંત દુર્લભ એવો રાજસૂય મહાયજ્ઞ સમાપ્ત થયો, ત્યાર પછી શિષ્યોથી વીંટાયલા વ્યાસમુનિ યુધિષ્ઠિર રાજની આગળ આવ્યા. ^૧ તેમને આવતા જોઈને યુધિષ્ઠિર રાજ તુરંત વ્યાસન ઉપરથી ઉઠીને ભાઈઓની સાથે વ્યાસને સામા લેવા ગયા; અને લાવ્યા પછી તેમણે પોતાના પિતામહ વ્યાસને વ્યાસન આપ્યું તથા પગ ધોવાનું જલ આપીને તેમની પૂજા કરી. ^૨ પછી ભગવાન વ્યાસ સુવર્ણના ઉત્તમ વ્યાસન ઉપર બેઠા અને તેમણે ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને ‘તમે બેસો’ એમ કહ્યું. ^૩ તે પછી ભાઈઓથી વીંટાઈને બેઠેલા એવા યુધિષ્ઠિર રાજને તે તે વાક્યો બોલવામાં કુશલ એવા ભગવાન વ્યાસ કહેવા લાગ્યા કે:-^૪ “હે કુંતીપુત્ર! દુર્લભ એવા ચક્રવર્તીના પદને પ્રાપ્ત થઈને તમે વૃદ્ધિ પામો છો, એ ઘણું સારું થયું. હે કુરુકુલને વહન કરનારા! તમે સર્વ કુરુવંશીઓની ચઢતી કરી છે. ^૫ હે રાજા! તમે મારી પણ પૂજા કરી છે. હવે હું તમારી રજા લઈને અહીંથી જઈશ.” આ પ્રમાણે વ્યાસજીએ કહ્યું, ત્યારે ધર્મરાજ

યુધિષ્ઠિર પિતામહ વ્યાસને પ્રણામ કરીને તથા ચરણસ્પર્શ કરીને નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા.

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:-“હે મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ! મને અતિદુર્લભ એવો એક સંશય ઉત્પન્ન થયો છે. ^{૬,૭} હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! તે સંશયને નિવૃત્ત કરનાર તમારા વિના બીજો કોઈ નથી. હે પિતામહ! ભગવાન નારદઋષિએ દિવ્ય, (વજ્રપાત વગેરે) આંતરિક્ષ (ધૂમકેતુ વગેરે) અને પાર્થિવ (ભૂકંપ વગેરે), એવા ત્રણ પ્રકારના ઉત્પાતો કહ્યા છે. તેમાં આ શિશુપાલનું મરણ એ મહાન યુગ ઉત્પાત થયેલો ગણાય.”^{૮,૯}

વૈશંપાયન કહે છે:-આવાં રાજનાં વચન સાંભળીને પરાશરના સમર્થ પુત્ર કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસ આ પ્રમાણે વચન બોલ્યા:-^{૧૦} “હે રાજન્! ઉત્પાતોનું મહાન ફલ તેર વર્ષ સુધી સર્વ ક્ષત્રિયોના વિનાશને માટે થશે. ^{૧૧} હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ! અને તમને એકને કારણરૂપ કરીને દુર્યોધનના અપરાધથી ભીમ અને અર્જુનના બલથી કાલવડે પૃથ્વીમાં એકઠા થયેલા સર્વે ક્ષત્રિયો ક્ષય પામશે. ^{૧૨} હે રાજેન્દ્ર! તમને રાત્રિના અંતમાં એક સ્વપ્ન આવશે તેમાં તમે વૃષભધ્વજ, નીલકંઠ, ભવ, સ્થાણુ, કપાલી, ત્રિપુરસંહારક, ઉગ્ર, રુદ્ર, પશુપતિ, મહાદેવ, ઉમાપતિ, હર, શર્વ, વૃષ, શલ, પિનાકધારી, ગજચર્મધારી અને કૈલાસના શિખરના જેવા જણાતા એવા શિવને નંદિકેશ્વર ઉપર બેઠેલા તથા એક સરખી રીતે દક્ષિણ દિશા તરફ જોતા જોશો. ^{૧૩-૧૫} હે રાજન્! તમે આ પ્રકારનું સ્વપ્ન જોશો, પરંતુ તે સંબંધમાં ચિંતા કરશો નહિ; કારણ કે કાલને કોઈ કષ્ટથી પણ ઓળંગી શકતું નથી. ^{૧૬} તમારે કદ્યાણુ થાઓ. હું હવે કૈલાસપર્વત પ્રત્યે જઈશ; અને તમે સાધન કરીને તથા ઇંદ્રિયોને વશ

* આ ૪૬ મો અધ્યાય કલકતામાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં બે હિંદી ભાષાંતરોમાં નથી. એની જગ્યાએ ૪૭ મા અધ્યાયનેજ ૪૬ મા તરિકે ગણેલો છે; પરંતુ એ અધ્યાય ઉપર પં. નીલકંઠની ટીકા છે. એ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે, પં. નીલકંઠની ટીકા થતાં પહેલાંની જે પ્રતમાં એ અધ્યાય નહિ હોય તેવી પ્રત ઉપરથી છપાયેલાં મહાભારતનાં એ ભાષાંતરો થયેલાં હોવાં જોઈએ. આપ્તા શાસ્ત્રીવાળું મરાઠી ભાષાંતર આ પ્રતને મળતું નથી.

રાખીને પૃથ્વીનું સર્વ રીતે પાલન કરે."૧૭

વૈશંપાયન કહે છે:-આ પ્રમાણે કહીને ભગવાન કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસ, શાસ્ત્રને અનુસરનારા એવા પોતાના શિષ્યોની સાથે કૈલાસપર્વત ઉપર ગયા. ૧૮ પિતામહ વ્યાસના જવા પછી ચિંતા અને શોકથી યુક્ત થયેલા યુધિષ્ઠિરાજ વારંવાર ઉના નિઃશ્વાસ નાખતા તેજ વાતનો વિચાર કરવા લાગ્યા. ૧૯ 'પુરુષાર્થવડે દેવને શી રીતે રોકી શકાય? પરમર્ષિએ જે કંઈ કહ્યું છે, તે અવશ્ય જ થશે.' ૨૦ તે પછી મહા તેજસ્વી યુધિષ્ઠિર પોતાના સઘળા ભાઈઓને કહેવા લાગ્યા કે:-“હે પુરુષવ્યાધો! મને જે દ્વૈપાયનમુનિએ કહ્યું તે તમે સાંભળ્યું જ છે. ૨૧ તેમનું તે વચન સાંભળીને મેં તે વખતેજ મરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે, હે તાત! સર્વ ક્ષત્રિયોના મરણને માટે કાલે મને જ ઇષ્ટ કારણરૂપ નિમ્ન્યો હોય તો પછી મારે જીવવાનું શું પ્રયોજન છે?” આ પ્રમાણે બોલતા યુધિષ્ઠિરાજને અર્જુનને પ્રત્યુત્તર આપ્યો:- ૨૨, ૨૩ “હે રાજન! તમે બુદ્ધિને નાશ કરનારા ઘોર ખેદમાં ઉતરો નહિ; પરંતુ હે મહારાજ! વિચાર કરીને જે યોગ્ય ઉપાય હોય તે કરો.” ૨૪ તે પછી દ્વૈપાયનનાં વચનને યાદ કરતા સત્ય ધૈર્યવાળા યુધિષ્ઠિર ત્યાંજ સર્વે ભાઈઓને કહેવા લાગ્યા કે:- ૨૫ “તમારૂં કલ્યાણ થાઓ. આજથી આરંભીને તમે મારી પ્રતિજ્ઞાને સાંભળો. હે તાત! તેર

વર્ષ સુધી મારે હવે જીવવાનું શું પ્રયોજન છે? ૨૬ હું હવે ભાઈઓને તેમજ બીજા રાજાઓને, કે- ઇને કઠોર વચન કહીશ નહિ અને શાંતિવાળા- ઓની આજ્ઞામાં રહીને તેમને અનુસરી કાર્ય કરીશ. ૨૭ આ પ્રમાણે પોતાના પુત્રો તથા બીજા- ઓની સાથે હું વર્તીશ, એટલે આ લોકમાં ભેદ પડશે નહિ; કારણ કે ભેદના કારણથીજ લડાઈ ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૮ હે મનુષ્યશ્રેષ્ઠો! હું લડાઈને દૂર રાખીને સર્વનાં પ્રિય કાર્યોજ કરીશ, એટલે લોકોમાં મારી નિંદા થશે નહિ.” ૨૯ આવું મોટાભાઈનું વચન સાંભળીને પાંડવો ધર્મરાજના હિતમાં તત્પર થઈ તેમનેજ અનુસરવા લાગ્યા. ૩૦ આ પ્રમાણે સભામાં ભાઈઓની સાથે ધર્મરાજ એ ઠરાવ કર્યો, તે પછી યથાશાસ્ત્ર પિતૃઓ તથા દેવોને તૃપ્ત કરીને તથા મંગલકારક કલ્યાણ કૃત્યો કરીને હે ભરતશ્રેષ્ઠ! સર્વ ક્ષત્રિયોના જવા પછી યુધિષ્ઠિરાજએ પોતાના ભાઈઓથી વીંટાઈને તથા પ્રધાનોની સાથે પોતાના ઉત્તમ નગરમાં પ્રવેશ કર્યો; અને હે નરાધિપ! હે મહારાજ! દુર્યોધન તથા સુભલનો પુત્ર શકુનિ, એ બન્ને તે રમણીય સભામાંજ રહ્યા. ૩૧-૩૩

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાતર્ગત ધૂત-
પર્વવિષે યુધિષ્ઠિરસમય નામનો
અધ્યાય ૪૬ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪૭ મો-દુર્યોધનને ઉત્પન્ન થયેલો સંતાપ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

વસન્ દુર્યોધનસ્તસ્યાં સમાયાં પુરુષર્ષભ ॥

શનૈર્દર્શતાં સર્વાં સમાં શકુનિનાસહ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:-હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! પછી તે સભામાં રહેલા દુર્યોધને શકુનિની સાથે તે આખી સભાને ધીરે ધીરે જોવા માંડી. ૧ તે કુરુનંદને પહેલાં હસ્તિનાપુરમાં નજેયેલા એવા દિવ્ય અભિ- પ્રાયો આ સભામાં જોયા. ૨ એક વખતે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર દુર્યોધનરાજએ સભામાં રક્ષાટિકની ભૂમિ

જોઈ અને તેને જલ છે એમ માનીને તેણે બુદ્ધિ- મોહથી પોતાનું વસ્ત્ર ઉંચું લીધું; પણ પછી પોતે ભૂલ્યો છે એવું જાણતાં તે મનમાં ગ્લાનિ પામ્યો અને ત્યાંથી વિસ્રુણ થઈને ફરી સભામાં ફરવા લાગ્યો. ૩, ૪ તે પછી દુર્યોધન રાજ સ્થલ ઉપર ગબડી પડ્યો અને તેથી તે ખિન્ન થઈને શર- માઈ ગયો. વળી તે નિસાસા નાખતો તથા આડું- અવળું જોતો તે સભામાં ફરવા લાગ્યો. ૫ આગળ રક્ષાટિકના જેવાં જલવાળી તથા રક્ષાટિકવર્ણી કમલોવડે શોભી રહેલી એક વાપિકા આવી; તેને

સ્થલ છે એમ માનીને તે વસ્ત્ર સાથે જલમાં પડ્યો. તેને જલમાં પડેલો જોતાંજ મહાબલવાન ભીમ-સેન હસ્યો તથા બીજા સેવકો પણ દુર્યોધનને હસવા લાગ્યા^૭ અને રાજાની આજ્ઞાથી તેને બદલવા માટે બીજા સારાં વસ્ત્રો આપ્યાં. દુર્યોધનને આ સ્થિતિમાં જોઈને મોટા સામર્થ્યવાળો ભીમસેન, અર્જુન, નકુલ અને સહદેવ, એ બધા તે વખતે હસવા લાગ્યા. અસહનતાવાળા દુર્યોધનથી તેઓનું હસવું સહન થયું નહિ; ^૮ પરંતુ પોતાના અભિપ્રાયને બહાર ન જણાવવા માટે તેણે તેઓના સામું જોયું નહિ. ફરી તે વસ્ત્રો ઉંચાં લઈને પાણીમાં થઈને પાર જવાનો હોય તેમ સ્થલને જલ માની ચાલવા ગયો એટલે પાછા સર્વે લોકો હસવા લાગ્યા. તે પછી આગળ જતાં દુર્યોધનરાજા એક સ્ફટિકનાં બંધદ્વારને ઉઘાડું માનીને તેમાં પેસવા ગયો, એટલે તેનું માથું દ્વારમાં અડવાયું અને તે તમ્મર આવી ગયાં હોય તેમ ઉલો રહ્યો^{૧૧} તેવુંજ એક સ્ફટિકનાં મોટાં કમાડવાળું બીજું દ્વાર આવ્યું તેને તે બે હાથથી હડસેલવા ગયો એટલે બારણાં ઉઘડી જતાં આચકો લાગવાથી તે બહાર નીકળીને પડી ગયો.^{૧૨} ફરી તે વિસ્તીર્ણ આકારવાળા દરવાજા આગળ ગયો; પરંતુ તે બંધ છે એમ માનીને દરવાજા આગળજ ઉલો રહ્યો.^{૧૩} હે રાજા ! આ રીતે ત્યાં વિવિધ વચનાને પ્રાપ્ત થયેલો દુર્યોધનરાજા પછી પાંડવોની રજા મેળવી રાજસૂય મહાયજ્ઞમાં તેવી અદ્ભુત સમૃદ્ધિ જોઈને મનમાં અપ્રસન્ન થતો થતો હસ્તિનાપુર ગયો.^{૧૪, ૧૫} પાંડવોની લક્ષ્મી જોઈને તપી ઉઠેલા દુર્યોધનરાજાને જતાં જતાં વિચાર થવા લાગ્યા અને તેને પાપબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ.^{૧૬} હે કુરુકુલને ધારણ કરનારા રાજા ! પાંડવોને પ્રસન્ન થયેલા જોઈને, સર્વે રાજાઓને તેમને આધીન થયેલા જોઈને, આબાલ સર્વે લોકોને પાંડવોનું હિત કરતા જોઈને તથા મહાત્મા પાંડવોના પરમ મહિમાને જોઈને ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર દુર્યોધન નિસ્તેજ થઈ ગયો.^{૧૭, ૧૮} વિક્ષિપ્ત ચિત્તવાળો દુર્યોધન જતાં જતાં એકલોજ બુદ્ધિમાન ધર્મરાજાની તે અનુપમ લક્ષ્મીને તથા સભાનેજ વિચારવા લાગ્યો.^{૧૯}

અને ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર દુર્યોધન તે વખતે વિચારમાં એવો પ્રમત્ત થઈ ગયો કે તેને શકુનિ વાર-વાર બોલાવતો હતો તોપણ તેની સાથે તે બોલતો ન હતો.^{૨૦} આ રીતે તેને એકાગ્રતારહિત થયેલો જોઈને શકુનિ તેને પૂછવા લાગ્યો કે:-“ઓ દુર્યોધન ! તું શા કારણથી નિઃશ્વાસ નાખતો હોય તેમ જાય છે ? ”^{૨૧}

દુર્યોધન બોલ્યો:-“ઓ મામા ! મહાત્મા અર્જુનના અસ્ત્રપ્રતાપવડે જીતાયલી આ આખી પૃથ્વી યુધિષ્ઠિરને વશ થયેલી છે તે જોઈને, તથા જેવો દેવોમાં ઇંદ્રનો યજ્ઞ થયો હતો તેવો મહાકાંતિવાળા યુધિષ્ઠિરનો તે મહાયજ્ઞ જોઈને હું ઈર્ષ્યાથી પૂર્ણ થઈ ગયો છું, અને જેમ જ્યેષ્ઠઆષાઢમાં-ગ્રીષ્મઋતુમાં અદ્ય જલ સૂકાઈ જાય છે, તેમ હું રાતદિવસ બળવાથી સૂકાઈ જાઉં છું.”^{૨૨-૨૪} તમે જુઓ કે, એક યદુઓમાં મુખ્ય એવા કૃષ્ણે શિશુપાલને મારી નાંખ્યો. પણ કોઈ પુરુષ ત્યાં શિશુપાલને મદદ કરવા નીકળ્યો નહિ !^{૨૫} ખરેખર, પાંડવોના પ્રતાપાસિથી દગ્ધ થતા રાજાઓએ તે અપરાધ સાંખી લીધો; નહિ તો તેવા અપરાધને કોણ સાંખી શકે ?^{૨૬} વાસુદેવે તે જે મહાન અયોગ્ય કર્મ કર્યું તે મહાત્મા પાંડવોના પ્રતાપથીજ પાર ઉતરી ગયું.^{૨૭} યજ્ઞમાં બીજા રાજાઓ પણ વિવિધ પ્રકારનાં રત્નો લઈને કરભરનારા વૈશ્યોની પેઠે કુંતી-પુત્ર યુધિષ્ઠિરની સેવામાં હાજર થયા હતા.^{૨૮} પાંડવોની તે પ્રમાણે આવેલી ઝળહળતી લક્ષ્મીને જોઈને તેવી લક્ષ્મી ન મેળવી શકું એવો હું ક્રોધને અધીન થઈને બળ્યા કંઈ છું.”^{૨૯}

પછી નીચે પ્રમાણેનો મનમાં નિશ્ચય કરીને અગ્નિથી બળતો હોય તેમ દુર્યોધન રાજા ફરીથી ગાંધારરાજ શકુનિને કહેવા લાગ્યો:-^{૩૦} “હું તો અસિમાંજ પ્રવેશ કરીશ અથવા ઝેર ખાઈશ, અથવા તો પાણીમાં ડૂબી મરીશ; પરંતુ હવે હું જીવી શકીશ નહિ; ^{૩૧} કારણ કે જગતમાં કયો સામર્થ્યવાન પુરુષ પોતાના શત્રુઓને વૃદ્ધિ પામતા જોઈને અને પોતાને હીન રહેલો જોઈને તે સાંખી શકે ?^{૩૨} પાંડવોની પાસે આવેલી તેવી

લક્ષ્મીને હું હમણું સહન કર્યા કરું છું, તે હું સ્ત્રી નથી, (કારણ કે તે તો પરતંત્ર હોવાથી શોકયનાં ઐશ્વર્યને સહન કરે છે. હું તે સહન કરી શકતો નથી માટે પુરુષ છું. ત્યારે યુદ્ધ કરીને પાંડવોને છૂતવાની ઇચ્છા કર! એનો ઉત્તર કહે છે) હું અસ્ત્રી નથી, (અર્થાત્ અર્જુનાદિના જેવો અસ્ત્રબલવાળો નથી, ત્યારે તે પણ સંપાદન કર! એનો ઉત્તર આપે છે.) હું પુરુષ નથી, (અર્થાત્ શત્રુઓના જેવું ઉત્કૃષ્ટ અસ્ત્રબલ મેળવવા માટે અસમર્થ છું. ત્યારે તું પંઠ છે? એનો ઉત્તર કહે છે.) કે હું પંઠ પણ નથી. (અર્થાત્ હું એવો અત્યંત અસમર્થ નથી કે જેથી શત્રુની લક્ષ્મીને સહન કરી શકું! તાત્પર્ય કે વગર યુદ્ધે લક્ષ્મી ખેંચી લેવાય એવો કોઈ કપટલયો ઉપાય ખોળી કાઢવો જોઈએ.)^{૩૩} ઓ મામા! પૃથ્વીનું પ્રભુત્વ, તેવી શ્રીમંતાઈ અને તેવો યજ્ઞ જોઈને મારા જેવો કોણ બળે નહિ?^{૩૪} હું એકલો તો તે રાજ્યલક્ષ્મીને ખેંચી લેવા અસમર્થ છું અને બીજા સહાય કરનારાને જોતો નથી, એટલે હું

મોતનો વિચાર રાખું છું.^{૩૫} કુંતીના પુત્ર યુધિષ્ઠિરની પાસે તે તેજસ્વિની લક્ષ્મી જોઈને હું પુરુષાર્થને નિરર્થક માનું છું અને દેવનેજ બલવાન ગણું છું.^{૩૬} હે સુબલપુત્ર! તેના વિનાશને માટે મેં પૂર્વે ઉદ્યોગ કર્યો હતો; પરંતુ તે સર્વને ઉલ્લાઘન કરીને તે તો પાણીમાં કમલવધે તેમ વધ્યો જ ગયો છે!^{૩૭} તેથી પણ હું દેવને શ્રેષ્ઠ માનું છું અને પુરુષાર્થને નિરર્થક સમજું છું. અરેરે, ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો હીન થતા જાય છે અને પાંડવો નિરંતર વધ્યાજ જાય છે.^{૩૮} પાંડવોની તે રાજલક્ષ્મીને, અદ્ભુત ભાવવાળી તે સભાને તથા રક્ષકોએ કરેલા મારા પરિહાસને જોઈને, હું અસ્થિથી ધિક્કતો હોઉં તેમ ધિક્કું છું;^{૩૯} માટે ઓ મામા! કોધથી ભરેલા અને અતિશય દુઃખી થયેલા એવા મને તમે મરવાની રજા આપો અને એ વાત ધૃતરાષ્ટ્રને જણાવો. ”*^{૪૦}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાતર્ગત
ધૃતપર્વવિષે દુર્યોધનસંતાપ નામનો
અધ્યાય ૪૭ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪૮ મો-શકુનિએ દુર્યોધનનું કરેલું આશ્વાસન

॥ શકુનિરુવાચ ॥

દુર્યોધન ન તેઽમર્ષઃ કાર્યઃ પ્રતિ યુધિષ્ઠિરમ્ ॥
માગધેયાનિ હિ સ્વાનિ પાંડવા મુંજતે સદા ॥

શકુનિ કહે છે:—“ઓ દુર્યોધન! તારે યુધિષ્ઠિરની અદેખાઈ કરવી નહિ;^૧ કારણ કે પાંડવો સર્વદા પોતાનાં ભાગ્યનોજ ઉપભોગ કરે છે. પૂર્વે તેં તેઓના વિનાશને માટે વિધિપૂર્વક વિવિધ પ્રકારની ક્રિયાઓ કરી હતી; પરંતુ અનેક ઉપાયોથી પણ તું તેઓને મારી શક્યો ન હતો;^૨ અને હે અરિને દમનારા મહારાજા! તેઓને વારંવાર મૃત્યુના પાશમાં સપડાવતાં પણ તે નરન્ધ્યાઓ પોતાનાં ભાગ્યબદને આગળ રાખીને છૂટી ગયા હતા;^૩ એટલુંજ નહિ પણ તેઓએ દ્રૌપદીને ભાર્યાતરીકે મેળવી અને પૃથ્વીના લાભમાં સહાય કરે તેવા, પુત્રોની સાથે દ્રુપદને તથા વી-

ર્યવાન વાસુદેવને મેળવ્યા હતા.^૪ વળી હે પૃથ્વીપતિ! જેઓનો અર્થ પરાભવ ન પામેલો એવા પાંડવોએ પોતાના પિતાનો રાજ્યભાગ મેળવ્યો છે અને તેઓનાં તેજથી તે ભાગ વધ્યો છે તેમાં આપણે શામાટે શોક કરવો જોઈએ?^૫ અર્જુનને અગ્નિને પ્રસન્ન કરીને ગાંડીવ ધનુષ, અક્ષય એવા મોટા બે ભાથા તથા દિવ્ય અસ્ત્રો મેળવ્યાં હતાં;^૬ અને તે મુખ્ય ધનુષવડે તથા પોતાના બાહુવીર્યવડે તેણે રાજાઓને વશ કર્યા તેમાં શોક શામાટે કરવો? ^૭ વળી અગ્નિદાહથી મયદાનવને છા-

* ન તથા શૂલ્યદ્વમાઘાઃ પીડયન્તિ ગદા
નરાન્ ॥ યથા પેરવામુત્કર્ષઃ પાપિનં ધાર્તરાષ્ટ્ર
વત્ ॥ દુર્યોધનની પેઠે પાપી મનુષ્યને પારકાનો
ઉત્કર્ષ જેવી પીડા આપે છે, તેવી પીડા શૂર, ક્ષય
વગેરે રોગો પણ કરી શકતા નથી. ગણેશ

ડાવીને શત્રુને તપાવનારા સવ્યસાચી અર્જુને તેની પાસે તે સભા કરાવી, કે જે સભાને મયદાનવની આજ્ઞાથી કિંકર નામના ભયંકર રાક્ષસો ઉપાડીને ફરે છે, તેમાં શોક શામાટે કરવો જોઈએ? ^{૧૮} હે ભારતરાજ ! અને તેં જે પોતાને અસહાય કહ્યો તે વાત મિથ્યા છે; કારણ કે આ તારા ભાઈઓ બધા તને અધીન છે. ^{૧૦} વળી વીર્યવાન તથા મહા ધનુર્ધારી એવા પુત્રની સાથે દ્રોણગુરુ, સૂતપુત્ર કર્ણ, મહારથી કૃપાચાર્ય, ભાઈઓની સાથે હું, સોમદત્તનો પુત્ર ભૂરિશ્રવા રાજા, આ બધા તારા સહાયક છે; માટે એ બધાની સાથે તું સમગ્ર પૃથ્વીનો જય કર. ^{૧૧, ૧૨}

દુર્યોધન બોલ્યો:—“ હે રાજા ! જો તમારી સંમતિ હોય તો હું તમારી સાથે તથા એ બધા મહારથોની સાથે રહીને પાંડવોનોજ પરાજય કરું; ^{૧૩} કારણ કે એઓને જીતવાથી આજે પૃથ્વી મારા હાથમાં આવશે અને સર્વે રાજાઓ તથા તે મહામૂલ્યવાળી સભા મને સ્વાધીન થશે.”

શકુનિ બોલ્યો:—“અર્જુન, વાસુદેવ, ભીમ-સેન, યુધિષ્ઠિર, નકુલ, સહદેવ તથા પુત્રોની સાથે દ્રુપદરાજા, ^{૧૪} આ બધાઓ યુદ્ધમાં દેવગણોથી પણ જીતાય તેવા નથી; કારણ કે તેઓ મહારથો, મહાધનુર્ધારીઓ, અસ્ત્રોમાં કુશલ તથા યુદ્ધ કરવામાં હર્મદવાળા છે; ^{૧૫} તથાપિ હે રાજા! યુધિષ્ઠિરને પોતાને જે રીતે જીતી શકાય

તે હું સારી રીતે જાણું છું, માટે તે જાણીને તું તે પ્રમાણે પ્રીતિથી કર. ^{૧૭}

દુર્યોધન કહે છે:—“ઓ મામા! સગાંઓનો તથા બીજા મહાત્માઓનો પ્રમાદવડે નાશ ન થાય એવી રીતે જો પાંડવો જીતી શકાય એમ હોય તો તે મને કહો. ^{૧૮}

શકુનિ બોલ્યો:—“કુંતીના પુત્ર યુધિષ્ઠિરને દૂત રમણ પ્રિય છે, જો કે તેને રમતાં આવડતું નથી તથાપિ તેને રમવા બોલાવીશું તો તે પાછો ફરી શકશે નહિ. ^{૧૯} હે કૌરવ્ય ! હું દૂત રમવામાં કુશલ છું, મારા જેવો રમનારો પૃથ્વીમાં અથવા ત્રણ લોકમાં બીજો નથી; માટે તેને તું દૂત રમવા બોલાવ. ^{૨૦} હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! પાસા નાખવામાં કુશલ એવો હું તે યુધિષ્ઠિરના રાજ્યને તથા તે ઝળહળતી લક્ષ્મીને તારેમાટે અવશ્ય ખેંચી લઈશ, હે રાજા ! એમાં સંશય નથી; ^{૨૧} પરંતુ હે દુર્યોધન ! આ બધું ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને જણાવ અને તારા પિતા મને આજ્ઞા કરશે એટલે હું તેઓને જીતીશ એમાં સંશય રાખીશ નહિ.”

દુર્યોધન બોલ્યો:—“ ઓ સુબલના પુત્ર ! તમેજ કુરુકુલમાં મુખ્ય એવા ધૃતરાષ્ટ્રને યથા-ચોગ્ય આ વાત નિવેદન કરો હું તે નિવેદન કરી શકીશ નહિ. ^{૨૩}

ઘટિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાતર્ગત દૂતપર્વવિષે દુર્યોધનસંતાપ નામનો અધ્યાય ૪૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪૯ મો-દુર્યોધને ધૃતરાષ્ટ્રને પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો.

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

અનુભૂય તું રાજસ્તં રાજસૂયં મહાક્રતુમ્ ॥

યુધિષ્ઠિરસ્ય નૃપતેર્ગાધારીપુત્રસંયુતઃ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:—યુધિષ્ઠિર રાજાના તે રાજસૂય મહાયાજ્ઞનો ગાંધારીના પુત્ર દુર્યોધનની સાથે અનુભવ લઈને, સુબલ રાજાનો પુત્ર શકુનિ, કે જે દુર્યોધનનું પ્રિય કરનારો હતો, તેણે પ્રથમ દુર્યોધનનો અભિપ્રાય જણાવી દીધો.

પછી તે દુર્યોધનનાં વચન સાંભળીને જ્યાં પ્રજા-ચક્ષુ-અધ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા બેઠો હતો ત્યાં જઈને તે મહાબુદ્ધિમાનને કહેવા લાગ્યો. ^{૧, ૩} શકુનિ બોલ્યો:—“ હે મહારાજા ! હે મનુષ્યાધીશ ! તમારો પુત્ર દુર્યોધન નિસ્તેજ થઈ ગયો છે, ફિક્કો પડી ગયો છે, શરીરે સૂકાઈ ગયો છે, સ્વભાવે રોક થઈ ગયો છે તથા નિરંતર ચિંતા કર્યા કરે છે, માટે તમે તેની તપાસ લ્યો. ^૪ તમે હૃદયમાં શત્રુથી ઉત્પન્ન

થયેલા અસહ્ય શોકને શામાટે જાણવા ચત્ન કરતા નથી? અને તેની યથાર્થ પરીક્ષા કરતા નથી?"^{૧૫}

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું:—“હે પુત્ર દુર્યોધન! તું શા કારણથી અત્યંત દુઃખી થઈ ગયો છે? હે કુરુનંદન! જો તે વાત મારે સાંભળવા જેવી હોય તો તું મને કહે. આ શકુનિ કહે છે કે, તું વિવર્ણ થઈ ગયો છે. ફિક્કો પડી ગયો છે તથા સૂકાઈ ગયો છે, મને તો વિચાર કરતાં પણ તારા શોકનું કારણ જાણું નથી. હે પુત્ર! આ મહાન અશ્વર્ય સઘળું તારે સ્વાધીન છે; ભાઈઓ કે સ્નેહીઓ કોઈ તારે અપ્રિય કરતા નથી.^{૧૬} તું કિંમતી વસ્ત્રો પહેરે છે, માંસવાળા અન્નને જમે છે અને ઉત્તમ જાતના ઘોડાઓ તને ખેસવા મળે છે; તેમ છતાં તું શા કારણથી ફિક્કો પડે છે તથા સૂકાય છે? વળી કિંમતી શર્યાઓ, મનોહર સ્ત્રીઓ, સુખસગવડવાળાં ઘરો અને ઇચ્છામાં આવે તેવા વિહારો, આ બધા વૈભવો દેવોની પેઠે તારી વાણીમાં બંધાઈ રહેલા છે, તો પછી હે દુર્ઘર્ષ પુત્ર! તું દીનની પેઠે શામાટે શોક કરે છે?”^{૧૭, ૧૮}

દુર્યોધન બોલ્યો:—“જેમ એક નિર્માલ્ય પુરુષ ખાય છે તથા ઓઢે પહેરે છે, તેમજ હું પણ ખાઉં છું તથા ઓઢું પહેરું છું, અને સમયના ફેરફારને વ્યતીત કરવાને માટે લયંકર અસહનતાને ધારણ કરું છું.^{૧૯} જે શત્રુની ઉન્નતિને સહન કરનારો પુરુષ પોતાની પ્રજાને શત્રુઓના તરફથી થતાં કષ્ટોથી મુક્ત કરવાની ઇચ્છાથી શત્રુઓનો પરાલભ કરીને ઉભો રહે છે, તેજ પુરુષ કહેવાય છે.^{૨૦} હે ભારતરાજ! સંતોષ લક્ષ્મીનો તથા ગર્વનો નાશ કરે છે, તેમજ દયા અને લય પણ લક્ષ્મીનો તથા અભિમાનનો નાશ કરે છે; માટે સંતોષ, દયા અને લયથી વીંટાયલો પુરુષ મહાન પદવી મેળવી શકતો નથી.^{૨૧} મને નિસ્તેજ કરી નાખે તેવી કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરની અતિશય ઝળહળતી લક્ષ્મી જોઈને મારા ભોગ-વેલા ભોગો મને આનંદ આપતા નથી.^{૨૨} મારા શત્રુઓને વૃદ્ધિ પામતા તથા મને પોતાને

ક્ષીણ થતો જાણીને, અને કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરની અદૃશ્ય લક્ષ્મીને પણ મારી આંખ આગળ ઉદય પામતી હોય તેમ જોઈને હું નિસ્તેજ, દીન, ફિક્કો તથા કૃશ થઈ ગયો છું. એક એકની સેવાને માટે ત્રીસ ત્રીસ દાસીઓ રહેલી એવા અઠ્યાશી હજાર સ્નાતક ગૃહસ્થાશ્રમી બ્રાહ્મણોનું યુધિષ્ઠિર પોષણ કરે છે. વળી યુધિષ્ઠિર રાજાને ઘેર બીજા દશ હજાર બ્રાહ્મણો સોનાની થાળીમાં નિત્ય ઉત્તમ અન્નનું ભોજન કરે છે.^{૨૩-૨૪} યુધિષ્ઠિરને યજ્ઞપ્રસંગે કાંગોજરાને કદલી જાતના મૃગનાં કૃષ્ણ, શ્યામ અને અરુણ રંગનાં મૃગચર્મો તથા કિંમતી કંબલો ભેટ મોકલ્યા હતા; વળી સેંકડો ને હજારો હાથિ-ણીઓ, ગાયો, ઘોડાઓ, ત્રણસો ઉંટો અને સેંકડો ખરચરો મોકલ્યાં હતાં, કે જેઓ ત્યાં આસપાસ ફરતાં હતાં. વળી યુધિષ્ઠિર રાજાને ત્યાં રાજાઓ ભેટસામગ્રીઓ લઈને એકઠા થયા હતા.^{૨૫, ૨૬} હે પૃથ્વીપતિ! એ મુખ્ય યજ્ઞમાં રાજાઓએ જાત જાતનાં પુષ્કળ રત્નો કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરને ભેટ ધર્યાં હતાં.^{૨૭} બુદ્ધિમાન પાંડુ-પુત્રના યજ્ઞમાં જેવી ધનની પ્રાપ્તિ થઈ છે તેવી ધનની પ્રાપ્તિ મેં બીજે કયાંય પૂર્વે જોઈ નથી તેમ સાંભળી પણ નથી.^{૨૮} ઓ રાજા! શત્રુના તે અપાર ધનના સમૂહને જોઈને તેનું જ ચિંતન કરતો હું શાંતિ પામતો નથી.^{૨૯} ધાન્ય-સંપત્તિવાળાં ખેતરોથી આજીવિકા ચલાવનાર એવા વાટધાન બ્રાહ્મણો તથા ગાય વગેરે પશુઓથી જીવિકા ચલાવનાર ગોમંત બ્રાહ્મણો, ત્રણ ખર્વ જેટલું ધન ભેટને માટે લઈને આવ્યા હતા અને અંદર જતા રોકવાથી તેઓ સેંકડોનું ટોળું થઈને દરવાજા આગળ ઉભા હતા.^{૩૦} તેઓ સુવર્ણનાં સુંદર કમંડલો ધીથી ભરીને લાવ્યા હતા, છતાં એ ધન લાવતાં પણ તેઓનો પ્રવેશ થયો ન હતો.^{૩૧} જેમ સોમની પત્ની ઔષધિઓ, ઇંદ્રને દિવ્ય મધુ (સોમરસ) અર્પણ કરે છે, તેમજ યુધિષ્ઠિરને પણ ઔષધિઓએ સોમરસ કાંસાનાં પાત્રમાં મૂકીને અર્પણ કર્યો હતો; તથા વરુણે મોકલેલું દહીં સમુદ્રે લાવીને અર્પણ કર્યું

હતું.^{૨૬} વળી કાવડોમાં મૂકીને હબરો રત્ન-જડિત સુવર્ણના કલશોમાં આણેલાં તીર્થજલોને પોતાના ઉત્તમ શંખમાં ભરી ભરીને શ્રીકૃષ્ણે યુધિષ્ઠિર ઉપર અભિષેક કર્યો હતો.^{૨૭} તે બધું જોઈને મને તે તાવરૂપ થઈ પડ્યું હતું. હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ રાજા ! તે અભિષેકનું જલ પૂર્વ, દક્ષિણ તથા પશ્ચિમના સમુદ્રોમાંથી પુરુષો લઈ આવ્યા હતા; પરંતુ હે તાત ! ઉત્તરસમુદ્રનું જલ તો આકાશચારીઓ લાવ્યા હતા; કારણ કે ત્યાં આકાશચારીવિના બીજા જઈ શકતા નથી.^{૨૮, ૨૯} વળી ત્યાં જઈને અર્જુન કરતરિકે અમાપ ધન લાવ્યો હતો. હવે આ યજ્ઞમાં એક આશ્ચર્ય હતું તે હું કહું છું, તે તમે સાંભળો.^{૩૦} જ્યારે ભોજનશાલામાં પૂરા એક લાખ ગ્રાહ્યોને પીર-સાઈ રહેતું, ત્યારે ત્યાંના રાખેલા સંકેત પ્રમાણે હમેશા શંખનાદ કરવામાં આવતો હતો.^{૩૧} હે ભરતવંશી ! આ પ્રમાણે લાખ લાખ ગ્રાહ્યોને પીરસાતાં વગાડવામાં આવતો શંખ વારંવાર વગાડવામાં આવતો હતો અને તે શબ્દને વારંવાર સાંભળીને આશ્ચર્યથી મારાં રૂવાંટાં ઉભાં થઈ જતાં હતાં.^{૩૨} હે મહારાજ ! વળી યજ્ઞદર્શનને માટે આવેલા અનેક રાજાઓથી ભરેલી યુધિષ્ઠિરની સભા જેમ નક્ષત્રોથી નિર્મલ આકાશ શોભે તેવી શોભતી હતી.^{૩૩} વળી હે જનેશ્વર ! હે મહારાજ ! તે બુદ્ધિમાન પાંડુપુત્રના યજ્ઞમાં રાજાઓ સર્વ રત્નો લઈને આવ્યા હતા^{૩૪} અને હે મહીપાલ ! તેઓ વૈશ્યોની પેઠે ગ્રાહ્યોને પીરસવા રહ્યા હતા. ઓ રાજા ! યુધિષ્ઠિર રાજાની પાસે જેવી લક્ષ્મી છે, તેવી લક્ષ્મી દેવરાજ ઇંદ્રની પાસે, યમની પાસે, વરુણની પાસે અને કુબેરની પાસે પણ નથી;^{૩૫} એટલે તે પાંડુપુત્રની મહાલક્ષ્મીને જોઈને, હું દાહ પામતા ચિત્તવડે શાંતિ પામતો નથી.”^{૩૬}

શકુનિ બોલ્યો:—“હે સત્યપરાક્રમી ! તે યુધિષ્ઠિરની પાસે જે આ અતુલ લક્ષ્મી જોઈ છે, તે લક્ષ્મી મેળવવાને માટે ઉપાય છે, તેને તું સાંભળ.^{૩૭} હે ભારત ! આખી પૃથ્વીમાં હું પાસા નાખવામાં કુશળ છું, નાખવાનો

પાસો જય આપશે કે પરાજય તે હું જાણું છું, તેને અનુસરીને દ્રવ્યનો ઉપયોગ કરી જાણું છું અને દિશા તથા કાલની અનુકૂળતા જાણી શકું છું.”^{૩૮} જો કે કુંતીના પુત્ર યુધિષ્ઠિરને રમતાં આવડતું નથી તોપણ તેને દૂત રમવું વહાલું લાગે છે; માટે દૂત રમવા અથવા યુદ્ધ કરવા બોલાવતાં તે અવશ્ય આવશે;^{૩૯} અને હે વિભો ! હું કપટ* કરીને અવશ્ય તેને હરાવીશ તથા તે દિવ્ય સમૃદ્ધિને હરી લઈશ; માટે તું તેને દૂત રમવા બોલાવ.”^{૪૦}

વૈશંપાયન કહે છે:—આ પ્રમાણે શકુનિએ કહ્યું એટલે તે વખતેજ દુર્યોધનરાજાએ દૂતરાષ્ટ્રને નીચે પ્રમાણે વાકય કહ્યું;^{૪૧} “ઓ રાજા ! આ દૂતવેત્તા શકુનિ દૂત રમીને પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિરની લક્ષ્મી ખેંચી લેવાનો ઉત્સાહ રાખે છે, માટે તમારે આજ્ઞા આપવી જોઈએ.”^{૪૨}

દૂતરાષ્ટ્ર બોલ્યા:—“હું મહાબુદ્ધિમાન એવા મંત્રી વિદુરની સલાહ પ્રમાણે ચાલું છું; માટે તેની સાથે મળીને આ કાર્યનો નિશ્ચય કરીશ.”^{૪૩} તે દીર્ઘ દષ્ટિવાળો છે, માટે તે ધર્મને આગળ રાખીને બન્ને પક્ષને માટે યોગ્ય તથા પરમ હિતરૂપ અર્થનો નિશ્ચય કરીને કહેશે.”^{૪૪}

દુર્યોધન બોલ્યો:—“હે રાજેન્દ્ર ! જો વિદુર આવશે તો તમને તે દૂતથી ખાજશે અને તમે ખળ્યા એટલે હું મરીશ એમાં સંશય નથી.”^{૪૫} એટલે મારા મુવા પછી વિદુરથી તમે સુખી થજો; તથા હે રાજા ! આખી પૃથ્વીનો ભોગ કરજો. માટે તમારે શું કામ છે ?”^{૪૬}

*દૂત રમનારાઓ છ પાસાંવાળા બાર ધારવાળા અને બધી તરફથી ચોખંડા એવા પાસાથી રમે છે. જેમાં ત્રણ ત્રણ પાસાં ઉપર બન્ને રમનારાનાં નામ લખ્યાં હોય છે. તેમાં એવું કપટ કરે છે કે, સામારમનારાનાં નામો જે જે ભાગમાં આવ્યાં હોય છે તે ભાગમાં અંદર છિદ્ર કરીને સીસું ભરે છે એટલે તે ભાગ ભારે થવાથી ગબડીને નીચે જાય છે અને પોતાનાં નામવાળો હલકો ભાગ ઉપર આવે છે. તેથી ઉપર આવેલાં નામવાળો જીતેલો ગણાય છે અને બીજો નીચે ગયેલાં નામવાળો હારે છે. પ૦ નૌલકંઠ

વૈશંપાયન કહે છે:—દુર્યોધનનાં આવાં પ્રણય-થી ઉચ્ચારેલાં દીન વચન સાંભળીને ધૃતરાષ્ટ્રે દુર્યોધનના મતને મળતા થઈને પોતાના સેવકોને કહ્યું કે,^{૪૭} હજારો થાંભલાવાળી, સો દારવાળી મનોરમ અને દેખાવડી એવી એક મોટી સભા મારા શિલ્પિઓ પાસે ઝટ તૈયાર કરાવો; તથા સર્વ દેશના સુતારો બોલાવીને તે સભામાં બધે રત્નો જડાવો અને સારી રીતે પ્રવેશ કરાવ તેવી ઉત્તમ રીતે તૈયાર કરીને તે મને નિવેદન કરો.^{૪૮} હે મહારાજ! દુર્યોધનની શાંતિને માટે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજ્યે આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને પછી વિદુરને બોલાવવા મોકલ્યા;^{૪૯} કારણકે ધૃતરાષ્ટ્ર પોતે વિદુરને પૂછ્યા વિના કોઈ પણ નિશ્ચય કરતા નહિ; તેમ તે ધૂતના દોષને જાણતા હતા તોપણ યુવના રનેહથીજ તેના તરફ એ-ચાયા હતા.^{૫૦} બુદ્ધિમાન વિદુર પણ તે પ્રાપ્ત થયેલાં કલિનાં દારને સાંભળીને તથા વિનાશના મુખને ઉત્પન્ન થયેલું જાણીને ધૃતરાષ્ટ્રની પાસે દોડતા આવ્યા.^{૫૧} વિદુરજીએ પોતાના મોટા-ભાઈ મહાત્મા ધૃતરાષ્ટ્રની પાસે આવીને તેમના ચરણમાં મસ્તકવડે પ્રણામ કરીને નીચે પ્રમાણે વચન કહ્યું.^{૫૨}

વિદુર બોલ્યા:—“હે રાજન્! તમારા આ

નિશ્ચયને હું અભિનંદન આપતો નથી. હે પ્રભો! તમે ધૂતના કારણથી જે રીતે પુત્રોમાં ભેદ પડે નહિ તેમ કરો.”^{૫૪}

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા:—“હે વિદુર! જો આપણા ઉપર દેવો કૃપા કરશે તો તે પુત્રોની સાથે મારા પુત્રોને નિઃસંશય કલહ થશે નહિ.”^{૫૫} અશુભ હોય કે શુભ હોય, હિતકારી હોય કે અહિતકારી હોય, પરંતુ સગાંઓ ભલે ધૂત રમે. દેવજ એવું છે એમાં સંશય નથી.^{૫૬} હે ભારત! હું, દ્રોણ, ભીષ્મ અને તમે સન્નિધાનમાં હોઈશું એટલે દેવે વિધાન કરેલો અન્યાય કોઈપણ રીતે થશે નહિ; માટે તમે વાયુના જેવા વેગવાળા ઘોડાઓ જોડેલા રથમાં બેસીને આજેજ ઇંદ્રપ્રસ્થમાં જાઓ અને યુધિષ્ઠિરને અહીં બોલાવી લાવો.^{૫૭} હે વિદુર! હું તમને કહું છું કે, મારો આ નિશ્ચય નિઃસ્વા જેવો નથી, હું તો દેવનેજ મુખ્ય માનું છું, કે જેનાથી આ સઘળું થાય છે.”^{૫૮} આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે બુદ્ધિમાન વિદુર ‘હવે આ કુલનો નાશ થવા બેઠો છે’ એવી ચિંતા કરતા અતિશય દુઃખિત થઈને મહાબુદ્ધિમાન ભીષ્મની પાસે ગયા.

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાતર્ગત

ધૂતપર્વવિષે દુર્યોધનસંતાપ નામનો

અધ્યાય ૪૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૫૦ મો—ધૂતને માટે ધૃતરાષ્ટ્રનો નિષેધ અને દુર્યોધનનો બળાપો

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

કથં સમભવદ્ધૂતં ભ્રાતૃણાં તન્મહાત્યયમ્ ॥

યત્ર તદ્વચસનં પ્રાપ્તં પાંડવૈર્મે પિતામહૈઃ ॥૧॥

જનમેજય પ્રશ્ન કરે છે:—મહાન વિનાશક-રનાઈ ભાઈઓનું તે ધૂત કેવી રીતે રમાયું હતું કે જેમાં મારા પિતામહ પાંડવોને વનવાસરૂપી કષ્ટ ભોગવવું પડ્યું હતું? હે બ્રહ્મવેત્તામાં શ્રેષ્ઠ! તે સભામાં કયા રાજ્યો સભાસદ થયા હતા? કોણે એને અનુમોદન આપ્યું હતું? અને કોણે એ ધૂતનો નિષેધ કર્યો હતો? હે દ્વિજ! તમારાથી કથન કરાતું આ વૃત્તાંત હું વિસ્તારથી સાં-

ભળવાની ઇચ્છા રાખું છું; કારણકે હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! પૃથ્વીના વિનાશનું એ મૂળ હતું.^૩

સૌતિ કહે છે:—આ પ્રમાણે રાજ્યો પૂછ્યું, ત્યારે વ્યાસના પ્રતાપી શિષ્ય તથા વેદતત્ત્વને જાણનારા વૈશંપાયને તે વૃત્તાંત જેવી રીતે થયું હતું તે સઘળું કહેવા માંડ્યું.^૪

વૈશંપાયન કહે છે:—હે ભરતસત્તમ! હે મહારાજ! તમને જો સાંભળવાની ઇચ્છા થઈ હોય તો ફરીથી એ કથાને વિસ્તારવડે મારાથી સાંભળો.^૫ વિદુરનો વિચાર જાણ્યા પછી અંબિકાનંદ પુત્ર ધૃતરાષ્ટ્રે ફરી દુર્યોધનને એકાંતમાં નીચે

પ્રમાણે કહ્યું:- “ઓ ગાંધારીપુત્ર! તું દૂત રમી-
શ નહિ, કારણ કે વિદુર તેને વખાણતા નથી.
મહા બુદ્ધિવાળા વિદુર કદાપિ આપણું અહિત
થાય તેવું કહેશે નહિ.” વિદુર જે કહે છે તે પ-
રમ હિતકારક છે એમ હું માનું છું, માટે હે
પુત્ર! તું તે પ્રમાણે બધું કર, તારે માટે તે હિત-
રૂપ છે, એમ હું માનું છું.^૬ ઇંદ્રના ગુરુ, ઉ-
દાર બુદ્ધિવાળા, દેવર્ષિ ભગવાન યૃહસ્પતિએ
બુદ્ધિમાન ઇંદ્રને જે શાસ્ત્ર કહ્યું હતું તે સઘળા-
ને રહસ્યની સાથે મહાવિદ્વાન વિદુર બાણે છે.^૭
માટે હે પુત્ર! હું પણ સદા તેનાં વચન પ્રમાણે
ચાલું છું. હે નૃપ! કુરુઓમાં વિદુર બુદ્ધિમાન-
માં મુખ્ય ગણાય છે અને યાદવોમાં મહાબુદ્ધિ-
વાળા ઉદ્ધવની પૂજા થાય છે, માટે હે પુત્ર! તેના
કહેવા પ્રમાણે તું દૂત રમવું માંડી વાળ, દૂતમાં
વૈર થતું જણાય છે.^{૧૦, ૧૧} અને વૈર રાજ્યનો
વિનાશ કરે છે; માટે હે પુત્ર! તે રમવું તું છોડી
દે. માતાપિતાએ પુત્રનું જે કાર્ય મુખ્યતાથી
કરવું જોઈએ તે અમે કયું છે. ^{૧૨} તું આપદાદા-
ની રાજગાદીને પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યો છે, ભણ્યો છે,
શાસ્ત્રમાં કુશળ છે, હમેશા ઘરમાં લાડથી ઉછ-
ર્યો છે, ભાઈઓમાં મોટો છે અને રાજ્ય ઉપર
બેઠો છે; તો પછી કયું બીજું સુખ તને મળતું
નથી? હે મહાન બાહુવાળા પુત્ર! બીજાં મનુ-
ષ્યોને જેવું ખાવાનું તથા ઓઢવાપહેરવાનું
મળતું નથી તેવું તને મળે છે, તોપણ તું શા-
માટે શોક કરે છે? હે મહાબાહુ! તું આપદાદા-
નું મોટું સમૃદ્ધિયુક્ત રાજ્ય ભોગવે છે અને
સ્વર્ગમાં દેવના રાજા ઇંદ્રની પેઠે નિત્ય બીજને
આજ્ઞા કરતો જણાય છે; તેમ છતાં હે બુદ્ધિમાન!
આ દુઃખને ઉત્પન્ન કરનાર શોકનું કારણ તને
શી રીતે પ્રાપ્ત થયું? તે તારે મને કહેવું જોઈએ.”

દુર્યોધન બોલ્યો:- “જે પાપ-પુરુષ હું
બાઉં છું, ઓહું છું, પહેરું છું, એવો વિચાર
કરીને શત્રુની ઈર્ષ્યા કરતો નથી તે પુરુષ અધમ
ગણાય છે. ^{૧૩-૧૭} હે રાજેન્દ્ર! મને સાધારણ લક્ષ્મી
પ્રસન્ન કરતી નથી, એટલે હે વિભો! હું કુંતી-
પુત્ર યુધિષ્ઠિરની બાળવલિત લક્ષ્મી જોઈને વિશેષ

વ્યથા પામું છું.” આખી પૃથ્વી યુધિષ્ઠિરને તાબે
છે તે જોઈને હું પાપણ છું કે હજી પણ જીવ્યા
કરું છું, આ હું તમને દુઃખથી કહું છું.^{૧૮} જે
યુધિષ્ઠિરને ત્યાં નીપ, ચિત્રક, કૌકુર, કારસ્કાર
અને લોહજંઘ વંશના રાજાઓ તો દાસની પેઠે
વશ થયેલા જણાય છે,^{૨૦} વળી હિમાલય પ્રદે-
શના, સમુદ્ર પ્રદેશના, તીર ઉપર રહેનારા, રત્નની
ખાણવાળા, દેશના અને સીમાડા ઉપર રહેનારા, એ
સર્વે રાજાઓ તો યુધિષ્ઠિરને ત્યાં પ્રવેશ ન પામ-
તાં દ્રરજ રહ્યા હતા.^{૨૧} હે રાજન! યુધિષ્ઠિરે મને
જ્યેષ્ઠ તથા શ્રેષ્ઠ માનીને રત્નાદિક ભેટ લેવા ઉપર
સત્કારપૂર્વકે નિમ્ત્રેણ હતા.^{૨૨} હે ભારત! તે વખ-
તે ત્યાં બહુ મૂલ્યવાળી તથા પ્રત્યેક વસ્તુઓમાં
રત્નરૂપ એવી જે શ્રેષ્ઠ વસ્તુઓ આવી હતી, તેનો
પૂર્વાપર પાર જણાતો ન હતો.^{૨૩} તે સઘળું ધન
ગ્રહણ કરવા મારો હાથ સમર્થ થતો ન હતો
અને હું જ્યારે થાકી જતો ત્યારે દ્રરથી આણેલાં
તે ધનને લઈને લોકોનાં ટોળે ટોળાં ઉભાં રહેતાં
હતાં.^{૨૪} વળી હે ભારત! મેં યુધિષ્ઠિરની સલા-
માં બિંદુ સરોવરથી આણેલાં રત્નોવડે મયદાનવે
નિર્માણ કરેલી સ્ફટિક મણિનાં પગથીયાંવાળી
જલથી ભરેલી હોય તેવી એક સરોવરી જોઈ.^{૨૫}
તેને પાણીથી ભરેલી બાણીને મેં વસ્ત્ર ઉંચું લીધું
એટલે શત્રુની સમૃદ્ધિમાં આધિક્યથી મુંઝાઈ
ગયેલા અને તેવાં રત્નોવિનાના એવા મને ભીમ-
સેને હસી કાઢ્યો.^{૨૬} જો હું તે વખતે સમર્થ હોઉં
તો ભીમસેનને મારી નાખું; પરંતુ ઓ રાજા!
જો હું ભીમને મારવા માટે તે વખતે ઉપક્રમ કરું
તો અમારી શિશુપાલના જેવી ગતિ થાય એમાં
સંશય નહિ. હે ભારત! આ રીતે શત્રુએ મારું
હાસ્ય કયું તે મને બાળી મૂકે છે.^{૨૭, ૨૮} દ્રુપદીથી
મેં કમલવડે શોભતી તેવીજ પાણીવાળી વાપિકા
જોઈ અને હે નરાધિપ! તે શિલાની તલાવજમા
જેવી છે એમ માનીને હું ચાલવા ગયો, એટલે
તો તેના પાણીમાં પડી ગયો.^{૨૯} તે વખતે મને
અર્જુનની સાથે કૃષ્ણ ખડખડાટ હસ્યા તથા
મારા મનને વ્યથા ઉત્પન્ન કરતી દ્રૌપદી પણ
સ્ત્રીઓની સાથે હસી. ^{૩૦} પાણીમાં મારાં વસ્ત્ર

પક્ષણી ગયાં હતાં એટલે રાજાની આજ્ઞાથી સેવ-
કોએ મને ખીજાં વસ્ત્રો બદલવા આખ્યાં અને તેથી
મને મોટું દુઃખ લાગ્યું. ^{૩૧} વળી હે નરાધિપ ! ત્યાં
હું ખીજી જગ્યાએ છેતરાયો હતો તે કહું છું, તે
તમે સાંભળો. એક દરવાજાવિનાના સ્થાનમાંથી
હું નીકળવા જતો હતો એટલામાં મારું કપાળ
શિલા સાથે પછડાયું અને તે કુટી ગયું. ^{૩૨} તે
વખતે ત્યાં નકુલે અને સહદેવે મને દૂરથી ધવા-
ચલો જોયો અને તે બન્નેએ સાથે આવીને શોક
કરતાં કરતાં મને બાહુવડે પકડી લીધો. ^{૩૩} તેમાં
સહદેવ તો મગર થતો હોય તેમ મને વારંવાર

કહેવા લાગ્યો કે:—“ઓ રાજા ! આ બારણું છે,
અહીંથી તમે જાઓ.” ^{૩૪} હે નરાધિપ ! વળી તે
વખતે ભીમસેને તો મને ‘ઓ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર !’
અર્થાત્ આંધળાના પુત્ર ! એમ સંબોધીને તથા
ખડખડાટ હસીને કહ્યું કે, ‘દાર તો આ તરફ
છે.’ ^{૩૫} વળી જે રત્નોનાં મેં પહેલાં નામ પણ
સાંભળેલાં નહિ તે રત્નો મેં તે સભામાં પ્રત્યક્ષ
જોયાં અને તે મારા મનને તપાવે છે.” ^{૩૬}

ઘટિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વતીર્થત
ધૂતપર્વવિષે દુર્યોધનસંતાપ નામનો
અધ્યાય ૫૦ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૫૧ માં-ધૃતરાષ્ટ્રની આગળ દુર્યોધને કરેલું યજ્ઞની ભેટોનું વર્ણન

॥ દુર્યોધન ઉવાચ ॥

यन्मया पांडवेयानां दृष्टं तच्छृणु भारत ॥

आहतं भूमिपालैर्हि वसुमुख्यं ततस्ततः ॥૧॥

દુર્યોધન બોલ્યો:—“ હે ભરતવંશી રાજા !
પાંડવોને મારે અનેક દેશના રાજાઓએ જે મુખ્ય
ધન આણ્યું હતું અને જે મેં જોયું હતું તે તમે
સાંભળો. ^૧ હે ભારત ! હું શત્રુનાં તે ધનને જોઈને
મૂઠ થઈ ગયો હતો અને મને પોતાનું પણ ભાન
ન હતું, એટલે હું અમુક સંજ્યામાં તથા અમુક દે-
શમાંથી આવેલાં ધનને પણ જાણતો નથી; તથાપિ
હું મુખ્યત્વે કરીને ધનની સંજ્યા કહું તે તમે સાં-
ભળો. ^૨ કાંબોજ દેશના રાજાએ બકરાનાં ઉનની, દર
માં રહેનારા ઉંદર વગેરેનાં રુવાંટાંની તથા ગિલાડા-
નાં રુવાંટાંની સોનેરી કસબથી ભરેલી પુષ્કળ શાલો
તથા ઉત્તમ મૃગચર્મો યુધિષ્ઠિરને ભેટ કર્યાં હતાં.
વળી તિત્તિરી પક્ષીના જેવા કાબરચિત્રા રંગવાળા
તથા ખોપટના જેવાં નાકવાળા ત્રણસો ઘોડાઓ
તથા પીલુડી, શમી અને ઈંગોરાં ખાઈને પુષ્ટ
થયેલા ત્રણસો ઊંટ તથા ત્રણસો ખચચરો ભેટ
કર્યાં હતાં. ^{૩, ૪} હે મહારાજ ! વળી બળદો રાખી
ખેતી કરનારા બ્રાહ્મણો તથા દાસ્ય કર્મ કરનારા
બ્રાહ્મણો મહાત્મા ધર્મારાજની પ્રીતિને માટે ત્રણ
અર્વ જેટલું ધન ભેટને માટે લઈને અંદર પ્રવેશ

કરતાં અટકાવવાથી દરવાજા ઉપર ઉભા રહ્યા
હતા. વળી ખેતીવાડીથી જીવિકા ચલાવનારા અને
ગાય વગેરે પશુઓ રાખીને જીવિકા ચલાવનારા બ્રા-
હ્મણો સેંકડોનાં ટોળાંમાં સ્વચ્છ સુવર્ણનાં કર્મડલો-
માં ધી ભરીને લાવ્યા હતા; છતાં આવી ભેટ લાવતાં
પણ તેઓ અંદર પ્રવેશ કરી શક્યા ન હતા. વળી
ભરુકચ્છ દેશમાં રહેનારા શત્રો કાર્પાશિક દેશની
શ્યામ અંગવાળી, નાબુક, લાંબા કેશવાળી અને
સુવર્ણના અલંકાર વાળી એક લાખ દાસીઓ અને
ઉત્તમ બ્રાહ્મણોને યોગ્ય એવાં રંકુમૃગનાં ચર્મો
અને હે મહારાજ ! ગાંધાર દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા
ઘોડાઓ, આ સઘળી ભેટો લઈને આવ્યા હતા;
અને તે ત્યાં નિવેદન કરી હતી. ^{૫-૧૦} વળી વર-
સાદનાં પાણીથી ધાન્ય ઉપજાવીને જીવિકા ચલા-
વનારા તથા નદીનાં જલથી ધાન્ય ઉપજાવીને
જીવિકા ચલાવનારા, સમુદ્રની પાસેના નિવાસોમાં
ઉત્પન્ન થયેલા તેમજ સિંધુને સામે પારવસનારા
મનુષ્યો હતા તે, વૈરામ, પારદ, કિતવો,
અને આહીરો વિવિધ પ્રકારનાં રત્નોની સાથે
બકરાં, મેઠાં, ગાયો, સુવર્ણ, ગધેડાં, ઉંટો,
ફલથી ઉત્પન્ન થયેલું મધ, અનેક જાતની
કામળો તથા ખીજી અનેક પ્રકારની ભેટો લઈને
આવ્યા હતા, તેઓ પણ અટકાવવાથી દરવાજા

આગળ ઉભા રહ્યા હતા. ૧૧, ૧૩ વળી શૂરવીર તથા બલવાન એવો મ્લેચ્છોનો અધિપતિ પ્રાગ્જ્યોતિષનગરનો રાજા મહારથી ભગદત્ત પણ ચવનોની સાથે વાયુના જેવા વેગવાળા, ઉતાવળી ચાલના, ઉત્તમ જાતના ઘોડાઓ તથા બીજી સંપૂર્ણ ભેટ લઈને આવ્યો હતો. તે પણ મંડપમાં આવતાં અટકાવવાથી દરવાજા આગળ ઉભો હતો. ૧૪, ૧૫ તે વખતે પ્રાગ્જ્યોતિષના રાજા ભગદત્તે હીરા, પદ્મરાગ વગેરે મણિના અલંકારો તથા શુદ્ધ હાથીદાંતની મુઠવાળી તરવારો ભેટ કરીને ત્યાંથી પ્રયાણ કર્યું હતું. ૧૬ વળી ત્યાં અનેક દિશામાંથી આવેલા દ્યક્ષ, ત્ર્યક્ષ, લલાટાક્ષ, ઔષ્ણિક, અનંતવાસ, રોમક, પુરુષાદક અને એકપાદ વગેરેને યજ્ઞમંડપના દ્વાર આગળ રોકી રાખેલા મેં જોયા હતા. વળી કર લઈને આવેલા કેટલાક રાજાઓ જૂઠા જૂઠા રંગના, કાળી ડોકવાળા, મોટા દેહવાળા, દૂર સુધી ચાલનારા, કેળવેલા, બધે વખણાતા, પુષ્ટ, ઉંચા, સુંદર રંગવાળા તથા વંશુનદીનાં તીર ઉપર ઉત્પન્ન થયેલા એવા દશહજાર ગધેડાઓ તથા પુષ્કલ સોનું રૂપું ભેટ તરીકે આપીને યુધિષ્ઠિરના નિવાસમાં પ્રવેશ કરી શક્યા હતા. વળી ઇંદ્રગોપના જેવા લાલ વર્ણના, પોપટના જેવા રંગના, મનના જેવા વેગવાળા, ઇંદ્રધનુષના જેવા વિચિત્ર રંગના, સંધ્યાસમયના આભલાંના જેવા રંગના, અનેક વર્ણના અને મોટા વેગવાળા જંગલી ઘોડાઓ તથા કિંમતી સુવર્ણ એકપાદરાજાઓ ભેટમાં આવ્યું હતું. વળી ચીનાઓ, શકો, ઓડો, બર્બરો, વનવાસીઓ, વાળુઓ, હારહુણો, કૃષ્ણવર્ણ હિમાલય વાસીઓ, નીપો તથા જલસમીપ પ્રદેશમાં વસનારાઓ ત્યાં આવ્યા હતા અને તે વિવિધ રાજાઓને દરવાજા ઉપર રોકવામાં આવ્યા હતા. ૧૭-૨૪ યુધિષ્ઠિરને ભેટ કરવા માટે તેઓ અનેક રંગના, કાળી ડોકવાળા, મોટા દેહવાળા, સો

ગાઉ ચાલનારા, કેળવેલા અને બધે વખણાયેલા એવા દશહજાર ગધેડાઓ, તથા માપથી વણેલાં રંગદાર સુકોમલ સ્પર્શવાળાં, બાહલીક અને ચીનમાં તૈયાર કરેલાં, ઉનનાં, રંકુમૃગનાં રૂવાંટાંનાં, કીડાથી નીકળેલા રેશમનાં, શણનાં, કપાસવિનાનાં, વિચિત્ર ગુચ્છાવાળાં તથા કમલના જેવાં સુંદર અને સુવાળાં એવાં હજારો વસ્ત્રો, વળી મેઢાંનાં ઉનનાં વસ્ત્રો, કોમલ મૃગચર્મો ધારદાર લાંબી તરવારો, ઋષિ, શક્તિ તથા પરશુઓ, પાશ્વિમ દેશમાં, બનેલી ધારવાળી ફરસીઓ, વિવિધ જાતના રસો તથા મૃગમદ વગેરે સુગંધો અને વિવિધ જાતનાં હજારો રત્નો આ બધું લઈને આવ્યા હતા; પણ મંડપમાં જતાં રોકવાથી તેઓ દ્વાર ઉપર ઉભા રહ્યા હતા. ૨૫-૨૯ વળી શક જાતના, તુષાર જાતના, કંકજાતના, રોમશ જાતના અને શુંગિ જાતના પુરુષો દૂર સુધી ચાલનારા મોટા હાથીઓ અને બરાબર ગણેલા અર્બુદ ઘોડાઓ તથા સેંકડો પદ્મ જેટલું પુષ્કળ સુવર્ણ અને વિવિધ ભેટો લઈને વારવાથી દરવાજામાં ઉભા રહ્યા હતા. ૩૦, ૩૧ વળી પૂર્વદેશના અધિપતિ રાજાઓ કિંમતી આસનો, વાહનો તથા શય્યાઓ કે જેઓ મણિ તથા સુવર્ણથી ચિત્ર વિચિત્ર કરેલાં અને હાથીદાંતથી નિર્મેલાં હતાં તે તથા વિચિત્ર કવચો, વિવિધ જાતનાં શસ્ત્રો અને સુવર્ણથી શણગારેલા વિવિધ આકારના, કેળવેલા ઘોડાઓ જેને જોડેલા તથા વ્યાઘ્રચર્મના માફાવાળા એવા રથો, વિચિત્ર રંગના હાથીના ઓઢાઓ, વિવિધ જાતનાં રત્નો, નારાઓ, અર્ધનારાઓ અને વિવિધ જાતનાં શસ્ત્રો, આ બધું મહાન દ્રવ્ય આપીને મહાત્મા પાંડવના યજ્ઞમંડપમાં પ્રવેશ કરી શક્યા હતા. ૩૨-૩૫

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાતર્ગત દ્વૈત-પર્વવિષે દુર્યોધનસંતાપ નામનો અધ્યાય ૫૧ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય પર મો-યજ્ઞની ભેટોનું વર્ણન (ચાલુ)

॥ દુર્યોધન ઉવાચ ॥

દાયં તુ ત્રિવિધં તસ્મૈ શૃણુ મે ગદતોડનઘ ॥
યજ્ઞાર્થં રાજભિર્દત્તં મહાન્તં ધનસંચયમ્ ॥૧॥

દુર્યોધન બોલ્યો:—“ હે નિષ્પાપ ! રાજ-
ઓએ યુધિષ્ઠિરને યજ્ઞને માટે કરતરિકે જે વિ-
વિધ પ્રકારનો મહાન ધનસમૂહ આપ્યો હતો
તે હું વર્ણવું છું, તમે સાંભળો.^૧ મેરુ અને મં-
દર પર્વતની વચ્ચે શૈલોદ્ધા નદીના આસપાસ
સહિદ્રવાંસો અને નકકુર વાંસોની રમણીય છા-
યામાં વિશ્રાંતિ લેનારા એવા ખસ, એકાસન, અર્હ, પ્રદર, દીર્ઘવેણુ, પારદ, કુલિંદ, તંગણુ અને પ-
રતંગણુ જાતના રાજાઓ, કીડીઓએ જમીન ઉપ-
ર આણેલાં પિપીલિક નામનાં સોનાના ઢગોને
દ્રોણ પરિમિત પાત્રોમાં ભરીને લાવ્યા હતા.^{૨-૪}
મહાબલવાન પહાડી રાજાઓ, સુંદર કાળાં ચામરો
તથા બીજાં ચંદ્રવર્ણા ધોળાં ચામરો, હિમાલયનાં
પુષ્પોનું બનેલું સ્વાદિષ્ટ પુષ્કલ મધ, ઉત્તર કુરુ
દેશની જલ છાટેલી પુષ્પમાલાઓ, ઉત્તર કૈલા-
સની ઔષધિઓ તથા બીજી ભેટો લઈને અજ્ઞ-
તશત્રુ યુધિષ્ઠિરરાજાના દરવાજા ઉપર રોકાણુ થ-
વાથી પ્રણામ કરીને ઉભા રહ્યા હતા.^{૫-૭} વળી
જે રાજાઓ હિમાલયના પાછલા ભાગમાં રહે
છે, જેઓ સૂર્યોદયપર્વત ઉપર રહે છે તેઓ
તથા કાર્ણવેશમાં રહેનારાઓ, સમુદ્રના કિનારા
ઉપર રહેનારાઓ, લૌહિત્ય પર્વતની ચોતરફ
વસનારાઓ તથા ક્લમૂલ ખાઈને રહેનારા, ચા-
મડાં પહેરનારા, કૂર શસ્ત્રવાળા અને કૂર કર્મ
કરનારા એવા સિદ્ધ લોકોને હે પ્રભો ! મેં
ત્યાં જોયા હતા.^{૮-૯} હે પ્રજાપતિ ! તેઓ ચં-
દનનાં તથા કાલાગુરુનાં કાષ્ઠના મોટા ભારાઓ
ઢગલાખંધ ચામડાંઓ, રત્નો, સુવર્ણ તથા સુગંધ
પદાર્થો, કિરાત જાતની દશહજાર દાસીઓ, રમ-
ણીય પદાર્થો, દૂર ઉત્પન્ન થયેલાં મૃગો તથા
પક્ષીઓ, પર્વત ઉપર એકઠું કરેલું મહાકાંતિ-
વાળું સુવર્ણ અને સંપૂર્ણ કર લઈને અંદર ન

જવા દેવાથી દરવાજા ઉપર ઉભા હતા. ૧૦-૧૨
હે મહારાજા ! વળી કૈરાતો, દરદો, દર્વો, શૂરા
યમકો, ઔદુંબરો, દુર્વિભાગો, બાહલીકોની
સાથે પારદો, કાશ્મીરો, કુમારો, ઘોરકો, હંસ-
કાયનો, શિખિ, ત્રિગર્ત, યૌધેયો, ભદ્રકેકય રાજા
ઓ, અંબષો, કૌકુરો, તાક્ષર્યો, પલ્લવોની સાથે
વસ્ત્રપો, વશાતલો, ક્ષુદ્રક માલવોની સાથે મૌલેયો,
પૌંડ્રિકો, કુકુરો, શકો, અંગદેશીઓ, વંગદેશના
પુંડ્રો, શાણુવત્યો અને ગય રાજાઓ ત્યાં આવ્યા
હતા. આ બધા સારી જાતના, જથાવાળા, સદ્-
ગુણવાળા અને શસ્ત્રધારી રાજાઓ યુધિષ્ઠિર રા-
જાને આપવા માટે સેંકડો ધનમુદ્રાઓ લાવ્યા
હતા. ૧૩-૧૭ હે ભારતરાજા ! વળી વંગવાસીઓ,
કલિંગો, માગધો, તામ્રલિપ્તો, સુપુંડ્રકો, દૌવા-
લિકો, સાગરકો, પત્રોણો, શૈશવો, કર્ણપ્રાવરણો
અને બીજા ઘણા રાજાઓ ત્યાં આવ્યા હતા અને
દરવાજા આગળ ઉભેલા તેઓને રાજાની આજ્ઞાથી
દ્વારપાલો કહેતા હતા કે, ‘તમે કેટલોક સમય
અહીં રોકાશો અને સારી ભેટ ધરશો તો તમને
અંદર જવાનો પ્રસંગ મળશે.’ ૧૮, ૧૯ તે પછી
ક્ષમાશીલ અને કુલીન એવા તે પ્રત્યેક રાજાઓ
હલના ઢાંડા જેવા ઢાંતવાળા, સોનાની સાંકળવાળા,
પદ્મકમલના જેવા રંગવાળા, જરીઅન ઓઢા-
ઓથી ઢંકાયેલા, પર્વતના જેવા, નિત્ય મસ્ત
રહેનારા, કામ્યક સરોવર ઉપર વસનારા અને
કવચોથી વીંટાયેલા એવા એક એક હજાર
હાથીઓ આપીને દરવાજામાંથી અંદર મંડપમાં
પેઠા હતા. ૨૦, ૨૧ ઉપર જણાવેલા અને બીજા
પ્રત્યેક દિશામાંથી આવેલા ટોળાંખંધ મહાત્મા
રાજાઓએ યુધિષ્ઠિરના યજ્ઞમાં રત્નોની ભેટ ધરી
હતી. ૨૨ વળી ઇંદ્રના સેવક ચિત્રરથ નામના
ગંધર્વરાજે વાયુના જેવા વેગવાળા ચારસો ઘોડા-
ઓ આપ્યા હતા. ૨૩ પ્રસન્ન થયેલા તુંબુરુ
ગંધર્વે આંખાનાં પાંદડાંના જેવા લીલા રંગના
અને સુવર્ણની માલાવાળા સો ઘોડાઓ યુધિષ્ઠિરને
આપ્યા હતા. ૨૪ હે રાજા ! શૂકર નામના દેશના

કુરુવંશોત્પન્ન કૃતિ રાજ્યે ઉત્તમ જાતના સેંકડો હાથીઓ આપ્યા હતા. ૨૫ મત્સ્ય દેશના વિરાટ રાજ્યે મદમત્ત તથા સુવર્ણની માલાવાળા બે હજાર હાથીઓ ભેટ કરવા માટે આપ્યા હતા. હે રાજન્ ! પાંશુ રાજ્યમાંથી વાસુદાનરાજ છન્વીશ હાથીઓ અને સુવર્ણની માલાવાળા, વેગ અને બલવડે સંપન્ન તથા સ્થિર વયવાળા બે હજાર ઘોડાઓ તથા સંપૂર્ણ કર લઈને આવ્યો હતો; તેણે તે બધું પાંડવોને નિવેદન કર્યું હતું. ૨૬-૨૮ વળી હે પ્રજાપતિ ! દ્રુપદ રાજ્યે ચૌદ હજાર દાસીઓ, દશ હજાર સ્ત્રીવાળા દાસો, હાથી જોડેલા છન્વીસ રથો અને પોતાનું આખું રાજ્ય યજ્ઞને માટે પાંડવોને નિવેદન કર્યું હતું. વૃષ્ણિ-નંદન વાસુદેવ-શ્રીકૃષ્ણે પણ અર્જુનનાં માનને માટે ઉત્તમ જાતના ચૌદ હજાર હાથીઓ આપ્યા હતા; કારણ કે અર્જુનનો આત્મા કૃષ્ણ છે અને કૃષ્ણનો આત્મા અર્જુન છે; ૨૯-૩૧ તેથી અર્જુન કૃષ્ણને જે કંઈ કરવા કહે તે બધું કૃષ્ણ કરે એમાં કંઈ સંશય નથી. અર્જુનને માટે કૃષ્ણ પોતે સ્વર્ગલોકનો પણ ત્યાગ કરી દે; ૩૨ તેમજ અર્જુન કૃષ્ણને માટે પોતાના પ્રાણને પણ ત્યજી દે. ચોલરાજ તથા પાંડયરાજ સુગંધવાળા ચંદનના રસો સુવર્ણના કલશોમાં ભરીને લાવ્યા હતા તથા મલયપર્વતનાં અને દર્દૂર પર્વતનાં ચંદનકાષ્ઠો તથા અશુરુ કાષ્ઠોના સમૂહો, તેજદાર મણિ તથા રત્નો અને જરીઅન ઝીણું વસ્ત્રો લાવ્યા હતા તો પણ તેઓ મંડપમાં જવાનો અવકાશ ન મળવાથી દરવાજા ઉપર ઉભા રહ્યા હતા. વળી શરીરે શ્યામરંગના અને લાલ છેડાવાળી આંખોવાળા સિંહલ દેશના પુરુષો, મણિ-જડેલાં વસ્ત્રો પહેરીને આવ્યા હતા; તેઓ સમુદ્રમાં ઉત્પન્ન થયેલાં પ્રવાલો તથા પુષ્કળ મોતીઓ અને હાથીના ઉપર નાખવાના સેંકડો ગાલીચાઓ લાવ્યા હતા; પરંતુ તેઓ પણ રોકી દેવાથી દરવાજા ઉપર ઉભા હતા. વળી પ્રાક્ષણે યુધિષ્ઠિરના ઉપર પ્રીતિથી આવ્યા હતા. તેઓ તથા હારેલા ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો અને સેવા કરવાની ઇચ્છાવાળા શૂદ્રો અનેક ભેટો લાવ્યા હતા અને

તેઓએ પ્રીતિથી તથા બહુ માનથી યુધિષ્ઠિર આગળ જઈને તે ભેટો નિવેદન કરી હતી. ૩૩-૩૮ સઘળા મલેરછો તથા ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ જાતિના સર્વે વર્ણો ત્યાં આવ્યા હતા, તે અનેક દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા અનેક જાતિના લોકો યુધિષ્ઠિરને ત્યાં જાણે આ ભૂલોક સ્વર્ગલોક થઈ ગયો હોય તેવો જણાતો હતો. ઉપર પ્રમાણે શત્રુઓને રાજ્યોએ અર્પણ કરેલી જાત-જાતની પુષ્કલ ભેટો જોઈને મને દુઃખ લાગવાથી મરવાની ઇચ્છા થઈ હતી. હવે હે રાજન્ ! પાંડવોના જે સેવકો છે તે હું તમને વર્ણવું છું; ૩૯-૪૧ કે જેઓને રાંધેલું તથા કાચું અન્ન યુધિષ્ઠિર પૂરું પાડે છે. તેમને ત્યાં ત્રણ પદ્મ અને દશહજાર હાથીના માવતો તથા ઘોડેસ્વારો છે; ૪૨ અર્બુદ રથો છે અને અગણિત પાયદલો છે. તેઓને માટે કોઈક જગાએ અન્ન મપાય છે, કોઈક જગાએ રંધાય છે, તથા બીજે ઠેકાણે ભોજન આપવામાં આવે છે. વળી યુધિષ્ઠિરને ત્યાં પુણ્યાહવાચનનો ધ્વનિ થયા કરે છે. ત્યાં કોઈ પણ વર્ણનો મનુષ્ય ભૂખ્યો તરસ્યો, અલંકાર વિનાનો અથવા સત્કાર વિનાનો મેં જોયો નથી. વળી એક એકની પાસે સેવાને માટે ત્રીસ ત્રીસ દાસીઓ રહેલી એવા અડયાસીહજાર ગૃહસ્થાશ્રમી સ્નાતક બ્રાહ્મણોનું યુધિષ્ઠિર રાજ્ય પોષણ કરે છે; અને તેઓ પ્રસન્ન થતા સંતુષ્ટ થઈને 'તમારા શત્રુઓનો ક્ષય થાઓ' એવો આશીર્વાદ આપે છે. ૪૩-૪૬ વળી યુધિષ્ઠિરને ઘેર બીજા દશહજાર નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી યતિઓ સોનાની ઘાળીઓમાં ભોજન કરે છે. ૪૭ વળી હે રાજન્ ! ત્યાં સઘળા કુળડા તથા ઠોંગણાપર્યંતના મનુષ્યો જન્મ્યાં છે કે ભૂખ્યાં છે? તેની તપાસ દ્રૌપદી પોતે ભૂખ્યાં રહીને રાખે છે, અર્થાત્ બધાના જન્મ્યા પછી તે જમે છે. ૪૮ હે ભરત-વંશી ! તે યજ્ઞમાં સંબંધને લીધે પાંચાલોએ અને મિત્રતાને લીધે અંધક વૃષ્ણિ વગેરે યાદવોએ, આ બન્નેઓ માત્ર યુધિષ્ઠિરને કર આપ્યો ન હતો." ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાતર્ગત ધૂતપર્વવિષે દુર્યોધનસંતાપ નામનો

અધ્યાય પર મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૫૩ મો-યજ્ઞના ઐશ્વર્યનું વર્ણન

॥ દુર્યોધન ઉવાચ ॥

આર્યાસ્તુ યે વૈ રાજાન : સત્યસંધા મહાવ્રતાઃ ।
પર્યાપ્તવિદ્યાવક્તારો વેદાંતાવશ્યપ્રજ્ઞતાઃ ॥૧॥

દુર્યોધન બોલ્યો:-“તે યજ્ઞસમયે સત્યપ્રતિજ્ઞાવાળા, મહાન વ્રતવાળા, સંપૂર્ણ વિદ્યાવાળા, વક્તા, વેદાંતજ્ઞ, અવલૂથ સ્નાન કરનારા, ધૈર્યવાળા, લબ્ધજી, ધર્માત્મા તથા યશસ્વી એવા મૂર્ધાભિષિખ્ત આર્યરાજાઓ યુધિષ્ઠિર રાજાની સેવામાં હાજર રહેલા હતા.^{૧,૨} વળી ત્યાં દક્ષિણમાં આપવા માટે રાજાઓએ કાંસાના દોહનપાત્રોની સાથે આણેલી અરણ્યની હળરો ગાયો ઠામઠામ મેં જોઈ હતી.^૩ હે ભરતવંશી રાજા ! વળી ત્યાં યુધિષ્ઠિરને અભિષેક કરવા માટે રાજાઓ પોતે વ્યવહારહિત થઈને સત્કારપૂર્વક નાનાં મોટાં જલપાત્રો ઉપાડી લાવતા હતા.^૪ બાહ્યલીકરાજા સુવર્ણલંકૃત રથ લાવ્યા હતા, સુદક્ષિણરાજાઓ તે રથને કાંબોજદેશના ઘોળા ઘોડા જોડ્યા હતા;^૫ મહાબલવાન સુનીથરાજાઓ પ્રેમથી રથને સરખો રાખવા નીચે કાઢનો ટેકો મૂક્યો હતો, ચેદિપતિએ ધ્વજ ઉઠાવી લાવીને પોતે રથ ઉપર ચઢાવ્યો,^૬ દક્ષિણાત્ય રાજાઓ યુધિષ્ઠિરને બખ્તર પહેરાવ્યું, મગધરાજે પુષ્પમાલા તથા પાઘડી પહેરાવી, મહા ધનુર્ધારી વસુદાનરાજાઓ સાઠ વર્ષનો યુવાન હાથી આપ્યો,^૭ મત્સ્યરાજે સુવર્ણથી ભરેલાં ગાડાંઓ આપ્યાં, એકલવ્યરાજાઓ બન્ને પગની મોજડીઓ આપી, આંધલરાજે અભિષેકને માટે બહુ પ્રકારનાં જલ મંગાવી આપ્યાં,^૮ ચેકિતાનરાજાઓ ભાથો ખાંધ્યો, કાશીના રાજાઓ ધનુષ આણી આપ્યું, શલ્ય રાજાઓ સારી મુઠવાળી તરવાર અને સુવર્ણભૂષિત શીકામાં મૂકીને અભિષેકપાત્ર આપ્યું.^૯ તે પછી નારદ, દેવલ તથા અસિત મુનિને આગળ રાખીને મહાતપસ્વી વ્યાસે તથા ધૌમ્યમુનિએ યુધિષ્ઠિર રાજાને અભિષેક કર્યો હતો.^{૧૦} આ વખતે જમદગ્નિના પુત્ર મત્સ્યરાજાની સાથે

મહર્ષિઓ તથા વેદના પારને પામેલા બીજા બ્રાહ્મણો પણ પ્રીતિયુક્ત થઈને યુધિષ્ઠિરના અભિષેકમાં જોડાયા હતા,^{૧૧} જેમ સ્વર્ગમાં સપ્તર્ષિઓ દેવના રાજા ઇંદ્રની આગળ એકઠા થાય તેમ મહાન દક્ષિણા આપનારા યુધિષ્ઠિરની આગળ મહાત્મા ઋષિઓ મંત્ર ભણતા એકઠા થયા હતા.^{૧૨} આ અભિષેકપ્રસંગે યુધિષ્ઠિરના ઉપર સત્યપરાક્રમી સાત્યકિએ છત્ર ધારણ કર્યું હતું, અર્જુન તથા પાંડુપુત્ર ભીમસેને વીંઝણા લીધા હતા,^{૧૩} નકુલ તથા સહદેવે બે શુદ્ધ આમર ધારણ કર્યાં હતાં અને પૂર્વકલ્પમાં પ્રબળપતિએ જે શંખ ઇંદ્રને માટે ગ્રહણ કર્યો હતો તથા વિશ્વકર્માએ જેને હળરો સુવર્ણની ટપકીથી જડી લીધેલો હતો, તે વરુણના શંખને શીકામાં મૂકીને સમુદ્રે યુધિષ્ઠિરને આપ્યો હતો;^{૧૪,૧૫} તે શંખવડે શ્રીકૃષ્ણે જે વખતે યુધિષ્ઠિરને અભિષેક કર્યો તે વખતે મને મૂર્છા આવી ગઈ હતી. ઓ પિતા ! લોકો પૂર્વ સમુદ્રથી પાશ્વિમ સમુદ્ર ઉપર તથા દક્ષિણ સમુદ્ર ઉપર જઈ શકે છે; પરંતુ આકાશચારી સિવાય ઉત્તર સમુદ્ર ઉપર બીજું કોઈ જઈ શકતું નથી; ત્યાં પણ પાંડવોએ પોતાની સત્તા પ્રવર્તાવી છે. વળી ત્યાં મંગળકારક સેંકડો શંખો વગાડવામાં આવ્યા હતા.^{૧૬,૧૭} સંપૂર્ણ બલથી વગાડવામાં આવેલા તે શંખોના મહાન નાદથી મારાં રૂવાંટાં ઉભાં થઈ ગયાં હતાં તથા જે હીન તેજવાળા રાજાઓ હતા તેઓ તો પૃથ્વી ઉપર ઢળી પડ્યા હતા.^{૧૮} તે વખતે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, પાંચ પાંડવો, સાત્યકિ તથા આઠમા શ્રીકૃષ્ણ એટલા સ્થિર હૃદયના, વીર્યસંપન્ન તથા એકમેકને પ્રીતિથી જોતા હતા.^{૧૯} તેઓ બેભાન થયેલા રાજાઓને તથા મને મૂઠ થયેલો જોઈને હસી પડ્યા હતા. તે પછી હે ભારત ! અત્યંત પ્રસન્ન થયેલા અર્જુનને સોનાનાં શિંગડાંવાળા પાંચસો આબલાઓ ઉત્તમ બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપ્યા હતા. પ્રભાવશાલી યુધિષ્ઠિરરાજા હરિશ્ચંદ્રરાજાની પેઠે રાજા સૂયજીત્રીને જેવી રીતે પરમ લક્ષ્મીવડે અ-

ત્યંત દીપતા હતા, તેવી રીતે રંતિદેવરાજ ના-
ભાગરાજ, માંધાતારાજ, મનુ, વેનનાપુત્ર પૃથુ-
રાજ, ભગીરથ રાજ, યયાતિરાજ અને નહુ-
ષરાજ પણ દીપતા ન હતા. ૨૦-૨૩ હે વિભો !
હે ભારત ! હરિશ્ચંદ્રના જેવી પૃથાપુત્ર યુધિષ્ઠિર
ની પાસે આવી લક્ષ્મી જોઈને હવે માંડે જીવિત
તમે શી રીતે શ્રેયસ્કર જીવો છો? ૨૪ હે નરાધિ-
પ ! જેમ આંધળાએ જોડેલા બળદ ઉલટપાલટ
થઈ જાય તેમ આંધળા એવા વિધાતાએ આ

દ્વાપરયુગને વિપરીત પ્રવર્તાવ્યો છે; જેથી ના-
નાઓ વધે છે અને મોટાઓ હીન થતા જાય
છે. ૨૫ ઓ કુરુપ્રવીર ! આ બધું જોઈને વિચાર
કરતાં પણ મને શાંતિ વળતી નથી, અને તેથીજ
હું આવો શુષ્ક, નિસ્તેજ તથા શોકગ્રસ્ત થયો છું.”

ઘતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાતર્ગત
ઘતપર્વવિષે દુર્યોધનસંતાપ નામનો
અધ્યાય ૫૩ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૫૪ મો-ધૃતરાષ્ટ્રનો દુર્યોધનને ઉપદેશ

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

ત્વં વૈ જ્યેષ્ઠો જ્યૈષ્ઠિનેયઃ પુત્ર મા પાંડવાન્ દ્વિષઃ ॥
દ્રેષ્ટા હ્યસુખમાદત્તે યથૈવ નિધનં તથા ॥૧॥

ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છે:—“ હે પુત્ર ! તું બધાથી
મોટો છે, પદ્મરાણીનો પુત્ર છે, તારે પાંડવોનો
દ્રેષ કરવો નહિ; કારણ કે દ્રેષ કરનારો મૃત્યુના
હુઃખ જેવું હુઃખ ભોગવે છે. ૧ હે ભરતશ્રેષ્ઠ !
પારકાના કપટને ન જાણનારા, તુલ્ય ધનવાળા,
તારા મિત્રનો દ્રોહ ન કરનારા અને તારો પણ
દ્રેષ ન કરનારા એવા યુધિષ્ઠિરનો તારા જેવો કેમ
દ્રેષ કરે ? ૨ ઓ બેટા ! તું યુધિષ્ઠિરના સમાન
કુટુંબવાળો તથા પરાક્રમવાળો છે, છતાં હે નૃપ !
તું મોહથી શા માટે ભાઈની લક્ષ્મીની ઇચ્છા કરે
છે ? એમ ન કર, શાંત થા અને શોક છોડી દે. ૩
હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! જો તું તેવી યજ્ઞવિભૂતિની આકાં-
ક્ષા કરતો હોય, તો ભલે તારા ઋત્વિજો પણ
સમતંતુ નામનો મહાયજ્ઞ કરે ૪ અને તે યજ્ઞમાં
તારે માટે પણ રાજાઓ પ્રીતિથી તથા બહુ મા-
નથી પુષ્કલ ધન, રત્નો તથા આભૂષણો ભેટમાં
લાવશે. ૫ ઓ આપુ ! પારકાના ધનની સ્પૃહા કર-
વી એ અત્યંત અનાય પુરુષોનું આચરણ ગણાય

છે. જે મનુષ્ય પોતાનાં ધનથી સંતુષ્ટ તથા સ્વ-
ધર્મપરાયણ રહે છે, તે સુખી થાય છે. ૬ પારકા-
નાં ધનને લેવા ઉદ્યોગ ન કરવો, પોતાના કામમાં
હમેશા મગ્ન રહેવું અને મેળવેલાં ધનનું રક્ષણ
કરવું એ વૈભવનું રક્ષણ છે. ૭ વિપત્તિ પડતાં વ્યથા
વિનાનો, કુશલ, નિત્ય ઉદ્યોગશીલ, પ્રમાદરહિત
અને વિનીત અંતઃકરણવાળો પુરુષ હમેશાં ક-
લ્યાણોને જીએ છે. ૮ પાંડુના પુત્રો તારા બાહુરૂપ
છે, માટે પોતાને હાથેજ પોતાના બાહુને કાપે
તેમ તેઓને તું કાપીશ નહિ, અને ભાઈઓનાં
તે ધનમાટે તું મિત્રોનો દ્રોહ કરીશ નહિ. ૯ ઓ
રાજા ! તું અહીં પાંડુના પુત્રોનો દ્રેષ કરીશ
નહિ, તારા ભાઈઓનું જેટલું ધન છે તેટલું ધન
તાં પણ છે. બેટા ! મિત્રદ્રોહ કરવાથી મોટો
અધર્મ થાય છે. તું જો કે તારા જે પિતામહો
થાય છે તેજ તેઓના પણ પિતામહો છે; ૧૦ માટે
હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ ! તું યજ્ઞવેદીમાં ધનનું દાન
કર. પ્રિય કામનાઓનો ઉપભોગ કર અને સ્ત્રી-
ઓ સાથે આરોગ્ય રહીને કીડા કર તથા શાંત થા.”

ઘતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાતર્ગત
ઘૂતપર્વવિષે દુર્યોધનસંતાપ નામનો
અધ્યાય ૫૪ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૫૫ મો-દુર્યોધનનો પ્રલાપ

॥ દુર્યોધન ઉવાચ ॥

यस्य नास्ति निजा प्रज्ञा केवलं तु बहुश्रुतः॥
न स जानाति शास्त्रार्थं दर्वी सुपरसानिव॥१॥

દુર્યોધન બોલ્યો:-જેને પોતાની બુદ્ધિ નથી અને જે માત્ર બહુશ્રુતજ છે તે કડછી જેમ દાળના સ્વાદને સમજતી નથી તેમ શાસ્ત્રનાં રહસ્યને સમજી શકતો નથી.^૧ તમે તો બાણતાં છતાં એક નાવ જેમ પાછળ બાંધેલી બીજી નાવને ખેંચી બળ્ય છે તેમ મને પણ ખેંચીને મોહમાં નાખો છો. શું તમે સ્વાર્થમાં ચિત્ત નથી આપતા? કે મારો દ્વેષ કરો છો? જેઓના ઉપદેશક તમે છો એવા આ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો હવે ઝાઝું જીવશે નહિ; કારણ કે તમે હમણાંજ ઘૂતકાર્યથી શત્રુની લક્ષ્મીના હરણરૂપી પ્રયોજનને ભવિષ્ય ઉપર નાખો છો અર્થાત્ યજ્ઞ કરવાથી ધન મળશે એમ કહો છો.^૩ જેનો અગ્રેસર પારકાનો દોરેલો દોરવાય છે, તે રસ્તાઓમાં ભૂલોપડે છે, પછી તેની પાછળ ચાલનારાઓ તો ખરે રસ્તે બચજ ક્યાંથી?^૪ હે રાજન્! તમે પક્ષ બુદ્ધિવાળા, વૃદ્ધ પુરુષોને સેવનારા તથા જીતેદ્રિય છો તેમ છતાં પોતાનું કાર્ય કરવા તૈયાર થયેલા એવા અમને તમે બહુ મુંઝવણમાં નાખો છો.^૫ બૃહસ્પતિ લોક વ્યવહારથી રાજ્ય વ્યવહારબૂદ્ધો છે એમ કહે છે; તેથી રાજ્યે સાવધાન રહીને નિરંતર સ્વાર્થનું ચિંતન કરવું જોઈએ.^૬ હે મહારાજ! ક્ષત્રિયોની આજીવિકા વિજય ઉપરજ આધાર રાખે છે. પછી તે ધર્મ હો કે અધર્મ હો. જે પોતાની આજીવિકાજ રહી તેમાં વળી વિચાર શો કરવો?^૭ હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ રાજ! જેણે સામા શત્રુની ઝળહળતી લક્ષ્મીને મેળવવી હોય તેણે સારથિ જેમ ચાબુક મારીને ઘોડાને દોડાવે છે તેમ શત્રુઓને સર્વ દિશાઓમાં ભગાડવા જોઈએ.^૮ ગુપ્ત અથવા પ્રકાશિત એવો જે ઉપાય શત્રુને પીડનારો થાય છે તે શસ્ત્રવેત્તાઓનું શસ્ત્ર ગણાય છે; કાપનારું હોય તેજ શસ્ત્ર ગણાતું નથી.^૯ હે રાજન્! મનુષ્યના

જીવિ અથવા પ્રમાણથી શત્રુ કે મિત્ર ગણાતો નથી, પણ જે મનુષ્ય જેને સંતાપે છે તેજ તેનો શત્રુ કહેવાય છે.^{૧૦} હે રાજન્! અસંતોષ એ લક્ષ્મીનું મૂલ ગણાય છે અને તેથીજ હું અસંતોષને ઇચ્છું છું. જે મનુષ્ય પોતાની ચઢતીને માટે પ્રયત્ન કરે છે તેનેજ પરમ ન્યાય ગણવામાં આવે છે.^{૧૧} રાજ્યે પોતાની પાસે હોય તેટલાં ઐશ્વર્યમાં અથવા ધનમાં મમતા કરીને બેસી રહેવું નહિ; કારણ કે પૂર્વે સંપાદન કરેલાં ધનને બીજા રાજ્યો હરી બળ્ય છે અને તેપણ રાજધર્મ ગણાય છે.^{૧૨} ઇંદ્રે ‘આપણે પરસ્પરનો દ્રોહ કરવો નહિ’ આવો ઠરાવ કર્યા પછી વિશ્વાસઘાત કરીને નમુચિતું માથું કાપી નાખ્યું હતું, અને તેની તેવી શત્રુ પ્રત્યેની વૃત્તિ સનાતન કાલથી માન્ય ગણાય છે.^{૧૩} જેમ દરમાં સૂઈ રહેનારાં પ્રાણીને સર્પ ગળી બળ્ય છે તેમ ચઢાઈ ન કરનારા રાજાને અને પ્રવાસ ન કરનારા સંન્યાસીને ભૂમિ ગળી બળ્ય છે અર્થાત્ તેઓ પડ્યા પડ્યા ખવાઈ બળ્ય છે.^{૧૪} હે પ્રભાવતિ! પુરુષનો કોઈ જન્મથી શત્રુ નથી પણ તેની સાથે જેની સમાન આજીવિકા છે તેજ તેનો શત્રુ છે બીજો મનુષ્ય શત્રુ નથી.^{૧૫} જે મનુષ્ય પોતાની મૂર્ખતાથી વૃદ્ધિ પામતા શત્રુ પક્ષના તરફ બેદરકાર રહે છે તેને તે શત્રુપક્ષ વૃદ્ધિ પામેલા વ્યાધિની પેઠે સમૂલ નાશ પમાડે છે.^{૧૬} જેમ વૃક્ષનાં મૂળ આગળ થયેલો રાફડો પાસે રહીને વૃક્ષનો નાશ કરે છે, તેમ અદ્ય શત્રુ પણ પરાક્રમથી અત્યંત વૃદ્ધિ પામીને પાસેના શત્રુનો નાશ કરે છે.^{૧૭} હે અજમીઢવંશોત્પન્ન! હે ભારતરાજ! તમે શત્રુની લક્ષ્મી જોઈ ને રાજી ન થાઓ-પણ તેને હરી લેવાની વૃત્તિ રાખો, આ નીતિભારને બુદ્ધિમાનોએ માથે ચઢાવ્યો છે.^{૧૮} જેમ જન્મ થયા પછી જીવતાં શરીરની પ્રતિક્ષણે સ્વાભાવિક વૃદ્ધિ થયા કરે છે, તેમ જે પુરુષ પ્રતિક્ષણે ધનની વૃદ્ધિની આકાંક્ષાપૂર્વક યત્ન કરે છે તે પુરુષ પોતાની સંપત્તિમાં વૃદ્ધિ પામે છે; કારણ કે ધનની

વૃદ્ધિ પરાક્રમવડે તત્કાલ જ થાય છે.^{૧૮} કાંતો હું પાંડવોની તે લક્ષ્મીને મેળવીશ, કે કાંતો યુદ્ધમાં હણાઈને યુદ્ધભૂમિમાં શયન કરીશ' આવોવિતક જો પાંડવોનું અશ્વર્ય ન જોયું હોત તો મને થાત નહિ.^{૨૦} ઓ રાજા! પાંડવો હમેશાં વૃદ્ધિ પામે છે

અને અમારી વૃદ્ધિ અટકી પડી છે, ત્યારે આવી સ્થિતિમાં હવે મારે જીવવાનું શું પ્રયોજન છે?"

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાતર્ગત ધૂત-પર્વવિષે દુર્યોધનસંતાપ નામનો અધ્યાય પદ્મ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય પદ્મ મો-ધૂત રમવાની ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે હા પડાવી.

॥ શકુનિરુવાચ ॥

યાં ત્વમેતાં શ્રિયં દૃષ્ટ્વા પાંડુપુત્રે યુધિષ્ઠિરે ॥
તપ્યસે તાં હરિષ્યામિ ઘૃતેન જયતાંવર ॥ ૧ ॥

શકુનિ બોલ્યો:-હે જય કરનારામાં શ્રેષ્ઠ દુર્યોધન! પાંડુના પુત્ર યુધિષ્ઠિરની પાસે જે લક્ષ્મી જોઈને તું સંતાપ કરે છે તે લક્ષ્મીને હું ઘૃતવડે હરણ કરી શકીશ.^૧ માટે હે રાજા! માત્ર કુંતી-પુત્ર યુધિષ્ઠિરને તું અહીં બોલાવ, એટલે કોઈ પણ પ્રકારના સંશયમાં ન ઉતરતાં તથા યુદ્ધના મોખરામાં યુદ્ધ ન કરતાં અક્ષત રહીને અક્ષવિદ્યામાં વિદ્વાન એવો હું અક્ષવિદ્યાને ન જાણનારા પાંડવોને પાસા નાખીને જીતી લઈશ. હે ભરત-વંશી રાજા! એ ઘૃતયુદ્ધમાં; દાવમાં મૂકેલાં ધન-ને મારાં ધનુષ જાણુ, પાસાને બાણુ જાણુ, પાસા-ના દાણુઓને મારી પ્રત્યંચા જાણુ અને પાસાને મૂકવાનાં તથા નાખવાનાં સ્થાનને તું મારો રથ જાણુ."^{૨-૪}

દુર્યોધન બોલ્યો:-“ઓ રાજા! આ ઘૃતને જાણનારા મારા મામા ઘૃતવડે પાંડવોની લક્ષ્મી-ને હરી લેવા માટે ઉત્સાહ રાખે છે, માટે તમારે આજ્ઞા આપવી જોઈએ.”^૫

ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છે:-“હું તો મારા ભાઈ મહા-ત્મા વિદુરના કથામાં છું એટલે તેની જોડે મળી-ને આ કાર્યનો નિશ્ચય જાણીશ.”^૬

દુર્યોધન બોલ્યો:-“હે કૌરવરાજા! સંશ-યરહિત વિદુર તમારી બુદ્ધિને ફેરવી નાખશે; કારણ કે તે જેવા પાંડવોના હિતમાં તત્પર છે તેવા મારા હિતમાં તત્પર નથી.”^૭ હે કુરુનંદન! પુરુષે પોતાનાં કાર્યનો બીજાના સમર્થથી આ

રંભ કરવો નહિ; કારણ કે કાર્યો કરવામાં બેનો વિચાર એકસરખો મળતો થતો નથી.^૮ જે મંદ બુદ્ધિનો મનુષ્ય ભયની શંકાવાળાં કાર્યોને દૂર કરીને પોતાનો બચાવ કર્યા કરે છે, તે ચોમા-સામાં પાણીથી ભીંજાયેલી સાદીની પેઠે બેઠો બેઠો નાશ પામે છે.^૯ વ્યાધિઓ અને યમરાજા, મનુષ્યને સુખ મળ્યા પછી આપણે તેને વશ કરી-શું એવી રાહ જોતા નથી, માટે જ્યાં સુધી મનુ-ષ્ય સામર્થ્યવાળો હોય ત્યાંસુધીમાં તેણે પોતાનું કંટ્યાણ કરી લેવું જોઈએ.”^{૧૦}

ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છે:-“હે પુત્ર! બલવાનની સાથે વિરોધ કરવો મને કોઈ પણ રીતે રુચતો નથી. વૈર, પૂર્વસ્થિતિથી ભ્રષ્ટ કરે છે એટલે તેજ લોભાં વિનાનું શસ્ત્ર છે એમ સમજવું.”^{૧૧} હે રાજપુત્ર! તું અનર્થનાં કારણરૂપ ઘૃતને અર્થરૂપ માને છે, પરંતુ તે ઘૃત કલહને અત્યંત ગુંથનારૂં થઈ પડે છે. જો કોઈ પણ રીતે ઘૃત રમવામાં આવશે તો તે તીવ્ર બાણુ અને તરવારોને ઉત્પન્ન કરશે.”^{૧૨}

દુર્યોધન બોલ્યો:-“પ્રાચીન કાળના રાજા-ઓ પણ ઘૃત રમતા હતા અને તેમાં તેઓનો નાશ થયો નથી તેમ યુદ્ધ પણ થયું નથી; માટે આજે તમને શકુનિનાં વચન રુચિકર થાયો અને તમે સભા કરવાની તત્કાલ આજ્ઞા આપો.”^{૧૩} ઘૃત-કીડા કરતા એવા આપણે માટે ઘૃત એ (શત્રુ પરાભવ અને ધનલાભરૂપી) શ્રેષ્ઠ સ્વર્ગદ્વાર-સુખ-દ્વાર છે, અને બીજા ઘૃત રમનારાઓને પણ તેવી રીતેજ સુખ મળ્યું છે, માટે તેમ કરવાથી આપ-ણે પાંડવોના સમાન થઈશું, તેથી તમે પાંડવોની સાથે ઘૃત રમવાનો ઇલાજ કરો.”^{૧૪}

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા:—“હે નરેન્દ્ર ! તેં જે કહ્યું તે વચન મને રુચતું નથી. ભલે તને પ્રિય લાગે તે તું કર; પરંતુ પાછળથી મારાં વચનો યાદ કરીને તને પસ્તાવો થશે. તારૂં કહેલું વચન ધર્મયુક્ત નથી તેમ ભવિષ્યમાં કલ્યાણ કરનારૂં પણ નથી.”^{૧૫} ઉહાપોહ કરવામાં કુશલ તથા શાસ્ત્રના અધ્યયનવાળા એવા વિદ્વાન વિદુરે આ બધું પહેલેથીજ જોયું હતું, અને તેજ આ ક્ષત્રિય જીવોને હણનારૂં મહાન ભય, મોહ વશ થયેલા એવા આપણને પ્રાપ્ત થાય છે.”^{૧૬}

વૈશંપાયન કહે છે:—આ પ્રમાણે કહીને બુદ્ધિમાન છતાં દૈવવડે જેનું ચિત્ત મૂઠ થયેલું એવા ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાએ ભાગ્યનેજ ઉત્કૃષ્ટ તથા દુસ્તર માનીને પુત્રનાં વચનને સ્વીકારી મોટે સ્વરે સેવકોને આજ્ઞા કરી કે,^{૧૭} “તમે હજાર થાંભલાવાળી સુવર્ણ તથા વૈદુર્ય મણિનાં ચિત્રવાળી, સો દારવાળી સ્કાટિકનાં ચોકઠાંવાળી એક ગાઉ લાંબી તથા એક ગાઉ પહોળી એવી ઉત્તમ સભા સાવધાન થઈને મારે માટે ઝડપે તૈયાર કરો.”^{૧૮}

આવી ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞા સાંભળીને બુદ્ધિમાન, કુશલ તથા યોગ્ય એવા હજારો શિલ્પિઓએ શંકારહિત થઈને ઉતાવળથી તે સભા ઝડપે તૈયાર કરી અને તે સભામાં સર્વ પદાર્થો લાવીને ગોઠવી દીધા.^{૧૯} આ પ્રમાણે થોડાજ સમયમાં બહુ રત્નવાળી, વિચિત્ર પ્રકારની તથા ચિત્રવાળાં સુવર્ણસનોથી યુક્ત એવી તે સભા સંપૂર્ણ તૈયાર થઈ છે એમ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને તેના વિશ્વાસુ સેવકોએ ખબર કહી.^{૨૦} તે પછી વિદ્વાન એવા ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાએ મંત્રીઓમાં મુખ્ય એવા વિદુરને નીચે પ્રમાણે કહ્યું કે:—“તમે રાજપુત્ર યુધિષ્ઠિરની પાસે જઈને મારાં વચનથી તેને અહીં ઝડપે બોલાવી લાવો.”^{૨૧} તેઓને તમે કહેજો કે, ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાની સભા બહુ રત્નવાળી, વિચિત્ર અને કિંમતી શય્યા તથા આસનોથી ભરપૂર છે માટે તમે તમારા ભાઈઓની સાથે આવીને તે સભા બુઝો, તથા ત્યાં સંબંધીઓની સાથે દૂત ખેલો. ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વોત્તર્ગત દૂતપર્વવિષે યુધિષ્ઠિરાનયનમાં અધ્યાય ૫૬ માં સમાપ્ત.

*અધ્યાય ૫૭ માં—યુધિષ્ઠિરને તેડી લાવવા માટે વિદુરને આજ્ઞા

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

મતમાજ્ઞાય પુત્રસ્ય ધૃતરાષ્ટ્રો નરાધિપઃ ॥

મત્વા ચ દુસ્તરં દૈવમેતદ્રાજંશ્વકાર હ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:—હે રાજા! ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાએ પુત્રના મતને જાણીને તથા દૈવને દુસ્તર માનીને ઉપર પ્રમાણે કર્યું હતું;^૧ પરંતુ અન્યાયથી તે પ્રમાણે કહેલાં ભાઈનાં વચનને અભિનંદન ન આપતાં વિદ્વાનોમાં શ્રેષ્ઠ એવા વિદુર નીચે પ્રમાણે વચન કહેવા લાગ્યા.^૨

વિદુર બોલ્યા:—“હે નૃપતિ ! આ તમારી આજ્ઞાને હું માન આપતો નથી. તમે એવું કરશો નહિ. હું કુલના સંહારથી ડરું છું. હે નરેન્દ્ર ! દૂત

રમવાથી પુત્રોમાં ભેદ પડીને તમને અવશ્ય કલહ થશે એવી મને શંકા રહે છે.”^૩

ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છે:—“હે વિદુર ! જો દૈવ પ્રતિકુલ નહિ હશે તો એ દૂતના સંબંધમાં મને કલહ સંતાપ આપશે નહિ. આ સર્વજગત દૈવને આધીન થઈને પ્રયોજક અંતર્યામીની પ્રેરણાથીજ ચેષ્ટા કરે છે, એ સ્વતંત્ર નથી;^૪ માટે હે વિદુર ! તમે મારી આજ્ઞાથી આજેજ યુધિષ્ઠિર રાજાની પાસે જાઓ અને દુર્ઘર્ષ એવા કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરને ઝડપે અહીં તેડી લાવો.”^૫

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વોત્તર્ગત દૂતપર્વવિષે યુધિષ્ઠિરાનયન નામનો અધ્યાય ૫૭ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૫૮ મો—યુધિષ્ઠિર રાજ સભામાં આવ્યા.

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તત : પ્રાયાદ્વિદુરોઽશ્વૈરુદૈર્મહાજવૈર્વલિભિઃ
સાધુદાન્તૈઃ ॥ બલાન્નિયુક્તો ધૃતરાષ્ટ્રેજરાજા
મનીષિણાં પાંડવાનાં સક્લાશે ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:—તે પછી ધૃતરાષ્ટ્ર રાજ્યએ બલાત્કારથી જેને જવાની આજ્ઞા કરેલી એવા વિદુરજી ઉંચી જાતના, મોટા વેગવાળા, બલવાન તથા સારા કેળવાયેલા ઘોડાઓ જોડેલા રથમાં બેસીને બુદ્ધિમાન પાંડવોની પાસે જવા નીકળ્યા.^૧ ઉતાવળથી માર્ગ વટાવીને મહાબુદ્ધિવાળા વિદુરજીએ ત્રણે વર્ણના લોકોનાં પૂજનને સ્વીકારતાં યુધિષ્ઠિર રાજના નગરમાં પ્રવેશ કર્યો.^૨ પછી તે ધર્માત્મા કુબેરના ભવન જેવા રાજમહાલયમાં પ્રવેશ કરીને ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરની પાસે આવ્યા.^૩ તે વખતે અજમીઠવંશોત્પન્ન સત્યધારી મહાત્મા અન્નતશત્રુએ વિદુરજીનો યથાવિધિ પૂજાપૂર્વક સત્કાર કર્યો. તે પછી તેમને પુત્રો સાથે ધૃતરાષ્ટ્રની ખબર પૂછવા લાગ્યા.^૪

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:—“હે વિદુરજી ! તમારું મન ઉદાસ જાણીને હું પૂછું છું કે તમે કુશલ તાથી તો આવ્યા છો ને? વૃદ્ધરાજના પુત્રો તેને અનુકૂલ તો છે ને? તથા સઘળી પ્રજા પણ આધીન છે કે?”^૫

વિદુર બોલ્યા:—“હે રાજન્ ! મહાત્મા ધૃતરાષ્ટ્રરાજ પુત્રની સાથે કુશલ છે, અને પોતાના ઉત્કર્ષમાં પ્રીતિવાળા તે મહાત્મા પુત્રોના ગુણોથી પ્રસન્ન, શોકરહિત તથા વિનમ્ર થઈને સંબંધીઓથી વીંટાઈને ઇંદ્રની પેઠે રહે છે.^૬ કુરુરાજ ધૃતરાષ્ટ્રે પ્રથમ તમારું કુશલ તથા ઐશ્વર્યાદિની વૃદ્ધિ પૂછીને આ પ્રમાણે તમને કહાવ્યું છે કે, આ તમારા ભાઈઓની સભા તમારી સભા જેવી છે માટે હે પુત્ર ! તમે અહીં આવીને તે જુઓ;^૭ અને હે પાથ ! તે સભામાં ભાઈઓની સાથે મળીને તમે સંબંધીઓ સાથે ધૂત રમો તથા આનંદ કરો, તમારા મેળાપથી

અમે પ્રસન્ન થઈશું. અહીં બધા કુરુવંશીઓ પણ આવી ચૂક્યા છે.^૮ વળી મહાત્મા ધૃતરાષ્ટ્ર રાજ્યએ જે જુગારીઓને ત્યાં રાખેલા છે તે ધૂતોને પણ ત્યાં બેઠેલા તમે જોશો. હે નૃપતિ ! એટલા માટે હું તમને બોલાવવા આવ્યો છું તેથી તમે એ વાત સ્વીકારો.”^૯

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:—“હે વિદુરજી ! ધૂત રમવાથી અમારામાં કલહ ઉત્પન્ન થશે. ધૂતના દોષને જાણનારો કયો મનુષ્ય ધૂત રમવાનું પસંદ કરે? અથવા એમાં તમે શું યોગ્ય માનો છો? અમે તો બધા તમારાં વચનનેજ આધીન છીએ.”

વિદુર બોલ્યા:—“હે વિદ્વન્ ! ધૂત અનર્થનું મૂલ છે તે હું જાણું છું, મેં તેને રોકવા માટે પ્રયત્ન પણ કર્યો હતો; પરંતુ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજ્યએ તમારી પાસે મને બલથી મોકલ્યો છે. માટે એ સાંભળીને તમે જે કલ્યાણકારક લાગે તે કરો અર્થાત્ ધૂત રમવાથી આ લોકની હાનિ છે અને ગુરુનું વચન ઉલ્લંઘન કરવાથી પરલોકની હાનિ છે માટે ગુરુની આજ્ઞાના પાલનરૂપી પરલોકનું હિત સાધવું એ મુખ્ય છે.”^{૧૦}

યુધિષ્ઠિર પૂછે છે:—“હે વિદુર તે સભામાં ધૃતરાષ્ટ્ર રાજના પુત્રો વિના બીજા કયા જુગારીઓ એકઠા થયેલા છે, તે હું તમને પૂછું છું માટે તેઓનાં નામો મને કહો; જેથી તેમની સાથે અમે સંકટો ધનના દાવો મૂકીનેરમી શકીએ.”

વિદુર બોલ્યા:—“હે રાજન્ ! ધૂતની મર્યાદા મૂકીને રમનારો, ઈચ્છા પ્રમાણે પાસા નાખવામાં કુશલ અને પાસાનાં રહસ્યને સમજનારો એવો ગાંધાર દેશનો રાજા શકુનિ તે સભામાં છે. વળી વિવિંશતિ, ચિત્રસેનરાજ, સત્યવ્રત, પુરુમિત્ર અને જય પણ ત્યાં આવેલા છે.”^{૧૧}

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:—“ખરેખર, એ સભામાં કપટ કરનારા, મહા ભયંકર અને ધૂત જુગારીઓ એકઠા થયેલા છે; તથાપિ આ સર્વ જંગત સ્વતંત્ર નથી પણ અંતર્યામીને આધીન એવા દેવને વશ રહેલું છે.”^{૧૨} હે કવિ ! હું ધૃતરાષ્ટ્રની

આજ્ઞાથી દૂતમાં આવવાની ધૃત્તિ નહિ રાખું એમ નથી; કારણ કે પુત્રને પિતા સદૈવ પૂજ્ય છે, માટે હે વિદુર! તમે મને જે પ્રમાણે કહ્યું તે પ્રમાણે હું કરીશ. ^{૧૫} દૂત રમવાની મને ધૃત્તિ નથી, એટલે દૂતમાં જય મેળવનારો શકુનિને મને સભામાં રમવા નહિ બોલાવે તો તેની સાથે હું રમવાનો નથી અને બોલાવશે તો કદાપિ હું પાછો પડવાનો નથી; કારણકે મારો એવો હમેશનો નિયમ છે. ^{૧૬} *

વૈંશપાયન કહે છે:-આ પ્રમાણે વિદુરને ધર્મરાજએ પ્રયાણને માટે રથાદિ સઘળું તૈયાર કરવાની આજ્ઞા આપી અને બીજેજ દિવસે ભાઈઓ, સેવકો તથા સ્ત્રીઓની સાથે દ્રૌપદીને આગળ કરીને તેઓ ત્યાંથી જવા તૈયાર થયા. ^{૧૭} “જેમ સામું આવતું તેજ આંખને આંજી નાખે છે તેમજ દૈવ, મનુષ્યની બુદ્ધિને હરી લે છે અને તેથી પાશવકે બંધાયલા પુરુષની પેઠે તે વિધાતાને વશ થાય છે.” ^{૧૮} આ પ્રમાણે કહીને ધૃતરાષ્ટ્રના આહ્વાનને સહન ન કરતા શત્રુને દમનારા યુધિષ્ઠિરરાજા વિદુરને સાથે લઈને નીકળ્યા. ^{૧૯} તે વખતે બાહ્યકદેશના ઘોડાઓથી જોડેલા રથમાં બેસીને શત્રુવીરને હણનારા, પૃથા-પુત્ર પાંડવે ભાઈઓથી વીંટાઈને પ્રયાણ કર્યું હતું. ^{૨૦} અમુક દિવસે તમારે આવવું, આ પ્રમાણે ધૃતરાષ્ટ્રનું આમંત્રણ હતું એટલે તેજ દિવસે રાજલક્ષ્મીથી દ્વીપતા યુધિષ્ઠિર રાજા બ્રાહ્મણોને આગળ રાખીને હસ્તિનાપુર ગયા. ^{૨૧} ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર હસ્તિનાપુરમાં જઈને ધૃતરાષ્ટ્રને ઘેર ગયા અને ત્યાં ધૃતરાષ્ટ્રને મળ્યા; ^{૨૨} તેમજ સમર્થ યુધિષ્ઠિર ભીષ્મને, દ્રોણને, કર્ણને, કૃપાચાર્યને તથા અશ્વત્થામાને પણ યથાન્યાય મળ્યા. ^{૨૩} તે પછી વીર્યવાન એવા મહાબાહુ યુધિષ્ઠિર સોમદત્તને, દુર્યોધનને, શલ્યને, શકુનિને, બીજા પ્રથમથી આવેલા જે રાજાઓ હતા તેઓને, વીર હઃશાસનને, બીજા ભાઈઓને, જયદ્રથને તથા સઘળા કુરુઓને પણ મળ્યા. તે પછી

મહાબાહુ ધર્મરાજ પોતાના સઘળા ભાઈઓથી વીંટાઈને બુદ્ધિમાન ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાના ઘરમાં પેઠા અને ત્યાંતારાઓથી વીંટાયલી રોહિણીની પેઠે વહુ-ઓથી હમેશ વીંટાયલાં અને પતિને અનુસરનારાં મહારાણી ગાંધારીને જોયાં. યુધિષ્ઠિરે ગાંધારીને પ્રણામ કર્યા, એટલે તેણે અભિનંદન આપ્યું ^{૨૪-૨૮} તે પછી પાંડવો પાછા અંધ તથા વૃદ્ધ એવા કાકા ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા પાસે આવ્યા. ^{૨૯} હે રાજા! કુરુકુલને આનંદ આપનારા ભીમસેન વગેરે પાંચ પાંડવોનાં તે વખતે રાજાએ મસ્તકો સુધ્યાં. ^{૩૦} ત્યાર પછી હે રાજા! સુંદર આકૃતિવાળા એવા પુરુષવ્યાઘ્ર પાંડવોને જોઈને કુરુવંશીઓને બહુ હર્ષ ઉત્પન્ન થયો. ^{૩૧} પછી ધૃતરાષ્ટ્રરાજાની આજ્ઞાથી પાંડવો રત્નજડિત ઘરોમાં રહેવા ગયા, તે વખતે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રની વહુઓ દ્રૌપદી વગેરે સ્ત્રીઓને જોવા લાગી અને દ્રૌપદીની બળહળતી પરમ સમૃદ્ધિને જોતાં તેઓ મનમાં ખિન્ન થઈ ગઈ. ^{૩૨, ૩૩} તે પછી તે પુરુષવ્યાઘ્રોએ સ્ત્રીઓની સાથે વાતચિત કરીને કસરત વગેરે કૃત્યો કર્યા તથા કેશસંસ્કારાદિ કૃત્યો પણ કર્યા. ^{૩૪} તે પછી સર્વે કલ્યાણ મનવાળા પાંડવોએ આહ્લિનક કર્યું, દિવ્ય ચંદનની અર્ચા કરી, બ્રાહ્મણોની પાસે સ્વસ્તિવાચન કરાવ્યું અને મનને પ્રિય લાગે તેવું ભોજન કરીને તેઓ શયનસ્થાનમાં ગયા. પરપુરનો જય કરનારા પાંડવો તે સ્થાનમાં જઈને બહુ પ્રસન્ન થયા. ત્યાં સ્ત્રીઓ તેમના યશો ગાવા લાગી અને કુરુઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તેઓ નિદ્રાને આધીન થઈ ગયા. ^{૩૫, ૩૬} આ રીતે રતિવિહાર કરનારા પાંડવોની તે રાત્રિ સુખથી વ્યતીત થઈ. પછી સવાર થતાં બંદીજનોથી સ્તુતિ કરાયલા પાંડવો શ્રમરહિત થઈને બહુત થયા. ^{૩૭} આ રીતે રાત્રે સુખથી રહેલા સઘળા પાંડવોએ સવારમાં આહ્લિનક કૃત્ય કર્યું, તે પછી તેઓ જુગારીઓથી અભિનંદન પામીને તે રમણીય એવી દૂતસભામાં દાખલ થયા. ^{૩૮}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વતર્ગત દૂત-પર્વવિષે યુધિષ્ઠિર સભાગમન નામનો

અધ્યાય ૫૮ મો સમાપ્ત.

*નટવર ચક્રવર્તીવાળા હિંદી ભાષાંતરમાં આ શ્લોકથી આ અધ્યાયને જૂદો કર્યો છે અને બીજા હિંદીમાં સાથેજ રાખેલો છે.

અધ્યાય પદ્મો યુધિષ્ઠિર અને શકુનિનો સંવાદ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

પ્રવિચ્ચ તાં સમાં પાર્થ યુધિષ્ઠિરપુરોગમાઃ ॥
સમેત્ય પાર્થિવાન્સર્વાન્પૂજાર્હાનમિપૂજ્ય ચ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:-યુધિષ્ઠિરને આગળ કરીને પૃથાના પુત્ર પાંડવો તે સભામાં દાખલ થયા અને સર્વ રાજાઓને મળીને તથા પૂજન કરવા યોગ્ય રાજાઓની પૂજા કરીને વય પ્રમાણે આશીર્વાદ, નમસ્કારાદિ કરતા સ્પૃહા કરવા યોગ્ય બિછાનાંવાળાં વિચિત્ર આસનો ઉપર યોગ્યતા પ્રમાણે બેઠા. ૧,૨ તેઓના ત્યાં બેઠ પછી તથા સર્વે રાજાઓના બેઠા પછી સુબલનો પુત્ર શકુનિ યુધિષ્ઠિરને કહેવા લાગ્યો. ૩

શકુનિ બોલ્યો:-“ હે રાજન્! સભામાં પાસા નાખવાનું વસ્ત્ર પાથરેલું છે અને સર્વે રાજાઓ તમારી વાટ જોતા બેઠા છે, એટલે હે યુધિષ્ઠિર! પાસા નાખીને હવે દૂત રમવા માટે કંઈ ઠરાવ કરો. ” ૪

યુધિષ્ઠિર બોલ્યો:-“ દૂત એ ઠગાઈ છે, પાપનો હેતુ છે, એમાં ક્ષત્રિયોને યોગ્ય પરાક્રમ નથી; તેમજ નિશ્ચલ નીતિ પણ નથી; ત્યારે હે રાજન્! તમે દૂતનાં શામાટે વખાણ કરો છો? ૫ જુગારી ધૂર્ત ઠગાઈ કરે છે, તેમાં તેની કીર્તિનાં વખાણ થતાં નથી. હે શકુનિ! તું કૂરની પેઠે આ પ્રમાણે શઠાઈ કરીને અન્યાયથી અમને જીતવાની ઇચ્છા ન રાખ. ” ૬

શકુનિ બોલ્યો:-“ જે જુગારી પુરુષ જય-પરાજયના હેતુઓના વિવેકને જાણે છે, જે સામે કપટ કરવા માંડે ત્યારે શું કરવું? તેને જાણે છે, જે દૂતક્રિયાઓમાં કંટાળતો નથી તથા જે મહાબુદ્ધિવાળો છે, તે દૂત રમી જાણે છે અને તે દૂતક્રિયામાં સઘળું કરવા સમર્થ થાય છે. ૭ હે પાર્થ! દૂતમાં જયપરાજયરૂપી વ્યવહાર પાસાને આધીન છે. તે જો પ્રતિકૂલ થાય તો રમનારા એવા આપણ બેમાંથી એકનો પરાજય કરે, અને તેથીજ પરાજયરૂપી દોષ ઉત્પન્ન થાય છે,

અર્થાત્ એમાં ઇચ્છાથી કપટ કરી શકાતું નથી; કારણ કે પાસો દેવને અધીન પડે છે, માટે હે રાજન્! તમે શંકા રાખો નહિ. ચાલો, આપણે રમત શરૂ કરીએ. તમે દાવમાં મૂકવાનું દ્રવ્ય મૂકો અથવા મોઢેથી કહો, વિલંબ કરશો નહિ. ”

યુધિષ્ઠિર કહે છે:-“ સ્વર્ગ તથા મોક્ષને પ્રાપ્ત કરનારાં એવાં કર્મ તથા જ્ઞાનનું નિત્ય પરિશીલન કરનારા આ મુનિશ્રેષ્ઠ અસિતદેવલ આ પ્રમાણે કહે છે: ‘જુગારીઓની સાથે કપટથી દૂત રમવું એ પાપરૂપ છે; ધર્મથી યુદ્ધમાં વિજય મેળવવો તે શ્રેષ્ઠ છે, દૂતનો વિજય શ્રેષ્ઠ નથી. ૮, ૧૦ યુદ્ધમાં આર્ય પુરુષો અપશબ્દો બોલતા નથી તેમજ કપટ પણ કરતા નથી; એટલે યુદ્ધ કુટિલતા તથા કુટિલ પુરુષથી રહિત છે, તેથી સત્પુરુષો યુદ્ધનો સ્વીકાર કરે છે. ’ ૧૧ અમે જે ધનથી ગ્રાહ્યોને ઉપકાર કરવા તથા તેઓથી વિદ્યા ગ્રહણ કરવા શક્તિપૂર્વક યત્ન કરીએ છીએ, તે અમારાં ધનને હરી લેવા માટે તું મર્યાદા મૂકીને દૂત રમીશ નહિ. હે શકુનિ! તું બીજાને મિથ્યા જીતીશ નહિ. ૧૨ હું તો એવું નીચ કર્મ કરીને સુખ અથવા ધનની ઇચ્છા કરતો નથી. એ તો ધૂર્તોનું કામ છે; સત્પુરુષો એવાં કામને વખાણતા નથી. ” ૧૩

શકુનિ બોલ્યો:-“ હે યુધિષ્ઠિર! વેદવેત્તા ગ્રાહ્ય, વેદવેત્તાઓની સાથે જીતવાની ઇચ્છા-રૂપી નીચ કર્મથીજ વાદ કરે છે તથા વિદ્વાન અવિદ્વાનની સાથે તેવી ઇચ્છાથીજ વાદ કરે છે, તોપણ તેને લોકો નીચ કર્મ કહેતા નથી. ૧૪ હે યુધિષ્ઠિર! દૂત રમી જાણનારો સામાની સાથે કપટવડેજ પાસાથી રમે છે અને વિદ્વાન અવિદ્વાનની સામે કપટથી વ્યવહાર કરે છે, તોપણ તેને લોકો કપટ કહેતા નથી. ૧૫ વળી હે યુધિષ્ઠિર! અસ્ત્રવિદ્યામાં કુશલ પુરુષ અસ્ત્રવિદ્યામાં અકુશલની સાથે, મહાબલવાન નિર્બલની સાથે અને વિદ્વાન મૂર્ખની સાથે કપટથી વ્યવહાર કરે છે. આ પ્રમાણે સર્વે કર્મોમાં કપટજ

ચાલે છે; તોપણ તેને લોકો કપટ કહેતા નથી.^{૧૬}
તમે અહીં મારી આગળ આવીને આ રમતને
જો કપટ માનતા હો તથાં તમને બીક લાગતી
હોય, તો તમે ઘૂત રમવાથી દૂર થાઓ.”^{૧૭}

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:—“એવી મારી પ્રતિજ્ઞા
છે કે, મને બોલાવ્યો હોય એટલે હું પાછો ફરું
નહિ. હે રાજન્! વિધિ બલવાન છે અને હું
દેવને વશ રહેલો છું;^{૧૮} માટે બોલો, આ સભા-
માં મારે કોની સાથે ઘૂત રમવાનું છે? અને મારી
સામે કોણ બીજો હોડ બંકનારો છે? તે જણાવ્યા
પછી ઘૂત શરૂ કરો.”^{૧૯}

દુર્યોધન બોલ્યો:—“હે રાજન્! રત્નો તથા
ધનને આપનારો હું છું અને મારા તરફથી રમ-
નારા આ મારા મામા શકુનિ છે.”^{૨૦}

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:—“એક પુરુષ બીજા
પુરુષને બદલે ઘૂત રમે, એ મને વિષમ જણાય
છે. હે વિદ્વન્! એ વાતનો તમે સ્વીકાર કરો. પછી
તમારી ઈચ્છા હોય તો ભલે આ રીતે ચલાવો.”^{૨૧}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાતર્ગત
ઘૂતપર્વવિષે યુધિષ્ઠિરશકુનિસંવાદ નામનો
અધ્યાય ૫૮ મો સમાપ્ત.

*અધ્યાય ૬૦ મો-ઘૂતનો આરંભ

॥વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

उपोह्यमाने घूते तु राजानः सर्व एव ते ॥

धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य विविशुस्तं सभां ततः ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:—ઘૂતનો આરંભ થયો,
એટલે તે સર્વે રાજાઓ ધૃતરાષ્ટ્રને આગળ કરી-
ને તે સભામાં દાખલ થયા.^૧ હે ભારત! તેમાં
ભીષ્મ, દ્રોણ, કૃપાચાર્ય તથા મહાબુદ્ધિવાળા વિ-
હરજી, એટલા અપ્રસન્ન મનથી ધૃતરાષ્ટ્રની પાછ-
ળ આવ્યા.^૨ સિંહના જેવી ડોકીવાળા અને મ-
હાન બલવાળા તે રાજાઓ ચિત્રવિચિત્ર એવાં
પુષ્કળ સિંહાસનો ઉપર બબ્બેની જોડીથી તથા
કેટલાંક ઉપર એક એક બેસી ગયા.^૩ હે રાજન્!
તે સભા, આવેલા રાજાઓથી, જેમ એકઠા
થયેલા મહાભાગ્યશાલી દેવોથી સ્વર્ગ શોભે
તેમ, શોભવા લાગી.^૪ હે મહારાજ! તે બધા-
ઓ વેદવેત્તા, શૂરા તથા તેજસ્વી દેહ-
વાળા હતા. તેઓના બેઠા પછી ત્યાં સંબંધી-
ઓનું ઘૂત આરંભાયું.^૫

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:—હે રાજન્! આ બહુ
મૂલ્યવાળો, સમુદ્રના આવર્તનમાં ઉત્પન્ન થયેલો,
શોભાસંપન્ન, ઉત્તમ સુવર્ણથી મઢેલો અને હાર
સાથે રહેલો એવો મણિ હું મારા દાવમાં મૂકું છું.
હે રાજા! સામા દાવમાં તમે શું મૂકો છો, કે
જે ધનથી તમે મારી સાથે જુગાર રમશો?”^{૬, ૭}

દુર્યોધન બોલ્યો:—“મારી પાસે ઘણા મ-
ણિઓ અને પુષ્કળ ધન છે તે હું મૂકું છું. મને
ધનના સંબંધમાં ઓછીવત્તી કિંમતને માટે
ઈર્ષ્યા નથી, તમે આ દાવને જીતી લ્યો.”^૮

વૈશંપાયન કહે છે:—તે પછી પાસાના રહ-
સ્યને જાણનારા શકુનિએ હાથમાં પાસાઓ લઈ-
ને તેને બાજુ ઉપર નાખ્યા અને યુધિષ્ઠિરને કહ્યું
કે:—“અમે જીત્યા છીએ.”^૯

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત
ઘૂતપર્વવિષે ઘૂતારંભ નામનો
અધ્યાય ૬૦ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬૧ મો-કૌરવ અને પાંડવોનું ઘૂત

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

મત્ત કૈતવકૈનૈવ યજ્ઞિતોઽસ્મિ દુરોદરે ॥

શકુને હંત દીવ્યામો ગ્લહમાનાઃ પરસ્પરમ્ ॥૧॥

યુધિષ્ઠિર બોલ્યાઃ-“ઓ ઘૂતમત્ત શકુનિ ! તેં મને આ દાવમાં કપટ કરીને હત્યો છે; તો-પણ આલ, આપણે ફરી દાવ માંડીને રમીએ. મારી પાસે હજારો સુવર્ણમુદ્રાથી ભરેલી સુંદર પેટીઓ છે, અખૂટ ધનનો ભંડાર છે તથા પુષ્કળ સોનુંરૂપું છે. હે રાજન્ ! એ મારાં ધનથી હું તારી સાથે દાવ માંડીને રમું છું.” ૨

વૈશંપાયન કહે છે:-આ પ્રમાણે શકુનિને કહ્યું, એટલે શકુનિએ ફરી પાસા નાખીને કૌરવોના કુલને પ્રવર્તાવનારા, ધાર્મિક તથા મોટા ભાઈ એવા પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિર રાજાને કહ્યું કે ‘હું હત્યો છું.’ ૩

યુધિષ્ઠિર બોલ્યાઃ-“આ હજાર રથના જેવો વ્યાઘ્રચર્મથી મઢેલો, ઘણો મજબૂત, સુંદર ચક્રો તથા સાહિત્યોવાળો, શોભાસંપન્ન, ઘુઘરીઓની ઝુલોથી અલંકૃત, પુણ્યરૂપ મેઘ તથા સમુદ્રના જેવા શબ્દવાળો તથા યુદ્ધમાં વિજય અપાવનારો એવો સંહ્યાદન નામનો રાજરથ છે કે જેમાં બેસીને અમે અહીં આવ્યા હતા અને જેને કુરરપક્ષીના જેવા રંગવાળા, રાજ્યમાં માનીતા તથા સુંદર એવા આઠ ઘોડાઓ બેંચે છે, કે જેઓની વેગવાળી દોડથી અત્યંત દૂર રહેલો ભૂચર પ્રાણી પણ એઓના પગની નજીક થઈ નય છે, હે રાજન્ ! એ રથ માંડે ધન છે અને તેને દાવમાં મૂકીને હું તારી સાથે રમું છું.” ૪-૬

વૈશંપાયન કહે છે:-આ સાંભળીને કપટના આશ્રયવાળા શકુનિએ પાસા નાખીને યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે:-“આ તમારું ધન હતી લીધું છે.” ૭

યુધિષ્ઠિર બોલ્યાઃ-“મારી એક લાખ દાસીઓ છે, કે જેઓ યુવાન વયવાળી, સોનાનાં મંગલસૂત્ર પહેરનારી, શાંખની ચુડીઓ તથા

બાબુબંધવાળી, કંઠમાં કાંઠેલીવાળી, સારી રીતે શણગારાયેલી, મહાન કિંમતી પુષ્પમાલા તથા આભરણવાળી, સુંદર વસ્ત્ર પહેરનારી, ચંદનચર્ચિત અંગવાળી, મણિઓ અને સુવર્ણને ધારણ કરનારી તથા ચોસઠે કલામાં કુશલ છે. આ નૃત્ય તથા સામગાનમાં કુશલ એવી દાસીઓ મારી આજ્ઞાથી સ્નાતક બ્રાહ્મણો, પ્રધાનો તથા રાજાઓની પાદપ્રક્ષાલન વગેરે સેવાઓ કરે છે. હે રાજન્ ! આ માંડે ધન છે, તેને દાવમાં મૂકીને હું તારી સાથે ઘૂત રમું છું.” ૮-૧૦

વૈશંપાયન કહે છે:-આ સાંભળીને કપટના આશ્રયવાળા શકુનિ યુધિષ્ઠિરપ્રત્યે બોલ્યો કે:-“એ ધન મેં હતી લીધું છે.” ૧૧

યુધિષ્ઠિર બોલ્યાઃ-“મારી પાસે એક લાખ દાસો છે. જેઓ અતિશય ચતુર, અનુકૂળ રહેનારા, સદા રેશમી વસ્ત્રો પહેરનારા, ડાહ્યા, સંસ્કારી બુદ્ધિવાળા, જિતેન્દ્રિય, યુવાન તથા સ્વચ્છ કુંડલોને ધારણ કરનારા છે, તેઓ હાથમાં થાળીઓ લઈને અહોનિશ અતિથિઓને ભોજન કરાવ્યા કરે છે, હે રાજન્ ! એ માંડે ધન છે, તેનાથી હું તારી જોડે દાવ માંડીને રમું છું.” ૧૨, ૧૩

વૈશંપાયન કહે છે:-આ સાંભળીને પાસા નાખીને કપટના આશ્રયવાળા શકુનિએ ‘એ પણ હત્યું છે’ એમ યુધિષ્ઠિર રાજાને કહ્યું. ૧૪

યુધિષ્ઠિર બોલ્યાઃ-“હે સુખલના પુત્ર શકુનિ ! મારી પાસે મદમત્ત એવા એક હજાર હાથીઓ છે, કે જેઓ સોનાની સાંકળવાળા, આભૂષણોથી શણગારેલા, ગળામાં તથા ગંડસ્થલમાં પદ્મનાં ચિહ્નવાળા, સુવર્ણની માલાવાળા, સારી રીતે કેળવાયેલા, રાજાઓને વહન કરનારા, યુદ્ધમાં થતા સર્વ જાતના શબ્દોને સહન કરનારા, હલના ઢાંડા જેવા ઢાંતવાળા, મોટી કાયાવાળા, આઠ આઠ હાથિણીઓની સાથે રહેનારા, સઘળાઓ શત્રુપુરના દરવાજા ભેદનારા અને નૂતન મેઘના જેવા ક્યામ છે, હે રાજન્ ! આ માંડે ધન

છે, તેનાથી હું તારી સાથે દ્યૂત રમું છું.” ૧૫-૧૭

વૈશંપાયન કહે છે:-આ પ્રમાણે બોલતા યુધિષ્ઠિરને હસતો હોય તેમ શકુનિએ પાસા નાખીને કહ્યું કે:-“એ ધન પણ મેં જીત્યું છે.” ૧૮

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:-“તેટલાજ મારા રથો છે, કે જે સોનાના ધ્વજદંડવાળા, પતાકાયુક્ત, કેળવેલા ઘોડાઓથી જોડેલા અને નાના પ્રકારનાં યુદ્ધ કરનારા રથીઓથી યુક્ત છે, જે રથીઓને યુદ્ધ કરવાનું હોય અથવા ન હોય તો પણ એક એકને મહિને દિવસે હજાર હજાર મુદ્રા પગાર મળે છે, હે રાજન્! એ માફ ધન છે અને તેના વડે હું તારી જોડે દ્યૂત રમું છું.” ૧૯, ૨૦

વૈશંપાયન કહે છે:-આ પ્રમાણે વચન કહ્યાં, તે વખતે જેણે વૈર ઉત્પન્ન કરેલું એવા દુરાત્મા શકુનિએ પાસા નાખીને યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે:-“એ ધન પણ જીત્યું છે.”

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:-“મારી પાસે તેતરના જેવા કાબરચિત્રા રંગવાળા તથા સુવર્ણની માલાવાળા ગાંધર્વ અશ્વો છે, કે જે શત્રુને દમનારા તથા યુદ્ધમાં જીતાઈને પરાભવ પામેલા એવા ચિત્રરથ ગાંધર્વે પ્રસન્ન થઈને પ્રીતિપૂર્વક ગાંડીવધનવા અર્જુનને આપ્યા હતા. હે રાજન્! એ માફ ધન છે, તેને દાવમાં મૂકીને હું તારી જોડે દ્યૂત રમું છું.” ૨૧-૨૩

વૈશંપાયન કહે છે:-આ સાંભળીને કપટી શકુનિએ પાસા નાખીને યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે:-“એ ધન પણ અમે જીતી લીધું છે.” ૨૪

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:-“મારે ત્યાં શ્રેષ્ઠ એવા દશ હજાર રથો તથા ગાડાંઓ છે કે જે બધાં જાત જાતના ઘોડા, બળદો વગેરેથી જોડેલાંજ ઉભાં રહે છે. વળી પ્રત્યેક વર્ણમાંથી વીણી વીણીને એકઠા કરેલા સાઠ હજાર ચોદ્ધાઓ છે કે જેઓ યથાયોગ્ય ઉન્નતિને પામેલા, શૂરવીર, વીર પુરુષને યોગ્ય પરાક્રમવાળા અને વિશાલ છાતીવાળા છે. તેઓ હમેશા દૂધ પીએ છે અને ઉંચી જાતના ચોખા ખાય છે. હે રાજન્! માફ એ ધન છે, તેને દાવમાં મૂકીને હું તારી જોડે રમું છું.” ૨૫-૨૭

વૈશંપાયન કહે છે:-આ સાંભળીને ધૃતાર્તાના આશ્રયવાળો શકુનિ પાસા નાખીને ‘અમે એ ધન પણ જીત્યું છે’ એમ યુધિષ્ઠિરપ્રત્યે બોલ્યો.

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:-“તાંબાનાં અને લોઢાનાં બધાં મોંવાળાં પાત્રોમાં મારા ચારસો ભંડારો છે, કે જે એક એકમાં હે ભરતવંશી! ઉત્તમ જાતનું કિંમતી તથા તેજસ્વી પાંચ પાંચ દ્રોણ ચોખ્ખું સોનું ભરેલું છે, હે રાજન્! એ માફ ધન છે તેને દાવમાં મૂકીને હું તારી સાથે દ્યૂત રમું છું.” ૨૮-૩૦

વૈશંપાયન કહે છે:-આ સાંભળીને કપટના આશ્રયવાળા શકુનિએ યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે:-“હું જીત્યો છું.” ૩૧

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાતર્ગત
ઘટપર્વવિષે દેવન નામનો
અધ્યાય ૬૧ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬૨ મો-વિદુરનાં હિત વચન.

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

एवं प्रवर्तिते द्यूते घोरे सर्वापहारिणि ॥
सर्वसंशयनिर्मुक्ता विदुरो वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:-આ પ્રમાણે સર્વ ધનને ખેંચી લેનાર ભયંકર દ્યૂત ચાલતું હતું તે વખતે સર્વ સંશયને નિવૃત્ત કરનારા એવા વિદુરજી નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા. ૧

વિદુર બોલ્યા:-“ઓ ભરતવંશી મહારાજ! મરવાની તૈયારીવાળાને જેમ ઔષધ રુચે નહિ, તેમ મારાં વચન તમને રુચશે નહિ; તોપણ હું તમને જે કહું છું તે તમે સાંભળો. ૨ જે ભરતકુલનો નાશ કરનારો, પાપી ચિત્તવાળો દુર્યોધન, પૂર્વે જન્મતાંની સાથેજ શિયાળવાંની પેઠે કઠોર સ્વરૂપે રડતો હતો, તેજ આ તમારા વિનાશને માટે અત્યારે યોગ્ય

કારણરૂપ થઈ પડ્યો છે. તમે દુર્યોધનના રૂપથી પોતાના ઘરમાં વસતા શિયાળને મોહવડે ઓળખતા નથી; પરંતુ હું તમને શુકાચાર્યનાં નીતિવચન કહું છું તે સાંભળો.^૪ મધ વેચનારો મધને જોઈને, તે લેવા જતાં હું ઉપરથી ખીણમાં પડીશ, એમ જાણતો નથી અને પર્વત ઉપર ચઢી મધમાં આસક્ત થાય છે, એટલે ત્યાંથી પડે છે;^૫ તેમજ આ દુર્યોધન પાસાના દૂતરૂપી મધુથી મદમત્ત થયો છે, એટલે મધ પાડનારાની પેઠે વિચાર કરતો નથી; તેમજ મહારથીઓની સાથે વૈર કરીને પોતાના પતનને પણ સમજતો નથી.^૬ હે મહાબુદ્ધિમાન! મારા જાણવામાં છે કે, પૂર્વે ભોજવંશમાં એક અમંગલકારક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો હતો, તેને રાજાએ નગરવાસી જનોના હિતની ઈચ્છાથી ત્યજી દીધો હતો.^૭ વળી અંધકો, યાદવો અને ભોજાએ એકઠા મળીને કંસને ત્યજી દીધો હતો અને દૈવયોગથી શત્રુને હણનારા શ્રીકૃષ્ણે તેનો નાશ કર્યો હતો.^૮ આ પ્રમાણે તેનો નાશ થવાથી તે જ્ઞાતિવાળા સંકડો વર્ષને માટે આનંદ ભોગવે છે; માટે તમે પણ અર્જુનને આજ્ઞા આપો, એટલે તે દુર્યોધનનો વિગ્રહ કરે^૯ અને એ પાપીના નિગ્રહથી કુરુવંશીઓ સુખથી આનંદ ભોગવે. ઓ રાજા! આ કાગડાના બદલામાં તમે મયૂરરૂપી પાંડવોને ખરીદી લ્યો. આ શિયાળને બદલે વ્યાઘ્રરૂપી પાંડવોને ખરીદો અને શોકસાગરમાં ડૂબો નહિ.^{૧૦} આખા કુલના ભલાને માટે વિનાશક થતા એક પુરુષને ત્યજી દેવો, ગામને માટે આખા કુલનો ત્યાગ કરવો, દેશને માટે ગામને ત્યજી દેવું અને પોતાના રક્ષણને માટે પૃથ્વીનો પણ ત્યાગ કરવો.^{૧૧} જ્યારે જલને ત્યજવાનો પ્રસંગ

આવ્યો, ત્યારે મહાન અસુરોપ્રત્યે સર્વજ્ઞ, સર્વ પ્રાણીઓના અભિપ્રાયને જાણનારા અને સર્વ શત્રુઓને ભય ઉત્પન્ન કરનારા એવા શુકાચાર્યે ઉપર પ્રમાણે કહ્યું હતું.^{૧૨} હે શત્રુને તપાવનારા રાજા! પૂર્વે કેટલાંક સુવર્ણ ઓકરનારાં વનચર પક્ષીઓ એક રાજાને ઘેર રહેતાં હતાં. તે પક્ષીઓને ઉપભોગના લોભથી અંધ થયેલા તથા સુવર્ણની ગરજવાળા રાજાએ, મારવાથી બહુ સોનું નીકળશે, એમ ધારીને મારી નાખ્યાં હતાં. આ રીતે તટલાલનો લાભ તથા પરિણામનો લાભ એ બન્નેનો તેણે તુરંત નાશ કર્યો હતો; તેમજ હે રાજા! તમે પણ ધનના લોભથી પાંડવોનો દ્રોહ કરશો નહિ.^{૧૩,૧૪} અત્યારે તમારા મનમાં લક્ષ્મીનો મોહ ભરાયો છે; પરંતુ પાછળથી તમે હિરણ્ય ઓકરનારાં પક્ષીઓને મારનારા રાજાની પેઠે પશ્ચાત્તાપ પામશો; માટે હે ભરતવંશી રાજા! જેમ બગીચાનાં વૃક્ષોઉપરથી માળી વારંવાર સ્નેહ કરીને થયેલાં પુષ્પોને લઈ લે છે, તેમ તમે પણ પાંડવોના ઉપર વારંવાર સ્નેહ દાખવીને તેમના તરફથી ઉત્પન્ન થતા લાભરૂપી પુષ્પોનેજ ગ્રહણ કરો; પરંતુ ઝાડની ડાળીઓનું ઘર્ષણ કરીને તેમાંથી અગ્નિ ઝરવી તે વૃક્ષોનો નાશ કરનાર વાયુની પેઠે એ પાંડવોનો સમૂલ નાશ કરો નહિ; તથા પુત્રો, પ્રધાનો અને સૈન્યની સાથે યમલોકમાં જાઓ નહિ.^{૧૫,૧૬} ઓ ભારતરાજા! એકઠા મળેલા પાંડવોની સામે કયો પુરુષ યુદ્ધ કરે તેમ છે? સાક્ષાત્ મરુદ્ગણોસહિત દેવાધીશ ઇંદ્ર પણ એઓની સાથે યુદ્ધ કરે તેમ નથી.^{૧૭} ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાતર્ગત દૂતપર્વવિષે વિદુરહિતવાક્ય નામનો અધ્યાય દર મા સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬૩ મો-વિદુરનાં હિતવચન (ચાલુ)

॥ વિદુર ઉવાચ ॥

દૂતં મૂલં કલહસ્યામ્યુપૈતિ મિથોભેદં મહતે
દારુણાય ॥ તદા સ્થિતોઽયં ધૃતરાષ્ટ્રસ્ય પુત્રો
દુર્યોધનઃ સૃજતે વૈરમુગ્ધમ્ ॥ ૧ ॥

વિદુર કહે છે:—“ દૂત એ કલહનું મૂલ છે અને પરસ્પરમાં ભેદ પડાવનાર છે. તેને આ ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર દુર્યોધન મોટા દારુણ ભયને માટે લઈ બેઠો છે અને ભયંકર વૈર ઉત્પન્ન કરે છે. ૧ અરેરે, પ્રતીપ વંશના, શાંતનુના વંશના અને ભયંકર સેનાની સાથે બાહુલીક વંશના રાજાઓ એક દુર્યોધનના અપરાધથી સર્વ રીતે કષ્ટને પ્રાપ્ત થશે. ૨ જેમ બળદ મદમાં ભરાઈને પોતાનાં શીંગડાંને પોતેજ ભેળડમાં પછાડી નાશ પમાડે છે, તેમ આ દુર્યોધન પણ મદમત્ત થઈને સુખ-શાંતિભરેલા રાજ્યને નાશ પમાડે છે તથા પોતેજ પોતાનો વિનાશ કરવા ઉભો થયો છે. ૩ હે રાજા! જે પોતે વીર છે તથા ભાવિને જોઈ શકે એવી બુદ્ધિવાળો છે, તે જો પોતાની બુદ્ધિનો અનાદર કરીને પારકાની બુદ્ધિ પ્રમાણે ચાલે છે તો તે, જેમ સમુદ્રમાં મૂર્ખ સુકાનીવાળી નાવમાં બેસનારો ઘોર વિપત્તિમાં ડૂબે છે, તેમ ઘોર કષ્ટમાં ડૂબી જાય છે. ૪ હે રાજા! દુર્યોધન પાંડવોની સામે દાવ માંડે છે અને તમે તે જીતે છે, એમ જાણીને પ્રસન્ન થાઓ છો; પરંતુ અતિશય વિનોદ એજ છેવટે યુદ્ધરૂપ થઈ પડે છે અને તેને પરિણામે પુરુષોનો વિનાશ થાય છે. ૫ આ હાનિ, મૃત્યુ તથા નરકરૂપી નીચાં ફલવાળું દૂત, શકુ-

નિએ તમને ઠીક પ્રાપ્ત કરાવ્યું છે! જેથી આ દૂતનો ઠરાવ વિચારપૂર્વક તમારા હૃદયમાં ઠસી બેઠો છે; પરંતુ એજ દૂત અણધારેલી રીતે પોતાના બંધુ યુધિષ્ઠિરની સાથે તમારે કલહરૂપ થઈ પડશે. ૬ હે પ્રતીપવંશી રાજાઓ! હે શાંતનુવંશી રાજાઓ! આ કૌરવોની સભામાં મારી દીર્ઘદષ્ટિવાળી વાણીને તમે સાંભળો. આ મૂર્ખ દુર્યોધનની પાછળ ચાલીને તમે પણ આ અતિ ભયંકર પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં પડશો નહિ; કારણ કે જ્યારે ઘતના મદથી પરાભવ પામેલા પાંડુપુત્ર અન્નતશત્રુ પોતાના ક્રોધને રોકી શકશે નહિ તથા ભીમસેન, સવ્યસાચી અર્જુન અને નકુલસહદેવ ક્રોધ પ્રકટ કરશે, તે વખતે યુદ્ધમાં તમને બચાવનારો કોણ નીકળશે? ૭, ૮ ઓ મહારાજા! દૂત રમતાં પહેલાં પણ તમે મનથી જેટલું ધન ઇચ્છો તેટલું ધન તમારી પાસે છે, તો બહુ ધનવાળા પાંડવોને તમે જીત્યા તેથી અધિક શો લાભ? માટે તમે પાંડવોનેજ ધનરૂપ જાણીને તેમનોજ સ્વીકાર કરો. ૯ આપણે બધા શકુનિની રમતને જાણીએ છીએ કે, એ પર્વત પ્રદેશનો રાજા દૂતમાં કપટકલાને જાણે છે; માટે એ શકુનિ જ્યાંથી આવ્યો હોય ત્યાં ભલે જાય અને હે ભરતવંશી! તમે પાંડવોને યુદ્ધનું કારણ આપો નહિ. ” ૧૦

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાતર્ગત દૂત-
પર્વવિષ્ણુ વિદુરવાક્ય નામનો

અધ્યાય ૬૩ મો સમાપ્ત.

*અધ્યાય ૬૪ મો-દુર્યોધનનાં દુર્વાક્યો અને વિદુરનો હિતોપદેશ

॥ દુર્યોધન ઉવાચ ॥

પરેવામેવ યશસા શ્લાઘસે ત્વં સદા ક્ષતઃ કુત્સ
યન્ ધાર્તરાષ્ટ્રાન્ ॥ જાનીમહે વિદુર યત્પ્રિયસ્ત્વં
બ્રાહ્મણાનિવાસ્માનવમન્યસે નિત્યમેવ ॥ ૧ ॥

દુર્યોધન બોલ્યો:-“ ઓ વિદુર ! તમે હ-
મેશાં ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોની નિંદા કરો છો અને
શત્રુઓના જયો ગાઈને તેમનાં વખાણુ કરો
છો. હે વિદુર ! તમને કોણુ વહાલા છે, તે અમે
જાણીએ છીએ. અમે જાણે મૂર્ખ હોઈએ તેમ
તમે અમારું નિરંતર અપમાન કરો છો.^૧ જે પુ-
રુષ વહાલાનાં વખાણુ અને અપ્રિયની નિંદા કરે
છે, તે પુરુષને પ્રિયનો વિજયેચ્છુ તથા અપ્રિયનો
પરાજયેચ્છુ સમજવો. તમારા હૃદયમાં રહેલો
અમારા પ્રત્યેનો દ્રેષ તમારી જીહ્વા શામાટે
બહાર દેખાડે છે ? અંતરમાં રહેલા મનના
દ્રેષ કરતાં વાણીથી દેખાડેલો દ્રેષ ઘણો મોટો
લાગે છે; માટે તમારે તે વાણીથી બહાર
પાડવો ન જોઈએ.^૨ અમે તમને બોળામાં
સર્પને ધારણુ કરે તેમ ધારણુ કર્યા છે અને
તમે બિલાડાની પેઠે પોષણુ કરનારાનેજ હણો
છો ! પોતાના પાલકને હણનારા એવા તમને
બીજાઓ મહાપાપી કહેતા નથી, પરંતુ હે
વિદુર ! તમે તે પાપથી કેમ ડરતા નથી ?^૩
અમે તો શત્રુઓને જીતીને મહાન ફલ
પ્રાપ્ત કર્યું છે. હે વિદુર ! અમને તમે કઠોર
વચનો કહેશો નહિ. તમે અમારી સાથે સખ્ય
કરીને શત્રુઓના સખ્યને અભિનંદન આપો છો,
તેથી વારંવાર દ્રેષપાત્ર થાઓ છો.^૪ જે મનુષ્ય
સહન ન થાય તેવું બોલે છે તે શત્રુ થઈ પડે

*અન્ને હિંદી ભાષાંતરોમાં આ ચોસઠમા અધ્યા-
યને ત્રેસઠમા અધ્યાયની સાથે મેળવી દીધો છે. આ
રીતે અધ્યાયોને એકમેકમાં મેળવવાથી એ અન્ને
ભાષાંતરોનાં આ પર્વમાં એકના અં ૭૭ અને
બીજાના અધ્યાય ૭૮ થાય છે; જ્યારે અમારી
પ્રતમાં ૮૧ અધ્યાય છે.

ભા. ૬૦

છે અને તેથીજ શત્રુનાં વખાણુ કરતી વખતે મ-
નુષ્ય ગુહ્ય વાતોને ઢાંકી દે છે; પરંતુ તમે તો તે
ઉઘાડી પાડો છો. ઓ નિર્લજ્જ ! તમે ધૃતરાષ્ટ્ર-
ના આશ્રયમાં રહીને અમને શામાટે પીડો છો ?
તમે અહીં જે મધ્યસ્થમાં આવે તેવું બોલો છો.^૫
હે વિદુર ! તમે અમારું અપમાન કરો નહિ, અમે
તમારા મનના આ અભિપ્રાયને જાણીએ છીએ.
તમે જરા વૃદ્ધોની પાસે જઈને વિવેકબુદ્ધિ શીખી
લ્યો; અને સંપાદન કરેલા યશનું રક્ષણુ કરો; તમે
પારકાનાં કામમાં પ્રવૃત્તિ કરો નહિ.^૬ ઓ વિદુર !
આ ઘૂત ઉભું કરનારો હું છું, એવું તમે માનશો
નહિ અને નિરંતર અમને કઠોર વચન કહેશો
નહિ. હે વિદુર ! મારા હિતને માટે હું તમને
પૂછતો નથી. હે ક્ષત્તા ! તમારું ભલું સાચવો, પણ
ક્ષમાવાળા એવા અમને વાગ્યાણુથી ક્ષીણુ કરો
નહિ.^૭ ઉપદેશ કરનારો અંતર્યામી એક છે બી-
જે કોઈ ઉપદેશ કરનારો નથી. જે શાસનકર્તા
ગર્ભશય્યામાં રહેલા જીવને પણ શાસન આપે છે,
તેની પ્રેરણાથી નીચી જમીનમાં જતાં વાણીની
પેઠે હું જે કાર્યમાં યોજાયો છું તે કાર્ય કંઈ છું.^૮
કોઈ પુરુષ પર્વતમાં માથું પછાડે છે, ત્યારે કોઈ
સર્પને પોષીને ઉછેરે છે; તેમ કરવામાં બુદ્ધિજ
તે પુરુષને તેવાં કાર્ય કરવા ઉપદેશ આપે છે; છતાં
જે મનુષ્ય બલાત્કારથી બીજાને ઉપદેશ આપવા
જાય છે તો તેથી તે પોતાનો શત્રુ ઉલો કરે છે.^૯
પાંડિત મનુષ્યે પોતાની સાથે મિત્રતાથી વર્તતો
હોય તેને ઉપદેશ આપવો નહિ, પણ તેની ઉપે-
ક્ષાજ કરવી. જે મનુષ્ય કપૂરને સળગાવી તેને
બળી રહેતાં પહેલાં હોલવવા માટે જતો નથી,
તો હે ભરતવંશી ! તેને તેની અવશિષ્ટ ભસ્મ
પણુ ક્યાંય મળતી નથી. તેમજ હું પણ પાંડવોને
આ રીતે ક્રોધ પમાડી તેનો સમૂલ નાશ કરીશ
નહિ તો એઓ મને નિર્મૂલ કરીને ઉપાડી ના-
ખશે.^{૧૦} હે વિદુર ! પોતાનો દ્રેષ કરનારા અને
શત્રુવર્ગમાં ઉત્પન્ન થયેલા એવા અહિત મનુષ્યને

વિશેષે કરીને પોતાને ત્યાં રાખવો નહિ; માટે હે વિદુર ! તમારી ઈચ્છામાં આવે ત્યાં તમે જાઓ. જાણી સ્ત્રીને બહુ સમજવી હોય તો પણ તે પોતાના પતિને ત્યજી જાય.”^{૧૧}

વિદુર બોલ્યા:—“ હે રાજા ! જેઓ આટલો નીતિનો ઉપદેશ કરવાથીજ પુરુષનો ત્યાગ કરવા ઉભા થયા છે, તેઓની મિત્રતા નાશવંત છે કે નહિ તે તમે કહો. રાજાઓનાં ચિત્ત તો દ્વેષથી ભરેલાં હોય છે, તથાપિ તેઓ સામાને સાંત્વન આપીનેજ પછી મુસલોથી મરાવે છે અને પોતાનો ક્રોધ ગુમજ રાખે છે.^{૧૨} આ દુર્યોધન તો ક્રોધને પ્રકટ કરે છે; એટલે એ રાજાનીતિ નથી. આ મંદ બુદ્ધિવાળા રાજપુત ! તું પોતાને પંડિત માને છે અને મને મૂર્ખ માને છે, પરંતુ તેમ નથી. જે પુરુષ બીજા પુરુષને પોતાનો દૈવ મિત્ર કરીને પછી તેને દૂષણ આપે છે તેજ મૂર્ખ છે.^{૧૩} શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણોને ઘેર જેમ દુષ્ટ સ્ત્રી કલ્યાણ કરી શકતી નથી, તેમ મંદ બુદ્ધિવાળા પુરુષનું કલ્યાણ કરી શકાતું નથી. ખરેખર, જેમ કુમારિકાને સાઠ વર્ષનો પતિ પસંદ પડે નહિ, તેમ ભરતશ્રેષ્ઠ દુર્યોધનને સ્થિર રાજ્યાદિક નજ પસંદ પડે;^{૧૪} હે રાજા ! માટે જો તમે ભલું કરવા આહતા હો તો હિતકારક અથવા અહિતકારક સઘળાં કાર્યોના સંબંધમાં સ્ત્રીઓ, જડ, પાંગળાંઓ તથા તેવા

બધાને પણ તમે પૂછો.^{૧૫} આ લોકમાં પ્રિય વાણી બોલનારો પાપી પુરુષ મળી શકશે; પરંતુ અપ્રિય છતાં હિતકારક એવાં વચન બોલનારો તથા તેને સાંભળનારો દુર્લભ છે.^{૧૬} જે મનુષ્ય પોતાના સ્વામીનાં પ્રિય-અપ્રિયની ઠરકાર ન કરતાં માત્ર ધર્મપરાયણ રહીને કામ કરે છે તથા અપ્રિય છતાં હિતકારક વચન કહે છે, તેવા મનુષ્યથીજ રાજા સંહાયવાન ગણાય છે.^{૧૭} હે મહારાજ ! વ્યાધિથી ન થયેલા પરંતુ દૂષણથી થયેલા મર્મને છેદનારા, તાપ ઉત્પન્ન કરનારા, ક્રીતિને હણનારા, કઠોર, દુષ્ટ જેવા જણાતા, સજ્જનોએ પીજ જવા જેવા અને દુર્જનો જેને પી ન શકે તેવા આ ક્રોધને તમે પી જાઓ અને શાંતિને પ્રાપ્ત થાઓ.^{૧૮} હું તો વિચિત્રવીર્યના પુત્ર ધૃતરાષ્ટ્રને તથા તેના પુત્રોને નિરંતર યશસ્વી ધન મળે એવી ઈચ્છા રાખું છું. એ જેવી ઈચ્છા છે તેવું તમને મળે. હું હવે તમને નમસ્કાર કરું છું. માંડ પણ બ્રાહ્મણો કલ્યાણ કરે.^{૧૯} ડાહ્યા મનુષ્યે ઝેરી ડાઢવાળાં પ્રાણીઓને તથા ઝેરી આંખવાળાંઓને ક્રોધ પમાડવાં નહિ. હે કુરુનંદન ! આ હું તમને સાવધાનીથી કહું છું.”^{૨૦}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાતર્ગત

ઘૂતપર્વવિષે વિદુરહિતવાચ્ય નામનો

અધ્યાય ૬૪ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬૫ મો-દ્રૌપદીપર્યંત હારી જવું.

॥ શકુનિરુવાચ ॥

बहु वित्तं पराजैषीः पांडवानां युधिष्ठिर ॥

आचक्ष्व वित्तं कौन्तेय यदि तेऽस्त्यपराजितम् ॥

શકુનિ બોલ્યો:—“હે યુધિષ્ઠિર ! તમે પાંડવોનું બહુ દ્રવ્ય હારી ગયા છો. હે કુંતીપુત્ર ! હવે તમારી પાસે જો કંઈ ન હારેલું દ્રવ્ય હોય તો તે મને કહો.”^૧

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:—“ હે સુબલપુત્ર ! મારી પાસે અસંખ્ય દ્રવ્ય છે, જેને હું તમારું આજીવન આપી શકું છું, એ વન પણ અમે જીતા છીએ.”

કુનિ ! પણ તું મને ધનના સંબંધમાં શામાટે પૂછે છે ?^૨ દશ હજાર, દશ લાખ, શંકુ, પક્ષ, અર્બુદ, ખર્વ, શંખ, નિખર્વ, મહાપક્ષ, કોટિઓ, મધ્ય, પરાર્ધ અને તેથી પણ અધિક ધનનો તું અહીં દાવ માંડ. હે રાજા ! ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે માંડે ધન છે, તેને દાવમાં મૂકીને હું તારી જોડે જીતાર ખેલું છું.”^{૨-૪}

વૈશંપાયન કહે છે:—આ સાંભળીને કપટના આશ્રયવાળા શકુનિએ પાસાઓ નાખીને યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે, “એ વન પણ અમે જીતા છીએ.”

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:-પર્ણાશા નદીના પશ્ચિમ ભાગમાં અને સિંધુ નદીના પૂર્વ ભાગમાં બળદો, ઘોડાઓ, ગાયો અને અસંખ્ય મેઢાં તથા બકરાં-ઓ વગેરે જે કંઈ છે તે બધું માંડે ધન છે. હે સુબલપુત્ર ! તે ધન દાવમાં મૂકીને હું તારી સાથે દૂત રમું છું.”^{૧૬}

વૈશંપાયન કહે છે:-આ સાંભળીને કપટી શકુનિએ પાસા નાખી યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે, એ ધન પણ અમે જીતી લીધું છે.”^{૧૭}

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:-“હે રાજા ! બ્રાહ્મણોની માલિકીવિનાનાં નગર, દેશો, ભૂમિ, ધન અને બ્રાહ્મણવિનાના બીજા પુરુષો એ માંડે બાકી રહેલું ધન છે. આ રાજા ! એ માંડે ધન દાવમાં મૂકીને હું તારી સાથે દૂત રમું છું.”^{૧૮}

વૈશંપાયન કહે છે:-આ સાંભળીને ધૃત શકુનિએ પાસા નાખીને યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે, એ પણ જીતી લીધું છે.”^{૧૯}

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:-“આ રાજા ! આ રાજકુમારો જે અલંકારોથી શોભી રહેલા છે તે કુંડલો, કંઠાભરણો તથા સર્વ રાજભૂષણો, એ માંડે ધન છે; હે રાજા ! તે મૂકીને હું તારી સાથે રમું છું.”^{૨૦}

વૈશંપાયન કહે છે:-આ સાંભળીને કપટી શકુનિએ પાસા નાખ્યા અને યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે, એ પણ જીત્યું છે.”^{૨૧}

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:-“આ શ્યામ, યુવાન, રક્ત નેત્રવાળો, સિંહના જેવા બલાવાળો અને મહાન ભુજવાળો એવો એક નકુલ માંડે ધન છે અને તેને હું દાવમાં મૂકું છું, એમ તું જાણ.”^{૨૨}

શકુનિ બોલ્યા:-“હે રાજા ! હે યુધિષ્ઠિર ! આ રાજપુત્ર નકુલ, કે જે તમને વહાલો છે; તે અમારે તાબે થઈ ગયો છે. હવે ફરી શું મૂકીને તમે રમશો ?”^{૨૩}

વૈશંપાયન કહે છે:-આ પ્રમાણે કહીને શકુનિએ તે પાસા નાખ્યા અને તેણે ‘યુધિષ્ઠિરને અમે જીત્યા’ એમ કહ્યું.”^{૨૪}

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:-“આ સહદેવ ધર્મનો ઉપદેશ આપે છે અને આ લોકમાં જે પંડિતપ-

ણની પ્રસિદ્ધિને પામ્યો છે, તે રાજપુત્ર દાવમાં મૂકવા માટે અયોગ્ય છે તેમ છતાં તે વહાલાને અળખામણની પેઠે દાવમાં મૂકીને હું તારી સાથે દૂત રમું છું.”^{૨૫}

વૈશંપાયન કહે છે:-આ સાંભળીને શકુનિએ છલપૂર્વક પાસા નાખ્યા અને યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે, એ હું જીત્યો છું.”^{૨૬}

શકુનિ બોલ્યા:-“હે રાજા ! તમારા પ્રિય એવા આ માદ્રીના પુત્રોને મેં જીત્યા છે. હું માનું છું કે, ભીમસેન અને અર્જુન તમને વધારે માનીતા હશે.”^{૨૭}

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:-“આ મૂર્ખ ! તું ખરેખર અધર્મ કરે છે; કારણ કે તું ન્યાયને જોતો નથી જેથી તું પરસ્પર રનેહવાળા એવા અમોમાં ભેદ પડાવવા ઇચ્છે છે.”^{૨૮}

શકુનિ બોલ્યા:-“હે રાજા ! પ્રમત્ત થયેલો પુરુષ ખાડામાં-નરકમાં પડે છે, પ્રમત્ત થયેલો પુરુષ જડભાવને-વૃક્ષભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા ! તમે મોટા છો તથા શ્રેષ્ઠ ગુણવાળા છો, હું તમને નમસ્કાર કરું છું.”^{૨૯} હે યુધિષ્ઠિર ! જુગારીઓ જુગદું રમતાં ઉન્મત્તોની પેઠે જેવો પ્રલાપ કરે છે, તેવો પ્રલાપ સ્વસ્થ મનુષ્યોના સ્વપ્નમાં અથવા જાગૃતમાં પણ જોવા સાંભળવામાં આવતો નથી, અર્થાત્ મારાં પ્રમત્તનાં વચનને માટે તમારે ક્ષમા આપવી જોઈએ.”^{૩૦}

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:-“જે મહાન વેગવાળો અને શત્રુઓને જીતનારો રાજપુત્ર, યુદ્ધસાગર, માં નાવની પેઠે અમને પાર પહોંચાડે છે, તે દાવમાં ન મૂકવા જેવા, લોકમાં વીર એવા અર્જુનને દાવમાં મૂકીને હે શકુનિ ! હું તારી જોડે દૂત રમું છું.”^{૩૧}

વૈશંપાયન કહે છે:-આ સાંભળીને કપટી શકુનિએ પાસા નાખીને યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે, અમે જીત્યા છીએ.”^{૩૨}

શકુનિ બોલ્યા:-“આ મેં પાંડવોમાં ધનુર્ધારી તથા બે હાથોવડે બાણો છોડનારા એવા પાંડુપુત્ર અર્જુનને જીતી લીધો છે, હવે હે રાજા ! હે પાંડુપુત્ર ! તમારે દાવમાં મૂકવા માટે બાકી

રહેલા તમારા વહાલા ભીમને મૂકીને તમે રમો.”

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:—“જે અમારો નેતા છે, જે અમને યુદ્ધમાં ઉત્કર્ષ અપાવનારો છે, જે વજ્રધારી ઇંદ્રના જેવો, જે એકલોજ દાનવોનો હુશ્મન છે, વળી જે આડી દષ્ટિથી જોનારો, નમેલી ભૂકુટીવાળો, સિંહના જેવા ખભાવાળો, ઉદાર મનવાળો અને હમેશાં અસહનતાવાળો છે,^{૨૪} વળી જેના સમાન બલમાં બીજો પુરુષ જણાતો નથી, જે ગદાધારીઓમાં મુખ્ય છે તથા જે શત્રુઓનું મર્દન કરનારો છે, તે દાવમાં મૂકવાને અયોગ્ય એવા રાજપુત્ર ભીમસેનને દાવમાં મૂકીને હે રાજન્! હું તારી સાથે છૂત રમું છું.”^{૨૫}

વૈશંપાયન કહે છે:—આ સાંભળીને કપટના આશ્રયવાળા શકુનિએ પાસા નાખીને યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે, અમે જીત્યા છીએ.^{૨૬}

શકુનિ બોલ્યા:—“હે કુંતીપુત્ર! તમે ઘણું ધન હારી ગયા; ઘોડા અને હાથીઓની સાથે ભાઈઓને પણ હારી બેઠા! હવે જો તમારી પાસે હાર્યા વિનાનું ધન હોય તો તે કહો!”^{૨૭}

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:—“હું સર્વે ભાઈઓમાં મોટો છું અને ભાઈઓને પ્રિય છું. મારો પોતાનો પરાજય થશે, એટલે હું પણ હારેલાની જેમ તમારું કામ કરીશ.”^{૨૮}

વૈશંપાયન કહે છે:—આ સાંભળીને છલપૂર્વકે પાસા ફેંકીને શકુનિએ યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે, આ હું જીત્યો છું.^{૨૯}

શકુનિ બોલ્યા:—“હે રાજન્! આ તમે પોતાનો પરાજય કરાવ્યો, એ ઘણું પાપકર્મ કર્યું છે. હે રાજન્! જ્યાંસુધી પોતાની પાસે ધન બાકી હોય ત્યાંસુધી પોતાનો પરાજય કરાવવો એ પાપનો હેતુ છે.”^{૩૦}

વૈશંપાયન કહે છે:—આ પ્રમાણે કહીને મરજીમાં આવે તેવા પાસા પાડનારા શકુનિએ સભામાં બેઠેલા સર્વે રાજાઓને ‘મેં એકે એક પાંડવોને જીતી લીધા છે’ એ પ્રમાણે કહ્યું; અને પછી તે યુધિષ્ઠિરને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો.

શકુનિ બોલ્યા:—“હે રાજન્! હજી તમારે પાણીમાં મૂકવા માટે તમારી પ્રિયા એકલી અપ-

રાજિત રહેલી છે, માટે પંચાલરાજની પુત્રી કૃષ્ણાને દાવમાં મૂકો અને તેના દ્વારા તમે ફરી પોતાનો વિજય કરો.”^{૩૧,૩૨}

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:—“ઓ શકુનિ! જે નીચી નથી તેમ ઉંચી પણ નથી, જે સુકલી નથી તેમ અતિ રાતા રંગની પણ નથી, તેવી શ્યામ વાંકડીઆ કેશવાળી દ્રૌપદીને દાવમાં મૂકીને હું તારી સાથે રમું છું,^{૩૩} કે જે દ્રૌપદી શરદ્ ઋતુનાં કમલનાં પત્ર જેવી આંખવાળી, શરદ્ ઋતુનાં કમલના જેવી સુગંધીવાળી અને શરદ્ ઋતુના કમલને સેવન કરનારી લક્ષ્મીના જેવી રૂપવાળી છે;^{૩૪} વળી જે દ્રૌપદી લક્ષ્મીના જેવી દયાળુ, તેવીજ સ્વરૂપસંપત્તિવાળી અને તેવીજ શીલસંપત્તિવાળી છે કે જેવી સ્ત્રીની પુરુષ ઇચ્છા રાખે છે;^{૩૫} વળી: જે સર્વ ગુણોથી સંપન્ન, અનુકૂલ, પ્રિય બોલનારી તથા ધર્મ, કામ અને અર્થની સિદ્ધિ આપનારી છે કે જેવી સ્ત્રીની પુરુષ ઇચ્છા રાખે છે;^{૩૬} વળી જે સૌથી છેલ્લી સૂનારી અને સૌથી પ્રથમ ઉઠનારી છે; જે ગોવાળિયાથી આરંભીને મોટા અધિકારીઓ સુધીના સર્વે મનુષ્યોનાં કરેલાં તથા ન કરેલાં સર્વે કાર્યોને બાળનારી છે; વળી જેનું પ્રસ્વેદબિંદુવાળું મુખ કમલના જેવું શોભે છે તથા મલ્લિકાના જેવું સુગંધવાળું છે, જેનો મધ્યભાગ વેદીના જેવો કૃશ છે, જેના કેશ લાંબા છે, જેનું મુખ તામ્ર જણાય છે અને જેના શરીર ઉપર બહુ રુવાંટાં નથી,^{૩૭,૩૮} હે રાજન્! તેવી સુંદરંગી અને સુંદર કટિવાળી પંચાલરાજની પુત્રી દ્રૌપદીને દાવમાં મૂકીને હે સુબલપુત્ર! હું ખેદપૂર્વક તારી સાથે છૂત રમું છું.”^{૩૯}

વૈશંપાયન કહે છે:—આ પ્રમાણે બુદ્ધિમાન ધર્મરાજાએ કહ્યું એટલેજ ત્યાંજે વૃદ્ધ સભાસદો બેઠેલા હતા તેઓના મુખમાંથી ધિક્કાર છે, ધિક્કાર છે, આવી વાણી નીકળવા લાગી.^{૪૦} હે રાજન્! તે સભા ખળભળી ઉઠી, રાજાઓને શોક ઉત્પન્ન થયો અને ભીષ્મ, દ્રોણ તથા કૃપાચાર્ય આદિના દેહમાં પરસેવો આવી ગયો;^{૪૧} અને વિદુર તો જે હાથમાં માથું મૂકીને પ્રાણવિનાના હોય તેવા થઈ ગયા તથા નીચું મુખ રાખીને નાગની જેમ નિ-

શ્વાસ મૂકતા વિચાર્યસ્ત થઈને બેસી રહ્યા; પરંતુ ધૃતરાષ્ટ્ર તો ખુશી થઈને વિદુરને, શું જીત્યા, શું જીત્યા ? એમ વારંવાર પૂછવા લાગ્યો, તે પોતાની ખુશાલી દબાવી શક્યો નહિ.^{૪૩} દુઃશાસન વગેરેની સાથે કર્ણ રાજા થઈને હસવા લાગ્યો; અને બીજા સભ્યોનાં નેત્રોમાંથી આંસુઓ પડવા લાગ્યાં.^{૪૪} તે વખતે જ્યવડે પ્રકાશિત થયેલા તથા

મદ્વડે ઉન્મત્ત થયેલા શકુનિએ તો પૂર્વોક્ત વચનો કહીને ફરીથી છલપૂર્વક પાસા નાખી યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે; અમે જીત્યા છીએ.^{૪૫}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાતર્ગત
ધૃતપર્વવિષે દ્રૌપદીપરાજય નામનો
અધ્યાય ૬૫ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬૬ મો-વિદુરનાં હિતવાક્યો

॥ દુર્યોધન ઉવાચ ॥

एहि क्षत्तद्रौपदीमानयस्व प्रियां भार्या संमतां
पांडवानाम् ॥ संमार्जतां वेश्म परैतु शीघ्रं
तत्रास्तु दासीभिरपुण्यशीला ॥ १ ॥

દુર્યોધન બોલ્યો:—“હિ વિદુર ! આવો અને પાંડવોની માનીતી પ્રિય ભાર્યા દ્રૌપદીને તેડી લાવો, અને તે ધિક્કારપૂર્વક આવેલી દ્રાપદી અમારા ઘરમાં જટાડુ કાઢો તથા તે પાપશીલા, દાસીઓ જ્યાં રહે છે ત્યાં નિવાસ કરો.”^૧

વિદુરજી બોલ્યા:—“ઓ મૂર્ખ ! તું અજ્ઞાની હોવાથી ઘણું દુષ્ટ ભાષણ કરે છે. તું પાશથી બંધાઈ ગયો છે તેનું તને ભાન નથી. તું ઉંડા ખાડામાં લટકે છે પણ તેની તને ખબર નથી અને તેથી તું મૃગલો આદ્રશ્પી પાંડવોને વારંવાર કુપિત કરે છે.^૨ ઓ મંદાત્મા ! મહાજેરી અને સંપૂર્ણ ક્રોધે ભરાયલા સર્પો તારા માથા પર બેઠેલા છે. તું પાંડવોને ન કોપાવ અને યમલોકમાં ન જા.^૩ દ્રૌપદી દાસીપણને પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય નથી; કારણ કે યુધિષ્ઠિરે પોતાનું સ્વામીપણું બોધ દીધા પછી તેને દાવમાં મૂકી હતી એમ માંડે માનવું છે.^૪ આ ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર દુર્યોધન રાજા આત્મવિનાશને માટે વેનરાજની પેઠે રાજ્યલક્ષ્મીરૂપી ફલને ધારણ કરે છે. ઘૂત મોટું વૈર ઉત્પન્ન કરનાર તથા મહા ભયકારક છે; પરંતુ આ મદમત્ત થયેલો દુર્યોધન અંતકાલને જાણતો નથી.^૫ મનુષ્યે કોઈનું પણ મર્મ લેદવું

નહિ, કૂર વચન બોલવાં નહિ, ઘૂત જેવા નીચ ઉપાયથી શત્રુને વશ કરવા નહિ, અને જે વાણીવડે પારકાને ઉદ્વેગ થાય તેવી દાહ કરનારી અને નરકમાં પહોંચાડનારી વાણીનો ઉચ્ચાર કરવો નહિ.^૬ મનુષ્ય પોતાના મોઢામાંથી વધારે પડતું બોલી જાય છે, કે જેનાથી હણાયલો સામો મનુષ્ય રાત દિવસ શોક કર્યા કરે છે. કારણ કે તેવી કુવાણી બરાબર સામાના મર્મમાંજ પહોંચી જાય છે. માટે ડાહ્યા મનુષ્યે તેવી વાણી પારકાને સંભળાવવી નહિ.^૭ પૂર્વે એક બકરો શસ્ત્ર ગળવા મંડ્યો હતો; પણ તે શસ્ત્ર ન ગળાવાથી જમીન ઉપર મોં રાખીને તે બે પગવતી હથિયાર ઉંચું કરીને ખાવા ગયો, એટલામાં હાથયાર ઉંચું થયું અને તેનાથી માથું તથા કંઠ કપાઈ જવાને લીધે તે મરણ પામ્યો; તેમ તું પણ પાંડવોની સાથે વૈર કરીને તે વૈરરૂપી શસ્ત્રવડે પોતાનો વિનાશ કર નહિ.^૮ પાંડવો તો તારા જેવું કંઈ બોલતા નથી. જેમ કુતરો વનમાં ફરનારાને અથવા ગૃહસ્થાશ્રમીને, તપસ્વીને અથવા પરિપૂર્ણ વિદ્યાવાળાને, બધાને ભસે છે તેમ કૂતરા જેવા મનુષ્યો સદૈવ તેવા યોગ્ય પુરુષોને દુર્વાક્ય કહ્યાં કરે છે.^૯ કપટ એ ઘોર નર્કનું દ્વાર છે; પરંતુ તેને ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર સમજતો નથી અને તેવા કપટ-ઘૂતથી થયેલા ઉદ્યને દુઃશાસન વગેરે ઘણા કૌરવો અનુસરે છે.^{૧૦} જેમ તું બડાં ડૂબે અને પથરાઓ તરે તથા હમેશને માટે નોકાઓ જલમાં ગોથાં ખાય, તેમ મારી હિતરૂપ વાણી

પણ આ હુણેને અહિતરૂપ લાગે છે ! શું કરે, આ ધૃતરાષ્ટ્રનો મૂર્ખ પુત્ર રાજાદુર્યોધન મારી હિત-કારક વાણીને પણ સાંભળતો નથી.^{૧૧} આ ઉપ-રથી નિશ્ચય જણાય છે કે, આ દુર્યોધન કુરુવં-શીઓનો નાશ કરનારો થશે. જ્યાં સંબંધીઓ-ની શાસ્ત્રસંમત હિતરૂપ વાણી પણ સાંભળવામાં

આવતી નથી અને લોભજ વધ્યા કરે છે, ત્યાં અત્યંત ભયંકર તથા સર્વને સંહારનારો વિના-શજ થાય છે.”^{૧૨}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાતર્ગત
ઘૃતપર્વવિષે વિદુરવાક્ય નામનો
અધ્યાય ૬૬ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬૭ મો-દ્રૌપદીને સભામાં ખેંચી આણી તથા દ્રૌપદીનો પ્રશ્ન

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

ધિગસ્તુ ક્ષત્તારમિતિ બ્રુવાણો દર્પેણ મત્તો ધૃત-
રાષ્ટ્રસ્ય પુત્રઃ ॥ અવૈક્ષત પ્રાતિકર્મીં સમાયા-
મુવાચ ચૈતનં પરમાર્યમઘ્યે ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:-પછી ગર્વવડે મદમત્ત થયેલા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર દુર્યોધને વિદુરને ધિક્કાર હો, એ પ્રમાણે બોલતાં સભામાં પ્રાતિકર્મી ના-મના સારથિના તરફ જોયું અને તેને આર્ય પુરુષોના મધ્યમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું.^૧

દુર્યોધન બોલ્યો:-“ઓ પ્રાતિકર્મી ! જા, તું દ્રૌપદીને બોલાવી લાવ; તને પાંડવોથી ભય નથી. આ વિદુર તો તેઓથી બીજો છે, એટલે વિપરીત વચનો બોલે છે અને એ હમેશાં આપણી વૃદ્ધિને પણ ઇચ્છતા નથી.”^૨

વૈશંપાયન કહે છે:-આ પ્રમાણે દુર્યોધને કહ્યું, એટલે રાજાનાં વચન સાંભળીને તે પ્રાતિકર્મી સારથી ત્યાંથી ઝટ ગયો અને કૂતરો જેમ સિંહની બોડમાં પેસે, તેમ પાંડવોના નિવાસસ્થાન-માં પેસીને પાંડવોની પટ્ટરાણી દ્રૌપદીની પાસે ગયો તથા તેને કહેવા લાગ્યો.^૩

પ્રાતિકર્મી બોલ્યો:-“હિ દ્રૌપદિ ! યુધિષ્ઠિ-ર ઘૃતના મદથી ગાંઝા જેવા થઈ ગયા છે અને દુર્યોધને તમને છતી લીધાં છે; માટે હે યાજ્ઞ-સેનિ ! તમે ધૃતરાષ્ટ્રને ઘેર ચાલો, હું તમને ત્યાં કામ કરવા માટે લઈ જઈ છું.”^૪

દ્રૌપદિ બોલ્યાં:-“હિ પ્રાતિકર્મી ! તું એમ કેમ બોલે છે ? કયો રાજપુત સ્ત્રીને દાવમાં મૂકી-ને ઘૃત રમે ? શું રાજા ઘૃતમદથી પીતો અને

મૂઠ થઈ ગયા છે ? શું એમની પાસે દાવમાં મૂક-વાનું બીજું કંઈ હતું જ નહિ ?”^૫

પ્રાતિકર્મી બોલ્યો:-“પાંડુપુત્ર અન્નતશત્રુ-ની પાસે દાવમાં મૂકવાનું બીજું કંઈ પણ હતું નહિ, ત્યારે તેમણે તમને મૂક્યાં છે. પહેલાં તે રાજાએ પોતાના ભાઈઓને મૂક્યા હતા, પછી પોતે મૂક્યા હતા અને હે રાજપુત્રિ ! પછી તમને મૂક્યાં હતાં.”^૬

દ્રૌપદી બોલ્યાં:-“ઓ સૂતપુત્ર ! તું સભા-માં જા અને ત્યાં જુગટું રમનારા યુધિષ્ઠિરને પૂછ કે, તમે પ્રથમ પોતાના શરીરને હાર્યા છો કે દ્રૌપદીને હાર્યા છો ?^૭ હે સૂતપુત્ર ! આ જાણીને આવ, ને પછી મને લઈ જા. હું રાજાની કર્તવ્યે-ચ્છા જાણ્યા પછી દુઃખિત દશામાં ત્યાં આવીશ.”^૮

વૈશંપાયન કહે છે:-તે પછી પ્રાતિકર્મીએ સભામાં જઈને રાજાઓના મધ્યમાં બેઠેલા એવા યુધિષ્ઠિરને દ્રૌપદીનું તે વચન નીચે પ્રમાણે ક-હેવા માંડ્યું:-“દ્રૌપદીએ તમને પૂછાવ્યું છે કે, તમે કેના ઉપર પ્રભુસત્તા ધરાવીને અમને ઘૃત-માં હારી બેઠા છો ? શું તમે પહેલાં પોતાના શ-રીરને હાર્યા હતા કે મને હાર્યા હતા ?”^{૯,૧૦}

આવાં વચન સાંભળીને યુધિષ્ઠિર તો નિ-ર્જવની પેઠે બેભાન જેવા થઈ ગયા અને તેમણે તે સારથિને સાફ અથવા નરસું કંઈ જ પ્રતિ-વચન આપ્યું નહિ;^{૧૧} ત્યારે દુર્યોધન બોલ્યો:-
“હે સૂત ! પાંચાલી પોતે અહીં આવીનેજ એ પ્રશ્ન પૂછી લે, એટલે તે દ્રૌપદીનાં તથા યુધિષ્ઠિર-ને”^{૧૨}

વૈશંપાયન કહે છે:-પછી દુર્યોધનનો તાળે-દાર પ્રાતિકામી સૂત, રાજલવનમાં ગયો અને ત્યાં વ્યથા પામતો હોય તેમ દ્રૌપદીને કહેવા લાગ્યો. ૧૩

પ્રાતિકામી બોલ્યો:-“હે રાજપુત્રિ ! એ સઘળા સલાસદો તમને ત્યાં બોલાવે છે. હું ધાંડું કે, કૌરવને સંશય પ્રાપ્ત થયો છે. હે રાજકુમારિ ! હવે અત્યંત નીચ એવો દુર્યોધન પ્રાપ્ત થયેલી સમૃદ્ધિને સાચવી શકતો નથી; જેથી તમને તે સલામાં લઈ જવા ઇચ્છે છે.” ૧૪

દ્રૌપદી બોલ્યાં:-“ઈશ્વરે સૃષ્ટિમાં એવી રચના કરી છે કે, પડિતને અને મૂર્ખને બન્નેને સુખ તથા દુઃખ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ લોકમાં એક ધર્મનેજ સુખ્ય કહેલો છે; માટે રક્ષણ કરેલો તે ધર્મ અમારું રક્ષણ કરશે. ૧૫ તેવો એ ધર્મ કૌરવોને ત્યજી ન જાઓ, એમ હું ઇચ્છું છું. હે પ્રાતિકામિ ! તું સલાસદોની પાસે જઈને મારું ધર્મયુક્ત વચન પૂછ. પછી તે ધર્માત્માઓ, નીતિમંતો તથા શ્રેષ્ઠ એવા સલાસદો મને જે કહેશે, તે પ્રમાણે હું નિશ્ચય કરીશ.” ૧૬ આવાં દ્રૌપદીનાં વચન સાંભળીને સૂત પ્રાતિકામી સલામાં ગયો અને ત્યાં જઈને તેણે સલાસદોને તે વચન કહ્યું; પરંતુ દુર્યોધનનો તેવો આગ્રહ જાણીને તે વખતે તેઓ નીચું સુખ ધાલી કંઈ પણ બોલ્યા નહિ. ૧૭

વૈશંપાયન કહે છે:-હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે પછી દુર્યોધનની કર્તવ્યેચ્છા જાણીને યુધિષ્ઠિરે દ્રૌપદીના સન્માનિત હૃતને દ્રૌપદીની પાસે મોકલીને કહાવ્યું કે:-“હે પાંચાલિ ! તું રજસ્વલા છે, માટે કેડ ઉપર ગાંઠ વાળીને પહેરેલા એક વસ્ત્રની સાથે રહેન કરતી કરતી સલામાં આવીને સસરાની આગળ ઉભી રહે; ૧૮ એટલે તને રાજપુત્રીને સલામાં આવેલી જોઈને તે વખતે સર્વ સલાસદો પોતાના મનથી ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રને ધિક્કારશે.” ૨૦ હે નૃપ ! તે પછી સંદેશો લઈને તે બુદ્ધિમાન હૃત ઉતાવળથી દ્રૌપદીના લવનમાં ગયો અને તેણે ધર્મરાજનો નિશ્ચિત મત દ્રૌપદીને નિવેદન કર્યો. ૨૧ સલામાં બેઠેલા સલામાં પાંડવો તે તે

વખતે દીન અને દુઃખી થઈ ગયા હતા તથા સત્યપાશથી બંધાયેલા હતા, એટલે તેઓ કોઈના તરફ પણ ઉંચું મોં કરીને જોતા ન હતા. ૨૨ તે પછી દુર્યોધનરાજએ પાંડવોનાં તેવાં સુખ જોઈને પ્રસન્ન થઈને સૂતને કહ્યું કે:-“હે પ્રાતિકામિ ! તું દ્રૌપદીને અહીંજ બોલાવી લાવ, એટલે આ કૌરવો તેના સમક્ષમાંજ ઉત્તર આપશે.” ૨૩ તે સાંભળીને પ્રાતિકામી સૂત જો કે દુર્યોધનનો અધીન સેવક હતો, તોપણ તેણે દ્રુપદપુત્રીના કોપની બીકથી દુર્યોધનના માનને એક કોરે રાખીને પાંચું સલાસદોને પૂછ્યું કે, દ્રૌપદીને શું કહું તે તમે કહો. ૨૪

દુર્યોધન બોલ્યો:-“ઓ દુઃશાસન ! આ મારો મૂર્ખ સૂતપુત્ર, ભીમસેનથી ડરે છે; માટે તું પોતે દ્રૌપદીને પકડીને અહીં લાવ. પરાધીન થયેલા શત્રુઓ હવે તને શું કરી શકશે ?” ૨૫ આવી ભાઈની આજ્ઞા સાંભળીને, રાજપુત્ર દુઃશાસન લાલ દૃષ્ટિ કરીને સલામાંથી ઉઠ્યો અને મહારથ એવા પાંડવોના મહેલમાં પ્રવેશ કરીને રાજપુત્રી દ્રૌપદીને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો. ૨૬ “ઓ પાંચાલિ ! તું આવ, મારી સાથે આવ ! અમે તને જીતી લીધી છે. હે કૃષ્ણા ! તું લજ્જાચકિત થઈને દુર્યોધનને જો ! હે લાંબા પત્રના જેવાં નેત્રવાળી ! તું કુરુઓની સેવા કર. અમે તને ધર્મથી મેળવેલી છે, માટે તું માન મૂકીને સલામાં આવ.” આવાં દુઃશાસનનાં વચન સાંભળતાંજ દુર્મન થઈ ગયેલાં દ્રૌપદી ત્યાંથી ઉઠ્યાં અને મ્હાન થયેલા પોતાના સુખને હાથવડે લુછીને જ્યાં કુરુશ્રેષ્ઠ એવા વૃદ્ધ ધૃતરાષ્ટ્રરાજની સ્ત્રીઓ હતી, ત્યાં દુઃખિત થઈને દોડી ગયાં; ૨૭ એટલે તો રોષવડે ગર્જના કરતો દુઃશાસન પણ તેની પાછળ વેગ કરીને દોડ્યો અને તેણે રાજપત્ની દ્રૌપદીને તેના લાંબા, શ્યામ તથા તરંગના જેવા નીચાં ઉંચાં રહેલા કેશમાંથી પકડી પાડી; ૨૮ અને જે કેશો મહાચક્ષુ રાજસૂયના અવલુથ વખતે મંત્રથી પવિત્ર થયેલા જલવડે સિંચાયા હતા, તે કેશોને આજે પાંડવોના વીર્યનો પરાભવ કરીને ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર દુઃશાસને બલાત્કારથી

જેંથી કાઢ્યા.^{૩૦} પછી અતિશય લાંબા કેશવાળી દ્રૌપદીને ઘસડતો દુઃશાસન તેને લઈને સભાની સમીપમાં આવ્યો અને શિથિલ થયેલી કેળને, વાયુ જેમ આડી અવળી કરી નાખે, તેમ કરતો નાથવતી દ્રૌપદીને ત્યાં પણ અનાથની પેઠે ઘસડવા લાગ્યો.^{૩૧} તે વખતે દુઃશાસનથી ખેંચાયલાં અને જેમના શરીરની કાઠી નમી ગયેલી એવાં દ્રૌપદી ધીમેથી બોલ્યાં કે:—“ઓ મંદ બુદ્ધિવાળા! હું રજસ્વલા છું અને મેં એકજ વસ્ત્ર પહેરેલું છે, તેથી ઓ અનાથ! મને તારે સભામાં લઈ જવી યોગ્ય નથી.”^{૩૨} આટલું કહીને પછી યાજ્ઞસેની પોતાના રક્ષણને માટે નારાયણ તથા નરરૂપ એવા શ્રીકૃષ્ણ તથા જયશીલ અર્જુનને ખૂમ મારવા લાગ્યાં. તે વખતે કૃષ્ણને કાળા કેશમાંથી બલપૂર્વક પકડીને દુઃશાસન આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો.^{૩૩}

દુઃશાસન બોલ્યો:—“ઓ યાજ્ઞસેનિ! તું રજસ્વલા હોય, એક વસ્ત્રવાળી હોય કે વિવસ્ત્રા હોય તેથી શું? તને અમે દૂતમાં જીતેલી છે અને દાસી બનાવેલી છે, એટલે દાસીઓને માટે વસ્ત્ર તો યથારુચિ હોઈ શકે છે.”^{૩૪}

વૈશંપાયન કહે છે:—આ પ્રમાણે કહીને દુઃશાસને દ્રૌપદીને હચમચાવી નાખ્યાં. તે વખતે જેના કેશ વિખાઈ ગયેલા અને જેના વસ્ત્રનો ઉપલો છેડો સરી પડેલો એવાં લજ્જાળુ પ્રકૃતિનાં કૃષ્ણા-દ્રૌપદી ક્રોધવડે દગ્ધ થતાં ધીરેથી નીચે પ્રમાણે વચન બોલવા લાગ્યાં.^{૩૫}

દ્રૌપદી બોલ્યાં:—“આ સભામાં બેઠેલા સઘળા સભાસદો શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરાવનારા, કર્મનિષ્ઠ ઇંદ્રના જેવા અને મારા પિતા વગેરે વડીલોના જેવા ગુરુઓ છે; માટે તેઓની આગળ હું આવી સ્થિતિમાં ઉભી રહેવાને સમર્થ નથી.”^{૩૬} ઓ નીચ કર્મ કરનારા! ઓ અનાથ આચરણવાળા! તું મને નવસ્ત્રી કર નહિ તથા મને ખેંચ નહિ; કદાચિત્ તને ઇંદ્રની સાથે બધા દેવો સહાય કરવા આવશે, તોપણ રાજપુત પાંડવો તારા અપરાધને સહન કરશે નહિ.”^{૩૭} મહાત્મા એવા

ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિર ધર્મમાં રહેલા છે અને ધર્મ એવો સૂક્ષ્મ છે કે, જેને સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાળાજા જાણી શકે છે; માટે હું પતિના ગુણોને ભૂલી જઈને એમના એક પરમાણુ જેટલા દોષને પણ વાણીથી કહેવા ઇચ્છતી નથી.”^{૩૮} તું કુરુવીરોના મધ્યમાં મને રજસ્વલાને ચોમેર ખેંચે છે, એ તારું નીચ કાર્ય છે; અને તેવાં કાર્ય કરનારા એવા તને અહીં કોઈપણ ધિક્કારતું નથી, એ ઉપરથી મને લાગે છે કે, એ બધાઓ જરૂર તારા મતને મળતા થયા છે.^{૩૯} તમને ધિક્કાર હો, આજે ભસ્તવંશીઓનો ધર્મ નાશ પામ્યો છે અને ક્ષત્રિયધર્મને જાણનારાઓનો આચાર પણ લોપ પામ્યો છે, જેથી સભામાં કુરુકુલના ધર્મની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન થાય છે અને તેને સર્વે કુરુઓ જોયા કરે છે!^{૪૦} આવા ઉગ્ર અધર્મને પણ કુરુકુલના વૃદ્ધોમાં મુખ્ય પુરુષો લક્ષ્યમાં લેતા નથી! આ ઉપરથી મને લાગે છે કે, દ્રોણનું, ભીષ્મનું તથા આ મહાત્મા એવા વિદુરનું અને ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાનું બલ પણ હવે રહ્યું નથી.”^{૪૧}

વૈશંપાયન કહે છે:—આ પ્રમાણે કરુણાભરેલું બોલતાં એવાં સુંદર મધ્યવાળાં દ્રૌપદી ક્રોધ પામેલા પોતાના પતિઓને કટાક્ષથી જોવા લાગ્યાં અને તે કટાક્ષપાતથી તે સર્વોગમાં કોપપૂર્ણ થયેલા પાંડવોને અધિક બાળવા લાગ્યાં.^{૪૨} આ વખતે પાંડવોને, લજ્જા તથા કોપવડે પ્રહીસ થયેલાં દ્રૌપદીના કટાક્ષથી જેવું દુઃખ ઉત્પન્ન થયું તેવું દુઃખ રાજ્ય, ધન તથા મુખ્ય રત્નભૂત વસ્તુઓ પોતાની પાસેથી હરવી લેવાઈ, ત્યારે પણ થયું ન હતું.^{૪૩} દુઃશાસને પણ તે વખતે પોતાના ગરીબ થઈ ગયેલા પતિઓ તરફ જોતાં અને બેભાન જેવાં થઈ ગયેલાં દ્રૌપદીને જોઈને તેમને વેગવડે હલાવીને ખડખડાટ હસતાં ‘ઓ દાસિ!’ એમ કહીને સંબોધ્યાં.^{૪૪} આ સાંભળીને અત્યંત પ્રસન્ન થયેલા કર્ણે ખડખડાટ હાસ્ય કરીને તે વચનનાં વખાણ કર્યાં તથા સુબલના પુત્ર ગાંધારરાજ શકુનિએ પણ તેમજ હાસ્ય કરીને દુઃશાસનને અભિનંદન આપ્યું;^{૪૫} પરંતુ સભામાં કર્ણ, શકુનિ

દુષ્ટ દુઃશાસન ભરીસભામાં દ્રૌપદીનાં વસ્ત્ર ખેંચી રહ્યા છે:-પાંડવો તો જાણે સર્વસ્વ હારી ખેડા, તેથી સહાય નથી કરી શકતા; પરંતુ સભામાં શુરુ, આચાર્ય, પિતામહ ઈં વૃદ્ધો અને અનેક રાજાઓ હતા તેઓ પણ અર્થદાસજ નીકળ્યા ! જો એમ ન હોત તો દ્રૌપદીનું પથ્થરને પીગળાવે એવું રુદ્રન અને કષ્ટ સગી નબરે જોવા છતાં તેઓ ચાલવાજ કેમ હે ! છેવટે મહાસતી દ્રૌપદીએ જે હાથ જોડીને દયાસિંધુ શ્રીહરિનું શરણ લઈ સહાય માગી કે:-“ દુઃખ હરો દ્વારિકાનાય શરણ મેં તેરી...” અનાથોનો નાથ શ્રીહરિ આ કળિકાળમાં પણ શ્રદ્ધાભક્તિસંપન્ન ભક્તજનની ઉંડા હૃદયની પ્રાર્થના વૃથા જવા દે નહિ, તો પછી આતો પરમભક્ત દ્રૌપદીનો પોકાર ! નિરાધારનો આધાર તરતજ વહારે ધાયો, અને દુઃશાસન જેવો મહાબળવાન પણ ખેંચી ખેંચીને થાકી ગયો ત્યાંસુધી ઉપરાઉપરી વસ્ત્ર પૂર્યાં કર્યાં ! પાશ્ચાત્યોના સ્વાર્થશિક્ષણમાં હુખીને ઋષિમુનિઓનું શિક્ષણ વિસરી જનારાઓ તો આવી બાળતોને ખસ ગપસપજ ગણી કાઢવાનાં. હા, મેરુમેરીઝમની માનસવિદ્યા કદાચ તેમને સાચી લાગે; પરંતુ યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ અને મહાસતી દ્રૌપદીનાં યોગસામર્થ્ય જાણવા-સમજવાનું તો તે બિચારાઓનાં કિંમતમાં જોય શકાય નહીં. આવી બાળતોને ખસ ગપસપજ ગણી તો ઋષિમુનિઓમાં શ્રદ્ધાળુ હોય અથવા આયોના સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ પદાર્થશાસ્ત્રના જ્ઞાતા હોય તેમનેજ માટે છે ભાઈ !

द्रौपदीकी प्रभुप्रार्थना

विनकाज आज महाराज लाज गई मेरी । दुःख हरौ द्वारिकानाथ शरन मैं तेरी ॥
 दुःशासन वंशकुठार महादुःखदाई । कर पकरत मेरा चीर लाज नहीं आई ॥
 अब भयो धर्मको नाश पापरह्यो छाई । लखी अधम सभाकी ओर नारी विलखाई ॥
 शकुनि दुर्योधन करन खडे खल घेरी । दुःख हरौ द्वारिकानाथ शरन मैं तेरी १
 तुम दीननकी सुधि लेत देवकीनंदन । महिमा अनंत भगवंत भक्त-दुःख-भंजन ॥
 तुम किया सिया दुःख दूर शंभुधनुखंडन । हे तारण सदनगोपाल मुनिनमनरंजन ॥
 करुणानिधान भगवान करी क्यों देरी । दुःख हरौ द्वारिकानाथ शरन मैं तेरी २
 बैठा जहां राजसमाज नीति सब खोई । नहि कहत धर्मकी बात सभामें कोई ॥
 पांचौ पति बैठे मान कोन गति होई । लै नंदनंदन को नाम द्रौपदी रोई ॥
 करि करि विलाप संताप सभामें टेरी । दुःख हरौ द्वारिकानाथ शरन मैं तेरी ३
 तुम सुनि गजेंद्रकी टेर विश्वअघनाशी । ग्रह मारी छुडायो बंध काटी पगफांसी ॥
 मैं धरौ तुम्हारो ध्यान द्वारिकावासी । अब काहे राजसमाज करावत हांसी ॥
 अब कृपा करौ यदुनाथ जानि चित चेरि । दुःख हरौ द्वारिकानाथ शरन मैं तेरी ४
 तुम पति राखी प्रल्हाद दीनदुख टारो । भये खंभ फारी नरसिंह असुर संहारो ॥
 ब्रज खेलत केशी आदि बकासुर मारो । मथुरा मुष्टिक चाणूरकंसमद गारो ॥
 तुम मातपिताकी जाय छुडाई बेरी । दुःख हरौ द्वारिकानाथ शरन मैं तेरी ५
 ले भक्तनहित अवतार कन्हई तुमने । यमलार्जुनकी जड योनि छुडाइ तुमने ॥
 जल वरसत प्रभुता अगम दिखाई तुमने । नखपर गिरि धरि ब्रज लीयो उगारी तुमने ॥
 प्रभु अब विलंब क्यों करी हमारी बेरी । दुःख हरौ द्वारिकानाथ शरन मैं तेरी ६
 सुनि दीनबंधु भगवान भक्तहितकारी । भये चीररूपमें प्रगट हरो दुख भारि ॥
 खैंचत हारो मतिमंद वीर बलकारी । रख लई दीनकी लाज आप बनवारी ॥
 वरसत हरसत सुर सुमन बजावत भेरि । दुःख हरौ द्वारिकानाथ शरन मैं तेरी ७
 क्या करी द्वारिकानाथ मनोहर माया । अंबरका लगा पहाड पार नहीं पाया ॥
 तिहूं लोक चहुंदिशि भुवन चीर दरशाया । वंदत गणेशपरसाद कृष्णगुण गाया ॥
 दीननकी दीनानाथ विपति निरवेरि । दुःख हरौ द्वारिकानाथ शरन मैं तेरी ८

તથા દુર્યોધનસિવાય જે બીજા સભાસદો બેઠેલા હતા, તેઓને તો સભામાં ઘસડાતાં દ્રૌપદીને જોઈને અત્યંત દુઃખ ઉત્પન્ન થયું.^{૪૯} એટલે ભીષ્મ બોલ્યા:—“ હે સુભાગ્યવાણાં દ્રૌપદિ ! ધર્મનું સ્વરૂપ સૂક્ષ્મ હોવાથી હું તમારા આ પ્રશ્નનું યથાર્થ રીતે વિવેચન કરી શકતો નથી; કારણ કે જે મનુષ્ય પરાધીન છે, તે પારકા ધનને આંટમાં મૂકી શકતો નથી; તેમજ બીજી રીતે સ્ત્રી પોતાના પતિને આધીનજ છે, અર્થાત્ પતિની હારથી પત્નીની પણ હારજ ગણાય છે. આ જોઈને હું કંઈ કહી શકતો નથી. યુધિષ્ઠિર પોતે સમૃદ્ધિભરેલી આખી પૃથ્વીને ત્યજી દે, પરંતુ ધર્મનો ત્યાગ કરે તેવા નથી. તે પાંડુ-પુત્રે પોતે કહ્યું છે કે હું હાર્યો છું અર્થાત્ સ્ત્રીને હાર્યો નથી. આમ હોવાથી એ સંબંધમાં હું વિવેચન કરી શકતો નથી.^{૪૭, ૪૮} (હવે રાજાની હારથી તું હારેલી ગણાય નહિ; કારણ કે દૂતની મર્યાદાને જાણનારા શકુનિએજ તને પૃથક્ પણમાં મૂકવા કહ્યું હતું એ ભાવથી કહે છે.) મનુષ્યોમાં શકુનિ દૂત રમવામાં એકલો છે અને તેની પ્રેરણાથીજ કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરે તને પણમાં મૂકી હતી; અર્થાત્ શકુનિની બુદ્ધિથીજ જણાય છે કે, યુધિષ્ઠિર હાર્યા ત્યારે તું હારી ન હતી. યુધિષ્ઠિર તેને છલ માનતા નથી, અર્થાત્ પોતાની હારથી તને હારેલી ગણતા નથી, એટલે તેણે તને દાવમાં મૂકી હતી; પરંતુ પારકાના દાસની તારા ઉપર સત્તા ન હોવાથી તે તને મૂકીજ શકે નહિ; એ જોતાં પણ તું અનિત જણાય છે. આવા વિચારોથી હું તારા આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપીશ નહિ. ”^{૪૯}

દ્રૌપદી બોલ્યાં—“ દૂત રમવામાં કુશલ,

નીચ, દુષ્ટ અંતઃકરણવાળા, કપટ કરનારા તથા દૂતપ્રિય એવા જુગારીઓની સાથે દૂતના અભ્યાસવિનાના એવા ધર્મરાજાએ જુગાર રમીને પોતે પોતાને પણ હારી જવા પછી મને શામાટે સભામાં બોલાવીને શત્રુઓને સકામ કર્યા?^{૫૦} વળી દુષ્ટ ભાવવાળા અને કપટ કરવામાં તત્પર થયેલા એવા આ બધા જુગારીઓએ એકઠા મળીને, જુગાર ન રમી જાણનારા, કુરુ તથા પાંડવોમાં મુખ્ય એવા આ ધર્મરાજાને જ્યારે જીતી લીધા, ત્યારે પાછળથી એમણે શામાટે જુગારમાં ધન મૂકવાનું સ્વીકાર્યું? અર્થાત્ પોતાનું શરીર હારતાં સુધીજ દૂત રમી શકાય તો તે પછી પણ એમણે શામાટે—શી સત્તાથી દૂત રમવું ચાલુ રાખ્યું?^{૫૧} માટે આ સભામાં પુત્રો તથા વહુઓના પ્રભુ એવા આ કૌરવો બેઠેલા છે, તે બધાઓ મારાં વાક્યનો વિચાર કરીને મારા પ્રશ્નનો યથાર્થ રીતે ઉત્તર આપો.^{૫૨}

વૈશંપાયન બોલ્યા:—ઉપર પ્રમાણે બોલતી, દયા ઉપજે તેમ રડતી અને ગરીબ થઈ પડેલા પોતાના પતિઓના તરફ જોતી એવી દ્રૌપદીને તે વખતે દુઃશાસન, અપ્રિય લાગે તેવાં, કડવાં અને કઠોર વચનો કહેવા લાગ્યો.^{૫૩} આ રીતે જમીન ઉપર ઘસડાતી, રજસ્વલા, ઉપલો છેડો જેનો સરી પડેલો તથા તે પ્રમાણે દુઃખને માટે અયોગ્ય એવી દ્રૌપદીને જોઈને તથા યુધિષ્ઠિરને જોઈને પીડિત થયેલા ભીમસેનને મહાન ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો.^{૫૪}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાતર્ગત
દૂતપર્વવિષે દ્રૌપદીપ્રશ્ન નામનો
અધ્યાય ૬૭ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬૮ મો-દ્રૌપદીવસ્ત્રાહરણ

॥ મીમ ઉવાચ ॥

મવાંતિ ગેહે બંધક્યઃ કિતવાનાં યુધિષ્ઠિર ॥
ન તામિરુત દીવ્યન્તિ દયા ચૈવાસ્તિ તાસ્વપિ ॥

ભીમ કહે છે:—“ ઓ યુધિષ્ઠિર ! જુગારીઓને ત્યાં દાસીઓ હોય છે, પરંતુ તેઓ તેમને દાવમાં મૂકીને જુગાર રમતા નથી; કારણ કે તેઓને

દાસીઓના ઉપર પણ દયા હોય છે.^૧ આપણને કાશી રાજ્યે જે ધન તથા બીજા ઉત્તમ પદાર્થો આપ્યા હતા, તેમજ બીજા રાજ્યોએ પણ જે રત્નભૂત વસ્તુઓ ભેટમાં આપી હતી, તે સર્વ વસ્તુઓને, વાહનોને, બીજાં ધનને, કવચોને, હથિયારોને, રાજ્યને, અમને તથા તમને શત્રુઓએ કપટદૂતથી હરી લીધા;^{૨,૩} તોપણ તેમાં મને કોઈ ચઢ્યો ન હતો; કારણ કે અમારા સર્વના તમે પ્રભુ છો, પરંતુ આ દ્રૌપદીને જે દાવમાં મૂકી એ તમારો હું અન્યાય ગણું છું.^૪ આ દુઃખને માટે અયોગ્ય એવી બાલા, પાંડવોની પત્ની થઈને તમારે લીધે નીચ, ક્રૂર તથા હલકા મનવાળા કૌરવોથી કલેશ પામે છે.^૫ એ દ્રૌપદીને માટે ઓ રાજા ! આ મારો ક્રોધ હું તમારા ઉપર પાડું છું ! હું તમારા બંને હાથો બાળી મૂકું છું ! ઓ સહદેવ ! તું અસિલાવ !”^૬

અર્જુન બોલ્યો:-“ ઓ ભીમસેન ! પૂર્વે તમે આવી વાણી કોઈ વખત બોલ્યા ન હતા. ખરેખર, ક્રૂર કર્મ કરનારા શત્રુઓએ આજે તમારા ધર્મગૌરવને નાશ પમાડ્યું છે.^૭ તમે આવા વર્તનથી શત્રુઓને રાજી કરો નહિ; પરંતુ ઉત્કૃષ્ટ એવા સ્વધર્મ પ્રમાણેજ વર્તન રાખો. કેયો ભાઈ પોતાના ધર્મનિષ્ઠ મોટા ભાઈનું ઉલ્લંઘન કરવા યોગ્ય ગણાય ?^૮ વળી યુધિષ્ઠિર રાજા તો બીજાઓના બોલાવવાથીજ પોતાના ક્ષત્રિય-ધર્મને સંભારીને પારકાની ઈચ્છાથી રમે છે અને તે આપણે માટે મહાન કીર્તિકારક છે.”^૯

ભીમસેન બોલ્યો:-“ હે ધનંજય ! આ આલુ વિષયમાં તારા કહેવા પ્રમાણે જો હું ધર્મપાલનને ન જાણતો હોત, તો ક્યારનોએ બલાત્કારથી એમના બંને બાહુઓને પ્રદીપ્ત અગ્નિમાં બાળી મૂકત.”^{૧૦}

વૈશંપાયન કહે છે:-આ પ્રમાણે પાંડવોને દુઃખી થયેલા જોઈને તથા દ્રૌપદીને ઘસડાતી જોઈને ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર વિકર્ણુ નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો.^{૧૧} “ હે રાજાઓ ! યજ્ઞસેનની પુત્રી દ્રૌપદીએ જે પ્રશ્ન કર્યો છે, તેનો તમે સ્પષ્ટ ઉત્તર આપો. વાક્યનો યથાર્થ રીતે ઉત્તર ન

આપવાથી આપણને તત્કાલ નરક પ્રાપ્ત થશે.^{૧૨} ભીષ્મ અને ધૃતરાષ્ટ્ર, એ બંને કુરુકુલના મહાન વૃદ્ધ પુરુષો છે. તેઓએ તથા મહાબુદ્ધિવાળા વિદુરે એકઠા મળીને કંઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નથી.^{૧૩} વળી દ્રોણગુરુ તથા સર્વેના આચાર્ય કૃપાચાર્ય, એ બંને ક્ષિત્રશ્રેષ્ઠો પણ આ પ્રશ્નનો ઉત્તર શામાટે આપતા નથી ?^{૧૪} અહીં ચારે દિશામાંથી આવીને જે બીજા રાજાઓ એકઠા મળેલા છે, તેઓ કામ તથા ક્રોધનો ત્યાગ કરીને પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપો.^{૧૫} હે રાજાઓ ! આ શુભરૂપિણી દ્રૌપદીએ જે પ્રશ્ન તમને વારંવાર કર્યો છે, તેનો વિચાર કરીને જેનું જે પ્રમાણે માનવું હોય તે પ્રમાણે ઉત્તર આપો.”^{૧૬} આ પ્રમાણે વિકર્ણુ તે સર્વે સભાસદોને વારંવાર કહ્યું; પરંતુ તે રાજાઓએ તેને સાંભળ્યું નહિ.^{૧૭} એટલે વિકર્ણુ ફરી એક વાર તે પ્રમાણે સર્વે રાજાઓને પૂછ્યું અને પછી તે હાથથી હાથ ઘસીને નિઃશ્વાસ નાખતો આ પ્રમાણે બોલ્યો:-^{૧૮} “ હે પૃથ્વીપાલો ! તમે કોઈ પણ રીતે ઉત્તર આપો અથવા ન આપો; પરંતુ હે કૌરવો ! મને એમાં જે ન્યાયભરેલું લાગે છે, તે હું ખાત્રીપૂર્વક કહું છું.^{૧૯} હે નરશ્રેષ્ઠો ! રાજાઓનાં ચાર વ્યસનો કહેવાય છે. મૃગયા, મદ્યપાન, દૂત અને અત્યંત વિષયાસક્તિ.^{૨૦} આ વ્યસનોમાં આસક્ત થયેલો પુરુષ ધર્મનું ઉલ્લંઘન કરીને વર્તે છે અને તેવા ધર્મભ્રષ્ટ થયેલાની ક્રિયાને જે પ્રમાણે લોકો કરેલી માનતા નથી,^{૨૧} તે પ્રમાણે આ પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિર દૂતના મહાવ્યસનમાં પડેલા હતા અને એમણે જુગારીઓની પ્રેરણાથી દ્રૌપદીને પણમાં મૂકી છે.^{૨૨} વળી આ અનિદિતા દ્રૌપદી સર્વે પાંડવોની સમાન ભાર્યા છે, તેમજ પ્રથમ પોતાને હારી ગયેલા યુધિષ્ઠિરે એને દાવમાં મૂકી છે^{૨૩} અને દાવ મેળવવાની ઈચ્છાવાળા શકુનિએ એને પછીથી દાવમાં મૂકવા માગણી કરી હતી. આ રીતે યુધિષ્ઠિર રાજાનું વ્યસનીપણું, હારવાથી

પરાધીનપણું, પારકાએ કરાવેલી પ્રવૃત્તિ તથા દ્રૌપદી એકનાં નહિ પણ સર્વેનાં સમાન પત્ની છે, એ ચાર હેતુઓનો વિચાર કરીને હું માનું છું કે, દ્રૌપદીને કૌરવોએ જીતી નથી. ”^{૨૪}

આવાં વિકર્ણનાં વચન સાંભળીને વિકર્ણનાં વખાણ કરતા તથા શકુનિની નિંદા કરતા સભાસદોનો મોટો કોલાહલ શબ્દ થઈ રહ્યો. ^{૨૫} તે કોલાહલ શાંત પડ્યા પછી ક્રોધમૂર્ચિત થયેલો કર્ણ, વિકર્ણના સુંદર હાથને પકડીને આ પ્રમાણે વચન કહેવા લાગ્યો. ^{૨૬}

કર્ણ બોલ્યો:-“ ઓ વિકર્ણ ! આ જગતમાં ખરેખર બહુ બહુ વિપરીત જોવામાં આવે છે. જેમ અરણિકાષમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો અગ્નિ તેજ કાઢનો નાશ કરે છે, તેમ જેનાથી જે ઉત્પન્ન થયો હોય છે તેનોજ તે વિનાશ કરનારો થાય છે. ^{૨૭} આ રાજ્યોને દ્રૌપદીએ પ્રશ્ન કર્યો હતો, પણ એઓ આ દ્રુપદપુત્રને ધર્મવડે જીતેલી માને છે, એટલે કંઈ પણ ઉત્તર આપતા નથી; ^{૨૮} પરંતુ ઓ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર ! તું તો કેવલ મૂર્ખતાથીજ ભેદ પામે છે, જેથી તું સભાના મધ્યમાં બાલક છતાં વૃદ્ધોના જેવું ભાષણ કરે છે; ^{૨૯} તથાપિ ઓ દુર્યોધનના નાના ભાઈ ! તું ધર્મનાં યથાર્થ તત્ત્વને જાણતો નથી અને તેથીજ અતિશય મંદબુદ્ધિવાળો તું જીતાયલી દ્રૌપદીને ન જીતાયલી એમ કહે છે. ^{૩૦} ઓ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર ! તું દ્રૌપદીને કેવી રીતે ન જીતાયલી માને છે ? જ્યારે પાંડવોમાં મોટા યુધિષ્ઠિરે સભામાં પોતાનું સર્વસ્વ મૂકી દીધું, ^{૩૧} ત્યારે સર્વસ્વમાંજ દ્રૌપદી પણ આવી ગઈ ગણાય. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! આ પ્રમાણે ધર્મથી જીતેલી દ્રૌપદીને તું ન જીતેલી કેમ માને છે ? ^{૩૨} વળી દ્રૌપદીને પણમાં મૂકું છું, એમ યુધિષ્ઠિરે વાણીથી કહ્યું હતું તથા પાંડવોએ તેને સંમતિ આપી છે, તો પછી એને તું ન જીતાયલી શા હેતુથી માને છે ? ^{૩૩} હવે આ દ્રૌપદીને સભામાં એક વસ્ત્ર સાંથે લાવવામાં આવી છે, તે અધર્મથી લવાઈ છે, એમ તું માનતો હોય તો તે સંબંધમાં પણ મારાં ઉત્તમ વાક્યને સાંભળ. ^{૩૪} હે

કુરુનંદન ! દેવોએ સ્ત્રીને માટે એકજ ભર્તાનું વિધાન કરેલું છે; પરંતુ આ તો અનેક પતિને વશ હોવાથી ખરેખર વારાંગનાજ ગણાય ! ^{૩૫} એટલે આવી સ્ત્રીને સભામાં લાવવી, એક વસ્ત્ર ધારણ કરવું અથવા વિવસ્ત્ર રહેવું, એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી, એમ માફ માનવું છે. ^{૩૬} આ પાંડવોનું જે કંઈ ધન છે તે, આ દ્રૌપદી અને આ પાંડવો, તે સર્વ ધન અહીં શકુનિએ ધર્મથી જીતેલું છે; ^{૩૭} માટે ઓ દુઃશાસન ! આ પોતાને ડાહ્યો માનનારો વિકર્ણ મહા મૂર્ખ છે, તેથી હવે તું પાંડવોનાં તથા દ્રૌપદીનાં વસ્ત્રોને ઉતારી લે.”

હે ભરતવંશી રાજા ! તે સાંભળીને સઘળા પાંડવોએ પોતાનાં કેડે પહેરેલાં વસ્ત્રવિનાનાં બીજાં ઉત્તરીય વસ્ત્રોને કાઢી કાઢીને સભામાં ચોમેર ફેંક્યાં અને તેઓ પાછા બેઠા. ^{૩૮} તે પછી હે રાજા ! દુઃશાસન, સભાના મધ્યમાં દ્રૌપદીનાં વસ્ત્રને બલથી પકડીને ખેંચવા માંડ્યો. ^{૪૦}

વૈશંપાયન કહે છે:-જે સમયે દુઃશાસને વસ્ત્ર ખેંચવા માંડ્યું તે સમયે દ્રૌપદીએ શ્રી-હરિનું* ચિંતન કર્યું; ‘ઓ ગોવિંદ !’x હે

* હરિ-દુઃખને હરનારા અથવા ખલ મનુષ્યોને સંહારનારા.

x ગોવિંદ-ઈશ્વરોના પ્રાપક-ચાલક અર્થાત્ આપ સર્વે ઈશ્વરોના પ્રવર્તક હોવાથી સમીપમાં રહેલા છો, છતાં મારાં કષ્ટને કેમ જાણતા નથી? એ તાત્પર્ય છે. સમીપમાં હોય પણ જાતે અશક્ત હોય તે શું કરી શકે? આ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે, હે દ્વારકાવાસિન્ ! અર્થાત્ પોતાનાં જનોને વિપત્તિથી ઉદ્ધારવા માટે એક રાત્રિમાંજ સમુદ્રની વચ્ચે દ્વારકાપુરીનું નિર્માણ કરીને તે પુરીમાં અખા નગરને લઈ જનારા એવા તમને મારું રક્ષણ કરવું, એ બહુજ સુલભ છે. સમીપમાં હોય અને સમર્થ હોય તોપણ દુષ્ટોના ઉપર શામાટે અતુગ્રહ કરે? આ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે, હે કૃષ્ણ ! સ્મરણ કરતાંની સાથેજ સર્વ દોષને ખેંચી લેનારા તમે છો તો મારા દોષને ખેંચી લઈને પછી મારું રક્ષણ કરો; તથાપિ અસલ, સાહસ, માયા, કપટ, મૂર્ખતા, અતિલોભ, અપવિત્રતા અને નિર્દયપણું, આ સ્ત્રીઓના સ્વાભાવિક દોષો છે, એટલે સ્વાભાવિક દોષો દૂર રી શકાય નહિ, સાપની દાઢને

દ્વારકાવાસિન ! હે કૃષ્ણ ! હે ગોપીજનપ્રિય !
હે કેશવ ! કૌરવોથી પરાભવ પામતી એવી
મને તમે કેમ જાણતા નથી ? હે નાથ ! હે
રમાનાથ ! હે વ્રજનાથ ! હે આર્તિનાશન !
હે જનાર્દન ! કૌરવરૂપી સસુદ્રમાં હું ડૂબી છું,
મારો તમે ઉદ્ધાર કરો. ૪૧, ૪૨ હે કૃષ્ણ ! હે કૃષ્ણ !
હે મહાયોગિન ! હે વિશ્વાત્મન ! હે વિશ્વ-

અમૃત કરતી કરી શકાય નહિ. આ શંકાના ઉત્તરમાં દ્રૌપદી સંબોધે છે કે, **હે ગોપીજનપ્રિય !** અર્થાત્ પુરુષોમાં ગોપલોકો અત્યંત નીચા છે અને તેઓથી પણ તેઓની સ્ત્રી ગોપીઓ તો અતિશય નીચી છે તે ગોપીઓના ઉપર પણ તમારી કૃપા જણાય છે; ત્યારે તમારું જેને શરણ અને તમેજ જેની ઉપર રાજસૂયનો અભિષેક કરીને અનુગ્રહ કરેલો છે એવી મારા ઉપર કૃપા કરો તેમાં શું આશ્ચર્ય છે? (પરંતું બલવાન કૌરવોને શું કરી શકાય? એના ઉત્તરમાં કહે છે) **હે કેશવ ! ક-બ્રહ્મા, અ-વિષ્ણુ અને હૈશ-શંકર તેઓની સાથે વાતીતિ વઃ** ગમત કરનારા અર્થાત્ બ્રહ્માદિકના પણ આપ પ્રવર્તક છો -તદાત્મક છો, તો કૌરવોના પ્રવર્તક હો એમાં શું નવાઈ ? માટે એઓનો નિગ્રહ કરીને સર્વ-થા મારા ઉપર કૃપા કરો, એ તાત્પર્ય છે. (તારા નાથો-પતિઓ તારું રક્ષણ કરશે ? આ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે,) **હે નાથ !** આપજ નાથ છો અર્થાત્ આ નાથો તો અત્યારે અકિંચિત્કર થઈ ગયા છે, માટે ખરા નાથ તો તમેજ છો. (કુલીન સ્ત્રીએ બીજને નાથ કહેવો યોગ્ય નથી ? આ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે,) **હે રમાનાથ !** લક્ષ્મીના પતિ અર્થાત્ આપ લક્ષ્મીના પતિ છો એટલે તદ્દંશભૂતા સર્વ સ્ત્રીઓના નાથ તમે છો-તમે અન્ય નથી. ગોવર્ધનધારણ, દાવાગ્નિપાન વગેરેથી વ્રજવાસીઓનાં આર્તિ-દુઃખોને જેમ તમેજ નાશ પમાડ્યાં છે, તેમ મારાં કષ્ટને પણ નાશ પમાડો એ અભિપ્રાયથી દ્રૌપદીએ **હે વ્રજનાથ અને હે આર્તિનાશન !** આવાં બે નામથી પ્રભુને સંબોધ્યા છે. **હે વિશ્વાત્મન !** અર્થાત્ વિશ્વના અંતર્યામી **હે વિશ્વમાવન !** વિશ્વના કર્તા. આ બે સંબોધનોથી આપ અંતર્યામી હોવાથી શત્રુને આ સંબંધમાં ઉદાસીન કરી દો અથવા વિશ્વકર્તા છો, એટલે મારા દેહ ઉપર અનેક વસ્ત્રો અર્પણ કરો એ તાત્પર્ય નીકળે છે.

ભાવન ! હે ગોવિંદ ! કૌરવોની વચ્ચે પીડાતી હું તમારે શરણે આવી છું, માટે મારું રક્ષણ કરો. ૪૩

હે રાજન ! આ પ્રમાણે ત્રિભુવનેશ્વર, દુઃખ-હારક શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ કરીને દુઃખિત થયેલાં પણ પ્રભુપ્રાપ્તિના નિશ્ચયથી પ્રકાશયુક્ત જાણતાં દ્રૌપદી મોંઠાંકીને રડવા લાગ્યાં. ૪૪ આ પ્રમાણે દ્રૌપદીનાં વચન સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણ ગદ્ગદિત થઈ ગયા અને શય્યા તથા આસનનો ત્યાગ કરીને વાહનવિનાજ કૃપાળુ પ્રભુ કૃપા કરીને ત્યાં પગવડે ચાલતા દોડી આવ્યા. ૪૫ જે વખતે યજ્ઞસેન રાજાની પુત્રી દ્રૌપદી પોતાના રક્ષણને માટે વ્યાપક, દુઃખહારક તથા નરમૂર્તિ એવા શ્રીકૃષ્ણને સંભારતાં હતાં, તેજ વખતે મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણે ધર્મરૂપી આભ્યંતર વસ્ત્રભાવને પ્રાપ્ત થઈ વિવિધ પ્રકારનાં સુંદર વસ્ત્રોથી દ્રૌપદીને વીંટી લીધાં. ૪૬ એટલે હે રાજન ! દુઃશાસન જેમ જેમ દ્રૌપદીનાં વસ્ત્રને ખેંચતો ગયો, તેમ તેમ તેવાંજ રૂપનાં બીજાં અનેક વસ્ત્રો દ્રૌપદીનાં શરીર ઉપર પ્રકટ થવા લાગ્યાં. ૪૭ હે પ્રભો ! ધર્મનું પરિપાલન કરવાથી દ્રૌપદીનાં અંગ ઉપર અનેક રંગવાળાં વસ્ત્રો તથા શ્વેત વસ્ત્રો સેકડો-ખંધ પ્રકટ થયાંજ ગયાં. ૪૮ તે વખતે ત્યાં સભામાં ભયંકર લાગે તેવો ઘોર હલહલાર શબ્દ થવા લાગ્યો અને તેવું આ લોકમાં અત્યંત આશ્ચર્ય જોઈને સઘળા રાજાઓ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર દુર્યોધનની નિંદા કરતા દ્રૌપદીનાં વખાણ કરવા લાગ્યા. ૪૯ તે વખતે રાજાઓના મધ્યમાં કોથવડે કંપાયમાન ઓષવાળા ભીમસેને તો હાથવટી હાથ ધસીને મોટા ઘાંટાથી પ્રતિજ્ઞા કરતાં આ પ્રમાણે કહ્યું. ૫૦

ભીમ બોલ્યો:-“ઓ ભૂલોકનાસી ક્ષત્રિયો!

× નાસ્ત્યકાર્ય કદર્યાણાં નાસ્ત્યક્ષામ્ય પ્ર-
હાત્મનામ્ । નાસ્ત્યુપેક્ષ્યો હરેર્મક્ત ફતિદ્યુતે પ્ર-
દર્શિતમ્ ॥ કદર્યમનુષ્યોને અકાર્ય જેવું કંઈજ નથી, અર્થાત્ તે સઘળા જાતનાં નીચ કર્મો કરી શકે છે, મહાત્મા-ઉદારચિત્ત પુરુષોને ન સહન કરવા જેવું કંઈજ નથી અને હરિ પોતે ભક્તની ઉપેક્ષા-ખેદરકારી કરતા નથી, એ ધૃતપર્વમાં દર્શાવ્યું છે.

પં૦ નીલકંઠ

મારાં આ વચનને સાંભળો. હું જેવું કહું છું, તેવું પૂર્વે બીજા કોઈ પુરુષે કહ્યું નથી તેમ હવે પછી બીજા કોઈ કહેશે નહિ.^{૫૧} હે પૃથ્વીશ્વરો! હું તમારી આગળ જે કહું છું, તે પ્રમાણે જો હું નહિ કરું તો મને મારા પૂર્વ પિતામહોની ગતિ મળે નહિ.^{૫૨} હું કહું છું કે, આ દુર્બુદ્ધિવાળા અને ભરતકુલમાં નીચ એવા પાપી દુઃશાસનની છાતીને બલાત્કારથી યુદ્ધમાં ચીરીને જો હું એના રુધિરનું પાન ન કરું તો મને મારા પૂર્વજોની ગતિ મળે નહિ.”^{૫૩}

વેશંપાયન કહે છે:-રાજાઓ ભીમનું આવું ભયંકર તથા રુવાંટાં ઉભાં કરે તેવું વચન સાંભળીને, તેને બહુ માન આપવા લાગ્યા અને ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રની નિંદા કરવા લાગ્યા. હવે જ્યારે દ્રૌપદીનાં બેચેલાં વસ્ત્રોનો સભામાં મોટો ઢગ થઈ ગયો, ત્યારે દુઃશાસન થાકી ગયો ને લાજ પામીને બેસી ગયો.^{૫૪} તે વખતે ત્યાં કુંતીપુત્રોની તેવી દશા જોઈને સભાસદ રાજાઓનો રોમાંચિત કરી દે તેવો કૌરવોના તરફ ધિક્કારનો શબ્દ પ્રકટી નીકળ્યો;^{૫૪-૫૬} અનેક સજ્જનો ધૃતરાષ્ટ્રની નિંદા કરતા ઘાંટો પાડીને બોલવા લાગ્યા કે:- “આ કૌરવોએ દ્રૌપદીના પ્રશ્નનો હજી ઉત્તર આપ્યો નથી!”^{૫૭} આવો કોલાહલ થયા પછી પોતાના બંને હાથ ઉંચા કરીને તથા સભાસદોને બોલતા અટકાવીને સર્વ ધર્મના જ્ઞાતા એવા વિદુરજી નીચે પ્રમાણે વચન કહેવા લાગ્યા.^{૫૮}

વિદુર બોલ્યા:- “હે સભાસદો! દ્રૌપદી તમને પ્રશ્ન પૂછીને આ પ્રમાણે અનાથની પેઠે રહે છે, તોપણ તમે તેના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા નથી; તેથી આ સભામાં ધર્મ પીડાય છે.”^{૫૯} હુઃખી થયેલો મનુષ્ય બળતા અગ્નિની પેઠે અંતરમાં બળતો સભાને શરણે આવે છે અને તેને સત્ય ધર્મવડે સભાસદો અવશ્ય શાંત કરે છે.^{૬૦} તે પછી આર્ય મનુષ્ય સત્યથીજ ધર્મ પ્રશ્ન કરે છે અને કામ તથા ક્રોધનાં બલને ઓળંગી જનારા સહયો તે પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે.^{૬૧} હે નરેન્દ્રો! વિકર્ણ પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો છે. હવે તમે પણ તે પ્રશ્નનો યથામતિ

સ્પષ્ટ ઉત્તર આપો.^{૬૨} જે ધર્મદૃષ્ટિવાળો સભાસદ સભામાં આવીને પ્રશ્નનો સ્પષ્ટ ઉત્તર આપતો નથી, તો તે જૂઠાણાંથી જે ફલ મળે છે, તેના અર્ધા ફલનો ભોક્તા થાય છે;^{૬૩} અને સભામાં આવેલો જે ધર્મદૃષ્ટિવાળો સભાસદ મિથ્યા ઉત્તર આપે છે, તેને તો વળી જૂઠાણાંનું સંપૂર્ણ ફલજ પ્રાપ્ત થાય, એવો નિશ્ચય છે.^{૬૪} આ સંબંધમાં હું પ્રહ્લાદ અને આંગિરસ ગોત્રના સુધન્વા મુનિના સંવાદરૂપી એક પ્રાચીન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપું છું.^{૬૫} પ્રહ્લાદ નામના જે દૈત્યેન્દ્ર હતા, તેમના પુત્ર વિરોચને એક કન્યા પરણવા આંગિરસ સુધન્વાની સાથે વિવાહ કર્યો હતો.^{૬૬} તે વખતે કેશિની કન્યાએ વિરોચનને અને સુધન્વાને પૂછ્યું કે, તમારા બન્નેમાં કુલ, શીલ આદિથી કોણ શ્રેષ્ઠ છે, તે કહો. ત્યારે તે બન્ને પોતપોતાને હું શ્રેષ્ઠ છું, હું શ્રેષ્ઠ છું એમ કન્યા મેળવવાની ઇચ્છાથી કહેવા લાગ્યા. છેવટે તે બન્નેએ આ પ્રમાણે શરત કરી કે, ‘આપણ બન્નેમાંથી જે ઉતરતો ઠરે, તેણે શ્રેષ્ઠની જન્મસુધી દાસ થઈને સેવા કરવી.’ આવું આપણે સાંભળ્યું છે.^{૬૭} તે બન્નેને પ્રશ્ન પૂછવાવિષે વિવાદ થયો અને છેવટે તે બન્નેએ પ્રહ્લાદને પ્રશ્ન કર્યો કે:- ‘અમારા બેમાંથી કયો એક શ્રેષ્ઠ છે? આ અમારા પ્રશ્નનો સત્ય ઉત્તર આપો. મિથ્યા કહેશે નહિ.’^{૬૮} આ સાંભળીને પ્રહ્લાદ મિથ્યાવાદથી ડરીને સુધન્વાના તરફ જોવા લાગ્યા. તે વખતે સુધન્વાએ બ્રહ્મદંડની પેઠે જાળવલિત થતાં ક્રોધ કરીને પ્રહ્લાદને કહ્યું કે:-^{૬૯} “ઓ પ્રહ્લાદ! જો તમે મિથ્યા બોલશો અથવા ઉત્તર નહિ આપો તો ઈંદ્ર વજ્ર મારીને તમારા માથાના સેંકડો કટકા કરી નાખશે.”^{૭૦} સુધન્વાએ આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે તો પિપળાનાં પાંદડાંની પેઠે કંપતા પ્રહ્લાદ, એ પ્રશ્નનો ઉત્તર પૂછવા માટે મહા તેજસ્વી કશ્યપ ઋષિની પાસે ગયા.^{૭૧} અને પ્રહ્લાદ બોલ્યા:- “હે મહાભાગ્યશાલી! તમે દેવના, અસુરના અને પ્રાણીના ધર્મના વિજ્ઞાતા છો, એમાં સંશય નથી. આ એક ધર્મસંકટ આવ્યું છે, તેને તમે સાંભળો.”^{૭૨} હું પૂછું છું કે, જે મનુષ્ય પ્રશ્નનો ઉત્તર ન

આપે અથવા મિથ્યા ઉત્તર આપે તો તેને મરણ પછી કયા લોકમાં જવું પડે છે, તે મને કહો.”^{૭૩}

કશ્યપ બોલ્યા:—“જે મનુષ્ય જાણવા છતાં કામને લીધે, ક્રોધને લીધે અથવા ભયને લીધે પ્રશ્નનો સ્પષ્ટ ઉત્તર આપતો નથી, તે મનુષ્ય એક હજાર વરુણપાશોથી પોતાને બાંધી લે છે.^{૭૪} વળી જે સાક્ષી થયો હોય અને સાક્ષી આપતાં સ્પષ્ટ બોલે નહિ પણ ગાયના કાનની પેઠે શિથિલ ઉત્તર આપે, તે પણ પોતે હજાર વરુણપાશથી બાંધાય છે;^{૭૫} અને તેનો પૂરે એક એક વર્ષે એક એક પાશ છૂટે છે, માટે યથાર્થ રીતે સત્ય જાણનારાએ સત્યજ્ઞ કહેવું જોઈએ.^{૭૬} જે સભામાં અધર્મવડે ધર્મ વિધાતો હોય અર્થાત્ વાદી-પ્રતિવાદી બેમાંથી એક મિથ્યા બોલનારો હોય છતાં તે બીજાને મિથ્યાવાદી કહેતો હોય, તે અધર્મવડે ધર્મનો વેધ થયેલો કહેવાય; તેવે પ્રસંગે ન બોલવાથી, મિથ્યા બોલવાથી અથવા સંશયગ્રસ્ત વચન કહેવાથી ધર્મનાં શલ્યને-શંકુને કાપી નાખતા નથી, તો તેઓજ તે અધર્મવડે વિધાય છે.^{૭૭} જે સભાસદો, નિંદવા યોગ્ય હોય તેની નિંદા કરતા નથી, તો તે અધર્મનો અર્ધો ભાગ સભાપતિને પ્રાપ્ત થાય છે, એક ચતુર્થાંશ અધર્મકર્તાને પ્રાપ્ત થાય છે અને બાકીનો ચતુર્થાંશ સભાસદોને પ્રાપ્ત થાય છે.^{૭૮} જે સભામાં નિંદવા યોગ્યની નિંદા કરવામાં આવે છે, ત્યાં સભાપતિ પાપરહિત થાય છે, સભાસદો પણ પાપથી મુક્ત થાય છે અને પાપ તેના કર્તાનેજ પ્રાપ્ત થાય છે.^{૭૯} હે પ્રહ્લાદ ! પ્રશ્ન કરનારાને જેઓ અધર્મથી મિથ્યા ઉત્તર આપે છે, તેઓ પોતાનાં યજ્ઞયાગાદિકને તથા વાવફૂવા વગેરે પૂર્તકર્મોને અને સાત સાત આગળ પાછળના વંશપુરુષોને હણી દે છે.^{૮૦} જેનું દ્રવ્ય હરી લીધું હોય તેને જે દુઃખ થાય છે, જેનો પુત્ર મરણ પામ્યો હોય તેને જે દુઃખ થાય છે, દેવાદારને જે દુઃખ થાય છે, સ્વાર્થમાં નિષ્કળ નિવડેલાને જે દુઃખ થાય છે,^{૮૧} પતિવિનાની સ્ત્રીને જે દુઃખ થાય છે, રાજાએ કેદ કરેલાને જે દુઃખ થાય છે, અપુત્ર-

વતી સ્ત્રીને જે દુઃખ થાય છે, વાઘથી સપડાયલાને જે દુઃખ થાય છે, ^{૮૨} જેના ઉપર શોક્ય આવી હોય તેને જે દુઃખ થાય છે અને જેને સાક્ષીઓએ મિથ્યા સાક્ષી પૂરીને હરાવ્યો હોય તેને જે દુઃખ થાય છે, તે બધાં દુઃખો એકસરખાં છે, એમ સ્વર્ગાધીશ દેવો કહે છે;^{૮૩} અને તે સર્વ દુઃખો અસત્ય બોલનારાને પ્રાપ્ત થાય છે. સમક્ષ જોવાથી અથવા વિશ્વાસપાત્ર મનુષ્યથી સાંભળવાવડે અથવા જાણેલી વાતને સંભારી રાખવાથી મનુષ્ય સાક્ષી કહેવાય છે;^{૮૪} માટે સાક્ષી સાચું બોલે તોજ તે ધર્મ તથા અર્થથી રહિત થતો નથી.”

આવાં કશ્યપનાં વચન સાંભળીને પ્રહ્લાદ પોતાના પુત્રને કહેવા લાગ્યા કે:—^{૮૫} “હે વિરોચન ! તારા કરતાં સુધન્વા શ્રેષ્ઠ છે, મારા કરતાં અંગિરા શ્રેષ્ઠ છે અને તારી માતાના કરતાં સુધન્વાની માતા પણ શ્રેષ્ઠ છે; માટે આ સુધન્વા તારા પ્રાણનો પ્રભુ છે.”^{૮૬}

સુધન્વા કહે છે:—“હે પ્રહ્લાદ ! તમે પુત્ર ઉપરના સ્નેહને ત્યજી દઇને ધર્મનિષ્ઠ રહ્યા છો; માટે હું તમારા પુત્રને શરતથી છૂટો કરું છું. એ તમારો પુત્ર સ્વતંત્રતાથી સો વર્ષ જીવે.”^{૮૭}

વિદુર બોલ્યા:—“આ પ્રમાણેના પરમ ધર્મને સાંભળીને તમે સર્વે સભાસદો એ દ્રૌપદીના પ્રશ્નને અનુરૂપ હવે પછી શું ધારો છો તે ઉત્તર કહેવો જોઈએ.”^{૮૮}

વૈશંપાયન કહે છે:—આવાં વિદુરનાં વચનને સાંભળીને પણ રાજાઓએ કંઈજ ઉત્તર આપ્યો નહિ; તે વખતે કણ્વે દુઃશાસનને કહ્યું કે:—“આ દાસી દ્રૌપદીને આપણે ઘેર લઈ બા.”^{૮૯} એ સાંભળીને ધ્રુવતાં, લજ્જિત થયેલાં તથા પાંડવોનાં નામ લઈને વિલાપ કરતાં એવાં તપસ્વિની દ્રૌપદીને દુઃશાસન સભા વચ્ચે ખેંચવા લાગ્યો.^{૯૦}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાતર્ગત દૂતપર્વવિષે દ્રૌપદાકર્ષણ નામનો

અધ્યાય ૬૮ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬૯ મો ભીષ્મનાં વાક્યો

॥ દ્રૌપદ્યુવાચ ॥

પુરસ્તાત્ કરણીયં મે ન કૃતં કાર્યમુત્તમમ્ ॥
વિહલાસ્મિ કૃતાઽનેન કર્ષતા વલિના વલાત્ ॥

દ્રૌપદી બોલ્યાં:-“આ બલવાન હુઃશાસને બલપૂર્વક ખેંચી ખેંચીને મને વિહવલ કરી મૂકી છે, એટલે મારે પ્રથમ કરવા યોગ્ય જે ઉત્તમ કાર્ય હતું તે હું હજી સુધી કરી શકી નથી.^૧ હવે આ કૌરવોની સભામાં બેઠેલા સર્વે કુરુઓને હું અભિવાદન કરું છું. મેં જે પ્રથમ અભિવાદન કર્યું નહિ, એ મારો અપરાધ ગણાય નહિ.”

વૈશંપાયન કહે છે:-તેવાં હુઃખને માટે અયોગ્ય એવાં તપસ્વિની દ્રૌપદી, હુઃશાસનના ખેંચવાથી તથા હુઃખથી સભામાં જમીનપર તૂટી પડ્યાં અને નીચે પ્રમાણે વિલાપ કરવા લાગ્યાં.^૩

દ્રૌપદી બોલ્યાં:-“જે મને રંગમંડપમાં એકઠા મળેલા રાજાઓએ પૂર્વે સ્વયંવરમાં જોઈ હતી, તે વિના બીજે કયાંય જોઈ નથી, તે હું આજે આ સભાવચ્ચે આવી પડી છું.^૪ જે મને ઘરમાં પૂર્વે વાયુ તથા સૂર્ય પણ જોઈ શક્યા નથી, તે હું આજે એક સામાન્ય મનુષ્યની સ્ત્રીની પેઠે સભામાં મનુષ્યોના સમાજમાં દેખા દઉં છું.^૫ જે મને પૂર્વે ઘરમાં વાયુ સ્પર્શ કરતો, તો તેને પણ પાંડવો સહન કરી શકતા નહિ, તે મને આજે આ દુરાત્માનો સ્પર્શ થાય છે તો પણ પાંડવો સાંભી રહે છે!^૬ વળી પુત્રની વહુ અને પુત્રી જેવી હું કલેશને માટે અયોગ્ય છું, છતાં કલેશ લોગણું છું અને તે આ કુરુઓ સહન કરે છે; આ ઉપરથી હું માનું છું કે, હવે કાલ ફરી ગયો છે.^૭ આજે હું પતિવ્રતા તથા શુભ ગુણવાળી સ્ત્રી સભાની વચ્ચે આવી છું, એનાથી બીજું નીચ કર્મ શું હોય? રાજાઓનો ધર્મ કયાં જતો રહ્યો? અમે સાંભળ્યું છે કે, પૂર્વે ધર્મપરાયણ સ્ત્રીને સભામાં લઈ જવામાં આવતી ન હતી; પરંતુ તે પ્રાચીન સનાતન ધર્મ આજે કૌરવોમાંથી નાશ પામ્યો છે;^૮ નહિ તો પાંડવોની પત્ની, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન-

ની બહેન અને શ્રીકૃષ્ણની સખી એવી હું રાજાઓની સભામાં કેમ આવી શકું?^{૧૦} હે કૌરવો! તમે આ સમાન વર્ણમાં ઉત્પન્ન થયેલી એવી ધર્મરાજાની ભાર્યાને કહો કે, હું દાસી છું કે દાસી નથી? તમે કહેશો તેમ હું વર્તીશ.^{૧૧} હે કૌરવો! આ કૌરવોના યશને હરણ કરનારો ક્રુદ્ધ હુઃશાસન મને બહુ પીડા કરે છે. હવે લાંબો સમય એ પીડા હું સહન કરી શકીશ નહિ.^{૧૨} ઓ રાજાઓ! તમે મને હારેલી અથવા ન હારેલી જે પ્રમાણે માનતા હો તે પ્રમાણે કહો. હું તમારા ઉત્તરની ઇચ્છા રાખું છું અને હે કૌરવો! પછી તમે જેમ કહેશો તેમ હું કરીશ.”^{૧૩}

ભીષ્મ બોલ્યાં:-“હે કલ્યાણિ! ધર્મની ગતિ પરમ સૂક્ષ્મ છે, એમ મેં પહેલેથી જ કહ્યું છે. જગતમાં વિશેષ જ્ઞાનવાળા મહાત્માઓ પણ તે ધર્મની સૂક્ષ્મતાને બાણી શકતા નથી.^{૧૪} આ લોકમાં અધર્મના સમયમાં બલવાન પુરુષ જે પ્રમાણે ધર્મ કહે, તેજ ધર્મ છે અને દુર્બલનો કહેલો ખરો ધર્મ પણ ધર્મ ગણાતો નથી;^{૧૫} માટે તમારા એ પ્રશ્નનું હું નિશ્ચયપૂર્વક વિવેચન કરી શકતો નથી; કારણકે આ કાર્ય સૂક્ષ્મ છે, ગંભીર છે અને ઘણું ભારે છે.”^{૧૬} ખરેખર,

* જો હું દ્રૌપદીને ‘તું જીતાયલી નથી’ એમ કહું તો વગર અપરાધે પીડાયલી એ તત્કાલ ક્રોધ કરીને કૌરવોને નાશ પમાડે અને તેમ હોવાથી દ્રૌપદીનાં અપમાનનો દોષ મોટો કે કુરુઓના નાશનો દોષ મોટો, એવા સંશયમાં ધર્મનું તત્ત્વ સૂક્ષ્મ છે, માટે તેનું વિવેચન થઈ શકે તેવું નથી. વળી દેવોનું કાર્ય કરવા માટે જેટલાઓનો વધ કરવાનો છે તે અંધા અહીં ન હોવાથી માત્ર કૌરવોનો નાશ કરવાથી જ દેવકાર્ય થઈ શકશે નહિ. આ ગૂઢ આશય છે. તેમજ પાંડવો હમણાં શસ્ત્રવિનાના છે અને પારકાના દાસ છે, માટે પાંડવોના અત્યારના સ્વામી કૌરવોને મારવા એ દ્રૌપદીને પણ દોષકારક થાય, કારણ કે પોતાના સ્વામીના સ્વામીને મારવા એ ઘણું અકાર્ય ગણાય. વિવેચન કરીને કહેવામાં આ ત્રણ કારણ હોઈ શકે.

આ કુલનો થોડાજ સમયમાં અંત આવી જશે; કારણકે તેમ થવાને યોગ્યજ હોય તેમ આ સઘના કૌરવો લોભ અને મોહને વશ થઇ ગયા છે.^{૧૭} હે કલ્યાણિ! જેઓની તું વહુ છે, તે અમારા કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા પાંડવો અનેક દુઃખથી અત્યંત દુઃખી થતાં પણ ધર્મમાર્ગથી ભ્રષ્ટ થતા નથી.^{૧૮} હે પાંચાલિ! જે તું આવું કષ્ટ પામતાં પણ ધર્મ તરફ દૃષ્ટિ રાખે છે, એ તારૂં વર્તન તારે માટે યોગ્યજ છે.^{૧૯} જો, આ ધર્મ-

વેત્તા એવા દ્રોણ વગેરે વૃદ્ધ પુરુષો તો પ્રાણ-વિનાના હોય તેમ ચોતરફથી નમી જઈને શૂન્ય શરીરથી બેઠેલા છે;^{૨૦} માટે આ પ્રશ્નના સંબંધમાં યુધિષ્ઠિરને પ્રમાણરૂપ ગણવા, એમ હું માનું છું; તેથી તમે જીતાયાં છો કે નથી જીતાયાં, તે યુધિષ્ઠિર પોતેજ કહેવાને યોગ્ય છે.”^{૨૧}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાત્મકંત

દૂતપર્વવિષે ભીષ્મવાક્ય નામનો

અધ્યાય ૬૮ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૭૦ મો-ભીમસેનનાં વચન

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તથા તુ દૃષ્ટ્વા बहु तत्र देवीं रोरूयमाणाम्
कुररीमिवार्ताम् ॥ नोचुर्वचः साध्वथवाप्य-
साधु महीक्षिता धार्तराष्ट्रस्य भीताः ॥ १ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:-તે પ્રમાણે દુઃખિત થઈને કુરરી પક્ષિણીની પેઠે સભામાં દેવી દ્રૌપદીને પુષ્કળ રુદન કરતાં જોઈને પણ દુર્યોધનથી ભય પામેલા રાજાઓ સારૂં અથવા નરસું કંઈ પણ વચન બોલ્યા નહિ.^૧ આ પ્રમાણે રાજાઓના પુત્રો તથા પૌત્રોને મૌન રહેલા જોઈને ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર દુર્યોધન મંદ હાસ્ય કરતો હોય તેમ પાંચાલરાજની પુત્રી દ્રૌપદીને તે વખતે નીચે પ્રમાણે વચન કહેવા લાગ્યો.^૨

દુર્યોધન બોલ્યો:-“હે યજ્ઞસેન રાજાની પુત્રિ! આ તારો પ્રશ્ન ઉદાર બલવાળા ભીમ, અર્જુન, સહદેવ તથા તારા પતિ નકુલના ઉપર જ રહો. એઓ તારાં વચનનો ઉત્તર આપશે.^૩ આ આર્ય પુરુષોની વચ્ચે હે પાંચાલિ! એઓ યુધિષ્ઠિરની દ્રૌપદીને દાવમાં મૂકવાની સત્તા નહિ હતી એવું તારે માટે કહે તથા એ બધા ધર્મરાજને મિથ્યાવાદી ઠરાવે, એટલે હે પાંચાલરાજની પુત્રિ! તું દાસીપણથી મુક્ત થઈશ;^૪ અથવા તો ધર્મપરાયણ અને ઈશ્વરના જેવા, મહાત્મા આ ધર્મના પુત્ર યુધિષ્ઠિર પોતે એ સંબંધમાં કહે કે, એ પોતે તને

મૂકવા માટે સત્તાવાળા હતા કે નહિ? એના વચન પ્રમાણે પછી તું દાસીપણું અથવા અદાસીપણું, એ બેમાંથી એક વાત સ્વીકારી લે; ^૫ કારણ કે સભામાં બેઠેલા આ સર્વે કૌરવો તારાજ દુઃખમાં ડૂબી ગયેલા છે અને તારા અદ્ય ભાગ્યવાળા પતિઓને જોઈને એ આર્દ્ર હૃદયવાળા રાજાઓ યથાર્થ રીતે કંઈ પણ બોલતા નથી.”^૬

વૈશંપાયન કહે છે:-કુરુરાજ દુર્યોધનનાં આવાં વચન સાંભળીને સર્વે સભાસદો ઉંચા સ્વરથી તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા; અને હર્ષનાદ કરીને પોતાના હાથમાં રહેલાં વસ્ત્રોને ઉડાડવા લાગ્યા. ત્યારે કૌરવપક્ષપાતીઓ કેટલાક હાથ હાથના આર્ત્તનાદ પણ કરવા લાગ્યા.^૭ દુર્યોધનનાં તેવાં મનોહર વાક્યને સાંભળીને સભામાં બેઠેલા કૌરવોને હર્ષ ઉત્પન્ન થયો અને સર્વે રાજાઓ ધાર્મિક એવા કુરુશ્રેષ્ઠનાં વખાણ કરતા પ્રસન્ન થયા;^૮ તથા ધર્મવેત્તા એવા યુધિષ્ઠિર હવે શું કહેશે, તે જાણવા માટે તે રાજાઓ પોતાનું મુખ યુધિષ્ઠિરના તરફ રાખીને તેમને જોઈ રહ્યા.^૯ વળી તેઓ યુદ્ધમાં અજિત એવા પાંડુ પુત્ર અર્જુન, ભીમસેન, નકુલ તથા સહદેવ શું કહેશે, તે જાણવા માટે બહુ ઉત્કંઠિત થઈ ગયા.^{૧૦} પછી સભામાં થયેલો કોલાહલ શાંત પડ્યો, ત્યારે પોતાના અંદનચચિત સુંદર દિવ્ય હાથને ઉંચો કરીને ભીમસેન આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો.^{૧૧}

ભીમસેન બોલ્યો:-“ જો આ ઉદાર મન-
વાળા અમારા વડીલ બંધુ ધર્મરાજ, અમારા
કુલના સ્વામી ન હોત તો અમે આ અપરાધો
સહન કરત નહિ; ^{૧૨} પરંતુ એ ધર્મરાજ અમારા
પુણ્યના, તપના તથા પ્રાણના પણ સ્વામી છે.
એમણે પોતાને અજિત માનીને જો દ્રૌપદીને
દાવમાં મૂકી હોય તો તે દ્રૌપદીને જીતાયલી
મનાય અને તેવી દ્રૌપદીને અમે ન જીતાયલી
કહીએ, એટલે એકવાર જીતાયલા અમે ફરીથી
જૂઠું બોલવાથી વધારે જીતાયલા ગણાઈએ, અ-
ર્થાત્ યુધિષ્ઠિર પોતે પોતાને હારેલા માનતા હતા
અને તે પછી તેમણે દ્રૌપદીને પણમાં મૂકી હતી,
એટલે દ્રૌપદી દાસી ગણાય નહિ. ^{૧૩} પગવડે
ભૂમિનો સ્પર્શ કરનારો મરણધર્મવાળો મનુષ્ય
આ પાંચાલીના કેશનો સ્પર્શ કરીને મારા હાથ-
થી જીવતો જઈ શકે નહિ. ^{૧૪} આ મારા બન્ને
બાહુ કેવા પરિધના જેવા લાંબા તથા ગોળ છે,

તેને તમે જુઓ. એ બાહુઓની વચ્ચે આવેલો
સાક્ષાત્ ઇંદ્ર પણ છૂટી શકે નહિ; ^{૧૫} પરંતુ
શું કરે! હું ધર્મપાશથી આ રીતે બંધાયલો છું,
વડીલભાવના ગૌરવથી રૂંધાયલો છું તથા અર્જુન-
નથી રોકાયલો છું; એટલે ભયંકર કર્મ કરી
શકતો નથી; ^{૧૬} પરંતુ જો મને ધર્મરાજ રજા
આપે તો જેમ સિંહ, કુદ્ર મૃગોને મારી નાખે
તેમ હું આ દૂતરાષ્ટ્રના પાપી પુત્રોને તમાચા-
રૂપી તરવારથી કાપી નાખું. ” ^{૧૭}

વૈશંપાયન કહે છે:-આ રીતે બોલતા
ભીમસેનને તે વખતે ભીષ્મ, દ્રોણ તથા વિદુર
કહેવા લાગ્યા કે:- “તું ક્ષમા રાખ. તું કહે છે તે
તેમજ છે, તારામાં બધું થઈ શકે છે. ” ^{૧૮}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાતર્ગત
દૂતપર્વવિષે ભીષ્મવાક્ય નામનો

અધ્યાય ૭૦ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૭૧ મો-દ્રૌપદીને વરદાન

॥ કર્ણ ઉવાચ ॥

ત્રયઃ કિલેમે દ્યધના ભવન્તિ દાસઃ પુત્રશ્ચાસ્વ-
તંત્રા ચ નારી ॥ દાસસ્ય પત્ની ત્વધનસ્ય મદ્રે
હીનેશ્વરા દાસધનં ચ સર્વમ્ ॥ ૧ ॥

કર્ણ બોલ્યો:-“ દાસ, પુત્ર અને પરતંત્ર
સ્ત્રી, આ ત્રણે નિર્ધન ગણાય છે; માટે નિર્ધન
દાસની સ્ત્રી પતિસત્તાવિનાની છે; અને દાસનું
સર્વ ધન પણ સ્વામિસત્તાવિનાનું છે; માટે તે
બન્નેને દાસનો જે કલ્યાણ ફલનો લોકતા સ્વામી
હોય તેને સ્વાધીન કરવાં. ^૧ હે રાજપુત્રિ! તેથી
તું રાજના અંતઃપુરમાં જઈને તેની રાણીઓની
સેવા કર, અહીં તે શ્રેષ્ઠ કામ તને સોંપવામાં
આવે છે. હવેથી દૂતરાષ્ટ્રના પુત્રો તારા સ્વામી
ગણાશે, પણ પાંડવો સ્વામી ગણાશે નહિ; અ-
થવા તું પતિના પરાજયથી પોતાનો પરાજય ન
માનતી હો તો હે ભાવિનિ! જે પતિની દૂતકી-
ડાથી તને દાસીપણું પ્રાપ્ત થાય નહિ, તેવો બીજો

પતિ તું શીઘ્ર કરી લે; અથવા સ્ત્રીને દાસીપણમાં
પતિના સંબંધમાં ઇચ્છામાં આવે તેમ વર્તવું
એ હમેશને માટે પ્રસિદ્ધ છે, માટે તેમ કર. ^{૨,૩}
હે યજ્ઞસેનની પુત્રિ! યુધિષ્ઠિર, ભીમસેન, અર્જુન,
નકુલ અને સહદેવ, એ બધા હારીને અમારા
દાસ થયા છે અને તું પણ હારીને અમારી દાસી
થઈ છે; એટલે પરાજય પામેલા પાંડવો હવે તારા
પતિઓ નથી. ^૪ પાંચાલરાજ દ્રુપદની આ પુત્રી
દ્રૌપદીને સભાની વચ્ચે દાવમાં મૂકીને રમનાર
પૃથાનો પુત્ર યુધિષ્ઠિર આવાં કામથી પોતાના
જન્મનું સાફ્લ્ય, પરાક્રમ તથા પુરુષાર્થ કેમ
ન માને? માનેજ. ” ^૫

વૈશંપાયન કહે છે:-કર્ણનાં આવાં વચન
સંભળીને મહાક્રોધથી ભીમસેન દીન જેવો જ-
ણાઈ અત્યંત નિસાસા મૂકવા લાગ્યો; અને
રાજની આજ્ઞાને અનુસરતો તથા ધર્મપાશથી
બંધાયલો એવો તે કર્ણને બાળી મૂકતો હોય
તેમ ક્રોધથી લાલચોળ આંખો કરીને યુધિષ્ઠિર-

પ્રત્યે બોલ્યો. ૯

ભીમ કહે છે:—“હે રાજન! હું સૂતપુત્ર કણના ઉપર ક્રોધ કરતો નથી; કારણ કે પોતાના પાલનપોષણ કરનારા ધણીની વડાઈ ગાવી એ દાસોનો ધર્મજ ગણાય છે; પરંતુ હે નરેન્દ્ર! જો તમે આ દ્રૌપદીને દાવમાં મૂકીને ન રમ્યા હોત તો શત્રુઓ મને આવાં વચનો શું કહી શકત?” ૧૭

વૈશંપાયન કહે છે:—ભીમસેનનાં વચન સાંભળીને તે વખતે દુર્યોધન રાજા મૌન ધારણ કરીને અચેતનની પેઠે બેસી રહેલા યુધિષ્ઠિરને નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો:—“હે નૃપ! ભીમ, અર્જુન, નકુલ અને સહદેવ, એ બધા તમારી આજ્ઞામાં રહેલા છે, માટે તમે જો દ્રૌપદીને અનિત માનતા હો તો દ્રૌપદીના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપો.” ૧૮ આ પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરને કહીને ઐશ્વર્યના મદથી મોહિત થયેલા દુર્યોધને દ્રૌપદીનો પરિહાસ કરતો હોય તેમ તેના તરફ જોઈ તથા કણને ઉશ્કેરીને ભીમનો પરાલવ કરતો હોય તેમ તેણે કેળના થાંભલા જેવી, સર્વ લક્ષ્યયુક્ત, હાથીની સુંઠના જેવી જણાતી અને વજનના જેવી દૃઢ પોતાની ડાબી જઘા, દ્રૌપદીના જોતાં પોતાનું વસ્ત્ર ઉંચું કરીને તેને દેખાડી. ૧૦, ૧૨ તે જોઈને ભીમસેન પોતાની લાલ થયેલી આંખો ફાડીને આખી સભાને સાંભળાવતો હોય તેમ ઘાંટો કાઢીને રાજાઓની વચ્ચે દુર્યોધનને કહેવા લાગ્યો કે:—૧૩ “ઓ દુર્યોધન! મહાયુદ્ધમાં એ તારી જઘાને ગદાથી જો ન ભાગી નાખું તો હું ભીમસેન પોતાના પિતૃઓની સાથે પિતૃલોકને પ્રાપ્ત થઈશ નહિ.” ૧૪ આ વખતે કોઠાકાંત થયેલા ભીમસેનનાં સર્વ રુવાંટાંનાં છિદ્રોમાંથી, બળતા વૃક્ષની બખેલોમાંથી જેમ અગ્નિ નીકળે તેમ, અગ્નિની જ્વાલાઓ નીકળવા લાગી હતી. ૧૫

વિદુર બોલ્યા:—“ઓ પ્રતીપ વંશના રાજાઓ! તમે ભીમસેનથી મહાન ભય આવી લાગશે એમ જાણો; અને જાણો કે, જરૂર દૈવથીજ પ્રેરાયલો આ આપણી આગળ ભરતવંશીઓમાં મોટો અન્યાય ઉત્પન્ન થયેલો છે. ૧૬ ઓ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો! આ તમે ઘૂતની મર્યાદા ઓળંગીને

ઘૂત રમ્યા છો; જેથી સભામાં સ્ત્રીને દાવમાં મૂકીને, તેને માટે વિવાદ કરો છો. તમારાં યોગક્ષેમ સંપૂર્ણ રીતે નાશ પામે છે. ખરે, કૌરવો પાપી વિચારોમાં પ્રવૃત્ત થયેલા છે; ૧૭ માટે હે કુરુવંશીઓ! તમે આ ધર્મને તડકાલ ઓળખો; કારણ કે ધર્મનો નાશ થવાથી આખી સભાને હોષ લાગે છે. જો યુધિષ્ઠિરે પોતાના હારતાં પહેલાં દ્રૌપદીને પણમાં મૂકી હોત તો તે વખતે તે દ્રૌપદીને મૂકવાને સત્તાધારી ગણાત; ૧૮ પરંતુ આ તો સ્વપ્નમાં જોતેલું ધન જેમ નિરર્થક ગણાય, તેમ જેની સત્તા નથી તેવાએ પણમાં મૂકેલું ધન પણ નિરર્થકજ ગણાય, એમ હું માનું છું; માટે હે કૌરવો! તમે ગાંધારરાજ શકુનિનું વચન સાંભળીને આ શુદ્ધ ધર્મથી દૂર ન થાઓ.” ૧૯

દુર્યોધન બોલ્યો:—“હું, ભીમસેન, અર્જુન, નકુલ તથા સહદેવનાં વચન ઉપર આધાર રાખું છું; માટે તેઓ યુધિષ્ઠિરની દ્રૌપદીને મૂકવાની સત્તા ન હતી એમ કહે એટલે હે યાસસેનિ! તું દાસીપણથી છૂટી થઈશ.” ૨૦

અર્જુન કહે છે:—“કુંતીના પુત્ર મહાત્મા ધર્મરાજ ઘૂતમાં અમને મૂકવા માટે પ્રથમ તો સ્વામી હતા; પરંતુ એ પોતાનું શરીર હારી ગયા પછી કોના સ્વામી ગણાય? આ વાત સઘળા કુરુઓ લક્ષમાં લ્યો.” ૨૧

વૈશંપાયન કહે છે:—હે જનમેજય રાજા! આ વખતે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાના ઘરમાં આવેલી અગ્નિહોત્રશાલાની પાસે ઉચ્ચ સ્વરથી શિયાળ બોલવા લાગ્યું; તેની સામે ગધેડાંઓએ ભૂંકવા માંડ્યું તથા ચોમેર ભયંકર પક્ષીઓ પણ બોલવા લાગ્યાં. ૨૨ તે ભયંકર શબ્દને તત્ત્વવેત્તા વિદુરે, સુબલનાં પુત્રી ગાંધારીએ, ભીષ્મે, દ્રોણે તથા વિદ્રાન કૃપાચાર્યે સાંભળ્યો અને તેઓ ‘કલ્યાણ થાઓ, કલ્યાણ થાઓ’ એમ મોઢથી કહેવા લાગ્યા. ૨૩ તે પછી વિદ્રાન વિદુરે તથા ગાંધારીએ તેવા ભયંકર ઉત્પાતને જોઈને હઃખીની પેઠે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને તે વાત નિવેદન કરી, એટલે રાજા નીચે પ્રમાણે વાક્ય કહેવા લાગ્યા. ૨૪

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા:-“ઓ મંદ બુદ્ધિવાળા હર્યોધન! તારૂં મોત આવ્યું છે! જેથી હે અવિનયવાળા! તું કુરુકુલના મુખ્ય પુરુષોની સલામાં સ્ત્રીની સાથે અને તેમાં પણ પાંડવોની ધર્મપત્ની દ્રૌપદીની સાથે વિવાહ કરે છે.” ૨૫ આ પ્રમાણે હર્યોધનને કહીને પછી બુદ્ધિમાન તથા સગાંસંબંધીઓને વિનાશમાંથી બચાવીને તેઓનું હિત કરવાની ઇચ્છાવાળા તત્ત્વચેત્તા ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા, પોતાની બુદ્ધિથી એ સંબંધમાં વિચાર કરીને દ્રૌપદીને શાંત પાડી તેને કહેવા લાગ્યા. ૨૬

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા:-“હે પાંચાલિ! તમે ઇચ્છામાં આવે તેવો વર મારી પાસે માગો; કારણ કે ધર્મપરાયણ તથા પતિવ્રતા એવાં તમે મારી પુત્રવધૂઓમાં શ્રેષ્ઠ છો.” ૨૭

દ્રૌપદી બોલ્યા:-“હે ભરતશ્રેષ્ઠ! જો તમે મને વર આપતા હો તો હું માગું છું કે, સર્વ ધર્મોને અનુસરનારા એવા શ્રીમાન યુધિષ્ઠિર દાસપણથી મુક્ત થાઓ. ૨૮ વળી મારા મનસ્વી પુત્ર પ્રતિવિધ્યને ‘આ દાસપુત્ર છે’ એવું કોઈ કુમારોએ અબળપણમાં પણ કહેવું નહિ; કારણ કે તે પ્રથમથી રાજપુત્ર હોઈને બીજો કોઈ પુરુષ ન ભોગવે તેવા વૈભવની સાથે રાજાઓથી લાડ પામીને ઉછરેલો છે તેથી તેને દાસપુત્રપણું ઘટે નહિ.” ૨૯ ૩૦

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા:-“હે કલ્યાણિ! તમે જેમ કહો છો તેમ તે થાઓ. હે ભદ્રે! હું તને

વળી બીજો વર આપું છું, માટે તે તું માગી લે; કારણ કે તું એકજ વરદાનને યોગ્ય નથી એમ મારું મન કહે છે.” ૩૧

દ્રૌપદી બોલ્યા:-“હે રાજન્! ભીમસેન, અર્જુન, નકુલ અને સહદેવ, રથ, ધનુષ તથા બાણોની સાથે દાસત્વથી રહિત તથા સ્વતંત્ર થાઓ, એ હું માગું છું.” ૩૨

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા:-“હે મહાભાગ્યશાલિનિ! તું ઇચ્છે છે તેમ તેઓ અદાસ અને સ્વતંત્ર થાઓ. હે આનંદિનિ! તારો બે વરદાનથી સારો સત્કાર થયો નથી, માટે તું ત્રીજો વર અમારી પાસે માગ; કારણ કે ધર્મચારિણી એવી તું અમારી સર્વે વહુઓમાં શ્રેષ્ઠ છે.” ૩૩

દ્રૌપદી બોલ્યા:-“હે ભગવન્! લોભ એ ધર્મનો નાશ કરનારો છે; માટે તેવો લોભ કરવા હું ઇચ્છતી નથી. હે રાજેન્દ્ર! હવે ત્રીજો વર મેળવવા માટે હું અયોગ્ય છું; ૩૪ કારણ કે વૈશ્યને એક વર માગવાનો, ક્ષત્રિય સ્ત્રીને બે વર માગવાનો, રાજાને ત્રણ વર માગવાનો અને હે રાજેન્દ્ર! બ્રાહ્મણને સો વર માગવાનો અધિકાર છે. ૩૫ હે રાજન્! દાસભાવને પામેલા આ મારા પતિઓ હવે દાસપણથી મુક્ત થયા છે, એટલે એઓ પોતાનાં પુણ્યકર્મથી કલ્યાણોને પ્રાપ્ત કરશે. ૩૬

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાતર્ગત
ધૂતપર્વાવિષે દ્રૌપદીવરલાભ નામનો
અધ્યાય ૭૨ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૭૨ મો-ભીમસેનનો ક્રોધ

॥ કર્ણ ઉવાચ ॥

યા નઃ શ્રુતા મનુષ્યેષુ સ્ત્રિયો રૂપેણ સંમતાઃ ॥
તાસામેતાદૃશં કર્મ ન કસ્યાશ્ચન શુશ્રુમ ॥ ૧ ॥

કર્ણ બોલ્યો:-“મનુષ્યોમાં જે સ્વરૂપસંપન્ન સ્ત્રીઓ આપણે સાંભળી છે, તેઓમાંની કોઈ પણ સ્ત્રીનું કામ આ દ્રૌપદીના જેવું આપણે સાંભળ્યું નથી. ૧ જ્યારે પાંડવો અને ધૃત-

રાષ્ટ્રના પુત્રો અત્યંત ક્રોધે ભરાયા હતા, તે વખતે દુપદ રાજાની પુત્રી કૃષ્ણા અહીં પાંડુપુત્રોને શાંતિ આપનારી થઈ પડી. ૨ નૌકારૂપી તરવાના સાધનવિનાના અને અગાધ એવા વિપત્તિસમુદ્રમાં ગોથાં ખાતા અને ડૂબતા એવા પાંડવોને નૌકાની પેઠે પાર પહોંચાડનારી આ પાંચાલી થઈ પડી છે! ૩

વૈશંપાયન કહે છે:-પાંડુના પુત્રોને સ્ત્રીએ બચાવ્યા, આવાં કર્ણનાં વચન સાંભળીને મહાક્રોધી ભીમસેન કુરુઓની વચ્ચે અત્યંત દુર્મન થઈને અર્જુનના પ્રત્યે આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો.^૪

ભીમ બોલ્યો:-“દેવલ મુનિ કહે છે કે, પુરુષમાં પુત્ર, કર્મ અને વિદ્યા, આ ત્રણ જ્યોતિ રહેલાં છે, જે ત્રણથી આ પ્રજા સૂઝાયલી છે. જ્યારે અપવિત્ર, પ્રાણવિનાના દેહને જ્ઞાતિવાળા શૂન્ય સ્થાનમાં ત્યજી દે છે, ત્યારે પુરુષને ઉપર કહેલાં ત્રણ જ્યોતિઓજ ઉપયોગી થાય છે.^{૫,૬} તે પરલોકમાં હિતકારક એવું પુત્રાદિ તેજ તેો આપણી સ્ત્રીના સ્પર્શથી કૌરવોનું સર્વ રીતે જતું રહ્યું, એ આપણે બાણી શક્યા છીએ; ત્યારે હે ધનંજય ! પારકાઓના સંબંધમાં આવેલી સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર તેો કેવોકજ નીકળે ? નીચ કર્મવાળોજ થાય. (અર્થાત્ સૂતનાં બીજથી વીર પુત્રની ઉત્પત્તિ અસંભવિત છે, માટે કર્ણ પણ કંસની પેઠે અસુરના બીજથી ઉત્પન્ન થયેલો છે અને તેથીજ તે કૂર કર્મ કરનારો નિવડ્યો છે, એ ભાવ છે.)”^૭

અર્જુન બોલ્યો:-“હે ભરતકુલોત્પન્ન ! નીચ મનુષ્યો કઠોર વાણી બોલે કે ન બોલે, તો પણ ઉત્તમ પુરુષો સદા તેને પ્રત્યુત્તર આપતા નથી.^૮ વળી પોતે કરેલાં કાર્યોનો બદલો વાળી બાણતા હોય તો પણ જે પ્રતિષ્ઠિત સત્પુરુષો છે, તે સામાનાં સુકૃત્યોનેજ સંભારે છે; પરંતુ તેઓનાં કરેલાં વૈરોને સ્મરણમાં લાવતા નથી.”^૯

ભીમ કહે છે:-“હે ભરતવંશી રાજેન્દ્ર ! હું એકઠા મળેલા આ સર્વે શત્રુઓને ઝડપથી

અહીંજ મારી નાખું ? કે આ સભામાંથી નીકળ્યા પછી એઓનો ભંડાર, દેશ તથા કિલ્લાઓની સાથે નાશ કરું ?”^{૧૦} હે ભારત ! અથવા આપણે વિવાદ કરવાનું અને બોલવાનું શું પ્રયોજન છે ? હું આજેજ એઓને અહીં મારી નાખું છું, પછી તમે આ પૃથ્વીનું રાજ્ય કરો.”^{૧૧} આ પ્રમાણે બોલીને પોતાના નાના ભાઈઓની સાથે ભીમસેન હરણમાં બેઠેલા સિંહની પેઠે કૌરવોના તરફ વારંવાર જોવા લાગ્યો.^{૧૨} આ વખતે શુદ્ધ કર્મવાળા અર્જુને તેના તરફ જોઈને તેનું સાંત્વન કરવા માંડ્યું; પરંતુ મહાબાહુ વીર્યવાન ભીમસેન અંતર્દાહથી અધિક અધિક ખિન્ન જ થતો ગયો.^{૧૩} હે નરાધિપ ! આ વખતે કોધ પામેલા ભીમસેનનાં કાન, આંખ વગેરે છિદ્રોમાંથી ધૂમ, તણખા અને જવાલાવાળો અગ્નિ નીકળવા લાગ્યો.^{૧૪} વળી પ્રલયકાલ આવતાં મૂર્તિમાન કાલનું મુખ જેમ દુષ્પ્રેક્ષ્ય થઈ પડે, તેમજ ચઢેલી ભૂકુટીવાળું ભીમસેનનું મુખ પણ સામું ન જોવાય તેવું થઈ પડ્યું હતું.^{૧૫} હે ભરતવંશી રાજા ! તે વખતે બાહુબલવડે શોભનારા એવા ભીમને યુધિષ્ઠિરે બાહુવડે અટકાવ્યો અને કહ્યું કે:-“એમ કરીશ નહિ. તું શાંત થઈને બેસ.”^{૧૬} આ રીતે કોધવડે લાલચોળ આંખવાળા મહાન બાહુવાળા ભીમસેનને બાળ્યા પછી યુધિષ્ઠિર હાથ જોડીને પોતાના કાકા ધૃતરાષ્ટ્રની પાસે જઈને ઉભા રહ્યા.^{૧૭}

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાત્કર્ત ધૂતપર્વવિષે ભીમક્રોધ નામનો અધ્યાય ઉર મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૭૩ મો-પાંડવોનું ઈંદ્રપ્રસ્થ તરફ પ્રયાણ

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

રાજન્ કિં કરવામસ્તે પ્રશાધ્યસ્માંસ્ત્વમીશ્વરઃ ॥
નિત્યં હિ સ્થાતુમિચ્છામસ્તવ ભારત શાસને ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર બોલ્યો:-“હે ભારતરાજ ! તમે અમારા પ્રભુ છો. અમને આજ્ઞા કરો. અમે તમારું

શું કામ કરીએ ? અમે હમેશાં તમારી આજ્ઞામાં રહેવા ઇચ્છીએ છીએ.”^૧

ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છે:-“હે અબ્જતશત્રો ! તમારે કલ્યાણ થાઓ, તમે બધા મારી આજ્ઞાથી ધનની સાથે નિર્વિઘ્નતાથી ક્ષેમકુશલ ઈંદ્રપ્રસ્થ બાંધો

અને પોતાના રાજ્યનું પાલન કરો.^૨ મારી વૃદ્ધ-
ની શિખામણુ તમારે ધ્યાનમાં રાખવી. હું જે
કહું તે સઘળું પથ્ય અને પરમ કલ્યાણ કરનાર
છે.^૩ હે તાત ! હે યુધિષ્ઠિર ! ધર્મોની સૂક્ષ્મ ગ-
તિને તમે જાણો છો. હે મહાબુદ્ધિશાળી ! તમે
વિનયી છો અને વૃદ્ધોની સેવા કરનારા છો.^૪
હે ભારત ! જ્યાં બુદ્ધિ હોય છે ત્યાં શાંતિ હોય
છે; માટે તમે શાંત થઈ જાઓ. કાષ્ઠ કોમલ છે,
માટે તેના ઉપર કુહાડી પડે છે; પણ કાષ્ઠવિનાના
બીજા પાષાણાદિ કઠિન પદાર્થોપર તે વાપરવામાં
આવતી નથી.^૫ જેઓ વૈરને યાદ કરતા નથી,
ગુણોને જુએ છે પણ અવગુણોને જોતા નથી
અને કોઈની સાથે વિરોધ કરતા નથી, તેઓ ઉ-
ત્તમ પુરુષો છે એમ જાણવું.^૬ સત્પુરુષો સુકૃ-
ત્યોનેજ સંભારે છે; પણ સામાનાં કરેલાં વૈરોને
યાદ રાખતા નથી અને પરોપકાર કરે છે; પરંતુ
તેના પ્રત્યુપકારની આશા રાખતા નથી.^૭ હે યુ-
ધિષ્ઠિર ! કોઈ વિવાદ થતાં અધમ મનુષ્યો
કડવાં વચન બોલે છે, મધ્યમ મનુષ્યો તેવાં કઠોર
વચનોનો કઠોર ઉત્તર ન આપતાં સીધો ઉત્તર
આપે છે અને ઉત્તમ પુરુષો કોઈ કઠોર તથા
અહિતકારક વાણી કહે અથવા ન કહે તોપણ તે
ધીર પુરુષો પ્રત્યુત્તર આપતા નથી.^{૮,૯} સજ્જનો
સામા મનુષ્યે વૈરો કર્યા હોય તેને યાદ કરતા નથી,
પણ તેનાં સારાં કામોને યાદ કરે છે અને પોતા-
ના અનુભવથી પારકાનાં દુઃખને સમજીને કોઈને
દુઃખ આપતા નથી.^{૧૦} બીજાને જેનું દર્શન પ્રિય
લાગે એવા સાધુ પુરુષો અર્થમર્યાદાને ભેદતા
નથી. આર્ય એવા તમે પણ આ સત્સમાગમમાં
તે પ્રમાણેજ વર્ત્યા છો. હે તાત ! તમે ગુણુઅહણ-

ની આકાંક્ષાથી, તમારી માતા ગાંધારીના તરફ
જોઈને તથા તમારી આગળ રહેલા આ તમારા વૃદ્ધ
કાકા ધૃતરાષ્ટ્રના તરફ જોઈને દુર્યોધનની કઠોરતાને
મનમાં લાવશો નહિ. હે ભારત ! મેં આ દૂતમાં
જાણી જોઈને બેઠરકારી રાખી હતી;^{૧૧-૧૪} કાર-
ણ કે મને પુત્રોના મિત્રોને તથા પુત્રોનાં બલાબ-
લને જાણવાની ઇચ્છા હતી. હે રાજન્ ! હવે હું
માનું છું કે, કુરુવંશીઓ શોક કરવા જેવા નથી;
કારણ કે જેઓને ઉપદેશ આપનારા તમે છો
અને સર્વ શાસ્ત્રમાં કુશલ એવા બુદ્ધિમાન વિદુ-
ર જેઓના મંત્રી છે. તમારામાં ધર્મ રહેલો છે,
અર્જુનમાં ધૈર્ય રહેલું છે, ભીમસેનમાં પરાક્રમ
છે અને પુરુષોમાં મુખ્ય એવા નકુલ તથા સહ-
દેવમાં શુદ્ધ ગુરુભક્તિ રહેલી છે. હે અન્નતશત્રુ !
તમારૂં કલ્યાણ થાઓ. ભાઈઓની સાથે તમને
સારો ભ્રાતૃભાવ રહો અને તમારૂં મન ધર્મમાં
તત્પર રહો. હવે તમે ઇંદ્રપ્રસ્થ તરફ પ્રયાણ કરો.”

વૈશંપાયન કહે છે:-હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! ધૃતરા-
ષ્ટ્રે આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર
‘આપના કહેવા પ્રમાણે વર્તીશું’ એમ ધૃતરાષ્ટ્રને
જાણવી પોતાના ભાઈઓની સાથે ત્યાંથી નીક-
ળ્યા. પછી દ્રૌપદીની સાથે મેઘના જેવા રથોમાં
બેસીને પાંડવો પ્રકુલ મનથી નગરોમાં શ્રેષ્ઠ એવા
ઇંદ્રપ્રસ્થ તરફ પ્રયાણ કરી ગયા.^{૧૫-૧૮}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાતર્ગત
દૂતપર્વવિષે ધૃતરાષ્ટ્રવરપ્રદાનપૂર્વક
ઇંદ્રપ્રસ્થપ્રતિ યુધિષ્ઠિરગમન નામનો
અધ્યાય ૭૩ મો સમાપ્ત.

દૂતપર્વ સમાપ્ત. x

* નવાહોનાંતરઃ શત્રુર્વાધતે ભગવજ્જનમ્ । ક્રોધદુઃશાસનોઃ કૃષ્ણામાપદ્યપિ ન તેરતુઃ ॥
ભગવજ્જનને બાલ્ય અથવા આંતરશત્રુ બાધ કરી શકતો નથી; જેમ દ્રૌપદીને આપત્તિમાં પણ
આંતરશત્રુ ક્રોધ અથવા બાલ્યશત્રુ દુઃશાસન સ્વસ્થિતિથી ડગાવી શક્યા નહિ તેમ. ગણેશ

અનુદ્યૂત પર્વ

અધ્યાય ૭૪ મો-યુધિષ્ઠિરને દ્યૂત રમવા પાછા ખેલાવ્યા.

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

અનુજ્ઞાતાંસ્તાન્ વિદિત્વા સરત્નધનસંચયાન્ ॥
પાંડવાન્ વાર્તરાઘ્નાં કથમાર્સીન્મનસ્તદા ॥ ૧ ॥

જનમેજય પૂછે છે:-પાંડવોને રત્ન તથા ધનના સમૂહોની સાથે જવા માટે દૃતરાષ્ટ્રે આજ્ઞા આપી તે બાણીને દૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોના મનની તે વખતે કેવી સ્થિતિ થઈ? ^૧

વૈશંપાયન કહે છે:-હે રાજન્! જ્યારે બુદ્ધિમાન દૃતરાષ્ટ્રે પાંડવોને જવાની આજ્ઞા આપી છે, એમ દુઃશાસને બહુયું તે વખતે તે તડકાલ પોતાના ભાઈની પાસે ગયો; ^૨ અને હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ રાજા! તેણે મંત્રીઓની સાથે બેઠેલા દુર્યોધનની પાસે જઈને દુઃખાતુર થઈ આ પ્રમાણે કહ્યું. ^૩

દુઃશાસન બોલ્યો:-“ હે મહારથો! આપણે દુઃખ વેઠીને મેળવેલાં ધનને આ ડોસો નાશ પમાડે છે. એણે તે ધન પાછું શત્રુને સ્વાધીન કર્યું છે; એ તમને વિદિત થાઓ. ^૪ આ સાંભળીને અભિમાની એવા દુર્યોધન, કર્ણ તથા સુબલનો પુત્ર શકુનિ, એ ત્રણે એકઠા મળીને પાંડવોનો પ્રતીકાર કરવા માટે વિચિત્રવીર્યના પુત્ર બુદ્ધિમાન દૃતરાષ્ટ્ર રાજાની પાસે ઉતાવળથી ગયા અને દુર્યોધન આ પ્રમાણે નમ્ર વચન કહેવા લાગ્યો. ^{૫, ૬}

દુર્યોધન બોલ્યો:-“ હે રાજન્! ઈંદ્રની આગળ નીતિ કહેતાં વિદ્વાન એવા દેવના પુરોહિત યૃહસ્પતિએ જે કહ્યું છે તે તમે સાંભળ્યું નથી? ^૭ હે શત્રુને સંહારનારા રાજા! બલવડે અથવા યુદ્ધવડે જે શત્રુઓ તમારૂં અહિત કરનારા છે, તેઓને યુદ્ધ પહેલાંજ સર્વ ઉપાયો કરીને મારી નાખવા બેઠ્યો. બે અમે પાંડવોનાં ધનવડે સર્વે રાજાઓનો સત્કાર કરીને તેઓને પાંડવોની સાથે લઢાવીશું તો તેમાં અમારૂં શું

નાશ પામવાનું છે? ^{૮, ૯} પોતાનો નાશ કરવા માટે આવેલા ઝેરી ડાઢવાળા અને કોધે ભરાયલા સર્પોને ગળામાં અથવા પીઠ ઉપર ચઢાવીને પછી તેઓનો કોણ ત્યાગ કરી શકે? ^{૧૦} હે તાત! કોધ પામેલા પાંડવો રથમાં બેસીને તથા શસ્ત્રો ધારણ કરીને કોધ પામેલા સર્પોની પેઠે તમારો સમૂલ સંહાર કરી નાખશે. ^{૧૧} અમે સાંભળ્યું છે કે, અર્જુન બે મોટા ભાથાઓ બાંધી સાવધાન થઈને જાય છે અને તે વારંવાર હાથમાં ગાંડીવ ધનુષ લે છે અને નિઃશ્વાસ નાખી તેના તરફ જુએ છે. ^{૧૨} વળી ભીમસેન મોટી ભારે ગદ્દા ઉગામીને ઉતાવળથી પોતાનો રથ બેઠી તેમાં બેસીને ઝડપથી નીકળી ગયો છે, એમ અમે સાંભળ્યું છે. ^{૧૩} નકુલ પોતાનું ખડ્ગ તથા અર્ધચંદ્રના જેવી ઢાલ લઈને નીકળી ગયો છે અને સહદેવ તથા રાજા પોતે પોતાની ચેષ્ઠાથી સ્પષ્ટ અભિપ્રાય જણાવતા ગયા છે. ^{૧૪} તે પાંડવો પુષ્કળ શસ્ત્રો તથા બીજાં સાહિત્યોથી ભરેલા રથોમાં બેસીને રથના ઘોડાઓને મારતા સેના એકઠી કરવા માટે અહીંથી નીકળી ગયા છે. ^{૧૫} આપણે અનેક રીતે તેઓને બીજાવ્યા છે, એટલે તેઓ કદાપિ આપણને ક્ષમા આપશે નહિ; તેમ તેઓમાં દ્રૌપદીના મહાન કલેશને કોણ સાંખી રહે તેવો છે? ^{૧૬} માટે હે પુરુષ-શ્રેષ્ઠ! અમે પાંડવોની સાથે વનવાસની શરતથી પાછા દ્યૂત રમીએ અને આ રીતે અમે તેઓને વશ કરી શકીશું. તમારૂં કદ્યાણુ થાઓ. ^{૧૭} દ્યૂત રમતાં હારવાથી કાં તો તેઓ મૃગચર્મ ધારણ કરીને બાર વર્ષ મહાન વનમાં જશે કે અમે હારીશું તો અમે તે રીતે વનમાં જઈશું; ^{૧૮} અને તેરમું વર્ષ પોતાના સમાન મનુષ્યો ઓળખે નહિ તેવી રીતે ગુપ્ત વાસ કરવો. તેમ કરતાં બે

ઉઘાડા પડી જવાય તો ફરી બાર વર્ષ વનમાં તેઓએ કે અમારે નિવાસ કરવો. આવા ઠરાવથી દૂત રમાય અને પાંડવો પાસા નાખીને અમારી સાથે આ શરતથી ફરી દૂત રમે. ૧૯, ૨૦ હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા ! અમારૂં આ અવશ્ય કર્તવ્ય કર્મ છે. આ શકુનિ પાસાને વશ કરવાની વિદ્યાની સાથે પાસા નાખવાની ચતુરાઈ બંને છે, અર્થાત્ અમારોજ જય થશે. ૨૧ એટલે પાંડવોને વનમાં ગયા પછી તેર વર્ષમાં તો અમે મિત્રોનો સંગ્રહ કરીને તથા બલવાન વિશાળ સૈન્ય એકઠું કરીને અને તે પરાભવ ત પામે તેવા સૈન્યનો સત્કાર કરીને રાજ્યમાં અમારૂં મૂળ મજબૂત કરી દઈશું. ૨૨ જો તેઓ તેરમા વર્ષના વ્રતનો પાર પામીને અહીં પાછા આવશે તો અમે તેઓને છતી શકીશું; માટે હે પરંતપ રાજા ! આ વાત તમને પસંદ પડે. ૨૩

ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છે:-“ જો કે પાંડવો ઘણા દૂર નીકળી ગયા હોય તોપણ તેઓને અહીંજ તુરત પાછા બોલાવી લાવો અને પાંડવો આવીને ફરી એ પ્રકારનું દૂત રમે. ” ૨૪

વૈશંપાયન કહે છે:-આ સાંભળીને દ્રોણ-ગુરુ, સોમદત્ત, બાહ્લીક, કૃપાચાર્ય, વિદુર, અશ્વત્થામા, વીર્યવાન, યુયુત્સુ, ભૂરિશ્રવા, ભીષ્મ અને મહારથી વિકર્ણુ, આ સર્વે બોલી ઉઠ્યા કે:-“ હવે દૂત રમશો નહિ અને સર્વત્ર શાંતિ થાઓ. ” ૨૫, ૨૬ આ પ્રમાણે અર્થદૃષ્ટિવાળા સર્વે સંબંધીઓની ઈચ્છા ન હતી, છતાં તેઓથી વિરુદ્ધ જઈને પુત્રપ્રિય ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડવોને દૂત રમવા ફરી બોલાવ્યા. ૨૭

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત અનુ-દૂતપર્વવિષે યુધિષ્ઠિરપ્રત્યાનયન નામનો અધ્યાય ૭૪ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૭૫ મો-ગાંધારીનાં વચનો

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

અથાવ્રવીન્મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્રં જનેશ્વરમ્ ॥

પુત્રહાર્દાદ્ધર્મયુક્તા ગાંધારી શોકકર્શિતા ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:-હે મહારાજ ! તે પછી પુત્રના મનનો અભિપ્રાય બાણીને શોકપીડિત થયેલાં ધર્મપરાયણા ગાંધારી, ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને કહેવા લાગ્યા કે:-“ જો વળતે દુર્યોધન જન્મ્યો હતો, તે વળતે મહામતિ વિદુરે કહ્યું હતું કે, ‘ આ કુલને કલંક લગાડનારો થશે, માટે એને પરલોકમાં પહોંચાડી દો તો ઠીક. ’ ૧, ૨ હે ભારત ! એણે ઉત્પન્ન થતાંજ શિયાળની પેઠે શબ્દ કરીને રોદન કર્યું છે, માટે હે કુરુ ! તમે બાણો કે આ છોકરો આ કુલનો ખરેખર અંત લાવનારો થશે. ” ૩ હે ભારતરાજ ! તમે પોતાના દોષવડે વિપત્તિરૂપી મહાસાગરમાં ન ડૂબો અને સભ્યતાવિનાના મૂર્ખ પુત્રોની બુદ્ધિને ટેકો આપો નહિ. ૪ તમે કુલના ભયંકર ક્ષયમાં કારણભૂત

થાઓ નહિ. અરે, બાંધેલી પાળને કોણ તોડી પાડે ? શાંત પડેલા અગ્નિને કોણ ધમીને પ્રજ્વલિત કરે ? ૫ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તેમ શાંતિમાં રહેલા પાંડવોને કોણ કોપાવે ? હે અજમીઠવંશોત્પન્ન ! આપ આ સઘળું બાણો છો, તેમ છતાં હું આપને પુનઃ સ્મરણ કરાવું છું. ૬ દુર્યોધિવાળા મનુષ્યને શાસ્ત્રકલ્યાણ અથવા અકલ્યાણનો બોધ કરી શકતું નથી; અને હે રાજન્ ! વૃદ્ધ પુરુષ પોતાના પ્રૌઢ વિચાર છોડીને કોઈ રીતે બાલબુદ્ધિનો થતો નથી; ૭ માટે હે રાજન્ ! તમારા પુત્રો તમારા દોરવેલા દોરવાવા બેઠાં. એઓ તમારી મર્યાદા ત્યજીને જીવિતત્યાગવડે તમને ત્યજી બઘો નહિ. એટલા માટે મારાં વચનથી આ કુલને કલંક લગાડનારાનો તમે ત્યાગ કરો. ૮ હે મહારાજ ! તે વળતે વિદુરના કહેવા પ્રમાણે તમે પુત્ર ઉપરના સ્નેહથી કર્યું નહિ; તેનું જે ફલ પ્રાપ્ત થાય તે ફલ તમે કુલના અંતને માટે પ્રાપ્ત થયેલું બાણજો. ૯ તમારી બુદ્ધિ જે શાંતિ,

ધર્મ અને નીતિપરાયણ છે, તે તેવીજ રહે. તમે અસાવધ થશો નહિ. કુર મનુષ્યની પાસે આવેલી લક્ષ્મી નાશ પામે છે અને કોમલ પ્રકૃતિવાળા મનુષ્યની પાસે રહેલી લક્ષ્મી વૃદ્ધિ પામીને પુત્રપૌત્રાદિ પરંપરાસુધી પહોંચે છે.”^{૧૦}

આ સાંભળીને મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્ર, ધર્મ-દષ્ટિવાળાં ગાંધારીપ્રત્યે બોલ્યા કે:—“ ભલે આ

કુલનો અંત થાય, પરંતુ હું પુત્રને રોકી શકતો નથી,^{૧૧} માટે એઓ જેમ ઇચ્છે છે તેમજ તે થાઓ. પાંડવો ભલે પાછા આવે અને મારા પુત્રો પાંડવોની સાથે ફરીથી દ્યુત રમે.”^{૧૨}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત અનુ-
દ્યુતપર્વવિષે ગાંધારીવાક્ય નામનો
અધ્યાય ૭૫ મે સમાપ્ત.

અધ્યાય ૭૬ મે-યુધિષ્ઠિરનો ફરી પરાજય

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતો વ્યધ્વગતં પાર્થ પ્રાતિકામી યુધિષ્ઠિરમ્ ॥

ઉવાચ વચનાદ્રાજો ધૃતરાષ્ટ્રસ્ય ધીમતઃ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:—તે પછી રાજાની આજ્ઞાથી પ્રાતિકામી નામનો દ્યુત ઘણે ફર નીકળી ગયેલા પૃથાના પુત્ર યુધિષ્ઠિરની પાસે જઈ પહોંચ્યો અને તેમને ધીમાન ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાનાં વચન કહેવા લાગ્યો:—^૧“ હે ભરત-વંશી રાજા! હે યુધિષ્ઠિર! તમારા પિતાએ તમને કહેવરાવ્યું છે કે, સભામાં પાસા નાખવાની બાજુ પાથરી છે, માટે હે પાંડુપુત્ર! તમે આવો અને પાસા નાખીને ફરી રમત કરો.”^૨

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:—“ન્યારે ફરીથી દ્યુત રમવાનું પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે એ સમબળ છે કે, મનુષ્યને વિઘાતાની પ્રેરણાથી શુભ અથવા અશુભ પ્રાપ્ત થાય છે; શુભાશુભને કોઈ બાળી શકતું નથી.^૩ વૃદ્ધ કાકાની આજ્ઞાથી થતું પાસાના દ્યુતનું આમંત્રણ ક્ષય કરનાર છે એમ હું બાણું છું; તોપણ વડીલની આજ્ઞાને હું ઉલ્લંઘન કરી શકતો નથી.”^૪

વૈશંપાયન કહે છે:—પશુપક્ષી કોઈ સોનાનાં ન હોઈ શકે એમ બાણુતાં છતાં શ્રીરામ-ચંદ્રજી મૃગના તરફ લોભથી દોડ્યા હતા. આ ઉપરથી સમબળ છે કે, જે મનુષ્યનો પરાભવ નજીક આવી લાગે છે તેની બુદ્ધિ ઘણુંબધું અતિ-શય વિપરીત થઈ જાય છે.”^૫ આ પ્રમાણે કહેતા કહેતા યુધિષ્ઠિર પોતાના ભાઈઓની સાથે પાછા

વળ્યા અને શકુનિની માયાને બાણુતાં છતાં તેઓ ફરી દ્યુત રમવા ગયા. ^૬ તે મહારથીઓ ફરીથી તેજ સભામાં દાખલ થયા અને સર્વ લોકના વિનાશને માટે દૈવથી સમીપમાં જેમને પીડા પ્રાપ્ત થયેલી એવા તે ભરતશ્રેષ્ઠો પુનઃ દ્યુત રમવા-માટે મોજથી તે સભામાં બેઠા. આ ભેદને સંબંધીઓના ચિત્તમાં બહુ વ્યથા ઉત્પન્ન થઈ.^{૭,૮}

શકુનિ બોલ્યો:—“હે ભરતશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિર! તમારા વૃદ્ધ કાકાએ તમારું ધન જે તમને પાછું આપ્યું તે સાડું કર્યું છે, હવે હું મહાન કિંમતી એક દાવ કહું છું તેને તમે સાંભળો. ^૯ અમે જે દ્યુતમાં તમારાથી હારીએ તો રુરુ મૃગનાં ચર્મો ઓઢીને અમે બધા બાર વર્ષ સુધી મહાન અરણ્ય-માં નિવાસ કરીએ અને તેરમું વર્ષ સજન પ્રદેશમાં કોઈ એળખે નહિ તેવી રીતે રહીએ; અને જે ત્યાં ઉઘાડા પડી જઈએ તો ફરી બીજાં બાર વર્ષ વનમાં ગાળીએ. ^{૧૦,૧૧} એવી રીતેજ અમારાથી તમે હારો તો તમારે પણ કૃષ્ણ મૃગચર્મો ધારણ કરીને દ્રૌપદીની સાથે વનમાં બાર વર્ષ નિવાસ કરવો અને તેરમું વર્ષ સજન સ્થાનમાં કોઈને એળખાણુ ન પડે તેવી રીતે ગાળવું તથા એળખાઈ જવાય તો ફરી બારવર્ષ વનમાં નિવાસ કરવો. ^{૧૨,૧૩} આ રીતે તેર વર્ષ થઈ ગયા પછી તમારે અથવા અમારે યોગ્યતા પ્રમાણે ફરીથી પોતાનું રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવું.”^{૧૪} હે ભરતવંશી યુધિષ્ઠિર! આવા ઠરાવથી તમે અમારી સાથે ફરી દ્યુત રમવા આવો અને પાસા નાખીને ભુગાર

એલો.”^{૧૫} આ સાંભળીને ઉદ્વેગ પામેલાં મન-
વાળા સર્વે સભાસદો તે વખતે પોતાના હાથ
વેગવડે ઉઠ્યા કરીને બોલવા લાગ્યા.^{૧૬}

સભ્યો બોલ્યા:—“ હે ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ
ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા ! આ દુર્યોધન પોતાની બુદ્ધિથી
બાણતો હોય કે ન બાણતો હોય; પરંતુ એના
અંધુઓને ધિક્કાર છે કે જેઓ એને આવી પડ-
નારાં મહાભયને સમજાવતા નથી !”^{૧૭}

વૈશંપાયન કહે છે:—આવા આવા મનુષ્યોના
અનેક પ્રવાદો સાંભળતાં પણ યુધિષ્ઠિર રાજા
ધર્મસંયોગ અને લજ્જા, આ બે કારણથી ફરી
દૂત રમવા આવ્યા હતા; ^{૧૮} અને કૌરવોને
વિનાશ નજીકમાં આવ્યો હશે એમ વિચારતા તે
મહાબુદ્ધિવાળા બાણતા છતાં પણ ફરી દૂત રમ-
વા બેઠા.^{૧૯} યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:—“મારા જેવો સ્વ-
ધર્મને પાલન કરનારો રાજા બોલાવ્યા પછી પાછો
કેમ ફરી શકે ? માટે હે શકુનિ ! હું તારી સાથે

રમવા તૈયાર છું.”^{૨૦}

શકુનિ બોલ્યો:—“હે પાંડવો ! ગાયો, ઘોડા,
પુષ્કળ બળદો, પારવિનાનાં બકરાં તથા મેઠાંઓ,
હાથીઓ, ભંડાર, સુવર્ણ, દાસી અને સઘળા દાસો,
આ આપણે વનવાસને માટે એકજ દાવ સમજાવો;
એટલે કે તમારે કે અમારે જે હારીએ તેણે બધું
છોડીને વનમાં જઈને બાર વર્ષ રહેવું અને તેરમું
વર્ષ વસ્તીવાળા સ્થાનમાં કોઈ ઓળખે નહિ
તે રીતે પસાર કરવું. હે પુરુષશ્રેષ્ઠો ! આ
ઠરાવથી આપણે પરસ્પર દૂત રમીએ.”^{૨૧-૨૩} હે
ભારતરાજ ! આ પ્રમાણે વનવાસના ઠરાવને શકુ-
નિએ એક વારજ કહ્યો એટલે યુધિષ્ઠિરે તે ઠરાવને
સ્વીકાર્યો અને શકુનિએ પાસા નાખીને ‘હું જીત્યો’
એમ યુધિષ્ઠિરને કહ્યું. ^{૨૪}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાતર્ગત અનુ-
દૂત પર્વવિષે પુનર્યુધિષ્ઠિરપરાભવ નામનો

અધ્યાય ૭૬ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૭૭ મો-પાંડવોની પ્રતિજ્ઞા

॥વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતઃ પરાજિતાઃ પાર્થા વનવાસાય દીક્ષિતાઃ ॥

અજિનાન્યુત્તરીયાણિ જગૃહુશ્ચ યથાક્રમમ્ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહે છે:—તે પછી પરાજય પામેલા
પાંડવોએ વનવાસને માટે દીક્ષા ધારણ કરી અને
તેઓએ અનુક્રમથી કાળાં મૃગચર્મો શરીર ઉપર
ઓઢી લીધાં.^૧ આ રીતે રાજ્ય જેઓનું હતી
લેવાયલું એવા અરિને દમનારા પાંડવોને મૃગ-
ચર્મોથી ઢંકાયલા તથા વનવાસને માટે જવા
તૈયાર થયેલા જોઈને દુઃશાસન બોલ્યો કે:—^૨
“હવે મહાત્મા દુર્યોધન રાજાનું સર્વત્ર રાજ્ય
થયું છે અને પાંડવો પરાજય પામીને પરમ વિ-
પત્તિમાં પડ્યા છે. ^૩ આજે દેવો પણ જનસં-
કીર્ણ એવા સર્વે માર્ગોથી આપણા તરફ આવ્યા
છે, અર્થાત્ આજે સર્વે દેવો અનુકૂલ થયા છે;
જેથી ગુણવડે જ્યેષ્ઠ તથા વયવડે શ્રેષ્ઠ

એવા અમે આજે શત્રુઓથી ચઢિયાતા
થયા છીએ. ^૪ હવે પાંડવોને લાંબા અનંત-
કાલને માટે અમે નરકમાં નાખ્યા છે.
સુખથી અને રાજ્યથી રહિત થયેલા એઓ ઘણાં
વર્ષને માટે વિનાશ પામ્યા છે. ^૫ જેઓ પહેલાં
ધનવડે મહમત્ત થઈને ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને હસ્તા
હતા, તે પાંડવો હારીને તથા ધનરહિત થઈને
આજે હવે જંગલમાં જાય છે. ^૬ આ પાંડવોની
વિચિત્ર પાઘડીઓ, કવચો તથા કટિબંધો ઉતારી
નાખો તેમજ એઓનાં તેજસ્વી દિવ્ય વસ્ત્રો
પણ ઉતારી નાખો અને શકુનિના ઠરાવને એઓ
કબૂલ થયા છે તે પ્રમાણે એમને મૃગચર્મો પહે-
રાવો. પાંડવો હમેશાં એમ માનતા હતા કે,
અમારા જેવા પુરુષો ત્રણે લોકમાં કયાંય નથી.
તેઓ આજે વિપરીત દશા આવતાં પોતાને ફલ-
વિનાના પંઢ તણના જેવા નિષ્ફલ સમજશે. ^{૭, ૮}
જે મૃગચર્મોને મનસ્વી પુરુષો યજ્ઞદીક્ષામાં ધારણ

કરે છે, તેવાં મૃગચર્મોને દીક્ષાવિનાના ભિલ્લો જેમ ધારણ કરે, તેમ આ દીક્ષાવિનાના બલવાન પાંડવોએ ધારણ કરેલાં છે તે તો જુઓ. ૮ સોમ-કના મહાબુદ્ધિશાળી પુત્ર દ્રુપદે પાંડવોને પોતાની પુત્રી પાંચાલી આપીને જરા પણ સાંકે કયું નથી; કારણ કે દ્રૌપદીના પતિ પાંડવો નપુંસકો છે. ૧૦ ઓ યાજ્ઞસેનિ ! આવાં હલકાં વસ્ત્રો પહેરનારા, મૃગચર્મો ઓઢનારા, નિર્ધન અને રાજ્યવિનાના પતિઓને અરણ્યમાં જોઈને તને શો પ્રેમ ઉપજશે? માટે તું જે બીજા પુરુષને ઇચ્છતી હોય તેને તારો પતિ કરી લે. ૧૧ આ બધા કૌરવો અહીં એકઠા મળેલા છે, જેઓ ક્ષમાશીલ, જિતેન્દ્રિય તથા સારા ધનાઢય છે; એ બધામાંથી એકને તું પતિતરિકે સ્વીકારી લે, જેથી તને આ કલેશનો સમય પીડા કરે નહિ. ૧૨ આ પાંડવો તો હવે ષંઠ તલના જેવા, ચામડાના બનાવેલા મૃગો જેવા અને તાંદળાવિનાનાં તુલુધાન્યના જેવા સઘળા નિષ્ફલ થઈ ગયા છે. ૧૩ જેમ ષંઠ તલોને ઉછેરવા માટે કરેલો શ્રમ મિથ્યા જાય છે, તેમજ સર્વ રીતે પડતીમાં આવેલા પાંડવોને સેવવાથી તને શું ફલ મળવાનું છે?” આવાં કઠોર વચનો ધૃતરાષ્ટ્રના કુર પુત્ર દુઃશાસને પાંડવોને સંભળાવ્યા. ૧૪ તે સંભળીને મહા ક્રોધી ભીમસેને ઘાંટો કાઢીને તેને તુચ્છકારી કાઢ્યો; અને હિમાલયનો સિંહ જેમ શિયાળ પાસે જાય, તેમ એકદમ તેની પાસે ગયો તથા તેને પકડીને રોષવડે કહેવા લાગ્યો. ૧૫

ભીમસેન બોલ્યો:—“ ઓ કુર ! તું પાપી મનુષ્યના જેવું ઘણું જ હલકું ભાષણ કરે છે અને શકુનિની કપટવિદ્યાના આશ્રયથી વિજય મેળવીને નકામોજ તું રાજાઓમાં બકબકાટ કરે છે. ૧૬ તું અહીં પોતાનાં વચનબાણોથી અમારાં મર્મસ્થાનોને જેમ અતિશય વિધી નાખે છે, તેજ રીતે યુદ્ધમાં તારાં મર્મસ્થાનોને જ્યારે હું કાપીશ, તે વખતે તને એ વચનોનું સ્મરણ કરાવીશ; ૧૭ એટલું જ નહિ પણ જે પુરુષો ક્રોધ અને લોભને વશ થઈને તને અનુસરે છે તથા તારૂં રક્ષણ કરે છે, તેઓને પણ પુત્રો તથા બંધુઓની સાથે હું સમલોકમાં પહોંચાડી દઈશ !” ૧૮

વૈશંપાયન કહે છે:—આ પ્રમાણે બોલતા, મૃગચર્મથી ઢંકાયેલા તથા ધર્મને લીધે જેનો શત્રુવધનો માર્ગ રૂંધાઈ ગયેલો એવા ભીમસેનને દુઃશાસન કૌરવોની વચ્ચે લજ્જાસ્પર્શિત થઈને ‘ઓ ગાય ! ઓ ગાય !’ * એમ કહીને બોલાવવા લાગ્યો તથા નાચવાકૂદવા લાગ્યો. ૧૯ એટલે ભીમસેન બોલ્યો:—“ અરે કુર ! ઓ દુઃશાસન ! તું કઠોર વચન કેમ બોલી શકે? કપટથી ધન મેળવીને કયો મનુષ્ય વડાઈ હાંકવા યોગ્ય ગણાય ? ૨૦ સંગ્રામમાં તારી છાતી ચીરીને જો હું તારૂં રુધિર પીઉં નહિ તો આ પૃથાપુત્ર વૃકોદર પુણ્યાત્માના લોકોને પ્રાપ્ત થશે નહિ. ૨૧ આ હું તને સત્ય કહું છું કે, સર્વ ધનુર્ધારીઓના દેખતાં યુદ્ધમાં ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને મારી નાખીને હું થોડા સમયમાં શાંતિ પામીશ.”

વૈશંપાયન કહે છે:—તે પછી પાંડવો સભામાંથી નીકળવા લાગ્યા, તે વખતે સિંહના જેવી ચાલવાળા ભીમસેનની ચાલની મૂર્ખા દુર્યોધન ગમ્મતમાટે હર્ષવડે પોતાની ચાલથી નકલ કરવા લાગ્યો. ૨૨, ૨૩ એટલે તો ભીમસેને પોતાનું અર્ધું શરીર પાછું વાળીને તેને નકલ કરતો જોયો અને દુર્યોધનને કહ્યું કે:—“ ઓ મૂર્ખા ! આટલાથીજ આ કાર્ય પૂરું થયું છે, એમ તું સમજીશ નહિ; પરંતુ થોડા સમયમાંજ સગાંસંબંધીઓની સાથે હું તને હણીશ તે વખતે આ

* મધુપર્કમાં ત્રણવાર ‘ગૌ ગૌ ગૌ:’ એમ કહીને નિવેદન કરેલી ગાયનો વધ અથવા ત્યાગ કરવામાં આવે છે, તેની પેઠે અહીં પણ મૃત્યુરૂપી અતિથિને નિવેદન કરેલી પાંડવરૂપી ગાયોને મૃત્યુ જતી કરે છે અને તેથી છોડતાંની સાથેજ ફરી અમને આ મારો નહિ એવા વિચારથી વેગવડે તે પલાયન કરી જાય છે. તેઓને મશકરીથી વ્યાકુલ કરવા માટે ફરી ગૌ: ગૌ: કહીને આહવાન કરાય છે; અર્થાત્ મૃત્યુના ભયથી પાંડવો પેશુની પેઠે નાસે છે અને તેઓને ત્રાસ આપવા ફરી બોલાવવામાં આવે છે. આવા અભિપ્રાયથી પાંડવોની દીનતા સૂચવનારો આ પરિહાસ છે. એનો ઉત્તર દ્રોણપર્વમાં ભીમસેન દુઃશાસનના વધ વખતે આપે છે.

બધું સ્મરણ કરાવીને તારા ઉપહાસનો પ્રત્યુત્તર વાળીશ. ”૨૪ આ પ્રમાણે પોતાના અપમાનનો ચિત્તમાં વિચાર કરીને તથા ક્રોધને દબાવીને બલવાન તથા માની એવા ભીમસેને રાબાની પાછળ નીકળતાં કૌરવોની સભામાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું. ૨૫

ભીમસેન બોલ્યો:—“ હું દુર્યોધનને હણીશ, અર્જુન કર્ણને હણશે અને દૂતમાં કપટ કરનારા શકુનિને સહદેવ મારશે. ૨૬ જે અમારે કૌરવોની સાથે યુદ્ધ થશે તો આ હું તમને સભાની વચ્ચે ફરીથી મહાન વચન કહું છું અને તેને દેવો ખરૂં પાડશે કે, ૨૭ સંગ્રામમાં આ પાપી દુર્યોધનને હું ગદ્દાથી મારીશ અને જમીન ઉપર પડેલા એના માથા ઉપર હું પગ મૂકીને ઉભો રહીશ; તેમજ માત્ર વચન બોલવામાં શૂર, કૂર અને દુરાત્મા એવા આ દુઃશાસનનું હું સિંહની પેઠે લોહી પીશ. ”૨૮, ૨૯

અર્જુન કહે છે:—“ હે ભીમસેન! સત્યુરુષોની કર્તવ્યેચ્છા આમ માત્ર વાણીથી જાણાતી નથી; પરંતુ આજથી ચૌદમે વર્ષે જે થશે તે એ બધા પ્રત્યક્ષજ જોશે. ”૩૦

ભીમસેન બોલ્યો:—“ દુર્યોધન, કર્ણ, દુરાત્મા શકુનિ અને દુઃશાસન આ ચારેના રુધિરને પૃથ્વી પાન કરશે. ”૩૧

અર્જુન કહે છે:—“ હે ભીમસેન! અદેખાઈ કરનારા, બીજને ચઢાવનારા, ખોટી સલાહ આપનારા અને બડાઈહાંકનારા એવા કર્ણને તમારી આજ્ઞાથી હું યુદ્ધમાં મારીશ. ૩૨ આ અર્જુન ભીમસેનનું પ્રિય કરવા માટે પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે, કર્ણ અને કર્ણને અનુસરનારાઓને હું બાણોવડે હણીશ; ૩૩ એટલુંજ નહિ પરંતુ બીજા રાજાઓ પણ જેઓ મૂર્ખ બુદ્ધિને લીધે મારી સાથે લડવા આવશે તે બધાઓને પણ હું બાણોવડે યમલોકમાં પહોંચાડીશ. ૩૪ જે માંડે સત્ય વચન મિથ્યા થાય તો હિમાચલ પોતાના સ્થાનથી ચલિત થાય, સૂર્ય નિસ્તેજ થઈ જાય અને ચંદ્રમામાંથી શીતલતા નાશ પામે એમ જાણવું. ૩૫ આજથી

ચૌદમે વર્ષે દુર્યોધન જે સર્વ રીતે સત્કાર કરીને આપણું રાજ્ય પાછું આપશે નહિ તો આ બોલેલું બધું સત્ય થશે. ”૩૬

વૈશંપાયન કહે છે:—આ પ્રમાણે અર્જુનને કહ્યું, એટલે માદ્રીના પ્રતાપી પુત્ર શ્રીમાન સહદેવે પોતાનો વિશાલ બાહુ ઉંચો કરીને તથા ક્રોધથી લાલચોળ નેત્રો કરીને, સર્પની પેઠે નિઃશ્વાસ નાખતાં શકુનિના વધની ઇચ્છાથી નીચે પ્રમાણે વચન કહ્યું. ૩૭, ૩૮

સહદેવ બોલ્યો:—“ ઓ ગાંધાર રાજાના યશને હરણ કરનારા મૂર્ખ શકુનિ! તું જેને પાસાઓ માને છે, તે પાસાઓ નથી પરંતુ એ તો તેં સંગ્રામને માટે વહોરી લીધેલાં બાણો છે; ૩૯ માટે તને ઉદેશીને આ ભીમસેન જે કહ્યું છે તે પ્રમાણે હું તારો બંધુઓની સાથે નાશ કરીશ, માટે હવે તું સર્વે કાર્યો પરવારી લે. ૪૦ ઓ સુબલપુત્ર! તું જે ક્ષત્રિયોના ધર્મ પ્રમાણે યુદ્ધમાં ઉભો રહેશે તો હું તારો બંધુઓની સાથે ઝપાટાબંધ સંગ્રામમાં સંહાર કરીશ. ”૪૧ આવાં સહદેવનાં વચન સાંભળીને હે રાજન્! મનુષ્યોમાં અતિશય દેખાવડા એવા નકુલે પણ નીચે પ્રમાણે વચન કહ્યું. ૪૨

નકુલ બોલ્યો:—“ આ યજ્ઞસેન રાજાની પુત્રીને આ દૂતમાં દુર્યોધનનું પ્રિય કરનારા એવા જે દૂતરાષ્ટ્રના પુત્રોએ કઠોર વાણી સંભળાવી છે, તે દુરાચરણી, મરવાને તૈયાર થયેલા અને કાલવડે પ્રેરાયેલા એવા દૂતરાષ્ટ્રના ઘણા પુત્રોને હું યમલોકમાં પહોંચાડીશ. ૪૩, ૪૪ ધર્મ રાજાની આજ્ઞાવડે દ્રૌપદીને અનુસરનારો હું થોડાજ સમયમાં આ પૃથ્વીને દૂતરાષ્ટ્રના પુત્રોવિનાની કરી નાખીશ. ”૪૫

વૈશંપાયન કહે છે:—આ પ્રમાણે લાંબા બાહુવાળા તથા પુરુષોમાં વ્યાધ જેવા પાંડવો ઘણી ઘણી પ્રતિજ્ઞા કરીને પછી દૂતરાષ્ટ્રની પાસે ગયા.

ધૃતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાત્તર્ગત અનુદૂતપર્વવિષે પાંડવપ્રતિજ્ઞાકરણ નામનો અધ્યાય ૭૭ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૭૮ મો-પાંડવોનું વનગમન

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

આમંત્રયામિ ભરતાંસ્તથા વૃદ્ધં પિતામહમ્ ॥

રાજાનં સોમદત્તં ચ મહારાજં ચ બાલ્હિકમ્ ॥

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:—“હું ભરતવંશીઓની, વૃદ્ધ પિતામહ ભીષ્મની, સોમદત્તરાજની, મહારાજ બાલ્હિકની, દ્રોણાચાર્યની, કૃપાચાર્યની, બીજા રાજાઓની, અશ્વત્થામાની, વિદુરની, ધૃતરાષ્ટ્રની, ધૃતરાષ્ટ્રના સઘળા પુત્રોની, યુયુત્સુની, સંજયની અને બીજા સભાસદોની, એમ સર્વેની આજ્ઞા લઈને વનવાસને માટે જાઉં છું અને ત્યાંથી પાછો આવીને હું આપનાં દર્શન કરીશ.”^{૧,૩}

વૈશંપાયન કહે છે:—આ પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરે કહ્યું; પરંતુ લજ્જાવડે નમ્ર થયેલા તેઓએ યુધિષ્ઠિરને કંઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ; માત્ર મનવડેજ તેઓ બુદ્ધિમાન યુધિષ્ઠિરના કલ્યાણનું ચિંતન કરવા લાગ્યા.^૪ તે વખતે વિદુરજી બોલ્યા:—“હે પૃથાના પુત્રો ! આ આર્યા રાજપુત્રી પૃથા, સુકુમાર શરીરવાળાં છે, વયે વૃદ્ધ છે અને હમેશ સુખ ભોગવવાને યોગ્ય છે; માટે એમને અરણ્યમાં જવું યોગ્ય નથી.”^૫ તેથી એ કલ્યાણી સત્કારપૂર્વક અહીં મારે ઘેર નિવાસ કરશે, એમ તમે જાણો; અને તમારૂં સર્વત્ર આરોગ્ય રહે.”^૬

પાંડવો બોલ્યા:—“હે નિષ્પાપ ! તમે અમને જે કહો છો તે ભલે તેમ થાઓ. તમે અમારા કાકા છો, તથાપિ પિતાના સમાન છો અને અમે તમારે શરણે છીએ.^૭ હે વિદુર ! તમે અમારા પરમ ગુરુ છો, માટે તમે જેમ આજ્ઞા કરશો તેમ અમે કરીશું. હે મહામતિ ! બીજું પણ જે કરવાનું હોય તે તમે અમને કહો.”^૮

વિદુર બોલ્યા:—“હે ભરતશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિર ! તમે આ મારો મત સારી રીતે સમજો. જે મનુષ્ય અધર્મથી જીતાયો છે, તે પોતાના પરાજયને માટે વ્યથા પામતો નથી.”^૯ તમે ધર્મને જાણો છો, અર્જુન યુદ્ધમાં વિજય કરનારો છે,

ભીમસેન શત્રુઓને સંહારનારો છે, નકુલ ધનનો સંગ્રહ કરનારો છે,^{૧૦} સહદેવ શત્રુઓને નિયમમાં રાખનારો છે, ધૌમ્ય ધ્રુવેત્તામાં ઉત્તમ છે અને ધર્મચારિણી દ્રૌપદી ધર્મ તથા અર્થમાં કુશલ છે.^{૧૧} વળી તમે સર્વે ભાઈઓ અન્યોન્યને પ્રિય છો તથા પરસ્પરને જોઈને પ્રસન્ન થાઓ છો; શત્રુઓથી ભેદ પામે, તેવા નથી અને યથાલાભ સંતોષ માનનારા છો, એટલે આ લોકમાં તમારી સૃષ્ટિકોણ ન રાખે ? સૌ કોઈ રાખેજ.^{૧૨} હે ભરતકુલોત્પન્ન યુધિષ્ઠિર ! આ સર્વ પ્રકારના કલ્યાણને આપનારો તમારો મનને સ્વસ્થ રાખવાનો જે નિયમ છે, એને ઈંદ્રના જેવો શત્રુ પણ સહન કરે તેમ નથી.^{૧૩} પૂર્વે હિમાલય પર્વત ઉપર મેરુસાવણિએ, વારણાવત નગરમાં કૃષ્ણ દ્વૈપાયન મુનિએ, ભૃગુતુંગ પર્વત ઉપર પરશુરામે અને દષદ્રતી નદીના તીર ઉપર શંકરે તમને ઉપદેશ કરેલો છે. વળી અંજન પર્વત ઉપર અસિત મહર્ષિનો ઉપદેશ તમે સાંભળ્યો છે,^{૧૪,૧૫} તેમજ કલ્માષી નદીના તીર ઉપર વસતા ભૃગુના તમે શિષ્ય થયા છો. વળી નારદ મુનિ તમારી સદા સંભાળ રાખે છે અને આ ધૌમ્યમુનિ તમારા પુરોહિત છે,^{૧૬} માટે તમે ઋષિઓએ માન આપેલી એવી પરલોકવિષયિણી બુદ્ધિનો ત્યાગ કરશો નહિ; અર્થાત્ આ લોકના વૈભવને માટે અધર્મ કરીને પરલોક ખગાડશો નહિ. હે પાંડવ ! તમે પોતાની બુદ્ધિવડે ઇલાના પુત્ર પુરુરવાને પણ જીતો છો.^{૧૭} શક્તિવડે સર્વ રાજાઓને અને ધર્મસેવનવડે ઋષિઓને પણ જીતો છો. તમારું મન ઈંદ્રના જેવા વિજયમાં, યમના જેવા કોપધારણમાં, કુબેરની પેઠે દાન કરવામાં અને વરુણની પેઠે આત્મસંયમમાં જોડાયલું રહે. તમને જલથી આત્માર્પણ, સૌમ્યતા અને સર્વને જીવિત આપવાના ગુણો પ્રાપ્ત થાઓ; પૃથ્વીથી ક્ષમા, સૂર્યમંડલથી સમગ્ર તેજ અને વાયુથી બલ, આ રીતે મહાભૂતોથી તમને આત્મસંપત્તિ

પ્રાપ્ત થાઓ. ૧૮-૨૦ તમે આરોગ્ય રહો. તમારૂં કંડ્યાણુ થાઓ. જ્યારે તમે પાછા આવશો, ત્યારે હું તમને ફરી જોઈશ. હે યુધિષ્ઠિર ! તમે આપત્તિ વખતે તથા ધર્મ અને ધનના કષ્ટ વખતે અથવા તો સર્વ કાર્ય કરતી વખતે યથાર્થ વિચાર કરીને પ્રત્યેક સમયે કાર્ય કરજો. હે કુંતીપુત્ર ! હું હવે તમને જવાની રજા આપું છું. હે ભરત-વંશી રાજા ! તમને કંડ્યાણુ પ્રાપ્ત થાઓ. ૨૧, ૨૨ તમને કૃતકાર્ય થઈને ક્ષેમકુશલ પાછા આવેલા અમે જોઈશું, કારણ કે તમે પૂર્વે કંઈ પણ પાપ

કયું હોય એમ કોઈ પણ જાણતું નથી.” ૨૩

વૈશંપાયન કહે છે:-આ પ્રમાણે વિદુરે કહ્યું, એટલે સત્ય પરાક્રમવાળા પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિરે ‘આપના કહેવા પ્રમાણે થાઓ’ એમ કહીને ભીષ્મ પિતામહ તથા દ્રોણ ગુરુને નમસ્કાર કર્યા અને તે ત્યાંથી જવા માટે નીકળ્યા. ૨૪

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાતર્જત
અનુદ્યૂત પર્વવિષે યુધિષ્ઠિરવનપ્રસ્થાન
નામનો અધ્યાય ૭૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૭૯ મો-કુંતિનો વિલાપ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તસ્મિન્ સંપ્રસ્થિતે કૃષ્ણા પૃથાં પ્રાપ્ય યશ-
સ્વિનીમ્ ॥ અપૃચ્છદ્મશુદુઃસ્વાર્તા યાશ્ચાન્યા-
સ્તત્ર યોષિતઃ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:-યુધિષ્ઠિરના નીકળ્યા પછી દ્રૌપદી, યશસ્વિની એવાં પૃથાની પાસે ગયાં અને અત્યંત દુઃખથી દીન થયેલાં દ્રૌપદી-એ સાસુજીની તથા ત્યાં જે બીજી સ્ત્રીઓ હતી તેમની પાસે વનમાં જવાની આજ્ઞા માગી તથા યોગ્યતા પ્રમાણે કોઈને વંદન, તો કોઈને આલિંગન વગેરે કરીને ત્યાંથી નીકળવાની ઇચ્છા કરી. તે વખતે પાંડવોનાં અંતઃપુરમાં મહાન શોકજન્ય કોલાહલ થઈ રહ્યો. ૧, ૨ દ્રૌપદીને વનવાસને માટે જતી જોઈને કુંતી તો બહુ સંતાપ કરવા લાગ્યાં અને તેઓ શોકથી વિહ્વલ થયેલી વાણીવડે મહાકષ્ટથી કહેવા લાગ્યાં:-૩ “ઓ વત્સા ! આ મહાન કષ્ટ આવી પડતાં પણ તું શોક કરીશ નહિ. તું તો સ્ત્રીઓના ધર્મોને જાણે છે તથા શીલ અને સદાચારસંપન્ન છે. ૪ હે સુસ્મિતવાળી ! હું તારા પતિઓના સંબંધમાં તને ઉપદેશ કરવા યોગ્ય ધારતી નથી; કારણ કે તું સાધ્વી અને ગુણસંપન્ન છે. તે તો તારા પતિઓનાં અને પિતાનાં એમ બન્નેનાં કુલને શોભાવ્યાં છે. ૫ હે નિષ્પાપ વહુ ! તેં કૌરવોને બાળી

ન મૂક્યા એટલા તેઓ ભાગ્યશાલી છે, તું સ્ત્રીના પાતિવ્રત્ય ગુણથી યુક્ત છે તથાપિ મારો માતાનો વાત્સલ્ય ગુણ પણ ધારણ કરીને નિર્વિઘ્નતાથી વનમાર્ગમાં જા. ૬ ભાવિ અર્થોમાં સતી સ્ત્રીઓને ગભરાટ થતો નથી. તું તો તારા મુખ્ય ધર્મથી રક્ષણ કરાયલી છે, એટલે ફરી થોડા સમયમાંજ સુખને પ્રાપ્ત થઈશ. ૭ વનમાં નિવાસ કરતા મારા પુત્ર સહદેવની તું નિરંતર સંભાળ રાખજે, જેથી એ મહાબુદ્ધિવાળો આ દુઃખ પામીને હરભડી જાય નહિ.” ૮ આ સાંભળીને “સાંઈ હું તેમ કરીશ” એમ કહીને ધારાબંધ નીકળતાં અશ્રુથી ભીંજાયેલાં, રુધિરચિહ્નિત એક વસ્ત્રવાળાં અને કેશ જેના છૂટા થઈ વિખરાયેલા એવાં મહારાણી દ્રૌપદી તે સ્થાનમાંથી બહાર નીકળ્યાં. ૯ રડતાં રડતાં જતાં દ્રૌપદીની પાછળ કુંતીમાતા પણ દુઃખવડે જવા લાગ્યાં; એટલામાં એમણે વસ્ત્રાભૂષણ જેમનાં લઈ લીધેલાં એવા પોતાના બધા પુત્રોને જોયા. તેઓએ રુરુમૃગનાં ચર્મો શરીર ઉપર વીંટેલાં હતાં, લજ્જાથી પોતાનાં મુખને કંઈક નીચાં કર્યાં હતાં, પ્રસન્ન થયેલા શત્રુઓથી તેઓ વીંટાયેલા હતા અને સંબંધીઓ તેઓને માટે શોક કરતા હતા. ૧૦, ૧૧ આવી અવસ્થામાં પોતાના પાંચ પુત્રોને જોઈને અત્યંત વાત્સલ્યવાળાં માતા તેઓની પાસે ગયાં અને તે-

ઓને ભેટતાં ભેટતાં અનેક પ્રકારનો વિલાપ કરતાં શોકથી બોલ્યાં.^{૧૨}

કુંતી બોલ્યાં:—“અરેરે! સદ્ધર્મયુક્ત ચારિત્રવાળા, સદાચારયુક્ત સ્થિતિથી વિભૂષિત, ઉદાત્ત વિચારવાળા, ઈશ્વરના દઢભક્ત અને દેવોના યજનમાં સદા તત્પર રહેનારા એવા તમને આ કષ્ટ શી રીતે આવી પડ્યું? આ કેવો ભાગ્યવિપર્યાસ કહેવાય? આ તે કેના અપરાધજન્ય ક્રોધથી તમને દુઃખ પડ્યું હશે? બુદ્ધિથી વિચાર કરતાં પણ તે હું સમજી શકતી નથી. આ ઉપરથી મારા પોતાનાજ ભાગ્યનો આ દોષ હશે, એમ હું માનું છું; અને તેવા દુર્ભાગ્યવાળી હું તમારી જનેતા થઈ તેથીજ તમે ઉત્તમ ગુણોથી યુક્ત છો છતાં અત્યંત દુઃખ અને પરિશ્રમ ભોગવો છો. ^{૧૩-૧૪} તમે વીર્ય, સત્ત્વ, બલ, ઉત્સાહ અને તેજવડે સંપન્ન છતાં હમણાં સંપત્તિવિના દુર્બલની પેઠે ગહન જંગલમાં શી રીતે નિવાસ કરશો? ^{૧૬} જો મેં પહેલેથી એમ જાણ્યું હોત કે, તમારે માટે વનવાસ અવશ્ય નિર્માયલો છે, તો હું પાંડુરાજના મરણ પછી શતશૃંગ પર્વત ઉપરથી હસ્તિનાપુરમાં આવતજ નહિ. ^{૧૭} હું તમારા પિતાને ભાગ્યશાળી, તપસ્વી અને બુદ્ધિશાળી માનું છું; કારણ કે જેમણે પુત્રસંબંધી સંતાપને ન ભોગવતાં સ્વર્ગની ઈચ્છાનેજ પ્રિય કરી છે. ^{૧૮} તેમજ પતિની સાથે પરમ ગતિને પ્રાપ્ત થયેલી અતીન્દ્રિય જ્ઞાનવાળી માદ્રીને પણ હું ધર્મજ્ઞા, કલ્યાણી અને સર્વથા ભાગ્યશાલિની માનું છું; ^{૧૯} કે જે માદ્રીએ રતિ, ગતિ અને મતિમાં મારી સરસાઈ કરી છે. મહાકલેશ ભોગવનારી એવી મને અને મારી જીવિતમાં રહેલી પ્રીતિને ધિક્કાર હો. ^{૨૦} હે પુત્રો! કષ્ટથી મળેલા, સદ્ગુણી અને વહાલા એવા તમને હું ત્યજી શકું નહિ. હું પણ તમારી સાથેજ વનમાં આવીશ. હાય દ્રૌપદી! શું તું મને છોડી જાય છે? ^{૨૧} પ્રાણીઓનું જીવિત અંતવાણું છે, એમાં વિધાતાએ પ્રમાદથી મારો અંત કેમ નિર્મ્યો નહિ, કે જેથી મને આયુષ્ય છોડતું નથી? ^{૨૨} હા કૃષ્ણ! હે દ્વારકાવાસિન! તમે ક્યાં છો? હે

સંકર્ષણના કનિષ્ઠ બંધુ! આ દુઃખમાંથી માફ તથા આ પુરુષશ્રેષ્ઠ પાંડવોનું કેમ રક્ષણ કરતા નથી? ^{૨૩} આદિ અને અંતવિનાના એવા આપનું જે પુરુષો ધ્યાન કરે છે, તે ધ્યાન કરનારાઓનું આપ રક્ષણ કરો છો; આવી વાર્તા અત્યારે કેમ વ્યર્થ પડી ગઈ? ^{૨૪} આ પાંડવો સદ્ધર્માનુસારી, માહાત્મ્યવાળા, યશસ્વી અને વીર્યસંપન્ન છે, એઓ આવું કષ્ટ ભોગવવા યોગ્ય નથી; માટે આપ એઓના ઉપર દયા કરો. ^{૨૫} અરેરે, નીતિ તથા વ્યવહારમાં નિષ્ણાત એવા ભીષ્મ, દ્રોણ તથા કૃપાચાર્ય વગેરે કુરુકુલના અધિપતિઓ બેઠા છે છતાં આ વિપત્તિ કેવી રીતે તમને પ્રાપ્ત થઈ હશે? ^{૨૬} હા પાંડો! હા મહારાજ! તમે ક્યાં છો? આ શત્રુઓએ ધૂતમાં જીતી લીધેલા તમારા સાધુ પુત્રો વનમાં જાય છે, તેઓની તમે કેમ ઉપેક્ષા કરો છો? ^{૨૭} ઓ સહદેવ! તું પાછો વળ. ઓ માદ્રીપુત્ર! તું મને મારા શરીર કરતાં પણ વહાલો છે. તું મને કુપુત્રની પેઠે ત્યજી જઈશ નહિ. ^{૨૮} તારા આ ભાઈઓને જો સત્યપાલન કરવાનો આગ્રહ હોય તો ભલે એઓ જાય; પરંતુ તું તો અહીંજ રહીને મારા પાલનજન્ય ધર્મને પ્રાપ્ત કર. ” ^{૨૯}

વૈશંપાયન કહે છે:—આ પ્રમાણે વિલાપ કરતાં કુંતીમાતાને હાથ જોડી પ્રણામ કરીને, આનંદ જેમનો ઉડી ગયેલો એવા પાંડવો વનમાં જવા માટે ચાલી નીકળ્યા. ^{૩૦} તે પછી દુષિયારાં થઈ ગયેલાં કુંતીને પોતે પણ અત્યંત દુઃખી થયેલા એવા વિદુરે દેવની પ્રબલતાને જણાવનારાં વચનો કહીને ટાઢાં પાડ્યાં અને ત્યાંથી ધીરે ધીરે પોતાને ઘેર લઈ ગયા. ^{૩૧} ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાના અંતઃપુરની સ્ત્રીઓએ પણ જ્યારે પાંડવોનું વનગમન તથા ધૂતસભામાં દ્રૌપદીને દુઃશાસન ઘસડી ગયો હતો, એ વૃત્તાંત સંપૂર્ણ સાંભળ્યું, ત્યારે તેઓ કૌરવોની સારી પેઠે નિંદા કરતી માટે સાદે રડવા લાગી અને હાથ ઉપર પોતાનાં મુખકમલો ટેકવીને લાંબા સમય સુધી વિચારમાં પડી ગઈ; ^{૩૨, ૩૩} તેમજ તે વખતે ધૃતરાષ્ટ્રાજ પણ પોતાના પુત્રોનો અન્યાય વિચારતાં મનમાં

અહુ ઉદ્દેગ પામ્યા તેથી તેમને શાંતિ વળી નહિ. પછી શોકવડે વ્યાકુળ ચિત્તવાળા અને અનેકાનેક વિચારો કરતા એવા ધૃતરાષ્ટ્રે વિદુરની પાસે હૃત મોકલીને કહાવ્યું કે, ‘તમે જલદીથી મારી પાસે આવો.’^{૩૫} હૃતના કહેવાથી વિદુરજી ધૃતરાષ્ટ્ર રાજના મહાલયમાં ગયા એટલે

ઉદાસ થઈ ગયેલા ધૃતરાષ્ટ્રરાજાએ વિદુરને પૂછવા માંડ્યું.^{૩૬}

ઇતિ શ્રી મહાભારત સભાસભા અનુધૃતપર્વવિષે
‘દ્રૌપદીકુંતીસંવાદ’ નામનો અધ્યાય

૭૮ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૮૦ મો—વિદુર, ધૃતરાષ્ટ્ર અને દ્રૌપદીનાં વાક્યો

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તમાગતમથોરાજા વિદુરં દીર્ઘદર્શનમ્ ॥

સાશંકઃ સ્વપ્રચ્છ ધૃતરાષ્ટ્રોઽમ્બિકાસુતઃ ॥૧॥

વૈશંપાયને કહ્યું:—દીર્ઘ દષ્ટિવાળા વિદુરને આવેલા જાણ્યા પછી અંબિકાના પુત્ર ધૃતરાષ્ટ્રરાજા તેમને શંકાશીલની પેઠે પૂછવા લાગ્યા.^૧

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું:—“હે વિદુર! ધર્મ તથા કુંતીના પુત્ર યુધિષ્ઠિર, ભીમસેન, અર્જુન, પાંડુ અને માદ્રીના પુત્રો નકુલ તથા સહદેવ, ધૌમ્યઋષિ અને યશસ્વિની દ્રૌપદી, આ બધાં વનમાં શું ચેષ્ટા કરતાં જાય છે? તે સઘળું હું સાંભળવાની ઇચ્છા કરું છું; માટે મને તેઓનું ચેષ્ટિત કહો.”^{૨,૩}

વિદુરજીએ કહ્યું:—“કુંતીના પુત્ર યુધિષ્ઠિર પોતાનું મુખ વસ્ત્રથી ઢાંકીને જાય છે. પાંડુપુત્ર ભીમસેન પોતાના વિશાળ બાહુઓને જોતો જોતો જાય છે.^૪ અર્જુન રેતી ઉછાળતો ઉછાળતો રાજાની પાછળ જાય છે. માદ્રીનો પુત્ર સહદેવ પોતાના મુખ ઉપર ધૂળ ભૂંસીને જાય છે.^૫ લોકોમાં અત્યંત દેખાવડો એવો નકુલ વિર્વિજ ચિત્તનો થઈને આખા શરીરે ધૂળ ચોપડી રાજાની પાછળ જાય છે.^૬ લાંબાં નેત્રવાળી અને દર્શન કરવા યોગ્ય રૂપવાળી દ્રૌપદી તો પોતાના કેશવડે મોં ઢાંકી લઈને રડતી રડતી રાજાની પાછળ જાય છે;^૭ અને હે રાજા! ધૌમ્ય મુનિ તો હાથમાં દહીં લઈને યમદૈવત્ય ભયંકર સામમંત્રીનું ગાન કરતા માર્ગમાં ચાલ્યા જાય છે.”^૮

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું:—“હે વિદુર! પાંડવો

આ રીતે વિવિધ રૂપો ધારણ કરીને જાય છે, તો આવાં રૂપો લઈને તેઓ શામાટે જાય છે? તે મને કહો.”^૯

વિદુરે કહ્યું:—“તમારા પુત્રાએ યુધિષ્ઠિરને જો કે કપટ કરીને છેતર્યા તથા તેમનાં રાજ્ય અને ધન હરી લીધાં તોપણ બુદ્ધિમાન ધર્મ-રાજાની બુદ્ધિ ધર્મથી ડગતી નથી.^{૧૦} હે ભરત-વંશી રાજા! એ ધર્મરાજા તમારા પુત્રાના ઉપર નિરંતર દયારાખે છે, માટે એમને કપટ કરીને રાજ્યથી ભ્રષ્ટ કર્યા તોપણ એ ક્રોધ કરીને પોતાનાં નેત્રો ઉઘાડતા નથી;^{૧૧} કારણ કે ‘હું મારી ઘોર દષ્ટિવડે જોઈને મનુષ્યોને બાળી મૂકું નહિ’ આવા વિચારથી પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિરરાજા પોતાનું મુખ ઢાંકીને જાય છે.^{૧૨} હવે હે ભરતશ્રેષ્ઠ! ભીમ જે રીતે જાય છે તે હું કહું છું, તે તમે સાંભળો. ‘બાહુબળવડે મારાસમાન બીજો કોઈ નથી’ એવું માનતો, બાહુરૂપી દ્રૌપદી ગર્વિષ્ઠ થયેલો ભીમસેન, બાહુ-સંપત્તિને અનુરૂપ શત્રુઓની સામે કર્મ કરવાની ઇચ્છાથી પોતાના બાહુઓ પહોળા કરીને તેને દેખાડતો દેખાડતો જાય છે. વળી કુંતીપુત્ર અર્જુન, તે વખતે યુદ્ધમાં બાણની વૃષ્ટિ આવી રીતે થશે તેની સૂચના કરતો રેતી ઉઘાડતો રાજાની પાછળ જાય છે. હે ભારતરાજા! જેમ તેની ઉઘાડેલી રેતી હમણાં એકમેકની સાથે વળગતી નથી, તેમ તે યુદ્ધ વખતે શત્રુઓના ઉપર એક પછી એક અવિચ્છિન્ન બાણોની વૃષ્ટિ વર્ષાવશે. હે ભારત! ‘આજે આ સ્થિતિમાં માંડું મુખ કોઈ જોઈ જાય નહિ તો ઠીક’ આ અભિ-પ્રાયથી સહદેવ પોતાના મુખ ઉપર ધૂળ ચોપ-

નેહી રાજની પાછળ જાય છે. ૧૩-૧૭ હે રાજા !
 ‘હું માર્ગમાં સ્ત્રીઓના મનને વશ કરે નહિ
 તો ઠીક’ આવા વિચારથી નકુલ સર્વ શરીર
 ઉપર ધૂળ ચોપડીને રાજની પાછળ જાય છે. ૧૮
 વળી એક વસ્ત્રવાળી, રોદન કરતી, છૂટા કેશ-
 વાળી, રજસ્વલા અને રુધિરચિહ્નિત વસ્ત્ર-
 વાળી દ્રૌપદીએ વચન કહ્યું હતું કે, “જેઓને
 લીધે મને આ દુઃખ પડ્યું છે તેઓની સ્ત્રીઓ
 આજથી ચૌદમે વર્ષે રંડાશે. તેઓના પુત્રો,
 બંધુઓ, માણસો અને પ્રિય જનો મરણ પા-
 મશે અને પુષ્કળ લોહીથી ખરડાયેલાં અંગો-
 વાળી, છૂટા કેશવાળી અને રજસ્વલા થયેલી
 એવી કૌરવોની ભાર્યાઓ પોતાના મરણ પામેલા
 પતિ વગેરેને દાહાંજલિ આપીને મારી પેઠે રડ-
 તી રડતી હસ્તિનાપુરમાં પ્રવેશ કરશે.” ૧૯-૨૧
 વળી ધૈર્યસંપન્ન એવા ધૌમ્ય પુરોહિત તો નૈ-
 ઋત્ય કેળુ તરફ દર્શાવીને યમદેવત્ય સામ-
 મંત્રોત્તુ ગાન કરતા કરતા હે ભારત ! બધાની
 આગળ ચાલે છે. ૨૨ ‘જ્યારે યુદ્ધમાં કૌરવો
 મરણ પામશે ત્યારે તેઓના ગુરુઓ આ પ્ર-
 માણે સામમંત્રો ગાશે’ એમ ધૌમ્ય પણ જો-
 લતા જાય છે. ૨૩ વળી દુઃખવડે અતિશય દીન
 થઈ ગયેલાં નગરજનો વારંવાર આકોશ કરીને
 કહે છે કે, “હાય ! હાય ! બુઓ, આ કેવું
 આશ્ચર્ય કહેવાય, કે આપણા અધિપતિઓ
 આવી દશાથી જાય છે ! અહો ધિક્કાર છે, કુરુ-
 કુલના વૃદ્ધોનાં આ બાલકોના જેવાં ચેષ્ટિતને,
 કે જે કૌરવો, પાંડુના વારસોને આજે લોભને
 લીધે રાજ્યમાંથી કાઢી મૂકે છે. અરેરે, પાંડુના
 પુત્રોવિના તો આપણે બધાં અનાથ થઈ પડ્યાં
 છીએ. હવે અન્યાયી અને લોભી એવા કૌરવોમાં
 આપણને શી રીતે પ્રેમ રહે ?” ૨૪-૨૬ આવી
 રીતે પોતાના આકાર તથા ચિહ્નોવડે પોતાના
 મનના નિશ્ચયને કથન કરતા મનસ્વી પાંડવો
 વનમાં ગયા છે. ૨૭ આ પ્રમાણે તે પુરુષશ્રેષ્ઠો
 જે વળતે હસ્તિનાપુરમાંથી નીકળતા હતા તે
 વળતેજ વાઘાંવિનાના આકાશમાં વિજળી-
 ઓ ચમકવા લાગી, પૃથ્વી કંપવા લાગી,
 અમાવાસ્યાવિના પણ રાહુ સૂર્યને ગળી ગયો;

અને હે રાજા ! નગરની ડાળી પ્રદક્ષિણા કરીને
 ઉલ્કાઓ વિંખાઈ પડવા લાગી. ૨૮, ૨૯ વળી
 દેવમંદિરોમાં, ચૈત્યોમાં, કિલ્લાઓ ઉપર તથા
 અટારીઓ ઉપર માંસાહારી ગીધો, શિયાળ-
 વાંઓ અને કાગડાઓ હાડકાં તથા માંસ વગેરે
 લાવીને નાખવા લાગ્યાં. ૩૦ હે રાજન્ ! આ પ્ર-
 માણે તમારી દુષ્ટ સલાહથી ભરતવંશીઓના
 વિનાશને માટે દુઃખથી પણ બળે નહિ તેવા
 મોટા ઉત્પાતો પ્રકટ થયા છે. ૩૧

વૈશંપાયને કહ્યું:-હે રાજન્ ! આ પ્રમાણે
 ધૃતરાષ્ટ્રાજ અને બુદ્ધિમાન વિદુર બન્ને વાતો
 કરતા હતા તે વખતે ત્યાં સભામાં કૌરવોની
 આગળ મહર્ષિઓથી વિંટાયેલા નારદમુનિ
 આવીને ઉભા રહ્યા અને ભયંકર વચન કહેવા
 લાગ્યા. ૩૨, ૩૩ કે, “આજથી ચૌદમે વર્ષે દુર્યો-
 ધનના અપરાધને લીધે ભીમસેન અને અર્જુ-
 નાં બળવડે અહીં કૌરવોનો વિનાશ થશે.” ૩૪
 આ પ્રમાણે કહીને વિશાળ બ્રહ્મતેજને ધારણ
 કરનારા દેવર્ષિઓમાં મુખ્ય એવા નારદમુનિ
 આકાશમાં જતા રહ્યા અને ત્યાં તુરત અંતઃ-
 ધર્મ થઈ ગયા. ૩૫ તે પછી દુર્યોધન, કર્ણ અને
 સુભલનો પુત્ર શકુનિ દ્રોણગુરુને પોતાના
 આધારરૂપ માનવા લાગ્યા અને એ બધાએ
 એમને રાજ્ય નિવેદન કર્યું. ૩૬ તે વખતે અદેખા
 દુર્યોધનને, દુઃશાસનને, કર્ણને અને સર્વે ભર-
 તવંશીઓને દ્રોણાચાર્યે કહ્યું કે, ૩૭ “બ્રાહ્મણો,
 દેવોના પુત્ર પાંડવોને અવધ્ય કહે છે, તથાપિ
 મારે શરણે આવેલા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને રાજ-
 સમૂહની સાથે હું મારા સામર્થ્ય પ્રમાણે સ-
 વર્ત્તમાનથી ભક્તિપૂર્વક સહાય કરીશ. હું શ-
 રણાગતનો ત્યાગ કરવા ઇચ્છતો નથી. ખરેખર,
 દેવજ સર્વથી બળવાન છે ! ૩૮, ૩૯ ધૃતમાં હારે-
 લા પાંડુપુત્રો ધર્મથી વનમાં જાય છે. તે પાંડવો
 વનમાં બાર વર્ષ સુધી નિવાસ કરશે, ૪૦ ત્યાં
 બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળશે અને ક્રોધ તથા અસહ-
 નતાને વશ થઈને જ્યારે પાછા આવશે ત્યારે
 તેઓ મહાન દુઃખકારક વૈરનો અદલો વાળશે. ૪૧

વળી હે રાજન્ ! મેં મિત્રતાની લડાઈમાં
 દુષ્ટને રાજ્યભ્રષ્ટ કર્યો હતો, તેથી હે ભારત !

તે રાજ્યે મારો વધ કરે એવા પુત્રને માટે યજ્ઞ કર્યો હતો; ૪૨ અને તેને યાજ તથા ઉપા-યાજના તપવડે અગ્નિથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન નામનો પુત્ર અને વેદીમાંથી સુંદર મધ્યવાળી દ્રૌપદી પ્રાપ્ત થઈ છે. ૪૩ એ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સંબંધને લીધે પાંડવો-નો સાળો થાય છે તથા પાંડવોનું પ્રિય કરવા-માં તત્પર છે, એટલે તેનાથી મને ભય રહે છે. ૪૪ એ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અગ્નિની જ્વાલાના જેવા તે-જસ્વી વર્ણવાળો, દેવે અર્પણ કરેલો અને ધનુ-ષ, કવચ તથા શરોની સાથે ઉત્પન્ન થયેલો છે; અને હું મરણધર્મવાળો છું, માટે મને આજે તેનાથી મહાન ભય થાય છે. ૪૫ એ શત્રુવીરને હણનારો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પાંડવોના પક્ષમાં લળેલો છે અને રથી તથા અતિરથીની ગણત્રીમાં યુવાન અર્જુન મુખ્ય ગણાય છે. ૪૬ જો મારે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન-ની સાથે સંગ્રામ થશે તો તે અવશ્ય પ્રાણાંત સંગ્રામ થશે. હે કૌરવો! આ પૃથ્વી ઉપર આનાથી બીજું અધિક દુઃખ શું હોઈ શકે? ૪૭ વળી લોકોમાં પણ ‘ધૃષ્ટદ્યુમ્ન દ્રોણનું મૃત્યુ છે’ આવું વાક્ય વિશેષવડે ખ્યાતિ પામ્યું છે. મારા

વધને માટે સંભળાયેલો એ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન લોકમાં પણ બહુ પ્રસિદ્ધિ પામેલો છે. ૪૮ આવો મ-હાન સંહારક કાળ અવશ્ય તારે લીધેજ પ્રાપ્ત થયો છે. તમે પાંડવોને વનમાં કાઢ્યા એટલાથીજ તમારું કલ્યાણ થતું નથી, એમ માનીને ત્વરાથી કલ્યાણને માટે યત્ન કરો. ૪૯ આ સુખ તો હેમંતઋતુની તાડની છાયા જેવું માત્ર બે ઘડીનું છે; માટે તમે મોટા યજ્ઞોથી યજ્ઞન કરો, વૈભવો ભોગવો અને દાનો કરો. ૫૦ કારણકે આજથી ચૌદમે વર્ષે મહાનસંહારથશે.”

દ્રોણગુરુનાં આવાં વચન સાંભળીને ધૃત-રાષ્ટ્રરાજ નીચે પ્રમાણે બોલ્યા:— ૫૧ હે વિદુર! ગુરુજી ઠીક કહે છે. તમે પાંડવોને પાછા વાળી લાવો અને જો તેઓ પાછા ન આવે તો શસ્ત્રો, રથો તથા પદ્ધતિઓની સાથે વૈભવ ભોગવતા ભોગવતા તે પુત્રો સત્કારપૂર્વક વનમાં જાય તેવી જોઈવણ કરો. ૫૨

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાતર્ગત અ-નુધૃત પર્વવિષે ‘વિદુરધૃતરાષ્ટ્ર-દ્રોણવાક્ય’ એ નામનો અધ્યાય ૮૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૮૧ મો—ધૃતરાષ્ટ્ર અને સંજયનો સંવાદ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

वनं गतेषु पार्थेषु निर्जितेषु दुरोदरे ।

धृतराष्ट्रं महाराज तदाचिन्ता समाविशत् ॥ १ ॥

વૈશંપાયને કહ્યું:—હે મહારાજ! કપટધૃત-માં હરાવેલા પાંડવો વનમાં ગયા તે વળતથી ધૃતરાષ્ટ્રમાં ચિંતાએ પ્રવેશ કર્યો. ૧ પછી એ-કલા બેસીને ચિંતા કરતા, નિસાસા મૂકતા અને વ્યથ થયેલા એવા તે ધૃતરાષ્ટ્રરાજને સં-જય આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો. ૨

સંજયે કહ્યું:—“હે પૃથ્વીપતિ! તમે ધન-થી ભરેલી પૃથ્વી પ્રાપ્ત કરીને તથા પાંડવોને રાજ્ય ઉપરથી બ્રહ્મ કરી વનમાં કાઢી મૂકીને પણ હજી શામાટે શોક કરો છો? ૩

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું:—“જેઓને યુદ્ધમાં શૂરા, અળવાન અને મહારથી એવા પાંડવોની સાથે

વૈર થયું હોય તેઓને શોકરહિત રહેવાનું ક્યાંથી હોય? ૪

સંજયે કહ્યું:—“આ મહાન વૈર ઉપસ્થિત થયું છે, કે જે વૈરથી સંબંધીઓની સાથે લો-કોનો વિનાશ થશે. હે રાજન્! એ તમારું સુ-કૃત છે? ૫ નિર્લજ્જ અને મહામૂર્ખ એવા ત-મારા પુત્ર દુર્યોધનને, ભીષ્મે, દ્રોણગુરુએ અને વિદુરે વાર્યો હતો તેમ છતાં તેણે સૂતના પુત્ર પ્રાતિકામીને ‘પાંડવોની ધર્માચરણવાળી પ્રિય ભાર્યા દ્રૌપદીને અહીં લઈ આવ’ એમ કહીને મોકલ્યો હતો. ૬ એ તો નિયમ છે કે, જે પુરુષ-નો દેવો પરાભવ કરવાના હોય છે તે પુરુષની બુદ્ધિને તે ખેંચી લે છે; એટલે તે પુરુષ પ્રત્યેક કાર્યોને વિપરીત જોતો થાય છે. ૭ જ્યારે બુદ્ધિ મલિન થઈ જાય છે તથા જ્યારે વિનાશ

નજીકમાં આવી પહોંચે છે, ત્યારે અન્યાય પણ ન્યાય જેવો લાગે છે અને તે હૃદયમાંથી ખસતો નથી. જેનો વિનાશ થવાનો હોય છે, તેને અનર્થો અર્થરૂપ જણાય છે અને અર્થો અનર્થરૂપ જણાય છે અને તેજ તેને રુચે છે.^{૧૦} દંડ ઉગામીને કાળ કોઈનું પણ માથું ભાંગી પાડતો નથી, પરંતુ કાળનું બળ એજ છે કે તેવા પુરુષને પ્રત્યેક અર્થો વિપરીત દેખાડે છે.^{૧૧} સભાની વચ્ચે તપસ્વિની એવી પાંચાલરાજની પુત્રી દ્રૌપદીને ઘસડનારાઓએ આ રોમાંચિત કરે તેવો દ્વાર ગરબડાટ પોતે ઉપસ્થિત કર્યો છે.^{૧૨} અયોનિ-જન્મા, રૂપવતી, અસિના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલી અને સર્વધર્મને જાણનારી એવી યશસ્વિની દ્રૌપદીનું અપમાન કરીને, દુષ્ટ દૂત રમનારા દુર્યોધનવિના બીજો કયો પુરુષ તેને સભાની વચ્ચે ખેંચી મંગાવે? સુંદર જઘનવાળી, સ્ત્રીધર્મને પ્રાપ્ત થયેલી, રુધિરથી ભીંજાયેલી અને એક વસ્ત્રવાળી એવી દ્રૌપદીએ તે વખતે પાંડવોના તરફ દ્રષ્ટિ કરી તો તેઓને ધનવિનાના, રાજ્યવિનાના, વસ્ત્રવિનાના, શોભાવિનાના, સર્વ કામનાઓથી રહિત, દાસભાવને પ્રાપ્ત થયેલા, ધર્મપાશથી બંધાયેલા અને પરાક્રમને માટે અશક્ત જેવા કરી મૂકેલા જોયા.^{૧૩-૧૬} તે વખતે કોઈ પાસેલાં, દુઃખને માટે અયોગ્ય છતાં દુઃખી થયેલાં દ્રૌપદીને કુરુઓની સભામાં દુર્યોધને તથા કર્ણે કડવાં વચનો કહ્યાં.^{૧૭} હે રાજન! આ બધું મને વિગ્રહને માટે પરિપૂર્ણ લાગે છે.”

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું:—“ઓ સંજય! દ્રૌપદીની દીન દ્રષ્ટિવડે તો પૃથ્વી પણ દગ્ધ થઈ જાય, ત્યારે મારા પુત્રોમાંથી આજે થોડાનું અથવા એકાદ પુત્રનું પણ જીવિત રહેશે કે? ધર્મિષ્ઠા, રૂપવતી અને યૌવનશાલિની એવી પાંડવોની ધર્મપત્ની દ્રૌપદીને જ્યારે સભામાં ખેંચી આણેલી જોઈ, ત્યારે ભરતવંશની સઘળી સ્ત્રીઓ ગાંધારીની સાથે એકઠી મળીને ભયંકર આકંઠ કરવા લાગી હતી.^{૧૮-૨૦} વળી જે વખતે દ્રૌપદીને ઘસડી આણી તે વખતે બધા બ્રાહ્મણો કોપી ઉઠ્યા હતા, તે બધાએ સંભાળીને તથા ભી-

હોત્રમાં હોમ આપ્યો નહિ અને તેઓ પ્રજ્ઞઓની સાથે એકઠા મળીને નિરંતર શોક કર્યા કરે છે. વળી તે વખતે પ્રલયસૂચક પ્રચંડ વાયુ વાતો હતો, વજ્રના કડાકા ભડાકા થતા હતા, આકાશમાંથી ઉલ્કાઓ પડતી હતી અને અમાવાસ્યાવિના પણ રાહુએ સૂર્યનો ગ્રાસ કરવાથી પ્રજ્ઞઓને ભય ઉત્પન્ન કરતું મહાઘોર ગ્રહણ થયું હતું;^{૨૧-૨૩} તેમજ રથશાળામાં અસિ પ્રકટ થયો હતો, ભરતવંશીઓના અકલ્યાણને માટે ધ્વજઓ તૂટી પડી હતી.^{૨૪} દુર્યોધનના અસિ-હોત્રની પાસે શિયાળવીઓ ભયંકર ચીસો પાડતી હતી. તે વખતે સર્વ દિશામાં ગધેડાઓ ભૂંડીને શિયાળવીઓને પ્રત્યુત્તર આપતા હતા. ઓ સંજય! આવા ઉત્પાતો જોઈને દ્રોણની સાથે ભીષ્મ, કૃપાચાર્ય, સોમદત્ત અને ઉદાર મનવાળા બાહ્લિક ત્યાંથી ઉઠીને ચાલ્યા ગયા હતા.^{૨૫, ૨૬} તે પછી વિદુરની પ્રેરણાથી મેં ત્યાં આગળ કહ્યું કે, દ્રૌપદી જે કંઈ ઇચ્છા કરતી હોય તે તે વર હું તેને આપું છું.^{૨૭} તે વખતે ત્યાં પાંચાલીએ ‘પાંડવો દાસપણથી મુક્ત થાય’ એવો વર માગ્યો; અને મેં રથો તથા ધનુષ્યોની સાથે તેઓને જવાની આજ્ઞા આપી.^{૨૮} તે પછી સર્વ ધર્મને જાણનારા તથા મહાબુદ્ધિ-સંપન્ન એવા વિદુરે કહ્યું કે:—‘જે તમારી સભામાં દ્રૌપદીને ખેંચી લાવવામાં આવી એજ ભરતવંશીઓનો અંત આવ્યો એમ સમજો.^{૨૯} આ પાંચાલરાજની જે પુત્રી છે તે દેવે ઉત્પન્ન કરેલી અનુત્તમા લક્ષ્મી છે અને તે પાંડવોની સમીપમાં જ ગતિ કરે છે.^{૩૦} તે દ્રૌપદીના મહાકલેશને અસહનતવાળા પાંડવો, મહાધનુર્ધારી વૃષ્ણીઓ અને મહારથ પાંચાલો સહન કરશે નહિ.^{૩૧} વળી તે બધાઓ સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા શ્રીકૃષ્ણથી રક્ષણ કરાયેલા છે, એટલે તેઓ પાંચાલ યોદ્ધાઓથી વિંટાઈને તમારી ઉપર ચઢી આવશે.^{૩૨} તેઓની વચ્ચે મહાધનુર્ધારી અને મહાબળવાન એવો ભીમસેન, યમ જેમ દંડ ફેરવતો આવે, તેમ પોતાની ગદાને ધુમાવતો ચઢી આવશે.^{૩૩} તે વખતે ધીમાન અર્જુનના સાંભળીને તથા ભી-

મસેનની ગદાના વેગને જોઈને રાજાઓ તેને સહન કરવા સમર્થ થશે નહિ.^{૩૪} આ ઉપરથી મને તો પાંડવોની સાથે નિરંતર સમાધાન રાખવું રુચે છે, પણ વિગ્રહ કરવો રુચતો નથી; કારણ કે હું નિત્ય કૌરવોના કરતાં પાંડવોને વિશેષ બળવાળા માનું છું.^{૩૫} મહાકાંતિમાન જરાસંધરાજ તેવો મોટો બળવાન હતો, તોપણ તેને બાહુરૂપી હથિયારવડેજ ભીમસેને યુદ્ધમાં મારી નાખ્યો હતો.^{૩૬} આથી હે ભરતકુળમાં શ્રેષ્ઠ રાજા! તમારો પાંડવોની સાથે સલાહ-સંપન્ન રહો અને તમે બન્ને પક્ષનું જે યોગ્ય

હિત હોય તે નિઃશંકપણાથી કરો.^{૩૭} હે મહારાજ! આ પ્રમાણે કરવાથી તમે પરમ કલ્યાણને પ્રાપ્ત થશો.’ હે સંજય! આ રીતે વિદુરે મને ધર્મ તથા અર્થયુક્ત વચન કહ્યું, પરંતુ પુત્રનું હિત કરવાની ઇચ્છાવાળા એવા મેં તે વચનને સ્વીકાર્યું નહિ.^{૩૮,૩૯}

ઇતિશ્રીલક્ષ્મણોકાત્મકવેદવ્યાસવિરચિતમહાભારતસંહિતામાં સભાપર્વાતર્ગત અનુદ્યૂત પર્વવિષે ‘ધૃતરાષ્ટ્ર-સંજયસંવાદ’નામનો અધ્યાય ૮૧ મો સમાપ્ત.

અનુદ્યૂતપર્વ સમાપ્ત*

સમાપ્ત સમાપ્ત

*જ્ઞાત્વાપિ પરમાહાત્મ્યં ન સ્વલઃ સ્વલતાં ત્યજેત્ | દૃષ્ટાપિ કૃષ્ણમાહાત્મ્યં નૈવાશામ્યત્સુયોધનઃ ||

ખલ પુરુષ પારકાના માહાત્મ્યને જાણીને પણ પોતાની ખલતા છોડતો નથી, જેમ શ્રીકૃષ્ણના માહાત્મ્યને જોતાં પણ દુર્યોધન શાંત થયો નહિ.

સત્યં સતાં મહાન્પાશો યેન બદ્ધાઃ પદાત્પદં | વંચિતા અપિનો ચેલુઃ સમર્થા અપિ પાંડવાઃ ||

સત્ય એ સત્પુરુષોને મહાન બંધન-પાશ છે. જે પાશથી બંધાયેલા પાંડવો સમર્થ હતા તથા ઠગાયા હતા, તોપણ પોતાની સત્ય સ્થિતિથી એક પગલું પણ ચળ્યા નહિ.

आदि अने सभापर्व समाप्त

આ સંસ્થાના ઉત્તમ અને સસ્તા ગ્રંથો

આસ મહત્વના ધાર્મિક ગ્રંથો

ગ્રંથનું નામ

ગ્રંથનું નામ	પૃષ્ઠ	કદમંચ	મૂલ્ય પોસ્ટેજ
શ્રી વાલ્મીકિ રામાયણ-શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર	૧૩૩૬	૬૧૧×૧૦	૬).... ૧૧
તુલસીકૃત રામાયણ-ગુજરાતી ટીકા સાથે	૧૪૨૪	,,	૬).... ૧૧
મહાભારતનું શાંતિપર્વ-ખીજી આવૃત્તિ	૯૨૮	,,	૫).... ૧)
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ-બે ભાગમાં	૨૦૦૦	,,	૧૦).... ૨)
સંપૂર્ણ મહાભારત-સાત ભાગમાં	૫૦૦૦	,,	૩૬).... ૬)
છોટમની વાણી-સર્વથી મોટો સંગ્રહ	૨૬૪	૫×૬	૧).... ૦)≡
પ્રીતમદાસની વાણી-સર્વથી મોટો સંગ્રહ	૪૨૦	,,	૧૧).... ૦-
અખાની વાણી-નવી આવૃત્તિ-પુષ્કળ વધારા સાથે	૫૦૦	૫×૮	૧૧).... ૦-
શ્રી જ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા-નવી આવૃત્તિ	૭૦૦	૫૧૧×૬	૨૧૧ ૦૧
શ્રીમદ્ભાગવત-ઉત્તમ ભાષાંતર	૭૦૦	૮×૧૧	૫).... ૧)
શ્રી રામકૃષ્ણકથામૃત-અને ભાગ ભેગા	૬૫૦	૫૧૧×૮	૨૧૧).... ૦-
શ્રી દાસબોધ-નવી આવૃત્તિ	૬૨૦	,,	૨૧૧).... ૦-
સ્વામી રામતીર્થ-ગ્રંથ ૧ થી ૪-ભાગ ૧ થી ૧૩	૨૪૦૦	,,	૮૧).... ૧૧
સ્વામી વિવેકાનંદ-ગ્રંથ ૧ લો-ભાગ ૧-૨-૩	૫૭૫	,,	૨૧).... ૦-
,, ગ્રંથ ૨ જો-ભાગ ૪-૫	૬૦૦	,,	૨૧).... ૦-
,, ભાગ ૬-૭-૮-૯-૧૦-નોખા નોખા છે.	૨૦૦૦	૫×૬૧૧ ૭)	૦૧૧≡
ગિરધરકૃત શુદ્ધ રામાયણ-આસ શુદ્ધ આવૃત્તિ	૭૮૪	૫૧૧×૬	૨૧).... ૦-
ધર્મતત્ત્વ-સાહિત્યસમ્રાટ અંકિમકૃત ઉત્તમ ધર્મગ્રંથ	૨૪૮	૫૧૧×૮	૦૧૧).... ૦)≡
યોગતત્ત્વ-રામચરકના ગ્રંથો ઉપરથી	૩૮૪	,,	૧૧).... ૦-
શ્રીભજનસાગર-ખડોળા વધારાસાથે નવી આવૃત્તિ....	૨૨૮	૫×૬૧૧ ૦૧૧)....	૦)≡
સ્વર્ગનું વિમાન { આ પુસ્તકો સ્વંચ.સુ. પઢિયારકૃત ૩૮૪.... ૫×૬.... ૧૧).... ૦-			
સ્વર્ગની કુંચી { હોઈ એમાં અનેક દાખલાદષ્ટાંતપૂર્વક ૩૭૮.... ,,			૧૧).... ૦-
સ્વર્ગનો ખજાનો { ભક્તિમાર્ગનો ઉત્તમ અને અસર- ૩૨૪.... ,,			૧૧).... ૦-
સ્વર્ગનો પ્રકાશ { કારક સદ્બોધ સંગ્રહાયેલો છે. ૩૩૬.... ,,			૧૧).... ૦-
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-હિંદી, મરાઠી કે ગુજરાતી ટીકાસાથે ૨૬૦.... ૩૧૧×૫૧૧ ૦૧)....			૦)≡
ભગવદ્ગીતા-મૂળ મૂળ			મધ્યમ અક્ષર ૦૧ મોટા અક્ષર ૦૧
પંચરત્ન ગીતા-મૂળ મૂળ			નાના અક્ષર ૦૧, મધ્યમાક્ષર ૦૧, મોટા અક્ષર ૦૧
છબીઓ-રામાયણ, મહાભારતની તથા અનેક પ્રકારની છુટી પણ મળશે. દરેકને ૦)૦૧			

ઉત્સાહ અને ચેતનાપ્રેરક પુસ્તકો

આદર્શ દષ્ટાંતમાળા-ભાગ ૧ લો	૩૩૬	૫૧૧×૮	૧).... ૦૧
અંકિમનિબંધમાળા-ધર્મતત્ત્વસાથે નવી આવૃત્તિ ૫૬૦....	,,	૧૧૧)....	૦-
ભાગ્યના સૃષ્ટાઓ (સાહુ પૂઠું)	૭૨૦	૫×૬૧૧ ૧૧	૦૧
સુખ, સામર્થ્ય અને સમૃદ્ધિ	૫૫૨	,,	૧૧).... ૦)≡
પ્રભુમય જીવન-અંગ્રેજીમાં લખેલો પ્રત નીકળેલો છે. ૨૧૬....	,,	૦૧)....	૦)≡

આગળ ધસો-(નવી આવૃત્તિ)				૪૬૮....	૫x૬....	૧૧૧....	૦૮
શુભસંગ્રહ-ભાગ ૧ લો (ત્રીજી આવૃત્તિ)				૧૬૨....	૫x૬૧૧	૦૧....	૦(=
શુભસંગ્રહ-ભાગ ૨ જો				૭૦૦....	૬૧૧x૧૦	૨)....	૦૧૧

ઉત્તમ અને બોધદાયક જીવનચરિત્રો

ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો-ત્રણ ગ્રંથોમાં				૨૧૦૦....	૫૧૧x૮૧	૬)	૧૧
સ્વામી રામતીર્થની જીવનકથા-(ચોથા ગ્રંથરૂપે)				૬૪૦....	,,	૨)	૦૮
સ્વામી વિવેકાનંદ-સંપૂર્ણ ચરિત્ર (ભાગ ૬ માં રૂપે)				૭૪૦....	૫x૬૧૧....	૨૧	૦૮
શ્રી શિવાજી છત્રપતિ				૫૨૮....	૫૧૧x૬....	૨૧	૦૮
મહાન સમ્રાટ અકબર				૩૫૨....	૫૧૧x૮૧....	૧૧	૦૮
મહાત્મા ટોલ્સ્ટોય				૬૨૦....	,,	૨૧....	૦૧
મહાન નેપોલિયન બોનાપાર્ટ				૮૪૦....	,,	૩)....	૦૧
વીર દુર્ગાદાસ				૨૪૦....	૫x૭૧	૦૧૧	૦)≡
શ્રી ભક્તચરિત્ર અથવા ભક્તિરસામૃત				૪૦૮....	૫x૬	૧૧....	૦૧
દાનવીર કાર્નેગી				૩૮૪....	૫૧૧x૮....	૧૧....	૦૮
જગતનો મહાન પુરુષ (મ૦ ગાંધીજી)				૩૫૦....	,,	૦૧૧	૦)≡

ઇતિહાસ અને વૈદકસંબંધી પુસ્તકો

રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ-બે મોટા ગ્રંથોમાં				૧૫૩૦....	૬૧૧x૧૦ ૧૦)....	૧૧	૧૧
આર્યભિષક અથવા હિંદનો વૈદરાજ				૭૦૦....	,,	૪)....	૦૧૧
આરોગ્યવિષે સામાન્ય જ્ઞાન-ગાંધીજીકૃત....				૧૪૦....	૫x૬૧૧	૦૮	૦)≡

સ્ત્રીઓ તથા પુરુષોમાટે બોધપ્રદ વાર્તાઓ

દુઃકીવાર્તાઓ-ભાગ ૧ થી ૪ લેગા				૬૦૦....	૫x૬....	૨)....	૦૮
દુઃકીવાર્તાઓ-ભાગ ૫મો-૨૮ સાંસારિક વાર્તા				૩૦૪....	૫x૬૧૧	૦૧૧	૦)≡
દુઃકીવાર્તાઓ-ભાગ ૬ લો-બોધપ્રદ ૨૭ વાર્તા				૩૬૦....	,,	૧)....	૦)≡
દુઃકીવાર્તાઓ-ભાગ ૭ મો-શેષ સાદી ઇંની અનેક વાર્તા				૩૫૦....	,,	૧૧....	૦)≡
દયાળુ માતા અને સદ્ગુણી પુત્રી	...	...	...	૧૨૮....	,,	૦૧....	૦)≡

વાઠ્ઠકોમાટે સ્વાસ્થ્ય ઉપયોગી પુસ્તકો

સદ્ગુણી બાળકો-નવી આવૃત્તિ				૧૨૮....	૫x૬૧૧	૦૧....	૦)≡
બાળસંબોધ-વાર્તાઓરૂપે ધાર્મિક શિક્ષણ....				૧૨૮....	,,	૦૧....	૦)≡
બાળકોની વાર્તા-રસિક વાર્તાચિત્રરૂપે ૨૧ પાઠ				૬૬....	,,	૦૧....	૦)≡
દુઃખમાં વિદ્યાભ્યાસ-સચોટ સાચાં દષ્ટાંતો....				૬૦....	૫૧૧x૮....	૦૧....	૦)≡
સુબોધક નીતિકથા				૧૮૪....	૫x૭૧....	૦૮	૦)≡

મુસલમાન મહાત્માઓ, ભારતના સંત અને વીર પુરુષો, સંતવાણીના બીજા ભાગો- તેમજ બીજા અનેક ગ્રંથો બનતી સગવડે બહાર પડશે. સર્વ પુસ્તકોમાટે પોસ્ટેજ ઉપરાંત વી. પી. ખર્ચ પણ રૂ. ૧૦) સુધી રૂ. ૦૧ જુદું ચઢે છે. મહાભારત સાથે રૂ. ૧૦૦)નાં, અથવા મહાભારત-સિવાયનાં રૂ. ૨૫)નાં પુસ્તકો લેનારને અમદાવાદમાં ટકા ૧૨૧ કમીશન મળશે અને મહાભારતસાથે ૩૦૦)નાં અથવા તે સિવાયનાં ૧૦૦)નાં લેવાથી ૧૫ ટકા મળશે. રેલરસ્તે મંગાવનારે મૂલ્ય પ્રથમજ મોકલવું.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય { મુખ્યમાં-કાલ્યાદેવીના મંદિર સામે
અમદાવાદમાં-નદીને રસ્તે, મેશનકોર્ટ પાસે

l=

(=

lll

l-

l=

l-

l-

l-

l-

l

ll

)=

l

l-

)=

l=

ll

)-

l=

)=

)=

)=

)-

)-

)-

)-

)=

पी-

पी.

रत-

साथे

खजुं.

साथे

पासे

આ સંસ્થાના અતિ ઉત્તમ અને સસ્તા ગ્રંથો

ઉત્તમ ધાર્મિક ગ્રંથો

મુલ્ય

સંપૂર્ણ મહાભારત-સાત ભાગમાં ...	૩૬)
શ્રીકૃષ્ણભીષ્મ રામાયણ-ગુજરાતી શીકા સાથે ૧)	
શ્રીવાલ્મીકી રામાયણ-નવી આવૃત્તિ.....	૬)
શ્રીમદ્ભગવત ગુરુ રામાયણ	૨૧
શ્રીયોગેશ્વર મહારામાયણ-બે ભાગમાં... ૧૦)	
શ્રીમદ્ ભગવત ઉત્તમ ભાષાંતર	૫)
શ્રીકાલિદાસી ભગવદ્ગીતા-નવી આવૃત્તિ.....	૧૧૧
શ્રીકાલિદાસ-નવી આવૃત્તિ	૨૧
શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-બે ભાગ જેવા	૨૧
મહાભારતનાં શાંતિપર્વ-બીજી આવૃત્તિ ... ૫)	
બીજા મહાભારતની શાંતિપર્વણી-દરે પછી છપાશે	
શ્રીભગવતી ભાગવત-નવી આવૃત્તિ.....	૫)
સ્વામી રામતીર્થનાં ગ્રંથ ૧ ભા-ભા. ૧ થી ૫... ૨)	
" " ગ્રંથ ૨ ભા-ભા. ૬ થી ૮... ૨)	
" " ગ્રંથ ૩ ભા-ભા. ૧૦-૧૧... ૨)	
" " ગ્રંથ ૪ થો-ભા. ૧૨-૧૩... ૨)	
સ્વામી વિવેકાનંદનાં ગ્રંથ ૧ ભા-ભા. ૧-૨-૩... ૨)	
" " ગ્રંથ ૨ ભા-ભા. ૪-૫... ૨)	
" " ભાગ ૬ થી ૮ નોખા..... ૩)	
" " ભાગ ૯ થી-સંપૂર્ણ ચરિત્ર... ૨૧	
" " ભાગ ૧૦ થી-રાજયોગ..... ૧)	
ભગવદ્ગીતા-ગુજરાતી શીકાસહિત દરી છપાશે. ૦૮	
ભગવદ્ગીતા-ગરાતી કે હિંદી શીકાસહિત... ૦૮	
ભગવદ્ગીતા-મૂલભાષા મધ્યમાક્ષર ના, સ્વભાક્ષર ના	
પંચરત્નગીતા-વાતા ૦૧, મધ્યમ ૦૮, સ્વભા. ૦૧	
છાત્રમતી વાણી ૧)	
ગાંધીની વાણી-મનહર પદસાથે	૧૧
પ્રીતમદાસજી વાણી-સચરિત્ર મોટા સંગ્રહ... ૧૧	
ધર્મતત્ત્વ-કિમચરિત્ર સાથે	૦૧૧
યોગવૈજયંતી	૧૧
કલિજનસાગર-નવી આવૃત્તિસાદુ પૃદ્ધાંત પાકું ૦૧	
સ્વર્ગતું વિમાન-અ. સુ. પરિચારકૃત..... ૧૧	
સ્વર્ગની કુંબી " " "..... ૧૧	
સ્વર્ગના બળવો " " "..... ૧૧	
સ્વર્ગના પ્રકાશ " " "..... ૧૧	

ઉત્સાહ અને ચેતનાપ્રેરક પુસ્તકો

ધર્મિકનિબંધમાળા-ધર્મતત્ત્વ સાથે ... મુલ્ય ૧૧૧	
આદર્શ દશાંતમાળા	૧)૮
ભાગ્યના સુધારાઓ-(સાદુ પૃદ્ધાંત).....	૧૧
મુખ, સામર્થ્ય અને સમૃદ્ધિ	૧૧
પ્રભુમય છવન	૦૧
આગળ ધસો-નવી આવૃત્તિ	૧૧૧
શુભસંગ્રહ-ભાગ ૧ થી-ત્રીજી આવૃત્તિ	૦૧
શુભસંગ્રહ-ભાગ ૨ થી-મુલ્ય શુભાર ૧. ... ૨)	
કૃતિકાસ અને વેદકસંબંધી પુસ્તકો	

રાજસ્થાનનો કૃતિકાસ-બે મોટા ગ્રંથોમાં... ૧૦)	
આર્યશિખર અથવા હિંદનો વૈશ્વરાજ..... ૪)	
આર્યશિખર સામાન્ય જ્ઞાન-જાં પીઠકૃત ... ૦૧	
બોધદાયક છવનચરિત્રો	

ભારતનાં સીરતો-ત્રણે ગ્રંથ, નવી આવૃત્તિ ૬)	
કાલિદાસ દોહરદોષવર્ણન છવનચરિત્ર..... ૨૧	
મહાન નેપોલિયન બોનાપાર્ટ	૩)
સ્વામી રામતીર્થની છવનકથા	૨)
સ્વામી વિવેકાનંદનાં સંપૂર્ણ ચરિત્ર	૨૧
જગતનો મહાન પુરુષ (મ. ગાંધીજી) ... ૦૧	
મહાન સમ્રાટ અકબર	૧૧
શ્રી શિવાજી છવનપતિ	૨૧
વીર દુર્ગાદાસ	૦૧
ભક્તચરિત્ર અથવા ભક્તિરસામૃત..... ૧૧	
દાનવીર એન્ડુ કાંતેજી..... ૧૧	

બોધપ્રદ સામાજિક ટુંકી વાર્તાઓ

ટુંકી વાર્તાઓ-ભાગ ૧ થી ૪-૧૧ વાર્તા..... ૨)	
ટુંકી વાર્તાઓ-ભાગ ૫ થી ૨૮ વાર્તા	૦૧
ટુંકી વાર્તાઓ-ભાગ ૬ થી-૨૭ વાર્તા..... ૧)	
ટુંકી વાર્તાઓ-ભાગ ૭ થી-બેનક વાર્તા ... ૦૧	
દયાળુ માતા અને સદગુણી પુત્રી ... ૦૧	

બાળકો માટે ખાસ પુસ્તકો

સદગુણી-બાળકો-૬૬ ટુંકા બાળચરિત્ર	
બાળસહયોગ-વાર્તાઓરૂપે ધાર્મિક શિક્ષણ	
બાળકોની વાર્તા-રસિક વાર્તાચિત્રરૂપે ૨૧ વાર્તા..... ૦૧	
દુઃખમાં વિશ્વાભાસ-સચ્ચાંત સાચા દર્શન..... ૦૧	
મુખ્યમંત્રી નીતિકથા બીરબલની લેખિકા	૦૧

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨